ऋग्वेदः सूक्तं १.१

दे. अग्निः। गायत्री

अग्निः(नारदपुराणम् १.५१.४८)

चतुर्दशरत्नानि (वायुपुराणम् ५७.६९)

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ | सूक्तं १.५१ | सूक्तं १.८१ | सूक्तं १.१११ | सूक्तं १.१४१ | सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ | सूक्तं १.५२ | सूक्तं १.८२ | सूक्तं १.११२ | सूक्तं १.१४२ | सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ | सूक्तं १.५३ | सूक्तं १.८३ | सूक्तं १.११३ | सूक्तं १.१४३ | सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ | सूक्तं १.५४ | सूक्तं १.८४ | सूक्तं १.११४ | सूक्तं १.१४४ | सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ | सूक्तं १.५५ | सूक्तं १.८५ | सूक्तं १.११५ | सूक्तं १.१४५ | सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ | सूक्तं १.५६ | सूक्तं १.८६ | सूक्तं १.११६ | सूक्तं १.१४६ | सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ | सूक्तं १.५७ | सूक्तं १.८७ | सूक्तं १.११७ | सूक्तं १.१४७ | सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ॐ अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।

होता॑रं रत्न॒धात॑मम् ॥१॥

अग्निः पूर्वेभिरृषिभिरीड्यो नूतनैरुत ।

स देवाँ एह वक्षति ॥२॥

अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवेदिवे ।

यशसं वीरवत्तमम् ॥३॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि ।

स इद्देवेषु गच्छति ॥४॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।

देवो देवेभिरा गमत् ॥५॥

यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि ।

तवेत् तत् सत्यमङ्गिरः ॥६॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

नमो भरन्त एमसि ॥७॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥

सायणभाष्यम्

तत्र 'अग्निमीळे' इति सूक्तं प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ विनियुक्तम् । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य

त्रयोदशे खण्डे सूत्रितः-’अवा नो अग्न इति षळग्निमीळेऽग्निं दूतम्' इति । तत्र हीनपादग्रहणात् सूक्तनिश्चयः । सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे' (आश्व. श्रौ.१. १) इति परिभाषितत्वात्। तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखण्डे सूत्रितः- साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये ' इति । तत्र कृत्स्नपदग्रहणात् ऋगित्यवगम्यते । ऋचं पादग्रहणे' (आश्व. श्रौ १. १) इति परिभाषितत्वात् । तथा ‘संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्' (आश्व. श्रौ. २.१) इति परिभाषितत्वात् स्विष्टकृत्संबन्धनिश्चयः। तत्रापि द्वितीयमन्त्रत्वेनोदाहृतत्वात् याज्यात्वम् । यद्यपि साह्वानित्यनया पुरोनुवाक्यचैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता।

विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः ।
देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् । युग्मयोर्यथा
विकल्पस्तथैवैकयुग्मगतयोरिति चेत्, मैवम् ।
पुरोनुवाक्येति समाख्याया
उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किंच '
पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति' इति प्रत्यक्षवचनेन
देवतोपलक्षणहविष्प्रदानकार्ये भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं
विधीयते । तस्मात् समुच्चय इति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवर्चम् ‘अग्निं नव मधुच्छन्दा
वैश्वामित्रः' इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । विश्वामित्रपुत्रो
मधुच्छन्दोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात् तदीय ऋषिः।
'ऋष गतौ ' इति धातुः। सर्वधातुभ्य इन्' (उ. सू. ४. ५५७

) ‘इगुपधात्कित् ' (उ. स. ४. ५५९)। वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान् स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथा च श्रूयते-- अजान्ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत्तदृषयोऽभवन्' (तै. आ. २. ९) इति । तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनात् ऋषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते –

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातः स्वयंभुवा ॥

इति ॥ ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते–

अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च।

योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।।

अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥

इति ॥ वेदनविधिश्च स्मर्यते--

स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ एव च ।

मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

इति ॥ अग्निमित्यादिसूक्तस्य छन्दोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तम् । 'आदौ गायत्रं प्राग्घिरण्यस्तूपात् ' (अनु. १२. १४) इति । हिरण्यस्तूपं ऋषिर्येषां मन्त्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्रं छन्द इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तच्चारण्यकाण्डे समाम्नायते-'छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापकर्मणः' (ऐ. आ. २.५) इति । अथवा चीयमानाग्निसंतापस्याच्छादकत्वाच्छन्दः। तच्च तैत्तिरीया

आमनन्ति - : प्रजापतिरग्निमचिनुत स
क्षुरपविर्भूत्वाऽतिष्ठत्तं देवा बिभ्यतो नोपायन्ते
छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्
(तै. सं. ५. ६. ६. १) इति । यद्वा अपमृत्युं
वारयितुमाच्छादयतीति छन्दः । तदपि
छान्दोग्योपनिषद्याम्नातं- देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्या
प्राविशंस्ते
छन्दोभिरात्मानमच्छादयन्यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां
छन्दस्त्वम्' (छां. उ. १. ४. २) इति । तथा
द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्नायते--
'दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वम्' इति । अतो
दीव्यतीति देवः । मन्त्रेण द्योतते इत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते
स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं-
मण्डलादिष्वाग्नेयमैन्द्रात्' (अनु. १२. १२) इति । तस्य
सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान् वेदपुरुष आह--

अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।

होता॑रं रत्न॒धात॑मम् ॥१

अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । पु॒रःऽहि॑तम् । य॒ज्ञस्य॑ । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म्
।

होता॑रम् । र॒त्न॒ऽधात॑मम् ॥१

अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम्
।

होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥१

अग्निनामकं देवम् ईळे स्तौमि। 'ईड स्तुतौ' इति धातुः। डकारस्य ळकारो बह्वृचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः। तथा च पठ्यते-- अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बह्वृचा जगुः ।

अज्मध्यस्थढकारस्य ळ्हकारं वै यथाक्रमम्' इति ॥
मन्त्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते ।
कीदृशमग्निम्। “यज्ञस्य “पुरोहितम्। यथा राज्ञः
पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति, तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं
होमं संपादयति । यद्वा। यज्ञस्य संबन्धिनि पूर्वभागे
आहवनीयरूपेणावस्थितम्। पुनः कीदृशम् । “देवं
दानादिगुणयुक्तम् । पुनः कीदृशम्। “होतारम् “ऋत्विजम्
। देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव । तथा च
श्रूयते- अग्निर्वै देवानां होता' ऐ. ब्रा. ३. १४) इति ।
पुनरपि कीदृशम् । “रत्नधातमं यागफलरूपाणां
रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा ।
अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति-
-‘अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं
व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु
प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽक्नोपनो भवतीति
स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो

जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवत्यग्निमीळे' (निरु. ७, १४) इति ।

अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितम् अतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्य ' अग्रणीः' इत्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च ब्राह्मणान्तरम्- अग्निर्देवानां सेनानीः' इति । एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति- अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम् ' (ऐ. ब्रा. १. ४) इति मन्त्रः । 'अग्निर्वै देवानामवमः' (ऐ. ब्रा. १, १) इति ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयाश्चामनन्ति- अग्निरग्रे प्रथम देवतानाम् ' (तै. ब्रा. २. ४. ३. ३) इति । 'अग्निरवमो देवतानाम् ' इति च ।

वाजसनेयिनस्त्वो मामनन्ति- स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नाम' इति । यज्ञेषु अग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेषु अग्रं पूर्वदिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात् प्रणीयते इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । संनममानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्वीभवन् अङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविष्पाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थूलाष्ठीवनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चित् " अक्नोपनः' इति अग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्नोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति, किंतु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पतिं मन्यते । इतः 'इण् गतौ ' इति धातुः । अक्तः 'अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ' इति धातुः । दग्धः 'दह भस्मीकरणे ' इति धातुः । नीतः 'णीम् प्रापणे ' इति धातुः । अग्निशब्दो हि अकारगकारनिशब्दानपेक्षमाणः एतिधातोरुत्पन्नात् अयनशब्दात् अकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य

ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा । दहतिधातुजन्यात् दग्धशब्दात् गकारमादत्ते । नीः इति नयति धातुः । स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्रयं मिलित्वा अग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति काष्ठदाहे हविष्पाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्य अग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनायैषा • अग्निमीळे इति ऋक् भवतीति । तामेतां ऋचं यास्क एवं व्याख्यातवान्---- अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् । (निरु. ७. १५) इति । अस्यायमर्थः-- ईडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धम् । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याञ्चाध्येषणापूजाः अप्यत्रोचितत्वात् तदर्थतया

व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये 'यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितः इत्येतां ऋचमुदाहृत्य 'पुर एनं दधति' (निरु. २. १२) इति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्धमानस्य पश्वनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन 'पुर एनं दधते' (ते. सं. २. १. २. ९) इत्यामनन्ति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति हविर्वहनात द्युस्थानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ह्वयतिधातोरुत्पन्नत्वेन देवानामाह्वातारमिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिः जुहोतिधातोरुत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम् । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये 'मघम्' इत्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु (नि.२. १०.७) पठितः । रमणीयत्वात् रत्नत्वम्

। दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानम् ॥ अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अगिधातोर्गत्यर्थात् ' अङ्गेर्नलोपश्च' (उ. सू. ४. ४९०) इति औणादिकसूत्रेण निप्रत्ययः । इदित्वान्नुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य (पा. सू. ७. १. ५८) लोपश्च भवति । अङ्गति स्वर्गे गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः । तत्र ' धातोः ' (पा. सू. ६. १. १६२) इति अकार उदात्तः । ' आद्युदात्तश्च ' (पा. सू. ३. १. ३) इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ' (पा. सू. ६. १, १५८) इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तम् । तत्र धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । 'सति शिष्टस्वरो बलीयान्' (पा. सू. ६. १. १५८.९) इति हि न्यायः ।
ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकम् । ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ ' (पा. सू. ३. १. ४) इति अम् इत्येतत् द्वितीयैकवचनमनुदात्तम् । तस्य ‘अमि पूर्वः ' (पा. सू. ६.

१. १०७) इति यत् पूर्वरूपं तदुदात्तम् “ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) इति सूत्रितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं--- ‘नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके' (निरु. १. १२) इति । गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखण्डप्रातिपदिकत्वात् ' फिषोऽन्त उदात्तः ' (फि. सू. १) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह--' अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्नत्वेव न निर्ब्रूयात् ' (निरु. २. १) इति । अस्यायमर्थः-तत्तत्र

निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्याताम् । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारी प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम् । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ। तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्त वैलक्षण्येन कश्चित् स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितः तस्मिन् शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानम् 'अप्रादेशिके विकारे ' इति । अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र नाभिधीयते इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बन्धवान् । ब्राह्मणनुसारेण वा देवतान्तरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बन्धः । तदानीं स पुमान् केनचित् वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत, तस्मिन् शब्दे

योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यम् ।
अस्माभिश्च अग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्य
अग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनम्
। स्थौलाष्ठीविः अक्षरसाम्यान्निर्वक्ति।
अक्नोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थम् अकाररूपमक्षरं विद्यते
। अग्निशब्दस्याप्यादौ अकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यम्
। शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते-
दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यम् । सर्वथापि
निर्वचनं न त्याज्यमिति । ईळे इत्येतत्पदं कृत्न्-
मप्यनुदात्तम् । (पा. सू .८, १. २८) इति
अतिङन्तादग्निशब्दात् परस्य ईळे इत्यस्य तिङन्तस्य
निघातविधानात् । पदद्वयसंहिताकाले तु ईकारस्य
धातुगतस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (पा. सू. ८, ४, ६६
) इति स्वरितत्वम् । तस्मात् ऊर्ध्वभाविन एकरस्य
तिङ्प्रत्ययरूपस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्'
(पा.सू.१. २.३९) इति ऐकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति ।

पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः । अयं पुरो भुवः' (तै. सं.४.३.२. १)
इत्यत्र तथैवाम्नातत्वात् । पूर्वाधरावराणामसि
पुरधवश्चैषाम् ' (पा. सू. ५, ३. ३९) इति पूर्वशब्दात्
अस्प्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः (पा. सू. ३.
१. ३) । धाञो निष्ठायां दधातेर्हिः' (पा. सू. ७. ४. ४२)
इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हितशब्दः । तत्र
समासान्तोदात्तत्वे (पा. सू. ६. १. २२३) प्राप्ते
तदपवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' (पा. सू. ६, २. २)
इत्यादिना अव्ययपूर्वप्रदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा ।
'पुरोऽव्ययम् ' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञायां
गतिरनन्तर: ' (पा. सू. ६. २. ४९) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत ओकार उदात्तः।
अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववत् द्रष्टव्याः ।
आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ (पा. सू. १. २. ३९)
उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (पा. सू. १. २. ४०)
इत्यतिनीचोऽनुदात्तः । 'यजयाच°' (पा. सू. ३. ३. ९०)

इत्यादिना यजतेः नङ्प्रत्यये सति अन्तोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति (पा. सू. ३. १. ४) पश्चात् स्वरितत्वम् । देवशब्दः पचाद्यजन्तः (पा. सू. ३. १. १३४) । स च फिट्स्वरेण (फि. सू. १) प्रत्ययस्वरेण (पा. सू. ३. १. ३) चित्स्वरेण (पा. सू. ६. १. १६३) वा अन्तोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः 'ऋतौ यजति' इति विग्रहे सति 'ऋत्विग्दधृक्' (पा. सू. ३. २, ५९) इति निपातितः । 'गतिकारकोपपदात्कृत् ' (पा. सू. ६. २. १३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तः (पा. सू. ३. २. १३५)। नित्स्वरेणादाद्युदात्तः (पा. सू. ६. १. १९७)। स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो ' नब्विषयस्यानिसन्तस्य ' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः । तथा चाम्नायते-- रत्नं धाता' इति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वादन्तोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्प्रत्ययस्य (पा. सू. ५. ३.

५५) पित्स्वरेणानुदात्ते सति (पा. सू. ३. १. ४) स्वरितप्रचयौ । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वम्। 'वेदावतार अद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपञ्चितः । विज्ञातं वेदगाम्भीर्यमथ संक्षिप्य वर्ण्यते ।।

अ॒ग्निः पूर्वे॑भि॒र्ऋषि॑भि॒रीड्यो॒ नूत॑नैरु॒त ।

स दे॒वाँ एह व॑क्षति ॥२

अ॒ग्निः । पूर्वे॑भिः । ऋषि॑ऽभिः । ईड्यः॑ । नूत॑नैः । उ॒त ।

सः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒क्ष॒ति॒ ॥२

अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिऽभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत ।

सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥२

अयम् “अग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वङ्गिरःप्रभृतिभिः “ऋषिभिः ”ईड्यः स्तुत्यः, "नूतनैः "उत इदानींतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः। “सः अग्निः स्तुतः सन् “इह यज्ञे "देवान् हविर्भुजः “आ “वक्षति । वह प्रापणे इति धातुः । आवहतु इत्यर्थः॥ पूर्वेभिरित्यत्र ‘बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐसादेशाभावः । पूर्व पर्व अर्व पूरणे' इति धातुः । पूर्वतिधातोः अन्प्रत्यय औणादिकः । इन्प्रत्ययान्त ऋषिशब्दः ' ऋष्यन्धक°' (पा. सू. ४. १. ११४) इति निपातनात् लघूपधगुणाभावः (पा. सू. ७० ३. ८६)। कित्प्रत्ययो वात्र ज्ञेयः (उ. सू. ४. ५५९) । तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । ईड्यशब्दस्य ण्यत्प्रत्ययान्तत्वात् (पा. सू. ३. १. १२४) तित्स्वरितम्' (पा. सू. ६. १. १८५) इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन ‘ईडवन्द° ' (पा. सू. ६. १. २१४) इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । ‘नवस्य नू त्नप्तनखाश्च ' (पा. सू ५. ४. ३०. ६) इति वार्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशः

तनन्प्रत्ययश्च महावार्तिके विहितः । ततो
नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु
पूर्ववदुन्नेयाः । उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे
प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र
समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः ।' उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति' इति
निपातत्वम् । तर्हि ‘ निपाता आद्युदात्ताः ' (फि. सू. ८०)
इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत्, न ।
प्रातःशब्दवदन्तोदात्तत्वात् । यथा
प्रातःशब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु (पा. सू. १. १. ३७)
पठितः, एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः,
स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा ‘एवादीनामन्तः ' (फि. सू.
८२) इत्यन्तोदात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः
पूर्ववत् । देवान् इत्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि' (
पा. सू. ८. ३.९) इति रुत्वम् । अत्रानुनासिकः ' (पा. सू.
८. ३. २) इत्यनुवृत्तौ ‘आतोऽटि नित्यम्' (पा. सू. ८. ३.
३) इत्याकारः सानुनासिकः। ‘भोभगो' (पा. सू. ८. ३.

१७) इति रोर्यकारः । स च ‘लोपः शाकल्यस्य ' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लुप्यते । तस्यासिद्धत्वात् (पा. स. ८. २. १) न पुनः संधिकार्यम् । आङो निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् । इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् (पा, सू. ५. ३. ११) इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहति धातोर्लोडर्थे छान्दसो लृट् । तस्य स्यप्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि छान्दसः । यद्वा । लेटि ‘सिब्बहुलम् ' (पा. सू. ३. १. ३४) इति सिप्प्रत्ययः । ‘लेटोऽडाटौ ' (पा. सू. ३. ४.९४) इयडागमश्च । ततो वक्षतीति संपद्यते । तस्यै तिङन्तत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या (आश्व. श्रौ. २. १) । सूक्तगत तृतीया ।

अ॒ग्निना॑ र॒यिम॑श्नव॒त्पोष॑मे॒व दि॒वेदि॑वे ।

य॒शसं॑ वी॒रव॑त्तमं ॥३

अ॒ग्निना॑ । र॒यिम् । अ॒श्न॒व॒त् । पोषं॑म् । ए॒व । दि॒वेऽदिं॑वे ।

य॒शसं॑म् । वी॒रवं॑त्ऽतमम् ॥३

अग्निना । रयिम् । अश्नवत् । पोषम् । एव । दिवेऽदिवे ।

यशसम् । वीरवत्ऽतमम् ॥३

योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निस्तेन “अग्निना निमित्तभूतेन यजमानः “रयिं धनम् "अश्नवत् प्राप्नोति । कीदृशं रयिम्।“दिवेदिवे “पोषम् “एवं प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव, न तु कदाचिदपि क्षीयमाणम् । “यशसं दानादिना यशोयुक्तं “वीरवत्तमम् अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतम् । सति हि धने पुरुषाः संपद्यन्ते । रयिशब्दो ‘मघम्' इत्यादिधननामसु (नि.

२.१०.८) पठितः । तत्र फिट्स्वरः। अश्नोतेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् । ' इतश्च लोपः' (पा. सू. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः। 'लेटोऽडाटौ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इत्यडागमः । ततः ‘अश्नवत्' इति भवति । तस्य निघातः। घञन्तत्वात् (पा. सू. ६. १. १९७) पोषशब्द आद्युदात्तः । एवशब्दस्य निपातत्वेऽपि ‘एवादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । वकारान्तात् दिव्शब्दात् परस्याः सप्तम्याः ‘सुपां सुलुक्° ' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना शेभावे सति सावेकाचः' (पा. सू. ६. १. १६८) इत्यादिना ‘ऊडिदंपदात् ' (पा, सू. ६. १. १७१) इत्यादिना वा तस्योदात्तत्वम्। नित्यवीप्सयोः' (पा. सू. ८. १. ४) इति द्विर्भावे सति उत्तरभागस्य ' अनुदात्तं च ' (पा. सू. ८, १. ३) इत्यनुदात्तत्वम् । यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सति ‘ अर्शआदिभ्योऽच् ' (पा. सू. ५. २. १२७) इति अच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वम् । फिट्स्वरेणान्तोदात्तात् वीरशब्दात् उत्तरयोर्मतुप्तमपोः

पित्त्वादनुदात्तत्वम् । ह्रस्वनुड्भ्याम् ' (पा. सू. ६. १. १७६) इति तु न सावर्णान्तत्वात् । ‘न गोश्वन्° ' (पा. सू. ६. १. १८२) इति प्रतिषेधः ।।

अभिप्लवषडहस्य मध्यवर्तिषूक्थेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्ने यं यज्ञम्' इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । एतच्च सप्तमाध्याये ‘ एह्यूषु' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्-- अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अग्ने॒ यं य॒ज्ञमं॑ध्व॒रं वि॒श्वतः॑ परि॒भूरसिं ।

स इद्दे॒वेषुं गच्छति ॥४

अग्नें । यम् । य॒ज्ञम् । अ॒ध्व॒रम् । वि॒श्वतः॑ । प॒रि॒ऽभूः । असिं ।

सः । इत् । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छ॒ति॒ ॥४

अग्ने । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् । विश्वतः । परिऽभूः । असि ।

सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥४

हे “अग्ने त्वं “यं “यज्ञं “विश्वतः सर्वासुदिक्षु “परिभूः परितः प्राप्तवान् “असि “सः “इत् स एव यज्ञो “देवेषु तृप्तिं प्रणेतुं स्वर्गे “गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिगन्तेषु आहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेषु अग्निरस्ति । परिशब्देन होत्रीयादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञम् । “अध्वरं हिंसारहितम् । न ह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति ॥ अग्निशब्दस्य पाष्ठिकम् (पा. सू. ६, १. १९८) आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्यन्तोदात्ततम् । विश्वतः इत्यत्र तसिलः

प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य 'लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इत्युदात्तत्वम् । परिभूरित्यत्र अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते (पा. सू. ६. २. २) तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा. सू. ६. २. १३९) । असि इति तिङन्तस्य ' यद्वृतान्नित्यम्' (पा. सू. ८. १. ६६) इति निघाताभावः ॥

अ॒ग्निर्होता॑ क॒विक्र॑तुः स॒त्यश्चि॒त्रश्र॑वस्तमः ।

दे॒वो दे॒वेभि॒रा ग॑मत् ॥५

अ॒ग्निः । होता॑ । क॒विऽक्र॑तुः । स॒त्यः । चि॒त्रश्र॑वःऽतमः ।

दे॒वः । दे॒वेभिः॑ । आ । ग॒म॒त् ॥५

अग्निः । होता । कविऽक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः ।

देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥५

अयम् “अग्निः “देवः अन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सह “आ “गमत् अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः। “होता होमनिष्पादकः “कविक्रतुः। कविशब्दोऽत्र क्रान्तवचनो न तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा । “सत्यः अनृतरहितः फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । “चित्रश्रवस्तमः । श्रूयते इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः॥ कविक्रतुः चित्रश्रवस्तमः इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा. सू. ६. २. १)। सत्सु साधुः सत्यः ‘सत्यादशपथे' (पा, सू. ५, ४. ६६) इत्यत्रान्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः । लोडन्तस्य गच्छतु इति शब्दस्य छत्वाभावः। उकारलोपश्छान्दसः। ततो रूपं गमत् इति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १ ॥

यदं॒ग दा॒शुषे॒ त्वमग्नें भ॒द्रं कंरि॒ष्यसिं ।

तवेत्तत्स॒त्यमंगिरः ॥६

यत् । अ॒ङ्ग । दा॒शुषें । त्वम् । अग्नें । भ॒द्रम् । क॒रि॒ष्यसिं ।

तवं । इत् । तत् । स॒त्यम् । अ॒ङ्गि॒र॒ः ॥६

यत् । अङ्ग । दाशुषे । त्वम् । अग्ने । भद्रम् । करिष्यसि ।

तव । इत् । तत् । सत्यम् । अङ्गिरः ॥६

अङ्ग इत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । “अङ्ग “अग्ने हे अग्ने त्वं “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं “यत् भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपं कल्याणं “करिष्यसि “तत् भद्रं “तव “इत् तवैव । सुखहेतुरिति शेषः। हे “अङ्गिरः अग्ने एतच्च “सत्यं न त्वत्र विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य

विज्ञादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शाट्यायनिनः समामन्ति---- यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रम्' इति।। अङ्गशब्दस्य निपातत्वेऽपि अभ्यादित्वात् (फि. सू. ८१) अन्तोदात्तत्वम्। 'दाश्वान्साह्वान् ' (पा. सू. ६. १. १२) इति सूत्रेण • दाश दाने ' इति धातोः क्वसुप्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः (पा. सू. ३. १. ३)। आमन्त्रितस्य अग्निशब्दस्य पदात्परत्वेन आष्टमिकानुदात्तत्वं (पा. सू. ८. १. १९) न शङ्कनीयम्, अपादादौ' (पा. सू. ८. १. १८) इति पर्युदस्तत्वात् । ततः पाष्टिकम् (पा. सू. ६. १. १९८) आद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नब्विषयत्वेन फि. सू. २६) आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि भदि कल्याणे' इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । अस्मिन् वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् निपातैर्यद्यदिहन्त ' (पा. सू. ८. १. ३०) इति निघाते प्रतिषिद्धे स्यप्रत्ययस्वरेण सति शिष्टेन करिष्यसिशब्द उपान्त्योदात्तः । तवेत्यत्र

‘युष्मदस्मदोर्ङसि (पा. सू. ६. १. २ १ १)
इत्याद्युदात्तत्वम् । “ अङ्गिरा अङ्गाराः ' (निरु० ३. १७)
इति यास्कः । ऐतरेयिणोऽपि
प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनन्ति- येऽङ्गारा
आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति । तस्मात्
अङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वात्
अङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् । अत्र
पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम् ।

अग्नीषोमप्रणयने : उप त्वाग्ने '
इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः । एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातम्-
उप त्वाग्ने दिवेदिव उप प्रियं पनिप्नतमिति तिस्रश्चैकां
चान्वाह ' (ऐ. ब्रा. १. ३०) इति ।

उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे॒ दोषा॑वस्तर्धि॒या व॒यं ।

नमो॒ भरं॑त॒ एमं॑सि ॥७

उपं॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । दि॒वेऽदिं॑वे । दोषां॑ऽवस्तः । धि॒या । व॒यम् ।

नमः॑ । भरं॑न्तः । आ । इ॒म॒सि॒ ॥७

उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् ।

नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥७

हे “अग्ने वयम् अनुष्ठातारः “दिवेदिवे प्रतिदिनं दोषावस्तः रात्रावहनि च “धिया बुद्ध्या “नमः “भरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः “उप समीपे “त्वा “एमसि त्वामागच्छामः । उपशब्दस्य निपातस्वरः (फि. सू. ८०)। त्वामौ द्वितीयायाः' (पा. सू. ८. १. २३) इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्त्वादेशः । दोषाशब्दो रात्रिवाची ।

वस्तर् इति अहर्वाची । द्वन्द्वसमासे कार्तकौजपादित्वात् (पा. सू. ६. २. ३७) आद्युदात्तः । ‘सावेकाचः० ' (पा. सू. ६. १. १६८) इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरन्त इत्यत्र शपः (पा. सू. ३. १. ६८) पित्वा वत् शतुर्लसार्वधातुकत्वाच्च अनुदात्तत्वे सति (पा. सु. ६. १. १८६) धातुस्वरः शिष्यते । इमसि इत्यत्र ‘इदन्तो मसिः' (पा. सू. ७. १. ४६) इत्यादेशो निघातश्च ।

राजं॑न्तमध्व॒राणां॑ गो॒पामृ॒तस्य॒ दीदि॑विम् ।

वर्ध॑मानं॒ स्वे दमे॑ ॥८

राजं॑न्तम् । अ॒ध्व॒राणा॑म् । गो॒पाम् । ऋ॒तस्य॑ । दीदि॑विम् ।

वर्ध॑मानम् । स्वे । दमे॑ ॥८

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ।

वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥८

पूर्वमन्त्रे त्वामुपैम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तम् । कीदृशं त्वाम् । राजन्तं दीप्यमानम् "अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां "गोपां रक्षकम् "ऋतस्य सत्यस्यावश्यंभाविनः कर्मफलस्य "दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् । आहुत्याधारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । "स्वे "दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिः "वर्धमानम् ॥ राजन्तं वर्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववत् धातुस्वरः शिष्यते। दीदिविशब्दस्य 'अभ्यस्तानामादिः' (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । दमशब्दो वृषादित्वात् (पा. सू. ६. १. २०३) आद्युदात्तः ॥

स नः॑ पि॒तेव॑ सू॒नवेऽग्ने॑ सूपाय॒नो भ॑व ।

सच॑स्वा नः स्व॒स्तये॑ ॥९

सः । न॒ः । पि॒ताऽइ॑व । सू॒नवे॑ । अग्ने॑ । सु॒ऽउ॒पा॒य॒नः । भ॒व॒ ।

सच॑स्व । न॒ः । स्व॒स्तये॑ ॥९

सः । नः । पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव ।

सचस्व । नः । स्वस्तये ॥९

हे “अग्ने “सः त्वं “नः अस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तः “भव । तथा नः अस्माकं “स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं “सचस्व समवेतो भव । तन्नोभयत्र दृष्टान्तः । यथा “सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेत्तो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्य अनुदात्तं सर्वम्' (पा. सू. ८. १. १८) इत्यनुदात्तत्वम् । ‘चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इति इवशब्देऽनुदात्तः ।

‘इवेन नित्यसमासः पूर्वपदकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्' (पा. सू. २. १. ४. २) इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः। शोभनमुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥ ॥ २ ॥

टिप्पणी

मधुच्छन्दा उपरि संक्षिप्त टिप्पणी एवं संदर्भाः

१.१.१ अग्निमीळे पुरोहितमिति --

अग्निमीळे उपरि टिप्पणी

होतारमुपरि वैदिकाः संदर्भाः टिप्पणी च

अन्यानि ऋचः यत्र होता शब्दः पुरोहित शब्दस्य साकं प्रकटयति --

होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ३.३.२

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः ३.११.१, ५.११.२

होता - रत्न -

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ५.१.५

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।
दधाति रत्नं विधते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥

७.१६.१२॥

रत्नोपरि पौराणिकाः संदर्भाः

रत्नोपरि संक्षिप्त टिप्पणी

१.१.२ अग्निः पूर्वेभिरृषिभिरीड्यो नूतनैरुत ---

पूर्वे एवं नूत्नाः ऋषयः के सन्ति। अनुमानं अस्ति यत् समाधितः पूर्वावस्थायां, चेतनायाः नियन्त्रणं पूर्वेभिः ऋषिभिः भवति, समाधितः व्युत्थानोपरि नूत्नेभिः ऋषिभिः। अत्र समाधिशब्दः कस्यापि घटनायाः कारणे जीवनधारायाः प्रतीपनभवने अस्ति। अयं घटना कोपि हर्षः, भयः इत्यादि भवितुं शक्यते। पुराणेषु च्यवनऋषेः कथा अस्ति येन सरोमध्ये स्नानतः जीर्णरूपं परित्यज्य युवावस्था

प्राप्तवान्। अयमपि जीवनधारापरिवर्तनस्य उदाहरणमस्ति। होतारं रत्नधातमम् कथनोपरि पूर्वे, नूत्ने ऋषयः कथनस्य किं आवश्यकता अभवत्। किं रत्नधारणेण जीवनधारायाः प्रतीपनं भवति। आम्। लिङ्गपुराणे १.५०.६ एवं वराहपुराणे ८१.४ कथनमस्ति यत् रत्नाधार पर्वते सप्तर्षीणां वासः अस्ति।

१.१.३ अग्निना रयिमश्नवत् इति

रयिरुपरि टिप्पणी

१.१.५ अग्निर्होता कविक्रतुः इति --

कविरुपरि टिप्पणी

ऋग्वेदः सूक्तं १.२

दे. १-३ वायुः, ४-६ इन्द्र-वायू, ७-९ मित्रा-वरुणौ। गायत्री

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः ।

तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥१॥

वाय उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः ।

सुतसोमा अहर्विदः ॥२॥

वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे ।

उरूची सोमपीतये ॥३॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतम् ।

इन्दवो वामुशन्ति हि ॥४॥

वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू ।

तावा यातमुप द्रवत् ॥५॥

वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतम् ।

मक्ष्वित्था धिया नरा ॥६॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् ।

धियं घृताचीं साधन्ता ॥७॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा ।

क्रतुं बृहन्तमाशाथे ॥८॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया ।

दक्षं दधाते अपसम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

अग्निमीळे ' इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा (शस्त्रे) विनियुक्तं तथा ' वायवा याहि ' इत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिन्त्यते, शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म किं वा अदृष्टफलं प्रधानकर्मेति । तत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः (जै. सू. २. १. १३-२९) सूत्रयामास-

' स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात् ' इति ।। ' आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति ' इति श्रूयते । तत्र स्तुतिः शंसनं च गुणिनिष्टगुणाभिधानम् ' इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् (ऋ सं. १. ३२. १) इत्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयम् । याज्यायास्तद्रूपत्वं

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै. सू. १०. ४ ३९-४१) दृष्टार्थलाभेन निर्णीतम् । तद्वदत्रापि । तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति ।। सिद्धान्ती तं पक्षं दूषयति-

' अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानाम्नश्चोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ' इति । तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मन्त्रः स्वस्थानादपकृष्येत । कुतः । मन्त्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादिनामास्ति तच्चोदनया मन्त्ररूपया प्रतिपाद्य देवतारूपभ्यार्थस्य गुणभूतम् । तस्मात् यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मन्त्रो नेतव्यः । तद्यथा माहेन्द्रग्रहसंनिधौ ' अभि त्वा शूर ' (ऋ. सं. ७. ३२. २२) इत्ययं प्रगाथ आम्नातः । स चेन्द्रं प्रकाशयति न तु महेन्द्रम् । ततो यत्रैन्द्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी वाध्येयाताम् ।। तदेतत् सिद्धान्तिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते--

वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ' इति । वाशब्दः
प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति । मन्त्रे
यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महत्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात्
। यथा ' सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा

वायव्यामा लभेत ' (तै. सं. ३. ४. ३. २) इत्यत्र
अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन केवलेन
युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयन्ति तद्वत् । तस्मात्
महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि
निर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धम् । लोकेऽपि महाराजे
केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः । तदेतत् समाधानं
सिद्धान्ती दूषयति-

' न श्रुतिसमवायित्वात् ' इति । यदुक्तं वशान्यायेन
राजन्यायेन वास्य ग्रहस्यैन्द्रो देवता युज्यते इति तन्न ।
देवतात्वस्य तद्धितश्रुतिसमवायित्वात् । माहेन्द्रग्रह इत्यत्र

सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे ' महेन्द्राद्धाणौ च ' (पा. सू. ४. २. २९) इति महेन्द्रशब्दात् अण्प्रत्ययो विहितः । तस्मात् महेन्द्र एव देवता न त्विन्द्रः ।। विपक्षे बाधमाह-

' गुणश्चानर्थकः ' डति । यदीन्द्रो देवता स्यात् तदानीम् ऐन्द्रग्रह इत्येतावतैव अर्थावगतौ माहेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽनर्थकः स्यात । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः ।। हेत्वन्तरमाह-

' तथा याज्यापुरोरुचोः ' इति । इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्वगुणः सार्थकस्तथा याज्या-पुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । ' एन्द्र सानसिम् ' (ऋ. सं. १. ८. १) इत्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये । ' महाँ इन्द्रो य ओजसा ' (ऋ सं. ८. ६. १) इत्यादिके महेन्द्रस्य ।। पूर्वपक्षिणोक्ते वशादृष्टान्ते वैषम्यमाह-

' वशायामर्थसमवायात् ' इति । या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु छागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः । छागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । इन्द्र-महेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः । तस्मात् विषमो दृष्टान्तः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसङ्गात् तद्वारयितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धान्तिनो मतम् ।। पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे--

'यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यात् ' इति । वाशब्दः सिद्धान्तिमतव्यावृत्यर्थम् । यत्रैन्द्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः, अर्थवत्त्वात् । ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्र प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान् स्यात् । महेन्द्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्मात् देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव

स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः ॥ अथ सिद्धान्तमाह –

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम्' इति । 'अपि वा । इत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते । स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरणे एव कस्याश्चित् प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्याताम् । कुतः, श्रुतिसंयोगात्। तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तस्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति । तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्टानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति । गुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते । यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारय ' इत्युक्ते स्तुतिं न मन्यन्ते किंत्वाह्वानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मन्त्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेतेति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते । त्वत्पक्षे तु

येयमीदृग्गुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात्। ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावात् ऐन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु ॥ प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह---

'शब्दपृथक्त्वाच्च' इति । द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि ' इत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् । प्रधानकर्मणां तु आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वात् द्वादशत्वसंख्योपपद्यते ।। एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यम् ॥ विपक्षे बाधमाह

‘अनर्थकं च तद्वचनम् ' इति । अग्निष्टुति श्रूयते- आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते-आग्नेयीषु स्तुवते । आग्नेयीः शंसन्ति' इति । त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् ।। चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेष्वाग्नेयग्रहानुसारेण देवतापदस्य ऊहे सति आग्नेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपस्वाभावेन ऊहाभावात् आग्नेयमन्त्रान्तरविधिवचनमर्थवद्भवति ॥ पुनरपि हेत्वन्तरमाह----

‘अन्यश्चार्थः प्रतीयते ' इति । ‘संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे' इति ह्याम्नातम् । संबन्धश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य । तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि ‘ष्टुञ् स्तुतौ '; ‘शंसु स्तुतौ ' इत्येकार्थौ, तथापि

‘प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रम् ', ' अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रम् ' इति तयोर्विवेकः ॥ हेत्वन्तरमाह

' अभिधानं च कर्मवत् ' इति । यया प्रधानकर्म ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं, तथा प्रउगं शंसति ' इत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात् प्रधानकर्मत्वम् ।। हेत्वन्तरमाह—

, फलनिर्वृत्तिश्च ' इति । ' स्तुतस्य स्तुतमसि ' (तै. सं. ३. २. ७. १) इति स्तोत्रानुमन्त्रणमाम्नाय वाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवाम्नातम्-' इन्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषम् ' (तै. सं. ३ २. ७. २) इति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमाम्नातम् । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितम् । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिषु ऊहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतान्तरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तन्मा भूदिति

प्रधानकर्मत्वमुक्तम् । एतच्च दशमाध्याये सूत्रितं- ' ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् ' (जै. सू. १०. ४. ४९) इति । अत्र संग्रहश्लोकौ-

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ।।

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् (जै. न्या. २. १. ५) इति ।।

अग्निष्टोमे सुत्यादिने, सूर्योदयात् पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं- देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ' (ऐ. ब्रा. २.१५) इत्यादि ब्राह्मणम् । तस्मिंश्च प्रातरनुवाके ' अग्निमीळे ' इत्यादिसूक्तमन्तर्भूतम् । तच्च व्याख्यातम् ।

प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयम् । तच्च शस्त्रं ' वायवा याहि ' इत्यादिसप्ततृचात्मकम् । एतच्च ब्राह्मणे ' ग्रहोक्थम् ' (ऐ.ब्रा. ३.१) इत्यादिखण्डे प्रपञ्चितम् । तथा पञ्चमाध्याये ' स्तोत्रमग्रे शस्त्रात् ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इत्यादिखण्डे सूत्रितं च ।

अत्रेयमनुक्रमणिका- वायो वायव्यैन्द्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा अश्विना द्वादशाश्विनैन्द्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः सप्तैताः प्रउगदेवताः ' इति । अस्यायमर्थः । ' वायवा याहि ' इत्यादिकं नवर्चं सूक्तम् । ' अग्निं नव ' इत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तत्राद्यस्तृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः । ' अश्विना ' इत्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तम् । तत्राद्यस्तृच आश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादयः सरस्वन्यन्ताः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति ।

मधुच्छन्दसोऽनुवर्तनात् स एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छन्दः । वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहस्य ऐन्द्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या । एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं- वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैन्द्रवायव्युत्तरा ' (ऐ. ब्रा. २. २६) इति । तथा सूत्रितं च-' वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये (आश्व श्रौ. ५ ५) इति ।।

वाय॒वा या॑हि दर्शते॒मे सोमा॒ अरं॑कृताः ।

तेषां॑ पाहि श्रु॒धी हवं॑ ॥१

वायो॒ इति॑ । आ । या॒हि॒ । द॒र्श॒त॒ । इ॒मे । सोमाः॑ । अरं॑ऽकृताः ।

तेषा॑म् । पा॒हि॒ । श्रु॒धि । हवं॑म् ॥१

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः ।
अरम्ऽकृताः ।

तेषाम् । पाहि । श्रुधि । हवम् ॥१

"दर्शत हे दर्शनीय "वायो कर्मण्येतस्मिन् आ "याहि आगच्छ । त्वदर्थम् "इमे "सोमा "अरंकृताः अलंकृताः । अभिषवादिसंस्कारोऽलंकारः। "तेषां तान् सोमान् । यद्वा। तेषामेकदेशमित्यध्याहारः। "पाहि स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः। तत्पानार्थं "हवम् अस्मदीयमाह्वानं "श्रुधि शृणु। अत्र यास्कः-'वायवा याहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानम्' (निरु. १०. २) इति ॥ दर्शतेत्यत्र 'भृमृदृशि°' (उ. सू. ३. ३९०) इत्यादिसूत्रेण अतच्प्रत्यय औणादिकः । चित्त्वादन्तोदात्तस्य आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । अर्तिस्तुसु' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन्प्रत्ययान्तस्य

सोमशब्दस्य नित्स्वरः । अलमित्यत्र छान्दसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासान्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६. १. २२३) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ (पा. सू. ६. २. २) भूषणेऽलम्' (पा. सू. १. ४. ६४) इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां ' गतिकारक° ' (पा. सू. ६. २. १३९) इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन ' गतिरनन्तरः ' (पा. सू. ६. २. ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिबादेशाभावश्छन्दसः । श्रुधीत्यत्र 'श्रुशृणु° । (पा. सू. ६. ४. १०२) इत्यादिना हेर्धिभावः । तिङन्तादुत्तरस्य निघातो नास्ति । सेर्ह्यपिच्च' (पा. सू. ३. ४. ८७) इति पित्वनिषेधानुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ह्वयतिधातोः 'बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणे सति उकारान्तत्वात् 'ऋदोरप् ' (पा. सू. ३. ३. ५७) इति अप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्ते

सति धातुस्वरः शिष्यते। संहितायां श्रुधीत्यस्य 'अन्येषामपि दृश्यते ' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घः ।

वायं उ॒क्थेभिं॑र्जरं॑ते॒ त्वामच्छां जरि॒तारः॑ ।

सु॒तसों॑मा अह॒र्विदः॑ ॥२

वायो॒ इतिं । उ॒क्थेभिः॑ । ज॒र॒न्ते॒ । त्वाम् । अच्छं ।
ज॒रि॒तारः॑ ।

सु॒तऽसों॑माः । अ॒ह॒ःऽविदः॑ ॥२

वायो इति । उक्थेभिः । जरन्ते । त्वाम् । अच्छ ।
जरितारः ।

सुतऽसोमाः । अहःऽविदः ॥२

हे "वायो "जरितारः स्तोतार ऋविग्यजमानाः “त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्य “उक्थेभिः आज्यप्रउगादिशस्त्रैः "जरन्ते स्तुवन्ति। कीदृशाः। 'सुतसोमाः अभिषुतेन सोमेनोपेताः। "अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्योऽग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । ऋत्वभिज्ञा इत्यर्थः । ‘अर्चति गायति' इत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसु धातुषु “जरते ह्वयति' (नि. ३. १४, ८) इति पठितम् । स्तुतेरपि अर्चनाविशेषत्वात् औचित्येनात्र स्तुत्यर्थो जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य संहितायां ‘निपातस्य च' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः (पा. सू. ६. २. १)। अहर्विद इत्यत्र समासस्वरं (पा. सू. ६. १. २२३) बाधित्वा ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ° (पा. सू. ६. २. २) इत्यादिना द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन

‘गतिकारकोपपदात्कृत (पा. सू. ६. २. १३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।।

वायो̱ तवं प्रपृंच̱ती धेनां जिगाति दा̱शुषें ।

उ̱रू̱ची सोमंपीतये ॥३

वायो̱ इतिं । तवं । प्र̱ऽपृ̱ञ्च̱ती । धेनां । जि̱गा̱ति̱ । दा̱शुषें ।

उ̱रू̱ची । सोमंऽपीतये ॥३

वायो इति । तव । प्रऽपृञ्चती । धेना । जिगाति । दाशुषे ।

उरूची । सोमऽपीतये ॥३

हे "वायो तव "धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वांसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूते इत्यर्थः। कीदृशी धेना । "प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसंपर्क कुर्वती सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरूची उरून् बहून् यजमानान् गच्छन्ती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान् वर्णयन्तीत्यर्थः ॥
प्रपृञ्चतीत्यत्र 'शतुरनुमः' (पा. सू. ६. १. १७३) इति ङीप् उदात्तः । 'श्लोकः धारा ' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्नामसु ' गणः धेना ग्नाः' (नि. १. ११. ३९) इति पठितम् । वर्तते अयते' इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु " गाति जिगाति' (नि. २. १४. ११३) इति पठितम् । दाशुषे इत्यत्र 'गत्यर्थकर्मणि' (पा. सू. २. ३. १२) इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादित्वेन (पा. सू. ४. १. ४१) ङीषि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतये इत्यत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

इंद्रंवायू इ॒मे सु॒ता उप॒ प्रयों॑भि॒रा गंतं ।

इंदं॑वो वामु॒शंति॒ हि ॥४

इन्द्रं॑वायू॒ इति॑ । इ॒मे । सु॒ताः । उपं॑ । प्रयः॑ऽभिः । आ । ग॒त॒म् ।

इन्दं॑वः । वा॒म् । उ॒शन्ति॑ । हि ॥४

इन्द्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽभिः । आ । गतम् ।

इन्दवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥४

एतस्या ऋच ऐन्द्रवायवग्रहे द्वितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । हे "इन्द्रवायू भवदर्थम् “इमे

सोमाः सुताः अभिषुताः। तस्मात् युवां प्रयोभिः अन्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सह “उप “आ “गतम्, अस्मत्समीपं प्रति आगच्छतम्। "हि यस्मात् इन्दवः सोमाः “वां युवाम् "उशन्ति कामयन्ते तस्मात् आगमनमुचितम् ॥

इन्द्रवायूशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रीणयन्ति भोक्तॄनिति प्रयांस्यन्नानि । प्रीञ्धातोरन्तर्भावितण्यर्थात् (पा. सू. ३. १. २६) असुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः । गमिधातोर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचने ‘बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुकि सति ‘अनुदात्तोपदेश' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकालोपः । ततो गतमिति भवति । ‘उन्दी क्लेदने ! इति धातोः ‘ उन्देरच्चादेः' (उ. सू. १. १२) इति उन्प्रत्ययः। आद्यक्षरस्य इकारादेशः । तत इन्दुशब्दस्य नित्स्वरः। सोमरसस्य द्रवत्वात् क्लेदनं संभवति। युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्य ‘अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पा. सू. ८. १. १८) इत्यनुदात्तः । उशन्तीत्यस्य निघाते ' हि च ' (पा. सू. ८, १, ३४) इति

सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

वाय॒विंद्रंश्च चेतथः सु॒तानां वाजिनीवसू ।

तावा यांत॒मुपं द्र॒वत् ॥५

वायो॒ इतिं । इन्द्रः॑ । च॒ । चे॒त॒थ॒ः । सु॒तानां॑म् । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इतिं वाजिनीऽवसू ।

तौ । आ । या॒त॒म् । उपं । द्र॒वत् ॥५

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतथः । सुतानाम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥५

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव। हे "वायो त्वम् इन्द्रश्च युवामुभौ "सुतानाम् अभिषुतान् सोमान् "चेतथः जानीथः । यद्वा। अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः। कीदृशौ युवाम्। “वाजिनीवसू । वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवान्न गृह्यते । वाजोऽन्नम् । तद्यस्यां हविः संततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आमन्त्रितत्वादनुदात्तः। “तौ तथाविधौ युवां "द्रवत् क्षिप्रम् “उप समीपे "आ "यातम् आगच्छतम् । षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु ‘नु क्षिप्रं मधु द्रवत्' (नि. २. १५. ३) इति पठितम् । तत्र फिट्स्वरः ॥ ॥ ३ ॥

वायवि॒न्द्रश्च सुन्व॒त आ यात॒मुप निष्कृतं ।

म॒क्ष्वि१॒॑त्था धि॒या न॑रा ॥६

वायो॒ इति॑ । इन्द्रः॑ । च॒ । सु॒न्व॒तः । आ । या॒त॒म् । उप॑ । निः॒ऽकृ॒तम् ।

म॒क्षु । इ॒त्था । धि॒या । न॒रा॒ ॥६

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःऽकृतम् ।

मक्षु । इत्था । धिया । नरा ॥६

हे "वायो त्वम् इन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य "निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तारं वा सोमम् "उप आ "यातम् आगच्छतम् । "नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ युवयोरागतयोश्च सतोः "धिया अमुना कर्मणा "मक्षु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते। "इत्था सत्यम्॥ वायो इत्यस्य 'आमन्त्रितस्य (पा. सू. ६. १. १९८) इति

षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । इन्द्रशब्दः ‘ ऋजेन्द्रा ' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितो नित्यादिर्नित्यम् ' (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तः । चशब्दः ‘चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र ‘शतुरनुमो नद्यजादी' (पा. सू. ६. १. १७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘ निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ' (निरु. १२. ७) इति यास्कः । कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः (पा, सू. ३. ४. ७१) । संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । “कुगतिप्रादयः' (पा. सू. २. २. १८) इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' थाथघञ्क्ताादजबित्रकाणाम् ' (पा. सू. ६. २. १४४) इत्यन्तोदात्तः । ‘गतिरनन्तरः ' (पा. सू. ६. २. ४९)। इति तु निसः उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ो विहितम् (पा. सू. ६. २. ४८)। निष्करोतीति निष्कृदिति क्विबन्तव्याख्याने तु ‘गतिकारकोपपदात्कृत्' (पा. सू. ६. २. १३९) इति ऋकार उदात्तः स्यात् । धिया ।

सावेकाचस्तृतीयादिः° '(पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । ‘सुपां सुलुक्' ' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना संबोधनद्विवचनस्य डादेशः । पदापरत्वात् ' आमन्त्रितस्य' (पा. सू. ८. १. १९) इत्याष्टमिको निघातः ॥

‘मित्रं हुवे' इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयने आरम्भणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः। तत्रैव अभिप्लवषडहेऽपि विनियुक्तः। तथा चाश्वलायनेन ‘चतुर्विंशे होताऽजनिष्ट' इत्यादिखण्डे मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षम्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इत्यादि सूत्रितम् । तथाह ' अभिप्लवपृष्ठ्याहानि' इति खण्डे परिशिष्टानावापानुद्धृत्य ‘मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षम्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति च ॥

मि॒त्रं हु॑वे पू॒तद॑क्षं॒ वरु॑णं च रि॒शाद॑सं ।

धियं॑ घृ॒ताचीं॒ साध॑ता ॥७

मि॒त्रम् । हु॒वे॒ । पू॒तऽद॑क्षम् । वरु॑णम् । च॒ । रि॒शाद॑सम् ।

धियम्॑ । घृ॒ताचीम्॑ । साध॑न्ता ॥७

मित्रम् । हुवे । पूतऽदक्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् ।

धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥७

अहमस्मिन् कर्मणि हविष्प्रदानाय "पूतदक्षं पवित्रबलं "मित्रं हुवे। तथा “रिशादसं रिशानां हिंसकानाम् अदसम् अत्तारं वरुणं च हुवे आह्वयामि । कीदृशौ मित्रावरुणौ । घृतमुदकमञ्चति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं "धियं साधन्ता साधयन्तौ कुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दः

पुँल्लिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । हुवे इति हूयतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुकि सति 'ह्वः संप्रसारणम्' (पा. सू. ६. १. ३२) इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६.१. ३४) इति संप्रसारणे उवङादेशः । तिङ्ङतिङः' (पा. सू ८. १. २८) इति निघातः। पूतशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वरुणशब्दः 'कॄवृदारिभ्य उनन्' (उ. सू.३. ३३३) इति उनन्प्रत्ययान्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (पा. सू. ३. १. १३५) इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तानत्तीति रिशादाः, तम् । 'सर्वधातुभ्योऽसुन् ' (उ. सू. ४, ६२८) इत्यसुन्प्रत्यये नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते। शेषनिघाते सति 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा. सू.८.२.५) इति सवर्णदीर्घोऽप्युदात्त एव। 'धीः' इति 'अपः' इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामसु (नि. २.१.२१)पठितः।

प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । घृतमञ्चतीति घृताची ।
'ऋत्विग्दधृक् ' (पा. सू. ३. २. ५९) इत्यादिना क्विनि “
अनिदिताम्' (पा. सू. ६. ४. २४) इति नकारलोपः ।
‘अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' (पा. सू. ४. १. ६. २) इति ङीप् !
‘अचः' (पा. सू. ६. ४. १३८) इत्यकारलोपे ‘चौ ' (पा. सू.
६. ३. १३८) इति दीर्घत्वम् । घृतशब्दः
‘नब्विषयस्यानिसन्तस्य' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तं
बाधित्वा 'घृतादीनां च ' (फि. सू. २१) इत्यन्तोदात्तः।
'समासस्य' (पा. सू. ६. १. २२३)
इत्यन्तोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषे तुल्यार्थ° ' (पा. सू. ६.
२. २) इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा
‘गतिकारकोपपदात् ' (पा. सू. ६. २. १३९) इति
उत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सति
‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' (पा. सू. ६. १. १६१)
इति ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते ‘चौ ' (पा. सू. ६. १. २२२) इति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । साधन्ता । ‘राध साध संसिद्धौ '

इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् लटः शत्रादेशे (पा. सू. ३. २. १२४) क्षुं बाधित्वा व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशत्वादुपरि शतृप्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् (पा. सू. ६. १. १८६) । द्वितीयाद्विवचनस्य शपश्च ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ ' (पा. सू. ३. १, ४) इत्यनुदात्तत्वे ‘धातोः ' (पा. सू. ६. १. १६२) इति धातुस्वर एव शिष्यते । ‘सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १, ३९) इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥

ऋ॒तेनं मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा ।

क्रतुं बृ॒हंतंमाशाथे ॥८

ऋ॒तेनं । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । ऋ॒त॒ऽवृ॒धौ॒ । ऋ॒त॒ऽस्पृ॒शा॒ ।

क्रतुंम् । बृ॒हन्तंम् । आ॒शा॒थे॒ इतिं ॥८

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतऽवृधौ । ऋतऽस्पृशा ।

क्रतुम् । बृहन्तम् । आशाथे इति ॥८

हे “मित्रावरुणौ युवां “क्रतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागम् “आशाथे आनशाथे व्याप्तवन्तौ । केन निमित्तेन । “ऋतेन अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशौ युवाम् । “ऋतावृधौ । 'ऋतमित्युदकनाम' (निरु. २. २५), ‘सत्यं वा यज्ञं वा ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्धयितारौ । अत एव “ऋतस्पृशा उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीदृशं क्रतुम् । “बृहन्तम् अङ्गैरुपाङ्गैश्च अतिप्रौढम् ॥ ऋतशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । “ देवताद्वन्द्वे च ' (पा. सू. ६. ३. २६) इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । ऋतस्य वर्धयितारौ इत्यर्थेऽन्तर्भावितण्यर्थात् वृधेः क्विप् । ‘अन्येषामपि दृश्यते ' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । ‘सुपां सुलुक् ' (पा. सू. ७.

१. ३९) इति डादेशः । मित्रावरुणावित्याद्यामन्त्रितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात् परत्वात् ' आमन्त्रितस्य ' (पा. . ८. १. १९) इति आष्टमिको निघातः । ननु ऋतेन इत्येतस्य 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ' (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवद्भावेन आमन्त्रितानुप्रवेशात् पादादित्वेन पदादपरत्वेन वा आष्टमिकनिघाताभावात् ' आमन्त्रितस्य च ' (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत्, न। पराङ्गवद्भावस्य सुबामन्त्रिताश्रयत्वेन पदविधित्वात् 'समर्थः पदविधिः' (पा. सू. २. १. १) इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणौ इत्यनयोः आशाथे इति आख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र पराङ्गवद्भावात् पादादेः आद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा 'मरुतां पितस्तदहं गृणामि ' इति । ' मृग्रोरुतिः ' (उ. सू. १. ९४) । इति उतिप्रत्ययान्तत्वेन 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) । इत्यादौ अन्तोदात्तोऽपि हि

मरुच्छब्दो ‘ मरुतां पितः' इत्यत्र सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावादेव आद्युदात्तो जातः । प्रकृते तु ऋतेन इत्यस्यासामर्थ्यादेव न पराङ्गवद्भाव इति । ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामन्त्रितस्य निघाते कर्तव्ये ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' (पा. सू. ८. १.७२) इति प्रथमामन्त्रितेन अविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत्, भवतु । अत एव तस्याव्यवधायकत्वात् ऋतेन इति प्रथमपदात् परत्वेनैव द्वितीयामन्त्रितं निहनिष्यते । यथा “ इमं मे गङ्गे यमुने' (ऋ. सं. १०. ७५, ६) इत्यादौ गङ्गेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव मे इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किं च प्रकृते मित्रावरुणौ इत्यामन्त्रितं सामान्यवचनम् । तस्य विशेषणतया विशेषवचनम् ऋतावृधाविति । अतः ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ' (पा. सू. ८. १.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्तरायो द्वितीयस्य निघातः ॥ ननु एवमपि ‘अपादादौ '

(पा. सू. ८. १. १८) इत्यनुवृत्तेर्ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वान्न भवितव्यं निघातेन । अत एव हि ‘इमं मे गङ्गे' इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात् परस्य आमन्त्रितस्यापि पादादित्वादेव अनिघातादाद्युदात्तत्वं जातम् । तद्वदत्रापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति ॥ उच्यते---

मित्रावरुणपदस्य ‘सुबामन्त्रिते० ' (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वम् । शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य पराङ्गवद्भावेन न पादादिरिति निहन्येत इति चेत्, न । पराङ्गवद्भीवस्तावत् सुबन्तमामन्त्रितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः' पदविधिः । अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये पराङ्गवद्भावेन भवितव्यं समर्थः पदविधिः' (पा, सू. २. १. १) इति नियमात् ।

शुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्च न परस्परेणान्वयः किंतु सचत इत्यनेन इत्यसामर्थ्यात् न पराङ्गवद्भावः । प्रकृते तु मित्रावरुणौ ऋतावृधौ इति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन

परस्परान्वयादस्तिसामर्थ्यमिति भवितव्यं पराङ्गवद्भावेन । यथा " मरुतां पितः' इत्यत्रेति विशेषः ॥ ननु अत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावेन पादादित्वात् " अपादादौ ' इति पर्युदासादामन्वितनिघातो न स्यादिति चेत् , न । पूर्वं सुबन्तं परं चामन्त्रितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावः । भवति चैवंविध ऋतावृधपदनिघात इति । तत्र पूर्वस्य पराङ्गवद्भावेनापादादित्वात् स प्रवर्तते । मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामन्त्रितमिति न पराङ्गवद्भावः ॥ ननु पराङ्गवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधिरिति ऋतेन इत्यनेनासामर्थ्यात् ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यात् इति चेत्, न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. २. १. १. ११) इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं, न पराङ्गवद्भाववत् परस्परान्वयोऽपीत्यलम् । क्रतुम् । 'कृञः

कतुः' (उ. सू. १. ७७)। प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे आनशाथे। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' (पा. सू. ३. ४. ६) इति वर्तमाने लिट् । नुडभावश्छन्दसः ॥

क॒वी नों॑ मि॒त्रावरुं॑णा तुविजा॒ता उं॑रु॒क्षयां॑ ।

दक्षं॑ दधाते अ॒पसं॑ ॥९

क॒वी इतिं॑ । न॒ः । मि॒त्रावरुं॑णा । तु॒वि॒ऽजा॒तौ । उ॒रु॒ऽक्षयां॑ ।

दक्षं॑म् । द॒धा॒ते॒ इतिं॑ । अ॒पसं॑म् ॥९

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजातौ । उरुऽक्षया ।

दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥९

मित्रावरुणावेतौ देवौ "नः अस्माकं “दक्षं बलम् “अपसं कर्म च “दधाते पोषयतः। कीदृशौ। "कवी मेधाविनौ। “तुविजातौ बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ । “उरुक्षया बहुनिवासौ । ‘विप्रः धीरः' इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु ' कविः मनीषी' (नि. ३. १५. १०) इति पठितम् । ‘उरु तुवि ' (नि. ३. १. १, २) इत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु पठितौ । ‘ओजः पाजः' इत्यादिषु अष्टाविंशति संख्याकेषु बलनामसु ‘दक्षः वीळु' (नि. २. ९. १३) इति पठितम् । अपःशब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः (नि. २. १. १) ॥ मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। वरुणशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वे च' (पा. सू. ६. २. १४१) इत्युभौ अवशिष्येते । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया तत्संबन्धित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासान्तोदात्तत्वम् । चतुर्थी समासे हि क्ते च' (पा. सू. ६. २. ४५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ।

उरूणां बहूनां क्षयौ उरुक्षयौ । 'क्षि निवासगत्यो-' इति धातोः क्षियन्त्यस्मिन्निति क्षयः । अधिकरणे 'एरच् ' (पा. सू. ३. ३. ५६) इत्यच्प्रत्ययान्तस्य 'चितः' (पा. सू. ६. १, १६३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'क्षयो निवासे' (पा. सू. ६. १. २०१) इत्याद्युदात्तत्वं विहितम् । समासे तु 'समासस्य' (पा. सू. ६. १. २२३) इत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि थाथादिस्वरेणान्तोदात्तेन बाध्यते, तथापि 'परादिश्छन्दसि बहुलम् । (पा. सू. ६. २. १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । दक्षो दक्षतेरुत्साहकर्मणो घञ् । ञित्वादाद्युदात्तः । आप्यते फलमनेन इति अपः कर्म । 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट्च वा' (उ. सू. ४. ६४७) इत्यसुनन्तस्य 'अपसस्पारे' (ऋ. सं. ६. ६९. १) इत्यादौ नित्त्वादाद्युदात्तस्यापि अपःशब्दस्य अत्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ४ ॥

टिप्पणी

प्रउगशब्दोपरि संदर्भाः

प्रउगशब्दोपरि संदर्भाः

ऋग्वेदे प्रउगशस्त्रे विनियोजनीयाः एकाधिकाः सूक्ताः सन्ति। सूक्तं १.२ गायत्रीछन्दस्कः अस्ति, ७.९२ त्रिष्टुप्छन्दस्कः, ४.४६ गायत्रीछन्दस्कः, ४.४७ अनुष्टुप्छन्दस्कः, २.४१ गायत्रीछन्दस्कः, ५.५१ उष्णिक्छन्दस्कः। शतपथब्राह्मणे ४.१.३ - ४.१.५ प्रउगशस्त्रे प्रयोजनीयानां ग्रहाणां ये आख्याानाः सन्ति , ते रोचकाः। किमेते आख्यानाः प्रउगसूक्तानां व्याख्यानानि सन्ति, अयं विचारणीयः।

द्र. वायुरुपरि टिप्पणी

प्रउगशस्त्रतृच- (हौ०) सोमयज्ञेषु प्रकृतिभूत-ज्योति-तद्विकृतिषु चैकाहाहीनसत्रेषु विशेषवर्जं प्रातःसवने होतुः प्रउगशस्त्रस्य 'वायवा याहि दर्शतं (ऋ० १ । २ । १- ३) इति वायव्यः प्रथमस्तृचः । 'इन्द्रवायू इमे सुताः' (ऋ० १ । २ ।४६ । इति ऐन्द्रवायवो द्वितीयस्तृचः । 'मित्रं हुवे पूतदक्षम् (ऋ० १ । २ ।६-८ इति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तृचः । ' आश्विना यज्वरीरिषः' (ऋ० १ । ३ । १-३) इति आश्विनश्चतुर्थस्तृचः । 'इन्द्राऽऽयाहि चित्रभानो' (ऋ० १ । ३ ।४- ६) इति ऐन्द्रः पञ्चमस्तृचः । ' ओमासश्चर्षणीधृतः' ऋ० १ । ३।७-९) इति वैश्वदेवः षष्ठस्तृचः । 'पावका नः सरस्वती' (ऋ० १ । ३ । १०- १२) इति सारस्वतः सप्तमस्तृचः । इति तत्तद्देवत्याः सप्ततृचा भवन्ति । तृचानां पुरस्तात्

यथासंख्येन शोंसावोम्' इत्याहावहिताः 'वायुरग्रेगाः' इत्याद्याः सप्त पुरोरुचः (ऋ०खि० ५।६।१-७) पठितव्याः। शंसनप्रकारः-द्र० अग्निष्टोमे होतुः प्रउगशस्त्र-, का० श्रौ० १।३।८ टि० विद्याधरः। श्रौतयज्ञप्रक्रिया - पदार्थानुक्रमकोषः। प्रणेता पण्डित पीताम्बरदत्त शास्त्री

१.२.१ वायवा याहि इति

वायुर् अग्रेगास्(ऋग्वेदः खिल ५.६.१-७) तत् प्राण रूपम्। वायवा तद् अपानस्य रूपम्। - शां.ब्रा. १४.४

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.३

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.२ सूक्तं १.३ सूक्तं १.४ →

मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः

दे. १-३ अश्विनौ, ४-६ इन्द्रः, ७-९ विश्वेदेवाः, १०-१२ सरस्वती। गायत्री।

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती ।

पुरुभुजा चनस्यतम् ॥१॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया ।

धिष्ण्या वनतं गिरः ॥२॥

दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः ।

आ यातं रुद्रवर्तनी ॥३॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।

अण्वीभिस्तना पूतासः ॥४॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः ।

उप ब्रह्माणि वाघतः ॥५॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः ।

सुते दधिष्व नश्चनः ॥६॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत ।

दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥७॥

विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमा गन्त तूर्णयः ।

उस्रा इव स्वसराणि ॥८॥

विश्वे देवासो अस्रिध एहिमायासो अद्रुहः ।

मेधं जुषन्त वह्नयः ॥९॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥१०॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् ।

यज्ञं दधे सरस्वती ॥११॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।

धियो विश्वा वि राजति ॥१२॥

सायणभाष्यम्

' अश्विना ' इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । तत्र आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्-' अथाश्विन एषो उषा प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ।

अश्विं॑ना॒ यज्व॑री॒रिषो॒ द्रव॑त्पाणी॒ शुभ॑स्पती ।

पुरुंभुजा चन॒स्यतं ॥१

अश्विंना । यज्वंरीः । इषः॑ । द्रवंत्पाणी॒ इति॒ द्रवंत्ऽपाणी ।
शुभः॑ । प॒ती॒ इतिं ।

पुरुंऽभुजा । च॒न॒स्यतंम् ॥१

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी ।
शुभः । पती इति ।

पुरुऽभुजा । चनस्यतम् ॥१

हे अश्विनौ युवाम् “इषः हविर्लक्षणान्यन्नानि “चनस्यतम्
इच्छतं भुञ्जाथामित्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची
तथापि इषः इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः,
इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । ‘वक्तव्यमुवाच',
'समूलकाषं कषति' इत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् ।

कीदृशीरिषः । यज्वरीः योगनिष्पादिकाः। कीदृशावश्विनौ।
"द्रवत्पाणी हविर्ग्रहणाय द्रवद्भ्यां धावद्यां
पाणिभ्यामुपेतौ। शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ ।
“पुरुभुजा विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ वा ॥ अश्विना।
‘आमन्त्रितस्य' (पा. सू. ६. १. १९८) इति
षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । यज्वरीः ।
यागकरणानामप्यन्नानाम् ‘असिश्छिनत्ति' इतिवत्
स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया “ सुयजोर्ङ्वनिप् ' (पा. सू.
३. २. १०३) इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । ‘वनो र च' (पा. सू. ४.
१. ७) इति ङीप् । तसंनियोगेन रेफादेशः । प्रत्ययद्वयस्य
‘अनुदात्तौ सुप्पितौ ' (पा. सू. ३. १. ४) इत्यनुदात्तत्वात्
धातुस्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे शसोऽनुदात्तत्वात्
प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवन्तौ धावन्तौ पाणी
ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति ।
तस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातः
‘अपादादौ इति प्रतिषेधात् । इषः इति पूर्वपदस्य

‘सुबामन्त्रिते॰ ' (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवद्भावेन ‘मित्रावरुणावृतावृधौ' इतिवत् अपादादित्त्वमिति चेत्, न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह तु इषः इवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिशुतुद्रिपदवत् असामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभः इति ‘शुभ शुम्भ दीप्तौ' इत्यस्य संपदादित्वात् भावे क्विबन्तस्य षष्ठ्येकवचनम् । ‘षष्ठ्याः पतिपुत्र' (पा. सू. ८. ३. ५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । तस्य पती इत्यामन्त्रिते परतः पराङ्गयद्भावात् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन् कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (पा. सू. ८. १. ७२) इत्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वात् ‘अपादादौ ' इति प्रतिषेधात् ॥ ननु • मित्रावरुणावृतावृधौ ' इतिवत् ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे' (पा. सू. ८. १. ७३) इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत्, न । मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तः

तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणी पदं तु न तथेति वैषम्यात् । पुरुभुजा पुरू विस्तीर्णौ भुजौ ययोस्तौ । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । 'सुपां सुलुक्° ' (पा. सू. ७. १. ३९) इति डादेशः । पुरु बहु भुञ्जाते इति वा । चनस्यतम् इत्यत्र 'चायतेरन्ने ह्रस्वश्च' (उ. सू. ४.६३९) इति ' चायृ पूजानिशामनयोः इत्यस्य असुन्प्रत्यये आकारस्य ह्रस्वे चानुकृष्टे नुडागमे च (उ. सु. ४. ६३६) 'लोपो व्योर्वलि ' (पा.सू. ६. १. ६६) इति यकारलोपे चनःशब्दोऽन्ननामसु पठितः (निरु० ६. १६)। तत् आत्मनः इच्छतीति 'सुप आत्मनः क्यप् ' (पा. सू. ३. १.८)। 'सनाद्यन्ताः '(पा. सू. ३. १. ३२) इति धातुत्वात् लोण्मध्यमद्विवचनम् । क्यचः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । शपा एकादेशे कृते एका देश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तवे स्वरितत्त्वम् । न च ' तिङ्ङतिङः' (पा. सू. ८. १. २८)

इति निघातः । पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात् पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः ॥

अश्विं॑ना॒ पुरुं॑दंससा॒ नरा॒ शवीं॑रया धि॒या ।

धिष्ण्या॒ वनं॑तं॒ गिरः॑ ॥ २

अश्विं॑ना । पुरुं॑ऽदंससा । नरां । शवीं॑रया । धि॒या ।

धिष्ण्यां । वनं॑तम् । गिरः॑ ॥२

अश्विना । पुरुऽदंससा । नरा । शवीरया । धिया ।

धिष्ण्या । वनतम् । गिरः ॥२

"अश्विना हे अश्विनौ युवां “गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः “धिया आदरयुक्त्या बुद्ध्या “वनतं संभजतं स्वीकुरुतम् ।

कीदृशावश्विनौ । “पुरुदंससा बहुकर्माणौ ।
षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु ' दंसः ' (नि. २. १. ३)
इति पठितम् । “नरा नेतारौ । “धिष्ण्या धाष्ट्र्ययुक्तौ
बुद्धिमन्तौ वा । कीदृश्या धिया । “शवीरया गतियुक्त्या
अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः । अश्विना
इत्याद्यामन्त्रितचतुष्टयस्य षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्त्वम् ।
पादादित्वात् न आष्टमिको निघातः । पुरुदंससा इत्यपि हि
पादादिरेव ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (पा. सू. ८. १.
७२) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्वात् । ‘नामन्त्रिते
समानाधिकरणे° ' (पा. सू. ८. १. ७३) इति पूर्वस्य
सामान्यवचनत्वेन अस्य विशेषवचनत्वेन
नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत्, न । अश्विशब्दवत्
पुरुदंसःशब्दस्यापि अश्विनोरेव रूढ्या प्रयुज्यमानतया
सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं
नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात् परस्य
विशेषवचनत्वावगमात्। उभयोः सामान्यवचनत्वे

पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात् सहाप्रयोग इति चेत्, न ।
गुणविशेषसंकीर्तनवत्
प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापि
स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वात्; निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव
पुनरुक्तत्वात् । अश्विपुरुदंसःशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वेऽपि
पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन
असामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः ।
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः
सामानाधिकरण्यम् । अश्विशब्दस्याश्वसंबन्धो निमित्तं
पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद
इति चेत्, न । तद्धि द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न
प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि
समानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमहीरुहशब्दयोरपि
तथात्वप्रसङ्गः । अत एव हि ‘इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये
प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि ' (तै. सं. ७.
१. ६. ८) इत्यत्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेन

इडादिशब्दानाम् ' एतानि ते अघ्निये नामानि ' इति वचनेन पर्यायाणामपि अनेकविशिष्टनामसंबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव' नामन्त्रिते° ' इति निषेधाभावात् ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् सर्वेषां षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । तद्वत् प्रकृतेऽपि । “ कृशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ' (उ. सू. ४. ४७०) इत्यतः ‘ईरन्' इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलवचनादन्यत्रापि ' इत्यनेन ‘शु गतौ ' इति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति नित्त्वात् शवीरयाशब्द आद्युदात्तः । धियेत्यत्र ‘सावेकाचः ' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तिरुदत्ता । वनतमित्यत्र शपः पित्त्वात् लोण्मध्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च ‘वन षण संभक्तौ ' इति धातूदात्तत्वमेव शिष्यते । न च

‘तिङ्ङतिङः' (पा. सू. ८. १.२८) इति निघातः, पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्वेन पादादित्वात् । गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

दस्रा॑ यु॒वाक॑वः सु॒ता नास॑त्या वृ॒क्तब॑र्हिषः ।

आ या॑तं रुद्रवर्तनी ॥३

दस्रा॑ । यु॒वाक॑वः । सु॒ताः । नास॑त्या । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।

आ । या॒त॒म् । रु॒द्र॒व॒र्त॒नी॒ इति॑ रुद्रऽवर्तनी ॥३

दस्रा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽबर्हिषः ।

आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥३

अत्र अश्विना इत्यनुवर्तते । हे अश्विनौ "आ "यातम् अस्मिन् कर्मण्यागच्छतम् । किमर्थमिति तदुच्यते । “सुताः युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनौ। "दस्रा दस्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ । यद्वा। देववैद्यत्वेन रोगाणामुपक्षपयितारौ। ‘अश्विनौ वै देवानां भिषजौ' (ऐ.बा. १. १८) इति श्रुतेः । नासत्या असत्यमनृतभाषणं तद्रहितौ । अत्र यास्कः-’सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणः' (निरु. ६. १३) इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं ' यदरोदीत्तद्रुदस्य रुद्रत्वम्' (तै. सं. १. ५. १. १) इति तैत्तिरीयाः । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्राः' इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्मार्गो धाटीरूपो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकवः इत्यभिषुतसोमानां विशेषणम् । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाद्भिर्मिश्रिता इत्यर्थः।

“वृक्तबर्हिषः। वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि बर्हींष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । यद्वा । ‘भरताः' इत्यादिष्वष्टसु ऋत्विङ्नामसु ‘वृक्तबर्हिषः' (नि. ३. १८, ४) इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । ऋत्विभिरभिषुता इत्यन्वयः ।। दस्रा। ‘आमन्त्रितस्य°' (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तः । युवाकवः । ‘यु मिश्रणे '। युवन्ति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकुष्यादिषु (उ. सू. ३. ३५७) अगणितस्यापि यौतेः बहुलग्रहणात् काकुप्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुबङादेशः । प्रत्ययस्वरेण आकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ। ‘नभ्राण्नपान्नवेदानासत्या' (पा. सू. ६. ३. ७५) इत्यादिना प्रकृतिवद्भावात् नञो नलोपाभावः । पादादित्वेनानिघातादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूलैर्वर्जित बर्हिरास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते

। आ इत्यत्र 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' (फि.सू. ८१) इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । 'आमन्त्रितस्य च ' (पा. सू. ८.१ १९) इत्यामन्त्रितनिघातः ॥

इन्द्रा यांहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवंः ।

अण्वींभिस्तनां पूतासंः ॥४

इन्द्रं । आ । याहि । चित्रभानो इतिं चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवंः ।

अण्वींभिः । तनां । पूतासंः ॥४

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः ।

अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥४

“चित्रभानो चित्रदीप्ते हे इन्द्र अस्मिन् कर्मणि "आ “याहि आगच्छ । “सुताः अभिषुताः “इमे सोमाः “त्वायवः त्वां कामयमाना वर्तन्ते । “अण्वीभिः। ‘अग्रुवः' इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्वङ्गुलिनामसु ‘अण्व्यः' (नि. २. ५, २) इति पठितम्। ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किंच एते सोमाः “तना नित्यं “पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण बहुधा शोधितत्वात् । इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति- इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिंद्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायत इदंकरणादिस्याग्रायण इदंदर्शनादित्यौपमन्यव इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मण इञ्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वा दरयिता च यज्वनाम्' (निरु. १०.८) इति । अस्यायमर्थः । ‘दॄ विदारणे' इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थं दृणाति मेघं विदीर्णं

करोतीतीन्द्रः। ‘डुदाञ् दाने ' इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतीन्द्रः । ‘धाञ् पोषणार्थः' । इरामन्नं तृप्तिकारणं' सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्णातीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतीन्द्रः। पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विनाशराहित्येन स्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुः सोमो वल्लीरसः । तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतीन्द्रः । इन्दौ यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतीन्द्रः। ‘ञिइन्धी दीप्तौ ' इति धातुः । भूतानि प्राणिदेहान् इन्धे जीवचैतन्यरूपेणान्तः प्रविश्य दीपयतीतीन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति-- ‘इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः। तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः' (बृ. उ. ४. २. २) इति । तद्यत्' इत्यादिकं ब्राह्मणान्तरवाक्यम् । तत्तत्र इन्द्रविषये निर्वचनमुच्यते इति शेषः । यद्यस्मात् कारणादेनं परमात्मरूपमिन्द्रं देवं प्राणैः वाक्चक्षुरादीन्द्रियैः

प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समैन्धन् उपासका ध्यानेन सम्यक् प्रकाशितवन्तः, तत् तस्मात् कारणात् इन्द्रनाम संपन्नम् । अस्मिन् पक्षे इध्यते दीप्यते इति कर्मणि व्युत्पत्तिः । आग्रायणनामको मुनिः 'इदंकरणादिन्द्रः' इति निर्वचनं मन्यते । इन्द्रो हि परमात्मरूपेणेदं जगत्करोति । औपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शनादिन्द्र इति निर्वचनमाह । इदम् इत्यापरोक्ष्यमुच्यते विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्ष्येण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्य आरण्यकाण्डे समाम्नायते- स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितीँ३ । तस्मादिदन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः' (ऐ. आ. २. ४. ३) इति । 'इदि परमैश्वर्ये' इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यम् । तद्योगादिन्द्रः। अनेनाभिप्रायेण श्रूयते---'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । इनशब्दस्येश्वरवाचकस्य अकारलोप सति नकारान्तम् इन्

इति पदं भवति । 'दॄ भये' इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयितेतीन्द्रः। द्रु गतौ ' इति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतीन्द्रः । यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्र इत्यत्र आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । आ इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चित्रभानो। पदात् परत्वादामन्त्रितनिघातः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे युष्मच्छब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा. सू. ३.१.८)। ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा. सू. ७. २. ९८) इति मपर्यन्तस्यत्वादेशः । 'क्याच्छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. १७०) इति क्यजन्तात् उप्रत्ययः । त्वद्यव इति प्राप्तौ ' युष्मदस्मदोरनादेशे' (पा. सू. ७. २. ८६) इत्यविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेन आत्वम् । उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दः सौक्ष्म्यवाचकः तद्योगात् प्रकृतेऽङ्गलीषु वर्तते । वोतो गुणवचनात् ' (पा. सू. ४. १. ४४) इति ङीषि प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन् ।

नित्त्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः । पूतासः । 'आज्जसेरसुक्' (पा. सू. ७. १. ५०) इत्यसुक् ॥

इन्द्रा यांहि धि॒येषि॒तो विप्रंजूतः सु॒तावंतः ।

उप॒ ब्रह्मांणि वा॒घतः॑ ॥५

इन्द्रं । आ । या॒हि॒ । धि॒या । इ॒षि॒तः । विप्रंऽजूतः । सु॒तऽवंतः ।

उपं । ब्रह्मांणि । वा॒घतः॑ ॥५

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥५

हे “इन्द्र त्वम् आ याहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ। किमर्थम् । 'वाघतः ऋत्विजः “ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राण्युपैतुम्। कीदृशस्त्वम् । “धिया अस्मदीयया प्रज्ञया “इषितः प्राप्तः अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । “विप्रजूतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । 'सुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ ‘केतः' इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु ‘धीः ' (नि.३. ९. ७) इति पठितम् । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु ‘ विप्रः धीरः ' (नि. ३. १५. १) इति पठितम् । ‘भरताः' इत्यादिष्वष्टसु ऋत्विङ्नामसु ‘वाघतः ' (नि. ३. १८. ३) इति पठितम् । इषित इत्यत्र ‘इष गतौ' इत्यस्मान्निष्ठायामिडागमः । ‘आगमा अनुदात्ताः' (पा. म. ३. १.३.७) इति इटः अनुदातत्वात् क्तस्वरः शिष्यते । विप्रजूतः । डुवप् बीजसंताने' इति धातोः ‘ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र' (उ. सू. २.१८६) इत्यादिना

रन्प्रत्ययान्तो विप्रशब्दो निपातितः । निपातनदुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च । नित्वादाद्युदात्तः । तैर्जूतः प्राप्तः । ‘जू'(!) इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः (पा. सू. ३. २. १५०)। ‘श्र्युकः किति' (पा. सू. ७. २. ११) इति इट्प्रतिषेधः। तृतीया कर्मणि' (पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतावतः । छान्दसं दीर्घत्वम् । मतुपोऽनुदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ब्रह्माणि । ‘नब्विषयस्यानिसन्तस्य (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः । वाघच्छब्द ऋत्विङ्नामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरः ।।

इन्द्रा यांहि तूतुंजान उप ब्रह्मांणि हरिवः ।

सुते दंधिष्व नश्चनः ॥६

इन्द्रं । आ । याहि । तूतुंजानः । उपं । ब्रह्मांणि । हरिऽवः ।

सु॒ते । द॒धि॒ष्व॒ । न॒ः । चन॑ः ॥६

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः
।

सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥६

हरिशब्दः इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं ‘हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेः ' (नि. १. १५, १) इति तदीयाश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे “हरिवः अश्वयुक्त “इन्द्र त्वं “ब्रह्माणि उपैतुम् आ "याहि। कीदृशस्त्वम्। "तूतुजानः त्वरमाणः । आगत्य च अस्मिन् “सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि "नः अस्मदीयं “चनः अन्नं हविर्लक्षणं "दधिष्व धारय स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः । तुजेर्लिंटि' लिटः कानज्वा' (पा.सू. ३. २. १०६) इति कानजादेशः । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ' (पा. सू. ६. १. ७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अभ्यस्तानामादिः (पा. सू. ६. १. १८९)

इत्याद्युदात्तत्वम् । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य सन्तीति मतुपि 'छन्दसीरः ' (पा. सू. ८. २. १५) इति मकारस्य वत्वम् । संबुद्धौ ' उगिदचाम् ' (पा. सू. ७. १. ७०) इति नुम् । संयोगान्तलोपे (पा. सू. ८. २. २३) नकारस्य 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ' (पा. सू. ८. ३. १) इति रुत्वम् । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात् ' समर्थः पदविधिः (पा. सू. २. १. १) इति नियमात् सुबामन्त्रितपराङ्गवद्भावाभावेन आमन्त्रितनिघाताभावात् आद्युदात्तत्वे सति उप इति अकारस्य सन्नतरः । दधिष्व इत्यत्र दधातेर्लोटि थास् । 'थासः से' (पा. सू. ३. ४. ८०) ।' सवाभ्यां वामौ ' (पा. सू. ३. ४. ९१) इत्येकारस्य वादेशः । छन्दस्युभयथा ' (पा. सू. ३. ४. ११७) इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपि (पा. सू. ३ १.६८) तस्य श्लौ च द्विर्भावः (पा. सू. ६. १. १०), अर्धधातुकत्वेन इडागमश्च (पा. सू. ७. २. ३५) । " आतो लोप इटि च'

(पा. सू. ६ ४. ६४) इत्याकारलोपः । चनः । 'चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ' (उ. सू. ४. ६३९) इत्यसुनन्तः । चकारात् नुडागमे यलोपः ॥ ॥ ५॥

ओमांसश्चर्षणीधृतो॒ विश्वे॑ देवास॒ आ गं॑त ।

दा॒श्वांसो॑ दा॒शुषः॑ सु॒तं ॥७

ओमांसः । च॒र्ष॒णि॒ऽधृ॒तः॒ । विश्वे॑ । दे॒वा॒सः॒ । आ । ग॒त॒ ।

दा॒श्वांसः॑ । दा॒शुषः॑ । सु॒तम् ॥७

ओमासः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ।

दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥७

हे “विश्वे “देवासः एतन्नामका देवविशेषाः “दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य “सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति “आ “गत आगच्छत । ते च देवाः "ओमासः रक्षकाः “चर्षणीधृतः मनुष्याणां धारकाः “दाश्वांसः फलस्य दातारः । ‘मनुष्याः' इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः (नि. २. ३. ८) पठितः । ‘अश्विनौ' इत्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु • विश्वेदेवाः साध्याः' (नि, ५. ६. २७) इति पठितम् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्-‘ अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिः । (निरु. १२. ४०) इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतम् । देवविशेषस्यैवासधारणं लिङ्गमिति शाकपूणेर्मतम् । अवन्ति इति ओमासः देवाः । ‘मन् ' इत्यनुवृत्तौ

‘अविसिवि सिशुषिभ्यः कित्' (उ. सू. १. १४१) इति मन्प्रत्ययः । ज्वरत्वरस्रिव्यविभवामुपधायाश्च' (पा. सू. ६. ४. २०) इति ऊठ् । मनः कित्त्वेऽपि बाहुलकत्वाद्गुणः । ‘आज्ज़सेरसुक्’ (पा. सू. ७. १.५०) इति जसेः असुगागमः। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। चर्षणयो मनुष्याः। तान् वृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणीधृतः देवाः । पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य ‘विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' (पा. सू. ८. १, ७४) इति अविद्यमानवत्वप्रतिषेधात् अपादादित्वेन निघातः । ननु अत एव विद्यमानवत्वात् ‘सुबामन्त्रिते°' (पा. सू. २. १. २) इति पराङ्गवत्वेनैकपदीभावात् पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेत् , न । ‘वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् ' (पा. म. ८. १.७२) इति वचनात् पदभेदप्रयुक्तस्य । निघातस्याप्युपपत्तेः । ऐकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वे ' अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ' (पा. सू. ६. १. १५८) इति सुतरामेव निघातो भविष्यति। इत्थमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्पती'

इत्यत्रापि पराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसङ्ग इति चेत्, न । तत्र पराङ्गवद्भावस्य परेण ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' (पा. सू. ८. १. ७२) इत्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनः 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् । इत्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्याप्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्वात् पराङ्गवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यम् । विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वं शब्दपर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वात् ओमासः इत्यनेन न सामानाधिकरण्यम् । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य पराङ्गवद्भावे सति 'मित्रावरुणावृतावृधौ ' इत्यादाविव अत्राप्यामन्त्रिताद्युदात्तता न स्यात् । विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवासः इति । दीव्यन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः । ननु अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी' (परिभा° ९८) इति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः । यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन

प्रतिपत्तिर्विक्षिप्ता स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत्, न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावात् 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इत्यनेनानिषिद्धत्वात् विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्वेन शुभस्पती इति पदवत् देवासः इत्यस्यापि आद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आ गत आगच्छत । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुकि सति 'अनुदात्तोपदेश' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकारलोपः । आङः पदात्परत्वात् निघातः । दाश्वांसः । 'दाशृ दाने ' इत्यस्य क्वसौ " दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ' (पा. सू. ६. १. १२) इति निपातनात् क्रादिनियमप्राप्तः इडागमो (पा. सू. ७. २. १३) द्विर्वचनं च न भवति । प्रत्ययस्वरेण क्वसोरुदात्तत्वम् । दाशुष इत्यत्र 'वसोः संप्रसारणम् ' (पा. सू. ६. ४. १३१) इति संप्रसारणम् । ' संप्रसारणाच्च' (पा. सू. ६ १. १०८) इति

पूर्वरूपत्वम् । “ आदेशप्रत्यययोः' (पा. सू. ८. ३. ५९) इति षत्वम् ॥

विश्वें दे॒वासों अ॒प्तुरः॑ सु॒तमा गंत॒ तूर्णंयः ।

उ॒स्रा इंव॒ स्वसंराणि ॥८

विश्वें । दे॒वासः॑ । अ॒प्ऽतुरः॑ । सु॒तम् । आ । ग॒न्त॒ । तूर्णंयः ।

उ॒स्राःऽइंव । स्वसंराणि ॥८

विश्वे । देवासः । अप्ऽतुरः । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णयः ।

उस्राःऽइव । स्वसराणि ॥८

“विश्वे “देवासः एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः “सुतं सोमम् "आ “गन्त आगच्छन्तु । कीदृशाः। “अप्तुरः तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः। “तूर्णयः त्वरायुक्ताः यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रति आगमने उस्रा इत्यादिर्दृष्टान्तः । "उस्राः सूर्यरश्मयः "स्वसराणि अहानि प्रति आलस्यरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् ।' खेदयः' इत्यादिषु पञ्चदशसु रश्मिनामसु उस्रा वसवः (नि. १. ५.९) इति पठितम् । वस्तोः' इत्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु ‘स्वसराणि घ्रंसः घर्मः' (नि. १. ९. ५) इति पठितम् । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं- स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति । उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । (निरु. ५. ४) इति ॥ देवासः । पचाद्यजन्तः (पा. सू. ३. १. १३४) चित्त्वादन्तोदात्तः । अप्तुरः ‘तुर त्वरणे' श्लुविकरणी । तुतुरति त्वरयन्तीत्यर्थे 'क्विप् च ' (पा. सू. ३. २. ७६)

इति क्विप् । ‘गतिकारकोपपदात्कृत्' (पा. सू. ६. २. १३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आ गन्त । आगच्छन्तु इत्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनम् ।' बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २, ४, ७३) इति शपो लुक् । तस्य ‘तप्तनप्तनथनाश्च ' (पा. सु. ७. १. ४५) इति तबादेशे “°अपित् ' (पा. सू. १. २. ४) इति प्रतिषेधात् अङित्वात् अनुनासिकलोपाभावः । तिङ्ङतिङः' इति निघातः । ‘ञित्वरा संभ्रमे इति धातोः त्वरन्ते इति तूर्णयः। ‘निः' इत्यनुवृत्तौ ‘वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्’ (उ.सू. ४.४९१) इति निप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः। उस्रा इव इत्यत्र ‘इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' (पा. सू. २. १. ४. २) इति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यम् । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् । स्वः सरो येषां तानि स्वसराणि अहानि ।' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा. सू. ६. २. १) इति स्वशब्द आद्युदात्तः ॥

विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒स्रिध॒ एहि॑मायासो अ॒द्रुहः॑ ।

मेधं॑ जुषंत॒ वह्न॑यः ॥९

विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒स्रिधः॑ । एहि॑ऽमायासः । अ॒द्रुहः॑ ।

मेधं॑म् । जु॒ष॒न्त॒ । वह्न॑यः ॥९

विश्वे । देवासः । अस्रिधः । एहिऽमायासः । अद्रुहः ।

मेधम् । जुषन्त । वह्नयः ॥९

“विश्वे “देवासः एतन्नामका देवविशेषाः मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं “जुषन्त सेवन्ताम् । कीदृशाः । “अस्रिधः क्षयरहिताः शोषरहिता वा। “एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः। यद्वा । सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टम् ‘एहि मा यासीः' इति यदवोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास

इति । “अद्रुहः द्रोहरहिताः “वह्नयः वोढारो धनानां प्रापयितारः ॥ अस्रिधः। स्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्विपि (पा. सू. ३. ३. १०८. ९) नञा बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ‘नञ्सुभ्याम्' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एहिमायासः । ‘ईह चेष्टायाम् ।। आ समन्तात् ईहते इति एहिः । ‘इन्' (उ. सू. ४. ५५७) इति सर्वधातुसाधारण इन्प्रत्ययो नित्त्वादाद्युदात्तः । एहिः माया प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अथवा । आङ उदात्तादुत्तरस्य इहीति लोण्मध्यमैकवचनस्य ‘तिङ्ङतिङः' इति निघातः । ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८, २. ५) इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत् पदयुक्तं ‘मा यासीः' इत्यत्र ‘माया' इत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अद्रुहः । द्रुह जिघांसायाम् । संपदादित्वाद्भावे क्विपि बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मेधम् । ‘मेधृ संगमे च । मेध्यते देवैः संगम्यते इति मेधं हविः।

कर्मणि घञ् । ञित्वादाद्युदात्तः । जुषन्त। सेवन्तामित्यर्थे 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' (पा. सू. ३. ४. ६) इति धातुसंबन्धे लङ् । यत उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषन्त इति द्रुहादिधात्वर्थैः संबन्धात् 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' (पा. सू. ६. ४.७५) इत्यडागमाभावः । वह्नयः। 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'वहिश्रि' इत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सा अन्वारम्भणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या। तथा दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः' इत्यस्मिन् खण्डे 'पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति सूत्रितम् ॥ ।

पा॒व॒का नः॒ सर॑स्वती॒ वाजे॑भिर्वा॒जिनी॑वती ।

य॒ज्ञं व॑ष्टु धि॒याव॑सुः ॥१०

पा॒व॒का । न॒ः । सर॑स्वती । वाजे॑भिः । वा॒जिनी॑ऽवती ।

य॒ज्ञम् । व॒ष्टु॒ । धि॒याऽव॑सुः ॥१०

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती ।

यज्ञम् । वष्टु । धियाऽवसुः ॥१०

“सरस्वती देवी “वाजेभिः हविर्लक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैः । “नः अस्मदीयं “यज्ञं “वष्टु कामयताम् । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथा चारण्यककाण्डे श्रुत्यैव व्याख्यातं - - यज्ञं वष्ट्विति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाह' (ऐ. आ. १. १. ४) इति । कीदृशी सरस्वती ।“पावका शोधयित्री “वाजिनीवती अन्नवत्क्रियावती 'धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यककाण्डे श्रुत्या व्याख्यातं-यज्ञं वष्टु

धियावसुरिति वाग्वै धियावसुः । (ऐ. आ. १. १. ४) इति । 'श्येनः सोमः' इत्यादिषु पञ्चत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु 'सरमा सरस्वती ' (नि. ५. ५. १८) इति पठितम् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे- पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः' (निरु. ११.२६) इति॥ पवनं पावः शुद्धिः । पावं कायतीति पावका । 'कै गै रै शब्दे ' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा. सू. ३. २, ३) इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । पुनातीत्यर्थे ष्वुलि 'प्रत्ययस्थात्कारपूर्वस्यात इदाप्यसुपः ' (पा. सू. ७. ३. ४४) इति इत्वस्याभावोऽन्तोदात्तत्वं च छान्दसं द्रष्टव्यम् । सरःशब्द सर्तेः असुनन्तत्वादाद्युदात्तः । मतुप्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । वाजेभिः । वाजशब्दो वृषादित्वात् (पा. सू. ६. १. २०३) आद्युदात्तः । स हि अवृत्कृतत्वात् आकृतिगणः । वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत इनिठनौ ' (पा. सू. ५. २. ११५) इति

इनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः सन्ति सा सरस्वती वाजिनीवती । ‘छन्दसीरः ' (पा. सू. ८. २. १५) इति मतुपो वत्वम् । मतुप्ङीपोः पित्त्वेनानुदात्तत्वात् इनेः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञम् ।' यजयाच' (पा. सू. ३. ३. ९०) इत्यादिना नङ्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वष्टु ।' वश कान्तौ । कान्तिरभिलाषः । ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुक् । निघातः । धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । ‘सावेकाचः०' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तिरुदात्ता । ‘ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' (पा. सू. ६. २. १) इति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छन्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥

चो॒द॒यि॒त्री सू॒नृता॑ना॒ं चेत॑ंती सुमती॒नां ।

य॒ज्ञं दं॑धे॒ सरं॑स्वती ॥११

चो॒द॒यि॒त्री । सू॒नृतां॑नाम् । चेतं॑न्ती । सु॒ऽम॒ती॒नाम् ।

य॒ज्ञम् । द॒धे॒ । सरं॑स्वती ॥११

चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुऽमतीनाम् ।

यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥११

या "सरस्वती सेयमिमं "यज्ञं दधे धारितवती । कीदृशी । "सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां “चोदयित्री प्रेरयित्री । "सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातॄणां "चेतन्ती तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयन्ती ॥ चोदयित्री।चुद प्रेरणे'। ण्यन्तात् तृच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्' (पा. सू. ४. १.५) इति ङीप् । तस्य ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' (पा. सू. ६. १. १७४) इत्युदात्तत्वम् । सूनृतानाम् ।' उने परिहाणे' इत्यतः ‘ क्विप् च' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्विपि

सुतराम् ऊनयति अप्रियम् इति सून् इति प्रियमुच्यते । तच्च तदृतं सत्यं चेति सूनृतम् । परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चेतन्ती । 'चिती संज्ञाने '। अत्र शपो ङीपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । धात्वन्तस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि ह्रस्वत्वात् " नामन्यतरस्याम् ' (प. सू. ६. १. १७७) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

म॒हो अर्ण॑ः सर॑स्वती॒ प्र चे॑तयति के॒तुना॑ ।

धियो॒ विश्वा॒ वि रा॑जति ॥१२

म॒हः । अर्ण॑ः । सर॑स्वती । प्र । चे॒त॒य॒ति॒ । के॒तुना॑ ।

धिय॑ः । विश्वा॑ः । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥१२

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना ।

धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥१२

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते। तादृशी सरस्वती "केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण "महो "अर्णः प्रभूतमुदकं "प्र “चेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयति । किं च स्वकीयेन देवतारूपेण "विश्वाः धियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि “वि “राजति विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति-’तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति' (निरु. २. २३) इति । एकशतसंख्याकेषूदकनामसु ' अर्णः क्षोदः ' (नि. १. १२. १) इति पठितम् । एतामृचं यास्को व्याचष्ट--’महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना

कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति' (निरु. ११. २७) इति ॥ महो अर्णः। महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः। तस्य रुत्वोत्वगुणाः। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । 'एङः पदान्तादति ' (पा. सू. ६. १. १०९) इति पूर्वरूपे प्राप्ते 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा. सू. ६. १. ११५) इति प्रकृतिभावः । अर्ति इत्यर्णः । 'उदके नुट् च ' (उ. सू. ४. ६३६) इत्यसुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

टिप्पणी

<u>प्रउगशब्दोपरि संदर्भाः</u>

प्रउगशस्त्रतृच- (हौ०) सोमयज्ञेषु प्रकृतिभूत-
ज्योति-तद्विकृतिषु चैकाहाहीनसत्रेषु विशेषवर्जं
प्रातःसवने होतुः प्रउगशस्त्रस्य 'वायवा याहि दर्शतं
(ऋ० १ । २ । १- ३) इति वायव्यः प्रथमस्तृचः ।
'इन्द्रवायू इमे सुताः' (ऋ० १ । २ ।४६ । इति
ऐन्द्रवायवो द्वितीयस्तृचः । 'मित्रं हुवे पूतदक्षम् (ऋ०
१ । २ ।६-८ इति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तृचः । '
आश्विना यज्वरीरिषः' (ऋ० १ । ३ । १-३) इति
आश्विनश्चतुर्थस्तृचः । 'इन्द्राऽऽयाहि चित्रभानो'
(ऋ० १ । ३ ।४- ६) इति ऐन्द्रः पञ्चमस्तृचः । '
ओमासश्चर्षणीधृतः' ऋ० १ । ३।७-९) इति वैश्वदेवः
षष्ठस्तृचः । 'पावका नः सरस्वती' (ऋ० १ । ३ ।
१०- १२) इति सारस्वतः सप्तमस्तृचः । इति
तत्तद्देवत्याः सप्ततृचा भवन्ति । तृचानां पुरस्तात्
यथासंख्येन शोंसावोम्' इत्याहावहिताः 'वायुरग्रेगाः'

इत्याद्याः सप्त पुरोरुचः (ऋ०खि० ५ ।६ । १ -७)
पठितव्याः । शंसनप्रकारः-द्र० अग्निष्टोमे होतुः
प्रउगशस्त्र-, का० श्रौ० १ । ३ ।८ टि० विद्याधरः ।
श्रौतयज्ञप्रक्रिया - पदार्थानुक्रमकोषः। प्रणेता
पण्डित पीताम्बरदत्त शास्त्री

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.४

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.३ सूक्तं १.४ सूक्तं १.५ →

मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः

दे. इन्द्रः। गायत्री

सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे ।

जुहूमसि द्यविद्यवि ॥१॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब ।

गोदा इद्रेवतो मदः ॥२॥

अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् ।

मा नो अति ख्य आ गहि ॥३॥

परेहि विग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् ।

यस्ते सखिभ्य आ वरम् ॥४॥

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत ।

दधाना इन्द्र इद्दुवः ॥५॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः ।

स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥६॥

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम् ।

पतयन्मन्दयत्सखम् ॥७॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः ।

प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥८॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो ।

धनानामिन्द्र सातये ॥९॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा ।

तस्मा इन्द्राय गायत ॥१०॥

सायणभाष्यम्

प्रथमे मण्डले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र 'सुरूप' इत्यादिकं दशर्चं प्रथमं सूक्तं, 'सुरूपकृत्नुं दश' इत्यनुक्रान्तत्वात् । पूर्ववन्मधुच्छन्दसो गायत्रस्य चानुवृत्तेः ते एव ऋषिच्छन्दसी । 'इन्द्रं पृच्छा' इति चतुर्थ्यामृचि लिङ्गदर्शनादिन्द्रो देवता । अभिप्लवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धौ अवापार्थानि " सुरूपकृत्नुमूतये' इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूत्रितं च 'अभिप्लवपृष्ठयाहानि इति खण्डे-'ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति षट् सूक्तानि ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतौ शस्तव्यानि । उक्तं च शौनकेन-'सुरूपकृत्नुमूतय इति त्रीण्येन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते ' (ऐ. आ. ५, २. ५) इति । चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'सुरूपकृत्नुमूतये' इति

वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । ‘होत्रकाणाम् ' इति खण्डे ‘मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकृत्नुमूतये' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृत्नुमूतये' इति धाय्या, ' सुरूपकृत्नुमूतये तक्षन्नथम् ' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति सूत्रितत्वात् ॥

सु॒रू॒प॒कृ॒त्नुमू॒तये॑ सु॒दुघा॑मिव गो॒दुहे॑ ।

जु॒हू॒मसि॒ द्यवि॑द्यवि ॥१

सु॒रू॒प॒ऽकृ॒त्नुम् । ऊ॒तये॑ । सु॒दुघा॑म्ऽइव । गो॒ऽदुहे॑ ।

जु॒हू॒मसि॑ । द्यवि॑ऽद्यवि ॥१

सुरूपऽकृत्नुम् । ऊतये । सुदुघाम्ऽइव । गोऽदुहे ।

जुहूमसि । द्यविऽद्यवि ॥१

"सुरूपकृत्नुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रम्
"ऊतये अस्मद्रक्षार्थं "द्यविद्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि
आह्वयामः। आह्वाने दृष्टान्तः। "गोदुहे गोधुगर्थं
"सुदुघामिव सुष्ठु दोग्ध्रीं गामिव । यथा लोके गोः यो दोग्धा
तदर्थं तस्याभिमुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् ।
'वस्तोः' इत्यादिषु द्वादशसु अहर्नामसु 'द्यविद्यवि ' (नि.
१. ९. १२) इति पठितम् ॥ सुरूपकृत्नुम् । करोतीति
कृत्नुः । 'कृहनिभ्यां क्नुः । (उ. सू. ३. ३१०)।
कित्त्वाद्गुणाभावः। तकारोपजनश्छन्दसः।
समासान्तोदात्तः। ऊतये। अवतेर्धातोः 'उदात्तः' इत्यनुवृत्तौ
'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' (पा. सू. ३. ३. ९७)
इति क्तिन् उदात्तो निपातितः । सुदुघाम् । सुष्ठु दुग्धे इति
सुदुघा । 'दुहः कब्धश्च ' (पा. सू. ३. २. ७०) इति
कप्प्रत्ययो हकारस्य च धकारः । कित्त्वाद्गुणाभावः। कपः
पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण उकार उदात्तः । सुशब्देन
गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः ।

‘इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति इवसमासे स एव स्वरः। गां दोग्धीति गोधुक् । 'सत्सूद्विष° ' (पा. सू. ३. २. ६१) इत्यादिना क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहूमसि । ह्वयतेर्लडुत्तमपुरुषबहुवचने ‘बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४, ७६) इति शपः श्लुः । ‘अभ्यस्तस्य च ' (पा. सू. ६. १. ३३) इत्यभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात् संप्रसारणम् ।' संप्रसारणाञ्च' (पा. सू. ६. १. १०८) इति परपूर्वत्वम् । हलः ' (पा. सू. ६. ५. २) इति दीर्घः । ततः ‘ श्लौ' (पा. सू. ६. १. १०) इति द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य ह्रस्वः (पा. सू. ७. ४. ५९), चुत्वजश्त्वे (पा. सू. ७. ४. ६२; ८. ४. ५३)। इदन्तो मसिः ' (पा. सू. ७. १. ४६) इति इकारागमः । प्रत्ययस्वरेण मकारस्योदात्तत्वम् । द्यविद्यवि । द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘नित्यवीप्सयोः' (पा. सू. ८. १. ४) इति द्विर्भावः । तस्य

परमाम्रेडितम् ' (पा. सू. ८. १. २) अनुदात्तं च ' (पा. सू. ८. १. ३) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥

उपं न॒ः सव॒ना गंहि॒ सोमंस्य सोमपाः पिब ।

गो॒दा इद्रे॒वतो॒ मदः॑ ॥२

उपं । न॒ः । सवंना । आ । ग॒हि॒ । सोमंस्य । सो॒म॒ऽपा॒ः ।
पि॒ब॒ ।

गो॒ऽदाः । इत् । रे॒वतः॑ । मदः॑ ॥२

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः ।
पिब ।

गोऽदाः । इत् । रेवतः । मदः ॥२

हे “सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र सोमं पातु “नः अस्मदीयानि “सवना त्रीणि सवनानि प्रति “उप समीपे “आ “गहि आगच्छ । आगत्य च “सोमस्य सोमं “पिब । “रेवतः धनवतस्तव “मदः हर्षः “गोदा “इत् गोप्रद एव । त्वयि हृष्टे सति अस्माभिर्गावो लभ्यन्ते इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वदाद्युदात्तः । सवना । सूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् (पा. सू. ३. ३. ११७)। सुपो डादेशः टिलोपश्च । ‘लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वस्य अकारस्योदात्तत्वम् । गहि । गमेः ‘बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २, ४, ७३) इति शपो लुक् । हेर्ङित्त्वात् “ अनुदात्तोपदेश' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकालोपः । अतो हेः ' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति आभाच्छास्त्रीये लुकि कर्तव्ये ‘असिद्धवदत्रा भात्' (पा. सू. ६. ४. २२) इति आभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः । ‘आमन्त्रितस्य च ' (पा. सू. ८. १. १९) इति निघातः ।

तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया ‘तिङ्ङतिङः' इति पिबेत्यस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वम्, असामर्थ्येन तदभावात् । गां ददातीति गोदाः । ‘क्विप् च ' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्विपं परमपि सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वात् । अतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' (पा. सू. ३. २. ७४) इति विच् । क्विपि हि ‘घुमास्था° ' (पा. सू. ६. ४. ६६) इत्यादिना धातोः आकारस्य ईत्वं स्यात् । रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप ' (पा. सू. ६. १. १७६) इति मतुप् उदात्तः । छन्दसीरः ' (पा. सू. ८. २. १५) इति वत्वम् । ‘रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ३७. ६) इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च । मदः । ‘मदोऽनुपसर्गे' (पा. सू. ३. ३. ६७) इति अप् । पित्त्वादनुदात्तः ॥

अथा॑ ते॒ अंत॑मानां वि॒द्याम॑ सुमती॒नां ।

मा नो॒ अति॑ ख्य॒ आ ग॑हि ॥३

अथ॑ । ते॒ । अन्त॑मानाम् । वि॒द्याम॑ । सु॒ऽम॒ती॒नाम् ।

मा । न॒ः । अति॑ । ख्य॒ः । आ । ग॒हि॒ ॥३

अथ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम । सुऽमतीनाम् ।

मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥३

“अथ सोमपानानन्तरं हे इन्द्र “ते तव “अन्तमानाम् अन्तिकतमानामतिशयेन समीपवर्तिनां “सुमतींना शोभनमतियुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा “विद्याम वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः

। बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि “नः “अति “मा “ख्यः अस्मानतिक्रम्य अन्येषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंतु “आ “गहि अस्मानेवागच्छ ॥ अथ इति निपात आद्युदात्तः । ‘निपातस्य च ' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घत्वम् । अन्तमानाम् । अतिशयेनान्तिका इति अतिशायने तमप् (पा. सू. ५. ३. ५५)। ‘तमे तादेश्च ' (पा. सू. ६. ४. १४९. ९) इति तादिलोपः । अन्तोऽस्यास्तीति अन्तिकः समीपः । ‘अत इनिठनौ' (पा. सू. ५. २. ११५) इति ठन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यान्त इत्यन्तवत्वात् समीपमन्तिकमुच्यते । विद्याम। वेत्तेर्लिङि ‘यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' (पा. सू. ३. ४. १०३) इति यासुट् उदात्तः । पादादित्वात् ‘ तिङ्ङतिङः' इति न निघातः । सुमतीनाम् । मतिशब्दे क्तिनन्तेऽपि ‘मन्त्रे वृषइषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ' (पा. सू. ३. ३. ९६)

इति इकार उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन ‘नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्ततैव। अतो मतुपि ह्रस्वादन्तोदात्ताच्च सुमतिशब्दात् परस्य नामो ‘नामन्यतरस्याम्' (पा. सू. ६. १. १७७) इत्युदात्तत्वम् । ख्यः । ‘ख्या प्रकथने' इत्यस्य लुङि सिपि ‘अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा. सू. ३. १. ५२) इति च्लेरडादेशः । अतो लोप इटि च' (पा. सू. ६. ४. ६४) इत्याकारलोपः । ‘इतश्च ' (पा. सू. ३. ४. १००) इति इकारलोपो रुत्वविसर्गौ। ‘न माङ्योगे' (पा. सू. ६. ४. ७४) इत्यडभावः । गहि । गमेः ‘बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुकि हेर्ङित्वात् “ अनुदात्तोपदेश'(पा. सू. ६. ४. ३७) इति मकारलोपस्य • असिद्धवदत्रा भात्'

(पा. सू. ६. ४. २२) इति असिद्धत्वात् अतो हेः' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति लुक् न भवति ॥

परेंहि विग्रमस्तृंतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं ।

यस्ते सखिंभ्य आ वरं ॥४

परां । इहि । विग्रंम् । अस्तृंतम् । इन्द्रंम् । पृच्छ । विपःऽचितंम् ।

यः । ते । सखिंऽभ्यः । आ । वरंम् ॥४

परा । इहि । विग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपःऽचितम् ।

यः । ते । सखिऽभ्यः । आ । वरम् ॥४

अत्र यजमानं प्रति होता. ब्रूते । हे यजमान त्वम् "इन्द्रं "परेहि इन्द्रस्य समीपे गच्छ । गत्वा च "विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां "पृच्छ । असौ होता सम्यक् स्तुतवान् न वा इत्येवं प्रश्नं कुरु । "यः इन्द्रः “ते तव यजमानस्य "सखिभ्यः ऋविग्भ्यः “वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादिकम् "आ समन्तात् प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिन्द्रमिति पूर्वत्रान्वयः । पुनरपि कीदृशम् । "विग्रं मेधाविनम् "अस्तृतम् अहिंसितम् । “ विप्रः ' इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विग्रविपश्चिच्छब्दौ पठितौ (नि. ३. १५. २, १६) ॥ विग्रम् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तृतम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रशब्दे ‘ऋज्रेन्द्राग्र° ' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । ‘समाने ख्यश्चोदात्तः' (उ. सू. ४. ५७६) इति समाने उपपदे ख्यातेरिण् । ‘डित् ' इत्यनुवृत्तेस्तस्य डित्त्वात् टिलोपश्च (पा. सू. ६. ४. १४३)। तत्संनियोगेन यलोपः। उपपदस्योदात्तत्वम् । “समानस्य

छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' (पा. सू. ६. ३. ८४) इति सभावः । अतः सखिशब्द आद्युदात्तः । व्रियते इति वरः । ‘ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ' (पा. सू. ३. ३. ५८) इलि अप् । तस्य पित्त्वात् धातुस्वर एव ।।

उ॒त ब्रु॑वंतु नो॒ निदो॒ निर॒न्यत॑श्चिदारत ।

दधा॑ना॒ इंद्र॒ इद्दुवः॑ ॥५

उ॒त । ब्रु॒व॒न्तु॒ । नः॒ । निदः॑ । निः । अ॒न्यतः॑ । चि॒त् । आ॒र॒त॒ ।

दधा॑नाः । इन्द्रे॑ । इत् । दुवः॑ ॥५

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत ।

दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः ॥५

“नः अस्माकं संबन्धिन ऋत्विज इति शेषः । ते "ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु । "उत अपि च हे “निदः निन्दितारः पुरुषाः "निः "आरत इतो देशान्निर्गच्छत । "अन्यतश्चित् अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । "इन्द्रे "दुवः परिचर्या "दधानाः कुर्वाणाः । इच्छब्दोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्यां कुर्वन्त एव तिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ निन्दन्तीति निदः । ‘णिदि कुत्सायाम् । क्विपि नुमभावश्छान्दसः । सुपोऽनुदात्तत्वात् धातुस्वरः । आमन्त्रितत्वेऽपि वाक्यान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वात् न निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । ‘लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चित् इति अपिशब्दार्थे। तेन न केवलमितः, इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबन्धः आरत इति लुङा द्योत्यते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अर्तेः ‘छन्दसि

लुङ्लङलिटः ' (पा. सू. ३. ४. ६) इति लोडर्थे लुङ् । मध्यमबहुवचनस्य तादेशः ।' सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' (पा. सू. ३. १. ५६) इति च्लेरङादेशः । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४. १६) इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शानचश्चित्त्वात् प्राप्तमन्तोदात्तं बाधित्वा परत्वात् ‘अभ्यस्तानामादिः ' (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । दुवः । नब्विषयस्यानिसन्तस्य ' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः ॥

उ॒त नः॑ सु॒भगाँ॑ अ॒रिर्वो॒चेयु॑र्दस्म कृ॒ष्टयः॑ ।

स्यामेदिन्द्र॑स्य॒ शर्म॑णि ॥६

उ॒त । नः॒ । सु॒भगा॑न् । अ॒रिः । वो॒चेयुः॑ । द॒स्म॒ । कृ॒ष्टयः॑ ।

स्याम॑ । इत् । इन्द्र॑स्य । शर्म॑णि ॥६

उत । नः । सुभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्म । कृष्टयः ।

स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि ॥६

हे "दस्म शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र त्वदनुग्रहात् "अरिः "उत शत्रवोऽपि "नः अस्मान् "सुभगान् । शोभनधनोपेतान् "वोचेयुः उच्यासुः । "कृष्टयः मनुष्या अस्मन्मित्रभूता वदन्तीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयम् "इन्द्रस्य “शर्मणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे “स्यामेत् भवेमैव । ‘मघम्' इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु • रयिः क्षत्रं भगः ' (नि. २. १०. १०) इति पठितम् । ‘मनुष्याः' इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु ‘कृष्टयः ' (नि. २. ३. ७) इति पठितम् ॥ उत । एवमादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२) इत्यन्तोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य क्रत्वादिषु पाठात् ‘नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६.२. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा ‘क्रत्वादयश्च ' (पा. सू.

६. २. ११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । संहितायां 'दीर्घादटि समानपादे ' (पा. सू. ८. ३. ९) इति नकारस्य रुत्वम् । "भोभगो' (पा. सू. ८. ३. १७) इति यत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य ' (पा. सू. ८. ३. १९) इति यलोपः । तस्यासिद्धवत्त्वात् न पुनः संधिकार्यम् । 'अतोऽटि नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ३) इत्याकारस्य सानुनासिकता। अरिः । वचनव्यत्ययः । 'अच इः ' (उ. सू. ४, ५७८) इति इप्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वोचेयुः उच्यासुः । 'वच परिभाषणे ' इत्यस्मात् आशीर्लिंङि झेर्जुसादेशे (पा. सू. ३. ४. १०८) लिङ्याशिष्यङ्' (पा. सू. ३. १. ८६) इति अङ्प्रत्यये 'वच उम्' (पा. सू. ७. ४. २०) इत्युमागमः । गुणः। 'किदाशिषि' (पा. सू. ३. ४. १०४) इति यासुट्। 'छन्दस्युभयथा ' (पा. सू. ३. ४. ११७) इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वात् ' लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा. सू. ७. २. ७९) इति सकारलोपः । 'अतो येयः' (पा. सू. ७. २. ८०)। 'आद्गुणः ' (पा. सू. ६. १. ८७)।

अङोऽदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदात्तत्वम् । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सह इकारस्य गुणः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. ८. २. ५) इत्युदात्तः । दस्म । 'दसु उपक्षये' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् ' इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ' (उ. सू. १. १४२)। पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः । कृष्टयः । ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' (पा. सू. ३. ३. १७४) इति क्तिचि मनुष्यनामत्वात् ' चितः ' (पा. सू. ६. १. १६३) इत्यन्तोदात्तः । स्याम ।' अस भुवि । श्नसोरल्लोपः ' (पा. सू. ६. ४. १११)। यासुट उदात्तत्वम् । पादादित्वादनिघातः । शर्मणि । ‘शॄ हिंसायाम्। हिनस्ति दुःखमिति शर्म ! ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति मनिन् । 'नेड्वशि कृति ' (पा. सू. ७.२. ८) इति इट्प्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।।

एमा॒शुमा॒शवें भर यज्ञ॒श्रियं नृ॒मादं॑नं ।

प॒त॒यन्मं॑द॒यत्सं॑खं ॥७

आ । ई॒म् । आ॒शुम् । आ॒शवें । भ॒र॒ । य॒ज्ञ॒ऽश्रियं॑म् । नृ॒ऽमादं॑नम् ।

प॒त॒यत् । म॒न्द॒यत्ऽसं॑खम् ॥७

आ । ईम् । आशुम् । आशवे । भर । यज्ञऽश्रियम् । नृऽमादनम् ।

पतयत् । मन्दयत्ऽसखम् ॥७

ईम् इति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान “आशवे कृत्स्नसोमयागव्याप्तायेन्द्राय "ईम् “आ “भर इमं सोममाहर। कीदृशं सोमम् । "आशुं सवनत्रयव्याप्तं

यज्ञश्रियं यज्ञस्य संपद्रूपं "नृमादनं नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं "पतयत् पतयन्तं कर्मणि प्राप्नुवन्तं "मन्दयत्सखम् । य इन्द्रो मन्दयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वात् तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुम् ।' कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ. सू. १. १) इति उण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे । पूर्ववत् । यज्ञश्रियम् ।' समासस्य ' (पा. सू. ६.१.२२३) इत्यन्तोदात्तः । माद्यन्तेऽनेनेति मादनः । 'करणाधिकरणयोश्च ' (पा. सू. ३. ३. ११७) इति ल्युट् । तस्य लित्त्वात् पूर्व आकार उदात्तः । 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (पा. सू. ६. २. १३९) इति स एव शिष्यते । पतयत् । पतेरदन्तस्य चौरादिको णिच् (पा. सू. ३. १. २५)। अतो लोपः (पा. सू. ६. ४. ४८.)। तस्य स्थानिवत्वात् (पा. सू. १. १. ५६) उपधाया वृद्ध्यभावः (पा. सू. ७. २. ११६)। लटः शत्रादेशः । तस्य 'छन्दस्युभयथा ' (पा. सू. ३. ४. ११७) इत्यार्धधातुकत्वेन

शबभावात्' 'अदुपदेशात्' (पा.सू. ६. १. १८६) इति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परिभा. ३५) इति 'णेरनिटि ' (पा. सू. ६. ४. ५१) इति णिलोपाभावः । 'सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यमो लुक् । 'न लुमता' (पा. सू. १. १. ६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ' उगिदचाम्' (पा. सू. ७. १. ७०) इति न नुम् । एवं मन्दयच्छब्दोऽन्तोदात्तः । मन्दयतीन्द्रे सखा । 'सप्तमी '(पा. सू. २. १. ४०) इति योगविभागात् समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थ° ' (पा. सू. ६. २. २) इति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अ॒स्य पी॒त्वा शं॑तक्रतो घ॒नो वृ॒त्राणा॑मभवः ।

प्राव॒ो वाजे॑षु वा॒जिनं॑ ॥८

अ॒स्य । पी॒त्वा । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । घ॒नः ।
वृ॒त्राणा॑म् । अ॒भ॒वः॒ ।

प्र । आ॒वः॒ । वाजे॑षु । वा॒जिन॑म् ॥८

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः ।
वृत्राणाम् । अभवः ।

प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥८

हे “शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र त्वम् "अस्य सोमस्य संबन्धिनमंशं "पीत्वा "वृत्राणां वृत्रनामकासुरप्रमुखाणां शत्रूणां “घनः "अभवः हन्ताऽभूः । ततो “वाजेषु संग्रामेषु "वाजिनं संग्रामवन्तं स्वभक्तं “प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्य इति इदंशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते । अतोऽनन्वादेशत्वात् नात्र

‘इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ' (पा.सू. ३. ४. ३२) इत्यशादेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं, किंतु त्यदाद्यत्वे (पा. सू. ७. २. १०२) हलि लोपे (पा. सू. ७. २. ११३) अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इति ‘अन्तोदात्तात् ' इत्यनुवृत्तौ “ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' (पा. सू. ६. १. १७१) इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा । पिबतेः क्त्वाप्रत्यये घुमास्थादिना (पा. सू. ६.४. ६६) ईत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । असामर्थ्यान्न परामन्त्रिताङ्गवद्भावः । घनः । ‘मूर्तौ घनः ' (पा. सू. ३. ३. ७७) इति हन्तेर्धातोः काठिन्ये अप्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति अर्शआदित्वात् (पा. सू. ५. २. १२७) अजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः। वाजेषु । वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजिनम् । इनिप्रत्ययस्वरः ॥

तं त्वा॒ वाजे॑षु वा॒जिनं॑ वा॒जया॑मः शतक्रतो ।

धनांनामिंद्र सा॒तयें ॥९

तम् । त्वा॒ । वाजेंषु । वा॒जिनंम् । वा॒जयांमः । श॒त॒क्र॒तो॒ इतिं शतऽक्रतो ।

धनांनाम् । इ॒न्द्र॒ । सा॒तयें ॥९

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥९

हे "शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्त "इन्द्र धनानां "सातये संभजनार्थं "वाजेषु युद्धेषु “वाजिनं बलवन्तं “त्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वां "वाजयामः अन्नवन्तं कुर्मः । 'रणः' इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु • पौंस्ये महाधने वाजे अग्मन् ' (नि. २. १७. ४२) इति पठितम् । अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसु 'अन्धः वाजः पाजः' (नि.

२. ७. २) इति पठितम् । 'उरु तुबि' इत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु • शतं सहस्रम् ' (नि. ३. १. ९) इति पठितम् । ‘अपः अप्नः ' इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु ‘शक्म क्रतुः ' (नि. २. १. ११) इति पठितम् । ‘केतः केतुः' इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु ‘क्रतुः असुः ' (नि. ३. ९. ५) इति पठितम् ॥ त्वा । ‘अनुदात्तं सर्वम् ' (पा. सू. ८. १. १८) इत्यनुवृत्तौ ‘त्वामौ द्वितीयायाः ' (पा. सू. ८. १.२३) इति त्वादेशः । वाजेषु । ‘वज व्रज गतौ । वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहम् अनेनेति वाजो बलमन्नं वा । ण्यन्तात् करणे घञ् । तत्र ञित्स्वरस्यापवादे ‘कर्षात्वतः०' (पा. सू. ६. १. १५९) इत्यन्तोदात्तत्त्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन ‘वृषादीनां च ' (पा. सू. ६. १. १०३) इत्याद्युदात्तत्वम् । वाजयामः । वाजोऽस्यास्तीति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे ' तत्करोति तदचष्टे '(पा. सू. ३. १. २™. ५-६) इति णिच् ।' इष्ठवण्णौ प्रातिपदिकस्य' (पा. सू. ६. ४. १५५. १) इति तस्मिन् परत इष्ठवद्भावात् ‘विन्मतोर्लुक्

' (पा. सू. ५. ३. ६५) इति मतुपो लुक् । 'टेः ' (पा. सू. ६. ४. १५५) इत्यकारलोपः । णिचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्वेनानुदात्तत्वम् । लसार्वधातुकस्वरेणा - ख्यातस्याप्यनुदात्तत्वम्। पादादित्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति न निघातः । शतक्रतो । आमन्त्रितनिघातः । धनानाम् । 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य ' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः । सातये । 'उदात्तः इत्यनुवृत्तौ 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ' (पा. सू. ३. ३. ९७) इति क्तिन् उदात्तः ॥

यो रा॒यो॒३॒ऽवनि॑र्म॒हान्त्सु॑पा॒रः सु॑न्व॒तः सखा॑ ।

तस्मा॒ इंद्रा॑य गायत ॥१०

यः । रा॒यः । अ॒वनिः॑ । म॒हान् । सु॒ऽपा॒रः । सु॒न्व॒तः । सखा॑ ।

तस्मैं । इन्द्रांय । गा॒य॒त॒ ॥१०

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥१०

"यः इन्द्रः "रायः धनस्य "अवनिः रक्षकः स्वामी वा “तस्मा "इन्द्राय "गायत हे ऋत्विजस्ततप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृश इन्द्रः । "महान् गुणैरधिकः "सुपारः सुष्ठ कर्मणः पूरयिता "सुन्वतः यजमानस्य "सखा सखिवत् प्रियः ॥ रायः । ‘ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' (पा. सू. ६. १. १७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवनिः । ‘अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु च' इत्यस्मात् 'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः । (उ. सू. २. २५९) इत्यनिः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुपारः । ‘पृ

पालनपूरणयोः' इत्यस्मात् णिजन्तात् ' कर्तरि ' इत्यनुवृत्तौ पचाद्यच् (पा. सू. ३. १. १३४)। ‘चितः' (पा. सू. ६. १. १६३) इत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः । ‘शतुरनुमो नद्यजादी ' (पा. सू. ६, १. १७३) इति विभक्तिरुदात्ता । सखा । ‘समाने ख्यश्चोदात्तः ' (पा. सू. ४. ५७६) इति इण् प्रत्ययान्तः । तत्संनियोगेन यलोपः; सशब्दस्य चोदात्तः । डित्त्वात् टिलोपः । तस्मै । ‘अदिः' इत्यनुवृत्तौ “त्यजितनियजिभ्यो डित् ' (उ. सू. १. १२९) इति तनोतेः अदिप्रत्ययः । डित्त्वात् टिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः।। त्यदाद्यत्वम् ।' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तः ।
‘सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' (पा.सू. ६. १. १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तत्वात् ‘न गोश्वन्साचवर्ण ' (पा. सू. ६. १. १८२) इति निषेधः । इन्द्राय । इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ' (

पा. सू. १. ४. ३२) इत्यत्र 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' (पा. म. १. ४. ३२) इति वचनात् गानक्रियया प्राप्यत्वात् संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.५

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.४ सूक्तं १.५ सूक्तं १.६ →

मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः

दे. इन्द्रः। गायत्री

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत ।

सखाय स्तोमवाहसः ॥१॥

पुरूतमं पुरूणामीशानं वार्याणाम् ।

इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥२॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्याम् ।

गमद्वाजेभिरा स नः ॥३॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः ।

तस्मा इन्द्राय गायत ॥४॥

सुतपाव्ने सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये ।

सोमासो दध्याशिरः ॥५॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः ।

इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥६॥

आ त्वा विशन्त्वाशवः सोमास इन्द्र गिर्वणः ।

शं ते सन्तु प्रचेतसे ॥७॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो ।

त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥८॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् ।

यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥९॥

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनूनामिन्द्र गिर्वणः ।

ईशानो यवया वधम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘आ तु' इति द्वितीयं सूक्तं दशर्चम् ।' सुरूपकृत्नुं दश' इत्यनुवृत्तौ ‘आ तु युञ्जन्ति' इत्येवमनुक्रान्तत्वात् । ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु-अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं तृचः । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्' इति खण्डे ‘ आ त्वेता नि षीदत ' (आश्व. श्रौ, ६. ४) इत्युक्तत्वात् ॥

आ त्वेता॒ नि षीं॑द॒तें॑द्रं॑म॒भि प्र गां॑यत ।

सखां॑य॒: स्तोमं॑वाहसः ॥१

आ । तु । आ । इ॒त॒ । नि । सी॒द॒त॒ । इन्द्रं॑म् । अ॒भि । प्र । गा॒य॒त॒ ।

सखा॑यः । स्तोमं॑ऽवाहसः ॥१

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।

सखायः । स्तोमऽवाहसः ॥१

तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः । द्वाभ्यामाङ्भ्यामन्वेतुम् इतशब्दोऽभ्यसनीयः । हे "सखायः ऋत्विजः क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आगच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यासः । आगत्य च "नि "षीदत उपविशत । उपविश्य च "इन्द्रमभि “प्र “गायत । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशाः सखायः । "स्तोमवाहसः । त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमानस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापर्यन्तीति ॥ आ तु आ। निपातत्त्वादाद्युदात्ताः ।

इत । ‘ इण् गतौ । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः ' (पा. सू. ६. ३. १३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् । नि। निपातत्वादाद्युदात्तः । सीदत । ‘ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृशि° ' (पा. सू. ७. ३. ७८) इत्यादिना सदेः सीदादेशः । ‘ सदिरप्रतेः ' (पा. सू. ८. ३. ६६) इति संहितायां षत्वम् । अभि । ' उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ' (फि. सू. ८१) इति वचनात् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । स्तोमवाहसः । ‘ अर्तिस्तुसुहुधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ' (उ. सू. १. १३७) इति स्तौतेर्मन्प्रत्ययान्तः स्तोमशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः। स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः । “वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' (उ. सू. ४. ६६०) इत्यसुन् प्रत्ययः । तत्र ‘ णित्' इत्यनुवृत्तेः ‘अत उपधायाः ' (पा. सू. ७. २. ११६) इत्युपधाया वृद्धिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' (उ. सू. ४. ६६६) इत्यौणादिकसूत्रात् समास आद्युदात्तः ॥

पु॒रू॒तमं॑ पु॒रू॒णामीशा॑नं॒ वार्या॑णां ।

इंद्रं॒ सोमे॒ सचा॑ सु॒ते ॥२

पु॒रु॒ऽतमं॑म् । पु॒रू॒णाम् । ईशा॑नम् । वार्या॑णाम् ।

इन्द्रं॑म् । सोमें । सचा॑ । सु॒ते ॥२

पुरुऽतमम् । पुरूणाम् । ईशानम् । वार्याणाम् ।

इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥२

' सखायोऽभिप्रगायत ' इति पदद्वयमत्रानुवर्तते । हे सखायः ऋत्विजः "सचा यूयं सर्वैः सह । यद्वा। सचा परस्परसमवायेन "सुते अभिषुते "सोमे प्रवृत्ते सति "इन्द्रम् अभिप्रगायत। कीदृशमिन्द्रम्। "पुरूतमम् । पुरून् बहून् शत्रून् तमयति ग्लापयतीति पुरूतमः। "पुरूणां बहूनां

"वार्याणां वरणीयानां धनानाम् "ईशानं स्वामिनम् ॥
पुरूतमम् । 'तमु ग्लाने ' इति धातोरन्तर्भावितण्यर्थात्
पचाद्यचि चित्त्वादन्तोदात्तेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं
बाधित्वा 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरूणाम्। 'पॄ पालनपूरणयोः'
इत्यस्मात् 'कुः' इत्यनुवृत्तौ 'पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः '
(उ. सू. १. २३) इति कुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणनिषेधे (पा.
सू. १. १. ५) ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा. सू. ७. १. १०२)
इत्युकारः 'उरण् रपरः' (पा. सू. १. १. ५१)।
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरुशब्दः । अतो मतुपि
ह्रस्वादन्तोदात्तात् पुरुशब्दात् परस्य नामो
'नामन्यतरस्याम्' (पा. सू. ६. १. १७७) इत्यन्तोदात्तत्वम्
। ईशानम् । 'ईश ऐश्वर्ये ' इति धातोरनुदात्तेत्त्वात् परस्य
शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । वार्याणाम् । 'वृङ्
संभक्तौ ' इत्यस्मात् 'ॠहलोर्ण्यत् ' (पा. सू. ३. १. १२४
)। क्यब्विधौ हि वृञः एव ग्रहणं न वृङः (पा. सू. ३. १.

१०९. १)। ‘ तित्स्वरितम्' (पा. सू. ६. १. १८५) इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ' (पा. सू. ६. १. २१४) इति ण्यदन्तस्याद्युदात्तत्वम् ।' यतोऽनावः' (पा. सू. ६. १. २१३) इत्यत्र तु ण्यतो ग्रहणं न भवति तस्य द्व्यनुबन्धकत्वात् । एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येति नियमात् । सचा । ' षच समवाये । ‘ धात्वादेः षः सः' (पा. सू. ६. १. ६४)। संपदादित्वाद्भावे क्विप् (पा. सू. ३. ३. १०८.९) इति क्विप् । तृतीयैकवचनम् । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परिभा. ३५) इति न्यायेन ‘सावेकाचः' इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचा इत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वम् ॥

स घा॑ नो॒ योग॒ आ भुं॑व॒त्स रा॒ये स पुरं॑ध्यां ।

गम॒द्वाजे॑भि॒रा स नः॑ ॥३

सः । घ॒ । न॒ः । योगे॑ । आ । भु॒व॒त् । सः । रा॒ये । सः । पुरं॑म्ऽध्याम् ।

गमं॑त् । वाजे॑भिः । आ । सः । न॒ः ॥३

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरम्ऽध्याम् ।

गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥३

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते । "स “घ स एवेन्द्रः पूर्वमन्त्रोक्तगुणविशिष्टः "नः अस्माकं "योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबन्धे “आ “भुवत् आभवतु । पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । "सः एव "राये धनार्थम् आ भुवत् आभवतु । "सः एव "पुरंध्यां योषिति आ भुवत् । यद्वा । बहुविधायां बुद्धौ आ भुवत् । “

पुरंधिर्बहुधीः ' (निरु. ६. १३) इति यास्कः । "सः एव "वाजेभिः देयैरन्नैः सह "नः अस्मान् "आ "गमत् आगच्छतु ॥ घ । चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । संहितायाम् 'ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ' (पा. सू. ६. ३. १३३) इति दीर्घः । योगे । घजो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् । भवतेः आशीर्लिङि परतः 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा. सू. ३. १. ८६) इति अङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः । ' किदाशिषि ' (पा. सू. ३. ४. १०४) इति यासुट् न भवति अनित्यमागमशासनम् (परिभा. ९३.२) इति वचनात् । तिङ्ङतिङः' इति निघातः । ' ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' (पा. सू. ६. १. १७१) इति राये इत्येतस्य विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरंध्याम् । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् (पा. सू. ६. ३. १०९) उकारस्य अमादेशः ईकारस्य ह्रस्वश्च । ' आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. २. ९१.

१) इत्याद्युदात्तत्वम् । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' (पा. सू. ३.३.९३) इति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य ' (फि. सू. २६) इति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् (पा. सू. ६. २. ४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गमत् । गमेर्लेटः तिप् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा. सू. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । 'लेटोऽडाटौ ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इत्यडागमः। आगमा अनुदात्ताः ' (पा. म. ३. १. ३. ७) इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

यस्यं स॒ंस्थे न वृ॒ण्वते॒ हरीं स॒मत्सु॒ शत्रंवः ।

तस्मा॒ इंद्रांय गायत ॥४

यस्यं । स॒म्ऽस्थे । न । वृ॒ण्वतें । हरी॒ इतिं । स॒मत्ऽसुं । शत्रंवः ।

तस्मैं । इन्द्रांय । गा॒य॒त॒ ॥४

यस्य । सम्ऽस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्ऽसु । शत्रवः ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥४

"समत्सु युद्धेषु "यस्य इन्द्रस्य "संस्थे रथे युक्तौ "हरी द्वावश्वौ "शत्रवः "न "वृण्वते न संभजन्ते रथमश्वौ च दृष्ट्वा पलायन्ते इत्यर्थः । "तस्मा "इन्द्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजः "गायत स्तुतिं कुरुत । ' रणः' इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु समत्सु समरणे' (नि. २. १७. २२) इति पठितम् ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । ' आतश्चोपसर्गे ' (पा. सू. ३. १. १३६) इति

कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते ।
प्रत्ययस्वरेण अकार उदात्तः । सति
शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः (पा. सू. ६. १.
१५८. ९-११)। तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति, '
यद्वृत्तान्नित्यम् ' (पा. सू. ८. १. ६६) इति प्रतिषेधात् ।
पञ्चमीनिर्देशेऽपि (पा. सू. १. १. ६७) अत्र
व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अश्वौ ।
‘इन् ' इत्यनुवृत्तौ (उ. सू. ४. ५५७)
'हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च '(उ. सू. ४, ५५८)
इति इन्-प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । समत्सु ।
संपूर्वात् अत्तेः क्विप् । शत्रवः । शतिः सौत्रो धातुर्हिंसार्थः
। ‘ रुशतिभ्यां क्रुन् ' (उ. सू. ४. ५४३) ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै । ‘सावेकाचः ० ' (पा. सू. ६.
१। १६८) इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्ण' (पा.
सू. ६. १. १८२) इति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकस्वर एव ॥

सु॒त॒पाव्नें सु॒ता इ॒मे शुचंयो यंति वी॒तयें ।

सोमांसो॒ दध्यांशिरः ॥५

सु॒त॒ऽपाव्नें । सु॒ताः । इ॒मे । शुचंयः । य॒न्ति॒ । वी॒तयें ।

सोमांसः । दधिंऽआशिरः ॥५

सुतऽपाव्ने । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये ।

सोमासः । दधिऽआशिरः ॥५

“इमे "सोमासः अस्मिन् कर्मणि संपादिताः सोमाः "सुतपाव्ने अभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुः “वीतये भक्षणार्थं "यन्ति तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । "सुता: अभिषुताः । “शुचयः दशापवित्रेण शोधितत्वात् शुद्धाः । "दध्याशिरः

अवनीयमानं दधि आशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ।। सुतपाव्ने । सुतं पिबतीति सुतपावा । वनिपः पित्त्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शुचयः । शुच दीप्तौ'। 'इन्' इत्यनुवृत्तौ 'इगुपधात्कित्' (उ. सू. ४. ५५९) इति इन् । कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये । ' वि गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' इत्यस्मात् ' मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ' (पा. सू. ३, ३. ९६) इति क्तिन् उदात्तः । सोमासः । ' षुञ् अभिषवे'। ' अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षि° ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । ' आज्जसेरसुक्' (पा. सू. ७. १. ५० } इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्णातीति दधि । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः । ' आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ' (पा. सू. ३. २. १७१) इति किन् । लिड्वद्भावात् द्विर्भावः । कित्त्वादाकारलोपः ।

नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।शृ 'हिंसायाम् ' । शृणाति हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत् सोमस्य स्वाभाविकं रसम् ऋजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वा इत्याशीः । क्विपि ' ऋत इद्धातोः ' (पा. सू. ७, १. १००) इति इत्वं रपरत्वं च । दध्येव आशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।। ।। ९ ॥

त्वं सुतस्यं पीतयें सद्यो वृद्धो अंजायथाः ।

इंद्र ज्यैष्ठ्यांय सुक्रतो ॥६

त्वम् । सुतस्यं । पीतयें । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः ।

इन्द्रं । ज्यैष्ठ्यांय । सुक्रतो इतिं सुऽक्रतो ॥६

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः ।

इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥६

“सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे “इन्द्र "त्वं "सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य "पीतये पानार्थं “ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्येष्ठत्वार्थं च सद्यः तस्मिन्नेव क्षणे "वृद्धो "अजायथाः अभिवृद्ध्योत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । ‘ पा पाने ' इत्यस्मात् ' स्थागापापचो भावे ' (पा. सू. ३. ३. ९५) इति क्तिन् । ‘ घुमास्था' (पा. सू. ६. ४. ६६) इत्यादिना ईत्वम् । तस्य नित्त्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वम् । उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयम् । सद्यः । ‘ सद्यः परुत्परारि ' (पा. सू. ५. ३. २२ } इति सूत्रेण समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो द्यश्च प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः । ‘ वृधु वृद्धौ । ‘ उदितो वा ' (पा. सू. ७. २. ५६) इति क्त्वाप्रत्यये इटो विकल्पितत्वात् ' यस्य विभाषा ' (पा. सू. ७, २. १५) इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ।

ज्यैष्ठ्याय । ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्य्मम् । ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (पा. सू. ५, १, १२४) इति ष्यञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः ।।

आ त्वां विशंत्वा॒शव॒ः सोमांस इंद्र गिर्वणः ।

शं तें संतु॒ प्रचेंतसे ॥७

आ । त्वा॒ । वि॒श॒न्तु॒ । आ॒शव॑ः । सोमांसः । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒ण॒ः ।

शम् । ते॒ । स॒न्तु॒ । प्रऽचेंतसे ॥७

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः ।

शम् । ते । सन्तु । प्रऽचेतसे ॥७

हे "इन्द्र त्वां "सोमासः सोमाः “आ “विशन्तु आभिमुख्येन प्रविशन्तु । कीदृशाः सोमः । "आशवः सदनत्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र । "गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष । ‘ गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति' (निरु. ६. १४) इति यास्कः । तथाविध हे इन्द्र "ते तव "प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय “शं सुखरूपाः सोमाः "सन्तु ।। गिर्वणः । गृणन्तीति गिरः स्तुतयः । ‘ गॄ शब्दे ' । क्विपि ‘ ॠत इद्धातोः ' (पा. सू. ७. १. १००) इति इत्वं रपरत्वं च ।। गीर्भिर्वन्यते सेव्यते इति गिर्वणाः । ‘वन षण संभक्तौ ' । संभक्तिः सेवा। ‘ सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ. सू. ४. ६२८) इत्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

त्वां स्तोमा॑ अवीवृधु॒न्त्वामु॒क्था शं॑तक्रतो ।

त्वां वंर्धंतु नो॒ गिरः॑ ॥८

त्वाम् । स्तोमाः॑ । अ॒वी॒वृ॒ध॒न् । त्वाम् । उ॒क्था । श॒त॒क्र॒तो॒ इतिं शतऽक्रतो ।

त्वाम् । व॒र्ध॒न्तु॒ । न॒ः । गिरः॑ ॥८

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥८

हे "शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा इन्द्र “त्वां "स्तोमाः सामगानां स्तोत्राणि "अवीवृधन् वर्धितवन्ति । तथा बह्वृचानाम् “उक्था शस्त्राणि “त्वाम् अवीवृधन् । यस्मात् पूर्वमेवमासीत् तस्मादिदानीमपि "नः अस्माकं "गिरः स्तुतयः “त्वां "वर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धं कुर्वन्तु ।। स्तोमाः । मनो नित्त्वादाद्युदात्तः । अवीवृधन् । ' वृधु वृद्धौ ।

प्यन्तात् लुङि चङि (पा. सू. ३. १. ४८) ' उर्ऋत् ' (पा. सू. ७. ४. ७) इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादन्तरङ्गोऽपि गुणो बाध्यते । द्विर्भाव(पा. सू. ६. १. ११) हलादिशेष-(पा. सू. ७, ४. ६०) सन्वद्भाव-(पा. सू. ७. ४. ९३) इत्व(पा. सू. ७. ४, ७९) दीर्घत्व-(पा. सू. ७. ४. ९४) अडागमाः (पा. सू. ६. ४. ७१)। उक्था उक्थानि। ‘पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' (उ. सू. २. १६४) इति वचेः थक्प्रत्ययः । तस्य कित्त्वात् संप्रसारणम् । “ शेश्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. १. ७०) इति शिलोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । असामर्थ्यादामन्त्रितपरस्यापि न पराङ्गवद्भाव इति नानुदात्तत्वम्। वर्धन्तु । अन्तर्भावितण्यर्थात् वृधेः व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।।

अक्षिंतोतिः सनेदि॒मं वाज॒मिंद्रः॑ सह॒स्रिणं॑ ।

यस्मि॒न्विश्वा॑नि॒ पौंस्या॑ ॥९

अक्षि॑तऽऊतिः । स॒ने॒त् । इ॒मम् । वाज॑म् । इन्द्रः॑ ।
स॒ह॒स्रिण॑म् ।

यस्मि॑न् । विश्वा॑नि । पौंस्या॑ ॥९

अक्षितऽऊतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः ।
सहस्रिणम् ।

यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥९

“इन्द्रः "इमं "वाजं सोमरूपमन्नं "सनेत् संभजेत् । कीदृश इन्द्रः। "अक्षितोतिः "अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विमुञ्चतीत्यर्थः । कीदृशं वाजम् । "सहस्रिणं प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तम् । "यस्मिन् वाजे "विश्वानि सर्वाणि “पौंस्या। पौंस्यानि पुंस्त्वानि बलानि वर्तन्ते तादृशं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

अक्षितोतिः । ननु ‘क्षि क्षये' इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावात् अधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यम् । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात् तदा तयोरर्थयोः ण्यत्प्रत्ययस्याविधानात् ‘क्षियः' इत्यनुवृत्तौ (पा. सू. ६. ४. ५९) ‘ निष्ठायामण्यदर्थे ' (पा. सू. ६. ४. ६०) इति दीर्घेण भवितव्यम् । तथा च ‘क्षियो दीर्घात्' (पा. सू. ८. २. ४६) इति निष्ठानत्वे अक्षीण इति स्यात् न तु अक्षित इति । अथ ‘नपुंसके भावे क्तः ' (पा. सू. ३. ३. ११४) इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा तस्य ण्यदर्थत्वेन ‘ °अण्यर्थे ' इति निषेधात् दीर्घनत्वयोरभावात् क्षितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्तत्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते क्षितमत्रेति बहुव्रीहिणैव भवितव्यम् । तथा च ‘नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । पुनः ऊतिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदिति अभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यम् । अत एवात्र

क्षिधातुरन्तर्भावितण्यर्थो गृह्यते। तेन सकर्मकत्वात् कर्मण्येषा निष्ठा । ततश्च ‘ °अण्यदर्थे ' इति निषेधात् दीर्घो निष्ठानत्वं च न भविष्यति । तथा च नञ्तत्पुरुषे न क्षिता अक्षिता अक्षयिता इत्यर्थः । तत्र चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नत्र उदात्तत्वम् । पुनः ऊतिपदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्थास्यतीति न कोऽपि दोषः । ‘ रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ जिघांसायाम्' इति क्षिणोतेर्हिंसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा । तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थे उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । ‘वन षण संभक्तौ । भौवादिकः । वाजम् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रः । रनो नित्त्वादाद्युदात्तः। सहस्रिणम् । सहस्रमस्यास्ति । अत इनिठनौ' (पा. सू. ५. २. ११५)। प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विशेः क्वनि (उ. सू. १. १४९) नित्त्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्माणि पौंस्यनि । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (पा. सू. ५. १. १२४) इति ष्यञ् ।

ञित्त्वादाद्युदात्तः। प्रथमाबहुवचनस्य ‘सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना डादेशः । ननु ‘स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् (पा. सू. ४. १.८७) इत्यनेन ‘ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' (पा. सू. ५. २. १) इत्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्स्नञोर्विधानात्, यथा पुंसोऽपत्यं पौंस्नः पुंस आगतः पौंस्नः इत्यादि, तद्वत् पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे ष्यञं बाधित्वा पौंस्नानि इत्येव भवितव्यम् । कथमुच्यते पौंस्यानीति। उच्यते-’ आ च त्वात् ' (पा. सू. ५. १. १२०) इति सूत्रे त्वात् इत्यवधिनिर्देशात् ' ब्रह्मणस्त्वः' (पा. सू. ५. १. १३६) इत्येतत्पर्यन्तैः इमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दात् नञ्स्नञोरपि ष्यञादिभिः समावेश एव, न बाध्यबाधकभावः ॥

मा नो॒ मर्ता॑ अ॒भि द्रुं॑हंत॒नूनां॑मिंद्र गिर्वणः ।

ईशा॑नो यवया व॒धं ॥१०

मा । न॒ः । मर्ता॑ः । अ॒भि । द्रु॒ह॒न् । त॒नूना॑म् । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्व॒ण॒ः ।

ईशा॑नः । य॒व॒य॒ । व॒धम् ॥१०

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ।

ईशानः । यवय । वधम् ॥१०

हे "गिर्वणः “इन्द्र "मर्ताः विरोधिनो मनुष्याः "नः अस्मदीयानां "तनूनां शरीराणां "मा "अभि “द्रुहन् अभितो द्रोहं मा कुर्युः । "ईशानः समर्थस्त्वं "वधं वैरिभिः संपाद्यमानं "यवय अस्मत्तः पृथक्कुरु । ‘ मनुष्याः' इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ताः व्राताः' (नि. २. ३. १३) इति पठितम् ॥ मर्ताः । ‘

असिहसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् ' (उ. सू. ३. ३६६) इति तन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । अभि ।' एवमादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२)। द्रुहन् । ‘ द्रुह जिघांसायाम् । ‘ लिङर्थे लेट् ' (पा. सू. ३. ४. ७) इति प्रार्थनायां लेट् । तस्य झि । ‘ झोऽन्तः ' (पा. सू. ७. १. ३)। ‘ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ' (पा. सू. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः । शपो लुक् । “सार्वधातुकमपित् ' (पा. सू. १. २. ४) इति तिङो ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः (पा. सू. १. १. ५)। तनूनाम् । असामर्थ्यान्न पराङ्गवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः । गतम् । ईशानः । धातोरनुदात्तेत्त्वात् शपो लुकि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवय । यौतेर्णिचि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (परिभा. ९३. १) इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यौतीति यवः । पचाद्यच् (पा. सू. ३. १. १३४)। यवं करोतीत्यर्थे ' तत्करोति तदाचष्टे ' (पा. सू. ३. १. २६. ५-६) इति णिच् । इष्टवद्भावात् टिलोपः (पा. सू. ६. ४. १५५. १) । तस्य

स्थानिवद्भावात् (पा. सू. १. १. ५६) वृद्ध्यभावः । वधम् । “हनश्च वधः ' (पा. सू. ३. ३. ७६) इति भावे अप् । तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तो वधादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अपः उदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

टिप्पणी

इन्द्रोपरि पौराणिकसंदर्भाः

इन्द्रोपरि वैदिकसंदर्भाः

१.५.१ आ त्वेता निषीदत इति

मैत्रावरुणसामविधानं --- आ त्वेता निषीदतेति साम १६४, (साम ७४०) दैवातिथम्। देवातिथिः सपुत्रोऽशनायंश्चरन्नरण्य उर्वारूण्यविन्दत्तान्येतेन साम्नोपासीदत्ता अस्मै गावः पृश्नयो

भूत्वोदतिष्ठन्यदेतत्साम भवति पशूनां पुष्ट्यै- तां.ब्रा. ९.२.१९। जैमिनीयं ब्राह्मणं १.२२६ अपि द्रष्टव्यम् अस्ति।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.६

दे. १-३ इन्द्रः, ४,६,८,९ मरुतः, ५,७ मरुत इन्द्रश्च, १० इन्द्रः। गायत्री

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः ।

रोचन्ते रोचना दिवि ॥१॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।

शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥२॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे ।

समुषद्भिरजायथाः ॥३॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ।

दधाना नाम यज्ञियम् ॥४॥

वीळु चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिन्द्र वह्निभिः ।

अविन्द उस्रिया अनु ॥५॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः ।

महामनूषत श्रुतम् ॥६॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा ।

मन्दू समानवर्चसा ॥७॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति ।

गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥८॥

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि ।

समस्मिन्नृञ्जते गिरः ॥९॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि ।

इन्द्रं महो वा रजसः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘सुरूप' इत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य ‘युञ्जन्ति' इति सूक्तस्य मन्त्रसंख्या ऋषिच्छन्दोदैवतानि विनियोगश्चेत्येते पूर्ववद्वगन्तव्याः । दशर्चे तस्मिन् सूक्ते आद्यास्तिस्रोऽन्तिमा चेत्येताश्चतस्र ऐन्द्र्यः।। ‘ आदह' इत्येतां चतुर्थीमारभ्य षड़ृचो मारुत्यः । तासु मध्ये ‘वीळु चित्’, ‘इन्द्रेण' इत्येते हे ऋचौ मारुत्यौ सत्यावैन्द्र्यावपि भवतः । तदेतत् सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं−' सुरूपकृत्नुं दशैन्द्रमा तु युञ्जन्त्याहेत्येताः षण्मारुत्यो वीळु चिदिन्द्रेणेत्यैन्द्र्यौ च ' इति । एतस्मिन् सूक्ते ‘युञ्जन्ति' इत्यसौ तृचस्तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः ।

तथा च ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम् ' इति खण्डे ‘ योगे योगे तवस्तरं युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ।।

यु॒ंजंतिं ब्र॒ध्नमंरु॒षं चरंतं॒ परिं त॒स्थुषः॑ ।

रोचंते रोच॒ना दि॒वि ॥१

यु॒ञ्जन्तिं । ब्र॒ध्नम् । अ॒रु॒षम् । चरंन्तम् । परिं । त॒स्थुषः॑ ।

रोचंन्ते । रो॒च॒ना । दि॒वि ॥१

युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ।

रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥१

इन्द्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं च अग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । "ब्रध्नम् आदित्यरूपेणावस्थितम् "अरुषं हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितं "चरन्तं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रं “परि "तस्थुषः परित्तोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनः "युञ्जन्ति स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वन्ति । तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूतानि “रोचना रोचनानि नक्षत्राणि "दिवि द्युलोके "रोचन्ते प्रकाशन्ते। अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातं--- ‘ युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति। अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमानेवास्मै लोकान्युनक्ति। रोचन्ते रोचना दिवीत्याह। नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति' (तै. ब्रा, ३, ९. ४.

१-२) इति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महः ब्रध्नः' (नि. ३. ३, २) इति पठितम् । आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वम् ॥ युञ्जन्ति । अन्तेः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । व्रध्नम् । प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अरुषम् । 'उष रुष रिष हिंसार्थाः ' । रोषन्तीति रुषा हिंसकाः । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ' (पा. सू. ३. १. १३५) इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न सन्ति रुषा यस्य असौ अरुषः । ' नञ्सुभ्याम्' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'अमि पूर्वः' (पा, सू. ६. १, १०७) इति पूर्वरूपे ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तत्वम् । चरन्तम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्वसुरादेशः (पा, सू. ३. २. १०७)। 'वस्वेकाद्धसाम्' (पा. सू. ७, २. ६७) इति इटमन्तरङ्गमपि बाधित्वा 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः (पा. म. ६. १. १७. २) इति शसि परतो भत्वात्

(पा. सू. १. ४. १८) ‘ वसोः संप्रसारणम्' (पा. सू. ६. ४. १३१) । परपूर्वत्वम् । आदेश प्रत्यययोः ' (पा. सू. ८. ३. ५९) इति षत्वम् । वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते । तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । रोचना । ‘ अनुदात्तेतश्च हलादेः ' (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् ।' युवोरनाकौ ' (पा. सू. ७. १. १) इत्यनादेशः । ‘ चितः ' { पा. सू. ६. १. १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि । ‘ ऊडिदम् । (पा.सू. ६.१.१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

युं॒जंत्यं॑स्य॒ काम्या॒ हरी॒ विपं॑क्षसा॒ रथें ।

शोणां॑ धृ॒ष्णू नृ॒वाहं॑सा ॥२

युञ्जन्तिं । अस्य । काम्यां । हरी इतिं । विऽपंक्षसा । रथें
।

शोणां । धृष्णू इतिं । नृऽवाहंसा ॥२

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे
।

शोणा । धृष्णू इति । नृऽवाहसा ॥२

“अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्य आदित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य “रथे “हरी एतन्नामानौ द्वावश्वौ सारथयः "युञ्जन्ति । इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं ‘ हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेः' (नि. १. १५. १) इति पठितत्वात् । कीदृशौ हरी। “काम्या कामयितव्यौ । “विपक्षसा विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौ। रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । “शोणा

रक्तवर्णौ “धृष्णू प्रगल्भौ “नृवाहसा नृणां पुरुषाणाम् इन्द्रतत्सारथिप्रमुखाणां वोढारौ ।। अस्य । ब्रध्नम् इत्युक्तस्य परामर्शात् ‘इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ' (पा. सू. २. ४.३२) इति अश् । शित्त्वात् (पा. सू. १, १. ५५) सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैव इति सर्वानुदात्तत्वम् । काम्या । ‘ कमु कान्तौ'। ‘ कमेर्णिङ्' (पा. सू. ३. १. ३०) । कामयतेः “ अचो यत्' (पा. सू. ३. १. ९७)। तित्स्वरितापवादत्वेन ‘ यतोऽनावः ' (पा. सू. ६. १. २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्' ' (पा. सू. ७, १, ३९) इति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथमिति हरी । ‘ हृपिषि ' (उ. सू. ४. ५५८) इत्यादिना इन् । नित्त्वादाद्युदात्तः। विपक्षसा । “पचिवचिभ्यां सुट् च ' (उ. सू. ४. ६५९) इति पचेः असुन सुडागमश्च । विभिन्ने पक्षसी पार्श्वौ ययोस्तौ । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । ‘ रमु क्रीडायाम् । ‘

हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ' (उ. सू. ३. १५९) इति क्थन् । कित्त्वात् “ अनुदात्तोपदेश ! (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकारलोपः । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । ‘ शोणृ वर्णगत्योः' गमनकरणत्वात् करणे घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । ‘ सुपां सुलुक्' इति डादेशः । धृष्णू । ‘ ञिधृषा प्रागल्भ्ये '। ‘त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' (पा. सू. ३. २. १४०) । कित्त्वाद्गुणाभावः। प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा। नॄन् वहतः इति वहेः “वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ' (उ. सू. ४. ६६०) इत्यसुन्। णित्' (उ. सू. ४. ६५७) इत्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । नित्त्वादाद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ।।

के॒तुं कृ॒ण्वन्न॑के॒तवे॒ पेशो॑ मर्या अपे॒शसे॑ ।

सम॒ुषद्भि॑रजायथाः ॥३

के॒तुम् । कृ॒ण्वन् । अ॒के॒तवे॑ । पेशः॑ । म॒र्याः॒ । अ॒पे॒शसे॑ ।

सम् । उ॒षत्ऽभिः॑ । अ॒जा॒य॒थाः॒ ॥३

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ।

सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥३

हे “मर्याः मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः। किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्रः “उषद्भिः दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा संभूय “अजायथाः उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्य प्रतिदिनं त्वम् अजायथाः इति योज्यम् । किं कुर्वन् । “अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय “प्राणिने “केतुं “कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । “अपेशसे रात्रौ अन्धकारावृतत्वेन अनभिव्यक्तत्वात् रूपरहिताय पदार्थाय

प्रातरन्धकारनिवारणेन “पेशः रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । ' पेश इति रूपनाम पिंशतेः' (निरु. ८. ११) इति यास्कः । ‘ अकेतवे', ‘ अपेशसे ' इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ ।। केतुम् । प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च' । लटः शत्रादेशः । ‘ इदितो नुम् धातोः' (पा, सू. ७. १, ५८) इति नुमागमः । कर्तरि शपि प्राप्ते ‘ धिन्विकृण्व्योर च' (पा. सू. ३. १, ८०) इति उप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । ‘ अतो लोपः ' (पा. सू. ६. ४. ४८) इति अकारलोपः। तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणो (पा. सू. ७. ३. ८६) न भवति । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः ।। ‘ नब्विषयस्यानिसन्तस्य ' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः । मर्याः । छन्दसि निष्टर्क्य° ' (पा. सू. ३, १. १२३) इत्यादौ म्रियतेर्निपातः । आमन्त्रितनिघातः (पा. सू. ८. १. १९) ।

असामर्थ्यात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः । अपेशसे । “नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सम् ।। निपात आद्युदात्तः। उषद्भिः । ‘ उष प्लुष दाहे' । ज्वलद्भिः रश्मिभिः । लटः शत्रादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । ‘सार्वधातुकमपित्' (पा. सू. १. २. ४) इति तस्य ङित्त्वात् लघूपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम्। उपरि शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) । अजायथाः । अजायत इत्यर्थे पुरुषव्यत्यये निघातः

आदहं स्व॒धामनु॒ पुनंर्गर्भ॒त्वमेंरि॒रे ।

दधांना॒ नामं य॒ज्ञियं ॥४

आत् । अहं । स्व॒धाम् । अनुं । पुनः॑ । ग॒र्भ॒ऽत्वम् ।
आ॒ऽई॒रि॒रे ।

दधा॑नाः । नाम॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥४

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भऽत्वम् । आऽईरिरे ।

दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥४

अत्रास्ति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘ आदह स्वधामनु' इति द्वे ऋचौ । ‘इन्द्रेण सं हि दृक्षसे' इत्येका । अयं तृचः षळहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रितं ‘ चतुर्विंशे होताजनिष्ट' इति खण्डे-’ इन्द्रेण सं हि दृक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति । यद्यप्येतदैन्द्रं सूक्तं तथापि ‘आदह' इत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यन्ते। ‘प्रायेणैन्द्रे मरुतः इति अनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् (अनु. २. २२)। आत् इत्ययम् आनन्तर्यार्थो निपातः। अह इत्यवधरणार्थः। “आदह

वर्षर्तोरनन्तरमेव । “स्वधामनु। इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वा अनुलक्ष्य मरुतो देवाः "गर्भत्वम् “एरिरे मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः। जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवन्तः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वन्तीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः। कीदृशा मरुतः । “यज्ञियं यज्ञार्हं "नाम “दधानाः धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुताम् ‘ईदृङ्चान्यादृङ्च' इत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामानि अन्यत्राम्नातानि । ‘ अन्धः' इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसु “ ऊर्क् रसः स्वधा' (नि. २. ७. १७) इति पठितम् । अर्णः' इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु ‘तेजः स्वधा अक्षरम्' (नि. १. १२. ९७) इति पठितम् ॥ आदह निपातावाद्युदात्तौ । स्वधाम् । स्वं लोकं दधाति पुष्णातीति स्वधा । आतोऽनुपसर्गे कः ' (पा. सू. ३. २. ३)। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुपुनःशब्दौ निपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्य भावो गर्भत्वम् । प्रत्ययस्वरः ।

एरिरे । अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ईर गतौ ' इत्यस्मात्
अनुदात्तेतः परस्य लिटो झस्य इरेच् (पा. सू. ३. ४. ८१)।
चित्त्वादन्तोदात्तः । ‘सह सुपा' (पा. सू. २. १. ४) इत्यत्र
सुपेति योगविभागात् आङा सह तिङः समासेऽपि ‘
समासस्य ' (पा. सू. ६. १. २२३) इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ' (पा. सू. ३. १. ३६) इति आम्
न भवति मन्त्रत्वात् । अहशब्दयोगात् निघाताभावः,
‘तुपश्यपश्यताहैः पूजयाम्' (पा. सू. ८.१.३९) इति
निषेधात् । दधानाः । शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते '
अभ्यस्तानामादिः ' (पा. सू. ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् ।
यज्ञमर्हति यज्ञियम् । ‘ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ' (पा. सू. ५.
१. ७१) इति घप्रत्ययः । आयनेयीनीयियः फढखछघां
प्रत्ययादीनाम् ' (पा. सू. ७. १. २) इति इयादेशः ।
प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः ॥

वी॒ळु चिं॑दारुज॒त्नुभि॒र्गुहा॑ चिदिं॑द्र॒ वह्नि॑भिः ।

अवि॑ंद उ॒स्रिया॒ अनु॑ ॥५

वी॒ळु । चि॒त् । आ॒रु॒ज॒त्नुऽभिः॑ । गुहा॑ । चि॒त् । इ॒न्द्र॒ ।
वह्नि॑ऽभिः ।

अवि॑न्दः । उ॒स्रियाः॑ । अनु॑ ॥५

वीळु । चित् । आरुजत्नुऽभिः । गुहा । चित् । इन्द्र ।
वह्निऽभिः ।

अविन्दः । उस्रियाः । अनु ॥५

अस्ति किंचिदुपाख्यानम् । पणिभिर्देवलोकात्
गावोऽपहृता अन्धकारे प्रक्षिप्ताः । ताश्चेन्द्रो मरुद्भिः
सहाजयदिति । एतच्चानुक्रमणिकायां

सूचितं-‘पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः' (अनु.ऋ.सं.१०.१०८) इति । मन्त्रान्तरे च दृष्टान्ततया सूचितं’ निरुद्धा आपः पणिनेव गावः' (ऋ. सं. १. ३२. ११) इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते । हे “इन्द्र “वीळु “चित् दृढमपि दुर्गमस्थानम् "आरुजत्नुभिः भञ्जद्भिः "वह्निभिः वोढृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं “गुहा “चित् गुहायामपि स्थापिता "उस्रियाः गाः “अनु “अविन्दः अन्विष्य लब्धवानसि ।' ओजः पाजः' इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु “ दक्षः वीळु च्यौत्नम् ' (नि. २. ९. १४) इति पठितम् । नवसंख्याकेषु गोनामसु “ अघ्न्या उस्रा उस्रिया' (नि. २. ११. ३) इति पठितम् ॥ वीळु । प्रातिपदिकस्वरः । चित् । चादिरनुदात्तः । आरुजत्नुभिः । ‘रुजो भङ्गे' इति औणादिकः कत्नुच्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्

। गुहा । सप्तम्या डादेशः । ‘ ग्रामादीनां च ' (फि. सू. ३८) इत्याद्युदात्तः । वह्निभिः । ‘ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' (उ. सू. ४. ४९१) इति वहेः निप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अविन्दः । ‘ शे मुचादीनाम् ' (पा. सू. ७. १. ५९) इति नुमागमः । ‘लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' (पा. सू. ६. ४. ७१)। वसन्तीति उस्रियाः । वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः षत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः । उक्तं हि-’ यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ' (पा. सू. ३. ३. १. २) इति । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ॥ ११ ॥

दे॒व॒यंतो॒ यथां म॒तिमच्छां वि॒दद्वं॑सु॒ गिरः॑ ।

म॒हामं॑नूषत श्रु॒तं ॥६

दे॒व॒ऽयन्तः॑ । यथा॑ । म॒तिम् । अच्छ॑ । वि॒दत्ऽव॑सुम् । गिरः॑ ।

म॒हाम् । अ॒नू॒ष॒त॒ । श्रु॒तम् ॥६

देवऽयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्ऽवसुम् । गिरः ।

महाम् । अनूषत । श्रुतम् ॥६

“देवयन्तः मरुसंज्ञकान् देवानिच्छन्तः “गिरः स्तोतारः ऋत्विजः “महां प्रौढं मरुद्गणम् "अच्छ प्राप्तुम् “अनूषत स्तुतवन्तः । कीदृशं मरुद्गणम् । “विदद्वसुं वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं “श्रुतं विख्यातम् । मरुद्गणस्य दृष्टान्तः । “यथा “मतिम् । मन्तारमिन्द्रं यथा स्तुवन्ति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः देवानात्मन इच्छन्तः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ' (पा. सू. ३. १. ८)। ‘ क्यचि च' (पा.

सू. ७. ४. ३३) इति ईत्वम्, ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (पा. सू. ७. ४. २५) इति दीर्घत्वं च न भवति ; ‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य' (पा. सू. ७. ४. ३५) इत्यनेन क्यचि यत् प्राप्तम् ईत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपि ईत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते ; ‘ अश्वायन्तः' इत्यादौ • अश्वाघस्यात्' (पा. सू. ७. ४. ३७) इति आत्वविधानात् इति ह्युक्तम् । क्यजन्तात् शतृप्रत्ययः । क्यचश्चित्त्वात् 'चितः' (पा. सू. ६. १. १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्त्वेन शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्त्वे ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तः । यथा । ‘ प्रकारवचने थाल् ' (पा. सू.५, ३. २३)। ‘ लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिम् । ‘मन्त्रे वृषेषपचमन (पा. सू. ३. ३. ९६) इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचारात् ज्ञातरि इन्द्रे वर्तते । अथवा पदान्तरे विशेष्यानुपादानात् इन्द्रस्यैषा

संज्ञा । ततश्च ' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' (पा. सू. ३. ३. १७४) इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्य उपदेशेऽनुदात्तत्वात् इट्प्रतिषेधः (पा. सू. ७.२.१०)। चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अच्छ । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगात् ' अच्छ गत्यर्थवदेषु' (पा. सू. १. ४. ६९) इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् (पा. सू. १. ४. ६०) ' निपाता आद्युदात्ताः' (फि. सू. ८०) इस्याद्युदात्तत्वम् । विदद्वसुम्। 'विद ज्ञाने' इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् शतृप्रत्यये विदन्ति औदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यं स विदद्वसुः । विदेः शतृप्रत्यये ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः । गृणातेः क्विपि ' ॠत इद्धातोः ' (पा. सू. ७. १. १००) इति इत्वं रपरत्वम् । धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । महां महान्तम् । नकारतकारयोर्लोपः छान्दसः ।

प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । अनूषत । णु स्तुतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लुङि झस्य अदादेशः (पा. सू. ७. १. ५)। सिचि कुटादित्वेन ङित्त्वात् (पा. सू. १. २. १) गुणाभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च छान्दसम् । निघातः । श्रुतम् । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रेंण॒ सं हि दृक्षंसे संजग्मा॒नो अबिंभ्युषा ।

मं॒दू संमा॒नवंर्चसा ॥७

इन्द्रेंण । सम् । हि । दृक्षंसे । स॒म्ऽज॒ग्मा॒नः । अबिंभ्युषा ।

म॒न्दू इतिं । स॒मा॒नऽवंर्चसा ॥७

इन्द्रेण । सम् । हि । दृक्षसे । सम्ऽजग्मानः । अबिभ्युषा ।

मन्दू इति । समानऽवर्चसा ॥७

हे मरुद्गण त्वम् "इन्द्रेण "संजग्मानः संगच्छमानः "सं "दृक्षसे "हि सम्यग्दृश्येथाः खलु। अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण । "अबिभ्युषा भीतिरहितेन । कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ । "मन्दू नित्यप्रमुदितौ । "समानवर्चसा तुल्यदीप्ती । पुरा कदाचित् वृत्रवधदशायामिन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्रश्वासेन अपसारिताः । तदानीमिन्द्रस्य वृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो ' वृत्रस्य त्वा श्वसथात् (ऋ. सं. ८. ९६. ७) इति मन्त्रे संगृहीतः, इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् । (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति ब्राह्मणे प्रपञ्चितश्च । इन्द्रशब्दः परमैश्वर्यवन्तं मरुद्गणं वाऽभिधत्ते । तदानीमिन्द्रस्य संबोधनं बहिरेवाध्याहर्तव्यम् । तथा चेयमृक् यास्केन व्याख्याता–'इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम्' (निरु. ४. १२) इति

॥ सं दृक्षसे संपश्येथाः । ‘ दृशेश्चेति वक्तव्यम् ' (का. १. ३. २९.) इत्यात्मनेपदम् । दृशेः ‘लिङर्थे लेट् ' (पा. सू. ३. ४. ७) इति प्रार्थनायां लेट् । थासः से' (पा. सू. ३. ४. ८०)। ‘लेटोऽडाटौ ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इत्यडागमः । ‘ सिब्बहुलं लेटि' (पा. सू. ३. १. ३४) इति सिप् । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (परिभा० ९३.१) इति गुणाभावः । व्रश्चादिना (पा. सू. ८. २. ३६) षत्वम् । षढोः कः सि' (पा. सू. ८.२.४१) इति कत्वम् ।' आदेशप्रत्यययोः' (पा. सू. ८. ३. ५९) इति सिपः षत्वम् । बहुलग्रहणात् सिपः परस्तात् शबपि भवति (पा. सू. २. ४. ७३)। सिपा व्यवधानात् पश्यादेशो न भवति (पा. सू. ७. ३. ७८)। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्दयोगात् तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति ‘ हि च ' (पा. सू. ८. १. ३४) इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वात् छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' (पा. सू. ३. ४. ६)

इति वर्तमाने लिट् ।' समोगम्यृच्छिभ्याम् ' (पा. सू. १. ३. २९) इत्यात्मनेपदविधानात् लिटः कानजादेशः (पा. सू. ३. २. १०६)। द्विर्भादः (पा. सू. ६. १. ८)। हलादिशेषः (पा. सू. ७. ४. ६०)। अभ्यासस्य चुत्वम् (पा. सू. ७. ४. ६२)। ‘ गमहन° ' (पा. सू. ६. ४. ९८) इत्युपधालोपः । कानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अबिभ्युषा ।' ञिभी भये ' । पूर्ववल्लिट् । ' शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ' (पा. सू. १.३.७८) इति परस्मैपदम् ।' क्वसुश्च ' (पा. सू. ३. २. १०७) इति लिटः क्वसुरादेशः । तस्य कित्त्वाद्गुणाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजश्त्वे (पा. सू. ७. ४. ५९, ८, ४. ५४)। क्रादिनियमात् (पा.सू. ७. २. १३) प्राप्त इट् ‘वस्वेकाजाद्धसाम्' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमान्निवर्तते । नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वात् ‘ वसोः संप्रसारणम् ' (पा. सू. ६. ४. १३१) इति वकारस्य उकारः । ‘ संप्रसारणाच्च' (पा. सू. ६. १. १०८) इति

पूर्वरूपत्वम् । ‘ शासिवसिघसीनां च ' (पा. सू. ८. ३. ६०) इति षत्वम् । इयङादेशं बाधित्वा ‘ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ' (पा. सू. ६. ४.८२) इति यणादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्य एङः पदान्तादति' (पा. सू. ६. १. १०९) इति परपूर्वत्वे प्राप्ते ‘प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा. सू. ६. १. ११५) इति प्रकृतिभावः । मन्दू । “मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । ‘इदितो नुम् धातोः ' (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुमागमः । ‘कुः' इत्यनुवृत्तौ ‘खरु शङ्कु पीयु नीलङ्गु लिगु ' (उ. सू. १. ३६) इत्यत्र अविभक्तिकनिर्देशात् हन्तेः हिगुरितिवत् धात्वन्तरादपि कुः इत्युक्तम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्विवचनम् औ (पा. सू. ४. १. २)। ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' (पा. सू. ६. १. १०२)। तृतीयैकवचने चेत् ‘सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । समानवर्चसा । समानं वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने

'सुपां सुलुक्' इत्यादिना आकारादेशः । समानपदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥

अ॒न॒व॒द्यैर॒भिद्युं॑भिर्म॒खः सहं॑स्वदर्चति ।

ग॒णैरिंद्रं॑स्य॒ काम्यैः॑ ॥८

अ॒न॒व॒द्यैः । अ॒भिद्युं॑ऽभिः । म॒खः । सहं॑स्वत् । अ॒र्च॒ति॒ ।

ग॒णैः । इन्द्रं॑स्य । काम्यैः॑ ॥८

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति ।

गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥८

"मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञः "अनवद्यैः दोषरहितैः "अभिद्युभिः द्युलोकमभिगतैः "काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैः "गणैः मरुत्समूहैः सहितम् "इन्द्रस्य इन्द्रं "सहस्वत् बलोपेतं यथा भवति तथा “अर्चति पूजयति । अयं यज्ञो मरुत इन्द्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः । यज्ञः' इत्यादिषु पञ्चदशसु यज्ञनामसु ‘मखः विष्णुः ' (नि. ३. १७. ११) इति पठितम् । चतुश्चत्वारिंशत्सु अर्चतिकर्मसु • अर्चति गायति' (नि. ३. १४. १) इति पठितम् ॥ न विद्यतेऽवद्यं येषां तेऽनवद्याः । ‘ नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगता द्यौर्यैस्तेऽभिद्यवः । तैरभिद्युभिः। अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः। सहो बलमस्मिन्नर्चनकर्मण्यस्तीति सहस्वत् । तसौ मत्वर्थे ' (पा. सू. १. ४. १९) इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात् सकारस्य रुत्वाभावः । ‘

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' (पा. सू. ८. २. ९) इति मतुपो मस्य वत्वम् । सहस्शब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य ' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्त्वात् स एव शिष्यते । काम्यैः। "कमेर्णिङ्' (पा. सू. ३. १. ३०)। अत उपधायाः ' (पा. सू. ७. २. ११६) इति वृद्धिः । 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च ' (भ्वा. ग. सू.) इति अमन्तत्वेन प्राप्तस्य मित्त्वस्य 'न कम्यमिचमाम् ' (भ्वा. ग. सू.) इति प्रतिषेधात् 'मितां ह्रस्वः ' (पा. सू. ६. ४. ९२) इति उपधाह्रस्वत्वं न भवति । ण्यन्तात् ' अचो यत् ' (पा. सू. ३. १. ९७)। णिलोपः (पा. सू. ६. ४.५१)।' तित्स्वरितम् ' (पा. सू. ६. १. १८५) इति प्राप्ते " यतोऽनावः ' (पा. सू. ६. १. २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अतः॑ परिज्म॒न्ना ग॑हि दि॒वो वा॑ रोच॒नादधि॑ ।

समं॑स्मिन्नृं॑जते॒ गिरः॑ ॥९

अतः॑ । प॒रि॒ऽज्म॒न् । आ । ग॒हि॒ । दि॒वः । वा॒ । रो॒च॒नात् । अधि॑ ।

सम् । अ॒स्मि॒न् । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ । गिरः॑ ॥९

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ।

सम् । अस्मिन् । ऋञ्जते । गिरः ॥९

हे "परिज्मन् परितो व्यापिन् मरुद्गण "अतः अस्मात् मरुद्गणस्थानादन्तरिक्षात् “आ “गहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । “दिवो “वा द्युलोकाद्वा समागच्छ । "रोचनादधि दीप्यमानादादित्यमण्डलाद्वा समागच्छ। अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छ इत्यर्थः। किमर्थमागमनमिति तदुच्यते। "अस्मिन् कर्मणि

वर्तमान ऋत्विक् "गिरः स्तुतीः "सम् "ऋञ्जते सम्यक् प्रसाधयति । ‘ ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' (निरु० ६. २१) इति यास्कः । एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छ इत्यर्थः । यद्यपि ऋत्विजा मन्त्रस्य प्रयुज्यमानत्वात् ऋञ्जतिधातोः उत्तमपुरुषेण भवितव्यं तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह-’ तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य' (निरु. ७. १) इति । अतः । ‘पञ्चम्यास्तसिल्' (पा. सू. ५. ३. ७)।’ ‘एतदोऽश् ' (पा. सू. ५. ३. ५)। शित्त्वात् सर्वादेशः (पा. सू. १. १. ५५)। लिति ' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् । “ अज गतिक्षेपणयोः' । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति मनिन् । अकारलोपः छान्दसः । आमन्त्रितनिघातः । गहि । गमेः ' बहुलं छन्दसि ' (पा.

सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । हेर्ङित्त्वात् (पा. सू. ३. ४. ८७) ‘ अनुदात्तोपदेश° ' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मलोपः । अतो हेः ' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति हिलोपो न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये “ असिद्धवदत्रा भात् ' (पा. सू. ६. ४. २२) इति मलोपस्य असिद्धत्वेन अनकारान्तत्वात् । दिवः। ऊडिदम् ' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । वा। चादयोऽनुदात्ताः ' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । रोचनात् । “ रुच दीप्तौ ' । ‘ अनुदात्तेतश्च हलादेः ' (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् । “युवोरनाकौ ' (पा. सू. ७. १. १) इति अनादेशः । चिदित्यन्तोदात्तः । अधि। ‘ अधिपरी अनर्थकौ ' (पा. सू. १. ४, ९३) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशात् निपाता आद्युदात्ताः' (फि. सू. ८०) इत्याद्युदात्तः । अस्मिन् । परिज्मन् इति आदिष्टस्यैव अन्वादेशात् इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ (पा. सू. २. ४. ३२) इति अश् अनुदात्तः । शित्त्वात् सर्वादेशः ।

विभक्तिः ‘ अनुदात्तौ सुप्पितौ' (पा. सू. ३. १. ४) इत्यनुदात्ता इति सर्वानुदात्तत्वम् । ऋञ्जते । ‘ ऋजि भृजी भर्जने'। सम् इत्युपसर्गयोगात् प्रसाधने वर्तते । निघातः । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

इ॒तो वां सा॒तिमीमं॑हे दि॒वो वा॒ पार्थि॑वा॒दधि॑ ।

इंद्रं॑ म॒हो वा॒ रजं॑सः ॥१०

इ॒तः । वा॒ । सा॒तिम् । ईमं॑हे । दि॒व । वा॒ । पार्थि॑वात् । अधि॑ ।

इन्द्रं॑म् । म॒हः । वा॒ । रजं॑सः ॥१०

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिव । वा । पार्थिवात् । अधि ।

इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥१०

“इन्द्रं देवं प्रति "सातिं धनदानम् "अधि "ईमहे आधिक्येन याचामहे । कस्माल्लोकादिति तदुच्यते। "इतः अस्मादभिदृश्यमानात् पार्थिवात् पृथिवीलोकाद्वा "दिवो “वा द्युलोकाद्वा "महः महतः प्रौढात् "रजसः “वा पक्ष्यादीनां रञ्जकादन्तरिक्षलोकाद्वा । अयमिन्द्रो यतः कुतश्चिदानीय अस्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु याच्ञाकर्मसु “ ईमहे यामि' (नि. ३. १९. १) इति पठितम् ।। इतः । इदंशब्दात् पञ्चम्याः तसिल् । इदम इश्' (पा. सू. ५. ३. ३) इति इश् । शित्त्वात् सर्वादेशः । अत्र ‘ ऊडिदम्' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यस्यावकाशः आभ्याम् एभिः । ‘ लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इत्यस्यावकाशः पचनं पाचकः। उभावपि नित्यौ। तत्र परत्वात् ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' (पा. सू. १. ४. २) इति ‘ लिति ' इति इकारस्य उदात्तत्वम् । पश्चात् तसेः ‘

प्राग्दिशो विभक्तिः ' (पा. सू. ५. ३. १) इति विभक्तिसंज्ञकत्वात् “ ऊडिदम्' इत्यादिना असर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानम् उदात्तत्वं भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ' (परिभा. ४०) इति ‘ ऊडिदम्' इत्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेव इति चेत्, न । लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसङ्गविज्ञानं चेति स्वीकारात् (परिभा. ३९) । ननु एवं यतस्तत इत्यादावपि परेण लित्स्वरेण बाधितमपि “सावेकाचः० (पा. सू. ६. १. १६८) इति तसिलः उदात्तत्वं स्यादिति चेत्, न । यत्तच्छब्दयोः सावर्णान्तत्वे ‘ न गोश्वन्सावर्ण' (पा. सू. ६. १. १८२) इति निषेधात् । न च पुनः प्रसङ्गविज्ञानं चेत्येतत् सार्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिम् । षणु दाने '। धात्वादेः षः सः ' (पा. सू. ६. १. ६४)। भावे क्तिन् । जनसनखनां सञ्झलोः ' (पा. सू. ६. ४. ४२) इति नकारस्य आत्वम् । “ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ' (पा. सू. ७. २. ९) इति

निषेधात् इण् न भवति । नित्स्वरे प्राप्ते ‘ उदात्तः' इत्यनुवृत्तौ ' ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' (पा. सू. ३. ३. ९७) इति निपातनादन्तोदात्तत्वम् । ईमहे । ‘ ईङ् गतौ । श्यनोऽपि ‘ बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति लुक् । अस्य धातोर्ङित्त्वात् “ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् ' (पा. सू. ६. १. १८६) इति लसार्वधातुकस्य अनुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । न च ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः, ‘चवायोगे प्रथमा ' (पा. सू. ८. १. ५९) इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगात् अन्यथा वाक्यापरिपूर्तेः तिङ्विभक्तेः अवश्यमध्याहारात् तदपेक्षया एषा प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति । दिवः । ‘उडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवात् । ‘ प्रथ प्रख्याने '। प्रथते इति पृथिवी । ‘ प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च ' (उ. सू. १. १४८) इति षिवन्प्रत्ययः । ‘ षिद्गौरादिभ्यश्च ' (पा. सू. ४. १. ४१) इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शेषनिघातेन अनुदात्तादिः

पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थे ' ओरञ् ' (पा. सू. ४. ३. १३९) इत्यनुवृत्तौ ' अनुदात्तादेश्च' (पा. सू. ४. ३. १४०) इति अञ् । “यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति ईकारलोपः । तद्धितेष्वचामादेः ' (पा. सू. ७. २. ११७) इति आदिवृद्धिः । रपरत्वम् (पा. सू. १. १. ५१) । ञ्नित्यादिर्नित्यम् । (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तः । अधि । निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रम् । रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । महः । महतः इत्यस्य अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । ‘ सावेकाचः° ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजसः । ‘ नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.६&oldid=248866" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.७

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.६ सूक्तं १.७ सूक्तं १.८ →
मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः

दे. इन्द्रः। गायत्री

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।

इन्द्रं वाणीरनूषत ॥१॥

इन्द्र इद्धर्योः सचा सम्मिश्ल आ वचोयुजा ।

इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥२॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद्दिवि ।

वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥३॥

इन्द्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च ।

उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥४॥

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ।

युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥५॥

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि ।

अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥६॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।

न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥७॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियर्त्योजसा ।

ईशानो अप्रतिष्कुतः ॥८॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति ।

इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥९॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘इन्द्रम्' इत्यादिकं दशर्चं यत् सूक्तं तत् ‘सुरूपकृत्नुम्' इत्यादिषु चतुर्थम्। ऋषिच्छन्दोदेवता विनियोगश्च पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तूच्यते । महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रे ‘इन्द्रमिद्गाथिनः' इति सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं- शिरो गायत्रमिन्द्रमिद्गाथिनः' (ऐ. आ. ५. २. १) इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे ‘इन्द्रमिद्गाथिनः ' इति षळहस्तोत्रियस्तृचः । चतुर्विंशे होताजनिष्ट' इत्युपक्रम्य ' आ याहि सुषुमा हि त इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च - इन्द्राय मद्वने सुतमिन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्रमिद्गाथिनों बृहदिन्द्रंमर्केभिंरर्किणंः ।

इन्द्रं वाणींरनूषत ॥१

इन्द्रंम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रंम् । अर्केभिः ।
अर्किणः ।

इन्द्रंम् । वाणीः । अनूषत ॥१

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः ।
अर्किणः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥१

“गाथिनः गीयमानसामयुक्ता उद्गातारः “इन्द्रमित् इन्द्रमेव "बृहत् ‘त्वामिद्धि हवामहे (ऋ. सं. ६. ४६. १) इत्यस्यामृचि उत्पन्नेन बृहन्नामकेन साम्ना “अनूषत

स्तुतवन्तः । “अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः “अर्केभिः ऋग्रूपैर्मन्त्रैः “इन्द्रम् एव अनूषत । ये त्ववशिष्ट अध्वर्यवस्ते “वाणीः वाग्भिर्यजूरूपाभिः “इन्द्रम् एव अनूषत । अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम्- अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति' (निरु. ५. ४) इति। ' श्लोकः' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्नामसु 'वाशी वाणी (नि. १. ११. १२) इति पठितम् ॥ गाथिनः । ' उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ' (उ. सू. २. १६१) इति गायतेः थन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । गाथा एषां सन्तीति गाथिनः । ' व्रीह्यादिभ्यश्च ' (पा. सू. ५. २. ११६) इति इनिः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । स च सति शिष्टः । बृहत् बृहता। तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्° ' इति लुक् । • पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' (उ. सू. २. २४१) इत्यन्तोदात्तो निपातितः । अर्केभिः । ' अर्च पूजायाम् । अर्च्यते एभिः इति अर्का मन्त्राः । ' पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ' (पा. सू. ३. ३. ११८) इति घः । ' चजोः कु

घिण्ण्यतोः (पा. सू. ७. ३. ५२) इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐसादेशो न भवति । अर्काः स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां सन्तीति अर्किणः । वाणीः । ‘वृषादीनां च' (पा. सू. ६. १. २०३) इत्याद्युदात्तः । दीर्घाज्जसि च' (पा. सू. ६. १. १०५) इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य ' वा छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. १०६) इति विकल्पितत्वात् दीर्घत्वम् । तृतीयार्थे प्रथमा । अनूषत । ‘णु स्तुतौ ।' णो नः ' (पा. सू. ६. १. ६५) इति नत्वम् । लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । झस्य अदादेशः (पा. सू. ७. १. ५)। सिचः इडभावः उकारस्य दीर्घत्वं च छान्दसम् । धातोः कुटादित्वात् सिचो ङित्त्वेन (पा. सू. १.२.१) गुणाभावः (पा. सू. १. १. ५) ॥

इन्द्र॒ इद्धर्यो॒ः सचा॒ सम्मि॑श्ल॒ आ व॑चो॒युजा॑ ।

इन्द्रो॑ व॒ज्री हि॑र॒ण्यय॑ः ॥२

इन्द्र॑ः । इत् । हर्यो॑ः । सचा॑ । सम्ऽमि॑श्लः । आ ।
व॒च॒ःऽयुजा॑ ।

इन्द्र॑ः । व॒ज्री । हि॒र॒ण्यय॑ः ॥२

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्ऽमिश्लः । आ ।
वचःऽयुजा ।

इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥२

“इन्द्र “इत् इन्द्र एव “हर्योः हरिनामकयोरश्वयोः “सचा सह युगपत् “आ "संमिश्लः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता । कीदृशोर्हर्योः । “वचोयुजा । इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः। अयम् “इन्द्रः वज्री वज्रयुक्तः “हिरण्ययः हिरण्मयः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हर्योः । हरतः इति हरी । इन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । 'सचा

सह' (निरु. ५. ५) इत्युक्तम् । संमिश्लः । मिश्रणं मिश्रः । मिश्रयतेर्घञ् (पा. सू. ३. ३. १८) । सम्यक् मिश्रो यस्यासौ संमिश्रः । लत्वं छान्दसम् । सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वचोयुजा ।। वचसा युज्येते इति वचोयुजौ । तयोः षष्ठीद्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति आकारादेशः । युज्शब्दो धातुस्वरेणान्तोदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यास्ति । अत इनिठनौ' (पा. सू. ५. २. ११५) प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ' ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. १७५) इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्वरेण उदात्तः । पूर्वेण अनुदात्तेन सह ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः ।।

इन्द्रों दी॒र्घाय॒ चक्ष॑स॒ आ सूर्यं॑ रोहयद्दि॒वि ।

वि गोभि॒रद्रिं॑मैरयत् ॥३

इन्द्रः॑ । दी॒र्घाय॑ । चक्ष॑से । आ । सूर्य॑म् । रो॒ह॒य॒त् । दि॒वि ।

वि । गोभिः॑ । अद्रि॑म् । ऐ॒र॒य॒त् ॥३

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि ।

वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥३

अयम् “इन्द्रः “दीर्घाय प्रौढाय निरन्तराय “चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके "सूर्यम् "आ "रोहयत् । पुरा वृत्रासुरेण जगति यत् आपातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यः "गोभिः स्वकीयरश्मिभिः “अद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगत् “वि “ऐरयत् विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा इन्द्रः एव गोभिः जलैर्निमित्तभूतैः अद्रिं मेघं व्यैरयत् विशेषेण प्रेरितवान् ।

पञ्चदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु ' खेदयः किरणाः गावः ' (नि. १. ५. ३) इति पठितम् । त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामसु 'अद्रिः ग्रावा' (नि. १. १०.१) इति पठितम् ॥ दीर्घाय । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चक्षसे । चक्षेः ' सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ. सू. ४. ६२८) इति असुन् । बहुलग्रहणात् ख्याञादेशाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सूर्यम् । सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । ' षू प्रेरणे'। 'धात्वादेः षः सः' । 'राजसूयसूर्य ' (पा. सू. ३. १. ११४) इत्यादिना क्यप्प्रत्ययः, तस्य रुडागमश्च निपात्यते । क्यपः कित्त्वाद्गुणाभावः । पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । रोहयत् । रुहेः ण्यन्तात् लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यडभावो निघातश्च । दिवि । ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अद्रिम् । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' (उ. सू. ४. ५०५) इति क्रिन्प्रत्ययः । अदन्ति पशवस्तृणादिकमत्र इति अद्रिः

। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ऐरयत् ।' ईर गतौ' । ण्यन्तात् लङ् । निघातः ॥

इन्द्र॒ वाजे॑षु नोऽव स॒हस्र॑प्रधनेषु च ।

उ॒ग्र उ॒ग्राभि॑रू॒तिभि॑ः ॥४

इन्द्रः॑ । वाजे॑षु । नः॒ । अ॒व॒ । स॒हस्र॑ऽप्रधनेषु । च॒ ।

उ॒ग्रः । उ॒ग्राभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ॥४

इन्द्रः । वाजेषु । नः । अव । सहस्रऽप्रधनेषु । च ।

उग्रः । उग्राभिः । ऊतिऽभिः ॥४

हे “इन्द्र “उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वम् “उग्राभिः अप्रधृष्याभिः “ऊतिभिः अस्मद्विषयरक्षाभिः “वाजेषु

युद्धेषु “नः अस्मान् “अव रक्ष। तथा “सहस्रप्रधनेषु “च । सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष ॥ वाजेषु ।' वृषादीनां च ' (पा. सू. ६. १. २०३) इत्याद्युदात्तत्वम् । नोऽव । नसः सकारस्य रुत्वोत्वगुणेषु ' प्रकृत्यान्तःपादम् ' (पा. सू. ६. १. ११५) इति प्रकृतिभावो न भवति अव्यपरे ' इति निषेधात् । अव । 'अव रक्षणे'। “ तिङ्ङतिङः' इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेषु च अव इति अध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अव इति क्रियायाः ‘चवायोगे प्रथमा ' (पा. सू. ८. १. ५९) इति निघातनिषेधः प्राप्तः, तथापि वाजेषु इत्यत्र चकारस्य लुप्तत्वात् ' चादिलोपे विभाषा ' (पा. सू. ८. १. ६३) इति निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः ‘ कर्दमादीनां च ' (फि. सू. ५९) इति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उग्रः।' उच समवाये । चस्य गः। ‘ ऋज्रेन्द्रा ' (उ. सू. २.

१८६) इति रन् । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ऊतिभिः । ऊतियूति° ' इत्यादिना क्तिन् उदात्तः ॥

इन्द्रं॑ व॒यं म॑हाध॒न इन्द्र॒मर्भे॑ हवामहे ।

युजं॑ वृ॒त्रेषु॑ व॒ज्रिणं॑म् ॥५

इन्द्र॑म् । व॒यम् । म॒हा॒ऽध॒ने । इन्द्र॑म् । अर्भे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

युजं॑म् । वृ॒त्रेषु॑ । व॒ज्रिणं॑म् ॥५

इन्द्रम् । वयम् । महाऽधने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे ।

युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥५

“वयम् अनुष्ठातारः “महाधने प्रभूतधननिमित्तम् “इन्द्रं “हवामहे आह्वयामः । “अर्भे अर्भके स्वल्पेऽपि धने

निमित्तभूते सति “इन्द्रं हवामहे । कीदृशमिन्द्रम् । “युजं सहकारिणं समाहितं वा “वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय “वज्रिणं वज्रोपेतम् ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि महत् धनम् अत्र संग्रामे इति बहुव्रीहित्वे सति अन्तोदात्तत्वासिद्धेः नात्र तत् गृहीतम् । महाधने । महच्च तद्धनं चेति ‘समासस्य ' (पा. सू. ६. १. २२३) इत्यन्तोदात्तः । अर्भे । “अर्तिगृभ्यां भन्' (उ. सू. ३. ४३२)। नित्त्वादाद्युदात्तः । हवामहे । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ' । ञित्त्वात् कर्त्रभिप्राये (पा. सू. १. ३. ७२) आत्मनेपदम् । लटः स्थाने महिङ् (पा. सू. ३. ४. ७८)। ‘टित आत्मनेपदानाम् ' (पा. सू. ३. ४. ७९) इति टेः एत्वम् । कर्तरि शप् (पा. सू. ३. १. ६८)। ‘ह्वः संप्रसारणम्' (पा. सू. ६. १. ३२) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । परपूर्वत्वम् । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यञि ' (पा. सू. ७. ३. १०१) इति दीर्घत्वम् । तिङ्ङतिङः' इति

निघातः । युजम् । युज समाधौ ' इत्यस्य क्विप् ।'
युजेरसमासे' (पा. सू. ७. १. ७१) इति नुम् न भवति । स
हि युजेः इति निर्देशात् इकाररहितस्य न भवति ।
‘अनित्यमागमशासनम् ' (परिभा. ९३. २) इति वा ‘
युजिर् योगे' इत्यस्यापि नुम् न भवति । वृत्रेषु । ' वृतु
वर्तने' । प्रतिकूलतया वर्तन्ते इति वृत्राणि शत्रुकुलानि ।'
स्फायितञ्चि°' (उ. सू. २. १७०) इत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणम् । अत
इनिठनौ' (पा. सू. ५. २. ११५) इति इनिः। प्रत्ययस्वरः
॥ ॥ १३ ॥

स नों वृषन्न॒मुं च॒रुं सत्रांदाव॒न्नपां वृधि ।

अ॒स्मभ्य॒मप्रंतिष्कुतः ॥६

सः । न॒ः । वृ॒ष॒न् । अ॒मुम् । च॒रुम् । सत्रा॑ऽदावन् । अप॑ । वृ॒धि॒ ।

अ॒स्मभ्य॑म् । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥६

सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्राऽदावन् । अप । वृधि ।

अस्मभ्यम् । अप्रतिऽस्कुतः ॥६

हे “सत्रादावन् अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे “वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र “नः अस्मदर्थम् “अमुं दृश्यमानं “चरुं मेघम् “अपा “वृधि उद्घाटय । तथैव “अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् “अप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यत् अस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदपि अप्रतिस्खलितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह - ‘

अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा ' (निरु. ६. १६) इति । वृषन् । आमन्त्रितनिघातः । अमुम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । चरुम् । चरतीति चरुः ।" भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' (उ. सू. १. ७) इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् । सत्राशब्दः सहार्थे । अभिमतफलजातं सकलं सह ददातीति सत्रादावा। ' आतो मनिन्क्वनिब्बनिपश्च' (पा. सू. ३. २. ७४) इति वनिप् । ' आमन्त्रितस्य च ' (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तत्वम् । पादादित्वान्न निघातः । अप । 'निपातस्य च' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि। 'वृञ् वरणे '। लोटः सिप् । तस्य 'सेर्ह्यपिच्च' (पा. सू. ३. ४. ८७) इति हिः । ' स्वादिभ्यः श्नुः ' (पा. सू. ३. १. ७३) । तस्य 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति लुक् ।' श्रुशृणुपृकृबृभ्यश्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. १०२) इति हेर्धिरादेशः । तस्य ङित्त्वात् पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः ।

अस्मभ्यम् । अस्मच्छब्दात् 'भ्यसो भ्यम्' (पा. सू. ७. १. ३०) इति भ्यमादेशः । शेषे लोपः' (पा. सू. ७. २.९०) इति दकारलोपः। ‘ बहुवचने झल्येत्' (पा. सू. ७. ३. १०३) इति एत्वं न भवति । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' (पा. म. ७.१. ३०) इत्युक्तम् । प्रातिपदिकस्वरेण स्म इत्यकार उदात्तः । ‘भ्यसोऽभ्यम्' इति अभ्यमादेशपक्षे “ शेषे लोपः' इति मपर्यन्तशेषस्य अद्शब्दस्य लोपः । तदा उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमः आदेः अकारस्योदात्तत्वम् (पा. सू. ६. १. १६१) । अप्रतिष्कुतः केनचिदप्रतिशब्दितः । ‘ कुङ् शब्दे'। निष्ठा' (पा. सू. ३. २. १०२) इति कर्मणि क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात् सुडागमः (पा. सू. ६. १. १५७)। सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वम् (पा. सू. ८. ३. ९८)। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

तु॒ञ्जेतुं॑ञ्जे॒ य उत्तं॑रे॒ स्तोमा॒ इन्द्रं॑स्य व॒ज्रिणं॑ः ।

न विं॑न्धे अस्य सुष्टु॒तिम् ॥७

तु॒ञ्जेऽतुं॑ञ्जे । ये । उत्ऽतं॑रे । स्तोमाः॑ । इन्द्रं॑स्य । व॒ज्रिणः॑ ।

न । वि॒न्धे॒ । अ॒स्य॒ । सु॒ऽस्तु॒तिम् ॥७

तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उत्ऽतरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः ।

न । विन्धे । अस्य । सुऽस्तुतिम् ॥७

“तुञ्जेतुञ्जे तस्मिंस्तस्मिन् फलदातरि देवान्तरे “ये “स्तोमाः स्तोत्रविशेषाः "उत्तरे उत्कृष्टाः सन्ति तैः स्तोमैः सर्वैरपि “वज्रिणः वज्रयुक्तस्य “अस्य “इन्द्रस्य “सुष्टुतिं

योग्यां शोभनस्तुतिं “न “विन्धे न विन्दामि ।
इन्द्रस्यात्यन्तगुणबाहुल्येन देवान्तरेषूत्तमत्वेन
प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः । एतामृचं
यास्क एवं व्याचष्टे – तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः। दाने दाने
य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं
स्तुतेः' (निरु. ६. १७-१८) इति ॥ तुञ्जेतुञ्जे ।
तुञ्जतिर्दानकर्मा इत्युक्तम् । ततः कर्तरि पचाद्यच् (पा.
सू. ३. १. १३४)। ‘चितः' (पा. सू. ६. १.१६३)
इत्यन्तोदात्तत्वम् । नित्यवीप्सयोः' (पा. सू. ८. १. ४)
इति द्विर्भावः। तस्य परमाम्रेडितम्' (पा. सू. ८. १. २)
इति द्वितीयस्याम्रेडितसंज्ञा । ‘ अनुदात्तं च ' (पा. सू. ८.
१. ३) इत्यनुदात्तत्वम् । दातरि दातरीत्यर्थः । निरुक्ते तु •
दाने दाने' इत्यर्थतो व्याख्यानम् । उत्तरे । ‘ तॄ
प्लवनतरणयोः '। भावे ‘ऋदोरप्' (पा. सू. ३. ३. ५७) ।
उच्छब्द उत्कृष्टवचनः । उत्कृष्टः तरो यस्येति बहुव्रीहिः ।
उच्छब्दो ‘निपाता आद्युदात्ताः' (फि. सू. ८०)

इत्याद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः ।' अर्तिस्तुसु° ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना स्तोमशब्दो मनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । विन्धे । “वि लाभे'। लट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । उत्तमैकवचनमिट् (पा. सू. ३. ४. ७८)। तुदादिभ्यः शः ' (पा. सू. ३. १. ७७)। ‘शे मुचादीनाम् ' (पा. सू. ७. १. ५९) इति नुम् । दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेशे इदमोऽश् (पा. सू. २. ४. ३२)। शित्त्वात् सर्वादेशोऽनुदात्तः । सुष्टुतिम् । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ'।' धात्वादेः षः सः । इति सत्वम् । ‘ स्त्रियां क्तिन् ' (पा. सू. ३. ३. ९४) इति भावे क्तिन् । सु इति उदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः (पा. सू. २. २. १८)। ' उपसर्गात्सुनोति' (पा. सू. ८. ३. ६५) इत्यादिना षत्वम् । अत्र अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा ‘ गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन ‘तादौ च निति कृत्यतौ

' (पा. सू. ६. २. ५०) इत्यनन्तरस्य गतिसंज्ञकस्य सोः एव उदात्तत्वेन भवितव्यम् । तत्तु मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ' (पा. सू. ६. २. १५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । तथा च ' सुहवां सुष्टुती हुवे ' (ऋ. सं. २. ३२. ४), ' वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ' (ऋ. सं. ८. ७५. ६), 'यास्ते राके सुमतयः ' (ऋ. सं. २. ३२. ५) इत्यादौ अन्तोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु ' मन्क्तिन् ' इत्यादौ वृत्तौ उक्तं तथैव तन्न घटते इति लक्ष्यते । तत्र हि ' कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ' (पा. सू. ६. २. १४८) इत्यतः 'कारकात्' इत्यनुवृत्तेः ' पाणिनिकृतिः इत्यादावेव 'मन्क्तिन्' इत्यादिसूत्रमित्युक्तम् । कारकादित्येव । प्रकृतिः प्रहृतिः' (का. ६. २. १५१) इति च प्रत्युदाहृतम् । स्यादेतत् । स्तूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना करणभूता ऋक् अभिधीयते । सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः । तथा चे सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव

भविष्यति । प्रकृतिः प्रकृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावात् ' उपसर्गाः क्रियायोगे ' (पा. सू. १. ४. ५९) इत्युक्ता उपसर्गसंज्ञा न स्याञ् । तथा च ' उपसर्गात्सुनोति सुवति' इत्यादिना षत्वं न स्यात् । ननु क्तिना करणमभिधीयते । क्रियासाधनं च करणम् । तथा च करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणान्तर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्ताः तं प्रति उपसर्गसंज्ञका: (पा. सू. १. ४. ६०. ३) इति करोत्यर्थमेव प्रति सोरुपसर्गता, न तु स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव । ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति। या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं या स्तुधात्वर्थसंबन्धात् तं प्रति उपसर्गत्वेन षत्वमपि भविष्यति । तद्वारा करणविशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि सुशब्दो भविष्यतीति वृत्त्यविरोधेनैव मन्क्तिनादिसूत्रस्य

सुष्टुतिशब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन् प्रत्युदाहृतेति। न । तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वम्। करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापि इति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यन्तं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति । न । किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः, उत श्रुत्या एकं विशिनष्टि अर्थादितरदिति । यदाप्युभयपरत्वं तदापि किं यौगपद्येन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रतिविशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसङ्गः । द्वितीये विरम्यव्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापारः कस्यचित् दृष्टः इष्टो वा । अतो न श्रुत्या उभयपरत्वम् । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यम् , अपरत्र तु अर्थादिति । तत्र धात्वर्थसंबन्धस्य आर्थिकत्वे षत्वासिद्धिः । प्रत्ययार्थसंबन्धस्य आर्थिकत्वे 'मन्क्तिन्'

इत्यादिस्वरासिद्धिः। आर्थिकेनापि कारकसंबन्धेवोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापि प्रशब्दस्यार्थात् तत्करणसंबन्धः केन वारयितुं शक्यते इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वाङ्गीकारेण स्वरः सिध्यतु षत्वं तु छान्दसमस्तु । शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु । एवं च ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्यन्तोदात्तं भविष्यति । अथवा सुष्टु स्तुवन्तीति सुष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यन्ते । “क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' (पा. सू. ३. ३. १७४) इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्त्वादन्तोदात्तता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधानमिति वाच्यम् । काष्ठानि पचन्तीतिवत् तासामपि स्वव्यापारप्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

वृषा॑ यू॒थेव॒ वंस॑गः कृ॒ष्टीरि॑य॒र्त्योज॑सा ।

ईशा॑नो॒ अप्र॑तिष्कुतः ॥८

वृषा॑ । यू॒थाऽइ॑व । वंस॑गः । कृ॒ष्टीः । इ॒य॒र्ति॒ । ओज॑सा ।

ईशा॑नः । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥८

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इयर्ति । ओजसा ।

ईशानः । अप्रतिऽस्कुतः ॥८

“वृषा कामानां वर्षितेन्द्रः “ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं “कृष्टीः मनुष्यान् “इयर्ति प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः । "ईशानः समर्थः "अप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः । याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः । “वंसगः वननीयगतिर्वृषभः "यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत्

॥ वृषा। ‘कनिन्युवृषितक्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवः' (उ. सू. १. १५४) इति वर्षतेः कनिन्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । यूथा इव । युवन्ति मिश्रीभवन्तीति यूथानि । ' यु मिश्रणामिश्रणयोः । ‘ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' (उ. सू. २. १६९) इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । निपातनाद्दीर्घत्वम् । प्रत्ययस्वरेण आकार उदात्तः । ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. १. ७०) इति लुक् । ‘ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्' (पा. सू. २. १. ४. २) इति समासेऽपि स एव स्वरः । वंसगः । पृषोदरादित्वात् अभिमतरूपस्वरसिद्धिः (पा. सू. ६. ३. १०९)। कर्षन्तीति कृष्टयः । ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । इयर्ति । ऋ सृ गतौ । तिप् । शपः श्लुः । ‘ श्लौ' (पा. सू. ६. १. १०) इति द्विर्भावः । अभ्यासस्य उरदत्वहलादिशेषौ (पा. सू. ७. ४. ६६; ६०)। ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च' (पा. सू. ७. ४. ७७) इति अकारस्य इकारः। अभ्यासस्यासवर्णे ' (पा. सू. ६. ४.

७८) इति इयङादेशः । अङ्गस्य गुणो रपररवम् । ओजसा । 'उब्जेर्बलोपश्च' (उ. सू. ४. ६३१) इत्यसुन तत्संनियोगेन बकारलोपः । लघूपधगुणः (पा. सू. ७. ३. ८६)। नित्त्वादाद्युदात्तः । ईशानः । ईश ऐश्वर्ये' । लटः शानच् । “अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा. सू. ३. ४.७२) इति शपो लुक् । चितः' इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते। अप्रतिष्कुतः अप्रतिशब्दितः । “कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादित्वात् सुडागमः (पा. सू. ६. १. १५७)। सुषामादित्वात् षत्वम् (पा. सू. ८. ३. ९८)। नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

य एकं॑श्चर्षणी॒नां वसूं॑नामिर॒ज्यति॑ ।

इन्द्र॒ः पञ्च॑ क्षिती॒नाम् ॥९

यः । एकः॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । वसू॑नाम् । इ॒र॒ज्यति॑ ।

इन्द्रः॑ । पञ्च॑ । क्षि॒ती॒नाम् ॥९

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति ।

इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥९

"यः इन्द्रः स्वयम् “एकः एव “चर्षणीनां मनुष्याणाम् “इरज्यति ईष्टे; तथा “वसूनां धनानाम् इरज्यति स “इन्द्रः “पञ्च निषादपञ्चमानां "क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानामनुग्रहीतेति शैषः ॥ एकः ।। ‘ इण् गतौ'। ‘ इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (उ. सू. ३. ३२३) इति कन् । बाहुलकात् कलोपाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । चर्षणीनाम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ अन्तोदात्तात् ' इत्यनुवृत्तौ ' नामन्यतरस्याम्' (पा. सू. ६. १. १७७) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसूनाम् । ‘ नित्' इत्यनुवृत्तौ

‘शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' (उ. सू. १. १०) इति उप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । इरज्यति । कण्ड्वादिषु ' इरज् ईर्ष्यायाम् । अत्र ऐश्वर्यार्थः । ‘ कण्ड्वादिभ्यो यक्' (पा. सू. ३. १. २७)। प्रत्ययस्वरणोदात्तः । पञ्च । 'पचि व्यक्तीकरणे' । ‘पचेश्च' इति कनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । क्षितीनाम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘नामन्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

आश्विनं शंसिष्यन् ‘इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इति जुहुयात् । संस्थितेष्वाश्विनाय स्तुवते ' इति खण्डे • बण्महाँ असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति सूत्रितम् । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन ‘इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इत्यारम्भणीया। चतुर्विंशे '

इत्युपक्रम्य • ऋजुनीती नो वरूण इन्द्रं वो विश्वतस्परि' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितम् ॥

इन्द्रँ वो वि॒श्वत॒स्परि॒ हवा॑महे॒ जनें॑भ्यः ।

अ॒स्माकं॑मस्तु॒ केव॑लः ॥१०

इन्द्रं॑म् । व॒ः । वि॒श्वतः॑ । परिं॑ । हवा॑महे । जनें॑भ्यः ।

अ॒स्माकं॑म् । अ॒स्तु॒ । केव॑लः ॥१०

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥१०

हे ऋविग्यजमानाः "विश्वतः सर्वेभ्यो "जनेभ्यः "परि उपरि अवस्थितम् "इन्द्रं "वः युष्मदर्थं "हवामहे आह्वयामः । अतः स इन्द्रः "अस्माकं "केवलः असाधारणः "अस्तु ।

इतरेभ्योऽप्यधिकमनु ग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इन्द्रम् । रन्प्रत्ययान्तो नित्वादाद्युदात्तः । वः । 'अनुदात्तं सर्वम् । इत्यनुवृत्तौ ' बहुवचनस्य वस्नसौ ' (पा. सू. ८. १. २१) इति वस् । विश्वतः । ' लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । परि । निपातत्त्वादाद्युदात्तः । संहितायां 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' (पा. सू. ८. ३. ५१) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । हवामहे । ह्वेञः शपि ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणावादेशौ । जनेभ्यः । जन्यन्ते इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । 'जनिवध्योश्च' (पा. सू. ७. ३. ३५) इति उपधाया वृद्ध्यभावः । ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्माकम् । अस्मच्छब्दोऽन्तोदात्तः । ' शेषे लोपः (पा. सू. ७. २. ९०) इत्यन्तलोपपक्षे ' साम आकम् ' (पा. सू. ७. १. ३३) इति आकारेण एकादश उदात्तः । टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.७&oldid=196193" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.८

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.७ | सूक्तं १.८ | सूक्तं १.९ →

मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः

दे. इन्द्रः। गायत्री

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् ।

वर्षिष्ठमूतये भर ॥१॥

नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै ।

त्वोतासो न्यर्वता ॥२॥

इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि ।

जयेम सं युधि स्पृधः ॥३॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम् ।

सासह्याम पृतन्यतः ॥४॥

महाँ इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे ।

द्यौर्न प्रथिना शवः ॥५॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ ।

विप्रासो वा धियायवः ॥६॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते ।

उर्वीरापो न काकुदः ॥७॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही ।

पक्वा शाखा न दाशुषे ॥८॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते ।

सद्यश्चित्सन्ति दाशुषे ॥९॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या ।

इन्द्राय सोमपीतये ॥१०॥

सायणभाष्यम्

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र ‘एन्द्र सानसिम्' इत्यादिकं प्रथमं दशर्चं सूक्तं ' सुरूपकृत्नुम् ' इत्यादिषु षट्सु पञ्चमम् । ऋष्यादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु - महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतौ ‘एन्द्र सानसिं रयिम्' इत्यादिके द्वे सूक्ते । पञ्चमारण्यके औष्णिही तृचाशीतिः ' इति खण्डे शौनकेन सूत्रितं - ' सुरूपकृत्नुमूतय इति त्रीण्येन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते ' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । अतिरात्रे प्रथमपर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ' एन्द्र सानसिम्' इति सूक्तम् । सूत्रितं च -- ‘ इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदेन्द्र सानसिम् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । दर्शयागे इन्द्रयाजिनः सांनाय्यस्य अनुवाक्या ‘ एन्द्र सानसिं रयिम् ' इति । उक्ता देवताः'

इत्यस्मिन् खण्डे ‘ एन्द्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति सूत्रितम् ॥

एन्द्रं सा॒न॒सिं र॒यिं स॒जित्वा॑नं सदा॒सहं॑म् ।

वर्षिं॑ष्ठमू॒तये॑ भर ॥१

आ । इ॒न्द्र॒ । सा॒न॒सिम् । र॒यिम् । स॒ऽजित्वा॑नम् । स॒दा॒ऽसहं॑म् ।

वर्षिं॑ष्ठम् । ऊ॒तये॑ । भ॒र॒ ॥१

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सऽजित्वानम् । सदाऽसहम् ।

वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥१

हे “इन्द्र “ऊतये अस्मद्रक्षार्थं “रयिं धनम् “आ “भर आहर । कीदृशं रयिम् । “सानसिं संभजनीयम् । “सजित्वानं समानशत्रुजयशीलम् । धनेन हि शूरान् भृत्यान् संपाद्य शत्रवो जीयन्ते । “सदासहं सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुम् । “वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिम् । ‘वन षण संभक्तौ ' इत्यस्मात् असिप्रत्ययो वृद्धिः अन्तोदात्तत्वं च ' सानसिधर्णसि° ' (उ. सू. ४. ५४७) इत्यादिना निपात्यते । रयिम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । सजित्वानम् । समानान् अरीन् जेतुं शीलमस्य । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' (पा. सू. ३. २. ७५) इति क्वनिप् । उपपदसमासः । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ' (पा. सू. ६. ३.८४) इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । वर्षिष्ठम् । वृद्धशब्दात् “ अतिशायने तमबिष्ठनौ '(पा. सू. ५. ३. ५५) इति इष्ठन् । ‘ प्रियस्थिर ' (पा. सू. ६. ४. १५७) इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । इष्ठनो

नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ऊतये । उदात्तः' इत्यनुवृत्तौ ‘ ऊतियूतिजूतिसाति° ' इत्यादिना क्तिन् उदात्तो निपातितः । भर। ‘ हृग्रहोर्भश्छन्दसि ' (पा. सू. ८. २. ३२. १) इति हकारस्य भकारः । ते प्राग्धातोः ' (पा. सू. १. ४. ८०) इति धातोः प्राक् प्रयोक्तव्यस्य आङः ‘व्यवहिताश्च' (पा. सू. १. ४.८२) इति छन्दसि व्यवहितप्रयोगः ॥

नि येनं मुष्टिहृत्यया नि वृत्रा रुणधांमहै ।

त्वोतांसो न्यर्वता ॥२

नि । येनं । मुष्टिऽहृत्ययां । नि । वृत्रा । रुणधांमहै ।

त्वाऽऊंतासः । नि । अर्वता ॥२

नि । येन । मुष्टिऽहत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै ।

त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥२

"येन धनेन संपादितानां भटानां “नि "मुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण “वृत्रा शत्रून् “नि “रुणधामहै निरुद्धान् करवाम तादृशं धनमाहरेत्यर्थः । “त्वोतासः त्वया रक्षिता वयम् “अर्वता अस्मदीयेनाश्वेन “नि रुणधामहै इत्यनुषङ्गः । पदातियुद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून् विनाशयाम इत्यर्थः ॥ मुष्टिहत्यया । ‘ ‘ हनस्त च' (पा. सू. ३. १. १०८) इति सुबन्ते उपपदे क्यप् , तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. २. १९९) इति बहुलग्रहणेन त्रिचक्रादीनां छन्दस्यन्तोदात्तत्वाभिधानात् (पा. सू. ६. २. १९९.१) अन्तोदात्तत्वम् । नि । आख्यातसंबन्धस्यापि नेरुपसर्गस्य ‘ व्यवहिताश्च ' (पा. सू. १. ४. ८२) इति व्यवहितप्रयोगः । वृत्रा । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. १. ७०) इति शेर्लोपः । नलोपः । रुणधामहै । आट्संयोगेन पित्त्वात् (

पा. सू. ३. ४.९२) ‘ असोरल्लोपः ' (पा. सू. ६. ४. १११) इति अकारलोपो न भवति । पित्त्वादेव च आख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य श्नम एव उदात्तत्वं शिष्यते । ननु ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातेन भवितव्यम् । न । द्वे ह्यत्र तिङ्विभक्ती । निबिडया मुष्ट्या निरुणधामहै इत्यत्र श्रुतैका । अर्वता निरुणधामहै इत्यत्रानुषक्ता द्वितीया । तयोः समुच्चयार्थश्चकारो लुप्यते । तेन ‘चादिलोपे विभाषा ' (पा. सू. ८. १. ६३) इति प्रथमेयं तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । यथा ‘नात्मना तृप्यति नान्यस्मै ददाति ' (तै. सं. २. ५. ४. ३) इत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य लोपात् तृप्यतीति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते, ददातीति द्वितीया तु निहन्यते एव । ननु तत्र द्वे तिङ्विभक्ती श्रूयेते । इह पुनरेकैव श्रुता । सैवोत्तरत्रानुषज्यते नान्या श्रूयते इति द्वितीयाभावात्, कथमियं प्रथमा । न । अनुषङ्गलब्धद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् । ‘ पुरोडाशं

चाधिश्रयत्याज्यं च ' (तै. सं. १. ६. ९. ३-४),
‘प्रोक्षणीश्चासादयत्याज्यं च ' (तै. सं. १. ६. ९. ४) इत्यत्र
हि अधिश्रयति आसादयति इति आख्यातयोः
प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोः उत्तरवाक्यद्वयेऽनुषङ्गमपेक्ष्यैव
प्राथम्यस्वीकारेण ‘चवायोगे प्रथमा ' (पा. सू. ८. १. ५९)
इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वया ऊता रक्षिताः
त्वोतासः ।' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' (पा. सू. ७. २. ९८)
इति मपर्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः, अवतेः
निष्ठायामिडभावश्च । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च
(पा. सू. ६. ४. २०) इति ऊठ् । एत्येधत्यूठ्सु' (पा. सू.
६. १. ८९) इति वृद्ध्यभावश्छान्दसः। तृतीया कर्मणि ' (
पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः
। ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्त ओकारः । अर्वता ।
अर्वति गच्छति इति अर्वा । ‘ अर्व गतौ । ‘ अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते ' (पा. सू. ३. २. ७५) इति वनिप्प्रत्ययः ।
‘नेड्वशि कृति ' (पा. सू. ७. २. ८) इति इट्प्रतिषेधः। ‘

लोपो व्योर्वलि ' (पा. सू. ६. १. ६६) इति वकारलोपः ।
अर्वणस्त्रसावनञः ' (पा. सू. ६. ४. १२७) इति तकारः ।
वनिपः पित्त्वात् धातुस्वर एव ॥

इन्द्र॒ त्वोता॑स॒ आ व॒यं वज्रं॑ घ॒ना द॑दीमहि ।

जये॑म॒ सं यु॒धि स्पृधः॑ ॥३

इन्द्र॑ । त्वाऽऊ॑तासः । आ । व॒यम् । वज्र॑म् । घ॒ना ।
द॒दी॒म॒हि॒ ।

जये॑म । सम् । यु॒धि । स्पृधः॑ ॥३

इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना ।
ददीमहि ।

जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥३

हे “इन्द्र “त्वोतासः त्वया पालिताः “वयं “घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यन्तदृढं “वज्रम् आयुधम् “आ "ददीमहि स्वीकुर्मः । तेन च वज्रेण "युधि युद्धे “स्पृधः स्पर्धमानान् शत्रून् "सं “जयेम सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः । उक्तम् ।, वज्रम् । वज व्रज गतौ । ‘ ऋज्रेन्द्राग्र° ' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः । घना । घनः काठिन्यम् । तदस्यातीति अर्शआदित्वात् अच् (पा. सू. ५. २. १२७)। चित्त्वादन्तोदात्तः । ‘ सुपां सुलुक्° ' इति डादेशः । ददीमहि । ‘ डुदाञ् दाने '। प्रार्थनायां लिङ्। क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् ' स्वरितजितः०' (पा. सू. १. ३. ७२) इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं महिङ्। जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः (पा. सू. २. ४. ७५)। श्लौ ' (पा. सू. ६. १. १०) इति द्विर्भावः । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' (पा. सू. ७. २. ७९) इति सलोपः । ‘ श्नाभ्यस्तयोरातः ' (पा. सू. ६. ४. ११२) इति आकारलोपः । जयेम । शपः पित्वा‘ दनुदात्तत्वम् ।

तिङश्च लसार्वधातुकस्वरात् धातुस्वर एव शिष्यते ।
छन्दसि परेऽपि ' (पा. सू १. ४. ८१) इति समः परः
प्रयोगः । युधि । ‘युध संप्रहारे ' । संपदादित्वात् भावे
क्विप् (पा. सू. ३. ३. १०८.९)। ‘सावेकाचः' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्पर्धन्ते इति स्पृधः । ‘ स्पर्ध संघर्षे '।
क्विप्च' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्विप् । ‘बहुलं छन्दसि'
इति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः । अकारलोपश्च ॥

व॒यं शूरे॑भि॒रस्तृ॑भि॒रिन्द्र॒ त्वया॑ यु॒जा व॒यम् ।

सा॒स॒ह्याम॑ पृतन्य॒तः ॥४

व॒यम् । शूरे॑भिः । अस्तृ॑ऽभिः । इन्द्र॑ । त्वया॑ । यु॒जा ।
व॒यम् ।

स॒स॒ह्याम॑ । पृ॒त॒न्य॒तः ॥४

वयम् । शूरेभिः । अस्तृऽभिः । इन्द्र । त्वया । युजा ।
वयम् ।

ससह्याम । पृतन्यतः ॥४

“वयं कर्मानुष्ठातारः “शूरेभिः शौर्ययुक्तैः “अस्तृभिः आयुधानां प्रक्षेप्तृभिर्भटैः संयुज्येमहीति शेषः । हे “इन्द्र तादृशा भटसहिता वयं "युजा सहायभूतेन “त्वया “पृतन्यतः सेनामिच्छतः "शत्रून् “सासह्याम अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः । शु श्रु गतौ ।' 'क्रन्' (उ. सू. २. १८२) इत्यनुवृत्तौ शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ. सू. २. १८३) इति क्रन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति ऐसो निषिद्धत्वात् ‘बहुवचने झल्येत्' (पा. सू. ७. ३. १०३) इति एत्वम् । सहयोगे तृतीयाबलात् (पा. सू. २. ३. १९) वयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं

संयुज्येमहीति गम्यम् । विनापि सहशब्देन 'वृद्धो यूना' (पा. सू. १. २.६५) इति निपातनादिति ह्युक्तम् । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः तद्धर्मभिः तत्साधुकारिभिर्वा । 'असु क्षेपणे '। ' तृन्' (पा. सू. ३. २. १३५) इति ताच्छील्यादिषु तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ।। ' रधादिभ्यश्च (पा. सू. ७. २. ४५) इति विकल्पविधानात् अयं पक्षे इडभावः । त्वया । युष्यसिभ्यां मदिक् ' (उ. सू. १. १३६)। कित्त्वाद्गुणाभावः । युष्मदः प्रत्ययस्वरेण अकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा (पा. सू. ४. १. २)। त्वमावेकवचने ' (पा. सू. ७. २. ९७) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । अतो गुणे ' (पा. सू. ६. १.९७) इति पररूपत्वम् । एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः। युजा। अञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ' (पा. सू. ३.२.५९) इति क्विन् ।' सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। सासह्याम भृशं पुनः पुनः सहेमहि ।' षह मर्षणे ' । ' धात्वादेः षः सः । ' धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' (पा. सू. ३.

१. २२)। यङोऽचि च ' (पा. सू. २. ४. ७४) इति लुक् । ‘ सन्यङोः ' (पा. सू. ६. १.९) इति द्विर्भावः । हलादिशेषः (पा. सू. ७. ४. ६०)। दीर्घोऽकितः ' (पा. सू. ७. ४. ८३) इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदम् अदादिवच्च द्रष्टव्यमिति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवद्भावात् लुक् । ‘नित्यं ङितः ' (पा. सू. ३. ४. ९९) इति अन्त्यसकारलोपः। ‘ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ' (पा. सू. ३. ४. १०३) इति यासुट् । ‘लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा. सू. ७. २. ७९) इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वात् यासुट एव उदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वात् न निघातः । पृतन्यतः । योद्धुं पृतनामात्मन इच्छतः । ‘ सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । ‘समाद्यन्ता धातवः' (पा. सू. ३.१.३२) इति धातुसंज्ञायां ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (पा. सू. २. ४.७१) इति सुपो लुक् । ‘क्यचि च' (पा. सू. ७. ४. ३३) इत्यनुवृत्तौ ‘कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा. सू. ७. ४. ३९) इति

आकारलोपः । पृतन्यधातुः चित्त्वादन्तोदात्तः । उपरि लटः शत्रादेशः । कर्तरि शप् । पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण उदात्तेन सह ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति पृतन्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्य अन्तोदात्तात्' (पा. सू. ६.१. १६९) इत्यनुवृत्तौ ‘शतुरनुमो नद्यजादी' (पा. सू. ६. १. १७३) इत्युदात्तत्वम् ॥

म॒हाँ इन्द्रः॑ प॒रश्च॒ नु म॑हि॒त्वम॑स्तु व॒ज्रिणे॑ ।

द्यौर्न प्र॑थि॒ना शवः॑ ॥५

म॒हान् । इन्द्रः॑ । प॒रः । च॒ । नु । म॒हि॒ऽत्वम् । अ॒स्तु॒ । व॒ज्रिणे॑ ।

द्यौः । न । प्र॒थि॒ना । शवः॑ ॥५

महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । महिऽत्वम् । अस्तु । वज्रिणे ।

द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥५

अयम् “इन्द्रः “महान् शरीरेण प्रौढः “परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि । “नु किंच “वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय “महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदा “अस्तु । स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किंच। “द्यौर्न द्युलोक इव “शवः बलमिन्द्रस्य सेनारूपं “प्रथिना प्रथिम्ना पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य सेना प्रभूता । नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नु मक्षु' (नि. २, १५. १) इति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावात् निपातत्वेन अनेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः। नशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमार्थश्चेति द्विविधः । येन पदेनान्वीयते तस्मात् पूर्वं

प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थ उपरिष्टात् प्रयुज्यमान उपमार्थः । तथा च यास्क उदाहरति ‘ उभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते ' (निरु. १. ४) इति । अत्रोपमेयवाचिनो द्युशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वात् उपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु ‘ ओजः पाजः शवः' (नि. २. ९. ३) इति पठितम् ॥ महान् इति नकारस्य संहितायां ‘ दीर्घादटि समानपादे' (पा. सू. ८. ३. ९) इति रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्' (पा. सू. ८. ३. ३) इति पूर्वस्य आकारस्य अनुनासिकः । ‘ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' (पा. सू. ८. ३. १७) इति यकारः । तस्य लोपः (पा. सू. ८. ३. १९)। तस्यासिद्धत्वात् (पा. सू. ८. २. १) स्वरसंधिर्न भवति । महेः 'इन्' (उ. सू. ४. ५५७) इति औणादिक इन् । महेर्भावो महित्वम् । त्व इति प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । स एव

शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्यौः ।
द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। 'गोतो णित् ' (पा.
सू. ७. १. ९०) इति विभक्तेर्णित्वात् ' अचो ञ्णिति' (पा.
सू. ७. २. ११५) इति वृद्धिः आन्तरतम्यात् उदात्तैव
भवति । प्रथिना प्रथिम्ना । पृथोर्भाव इत्यर्थे ' पृथ्वादिभ्य
इमनिज्वा' (पा. सू. ५. १. १२२) इति इमनिच् । 'र ऋतो
हलादेर्लघोः ' (पा. सू. ६. ४ १६१) इति ऋकारस्य रभावः
। तुरिष्ठेमेयःसु ' (पा. सू. ६. ४. १५४) इत्यनुवृत्तौ 'टेः ' (
पा. सू. ६. ४. १५५) इति टिलोपः। प्रथिमन्शब्दः
चित्त्वादन्तोदात्तः । तृतीयैकवचने भत्वात् 'अल्लोपोऽनः '
(पा. सू. ६. ४. १३४) इति अकारलोपः । छान्दसो
मकारलोपः । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ' (पा. सू. ६.
१. १६१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः । '
नब्विषयस्यानिसन्तस्य ' (फि. सू.२६) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
॥ १५ ॥

स॒मो॒हे वा॒ य आशं॑त॒ नरं॑स्तो॒कस्य॒ सनिं॑तौ ।

विप्रां॑सो वा धिया॒यवं॑ः ॥६

स॒म्ऽओ॒हे । वा॒ । ये । आशं॑त । नरः॑ । तो॒कस्यं॑ । सनिं॑तौ ।

विप्रां॑सः । वा॒ । धि॒या॒ऽयवः॑ ॥६

सम्ऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनितौ ।

विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥६

“ये “नरः पुरुषाः “समोहे संग्रामे “तोकस्य अपत्यस्य “सनितौ “वा लाभे वा “आशत व्याप्तवन्तः । इन्द्रं स्तुत्येति शेषः । “वा अथवा "विप्रासः मेधाविनः “धियायवः प्रज्ञाकामाः सन्तः आशत ते सर्वे लभन्ते इत्यध्याहारः । ‘ रणः' इत्यादिषु

षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु ‘समोहे समिथे' (नि. २. १७. २५) इति पठितम् । पञ्चदशस्वपत्यनामसु ' तुक् तोकम्' (नि. २. २. २) इति पठितम् ॥ समोहे। प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा । ‘चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । आशत ।' अशू व्याप्तौ' । छान्दसः च्लेर्लोपः । आडागम उदात्तः (पा. सू. ६. ४. ७२)। सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ । स्त्रियां क्तिन् । ‘तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्' (पा. सू. ७.२. ९.१)। इति वचनात् । निगृहीतिः निपठितिः' इतिवत् इडागमः । विप्रासः । 'ऋज्रेन्द्र ' (उ. सू. २:१८६) इत्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । धियायवः । ‘ धि धारणे'। धीयते धार्यते ऽवबुध्यते श्रुतमर्थजातम् अनया इति धिया प्रज्ञा । तामात्मन इच्छन्तीति क्यच् । ‘क्याच्छन्दसि' (पा. सू. ३:२:१७०) इति उप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।।

यः कु॒क्षिः सोम॑पात॑मः समु॒द्र इ॑व॒ पिन्व॑ते ।

उ॒र्वीरापो॒ न का॒कुद॑ः ॥७

यः । कु॒क्षिः । सो॒म॒ऽपात॑मः । स॒मु॒द्रःऽइ॑व । पिन्व॑ते ।

उ॒र्वीः । आप॑ः । न । का॒कुद॑ः ॥७

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रःऽइव । पिन्वते ।

उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥७

“यः "कुक्षिः अस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः “सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता स कुक्षिः "समुद्रइव “पिन्वते वर्धते । सेचनार्थो धातुः औचित्येन वृद्धिं लक्षयति । “काकुदः मुखसंबन्धिन्यः “उर्वीः बह्व्यः “आपो “न जलानीव । जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति

तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न शुष्यतीत्यर्थः । यद्यपि 'श्लोकः' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्नामसु 'काकुत् जिह्वा' (नि. १. ११. २८) इति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्ध्यर्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते । संबन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्र छान्दसो लोपो द्रष्टव्यः । सोमपातमः। सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो धातुस्वरेणोदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादन्तोदात्तः । ' इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । इति प्रकृतिस्वरः। पिन्वते । 'पिवि सेचने'। 'इदितो नुम् धातोः ' (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुमागमः। शपः पित्त्वेनानुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः । उरुशब्दोऽन्तोदात्तः । ' वोतो गुणवचनात् ' (पा. सू. ४. १. ४४) इति ङीष् । यणादेशः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' (पा. सू. ६. १. १७४) इति ईकार उदात्तः । जसा सह

एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति एकादेश उदात्तः । आपः । प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥

अभिप्लवषडहगतेषु उक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘एवा ह्यस्य सूनृता' इति अनुरूपस्तृचः ।' एह्यू षु ब्रवाणि ते ' इति खण्डे ' अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः' इत्युपक्रम्य ‘एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति सूत्रितम् ॥

ए॒वा ह्य॑स्य सू॒नृता॑ विर॒प्शी गोम॑ती म॒ही ।

प॒क्वा शाखा॒ न दा॒शुषे॑ ॥८

ए॒व । हि । अ॒स्य॒ । सू॒नृता॑ । वि॒ऽर॒प्शी । गोऽम॑ती । म॒ही ।

प॒क्वा । शाखा॑ । न । दा॒शुषे॑ ॥८

एव । हि । अस्य । सूनृता । विऽरप्शी । गोऽमती । मही ।

पक्वा । शाखा । न । दाशुषे ॥८

“अस्य इन्द्रस्य "सूनृता प्रियसत्यरूपा वाक् “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थम् “एवा “हि । एवं खलु अनन्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी। “विरप्शी विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः । “गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः । अत एव “मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टान्तः । “पक्वा "शाखा “न । यथा बहुभिः पक्वैः फलैरुपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत्। यद्यपि महन्नामसु ‘व्राधन् विरप्शी' (नि. ३. ३. २२) इति पठितं, तथाप्यत्र मही इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् अवयवार्थो गृहीतः ॥ एव । एवमादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२) इत्यन्तोदात्तः । संहितायां • निपातस्य च ' (पा. सू. ६. ३.

१३६) इति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शात् इदमोऽन्वादेशे ' (पा. सू. २. ४. ३२) इत्यादिना अशादेशोऽनुदात्त इति सर्वांनुदात्तः । सूनृता। 'ऊन परिहाणे'। सुतराम् ऊनयति अप्रियमिति सून् । सा चासौ ऋता सत्या चेति सूनृता प्रियसत्या वाक् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६.२.१९९) इति ऋकार उदात्तः । विरप्शी । विचित्रं रपणं विरप् । ' रप लप व्यक्तायां वाचि'। संपदादित्वात् भावे क्विप् । तदेषामस्तीति विरप्शानि वाक्यानि। तानि यस्यां वाचि सन्ति सा वाक् विरप्शिनी। अत इनिठनौ ' (पा.सू. ५. २. ११५) इति इनिः । ' यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति अकारलोपः । ऋन्नेभ्यो ङीप् ' (पा. सू. ४. १. ५) इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोपश्छान्दसः। सवर्णदीर्घः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तः । गावोऽस्यां सन्तीति गोमती । मतुब्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही

महती ।' उगितश्च ' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते 'शतुरनुमो नद्यजादी ' इत्यत्र 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. १. १७३. १) इत्युदात्तत्वम् । अच्छब्दलोपश्छान्दसः । पक्वा । ' डुपचष् पाके'। ' निष्ठा ' (पा. सू. ३. २. १०२) इति क्तप्रत्ययः । ' पचो वः ' (पा. सू. ८. २. ५२) इति वत्वम् । ' चोः कुः । (पा. सू. ८. २. ३०) इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । शाखा । 'शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ'। पचाद्यच् । चित्त्वादन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेः आकृतिगणत्वात् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे ।' दाशृ दाने '। ' दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ' (पा. सू. ६. १. १२) इति निपातनात् क्वसौ इडभावो द्विर्वचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने ' यचि भम् ' (पा. सू. १. ४. १८) इति भसंज्ञायां 'वसोः संप्रसारणम्' (पा. सू. ६. ४. १३१) इति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । परपूर्वत्वम् ।

‘शासिवसिघसीनां च ' (पा. सू. ८. ३. ६०) इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरेण उकार उदात्तः ॥

ए॒वा हि ते॒ विभूं॑तय ऊ॒तयं इन्द्र॒ मावं॑ते ।

स॒द्यश्चि॒त्सन्तिं दा॒शुषें ॥९

ए॒व । हि । ते॒ । वि॒ऽभूं॑तयः । ऊ॒तयः॑ । इ॒न्द्र॒ । मा॒ऽवं॑ते ।

स॒द्यः । चि॒त् । सन्तिं । दा॒शुषें ॥९

एव । हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते ।

सद्यः । चित् । सन्ति । दाशुषे ॥९

हे इन्द्र "ते तव "विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः “एवा हि एवंविधाः खलु । किंविधा इति तदुच्यते । "मावते

मत्सदृशाय “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय “ऊतयः त्वदीयरक्षारूपाः “सद्यश्चित् “सन्ति । यदा कर्म अनुष्ठितं तदैव भवन्ति ॥ मावते मत्सदृशाय। ‘ वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' (पा. सू. ५. २. ३९. १) इति अस्मच्छब्दात् वतुप् । मपर्यन्तस्य ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा. सू. ७. २. ९८) इति मादेशः । अद्शब्देन सह ‘ अतो गुणे' (पा. सू. ६. १, ९७) इति । पररूपत्वम् । ‘दृग्दृशवतुषु' (पा. सू. ६. ३. ८९) इत्यनुवृत्तौ ‘आ सर्वनाम्नः' (पा. सू. ६.३.९१) इति दकारस्य आकारः। सवर्णदीर्घत्वम् । वतुपः पित्त्वात् प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने द्यवि इत्यर्थे ' सद्यः परुत्परार्यैषमः' (पा. सू. ५. ३. २२) इत्यादिना निपातितम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । चित् । चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । सन्ति । अस भुवि'। लटः स्थाने झि। ‘ झोऽन्तः' (पा. सू. ७. १.३)। ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुक्

। तिङः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (पा. सू. १. १. ६२) इति शबकारमाश्रित्य लसार्वधातुक़ानुदात्तत्वं न भवति । वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति ' (परिभा. ३१) इति निषेधात् । दाशुषे । गतमन्त्रे गतम् ॥

एव़ा ह्य़॑स्य़ काम्या़ स्तोम॑ उ़क्थं च़ शंस्या॑ ।

इन्द्रा॑य़ सोम॑पीतये ॥१०

ए़व । हि । अ़स्य़ । काम्या॑ । स्तोम॑ः । उ़क्थम् । च़ । शंस्या॑ ।

इन्द्रा॑य । सोम॑ऽपीतये ॥१०

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या ।

इन्द्राय । सोमऽपीतये ॥१०

“अस्य इन्द्रस्य “स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रम् “उक्थं “च ऋक्साध्यं शस्त्रमपि “एवा “हि एते उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । “काम्या कामयितव्ये “शंस्या ऋत्विग्भिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । "इन्द्राय सोमपीतये इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमन्त्रे गतम्। काम्या । कमेर्णिङन्तात् ' अचो यत्' (पा. सू. ३. १. ९७)। णेरनिटि ' (पा. सू. ६. ४. ५१) इति णिलोपः । ‘ तित्स्वरितम् ' (पा. सू ६. १. १८५) इति स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः' (पा. . ६. १. २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । सुपो डादेशः । स्तोमः । ‘ अर्तिस्तुसु°' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन्प्रत्ययः । उक्थम् । वच परिभाषणे'।' पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ' (उ. सू. २. १६४) इति थक् । कित्त्वात् संप्रसारणम् । परपूर्वत्वगुणाभावौ। शंस्या। ‘शंसु स्तुतौ । ण्यन्तात् ‘

अचो यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्य इति सोमपीतिरिन्द्रः । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा. सू. ६. २. १) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.९

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.८
सूक्तं १.९
मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः
सूक्तं १.१० →

दे. इन्द्रः। गायत्री।

अतिरात्रे द्वितीयपर्याये अच्छावाकशस्त्रे इन्द्रेहि इत्यनुरूपस्तृचः(आश्व.श्रौ. ६.४)

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।

महाँ अभिष्टिरोजसा ॥१॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने ।

चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥२॥

मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभि स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे ।

सचैषु सवनेष्वा ॥३॥

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत ।

अजोषा वृषभं पतिम् ॥४॥

सं चोदय चित्रमर्वाग्राध इन्द्र वरेण्यम् ।

असदित्ते विभु प्रभु ॥५॥

अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः ।

तुविद्युम्न यशस्वतः ॥६॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् ।

विश्वायुर्धेह्यक्षितम् ॥७॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्द्युम्नं सहस्रसातमम् ।

इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥८॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणन्त ऋग्मियम् ।

होम गन्तारमूतये ॥९॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहत एदरिः ।

इन्द्राय शूषमर्चति ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘इन्द्रेहि' इत्यादिकं दशर्चं सूक्तं ' सुरूपकृत्नुम् इत्यादिषु षष्ठम् । ऋष्यादयस्तस्य पूर्ववत् । विशेषस्तु अतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽच्छावाकशस्त्र ‘इन्द्रेहि' इत्यनुरूपस्तृचः । ‘ अतिरात्रे पर्यायाणाम् । इति खण्डे इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

इन्द्रेहि॒ मत्स्यन्ध॑सो॒ विश्वे॑भिः सोम॒पर्व॑भिः ।

म॒हाँ अ॑भि॒ष्टिरोज॑सा ॥१

इन्द्रं । आ । इ॒हि॒ । मत्सिं । अन्धंसः । विश्वेंभिः ।
सो॒म॒पर्वंऽभिः ।

म॒हान् । अ॒भि॒ष्टिः । ओजंसा ॥१

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः ।
सोमपर्वऽभिः ।

महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥१

हे “इन्द्र "एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः “सोमपर्वभिः सोमरसरूपैः “अन्धसः अन्धोभिः अन्नैः "मत्सि माद्य हृष्टो भव । तत ऊर्ध्वम् "ओजसा बलेन “महान् भूत्वा “अभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भव इति शेषः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु ‘ओजः पाजः' (नि. २. ९. १) इति पठितम् ॥ आ इहि । ' आद्गुणः ' (पा. सू. ६. १. ८७) । इन्द्र एहि । यो ह्युभयोः स्थाने

लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमिति आङ्गाङोः एकादेशस्य आङ्व्यपदेशात् ' ओमाङोश्च' (पा.सू. ६. १. ९५) इति पररूपम् । मत्सि माद्य। 'मदी हर्षग्लेपनयोः'। लोटः सिप् ।' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परिभा. ३५) इति सेर्हिरादेशः (पा. सू. ३, ४, ८७) न भवति ।' दिवादिभ्यः श्यन् ' (पा. सू. ३. १. ६९) इति श्यन् । "बहुलं छन्दसि (पा. सू. २, ४, ७३) इति श्यनो लुक् । 'न लुमताङ्गस्य' (पा. सू. १. १. ६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' (पा. सू. ७. ३. ७४) इति उपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्त्वात् धातुस्वर एव । अन्धसः । अदेर्नुम् धश्च ' (उ. सू. ४. ६४५) इति असुन् । व्यत्ययेन तृतीयाबहुवचनं कर्तव्यम् । नित्त्वादाद्युदात्तः । विश्वेभिः । ' अशिप्रुषि°' (उ, सू. १. १४९) इत्यादिना क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ऐसादेशः ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति न भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणन्ति पूरयन्तीति सोमपर्वाणः सोमरसाः । ' पृ

पालनपूरणयोः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' (पा. सू. ३. २. ७५) इति वनिप् । गुणो रपरत्वम् । वनिपः पित्त्वात् धातुस्वर एव । उपपदसमासे कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिः अभिगन्ता। ‘इष गतौ । ‘ मन्त्रे वृष° ' (पा. सू. ३. ३. ९६) इत्यादिना क्तिन् उदात्तः। स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ' (पा. सू. ७. २. ९) इति इडागमो न भवति । अभिशब्दस्य इकारे ‘एमनादिषु पररूपं वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. १. ९४. ६) इति पररूपत्वम् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ओजसा। ‘उब्जेर्बलोपश्च' (उ. सू. ४. ६३१) इति असुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

एमेंनं सृजता सुते म॒न्दिमिन्द्रा॑य म॒न्दिनें ।

चक्रिं विश्वा॑नि चक्र॑ये ॥२

आ । ई॒म् । ए॒न॒म् । सृ॒ज॒त॒ । सु॒ते । म॒न्दिम् । इन्द्रा॑य । म॒न्दिनें ।

चक्रिंम् । विश्वा॑नि । चक्र॑ये ॥२

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने ।

चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥२

“ईम् इत्यनर्थकः पादपूरणीय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः “सुते अभिषुते चमसस्थे सोमे “एनं सोमम् “इन्द्राय इन्द्रार्थम् “आ “सृजत पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामन्थिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनम् आपस्तम्बेनोक्तं ‘ होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्धुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति' (आप. श्रौ. १२. २३.४)

इति । कीदृशम् एनम् । “मन्दिं हर्षहेतुं “चक्रिं
साधुकरणशीलम् । कीदृशाय इन्द्राय । “मन्दिने
हर्षयुक्ताय “विश्वानि सर्वाणि कर्माणि “चक्रये कृतवते ।
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः । ईम् इत्यस्य
पादपूरणार्थत्वं यास्क आह - ‘ अथ ये
प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति
पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' (निरु.
१.९) इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षितेऽर्थे
समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा
अमिताक्षरेषु छन्दोराहित्येन परिमिताक्षररहितेषु
ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मिताक्षरेषु
छन्दोयुक्तेषु ग्रन्थेषु पादपूरणार्थाः। ते च कमीमित्यादय
इति । ईमित्यस्य शब्दस्यानर्थक्याय एतामृचमुदाजहार-
एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं सुते' (निरु. १. १०) इति
॥ एनम् । इदमो द्वितीयायां • द्वितीयाटौःस्वेनः ' (पा. सू.
२. ४. ३४) इति एनादेशः ‘ °अनुदात्तः०' (पा. सू. २. ४.

३२) इत्यनुवृतेः सर्वानुदात्तः । सृजत । संहितायाम् ‘ अन्येषामपि दृश्यते ' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घः । मन्दिं प्रमोदहेतुम्। ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु'। ‘इदितो नुम् धातोः ' (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुम् । मन्दमानं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थे ' हेतुमति च' (पा. सू. ३. १. २६) इति णिच् । ण्यन्तस्य अजन्तत्वात् ‘अच इः' (उ. सू. ४. ५७८) इति इकारप्रत्ययः । ‘णेरनिटि ' (पा. सू. ६. ४. ५१) इति णिलोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । मन्दिने । मन्देः पूर्ववत्। चतुर्थ्येकवचनेऽनपुंसकस्यापि व्यत्ययेन नुमागमः (पा. सू. ७. १. ७३)। चक्रिम् । ‘डुकृञ् करणे' । 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ' (पा. सू. ३. २. १७१) इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः । तस्य कित्त्वात् गुणाभावः । यणादेशः । लिङ्वद्भावात् द्विर्वचनम् । 'द्विर्वचनेऽचि' (पा. सू. १. १. ५९) इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् कृशब्दो द्विरुच्यते । अभ्यासस्य उरत्त्व-रपरत्व- श्चुत्व-हलादिशेषाः । किनो

नित्त्वादाद्युदात्तः । विश्वानि । विशेः क्वन् ।
नित्त्वादाद्युदात्तः । अस्य चक्रये इति कृदन्तेन योगेऽपि ‘ कर्तृकर्मणोः कृति ' (पा. सू. २. ३. ६५) इति षष्ठी न भवति । ‘ °किकिनौ लिट् च ' इति किनो लिङ्वद्भावेन ' न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ' (पा. सू. २. ३. ६९) इति निषेधात् ॥

मत्स्वां सुशिप्र म॒न्दिभि॒ः स्तोमेंभिर्विश्वचर्षणे ।

सचै॒षु सवंने॒ष्वा ॥३

मत्स्वं । सु॒ऽशि॒प्र॒ । म॒न्दिऽभिः । स्तोमेंभिः । वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे॒ ।

सचां । ए॒षु । सवंनेषु । आ ॥३

मत्स्व । सुऽशिप्र । मन्दिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे
।

सचा । एषु । सवनेषु । आ ॥३

हे “सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । शिप्रे हनू नासिके वा ' (निरु. ६. १७) इति यास्केनोक्तत्वात्। तादृश हे इन्द्र “मन्दिभिः हर्षहेतुभिः “स्तोमेभिः स्तोत्रैः "मत्त्व हृष्टो भव । हे "विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यजमानैः पूज्य इत्यर्थः । तादृशेन्द्र त्वम् “एषु यागगतेषु त्रिषु “सवनेषु “सचा देवैरन्यैः सह "आ गच्छेति शेषः ॥ ‘मदि स्तुति' इत्यस्य लोटि “ अनित्यमागमशासनम् ' (परिभा. ९३. २) इति कृत्वा इदितो नुम् धातोः ' (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुम् न भवति । अनुदात्तेत्वात् “ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशात् ' (पा. सू. ६. १. १८६) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ।

धातुस्वर एव । संहितायां ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः ' (पा. सू. ६.३. १३५) इति दीर्घत्वम् । सुशिप्रेत्यामन्त्रितनिघातः । मन्दिभिः । गतमन्त्रे व्याख्यातम् । स्तोमेभिः । मन्प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तम् । एषु ।' ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

असृंग्रमिन्द्र ते॒ गिर॒ः प्रति॒ त्वामुदंहासत ।

अजोंषा वृष॒भं पतिंम् ॥४

असृंग्रम् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । गिरंः । प्रतिं । त्वाम् । उत् । अ॒हा॒स॒त॒ ।

अजोंषाः । वृ॒ष॒भम् । पतिंम् ॥४

असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत ।

अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥४

हे “इन्द्र “ते “गिरः त्वदीयाः स्तुतीः “असृग्रं सृष्टवानस्मि । ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं “त्वां "प्रति “उदहासत उद्गत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरः त्वम् “अजोषाः सेवितवानसि । कीदृशं त्वाम् । “वृषभं कामानां वर्षितारं “पतिं सोमस्य पातारं यजमानानां पालयितारं वा । पाता वा पालयिता वा' (निरु. ४. २६) इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ असृग्रम् असृजम् । ‘ सृज विसर्गे '। लङो मिप् । ‘तुदादिभ्यः शः' (पा. सू. ३. १. ७७)। ‘बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १.८) इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः । ‘ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ' (पा. सू. ६. ४. ७१) इति अडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात् स एव शिष्यते । गिरः

। प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । ओहाङ् गतौ । लुङ् । झस्य अदादेशः (पा. सू. ७. १. ५)। च्लेः सिच् ' (पा. सू. ३. १. ४४) । अडागमो निघातश्च । अजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङस्थास् । तुदादिभ्यः शः । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' (पा. सू. ३. ४. ११७) इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् लघूपधगुणः । थासः थकारलोपश्छान्दसः ।। सवर्णदीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वात् उदात्तः शिष्यते । वृषभम् । ' पृषु वृषु मृषु सेचने '। ' अभच् ' (उ. सू. ३. ४०२) इत्यनुवृत्तौ 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ. सू. ३. ४०३) इति अभच्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादन्तोदात्तः । पतिम् । 'पा रक्षणे'। ' पातेर्डतिः' (उ. सू. ४. ४९७)। डित्त्वात् टिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

सं चोंदय चि॒त्रम॒र्वाग्राधं इन्द्र॒ वरेंण्यम् ।

अस॒दित्ते॑ वि॒भु प्र॒भु ॥५

सम् । चो॒द॒य॒ । चि॒त्रम् । अ॒र्वाक् । राधः॑ । इ॒न्द्र॒ । वरे॑ण्यम् ।

असं॑त् । इत् । ते॒ । वि॒ऽभु । प्र॒ऽभु ॥५

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् ।

असत् । इत् । ते । विऽभु । प्रऽभु ॥५

हे "इन्द्र “वरेण्यं श्रेष्ठं “राधः धनं "चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बहुविधम् "अर्वाक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा “सं “चोदय सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत् पर्याप्तं तावत् विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं “ते तवैव "असदित् अस्त्येव । तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । 'मघम्' इत्यादिषु अष्टाविंशतिधननामसु ‘रायः राधः' (नि. २. १०. १७) इति पठितम् ॥ चोदय । ‘चुद प्रेरणे' । ण्यन्तात् लोट् । तिङ्ङतिङः' इति निघातः । राधः ।

राध्नुवन्ति अनेनेति राधो धनम् । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ. सू. ४. ६२८) । नित्त्वादाद्युदात्तः । वरेण्यम् । वृञ एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् । अस भुवि '। लेट् । तिप् । ‘इतश्च लोपः° ' (पा. सू. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः । ‘लेटोऽडाटौ ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इति अडागमः । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' (पा. सू. २, ४, ७२) इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ताः' (पा. म. ३.१.३.७.) इति अटोऽनुदात्तत्वात् धातुस्वर एव । विभु । विभवतीति विभु ।' भुवः° ' (पा. सू. ३. २. १७९) इत्यनुवृत्तौ ' विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' (पा. सू. ३. २. १८०) इति डुप्रत्ययः । डित्त्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरेण उकार उदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥ ॥ १७ ॥

अ॒स्मान्सु तत्रं चोद॒येन्द्रं रा॒ये रभंस्वतः ।

तुविंद्युम्न॒ यशंस्वतः ॥६

अ॒स्मान् । सु । तत्रं । चो॒द॒य॒ । इन्द्रं । रा॒ये । रभंस्वतः ।

तुविंऽद्युम्न । यशंस्वतः ॥६

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः ।

तुविऽद्युम्न । यशस्वतः ॥६

हे "तुविद्युम्न प्रभूतधन “इन्द्र "राये धनसिद्ध्यर्थम् "अस्मान् अनुष्ठातॄन् "तत्र कर्मणि "सु “चोदय सुष्ठु प्रेरय। कीदृशानस्मान् । "रभस्वतः उद्योगवतः "यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात् ‘ सप्तम्यास्त्रल् ' (पा. सू. ५. ३. १०)। लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । इन्द्र । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वान्न निघातः। राये। ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । रभस्वतः । ‘ रभ राभस्ये' । राभस्यं

कार्योपक्रमः। ‘ सर्वधातुभ्योऽसुन् (उ. सू. ४. ६२८)। नित्त्वादाद्युदात्तः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वम् । “स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ' (पा. सू. १. ४. १७) इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे' (पा. सू. १. ४. १९) इति भसंज्ञया बाधितत्वात् ; ‘आ कडारादेका संज्ञा' (पा. सू. १.४. १) इति नियमात् । तुविद्युम्न । तुवि बहु द्युम्नं धनं यस्य । षाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यशस्वतः। यशोऽस्यास्तीति मतुप् । “अस्मायामेधास्रजो विनिः (पा. सू. ५. २. १२१) इति विनिना न बाध्यते, मतुपः सर्वत्र समुच्चयात्। यशस्शब्दो ‘नब्विषयस्यानिसन्तस्य ' इत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्त्वात् स एव शिष्यते ॥

सं गोमंदिन्द्र वाजंवदस्मे पृथु श्रवों बृहत् ।

विश्वायुंर्धेह्यक्षिंतम् ॥७

सम् । गोऽमंत् । इ॒न्द्र॒ । वाजंऽवत् । अ॒स्मे इतिं । पृ॒थु । श्रवः॑ । बृ॒हत् ।

वि॒श्वऽआंयुः । धे॒हि॒ । अक्षिंतम् ॥७

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् ।

विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥७

हे "इन्द्र “श्रवः धनम् "अस्मे "सं “धेहि अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः । "गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं "वाजवत् प्रभूतेनान्नेनोपेतं "पृथु परिमाणेनाधिकं "बृहत् गुणैरधिकं "विश्वायुः कृत्स्नायुष्यकारणम् "अक्षितं विनाशरहितम् ॥ गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादिः आद्युदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दात्

चतुर्थीबहुवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना शे आदेशः । शित्त्वात् सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । 'शेषे लोपः ' (पा. सू. ७. २. ९०) टिलोप इति पक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्त्यलोपपक्षे 'अतो गुणे' इति पररूपे "एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम् । पृथु । 'प्रथ प्रख्याने '। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ. सू. १. २८) इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः । परपूर्वत्वम् । कोः कित्त्वात् न लघूपधगुणः । श्रूयते इति श्रवो धनम् । असुन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः। विश्वायुः । विश्वमायुर्यस्मिन् धने। विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययान्तः । तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. २. १९९) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । " एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । अक्षितम् । 'क्षि क्षयं' इत्यस्मात् अन्तर्णीतण्यर्थात् कर्मणि निष्ठा । तेन ण्यदर्थत्वात् 'निष्ठायामण्यदर्थे' (पा. सू. ६.४.६०) इति न

दीर्घत्वम् । अत एव 'क्षियो दीर्घात्' (पा. सू. ८. २. ४६) इति न निष्ठानत्वम् ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

अ॒स्मे धे॑हि॒ श्रवो॑ बृ॒हद्द्यु॒म्नं स॑हस्र॒सात॑मम् ।

इन्द्र॒ ता र॒थिनी॒रिषः॑ ॥८

अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् । द्यु॒म्नम् ।
स॒ह॒स्र॒ऽसात॑मम् ।

इन्द्र॑ । ताः । र॒थिनीः॑ । इषः॑ ॥८

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् ।
सहस्रऽसातमम् ।

इन्द्र । ताः । रथिनीः । इषः ॥८

हे “इन्द्र "बृहत् "श्रवः महतीं कीर्तिम् "अस्मे “धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा "सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं "द्युम्नं धनम् अस्मे धेहि । तथा “ताः व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः “रथिनीः बहुरथोपेताः “इषः अन्नानि अस्मे धेहि ॥ अस्मे । ‘ सुपां सुलुक्' इत्यादिना शे आदेशः । धेहि ।' घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' (पा. सू. ६. ४. ११९) इति एत्वाभ्यासलोपौ । श्रूयते इति श्रवः । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः। षणु दाने'। जनसनखनक्रमगमो विट्' (पा. सू. ३. २. ६७)। ‘ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ' (पा. सू. ६. ४. ४१) इति आकारादेशः । धातुस्वरेणान्तोदात्तः । पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां सन्तीति रथिन्य इति प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम्। “ऋन्नेभ्यो ङीप् ' (पा. सू. ४. १. ५)। स च पित्त्वादनुदात्तः । इषः । यौगिकत्वे धातुस्वरः; रूढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥

वसो॒रिन्द्रं॒ वसु॑पतिं गी॒र्भिर्गृ॒णन्तं॑ ऋ॒ग्मियं॑म् ।

होम॒ गन्ता॑रमू॒तये॑ ॥९

वसोः॑ । इन्द्र॑म् । वसु॑ऽपतिम् । गीः॒ऽभिः । गृ॒णन्तः॑ ।
ऋ॒ग्मियं॑म् ।

होमं॑ । गन्ता॑रम् । ऊ॒तये॑ ॥९

वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गीःऽभिः । गृणन्तः ।
ऋग्मियम् ।

होम । गन्तारम् । ऊतये ॥९

“वसोः वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्य “ऊतये रक्षार्थम् "इन्द्रं
“होम वयमाह्वयामः । किं कुर्वन्तः । “गीर्भिः स्तुतिभिः
"गृणन्तः स्तुवन्तः । कीदृशमिन्द्रम् । "वसुपतिं धनपालकं

“ऋग्मियं ऋचां मातारं “गन्तारं यागदेशे गमनशीलम् ॥
वसोः। ‘वस निवासे' । ‘ श्रृस्वृस्निहि' (उ. सू. १. १०)
इत्यादिना उप्रत्ययः । ‘ नित्' इत्यनुवृत्तेः नित्त्वादाद्युदात्तः
। वसुपतिम् । समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ पत्यावैश्वर्ये ' (
पा. सू. ६. २. १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः।
'सावेकाचः । (पा. सू. ६. १. १६८) इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । गृणन्तः । गॄ शब्दे'। लटः शतृ। ‘
क्र्यादिभ्यः श्ना ' (पा. सू. ३. १. ८१)। शतुः ‘
सार्वधातुकमपित्' (पा. सू. १. २. ४) इति ङित्त्वात् ‘
श्नाभ्यस्तयोरातः ' (पा. सू. ६. ४. ११२) इति
आकारलोपः । शतुः अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् ।
ऋग्मियम्। ऋचो मिमीते इति ऋग्मीः, तमृग्मियम् । 'माङ्
माने शब्दे च '।' क्विप् च । (पा. सू. ३. २. ७६) इति
क्विप् । “घुमास्था°' (पा. सू. ६. ४. ६६) इत्यादिना
ईत्वम् । चकारस्य ‘चोः कुः'।'झलां जशोऽन्ते' (पा. सू. ८.
२. ३९) इति जश्त्वं गकारः। द्वितीयैकवचने ‘ अचिश्नुधातु'

(पा. सू. ६. ४. ७७) इत्यादिना इयङादेशः। ‘एरनेकाचः' (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यणादेशः सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' (परिभा. ३५) इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण इकार उदात्तः । होम आह्वयामः । ‘ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' । लट् । तस्य अस्मदो बहुत्वेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेन अकारः । शपः ‘बहुलं छन्दसि' इति लुक् । ‘ बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ३४) इति ह्वः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः। ‘ धातोः ' (पा. सू. ६. १. १६२) इति ओकार उदात्तः । मिपः पित्स्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारम् । गम्लृ सृप्लृ गतौ । ताच्छील्ये तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । ऊतये । ‘ ऊतियूति' (पा. सू. ३. ३. ९७) इत्यादिना क्तिन् उदात्तो निपातितः ॥

सु॒तेसु॑ते॒ न्यो॑कसे बृ॒हद्बृ॑ह॒त ए॒दरिः ।

इन्द्राय शूषमर्चति ॥१०

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।

इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥१०

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।

इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥१०

आकार इच्छब्दश्च पादपूरणौ । यद्वा । व्याप्तिवचन आकारः । ' आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ ' (अमर. ३. २३८) इत्यभिधानात् । इच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । इयर्ति गच्छति अनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोति इति अरिर्यजमानः । “एदरिः सर्वोऽपि यजमानः "इन्द्राय "सुतेसुते इन्द्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमे “शूषं बलम् "अर्चति स्तौति । इन्द्रस्य पराक्रमं

प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं शूषम् । "बृहत् प्रौढम् । कीदृशायेन्द्राय। “न्योकसे नियतस्थानाय "बृहते प्रौढाय ॥ सुतेसुते । “षुञ् अभिषवे' । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नित्यवीप्सयोः ' (पा. सू. ८. १. ४) इति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाम्रेडितम्' (पा. सू. ८. १. २) इति द्वितीयस्य आम्रेडितत्वेन “ अनुदात्तं च ' (पा. सू. ८. १. ३) इत्यनुदात्तत्वम् । न्योकसे। नियतमोको यस्य तस्मै । निशब्दो ‘निपाता आद्युदात्ताः' (फि. सू. ८०) इत्युदात्तः । तस्य यणादेशे ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (पा. सू. ८. २. ४) इति ओकारः स्वरितः । बृहते। बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' (पा. सू. ६.१. १७३.१) इति अजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः। ‘ऋ गतौ ।' अच इः '(उ. सू. ४.५७८) इति इकारप्रत्ययः । गुणो रपरत्वम् । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । इन्द्राय । ऋजेन्द्र० ' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन्प्रत्यय इकार उदात्तः । शूषम् । प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥ ॥ १८ ॥

टिप्पणी

१.९.१ इन्द्रेहि मत्सि इति

द्र. पौषम्

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

[सूक्तं १.२८](#) [सूक्तं १.५८](#) [सूक्तं १.८८](#) [सूक्तं १.११८](#) [सूक्तं १.१४८](#) [सूक्तं १.१७८](#)

[सूक्तं १.२९](#) [सूक्तं १.५९](#) [सूक्तं १.८९](#) [सूक्तं १.११९](#) [सूक्तं १.१४९](#) [सूक्तं १.१७९](#)

[सूक्तं १.३०](#) [सूक्तं १.६०](#) [सूक्तं १.९०](#) [सूक्तं १.१२०](#) [सूक्तं १.१५०](#) [सूक्तं १.१८०](#)

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.९ | सूक्तं १.१० | सूक्तं १.११ →

मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः

दे. इन्द्रः। अनुष्टुप्

मुरलीकृष्णः

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥१॥

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् ।

तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥२॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥३॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीह्या रुव ।

ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥४॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्षिधे ।

शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥५॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ।

स शक्र उत नः शकदिन्द्रो वसु दयमानः ॥६॥

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः ।

गवामप व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥७॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः ।

जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥८॥

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं नू चिद्दधिष्व मे गिरः ।

इन्द्र स्तोमममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरम् ॥९॥

विद्मा हि त्वा वृषन्तमं वाजेषु हवनश्रुतम् ।

वृषन्तमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातमाम् ॥१०॥

आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिब ।

नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिम् ॥११॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥१२॥

सायणभाष्यम्

' गायन्ति ' इति सूक्तस्य मन्त्रसंख्या छन्दोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते- गायन्ति द्वादशानुष्टुभं तु ' इति । ' तुहिहवै० ' (अनु. १२. ३) इत्यादिपरिभाषायां तुशब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वात अस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च आनुष्टुभत्वं द्रष्टव्यम् । ऋषिदेवते पूर्ववत्(। अभिप्लवषडहस्य उक्थ्येषु तृतीय सवनेऽच्छावाकस्य ' गायन्ति ' इति स्तोत्रियस्तृचः । ' एह्यू षु ' इति खण्डे ' गायन्ति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव ' (आश्व श्रौ. ७.८) इति सूत्रितम् ।

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्चंत्यर्कमर्किणः ।

ब्र॒ह्माणंस्त्वा शतक्रत॒ उद्व॒ंशमिंव येमिरे ॥१

गायंन्ति । त्वा॒ । गा॒य॒त्रिणः॑ । अर्चंन्ति । अ॒र्कम् । अ॒र्किणः॑
।

ब्र॒ह्माणः॑ । त्वा॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इतिं शतऽक्रतो । उत् ।
व॒ंशम्ऽइंव । ये॒मि॒रे॒ ॥१

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः
।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् ।
वंशम्ऽइव । येमिरे ॥१

हे "शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा इन्द्र त्वां गायत्रिणः
उद्गातारः "गायन्ति स्तुवन्ति । "अर्किणः
अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता होतारः "अर्कम् अर्चनीयमिन्द्रम्
"अर्चन्ति शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति । "ब्रह्माणः ब्रह्मप्रभृतय

इतरे ब्राह्मणाः त्वाम् "उत् "येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः। "वंशमिव । यथा वंशाग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्ट-'गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा ' (निरु. ५. ५) इति । अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे- अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृतः कटुकिम्ना' (निरु. ५. ४) इति ॥ गायन्ति । शप्तिङौ पित्त्वात् लसार्वधातुकत्वाच्च अनुदात्तौ । धातुरुदात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुद्गातॄणामस्ति ते । 'अत इनिठनौ'। प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । अर्चन्ति । 'अर्च पूजायाम्' । भौवादिकः । शप्तिङौ अनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वात् न निघातः । अर्कम् । अर्चन्त्येभिरिति अर्का

मन्त्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणया अर्कः । ‘पुसि संज्ञायां घः प्रायेण ' (पा. सू. ३. ३. ११८) इति करणे घः । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (पा. सू. ७. ३. ५२) इति चकारस्य कुत्वं ककारः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अर्का मन्त्रा एषां सन्तीत्यर्किणो होतारः । एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ' (पा. म. ५. २. ११५. १) इति कृदन्तात् इनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययात् इनिः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायाम् अवादेशे ‘लोपः शाकल्यस्य' (पा. सू. ८. ३. १९) इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘इवेन विभवत्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे'। तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

यत्सानो॒: सानु॒मारु॑ह॒द्भूर्यस्प॑ष्ट॒ कर्त्व॑॑म् ।

तदिंद्रो॒ अर्थं॑ चेतति यू॒थेनं॑ वृ॒ष्णिरे॑जति ॥२

यत् । सानोः॑ । सानु॑म् । आ । अरु॑हत् । भूरि॑ । अस्प॑ष्ट ।
कर्त्व॑म् ।

तत् । इन्द्रः॑ । अर्थ॑म् । चे॒त॒ति॒ । यू॒थेन॑ । वृ॒ष्णिः । ए॒ज॒ति॒ ॥
२

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट ।
कर्त्वम् ।

तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥
२

"यत् यदा "सानोः "सानुम् "आरुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणाय एकस्मात् पर्वतभागात् अपरं पर्वतभागम् आरूढवान् तथा "भूरि प्रभूतं "कर्त्वं कर्म सोमयागरूपम् "अस्पष्ट स्पृष्टवान् । उपक्रान्तवानित्यर्थः। "तत् तदानीम् "इन्द्रः "अर्थं यजमानस्य प्रयोजनं "चेतति जानाति । ज्ञात्वा च "वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् "यूथेन मरुद्गणेन सह "एजति कम्पते। स्वस्थानात् यज्ञभूमिमागन्तुमुद्युङ्क्ते इत्यर्थः॥ सानोः। 'षणु दाने' । सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः । 'दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण्' (उ. सू. १.३)। णित्त्वात् उपधाया वृद्धिः; ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं च । अरुहत्। रुहेर्लङि तिपि शपि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (परिभा. ९३.१) इति लघूपधगुणो न भवति । 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः'। सति शिष्टत्वात् स एव शिष्यते। निपातैर्यद्यदिहन्त०' (पा. सू. ८. १. ३०) इति निषेधात् निघातो न भवति । भूरि । 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन' (उ. सू. ४. ५०५)।

कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अस्पष्ट। 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः । 'स्वरितञितः°' (पा. सू. १. ३. ७२) इत्यात्मनेपदम् । लङः प्रथमपुरुषैकवचनं त । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । व्रश्चादिषत्वष्टुत्वे (पा. सू. ८. २. ३६; ८. ४. ४१)। 'लुङ्लङ्लुङ्क्ष्वडुदात्तः' इति अडागम उदात्तः। स एव शिष्यते । अनुषङ्गेण यच्छब्दयोगात् निधाताभावः । कर्त्वम्। 'डुकृञ् करणे'। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् । गुणो रपरत्वम् । विचः सर्वापहारी लोपः । करो भावः कर्त्वम् । अर्थम् । अर्तेः 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ' (उ. सू. २. १६१)। नित्त्वादाद्युदात्तः । यूथेन।' तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' (उ. सू. २. १६९) इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । वृष्णिः। 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'सृवृषिभ्यां कित्' (उ. सू. ४. ४८९) इति निप्रत्ययान्तः । कित्वा. द्गुणाभावः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । एजति । 'एजृ कम्पने'। ' तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

यु॒क्ष्वा हि के॒शिना॑ हरी॑ वृष॑णा कक्ष्य॒प्रा ।

अथा॑ न इंद्र सोमपा गि॒रामुप॑श्रुतिं चर ॥३

यु॒क्ष्व । हि । के॒शिना॑ । हरी॒ इति॑ । वृष॑णा । क॒क्ष्य॒ऽप्रा ।

अथ॑ । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । सो॒म॒ऽपा॒ः । गि॒राम् । उप॑ऽश्रुतिम् । च॒र॒ ॥३

युक्ष्व । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यऽप्रा ।

अथ । नः । इन्द्र । सोमऽपाः । गिराम् । उपऽश्रुतिम् । चर ॥३

हे "सोमपाः सोमपानयुक्त "इन्द्र हरी त्वदीयावश्वौ "युक्ष्वा "हि सर्वथा संयोजय । "अथ अनन्तरं "नः अस्मदीयानां "गिरां स्तुतीनाम् "उपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य "चर

तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी । "केशिनी स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ "वृषणा सेचनसमर्थौ युवानौ ।"कक्ष्यप्रा । अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥ युक्ष्व । श्नमो लोपश्छान्दसः । सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते ।' द्व्यचोऽतस्तिङः ' (पा. सू. ६. ३. १३५) इति संहितायां दीर्घत्वम्। केशिना । प्रशस्ताः केशा अनयोः सन्तीति मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । ‘सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना द्विवचनस्य आकारादेशः । वृषणा। ‘पृषु वृषु मृषु सेचने '।' कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' (उ. सू. १. १५४) इति कनिन् । ' नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तः । ‘वा षपूर्वस्य निगमे ' (पा. सू. ६. ४. ९) इति उपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा । कक्षयोर्भवं कक्ष्यं सूत्रम् । तत् प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रौ। ‘प्रा पूरणे'। ‘आतोऽनुपसर्गे कः (पा. सू. ३, २. ३) इति कप्रत्ययः ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आकारः पूर्ववत् । अथ। ' निपातस्य ' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति संहितायां दीर्घः । नः । ‘अनुदात्तं सर्वमपादादौ ' (पा. सू. ८. १. १८) इत्यनुवृत्तौ ‘बहुवचनस्य वरनसौ ' (पा. सू. ८. १. २१) इति नसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्र सोमपाः । उभौ ' आमन्त्रितस्य च ' (पा. सू. ८. १. १९) इति सर्वानुदात्तौ । गिराम् । 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तिरुदात्ता। उपशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ' (पा. सू. ६. २. ५०) इति तुवर्जिततादिपरत्वात् गतेः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रौतो न सूत्रितः । स्मार्तं तत्र विजानीयादृग्विधानादिसूत्रतः ॥ ‘एहि स्तोमान्' इति

ऋगेषा सूत्रे विशेषकारेण न विनियुक्ता।
साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः ।।

एहि॒ स्तोमाँ अ॒भि स्वंरा॒भि गृंणी॒ह्या रुंव ।

ब्रह्मं च नो वसो॒ सचेंद्रं य॒ज्ञं चं वर्धय ॥४

आ । इ॒हि॒ । स्तोमांन् । अ॒भि । स्व॒र॒ । अ॒भि । गृ॒णी॒हि॒ । आ । रु॒व॒ ।

ब्रह्मं । च॒ । नः॒ । व॒सो॒ इतिं । सचां । इन्द्रं । य॒ज्ञम् । च॒ । व॒र्ध॒य॒ ॥४

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव ।

ब्रह्म । च । नः । वसो इति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥४

हे "वसो निवासकारणभूत "इन्द्र "एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । आगत्य च "स्तोमान् उद्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राणि "अभि स्वर अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु। तथा आध्वर्यवमभिलक्ष्य "गृणीहि शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि शस्त्राण्यालक्ष्य "रुव शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः । तत ऊर्ध्वं "नः अस्माकं "ब्रह्म "च अन्नं च "यज्ञ च अनुष्ठीयमानं कर्म च "सचा सह "वर्धय । साङ्गत्वसंपादनेन यज्ञ वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रवृद्धं कुरु ।' अन्धः' इत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्ननामसु ' ब्रह्म वर्चः ' (नि. २. ७. २५) इति पठितम् ॥ इहि । 'इण् गतौ । सेर्हिः । हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् गुणाभावः । निघातः । आङा सह गुणः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । स्तोमान् ।' अर्तिस्तुसु° ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घदटि समानपादे' (पा. सू. ८. ३. ९) इति रुत्वम् । 'आतोऽटि नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ३) इति आकारस्यानुनासिकः ।

‘भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' (पा. सू. ८. ३. १७) इति यत्वम् । तस्य लोपः शाकल्यस्य ' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लोपः। तस्यासिद्धत्वात् स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२) इत्यन्तोदात्तः । स्वर ।' स्वृ शब्दोपतापयोः '। निघातः । अभि । गतम् । गृणीहि । ‘गॄ शब्दे । ‘सेर्ह्यपिच्च' (पा. सू. ३. ४. ८७) इति हिः । ‘क्र्यादिभ्यः श्ना'। ‘ई हल्यघोः' (पा. सू. ६. ४. ११३) इति ईत्वम् ।' प्वादीनां ह्रस्वः' (पा. सू. ७. ३. ८०) इति ॠकारस्य ऋकारः । ‘ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ' (का. ८. ४. १. १) इति णत्वम् । ‘तिङ्ङतिङः' इति निघातः । रुव । ‘रु शब्दे । सेर्ह्यपिच्च । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। तस्य ङित्त्वेन गुणाभावात् उवङादेशः । ‘अतो हेः ' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति हेर्लुक् ।' तिङ्ङतिङः' इति निघातः । ब्रह्म । तृहि बृहि वृद्धौ'। ‘मनिन् ' इत्यनुवृत्तौ ‘बृहेरम् नलोपश्च' ? (उ. सू. ४.५८५) इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः अमागमश्च । ‘मिदचोऽन्त्यात्परः ' (पा. सू. १. १. ४७)

इति ऋकारात्परः । यणादेशः । मनिनो
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वसो । आमन्त्रितनिघातः । यज्ञम्
।' यजयाच° ! (पा. सू. ३. ३. ९०) इत्यादिना नङ् ।
प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अत्र चकारद्वयश्रवणात्
इयमेव तिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुषज्यते ।
अतोऽनुषक्तैव प्रथमा न श्रुता इति अश्रुतायाः ‘चवायोगे
प्रथमा ' (पा. सू. ८. १. ५९) इति निघातनिषेधो न
भवति ॥

अभिप्लवषडहगतोक्थ्येषु अच्छावाकस्य तृतीयसवने ‘
उक्थमिन्द्राय शंस्यम्' इत्यनुरूपस्तृचः । ‘एह्यू षु' इति
खण्डे ‘इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नुक्थमिन्द्राय शंस्यम्' (आश्व.
श्रौ. ७. ८) इति सूत्रितम्॥

उ॒क्थमिं॒द्रांय॒ शं॒स्यं॒ वर्धं॑नं पुरुनि॒ष्षिधें ।

श॒क्रो यथा॑ सु॒तेषु॑ णो रा॒रण॑त्स॒ख्येषु॑ च ॥५

उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् । वर्ध॑नम् । पु॒रु॒नि॒ःऽसिधे॑ ।

श॒क्रः । यथा॑ । सु॒तेषु॑ । न॒ः । र॒रण॑त् । स॒ख्येषु॑ । च॒ ॥५

उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिःऽसिधे ।

शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । ररणत् । सख्येषु । च ॥५

"इन्द्राय इन्द्रार्थं "वर्धनं वृद्धिसाधनम् "उक्थं शस्त्रं "शंस्यम् अस्माभिः शंसनीयम्। कीदृशायेन्द्राय। "पुरुनिष्षिधे बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे । "शक्रः इन्द्रः "नः अस्मदीयेषु "सुतेषु पुत्रेषु "सख्येषु "च सखित्वेष्वपि "यथा येन प्रकारेण "रारणत् अतिशयेन शब्दं कुर्यात् तथा शंस्यमिति पूर्वत्रान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रान् अस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्थम् । वचेस्थक्प्रत्यय उक्तः (उ. सू.

२. १६४) । प्रत्ययस्वरः । शंस्यम् । 'शंसु स्तुतौ' । ण्यन्तात् 'अचो यत्' । 'णेरनिटि ' (पा. सू. ६. ४. ५१) इति णिलोपः। तित्स्वरिते प्राप्ते ' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । वधनम् । 'करणाधिकरणयोश्च ' (पा. सू. ३. ३. ११७) इति करणे ल्युट् । 'लिति' इति प्रत्ययपूर्वस्य उदात्तत्वम् । पुरुनिष्षिधे बहूनां शत्रूणां निषेधकाय । 'षिध गत्याम् । 'धात्वादेः षः सः'। अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्द समानार्थस्य प्राक्प्रयोगः। 'क्विप् च ' इति क्विप् । क्विपः सर्वापहारी लोपः । 'कुगतिप्रादयः' (पा. सू. २. २. १८) इति समासः । निसः सकारेण इणो व्यवधानं छान्दसत्वादनादृत्य उपसर्गात्सुनोति° ' (पा. सू. ८. ३.६५) इत्यादिना धातुसकारस्य षत्वम् । निसः सकारस्य 'ष्टुना ष्टुः ' (पा. सू. ८. ४. ४१) इति षत्वम् । पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यन्तेन समासः । षिधो धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । निष्षिधे इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। कृद्ब्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् पुनः

कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्नोतीति शक्रः । ‘स्फायितञ्चिवञ्चिशकि° ' (उ. सु. २. १७०) इत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । यथा । ‘प्रकारवचने थाल् ' (पा. सू. ५. ३. २३) । लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वोऽकार उदात्तः । सुप्तेषु । क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नसो नकारस्य ‘नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (पा. सू. ८. ४. २७) इति संहितायां णत्वम् । रारणत् ।' रण शब्दार्थः । ‘धातोरेकाचः ' (पा. सू. ३. १. २२) इति यङ् । ‘यङोऽचि च' (पा. सू. २. ४. ७४) इति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भावः (पा. सू. ६. १. ९) । हलादिशेषः । दीर्घोऽकितः ' (पा. सू. ७.४.८३) इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन ‘सनाद्यन्ता धातवः' (पा. सू. ३. १. ३२) इति धातुसंज्ञायां • लिङर्थे लेट् ' (पा. सू. ३. ४. ७) इति हेतुहेतुमद्भावलक्षणे लिङर्थे (पा. सू. ३. ३. १५६) लेट् । अत्र हि इन्द्रकर्तृकं रारणनम् उक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लेटस्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ' (पा. सू. ३. ४. ९७) इति इकारलोपः । ‘लेटोऽडाटौ' (. सू.

३. ४. ९४) इति अडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैपदम् अदादिवच्च द्रष्टव्यम् इति अदादिवद्भावात् 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति प्राप्तो लुक् 'बहुलं छन्दसि' इति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वात् धातोः अन्तोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानात् तत्र परतो विधीयमानम् 'अभ्यस्तानामादिः' (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । न च ' तिङ्ङतिङः' इति निघातः । अत्र यथाशब्दयोगेन 'यावद्यथाभ्याम् ' (पा. सू. ८. १. ३६) इति निषेधात् । 'चवायोगे प्रथमा' इति वात्र निघातो न भविष्यति । अत्र ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु च इति चानुकृष्टविभक्त्यपेक्षया इयं प्रथमा तिङ्विभक्तिः। सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु । 'कर्मणि च' (पा. सू. ५. १. १२४) इत्यनुवृत्तौ 'सख्युर्थः ' (पा. सू. ५. १. १२६) इति सखिशब्दात् यप्रत्ययः । तत्र भसंज्ञायां ' यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति इकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

तमित्सं॑खि॒त्व ई॑महे॒ तं रा॒ये तं सु॒वीर्ये॑ ।

स श॒क्र उ॒त नः॑ शक॒दिंद्रो॒ वसु॒ दय॑मानः ॥६

तम् । इत् । स॒खि॒ऽत्वे । ई॒म॒हे॒ । तम् । रा॒ये । तम् । सु॒ऽवीर्ये॑ ।

सः । श॒क्रः । उ॒त । न॒ः । श॒क॒त् । इन्द्रः॑ । वसु॑ । दय॑मानः ॥६

तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुऽवीर्ये ।

सः । शक्रः । उत । नः । शकत् । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥६

"सखित्वे निमित्तभूते सति "तमित् तमेवेन्द्रम् "ईमहे प्राप्नुमः । तथा "राये धनार्थं "तम् ईमहे । तथा "सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं "तम् ईमहे । "उत अपि च "शक्रः शक्तिमान् "सः इन्द्रः "नः अस्मभ्यं "वसु धनं "दयमानः प्रयच्छन् "शकत् अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । सप्तदश याञ्चाकर्मसु 'ईमहे यामि' (नि.३.१९.१) इति पठितम् । तदनुसारेण इन्द्रं याचामहे इति व्याख्येयम् ॥ सख्युर्भावः सखित्वम् । तस्य भावस्त्वतलौ' (पा. सू. ५. १. ११९) इति त्वः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे । 'ईङ् गतौ' । ङित्वात् आत्मनेपदम् (पा. सू. १. ३. १२)। दिवादिभ्यः श्यन् । 'बहुलं छन्दसि' इति श्यनो लुक् । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । राये । ' ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुवीर्ये । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितृवाचिनानेन भावो लक्ष्यते। सुवीर्यत्वे इत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ' (पा. सू. ६. २. १०६) इत्यनुवृत्तौ 'वीरवीर्यौ च'(पा. सू. ६. २. १२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्नोतीति शक्रः ।

‘स्फायितञ्चिवञ्चिशकि' (उ. सू. २. १७०) इत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शकत्। ‘शक्लृ शक्तौ। धातुसंबन्धाधिकारे ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा. सू. ३.४.६) इति लुङ्। यतः शक्नोति अतस्तमीमहे इति धातुसंबन्धः । लुङस्तिप्। ‘पुषादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु' (पा. सू. ३. १. ५५) इति च्लेरङादेशः । ‘बहुलं छन्दसि°' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यडागमाभावः । तिङ्ङतिङः' इति निघातः । वसु । ‘नित्' इत्यनुवृतौ (उ.सू. १.९) वसेः उप्रत्ययः (उ. सू. १. १०) । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दयमानः । ‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु'। अनुदात्तेत्त्वात् आत्मनेपदम् । लटः शानजादेशः (पा.सू.३.२.१२४)। शपः पित्त्वादनुदात्तस्वम् । शानचः ‘चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा अदुपदेशात् शप उत्तरत्वेन परत्वात् लसार्वधातुकत्वानुदात्तत्वम्। धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ॥ १९॥

सु॒वि॒वृतं॑ सुनि॒रज॒मिंद्र॒ त्वादा॑त॒मिद्यशः॑ ।

गवा॒मपं व्र॒जं वृं॑धि कृणु॒ष्व राधो॑ अद्रिवः ॥७

सु॒ऽवि॒वृतं॑म् । सु॒नि॒ःऽअजं॑म् । इन्द्रं॑ । त्वाऽदा॑तम् । इत् । यशः॑ ।

गवां॑म् । अपं॑ । व्र॒जम् । वृ॒धि॒ । कृ॒णु॒ष्व । राधः॑ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ॥७

सुऽविवृतम् । सुनिःऽअजम् । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ।

गवाम् । अप । व्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥७

हे "इन्द्र "यशः अन्नं कर्मफलभूतं "सुविवृतं सुष्ठु सर्वत्र प्रसृतं "सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं "त्वादातमित् त्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं "गवां "व्रजं निवासस्थानम् "अप "वृधि अपवृतमुद्घाटितद्वारं कुरु । हे "अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र "राधः । धनं "कृणुष्व संपादय ॥ सुविवृतम् । वृञ् वरणे'। कर्मणि क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्तान्ते परतः 'गतिरनन्तरः' (पा. सू. ६. २. ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. २. १९९) इति ऋकार उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव ऋकार उदात्तः। ननु वृतमित्येव कृदन्तं न तु विवृतमिति, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ' (परिभा. २३) इति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मानं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत् कथं

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते- प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ' (परिभा. २८) इत्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदन्तव्यपदेशः एवं क्तान्तव्यपदेशोऽप्यस्ति तयैव परिभाषया । तथा च कर्मणि क्तान्त उत्तरपदे परतः ' गतिरनन्तरः' इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिः इकार एव उदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यपि ऋकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात् तत्रत्ये एव उत्तरपदादौ इकारे एव उदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते ' गतिरनन्तरः' इत्यत्र क्तानुवृत्तेः क्तग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सति

अनन्तरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभिप्रायेण अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनम् ' अभ्युद्धृतम्' इत्यत्र व्यवहितस्य अभिशब्दस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतम् । तस्मात् सुविवृतमिति ऋकार एव उदात्त इति स्थितम् । सुनिरजम् । अनायासेन निरवशेषं प्राप्यम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' । सुनिसोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् (पा. सू. ३. ३. १२६)। न चात्र सुशब्दस्य निसा व्यवधानं शङ्कनीयम् । सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं खलो निमित्तं नानन्तर्यम् । अत एव सुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववत् गतिसमासे 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (परिभा. २८) इति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादातम् । त्वया शोधनेन विशदीकृतम् । "दैप् शोधने '।' आदेच

उपदेशेऽशिति' (पा. सू. ६. १. ४५) इति आत्वम् । सत्यपि हि पकारे 'नानुबन्धकृतमनेजन्तवम् ' (परिभा. ७) इति एजन्त एवायम् । निष्ठा ' (पा. सू. ३.२.१०२) इति कर्मणि क्तः । 'दाधा ध्वदाप्' (पा. सू. १. १. २०) इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावात् ' दो दद्धोः' (पा. सू. ७. ४. ४६) इति ददादेशो न भवति । ननु 'दाप् लवने' इति प्रतिपदोक्तस्यैव दीपः तत्र 'अदाप्' इति निषेधः, न पुनर्लाक्षणिकस्य दैपः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य (परिभा. १०५) इति नियमात् इति चेत् , न । 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः ' (परिभा. १०६) इति प्रतिप्रसवात् । युमच्छब्दात् तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' ' (पा. सू. ७. १. ३९) इति डादेशः । त्वमावेकवचने ' (पा. सू. ७. २. ९७) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । अतो गुणे' (पा. सू. ६. १. ९७) इति पररूपत्वम् । भसंज्ञायां ' टेः' (पा. सू. ६. ४. १४३) इति अदशब्दस्य लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः ।

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' (पा. सू. २. १. ३२) इति तृतीयासमासः । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' (पा. सू. ६. ३. १४) इति तृतीयाया अपि अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'तृतीया कर्मणि ' (पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः । अशू व्याप्तौ ।' अशेर्युट् च ' (उ. सू. ४. ६. ३०) इति असुन् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गवाम् । प्रातिपदिकस्वरः। 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं 'न गोश्वन्साववर्ण' (पा. सू. ६. १. १८२) इति निषिध्यते । वृधि । वृञ् वरणे' । 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. १०२) इति हेर्धिरादेशः । 'बहुलं छन्दसि ' इति श्नोरपि लुक् । निघातः । कृणुष्व । 'कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लोटस्थास् (पा. सू. ३. ४. ७८)। 'थासः से' (पा. सू. ३. ४. ८०)।' सवाभ्यां वामौ ' (पा. सू. ३. ४. ९१)। कर्तरि शपि (पा. सू. ३. १. ६८) प्राप्ते 'धिन्विकृण्व्योर च ' (पा. सू. ३. १. ८०) इति

उप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । तस्य ‘अतो लोपः ' (पा. सू. ६. ४. ४८) इति लोपः । ‘अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' (पा. सू. १. १. ५७) इति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणो न भवति । अत्र ‘ सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । राधः । असुनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । अद्रिवः । अद्रिर्वज्रम् । तदस्यास्तीति मतुप् । ‘छन्दसीरः' (पा. सू. ८. २. १५) इति वत्वम्। संबुद्धौ ‘ उगिदचां° ' (पा. सू. ७. १. ७०) इति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ (पा. सू. ६. १.६८; ८. २. २३)। ‘मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' (पा. सू. ८. ३. १) इति रुत्वम् । विसर्जनीयः। आमन्त्रितस्य च निघातः ॥

नहि त्वा रोदंसी उभे ऋंघायमांणमिन्वंतः ।

जेष॒ः स्वर्॑वतीर॒पः सं गा अ॒स्मभ्यं॑ धूनुहि ॥८

न॒हि । त्वा॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । ऋ॒घा॒यमा॑णम् ।
इन्व॑तः ।

जेष॑ः । स्व॑ःऽवतीः । अ॒पः । सम् । गाः । अ॒स्मभ्य॑म् ।
धू॒नु॒हि॒ ॥८

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणम् ।
इन्वतः ।

जेषः । स्वःऽवतीः । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् ।
धूनुहि ॥८

हे इन्द्र "ऋघायमाणं शत्रुवधं कुर्वाणं त्वां "रोदसी "उभे द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं "नहि "इन्वतः व्याप्तुं न समर्थे इत्यर्थः। तादृशस्त्वं "स्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ता "अपः वृष्टिरूपाः "जेषः जयेः प्रेरय इत्यर्थः । अपां

स्वर्गसंबन्धश्चान्यत्र ‘दिवो वृष्टिं च्यावयति' (तै. सं. ३. ३. ४. १) इति श्रुतम्। किं च वृष्टिप्रदानात् अन्नसंपत्तेरूर्ध्वम् अस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदाः "गाः "सं "धूनुहि सम्यक् प्रेरय ।। नहि। नञो हिशब्देन 'सह सुपा ' (पा. सू. २. १. ४) इति समासः । समासत्वादन्तोदात्तत्वम् । त्वा। ‘अनुदात्तं सर्वम्' इत्यनुवृत्तौ ' त्वामौ द्वितीयायाः' (पा. सू. ८. १. २३) इति त्वादेशः । रोदसी । रुदेः असुन्। नित्वादाद्युदात्तः । उगितश्च' (पा. सू. ४.१. ६) इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। श्या सहकादेश उदात्तः । ऋघायमाणम् । नॄन् हन्तीति ऋघा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् । दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् नकारलोपो हकारस्य च घकारः । अनृघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे ‘लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' (पा. सू. ३. १. १३) इति क्यष्प्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । ‘°लोपश्च हलः' (पा. ३. १. १२) इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च। ‘वा क्यषः' (पा.

सू. १. ३. ९०) इत्यात्मनेपदम् । लटः शानच्।
शपोऽदुपदेशात् परात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ।
शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। क्यषः प्रत्ययस्वरः ।
एकादेशस्योदात्तत्वम् । इन्वतः । 'इवि व्याप्तौ । 'इदितो
नुम् धातोः' इति नुम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् ।
लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव
शिष्यते। ' हि च । (पा. सू. ८. १. ३४) इति निषेधात्
'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति । जेषः । जेः
प्रार्थनायां लिङर्थे लेट्। तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप्।
'इतश्चलोपः परस्मैपदेषु' (पा. सू. ३. ४. ९७) इति
इकारलोपः । कर्तरि शपि प्राप्ते तदपवादः 'सिब्बहुलं
लेटि' (पा. सू. ३. १. ३४) इति सिप् । अडोंगमस्य
अनुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । स्वरासामस्तीति
स्वर्वत्यः। 'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ' (फि. सू. ७४) इति
स्वर्शब्दः स्वरितः । मतुब्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ । संहितायां
'स्वरितोत्संहितायामनुदात्तानाम् ' (पा. सू. १. २. ३९)

इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । 'उडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूनुहि। 'धूञ् कम्पने'। लोट् । 'सेर्ह्यपिच्च'। 'स्वादिभ्यः श्नुः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (पा. सू. ६. ४. १०६) इति प्राप्तस्य लुकः छान्दसत्वादभावः ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य षट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन् युगले 'आश्रुत्कर्ण' इति तृचोऽनुरूपः । 'एह्यू षु' इति खण्डे 'श्रुधी हवं तिरश्च्या आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति सूत्रितम् ॥

आश्रुंत्कर्ण श्रुधी हवं नू चिंद्दधिष्व मे गिरः ।

इंद्र स्तोमंमिमं ममं कृष्वा युजश्चिदंतंरं ॥९

आश्रुंत्ऽकर्ण । श्रु॒धि । हवं॑म् । नु । चि॒त् । द॒धि॒ष्व॒ । मे॒ । गिरः॑ ।

इन्द्रं॑ । स्तोमं॑म् । इ॒मम् । ममं॑ । कृ॒ष्व । यु॒जः । चि॒त् । अन्तं॑रम् ॥९

आश्रुत्ऽकर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । कृष्व । युजः । चित् । अन्तरम् ॥९

हे "आश्रुत्कर्ण सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृक् "इन्द्र "हवम् अस्मदीयमाह्वानं "नु क्षिप्रं "श्रुधि शृणु । "मे मम होतुः "गिरः "चित् स्तुतीरपि "दधिष्व चित्ते धारय । किंच "मम मदीयं "इमं "स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं "युजश्चित् स्वकीयसख्युरपि "अन्तरं "कृष्व आसन्नं कुरु । यथा वचनं

तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि प्रीतिं कुरु इत्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण । आ समन्तात् शृणुत इति आश्रुत्। क्विप् । ह्रस्वस्य तुक् (पा. सू. ६. १. ७१)। तादृशौ कर्णौ यस्य ।' आमन्त्रितस्य च ' (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तत्वम् । श्रुधी । ' श्रु श्रवणे' । लोटो हिः । श्रुवः शृ च ' (पा. सू. ३. १. ७४) इति विहितश्नोः 'बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २. ४. ७३) इति लुक् । तत्संनियोगशिष्टत्वात् शृभावोऽपि निवर्तते । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. १०२) इति हेर्धिरादेशः । सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरः । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' (पा. सू. ८. १. ७२) इत्यविद्यमानत्त्वेन पदादपरत्वात् 'तिङ्ङतिङः ' इति निघातो न भवति । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घः । हवम् । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ' । 'बहुलं छन्छसि । (पा. सू. ६. १. ३४) इति अमनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चात् उकारान्तरत्वेन

‘ऋदोरप्' (पा. सू. ३. ३. ५७) इति अप्प्रत्ययः । अपः पित्त्वात् धातुस्वरः । नु । संहितायाम् ‘ऋचि तुनुषमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्' (पा. सू. ६. ३. १३३) इति दीर्घः। चित्। चादिः अनुदात्तः । दधिष्व। दधातेर्लोट्।‘थासः से'। ‘सवाभ्यां वामौ' (पा. सू. ३. ४.९१)। शपः श्लुः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । ‘छन्दस्युभयथा' (पा. सू. ३. ४. ११७) इति आर्धधातुकस्यापि स्वीकारात् इडागमः। आकारलोपः। निघातः । तवममौ ङसि' (पा. सू. ७. २. ९६) इत्यनेन मपर्यन्तस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘युष्मदस्मदोर्ङसि’ (पा. सू. ६. १. २११) इत्याद्युदात्तत्वम् । कृष्व । ‘डुकृञ् करणे'। लोट् ।' थासः से'।' सवाभ्यां वामौ '। शपो ‘बहुलं छन्दसि ' इति लुक् । सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् न निघातः । युजः। ‘सावेकाचः०' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तेरुदात्त्वम्। अन्तरम् । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

वि॒द्मा हि त्वा॒ वृषं॑तमं॒ वाजे॑षु हवन॒श्रुतं॑ ।

वृषं॑तमस्य हूमह ऊ॒तिं सं॑हस्र॒सात॑मां ॥१०

वि॒द्म । हि । त्वा॒ । वृषं॑न्ऽतमम् । वाजे॑षु । ह॒व॒न॒ऽश्रुतं॑म् ।

वृषं॑न्ऽतमस्य । हू॒म॒हे॒ । ऊ॒तिम् । स॒ह॒स्र॒ऽसात॑माम् ॥१०

विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमम् । वाजेषु । हवनऽश्रुतम् ।

वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिम् । सहस्रऽसातमाम् ॥१०

हे इन्द्र त्वां "विद्म जानीमः। कीदृशं त्वाम् । "वृषन्तमं कामानामतिशयेन वर्षितारं "वाजेषु संग्रामेषु 'हवनश्रुतम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् । "वृषन्तमस्य अतिशयेन कामादीनां वर्षितुस्तव "ऊतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य "हूमहे त्वामाह्वयामः। कीदृशीमूतिम्। "सहस्रसातमाम्

अतिशयेन धनसहस्राणां दात्रीम्॥ विद्म। 'विदो लटो वा' (पा. सू. ३. ४.८३) इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा. सू. ६.३.१३५) इति संहितायां दीर्घः। वृषन्तमम्। 'पृषु वृषु सृषु सेचने'। 'कनिन्युवृषितक्षिराजधन्विद्युप्रतिदिवः' (उ. सू. १. १५४) इति कनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तः । तमपः पित्त्वात् स एव शिष्यते। 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा. सू. १. ४. २०) इति भत्वेन पदत्वाभावात् नलोपाभावः (पा. सू. ८. २.७)। वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिः आद्युदात्तः । हवनश्रुतम्। 'ह्वः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ३४) इति ल्युटि संप्रसारणम् । हवनं शृणोतीति क्विप्। तुगागमः । वृषन्तमस्य । उक्तम् । हूमहे। ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम्। 'शपः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक्। ऊतिम् । ऊतियूति' (पा. सू. ३. ३. ९७) इत्यादिना अन्तोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमाम् । सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । 'षणु दाने'।

‘जनसनखनक्रमगमो विट्’ (पा. सू. ३.२. ६७)।
‘विड्वनोरनुनासिकस्यात् (पा. सू. ६. ४. ४१) इति
आकारादेशः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव
शिष्यते ॥

आ तू नं इंद्र कौशिक मंदसा॒नः सु॒तं पिंब ।

नव्य॒मायु॒ः प्र सू तिंर कृ॒धी संहस्र॒सामृषिं ॥११

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । कौ॒शि॒क॒ । म॒न्द॒सा॒नः । सु॒तम् । पि॒ब॒
।

नव्यंम् । आयुः॑ । प्र । सु । ति॒र॒ । कृ॒धि । स॒ह॒स्र॒ऽसाम् ।
ऋषिंम् ॥११

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिब
।

नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥११

हे "इन्द्र "तु क्षिप्रं "नः अस्मान् प्रति "आ गच्छतिशेषः । हे "कौशिक कुशिकस्य पुत्र इन्द्र "मन्दसानः हृष्टो भूत्वा "सुतम् अभिषुतं सोमं "पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात् कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धम् । अयं वृत्तान्तोऽनुक्रमणिकायामुक्तः-'कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चचार। तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे ' (अनु. ऋ. सं. ३. १) इति । हे इन्द्र "नव्यं सर्वैर्देवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरम् "आयुः जीवितं "प्र "सू "तिर प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो मां "सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभोपेतम् "ऋषिम् अतीन्द्रियद्रष्टारं "कृधि कुरु ॥ तु । संहितायाम् 'ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्' (पा. सू. ६. ३. १३३) इति

दीर्घः। नः। संहितायाम् 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः'। इन्द्र । आमन्त्रितनिघातः । कौशिक । निघातः । मन्दसानः हृष्यन् । "मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । ' असानच्' (उ. सू. २. २४३) इत्यनुवृत्तौ 'ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्' (उ. सू. २. २४४) इति असानच् प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । सुतम् । प्रत्ययस्वरः । नव्यम्। 'णु स्तुतौ ।' अचो यत्' (पा. सू. ३. १. ९७)। गुणः । 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा.सू. ६. १. ७९) इति अवादेशः । यतोऽनावः' इत्याद्युदातत्वम् । आयुः। 'उसि, नित्' इत्यनुवृत्तौ 'एतेर्णिच्च' (उ. सू. २. २७५) इति उसिप्रत्ययः । णित्त्वात् वृद्ध्यायादेशौ। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सु।' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । तिर। तरतेर्व्यत्ययेन शः । 'ऋत इद्धातोः' (पा. सू. ७. १. १००) इति इत्वम् । अतो हेः' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति हेर्लुक्। कृधि ।' डुकृञ् करणे'। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । " श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । सहस्रताम् ।

उक्तम् । ऋषिम् । 'ऋषी गतौ'। ‘इन्' इत्यनुवृत्तौ ‘इगुपधात्किञ्च' (उ. सू.४. ५५९)। किक्त्वद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

प्रवर्ग्ये ‘परि त्वा' इत्यभिष्टुयात् । ‘स्पृष्ट्वोदकम् ' इति खण्डे ‘परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति सूत्रितम् । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया ।' हविर्धाने प्रवर्तयन्ति' इति खण्डे ‘परि त्वा गिर्वणो गिर इति परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति सूत्रितम् । तथा ब्राह्मणं च--’परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधाति' (ऐ. ब्रा. १. २९) इति ॥

परिं त्वा गिर्वणो॒ गिरं इ॒मा भंवंतु वि॒श्वतः॑ ।

वृ॒द्धायु॒मनु॒ वृद्धंयो॒ जुष्टां भवंतु॒ जुष्टंयः ॥१२

परिं । त्वा॒ । गि॒र्व॒णः॒ । गिरः॑ । इ॒माः । भ॒व॒न्तु॒ । वि॒श्वतः॑ ।

वृ॒द्धऽआंयुम् । अनुं । वृद्धंयः । जुष्टाः॑ । भ॒व॒न्तु॒ । जुष्टंयः ॥ १२

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२

हे "गिर्वणः अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र "विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमानाः "इमाः "गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः "त्वा त्वां "परि "भवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु । कीदृश्यो गिरः । "वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुष्येणोपेतं त्वामनुसृत्व "वृद्धयः वर्धमानाः । किं च एता गिरः "जुष्टाः त्वया सेविताः सत्यः "जुष्टयः अस्माकं प्रीतिहेतवः "भवन्तु ॥ गिर्वणः । गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणः । वन षण संभक्तौ ।

‘सर्वधातुभ्योऽसुन्' । गिरः। उपधाया दीर्घाभावश्छन्दसः । आमन्त्रितनिघातः । विश्वतः । ‘लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृद्धायुम् । वृधु वृद्धौ' । क्तप्रत्ययः । ‘उदितो वा ' (पा. सु. ७. २. ५६) इति इटः क्त्वाप्रत्यये विकल्पितत्वात् ' यस्य विभाषा' (पा. सू. ७. २. १५) इति निष्ठायाम् इडभावः । प्रत्ययस्वरः।' इण् गतौ । ‘छन्दसीणः ' (उ. सू. १. २) इति उण् । णित्वात् वृद्धिः आयादेशश्च। वृद्धमायुर्यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि ‘ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ' (पा. सू. ७. २. ९) इति इडभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जुष्टाः । श्वीदितो निष्ठायाम् ' (पा. सू. ७. २. १४) इति इडभावः। ‘जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ ‘ नित्यं मन्त्रे' (पा. सू. ६. १. २१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः '। क्तिन् । 'तितुत्र' इति इडभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २० ॥

टिप्पणी

१.

प्रातःसवनम् आज्यस्तोत्रम्

गायन्ति त्वा गायत्रिणः इति अस्मिन् विषये गायत्रिणः केन प्रकारेण गायन्ति, अस्य एकं उदाहरणं उपरिलिखितं वाक्संचिका अस्ति।

अर्कः किं भवति, अस्मिन् विषये अर्कोपरि टिप्पणी पठनीयः अस्ति।

गायन्ति त्वा इति ऋचातः साम संख्या ३४२ निर्मितं अस्ति। निर्मितानां सामानां संज्ञा - शैखण्डिने द्वे, औद्वंशीयम। प्राणो वंशः - ऐ.आ. ३.१.४,

प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यस्तद्यथा शालावंशे सर्वेऽन्ये वंशाः समाहिताः स्युरेवमस्मिन्प्राणे चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिन्द्रियाणि शरीरं सर्व आत्मा समाहितः, इति - ऐआ ३.२.१

जैमिनीयब्राह्मणे ३.२७८ उद्वंशीयसाम्नः विनियोगं पृष्ठ्यषडहस्य तृतीयछन्दोमसंज्ञके नवमे अहनि भवति। इतः परं दशमं अह्नः संज्ञा स्वारं अस्ति। स्वारं - चेतनायाः उपरि स्थूलतायाः भारं अवशिष्टं न भवति। अन्यशब्देषु, पृथिव्योपरि सूर्यस्य प्रकाशं पूर्णरूपेण आगच्छति। पापाः अस्मिन् बाधकाः न

सन्ति। श्रीमती विमला मुसलगाँवकरानुसारेण, वेणु वाद्यस्य वैशिष्ट्यं अस्ति यत् अस्याः नादजननं फूत्कारेण, देहे प्राणस्य फूत्कारेण भवति।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.११

← सूक्तं १.१०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.११

जेता माधुच्छन्दसः

सूक्तं १.१२ →

दे. इन्द्रः। अनुष्टुप्।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥१॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितम् ॥२॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्यूतयः ।

यदी वाजस्य गोमत स्तोतृभ्यो मंहते मघम् ॥३॥

पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥४॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलम् ।

त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥५॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ।

उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥७॥

इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘इन्द्रं विश्वा' इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छन्दसः पुत्रो जेतृनामक ऋषिः । तथा चानुक्रान्तम्-- ‘इन्द्रमष्टौ जेता माधुच्छन्दसः' इति । छन्दस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तम् । इन्द्रो देवतानुवर्तते । विनियोगस्तु- महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नसूक्तं शंसनीयम् । “ऊरू' इति खण्डे शौनकेन सूत्रितम्-‘इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धर्चं शस्त्वोत्तरेणार्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्धर्चं व्यतिषजति पादैः पादाननुष्टुप्कार प्रागुत्तमायाः' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते ‘प्र वो महे' इति खण्डे–' इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषङ्गाः ' (ऐ. आ. १. ५. २) इति । तथा पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्रे ‘इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्' इत्यनुरूपस्तृचः । स्तोमे वर्धमाने' इति खण्डे सूत्रितम्-’उप नो हरिभिः सुतमिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इंद्रं विश्वा॑ अवीवृधंत्समु॒द्रव्यं॑चसं॒ गिरः॑ ।

र॒थीतं॑मं र॒थीनां॒ वाजा॑नां॒ सत्पं॑तिं॒ पतिं॑ ॥१

इन्द्रं॑म् । विश्वाः॑ । अ॒वी॒वृ॒ध॒न् । स॒मु॒द्रऽव्यं॑चसम् । गिरः॑ ।

र॒थिऽतं॑मम् । र॒थिनां॑म् । वाजा॑नाम् । सत्ऽपं॑तिम् । पतिं॑म्
॥१

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रऽव्यचसम् । गिरः ।

रथिऽतमम् । रथिनाम् । वाजानाम् । सत्ऽपतिम् । पतिम्
॥१

“विश्वाः सर्वाः "गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः "इन्द्रम्
"अवीवृधन् वर्धितवत्यः। कीदृशमिन्द्रम् । "समुद्रव्यचसं
समुद्रवत् व्याप्तवन्तं "रथीनां रथयुक्तानां योद्धॄणां मध्ये

“रथीतमम् अतिशयेन रथयुक्तं “वाजानाम् अन्नानां "पतिं स्वामिनं "सत्पतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकम् ॥ विश्वाः । विशेः क्वन् । नित्स्वरः । अवीवृधन् । वृधेर्णिचि चङि ‘ उर्ऋत्' (पा. सू. ७. ४.७) इत्यनुवृत्तौ ‘ नित्यं छन्दसि’ (पा. सू. ७. ४. ८) इति ऋकारस्य ऋकारविधानात् लघूपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसम् । व्यचेः असुन्। “गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् (पा. सू. १. २. १) इति प्राप्तस्य ङित्त्वस्य ‘व्यचेः कुटादित्वमनसि ' (का. १. २. १. १) इति असिनिषेधात् 'ग्रहिज्या° '(पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना ङिति विधीयमानं संप्रसारणं न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रथीतमं रथीनाम् । रथशब्दादुत्पन्नस्य इनः छान्दसं दीर्घत्वम् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च । वाजानाम् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । सत्पतिम् । पत्यावैश्वर्ये' (पा. सू. ६. ३. १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स॒ख्ये तं इंद्र वा॒जिनो॒ मा भेंम शवसस्पते ।

त्वाम॒भि प्र णोंनुमो॒ जेतां॒रमपंराजितं ॥२

स॒ख्ये । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वा॒जिनः॑ । मा । भे॒म॒ । श॒व॒सः॒ । प॒ते॒ ।

त्वाम् । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः॒ । जेतांरम् । अपंराऽजितम् ॥
२

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते ।

त्वाम् । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराऽजितम् ॥
२

हे “शवसस्पते बलस्य पालक "इन्द्र "ते तव "सख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं “वाजिनः अन्नवन्तो भूत्वा "मा “भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतः

“त्वाम् अभयहेतुम् "अभि “प्र “णोनुमः सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः । कीदृशं त्वाम्। "जेतारं युद्धेषु जयशीलम् "अपराजितं क्वापि पराजयरहितम् ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यम् । 'सख्युर्यः' (पा. सू. ५. १. १२६)। प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्नमेषामस्तीति वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम। ञिभी भये '। लुङुत्तमबहुवचनं मस् । ‘ नित्यं ङितः ' (पा. सू. ३. ४. ९९) इति सलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति च्लेर्लुक् । ‘ छन्दस्युभयथा ' (पा. सू. ३. ४. ११७) इति तिङः अर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । न माङ्योगे ' (पा. सू. ६. ४.७४) इति अडागमप्रतिषेधः । शवसस्पते । शवसः ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ' (पा. सू. ८. ३, ५३) इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वम्। सुबामन्त्रितपराङ्गवद्भावेन (पा. सू. २. १. २) पदद्वयनिघातः । नोनुमः । ‘णु स्तुतौ'। णो नः ' (पा. सू. ६. १. ६५) इति नत्वम् । यङो लुक् । प्रत्ययलक्षणेन '

सन्यङोः ' (पा. सू. ६. १. ९) इति द्विर्भावः । ‘ गुणो यङ्लुकोः ' (पा. सू. ७. ४. ८२) इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटो मस् । अदादिवद्भावात् शपो लुक् । ' उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (पा. सू. ८. ४. १४) इति संहितायां णत्वम् । जेतारम् । जि जये। ताच्छील्यादिषु तृन् । ञ्नित्यादिर्नित्यम् ' (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वम् ॥

पू॒र्वीरिंद्रंस्य रा॒तयो॒ न वि दंस्यंत्यू॒तयः॑ ।

यदी॒ वाजंस्य॒ गोमंतः स्तो॒तृभ्यो॒ मंहंते म॒घं ॥३

पू॒र्वीः । इन्द्रंस्य । रा॒तयः॑ । न । वि । द॒स्य॒न्ति॒ । ऊ॒तयः॑ ।

यदिं । वाजंस्य । गोऽमंतः । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । मंहंते । म॒घम् ॥ ३

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः ।

यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृऽभ्यः । मंहते । मघम् ॥ ३

"इन्द्रस्य संबन्धिन्यः "रातयः धनदानानि "पूर्वीः अनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा । अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सति इदानींतनोऽपि यजमानः "स्तोतृभ्यः ऋत्विग्भ्यः "गोमतः गोसहितस्य “वाजस्य अन्नस्य पर्याप्तं मघं धनं "यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति तदानीम् “ऊतयः बहुधनदानपूर्वकाणि इन्द्रस्य अस्मद्विषयाणि रक्षणानि “न "वि "दस्यन्ति विशेषेण नोपक्षीयन्ते । मघं रेक्णः' इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः (नि.

२.१०.१) पठितः। ‘दाति दाशति' इत्यादिषु दशसु दानकर्मसु “ मंहते ' (नि. ३. २०. १०) इति पठितम् ॥ पूर्वीः । पुरुशब्दस्य ‘वोतो गुणवचनात् (पा. सू. ४. १. ४४) इति ङीष् । आद्यस्य उकारस्य दीर्घश्छान्दसः ।। जसि ‘दीर्घाज्जसि च ' (पा. सू. ६. १. १०५) इति निषेधं बाधित्वा वा छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ङीषः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रातयः । ‘मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ' इति क्तिन उदात्तत्वम् । दस्यन्ति । ‘दसु उपक्षये। 'दिवादिभ्यः श्यन्' । निघातः । ऊतयः । ऊतियूति' (पा. सू. ३. ३, ९७) इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां • निपातस्य च ' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः । ‘ष्टुञ्। स्तुतौ ।' धात्वादेः षः सः ' (पा. सू. ६. १. ६४)। तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । मंहते । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण •

तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति, ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त° ' (पा. सू. ८. १. ३०) इति निषेधात् ॥

अभिप्लवषडहस्य उक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘पुरां भिन्दुर्युवा कविः' इति स्तोत्रियस्तृचः। तथा च सूत्रितम् -' एह्य षु' इत्युपक्रम्य ‘ पुरां भिन्दुर्युवा कविर्वृषा ह्यसि राधसे ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

पुरां भिं॒दुर्युवां क॒विरमिंतौजा अजायत ।

इंद्रो॒ विश्वं॑स्य॒ कर्मं॑णो ध॒र्ता व॒ज्री पुं॑रुष्टु॒तः ॥४

पु॒राम् । भि॒न्दुः । युवां । क॒विः । अमिं॑तऽओजाः । अ॒जा॒य॒त॒ ।

इन्द्रः॑ । विश्वं॑स्य । कर्मं॑णः । ध॒र्ता । व॒ज्री । पु॒रु॒ऽस्तु॒तः ॥४

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः ।
अजायत ।

इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥४

अयम् "इन्द्रः उच्यमानगुणयुक्तः "अजायत संपन्नः ।
कीदृग्गुणक इति तदुच्यते । "पुराम् असुरपुराणां "भिन्दुः
भेत्ता "युवा कदाचिदपि वलीपलितादिवार्धकरहितः
"कविः मेधावी "अमितौजाः प्रभूतबलः "विश्वस्य "कर्मणः
कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः “धर्ता पोषकः "वज्री
यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः "पुरुष्टुतः बहुविधे
तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिन्दुः । भिदिर् विदारणे'। ‘कुः'
इत्यनुवृत्तौ ‘ पृभिदिव्यधिगृधिषिदृशिभ्यः ' (उ. सू. १. २३
) इति कुप्रत्ययः । तस्य ‘ छन्दस्युभयथा' (पा. सू. ३. ४.
११७) इति सार्वधातुकसंज्ञायां • रुधादिभ्यः श्नम् ' (पा.
सू. ३. १. ७८) । मित्त्वात् अन्त्यात् अचः परो भवति

(पा. सू. १. १. ४७)। असोरल्लोपः' । अनुस्वारपरसवर्णौ (पा. सू. ८. ३. २४; ८. ४. ५८)। ‘ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ' (पा. सू. १. १. ५७) इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य ‘न पदान्त' (पा. सू. १. १. ५८) इत्यादिना निषेधः । युवा । ‘ यु मिश्रणामिश्रणयोः । ‘ कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । (उ. सू. १. १५४) इति कनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । कविः । “कु शब्दे' । ‘अच इः ' (उ. सू. ४. ५७८) इति इः । प्रत्ययस्वरः। अमितौजाः । अमितशब्दस्य अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य ।' अशिप्रुषि' ' (उ. सू. १. १४९) इत्यादिना क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । कर्मणः। ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति मनिन् । नित्स्वरः । धर्ता। तृच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । वज्री । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः । ‘ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ' (पा. सू. ८. ३. १०५)

इति षत्वम् । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः ।
‘थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ' (पा. सू. ६. २. १४४)
इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादः ‘
तृतीया कर्मणि' (पा. सू. ६. २. ४८) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

त्वं व॒लस्य॒ गोम॒तोऽपा॑वरद्रिवो॒ बिल॑ ।

त्वां दे॒वा अबि॑भ्युषस्तु॒ज्यमा॑नास आविषुः ॥५

त्वम् । व॒लस्य॑ । गोऽम॑तः । अप॑ । अ॒व॒ः । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।
बिल॑म् ।

त्वाम् । दे॒वाः । अबि॑भ्युषः । तु॒ज्यमा॑नासः । आ॒वि॒षु॒ः ॥५

त्वम् । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः ।
बिलम् ।

त्वाम् । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥५

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्बिले गोपितवान् । तदानीमिन्द्रः तद्बिलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्बिलात् गा निःसारयामास । तदिदमुपाख्यानम् ‘इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत् ' (तै. सं. २. १. ५. १) इत्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धम् । तदेतत् हृदि निधाय अयं मन्त्रः प्रवर्तते । हे "अद्रिवः वज्रयुक्तेन्द्र "त्वं "गोमतः "वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धि "बिलम् "अपावः स्वसैन्यमुखेन अपावृतवानसि । तदानीं "तुज्यमानासः वलेन हिंस्यमानाः "देवाः "अबिभ्युषः त्वदीयरक्षया वलादभीताः सन्तः "त्वाम् "आविषुः प्राप्तवन्तः ॥ अप । निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । वृञ् वरणे' । लङ् । सिप् । ‘इतश्च लोपः०' (पा. सू. ३. ४. ९७) । ‘ स्वादिभ्यः श्नुः ' (पा. सू. ३. १. ७३)। तस्य ' बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४.

७३) इति लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः।
विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तीति
मतुप् । ' छन्दसीरः ' (पा. सू. ८. २. १५) इति वत्वम् ।
संबोधने 'उगिदचां' (पा. सू. ७. १. ७०) इति नुम् ।
हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ।' मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि'
(पा. सू. ८. ३. १) इति रुत्वम् । बिलम् ।'
नब्विषयस्यानिसन्तस्य' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तत्वम् ।
अबिभ्युषः । ' ञिभी भये । लिट् । द्विर्भावः । अभ्यासस्य
ह्रस्वजश्त्वे । ' क्वसुश्च' (पा. सू. ३. २. १०७) इति लिटः
क्वसुरादेशः । क्रादिनियमात् प्राप्त इट् '
वस्वेकाजाद्धसाम् ' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमात्
निवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वात् वसोः
संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । ' शासिवसिघसीनां च ' (पा.
सू. ८. ३. ६०) इति षत्वम् । अचि श्नुधातु ' (पा. सू. ६.
४. ७७) इत्यादिना प्राप्तम् इयङादेशं बाधित्वा "
एरनेकाचः ० ' (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यणादेशः ।

नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तुज्यमानासः । तुजेर्हिंसार्थात् परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच् । ‘सार्वधातुके यक्' (पा. सू. ३. १. ६७) इति यक् । तस्मात् अदुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् । यक एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः । अव रक्षणादिषु । अस्माद्गत्यर्थात् लुङो झिः । तस्य ' सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ' (पा. सू. ३. ४. १०९) इति जुस् । सिच इडागमः । ‘ आडजादीनाम् ' (पा. सू. ६. ४. ७२) इति आडागमः । ‘ आदेशप्रत्यययोः । (पा. सू. ८. ३. ५९) इति षत्वम् ॥

तवा॒हं शू॑र रा॒तिभि॒: प्रत्या॑यं॒ सिंधु॑मा॒वद॑न् ।

उपा॑तिष्ठंत गिर्वणो वि॒दुष्टे॒ तस्य॑ का॒रवः॑ ॥६

तवं । अ॒हम् । शू॒र॒ । रा॒तिऽभिः॑ । प्रतिं । आ॒य॒म् । सिन्धुंम् । आ॒ऽवदंन् ।

उपं । अ॒ति॒ष्ठ॒न्त॒ । गि॒र्व॒ण॒ः । वि॒दुः । ते॒ । तस्यं । का॒रवः॑ ॥ ६

तव । अहम् । शूर । रातिऽभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आऽवदन् ।

उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६

हे "शूर संग्रामे शौर्ययुक्तेन्द्र “तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैः “अहं होता “प्रत्यायं त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिंधुं स्यन्दमानं सोमम् “आवदन् सर्वतः कथयन् ।

अस्मिन् सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे "गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र “कारवः कर्तार ऋत्विग्यजमानाः उपातिष्ठन्त पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय च “तस्य तादृशस्यौदार्योपेतस्य “ते तव धनदानं “विदुः जानन्ति । गिर्वणस्शब्दं यास्क इत्थं निर्ब्रूते - गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति (नि. ६. १४) इति । ‘रेभो जरिता' इत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोतृनामसु कारुशब्दः (नि. ३. १६. ३) पठितः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसि ' (पा. सू. ६. १. २११) इत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः । ‘ मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । आयम् । इणो लङ् । ‘ तस्थस्थमिपां तातंतामः ! (पा. सू. ३. ४. १०१) इति अमादेशः । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' (पा. सू. २, ४, ७२) इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्ध्यायादेशौ । ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः । सिन्धुम् । ‘ स्यन्दू प्रस्रवणे ' । ‘ °नित् ' (उ. सू. १. ९) इत्यनुवृत्तौ स्यन्देः संप्रसारणं धश्च

(उ. सू. १. ११) इति उप्रत्ययो धकारश्च अन्तादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । आवदन् । ‘ वद व्यक्तायां वाचि'। लटः शतृ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । आङा सह ‘कुगतिप्रादयः' (पा. सू. २. २. १८) इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतिष्ठन्त । ‘उपान्मन्त्रकरणे '(पा. सू. १. ३. २५) इत्यात्मनेपदम् । गिर्वणः । ‘ वन षण संभक्तौ । असुन् । 'आमन्त्रितस्य च ' इति निघातः । विदुः । ‘ विद ज्ञाने'। लट्। ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । ‘ विदो लटो वा ' (पा. सू. ३. ४.८३) इति झेः उस् । पादादित्वात् न निघातः । संहितायां ‘ युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' (पा. सू. ८. ३. १०३) इति षत्वम् ।' ष्टुना ष्टुः (पा. सू. ८. ४. ४१) इत्युत्तरस्य तकारस्य ष्टुत्वम् । तस्य ।' सावेकाचः०' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं ' न गोश्वन्साववर्ण ।

(पा. सू. ६. १. १८२) इति निषिध्यते । कारवः ।
कृवापाजि' (उ. सू. १. १) इत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

मा॒याभि॑रिंद्र मा॒यिनं॒ त्वं शुष्ण॒मवा॑तिरः ।

वि॒दुष्टे॒ तस्य॒ मेधि॑रा॒स्तेषा॒ं श्रवा॒ंस्युत्ति॑र ॥७

मा॒याभि॑ः । इ॒न्द्र॒ । मा॒यिन॑म् । त्वम् । शुष्ण॑म् । अव॑ । अ॒ति॒रः॒ ।

वि॒दुः । ते॒ । तस्य॑ । मेधि॑राः । तेषा॑म् । श्रवा॑ंसि । उत् । ति॒र॒ ॥७

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अव । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । तिर ॥७

हे "इन्द्र “त्वं "मायिनं नानाविधकपटोपेतं “शुष्णं भूतानां शोषणहेतुम् एतन्नामकमसुरं "मायाभिः तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः । यद्वा। तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि। एतच्च यास्केनोक्तम् -- ‘ इन्द्रः शुष्णं जघान ' (निरु. ३. ११) इति । शुष्णं पिप्रुम् ' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यादिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिराः मेधावन्तोऽनुष्ठातारः “तस्य तादृशस्य "ते तव महिमानं “विदुः जानन्ति । “तेषां जानतामनुष्ठातृणां “श्रवांसि अन्नानि “उत्तिर वर्धय । 'केतः केतुः' इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु 'माया वयुनम्' (नि. ३. ९.९) इति पठितम् । श्रवःशब्दं यास्को निर्वक्ति ‘ श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः ' (निरु. १०.३) इति ॥ मायाभिः । माङ् माने ।। माच्छासससिसूभ्यो यः ' (उ. सू. ४, ५४९) इति यप्रत्ययः ।

प्रत्ययस्वरः । मायिनम् । मायास्यास्तीति मायी ।
व्रीह्यादित्वात् इनिप्रत्ययः (पा. सू. ५. २. ११६)।
प्रत्ययस्वरः । शुष्णम् । ‘ शुष शोषणे' ।
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् । नित्' इत्यनुवृत्तौ ‘
तृषिशुषिरसिभ्यः किच्च' (उ. सू. ३. २९२) इति
नप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अतिरः । तरतेर्लङि
व्यत्ययेन शः तस्य ङित्त्वेन गुणाभावात् ' ॠत इद्धातोः'
इति इत्वम् । रपरत्वम् । विदुष्टे तस्य । गतमन्त्रे गतम् ।
मेधिराः । ‘ मिधृ मेधृ मेधाहिंसनयोः' । औणादिक इरन् ।
नित्त्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि । नब्विषयत्वादाद्युदात्तः ॥

इंद्र॒मीशा॑न॒मोज॑सा॒भि स्तोमा॑ अनूषत ।

स॒हस्रं॒ यस्यं॑ रा॒तयं॑ उ॒त वा॒ संति॒ भूयं॑सीः ॥८

इन्द्रं॑म् । ईशा॑नम् । ओज॑सा । अ॒भि । स्तोमाः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ ।

स॒हस्रं॑म् । यस्यं॑ । रा॒तयः॑ । उ॒त । वा॒ । सन्तिं॑ । भूयं॑सीः ॥ ८

इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत ।

सहस्रम् । यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूयसीः ॥ ८

“स्तोमाः स्तोतार ऋत्विजः "ओजसा बलेन "ईशानं जगतो नियामकं इन्द्रं “अभि "अनूषत सर्वत्र स्तुतवन्तः। “यस्य इन्द्रस्य “रातयः धनदानानि “सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि “सन्ति। “उत “वा अथवा "भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः सन्ति । तमिन्द्रमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ इन्द्रम् ।' ऋज्रेन्द्र (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन् । नित्त्वादाद्युदात्तः। ईशानम् । लटः शानच् ।' अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । धातोरनुदात्तेत्त्वात् ' तास्यनुदात्त° '(पा. सू. ६. १. १८६) इत्यादिना

शानचोऽनुदात्तत्वम् । ओजसा । नब्विषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः । ‘ अर्तिस्तुसु° ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अनूषत । णु स्तुतौ '।' णो णः । लुङ्। व्यत्ययेन झः । तस्य अदादेशः (पा.सू. ७. १. ५)। च्लेः सिच् । अस्य धातोः कुटादित्वेन सिचो ङित्त्वाद्गुणाभावः । इडभावश्छान्दसः दीर्घत्वं च । अडागमः । सहस्रम् । ‘ कर्दमादीनां च ' (फि. सू. ५९) इति द्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः । मन्त्रे वृष° ' इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । उत। प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । सन्ति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति ‘यद्वृत्तान्नित्यम् ' (पा. सू. ८. १. ६६) इति प्रतिषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम् । भूयसीः। सहस्रादतिशयेन बह्व्यो भूयस्यः । अत्र विभक्तव्यस्य सहस्रस्य संनिधिबलादुपपदत्वप्रतीतेः “ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' (पा. सू. ५. ३. ५७) इति बहुशब्दात् ईयसुन् । ‘ बहोर्लोपो भू च बहोः ' (पा.

सू. ६. ४. १५८) इति ईकारलोपः प्रकृतेः भू इति आदेशश्च । ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।' उगितश्च ' (पा. सू. ४. १. ६) इति ङीप् ॥ २१ ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२

मेधातिथिः काण्वः

दे. अग्निः, ६ प्रथमपादस्य (निर्मथ्याहवनीयौ) अग्नी। गायत्री।

नारदीयपुराणम् १.५१.४८ अनुसारेण अग्नेः स्वरूपम्।चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास् त्रयो अस्य पादा इति सवनान्य् एव द्वे शीर्षे इति ब्रह्मौदनप्रवर्ग्याव् एव सप्त हस्तासो अस्येति छन्दांस्य् एव त्रिधा बद्ध इति मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणम् - गो.ब्रा. १.२.१६

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥१॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् ।

हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥२॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे ।

असि होता न ईड्यः ॥३॥

ताँ उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यम् ।

देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥४॥

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह ।

अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥५॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

हव्यवाड्जुह्वास्यः ॥६॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

देवममीवचातनम् ॥७॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति ।

तस्य स्म प्राविता भव ॥८॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवासति ।

तस्मै पावक मृळय ॥९॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह ।

उप यज्ञं हविश्च नः ॥१०॥

स न स्तवान आ भर गायत्रेण नवीयसा ।

रयिं वीरवतीमिषम् ॥११॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः ।

इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥१२॥

सायणभाष्यम्

चतुर्थानुवाके षट्सूक्तानि । तत्र • अग्नि दूतम्' इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्घिरण्यस्तूपात् ' (अनु. १२. १४) इत्युक्तं गायत्रमेव छन्दः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टम् । अत एवानुक्रम्यते-' अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पदो द्व्यग्निदैवतो निर्मथ्य आहवनीयश्च' इति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि ' अग्निं दूतम् ' इति सूक्तम् । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले ' इति खण्डे 'अग्निमीळेऽग्निं दूतम्' (आश्व.श्रौ.. ४. १३) इति सूत्रितम् । तथा पृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेऽहनि इदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । 'पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी' इति खण्डे सूत्रितम्- अग्निं दूतमिति द्वितीये' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु 'अग्निं दूतम्'

इत्येका। ‘नमः प्रवक्त्रे' इति खण्डे सूत्रितम्- ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे ' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

अ॒ग्निं दू॒तं वृं॑णीमहे॒ होतां॑रं वि॒श्ववें॑दसम् ।

अ॒स्य य॒ज्ञस्यं॑ सु॒क्रतुं॑म् ॥१

अ॒ग्निम् । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । होतां॑रम् । वि॒श्वऽवें॑दसम् ।

अ॒स्य । य॒ज्ञस्यं॑ । सु॒ऽक्रतुं॑म् ॥१

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् ।

अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥१

अग्नेर्दूतत्वम् एतन्मन्त्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते- अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः काव्योऽसुराणाम् ' (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति । तादृशं देवदूतम् “अग्निम् अस्मिन् कर्मणि “वृणीमहे संभजामः । कीदृशम् । “होतारं देवानामाह्वातारं “विश्ववेदसं सर्वधनोपेतम् “अस्य प्रवर्तमानस्य “यज्ञस्य निष्पादकत्वेन “सुक्रतुं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा । ' मघम्' इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस् शब्दः (नि. २. १०. ४) पठितः । होतारम् । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'। ताच्छील्यादिषु तृन् । 'बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः। विश्ववेदसम्। ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' (पा. सू. ६. २. १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य । ‘ ऊडिदम् ' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुक्रतुम् । ‘क्रत्वादयश्च' (पा. सू. ६. २. ११८) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अ॒ग्निमं॑ग्नि॒ं हवीं॑मभि॒ः सदा॑ हवन्त वि॒श्पतिं॑म् ।

ह॒व्य॒वाहं॑ पुरुप्रि॒यम् ॥२

अ॒ग्निम्ऽअं॑ग्निम् । हवीं॑मऽभिः । सदा॑ । ह॒व॒न्त॒ ।
वि॒श्पतिं॑म् ।

ह॒व्य॒ऽवाहं॑म् । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् ॥२

अग्निम्ऽअग्निम् । हवीमऽभिः । सदा । हवन्त ।
विश्पतिम् ।

हव्यऽवाहम् । पुरुऽप्रियम् ॥२

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदात्
आहवनीयादिस्थानभेदात् पावकादिविशेषणभेदाद्वा
बहुविधत्वमभिप्रेत्य ‘अग्निमग्निम्' इति वीप्सा । तं

“हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः “सदा “हवन्त निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति। कीदृशम् । “विश्पतिं विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं “हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान् प्रति वोढारम् । अत एव “पुरुप्रियं बहूनां प्रीत्यास्पदम् ॥ अग्निमग्निम् । नित्यवीप्सयोः' (पा. सू. ८. १. ४) इति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाम्रेडितम् ' (पा. सू. ८. १. २) इत्युत्तरस्य आम्रेडितसंज्ञायाम् ‘ अनुदात्तं च ' (पा. सू. ८. १. ३) इत्यनुदात्तत्वम् । हवीमभिः । ‘ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वविवक्षया “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' (पा. सू. ३. २. ७५) इति कर्तरि मनिन् । तस्य छान्दस ईडगमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ३४) इति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सदा । सर्वैकान्य' (पा. सू. ५. ३. १५) इत्यादिना सर्वशब्दात् दाप्रत्ययः । ‘सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ' (पा. सू. ५, ३. ६) इति

सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त । ह्वेञो लट् । झस्य अन्तादेशः । टेः एत्वाभावश्छान्दसः । शपि ' बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः । विश्पतिम् । ‘ पत्यावैश्वर्ये ' (पा. सू. ६. २. १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहम् । “ वह प्रापणे'। ‘ वहश्च ' (पा. सू. ३. २. ६४) इति ण्विप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुप्रियम् । पुरूणां प्रियम् । समासान्तोदात्तत्वम् ॥

अग्ने॑ दे॒वाँ इ॒हा व॑ह जज्ञा॒नो वृ॒क्तब॑र्हिषे ।

असि॒ होता॑ न॒ ईड्य॑ः ॥३

अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । ज॒ज्ञा॒नः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषे ।

असिं । होतां । न॒ः । ईड्यः॑ ॥३

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽबर्हिषे ।

असि । होता । नः । ईड्यः ॥३

हे अग्ने "जज्ञानः अरण्योरुत्पन्नस्त्वं वृक्तबर्हिषे अस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषा युक्ताय तं यजमानमनुग्रहीतुम् “इह कर्मणि हविर्भुजः "देवान् “आ “वह । “नः अस्मदर्थं “होता देवानामाह्वाता त्वम् “ईड्यः स्तुत्यः “असि ॥ देवान् इत्यत्र संहितायां ' दीर्घादटि समानपादे' (पा. सू. ८. ३. ९) इति रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ३) इत्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । ‘ जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । ‘ गमहन° ' (पा. सू. ६. ४.९८) इत्युपधालोपः। ‘ द्विर्वचनेऽचि' (पा. सू. १. १. ५९) इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । वृक्तबर्हिषे । ‘ ओव्रश्चू छेदने'। 'निष्ठा' (पा. सू. ३. २. १०२

) इति क्तप्रत्ययः । ‘ यस्य विभाषा ' (पा. सू. ७. २. १५) इति इट्प्रतिषेधः । वृक्तं बर्हिर्यस्मै यजमानाय येन वा ऋत्विजा । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि । अस्तेः सिप् । अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । ' तासस्त्योर्लोपः ' (पा. सू. ७. ४. ५०) इति सकारस्य लोपः। पादादित्वात् न निघातः । होता । ह्वयतेस्ताच्छील्यादिषु तृन्। ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ३४) इति संप्रसारणम् । नित्त्वादाद्युदात्तः । ईड्यः । ‘ईड स्तुतौ । ‘ ऋहलोर्ण्यत् ' (पा. सू. ३. १. १२४)। तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ' (पा. सू. ६. १. २१४) इत्याद्युदात्तत्वम् ।।

ताँ उ॒शतो वि बो॑धय॒ यद॑ग्ने॒ यासि॑ दू॒त्य॑म् ।

दे॒वैरा स॑त्सि ब॒र्हिषि॑ ॥४

ता॒न् । उ॒श॒तः । वि । बो॒ध॒य॒ । यत् । अ॒ग्ने॒ । यासिं । दू॒त्यंम् ।

दे॒वैः । आ । स॒त्सि॒ । ब॒र्हिषिं ॥४

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् ।

देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥४

हे “अग्ने यत् यस्मात् कारणात् “दूत्यं “यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात् कारणात् "उशतः हविः कामयमानान “तान् देवान् हविःस्वीकारार्थं “वि “बोधय । विबोध्य च “बर्हिषि अस्मिन् कर्मणि तैः “देवैः सह “आ “सत्सि आसीद आगत्योपविश ॥ तान् ।' दीर्घादटि समानपादे ' इति संहितायां रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिकभावः । उशतः । ‘ वश कान्तौ । लटः शतृ ।

‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । ‘ ग्रहिज्या° ' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘ शतुरनुमो नद्यजादी ' (पा. सू. ६. १. १७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यासि । ‘ यद्वृत्तान्नित्यम् ' (पा. सू. ८. १. ६६) इति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यम् । दूतस्य भागकर्मणी ' (पा. सू. ४. ४. १२०) इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः ' इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति निवर्तते । अतः ‘तित्स्वरितम् ' (पा. सू. ६. १. १८५) इत्येव भवति । शेषनिघातः । सत्सि सीदसि । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'। लटः सिपि शपो ‘बहुलं छन्दसि' इति लुक् । “न लुमताङ्गस्य ' (पा. सू. १. १. ६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ‘पाघ्रा' (पा. सू. ७. ३. ७८) इत्यादिना सीदादेशो न भवति । बर्हिषि। ‘ बृह बृहि वृद्धौ'। बृंहेर्नलोपश्च' (उ. सू. २. २६६) इति इसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः ॥

घृतांहवन दीदिव॒ः प्रतिं ष्म॒ रिषंतो दह ।

अग्ने॒ त्वं रंक्ष॒स्विनंः ॥५

घृतंऽआहवन । दी॒दि॒ऽव॒ः । प्रतिं । स्म॒ । रिषंतः । द॒ह॒ ।

अग्नें । त्वम् । र॒क्ष॒स्विनः॑ ॥५

घृतऽआहवन । दीदिऽवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह ।

अग्ने । त्वम् । रक्षस्विनः ॥५

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान “दीदिवः दीप्यमान “अग्ने “त्वं “रक्षस्विनः रक्षोयुक्तान “रिषतः हिंसकान् शत्रून् “प्रति अस्माकं प्रतिकूलान् "दह "स्म सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति ‘ करणाधिकरणयोश्च ' (पा. सू. ३. ३. ११७) इत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतेः

अविवक्षितकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वम् । अतो नैषा तृतीया च होश्छन्दसि ' (पा. सू. २. ३. ३) इति कर्मणि तृतीया । किंतु ' कर्तृकरणयोस्तृतीया ' (पा. सू. २. ३. १८) इति करणवाचिन्येव । अतः ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' (पा. सू. २. १. ३२) इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चात् विभक्तावुत्पन्नायाम् ' आमन्त्रितस्य च ' (पा. सू. ६. १. १९८) इत्याद्युदात्तत्वम् । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्वसुः । तस्य ' वस्वेकाजाद्धसाम्' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमात् इडभावः । द्विर्वचनम्। हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलि ' (पा. सू. ६. १. ६६) इति लोपः । क्वसुः । कित्त्वात् गुणाभावः । ‘ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ' (पा. सू. ६. १. ७) इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संबुद्धौ ‘उगिदचाम्° ' (पा. सू. ७. १.

७०) इति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः ' (पा. सू. ८. २. २३) इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ' (पा. सू. ८. ३. १) इति रुत्वम् । विसर्गः । पदात् परत्वात् आमन्त्रितनिघातः । ननु पूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वात् पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७३) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः; उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेन असामर्थ्यात् ‘ समर्थः पदविधिः ' (पा. सू. २. १. १) इति च नियमात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावो येन ऐकपद्येन निघातः स्यात् । अत एव हि ‘ इडे रन्तेऽदिते सरस्वति' (तै. सं. ७. १. ६. ८) इत्यादौ पृथक् पृथक् आद्युदात्तत्वमिति । उच्यते−अत्र ' दीदिवः' इति नाग्निपदस्य विशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थम् ; घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षिततत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता । तत्र दीदिवःपदं प्रति

घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वात् नामन्त्रिते समानाधिकरणे !
(पा. सू. ८. १.७३) इत्यविद्यमानवत्वप्रतिषेधात्
निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन
सामर्थ्यात् “ सुबामन्त्रिते (पा. सू. २. १. २) इति
पराङ्गवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोपपत्तिरिति । इडे रन्ते'
इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यम् । रिषतः । ‘ रुष
रिष हिंसार्थाः ' इति । भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि
छान्दसो गुणाभावः। तौदादिकस्य वा “ रुश रिश
हिंसायाम् । इत्यस्य छान्दसं षत्वम् । विकरणस्य शस्य
ङित्वाद्गुणाभावः । रक्षस्शब्दात् ' अस्मायामेधास्रजो
विनिः' (पा. सू. ५. २. १२१) इति मत्वर्थीयो विनिः ।
तस्य प्रत्यययाद्युदात्तत्वम् ॥

अग्निमन्थने ‘अग्निनाग्निः समिध्यते' इत्येषानुवचनीया । ‘
प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषितः' इति खण्डे सूत्रितम्- अग्निनाग्निः

समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एषैव अग्निमत इत्यस्य अनुवाक्या । ‘ अथाग्नेय्यः' इति खण्डे ‘ अग्नावग्निप्रणयने ' इत्युपक्रम्य सूत्रितं-’ यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाग्निः समिध्यते ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ।।

अ॒ग्निना॒ग्निः समिं॑ध्यते क॒विर्गृ॒हप॑ति॒र्युवा॑ ।

ह॒व्य॒वाड्जु॒ह्वा॑स्यः ॥६

अ॒ग्निना॑ । अ॒ग्निः । सम् । इ॒ध्य॒ते॒ । क॒विः । गृ॒हऽप॑तिः । युवा॑ ।

ह॒व्य॒ऽवाट् । जु॒हुऽआ॑स्यः ॥६

अग्निना । अग्निः । सम् । इध्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा ।

हव्यऽवाट् । जुहुऽआस्यः ॥६

“अग्निः आहवनीयाख्यः तस्मिन् प्रक्षिप्यमाणेन “अग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह “समिध्यते सम्यक् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । "कविः मेधावी “गृहपतिः यजमानगृहस्य पालकः “युवा नित्यतरुणः हव्यवाट् हविषो वोढा "जुह्वास्यः जुहूरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः ।' पत्यावैश्वर्ये' (पा. सू. ६. २. १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युवा । ‘ यु मिश्रणे । ‘ कनिन्युवृषितक्षिराजधन्विद्युप्रतिदिवः ' (उ. सू. १. १५४) इति कनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । “वहश्च (पा. सू. ३. २. ६४) इति ण्विप्रत्ययः। णित्वादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुह्वास्यः । हूयतेऽनयेति जुहूः । ‘ हुवः श्लुवच्च' (उ. सू. २. २१८) इति क्विप् । तत्संनियोगात् दीर्घः । श्लुवद्भावात् द्विर्भावः । चुत्वजश्त्वे

। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुहूः आस्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणादेशे ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ' (पा. सू. ८. २. ४) इति आकारः स्वरितः ॥ ॥ २२ ॥

क॒विम॒ग्निमुपं स्तुहि स॒त्यधंर्माणमध्व॒रे ।

दे॒वमंमीव॒चातंनम् ॥७

क॒विम् । अ॒ग्निम् । उपं । स्तु॒हि॒ । स॒त्यऽधंर्माणम् । अ॒ध्व॒रे ।

दे॒वम् । अ॒मी॒व॒ऽचातंनम् ॥७

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणम् । अध्वरे ।

देवम् । अमीवऽचातनम् ॥७

हे स्तोतृसंघ “अध्वरे क्रतौ “अग्निम् “उप “स्तुहि उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशम् । “कविं मेधाविनं "सत्यधर्माणं सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं देवं द्योतमानम् “अमीवचातनम् अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकम् ॥ सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा । ‘ धर्मादनिच् केवलात् ' (पा. सू. ५. ४. १२४) इति अनिच् समासान्तः । अन्तःपदेन तस्य समासत्वाभिधानात् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अमीवशब्दः ‘ अम रोगे' इत्यस्मात् ‘शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः' (उ. सू. १. १५२) इति वन्प्रत्यये ईडागमे च निपातितः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘चते चदे याचने च ' इत्यस्मात् हिंसार्थात् णिजन्तात् नन्द्यादित्वात् ल्युः (पा. सू. ३. १. १३४) । योरनादेशः (पा. सू. ७. १. १)। ‘णेरनिटि' (पा. ६. ४. ५१) इति

णेर्लोपः । 'लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति धातोः अकारस्योदात्तत्वम् । न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः; 'न पदान्तद्विर्वचन (पा. सू. १. १. ५८) इत्यादिना प्रतिषेधात् । अमीवानां चातनः इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

यस्त्वामंग्ने ह॒विष्पंतिर्दू॒तं देंव सप॒र्यतिं ।

तस्यं स्म प्रावि॒ता भंव ॥८

यः । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ह॒विःऽपंतिः । दू॒तम् । दे॒व॒ । स॒प॒र्यतिं ।

तस्यं । स्म॒ । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । भ॒व॒ ॥८

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।

तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥८

हे “अग्ने “देव "यः "हविष्पतिः यजमानः देवदूतं “त्वां “सपर्यति परिचरति “तस्य यजमानस्य प्राविता "भव “स्म अवश्यं रक्षको भव ॥ हूयते इति हविः । ‘ अर्चिशुचि' (उ. सू. २. २६५) इत्यादिना इसिः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । हविषः पतिर्ह विष्पतिः । ‘ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ' (पा. सू. ८. ३. ४५) इति षत्वम् । “ पत्यावैश्वर्ये' (पा. सू. ६. २. १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपरशब्दात् ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्' (पा. सू. ३. १. २७) इति यक् । धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यर्थात् यकः कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात् ततो विहितस्य यकः आर्धधातुकत्वे सति अतो लोपः' (पा. सू. ६. ४. ४८) इति लोपः। ‘सनाद्यन्ता धातवः' (पा. सू. ३. १. ३२) इति धातुसंज्ञायां तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन् पूर्वस्य ‘ अतो गुणे' (पा. सू. ६. १.

९७) इति परपूर्वत्वम् । यकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । शपा सह एकादेशरय एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तत्वम् । तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति । यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा. सू. ८. १. ६६) इति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या ‘ यो अग्निं देववीतये । इत्येषा । ‘ अथाग्नेय्य इष्टयः' इति खण्डे सूत्रितं-’ यो अग्निं देववीतये कुवित्सु नो गविष्टये (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ।

यो अ॒ग्निं दे॒ववीं॑तये ह॒विष्माँ॑ आ॒विवा॑सति ।

तस्मैं पावक मृळय ॥९

यः । अ॒ग्निम् । दे॒वऽवीं॑तये । ह॒विष्मा॑न् । आ॒ऽविवा॑सति ।

तस्मैं । पा॒व॒क॒ । मृ॒ळ॒य॒ ॥९

यः । अग्निम् । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवासति ।

तस्मै । पावक । मृळय ॥९

हविष्मान् हविर्युक्तः "यः यजमानः देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयोगार्थम् "अग्निम् "आविवासति अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति । हे "पावक अग्ने "तस्मै "मृळय तं यजमानं सुखय । देववीतये। 'वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' इत्यस्मात् अशनार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यस्मिन् यागे स देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मान् । ' नब्विषयस्यानिसन्तस्य ' (फि. सू. २६) इति पर्युदासात् हविःशब्दोऽन्तोदात्तः । मतुपः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । आविवासति । 'वा गतिगन्धनयोः' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् आगमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् ।

आह्वानेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघण्टौ (नि.३.५.१०) पठितः। द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वः। ' सन्यतः '(पा. सू. ७.४.७९) इति इत्वम् । 'नित्यादिर्नित्यम् (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तत्वम् । तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति 'यद्वृत्तान्नित्यम् ' (पा. सू. ८, १. ६६) इति प्रतिषेधात् । 'तिङि चोदात्तवति' (पा. सू. ८. १, ७१) इति आङो निघातः । 'सह सुपा' (पा. सू. २. १. ४) इत्यत्र सहेति योगविभागात् आङस्तिङासह समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. २. १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्मै । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पा. म. १. ४. ३२. १) इति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टौ अग्नेः पावकस्यानुवाक्या ' स नः पावक दीदिवः' इति । ' पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टाः' इति

खण्डे सूत्रितं- स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा' (आश्व. श्रौ. २. १) इति ।।

स नंः पावक दीदि॒वोऽग्नें दे॒वाँ इ॒हा वंह ।

उपं य॒ज्ञं ह॒विश्चं नः ॥१०

सः । न॒ः । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒ऽव॒ः । अग्नें । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ ।

उपं । य॒ज्ञम् । ह॒विः । च॒ । न॒ः ॥१०

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह ।

उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥१०

हे "दीदिवः दीप्यमान “पावक शोधक “अग्ने “सः त्वं “नः अस्मदर्थम् “इह देवयजनदेशे "देवान् “आ “वह । ततः “नः अस्मदीयं यज्ञं तत्रत्यं "हविश्च “उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ दीदिवः । ‘ दिवु क्रीडादौ । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' (पा. सू. ३. ४. ६) इति वर्तमाने लिट् । क्वसुः ।। द्विर्भावो हलादिशेषः । ‘ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ' (पा. सू. ६. १. ७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्। ‘वस्वेकाजाद्धसाम् ' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमात वसोः इट्प्रतिषेधः । लोपो व्योर्वलि ' (पा. सू. ६. १. ६६) इति वकारलोपः । संबुद्धौ । उगिदचां° ' (पा. सू. ७. १. ७०) इत्यादिना नुम् । हल्या सदिलोपः संयोगान्तलोपः । ‘ मतुवसोः' इति रुत्वम् । विसर्गः । अग्ने । पादादित्वात् न निघातः । देवाँ इहेत्यत्र ‘ दीर्घादटि समानपादे ' (पा. सू. ८. ३. ९) इति रुत्वम् । अतोऽटि नित्यम्' इति आकारस्यानुनासिकः । ‘ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि (पा. सू. ८. ३. १७) इति

रोर्यकारः। ‘ लोपः शाकल्यस्य ' (पा. सू. ८. ३. १९) इति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वात् आद्गुणो न भवति । इह । इदमो हः' (पा. सू. ५. ३. ११) इति सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः । इदम इश्' (पा. सू. ५. ३. ३)। तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' (पा. सू. २. ४. ७१) इति सप्तम्या लुक् । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ' (पा. सू. १. १. ३८) इत्यव्ययसंज्ञायाम् अव्ययादाप्सुपः ' (पा. सू. २. ४. ८२) इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

स न॒ः स्तवांन॒ आ भंर गाय॒त्रेण॒ नवींयसा ।

र॒यिं वी॒रवंती॒मिषंम् ॥११

सः । न॒ः । स्तवांनः । आ । भ॒र॒ । गा॒य॒त्रेणं । नवींयसा ।

र॒यिम् । वी॒रऽवंतीम् । इषंम् ॥११

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा ।

रयिम् । वीरऽवतीम् । इषम् ॥११

हे अग्ने "नवीयसा नवतरेण पूर्वकैरप्यसंपादितेन “गायत्रेण गायत्रीच्छन्दस्केनानेन सूक्तेन “स्तवानः स्तूयमानः “सः त्वं “नः अस्मदर्थं “रयिं धनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्ताम् “इषम् अन्नं च “आ “भर संपादय ॥ स्तवानः । ‘ष्टुञ् स्तुतौ । ‘ धात्वादेः षः सः । ‘ स्वरितञितः०' (पा. सू. १. ३. ७२) इत्यात्मनेपदम् । लटः शानच् । कर्तरि शप् । 'बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २. ४. ७३) इति लुगभावः । गुणावादेशौ । ‘ आने मुक्' (पा. सू. ७. २.८२) इति मुक् न भवति, ‘ अनित्यमागमशासनम् ' (परिभा. ९६) इत्यागमानुशासनस्य अनित्यत्वात् । शपः

पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शानचश्चित्वादन्तोदात्तस्य अदुपदेशात् शपः परत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । भर । ‘ हृग्रहोर्भश्छन्दसि ' (पा. सू. ८. २. ३२. १) इति भत्वम् । गायत्रेण । गायत्र्याः संबन्धि गायत्रम् । तस्येदम् ' (पा. सू. ४. ३. १२०) इति अणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा । नवशब्दात् आतिशायनिकः ईयसुन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । वीरवतीम् । मतुब्ङीपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥

अग्ने॑ शु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ विश्वा॑भिर्दे॒वहू॑तिभिः ।

इ॒मं स्तोमं॑ जुषस्व नः ॥१२

अग्ने॑ । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । विश्वा॑भिः । दे॒वहू॑तिऽभिः ।

इ॒मम् । स्तोमं॑म् । जु॒ष॒स्व॒ । न॒ः ॥१२

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिऽभिः ।

इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । नः ॥१२

हे “अग्ने “शुक्रेण “शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या “विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं “नः अस्मदीयम् “इमं “स्तोमं स्तोत्रविशेषं “जुषस्व सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विशेः क्वनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । देवानां हूतय आह्वानान्यासु स्तुतिष्विति देवहूतयः स्तुतयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः। ‘ अर्तिस्तुसु° ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २३ ॥

टिप्पणी

मेधातिथ्योपरि पौराणिकीयाः संदर्भाः

मेधातिथ्योपरि टिप्पणी

अग्न्युपरि पौराणिकाः संदर्भाः

अग्न्युपरि वैदिकाः संदर्भाः एवं टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३

दे. आप्री सूक्तं, अग्निरूपा देवताः = (१ इध्मः समिद्धोऽग्निर्वा, २ तनूनपात्, ३ नराशंसः, ४ इळः, ५ बर्हिः, ६ देवीर्द्वारः, ७ उषासानक्ता, ८ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, ९ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यः, १० त्वष्टा, ११ वनस्पतिः, १२ स्वाहाकृतयः ।गायत्री ।

प्रयाज प्रैषाः

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते ।

होतः पावक यक्षि च ॥१॥

मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।

अद्या कृणुहि वीतये ॥२॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये ।

मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥३॥

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह ।

असि होता मनुर्हितः ॥४॥

स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः ।

यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥५॥

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः ।

अद्या नूनं च यष्टवे ॥६॥

नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उप ह्वये ।

इदं नो बर्हिरासदे ॥७॥

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥८॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ।

बर्हिः सीदन्त्वस्रिधः ॥९॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥१०॥

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः ।

प्र दातुरस्तु चेतनम् ॥११॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे ।

तत्र देवाँ उप ह्वये ॥१२॥

सायणभाष्यम्

“ सुसमिद्धः' इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्रीसूक्तम् । तस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । गायत्रं छन्दः । प्रत्यूचं प्रतीयमानाः समिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा च अनुक्रमणिकायाम् ऋक्संख्यामृर्षिं छन्दश्च अनुवृत्तिबलात् सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः - सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपान्नराशंस इळो बर्हिर्देवीर्द्वार उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्यृचं देवता एतदाप्रीसूक्तम्' इति । विनियोगस्तु - पशौ ‘ सुसमिद्धो न आ वह ' इति काण्वमाप्रीसूक्तम् । ‘ एकादश प्रयाजाः' इति खण्डे सूत्रितं - समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा ' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति ॥

सुसंमिद्धो न॒ आ वंह दे॒वाँ अंग्ने ह॒विष्मंते ।

होतं॑ः पावक॒ यक्षिं च ॥१

सुऽसंमिद्धः । न॒ः । आ । व॒ह॒ । दे॒वान् । अ॒ग्ने॒ । ह॒विष्मंते ।

होत॒रितिं । पा॒व॒क॒ । यक्षिं । च॒ ॥१

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते ।

होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥१

हे “अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं “नः अस्मदीयाय “हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं “देवान् “आ “वह । हे “पावक शोधक “होतः होमनिष्पादकाग्ने "यक्षि “च यज च ॥ सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात् प्रादिसमासः । शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु • विशेषणं

विशेष्येण बहुलम् ' (पा. सू. २. १. ५७) इति समिद्धपदेन कर्मधारयसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । ‘ कर्मधारयेऽनिष्ठा' (पा. सू. ६. २. ४६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात् प्रादिसमासे ‘ गतिरनन्तरः ' (पा. सू. ६. २. ४९) इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने। पूर्ववत् रुत्वानुनासिके । हविष्मते । हविरस्यास्तीति मतुप् । ' तसौ मत्वर्थे ' (पा. सू. १. ४. १९) इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात् न रुत्वम् । होतःपावकशब्दयोः आमन्त्रितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावाभावात् न तन्निबन्धनम् ऐकस्वर्यम् । न च द्वितीयस्य आमन्त्रितस्य आष्टमिकनिघातेन ऐकस्वर्यम्; ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' (पा. सू. ८. १. ७२) इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्वेन पदात् परत्वाभावात् पादादित्वाच्च।

परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेव अविद्यमानवत्त्वम् । अत एव अविद्यमानवत्त्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावः इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यम् । अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वात् होतरिति विशेष्यम् । तच्च सामान्यवचनमिति ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे (पा. सू. ८. १.७३) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वात् अपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्य आष्टमिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि । यजेर्लोटः सिपि ‘ बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वम् । षढोः कः सि (पा. सू. ८. २. ४१) इति कत्वम् । सेर्हिरादेशः छान्दसत्वात् न भवति । सिपः पित्त्वेन अनुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङतिङः' इति निघातः, पूर्वस्य पावक इति आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् । अत एव

तस्य अव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यात् इति चेत्, न । यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेन अविद्यमानवत्त्वात् । ननु ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' इति तस्य निषिद्धम् अविद्यमानवत्त्वम् । न च पावकपदस्य अविद्यमानवत्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वात् अविद्यमानवत् स्यात् । होतःपदकार्यम् अविद्यमानवत्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वात् विद्यमानवदेव इति भवत्येव होतरित्यस्य अविद्यमानवत्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात् तदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यम् । अत्र यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वात् 'चादिषु च । (पा. सू. ८. १. ५८) इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ।

मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।

अ॒द्या कृ॑णुहि वी॒तये॑ ॥२

मधु॑ऽमन्तम् । त॒नू॒ऽन॒पा॒त् । य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । न॒ः । क॒वे॒ ।

अ॒द्य । कृ॒णु॒हि॒ । वी॒तये॑ ॥२

मधुऽमन्तम् । तनूऽनपात् । यज्ञम् । देवेषु । नः । कवे ।

अद्य । कृणुहि । वीतये ॥२

हे "कवे मेधाविन् अग्ने "तनूनपात् एतन्नामकस्त्वम् "अद्य अस्मिन् दिने "नः अस्मदीयं "मधुमन्तं रसवन्तं "यज्ञं हविः "वीतये भक्षणार्थं "देवेषु "कृणुहि कुरु प्रापय इत्यर्थः ॥ मधुमन्तम् । फलेपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च ' (उ. सू. १. १८) इति मन्यतेः उप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः। ' नित्' इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमन्त्रितनिघातः । अद्य । ' सद्यः परुत्° ' (पा. सू. ५. ३. २२) इत्यादिना अस्मिन् काले इत्यर्थे

द्यप्रत्ययान्तो निपातितः ।। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ' (पा. सू. १. १. ३८) इति अव्ययत्वात् ‘ अव्ययादाप्सुपः ' (पा. सू. २. ४. ८२) इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायाम् ‘ अन्येषामपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घत्वम् । कृणुहि । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोः ' (पा. सू. ७, १. ५८) इति नुम् । लोटः सेर्हिरादेशः । ‘ धिन्विकृण्व्योर च ' (पा.सू. ३. १. ८०) इति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः; तत्संनियोगेने वकारस्य अकारः । तस्य ‘ अतो लोपः ' (पा. सू. ६. ४. ४८) इति लोपः। तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणो न भवति । ‘ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ' (पा. सू. ६. ४. १०६) इति हेर्लुक् न भवति, “ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वावचनम् ' (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति वचनात् । ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः । वीतये । मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ' (पा. सू. ३. ३. ९६) इति क्तिन् उदात्तः ॥

नरा॒शंसं॑मि॒ह प्रि॒यम॒स्मिन्य॒ज्ञ उप॑ ह्वये ।

मधु॑जिह्वं हवि॒ष्कृतं॑म् ॥३

नरा॒शंसं॑म् । इ॒ह । प्रि॒यम् । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उप॑ । ह्व॒ये॒ ।

मधु॑ऽजिह्वम् । ह॒वि॒:ऽकृतं॑म् ॥३

नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये ।

मधुऽजिह्वम् । हविःऽकृतम् ॥३

“इह देवयजनदेशे “अस्मिन् प्रवर्तमाने “यज्ञे नराशंसम् एतन्नामकमग्निम् “उप “ह्वये आह्वयामि। कीदृशम् । “प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं “मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा। “हविष्कृतं हविषो निष्पादकम् ॥ नरशब्दो ‘नॄ नये' इत्यस्मात् अबन्तः ।

प्रत्ययस्य पित्त्वात् धातुस्वर एव शिष्यते ।
शंसन्त्यस्मिन्निति शंसः । ‘ हलश्च ' (पा. सू. ३. ३. १२१)
इत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंसः इति समासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते • उभे वनस्पत्यादिषु
युगपत् ' (पा. सू. ६. २. १४०) इति पूर्वोत्तरपदे
प्रकृतिस्वरे भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठात्
नरशब्दस्य दीर्घत्वम् । इह । ‘ इदमो हः ' (पा. सू. ५. ३.
११) इति हप्रत्ययः । इदम इश् ' (पा. सू. ५. ३. ३) इति
इशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् । प्रीणातीति प्रियः । ‘
इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (पा. सू. ३. १. १३५) इति कः ।
प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । ऊडिदम्' इत्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । ह्वये । निघातः । मधुजिह्वम् ।
मधुशब्दस्याद्युदात्तत्वमुक्तम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतम् ।
हविष्करोतीति हविष्कृत् । क्विपि हस्वस्य तुक् । ‘नित्यं

समासेऽनुत्तरपदस्थस्य (पा. सू. ८. ३. ४५) इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्नें सु॒खतं॑मे॒ रथें दे॒वाँ ईं॑ळि॒त आ वं॑ह ।

असि॒ होता॒ मनुं॑र्हितः ॥४

अग्नें । सु॒खऽतं॑मे । रथें । दे॒वान् । ई॒ळि॒तः । आ । व॒ह॒ ।

असिं । होतां । मनुः॑ऽहितः ॥४

अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह ।

असि । होता । मनुःऽहितः ॥४

इट्शब्दाभिधेय हे “अग्ने “ईळितः अस्माभिः स्तुतः सन् “सुखतमे अतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चित् “रथे "देवान्

स्थापयित्वा कर्मभूमौ “आ “वह । इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुम् ईळित इति विशेषणम् । “मनुर्हितः मनुना मन्त्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं “होता देवानामाह्वाता “असि ॥ सुखतमे । सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप् । तस्य ‘ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः' (पा. सू. ५. २. ९४. ३) इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वरः । रथे । ‘ रमु क्रीडायाम् । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । ‘ हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ' (उ. सू. २. १५९) इति क्थन्। ‘ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' (पा. सू. ७. २ १०) इति इट्प्रतिषेधः । ‘ अनुदात्तोपदेश° '(पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकारलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईळितः। ‘ ईड स्तुतौ । ‘निष्ठा' (पा. सू. ३. २. १०२) इति क्तः । इडागमः । तस्य ‘ आगमा अनुदात्ताः । (पा. म.३.१.३.७) इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवान् इति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे'

(पा. सू. ८. ३. ९) इति रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्' (पा. सू. ८. ३. ३) इति आकारस्य अनुनासिकभावः । ' भोभगो° ' (पा. सू. ८. ३. १७) इत्यादिना रोर्यत्वम् । तस्य ' लोपः शाकल्यस्य' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लोपः। तस्यासिद्धत्वात् " आद्गुणः' न भवति । आ। निपातत्वादाद्युदात्तः । असि । ' अस भुवि' । लटः सिप् । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुक् । ' तासस्त्योर्लोपः' (पा. सू. ७. ४. ५०) इति सकारस्य लोपः। होता । ताच्छील्ये तृन्। सौ ' ऋदुशन ' (पा. सू. ७. १. ९४) इत्यादिना अनङ् । ङित्त्वादन्तादेशः । ' अप्तृन्' (पा. सू. ६. ४. ११) इत्यादिना उपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोपनलोपौ । नित्त्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः । मन्यते इति मनुः ।. ' मन ज्ञाने'। शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च ' (उ. सू. १. १०) इति उप्रत्ययः । तत्र 'नित्' इत्यनुवृत्तेः नित्त्वादाद्युदात्तः । हितः । दधातेः निष्ठा' इति कर्मणि क्तः

। दधातेर्हिः' (पा. सू. ७. ४. ४२) इति हिरादेशः । मनुना हितः इति समासे तृतीयायाः स्थाने ‘सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना सु इति आदेशः । तस्य रुत्वम् । लुगभावश्छान्दसः। तृतीया कर्मणि' (पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स्तृ॒णी॒त ब॒र्हिरा॑नु॒षग्घृ॒तपृ॑ष्ठं मनीषिणः ।

यत्रा॒मृत॑स्य॒ चक्ष॑णम् ॥५

स्तृ॒णी॒त । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । घृ॒तऽपृ॑ष्ठम् । म॒नी॒षि॒णः॒ ।

यत्र॑ । अ॒मृत॑स्य । चक्ष॑णम् ॥५

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतऽपृष्ठम् । मनीषिणः ।

यत्र । अमृतस्य । चक्षणम् ॥५

हे “मनीषिणः बुद्धिमन्त ऋत्विजः “बर्हिः दर्भं "स्तृणीत वेदेरुपरि आच्छादयत । अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूच्यते । कीदृशं बर्हिरास्तरणीयम् । “आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परं संबद्धं “घृतपृष्ठं घृतपूर्णानां स्रुचां बर्हिषि आसादितत्वात् घृतं पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिषः तत् घृतपृष्ठम् । “यत्र यस्मिन् बर्हिषि “अमृतस्य अमृतसमानस्य घृतस्य “चक्षणं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्य अग्नेर्दर्शनं भवति तद्बर्हिः स्तृणीत इति पूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत । ‘स्तृञ् आच्छादने'। लोण्मध्यमपुरुषस्य बहुवचनम् । ‘लोटो लङ्वत्' (पा. सू. ३. ४. ८५)। ‘तस्थस्थमिपाम्° ! (पा. सू. ३. ४. १०१) इति थस्य तादेशः । ‘क्र्यादिभ्यः श्ना'। ‘ ई हल्यघोः ' (पा. सू. ६. ४. ११३) इति ईत्वम् । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ' (पा. सू. ८.४.१.१) इति णत्वम् । प्वादीनां ह्रस्वः' (पा. सू. ७. ३. ८०) इति धातोर्ह्रस्वत्वम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः । अतः

तिङ एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः । ‘ बृंहेर्नलोपश्च' (उ. सू. २. २६६) इति इस्प्रत्ययनलोपौ । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । आ समन्तात् अनुषजति इति आनुषक् । ‘षञ्ज सङ्गे'। ‘ धात्वादेः षः सः'।‘क्विप् च ' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्विप्। “अनिदिताम्' (पा. सू. ६. ४. २४) इति लोपः । आङन्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । ‘ उपसर्गात्सुनोति । इत्यादिना षत्वम् । घृतपृष्ठम् । घृ क्षरणदीप्त्योः '। निष्ठा ' (पा. सू. ३. २. १०२) इति क्तः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठम् अस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषिणः । आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणम् अस्मिन्निति अमृतम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नञो जरमरमित्रमृताः' (पा. सू. ६. २. ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणम् । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'। वागभिव्यक्तिवाची धातुः इह

अभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति ।' ल्युट् च ' (पा. सू. ३. ३. ११५) इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्य आर्धधातुकत्वात् ' चक्षिङः ख्याञ्' (पा. सू. २. ४. ५४) इति ख्याञादेशे प्राप्ते “ असनयोश्च ' (पा. सू. २. ४. ५४. १०) इति प्रतिषेधः ॥

वि श्रंयन्तामृता॒वृधो॒ द्वारों दे॒वीरंस॒श्चतंः ।

अ॒द्या नू॒नं च॒ यष्टंवे ॥६

वि । श्र॒य॒न्ता॒म् । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । द्वारः॑ । दे॒वीः । अ॒स॒श्चतः॑ ।

अ॒द्य । नू॒नम् । च॒ । यष्टंवे ॥६

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ।

अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥६

“द्वारः यज्ञशालाद्वाराणि "वि "श्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन विव्रियन्ताम् । कीदृश्यः । “ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्र्यः "देवीः द्योतमानाः "असश्चतः असश्चन्त्यः उद्घाटनेन प्रवेष्टृपुरुषसङ्गरहिताः । यद्वा । असश्चतः प्रवेष्टृपुरुषरहितान् यज्ञगृहान् तत्पुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतसंज्ञिका अग्निविशेषमूर्तयः वि श्रयन्तां विशेषेण सेवन्ताम् । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । “अद्य अस्मिन् दिने "नूनम् अवश्यं “यष्टवे यष्टुम् । चकारात् दिनान्तरेष्वपि इति द्रष्टव्यम् ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्धयन्तीत्यर्थे वृधेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘क्विप् च ' इति क्विप् । उपपदसमासः । ‘ अन्येषामपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वृधिः धातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । ‘ वा छन्दसि ' (पा. सू. ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । देवशब्दात् पचाद्यजन्तात्

‘पुंयोगादाख्यायाम्' (पा. सू. ४. १. ४८) इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सह ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तः । असश्चतः । ग्लुञ्चु षस्ज गतौ'। जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । द्वाराभावे न विद्यन्ते सश्चन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तान् असश्चतः । अद्य । ‘ सद्यःपरुत्' (पा. सू. ५. ३. २२) इत्यादिना द्यप्रत्ययान्तो निपातितः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इति अव्ययसंज्ञकत्वात् परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । संहितायाम् ‘ अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम् । नूनम् । एवमादीनामन्तः ' (फि. सू. ८२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे। यजेः 'तुमर्थे सेसेन् ' (पा. सू. ३. ४. ९) इत्यादिना तवेन्प्रत्ययः । व्रश्चादिना षत्वम्। नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २४ ॥

नक्तो॒षासा॑ सु॒पेश॑सा॒स्मिन्य॒ज्ञ उप॑ ह्वये ।

इ॒दं नो॑ ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥७

नक्तो॒षसा॑ । सु॒ऽपेश॑सा । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उप॑ । ह्व॒ये॒ ।

इ॒दम् । न॒ः । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥७

नक्तोषसा । सुऽपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये ।

इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥७

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्यते । “नकोषासा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्ती “अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञकर्मणि "उप "ह्वये आह्वयामि। किमर्थम् । “नः अस्मदीयम् “इदं वेद्यामास्तीर्णं "बर्हिः दर्भस् "आसदे आसत्तुं प्राप्तुम् ।

कीदृश्यौ । "सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं च उषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयाद्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्' ' (पा. सू. ७. १. ३९) इति आकारः । मलोप उपधादीर्घश्छान्दसौ ।' देवताद्वन्द्वे च' (पा. सू. ६. २. १४१) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । सुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते । पूर्ववत् आकारः । पेशःशब्दो नब्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य अपवादत्वेन 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' (पा. सू. ६. २. ११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मिन् ।' ऊडिदम् ' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'। ' धात्वादेः षः सः । आङ्पूर्वात् अस्मात् संपदादिभ्यो भावे क्विप् (पा. सू. ३. ३. १०८. ९) । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ता सुं॒जि॒ह्वा उपं ह्वये॒ होतां॑रा॒ दैव्यां क॒वी ।

य॒ज्ञं नों यक्षताम॒मिम् ॥८

ता । सु॒ऽजि॒ह्वौ । उपं । ह्व॒ये॒ । होतां॑रा । दैव्यां । क॒वी इतिं ।

य॒ज्ञम् । न॒ः । य॒क्ष॒ता॒म् । इ॒मम् ॥८

ता । सुऽजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥८

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात् प्रसिद्धार्थवाची । “ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी “उप "हृये आह्वयामि । “नः अस्मदीयम् “इमं “यज्ञं "यक्षतां तौ उभौ यजताम्

अनुतिष्ठताम् । कीदृशौ । “सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वा इत्यर्थः । "होतारा होमनिष्पादकौ “दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धनौ । अत एव इमौ अग्नी दैव्यहोतृनामकौ "कवी मेधाविनौ ॥ तो तौ । द्वितीया द्विवचनस्य ‘सुपां सुलुक्' इति आकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः। सुजिह्वौ । शोभना जिह्वा ययोस्तौ ।' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् एकादेशस्वरः । संहितायाम् आवादेशः । वस्य लोपः शाकल्यस्य ' (पा. सू ८. ३. १९) इति लोपः। होतारा। जुहोतेस्तृन् । द्विवचने ‘ ऋतो ङि ' (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणः । अप्तृन् इति उपधादीर्घः । पूर्ववत् आकारः । नित्त्वादाद्युदात्तः । दैव्या । देवानामिमौ । ‘देवाद्यञञौ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति यज् । ‘ यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति अकारलोपः । ‘ नित्यादिर्नित्यम्' (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तः । पूर्ववत् आकारः । यक्षतां यजताम् । लोटि शपि परतः •

सिब्बहुलं लेटि' (पा. सू. ३. १. ३४) इति बहुलग्रहणात् सिप् । कुत्वचर्त्वषत्वानि ।

इळा॒ सर॑स्वती म॒ही ति॒स्रो दे॒वीर्म॑यो॒भुव॑ः ।

ब॒र्हिः सीद॑न्त्व॒स्रिध॑ः ॥९

इळा॑ । सर॑स्वती । म॒ही । ति॒स्रः । दे॒वीः । म॒य॒ःऽभुवः॑ ।

ब॒र्हिः । सी॒द॒न्तु॒ । अ॒स्रिधः॑ ॥९

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः ।

बर्हिः । सीदन्तु । अस्रिधः ॥९

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे; अन्येषु आप्रीसूक्तेषु सदृशेषु इळा सरस्वती भारती इति

आम्नातत्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयः “तिस्रः "देवीः दीप्यमानाः “बर्हिः वेद्यामास्तीर्ण “सीदन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृश्यः । “मयोभुवः सुखोत्पादिकाः “अस्रिधः शोषेण क्षयेण वा रहिताः ॥ इळा । ‘ ईड स्तुतौ । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । क्विप् । धातुस्वरः । ‘टापं चापि हलन्तानां यथा वाचा दिशा निशा ' (कौ. २. ४. ८२) इति टाप् । सरस्वती । सरः असुनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधत्वात् वत्वम् । तसौ मत्वर्थे ' (पा. सू. १. ४. १९) इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात् रुत्वाद्यभावः । ‘ उगितश्च ' (पा. सू. ६. ३. ४५) इति ङीप् । मतुब्ङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ। मही । महतीशब्दे तकारलोपः छान्दसः । “यस्येति च' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति अकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । तिस्रः । त्रिशब्दात् जसि • त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ' (पा. सू. ७. ३. ९९) इति तिस्रादेशः । अचि र ऋतः ' (पा. सू. ७. २. १००) इति रेफादेशः । ‘ तिसृभ्यो जसः ' (

पा. सू. ६. १. १६६) इति जस उदात्तत्वम् । देवीः ।
देवानां पत्न्यो देव्यः । ‘ पुंयोगादाख्यायाम् ' (पा. सू. ४.
१. ४८) इति ङीष् । ' यस्येति च ' इति अकारलोपः ।
प्रत्ययस्वरेण ङीष उदात्तत्वम् । जसि “ दीर्घाज्जसि च '
(पा. सू. ६. १. १०५) इति निषिद्धं दीर्घत्वं ' वा छन्दसि ' (
पा. सू. ६. १. १०६) इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः । ‘
मीञ् हिंसायाम् ' । हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः ।
तद्भावयन्तीति मयोभुवः । अन्तर्भावितण्यर्थात् भुवः
क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हिः । बृंहेर्नलोपश्च'
(उ. सू. २. २६६) इति इसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
सीदन्तु ।' षद्लृ विशरणादौ ।' पाघ्रा' (पा. सू. ७. ३.७८)
इत्यादिना सीदादेशः । अस्रिधः । स्रिधेः हिँसार्थस्य
शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः
। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ‘नञ्सुभ्याम् '
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोनुवाक्या ‘ इह त्वष्टारमग्रियम्' इति । ‘ शं युवाकाय संप्रेषितः' इति खण्डे सूत्रितं - ‘ सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इह त्वष्टारमग्रियम्' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥

इ॒ह त्वष्टा॑रमग्रि॒यं वि॒श्वरू॑प॒मुपं॑ ह्वये ।

अ॒स्माकं॑मस्तु॒ केव॑लः ॥१०

इ॒ह । त्वष्टा॑रम् । अ॒ग्रि॒यम् । वि॒श्वऽरू॑पम् । उप॑ । ह्व॒ये॒ ।

अ॒स्माकं॑म् । अ॒स्तु॒ । केव॑लः ॥१०

इह । त्वष्टारम् । अग्रियम् । विश्वऽरूपम् । उप । ह्वये ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥१०

“त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निम् इह कर्मणि "उप "ह्वये ।
कीदृशम् । "अग्रियं श्रेष्ठं “विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतम् ।
सः “अस्माकं "केवलः असाधारणः “अस्तु ।
इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥
त्वष्टारम् ।' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' । तृन्।
स्वरतिसूतिसूयतिधूनूदितो वा ' (पा. सू. " ७. २.४४) इति
इडभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ' (पा. सू. ८. २. २९
) इति ककोरलोपः । ष्टुत्वम् । द्वितीयैकवचने ‘ ऋतो
ङिसर्वनामस्थानयोः ' (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणे ‘
अप्तृन्' (पा. सू. ६. ४. ११) इत्यादिना उपधाया दीर्घः ।
तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अग्रियम् । ‘ अग्रात् ' (पा. सू.
४. ४. ११६) इत्यनुवृत्तौ ‘ घच्छौ च ' (पा. सू. ४. ४.
११७) इति घच् ।' आयनेयी' ' (पा. सू. ७. १. २)
इत्यादिना घकारस्य इयादेशः । ‘ यस्य ' (पा. सू. ६. ४.
१४८) इति लोपः । ‘ आयनादिषूपदेशिवद्वचनं
स्वरसिद्ध्यर्थम् ' (पा. सू. ७. १. २. १) इति

उपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्
घचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपम् ।। विश्वानि
रूपाणि त्वष्टुत्पन्नत्वेन यस्य । ‘ त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां
रूपकृत्' (तै. सं. ६. १. ८. ५) इति श्रुतेः ।
विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' (पा.सू. ६. २. १०६) इति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकम् । असु क्षेपणे '।
‘युष्यसिभ्यां मदिक्' (उ. सू. १. १३६) ।
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । षष्ठीबहुवचनम् आम् । अत्र
परमपि ‘ योऽचि' (पा. सू. ७. २. ८९) इति यत्वं बाधित्वा
नित्यत्वात् प्रतिपदविधित्वाच्च आम आकमादेशे (पा. सू.
७. १. ३३) कृते ' अनादेशे ' (पा. सू. ७. २. ८६) इति
निषेधेन यत्वाभावात् ' शेषे लोपः ' (पा. सू. ७. २. ९०)
इति दकारलोपे अकारान्तत्वेन पश्चात् प्राप्तस्यापिं सुटः (
पा. सू. ७. १. ५२) साम इति निर्देशे स्थानिन्यन्तर्भावेन

निवृत्तिः । एवमर्थ एव हि साम इति ससुट्कनिर्देशः ।।
केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

अवं सृजा वनस्पत॒े देवं द॒ेवेभ्यों ह॒विः ।

प्र द॒ातुरंस्त॒ु चेतंनम् ॥११

अवं । स॒ृज॒ । व॒न॒स्प॒त॒े । देवं । द॒ेवेभ्यः॑ । ह॒विः ।

प्र । द॒ातुः । अ॒स्त॒ु । चेतंनम् ॥११

अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः ।

प्र । दातुः । अस्तु । चेतनम् ॥११

हे वनस्पते एतन्नामकाग्ने “देव हविर्भुग्भ्यः "देवेभ्यः
अस्मदीयं “हविः “अव “सृज समर्पय इत्यर्थः । “प्र “दातुः

यजमानस्य “चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादात् “अस्तु ॥ वनस्पते । आमन्त्रितनिघातः । देव । पादादित्वात् न निघातः । षाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हविः । इसः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेः तृच् । चितः' इत्यन्तोदात्तः । ङसि ‘ ऋत उत्' (पा. सू. ६. १. १११) इति उत्वम् एकादेशो रपरत्वं च । ‘ रात्सस्य ' (पा. सू. ८. २. २४) इति सलोपः । एकादेशस्वरेण उकार उदात्तः । चेतनम्। 'चिती संज्ञाने' । करणे ल्युट् । योरनादेशः लघूपधगुणः । लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

स्वाहा॑ य॒ज्ञं कृ॑णोत॒नेन्द्रा॑य॒ यज्व॑नो गृ॒हे ।

तत्र॑ दे॒वाँ उप॑ ह्वये ॥१२

स्वाहा॑ । य॒ज्ञम् । कृ॒णो॒त॒न॒ । इन्द्रा॑य । यज्व॑नः । गृ॒हे ।

तत्रं । दे॒वान् । उपं । ह्व॒ये॒ ॥१२

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ।

तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥१२

स्वाहाशब्दो हविष्प्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति । तदग्निसंपादितं “यज्ञम् “इन्द्राय इन्द्रतुष्ट्यर्थं “यज्वनः यजमानस्य “गृहे ऋत्विजः “कृणोतन कुरुत । “तत्र यज्ञे “देवान् “उप “ह्वये ॥ कृणोतन ।' कृवि हिंसाकरणयोश्च'। इदित्त्वात् नुम् । लोण्मध्यमबहुवचनस्य ‘तस्थस्थमिपाम् । (पा. सू. ३. ४. १०१) इति तादेशः। ‘तप्तनप्तनथनाश्च' (पा. सू. ७. १. ४५) इति तनबादेशः । शपि प्राप्ते ‘धिन्विकृण्व्योर च ' (पा. सू. ३. १. ८०) इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । तस्य ‘ अतो लोपः' (पा. सू. ६. ४. ४८) इति लोपः । तस्य ‘ अचः परस्मिन् । (पा. सू. १. १. ५७) इति

स्थानिवद्भावात् ऋकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पित्त्वेन अङित्त्वात् उकारस्य गुणः । इन्द्राय। ‘ ऋज्रेन्द्र ' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । यज्वनः । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । ‘सुयजोर्ङ्वनिप् ' (पा. सू. ३. २. १०३)। ङसि भसंज्ञायाम् अल्लोपे प्राप्ते ‘ न संयोगाद्वमन्तात् ' (पा. सू. ६. ४. १३७) इति निषेधः । वनिपः पित्त्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे ।' ग्रह उपादाने '। गेहे कः ' (पा. सू. ३. १. १४४) इति कप्रत्ययः । ‘ ग्रहिज्या ' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । तत्र । त्रल् । ' लिति ' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ‘ देवाँ उप ' इत्यत्र संहितायां दीर्घादटि• ' (पा. सू. ८. ३.९) इति नकारस्य रत्वम् । आतोऽटि नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ३) इति आकारस्य अनुनासिकादेशः । ‘ भोभगो' ' (पा. सू. ८. ३. १७) इति

यत्वम् । तस्य लोपः शाकल्यस्य ' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लोपः ॥ ॥ २५ ॥

टिप्पणी

द्र. तैत्तिरीयसंहिता २.६.१.१

According to Sayana (RV I.13), there are 12 āprī sukta. Of the ten āprī sukta, Ṛgveda commented by Gargya Narayana, RV I.13 and I.142 invoke Narāśaṁsa and Tanūnapāt manifestations of Agni. RV I.188, III.4, IX.5 and X.110 invoke only Tanūnapāt manifestation. RV II.3, V.5, VII.2 and

X.70 invoke only Narāśaṁsa manifestation.

इध्मः

ध्मा प्रपूरणशब्दो य इध्मा नाम प्रकीर्त्यते ।
पूरितस्यागतिर्येन तेनेध्मस्त्वं भविष्यसि ।।
वराहपुराणम् १८.२६ ।। ध्मा शब्दस्य विनियोजनं प्रायः अयसः ध्मानाय एव भवति। किन्तु अत्र प्रपूरणे अस्ति। यथा उल्लिखितमस्ति, इध्मस्य उन्नतं रूपं समित् अस्ति। समित् अर्थात् समिति, सममिति। अस्मिन् जगते सममितेः ह्रासं अस्ति, येन कारणेन सममितेः प्रपूरणाय वयं भोजनं कुर्वामः। सममितेः आधुनिकं व्याख्या श्री गोवान कृतमस्ति। विष्णु पुराणस्य १.८.१९ कथनमस्ति - लक्ष्मी इध्मा, विष्णुः कुशः। कुशोपरि टिप्पणी

१.१३.१० इह त्वष्टारग्रियम् इति

त्वष्टा उपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१.	१.५१.	१.८१.	१.१११.	१.१४१.	१.१७१.
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३.	१.५३.	१.८३.	१.११३.	१.१४३.	१.१७३.
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४

← सूक्तं १.१३

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१४

मेधातिथिः काण्वः।

सूक्तं १.१५ →

दे. विश्वे देवाः (विश्वैर्देवैः सहितोऽग्निः), ३ इन्द्रवायुबृहस्पतिमित्राग्निपूषभगादित्यमरुद्गणाः, १० विश्वदेवाग्नीन्द्रवायुमित्रधामानि, ११ अग्निः। गायत्री

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये ।

देवेभिर्याहि यक्षि च ॥१॥

आ त्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः ।

देवेभिरग्न आ गहि ॥२॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् ।

आदित्यान्मारुतं गणम् ॥३॥

प्र वो भ्रियन्त इन्दवो मत्सरा मादयिष्णवः ।

द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ॥४॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः ।

हविष्मन्तो अरंकृतः ॥५॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः ।

आ देवान्सोमपीतये ॥६॥

तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि ।

मध्वः सुजिह्व पायय ॥७॥

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबन्तु जिह्वया ।

मधोरग्ने वषट्कृति ॥८॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः ।

विप्रो होतेह वक्षति ॥९॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना ।

पिबा मित्रस्य धामभिः ॥१०॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि ।

सेमं नो अध्वरं यज ॥११॥

युक्ष्वा ह्यरुषी रथे हरितो देव रोहितः ।

ताभिर्देवाँ इहा वह ॥१२॥

सायणभाष्यम्

‘ ऐभिरग्ने' इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । तच्च सूक्तं बहुदेवताकम् । अत एवानुक्रम्यते - ऐभिर्वैश्वदेवम्' इति । विनियोगस्तु - व्यूढद्वादशाहस्य प्रथमे छन्दोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे ‘ऐभिरग्ने दुवो गिरः' इति सूक्तम् । तथा च सूत्रितम् -' अथ

छन्दोमाः समुद्रादूर्मिः' इत्युपक्रम्य “ ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

ऐभिंरग्ने॒ दुवो॒ गिरो॒ विश्वेंभि॒ः सोमंपीतये ।

दे॒वेभिंर्याहि॒ यक्षिं च ॥१

आ । ए॒भि॒ः । अ॒ग्ने॒ । दुवः॑ । गिरः॑ । विश्वेंभिः ।
सोमंऽपीतये ।

दे॒वेभिः॑ । या॒हि॒ । यक्षिं । च॒ ॥१

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः ।
सोमऽपीतये ।

देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥१

हे “अग्ने “एभिः अस्मिन् यज्ञे संभावितैः "विश्वेभिः "देवेभिः सर्वैर्देवैः सह "सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं "दुवः अस्मदीयां परिचर्यां “गिरः अस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रति “आ "याहि आगच्छ । “यक्षि “च आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवानाम् इदमा परामर्शात् इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ' इति अश् अनुदात्तः । शित्त्वात् सर्वादेशः । ‘ नेदमदसोरकोः ' (पा. सू. ७. १. ११) इति भिस ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न च ‘ उडिदम् °' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्र ‘ अन्तोदात्तात् ' (पा. सू. ६. १. १६९) इत्यधिकारात् । दुवः । ‘ नब्विषयस्यानिसन्तस्य' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तत्वम् । विश्वेभिः । विश्वशब्दो विशेः क्वनन्तः नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐस् न भवति । ‘ बहुवचने झल्येत् ' (पा. सू. ७. ३. १०३) इति एत्वम् । सोमपीतये । सोमशब्दः ‘अर्तिस्तुसु' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मनन्तो

नित्त्वादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन् यागे स सोमपीतिः । तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति भिस ऐसादेशाभावः । ‘ बहुवचने झल्येत् ' इति एत्वम् । यक्षि। यजेर्लोटः सिप् । बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वम् । ‘ षढोः कः सि' (पा. सू. ८. २. ४१) इति कत्वम् । सेर्हिरादेशश्छान्दसत्वात् न भवति । सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वात् धातुस्वर एव ॥

आ त्वा॒ कण्वा॑ अहूषत गृ॒णन्ति॑ विप्र ते॒ धियः॑ ।

दे॒वेभि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥२

आ । त्वा॒ । कण्वाः॑ । अ॒हू॒ष॒त॒ । गृ॒णन्ति॑ । वि॒प्र॒ । ते॒ । धियः॑ ।

दे॒वेभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥२

आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः ।

देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥२

हे विप्र मेधाविन् अग्ने “कण्वाः मेधाविन ऋत्विजः “त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वाम् “आ “अहूषत आह्वयन्ति । तथा “ते “धियः त्वदीयानि कर्माणि “गृणन्ति कथयन्ति । ततो हे “अग्ने “देवेभिः देवैः सह “आ “गहि आगच्छ। ‘ विप्रः' इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कण्वः ऋभुः' (नि. ३. १५. ७) इति पठितम् ॥ त्वा । “त्वामौ द्वितीयायाः' (पा. सू. ८. १. २३) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वाः। कण शब्दार्थः । ‘ अशिप्रुषिलटिकणिखटि' (उ. सू. १. १४९) इत्यादिना क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । अहूषत । “ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'। ‘ छन्दसि

लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङ् । ञित्त्वादात्मनेपदं झः । ‘ आत्मनेपदेष्वनतः' (पा. सू. ७. १. ५) इति अदादेशः । च्लेः सिच। एकाचः० ' (पा. सू. ७. २. १०) इति इट्प्रतिषेधः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । हलः' (पा. सू. ६. ४. २) इति दीर्घत्वम् ।' आदेशप्रत्यययोः ' (पा. सू. ८. ३. ५९) इति षत्वम् । छान्दसत्वात् ऊकारस्य न गुणः । अडागमः। गृणन्ति ।' गॄ शब्दे'। लट् । झि । ‘ झोऽन्तः । ‘क्र्यादिभ्यः श्ना' । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' (पा. सू. ७. ३. ८०) इति धातोर्ह्रस्वत्वम् ।। ‘ श्नाभ्यस्तयोरातः ' (पा. सू. ६. ४. ११२) इति आकारलोपः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ' (का. ८. ४. १. १) इति णत्वम् । तिङः स्वर एव शिष्यते । विप्र । आमन्त्रितनिघातः । ते । अनुदात्तम्' इत्यनुवृत्तौ ‘ तेमयावेकवचनस्य ' (पा. सू. ८. १. २२) इति षष्ठ्याः ते इति आदेशः । देवेभिः । छान्दस ऐसभावः । गहि ।' गम्लृ सृप्लृ गतौ ' । लोटः सिप् । ‘सेर्ह्यपिच्च'। “कर्तरि शप्' ।

तस्य ‘ बहुलं छन्दसि ' इति लुक् । अनुदात्तोपदेश' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना मकारलोपः । तस्य असिद्धवदत्रा भात् ' (पा. सू. ६. ४. २२) इति असिद्धत्वात् ' अतो हेः ' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति हेर्लुक् न भवति ॥

इ॒न्द्र॒वा॒यू बृ॒ह॒स्पतिं॑ मि॒त्राग्निं॑ पू॒षणं॒ भगं॑म् ।

आ॒दि॒त्यान्मारु॑तं ग॒णम् ॥३

इ॒न्द्र॒वा॒यू इतिं॑ । बृ॒ह॒स्पतिं॑म् । मि॒त्रा । अ॒ग्निम् । पू॒षणं॑म् । भगं॑म् ।

आ॒दि॒त्यान् । मारु॑तम् । ग॒णम् ॥३

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।

आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥३

इन्द्रादिदेवान् “मारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं "गणं च हे अग्ने यक्षि इति पदद्वयमनुवर्तते ।। इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू ।' देवताद्वन्द्वे च ' (पा. सू. ६. ३. २६) इति प्राप्तस्य आनङः ‘ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (पा. सू. ६. ३. २६. १) इति प्रतिषेधः। ‘ देवताद्वन्द्वे च' (पा. सू. ६. २. १४१) इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ' (पा. सू. ६. २. १४२) इति निषेधः । समासान्तोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिम् । तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. १. १५७) इति तलोपः सुडागमश्च । बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचित् वर्णयन्तीति वामनः । ‘ पा रक्षणे '। पातीति पतिः ।' पातेर्डतिः' (उ. सू. ४. ४९७)। प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । समासे ‘ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' (पा. सू. ६. २. १४०) इति

उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मित्रा । द्वितीयायाः ‘सुपां सुलुक् ' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना विभक्तेः आजादेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्यानि आदित्याः । ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदण्ण्यः ' (पा. सू. ४. १. ८५)। प्रत्ययस्वरः । मारुतम् । मरुतां विकारः । ‘अनुदात्तादेश्च'। (पा. सू. ४. ३. १४०) इति अञ् । ञित्वादाद्युदात्तः ॥

प्र वों भ्रियन्त॒ इन्दंवो मत्स॒रा मांदयि॒ष्णवंः ।

द्र॒प्सा मध्वंश्चमू॒षदंः ॥४

प्र । व॒ः । भ्रि॒य॒न्ते॒ । इन्दंवः । म॒त्स॒राः । मा॒द॒यि॒ष्णवः॑ ।

द्र॒प्साः । मध्वः॑ । च॒मू॒ऽसदः॑ ॥४

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्दवः । मत्सराः । मादयिष्णवः ।

द्रप्साः । मध्वः । चमूऽसदः ॥४

हे इन्द्रादिदेवाः "वः युष्मदर्थम् “इन्दवः सोमाः “प्र “भ्रियन्ते प्रकर्षेण संपाद्यन्ते । कीदृशाः । “मत्सराः तृप्तिकराः । ‘ मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः' (निरु. २. ५) इति यास्कः । “मादयिष्णवः हर्षहेतवः “द्रप्साः बिन्दुरूपाः "मध्वः मधुराः 'चमूषदः चमूषु चमसादिपात्रेष्व्यवस्थिताः। प्र। 'व्यवहिताश्च (पा. सू. १. ४. ८२) इति व्यवहितप्रयोगः । भ्रियन्ते । भृञो यकि ‘ रिङशयग्लिङ्लक्षु' (पा. सू. ७. ४. २८) इति रिङादेशः । हृञो वा । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि ' (पा. सू. ८. २. ३२. १) इति हकारस्य भकारः । इन्दवः ।' उन्दी क्लेदने । उन्दन्ति पात्राणीति । ‘ नित् । इत्यनुवृत्तौ ‘ उन्देरिच्चादेः ' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः आदेः इकारश्च । नित्त्वादाद्युदात्तः। मत्सराः । ‘ मद तृप्तियोगे'। चित्' इत्यनुवृत्तौ ‘कृधूमदिभ्यः कित्' (उ. सू. ३. ३५३) इति सरप्रत्ययः । ‘

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ' (पा. सू. ७. २. ९) इति इट्प्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः । ‘ मदी हर्षग्लेपनयोः । मदेर्ण्यन्तात् “ णेश्छन्दसि' (पा. सू. ३. २. १३७) इति इष्णुच् । णेरनिटि ' (पा. सू. ६. ४. ५१) इति णिलोपे प्राप्ते ‘अयामन्ताल्वाय्येल्विष्णुषु । (पा. सू. ६. ४. ५५) इति अयादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः । मधुशव्दस्य व्यत्ययेन पुंलिङ्गत्वम्। संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति ‘जसि च ' (पा. सू. ७. ३.१०९) इति गुणो न भवति । चमूषदः । ‘ चमु छमु जमु झमु अदने । चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्वः । ‘ कृपिचमि° ' (उ. सू. १. ८१) इत्यादिना ऊः । तत्र सीदन्तीति चमूषदः । ‘ सत्सूद्विष० (पा.सू.. . ३. २. ६१) इत्यादिना क्विप् । सुषमादेः आकृतिगणत्वात् षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

ईळं॑ते॒ त्वाम॑व॒स्यव॒ः कण्वा॑सो वृ॒क्तब॑र्हिषः ।

ह॒विष्म॑न्तो अर॒ंकृत॑ः ॥५

ईळ॑ते । त्वाम् । अ॒व॒स्यव॑ः । कण्वा॑सः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।

ह॒विष्म॑न्तः । अ॒र॒म्ऽकृत॑ः ॥५

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तऽबर्हिषः ।

हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः ॥५

हे अग्ने "त्वाम् ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति । कीदृशाः । "अवस्यवः । अवनं रक्षणं तद्धेतून् देवानिच्छन्तः । "कण्वासः मेधाविनः “वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नदर्भाः "हविष्मन्तः हविर्युक्ताः “अरंकृतः अलंकर्तारः ॥ ईळते । ‘ ईड स्तुतौ । अनुदात्तेत्त्वात् लटो झः । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः

शपः । इति शपो लुक् । झस्य अदादेशः । टेः एत्वम् । ' तास्यनुदात्तेत् ° ' (पा. सू. ६. १. १८६) इत्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । अवस्यवः । अवन्तीत्यवा देवाः । तानतिशयेनेच्छन्ति । ‘सुप आत्मनः क्यच् । ‘ क्यचि च' (पा. सू. ७. ४. ३३) इति ईत्वं न भवति । ‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य' (पा. सू. ७. ४. ३५) इति निषेधात् । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः' (पा. म. ७. १. ५१. २) इति सुक् । ‘ क्याच्छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. १७०) इति उप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः । कण शब्दार्थः । कणन्ति ध्वनन्ति स्तोत्रादिपाठेनेति कण्वा ऋत्विजः । ‘ अशिप्रुषि° ' (उ. सू. १. १४९) इत्यादिना क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘ आज्जसेरसुक् ' (पा. सू. ७. १. ५०) इति असुक् । वृक्तबर्हिषः । वृक्तम् उक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः । हविरेषामस्तीति हविष्मन्तः । तसौ मत्वर्थे ' (पा. सू. १.

४. १९) इति भत्वेन अपदत्वात् न रुत्वम् । अरंकृतः । अलंकुर्वन्तीत्यरंकृतः । ‘ क्विप् च ' इति । क्विप् । ह्रस्वस्य तुक् । 'कपिलकादीनां संज्ञाच्छन्दसोर्वा लो रत्वमापद्यते ' (पा. म. ८. २. १८) इति लकारस्य रेफादेशः ॥

घृतपृंष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहंन्ति वह्नंयः ।

आ देवान्सोमंपीतये ॥६

घृतऽपृंष्ठाः । मनःऽयुजः । ये । त्वा । वहंन्ति । वह्नंयः ।

आ । देवान् । सोमंऽपीतये ॥६

घृतऽपृष्ठाः । मनःऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः ।

आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥६

हे अग्ने “त्वा त्वां "ये अश्वाः रथेन “वहन्ति । कीदृशाः । "घृतपृष्ठाः पुष्टाङ्गत्वेन दीप्तपृष्ठाः "मनोयुजः मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः "वह्नयः वोढारः तैरश्वैः सोमपीतये सोमपानहेतुयागार्थं “देवान् “आ वह इति शेषः ॥ घृतपृष्ठाः । ‘ घृ क्षरणदीप्त्योः । घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः ।। घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनसा युञ्जते इति मनोयुजः । ‘ ऋत्विग्दधृक् ' (पा. सू. ३. २. ५९) इत्यादिना क्विन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वा । ‘ त्वामौ द्वितीयायाः' इत्यनुदात्तः त्वादेशः । वहन्ति । शप्तिङोरनुदात्तत्वात् धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः । वह्नयः । ‘ निः' (उ. सू. ४. ४८८) इत्यनुवृत्तौ ‘ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ' (उ. सू. ४. ४९१) इति निप्रत्ययः । तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये । उक्तम् । सकारे परतो नकारस्य संहितायां • नश्च' (पा. सू. ८. ३. ३०) इति धुडागमः। ‘ खरि च ' (पा. सू. ८. ४. ५५) इति चर्त्वम् ।

‘चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः' (पा. सू. ८. ४. ४८. ३) इति द्वितीयस्थकारः ॥ ॥ २६ ॥

तान्यजंत्राँ ऋता॒वृधोऽग्ने॒ पत्नींवतस्कृधि ।

मध्वं॑ः सुजिह्व पायय ॥७

तान् । यजंत्रान् । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । अग्नें । पत्नींऽवतः । कृ॒धि॒ ।

मध्वः॑ । सु॒ऽजि॒ह्व॒ । पा॒य॒य॒ ॥७

तान् । यजत्रान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि ।

मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥७

हे "अग्ने "तान् इन्द्रादीन् देवान् "यजत्रान् यजनीयान् "ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् "पत्नीवतः पत्नीयुक्तान् "कृधि कुरु । हे "सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत "मध्वः मधुरस्य सोमस्य भागं देवान् "पायय ॥ यजत्रान् । ' अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽत्रन् ' (उ. सू. ३. ३८५) इति यजेः अत्रन् प्रत्ययः । ऋतावृधः । ' वृधु वृद्धौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् ' क्विप् च ' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यते ' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वृधेर्धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने । पादादित्वात् नामन्त्रितनिघातः । षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पत्नीवतः । ' पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (पा. सू. ४. १. ३३) इति ङीप्; इकारस्य च नकारः । ता एषां सन्तीति मतुप् । छन्दसीरः ' (पा. सू. ८. २. १५) इति वत्वम् । पतिशब्दो डतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । ङीम्मतुपोरनुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । कृधि । कृञो लोटः सिः । ' सेर्ह्यपिच्च ' (

पा. सू. ३. ४. ८७) इति हिः । ‘ बहुलं छन्दसि' इति विकरणलुक् । ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. १०२) इति हेर्धिरादेशः । ङित्त्वाद्गुणाभावः । मध्वः। उत्तम् । सुजिह्व । आमन्त्रितनिघातः । पायय । पा पाने '। पिबन्तं प्रयुङ्क्ते इति ' हेतुमति च ' (पा. सू. ३. १. २६) इति णिच् । ‘ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' (पा. सू. ७. ३. ३७) इति युक्। पूर्वस्यामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्वम् । अत एव अव्यवधायकत्वात् मध्व इत्यपेक्ष्य “ तिङ्तितसङः' इति निघातः ॥

ये यजंत्रा॒ य ईड्या॒स्ते तें पिबन्तु जि॒ह्वयां ।

मधोंरग्ने॒ वषंट्कृति ॥८

ये । यजंत्राः । ये । ईड्याः॑ । ते । ते॒ । पि॒ब॒न्तु॒ । जि॒ह्वयां ।

मधोः᳚ । अ॒ग्ने॒ । वषं॑ट्ऽकृति ॥८

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वया ।

मधोः । अग्ने । वषट्ऽकृति ॥८

"ये देवाः "यजत्राः यष्टव्याः तथा "ये देवाः "ईड्याः स्तुत्याः “ते सर्वेऽपि "वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे "अग्ने "ते त्वदीयया "जिह्वया "मधोः मधुरस्य सोमस्य भागं "पिबन्तु । यजत्राः । गतम् । ईड्याः । ‘ ईड स्तुतौ ।' ऋहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः (पा. सू. ६. १. २१४) इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वम् । मधोः । उप्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्ने । आमन्त्रितनिघातः । वषट्कृति । करोतेः संपदादिभ्यो भावे क्विप् । वषट् इत्यस्य करणं यस्मिन् यागे इति

बहुव्रीहिः। वषट् इत्यस्य निपातत्वदाद्युदात्तत्वम् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वांन्देवाँ उषर्बुधः ।

विप्रो होतेह वक्षति ॥९

आकीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् ।
उषःऽबुधः ।

विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥९

आकीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् ।
उषःऽबुधः ।

विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥९

"विप्रः मेधावी "होता होमनिष्पादकोऽग्निः "उषर्बुधः उषःकाले योगगमनाय प्रबुध्यमानान् "विश्वान् “देवान "सूर्यस्य संबन्धिनः "रोचनात् स्वर्गलोकात् "इह कर्मणि "आकीं “वक्षति आवहतु॥ आकीम् । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो ‘ राजसूयसूर्य° ' (पा. सू. ३. १. ११४) इत्यादिना क्यप्प्रत्ययान्तो निपातितः । क्यपः पित्त्वात् धातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् । “ रुच दीप्तौ ' । ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः' (पा. सू. ३. २. १४९) इति कर्तरि युच् । चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वान् । विशेः क्वनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । उपर्बुधः। उषर्बुध्यन्ते इत्युषर्बुधः। ‘क्विप् च' (पा. सू. ३. २. ७६) इति क्विप् । धातुस्वरेण उकार उदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रः । ‘ऋज़ेन्द्र ' (उ. सू. २. १८६) इत्यादिना रन् । नित्वादाद्युदात्तः । होता । ह्वयतेस्ताच्छील्ये तृन् । ‘बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः । इह । ‘ इदमो हः ' (पा. सू. ५. ३. ११)

इति हप्रत्ययः । इदम इश् ' (पा. सू. ५. ३. ३) इति इश् । शित्त्वात् सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति। वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । तस्य तिप्। कर्तरि शप् । शपि परतः ' सिब्बहुलं लेटि' (पा. सू. ३. १. ३४) इति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ।।

अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या 'विश्वेभिः सोम्यं मधु ' इति । ' स्तोत्रमग्रे शस्त्रात्' इति खण्डे सूत्रितं - विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

विश्वेंभिः सो॒म्यं मध्वग्न॒ इन्द्रेंण वा॒युनां ।

पिबां मि॒त्रस्य॒ धामंभिः ॥१०

विश्वेंभिः । सो॒म्यम् । मधुं । अग्नें । इन्द्रेंण । वा॒युनां ।

पिबं । मि॒त्रस्यं । धामंऽभिः ॥१०

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना ।

पिब । मित्रस्य । धामऽभिः ॥१०

हे "अग्ने त्वं "विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैः "इन्द्रेण "वायुना "मित्रस्य संबन्धिभिः “धामभिः तेजोभिमूर्तिविशेषरूपैश्च सह "सोम्यं सोमसंबन्धि "मधु मधुरं भागं "पिब ॥ विश्वेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐसादेशाभावः । सोम्यम् । सोममर्हति यः' (पा.सू. ४. ४. १३७) इत्यनुवृत्तौ ‘मये च ' (पा. सू. ४. ४. १३८) इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार इत्यर्थे । “यस्येति च ' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । ‘फलि. पाटिनमिमनि° ' (उ. सू. १. १८) इत्यादिना उप्रत्ययः । ‘ नित्' इत्यनुवृत्तेः नित्त्वादाद्युदात्तः । वायुना । ‘ कृवापाजि° ' (उ. सू. १. १) इत्यादिना उण् । ‘आतो युक् चिण्कृतोः ' (पा. सू. ७. ३.

३३) इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिब । 'पा पाने'। लोटः सेर्हिरादेशः । शपि 'पाघ्रा ' (पा.सू. ७. ३. ७८) इत्यादिना पिबादेशः । अतो हेः ' (पा. सू. ६. ४. १०५) इति हेर्लुक् । शपः पित्त्वात् धातुस्वरः। पादादित्वात् न निघातः । द्व्यचोऽतस्तिङः ' (पा. सू. ६. ३. १३५) इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाञ् । ' आतो मनिन् ' (पा. सू. ३. २. ७४) इति मनिन् । नित्स्वरः ।।

त्वं होता॒ मनु॑र्हि॒तोऽग्ने॑ य॒ज्ञेषु॑ सीदसि ।

सेमं नो॑ अध्व॒रं य॑ज ॥११

त्वम् । होता॑ । मनुः॑ऽहितः । अग्ने॑ । य॒ज्ञेषु॑ । सी॒द॒सि॒ ।

सः । इ॒मम् । न॒ः । अ॒ध्व॒रम् । य॒ज॒ ॥११

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि ।

सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥११

हे "अग्ने "मनुर्हितः मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितः "होता होमनिष्पादको यः “त्वं "यज्ञेषु "सीदसि तिष्ठसि “सः त्वं “नः अस्मदीयम् “इमम् "अध्वरं यज्ञं "यज निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मन्यते इति मनुः । निच्च ' (उ. सू. २. २७४) इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलमन्यत्रापि ' (उ. सू, २. २७८) उस् । नित्त्वादाद्युदात्तः । हितः । धाञो धातोः ‘ निष्ठा ' इति क्तप्रत्ययः । ‘ दधातेर्हिः' (पा. सू. ७. ४. ४२) इति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' (पा.सू. २. १. ३२) इति समासः । कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणि ' (पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदसि । ‘षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु '। लटः सिप् । शपि • पाघ्राध्मा° ' (पा. सू. ७. ३. ७८) इत्यादिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां ' सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ' (पा.

सू. ६. १. १३४) इति सोर्लोपे गुणः । अध्वरम् । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् सोऽध्वरः । नञ्सुभ्याम् ' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'नो अध्वरम्' इत्यत्र संहितायाम् " एङः पदान्तादति ' (पा. सू. ६. १. १०९) इति पूर्वरूपं प्राप्तं ' प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा. सू. ६. १. ११५) इति प्रकृतिभावात् निवर्तते ।

यु॒क्ष्वा ह्यरु॑षी॒ रथे॑ ह॒रितो॑ देव रो॒हितः॑ ।

ताभि॑र्दे॒वाँ इ॒हा व॑ह ॥१२

यु॒क्ष्व । हि । अरु॑षीः । रथे॑ । ह॒रितः॑ । दे॒व॒ । रो॒हितः॑ ।

ताभिः॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ ॥१२

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः ।

ताभिः । देवान् । इह । आ । वह ॥१२

हे “देव अग्ने "रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवाः "रथे "युक्ष्व योजय। हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । "अरुषीः गतिमतीः "हरितः हर्तुं रथारूढान् पुरुषान् नेतुं समर्थाः। “ताभिः वडवाभिः "इह अस्मिन् कर्मणि "देवान् "आ "वह ॥ युक्ष्व ।' युजिर् योगे'। लोट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ।' थासः से'। 'सवाभ्यां वामौ'। 'रुधादिभ्यः श्नम्। तस्य बाहुलकात् लुक् । कुत्वषत्वे । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । संहितायां ' द्व्यचोऽतस्तिङः ' (पा. सू. ६. ३. १३५) इति दीर्घः । अरुषीः । ‘ऋ गतौ । रन्ति (?) गच्छन्तीत्यरुष्यो वडवाः। ‘ ऋहनिभ्यामुषन्' (उ. सू. ४. ५१३)। धातोर्गुणो रपरत्वम् । नित्त्वादाद्युदात्तोऽरुषशब्दः । तस्मात् स्त्रियां छान्दसो ङीप् । शसि ‘ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' (पा. सू. ६. १. १०२) इति दीर्घः । रथे। रमेः औणादिकः क्थन्प्रत्ययः ।

नित्त्वादाद्युदात्तः । हरितः । ‘ हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ' (उ. सू. १. ९७) इति हरतेः इतिप्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः । रुहेरपि तेनैव सूत्रेण इतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः। ‘सावेकाचः°' (पा.सू. ६. १. १६८) इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं • सावर्ण ' (पा. सू. ६. १. १८२) इति निषिध्यते । देवान् इत्यत्र पूर्ववत् रुत्वानुनासिकौ ॥ ॥ २७ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५

← सूक्तं १.१४ | ऋग्वेदः - मण्डल १ | सूक्तं १.१६ →

सूक्तं १.१५

मेधातिथिः काण्वः।

दे. (प्रतिदैवतं ऋतुसहितं) १ इन्द्रः, २ मरुतः, ३ त्वष्ट्रा, ४ अग्निः, ५ इन्द्रः, ६ मित्रावरुणौ, ७-१० द्रविणोदा, ११ अश्विनौ, १२ अग्निः। गायत्री

0:00 / 0:00

ऋतुग्रहप्रचारः

इन्द्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशन्त्विन्दवः ।

मत्सरासस्तदोकसः ॥१॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन ।

यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥२॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना ।

त्वं हि रत्नधा असि ॥३॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु ।

परि भूष पिब ऋतुना ॥४॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूँरनु ।

तवेद्धि सख्यमस्तृतम् ॥५॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम् ।

ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥६॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।

यज्ञेषु देवमीळते ॥७॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे ।

देवेषु ता वनामहे ॥८॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत ।

नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥९॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे ।

अध स्मा नो ददिर्भव ॥१०॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता ।

ऋतुना यज्ञवाहसा ॥११॥

गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि ।

देवान्देवयते यज ॥१२॥

सायणभाष्यम्

इन्द्र सोमम्' इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नम् ऋतुदेवताकं तथापि प्रत्यृचम् इन्द्रादिदेवतान्तराणि मिलितानि । तथा च अनुक्रम्यते - 'इन्द्र सोममृतव्यं तत्रैन्द्री मारुती त्वाष्ट्र्यारमग्नेय्यैन्द्री मैत्रावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वत्र इति । विनियोगस्तु स्मार्तो द्रष्टव्यः ॥

इन्द्र॒ सोमं॒ पिब॑ ऋ॒तुना॒ त्वा॑ विश॒न्त्विन्द॑वः ।

म॒त्स॒रास॒स्तदो॑कसः ॥१

इन्द्र॑ । सोम॑म् । पिब॑ । ऋ॒तुना॑ । आ । त्वा॒ । वि॒श॒न्तु॒ । इन्द॑वः ।

म॒त्स॒रासः॑ । तत्ऽओ॑कसः ॥१

इन्द्र । सोमम् । पिब । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः ।

मत्सरासः । तत्ऽओकसः ॥१

हे “इन्द्र “ऋतुना सह “सोमं “पिब । “इन्दवः पीयमानाः सोमाः “त्वा त्वाम् “आ “विशन्तु । कीदृशाः । 'मत्सरासः तृप्तिकराः “तदोकसः तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः ॥ इन्द्र । षाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमम् । अर्तिस्तुसु° ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । पिब ' पिबा मित्रस्य ' (ऋ. सं. १, १४, १०) इत्यत्रोक्तम् । अस्य आ त्वा विशन्तु इत्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दो लुप्तः । अतः ‘चादिलोपे विभाषा' (पा. सू. ८. १. ६३) इतीयं प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । विशन्त्विति

चलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वात् निहन्यते एव । संहितायाम् ‘ आद्गुणः' इति प्राप्तस्य गुणस्य ‘ऋत्यकः ' (पा. सू. ६. १. १२८) इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इन्दवः । प्र वो भ्रियन्ते ' (ऋ. सं. १. १४. ४) इत्यत्रोक्तम् । मत्सरासः । तत्रैवोक्तम् ।' आज्जसेरसुक्' (पा. सू. ७. १. ५०) इति असुक् । तदोकसः । तदेव ओकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

मरुं॒त॒ः पिबं॑त ऋ॒तुनां॑ पो॒त्राद्य॒ज्ञं पुं॑नीतन ।

यू॒यं हि ष्ठा सुं॑दानवः ॥२

मरुं॑तः । पिबं॑त । ऋ॒तुनां॑ । पो॒त्रात् । य॒ज्ञम् । पु॒नी॒त॒न॒ ।

यू॒यम् । हि । स्थ । सु॒ऽदा॒न॒व॒ः ॥२

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन ।

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः ॥२

हे "मरुतः "ऋतुना सह "पोत्रात् पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमं "पिबत । ततोऽस्मदीयं "यज्ञं “पुनीतन शोधयत । हे "सुदानवः शोभनदातारो मरुतः "हि यस्मात् "यूयं “स्थ युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं तस्मात् शोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत । अत्र तिङोऽदुपदेशात् शपः परत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वरः । पूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् निघाताभावः । पूर्ववत् प्रकृतिभावः । पोत्रात् । पोतुः संबन्धि पात्रं पोत्रम् । तस्येदम् ' (पा. सू. ४. ३. १२०) इति अण् । ‘तद्धितेष्वचामादेः ' (पा. सू. ७. २. ११७) इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परिभा. ३५) इति न भवति । ननु एवमन्त्यस्य ऋकारस्य ‘अचो ञ्णिति' (पा. सू. ७. २. ११५) इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र हि ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (पा. सू.

१. ४. २) इति परया आदिवृद्ध्यान्त्योपधालक्षणा वृद्धिर्बाध्यते इत्युक्तम् । इह तु परस्या आदिवृद्धेश्छान्दसत्वेन निवृत्तत्वात् अन्त्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं तर्हि अत्रापि आदिवृद्धिः औकारः क्रियताम् । तस्य तु छान्दसः ओकारो भविष्यति । पुनीतन। 'पूञ् पवने ' । लोट् ।' लोटो लङ्वत्' (पा. सू. ३. ४. ८५) इति लाङ्वद्भावात् तस्य ' तस्थस्थमिपाम् ' (पा. सू. ३. ४. १०१) इति तादेशः। 'क्र्यादिभ्यः श्ना । 'ई हल्यघोः ' (पा. सू. ६. ४. ११३) इति ईकारः । 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा. सू. ७. १. ४५) इति तनादेशः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा. सू. ७. ३. ८०) इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि ' सार्वधातुकमपित्' (पा. सू. १. २. ४) इति ङित्त्वात् स्वस्वपूर्वयोः इकोर्गुणाभावः । यूयम् । युष्मदः परस्य जसः 'ङेप्रथमयोरम् ' (पा. सू. ७. १. २८) इति अमादेशः । 'न विभक्तौ तुस्माः ' (पा. सू. १. ३. ४) इति मकारस्य इत्संज्ञाप्रतिषेधः । यूयवयौ जसि' (पा. सू.

७. २. ९३) इति मपर्यन्तस्य यूयादेशः । शेषे लोपः । अत्र यूयादेशात् प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वम् । शेषनिघातः । ततो यूयादेशः 'स्थानेऽन्तरतमः' (पा. सू. १. १. ५०) इति सर्वानुदात्तः । तत्र 'शेषे लोपः' (पा. सू. ७. २. ९०) अन्त्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयम् ' अमि पूर्वः ' (पा. सू. ६. १. १०७) इति प्रातिपदिकान्तेनोदात्तेन सह अनुदात्तस्य सुप एकादेशः सः 'एकादेश उदात्तनोदात्तः' इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे तु उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्थ । "अस भुवि '। लटो मध्यमबहुवचनं थ। 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । 'श्नसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । व्यत्ययेन षस्वम् । ' हि च ' इति निषेधात् " तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति । संहितायाम् अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्थ इति विवक्षितम् । सुदानवः । 'दाभाभ्यां नुः ' (उ. सू. ३. ३१२)। सोः

प्रादिसमासः । आमन्त्रितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थ इति न विधीयते येन अनामन्त्रितत्वात् निघातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धवद्दातृत्वेन संबोध्य तेषु तेषु मारुतसूक्तेषु मरुतां प्रसिद्धात् प्रभावातिशयात् यूयं स्थ इति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतन इति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

अ॒भि य॒ज्ञं गृ॑णीहि नो॒ ग्नावो॒ नेष्टः॒ पिब॑ ऋ॒तुना॑ ।

त्वं हि र॑त्न॒धा असि॑ ॥३

अ॒भि । य॒ज्ञम् । गृ॒णी॒हि॒ । नः॒ । ग्नावः॑ । नेष्टः॒ । पिब॑ । ऋ॒तुना॑ ।

त्वम् । हि । र॒त्न॒ऽधाः । असि॑ ॥३

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति । पिब । ऋतुना ।

त्वम् । हि । रत्नऽधाः । असि ॥३

ग्नाशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह- मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयन्त्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः ' (निरु. ३. २१) इति । ग्ना अस्य सन्तीति भावान् । नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह; कस्मिंश्चित् देवसत्रे नेष्टृत्वेन त्वष्टुर्वृत्तत्वात् । हे "ग्नावः पत्नीयुक्त "नेष्टः त्वष्टः "नः अस्मदीयं "यज्ञम् “अभि "गृणीहि अभितो देवानां समीपे स्तुहि । “ऋतुना सह त्वं सोमं "पिब । "हि यस्मात् "त्वं रत्नधाः असि रत्नानां दातासि दाता भवसि तस्मात् सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः ॥ अभि ।' उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ' (फि. सू. ८१) इति पर्युदासात् अभेः अन्तोदात्तत्वम् । गृणीहि । गॄ शब्दे ' । लोटि सिपो हिः । ‘क्र्यादिभ्यः श्ना' ।

हेर्ङित्त्वात् ‘ई हल्यघोः इति ईत्वम् । श्नाप्रत्ययस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । प्वादीनां ह्रस्वः' । “तिङ्ङतिङः' इति निघातः । ग्ना अस्य सन्तीति मतुप् । व्यत्ययेन वत्वम् । संबुद्धौ ' मतुवसो रुः' इति रुत्वम् । विसर्गः । पादादित्वेन आमन्त्रितनिघाताभावात् षाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वात् ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति निषेधाभावात् अविद्यमानवत्त्वेन उतरस्य नेष्टृशब्दस्य षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पिब । शपः पित्त्वात् धातुस्वरः । पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । ‘क्विप् च ' इति क्विप् । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पित्त्वात् धातुस्वरः । ‘तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति ‘हि च ' इति प्रतिषेधात् ॥

अग्नें दे॒वाँ इ॒हा वंह सा॒दया॒ योनिंषु त्रि॒षु ।

परिं भूष॒ पिबं ऋ॒तुनां ॥४

अग्नें । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । सा॒दयं । योनिंषु । त्रि॒षु ।

परिं । भू॒ष॒ । पिबं । ऋ॒तुनां ॥४

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु ।

परि । भूष । पिब । ऋतुना ॥४

हे "अग्ने "देवान् "इह अस्मिन् कर्मणि "आ "वह । ततः "योनिषु स्थानेषु "त्रिषु सवनेषु "सादय देवानुपवेशय । ततस्तान् "परि "भूष अलंकुरु । "ऋतुना सह त्वं सोमं पिब

॥ ‘अग्ने देवान् ' इत्ययं पादो गतः । योनिषु । ‘यु मिश्रणे । ' वहिश्रि° ' (उ. सू. ४. ४९१) इत्यादिना निप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । त्रिषु । ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ' (पा. सू. ६. १. १७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।' भूष अलंकारे'। तिङ्ङतिङः' इति निघातः । पिब ऋतुना । गतौ ॥

ब्राह्मंणादिन्द्र॒ राधं॑स॒ः पिबा॒ सोमं॑मृ॒तूँरनुं ।

तवेद्धि स॒ख्यमस्तृं॑तम् ॥५

ब्राह्मंणात् । इ॒न्द्र॒ । राधंसः । पिबं । सोमंम् । ऋ॒तून् । अनुं ।

तवं । इत् । हि । स॒ख्यम् । अस्तृं॑तम् ॥५

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतून् । अनु ।

तव । इत् । हि । सख्यम् । अस्तृतम् ॥५

हे “इन्द्र “ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिसंबद्धात् "राधसः धनभूतात् पात्रात् "सोमं "पिब । किं कृत्वा । “ऋतूननु ऋतुदेवाननुसृत्य । ऋतवोऽपि पिबन्त्वित्यर्थः । “हि यस्मात् “तवेत् तव "सख्यम् "अस्तृतम् ऋतूनामविच्छिन्नं तस्मात् ऋतुभिः सह पानं युक्तम् ॥ ब्राह्मणात् । ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते । स च पुंलिङ्गे शेषनिघातेन अनुदात्तादिः । तस्य संबन्ध्युत्तष्टश्चमसः । स च तस्यैव अवयववत् नियत इत्यवयवविवक्षायाम् “ अनुदात्तादेरञ् ' (पा. सू. ४. २. ४४)। तेन ञित्त्वादाद्युदात्तः चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः । ‘सर्वधातुभ्योऽसुन्' । नित्त्वादाद्युदात्तः । पिब ।

पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घत्वम् । ऋतूँरनु इत्यत्र ‘दीर्घादटि समानपादे ' इति नकारस्य रुत्वम् । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ' (पा. सू. ८. ३. २) इति ऊकारस्य अनुनासिकत्वम् । तव । युष्मदस्मद्यां प ङसोऽश्' (पा. सू. ७. १. २७) । शित्त्वात् सर्वादेशः । ‘तवममौ ङसि' इति तवादेशः । ‘युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । सख्यम् । सख्युः कर्म सख्यम् । ‘सख्युर्यः । “यस्य ' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृतम् । स्तृणातेः हिंसार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यु॒वं दक्षं॑ धृतव्रत॒ मित्रा॑वरुण दू॒ळभ॑म् ।

ऋ॒तुना॑ य॒ज्ञमा॑शाथे ॥६

यु॒वम् । दक्ष॑म् । धृ॒त॒ऽव्र॒ता॒ । मित्रा॑वरुणा । दुः॒ऽदभ॑म् ।

ऋ॒तुनां । य॒ज्ञम् । आ॒शा॒थे॒ इतिं ॥६

युवम् । दक्षम् । धृतऽव्रता । मित्रावरुणा । दुःऽदभम् ।

ऋतुना । यज्ञम् । आशाथे इति ॥६

हे “धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ "मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ "युवम् उभौ युवाम् “ऋतुना सहास्मदीयं "यज्ञम् "आशाथे व्याप्नुथः। कीदृशं यज्ञम् । "दक्षं प्रवृद्धं "दूळभं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवम् । प्रथमाद्विवचनस्य ङेप्रथमयोरम्' (पा. सू. ७. १. २८) इति अमादेशः । ‘युवावौ द्विवचने' (पा. सू. ७. २. ९२) इति मपर्यन्तस्य युवादेशः । ‘शेषे लोपः' इति टिलोपः अन्त्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वम् । भाषायामेव हि आत्वम् । टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अम उदात्तत्वम् । अन्त्यलोपपक्षे एकादेश उदात्तः । दक्षम् । ‘दक्ष वृद्धौ' । दक्षन्त्यनेनेति

करणे घञ् । एवं हि पुंलिङ्गत्वनियमः अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वम् । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेः आकारः। मित्रशब्दस्य 'देवताद्वन्द्वे च' इति अनङादेशः । प्रथमस्य आमन्त्रितनिघातः। द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् । संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वम् । दूळभम् । 'दह भस्मीकरणे'। दुःखेन दह्यते इति दुर्दहम् । 'ईषःद्दुःसुषु ' (पा. सू. ३. ३. १२६) इत्यादिना दुर्युपपदे दग्धेः खल् । "व्यत्ययो बहुलम्' इति उकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य च भकारः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशाथे । " अशू व्याप्तौ । 'छन्दसि लुङ्लङलिटः' इति वर्तमाने लिट्। मध्यमद्विवचनम् आथाम् । टेः एत्वम् । अत आदेः ' (पा. सू. ७. ४. ७०) इत्यभ्यासस्य दीर्घः ।

‘अश्नोतेश्च ' (पा. सू. ७. ४. ७२) इति प्राप्तो नुडागमः अनित्यमागमशासनम् ' इति निवर्तते ॥ ॥ २८ ॥

द्र॒वि॒णो॒दा द्रवि॑णसो॒ ग्राव॑हस्तासो अध्व॒रे ।

य॒ज्ञेषु॑ दे॒वमी॑ळते ॥७

द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । द्रवि॑णसः । ग्राव॑ऽहस्तासः । अ॒ध्व॒रे ।

य॒ज्ञेषु॑ । दे॒वम् । ई॒ळ॒ते॒ ॥७

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । ग्रावऽहस्तासः । अध्वरे ।

यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥७

“अध्वरे अग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे "यज्ञेषु विकृतिरूपेषु उक्थ्यादिषु च "देवम् अग्निम् “ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति ।

कीदृशा ऋत्विजः । "द्रविणसः धनार्थिनः “ग्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवम् । "द्रविणोदाः धनप्रदम् । यद्वा । धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः। तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति - द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणसः' (निरु. ८. १२) इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः । द्रविणोदाः । ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' (उ. सू. २. २०८)। नित्त्वादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः । तद्ददातीति द्रविणोदाः । ‘क्विप् च ' इति क्विप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छान्दसः । रुत्वोत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशेषणत्वेन एकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । ‘सुप आत्मनः क्यच्' । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः ' (

पा. म. ७. १. ५१. २) इति क्यचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतेः संपदादित्वात् । भावे क्विप् । ‘अतो लोपः' । ‘कौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति' (पा. म. १. १.५८. २) इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् यलोपः । एवं द्रविणस्शब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेन उपक्षपयतीत्यर्थे ' दसु उपक्षये ' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् ' क्विप् च ' इति क्विप् । एवं द्रविणोदः शब्दः सकारान्तो भवति । तथा द्रविणोदसाः प्रवादा भवन्ति' (निरु. ८. २) इति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते । अतो द्रविणोदस्शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा; एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्य इत्यर्थे सकारोपजनश्छान्दसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् । ऋत्विग्विशेषणत्वेन एकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् क्विप् । अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्यचः चित्त्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।

ग्रावयुक्ता हस्ता येषां ते ग्रावहस्तासः । 'आज्जसेरसुक्' । ग्रावशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे। न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते । अनुदात्तेस्वात् आत्मनेपदम् । 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति शपो लुक् । झस्य अदादेशः ।।

द्र॒वि॒णो॒दा दंदातु नो॒ वसूंनि॒ यानिं शृण्वि॒रे ।

दे॒वेषु॒ ता वंनामहे ॥८

द्र॒वि॒ण॒ःऽदाः । द॒दा॒तु॒ । न॒ः । वसूंनि । यानिं । शृ॒ण्वि॒रे ।

दे॒वेषुं । ता । व॒ना॒म॒हे॒ ॥८

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे ।

देवेषु । ता । वनामहे ॥८

“द्रविणोदाः देवः "नः अस्मभ्यं "वसूनि धनानि "ददातु "यानि धनानि “शृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते । “ता तानि च सर्वाणि धनानि "देवेषु निमित्तभूतेषु "वनामहे संभजामः । धनैर्देवान् यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥
द्रविणोदाः । गतम् । वसूनि । शृस्वृस्निहि° ' (उ. सू. १, १०) इत्यादिना उप्रत्ययः । ‘नित्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तः । श्रृण्विरे । ‘श्रु श्रवणे'। ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । झ इरेच् (पा. सू. ३. ४. ८१)। ‘छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन श्नुः, तत्संनियोगेन शृभावश्च । उवङि प्राप्ते “ हुश्नुवोः सार्वधातुके' (पा. सू. ६. ४. ८७) इति यणादेशः । ‘चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । “यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । ता । ‘शेश्छन्दसि बहुलम् ' इति शेर्लोपः । ‘नलोपः

प्रातिपदिकान्तस्य ' (पा. सू. ८. २. ७) इति नलोपः ।
वनामहे । ‘वन पण संभक्तौ ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

द्र॒वि॒णो॒दाः पिंपीषति जु॒होत॒ प्र चं तिष्ठत ।

ने॒ष्ट्राद॒तुभिंरिष्यत ॥९

द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । पि॒पी॒ष॒ति॒ । जु॒होतं । प्र । च॒ । ति॒ष्ठ॒त॒ ।

ने॒ष्ट्रात् । ऋ॒तुऽभिः॑ । इ॒ष्य॒त॒ ॥९

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥९

"द्रविणोदः देवः “ऋतुभिः सह "नेष्ट्रात् नेष्टृसंबन्धिपात्रात्
“पिपीषति सोमं पातुमिच्छति । ततो हे ऋत्विजः “इष्यत

होमस्थाने गच्छत। गत्वा च "जुहोत होमं कुरुत। हुत्वा “प्र “तिष्ठत “च होमस्थानात् स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतम् । पिपीषति । ‘पा पाने ' । पातुमिच्छतीति सन् । छान्दस ईकारः। ‘तिङ्ङतिङः' इति निघातः । जुहोत । लोण्मध्यमबहुवचनम् । तस्य लङ्वद्भावात् तादेशः । तस्य ‘तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तबादेशः । तस्य पित्त्वाद्गुणः । ‘अभ्यस्तानामादिः ' इत्यनुवृत्तौ ‘अनुदात्ते च ' (पा. सू. ६. १. १९०) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति' (पा. सू. ६. १. १९२) इति ओकार उदात्तः । तिष्ठत । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ । लोण्मध्यमबहुवचनस्य थस्य लङ्वद्भावात् तादेशः । शपि ' पाघ्राध्मा ०' इत्यादिना तिष्ठादेशः । ‘समवप्रविभ्यः स्थः' (पा. सू. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदं न भवति; तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्य आनन्तर्यार्थत्वात् अत्र चशब्देन व्यवधानात् । ‘ते प्राग्धातोः' (पा. सू. १. ४. ८०) इत्युपसर्ग

वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य ‘व्यवहिताश्च ' (पा. सू. १. ४. ८२.) इति छन्दसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोत इति पूर्वेण सह समुच्चयार्थः, न पुनः इष्यत इत्युत्तरेण । तेन अप्रथमत्वात् ‘चवायोगे प्रथमा' (पा. सू. ८. १. ५९) इति निषेधाभावात् ‘तिङ्ङतिङः' इति निघातः। नेष्ट्रात् ।' पोत्राद्यज्ञं पुनीतन' (ऋ. सं. १. १५. २) इत्यत्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । इष्यत । इष गतौ । लोण्मध्यमबहुवचनम् ॥

यत्त्वां तु॒रीयं॑मृ॒तुभि॒र्द्रवि॑णोदो॒ यजा॑महे ।

अधा॑ स्मा नो द॒दिर्भ॑व ॥१०

यत् । त्वा॒ । तु॒रीय॑म् । ऋ॒तुऽभिः॑ । द्रवि॑णःऽदः । यजा॑महे ।

अधं । स्म॒ । न॒ः । द॒दिः । भ॒व॒ ॥१०

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभिः । द्रविणःऽदः । यजामहे ।

अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥१०

हे “द्रविणोदः देव “यत् यस्मात् कारणात् "ऋतुभिः सह “त्वां “यजामहे । अध इत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात् कारणात् “नः अस्मभ्यं “ददिः धनस्य दाता “भव “स्म अवश्यं भव । “तुरीयं चतुर्णां पूरणम् ॥ तुरीयम् ।' चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' (पा. सू. ५. २. ५१. १) इति छप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात् प्रागेव ‘आयनेयी' (पा. सू. ७. १. २) इत्यादिना ईयादेशः । ‘आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम् ' (पा. सू. ७. १. २. १) इति वचनात् कृते आदेशे प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तम् । पादादित्वात्

आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे । अत्र शपः पित्त्वेन तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव । पूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्त्वात् यद्वृत्तयोगाद्वा न निघातः । व्यवहितयोगेऽपि स निषेध इत्युक्तम् । अध । छान्दसो धकारः । स्म । चादिरनुदात्तः । संहितायां निपातस्य च ' (पा. सू. ६. ३. १३६) इति दीर्घः । ददिः । 'डुदाञ् दाने । "आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ' (पा. सू. ३. २. १७१) इति किप्रत्ययः । लिड्वद्भावात् द्विर्वचनादि। 'आतो लोप इटि च ' (पा. सू. ६. ४. ६४) इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अश्विंना॒ पिबं॑तं॒ मधु॒ दीद्यं॑ग्नी शुचिव्रता ।

ऋ॒तुनां॑ यज्ञवाहसा ॥११

अश्विंना । पिबंतम् । मधुं । दीद्यंग्नी॒ इति॒ दीदिंऽअग्नी ।
शु॒चि॒ऽव्र॒ता॒ ।

ऋ॒तुनां । य॒ज्ञ॒ऽवा॒ह॒सा॒ ॥११

अश्विना । पिबतम् । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी ।
शुचिऽव्रता ।

ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥११

हे अश्विनौ “मधु माधुर्योपेतं सोमं “पिबतम् । कीदृशौ ।
"दीद्यग्नी द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ “शुचिव्रता
शुद्धकर्माणौ “ऋतुना ऋतुदेवतया सह “यज्ञवाहसा
यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य ‘सुपां
सुलुक् ' इति आकारः । आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतम् ।
शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण
धातुस्वर एव शिष्यते । मधु ।' फलिपाटि° ' (उ. सू. १.

१८) इत्यादिना उप्रत्ययः । नित्' इत्यनुवृत्तेः
नित्त्वादाद्युदात्तः । दीद्यग्नी ।' दिवु क्रीडादौ ।
'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच् ।
वेरपृक्तलोपात् वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य
लोपः (पा. सू. ६. १. ६६-६७)। प्रथमं प्रत्ययलोपे हि
'वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति' (परिभा. २१) इति
निषेधात् वलि लोपो न स्यात् । छान्दसं द्विर्वचनम् ।
तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । यङ्लुगन्ताद्वा
संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (परिभा. ९३. १.) इत्यभ्यासस्य
गुणाभावः। दीदिरग्निर्ययोस्तौ दीद्यग्नी ।
आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निघातः ।
शुचिव्रता। शुचि व्रतं ययोस्तौ । 'सुपां सुलुक् ' इति
आकारः । दीद्यग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन '
नामन्त्रिते॰ ' इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्
आष्टमिकनिघातत्वम् । पूर्वस्य पराङ्गवद्भावाद्वा
ऐकस्वर्यम् । यज्ञवाहसा । 'वह प्रापणे '। यज्ञं वहतः इति

यज्ञवाहसौ ।' बहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ' (उ. सू. ४. ६६०) इति असुन्। तत्र हि ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' (उ. सू. ४. ६६६) इति वचनात् सोपपदानामपि भवति इत्युक्तम् । णित्' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । ‘सुपां सुलुक्' ' इत्यादिना विभक्तेः आकारः । आमन्त्रितनिघातः । असामर्थ्यात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः ॥

गार्हंपत्येन सन्त्य ऋ॒तुनां यज्ञ॒नीरंसि ।

दे॒वान्देंवय॒ते यंज ॥१२

गार्हंऽपत्येन । स॒न्त्य॒ । ऋ॒तुनां । य॒ज्ञ॒ऽनीः । अ॒सि॒ ।

दे॒वान् । दे॒व॒ऽय॒ते । य॒ज॒ ॥१२

गार्हऽपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि ।

देवान् । देवऽयते । यज ॥१२

हे "सन्त्य फलप्रदाग्निदेव “गार्हपत्येन गृहपतिसंबन्धिना रूपेण युक्तः सन् “ऋतुना ऋतुदेवेन सह “यज्ञनीः यज्ञस्य निर्वाहकः “असि । तस्मात् त्वं “देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय "देवान् "यज ॥ गार्हपत्येन । 'गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः' (पा. सू. ४. ४. ९०)। 'यस्य' इति लोपः । ञित्त्वात् आदिवृद्धिः आद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे ' पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' (पा. सू. ५. १. १२८) इति यकि तु अन्तोदात्तत्वं स्यात् । सन्त्य सनने भव । ‘षणु दाने '। ' क्तिच्क्तौ च ' इति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च' (पा. सू. ६. ४. ३९) इति दीर्घनलोपाभावः । ‘भवे छन्दसि' (पा. सू. ४ ४. ११०) इति यत् ; ‘तत्र साधुः ' (पा. सू. ४. ४. ९८) इति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः ।' सत्सूद्विष° ' इत्यादिना क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति

देवयन् । तस्मै । ‘क्यचि च ' इति ईत्वं न भवति ' न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति निषेधात्। 'अश्वाघस्य' (पा. सू. ७. ४. ३७) इति आत्वविधानात् ईत्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तम् । ‘शतुरनुमो नद्यजादी ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अत्र क्यचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण उभयोः क्यचा सह एकादेशे ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । तस्मादन्तोदात्तत्वात् परस्या विभक्तेः ‘शतुरनुमो नद्यजादी' इत्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २९॥

टिप्पणी

पुराणेषु भ्रमरस्य पद्मपुष्पेण सह किं सम्बन्धं अस्ति, अयं सुविदितमस्ति। भागवतपुराणे

भ्रमरगीते भक्तः उद्धवः भ्रमरः अस्ति।
गौडपादकारिकायां कुत्रचित् उल्लेखमस्ति यत्
समाधिस्थित्यां मनः एव भ्रमरः भवति।
वैष्णवपरम्परायां यदा गुरुः शिष्यं दीक्षयति तदा
उपदिश्यति - पद्मस्य षट्पदी भव। वैदिकवाङ्मयः
अस्य स्रोतं अस्ति। तत्र षड् ऋतवः यदा एकीभूता
भवन्ति, तदा भ्रमरस्य षट्पदानां सृजनं भवति -
ऋतुना। यावत् ऋतूनां एकीभवनं न भवति, तावत्
आसुरी स्थितिः भवति - ऋतुभिः।

व्यवहारे, यदा रसास्वादनस्य अवसरं अस्ति, तत्
आस्वादनं प्रेम्णः पराकाष्ठायां अपेक्षितमस्ति। तदा
ऋतुना इति स्थितिः भविष्यति। यदा प्रेम्णः
पराकाष्टा नास्ति, अपितु प्रेम, मैत्री, कृपा, उपेक्षायाः
मिश्रणं विद्यमानमस्ति, तदा ऋतुभिः इति स्तरं
भविष्यति।

ऋतु उपरि टिप्पणी

ऋतुना-ऋतुभिः शब्दयोः वैशिष्ट्यम् - ऐतरेयब्राह्मणम् २.२९

Sir, It is nice of you to further elaborate the context of Bhramara through reference of Abhijnana Shakuntalam which is available on the following page:

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

Bhramara appears at more than one place in this text and to properly understand, I have to read thoroughly.

One point is noteworthy from deekshamantra -- Bhramara is Krishna himself who wants to enjoy Radha whose heart is lotus. It indicates that Radha is not the ordinary nature but the highest evolution of nature whom even God wants to enjoy in the form of a Bhramara. Whether this fact is supported by Abhijnana Shakuntalam is to be seen.

On Saturday, March 21, 2020, 12:13:04 AM GMT+5:30, Prabhakar C L <clprabhakar@yahoo.com> wrote:

very nice introduction to work on bhramara .I wish you give a little more elaboration on padma and Bhramara. there is upama:' bhramara iva vibhate kundamantstusharam.... I am to get its reference and the state of enjoyment of bhramara stuck inside the kunda flower. it is nice quest. regards thanks.

Dr. C. L. Prabhakar Director, Vedaadhyayanana Kendra, Bangalore - 78

मण्डल

१

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.१५
सूक्तं १.१६
मेधातिथिः काण्वः
सूक्तं १.१७ →

दे. इन्द्रः। गायत्री

0:00 / 0:00

सुब्रह्मण्या आह्वानम्

आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये ।

इन्द्र त्वा सूरचक्षसः ॥१॥

इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः ।

इन्द्रं सुखतमे रथे ॥२॥

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥३॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः ।

सुते हि त्वा हवामहे ॥४॥

सेमं न स्तोममा गह्युपेदं सवनं सुतम् ।

गौरो न तृषितः पिब ॥५॥

इमे सोमास इन्दवः सुतासो अधि बर्हिषि ।

ताँ इन्द्र सहसे पिब ॥६॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः ।

अथा सोमं सुतं पिब ॥७॥

विश्वमित्सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति ।

वृत्रहा सोमपीतये ॥८॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो ।

स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘आ त्वा वहन्तु ' इति पञ्चमं नवर्चं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववदनुवर्तते । विशेषादेशाभावात् इन्द्रो देवता । विनियोगस्तु - प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तम् ‘ आ त्वा वहन्तु हरयः' इति । तथा च ‘ द्विदेवत्यैश्चरन्ति ' इति खण्डे सूत्रितम् - उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहन्तु ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तथा षोडशिशस्त्रे ‘आ त्वा वहन्तु हरयः' इति तिस्रः । तथा सूत्रितम् ' अथ षोड्शी' इति खण्डे- ‘ आ त्वा

वहन्तु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

आ त्वां वहन्तु हरंयो वृषंणं सोमंपीतये ।

इन्द्रं त्वा सूरंचक्षसः ॥१

आ । त्वा । वहन्तु । हरंयः । वृषंणम् । सोमंऽपीतये ।

इन्द्रं । त्वा । सूरंऽचक्षसः ॥१

आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमऽपीतये ।

इन्द्र । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥१

हे "इन्द्र "वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां "सोमपीतये सोमपानार्थं "हरयः त्वदीया अश्वाः "आ "वहन्तु अस्मिन्

कर्मण्यानयन्तु । तथा “सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्त्विति शेषः ॥ हरन्तीति हरयः । ‘इन् सर्वधातुभ्यः' (उ. सू. ४. ५५७) इति इन्। नित्त्वादाद्युदात्तः । वृषणम् ।' कनिन्युवृषितक्षि° ' (उ. सू. १. १५४) इत्यादिना कनिन् । कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः ।' वा षपूर्वस्य निगमे ' (पा. सू. ६. ४. ९) इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वम् । सोमपीतये । ऐभिरग्ने ' (ऋ. सं. १. १४. १) इत्यत्रोक्तम् । सूरचक्षसः ।' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'। सर्वधातुभ्योऽसुन्' ।' चक्षिङः ख्याञ् (पा. सू. २. ४. ५४) इति न भवति • अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' (पा. सू. २. ४. ५४. १०) इति निषेधात् । 'षू प्रेरणे'। सुवतीति सूरः । ‘सुसूधागृधिभ्यः क्रन्' (उ. सू. २. १८२) इति क्रन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सूरवत् ख्यानं प्रकाशो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इ॒मा धा॒ना घृ॑त॒स्नुवो॒ हरी॑ इ॒होप॑ वक्षतः ।

इन्द्रं॑ सु॒खत॑मे॒ रथे॑ ॥२

इ॒माः । धा॒नाः । घृ॒त॒ऽस्नुवः॑ । हरी॒ इति॑ । इ॒ह । उप॑ । व॒क्ष॒तः॒ ।

इन्द्र॑म् । सु॒खऽत॑मे । रथे॑ ॥२

इमाः । धानाः । घृतऽस्नुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः ।

इन्द्रम् । सुखऽतमे । रथे ॥२

हरिशब्द इन्द्ररथस्य वोढारौ अश्वौ आचष्टे । तथा च श्रुत्यन्तरं - 'हर्योः स्थाता' इति, 'हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयतु' (तै. सं. १. ४. २८. १; १. ६. ४. ३.) इति च ।

एतदेवाभिप्रेत्य निघण्टुकार आह - हरी इन्द्रस्य' (नि. १. १५.१) इति । तादृशौ "हरी “इमाः यागार्थं वेद्याम् आसादितत्वेन पुरोवर्तिनीः “धानाः भ्रष्टयवतण्डुलानुद्दिश्य "सुखतमे “रथे "इन्द्रम् अवस्थाप्य “इह अस्मिन् कर्मणि “उप "वक्षतः वेदिसमीपे वहताम् । कीदृशीर्धानाः "घृतस्नुवः अलंकरणोपस्तरणाभिधारणेन घृतस्राविणीः ॥ धीयन्ते इति धानाः। ‘धापॄवस्यजतिभ्यो नः' (उ. सू. ३. २८६) इति नः । प्रत्ययस्वरः। घृतस्नुवः। घृतं स्नुवन्तीति घृतस्नुवः । क्विपि तुगभावश्छान्दसः । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्नोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावात् उवङादेशः। हरी । 'हृञ् हरणे'। 'सर्वधातुभ्य इन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। प्रगृह्यत्वात् संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये लिङर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । ‘ लेटोऽडाटौ' (पा. सू. ३. ४.९४) इति अडागमः । शपि प्राप्त ‘ सिब्बहुलं लेटि' (

पा. सू. ३. १. ३४) इति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । तिङ्ङतिङः' इति निघातः । सुखतमे । गतम् ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यंध्वरे ।

इन्द्रं सोमंस्य पीतयें ॥३

इन्द्रंम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रंम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

इन्द्रंम् । सोमंस्य । पीतयें ॥३

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥३

"प्रातः कर्मारभ्भे प्रातःसवने “इन्द्रं “हवामहे आह्वयामः । तथैव “अध्वरे सोमयागे “प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने

सति माध्यंदिने सवने तम् “इन्द्रं हवामहे । तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवने “सोमस्य “पीतये सोमपानार्थं हवामहे ॥ प्रातः । स्वरादिषु अन्तोदात्तो निपातितः । हवामहे । ह्वेञो लटि शपि परतो “ ह्वः संप्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । प्रयति । ‘ इण् गतौ'। लटः शतृ ।' अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभावः । प्रादिसमासः । ‘ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ' (परिभा. २८) इति वचनात् ‘ प्रत्ययग्रहणे ' इति नियमाभावात् ‘शतुरनुमो नद्यजादी' (पा. सू. ६. १. १७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अध्वरे । उक्तम्। संहितायाम् ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ' (पा. सू. ८. २. ४) इति अकारस्य स्वरितत्वम् । पीतये । ‘पा पाने '। क्तिनि छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥

उपं नः सुतमा गंहि हरिंभिरिन्द्र केशिभिंः ।

सुते हि त्वा हवांमहे ॥४

उपं । नः । सुतम् । आ । गहि । हरिंऽभिः । इन्द्र ।
केशिऽभिः ।

सुते । हि । त्वा । हवांमहे ॥४

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । हरिऽभिः । इन्द्र ।
केशिऽभिः ।

सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥४

हे "इन्द्र "केशिभिः केसरयुक्तैः "हरिभिः अश्वैस्त्वं "नः अस्मदीयं सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति "उप समीपे "आ "गहि आगच्छ । "सुते अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति

यस्मात् कारणात् “त्वा “हवामहे त्वामाह्वयामः तस्मादागच्छेति पूर्वत्रान्वयः ॥ गहि । गमेर्लोटः सेर्हिः। शपः' इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' इषुगमियमां छः ' (पा. सू. ७. ३. ७७) इति छत्वं न भवति; ‘न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधात् ।' अनुदात्तोपदेश° ' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य असिद्धवदत्रा भात् ' (पा. सू. ६. ४. २२) इत्यसिद्धत्वात् ‘ अतो हेः' इति हेर्लुक् न भवति । केशिभिः । ‘ क्लिशेरन लो लोपश्च ' (उ. सू. ५, ७११) इति अन् । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । 'ह्वः' इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव । ‘ तिङ्ङतिङः' इति न निघात; • हि च । इति प्रतिषेधात् ॥

सेमं न॒ः स्तोम॒मा ग॒ह्युपे॒दं सव॑नं सु॒तम् ।

गौ॒रो न तृ॑षि॒तः पि॑ब ॥५

सः । इ॒मम् । न॒ः । स्तोम॑म् । आ । ग॒हि॒ । उप॑ । इ॒दम् । सव॑नम् । सु॒तम् ।

गौ॒रः । न । तृ॒षि॒तः । पि॒ब॒ ॥५

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । आ । गहि । उप । इदम् । सवनम् । सुतम् ।

गौरः । न । तृषितः । पिब ॥५

हे इन्द्र “स त्वं “नः अस्मदीयम् "इमं “स्तोमं स्तुतिं प्रति “आ “गहि आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । "उप देवयजनसमीपे “सुतम् अभिषुतसोमयुक्तम् “इदम्

इदानीमनुष्ठीयमानं “सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्मात् "गौरो “न गौरमृग इव “तृषितः सन् इमं सोमं “पिब ।। सः इमम् इत्यत्र संहितायां : सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ' (पा. सू. ६. १. १३४) इति सुलोपः । गहि । गतम् । सवनम् । सूयतेऽस्मिन् सोम इत्यधिकरणे ल्युट् ।' लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ल्युडन्तात् सप्तम्याः ‘सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्' (पा. म. ७. १. ३९) इति वचनात् द्वितीया । अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा सुतशब्दात् अर्शआदित्वादच् (पा. सू. ५, २. १२७)। तृषितः । ‘ञितृष पिपासायाम् । निष्ठा' इति क्तः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पश्चात् इटः ‘ आगमा अनुदात्ताः' इत्यनुदात्तत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

इ॒मे सोमां॑स॒ इन्दं॑वः सु॒तासो॒ अधिं ब॒र्हिषिं ।

ताँ इं॑न्द्र॒ सहं॑से पिब ॥६

इ॒मे । सोमां॑सः । इन्दं॑वः । सु॒तासः॑ । अधिं । ब॒र्हिषिं ।

तान् । इ॒न्द्र॒ । सहं॑से । पि॒ब॒ ॥६

इमे । सोमासः । इन्दवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि ।

तान् । इन्द्र । सहसे । पिब ॥६

इन्दुशब्दः 'उन्दी क्लेदने' इति धातोरुत्पन्नः । "इन्दवः क्लेदनयुक्ताः "इमे वेद्यामवस्थिताः "सोमासः तत्तत्पात्रगताः सोमाः "बर्हिषि यज्ञे "अधि आधिक्येन "सुतासः अभिषुताः । हे "इन्द्र "सहसे बलार्थं "तान् सोमान् "पिब ॥ सोमासः । ' आजसेरसुक्' (पा. सू. ७. १. ५०) इति जसोऽसुगागमः । इन्दवः । उक्तम् । सुतासः । पूर्ववत् असुक् । संहितायां ' प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति प्रकृतिभावात् परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । बृहेर्नलोपश्च'

(उ. सू. २. २६६) इति इस् । प्रत्ययस्वरः । ‘ ताँ इन्द्र '
इत्यत्र ‘ दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । यत्वयलोपौ ।
अनुनासिकः । सहसे । ' षह मर्षणे ' । असुनन्तो
नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ .

अ॒यं ते॒ स्तोमो॑ अग्रि॒यो हृं॑दि॒स्पृगं॑स्तु॒ शंत॑मः ।

अथा॒ सोमं॑ सु॒तं पिं॑ब ॥७

अ॒यम् । ते॒ । स्तोम॑ः । अ॒ग्रि॒यः । हृ॒दि॒ऽस्पृक् । अ॒स्तु॒ ।
शम्ऽत॑मः ।

अथं॑ । सोमं॑म् । सु॒तम् । पि॒ब॒ ॥७

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु ।
शम्ऽतमः ।

अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥७

हे इन्द्र “अयम् अस्माभिः क्रियमाणः “स्तोमः स्तोत्रविशेषः "अग्रियः श्रेष्ठः सन् "ते तव "हृदिस्पृक् मनस्यङ्गीकृतः “शंतमः सुखतमः “अस्तु । “अथ स्तुतेरनन्तरं "सुतम् अभिषुतं “सोमं “पिब ।। अग्रियः । ‘ अग्रात् ' इत्यनुवृत्तौ ‘ घच्छौ च ' (पा. सू. ४. ४. ११७) इति घच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक्। ‘स्पृशोऽनुदके क्विन्' (पा. सू. ३. २. ५८)। तत्पुरुषे कृति बहुलम् । (पा. सू. ६. ३. १४) इति अलुक् । ‘ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ' (पा. सू. ८. २. ६२) इति शकारस्य कुत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शंतमः । सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शंशब्दः । ततस्तमप् । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रान्तत्वात् ' अद्रव्यप्रकर्षे' इति निषेधात् ' किमेत्तिङव्यय° ' (पा. सू. ५. ४. ११) इत्यादिना आम् न भवति, द्रव्यस्य स्वतः

प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थं एव हि स निषेधः । अथा सोमम् । संहितायां • निपातस्य ' इति दीर्घः ॥

विश्व॒मित्सव॑नं सु॒तमिन्द्रो॒ मदा॑य गच्छति ।

वृ॒त्र॒हा सोम॑पीतये ॥८

विश्व॑म् । इत् । सव॑नम् । सु॒तम् । इन्द्रः॑ । मदा॑य । ग॒च्छ॒ति॒ ।

वृ॒त्र॒ऽहा । सोम॑ऽपीतये ॥८

विश्वम् । इत् । सवनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।

वृत्रऽहा । सोमऽपीतये ॥८

"वृत्रहा शत्रुघातकः “इन्द्रः “सोमपीतये सोमपानाय "मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च "विश्वमित् सर्वमपि "सुतम् अभिषुतसोमयुक्तं “सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म “गच्छति ॥ विश्वम् । 'अशिप्रुषि' इत्यादिना क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः। सवनं सुतम् । पूर्ववत् । मदाय । ‘ मदोऽनुपसर्गे (पा. सू. ३. ३. ६७) इति अप्प्रत्ययः । पित्त्वात् धातुस्वरः । गच्छति । इषुगमियमां छः '(पा. सू. ७. ३. ७७)। वृत्रहा। वृत्रं हतवान् । “ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' (पा. सू. ३. २. ८७)। इन्हन् ' इत्यादिना निवृत्तं दीर्घत्वं ‘ सौ च ' (पा. सू. ६. ४. १२-१३) इति प्रतिप्रसवात् भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये । व्यधिकरणबहुव्रीहिः इत्युक्तम् । तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् (पा. सू. ६. २. ४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सेमं न॒ः काम॒मा पृंण॒ गोभि॒रश्वैंः शतक्रतो ।

स्तवांम त्वा स्वा॒ध्यंः ॥९

सः । इ॒मम् । न॒ः । कामंम् । आ । पृ॒ण॒ । गोभिः॑ । अश्वैः॑ ।
श॒त॒क्र॒तो॒ इतिं शतऽक्रतो ।

स्तवांम । त्वा॒ । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ ॥९

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः ।
शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्तवाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥९

हे “शतक्रतो “सः त्वं “नः अस्मदीयम् “इमं “कामं
काम्यमानं फलं "गोभिरश्वैः च सह “आ “पृण सर्वतः पूरय
। वयमपि “स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तः “त्वा

त्वां “स्तवाम ॥ सेमम् । संहितायां : सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति सुलोपः। कामम् । कमेर्घञि ‘ कर्षत्वतो घञोऽन्त उदात्तः ' (पा. सू. ६. १. १५९) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । पृण । 'पृण प्रीणने '। लोटः सेर्हिः। ‘ तुदादिभ्यः शः' । तस्य ङित्वाद्गुणाभावः । अतो हेः' इति हेर्लुक् । गोभिः। 'सावेकाचः' इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं ‘ न गोश्वन्साववर्ण° । इति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । क्वनन्त इत्युक्तम् । असामर्थ्यात् न पराङ्गवद्भावः । स्तवाम । ष्टुञ् स्तुतौ '। ‘धात्वादेः षः सः' । लोडुत्तमबहुवचनस्य ‘ लोटो लङ्वत्' इति लङ्वद्भावात् ' नित्यं ङितः ' (पा. सू. ३. ४. ९९) इति सकारस्य लोपः। ‘ आडुत्तमस्य पिच्च' (पा. सू. ३. ४. ९२) इति आडागमः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । स्वाध्यः। ‘ध्यै चिन्तायाम्। स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' (पा. सू. ३. २. १७८) इति क्विप् । दृशिग्रहणस्य

विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् अत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वम् ।' हलः ' (पा. सू. ६. ४. २) इति दीर्घः । जसि ‘ एरनेकाचः ' (पा. सू. ६. ४. ८२) इति यणादेशः । ‘ गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (पा, सू. ६. १. १७४) इति जस उदात्तत्वं न भवति, तत्र ‘ असर्वनामस्थानम् ' इत्यनुवृत्तेः । अतः ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ' (पा. सू. ८. २. ४) इति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ॥ ३१ ॥

टिप्पणी

मेधातिथ्योपरि पौराणिकीयाः संदर्भाः

मेधातिथ्योपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१६&oldid=196213" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७

← सूक्तं १.१६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१७

मेधातिथिः काण्वः

सूक्तं १.१८ →

दे. इन्द्रावरुणौ। गायत्री, ४-५ पादनिचृत्(५ ह्रसीयसी वा) गायत्री।

इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे ।

ता नो मृळात ईदृशे ॥१॥

गन्तारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः ।

धर्तारा चर्षणीनाम् ॥२॥

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ ।

ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥३॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनाम् ।

भूयाम वाजदाव्नाम् ॥४॥

इन्द्रः सहस्रदाव्नां वरुणः शंस्यानाम् ।

क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥५॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि ।

स्यादुत प्ररेचनम् ॥६॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे ।

अस्मान्सु जिग्युषस्कृतम् ॥७॥

इन्द्रावरुण नू नु वां सिषासन्तीषु धीष्वा ।

अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥८॥

प्र वामश्नोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे ।

यामृधाथे सधस्तुतिम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ इन्द्रावरुणयोः' इत्यादिकं नवर्चं षष्ठं सूक्तम् । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते- इन्द्रावरुणयोरैन्द्रावरुणं युवाकु पादनिचृतौ ' इति । अत्र देवता विस्पष्टा । ऋषिच्छन्दसी तु पूर्ववदनुवर्तेते । अयं तु विशेषः । ‘ युवाकु हि' इत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृन्नामकच्छन्दोयुक्ते । विनियोगस्तु स्मार्तो लैङ्गिको वा कश्चिदवगन्तव्यः ।।

इन्द्रा॒वरु॑णयोर॒हं स॒म्राजो॒रव॒ आ वृ॑णे ।

ता नो॑ मृळात ई॒दृशे॑ ॥१

इन्द्रा॒वरु॑णयोः । अ॒हम् । स॒म्ऽराजोः॑ । अवः॑ । आ । वृ॒णे॒ ।

ता । न॒ः । मृ॒ळा॒त॒ः । ई॒दृशे॑ ॥१

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्ऽराजोः । अवः । आ । वृणे ।

ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥१

"अहम् अनुष्ठाता "सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा "इन्द्रावरुणयोः देवयोः संबन्धि "अवः रक्षणम् “आ “वृणे सर्वतः प्रार्थये । “ता तौ देवौ "ईदृशे एवंविधे अस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति “मृळातः अस्मान् सुखयतः ॥ इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तः । वरुणशब्द उनन्प्रत्ययान्तः । उभौ नित्त्वादाद्युदात्तौ । समासे • देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । “उभे युगपत् ' इत्यनुवृत्तौ ‘ देवताद्वन्द्वे च ' इति युगपत् उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सम्राजोः । ‘ राजृ दीप्तौ ।' सत्सूद्विष°' (पा. सू. ३. २. ६१) इत्यादिना क्विप् । समो ‘ मोऽनुस्वारः' (पा. सू. ८. ३. २३) इत्यनुस्वारे प्राप्ते ‘ मो

राजि समः क्वौ ' (पा. सू. ८. ३. २५) इति मकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' कर्तृकर्मणोः कृति ' (पा. सू. २. ३. ६५) इति कर्तरि षष्ठी । अवः । अव रक्षणादिषु । भावेऽसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । ता । । सुपां सुलुक् ' इत्यादिना द्विवचनस्य डादेशः । टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः। मृळातः । ' मृड सुखने '। प्रार्थनायां लिङ्र्थे लेट् । द्विवचनं तस् । ' लेटोऽडाटौ ' (पा. सू. ३. ४.९४) इति आडागमः। 'तुदादिभ्यः शः। ङित्वात् लघूपधगुणाभावः । ईदृशे । ' त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ' (पा. सू. ३. २. ६०) इति इदंशब्दे उपपदे दृशेः कञ् । उपपदसमासे - इदंकिमोरीश्की ' (पा. सू. ६. ३. ९०) इति इदम ईश् । शित्त्वात् सर्वादेशः । कञः कित्त्वाद्गुणाभावः । ञित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

गन्ता॑रा॒ हि स्थोऽव॑से॒ हवं॒ विप्र॑स्य॒ माव॑तः ।

ध॒र्तारा॑ चर्षणी॒नाम् ॥२

गन्ता॑रा । हि । स्थः । अव॑से । हव॑म् । विप्र॑स्य । माऽव॑तः ।

ध॒र्तारा॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् ॥२

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । माऽवतः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥२

हे इन्द्रावरुणौ “अवसे अवितुमनुष्ठातारं रक्षतुं "मावतः मद्विधस्य “विप्रस्य ब्राह्मणर्त्विजः “हवम् आह्वानं गन्तारौ “स्थः "हि प्राप्तिशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ । “चर्षणीनां

मनुष्याणां “धर्तारौ योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥
गन्तारा । गमेस्ताच्छील्ये तृन्। द्विवचनस्य • सुपां सुलुक् '
(पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना आकारादेशः । ‘
ऋदृशोऽङि गुणः ' (पा. सू. ७. ४. १६)। ‘ अप्तृन् ' (पा.
सू. ६. ४. ११) इत्यादिना उपधादीर्घत्वम् । तृनो
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । स्थः । ‘अस भुवि ' ।
लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं थस् ।“ अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति
शपो लुक् । ' हि च' इति निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव
रक्षणे '। ' तुमर्थे सेसेन्° ' (पा. सू. ३. ४. ९) इति असेन् ।
नित्त्वादाद्युदात्तः । हवम् । ह्वेञो ‘ बहुलं छन्दसि'
इत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ' ऋदोरप्' इति अप्
। गुणावादेशौ । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव
।। विप्रस्य । डुवप् बीजसंताने '। अस्य ‘ ‘ऋजेन्द्र '
इत्यादिना रन् निपातितः। नित्त्वादाद्युदात्तः । मावतः ।
वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्यांतु छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्
' (पा. सू. ५. २. ३९. १) वतुप् । प्रत्यययोत्तरपदयोः

अस्मदो मपर्यन्तस्य मादेशः (पा. सू. ७. २. ९८)। ‘ आ सर्वनाम्नः ' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दकारस्य आकारः । सवर्णदीर्घः । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । ‘ धृञ् धारणे'।' ण्वुल्तृचौ ' (पा. सू. ३. १. १३३) इति तृच् ।' एकाच उपदेशे' इति इट्प्रतिषेधः । गुणो रपरत्वम् । 'अप्तृन्' इत्यादिना उपधादीर्घः । ‘ सुपां सुलुक्' इति आकारः । तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । चर्षणीनाम् । ‘ कृपेरादेश्च चः ' (उ. सू. २. २६१) इति अनिप्रत्ययः; तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । अत एव ' नामन्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तत्र हि मतुपि यो ह्रस्वान्तः तत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातम् ॥

अ॒नु॒का॒मं त॑र्पयेथा॒मिन्द्रा॑वरुण रा॒य आ ।

ता वा॒ं नेदि॑ष्ठमीमहे ॥३

अ॒नु॒ऽका॒मम् । त॒र्प॒ये॒था॒म् । इन्द्रा॑वरुणा । रा॒यः । आ ।

ता । वा॒म् । नेदि॑ष्ठम् । ई॒म॒हे॒ ॥३

अनुऽकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ ।

ता । वाम् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥३

“इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ "अनुकामम् अस्मदीयाभिलाषमनु "रायः धनस्य प्रदानेन “आ तर्पयेथां सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतम् । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । “ता “वां तादृशौ युवां “नेदिष्ठम् अतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा

“ईमहे याचामहे । कालविलम्बमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशसु याञ्चाकर्मसु ‘ ईमहे ' (नि. ३. १९. १) इति पठितम् ॥ अनुकामम् । कामस्य पश्चादनुकामम् । अथवा कामे कामेऽनुकामम् । अनुः इह पश्चादर्थे अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । ‘ अव्ययं विभक्ति ' (पा. सू. २. १. ६) इत्यादिना अव्ययीभावसमासः । ‘ अव्ययीभावश्च ' (पा. सू. १. १. ४१) इति अव्ययसंज्ञायाम् “ अव्ययादाप्सुपः ' (पा. सू. २. ४. ८२) इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः' (पा. सू. २. ४.८३) इति विभक्तेः अमादेशः । ‘ समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेथाम् । तृपेर्ण्यन्तात् लोटो ‘णिचश्च' (पा. सू. १. ३. ७४) इत्यात्मनेपदम् । मध्यमद्विवचनम् आथाम् । टेः एत्वे ‘आमेतः' (पा. सू. ३. ४. ९०) इति आमादेशः । शपि सति ‘अतो येयः' (पा. सू. ७. २. ८०) इति आकारस्य

इयादेशः ‘। आद्गुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा । ‘ सुपां सुलुक् ' इति द्विवचनस्य आकारः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । संहितायाम् आकारस्य ह्रस्वत्वम्। रायः । ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ता । 'सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । पदात्परत्वात् युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठम् । अतिशयेन अन्तिकम् । अतिशायने इष्ठन् । “ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ' (पा. सू. ५. ३. ६३) इति नेदादेशः । ‘ यस्य' इति लोपः । इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईमहे ।“ ईङ् गतौ ' । ङित्त्वादात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति श्यनो लुक् । निघातः ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनाम् ।

भूयामं वाजदाव्नाम् ॥४

यु॒वाकुं । हि । शचींनाम् । यु॒वाकुं । सु॒ऽम॒ती॒नाम् ।

भू॒यामं । वा॒ज॒दाव्नांम् ॥४

युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सुऽमतीनाम् ।

भूयाम । वाजदाव्नाम् ॥४

“हि यस्मात् कारणात् "शचीनाम् अस्मदीयकर्मणां संबन्धि सोमरूपं हविः "युवाकु वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितम् । तथा "सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि “युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितम्। तस्मात् कारणात् हे इन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः प्रसादाद्वयं “वाजदाव्नाम् अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या “भूयाम भवेम । ‘ अपः अप्नः' इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमी' (नि. २. १. २२) इति पठितम् ॥

युवाकु ।' यु मिश्रणे'। ‘कटिकुषिभ्यां काकुः ' (उ. सू. ३. ३५७) इत्यत्र बाहुलकात् यौतेरपि काकुः प्रत्ययः । कित्त्वेन गुणाभावात् उकारस्य उवङादेशः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः । ङीनन्तो (पा. सू. ४. १. ७३) नित्त्वादाद्युदात्तः इति ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' इत्यत्र वृत्तिकृतोक्तम् (का. ६. २. १४०)। सुमतीनाम् । विद्याम सुमतीनाम् ' (ऋ. सं. १. ४. ३) इत्यत्रोक्तम् । भूयाम । प्रार्थनायां लिङ् । उत्तमबहुवचने ‘ नित्यं । ३त ‘ वस्तुतस्तु ' आतो तिः' (पा. सू. ७. २. ८१) इत्यनेनैव इयादेशो भवति ।। ङितः' इति सकारलोपः । ‘ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' (पा. सू. ३. ४. १०३) इति उदात्तो यासुडागमः । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' (पा. सू. ७. २. ७९) इति सकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सति शिष्टत्वात् यासुडुदात्त एव शिष्यते । वाजदाव्नाम् । वाजं ददतीति वाजदावानः । ‘ आतो मनिन् ' (पा. सू. ३. २. ७४)

इत्यादिना वनिप् । तस्य पित्त्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । आमि • अल्लोपोऽनः ' (पा. सू. ६. ४. १३४) इति अकारलोपः । तस्य ' अचः परस्मिन् ' (पा. सू. १. १. ५७) इति स्थानिवद्भावात् ' लोपो व्योर्वलि' (पा. सू. ६. १. ६६) इति वकारलोपो न भवति ॥

इन्द्रं॑ः सहस्र॒दाव्ना॒ं वरु॑ण॒ः शंस्यां॑नाम् ।

क्रतुं॑र्भवत्यु॒क्थ्यं॑ः ॥५

इन्द्रः॑ । स॒ह॒स्र॒ऽदाव्नां॑म् । वरु॑णः । शंस्यां॑नाम् ।

क्रतुः॑ । भ॒व॒ति॒ । उ॒क्थ्यः॑ ॥५

इन्द्रः । सहस्रऽदाव्नाम् । वरुणः । शंस्यानाम् ।

क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥५

अयम् “इन्द्रः सहस्रदाव्नां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये “क्रतुः धनदानस्य कर्ता भवति प्रभूतं ददातीत्यर्थः । तथा “वरुणः “शंस्यानां स्तुत्यानां मध्ये “उक्थ्यः स्तुत्यो “भवति अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उनन्प्रत्ययो नित्त्वादाद्युदात्तः । शंस्यानाम् । ‘ शंसु स्ततौ ' । ऋहलोर्ण्यत्' । ‘तित्वरितम्' इति प्राप्ते ‘ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ' (पा. सू. ६. १. २१४) इत्याद्युदात्तः । क्रतुः । ‘ कृञः कतुः' (उ. सू. १. ७७) इति कतुः । कित्वा् द्गुणाभावे यणादेशः । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रम् । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । ‘ भवे छन्दसि' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यत् । ‘ यस्य° ' इति लोपः । अत्र ‘ तित्स्वरितम्' इत्येतद्बाधित्वा ‘ तीर्थ्याय कूप्याय' इत्यादिवत् द्व्यचत्वात् “ यतोऽनावः' इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (

परिभा. ३५) इति न क्रियते । ननु ' यस्य' इति लोपात्
प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु । न हि तदा ‘ यतोऽनावः'
इत्येतदस्ति, द्व्यच्त्वाभावात् । अत एव हि ‘ ऊर्म्याय च
सूर्म्याय च ' इत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च
परत्वान्नित्यत्वाच्च ‘ यस्य ' इति लोपेन प्रथमतो
भाव्यमिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयात् बहिरङ्गात् “
यस्य° ' इति लोपात् प्रत्ययमात्राश्रयतया अन्तरङ्गत्वेन ‘
तित्स्वरितम्' इत्येतस्य प्राबल्यात् । अतः ‘ ऊर्म्याय '
इत्यादिवत् “ उक्थ्यः' इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं
भविष्यतीति किं छान्दस्येन । यत्र हि लोपमन्तरेणैव
द्व्यच्त्वं तत्र ‘ यतोऽनावः' इत्येतद्भवति । यथा चेयं
येयमिति । लोपनिबन्धनद्व्यच्त्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव
भवितव्यमिति । एवं तर्हि ‘ तीर्थ्याय कूप्याय ' इत्यादौ यत्
आद्युदात्तत्वं तदेव च्छान्दसमस्तु । अथात्र तु वार्णादाङ्गं
बलीयः' (परिभा. ५५) इत्यन्तरङ्गत्वेऽपि स्वरितत्वं
बाधित्वा लोप एव भविष्यति । तर्हि ‘उक्थ्यः, ऊर्म्याय

सूर्म्याय ' इत्यादौ च च्छान्दस्यमस्तु । सर्वथैकत्र च्छान्दस्यान्न मुच्यते ॥ ॥ ३२ ॥

तयो॒रिदवंसा व॒यं स॒नेम॒ नि चं धीमहि ।

स्यादु॒त प्र॒रेचंनम् ॥६

तयोः॑ । इत् । अवंसा । व॒यम् । स॒नेमं । नि । च॒ । धी॒म॒हि॒ ।

स्यात् । उ॒त । प्र॒ऽरेचंनम् ॥६

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि ।

स्यात् । उत । प्रऽरेचनम् ॥६

“तयोरित् पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेव “अवसा रक्षणेन “वयम् अनुष्ठातारः "सनेम संभजेम धनमिति शेषः । “नि

“धीमहि “च । प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । “उत अपि च “प्ररेचनं भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं “स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा । असुन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । वयम् । ‘ यूयं हि ष्ठा ' (ऋ. सं. १, १५. २) इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य मस् । ‘ नित्यं ङितः' इति सकारलोपः। ‘ किदाशिपि ' (पा. सू. ३. ४. १०४) इति यासुट् । छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वमप्यस्तीति ‘ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' (पा. सू. ७. २. ७९) इति सकारलोपः। अतो येयः ' (पा. सू. ७. २. ८०) इति इयादेशः। ‘लोपो व्योर्वलि' (पा. सू. ६. १.६६) इति यलोपः । ‘लिङ्याशिष्यङ्' (पा. सू. ३ १.८६) इति अङ्। ‘आद्गुणः' । पादादित्वात् न निघातः। धीमहि ।' दुधाञ् धारणपोषणयोः । आशिषि लिङो महिङ्। तस्य छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन ‘लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' इति

सकारलोपः । ‘ सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वं शप् च । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुकत्वात् ‘ आतो लोप इटि च' (पा. सू. ६. ४. ६४) इति आकारलोपः । निघातः । सनेम इत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र ‘ चवायोगे प्रथमा ' इति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। तिप् । ‘ इतश्च' (पा. सू. ३. ४. १००) इति इकारलोपः। ‘यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' (पा. सू. ३. ४. १०३) इति यासुड्ङित्त्वे ।' अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । *असोरल्लोपः' इति अकारलोपः । पादादित्वात् अनिघातः । उत। एवमादीनामन्तः' इत्यन्तोदात्तः । प्ररेचनम् । ‘ रिचिर् विरेचने '। भावे ल्युट् । योरनादेशः । लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥*

इन्द्रा॑वरुण वाम॒हं हु॒वे चि॒त्राय॒ राध॑से ।

अ॒स्मान्सु जि॒ग्युष॑स्कृतम् ॥७

इन्द्रा॑वरुणा । वा॒म् । अ॒हम् । हु॒वे । चि॒त्राय॑ । राध॑से ।

अ॒स्मान् । सु । जि॒ग्युषः॑ । कृ॒त॒म् ॥७

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥७

“इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ "वां युवामुभौ "अहं “हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । “चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय "राधसे धनाय ! तत आहूतौ युवाम् “अस्मान् अनुष्ठातॄन् “सु “जिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् “कृतं कुरुतम् ॥ इन्द्रावरुणा। 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना

संबोधनस्य आकारः । देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वम् । हुवे । ह्वयतेः लडुत्तमैकवचनम् इट् । शपः ' इत्यनुवृत्तौ ' बहुलं छन्दसि ' इति लुक् । ' ह्वः' इत्यनुवृत्तौ ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । अचि श्नुधातु° ' (पा. सू. ६. ४. ७७) इत्यादिना उवङ् । न च " हुश्नुवोः° ' (पा. सू. ६. ४. ८७) इत्यादिना यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्, न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पादादित्वात्। न निघातः । राधसे । असुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्मान् । शसि ' द्वितीयायां च ' (पा. सू. ७. २. ८७) इति आत्वम् । ' शसो न ' (पा. सू. ७. १. २९) इति नत्वम् । जिग्युषः । ' जि जये '। लिटः 'क्वसुश्च' (पा. सू. ३, २. १०७) इति क्वसुः । द्विर्भावः । 'सन्लिटोर्जेः ' (पा. सू. ७. ३. ५७) इति द्वितीयस्य कुत्वम् । क्वसोः कित्त्वाद्गुणाभावः । क्रादिनियमात्

प्राप्तस्य इटः ‘वस्वेकाजाद्धसाम्' इति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाबहुवचनं शस् । भसंज्ञायां ' वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । ‘ एरनेकाचः' इति यणादेशः । ‘ शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरेण उकार उदात्तः । कृतम् । ‘डुकृञ् करणे ' । लोण्मध्यमद्विवचनस्य लङ्वद्भावात् तमादेशः । शपः ‘बहुलं छन्दसि ' इति लुक् । ' तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥ . १९

इन्द्रा॑वरुण॒ नू नु वा॒ं सिषा॑सन्तीषु धी॒ष्वा ।

अ॒स्मभ्य॒ं शर्म॑ यच्छतम् ॥८

इन्द्रा॑वरुणा । नु । नु । वा॒म् । सिसा॑सन्तीषु । धी॒षु । आ ।

अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ॥८

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिसासन्तीषु । धीषु । आ ।

अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥८

“इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ “धीषु अस्मदीयबुद्धिषु “वां युवां “सिषासन्तीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीम् “आ समन्तात् “अस्मभ्यं “शर्म सुखं "नू “नु अतिशयेन क्षिप्रं “यच्छतं दत्तम् । षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु मक्षु ' (नि. २. १५. १) इति पठितम् । तस्य द्विरावृत्तिबलाददतिशयो लभ्यते ॥ इन्द्रावरुणा । उक्तम्। नू नु। ‘ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रौरुष्याणाम्' इति पूर्वस्य दीर्घत्वम् । सिषासन्तीषु । ' वन षण संभक्तौ ।' धात्वादेः षः सः'। इच्छायां सन् । द्विर्भावो हलादिशेषः । ‘ सन्यतः' इति इत्वम्। आदेशप्रत्यययोः' (पा. सू. ८.३.५९) इति षत्वम् । “सनीवन्त° ? (पा. सू. ७. २. ४९) इत्यादिना विकल्पात्

इडभावः । ‘ जनसखन सञ्झलोः ' (पा. सू. ६. ४. ४२)
इति नकारस्य आकारः । उपरि लटः शतृ । कर्तरि शप् ।
उगितश्च ' (पा. सू. ४. १ . ६) इति ङीप् । शप्श्यनोर्नित्यम्
' (पा. सू. ७. १.८१) इति नुम् । ङीपः शपश्च पित्त्वात्
शतुश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वम् । सनो
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तदेव शिष्यते । धीषु । ‘
सावेकाचः° इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्मभ्यम् ।
अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ' (ऋ. सं. १, ७, ६) इत्यत्रोक्तम् ।
यच्छतम् । दाण् दाने ' । शपि ‘ पाघ्रा ' इत्यादिना
यच्छादेशः ॥

प्र वांमश्नोतु सुष्टुतिरिन्द्रांवरुण॒ यां हु॒वे ।

यामृ॒धाथें स॒धस्तुंतिम् ॥९

प्र । वा॒म् । अ॒श्नो॒तु॒ । सु॒ऽस्तु॒तिः । इन्द्रा॑वरुणा । याम् । हु॒वे ।

याम् । ऋ॒धाथे॑ इति॑ । स॒धऽस्तु॑तिम् ॥९

प्र । वाम् । अश्नोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।

याम् । ऋधाथे इति । सधऽस्तुतिम् ॥९

“इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ “याम् अस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति "हुवे युवामुभौ आह्वयामि ।। किंच "सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणायाः स्तवक्रियायाः "यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य “ऋधाथे युवां वर्धाथे तादृशी “सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहः “वामश्नोतु युवा व्याप्नोतु ।। अश्नोतु ।। ‘ अशू व्याप्तौ'। लोटो व्यत्ययेन तिप् । स्वादिभ्यः श्नुः' । सुष्टुतिः। न विन्धे

अस्य सुष्टुतिम्' (ऋ. सं. १. ७. ७) इत्यत्रोक्तम् ।
इन्द्रावरुणा हुवे । उक्ते । अत्र तु यद्वृत्तयोगान्न निघातः ।
ऋधाथे । ' ऋधु वृद्धौ' । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।
मध्यमद्विवचने श्नोः 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् ।
प्रत्ययस्वरेण आकार उदात्तः । यच्छब्दयोगात् न निघातः
। सधस्तुतिम् । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः ।
अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति
करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वे अयं स्तुतिशब्दो
भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः । तस्मिन् भावसाधनत्वेन
क्रियापरे अयं करणसाधनतया ऋक्पर इति
समस्यमानपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन
धकारः । सहशब्दः एवमादित्वादन्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वेन
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८

← सूक्तं १.१७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१८

मेधातिथिः काण्वः

सूक्तं १.१९ →

दे. ब्रह्मणस्पतिः, ४ इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः सोमश्च, ५ ब्रह्मणस्पतिः सोम इन्द्रो दक्षिणा च, ६-८ सदसस्पतिः, ९ सदसस्पतिर्नराशंसो वा। गायत्री

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥१॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।

स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥२॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य ।

रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥३॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः ।

सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥४॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् ।

दक्षिणा पात्वंहसः ॥५॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

सनिं मेधामयासिषम् ॥६॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन ।

स धीनां योगमिन्वति ॥७॥

आदृध्नोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् ।

होत्रा देवेषु गच्छति ॥८॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमम् ।

दिवो न सद्ममखसम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

पञ्चमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ‘ सोमानम्' इत्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते -° सोमानमिति पञ्च ब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्च सोमश्च पञ्चम्यां दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वान्त्या' इति । सूक्तगता आद्याः पञ्चर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः । तासां मध्ये “ स घा वीरः' इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः । त्वं तम्' इत्येतस्याः पञ्चम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता । ‘ नाराशंसम्' इत्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नराशंसो वा विकल्प्यते। विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥

सो॒मानं॒ स्वरं॑णं कृणु॒हि ब्रं॑ह्मणस्पते ।

क॒क्षीवं॑न्तं॒ य औ॑शि॒जः ॥१

सो॒मानं॑म् । स्वरं॑णम् । कृ॒णु॒हि । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ ।

क॒क्षीवं॑न्तम् । यः । औ॒शि॒जः ॥१

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते ।

कक्षीवन्तम् । यः । औशिजः ॥१

हे "ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव "सोमानम् अभिषवस्य कर्तारं "स्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं "कृणुहि कुरु । अत्र दृष्टान्तः । "कक्षीवन्तम् एतन्नामकमृषिम् । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः । "यः कक्षीवानृषिः "औशिजः

उशिजः पुत्रः। तमिवेति पूर्वत्र योजना। कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैराम्नायते - एतं वै पर आट्णारः कक्षीवाँ औशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वत ' (तै. सं. ५. ६. ५. ३) इति । ऋगन्तरेऽपि ऋषित्वकथनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते - अहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ' (ऋ. सं. ४. २६. १) इति । तस्मात् अस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तम् । सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः - सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः । कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ' (निरु. ६. १०) इति । अस्मिन् मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति - सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव रुन्धे । कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्धे ' (तै. सं. १. ५. ८. ४) इति

॥ सोमानम् । सुनोतीति । षुञ् अभिषवे । । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् नित्त्वेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उञ्छादिषु (पा. सू. ६. १. १६०) वा सोमञ्शब्दो द्रष्टव्यः बहुलग्रहणात् औणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातम् । स्वृ शब्दोपतापयोः । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ' (पा. सू. ३. ३. ११३) इति कर्मणि ल्युट्। ' लिति' इति अकार उदात्तः । कृणुहि । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोः' (पा. सू. ७. १. ५८) इति नुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते ‘धिन्विकृण्व्योर च ' इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । तस्य ' अतो लोपः' इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् न पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्त्वात् उकारस्य न गुणः । ‘ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्लुक् न ।' सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ' इति वचनात् हेरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् ।

पादादित्वात् न निघातः । ब्रह्मणः । ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र ! (पा. सू. ८. ३. ५३) इत्यादिना संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः। सुबामन्त्रितपराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्य आमन्त्रितनिघातः । कक्षीवन्तम् । कक्षे भवा कक्ष्या अश्वोदरसंबन्धिनी रज्जुः । ‘ भवे छन्दसि ' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यप्रत्ययः । सो अस्यास्तीत्यर्थे ' आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवत्° ' (पा. सू. ८. २. १२) इति ऋषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः । ‘ छन्दसीरः ' इति वत्वम् । यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मतुप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । औशिजः । ‘ वश कान्तौ । ' इजि ' (उ. सू. २. २२८) इत्यनुवृत्तौ ‘वशेः किच्च ' (उ. सू. २. २२९) इति इजिप्रत्ययः । तस्य कित्त्वात् ' ग्रहिज्या ' (पा. सू. ६. १. १६) इत्यादिना संप्रसारणं, परपूर्वत्वे गुणाभावः। तस्यापत्यम्' (पा. सू. ४. १. ९२) इति ‘ प्राग्दीव्यतोऽण् '

(पा. सू. ४. १. ८३)। आदिवृद्धिः ।
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥

यो रे॒वान्यो अमी॑व॒हा वसु॒वित्पु॑ष्टि॒वर्ध॑नः ।

स नः॑ सिषक्तु॒ यस्तु॒रः ॥२

यः । रे॒वान् । यः । अ॒मी॒व॒ऽहा । व॒सु॒ऽवित् । पु॒ष्टि॒ऽवर्ध॑नः ।

सः । न॒ः । सि॒स॒क्तु॒ । यः । तु॒रः ॥२

यः । रेवान् । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः ।

सः । नः । सिसक्तु । यः । तुरः ॥२

यः ब्रह्मणस्पतिः “रेवान् धनवान् “यः च अमीवहा रोगाणां हन्ता “वसुवित् धनलब्धा “पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता “यः च

“तुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलदः “सः ब्रह्मणस्पतिः “नः अस्मान् “सिषक्तु सेवताम् । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः । अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह - सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य' (निरु. ३. २१) इति। प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः ।। रेवान् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । ‘ रयेर्मतौ बहुलम् ' (पा. सू. ६. १. ३७. ६) इति यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । छन्दसीरः ' इति वत्वम् । “आद्गुणः। ननु वत्वस्य असिद्धत्वात् बहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावान्न वत्वम् । न च ' अन्तादिवच्च' (पा. सू. ६. १. ८५) इति आदिवद्भावेन इवर्णसंपादनं, वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खट्वाभिः इत्यत्र सवर्णदीर्घस्य अन्तवद्भावेन अकारत्वात् ‘ अतो भिस ऐस्' (पा. सू. ७. १. ९) इति ऐसादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्य अनवकाशत्वम् । अग्निवान्वै दर्भस्तम्बः ' (तै. ब्रा. २. २. १. ५), ‘ उप ब्रह्माणि हरिवः ' (ऋ. सं. १०. १०४. ६) इत्यादौ अवकाशलाभात् ।

सत्यम् । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्राक् इकारात्परो मतुप् । कदाचित् इवर्णात्परस्य मतुपः पश्चात् एकारादेशेन इवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति ‘छन्दसीरः' इति सूत्रकृता विवक्षितम् । अमुनैवाभिप्रायेण • हरिवः' इत्यादिकमुदाहृत्यापि अन्ते वृत्तिकृता “ आरेवान्' (का. ८. २. १५) इत्यप्युदाहृतम् । “ ह्रस्वनुड्भ्याम्' इत्यत्र आरेशब्दात् मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यम् ? (पा. सू. ६. १. १७६. १) इत्यत्र आरेशब्दो रेशब्दस्याप्युपलक्षणम् । अत एव हि ' रेवाँ इन्द्र' इत्यादौ । मतुप उदात्तत्वं दृष्टम् । अथवा “ ह्रस्वनुड्भ्याम् ' इत्यत्रापि कदाचित् ह्रस्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयम् । एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात् प्राक् ह्रस्वात्परो मतुप् इति रेवान् आरेवान् इत्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवहा । ' अम रोगे' इत्येतस्मात् वन्प्रत्ययेन अमीवशब्दो निपातितः । तं हन्तीति • बहुलं छन्दसि ' (

पा. सू. ३. २. ८८) इति क्विप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वसुवित् । वसु विन्दतीति
वसुवित् । ' क्विप् च ' इति क्विप् ।
उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुष्टिवर्धनः । वर्धयतेः
नन्द्यादित्वात् (पा. सू. ३. १. १३४) ल्युः । ' लिति' इति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पुष्टेर्वर्धन इति कर्मणि षष्ठ्या
समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सिषक्तु । 'षच
समवाये । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २. ४. ७६)
इति शपः श्लुः । "श्लौ ' इति द्वित्वे हलादिशेषे' बहुलं
छन्दसि ' (पा. सू. ७. ४. ७८) इत्यभ्यासस्य अकारस्य
इकारः । तुरः । ' तुर त्वरणे ' । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' ।
प्रत्ययस्वरः ॥

मा न॒ः शंसो॒ अर॑रुषो धू॒र्तिः प्रण॒ङ्मर्त्य॑स्य ।

रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥३

मा । न॒ः । शंसः॑ । अर॑रुषः । धू॒र्तिः । प्रणं॑क् । मर्त्य॑स्य ।

रक्ष॑ । न॒ः । ब्र॒ह्म॒ण॒ः । प॒ते॒ ॥३

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ।

रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥३

"अररुषः "मर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य “धूर्तिः हिंसकः “शंसः शंसनम् । अधिक्षेप इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषः नः अस्मान् मा “णक् मा संपृणक्तु । शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे “ब्रह्मणस्पते “नः अस्मान् "रक्ष पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तः । अररुषः । ‘ अर्तेररुः ' (उ. सू. ४. ५१९) इति अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ ऋ गतौ '

इत्यस्मात् अरुस् । गुणो रपरत्वम् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः । धुर्वी हिंसार्थः। ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । • तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ' (पा. सू. ७. २. ९) इति इट्प्रतिषेधः । उपधायां च ' (पा. सू. ८. २. ७८) इति उपधादीर्घत्वम् । वलि लोपं बाधित्वा ऊठि प्राप्ते (पा. सू. ६. ४, १९) ‘ राल्लोपः ' (पा. सू. ६. ४. २१) इति वकारलोपः। प्रणक्। ‘ पृची संपर्के । लङस्तिप् । इतश्च ' इति इकारलोपः । हल्ङ्यादिलोपः । कुत्वम् । ‘रुधादिभ्यः श्नम्। तस्य ‘ व्यत्ययो बहुलम् ' (पा. सू. ३. १. ८५) इति अडागमः । यणादेशः । अकारस्य आगमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वम् । ‘ चादिलोपे विभाषा ' (पा. सू. ८, १. ६३) इति निघाताभावः । मर्त्यस्य । मृङ् प्राणत्यागे । ‘ असिहसिमृ° ' (उ. सू. ३. ३६६) इत्यादिना औणादिकः तन्प्रत्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' (पा. सू. ४. ४. १ १०) इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष। ‘ रक्ष

पालने ' । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । पादादित्वात् न निघातः । रक्षा णः । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः ' (पा. सू. ६. ३. १३५) इति दीर्घः ।' उपसर्गाद्बहुलम् ' (पा. सू. ८. ४. २८) इति बहुलग्रहणात् अनुपसर्गादपि नसो णत्वम् । ब्रह्मणस्पते । “षष्ठ्याःिङ पतिपुत्र' (पा. सू. ८.३. ५३) इति संहितायां विसर्गस्य सकारः। सुबामन्त्रिते पराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्य आमन्त्रितनिघातः ॥

स घां वी॒रो न रिंष्यति॒ यमिन्द्रो॒ ब्रह्मंण॒स्पतिंः ।

सोमों हि॒नोति॒ मर्त्यंम् ॥४

सः । घ॒ । वी॒रः । न । रि॒ष्य॒ति॒ । यम् । इन्द्रंः । ब्रह्मंणः । पतिंः ।

सोमंः । हि॒नोतिं । मर्त्यंम् ॥४

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥४

“इन्द्रः देवः "यं "मर्त्यं यक्ष्यमाणं "हिनोति प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा “ब्रह्मणस्पतिः देवो हिनोति । तथा “सोमः हिनोति । "सः “घ स एव यजमानः "वीरः वीर्ययुक्तः सन् “न "रिष्यति न विनश्यति ॥ घ । चादिरनुदात्तः । संहितायाम् ' ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ' इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्तम् । हिनोति । ' हि गतौ वृद्धौ च । “स्वादिभ्यः श्नुः'। तिपः पित्त्वात् श्नुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

त्वं तं ब्रं॑ह्मणस्पते॒ सोम॒ इन्द्रं॑श्च॒ मर्त्यं॑म् ।

दक्षिणा पात्वंहसः ॥५

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥५

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥५

हे "ब्रह्मणस्पते "त्वं "तं "मर्त्यम् अनुष्ठातारं मनुष्यम् "अंहसः पापात् पाहीति शेषः । तथा “सोमः "पातु “इन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष वृद्धौ' । ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ. सू. २. २०८)। नित्त्वादाद्युदात्तः । अंहसः । ‘नब्विषयस्य' इत्यादिनाद्युदात्तः । ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे ‘ सदसस्पतिम्' इत्येषा विनियुक्ता ।

तथा च गृह्ये ‘ मेखलामाबध्य ' इति खण्डे पठ्यते- आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात् सदसस्पतिमद्भुतम् ' (आश्व, गृ. १. २२. ११) इति ॥

सदंसु॒स्पति॒मद्भुंतं प्रि॒यमिन्द्रंस्य॒ काम्यंम् ।

स॒निं मे॒धामंयासिषम् ॥६

सदंसः । पतिंम् । अद्भुंतम् । प्रि॒यम् । इन्द्रंस्य । काम्यंम् ।

स॒निम् । मे॒धाम् । अ॒या॒सि॒ष॒म् ॥६

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥६

"मेधां लब्धुं "सदसस्पतिम् एतन्नामकं देवम् "अयासिषं प्राप्तवानस्मि । कीदृशम् । "अद्भुतम् आश्चर्यकरं "इन्द्रस्य

"प्रियं सोमपाने सहचारित्वात् 'काम्यं कमनीयं "सनिं धनस्य दातारम् ॥ सदसः । षद्लृ विशरणादौ । सर्वधातुभ्योऽसुन्' । नित्त्वादाद्युदात्तः। पतिम् । पातेर्डतिः (उ. सू. ४. ४९७)। टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् । ‘इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'। इयङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यम्। कामयतेः ‘अचो यत्'। ‘ णेरनिटि ' इति णिलोपः । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सनिम् । ‘ षणु दाने '। ‘ धात्वादेः षः सः'। ‘ अच इः ' (उ. सू. ४. ५७८) इत्यनुवृत्तौ खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ' (उ. सू. ४. ५७९) इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषम् । ‘ या प्रापणे । लुङ् । मिपोऽमादेशः । ‘ यमरमनमातां सक् च ' (पा. सू. ७. २. ७३) इति सिच इडागमः; धातोः सगागमः । निघातः ॥

यस्मा॑दृ॒ते न सिध्य॑ति य॒ज्ञो वि॑प॒श्चित॑श्च॒न ।

स धी॒नां योग॑मिन्वति ॥७

यस्मा॑त् । ऋ॒ते । न । सिध्य॑ति । य॒ज्ञः । वि॒प॒ःऽचित॑ः । च॒न ।

सः । धी॒नाम् । योग॑म् । इ॒न्व॒ति॒ ॥७

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपःऽचितः । चन ।

सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥७

"यज्ञः अयमनुष्ठातव्यः विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य "यस्मात् सदसस्पतिदेवात् "ऋते "न "सिध्यति "सः अयं सदसस्पतिर्देवः "धीनां

मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा “योगं संबन्धम् "इन्वति व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । ‘ अन्यारात्° ' (पा. सू. २. ३. २९) इत्यादिना ऋतेयोगात् पञ्चमी ।' सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ' न गोश्वन्सावर्ण° ' इति प्रतिषेधः । सिध्यति । ‘षिधु संराद्धौ ' । श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।' यद्वृतान्नित्यम् ' इति निघातप्रतिषेधः । धीनाम् । ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । योगम् ।' युजिर् योगे'। घञो जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इन्वति । ' इवि व्याप्तौ । शप् । ‘इदितो नुम् धातोः' इति नुम् । निघातः ॥

आर्दृध्नोति ह॒विष्कृ॑तिं॒ प्राञ्चं॑ कृणोत्यध्व॒रम् ।

होत्रा॑ दे॒वेषु॑ गच्छति ॥८

आत् । ऋ॒ध्नो॒ति॒ । ह॒विःऽकृं॑तिम् । प्राञ्चं॑म् । कृ॒णो॒ति॒ । अ॒ध्व॒रम् ।

होत्रां॑ । दे॒वेषुं॑ । ग॒च्छ॒ति॒ ॥८

आत् । ऋध्नोति । हविःऽकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् ।

होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥८

“आत् अनन्तरमेव “हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानम् “ऋध्नोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति । हविर्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धये "अध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं "प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तमविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तं "कृणोति करोति । "होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति । यद्वा । होत्रा

अस्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान् परितोषयितुं देवेषु गच्छति । श्लोकः धारा ' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्नामसु ' होत्रा गीः ' (नि. १. ११. ३५) इति पठितम् ॥ हविष्कृतिम् । हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राञ्चम् । " अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ' (पा. सू. ६. २. ५२) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पश्चात् एकादेशस्वरः । अध्वरम् । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् ।' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हूयतेऽस्यामिति होत्रा देवता । 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' (उ. सू. ४. ६०७) इति त्रन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ।।

नरा॒शंसं॑ सु॒धृष्ट॑म॒मप॑श्यं स॒प्रथ॑स्तमम् ।

दि॒वो न सद्म॑मखसम् ॥९

न॒रा॒शंसं॑म् । सु॒ऽधृष्टं॑मम् । अपं॑श्यम् । स॒प्रथः॑ऽतमम् ।

दि॒वः । न । सद्मं॑ऽमखसम् ॥९

नराशंसम् । सुऽधृष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथःऽतमम् ।

दिवः । न । सद्मऽमखसम् ॥९

“नराशंसम् एतन्नामकं देवविशेषम् । यद्वा। अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्को दर्शयति -- नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति ' (निरु. ८. ६) इति । अत्र अग्निवत् सदसस्पतेरपि नरैः शस्यमानत्वात् नराशंसत्वम् । एतमेवाभिप्रायं हृदि निधाय ब्राह्मणमेवमाम्नायते- ‘ प्रजा वै नरो वाक् शंसः' (ऐ. ब्रा. ६. २७) इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदसस्पतिर्यो वा नराशंसनामको

देवः तम् "अपश्यम् शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । "सुधृष्टमम् अत्याधिक्येन धाष्टर्ययुक्तं "सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातं "सद्ममखसं प्राप्ततेजस्कम् । तत्र दृष्टान्तः । "दिवो "न द्युलोकानिव। आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनः तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ सुधृष्टमम् । शोभनं धृष्णोतीति सुधृक् । क्विप् च ' इति क्विप् । आतिशायनिकस्तमप् । षकारस्य जश्त्वाभावश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यम्। ' पाघ्राध्मा' इत्यादिना पश्यादेशः । ' लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ' इति अट उदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निघातः । सप्रथस्तमम् । ' प्रथ प्रख्याने ' । प्रथनं प्रथः । ' सर्वधातुभ्योऽसुन्। नित्त्वादादाद्युदात्तत्वम् । सह प्रथसा वर्तते इति तेन सहेति तुल्ययोगे ' (पा. सू. २. २.२८) इति बहुव्रीहिसमासः । 'वोपसर्जनस्य' (पा. सू. ६. ३. ८३) इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' परादिश्छन्दसि

बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दिवः । ‘ ऊडिदम्° ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्मखसम् । सीदतीति सद्म । षद्लृ विशरणादौ । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' (पा. सू. ३. २. ७५) इति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । सद्म महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ॥ ३५ ॥

टिप्पणी

१.१८.३ मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य

अररु उपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ | सूक्तं १.४४ | सूक्तं १.७४ | सूक्तं १.१०४ | सूक्तं १.१३४ | सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ | सूक्तं १.४५ | सूक्तं १.७५ | सूक्तं १.१०५ | सूक्तं १.१३५ | सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ | सूक्तं १.४६ | सूक्तं १.७६ | सूक्तं १.१०६ | सूक्तं १.१३६ | सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ | सूक्तं १.४७ | सूक्तं १.७७ | सूक्तं १.१०७ | सूक्तं १.१३७ | सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ | सूक्तं १.४८ | सूक्तं १.७८ | सूक्तं १.१०८ | सूक्तं १.१३८ | सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ | सूक्तं १.४९ | सूक्तं १.७९ | सूक्तं १.१०९ | सूक्तं १.१३९ | सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० | सूक्तं १.५० | सूक्तं १.८० | सूक्तं १.११० | सूक्तं १.१४० | सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१९

दे. अग्निर्मरुतश्च। गायत्री।

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥१॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥२॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥३॥

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥४॥

ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥५॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥६॥

य ईङ्खयन्ति पर्वतान्तिरः समुद्रमर्णवम् ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥७॥

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥८॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥९॥

सायणभाष्यम्

' प्रति त्यम्' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते - प्रति त्यमाग्निमारुतम्' इति । कारीरीष्टौ ‘ प्रति त्यम्' इत्येषा धाय्या। तथा च सूत्रितं - वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ।

प्रति॒ त्यं चारु॑मध्व॒रं गो॑पी॒थाय॒ प्र हू॑यसे ।

म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥१

प्रति॑ । त्यम् । चारु॑म् । अ॒ध्व॒रम् । गो॒ऽपी॒थाय॑ । प्र । हू॒य॒से॒ ।

म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥१

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥१

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः। हे "अग्ने यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्यरहितः “त्यं तथाविधं "चारुमध्वरं प्रतिलभ्य "गोपीथाय सोमपानाय "प्र "हूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे तस्मात् अस्मिन्नध्वरे त्वं “मरुद्भिः देवविशेषैः सह “आ “गहि आगच्छ । सेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता -' तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ ' (निरु. १०. ३६) इति ॥ प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्यम् । ‘ त्यदादीनामः ' (पा. सू. ७. २. १०२) । प्रातिपदिकस्वरः । चारुम् । ‘ दृसनिजनिचरि° । (उ. सू. १. ३) इत्यादिना ञुण् । अत उपधायाः' (पा. सू. ७. २. ११६) इति वृद्धिः । नित्त्वादाद्युदात्तः । गोपीथाय। ‘

निशीथगोपीथावगथाः ' (उ. सू. २. १६६) इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

न॒हि दे॒वो न मर्त्यो॑ म॒हस्तव॒ क्रतुं॑ प॒रः ।

म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥२

न॒हि । दे॒वः । न । मर्त्यः॑ । म॒हः । तव॑ । क्रतु॑म् । प॒रः ।

म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥२

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥२

हे "अग्ने "महः महतः “तव संबन्धिनं “क्रतुं कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य "परः "नहि उत्कृष्टः "देवः न भवति

खलु । तथा "मर्त्यः मनुष्यश्च परः "न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च । देवास्त्वदीये क्रतौ इज्यन्ते ते एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामन्तः ' इत्यन्तोदात्तः । देवः । पचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । महः । महतस्तलोपश्छान्दसः । ' बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. १. १७३. १) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तव । ' युष्मदस्मदोर्ङसि' (पा. सू. ६. १. २११) इत्याद्युदात्तत्वम् । क्रतुम् ।। ' कृञः कतुः । (उ. सू. १. ७७)। प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गहि । ' गम्लृ सृप्लृ गतौ ' । लोटः सेर्हिः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।' अनुदात्तोपदेश° ' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य • असिद्धवदत्रा भात् ' (पा. सू. ६. ४. २२) इति असिद्धत्वात् “ अतो हेः' इति लुक् न भवति । निघातः ॥

ये म॒हो रज॑सो वि॒दुर्विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒द्रुह॑ः ।

म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥३

ये । म॒हः । रज॑सः । वि॒दुः । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒द्रुहः॑ ।

म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥३

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३

हे अग्ने "ये मरुतः "महो "रजसः महत उदकस्य वर्षणप्रकारं "विदुः तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । "विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः । ‘ सप्तगणा वै मरुतः '(तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । "देवासः द्योतमानाः अद्रुहः द्रोहरहिता वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा च

उपरिष्टादाम्नायते-- उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ' (ऋ. सं. ५. ५५.५) इति ।
शाखान्तरेऽपि मन्त्रान्तरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते - ‘मरुतां पृषतयः स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशते' (तै. ब्रा. ३.३.९.४) इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः - ‘ रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी रजसी उच्यते ' (निरु. ४. १९) इति ॥ रजसः । ‘ नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । विदुः । ‘ विद ज्ञाने '।' विदो लटो वा ' (पा. सू. ३. ४. ८३) इति झेः उसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः। विश्वे । विशेः क्वनन्तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । देवासः । ‘ आज्जसेरसुक्' । देवशब्दः पचाद्यजन्तः ।
चित्त्वादन्तोदात्तः । अद्रुहः । संपदादित्वात् भावे क्विपि बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । कर्तरि वा क्विप् । तत्पुरुषे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् ।

न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा. सू. ६. २. १३९), यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति ॥

य उ॒ग्रा अ॒र्कमा॑नृ॒चुरना॑धृष्टास॒ ओजं॑सा ।

म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ गं॑हि ॥४

ये । उ॒ग्राः । अ॒र्कम् । आ॒नृ॒चुः । अना॑धृष्टासः । ओजं॑सा ।

म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥४

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥४

"ये मरुतः "उग्राः तीव्राः सन्तः "अर्कम् उदकम् "आनृचुः अर्चितवन्तः वर्षणेन संपादितवन्त इत्यर्थः । तैः मरुद्भिः

इत्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । “ओजसा बलेन
"अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः ।
अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति- ‘ आपो
वा अर्कः ' (श. ब्रा. १०. ६. ५. २) इति । तन्निर्वचनं च त
एवामनन्ति- सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै
मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम् ' (श. ब्रा. १०, ६. ५. १
) इति । स जगत् सृष्ट्वा हिरण्यगर्भं उदकं
स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् सत्यसंकल्पसहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं
पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य
सकाशादुदकमुत्पन्नम् । तदानीमर्चतो मत्तः
कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्य अर्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः
॥ आनृचुः । अर्चतेः ‘ अपस्पृधेथाम् ' (पा. सू. ६. १. ३६
) इत्यादिना निपातितः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगात् न
निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
ओजसा ।।' उब्जेर्बलोपश्च'(उ. सू. ४. ६३१) इति असुन्
। नित्त्वादाद्युदात्तः ।।

ये शु॒भ्रा घो॒रव॑र्पसः सुक्ष॒त्रासो॑ रि॒शाद॑सः ।

म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥५

ये । शु॒भ्राः । घो॒रऽव॑र्पसः । सु॒ऽक्ष॒त्रासः॑ । रि॒शाद॑सः ।

म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥५

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्पसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥५

"ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । “शुभ्राः शोभनाः “घोरवर्पसः उग्ररूपधराः "सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः। ‘मघम्' इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु ‘ क्षत्रं भगः ' (नि. २. १०.९) इति पठितम् । शुभ्राः । ‘ स्फायितञ्चि° ।

इत्यादिना शुभेः औणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
घोरवर्पसः । घोरं वर्षो येषाम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ :
नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ' आद्युदात्तं
द्व्यच्छन्दसि' (पा. सू. ६, २. ११९) इत्येव तु न भवति,
क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः ।
तान् अदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः ।
नित्स्वरेण उत्तरपदमाद्युदात्तम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
स एव शिष्यते ॥ ॥ ३६ ॥

ये नाक॒स्याधिं रोच॒ने दि॒वि दे॒वास॒ आसंते ।

म॒रुद्भिंरग्न॒ आ गंहि ॥६

ये । नाकंस्य । अधिं । रो॒च॒ने । दि॒वि । दे॒वासः॑ । आसंते ।

म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥६

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥६

"ये मरुतः "नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने “ये “देवासः स्वयमपि दीप्यमानाः "आसते तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ नाकस्य। कं सुखम् । तत् यस्मिन्नास्ति असौ अकः इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात् नञ् । न अको नाक इति नञ्तत्पुरुषः । ‘ नलोपो नञः ' (पा. सू. ६. ३. ७३) इति लोपो न भवति, ‘नभ्राण्नपात् ' (पा. सू. ६. ३. ७५) इत्यादिना प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुल्यार्थ ' (पा. सू. ६. २. २) इत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वम् । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चात् बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने ।

“ रुच दीप्तौ '। ' अनुदात्तेतश्च हलादेः' (पा. सू. ३. २. १४९) इति युच् ।' चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि । ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तस्वम् । देवासः । आजसेरसुक्' इति असुक् । आसते । आस उपवेशने '। अनुदात्तेत्त्वात् आत्मनेपदम् । झस्य अदादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगात् न निघातः ॥

य ई॒ङ्खय॑न्ति॒ पर्व॑तान्ति॒रः स॑मु॒द्रम॑र्ण॒वम् ।

म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥७

ये । ई॒ङ्खय॑न्ति । पर्व॑तान् । ति॒रः । स॒मु॒द्रम् । अ॒र्ण॒वम् ।

म॒रुत्ऽभि॑ः । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥७

ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥७

"ये मरुतः “पर्वतान् मेघान् "ईङ्खयन्ति चालयन्ति तथा "अर्णवं उदकयुक्तं “समुद्रं “तिरः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ ईङ्खयन्ति ।' उख उखि ' इत्यादौ ईखिर्गत्यर्थः । ‘ हेतुमति च ' (पा. सू. ३. १. २६) इति णिच् । 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् । णिजन्तधातोः ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्व पर्व मर्व पूरणे ' । औणादिकोऽतन् । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ये त॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभि॑स्ति॒रः स॑मु॒द्रमोज॑सा ।

म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि ॥८

आ । ये । त॒न्वन्तिं । र॒श्मिऽभिः॑ । ति॒रः । स॒मु॒द्रम् । ओजं॑सा ।

म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥८

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिऽभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥८

"ये मरुतः "रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह "आ "तन्वन्ति आप्नुवन्ति आकाशमिति शेषः। किंच "ओजसा स्वकीयबलेन "समुदं तिरस्कुर्वन्ति तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ तन्वन्ति।' तनु विस्तारे ' । लटो 'झोऽन्तः । ' तनादिकृञ्भ्य उः '(पा. सू. ३. १. ७९)। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति तिङ एव

आद्युदात्तत्वम् । समुद्रम् ।' उन्दी क्लेदने'। ' स्फायितञ्चि°
' इति रक् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अ॒भि त्वां पू॒र्वपीं॑तये सृ॒जामिं॑ सो॒म्यं मधुं ।

म॒रुद्भिं॑रग्न॒ आ गंहि ॥९

अ॒भि । त्वा॒ । पू॒र्वऽपीं॑तये । सृ॒जामिं॑ । सो॒म्यम् । मधुं ।

म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ ॥९

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।

मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥९

हे “अग्ने “पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति
“सोम्यं “मधु सोमसंबन्धिनं मधुररसम् “अभि “सृजामि

सर्वतः संपादयामि। अतस्त्वं “मरुद्भिः सह अत्र आगच्छ ॥ अभि। ‘एवमादीनामन्तः इत्यन्तोदात्तत्वम् ।' त्वामौ द्वितीयायाः ' (पा. सू. ८. १. २३) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । पुंवत्कर्मधारय° ' (पा. सू. ६. ३. ४२) इत्यादिना पुंवद्भावः । सृजामि । ‘सृज विसर्गे'। मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । सोममर्हति यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु । ‘ फलिपाटिनमि° ' (उ. सू. १. १८) इत्यादिना उप्रत्ययः । ‘ नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् ॥ ॥ ३७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति
श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क
भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः
समाप्तः ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.२०

← सूक्तं १.१९

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.२०

मेधातिथिः काण्वः

सूक्तं १.२१ →

दे. इन्द्राग्नी। गायत्री

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ।

अकारि रत्नधातमः ॥१॥

य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी ।

शमीभिर्यज्ञमाशत ॥२॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् ।

तक्षन्धेनुं सबर्दुघाम् ॥३॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः ।

ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥४॥

सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता ।

आदित्येभिश्च राजभिः ॥५॥

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् ।

अकर्त चतुरः पुनः ॥६॥

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते ।

एकमेकं सुशस्तिभिः ॥७॥

अधारयन्त वह्नयोऽभजन्त सुकृत्यया ।

भागं देवेषु यज्ञियम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

।। श्रीगणेशाय नमः ।।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।।

अथ प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ' अयं देवाय ' इत्यष्टर्चं सूक्तम् । तस्य ऋषि- च्छन्दसी पूर्ववत् । ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते' अयमष्टावार्भवम् ' इति । विनियोगस्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः । व्यूढस्य प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ' अयं देवाय जन्मने ' इति आर्भवस्तृचः । ' अथ च्छन्दोमाः ' इति खण्डे सूत्रितम्-' अभित्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः ' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ।।

अ॒यं दे॒वाय॒ जन्म॑ने॒ स्तोमो॒ विप्रे॑भिरास॒या ।

अका॑रि रत्न॒धात॑मः ॥१

अ॒यम् । दे॒वाय॑ । जन्म॑ने । स्तोमः॑ । विप्रे॑भिः । आ॒स॒या ।

अका॑रि । र॒त्न॒ऽधात॑मः ॥१

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया ।

अकारि । रत्नऽधातमः ॥१

ऋभवो हि मनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः । तत्संघो जायमानवाचिना जन्मशब्देन एकवचनान्तेन अत्र निर्दिश्यते । "जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय "देवाय तत्प्रीत्यर्थम् "अयं "स्तोमः स्तोत्रविशेषः "विप्रेभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः "आसया

स्वकीयेनास्येन “अकारि निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः । “रत्नधातमः अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ आसया। आस्यशब्दात् तृतीयैकवचनस्य • सुपां सुलुक् । इत्यादिना याजादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । ‘ चितः 'इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

य इन्द्रा॑य वचो॒युजा॑ तत॒क्षुर्मन॑सा॒ हरी॑ ।

शमी॑भिर्य॒ज्ञमा॑शत ॥२

ये । इन्द्रा॑य । व॒च॒ःऽयुजा॑ । त॒त॒क्षुः । मन॑सा । हरी॒ इति॑ ।

शमी॑भिः । य॒ज्ञम् । आ॒श॒त॒ ॥२

ये । इन्द्राय । वचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति ।

शमीभिः । यज्ञम् । आशत ॥२

“ये ऋभवः “इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं “वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ "हरी एतन्नामकावश्वौ “मनसा “ततक्षुः संपादितवन्तः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात् तत्संकल्पमात्रेण इन्द्रस्याश्वौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः “शमीभिः ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिः “यज्ञम् अस्मदीयम् "आशत व्याप्तवन्तः । अपः अप्नः' इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु • शमी शिमी (नि. २. १. २३) इति पठितम् । वचोयुजा । वचसा युज्जाते । सत्सूद्विष° ' इत्यादिना क्विप् । ‘ सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेः आकारः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततक्षुः। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'। लिटि झेः उसादेशः । पादादित्वादनिघातः । शमीभिः । शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि ।। औणादिकः इन् । कृदिकारादक्तिनः ' (

पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष् । वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
आशत । अशू व्याप्तौ ' । लङि झस्य अदादेशः । '
स्वादिभ्यः श्नुः । तस्य 'बहुलं छन्दसि इति लुक् ।
आडागमः। ' तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

तक्ष॒न्नासं॑त्याभ्या॒ं परिं॑ज्मानं सु॒खं रथं॑म् ।

तक्षं॑न्धे॒नुं सं॑ब॒र्दुघां॑म् ॥३

तक्षं॑न् । नासं॑त्याभ्याम् । परिं॑ऽज्मानम् । सु॒ऽखम् । रथं॑म् ।

तक्षं॑न् । धे॒नुम् । स॒ब॒ःऽदुघां॑म् ॥३

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिऽज्मानम् । सुऽखम् । रथम् ।

तक्षन् । धेनुम् । सबःऽदुघाम् ॥३

“नासत्याभ्याम् अश्विदेवप्रीत्यर्थं “रथं “तक्षन् ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतक्षन् तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशम् । “परिज्मानं परितो गन्तारं “सुखं उपर्युपवेशने सुखकरम् । किंच ”धेनुx कांचिद्गां “तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात् तक्षतिरत्र संपादनवाची । कीदृशीं धेनुम् । "सबर्दुघां सबरः क्षीरस्य दोग्ध्रीम् ॥ तक्षन् ।' बहुलं छन्दसि° ' (पा. सू. ६. ४. ७५) इति अडभावः । नासत्याभ्याम् । न विद्यते सत्यं ययोस्तौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ ।' नभ्राण्नपात्' (पा. सू. ६. ३. ७५) इत्यादिना नलोपाभावः। परिज्मानम् । अजेः परिपूर्वस्य ‘ श्वन्नुक्षन् ' (उ. सू. १. १५७) इत्यादिना मन्प्रत्यये अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुघाम् । सबः पयः दोग्धीति सबर्दुघा । 'दुहः कब्धश्च ' (पा. सू. ३. २. ७०) इति कप् । सबर् इति रेफान्तं प्रातिपदिकं क्षीरवाची इति संप्रदायविदः। कपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥

द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘युवाना पितरा पुनः' इति आर्भवस्तृचः । द्वितीयस्य ‘अग्निं वो देवम् ' इति खण्डे सूत्रितं - ‘ मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति तृचौ '(आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

युवा॑ना पि॒तरा॒ पुन॑ः स॒त्यमं॑न्त्रा ऋजू॒यव॑ः ।

ऋ॒भवो॑ वि॒ष्ट्यं॑क्रत ॥४

युवा॑ना । पि॒तरा॑ । पुन॒रिति॑ । स॒त्यऽमं॑न्त्राः । ऋ॒जु॒ऽयव॑ः ।

ऋ॒भव॑ः । वि॒ष्टी । अ॒क्र॒त॒ ॥४

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यऽमन्त्राः । ऋजुऽयवः ।

ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥४

“ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि “पुनः “युवाना तरुणौ “अक्रत कृतवन्तः । कीदृशाः । “सत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वात् यद्यत्फलमुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्मात् जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । “ऋजूयवः ऋजुतामात्मन इच्छन्तः छलरहिता इत्यर्थः । अत एव एतेषामनुष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति । “विष्टी विष्टयो व्याप्तियुक्ताः । सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मन्त्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति- ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा ' (निरु. ११. १५) इति ॥ युवाना । युवन्शब्दो यौतेः कनिनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘ सुपां सुलुक् ' इत्यादिना विभक्तेः आकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमन्त्राः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ‘ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । क्यच्

।' अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (पा. सू. ७. ४, २५) इति दीर्घः । ‘ क्याच्छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. १७०) इति उप्रत्ययः ।। प्रत्ययस्वरः । विष्टी । “ विष्लृ व्याप्तौ ' । ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' (पा. सू. ३. ३. १७४) इति क्तिच् । ‘ तितुत्र° ' इत्यादिना इट्प्रतिबन्धः । तस्मात् जसः ‘इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् (पा. सू. ७. १. ३९. १) इति तस्य ईकारादेशः । स च ‘ अलोऽन्त्यस्य ' (पा. सू. १. १. ५२) इति सकारस्य भवति । ततः ‘आद्गुणः' इति गुणे कृते ‘ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (पा. सू. ६. १. १०२) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं बाधित्वा परत्वात् ' जसि च ' (पा. सू. ७. ३. १०९) इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेत्, न। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कृञो लुङ । आत्मनेपदम् । झस्य अदादेशः। ‘ मन्त्रे घस' (पा. सू. २. ४. ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । यणादेशः । अडागमः । निघातः ॥

सं वो॒ मदा॑सो अग्म॒तेन्द्रे॑ण च म॒रुत्व॑ता ।

आ॒दि॒त्येभि॑श्च॒ राज॑भिः ॥५

सम् । वः॒ । मदा॑सः । अ॒ग्म॒त॒ । इन्द्रे॑ण । च॒ । म॒रुत्व॑ता ।

आ॒दि॒त्येभिः॑ । च॒ । राज॑ऽभिः ॥५

सम् । वः । मदासः । अग्मत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता ।

आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥५

हे ऋभवः “वः युष्माकं संबन्धिनः “मदासः मदहेतवः सोमाः “इन्द्रेण “च "आदित्येभिः आदित्यैः “च "सम् “अग्मत संगताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । अत एव आवाहननिगदः आश्वलायनेनैवं पठितः - इन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं

विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिवन्तं विश्वदेव्यावन्तमावह ' (आश्व. श्रौ. ५. ३) इति । कीदृशेनेन्द्रेण "मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाम्नायते - मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु ' (ऋ. सं. ८.९६. ७) इति । कीदृशैरादित्येभिः । "राजभिः दीप्यमानैः ॥ मदासः । माद्यति एभिरिति मदाः सोमाः । ' मदोऽनुपसर्गे ' (पा. सू. ३. ३. ६७) इत्यप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । आजसेरसुक् ' इति जसः असुगागमः । अग्मत। गमेः संपूर्वात् लुङ् । समो गम्यृच्छि° ' (पा. सू. १. ३. २९) इत्यादिना आत्मनेपदम् । झस्य अदादेशः । ' मन्त्रे घस ' इत्यादिना । च्लेर्लुक् ।' गमहन' (पा. सू. ६. ४. ९८) इत्यादिना उपधालोपः । ' व्यवहिताश्च ' इति समो व्यवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् ।' तसौ मत्त्वर्थे ' (पा. सू. १. ४. १९) इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात् जश्त्वाभावः । ' झयः ' (पा. सू. ८. २. १०) इति मतुपो वत्वम् ।

आदित्येभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. १०) इति भिस ऐसादेशाभावे ' बहुवचने झल्येत्' इति एत्वम् । राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनन्तत्वेन नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

उ॒त त्यं च॑म॒सं नव॒ं त्वष्टु॑र्दे॒वस्य॒ निष्कृ॑तम् ।

अक॑र्त च॒तुर॒ः पुन॑ः ॥६

उ॒त । त्यम् । च॒म॒सम् । नव॑म् । त्वष्टुः॑ । दे॒वस्य॑ । निःऽकृ॑तम् ।

अक॑र्त । च॒तुरः॑ । पुन॒रिति॑ ॥६

उत । त्यम् । चमसम् । नवम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःऽकृतम् ।

अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥६

“उत अपि च “त्वष्टुः एतन्नामकस्य “देवस्य संबन्धी तक्षणव्यापारः “नवं नूतनं “त्यं “चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं “निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः । तक्षणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्याः ऋभवः तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि “चतुरः "अकर्त चतुर्धा विभक्तांश्चमसान् कृतवन्तः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मन्त्रान्तरेऽपि विस्पष्टः - ‘ एक चमसं चतुरः कृणोतन ' (ऋ. सं. १. १६१. २) इति ॥ नवम्। णु स्तुतौ' । नूयत इति नवम् । कर्मणि अप्प्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वात् घञर्थे सर्वत्र भवति । घञ्प्रत्ययश्च ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ' (पा. सू. ३. ३. १९) इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायां इत्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वात् असंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यते

इति संबन्धः। कर्मणि घञ् इत्युक्तम् । त्वष्टुः । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'। औणादिकस्तृन् । ऊदित्वात्पक्षे इडभावः (पा. सू. ७. २. ४४)।' स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ' (पा. सू. ८. २. २९) इति ककारलोपः । निष्कृतम् । कृञो निरुपसृष्टात् कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे ‘ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (पा. सू. ८. ३. ४५) इति षत्वम् । अत्र ‘कर्तृकर्मणोः कृति' (पा. सू. २. ३. ६५) इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्यय' (पा. सू. २. ३. ६९) इति निषिद्धा तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया' (पा. सू. २. ३. १८) इत्येतस्याः प्राप्तेः शैषिकी षष्ठी (पा. सू. २. ३. ५०)। यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते माषाणामश्नीयात् इति । गतिरनन्तरः' इति निस उदात्तत्वम् । अकर्त अकृषत । कृञो लुङि झस्य व्यत्ययेन तादेशः । ‘ मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । 'छन्दस्युभयथा ' इति तिङ आर्धधातुकत्वात् ङित्त्वाभावेन

गुणः। चतुरः । ‘ चतुरः शसि ' (पा. सू. ६. १. १६७)
इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वाद्युदात्तः पठितः ॥

तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तन ' इति द्वे ऋचावार्भव्यौ । 'तृतीयस्यागन्म महइति खण्डे सूत्रितम् - ‘इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ते नो॒ रत्नां॑नि धत्तन॒ त्रिरा साप्तां॑नि सुन्व॒ते ।

एकं॑मेकं सुश॒स्तिभिः॑ ॥७

ते । नः॒ । रत्नां॑नि । ध॒त्त॒न॒ । त्रिः । आ । साप्तां॑नि । सु॒न्व॒ते ।

एकं॑म्ऽएकम् । सु॒श॒स्तिऽभिः॑ ॥७

ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ।

एकम्ऽएकम् । सुशस्तिऽभिः ॥७

पूर्वास्वृक्षु ये प्रतिपादिता ऋभवः "ते यूयं "सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तः "नः अस्माकं सबन्धिने "सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय "रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनानि “एकमेकं क्रमेण प्रत्येकं “धत्तन प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षया एकमेकमित्युक्तम् । कीदृशानि रत्नानि । "त्रिरा त्रिवारम् आवृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि च इत्येवं रत्नानां त्रिरावृत्तिः । किंच "साप्तानि सप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । त्रिरा त्रिवारम् आवृत्तानि । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां

हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । “ रमु क्रीडायाम् । ‘नित्' इत्यनुवृत्तौ ‘ रमेस्त च' (उ. सू. ३. २९४) इति नप्रत्ययः; तत्संनियोगेन मकारस्य तकारः । नित्त्वादाद्युदात्तः । धत्तन धत्त । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तशब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तम्। ‘ सप्तनोऽञ् छन्दसि ' (पा. सू. ५, १. ६१) इति वर्गे अञ्प्रत्ययः । ‘ नस्तद्धिते ' (पा. सू. ६. ४. १४४) इति टिलोपः । ञित्त्वादादिवृद्धिः आद्युदात्तत्वं च । अत्र वर्गवचनेनानेन वर्गिणो लक्ष्यन्ते तेन बहुवचनम् । अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एकमेकम् । नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाम्रेडितम्' इति आम्रेडितसंज्ञायाम् ‘ अनुदात्तं च ' (

पा. सू. ८. १. ३) इत्यनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः । शस्यते आभिरिति शस्तयः ऋचः । ‘ शंसु स्तुतौ ' । करणे क्तिन् । तस्य कित्त्वात् लोपः । शोभनाः शस्तयः इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं, तत्तु परेण ‘ मन्क्तिन्व्याख्यान' (पा. सू. ६. २. १५१) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ॥

अधा॑रयन्त॒ वह्न॒योऽभं॑जन्त सुकृ॒त्यया॑ ।

भा॒गं दे॒वेषु॑ य॒ज्ञियं॑म् ॥८

अधा॑रयन्त । वह्न॑यः । अभं॑जन्त । सु॒ऽकृ॒त्यया॑ ।

भा॒गम् । दे॒वेषु॑ । य॒ज्ञियं॑म् ॥८

अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुऽकृत्यया ।

भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥८

"वह्नयः चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढारः ऋभवः "अधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपि अमृतत्वलाभेन प्राणान् धारितवन्तः । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नायते- ' मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ' (ऋ. सं. १. ११०. ४) इति । किंचैते 'सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण "देवेषु मध्ये स्थिताः "यज्ञियं यज्ञार्हं "भागं हविर्लक्षणम् "अभजन्त सेवितवन्तः । अयमर्थः ' सौधन्वना यज्ञियं भागमानश' (ऋ. सं. ३, ६०. १) इत्यादिमन्त्रान्तरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽपि ' ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्याद्युपाख्यानं विस्पष्टम् ॥ वह्नयः । नित्' इत्यनुवृत्तौ ' वहिश्रि° । इत्यादिना निप्रत्ययः । अभजन्त। पादादित्वादनिघातः । सुकृत्यया । ' विभाषा कृवृषोः ' (पा. सू. ३. १. १२०)

इति कृञः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा ‘ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु कृत्यशब्दे क्यपः पित्त्वेनानुदात्तत्वात् धातुस्वरेणादिरुदात्तः । ततश्च ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' (पा. सू. ६. ३. ११९) इत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यते इत्युक्तम् । एवं तर्हि ‘ कृञः श च ' (पा. सू. ३. ३. १००) इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययान्तः कृत्याशब्दः । क्यपः पित्त्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वम् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागम् । ‘ कर्षात्वतः० ' (पा. सू. ६. १. १५९) इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियम् । यज्ञमर्हतीत्यर्थे ' यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ' (पा. सू. ५. १. ७१) इति घः । तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७
सूक्तं १.८
सूक्तं १.९
सूक्तं १.१०
सूक्तं १.११
सूक्तं १.१२
सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७
सूक्तं १.३८
सूक्तं १.३९
सूक्तं १.४०
सूक्तं १.४१
सूक्तं १.४२
सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७
सूक्तं १.६८
सूक्तं १.६९
सूक्तं १.७०
सूक्तं १.७१
सूक्तं १.७२
सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७
सूक्तं १.९८
सूक्तं १.९९
सूक्तं १.१००
सूक्तं १.१०१
सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७
सूक्तं १.१२८
सूक्तं १.१२९
सूक्तं १.१३०
सूक्तं १.१३१
सूक्तं १.१३२
सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७
सूक्तं १.१५८
सूक्तं १.१५९
सूक्तं १.१६०
सूक्तं १.१६१
सूक्तं १.१६२
सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.२१

← सूक्तं १.२०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.२१

मेधातिथिः काण्वः

सूक्तं १.२२ →

दे. इन्द्राग्नी। गायत्री।

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरित्स्तोममुश्मसि ।

ता सोमं सोमपातमा ॥१॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः ।

ता गायत्रेषु गायत ॥२॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।

सोमपा सोमपीतये ॥३॥

उग्रा सन्ता हवामह उपेदं सवनं सुतम् ।

इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥४॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतम् ।

अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥५॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।

इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘इहेन्द्राग्नी' इत्यादिकं षड्टचं चतुर्थं सूक्तम्। तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते - इह षळैन्द्राग्नम् ' इति । विनियोगस्तु - अग्निष्टोने अच्छावाकशस्त्रे ‘ इहेन्द्राग्नी उप ह्वये ' इति सूक्तम् । ‘

स्तोत्रमग्रे शस्त्रात्' इति खण्डे ' इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात् । तथा अभिप्लवषडहे प्रातःसवने अच्छावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तम् । तथा च सूत्रितम् ‘अभिप्लवपृष्ठ्याहानि ' इत्युपक्रम्य- इहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आ गतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इ॒हेन्द्रा॒ग्नी उप॑ ह्व॒ये॒ तयो॒रित्स्तोम॑मुश्मसि ।

ता सोम॑ं सोम॒पात॑मा ॥१

इ॒ह । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । उप॑ । ह्व॒ये॒ । तयो॑ः । इत् । स्तोम॑म् । उ॒श्म॒सि॒ ।

ता । सोम॑म् । सो॒म॒ऽपात॑मा ॥१

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् । उश्मसि ।

ता । सोमम् । सोमऽपातमा ॥१

“इह अस्मिन्कर्मणि "इन्द्राग्नी देवौ "उप "ह्वये आह्वयामि “तयोरित् इन्द्राग्न्योरेव "स्तोमं स्तोत्रं “उश्मसि कामयामहे । "सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ "सोमं पिबताम् इति शेषः ॥ इन्द्राग्नी । अत्र देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपदस्य आनङ् न भवति । तत्र हि द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्वग्रहणात् लोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वन्द्वे आनङ् इत्युक्तम् (का. ६. ३. २६)। तस्मात् अत्र अवग्रहे ह्रस्व इन्द्रशब्दः । ‘ समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘देवताद्वन्द्वे च ' (पा. सू. ६. २. १४१) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ' (पा.

सू. ६. २. १४२) इति प्रतिषेधात् । उश्मसि ।' वश कान्तौ । लटो मस् । ‘इदन्तो मसि' (पा. सू. ७. १. ४६) इति इकारोपजनः । अदादित्वात् शपो लुक् । मसेर्ङित्त्वात् ' ग्रहिज्या° ' इत्यादिना संप्रसारणम् । ता सोमपातमा । उभयत्र ‘सुपां सुलक्°' इति आकारः ॥

ता य॒ज्ञेषु॒ प्र शं॑सतेन्द्रा॒ग्नी शुं॑म्भता नरः ।

ता गा॑य॒त्रेषु॑ गायत ॥२

ता । य॒ज्ञेषु॑ । प्र । शं॒स॒त॒ । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । शु॒म्भ॒त॒ । न॒रः॒ ।

ता । गा॒य॒त्रेषु॑ । गा॒य॒त॒ ॥२

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुम्भत । नरः ।

ता । गायत्रेषु । गायत ॥२

हे "नरः मनुष्याः ऋत्विजः “ता पूर्वोक्तौ तौ "इन्द्राग्नी "यज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु "प्र "शंसत शस्त्रैः। तथा “शुम्भत नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा “ता पूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नी "गायत्रेषु गायत्रीच्छन्दस्केषु मन्त्रेषु सामरूपेण "गायत ॥ ता । ‘ सुपां सुलुक्° ' इति आकारः । शुम्भत । अस्य संहितायाम् अन्येषामपि दृश्यते ' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति दीर्घः ॥

ता मि॒त्रस्य॒ प्रश॑स्तय इन्द्रा॒ग्नी ता ह॑वामहे ।

सो॒म॒पा सोम॑पीतये ॥३

ता । मि॒त्रस्य॑ । प्रऽश॑स्तये । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । ता । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

सो॒म॒ऽपा । सोम॑ऽपीतये ॥३

ता । मित्रस्य । प्रऽशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ।

सोमऽपा । सोमऽपीतये ॥३

"मित्रस्य स्नेहविषयस्य मम अनुष्ठातुः "प्रशस्तये "ता पूर्वोक्तौ देवौ संपद्येताम् इति शेषः । यद्वा । मित्रस्य मम संबन्धिनौ ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छामः इति शेषः । "सोमपा सोमपानक्षमौ “ता पूर्वोक्तौ "इन्द्राग्नी "सोमपीतये सोमपानार्थं "हवामहे आह्वयामः ॥ प्रशस्तये । 'तुमर्थाच्च्या भाववचनात् ' (पा. सू. २. ३. १५) इति चतुर्थी । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा • तादौ च निति कृत्यतौ ' (पा. सू. ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमस्य पीतिः इति तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उ॒ग्रा सन्ता॑ हवामह॒ उपे॒दं सव॑नं सु॒तम् ।

इ॒न्द्रा॒ग्नी एह ग॑च्छताम् ॥४

उ॒ग्रा । सन्ता॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । उप॑ । इ॒दम् । सव॑नम् । सु॒तम् ।

इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ता॒म् ॥४

उग्रा । सन्ता । हवामहे । उप । इदम् । सवनम् । सुतम् ।

इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥४

“सुतम् अभिषवोपेतम् "इदम् अनुष्ठीयमानं "सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म "उप सामीप्येन प्राप्तुम् "उग्रा "सन्ता वैरिवधादिषु क्रूरौ सन्तौ देवौ "हवामहे आह्वयामः । "इन्द्राग्नी देवौ “इह कर्मणि "आ "गच्छताम् ॥ सन्ता।

अस्तेः शतरि ‘ श्नसोरल्लोपः '। सवनं सुतम् इति द्वयं •
सेमं नः स्तोममा गहि ' (ऋ. सं. १. १६, ५) इत्यत्रोक्तम् ॥

ता म॒हान्ता॒ सद॒स्पती॒ इन्द्रा॑ग्नी॒ रक्ष॑ उब्जतम् ।

अप्र॑जाः सन्त्व॒त्रिण॑ः ॥५

ता । म॒हान्ता॑ । सद॒स्पती॒ इति॑ । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । रक्षः॑ ।
उ॒ब्ज॒त॒म् ।

अप्र॑जाः । स॒न्तु॒ । अ॒त्रिणः॑ ॥५

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः ।
उब्जतम् ।

अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥५

तौ पूर्वोक्तौ "इन्द्राग्नी "रक्षः राक्षसजातिम् “उब्जतम् ऋजु कुरुतं क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः । कीदृशौ । "महान्ता महान्तौ गुणैरधिकौ "सदस्पती सभापालकौ । तयोः प्रसादात् "अत्रिणः भक्षकाः राक्षसाः "अप्रजाः अनुत्पन्नाः "सन्तु ॥ महान्ता । ‘ सान्तमहतः संयोगस्य' (पा. सू. ६. ४. १०) इति दीर्घः । सदस्पती । सदसः पती इति समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य रुत्वाभावश्छान्दसः। उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' (पा. सू. ६. २. १४०) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अप्रजाः । प्रजायन्ते इति प्रजाः । अन्येष्वपि दृश्यते ' (पा. सू. ३. २. १०१) इति जनेः डप्रत्ययः । न प्रजाः अप्रजाः। प्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' (पा. सू. ५. ४. १२२) इति असिजादेशः स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः । तृजन्तस्य अत्तृशब्दस्य जसश्छान्दसः इनुडागमः।'

चितः' इति ऋकार उदात्तः । तस्य यणादेशे ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' (पा. सू. ६. १. १७४) इति इकार उदात्तः ॥

तेनं स॒त्येनं जागृत॒मधिं प्रचे॒तुनें प॒दे ।

इन्द्रांग्नी॒ शर्मं यच्छतम् ॥६

तेनं । स॒त्येनं । जा॒गृ॒त॒म् । अधिं । प्र॒ऽचे॒तुनें । प॒दे ।

इन्द्रांग्नी॒ इतिं । शर्मं । य॒च्छ॒त॒म् ॥६

तेन । सत्येन । जागृतम् । अधि । प्रऽचेतुने । पदे ।

इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥६

हे “इन्द्राग्नी "सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन "तेन अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा 'प्रचेतुने प्रकर्षेण

फलभोगज्ञापके “पदे स्वर्गलोकादिस्थाने "अधि “जागृतं आधिक्येन सावधानौ भवतम् । ततः अस्मभ्यं "शर्म "यच्छतं सुखं गृहं वा दत्तम् । ‘गयः कृदरः' इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु ‘ शर्म वर्म' (नि. ३. ४. २१) इत्युक्तम् ॥ जागृतम् । ‘ जागृ निद्राक्षये'। ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक्। ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः । प्रचेतुने । ‘ चिती संज्ञाने 'इत्यस्मात् ण्यन्तात् बाहुलकादौणादिक उनप्रत्ययः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । ‘ इहेन्द्राग्नी ' इत्यत्रोक्तम् । आमन्त्रितत्वदाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म। ‘शॄ हिंसायाम् ' । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । यच्छतम् । इषुगमियमां छः ' (पा. सू. ७. ३. ७७) इति छः ॥ ॥ ३ ॥

- ऋग्वेदः

टिप्पणी

इन्द्राग्न्युपरि टिप्पणी

अग्नीषोमोपरि टिप्पणी

पूर्णिमा उपरि टिप्पणी

१.२१.५

न मृत्युरासीदित्येताम् आचिख्यासां प्रचक्षते ।
अभिशापोऽप्रजाः सन्तु भद्रमाशीस्तु गोतमे ।।
बृहद्देवता १.५८ ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.२१&oldid=220520" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

Last edited ११ months ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.२२

← सूक्तं १.२१

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.२२

मेधातिथिः काण्वः

सूक्तं १.२३ →

दे. १-४ अश्विनौ, ५-८ सविता, ९-१० अग्निः, ११ देव्यः, १२ इन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्यः, १३-१४ द्यावापृथिव्यौ, १५ पृथिवी, १६ विष्णुर्देवा वा, १७-२१ विष्णुः। गायत्री।

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥१॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा ।

अश्विना ता हवामहे ॥२॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।

तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥३॥

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः ।

अश्विना सोमिनो गृहम् ॥४॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये ।

स चेत्ता देवता पदम् ॥५॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि ।

तस्य व्रतान्युश्मसि ॥६॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः ।

सवितारं नृचक्षसम् ॥७॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।

दाता राधांसि शुम्भति ॥८॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप ।

त्वष्टारं सोमपीतये ॥९॥

आ ग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीम् ।

वरूत्रीं धिषणां वह ॥१०॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥११॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्नायीं सोमपीतये ॥१२॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपृतां नो भरीमभिः ॥१३॥

तयोरिद्घृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥१४॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥१५॥

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥१६॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूळ्हमस्य पांसुरे ॥१७॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ॥१८॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥१९॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥२०॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥२१॥

सायणभाष्यम्

'प्रातर्युजा' इत्यादिकमेकविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते-- प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ द्वे देवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षड्वैष्णव्योऽतो देवा दैवी वा' इति ।

‘सूक्तसंख्यानुवर्तते ' इत्यस्मिन् खण्डे अनिरुक्ता संख्या विंशतिः' (अनु. १२. ४) इति परिभाषितत्वात् ‘ प्रातर्युजा' इति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिः एकयाधिकया सह वर्तते इति सैका । तत्रादौ चतस्र ऋचः अश्विदेवताकाः । पञ्चमीमारभ्य अष्टम्यन्ताः चतस्रः सवितृदेवताकाः । नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके । एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इन्द्रवरुणाग्निपत्न्य इन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्यो देवताः । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीदेवताके । पञ्चदशी पार्थिवी । षोडश्याद्याः षट् विष्णुदेवत्याः । षोडशी कृत्स्नदेवत्या वा । अत्र सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ ‘ प्रातर्युजा वि बोधय' इति चतस्र ऋचः । सूत्रितं च - ’अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विनग्रहस्य ‘प्रातर्युजा' इत्येका पुरोनुवाक्या ।

‘द्विदेवत्यैश्चरन्ति' इति खण्डे सूत्रितम्- आश्विनस्य प्रातर्युजा वि बोधय' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ।

प्रा॒त॒र्युजा॒ वि बोंधया॒श्विना॒वेह गंच्छताम् ।

अ॒स्य सोमंस्य पी॒तयें ॥१

प्रा॒त॒:ऽयुजां । वि । बो॒ध॒य॒ । अ॒श्विनौं । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒ता॒म् ।

अ॒स्य । सोमंस्य । पी॒तयें ॥१

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् ।

अस्य । सोमस्य । पीतये ॥१

अत्र होता अध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो “प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ “वि "बोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । “अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ देवौ “अस्य अभिषवसंस्कारयुक्तस्य “सोमस्य “पीतये पानाय "इह कर्मणि “आ “गच्छताम् । प्रातर्युञ्जाते गृह्यमाणेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा । ‘सत्सूद्विष" ' इत्यादिना क्विप् । सुपां सुलुक्° ' इति आकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य । ‘उडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पीतये । व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वम् ॥

या सु॒रथा॑ र॒थीत॑मो॒भा दे॒वा दि॑वि॒स्पृशा॑ ।

अ॒श्विना॒ ता ह॑वामहे ॥२

या । सु॒ऽरथा॑ । र॒थिऽत॑मा । उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒ऽस्पृशा॑ ।

अ॒श्विना॑ । ता । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥२

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा ।

अश्विना । ता । हवामहे ॥२

"या “उभा “अश्विना "देवा यावुभावश्विनौ देवौ “सुरथा शोभनरथयुक्तौ “रथीतमा रथिनां मध्ये अतिशयेन रथिनौ “दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ “ता “हवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ या इत्यादिष्वष्टसु पदेषु ‘सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य आकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ । समासान्तोदात्तत्वापवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ‘नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा । ‘अन्येषामपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ३. १३७) इति संहितायाम् इकारस्य दीर्घत्वम् । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशतः इति दिविस्पृशौ ।

‘क्विप् च ' इति क्विप् । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' (पा. सू. ६. ३. १४) इति अलुक् ।' गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

या वा॒ं कशा॒ मधु॑म॒त्यश्वि॑ना सू॒नृता॑वती ।

तया॑ य॒ज्ञं मि॑मिक्षतम् ॥३

या । वा॒म् । कशा॑ । मधु॑ऽमती । अश्वि॑ना । सू॒नृता॑ऽवती ।

तया॑ । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒त॒म् ॥३

या । वाम् । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती ।

तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥३

“अश्विना हे अश्विनौ देवौ “वां युवयोः संबन्धिनी “या “कशा अश्वताडनी विद्यते “तया सहागत्य “यज्ञम् अस्मदीयं “मिमिक्षतं सोमरसेन सेक्तुमिच्छतम् । कशयाश्वान् दृढं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । “मधुमती।' अर्णः क्षोदः' इत्यादिषु एकशतसंख्याकेषु उदकनामसु ‘मधु पुरीषम्' (नि. १. १२. ११) इति पठितम् । तस्मात् उदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत् स्वेदोदकं स्रवति तेनेयं कशा क्लिन्नेत्यर्थः । "सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता । तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायाम् अश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियम् । यद्वा । ' श्लोकः धारा' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामसु • कशा धिषणा ' (नि. १. ११. ४३) इति पठितम् । अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता सूनृतावती

प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तया वाचा युक्तौ यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयम् ॥ कशा ।' कश गतिशातनयोः '। पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सूनृतावती। 'ऊन परिहाणे '। सुष्ठु ऊनयति अप्रियम् इति सून् । तथाविधम् ऋतं सत्यं यस्यां वाचि सा सुनृता। 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा • परादिश्छन्दसि बहुलम्' इति ऋकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतावतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामा या कशेत्यर्थः । 'संज्ञायाम् ' (पा. सू. ८. २. ११) इति मतुपो वत्वम् । मिमिक्षतम् । मिहेः सन् । हलन्ताच्च ' (पा. सू. १. २. १०) इति कित्वाद्गुणाभावः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

न॒हि वा॒मस्ति॑ दू॒रके यत्रा॒ रथे॑न॒ गच्छ॑थः ।

अश्विंना सो॒मिनों गृ॒हम् ॥४

न॒हि । वा॒म् । अस्तिं । दू॒र॒के । यत्रं । रथेंन । गच्छंथः ।

अश्विंना । सो॒मिनः॑ । गृ॒हम् ॥४

नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः ।

अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥४

“अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां “सोमिनः सोमवतो यजमानस्य “गृहं प्रति “रथेन “गच्छथः स मार्गो “वां युवयोः "दूरके दूरदेशे “नहि “अस्ति न वर्तते खलु । यद्वा । "यत्र गृहे गच्छथः तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि। ' एवमादीनामन्तः' इत्यन्तोदात्तः । अस्ति । ‘चादिलोपे विभाषा' इति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथः इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते, चशब्दो न प्रयुज्यते इति चलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिरस्तीति । यत्र

। 'निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्र इति यद्वृत्तयोगात् न निघातः ॥

व्यूढस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘हिरण्यपाणिमूतये' इति सावित्र्यश्चतस्रः । ‘द्वितीयस्य' इति खण्डे सूत्रितं - ’हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः ' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

हिरंण्यपाणिमू॒तयें सवि॒तार॒मुपं ह्वये ।

स चेत्तां दे॒वतां प॒दम् ॥५

हिरंण्यऽपाणिम् । ऊ॒तयें । स॒वि॒तारंम् । उपं । ह्व॒ये॒ ।

सः । चेत्तां । दे॒वतां । प॒दम् ॥५

हिरण्यऽपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये ।

सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥५

“ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं “सवितारं देवम् "उप "हृये आह्वयामि। “सः च सविता देवः एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा “पदं यजमानेन प्राप्यं स्थानं “चेत्ता ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारम् । “हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणम् । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेन अवस्थितः । तदानीं कस्यांचिदिष्टौ अध्वर्यवः तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्रनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः । तच्च प्राशित्रं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत् तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशित्रस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः कौषीतकिब्राह्मणे समाम्नातः- सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजह्रुस्तत्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै

हिरण्मयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति स्तुतः ' इति ।
हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति - 'हिरण्यं
कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते
जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं
भवतीति वा हर्यतेर्वा स्थात्प्रेप्साकर्मणः' (निरु. २. १०)
इति । तथा ' पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः ' (नि. २. २६
) इति ॥ हिरण्यशब्दो नञ्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये । 'उदात्तः ' इत्यनुवृत्तौ
उतियूतिजूतिसाति' इत्यादिना क्तिनन्तः अन्तोदात्तो
निपातितः । सवितारम् । तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ।
चेत्ता। 'चिती संज्ञाने'। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छील्ये
तृन् । ' अनित्यमागमशासनम् ' इति इडभावः ।
नित्त्वादाद्युदात्तः । देवता । देवात्तल्' (पा. सू. ५. ४.२७)
इति स्वार्थे तल् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् ।
पदशब्दः पचाद्यजन्तः । 'चितः ' इत्यन्तोदात्तः ॥ ॥ ४ ॥

अ॒पां नपा॑त॒मव॑से सवि॒तार॒मुप॑ स्तुहि ।

तस्य॑ व्र॒तान्यु॑श्मसि ॥६

अ॒पाम् । नपा॑तम् । अव॑से । स॒वि॒तार॑म् । उप॑ । स्तु॒हि॒ ।

तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । उ॒श्म॒सि॒ ॥६

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि ।

तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥६

अत्र होता सामगमृत्विजम् अन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । “अवसे अस्मान् रक्षतुं “सवितारम् “उप “स्तुहि । “तस्य सवितुः संबन्धीनि “व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि "उश्मसि कामयामहे । कीदृशं सवितारम् । “अपां “नपातं जलस्य न पालकम् । संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपाम् ।

‘उडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातम् ।' पा रक्षणे ' । अस्य शत्रन्तः पाच्छब्दः । तस्य नञा समासे ‘नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अग्निर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथम् अपाम् इति षष्ठी ‘न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ' (पा. सू. २. ३. ६९) इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधात् इति चेत्, तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु। अग्न्यादित्यौ अपां कारणतया संबन्धिनौ ‘अग्नेरापः' (तै. आ. ८.२) इति श्रुतेः । ‘आदित्याज्जायते वृष्टिः' (मनु. ३.७६) इति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्षे ‘उगिदचाम्' इति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मन्तव्यम् । पातेः क्विबन्तस्य तुग्वा निपातनात् द्रष्टव्यः । अथवा न पातयति इति नपात् । पत्लृ गतौ ' इति धातोर्यन्तात्क्विप् । अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे । ‘तुमर्थे सेसेन्' इत्यादिना असेन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । उश्मसि ।' वश

कान्तौ' ।' अदिप्रभृतिभ्यः° ' इति शपो लुक् । 'इदन्तो मसि' इति इकारोपजनः ॥

वि॒भ॒क्तारं॑ हवामहे॒ वसो॑श्चि॒त्रस्य॒ राधं॑सः ।

स॒वि॒तारं॑ नृ॒चक्षं॑सम् ॥७

वि॒ऽभ॒क्तारं॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । वसोः॑ । चि॒त्रस्यं॑ । राधं॑सः ।

स॒वि॒तारं॑म् । नृ॒ऽचक्षं॑सम् ॥७

विऽभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः ।

सवितारम् । नृऽचक्षसम् ॥७

“वसोः निवासहेतोः "चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य “राधसः धनस्य “विभक्तारम् अस्य यजमानस्य

एतावद्धनदानम् उचितमिति विभागकारिणं “नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं “सवितारं “हवामहे । कौषीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वम् एव समामनन्ति- ' यदेतद्वसोश्चित्रं राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजति' इति ॥ विभक्तारम् । तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ह्वयतेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । वसोः । वस निवासे '।' शृस्वृस्निहि ' (उ. सू. १. १०) इत्यादिना उः । ‘नित्' इत्यनुवृत्तेः नित्त्वादाद्युदात्तः । राधसः । असुनन्तः नित्त्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसम् । नॄन् चष्टे इति नृचक्षाः तं नृचक्षसम् । ‘चक्षेर्बहुलं शिच्च' (उ. सू. ४. ६७२) इति असुन्। शित्त्वात् अनार्धधातुकत्वेन ख्याञादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सखा॑य॒ आ नि षी॑दत सवि॒ता स्तोम्यो॒ नु न॑ः ।

दाता॒ राधां॑सि शुम्भति ॥८

सखा॑यः । आ । नि । सी॒द॒त॒ । स॒वि॒ता । स्तोम्यः॑ । नु । न॒ः
।

दाता॑ । राधां॑सि । शु॒म्भ॒ति॒ ॥८

सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः
।

दाता । राधांसि । शुम्भति ॥८

सखिभूता हे ऋत्विजः “आ “नि “षीदत सर्वत्रोपविशत । "नः अस्माकम् अयं “सविता "नु क्षिप्रं “स्तोम्यः स्तुतियोग्यः “राधांसि धनानि "दाता प्रदातुमुद्युक्तः एष

सविता “शुम्भति शोभते ॥ समानाः सन्तः ख्यान्ति प्रकाशन्ते इति सखायः। ‘ख्या प्रकथने '। 'समाने ख्यश्चोदात्तः ' (उ.सू. ४. ५७६) इति इणप्रत्ययः; तत्संनियोगेन डित्त्वं यलोपश्च । डित्त्वात् आकारलोपः । ‘समानस्यू च्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ३. ८४) इत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः । इण्संनियोगेनोदात्तत्वम् । जसि ‘सख्युरसंबुद्धौ ' (पा. सू. ७. १. ९२) इति णित्त्वात् वृद्धिः आयादेशश्च । नि षीदत । ‘सदिरप्रतेः ' (पा. सू. ८. ३. ६६) इति षत्वम् । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । ‘भवे छन्दसि ' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यत् । यतोऽनावः ' (पा. सू. ६. १. २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् दाता दानशीलः । ताच्छील्ये तृन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । राधांसि । गतम् । ‘कर्तृकर्मणोः कृति ' (पा. सू. २. ३. ६५) इति प्राप्तायाः षष्ठ्याः ‘न लोकव्यय° ' (पा. सू. २. ३. ६९) इति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने 'अग्ने पत्नीरिहा वह ' इति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । 'प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी ' इति खण्डे सूत्रितम् - 'अग्ने पत्नीरिहा वहोक्षान्नाय वशान्नाय' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अग्ने॒ पत्नी॑रि॒हा वं॑ह दे॒वाना॑मुश॒तीरुप॑ ।

त्वष्टा॑रं॒ सोम॑पीतये ॥९

अग्ने॑ । पत्नीः॑ । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । दे॒वाना॑म् । उ॒श॒तीः । उप॑ ।

त्वष्टा॑रम् । सोम॑ऽपीतये ॥९

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ।

त्वष्टारम् । सोमऽपीतये ॥९

हे अग्ने "उशतीः कामयमानाः "देवानां "पत्नीः इन्द्राण्याद्याः इह देवयजनदेशे “आ “वह । तथा “त्वष्टारं देवं "सोमपीतये सोमपानार्थम् "उप समीपे आ वह ॥ पत्नीः । डत्यन्तः पतिशब्द आद्युदात्तः । ‘पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (पा. सू. ४. १. ३३) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन नकारश्च । ङीपः पित्त्वात् डतिस्वर एव । उशतीः । ‘वश कान्तौ । लटः शतृ । ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । शतुर्ङित्वात् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । उगितश्च ' इति ङीप् । ‘शतुरनुमः० ' इति ङीप् उदात्तः ॥

आ ग्ना अंग्न इ॒हाव॑से॒ होत्रां॑ यविष्ठ॒ भारं॑तीम् ।

वरू॑त्रीं धि॒षणां॑ वह ॥१०

आ । ग्नाः । अ॒ग्ने॒ । इ॒ह । अवं॑से । होत्रां॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । भार॑तीम् ।

वरू॑त्रीम् । धि॒षणां॑म् । व॒ह॒ ॥१०

आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ठ । भारतीम् ।

वरूत्रीम् । धिषणाम् । वह ॥१०

हे "अग्ने "अवसे अस्मानवितुं "ग्नाः देवपत्नीः "इह “आ “वह । तथा हे "यविष्ठ युवतमाग्ने “होत्रां होमनिष्पादकाग्निपत्नीं “भारतीं भरतनामकस्य आदित्यस्य पत्नीं “वरूत्रीं वरणीयां "धिषणां वाग्देवीं च आ वह। 'वाग्वै धिषणा' इति वाजसनेयकम् । “भरत आदित्यः (निरु. ८. १३) इति यास्केन उक्तत्वात् तस्य पत्नी भारती इत्युच्यते ॥ गम्यन्त इति ग्नाः । 'गम्लृ सृप्लृ

गतौ'। औणादिको ड्नप्रत्ययः । डित्त्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । होत्राम् । “हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ' (उ. सू. ४. ६०७) इति त्रनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । ‘अतिशायने तमबिष्ठनौ ' (पा. सू. ५. ३. ५५)। ' स्थूलदूर ' (पा. सू.. ६. ४. १५६) इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः। भारतीम् । शार्ङ्गरवादेः अवृत्कृतत्वात् ङीनन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः । वरूत्रीम् । ‘ग्रसितस्कभित° ' (पा. सू. ७. २. ३४) इत्यादौ यद्यपि वरूतृशब्दः तृजन्त इत्युक्तं तथापि अन्ते इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् वरूतृशब्दः तृनन्तोऽपि द्रष्टव्यः । तेन नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शेषनिघातेन ॠकारस्य अनुदात्तत्वात् “ उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यपि न ङीप उदात्तत्वम्। धिषणाम् । क्युप्रत्ययानुवृत्तौ • धृषेर्धिष च संज्ञायाम् ' (उ. सू. २. २४०) इति क्युः ॥ ॥ ५ ॥

अ॒भि नों दे॒वीरवं॑सा म॒हः शर्म॑णा नृ॒पत्नीं॑ः ।

अच्छिं॑न्नपत्राः सचन्ताम् ॥११

अ॒भि । न॒ः । दे॒वीः । अवं॑सा । म॒हः । शर्म॑णा । नृ॒ऽपत्नीः॑ ।

अच्छिं॑न्नऽपत्राः । स॒च॒न्ता॒म् ॥११

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृऽपत्नीः ।

अच्छिन्नऽपत्राः । सचन्ताम् ॥११

“देवीः देव्यः देवपत्न्यः "अवसा रक्षणेन "महः महता "शर्मणा च सुखेन च सह "नः अस्मान् “अभि "सचन्ताम् आभिमुख्येन सेवन्ताम् । कीदृश्यो देव्यः । "नृपत्नीः मनुष्याणां पालयित्र्यः “अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नपक्षाः । न हि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचित् छिद्यन्ते ॥

देवीः । ‘पुंयोगादाख्यायाम्ʼ (पा. सू. ४. १. ४८) इति ङीषन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘दीर्घाज्जसि चʼ (पा. सू. ६. १. १०५) इति प्रतिषेधस्य वा छन्दसिʼ (पा. सू. ६. १. १०६) इति पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अवसा । अव रक्षणेʼ । असुन् । नित्वादाद्युदात्तः । महः । ‘मह पूजायाम्ʼ । क्विप् । ‘सुपां सुपो भवन्तिʼ (पा. म. ७. १. ३९) इति तृतीयैकवचनस्य ङसादेशः । ‘सावेकाचः°ʼ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपत्नीः । समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्ʼ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः । न च्छिन्नानि अच्छिन्नानि ।। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इ॒हेन्द्रा॒णीमुपं ह्वये वरुणा॒नीं स्व॒स्तयें ।

अ॒ग्नायी॒ं सोम॑पीतये ॥१२

इ॒ह । इ॒न्द्रा॒णीम् । उप॑ । ह्व॒ये॒ । व॒रु॒णा॒नीम् । स्व॒स्तये॑ ।

अ॒ग्नायी॑म् । सोम॑ऽपीतये ॥१२

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये ।

अग्नायीम् । सोमऽपीतये ॥१२

इह अस्मिन्कर्मणि "स्वस्तये अस्माकमविनाशाय "सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्रवरुणाग्नीनां पत्नीः आह्वयामि ॥ इन्द्राणीम् । वरुणानीम् । इन्द्रवरुण ' (पा. सू. ४. १. ४९) इत्यादिना पुंयोगे ङीष्प्रत्ययः आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्नायीम् । ‘वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ' (पा. सू. ४. १. ३७) इति ङीप्; तत्संनियोगेन इकारस्य ऐकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत् । पूर्वोक्तम् ।। द्वितीये छन्दोमे

वैश्वदेवशस्त्रे ‘मही द्यौः पृथिवी च नः' इति द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः । ‘द्वितीयस्याग्निं वः' इति खण्डे सूत्रितं - ‘मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति । आग्रयणेष्टौ ‘मही द्यौः' इत्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्य अनुवाक्या।' आग्रयणं व्रीहिश्यामाक० ' इति खण्डे सूत्रितं- ये के च ज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । अग्निमन्थनेऽप्येषा विनियुक्ता।' प्रातर्वैश्वदेव्याम् ' इति खण्डे सूत्रितम् - ’अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । विष्यन्दमानं सांनाय्यमनयैव आहवनीयदेशे निनयेत् । ‘विध्यपराधे' इति खण्डे तथैव सूत्रितं– विष्यन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न इत्यन्तःपरिधिदेशे निनयेयुः ' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येषा ‘संस्थितेष्वाश्विनाय ' इति खण्डे सूत्रितं -’मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा ' (आश्व, श्रौ. ६. ५) इति ॥

म॒ही द्यौः पृ॑थि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मिक्षताम् ।

पि॒पृ॒तां नो॒ भरी॑मभिः ॥१३

म॒ही । द्यौः । पृ॒थि॒वी । च॒ । न॒ः । इ॒मम् । य॒ज्ञम् ।
मि॒मि॒क्ष॒ता॒म् ।

पि॒पृ॒ताम् । न॒ः । भरी॑मऽभिः ॥१३

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् ।
मिमिक्षताम् ।

पिपृताम् । नः । भरीमऽभिः ॥१३

"मही महती "द्यौः द्युलोकदेवता "पृथिवी भूमिदेवता "च "नः अस्मदीयम् "इमं "यज्ञं "मिमिक्षतां स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छताम् । तथा “भरीमभिः भरणैः

पोषणैः "नः अस्मान् “पिपृताम् उभे देव्यौ पूरयताम् ॥
मही । महच्छब्दात् ‘ उगितश्च ' (पा. सू. ४. १. ६) इति
ङीप् । अच्छब्दलीपश्छान्दसः। ‘बृहन्महतोरुपसंख्यानम्'
(पा. सू. ६. १. १७३. १) इति ङीप उदात्तत्वम् । द्यौः ।
दिव्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘गोतो णित् ' (
पा. सू. ७. १. ९०) इति ततः परस्य सोः णिद्भद्भावात्
भवन्ती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी। ‘प्रथ
प्रख्याने '। प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च ' (उ. सू. १. १४८)
इति षिवन्प्रत्ययः । ‘षिद्गौरादिभ्यश्च ' (पा. सू. ४. १. ४१
) इति ङीष् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षताम् । मिह सेचने'।
सनि द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । पिपृताम् ।
पृ पालनपूरणयोः ' । ह्रस्व इत्येके । शपः श्लुः ।
‘अर्तिपिपर्त्योश्च' (पा. सू. ७. ४. ७७) इति अभ्यासस्य
अकारस्य इकारः । तिङः प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः ।
‘डुभृञ् धारणपोषणयोः । ‘हुस्तृभृधृस्वृसृभ्य ईमन् ' (दश.
पा. ६) इति ईमन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

तयो॒रिद्घृ॒तव॒त्पयो॒ विप्रां रिहन्ति धी॒तिभिंः ।

ग॒न्ध॒र्वस्यं ध्रु॒वे प॒दे ॥१४

तयोः । इत् । घृ॒तऽवंत् । पयः । विप्राः । रि॒ह॒न्ति॒ । धी॒तिऽभिः ।

ग॒न्ध॒र्वस्यं । ध्रु॒वे । प॒दे ॥१४

तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिऽभिः ।

गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥१४

गन्धर्वस्य ध्रुवं पदम् अन्तरिक्षम् । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते- यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षम् ' (नृ. ता. १. २)

इति । तेनान्तरिक्षेण उपलक्षिते आकाशे वर्तमानयोः “तयोरित् द्यावापृथिव्योरेव संबन्धि "पयः जलं “घृतवत् घृतसदृशं "विप्राः मेधाविनः प्राणिनः “धीतिभिः कर्मभिः "रिहन्ति लिहन्ति । यद्वा । घृतवत् घृतं सारं तेनोपेतं रिहन्ति ॥ लिहेर्व्यत्ययेन रेफः । गन्धर्वस्य । ‘धृञ् धारणे'।' गवि गन् धृञो वः' इति वप्रत्ययः; तत्संनियोगेन गोशब्दस्य च गन्नादेशः ॥

‘स्योना पृथिवि ' इत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्मचारिणम्' इति खण्डे सूत्रितं- स्योना पृथिवि भवेति समाप्य ' (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति । स्मार्ते हेमन्तप्रत्यवरोहणेऽपि एषा जप्या । ‘मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणम्' इति खण्डे सूत्रितं - तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा' (आश्व. गृ. २. ३. ६) इति ॥

स्यो॒ना पृ॑थिवि भवानृक्ष॒रा नि॒वेश॑नी ।

यच्छा॑ न॒ः शर्म॑ स॒प्रथ॑ः ॥१५

स्यो॒ना । पृ॒थि॒वि॒ । भ॒व॒ । अ॒नृ॒क्ष॒रा । नि॒ऽवेश॑नी ।

यच्छ॑ । न॒ः । शर्म॑ । स॒ऽप्रथ॑ः ॥१५

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी ।

यच्छ । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥१५

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता "भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातम् -'इन्द्रस्योरुमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णो विस्तीर्णमित्येव तदाह' इति। यद्वा । स्योनशब्दः सुखवाची (नि. ३.६. १५)। तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । "अनृक्षरा कण्टकरहिता

"निवेशनी निवेशस्थानभूता "सप्रथः विस्तारयुक्तं "शर्म शरणं "नः अस्मभ्यं "यच्छ हे पृथिवि देहि ।

तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे- ‘सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः कण्टक ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु ' (निरु. ९. ३२) इति ॥ स्योना । ‘षिवु तन्तुसन्ताने '। • सिवेष्टेर्यो च ' (उ. सू. ३. ३८९) इति नप्रत्ययः । टेश्च यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवि इत्यनयोः भव इत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परम् । अतः असामर्थ्येनैव पराङ्गवद्भावाभावात् ओकारस्य न आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरा । ' ऋषी गतौ । गच्छति अन्तः इति ऋक्षरः कण्टकः । ‘तन्यृषिभ्यां क्सरन् ' (उ. सू. ३. ३५५)। ‘षढोः कः सि' (पा. सू. ८. २, ४१) इति कत्वम् । ‘आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । नञा बहुव्रीहिः । ‘तस्मान्नुडचि' (पा. सू. ६. ३. ७४) इति नुडागमः ।

‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशन्ति अस्याम् इति निवेशनी । “करणाधिकरणयोश्च' (पा. सू. ३. ३. ११७) इति ल्युट् । ‘लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यच्छ ।' दाण् दाने '।' पाघ्रा' (पा. सू. ७. ३. ७८) इत्यादिना यच्छादेशः । द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः । सप्रथः । ‘प्रथ प्रख्याने '। असुन्। प्रथसा सह वर्तते इति ‘तेन सहेति तुल्ययोगे' (पा. सू. २. २. २८) इति समासः। वोपसर्जनस्य ' (पा. सू. ६. ३. ८२) इति सभावः । कृत्स्वरः ॥ ॥ ६ ॥

प्रातःसवने सोमातिरेके एकं शस्त्रं शंसनीयम् । अत्र ‘ अतो देवाः' इत्याद्याः षडृचः । ‘सोमातिरेके ' इति खण्डे सूत्रितं - ’महाँ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । अप्तोर्यामे अच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽपि एताः षडृचः

स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशवः' इति खण्डे सूत्रितम्- ' अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽपि आद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्यै ' इति खण्डे सूत्रितम्-’अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति । याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणे ‘अतो देवाः' इत्येषा जप्या। सूत्रितं हि - ’आपद्यातो देवा अवन्तु न इति जपेत् ' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति ॥

अतोॅ दे॒वा अंवन्तु नो॒ यतो॒ विष्णुंर्विचक्र॒मे ।

पृ॒थि॒व्याः स॒प्त धामंभिः ॥१६

अतः॑ । दे॒वाः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ । यतः॑ । विष्णुः॑ । वि॒ऽच॒क्र॒मे ।

पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त । धामं॑ऽभिः ॥१६

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे ।

पृथिव्याः । सप्त । धामऽभिः ॥१६

“विष्णुः परमेश्वरः “सप्त “धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूतैः “यतः “पृथिव्याः यस्माद्भूप्रदेशात् "विचक्रमे विविधं पदक्रमणं कृतवान् , “अतः अस्मात् पृथिवीप्रदेशात् “नः अस्मान् “देवाः “अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु च्छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरिया आमनन्ति– विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् ' (तै. सं. ५. २. १. १) इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानम् । पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणम् ॥ अतः । एतच्छब्दात् ‘पञ्चम्यास्तसिल् ' (पा. सू. ५. ३. ७) इति तसिल् । ‘एतदोऽश् ' (पा. सू. ५. ३. ५) इति अशादेशः ।

लित्स्वरेण अकार उदात्तः । यतः । तसिलः ‘प्राग्दिशो विभक्तिः ' (पा. सू. ५. ३. १) इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वम् । लित्स्वरः । विष्णुः । विषेः किच्च (उ. सू. ३. ३१९) इति नुप्रत्ययः। कित्त्वात् न गुणः। नित्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तत्वम्। विचक्रमे । ‘सुप् ' इति योगविभागात् विशब्दस्य समासः । समासान्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगात् न निघातः । सप्त । ‘सुपां सुलुक्' इति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेः ‘आतो मनिन्' (पा. सू. ३. २. ७४) इति मनिन् । नित्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्य ' इदं विष्णुः' इत्येषा अनुवाक्या।' उक्ता देवताः' इति खण्डे सूत्रितम् - ’इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणे अनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । ‘विध्यपराधे' इति खण्डे सूत्रितं -’भस्मना

शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रमे ' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आतिथ्यायां प्रधानस्य हविषः एषैवानुवाक्या। ‘अथातिथ्येळान्ता' इति खण्डे सूत्रितम्-- इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्याम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति । उपसत्सु वैष्णवस्य एषैवानुवाक्या । अथोपसत्' इति खण्डे सूत्रितं--’गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्वि चक्रमे ' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

इ॒दं विष्णु॒र्वि चं॑क्रमे त्रे॒धा नि दं॑धे प॒दम् ।

समूं॑ळ्हमस्य पांसु॒रे ॥१७

इ॒दम् । विष्णुः॑ । वि । च॒क्र॒मे॒ । त्रे॒धा । नि । द॒धे॒ । प॒दम् ।

सम्ऽऊं॑ळ्हम् । अ॒स्य॒ । पा॒ंसु॒रे ॥१७

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

सम्ऽऊळ्हम् । अस्य । पांसुरे ॥१७

"विष्णुः त्रिविक्रमावतारधारी “इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य "वि “चक्रमे विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा “त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः “पदं “नि “दधे स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । “अस्य विष्णोः “पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने “समूळ्हम् इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतम्। सेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता - 'विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूळ्हमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात् पांसुर इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा' (निरु. १२. १८-१९) इति ॥ त्रेधा। ‘एधाच्च' (पा. सू. ५. ३. ४६) इति एधाच्प्रत्ययः । चितोऽन्तोदात्तः । समूळ्हम् । ‘वह प्रापणे '। निष्ठा ' इति

क्तः। ‘वचिस्वपि ' (पा. सू. ६. १. १५) इत्यादिना संप्रसारणम् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य । इदमोऽन्वादेशे ' इति अश् अनुदात्तः, प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ' (का. ५. २. १०७. २) इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ।

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या ‘त्रीणि पदा' इत्येषा । सूत्रितं च – ' त्रीणि पदा वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यते ' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

त्रीणिं प॒दा वि चं॑क्रमे॒ विष्णुं॑र्गो॒पा अदां॑भ्यः ।

अतो॒ धर्मा॑णि धा॒रयंन् ॥१८

त्रीणि॑ । प॒दा । वि । च॒क्र॒मे॒ । विष्णुः॑ । गो॒पाः । अदा॑भ्यः ।

अतः॑ । धर्मा॑णि । धा॒रय॑न् ॥१८

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।

अतः । धर्माणि । धारयन् ॥१८

“अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः “गोपाः सर्वस्य जगतः रक्षकः “विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु “अतः एतेषु “त्रीणि पदानि “वि “चक्रमे । किं कुर्वन् । “धर्माणि अग्निहोत्रादीनि “धारयन् पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेः डादेशः । तस्य स्थानिवद्भावेन अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । गोपाः । गोपामृतस्य' (ऋ. सं. १. १. ८) इत्यत्रोक्तम् । अदाभ्यः । दभेः “ ऋहलोर्ण्यत् ' (पा. सू. ३. १. १२४) इति ण्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन्।

शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

विष्णो॒ः कर्मा॑णि पश्यत॒ यतो॑ व्र॒तानि॑ पस्प॒शे ।

इन्द्र॑स्य॒ युज्य॒ः सखा॑ ॥१९

विष्णोः॑ । कर्मा॑णि । प॒श्य॒त॒ । यतः॑ । व्र॒तानि॑ । प॒स्प॒शे ।

इन्द्र॑स्य । युज्यः॑ । सखा॑ ॥१९

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥१९

हे ऋत्विगादयः “विष्णोः “कर्माणि पालनादीनि “पश्यत । “यतः यैः कर्मभिः “व्रतानि अग्निहोत्रादीनि “पस्पशे सर्वो

यजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहात् अनुतिष्ठति इत्यर्थः । तादृशो विष्णुः “इन्द्रस्य “युज्यः योज्यः अनुकूलः “सखा भवति । विष्णोः इन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्रः' इत्यनुवाके ‘अथ वै तर्हि विष्णुः ' (तै. सं. २. ४. १२. २) इत्यादिना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ पस्पशे । ' स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे ‘शर्पूर्वाः खयः' (पा. सू. ७. ४. ६१) इति पकारः शिष्यते सकारो लुप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः । युजेः बाहुलकात् क्यप् । कित्त्वाद्गुणाभावः । क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः ॥

तद्विष्णोः॑ पर॒मं प॒दं सदा॑ पश्यन्ति सू॒रयः॑ ।

दि॒वी॑व॒ चक्षु॒रात॑तम् ॥२०

तत् । विष्णोः॑ । प॒र॒मम् । प॒दम् । सदा॑ । प॒श्य॒न्ति॒ । सू॒रयः॑ ।

दि॒विऽइ॑व । चक्षुः॑ । आऽत॑तम् ॥२०

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।

दिविऽइव । चक्षुः । आऽततम् ॥२०

"सूरयः विद्वांस ऋत्विगादयः “विष्णोः संबन्धि “परमम् उत्कृष्टं “तत् शास्त्रप्रसिद्धं “पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा “पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “दिवीव । आकाशे यथा “आततं सर्वतः प्रसृतं “चक्षुः निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा । ‘सर्वैकान्य ' (पा. सू. ५. ३. १५) इति दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ' (पा. सू. ५. ३. ६) इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । दिवि ।

' उडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति तदेव शिष्यते । चक्षुः । ‘नब्विषयस्य° ' इत्याद्युदात्तत्वम् । आततम् । तनोतेः कर्मणि क्तः ।' यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेरुदात्तत्वम् ॥

तद्विप्रांसो विप॒न्यवों जागृ॒वांस॒ः समिंन्धते ।

विष्णो॒र्यत्पंर॒मं प॒दम् ॥२१

तत् । विप्रांसः । वि॒प॒न्यवः॑ । जा॒गृ॒ऽवांसः॑ । सम् । इ॒न्ध॒ते॒ ।

विष्णोः॑ । यत् । प॒र॒मम् । प॒दम् ॥२१

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम् । इन्धते ।

विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥२१

पूर्वोक्तं “विष्णोः “यत् “परमं “पदम् अस्ति “तत् पदं “विप्रासः मेधाविनः “समिन्धते सम्यक् दीपयन्ति। कीदृशाः। “विपन्यवः विशेषेण स्तोतारः "जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः।। विप्रासः । ‘आज्जसेरसुक्'। विपन्यवः । स्तुत्यर्थस्य पनेः बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः ।' जागृ निद्राक्षये '। लिटः क्वसुः । क्रादिनियमाप्राप्तस्य इटः ‘वस्वेकाजाद्धसाम् ' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमात् निवृत्तिः ॥ ॥ ७ ॥

- ऋग्वेदः

टिप्पणी

१.२२.१७ इदं विष्णुर्विचक्रमे इति

महारात्रे बुद्ध्वाग्ने नयेत्याग्नीध्रमभिमृशति। इदं विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानम् । आप.श्रौ.सू. १२.१.२

त्रीणि भान्ति रजांस्यस्य यत्पदानि तु तेजसा । तेन मेधातिथिः प्राह विष्णुमेनं त्रिविक्रमम् ।।बृहद्देवता २.६४ ।।

त्रीणि भान्ति रजांस्यस्य यत्पदानि तु तेजसा । तेन मेधातिथिः प्राह विष्णुमेनं त्रिविक्रमम् ।।बृहद्देवता २.६४ ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.२३

सूक्तं १.२३

मेधातिथिः काण्वः।

दे. १ वायुः, २-३ इन्द्रवायूः, ४--६ मित्रावरुणौ, ७-९ इन्द्रो मरुत्वान्, १०-१२ विश्वे देवाः, १३-१५ पूषाः, १६-२२, २३(पूर्वार्धस्य) आपः, २३ (उत्तरार्धस्य), २४ अग्निः। १-१८ गायत्री, १९ पुरउष्णिक्, २१ प्रतिष्ठा, २०, २२-२४ अनुष्टुप्।

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वन्तः सुता इमे ।

वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥१॥

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥२॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये ।

सहस्राक्षा धियस्पती ॥३॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये ।

जज्ञाना पूतदक्षसा ॥४॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती ।

ता मित्रावरुणा हुवे ॥५॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः ।

करतां नः सुराधसः ॥६॥

मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये ।

सजूर्गणेन तृम्पतु ॥७॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवम् ॥८॥

हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा ।

मा नो दुःशंस ईशत ॥९॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये ।

उग्रा हि पृश्निमातरः ॥१०॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया ।

यच्छुभं याथना नरः ॥११॥

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवन्तु नः ।

मरुतो मृळयन्तु नः ॥१२॥

आ पूषञ्चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः ।

आजा नष्टं यथा पशुम् ॥१३॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितम् ।

अविन्दच्चित्रबर्हिषम् ॥१४॥

उतो स मह्यमिन्दुभिः षड्युक्ताँ अनुसेषिधत् ।

गोभिर्यवं न चर्कृषत् ॥१५॥

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् ।

पृञ्चतीर्मधुना पयः ॥१६॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह ।

ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥१७॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः ।

सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥१८॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥१९॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥२०॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम ।

ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥२१॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥२२॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥२३॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥२४॥

सायणभाष्यम्

‘ तीव्राः' इति चतुर्विंशत्यृचं षष्टं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका- ‘ तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायिव्यैकैन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तुचाः शेषा आप्योऽन्त्याध्यर्धाग्नेय्यप्स्वन्तः पुरउष्णिक् परानुष्टुप्तिस्रश्चान्त्या एकविंशी प्रतिष्ठा' इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ' (अनु. १२. २) इति परिभाषया अनुवर्तनात् मेधातिथिः काण्व ऋषिः । ‘ अप्स्वन्तः' इत्येषा पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेण ‘ आद्यश्चेत्पुरउष्णिक्' (अनु. ५. २) इति लक्षणसद्भावात् । ‘अप्सु मे सोमः' इत्येषा अनुष्टुप् । ‘ इदमापः' इत्याद्यास्तिस्रः अनुष्टुभः । शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः । ‘ आदौ गायत्रम्' (अनु. १२. १४) इति परिभाषितत्वात् आद्या वायुदेवताका । ततो द्वे ऋचौ

इन्द्रवायुदेवताके । तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवत्यः । तत उत्तरतृचस्य मरुद्गणविशिष्टेन्द्रो देवता । तत एकस्तृचो वैश्वदेवः । तदनन्तरभावी पौष्णः । शिष्टा ऋचोऽब्देवताकाः । ' पयस्वानग्ने ' इत्यर्धर्चयुक्ता ' सं माग्ने ' इत्येषा तु अग्निदेवताका। सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अभिप्लवषडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य ' तीव्राः सोमासः' इत्येषा तृतीया । ' द्वितीयस्य चतुर्विंशेन' इति खण्डे सूत्रितं - तीव्राः सोमास आ गहीत्येका' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । पृठ्यषडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउगे एषा ॥

ती॒व्राः सोमा॑स॒ आ ग॑ह्या॒शीर्व॑न्तः सु॒ता इ॒मे ।

वायो॒ तान्प्रस्थि॑तान्पिब ॥१

ती॒व्राः । सोमा॑सः । आ । ग॒हि॒ । आ॒शीःऽव॑न्तः । सु॒ताः । इ॒मे ।

वायो॒ इति॑ । तान् । प्रऽस्थि॑तान् । पि॒ब॒ ॥१

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽवन्तः । सुताः । इमे ।

वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥१

हे "वायो "इमे "सोमासः ऐन्द्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः "सुताः अभिषुताः । ते च "तीव्राः प्रभूतत्वात् तर्पयितुं समर्थाः "आशीर्वन्तः आशीर्युक्ताः अतस्त्वम् "आ "गहि अस्मिन् कर्मणि आगच्छ । "प्रस्थितान् उत्तरवेदिं प्रति आनीतान् "तान् सोमान् "पिब ॥ सोमासः । ‘ अर्तिस्तु ' (उ. सू. १. १३७) इत्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘ आज्जसेरसुक्'। गहि । मरुद्भिरग्न आ गहि' (ऋ. सं. १.

१९. २) इत्यत्रोक्तम् । आशीर्वन्तः । ‘ श्रीजञ् पाके'। ‘ अपस्पृधेथाम् । (पा. सू. ६. १. ३६) इत्यादिसूत्रे आङ्पूर्वस्य क्विपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि श्रयणद्रव्यस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्विप् न विरुध्यते । आशीः एषाम् अस्तीति आशीर्वन्तः । ‘ छन्दसीरः' इति वत्वम् । वायो । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेन अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

पूर्वोक्ते एव शस्त्रे ‘ उभा देवा दिविस्पृशा ' इति द्वे ऐन्द्रवायवतृचस्य प्रथमाद्द्वितीये । तथा च ‘ द्वितीयस्य' इति खण्डे सूत्रितम् -' उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

उ॒भा दे॒वा दिं॑वि॒स्पृशे॑न्द्रवा॒यू हं॑वामहे ।

अ॒स्य सोमं॑स्य पी॒तये॑ ॥२

उ॒भा । दे॒वा । दि॒वि॒ऽस्पृशा॑ । इ॒न्द्र॒वा॒यू इति॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

अ॒स्य । सोमं॑स्य । पी॒तये॑ ॥२

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे ।

अस्य । सोमस्य । पीतये ॥२

"दिविस्पृशा द्युलोकवर्तिनौ “उभा "देवा द्वौ देवौ "इन्द्रवायू "हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । “अस्य "सोमस्य "पीतये । असकृत् व्याख्यातम् ॥ उभा देवा । ‘सुपां सुलुक्' इति आकारः । दिविस्पृशा । हृद्द्युभ्यां रूपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. ३. ९. १) इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू । इन्द्रश्च वायुश्च इति द्वन्द्वः । उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ' (पा. सू. ६. ३. २६. १) इति आनङो निषेधः । देवताद्वन्द्वे च ' इति प्राप्तस्य

उभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ' (पा. सू. ६. २. १४२) इति निषेधात् समासान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । “ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च '। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । ' संप्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वम् । शप् । गुणावादेशौ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्य आद्युदात्तत्वे प्राप्ते ' तिङ्ङतिङः' इति आष्टमिको निघातः । अस्य । ऊड़िदम्' इत्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । पीतये । ‘ पा पाने । “स्थागापापचः ' (पा. सू. ३. ३. ९५) इति भावे क्तिन् । ‘ घुमास्था ' इति ईत्वम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥

इ॒न्द्र॒वा॒यू मं॑नो॒जुवा॒ विप्रां॑ हवन्त ऊ॒तयें॑ ।

स॒ह॒स्रा॒क्षा धि॒यस्पतीं॑ ॥३

इ॒न्द्र॒वा॒यू इतिं । म॒न॒ःऽजुवां । विप्राः॑ । ह॒व॒न्ते॒ । ऊ॒तयें ।

स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षा । धि॒यः । पती॒ इतिं ॥३

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।

सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥३

"विप्राः मेधाविनः ऋत्विग्यजमानाः "ऊतये रक्षणार्थम् "इन्द्रवायू "हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशौ मनोजुवौ मन इव वेगवेत्तरौ "सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ । यद्यपि इन्द्र एव सहस्राक्षः तथापि च्छत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । "धियस्पती कर्मणः बुद्धेर्वा पालकौ ॥ मनोजुवा । जवतिर्गतिकर्मा । मनोवत् जवतः इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्° ' इति आकारः । विप्राः । औणादिको रन् । रन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः। ऊतये। ऊतियूति' इत्यादिना क्तिनः

उदात्तत्वम् । सहस्राक्षा। सहस्रम् अक्षीणि ययोस्तौ । ‘ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः ' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति षच् समासान्तः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासान्तप्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात् ‘ चितः 'इत्यन्तोदात्तत्वम् । धियः । ‘ सावेकाचः' इति ङस उदात्तत्वम् । ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । डत्यन्तः आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ मित्रं वयं हवामहे ' इति तृचः षडहस्तोत्रियः । ‘ चतुर्विंशे' इति खण्डे सूत्रितम् -' आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । अभिप्लवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृचः आवापार्थः । ‘ अभिप्लवपृष्ठ्याहानि ' इति खण्डे सूत्रितम् - ‘ परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे ' (आश्व. श्रौ.

७. ५) इति । मैत्रावरुणस्य • मित्रं वयं हवामहे ' इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । ‘ प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी इत्युपक्रम्य ‘ इदं ते सोम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति सूत्रितम् ॥

मि॒त्रं व॒यं ह॑वामहे॒ वरु॑णं॒ सोम॑पीतये ।

ज॒ज्ञा॒ना पू॒तद॑क्षसा ॥४

मि॒त्रम् । व॒यम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । वरु॑णम् । सोम॑ऽपीतये ।

ज॒ज्ञा॒ना । पू॒तऽद॑क्षसा ॥४

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये ।

जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥४

"वयम् अनुष्ठातारः "सोमपीतये सोमपानार्थं "मित्रं "वरुणं च उभौ आह्वयामः । कीदृशावुभौ । "जज्ञाना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ "पूतदक्षसा शुद्धबलौ ॥ वरुणम् । 'वृञ् वरणे'। 'कृवृतॄदारिभ्य उनन्' (उ. सू. ३. ३३३)। नित्त्वादाद्युदात्तः । सोमपीतये। दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जज्ञाना । ' जनी प्रादुर्भावे'। 'छन्दसि लिट् ' (पा. सू. ३. २. १०५)। तस्य 'लिटः कानज्वा' (पा. सू. ३. २. १०६) इति कानजादेशः । गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । तस्य ' अचः परस्मिन् ' इति स्थानिवद्भावात् जनशब्दस्य द्विर्वचनम् । " स्तोः श्चुना श्चुः' (पा. सू. ८. ४.४०) इति नकारस्य अकारः । ' चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् आकारः । पूतदक्षसा । पूञ् पवने'।' निष्ठा' इति क्तः । श्र्युकः किति ' (पा. सू. ७. २. ११) इति इट्प्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तौ ।' बहुव्रीहौ प्रकृत्या ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ऋ॒तेन॑ यावृ॑ता॒वृधा॑वृ॒तस्य॒ ज्योति॑ष॒स्पती॑ ।

ता मि॒त्रावरु॑णा हुवे ॥५

ऋ॒तेन॑ । यौ । ऋ॒त॒ऽवृधौ॑ । ऋ॒तस्य॑ । ज्योति॑षः । पती॒ इति॑ ।

ता । मि॒त्रावरु॑णा । हु॒वे॒ ॥५

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।

ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥५

"यौ मित्रावरुणौ "ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा "ऋतावृधौ ऋतम् अवश्यंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकौ "ऋतस्य

सत्यस्य प्रशस्तस्य "ज्योतिषः प्रकाशस्य “पती पालकौ ।
श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोः अदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वात्
द्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिष्पालकत्वं युक्तम् ।
श्रुत्यन्तरे च ‘ अष्टौ पुत्रासो अदितेः' इत्युपक्रम्य ‘ मित्रश्च
वरुणश्च ' (तै. आ. १. १३. २-३) इत्यादिकमाम्नातम् ।
“ता "मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ "हुवे आह्वयामि
॥ ऋतावृधौ ।' वृधु वृद्धौ । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् ।
अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिषः । ‘द्युत दीप्तौ'।
द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ' (उ. सू. २. २६७) इति इसिन्प्रत्ययः
। नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र° ' इति संहितायां
विसर्जनीयस्य सत्वम् । मित्रावरुणा । देवताद्वन्द्वे च' (पा.
सू. ६. ३. २६) इति आनङ् । ' देवताद्वन्द्वे च ' (पा. सू.
६. २. १४१) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ सुपां
सुलुक्° ' इति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । हुवे । ह्वेञ् ।
आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते

' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक्। टेः एत्वम् । गुणे प्राप्ते ‘ क्ङिति च' (पा. सू. १. १. ५) इति प्रतिषेधः । उवङादेशः । तिङ्ङतिङः ' इति निघातः ॥ ॥ ८ ॥

वरुं॑णः प्रावि॒ता भुं॑वन्मि॒त्रो विश्वां॑भिरू॒तिभिं॑ः ।

करं॑तां नः सु॒राधं॑सः ॥६

वरुं॑णः । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । भु॒व॒त् । मि॒त्रः । विश्वां॑भिः । ऊ॒तिऽभिः॑ ।

करं॑ताम् । न॒ः । सु॒ऽराधं॑सः ॥६

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

करताम् । नः । सुऽराधसः ॥६

अयं "वरुणः अस्माकं "प्राविता "भुवत् प्रकर्षेण रक्षको भवतु । "मित्रः च "विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभिः रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि "नः अस्मान् "सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान् "करतां कुरुताम् ॥ अविता । तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । ‘ भू सत्तायाम् '। लेटस्तिप् । 'लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ‘ इतश्च लोपः०' इति इकारलोपः । ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । गुणे प्राप्ते ' भूसुवोस्तिङि' (पा. सू. ७. ३. ८८) इति प्रतिषेधः । उवङादेशः । ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः । विश्वाभिः ।“ अशिप्रुषि इत्यादिना क्वनन्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः। टाप्सुपोः अनुदात्तत्वात् तदेव शिष्यते । ऊतिभिः। “ऊतियूति इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । करताम् । ‘कृञ् करणे'। भौवादिकः । लोटस्तस् । तसस्ताम् । कर्तरि शप् । गुणो रपरत्वम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण

धातुस्वरः शिष्यते । सुराधसः । राध साध संसिद्धौ । राध्नोति अनेन इति राधः धनम् । शोभनं राधः येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं ' सोर्मनसी अलोमोषसी' (पा. सू. ६. २. ११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥

म॒रुत्वं॑न्तं हवामह॒ इन्द्र॒मा सोमं॑पीतये ।

स॒जूर्ग॒णेनं॑ तृम्पतु ॥७

म॒रुत्वं॑न्तम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । इन्द्रं॑म् । आ । सोमं॑ऽपीतये ।

स॒ऽजूः । ग॒णेनं॑ । तृ॒म्प॒तु॒ ॥७

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमऽपीतये ।

सऽजूः । गणेन । तृम्पतु ॥७

"मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तम् "इन्द्रं "सोमपीतये सोमपानाय "आ "हवामहे आह्वयामः । स च इन्द्रः "गणेन मरुत्समूहेन "सजूः सह 'तृम्पतु तृप्तो भवतु ॥ मरुत्वन्तम् । मरुतः अस्य सन्तीति मरुत्वान्। झयः ' (पा. सू. ८. २. १०) इति मतुपो वत्वम् । तसौ मत्वर्थे ' (पा. सू. १. ४. १९) इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वात् जश्त्वाभावः । मतुप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । ननु ' ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' (पा. सू. ६. १. १७६) इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं, 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' (परिभा० ७९) इति तकारस्य अविद्यमानवत्वेन ह्रस्वात् परत्वात् । न । ' ह्रस्वनुड्भ्याम् ' इत्यत्र नुङ्ग्रहणसामर्थ्यात् अविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयते इति वृत्तावुक्तम् (का. ६. १. १७६)। अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजूः । जुषी प्रीतिसेवनयोः '। संपदादिलक्षणः क्विप्। समाना प्रीतिः यस्य इति बहुव्रीहिः । ' समानस्य च्छन्दसि ' इति सभावः । ' ससजुषो रुः ' (पा. सू. ८. २. ६६) इति

रुत्वम् । वोॅरुपधायाः° ' (पा. सू. ८. २.७६)
इत्युपधादीर्घः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते ' त्रिचक्रादीनां छन्दसि'
(पा. सू. ६. २. १९९. १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
तृम्पतु । ‘ तृप तृम्प तृप्तौ'। ' तुदादिभ्यः शः । ‘शे
तृम्पादीनाम् । (पा. सू. ७. १. ५९. १) इति नुमागमः ॥

इन्द्र॑ज्येष्ठा॒ मरु॑द्गणा॒ देवा॑स॒ः पूष॑रातयः ।

विश्वे॒ मम॑ श्रुता॒ हव॑म् ॥८

इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । मरु॑त्ऽगणाः । देवा॑सः । पूष॑ऽरातयः ।

विश्वे॑ । मम॑ । श्रु॒त॒ । हव॑म् ॥८

इन्द्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः ।

विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥८

हे "देवासः इन्द्रमरुद्रूपाः "विश्वे सर्वे यूयं "मम "हवम् आह्वानं “श्रुत शृणुत । कीदृशाः । “इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधाः "मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः । "पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिः दाता येषाम् इन्द्रमरुतां ते पूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वादनिघातः । मरुद्गणाः । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' (पा. सू. ८. १. ७४) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनिघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । ‘ श्रु श्रवणे'। लोण्मध्यमबहुवचनं थ । तस्थस्थमिपाम् ' (पा. सू. ३. ४. १०१) इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बहलं छन्दसि' इति शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' इति गुणे प्राप्ते ‘क्ङिति च ' इति प्रतिषेधः । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः । हवम् । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'। भावेऽनुपसर्गस्य ' (पा. सू. ३. ३. ७५) इति अप्। संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः शिष्यते॥

ह॒त वृ॒त्रं सु॑दानव॒ इन्द्रे॑ण॒ सह॑सा यु॒जा ।

मा नो॑ दु॒ः शंस॑ ईशत ॥९

ह॒त । वृ॒त्रम् । सु॒ऽदा॒न॒व॒ः । इन्द्रे॑ण । सह॑सा । यु॒जा ।

मा । न॒ः । दु॒ःऽशंस॑ः । ई॒श॒त॒ ॥९

हत । वृत्रम् । सुऽदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा ।

मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत ॥९

हे "सुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्गणाः "सहसा बलवता "युजा योग्येन "इन्द्रेण सह “वृत्रं शत्रुं "हत नाशयत । "दुःशंसः दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृत्रो "नः अस्मान् प्रति "मा "ईशत समर्थो मा भूत् ॥ हत । ‘हन हिंसागत्योः '। लोटः थ । तस्य त ।' अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो

लुक् । 'अनुदात्तोपदेश' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः। ‘डुदाञ् दाने '।' दाभाभ्यां नुः ' (उ. सू. ३. ३१२) इति औणादिको नुप्रत्ययः । प्रादिसमासे आमन्त्रितनिघातः । युजा । ‘युजिर् योगे' । ‘ ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । ' सावेकाचः०' इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः । ‘ ईषद्दुःसुषु' (पा. सू. ३. ३. १२६) इति खल् । ‘ लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। ईशत। इंश ऐश्वर्ये'। माङि लुङि प्राप्ते ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति व्यत्ययेन लङ्। तस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । न माङयोगे' इति आडागमाभावः। ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

विश्वां॒न्दे॒वान्हं॑वामहे म॒रुत॒ः सोमं॑पीतये ।

उ॒ग्रा हि पृश्निं॑मातरः ॥१०

विश्वां॑न् । दे॒वान् । ह॒वा॒म॒हे॒ । म॒रुतः॑ । सोमं॑ऽपीतये ।

उ॒ग्राः । हि । पृश्नि॑ऽमातरः ॥१०

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उग्राः । हि । पृश्निऽमातरः ॥१०

“मरुतः मरुत्संज्ञकान् "विश्वान् सर्वान् "देवान् "सोमपीतये "हवामहे सोमपानार्थम् आह्वयामः । ते च मरुतः “उग्राः शत्रुभिरसह्यबलाः "पृश्निमातरः पृश्नेः नानावर्णयुक्ताया भूमेः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः । सा च प्रसिद्धिः ‘ पृश्नेः पुत्राः ' (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इति मन्त्रान्तरादवगन्तव्या ॥ पृश्निमातरः। पृश्निः माता येषां ते। पृश्निशब्दः ‘घृणिपृश्नि' (उ. सू. ४. ४९२) इति उणादावाद्युदात्तो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

जयंतामिव तन्य॒तुर्म॒रुतांमेति धृष्ण॒ुया ।

यच्छुभं या॒थनां नरः ॥११

जयंताम्ऽइव । त॒न्य॒तुः । म॒रुतांम् । ए॒ति॒ । धृ॒ष्ण॒ुऽया ।

यत् । शुभंम् । या॒थनं । न॒र॒ः ॥११

जयताम्ऽइव । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुऽया ।

यत् । शुभम् । याथन । नरः ॥११

“मरुतां देवानां "तन्यतुः शब्दः “धृष्णुया धाष्टर्ययुक्तः सन् "एति गच्छति। केषामिव । "जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानाम् "इव । हे "नरः नेतारः मरुतः यूयं "यत् यदा “शुभं शोभनं देवयजनं “याथन प्राप्नुथ । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ तन्यतुः । ‘ तनु विस्तारे '।

ऋतन्यञ्जि° ' (उ. सू. ४. ४४२) इत्यादिना यतुच्प्रत्ययः । धृष्णुया। ञिधृषा प्रागल्भ्ये '। ' त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' (पा. सू. ३. २. १४०)।' सुपां सुलुक्° ' इति सोः याजादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तः । याथन ।' तप्तनसनथनाश्च' इति थनादेशः । यच्छब्दयोगात् निघाताभावः ॥

ह॒स्का॒राद्वि॒द्युत॒स्पर्यतो॑ जा॒ता अंवन्तु नः ।

म॒रुतो॑ मृळयन्तु नः ॥१२

ह॒स्का॒रात् । वि॒ऽद्युत॑ः । परिं । अत॑ः । जा॒ताः । अ॒व॒न्तु॒ । न॒ः ।

म॒रुत॑ः । मृ॒ळ॒य॒न्तु॒ । न॒ः ॥१२

हस्कारात् । विऽद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्तु । नः ।

मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥१२

“हस्कारात् दीप्तिकरात् "विद्युतः विशेषेण दीप्यमानात् "अतः अन्तरिक्षात् "परि "जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतः "नः अस्मान् "अवन्तु रक्षन्तु। तथाविधाः "मरुतः "नः अस्मान् "मृळयन्तु सुखयन्तु ॥ हस्कारात् । हसे हसने ' । अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात् संपदादिलक्षणः क्विप् । अस्मिन् उपपदे ‘ डुकृञ् करणे ' इत्यस्मात् ‘कर्मण्यम् ' (पा, सू. ३. २. १) इति अण्प्रत्ययः । तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ गतिकारक ' इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतः कृकमि ' (पा. सू. ८. ३, ४६) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

आ पूंषञ्चि॒त्रबं॑र्हिष॒माघृं॑णे ध॒रुणं॑ दि॒वः ।

आजां न॒ष्टं यथां प॒शुम् ॥१३

आ । पू॒ष॒न् । चि॒त्रऽबं॑र्हिषम् । आघृं॑णे । ध॒रुणं॑म् । दि॒वः ।

आ । अ॒ज॒ । न॒ष्टम् । यथां । प॒शुम् ॥१३

आ । पूषन् । चित्रऽबर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अज । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥१३

हे "पूषन् 'चित्रबर्हिषं विचित्रैर्दर्भैर्युक्तं “धरुणं यागस्य धारकं सोमं "दिवः "आ द्युलोकात् आहर इति शेषः । पूषा विशेष्यते । "आघृणे अगतदीप्तियुक्त । तत्र दृष्टान्तः । हे "अज गमनशील “यथा लोके "नष्टं "पशुं महारण्यादौ अन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आघृणे। ‘घृ

क्षरणदीप्त्योः' इत्यस्मात् घृणिपृश्नि' इति निप्रत्ययो निपातितः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्' इति णत्वम् । प्रादिसमासः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । धरुणम् । 'धृञ् धारणे'। अस्मात् ण्यन्ताद्धातोः 'धारेर्णिलुक्च' (दश. पा. ५) इति उनन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन नित्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदम्' इत्यादिना षष्ठ्या उदातत्वम् । अज। ' अज गतिक्षेपणयोः ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितम् ।

अविन्दच्चित्रबर्हिषम् ॥१४

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपऽगूळ्हम् । गुहा । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रऽबर्हिषम् ॥१४

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपऽगूळ्हम् । गुहा । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रऽबर्हिषम् ॥१४

“आघृणिः "पूषा "राजानं सोमम् "अविन्दत् अलभत । कीदृशम् । अपगूळ्हम् अत्यन्तगूढम् । तत्र हेतुः । "गुहा “हितं गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं तथा “चित्रबर्हिषम् ।। "अपगूळ्हम् । ‘ गुहू संवरणे'। निष्ठा' इति कर्मणि क्तः । ‘ हो ढः' (पा. सू. ८. २. ३१) इति ढत्वम् । झषस्तथोर्धोऽधः ' (पा. सू. ८. २, ४०) इति धकारः । ष्टुत्वढलोपदीर्घाः । समासे ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गुहा ।' सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । हितम् । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

उ॒तो स मह्य॒मिन्दु॑भि॒ः षड्यु॒क्ताँ अ॑नु॒सेषि॑धत् ।

गोभि॒र्यव॒ं न चर्कृषत् ॥१५

उ॒तो इतिं । सः । मह्यंम् । इन्दुंऽभिः । षट् । यु॒क्तान् ।
अ॒नु॒ऽसेसिंधत् ।

गोभिः॑ । यवंम् । न । च॒र्कृ॒ष॒त् ॥१५

उतो इति । सः । मह्यम् । इन्दुऽभिः । षट् । युक्तान् ।
अनुऽसेसिधत् ।

गोभिः । यवम् । न । चर्कृषत् ॥१५

“उतो अपि च "सः पूषा "मह्यं यजमानाय "इन्दुभिः
यागहेतुभिः सोमैः "युक्तान “षट् वसन्तादीन् ऋतून्
"अनुसेषिधत् अनुक्रमेण पुनःपुनर्नयन् वर्तते इति शेषः ।
तत्र दृष्टान्तः । "गोभिः बलीवर्दैः “यवं "न "चर्कृषत् नशब्द
उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनः
कृषति तद्वत् ॥ मह्यम् । ङयि च ' (पा. सू. ६. १. २१२)

इत्याद्युदात्तत्वम् । इन्दुभिः । ‘ उन्दी क्लेदने । ‘ उन्देरिच्चादेः ' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः, उकारस्य इकारादेशश्च । नित्' इति अनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । युक्तान्। दीर्घादटि समानपादे ' इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । अनुसेषिधत् । “षिधु गत्याम् ।' धातोरेकाचः ' (पा. सू. ३. १. २२) इति यङ् । यङोऽचि च ' (पा. सू. २. ४. ७४) इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षणेन ‘ सन्यङोः ' (पा. सू. ६. १. ९) इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । ‘ गुणो यङ्लुकोः ' (पा. सू. ७. ४. ८२) इति अभ्यासस्य गुणः । ‘ इण्कोः ' (पा. सू. ८. ३. ५७) इति षत्वम् । सनादित्वात् धातुसंज्ञायां लटः शतृ। कर्तरि शप् । “अदादिवच्च' इति वचनात् तस्य लुक् । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः (पा. सू. ७. १. ७८) इति नुम्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते ‘ अभ्यस्तानामादिः ' (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः । ‘ सावेकाचः' इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते ‘ न गोश्वन्° " इति

प्रतिषेधः । चर्कृषत् । “ कृष विलेखने ' । यङ्लुकि द्विर्भावहलादिशेषचर्त्वानि । 'रुग्रिकौ च लुकि' (पा. सू. ७. ४. ९१) इति अभ्यासस्य रुगागमः । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लेटस्तिप्। ‘इतश्च लोपः' । ‘लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति” ' (पा. सू. ७. ३. ८७) इति निषेधः । ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥ ॥ १० ॥

अपोनप्त्रीये एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन् ‘अम्बयः' इति द्वे अनुब्रूयात् । तृतीयया ‘ अपो देवीः ' इत्यनया एकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव सूत्रितम् - ‘अम्बयो यन्त्यध्वभिरिति तिस्र उत्तमयानुप्रपद्येत ' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

अ॒म्बयो॑ य॒न्त्यध्व॑भिर्जा॒मयो॑ अध्वरीय॒ताम् ।

पृ॒ञ्च॒तीर्मधु॑ना॒ पय॑ः ॥१६

अ॒म्बय॑ः । य॒न्ति॒ । अध्व॑ऽभिः । जा॒मय॑ः । अ॒ध्व॒रि॒ऽय॒ताम्
।

पृ॒ञ्च॒तीः । मधु॑ना । पय॑ः ॥१६

अम्बयः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयताम्
।

पृञ्चतीः । मधुना । पयः ॥१६

“अध्वरीयताम् अध्वरमात्मन इच्छताम् अस्माकम्
"अम्बयः मातृस्थानीया आपः । तथा च कौषीतकिब्राह्मणे
समाम्नायते - अम्बयो यन्त्यध्वभिरित्यापो वा अम्बयः'
इति । ता आपः “अध्वभिः देवयजनमार्गैः "यन्ति

गच्छन्ति। कीदृश्य आपः। "जामयः हितकारिण्यो बन्धवः । तथा “मधुना माधुर्यरसेन युक्तं "पयः "पृञ्चतीः गवादिषु योजयन्त्यः ॥ अम्बयः । ‘ रबि लबि अबि शब्दे । एतस्मात् ‘अच इः ' (उ. सू. ४. ५७८) इति प्रकरणे बाहुलकात् इः । प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः । अदेर्ध च ' (उ. सू. ४. ५५५) इति क्वनिप् । पित्त्वात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः । ‘ जमु अदने' । बाहुलकात् इः। अध्वरीयताम् । अध्वरशब्दात् ‘सुप आत्मनः क्यच् ' इति क्यच् ।' क्यचि च ' इति ईत्वम् । ‘ अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ' (पा. म. ७. ४. ३५) इति वचनात् ' न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वनिषेधाभावः । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते । इति ‘कव्यध्वरपृतनस्य ' (पा. सू. ७. ४. ३९) इति अकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्ययान्तधातोः लटः शतृ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः । ‘

एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यन्तोदात्तत्वे सति ‘ शतुरनुमो नद्यजादी ' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ।

अ॒मूर्या उप॒ सूर्ये॒ याभि॑र्वा॒ सूर्य॑ः स॒ह ।

ता नो॑ हिन्वन्त्वध्व॒रम् ॥१७

अ॒मूः । याः । उप॑ । सूर्ये॑ । याभि॑ः । वा॒ । सूर्य॑ः । स॒ह ।

ताः । न॒ः । हि॒न्व॒न्तु॒ । अ॒ध्व॒रम् ॥१७

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह ।

ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥१७

"याः "अमूः आपः "सूर्ये "उप समीपेन अवस्थिताः। ‘ आपः सूर्ये समाहिताः' (तै. आ. १. ८. १) इति

श्रुत्यन्तरात् । "वा अथवा "सूर्यः "याभिः अद्भिः "सह वर्तते । पूर्वत्रापां प्राधान्यम् उतरत्र सूर्यस्येति विशेषः । “ताः तादृश्य आपो "नः अस्मदीयम् "अध्वरं यागं "हिन्वन्तु प्रीणयन्तु । याभिः । ‘ सावेकाचः' इति विभक्त्युदात्तस्य ‘ न गोश्वन्सावणर्ण° ' इति प्रतिषेधः। शेषा तु प्रक्रिया स्पष्टा ॥

अ॒पो दे॒वीरुपं ह्वये॒ यत्र॒ गाव॒ः पिबंन्ति नः ।

सिन्धुंभ्य॒ः कर्त्वँ ह॒विः ॥१८

अ॒पः । दे॒वीः । उपं । ह्व॒ये॒ । यत्रं । गावंः । पिबंन्ति । न॒ः ।

सिन्धुंऽभ्यः । कर्त्वंम् । ह॒विः ॥१८

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुऽभ्यः । कर्त्वम् । हविः ॥१८

"नः अस्मदीयाः "गावः "यत्र यास्वप्सु "पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ताः "अपो “देवीः "उप "ह्वये आह्वयामि । "सिन्धुभ्यः स्यन्दनशीलाभ्योऽद्भ्यो देवताभ्यो "हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्तव्यम् ॥ अपः । ‘ ऊडिदम्' इत्यादिना शस उदात्तत्वम् । पिबन्ति । 'पाघ्रा ' इत्यादिना पिबादेशः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ‘ निपातैर्यद्यदि इत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वम् । “डुकृञ् करणे'।' कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' (पा. सू. ३. ४. १४) इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

अ॒प्स्व१॒॑न्तर॒मृतं॑म॒प्सु भे॑ष॒जम॒पामु॒त प्रश॑स्तये ।

देवा॒ भवं॑त वा॒जिनं॑ः ॥१९

अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । अ॒मृत॑म् । अ॒प्ऽसु । भे॒ष॒जम् । अ॒पाम् । उ॒त । प्रऽश॑स्तये ।

देवाः॑ । भव॑त । वा॒जिनः॑ ॥१९

अप्ऽसु । अन्तः । अमृतम् । अप्ऽसु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रऽशस्तये ।

देवाः । भवत । वाजिनः ॥१९

“अप्सु जलेषु "अन्तः मध्ये "अमृतं पीयूषं वर्तते । तस्य अब्विकारत्वात् । अमृतं वा आपः । (तै. सं. ५. ६. २. १-२) इति श्रुत्यन्तराच्च । तथैव "अप्सु "भेषजम् औषधं वर्तते । क्षुद्रोगनिवर्तकस्य अन्नस्य अप्कार्यत्वात् । "उत अपि च तादृशीनाम् "अपां देवतानां "प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे "देवाः ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः । ‘ एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणाः ' (तै. सं. १. ७. ३. १) इति श्रुत्यन्तरात् ।

"वाजिनः वेगवन्तः "भवत । शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः ॥
अप्सु । ऊडिदम्' इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम्।
संहितायाम् ' उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः०' इति
स्वरितत्वम्। अमृतम्। नञो जरमरमित्रमृताः' (पा. सू. ६.
२. ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रशस्तये । ' तादौ च
निति ' (पा. सू. ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
भवत । ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति
पूर्वस्यामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्वेन पादादित्वात् न
निघातः ॥

कारीर्याम् उत्तरस्य आज्यभागस्य 'अप्सु मे' इत्येषा
अनुवाक्या। 'वर्षकामेष्टिः' इति खण्डे ' अप्स्वग्ने
सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति
सूत्रितम् ॥

अ॒प्सु मे॒ सोमो॑ अब्रवीद॒न्तर्विश्वा॑नि भेष॒जा ।

अ॒ग्निं च॑ वि॒श्वशं॑म्भुव॒माप॑श्च वि॒श्वभे॑षजीः ॥२०

अ॒प्ऽसु । मे॒ । सोमः॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒न्तः । विश्वा॑नि ।
भे॒ष॒जा ।

अ॒ग्निम् । च॒ । वि॒श्वऽशं॑म्भुवम् । आपः॑ । च॒ ।
वि॒श्वऽभे॑षजीः ॥२०

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि ।
भेषजा ।

अग्निम् । च । विश्वऽशम्भुवम् । आपः । च ।
विश्वऽभेषजीः ॥२०

"अप्सु जलेषु "अन्तः मध्ये "विश्वानि "भेषजा सर्वाणि
औषधानि सन्तीति "मे मह्यं मन्त्रदर्शिने मुनये "सोमः देवः

"अब्रवीत् । तथा "विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरम्
एतन्नामकं च “अग्निं "च अप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् ।
तथा च तैत्तिरीयाः ‘ अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः' इत्यनुवाके
‘सोऽपः प्राविशत् ' (तै. सं. २. ६. ६. १) इति अग्नेः
अप्सु प्रवेशमामनन्ति । लतागुल्मवृक्षमूलादीनाम्
औषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धम् ।
"विश्वभेषजीः विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधाः अपः
अपि अब्रवीत् ॥ भेषजा । सुपां सुलुक्' इति आकारः ।
विश्वशंभुवम् । भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् । व्यत्ययेन
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः
सुखकरा यस्य । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' (पा. सू. ६.
२. १०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । आपः । कर्मणि
शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् ।' अप्तृन् ' (पा. सू. ६. ४. ११
) इत्यादिना उपधादीर्घः । विश्वभेषजीः ।
विश्वशंभुवमितिवत् ॥ ॥ ११ ॥

आपं॑ः पृणी॒त भे॑ष॒जं वरू॑थं त॒न्वे॒३॑ ममं ।

ज्योक्च॒ सूर्यं॑ दृ॒शे ॥२१

आप॑ः । पृ॒णी॒त । भे॒ष॒जम् । वरू॑थम् । त॒न्वे॑ । ममं ।

ज्योक् । च॒ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥२१

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम ।

ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥२१

हे आपः "मम "तन्वे शरीरार्थं "वरूथं रोगनिवारकं "भेषजम् औषधं "पृणीत पूरयत । किंच "ज्योक् चिरं "सूर्यं "दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवाम इति शेषः ॥ पृणीत । पृ पालनपूरणयोः । ' लोण्मध्यमबहुवचनं थ । तस्य ' तस्थस्थमिपाम् ' इति तादेशः । ' क्र्यादिभ्यः श्ना'। '

प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । ‘ ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । ऋवर्णाच्च°' इति णत्वम् । ‘ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति तिङः स्वरः शिष्यते । आपः इत्यस्य ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । इति अविद्यमानवत्त्वे पादादित्वात् निघाताभावः । वरूथम् । वृञ् वरणे'।' जॄवृञ्भ्यामूथन् । (उ. सू. २. १६३) । नित्त्वादाद्युदात्तः । तन्वे । ङिति ह्रस्वश्च ' (पा. सू. १. ४. ६) इति नदीसंज्ञा पाक्षिकी इति आडागमाभावः। ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन ' उदात्तस्वरितयोः० ' इति स्वरितत्वम् । दृशे । ‘दृशे विख्ये च ' (पा. सू. ३. ४. ११) इति तुमर्थे निपात्यते ॥

पशौ मार्जने ‘इदमापः प्र वहत' इत्येषा विनियुक्ता । हुतायां वपायाम् ' इति खण्डे सूत्रितम् - इदमापः प्र वहत'

(आश्व. श्रौ, ३. ५) इति । एषैव अवभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता । ‘ पत्नीसंयाजैश्चरित्वा' इति खण्डे ‘ इदमापः प्र वहत सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्तु ' (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति सूत्रितम् ॥

इ॒दमा॑प॒ः प्र व॑हत॒ यत्किं च॑ दुरि॒तं मयि॑ ।

यद्वा॒हम॑भिदु॒द्रोह॒ यद्वा॑ शे॒प उ॒तानृ॑तम् ॥२२

इ॒दम् । आ॒प॒ः । प्र । व॒ह॒त॒ । यत् । किम् । च॒ । दुः॒ऽइ॒तम् । मयि॑ ।

यत् । वा॒ । अ॒हम् । अ॒भि॒ऽदु॒द्रोह॑ । यत् । वा॒ । शे॒पे । उ॒त । अनृ॑तम् ॥२२

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःऽइतम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेपे । उत । अनृतम् ॥२२

“मयि यजमाने "यत् "किं "च "दुरितम् अज्ञानात् निष्पन्नं "वा अथवा "अहं यजमानः "अभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि “वा अथवा "शेपे साधुजनं शप्तवानस्मीति "यत् अस्ति “उत अपि च "अनृतम् उक्तवान् इति "यत् अस्ति तत् इदं सर्वमपराधजातं “प्र “वहत मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्यन्तस्य ‘त्वमावेकवचने' इति मादेशे कृते अतो गुणे ' इति पररूपे च सति योऽचि ' इति दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात् परस्य अकारस्योदात्तत्वम् । दुद्रोह ।' द्रुह जिघांसायाम् । णलि गुणे द्विर्वचनह्रस्वहलादिशेषाः ! ‘ लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः । शेपे । ‘शप आक्रोशे'। लिटि व्यत्ययेन तङ् । उत्तमैकवचनम् इट्

। टेः एत्वम् । अत एकहलमध्ये ' (पा. सू. ६. ४. १२०) इति एत्वाभ्यासलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् निघाताभावः ॥

पशौ आहवनीयोपस्थाने ' आपो अद्यान्वचारिषम्' इत्येषा । ‘मनोतायै संप्रेषित ' इति खण्डे सूत्रितम् - ' एत्योपतिष्ठन्त आपो अद्यान्वचारिषम्' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति ॥

आपो॑ अ॒द्यान्व॑चारिषं॒ रसे॑न॒ सम॑गस्महि ।

पय॑स्वानग्न॒ आ ग॑हि॒ तं मा॒ सं सृ॑ज॒ वर्च॑सा ॥२३

आप॑ः । अ॒द्य । अनु॑ । अ॒चा॒रि॒ष॒म् । रसे॑न । सम् । अ॒ग॒स्म॒हि॒ ।

पयस्वान् । अ॒ग्ने॒ । आ । ग॒हि॒ । तम् । मा॒ । सम् । सृ॒ज॒ । वर्चसा ॥२३

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।

पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥२३

“अद्य अस्मिन् दिने अवभृथार्थम् "आपः "अन्वचारिषं जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च "रसेन जलसारेण "समगस्महि संगताः स्मः। हे “अग्ने "पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तः त्वम् "आ “गहि । अस्मिन् कर्मण्यागच्छ। "तं “मा तादृशं स्नातं मां "वर्चसा तेजसा “सं "सृज संयोजय॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अचारिषम् । चर गत्यर्थः । लुङि च्लेः सिच् । ‘ आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (पा. सू. ७. २. ३५)

इति इट् । नेटि' (पा. सू. ७. २. ४) इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतया ' अतो ल्रान्तस्य' (पा. सू. ७. २. २) इति उपधाया वृद्धिः। अगस्महि । “ समो गम्यृच्छि° ' (पा. सू. १. ३. २९) इति आत्मनेपदम् । च्लेः सिच् । 'मन्त्रे घस०' इत्यादिना च्लेर्लुगभावश्छान्दसः । ' एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' (पा. सू. ७. २. १०) इति इट्प्रतिषेधः । 'वा गमः' (पा. सू. १. २. १३) इति सिचः कित्त्वात् “ अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्त्वेन ङित्त्वात् ' अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ' अतो हेः' इति लुक् न भवति ; ' असिद्धवदत्रा भात्' इति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

सं मा॑ग्ने॒ वर्च॑सा सृज॒ सं प्र॒जया॒ समायु॑षा ।

वि॒द्युर्मे॑ अस्य दे॒वा इन्द्रो॑ विद्यात्स॒ह ऋषि॑भिः ॥२४

सम् । मा॒ । अ॒ग्ने॒ । वर्च॑सा । सृ॒ज॒ । सम् । प्र॒ऽजया॑ । सम् । आयु॑षा ।

वि॒द्युः । मे॒ । अ॒स्य॒ । दे॒वाः । इन्द्रः॑ । वि॒द्या॒त् । स॒ह । ऋषि॑ऽभिः ॥२४

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रऽजया । सम् । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिऽभिः ॥२४

हे "अग्ने वर्चःप्रजायुर्भिः मां संयोजय । "देवाः सोमपातारः "अस्य "मे यजमानस्य "विद्युः अनुष्ठानं जानीयुः । किंच “इन्द्रः च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं "विद्यात् जानीयात् ॥ विद्युः । ‘ विद ज्ञाने'। लिङि झेर्जुस्' (पा सू. ३. ४. १०८)

। यासुट् । ‘ लिङः सलोपः' इति सकारलोपः । ‘ उस्यपदान्तात् ' (पा. सू. ६. १. ९६) इति पररूपत्वम् । यासुट उदात्तत्वेन एकादेश उकारोऽपि उदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेशे° ' इति अशनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेन अनुदात्ता । सह ऋषिभिः इत्यत्र ‘ऋत्यकः' (पा. सू. ६. १. १२८) इति प्रकृतिभावः ॥ ॥१२॥ ॥५॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.२४

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.२३ | सूक्तं १.२४ | सूक्तं १.२५ →

आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः।

दे. १ कः (प्रजापतिः), २ अग्निः, ३-५ सविता, ५ भगो वा, ६-१५ वरुणः। १,२, ६-१५ त्रिष्टुप्, ३-५ गायत्री

पुरुषमेधः

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥१॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

स नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥२॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।

सदावन्भागमीमहे ॥३॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः ।

अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥४॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा ।

मूर्धानं राय आरभे ॥५॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥६॥

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीना स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥७॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥८॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निरृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥९॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥१०॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥११॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेपो यमह्वद्गृभीतः सो अस्मान्राजा वरुणो मुमोक्तु ॥१२॥

शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।

अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥१३॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥१४॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥१५॥

सायणभाष्यम्

प्रथममण्डलस्य षष्ठे अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ‘कस्य नूनम्' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेपस्य आर्षं त्रैष्टुभम् । अभि त्वा देव' इति तृचो गायत्रः । आद्याया अनिरुक्तत्वात् प्रजापतिर्देवता । ‘अग्नेर्वयम्' इत्यस्य अग्निः । ‘अभि त्वा देव' इत्यस्य तृचस्य सविता । ‘भगभक्तस्य' इत्येषा भगदेवताका वा । शेष वारुण्यः । तथा च अनुक्रान्तं- कस्य पञ्चोनाजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमादौ काय्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यान्त्या भागी वा ' इति । राजसूये अभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति एतदादिकं सूक्तसप्तकम् अभिषिक्तस्य

पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्तात् होत्राख्यातव्यम् । तथा च सूत्रेऽभिहितम्-’संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेपमाचक्षीत ' (आश्व. श्रौ. ९.३) इति । ब्राह्मणं च भवति-' तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेपमाख्यानं तद्धोता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति ' (ऐ. ब्रा. ७. १८) इति ।।

कस्य॑ नू॒नं क॑त॒मस्या॒मृता॑नां॒ मना॑महे॒ चारु॑ दे॒वस्य॒ नाम॑ ।

को नो॑ म॒ह्या अदि॑तये॒ पुन॑र्दात्पि॒तरं॑ च दृ॒शेयं॑ मा॒तरं॑ च ॥१

कस्य॑ । नू॒नम् । क॒त॒मस्य॑ । अ॒मृता॑नाम् । मना॑महे । चारु॑ । दे॒वस्य॑ । नाम॑ ।

कः । न॒ः । म॒ह्यै । अदि॑तये । पुन॑ः । दा॒त् । पि॒तर॑म् । च॒ । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥१

कस्य । नूनम् । कतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

कः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥१

‘कस्य ' इत्यनयर्चा शुनःशेपो यूपे बद्धः कांदिशीकः कं देवम् उपधावानि इति विचिकित्सति। तथा च आम्नायते- हन्ताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार ' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । वयं शुनःशेपनामकाः “अमृतानां देवतानां मध्ये “कतमस्य किंजातीयस्य "कस्य “देवस्य "चारु शोभनं “नाम “मनामहे उच्चारयामः । “कः देवो मां मुमूर्षुं “पुनः अपि “मह्यै महत्यै “अदितये पृथिव्यै “दात् दद्यात् । तेन दानेन

अहममृतः सन् “पितरं “मातरं “च “दृशेयं पश्येयम् ।' को वै नाम प्रजापतिः' (ऐ. ब्रा. ३.२१) इति श्रुतेः कस्य इति शब्दसामान्यात् अनया प्रजापतिरेव उपसृतः इति गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दात् ' वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ' (पा. सू. ५. ३. ९३)। ‘चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानाम् । नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे ! ‘मन ज्ञाने'। व्यत्ययेन शप् । पादादित्वादनिघातः । मह्यै । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दात् । गातिस्था' (पा. सू. २. ४. ७७) इति सिचो लुक् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडागमाभावः। दृशेयम् । “ दृशिर् प्रेक्षणे '। आशीर्लिङि मिपः अम् । ‘दृशेरग्वक्तव्यः' (पा. म. ३. १. ८६. २) इति अक्प्रत्ययः शपोऽपवादः। कित्वागेत् लघूपधगुणाभावः । ‘लिङ्याशिष्यङ्' (पा. सू. ३. १. ८६) इति अङि हि सति ‘ऋदृशोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४. १६) इति गुणः स्यात् । यासुट् । सलोपः। अतो

येयः । ‘आद्गुणः । यासुटः स्वरेण एकार उदात्तः । मातरं च इत्यत्र चशब्दात् दृशेयम् इति अनुषज्यते । अतः तदपेक्षयैषा तिङ्विभक्तिः प्रथमा इति ‘चवायोगे प्रथमा ' इति न निहन्यते ।

अ॒ग्नेर्व॒यं प्र॑थ॒मस्या॒मृता॑ना॒ं मना॑महे॒ चारु॑ दे॒वस्य॒ नाम॑ ।

स नो॑ म॒ह्या अदि॑तये॒ पुन॑र्दात्पि॒तरं॑ च दृ॒शेयं॑ मा॒तरं॑ च ॥२

अ॒ग्नेः । व॒यम् । प्र॒थ॒मस्य॑ । अ॒मृता॑नाम् । मना॑महे । चारु॑ । दे॒वस्य॑ । नाम॑ ।

सः । न॒ः । म॒ह्यै । अदि॑तये । पुनः॑ । दा॒त् । पि॒तर॑म् । च॒ । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥२

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥२

इत्थं प्रथमया ऋचा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् तं देवम् अग्निं निश्चित्य अनया तुष्टाव । तथा च श्रूयते-’तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा ' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । पूर्ववत् योजना । “दात् ददातु “दृशेयं पश्यानि इत्येवम् आशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यम् ॥

प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘अभि त्वा देव सवितः' इति सावित्रस्तृचः सूक्तस्थानीयः । अथ च्छन्दोमाः' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा ' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति सूत्रितम् । अभि त्वा' इत्येषा अग्निमन्थनेऽपि

विनियुक्ता । ' प्रातर्वैश्वदेव्याम् ' इति खण्डे ' अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति सूत्रितम् । श्रूयते च- अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह ' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति । तथा प्रवर्ग्येऽपि एषैव विनियुक्ता । 'अथोत्तरम्' इति खण्डे ' अभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातृभिः ' (आश्व. श्रौ. ४, ७) इति सूत्रितम् । तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि । एतस्मिन् काले ग्रावस्तुत् ' इति खण्डे ' मध्यमस्वरेणेदं सवनमभि त्वा देव सवितः ' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितम् ॥

अ॒भि त्वा॑ देव सवित॒रीशा॑नं॒ वार्या॑णाम् ।

सदा॑वन्भा॒गमी॑महे ॥३

अ॒भि । त्वा॒ । दे॒व॒ । स॒वि॒तः॒ । ईशा॑नम् । वार्या॑णाम् ।

सदा॑ । अ॒व॒न् । भा॒गम् । ई॒म॒हे॒ ॥३

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् ।

सदा । अवन् । भागम् । ईमहे ॥३

अथ अग्निना प्रेरितः सन् सवितारम् 'अभि त्वा' इत्यनेन तृचेन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते-- तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेन ' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । हे "सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे "सवितः "देव "वार्याणां वरणीयानां धनानाम् "ईशानं स्वामिनं त्वां प्रति "भागं भजनीयं धनम् "अभि सर्वतः "ईमहे याचामहे ॥ ईशानम्। ईश ऐश्वर्ये'। लटः शानच् । ' तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणाम् । 'वृङ् संभक्तौ'।' ऋहलोर्ण्यत्'। ईडवन्द इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । अवन् । आमन्त्रितनिघातः । भागम् ।' कर्षात्वतः' इति घञोऽन्तः उदात्तः ॥

यश्चि॒द्धि तं इ॒त्था भगं॑ः शशमा॒नः पु॒रा नि॒दः ।

अ॒द्वे॒षो हस्तं॑योर्द॒धे ॥४

यः । चि॒त् । हि । त॒ । इ॒त्था । भगः॑ । श॒श॒मा॒नः । पु॒रा ।
नि॒दः ।

अ॒द्वे॒षः । हस्तं॑योः । द॒धे ॥४

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा ।
निदः ।

अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥४

हे सवितः "यः "भगः भजनीयो धनविशेषः "ते तव
"हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत् तं धनविशेषम् ईमहे इति
पूर्वत्रान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ। धनस्य

पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् । तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । "इत्था “शशमानः अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति। ननु स्वकीये धने वैरिभिः अपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिः न नियता इत्याशङ्क्याह । "निदः "पुरा “अद्वेषः निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात् स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्था । प्रकारवचने ' इदमस्थमुः ' (पा. सू. ५. ३. २४)। ‘सुपां सुलुक् । इति व्यत्ययेन विभक्तेः डादेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । शशमानः । ‘शश प्लुतगतौ '। इह तु स्तुत्यर्थः। ताच्छील्यवयोवचन ' (पा. सू. ३. २. १२९) इति ताच्छीलिकानश् । कर्तरि शप् । ‘चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निदः । ‘णिदि कुत्सायाम्। संपदादिलक्षणः क्विप्। सावेकाचः° ' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्य इति बहुव्रीहौ '

नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दधे । कर्मणि लिट् । तस्य आर्धधातुकत्वेन ‘अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः ॥

भग॑भक्तस्य ते व॒यमुद॑शेम॒ तवाव॑सा ।

मू॒र्धानं॑ रा॒य आ॒रभे॑ ॥५

भग॑ऽभक्तस्य । ते॒ । व॒यम् । उत् । अ॒शे॒म॒ । तव॑ । अव॑सा ।

मू॒र्धान॑म् । रा॒यः । आ॒ऽरभे॑ ॥५

भगऽभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा ।

मूर्धानम् । रायः । आऽरभे ॥५

हे सवितः "ते त्वदीयाः "वयं शुनःशेपनामानः "भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य "तवावसा रक्षणेन “उदशेम उत्कर्षेण व्याप्नुमः । किं कर्तुम् । 'रायः धनस्य "मूर्धानम् उत्कर्षम् "आरभे प्रारब्धुम् । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ? ॥ भगशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अशेम । अशू व्याप्तौ' । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शप् । रायः। ‘ऊडिदम् ' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आरभे । ‘कृत्यार्थे तवैकेन्” ' इति तुमर्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणा-. द्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १३ ॥

न॒हि ते॑ क्ष॒त्रं न सहो॒ न म॒न्युं वय॑श्च॒नामी प॒तय॑न्त आ॒पुः ।

नेमा आपो॑ अनिमि॒षं चर॑न्ती॒र्न ये वात॑स्य प्रमि॒नन्त्यभ्व॑म् ॥६

न॒हि । ते॒ । क्ष॒त्रम् । न । सहः᳚ । न । म॒न्युम् । वयः᳚ । च॒न । अ॒मी इति॑ । प॒तय॑न्तः । आ॒पुः ।

न । इ॒माः । आपः᳚ । अ॒नि॒ऽमि॒षम् । चर॑न्तीः । न । ये । वात॑स्य । प्र॒ऽमि॒नन्ति॑ । अभ्व॑म् ॥६

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । चन । अमी इति । पतयन्तः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिऽमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनन्ति । अभ्वम् ॥६

अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःशेपः एतदादिसूक्तशेषेण उत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव। तथा च श्रूयते-'तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशता ' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति। हे वरुण "पतयन्तः प्रौढे वियत्युत्पतन्तः "अमी

दृश्यमानाः “वयश्चन श्येनादयः पक्षिणोऽपि "ते “क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं "नहि "आपुः नैव प्राप्ताः । त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः । तथा "सहः त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि "न प्रापुः । तथा “मन्युं त्वदीयं कोपमपि "न प्रापुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः । “अनिमिषं सर्वदा “चरन्तीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्यः "आपः त्वदीयं बलं "न प्रापुः । "वातस्य वायोः "ये गतिविशेषाः त्वदीयम् "अभ्वं वेगं “न “प्रमिनन्ति न हिंसन्ति । अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः । ‘पत गतौ'। चुरादिरदन्तः । लटः शतृ । शप् । गुणायादेशौ । अदुपदेशात् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः । आपुः । ‘आप्लृ व्याप्तौ ' । लिट्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ। ‘अत आदेः' (पा. सू. ७. ४. ७०) इति आत्वम् । अत्र न सहो न मन्युम् इत्यादिभिः आपुः इत्यस्य संबन्धात् तदपेक्षया प्राथम्यात् ‘चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा

तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । चरन्तीः । ‘वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति । ‘मीञ् हिंसायाम् । ‘क्र्यादिभ्यः श्ना'।' श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः। ' मीनातेर्निगमे' (पा. सू. ७. ३. ८१) इति ह्रस्वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । ‘तिङि चोदात्तवति' (पा. सू. ८. १. ७१) इति गतिरनुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अ॒बु॒ध्ने राजा॒ वरु॑णो॒ वन॑स्यो॒र्ध्वं स्तूपं॑ ददते पू॒तद॑क्षः ।

नी॒चीनाः॑ स्थुरु॒परि॑ बु॒ध्न ए॑षाम॒स्मे अ॒न्तर्निहि॑ताः के॒तवः॑ स्युः ॥७

अ॒बु॒ध्ने । राजा॑ । वरु॑णः । वन॑स्य । ऊ॒र्ध्वम् । स्तूपं॑म् । द॒द॒ते॒ । पू॒तऽद॑क्षः ।

नी॒चीना᳚ । स्थु॒ः । उ॒परिं । बु॒ध्नः । ए॒षा॒म् । अ॒स्मे इतिं । अ॒न्तः । नि॒ऽहिंताः । के॒तवः᳚ । स्यु॒रितिं स्यु॒ः ॥७

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतऽदक्षः ।

नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥७

"पूतदक्षः शुद्धबलः “वरुणः "राजा "अबुध्ने मूलरहिते अन्तरिक्षे तिष्ठन् "वनस्य वननीयस्य तेजसः "स्तूपं संघम् “ऊर्ध्वम् उपरिदेशे "ददते धारयति । "नीचीनाः "स्थुः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यम् । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति । "एषां रश्मीनां "बुध्नः मूलम् “उपरि तिष्ठतीति शेषः। तथा सति "केतवः प्रज्ञापकाः प्राणाः "अस्मे अस्मासु "अन्तर्निहिताः स्थापिताः स्युः मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुध्ने । न विद्यते बुध्नः मूलम् अस्य

इति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपम् । ‘स्त्यै शब्दसंघातयोः । ‘स्त्यः संप्रसारणमूञ्च' इति पप्रत्ययः; तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वे ऊकारादेशश्च । नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते । भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वात् अञ्चतेः ‘ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । “ अनिदिताम्' इति नलोपः । न्यच्शब्दात्स्वार्थे ' विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ' (पा. सू. ५. ४. ८) इति खः । ‘आयन्' इत्यादिना तस्य ईनादेशः । ‘आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थम् ' (पा. सू. ७. १. २. १) इति वचनात् ईकार उदात्तः । ‘अचः' इति अकारलोपे ‘चौ ' इति दीर्घत्वम् । स्थुः । ‘गातिस्था ' (पा. सू. २. ४. ७७) इत्यादिना सिचो लुक् ।' आतः' (पा. सू. ३. ४. ११०) इति झेः जुसादेशः । उस्यपदान्तात् ' (पा. सू. ६. १. ९६) इति पररूपत्वम् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडागमाभावः । अस्मे । ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्याः शेआदेशः । निहिताः ।

गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः। अस्तेर्लिङि ' श्नसोरल्लोपः ॥

उ॒रुं हि राजा॒ वरु॑णश्च॒कार॒ सूर्या॑य॒ पन्था॒मन्वे॑त॒वा उं ।

अ॒पदे॒ पादा॒ प्रति॑धातवेऽकरु॒तापं॑व॒क्ता हृं॑दया॒विधं॑श्चित् ॥८

उ॒रुम् । हि । राजा॑ । वरु॑णः । च॒कार॑ । सूर्या॑य । पन्था॑म् । अनु॑ऽए॒त॒वै । ऊ॒ं इति॑ ।

अ॒पदे॑ । पादा॑ । प्रति॑ऽधातवे । अ॒कः॒ । उ॒त । अ॒प॒ऽव॒क्ता । हृ॒द॒य॒ऽविधः॑ । चि॒त् ॥८

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता ।
हृदयऽविधः । चित् ॥८

"वरुणः "राजा "सूर्याय सूर्यस्य "पन्थां मार्गम् "उरुं
विस्तीर्णं "चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ ।
उत्तरायणदक्षिणायनोमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः ।
किमर्थमेवं कृतवान् इति तदुच्यते । "अन्वेतवा “उ
अनुक्रमेण उदयास्तमयौ गन्तुमेव । तथा "अपदे पादरहिते
अन्तरिक्षे "पादा "प्रतिधातवे पादौ प्रक्षेप्तुम् “अकः मार्गं
कृतवान् । पूर्वत्र रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः ।
यद्वा । अपदे यूपे बद्धेन मया गन्तुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ
प्रक्षेप्तुम् उपाय बन्धविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । "उत
अपि च "हृदयाविधश्चित् अस्मदीयवेधकस्ये शत्रोरपि
"अपवक्ता अपवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार ।
लित्स्वरेण आकार उदात्तः । ‘हि च ' इति निघातप्रतिषेधः
। पन्थाम् । 'पथिमथ्यृभुक्षामात् ' (पा. सू. ७. १. ८५) इति

द्वितीयायामपि व्यत्ययेन आत्वम् । पथिन्शब्दस्य ‘पतेस्थ च' (उ. सू. ४. ४५२) इति प्रत्ययान्तत्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' (पा. सू. ६. १. १९९) इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्वेतवै। अनुपूर्वात् एतेः “ तुमर्थे सेसेन् ' इनि तवैप्रत्ययः । तवै चान्तश्च युगपत् ' (पा. सू. ६. २. ५१) इति आद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । पादा।' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । प्रतिधातवे । दधातेः “तुमर्थ ' इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः । ‘तादौ च निति° ' (पा. सू. ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अकः । करोतेः 'छन्दसि लुङ्लङलिटः' इति लोडर्थे लुङ्। तस्य तिप् । मन्त्रे घस' (पा. सू. २. ४. ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणो रपरत्वम् । हल्ङ्याब्भ्यः ' (पा. सू. ६. १.६८) इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । ‘हृञ् हरणे'। ‘वृहोः षुग्दुकौ च' (उ. सू.४.५४०) इति कयन् ।' व्यध ताडने ' । क्विप् ।' नहिवृति' (पा. सू. ६. ३. ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

श॒तं तें राजन्भि॒षजः॑ स॒हस्रं॑मु॒र्वी गं॑भी॒रा सुं॑म॒तिष्टें अस्तु ।

बाधं॑स्व दू॒रे निरृं॑तिं परा॒चैः कृ॒तं चि॒देन॒ः प्र मुं॑मुग्ध्य॒स्मत् ॥ ९

श॒तम् । ते॒ । रा॒ज॒न् । भि॒षजः॑ । स॒हस्रं॑म् । उ॒र्वी । ग॒भी॒रा । सु॒ऽम॒तिः । ते॒ । अ॒स्तु॒ ।

बाधं॑स्व । दू॒रे । निः॒ऽऋं॑तिम् । प॒रा॒चैः । कृ॒तम् । चि॒त् । एनः॑ । प्र । मु॒मु॒ग्धि॒ । अ॒स्मत् ॥९

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥९

हे राजन् वरुण "ते तव "शतं "भिषजः बन्धनिवारकाणि शतसंख्याकानि औषधानि वैद्या वा सन्ति । "ते तव "सुमतिः अस्मदनुग्रहबुद्धिः "उर्वी विस्तीर्णा "गभीरा गाम्भीर्योपेता स्थिर "अस्तु । “निर्ऋतिम् अस्मदनिष्टकारिणीं निर्ऋतिं पापदेवतां 'पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा "दूरे अस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां “बाधस्व । "कृतं "चित् अस्माभिरनुष्ठितमपि “एनः पापम् "अस्मत् “प्र "मुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । ‘तादौ च ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' मन्क्तिन' इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य । युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम् ' (पा. सू. ८. ३. १०३) इति षत्वम् । बाधस्व । ‘बाधृ विलोडने '। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । निर्ऋतिम् । तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मुमुग्धि । 'मुच्लृ मोक्षणे ' ।' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । ‘हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा. सू. ६. ४.

१०१)। तस्य अपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावः। 'चोः कुः' (पा. सू. ८. २. ३०) इति कुत्वम्।।

अ॒मी य ऋक्षा॒ निहि॑तास उ॒च्चा नक्तं॒ ददृ॑श्रे॒ कुह॑ चि॒द्दिवे॑युः ।

अद॑ब्धानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ वि॒चाक॑शच्च॒न्द्रमा॒ नक्त॑मेति ॥ १०

अ॒मी इति॑ । ये । ऋक्षाः॑ । निऽहि॑तासः । उ॒च्चा । नक्त॑म् । ददृ॑श्रे । कुह॑ । चि॒त् । दिवा॑ । ई॒यु॒ः ।

अद॑ब्धानि । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ । वि॒ऽचाक॑शत् । च॒न्द्रमाः॑ । नक्त॑म् । ए॒ति॒ ॥१०

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥१०

"अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमानाः "ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन अमनन्ति-- 'ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षते ' इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । 'ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् ' (निरु. ३. २०) इति यास्केन उक्तत्वात् । "उच्चा उच्चैः उपरि द्युप्रदेशे "निहितासः स्थापिताः "ये सन्ति ते ऋक्षाः "नक्तं रात्रौ "ददृश्रे सर्वैरपि दृश्यन्ते । "दिवा अहमि "कुह "चित् "ईयुः क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यन्ते इत्यर्थः । "वरुणस्य राज्ञः "व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाणि "अदब्धानि केनापि अहिंसितानि । किंच वरुणस्य आज्ञयैव "चन्द्रमाः "नक्तं रात्रौ "विचाकशत् विशेषेण दीप्यमानः "एति गच्छति ॥ निहितासः । 'आज्जसेरसुक्' । थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते (पा. सू. ६. २.

१४४) ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ददृशे । दृशेर्लिटि ‘इरयो रे' (पा. सू. ६. ४. ७६) इति रेआदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुह । ‘वा ह च च्छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. १३) इति किंशब्दादुत्तरस्य त्रलो हादेशः । ‘कु तिहोः ' (पा. सू. ७. २. १०४) इति किंशब्दस्य कुआदेशः । स्थानिवद्भावात् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । विचाकशत् । कशेर्दीप्त्यर्थात् यङ्लुगन्तात् शतृप्रत्ययः । ‘अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्ययेन उपधाह्रस्वत्वम्। चन्द्रमाः। ‘चन्द्रे माङो डित् ' (उ. सू. ४. ६६७) इति. असिप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः ‘ तत्त्वा

यामि' इति द्वे ऋचौ याज्ये। सूत्रितं च-- ’तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे अस्तभ्नाद्द्याम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामि' इत्येषा ‘पञ्चम्यां पौर्णमास्याम् ' इत्यत्र सूत्रितम्-- ’इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

तत्त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान॒स्तदा शा॑स्ते॒ यज॑मानो ह॒विर्भि॑ः ।

अहे॑ळमानो वरुणे॒ह बो॒ध्युरु॑शंस॒ मा न॒ आयु॒ः प्र मो॑षीः ॥ ११

तत् । त्वा॒ । या॒मि॒ । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । तत् । आ । शा॒स्ते॒ । यज॑मानः । ह॒विःऽभि॑ः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः ।
आयुः । प्र । मोषीः ॥११

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ ।
शास्ते । यजमानः । हविःऽभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः ।
आयुः । प्र । मोषीः ॥११

हे "वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति “तत् आयुः “यामि याचे ।
कीदृशः । “ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण “वन्दमानः स्तुवन् ।
सर्वत्र "यजमानः अपि "हविर्भिः “तत् आयुः "आ “शास्ते
प्रार्थयते। त्वं च “इह कर्मणि "अहेळमानः अनादरमकुर्वन्
"बोधि अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे “उरुशंस बहुभिः स्तुत्य
"नः अस्मदीयम् "आयुः "मा "प्र "मोषीः प्रमुषितं मा कुरु ।
सप्तदशसंख्याकेषु याञ्चाकर्मसु ' ईमहे यामि ' (नि.
३.१९. १) इति पठितम् । चाशब्दलोपश्छान्दसः ।।

अहेळमानः । ' हेडृ अनादरे ' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधि । ' बुध अवगमने ' । लोटः सेर्हिः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' वा छन्दसि ' (पा सू ३.४. ८८) इति अपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावात् लघू- पधगुणः । ' हुझल्भ्यो हेर्धिः ' इति हेर्धिरादेशः । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मोषीः । ' मुष स्तेये ' । लोडर्थे छान्दसो लुङ् । ' वदव्रज' ' (पा. सू ७.२. ३) इति प्राप्ताया वृद्धेः ' नेटि ' (पा. सू ७ २. ४) इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः ।।

तदिन्नक्तं॒ तद्दिवा॒ मह्यं॑माहु॒स्तद॒यं केतों हृ॒द आ वि चं॑ष्टे ।

शुन॒ःशेपो॒ यमह्व॑द्गृभी॒तः सो अ॒स्मान्राजा॒ वरु॑णो मुमोक्तु ॥१२

तत् । इत् । नक्त॑म् । तत् । दिवा॑ । मह्य॑म् । आ॒हुः॒ । तत् । अ॒यम् । केत॑ः । हृ॒दः । आ । वि । च॒ष्टे॒ ।

शुन॒ःशेप॑ः । यम् । अह्व॑त् । गृ॒भी॒तः । सः । अ॒स्मान् । राजा॑ । वरु॑णः । मु॒मो॒क्तु॒ ॥१२

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेपः । यम् । अह्वत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥१२

“तदित् तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं "नक्तं रात्रौ "मह्यं शुनःशेपाय "आहुः कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति। तथा "दिवा अपि "तत् एव आहुः। "हृदः मदीयमनसो निष्पन्नः

"अयं "केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि “तत् एव कर्तव्यत्वेन "आ “वि "चष्टे सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । "गृभीतः गृहीतः यूपे बद्धः “शुनःशेपः एतन्नामको जनः "यं वरुणम् "अह्वत् आहूतवान् "सः "वरुणः "राजा "अस्मान् शुनःशेपान् “मुमोक्तु बन्धात् मुक्तं करोतु ॥ मह्यम् । ‘ङयि च' इत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः । ‘ब्रुवः पञ्चानाम् ' (पा. सू. ३. ४. ८४) इति ब्रूञो लटि झेः उसादेशः, धातोः आहादेशश्च । हृदः । ‘पद्दन्' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ‘उडिदंपदादिः' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । शुनःशेपः । शुन इव शेपो यस्य इति समासे शुनः शेपपुच्छलाङ्गूलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः' (पा. सू. ६. ३. २१. ४) इति अलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' उभे वनस्पत्यादिषु ' (पा. सू. ६. २. १४०) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वत् । ह्वेञो लुङि ‘लिपिसिचिह्वश्च' (पा. सू. ३. १. ५३) इति च्लेः अङादेशः । ‘आतो लोप इटि च' (पा. सू. ६. ४. ६४)

इति आकारलोपः । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । ‘हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् ।
सो अस्मान् ।' प्रकृत्यान्तःपादम्' इति प्रकृतिभावः ।
मुमोक्तु । ‘बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः ॥

शुन॒ःशेपो॒ ह्यह्व॑द्गृभी॒तस्त्रि॒ष्वा॑दि॒त्यं द्रु॑प॒देषु॑ ब॒द्धः ।

अवै॑नं॒ राजा॒ वरु॑णः ससृज्याद्वि॒द्वाँ अद॑ब्धो॒ वि मु॑मोक्तु॒
पाशा॑न् ॥१३

शुन॒ःशेपः॑ । हि । अह्व॑त् । गृ॒भी॒तः । त्रि॒षु । आ॒दि॒त्यम् ।
द्रु॒ऽप॒देषु॑ । ब॒द्धः ।

अव॑ । ए॒न॒म् । राजा॑ । वरु॑णः । स॒सृ॒ज्या॒त् । वि॒द्वान् ।
अद॑ब्धः । वि । मु॒मो॒क्तु॒ । पाशा॑न् ॥१३

शुनःशेपः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । द्रुऽपदेषु । बद्धः ।

अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥१३

“गृभीतः बन्धनाय गृहीतः त्रिसंख्याकेषु "दुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु “बद्धः “शुनःशेपः "आदित्यम् अदितेः पुत्रं यं वरुणम् "अह्वत् आहूतवान् "हि यस्मादेवं तस्मात् सः “वरुणः "राजा “एनं शुनःशेपम् "अव "ससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनात् विमुक्तं करोतु । विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । "विद्वान् विमोकप्रकाराभिज्ञः "अदब्धः केनाप्यहिंसितः वरुणः "पाशान् बन्धनरज्जुविशेषान् "वि "मुमोक्तु विच्छिद्यैनं मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु ।' षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' (पा. सू. ६. १. १७९) इति विभक्तेरुदात्तत्वं । संहितायाम् '

उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परः आकारः स्वर्यते ।
ससृज्यात् ।' सृज विसर्गे '। प्रार्थनायां लिङ्। बहुलं
छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । विद्वान् ।। 'विद ज्ञाने'।'
विदेः शतुर्वसुः' (पा. सू. ७. १. ३६)।' उगिदचाम्' इति नुम्
। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । संहितायां : दीर्घादटि
समानपादे ' इति नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्'
इति सानुनासिक आकारः। अदब्धः। 'दम्भु दम्भे' ।
निष्ठायाम् " अनिदिताम्' इति नलोपे 'झषस्तथोर्धोऽधः'
(पा. सू. ८. २. ४०) इति धत्वम् ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अवभृथे ' अव ते हेळः ' इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो
याज्यानुवाक्ये। पत्नीसंयाजैश्चरित्वा ' इति खण्डे
सूत्रितम्-' अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे' (आश्व. श्रौ.
६. १३) इति ॥

अवं ते हेळों वरुण नमोंभिरवं यज्ञेभिंरीमहे हविर्भिः ।

क्षयंन्नस्मभ्यंमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानिं ॥ १४

अवं । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अवं । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयंन् । अस्मभ्यंम् । असुर । प्रचेत इतिं प्रऽचेतः । राजंन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानिं ॥१४

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥१४

हे "वरुण "ते तव "हेळः क्रोधं "नमोभिः नमस्कारैः "अव "ईमहे अवनयामः। तथा यज्ञैः साङ्गानुष्ठानेन पूज्यैः "हविर्भिः "अव ईमहे वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे "असुर अनिष्टक्षेपणशील "प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त "राजन् दीप्यमान वरुण "अस्मभ्यम् अस्मदर्थं "क्षयन् अस्मिन् कर्मणि निवसन् "कृतानि अस्माभिरनुष्ठितानि “एनांसि पापानि "शिश्रथः श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥

हेळः । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः । ‘बहुलं छन्दसि' इति ऐसभावः । ईमहे ।' ईङ् गतौ । विकरणस्य लुक् । क्षयन् । क्षि निवासगत्योः'। लटः शतृ। व्यत्ययेन शप्। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । असुर । ' असेरुरन् ' (उ. सू. १. ४२)। आमन्त्रितनिघातः। शिश्रथः। श्रथ दौर्बल्ये'। चुरादिः अदन्तः । छान्दसे लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः° ' (पा. सू. ३. १. ४८) इति च्लेः चङ् । द्विर्भावहलादिशेषौ । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावाभावेऽपि (पा. सू. ७. ४. ९३) •

बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. ४. ७८)इति अभ्यासस्य इत्वम् । पूर्ववत् अडभावः ॥

उदु॑त्त॒मं व॑रुण॒ पाश॑म॒स्मदवा॑ध॒मं वि म॑ध्य॒मं श्र॑थाय ।

अथा॑ व॒यमा॑दित्य व्र॒ते तवाना॑गसो॒ अदि॑तये स्याम ॥१५

उत् । उ॒त्ऽत॒मम् । व॒रु॒ण॒ । पाश॑म् । अ॒स्मत् । अव॑ । अ॒ध॒मम् । वि । म॒ध्य॒मम् । श्र॒थ॒य॒ ।

अथ॑ । व॒यम् । आ॒दि॒त्य॒ । व्र॒ते । तव॑ । अना॑गसः । अदि॑तये । स्या॒म॒ ॥१५

उत् । उत्ऽतमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथय ।

अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः ।
अदितये । स्याम ॥१५

हे "वरुण "उत्तमम् उत्कृष्टं शिरसि बद्धं "पाशम् "अस्मत् अस्मत्तः "उत् "श्रथाय उत्कृष्य शिथिलं कुरु । "अधमं निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशम् "अव श्रथाय अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु । “मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं "वि श्रथाय वियुज्य शिथिलीकुरु । "अथ अनन्तरं हे "आदित्य अदितेः पुत्र वरुण “वयं शुनःशेपाः “तव “व्रते त्वदीये कर्मणि "अदितये खण्डनराहित्याय "अनागसः अपराधरहिताः "स्याम भवेम ॥ उत्तमम् । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वेन आद्युदात्तत्वे प्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र' (पा. सू. ६. १. १६० ग.) इति उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमम् । अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते' (उ. सू. ५. ७३२) इति अवतेः अमच्; वस्य धः। श्रथाय। श्रथ दौर्बल्ये'। संहितायां छान्दसो दीर्घः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम्

। अनागसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।
'नञ्सुभ्याम्' इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा ।
आगस्शब्दात् 'अस्मायामेधा ' (पा. सू. ५, २. १२१) इति
मत्वर्थीयो विनिः । तस्य 'विन्मतोर्लुक्' (पा. सू. ५. ३.
६५) इति लुक् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
॥ ॥ १५ ॥

शुनः उपरि टिप्पणी

शुनःशेपोपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः]]

ऋग्वेदः सूक्तं १.२५

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.२४
सूक्तं १.२५
आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः।
सूक्तं १.२६ →

दे. वरुणः । गायत्री ।

वरुणोपरि टिप्पणी

वरुणानी सह वरुणः

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।

मिनीमसि द्यविद्यवि ॥१॥

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः ।

मा हृणानस्य मन्यवे ॥२॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितम् ।

गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥३॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये ।

वयो न वसतीरुप ॥४॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे ।

मृळीकायोरुचक्षसम् ॥५॥

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥६॥

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।

वेद नावः समुद्रियः ॥७॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः ।

वेदा य उपजायते ॥८॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोरृष्वस्य बृहतः ।

वेदा ये अध्यासते ॥९॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा ।

साम्राज्याय सुक्रतुः ॥१०॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति ।

कृतानि या च कर्त्वा ॥११॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् ।

प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥१२॥

बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम् ।

परि स्पशो नि षेदिरे ॥१३॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम् ।

न देवमभिमातयः ॥१४॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ।

अस्माकमुदरेष्वा ॥१५॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।

इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥१६॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् ।

होतेव क्षदसे प्रियम् ॥१७॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि ।

एता जुषत मे गिरः ॥१८॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।

त्वामवस्युरा चके ॥१९॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि ।

स यामनि प्रति श्रुधि ॥२०॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत ।

अवाधमानि जीवसे ॥२१॥

सायणभाष्यम्

‘यच्चित्' इति एकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तम्-'यच्चित्सैका' इति। ‘ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषया शुनःशेप एव ऋषिः । ‘आदौ गायत्रम्' इति परिभाषितत्वात् गायत्री छन्दः । ‘वारुणं तु ' इति पूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया (अनु. १२. ३) वरुणो देवता । विनियोग उक्तः शौनःशेपाख्याने । विशेषविनियोगस्तु-अभिप्लवषडहे इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थम् । ‘अभिप्लवपृष्ठ्याहानि ' इति खण्डे तथैव सूत्रितं- यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

यच्चि॒द्धि ते॒ विशों यथा॒ प्र देंव वरुण व्र॒तम् ।

मि॒नी॒मसि॒ द्यविंद्यवि ॥

यत् । चि॒त् । हि । ते॒ । विशः॑ । य॒था॒ । प्र । दे॒व॒ । व॒रु॒ण॒ । व्र॒तम् ।

मि॒नी॒मसिं । द्यविंऽद्यवि ॥

यत् । चित् । हि। ते । विशः । यथा ।प्र। देव । वरुण । व्रतम्।

मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥१॥

हे "वरुण "यथा लोके "विशः प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि "ते तव संबन्धि "यच्चिद्धि यदेव किंचित् "व्रतं कर्म “द्यविद्यवि प्रतिदिनं “प्र “मिनीमसि

प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुरु इति शेषः । यथा । लित्स्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादान्ते' (फि. सू. ८५) इति सर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि । “ मीञ् हिंसायाम्'। 'इदन्तो मसि' । " क्र्यादिभ्यः श्ना' ।' मीनातेर्निगमे' (पा. सू. ७. ३. ८१) इति ह्रस्वत्वम् । ‘ई हल्यघोः ' (पा. सू. ६. ४. ११३) इति ईकारः । ‘सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः ॥

मा नों व॒धायं ह॒त्नवें जिहीळा॒नस्यं रीरधः ।

मा हृंणा॒नस्यं म॒न्यवें ॥

मा । न॒ः । व॒धायं । ह॒त्नवें । जि॒ही॒ळा॒नस्यं । री॒र॒ध॒ः ।

मा । हृ॒णा॒नस्यं । म॒न्यवें ॥

मा । नः । वधाय । हत्नवे। जिहीळानस्य । रीरधः ।

मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥२॥

हे वरुण "जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः "हत्नवे हन्तुः पापिहननशीलस्य तव संबन्धिने त्वत्कर्तृकाय “वधाय नः अस्मान् "मा "रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । "हृणानस्य हृणीयमानम्य क्रुद्धस्य तव "मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय ।' हनश्च वधः' (पा. सू. ३. ३. ७६) इति अबन्तो वधशब्दः । उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तः । हत्नवे । 'हन हिंसागत्योः । ‘कृहनिभ्यां क्नुः' (उ. सू. ३. ३१०) इति क्नुप्रत्ययः; धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य। 'हेडृ अनादरे'। अस्मात् लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि। एकारस्य ईकारादेशश्छन्दसः। ‘चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः ।

‘राध साध संसिद्धौ' । चङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वम् । द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । ‘न माङ्योगे' इति अडभावः । हृणानस्य । ‘हृणीङ् लज्जायम्' । अस्मात् शानचि पृषोदरादित्वात् अभिमतरूपसिद्धिः । ।

वि मृ॑ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीरश्वं॒ न संदि॑तम् ।

गी॒र्भिर्व॑रुण सीमहि ॥

वि । मृ॒ळी॒काय॑ । ते॒ । मनः॑ । र॒थीः । अश्व॑म् । न । सम्ऽदि॑तम् ।

गीः॒ऽभिः । व॒रु॒ण॒ । सी॒म॒हि॒ ॥

वि। मृळीकाय । ते । मनः। रथीः । अश्वम् । न । सम्ऽदितम् ।

गीःऽभिः । वरुण । सीमहि ॥३॥

हे "वरुण "मृळीकाय अस्मत्सुखाय "ते तव "मनः “गीर्भिः स्तुतिभिः "वि “सीमहि विशेषण बध्नीमः प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । "रथीः रथस्वामी "संदितं सम्यक् खण्डितं दूरगमनेन श्रान्तम् “अश्व “न अश्वमिव । यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः। संदितम् । ‘दो अवखण्डने'। निष्ठा ' इति क्तः । ‘द्यतिस्यतिमास्थाम् ' (पा. सू. ७. ४. ४०) इति इकारान्तादेशः । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः । ‘सावेकाचः०' इति भिस उदात्तत्वम् । सीमहि । “षिवु तन्तुसताने'। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः (पा. सू. ६. १. ६६) । यद्वा । ‘षिञ् बन्धने ' इत्यस्मात् विकरणस्य लुक् । दीर्घश्छन्दसः ।।

परा॒ हि मे॒ विमं॑न्यव॒ः पतं॑न्ति॒ वस्यं॑इष्टये ।

वयो॒ न वं॑स॒तीरुपं ॥

परां । हि । मे॒ । विऽमं॑न्यवः । पतं॑न्ति । वस्य॑ःऽइष्टये ।

वय॑ः । न । व॒स॒तीः । उपं ॥

परा । हि। मे। विऽमन्यवः । पतन्ति । वस्यःऽइष्टये।

वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण "मे मम शुनःशेपस्य "विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयः “वस्यइष्टये वसीयसः अतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये "परा “पतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दः अस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । "वयो "न ।

पक्षिणो यथा वसतीः निवासस्थानानि "उप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वात् निघाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दात् ‘विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि टिलोपे ईयसुनो यकारलोपश्छान्दसः । वसतीः । ‘शतुरनुमः' इति ङीप उदात्तत्वम् ।।

क॒दा क्ष॑त्र॒श्रियं॒ नर॒मा वरु॑णं करामहे ।

मृ॒ळी॒कायो॑रु॒चक्ष॑सम् ॥

क॒दा । क्ष॒त्र॒ऽश्रिय॑म् । नर॑म् । आ । वरु॑णम् । क॒रा॒म॒हे॒ ।

मृ॒ळी॒काय॑ । उ॒रु॒ऽचक्ष॑सम् ॥

कदा । क्षत्रऽश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे ।

मृळीकाय । उरुऽचक्षसम् ॥५॥

"मृळीकाय अस्मत्सुखाय “वरुणं "कदा कस्मिन् काले “आ "करामहे अस्मिन् कर्मणि आगतं करवाम । कीदृशम् । "क्षत्रश्रियं बलसेविनं "नरं नेतारं "उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारम् । क्षत्रश्रियम् । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । क्विब्वचि° ' (पा. ३. २. १७८, २) इत्यादिना क्विप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरम् ।' ऋदोरप्' इति अबन्तः आद्युदात्तः । करामहे । करोतेः व्यत्ययेन शप्। उरुचक्षसम् । ‘चक्षेर्बहुलं शिच्च' (उ. सू. ४.६७२) इत्यसुन् । शिद्वद्भावात् ख्याञादेशाभावः ॥ ॥१६॥

तदित्स॑मा॒नमा॑शाते॒ वेन॑न्ता॒ न प्र यु॑च्छतः ।

धृ॒तव्र॑ताय दा॒शुषे॑ ॥

तत् । इत् । स॒मा॒नम् । आ॒शा॒ते॒ इति॑ । वेन॑न्ता । न । प्र । यु॒च्छ॒तः॒ ।

धृ॒तऽव्रं॑ताय । दा॒शुषें ॥

तत् । इत्। समानम् । आशाते इति । वेनन्ता। न । प्र। युच्छतः।

धृतऽव्रताय । दाशुषे ॥६॥

“धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ "समानं साधारणं “तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः "आशाते अश्नुवाते। “न “प्र "युच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशाते । अश्नोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । ‘अत आदेः ' (पा. सू. ७. ४. ७०) इति आत्वम् । ‘अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् “ अश्नोतेश्च ' (पा. सू. ७. ४. ७२) इति नुडभावः । वेनन्ता। वेनतिः कान्तिकर्मा ।' सुपां सुलुक् ' इति आकारः। प्र युच्छतः । 'युच्छ प्रमादे'। दाशुषे ।' दाशृ दाने' इत्यस्मात् दाश्वान्

साह्वान्' इति क्वसुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् ॥

वेदा॒ यो वी॒नां प॒दम॒न्तरिं॑क्षेण॒ पतं॑ताम् ।

वेदं॑ ना॒वः सं॑मु॒द्रियं॑ः ॥

वेदं॑ । यः । वी॒नाम् । प॒दम् । अ॒न्तरिं॑क्षेण । पतं॑ताम् ।

वेदं॑ । ना॒वः । स॒मु॒द्रियः॑ ॥

वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् ।

वेद । नावः । समुद्रियः ॥७॥

"अन्तरिक्षेण “पतताम् आकाशमार्गेण गच्छतां "वीनां पक्षिणां पदं यः वरुणः "वेद । तथा “समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितः वरुणः "नावः जले गच्छन्त्याः पदं “वेद जानाति सोऽस्मान् बन्धनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । ‘विद ज्ञाने'। ‘विदो लटो वा ' (पा. सू. ३. ४. ८३) इति तिपो णल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ‘द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः। वीनाम् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् । पतताम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः। सावेकाचः' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । समुद्रियः । भवार्थे ' समुद्राभ्राद्धः' (पा. सू. ४. ४. ११८) इति घप्रत्ययः ॥

वेदं मा॒सो धृ॒तव्रं॑तो॒ द्वाद॑श प्र॒जावं॑तः ।

वेदा॒ य उं॑प॒जायं॑ते ॥

वेदं । मा॒सः । धृ॒तऽव्रंतः । द्वादंश । प्र॒जाऽवंतः ।

वेदं । यः । उ॒प॒ऽजायंते ॥

वेद । मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवंतः ।

वेद । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

“धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः “प्रजावतः तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् “द्वादश "मासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान् “वेद जानाति । “यः त्रयोदशोऽधिकमासः “उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि “वेद। वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः।‘पद्दन्°' (पा. सू. ६. १.६३) इत्यादिना मासशब्दस्य मास् इति आदेशः । ऊडिदम्' इत्यादिना शस उदात्तत्वम् । द्वादश। द्वौ च दश च इति द्वन्द्वः । 'द्व्यष्टनः संख्यायाम् ' (पा. सू. ६. ३. ४७) इति आत्वम् । ‘संख्या' (पा. सू.

६.२.३५) इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः । “जनी प्रादुर्भावे'। प्रपूर्वात् जनसनखनक्रमगमो विट्प्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ६७)। *विड्वनोः०' (पा. सू. ६. ४. ४१) इति आत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजा एषां सन्तीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (पा. सू. ५. ३. ९४)। मादुपधायाः० ' (पा. सू. ८. २. ९) इति मतुपो वत्वम् । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावात् आत्मनेपदं यक् (पा. सू. ३. १. ८७)। जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. १. १९५. ३) इति वचनात् “ अचः कर्तृयकि' (पा. सू. ६. १. १९५) इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘तिङि चोदात्तवति' (पा. सू. ८. १. ७१) इति उपसर्गस्य निघातः । न च ‘तिङ्ङतिङः' इति निघातः, “ यद्वृत्तान्नित्यम्' इति प्रतिषेधात् ॥

वेद॒ वातं॑स्य वर्त॒निमु॒रोर्ॠ॒ष्वस्यं बृह॒तः ।

वेदा॒ ये अ॒ध्यासंते ॥

वेदं । वातंस्य । व॒र्त॒निम् । उ॒रोः । ऋ॒ष्वस्यं । बृ॒ह॒तः ।

वेदं । ये । अ॒धि॒ऽआसंते ॥

वेद । वातस्य । वर्तनिम्। उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ।

वेद । ये । अधिऽआसते ॥९॥

“उरोः, विस्तीर्णस्य “ऋष्वस्य दर्शनीयस्य “बृहतः गुणैरधिकस्य “वातस्य वायोः वर्तनिं मार्गं “वेद वरुणो जानाति । "ये देवाः "अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि “वेद जानाति ॥ वातस्य । ‘असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः । वर्तनिम्। वर्ततेऽनेनेति । ‘वर्तनिः स्तोत्रे (पा. सू. ६.१.१६०.ग.) इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्य अन्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थम् उञ्छादिषु पाठात् अस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते

व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । बृहतः । बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' इति ङस उदात्तत्वम् । अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

नि षं॑साद धृ॒तव्र॑तो॒ वरु॑णः प॒स्त्या॒३॒॑स्वा ।

साम्रा॑ज्याय सु॒क्रतु॑ः ॥

नि । स॒सा॒द॒ । धृ॒तऽव्र॑तः । वरु॑णः । प॒स्त्या॑सु । आ ।

साम्ऽरा॑ज्याय । सु॒ऽक्रतु॑ः ॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ।

साम्राज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

“धृतव्रतः पूर्वोक्तः वरुणः “पस्त्यासु दैवीषु प्रजासु “आ “नि “षसाद आगत्य निषण्णवान् । किमर्थम् । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ नि षसाद । सदिरप्रतेः ' (पा. सू. ८. ३. ६६) इति षत्वम् । साम्राज्याय । सम्राजो भावः साम्राज्यम् । ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः (पा. सू. ५. १. १२४) इति ष्यञ् । ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः । ‘क्रत्वादयश्च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १७ ॥

अतो॒ विश्वा॒न्यद्भु॑ता चिकि॒त्वाँ अ॒भि प॑श्यति ।

कृ॒तानि॒ या च॒ कर्त्वा॑ ॥

अतः॑ । विश्वा॑नि । अद्भु॑ता । चि॒कि॒त्वान् । अ॒भि । प॒श्य॒ति॒ ।

कृ॒तानिं । या । च॒ । कर्त्वा॑ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।

कृतानि । या । च। कर्त्वा ॥११॥

“अतः अस्मात् वरुणात् "विश्वानि "अद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि “चिकित्वान् प्रज्ञावान् “अभि “पश्यति सर्वतोऽवलोकयति “या “कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारात् अन्यानि यान्याश्चर्याणि "कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ अद्भुता । ‘शेश्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. १. ७०) इति शेर्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन ‘ नपुंसकस्य झलचः (पा. सू. ७. १. ७२) इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने'। लिटः क्वसुः । अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि ।' वेस्वेकाजाद्धसाम्' इति

नियमात् इडभावः । रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायाम् । पश्यति । पाघ्रा ' इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा । 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' (पा. सू. ३. ४. १४) इति करोतेः त्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । पूर्ववत् शेर्लोपः ॥

स नों वि॒श्वाहां सु॒क्रतुं॑रादि॒त्यः सु॒पथां करत् ।

प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत् ॥

सः । न॒ः । वि॒श्वाहां । सु॒ऽक्रतु॑ः । आ॒दि॒त्यः । सु॒ऽपथां । क॒र॒त् ।

प्र । न॒ः । आयूं॑षि । ता॒रि॒ष॒त् ॥

सः । नः । विश्वाहा। सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् ।

प्र। नः । आयूंषि। तारिषत् ॥१२॥

"सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः "सः "आदित्यः वरुणः "विश्वाहा सर्वेष्वहःसु "नः अस्मान् "सुपथा शोभनमार्गेण सहितान् "करत् करोतु । किं च "नः अस्माकम् "आयूंषि "प्र "तारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । 'स्वती पूजायाम्' (पा. म. २. २. १८. ४) इति समासे 'न पूजनात्' (पा. सू. ५. ४. ६९) इति समासान्तप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते • परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इस्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'क्रत्वादयश्च' (पा.सू. ६.२.११८) इत्येतन्न भवति अबहुव्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' (पा. सू. ६. २. ११९) इत्येतदपि न भवति, पथिन्शब्दस्य अन्तोदात्तत्वात् । करत् । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप् । शपो लुकि 'लेटोऽडाटौ' इति अडागमः । इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । यद्वा । छान्दसे लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः' (पा. सू. ३. १. ५९) इति च्लेः अङ्।

'ऋदृशोऽङि गुणः ' (पा. सू. ७. ४. १६) इति गुणः ।
'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । प्र णः । ' उपसर्गाद्बहुलम्' (पा. सू. ८.४.२८) इति नसो णत्वम् । तारिषत् । तारयतेः लेटि अडागमः । 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् ।' आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥

बिभ्रंद्द्रा॒पिं हिं॒र॒ण्ययं॒ वरुंणो वस्त नि॒र्णिजंम् ।

परि॒ स्पशो॒ नि षेंदिरे ॥

बिभ्रंत् । द्रा॒पिम् । हि॒र॒ण्ययंम् । वरुंणः । व॒स्त॒ ।
निः॒ऽनिजंम् ।

परिं । स्पशः॑ । नि । से॒दि॒रे॒ ॥

बिभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः। वस्त ।
निःऽनिजम् ।

परि। स्पशः । नि। सेदिरे ॥१३॥

“हिरण्ययं सुवर्णमयं "द्रापिं कवचं "बिभ्रत् धारयन् "वरुणः "निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं "वस्त आच्छादयति । "स्पशः हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः "परि "नि “षेदिरे सर्वतो निषण्णाः॥ बिभ्रत् । बिभर्तेः शतरि ‘नाभ्यस्ताच्छतुः ' (पा. सू. ७. १. ७८) इति नुमभावः । ‘अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । द्रापिम् । द्रा कुत्सायां गतौ । द्रापयति इषून् कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचम् । ‘अर्तिही '(पा. सू. ७. ३. ३६) इत्यादिना षुगागमः । औणादिके इप्रत्यये णिलोपः। हिरण्ययम् । ‘ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. १७५) इति हिरण्यशब्दात् विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङि अदादित्वात् शपो लुक् । पूर्ववत् अडभावः । निर्णिजम् । ‘णिजिर् शौचपोषणयोः' । स्पशः । ‘स्पश

बाधनस्पर्शनयोः'। 'क्विप् च' इति क्विप्। नि षेदिरे। "षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'। अस्मात् गत्यर्थात् कर्मणि लिटि एत्वाभ्यासलोपौ।' सदिरप्रतेः' इति षत्वम्॥

न यं दिप्संन्ति दि॒प्सवो॒ न द्रुह्वांणो॒ जनांनाम्।

न दे॒वम॒भिमांतयः॥

न। यम्। दिप्संन्ति। दि॒प्सवः॑। न। द्रुह्वांणः। जनांनाम्।

न। दे॒वम्। अ॒भिऽमांतयः॥

न। यम्। दिप्सन्ति। दिप्सवः। न। दुह्वाणः। जनानाम्।

न। देवम्। अभिऽमातयः॥१४॥

"दिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणः "यं वरुणं "न "दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । "जनानां प्राणिनां "द्रुह्वाणः द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति "न द्रुह्यन्ति । "अभिमातयः पाप्मानः । ‘पाप्मा वा अभिमातिः' (तै. सं. २. १. ३. ५) इति श्रुत्यन्तरात् । "देवं तं वरुणं "न स्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति । ‘दम्भु दम्भे' । अस्मात् सनि ' सनीवन्तर्ध° ' (पा. सू. ७. २. ४९) इत्यादिना इडभावः । ‘हलन्ताच्च ' (पा. सू. १. २. १०) इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात् सनः कित्वात् “ दम्भ इच्च ' (पा. सू. ७. ४. ५६) इति दकारात् परस्य अकारस्य इकारः । ‘अनिदिताम्' इति नलोपः । भष्भावाभावश्छन्दसः (पा. सू. ८. २. ३७)। ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य ' (पा. सू. ७. ४. ५८) इति अभ्यासलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो नित्त्वात् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगात् अनिघातः । दिप्सवः । सनन्तात् दम्भेः ‘सनाशंसभिक्ष उः ' (पा. सू. ३. २. १६८) इति उप्रत्ययः ।

प्रत्ययस्वरः । द्रुह्वाणः । ‘द्रुह जिघांसायाम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

उ॒त यो मानु॑षे॒ष्वा यश॑श्च॒क्रे असा॒म्या ।

अ॒स्माक॑मु॒दरे॒ष्वा ॥

उ॒त । यः । मानु॑षेषु । आ । यशः॑ । च॒क्रे । अस॑ामि । आ ।

अ॒स्माक॑म् । उ॒दरे॑षु । आ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ।

अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥१५॥

"उत अपि च यः वरुणः मानुषेषु “यशः अन्नम् "आ "चक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नपि "आ सर्वतः "असामि संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतः "अस्माकम् "उदरेषु “॥ सर्वतः चक्रे ॥ मानुषेषु । ‘मनोर्जातावन्यतौ षुक् च' (पा. सू. ४. १. १६१) इति अन् । ‘ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । असामि । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. २. २. ३) इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः । अशेर्युट् च' (उ. सू. ४. ६३०) इति असुन् । उदरेषु ।' उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ' (उ. सू. ५. ६९७) इति अल् । लित्स्वरः । ‘गतिकारकोपपदात्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १८ ॥

परां मे यन्ति धी॒तयो॒ गावो॒ न गव्यूंती॒रनुं ।

इ॒च्छन्तीं॑रुरु॒चक्ष॑सम् ॥

परा॑ । मे॒ । य॒न्ति॒ । धी॒तयः॑ । गावः॑ । न । गव्यू॑तीः । अनु॑ ।

इ॒च्छन्तीः॑ । उ॒रु॒ऽचक्ष॑सम् ॥

परा । मे। यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।

इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसम् ॥१६॥

"उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणम् "इच्छन्तीः “मे “धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः "परा "यन्ति पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "गावो "न । यथा गावः “गव्यूतीरनु गोष्ठानि अनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽत्र यूयन्ते इति अधिकरणे क्तिन् । "गोर्यूतौ छन्दसि । (पा. सू. ६. १. ७९. २) इति अवादेशः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । यूतिः यवनम् । गवां यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्

। इच्छन्तीः । “इषु इच्छायाम्'। लटः शतृ । ‘तुदादिभ्यः शः'। इषुगमियमां छः ' (पा. सू. ७. ३. ७७) इति छत्वम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सं नु वोंचावहै॒ पुन॒र्यतों मे॒ मध्वाभृंतम् ।

होतेंव॒ क्षदंसे प्रि॒यम् ॥

सम् । नु । वो॒चा॒व॒है॒ । पुनः॑ । यतः॑ । मे॒ । मधुं । आऽभृंतम् ।

होतांऽइव । क्षदंसे । प्रि॒यम् ॥

सम् । नु। वोचावहै । पुनः । यतः । मे। मधु । आऽभृतम् ।

होताऽइव। क्षदसे । प्रियम् ॥१७॥

"यतः यस्मात् कारणात् "मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविः "आभृतं अञ्जःसवाख्ये कर्मणि संपादितं अतः कारणात् "होतेव होमकर्तेव त्वमपि "प्रियं हविः “क्षदसे अश्नासि । "पुनः हविःस्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहं च "नु अवश्यं "सं “वोचावहै संभूय प्रियवार्तां करवावहै ॥ वोचावहै । लोडर्थे छान्दसे लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्ति' इति च्लेः अङादेशः । ‘वच उम्' इति उमागमे गुणः । व्यत्ययेन टेः ऐत्वम् । यद्वा । लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावात् ऐत्वम् । आभृतम् । ‘हृग्रहोर्भः०'। गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।।

दर्शं नु विश्वदंर्शतं दर्शं रथमधि क्षमिं ।

एता जुंषत मे गिरंः ॥

दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि ।

एताः । जुषत । मे । गिरः ॥

दर्शम् । नु। विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि ।

एताः । जुषत। मे। गिरः ॥१८॥

"विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयम् अस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं "दर्शं "नु अहं दृष्टवान् खलु । "क्षमि क्षमायां भूमौ "रथं वरुणसंबन्धिनम् "अधि “दर्शम् आधिक्येन दृष्टवानस्मि । "एताः उच्यमानाः "मे “गिरः मदीयाः स्तुतीः "जुषत वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शम् । दृशेः ‘इरितो वा ' (पा. सू. ३. १. ५७) इति चेः अङादेशः । ‘ऋदृशोऽङि गुणः' (पा. सू. ७. ४. १६) इति गुणः । विश्वदर्शतम् । दृशेः ‘ भृमृदृशि° ' (उ. सू. ३. ३९०) इत्यादिना अतच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः ।

मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६. २. १०६. २)। यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि । आतो धातोः ' (पा. सू. ६. ४. १४०) इत्यत्र आतः इति योगविभागात् आकारलोपः ।।

वरुणप्रघासेषु ‘इमं मे वरुण ' इति वारुणस्य हविषः अनुवाक्या । ‘पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इति खण्डे सूत्रितम्-' इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ।।

इ॒मं मे॑ वरुण श्रुधी॒ हव॑म॒द्या च॑ मृळय ।

त्वाम॑व॒स्युरा च॑के ॥

इ॒मम् । मे॒ । व॒रु॒ण॒ । श्रु॒धि॒ । हव॑म् । अ॒द्य । च॒ । मृ॒ळ॒य॒ ।

त्वाम् । अ॒व॒स्युः । आ । च॒क्रे॒ ॥

इमम् । मे। वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय।

त्वाम् । अवस्युः । आ ।चके ॥१९॥

हे वरुण "मे मदीयम् "इमं "हवम् आह्वानं "श्रुधि ऋणु । किं च "अद्य अस्मिन् दिने "मृळय अस्मान् सुखय । "अवस्युः रक्षणेच्छुः अहं "त्वां वरुणम् आभिमुख्येन "चके शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः ।। श्रुधि । 'श्रु श्रवणे '। लोटो हिः । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ' इति हेर्धिरादेशः । 'बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस् शब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । आ चके । 'कै गै शब्दे ' । अस्मात् लिटि 'आदेचः' (पा. सू. ६. १. ४५) इति आत्वम् । द्विर्भावचुत्वे । 'आतो लोप इटि च ।

(पा. सू. ६. ४. ६४) इति आकारलोपः। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि ।

स यामनि प्रति श्रुधि ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । ग्मः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति। श्रुधि २०॥

हे "मेधिर मेधाविन वरुण "त्वं "दिवश्च द्युलोकस्यापि "ग्मश्च भूलोकस्यापि एवमात्मकस्य "विश्वस्य सर्वस्य

जगतो मध्ये "राजसि दीप्यसे । “सः तादृशः त्वं "यामनि क्षेमप्रापणे अस्मदीये “प्रति “श्रुधि प्रतिश्रवणम् आज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामि इति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदम् । इत्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । ग्मः । ‘ग्मा ' (नि. १. १. २) इत्येतत् भूनामसु पठितम् । ‘आतो धातोः' इत्यत्र आतः इति योगविभागात् ' आतो लोपः' इति प्रतिषेधेऽपि (?) व्यत्ययेन आकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि । ‘या प्रापणे '। 'आतो मनिन्क्वनिब्बनिपश्च' इति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि । उक्तम् ॥

उदुंत्तमं मुंमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृंत ।

अवांधमानिं जीवसें ॥

उत् । उत्ऽतमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चृत ।

अवं । अधमानिं । जीवसें ॥

उत्। उत्ऽतमम् । मुमुग्धि । नः। वि। पाशम् । मध्यमम् । चृत ।

अव । अधमानि । जीवसे ॥२१॥

“नः अस्माकम् "उत्तमं शिरोगतं "पाशम् "उत् "मुमुग्धि उत्कृष्य मोचय । "मध्यमम् उदरगतं पाशं "वि “चृत वियुज्य नाशय । "जीवसे जीवितुम् "अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् "अव चृत अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमम् । उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि ।' मुच्लृ मोक्षणे ' । ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । द्विर्भावः । हलादिशेषः । ‘हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा. सू. ६. ४. १०१)

इति हेर्धिरादेशः । ‘तिङ्ङतिङः' इति निघातः । चृत । चृती हिंसाग्रन्थनयोः '। लोटो हिः । ‘तुदादिभ्यः शः । अतो हेः' इति हेर्लुक्। जीवसे । ‘जीव प्राणधारणे' । ‘तुमर्थे सेसेन्' इति असेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१	१.३१	१.६१	१.९१	१.१२१	१.१५१	१.१८१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२	१.३२	१.६२	१.९२	१.१२२	१.१५२	१.१८२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.३	१.३३	१.६३	१.९३	१.१२३	१.१५३	१.१८३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.४	१.३४	१.६४	१.९४	१.१२४	१.१५४	१.१८४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.५	१.३५	१.६५	१.९५	१.१२५	१.१५५	१.१८५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.६	१.३६	१.६६	१.९६	१.१२६	१.१५६	१.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.२६

दे. अग्निः । गायत्री

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते ।

सेमं नो अध्वरं यज ॥१॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः ।

अग्ने दिवित्मता वचः ॥२॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये ।

सखा सख्ये वरेण्यः ॥३॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

सीदन्तु मनुषो यथा ॥४॥

पूर्व्य होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च ।

इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥५॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे ।

त्वे इद्धूयते हविः ॥६॥

प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः ।

प्रियाः स्वग्नयो वयम् ॥७॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः ।

स्वग्नयो मनामहे ॥८॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम् ।

मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥९॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः ।

चनो धाः सहसो यहो ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘वसिष्व ' इति दशर्चं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते- वसिष्व दशाग्नेयं तु ' इति । शुनःशेपः ऋषिः । गायत्री छन्दः । इदमुत्तरं च सूक्तम् आग्नेयम् । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि एतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यम् । तथा च सूत्रितं-’वसिष्वा हीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४, १३) इति ॥

वसिं॑ष्वा॒ हि मि॑येध्य॒ वस्त्रा॑ण्यूर्जां पते ।

सेमं नो॑ अध्व॒रं यं॑ज ॥१

वसि॑ष्व । हि । मि॒ये॒ध्य॒ । वस्त्रा॑णि । ऊ॒र्जा॒म् । प॒ते॒ ।

सः । इ॒मम् । न॒ः । अ॒ध्व॒रम् । य॒ज॒ ॥१

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते ।

सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥१

वरुणेन अग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेपः एतदादिसूक्तद्वयेन अग्निमस्तौत् । तया च आम्नायते-’तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या' (ऐ. ब्रा. ७.१६) इति । हे "मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य "ऊर्जां “पते अन्नानां पालकाग्ने “वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि “वसिष्व आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । “हि यस्मात् प्रज्वलितः तस्मात् सः तादृशस्त्वं "नः अस्मदीयम् “इमम् "अध्वरं यज निष्पादय ॥ वसिष्व। ‘वस आच्छादने'। लोटि ‘थासः से'।“ सवाभ्यां वामौ'। ‘छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात्

‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (पा. सू. ७. २. ३५) इति इडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्छान्दसः । ऊर्जां पते । ‘सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितस्य समुदायस्य आष्टमिको निघातः । सेमम् । ‘सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति सोर्लोपः ॥

नि नो॒ होता॒ वरे॑ण्य॒ः सदा॑ यविष्ठ॒ मन्मं॑भिः ।

अग्ने॑ दि॒वित्मं॑ता॒ वचं॑ः ॥२

नि । न॒ः । होता॑ । वरे॑ण्यः । सदा॑ । य॒वि॒ष्ठ॒ । मन्मं॑ऽभिः ।

अग्ने॑ । दि॒वित्मं॑ता । वचः॑ ॥२

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मऽभिः ।

अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥२

“सदा “यविष्ठ सर्वदा युवतम हे “अग्ने वरेण्यः वरणीयस्त्वं “नः अस्माकं “होता होमनिष्पादको भूत्वा “दिवित्मता दीप्तिमता “वचः वचसा स्तूयमानः सन् “नि षीद इति शेषः । कीदृशस्त्वम् । “मन्मभिः ज्ञापकैः तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दात् इष्ठनि “ स्थूलदूर' ' (पा. सू. ६. ४. १५६) इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः; पूर्वस्य उकारस्य गुणश्च । अवादेशः । आमन्त्रितनिघातः । मन्मभिः । ‘मन ज्ञाने'। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। दिवित्मता ।' दिवु क्रीडादौ । ‘इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' (पा. सू. ३. ३. १०८. २) इति इक्प्रययः। तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यद्वा । औणादिको भावे किप्रत्ययः। दिविशब्दात् मतुपि तकारोपजनश्छन्दसः। यद्वा । बाहुलकात् दिवेर्भावे इतक् । मतुपि ‘तसौ मत्वर्थे '

इति भत्वात् जश्त्वाभावः । वचः। ‘सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

आ हि ष्मा॑ सू॒नवे॑ पि॒तापि॒र्यज॑त्या॒पये॑ ।

सखा॒ सख्ये॒ वरे॑ण्यः ॥३

आ । हि । स्म॒ । सू॒नवे॑ । पि॒ता । आ॒पिः । यज॑ति । आ॒पये॑ ।

सखा॑ । सख्ये॑ । वरे॑ण्यः ॥३

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।

सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥३

हे अग्ने “वरेण्यः वरणीयः “पिता पितृस्थानीयः त्वं “सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यम् अभीष्टं देहीति शेषः । हि ष्म इति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथा “आपिः बन्धुः “आपये बन्धवे “आ “यजति “हि “स्म । सर्वथा ददातीति शेषः। “सखा प्रियः “सख्ये प्रियाय अभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि ॥ स्मा सूनवे । ‘निपातस्य च ' इति दीर्घः ।। यजतीत्यस्य सखा सख्ये इत्यत्राप्यनुषङ्गात् तदपेक्षयेयं प्रथमा इति ‘चादिलोपे विभाषा' इति न निहन्यते । यद्वा । ‘हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यश्चोदात्तः' इति सखिशब्दः इणप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । सुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

आ नों ब॒र्हीं रि॒शादं॑सो॒ वरुं॑णो मि॒त्रो अं॑र्य॒मा ।

सीदं॑न्तु॒ मनुं॑षो यथा ॥४

आ । न॒ः । ब॒र्हिः । रि॒शादं॑सः । वरुं॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।

सीदं॑न्तु । मनुं॑षः । य॒था॒ ॥४

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥४

हे अग्ने वरुणादयो देवाः त्वद्बन्धवः त्वया प्रेरिताः “रिशादसः हिंसकानदन्तः “नः अस्मदीयं “बर्हिः यज्ञम् आ "सीदन्तु । तत्र दृष्टान्तः । “यथा “मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्ति तद्वत् ॥ बर्ही रिशादसः । विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते ‘रो रि' (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः। ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ' (पा. सू. ६. ३. १११) इति इकारस्य दीर्घत्वम् । रिशादसः । ‘रिश हिंसायाम्'। रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । ‘इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः

। तानदन्तीति रिशादसः । ‘सर्वधातुभ्योऽसुन् '
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु । ‘षद्लृ
विशरणगत्यवसादनेषु । ‘पाघ्रा०) इत्यादिना सीदादेशः ।
शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसावधातुकस्वरेण
धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । ‘मन ज्ञाने । मन्यते
जानातीति मनुः प्रजापतिः । ‘जनेरुसिः, निच्च' इत्यनुवृत्तौ
' बहुलमन्यत्रापि ' (उ. सू. २. २७८) इति औणादिकः
उसिप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा । यथेति
पादान्ते' (फि. सू. ८५) इति सर्वानुदात्तत्वम् ॥

पूर्व्यं॑ होतर॒स्य नो॒ मन्दं॑स्व स॒ख्यस्यं॑ च ।

इ॒मा उ॒ षु श्रुं॑धी॒ गिरं॑ः ॥५

पूर्व्यं॑ । हो॒त॒ः । अ॒स्य । न॒ः । मन्दं॑स्व । स॒ख्यस्यं॑ । च॒ ।

इ॒माः । ऊ॒ँ इतिं । सु । श्रु॒धि॒ । गिरः॑ ॥५

पूर्व्य । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च ।

इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥५

हे "पूर्व्य अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न "होतः होमनिष्पादकाग्ने "नः अस्मदीयस्य "अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य "सख्यस्य "च अस्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं "मन्दस्व त्वं हृष्टो भव । “इमाः अस्माभिः प्रयुज्यमानाः “गिरः “उ “षु स्तुतिरूपा वाचोऽपि “श्रुधि शृणु ॥ पूर्व्य । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । होतः इत्यस्य • नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् आष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदम्' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । मन्दस्व । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ' । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । ‘अपादादौ ' इति पर्युदासात्

आष्टमिकनिघाताभावः । सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यम् । “सख्युर्यः' (पा. सू. ५. १. १२६) इति यप्रत्ययः । ‘यस्य' इति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ षु । ' सुञः ' (पा. सू. ८. ३. १०७) इति षत्वम् । श्रुधि । ‘श्रु श्रवणे' । ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ' इति हेर्धिरादेशः । ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥ ॥ २० ॥

यच्चि॒द्धि शश्वं॑ता॒ तनां॑ दे॒वंदें॑व॒ं यजां॑महे ।

त्वे इद्धूं॑यते ह॒विः ॥६

यत् । चि॒त् । हि । शश्वं॑ता । तनां॑ । दे॒वम्ऽदें॑वम् । यजां॑महे ।

त्वे इतिं॑ । इत् । हू॒य॒ते॒ । ह॒विः ॥६

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम्ऽदेवम् । यजामहे ।

त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥६

हे अग्ने "यच्चिद्धि यद्यपि “शश्वता शाश्वतेन नित्येन "तना विस्तृतेन हविषा "देवंदेवम् अन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं "यजामहे तथापि तत् "हविः सर्वं "त्वे इत् त्वय्येव "हूयते । अतो देवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः ॥ तना। तनु विस्तारे'। क्विप् च ' इति क्विप् । यद्वा । पचाद्यच् ।' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया आकारः । देवंदेवम् ।' नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भावः । तस्य परमाम्रेडितम् । इत्युत्तरस्य आम्रेडितसंज्ञायाम् ' अनुदात्तं च' इति सर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे । ‘निपातैयद्यदिहन्त° ' इति निघातप्रतिषेधः । त्वे । युष्मच्छब्दात् सप्तम्येकवचनस्य ‘सुपां सुलुक् ' इति

शेआदेशः । ‘त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । शेषलोपे ' अतो गुणे ' इति परपूर्वत्वम् । ‘शे' (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगृह्यसंज्ञायां ‘प्लुतप्रगृह्या अचि ' (पा. सू. ६. १. १२५) इति प्रकृतिभावः । हूयते । अकृत्सार्वधातुकयोः (पा. सू. ७. ४. २५) इति दीर्घः ॥

प्रि॒यो नों अस्तु वि॒श्पति॒र्होतां म॒न्द्रो वरेंण्यः ।

प्रि॒याः स्व॒ग्नयों व॒यम् ॥७

प्रि॒यः । न॒ः । अ॒स्तु॒ । वि॒श्पतिः॑ । होतां । म॒न्द्रः । वरेंण्यः ।

प्रि॒याः । सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । व॒यम् ॥७

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः ।

प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयम् ॥७

“विश्पतिः विशां प्रजानां पालकः "होता होमनिष्पादकः मन्द्रः हृष्टः "वरेण्यः वरणीयोऽग्निः “नः अस्माकं "प्रियः "अस्तु । "वयम् अपि "स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः सन्तः तव "प्रियाः भूयास्मेति शेषः ॥ विश्पतिः ।' पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः । ‘वृञ एण्यः' (उ. सू. ३. ३७८)। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वग्नयः । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

स्व॒ग्नयो॒ हि वार्यं॑ दे॒वासो॑ दधि॒रे च॑ नः ।

स्व॒ग्नयो॑ मनामहे ॥८

सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । हि । वार्य॑म् । दे॒वासः॑ । द॒धि॒रे । च॒ । न॒ः ।

सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । म॒ना॒म॒हे॒ ॥८

सुऽअग्नयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः ।

सुऽअग्नयः । मनामहे ॥८

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः "देवासः दीप्यमाना ऋत्विजः "नः अस्मदीयं "वार्यं वरणीयं हविः "हि यस्मात् "दधिरे धृतवन्तः तस्माद्वयं "स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः सन्तः "मनामहे त्वां याचामहे ॥ वार्यम् । वृञ् वरणे'।' वृङ् संभक्तौ ।' ऋहलोर्ण्यत्' । ईडवन्द' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । दधिरे । इरेचः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । 'हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । मनामहे ।' मन ज्ञाने'। व्यत्ययेन शप् ॥

अथा न उ॒भये॑षा॒मम॑ृत॒ मर्त्या॑नाम् ।

मि॒थः स॑न्तु॒ प्रश॑स्तयः ॥९

अथ॑ । न॒ः । उ॒भये॑षाम् । अम॑ृत । मर्त्या॑नाम् ।

मि॒थः । स॒न्तु॒ । प्रऽशंस्तयः ॥९

अथ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् ।

मिथः । सन्तु । प्रऽशस्तयः ॥९

हे अग्ने "अमृत मरणरहिताग्ने "अथ कर्मानुष्ठानमन्तरं "मर्त्यानां मनुष्याणां "नः अस्माकम् अस्मत्स्वामिनस्तव च "उभयेषां "मिथः परस्परं "प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः "सन्तु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ ।' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः । अमृत । 'अपादादौ' इति पर्युदासात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानाम् । 'मृङ् प्राणत्यागे । 'असिहसि' (उ. सू. ३ ३६६) इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तो मर्तशब्दः । तस्मात् 'भवे छन्दसि' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु । '

श्नसोरल्लोपः ' । प्रशस्तयः । ‘तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

विश्वे॑भिरग्ने अ॒ग्निभि॑रि॒मं य॒ज्ञमि॒दं वच॑ः ।

चनो॑ धाः सहसो यहो ॥१०

विश्वे॑भिः । अ॒ग्ने॒ । अ॒ग्निऽभिः॑ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । इ॒दम् । वचः॑ ।

चनः॑ । धा॒ः । स॒ह॒स॒ः । य॒हो॒ इति॑ ॥१०

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः ।

चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥१०

"सहसः बलस्य "यहो पुत्र हे देवतारूप "अग्ने विश्वेभिः "अग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वम् “इमम् अस्मदीयं "यज्ञम् "इदम् अस्मदीयं "वचः स्तोत्रं च सेवमानः "चनः अन्नं "धाः अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । चनः। चायृ पूजानिशामनयोः । 'चायेरन्ने ह्रस्वश्च' (उ. सू. ४. ६३९) इति असुन्; तसंनियोगेन नुडागमश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः । लुङि • गातिस्था' इति सिचो लुक् ।' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इति अडभावः । सहसो यहो इति 'सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात् ' आमन्त्रितस्य च इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते ॥ ॥ २१ ॥

टिप्पणी

१.२६.७ अन्यानि ऋचः यत्र मन्द्रो होता प्रकटयति -

१.३६.५, १.१४१.१२, ३.६.७, ३.७.९, ३.१०.७,
३.१४.१, ४.६.२, ४.६.५, ४.९.३, ५.२२.१, ६.१.६,
७.८.२, ७.९.१, ७.९.२, ७.४२.३, ८.७१.११,
८.१०३.६, १०.६.४, १०.१२.२,

मन्द्रोपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.२६&oldid=207550" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.२७

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.२६ | सूक्तं १.२७ | सूक्तं १.२८ →

आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः।

दे. १-१२ अग्निः, १३ देवाः। १-१२ गायत्री, १३ त्रिष्टुप्।

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।

सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥१॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः ।

मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥२॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।

पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥३॥

इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसम् ।

अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥४॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु ।

शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥५॥

विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ ।

सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥६॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।

स यन्ता शश्वतीरिषः ॥७॥

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् ।

वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥८॥

स वाजं विश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तु तरुता ।

विप्रेभिरस्तु सनिता ॥९॥

जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय ।

स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥१०॥

स नो महाँ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः ।

धिये वाजाय हिन्वतु ॥११॥

स रेवाँ इव विश्पतिर्दैव्यः केतुः शृणोतु नः ।

उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥१२॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥१३॥

सायणभाष्यम्

'अश्वं न त्वा' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववत् ऋष्यादयः। त्रयोदश्याः 'नमो महद्भ्यः इत्यस्याः त्रिष्टुप् छन्दः। विश्वेदेवा देवता। तथा चानुक्रान्तम्--अश्वं सप्तोना गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्' इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः उत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अश्वं॒ न त्वा॒ वार॑वन्तं व॒न्दध्या॑ अ॒ग्निं नमो॑भिः ।

स॒म्राजं॑न्तमध्व॒राणा॑म् ॥१

अश्वं॑म् । न । त्वा॒ । वारं॑ऽवन्तम् । व॒न्दध्यै॑ । अ॒ग्निम् । नमः॑ऽभिः ।

स॒म्ऽराजं॑न्तम् । अ॒ध्व॒राणा॑म् ॥१

अश्वम् । न । त्वा । वारऽवन्तम् । वन्दध्यै । अग्निम् । नमःऽभिः ।

सम्ऽराजन्तम् । अध्वराणाम् ॥१

“अध्वराणां यज्ञानां "सम्राजन्तं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनम् "अग्निं त्वां "नमोभिः स्तुतिभिः "वन्दध्यै वन्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः । "वारवन्तं वालयुक्तम् "अश्वं “न अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकान् मशकमक्षिकादीन् परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तम् । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्

। घञो ञित्त्वात् आद्युदात्तो वारशब्दः । 'कर्षात्वतः' इति अन्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वन्दध्यै । वदि अभिवादनस्तुत्योः ' । इन्दितो नुम् धातोः ' इति नुम् । "तुमर्थे सेसेन्' इति अध्यैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजन्तम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव । अध्वराणाम् ।' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

स घां नः सू॒नुः शवंसा पृ॒थुप्रंगामा सु॒शेवं॑ः ।

मी॒ढ्वाँ अ॒स्माकं बभूयात् ॥२

सः । घ॒ । न॒ः । सू॒नुः । शवंसा । पृ॒थुऽप्रंगामा । सु॒ऽशेव॑ः ।

मी॒ढ्वान् । अ॒स्माकंम् । ब॒भू॒या॒त् ॥२

सः । घ । नः । सूनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः ।

मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥२

“सः “घ स एवाग्निः "नः अस्माकं "सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । "शवसा बलस्य "सूनुः पुत्रः "पृथुप्रगामा पृथुप्रगमनः किंच "अस्माकं "मीढ्वान् कामानां वर्षिता “बभूयात् भवतु ॥ घा नः । ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ' (पा. सू. ६. ३. १३३) इति दीर्घः । शवसा । सुपां सुपो भवन्ति' इति ङसः टादेशः । पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं प्रगामः । ‘हलश्च' इति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा ।‘सुपां सुलुक्° ' इति पूर्वसवर्ण आकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः । ‘इण्शीङ्भ्यां वन्' (उ. सू. १. १५०) इति शेवशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । ततो बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' आद्युदात्तं

द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मीढ्वान् । मिह सेचने' इत्यस्मात् क्वसुप्रत्ययान्तो ‘दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च' इति निपातितः । बभूयात् । भवतेश्छान्दसस्य लिटः तिङां तिङो भवन्ति' (पा. म. ७. १. ३९) इति लिङादेशः । यासुट्स्थानिवद्भावात् आर्धधातुकत्वात् शबभावः । द्विर्वचने ‘भवतेरः (पा. सू. ७. ४. ७३) इति अत्वम् । तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

स नों दू॒राच्चा॒साच्च॒ नि मर्त्या॑दघा॒योः ।

पा॒हि सद॒मिद्वि॒श्वायुः॑ ॥३

सः । न॒ः । दू॒रात् । च॒ । आ॒सात् । च॒ । नि । मर्त्या॑त् । अ॒घ॒ऽयोः ।

पा॒हि । सदं॑म् । इत् । वि॒श्वऽआ॑युः ॥३

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः ।

पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥३

हे अग्ने "विश्वायुः व्याप्तगमनः "सः त्वं "दूराच्च दूरेऽपि "आसाच्च आसन्नदेशेऽपि "अघायोः अघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतः "मर्त्यात् मनुष्यात् वैरिणः "नः अस्मान् "सदमित् सर्वदैव “नि पाहि नितरां पालय ॥ अघायोः । 'सुप आत्मनः क्यच् '। 'अश्वाघस्यात् ' (पा. सू. ७. ४. ३७) इति आत्वम् । पाहि । पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः । ‘इण् गतौ ' इत्यस्माद्भावे ‘एतेर्णिच्च ' (उ. सू. २. २७५) इति उसिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इ॒ममू॒ षु त्वम॒स्माकं॑ स॒निं गा॑य॒त्रं नव्यां॑सम् ।

अग्नें दे॒वेषु॒ प्र वोंचः ॥४

इ॒मम् । उ॒ं इतिं । सु । त्वम् । अ॒स्माकंम् । स॒निम् । गा॒य॒त्रम् । नव्यांसम् ।

अग्नें । दे॒वेषुं । प्र । वो॒च॒ः ॥४

इमम् । ऊं इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् । नव्यांसम् ।

अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥४

हे "अग्ने “त्वम् "अस्माकम् अस्मत्संबन्धिनम् "इममू “षु पुरोदेशे अनुष्ठीयमानमपि "सनिं हविर्दानं "नव्यांसं नवतरं "गायत्रं स्तुतिरूपं वचोऽपि "देवेषु देवानामग्रे “प्र “वोचः प्रबूहि ॥ ऊ षु । ‘निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घत्वं ।' सुञः' इति षस्वम् । नव्यांसम् । नवशब्दात् ईयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः । ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।

वोचः । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लोडर्थे प्रार्थनायां लुङि • अत्यतिवक्ति' (पा. सू. ३. १. ५२) इति च्लेः अङादेशः । ‘वच उम्' (पा. सू. ७. ४. २०) ॥

आ नों भज पर॒मेष्वा वाजेंषु मध्य॒मेषुं ।

शिक्षा॒ वस्वो॒ अन्तंमस्य ॥५

आ । न॒ः । भ॒ज॒ । प॒र॒मेषुं । आ । वाजेंषु । म॒ध्य॒मेषुं ।

शिक्षं । वस्वः॑ । अन्तंमस्य ॥५

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु ।

शिक्ष । वस्वः । अन्तमस्य ॥५

हे अग्ने "परमेषु उत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषु "वाजेषु अन्नेषु नः अस्मान् “आ “भज सर्वतः प्रापय । “मध्यमेषु अन्तरिक्षलोकवर्तिषु “वाजेषु "आ भज । "अन्तमस्य अन्तिकतमस्य भूलोकस्य संबन्धीनि “वस्वः वसूनि "शिक्ष देहि ॥ शिक्ष। शिक्ष विद्योपादाने '। शपः पित्त्वात् धातुस्वरः । द्व्यचोऽतस्तिङः ' इति संहितायां दीर्घः । अन्तमस्य अन्तिकतमस्य । तमे तादेश्च' (पा.सू. ६.४.१४९. ९) इति तिकशब्दलोपः ॥ ॥ २२ ॥

वि॒भ॒क्तासिं चित्रभानो॒ सिन्धोंरू॒र्मा उंपा॒क आ ।

स॒द्यो दा॒शुषें क्षरसि ॥६

वि॒ऽभ॒क्ता । अ॒सि॒ । चि॒त्र॒भा॒नो॒ इतिं चित्रऽभानो । सिन्धोः᳚ । ऊ॒र्मौ । उ॒पा॒के । आ ।

स॒द्यः । दा॒शुषें । क्ष॒र॒सि॒ ॥६

विऽभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सिन्धोः । ऊर्मौ । उपाके । आ ।

सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥६

हे "चित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने "विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता "असि। तत्र दृष्टान्त उच्यते। आकार उपमार्थः। यथा “सिन्धोः नद्याः “उपाके समीपे "ऊर्मौ ऊर्मिं तरङ्गोपलक्षितं कुल्यादिप्रवाहं विभजन्ति तद्वत् । "दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय "सद्यः तदानीमेव "क्षरसि कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ सिन्धोः ।' स्यन्दू प्रस्रवणे'।' स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ. सू. १. ११) इति उप्रत्ययः । नित्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तत्वम् । ऊर्मिः ।“ अर्तेरूच्च (उ. सू. ४. ४८४) इति मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे ।' धृतव्रताय दाशुषे ' (ऋ. सं. १. २५. ६) इत्यत्रोक्तम् ॥

यमंग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेंषु यं जुनाः ।

स यन्ता शश्वंतीरिषंः ॥७

यम् । अग्ने । पृत्ऽसु । मर्त्यंम् । अवाः । वाजेंषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्तां । शश्वंतीः । इषः ॥७

यम् । अग्ने । पृत्ऽसु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥७

हे "अग्ने पृत्सु संग्रामेषु "यं "मर्त्यं यजमानम् "अवाः अवसि रक्षसि । "यं पुरुषं "वाजेषु संग्रामेषु "जुनाः प्रेरयसि । "सः नरो यजमानः "शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि "यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति ॥ पृत्सु । ' पदादिषु

मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवाः आवः । अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा । लेटि अडागमः । 'इतश्च० ' इति सिप इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । लङः सिप् । 'क्र्यादिभ्यः श्ना । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडागमाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यन्ता । तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शश्वतीः । 'उगितश्च' इति ङीप् ॥

नकिंरस्य सहन्त्य पर्ये॒ता कयंस्य चित् ।

वाजों अस्ति श्र॒वाय्यं॑ः ॥८

नकिः॑ । अ॒स्य॒ । स॒ह॒न्त्य॒ । प॒रि॒ऽए॒ता । कयंस्य । चि॒त् ।

वाजः॑ । अ॒स्ति॒ । श्र॒वाय्यः॑ ॥८

नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽएता । कयस्य । चित् ।

वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥८

हे "सहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने "अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य "कयस्य "चित् कस्यापि “पर्येता "नकिः आक्रमिता नास्ति । किंच अस्य यजमानस्य “श्रवाय्यः श्रवणीयः “वाजः "अस्ति बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनश्छान्दसः । श्रवाय्यः । ‘श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । (उ. सू. ३. ३७६) इति आय्यप्रत्ययः ॥

स वाजं॑ वि॒श्वच॑र्षणि॒रर्व॑द्भिरस्तु॒ तरु॑ता ।

विप्रे॑भिरस्तु॒ सनि॑ता ॥९

सः । वाजं॑म् । वि॒श्वऽचं॑र्षणिः । अर्वं॑त्ऽभिः । अ॒स्तु॒ । तरुं॑ता ।

विप्रें॑भिः । अ॒स्तु॒ । सनिं॑ता ॥९

सः । वाजम् । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तरुता ।

विप्रेभिः । अस्तु । सनिता ॥९

“विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः "सः अग्निः "अर्वद्भिः अश्वैः "वाजं संग्रामं "तरुता तारयिता “अस्तु । "विप्रेभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सहितः तुष्टोऽग्निः "सनिता फलस्य दाता “अस्तु ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अर्वद्भिः । “ऋ गतौ'। ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । भिसि ' अर्वणस्त्रसावनञः ' (पा. सू. ६. ४. १२७) इति

नकारस्य तृ इत्ययमादेशः । तरुता । “तॄ प्लवनतरणयोः । अस्मात् ' ग्रसितस्कभित' (पा. सू. ७. २. ३४) इत्यादौ तृनन्तो निपातितः । निपातनादेव इकारस्य उत्वम् ॥

अप्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थे ' जराबोध तद्विविड्ढि' इति स्तोत्रियस्तृचः ।' यस्य पशवो नोपधरेरन् इति खण्डे सूत्रितम्-' अतिरिक्तोक्थानि जराबोध तद्विविड्ढि' (आश्व. श्रौ. ९.११) इति ॥

जरांबोध॒ तद्विंविड्ढि वि॒शेविंशे य॒ज्ञियांय ।

स्तोमं रु॒द्राय॒ दृशींकम् ॥१०

जरांऽबोध । तत् । वि॒वि॒ड्ढि । वि॒शेऽविंशे । य॒ज्ञियांय ।

स्तोमंम् । रु॒द्रायं । दृशींकम् ॥१०

जराऽबोध । तत् । विविड्ढि । विशेऽविशे । यज्ञियाय ।

स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥१०

हे "जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने "विशेविशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं "यज्ञियाय यज्ञसंबन्ध्यनुष्ठानसिद्ध्यर्थं "तत् देवयजन "विविड्ढि' प्रविश । यजमानोऽपि "रुद्राय क्रूरायाग्नये तुभ्यं “दृशीकं दर्शनीयं समीचीनं "स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान्–' जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तथा बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ' (निरु. १०. ८) इति ॥ जराबोध ।' जॄष् वयोहानौ' । अत्र तु स्तुत्यर्थः। ‘षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (पा. सू. ३. ३. १०४) इति अङ्प्रत्ययः । ततः टाप् । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा । जरया बोध्यते

इति जराबोधः । कर्मणि घञ्। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।
विविड्ढि। ‘विश प्रवेशने'। लोटो हि । ‘बहुलं छन्दसि' इति
शपः श्लुः । अभ्यासहलादिशेषौ । ‘हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति
हेर्धिरादेशः । षत्वष्टुत्वे । यद्वा । ‘विष्लृ व्याप्तौ '
इत्यस्मात् लोण्मध्यमैकवचने अभ्यासस्य गुणाभावः ।
विशेविशे। ‘सावेकाचः' इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ।
‘अनुदात्तं च' इति आम्रेडितानुदात्तत्वम् । यज्ञियाय ।
‘यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ' (पा. सू. ५. १. ७१) इति घः ।
दृशीकम् । “ अनिदृशिभ्यां च' (दश. पा. ३) इति
कीकन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २३ ॥

स नों म॒हाँ अं॑निमा॒नो धू॒मकें॑तुः पुरुश्च॒न्द्रः ।

धि॒ये वाजा॑य हिन्वतु ॥११

सः । न॒ः । म॒हान् । अ॒नि॒ऽमा॒नः । धू॒मऽकें॑तुः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रः
।

धि॒ये । वाजा॑य । हि॒न्व॒तु॒ ॥११

सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः । पुरुऽचन्द्रः
।

धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥११

“सः अग्निः "नः अस्मान् "धिये कर्मणे "वाजाय अन्नाय च "हिन्वतु प्रीणयतु । कीदृशः । “महान् गुणाधिकः "अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । “धूमकेतुः धूमेन ज्ञाप्यमानः “पुरुश्चन्द्रः बहुदीप्तिः ॥ महाँ अनि इत्यत्र संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात् ' स्फायितञ्चि°' इत्यादिना कर्तरि रक् । पुरुश्चासौ चन्द्रश्चेति समासान्तोदात्तत्वम् । ‘ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' (पा. सू. ६. १. १५१) इति सुट् । तस्य श्चुत्वेन शकारः । धिये । 'सावेकाचः' इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । हिन्वतु। हिवि प्रीणनार्थः । इदितो नुम् धातोः' इति नुम् ॥

स रे॒वाँ इ॑व वि॒श्पति॒र्दैव्य॑ः के॒तुः शृ॑णोतु नः ।

उ॒क्थैर॒ग्निर्बृ॒हद्भा॑नुः ॥१२

सः । रे॒वान्ऽइ॑व । वि॒श्पतिः॑ । दैव्यः॑ । के॒तुः । शृ॒णो॒तु॒ । न॒ः ।

उ॒क्थैः । अ॒ग्निः । बृ॒हत्ऽभा॑नुः ॥१२

सः । रेवान्ऽइव । विश्पतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः ।

उक्थैः । अग्निः । बृहत्ऽभानुः ॥१२

"सः "अग्निः "उक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् "नः अस्मान् "शृणोतु । तत्र दृष्टान्तः। "रेवानिव। यथा लोके धनवान् राजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । "विश्पतिः प्रजापालकः "दैव्यः देवानां संबन्धी । “अग्निर्वै देवानां होता' (ऐ. ब्रा. ३. १४) इति श्रुत्यन्तरात् । "केतुः दूतवत् ज्ञापकः । ‘अग्निर्वै देवानां दूत आसीत् ' (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति श्रुतेः । "बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः ' (पा. सू. ६. १. १३२) इति सोर्लोपः । ‘रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् ।' आद्गुणः । छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । विश्पतिः

। ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
बृहद्भानुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्रुगादापनात् पूर्वभाविनि जपे नमो
महद्भ्यः' इत्येषा। ‘ब्रह्मौदने प्राशिष्यमाणे ' इति खण्डे
‘सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः ' (
आश्व. श्रौ. १. ४) इति सूत्रितम् ॥

नमों म॒हद्भ्यो॒ नमों अर्भ॒केभ्यो॒ नमो॒ युवंभ्यो॒ नमं
आशि॒नेभ्यंः ।

यजांम दे॒वान्यदिं श॒क्नवांम॒ मा ज्यायंस॒ः शंस॒मा वृंक्षि
देवाः ॥१३

नमः॑ । म॒हत्ऽभ्यः॑ । नमः॑ । अ॒र्भ॒केभ्यः॑ । नमः॑ । युवंभ्यः ।
नमः॑ । आ॒शि॒नेभ्यः॑ ।

यजा॑म । दे॒वान् । यदि॑ । श॒क्नवा॑म । मा । ज्याय॑सः॒ ।
शंस॑म् । आ । वृ॒क्षि॒ । दे॒वाः॒ ॥१३

नमः । महत्ऽभ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः ।
नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्नवाम । मा । ज्यायसः ।
शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥१३

अग्निना प्रेरितः शुनःशेपो विश्वान् देवान् अनया तुष्टाव।
तथा च आम्नायते- तमग्निरुवाच विश्वान्नु देवान् स्तुह्यथ
त्वोत्स्रक्ष्याम इति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो
नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति ।
महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्न्यूनाः। युवानः तरुणाः
। आशिनाः वयसा व्याप्ता वृद्धाः ।
यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । "यदि
"शक्नवाम कथंचित् धनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत् तदानीं

"देवान् "यजाम । हे "देवाः "ज्यायसः ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य "आ सर्वतः प्रसृतं "शंसं स्तोत्रं "मा "वृक्षि अहं विच्छिन्नं मा कार्षम् ॥ आशिनेभ्यः। ‘अशू व्याप्तौ'। 'बहुलमन्यत्रापि ' (उ. सू. २. २०७) इति औणादिकः इनच्प्रत्ययः । ‘चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यजाम । शपः पित्त्वानुदात्तत्वम्। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्नवाम। ‘शक्लृ शक्तौ'। ‘आडुत्तमस्य पिच्च' इति तिङः पिद्वद्भावात् अनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । ‘निपातैर्यद्यदिहन्त° ' इति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दात् ईयसुनि ‘ज्य च' (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः ' (पा. सू. ६. ४. १६०) इति ईयसुन ईकारस्य आत्वम् । 'नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शंसम् ।' हलश्च ' इति घञ्। वृक्षि ।' ओव्रश्चू छेदने'। व्यत्ययेन आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनम् इट् । च्लेः सिच् ।' स्वरतिसूति' इत्यादिना इडभावः । ‘स्कोः संयोगाद्योः' इति उपधासकारलोपः । व्रश्चादिना षत्वम् । षढोः कः सि' इति

कत्वम् । आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ।' न माङ्योगे'
इति अडभावः ॥ ॥ २४ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.२८

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.२७ | सूक्तं १.२८ | सूक्तं १.२९ →

आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः।

दे. १-४ इन्द्रः, ५-६ उलूखलं, ७-८ उलूखलमुसले, ९ प्रजापतिर्हरिश्चन्द्रः, (अधिषवण-) चर्म सोमो वा। १-५ अनुष्टुप्, ७-९ गायत्री।

यत्र ग्रावा पृथुबुध्न ऊर्ध्वो भवति सोतवे ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥१॥

यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥२॥

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥३॥

यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥४॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥५॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् ।

अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥६॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः ।

हरी इवान्धांसि बप्सता ॥७॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः ।

इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥८॥

उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमं पवित्र आ सृज ।

नि धेहि गोरधि त्वचि ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘यत्र ग्रावा' इति पञ्चमं सूक्तं नवर्चम् । आदितः षडनुष्टुभः । ' आयजी' इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतसृणाम् इन्द्रो देवता । ततो द्वे उलूखलदेवत्ये । तदनन्तरभाविन्यौ उलूखलमुसलोभयदेवताके । अन्त्यायाः “ उच्छिष्टम्' इत्यस्याः हरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तम्-' चर्माधिषवणीयं वा सोमं वान्त्या प्रशंसति'(बृहद्दे. ३. १०१) इति । तदुक्तमनुक्रमण्याम्-' यत्र ग्रावा नव षळनुष्टुबादि यच्चिद्ध्यौलूखल्यौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्त्या चर्मप्रशंसा वा' इति । आद्याश्चतस्रः अञ्जःसवे होमे विनियुक्ताः । पञ्चम्याद्याश्चतस्रः अभिषवे। अन्त्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणम्-' अथ हैतं शुनःशेपोऽञ्जःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषाव

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्यथैनं
द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चाथ
हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः
सस्वाहाकाराभिर्जुहवांचकार' (ऐ. बा. ७. १७) इति ।

यत्र॒ ग्रावा॑ पृ॒थुबु॑ध्न ऊ॒र्ध्वो भव॑ति॒ सोत॑वे ।

उ॒लूख॑लसुताना॒मवेद्विं॑न्द्र जल्गुलः ॥१

यत्र॑ । ग्रावा॑ । पृ॒थुऽबु॑ध्नः । ऊ॒र्ध्वः । भव॑ति । सोत॑वे ।

उ॒लूख॑लऽसुतानाम् । अव॑ । इत् । ऊं॒ इति॑ । इ॒न्द्र॒ ।
ज॒ल्गु॒लः॒ ॥१

यत्र । ग्रावा । पृथुऽबुध्नः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे ।

उलूखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र ।
जल्गुलः ॥ १ ॥

हे "इन्द्र "यत्र यस्मिन् अञ्जःसवे कर्मणि "सोतवे अभिषवार्थं "ग्रावा पाषाणः "पृथुबुध्नः स्थूलमूलः “ऊर्ध्वः उन्नतः "भवति तस्मिन् कर्मणि "उलूखलसुतानाम् उलूखलेनाभिषुतानां रसम् “अवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव "जल्गुलः भक्षय ॥ पृथुबुध्नः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भवति । ‘निपातैर्यद्यदिहन्त ' इति निघातप्रतिषेधः । सोतवे । ' षुञ् अभिषवे'। “ तुमर्थे सेसेन्” ' इति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूखलसुतानाम् उलूखलेन सुतानाम् । ‘तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जल्गुलः । ‘गल अदने '। अस्मात् यङो लुकि लोण्मध्यमैकवचने लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ‘इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोदरादित्वात् ॥

यत्र॒ द्वावि॑व ज॒घना॑धिषव॒ण्या॑ कृ॒ता ।

उ॒लूख॑लसुताना॒मवेद्वि॑न्द्र जल्गुलः ॥२

यत्र॑ । द्वौऽइ॑व । ज॒घना॑ । अ॒धि॒ऽस॒व॒न्या॑ । कृ॒ता ।

उ॒लूख॑लऽसुतानाम् । अव॑ । इत् । ऊ॒ँ इति॑ । इ॒न्द्र॒ । ज॒ल्गु॒लः॒ ॥२

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता ।

उलूखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

"यत्र यस्मिन् कर्मणि "अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके "द्वाविव "जघना द्वौ जघनप्रदेशाविव । ‘जघनं जङ्घन्यतेः ' (निरु. ९. २०) इति यास्कः । "कृता विस्तीर्णे कृते

संपादिते । अन्यत् पूर्ववत् ॥ जघना ।' हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ. सु. ५, ७१०) इति हन्धातोः अच् । द्वित्वम् । कर्दमादित्वात् मध्योदात्तः (फि. सू. ५९)। ' सुपां सुलुक्° ' इति आकारः । अधिषवण्या । ‘षुञ् अभिषवे'। ल्युट् । भवे छन्दसि ' इति यत् ।' उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितः । न च ' यतोऽनावः' इस्याद्युदात्तत्वम् । तत्र हि ‘निष्ठा च द्व्यजनात् ' (पा. सू. ६. १.२०५) इत्यस्य अनुवृत्तेः द्व्यच्कस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववत् आकारः ।।

यत्र॒ नार्यंपच्य॒वमुंपच्य॒वं च॒ शिक्षंते ।

उ॒लूखंलसुताना॒मवेद्विंन्द्र जल्गुलः ॥३

यत्रं । नारीं । अ॒प॒ऽच्य॒वम् । उ॒प॒ऽच्य॒वम् । च॒ । शिक्षंते ।

उ॒लूख॑लऽसुतानाम् । अव॑ । इत् । ऊ॒ इति॑ । इ॒न्द्र॒ । ज॒ल्गु॒लः॒ ॥३

यत्र । नारी । अपऽच्यवम् । उपऽच्यवम् । च । शिक्षते ।

उलूखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

"यत्र यस्मिन् कर्मणि "नारी पत्नी "अपच्यवं शालायाः निर्गमनम् "उपच्यवं "च शालाप्राप्तिं च "शिक्षते अभ्यासं करोति । अन्यत्पूर्ववेत् ॥ अपच्यम् । 'च्युङ गतौ ।' ऋदोरप्' इति अप् । गुणावादेशौ । थाथादिना (पा. सू. ६. २. १४४) उत्तरपदान्तोदात्तस्वम् । एवम् उपच्यवम् । शिक्षते । 'शिक्ष विद्योपादाने' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकोनुदात्तत्वे धातुस्वरः। 'निपातैर्यद्यादिहन्त *इति निघातप्रतिषेधः ॥*

यत्र॒ मन्थां॑ विब॒ध्नतें॑ र॒श्मीन्यमिं॑त॒वा इं॑व ।

उ॒लूखं॑लसुताना॒मवेद्विं॑न्द्र जल्गुलः ॥४

यत्रं॑ । मन्थां॑म् । वि॒ऽब॒ध्नतें॑ । र॒श्मीन् । यमिं॑त॒वैऽइं॑व ।

उ॒लूखं॑लऽसुतानाम् । अवं॑ । इत् । ऊ॒ं इतिं॑ । इ॒न्द्र॒ । ज॒ल्गु॒ल॒ः ॥४

यत्र । मन्थाम् । विऽबध्नते। रश्मीन् । यमितवैऽइव ।

उलूखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

"यत्र यस्मिन् कर्मणि "मन्थाम् आशिरमथनहेतुं मन्थानं विबध्नन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् प्रग्रहान् “यमितवाइव नियन्तुमिव । अन्यत् पूर्ववत् ॥

मन्थाम् । 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' (पा. सू. ७. १.८५) इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेन आत्वम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' (पा. सू. ६. १. १९९) इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा । मथ्यतेऽनयेति मन्था । मिथि विलोडने ' इत्यस्मात् 'हलश्च' इति करणे घन् । ततः टाप् । ञित्त्वदाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते । बन्ध बन्धने' । क्र्यादिभ्यः श्ना'।' अनिदिताम्' इति नलोपे ' आभ्यस्तयोरातः ' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ‘तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । यमितवै। ‘यम उपरमे। ‘तुमर्थे सेसेन् ' इति तवैप्रत्ययः । इडागमश्छान्दसः । यद्वा । ण्यन्तात् तवैप्रत्ययस्य इडागमे सति णिलोपश्छान्दसः ।' अन्तश्च तवै युगपत् ' (पा. सू. ६. १. २००) इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥

यच्चि॒द्धि त्वं गृ॒हेगृ॑ह॒ उलू॑खलक यु॒ज्यसे॑ ।

इ॒ह द्यु॒मत्त॑मं वद॒ जय॑तामिव दुन्दु॒भिः ॥५

यत् । चि॒त् । हि । त्वम् । गृ॒हेऽगृ॑हे । उलू॑खलक । यु॒ज्यसे॑ ।

इ॒ह । द्यु॒मत्ऽत॑मम् । व॒द॒ । जय॑ताम्ऽइव । दु॒न्दु॒भिः ॥५

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । द्युमत्तमम् । वद । जयताम्ऽइव । दुन्दुभिः ॥ ५॥

हे "उलूखलक "यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं "गृहेगृहे "युज्यसे तथापि "इह वैदिके कर्मणि तीवमुसलप्रहारेण "द्युमत्तमम् अतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं "वद । तत्र दृष्टान्तः । "जयतामिव "दुन्दुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिः महान्तं ध्वनिं करोति तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान्-' उलूखलमुरुकरं

वोर्ध्वखं वोर्क्करं वोरु मे
कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै
तत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणम् ' (निरु.
९ २०) इति ।। उलूखलक। '°अपादादौ' इति पर्युदासात्
आष्टमिकनिघाताभावे पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे ।
अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न
च ' तिङ्ङतिङः' इति निघातः । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति
प्रतिषेधात्। द्युमत्तमम् । दीव्यतेर्दीप्त्यर्थस्य
संपदादिलक्षणः क्विप् । 'दिव उत्' (पा. सू. ६. १. १३१)
इति उत्वम् । यणादेशे 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप
उदात्तत्वम् । ननु 'दिव उत्' इत्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न
धातुरित्युक्तत्वात् अक्षद्यूः इत्यादाविव अत्रापि ऊठा
भवितव्यम् (पा. सू. ६. ४. १९)। एवं तर्हि
दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिव्प्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यते
इत्युत्वं भविष्यति ॥ ॥ २५ ॥

उ॒त स्मं ते वनस्पते॒ वातो॒ वि वा॒त्यग्र॒मित् ।

अथो॒ इन्द्रां॒य॒ पातंवे सु॒नु सोमंमुलूखल ॥६

उ॒त । स्म॒ । ते॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । वातः॑ । वि । वा॒ति॒ । अग्रं॑म् । इत् ।

अथो॒ इतिं । इन्द्रां॑य । पातं॑वे । सु॒नु । सोमं॑म् । उ॒लू॒ख॒ल॒ ॥ ६

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ।। ६ ।।

“उत अपि च हे “वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष "ते अग्रमित् तव पुरत एवं “वातो “वि “वाति स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु । अथो अनन्तरं हे "उलूखल "इन्द्राय इन्द्रोपकारार्थं "पातवे पातुं "सोमं "सुनु सोमाभिषवं कुरु ॥ वनस्पते । पारस्करादित्वात् सुट् । कार्ये कारणशब्दः । पातवे । 'पा पाने '। तुमर्थे सेसेन् ' इति तवेन्प्रत्ययः । ‘ञ्नित्यादिर्नित्यम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुनु । ' उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक्। विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादिवादनिघातः । उलूखल । उर्ध्वं खम् अस्य इति उलूखलः । पृषोदरादिः ॥

आ॒य॒जी वा॑ज॒साते॑मा॒ ता ह्यु१॒॑च्चा वि॑जर्भृ॒तः ।

हरी॑ इ॒वान्धां॑सि॒ बप्स॑ता ॥७

आ॒य॒जी इत्यां॑ऽय॒जी । वा॒ज॒ऽसात॑मा । ता । हि । उ॒च्चा । वि॒ऽज॒र्भृ॒तः ।

हरीं॑ इ॒वेति॒ हरीं॑ऽइव । अन्धां॑सि । बप्सं॑ता ॥७

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजर्भृतः ।

हरी इवेति हरीऽइव । अन्धांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

ये उलूखलमुसले "आयजी सर्वतो यज्ञसाधने "वाजसातमा अतिशयेन अन्नप्रदे “ता “हि ते खलु "उच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा “विजर्भृतः विशेषेण पुनःपुनर्विहारं कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः । "अन्धांसि अन्नानि चणकादीनि खाद्यानि “बप्सता भक्षयन्तौ "हरीइव इन्द्रस्याश्वाविव । अत्र यास्क एवं व्याचख्यौ-आयजी आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तृतमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी

इवान्नानि भुञ्जाने' (निरु. ९. ३६) इति ॥ आयजी। यजेः औणादिकः करणे इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः ।' षणु दाने '। जनसन' इत्यादिना विट्प्रत्ययः । ‘विड्वनोरनुनासिक स्यात्' इति आत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आतिशायनिकस्तमप् । ‘सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भृतः । “हृञ् हरणे' । अस्मात् यङ्लुकि अभ्यासहलादिशेषोरत्जश्त्वेषु कृतेषु ‘रुग्रिकौ च लुकि' (पा. सू. ७. ४. ९१) इति रुगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं तस् ।' अदादिवच्च' इति वचनात् शपो लुक् । गुणे प्राप्ते ‘क्ङिति च ' इति प्रतिषेधः । ‘हृग्रहोर्भश्छन्दसि ' इति भत्वम् । प्रत्ययस्वरः । ‘हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । बप्सता । ‘भस भक्षणदीप्त्योः '। लटः शतृ । ‘जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ' । 'घसिभसोर्हलि च' (पा. सू. ६. ४. १००) इति उपधालोपः । नाभ्यस्ताच्छतुः '

(पा. सू. ७. १. ७८) इति नुम्प्रतिषेधः ।“
अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ।

ता नों अ॒द्य वंनस्पती ऋ॒ष्वावृ॒ष्वेभिं॑ः सो॒तृभिं॑ः ।

इन्द्रांय॒ मधुंमत्सुतम् ॥८

ता । न॒ः । अ॒द्य । व॒न॒स्प॒ती॒ इतिं । ऋ॒ष्वौ । ऋ॒ष्वेभिः॑ ।
सो॒तृऽभिः॑ ।

इन्द्रांय । मधुंऽमत् । सु॒त॒म् ॥८

ता। नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः ।
सोतृऽभिः ।

इन्द्राय । मधुऽमत् । सुतम् ॥८॥

"अद्य अस्मिन् कर्मणि हे "वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौ युवाम् 'ऋष्वेभिः दर्शनीयैः "सोतृभिः अभिषवहेतुभिः सह “ऋष्वौ दर्शनीयौ भूत्वा "इन्द्राय इन्द्रार्थं "मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं "नः अस्मदीयं "सुतं अभिषुणुतम् ॥ ता । ‘सुपां सुलुक्' इति आकारः । नो अद्य । ' प्रकृत्यान्तःपादम्” ' इति प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते आमन्त्रितस्य ' इति सर्वानुदात्तत्वम् । ‘प्लुतप्रगृह्या अचि *(पा. सू. ६. १. १२५) इति प्रकृतिभावः । सुतम् । ' षुञ् अभिषवे'। ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥ ।*

उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमं पवित्र आ सृज ।

नि धेहि गोरधि त्वचि ॥९

उत् । शि॒ष्टम् । च॒म्वोः॑ । भ॒र॒ । सोम॑म् । प॒वित्रे॑ । आ ।
सृ॒ज॒ ।

नि । धे॒हि॒ । गोः । अधि॑ । त्व॒चि ॥९

उत्। शिष्टम् । चम्वोः । भर। सोमम् । पवित्रे। आ । सृज ।

नि। धेहि। गोः । अधि। त्वचि ॥९॥

हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हे हरिश्चन्द्र इति वा "चम्वोः सोमस्य भक्षत्वसंपादकयोः अधिषवणफलकयोः "शिष्टम् अभिषवराहित्येन अवशिष्टं सोमम् "उत् "भर शकटस्योपरि हर । "सोमम् अभिषुतं सोमं "पवित्रे दशापवित्रे आ "सृज आनीय प्रक्षिप। प्रक्षेपे सति अवशिष्टं सोमं "गोः "त्वचि आनडुहे चर्मणि "अधि “नि “धेहि अध्यारोप्य स्थापय ॥ चम्वोः । ‘चमु अदने' । चम्यते भक्ष्यतेऽत्रेति चमूः । ‘कृपिचमि' (उ. सू. १.८१)

इत्यादिना औणादिक उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्य ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः' इति स्वरितत्वम् । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति व्यत्ययेन न भवति । भर । ' हृग्रहोर्भः' । धेहि । ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' (पा. सू. ६. ४. ११९) इति एत्वाभ्यासलोपौ । निघातः । त्वचि । ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ २६ ॥

टिप्पणी

उलूखलोपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.२९

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.२८ | सूक्तं १.२९ | सूक्तं १.३० →

आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः।

दे. इन्द्रः। पङ्क्तिः।

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥१॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥२॥

नि ष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥३॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥४॥

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥५॥

पताति कुण्डृणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥६॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम् ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥७॥

सायणभाष्यम्

'यच्चिद्धि सत्य सोमपाः' इति षष्ठं सूक्तं सप्तर्चं शुनःशेपस्यार्षं पाङ्क्तमैन्द्रम्। अनुक्रमणिका - *यच्चिद्धि सप्त पाङ्क्तम् ' इति ॥ पृष्ठ्यषडहस्य पञ्चमेऽहनि

माध्यंदिने सवने होत्रकाः ‘यच्चिद्धि' इति सप्तर्चं सूक्तं त्रीँस्तृचान्कृत्वा स्वस्वशस्त्रे एकैकं तृचमावपेरन् । 'चतुर्थेऽहनि' इतिखण्डे 'यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति सूत्रितम् ॥

यच्चि॒द्धि स॑त्य सोमपा अनाश॒स्ता इ॑व॒ स्मसि॑ ।

आ तू न॑ इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषु॑ स॒हस्रे॑षु तुवीमघ ॥ १

यत् । चि॒त् । हि । स॒त्य॒ । सो॒म॒ऽपा॒ः । अ॒ना॒श॒स्ताःऽइ॑व । स्मसि॑ ।

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥१

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥१

विश्वैर्देवैः प्रेरितः शुनःशेपः एतदादिकाभिः द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिः इन्द्रं तुष्टाव। तथा च ब्राह्मणं-' तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चदशभिः' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । हे "सोमपाः सोमस्य पातः "सत्य सत्यवादिन् इन्द्र "यच्चिद्धि यद्यपि वयम् "अनाशस्ताइव "स्मसि अप्रशस्ता इव भवामः, तथापि हे "तुवीमघ बहुधन “इन्द्र त्वं "गोषु "अश्वेषु “शुभ्रिषु शोभनेषु "सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च

निमित्तभूतेषु "नः अस्मान् "आ "शंसय सर्वतः प्रशस्तान् कुरु । अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः ॥

सोमपाः । विजन्तः । आमन्त्रितनिघातः । अनाशस्ताइव । ‘शंसु स्तुतौ ' । ' निष्ठा ' इति भावे क्तः । ‘यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । नञा बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्मसि । 'इदन्तो मसि' । तू नः । ‘ऋचि तुनुघ' इत्यादिना दीर्घः। गोषु। ‘सावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘न गोश्वन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्नुतेऽध्वानमित्यश्वः ।' अशिप्रुषि' इत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। शुभ्रिषु । शुभ दीप्तौ ।

शिप्रिंन्वाजानां पते॒ शचीं॑व॒स्तवं दं॒सनां ।

आ तू नं इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वेंषु शु॒भ्रिषुं स॒हस्त्रेंषु तुवीमघ ॥
२

शिप्रिंन् । वा॒जा॒ना॒म् । प॒ते॒ । शचींऽवः । तवं । दं॒सनां ।

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषुं । अश्वेंषु । शु॒भ्रिषुं । स॒हस्त्रेंषु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥२

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्त्रेषु । तुविऽमघ ॥२

हे "शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त “वाजानां पते अन्नानां पालक “तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् । शिप्रे हनू नासिके वा' (निरु. ६. १७) इति यास्कः । अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वाजानां पते।

‘सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात्
षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायनिघातः । न च “ आमन्त्रितं
पूर्वमविद्यमानवत् ' इति शिप्रिन् इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वेन
पदादपरत्वात् पादादित्वाच्च न निघातः; ‘नामन्त्रिते
समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति
अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्। शचीवः । छन्दसीरः' इति
मतुपो वत्वम्। ‘मतुवसो रुः' इति रुत्वे '
खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (पा. सू. ८. ३. १५)।
पादादित्वात् आमन्त्रितनिघाताभावः ॥

नि ष्वा॑पया मिथू॒दृशा॑ स॒स्तामबु॑ध्यमाने ।

आ तू नं इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषु॑ स॒हस्रे॑षु तुवीमघ ॥
३

नि । स्वा॒प॒य॒ । मि॒थु॒ऽदृशा॑ । स॒स्ताम् । अबु॑ध्यमाने॒ इति॑ ।

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥३

नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥३

"मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ "नि “ष्वापय नितरां सुप्ते कुरु । ते च अस्मान् मारयितुम् "अबुध्यमाने सत्यौ "सस्तां निद्रां प्राप्नुताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ नि ष्वापय । सुषामादित्वात् षत्वम् (पा. सू. ८. ३. ९८)। ‘अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यतः इति मिथूदृशा । क्विप् च ' इति दृशेः कर्तरि क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्ववत् पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः। सस्ताम् । ‘षस स्वप्ने '। लोटि तसस्ताम् । ‘अदिप्रभृतिभ्यः'

इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ।

स॒सन्तु॒ त्या अरा॑तयो॒ बोध॑न्तु शूर रा॒तय॑ः ।

आ तू न॑ इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषु॑ स॒हस्रे॑षु तुवीमघ ॥ ४

स॒सन्तु॑ । त्याः । अरा॑तयः । बोध॑न्तु । शू॒र॒ । रा॒तयः॑ ।

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषु॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥४

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥४

“त्याः अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ताः "अरातयः "अदानशीलाः शत्रवः "ससन्तु निद्रां कुर्वन्तु । हे “शूर शौर्ययुक्तेन्द्र "रातयः दानशीलाः बन्धवः “बोधन्तु अस्मान् बुध्यन्ताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ससन्तु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः । ‘रा दाने '। ‘मन्त्रे वृष° ' इत्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिः एष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नञ्सुभ्याम् ' इति तु ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न भवति । यद्वा । ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति कर्तरि क्तिच् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु । पादादित्वात् “ तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः ॥

समिंन्द्र गर्द॒भं मृंण नु॒वन्तं पा॒पयांमु॒या ।

आ तू नं इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वेंषु शु॒भ्रिषुं स॒हस्रेंषु तुवीमघ ॥ ५

सम् । इ॒न्द्र॒ । ग॒र्द॒भम् । मृ॒ण॒ । नु॒वन्तंम् । पा॒पयां । अ॒मु॒या ।

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषुं । अश्वेंषु । शु॒भ्रिषुं । स॒हस्रेंषु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥५

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥५

हे “इन्द्र "अमुया अनया अस्माभिः श्रूयमाणया "पापया निन्दारूपया वाचा "नुवन्तं स्तुवन्तम् अपकीर्तिं प्रकटयन्तमित्यर्थः । तादृशं "गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं "सं

“मृण सम्यक् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ गर्दभम् । ‘नर्द गर्द शब्दे । ‘कॄगॄशॄशलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ. सू. ३. ४०२)। ‘चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । मृण । ' मृण हिंसायाम् ' । तौदादिकः । शस्य ङित्त्वात् गुणाभावः । नुवन्तम् । ‘णु स्तुतौ ' । शतरि अदिप्रभृतित्वात् शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वात् गुणाभावे उवङादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ।।

पता॑ति कुण्डृ॒णाच्या॑ दू॒रं वातो॒ वना॒दधि॑ ।

आ तू न॑ इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषु॑ स॒हस्रे॑षु तुवीमघ ॥ ६

पता॑ति । कु॒ण्डृ॒णाच्या॑ । दू॒रम् । वातः॑ । वना॑त् । अधि॑ ।

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषु॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषु॑ ।
स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥६

पताति । कुण्डृणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु ।
सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥६

“वातः अस्मत्प्रतिकूलो वायुः "कुण्डृणाच्या कुटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य “वनादधि अरण्यादप्यधिकं "दूरं देशं "पताति पततु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ पतति । लेटि आडागमः। कुण्डृणाच्या । 'कुडि दाहे ' । अस्मात् ल्युडन्ते कुण्डनशब्दे डकारात् परस्य अकारस्य ऋकारश्छान्दसः । ‘ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ' इति णत्वम् । तत् अञ्चतीति कुण्डृणाची ।' ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । “अनिदिताम् । इति नलोपे ' अञ्चतेश्चेति वक्तव्यम् ' (पा. सू. ४. १. ६. २) इति ङीप् । ' अचः ' (पा. सू. ६. ४. १३८) इति

अकारलोपः । “चौ ' (पा. सू. ६. ३. १३८) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘चौ ' (पा. सू. ६. १. २२२) इति आकारस्योदात्तत्वम् ॥

सर्वं॑ परिक्रो॒शं जं॑हि ज॒म्भया॑ कृकदा॒श्वं॑म् ।

आ तू नं॑ इन्द्र शंसय॒ गोष्वश्वे॑षु शु॒भ्रिषुं॑ स॒हस्रे॑षु तुवीमघ ॥ ७

सर्वं॑म् । प॒रि॒ऽक्रो॒शम् । ज॒हि॒ । ज॒म्भय॑ । कृ॒क॒दा॒श्वं॑म् ।

आ । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । शं॒स॒य॒ । गोषुं॑ । अश्वे॑षु । शु॒भ्रिषुं॑ । स॒हस्रे॑षु । तु॒वि॒ऽम॒घ॒ ॥७

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भय । कृकदाश्वम् ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥७

“परिक्रोशम् अस्मद्विषये सर्वतः आक्रोशकर्तारं "सर्वं पुरुषं "जहि मारय । "कृकदाश्वम् अस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं "जम्भय मारय । अन्यत् पूर्ववत् ॥ परिक्रोशम् । ‘क्रुश आह्वाने ' । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जहि ।' हन हिंसागत्योः '। हन्तेर्जः ' (पा. सू. ६. ४. ३६) इति जादेशः । तस्य ‘असिद्धवदत्रा भात् ' इति असिद्धत्वात् । अतो हेः । इति हेर्लुक् न भवति । जम्भय । जभि नाशने ' । चुरादित्वात् स्वार्थिको णिच् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । कृकदाश्वम् । ‘कृञ् हिंसायाम्'। ‘कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन् । (उ. सू. ३. ३२०) इति भावे कन्प्रत्ययः । ‘कित्' इत्यनुवृत्तेः गुणाभावः । तथा च कृको हिंसा तां दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशुः ।

बहुलग्रहणात् दाशतेरपि कृके उपपदे ‘कृके वचः कश्च' (उ. सू. १. ६) इति उण् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्वितीयायाम् अमिपूर्वत्वे प्राप्ते ' वा छन्दसि' इति तस्य बाधितत्वात् यणादेशः । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.३०

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.२९ | सूक्तं १.३० | सूक्तं १.३१ →

आजीगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातः

दे. १-१६ इन्द्रः, १७-१९ अश्विनौ, २०- २२ उषाः। १-१०, १२ - १५, १७ - २२ गायत्री, ११ पादनिचृद्गायत्री, १६ त्रिष्टुप्

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् ।

मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥१॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिराम् ।

एदु निम्नं न रीयते ॥२॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे ।

समुद्रो न व्यचो दधे ॥३॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् ।

वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥४॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते ।

विभूतिरस्तु सूनृता ॥५॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो ।

समन्येषु ब्रवावहै ॥६॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमूतये ॥७॥

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः ।

वाजेभिरुप नो हवम् ॥८॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरम् ।

यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥९॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत ।

सखे वसो जरितृभ्यः ॥१०॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्नाम् ।

सखे वज्रिन्सखीनाम् ॥११॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु ।

यथा त उश्मसीष्टये ॥१२॥

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।

क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥१३॥

आ घ त्वावान्त्मनाप्त स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः ।

ऋणोरक्षं न चक्र्योः ॥१४॥

आ यद्दुवः शतक्रतवा कामं जरितॄणाम् ।

ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥१५॥

शश्वदिन्द्रः पोप्रुथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शाश्वसद्भिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥१६॥

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया ।

गोमद्दस्रा हिरण्यवत् ॥१७॥

समानयोजनो हि वां रथो दस्रावमर्त्यः ।

समुद्रे अश्विनेयते ॥१८॥

न्यघ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः ।

परि द्यामन्यदीयते ॥१९॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये ।

कं नक्षसे विभावरि ॥२०॥

वयं हि ते अमन्मह्यान्तादा पराकात् ।

अश्वे न चित्रे अरुषि ॥२१॥

त्वं त्येभिरा गहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः ।

अस्मे रयिं नि धारय ॥२२॥

सायणभाष्यम्

' आ व इन्द्रम् ' इति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेपस्यार्षं गायत्रम् । ' अस्माकम् ' इत्येषा पादनिचृद्गायत्री । ' त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्। ' (अनु.

४.४) इति उक्तत्वात्। । ' शश्वदिन्द्रः ' इत्येषा त्रिष्टुप् ।
आदितः षोडशर्च ऐन्द्र्यः । ' आश्विनावश्वावत्या '
इत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः । ' कस्त उषः ' इत्याद्यास्तिस्र
उषोदेवताकाः । तथा च अनुक्रमणिका- आ वो
द्व्यधिकास्माकं पादनिचृच्छश्वत्त्रिष्टुप्पपरौ
तृचावाश्विनोषस्यौ ' इति ।।

आ व॒ इन्द्रं॒ क्रिविं॑ यथा वाज॒यन्तः॑ श॒तक्र॑तुम् ।

मंहि॑ष्ठं सिञ्च॒ इन्दु॑भिः ॥१

आ । व॒ः । इन्द्र॑म् । क्रिवि॑म् । य॒था॒ । वा॒ज॒ऽयन्तः॑ ।
श॒तऽक्र॑तुम् ।

मंहि॑ष्ठम् । सि॒ञ्चे॒ । इन्दु॑ऽभिः ॥१

आ । वः । इन्द्रम् । क्रिविम् । यथा । वाजऽयन्तः ।
शतऽक्रतुम् ।

मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुऽभिः ॥१

“वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं शुनःशेपाः हे ऋत्विग्यजमानाः “वः युष्माकं संबन्धिनमिमम् “इन्द्रम् “इन्दुभिः सोमैः “आ “सिञ्चे सर्वतः सिञ्चामहे तर्पयामः । कीदृशम् । "शतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं “मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धम् । सेचने दृष्टान्तः । “यथा येन प्रकारेण “क्रिविम् अवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् । क्रिविशब्दः ‘वव्रिः काटुः' इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सूदः' (नि. ३. २३. ८) इति पठितम् ॥ क्रिविम् । ‘कृती छेदने । कृत्यते इति क्रिव्विः । ‘क्रिविघृष्विच्छविस्थवि ' (उ. सू. ४. ४९६) इत्यादौ किन्प्रत्ययान्तो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा । ‘यथेति पादान्ते' इति सर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः । वाजमात्मन इच्छन्तः । ‘सुप आत्मनः क्यच् । न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वदीर्घत्वयोर्निर्षेधः, ‘अश्वाघस्यात्' इति पुनदीर्घविधानात्

ज्ञापकात् । मंहिष्ठम् । “महि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । ‘तुश्छन्दसि' (पा. सू. ५, ३. ५९) इति तृजन्तात् इष्ठन्प्रत्ययः । “तुरिष्ठेमेयःसु ' (पा. सू. ६. ४. १५४) इति तृलोपः । इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे । ' षिचिर् क्षरणे'। व्यत्ययेन एकवचनम् । ‘शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥

श॒तं वा॒ यः शुचीं॑नां स॒हस्रं॑ वा॒ समां॑शिरां ।

एदुं नि॒म्नं न रीं॑यते ॥२

श॒तम् । वा॒ । यः । शुचीं॑नाम् । स॒हस्रं॑म् । वा॒ । सम्ऽआं॑शिराम् ।

आ । इत् । ऊ॑ इतिं । नि॒म्नम् । न । री॒य॒ते॒ ॥२

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा ।
सम्ऽआशिराम् ।

आ । इत् । ऊं इति । निम्नम् । न । रीयते ॥२

"यः इन्द्रः “शुचीनां शुद्धानां सोमानां “शतं “वा
शतसंख्याकं समूह वा "समाशिरां समीचीनेन
आशिराख्येन श्रपणद्रव्येणोपेतानां सोमानां “सहस्रं “वा
सहस्रसंख्याकं समूहं वा "एदु “रीयते आगच्छत्येव ।
सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ दृष्टान्तः । निम्नं
“न । यथा निन्नप्रदेशम् आपः आप्नुवन्ति तद्वत् ॥
समाशिराम् । ‘श्रीञ् पाके' इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्विपि
'अपस्पृधेथाम् । इत्यादौ आशीरादेशो' निपातितः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रीयते । ‘रीङ् श्रवणे'।
दिवादिभ्यः श्यन्' ।

सं यन्मदा॑य शु॒ष्मिण॑ ए॒ना ह्य॑स्यो॒दरे॑ ।

स॒मु॒द्रो न व्यचो॑ द॒धे ॥३

सम् । यत् । मदा॑य । शु॒ष्मिणे॑ । ए॒ना । हि । अ॒स्य॒ । उ॒दरे॑ ।

स॒मु॒द्रः । न । व्यचः॑ । द॒धे ॥३

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे ।

समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥३

“यत् पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा “शुष्मिणे बलवत इन्द्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । “एना “हि अनेनैव शतेन सहस्रेण च "अस्य इन्द्रस्य “उदरे “व्यचः व्याप्तिः “दधे

धृता भवति । तत्र दृष्टान्तः । “समुद्रो “न समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । ‘सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः डादेशः । व्यचः । व्यचेः कुटादित्वमनसि ' (का. १. २. १. १) इति ङिद्वद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् ' ग्रहिज्या° ' इत्यादिना संप्रसारणं न भवति । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दधे । दधातेः कर्मणि अभ्यासह्रस्वजश्त्वेषु कृतेषु ' आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ' हि च' इति प्रतिषेधात् निघाताभावः ॥

अ॒यमुं ते॒ समंतसि क॒पोतं इव गर्भ॒धिं ।

वच॒स्तच्चिंन्न ओहसे ॥४

अ॒यम् । उ॒ं इतिं । ते॒ । सम् । अ॒त॒सि॒ । क॒पोतः॑ऽइव । ग॒र्भ॒ऽधिम् ।

वच॑ः । तत् । चि॒त् । न॒ः । ओ॒ह॒से॒ ॥४

अयम् । ऊं इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःऽइव । गर्भऽधिम् ।

वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥४

हे इन्द्र "अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमः "ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं “समतसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः । “कपोतइव। यथा कपोताख्यः पक्षी "गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । “तच्चित् तस्मादेव कारणात् “नः अस्मदीयं “वचः "ओहसे प्राप्नोषि ॥ अतसि। ‘अत सातत्यगमने '। कपोतइव । 'कबेरोतच् पश्च' (उ. सू. १. ६२) इति ओतच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भधिम् । गर्भोऽस्यां धीयते इति गर्भधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' (पा. सू. ३. ३. ३९) इति किप्रत्ययः

। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे । ‘तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

स्तो॒त्रं राधानां पते॒ गिर्वांहो वीर॒ यस्यं ते ।

विभूंतिरस्तु सू॒नृतां ॥५

स्तो॒त्रम् । रा॒धा॒ना॒म् । प॒ते॒ । गिर्वांहः । वी॒र॒ । यस्यं । ते॒ ।

विऽभूंतिः । अ॒स्तु॒ । सू॒नृतां ॥५

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।

विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥५

हे इन्द्र "राधानां “पते धनानां पालक “गिर्वाहः गीर्भिरुह्यमान "वीर शौर्योपेत “यस्य “ते तव “स्तोत्रम्

ईदृशं भवति तस्य तव “विभूतिः लक्ष्मीः "सूनृता प्रियसत्यरूपा "अस्तु ॥ स्तोत्रम् । दाम्नीशस ' (पा. सू. ३. २. १८२) इति ष्ट्रन् । पश्चात् अर्शआद्यच् । अथवा स्तोतुरिदमित्यर्थे अण् । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्धिर्न । राधानां पते । राध्नुवन्ति एभिरिति राधानि धनानि । ‘सुबामन्त्रिते' ' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः । वह प्रापणे'। ‘वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' इति कारकपूर्वस्यापि वहतेः असुन्प्रत्ययः, ‘गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं' च इति उक्तत्वात् । णित्' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । पूर्वपदस्य • र्वोरुपधायाः' (पा. सू. ८. २. ७६) इति दीर्घस्याभावश्छान्दसः । षाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः । ‘तादौ च निति° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २८ ॥

ऊ॒र्ध्वस्तिं॑ष्ठा न ऊ॒तये॒ऽस्मिन्वाजें॑ शतक्रतो ।

सम॒न्येषुं॑ ब्रवावहै ॥६

ऊ॒र्ध्वः । ति॒ष्ठ॒ । न॒ः । ऊ॒तयें॑ । अ॒स्मिन् । वाजें॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इतिं॑ शतऽक्रतो ।

सम् । अ॒न्येषुं॑ । ब्र॒वा॒व॒है॒ ॥६

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥६

हे “शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत “अस्मिन् प्रसक्ते "वाजे संग्रामे “नः अस्माकम् “ऊतये रक्षणाय “ऊर्ध्वः उन्नतः उत्सुकः “तिष्ठ भव । त्वं च अहं च मिलित्वा “अन्येषु

कार्यान्तरेषु "सं “ब्रवावहै। सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठ ।
‘द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः। ऊतये ।
‘ऊतियूति इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । अस्मिन् ।'
उडिदम्' इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥

योगेंयोगे त॒वस्तं॑र॒ं वाजेंवाजे हवामहे ।

सखां॑य॒ इं॑द्रं॑मू॒तयें ॥७

योगेंऽयोगे । त॒वःऽतं॑रम् । वाजेंऽवाजे । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

सखां॑यः । इन्द्रं॑म् । ऊ॒तयें ॥७

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ।

सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥७

“योगेयोगे प्रवेशेप्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे “वाजेवाजे कर्मविघातिनि तस्मिंस्तस्मिन् संग्रामे “तवस्तरम् अतिशयेन बलिनम् “इन्द्रमूतये रक्षार्थं "सखायः सखिवत् प्रिया वयं “हवामहे आह्वयामः ॥ योगेयोगे ।' युजिर् योगे'। हलश्च ' इति घञ् । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः (पा. सू. ७. ३.५२) इति कुत्वम् । घञो ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्भावे सति आम्रेडितानुदात्तत्वम् । तवस्तरम्। तवसः शब्दात् ‘ अस्मायामेधा° ' (पा. सू. ५, २. १२१) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य च्छान्दसो लोपः ॥

आ घां गम॒द्यदि॒ श्रवंत्सह॒स्त्रिणींभिरू॒तिभिः॑ ।

वाजेंभि॒रुपं नो॒ हवं ॥८

आ । घ॒ । ग॒म॒त् । यदिं । श्रवंत् । स॒ह॒स्रिणींभिः ।
ऊ॒तिऽभिः॑ ।

वाजेंभिः । उपं । न॒ः । हवंम् ॥८

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः ।
ऊतिऽभिः ।

वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥८

"यदि “श्रवत् यद्ययम् इन्द्रः “नः अस्मदीयं “हवम् आह्वानं
शृणुयात् तदानीं स्वयमेव “सहस्रिणीभिरूतिभिः बहुभिः
पालनैः “वाजेभिः अन्नैश्च सह “उप समीपे “आ “घ
अवश्यम् आगमत आगच्छेत् ॥ घ।' ऋचि तुनुघ' '
इत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् । ‘लिङर्थे लेट् ।
'लेटोऽडाटौ' इतिअडागमः। इतश्च लोपः०' इति
इकारलोपः। यद्वा । छान्दसे लुङि • पुषादिद्युताद्यलृदितः

परस्मैपदेषु (पा. सू. ३. १. ५५) इति च्लेः अङादेशः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । श्रवत् । ‘श्रु श्रवणे' । पूर्ववत् लेटि अडागमः। वाजेभिः । ‘बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । हवम् । ‘भावेऽनुपसर्गस्य' इति ह्वयतेः अप् संप्रसारणं च । अपः पित्त्वानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

अनुं प्र॒त्नस्यौकंसो हु॒वे तुंविप्र॒तिं नरं ।

यं ते॒ पूर्वं॑ पि॒ता हु॒वे ॥९

अनुं । प्र॒त्नस्यं । ओकंसः । हु॒वे । तु॒वि॒ऽप्र॒तिम् । नरंम् ।

यम् । ते॒ । पूर्वंम् । पि॒ता । हु॒वे ॥९

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् ।

यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥९

"प्रत्नस्य पुरातनस्य "ओकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात् "तुविप्रतिं बहून् यजमानान् प्रतिगन्तारं "नरं पुरुषम् इन्द्रम् "अनु हुवे अनुक्रमेण कर्मसु आह्वयामि । "यं "ते त्वाम् इन्द्रं "पिता अस्मदीयो जनकः "पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले "हुवे आहूतवान् । तम् आह्वयामीति पूर्वत्रान्वयः॥ ओकसः । 'नब्विषयस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे । "ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'। इटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । गुणे प्राप्ते 'क्ङिति च ' इति प्रतिषेधः । उवङादेशः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादित्वादनिघातः । तुविप्रतिम् । तुवीनां बहूनां प्रतिगन्तारम् । अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगन्तृशब्दं लक्षयित्वा तद्द्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' (पा. सू. १. ४. ९२) इतिवत् सत्ववचनत्वेन अनिपातत्वात् अनन्ययत्वे 'पूरणगुण' (पा.

सू. २. २. ११) इत्यादिना न षष्ठीसमासनिषेधः । हुवे । ह्वेञो लिटि ‘बहुलं छन्दसि' इति पूर्ववत् संप्रसारणपरपूर्वत्वे। द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. १. ८. २) इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तं त्वां व॒यं विंश्ववा॒रा शांस्महे पुरुहूत ।

सखें वसो जरि॒तृभ्यः॑ ॥१०

तम् । त्वा॒ । व॒यम् । वि॒श्व॒ऽवा॒र॒ । आ । शा॒स्म॒हे॒ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ ।

सखें । व॒सो॒ इतिं । ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ ॥१०

तम् । त्वा । वयम् । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत ।

सखे । वसो इति । जरितृऽभ्यः ॥१०

हे "विश्ववार सर्वैर्वरणीय "पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत "सखे सखिवत् प्रिय "वसो निवासहेतो इन्द्र "तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां "जरितृभ्यः स्तोतॄणामनुग्रहार्थम् "आ “शास्महे प्रार्थयामहे ॥ आ शास्महे । ‘आङः शासु इच्छायाम्'। ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । वसो । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वनिषेधात् पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन वा आमन्त्रितस्य च ' इति वा सर्वानुदात्तत्वम् । जरितृभ्यः । जरतिः स्तुतिकर्मा । तृचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

अ॒स्माकं॑ शि॒प्रिणी॑ना॒ं सोमं॑पाः सोम॒पाव्नां॑ ।

सखें॑ वज्रि॒न्त्सखी॑नां ॥११

अ॒स्माकं॑म् । शि॒प्रिणीं॑नाम् । सोमं॑ऽपाः । सो॒म॒ऽपाव्नां॑म् ।

सखें । व॒ज्रि॒न् । सखीं॑नाम् ॥११

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमऽपाः । सोमऽपाव्नाम् ।

सखे । वज्रिन् । सखीनाम् ॥११

हे "सोमपाः सोमस्य पातः "सखे सखिवत् प्रिय "वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र "सखीनां सखिवत् प्रियाणां "सोमपाव्नां सोमस्य पातॄणाम् अस्माकं "शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहः स्वरप्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनाम् ।' ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः। आमन्त्रितस्य सतिशिष्टत्वात् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। सोमपाव्नाम् । 'आतो मनिन् ' इत्यादिना वनिप् ।'

अल्लोपोऽनः ' (पा. सू. ६. ४. १३४) इति अनः अकारस्य लोपः ॥

तथा॒ तदं॑स्तु सोमपाः॒ सखें॑ वज्रिं॒ तथां॑ कृणु ।

यथां॑ त उ॒श्मसी॒ष्टयें॑ ॥१२

तथां॑ । तत् । अ॒स्तु॒ । सो॒म॒ऽपाः॒ । सखें॑ । व॒ज्रि॒न् । तथां॑ । कृ॒णु॒ ।

यथां॑ । ते॒ । उ॒श्मसिं॑ । इ॒ष्टयें॑ ॥१२

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु ।

यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥१२

हे "सोमपाः "सखे “वज्रिन् “इष्टये अभिलषितार्थं “ते तव अनुग्रहं “यथा येन प्रकारेण "उश्मसि वयं कामयामहे त्वं “तथा कुरु । त्वत्प्रसादात् “तत् अभीष्टं “तथा “अस्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वात् नुम् । ‘धिन्विकृण्व्योर च ' इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । ‘अतो लोपः' इति तस्य लोपः। तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् इति हेर्लुक् । उश्मसि । ‘वश कान्तौ । ‘इदन्तो मसि'। अदादित्वात् शपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायाम् ' । क्तिनि ‘तितुत्र° ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । यद्वा । यजतेः क्तिनि ‘वचिस्वपि ' (पा. सू. ६. १. १५) इत्यादिना संप्रसारणम् । व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वम् । पूर्वस्मिन् पक्षे ‘मन्त्रे वृष° 'इति क्तिन उदात्तत्वम्। द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

रे॒वतीं᳚र्नः सध॒माद॒ इंद्रें संतु तु॒विवां॑जाः ।

क्षु॒मंतो॒ याभि॒र्मदें॑म ॥१३

रे॒वतीः᳚ । न॒ः । स॒ध॒ऽमादें । इन्द्रें । स॒न्तु । तु॒विऽवां॑जाः ।

क्षु॒ऽमन्तः᳚ । याभिः᳚ । मदें॑म ॥१३

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविऽवाजाः ।

क्षुऽमन्तः । याभिः । मदेम ॥१३

“क्षुमन्तः अन्नवन्तो वयं “याभिः गोभिः सह “मदेम हृष्येम “इन्द्र “सधमादे अस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति "नः अस्माकं ता गावः “रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः "तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च “सन्तु ॥ रेवतीः । रयिशब्दात् मतुपि ‘रयेर्मतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । छन्दसीरः' इति

मतुपो वत्वम् ।' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ‘आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम्' इति रेशब्दात उत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । सधमादे । ‘मद तृप्तियोगे । चौरादिकः । सह मादयतीति सधमादः । पचाद्यच् । सध मादस्थयोश्छन्दसि ' (पा. सु. ६. ३. ९६) इति सहशब्दस्य सधादेशः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते • परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुविवाजाः । ‘तु ' इति सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः । ‘अच इः ' इति इः । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणो न भवति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः । ‘टुक्षु शब्दे ' । अस्मात् क्विपि तुगभावश्छान्दसः । ‘ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । मदेम । “मदी हर्षे'। व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥

आ घ॒ त्वावां॒त्मना॒प्तः स्तो॒तृभ्यों धृष्णविया॒नः ।

ऋ॒णोरक्षं॒ न च॒क्र्योः॑ ॥१४

आ । घ॒ । त्वाऽवांन् । त्मनां । आ॒प्तः । स्तो॒तृऽभ्यः॑ ।
धृ॒ष्णो॒ इतिं । इ॒या॒नः ।

ऋ॒णोः । अक्षंम् । न । च॒क्र्योः॑ ॥१४

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्तः । स्तोतृऽभ्यः ।
धृष्णो इति । इयानः ।

ऋणोः । अक्षम् । न । चक्र्योः ॥१४

हे “धृष्णो धाष्टर्ययुक्त इन्द्र “त्वावान् त्वत्सदृशो
देवताविशेषः “त्मनाप्तः त्वदनुग्रहवशात् स्वयमेव आप्तः
सन् “इयानः अस्माभिर्याच्यमानः “स्तोतृभ्यः

स्तोतृणामनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं "घ अवश्यम् “आ “ऋणोः आनीय प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टान्तः । “चक्र्योः रथस्य चक्रयोः “अक्षं “न । यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ त्वावान् ।' वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्यांनः छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ५. २. ३९. १) इति वतुप् ।' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ‘आ सर्वनाम्नः ' (पा. सू. ६. ३. ९१) इति दकारस्य आत्वम् । वतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना ।
‘मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा. सू. ६. ४. १४१) इति आकारलोपः । धृष्णो ।' ञिधृषा प्रागल्भ्ये'।' त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ' (पा. सू. ३. २. १४०)। आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः । 'ईङ् गतौ'। 'छन्दसि लिट्' (पा. सू, ३. २. १०५)। तस्य ‘लिटः कानज्वा' (पा. सू. ३. २. १०६) इति कानजादेशः ।“ अचि श्नुधातु ' (पा. सू. ६. ४. ७७) इत्यादिना इयङादेशः ।
‘द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात्

अभ्यासो न क्रियते । ‘चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः । ‘ऋण गतौ । लङि व्यत्ययेन तिपः सिपि ' इतश्च ' (पा. सू. ३. ४. १००) इति इकारलोपः । ‘तनादिकृञ्भ्य उः ' (पा. सू. ३. १. ७९)। सार्वधातुकगुणः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडागमाभावः। विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षम्। ‘अक्षस्यादेवनस्य' (फि. सू. ३५) इत्याद्युदात्तत्वम् । चक्र्योः । अकारस्य इकारश्छान्दसः ॥

आ यद्दुवः॑ शतक्र॒त॒वा कामं॑ जरि॒तॄ॒णां॑ ।

ऋ॒णोरक्षं॒ न शचीं॑भिः ॥१५

आ । यत् । दुवः॑ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । आ । कामं॑म् । ज॒रि॒तॄ॒णाम् ।

ऋ॒णोः । अक्षं॑म् । न । शचीं॑भिः ॥१५

आ । यत् । दुवः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ ।
कामम् । जरितॄणाम् ।

ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ॥१५

हे “शतक्रतो इन्द्र “यद्दुवः धनं कामितार्थरूपम् “आ
स्तोतृभिराप्तव्यमस्ति तं "कामं “जरितॄणां
स्तोतृणामनुग्रहाय “आ “ऋणोः आनीय प्रक्षिपसि । तत्र
दृष्टान्तः । “शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैः
"अक्षं “न यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ शचीभिः ।
शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्तः (पा. सू. ४. १. ७३)
आद्युदात्तः ॥ ॥ ३० ॥

शश्व॒दिंद्र॒: पोप्रुं॑थद्भि॒र्जिगाय॒ नानं॑दद्भि॒: शाश्वं॑सद्भि॒र्धनां॑नि ।

स नों हिरण्यर॒थं दं॒सनांवा॒न्त्स नः॑ सनि॒ता स॒नये॒ स नोंऽदात् ॥१६

शश्वंत् । इन्द्रः॑ । पोप्रुंथत्ऽभिः । जि॒गा॒य॒ । नानंदत्ऽभिः । शाश्वंसत्ऽभिः । धनांनि ।

सः । न॒ः । हि॒र॒ण्य॒ऽर॒थम् । दं॒सनांऽवान् । सः । न॒ः । स॒नि॒ता । स॒नयें । सः । न॒ः । अ॒दा॒त् ॥१६

शश्वत् । इन्द्रः । पोप्रुथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः । शाश्वसत्ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथम् । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥१६

तुष्टेन इन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथम् अनया प्रतिजग्राह । तथा च ब्राह्मणं- तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति ' (ऐ. ब्रा. ७. १६)

इति । “इन्द्रः “शश्वत् सर्वदा “धनानि वैरिसंबन्धीनि “जिगाय जितवान् अश्वैरिति शेषः । कीदृशैः । “पोप्रुथद्भिः घासभक्षणानन्तरभाविनम् ओष्ठशब्दं कुर्वद्भिः “नानदद्भिः नादम् आस्यगतं हेषाशब्दं कुर्वद्भिः “शाश्वसद्भिः पुनःपुनर्भृशं वा श्वसद्भिः । “दंसनावान् कर्मवान् “सनिता दाता “सः इन्द्रः “नः अस्माकं “सनये संभजनार्थं “हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथम् “अदात् दत्तवान् । ' स नः स नः' इति द्विरुक्तिरादरार्थम् ॥ पोप्रुथद्भिः । ‘प्रोथृ पर्याप्तौ । अस्मात् यङ्लुकि अभ्यासहलादिशेषौ । “ह्रस्वः । (पा. सू. ७. ४. ५९) इति ह्रस्वत्वे कृते ‘ गुणो यङ्लुकोः ' (पा. सू. ७. ४. ८२) इति गुणः । धातोरुपधाया उत्वं छान्दसम् । अस्मात् यङ्लुगन्तात् शतरि ‘अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । जिगाय । जि जये । लिटो णलि वृद्धिः । ‘द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् जि इत्यस्य द्विर्वचनम् ।' सन्लिटोर्जेः ' (पा. सू. ७. ३. ५७) इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । नानदद्भिः। ‘णद

अव्यक्ते शब्दे'। पूर्ववत् यङ्लुकि दीर्घोऽकितः' इति अभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वम् । शाश्वसद्भिः । ‘श्वस प्राणने ' । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथम् । ‘समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अदात् । गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । दंसनावान्। दंसशब्दः अप्नः दंसः वेषः' (नि. २. १. ३) इति कर्मनामसु पठितः । दंस एव दंसना । ‘तदस्यास्ति' इति मतुप् । दस्यते अनेनेति दंसना ॥

प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनावश्वावत्या ' इति तृचः । अथाश्विनः इति खण्डे ‘अश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्वावत्या ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

आश्विंना॒वश्वां॑वत्ये॒षा यां॑तं॒ शवीं॑रया ।

गोमं॑द्दस्रा॒ हिरं॑ण्यवत् ॥१७

आ । अ॒श्वि॒नौ॒ । अश्व॑ऽवत्या । इ॒षा । या॒त॒म् । शवी॑रया ।

गोऽम॑त् । द॒स्रा॒ । हिर॑ण्यऽवत् ॥१७

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया ।

गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ॥१७

इन्द्रेण प्रेरितः शुनःशेपः अश्विनौ तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं- तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेन' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति ॥ हे "अश्विनौ "अश्वावत्या बहुभिरश्वैर्युक्तया "शवीरया प्रेर्यमाणया "इषा अन्नेन सह "आ "यातम् अस्मिन् कर्मणि आगच्छतम् । हे "दस्रा अश्विनौ युवयोः प्रसादात् "गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं "हिरण्यवत् बहुना हिरण्येन युक्तम् अस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्वावत्या । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ' (पा. सू. ६. ३. १३१) इति

दीर्घत्वम् । इषा । ‘सावेकाचः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । यातम् । ' या प्रापणे'। लोटि तसः तम् । अदादित्वात् शपो लुक् । शवीरया । 'शु गतौ'। कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्' (उ. सू. ४. ४७०) इति ईरन्प्रत्ययो बहुलवचनात् अस्मादपि भवति । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

स॒मा॒नयो॑जनो॒ हि वां॒ रथो॑ दस्रा॒वम॑र्त्यः ।

स॒मु॒द्रे अ॑श्वि॒नेय॑ते ॥१८

स॒मा॒नऽयो॑जनः । हि । वा॒म् । रथः॑ । द॒स्रौ॒ । अम॑र्त्यः ।

स॒मु॒द्रे । अ॒श्वि॒ना॒ । ईय॑ते ॥१८

समानऽयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्रौ । अमर्त्यः ।

समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥१८

हे “दस्रौ अश्विनौ “वां युवयोः संबन्धी “रथः
“समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेकरथारूढत्वात्
उभयार्थं सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथः "अमर्त्यः
विनाशरहितः अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एव हे अश्विनौ
“हि यस्मात् “समुद्रे अन्तरिक्षे "ईयते गच्छति ।
अन्तरिक्षनामसु पठितं समुद्रशब्दं यास्क एवं
व्याचख्यौ-‘समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापः
समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको
भवति समुनत्तीति वा' (निरु. २. १०) इति ।
समानयोजनः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमर्त्यः
। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईयते । ‘ईङ गतौ ।
अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । “हि च ' इति निघातप्रतिषेधः ॥

न्य१॒घ्न्यस्यं मू॒र्धनिं च॒क्रं रथंस्य येमथुः ।

परि॒ द्याम॒न्यदीं॑यते ॥१९

नि । अ॒घ्न्यस्यं॑ । मू॒र्धनिं॑ । च॒क्रम् । रथं॑स्य । ये॒म॒थुः॒ ।

परिं॑ । द्याम् । अ॒न्यत् । ई॒य॒ते॒ ॥१९

नि । अघ्न्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।

परि । द्याम् । अन्यत् । ईयते ॥१९

हे अश्विनौ युवाम् “अघ्न्यस्य हन्तुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य “मूर्धनि उपरि “चक्र भवदीयरथसंबन्ध्येकं चक्रं “नि "येमथुः नियमितवन्तौ । “अन्यत् चक्रं “परि “द्यां द्युलोकस्य परितः “ईयते गच्छति ॥ अघ्न्यस्य । अहननम् अघ्नः । ‘घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति हन्तेः कप्रत्ययः । अघ्नमर्हति अघ्न्यः । छन्दसि च ' (पा. सू. ५. १. ६७) इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः । ‘यम

उपरमे '। किति लिटि • अत एकहल्मध्ये° ' (पा. सू. ६. ४. १२०) इति एत्वाभ्यासलोपौ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे उषस्ये क्रतौ गायत्रे छन्दसि ‘कस्त उषः' इति तृचः। अथोषस्यः' इति खण्डे ‘कस्त उष इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति सूत्रितम् ॥

कस्तं उषः कधप्रिये भुजे मर्तो॑ अमर्त्ये ।

कं नंक्षसे विभावरि ॥२०

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये ।

कम् । नक्षसे । विभाऽवरि ॥२०

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये ।

कम् । नक्षसे । विभाऽवरि ॥२०

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेपः उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं-- तमश्विना ऊचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह स्मर्च्यृच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आस ' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । हे “कधप्रिये स्तुतिप्रिये "अमर्त्ये मरणरहिते उषः एतच्छब्दाभिधेये उषःकालाभिमानिनि देवते "भुजे तव भोगाय “मर्तः मनुष्यः “कः विद्यते । हे “विभावरि विशेषप्रभावयुक्ते उषो देवि “कं पुरुषं “नक्षसे प्राप्तोषि तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः । ते । तेमयावेकवचनस्य' (पा. सू. ८. १.२२) इति युष्मच्छब्दस्य तेआदेशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये। कथ वाक्यप्रबन्धे'।

चुरादिरदन्तः । णौ अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधावृद्ध्यभावः । ‘चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' (पा. सू. ३. ३. १०५) इति अङ्प्रत्ययः । ‘णेरनिटि ' इति णिलोपः । ततः टाप् । षष्ठीसमासे ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ' (पा. सू. ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । थकारस्य धकारश्छान्दसः । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । भुजे । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः '। संपदादिलक्षणः क्विप् । ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मर्तः । ‘असिहसि ' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । नक्षसे। ‘तृक्ष ष्टृक्ष णक्ष गतौ। विभावरि । ‘भा दीप्तौ । विपूर्वात् अस्मात् ‘आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति वनिप् । 'वनो र च' (पा. सू. ४. १. ७) इति ङीप्; तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । ‘अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ' (पा. सू. ७. ३. १०७) इति ह्रस्वत्वम् ।

व॒यं हि ते॒ अमं॑न्म॒ह्यान्ता॒दा पं॑रा॒कात् ।

अश्वे॒ न चिं॑त्रे अरुषि ॥२१

व॒यम् । हि । ते॒ । अमं॑न्महि । आ । अन्तां॑त् । आ ।
प॒रा॒कात् ।

अश्वें॑ । न । चि॒त्रे॒ । अ॒रु॒षि॒ ॥२१

वयम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ ।
पराकात् ।

अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥२१

“अश्वे व्यापनशीले “चित्रे चायनीये "अरुषि आरोचमाने उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपम् “आन्तात् समीपपर्यन्तम् “आ “पराकात् दूरपर्यन्तं “वयं मनुष्याः “न

“अमन्महि न बोद्धुं समर्थाः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ।
देवतामहिम्नः पारावारयोरज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥
अमन्महि। ‘मन ज्ञाने'। ‘बहुलं छन्दसि ' इति बहुलवचनात्
श्यनो लुक् । 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । ‘हि च ' इति
निघातप्रतिषेधः । अश्वे। ‘ अशू व्याप्तौ । ‘अशिप्रुषि'
इत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्॥

त्वं त्येभि॒रा गं॑हि॒ वाजें॑भिर्दुहितर्दिवः ।

अ॒स्मे र॒यिं नि धा॑रय ॥२२

त्वम् । त्येभिः॑ । आ । ग॒हि॒ । वाजें॑भिः । दु॒हि॒त॒ः । दि॒व॒ः ।

अ॒स्मे इतिं । र॒यिम् । नि । धा॒र॒य॒ ॥२२

त्वम् । त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥२२

हे “दिवः दुहितः द्युदेवतायाः पुत्रि उषो देवि “त्येभिः “वाजेभिः तैरन्नैः सह “त्वम् “आ “गहि अत्रागच्छ । “अस्मे अस्मासु “रयिं धनं “नि “धारय नितरां स्थापय ॥ त्येभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति त्यशब्दात् भिस ऐसादेशाभावः । गहि । असकृदुक्तम् । दुहितर्दिवः । परस्यापि दिव इत्यस्य दिवः दुहितः इत्यन्वये सति पूर्वत्वात् ‘सुबामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावेन षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वम् । यद्वा । ‘कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम् ' (परिभा. ३) इति न्यायेन ‘सुबामन्त्रिते॰ ' इत्यस्य ‘आमन्त्रिस्य च ' इति आष्टमिकेन योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् पराङ्गवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वम्। कृतस्वरयोः षष्ठ्यामन्त्रितयोः पश्चात् ‘व्यत्ययो बहुलम्' इति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे । “ सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्याः शेआदेशः ॥ ३१ ॥ ॥ ६ ॥

टिप्पणी

१.३०.१ आ वः इन्द्रं क्रिविं यथा इति--

क्रिविः इति कूपनाम। यथा क्रिविं उदकेन सिञ्च्यते, एवं शतक्रतुं इन्द्रं इन्दुभिः सिच्यते। केन प्रकारेण। वाजयन्तः। वाजसंज्ञकं बलं प्रापयित्वा। क्रिविः। कॄ - विक्षेपे। विक्षेपाणां, पापानां, दोषाणां द्विप्रकाराः भवितुं शक्यते। दोषाः येषां अपनयनं संभवमस्ति एवं दोषाः येषां अपनयनं संभवं नास्ति। यदि कोपि व्याधिः जन्मजाता अस्ति, तस्याः अपनयनं केन प्रकारेण भवेत्, अयं प्रश्नः। ऋग्वेद ८.५१.८ मध्ये क्रिवेः सेचनं ओजसा कर्तुं निर्देशः अस्ति (प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविम् इति)। ऋग्वेद ८.२०.२४ मध्ये दक्षता द्वारा क्रिवेः पूरणस्य निर्देशमस्ति (याभिर्दशस्यथा क्रिविम्)।

१.३०.७ योगे योगे तवस्तरं इति--

ब्राह्मणाच्छंशिसामप्रशंसा --योगे-योगे तवस्तरं इति सौमेधं रात्रिषाम (साम १६३) रात्रेरेव समृध्यै - तांब्रा. ९.२.२०

१.३०.१३ रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥१३॥

नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे।(२.१.१०), अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः॥ २.००४.०८, क्षुमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे॥ ८.०८८.०२॥, क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्यम्॥ ९.०८६.१८, । पुराणेषु (स्कन्दपुराणम् ६.११८) तक्षक-भार्या क्षेमंकरी

अस्ति या रेवत्याः माता अपि अस्ति। क्षुमन्तः शब्दस्य साम्यं क्षेमशब्देन सह अस्ति, अयं प्रस्तावः।

१.३०.१३-१५ रेवतीर्नः सधमादे इति

द्र. वारवन्तीयम् साम

मण्डल

१

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१

सूक्तं १.२२

सूक्तं १.२३

सूक्तं १.२४

सूक्तं १.२५

सूक्तं १.२६

सूक्तं १.२७

सूक्तं १.५१

सूक्तं १.५२

सूक्तं १.५३

सूक्तं १.५४

सूक्तं १.५५

सूक्तं १.५६

सूक्तं १.५७

सूक्तं १.८१

सूक्तं १.८२

सूक्तं १.८३

सूक्तं १.८४

सूक्तं १.८५

सूक्तं १.८६

सूक्तं १.८७

सूक्तं १.१११

सूक्तं १.११२

सूक्तं १.११३

सूक्तं १.११४

सूक्तं १.११५

सूक्तं १.११६

सूक्तं १.११७

सूक्तं १.१४१

सूक्तं १.१४२

सूक्तं १.१४३

सूक्तं १.१४४

सूक्तं १.१४५

सूक्तं १.१४६

सूक्तं १.१४७

सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.३१

← सूक्तं १.३०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.३१

हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः

सूक्तं १.३२ →

दे. अग्निः। जगती, ८-१६, १८ त्रिष्टुप् ।

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥१॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतम् ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥२॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसघ्नोर्भारमयजो महो वसो ॥३॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरूरवसे सुकृते सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥४॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवाससि ॥५॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये धने दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥६॥

त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥७॥

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥८॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्बोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोपिषे ॥९॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम् ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥१०॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विश्पतिम् ।

इळामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥११॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥१२॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् ॥१३॥

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः ॥१४॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षद्मा यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥१५॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥१६॥

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ याह्या वहा दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥१७॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चकृमा विदा वा ।

उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥१८॥

सायणभाष्यम्

सप्तमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र ‘ त्वमग्ने प्रथमः' इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चम् । आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अष्टमीषोडश्यष्टादश्यः त्रिष्टुभः । शिष्टाः त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । अग्निर्देवता । तथा च अनुक्रमणिका-’त्वमग्ने द्व्यूना हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबन्त्याष्टमीषोळश्यौ च' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आश्विनशस्त्रे च ‘त्वमग्ने प्रथमः' इति सूक्तम् । अथैतस्या रात्रेः' इति खण्डे • त्वमग्ने प्रथमो ङ्गिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति सूत्रितम् । अभिप्लवषडहस्य तृतीयेऽहनि अग्निमारुते शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । तथा च ‘तृतीयस्य त्र्यर्यमा ' इति खण्डे सूत्रितं-’त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ।

वाजपेये अग्निमारुते एतत्सूक्तं जातवेदस्यं निविद्धानीयं, ‘तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तं तृतीयसवनम्' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्वमंग्ने प्रथ॒मो अङ्गिं॑रा॒ ऋषिं॑र्दे॒वो दे॒वाना॑मभवः शि॒वः सखा॑ ।

तव॑ व्र॒ते क॒वयो॑ विद्म॒नाप॒सोऽजा॑यन्त म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयः ॥ १

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒थ॒मः । अङ्गिं॑राः । ऋषिः॑ । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । अ॒भ॒व॒ः । शि॒वः । सखा॑ ।

तव॑ । व्र॒ते । क॒वयः॑ । वि॒द्म॒नाऽअं॑पसः । अजा॑यन्त । म॒रुतः॑ । भ्राज॑त्ऽऋष्टयः ॥१

त्वम् । अग्ने । प्रथमाः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः ।
देवानाम् । अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्मनाऽअपसः । अजायन्त ।
मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥१

हे “अग्ने “त्वं “प्रथमः आद्यः आङ्गिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशः अङ्गिरोनामक “ऋषिः “अभवः । तथा च ब्राह्मणं ---- येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति । तथा स्वयं “देवः भूत्वा “देवानाम् अन्येषां “शिवः शोभनः “सखा अभवः। “तव “व्रते त्वदीये कर्मणि “कवयः मेधाविनः “विद्मनापसः ज्ञानेन व्याप्नुवानाः ज्ञातकर्माणो वा “भ्राजदृष्ट्यः दीप्यमानायुधाः “मरुतः मरुत्संज्ञकाः देवाः “अजायन्त ॥ विद्मनापसः । विद ज्ञाने'। विद्मो वेदनम् । बहुलग्रहणात् औणादिको मक्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः (पा. सू.

५. २. १००)। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । विद्मनानि अपांसि येषां ते विद्मनापसः । पूर्वपदस्य । अन्येषामपि दृश्यते इति दृशिग्रहणात् अवग्रहसमयेऽपि दीर्घत्वम् । अजायन्त । जनी प्रादुर्भावे ' । तस्य श्यनि “ ज्ञाजनोर्जा । (पा. सू. ७. ३.७९) इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः । ‘भ्राजृ दीप्तौ ' । व्यत्ययेन शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ऋषी गतौ ' इत्यस्मात् ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिजन्त ऋष्टिशब्दः । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वमंग्ने प्रथ॒मो अङ्गिं॑रस्तमः क॒विर्दे॒वाना॒ं परिं भूषसि व्र॒तम् ।

वि॒भुर्विश्वं॑स्मै॒ भुवं॑नाय॒ मेधिं॑रो द्विमा॒ता श॒युः कं॑ति॒धा चिं॑दा॒यवें ॥२

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒थ॒मः । अङ्गिं॑रःऽतमः । क॒विः । दे॒वानां॑म् । परिं । भू॒ष॒सि॒ । व्र॒तम् ।

वि॒ऽभुः । विश्वं॑स्मै । भुवं॑नाय । मेधिं॑रः । द्वि॒ऽमा॒ता । श॒युः । क॒ति॒धा । चि॒त् । आ॒यवें ॥२

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःऽतमः । कविः । देवानाम् । परि । भूषसि । व्रतम् ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥२

हे “अग्ने त्वं “प्रथमः आद्यः “अङ्गिरस्तमः अतिशयेन अङ्गिराः भूत्वा “कविः मेधावी सन् “देवानाम् अन्येषां “व्रतं कर्म “परि “भूषसि परितः अलंकरोषि । कीदृशस्त्वम् । “विश्वस्मै “भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं “विभुः बहुविधः । आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः । “मेधिरः मेधावान्

“द्विमाता द्वयोः अरण्योः उत्पन्नः । यद्वा । द्वयोर्लोकयोः निर्माता । “आयवे मनुष्यार्थं “कतिधा "चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र “शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयन्त इति न केनापि ज्ञायते इत्यर्थः ॥ भूषसि । ‘भूष अलंकारे'। भौवादिकः । विभुः । ‘विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ' (पा. सू. ३. २. १८०) इति विपूर्वात् भवतेः डुप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भुवनाय । ‘भूदूसूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' (उ. सू. २. २३८) इति क्युन् । योः अनादेशे नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । मेधिरः । ‘मेधृ संगमे च ' । अस्माद्बाहुलक इरन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । द्विमाता । द्वे मातरौ यस्यासौ द्विमाता । ‘नद्यृतश्च' (पा. सू. ५. ४. १५३) इति कप्प्रत्ययो न भवति, मातृमातृकयोः भेदेनोपादानात् ‘नद्यृतश्च' इति कबपि विभाष्यते इति तस्य मातृशब्दविषये पाक्षिकत्वोक्तिः । त्रिचक्रादित्वात् उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । द्वयोर्माता द्विमाता । ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । शयुः । ‘शीङ् स्वप्ने ।

‘भृमृशी ' (उ. सू. १. ७) इत्यादिना उप्रत्ययः । कतिधा । डत्यन्तस्य किंशब्दस्य ‘बहुगणवतुडति संख्या ' (पा. सू. १. १. २३) इति संख्यासंज्ञायां ' संख्याया विधार्थे धा' (पा. सू. ५. ३. ४२) इति धाप्रत्ययः । आयवे । छन्दसीणः ' (उ. सू. १. २) इति एतेः उण्प्रत्ययः ॥

त्वम॑ग्ने प्रथ॒मो मा॑त॒रिश्व॑न आ॒विर्भ॑व सुक्रतू॒या वि॒वस्व॑ते ।

अरे॑जेतां॒ रोद॑सी होतृ॒वूर्ये॑ऽसघ्नोर्भा॒रमय॑जो म॒हो व॑सो ॥३

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒थ॒मः । मा॒त॒रिश्व॑ने । आ॒विः । भ॒व॒ । सु॒क्र॒तू॒ऽया । वि॒वस्व॑ते ।

अरे॑जेताम् । रोद॑सी॒ इति॑ । हो॒तृ॒ऽवूर्ये॑ । अस॑घ्नोः । भा॒रम् । अय॑जः । म॒हः । व॒सो॒ इति॑ ॥३

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्वने । आविः । भव ।
सुक्रतूऽया । विवस्वते ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृऽवूर्ये । असघ्नोः । भारम् ।
अयजः । महः । वसो इति ॥३

हे अग्ने “त्वं “मातरिश्वने “प्रथमः मुख्यो भूत्वा वर्तसे।
‘अग्निर्वायुरादित्यः' (निरु. ७.७) इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र
मुख्यत्वावगमात् । तादृशस्त्वं “सुक्रतूया शोभनकर्मेच्छया
“विवस्वते परिचरते यजमानाय “आविर्भाव प्रकटो भव ।
तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "अरेजेताम्
अकम्पेताम् । भ्यसते ऐजत इति भयवेपनयोः ' (निरु. ३.
२१) इति यास्कः । “होतृवूर्यें होतृवरणयुक्ते कर्मणि “भारं
भरणम् "असघ्नोः ऊढवानसि । हे “वसो निवासहेतो वह्ने
“महः पूज्यान् देवान् "अयजः इष्टवानसि ॥ मातरिश्वने ।
निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र श्वसिति

प्राणितीति मातरिश्वा वायुः । ‘श्वन्नुक्षन्' (उ. सू. १. १५७) इत्यादौ मातरिश्वन्शब्दः कन्प्रत्ययान्तो निपातितः ।
सुक्रतूया । सुक्रतुमात्मन इच्छति । ‘सुप आत्मनः क्यच् । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः० ' (पा. सू. ७. ४. २५) इति दीर्घः । क्यजन्तस्य धातुसंज्ञायाम् ' अ प्रत्ययात् ' (पा. सू. ३. ३. १०२) इति भावे अकारप्रत्ययः । ततः टाप् ।' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयैकवचनस्य डादेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्य उदात्तत्वम् । संहितायाम् अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । विवस्वते । विवासतिः परिचरणकर्मा । अस्मात् संपदादिलक्षणः क्विप्। व्यत्ययेन उपधाह्रस्वत्वम् । तदस्यास्ति' इति मतुप् । ‘मादुपधायाः०' इति मतोः वत्वम्। 'तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वेन पदत्वाभावात् रुत्वाभावः। मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः शिष्यते । रोदसी । ‘वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । होतृवूर्ये । होत्रा व्रियते इति होतृवूर्यो यज्ञः। ‘वञ् वरणे'। बहुलग्रहणात्

औणादिकः क्यप्। ‘उदोष्ठ्य् पूर्वस्य' इति उत्वम्। ‘हलि च' इति दीर्घः । यद्वा । वृञ् वरणे ' इत्यस्मात् एतिस्तुशास्वित्यादिना (पा. सू. ३. १. १०९) क्यप् । ' अनित्यमागमशासनम् ' इति तुगभावः । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वे पूर्ववत् उत्वदीर्घौ । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असघ्नोः । षघ हिंसायाम् । अत्र तु वहनार्थः । ‘स्वादिभ्यः श्नुः । पादादित्वादनिघातः । अयजः । भारम् इत्यस्य पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षया अस्य निघातो न भवति, समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् । महः ।' मह पूजायाम् । क्विप् च ' इति क्विप् ।' सुपां सुपो भवन्ति' इति शसो ङसादेशः । ‘सावेकाचः०' इति तस्य उदात्तत्वम् । यद्वा । शसि महच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः । ‘बृहन्महतोपरुपसंख्यानम् ' इति उदात्तत्वम् ॥

त्वम॑ग्ने॒ मन॑वे॒ द्याम॑वाशयः पुरू॒रव॑से सु॒कृते॑ सु॒कृत्त॑रः ।

श्वा॒त्रेण॒ यत्पि॒त्रोर्मुच्य॑से॒ पर्या त्वा॒ पूर्व॑मनय॒न्नाप॑रं॒ पुनः॑ ॥४

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । मन॑वे । द्याम् । अ॒वा॒श॒यः॒ । पु॒रू॒रव॑से ।
सु॒ऽकृते॑ । सु॒कृत्ऽत॑रः ।

श्वा॒त्रेण॑ । यत् । पि॒त्रोः । मुच्य॑से । परि॑ । आ । त्वा॒ । पूर्व॑म्
। अ॒न॒य॒न् । आ । अप॑रम् । पु॒न॒रिति॑ ॥४

त्वम् । अग्ने । मनवे । द्याम् । अवाशयः । पुरूरवसे ।
सुऽकृते । सुकृत्ऽतरः ।

श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम्
। अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥४

हे अग्ने “त्वं “मनवे मनोरनुग्रहार्थं "द्यां द्युलोकम्
“अवाशयः शब्दितवानसि । पुण्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक
इति प्रकटितवानसि । 'सुकृते तव परिचरणं कुर्वते
“पुरूरवसे एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं “सुकृत्तरः
अतिशयेन शोभनफलकार्यभूः । “यत् यदा "पित्रोः
अरण्योः “श्वात्रेण क्षिप्रमथनेन “परि “मुच्यसे परितो
मुक्तो भवसि उत्पद्यसे इत्यर्थः । तदानीं “त्वा
अरण्योरुत्पन्नं त्वां “पूर्वं वेदेः पूर्वदेशम् “आ "अनयन्
आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । “पुनः पश्चात् “अपरं
पश्चिमदेशम् “आ अनयन् गार्हपत्यरूपेण प्रापितवन्तः ।
आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त
इत्यर्थः॥ अवाशयः । ‘वाशृ शब्दे ' । पुरूरवसे । पुरु
रौतीति पुरूरवाः । ‘रु शब्दे '। अस्मात् औणादिके असुनि
‘पुरसि च पुरूरवाः' (उ. सू. ४. ६७१) इति पूर्वपदस्य
दीर्घो निपात्यते । सुकृते । ‘सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः '
(पा. सू. ३. २. ८९) इति क्विप् । ततः तुक् । पित्रोः ।

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मुच्यसे । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । यद्यपि ' सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति वचनात् विकरणस्वरः सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न भवति तथापि धातुस्वरं बाधते एव, 'धातुस्वरं श्नास्वरः । इत्युक्तत्वात् । अतो यक एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

त्वमंग्ने वृष॒भः पुं॑ष्टि॒वर्धं॑न॒ उद्यं॑तस्रुचे भवसि श्र॒वाय्यंः ।

य आहुंति॒ं परि॒ वेदा॒ वषं॑ट्कृति॒मेकां॑यु॒रग्रे॒ विशं॑ आ॒विवां॑ससि ॥५

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वृ॒ष॒भः । पु॒ष्टि॒ऽवर्धं॑नः । उद्यं॑तऽस्रुचे । भ॒व॒सि॒ । श्र॒वाय्यः॑ ।

यः । आऽहुंतिम् । परिं । वेदं । वषंट्ऽकृतिम् । एकंऽआयुः । अग्नें । विशः॑ । आ॒ऽविवांससि ॥५

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽस्त्रुचे । भवसि । श्रवाय्यः ।

यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । वषट्ऽकृतिम् । एकऽआयुः । अग्ने । विशः । आऽविवासिस ॥५

हे “अग्ने “त्वं “वृषभः कामानां वर्षिता “पुष्टिवर्धनः यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः “उद्यतस्त्रुचे उद्धृतया स्त्रुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं “श्रवाय्यः मन्त्रैः श्रवणीयः “भवसि । "यः यजमानः “वषट्कृतिं वषट्कारयुक्ताम् “आहुतिं “परि "वेद परितो जानाति समर्पयतीत्यर्थः । “एकायुः मुख्यान्नः त्वम् “अग्रे प्रथमं तं यजमानं “विशः तदनुकूलाः प्रजाः "अविवाससि सर्वतः प्रकाशयसि॥ पुष्टिवर्धनः । ‘वृधु वृद्धौ'। अस्मात्

णिजन्तात् नन्द्यादित्वात् ल्युः ।

लित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । उद्यतस्रुचे।

यम उपरमे '। अस्मात् उत्पूर्वात् ‘निष्ठा ' इति क्तप्रत्यये ‘

अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।

‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उद्यता स्रुक्

येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेद ।

द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ ॥ ३२ ॥

त्वमंग्ने वृजि॒नवंर्तनिं॒ नरं॒ सक्मंन्पिपर्षि वि॒दथें विचर्षणे ।

यः शूरंसाता॒ परिंतक्म्ये॒ धनें द॒भ्रेभिंश्चि॒त्समृंता॒ हंसि॒ भूयंसः ॥६

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वृ॒जि॒नऽवंर्तनिम् । नरंम् । सक्मंन् । पि॒पु॒र्षि॒ । वि॒दथें । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ ।

यः । शूर॑ऽसाता । परि॑ऽतक्म्ये । धने॑ । द॒भ्रेभिः॑ । चि॒त् । सम्ऽऋ॑ता । हंसि॑ । भूय॑सः ॥६

त्वम् । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् । सम्ऽऋता । हंसि । भूयसः ॥६

हे “विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्त "अग्ने “त्वं “वृजिनवर्तनिं विप्लुतमार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं “सक्मन् सचनीये समवेतुं योग्ये “विदथे कर्मणि "पिपर्षि पालयसि पूरयसि वा । सत्कर्मानुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः। "यः त्वं “परितक्म्ये परितो गन्तव्ये “धने धनवत् शूराणां प्रियतमे “शूरसाता शूरैः संभजनीये युद्धे “दभ्रेभिश्चित् अल्पैरपि शौर्यरहितैः पुरुषैः। ‘दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य' (निरु. ३.२०) इति यास्कः । “समृता सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति तदनुग्रहार्थं “भूयसः

प्रौढान् प्रतिपक्षिणः शत्रून् "हंसि मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिम्। वृजिना वर्तनिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सक्मन् । 'षच समवाये'। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । 'नेड्वशि कृति' इति इट्प्रतिषेधः। न्यङ्क्वादित्वात् (पा. सू. ७. ३. ५३) कुत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । पिपर्षि। 'पृ पालनपूरणयोः । सिपि श्लौ द्विर्भावस्वोरदत्वहलादिशेषाः। 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । शूरसाता । 'शु गतौ'। 'शुषिचिमीनां दीर्घश्च' (उ. सू. २. १८३) इति शूरशब्दो रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । वन षण संभक्तौ ' इत्यस्मात् क्तिनन्तः सातिशब्दः । 'जनसनखनां सञ्झलोः' इति आत्वम् । शूराणां सातिः संभजनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः । परितक्म्ये । 'तक हसने ' । अस्मात् औणादिको भावे मक् । तर्ह्आतीति 'छन्दसि च ' (पा. सू. ५. १. ६७

) इति यः । ‘प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' (पा. म. २. २. १८. ४) इति समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दभ्रेभिः । ‘दभु दम्भे'। ‘स्फायितञ्चि°' इत्यादिना रक् । ‘बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । समृता । गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्ववत् आकारः । हंसि । हन्तेः सिपि ‘नश्चापदान्तस्य झलि' (पा. सू. ८. ३. २४) इति अनुस्वारः। यद्वृत्तयोगादनिघातः । भूयसः । ‘बहोर्लोपो भू च बहोः ' (पा. सू. ६. ४. १५८) इति बहुशब्दात् उत्तरस्य ईयसुनः ईकोरलोपो बहोः भूभावश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं तम॑ग्ने अमृत॒त्व उ॑त्त॒मे मर्तं॑ दधासि॒ श्रव॑से दि॒वेदि॑वे ।

यस्ता॑तृषा॒ण उ॒भया॑य॒ जन्म॑ने॒ मय॑ः कृ॒णोषि॒ प्रय॒ आ च॑ सू॒रये॑ ॥७

त्वम् । तम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वे । उ॒त्ऽत॒मे । मर्तं॑म् ।
द॒धा॒सि॒ । श्रवं॑से । दि॒वेऽदिं॑वे ।

यः । त॒तृ॒षा॒णः । उ॒भयां॑य । जन्मं॑ने । मयः॑ । कृ॒णोषिं॑ ।
प्रयः॑ । आ । च॒ । सू॒रयें॑ ॥७

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतऽत्वे । उत्ऽतमे । मर्तम् ।
दधासि । श्रवसे । दिवेऽदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि ।
प्रयः । आ । च । सूरये ॥७

हे “अग्ने “त्वं “तं “मर्तं तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं “दिवेदिवे प्रतिदिनं "श्रवसे अन्नार्थम् "उत्तमे "अमृतत्वे उत्कृष्टमरणरहिते पदे "दधासि धारयसि। "यः यजमानः “उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं द्विपदां चतुष्पदां च लाभायेत्यर्थः । “ततृषाणः अतिशयेन तृष्णायुक्तो भवति

तस्मै 'सूरये अभिज्ञाय यजमानाय “मयः सुखं, यद्वै सुखं तन्मयः' इति श्रुत्यन्तरात् । “प्रयः “च अन्नमपि “आ "कृणोषि सर्वतः करोषि ॥ ततृषाणः । ‘ञितृषा पिपासायाम्। लिटः कानच् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । संहितायां दीर्घश्छन्दसः । कृणोषि । ‘कृधि हिंसाकरणयोश्च । ‘धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्ययः । ‘चादिलोपे विभाषा ' इति निघातप्रतिषेधः ॥

त्वं नों अग्ने स॒नये॒ धनांनां य॒शसं का॒रुं कृंणुहि॒ स्तवांनः ।

ऋ॒ध्याम॒ कर्मा॒पसा॒ नवेंन दे॒वैर्द्यांवापृथिवी॒ प्रावंतं नः ॥८

त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । स॒नयें । धनांनाम् । य॒शसंम् । का॒रुम् । कृ॒णु॒हि॒ । स्तवांनः ।

ऋ॒ध्याम॑ । कर्म॑ । अ॒पसा॑ । नवे॑न । दे॒वैः । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒
इति॑ । प्र । अ॒व॒त॒म् । नः॒ ॥८

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम्
। कृणुहि । स्तवानः ।

ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी
इति । प्र । अवतम् । नः ॥८

हे “अग्ने "स्तवानः स्तूयमानः “त्वं “नः अस्माकं “धनानां “सनये दानार्थं “यशसं यशोयुक्तं “कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं “कृणुहि कुरु । "नवेन नूतनेन "अपसा प्राप्तेन त्वद्दत्तेन पुत्रेण “कर्म यागदानादिरूपम् “ऋध्याम वर्धयाम । हे “द्यावापृथिवी उभे देवते "देवैः अन्यैः सह "नः अस्मान् “प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ यशसम् । अर्शआदित्वात् अच्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वा ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः' (पा. म. ३. १. ११.

३) इति यशस्शब्दात् क्विप् । तस्य प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तत्वात् धातुसंज्ञायां ‘क्विप् च' इति क्विप्प्रत्ययान्तधातोः सतिशिष्टत्वात् ‘धातोः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृणुहि । ‘उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् ' (पा. सू. ६. ४. १०६. १) इति हेर्लुगभावः । स्तवानः । ‘सम्यानच् स्तुवः' (उ. सू. २. २४६) इति बहुलवचनात् केवलस्यापि स्तौतेः आनच्प्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम ।' ऋधु वृद्धौ'। 'बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । यासुट उदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । ‘दिवो द्यावा' (पा. सू. ६. ३. २९) इति द्यावादेशः । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ।।

त्वं नो॑ अग्ने पि॒त्रोरु॒पस्थ॒ आ दे॒वो दे॒वेष्वं॑नवद्य॒ जाग्ृ॑विः ।

त॒नू॒कृद्बोधि॒ प्रम॑तिश्च का॒रवे॒ त्वं क॑ल्याण॒ वसु॒ विश्व॒मोपि॑षे ॥९

त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑ । आ । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । अ॒न॒व॒द्य॒ । जागृ॑विः ।

त॒नू॒ऽकृत् । बो॒धि॒ । प्रऽम॑तिः । च॒ । का॒रवे॑ । त्वम् । क॒ल्या॒ण॒ । वसु॑ । विश्व॑म् । आ । ऊ॒पि॒षे॒ ॥९

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपऽस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत् । बोधि । प्रऽमतिः । च । कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । ऊपिषे ॥९

हे “अनवद्य दोषरहित “अग्ने “देवेषु सर्वेषु मध्ये “जागृविः जागरूकः “त्वं “पित्रोः मातृपितृरूपयोः(?) द्यावापृथिव्योः “उपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् “नः अस्माकं “तनूकृत्

पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा "बोधि बुध्यस्व ।
अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा “कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय
“प्रमतिश्च अनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तश्च भवेति शेषः । हे
“कल्याण मङ्गलरूप अग्ने “त्वं “विश्वं “वसु सर्वमपि धनम्
"ओपिषे यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे । ‘सुपि स्थः '
(पा. सू. ३. २, ४) इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । ‘आतो लोप
इटि च' इति आकारलोपः । ‘मरुद्वृधादीनां
छन्दस्युपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. २. १०६. २) इति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जागृविः । ‘जागृ निद्राक्षये '।
'जॄशॄस्तजागृभ्यः क्विन्' (उ. सू. ४. ४९४) इति क्विन् ।
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधि । ‘बुध अवगमने '।' बहुलं
छन्दसि' इति शपो लुक् । “ वा छन्दसि ' इति हेः
अपित्त्वस्य विकल्पितत्वेन पित्त्वात् अङित्वे सति ‘
अङितश्च ' (पा. सू. ६. ४. १०३) इति हेर्धिरादेशः ।
लघूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । प्रमतिः । ‘मन
ज्ञाने'। क्तिनि “ अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना

अनुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिः यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊपिषे । ‘डुवप् बीजसन्ताने '। छान्दसे लिटि ‘थासः से'। वजिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । क्रादिनियमात् इट् ॥

त्वमं॑ग्ने॒ प्रमं॑ति॒स्त्वं पि॒तासिं न॒स्त्वं वं॑य॒स्कृत्तवं जा॒मयों व॒यम् ।

सं त्वा॒ रायं॑ः श॒तिन॑ः सं संह॒स्रिणं॑ः सु॒वीरं यन्ति व्रत॒पामंदाभ्य ॥१०

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । प्रऽमंतिः । त्वम् । पि॒ता । अ॒सि॒ । नः॒ । त्वम् । व॒यः॒ऽकृत् । तवं । जा॒मयः॑ । व॒यम् ।

सम् । त्वा॒ । रायः॑ । श॒तिनः॑ । सम् । स॒ह॒स्रिणः॑ । सु॒ऽवीरं॑म् । य॒न्ति॒ । व्र॒त॒ऽपाम् । अ॒दा॒भ्य॒ ॥१०

त्वम् । अग्ने । प्रऽमतिः । त्वम् । पिता । असि । नः । त्वम् । वयःऽकृत् । तव । जामयः । वयम् ।

सम् । त्वा । रायः । शतिनः । सम् । सहस्रिणः । सुऽवीरम् । यन्ति । व्रतऽपाम् । अदाभ्य ॥१०

हे “अग्ने “त्वं “प्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोऽसि । तथा “त्वं “नः अस्माकं “पिता पालकः “असि । तथा “त्वं “वयस्कृत् आयुष्यप्रदोऽसि । “वयम् अनुष्ठातारः “तव “जामयः बन्धवः । हे “अदाभ्य केनापि अहिंसनीय अग्ने “सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं “व्रतपां कर्मणः पालकं त्वां “शतिनः शतसंख्यायुक्ताः “रायः धनानि "सं "यन्ति सम्यक् प्राप्नुवन्ति । तथा “सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः रायः “सं

यन्ति ॥ सुवीरम् । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘वीरवीर्यौ च' (पा. सू. ६. २. १२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाहुः । ‘दभेश्चेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ३. १. १२४. ३) इति ण्यत् ॥ ॥ ३३ ॥

त्वाम॑ग्ने प्रथ॒ममा॒युमा॒यवे॑ दे॒वा अ॑कृण्व॒न्नहु॑षस्य वि॒श्पति॑म् ।

इळा॑मकृण्व॒न्मनु॑षस्य॒ शास॑नीं पि॒तुर्यत्पु॒त्रो मम॑कस्य॒ जाय॑ते ॥११

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒थ॒मम् । आ॒युम् । आ॒यवे॑ । दे॒वाः । अ॒कृ॒ण्व॒न् । नहु॑षस्य । वि॒श्पति॑म् ।

इळा॑म् । अ॒कृ॒ण्व॒न् । मनु॑षस्य । शास॑नीम् । पि॒तुः । यत् ।
पु॒त्रः । मम॑कस्य । जाय॑ते ॥११

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः ।
अकृण्वन् । नहुषस्य । विश्पतिम् ।

इळाम् । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीम् । पितुः । यत् ।
पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥११

हे “अग्ने “त्वां “प्रथमं पुरा "देवाः "आयवे आयोः
मनुष्यरूपस्य “नहुषस्य एतन्नामकराजविशेषस्य “आयुं
मनुष्यरूपं "विश्पतिं सेनापतिम् "अकृण्वन् कृतवन्तः ।
तथा "मनुषस्य मनोः “इळाम् एतन्नामधेयां पुत्रीं “शासनीं
धर्मोपदेशकर्त्रीम् अकृण्वन् कृतवन्तः । तथा च
तैत्तिरीयैराम्नायते-’इडा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् ' (
तै. ब्रा. १. १. ४. ४) इति । वाजसनेयिनोऽप्येवमामनन्ति-
- ‘प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया

सर्वानवाप्स्यसि कामानिति सा मनुमन्वशादिति यत् शात् ' इति । “यत् यदा "ममकस्य मदीयस्य हिरण्यस्तूपसंबन्धिनः यः पिता अङ्गिराः तस्य “पितुः “पुत्रः "जायते । तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' (पा. सू. २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी । नहुषस्य । णह बन्धने '। ‘नहिकलिहन्यर्तिलसिभ्य उषत्त ' (उ. सू. ४. ५१५)। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्पतिम् । • परादिश्छन्दसि बहुलम् इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनुषस्य । ‘मनेर्नित्' इति उषच् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शासनीम् । शिष्यतेऽनयेति शासनी । “करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् ।' टिडाढाणञ् ' (पा. सू. ४. १. १५) इत्यादिना ङीप् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे ' तस्येदम् ' (पा. सू. ४. ३. १२०) इति अणि ' तवकममकावेकवचने ' (पा. सू. ४. ३. ३) इति

अस्मच्छब्दस्य ममकादेशः । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्ध्यभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।।

त्वं नो॑ अग्ने॒ तव॑ देव पा॒युभि॑र्म॒घोनो॑ रक्ष त॒न्व॑श्च वन्द्य ।

त्रा॒ता तो॒कस्य॒ तन॑ये॒ गवा॑म॒स्यनि॑मेषं॒ रक्ष॑माण॒स्तव॑ व्र॒ते ॥ १२

त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । दे॒व॒ । पा॒युऽभि॑ः । म॒घोन॑ः । र॒क्ष॒ । त॒न्व॑ः । च॒ । व॒न्द्य॒ ।

त्रा॒ता । तो॒कस्य॑ । तन॑ये । गवा॑म् । अ॒सि॒ । अनि॑ऽमेषम् । रक्ष॑माणः । तव॑ । व्र॒ते ॥१२

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य ।

त्राता । तोकस्य । तनये । गवाम् । असि । अनिऽमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥१२

हे "वन्द्य वन्दनीय “अग्ने “देव “त्वं “तव “पायुभिः त्वदीयैः पालनैः "मघोनः धनयुक्तान् नः अस्मान् “रक्ष । तथा “तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । “तोकस्य अस्मदीयस्य पुत्रस्य यः तनयोऽस्मत्पौत्रादिः “तव “व्रते त्वदीये कर्मणि “अनिमेषं निरन्तरं “रक्षमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन् या गावः सन्ति तासां “गवां “त्राता रक्षकः “असि । ईदृशस्य तव अस्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि • श्वयुवमघोनामतद्धिते ' (पा. सू. ६. ४. १३३) इति संप्रसारणम् । तन्वः । ‘सुपां सुपो भवन्ति ' इति शसो जसादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि च ' इति प्रतिषेधः । ‘उदात्तस्वरित योर्यण: ' इति स्वरितत्वम् । शसि हि ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्वमं॑ग्ने॒ यज्यं॑वे पा॒युरन्तं॑रोऽनिष॒ङ्गायं॑ चतु॒रक्ष इं॑ध्यसे ।

यो रा॒तहं॑व्योऽवृ॒काय॒ धायं॑से की॒रेश्चि॒न्मन्त्रं॒ मनं॑सा व॒नोषि॒ तम् ॥१३

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । यज्यं॑वे । पा॒युः । अन्तं॑रः । अ॒नि॒ष॒ङ्गायं॑ । च॒तु॒ःऽअ॒क्षः । इ॒ध्य॒से॒ ।

यः । रा॒तऽहं॑व्यः । अ॒वृ॒कायं॑ । धायं॑से । की॒रेः । चि॒त् । मन्त्रं॑म् । मनं॑सा । व॒नोषिं॑ । तम् ॥१३

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुःऽअक्षः । इध्यसे ।

यः । रातऽहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥१३

हे “अग्ने “त्वं “यज्यवे यज्योः' यजमानस्य “पायुः पालकः "अन्तरः समीपवर्ती सन् “अनिषङ्गाय रक्षोभिरसंबद्धाय यज्ञाय "चतुरक्षः दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः “इध्यसे दीप्यसे । “अवृकाय अहिंसकाय “धायसे पोषकाय तुभ्यं “रातहव्यः दत्तहविष्कः “यः यजमानोऽस्ति “कीरेश्चित् स्तोतुरेव सतः तस्य संबन्धिनं “मन्त्रं त्वदीयस्तोत्ररूपं “मनसा त्वदीयेन चित्तेन “वनोषि याचसि ॥ यज्यवे । यजिमनिशुन्धि ' (उ. सू. ३. ३००) इत्यादिना यजतेः युप्रत्ययः । पायुः । ‘कृवापाजि° ' इत्यादिना उण् । ' आतो युक् चिण्कृतोः' (पा. सू. ७. ३. ३३) इति युगागमः । अनिषङ्गाय । ‘पञ्ज संगे'। न विद्यते निषङ्गोऽस्येति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षः । चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः ' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति समासान्तः षच्प्रत्ययः । ‘चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । धायसे । ' वहि

हाधाभ्यश्छन्दसि' इति असुन् । णित् ' इत्यनुवृत्तेः ' आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमः । कीरेः । ‘कृत संशब्दने' । अस्मात् ण्यन्तात् ‘अच इः' इति इप्रत्यये णिलोपे धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । मन्त्रम् ।' मत्रि गुप्तभाषणे'। पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । वनोषि । वनु याचने'। ‘तनादिकृञ्भ्य उः' । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वमं॑ग्न उ॒रुशंसा॑य वा॒घते॑ स्पा॒र्हं यद्रेक्णः॑ प॒रमं॑ व॒नोषि॒ तत् ।

आ॒ध्रस्य॑ चि॒त्प्रम॑तिरुच्यसे पि॒ता प्र पाकं॒ शास्सि॒ प्र दिशो॑ वि॒दुष्ट॑रः ॥१४

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । उ॒रु॒ऽशंसा॑य । वा॒घते॑ । स्पा॒र्हम् । यत् । रेक्णः॑ । प॒र॒मम् । व॒नोषि॑ । तत् ।

आ॒ध्रस्यं । चि॒त् । प्रऽमंतिः । उ॒च्य॒से॒ । पि॒ता । प्र । पाकंम् । शास्सिं । प्र । दिशः॑ । वि॒दुःऽतंरः ॥१४

त्वम् । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्पार्हम् । यत् । रेक्णः । परमम् । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् । शास्सि । प्र । दिशः । विदुःऽतरः ॥१४

हे "अग्ने “त्वम् "ऊरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय "वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थं "स्पार्ह स्पृहणीयं “परमम् उत्तमं “यद्रेक्णः धनमस्ति “तत् धनं “वनोषि अनुष्ठाता लभताम् इति कामयसे । तथा त्वम् “आध्रस्य “चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि "प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः “पिता पालकः इत्यभिज्ञैः “उच्यसे । तथा “विदुष्टरः अतिशयेनाभिज्ञस्त्वं “पाकं शिशुम् । “ पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः' (अम. २. ५. ३८) इत्यभिधानात् ।

यास्कोऽप्येवमाह-’पाकः पक्तव्यो भवति' (निरु. ३. १२)। तथाविधं यजमानं “प्र “शास्सि प्रकर्षेण अनुशिष्टं करोषि । तथा “दिशः प्राच्यादिकाः "प्रशास्सि । त्वदीयशासनाभावे अनुष्ठातॄणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते- देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्' इति । स भ्रमो दक्षिणादिग्गत अग्निना निवर्तते । तदपि तत्रैवाम्नातं ’पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तया दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणा' (तै. सं. ६. १. ५. १-२) इति । ऐतरेयिणापि तथैवाम्नातम्--’अथो एतं वरमवृणीत मयैव प्राची दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणाम् ' (ऐ. ब्रा. १. ७) इति ॥ उरुशंसाय । ‘शंसु स्तुतौ ' । शस्यते इति शंसः । कर्मणि घञ् । ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते। स्पार्हम् । स्पृहासंबन्धि । तस्येदम्' इति अण् । रेक्णः ।' रिचिर् विरेचने '। ‘रिचेर्धने घिच्च' (उ. सू. ४. ६३८) इति असुन् । चकारात् नुडागमः । ‘चजोः कु घिण्ण्यतोः ' (पा. सू. ७.

३. ५२) इति कुत्वम् । आध्रस्य । ‘ ध्रे तृप्तौ ।' आदेच उपदेशेऽशिति' (पा. सू. ६. १.४५) इति आत्वम् । आतश्चोपसर्गे ' (पा. सू. ३.१.३६) इति कप्रत्ययः । शास्सि। शासु अनुशिष्टौ । अदादित्वात् शपो लुक् । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रशास्सि दिशश्च प्रशास्सि इत्यत्र चार्थो गम्यते । अतः ‘चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । विदुष्टरः । विद्वच्छब्दात् तरपि ‘अयस्मयादीनि च्छन्दसि' (पा. सू. १. ४. २०) इति भसंज्ञायां ‘ वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । 'शासिवसि' इति षत्वम् । तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे वसोः स्वरेण उकार उदात्तः ॥

त्वमं॑ग्ने॒ प्रयं॑तदक्षिणं॒ नरं॒ वर्मे॑व स्यू॒तं परिं॑ पासि वि॒श्वतः॑ ।

स्वा॒दु॒क्षद्मा॒ यो व॑स॒तौ स्यो॑न॒कृज्जी॑वया॒जं यज॑ते॒ सोप॒मा दि॒वः ॥१५

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । प्रय॑तऽदक्षिणम् । नर॑म् । वर्म॑ऽइव । स्यू॒तम् । परि॑ । पा॒सि॒ । वि॒श्वतः॑ ।

स्वा॒दु॒ऽक्षद्मा॑ । यः । व॒स॒तौ । स्यो॒न॒ऽकृत् । जी॒व॒ऽया॒जम् । यज॑ते । सः । उ॒प॒ऽमा । दि॒वः ॥१५

त्वम् । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणम् । नरम् । वर्मऽइव । स्यूतम् । परि । पासि । विश्वतः ।

स्वादुऽक्षद्मा । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजम् । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥१५

हे अग्ने “त्वं “प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं “नरं पुरुषं यजमानं “विश्वतः सर्वतः “परि “पासि सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टान्तः । “स्यूतं

निश्छिद्रत्वेन सूचीभिः सम्यक् निष्पादितं “वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत् । स्वादुक्षद्मा स्वाद्वन्नः "वंसतौ निवासभूते स्वगृहे “स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारी “यः यजमानः “जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं "यजते अनुतिष्ठति “सः यजमानः 'दिवः स्वर्गस्य “उपमा दृष्टान्तो भवति । यथा स्वर्गोऽनुष्ठातॄन् सुखयति तथा त्वमपि ऋत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतम् ।' षिवु तन्तुसंताने '।' निष्ठा ' इति क्तः। 'यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । ‘छ्वोः शूडनुनासिके च' (पा. सू. ६. ४. १९) इति वकारस्य ऊडादेशः । स्वादून् क्षदतीति स्वादुक्षद्मा । क्षदतिः अत्तिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जीवयाजम् । जीवाः ऋत्विजः इज्यन्ते दक्षिणाभिः पूज्यन्ते अत्रेति अधिकरणे घञ् । कुत्वाभावश्छान्दसः । यद्वा । जीवैः पशुभिः योजनं जीवयाजः । याजयतेर्घञ् । ' णेरनिटि' इति णिलोपस्य ‘

अचः परस्मिन् ' इति स्थानिवद्भावात् “ चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वाभावः ।

थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सोपमा । ‘सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ‘ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ ३४ ॥

‘इमामग्ने ' इत्यनया अनाहिताग्निः आर्त्विज्यं कृत्वा स्वाग्नावाहुतिं जुहुयात् ।' ऋत्विजो वृणीते' इति खण्डे ‘ एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामने शरणं मीमृषो नः ' (आश्व. गृ. १. २३. २३) इति सूत्रितम् ॥

इ॒माम॑ग्ने श॒रणिं॑ मीमृषो न इ॒मम॑ध्वा॑न॒ं यमगा॑म दू॒रात् ।

आ॒पिः पि॒ता प्रम॑तिः सो॒म्याना॒ं भृमि॑रस्यृषि॒कृन्मर्त्या॑नाम् ॥ १६

इ॒माम् । अ॒ग्ने॒ । श॒रणिं॑म् । मी॒मृ॒षः॒ । नः॒ । इ॒मम् ।
अध्वा॑नम् । यम् । अगा॑म । दू॒रात् ।

आ॒पिः । पि॒ता । प्रऽम॑तिः । सो॒म्याना॑म् । भृमिः॑ । अ॒सि॒ ।
ऋ॒षि॒ऽकृत् । मर्त्या॑नाम् ॥१६

इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । इमम् ।
अध्वानम् । यम् । अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रऽमतिः । सोम्यानाम् । भृमिः । असि ।
ऋषिऽकृत् । मर्त्यानाम् ॥१६

हे “अग्ने त्वं “नः अस्मत्संबन्धिनीम् “इमाम् इदानीम् संपादितां “शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां “मीमृषः क्षमस्व । तथा त्वदीयसेवाम् अग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य “दूरात् दूरदेशं “यम् “इममध्वानम् “अगाम वयं गतवन्तः तमपि क्षमस्वेति शेषः। “सोम्यानां सोमार्हाणामनुष्ठातॄणां “मर्यानां

त्वम् आप्यादिगुणयुक्तः “असि । “आपिः प्रापणीयः “पिता पालकः “प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तः “भृमिः भ्रामकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । “ऋषिकृत् दर्शनकारी । अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिम् । ‘शॄ हिंसायाम्' इत्यस्मात् औणादिकः अनिप्रत्ययः । मीमृषः । “ मृष तितिक्षायाम् ' । अस्मात् णौ चङि गुणे प्राप्ते ‘ नित्यं छन्दसि' (पा. सू. ७. ४. ८) इति उपधर्कारस्य ऋकारादेशः । णिलोपद्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि । तिङ्ङतिङः' इति निघातः। अगाम । इण् गतौ'। ‘इणो गा लुङि' (पा. सू. २. ४. ४५) इति गादेशः । गातिस्था ' इति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । भृमिः । ‘भ्रम अनवस्थाने ' ।' भ्रमेः संप्रसारणं च ' (उ. सू. ४. ५६०) इति इन्प्रत्ययः । संप्रसारणे परपूर्वत्वम्। ' इगुपधात्कित्' इत्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

म॒नु॒ष्वद॑ग्ने अङ्गिर॒स्वद॑ङ्गिरो ययाति॒वत्सद॑ने पूर्व॒वच्छु॑चे ।

अच्छ॑ या॒ह्या व॑हा॒ दैव्यं॒ जन॒मा सा॑दय ब॒र्हिषि॒ यक्षि॑ च प्रि॒यम् ॥१७

म॒नु॒ष्वत् । अ॒ग्ने॒ । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । अ॒ङ्गि॒रः॒ । य॒या॒ति॒ऽवत् । सद॑ने । पू॒र्व॒ऽवत् । शु॒चे॒ ।

अच्छ॑ । या॒हि॒ । आ । व॒ह॒ । दैव्य॑म् । जन॑म् । आ । सा॒द॒य॒ । ब॒र्हिषि॑ । यक्षि॑ । च॒ । प्रि॒यम् ॥१७

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥१७

हे "शुचे शुद्धियुक्त “अङ्गिरः अङ्गनशील हविरादानाय तत्र तत्र गमनशील “अग्ने "अच्छ आभिमुख्येन “सदने देवयजनदेशे “याहि गच्छ । तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः । "मनुष्वत् यथा मनुः अनुष्ठानदेशे गच्छति, "अङ्गिरस्वत् यथा च अङ्गिराः गच्छति, “ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति, “पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषाः यथा गच्छन्ति । यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च "दैव्यं देवतासमूहरूपं "जनम् “आ “वह अस्मिन् कर्मणि आनय । आनीय च “बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे “आ “सादय तान् देवान् उपवेशय । उपवेश्य च “प्रियम् अभीष्टं हविः “यक्षि च देहि ॥ मनुष्वत् । तेन तुल्यम्° ' इति प्रथमार्थे वा ‘तत्र तस्येव ' इति षष्ठ्यर्थे वा वतिः (पा. सू. ५. १. ११५-११६) । अयस्मयादित्वेन भत्वात् रुत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवम् अङ्गिरस्वत् इत्यादिषु । वह । ‘द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । यक्षि । लोटि •

बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सेर्ह्यपिच्च ' इति हेः अभावश्छान्दसः । षत्वकत्वे ॥

साग्निचयने क्रतौ उखासंभरणीयायाम् इष्टौ अग्नेर्ब्रह्मण्वतः पुरोनुवाक्या ' एतेनाग्ने ' इत्येषा । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा' इति खण्डे ' एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति सूत्रितम् ॥ । ए॒तेना॑ग्ने॒ ब्रह्म॑णा वावृधस्व॒ शक्ती॑ वा॒ यत्ते॑ चकृ॒मा वि॒दा वा॑ ।

उ॒त प्र णे॑ष्य॒भि वस्यो॑ अ॒स्मान्सं न॑ः सृज सुम॒त्या वाज॑वत्या ॥१८

ए॒तेन॑ । अ॒ग्ने॒ । ब्रह्म॑णा । व॒वृ॒ध॒स्व॒ । शक्ती॑ । वा॒ । यत् । ते॒ । च॒कृ॒म । वि॒दा । वा॒ ।

उ॒त । प्र । ने॒षि॒ । अ॒भि । वस्यः॑ । अ॒स्मान् । सम् । न॒ः ।
सृ॒ज॒ । सु॒ऽम॒त्या । वाजं॑ऽवत्या ॥१८

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते
। चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः ।
सृज । सुऽमत्या । वाजऽवत्या ॥१८

हे "अग्ने “एतेन अस्मत्प्रयुक्तेन “ब्रह्मणा मन्त्रेण "ववृधस्व अभिवृद्धो भव । “शक्ती “वा "विदा "वा अस्मदीयशक्त्या च अस्मदीयज्ञानेन च “ते तव "यत् स्तोत्रं “चकृम वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणा इति पूर्वत्रान्वयः। “उत अपि च “अस्मान् अनुष्ठातॄन् “वस्यः वसुमत्तरत्वलक्षणं श्रेयः “प्र “णेषि प्रकर्षेण प्रापय । “नः अस्मान् “वाजवत्या प्रभूतान्नयुक्तया “सुमत्या अनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या “सं “सृज संयोजय ॥ ववृधस्व ।' वृधु वृद्धौ'। लेटि

अडागमः । ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि । अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्छान्दसः । शक्ती । ‘सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । क्तिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विदा । ‘सावेकाचः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । नेषि । ‘णीञ् प्रापणे '। ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ‘उपसर्गादसमासे *इति णत्वम् । सुमत्या ।' मन्क्तिन् ' इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् (ऋ. सं. १. ७. ७)। उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ ३५ ॥*

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.३२

← सूक्तं १.३१

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.३२

हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः

सूक्तं १.३३ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥१॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष ।

वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥२॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥३॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥४॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥५॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम् ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥६॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥७॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।

याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥८॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वधर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥९॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥१०॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥११॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून् ॥१२॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च ।

इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥१३॥

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥१४॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥१५॥

सायणभाष्यम्

' इन्द्रस्य नु वीर्याणि ' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो

देवता । ‘इन्द्रस्य पञ्चोना' इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने निष्केवल्यशस्त्रे ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि ' इति निविद्धानीयं सूक्तम् । ‘निष्केवल्यस्य' इति खण्डे ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं दध्यात्' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतत् विनियुक्तम् । ‘ विषुवान्दिवः कीर्त्यः' इति खण्डे सूत्रितम् -' इन्द्रस्य नु वीर्याणीति एतस्मिनैन्द्रीं निविदं शस्त्वा ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तम् । “राथन्तरो दक्षिणः पक्षः' इति खण्डे ' चतस्रः सतीः षड् बृहतीः करोतीन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

इन्द्रं॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वों॑च॒ं यानिं॑ च॒कारं॑ प्रथ॒मानिं॑ व॒ज्री ।

अह॒न्नहि॒मन्व॒पस्तं॑तर्द॒ प्र व॒क्षणां॑ अभिन॒त्पर्व॑तानाम् ॥१

इन्द्र॑स्य । नु । वी॒र्या॑णि । प्र । वो॒च॒म् । यानि॑ । च॒कार॑ ।
प्र॒थ॒मानि॑ । व॒ज्री ।

अह॑न् । अहि॑म् । अनु॑ । अ॒पः । त॒त॒र्द॒ । प्र । व॒क्षणाः॑ ।
अ॒भि॒न॒त् । पर्व॑तानाम् ॥१

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार ।
प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः ।
अभिनत् । पर्वतानाम् ॥१

"वज्री वज्रयुक्तः इन्द्रः "प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा "यानि "वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि "चकार तस्य “इन्द्रस्य तानि "वीर्याणि "नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते । "अहिं मेघम् "अहन् हतवान् । तदेतदेकं वीर्यम् । "अनु पश्चात् “अपः जलानि “ततर्द

हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यम् ।
"पर्वतानां संबन्धिनीः "वक्षणाः प्रवहणशीलाः नदीः "प्र
"अभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः ।
इदं तृतीयं वीर्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि । '
शूर वीर विक्रान्तौ । ण्यन्तात् ' अचो यत्' इति यत् ।'
णेरनिटि ' इति णिलोपः । "तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम्
। यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे हि
सुशब्देन बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ' वीरवीर्यौ च
इति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते
यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तते । इति ।
अतः परिशेषात् " तित्स्वरितम्' इति प्रत्ययस्य
स्वरितत्वमेव । वोचम् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति
च्लेः अङादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति
अडभावः । चकार । णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्
पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङि

‘इतश्च' इति इकारलोपे ‘ हल्ङ्याब्भ्यः' इति तकारलोपः ।
अहिम् । आङ्पूर्वात् हन्तेः ‘आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ. सू. ४. ५७७) इति इप्रत्ययः; आङो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन ‘वेञो डित् , समाने ख्यश्चोदात्तः' इति डित्त्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकृष्यते। ततः टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द। ‘ उतृदिर् हिंसानादरयोः । ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे'। ‘क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (पा. सू. ३. २. १५१) इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ।।

अह॒न्नहि॒ं पर्व॑ते शिश्रिया॒णं त्वष्टा॑स्मै॒ वज्रं॑ स्व॒र्यं॑ ततक्ष ।

वा॒श्रा इ॑व धे॒नव॒ः स्यन्द॑माना॒ अञ्ज॑ः समु॒द्रमव॑ जग्मु॒राप॑ः ॥२

अहं॑न् । अहि॑म् । पर्व॑ते । शि॒श्रि॒या॒णम् । त्वष्टा॑ । अ॒स्मै॒ ।
वज्रं॑म् । स्व॒र्यं॑म् । त॒त॒क्ष॒ ।

वा॒श्राःऽइं॑व । धे॒नवः॑ । स्यन्दं॑मानाः । अञ्जः॑ । स॒मु॒द्रम् ।
अवं॑ । ज॒ग्मु॒ः । आपः॑ ॥२

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै ।
वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष ।

वाश्राःऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः । अञ्जः । समुद्रम् ।
अव । जग्मुः । आपः ॥२

"पर्वते "शिश्रियाणम् आश्रितम् "अहिं मेघम् "अहन्
हतवान् । "अस्मै इन्द्राय "स्वर्यं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा
शब्दनीयं स्तुत्यं "त्वष्टा विश्वकर्मा "वज्रं “ततक्ष
तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति “स्यन्दमानाः
प्रस्रवणयुक्ताः "आपः "समुद्रम् "अञ्जः सम्यक् "अव

"जग्मुः प्राप्ताः । तत्र दृष्टान्तः । “वाश्राः वत्सान्प्रति हम्भारवोपेताः “धेनवः "इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिश्रियाणम् ।' श्रिञ् सेवायाम्'। लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशाः । 'चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्यम् । ऋ गतौ ' । अस्मात् सुपूर्वात् ‘ ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् ।' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्ध्यभावः । यद्वा । ' स्वृ शब्दोपतापयोः' इत्यस्मात् ण्यति पूर्ववत् वृद्धयभावः । ‘ तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । वाश्यन्ते इति वाश्राः। ‘वाशृ शब्दे'। ‘ स्फायितञ्चि° ! इत्यादिना रक् । जग्मुः । उसि • गमहन ' इति उपधालोपः ॥

वृ॒षा॒यमा॑णोऽवृणीत॒ सोम॒ं त्रिक॑द्रुकेष्वपिबत्सु॒तस्य॑ ।

आ साय॑कं म॒घवा॑दत्त॒ वज्र॒मह॑न्नेनं प्रथम॒जामही॑नाम् ॥३

वृ॒ष॒ऽयमा॑णः । अ॒वृ॒णी॒त॒ । सोम॑म् । त्रिऽक॑द्रुकेषु । अ॒पि॒ब॒त् । सु॒तस्य॑ ।

आ । साय॑कम् । म॒घवा॑ । अ॒द॒त्त॒ । वज्र॑म् । अह॑न् । ए॒न॒म् । प्र॒थ॒म॒ऽजाम् । अही॑नाम् ॥३

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।

आ । सायकम् । मघवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् ॥३

"वृषायमाणः वृष इवाचरन् इन्द्रः "सोमम् "अवृणीत वृतवान् । "त्रिकद्रुकेषु ज्योतिः गौः आयुः इत्येतन्नामकाः त्रयो यागाः त्रिकद्रुकाः उच्यन्ते । तेषु "सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्यांशम् "अपिबत् पीतवान् । "मघवा धनवान् इन्द्रः "सायकं बन्धकं वज्रम् “आ “अदत्त स्वीकृतवान् । तेन च

वज्रेण "अहीनां "मेघानां मध्ये "प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् "अहन् हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । ‘ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा. सू. ३. १. ११) इति क्यङ्। ‘ अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । अदुपदेशात् धातोः अन्तोदात्तत्वे क्यङन्तात् धातोः अन्तोदात्तत्वम् (?)। सायकम् ।' षिञ् बन्धने । सिनोतीति सायकः । ण्वुल्। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । प्रथमजाम् । प्रथमं जायते इति प्रथमजाः । ‘ जनसनखनक्रमगमो विट्'। विड्वनोः' इति आत्वम् ॥

यदि॒न्द्राहं॒न्प्रथम॒जामहीं॒ना॒मान्मा॒यिना॒ममिं॒ना॒ः प्रोत मा॒याः ।

आत्सूर्यं॒ ज॒नय॒न्द्यामु॒षासं॑ ता॒दीत्ना॒ शत्रुं॒ न किलां॑ विवित्से ॥४

यत् । इ॒न्द्र॒ । अहं॑न् । प्र॒थ॒म॒ऽजाम् । अहीं॑नाम् । आत् ।
मा॒यिनां॑म् । अमिं॑नाः । प्र । उ॒त । मा॒याः ।

आत् । सूर्यं॑म् । ज॒नयं॑न् । द्याम् । उ॒षसं॑म् । ता॒दीत्ना॑ ।
शत्रुं॑म् । न । किलं॑ । वि॒वि॒त्से॒ ॥४

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् । आत् ।
मायिनाम् । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यम् । जनयन् । द्याम् । उषसम् । तादीत्ना ।
शत्रुम् । न । किल । विवित्से ॥४

"उत अपि च हे "इन्द्र "यत् यदा "अहीनां मेघान मध्ये "प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् "अहन् हतवानसि “आत् तदनन्तरं "मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीः "मायाः “प्र “अमिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरं "सूर्यम् “उषसम् उषःकालं "द्याम् आकाशं च "जनयन्

उत्पादयन् अवरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे ।
“तादीत्ना तदानीम् आवरकान्धकाराभावात् 'शत्रुं घातकं वैरिणं "न “विवित्से "किल त्वं न लब्धवान् खलु ॥ अहन् । हन्तेः लङि • हल्ङ्याब्भ्यः' इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मायिनाम् । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् ‘व्रीह्यादिभ्यश्च ' (पा. सू. ५, २. ११६) इति मत्वर्थीय इनिः । अमिनाः ।' मीञ् हिंसायाम् । क्रैयादिकः । ‘ मीनातेर्निगमे ' (पा. सू. ७. ३. ८१) इति ह्रस्वत्वम् । तादीत्ना। तदानीम् इत्यस्य पृषोदरादित्वात् वर्णविपर्ययः । किल ।' निपातस्य ' इति दीर्घत्वम् । विवित्से। • विद्लृ लाभे' । क्रादिनियमात् प्राप्तः इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

अहंन्वृ॒त्रं वृंत्र॒तरं॒ व्यंस॒मिन्द्रो॒ वज्रें॑ण मह॒ता व॒धेनं ।

स्कन्धांसीव॒ कुलिंशेना॒ विवृ॒क्णाहिंः शयत उप॒पृक्पृंथि॒व्याः ॥५

अहंन् । वृ॒त्रम् । वृ॒त्र॒ऽतरंम् । विऽअंसम् । इन्द्रंः । वज्रेंण । म॒ह॒ता । व॒धेनं ।

स्कन्धांसिऽइव । कुलिंशेन । विऽवृंक्णा । अहिंः । श॒य॒ते॒ । उ॒प॒ऽपृक् । पृ॒थि॒व्याः ॥५

अहन् । वृत्रम् । वृत्रऽतरम् । विऽअंसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कन्धांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥५

अयम् "इन्द्रः "वज्रेण संपादितो यो महान् वधः तेन वज्रेण "वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानाम् आवरकम् अन्धकाररूपम्। यद्वा । वृत्रैः आवरणैः सर्वान् शत्रून्

तरति तं "वृत्रम् एतन्नामकमसुरं "व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुः यथा भवति तथा “अहन् हतवान् । अंसच्छेदे दृष्टान्तः । "कुलिशेन कुठारेण "विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि 'स्कन्धांसीव । यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत्। तथा सति "अहिः वृत्रः "पृथिव्याः उपरि “उपपृक् सामीप्येन संपृक्तः "शयते शयनं करोति छिन्नकाष्ठवत् भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरम् । ‘ वृतु वर्तने । 'स्फायितञ्चि°' इत्यादिना भावे रक्प्रत्ययान्तो वृत्रशब्दः । वृत्रेण आवरणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः । तरतेः पचाद्यच् । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरपि तु व्यत्ययेन । व्यंसम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् । वधेन । ‘ हनश्च वधः' इति भावे अप्; तत्संनियोगेन धातोः वधादेशः । स च अन्तोदात्तः । अन्त्यस्य अकारस्य ‘ अतो लोपः ' इति लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा । ‘ ओव्रश्चू छेदने । कर्मणि निष्ठा । 'यस्य

विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । ' ओदितश्च' (पा. सू. ८. २. ४५) इति परत्वात् निष्ठानत्वम् । ततो 'व्रश्चभ्रस्ज° ' इति षत्वे प्राप्ते ' निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः' (पा. सू. ८. २. ६. ७) इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्परत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव (पा. सू. ८. २. १) इति 'चोः कुः' इति कुत्वम् । 'शेश्छन्दसि बहुलम् इति शेर्लोपः । ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । शयते । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ ३६ ॥

अ॒यो॒द्धेवं दु॒र्मद॒ आ हि जु॒ह्वे मंहावी॒रं तुंविबा॒धमृंजी॒षम् ।

नातांरीदस्य॒ समृंतिं व॒धानां॒ सं रु॒जानांः पिपिष॒ इन्द्रंशत्रुः ॥६

अ॒यो॒द्धाऽइ॑व । दुः॒ऽमदः॑ । आ । हि । जु॒ह्वे । म॒हा॒ऽवी॒रम् ।
तु॒वि॒ऽबा॒धम् । ऋ॒जी॒षम् ।

न । अ॒ता॒री॒त् । अ॒स्य॒ । सम्ऽऋ॑तिम् । व॒धाना॑म् । सम् ।
रु॒जानाः॑ । पि॒पि॒षे॒ । इन्द्र॑ऽशत्रुः ॥६

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् ।
तुविऽबाधम् । ऋजीषम् ।

न । अतारीत् । अस्य । सम्ऽऋतिम् । वधानाम् । सम् ।
रुजानाः । पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥६

“दुर्मदः दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः "अयोद्धेव योद्धृरहित
इव इन्द्रम् "आ "जुह्वे "हि आहूतवान् खलु ।
कीदृशमिन्द्रम्। "महावीरं गुणैः महान् भूत्वा शौर्यांपेतं
"तुविबाधं बहूनां बाधकं “ऋजीषं शत्रूणामपार्जकम्।
"अस्य ईदृशस्य इन्द्रस्य संबन्धिनो ये शत्रुवधाः सन्ति

"तेषां “वधानां "समृतिं संगमं “नातारीत् पूर्वोक्तो दुर्मदः तरीतुं नाशक्नोत् । "इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुर्घातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् "रुजानाः नदीः "सं "पिपिषे सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् (परिभा. ८४) ‘नद्यृतश्च' (पा. सू. ५. ४. १५३) इति कबभावः । जुह्वे । “ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'। ‘ अभ्यस्तस्य च' (पा. सू. ६. १. ३३) इति संप्रसारणम् । उवङादेशाभावश्छान्दसः । यद्वा । ‘ छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकसंज्ञायां ‘हुश्नुवोः सार्वधातुके' (पा. सू. ६. ४.८७) इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा (परिभा. १०५) लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा हि आजुह्वानः इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति ‘

सातये हुवे वाम् ' (ऋ. सं. ६. ६०. १३) इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं अनेकाच्त्वाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । महावीरम् । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । ‘ आन्महतः० ' (पा. सू. ६. ३. ४६) इति आत्वम् । तुविबाधम् । बाधृ विलोडने ' । तुवीन् प्रभूतान् बाधते इति तुविबाधः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृतिम् । तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। रुजानाः। ‘रुजो भङ्गे'। रुजन्ति कूलानीति रुजाना नद्यः। ‘रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । तुदादिभ्यः शः '। नुमभावश्छान्दसः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । पिष्लृ संचूर्णने '। व्यत्ययेन लिट् । इन्द्रशत्रुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अ॒पाद॑ह॒स्तो अ॑पृतन्य॒दिन्द्र॒मास्य॒ वज्र॒मधि॒ सानौ॑ जघान ।

वृष्णो॒ वध्रि॑ः प्रति॒मान॒ं बुभू॑षन्पुरु॒त्रा वृ॒त्रो अ॑शय॒द्व्य॑स्तः ॥७

अ॒पात् । अ॒ह॒स्तः । अ॒पृ॒त॒न्य॒त् । इन्द्र॑म् । आ । अ॒स्य॒ । वज्र॑म् । अधि॑ । सानौ॑ । ज॒घा॒न॒ ।

वृष्ण॑ः । वध्रि॑ः । प्र॒ति॒ऽमान॑म् । बुभू॑षन् । पु॒रु॒ऽत्रा । वृ॒त्रः । अ॒श॒य॒त् । विऽअ॑स्तः ॥७

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान ।

वृष्णः । वध्रिः । प्रतिऽमानम् । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥७

"अपात् वज्रेण च्छिन्नत्वात् पादरहितः "अहस्तः हस्तरहितः वृत्रः "इन्द्रम् उद्दिश्य "अपृतन्यत् पृतनां युद्धम् ऐच्छत् । द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः। "अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य "सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे "अधि उपरि “वज्रम् "आ "जघान इन्द्रः आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः। “वध्रिः छिन्नमुष्कः पुरुषः "वृष्णः रेतसेचनसमर्थस्य पुरुषान्तरस्य "प्रतिमानं सादृश्यं “बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । सः "वृत्रः “पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु "व्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः सन् "अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्य अन्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्यच् '। 'कव्यध्वरपृतनस्य ' इति अन्त्यलोपः । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च' (पा. सू. ७. २. १२) इति इट्प्रतिषेधः ।

पुरुत्रा ।' देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ' (पा. सू. ५. ४. ५६) इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु क्षेपणे ' इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । ' यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः। ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। संहितायाम् ' उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥

न॒दं न भि॒न्नम॑मु॒या शया॑न॒ं मनो॒ रुहा॑णा॒ अति॑ य॒न्त्याप॑ः ।

याश्चि॑द्वृ॒त्रो म॑हि॒ना प॒र्यति॑ष्ठ॒त्तासा॒महि॑ः पत्सुत॒ःशीर्ब॑भूव ॥८

न॒दम् । न । भि॒न्नम् । अ॒मु॒या । शया॑नम् । मन॑ः । रुहा॑णाः । अति॑ । य॒न्ति॒ । आप॑ः ।

याः । चि॒त् । वृ॒त्रः । म॒हि॒ना । प॒रि॒ऽअति॑ष्ठत् । तासा॑म् ।
अहिः॑ । प॒त्सु॒त॒ःशीः । ब॒भू॒व॒ ॥८

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः
। अति । यन्ति । आपः ।

याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् ।
अहिः । पत्सुतःशीः । बभूव ॥८

"अमुया अमुष्यां पृथिव्यां "शयानं पतितं मृतं वृत्रम् "आपः जलानि "अति "यन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं "नदं "न सिन्धुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कुलं भित्त्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य आपः। “मनो "रुहाणा चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो

वृत्रशरीरमुल्लङ्घ्य प्रवहन्ति। तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः। तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । "वृत्रः जीवनदशायां "महिना स्वकीयेन महिम्ना “याश्चित् या एव मेघगताः अपः "पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान्, "अहिः वृत्रो मेघः "तासाम् अपां "पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानः “बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्भिर्वृत्रस्य अभिलङ्घितत्वात् पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥ मिन्नम् ।' रदाभ्यां निष्ठातो नः° ' (पा. सू. ८. २. ४२) इति नत्वम् । अमुया। ‘सुपां सुलुक्° इति सप्तम्या याजादेशः । शयानम् ।' शीङः सार्वधातुके गुणः ' (पा. सू. ७. ४. २१)। धातोर्ङित्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः। ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे'। व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । ‘अनित्यमागमशासनम् ' इति वचनात् मुगभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । ‘ मह

पूजायाम्'। ‘ इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात् ‘ तस्य भावः' इत्येतस्मिन्नर्थे ' पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (पा. सू. ५. १.१२२) इति इमनिच्प्रत्ययः । ‘ टेः' इति टिलोपः । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । मकालोपश्छान्दसः। पत्सुतःशीः । पादस्याधः शेते इति पत्सुतःशीः । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । तसि ‘पद्दन् ' इत्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । ‘ शस्प्रभृतिषु' इति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचनः इति शलादोषणी इत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवति इत्युक्तत्वात् (का. ६. १. ६३)। मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छान्दसः । यद्वा । पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृते इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ५. ३. १४) इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छान्दसः ।।

नी॒चाव॑या अभवद्वृ॒त्रपु॒त्रेन्द्रो॑ अस्या॒ अव॒ वध॑र्जभार ।

उत्त॑रा॒ सूरध॑रः पु॒त्र आ॑सी॒द्दानु॑ः शये स॒हव॑त्सा॒ न धे॒नुः ॥९

नी॒चाऽव॑याः । अ॒भ॒व॒त् । वृ॒त्रऽपु॑त्रा । इन्द्र॑ः । अ॒स्या॒ः । अव॑ । वध॑ः । ज॒भा॒र॒ ।

उत्ऽत॑रा । सूः । अध॑रः । पु॒त्रः । आ॒सी॒त् । दानु॑ः । श॒ये॒ । स॒हऽव॑त्सा । न । धे॒नुः ॥९

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार ।

उत्ऽतरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥९

"वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा "नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ता हता "अभवत् पुत्रं प्रहाराद्रक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः । तदानीम् अयम् "इन्द्रः "अस्याः मातुः "अव अधोभागे वृत्रस्योपरि "वधः हननसाधनमायुधं "जभार प्रहृतवान् । तदानीं "सूः माता “उत्तरा उपरिस्थिता आसीत्। "पुत्रः तु अधोभागस्थितः "आसीत्। सा च "दानुः दानवी वृत्रमाता “शये मृता शयनं कृतवती। तत्र दृष्टान्तः। “धेनुः लोकप्रसिद्धा गौः "सहवत्सा "न यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत्॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । औणादिकः असिप्रत्ययः । न्यञ्चौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः । न्यच्शब्दादुत्तरस्या विभक्तेः ‘ सुपां सुपो भवन्ति' इति तृतीयैकवचनादेशः । ‘ अचः । इति अकारलोपे ‘चौ ' इति दीर्घत्वम् । ‘ अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' (पा. सू. ६. १. १७०) इति तस्योदात्तत्वम् । समासे लुगभावश्छान्दसः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हन्तेर्वधादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार । ‘ हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । सूः । ‘ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने '। सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूः माता । क्विप् च ' इति क्विप् । दानुः । दो अवखण्डने ' ।' दाभाभ्यां नुः ' (उ. सू. ३. ३१२)। शये । लटि ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः। ‘ शीङः सार्वधातुके ' इति गुणे अयादेशः ॥

अति॑ष्ठन्तीनामनिवेश॒नानां॒ काष्ठा॑नां॒ मध्ये॒ निहि॑तं॒ शरी॑रम् ।

वृ॒त्रस्य॑ नि॒ण्यं वि च॑र॒न्त्यापो॑ दी॒र्घं तम॒ आश॑य॒दिन्द्र॑शत्रुः ॥ १०

अतिं॑ष्ठन्तीनाम् । अ॒नि॒ऽवे॒श॒नाना॑म् । काष्ठा॑नाम् । मध्ये॑ । निऽहि॑तम् । शरी॑रम् ।

वृ॒त्रस्यं॑ । नि॒ण्यम् । वि । च॒र॒न्ति॒ । आप॑ः । दी॒र्घम् । तम॑ः । आ । अ॒श॒य॒त् । इन्द्रं॑ऽशत्रुः ॥१०

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् ।

वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥१०

“वृत्रस्य “शरीरम् "आपः "वि “चरन्ति विशेषेण उपरि आक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरम् । "निण्यं निर्नामधेयम् । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात् तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । "काष्ठानाम् अपां "मध्ये "निहितं निक्षिप्तम् । कीदृशानां काष्ठानाम् । "अतिष्ठन्तीनां

स्थितिरहितानां “अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानां प्रवहणस्वभावत्वात् एतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । “इन्द्रशत्रुः वृत्रः जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति "दीर्घं “तमः दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा “आशयत् सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनाम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानाम् । निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशनं स्थानम् ।' करणाधिकरणयोश्च' इति अधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानाम् । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्रान्त्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितम् । गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र यास्कः- ‘ अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा। वृत्रस्य निण्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रो मेघ इति

नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः ' (निरु. २. १६) इति
॥ ॥ ३७ ॥

दा॒सप॑त्नी॒रहि॑गोपा अतिष्ठ॒न्निरु॑द्धा॒ आप॑ः प॒णिने॑व॒ गाव॑ः
।

अ॒पां बिल॒मपि॑हितं॒ यदासी॑द्वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अप॒ तद्व॑वार ॥
११

दा॒सऽप॑त्नीः । अहि॑ऽगोपाः । अ॒ति॒ष्ठ॒न् । निऽरु॑द्धाः ।
आप॑ः । प॒णिना॑ऽइव । गाव॑ः ।

अ॒पाम् । बिल॑म् । अपि॑ऽहितम् । यत् । आसी॑त् । वृ॒त्रम् ।
ज॒घ॒न्वान् । अप॑ । तत् । व॒वा॒र॒ ॥११

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः ।
आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥११

"दासपत्नीः दासः विश्वोपक्षपणहेतुः वृत्रः पतिः स्वामी यासाम् अपां ताः दासपत्नीः । अत एव "अहिगोपाः । अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम् । एतदेव स्पष्टीक्रियते । "आपः "निरुद्धाः "अतिष्ठन् इति । तत्र दृष्टान्तः । “पणिनेव “गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । “अपां "यत् "बिलं प्रवहणद्वारम् "अपिहितं वृत्रेण निरुद्धम् "आसीत् "तत् बिलं प्रवहणद्वारं "वृत्रं “जघन्वान् हतवान् इन्द्रः "अप “ववार अपवृतमकरोत् वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् । अत्र यास्कः -- ‘ दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव

निर्हसितोपसर्ग आहन्तीति । निरूद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्तेर्वृत्रं जघ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा । यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ' (निरु. २. १७) इति ॥ दासपत्नीः । ' दसु उपक्षये '। दासयतीति दासो वृत्रः । एचाद्यच् । ' चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । दासः पतिर्यासाम् । ' विभाषा सपूर्वस्य ' (पा. सू. ४. १. ३४) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । दासस्य पालयित्र्यः । पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः । गुपू रक्षणे '। गोपायतीति गोपाः । ' आयादय आर्धधातुके वा ' (पा. सू. ३. १. ३१) इति आयप्रत्ययः । ततः क्विप् । अतो लोपः'। 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयान्' इति पूर्वं

यकारलोपः (पा.सू. ६. १.६६-६७)। न च ' अचः परस्मिन्' इति अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदान्तद्विर्वचन' ' इति प्रतिषेधात् । अहिर्गोपा यासाम् । पूर्ववत् स्वरः । निरुद्धाः । ‘ रुधिर् आवरणे । ‘ झषस्तथोर्धोऽधः' (पा. सू. ८. २. ४०) इति निष्ठातकारस्य धकारः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् । हन्तेर्लिटः क्वसुः । ‘ अभ्यासाच्च ' (पा. सू. ७. ३. ५५) इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वम् । क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः ‘विभाषा गमहन ' (पा. सू. ७. २. ६८) इत्यादिना विकल्पविधानाभावः। संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

अश्व्यो॒ वारों अभव॒स्तदिंन्द्र सृ॒के यत्त्वां प्र॒त्यहं॑न्दे॒व एकंः ।

अजंयो गा अजंयः शूर सोममवांसृजः सर्तवे सप्त सिन्धूंन् ॥१२

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहंन् । देवः । एकः ।

अजंयः । गाः । अजंयः । शूर । सोमंम् । अवं । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धूंन् ॥१२

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥१२

"सृके वज्रे । “सृकः वृकः ' (नि. २. २०. ६) इति वज्रनामसु पठितत्वात् । "देवः दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः "एकः अद्वितीयः वृत्रः "यत् यदा “त्वा त्वां "प्रत्यहन्

प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् “तत् तदानीं त्वम् "अश्व्यो "वारः अश्वसंबन्धी वालः "अभवः। यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वत् वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किं च "गाः पणिनापहृताः त्वम् "अजयः जितवान् । हे "शूर शौर्ययुक्त “इन्द्र "सोमम् "अजयः जितवान्। तथा च तैत्तिरीयाः - ‘त्वष्टा हतपुत्रः इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति- स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति । "सप्त "सिन्धून् ‘इमं मे गङ्गे' (ऋ. सं. १०. ७५.५) इत्यस्यामृच्याम्नाता गङ्गाद्याः सप्तसंख्याका नदीः "सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुम् "अवासृजः त्यक्तवान्। वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः । अश्वे भवः। ‘ भवे छन्दसि' इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । वारयति दंशमशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः (पा. म. ८. २. १८)। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् । “यद्वृत्तान्नित्यम्' इति

निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः। गाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य ' तिङ्ङतिङः इति निघातो न भवति, समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् । सर्तवे । ' तुमर्थे सेसेन्° ' इति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नास्मैं वि॒द्युन्न तंन्य॒तुः सिंषेध॒ न यां मिह॒मकिंरद्ध्रा॒दुनिं च ।

इन्द्रंश्च॒ यद्युंयु॒धाते॒ अहिंश्चो॒तापु॒रीभ्यों म॒घवा॒ वि जिंग्ये ॥ १३

न । अ॒स्मै॒ । वि॒ऽद्युत् । न । त॒न्य॒तुः । सि॒से॒ध॒ । न । याम् । मिहंम् । अकिंरत् । ह्ला॒दुनिंम् । च॒ ।

इन्द्रः॑ । च॒ । यत् । यु॒यु॒धाते॒ इति॑ । अहिः॑ । च॒ । उ॒त ।
अ॒प॒रीभ्यः॑ । म॒घऽवा॑ । वि । जि॒ग्ये॒ ॥१३

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् ।
मिहम् । अकिरत् । ह्रादुनिम् । च ।

इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत ।
अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥१३

इन्द्रं निषेद्धुं वृत्रो यान् विद्युदादीन् मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धुमशक्ताः । सोऽयमर्थोंऽनेन मन्त्रेणोच्यते । "अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता "विद्युत् "न "सिषेध इन्द्रं न प्राप्नोत् । तथा “तन्यतुः गर्जनं "यां "मिहं सेचनं यां वृष्टिम् "अकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टिः “न सिषेध । "ह्रादुनिं “च अशनिमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । “इन्द्रश्च "अहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपि "यत् यदा “युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता

इति पूर्वत्रान्वयः । "उत अपि च "मघवा धनवानिन्द्रः "अपरीभ्यः अपराभ्यः अन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशात् "वि “जिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध। ' षिधु गत्याम् । मिहम् । मिह सेचने ' । मेहति सिञ्चतीति मिट् वृष्टिः । क्विप् च ' इति क्विप् । अकिरत् । ‘ कॄ विक्षेपे । “तुदादिभ्यः शः '। 'ॠत इद्धातोः ' इति इत्वम् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युयुधाते । ‘युध संप्रहारे'। लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । ‘सन्लिटोर्जेः' (पा. सू. ७. ३. ५७) इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् ॥

अहेर्या॒तारं॒ कमंपश्य इन्द्र हृ॒दि यत्तें ज॒घ्नुषो॒ भीरगंच्छत् ।

नवं च॒ यन्नंव॒तिं च॒ स्रवंन्तीः श्ये॒नो न भी॒तो अतंरो॒ रजांसि ॥१४

अहे॑ः । या॒तार॑म् । कम् । अ॒प॒श्य॒ः । इ॒न्द्र॒ । हृ॒दि । यत् । ते॒ । ज॒घ्नुष॑ः । भीः । अग॑च्छत् ।

नव॑ । च॒ । यम् । न॒व॒तिम् । च॒ । स्रव॑न्तीः । श्ये॒नः । न । भी॒तः । अत॑रः । रजां॑सि ॥१४

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ।

नव । च । यम् । नवतिम् । च । स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥१४

हे "इन्द्र "जघ्नुषः वृत्रं हतवतः तव "हृदि चित्ते "यत् यदि “भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् तर्हि "अहेः वृत्रस्य "यातारं हन्तारं "कमपश्यः त्वत्तोऽन्यं "कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावात् मा भूत् तव भयमित्यर्थः । "यत् यस्मात् कारणात् त्वं "नव "च

"नवतिं "च स्रवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य “रजांसि तत्रत्यान्युदकानि “अतरः तीर्णवानसि । तत्र दृष्टान्तः । "श्येनो "न । श्येननामको बलवान् पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातम् - ‘इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत् ' (ऐ. ब्रा. ३. १५) इति । तैत्तिरीयाश्चामनन्ति- इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपाराधमिति मन्यमानः ' (तै. सं. २. ५. ३. ६) इति ॥ हृदि । ‘पद्दन्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । जघ्नुषः । हन्तेर्लिटः क्वसुः । षष्ठ्येकवचने ' वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे। ‘ शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । न च ‘षत्वतुकोरसिद्धः ' (पा. सू. ६. १. ८६) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं, ‘ संप्रसारणडीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः' (का. ६. १, ८६. १)

इति असिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । ‘ गमहन इत्यादिना उपधालोपः । न च “ असिद्धवदत्रा भात्' इति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः, भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् । स्रवन्तीः । ‘स्रु गतौ '। शप्श्यनोर्नित्यम् ' (पा. सू. ७. १. ८१) इति नुमागमः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

इन्द्रो॑ या॒तोऽव॑सितस्य॒ राजा॒ शम॑स्य च शृ॒ङ्गिणो॒ वज्र॑बाहुः ।

सेदु॒ राजा॑ क्षयति चर्षणी॒नाम॒रान्न ने॒मिः परि॒ ता ब॑भूव ॥ १५

इन्द्रः॑ । या॒तः । अव॑ऽसितस्य । राजा॑ । शम॑स्य । च॒ । शृ॒ङ्गिणः॑ । वज्र॑ऽबाहुः ।

सः । इत् । ऊ॒ं इति॑ । राजा॑ । क्ष॒य॒ति॒ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒रान् । न । ने॒मिः । परि॑ । ता । ब॒भू॒व॒ ॥१५

इन्द्रः । यातः । अवऽसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गिणः । वज्रऽबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥१५

"वज्रबाहुः “इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा "यातः गच्छतो जङ्गमस्य "अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य “शमस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः “शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेश्च "राजा अभूत् । "सेदु स एवेन्द्रः "चर्षणीनां मनुष्याणां "राजा भूत्वा “क्षयति निवसति। “ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि "परि “बभूव व्याप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः। "अरान् "न "नेमिः ।

यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमान नेमिः अरान् नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान् व्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः । ‘ या प्रापणे '। याति गच्छतीति यात् । लटः शतृ । ‘ सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः । सोऽचि लोपे चेत् । इति संहितायां सोर्लोपः । ता । । शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि ‘ भवतेरः ' (पा. सू. ७. ४. ७३) इति अभ्यासस्य अत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वात् वृद्धेः पूर्वं वुगागमः । यद्वा । ‘ इन्धिभवतिभ्यां च ' (पा. सू. १. २. ६) इति लिटः कित्त्वात् वृद्ध्यभावः । न च ' असिद्धवदत्रा भात् इति तस्यासिद्धत्वात् उवङादेशः शङ्कनीयः ‘वुन्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः' (पा. सू. ६. ४. २२. १४) इति तस्य सिद्धत्वात्। ' तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.३३

← सूक्तं १.३२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.३३

हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः

सूक्तं १.३४ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥१॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्य स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥२॥

नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥३॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेनँ एकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥४॥

परा चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभि स्पर्धमानाः ।

प्र यद्दिवो हरिव स्थातरुग्र निरव्रताँ अधमो रोदस्योः ॥५॥

अयुयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्त आयन् ॥६॥

त्वमेतान्रुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे ।

अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वत स्तुवतः शंसमावः ॥७॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः ।

न हिन्वानासस्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥८॥

परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।

अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥९॥

न ये दिवः पृथिव्या अन्तमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निर्ज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् ॥१०॥

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानाम् ।

सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नभि द्यून् ॥११॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥१२॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥१३॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्छ्वैत्रेयो नृषाह्याय तस्थौ ॥१४॥

आवः शमं वृषभं तुग्र्यासु क्षेत्रजेषे मघवञ्छ्वित्र्यं गाम् ।

ज्योक्चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्छत्रूयतामधरा वेदनाकः ॥१५॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । ‘त्वमग्ने प्रथमः' इति सप्तमानुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र ‘एतायाम इति तृतीयं सूक्तं पञ्चदशर्चम् । ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषया आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अनुक्तत्वात् इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । एत । इत्यनुक्रमणिका । गोसववीवधयोर्निष्केवल्ये ‘ एतायाम' इति सूक्तं विनियुक्तम् । तथा च सूत्रितम् ‘अतिमूर्तिना यक्ष्यमाणः' इति खण्डे --- ‘ गोसववीवधौ पशुकाम इन्द्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

एताया॒मोपं ग॒व्यन्त॒ इन्द्रं॑म॒स्माकं॒ सु प्रमं॑तिं वावृधाति ।

अ॒ना॒मृ॒णः कु॒विदाद॒स्य रा॒यो गवां॒ केतं॒ परंमा॒वर्जंते नः ॥१

आ । इ॒त॒ । अयांम । उपं । ग॒व्यन्तः॑ । इन्द्रंम् । अ॒स्माकंम् । सु । प्रऽमंतिम् । व॒वृ॒धा॒ति॒ ।

अ॒ना॒मृ॒णः । कु॒वित् । आत् । अ॒स्य । रा॒यः । गवांम् । केतंम् । परंम् । आ॒ऽवर्जंते । न॒ः ॥१

आ । इत । अयाम । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् । सु । प्रऽमतिम् । ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आऽवर्जते । नः ॥१

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवाः "गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणापहृता अस्मदीया गाः प्राप्तुमिच्छन्तो यूयं “एत आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयम् "इन्द्रं गवानयनक्षमम् "उप “अयाम प्राप्तवाम । स चेन्द्रः

"अनामृणः हिंसकरहितः सन् "अस्माकं देवानां "प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं "सु “ववृधाति सुष्ठु वर्धयति । “आत् अनन्तरं स इन्द्रः "अस्य "रायः धनस्य "गवां गोरूपस्य संबन्धि "परं "केतं उत्कृष्टं ज्ञानं "नः अस्माकं "कुवित् "आवर्जते अधिक प्रापयति ॥ इत । ‘ इण् गतौ '। अदादित्वात् शपो लुक् । अयाम । एतेर्लोडुत्तमबहुवचने ‘ आडुत्तमस्य पिच्च इति आडागमः । पिद्वद्भावात् सार्वधातुकलक्षणे गुणे अयादेशः । न च “ इणो यण् ' (पा. सू. ६. ४. ८१) इति यणादेशः । ‘ मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते' (परिभा. ६०) इति वचनात् तस्य इयङादेशापवादत्वात् । अतः परत्वात् गुणेन यणादेशो बाध्यते । पिद्वद्भावात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः । गा आत्मनः इच्छन्तः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ' इति गोशब्दात् कर्मणः क्यच् । वान्तो यि प्रत्यये ' (पा. सू. ६. १. ७९) इति अवादेशः । प्रत्ययान्तात् धातोर्लटः शतृ । तस्य अदुपदेशात्

लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिम् । मन्यतेः क्तिनि ‘अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ‘ तादौ च° ' (पा. सू. ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ववृधाति । वृधु वृद्धौ'। लेटि आडागमः। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । संहितायामभ्यासस्य दीर्घश्छान्दसः । अनामृणः । ‘ मृण हिंसायाम् । मृणन्ति हिंसन्तीति मृणाः । इगुपधलक्षणः कः । न सन्ति अमृणाः अस्य इति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य रायः । ‘ ऊडिदम्' इत्युभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वम् । गवाम् । 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्सावववर्ण ' इति प्रतिषेधः । केतम् । “कित ज्ञाने'। घञन्त आद्युदात्तः । आवर्जते । ‘ वृजी वर्जने '। अदादित्वात् शपो लुकि प्राप्ते ' बहुलं छन्दसि ' इति तदभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः । ‘ तिङि चोदात्तवति' (पा. सू. ८. १. ७१) इति गतेरनुदात्तत्वम् । कुविद्योगात्

‘निपातैर्यद्यदिहन्त' (पा. सू. ८. १. ३०) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः ॥

उपेद॒हं धंन॒दामप्रंतीत॒ं जुष्टा॒ं न श्ये॒नो वंस॒तिं पंतामि ।

इन्द्रं॑ नम॒स्यन्नु॑प॒मेभिं॒र॒र्कैर्यः स्तो॒तृभ्यो॒ हव्यो॒ अस्ति॒ यामंन्
॥२

उपं । इत् । अ॒हम् । ध॒न॒ऽदाम् । अप्रंतिऽइतम् । जुष्टांम् । न । श्ये॒नः । व॒स॒तिम् । प॒ता॒मि॒ ।

इन्द्रंम् । न॒म॒स्यन् । उ॒प॒ऽमेभिः॑ । अ॒र्कैः । यः । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । हव्यः॑ । अस्तिं । यामंन् ॥२

उप । इत् । अहम् । धनऽदाम् । अप्रतिऽइतम् । जुष्टाम् । न । श्येनः । वसतिम् । पतामि ।

इन्द्रम् । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अर्कैः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥२

"यः इन्द्रः "स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामनुष्ठातॄणामनुग्रहार्थं "यामन् तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे “हव्यः "अस्ति तैराह्वातव्यो भवति तम् "इन्द्रम् "अहम् अनुष्ठाता “उपेत् "पतामि उपाप्नोम्येव । किं कुर्वन् । "उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैः "अर्कैः स्तोत्रैः सह "नमस्यन् पूजयन् । कीदृशमिन्द्रम् । “धनदां धनप्रदम् "अप्रतीतम् अप्रतिगतं बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः । इन्द्रप्राप्तौ दृष्टान्तः । "जुष्टां पूर्वैः सेवितां "वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं "श्येनः “न । यथा श्येननामको वेगवान् पक्षी स्वकीयस्थानं प्रति आदरेण धावति तद्वत् अहम् इन्द्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदाम् । धनं ददातीति धनदाः । ‘ आतो मनिन् 'इस्यादिना विच् । अप्रतीतम् शत्रुभिर्न प्रतिगतम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुष्टाम् ।

“जुषी प्रीतिसेवनयोः । श्वीदितो निष्ठायाम् ' (पा. सू. ७. २. १४) इति इट्प्रतिषेधः । ‘ नित्यं मन्त्रे' (पा. सू. ६. १. २१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । पतामि । लेटि आडागमः । नमस्यन्। नमस्शब्दात् पूजार्थे ' नमोवरिवः' (पा. सू. ३. १. १९) इति क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तस्य एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् । उपमीयन्ते एभिरित्युपमाः । ‘माङ् माने । ‘ घञर्थे कविधानम्' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कः । ‘ बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यः । ह्वेञो ‘बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । ‘ अचो यत् ' इति यत् । गुणः ।' धातोस्तन्निमित्तस्यैव ' (पा. सू. १. १. ८०) इति अवादेशः । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । यामन् । ' या प्रापणे ' । मनिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् ॥

नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त समर्यो गा अंजति यस्य वष्टिं ।

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरिं वामं मा पणिर्भूरस्मदधिं प्रवृद्ध ॥३

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सम् । अर्यः । गाः । अजति । यस्यं । वष्टिं ।

चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरिं । वामम् । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधिं । प्रऽवृद्ध ॥३

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सम् । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि ।

चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥३

"सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः “इषुधीन् बाणानामाधारभूतान् निषङ्गान् "नि "असक्त नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् । "अर्यः स्वामिरूप इन्द्रः "यस्य देवस्य “वष्टि असुरेणापहृता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ताः "गाः "सम् "अजति सम्यक् प्रापयति । हे "प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्त “इन्द्र “भूरि “वामं प्रभूतं गोरूपं धनं “चोष्कूयमाणः अस्मभ्यं प्रयच्छन् "अस्मदधि अस्मासु "पणिः "मा “भूः व्यवहारी मा भूयाः । गवां मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥

सर्वसेनः । इनेन सह वर्तते इति सेना । ‘वोपसर्जनस्य' (पा. सू. ६. ३. ८२) इति संभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।' प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते' (का. ६. १. १९१) इति वचनात् प्रत्ययलक्षणेन ‘ सर्वस्य सुपि ' (पा. सू. ६. १. १९१) इति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु धीयन्ते इति इषुधयः । ‘ कर्मण्यधिकरणे च ' (पा. सू. ३. ३. ९३) इति किप्रत्ययः । संहितायां दीर्घादटि' इत्यादिना

नकारस्य रुत्वम् । ' अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ' (पा. सू. ८. ३. २) इति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त। ' षच समवाये । बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । अर्यः । ' अर्यः स्वामिवैश्ययोः (पा. सू. ३. १. १०३) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । ' अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ' (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' । वष्टि । 'वश कान्तौ' । अदादित्वात् शपो लुक् । व्रश्चादिषत्वे ष्टुत्वम् । चोष्कूयमाणः । 'स्कुञ् आप्रवणे'। धातोरेकाचः' इति यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः' (पा. सू. ७. ४. ६१) इति ककारः शिष्यते सकारो लुप्यते । कुहोश्चुः ' (पा. सू. ७. ४. ६२) इति चुत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' (पा. सू. ७. ४.८२) इति गुणः । सुषामादित्वात् षत्वम् । यङन्तात् लटः शानच् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥

वधी॒र्हि दस्युं॑ ध॒निनं॑ घ॒नेनँ॒ एक॒श्चरं॑न्नुपशा॒केभिं॑रिन्द्र ।

धनो॒रधिं॑ विषु॒णक्ते व्यां॑य॒न्नयं॑ज्वानः सन॒काः प्रेतिं॑मीयुः ॥४

वधीः॑ । हि । दस्युं॑म् । ध॒निनं॑म् । घ॒नेनं॑ । एकः॑ । चरं॑न् । उ॒प॒ऽशा॒केभिः॑ । इ॒न्द्र॒ ।

धनोः॑ । अधिं॑ । वि॒षु॒णक् । ते । वि । आ॒य॒न् । अयं॑ज्वानः । स॒न॒काः । प्रऽइं॑तिम् । ई॒यु॒ः ॥४

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः । चरन् । उपऽशाकेभिः । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽइतिम् । ईयुः ॥४

हे इन्द्र “धनिनं बहुधनोपेतं "दस्युं चोरं वृत्रं “घनेन कठिनेन वज्रेण “वधीर्हि त्वं हतवान् खलु। धनित्वं वाजसनेयिनोऽपि स्पष्टमामनन्ति- ‘ वृत्रस्यान्तः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन् ' इति । "उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्वा "एकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव न तु वृत्रं प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समाम्नातं -- मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । “धनोरधि इन्द्रसंबन्धिनो धनुष उपरि “विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक् सर्वतः ”ते वृत्रानुचराः “व्यायन् विविधमागच्छन् । आगत्य च "अयज्वानः यज्वविरोधिनः सन्तः "सनकाः एतन्नामका वृत्रानुचराः “प्रेतिमीयुः मरणं प्राप्ताः॥ वधीः । ‘हन हिंसागत्योः'। ' लुङि च ' (पा. सू. २. ४. ४३) इति

वधादेशः । स च अदन्तः । तस्य “ अतो लोपः० ' इति लोपे सति स्थानिवद्भावात् ‘अतो हलादेः (पा. सू. ७. २. ७) इति वृद्ध्यभावः । ‘इट ईटि' (पा. सू. ८. २. २८) इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वम् । घनेनँ एकः । ‘ ईषा अक्षादिषु च्छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम्' (पा. सू. त्र. १. १२७, २) इति संहितायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकश्छान्दसः । उपशाकेभिः। उपशक्तं कुर्वन्तीति उपशाकाः । ‘ शक्लृ शक्तौ' । अस्मात् हेतुमण्ण्यन्तात् पचाद्यच् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विषुणक् । विषुपूर्वात् नशेः संपदादिलक्षणः क्विप् । ‘ नशेर्वा' (पा. सू. ८. २. ६३) इति कुत्वम् । यद्वा । विषुपूर्वस्य अञ्चतेर्नुडागमः । सनका इत्यसुराणां नाम । ' षणु दाने' । सन्वन्ति ददतीति सना दातारः । पचाद्यच् । सनान् कायन्ति शब्दयन्तीति सनकाः । ‘अतोऽनुपसर्गे कः '। ‘ आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रेतिम् । ‘तादौ च निति ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ईयुः । एतेः उसिपरत्वात् “ इणो यण् ' इति यणादेशे ‘ द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् इकारस्य द्विर्वचनम् । ‘ दीर्घ इणः किति (पा. सू. ७. ४. ६९) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

परां चिच्छी॒र्षा वं॑वृजु॒स्त इ॒न्द्रायं॑ज्वानो॒ यज्वं॑भि॒ः स्पर्धं॑मानाः ।

प्र यद्दि॒वो हं॑रिवः स्थातरुग्र॒ निरं॑व्र॒ताँ अं॑धमो॒ रोदं॑स्योः ॥५

परां । चि॒त् । शी॒र्षा । व॒वृ॒जु॒ः । ते । इ॒न्द्र॒ । अयं॑ज्वानः । यज्वं॑ऽभिः । स्पर्धं॑मानाः ।

प्र । यत् । दि॒वः । ह॒रि॒ऽव॒ः । स्था॒त॒ः । उ॒ग्र॒ । निः । अ॒व्र॒तान् । अ॒ध॒म॒ः । रोदं॑स्योः ॥५

परा । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वऽभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः । अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥५

हे "इन्द्र "ते वृत्रानुचराः “शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि "परा "चित् पराङ्मुखान्येव कृत्वा “ववृजुः गतवन्तः । कीदृशास्ते । "अयज्वानः स्वयं यागरहिताः प्रत्युत "यज्वभिः यागानुष्ठातृभिः सह “स्पर्धमानाः । हे "हरिवः हरिनामकाश्वयुक्त "स्थातः स्थितियुक्त युद्धे पलायनरहित “उग्र शौर्ययुक्तेन्द्र "यत् यदा "दिवः अन्तरिक्षात् "रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्च "अव्रतान् व्रतरहितान् वृत्रानुचरान् “निः “प्र “अधमः निःशेषेण धमनं कृतवानसि तदानीं त्वदीयमुखवायुना नुन्नाः सन्तो ववृजुरिति पूर्वत्रान्वयः ॥ शीर्षा ।' शेश्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६.

१. ७०) इति शेर्लोपः । ववृजुः । ‘ वृजी वर्जने'। '
असंयोगाल्लिट् कित्' (पा. सू. १. २. ५) इति
कित्त्वाद्गुणाभावः । अयज्वानः । यजतेः ‘सुयजोर्ङ्वनिप्'
(पा. सू. ३. २. १०३) इति भूते ङ्वनिष्प्रत्ययस्य
पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवः । ऊडिदम्' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । हरिवः । हरी अस्य स्त इति हरिवान्।
'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । संबुद्धौ ‘ मतुवसोः' इति
रुत्वम् । अव्रतान्। बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘ दीर्घादटि• ' इति संहितायां
नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक
आकारः । अधमः । ‘ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः '। लङि
सिपि शपि ‘ पाघ्रा ' इत्यादिना धमादेशः ॥ ॥१॥

अयुंयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयांतयन्त क्षितयो नवंग्वाः ।

वृ॒षा॒युधो॒ न वध्र॑यो॒ निर॑ष्टाः प्र॒वद्भि॒रिन्द्रा॑च्चि॒तय॑न्त आयन् ॥६

अयु॑युत्सन् । अ॒न॒व॒द्यस्य॑ । सेना॑म् । अया॑तयन्त । क्षि॒तय॑ः । नव॑ऽग्वाः ।

वृ॒ष॒ऽयुध॑ः । न । वध्र॑यः । निः॒ऽअ॑ष्टाः । प्र॒वत्ऽभि॑ः । इन्द्रा॑त् । चि॒तय॑न्तः । आ॒य॒न् ॥६

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः । नवऽग्वाः ।

वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निःऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥६

“अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य “सेनां प्रति "अयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरा योद्धुमैच्छन्। तदानीं "नवग्वाः नवनीयगतयः स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अङ्गिरसां

सत्रमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति संज्ञा। 'नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम् ' (ऋ.सं. ५. २९. १२) इत्यादिषु तथाभिहितत्वात् । "क्षितयः मनुष्या अङ्गिरःप्रभृतयः । 'क्षितयः कृष्टयः' (नि. २. ३. ६) इति तन्नामसु पाठात् । "अयातयन्त । युद्धार्थमिन्द्रं नानाविधैर्मन्त्रैः प्रोत्साहितवन्तः । इन्द्रे योद्धुं गते सति "निरष्टाः तेनेन्द्रेण निराकृता वृत्रानुचराः "चितयन्तः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयन्तः "इन्द्रात् इन्द्रस्य सकाशात् "प्रवद्भिः प्रवणैः पलायितुं सुशकैर्मार्गैः "आयन् दूरे गतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः। "वृषायुधः वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वन्तः "वध्रयः "न नपुंसका इव । ' निसर्गपण्डो वध्रिश्च' इत्यादिस्मृतिषु प्रयोगात् । ते यथा प्रबलेन दूरे निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् ।' युध संप्रहारे ' । सनि ' हलन्ताच्च' (पा. सू. १. २. १०) इति सनः कित्त्वाद्गुणाभावः । ' एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' (पा. सू. ७. २. १०) इति इट्प्रतिषेधः

। व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सेनाम् । इनेन सह वर्तते इति सेना । ' वोपसर्जनस्य ' इति सहशब्दस्य सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त । 'यती प्रयत्ने' । " हेतुमति च' इति णिच् । क्षितयः । ' क्षि निवासगत्योः' । क्षियन्ति गच्छन्तीति क्षितयो मनुष्याः । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । नवग्वाः । नवभिर्मासैर्गच्छन्तीति नवग्वाः । गमेः औणादिको ड्वप्रत्ययः । यद्वा । क्विपि ' गमः क्वौ ' (पा. सू. ६. ४. ४०) इत्यनुनासिकलोपे ' ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. ४. ४०.२) इति अकारस्य ऊकारः । जसि " ओः सुपि' (पा. सू. ६. ४.८३) इति यणादेशः । दीर्घश्छान्दसः । वृषायुधः। क्विप् च' इति क्विप् । क्विप् च' इत्यत्र 'सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यः' (का. ३. २.७६) इत्युक्तत्वादत्र सोपपदेभ्यः क्विप् । अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः। ' अशू व्याप्तौ'। भावे निष्ठा ।' यस्य विभाषा ' (पा. सू. ७. २. १५) इति

इट्प्रतिषेधः । व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वम् । निसा च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । निरस्ता इत्यत्र सकारस्य षत्वं छान्दसम् । तदानीम् अस्ता इत्येतत् कर्मणि निष्ठेति • गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवद्भिः । ‘वन षण संभक्तौ । अस्मात् प्रपूर्वात् क्विप् । ‘ गमादीनामिति वक्तव्यम् । (पा. सू. ६. ४.४०. १) इत्यनुनासिकलोपः । ततः तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः । ‘ चिती संज्ञाने' । अस्मात् ण्यन्तात् लटः शतृ । शप् । ‘ अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् । लघूपधगुणाभावः ॥

त्वमे॒तान्रुंद॒तो जक्षंत॒श्चायोंधयो॒ रजंस इन्द्र पा॒रे ।

अवांदहो दि॒व आ दस्युंमु॒च्चा प्र सुंन्व॒तः स्तुंव॒तः शंसंमावः ॥७

त्वम् । ए॒तान् । रु॒द॒तः । जक्ष॑तः । च॒ । अयो॑धयः । रज॑सः । इ॒न्द्र॒ । पा॒रे ।

अव॑ । अ॒द॒हः॒ । दि॒वः । आ । दस्यु॑म् । उ॒च्चा । प्र । सु॒न्व॒तः । स्तु॒व॒तः । शंस॑म् । आ॒वः॒ ॥७

त्वम् । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र । पारे ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंसम् । आवः ॥७

हे “इन्द्र “त्वं "रुदतः रोदनं कुर्वतः "जक्षतः भक्षणं हसनं वा कुर्वतः "च "एतान् द्विविधानपि वृत्रानुचरान् "रजसः “पारे अन्तरिक्षस्य परभागे। रजःशब्दोऽन्तरिक्षवाची, लोका रजांस्युच्यन्ते (निरु. ४. १९) इत्युक्तत्वात् । "अयोधयः युद्धमकरोः युद्धेन मारितवानित्यर्थः। "दस्युम्

उपक्षयितारं वृत्रं "दिवः "आ द्युलोकादानीय "उच्चा उत्कर्षेण "अवादहः दग्धवानसि । वृत्रं सपरिवारं विनाश्य तत ऊर्ध्वं "सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः "स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य “शंसं स्तुतिं "प्र "आवः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः । ‘रुदिर् अश्रुविमोचने'। लटः शतृ । अदादित्वात् शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ‘शतुरनुमः' इति शस उदात्तत्वम् । जक्षतः । ‘ जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववत् शपो लुक् ।' जक्षित्यादयः षट् ' (पा. सू. ६. १. ६) इति अभ्यस्तसंज्ञा । अतः ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुन्वतः । सुनोतेः शतरि ‘स्वादिभ्यः श्नुः । हुश्नुवोः ' इत्यादिना यणादेशः । ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ । अदादित्वात् शपो लुक् । उवङादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

च॒क्रा॒णासः॑ः परी॒णहं पृथि॒व्या हिरं॑ण्येन म॒णिना॒

शुम्भ॑मानाः ।

न हि॑न्वा॒नास॑स्तितिरु॒स्त इन्द्रं॒ परि॒ स्पशो॑ अदधा॒त्सूर्ये॑ण ॥ ८

च॒क्रा॒णास॑: । प॒रि॒ऽनह॑म् । पृ॒थि॒व्याः । हिर॑ण्येन । म॒णिना॑ । शुम्भ॑मानाः ।

न । हि॒न्वा॒नास॑: । ति॒ति॒रु॒: । ते । इन्द्र॑म् । परि॑ । स्पश॑: । अ॒द॒धा॒त् । सूर्ये॑ण ॥८

चक्राणासः । परिऽनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुम्भमानाः ।

न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥८

ये वृत्रानुचराः "पृथिव्याः भूमेः “परीणहम् आच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं "चक्राणासः कुर्वाणाः “हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन "मणिना कण्ठबाह्वादिगतेन मण्याद्याभरणेन "शुम्भमानाः शोभमानाः ”हिन्वानासः वर्धमानाः सन्तो वर्तन्ते “ते तथाविधा वृत्रानुचराः “इन्द्रं युद्धायोद्यन्तं "न "तितिरुः जेतुं न समर्था आसन्। तदानीं स इन्द्रः “स्पशः बाधकान् वृत्रानुचरान् "सूर्येण आदित्येन “परि "अदधात् परिहितान् व्यवहितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणम् -' आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति' (तै. सं. २. ६. ६. ३) इति ॥ चक्राणासः । करोतेः ‘ छन्दसि लिट्' इति वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽसुक् । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहम् । परिणहनं परीणत् । परिपूर्वात् नह्यतेर्भावे क्विपि ' नहिवृति' (पा. सू. ६. ३. ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । ‘ उदात्तयणः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हिन्वानासः । ‘ हि

गतौ वृद्धौ च ' । ताच्छीलिकः चानश् । तितिरुः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

परि॒ यदिं॑न्द्र॒ रोदं॑सी उ॒भे अबुं॑भोजीर्महि॒ना वि॒श्वतं॑ः सीम् ।

अमं॑न्यमानाँ अ॒भि मन्यं॑माने॒र्निर्ब्र॒ह्मभिं॑रधमो॒ दस्युं॑मिन्द्र ॥९

परिं । यत् । इ॒न्द्र॒ । रोदं॑सी॒ इतिं । उ॒भे इतिं । अबुं॑भोजीः । म॒हि॒ना । वि॒श्वतः॑ । सी॒म् ।

अमं॑न्यमानान् । अ॒भि । मन्यं॑मानैः । निः । ब्र॒ह्मऽभिः॑ । अ॒ध॒मः॒ । दस्युं॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥९

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्वतः । सीम् ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मऽभिः ।
अधमः । दस्युम् । इन्द्र ॥९

हे “इन्द्र "यत् यदा 'रोदसी “उभे द्युलोकभूलोकावुभौ "महिना त्वदीयेन महिम्ना "विश्वतः “सीं सर्वतः परिगृह्य "परि "अबुभोजीः परितो भुक्तवानसि तदानीं त्वम् "अमन्यमानान् मन्त्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान् यजमानान् अभि "मन्यमानैः अस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वद्भिः “ब्रह्मभिः मन्त्रैः "दस्युं चोरं वृत्रादिरूपमसुरं "निः "अधमः निःसारितवानसि। ‘ धमतिर्गतिकर्मा' (निरु. ६. २) इति यास्कः । अबुभोजीः । भुज पालनाभ्यवहारयोः'। लङि सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. २. ४. ७६) इति विकरणस्य श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. ३. ९७) इति ईडागमः । अनुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना महिम्ना । महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षणो भावे इमनिच् ।

'टेः' इति टिलोपः । तृतीयैकवचने अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । मलोपश्छान्दसः । अमन्यमानान् । मन्यन्ते जानन्तीति मन्यमानाः । 'मन ज्ञाने । ' दिवादिभ्यः श्यन्' । श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायां रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

न ये दि॒वः पृ॑थि॒व्या अन्त॑मा॒पुर्न मा॒याभि॑र्धन॒दां प॒र्यभू॑वन् ।

युजं॒ वज्रं॑ वृष॒भश्च॑क्र॒ इन्द्रो॒ निर्ज्योति॑षा॒ तम॑सो॒ गा अ॑दुक्षत् ॥१०

न । ये । दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । अन्त॑म् । आ॒पुः । न । मा॒याभिः॑ । ध॒न॒ऽदाम् । प॒रि॒ऽअभू॑वन् ।

युज॑म् । वज्र॑म् । वृ॒ष॒भः । च॒क्रे॒ । इन्द्रः॑ । निः । ज्योति॑षा । तम॑सः । गाः । अ॒धु॒क्ष॒त् ॥१०

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः । धनऽदाम् । परिऽअभूवन् ।

युजम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे । इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥१०

“ये जलविशेषाः "दिवः द्युलोकात् "पृथिव्याः "अन्तं भूमेः स्थानं "न "आपुः न प्राप्ताः। मेघरूपमापन्नेन वृत्रेण निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावात् “धनदां धनप्रदां भूमिं "मायाभिः सस्योपकारादिभिः कर्मभिः "न “पर्यभूवन् परितो न व्याप्ताः । जलपानसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारं न चक्रुरित्यर्थः । तदानीमयम् "इन्द्रः मेघभेदनाय "वज्रं "युजं स्वहस्तयुक्तं "चक्रे । ततः "ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण “तमसः

अन्धकाररूपान्मेघात् "गाः गमनशीलान्युदकानि "निः "अधुक्षत् निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ‘ ऊडिदम् ' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आपुः। ‘ आप्लृ व्याप्तौ '। लिटि उसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि यच्छब्दस्यानुषङ्गात् निघाताभावः । युजम् । ‘युजिर् योगे'।' ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् ।‘अनित्यमागमशासनम् ' इति वचनात् नुमभावः । अधुक्षत् ।' दुह प्रपूरणे'। लुङि ‘शल इगुपधादनिटः क्सः ' (पा. सू. ३. १. ४५) इति च्लेः क्सादेशः । ‘दादेर्धातोर्घः' (पा. सू. ८. २. ३२) इति घत्वम्। ' एकाचो बशः० ' (पा. सू. ८. २. ३७) इत्यादिना भष्भावः । संहितायां भष्भावाभावश्छान्दसः ॥ ॥ २ ॥

अनु॑ स्व॒धाम॑क्षर॒न्नापो॑ अ॒स्याव॑र्धत॒ मध्य॒ आ ना॒व्या॑नाम् ।

स॒ध्री॒चीनें॑न॒ मनं॑सा॒ तमिन्द्र॒ ओजिं॑ष्ठेन॒ हन्मं॑नाहन्न॒भि द्यून् ॥
११

अनुं । स्व॒धाम् । अ॒क्ष॒र॒न् । आपः॑ । अ॒स्य॒ । अवं॑र्धत ।
मध्यें॑ । आ । ना॒व्यां॑नाम् ।

स॒ध्री॒चीनें॑न । मनं॑सा । तम् । इन्द्रः॑ । ओजिं॑ष्ठेन । हन्मं॑ना ।
अ॒ह॒न् । अ॒भि । द्यून् ॥११

अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत ।
मध्ये । आ । नाव्यानाम् ।

सध्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना ।
अहन् । अभि । द्यून् ॥११

“आपः जलानि "अस्य इन्द्रस्य "स्वधाम् अन्नं
व्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्य "अक्षरन् मेघाद्वृष्टा अभवन् ।
तदानीमयं वृत्रः "नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां

बह्वीनामपां “मध्ये "आ समन्तात् "अवर्धत वृद्धिं प्राप्तः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किंतु अभिवृद्ध एव । तदानीम् "इन्द्रः "सध्रीचीनेन सहगच्छता "मनसा युक्तं "तं वृत्रम् “ओजिष्ठेन अतिबलयुक्तेन “हन्मना हननसाधनेन वज्रेण “अभि “द्यून् कतिचिद्दिवसानभिलक्ष्य “अहन् तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यत्रेन्द्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् । 'क्षर संचलने'। नाव्यानाम् नावा तार्याणाम् । नौवयोधर्म' (पा. सू. ४.४.९१) इत्यादिना यत्। वान्तो यि प्रत्यये' (पा. सू. ६. १. ७९) इति आवादेशः । ‘ अनावः' (पा. सू. ६. १. २१३) इति पर्युदासात् “ तित्स्वरितम् इति प्रत्ययस्वरितत्वम् । सध्रीचीनेन । सहञ्चतीति सध्र्यङ् ।' सहस्य सध्रिः' (पा. सू. ६. ३. ९५) इति सध्र्यादेशः । ‘ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ' (पा. सू. ५. ४. ८) इति स्वार्थे खप्रत्ययः। तस्य ‘ आयन्' इत्यादिना ईनादेशः । ‘ अचः'

इति अकारलोपे ' चौ ' इति दीर्घत्वम् । खादेशस्य उपदेशिवद्वचनात् ईकार उदात्तः । ओजिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीति ओजस्वी । अस्मायामेधा ! (पा. सू. ५. २. १२१) इति विनिः । तत आतिशायनिकः इष्ठन् । विन्मतोर्लुक्' (पा, सू. ५, ३. ६५) इति विनो लुक् । टेः' इति टिलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । हन्मना । हन्यतेऽनेनेति हन्म । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणात् करणेऽपि मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने अलोपे प्राप्ते न संयोगाद्वमन्तात् ' (पा. सू. ६. ४. १३७) इति प्रतिषेधः ॥

न्यांविध्यदिली॒बिशंस्य दृ॒ळ्हा वि

शृ॒ङ्गिणंमभिन॒च्छुष्ण॒मिन्द्रंः ।

यावत्तरों मघवन्यावदोजो वज्रेंण शत्रुंमवधीः पृतन्युम् ॥ १२

नि । अविध्यत् । इलीबिशंस्य । दृळ्हा । वि । शृङ्गिणंम् । अभिनत् । शुष्णंम् । इन्द्रः ।

यावंत् । तरः । मघऽवन् । यावंत् । ओजः । वज्रेंण । शत्रुंम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥१२

नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृळ्हा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् । शुष्णम् । इन्द्रः ।

यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥१२

“इलीबिशस्य इलाया भूमेर्बिले शयानस्य वृत्रस्य संबन्धीनि । ‘इलाबिलशयस्य' (निरु. ६.१९) इति यास्कः । "दृळ्हा दृंहितानि असुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युदकानि "इन्द्रः

"न्यविध्यत् नितरां विद्धवान् । यद्वा । दृळ्हानि प्रबलानि सैन्यानि नितरां विद्धवान् । तत ऊर्ध्वं “शृङ्गिणं गोमहिषादिशृङ्गसमानैरायुधैरुपेतं “शुष्णं जगतः शोषकं वृत्रं "वि “अभिनत् विविधं ताडितवान् । हे "मघवन् धनयुक्तेन्द्र तव "यावत्तरः यावान् वेगोऽस्ति यावदोजः यावद्बलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं "पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छन्तं "शत्रुं वृत्रं "वज्रेण "अवधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् । व्यध ताडने '। श्यनि ‘ ग्रहिज्या ' इत्यादिना संप्रसारणम् । तिङ्ङतिङः' इति निघाते ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति संहितायाम् अड़ागमस्य स्वरितत्वम् । इलीबिशस्थ। पृषोदरादित्वात् अभिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृळ्हा । दृंहेर्निष्ठायां • दृढः स्थूलबलयोः' (पा. सू. ७.२. २०) इति निपात्यते । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् इति शेर्लोपः । अभिनत् । भिदिर् विदारणे'। लङि ‘रुधादिभ्यः श्नम् ' । 'इतश्च' (पा. सू. ३. ४. १००) इति इकारलोपे ' हल्ङ्याब्भ्यः ' इति तिलोपः ।

शुष्णम् । शुष शोषणे'। शोषयतीति शुष्णः ।
तृषिशुषिरसिभ्यः किच्च' (उ. सू. ३. ३९२) इति
नप्रत्ययः । ' नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अवधीः।
'लुङि च' (पा. सू. २. ४. ४३) इति हन्तेर्वधादेशः ।
पृतन्युम् । पृतनाशब्दात् क्यचि 'कव्यध्वरपृतनस्य° ' इति
अन्त्यलोपः।' क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः ॥

अ॒भि सि॒ध्मो अं॑जिगादस्य॒ शत्रू॒न्वि ति॒ग्मेनं॑ वृष॒भेणा॒
पुरों॑ऽभेत् ।

सं वज्रें॑णासृजद्वृ॒त्रमिन्द्र॒ः प्र स्वां म॒तिमं॑तिर॒च्छाशं॑दानः
॥१३

अ॒भि । सि॒ध्मः । अ॒जि॒गा॒त् । अ॒स्य॒ । शत्रू॑न् । वि । ति॒ग्मेनं॑
। वृ॒ष॒भेणं॑ । पुरः॑ । अ॒भे॒त् ।

सम् । वज्रे॑ण । अ॒सृ॒ज॒त् । वृ॒त्रम् । इन्द्रः॑ । प्र । स्वाम् ।
म॒तिम् । अ॒ति॒र॒त् । शाश॑दानः ॥१३

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन
। वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् ।
मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥१३

“अस्य इन्द्रस्य "सिध्मः साधको वज्रः "शत्रून् "अभि
इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्य “अजिगात् गतवान् ।
जिगातिर्गतिकर्मा । “गाति जिगाति' (नि. २. १४. ११३)
इति गतिकर्मसु पाठात्। स च इन्द्रः "तिग्मेन तीक्ष्णेन
“वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन तेन “वज्रेण “पुरः वृत्रस्य पुराणि
"वि “अभेत् विविधं भिन्नवान् । ततः सः "इन्द्रः "वज्रेण
स्वकीयेन वृत्रं "सम् "असृजत् संयोजितवान् । संयोज्य च
"शाशदानः वृत्रं हिंसन् "स्वां "मतिं स्वकीयां हर्षोपेतां बुद्धिं

“प्र “अतिरत् प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥ सिध्मः । ‘षिधु संराद्धौ । अस्मात् औणादिको मक् । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः। अजिगात् । ‘गा स्तुतौ' । अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । द्विर्भावे ‘ बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । तिग्मेन ।' युजिरुचितिजा कुश्च' (उ. सू. १. १४३) इति मक् । कुत्वम् । वृषभेण। ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ. सू. ३. ४०३) इत्यनेन अभच् । अभेत् । भिदिर् विदारणे'। श्नमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्। तस्य ‘बहुलं छन्दसि' इति लुक् । लघूपधगुणे • हल्ङ्याब्भ्यः ' इति लोपः। यद्वा । लुङि च्लेलुक् । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । यद्वा । सरतेर्व्यत्ययेन शः । ‘ऋत इद्धातोः' इति इत्वम् । शाशदानः । “शद्लृ शातने'। अस्मात् यङन्तात् शानच् । तस्य ‘ छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । सार्वधातुकत्वात् ‘अभ्यस्तानामादिः' (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

आव॒ः कुत्सं॑मिन्द्र॒ यस्मिं॑ञ्चा॒कन्प्रावो॒ युध्यं॑न्तं वृष॒भं दशं॑द्युम् ।

श॒फच्युं॑तो रे॒णुर्नं॑क्षत॒ द्यामुच्छ्वै॑त्रे॒यो नृ॒षाह्या॑य तस्थौ ॥१४

आवः॑ । कुत्सं॑म् । इ॒न्द्र॒ । यस्मिं॑न् । चा॒कन् । प्र । आ॒वः॒ । युध्यं॑न्तम् । वृ॒ष॒भम् । दशं॑ऽद्युम् ।

श॒फऽच्युं॑तः । रे॒णुः । न॒क्ष॒त॒ । द्याम् । उत् । श्वै॒त्रे॒यः । नृ॒ऽसह्या॑य । त॒स्थौ॒ ॥१४

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशऽद्युम् ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उत् । श्वैत्रेयः । नृऽसह्याय । तस्थौ ॥१४

हे "इन्द्र "कुत्सम् एतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिम् "आवः रक्षितवानसि । "यस्मिन् कुत्से "चाकन् स्तुतिं कामयमानो वर्तसे । तं कुत्समिति पूर्वत्रान्वयः। तथा "दशद्युम् एतन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिं "प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशम् । "युध्यन्तं स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं "वृषभं गुणैः श्रेष्ठम् । “शफच्युतः त्वदीयाश्वस्य शफात् पतितः "रेणुः धूलिः "द्यां द्युलोकं "नक्षत प्राप्नोति । “श्वैत्रेयः श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मग्नः सन् त्वदनुग्रहात् "नृसह्याय नृभिः पुरुषैः सोढव्याय “उत् "तस्थौ जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । 'चक तृप्तौ'। अस्मात् ण्यन्तात् शतृ । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् णिलोपः शबभावश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । ‘कमु कान्तौ ' इत्यस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि सिपि अभ्यासस्य नुगभावश्छान्दसः। ‘ दीर्घोऽकितः ' इति दीर्घत्वम् । सिलोपे ‘मो नो धातोः' (पा. सू. ८. २. ६४) इति

मकारस्य नकारः । धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः।
युध्यन्तम् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दशद्युम् । दीव्यतेः
प्रकाशार्थात् संपदादिलक्षणः क्विप् ।' च्छ्वोः शूठ् (पा.
सू. ६. ४. १९) इति ऊठ्। दशसु दिक्षु द्यूः यस्यासौ
दशद्युः। छान्दसं ह्रस्वस्वम् । यद्वा । द्युशब्दः अहर्नामसु
पठितः (नि. १. ९. २)। तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो
लक्ष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शफच्युतः ।
शफेन च्युतः । तृतीया कर्मणि ' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षत। ' नक्ष गतौ ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वैत्रेयः । श्वित्राया अपत्यम् ।
स्त्रीभ्यो ढक् ' (पा. सू. ४. १. १२०)। नृसह्याय। '
शकिसहोश्च' (पा. सू. ३. १. ९९) इति कर्मणि यत्
यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदात्' (पा. . ८. ३. १०६
) इति षत्वम् । संहितायां दीर्घश्छान्दसः ।।

आव॒ः शम॑ं वृष॒भं तुग्र्या॑सु क्षेत्रजे॒षे म॑घव॒ञ्छ्वित्र्यं॒ गाम् ।

ज्योक्चि॒दत्र॑ तस्थि॒वांसो॑ अक्रञ्छत्रूय॒तामध॑रा॒ वेद॑नाकः ॥ १५

आव॑ः । शम॑म् । वृ॒ष॒भम् । तुग्र्या॑सु । क्षे॒त्र॒ऽजे॒षे । म॒घ॒ऽव॒न् । श्वित्र्य॑म् । गाम् ।

ज्योक् । चि॒त् । अत्र॑ । त॒स्थि॒ऽवांस॑ः । अ॒क्र॒न् । श॒त्रु॒ऽय॒ताम् । अध॑रा । वेद॑ना । अ॒क॒रित्य॑कः ॥१५

आवः । शमम् । वृषभम् । तुग्र्यासु । क्षेत्रऽजेषे । मघऽवन् । श्वित्र्यम् । गाम् ।

ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिऽवांसः । अक्रन् । शत्रुऽयताम् । अधरा । वेदना । अकरित्यकः ॥१५

हे "मघवन् धनवन्निन्द्र "श्वित्र्यं श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषम् "आवः रक्षितवानसि। किमर्थम् । "क्षेत्रजेषे शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थम् । कीदृशम् । "शमं त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तं "वृषभं गुणैः श्रेष्ठं “तुग्र्यासु “गां जलेषु गतं मग्नमित्यर्थः। तुग्र्या बुर्बुरम्। (नि. १. १२.२१) इति उदकनामसु पठितत्वात् । "अत्र अस्माभिः सह युद्धे “ज्योक् “चित् चिरकालमपि "तस्थिवांसः अवस्थिताः सन्तः "अक्रन् ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । "शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां तेषाम् "अधरा "वेदना निकृष्टानि दुःखानि त्वम् "अकः कुरु ॥ तुग्रशब्दोऽन्तरिक्षवचनः । तत्र भवास्तुग्रियाः । ‘ तुग्राद्धन्' (पा. सू. ४. ४. ११५) इति घन् । तस्य इयादेशः । इकारलोपश्छान्दसः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे । ‘ जेषृ णेषृ एषृ प्रेषृ गतौ । अस्मात् संपदादिलक्षणः क्विप् । क्षेत्रस्य जेट् क्षेत्रजेट् । समासान्तोदात्तत्वम् । अन्तोदात्तादुत्तरपदात् ' (पा. सू. ६. १. १६९) इत्यादिना

विभक्तेरुदात्तत्वम् । श्वित्र्यम् । श्वित्रायां भवः । ‘ भवे छन्दसि ' इति यत् । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः । तिष्ठतेः क्वसुः । ‘ वस्वेकाजाद्धसाम्' इति इडागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि ‘मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । शत्रूयताम् । शत्रूनात्मन इच्छन्तीति शत्रूयन्तः । ‘सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । तदन्तात् शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम्। तस्य च पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यते (पा. सू. ८. २. ६. १) इत्युक्तत्वात् शत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति ‘शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरा वेदना इत्युभयत्र ' शेश्छन्दसि बहुलम् । इति शेर्लोपः । अकः । करोतेर्लुङि मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणः ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.३४

दे. अश्विनौ । जगती, ९-१२ त्रिष्टुप्।

अश्विनौ

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वां याम उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि यन्त्रं हिम्येव वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥१॥

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः ।

त्रय स्कम्भास स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥२॥

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च पिन्वतम् ॥३॥

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेव शिक्षतम् ।

त्रिर्नान्द्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥४॥

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।

त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नस्त्रिष्ठं वां सूरे दुहिता रुहद्रथम् ॥५॥

त्रिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमद्भ्यः ।

ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती ॥६॥

त्रिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥७॥

त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।

तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥८॥

क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य क्व त्रयो वन्धुरो ये सनीळाः ।

कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयाथः ॥९॥

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥१०॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥११॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वाञ्चं रयिं वहतं सुवीरम् ।

शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥१२॥

सायणभाष्यम्

‘त्रिश्चिन्नो अद्य' इति चतुर्थं सूक्तं द्वादशर्चम्। ‘ऋषिश्चान्यस्मादृषेः' इति परिभाषया आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अश्विनौ देवता । ‘क्व त्री चक्रा ' इति नवमी ‘आ नो अश्विना ' इति द्वादशी व त्रिष्टुभौ । शिष्टाः

त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । त्रिश्चिद्द्वादशाश्विनं नवम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ जागते छन्दसि इदं सूक्तम् । अथाश्विनः' इति खण्डे सूत्रितं -- 'त्रिश्चिन्नो अद्येळे द्यावापृथिवी इति जागतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विने शस्त्रेऽप्येतत् सूक्तं, 'प्रातरनुवाकन्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्रिश्चिंन्नो अ॒द्या भंवतं नवेदसा वि॒भुर्वा॑ यामं उ॒त रा॒तिरंश्विना ।

यु॒वोर्हि य॒न्त्रं हि॒म्येव॒ वासंसोऽभ्याय॒ंसेन्यां भवतं मनी॒षिभिं॑ः ॥१

त्रिः । चि॒त् । नः॒ । अ॒द्य । भ॒व॒त॒म् । न॒वे॒द॒सा॒ । वि॒ऽभुः । वा॒म् । याम॑ः । उ॒त । रा॒तिः । अ॒श्वि॒ना॒ ।

यु॒वोः । हि । य॒न्त्रम् । हि॒म्याऽइ॑व । वास॑सः ।
अ॒भि॒ऽआ॒यं॒सेन्या॑ । भ॒व॒त॒म् । म॒नी॒षिऽभिः॑ ॥१

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विऽभुः ।
वाम् । यामः । उत । रातिः । अश्विना ।

युवोः । हि । यन्त्रम् । हिम्याऽइव । वाससः ।
अभिऽआयंसेन्या । भवतम् । मनीषिऽभिः ॥१

हे “नवेदसा “अश्विना मेधाविनौ अश्विदेवौ । नवेदा इति मेधाविनाम, ‘नवेदाः कविः मनीषी' (नि. ३. १५. ९) इति तन्नामसु पठितत्वात् । तादृशौ युवां “त्रिश्चित् त्रिवारमपि “अद्य अस्मिन् कर्मणि “नः अस्मदर्थं “भवतम् आगतौ भवतम् । अत्र त्रिः इति वचनं सवनत्रयापेक्षम् आदरातिशयद्योतनार्थं वा। ' त्रिषत्या हि देवाः' (तै. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति श्रुत्यन्तरात् । “वां युवयोः “यामः गमनसाधनभूतो रथः “विभुः व्याप्तः । “उत अपि च

"रातिः दानं विभुरिति शेषः । “युवोः युवयोरुभयोः "यन्त्रं “हि परस्परनियमरूपः संबन्धविशेषोऽस्ति खलु । तत्र दृष्टान्तः । “वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य “हिम्येव हिमयुक्तया रात्र्येव । यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबन्धः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवामुभौ “मनीषिभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः । मनीषीति मेधाविनाम, मनीषी मन्धाता' (नि. ३. १५, ११) इति तन्नामसु पठितत्वात् । “अभ्यायंसेन्या अभितो नियन्तव्यौ अनुग्रहवशात् तदधीनौ “भवतम् ॥ अद्य । 'निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः । नवेदसा। विपरीतं न वित्तः इति नवेदसौ । 'विद ज्ञाने' इत्यस्मात् औणादिकोऽसुन् । नञ्समासे 'नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नकारस्य प्रकृतिभावः । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः। आमन्त्रितनिघातः । यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । 'अर्तिस्तुसु ' इत्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । 'यम उपरमे' इत्यस्मात् कर्मणि घञ्। वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः । 'रा

दाने' इत्यस्मात् भावे क्तिन् । 'मन्त्रे वृष°' इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । युवोः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वात् 'योऽचि' (पा. सू. ७. २. ८९) इति यत्वं न भवति । 'शेषे लोपः' इति टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्त्यलोपपक्षे तु एकादेशस्वरेण । हिम्या इव । हिमेति रात्रिनाम, 'ऊधः पयः हिमा' (नि. १. ७. २२) इति तन्नामसु पठितत्वात् । हनेर्हि च' (उ. सू. १. १४४) इति मक् । हन्ति पद्मानीति हिमम् । अर्शआद्यच् । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक् ' इति ड्यादेशः । ततः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । वाससः । 'वस आच्छादने'। वासयति प्रकाशेनाच्छादयति इति अहर्वासः । अभ्यायंसेन्या । अभ्याङ् इत्युपसर्गद्वयोवसृष्टात् 'यम उपरमे' इत्यस्मात् औणादिकः सेन्यप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः॥

त्रयः॑ प॒वयो॑ मधु॒वाह॑ने॒ रथे॒ सोम॑स्य वे॒नामनु॒ विश्व॒ इद्वि॑दुः
।

त्रयः॑ स्क॒म्भासः॑ स्कभि॒तास॑ आ॒रभे॒ त्रिर्नक्तं॑
या॒थस्त्रिर्व॑श्विना॒ दिवा॑ ॥२

त्रयः॑ । प॒वयः॑ । मधु॒ऽवाह॑ने । रथे॑ । सोम॑स्य । वे॒नाम् ।
अनु॑ । विश्वे॑ । इत् । वि॒दुः॒ ।

त्रयः॑ । स्क॒म्भासः॑ । स्क॒भि॒तासः॑ । आ॒ऽरभे॑ । त्रिः । नक्त॑म्
। या॒थः । त्रिः । उ॒ँ इति॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । दिवा॑ ॥२

त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् ।
अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कम्भासः । स्कभितासः । आऽरभे । त्रिः । नक्तम्
। याथः । त्रिः । ऊं इति । अश्विना । दिवा ॥२

"मधुवाहने मधुरद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोः संबन्धिनि “रथे "पवयः वज्रसमाना दृढाश्चक्रविशेषाः “त्रयः त्रिसंख्याकाः सन्ति । “इत् इत्थं चक्रत्रयसद्भावप्रकारं “विश्वे सर्वे देवाः “सोमस्य चन्द्रस्य "वेनां कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां “विदुः जानन्ति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्य अश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानन्तीत्यर्थः। तस्य रथस्योपरि “स्कम्भासः स्तम्भविशेषाः “त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कभितासः स्थापिताः। किमर्थम् । “आरभे आरब्धुम् अवलम्बितुम् । यदा रथस्त्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालम्बनभूताः स्तम्भा इत्यर्थः । हे “अश्विना युवां तादृशेन रथेन “नक्तं रात्रौ “त्रिः “याथः त्रिवारं गच्छथः। तथा “दिवा दिवसेऽपि “त्रिः याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनःपुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥
मधुवाहने। मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः। करणे ल्युट्।

विदुः । वेत्तेर्लटि ‘विदो लटो वा' इति झेः उसादेशः।
स्कम्भासः। ‘ष्टभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे'। स्कम्भन्ते
प्रतिबद्धा भवन्तीति स्कम्भाः । पचाद्यच् । स्कभितासः।
स्कम्भुः सौत्रो धातुः । अस्मात् निष्ठायां यस्य विभाषा' इति
इट्प्रतिषेधे प्राप्ते ' ग्रसितस्कभित° ' इत्यादिना इडागमो
निपातितः । आरभे । ‘रभ राभस्वे'। अस्मात् आङ्पूर्वात्
संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
॥

समा॒ने अह॒न्त्रिरं॑वद्यगोहना॒ त्रिर॒द्य य॒ज्ञं मधु॑ना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाजं॑वती॒रिषो॑ अश्विना यु॒वं दो॒षा अ॒स्मभ्यं॑मु॒षसं॑श्च

पिन्वतम् ॥३

स॒मा॒ने । अहं॑न् । त्रिः । अ॒व॒द्य॒ऽगो॒ह॒ना॒ । त्रिः । अ॒द्य ।
य॒ज्ञम् । मधु॑ना । मि॒मि॒क्ष॒त॒म् ।

त्रिः । वाजं॑ऽवतीः । इषः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । दो॒षा ।
अ॒स्मभ्यं॑म् । उ॒षसः॑ । च॒ । पि॒न्व॒त॒म् ॥३

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यऽगोहना । त्रिः । अद्य ।
यज्ञम् । मधुना । मिमिक्षतम् ।

त्रिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवम् । दोषा ।
अस्मभ्यम् । उषसः । च । पिन्वतम् ॥३

हे अश्विना अश्विनौ देवौ "युवं युवामुभौ "समाने "अहन् एकस्मिन्ननुष्ठानदिने "त्रिरवद्यगोहना त्रिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणां संवरणकारिणौ भवतम् । "अद्य अस्मिन् दिने "यज्ञं यज्ञगतं हविः "मधुना मधुररसेन "त्रिः "मिमिक्षतं त्रिवारं सिञ्चतम् । किं च "दोषाः "उषसश्च रात्रीदिवसांश्च रात्रिषु दिवसेषु च नैरन्तर्येण "वाजवतीः बलकारिणीः "इषः अन्नानि “अस्मभ्यं "पिन्वतं सिञ्चतं प्रयच्छतमित्यर्थः॥ अहन् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या

लुक् । अवद्यगोहना । ' गुहू संवरणे'। अवद्यस्य गूहयितारौ । नन्द्यादित्वात् ल्युः । ‘ऊदुपधाया गोहः' (पा. सू. ६. ४. ८९) इति प्राप्तस्य ऊत्वस्य अभावश्छान्दसः ।
मिमिक्षतम् । मिह सेचने ' । सनि ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इट्प्रतिषेधः।

त्रिर्व॒र्तिर्या॑त॒ं त्रिरनु॑व्रते ज॒ने त्रिः सु॑प्रा॒व्ये॑ त्रे॒धेव॑ शिक्षतम् ।

त्रिर्ना॒न्द्यं॑ वहतमश्विना यु॒वं त्रिः पृक्षो॑ अ॒स्मे अ॒क्षरे॑व पिन्वतम् ॥४

त्रिः । व॒र्तिः । या॒त॒म् । त्रिः । अनु॑ऽव्रते । जने॑ । त्रिः । सु॒प्र॒ऽअ॒व्ये॑ । त्रे॒धाऽइ॑व । शि॒क्ष॒त॒म् ।

त्रिः । ना॒न्द्यं॑म् । व॒ह॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । त्रिः । पृक्षः॑ । अ॒स्मे इति॑ । अ॒क्षरा॑ऽइव । पि॒न्व॒त॒म् ॥४

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुऽव्रते । जने । त्रिः । सुप्रऽअव्ये । त्रेधाऽइव । शिक्षतम् ।

त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतम् ॥४

हे "अश्विना "युवं त्रिर्वर्तिर्यातम् अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं त्रिर्यातं त्रिवारं प्राप्नुतम् । तथा "अनुव्रते अस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते "जने "त्रिः यातं त्रिवारं तदनुग्रहाय गच्छतम् । "त्रिः "सुप्राव्ये त्रिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्भ्यां रक्षणीये प्रवर्तमानानस्मान् "त्रेधेव त्रिभिरेव प्रकारैः “शिक्षतम् । पुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा “नान्द्यं नन्दनीयं संतोषकरं फलं "त्रिः "वहतं प्रापयतम् । "अस्मे अस्मासु "पृक्षः अन्नं "त्रिः पिन्वतं त्रिवारं प्रयच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः । "अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि । ‘अक्षरा स्रोतः तृप्तिः ' (नि. १.२.३२)

इति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यः यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥ वर्तिः । वर्ततेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् ।
'हृपिषिरुहिवृति०' (उ. सू. ४. ५५८) इत्यादिना इप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' ' इति द्वितीयैकवचनस्य सुआदेशः ।
सुप्राव्ये । उपसर्गद्वयोपसृष्टात् अवतेः कर्मणि ण्यत् ।
'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्ध्यभावः। 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । शिक्षतम् ।' शिक्ष विद्योपादाने'।
नान्द्यम्। ण्यदन्तः । पृक्षः। 'पृची संपर्के'। असुनि सुडागमः। अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति शेआदेशः । अक्षरा इव। अश्नुवते व्याप्नुवन्तीति अक्षराण्युदकानि ।
औणादिकः क्सरप्रत्ययः । शेर्लोपः ॥

त्रिर्नो॑ र॒यिं व॑हतमश्विना यु॒वं त्रिर्दे॒वता॑ता त्रिरु॒ताव॑तं॒ धियः॑
।

त्रिः सौ॑भग॒त्वं त्रिरु॒त श्रवां॑सि नस्त्रि॒ष्ठं वा॒ं सूरे॑ दुहि॒ता रु॑ह॒द्रथ॑म् ॥५

त्रिः । न॒ः । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । त्रिः । दे॒वऽता॑ता । त्रिः । उ॒त । अ॒व॒त॒म् । धिय॑ः ।

त्रिः । सौ॒भ॒ग॒ऽत्वम् । त्रिः । उ॒त । श्रवां॑सि । न॒ः । त्रि॒ऽस्थम् । वा॒म् । सूरे॑ । दु॒हि॒ता । रु॒ह॒त् । रथ॑म् ॥५

त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवऽताता । त्रिः । उत । अवतम् । धियः ।

त्रिः । सौभगऽत्वम् । त्रिः । उत । श्रवांसि । नः । त्रिऽस्थम् । वाम् । सूरे । दुहिता । रुहत् । रथम् ॥५

हे "अश्विना "युवं "नः अस्मान् "रयिं धनं "त्रिः “वहतं त्रिवारं प्रापयतम् । "देवताता देवतातौ देवैर्युक्ते कर्मणि त्रिः त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । “उत अपि च "धियः

अस्मद्बुद्धीः "त्रिः त्रिवारं रक्षतम्। "सौभगत्वं सौभाग्यं "त्रिः वहतमिति शेषः। “उत अपि च “श्रवांसि अन्नानि "नः अस्मभ्यं "त्रिः वहतम् । “वां युवयोः संबन्धिनं "त्रिष्ठं चक्रत्रयेऽवस्थितं "रथं "सूरे सूर्यस्य "दुहिता पुत्री । ‘दुहिता दुर्हिता दूरे हिता' (निरु. ३. ४) इति यास्कः । सा आरूढवती ।। देवताता । ‘सर्वदेवात्तातिल् ' (पा. सू. ४. ४. १४२) इति स्वार्थिकः तातिल्प्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबद्धो यज्ञो लक्ष्यते । ‘देवताता मखः ' (नि.३. १७. १०) इति तन्नामसु पठितत्वात् । ‘लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः। त्रिष्ठम् । त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्ठः । ‘सुपि स्थः ' (पा. सू. ३. २. ४) इति कः । ‘अम्बाम्ब° '(पा. सू. ८. ३. ९७) इत्यादिना सकारस्य षत्वम् । सूरे । ‘षू प्रेरणे'। “ सुसूधागृधिभ्यः क्रन्' (उ. सू. २. १८२) इति क्रन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । विभक्तिव्यत्ययः । आ रुहत् ।'

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' (पा. सू. ३. १. ५९) इति च्लेः अङादेशः ॥

त्रिर्नो॑ अश्विना दि॒व्यानि॑ भेष॒जा त्रिः पार्थि॑वानि॒ त्रिरु॑ दत्तम॒द्भ्यः ।

ओ॒मानं॑ शं॒योर्मम॑काय सू॒नवे॑ त्रि॒धातु॒ शर्म॑ वहतं शुभस्पती ॥६

त्रिः । न॒ः । अ॒श्वि॒ना॒ । दि॒व्यानि॑ । भे॒ष॒जा । त्रिः । पार्थि॑वानि । त्रिः । उ॒ं इति॑ । द॒त्त॒म् । अ॒त्ऽभ्यः ।

ओ॒मान॑म् । श॒म्ऽयोः । मम॑काय । सू॒नवे॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । शर्म॑ । व॒ह॒त॒म् । शु॒भ॒ः । प॒ती॒ इति॑ ॥६

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि । त्रिः । ऊं इति । दत्तम् । अत्ऽभ्यः ।

ओमानम् । शम्ऽयोः । ममकाय । सूनवे । त्रिऽधातु । शर्म । वहतम् । शुभः । पती इति ॥६

हे "अश्विना “नः अस्मभ्यं "दिव्यानि द्युलोकवर्तीनि "भेषजा औषधानि "त्रिः "दत्तम् । तथा “पार्थिवानि पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि "त्रिः दत्तम् । "अद्भ्यः “उ अन्तरिक्षसकाशादप्यौषधानि "त्रिः दत्तम् । आपः इत्यन्तरिक्षनाम, ‘आपः पृथिवी भूः ' (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् । “शंयोः एतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । “ ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन् ' (तै. सं. २. ६. १०. १) इति ब्राह्मणान्तरात् । तस्य संबन्धिनम् “ओमानं सुखविशेषं "ममकाय “सूनवे मदीयाय पुत्राय "दत्तम् । हे "शुभस्पती शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां "त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं “वहतं प्रापयतम् ॥ दिव्यानि । दण्डादित्वात् (पा. सू. ५. १. ६६) यप्रत्ययः । भेषजा । ‘भिषज् चिकित्सायाम् । पुंसि संज्ञायाम्' इति

घः । शंयोः । ‘शमु उपशमे ' । क्विप् । शम् । ' यु अमिश्रणे'। अस्मात् विच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । त्रिधातु। ‘सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्‌कुशिभ्यस्तुन् ' (उ. सू. १. ६९)। अद्‌भ्यः। ‘ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानम् । अवतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् ।' ज्वरत्वर ' इत्यादिना अकारवकारयोः ऊठ् । सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणो गुणः । यदि ' ज्वरत्वर' ' इत्यत्र ‘अनुनासिके च ' (पा. सू. ६. ४. १९) इति नानुवर्तते तर्हि पूर्वेणैव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती। ‘शुभ दीप्तौ ' । संपदादिलक्षणः क्विप् । षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वम् ।' सुबामन्त्रिते. ' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ॥ ४ ॥

त्रिर्नो॑ अश्विना यज॒ता दि॒वेदि॑वे॒ परि॑ त्रि॒धातु॑ पृथि॒वीम॑शायतम् ।

ति॒स्रो ना॑सत्या रथ्या परा॒वत॑ आ॒त्मेव॒ वात॒ः स्वस॑राणि गच्छतम् ॥७

त्रिः । न॒ः । अ॒श्वि॒ना॒ । य॒ज॒ता । दि॒वेऽदि॑वे । परि॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । पृ॒थि॒वीम् । अ॒शा॒य॒त॒म् ।

ति॒स्रः । ना॒स॒त्या॒ । र॒थ्या॒ । प॒रा॒ऽवत॑ः । आ॒त्माऽइ॑व । वात॑ः । स्वस॑राणि । ग॒च्छ॒त॒म् ॥७

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिऽधातु । पृथिवीम् । अशायतम् ।

तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः । आत्माऽइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥७

हे "अश्विना "दिवेदिवे प्रतिदिनम् । 'दिवेदिवे द्यविद्यवि '
(नि. १. ९. ११) इति अहर्नामसु पठितत्वात् । "यजता
यष्टव्यौ युवां "नः अस्मदीयां "पृथिवीं वेदिरूपां भूमिं "परि
सर्वतः प्राप्य "त्रिधातु कक्ष्यात्रययुक्ते अस्तीर्णे बर्हिषि "त्रिः
त्रिवारम् "अशायतं शयनं कुरुतम् । हे "रथ्या रथ्यौ
रथस्वामिनौ "तिस्रः त्रिसंख्याकाः
ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपा वेदीः "गच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः
। "स्वसराणि शरीराणि "आत्मेव "वातः। यथा
प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि गच्छति
तद्वत् ॥ यजता । यजतेः ' भृमृदृशि° ' (उ. सू. ३. ३९०)
इत्यादिना अतच् । चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । त्रिधातु ।
त्रेधा धीयते निधीयते इति त्रिधातु। 'सितनिगमि' (उ. सू.
१. ६९) इत्यादिना धाञः तुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।
समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । 'सुपां
सुलुक्° ' इति सप्तम्या लुक् । अशायतम् । अदादित्वात्
शपो लुक् । अशयातामित्यस्य ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः ।

नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ ।' सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः ' (निरु. ६. १३) इति यास्कः। ‘नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । रथ्या । रथार्हौ स्वामिनावित्यर्थः । ‘छन्दसि च' (पा. सू. ५. १. ६७) इति यप्रत्ययः । स्वसराणि । सरन्ति गच्छन्तीति सरा इन्द्रियाणि । स्वकीयाः सरा येषां शरीराणाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

त्रिरंश्विना॒ सिन्धुं॑भिः स॒प्तमां॑तृभि॒स्त्रयं आहा॒वास्त्रे॒धा ह॒विष्कृ॒तम् ।

ति॒स्रः पृं॑थि॒वीरु॒परिं प्र॒वा दि॒वो नाकं॑ रक्षेथे॒ द्युभिं॑र॒क्तुभिं॑र्हि॒तम् ॥८

त्रिः । अ॒श्वि॒ना॒ । सिन्धुं॑ऽभिः । स॒प्तमां॑तृऽभिः । त्रयः॑ । आ॒ऽहा॒वाः । त्रे॒धा । ह॒विः । कृ॒तम् ।

ति॒स्रः । पृ॒थि॒वीः । उ॒परिं । प्र॒वा । दि॒वः । नाकंम् । र॒क्षे॒थे॒ इतिं । द्युऽभिः॑ । अ॒क्तुऽभिः॑ । हि॒तम् ॥८

त्रिः । अश्विना । सिन्धुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आऽहावाः । त्रेधा । हविः । कृतम् ।

तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकम् । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । हितम् ॥८

हे "अश्विना "सप्तमातृभिः । 'इमं मे गङ्गे' (ऋ. सं. १०. ७५, ५) इत्यादिमन्त्रोक्ताः सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः "सिन्धुभिः स्यन्दनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिः "त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः । तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाम्नातम्-' अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो द्वितीयं द्वादश कृत्वस्तृतीयम्' (तै. सं. ६. ४. ५. १-२) इति । "आहा वाः यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः

कूपसदृशाः "त्रयः त्रिसंख्याका
द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु
त्रिषु पात्रविशेषेषु “त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैः
"हविष्कृतं सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तते इति शेषः।
“तिस्रः "पृथिवीरुपरि त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वं
"प्रवा प्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां "दिवो "नाकं
द्युलोकसंबन्धिनमादित्यं “रक्षेथे । कीदृशं नाकम् । “द्युभिः
अहोभिः "अक्तुभिः रात्रिभिश्च “हितं स्थापितम् । अहनि
सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो
व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः। बहुव्रीहिस्वरः ।
आहावाः । निपानमाहावः' (पा. सू. ३. ३. ७४) इति
आङ्पूर्वात् ह्वयतेः अप्प्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च
निपातनात् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रवा । '
च्युङ् प्रुङ् गतौ '। प्रवेते गच्छतः इति प्रवौ । पचाद्यच् ।
‘सुपां सुलुक्' इति आकारः । नाकम् । न अस्मिन् अकम्
अस्तीति नाकः । ‘नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नञः

प्रकृतिभावः । द्युभिः । ऊडिदम्' इत्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य ' दिवो झल् ' (पा. सू. ६. १. १८३) इति प्रतिषेधः ॥

क्व॒ ३॒ त्री च॒क्रा त्रि॒वृतो॒ रथ॑स्य॒ क्व॒ ३॒ त्रयो॑ व॒न्धुरो॒ ये सनी॑ळाः ।

क॒दा योगो॑ वा॒जिनो॒ रास॑भस्य॒ येन॑ य॒ज्ञं ना॑सत्योपया॒थः ॥ ९

क्व॑ । त्री । च॒क्रा । त्रि॒ऽवृतः॑ । रथ॑स्य । क्व॑ । त्रयः॑ । व॒न्धुरः॑ । ये । स॒ऽनी॑ळाः ।

क॒दा । योगः॑ । वा॒जिनः॑ । रास॑भस्य । येन॑ । य॒ज्ञम् । ना॒स॒त्या॒ । उ॒प॒ऽया॒थः ॥९

क्व । त्री । चक्रा । त्रिऽवृतः । रथस्य । क्व । त्रयः ।
वन्धुरः । ये । सऽनीळाः ।

कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञम् ।
नासत्या । उपऽयाथः ॥९

हे नासत्यौ अश्विनौ "त्रिवृत्रः त्रिसंख्याकैरश्रिभिरुपेतस्य
भवदीयस्य "रथस्य ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते । सेयम्
एका अश्रिः । पृष्ठभागे वियुज्यते। तत्र कोणद्वयं संपद्यते ।
ईदृशस्य रथस्य संबन्धीनि “त्री "चक्रा त्रीणि चक्राणि “क्व
। कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते । “ये काष्ठविशेषाः
"सनीळाः । नीळं गृहसदृशं रथस्योपरि उपवेशस्थानम् ।
तेन सह वर्तन्ते इति सनीळाः । ते काष्ठविशेषाः "वन्धुरः
नीडबन्धनाधारभूताः “त्रयः अक्षेण सहिते द्वे ईषे इत्येवं
त्रिसंख्याकाः "क्व । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते ।
"वाजिनः बलवतः "रासभस्य भवदीयाश्वस्थानीयस्य

गर्दभस्य "योगः रथे योजनं "कदा । कस्मिन् काले निष्पन्नम् इत्यस्माभिर्न दृश्यते । "येन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयसभयोजनसहितेन रथेन "यज्ञम् अस्मदीयं यागस्थानम् "उपयाथः युवां प्राप्नुथः । तादृशस्य रथस्येति पूर्वत्रान्वयः ॥ त्री चक्रा । उभयत्रापि ‘शेश्छन्दसि बहुलम् ' इति शेर्लोपः । वन्धुरः । बन्धेः औणादिकः उरप्रत्ययः । वत्वं छान्दसम् । सनीळाः। 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः ॥

आ नांसत्या॒ गच्छं॑तं हूयतें ह॒विर्मध्वंः पिबतं मधु॒पेभिं॑रा॒सभिंः ।

यु॒वोर्हि पूर्वं॑ सवि॒तोषसो॒ रथं॑मृ॒तायं चि॒त्रं घृ॒तवं॑न्त॒मिष्यं॑ति ॥ १०

आ । ना॒स॒त्या॒ । गच्छं॑तम् । हू॒यते॑ । ह॒विः । मध्वः॑ ।
पि॒ब॒त॒म् । म॒धु॒ऽपेभिः॑ । आ॒सऽभिः॑ ।

यु॒वोः । हि । पूर्वं॑म् । स॒वि॒ता । उ॒षसः॑ । रथं॑म् । ऋ॒तायं॑ ।
चि॒त्रम् । घृ॒तऽवं॑न्तम् । इष्यं॑ति ॥१०

आ । नासत्या । गच्छतम् । हूयते । हविः । मध्वः ।
पिबतम् । मधुऽपेभिः । आसऽभिः ।

युवोः । हि । पूर्वम् । सविता । उषसः । रथम् । ऋताय ।
चित्रम् । घृतऽवन्तम् । इष्यति ॥१०

हे नासत्यौ अश्विनौ इह कर्मणि "आ "गच्छतम् ।
अत्रास्माभिः "हविः "हूयते । युवां च “मधुपेभिः
मधुरद्रव्यपानयुक्तैः "आसभिः भवदीयैरास्यैः "मध्वः
मधुरद्रव्याणि हवींषि "पिबतम् । “सविता सूर्यः "उषसः
"पूर्वम् उषःकालात्पुरा युवयोरश्विनोः संबन्धिनं "रथम्

"ऋताय अस्मद्यज्ञार्थम् “इष्यति “हि प्रेरयति खलु ।
कीदृशम् । “चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं
“घृतवन्तम् अक्षाञ्जनसाधनेन घृतेनोपेतम् ॥ गच्छतम् ।
अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः
पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः । अत्र गच्छतं पिबतं चेति
चार्थप्रतीतेः ‘चादिलीपे विभाषा' इति प्रथमायाः
तिङविभक्तेः निघातप्रतिषेधः । हूयते ।
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः ।
लिङ्गव्यत्ययः शसि यणादेशश्छान्दसः । मधुपेभिः । मधु
पिबन्तीति मधुपानि। “आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः
। आसभिः । ‘पद्दन्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः
। युवोः । “युवोर्हि यन्त्रम्' इत्यत्रोक्तम् । इष्यति । ‘इष गतौ
' । श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ' हि च ' इति
निघातप्रतिषेधः ॥

आ नांसत्या त्रि॒भिरेंकाद॒शैरि॒ह दे॒वेभिं॑र्यातं मधु॒पेयंमश्विना ।

प्रायु॒स्तारिं॑ष्टं नी रपांसि मृक्षत॒ं सेधंत॒ं द्वेषो॒ भवंतं सचा॒भुवां ॥११

आ । ना॒स॒त्या॒ । त्रि॒ऽभिः॑ । ए॒का॒द॒शैः । इ॒ह । दे॒वेभिः॑ । या॒त॒म् । म॒धु॒ऽपेयं॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ ।

प्र । आयुः॑ । तारिं॑ष्टम् । निः । रपांसि । मृ॒क्ष॒त॒म् । सेधंतम् । द्वेषः॑ । भवंतम् । स॒चा॒ऽभुवां ॥११

आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाऽभुवा ॥११

हे नासत्या असत्येनानृतेन रहितौ "अश्विना अश्विदेवौ युवां "त्रिभिरेकादशैः ‘ ये देवासो दिव्येकादश स्थ' (ऋ. सं. १. १३९. ११) इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैः सह "मधुपेयं सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानम् अभिलक्ष्य “इह अस्मिन् देवयजनदेशे "आ "यातम् आगच्छतम्। "आयुः अस्मदीयमायुष्यं “प्र “तारिष्टं प्रवर्धयतम्। “रपांसि अस्मदीयानि पापानि "निः “मृक्षतं निःशेषेण शोधयतम् । "द्वेषः द्वेषकर्तॄन् "सेधतं प्रतिषेधतम् । "सचाभुवा अस्माभिः सहावस्थितौ “भवतम् ॥ त्रिभिः । षट्त्रिचतुर्भ्यः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एकादशैः । एकादशानां पूरणैः । ‘तस्य पूरणे°' (पा. सू. ५. २. ४८) इति डट् । मधुपेयम् । “पा पाने '।' अचो यत्' इति कर्मणि यत् ।' ईद्यति' (पा. सू. ६. ४. ६५) इति आकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । मधु च तत्पेयमिति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तारिष्टम् । ‘तॄ प्लवनतरणयोः । छान्दसे प्रार्थनायां लुङि

च्लेः सिच् । इडागमः । ‘वृतो वा ' (पा. सू. ७. २. ३८) इति प्राप्तस्य इटो दीर्घस्य ‘सिचि च परस्मैपदेषु' (पा. सू. ७. २. ४०) इति प्रतिषेधः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । अत्र तारिष्टं मृक्षतं चेति चशब्दार्थप्रतीतेस्तस्य च अप्रयोगात् ‘चादिलोपे विभाषा ' इति निघातप्रतिषेधः। ‘आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ६. १. १८७) इत्याद्युदात्तत्वम् । मृक्षतम् । मृश आमर्शने '। 'छन्दसि लुङ्लङलिटः' इति लोडर्थे लुङ्। 'शल इगुपधादनिटः क्सः ' (पा. सू. ३. १. ४५) इति क्सादेशः ।' एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' इति इट्प्रतिषेधः । षत्वकुत्वे। पूर्ववत् अडभावः । सेधतम् ।‘षिधु गत्याम् । अत्र केवलोऽपि षिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थे वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पादादित्वात् तिङः परत्वात् वा निघाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कर्तरि विच् । भवतम् । द्वेष इत्यस्य

वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य निघातो न भवति, समानवाक्ये च निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् । सचाभुवा । सचा इत्ययं निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्कः - ’सचा सहेत्यर्थः' (निरु. ५. ५) इति । सचा भवतः इति सचाभुवौ । क्विप् ।' ओः सुपि ' (पा. सू. ६. ४. ८३) इति यणादेशस्य न भूसुधियोः । (पा. सू. ६. ४. ८५) इति प्रतिषेधः । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः ॥

आ नों अश्विना त्रि॒वृता॒ रथे॑ना॒र्वाञ्चं॑ र॒यिं व॑हतं सु॒वीर॑म् ।

शृ॒ण्वन्ता॑ वा॒मव॑से जोहवीमि वृ॒धे च॑ नो भवतं॒ वाज॑सातौ ॥१२

आ । न॒ः । अ॒श्वि॒ना॒ । त्रि॒ऽवृता॑ । रथे॑न । अ॒र्वाञ्च॑म् । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । सु॒ऽवीर॑म् ।

शृ॒ण्वन्ता॑ । वा॒म् । अव॑से । जो॒ह॒वी॒मि॒ । वृ॒धे । च॒ । नः॒ । भ॒व॒त॒म् । वाज॑ऽसातौ ॥१२

आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अर्वाञ्चम् । रयिम् । वहतम् । सुऽवीरम् ।

शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजऽसातौ ॥१२

हे "अश्विना "त्रिवृता "रथेन अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह "नः अस्माकम् "अर्वाञ्चम् अभिमुखं "सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं "रयिं धनम् "आ “वहतम् आनीय प्रापयतम् । “शृण्वन्ता अस्मदीयस्तुतिं शृण्वन्तौ “वां युवाम् “अवसे अस्मद्रक्षणार्थं "जोहवीमि आह्वयामि। “नः अस्माकं "वाजसातौ संग्रामे। ‘वाजसातौ महाधने' (नि. २. १७. ३६) इति संग्रामनामसु पाठात् । "वृधे वर्धनाय "च

"भवतम् ॥ सुवीरम्। शोभना वीरा यस्येति बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृण्वन्ता । 'श्रु श्रवणे'। शतरि • श्रुवः च' (पा. सू. ३.१.७४) इति श्नुः शृभावश्च । हुश्नुवोः सार्वधातुके ' इति यणादेशः । 'सुपां सुलुक् ० ' इति आकारः । जोहवीमि । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ' । यङ्लुकि " अभ्यस्तस्य च ' (पा. सू. ६. १. ३३) इति कृतसंप्रसारणादस्मात् लडुत्तमैकवचने 'यङो वा ' (पा. सू. ७. ३.९४) इति ईडागमः । वृधे । " वृधु वृद्धौ ' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । वाजसातौ । 'षणु दाने '। क्तिनि " तितुत्र ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । 'जनसन' इत्यादिना आत्वम् । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

<u>अश्विनौ उपरि पौराणिकाः संदर्भाः</u>

<u>अश्विनौ उपरि टिप्पणी</u>

अश्विनौ - अश्व उपरि शोधलेखः   पृ. १६

अध्वर्युरुपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.३५

← सूक्तं १.३४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.३५

हिरण्यस्तूप आङ्गिरसः।

सूक्तं १.३६ →

दे. १(पादानां क्रमेण) अग्निः, मित्रावरुणौ, रात्रिः, सविता च), २-११ सविता। त्रिष्टुप् , १,९ जगती।

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वयामि देवं सवितारमूतये ॥१॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥२॥

याति देवः प्रवता यात्युद्वता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥३॥

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥४॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।

शश्वद्विशः सवितुर्दैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुः ॥५॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।

आणिं न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥६॥

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा असुरः सुनीथः ।

क्वेदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥७॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥८॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥९॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

अपसेधन्रक्षसो यातुधानानस्थाद्देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥१०॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥११॥

सायणभाष्यम्

'ह्वयाम्यग्निम् ' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमी च जगतीच्छन्दस्के। शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्यायाः ‘ह्वयाम्यग्निम्' इत्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिङ्गोक्तदेवताः । तथा चानुक्रान्तं- ह्वयाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च लिङ्गोक्तदैवतपादास्त्रयः' इति । अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं सावित्रं निविद्धानम् । ‘तृतीयस्य त्र्यर्यमा' इति खण्डे सूत्रितं - 'ह्वयाम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

ह्वया॑म्य॒ग्निं प्र॑थ॒मं स्व॒स्तये॒ ह्वया॑मि मि॒त्रावरु॑णावि॒हाव॑से ।

ह्वया॑मि॒ रात्री॒ं जग॑तो नि॒वेश॑नी॒ं ह्वया॑मि दे॒वं स॑वि॒तार॑मू॒तये॑ ॥१

ह्वया॑मि । अ॒ग्निम् । प्र॒थ॒मम् । स्व॒स्तये॑ । ह्वया॑मि ।
मि॒त्रावरु॑णौ । इ॒ह । अव॑से ।

ह्वया॑मि । रात्री॑म् । जग॑तः । नि॒ऽवेश॑नीम् । ह्वया॑मि ।
दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥१

ह्वयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्वयामि ।
मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्वयामि । रात्रीम् । जगतः । निऽवेशनीम् । ह्वयामि ।
देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥१

“स्वस्तये अस्माकमविनाशाय । ‘स्वस्तीत्यविनाशनाम'
(निरु. ३. २१) इति यास्कः । "प्रथमम् आदौ "अग्निं
ह्वयामि । "इह अस्मिन् कर्मणि "अवसे अस्मद्रक्षणाय
“मित्रावरुणौ “ह्वयामि । “जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य
"निवेशनीम् उपवेशनहेतुभूतां "रात्रीं रात्रिदेवतां "ह्वयामि।
जङ्गमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान् कृत्वा
स्वस्वगृहे रात्रौ उपविशन्तीति प्रसिद्धम् । “ऊतये
अस्मद्रक्षणार्थं “सवितारं देवं ह्वयामि॥ मित्रावरुणौ।
‘देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । देवताद्वन्द्वे
च' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीम् । ‘रात्रेश्चाजसौ '
(पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । निवेशनीम् ।
निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी । “करणाधिकरणयोश्च '
इति ल्युट् । ‘टिड्ढाणञ्” ' (पा. सू. ४. १. १५) इत्यादिना
ङीप् । ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वर' इत्यादिना
वकारस्य उपधायाश्च ऊठ् । 'ऊतियूति ' इत्यादिना क्तिन
उदात्तत्वम् ॥

आ कृ॒ष्णेन॒ रज॑सा॒ वर्त॑मानो निवे॒शय॑न्न॒मृतं॒ मर्त्यं॑ च ।

हि॒र॒ण्यये॑न सवि॒ता रथे॒ना दे॒वो या॑ति॒ भुव॑नानि॒ पश्य॑न् ॥२

आ । कृ॒ष्णेन॑ । रज॑सा । वर्त॑मानः । नि॒ऽवे॒शय॑न् । अ॒मृत॑म् । मर्त्य॑म् । च॒ ।

हि॒र॒ण्यये॑न । स॒वि॒ता । रथे॑न । आ । दे॒वः । या॒ति॒ । भुव॑नानि । पश्य॑न् ॥२

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥२

“सविता सूर्यः "कृष्णेन "रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन।
‘कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः' (निरु. २.२०) इति यास्कः ।
‘लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति च ।
अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात् पुरा कृष्णवर्णो भवति ।
तेनान्तरिक्षमार्गेण “आ “वर्तमानः पुनःपुनरागच्छन् "अमृतं
देवं “मर्त्य मनुष्यं "च “निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन्
। यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं
च निवेशयन् । तथा चारण्यकाण्डे 'अमर्त्यो मर्त्येना
सयोनिः ' (ऋ.सं.१.१६४.३८) इत्येतस्य मन्त्रभागस्य
व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते - मर्त्यानि
हीमानि शरीराणि अमृतैषा देवता ' (ऐ. आ. २. १. ८)
इति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवः "भुवनानि सर्वान्
लोकान् "पश्यन् अवेक्षमाणः प्रकाशयन्नित्यर्थः ।
"हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन "रथेन "आ "याति
अस्मत्समीपमागच्छति॥ अमृतम् । मृतं मरणं नास्ति
अस्येति बहुव्रीहौ ‘नञो जरमरमित्रमृताः'

इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यम् । मर्ते भवम् । भवे छन्दसि' इति यत् । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन । ऋत्व्यवास्त्व्य° । (पा. सू. ६. ४. १७५) इत्यादिना मयटो मकालोपो निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । “भू सत्तायाम्'। ' भूसुघूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ' (उ. सू. २. २३८) इति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेशे उवङादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

यातिं दे॒वः प्र॒वता॒ यात्यु॒द्वता॒ यातिं शु॒भ्राभ्यां यज॒तो हरिंभ्याम् ।

आ दे॒वो यांति सवि॒ता पंरा॒वतोऽप॒ विश्वां दुरि॒ता बाधंमानः ॥३

यातिं । दे॒वः । प्र॒ऽवतां । यातिं । उ॒त्ऽवतां । यातिं ।
शु॒भ्राभ्यां॑म् । य॒ज॒तः । हरिं॑ऽभ्याम् ।

आ । दे॒वः । या॒ति॒ । स॒वि॒ता । प॒रा॒ऽवतः॑ । अपं । विश्वां ।
दुः॒ऽइ॒ता । बाधं॑मानः ॥३

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति ।
शुभ्राभ्याम् । यजतः । हरिऽभ्याम् ।

आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा ।
दुःऽइता । बाधमानः ॥३

“देवः दीप्यमानः सविता "प्रवता प्रवणवता मार्गेण "याति गच्छति। तथा “उद्वता उत्कृष्टेनोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण "याति । उदयानन्तरं मध्याह्नमूर्ध्वो मार्गः; तत उपरि आसायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः । तथा "यजतः यष्टव्यः स देवः “शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां “हरिभ्याम् अश्वाभ्यां "याति

देवयजनदेशे गच्छति । “सविता “देवः "विश्वा "दुरिता सर्वाणि पापानि “अप “बाधमानः विनाशयन् "परावतः दूरदेशात् । परावतः ' (नि. ३. २६. ५) इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशात् द्युलोकात् “आ “याति यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता । • वन षण संभक्तौ । अस्मात् प्रपूर्वात् क्विप् । ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. ४. ४०. १) इत्यनुनासिकलोपः। ततः तुक् । कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरत्वम् । उद्वता । उत्पूर्वात् वनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भृमृदृशि' (उ. सू. ३. ३९०) इत्यादिना यजतेः कर्मणि अतच्प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः ॥

अ॒भीवृ॑तं॒ कृश॑नैर्वि॒श्वरू॑पं॒ हिर॑ण्यशम्यं यज॒तो बृ॒हन्तं॑म् ।

आस्था॒द्रथं सवि॒ता चि॒त्रभां॑नुः कृ॒ष्णा रजां॑सि॒ तविं॑षी॒ं दधां॑नः ॥४

अ॒भि॒ऽवृं॑तम् । कृशं॑नैः । वि॒श्वऽरू॑पम् । हिरं॑ण्यऽशम्यम् । य॒ज॒तः । बृ॒हन्तं॑म् ।

आ । अ॒स्था॒त् । रथं॑म् । स॒वि॒ता । चि॒त्रऽभां॑नुः । कृ॒ष्णा । रजां॑सि । तविं॑षीम् । दधां॑नः ॥४

अभिऽवृतम् । कृशनैः । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽशम्यम् । यजतः । बृहन्तम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥४

"सविता “रथम् "आस्थात् आस्थितवान् आरूढवानित्यर्थः । कीदृशम् । "अभीवृतम् अभितो वर्तमानम् । तथा कृशनैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपम् । ‘कृशनं लोहम् ' (नि.

१.२.७) इति सुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित् सुवर्णनिर्मितगजपङ्क्तिः क्वचिदश्वपङ्क्तिः क्वचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वम् । “हिरण्यशम्यम् । अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्कवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । "बृहतं प्रौढम् । कीदृशः सविता । "यजतः यष्टव्यः “चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः “कृष्णा "रजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं “तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं "दधानः ॥ अभीवृतम् । अभितो वर्तते इत्यभीवृत्। ‘ वृतु वर्तने । क्विपि ‘ नहिवृति° । (पा. सू. ६. ३. ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वरूपम् । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हिरण्यशम्यम् । हर्य गतिकान्त्योः । ‘ हर्यतेः कन्यन् हिर च ' (उ. सू. ५. ७२२) इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आस्थात्। तिष्ठतेर्लुङि • गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । कृष्णा ।' कृषेर्वर्णे ' (उ. सू. ३. २८४) इति नक्प्रत्ययः ।। ' शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । तविषीम् । तवतिः सौत्रो धातुः । ' तवतेर्णिद्वा' (उ. सू. १. ४८) इति टिषच् । टित्त्वात् ' टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । व्यत्येन आद्युदात्तत्वं वृषादित्वात् द्रष्टव्यम् । दधानः । शानृचि ' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वि जनां॑ञ्छ्या॒वाः शि॑ति॒पादो॑ अख्य॒न्रथं॒ हिर॑ण्यप्रउगं॒ वह॑न्तः ।

शश्व॒द्विशः॑ सवि॒तुर्दैव्य॑स्यो॒पस्थे॒ विश्वा॒ भुव॑नानि तस्थुः ॥५

वि । जना॑न् । श्या॒वाः । शि॒ति॒ऽपादः॑ । अ॒ख्य॒न् । रथ॑म् । हिर॑ण्यऽप्रउग॒म् । वह॑न्तः ।

शश्वं॑त् । विशः॑ । स॒वि॒तुः । दैव्यं॑स्य । उ॒प॒ऽस्थे॑ । विश्वा॑ । भुवं॑नानि । त॒स्थु॒ः ॥५

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथम् । हिरण्यऽप्रउगम् । वहन्तः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥५

“श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । श्यावाः सवितुः ' (नि. १. १५. ८) इति निघण्टावुक्तत्वात् । ते च शितिपादः श्वेतैः पादैरुपेताः “हिरण्यप्रउगम् । रथस्य मुखम् ईषयोरग्रं युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयम् । तद्युक्तं "रथं "वहन्तः “जनान् प्राणिनः “वि “अख्यन् विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । “शश्वत् सर्वदा “विशः प्रजाः "दैव्यस्य इतरदेवसंबन्धिनः "सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य “उपस्थे समीपस्थाने “तस्थुः स्थितवत्यः । न

केवलं प्रजाः किं तर्हि "विश्वा "भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः॥ शितिपादः । शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादाः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुआदेशः । यद्वा । शितिः श्वेतवर्णाः स्फाटिकादिः । स इव पादो येषां ते । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' (पा. सू. ५. ४. १३८) इति समासान्तपादशब्दस्यान्त्यलोपः । उपमानात् इति हि तत्रानुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्य बहुव्रीहौ समासे • शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्' (पा. सू. ६, २. १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अख्यन् । ख्यातेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति ' इत्यादिना च्लेः अङादेशः । हिरण्यप्रउगम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वहन्तः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । दैव्यस्य । तस्येदमित्यर्थे ' देवाद्यञञौ ' (पा. सू. ४. १.८५.३) इति देवशब्दात् प्राग्दीव्यतीयो यञ् । तद्धितेष्वचामादेः' (पा.सू. ७.२.११७) इति आदिवृद्धिः । '

ञ्नित्यादिर्नित्यम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे । ‘ आतश्चोपसर्गे' इति कः । ‘ आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

ति॒स्रो द्यावः॑ सवि॒तुर्द्वा उ॒पस्थाँ॒ एका॑ य॒मस्य॒ भुव॑ने विरा॒षाट् ।

आ॒णिं न रथ्य॑म॒मृताधि॑ तस्थुरि॒ह ब्र॑वीतु॒ य उ॒ तच्चिके॑तत् ॥६

ति॒स्रः । द्यावः॑ । स॒वि॒तुः । द्वौ । उ॒पऽस्था॑ । एका॑ । य॒मस्य॑ । भुव॑ने । वि॒रा॒षाट् ।

आ॒णिम् । न । रथ्य॑म् । अ॒मृता॑ । अधि॑ । त॒स्थुः॒ । इ॒ह । ब्र॒वी॒तु॒ । यः । उ॒ँ इति॑ । तत् । चिके॑तत् ॥६

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट् ।

आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्थुः । इह । ब्रवीतु । यः । ऊं इति । तत् । चिकेतत् ॥६

"द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकाः "तिस्रः त्रिसंख्याकाः सन्ति । तत्र "द्वौ लोकौ “सवितुः सूर्यस्य “उपस्था समीपस्थाने वर्तेते; द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । “एका मध्यमा भूमिरन्तरिक्षलोकः "यमस्य "भुवने पितृपतेर्गृहे "विराषाट् विरान् गन्तॄन् सहते । प्रेताः पुरुषा अन्तरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः । "अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि जलानि वा "अधि “तस्थुः सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टान्तः। “रथ्यम् "आणिं "न। रथाद्बहिः अक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेषः आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धिनम् अणिम्

अधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् "यः तु मानवः "तत् सवितृरूपं "चिकेतत् जानाति स मानवः “इह अस्मिन् विषये "ब्रवीतु कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । ‘ तिसृभ्यो जसः ' (पा. सू. ६. १. १६६) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्वौ । संहितायामावादेशे ‘लोपः शाकल्यस्य ' इति वकारलोपः । उपस्था । आङ्याजयारां चोपसंख्यानम् ' (पा. म. ७. १.३९. १) इति सप्तम्या आङादेशः। “आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १२६) इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । ‘वृञ् वरणे'।' घञर्थे कविधानम् । (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कर्मणि कः । ‘ बहुलं छन्दसि (पा. सू. ७. १. १०३) इति इत्वम् । तथा सति वूर्यन्ते इति विरा इत्युक्तं भवति । तान् सहते इति विराषाट् । 'छन्दसि सहः ' (पा. सू. ३. २. ६३) इति सहेर्ण्विः । ‘ सहेः साडः ' (पा. सू. ८. ३. ५६) इति षत्वम् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।

रथ्यम् । रथस्येदं रथ्यम् । रथाद्यत् (पा. सू. ४.३. १२१) इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अमृता । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । चिकेतत् । कित ज्ञाने'। लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । लघूपधगुणः । ‘ अनुदात्ते च ' (पा. सू. ६. १. १९०) इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ॥ ६ ॥

. वि सु॑प॒र्णो अ॒न्तरि॑क्षाण्यख्यद्गभी॒रवे॑पा॒ असु॑रः सुनी॒थः ।

क्वे॒३॒॑दानीं॒ सूर्य॒ः कश्चि॑केत कत॒मां द्यां र॒श्मिर॒स्या तं॑तान ॥७

वि । सु॒ऽप॒र्णः । अ॒न्तरि॑क्षाणि । अ॒ख्य॒त् । ग॒भी॒रऽवे॑पाः । असु॑रः । सु॒ऽनी॒थः ।

क्व॑ । इ॒दानीं॑म् । सूर्यः॑ । कः । चि॒के॒त॒ । क॒त॒माम् । द्याम् ।
र॒श्मिः । अ॒स्य॒ । आ । त॒ता॒न॒ ॥७

वि । सुऽपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेपाः ।
असुरः । सुऽनीथः ।

क्व । इदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमाम् । द्याम् ।
रश्मिः । अस्य । आ । ततान ॥७

"सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । ‘सुपर्णा' इति पञ्चदश रश्मिनामानि' (नि. १. ५. १५) इति तन्नामसु पठितत्वात् । "अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि “वि “अख्यत् विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । "गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः । रश्मेः प्रकम्पनं चलने केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । "असुरः सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यत्र आम्नायते -- सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति'

(तै. आ. १.१४.१) इति । "सुनीथः सुनयनः
शोभनप्रापणः। मार्गप्रकाशनेन अभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः
। तादृशरश्मियुक्तः "सूर्यः "इदानीं रात्रौ “क्व कुत्र वर्तते ।
तदेतद्रहस्यं "कश्चिकेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः ।
"अस्य सूर्यस्य "रश्मिः "कतमां "द्याम् "आ “ततान कं
द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः
। ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गभीरवेपाः ।।
‘टुवेपृ कम्पने' । असुन् । गभीरं वेपो यस्य।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः । असु क्षेपणे ' । अस्यति
शत्रून् इत्यसुरः । ‘ असेरुरन् ' (उ. सू. १. ४२)।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । असून् प्राणान् राति
ददातीत्यसुरः । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः ।
सुनीथः । ‘णीञ् प्रापणे '। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्
' (उ. सू. २. १५९) इति क्थन् । प्रादिसमासे थाथादिना
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इदानीम् । इदंशब्दात् सप्तम्यर्थे
‘दानीं च' (पा. सू. ५. ३. १८) इति दानींप्रत्ययः । ‘ इदम

इश्' इति इदंशब्दस्य इशादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः । ' षू प्रेरणे ' । सुवतीति सूर्यः । ' राजसूयसूर्य ' इत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्प्रत्ययो निपातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । चिकेत । कित ज्ञाने'। लिट्। कतमां किंजातीयाम् । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' (पा. सू. ५. ३. ९३) इति किंशब्दात् डतमच् । डित्त्वात् टिलोपः । ' चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

अ॒ष्टौ व्य॑ख्यत्क॒कुभ॑ः पृथि॒व्यास्त्री धन्व॒ योज॑ना स॒प्त सिन्धू॑न् ।

हि॒र॒ण्या॒क्षः स॑वि॒ता दे॒व आगा॒द्दध॒द्रत्ना॑ दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥८

अ॒ष्टौ । वि । अ॒ख्य॒त् । क॒कुभः॑ । पृ॒थि॒व्याः । त्री । धन्व॑ । योज॑ना । स॒प्त । सिन्धू॑न् ।

हि॒र॒ण्य॒ऽअ॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ । अ॒गा॒त् । दधं॑त् । रत्ना॑ । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥८

अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् ।

हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥८

“पृथिव्याः संबन्धिनीः "अष्टौ "ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशः “व्यख्यत् सविता प्रकाशितवान् । तथा "योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन' योजयितॄन् “धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् “त्री त्रिसंख्याकान् पृथिव्यादिलोकान् "सप्त "सिन्धून् गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत् । “हिरण्याक्षः । हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्यमयाक्षो वा "सविता “देवः “आगात् इहागच्छतु । किं कुर्वन् । "दाशुषे हविर्दत्तवते

यजमानाय “वार्याणि वरणीयानि रत्नानि “दधत् प्रयच्छन् । अख्यत् । ख्यातेर्लुङि ‘अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेः अङादेशः। त्री। ‘शेश्छन्दसि बहुलम् इति शेर्लोपः । धन्व।' रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदितो नुम् धातोः' इति नुम् । अस्मात् ‘ कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । योजना। योजयन्ति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नन्द्यादिलक्षणो ल्युः । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । पूर्ववत् शेर्लोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः । ‘ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः०' (पा. सू. ५. ४. ११३) इति समासान्तः षच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङि ‘इणो गा लुङि' (पा. सू. २. ४. ४५) इति गादेशः । ‘ गातिस्था' इति सिचो लुक् । दधत् । शतरि ‘नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । ‘ आभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः। ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे । ‘ दाश्वान्साह्वान् ' इत्यादिना

क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने ‘ वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । वार्याणि ।' वृङ् संभक्तौ ' । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवन्द° । इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् ॥

हिरंण्यपाणिः सवि॒ता विचंर्षणिरु॒भे द्यावांपृथि॒वी अ॒न्तरींयते ।

अपामींवा॒ बाधंते॒ वेति॒ सूर्यंम॒भि कृ॒ष्णेन॒ रजंसा॒ द्यामृंणोति ॥९

हिरंण्यऽपाणिः । स॒वि॒ता । विऽचंर्षणिः । उ॒भे इतिं । द्यावांपृथि॒वी इतिं । अ॒न्तः । ई॒य॒ते॒ ।

अपं । अमींवाम् । बाधंते । वेतिं । सूर्यंम् । अ॒भि । कृ॒ष्णेनं । रजंसा । द्याम् । ऋ॒ण॒ो॒ति॒ ॥९

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते ।

अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥९

“हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्यत्यर्थः। विचर्षणिः विश्वचर्षणिः' (नि. ३. ११. ६) इति तन्नामसु पाठात् । "सविता देवः "उभे "द्यावापृथिवी “अन्तः उभयोर्लोकयोर्मध्ये “ईयते गच्छति । "अमीषां रोगादिबाधाम् “अप “बाधते सम्यक् निराकरोति । तथा "सूर्यं "वेति गच्छति । यद्यपि सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन

गन्तृगन्तव्यभावः । "कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन "रजसा तेजसा “द्याम् आकाशम् 'अभि “ऋणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी । ‘ दिवसश्च पृथिव्याम् ' (पा. सू. ६. ३. ३०) इति चशब्दात् दिव्शब्दस्य द्यावादेशः । ‘ देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ' (पा. सू. ६. २. १४२) इति न निषेधः, ‘ °अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' इति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । ‘ ईङ् गतौ । तिङ्ङतिङः' इति निघातः । बाधते । बाधते च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतेः चशब्दस्याप्रयोगात् ‘चादिलोपे विभाषा ' इति निघातप्रतिषेधः । वेति।' वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु । अदादित्वात् शपो लुक् । तिपः पित्त्वानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङः परत्वात् निघाताभावः । ऋणोति । ‘ऋणु गतौ ' । तनादित्वात् उः । तनादिषु करोतेरेव गुणो नान्येषामिति आपिशलिमतेन गुणाभावः ॥ .

हिर॑ण्यहस्तो॒ असु॑रः सुनी॒थः सु॑मृळी॒कः स्ववाँ॑ यात्व॒र्वाङ् ।

अ॒प॒सेध॑न्र॒क्षसो॑ यातु॒धाना॒नस्था॑द्दे॒वः प्र॑तिदो॒षं गृ॑णा॒नः ॥१०

हिर॑ण्यऽहस्तः । असु॑रः । सु॒ऽनी॒थः । सु॒ऽमृ॒ळी॒कः ।
स्वऽवा॑न् । या॒तु॒ । अ॒र्वाङ् ।

अ॒प॒ऽसेध॑न् । र॒क्षसः॑ । या॒तु॒ऽधाना॑न् । अस्था॑त् । दे॒वः ।
प्र॒ति॒ऽदो॒षम् । गृ॒णा॒नः ॥१०

हिरण्यऽहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृळीकः ।
स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् । देवः ।
प्रतिऽदोषम् । गृणानः ॥१०

“हिरण्यहस्तः "असुरः प्राणदाता “सुनीथः सुष्ठु नेता प्रशस्य इत्यर्थः । ‘सुनीथः पाकः' (नि. ३. ८.७) इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता "स्ववान् धनवान् "अर्वाङ् अभिमुख: कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं “देवः “प्रतिदोषं प्रतिरात्रि “गृणानः स्तूयमानः “अस्थात् स्थितवान् । किं कुर्वन् । “रक्षसः बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् ‘ रक्षो रक्षितव्यमस्मात् ' (निरु. ४. १८) इति यास्कः। “यातुधानान् असुरान् “अपसेधन् निराकुर्वन् । हिरण्यहस्तादयो गताः । सुमृळीकः। सुष्ठु मृळीकं सुखं यस्यासौ तथोक्तः । ‘ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान्। स्वम् अस्यास्तीति स्ववान् । ‘ मादुपधायाः०' इति वत्वम् । संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । रोर्यत्वम्। यलोपश्च। अपसेधन् । “षिधु गत्याम् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

रक्षसः । ‘ रक्ष पालने ' इत्यस्मात् अपादाने औणादिकः असिप्रत्ययः । यद्वा । रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलम् । करणेऽसुन् । तदेषामस्तीति रक्षस्विनः । मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् । ‘ यत निकारोपसंस्कारयोः । तस्मात् ण्यन्तात् औणादिको भावे उप्रत्ययः। यातवो यातना एषु धीयन्ते इति यातुधानाः । अधिकरणे ल्युट् । ‘लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् । “गातिस्था' इति सिचो लुक् । प्रतिदोषम् । दोषांदोषाम् । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे । अव्ययीभावः । गृणानः । गॄ शब्दे । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन श्ना। ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ये ते॒ पन्थां॑ः सवितः पू॒र्व्यासोंऽरे॒णव॑ः सुकृं॑ता अ॒न्तरिं॑क्षे ।

तेभिंर्नो अ॒द्य प॒थिभिं॑ः सु॒गेभि॒ रक्षां च नो॒ अधिं च ब्रूहि देव ॥११

ये । ते॒ । पन्थाः॑ । स॒वि॒त॒रिति॑ । पू॒र्व्या॑सः॑ । अ॒रे॒णवः॑ ।
सु॒ऽकृ॑ताः । अ॒न्तरि॑क्षे ।

तेभिः॑ । न॒ः । अ॒द्य । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ । रक्ष॑ । च॒ । न॒ः
। अधि॑ । च॒ । ब्रू॒हि॒ । दे॒व॒ ॥११

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः ।
सुऽकृताः । अन्तरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्ष । च । नः
। अधि । च । ब्रूहि । देव ॥११

हे सवितः “ते तव “पन्थाः मार्गाः “पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः
"अरेणवः धूलिरहिताः “अन्तरिक्षे “सुकृताः सुष्ठु
संपादिताः । “सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः “तेभिः “पथिभिः
तैर्मार्गैरागत्य “अद्य अस्मिन् दिने "नः अस्मान् “रक्ष “च
पालनमपि कुरु। तथा हे “देव "नः अस्मान् अनुष्ठातॄन्

“अधि ”ब्रूहि “च देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पन्थाः । ‘ सुपां सुलुक्° ' इति जसः सुः । “पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः । पूर्वैः कृताः पूर्व्यः । पूर्वैः कृतमिनियौ च' (पा. सू. ४. ४. १३३) इति यः । प्रत्ययस्वरः । असुगागमः । अरेणवः । ‘ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुकृताः । कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छन्त्येष्विति सुगाः । ‘ सुदुरोरधिकरणे' (पा. सू. ३. २. ४८.३) इति गमेर्डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्ष ।' द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१	१.३१	१.६१	१.९१	१.१२१	१.१५१	१.१८१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२	१.३२	१.६२	१.९२	१.१२२	१.१५२	१.१८२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.३	१.३३	१.६३	१.९३	१.१२३	१.१५३	१.१८३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.४	१.३४	१.६४	१.९४	१.१२४	१.१५४	१.१८४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.५	१.३५	१.६५	१.९५	१.१२५	१.१५५	१.१८५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.६	१.३६	१.६६	१.९६	१.१२६	१.१५६	१.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

Last edited १ year ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.३६

← सूक्तं १.३५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.३६

कण्वो घौरः

सूक्तं १.३७ →

दे. अग्निः, १३-१४ यूपो वा । प्रगाथ - विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः (१३ उपरिष्टाद्बृहती। ऐ.ब्रा. २.२ चरणच्छेदः)

प्र वो यह्वं पुरूणां विशां देवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥१॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥२॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥३॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिन्धते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥४॥

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥५॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥६॥

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निं मनुषः समिन्धते तितिर्वांसो अति स्रिधः ॥७॥

घ्नन्तो वृत्रमतरन्रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कण्वे वृषा द्युम्न्याहुतः क्रन्ददश्वो गविष्टिषु ॥८॥

सं सीदस्व महाँ असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥९॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥१०॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥११॥

रायस्पूर्धि स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महाँ असि ॥१२॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥१३॥

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥१४॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः ।

पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ्य ॥१५॥

घनेव विष्वग्वि जह्यराव्णस्तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक् ।

यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥१६॥

अग्निर्वव्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।

अग्निः प्रावन्मित्रोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥१७॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥१८॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥१९॥

त्वेषासो अग्नेरमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह ॥२०॥

सायणभाष्यम्

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र ‘ प्र वो यह्वम्' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो बृहत्यः तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत्यः प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । ऊर्ध्व ऊ षु' इत्यादिके यूपदेवत्ये। तथा चानुक्रान्तं--प्र वो विंशतिः कण्वो घौर आग्नेयं प्रागाथमूर्ध्वं ऊ षु यौप्यौ ' इति । ननु • ऊर्ध्व ऊ षु' इत्यादिकयोरप्यग्नेर्देवतात्वेन

भवितव्यमाग्नेये क्रतौ अनयोरनुद्धारात् । तथा हि सूत्रे ‘ एना वो अग्निं प्र वो यह्वम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां ‘ वसिष्वा हीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इतिवत् उद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते । अतः कथं योप्याविति । नैष दोषः । यूपाधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वात् अनयोरपि अग्निर्देवता इत्याग्नेये क्रतौ उद्धारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौप्यावित्येतदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दसि ‘प्र वो यह्वम्' इति सूक्तम् । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले ' इति खण्डे सूत्रितम्’ एना वो अग्निं प्र वो यह्वम् ' इति ॥

प्र वों य॒ह्वं पुं॑रू॒णां वि॒शां दें॑वय॒तीनां॑म् ।

अ॒ग्निं सू॒क्तेभि॒र्वचो॑भिरीमहे॒ यं सी॒मिद॒न्य ईळ॑ते ॥१

प्र । व॒ः । य॒ह्वम् । पु॒रू॒णाम् । वि॒शाम् । दे॒व॒ऽय॒तीना॑म् ।

अ॒ग्निम् । सु॒ऽउ॒क्तेभि॑ः । वच॑ःऽभिः । ई॒म॒हे॒ । यम् । सी॒म् । इत् । अ॒न्ये । ईळ॑ते ॥१

प्र । वः । यह्वम् । पुरूणाम् । विशाम् । देवऽयतीनाम् ।

अग्निम् । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये । ईळते ॥१

हे ऋत्विग्यजमानाः "देवयतीनां देवान् कामयमानानां "पुरूणां बहूनां "विशां प्रजारूपाणां "वः युष्माकमनुग्रहाय "यह्वं महान्तम् । 'यह्वः ववक्षिथ ' (नि. ३.३.१३) इति महन्नामसु पाठात् । "अग्निं “सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः “प्र “ईमहे प्रकर्षेण याचामहे ।' ईमहे यामि' (नि. ३.१९.१) इति याञ्चाकर्मसु पाठात् । "अन्ये

“इत् अन्येऽपि ऋषयः "यम् अग्निं "सीं सर्वतः “ईळते स्तुवन्ति । तमग्निमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ पुरूणाम् । ‘नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । विशाम् । ‘ सावेकाचः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयतीनाम् । देवानात्मन इच्छन्त्यो देवयन्त्यः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् । न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः, ‘ अश्वाघस्यात् ' इति पुनः आत्वविधानात् ज्ञापकात् । क्यजन्तात् लटः शतृ । कर्तरि शप् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण क्यचा सह एकादेशे ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति शतुरुदात्तत्वम् ।' उगितश्च ' इति ङीप् ।' अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् नुमभावः; एकादेशस्वरस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यते इति वचनात् (पा. सू. ८. २. ६. १) । शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति ‘शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । सूक्तेभिः । वक्तेः ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

ईळते । 'ईड स्तुतौ' । अदादित्वात् शपो लुक्।
अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

जनांसो अ॒ग्निं दंधिरे सहो॒वृधं ह॒विष्मंन्तो विधेम ते ।

स त्वं नों अ॒द्य सु॒मनां इ॒हावि॒ता भवा॒ वाजेंषु सन्त्य ॥२

जनांसः । अ॒ग्निम् । द॒धि॒रे॒ । स॒ह॒ःऽवृधंम् । ह॒विष्मंन्तः ।
वि॒धे॒म॒ । ते॒ ।

सः । त्वम् । न॒ः । अ॒द्य । सु॒ऽमनाः॑ । इ॒ह । अ॒वि॒ता । भवं ।
वाजेंषु । स॒न्त्य॒ ॥२

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः ।
विधेम । ते ।

सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । सन्त्य ॥२

“जनासः अनुष्ठातारो जनाः "सहोवृधं बलस्य वर्धयितारम् "अग्निं "दधिरे धृतवन्तः । “हविमन्तः हविर्युक्ता वयं हे अग्ने "ते त्वां "विधेम परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । विधेम सपर्यति' (नि. ३.५.२) इति परिचरणर्मसु पठितत्वात् । “वाजेषु अन्नेषु "सन्त्य दानशील हे अग्ने “स “त्वम् “अद्य अस्मिन् दिने “इह कर्मणि "नः अस्मान् प्रति "सुमनाः शोभनमनस्कः "अविता रक्षिता “भव ॥ सहोवृधम् । वृधु वृद्धौ । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः । ‘ तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वेन पदत्वाभावात् रुत्वाद्यभावः । विधेम । ‘ विध विधाने '। तुदादित्वात् शः । सुमनाः। शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । ‘ सोर्मनसी अलोमोषसी 'इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भव । पादादित्वात् '

तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः । द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । सन्त्य। 'षणु दाने'। क्तिचि 'तितुत्र' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । 'न क्तिचि दीर्घश्च' (पा. सू. ६. ४. ३९) इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । सन्तिर्दाता । तत्र भवः सन्त्यः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् ॥

प्र त्वां दू॒तं वृंणीमहे॒ होतां॑रं वि॒श्ववें॑दसम् ।

म॒हस्तें॑ स॒तो वि चं॑रन्त्य॒र्चयों॑ दि॒वि स्पृं॑शन्ति भा॒नवं॑ः ॥३

प्र । त्वा॒ । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । होतां॑रम् । वि॒श्वऽवें॑दसम् ।

म॒हः । ते॒ । स॒तः । वि । च॒र॒न्ति॒ । अ॒र्चयः॑ । दि॒वि । स्पृ॒श॒न्ति॒ । भा॒नवः॑ ॥३

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि ।
स्पृशन्ति । भानवः ॥३

हे अग्ने “होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा "विश्ववेदसं सर्वज्ञं “दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तम् । • अग्निर्वै देवानां दूत आसीत्' इति श्रुत्यन्तरात् । तादृशं त्वां “प्र “वृणीमहे प्रकर्षेण वरणं कुर्मः। “महः महतः "सतः नित्यं वर्तमानस्य “ते तव "अर्चयः दीप्तयः “वि “चरन्ति विविधं प्रचरन्ति । “भानवः त्वदीया रश्मयः "दिवि द्युलोके "स्पृशन्ति तत्रत्यान् प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसम् । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा।' वेदः' इति धननाम (नि. २. १०. ४)। विश्वं वेदो धनं यस्य । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः । ‘ मह पूजायाम्'। ' क्विप् च' इति क्विप् । 'सावेकाचः' इति ङस उदात्तत्वम् । यद्वा । महच्छब्दे अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सतः । अस्तेः

शतरि ' असोरल्लोपः' इति अकारलोपः । ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवि ।' उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

दे॒वासं॑स्त्वा॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा सं दू॒तं प्र॒त्नमिं॑न्धते ।

विश्वं॒ सो अ॑ग्ने जयति॒ त्वया॒ धनं॒ यस्ते॑ द॒दाश॒ मर्त्यः॑ ॥४

दे॒वासः॑ । त्वा॒ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । सम् । दू॒तम् । प्र॒त्नम् । इ॒न्ध॒ते॒ ।

विश्व॑म् । सः । अ॒ग्ने॒ । ज॒य॒ति॒ । त्वया॑ । धन॑म् । यः । ते॒ । द॒दाश॑ । मर्त्यः॑ ॥४

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् । इन्धते ।

विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥४

हे "अग्ने वरुणादयस्त्रयः "देवासः देवाः "प्रत्नं पुरातनं "दूतं त्वां "सम् "इन्धते सम्यक् दीपयन्ति “यः "मर्त्यः मनुष्यो यजमानः “ते तुभ्यं "ददाश हविर्दत्तवान् "सः यजमानः “त्वया सहायभूतेन “विश्वं सर्वं “धनं “जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्मिमीते इत्यर्यमा । ‘ श्वनुक्षन्०) (उ. सू. १. १५७) इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । इन्धते । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ ' । अस्मात् लटि झस्य अदादेशे श्नम् । ‘ श्नान्नलोपः ' (पा. सू. ६. ४. २३)। श्नसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । ददाश । ‘ दाशृ दाने ' । लिटि णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्य आकारस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

म॒न्द्रो होतां गृ॒हपंति॒रग्नें दू॒तो वि॒शामंसि ।

त्वे विश्वा॒ संगंतानि व्र॒ता ध्रु॒वा यानिं दे॒वा अकृंण्वत ॥५

म॒न्द्रः । होतां । गृ॒हऽपंतिः । अग्नें । दू॒तः । वि॒शाम् । अ॒सि॒ ।

त्वे इतिं । विश्वां । सम्ऽगंतानि । व्र॒ता । ध्रु॒वा । यानिं । दे॒वाः । अकृंण्वत ॥५

मन्द्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।

त्वे इति । विश्वा । सम्ऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥५

हे "अग्ने त्वं "मन्द्रः हर्षहेतुः “होता देवानामाह्वाता “विशां यजमानरूपाणां प्रजानां "गृहपतिः गृहस्य पालकः "दूतः देवदूतः "असि । "त्वे त्वयि "विश्वा “व्रता सर्वाणि कर्माणि "संगतानि । ‘ व्रतं कर्वरम् ' (नि. २. १. ७) इति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः । पृथिव्यादयः "देवाः “ध्रुवा स्थिराणि "यानि कर्माणि "अकृण्वत कृतवन्तः । पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः । ‘पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्येकवचनस्य शेआदेशः । त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ‘ शेषे लोपः' इति टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ; अन्त्यलोपपक्षे तु एकादेशस्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायाम् ' एकाचः° ' (पा. सू. ७. २. १०) इति इट्प्रतिषेधः । ‘ अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः। ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व्रता ध्रुवा

इत्युभयत्र शेर्लोपः । अकृण्वत । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इदित्त्वात् नुम् । ‘ धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्ययः ॥ ॥ ८ ॥

त्वे इद॑ग्ने सु॒भगे॑ यविष्ठ्य॒ विश्व॒मा हू॑यते ह॒विः ।

स त्वं नो॑ अ॒द्य सु॒मना॑ उ॒ताप॒रं यक्षि॑ दे॒वान्सु॒वीर्या॑ ॥६

त्वे इति॑ । इत् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽभगे॑ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ । विश्व॑म् । आ । हू॒य॒ते॒ । ह॒विः ।

सः । त्वम् । न॒ः । अ॒द्य । सु॒ऽमना॑ः । उ॒त । अ॒प॒रम् । यक्षि॑ । दे॒वान् । सु॒ऽवीर्या॑ ॥६

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वम् । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरम् । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥६

हे "यविष्ठ्य युवतम "अग्ने "सुभगे सौभाग्ययुक्ते “त्वे "इत् त्वय्येव "विश्वं सर्वं "हविः "आ “हूयते सर्वतः प्रक्षिप्यते । "स “त्वं "नः अस्मान्प्रति "सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा "अद्य अस्मिन् दिने “उत अपि च “अपरं श्वः परश्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि काले नैरन्तर्येण "सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान् "देवान् "यक्षि यज ॥ सुभगे । शोभनो भगो यस्येति बहुव्रीहौ आद्युदात्तत्वम् । ‘ द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यविष्ठ्य् ी । युवशब्दात् इष्ठन् । स्थूलदूर ' इत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । छान्दसो यकारोपजनः । यक्षि। ‘ बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं वीर्यं येषाम् । वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः ।।

अभिष्टवे सायंकालीने उत्तरस्मिन् पटले ‘तं घेमित्था नमस्विनः' इत्येषा विनियुक्ता। ‘अथोत्तरम्' इति खण्डे सूत्रितं-- प्रागाथीं पूर्वाह्णे काण्वीमपराह्णे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ।

तं घें॒मि॒त्था नं॒म॒स्विन॒ उपं॑ स्व॒राजं॑मासते ।

होत्रां॑भिर॒ग्निं मनुं॑ष॒ः समिं॑न्धते तिति॒र्वांसो॒ अति॒ स्रिधं॑ः ॥७

तम् । घ॒ । ई॒म् । इ॒त्था । न॒म॒स्विनः॑ । उपं॑ । स्व॒ऽराजं॑म् । आ॒स॒ते॒ ।

होत्रां॑भिः । अ॒ग्निम् । मनुं॑षः । सम् । इ॒न्ध॒ते॒ । ति॒ति॒र्वांसः॑ । अतिं॑ । स्रिधः॑ ॥७

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् । आसते ।

होत्राभिः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वांसः । अति । स्रिधः ॥७

हे "अग्ने "नमस्विनः अन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नमः आयुः सूनृता '(नि. २. ७. २२) इति अन्ननामसु पाठात् नमःशब्दस्यान्नवाचित्वम् । तादृशा यजमानाः "स्वराजं स्वतो दीप्यमानं "तं ”घें तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वाम् "इत्था अनेन प्रकारेण हविष्प्रदानादिरूपेण “उप "आसते । "मनुषः मनुष्या यजमानाः ”होत्राभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः । ‘सप्त होत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वन्ति' (तै.ब्रा.२.३.६.४) इति श्रुत्यन्तरात् । "अग्निं त्वां “समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशा मनुष्याः । “स्रिधः शत्रून् "अति “तितिर्वांसः अतिशयेन तरन्तः ॥ नमस्विनः ।

अस्मायामेधा ' इति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजम् ।
स्वभासा राजते इति स्वराट् ।' सत्सूद्विष° ' इति क्विप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसते । आस उपवेशने' ।
अदादित्वात् शपो लुकु । तितिर्वांसः । 'तॄ प्लवनतरणयोः
। । । छन्दसि लिट् ' इति वर्तमाने लिट् । तस्य • क्वसुश्च '
इति क्वसुः । वस्वेकाजाद्धसाम्' इति नियमात् इडभावः ।
' ॠत इद्धातोः' इति इत्वम् । ' ॠच्छत्यॄताम् ' (पा. सू. ७.
४. ११) इति गुणः ' हलि च ' (पा.. ८. २. ७७) इति
दीर्घत्वं च न भवति, ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति
तयोरनित्यत्वात् । यद्वा । तिरतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ।
स्रिधः । ' स्रिधु शोषणे'। 'क्विप् च ' इति क्विप् ॥

घ्नन्तों वृ॒त्रमंतर॒न्रोदंसी अ॒प उ॒रु क्षयांय चक्रिरे ।

भुव॒त्कण्वे॒ वृषां द्यु॒म्न्याहुंत॒ः क्रन्द॒दश्वो॒ गविंष्टिषु ॥८

घ्नन्तः॑ । वृ॒त्रम् । अ॒त॒र॒न् । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पः । उ॒रु । क्षया॑य । च॒क्रि॒रे॒ ।

भुव॑त् । कण्वे॑ । वृषा॑ । द्यु॒म्नी । आऽहु॑तः । क्रन्द॑त् । अश्वः॑ । गोऽइ॑ष्टिषु ॥८

घ्नन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।

भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रन्दत् । अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥८

हे अग्ने “घ्नतः त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरन्तः “वृत्रम् "अतरन् तीर्णवन्तः । तदनन्तरं "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “अपः अन्तरिक्षं च “क्षयाय प्राणिनां निवासार्थम् "उरु विस्तारो यथा भवति तथा “चक्रिरे । अप्शब्दोऽन्तरिक्षवाची । “आपः पृथिवी ' (नि. १. ३.८)

इति तन्नामसु पठितत्वात् । भवांस्तु "कण्वे कण्वनामके महर्षौ "वृषा कामानां वर्षिता “द्युम्नी धनवान् "आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च “भुवत् भवतु । तत्र दृष्टान्तः। “गविष्टिषु गोविपयेच्छायुक्तेषु संग्रामेषु "अश्वः "क्रन्दत् शब्दं कुर्वन् यथाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नन्तः । हन्तेः शतरि ‘गमहन° ' इत्यादिना उपधालोपः । ‘ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' (पा. सू. ७. ३. ५४) इति ' घत्वम् । अपः । ‘ ऊडिदम्' इति शस उदात्तत्वम् । क्षयाय । ‘ क्षि निवासगत्योः '। क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानम् । “ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ' इति घः । ‘ क्षयो निवासे' (पा. सू. ६. १. २०१) इत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् । भवतेर्लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः०' इति इकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ‘ भूसुवोस्तिङि' (पा. सू. ७. ३. ८८) इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्य अनुदात्तत्वे धातुस्वरः । आहुतः । आहूयते इति आहुतः । ‘ हु दानादनयोः'। कर्मणि क्तः। ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।

क्रन्दत् । ‘ कदि क्रदि क्लदि आह्वाने । शतरि नुमभावश्छान्दसः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । ‘ इषु इच्छायाम् । एषणम् इष्टिः । गवामिष्टिर्येषु संग्रामेषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

प्रवर्ग्ये महावीरे खरे संसाद्यमाने ' सं सीदस्व महाँ असि' इत्येषा । ‘ स्पृष्ट्वोदकम् ' इति खण्डे सूत्रितं - सं सीदस्व महाँ असीति संसाद्यमाने ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

सं सीं॑दस्व म॒हाँ अं॑सि॒ शोचं॑स्व देव॒वीतं॑मः ।

वि धू॒मम॑ग्ने अरु॒षं मिं॑येध्य सृ॒ज प्रं॑शस्त दर्श॒तम् ॥९

सम् । सी॒द॒स्व॒ । म॒हान् । अ॒सि॒ । शोचं॑स्व । दे॒व॒ऽवीतं॑मः ।

वि । धू॒मम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒रु॒षम् । मि॒ये॒ध्य॒ । सृ॒ज । प्र॒ऽश॒स्त॒ । द॒र्श॒तम् ॥९

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः ।

वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतम् ॥९

हे अग्ने “सं “सीदस्व बर्हिष्युपविश । "महान् "असि गुणाधिको भवसि । “देववीतमः अतिशयेन देवान् कामयमानः “शोचस्व दीप्यस्व । हे "मियेध्य मेधार्ह "प्रशस्त उत्कृष्ट "अग्ने अरुषं गमनशीलं "दर्शतं दर्शनीयं "धूमं "वि "सृज विशेषेण संपादय ॥ सीदस्व । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्रार्थनायां लोटि शपि “पाघ्रा ' इत्यादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराकारयोः रुत्वानुनासिकौ उक्तौ । शोचस्व । ‘शुच दीप्तौ' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङः परत्वात् निघाताभावः। देववीतमः । “वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' । देवान् वेति

गच्छतीति देववीः । क्विप् च ' इति क्विप् । अतिशयेन देववीर्देववीतमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषम् अरोषणम् । रिष रुष हिंसायाम्'। 'घञर्थे कविधानम्' इति भावे कप्रत्ययः । नास्ति रुषोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मियेध्य । "छन्दसि च' इति अर्हार्थे यप्रत्ययः । मकारात्परः इयागमश्छान्दसः । सृज । ' सृज विसर्गे' । तुदादित्वात् शः । विकरणस्वरः । पादादित्वादनिघातः । दर्शतम् । भृमृदृशि° ' इत्यादिना दृशेः कर्मणि अतच्प्रत्ययः ।।

यं त्वा॑ दे॒वासो॒ मन॑वे द॒धुरि॒ह यजि॑ष्ठं हव्यवाहन ।

यं कण्वो॒ मेध्या॑तिथिर्धन॒स्पृतं॒ यं वृषा॒ यमु॑पस्तु॒तः ॥१०

यम् । त्वा॒ । दे॒वासः॑ । मनं॑वे । द॒धुः । इ॒ह । यजिं॑ष्ठम् । ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न॒ ।

यम् । कण्वः॑ । मेध्यं॑ऽअतिथिः । ध॒न॒ऽस्पृतं॑म् । यम् । वृषां॑ । यम् । उ॒प॒ऽस्तु॒तः ॥१०

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ।

यम् । कण्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतम् । यम् । वृषा । यम् । उपऽस्तुतः ॥१०

हे "हव्यवाहन हविषो वाहकाग्ने "मनवे मनोरनुग्रहाय "देवासः सर्वे देवाः "यजिष्ठम् अतिशयेन पूज्यं यष्टृतमं वा "यं त्वाम् "इह देवयजनदेशे "दधुः धृतवन्तः । "मेध्यातिथिः मेधार्हैरतिथिभिर्युक्तः “कण्वः एतन्नामको महर्षिः "यं त्वां “धनस्पृतं धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दधे इति शेषः। तथा

“वृषा इन्द्रः "यं त्वां दधे । तथा “उपस्तुतः अन्योऽपि स्तोता यजमानो "यं त्वां दधे । स त्वं सं सीदस्वेति पूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः । लिटि उसि कित्त्वे ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठम् । यष्टृशब्दात् ‘तुश्छन्दसि ' (पा. सू. ५. ३. ५९) इति अगुणवचनादपि आतिशायनिक इष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःसु ' (पा. सू. ६. ४, १५४) इति तृलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । ‘ हव्येऽनन्तःपादम् ' (पा. सू. ३. २. ६६) इति वहतेर्ञ्युट् । मेध्यातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धनस्पृतम् । धनैरस्मान् स्पृणोति प्रीणयतीति धनस्पृत् ।' स्पृ प्रीतिबलयोः । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । ततः तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपस्तुतः । ‘ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति कर्तरि क्तः। थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

यमग्निं मेध्यांतिथिः कण्वं ईध ऋतादधिं ।

तस्य प्रेषों दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वंर्धयामसि ॥११

यम् । अग्निम् । मेध्यंऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधिं ।

तस्यं । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अग्निम् । वर्धयामसि ॥११

यम् । अग्निम् । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अग्निम् । वर्धयामसि ॥११

"मेध्यातिथिः' यागयोग्या अतिथय ऋत्विग्रूपा यस्य तादृशः "कण्वः ऋषिः “ऋतादधि आदित्यादध्याहृत्य "यम् "अग्निम् "ईधे दीप्तवान् "तस्य अग्नेः “इषः गमनस्वभावा रश्मयः “प्र "दीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते । तथा “तम् अग्निम् “इमाः अस्माभिः प्रयुज्यमानाः “ऋचः वर्धयन्तीति शेषः । वयमपि “तमग्निं "वर्धयामसि स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईधे । “ञिइन्धी दीप्तौ । ‘ इन्धिभवतिभ्यां च ' (पा. सू. १. २. ६) इति लिटः कित्त्वात् “ अनिदिताम्' इति नकारलोपः। द्विर्भावहलादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । इषः । इष गतौ ' । इष्यन्ति गच्छन्तीति इषो रश्मयः । दीदियुः । दीदेतिछान्दसो धातुर्दीप्तिकर्मा । लिटि उसि इयङादेशः । ‘ एरनेकाचः' इति यणादेशाभावश्छान्दसः । वर्धयामसि । ‘ इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः ॥ ।

रा॒यस्पू॑र्धि स्वधा॒वोऽस्ति॒ हि तेऽग्ने॑ दे॒वेष्वाप्य॑म् ।

त्वं वाज॑स्य॒ श्रुत्य॑स्य राजसि॒ स नो॑ मृळ म॒हाँ अ॑सि ॥१२

रा॒यः । पू॒र्धि॒ । स्व॒धा॒ऽव॒ः । अस्ति॑ । हि । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । दे॒वेषु॑ । आप्य॑म् ।

त्वम् । वाज॑स्य । श्रुत्य॑स्य । रा॒ज॒सि॒ । सः । न॒ः । मृ॒ळ॒ । म॒हान् । अ॒सि॒ ॥१२

रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् ।

त्वम् । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥१२

हे "स्वधावः अन्नवन् अग्ने। ‘स्वधा अर्कः' (नि. २. ७. १७) इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं “रायः धनानि "पूर्धि पूरय देहि वा । ‘ पूर्धि पूरय देहीति वा ' (निरु. ४, ३) इति यास्कः । हे “अग्ने "ते तव “देवेष्वाप्यं प्रापणीयं सख्यम् "अस्ति “हि विद्यते खलु। “त्वं "श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य “वाजस्य अन्नस्य "राजसि ईश्वरो भवसि । "सः त्वं "नः अस्मान् "मृळ सुखय । "महान् गुणैरधिक “असि ॥ रायः । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्धि । “पॄ पालनपूरणयोः । ‘ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावे ‘ उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा. सू.७. १. १०२) इति उत्वम् । हलि च ' इति दीर्घः । स्वधावः । “संबुद्धौ मतुवसोः° ' इति रुत्वम् । आप्यम् । अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन ‘ पोरदुपधात् ' (पा. सू. ३. १. ९८) इति कर्मणि यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा । ण्यति छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे' ।

औणादिकः क्यप् । तुगागमः । यद्वा । श्रुतिशब्दात् ' भवे छन्दसि ' इति यत् । मृळ ।' मृड सुखने ' । शस्य ङित्त्वात् लघूपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्र्यणे ‘ ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये ' इति द्वे ।' पशाविष्टिः' इति खण्डे सूत्रितम्-ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति । एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । ‘अथोत्तरम्' इति खण्डे सूत्रितं-‘सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

ऊ॒र्ध्व ऊ॒ षु णं ऊ॒तये॒ तिष्ठां दे॒वो न सं॑वि॒ता ।

ऊ॒र्ध्वो वाजं॑स्य॒ सनिं॑ता॒ यद॒ञ्जिभिं॑र्वा॒घद्भिं॑र्वि॒ह्वयां॑महे ॥ १३

ऊ॒र्ध्वः । ऊं॒ इतिं । सु । न॒ः । ऊ॒तयें । तिष्ठं । दे॒वः । न । स॒वि॒ता ।

ऊ॒र्ध्वः । वाजंस्य । सनिंता । यत् । अ॒ञ्जिऽभिः॑ । वा॒घत्ऽभिः॑ । वि॒ऽह्वयांमहे ॥१३

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिऽभिः । वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥१३

हे यूप यद्वा यूपात्मकदारुनिष्ठाग्ने "नः अस्माकम् “ऊतये रक्षणाय “ऊर्ध्वः उन्नतः "तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । "सविता "देवो “न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । “ऊर्ध्वः उन्नतः सन् “वाजस्य अन्नस्य "सनिता दाता भविष्यसि । "यत् यस्मात् कारणात् "अञ्जिभिः आज्येन यूपम्

अञ्जद्भिः “वाघद्भिः यज्ञं वहद्भिर्ऋत्विग्भिः सह
“विह्वयामहे अन्नदानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः ।
तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊ षु णः । ‘ इकः
सुञि' (पा. सू. ६. ३. १३४) इति संहितायां दीर्घः । ‘ सुञः
' (पा. सू. ८. ३. १०७) इति षत्वम् । ‘ नश्च
धातुस्थोरुषुभ्यः' (पा. सू. ८.४, २७) इति णत्वम् । ऊतये
। अवतेः क्तिनि “ ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ्। ‘ ऊतियूति'
इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । तिष्ठ । शपि ‘पाघ्रा '
इत्यादिना तिष्ठादेशः । द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां
दीर्घः। वाजस्य । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पा. म. १. ४.
३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । '
षणु दाने ' । लुटि तासिः । वलादिलक्षण इट् (पा. सू. ७.
२. ३५)। तिपो डादेशः (पा. सू. २. ४. ८५)। टिलोपः ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिबादेशस्य उदात्तत्वे प्राप्ते ' तास्य
नुदात्तेत्” ' इति तस्यानुदात्तत्वम् । धातुस्वरः । ‘न लुट्'
(पा. सू. ८. १. २९) इति निघातप्रतिषेधः । अञ्जिभिः।

अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु'। ‘खनिकष्यञ्जि°' (उ. सू. ४. ५७९) इत्यादिना इप्रत्ययः । विह्वयामहे । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' (पा. सू. १. ३. ३०) इति अकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊ॒र्ध्वो नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ नि के॒तुना॒ विश्वं॒ सम॒त्रिणं॑ दह ।

कृ॒धी नं ऊ॒र्ध्वाञ्च॒रथा॑य जी॒वसें वि॒दा दे॒वेषुं नो॒ दुवः॑ ॥ १४

ऊ॒र्ध्वः । न॒ः । पा॒हि॒ । अंह॑सः । नि । के॒तुना॑ । विश्वं॑म् । सम् । अ॒त्रिणं॑म् । द॒ह॒ ।

कृ॒धि । न॒ः । ऊ॒र्ध्वान् । च॒रथा॑य । जी॒वसें । वि॒दाः । दे॒वेषुं । न॒ः । दुवः॑ ॥१४

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् । अत्रिणम् । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥१४

हे यूप यद्वा तन्निष्ठाग्ने “ऊर्ध्वः उन्नतः सन् “नः अस्मान् “केतुना ज्ञानेन "अंहसः पापात् "नि “पाहि नितरां पालय । "विश्वम् "अत्रिणम् सर्वमत्तारं भक्षकं राक्षसं “सं “दह सम्यग्भस्मीकुरु । "नः अस्मान् “ऊर्ध्वान् उन्नतान् "कृधि कुरु । किमर्थम् । “चरथाय लोके चरणाय "जीवसे जीवनाय च “नः अस्माकं “दुवः धनं हविःस्वरूपं "देवेषु "विदाः लम्भय ॥ अत्रिणम् । “अद भक्षणे '। अदेस्त्रिनि च' (उ. सू. ४. ५०८) इति औणादिकः त्रिनिप्रत्ययः । यद्वा । अदतस्त्रायन्ते इति अत्राः । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । अतो मत्वर्थीय इनिः । कृधि।

‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । ‘बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । ‘अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान्। 'उभयथर्क्षु' (पा. सू.८.३.८) इति विकल्पविधानात् ‘नश्छव्यप्रशान्' (पा. सू. ८. ३. ७) इति नकारस्य रुत्वाभावः । चरथाय । चरेः औणादिको भावे अथप्रत्ययः । जीवसे । ‘जीव प्राणधारणे'। तुमर्थे सेसेन्' इति असेप्रत्ययः । विदाः । ‘विद्लृ लाभे'। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि सिपि ‘लेटोऽडाटौ ' इति आडागमः । तुदादित्वात् शः। ‘शे मुचादीनाम्' इति नुम् न भवति, अनित्यमागमशासनम्' इति वचनेन तस्यानित्यत्वात् । ‘इतश्च लोपः' इति इकारलोपः आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पा॒हि नों अग्ने र॒क्षसं॑ः पा॒हि धू॒र्तेररांव्णः ।

पा॒हि रीषं॑त उ॒त वा॒ जिघां॑सतो॒ बृहं॑द्भानो॒ यविं॑ष्ठ्य ॥१५

पा॒हि । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । र॒क्षसः॑ । पा॒हि । धू॒र्तेः । अरा॑व्णः ।

पा॒हि । रिषं॑तः । उ॒त । वा॒ । जिघां॑सतः । बृहं॑द्भानो॒ इति॒ बृहं॑त्ऽभानो । यविं॑ष्ठ्य ॥१५

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराव्णः ।

पाहि । रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । यविष्ठ्य ॥१५

हे "अग्ने हे "बृहद्भानो बृहन्तो भानवो यस्य तादृश हे "यविष्ठ्य युवतम हे अग्ने "नः अस्मान् "रक्षसः बाधकाद्राक्षसादेः "पाहि पालय। तथा “अराव्णः धनादीनामदातृरूपात् “धूर्तेः हिंसकात् "पाहि। तथा “रिषतः हिंसकाद्व्याघ्रादेः सकाशात् "पाहि। "उत “वा अथवा "जिघांसतः हन्तुमिच्छतः शत्रोः सकाशात् पाहि ॥

धूर्तेः । धुर्वी हिंसार्थः । ‘ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति कर्तरि क्तिच् । ‘ तितुत्र° ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ‘ राल्लोपः' (पा. सू. ६. ४. २१) इति वकारलोपः । “हलि च ' इति दीर्घत्वम् । अराव्णः। ‘रा दाने'। आतो मनिन् ' इत्यादिना वनिप् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पञ्चम्येकवचने “ अल्लोपोऽनः ' इति अनः अकारस्य लोपः। रिषतः । ‘रिष हिंसायाम् ' । लटः शतृ । ‘ बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जिघांसतः। हन्तेरिच्छार्थे सनि ‘अज्झनगमां सनि' (पा. सू. ६. ४. १६) इति उपधादीर्घत्वम् । ‘अभ्यासाच्च' (पा. सू. ७. ३. ५५) इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् ।' सन्यतः' इति इत्वम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो नित्त्वात् नित्स्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानो । आमन्त्रितस्य च ' इति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावः। यविष्ठ्य। स्थूलदूर ' इत्यादिना

यणादिपरस्य लोपः, पूर्वस्य च गुणः ।
यकारोपजनश्छान्दसः ॥ ॥ १० ॥

घ॒नेव॒ विष्व॒ग्वि ज॒ह्यरा॑व्ण॒स्तपु॑र्जम्भ॒ यो अ॑स्म॒ध्रुक् ।

यो मर्त्य॒ः शिशी॑ते॒ अत्य॒क्तुभि॒र्मा न॒ः स रि॒पुरी॑शत ॥१६

घ॒नाऽइ॑व । विष्व॑क् । वि । ज॒हि॒ । अरा॑व्णः । तपुः॑ऽजम्भ । यः । अ॒स्म॒ऽध्रुक् ।

यः । मर्त्यः॑ । शिशी॑ते । अति॑ । अ॒क्तुऽभिः॑ । मा । न॒ः । सः । रि॒पुः । ई॒श॒त॒ ॥१६

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुःऽजम्भ । यः । अस्मऽध्रुक् ।

यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥१६

हे “तपुर्जम्भ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने "अराव्णः अस्मभ्यं देयस्य धनस्य अदातॄन् वैरिणः "विष्वक् सर्वतः "वि “जहि विशेषेण मारयः । तत्र दृष्टान्तः । “घनेव । यथा कठिनेन दण्डपाषाणादिना भाण्डादिभङ्गं करोति तद्वत् । "यः अन्योऽपि रिपुः अस्मध्रुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते। "यः च अन्यः “मर्त्यः मनुष्यः शत्रुः "अक्तुभिः आयुधैः "अति “शिशीते तनूकरोति अस्मान् प्रहरतीत्यर्थः। “स रिपुः भर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुः ”नः अस्मान् प्रति "मा “ईशत ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥ घनाइव । ‘सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया डादेशः । जहि । हन्तेर्लोटि हौ ‘हन्तेर्जः ' (पा. सू. ६. ४. ३६) इति जादेशः । तस्य असिद्धत्वात् हेर्लुगभावः । तपुर्जम्भ ।' तप संतापे ' । औणादिकः करणे उसिन्प्रत्ययान्तः तपुस्शब्दो

नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘ जभि नाशने '। जभ्यन्ते शत्रव एभिरिति जम्भान्यायुधानि । करणे घञ्। तपूंष्येव जम्भानि यस्यासौ तपुर्जम्भः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अस्मध्रुक् ।' दुह जिघांसायाम् । ‘सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । ' वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्' (पा.सू . ८. २. ३३) इति हकारस्य घत्वम् । भषभावः । शिशीते ।' शो तनूकरणे' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः ।' आदेचः' इति आत्वम् । ततो द्विर्वचने ' बहुलं छन्दसि ' (पा. सु. ७. ४. ७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ई हल्यघोः ' इति ईत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ईशत । लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । ‘न माङ्योगे ' इति अडागमाभावः ॥

अ॒ग्निर्व॑न्वे सु॒वीर्य॑म॒ग्निः कण्वा॑य॒ सौभ॑गम् ।

अ॒ग्निः प्राव॑न्मि॒त्रोत मेध्यां॑तिथिम॒ग्निः सा॒ता उं॑पस्तु॒तम् ॥
१७

अ॒ग्निः । व॒व्ने॒ । सु॒ऽवीर्यं॑म् । अ॒ग्निः । कण्वां॑य । सौभं॑गम्
।

अ॒ग्निः । प्र । आ॒व॒त् । मि॒त्रा । उ॒त । मेध्यं॑ऽअतिथिम् ।
अ॒ग्निः । सा॒तौ । उ॒प॒ऽस्तु॒तम् ॥१७

अग्निः । वव्ने । सुऽवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम्
।

अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽअतिथिम् ।
अग्निः । सातौ । उपऽस्तुतम् ॥१७

“अग्निः देवः "सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य “वव्ने
याचितः । सः "अग्निः "कण्वाय महर्षये “सौभगं
शोभनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथा

“अग्निः "मित्रा अस्मन्मित्राणि “प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । “उत अपि च "मेध्यातिथिं मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतमृषिं प्रावत् । तथा “उपस्तुतम् अन्यमपि स्तोतारं यजमानं "सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वव्ने । वनु याचने' । कर्मणि लिट् । न शसददवादिगुणानाम् ' (पा. सू. ६.४.१२६) इति एत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपश्छन्दसः । सौभगम् । ‘ सुभगान्मन्त्रे ' इति उद्गात्रादिषु पाठात् तस्य भावः इत्येतस्मिन्नर्थे अञ् (पा. सू. ५. १. १३९) । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्रा । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । उपस्तुतम् ।' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति स्तौतेः कर्तरि कः। थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अ॒ग्निनां तु॒र्वशं॒ यदुं पर॒ावतं उ॒ग्रादेंवं हवामहे ।

अ॒ग्निर्न॑य॒न्नव॑वास्त्वं बृ॒हद्र॑थं तु॒र्वीति॒ं दस्य॑वे॒ सह॑ः ॥१८

अ॒ग्निना॑ । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् । प॒रा॒ऽवत॑ः । उ॒ग्रऽदे॑वम् ।
ह॒वा॒म॒हे॒ ।

अ॒ग्निः । न॒य॒त् । नव॑ऽवास्त्वम् । बृ॒हत्ऽर॑थम् । तु॒र्वीति॑म् ।
दस्य॑वे । सह॑ः ॥१८

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । पराऽवतः । उग्रऽदेवम् ।
हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवऽवास्त्वम् । बृहत्ऽरथम् । तुर्वीतिम् ।
दस्यवे । सहः ॥१८

“अग्निना सहावस्थितान् तुर्वशनामकं यदुनामकम्
उग्रदेवनामकं च राजर्षीन् "परावतः दूरदेशात् "हवामहे
आह्वयामः । स च "अग्निः नववास्तुनामकं बृहद्रथनामकं
तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन् "नयत् इहानयतु ।

कीदृशोऽग्निः । "दस्यवे "सहः
अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता ॥ नयत् । 'णीञ् प्रापणे'। लेटि अडागमः । इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । नववास्त्वम् । नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः । ' वा छन्दसि' इत्यनुवृत्तेः अमि पूर्वत्वाभावे यणादेशः । बृहद्रथम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

नि त्वाम॑ग्ने॒ मनु॑र्दधे॒ ज्योति॒र्जना॑य॒ शश्व॑ते ।

दी॒दे॒थ॒ कण्व॑ ऋ॒तजा॑त उक्षि॒तो यं न॑म॒स्यन्ति॑ कृ॒ष्टय॑ः ॥ १९

नि । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । मनु॑ः । द॒धे॒ । ज्योति॑ः । जना॑य । शश्व॑ते ।

दी॒देथं । कण्वें । ऋ॒तऽजांतः । उ॒क्षि॒तः । यम् । न॒म॒स्यन्तिं । कृ॒ष्टयः॑ ॥१९

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वे । ऋतऽजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति । कृष्टयः ॥१९

हे "अग्ने "ज्योतिः प्रकाशरूपं "त्वां "शश्वते बहुविधाय “जनाय "मनुः प्रजापतिः “नि “दधे देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने त्वम् “ऋतजातः ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः "उक्षितः हविर्भिस्तर्पितः सन् "कण्वे एतन्नामके महर्षौ "दीदेथ दीप्तवानसि। "यम् अग्निं "कृष्टयः मनुष्याः। ‘कृष्टयः चर्षणयः ' (नि. २. ३.७) इति मनुष्यनामसु पठितत्वात् । "नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ दीदेथ । दीदेतिश्छान्दसो

दीप्तिकर्मा । थलि ‘ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् । (का. ६. १.८.१) इति द्विर्वचनाभावः । ‘अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् इडभावः । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ऋतजातः । ऋते जन्यते इति ऋतजातः । ‘ श्वीदितो निष्ठायाम् ' इति इट्प्रतिषेधः । ‘जनसन' इत्यादिना आत्वम् । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नमस्यन्ति। 'नमोवरिवः । (पा. सू. ३. १. १९) इति पूजार्थे क्यच् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजन्तधातुस्वरः । कृष्टयः । 'कृष विलेखने '। ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् ॥

त्वे॒षासो॑ अ॒ग्नेरम॑वन्तो अ॒र्चयो॑ भी॒मासो॒ न प्रती॑तये ।

र॒क्ष॒स्विन॒ः सद॒मिद्या॑तु॒माव॑तो॒ विश्वं॒ सम॒त्रिणं॑ दह ॥२०

त्वे॒षासः॑ । अ॒ग्नेः । अमं॑ऽवन्तः । अ॒र्चयः॑ । भी॒मासः॑ । न । प्रतिं॑ऽइतये ।

र॒क्ष॒स्विनः॑ । सदं॑म् । इत् । या॒तु॒ऽमावं॑तः । विश्वं॑म् । सम् । अ॒त्रिणं॑म् । द॒ह॒ ॥२०

त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सदम् । इत् । यातुऽमावतः । विश्वम् । सम् । अत्रिणम् । दह ॥२०

“अग्नेः "अर्चयः ज्वालाः “त्वेषासः दीप्ताः "अमवन्तः बलवन्तः "भीमासः भयंकराः । अतः “प्रतीतये अस्माभिः प्रत्येतुं "न शक्या इति शेषः । हे अग्ने "रक्षस्विनः बलवतः "यातुमावतः यातुधानानसुरान् "सदमित् सर्वदैव "सं "दह सम्यग्भस्मीकुरु । तथा "विश्वं सर्वं "अत्रिणं भक्षकं

अस्मद्बाधकं शत्रुं सं दह ॥ त्वेषासः । ‘ त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । चितः । इत्यन्तोदात्तत्वम् । अमवन्तः । ‘ अम रोगे' । अमति शत्रून् रुजतीति अमो बलम् । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तदेषामस्तीत्यमवन्तः । प्रतीतये । ‘ तादौ च निति° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षस्विनः । रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलम् । करणेऽसुन् । ‘ अस्मायामेधा ' इति मत्वर्थीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो यातनाः । तान् मिमते निर्मिमते इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । तदेषामस्तीति मतुप् । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ' (पा. सु. ६. ३. ११९) इति दीर्घत्वम् ।' संज्ञायाम् ' (पा. सू. ८. २. ११) इति वत्वम् । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्रिणम् । अदेस्त्रिनि च ' इति कर्तरि त्रिनिप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

टिप्पणी

कण्वोपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.३७

← सूक्तं १.३६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.३७

कण्वो घौरः

सूक्तं १.३८ →

दे. मरुतः। गायत्री

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभम् ।

कण्वा अभि प्र गायत ॥१॥

ये पृषतीभिरृष्टिभिः साकं वाशीभिरञ्जिभिः ।

अजायन्त स्वभानवः ॥२॥

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् ।

नि यामञ्चित्रमृञ्जते ॥३॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे ।

देवत्तं ब्रह्म गायत ॥४॥

प्र शंसा गोष्वघ्न्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् ।

जम्भे रसस्य वावृधे ॥५॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च ग्मश्च धूतयः ।

यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥६॥

नि वो यामाय मानुषो दध्र उग्राय मन्यवे ।

जिहीत पर्वतो गिरिः ॥७॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वाँ इव विश्पतिः ।

भिया यामेषु रेजते ॥८॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे ।

यत्सीमनु द्विता शवः ॥९॥

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत ।

वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥१०॥

त्यं चिद्घा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृध्रम् ।

प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥११॥

मरुतो यद्ध वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन ।

गिरीँरचुच्यवीतन ॥१२॥

यद्ध यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना ।

शृणोति कश्चिदेषाम् ॥१३॥

प्र यात शीभमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुवः ।

तत्रो षु मादयाध्वै ॥१४॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषाम् ।

विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘क्रीळ वः' इति द्वितीयं सूक्तं पञ्चदशर्चम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - क्रीळं पञ्चोना मारुतं हि गायत्रं तु '

इति । ऋषिश्चान्यस्मादृषेरवाविशिष्टः' इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीच्छन्दस्के । इदमादिसूक्तत्रयं मरुद्देवताकं तुहिहवेति परिभाषितत्वात् । व्यूळ्हे द्वितीये छन्दोमे आग्निमारुतशस्त्रे एतत्सूक्तं निविद्धानीयम् । द्वितीयस्याग्निं वो देवम्' इति खण्डे सूत्रितं -- क्रीळं वः शर्धाऽग्ने मृळेत्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति । ब्राह्मणं च -- क्रीळ वः शर्धो मारुतम्' (ऐ.ब्रा. ५. १९) इति। 'मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालम्' इत्यस्यामिष्टौ 'क्रीलं वः' इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या। ' तथा ततः' इति खण्डे सूत्रितं - क्रीळं वः शर्धो मारुतमत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चः ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

क्री॒ळं व॒ः शर्धो॒ मारु॑तमन॒र्वाणं॑ रथे॒शुभ॑म् ।

कण्वा॑ अ॒भि प्र गा॑यत ॥१

क्री॒ळम् । व॒ः । शर्धः॑ । मारु॑तम् । अ॒न॒र्वाणं॑म् । र॒थे॒ऽशुभं॑म् ।

कण्वाः॑ । अ॒भि । प्र । गा॒य॒त॒ ॥१

क्रीळम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनर्वाणम् । रथेऽशुभम् ।

कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥१

हे “कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । “वः युष्मदर्थं “मारुतं मरुत्समूहरूपं “शर्धः बलम् “अभि “प्र “गायत अभितः प्रकर्षेण स्तुध्वम् । कीदृशं शर्धः । “क्रीळं विहरणशीलम् “अनर्वाणं भ्रातृव्यरहितम् । अत एव श्रुत्यन्तरब्राह्मणेन मन्त्रान्तरमेवं व्याख्यातम् - ‘अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा

भातृव्यापनुत्त्यै' (तै. सं. ६. ३. ८. ४) इति । “रथेशुभं स्वकीये रथेऽवस्थाय शोभमानम् ।। क्रीळम् ।' क्रीडृ विहारे ' । पचाद्यच् । शर्धः । शृधु प्रसहने '। शर्धयत्यनेन शत्रूनिति शर्धो बलम् । असुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मारुतं मरुतां संबन्धि । तस्येदम्' इति अण् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । समूहार्थे ' अनुदात्तादेरञ्' (पा. सू. ४. २. ४४) इत्यनुदात्तादिलक्षणः अञ्प्रत्ययः । अनर्वाणम् । व्यत्ययेन पुंलिङ्गता । नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । रथेशुभम् । ‘शुभ दीप्तौ'। रथे शोभते इति रथेशुप् । क्विप् च ' इति क्विप्। तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गायत । ‘कै गै रै शब्दे'। तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

ये पृषंतीभिरृ॒ष्टिभिं॑ः सा॒कं वाशींभिर॒ञ्जिभिं॑ः ।

अजा॑यन्त॒ स्वभा॑नवः ॥२

ये । पृष॑तीभिः । ऋ॒ष्टिऽभिः॑ । सा॒कम् । वाशी॑भिः । अ॒ञ्जिऽभिः॑ ।

अजा॑यन्त । स्वऽभा॑नवः ॥२

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । साकम् । वाशीभिः । अञ्जिऽभिः ।

अजायन्त । स्वऽभानवः ॥२

ये मरुतः पृषत्यादिभिः "साकं “स्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ताः “अजायन्त इति संपन्नाः । पृषत्यो बिन्दुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः। ‘ पृषत्यो मरुताम्' (नि. १.१५.६) इति निघण्टावुक्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाश्यः शब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः। ‘वाशी वाणी' (नि. १. ११. ११) इति वाङ्नामसु पठितत्वात् ।

अञ्जयोऽलंकरणानि । तान् स्तुम इति शेषः ॥ अजायन्त । ‘जनी प्रादुर्भावे' । श्यनि ‘ज्ञाजनोर्जा' (पा. सू. ७. ३. ७९) इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इ॒हेवं शृण्व एषा॒ं कशा॒ हस्तें॑षु॒ यद्वदा॑न् ।

नि यामं॑ञ्चि॒त्रमृं॑ञ्जते ॥३

इ॒हऽइ॑व । शृ॒ण्वे॒ । ए॒षा॒म् । कशाः॑ । हस्तें॑षु । यत् । वदा॑न् ।

नि । यामं॑न् । चि॒त्रम् । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ ॥३

इहऽइव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् ।

नि । यामन् । चित्रम् । ऋञ्जते ॥३

“एषां मरुतां “हस्तेषु स्थिताः “कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवः “यद्वदान् यद्वदन्ति यं ध्वनि कुर्वन्ति तं ध्वनिम् “इहेव अत्रेव स्थित्वा “शृण्वे शृणोमि । स ध्वनिविशेषः "यामन् संग्रामे “चित्रं विविधं शौर्यं “नि “ऋञ्जते नितरामलंकरोति । ‘ ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ' (निरु. ६. २१) इति यास्कः ॥ शृण्वे । ‘श्रु श्रवणे'। व्यत्ययेनात्मनेपदम्। ‘ श्रुवः शृ च' इति श्नुः। “हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः । वदान् ।' वद व्यक्तायां वाचि'। लेटि आडागमः । ‘ इतश्च लोपः' इति इकारलोपे संयोगान्तलोपः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् ।' सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्या लुक् ।' न ङिसंबुद्ध्योः' (पा. सू. ८. २. ८) इति नलोपप्रतिषेधः। ऋञ्जते । ‘ ऋजि भृजी भर्जने '। अत्र प्रसाधनार्थः ॥

प्र व॒ः शर्धा॑य॒ घृष्व॑ये त्वे॒षद्यु॑म्नाय शु॒ष्मिणे॑ ।

दे॒वत्तं॒ ब्रह्म॑ गायत ॥४

प्र । व॒ः । शर्धा॑य । घृष्व॑ये । त्वे॒षऽद्यु॑म्नाय । शु॒ष्मिणे॑ ।

दे॒वत्त॑म् । ब्रह्म॑ । गा॒य॒त॒ ॥४

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषऽद्युम्नाय । शुष्मिणे ।

देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥४

हे ऋत्विजः “वः युष्माकं संबन्धिने "शर्धाय प्रसहनशीलाय “घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे । ‘द्युम्नं द्योततेर्यशोवान्नं वा ' (निरु. ५. ५) इति यास्कः । “शुष्मिणे बलवते । शुष्मं शुष्णम् ' (नि. २. ९. ११) इति बलनामसु पाठात् । एवंभूताय मरुद्गणाय

“ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य “प्र “गायत स्तुध्वम्। कीदृशं ब्रह्म। “देवत्तं देवैर्दत्तं देवतानुग्रहाल्लब्धम् ॥ शर्धाय । ‘ शृधु प्रसहने '। शर्धयत्यभिभवतीति शर्धो बलम् । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । घृष्वये । ‘ घृष संघर्षे '।' कृविघृष्वि ' (उ. सू. ४. ४९६) इत्यादिना क्विन्प्रत्ययान्तो निपातितः । त्वेषद्युम्नाय । त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । त्वेषं दीप्तं द्युम्नं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवत्तं देवैर्दत्तम् । छान्दसो वर्णलोपः । उक्तं च - ‘ द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ' (का. ६. ३. १०९) इति । ‘ तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र शंसा॒ गोष्वघ्न्यं क्री॒ळं यच्छर्धो॒ मारुतम् ।

जम्भे॒ रसंस्य वावृधे ॥५

प्र । शं॒स॒ । गोषुं । अघ्न्यंम् । क्री॒ळम् । यत् । शर्धः । मारुंतम् ।

जम्भें । रसंस्य । व॒वृ॒धे॒ ॥५

प्र । शंस । गोषु । अघ्न्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम् ।

जम्भे । रसस्य । ववृधे ॥५

“गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितम् । ' पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति श्रुत्यन्तरात् । अघ्न्यम् अहन्तव्यं "क्रीळं विहारोपेतं "मारुतं मल्संबन्धि “शर्धः प्रसहनशीलं तेजो "यत् अस्ति तत् “प्र “शंस हे ऋत्विक्समूह स्तुहि । 'रसस्य गोक्षीररूपस्य संबन्धि तत् तेजः “जम्भे मुखे उदरे वा “ववृधे वृद्धमभूत् ॥ शंस। ‘ शंसु स्तुतौ ।'

द्व्यचोऽतस्तिङः ' इति संहितायां दीर्घः । गोषु ।' सावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्ण° ' इति प्रतिषेधः । अघ्न्यम् । घ्नो हननम् । ‘ घञर्थे कविधानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कः । गमहन' ' इत्यादिना उपधालोपः। ‘ हो हन्तेः ' (पा. सू. ७. ३. ५४) इति घत्वम् । तदर्हतीति घ्न्यम्। छन्दसि च' इति यः । न घ्न्यम् अघ्न्यम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीळादयो गताः । जम्भे ।' जभि नाशने'। जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति जम्भमास्यम् । करणे घञ् । ववृधे । 'वृधु वृद्धौ'। लिट् । छान्दसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वम् ॥ ॥ १२ ॥

को वो॒ वर्षि॑ष्ठ॒ आ न॑रो दि॒वश्च॒ ग्मश्च॑ धूतयः ।

यत्सी॒मन्तं॒ न धू॑नु॒थ ॥६

कः । व॒ः । वर्षिं॑ष्ठः । आ । न॒र॒ः । दि॒वः । च॒ । ग्मः । च॒ । धू॒त॒य॒ः ।

यत् । सी॒म् । अन्तं॑म् । न । धू॒नु॒थ ॥६

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । ग्मः । च । धूतयः ।

यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥६

"दिवश्च द्युलोकस्यापि “ग्मश्च भूलोकस्यापि । ‘गौः ग्मा'(नि. १.१.२) इति भूनामसु पठितत्वात्। “धूतयः कम्पनकारिणो हे "नरः नेतारो मरुतः “वः युष्माकं मध्ये "आ समन्तात् “वर्षिष्ठः वृद्धतमः “कः। “यत् यस्मात् कारणात् “सीं सर्वतः "अन्तं “न वृक्षाग्रमिव “धूनुथ चालयथ । तस्मात् कारणात् कम्पयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः॥ वर्षिष्ठः। वृद्धशब्दात् इष्ठनि ‘

प्रियस्थिर' (पा. सू. ६.४.१५७) इत्यादिना वर्षादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ग्मः । ग्माशब्दात् षष्ठ्येकवचने “ आतो धातोः ' इत्यत्र ‘आत इति योगविभागः कर्तव्यः ' (का. ६. ४. १४०) इत्युक्तत्वात् आकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूतयः । ‘ धूञ् कम्पने '। ' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् इति क्तिच् । ‘ तितुत्र° ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ‘ आमन्त्रितस्य च' इति सर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ । 'स्वादिभ्यः श्नुः' । 'सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति वचनात् सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते । अतस्तिङ एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि वो॒ यामा॑य॒ मानु॑षो द॒ध्र उ॒ग्राय॑ म॒न्यवे॑ ।

जिही॑त॒ पर्व॑तो गि॒रिः ॥७

नि । व॒ः । यामा॑य । मानु॑षः । द॒ध्रे । उ॒ग्राय॑ । म॒न्यवे॑ ।

जिही॑त । पर्व॑तः । गि॒रिः ॥७

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उग्राय । मन्यवे ।

जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥७

हे मरुतः “वः युष्माकं “यामाय गमनार्थं “मानुषः गृहस्वामी कश्चिन्मनुजः “नि “दध्रे गृहदार्ढ्यार्थं दृढं स्तम्भं निक्षिप्तवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तम्भप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । “उग्राय तीव्राय "मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवद्गमनाद्भीतिः। यतो भवद्गत्या चालितः “पर्वतः बहुविधपर्वयुक्तः "गिरिः शिखरी "जिहीत गच्छेत् ॥ मानुषः ।' मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ' (पा. सू. ४. १. १६१) इति मनुशब्दात् अपत्यार्थे अञ् षुगागमश्च ।

ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । दध्रे । ' धृञ् अवस्थाने ' इत्यस्य लिटि कित्त्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् न निघातः । जिहीत । ' ओहाङ् गतौ । लिङि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ' भृञामित्' (पा. सू. ७. ४. ७६) इति अभ्यासस्य इत्वम् । श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयः तप्रत्ययः ॥

येषा॒मज्मे॑षु पृथि॒वी जु॑जु॒र्वाँ इ॑व वि॒श्पति॑ः ।

भि॒या यामे॑षु॒ रेज॑ते ॥८

येषा॑म् । अज्मे॑षु । पृ॒थि॒वी । जु॒जु॒र्वान्ऽइ॑व । वि॒श्पति॑ः ।

भि॒या । यामे॑षु । रेज॑ते ॥८

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान्ऽइव । विश्पतिः ।

भिया । यामेषु । रेजते ॥८

हे मरुतः “येषां युष्माकं "यामेषु गमनेषु “अज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु “पृथिवी भूमिः “रेजते कम्पते । तत्र दृष्टान्तः । “जुजुर्वांइव "विश्पतिः । यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात् कम्पते तद्वत् ॥ अज्मेषु ।' अज गतिक्षेपणयोः '। बहुलग्रहणात् औणादिको मन् । ‘ अजेर्व्यघञपोः ' (पा. सू. २. ४. ५६) इति वीभावो न भवति, ‘वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते' (का. २. ४. ५६. २) इति वचनात् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वान् । ‘जुष् वयोहानौ'। लिटः क्वसुः । ‘बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इति उत्वम् । अभ्यासहलादिशेषौ । “वस्वेकाजाद्धसाम्' इति नियमात इडागमाभावः । ‘ ऋच्छत्यॄताम् ' (पा. सू. ७, ४, ११) इति गुणः, “ हलि च ' इति दीर्घत्वं च ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनात् न भवति । विशां पतिर्विश्पतिः । पत्यावैश्वर्ये' इति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया । सावेकाचः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामेषु ।' यम उपरमे '। भावे घञ् । ' कर्षात्वतो घञः०' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते । 'रेजृ कम्पने ' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स्थि॒रं हि जानं॑मेषां॒ वयो॑ मा॒तुर्निरे॑तवे ।

यत्सी॒मनुं॑ द्वि॒ता शवः॑ ॥९

स्थि॒रम् । हि । जानं॑म् । ए॒षा॒म् । वयः॑ । मा॒तुः । निःऽए॑तवे ।

यत् । सी॒म् । अनुं॑ । द्वि॒ता । शवः॑ ॥९

स्थिरम् । हि । जानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निःऽएतवे ।

यत् । सीम् । अनु । द्विता । शवः ॥९

“एषां मरुतां “जानं जन्मस्थानमाकाशं “स्थिरं “हि चलनरहितं खलु । “मातुः मरुतां जननीस्थानीयादाकाशात् “वयः पक्षिणः “निरेतवे निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः। “यत् यस्मात् कारणात् “शवः भवदीयं बलम् अनुक्रमेण “सीं सर्वतः “द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं जानं स्थिरं हि इति पूर्वत्रान्वयः ॥ जानम् । जन्यतेऽस्मिन्निति जानमन्तरिक्षम् । अधिकरणे घञ् । एषाम् । इदमोऽन्वादेशे इति अशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्ता । न च ‘ ऊडिदम्' इत्यादिना

विभक्त्युदात्तत्वम् , अन्तोदात्तात् इदंशब्दात् तस्य विधानात् । निरेतवे। ‘ इण् गतौ । तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः । तादौ च । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उद॒ु त्ये सू॒नवो॒ गिर॒ः काष्ठा॒ अज्मे॑ष्वत्नत ।

वा॒श्रा अ॑भि॒ज्ञु यात॑वे ॥१०

उत् । ऊ॒ँ इति॑ । त्ये । सू॒नव॑ः । गिर॑ः । काष्ठा॑ः । अज्मे॑षु । अ॒त्न॒त॒ ।

वा॒श्राः । अ॒भि॒ऽज्ञु । यात॑वे ॥१०

उत् । ऊँ इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत ।

वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे ॥१०

“त्ये पूर्वप्रकृताः “गिरः “सूनवः वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि ताल्वौष्ठादिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयन्ति । “अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु “काष्ठाः अपः । ‘ आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति' (निरु. २. १५) इति यास्कः। “उदु उत्कर्षेणैव “अत्नत अतनिषत विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं "वाश्राः हम्भारोपेता गाः "अभिज्ञु जान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा “यातवे गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः । ‘ षू प्रेरणे' । ‘सुवः कित्' (उ. सू. ३. ३१५) इति नुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । अत्नत । तनु विस्तारे '। लङि झस्य अदादेशे ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ‘ तनिपत्योश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. ९९) इति उपधालोपः । अडागमः । अभिज्ञु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिज्ञु ।' प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ' (पा. सू.५. ४. १२९) इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ज्ञुशब्दादेशः

समासान्तः। यातवे । ' तुमर्थे सेसेन्°' इति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १३ ॥

त्यं चिंद्धा दी॒र्घं पृ॒थुं मि॒हो नपां॑त॒ममृं॑ध्रम् ।

प्र च्यां॑वयन्ति॒ यामं॑भिः ॥११

त्यम् । चि॒त् । घ॒ । दी॒र्घम् । पृ॒थुम् । मि॒हः । नपां॑तम् । अमृं॑ध्रम् ।

प्र । च्य॒व॒य॒न्ति॒ । यामं॑ऽभिः ॥११

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृध्रम् ।

प्र । च्यवयन्ति । यामऽभिः ॥११

“त्यं “चिद्ध प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं "यामभिः स्वकीयगमनैः “प्र “च्यावयन्ति मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशम् । “दीर्घम् आयामोपेतं “पृथुं तिर्यग्विस्तृतं “मिहो "नपातं सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः। “अमृध्रं केनाप्यहिंस्यम् ॥ घ। ऋचि तुनुघ' इत्यादिना दीर्घः । मिहः । ‘ मिह सेचने '। मेहति सिञ्चतीति मिट् वृष्टिः । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । ‘ सावेकाचः° ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातम् । न पातयतीति नपात् । । नभ्राण्नपात्” । इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमृध्रम् । श्रुधु मृधु उन्दने ' । मर्धति उदकेन उनत्तीति मृध्रः । बहुलवचनात् औणादिको रक्प्रत्ययः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । संग्रामवाचिना मृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत् स्वरसमासौ । च्यावयन्ति ।। ‘ च्युङ् गतौ ' । णिचि वृद्ध्यावादेशौ । पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः ॥

मरु॑तो॒ यद्ध॑ वो॒ बल॒ं जनाँ॑ अचुच्यवीतन ।

गि॒रीँर॑चुच्यवीतन ॥१२

मरु॑तः । यत् । ह॒ । व॒ः । बल॑म् । जना॑न् । अ॒चु॒च्य॒वी॒त॒न॒ ।

गि॒रीन् । अ॒चु॒च्य॒वी॒त॒न॒ ॥१२

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन ।

गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥१२

हे “मरुतः “यद्ध यस्मादेव कारणात् “वः युष्माकं “बलम् अस्ति अस्मादेव कारणात् “जनान् प्राणिनः “अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा “गिरीन् मेघान् "अचुच्यवीतन प्रेरयत ॥ मरुतः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन । च्यवतेर्लङि

व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘तप्तनप्तनथनाश्च इति तस्य तनबादेशः। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः। ‘बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. ३.९७) इति ईडागमः । गुणावादेशौ । तिङ्ङतिङः' इति निघातः । गिरीन् । दीर्घादटि समानपादे' इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । अत्रानुनासिकः' इति ईकारस्यानुनासिकः ॥

यद्ध॒ यान्तिं म॒रुत॒ः सं हं ब्रु॒व॒तेऽध्व॒न्ना ।

शृ॒णोति॒ कश्चिंदेषाम् ॥१३

यत् । ह॒ । यान्तिं । म॒रुतः । सम् । ह॒ । ब्रु॒व॒ते॒ । अध्वंन् । आ ।

शृ॒णोतिं । कः । चि॒त् । ए॒षा॒म् ॥१३

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ ।

शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥१३

“यद्ध यदा खलु "मरुतः “यान्ति गच्छन्ति तदानीम् "अध्वन्ना मार्गे सर्वतः “सं “ब्रुवते “ह संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । “एषां मरुतां संबन्धिनं शब्दं “कश्चित् यः कोऽपि “शृणोति ॥ यान्ति । ‘ या प्रापणे '। अदादित्वात् शपो लुक् । ‘ झोऽन्तः' इति अन्तादेशस्य उपदेशिवद्भावात् अन्तीत्येतदाद्युदात्तम् । धातुना सहैकादेश एकादेशस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि'। झस्य अदादेशे कृते परत्वात् प्राप्तस्य गुणस्य ङित्त्वेन बाधितत्वात् उवङादेशः । अध्वन् । ‘ सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । शृणोति । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

प्र यांत॒ शीभंमा॒शुभि॒ः सन्ति॒ कण्वेंषु वो॒ दुवंः ।

तत्रो॒ षु मांदयाध्वै ॥१४

प्र । या॒त॒ । शीभंम् । आ॒शुऽभिः॑ । सन्तिं । कण्वेंषु । व॒ः ।
दुवः॑ ।

तत्रो॒ इतिं । सु । मा॒द॒या॒ध्वै॒ ॥१४

प्र । यात । शीभम् । आशुऽभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः ।
दुवः ।

तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥१४

हे मरुतः "आशुभिः वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः "शीभं
शीघ्रम् । ' शीभं तृषु तूयम्' (नि. २. १५. ९) इति
क्षिप्रनामसु पाठात् । “प्र “यात प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत

। “कण्वेषु मेधाविष्वनुष्ठातृषु “वः युष्माकं “दुवः दुवांसि परिचरणानि “सन्ति । “तत्रो “षु तेष्वेव परिचारकेषु कण्वेषु “मादयाध्वै तृप्ता भवत ॥ आशुभिः । ‘ अशू व्याप्तौ । ‘ कृवापाजि° ' इत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । सन्ति । ‘ श्नसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । मादयाध्वै । ‘ मद तृप्तियोगे'। चुरादिः । आकुस्मीय आत्मनेपदी । लेटि आडागमः । टेः एत्वम् ।' वैतोऽन्यत्र ' (पा. सू. ३. ४. ९६) इति एकारस्य ऐकारादेशः ॥

अस्ति॒ हि ष्मा॒ मदा॑य व॒ः स्मसि॑ ष्मा व॒यमे॑षाम् ।

विश्वं॑ चि॒दायु॑र्जी॒वसे॑ ॥१५

अस्ति॑ । हि । स्म॒ । मदा॑य । व॒ः । स्मसि॑ । स्म॒ । व॒यम् । ए॒षा॒म् ।

विश्वं॑म् । चि॒त् । आयुः॑ । जी॒वसे॑ ॥१५

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयम् । एषाम् ।

विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥१५

‘ हे मरुतः वः युष्माकं “मदाय तृप्तये "अस्ति "हि “ष्म अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो विद्यते खलु । “एषां युष्माकं भृत्यभूताः “वयं “स्मसि “ष्म विद्यामहे खलु । “जीवसे जीवितुं “विश्वं “चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः । स्म ' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदन्तो मसिः । जीवसे । ‘ तुमर्थे सेसेन्° ' इति असेप्रत्ययः ।। ॥ १४ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.३७&oldid=204608" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.३८

← सूक्तं १.३७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.३८

कण्वो घौरः

सूक्तं १.३९ →

दे. मरुतः। गायत्री

कद्ध नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः ।

दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥१॥

क्व नूनं कद्वो अर्थं गन्ता दिवो न पृथिव्याः ।

क्व वो गावो न रण्यन्ति ॥२॥

क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता ।

क्वो विश्वानि सौभगा ॥३॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन ।

स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥४॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः ।

पथा यमस्य गादुप ॥५॥

मो षु णः परापरा निरृतिर्दुर्हणा वधीत् ।

पदीष्ट तृष्णया सह ॥६॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः ।

मिहं कृण्वन्त्यवाताम् ॥७॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति ।

यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥८॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन ।

यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥९॥

अध स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्म पार्थिवम् ।

अरेजन्त प्र मानुषाः ॥१०॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु ।

यातेमखिद्रयामभिः ॥११॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् ।

सुसंस्कृता अभीशवः ॥१२॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् ।

अग्निं मित्रं न दर्शतम् ॥१३॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः ।

गाय गायत्रमुक्थ्यम् ॥१४॥

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् ।

अस्मे वृद्धा असन्निह ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘कद्ध नूनम् ' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः, ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषितत्वात् ।

पूर्वसूक्ते मारुतं हि ' इत्युक्तत्वादिदमपि मरुद्देवताकम् । ‘गायत्रं तु ' इत्युक्तत्वात् गायत्रीच्छन्दस्कम् । कद्ध' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कद्धं नूनं कंधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तंयोः ।

दधिध्वे वृंक्तबर्हिषः ॥१

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तंयोः ।

दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥१

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ।

दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥१

हे मरुतः "कद्ध कदा खलु “नूनम् अवश्यं हस्तयोः “दधिध्वे यूयमस्मान् हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टान्तः। “पिता “पुत्रं “न “हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । "कधप्रियः स्तुतिप्रीताः “वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हिर्दर्भो येषां मरुतां यजमानाय ते मरुतः तथाविधाः ॥ कत् कदा । ‘ द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ' (का.६.३.१०९) इत्युक्तत्वात् आकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तया प्रीणन्तीति कधप्रियः । ‘ प्रीञ् प्रीतौ ' । क्विप् । पूर्वपदस्य ' ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ' (पा. सू. ६. ३.६३) इति ह्रस्वत्वम् । धकारश्छान्दसः। आमन्त्रितनिघातः । दधिध्वे । दधातेः “ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । क्रादिनियमातु इट् । प्रत्ययस्वरः वृक्तबर्हिषः । आमन्त्रितनिघातः ॥

क्वं॑ नू॒नं कद्वो॒ अर्थं॒ गन्ता॑ दि॒वो न पृ॑थि॒व्याः ।

क्वं॑ वो॒ गावो॒ न रं॑ण्यन्ति ॥२

क्वं॑ । नू॒नम् । कत् । व॒ः । अर्थ॑म् । गन्ता॑ । दि॒वः । न । पृ॒थि॒व्याः ।

क्वं॑ । व॒ः । गाव॑ः । न । र॒ण्य॒न्ति॒ ॥२

क्व । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्ता । दिवः । न । पृथिव्याः ।

क्व । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥२

‘ हे मरुतः "नूनम् इदानीं “क्व यूयं कुत्र स्थिताः । "कत् कदा “वः युष्माकम् “अर्थम् अरणं देवयजनदेशे गमनम्। विलम्बं मा कुरुतेत्यर्थः। "दिवः “गन्त द्युलोकाद्गच्छत ।

“पृथिव्याः “न गन्त भूलोकान्मा गच्छत । "वः युष्मान् “क्व “रण्यन्ति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति । यजमानाः स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “गावो “न । यथा गावो रणन्ति शब्दयन्ति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात् सप्तम्यन्तात् ' किमोऽत् ' (पा. सू. ५. ३. १२) इति अत्प्रत्ययः। ‘ क्वाति' (पा. सू. ७. २. १०५) इति किमः क्वादेशः । ‘ तित्स्वरितः' इति स्वरितत्वम् । अर्थम् । ‘ऋ गतौ । ‘ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ' (उ. सू. २. १६१) इति भावे थन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्त । गमेर्लोटि बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । थादेशस्य तस्य ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तबादेशः। अत एव ङित्त्वाभावात् ‘ अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । दिवः । ‘ ऊडिदम्० इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वात्'

इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति । रणतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

क्वं वः सु॒म्ना नव्यां॑सि॒ मरुं॑त॒ः क्वं सुवि॒ता ।

क्वो॒३॒ विश्वां॑नि॒ सौभं॑गा ॥३

क्वं । व॒ः । सु॒म्ना । नव्यां॑सि । मरुं॑तः । क्वं । सु॒वि॒ता ।

क्वो॒३॒ इतिं । विश्वां॑नि । सौभं॑गा ॥३

क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता ।

क्वो इति । विश्वानि । सौभगा ॥३

हे “मरुतः “वः युष्माकं संबन्धीनि "नव्यांसि नवतराणि "सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि ‘प्रजा वै पशवः सुम्नम् ' (

तै. सं. ५. ४. ६. ६) इति श्रुत्यन्तरात् । “क्व कुत्र वर्तन्ते । तथा “सुविता शोभनानि प्राप्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि "क्व कुत्र वर्तन्ते । "विश्वानि सर्वाणि "सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि “क्वो कुत्र वा वर्तन्ते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् ' इति शेर्लोपः । नव्यांसि । नवशब्दात् ईयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि । ‘ तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. ४. ७७. १) इति उवङादेशः । सौभगा। ‘सुभगान्मन्त्रे' (पा. सू. ५. १. १२९ ग.) इति तस्य भावः इत्यर्थे अन् । पूर्ववत् शेर्लोपः ॥

यद्यू॒यं पृ॑श्निमातरो॒ मर्ता॑स॒ः स्यात॑न ।

स्तो॒ता वो॑ अ॒मृत॑ः स्यात् ॥४

यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन ।

स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४

यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन ।

स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४

हे पृश्निनामकधेनुपुत्राः मरुतः “यूयं यद्यपि “मर्तासः मनुष्याः “स्यातन भवेत तथापि “धवः युष्माकं “स्तोता यजमानः “अमृतः “स्यात् देवो भवेत् ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । समासान्तविधेरनित्यत्वात् ‘नद्यृतश्च ' (पा. सू. ५. ४. १५३) इति कबभावः । मर्तासः । ‘ असि हसि ' इत्यादिना म्रियतेः तन्प्रत्ययः । आजसेरसुक्'। स्यातन। अस्तेर्लिङि तस्य ‘तप्तनप्तनथनाश्च इति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वम् । अमृतः । ‘ नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा वों मृ॒गो न यवं॑से जरि॒ता भू॒दजो॑ष्यः ।

प॒था य॒मस्यं॑ गा॒दुपं ॥५

मा । व॒ः । मृ॒गः । न । यवं॑से । ज॒रि॒ता । भू॒त् । अजो॑ष्यः ।

प॒था । य॒मस्यं॑ । गा॒त् । उपं ॥५

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः ।

पथा । यमस्य । गात् । उप ॥५

हे मरुतः “वः युष्माकं “जरिता स्तोता “अजोष्यः असेव्यः “मा “भूत् । तत्र दृष्टान्तः । “मृगो “न “यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किं च स स्तोता “यमस्य “पथा यमलोकसंबन्धिमार्गेण मा “उप “गात् मा गच्छतु । तस्य

मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । 'जॄष् वयोहानौ' । स्तुतिकर्मेति (निरु. १०.८) यास्कः । तृचि इडागमः। चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । भूत् । लुङि ' गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । ' न माङ्योगे ' इति अडभावः । अजोष्यः। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः । ' ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत्। नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पथा । तृतीयैकवचने ' भस्य टेर्लोपः' (पा. सू. ७. १. ८८) इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् । एतेर्लुङि • इणो गा लुङि' (पा. सू. २, ४, ४५) इति गादेशः । ' गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । पूर्ववत् अडभावः ॥ ॥ १५ ॥

मो षु ण॒ः परा॑परा॒ निर्‍ऋ॑तिर्दु॒र्हणा॑ वधीत् ।

प॒दी॒ष्ट तृष्ण॑या स॒ह ॥६

मो इतिं । सु । न॒ः । परांऽपरा । निःऽॠंतिः । दु॒ःऽहनां ।
व॒धी॒त् ।

प॒दी॒ष्ट । तृष्णंया । स॒ह ॥६

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽऋतिः । दुःऽहना ।
वधीत् ।

पदीष्ट । तृष्णया । सह ॥६

हे मरुतः “नः अस्मान् “निऋतिः रक्षोजातिदेवता “मो “षु “वधीत् सर्वथा वधं मा कार्षीत्। कीदृशी । “परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा अतिबलेत्यर्थः । अत एव “दुर्हणा केनापि हन्तुं दुःशक्या' । सा निर्ऋतिः “तृष्णया “सह “पदीष्ट पततु । अस्मदीया तृष्णा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । ‘ सुञः' इति षत्वम् । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । दुर्हणा । ‘ ईषद्दुःसुषु ।

इत्यादिना हन्तेः कर्मणि खल्। लित्स्वरेण
प्रत्यययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। वधीत् । लुङि हन्तेः “लुङि च ।
(पा.सू. ३. ४. ४३) इति वधादेशः । सिचि इडागमः।
वधादेशस्य अदन्तत्वात् ' एकाच उपदेशे । इति
इट्प्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य
स्थानिवत्त्वात् ‘अतो हलादेः ' (पा. सू. ७. २. ७) इति
वृद्ध्यभावः । ‘इट ईटि' (पा. सू. ८.२.२८) इति सिचो लोपः
। पदीष्ट । ‘पद गतौ । आशीर्लिंङि छन्दस्युभयथा ' इति
सार्वधातुकत्वात् सलोपः । आर्धधातुकत्वात् सुडागमः ।
प्रत्ययस्वरः । तृष्णया । ‘ ञितृषा पिपासायाम्'।
‘तृषिशुषिरसिभ्यः किच्च' (उ. सू. ३. २९२) इति
नप्रत्ययः। ‘ नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥

स॒त्यं त्वे॒षा अमं॑वन्तो॒ धन्वं॑ञ्चि॒दा रु॒द्रियां॑सः ।

मिहं कृण्वन्त्यवा॒ताम् ॥७

स॒त्यम् । त्वे॒षाः । अमं॑ऽवन्तः । धन्वं॑न् । चि॒त् । आ । रु॒द्रियां॑सः ।

मिहं॑म् । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । अ॒वा॒ताम् ॥७

सत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः ।

मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥७

“धन्वञ्चित् मरुदेशेऽपि “रुद्रियासः रुद्रेण पालितत्वात् तदीया मरुतः "आ सर्वतः "अवातां वायुरहितां “मिहं वृष्टिं “कृण्वन्ति कुर्वन्ति तदेतत् “सत्यम् । कीदृशा रुद्रियासः। “त्वेषाः दीप्ताः “अमवन्तः बलवन्तः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धम् ॥ धन्वन् । ‘ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्त्वात् नुम् । ‘कनिन्युवृषितक्षि° ' इत्यादिना

कनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः। रुद्रस्येमे रुद्रियाः। तस्येदम्' इत्यर्थे घः। “आजसेरसुक्' । मिहम् । मिह सेचने'। ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । कृण्वन्ति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । ‘ धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥

कारीर्यां ‘ मारुतं सप्तकपालम् ' इत्यस्य हविषः ‘ वाश्रेव विद्युत् ' इत्येषानुवाक्या । ‘ वर्षकामेष्टिः' इति खण्डे सूत्रितं - वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

वा॒श्रेवं वि॒द्युन्मिंमाति व॒त्सं न मा॒ता सिंषक्ति ।

यदें॑षां वृ॒ष्टिरसंर्जि ॥८

वा॒श्राऽइं॑व । वि॒ऽद्युत् । मि॒मा॒ति॒ । व॒त्सम् । न । मा॒ता । सि॒स॒क्ति॒ ।

यत् । ए॒षा॒म् । वृ॒ष्टिः । असं॑र्जि ॥८

वाश्राऽइव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिसक्ति ।

यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥८

“वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्नुतस्तनवती धेनुरिव “विद्युत् मेघस्था दृश्यमाना सती “मिमाति शब्दं करोति । विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धम् । “माता धेनुः "वत्सं “न वत्समिव “सिषक्ति इयं विद्युत् मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः। ‘ सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य' (निरु. ३. २१) इति यास्केनोक्तत्वात् । “यत् यस्मात् कारणात् “एषां मरुतां संबन्धिनी “वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते

विद्युत्काले वृष्टा भवति, तस्मात् विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नम् ॥ वाश्रेव । ‘वाशृ शब्दे'। 'स्फायितञ्चि° ' इत्यादिना रक् । मिमाति । ' माङ् मानै शब्दे च ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । ‘ भृञामित् ' (पा. सू. ७. ४. ७६) इति अभ्यासस्य इत्वम् । सिषक्ति। ‘ षच समवाये'। लटि बहुलं छन्दसि ' इति शपः लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । असर्जि । ‘ सृज विसर्गे ' । कर्मणि लुङ् ।' चिण् भावकर्मणोः ' (पा. सू. ३. १. ६६) इति चिण् ।' चिणो लुक्' (पा. सू. ६. ४. १०४) इति तशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दिवां चि॒त्तमंः कृण्वन्ति प॒र्जन्येंनोदवा॒हेनं ।

यत्पृंथि॒वीं व्यु॒न्दन्तिं ॥९

दिवा॑ । चि॒त् । तमः॑ । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । प॒र्जन्ये॑न । उ॒द॒ऽवा॒हेन॑ ।

यत् । पृ॒थि॒वीम् । वि॒ऽउ॒न्दन्ति॑ ॥९

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदऽवाहेन ।

यत् । पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥९

ते मरुतः "उदवाहेन उदकधारिणा “पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य “दिवा “चित् अहन्यपि “तमः “कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति । “यत् यदा पृथिवीं भूमिं “व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमतिवृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥ उदवाहेन । उदकानि वहतीति उदवाहः । कर्मण्यण्' । मेघविशेषस्येयं संज्ञा ।' उदकस्योदः संज्ञायाम् ' (पा. सू. ६. ३. ५७) इति उदकशब्दस्य उदभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति ।' उन्दी क्लेदने' ।

रुधादित्वात् श्नम् । ‘ श्नान्नलोपः ' (पा. सू. ६. ४. २३) इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अधं स्व॒नान्म॒रुतां॒ विश्व॒मा सद्म॒ पार्थिवम् ।

अरेंजन्त॒ प्र मानुंषाः ॥१०

अधं । स्व॒नात् । म॒रुतांम् । विश्वंम् । आ । सद्मं । पार्थिवम् ।

अरेंजन्त । प्र । मानुंषाः ॥१०

अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्म । पार्थिवम् ।

अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥१०

“मरुतां संबन्धिनः “स्वनात् "अध ध्वनेर्गजनरूपादनन्तरं “पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि “विश्वं “सद्म सर्वं गृहम् “आ समन्तात् अरेजत इति शेषः । तथा “मानुषाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि “प्र “अरेजन्त प्रकर्षेण कम्पितवन्तः ॥ अध । छान्दसं धत्वम् । सद्म । ‘ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ' । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । पार्थिवम् । पृथिव्याः संबन्धि। ‘पृथिव्या ञाञौ' (पा. सू. ४. १. ८५. २) इति प्राग्दीव्यतीयः अञ्प्रत्ययः । ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरेजन्त । ‘रेजृ कम्पने '॥ ॥१६॥

मरुंतो वीळुपाणिभिंश्चित्रा रोधंस्वतीरनुं ।

यातेमखिंद्रयामभिः ॥११

मरुंतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधंस्वतीः । अनुं ।

या॒त । ई॒म् । अखिं॑द्रयामऽभिः ॥११

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु ।

यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥११

हे "मरुतः यूयं "वीळुपाणिभिः दृढहस्तैः सहिताः सन्तः "रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्य "अखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः "याते गच्छतैव ॥ मरुतः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणिभिः । वीडु इति बलनाम, 'वीळु च्यौत्नम्' (नि. २.९. १४) इति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । वीळवश्च ते पाणयश्च । "समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः । 'रुधिर् आवरणे'। रुणद्धि स्रोतः इति रोधः कूलम् । 'रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः' (निरु. ६. १) इत्युक्तत्वात् । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधायाः' इति मतुपो वत्वम् । 'उगितश्च' इति ङीप् । मतुब्ङीपोः

पित्त्वादनुदात्तत्वे असुनः स्वर एव शिष्यते । यात । ' या प्रापणे '। अदादित्वात् शपो लुक् । ईम् । ‘ चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनुदात्तत्वम् । गुणे ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः । ‘ खिद दैन्ये' । 'स्फायितञ्चि°' इत्यादिना रक् । खिद्रं यान्तीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामानः अखिद्रयामानः । तैः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स्थि॒रा वं॑ः सन्तु ने॒मयो॒ रथा॒ अश्वा॑स एषाम् ।

सुसं॑स्कृता अ॒भीश॑वः ॥१२

स्थि॒राः । व॒ः । स॒न्तु॒ । ने॒मय॑ः । रथा॑ः । अश्वा॑सः । ए॒षा॒म् ।

सुऽसं॑स्कृताः । अ॒भीश॑वः ॥१२

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।

सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥१२

हे मरुतः “एषां “वः युष्माकं "नेमयः रथचक्रवलयाः “स्थिराः सन्तु । तथा “रथा “अश्वासः अश्वाश्च स्थिराः सन्तु । “अभीशवः अङ्गुलयः, ‘ अभीशवः दीधितयः' (नि. २. ५. २०) इति तन्नामसु पाठात् । “सुसंस्कृताः अश्वबन्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वलंकृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात् करोतेः कर्मणि क्तः । ‘ संपर्युपेभ्यः° ' (पा. सू. ६. १. १३७) इति सुट्। पुनः सुशब्देन प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः । अभिपूर्वात् अश्नोतेः ‘ कृवापाजि° । इत्यादिना उण् । वर्णव्यत्ययेन आकारस्य इकारः । उक्तं च - ‘ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ' (का. ६.३. १०९) इति । ‘ अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि ' (निरु. ३. ९) इति निरुक्तम् ॥

अच्छां वदा॒ तनां गि॒रा ज॒रायै॒ ब्रह्मंण॒स्पतिंम् ।

अ॒ग्निं मि॒त्रं न दंर्श॒तम् ॥१३

अच्छं । व॒द॒ । तनां । गि॒रा । ज॒रायैं । ब्रह्मंणः । पतिंम् ।

अ॒ग्निम् । मि॒त्रम् । न । द॒र्श॒तम् ॥१३

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् ।

अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शतम् ॥१३

हे ऋत्विक्समूह "तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या "गिरा वाचा "ब्रह्मणस्पतिं मन्त्रस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्गणम् “अग्निं “दर्शतं दर्शनीयं “मित्रं “न मित्रमपि "जरायै स्तोतुम् "अच्छ आभिमुख्येन “वद ब्रूहि ॥ अच्छ।' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घत्वम्। वद ।

‘द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । तना। तनु विस्तारे'। तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तृतीयाया डादेशः। गिरा। ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सहितायां सत्वम् ॥

मि॒मी॒हि श्लोकं॑मा॒स्ये॑ प॒र्जन्यं॑ इव ततनः ।

गाय॑ गाय॒त्रमु॒क्थ्यं॑म् ॥१४

मि॒मी॒हि । श्लोकं॑म् । आ॒स्ये॑ । प॒र्जन्यः॑ऽइव । त॒त॒नः॒ ।

गाय॑ । गा॒य॒त्रम् । उ॒क्थ्यं॑म् ॥१४

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यःऽइव । ततनः ।

गाय । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥१४

हे ऋत्विक्समूह “आस्ये स्वकीयमुखे “श्लोकं स्तोत्रं "मिमीहि निर्मितं कुरु । तं च श्लोकं “ततनः विस्तारय । तत्र दृष्टान्तः। “पर्जन्यइव । यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । “उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं “गायत्रं गायत्रीच्छन्दस्कं सूक्तं “गाय पठ॥ मिमीहि । 'माङ् माने। जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । आस्ये । “असु क्षेपणे ' । अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्निति आस्यम् । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ' (पा. सू. ३. ३. ११३) इत्यधिकरणे ण्यत् । ‘ तित्स्वरितम् । इति स्वरितत्वम् । ततनः । ‘ तनु विस्तारे'। लेटि सिपि • बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । ‘लेटोऽडाटौ' इति अडागमः । इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । गायत्रम् । गायत्र्याः संबन्धि । ‘ तस्येदम् ' इति अण् । यद्वा । गायतस्त्रायते इति गायत्रम् । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

व॒न्दं॑स्व॒ मारु॑तं ग॒णं त्वे॒षं प॑न॒स्युम॒र्किण॑म् ।

अ॒स्मे वृ॒द्धा अ॑सन्नि॒ह ॥१५

वन्दं॑स्व । मारु॑तम् । ग॒णम् । त्वे॒षम् । प॒न॒स्युम् ।
अ॒र्किण॑म् ।

अ॒स्मे इति॑ । वृ॒द्धाः । अ॒स॒न् । इ॒ह ॥१५

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् ।
अर्किणम् ।

अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥१५

हे ऋत्विक्संघ “मारुतं मरुत्संबन्धिनं “गणं समूहं “वन्दस्व नमस्कुरु स्तुहि वा । कीदृशं गणम् । “त्वेषं दीप्तं “पनस्युं स्तुतियोग्यम् “अर्किणम् अर्चनोपेतम्। “अस्मे अस्माकम्

“इह अस्मिन् कर्मणि "वृद्धा “असन् मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वन्दस्व । वदि अभिवादनस्तुत्योः' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युम् । ‘पन च ' इति स्तुत्यर्थो धातुः । असुन्। पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्यच् ।“क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः। अर्किणम् । ऋच स्तुतौ । ‘ पुंसि संज्ञायाम्' इति घः। अर्कोऽस्यास्तीति अर्की। ‘अत इनिठनौ'। असन् । ‘बहुलं छन्दसि इति शपो लुगभावः । ‘ इतश्च लोपः' इति इकारलोपः। तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥ ॥१७॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१

सूक्तं १.२२

सूक्तं १.२३

सूक्तं १.२४

सूक्तं १.२५

सूक्तं १.२६

सूक्तं १.२७

सूक्तं १.५१

सूक्तं १.५२

सूक्तं १.५३

सूक्तं १.५४

सूक्तं १.५५

सूक्तं १.५६

सूक्तं १.५७

सूक्तं १.८१

सूक्तं १.८२

सूक्तं १.८३

सूक्तं १.८४

सूक्तं १.८५

सूक्तं १.८६

सूक्तं १.८७

सूक्तं १.१११

सूक्तं १.११२

सूक्तं १.११३

सूक्तं १.११४

सूक्तं १.११५

सूक्तं १.११६

सूक्तं १.११७

सूक्तं १.१४१

सूक्तं १.१४२

सूक्तं १.१४३

सूक्तं १.१४४

सूक्तं १.१४५

सूक्तं १.१४६

सूक्तं १.१४७

सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.३८&oldid=204610" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.३९

← सूक्तं १.३८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.३९

कण्वो घौरः।

सूक्तं १.४० →

दे. ब्रह्मणस्पतिः। प्रगाथः - विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः।

प्र यदित्था परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्पसा कं याथ कं ह धूतयः ॥१॥

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥२॥

परा ह यत्स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ॥३॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥४॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विञ्चन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥५॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयन्त मानुषाः ॥६॥

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गन्ता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्था कण्वाय बिभ्युषे ॥७॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥८॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥९॥

असाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘प्र यदित्था' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्षं मरुद्देवताकम् । युजः सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । ‘ प्र यद्दश प्रागाथं तु ' इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

प्र यद्इ॒त्था प॑रा॒वत॑ः शो॒चिर्न मान॒मस्य॑थ ।

कस्य॒ क्रत्वा॑ मरुत॒ः कस्य॒ वर्प॑सा॒ कं या॑थ॒ कं ह॑ धूतयः ॥ १

प्र । यत् । इ॒त्था । प॒रा॒ऽवत॑ः । शो॒चिः । न । मान॑म् । अस्य॑थ ।

कस्यं । क्रत्वां । म॒रु॒त॒ः । कस्यं । वर्पंसा । कम् । या॒थ॒ ।
कम् । ह॒ । धू॒त॒य॒ः ॥१

प्र । यत् । इत्था । पराऽवतः । शोचिः । न । मानम् ।
अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्पसा । कम् । याथ ।
कम् । ह । धूतयः ॥१

हे “धूतयः स्थावरादीनां कम्पनकारिणः "मरुतः “यत् यदा "मानं मननीयं युष्मद्बलं “परावतः दूरात् । ‘ आरे परावतः ' (नि. ३. २६. ५) इति दूरनामसु पाठात् । “इत्था अस्मादन्तरिक्षात् “प्र "अस्यथ भूमौ प्रक्षिपथ। तत्र दृष्टान्तः । “शोचिर्न तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽन्तरिक्षात् भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं “कस्य यजमानस्य “क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्वे इति शेषः। तथा “कस्य यजमानस्य “वर्पसा स्तोत्रेण संगच्छध्वे । “कं

यजमानमुद्दिश्य “याथ देवयजनदेशे गच्छथ। "कं “ह कं खलु यजमानमनुगृह्णीथेति शेषः ॥ इत्था । ' था हेतौ च च्छन्दसि' (पा. सू. ५, ३. २६) इति इदंशब्दात् प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्र इदंशब्दस्य नानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तात् इदंशब्दादुत्तरस्या विभक्तेर्व्यत्ययेन • सुपां सुलुक्' इति डादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्ययस्वरः। द्वितीयपक्षे तु उदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ । 'असु क्षेपणे । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । क्रत्वा । ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् (पा. सू. ७. ३. १०९. १) इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । वर्पसा । ‘ वृङ् संभक्तौ । ‘वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुक्च' (उ. सू. ४. ६४०) इति असुन्; तत्संनियोगेन पुगागमश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अत्र रूपाभिधायिना वर्पस्शब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

स्थि॒रा वः॑ स॒न्त्वायु॑धा परा॒णुदे॑ वी॒ळू उ॒त प्र॑ति॒ष्कभे॑ ।

यु॒ष्माक॑मस्तु॒ तवि॑षी॒ पनी॑यसी॒ मा मर्त्य॑स्य मा॒यिनः॑ ॥२

स्थि॒रा । वः॒ । स॒न्तु॒ । आयु॑धा । प॒रा॒ऽनुदे॑ । वी॒ळु । उ॒त । प्र॒ति॒ऽस्कभे॑ ।

यु॒ष्माक॑म् । अ॒स्तु॒ । तवि॑षी । पनी॑यसी । मा । मर्त्य॑स्य । मा॒यिनः॑ ॥२

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥२

हे मरुतः “वः “आयुधा युष्माकमायुधानि “पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय “स्थिरा "सन्तु स्थिराणि भवन्तु । “उत अपि च "प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबन्धाय “वीळु सन्तु दृढानि सन्तु । “युष्माकं “तविषी बलं “पनीयसी अतिशयेन स्तोतव्यं भवतु । “मायिनः अस्मासु छद्मचारिणः “मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोः "मा बलं मा भवतु ॥ स्थिरा आयुधा । उभयत्र ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । पराणुदे । ‘ णुद प्रेरणे'। संपदादिलक्षणः क्विप् । ' उपसर्गादसमासेऽपि ' (पा. सू. ८. ४. १४) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वीळु। ‘सुपां सुलक्०' इति विभक्तेर्लुक् । ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः (पा. सू. ६. १. १२७.२)। प्रतिष्कभे । स्कम्भुः सौत्रो धातुः। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। ‘ अनिदिताम् ' इति नलोपः । पनीयसी । पनतिः स्तुत्यर्थः । अस्मात् औणादिकः कर्मणि असुन् । तत ईयसुनि ‘टेः' इति टिलोपः । ‘ उगितश्च' इति ङीप् । ईयसुनो

नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् “ व्रीह्यादिभ्यश्च ' इति मत्वर्थीय इनिः ॥

परां ह॒ यत्स्थि॒रं ह॒थ नरों व॒र्तयंथा गु॒रु ।

वि यांथन व॒निनंः पृथि॒व्या व्याश॒ाः पर्वंतानाम् ॥३

परां । ह॒ । यत् । स्थि॒रम् । ह॒थ । नरः॑ । व॒र्तयंथ । गु॒रु ।

वि । या॒थ॒न॒ । व॒निनः॑ । पृ॒थि॒व्याः । वि । आशाः॑ ।
पर्वंतानाम् ॥३

परा । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः ।
पर्वतानाम् ॥३

हे “नरः नेतारो मरुतः “यत् यदा “स्थिरं वस्तु “परा “हथ वृक्षादिकं पराहतं भग्नं कुरुथ । “गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं "वर्तयथ प्रेरयथ। तदानीं “पृथिव्याः संबन्धिनः “वनिनः वनवतो वृक्षान् “वि “याथन वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरण्यगतानां निबिडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्या पि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति। तथा “पर्वतानाम् “आशाः पर्वतपार्श्वदिशः “वि याथन वियुज्य गच्छथ ॥ हथ । ‘हन हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः। यद्वृत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वात् आमन्त्रितनिघाताभावः । वर्तयथ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुषङ्गात् निघाताभावः। याथन ।' तप्तनप्तनथनाश्च' इति थनादेशः ॥

न॒हि व॒ः शत्रु॑र्विवि॒दे अधि॒ द्यवि॒ न भूम्यां॑ रिशादसः ।

यु॒ष्माक॑मस्तु॒ तवि॑षी॒ तना॑ यु॒जा रुद्रा॑सो॒ नू चि॑दा॒धृषे॑ ॥४

न॒हि । व॒ः । शत्रु॑ः । वि॒वि॒दे । अधि॑ । द्यवि॑ । न । भूम्या॑म् । रि॒शा॒द॒स॒ः ।

यु॒ष्माक॑म् । अ॒स्तु॒ । तवि॑षी । तना॑ । यु॒जा । रुद्रा॑सः । नु । चि॒त् । आ॒ऽधृषे॑ ॥४

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्याम् । रिशादसः ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नु । चित् । आऽधृषे ॥४

हे “रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतः “अधि “द्यवि द्युलोकस्योपरि “वः युष्माकं “शत्रुः “नहि “विविदे न च बभूव । तथा “भूम्याम् अपि शत्रुः न बभूव । हे “रुद्रासः रुद्रपुत्रा मरुतः “युष्माकम् एकोनपञ्चाशत्संख्यानां भवतां “युजा योगेन परस्परैकमत्येन “आधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय “तविषी बलं "नू “चित् क्षिप्रमेव “तना “अस्तु विस्तृता भवतु ॥ विविदे । 'विद सत्तायाम्' । लिटि प्रत्ययस्वरः । द्यवि नहि विविदे भूम्यां च न विविदे इति चशब्दार्थप्रतीतेः ‘चादिलोपे विभाषा ' इति प्रथमायाः तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं च अनुषक्तक्रियापेक्षया। रिशादसः। ‘रिश हिंसायाम्। रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तान् अदन्तीति रिशादसः । असुन् । आमन्त्रितनिघातः । युजा । ‘युजिर योगे'। 'ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तसंबन्धिनो मरुतो लक्ष्यन्ते । ‘ आजसेरसुक्'। नू चित् ।' ऋचि तुनुघ'

इत्यादिना दीर्घः । आधृषे । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये '। संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वे॑पयन्ति॒ पर्व॑ता॒न्वि वि॑ञ्चन्ति॒ व॒नस्पती॑न् ।

प्रो आ॑रत मरुतो दु॒र्मदा॑ इ॒व दे॒वा॑स॒ः सर्व॑या वि॒शा ॥५

प्र । वे॒प॒य॒न्ति॒ । पर्व॑तान् । वि । वि॒ञ्च॒न्ति॒ । व॒नस्पती॑न् ।

प्रो इति॑ । आ॒र॒त॒ । म॒रु॒तः॒ । दु॒र्मदाः॑ऽइव । देवा॑सः । सर्व॑या । वि॒शा ॥५

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विञ्चन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥५

“पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् "प्र “वेपयन्ति मरुतः प्रकर्षेण कम्पयन्ति । "वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन् “वि “विञ्चन्ति परस्परवियुक्तान् कुर्वन्ति । हे “मरुतः “देवासः देवाः “सर्वया "विशा प्रजया सहिता यूयं "प्रो “आरत प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छथ । तत्र दृष्टान्तः । दुर्मदाइव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपयन्ति । ‘ टुवेपृ कम्पने '। वेपमानान् प्रयुञ्जते । हेतुमण्णिच् । विञ्चन्ति । ‘ विचिर् पृथग्भावे'। रुधादित्वात् श्नम् । असोरल्लोपः' इति अकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात् सुट् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ ।' उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आरत। ‘ऋ गतौ' । लङि मध्यमबहुवचने ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । ' सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ' (पा. सू. ३. १. ५६) इति अङ्। ‘ आडजादीनाम् ' इति आडागमः । ‘ आटश्च ' (पा. सू. ६. १. ९०) इति वृद्धिः । देवासः ।

आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया । ‘ सर्वस्य सुपि ' (पा. सू. ६. १. १९१) इत्याद्युदात्तत्वम् । विशा । “सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १८ ॥

उपो॒ रथे॑षु॒ पृष॑तीरयुग्ध्वं॒ प्रष्टि॑र्वहति॒ रोहि॑तः ।

आ वो॒ यामा॑य पृथि॒वी चि॑दश्रो॒दबी॑भयन्त॒ मानु॑षाः ॥६

उपो॒ इति॑ । रथे॑षु । पृष॑तीः । अ॒यु॒ग्ध्व॒म् । प्रष्टिः॑ । व॒ह॒ति॒ । रोहि॑तः ।

आ । व॒ः । यामा॑य । पृ॒थि॒वी । चि॒त् । अ॒श्रो॒त् । अबी॑भयन्त । मानु॑षाः ॥६

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् ।
अबीभयन्त । मानुषाः ॥६

हे मरुतः “रथेषु भवदीयेषु "पृषतीः बिन्दुयुक्ता मृगीः “उपो सामीप्येनैव "अयुग्ध्वं योजितवन्तः । “प्रष्टिः एतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषः “रोहितः मृगावान्तरजातिर्लोहितवर्णः "वहति रथं नयति । “वः युष्माकं “यामाय गमनाय “पृथिवी “चित् अन्तरिक्षमपि “आ “अश्रोत् आभिमुख्येन अशृणोत् अनुजानातीत्यर्थः। पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम, ‘पृथिवी भूः स्वयंभु' (नि.१.३.९) इति तन्नामसु पाठात् । “मानुषाः भूलोकवर्तिनः पुरुषाः "अबीभयन्त स्वयं भीताः सन्तोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादितवन्तः। उपो' इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातान्तरम् । ' ओत् ' (पा. सू. १. १. १५) इति प्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् । लुङि ‘झलो झलि' (पा. सू. ८. २. २६) इति सकारस्य लोपः । ‘ चोः

कुः' इति कुत्वम् । रोहितः । ‘ रुहे रश्च लो वा ' (उ. सू. ३. ३७४) इति इतन्प्रत्ययान्तः । नित्त्वादाद्युदात्तः । यामाय। यमेर्भावे घञ् । ‘कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् । ‘ श्रु श्रवणे'। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । अबीभयन्त । ‘ ञिभी भये '। अस्मात् ण्यन्तात् लुङि ‘ भीस्म्योर्हेतुभये ' (पा. सू. १. ३. ६८) इत्यात्मनेपदम् । ‘ बिभेतेर्हेतुभये ' (पा. सू. ६. १. ५६) इति आत्वस्य विकल्पितत्वात् पक्षे ' भियो हेतुभये पुक् (पा. सू. ७. ३. ४०) इति पुक् प्राप्नोति। तन्न क्रियते, आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । णौ चङ्युपधह्रस्वत्वादि (पा. सू. ७. ४. १) ॥

आ वो॑ म॒क्षू तना॑य॒ कं रुद्रा॒ अवो॑ वृणीमहे ।

गन्ता॑ नू॒नं नोऽव॑सा॒ यथा॑ पु॒रेत्था कण्वा॑य बि॒भ्युषे॑ ॥७

आ । व॒ः । म॒क्षु । तना॑य । कम् । रुद्राः॑ । अवः॑ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ।

गन्त॑ । नू॒नम् । न॒ः । अव॑सा । यथा॑ । पु॒रा । इ॒त्था । कण्वा॑य । बि॒भ्युषे॑ ॥७

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।

गन्त । नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । बिभ्युषे ॥७

हे “रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः “तनाय "कं अस्मदीयपुत्रार्थं "मक्षु शीघ्रं “वः युष्मदीयम् “अवः रक्षणम् “आ “वृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे । मक्षु इति क्षिप्रनाम, ‘नु मक्षु' (नि. २. १५. २) इति तन्नामसु पठितत्वात्। 'पुरा पूर्वस्मिन् काले कर्मान्तरेषु “नः “अवसा अस्मदीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं

“यथा प्राप्तवन्तः “इत्था अनेन प्रकारेण “बिभ्युषे भीतियुक्ताय “कण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं "नूनं क्षिप्रं “गन्त प्राप्नुत ॥ मक्षु। ‘ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् इति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । तनयशब्दे अय् इत्यस्य लोपश्छान्दसः । कम् इत्येतत् पादान्ते प्रयुज्यमानं पादपूरणं • शिशिरं जीवनाय कम्' इतिवत् । उक्तं च - अथापि पादपूरणाः कमीमिद्विति ' (निरु. १. ९) इति । रुद्राः । रोदयन्तीति रुद्राः । ‘ रोदेर्णिलुक्च' (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । गन्त । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।' तप्तनप्' इत्यादिना तबादेशः । अतः पित्त्वात् अनुनासिकलोपाभावः । बिभ्युषे । बिभेतेर्लिटः क्वसुः । वस्वेकाजाद्धसाम्' इति नियमात् इडभावः ।

चतुर्थ्येकवचने ‘ वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम्। 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् ॥

युष्मेषिंतो मरुतो॒ मर्त्येषित॒ आ यो नो॒ अभ्व॒ ईषंते ।

वि तं युंयोत॒ शवंसा॒ व्योजंसा॒ वि यु॒ष्माकांभिरू॒तिभिंः ॥ ८

यु॒ष्माऽइंषितः । म॒रु॒तः॒ । मर्त्यंऽइषितः । आ । यः । नः॒ । अभ्वः॑ । ईषंते ।

वि । तम् । यु॒यो॒त॒ । शवंसा । वि । ओजंसा । वि । यु॒ष्माकांभिः । ऊ॒तिऽभिः॑ ॥८

युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्यऽइषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तम् । युयोत । शवसा । वि । ओजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥८

हे "मरुतः “यः यः कश्चित् “अभ्वः शत्रुः "युष्मेषितः युष्माभिः प्रेषितः "मर्त्येषितः मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् “नः अस्मान् प्रति “आ “ईषते आभिमुख्येन प्राप्नोति, "तं शत्रुं "शवसा अन्नेन "वि "युयोत विभक्तं कुरुत । तथा “ओजसा बलेन "वि युयोत। "युष्माकाभिरूतिभिः युष्मत्संबन्धिभिः रक्षणैश्च “वि युयोत ॥ युष्मेषितः । युष्माभिरिषितः । सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन ‘युष्मदस्मदोरनादेशे' इति आत्वम् । न च न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधः, ‘इकोऽचि विभक्तौ' (पा. सू. ७. १. ७३) इत्यत्र अज्ग्रहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तेः । तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मर्त्येषितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभवतीत्यभ्वः शत्रुः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ‘ ईष

गतिहिंसादर्शनेषु' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । ‘यु मिश्रणामिश्रणयोः । लोण्मध्यमबहुवचने ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तबादेशः। पित्वाद्गुणः । युष्माकाभिः युष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' (पा. सू. ४. ३. २) इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । ङीब्वृद्धी छान्दसत्वान्न क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ‘ ज्वरत्वर ' इत्यादिना ऊठ् ।' ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥

असा॑मि॒ हि प्र॑यज्यव॒ः कण्वं॑ द॒द प्र॑चेतसः ।

असा॑मिभिर्मरुत॒ आ न॑ ऊ॒तिभि॒र्गन्ता॑ वृ॒ष्टिं न वि॒द्युत॑ः ॥९

असा॑मि । हि । प्र॒ऽय॒ज्य॒व॒ः । कण्व॑म् । द॒द । प्र॒ऽचे॒त॒स॒ः ।

अ॒सा॑मिऽभिः । म॒रु॒त॒ः । आ । न॒ः । ऊ॒तिऽभिः॑ । गन्त॑ ।
वृ॒ष्टिम् । न । वि॒ऽद्युतः॑ ॥९

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रऽचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गन्त ।
वृष्टिम् । न । विऽद्युतः ॥९

“असामि “हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा “प्रयज्यवः
प्रकर्षेण यष्टव्याः “प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे “मरुतः
“कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृषिं वा "दद धारयत
। हि यस्मात् यूयं कण्वनामकमृषिं धारितवन्तस्तस्मात्
कारणात् "असामिभिः “ऊतिभिः संपूर्णै रक्षणैः “नः
अस्मान् प्रति “आ “गन्त आगच्छत । तत्र दृष्टान्तः । “वृष्टिं
“न “विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥
असामि । सामि अर्धं न सामि असामि ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। प्रयज्यवः । प्रकर्षेण

यष्टव्याः । ‘यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः' (उ. सू. ३. ३००) इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमन्त्रितनिघातः । दद । “ डुदाञ् दाने'। लोण्मध्यमबहुवचनस्य ‘ तिङां तिङो भवन्ति' (पा. म. ७. १. ३९) इति लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । श्लौ द्विर्भावे सति ‘श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः। ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १.४१) इति तलोपः। ‘ अतो गुणे ' इति परपूर्वत्वम् । 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् “ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति, किंतु प्रत्ययस्वर एव ।' हि च' इति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषाम् । आमन्त्रितनिघातः । गन्त । गमेर्लोण्मध्यमबहुवचनस्य तस्य तबादेशः । ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वात् निघाताभावः। ' द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । विद्युतः ।

विद्योतते इति विद्युत्। 'भ्राजभास' (पा. सू. ३. २. १७७) इत्यादिना क्विप्॥

असा॒म्योजों बिभृथा सुदा॒नवोऽसांमि धूतय॒ः शवंः ।

ऋ॒षि॒द्विषें मरुतः परिम॒न्यव॒ इषु॒ं न सृंजत॒ द्विषंम्॥१०

असांमि । ओजः । बि॒भृ॒थ॒ । सु॒ऽदा॒न॒व॒ः । असांमि ।
धू॒त॒य॒ः । शवः ।

ऋ॒षि॒ऽद्विषें । म॒रु॒त॒ः । प॒रि॒ऽम॒न्यवें । इषुंम् । न । सृ॒ज॒त॒ ।
द्विषंम्॥१०

असामि । ओजः । बिभृथ । सुऽदानवः । असामि ।
धूतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुम् । न । सृजत । द्विषम् ॥१०

हे सुदानवः शोभनदानोपेताः “मरुतः “असामि संपूर्णम् “ओजः बलं "बिभृथ धारयथ । हे “धूतयः कम्पनकारिणो मरुतः “असामि संपूर्ण "शवः बलं “परिमन्यवे कोपपरिवृताय “ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं “द्विषं द्वेषकारिणं हन्तारं "सृजत । तत्र दृष्टान्तः । “इषुं “न । यथा शत्रोरुपरि बाणं मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तम् -' असामि सामि प्रतिषिद्धं सामि स्यतेः । असाम्योजो बिभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं बिभृथ कल्याणदानाः' (निरु. ६. २३) इति ॥ बिभृथ। ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः'। जुहोत्यादित्वात् श्लुः । भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विट् । ‘ सत्सूद्विष° ' इत्यादिना क्विप् । परिसन्यवे। मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे परेरभितोभावि मण्डलम्

' (पा. सू. ६. २. १८२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इषुम् । ' इषु गतौ'। इष्यति गच्छतीति इषुः । ' इषेः किच्च' (उ. सू. १. १३) इति उप्रत्ययः । ' धान्ये नित्' इत्यनुवृत्तेः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सृजत। ' सृज विसर्गे ' । विकरणस्य ङित्त्वात् गुणाभावः। द्विषम् । "क्विप् च ' इति क्विप् ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.३९&oldid=204630" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.४०

← सूक्तं १.३९

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.४०

कण्वो घौरः

सूक्तं १.४१ →

दे. ब्रह्मणस्पतिः। प्रगाथः -- विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।

उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥१॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीत यो व आचके ॥२॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥३॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥४॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥५॥

तमिद्वोचेमा विदथेषु शम्भुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्नवत् ॥६॥

को देवयन्तमश्नवज्जनं को वृक्तबर्हिषम् ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयं दधे ॥७॥

उप क्षत्रं पृञ्चीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नार्भे अस्ति वज्रिणः ॥८॥

सायणभाष्यम्

' उत्तिष्ठ ' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं कण्वस्य आर्षं बार्हतम् । युज सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकम् । अनुक्रम्यते च-' उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यम् ' इति । सूक्त विनियोगो लैङ्गिकः । चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतात् ब्राह्मणस्पत्यात् प्रगाथात् पूर्वम् ' उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ' इत्ययं प्रगाथः । ' मरुत्वतीये ' इति खण्डे सूत्रितं - प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वौ नित्यात् ' (आश्व श्रौ. ७. ३) इति । आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । ' उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्त्वावतिष्ठते ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति सूत्रितत्वात् ।।

उत्तिं॑ष्ठ ब्रह्मणस्पते देव॒यन्तं॑स्त्वेमहे ।

उप॒ प्र यं॑न्तु म॒रुतं॑ः सु॒दानं॑व॒ इन्द्रं॑ प्रा॒शूर्भं॑वा॒ सचां॑ ॥१

उत् । ति॒ष्ठ॒ । ब्र॒ह्म॒णः॒ । प॒ते॒ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । त्वा॒ । ई॒म॒हे॒ ।

उपं । प्र । य॒न्तु॒ । म॒रुतः॑ । सु॒ऽदानंवः । इन्द्रं । प्रा॒शूः । भ॒व॒ । सचां ॥१

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुऽदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥१

हे “ब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव “उत्तिष्ठ अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु। देवयन्तः देवान् कामयमाना वयं “त्वा त्वाम् ईमहे याचामहे । “सुदानवः शोभनदानयुक्ताः “मरुतः “उप “प्र "यन्तु समीपे प्रकर्षेण गच्छन्तु । हे "इन्द्र त्वं "सचा ब्रह्मणस्पतिना सह “प्राशूः सोमस्य प्राशको “भव । यद्वा वृत्रस्य हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वात् आत्मनेपदाभावः (पा. सू. १. ३.

२४)। ब्रह्मणस्पते। ‘ सुबामन्त्रिते° ' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः । देवानात्मन इच्छन्तः । ‘सुप आत्मनः क्यच्' । न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्वस्येव दीर्घस्यापि निषेधः, अश्वाघस्यात् ' इति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहे इत्यादयो गताः । प्राशूः । ‘ शॄ हिंसायाम् । प्रकर्षेण आ समन्तात् शृणाति हिनस्तीति प्राशूः । ‘ बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इति उत्वम्। ‘ र्वोरुपधाया दीर्घः' । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भव ।' द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

त्वामिद्धि संहसस्पुत्र॒ मर्त्यं॑ उपब्रू॒ते धने॑ हि॒ते ।

सु॒वीर्यं॑ मरुत॒ आ स्वश्व्यं॒ दधी॑त॒ यो वं॑ आच॒के ॥२

त्वाम् । इत् । हि । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । मर्त्यः॑ । उ॒प॒ऽब्रू॒ते । धने॑ । हि॒ते ।

सु॒ऽवीर्य॑म् । म॒रु॒तः॒ । आ । सु॒ऽअश्व्य॑म् । दधी॑त । यः । वः॒ । आ॒ऽच॒के ॥२

त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

सुऽवीर्यम् । मरुतः । आ । सुऽअश्व्यम् । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥२

हे “सहसस्पुत्र बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते । ‘पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा' (निरु. २.११) इति निरुक्तम् । 'मर्त्यः मनुष्यः “हिते शत्रुषु प्रक्षिप्ते “धने निमित्तभूते सति “त्वामित् त्वामेव “उपब्रूते “हि समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्धनसंपादनाय प्रार्थयते इत्यर्थः । हे "मरुतः “यः धनार्थी

मर्त्यः “वः युष्मान् ब्रह्मणस्पतिसहितान् “आचके स्तौति स मर्त्यः स्वश्व्यं शोभनाश्वयुक्तं “सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं च धनं “दधीत धारयेत् ॥ सहसस्पुत्र । ब्रह्मणस्पते इतिवत् ' षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । उपब्रूते । ' हि च' इति निघातप्रतिषेधः । ' तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । हिते । निष्ठायां दधातेर्हिः' इति हिरादेशः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वश्व्यम् । अश्वानां समूहोऽश्वीयम् । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ४.२.४८) इति समूहार्थे छप्रत्ययः । छस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तत् स्वश्व्यम् । ईकारलोपश्छान्दसः । ' परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सति ' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । आचके । ' कै गै रै शब्दे'। ' आदेचः' इति आत्वम्। लिटि द्विर्वचने

अभ्यासस्य ह्रस्वचुत्वे । ‘ आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ' इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः' इत्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूत्रं तु ' उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ' इत्यत्रैवोदाहृतम् । महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु • प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः' इत्येतां पठन् होतानुगच्छेत् । सूत्रं च - प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेत् ' (आश्व. श्रौ ४. ७) इति । एषैव अग्निषोमीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सूत्रितं च - प्रैतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्यः ' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

प्रैतु॒ ब्रह्मा॑ण॒स्पति॒ः प्र दे॒व्ये॑तु सू॒नृता॑ ।

अच्छा॑ वी॒रं नर्यं॑ प॒ङ्क्तिरा॑धसं दे॒वा य॒ज्ञं नं॑यन्तु नः ॥३

प्र । ए॒तु॒ । ब्रह्म॑णः । पति॑ः । प्र । दे॒वी । ए॒तु॒ । सू॒नृता॑ ।

अच्छ॑ । वी॒रम् । नर्य॑म् । प॒ङ्क्तिऽरा॑धसम् । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । न॒य॒न्तु॒ । न॒ः ॥३

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।

अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिऽराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥३

“ब्रह्मणस्पतिः देवः “प्रैतु अस्मान प्राप्नोतु । "सूनृता “देवी प्रियसत्यरूपा वाग्देवता “प्र “एतु अस्मान् प्राप्नोतु । “देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयो देवताः "वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयन्तु । तं "नर्यं मनुष्येभ्यो हितं “पङ्क्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्पङ्क्त्यादिभिः समृद्धं “यज्ञं प्रति “नः अस्मान् “अच्छ आभिमुख्येन “नयन्तु ॥ प्रैतु । ' एङि पररूपम् ' (पा. सू. ६. १. ९४) इति पररूपे प्राप्ते '

एत्येधत्यूठ्सु' (पा. सू. ६. १. ८९) इति वृद्धिः । देव्येतु इत्यत्र ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ' इति स्वरितत्वम् । नर्यम् । नरेभ्यो हितम् । प्राक्क्रीतीय उगवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः (पा. सू. ५. १. २)। पङ्क्तिराधसम् । पङ्क्तिभी राध्नोतीति पङ्क्तिराधाः । ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। यज्ञम् । “यजयाच° ' इत्यादिना यजतेर्नङ्॥

यो वा॒घते॒ ददा॑ति सू॒नरं॒ वसु॒ स ध॑त्ते॒ अक्षि॑ति॒ श्रव॑ः ।

तस्मा॒ इळां॑ सु॒वीरा॒मा य॑जामहे सु॒प्रतू॑र्तिमने॒हसं॑म् ॥४

यः । वा॒घतें । ददा॑ति । सू॒नरं॑म् । वसुं॑ । सः । ध॒त्ते॒ । अक्षि॑ति । श्रव॑ः ।

तस्मैं । इळांम् । सुऽवीरांम् । आ । य॒जा॒म॒हे॒ । सुऽप्रतूंर्तिम् । अ॒ने॒हसंम् ॥४

यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ।

तस्मै । इळाम् । सुऽवीराम् । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥४

"यः यजमानः "वाघते ऋत्विजे "सूनरं सुष्ठु नेतव्यं "वसु धनं "ददाति "सः यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादात् 'अक्षिति क्षयरहितं "श्रवः अन्नं "धत्ते धारयति । "तस्मै तादृशयजमानाय "इळाम् एतन्नामधेयां मनोः पुत्रीं ' इळा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् ' (तै. ब्रा. १.१.४.४) इति श्रुत्यन्तरात्। "आ "यजामहे वयं ऋत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळाम् । "सुवीरां शोभनैर्वीरैर्भटैर्युक्तां सुप्रतूर्तिं सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीम् "अनेहसं केनाप्यहिंस्याम् ॥

ददाति । अनुदात्ते च ' (पा. सू. ६. १. १९०) इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगदनिघातः । सूनरम् । सुखेन नीयते इति सूनरम् । • ईषद्दुःसुषु° ' इति खल् ।' निपातस्य च ' इति उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अक्षिति । क्षयो नास्त्यस्येति अक्षिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।' नञ्सुभ्याम् ' इति तु ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् न प्रवर्तते । श्रवः । श्रूयते इति श्रवः । श्रु श्रवणे'। असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीराम् । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा ताम्। वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। सुप्रतूर्तिम् । तुर्वी हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्मात् भावे क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा ताम् । परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसम् । न हन्यते इति अनेहाः। नञि हन एह च ' (उ. सू. ४. ६६३) इत्यसुन्प्रत्ययो धातोः एहादेशश्च । ‘ नलोपो नञः ' (पा.

सू. ६. ३. ७३) इति नकारस्य लोपः । ‘ तस्मान्नुडचि' (पा. सू. ६. ३. ७४) इति नुट् ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इन्द्रनिवहप्रगाथानन्तरं ‘ प्र नूनम् ' इति प्रगाथः । ‘ मरुत्वतीयेन' इति खण्डे सूत्रितं -- प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

प्र नू॒नं ब्रह्म॑ण॒स्पति॒र्मन्त्रं॑ वदत्यु॒क्थ्य॑म् ।

यस्मि॒न्निन्द्रो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा दे॒वा ओकां॑सि चक्रि॒रे ॥ ५

प्र । नू॒नम् । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । मन्त्र॑म् । व॒द॒ति॒ । उ॒क्थ्य॑म् ।

यस्मि॑न् । इन्द्रः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । दे॒वाः । ओकां॑सि । च॒क्रि॒रे ॥५

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः ।
ओकांसि । चक्रिरे ॥५

"ब्रह्मणस्पतिः देवः “उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं “मन्त्रं "नूनम् अवश्यं “प्र “वदति होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । “यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रादयश्च सर्वे “देवाः “ओकांसि स्थानानि “चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ मन्त्रम् । मत्रि गुप्तभाषणे ' । पचाद्यच् । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । उक्थ्यम् उक्थार्हम्। छन्दसि च ' इत्यर्थे यप्रत्ययः । यद्वा । ‘ भवे छन्दसि ' इति यत् । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति वचनात् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन ‘तित्स्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । ओकांसि । ‘ उच समवाये । समवयन्त्यत्रेति अधिकरणे औणादिकोऽसुन् । बहुलग्रहणात् कुत्वं

द्रष्टव्यमिति ‘ओक उचः के ' इत्यत्र वृत्तौ इत्युक्तम् (का. ७. ३. ६४)। चक्रिरे । इरेचः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ॥ २० ॥

तमिद्वोचेमा वि॒दथे॑षु श॒म्भुवं॒ मन्त्रं॑ देवा अ॒नेहसं॑म् ।

इ॒मां च॒ वाचं॑ प्रति॒हर्य॑था नरो॒ विश्वेद्वा॒मा वो॑ अश्नवत् ॥६

तम् । इत् । वो॒चे॒म॒ । वि॒दथे॑षु । श॒म्ऽभुवं॑म् । मन्त्रं॑म् । दे॒वाः॒ । अ॒ने॒हसं॑म् ।

इ॒माम् । च॒ । वाचं॑म् । प्र॒ति॒ऽहर्य॑थ । न॒रः॒ । विश्वा॑ । इत् । वा॒मा । वः॒ । अ॒श्न॒व॒त् ॥६

तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्ऽभुवम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम् ।

इमाम् । च । वाचम् । प्रतिऽहर्यथ । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्नवत् ॥६

हे “देवाः ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः “तमित् तमेव इन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं “मन्त्रं “विदथेषु यज्ञेषु “वोचेम वयमृत्विजो ब्रवाम । कीदृशम् । “शंभुवं सुखस्य भावयितारम् “अनेहसम् अहिंसनीयं दोषरहितम् । हे “नरः नेतारो देवाः “इमाम् अस्माभिरुच्यमानां मन्त्ररूपां “वाचं “प्रतिहर्यथ “च । यूयं कामयध्वे चेत् तर्हि "विश्वेत् सर्वापि “वामा वननीया वाक् “वः युष्मान् “अश्नवत् व्याप्नुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे ' । आशीर्लिङि ‘ लिङ्याशिष्यङ्' इति अङ् । ‘ वच उम्' इत्युमागमः । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वात् “ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' इति यासुटः सकारस्य लोपः । ‘ अतो येयः' इति इयादेशः । आद्गुणः । तिङ्ङतिङः' इति निघातः । विदथेषु ।' विद् ज्ञाने । विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायते इति विदथो यज्ञः । ‘ रुविदिभ्यां

कित्' (उ. सू. ३. ३९५) इति अथप्रत्ययः । शंभुवम् । भवतेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ' क्विप् च ' इति क्विप् ।' ओः सुपि ' (पा. सू. ६. ४. ८३) इति यणादेशस्य ' न भूसुधियोः ' (पा. सू. ६. ४. ८५) इति प्रतिषेधः । मन्त्रादयो गताः । प्रतिहर्यथ । ‘ हर्य गतिकान्त्योः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । इमां च इत्यत्र चशब्दश्चेदर्थः। चणिति निपातान्तरं न च समुच्चयाद्यर्थः। तेन • निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण° ' (पा. सू. ८. १. ३०) इति निघातप्रतिषेधः । अश्नवत् । ‘ अशू व्याप्तौ ' । लेटि अडागमः। व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । ‘ इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ' (का. ६. ४. ७७) इति गुणः ॥

को दे॑वयन्तं॑मश्नव॒ज्जन॒ं को वृ॒क्तब॑र्हिषम् ।

प्रप्रं दा॒श्वान्प॒स्त्यां॑भिरस्थितान्त॒र्वाव॒त्क्षयं॑ दधे ॥७

कः । दे॒व॒ऽयन्तं॑म् । अ॒श्न॒व॒त् । जनं॑म् । कः । वृ॒क्तऽबं॑र्हिषम् ।

प्रऽप्रं॑ । दा॒श्वान् । प॒स्त्यां॑भिः । अ॒स्थि॒त॒ । अ॒न्त॒ःऽवावं॑त् । क्षयं॑म् । द॒धे॒ ॥७

कः । देवऽयन्तम् । अश्नवत् । जनम् । कः । वृक्तऽबर्हिषम् ।

प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तःऽवावत् । क्षयम् । दधे ॥७

“देवयन्तं देवान् कामयमानं “जनं "कः "अश्नवत् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात् । तथा “वृक्तबर्हिषम् अनुष्ठानाय छिन्नबर्हिषं यजमानं "कः नाम अन्यो देवोऽश्नवत् । “दाश्वान् हविर्दत्तवान् यजमानः

"पस्त्याभिः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह "प्रप्र "अस्थित देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान्। अन्तर्वावत् अन्तःस्थितबहुधनोपेतम् । यद्वा । अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधवागुपेतं "क्षयं निवासस्थानं गृहं "दधे धृतवान् भवति ॥ देवयन्तम् इत्यादयो गताः । प्रप्र । ‘ प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा. सू. ८. १. ६) इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । ‘ अनुदात्तं च ' इत्याम्रेडितानुदात्तत्वम् । अस्थित ।' ष्ठा गतिनिवृत्तौ । लुङि • समवप्रविभ्यः स्थः ' (पा. सू. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदम् । स्थाघ्वोरिच्च ' (पा. सू. १. २. १७) इति धातुसिचोः इत् । कित्त्वे ‘ह्रस्वादङ्गात्' (पा.सू. ८. २. २७) इति सलोपः। अन्तर्वावत्। ‘वा गतिगन्धनयोः' । अन्तर्वान्ति गच्छन्तीति अन्तर्वाः पुत्रपश्वादयः । आतो मनिन्' इत्यादिना विच् । तदस्यास्ति' इति मतुप्। मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । वावदीतेः क्विप् । क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति

क्षयः। 'पुंसि संज्ञायाम्” इत्यधिकरणे घः। ‘ क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उप॑ क्ष॒त्रं पृ॑ञ्ची॒त हन्ति॒ राज॑भिर्भ॒ये चि॑त्सुक्षि॒तिं द॑धे ।

नास्य॑ व॒र्ता न त॑रु॒ता म॑हाध॒ने नार्भे॑ अस्ति व॒ज्रिण॑ः ॥८

उप॑ । क्ष॒त्रम् । पृ॒ञ्ची॒त । हन्ति॑ । राज॑ऽभिः । भ॒ये । चि॒त् । सु॒ऽक्षि॒तिम् । द॒धे॒ ।

न । अ॒स्य॒ । व॒र्ता । न । त॒रु॒ता । म॒हा॒ऽध॒ने । न । अर्भे॑ । अ॒स्ति॒ । व॒ज्रिण॑ः ॥८

उप । क्षत्रम् । पृञ्चीत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्षितिम् । दधे ।

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥८

ब्रह्मणस्पतिर्देवः “क्षत्रं बलम् "उप "पृञ्चीत स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततः "राजभिः वरुणादिभिः सह "हन्ति शत्रून् मारयति । "भये "चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि "सुक्षितिं "दधे सुष्ठु निवासस्थैर्यं धारयति न तु पलायते । "वज्रिणः वज्राद्यायुधवतः "अस्य ब्रह्मणस्पतेः "महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे "वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः कोऽपि "न "अस्ति स्वयमेव प्रवर्तते इत्यर्थः । महाधने इति संग्रामनाम, ‘महाधने समीके' (नि.२. १७. ४१) इति तन्नामसु पाठात् । तथा “तरुता तरणस्योल्लङ्घनस्य कर्ता अन्यः कोऽपि "न अस्ति । तथैव "अर्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता "न अस्ति । पृञ्चीत।' पृची संपर्के'। लिङि रुधादित्वात् श्नम् । श्नसोरल्लोपः' इति अकारलोपः। प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं पृञ्चीत राजभिर्हन्ति

चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनात् 'चादिलोपे विभाषा ' इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङः परत्वात् न निहन्यते । सुक्षितिम् । शोभना क्षितिः सुक्षितिः । ' मन्क्तिन' इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्ता । वर्ततेर्वृणोतेर्वा तृचि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । तरुता । ' तॄ प्लवनतरणयोः । ' ग्रसितस्कभित° ! (पा. सू. ७.२.३४) इत्यादिना तृचि उडागमो निपातितः। 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । महाधने। महच्च तद्धनं च महाधनम्। 'आन्महतः' (पा. सू. ६. ३. ४६) इति आत्वम् । तेन शब्देन तद्धेतुभूतः संग्रामो लक्ष्यते । अर्भे । ' ॠ गतौ ' । अर्तिगॄभ्यां भन्' (उ. सू. ३. ४३२) इति भन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.४१

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

कण्वो घौरः

सूक्तं १.४२ →

दे. वरुणमित्रार्यमणः, ४-६ आदित्याः। गायत्री।

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नू चित्स दभ्यते जनः ॥१॥

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्यं रिषः ।

अरिष्टः सर्व एधते ॥२॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान एषाम् ।

नयन्ति दुरिता तिरः ॥३॥

सुगः पन्था अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते ।

नात्रावखादो अस्ति वः ॥४॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा ।

प्र वः स धीतये नशत् ॥५॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना ।

अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥६॥

कथा राधाम सखाय स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः ।

महि प्सरो वरुणस्य ॥७॥

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् ।

सुम्नैरिद्व आ विवासे ॥८॥

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा निधातोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ यं रक्षन्ति ' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणं - ‘ यं रक्षन्ति नव वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं हि' इति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादित्रीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यन्तयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः । मध्यतृचस्य ‘ सुगः पन्थाः' इत्यस्य आदिस्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

यं रक्षं॑न्ति॒ प्रचे॑तसो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ।

नू चि॒त्स द॑भ्यते॒ जनः॑ ॥१

यम् । रक्षं॑न्ति । प्रऽचे॑तसः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।

नु । चि॒त् । सः । द॒भ्य॒ते॒ । जनः॑ ॥१

यम् । रक्षन्ति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

नु । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥१

“प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः वरुणादयो देवाः "यं यजमानं "रक्षन्ति "सः "जनः यजमानः "नू “चित् क्षिप्रमेव "दभ्यते दभ्नोति शत्रून् हिनस्ति । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नू चित् ।' ऋचि तुनुघ° ' इत्यादिना दीर्घः । दभ्यते । दम्भु दम्भे । व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

यं बा॒हुतें॑व॒ पिप्रं॑ति॒ पान्ति॒ मर्त्यं॑ रि॒षः ।

अरिं॑ष्ट॒ः सर्व॑ एधते ॥२

यम् । बा॒हुतांऽइव । पिप्रं॑ति । पान्तिं । मर्त्यंम् । रि॒षः ।

अरिंष्टः । सर्वः । ए॒ध॒ते॒ ॥२

यम् । बाहुताऽइव । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ।

अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥२

"यं यजमानं "पिप्रति वरुणोदयो देवा धनैः पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः। “बाहुतेव। स्वकीयो बाहुवर्गोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं “मर्त्यं मनुष्यं यजमानं "रिषः हिंसकात् "पान्ति रक्षन्ति सः "सर्वः यजमानः "अरिष्टः केनाप्यहिँसितः सन् “एधते वर्धते ॥ बाहुतेव। बाहुता बाहुत्वम् । भाववाचिनानेन शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यन्ते । यद्वा । समूहार्थे तल्प्रत्ययो द्रष्टव्यः। 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति । ' पृ पालनपूरणयोः'। पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । ' अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति । तिङः परत्वात् पादादित्वाद्वा निघाताभावः ।

रिषः । ‘ रिष हिंसायाम् । क्विप् च ' इति क्विप् । ‘ सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः । ‘ रिष हिंसायाम् । “एकाचः० ' इति इट्प्रतिषेधः । व्रश्चादिना षस्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

वि दु॒र्गा वि द्विषंः पु॒रो घ्नन्ति॒ राजा॑न एषाम् ।

नयंन्ति दुरि॒ता ति॒रः ॥३

वि । दुः॒ऽगा । वि । द्विषः॑ । पु॒रः । घ्नन्तिं । राजा॑नः । ए॒षा॒म् ।

नयंन्ति । दुः॒ऽइ॒ता । ति॒रः ॥३

वि । दुःऽगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषाम् ।

नयन्ति । दुःऽइता । तिरः ॥३

"राजानः वरुणादयः "एषां स्वकीययजमानानां "पुरः पुरस्तात् "दुर्गा गन्तुं दुःशकानि शत्रुनगराणि "वि “घ्नन्ति विशेषेण नाशयन्ति । तथा “द्विषः शत्रूनपि "वि घ्नन्ति। तथा “दुरिता यजमानसंबन्धीनि दुरितानि "तिरः "नयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छन्त्यत्रेति दुर्गाणि । ‘ सुदुरोरधिकरणे' (पा. सू. ३. २. ४८. ३) इति गमेर्डप्रत्ययः । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे ‘पूर्वाधरावराणाम् ' (पा. सू. ५. ३. ३९) इति असिप्रत्ययः, तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति । हन्तेर्लटि अदादित्वात् शपो लुक् । ‘गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । “हो न्तेः' (पा. सू. ७. ३. ५४) इति घत्वम् । अन्तादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वादनिघातः ॥

सु॒गः पन्थां अनृक्ष॒र आदिंत्यास ऋ॒तं य॒ते ।

नात्रांवखा॒दो अंस्ति वः ॥४

सु॒ऽगः । पन्थाः॑ । अ॒नृ॒क्ष॒रः । आदिंत्यासः । ऋ॒तम् । य॒ते ।

न । अत्रं । अ॒व॒ऽखा॒दः । अ॒स्ति॒ । व॒ः ॥४

सुऽगः । पन्थाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतम् । यते ।

न । अत्र । अवऽखादः । अस्ति । वः ॥४

हे "आदित्यासः “ऋतं "यते यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय "पन्थाः मार्गः "सुगः सुष्ु। गन्तुं शक्यः “अनृक्षरः कण्टकरहितश्च । "अत्र अस्मिन् कर्मणि “वः युष्माकम् "अवखादः अवमन्तव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विशेषः "न "अस्ति । तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः ।

सुदुरोरधिकरणे ' इति गमेर्डप्रत्ययः । पन्थाः । ' पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः । ' ऋषी गतौ' ऋषन्ति अन्तर्गच्छन्ति इति ऋक्षरा कण्टकाः । ' तन्यृषिभ्यां क्सरन्' (उ. सू. ३. ३५५) इति क्सरन्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । कत्वपत्वे । यास्कस्त्वाह- ' ऋक्षरः कण्टक ऋच्छतेः' (निरु. ९. ३२) इति । न विद्यन्ते ऋक्षरा अस्मिन्निति अनृक्षरः। ' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । ' दित्यदित्यादित्य° ' (पा. सू. ४. १.८५) इत्यादिना ण्यप्रत्ययः । ' आज्जसेरसुक्'। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यते । ' इण् गतौ ' । लटः शतृ । अदादित्वात् शपो लुक् । इणो यण् ' (पा. सू. ६. ४. ८१) इति यणादेशः । 'शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवखादः । खादृ भक्षणे'। भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

यं य॒ज्ञं नयं॑था नर॒ आदिं॑त्या ऋ॒जुनां॑ प॒था ।

प्र व॒ः स धी॒तयें॑ नशत् ॥५

यम् । य॒ज्ञम् । नयं॑थ । न॒र॒ः । आदिं॑त्याः । ऋ॒जुनां॑ । प॒था ।

प्र । व॒ः । सः । धी॒तयें॑ । न॒श॒त् ॥५

यम् । यज्ञम् । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा ।

प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥५

हे "नरः नेतारः "आदित्याः "यं "यज्ञम् "ऋजुना "पथा अविकलेन मार्गेण "नयथ पारं प्रापयथ “सः यज्ञः "वः “धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय “प्र “नशत् प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अन्येषामपि दृश्यते ' इति

संहितायां दीर्घत्वम् । पथा । तृतीयैकवचने ‘ भस्य टेर्लोपः'
(पा. सू. ७. १.८८) इति टिलोपः । ‘ अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोपः' (पा. सू. ६. १. १६१) इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । धीतये । धेट् पाने' ।' आदेचः इति
आत्वम् । क्तिचि ‘घुमास्था ' इति ईत्वम् । नशत् ।
नशतिर्गत्यर्थः। लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः' इति
इकारलोपः ॥ ॥ २२ ॥

स रत्नं॒ मर्त्यो॒ वसु॒ विश्वं॑ तो॒कमु॒त त्मना॑ ।

अच्छा॑ गच्छ॒त्यस्तृ॑तः ॥६

सः । रत्न॑म् । मर्त्यः॑ । वसु॑ । विश्व॑म् । तो॒कम् । उ॒त ।
त्मना॑ ।

अच्छ॑ । ग॒च्छ॒ति॒ । अस्तृ॑तः ॥६

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत ।
त्मना ।

अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥६

हे आदित्याः "सः तादृशो भवद्भिरनुगृहीतः "मर्त्यः मनुष्यो यजमानः "अस्तृतः केनाप्यहिंसितः सन् "रत्नं रमणीयं "विश्वं "वसु सर्वं धनम् "अच्छ आभिमुख्येन "गच्छति प्राप्नोति । “उत अपि च “त्मना आत्मना स्वेन सदृशं “तोकम् अपत्यं गच्छति ॥ त्मना । ‘ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ' (पा. सू. ६. ४. १४१) इति आकारलोपः । अच्छ। ‘ निपातस्य च ' इति दीर्घत्वम् । अस्तृतः । स्तृञ् हिंसायाम् । न स्तृतोऽस्तृतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

क॒था रा॑धाम सखाय॒ः स्तोमं॑ मि॒त्रस्या॑र्य॒म्णः ।

महि॒ प्सरो॒ वरुं॑णस्य ॥७

क॒था । रा॒धा॒म॒ । स॒खा॒य॒ः । स्तोमं॑म् । मि॒त्रस्यं॑ । अ॒र्य॒म्णः ।

महिं॑ । प्सरः॑ । वरुं॑णस्य ॥७

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।

महि । प्सरः । वरुणस्य ॥७

हे "सखायः सखिभूता ऋत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां "महि महत् "प्सरः रूपम् । अतस्तदनुरूपं "स्तोमं स्तोत्रं "कथा केन प्रकारेण "राधाम साधयामः॥ कथा । 'था हेतौ च च्छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. २६) इति किंशब्दात् प्रकारवचनेषु प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कः (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । 'राध साध संसिद्धौ'। लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । तिङ्ङतिङः ' इति

निघातः । स्तोमम् । ष्टुञ् स्तुतौ । ‘ अर्तिस्तुसु° ' इत्यादिना भावे मन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचने ‘ अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । महि । ‘ मह पूजायाम् । औणादिक इन्प्रत्ययः । प्सरः। ‘ प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपम् । औणादिको डरप्रत्ययः ॥

मा वो॒ घ्नन्तं॒ मा शपं॑न्तं॒ प्रतिं॑ वोचे देव॒यन्तं॑म् ।

सु॒म्नैरिद्व॒ आ विं॑वासे ॥८

मा । वः॒ । घ्नन्तं॑म् । मा । शपं॑न्तम् । प्रतिं॑ । वो॒चे॒ । दे॒व॒ऽयन्तं॑म् ।

सु॒म्नैः । इत् । वः॒ । आ । वि॒वा॒से॒ ॥८

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे ।

देवऽयन्तम् ।

सुम्नैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥८

हे मित्रादयो देवाः "देवयन्तं देवान् कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हन्ति “घ्नन्तं तादृशं शत्रुं "वः युष्मभ्यं "मा "प्रति "वोचे दुरुक्तकथनभीत्याहं न कथयामि। तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि "शपन्तं "मा प्रति वोचे भवद्भिरेव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु "सुम्नैरित् धनैरेव “वः युष्मान् "आ "विवासे सर्वतः परिचरामि ॥ घ्नन्तम् । हन्तीति घ्नन् ।' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । ‘ हो हन्तेः' इति कुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपन्तम् । ‘ शप आक्रोशे '। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि'। माङि लुङि इटि ‘ब्रुवो वचिः ' (पा. सू. २. ४. ५३) इति वचिः । अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेः अङादेशः ।

‘वच उम्' इत्युमागमः । ‘ न माङ्योगे' इति अडभावः । देवयन्तम् । ‘सुप आत्मनः क्यच् ' । न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्वप्रतिषेधः । सुम्नैः । ‘ म्ना अभ्यासे । सुष्ठु म्नायतेऽभ्यस्यते इति सुम्नम् । ‘ आतश्चोपसर्गे' (पा. सू. ३. १. १३६) इति कप्रत्ययः । ‘ आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । विवासे ।। विवासतिः परिचरणकर्मा (नि. ३. ५. १०)॥

च॒तुरं॑श्चि॒द्दद॑मानाद्बि॒भी॒यादा निधा॑तोः ।

न दु॑रु॒क्ताय॑ स्पृहयेत् ॥९

च॒तुरः॑ । चि॒त् । दद॑मानात् । बि॒भी॒यात् । आ । नि॒ऽधा॑तोः ।

न । दुः॒ऽउ॒क्ताय॑ । स्पृ॒ह॒ये॒त् ॥९

चतुरः । चित् । ददमानात् । बिभीयात् । आ । निऽधातोः ।

न । दुःऽउक्ताय । स्पृहयेत् ॥९

घ्नन्तं शपन्तं च मा प्रतिवोचे इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । "दुरुक्ताय "न "स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्तात् "बिभीयात् । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चित् इत्युपमार्थे वर्तते । अक्षद्यूतं कुर्वतोरुभयोर्मध्ये यः पुमान् "चतुरः चतुःसंख्याकान् कपर्दकान् "ददमानात् ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात् "आ "निधातोः कपर्दकनिपातपर्यन्तं बिभीयात् अस्य जयो भविष्यति न भविष्यति इत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यम् । तस्मादहं घ्नन्तं शपन्तं मा प्रतिवोचे इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं - चतुरोऽक्षान् धारयत इति तद्यथा कितवाद्बिभीयादेवमेव

दुरुक्ताद्विभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत्' (निरु. ३. १६) इति ॥ चतुरः । ' चतुरः शसि ' (पा. सू. ६. १. १६७) इति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात्। 'दद दाने'। अत्र धारणार्थः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । बिभीयात् ।' ञिभी भये '। लिङि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । यासुट उदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । निधातोः । निपूर्वात् दधातेः 'सितनिगमि° ' (उ. सू. १. ६९) इत्यादिना भावे तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ' तादौ च°' इति गतिस्वरो न भवति 'अतौ' इति पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । 'स्पृहेरीप्सितः ' (पा. सू. १. ४. ३६) इति संप्रदानसंज्ञायां • चतुर्थी संप्रदाने ' (पा. सू. २. ३. १३) इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । ' स्पृह ईप्सायाम् ' । चुरादिरदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥ ॥ २३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.४२

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३ →

कण्वो घौरः

दे. पूषा। गायत्री।

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् ।

सक्ष्वा देव प्र णस्पुरः ॥१॥

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेशति ।

अप स्म तं पथो जहि ॥२॥

अप त्यं परिपन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम् ।

दूरमधि स्रुतेरज ॥३॥

त्वं तस्य द्वयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित् ।

पदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥४॥

आ तत्ते दस्र मन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे ।

येन पितॄनचोदयः ॥५॥

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम ।

धनानि सुषणा कृधि ॥६॥

अति नः सश्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु ।

पूषन्निह क्रतुं विदः ॥७॥

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने ।

पूषन्निह क्रतुं विदः ॥८॥

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरम् ।

पूषन्निह क्रतुं विदः ॥९॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि ।

वसूनि दस्ममीमहे ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘ सं पूषन्' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकम् । 'सं पूषन्दश पौष्णम्' इत्यनुक्रान्तम् । स्मार्ते ‘ महान्तमध्वानमेष्यन् ' इदं सूक्तं जपेत् - ‘ सं पूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेष्यन् प्रतिभयं वा ' (आश्व. गृ. ३. ७. १०) इति सूत्रितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

सं पूंषन्नध्वंनस्तिर व्यंहों विमुचो नपात् ।

सक्ष्वां देव प्र णंस्पुरः ॥१

सम् । पूषन् । अध्वंनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् ।

सक्ष्वं । दे॒व॒ । प्र । न॒ः । पु॒रः ॥१

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् ।

सक्ष्व । देव । प्र । नः । पुरः ॥१

हे "पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानिदेव “अध्वनः मार्गात् "सं “तिर अस्मानभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । "अंहः विघ्नहेतुं पाप्मानं "वि तिर विनाशय । पूषा विशेष्यते । "विमुचो “नपात् जलविमोचहेतोर्मघस्य पुत्र । नपात् इति पुत्रनाम, ‘नपात् प्रजा ' (नि. २. २. १३) इति तन्नामसु पाठात् । श्रुत्यन्तरे अद्भ्यः पृथिवी' इति जलात् भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथा अन्यत्रापि उदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते - तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत् । इति । मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघपुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूष्णः

किमायातमिति वाच्यं , पृथिव्या एव पूषत्वात् । तथा च श्रुत्यन्तरे कस्यचिन्मन्त्रस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते -- पूषाध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषा ' इति । तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमाम्नायते - इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च ' (श. ब्रा. १४. ४. २. २५) इति । हे देव पूषन् "नः "पुरः अस्माकं पुरतः "प्र "सक्ष्व प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुञ्चतीति विमुङ् मेघः । 'क्विप् च ' इति क्विप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात् पातयतेः क्विप् ।' नभ्राण्नपात् इस्यादिना नञः प्रकृतिभावः । 'सुबामन्त्रिते° ' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । सक्ष्व। ' षच सेवने'। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । लोटि 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । 'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । ' उपसर्गाद्बहुलम् इति नसो णत्वम् । पुरः । उक्तम् ॥

यो नं॑ः पूषन्न॒घो वृको॑ दु॒ः॑शेव॑ आ॒दिदे॑शति ।

अप॑ स्म॒ तं प॒थो जं॑हि ॥२

यः । न॒ः । पू॒ष॒न् । अ॒घः । वृक॑ः । दु॒ःशेव॑ः । आ॒ऽदिदे॑शति ।

अप॑ । स्म॒ । तम् । प॒थः । ज॒हि॒ ॥२

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आऽदिदेशति ।

अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥२

हे "पूषन् "यः प्रतिपक्षी "नः अस्मान् "आदिदेशति अनेन मार्गेण गन्तव्यम्' इत्येवमाज्ञापयति । कीदृशः। "अघः आहन्ता “वृकः अस्मदीयस्य धनस्य आदाता अपहर्तेत्यर्थः

। "दुःशेवः सेवितुं दुःशको । दुष्टसुखो वा । "तं तादृशं प्रतिपक्षिणं "पथः मार्गात् "अप "जहि "स्म अवश्यमपाकुरु॥ वृकः। ‘ कुक वृक आदाने '। वर्कते इति वृकः । इगुपधलक्षणः कः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः । दुष्टं शेवं यस्यासौ दुःशेवः । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । दुःखेन सेव्यते इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषद्दुःसुषु ' इति खल् । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति । ‘ दिश अतिसर्जने '। लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' (पा. सू. ७. ३. ८७. २) इति वचनात् ‘ नाभ्यस्तस्याचि' (पा. सू. ७. ३. ८७) इति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अप॒ त्यं प॑रिप॒न्थिनं॑ मुषी॒वाणं॑ हुर॒श्चितं॑म् ।

दू॒रमधिं स्रु॒तेरं॑ज ॥३

अपं । त्यम् । प॒रि॒ऽप॒न्थिनं॑म् । मु॒षी॒वाणं॑म् । हु॒रः॒ऽचितं॑म् ।

दू॒रम् । अधिं । स्रु॒तेः । अ॒ज॒ ॥३

अप । त्यम् । परिऽपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरःऽचितम् ।

दूरम् । अधि । स्रुतेः । अज ॥३

“त्यं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं "स्रुतेः मार्गात् "अधि "दूरम् अत्यन्तदूरदेशं प्रति "अप "अज अपगमय । कीदृशम् । "परिपन्थिनं मार्गप्रतिबन्धकं “मुषीवाणं तस्कररूपम् । मुषीवा इति तस्करस्य नाम, ‘मुषीवान् मलिम्लुचः' (नि. ३. २४. ११) इति तन्नामसु पाठात् । "हुरश्चितं कौटिल्यानां

संचेतारम् ॥ परिपन्थिनम् । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ' (पा. सू. ५. २. ८९) इति शत्रावभिधेये इनिप्रत्ययान्तो निपातितः । मुषीवाणम् । 'मुष स्तेये '। मोषणं मुषिः। औणादिको भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजते इति मुषीवा । ' वन षण संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. सू. ३. २. ७५) इति विच्प्रत्ययः । ' सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ' (पा. सू. ६. ४. ८) इति दीर्घः। अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हुरश्चितम् । 'हुर्छा। कौटिल्ये'। संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । "राल्लोपः' इति छकारलोपः । हुरश्चिनोतीति हुरश्चित् । चिनोतेः क्विपि तुगागमः । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्रुतेः । स्रु गतौ ।' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अज ।" अज गतिक्षेपणयोः ॥

त्वं तस्यं द्व॒या॒विनो॒ऽघशंसस्य॒ कस्यं चित् ।

प॒दाभि तिंष्ठ॒ तपुंषिम् ॥४

त्वम् । तस्यं । द्व॒या॒विनः॑ । अ॒घऽशंसस्य । कस्यं । चि॒त् ।

प॒दा । अ॒भि । ति॒ष्ठ॒ । तपुंषिम् ॥४

त्वम् । तस्य । द्वयाविनः । अघऽशंसस्य । कस्य । चित् ।

पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥४

हे पूषन् “त्वं "तस्य चोरस्य “तपुषिं परसंतापकं देहं "पदाभि "तिष्ठ भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । "द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्द्वयं तद्युक्तस्य "अघशंसस्य अस्मास्वघमनिष्टं शंसतः । अघशंस इति तस्करनाम, ‘मलिम्लुचः अघशंसः वृकः'

(नि. ३.२४.१३) इति तन्नामसु पाठात् । "कस्य "चित् अनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि ॥ द्वयाविनः । द्वयमस्यास्तीति द्वयावी । ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ५. २. १२२) इति मत्वर्थीयो विनिः । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम् । अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तपुषिम् । तापयत्यनेन अन्यमिति तपुषिः । औणादिक उषिन्प्रत्ययः । बहुलवचनात् इकारस्य न इत् संज्ञा । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

आ तत्तें दस्र मन्तुम॒ः पूष॒न्नवों वृणीमहे ।

येनं पि॒तॄनचोंदयः ॥५

आ । तत् । ते॒ । द॒स्र॒ । म॒न्तु॒ऽम॒ः । पू॒ष॒न् । अवः॑ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ।

येनं । पि॒तॄन् । अचोदयः ॥५

आ । तत् । ते । दस्र । मन्तुऽमः । पूषन् । अवः । वृणीमहे
।

येन । पितॄन् । अचोदयः ॥५

हे "मन्तुमः ज्ञानवन् "दस्र दर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन्
"पूषन् "ते त्वदीयं "तत् "अवः तादृशं रक्षणम् "आ
"वृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे । "येन रक्षणेन "पितॄन्
अङ्गिरःप्रभृतीन पितृदेहान् "अचोदयः प्रेरितवानसि ।
तद्रक्षणमिति पूर्वत्रान्वयः ।। दस्र । ' दसि दंसनदर्शनयोः'
।' स्फायितञ्चि° ' इत्यादिना रक्।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । यद्वा।' दसु
उपक्षये ' इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् पूर्ववत् रक् ।
मन्तुमः । ' मन ज्ञाने '। कमिमनिजनि' (उ. सू. १. ७२)
इत्यादिना भावे तुप्रत्ययः । मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीति मन्तुमान्

। संबुद्धौ ‘ मतुवसो रुः' इति रुत्वम् । अचोदयः । ‘ चुद संचोदने ' । चौरादिकः ॥ ॥ २४ ॥

अधा नो विश्वसौभग हिरंण्यवाशीमत्तम ।

धनांनि सुषणां कृधि ॥६

अधं । नः । विश्वऽसौभग । हिरंण्यवाशीमत्ऽतम ।

धनांनि । सुऽसनां । कृधि ॥६

अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्ऽतम ।

धनानि । सुऽसना । कृधि ॥६

हे "विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त "हिरण्यवाशीमत्तम अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन्

“अध पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरं "नः अस्माकं “धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि "सुषणा सुष्ठु दानयुक्तानि "कृधि कुरु ॥ अध। अथशब्दे धत्वं छान्दसम् । ‘ निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । विश्वसौभग । ‘सुभगान्मत्रे' इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्भावे अञ् । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ' इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् (का. ७. २. १९) । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमन्तः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः । आमन्त्रितनिघातः । सुषणा । वन षण संभक्तौ ' । सुखेन संभज्यन्ते इति सुषणानि । “ ईषद्दुःसुषु' इति खल् । ‘शेश्छन्दसि' इति शेर्लोपः । ‘ लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृधि । ‘डुकृञ् करणे'। ‘

श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

अतिं नः स॒श्चतों नय सु॒गा नंः सु॒पथां कृणु ।

पूषंन्नि॒ह क्रतुं विदः ॥७

अतिं । न॒ः । स॒श्चतः॑ । न॒य॒ । सु॒ऽगा । न॒ः । सु॒ऽपथां । कृ॒णु॒ ।

पूषंन् । इ॒ह । क्रतुंम् । वि॒द॒ः ॥७

अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु ।

पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥७

"सश्चतः अस्मद्बाधनाय प्राप्नुवतः शत्रून् "नः "अति अस्मानतिक्रम्य "नय अन्यत्र प्रापय । "नः अस्मान् "सुगा सुष्ठु गन्तुं शक्येन "सुपथा शोभनमार्गेण "कृणु गन्तॄन् कुरु । हे "पूषन् "इह अध्वनि "क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं "विदः जानीहि ॥ सश्चतः । ' ग्लुञ्च षस्ज गतौ ' इत्यत्र सश्चिमप्येके पठन्तीति धातुवृत्तावुक्तम् । अस्मात् लटः शतृ । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । 'शतुरनुमः' इति विभक्त्युदात्ताभावश्छान्दसः । सुगा । सुष्ठु गच्छन्त्यत्रेति सुगः । ' सुदुरोरधिकरणे ' इति गमेर्डप्रत्ययः । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया आकारः । सुपथा। शोभनेन पथा। न पूजनात् ' (पा. सू. ५. ४. ६९) इति समासान्तप्रतिषेधः । परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ' क्रत्वादयश्च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति अबहुव्रीहित्वात् । तत्र हि बहुव्रीहौ इति वर्तते । कृणु ।' कृवि हिंसाकरणयोः '। 'धिन्विकृण्व्योर च ' इति उप्रत्ययः

। ‘उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुक् । विदः । “विद ज्ञाने'। लेटि अडागमः। ‘ इतश्च लोपः' इति इकारलोपः ॥

अ॒भि सू॒यव॑सं नय॒ न न॑वज्वा॒रो अध्व॑ने ।

पूष॑न्नि॒ह क्रतुं॑ विदः ॥८

अ॒भि । सु॒ऽयव॑सम् । न॒य॒ । न । न॒व॒ऽज्वा॒रः । अध्व॑ने ।

पूष॑न् । इ॒ह । क्रतु॑म् । वि॒द॒ः ॥८

अभि । सुऽयवसम् । नय । न । नवऽज्वारः । अध्वने ।

पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥८

हे "पूषन् "सुयवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशम् "अभि “नय अस्मानभितः प्रापय । “अध्वने मार्गाय

"नवज्वारः नूतनः संतापः "न भवत्विति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माकमिदानींतनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥ सूयवसम्। शोभनं यवसं यस्मिन् देशे स सूयवसो देशः । ‘ निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । नवज्वारः । ‘ ज्वर रोगे'। भावे घञ् । नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरम् ।

पूषन्निह क्रतुं विदः ॥९

शग्धि । पूर्धि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरम् ।

पूषंन् । इ॒ह । क्रतुंम् । वि॒दः॒ ॥९

शग्धि । पूर्धि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरम् ।

पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥९

हे "पूषन् "शग्धि अस्माननुग्रहीतुं शक्तो भव । "पूर्धि अस्मद्गृहं धनेन पूरय। किंच "प्र "यंसि अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ। "शिशीहि अस्मान् सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु तेजस्विनः कुरु इत्यर्थः । "उदरम् अस्मदीयं "प्रासि मृष्टान्नेन सोमरसेन वा पूरय । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शग्धि । 'शक्लृ शक्तौ । लोटो हिः । ' बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । "हुझल्भ्यो हेर्धिः ' इति धिरादेशः । हेरपित्त्वात् प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूर्धि । 'पृ पालनपूरणयोः । ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः ।। पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य '

इति उत्वम् । ‘ हलि च ' इति दीर्घः । तिङः परत्वात् निघाताभावः। यंसि। ‘ यम उपरमे। लोडर्थे लटि पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । निघातः । शिशीहि । ‘ शो तनूकरणे'। लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. ४. ७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् । 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । प्रा पूरणे'। अदादित्वात् शपो लुक् । सिपः । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

न पू॒षणं॑ मेथामसि सू॒क्तैर॒भि गृ॑णीमसि ।

वसू॑नि द॒स्ममीं॑महे ॥१०

न । पू॒षणं॑म् । मे॒था॒म॒सि॒ । सु॒ऽउ॒क्तैः । अ॒भि । गृ॒णी॒म॒सि॒ ।

वसू॑नि । द॒स्मम् । ई॒म॒हे॒ ॥१०

न । पूषणम् । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि ।

वसूनि । दस्मम् । ईमहे ॥१०

“पूषणं देवं “न "मेथामसि वयं न तु निन्दामः । किंतु "सूक्तैः वेदगतैः "अभि "गृणीमसि सर्वत्र स्तुमः । "दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति "वसूनि धनानि “ईमहे याचामहे ॥ मेथामसि । ‘ मेथृ मेधाहिंसनयोः । लटि इन्दतो मसि' इति मस इकारागमः । सूक्तैः । सुष्ठु स्तुवते देवताः प्रकाशयन्तीति सूक्तानि । ' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति कर्तरि क्तः । ‘वचिस्वपि°' इत्यादिना संप्रसारणम् । थाथादिस्वरः । यद्वा । कर्मणि निष्ठा । ‘ सूपमानात् क्तः ' (पा. सू. ६. २. १४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि । “गॄ शब्दे'। ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । इदन्तो मसिः। दस्मम् । ‘ इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ' (उ. सू. १. १४२) इति मक्प्रत्ययः ॥ ॥ २५ ॥

टिप्पणी

पूषोपरि टिप्पणी

पूषोपरि टिप्पणी(आङ्ग्ल विकिपीडिया).

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.४३

← सूक्तं १.४२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.४३

कण्वो घौरः

सूक्तं १.४४ →

दे. रुद्रः, ३ रुद्रः, मित्रावरुणौ च, ७-९ सोमः। गायत्री, ९ अनुष्टुप्।

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळ्हुष्टमाय तव्यसे ।

वोचेम शंतमं हृदे ॥१॥

यथा नो अदितिः करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे ।

यथा तोकाय रुद्रियम् ॥२॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति ।

यथा विश्वे सजोषसः ॥३॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजम् ।

तच्छंयोः सुम्नमीमहे ॥४॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते ।

श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥५॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये ।

नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥६॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणाम् ।

महि श्रवस्तुविनृम्णम् ॥७॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरन्त ।

आ न इन्दो वाजे भज ॥८॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषन्तीः सोम वेदः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ कद्रुद्राय ' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते-- कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चान्यस्तृचः सौम्योऽन्त्यानुष्टुप् ' इति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छन्दः । ‘ यास्ते प्रजाः । इत्यन्त्यानुष्टुप् । रुद्रो देवता । ‘ यथा नो मित्रः' इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च। “अस्मे सोम' इत्यादिरन्त्यस्तृचस्तु सौम्य एव । सर्वेषु रुद्रदेवताकेषु कर्मसु अनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यम् । तथा च सूत्रितं - कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् (आश्व. गृ. ४. ९. २१-२२) इति ॥

कद्रु॒द्राय॒ प्रचे॑तसे मी॒ळ्हुष्ट॑माय॒ तव्य॑से ।

वो॒चेम॒ शंत॑मं हृ॒दे ॥१

कत् । रु॒द्राय॑ । प्र॒ऽचे॑तसे । मी॒ळ्हुःऽत॑माय । तव्य॑से ।

वो॒चेम॑ । शम्ऽत॑मम् । हृ॒दे ॥१

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळ्हुःऽतमाय । तव्यसे ।

वोचेम । शम्ऽतमम् । हृदे ॥१

"कत् कदा "रुद्राय एतन्नामकाय देवाय “शंतमम् अतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं "वोचेम पठेम । कीदृशाय । "प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय "मीळ्हुष्टमाय सेक्तृतमाय अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । “तव्यसे अतिशयेन प्रवृद्धाय "हृदे अस्मदीयहृन्निष्ठाय ॥ कत् कदा । अन्त्यलोपश्छान्दसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः। ‘रोदेर्णिलुक्च' (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । ‘ चिती संज्ञाने'। प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति

असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीळ्हुष्टमाय । अतिशयेन मीढ्वान् मीळ्हुष्टमः । दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः । तमपि अयस्मयादित्वेन भत्वात् ‘ वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । तव्यसे । तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । “तुश्छन्दसि ' इति ईयसुन्प्रत्ययः । ‘ तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृलोपः । ईयसुन ईकारलोपछान्दसः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचेम ।' वच परिभाषणे '। लिङ्याशिष्यङ्' ।' वच उम्' इति उमागमः। यासुटः स्वरेण एकार उदात्तः । हृदे। ‘पद्दन्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ‘ ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यथा॑ नो॒ अदि॑ति॒ः कर॒त्पश्वे॒ नृभ्यो॒ यथा॒ गवे॑ ।

यथा॑ तो॒काय॑ रु॒द्रिय॑म् ॥२

यथा॑ । न॒ः । अदि॑तिः । कर॑त् । पश्वे॑ । नृऽभ्य॑ः । यथा॑ । गवे॑ ।

यथा॑ । तो॒काय॑ । रु॒द्रिय॑म् ॥२

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृऽभ्यः । यथा । गवे ।

यथा । तोकाय । रुद्रियम् ॥२

“अदितिः भूमिः "नः अस्माकं "रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं "यथा येन प्रकारेण सिध्यति “करत् तथा करोतु । किंच "यथा येन प्रकारेण "पश्वे अस्मदीयाश्वमहिषादिपशवे "नृभ्यः अस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण "गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किंच "तोकाय अस्मदीयापत्याय रुद्रियं "यथा सिध्यति तथा करोतु ।

भेषजस्य रुद्रसंबन्धित्वं मन्त्रान्तरे समाम्नातं - ‘ या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजी' (तै. सं. ४. ५. १०. १) इति । गवादिविषयभेषजं चान्यत्र स्पष्टमाम्नातं- भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजम् ' (तै. सं. १. ८. ६. १) इति ॥ करत् । डुकृञ् करणे'। लङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा । लेटि अडागमः । इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । यद्वा । लुङि • कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेः अङादेशः । ‘ ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणः। अद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पश्वे। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् “ घेर्ङिति' (पा. सू. ७. ३. १११) इति गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । ‘ नृ चान्यतरस्याम् (पा. सू. ६. १. १८४) इति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे। ‘ सावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य ‘ न

गोश्वन्सावववर्ण ' इति प्रतिषेधः । रुद्रियम् । रुद्रशब्दात् तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ।।

यथां नो मि॒त्रो वरुंणो॒ यथां रु॒द्रश्चिकेंतति ।

यथा॒ विश्वें स॒जोषंसः ॥३

यथां । न॒ः । मि॒त्रः । वरुंणः । यथां । रु॒द्रः । चिकेंतति ।

यथां । विश्वें । स॒ऽजोषंसः ॥३

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति ।

यथा । विश्वे । सऽजोषसः ॥३

“मित्रो "वरुणः च "नः अस्मान् "यथा येन प्रकारेण “चिकेतति अनुग्राह्यत्वेन जानाति। "रुद्रः अपि "यथा

चिकेतति । "सजोषसः समानप्रीतयः "विश्वे सर्वे देवाः "यथा चिकेतन्ति तथा भवत्विति शेषः । यद्वा । यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथा कदा वोचेमेति पूर्वत्रान्वयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञाने'। लेटि अडागमः। ‘ नाभ्यस्तस्य' (पा. सू. ७. ३.८७) इति गुणनिषेधो न भवति, ‘बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' इति वचनात् । सार्वधातुकत्वाच्च ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः'। समानं जुषन्तीति सजोषसः । ‘ समानस्य च्छन्दसि' इति सभावः । असुनो नित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

गा॒थप॑तिं मे॒धप॑तिं रु॒द्रं जला॑षभेषजम् ।

तच्छं॒योः सु॒म्नमीं॑महे ॥४

गा॒थऽप॑तिम् । मे॒धऽप॑तिम् । रु॒द्रम् । जला॑षऽभेषजम् ।

तत् । श॒म्ऽयोः । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥४

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषऽभेषजम् ।

तत् । शम्ऽयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥४

'रुद्रम् अभिलक्ष्य वयं "शंयोः बृहस्पतिपुत्रस्य संबन्धि “तत् प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं "सुम्नं सुखम् “ईमहे याचामहे । कीदृशं रुद्रम्। "गाथपतिं स्तुतिपालकं “मेधपतिं यज्ञपालकं "जलाषभेषजं सुखरूपौषधोपेतम्। यद्वा । उदकरूपौषधोपेतम् । उदकं हि रुद्रनामाभिमन्त्रितं सत् औषधं भवति ॥ गाथपतिम् । गाथा इति वाङ्नाम, ‘ गाथा गणः ' (नि. १. ११. ३७) इति तन्नामसु पठितत्वात् । वायूपायाः स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । ‘कै गै रै शब्दे'। ‘ आदेचः' इति आत्वम् । ‘ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' इति

थन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ' इति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । ' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ' मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मेधपतिम् । पूर्ववत् । जलाषभेषजम् । 'जनी प्रादुर्भावे'। जायन्ते इति जाः । ' अन्येष्वपि दृश्यते' (पा. सू. ३. २. १०१) इति दृशिग्रहणात् केवलादपि डप्रत्ययः । लाषः । ' लष कान्तौ । कान्तिरभिलाषः। भावे घञ् । जानां लाषो यस्मिन् तज्जलाषं सुखम् । जलाषरूपं भेषजं यस्मिन् रुद्रे स जलाषभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शंयोः । ' कंशंभ्याम्' (पा. सू. ५, २. १३८) इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । ' सिति च' (पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञायाम् अनुस्वारपरसवर्णौ । प्रत्ययस्वरः ॥

यः शु॒क्र इं॑व॒ सूर्यो॒ हिरं॑ण्यमिव॒ रोचं॑ते ।

श्रेष्ठों दे॒वाना॒ं वसु॑ः ॥५

यः । शु॒क्रःऽइ॑व । सूर्य॑ः । हिर॑ण्यम्ऽइव । रोच॑ते ।

श्रेष्ठ॑ः । दे॒वाना॑म् । वसु॑ः ॥५

यः । शुक्रःऽइव । सूर्यः । हिरण्यम्ऽइव । रोचते ।

श्रेष्ठः । देवानाम् । वसुः ॥५

“यः रुद्रः “सूर्यः इव “शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् “हिरण्यमिव “रोचते। यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च "देवानां सर्वेषां मध्ये “श्रेष्ठः “वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते । ‘ रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च ' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यशब्दात् इष्टनि प्रशस्यस्य श्रः' (पा. सू. ५. ३. ६०) इति श्रादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । ‘वस निवासे' ।

अन्तर्भावितण्यर्थात् ' शृस्वृस्निहि° ! इत्यादिना उप्रत्ययः ।
‘ नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २६ ॥

अग्निमारुते ' शं नः करति' इति धाय्या । ‘ अथ यथेतम्'
इति खण्डे सूत्रितं - ‘ वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः
करत्यर्वते' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

शं नं॑ः कर॒त्यर्वं॑ते सु॒गं मे॒षायं॑ मे॒ष्यें॑ ।

नृभ्यो॒ नारिं॑भ्यो॒ गवें॑ ॥६

शम् । न॒ः । क॒र॒ति॒ । अर्वं॑ते । सु॒ऽगम् । मे॒षायं॑ । मे॒ष्यें॑ ।

नृऽभ्यः॑ । नारिं॑ऽभ्यः । गवें॑ ॥६

शम् । नः । करति । अर्वते । सुऽगम् । मेषाय । मेष्ये ।

नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । गवे ॥६

“नः अस्माकं संबन्धिभ्यः अर्वदादिभ्यः “सुगं सुष्ठु गम्यं “शं सुखं “करति देवः करोति । “अर्वते अश्वाय । अर्वञ्शब्दोऽश्वनाम, ‘अर्वा वाजी' (नि. १. १४. ३) इति तन्नामसु पाठात् । “मेषाय मेषजातिपुरुषाय “मेष्ये तज्जातीयस्त्रियै “नृभ्यः पुरुषेभ्यः "नारिभ्यः स्त्रीभ्यः "गवे गोजातये ॥ करति । ‘डुकृञ् करणे' । व्यत्ययेन शप् । अर्वते । अर्ति गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति वनिप् । चतुर्थ्येकवचने ‘ अर्वणस्त्रसावनञः' इति नकारस्य तृआदेशः । वनिप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । धातुस्वरः । मेषाय । ‘ मिष स्पर्धायाम् ' । पचाद्यच् ' देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्याः । इति वचनात् । मेष्ये । ‘ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ' (पा. सू. ४. १. ६३) इति ङीष्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचने आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् आडागमाभावः ।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ' इति स्वरितत्वम् ।' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति तु न भवति, ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् । नृभ्यः। 'सावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ' नृ चान्यतरस्याम्' इति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च (पा. सू. ४. १. ७३ ग.) इति शार्ग्ङरवादिषु पाठात् ङीन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः। गवे। ' न गोश्वन्सावववर्ण ' इति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

अ॒स्मे सो॑म॒ श्रिय॒मधि॒ नि धे॑हि श॒तस्यं॑ नृ॒णाम् ।

महि॒ श्रवं॑स्तुविनृ॒म्णम् ॥७

अ॒स्मे इति॑ । सो॒म॒ । श्रियं॑म् । अधि॑ । नि । धे॒हि॒ । श॒तस्यं॑ । नृ॒णाम् ।

महिं । श्रवः । तुवि॒ऽनृ॒म्णम् ॥७

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणाम् ।

महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥७

हे “सोम देव "नृणां पुरुषाणां "शतस्य पर्याप्तां “श्रियम् “अस्मे अस्मासु “अधि “नि “धेहि आधिक्येन स्थापय । तथा “महि महत् "तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं “श्रवः अन्नम् अधि नि धेहि ॥ अस्मे । ‘ सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शेआदेशः । नृणाम् ।' नृ च ' (पा. सू. ६. ४. ६) इति दीर्घप्रतिषेधः । ‘ नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम्। महीत्यादयो गताः ॥

मा नः॑ः सोमपरि॒बाधो॒ मारांतयो जुहुरन्त ।

आ नं इन्दो॒ वाजें भज ॥८

मा । न॒ः । सो॒म॒ऽप॒रि॒बाधः॑ । मा । अरा॑तयः । जु॒हु॒र॒न्त॒ ।

आ । न॒ः । इ॒न्दो॒ इति॑ । वाजे॑ । भ॒ज॒ ॥८

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरन्त ।

आ । नः । इन्दो इति । वाजे । भज ॥८

“सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिताः “नः अस्मान् “मा "जुहुरन्त मा हिंसन्तु। तथा “अरातयः शत्रवः “मा जुहुरन्त। हे "इन्दो सोम “वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा “नः अस्मान् "आ “भज सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधन्ते ये ते तादृशाः । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरातयः । ‘रा दाने '। ‘कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि क्तिन् । यद्वा। ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । नञ्समासे

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जुहुरन्त । ‘ हृ प्रसह्यकरणे'। व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लङि जुहोत्यादित्वात् श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. १. १०३) इति बहुलवचनात् इकारस्यापि ? उत्वम् । द्विर्भावहलादिशेषौ ।' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति वचनात् । अदभ्यस्तात् ' (पा. सू. ७. १, ४) इति अदादेशाभावे सति ‘ झोऽन्तः इति अन्तादेशः । ‘ न माङ्योगे ' इति अडभावः ॥

यास्तें प्र॒जा अ॒मृतं॑स्य॒ परं॑स्मि॒न्धामं॑न्नृ॒तस्यं॑ ।

मू॒र्धा नाभा॑ सोम वेन आ॒भूषं॑न्तीः सोम वेदः ॥९

याः । ते॒ । प्र॒ऽजाः । अ॒मृतं॑स्य । परं॑स्मिन् । धामं॑न् । ऋ॒तस्यं॑ ।

मू॒र्धा । नाभा॑ । सो॒म॒ । वे॒नः॒ । आ॒ऽभूष॑न्तीः । सो॒म॒ । वे॒दः॒ ॥९

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥९

हे “सोम “ते तव संबन्धिन्यः “याः “प्रजाः सन्ति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः “मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं “नाभा संनहनयुक्ते यज्ञगृहे "वेनः कामयस्व । कीदृशस्य ते । “अमृतस्य मरणरहितस्य “परस्मिन्धामन्नृतस्य उत्तमे स्थान प्राप्तस्य । हे “सोम आभूषन्तीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वन्तीः प्रजाः "वेदः जानीहि ॥ धामन् । ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । नाभा । ‘ णह बन्धने । ‘ नहो भश्च' (उ. सू. ४. ५६५) इति कर्मणि इञ्प्रत्ययः ।

ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या डादेशः । वेनः । ‘ वेनतिः कान्तिकर्मा' (नि. २.६.४)। लेटि सिपि अडागमः । ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः । आभूषन्तीः । ‘भूष अलंकारे ' । भौवादिकः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्, शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण । धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेदः । ‘ विद ज्ञाने '। लेटि सिपि अडागमः ॥ ॥ २७ ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.४३&oldid=283260" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.४४

← सूक्तं १.४३

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.४४

प्रस्कण्वः काण्वः।

सूक्तं १.४५ →

दे. अग्निः, १-२ अग्निः, अश्विनौ, उषाश्च । प्रगाथः - विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥१॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।

सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥२॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाऋजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥३॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥४॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥५॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥६॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इन्धते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥७॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥८॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।

उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः ॥९॥

अग्ने पूर्वा अनूषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥१०॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजम् ।

मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम् ॥११॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यम् ।

सिन्धोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ॥१२॥

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥१३॥

शृण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिबतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥१४॥

सायणभाष्यम्

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ‘ अग्ने विवस्वत्' इति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका- अग्ने षळूना प्रस्कण्वः काण्व आग्नेयं तु प्रागाथमाद्यो द्वृचोऽश्व्युषसां

च ' इति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः ।। कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च । आद्ये द्वे अश्विदेवताके उषोदेवताके च । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दश्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । अथैतस्या रात्रेः' इति खण्डे सूत्रितम्- अग्ने विवस्वत्सखायस्त्वा' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । वाजपेये आग्निमारुते आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः । ‘ वाजपेयेन ' इति खण्डे सूत्रितं- चित्रवतीषु चेत् स्तुवीरंस्त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति । पर्यायव्युष्टौ आश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । ‘ यदि पर्यायानभिव्युच्छेत् ' इति खण्डे 'आश्विनायकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुषसः' (आश्व. श्रौ, ६. ६) इति सूत्रितम् ॥

अग्ने॒ विवं॑स्वदु॒षसं॑श्चि॒त्रं राधों॑ अमर्त्य ।

आ दा॒शुषें जातवेदो वहा॒ त्वम॒द्या दे॒वाँ उं॑ष॒र्बुधं॑ः ॥१

अग्नें । विवं॑स्वत् । उ॒षस॑ः । चि॒त्रम् । राध॑ः । अ॒म॒र्त्य॒ ।

आ । दा॒शुषें । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । व॒ह॒ । त्वम् । अ॒द्य । दे॒वान् ।
उ॒ष॒ःऽबुध॑ः ॥१

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाशुषे । जातऽवेदः । वह । त्वम् । अद्य । देवान् ।
उषःऽबुधः ॥१

हे “अग्ने “त्वम् “उषसः उषोदेवतायाः सकाशात "राधः
धनं “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय “आ “वह आनीय
प्रापय । सोऽग्निर्विशेष्यते । “अमर्त्य मरणरहित

“जातवेदः जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे-’ जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च ' (निरु. ७. १९) इति । कीदृशं राधः । “विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं “चित्रं नानाविधम् । किंच “अद्य अस्मिन् दिने उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान् “देवान् आ वह ॥ विवस्वत् । विवासनं विवः तद्युक्तम् । “वस निवासे । विपूर्वात् अन्तर्भावितण्यर्थात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । ‘ तदस्यास्ति' इति मतुप्। मादुपधायाः इति वत्वम् । तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वेन पदत्वाभावात् रुत्वाद्यभावः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । राधः । ‘ राध साध संसिद्धौ । राध्नोत्यनेनेति राधो धनम् । करणेऽसुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे । ‘ दाशृ दाने '। ' दाश्वान्

साह्वान्” ' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः ।
चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् ।
“शासिवसि ' इति षत्वम् । जातवेदः । जातानि वेत्तीति
जातवेदाः । ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च '
इति असुन् । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स
तादृशः । आमन्त्रितनिघातः । वह ।' द्व्यचोऽतस्तिङः '
इति संहितायां दीर्घत्वम् । देवान् । “दीर्घादटि समानपादे'
इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्' इति
सानुनासिक आकारः । उषर्बुधः । उषसि बुध्यन्ते
इत्युषर्बुधः । ‘ बुध अवगमने '।' क्विप् च ' इति क्विप् ।
रोः उत्वाभावश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

जुष्टो॒ हि दू॒तो असि॑ हव्य॒वाह॒नोऽग्ने॑ र॒थीर॑ध्व॒राणा॑म् ।

स॒जूर॒श्विभ्या॑मु॒षसा॑ सु॒वीर्य॑म॒स्मे धे॑हि॒ श्रवो॑ बृ॒हत् ॥२

जुष्टः॑ । हि । दू॒तः । असि॑ । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः । अग्ने॑ । र॒थीः । अ॒ध्व॒राणा॑म् ।

स॒ऽजूः । अ॒श्विऽभ्या॑म् । उ॒षसा॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् । अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि॒ । श्रवः॑ । बृ॒हत् ॥२

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ।

सऽजूः । अश्विऽभ्याम् । उषसा । सुऽवीर्यम् । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥२

हे “अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तः “असि । “जुष्टः सेवितः “दूतः देवानां वार्ताहारः “हव्यवाहनः हविषो वोढा “अध्वराणां क्रतूनां “रथीः रथस्थानीयः । तथा च मन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं’ रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथः' (तै. सं. २. ५. ९. २) इति । ब्राह्मणान्तरं च-’

रथीरध्वराणामित्याह रथो ह वा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहति' इति । तादृशस्त्वम् “अश्विभ्यां देवताभ्यां “उषसा देवतया च "सजूः सहितो भूत्वा “सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं "बृहत् प्रभूतं “श्रवः अन्नम् “अस्मे “धेहि अस्मासु प्रक्षिप ॥
जुष्टः । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः । ‘ नित्यं मन्त्रे ' (पा.सू.६, १.२१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । असि । सिपि “ तासस्त्योर्लोपः' (पा. सू. ७. ४. ५०) इति सलोपः । ‘ हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । ‘ हव्येऽनन्तःपादम् । (पा. सू. ३. २. ६६) इति ञ्युट् । योरनादेशः । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रथीः। रथशब्दात् स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः । अध्वराणाम् । ध्वरो नास्त्येष्विति बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे । ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्याः शेआदेशः ॥

अ॒द्या दू॒तं वृ॑णीमहे॒ वसु॑म॒ग्निं पु॑रुप्रि॒यम् ।

धू॒मके॑तु॒ भाऋ॑जीक॒ व्यु॑ष्टिषु य॒ज्ञाना॑मध्वर॒श्रिय॑म् ॥३

अ॒द्य । दू॒तम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । वसु॑म् । अ॒ग्निम् । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् ।

धू॒मऽके॑तुम् । भाःऽऋ॑जीकम् । विऽउ॑ष्टिषु । य॒ज्ञाना॑म् ।
अ॒ध्व॒र॒ऽश्रिय॑म् ॥३

अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुऽप्रियम् ।

धूमऽकेतुम् । भाःऽऋजीकम् । विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् ।
अध्वरऽश्रियम् ॥३

“अद्य अस्मिन् दिने “अग्निं “वृणीमहे प्रार्थयामहे ।
कीदृशम् । “दूतं वार्ताहारं “वसुं निवासहेतुं “पुरुप्रियं
बहूनां प्रियं “धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं “भाऋजीकं

प्रसिद्धभासालंकृतम् । ‘ भाऋजीकः प्रसिद्धभाः ' (निरु. ६.४) इति यास्कवचनम् । व्युष्टिषु उषःकालेषु “यज्ञानां यजमानानाम् “अध्वरश्रियं यागसेविनम् ॥ अद्य ।' निपातस्य च ' इति दीर्घत्वम् । पुरूणां प्रियः पुरुप्रियः । ‘ समासस्य इत्यन्तोदात्तत्वम्। धूमकेतुम् । इषियुधीन्धि°' (उ. सू. १. १४२) इत्यादिना धूमशब्दो मक्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भाऋजीकम् । ‘ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' । ‘ ऋजेश्च ' (उ. सू. ४. ४६२) इति ईकन्प्रत्ययः । कित्त्वस्यानुवर्तनात् गुणाभावः । भासः । प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्जयिता । ‘ आद्युदात्तंप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । भासोऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युष्टिषु । ‘उछी विवासे । विवासो वर्जनम् । विशेषेणोच्छ्यन्ते तमसा वर्ज्यन्ते इति व्युष्टयः उषःकालाः। कर्मणि क्तिन् । ‘ तितुत्र' ' इत्यादिना

इट्प्रतिषेधः । व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वम् । ‘ तादौ च°' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणादेशे ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः° ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् । अध्वरं श्रयते इत्यध्वरश्रीः । क्विब्वचि° ' (उ. सू. २. २१५) इत्यादिना क्विप्प्रत्ययः; तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च। द्वितीयैकवचने ‘ अचि श्नुधातु ' इत्यादिना इयङादेशः ॥

श्रेष्ठ॒ं यवि॑ष्ठ॒मति॑थिं॒ स्वा॑हुत॒ं जुष्ट॒ं जना॑य दा॒शुषे॑ ।

दे॒वाँ अच्छा॒ यात॑वे जा॒तवे॑दसम॒ग्निमी॑ळे॒ व्यु॑ष्टिषु ॥४

श्रेष्ठ॑म् । यवि॑ष्ठम् । अति॑थिम् । सुऽआ॑हुतम् । जुष्ट॑म् । जना॑य । दा॒शुषे॑ ।

दे॒वान् । अच्छं । यातंवे । जा॒तऽवेंदसम् । अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । विऽउंष्टिषु ॥४

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय । दाशुषे ।

देवान् । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसम् । अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥४

“व्युष्टिषु उषःकालेषु "देवान् इतरान् सर्वदेवान् "अच्छ आभिमुख्येन “यातवे गन्तुम् “अग्निं देवम् “ईळे स्तौमि । कीदृशम् । “श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्तं “यविष्ठं युवतमम् “अतिथिं सततगमनक्षमं "स्वाहुतं सुष्ठु आ समन्तात् होमाधिकरणं “दाशुषे हविर्दत्तवते “जनाय यजमानाय "जुष्टं प्रीतं “जातवेदसं जातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठम् । युवशब्दात इष्ठनि ' स्थूलदूर ' इत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्

। अतिथिम् । अत सातत्यगमने '। 'ऋतन्यञ्जि° ' (उ. सू. ४. ४४२) इत्यादिनी इथिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् । ' हु दानादनयोः '। आहूयतेऽस्मिन्निति आहूतः ।' सुः पूजायाम् ' (पा. सू. १. ४. ९४) इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'स्वती पूजायाम् ' (पा. म. २. २. १८.४) इति समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न च गतिकारकोपपदात्कृत् ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् , अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

स्त॒वि॒ष्यामि॒ त्वाम॒हं विश्वं॑स्यामृत भोजन ।

अग्ने॑ त्रा॒तारं॑म॒मृतं॑ मियेध्य॒ यजिं॑ष्ठं हव्यवाहन ॥५

स्त॒वि॒ष्यामिं॑ । त्वाम् । अ॒हम् । विश्वं॑स्य । अ॒मृ॒त॒ । भो॒ज॒न॒ ।

अग्नें । त्रा॒तारं॑म् । अ॒मृतं॑म् । मि॒ये॒ध्य॒ । यजिं॑ष्ठम् ।
ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न॒ ॥५

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन
।

अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्य । यजिष्ठम् ।
हव्यऽवाहन ॥५

हे "अमृत मरणरहित "विश्वस्य "भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक "हव्यवाहन हविषो वोढः “मियेध्य यज्ञार्ह एवंविध हे "अग्ने विश्वस्य “त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकम् "अमृतं मरणरहितं "यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारं "त्वामहम् अनुष्ठाता “स्तविष्यामि स्तुतिं करिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । ‘ष्टुञ् स्तुतौ' । व्यत्ययेन इडागमः। आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नन्द्यादिलक्षणो ल्युः । त्रातारम् ।' त्रैङ् पालने'। ‘आदेचः'

इति आत्वम् । तृचि • एकाच उपदेशे ' इति इट्प्रतिषेधः ।
अमृतम् । नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
मियेध्य । इयागमश्छान्दसः। यजिष्ठम् । यष्टृशब्दात्
'तुश्छन्दसि' इति इष्टन्प्रत्ययः । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः
॥ ॥२८॥

सुशंसों बोधि गृणते यंविष्ठ्य मधुंजिह्वः स्वांहुतः ।

प्रस्कंण्वस्य प्रतिरन्नायुंर्जीवसें नमस्या दैव्यं जनंम् ॥६

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुंऽजिह्वः ।
सुऽआंहुतः ।

प्रस्कंण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसें । नमस्य ।
दैव्यंम् । जनंम् ॥६

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः ।
सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य ।
दैव्यम् । जनम् ॥६

हे "यविष्ठ्य युवतमाग्ने त्वं "गृणते स्तुवते यजमानार्थं
"सुशंसः सुष्ठु शंसनीयः "मधुजिह्वः मादयितृज्वालः
"स्वाहुतः सुष्ठु आभिमुख्येन हुतः सन् "बोधि
अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच “प्रस्कण्वस्य एतनामकस्य
कण्वपुत्रस्य महर्षेः । ‘प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः
कण्वप्रभवः' (निरु. ३. १७) इति यास्कवचनात् । तस्य
"जीवसे जीवनार्थम् "आयुः "प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन्
"दैव्यं देवसंबन्धिनं "जनं "नमस्य पूजय ॥ सुशंसः । ‘ शंसु
स्तुतौ । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः । ‘
आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बोधि ।

‘ बुध अवगमने '। लोटो हिः । ‘ बहुलं छन्दसि । इति विकरणस्य लुक् ।' हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः । ‘ वा छन्दसि ' इति अपित्त्वस्य विकल्पितत्वात् लघूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । गृणते। ‘गॄ शब्दे । लटः शतृ । 'क्र्यादिभ्यः श्ना' । ‘ श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । ‘शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठ्य । गतम् । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरुत्पत्तिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । ‘प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ' (पा. सू. ६. १. १५३) इति सुडागमो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। नमस्य। नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' (पा. सू. ३. १. १९) इति पूजार्थे क्यच् । प्रत्ययस्वरः। अन्येषामपि दृश्यते । इति संहितायां दीर्घत्वम् । दैव्यम् ।' देवाद्यञञौ ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो यञ्प्रत्ययः ॥

होतां॑रं वि॒श्ववे॑दसं॒ सं हि त्वा॒ विश॑ इ॒न्धते॑ ।

स आ व॑ह पुरुहूत॒ प्रचे॑त॒सोऽग्ने॑ दे॒वाँ इ॒ह द्र॒वत् ॥७

होता॑रम् । वि॒श्वऽवे॑दसम् । सम् । हि । त्वा॒ । विशः॑ ।
इ॒न्धते॑ ।

सः । आ । व॒ह॒ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । प्रऽचे॑तसः । अग्ने॑ । दे॒वान् ।
इ॒ह । द्र॒वत् ॥७

होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः ।
इन्धते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् ।
इह । द्रवत् ॥७

"होतारं होमनिष्पादकं “विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं “विशः प्रजाः “सम् “इन्धते “हि सम्यग्दीपयन्ति खलु । हे “पुरुहूत बहुभिराहूत “अग्ने “सः त्वं “प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् "देवान् “इह कर्मणि “द्रवत् क्षिप्रम् “आ “वह आभिमुख्येन प्रापय । द्रवत् इति क्षिप्रनाम, ‘द्रवत् ओषम्' (नि. २. १५. ३) इति तन्नामसु पाठात् ॥ विश्ववेदसम् । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्ववेदाः । ‘बहुव्रीहौ विश्व संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते । ञिइन्धी दीप्तौ । ‘ श्नसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । ‘ श्नान्नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः ॥

स॒वि॒तारं॑मु॒षसं॑म॒श्विना॒ भगं॑म॒ग्निं व्यु॑ष्टिषु॒ क्षपं॑ः ।

कण्वांसस्त्वा सुतसोंमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥८

सवितारंम् । उषसंम् । अश्विनां । भगंम् । अग्निम् ।
विऽउंष्टिषु । क्षपः ।

कण्वांसः । त्वा । सुतऽसोंमासः । इन्धते । हव्यऽवाहंम् ।
सुऽअध्वर ॥८

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् ।
विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् ।
सुऽअध्वर ॥८

हे "स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने “व्युष्टिषु उषःकालेषु
सवित्रादीन् देवान् आवह इत्यनुवर्तते । स्वध्वर
इत्याहवनीयाग्नेः संबोधनम् । अग्निम् इति हविष उद्देश्यं
देवतान्तरमुच्यते । “सुतसोमासः अभिषुतसोमाः

“कण्वासः मेधाविन ऋत्विजः “हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वाम् “इन्धते दीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु । ' उछी विवासे । विवासो वर्जनम् । व्युच्छ्यते तमसा वर्ज्यते इति व्युष्टिः उषःकालः। कर्मणि क्तिनि ‘तादौ च निति° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । क्षपः । क्षपा इति रात्रिनाम । ङसि ' आतो धातोः ' (पा. सू. ६. ४. १४०) इत्यत्र आत इति योगविभागात् आकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः सोमो यैः । ‘ निष्ठा ' (पा. सू. २. २. ३६) इति पूर्वनिपातः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। हव्यवाहम् । हव्यं वहतीति हव्यवाट् ।' वहश्च ' इति ण्विप्रत्ययः ॥

पति॒र्ह्य॑ध्व॒राणा॒मग्ने॑ दू॒तो वि॒शामसि॑ ।

उ॒ष॒र्बुध॒ आ व॑ह॒ सोम॑पीतये दे॒वाँ अ॒द्य स्व॒र्दृशः॑ ॥९

पतिः॑ । हि । अ॒ध्व॒राणा॑म् । अग्ने॑ । दू॒तः । वि॒शाम् । असि॑ ।

उ॒ष॒ःऽबुधः॑ । आ । व॒ह॒ । सोम॑ऽपीतये । दे॒वान् । अ॒द्य । स्व॒ःऽदृशः॑ ॥९

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।

उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽदृशः ॥९

हे “अग्ने "विशां प्रजानां संबन्धिनो येऽध्वरा यागास्तेषां “पतिः पालकस्त्वं “दूतः “असि "हि देवानां वार्ताहारो भवसि खलु । “उषर्बुधः उषःकाले प्रबुद्धान् “स्वर्दृशः सूर्यदर्शिनो “देवान् “अद्य अस्मिन् दिने “सोमपीतये

सोमपानार्थम् “आ “वह आभिमुख्येन प्रापय ॥ असि । '
हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये ।‘पा पाने '। ‘
स्थागापापचो भावे ' (पा. सू. ३. ३. ९५)इति भावे क्तिन् ।
'घुमास्था०' इति ईत्वम्। सोमस्य पीतिः।
दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। स्वर्दृशः । सुष्ठु
अर्तिं गच्छतीति स्वरादित्यः। अर्तः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'
इति विच् । तं पश्यन्तीति स्वर्दृशः। ‘ क्विप् च ' इति क्विप्
। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्ने॒ पूर्वा॒ अनू॒षसों विभावसो दी॒देथं वि॒श्वदंर्शतः ।

असि॒ ग्रामें॑ष्ववि॒ता पु॒रोहि॒तोऽसिं य॒ज्ञेषु॒ मानुं॑षः ॥१०

अग्नें । पूर्वाः॑ । अनुं । उ॒षसः॑ । वि॒भा॒व॒सो॒ इतिं विभाऽवसो
। दी॒देथं । वि॒श्वऽदंर्शतः ।

असिं । ग्रामेंषु । अ॒वि॒ता । पु॒रःऽहिंतः । असिं । य॒ज्ञेषुं । मानुंषः ॥१०

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वऽदर्शतः ।

असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥१०

हे “विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन् “अग्ने “विश्वदर्शतः सवैर्दर्शनीयस्त्वं “पूर्वाः “उषसः “अनु अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य "दीदेथ दीप्तवानसि। तादृशस्त्वं “ग्रामेषु जननिवासस्थानेषु “अविता “असि रक्षको भवसि । "यज्ञेषु अनुष्ठेयकर्मसु “पुरोहितः वेदेः पूर्वस्यां दिश्यवस्थितः “मानुषः “असि ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥ दीदेथ । दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा । आगमानुशासनस्य अनित्यत्वात् इडभावः।

द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः विश्वैर्दर्शनीयः । भृमृदृशि° ' इत्यादिना दृशेः अतच् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६. २. १०६. २)। पुरोहितः । ‘ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ' (पा. सू. ५, ३. ३९) इति असिप्रत्ययान्तः पुरस्शब्दः । ‘ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । (पा. सू. १. १. ३८) इति अव्ययत्वात् ' पुरोऽव्ययम् ' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे ‘ गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

नि त्वां य॒ज्ञस्य॒ साधं॑न॒मग्ने॒ होतां॑रमृ॒त्विजं॑म् ।

म॒नु॒ष्वद्दे॑व धीमहि॒ प्रचे॑तसं जी॒रं दू॒तमम॑र्त्यम् ॥११

नि । त्वा॒ । य॒ज्ञस्यं । साधंनम् । अग्नें । होतांरम् । ऋ॒त्विजंम् ।

म॒नु॒ष्वत् । दे॒व॒ । धी॒म॒हि॒ । प्रऽचेंतसम् । जी॒रम् । दू॒तम् । अमंर्त्यम् ॥११

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥११

हे “अग्ने “देव "मनुष्वत् यथा मनुर्यागदेशे निदधाति तद्वद्वयं त्वां “नि “धीमहि अत्र स्थापयामः। कीदृशम् । "यज्ञस्य “साधनं यज्ञनिष्पादकं “होतारमृत्विजं ऋतौ वसन्तादिके यष्टारं “प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानयुक्तं "जीरं शत्रूणां वयोहानिकरं “दूतं देवानां दूतस्थानीयम् अमर्त्यं

मरणरहितम्॥ मनुष्वत् औणादिकोसिप्रत्ययान्तो मनुस्शब्दः । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ' (पा. सू. ५. १. ११५) इति बतिप्रत्ययः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् रुत्वाद्यभावः । धीमहि । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः '। लिङि अभ्यासलोपश्छान्दसः। जीरम् । जु इति सौत्रो धातुः । ‘ जोरी च' (उ. सू. २. १८१) इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनस्त्वाह-रकि ज्यः संप्रसारणे जीरेति (पा. सू. १. १. ४. ६) ॥

यद्दे॒वानां॑ मित्रमहः पु॒रोहि॒तोऽन्त॑रो॒ यासिं॑ दू॒त्यं॑म् ।

सिन्धो॑रिव॒ प्रस्व॑नितास ऊ॒र्मयो॒ऽग्नेर्भ्रा॑जन्ते अ॒र्चयः॑ ॥१२

यत् । दे॒वाना॑म् । मि॒त्र॒ऽम॒ह॒ः । पु॒रः॒ऽहि॑तः । अन्त॑रः । यासि॑ । दू॒त्य॑म् ।

सिन्धोःऽइव । प्रऽस्वंनितासः । ऊ॒र्मयः॑ । अ॒ग्नेः । भ्रा॒ज॒न्ते॒ । अ॒र्चयः॑ ॥१२

यत् । देवानाम् । मित्रऽमहः । पुरःऽहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् ।

सिन्धोःऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥१२

हे “मित्रमहः मित्राणां पूजकाग्ने “यत् यदा “पुरोहितः त्वं वेदेः पूर्वस्यां दिशि स्थापितः “अन्तरः देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् “देवानां “दूत्यं दूतकर्म "यासि प्राप्नोषि, तदानीम् “अग्नेः तव "अर्चयः दीप्तयः “भ्राजन्ते दीप्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः। “सिन्धोरिव । यथा समुद्रस्य “प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ताः "ऊमर्यः तरङ्गा भ्राजन्ते तद्वत् ॥ मित्रमहः । ‘ मह पूजायाम् ' । मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यते पूज्यते इति मित्रमहाः । औणादिकोऽसुन् । यासि ।

यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यम् । दूतस्य कर्म दूत्यम् । ‘ दूतस्य भागकर्मणी' (पा. सू. ४. ४. १२०) इति यत्प्रत्ययः। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् ' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वाभावे ‘ तित्स्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । प्रस्वनितासः । स्यमु स्वन ध्वन शब्दे'। भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊर्मयः । ‘ अर्तेरूच्च' (उ. सू. ४. ४८४) इति मिप्रत्ययः ॥

श्रु॒धि श्रुं॑त्कर्ण॒ वह्निं॑भिर्दे॒वैरं॑ग्ने स॒यावं॑भिः ।

आ सीं॑दन्तु ब॒र्हिषिं॑ मि॒त्रो अं॑र्य॒मा प्रा॑त॒र्यावा॑णो अध्व॒रम् ॥ १३

श्रु॒धि । श्रु॒त्ऽक॒र्ण॒ । वह्निं॑ऽभिः । दे॒वैः । अ॒ग्ने॒ । स॒यावं॑ऽभिः ।

आ । सी॒द॒न्तु॒ । ब॒र्हिषिं । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । प्रा॒त॒ःऽयावांनः । अ॒ध्व॒रम् ॥१३

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्ण । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।

आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरम् ॥१३

हे “श्रुत्कर्ण श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्त “अग्ने “श्रुधि अस्मदीयं वचनं शृणु । यः “मित्रः देवो यश्च “अर्यमा ये चान्ये “प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छन्तो देवास्तैः सर्वैः “सयावभिः आहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिरन्यैः “वह्निभिर्देवैः सह “अध्वरं क्रतुमुद्दिश्य “बर्हिषि दर्भे “आ “सीदन्तु उपविशन्तु ॥ श्रुधि । ‘ श्रु श्रवणे '। श्रुशृणु° ' इत्यादिना हेर्धिरादेशः। ‘ बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्ण । शृणोतीति श्रुत् ।

क्विपि तुगागमः । श्रुतौ कर्णौ यस्यासौ श्रुत्कर्णः ।
वह्निभिः ।' वह प्रापणे '। ' वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्'
इति निप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सयावभिः ।
समानं यान्तीति सयावानः । ‘ या प्रापणे '। ‘ आतो मनिन्
' इति वनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणः ।
पूर्ववत् ‘ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ' (पा. सू. ८. ४.
११) इति णत्वम् ॥

शृ॒ण्वन्तु॒ स्तोमँ॑ म॒रुत॑ः सु॒दान॑वोऽग्निजि॒ह्वा ऋ॑ता॒वृध॑ः ।

पिब॑न्तु॒ सोम॒ं वरु॑णो धृ॒तव्र॑तो॒ऽश्विभ्यां॑मु॒षसा॑ स॒जूः ॥१४

शृ॒ण्वन्तु॑ । स्तोम॑म् । म॒रुतः॑ । सु॒ऽदान॑वः । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः
। ऋ॒त॒ऽवृधः॑ ।

पिबंतु । सोमंम् । वरुंणः । धृतऽव्रंतः । अश्विऽभ्यांम् ।
उषसां । सऽजूः ॥१४

शृण्वन्तु स्तोमम् । मरुतः । सुऽदानवः । अग्निऽजिह्वाः ।
ऋतऽवृधः ।

पिबतु । सोमम् । वरुणः । धृतऽव्रतः । अश्विऽभ्याम् ।
उषसा । सऽजूः ॥१४

"मरुतः देवाः "स्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रं “शृण्वन्तु ।
कीदृशाः । "सुदानवः सुष्ठु फलस्य दातारः “अग्निजिह्वाः
अग्निर्जिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः
“ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा “धृतव्रतः
गृहीतकर्मा "वरुणः देवः "अश्विभ्यां देवाभ्याम् "उषसा
देवतया "सजूः सह "सोमं “पिबतु ॥ सुदानवः । डुदाञ्
दाने'। दाभाभ्यां नुः ' (उ. सू. ३. ३१२) इति भावे
नुप्रत्ययः। दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषाम् ।'

आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायामवस्थिताः हविर्भाज इत्यर्थः । तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । वृधेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ' क्विप् च ' इति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.४५

← सूक्तं १.४४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.४५

प्रस्कण्वः काण्वः।

सूक्तं १.४६ →

दे. अग्निः, १० (उत्तरार्धस्य) देवाः। अनुष्टुप्।

त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषम् ॥१॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्रोहिदश्व गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वह ॥२॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥३॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत ।

राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥४॥

घृताहवन सन्त्येमा उ षु श्रुधी गिरः ।

याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥५॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥६॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥७॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥८॥

प्रातर्याव्णः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य ।

इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ॥९॥

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्न्यम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘ त्वमग्ने वसून्' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका-’ त्वमग्ने दशानुष्टुभमर्धचोऽन्त्यो दैवः' इति । प्रस्कण्व ऋषिः। आनुष्टुभं छन्दः । इदं सूक्तमग्निदेवताकं, पूर्वत्र ‘आग्नेयं तु 'इत्युक्तत्वात्। ‘ अयं सोमः' इत्यर्धर्चो देवदेवत्यः। प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् । अथैतस्या रात्रेः' इति खण्डे सूत्रितं - त्वमग्ने वसूंस्त्वं हि क्षैतवत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । तथा गर्गत्रिरात्रस्यन्त्येऽहनि एतत्सूक्तमाज्यशस्त्रम् । ‘ आङ्गिरसं स्वर्गकामः' इति खण्डे सूत्रितं - ’ वारवन्तीयमुत्तमे त्वमग्ने वसूँरिति चाज्यम् ' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वमं॑ग्ने॒ वसूँ॑रि॒ह रु॒द्राँ आ॑दि॒त्याँ उ॒त ।

यजा॑ स्वध्व॒रं जन॒ं मनु॑जातं घृत॒प्रुषं॑म् ॥१

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वसू॑न् । इ॒ह । रु॒द्रान् । आ॒दि॒त्यान् । उ॒त ।

यज॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । जनं॑म् । मनु॑ऽजातम् । घृ॒त॒ऽप्रुषं॑म् ॥
१

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यज । सुऽअध्वरम् । जनम् । मनुऽजातम् । घृतऽप्रुषम् ॥
१

हे "अग्ने “त्वम् "इह कर्मणि वस्वादीन् "यज । "उत अपि च "जनम् अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशम् । "स्वध्वरं शोभनयागयुक्तं "मनुजातं मनुना

प्रजापतिनोत्पादितं “घृतप्रुषम् उदकस्य सेक्तारम् ॥ यज ।' द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । स्वध्वरम् । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् । जनेः अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि क्तः । ‘ तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घृतप्रुषम् । ‘ प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु ' । घृतेनोदकेन प्रुष्णाति पूरयतीति घृतप्रुट् । 'क्विप् च ' इति क्विप् ॥

श्रु॒ष्टी॒वानो॒ हि दा॒शुषें दे॒वा अंग्ने॒ विचेंतसः ।

तान्रोंहिदश्व गिर्वण॒स्त्रयंस्त्रिंशत॒मा वंह ॥२

श्रु॒ष्टी॒ऽवानः । हि । दा॒शुषें । दे॒वाः । अ॒ग्ने॒ । विऽचेंतसः ।

तान् । रो॒हि॒त्ऽअ॒श्व॒ । गि॒र्व॒ण॒ः । त्रय॑ःऽत्रिंशतम् । आ । व॒ह॒ ॥२

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।

तान् । रोहित्ऽअश्व । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशतम् । आ । वह ॥२

हे "अग्ने "विचेतसः विशिष्टप्रज्ञानाः "देवाः "दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय “श्रुष्टीवानो "हि । श्रुष्टिः फलस्य दानम् । तद्वाजः खलु । हे "रोहिदश्व रोहिनामकैरश्वैरुपेत "गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयाग्ने ।' गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति' (निरु. ६. १४) इति यास्कः । "त्रयस्त्रिंशतम् अनया संख्यया संख्यातान् "तान् देवान् "आ "वह इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । श्रुष्टिं वनन्ति संभजन्ते इति श्रुष्टीवानः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । छान्दसं दीर्घत्वम् ।

विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गिर्वणाः । वनतेः असुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम् । त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् ।' त्रेस्त्रयः ' (पा. सू. ६. ३. ४८) इति त्रिशब्दस्य त्रयसादेशः । ‘ संख्या ' (पा. सू. ६. २. ३५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्रि॒य॒मे॒ध॒वद॑त्रि॒वज्जात॑वेदो विरूप॒वत् ।

अ॒ङ्गि॒र॒स्वन्म॑हिव्रत॒ प्रस्क॑ण्वस्य श्रुधी॒ हव॑म् ॥३

प्रि॒य॒मे॒ध॒ऽवत् । अ॒त्रि॒ऽवत् । जात॑ऽवेदः । वि॒रू॒प॒ऽवत् ।

अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । म॒हि॒ऽव्र॒त॒ । प्रस्क॑ण्वस्य । श्रु॒धि॒ । हव॑म् ॥३

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।

अङ्गिरस्वत् । महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥३

हे "महिव्रत प्रभूतकर्मन् "जातवेदः अग्ने "प्रस्कण्वस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः "हवम् आह्वानं "श्रुधि शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः । प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामका एतेषामाह्वानं यथा शृणोषि तद्वत् । अत्र निरुक्तं- प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम् । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम् ' इति, विरूपो नानारूपो महिव्रतो महाव्रतः' (निरु. ३. १७) इति च ॥ प्रियमेधवत् प्रियमेधस्येव । तत्र तस्येव ' (पा. सू. ५. १. ११६) इति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवम् अत्रिवत् इत्यादावपि । प्रस्कण्वादयो गताः ॥

महिंकेरव ऊुतयें प्रि॒यमेंधा अहूषत ।

राजंन्तमध्व॒राणां॑म॒ग्निं शु॒क्रेणं शो॒चिषां ॥४

महिंऽकेरवः । ऊ॒तयें । प्रि॒यऽमेंधाः । अ॒हू॒ष॒त॒ ।

राजंन्तम् । अ॒ध्व॒राणांम् । अ॒ग्निम् । शु॒क्रेणं । शो॒चिषां ॥ ४

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।

राजन्तम् । अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४

“महिकेरवः प्रौढकर्माणः "प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषयः “ऊतये रक्षार्थम् "अग्निम् अहूषत आहूतवन्तः । कीदृशम् । "अध्वराणां यज्ञानां मध्ये “शुक्रेण “शोचिषा शुद्धेन प्रकाशेन “राजन्तं दीप्यमानम्॥ महिकेरवः। मह पूजायाम् । औणादिक इन्प्रत्ययः । डुकृञ् करणे'। ‘ कृवापाजि° इति उण् । महयो महान्तः कारवो येषां ते । तथोक्ताः । आकारस्य एकारादेशश्छान्दसः । बहुव्रीहौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूषत। ' ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'। लुङि सिचि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । 'हलः' (पा. सू. ६. ४. २) इति दीर्घत्वम्। आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥

घृतांहवन सन्त्ये॒मा उ॒ षु श्रुं॒धी॒ गिरं॑ः ।

याभि॒॑ः कण्वं॑स्य सू॒नवो॒ हव॒न्तेऽवं॑से त्वा ॥५

घृतं॑ऽआहवन । स॒न्त्य॒ । इ॒माः । ऊं॒ इतिं॑ । सु । श्रु॒धि॒ । गिरः॑ ।

याभिः॑ । कण्वं॑स्य । सू॒नवः॑ । हवं॑न्ते । अवं॑से । त्वा॒ ॥५

घृतऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥५

हे “घृताहवन घृतेनाहूयमान °सन्त्य फलप्रदाग्ने “इमा “उ “गिरः अस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः "सु "श्रुधि सुष्ठु शृणु। "कण्वस्य महर्षेः "सूनवः पुत्राः "याभिः गीर्भिः "अवसे स्वरक्षार्थं “त्वा "हवन्ते त्वामाह्वयन्ति । घृताहवन । घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे ल्युट्। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । श्रुधि। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ ३१ ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ‘ त्वां चित्रश्रवस्तम' इत्येषा। ‘ सर्वान् कामानाप्स्यन्' इति खण्डे सूत्रितं- त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदग्नये' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

त्वां चिं॒त्रश्र॑वस्तम॒ हवं॑न्ते वि॒क्षु ज॒न्तवंः॑ ।

शो॒चिष्कें॑शं पुरुप्रि॒याग्नें ह॒व्याय॒ वोळ्हं॑वे ॥६

त्वाम् । चि॒त्र॒श्र॒व॒ःऽत॒म॒ । हवं॑न्ते । वि॒क्षु । ज॒न्तवः॑ ।

शो॒चिःऽकें॑शम् । पु॒रु॒ऽप्रि॒य॒ । अग्नें । ह॒व्यायं । वोळ्हं॑वे ॥
६

त्वाम् । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः ।

शोचिःऽकेशम् । पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥
६

हे "चित्रश्रवस्तम अतिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्त "पुरुप्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकर "अग्ने “त्वां "हव्याय "वोळ्हवे हविर्वोढुं "विक्षु "जन्तवः प्रजासूत्पन्ना यजमानाः "हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशम् । “शोचिष्केशं

दीप्तिरूपकेशोपेतम् । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति- शोचन्त इव ह्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केशाः' इति ॥
चित्रश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्ननाम । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अतिशयेन चित्रश्रवाः चित्रश्रवस्तमः ।
आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशम् । ' शुच दीप्तौ ' । ' अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ' (उ. सू. २. २६५) इति इसिः । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। हव्याय। हवनक्रियया प्राप्यत्वात् 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। वोळ्हवे। वह प्रापणे'।" तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः ।
ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा. सू. ६.३.११२) इति अकारस्य ओकारः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नि त्वा॒ होता॑रमृ॒त्विजं॑ दधि॒रे वं॑सु॒वित्त॑मम् ।

श्रुत्क॑र्णं स॒प्रथ॑स्तमं॒ विप्रा॑ अग्ने॒ दिवि॑ष्टिषु ॥७

नि । त्वा॒ । होता॑रम् । ऋ॒त्विज॑म् । द॒धि॒रे । व॒सु॒वित्ऽत॑मम् ।

श्रुत्ऽक॑र्णम् । स॒प्रथः॑ऽतमम् । विप्राः॑ । अ॒ग्ने॒ । दिवि॑ष्टिषु ॥७

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्ऽतमम् ।

श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥७

हे "अग्ने "विप्राः मेधाविनः "दिविष्टिषु यागेषु त्वां "नि "दधिरे स्थापितवन्तः । कीदृशम् । “होतारम् आह्वातारम् “ऋत्विजम् ऋतुषु यजनशीलं "वसुवित्तमम् अतिशयेन धनस्य लम्भयितारं “श्रुत्कर्णं श्रवणयोग्यकर्णोपेतं

"सप्रथस्तमम् अतिशयेन प्रख्यातम् ॥ दधिरे । इरेचः चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः। दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्य एषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् 'दिव उत्' (पा. सू. ६. १. १३१) इति उत्वं न क्रियते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

आ त्वा॒ विप्रा॑ अचुच्यवुः सु॒तसो॑मा अ॒भि प्रयः॑ ।

बृ॒हद्भा बिभ्र॑तो ह॒विरग्ने॒ मर्ता॑य दा॒शुषे॑ ॥८

आ । त्वा॒ । विप्राः॑ । अ॒चु॒च्य॒वुः॒ । सु॒तऽसो॑माः । अ॒भि । प्रयः॑ ।

बृ॒हत् । भाः । बिभ्र॑तः । ह॒विः । अग्ने॑ । मर्ता॑य । दा॒शुषे॑ ॥ ८

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८

हे "अग्ने "सुतसोमाः अभिषुतसोमयुक्ताः "विप्राः मेधाविन ऋत्विजः “प्रयः "अभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य “त्वा “आ "अचुच्यवुः त्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वाम् । “बृहत् महान्तं “भाः भासमानम् । कीदृशा विप्राः। "दाशुषे 'मर्ताय हविष्प्रदस्य यजमानस्य संबन्धि "हविः “बिभ्रतः धारयन्तः ॥ अचुच्यवुः । ‘च्युङ् गतौ' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । ‘ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ' (पा. सू. ३. ४. १०९) इति झेर्जुसादेशः ‘जुसि च' (पा. सू. ७. ३. ८३) इति गुणः । बृहत् । भाः। उभयत्र ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक्।

बिभ्रतः । ‘डुभृञ् धारणपोषणयोः'। शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । ‘अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्ताय दाशुषे । उभयत्र 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्य ' (पा. सू. २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी ॥

प्रा॒त॒र्याव्ण॑ः सहस्कृत सोम॒पेया॑य सन्त्य ।

इ॒हाद्य दैव्य॒ं जन॑ं ब॒र्हिरा सा॑दया वसो ॥९

प्रा॒त॒ःऽयाव्न॑ः । स॒ह॒ःऽकृ॒त॒ । सो॒म॒ऽपेया॑य । स॒न्त्य॒ ।

इ॒ह । अ॒द्य । दैव्य॑म् । जन॑म् । ब॒र्हिः । आ । सा॒द॒य॒ । व॒सो॒ इति॑ ॥९

प्रातःऽयाव्नः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य ।

इह । अद्य । दैव्यम् । जनम् । बर्हिः । आ । सादय । वसो इति ॥९

हे "सहस्कृत बलेन मथित "सन्त्य फलदातः "वसो निवासहेतुभूताग्ने “इह देवयजनदेशे "अद्य अस्मिन् दिने "सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतो देवान् "दैव्यं "जनम् अन्यमपि देवताजनं “बर्हिः “आ “सादय यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्याव्णः । शसि ‘अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः। सहस्कृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलम् । तेन क्रियते इति सहस्कृतः । ‘ ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः' (पा. सू. ६. ३. ३) इति अलुगभावश्छान्दसः ॥

अ॒र्वाञ्चं॒ दैव्यं॒ जन॒मग्ने॒ यक्ष्व॒ सहू॑तिभिः ।

अ॒यं सोम॑ः सुदानव॒स्तं पा॑त ति॒रोअ॑ह्न्यम् ॥१०

अ॒र्वाञ्चं॑म् । दैव्यं॑म् । जनं॑म् । अग्नें॑ । यक्ष्वं॑ । सहूं॑तिऽभिः ।

अ॒यम् । सोमः॑ । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । तम् । पा॒त॒ । ति॒रःऽअं॑ह्न्यम् ॥१०

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिऽभिः ।

अयम् । सोमः । सुऽदानवः । तम् । पात । तिरःऽअह्न्यम् ॥१०

हे "अग्ने "अर्वाञ्चम् अभिमुखं "दैव्यं "जनं देवतारूपं प्राणिनं "सहूतिभिः समानाह्वानैर्देवान्तरैः सह "यक्ष्व यज । हे "सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः "अयं "सोमः युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । “तं सोमं "पात पिबत। कीदृशम् । "तिरोअह्व्यम् एतन्नामकम् । पूर्वस्मिन् अह्नि

अभिषुतो यः सोमः उत्तरेऽहनि हूयते तस्यैतन्नामधेयम् ॥
दैव्यम्। 'देवाद्यजञौ ' इति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । यक्ष्व ।
लोटि 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।
प्रत्ययस्वराभावश्छान्दसः । अग्ने इत्यस्य पादादौ
वर्तमानस्य आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्'
इत्यविद्यमानवत्त्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः।
सहूतिभिः । समाना हूतिराह्वानं येषां ते सहूतयः । '
समानस्य च्छन्दसि ' इति सभावः। बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पात। ' पा पाने'। 'बहुलं छन्दसि'
इति शपो लुक् । तिरोअह्व्यम् । अहनि भवम् अह्व्यम् । '
भवे छन्दसि ' इति यत् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न
भवति, 'अह्नष्टखोरेव' (पा. सू. ६. ४. १४५) इति नियमात्
। भसंज्ञायाम् ' अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः । ' ये
चाभावकर्मणोः ' (पा. सू. ६. ४. १६८) इति
प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् न
क्रियते । तिरोहितोऽह्नयः तिरोअह्नयः । '

प्रकृत्यान्तःपादम्' इति प्रकृतिभावः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ३२ ॥

टिप्पणी

१.४५.१० -- अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्न्यम् --

```
Wilson: 1.045.10 Worship
with conjoint
invocations, Agni, the
present deified being;
bounteous divinities,
this is the Soma juice;
```

drink it, for it was yesterday expressed. [tiro-ahnyam: an epithet of the prepared Soma; tiras: oblique or indirect, ahnyam: diurnal; a reference to Soma of the preceding day offered on the succeeding day. In this and the previous hymn, the allusion is to some divine or deified person, daivyam janam].

तिरोअह्न्यम् शब्दः भविष्यत्कालस्य सूचकः भवितुमर्हति, न भूतकालस्य। सोमयागे यः सोमाभिषवस्य प्रथममहः भवति, तस्मिन् अह्नि यस्य सोमस्य अभिषवणं संभवं न भवति, तस्य अभिषवणाय श्वः सुत्यायाः आयोजनं भवति। अन्यथा, श्वः सुत्या अपेक्षिता नास्ति। सर्वं आयोजनं अद्य एव भवितुमर्हति। किन्तु पापाधिक्येन अयं संभवं न भवति, तेनकारणेन श्वः सुत्यायाः आवश्यकता भवति। तिरः - यः सोमः अद्यसुत्यायाः पारं गच्छति।

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१	१.३१	१.६१	१.९१	१.१२१	१.१५१	१.१८१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२	१.३२	१.६२	१.९२	१.१२२	१.१५२	१.१८२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.३	१.३३	१.६३	१.९३	१.१२३	१.१५३	१.१८३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.४	१.३४	१.६४	१.९४	१.१२४	१.१५४	१.१८४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.५	१.३५	१.६५	१.९५	१.१२५	१.१५५	१.१८५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.६	१.३६	१.६६	१.९६	१.१२६	१.१५६	१.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.४६

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.४५

सूक्तं १.४६

सूक्तं १.४७ →

प्रस्कण्वः काण्वः

दे. अश्विनौ । गायत्री

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥१॥

या दस्रा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् ।

धिया देवा वसुविदा ॥२॥

वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि ।

यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥३॥

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा ।

पिता कुटस्य चर्षणिः ॥४॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा ।

पातं सोमस्य धृष्णुया ॥५॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।

तामस्मे रासाथामिषम् ॥६॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे ।

युञ्जाथामश्विना रथम् ॥७॥

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः ।

धिया युयुज्र इन्दवः ॥८॥

दिवस्कण्वास इन्दवो वसु सिन्धूनां पदे ।

स्वं वव्रिं कुह धित्सथः ॥९॥

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ।

व्यख्यज्जिह्वयासितः ॥१०॥

अभूदु पारमेतवे पन्था ऋतस्य साधुया ।

अदर्शि वि स्रुतिर्दिवः ॥११॥

तत्तदिदश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति ।

मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥१२॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा ।

मनुष्वच्छम्भू आ गतम् ॥१३॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् ।

ऋता वनथो अक्तुभिः ॥१४॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् ।

अविद्रियाभिरूतिभिः ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘एषो उषाः' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षम्। इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीच्छन्दस्कम् । अत्रानुक्रमणिका -’एषो पञ्चोनाश्विनं तु गायत्रम् ' इति । प्रातरनुवाके

आश्विने क्रतौ गायत्रीच्छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् ।
अथाश्विन एषो उषाः' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

स्तुषे वांमश्विना बृहत् ॥१

एषो इतिं । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः ।

स्तुषे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥१

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः ।

स्तुषे । वाम् । अश्विना । बृहत् ॥१

“एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना "प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुः "अपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति, किंतु इदानींतनी "उषाः उषोदेवता “दिवः द्युलोकस्य सकाशादागत्य “व्युच्छति तमो वर्जयति । हे अश्विनौ “वां युवां "बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा “स्तुषे स्तौमि ।। स्तुषे । ‘ष्टुञ् स्तुतौ । तिङां तिङो भवन्ति' इति उत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा । लेटि उत्तमैकवचने ‘सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् ॥

या द॒स्रा सिन्धुं॑मातरा मनो॒तरां॑ रयी॒णाम् ।

धि॒या दे॒वा वं॑सु॒विदां॑ ॥२

या । द॒स्रा । सिन्धुं॑ऽमातरा । म॒नो॒तरां॑ । र॒यी॒णाम् ।

धि॒या । दे॒वा । व॒सु॒ऽविदां॑ ॥२

या । दस्रा । सिन्धुऽमातरा । मनोतरा । रयीणाम् ।

धिया । देवा । वसुऽविदा ॥२

"या "देवा यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुषे इति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशौ । "दस्रा दस्रौ दर्शनीयौ "सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ । यद्यपि सूर्याचन्द्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषांचिन्मते तद्रूपत्वात् तथात्वम् । "रयीणां धनानां "मनोतरा मनसा तारयितारौ "धिया कर्मणा "वसुविदा निवासस्थानस्य लम्भयितारौ ॥ मनोतरा । मनसा तरतः इति मनोतरौ । तरतेः अन्तर्भावितण्यर्थात् 'ऋदोरप्' इति अप् । पूर्वपदान्तस्य सकारस्य रुत्वे सति छान्दसम् उत्वम्। रयीणाम् । नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् । धिया। सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसुविदा । वसूनि

निवासस्थानानि विन्देते इति वसुविदौ । 'क्विप् च ' इति क्विप् ॥

व॒च्यन्ते॑ वां ककु॒हासो॑ जू॒र्णाया॒मधि॑ वि॒ष्टपि॑ ।

यद्वां॒ रथो॒ विभि॒ष्पता॑त् ॥३

व॒च्यन्ते॑ । वा॒म् । क॒कु॒हासः॑ । जू॒र्णाया॑म् । अधि॑ । वि॒ष्टपि॑ ।

यत् । वा॒म् । रथः॑ । विऽभिः॑ । पता॑त् ॥३

वच्यन्ते । वाम् । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि ।

यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥३

हे अश्विनौ "वां युवयोः संबन्धी "रथः "जूर्णायां नानाशास्त्रैः स्तुतायाम् "अधि "विष्टपि स्वर्गलोके "यत् यदा “विभिः अश्वैः "पतात् पतति गच्छति तदानीं "वां युवयोः "ककुहासः स्तुतयः “वच्यन्ते अस्माभिरुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते । ब्रवीतेर्यकि ‘ब्रुवो वचिः' (पा. सू. २. ४. ५३) इति वच्यादेशः । ‘वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘ संप्रसारणाच्च' इत्यत्र ‘वा छन्दसि' इत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वात् यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहासः । ककुभं शृङ्गं विदुः प्रधाने च ' इत्यभिधानात् प्राधान्याभिधायिना ककुप्शब्देन तत्प्रतिपादिकाः स्तुतयो लक्ष्यन्ते । हत्वं छान्दसम् । ‘आज्जसेरसुक्' इति असुक् । जूर्णायाम् । “ जॄष् वयोहानौ' । अत्र स्तुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां ‘श्र्युकः किति ' इति इट्प्रतिषेधः । ‘बहुलं छन्दसि ' इति उत्वम् । हलि च ' इति दीर्घः । ‘रदाभ्याम् । (पा. सू. ८. २. ४२) इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादौ । वियन्ति गच्छन्तीति

वयः अश्वाः । औणादिको डिप्रत्ययः । पतात् । ‘पत्लृ गतौ '। लेटि आडागमः । ‘इतश्च लोपः' इति इकारलोपः ॥

ह॒विषा॑ जा॒रो अ॒पां पिप॑र्ति॒ पपु॑रिर्नरा ।

पि॒ता कुट॑स्य चर्ष॒णिः ॥४

ह॒विषा॑ । जा॒रः । अ॒पाम् । पिप॑र्ति । पपु॑रिः । न॒रा॒ ।

पि॒ता । कुट॑स्य । च॒र्ष॒णिः ॥४

हविषा । जारः । अपाम् । पिपर्ति । पपुरिः । नरा ।

पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥४

हे अश्विनौ देवौ "अपां “जारः स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्यः “हविषा अस्मद्दत्तेन “पिपर्ति देवान् पूरयति

। उदिते सूर्ये हविष्प्रदानात् सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यम् । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । "पपुरिः उक्तक्रमेण पूरणस्वभावः "पिता पालकः "कुटस्य "चर्षणिः कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं- हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः' (निरु. ५, २४) इति ॥ जारः। जयतीति जारः आदित्यः । 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ' (पा. सू. ३. ३. २०.४) इति घञन्तो निपातितः। 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अपाम् ।' उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपर्ति । पृ पालनपूरणयोः'। तिपि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः। 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । अनुदात्ते च ' इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः । 'आदृगमहन ' इति किन्प्रत्ययः । लिड्वद्भावात् कित्त्वे सिद्धेऽपि पुनः कित्करणसामर्थ्यात् ' ऋच्छत्यृताम् (प. सू. ७. ४. ११)

इति गुणाभावः। ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इति उत्वम्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

आ॒दा॒रो वां मती॒नां नासंत्या मतवचसा ।

पा॒तं सोमंस्य धृष्णु॒या ॥५

आ॒दा॒रः । वा॒म् । म॒ती॒नाम् । नासंत्या । म॒त॒ऽव॒च॒सा॒ ।

पा॒तम् । सोमंस्य । धृ॒ष्णु॒ऽया ॥५

आदारः । वाम् । मतीनाम् । नासत्या । मतऽवचसा ।

पातम् । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥५

हे “मतवचसा अभिमतस्तोत्रौ “नासत्या अश्विनौ “वां युवयोः “मतीनां बुद्धीनाम् “आदारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति

“सोमस्य तं सोमं “पातं युवां पिबतम् । कीदृशं सोमम् । “धृष्णुया धर्षणशीलम् । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥

आदारः। ‘दृङ् आदरे । आदारयतीति आदारः।' दारजारौ कर्तरि णिलुक्च' इति घञ्प्रत्ययः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनाम् । 'नामन्यतरस्याम् इति नाम उदात्तत्वम् । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो ययोस्तौ । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । पातम् । ‘पा पाने '।' बहुलं छन्दसि' इति शपो लुकि सति ‘पाघ्रा ' इत्या दिना पिबादेशो न भवति । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। धृष्णुया। ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः याजादेशः ॥ ॥ ३३ ॥

या न॒ः पीपंरदश्विना॒ ज्योतिंष्मती॒ तमं॑स्ति॒रः ।

ताम॒स्मे रा॑साथा॒मिषं॑म् ॥६

या । न॒ः । पीपं॑रत् । अ॒श्वि॒ना॒ । ज्योति॑ष्मती । तमः॑ । ति॒रः ।

ताम् । अ॒स्मे इति॑ । रा॒सा॒था॒म् । इषं॑म् ॥६

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।

ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥६

हे “अश्विना “ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता “या इट् अन्नं “नः अस्मान् “पीपरत् पारयेत् तृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । “तमः दारिद्र्यरूपमन्धकारं “तिरः अन्तर्हितं विनष्टं कृत्वा "ताम् "इषं तादृशमन्नम् “अस्मे अस्मभ्यं “रासाथां युवां दत्तम् ॥ पीपरत् ।' पॄ पालनपूरणयोः । ण्यन्तात् लुङि चङि णिलोपः ।

उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः।‘चङ्यन्यतरस्याम्' (पा. सू. ६.१. २१८) इति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन अभ्यासस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थीबहुवचनस्य शेआदेशः । रासाथाम् । “रा दाने '। छान्दसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । च्लेः सिच् । ‘एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः । पूर्ववत् अडभावः । ‘तिङ्ङतिङः' इति निघातः ।।

आ नों ना॒वा मं॑ती॒नां या॒तं पा॒राय॒ गन्तं॑वे ।

यु॒ञ्जाथा॑मश्विना॒ रथं॑म् ॥७

आ । न॒ः । ना॒वा । म॒ती॒नाम् । या॒तम् । पा॒राय॑ । गन्तं॑वे ।

यु॒ञ्जाथां॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । रथं॑म् ॥७

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे ।

युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ॥७

हे “अश्विना “मतीनां स्तुतीनां “पाराय “गन्तवे पारं गन्तुं “नावा नौरूपेण गमनसाधनेन “नः अस्मान् प्रति “आ “यातं समुद्रमध्यादागच्छतम् । भूमावागन्तुं “रथं भवदीयं “युञ्जाथां साश्वं कुरुतम् ॥ नावा। सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे । ‘तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । युञ्जाथाम् । ‘युजिर् योगे'। लोटि आथामि रुधादित्वात् श्नम् । 'श्नसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अ॒रित्रं॑ वां दि॒वस्पृ॒थु ती॒र्थे सिन्धू॑नां॒ रथ॑ः ।

धि॒या यु॑यु॒ज्र इन्द॑वः ॥८

अ॒रित्रं॑म् । वा॒म् । दि॒वः । पृ॒थु । ती॒र्थे । सिन्धू॑नाम् । रथः॑ ।

धि॒या । यु॒यु॒ज्रे॒ । इन्द॑वः ॥८

अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः ।

धिया । युयुज्रे । इन्दवः ॥८

हे अश्विनौ “वां युवयोः “दिवस्पृथु द्युलोकादपि विस्तीर्णम् "अरित्रं गमनसाधनं नौरूपं “सिन्धूनां समुद्राणां “तीर्थे अवतरणप्रदेशे विद्यते इति शेषः । “रथः च भूमौ गन्तुं विद्यते । “इन्दवः सोमाः “धिया भवद्विषयेण कर्मणा “युयुज्रे युक्ता बभूवुः ॥ अरित्रम् ।” ऋ गतौ ' । ‘अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' (पा. सू. ३. २. १८४) इति करणे इत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तीर्थे । 'तॄ प्लवनतरणयोः' ।

पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' (उ. सू. २. १६४) इति थक् । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वम् । ‘हलि च' इति दीर्घः । युयुज्रे । लिटि ‘इरयो रे ' (पा. सू. ६. ४. ७६) इति इरेचो रेआदेशः ॥

दि॒वस्क॑ण्वास॒ इन्द॑वो॒ वसु॒ सिन्धू॑नां प॒दे ।

स्वं व॒व्रिं कुह॑ धित्सथः ॥९

दि॒वः । क॒ण्वा॒स॒ः । इन्द॑वः । वसु॑ । सिन्धू॑नाम् । प॒दे ।

स्वम् । व॒व्रिम् । कुह॑ । धि॒त्स॒थ॒ः ॥९

दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे ।

स्वम् । वव्रिम् । कुह । धित्सथः ॥९

हे “कण्वासः कण्वपुत्राः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्थं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । “दिवः द्युलोकसकाशात् “इन्दवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः । “सिन्धूनाम् अपां वृष्टिरूपाणां स्यन्दनस्वभावानां “पदे स्थानेऽन्तरिक्षे “वसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां “स्वं “वव्रिं स्वकीयं रूपं “कुह “धित्सथः कुत्र स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रदर्शनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुह ।' वा ह च च्छन्दसि ' (पा. सू. ५. ३. १३) इति किंशब्दात् सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः ।' कु तिहोः ' (पा. सू. ७. २. १०४) इति किमः कुः । धित्सथः । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः'। सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्' (पा. सू. ७. ४. ५४) इति आकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ' (पा. सू. ७. ४, ५८) इति अभ्यासलोपः । 'सः स्यार्थधातुके '(पा, सू. ७. ४, ४९) इति सकारस्य तकारः ॥

अभूंदु भा उं अंशवे हिरंण्यं प्रति सूर्यः ।

व्यंख्यज्जिह्वयासिंतः ॥१०

अभूंत् । ऊं इतिं । भाः । ऊं इतिं । अंशवें । हिरंण्यम् । प्रतिं । सूर्यः ।

वि । अख्यत् । जिह्वयां । असिंतः ॥१०

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति । सूर्यः ।

वि । अख्यत् । जिह्वया । असितः ॥१०

"भा "उ सूर्यस्य दीप्तिस्तु "अंशवे उषःकालीनरश्मिसिद्ध्यर्थम् "अभूदु प्रादुर्भूतैव । "सूर्यः च "हिरण्यं "प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् ।

अग्निश्च “असितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृष्णो भूत्वा "जिह्वया स्वकीयया ज्वालया “व्यख्यत् प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । ‘भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति ।' प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' (पा. सू. १. ४. ९२) इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (पा. सू. २. ३. ८) इति द्वितीया । अख्यत् । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । लुङि ‘चक्षिङः ख्याञ् ' इति ख्याञादेशः ॥ ॥ ३४ ॥

अभूंदु पा॒रमेतंवे॒ पन्थां ऋ॒तस्यं साधु॒या ।

अदं॑र्शि॒ वि स्रु॒तिर्दि॒वः ॥११

अभूंत् । ऊं॒ इतिं । पा॒रम् । एतंवे । पन्थाः । ऋ॒तस्यं । सा॒धु॒ऽया ।

अर्दर्शि । वि । स्रुतिः । दि॒वः ॥११

अभूत् । ऊं इति । पारम् । एतवे । पन्थाः । ऋतस्य । साधुऽया ।

अदर्शि । वि । स्रुतिः । दिवः ॥११

“ऋतस्य सूर्यस्य "पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्रिं गन्तुं “पन्थाः मार्गः “साधुया समीचीनः "अभूदु निष्पन्न एव । "दिवः द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य "स्रुतिः प्रसृता दीप्तिः “वि “अदर्शि विशेषेण दृष्टा । तस्मादश्विनौ युवाभ्यामागन्तव्यम् । एतवे । इण् गतौ'। ‘तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः। साधुया। ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः याजादेशः । अदर्शि। कर्मणि लुङि च्लेः चिणादेशः । ‘चिणो लुक्' (पा. सू. ६. ४. १०४) इति तशब्दस्य लुक् । स्रुतिः । “स्रु गती'। ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् ॥

तत्त॒दिद॒श्विनो॒रवों जरि॒ता प्रतिं भूषति ।

मदे॒ सोमंस्य॒ पिप्रंतोः ॥१२

तत्ऽतंत् । इत् । अ॒श्विनोः॑ । अवः॑ । ज॒रि॒ता । प्रतिं ।
भू॒ष॒ति॒ ।

मदें । सोमंस्य । पिप्रंतोः ॥१२

तत्ऽतत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति ।
भूषति ।

मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥१२

“जरिता स्तोता "अश्विनोः संबन्धि “तत्तदित् पुनः पुनः कृतं सर्वमपि “अवः अस्मद्विषयं रक्षणं “प्रति “भूषति प्रत्येकमलंकरोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः ।

कीदृशयोरश्विनोः । “मदे हर्षे निमित्तभूते सति "सोमस्य "पिप्रतोः सोमं पूरयतोः ॥ भूषति । ‘ भूष अलंकारे' । भौवादिकः । पिप्रतोः । ‘पॄ पालनपूरणयोः' । पृ इत्येके। अस्माल्लटः शतृ । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः। द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । ‘अर्तिपिपर्त्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । शतुर्ङित्त्वात् गुणाभावे यणादेशः । ‘अभ्यस्तानमादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वा॒व॒सा॒ना वि॒वस्व॑ति॒ सोम॑स्य पी॒त्या गि॒रा ।

म॒नु॒ष्वच्छ॑म्भू॒ आ ग॑तम् ॥१३

व॒व॒सा॒ना । वि॒वस्व॑ति । सोम॑स्य । पी॒त्या । गि॒रा ।

म॒नु॒ष्वत् । श॒म्भू॒ इति॑ शम्ऽभू । आ । ग॒त॒म् ॥१३

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा ।

मनुष्वत् । शम्भू इति शम्ऽभू । आ । गतम् ॥१३

हे "शंभू सुखस्य भावयितारावश्विनौ "मनुष्वत् मनाविव “विवस्वति परिचरणवति यजमाने “ववसाना निवासशीलौ युवां “सोमस्य “पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं "गिरा स्तुतिनिमित्तं च “आ “गतम् आगच्छतम् ॥ ववसाना । वस निवासे । ‘ताच्छील्यवयोवचन' (पा. सू. ३.२.१२९) इति ताच्छीलिकः चानश् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । “चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पीत्या । ‘पा पाने'। 'स्थागापापचो भावे' इति भावे क्तिन् । घुमास्था' इति ईत्वम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने यणादेशे ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् । ‘मन ज्ञाने'। मन्यते जानातीति मनुः । बहुलवचनात् औणादिक उसिप्रत्ययः । तत्र तस्येव' इति सप्तम्यर्थे वतिः

। प्रत्ययस्वरः । गतम् । गमेर्लोटि' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।' अनुदात्तोपदेश° ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् ।

ऋता वनथो अक्तुभिः ॥१४

युवोः । उषाः । अनु । श्रियम् । परिऽज्मनोः । उपऽआचरत् ।

ऋता । वनथः । अक्तुऽभिः ॥१४

युवोः । उषाः । अनु । श्रियम् । परिऽज्मनोः । उपऽआचरत् ।

ऋता । वनथः । अक्तुऽभिः ॥१४

हे अश्विनौ “परिज्मनोः परितो गन्त्रोः “युवोः युवयोरुभयोः “श्रियम् “अनु आगमनरूपां शोभामनुसृत्य "उषाः “उपाचरत् उषःकालदेवता इहागच्छतु । युवयोरागतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः । युवां च “अक्तुभिः रात्रिभिः “ऋता यज्ञगतानि हवींषि “वनथः कामयेथे संभजेथे ॥
युवोः। युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य ‘सुपां सुपो भवन्ति' इति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वात् ' योऽचि' इति यत्वाभावः । ‘शेषे लोपः '। परिज्मनोः । परितः अजतो गच्छत इति परिज्मानौ ।' श्वन्नुक्षन् ' इत्यादिना अजतेः मनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ऋता । शेश्छन्दसि° ' इति शेर्लोपः । वनथः । ‘वन षण संभक्तौ । तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

प्रवर्ग्ये पौर्वाह्णिके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्या ‘ उभा पिबतम्' इत्येषा । अथोत्तरम्' इति खण्डे सूत्रितम् - ’उभा

पिबतमश्विनेति चोभाभ्यामनवानम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूत्रितं च -'प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

उ॒भा पिं॑बतमश्विनो॒भा न॒ः शर्म॑ यच्छतम् ।

अ॒वि॒द्रि॒याभिं॑रू॒तिभिं॑ः ॥१५

उ॒भा । पि॒ब॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । उ॒भा । न॒ः । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ।

अ॒वि॒द्रि॒याभि॑ः । ऊ॒तिऽभि॑ः ॥१५

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।

अविद्रियाभिः । ऊतिऽभिः ॥१५

हे "अश्विना “उभा युवामुभौ “पिबतं सोमपानं कुरुतम् । तत ऊर्ध्वम् "उभा युवामुभौ “अविद्रियाभिः प्रशस्ताभिः “ऊतिभिः रक्षाभिः “नः अस्मभ्यं “शर्म सुखं य“च्छतम् ॥ पिबतम् । ‘पा पाने '। लोटि शपि ‘पाघ्रा' इत्यादिना पिबादेशः । ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य (पा. म. ७. ३.७८.२; परिभा.९२) इति वचनात् लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदन्तः पिबादेशः । ‘तिङ्ङतिङः ' इति निघातः । यच्छतम् । दाण् दाने '। लोटि शपि ‘पाघ्रा ' इत्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । ‘द्रा कुत्सायां गतौ । विपूर्वादस्माद्भावे औणादिकः किः। आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । विद्रिर्निन्दा । तद्विरोधिनी अविद्रिः स्तुतिः । तां यान्तीत्यविद्रियाः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ' ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ्। ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥ ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.४७

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.४६
सूक्तं १.४७
प्रस्कण्वः काण्वः
सूक्तं १.४८ →

दे. अश्विनौ । प्रगाथः -- विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोम ऋतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोअह्न्यं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥१॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्वासो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम् ॥२॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दस्रा वसु बिभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतम् ॥३॥

त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥४॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः ष्वस्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

सुदासे दस्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।

रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ॥६॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥७॥

अर्वाञ्चा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ।

इषं पृञ्चन्ता सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा ॥८॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वदूहथुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥९॥

उक्थेभिरर्वागवसे पुरूवसू अर्कैश्च नि ह्वयामहे ।

शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥१०॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वाम्' इति नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशर्चम् । अत्रानुक्रान्तम्-- अयं दश प्रागाथं तु ' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मादृषेः' इति परिभाषितत्वात् कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वत्र ' आश्विनं तु ' इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तमश्विदेवताकम् । अनयैव परिभाषया इदमुत्तरं च प्रागाथम् । अतः प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः ।

द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहस्यः । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्येतत्सूक्तम् । “ अथाश्विनः ' इति खण्डे सूत्रितम् - ‘इमा उ वामयं वाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं, ‘प्रातरनुवाकन्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदिष्टत्वात् ।।

अ॒यं वां॒ मधु॑मत्तमः सु॒तः सोम॑ ऋतावृधा ।

तम॑श्विना पिबतं ति॒रोअ॑ह्न्यं ध॒त्तं रत्ना॑नि दा॒शुषे॑ ॥१

अ॒यम् । वा॒म् । मधु॑मत्ऽतमः । सु॒तः । सोमः॑ । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा॒ ।

तम् । अ॒श्वि॒ना॒ । पि॒ब॒त॒म् । ति॒रःऽअ॑ह्न्यम् । ध॒त्तम् । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥१

अयम् । वाम् । मधुमत्ऽतमः । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा ।

तम् । अश्विना । पिबतम् । तिरःऽअह्न्यम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥१

हे “ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ “अश्विना अश्विनौ “वां युवयोः "अयं पुरोवर्ती सोमः सुतः अभिषुतः। कीदृशः। “मधुमत्तमः अतिशयेन माधुर्यवान्। “तिरोअह्व्यं तिरोभूते पूर्वस्मिन् दिने अभिषुतं “तं सोमं “पिबतम् । “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय "रत्नानि रमणीयानि धनानि “धत्तं प्रयच्छतम् ॥ वाम् । ‘युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ ' (पा. सू. ८.१.२०)इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः। ‘मन ज्ञाने'। मन्यते इति मधु । ‘फलिपाटिनमि' इत्यादिना उप्रत्ययः । ‘नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्।

धकारश्चान्तादेशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मतुप्तमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा । वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् ' क्विप् च ' इति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । तिरोअह्न्यम् । अह्नि भवः अह्न्यः । “भवे छन्दसि' इति यत् । अह्नष्टखोरेव' (पा. सू. ६. ४.१४५) इति नियमात् ‘नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः। ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति वचनात् ‘ये चाभावकर्मणोः '(पा. सू. ६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावाभावे ‘अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः। तिरोहितः अह्न्यः तिरोअह्न्यः । ‘तिरोऽन्तर्धौ ' (पा. सू. १. ४. ७१) इति गतित्वेन निपातत्वात् अव्ययत्वे प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। दाशुषे। दाश्वान् साह्वान्” 'इत्यादिना क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने ‘वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ‘शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् ॥

त्रि॒व॒न्धु॒रेण॑ त्रि॒वृता॑ सु॒पेश॑सा॒ रथे॒ना या॑तमश्विना ।

कण्वा॑सो वां॒ ब्रह्म॑ कृण्वन्त्यध्व॒रे तेषां॒ सु शृ॑णुतं॒ हव॑म् ॥२

त्रि॒ऽव॒न्धु॒रेण॑ । त्रि॒ऽवृता॑ । सु॒ऽपेश॑सा । रथे॑न । आ । या॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ।

कण्वा॑सः । वा॒म् । ब्रह्म॑ । कृ॒ण्व॒न्ति॒ । अ॒ध्व॒रे । तेषा॑म् । सु । शृ॒णु॒त॒म् । हव॑म् ॥२

त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । सुऽपेशसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

कण्वासः । वाम् । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् । सु । शृणुतम् । हवम् ॥२

हे “अश्विना “त्रिवन्धुरेण उन्नतानतरूपत्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन “त्रिवृता अप्रतिहतगतितया लोकत्रये वर्तमानेन “सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन “रथेन “आ “यात इहागच्छतम् । “कण्वासः कण्वपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वा “वां युवयोः “अध्वरे यागे “ब्रह्म स्तोत्ररूपं मन्त्रं हविर्लक्षणमन्नं वा "कृण्वन्ति कुर्वन्ति । “तेषां कण्वानां “हवम् आह्वानं “सु “शृणुतं सुष्ठ्वादरेण शृणुतम् ॥ त्रिवन्धुरेण । बध्नन्तीति बन्धुराः । बन्धेः औणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो बन्धुरा यस्यासौ त्रिबन्धुरः । त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. २. १९९. १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तते इति त्रिवृत् । क्विप् च ' इति क्विप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृणुतम् । ‘श्रु श्रवणे'। श्रुवः शृ च ' इति श्नुः ; तत्संनियोगेन धातोः

शृभावश्च । हवम् । ह्वयतेः ‘ भावेऽनुपसर्गस्य ' (पा. सू. ३, ३. ७५) इति अप् । संप्रसारणं च गुणावादेशौ । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अश्विंना मधुंमत्तमं पातं सोमंमृतावृधा ।

अथाद्य दंस्रा वसु बिभ्रंता रथें दाश्वांसमुपं गच्छतम् ॥३

अश्विंना । मधुंमत्ऽतमम् । पातम् । सोमंम् । ऋतऽवृधा ।

अथं । अद्य । दस्रा । वसुं । बिभ्रंता । रथें । दाश्वांसंम् । उपं । गच्छतम् ॥३

अश्विना । मधुमत्ऽतमम् । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ।

अथ । अद्य । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वांसम् । उप । गच्छतम् ॥३

हे “ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ अश्विनौ “मधुमत्तमं “सोमं “पातं पिबतम् । हे “दस्रा अश्विनौ सोमपानार्थम् “अथ अस्मदाह्वानानन्तरम् “अद्य अस्मिन् दिने “रथे स्वकीये “वसु “बिभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्तौ “दाश्वांसं हविष्प्रदं यजमानम् “उप "गच्छतं समीपे प्राप्नुतम् ॥

बिभ्रता। ‘डुभृञ् धारणपोषणयोः '। शतरि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ‘भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् ।। शतुर्ङित्त्वात् गुणाभावे यणादेशः ।' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्रि॒ष॒ध॒स्थे ब॒र्हिषि॑ वि॒श्ववे॑दसा॒ मध्वा॑ य॒ज्ञं मि॑मिक्षतम् ।

कण्वा॑सो वां सु॒तसो॑मा अ॒भिद्य॑वो यु॒वां ह॑वन्ते अश्विना ॥४

त्रि॒ऽस॒ध॒स्थे । ब॒र्हिषि॑ । वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सा॒ । मध्वा॑ । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒त॒म् ।

कण्वा॑सः । वा॒म् । सु॒तऽसो॑माः । अ॒भिऽद्य॑वः । यु॒वाम् ।
ह॒व॒न्ते॒ । अ॒श्वि॒ना॒ ॥४

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् ।
मिमिक्षतम् ।

कण्वासः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवाम् ।
हवन्ते । अश्विना ॥४

हे “विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनौ “त्रिषधस्थे
कक्ष्यात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते “बर्हिषि
दर्भे स्थित्वा “मध्वा मधुरेण रसेन “यज्ञं “मिमिक्षतं
सेक्तुमिच्छतम् । हे “अश्विना “वां युष्मदर्थं "सुतसोमाः
अभिषुतसोमयुक्ताः "अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः
“कण्वासः “युवाम् उभौ “हवन्ते आह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे ।
त्रिषु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थं बर्हिः ।' सुपि स्थः'
इति कप्रत्ययः । ‘आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः ।

‘सध मादस्थयोश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ३. ९६) इति सहशब्दस्य सधादेशः । मध्वा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । ‘जसि च' इत्यत्र ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' (पा. सू. ७. ३. १०९. १) इति वचनात् नाभावाभावश्च । मिमिक्षतम् । मिह सेचने '। सनि ' एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः ।' हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः । द्युः इति अहर्नाम । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता द्युम् । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (पा. म. २. २. १८. ४) इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

याभि॒ः कण्वं॑म॒भिष्टि॑भि॒ः प्राव॑तं यु॒वमं॑श्विना ।

ताभि॒ः ष्व१॒स्माँ अंवतं शुभस्पती पा॒तं सोमंमृतावृधा ॥५

याभिः॑ । कण्वं॑म् । अ॒भिष्टिं॑ऽभिः । प्र । आवं॑तम् । यु॒वम् । अ॒श्वि॒ना॒ ।

ताभिः॑ । सु । अ॒स्मान् । अ॒व॒त॒म् । शु॒भ॒ः । प॒ती॒ इतिं । पा॒तम् । सोमं॑म् । ऋ॒त॒ऽवृ॒धा॒ ॥५

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतम् । युवम् । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥५

हे “अश्विना “युवं युवामुभौ “याभिः “अभिष्टिभिः अपेक्षिताभिः रक्षाभिः “कण्वं महर्षिं “प्रावतं रक्षितवन्तौ हे “शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ "ताभिः रक्षाभिः “अस्मान् अनुष्ठातॄन् “सु “अवतं सुष्ठु रक्षतम् । स्पष्टमन्यत्

॥ अभिष्टिभिः । आभिमुख्येनेष्यन्ते इति अभिष्टयः फलानि । ‘इषु इच्छायाम् ' । कर्मणि क्तिनि ' तितुत्र ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । एमन्नादिषु च्छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. १. ९४. ६) इति पररूपत्वम् ।' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। ‘उपसर्गाश्चाभिवर्ज्यम्' (फि. सू. ८१) इति अभिः अन्तोदात्तः । शुभस्पती । 'शुभ दीप्तौ । ‘क्विप् च ' इति क्विप् । षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘सुबामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

सु॒दासे॑ दस्रा॒ वसु॒ बिभ्र॑ता॒ रथे॒ पृक्षो॑ वहतमश्विना ।

र॒यिं स॑मु॒द्रादु॒त वा॑ दि॒वस्पर्य॒स्मे ध॑त्तं पुरु॒स्पृह॑म् ॥६

सु॒ऽदासे॑ । द॒स्रा॒ । वसु॑ । बिभ्र॑ता । रथे॑ । पृक्षः॑ । व॒ह॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ ।

र॒यिम् । स॒मु॒द्रात् । उ॒त । वा॒ । दि॒वः । परि॑ । अ॒स्मे इति॑ । ध॒त्त॒म् । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् ॥६

सुऽदासे । दस्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना ।

रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तम् । पुरुऽस्पृहम् ॥६

हे “दस्रा दर्शनीयावश्विनौ "सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पिजवनपुत्राय “रथे "वसु “बिभ्रता युवां “पृक्षः अन्नं “वहतं प्रापितवन्तौ । “समुद्रात् अन्तरिक्षात् । समुद्रम् इति अन्तरिक्षनाम। समुद्रः अध्वरम्' (नि. १. ३. १५) इति तन्नामसु' पाठात् । "उत वा “दिवस्परि अथवा स्वर्गात्

पर्याहृत्य “पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं “रयिं धनम् “अस्मे “धत्तम् अस्मासु स्थापयतम् ॥ सुष्ठु ददातीति सुदाः । असुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि। ‘पञ्चम्याः परावध्यर्थे' (पा. सू. ८. ३. ५१) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । पुरुस्पृहम् ।' स्पृह ईप्सायाम् ' । चुरादिरदन्तः । पुरुभिः स्पृह्यते इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ञित्स्वरेण उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

यन्नांसत्या प॒रा॒वति॒ यद्वा॒ स्थो अधिं तु॒र्वशें ।

अतो॒ रथेंन सु॒वृतां न॒ आ गंतं सा॒कं सूर्यस्य र॒श्मिभिंः ॥७

यत् । ना॒स॒त्या॒ । प॒रा॒ऽवतिं । यत् । वा॒ । स्थः । अधिं । तु॒र्वशें ।

अतः॑ । रथे॑न । सु॒ऽवृता॑ । न॒ः । आ । ग॒त॒म् । सा॒कम् । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ ॥७

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुऽवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥७

हे “नासत्या असत्यरहितावश्विनौ “यत् यदि युवां “परावति दूरदेशे “स्थः वर्तेथे । "यद्वा अथवा “अधि “तुर्वशे अधिके समीपे स्थः । “अतः अस्माद्दूरात्समीपाद्वा "सूर्यस्य “रश्मिभिः “साकं सूर्योदयकाले “सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन “रथेन "नः अस्मान् प्रति “आ “गतं आगच्छतम् ॥

नासत्या। सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । “ नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्थः । ‘अस भुवि । ‘असोरल्लोपः' इति

अकारलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतम् । गमेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ‘अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

अ॒र्वाञ्चा॑ वा॒ं सप्त॑योऽध्व॒रश्रियो॒ वह॑न्तु॒ सव॒नेदुप॑ ।

इषं॑ पृ॒ञ्चन्ता॑ सु॒कृते॑ सु॒दान॑व॒ आ ब॒र्हिः सीद॑तं नरा ॥८

अ॒र्वाञ्चा॑ । वा॒म् । सप्त॑यः । अ॒ध्व॒र॒ऽश्रिय॑ः । वह॑न्तु । सव॑ना । इत् । उप॑ ।

इष॑म् । पृ॒ञ्चन्ता॑ । सु॒ऽकृते॑ । सु॒ऽदान॑वे । आ । ब॒र्हिः । सी॒द॒त॒म् । न॒रा॒ ॥८

अर्वाञ्चा । वाम् । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ।

इषम् । पृञ्चन्ता । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । बर्हिः ।
सीदतम् । नरा ॥८

हे अश्विनौ “अध्वरश्रियः यागसेविनः “सप्तयः अश्वाः “सवनेदुप अस्मद्नुष्ठेयानि त्रीणि सवनान्येवोपलक्ष्य "अर्वाञ्चा अभिमुखौ "वां युवां “वहन्तु प्रापयन्तु । हे “नरा अश्विनौ "सुकृते सुष्ठु कर्मकारिणे "सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानाय “इषम् अन्नं “पृञ्चन्ता संयोजयन्तौ युवां “बर्हिः "आ “सीदतं दर्भं प्राप्नुतम् ॥ अर्वाञ्चा । सुपां सुलुक्° ' इति विभक्तेः आकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं श्रयन्तीति अध्वरश्रियः । क्विब्वचिप्रच्छि° ' (उ. सू. २. २१५) इत्यादिना क्विप् दीर्घश्च । वहन्तु । • वह प्रापणे '। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । सवना । षुञ् अभिषवे'। अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट्।

योरनादेशः । गुणावादेशौ । ‘लिति' इति प्रत्ययात्
पूर्वस्योदात्तत्वम्। ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः ।
पृञ्चन्ता ।' पृची संपर्के । शतरि रुधादित्वात् श्नम् ।
असोरल्लोपः इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते ।
‘सुकर्मपाप ' (पा. सू. ३. २.८९) इत्यादिना करोतेः भूते
काले क्विप् । 'ह्रस्वस्य पिति ' (पा. सू. ६. १. ७१) इति
तुक् । सुदानवे। शोभनं दानु दानं यस्यासौ सुदानुः ।
दानुशब्दो नुप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । ‘आद्युदात्तं
द्व्यच्छन्दसि' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
सीदतम् । ‘षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' ।।

तेन॑ नास॒त्या ग॑त॒॑ रथे॑न॒ सूर्य॑त्वचा ।

येन॒ शश्व॑दू॒हथु॑र्दा॒शुषे॒ वसु॒ मध्व॒ः सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥९

तेन॑ । ना॒स॒त्या॒ । आ । ग॒त॒म् । रथे॑न । सूर्य॑ऽत्वचा ।

येनं । शश्वंत् । ऊ॒हथुः॑ । दा॒शुषें । वसुं । मध्वः॑ । सोमंस्य । पी॒तयें ॥९

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यऽत्वचा ।

येन । शश्वत् । ऊहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥९

हे “नासत्या “सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा "तेन प्रसिद्धेन “रथेन “आ "गतं आगच्छतम् । “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय "वसु धनं “शश्वत् सर्वदा "येन रथेन “ऊहथुः प्रापितवन्तौ । तेन रथेनेति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । “मध्वः मधुरस्य “सोमस्य “पीतये सोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा। ‘त्वच संवरणे' । त्वचति संवृणोतीति त्वक् रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । ‘सप्तम्युपमान ' (पा. सू. २. २. २४. १२) इत्यादिना बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः ‘ षू प्रेरणे'

इत्यस्मात् क्यपि ‘राजसूयसूर्य:' इत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । ऊहथुः । वह प्रापणे'। लिटि ' असंयोगाल्लिट् कित् ' (पा. सू. १. २. ५) इति लिटः कित्त्वे ‘वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

उ॒क्थेभि॑र॒र्वागव॑से पुरू॒वसू॑ अ॒र्कैश्च॒ नि ह्व॑यामहे ।

शश्व॒त्कण्वा॑नां॒ सद॑सि प्रि॒ये हि कं॒ सोमं॑ प॒पथु॑रश्विना ॥१०

उ॒क्थेभिः॑ । अ॒र्वाक् । अव॑से । पु॒रु॒वसू॒ इति॑ पु॒रु॒ऽवसू॑ । अ॒र्कैः । च॒ । नि । ह्व॒या॒म॒हे॒ ।

शश्वं॑त् । कण्वां॑नाम् । सदं॑सि । प्रि॒ये । हि । क॒म् । सोमं॑म् । प॒पथुः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ ॥१०

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । अर्कैः । च । नि । ह्वयामहे ।

शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् । सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥१०

“पुरूवसू प्रभूतधनावश्विनौ “अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् “उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः "अर्कैश्च अर्चनसाधनैः स्तोत्रैश्च "अर्वाक् अस्मदाभिमुख्येन “नि ह्वयामहे नितरामाह्वयामः । हे “अश्विना "कण्वानां कण्वपुत्राणां मेधाविनां वा “प्रिये “सदसि यज्ञस्थाने “शश्वत् सर्वदा “सोमं “पपथुः “हि “कं युवां पीतवन्तौ खलु ॥ उक्थेभिः । ‘बहुलं छन्दसि' इति भिसः ऐसादेशाभावः । बहुवचने झल्येत् । इति एत्वम् । अर्कैः । ऋच स्तुतौ ' ।“ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ' इति

करणे घः। चजोः कु धिष्ण्यतोः' इति कुत्वम् । नि ह्वयामहे। 'निसमुपविभ्यो ह्वः' (पा. सू. १.३.३०) इत्यात्मनेपदम्।

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ | सूक्तं १.३७ | सूक्तं १.६७ | सूक्तं १.९७ | सूक्तं १.१२७ | सूक्तं १.१५७ | सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ | सूक्तं १.३८ | सूक्तं १.६८ | सूक्तं १.९८ | सूक्तं १.१२८ | सूक्तं १.१५८ | सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ | सूक्तं १.३९ | सूक्तं १.६९ | सूक्तं १.९९ | सूक्तं १.१२९ | सूक्तं १.१५९ | सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० | सूक्तं १.४० | सूक्तं १.७० | सूक्तं १.१०० | सूक्तं १.१३० | सूक्तं १.१६० | सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ | सूक्तं १.४१ | सूक्तं १.७१ | सूक्तं १.१०१ | सूक्तं १.१३१ | सूक्तं १.१६१ | सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ | सूक्तं १.४२ | सूक्तं १.७२ | सूक्तं १.१०२ | सूक्तं १.१३२ | सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ | सूक्तं १.४३ | सूक्तं १.७३ | सूक्तं १.१०३ | सूक्तं १.१३३ | सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.४७&oldid=207702" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.४८

← सूक्तं १.४७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.४८

प्रस्कण्वः काण्वः

सूक्तं १.४९ →

दे. उषाः। प्रगाथः - विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः।

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥१॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनाम् ॥२॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम् ।

ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥३॥

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥४॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती वृजनं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ॥५॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिष्टे पप्तिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥६॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥७॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदप स्रिधः ॥८॥

उष आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहन्ती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥९॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवम् ॥१०॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥११॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।

सास्मासु धा गोमदश्वावदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यम् ॥१२॥

यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुग्म्यम् ॥१३॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्व ऊतये जुहूरेऽवसे महि ।

सा न स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥१४॥

उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु च्छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥१५॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥१६॥

सायणभाष्यम्

सहवामेनेति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम् प्रस्कृण्वऋषिः बार्हतत्वादयुजोबृहत्यः युजः सतोबृहत्यः उषादेवता सहषोडशोषस्यं त्वित्यनुक्रमणिका प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ बार्हतेछन्दसीदं सूक्तम् अथोषस्य इति खण्डे सूत्रितम्-प्रत्यु अदर्शि सहवामेनेति बार्हतमिति । तथा आश्विनशस्त्रेप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ।

स॒ह वा॒मेन॑ न उषो॒ व्यु॑च्छा दुहितर्दिवः ।

स॒ह द्यु॒म्नेन॑ बृह॒ता वि॑भावरि रा॒या दे॑वि॒ दास्व॑ती ॥१

स॒ह । वा॒मेन॑ । नः॒ । उ॒षः॒ । वि । उ॒च्छ॒ । दु॒हि॒तः॒ । दि॒वः॒ ।

स॒ह । द्यु॒म्नेन॑ । बृ॒ह॒ता । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ । रा॒या । दे॒वि॒ । दास्व॑ती ॥१

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि ।
दास्वती ॥१

हे दुहितर्दिवः द्युदेवतायाः पुत्रि "उषः उषःकालदेवते "नः अस्मदर्थं "वामेन धनेन "सह “व्युच्छ प्रभातं कुरु । हे "विभावरि उषोदेवते "बृहता प्रभूतेन "द्युम्नेन अन्नेन "सह व्युच्छ। हे "देवि त्वं "दास्वती दानयुक्ता सती “राया पशुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ । उच्छ । ' उछी विवासे । दुहितर्दिवः । ‘ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ' इत्यत्र ‘परमपि च्छन्दसि ' (पा. सू. २. १. २. ६) इति वचनात् दिवः इत्यस्य पूर्वाङ्गवद्भावे सति ‘ आमन्त्रितस्य च ' इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । बृहता । ‘ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरि । ‘ भा दीप्तौ । ‘ आतो

मनिन् ' इत्यादिना वनिप् । वनो र च' इति ङीप्;
तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ हृस्वत्वम् ।
दास्वती । डुदाञ् दाने '। भावे असुन्प्रत्ययः ।
तदस्यास्तीति दास्वती । ‘ मादुपधायाः' इति मतुपो वत्वम्
।' उगितश्च ' इति ङीप् ॥

अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्वि॒श्वसु॑विदो॒ भूरिं॑ च्यवन्त॒ वस्त॑वे ।

उदी॑रय॒ प्रतिं॑ मा सू॒नृता॑ उष॒श्चोद॒ राधो॑ म॒घोना॑म् ॥२

अश्वं॑ऽवतीः । गोऽमं॑तीः । वि॒श्व॒ऽसु॑विदः । भूरिं॑ । च्य॒व॒न्त॒ ।
वस्त॑वे ।

उत् । ई॒र॒य॒ । प्रतिं॑ । मा॒ । सू॒नृताः॑ । उ॒ष॒ः । चोद॑ । राधः॑ ।
म॒घोना॑म् ॥२

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवन्त । वस्तवे ।

उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद । राधः । मघोनाम् ॥२

“अश्वावतीः बह्वश्वोपेताः "गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः "विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लम्भयित्र्यः उषोदेवताः “वस्तवे प्रजानां निवासाय “भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा “च्यवन्त प्राप्ताः । हे उषोदेवते "मा "प्रति मामुद्दिश्य "सूनृताः प्रियहितवाचः "उदीरय ब्रूहि। "मघोनां धनवतां संबन्धि “राधः धनं "चोद अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अश्वावतीः । ‘ मन्त्रे सोमश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ' (पा. सू. ६. ३. १३१) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त । ‘ च्युङ् गतौ । लङि ‘ बहुलं

छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः । वस्तवे। वस निवासे। तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ईरय। ईर गतौ कम्पने च'। हेतुमति णिच् । चोद।' चुद संचोदने । चौरादिकः। लोटि ‘छन्दस्युभयथा' इति शपः आर्धधातुकत्वात् ‘णेरनिटि' इति णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वात् निघाताभावः । मघोनाम् । षष्ठीबहुवचने ‘श्वयुवमघोनामतद्धिते' (पा. सू. ६. ४. १३३) इति संप्रसारणम् ॥

उ॒वासो॒षा उ॒च्छाच्च॒ नु दे॒वी जी॒रा रथांनाम् ।

ये अंस्या आ॒चरंणेषु दध्रि॒रे संमु॒द्रे न श्रंव॒स्यवं॑ः ॥३

उ॒वासं । उ॒षाः । उ॒च्छात् । च॒ । नु । दे॒वी । जी॒रा । रथांनाम् ।

ये । अ॒स्या॒ः । आ॒ऽचर॑णेषु । द॒ध्रि॒रे । स॒मु॒द्रे । न ।
श्र॒व॒स्यव॑ः ॥३

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा ।
रथानाम् ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दध्रिरे । समुद्रे । न ।
श्रवस्यवः ॥३

“उषाः "देवी “उवास पुरा निवासमकरोत् प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । “च "नु अद्यापि “उच्छात् व्युच्छति प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । “रथानां "जीरा प्रेरयित्री उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । "अस्याः उषसः "आचरणेषु आगमनेषु "ये रथाः "दध्रिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वत्रान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः । “श्रवस्यवः धनकामाः "समुद्रे “न यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास। ‘वस निवासे । णलि ‘

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ' (पा. सू. ६. १. १७) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् । लेटि आडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । तुदादित्वात् शप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य निघातो न भवति, ' समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनात् । जीरा । जु इतिं गत्यर्थः सौत्रो धातुः । ' जोरी च ' (उ. सू. २. १८१) इति रक्प्रत्ययः । अस्याः । इदमोऽन्वादेशे॰ ' इति अशादेशोऽनुदात्तः विभक्तिरपि सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम्। आचरणेषु । चर गत्यर्थः । ' ल्युट् च ' (पा. सू. ३. ३. ११५) इति भावे ल्युट् । लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति स्वरत्वम्। दध्रिरे । 'धृङ् अवस्थाने '। लिटः कित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । यच्छब्दयोगादनिघातः

। श्रवस्यवः । श्रूयते इति श्रवो धनम् । असुन्। तदात्मन इच्छन्तीति श्रवस्यवः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः ॥

उषो॒ ये ते॒ प्र यामे॑षु यु॒ञ्जते॒ मनो॑ दा॒नाय॑ सू॒रय॑ः ।

अत्राह॒ तत्कण्व॑ एषां॒ कण्व॑तमो॒ नाम॑ गृणाति नृ॒णाम् ॥४

उषः॑ । ये । ते॒ । प्र । यामे॑षु । यु॒ञ्जते॑ । मनः॑ । दा॒नाय॑ । सू॒रयः॑ ।

अत्र॑ । अह॑ । तत् । कण्वः॑ । ए॒षा॒म् । कण्व॑ऽतमः । नाम॑ । गृ॒णा॒ति॒ । नृ॒णाम् ॥४

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति । नृणाम् ॥४

हे "उषः "ते तव "यामेषु गमनेषु सत्सु "ये "सूरयः विद्वांसः दानाभिज्ञाः "दानाय धनादिदानार्थं "मनः स्वकीयं “प्र "युञ्जते प्रेरयन्ति। दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छन्तीत्यर्थः । “एषां दातुमिच्छतां "नृणां “तत् "नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम "कण्वतमः अतिशयेन मेधावी “कण्वः महर्षिः "अत्राह अत्रैव उषःकाले "गृणाति उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावप्युषःकाले एव तथा कुरुत इत्युषसः स्तुतिः ॥ गृणाति । ‘गृ शब्दे'। क्रैयादिकः । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति हस्वत्वम् । नृणाम् । नामि ‘नृ च ' (पा. सू. ६. ४. ६) इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्याम्' (पा. सू. ६. १. १८४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।।

आ घा॒ योषे॑व सू॒नर्यु॒षा या॑ति प्रभुञ्ज॒ती ।

ज॒रय॑न्ती॒ वृज॑नं प॒द्वदी॑यत॒ उत्पा॑तयति प॒क्षिण॑ः ॥५

आ । घ॒ । योषा॑ऽइव । सू॒नरी॑ । उ॒षाः । या॒ति॒ ।
प्र॒ऽभु॒ञ्ज॒ती ।

ज॒रय॑न्ती । वृज॑नम् । प॒त्ऽवत् । ई॒य॒ते॒ । उत् । पा॒त॒य॒ति॒ ।
प॒क्षिण॑ः ॥५

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति ।
प्रऽभुञ्जती ।

जरयन्ती । वृजनम् । पत्ऽवत् । ईयते । उत् । पातयति ।
पक्षिणः ॥५

“उषाः देवी “प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती “आ “याति “घ प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र दृष्टान्तः । "सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री "योषेव गृहिणीव । कीदृशी उषाः । "वृजनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं "जरयन्ती जरां प्रापयन्ती । असकृदुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किच उषःकाले "पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातम् "ईयते निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किं च इयमुषाः "पक्षिणः "उत्पातयति। पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजन्ति ॥. घ । ऋचि तुनुघ°' इत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । ‘ नॄ नये '। अच इः' इति इप्रत्ययः । गतिसमासे ‘ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ' (परिभा. २८) इति वचनात् “ कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष् । परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘ निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुञ्जती । भुज पालनाभ्यवहारयोः ' । लटः शतृ । रुधादित्वात् श्नम्। ‘

श्वसोरल्लोपः' इति अकारलोपः। ‘ उगितश्च ' इति ङीप् ।' ‘ शतुरनुमः० ' इति नद्या उदात्तत्वम् । वृजनम् । वृजी वर्जने ' । वर्ज्यते इति वृजनं प्राणिजातम् । ‘ कृपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः',(उ. सू. २. २३९) इति क्युप्रत्ययः । कित्त्वात् , लघूपधगुणाभावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः। पद्वत् । पत् पादः तदस्यातीति पद्वत् । ‘ झयः' इति मतुपो वत्वम् । व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वम् । न च ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' (परिभा. ७९) इति व्यञ्जनस्य अविद्यमानवत्त्वे सति ‘ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वमिति वाच्यम् । ह्रस्वादित्त्येव सिद्धे पुनर्नुड्ग्रहणसामर्थ्यादेषा परिभाषा नाश्रीयते इति वृत्तावुक्तम् (का. ६. १. १७६) । इतरथा हि मरुत्वान् इत्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥ ॥ ३ ॥

वि या सृ॒जति॑ सम॑नं॒ व्य१॒॑र्थिनः॑ प॒दं न वे॒त्योद॑ती ।

वयो॒ नकिं॑ष्टे पप्ति॒वांसं॑ आसते॒ व्यु॑ष्टौ वाजिनीवति ॥६

वि । या । सृ॒जति॑ । सम॑नम् । वि । अ॒र्थिनः॑ । प॒दम् । न । वे॒ति॒ । ओद॑ती ।

वयः॑ । नकिः॑ । ते॒ । प॒प्ति॒वांसः॑ । आ॒स॒ते॒ । विऽउ॑ष्टौ । वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒ ॥६

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिः । ते । पप्तिवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥६

“या देवता “समनं समीचीनचेष्टावन्तं पुरुषं “वि “सृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान् पुरुषान् उषःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किंच उषा: “अर्थिनः याचकान् “वि सृजति । तेऽपि ह्युषःकाले

समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छन्ति । “ओदती उषोदेवता "पदं स्थानं “न “वेति न कामयते । उषःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे "वाजिनीवति उषोदेवते "ते "व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले “पप्तिवांसः पतनयुक्ता “वयः पक्षिणः “नकिः "आसते न तिष्ठन्ति । किंतु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति। ‘ सृज विसर्गे '। तुदादित्वात् शः । तस्य ङित्त्वात लघूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती । ‘ उन्दी क्लेदने । उनत्ति सर्वं नीहारेण इति ओदती उषाः । शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेन अनुनासिकलोपे लघूपधगुणः । ‘ उगितश्च' इति ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। शतुः अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । न च ‘ शतुरनुमः । इति नद्या उदात्तत्वम् , अन्तोदात्तात् शतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । ‘

युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम् इति षत्वम् । पप्तिवांसः । ‘ पत्लृ गतौ । लिटः क्वसुः । क्रादिनियमात् प्राप्त इट् ‘ वस्वेकाजाद्धसाम् इति नियमात् न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात्। तनिपत्योश्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. ९९) इति उपधालोपः। ‘ द्विर्वचनेऽचि ' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावः । प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इनिः । ‘ ऋन्नेभ्यः० ' इति ङीप् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्ति' इति मतुप् ।' संज्ञायाम् ' इति मतुपो वत्वम् ॥

ए॒षायु॑क्त परा॒वत॒ः सूर्य॑स्यो॒दय॑ना॒दधि॑ ।

श॒तं रथे॑भिः सु॒भगो॒षा इ॒यं वि या॑त्य॒भि मानु॑षान् ॥७

ए॒षा । अ॒यु॒क्त॒ । प॒रा॒ऽवतः॑ । सूर्य॑स्य । उ॒त्ऽअय॑नात् । अधि॑ ।

श॒तम् । रथे॑भिः । सु॒ऽभगा॑ । उ॒षाः । इ॒यम् । वि । या॒ति॒ । अ॒भि । मानु॑षान् ॥७

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्ऽअयनात् । अधि ।

शतम् । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयम् । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥७

“एषा उषोदेवी “शतम् "अयुक्त स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती । "सुभगा सौभाग्ययुक्ता “इयम् "उषाः "परावतः दूरस्थात् "सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकात् द्युलोकात् मानुषान् "अभि मनुष्यानुद्दिश्य “रथेभिः शतसंख्याकैः युक्तैः रथैः "वि

"याति विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त। लुङि ‘ झलो झलि'
(पा. सू. ८, २. २६) इति सिचो लोपः । उदयनात् ।
उदेत्यत्रेति उदयनम् । इण् गतौ । अधिकरणे ल्युट् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुभगा। शोभनी भगो यस्याः
सा । ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
मानुषान् । मनोः पुत्रा मानुषाः । ‘ मनोर्जातावञ्यतौ षुक्
च ' इति अञ् षुगागमश्च । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।।

विश्वंमस्या नानाम॒ चक्षंसे॒ जग॒ज्ज्योतिंष्कृणोति सू॒नरीं ।

अप॒ द्वेषों म॒घोनीं दुहि॒ता दि॒व उ॒षा उंच्छ॒दप॒ स्रिधंः ॥८

विश्वंम् । अ॒स्या॒ः । न॒ना॒म॒ । चक्षंसे । जगंत् । ज्योतिंः ।
कृ॒णो॒ति॒ । सू॒नरीं ।

अपं । द्वेषः । म॒घोनीं । दु॒हि॒ता । दि॒वः । उ॒षाः । उ॒च्छ॒त् । अपं । स्रिधः ॥८

विश्वम् । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ।

अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् । अप । स्रिधः ॥८

"विश्वं सर्वं "जगत् जङ्गमं प्राणिजातम् "अस्याः उषसः "चक्षसे प्रकाशाय “ननाम प्रह्वीभवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा "सूनरी सुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्य प्रापयित्री उषाः “ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति । किंच "मघोनी मघवती धनवती “दिवः "दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्ना “उषाः "द्वेषः द्वेष्टन् "अप “उच्छत् अपवर्जयति । तथा “स्रिधः शोषयितॄन् "अप

उच्छत् अपवर्जयति ।

तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । ‘ इदमोऽन्वादेशे० ' इति अशादेशः अनुदात्तः विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । ननाम । संहितायाम् । अन्येषामपि दृश्यते ' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तुजादित्वे हि तूतुजानः इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयेत । ज्योतिः । ‘ इणः षः ' इत्यनुवृत्तौ ‘ इसुसोः सामर्थ्ये ' (पा. सू. ८, ३. ४४) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । द्वेषः । ‘ द्विष अप्रीतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । लघूपधगुणः । मघोनी। मघं वनति संभजते इति मघोनी । ' श्वन्नुक्षन् ' इत्यादिना मघवञ्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तौ निपातितः । स्त्रियाम् ‘ ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । भसंज्ञायां । श्वयुवमघोनामतद्धिते ' इति संप्रसारणम् । उच्छत् । ‘ उछी विवासे । विवासो वर्जनम् । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ् । बहुलं ‘ छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति

अडागमाभावः । स्रिधः । ‘ स्रिधु शोषणे'। क्विप् च ' इति क्विप् ॥

उष॒ आ भा॑हि भा॒नुना॑ च॒न्द्रेण॑ दुहितर्दिवः ।

आ॒वह॑न्ती॒ भूर्य॒स्मभ्यं॒ सौभ॑गं व्यु॒च्छन्ती॒ दिवि॑ष्टिषु ॥९

उषः॑ । आ । भा॒हि॒ । भा॒नुना॑ । च॒न्द्रेण॑ । दु॒हि॒तः॒ । दि॒वः॒ ।

आ॒ऽवह॑न्ती । भूरि॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । सौभ॑गम् । वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑ । दिवि॑ष्टिषु ॥९

उषः । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ।

आऽवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउच्छन्ती । दिविष्टिषु ॥९

हे "दिवः "दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि "उषः उषोदेवते "चन्द्रेण सर्वेषामाह्लादकेन “भानुना प्रकाशेन "आ समन्तात् "भाहि प्रकाशस्व । किं कुर्वती । "दिविष्टिषु दिवसेषु "भूरि प्रभूतं "सौभगं सौभाग्यम् "अस्मभ्यम् "आवहन्ती संपादयन्ती । तथा “व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती ॥ उषः । षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । दुहितर्दिवः । ‘ परमपि च्छन्दसि ' इति दिवः इत्यस्य परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावे सति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । आवहन्ती । ङीप्शपौ पित्त्वादनुदातौ । शतुश्च अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । ‘ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' (उ.सू. ४. ५०५) इति क्रिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्य भावः सौभगम् । सुभगान्मन्त्रे इति उद्गात्रादिषु पाठात् अञ्प्रत्ययः । ‘ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ' इति

उभयपदवृद्धौ प्राप्तायां ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'
इति वचनात् अत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् . (
का. ७, ३. १९)। व्युच्छन्ती । ' उछी विवासे'। विवासो
वर्जनम् । तौदादिकः । अदुपदेशात्
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु ।
दिव्शब्देन दिविष्ठः आदित्यो लक्ष्यते । तस्य इष्टयः
एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

विश्व॑स्य॒ हि प्राण॑नं॒ जीव॑नं॒ त्वे वि यदु॒च्छसि॑ सूनरि ।

सा नो॒ रथे॑न बृह॒ता वि॑भावरि श्रु॒धि चि॑त्रामघे॒ हव॑म् ॥१०

विश्व॑स्य । हि । प्राण॑नम् । जीव॑नम् । त्वे इति॑ । वि । यत् ।
उ॒च्छसि॑ । सू॒न॒रि॒ ।

सा । न॒ः । रथे॑न । बृ॒ह॒ता । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ । श्रु॒धि । चि॒त्र॒ऽम॒घे॒ । हव॑म् ॥१०

विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे । हवम् ॥१०

हे "सूनरि उषोदेवि "विश्वस्य प्राणिजातस्य "प्राणनं चेष्टनं "जीवनं प्राणधारणं च “त्वे "हि त्वय्येव वर्तते । "यत् यस्मात् त्वं "वि “उच्छसि तमो वर्जयसि । हे “विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते "सा तादृशी त्वं "नः अस्मान्प्रति “बृहता प्रौढेन “रथेन आयाहीति शेषः । तथा हे "चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवि नः अस्मदीयं "हवम् आह्वानं “श्रुधि शृणु ॥ प्राणनम् ।' अन चेष्टायाम् ।' ल्युट् च ' इति भावे ल्युट्। योरनादेशः । समासे ' अनितेः' (पा. सू. ८. ४.

१९) इति उपसर्गस्थात् रकारात् निमित्तात् उत्तरस्य नकारस्य णत्वम् । ननु ' अनितेः' इति इटा निर्देशात् कथम् ' अन चेष्टायाम् इत्यस्य णत्वम् । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात् तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् एकादेशस्वरेण एकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे । ' सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्याः शेआदेशः । उच्छसि । 'उछी विवासे । तौदादिकः। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ' निपातैर्यद्यदिहन्त ' इति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुष्ठु जयतीति सूनरी। 'नॄ नये ' इत्यस्मात् ' अच इः' इति औणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् 'कृदिकारदक्तिनः इति ङीष् ।' निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते आमन्त्रितस्य च ' इति आष्टमिको निघातः । विभावरि। विशिष्टा भा यस्याः सा । ' छन्दसीवनिपौ' (पा. सू. ५, २.

१०९. २) इति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र च ' इति ङीप्; तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । ' श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । हेरपित्त्वेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । मघम् इति धननाम । चित्रं मघं यस्याः सा चित्रामघा । ' अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवम् । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'। ' भावेऽनुपसर्गस्य ' इति अप्प्रत्ययः; तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ॥ ॥ ४ ॥

उषो॒ वाज॒ं हि वंस्व॒ यश्चि॒त्रो मानु॑षे॒ जने॑ ।

तेना वंह सु॒कृतो॑ अध्व॒राँ उप॒ ये त्वां गृ॒णन्ति॒ वह्न॑यः ॥११

उषः॑ । वाज॑म् । हि । वंस्व॑ । यः । चि॒त्रः । मानु॑षे । जने॑ ।

तेनं । आ । व॒ह॒ । सु॒ऽकृतः॑ । अ॒ध्व॒रान् । उपं । ये । त्वा॒ । गृ॒णन्तिं । वह्नंयः ॥११

उषः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वह्नयः ॥११

हे "उषः “वाजं हविर्लक्षणमन्नं "हि श्रुतिषु प्रसिद्ध "वंस्व याचस्व स्वीकुर्वित्यर्थः । "यः वाजः “चित्रः चायनीयः "मानुषे मनुष्ये "जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः । "तेन कारणेन "सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानान् "अध्वरान हिंसारहितान् यागान “उप “आ “वह प्रापय । "ये यजमानाः “वह्नयः यज्ञनिर्वाहकाः “त्वा त्वां "गृणन्ति स्तुवन्ति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबन्धः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रत्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजम् । वज व्रज गतौ । कर्मणि

घञ् ।' अजिव्रज्योश्च ' (पा. सू. ७. ३. ६०) इत्यत्र चशब्दस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात् कुत्वाभावः। ‘ कर्षात्वतः० ' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व । ‘ वनु याचने '। अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः । ‘ सुकर्मपाप ' इत्यादिना करोतेः भूतार्थे क्विप् । तुगागमः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अध्वरान् इत्यस्य ईप्सिततमत्वात् कर्तुरीप्सिततमम् ' (पा. सू. १. ४. ४९) इति कर्मसंज्ञा, सुकृत इत्यस्य तु • अकथितं च ' (पा. सू. १. ४. ५१) इति, नीवह्योर्हरतेश्च ' (पा. म. १. ४, ५१) इति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात्। अध्वरान् इत्यत्र

नकारस्य संहितायां ' दीर्घादटि° ' इति रुत्वम् । अतोऽटि नित्यम्' इति पूर्वस्य आकारस्य सानुनासिकता । गृणन्ति । गॄ शब्दे । क्र्यादिभ्यः श्ना'। प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । श्नाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

विश्वां॑न्दे॒वाँ आ व॑ह॒ सोम॑पीतये॒ऽन्तरि॑क्षादुष॒स्त्वम् ।

सास्मासु॑ धा॒ गोम॒दश्वा॑वदु॒क्थ्य१॒॑मुषो॒ वाजं॑ सु॒वीर्य॑म् ॥१२

विश्वा॑न् । दे॒वान् । आ । व॒ह॒ । सोम॑ऽपीतये । अ॒न्तरि॑क्षात् । उ॒षः॒ । त्वम् ।

सा । अ॒स्मासु॑ । धाः॒ । गोऽम॑त् । अश्व॑ऽवत् । उ॒क्थ्य॑म् । उषः॑ । वाज॑म् । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥१२

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् । उषः । त्वम् ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् । उषः । वाजम् । सुऽवीर्यम् ॥१२

हे "उषः “त्वं सोमपीतये सोमपानाय "अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षलोकात् "विश्वान् सर्वान् "देवान् “आ "वह अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे "उषः "सा तादृशी त्वं "गोमत् गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं "अश्वावत् अश्वैरुपेतम् "उक्थ्यं प्रशस्यं "सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं “वाजम् अन्नम् "अस्मासु “धाः निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेः छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्था०) इति सिचो लुक् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । गोमत् । अश्वावत् । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय ' इति मतुपि दीर्घत्वम् । उभयत्र ‘सुपां सुलुक् । इति विभक्तेर्लुक्

। उक्थ्यम् । उक्थं स्तोत्रम् । तत्र भवमुक्थ्यम् । ‘भवे छन्दसि ' इति यत् । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वाभावे ‘ तित्स्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । उषः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

यस्या॒ रुशं॑न्तो अ॒र्चय॒ः प्रतिं भ॒द्रा अदृं॑क्षत ।

सा नों र॒यिं वि॒श्ववा॑रं सु॒पेशं॑समु॒षा दं॑दातु॒ सुग्म्यं॑म् ॥१३

यस्याः॑ । रुशं॑न्तः । अ॒र्चयः॑ । प्रतिं । भ॒द्राः । अदृं॑क्षत ।

सा । न॒ः । र॒यिम् । वि॒श्वऽवा॑रम् । सु॒ऽपेशं॑सम् । उ॒षाः । द॒दा॒तु॒ । सुग्म्यं॑म् ॥१३

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत ।

सा । नः । रयिम् । विश्वऽवारम् । सुऽपेशसम् । उषाः ।
ददातु । सुग्म्यम् ॥१३

“यस्याः उषसः "अर्चयः प्रकाशाः “रुशन्तः शत्रून् हिंसन्तः “भद्राः कल्याणाः “प्रति “अदृक्षत प्रतिदृश्यन्ते, "सा तथाभूता “उषाः "नः अस्मभ्यं "रयिं ददातु । कीदृशं रयिम् । "विश्ववारं विश्वस्य वारकम् । यद्वा । विश्वैर्वरणीयम्। "सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम। शोभनरूपोपेतं "सुग्म्यं सुष्ठु गन्तव्यम् । यद्वा । सुग्म्यमिति सुखनाम । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्द्यम् ॥ रुशन्तः । रुश रिश हिंसायाम् । शतरि तुदादित्वात् शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सतिशिष्टत्वात् विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अदृक्षत । दृशेः कर्मणि लुङि झस्य अदादेशः । च्लेः सिच् । ' न दृशः ' (पा. सू. ३. १. ४७) इति क्सप्रतिषेधः । ‘ एकाचः° ' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ' (पा. सू. १. २. ११) इति सिचः कित्त्वात्

लघूपधगुणाभावः । ‘ सृजिदृशोर्झल्यमकिति ' (पा. सू. ६. १.५८) इति अमागमाभावश्च कित्वादेव । षत्वकत्वषत्वानि । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारम् । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । ‘ वृञ् वरणे । कर्मणि अण् । यद्वा । विश्वैर्व्रियते इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुग्म्यम् । सुष्ठु गन्तव्यः सुग्मः । गमेः ‘ घञर्थे कविधानम्° ' इति कप्रत्ययः । ‘ गमहन° इत्यादिना उपधालोपः। तत्र भवं सुग्म्यम्। ‘ भवे छन्दसि ' इति यत् ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ये चि॒द्धि त्वामृषं॑य॒ः पूर्वं॑ ऊ॒तयें॑ जुहू॒रेऽवं॑से महि ।

सा न॒ः स्तोमाँ अ॒भि गृंणीहि॒ राध॒सोषंः शु॒क्रेणं शो॒चिषां ॥१४

ये । चि॒त् । हि । त्वाम् । ऋषंयः । पूर्वें । ऊ॒तयें । जु॒हू॒रे । अवंसे । म॒हि॒ ।

सा । न॒ः । स्तोमांन् । अ॒भि । गृ॒णी॒हि॒ । राधंसा । उषः॑ । शु॒क्रेणं । शो॒चिषां ॥१४

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वे । ऊतये । जुहूरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥१४

हे "महि महिते पूजनीये वा उषोदेवते "त्वां "ये “चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः "पूर्वे चिरंतनाः “ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः “ऊतये रक्षणाय । अवः इति अन्ननाम । "अवसे अन्नाय च "जुहूरे

जुह्विरे आहूतवन्तः सूक्तरूपैर्मन्त्रैः स्तुतवन्त इत्यर्थः । हे "उषः "सा तादृशी त्वं "राधसा अस्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन “शुक्रेण "शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव "नः अस्माकं "स्तोमान् "अभि स्तुतीरभिलक्ष्य "गृणीहि सम्यक् स्तुतमिति शब्दय । अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वर इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊठ् । ऊतियूति° ' इत्यादिना क्तिन् उदात्तो निपातितः । जुहूरे ।' ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । लिटि ६ अभ्यस्तस्य च ' इति द्विर्वचनात् पूर्वमेव अभ्यस्तकारणभूतस्य ह्वयतेः संप्रसारणम् । ‘ अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः यस्तस्य कारणम्' (का. ६. १. ३३) इति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे ‘ हलः' इति दीर्घत्वम् । द्विर्वचनादीनि । ‘ इरयो रे ' इति इरेचो रेआदेशः । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पञ्चमीनिर्देशेऽपि

व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तम् (का. ८. १. ६६) । महि । मह पूजायाम् । औणादिकः इप्रत्ययः । ‘ कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । संबुद्धौ अम्बार्थ° ' (पा. सू. ७. ३. १०७) इति ह्रस्वत्वम् । स्तोमान् । संहितायां नकारस्य रुत्वाद्युक्तम् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणीहि । गॄ शब्दे । क्रैयादिकः । शिति ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । राधसा । राध्नोत्यनेनेति राधः । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । उषः । पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

उषो॒ यद॒द्य भा॒नुना॒ वि द्वारा॑वृ॒णवो॑ दि॒वः ।

प्र नो॑ यच्छतादवृ॒कं पृ॒थु च्छ॒र्दिः प्र दे॑वि॒ गोम॑ती॒रिषः॑ ॥१५

उषः॑ । यत् । अ॒द्य । भा॒नुना॑ । वि । द्वारौ॑ । ऋ॒णवः॑ । दि॒वः ।

प्र । न॒ः । य॒च्छ॒ता॒त् । अ॒वृ॒कम् । पृ॒थु । छ॒र्दिः । प्र । दे॒वि॒ । गोऽमंतीः । इषः॑ ॥१५

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । इषः ॥१५

हे "उषः त्वम् "अद्य अस्मिन् प्रभातसमये "यत् यस्मात् "भानुना प्रकाशेन "दिवः अन्तरिक्षस्य "द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागबन्धकारेणाच्छादितौ "वि “ऋणवः विश्लिष्य प्राप्नोषि, तस्मात् त्वं “नः अस्मभ्यं “छर्दिः तेजस्वि गृहं “प्र “यच्छतात् देहि । कीदृशं छर्दिः । "अवृकं हिंसकरहितं “पृथु विस्तीर्णम् । अपि च हे "देवि देवनशीले "गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः "इषः अन्नानि । प्र इत्युपसर्गस्य आवृत्तेः यच्छतात् इत्यनुषज्यते । “प्र

यच्छतात् देहि । त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः । छर्दिः इति गृहनाम, ‘ छर्दिः छदिः' (नि. ३. ४. १८) इति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋणवः । ‘ ऋणु गतौ । छान्दसे लङि सिपि तनादित्वात् उप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदम् । इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्र नः । ‘ उपसर्गाद्बहुलम्' इति बहुलवचनात् नसो णत्वाभावः । यच्छतात् । दाण् दाने ' । शपि ‘ पाघ्रा° ' इत्यादिना यच्छादेशः । अवृकम् । नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् । इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पृथु । प्रथ प्रख्याने'। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च ' (उ. सू. १. २८) इति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छर्दिः इति गृहनाम। ‘ उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः' । 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः ' (उ. सू. २. २६५) इति इसिप्रत्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

सं नों रा॒या बृं॑ह॒ता वि॒श्वपें॑शसा मिमि॒क्ष्वा समिळां॑भि॒रा ।

सं द्यु॒म्नेनं विश्व॒तुरों॑षो महि॒ सं वाजै॑र्वाजिनीवति ॥१६

सम् । न॒ः । रा॒या । बृ॒ह॒ता । वि॒श्वऽपें॑शसा । मि॒मि॒क्ष्व । सम् । इळां॑भिः । आ ।

सम् । द्यु॒म्नेनं । वि॒श्व॒ऽतुरां । उ॒ष॒ः । म॒हि॒ । सम् । वाजै॑ः । वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒ ॥१६

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् । इळाभिः । आ ।

सम् । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सम् । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥१६

हे "उषः "नः अस्मान् "राया धनेन “सं "मिमिक्ष्व संसिञ्च संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन । “बृहता प्रभूतेन "विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन । तथा “इळाभिः “आ गोभिश्च अस्मान् "सं मिमिक्ष्व । इळा इति गोनाम। ‘ इळा जगती ' (नि. २. ११. ७) इति तन्नामसु “पाठात् । आकारः समुच्चये पदान्ते वर्तमानत्वात् । उक्तं च -- एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः ' (निरु. १. ४) इति । किंच हे "महि महनीये उषोदेवते “द्युम्नेन यशसा "सं मिमिक्ष्व । ‘ द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा ' (निरु. ७, ५) इति यास्कः । कीदृशेन द्युम्नेन । "विश्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे "वाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते "वाजैः अन्नैः अस्मान् "सं मिमिक्ष्व। ‘ अन्नं वै वाजः ' (श. ब्रा. ९. ३. ४. १) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ राया । ‘ उडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहता। ‘ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' इति विभक्तिरुदात्ता। विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि

यस्यासौ विश्वपेशाः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व । ‘ मिह सेचने ' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः। द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सतिशिष्टत्वात् स एव शिष्यते । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्थत्वात् ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति, ‘ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तुर्वी हिंसार्थः । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । राल्लोपः' इति वलोपः । विश्वेषां तूः विश्वतूः । ‘ समासस्य इत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.४९

← सूक्तं १.४८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.४९

प्रस्कण्वः काण्वः।

सूक्तं १.५० →

दे. उषाः। अनुष्टुप्।

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहम् ॥१॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वम् ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥२॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि ।

उषः प्रारन्नृतूँरनु दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥३॥

व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् ।

तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत ॥४॥

सायणभाष्यम्

उषो भद्रेभिः' इति चतुर्ऋचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते - उषश्चतुष्कमानुष्टुभं तु ' इति । कण्वपुत्रः प्रकण्व ऋषिः । तुह्यादिपरिभाषया इदमुत्तरं चानुष्टुभम् । पूर्वत्र ‘ उषस्यं तु ' इत्युक्तत्वात् इदमपि सूक्तम् उषस्यम् । प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतावानुष्टुभे छन्दस्येतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि -- ‘ उषो भद्रेभिरित्यानुष्टुभम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं , ' प्रातरनुवाकन्यायेन' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदेशात् ॥

उषो॑ भ॒द्रेभि॒रा ग॑हि दि॒वश्चि॑द्रोच॒नादधि॑ ।

वह॑न्त्वरु॒णप्स॑व॒ उप॑ त्वा सो॒मिनो॑ गृ॒हम् ॥१

उष॑: । भ॒द्रेभि॑: । आ । ग॒हि॒ । दि॒वः । चि॒त् । रो॒च॒नात् । अधि॑ ।

वह॑न्तु । अ॒रु॒णऽप्स॑वः । उप॑ । त्वा॒ । सो॒मिन॑: । गृ॒हम् ॥१

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वहन्तु । अरुणऽप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥१

हे "उषः उषोदेवते “भद्रेभिः भन्दनीयैः शोभनैर्मार्गैः "दिवः अन्तरिक्षलोकात् । रोचनात् रोचमानात् दीप्यमानात्। अधिः उपर्यर्थः । उपरि वर्तमानात् । चित् इति पूजितार्थः।

पूजितात् एवंविधादन्तरिक्षलोकात् "आ "गहि आगच्छ। हे उषः "अरुणप्सवः अरुणवर्णा गावः "सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य "गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं "त्वा त्वाम् "उप "वहन्तु प्रापयन्तु ॥ गहि । गमेर्लोटि बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । हेरपित्त्वेन ङित्त्वे ' अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ' अतो हेः' इति लुक् न भवति, असिद्धवदत्रा भात् ' इति अनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् ।' रुच दीप्तौ । ' अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । योरनादेशे ' चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः । ' प्सा भक्षणे'। प्सान्ति भक्षयन्ति स्तनं पिबन्तीति प्सवो वत्साः । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः। अरुणाः प्सवो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनात् मातॄणामपि तथात्वं गम्यते । ' पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते' (पा. म. १. ३. २१. ५) इति गोनर्दीयः । तासां च उषोवाहनस्त्वं निघण्टावुक्तम् - अरुण्यो गाव उषसाम्' (नि. १. १५, ७)

इति । अरुणशब्दः 'अर्तेश्च ' (उ. सू. ५. ६८५) इति उनन्प्रत्ययान्तः । तृणाख्यायां चित् ' (उ. सू. ३. ३३९) इत्यतः 'चित्' इत्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

सु॒पेशं॑सं सु॒खं रथ॒ं यम॒ध्यस्था॑ उष॒स्त्वम् ।

तेना॑ सु॒श्रव॑सं॒ जन॒ं प्रावा॒द्य दु॑हितर्दिवः ॥२

सु॒ऽपेशं॑सम् । सु॒ऽखम् । रथं॑म् । यम् । अ॒धि॒ऽअस्था॑ः । उ॒ष॒ः । त्वम् ।

तेनं॑ । सु॒ऽश्रवं॑सम् । जनं॑म् । प्र । अ॒व॒ । अ॒द्य । दु॒हि॒त॒ः । दि॒व॒ः ॥२

सुऽपेशसम् । सुऽखम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वम् ।

तेन । सुऽश्रवसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥२

हे "उषः "त्वं "यं "रथम् "अध्यस्थाः अधितिष्ठसि। कीदृशं रथम्। "सुपेशसं शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । ' पेश इति रूपनाम ' (निरु. ८. ११) इति यास्कः । यद्वा । शोभनहिरण्ययुक्तम् । ' पेशः कृशनम् ' (नि. १. २. ६) इति तन्नामसु पाठात् । "सुखं शोभनेन स्वेन आकाशेन युक्तं विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा । सुखहेतुभूतम् । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणम् । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे "दिवः "दुहितः द्युलोकसकाशात् उत्पन्ने उषोदेवते "तेन रथेन "अद्य अस्मिन् काले "सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं "जनं यजमानं "प्राव प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसम् । ' पिश अवयवे'। अस्मात् असुन्प्रत्ययः । नित्त्वदाद्युदात्तः पेशस्शब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अध्यस्थाः ।

तिष्ठतेः ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङि
गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । ‘ तिङि चोदात्तवति' इति
गतेरनुदात्तत्वम् । तेन । अन्येषामपि दृश्यते ' इति
संहितायां दीर्घः । सुश्रवसम् । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति
सतः ' (निरु. १०. ३) इति यास्कः ।
सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अव । ‘ अव
रक्षणगतिप्रीतितृप्ति° ' इत्युक्तत्वात् अत्र अवतिर्गत्यर्थः ।
दुहितर्दिवः । परमपि च्छन्दसि ' इति षष्ठ्यन्तस्य
पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्य आष्टमिकं
सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वयंश्चित्ते पत॒त्रिणों द्वि॒पच्चतुंष्पदर्जुनि ।

उष॒ः प्रारंन्नृ॒तूँरनुं दि॒वो अन्तेंभ्य॒स्परिं ॥३

वयः॑ । चि॒त् । ते॒ । प॒त॒त्रिणः॑ । द्वि॒ऽपत् । चतुः॑ऽपत् ।
अ॒र्जु॒नि॒ ।

उषः॑ । प्र । आ॒र॒न् । ऋ॒तून् । अनु॑ । दि॒वः । अन्ते॑भ्यः ।
परि॑ ॥३

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुःऽपत् ।
अर्जुनि ।

उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः ।
परि ॥३

हे "अर्जुनि शुभ्रवर्णे "उषः उषोदेवते "ते तव "ऋतूँरनु गमनान्यनुलक्ष्य "द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं "चतुष्पत् गवादिकं तथा "पतत्रिणः पतत्रवन्तः पक्षोपेताः "वयश्चित् पक्षिणश्च "दिवः "अन्तेभ्यः आकाशप्रान्तेभ्यः "परि उपरि "प्रारन् प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्रावन्धकारेणाभिभूताः सर्वे

प्राणिनः त्वदागमानन्तरं चेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥
पतत्रिणः । ‘ पत्लृ गतौ । पतत्यनेनेति पतत्रम् । ‘
अमिनक्षि° (उ. सू. ३. ३८५) इत्यादिना अत्रन्प्रत्ययः ।
ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति
संख्यासुपूर्वस्य ' (पा. सू. ५. ४. १४०) इति पाशब्दस्य
अन्त्यलोपः समासान्तः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् ‘ पादः
पत्' (पा. सू. ६. ४. १३०) इति पद्भावः ।। ‘ द्वित्रिभ्यां
पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ' (पा. सू. ६. २. १९७)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य
। स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
। ‘ इणः षः' इत्यनुवृत्तौ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ' (पा.
सू. ८. ३. ४१) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । न च
परत्वेनास्य असिद्धत्वात् कुप्वोः क पौ च ' (पा. सू. ८.
३. ३७) इति उपध्मानीयादेशः शङ्कनीयः, येन
नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि
पूर्वं बाधते एव' इति वृत्तावुक्तम् । आरन् । ‘ऋ गतौ । ‘

छन्दसि लुङ्लङलिटः ' इति वर्तमाने लुङि '
सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ' इति च्लेः अङादेशः । ' ऋदृशोऽङि
गुणः' इति गुणः । आडागमः । ऋतून् । 'ऋ गतौ ' ।
अस्मात् औणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनु । अनुर्लक्षणे '
(पा. सू. १. ४.८४) इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् '
कर्मप्रवचनीययुक्ते° ' (पा. सू. २. ३. ८) इति द्वितीया ।
संहितायां ' दीर्घादटि समानपादे ' इति नकारस्य रुत्वम् ।
अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ' इति रोः पूर्वस्य वर्णस्य
सानुनासिकत्वम् । दिवः । ' ऊडिदम्' इति विभक्तिरुदात्ता
। अन्तेभ्यः । पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य
सत्वम् ।।

व्यु॒च्छन्ती॒ हि र॒श्मिभि॒र्विश्वं॑मा॒भासिं रोच॒नम् ।

तां त्वामुं॑षर्वसू॒यवों गी॒र्भिः कण्वां अहूषत ॥४

वि॒ऽउ॒च्छन्तीं । हि । र॒श्मिऽभिः॑ । विश्वं॑म् । आ॒ऽभासिं । रो॒च॒नम् ।

ताम् । त्वाम् । उ॒ष॒ः । व॒सु॒ऽयवः॑ । गी॒ःऽभिः । कण्वाः॑ । अ॒हू॒ष॒त ॥४

विऽउच्छन्ती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वम् । आऽभासि । रोचनम् ।

ताम् । त्वाम् । उषः । वसुऽयवः । गीःऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥४

हे "उषः "व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती त्वं "रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिः "विश्वं सर्वं भूतजातं "रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथा “आ भासि आ समन्तात् प्रकाशसे । “हि यस्मादेवं तस्मात् “तां तादृशीं “त्वां “वसूयवः वसुकामाः "कण्वाः मेधाविन ऋत्विजः

कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयः “गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः "अहूषत स्तुतवन्तः' इत्यर्थः । कण्व इति मेधाविनाम, कण्वः ऋभुः (नि. ३. १५. ७) इति तन्नामसु पाठात् ॥ आभासि । ‘भा दीप्तौ । अदादित्वात् शपो लुक् । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । ‘ तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । रोचनम् । रुच दीप्तौ ।' अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । वसूयवः । वसु धनमात्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्यच् । ‘ अकृत्सार्वधातुकयोः०' इति दीर्घः । ‘ क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः । गीर्भिः। ‘ सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कण्वाः । कण शब्दार्थः । ‘ अशिप्रुषिलटिकणि° ' इत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत । ह्वेञो लुङि ‘ ह्वः संप्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे ‘ हलः' इति दीर्घत्वम् । च्लेः

सिच् । एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात गुणाभावः ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१	१.३१	१.६१	१.९१	१.१२१	१.१५१	१.१८१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२	१.३२	१.६२	१.९२	१.१२२	१.१५२	१.१८२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.३	१.३३	१.६३	१.९३	१.१२३	१.१५३	१.१८३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.४	१.३४	१.६४	१.९४	१.१२४	१.१५४	१.१८४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.५	१.३५	१.६५	१.९५	१.१२५	१.१५५	१.१८५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.६	१.३६	१.६६	१.९६	१.१२६	१.१५६	१.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.४९&oldid=204958" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.५०

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.४९
सूक्तं १.५१ →

सूक्तं १.५०

प्रस्कण्वः काण्वः

दे. सूर्यः(११-१३ रोगघ्न्यउपनिषदः, १३ अन्त्योऽर्धर्चः द्विषद्घ्नश्च)। गायत्री, १० - १३ अनुष्टुप्

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥१॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः ।

सूराय विश्वचक्षसे ॥२॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु ।

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥३॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य ।

विश्वमा भासि रोचनम् ॥४॥

प्रत्यङ्देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् ।

प्रत्यङ्विश्वं स्वर्दृशे ॥५॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥६॥

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः ।

पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥७॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य ।

शोचिष्केशं विचक्षण ॥८॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरो रथस्य नप्त्यः ।

ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥९॥

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥१०॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् ।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥११॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥१२॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषन्तं मह्यं रन्धयन्मो अहं द्विषते रधम् ॥१३॥

सायणभाष्यम्

‘ उदु त्यम्' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षं सूर्यदेवत्यम् । आदौ नव गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तम् । तथा चानुक्रान्तम् - उदु त्यं सप्तोना सौर्य नवाद्या गायत्र्यः' इति। आश्विनशस्त्रे सौर्ये क्रतौ ‘ उदु त्यम्' इत्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । ‘ संस्थितेष्वाश्विनाय' इति

खण्डे सूत्रितं - सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

उदु॒ त्यं जा॒तवे॑दसं दे॒वं व॑हन्ति के॒तव॑ः ।

दृ॒शे विश्वा॑य॒ सूर्य॑म् ॥१

उत् । ऊ॒ं इति॑ । त्यम् । जा॒तऽवे॑दसम् । दे॒वम् । व॒ह॒न्ति॒ । के॒तव॑ः ।

दृ॒शे । विश्वा॑य । सूर्य॑म् ॥१

उत् । ऊं इति । त्यम् । जातऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ।

दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥१

“केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयः "सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् "उदु "वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति । उ इति पादपूरणः । उक्तं च - ‘ मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' (निरु. १. ९)। किमर्थम् । "विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय "दृशे द्रष्टुम् । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यम् । “त्यं प्रसिद्धं "जातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा “देवं द्योतमानम् । अत्र निरुक्तम् - उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यम् ' (निरु. १२. १५) इति ॥ जातवेदसम् । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे । 'दृशे विख्ये च (पा. सू. ३. ४. ११) इति तुमर्थे निपातितः । सूर्यम् । ‘ राजसूयसूर्यं ' इत्यादिना 'षू प्रेरणे इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्त्वानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

अप॒ त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यन्त्य॒क्तुभि॑ः ।

सूरा॑य वि॒श्वच॑क्षसे ॥२

अप॑ । त्ये । ता॒यव॑ः । य॒था॒ । नक्ष॑त्रा । य॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभि॑ः ।

सूरा॑य । वि॒श्वऽच॑क्षसे ॥२

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुऽभिः ।

सूराय । विश्वऽचक्षसे ॥२

“त्ये तायवो "यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव "नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्राणि ' (तै. ब्रा. १. ५. २. ६) इति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय' ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते - यो वा इह यजतेऽमुँ स लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्

' (तै. ब्रा. १. ५. २. ५) इति । यद्वा । तेषां सुकृतिनां ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते, 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींँषि यन्नक्षत्राणि ' (तै. सं. ५. ४. १. ३) इत्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह ‘ नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम् ' (निरु. ३, २०) इति । तथाविधानि नक्षत्राणि "अक्तुभिः रात्रिभिः सह “अप "यन्ति अपगच्छन्ति । "विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य "सूराय सूर्यस्यागमनं दृष्ट्वेति शेषः। तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्ते इत्यर्थः । तायुरिति स्तेननाम, ‘तायुः तस्करः ' (नि. ३. २४. ७) इति तन्नामसु पाठात् । अतुरिति रात्रिनाम, शर्वरी अक्तुः ' (नि. १. ७. ४) इति तत्र पाठात् ॥ यथा । ‘ यथेति पादान्ते ' इति सर्वांनुदात्तत्वम् । नक्षत्रा । ‘ नक्ष गतौ ।' अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽत्रन् ' (उ. सू. ३. ३८५) इति अत्रन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । नभ्राण्नपात्' इत्यत्र वृत्तौ त्वेवमुक्तं -- न क्षरति न क्षीयत

इति वा नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यते । (का. ६. ३. ७५) इति । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् ' इति शेर्लोपः । यन्ति । ‘ इण् गतौ । ‘ इणो यण् ' इति यणादेशः । सुराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्बहुलं शिञ्च ' (उ. सू. ४. ६७२) इति असुन्प्रत्ययः । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्याञादेशाभावः। उभयत्र ‘ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' (पा. म. २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी ॥

अदृंश्रमस्य के॒तवो॒ वि र॒श्मयो॒ जना॒ँ अनुं ।

भ्राजंन्तो अ॒ग्नयों यथा ॥३

अदृंश्रम् । अ॒स्य॒ । के॒तवः॑ । वि । र॒श्मयः॑ । जनां॑न् । अनुं ।

भ्राजंन्तः । अ॒ग्नयः॑ । य॒था॒ ॥३

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।

भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥३

“अस्य सूर्यस्य "केतवः प्रज्ञापकाः "रश्ययः दीप्तयः "जनान् "अनु "वि "अदृश्रं जातान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेक्षन्ते । सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। “भ्राजन्तः दीप्यमानाः "अग्नयो “यथा अग्नय इव ॥ अदृश्रम् ।' दृशिर प्रेक्षणे ' । वर्तमाने लुङ् । ‘ इरितो वा' (पा. सू. ३. १. ५७) इति च्लेः अङादेशः । ‘ ' इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ' (पा. सू. ७. १.८) इति रुडागमः । अत एव बहुलवचनात् ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणाभावः इत्युक्तम् । तिङां तिङो भवन्ति ' इति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः। प्रथमपुरुषान्त एवं शाखान्तरे श्रूयते -अदृश्रन्नस्य केतवः (अ. सं. १३. २. १८) इति । जनान् इत्यस्य नकारस्य

संहितायां रुत्वयत्वादि पूर्ववत् । भ्राजन्तः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्ये पर्वण्यस्ति सौर्य एककपालः । तस्य तरणिः' इत्येषा अनुवाक्या । तथा च सूत्रितं- तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । तथा अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे कृष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामप्येषा अनुवाक्या । ‘ अतिमूर्तिना' इति खण्डे सूत्रितं - नवो नवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

त॒रणिं॑र्वि॒श्वद॑र्शतो ज्योति॒ष्कृद॑सि सूर्य ।

विश्व॒मा भा॑सि रोच॒नम् ॥४

त॒रणि॑: । वि॒श्वऽदं॑र्शतः । ज्यो॒ति॒ःऽकृत् । अ॒सि॒ । सू॒र्य॒ ।

विश्वं॑म् । आ । भा॒सि॒ । रो॒च॒नम् ॥४

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य ।

विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥४

हे "सूर्य त्वं "तरणिः तरिता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्ता “असि । तथा च स्मर्यते- ‘ योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते' इति । यद्वा । उपासकानां रोगात् तारयितासि । ‘ आरोग्यं भास्करादिच्छेत् ' इति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा च आपस्तम्बः - ‘ दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्' इति । यद्वा । विश्वं

सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स तथोक्तः । तथा “ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा । चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ हि अम्मयेषु चन्द्रादिबिम्बेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तोऽन्धकार निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपतिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् "विश्वं व्याप्तं "रोचनं रोचमानमन्तरिक्षम् "आ समन्तात् “भासि प्रकाशयसि । यद्वा । हे सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्तारकः असि । यस्मात् त्वं विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिः दर्शतः द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता। तथा चाम्नायते - चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत' (तै. आ. ३. १२.६) इति । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आ

भासि प्रकाशयसि। चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगत् दृश्यते ।
तथा चाम्नायते- तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति (क. उ. ५. १५) इति ॥ तरणिः । ‘ तॄ
प्लवनतरणयोः । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् “
अर्तिसृभृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽनिः' इति अनिप्रत्ययः ।
प्रत्यययाद्युदात्तत्वम् । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् ।
'क्विप् च इति क्विप् । ‘ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य '
इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। भासि। ‘भा दीप्तौ ।
अन्तर्भावितण्यर्थात् लटि अदादित्वात् शपो लुक् ।।

प्र॒त्यङ्दे॒वाना॒ं विशः॑ः प्र॒त्यङ्ङुदे॑षि॒ मानु॑षान् ।

प्र॒त्यङ्विश्व॒ं स्व॑र्दृ॒शे ॥५

प्र॒त्यङ् । दे॒वानां॑म् । विशः॑ । प्र॒त्यङ् । उत् । ए॒षि॒ ।
मानु॑षान् ।

प्र॒त्यङ् । विश्वं॑म् । स्वः॑ । दृ॒शे ॥५

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि ।
मानुषान् ।

प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥५

हे सूर्य त्वं "देवानां "विशः मरुन्नामकान देवान् । मरुतो वै देवानां विशः ' (तै. सं. २. २. ५. ७) इति श्रुत्यन्तरात् । तान् मरुत्संज्ञकान देवान् "प्रत्यङ् “उदेषि तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा "मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ्ङुदेषि । तेऽपि यथा अस्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते । तथा "विश्वं व्याप्तं "स्वः स्वर्लोकं "दृशे द्रष्टुं "प्रत्यङ् उदेषि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथोदेषीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा

चाम्नायते -‘तस्मात्सर्वं एव मन्यते मां प्रत्युदगात्' (तै. सं. ६. ५. ४. २) इति । प्रत्यङ् । प्रति अञ्चतीति प्रत्यङ्। 'अञ्चु गति पूजनयोः । ‘ ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन्। अनिदिताम्' इति नलोपः। उगिदचाम्' इति नुम् ।। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः। 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः (पा. सू. ८. २. ६२) इति कुत्वम्। “अनिगन्तोऽञ्चतौ ' (पा. सू. ६. २. ५२) इति अनिगन्तः इति पर्युदासात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एषि । इण् गतौ । सिपि अदादित्वात् शपो लुक् । आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । स्वः । सुपूर्वात् अर्तेः विच् । गुणे यणादेशः। न्यङ्स्वरौ स्वरितौ च' इति स्वरितत्वम्। दृशे । दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मात् ‘दृशे विख्ये च' इति तुमर्थे निपातितः ॥ ॥ ७ ॥

येनां पावक् चक्षंसा भुर्ण्यन्तं जनाँ अनुं ।

त्वं वंरुण् पश्यंसि ॥६

येनं । पा॒व॒क् । चक्षंसा । भु॒र्ण्यन्तंम् । जनांन् । अनुं ।

त्वम् । व॒रु॒ण् । पश्यंसि ॥६

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु ।

त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥६

हे "पावक सर्वस्य शोधक "वरुण अनिष्टनिवारक सूर्य "त्वं "जनान् जातान् प्राणिनः "भुरण्यन्तं धारयन्तं पोषयन्तं वा इमं लोकं "येन “चक्षसा प्रकाशेन “अनु "पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबन्धः। तेन चक्षसा व्येषीति। तथा च

यास्केनोक्तं -- तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषि ' (निरु. १२. २३) इति । भुरण्यन्तम् । भुरण धारणपोषणयोः' । कण्विा दित्वात् यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते । वरुण । वृञ् वरणे । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ' कृवृदारिभ्य उनन् ' (उ. सू. ३. ३३३) इति उनन्प्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्राम्नातं- तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेताम् ' (तै. ब्रा. १. १. ९. २) इति । ' मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च' (तै. आ. १. १३. ३) इति च ॥

वि द्यामे॑षि॒ रजं॑स्पृ॒थ्वहा॒ मिमा॑नो अ॒क्तुभि॑ः ।

पश्य॒ञ्जन्मा॑नि सूर्य ॥७

वि । द्याम् । ए॒षि॒ । रजः॑ । पृ॒थु । अहा॑ । मिमा॑नः ।
अ॒क्तुऽभिः॑ ।

पश्य॑न् । जन्मा॑नि । सू॒र्य॒ ॥७

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः ।
अक्तुऽभिः ।

पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥७

हे "सूर्य त्वं "पृथु विस्तीर्णं "रजः लोकम् । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । कं लोकम् । "द्याम् अन्तरिक्षलोकं "वि "एषि विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । "अहा अहानि "अक्तुभिः रात्रिभिः सह "मिमानः उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वात् अहोरात्रविभागस्य । तथा "जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि "पश्यन् प्रकाशयन् ॥ रजस्पृथु इत्यत्र 'छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः' (

पा. सू. ८. ३. ४९) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अहा।
‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः। मिमानः । माङ् माने '
। जौहोत्यादिकः । शानचि श्लौ द्विर्भावे भृञामित्' इति
अभ्यासस्य इत्वम् । आभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः ।
‘ अभ्यस्तानामादिः' इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् ।
जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे'। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति
मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

स॒प्त त्वां ह॒रितो॒ रथे॒ वहं॑न्ति देव सूर्य ।

शो॒चिष्केंशं विचक्षण ॥८

स॒प्त । त्वा॒ । ह॒रितः॑ । रथें । वहं॑न्ति । दे॒व॒ । सू॒र्य॒ ।

शो॒चिःऽकेंशम् । वि॒ऽच॒क्ष॒ण॒ ॥८

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य ।

शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षण ॥८

हे "सूर्य "देव द्योतमान "विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः "सप्त सप्तसंख्याकाः "हरितः अश्वाः रसहरणशीला रश्मयो वा “त्वा त्वां "वहन्ति प्रापयन्ति। कीदृशम् । “रथे अवस्थितमिति शेषः । तथा “शोचिष्केशम् । शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते स तथोक्तः तम् । हरितः इति आदित्याश्वानां संज्ञा, ‘ हरित आदित्यस्य ' (नि. १. १५. ३) इति निघण्टावुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशम् । ‘ शुच दीप्तौ ।' अर्चिशुचिहुसृपि ' इत्यादिना इसिप्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

अयुंक्त स॒प्त शु॒न्ध्युव॒ः सूरो॒ रथ॑स्य न॒प्त्य॑ः ।

ताभिंर्याति स्वयुंक्तिभिः ॥९

अयुंक्त । स॒प्त । शु॒न्ध्युवः॑ । सूरः॑ । रथं॑स्य । न॒प्त्यः॑ ।

ताभिः॑ । या॒ति॒ । स्वयुंक्तिऽभिः ॥९

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः ।

ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥९

"सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः “शुन्ध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः तादृशीः "सप्त सप्तसंख्याकाः "अयुक्त स्वरथे योजितवान् । कीदृश्यः। “रथस्य "नप्त्यः न पातयित्र्यः । याभिर्युक्ताभिः रथो याति न पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिः “ताभिः अश्वस्त्रीभिः "स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संबद्धाभिः "याति यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति । अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । ‘युजिर योगे ' । स्वरितेत्त्वात् कर्त्रभिप्राये

आत्मनेपदम् । लुङि च्लेः सिच् । ' एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः । "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (पा. सू. १. २. ११) इति सिचः कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ' झलो झलि' इति सिचः सकारलोपः । चोः कुः' इति कुत्वम् । शुन्ध्युवः । शुन्ध विशुद्धौ'। यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः ' (उ. सू. ३. ३००) इति युप्रत्ययः । शसि ' तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. ४. ७७. १) इति उवङादेशः । सूरः । ' षू प्रेरणे'। " सुसूधागृधिभ्यः क्रन्' (उ. सू. २. १८२) इति क्रन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । नप्त्यः । न पातयतीत्यर्थे ' नप्तृनेष्टृ' (उ. सू. २. २५२) इत्यादिना उणादिषु नप्तृशब्दस्तृजन्तो निपातितः। ' ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । यणादेशे ' उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति ङीप उदात्तत्वम् । ' सुपां सुपो भवन्ति । इति शसो जसादेशः । ततो यणादेशे • उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति स्वरितत्वम् । रेफलोपश्छान्दसः । उक्तं च - ' द्वौ चापरौ

वर्णविकारनाशौ ' (का. ६. ३. १०९) इति । ' शाखान्तरे तु नप्त्र्यः इत्येव पठ्यते । स्वयुक्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिन्यो युक्तयो योजनानि यासाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

अवभृथेष्टौ होत्रकाः जलान्निष्क्रम्य 'उद्वयं तमसस्परि' इति मन्त्रं ब्रूयुः । तथा च 'पत्नीसंयाजैश्चरित्वा' इति खण्डे सूत्रितम् -' उद्वयं तमसस्परीत्युदेत्य ' (आश्व. श्रौ. ६. १३) इति ॥

उद्व॒यं तमंस॒स्परि॒ ज्योति॒ष्पश्यंन्त॒ उत्तंरम् ।

दे॒वं देंव॒त्रा सूर्य॒मगंन्म॒ ज्योतिंरुत्त॒मम् ॥१०

उत् । व॒यम् । तमंसः । परिं । ज्योतिः॑ । पश्यंन्तः । उत्ऽतंरम् ।

दे॒वम् । दे॒व॒ऽत्रा । सूर्य॑म् । अग॑न्म । ज्योति॑ः । उ॒त्ऽत॒मम् ॥१०

उत् । वयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्ऽतरम् ।

देवम् । देवऽत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्ऽतमम् ॥१०

“वयम् अनुष्ठातारः “तमसस्परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानं तमसः पापात् परि उपरि वर्तमानं वा पापरहितमित्यर्थः । तथा चाम्नायते - उद्वयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हन्ति' (तै. सं. ५. १. ८. ६) इति । "ज्योतिः तेजस्विनम् "उत्तरम् उद्गततरमुत्कृष्टतरं वा "देवत्रा देवेषु मध्ये "देवं दानादिगुणयुक्तं "सूर्यं "पश्यन्तः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चोपासीनाः सन्तः "उत्तमम् उत्कृष्टतमं

"ज्योतिः सूर्यरूपम् "अगन्म प्राप्नवाम। तथा च श्रूयते - ‘ अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति' (तै.सं. ५.१.८.६) इति । युक्तं चैतत्, ‘तं यथा यथोपासते तदेव भवन्ति' इति श्रुत्यन्तरात् ॥ तमसस्परि। ‘ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ज्योतिष्पश्यन्तः । ‘ इसुसोः सामर्थ्ये ' (पा. सू. ८. ३. ४४) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्राङ्गीक्रियते । देवत्रा। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् (पा. सू. ५. ४, ५६) इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म। ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति प्रार्थनायां लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' म्वोश्च ' (पा. सू. ८. २. ६५) इति धातोः मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वात् निघाताभावः । उत्तमम् । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते ‘

उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र' इति उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् ।।

' उद्यन्' इत्ययं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा च अनुक्रमण्यामुक्तम् - ' अन्त्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषत् ' इति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्कण्वः सूर्यमस्तौत् तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगान्निरगमयत् तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्य उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन – उद्यन्नद्येति मन्त्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः' इति ॥

उ॒द्यन्न॒द्य मि॑त्रमह आ॒रोह॒न्नुत्त॑रां॒ दिव॑म् ।

हृ॒द्रो॒गं मम॑ सूर्य हरि॒माणं॑ च नाशय ॥११

उ॒त्ऽयन् । अ॒द्य । मि॒त्र॒ऽम॒ह॒: । आ॒ऽरोह॑न् । उत्ऽत॑राम् । दिव॑म् ।

हृ॒त्ऽरो॒गम् । मम॑ । सू॒र्य॒ । ह॒रि॒माण॑म् । च॒ । ना॒श॒य॒ ॥११

उत्ऽयन् । अद्य । मित्रऽमहः । आऽरोहन् । उत्ऽतराम् । दिवम् ।

हृत्ऽरोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥११

हे "सूर्य सर्वस्य प्रेरक "मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त "अद्य अस्मिन् काले "उद्यन् उदयं गच्छन् "उत्तराम् उद्गततरां “दिवम् अन्तरिक्षम् "आरोहन आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा । दिवम् अन्तरिक्षम् उत्तराम् आरोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं "मम "हृद्रोगं हृदयगतमान्तरं रोगं “हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यं रोगम् । यद्वा । शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं

वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि "नाशय । मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ । आमन्त्रितनिघातः । उत्तराम् । उत् इत्यनेन उपसर्गेण स्वसंसृष्टधात्वर्थो लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकः तरप्प्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽन्तरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतेः आम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यते इति किमेत्तिङव्ययघादाभ्वद्रव्यप्रकर्षे ' (पा. सू. ५. ४. ११) इति आमुः। प्रथमपक्षे टाप्तरपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये तु आम्प्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात् तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगम् । “ वा शोकप्यञ्रोगेषु' (पा. सू. ६.३.५१) इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । ‘ युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणम् । ‘ हृञ् हरणे । ‘ जनिहृभ्यामिमनिन् ' (उ. सू. ४. ५८८) इति औणादिक इमनिन्प्रत्ययः ।

व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । हरिच्छब्दस्य वर्णवाचित्वात् वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ' (पा. सू. ५. १. १२३) इति चकारात् इमनिन्प्रत्ययः । इष्ठेमेयःसु ' इत्यनुवृत्तौ ' टेः' इति टिलोपः ॥

शुकेंषु मे हरि॒माणं रोप॒णाकांसु दध्मसि ।

अथों हारिद्र॒वेषुं मे हरि॒माण॒ं नि दंध्मसि ॥१२

शुकेंषु । मे॒ । ह॒रि॒माणंम् । रो॒प॒णाकांसु । द॒ध्म॒सि॒ ।

अथो॒ इतिं । हा॒रि॒द्र॒वेषुं । मे॒ । ह॒रि॒माणंम् । नि । द॒ध्म॒सि॒ ॥ १२

शुकेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥
१२

“मे मदीयं "हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं “शुकेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा “रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु "दध्मसि स्थापयामः । "अथो अपि च "हारिद्रवेषु हरितालद्रुमेषु तादृग्वर्णवत्सु "मे मदीयं "हरिमाणं “नि "दध्मसि निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्ताम् अस्मान् मा बाधिष्टेत्यर्थः ॥ दध्मसि । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः ॥

उदंगादुयमांदित्यो विश्वेंन सहंसा सह ।

द्विषन्तं मह्यं रन्धयन्मो अहं द्विंषते रंधम् ॥१३

उत् । अ॒गा॒त् । अ॒यम् । आ॒दि॒त्यः । विश्वे॑न । सह॑सा । स॒ह
।

द्वि॒षन्तं॑म् । मह्यं॑म् । र॒न्धयं॑न् । मो इति॑ । अ॒हम् । द्वि॒ष॒ते ।
र॒ध॒म् ॥१३

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह
।

द्विषन्तम् । मह्यम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विषते ।
रधम् ॥१३

“अयं पुरोवर्ती "आदित्यः अदितेः पुत्रः सूर्यः "विश्वेन
"सहसा सर्वेण बलेन "सह "उदगात् उदयं प्राप्तवान् । किं
कुर्वन् । "मह्यं "द्विषन्तं "रन्धयन् ममोपद्रवकारिणं हिंसन्
अपि च "अहं "द्विषते अनिष्टकारिणे रोगाय “मो “रधं नैव
हिंसां करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोग

विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्लुङि ‘ इणो गा लुङि' इति गादेशः । ‘ गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । आदित्यः । ‘ दित्यदित्यादित्य° ' इति अपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । रन्धयन् । ‘ रध हिंसासंराद्ध्योः '। ण्यन्तात् लटः शतृ । ‘ रधिजभोरचि' (पा. सू. ७. १. ६१) इति णौ धातोः नुमागमः । मो । मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे । ‘ओत् ' (पा. सू. १. १. १५) इति प्रगृह्यत्वे ‘ प्लुतप्रगृह्या अचि° ' इति प्रकृतिभावः । द्विषते । ‘ शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रधम् । रधेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेः अङादेशः । ‘ रधिजभोरचि' इति धातोः नुम् ।“ अनिदिताम्' इति अनुषङ्लोपः । न माङ्योगे ' इति अडभावः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

टिप्पणी

१.५०.१० उद्वयं तमसस्परि इति

सायणाचार्येण अस्याः येषां विनियोगानां उल्लेखः कृतमस्ति, तेभ्यः अतिरिक्तं एकं विनियोगं भारुण्डसामे (पाठान्तरे) अप्यस्ति।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ | सूक्तं १.३७ | सूक्तं १.६७ | सूक्तं १.९७ | सूक्तं १.१२७ | सूक्तं १.१५७ | सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ | सूक्तं १.३८ | सूक्तं १.६८ | सूक्तं १.९८ | सूक्तं १.१२८ | सूक्तं १.१५८ | सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ | सूक्तं १.३९ | सूक्तं १.६९ | सूक्तं १.९९ | सूक्तं १.१२९ | सूक्तं १.१५९ | सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० | सूक्तं १.४० | सूक्तं १.७० | सूक्तं १.१०० | सूक्तं १.१३० | सूक्तं १.१६० | सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ | सूक्तं १.४१ | सूक्तं १.७१ | सूक्तं १.१०१ | सूक्तं १.१३१ | सूक्तं १.१६१ | सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ | सूक्तं १.४२ | सूक्तं १.७२ | सूक्तं १.१०२ | सूक्तं १.१३२ | सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ | सूक्तं १.४३ | सूक्तं १.७३ | सूक्तं १.१०३ | सूक्तं १.१३३ | सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.५०&oldid=278701" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.५१

← सूक्तं १.५०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.५१

सव्य आङ्गिरसः

सूक्तं १.५२ →

दे. इन्द्रः। जगती, १४-१५ त्रिष्टुप् ।

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥१॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतम् ।

इन्द्रं दक्षास ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥२॥

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेन चिद्विमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ॥३॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृत्रं यदिन्द्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥४॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुप्तावजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्वानं दस्युहत्येष्वाविथ ॥५॥

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारन्धयोऽतिथिग्वाय शम्बरम् ।

महान्तं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥६॥

त्वे विश्वा तविषी सध्र्यग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकिते बाह्वोर्हितो वृश्चा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या ॥७॥

वि जानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासदव्रतान् ।

शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधमादेषु चाकन ॥८॥

अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानाभूभिरिन्द्रः श्नथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्वर्धतो द्यामिनक्षत स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥९॥

तक्षद्यत्त उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्नभि श्रवः ॥१०॥

मन्दिष्ट यदुशने काव्ये सचाँ इन्द्रो वङ्कू वङ्कुतराधि तिष्ठति ।

उग्रो ययिं निरपः स्रोतसासृजद्वि शुष्णस्य दृंहिता ऐरयत्पुरः ॥११॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ।

इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥१२॥

अददा अर्भां महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सवनेषु प्रवाच्या ॥१३॥

इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥१४॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्स्याम ॥१५॥

सायणभाष्यम्

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र अभि त्यम्' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेतिहासमाचक्षते -- अङ्गिरा

इन्द्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासांचक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणेन्द्र एव स्वयं जज्ञे जगति मत्तुल्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य आङ्गिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । चतुर्दशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ । ' त्रिष्टुबन्तस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्यः' इति परिभाषयावशिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्यः । इन्द्रो देवता । तदेत्सर्वम् अनुक्रमण्यामुक्तम् -'अभि त्यं पञ्चोना सव्यो द्वित्रिष्टुबन्तमङ्गिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायत' इति । अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्रे इदं सूक्तं शंसनीयम् ।' अतिरात्रे पर्यायाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्-' अभि त्यं मेषमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोमममिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । गवामयनस्य मध्यभूते विषुवत्संज्ञकेऽहन्यपि निष्केवल्ये इदं सूक्तं शंसनीयम् । तथा च सूत्रितं - यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्यं मेषमिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं शस्त्वा ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

अ॒भि त्यं मे॒षं पु॑रुहू॒तमृ॒ग्मिय॒मिन्द्रं॑ गी॒र्भिर्म॑दता॒ वस्वो॑ अर्ण॒वम् ।

यस्य॒ द्यावो॒ न वि॒चर॑न्ति॒ मानु॑षा भु॒जे मंहि॑ष्ठम॒भि विप्र॑मर्चत ॥१

अ॒भि । त्यम् । मे॒षम् । पु॒रु॒ऽहू॒तम् । ऋ॒ग्मिय॑म् । इन्द्र॑म् । गी॒ःऽभिः । म॒द॒त॒ । वस्वः॑ । अ॒र्ण॒वम् ।

यस्य॑ । द्यावः॑ । न । वि॒ऽचर॑न्ति । मानु॑षा । भु॒जे । मंहि॑ष्ठम् । अ॒भि । विप्र॑म् । अ॒र्च॒त॒ ॥१

अभि । त्यम् । मेषम् । पुरुऽहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः । मदत । वस्वः । अर्णवम् ।

यस्य । द्यावः । न । विऽचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥१

“त्यं तं प्रसिद्धं “मेषं शत्रुभिः स्पर्धमानम् । यद्वा ।
कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेषरूपेणागत्य तदीयं
सोमं पपौ । स ऋषिस्तं मेष इत्यवोचत्। अत इदानीमपि
मेष इति इन्द्रः अभिधीयते । मेधातिथेर्मेष ' इति
सुब्रह्मण्यमन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं
ब्राह्मणमेवमाम्नायते- मेघातिथिं हि कण्वायनिं मेषो
भूत्वाजहार ' इति। आगत्य सोममपहृतवानित्यर्थः।
“पुरुहूतं पुरुभिर्यजमानैराहूतं “ऋग्मियम्
ऋग्भिर्विक्रियमाणं स्तूयमानमित्यर्थः। स्तुत्या हि देवता
विक्रियते। यद्वा । ऋग्भिर्मीयते शब्द्यते इति ऋग्मीः । तम्
। “वस्वो “अर्णवं धनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टम्
“इन्द्रं हे स्तोतारः ”गीर्भिः स्तुतिभिः “अभि “मदत
आभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । "यस्य इन्द्रस्य कर्माणि
“मानुषा मनुष्याणां हितानि “विचरन्ति विशेषेण वर्तन्ते ।
तत्र दृष्टान्तः। “द्यावो "न। यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां
हितकराः । “भुजे भोगाय “मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं

“विप्रं मेधाविनं तथाविधम् इन्द्रम् “अभि “अर्चत अभिपूजयत ॥ मेषम् । ‘ मिष स्पर्धायाम् । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते ' देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्यः' इति वचनात् अच्प्रत्ययः । ऋग्मियम् । तस्य विकारः' इत्यर्थे ' एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति ' (का. ४. ३. १४४) इति मयट्प्रत्ययः । अकारस्य इकारश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । 'माङ् माने शब्दे च'। ऋग्भिर्मीयते इति ऋग्मीः । क्विपि वलि लोपात् पूर्वमेव परत्वात् ‘घुमास्था' इति ईत्वम्। “अचि श्नुधातु°' इत्यादिना इयङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदत । ‘ मदी हर्षे '। हेतुमति णिच् । ‘ मदी हर्षग्लेपनयोः ' इति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य ‘घटादयो मितः' इति मित्त्वे सति ‘ मितां ह्रस्वः' (पा. सू. ६. ४. ९२) इति ह्रस्वत्वम् । लोण्मध्यमपुरुषबहुवचने शपि ‘ छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । तशब्दस्य ‘सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे ' ऋचि

तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्' इति दीर्घः । वस्वः । ङस्य आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः। “जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' (पा. सू. ७. ३. १०९. १) इति वचनात् ‘ घेर्ङिति' (पा. सू. ७. ३. १११) इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवम् । अर्ण उदकमस्मिन्नस्तीति अर्णवः समुद्रः । ‘ अर्णसो लोपश्च' (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिना आश्रयमात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः। विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ तिङि चोदात्तवति' इति गतिरनुदात्ता । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मानुषा । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । भुजे । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मंहिष्ठम् । ‘ महि वहि वृद्धौ ' । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । “तुश्छन्दसि ' इति इष्ठन्प्रत्ययः । ‘तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः ।

नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्चत ।' अर्च पूजायाम् ।
भौवादिकः ॥

अ॒भीमंवन्वन्स्वभि॒ष्टिमू॒तयोंऽन्तरिक्ष॒प्रां तविंषीभि॒रावृंतम् ।

इन्द्रं॒ दक्षांस ऋ॒भवों मद॒च्युतं श॒तक्रंतु॒ जवंनी सू॒नृतारुंहत्
॥२

अ॒भि । ई॒म् । अ॒व॒न्व॒न् । सु॒ऽअ॒भि॒ष्टिम् । ऊ॒तयः॑ ।
अ॒न्त॒रि॒क्ष॒ऽप्राम् । तविंषीभिः । आऽवृंतम् ।

इन्द्रंम् । दक्षांसः । ऋ॒भवः॑ । म॒द॒ऽच्युतंम् । श॒तऽक्रंतुम् ।
जवंनी । सू॒नृतां । आ । अ॒रु॒ह॒त् ॥२

अभि । ईम् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । ऊतयः ।
अन्तरिक्षऽप्राम् । तविषीभिः । आऽवृतम् ।

इन्द्रम् । दक्षासः । ऋभवः । मदऽच्युतम् । शतऽक्रतुम् । जवनी । सूनृता । आ । अरुहत् ॥२

“ऊतयः अवितारो रक्षितारः “दक्षासः दक्षयितारः प्रवर्धयितारः “ऋभवः । उरु भान्ति इति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभवोऽत्र मरुत उच्यन्ते । एवंभूता मरुतः “इन्द्रम् “अभीमवन्वन् आभिमुख्येन खलु अभजन्त । वृत्रेण सह युध्यमानमिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यत्याक्षुः । तथा चाम्नास्यते - ‘विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु' (ऋ. सं. ८.९६. ७) इति । ब्राह्मणेऽप्याम्नातं- ‘ मरुतो हैनं नाजहुः' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । कीदृशमिन्द्रम् । “स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तं शोभनाभिगमनमित्यर्थः । “अन्तरिक्षप्राम् । अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीति अन्तरिक्षप्राः। द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखान्तरेऽपि श्रूयते-- तस्या इन्द्रश्च विवस्वाँश्चाजायेताम्' (तै. ब्रा. १. १.

९. ३) इति, ‘इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते (तै. आ. १. १३.३) इति च । “तविषीभिरावृतम् । तविषीति बलनाम।' तविषी शुष्मम् ' (नि. २. ९. १०) इति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतम् । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव “मदच्युतं शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारम् । किंच “शतक्रतुं शतसंख्यानां ऋतूनामाहर्तारं बहुविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिन्द्रं “जवनी वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री "सूनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागपि “आरुहत् आरूढवती। वृत्रवधं प्रति सापि वाक् इन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । ‘ वन षण संभक्तौ'। लङि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन उप्रत्ययः । स्वभिष्टिम् । ‘ इष गतौ'। भावे क्तिन्प्रत्ययः । ‘ तितुत्र' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । एमन्नादित्वात् पररूपत्वम् (पा. सू. ६. १. ९४. ६)। शोभना अभिष्टयो यस्येति बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ऊतयः । अवतेः

‘कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा । ' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ज्वरत्वर ' इत्यादिना ऊठ् ।' चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अन्तरिक्षप्राम् ।' प्रा पूरणे । अन्तरिक्षं प्राति पूरयतीति अन्तरिक्षप्राः । ‘ आतो मनिन् इत्यत्र चशब्दात् विच् । आवृतम् । वृञ् वरणे । आव्रियते इति आवृतः । कर्मणि निष्ठा। ‘गतिरनन्तरः इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षासः । ‘ दक्ष वृद्धौ । दक्षन्ते एभिरिति दक्षाः । करणे घञ् । ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । “आजसेरसुक्' । मदच्युतम् । “च्युङ् गतौ । अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । ‘ह्रस्वस्य पिति कृति ' इति तुक् । शतक्रतुम् । शतं क्रतवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जवनी । जु इति सौत्रो धातुः । करणे ल्युट् । ' टिड्ढाणञ्° ' इत्यादिना ङीप् । लित्स्वरेण जकारात् परस्योदात्तत्वम् । अरुहत् । रुहेर्लुङि ‘ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ' इति च्लेः अङादेशः ॥

त्वं गो॒त्रमङ्गिं॑रोभ्योऽवृणो॒रपो॒तात्रं॑ये श॒तदुं॑रेषु गातु॒वित् ।

स॒सेनं॑ चिद्विम॒दायां॑वहो॒ वस्वा॒जावद्रिं॑ वावसा॒नस्यं॑ न॒र्तयं॑न् ॥३

त्वम् । गो॒त्रम् । अङ्गिं॑रःऽभ्यः । अ॒वृ॒णो॒ः । अपं॑ । उ॒त ।
अत्रं॑ये । श॒तऽदुं॑रेषु । गा॒तु॒ऽवित् ।

स॒सेनं॑ । चि॒त् । वि॒ऽम॒दायं॑ । अ॒व॒ह॒ः । वसुं॑ । आ॒जौ ।
अद्रिं॑म् । व॒व॒सा॒नस्यं॑ । न॒र्तयं॑न् ॥३

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । उत ।
अत्रये । शतऽदुरेषु । गातुऽवित् ।

ससेन । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ ।
अद्रिम् । ववसानस्य । नर्तयन् ॥३

हे इन्द्र “त्वं “गोत्रम् अव्यक्तशब्दवन्तं वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघम् “अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामृषीणामर्थाय "अप "अवृणोः अपवरणं कृतवानसि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्धाट्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः। यद्वा । गोत्रं गोसमूहं पणिभिरपहृतं गुहासु निहितम् अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यः अप अवृणोः गुहाद्वारोद्धाटनेन प्रकाशयः । "उत अपि च "अत्रये महर्षये । कीदृशाय । “शतदुरेषु शतद्वारेषु यन्त्रेष्वसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्ताय "गातुवित् मार्गस्य लम्भयिताभूः । तथा “विमदाय “चित् विमदनाम्ने महर्षयेऽपि "ससेन अन्नेन युक्तं “वसु धनम् “अवहः प्रापितवान् । तथा “आजौ संग्रामे जयार्थं "ववसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुः "अद्रिं वज्रं “नर्तयन् रक्षणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यते इति भावः ॥ गोत्रम् ।' गुङ् अव्यक्ते शब्दे । औणादिकः त्रप्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथात्' इत्यनुवृत्तौ ‘ इनित्रकट्यचश्च' (पा. सू. ४. २. ५१) इति समूहार्थे

त्रप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा द्वाराण्येषाम् । द्वृ इत्येके । द्वर्यन्ते संव्रियन्ते इति दुराः। घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्ययः। छान्दसं संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । तच्च यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि व्यपदेशम् इति • उरण् रपरः ' (पा. सू. १. १. ५१) इति रपरं भवति । यद्वा । द्वारशब्दस्यैव छान्दसं संप्रसारणं द्रष्टव्यम् । गातुवित् । 'गाङ् गतौ' । अस्मात् 'कमिमनिजनिभागापायाहिभ्यश्च' (उ. सू. १. ७२) इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लम्भयतीति गातुवित् । 'विद्लृ लाभे' । अन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ससेन । ससम् इति अन्ननाम । 'ससं नमः आयुः' (नि.२.७.२१) इति तन्नामसु पाठात् । आजिः इति संग्रामनाम । "आहवे आजौ ' (नि. २. १७. ८) इति तत्र पाठात् । अद्रिम् । अत्ति भक्षयति वैरिणम् इति अद्रिर्वज्रः । ' अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' इति क्रिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यास्कस्त्वेवम्

अद्रिशब्दं व्याचख्यौ- अद्रिरादृणात्यनेनापि वात्तेः स्यात् ' (निरु. ४. ४) इति । ववसानस्य । ‘वस निवासे । कर्तरि ताच्छीलिकः चानश् । 'बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । चित्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

त्वम॒पामं॑पि॒धानां॑वृणो॒रपाधां॑रय॒ः पर्व॑ते॒ दानु॑म॒द्वसु॑ ।

वृ॒त्रं यदिं॑न्द्र॒ शव॒सावं॑धी॒रहि॒मादित्सूर्यं॑ दि॒व्यारों॑हयो दृ॒शे ॥४

त्वम् । अ॒पाम् । अ॒पि॒ऽधाना॑ । अ॒वृ॒णो॒ः । अप॑ । अधा॑रयः । पर्व॑ते । दानु॑ऽमत् । वसु॑ ।

वृ॒त्रम् । यत् । इ॒न्द्र॒ । शव॑सा । अव॑धीः । अहि॑म् । आत् । इत् । सूर्य॑म् । दि॒वि । आ । अ॒रो॒ह॒य॒ः । दृ॒शे ॥४

त्वम् । अपाम् । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । अधारयः । पर्वते । दानुऽमत् । वसु ।

वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः । अहिम् । आत् ।
इत् । सूर्यम् । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥४

हे 'इन्द्र “त्वम् “अपाम् उदकानाम् “अपिधाना
अपिधानानि आच्छादकान् मेघान् "अप "अवृणोः
अपावरीष्ठाः । तथा “पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते
स्वकीय निवासस्थाने “दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य ।
यद्वा । दनुः असुरमाता सैव दानुः । तद्वतः। तादृशस्य
वृत्रादेः 'वसु धनम् “अधारयः। शत्रून् जित्वा तदीयं
धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचिक्षिपः इत्यर्थः । यद्वा । दानुमत्
इति वसुविशेषणम्। शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं
“यत् यदा “शवसा बलेन “वृत्रं त्रयाणां
लोकानामावरीतारम् । तथा च शाखान्तरे समाम्नातं -
यदिमान् लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ' (तै. सं. २. ४.
१२.२) इति। "अहिं आ समन्तात् हन्तारम् । तथा च
वाजसनेयिनः समामनन्ति - सोऽग्नीषोमावभिसंबभूव

सर्वां विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिः' इति । एवंभूतमसुरम् “अवधीः वधं प्रापयः । “आदित् अनन्तरमेव “दिवि द्युलोके “दृशे द्रष्टुं “सूर्यम् “आरोहयः । वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृत्रात् अमूमुचः इत्यर्थः । अपाम् ।' उडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अपिधाना । अपिधीयते आच्छाद्यते एभिरिति अपिधानानि । करणे ल्युट् । ' लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वम् । तत एकादेशस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुपां सुलुक्° ' इति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अधारयः । पादादित्वात् निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । ' पर्व पुनः पृणातेः प्रीणतेर्वा ' (निरु. १. २०) इति यास्कः । दानुमत् ।' दो अवखण्डने ' इत्यस्मात् वा ' दाण् दाने ' इत्यस्मात् वा ' दाभाभ्यां नुः' इति औणादिको नुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्या लुक् ॥

त्वं मा॒याभि॒रप॑ मा॒यिनो॑ऽधमः स्व॒धाभि॒र्ये अधि॒

शुप्ता॒वजु॑ह्वत ।

त्वं पिप्रो॒र्नृमण॒ः प्रारु॑ज॒ः पुर॒ः प्र ऋ॒जिश्वा॑नं

दस्यु॒हत्ये॑ष्वाविथ ॥५

त्वम् । मा॒याभि॑ः । अप॑ । मा॒यिन॑ः । अ॒ध॒म॒ः । स्व॒धाभि॑ः ।

ये । अधि॑ । शुप्तौ॑ । अजु॑ह्वत ।

त्वम् । पिप्रो॑ः । नृ॒ऽम॒न॒ः । प्र । अ॒रु॒ज॒ः । पुर॑ः । प्र ।

ऋ॒जिश्वा॑नम् । द॒स्यु॒ऽहत्ये॑षु । आ॒वि॒थ॒ ॥५

त्वम् । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः ।

ये । अधि । शुप्तौ । अजुह्वत ।

त्वम् । पिप्रोः । नृऽमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र ।

ऋजिश्वानम् । दस्युऽहत्येषु । आविथ ॥५

हे इन्द्र “त्वं “मायाभिः जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम, ‘शची माया' (नि. ३. ९. ९) इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । मायाभिः लोकप्रसिद्धैः कपटैः । “मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतान् वृत्रादीनसुरान् “अप “अधमः अपाजीगमः । ‘ धमतिर्गतिकर्मा ' (निरु. ६. २) इति यास्कः । "ये असुराः “स्वधाभिः हविर्लक्षणैरन्नैः “शुप्तौ “अधि शोभमाने स्वकीये मुखे एव “अजुह्वत अहौषुः नाग्नौ तानसुरानिति पूर्वेण संबन्धः। तथा च कौषीतकिभिराम्नायते - ‘ असुरा वा आत्मन्नजुहवुरुद्वातेऽग्नौ ते पराभवन्' इति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातं- देवाश्च ह वा असुराश्चास्पर्धन्त ततो हासुरा अभिमानेन कस्मै च न जुहुम इति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते पराबभूवुः' इति । तथा हे “नृमणः नृषु यजमानेषु रक्षितव्येषु अनुग्रहबुद्धियुक्त “त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य “पुरः पुराणि निवासस्थानानि “प्र “अरुजः प्राभाङ्क्षीः े । एवं कृत्वा

तेनासुरेणोपद्रुतम् “ऋजिश्वानम् ऋजुगमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं “दस्युहत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हननेन युक्तेषु संग्रामेषु । यद्वा । दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु “प्र “आविथ प्रकर्षेण ररक्षिथ ॥ मायिनः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् ' व्रीह्यादिभ्यश्च ' इति मत्वर्थीय इनिः । शुप्तौ । ‘ शुभ दीप्तौ । कर्मणि क्तिन् । ‘ तितुत्र' ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ‘ झषस्तथोः' इति धत्वाभावश्छान्दसः । ‘ खरि च' (पा. सू. ८. ४. ५५) इति चर्त्वम् । अजुह्वत । जुहोतेर्लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ‘अदभ्यस्तात् ' (पा. सू. ७. १. ४) इति झस्य अदादेशः । “हुश्नुवोः सार्वधातुके ' इति यणादेशः । पिप्रोः। ‘पॄ पालनपूरणयोः । ‘ पॄभिदिव्यधि' ' (उ. सू. १. २३) इत्यादिना कुप्रत्ययः । ‘ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इत्यत्र ‘ बहुलं छन्दसि ' इत्युक्तत्वात् उत्वाभावः । छान्दसं द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य उरदत्वहलादिशेषाः । “अर्तिपिपर्त्योश्च, बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । यणादेशः । नृमणः । नृषु मनो

यस्य । ‘ छन्दस्यृदवग्रहात्' (पा. सू. ८. ४. २६) इति णत्वम् । अरुजः। ‘ रुजो भङ्गे'। शस्य ङित्त्वात् गुणाभावः । ऋजिश्वानम् । ऋजु अश्नुते प्राप्नोतीति ऋजिश्वा । पृषोदरादिः । दस्युहत्येषु । ‘ हन हिंसागत्योः । ‘हनस्त च ' (पा. सू. ३. १. १०८) इति भावे क्यप्प्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः । दस्यूनां हत्या येषु संग्रामेषु ।' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तत्पुरुषपक्षे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आविथ ।' अव रक्षणे '॥ ॥ ९ ॥

त्वं कुत्सं शुष्ण॒हत्ये॑ष्वावि॒थारं॑धयोऽतिथि॒ग्वाय॒ शम्बं॑रम् ।

म॒हान्तं॑ चिदर्बु॒दं नि क्रं॑मीः प॒दा स॒नाद॒व दं॑स्यु॒हत्या॑य जज्ञिषे ॥६

त्वम् । कुत्सं॑म् । शु॒ष्ण॒ऽहत्ये॑षु । आ॒वि॒थ॒ । अर॑न्धयः ।
अ॒ति॒थि॒ऽग्वाय॑ । शम्ब॑रम् ।

म॒हान्तं॑म् । चि॒त् । अ॒र्बु॒दम् । नि । क्र॒मीः॒ । प॒दा । स॒नात् ।
ए॒व । द॒स्यु॒ऽहत्या॑य । ज॒ज्ञि॒षे॒ ॥६

त्वम् । कुत्सम् । शुष्णऽहत्येषु । आविथ । अरन्धयः ।
अतिथिऽग्वाय । शम्बरम् ।

महान्तम् । चित् । अर्बुदम् । नि । क्रमीः । पदा । सनात् ।
एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥६

हे इन्द्र “त्वं “कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं “शुष्णहत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संग्रामेषु “आविथ ररक्षिथ । तथा “अतिथिग्वाय अतिथिभिर्गन्तव्याय दिवोदासाय “शम्बरम् एतन्नामानमसुरम् "अरन्धयः हिंसां प्रापयः । तथा “महान्तं

“चित् अतिप्रवृद्धमपि “अर्बुदम् एतत्संज्ञकमसुरं "पदा पादेन “नि “क्रमीः नितरामाक्रमिताभूः । यस्मादेवं तस्मात् "सनादेव चिरकालादेवारभ्य “दस्युहत्याय उपक्षपयितॄणां हननाय “जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः॥ अरन्धयः । ‘रध हिंसासंराद्ध्योः'। “रधिजभोरचि' (पा. सू. ७. १. ६१) इति धातोः नुम् । अतिथिग्वाय । गमेः औणादिको ड्वप्रत्ययः । क्रमीः । ‘ क्रमु पादविक्षेपे'। हम्यन्तक्षण ' (पा. सू. ७. २. ५) इति वृद्धिप्रतिषेधः। ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । पदा । सावेकाचः° ' इति वा ‘ उडिदंपदादि° ' इति वा विभक्तेरुदात्तत्वम् । जज्ञिषे । ‘जनी प्रादुर्भावे'। लिटि • गमहन *इत्यादिना उपधालोपः ॥*

त्वे विश्वा॒ तवि॑षी स॒ध्र्य॑ग्घि॒ता तव॒ राधः॑ सोमपी॒थाय॑ हर्षते ।

तव॒ वज्रं॑श्चिकिते बा॒ह्वोर्हि॒तो वृ॒श्चा शत्रो॒रव॒ विश्वा॑नि॒ वृष्ण्या॑ ॥७

त्वे इति॑ । विश्वा॑ । तवि॑षी । स॒ध्र्य॑क् । हि॒ता । तव॑ । राधः॑ । सो॒म॒ऽपी॒थाय॑ । ह॒र्ष॒ते॒ ।

तव॑ । वज्रः॑ । चि॒कि॒ते॒ । बा॒ह्वोः । हि॒तः । वृ॒श्च । शत्रोः॑ । अव॑ । विश्वा॑नि । वृष्ण्या॑ ॥७

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्र्यक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकिते । बाह्वोः । हितः । वृश्च । शत्रोः । अव । विश्वानि । वृष्ण्या ॥७

हे इन्द्र “त्वे त्वयि "विश्वा “तविषी सर्वं बलं "सध्र्यक् सध्रीचीनं अपराङ्मुखं यथा भवति तथा “हिता निहितम् । तथा “तव "राधः मनः “सोमपीथाय सोमपानाय "हर्षते

हृष्यति । किंच “तव “बाह्वोः हस्तयोः “हितः अवस्थितः “वज्रः “चिकिते अस्माभिर्ज्ञायते । अतः "शत्रोः शातयितुर्वैरिणः “विश्वानि सर्वाणि “वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याणि “अव “वृश्च छेदनं कुरु ॥ सहाञ्चतीति सध्र्यक् । अञ्चतेः ‘ ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् ।' अनिदिताम्' इति नलोपः । समासे ‘सहस्य सध्रिः' इति सहशब्दस्य सध्र्यादेशः । ‘ चोः कुः' इति कुत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ' (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति वचनात् सध्र्यादेशः अन्तोदात्तः । तस्य यणादेशे ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । राधः । राध्नोति समृद्धो भवत्यनेन । राधोऽत्र मन उच्यते । असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय । ‘पा पाने'। ‘ पातृतुदिवचि° ' इत्यादिना थक्प्रत्ययः । ‘ घुमास्था" ' इति ईत्वम् । हर्षते । “हृष तुष्टौ । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्

आत्मनेपदं च । चिकिते । कित ज्ञाने'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाह्वोः । ' उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वृश्च । ' ओव्रश्चू छेदने । तौदादिकः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । विकरणस्वरः । संहितायां 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घत्वम् । वृष्ण्या । वृष सेचने '। औणादिको नक्प्रत्ययः । तत्र भवानि वृष्ण्यानि। ' भवे छन्दसि' इति यत्। ' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।' शेश्छन्दसि ' इति शेर्लोपः ॥

वि जा॑नी॒ह्यार्या॒न्ये च॒ दस्य॑वो ब॒र्हिष्म॑ते रन्धया॒ शास॑दव्र॒तान् ।

शाकी॑ भव॒ यज॑मानस्य चोदि॒ता विश्वेत्ता ते॑ सध॒मादे॑षु चाकन ॥८

वि । जा॒नी॒हि॒ । आर्या॑न् । ये । च॒ । दस्य॑वः । ब॒र्हिष्म॑ते ।
र॒न्ध॒य॒ । शास॑त् । अ॒व्र॒तान् ।

शाकी॑ । भ॒व॒ । यज॑मानस्य । चो॒दि॒ता । विश्वा॑ । इत् । ता ।
ते॒ । स॒ध॒ऽमादे॑षु । चा॒क॒न॒ ॥८

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते ।
रन्धय । शासत् । अव्रतान् ।

शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता ।
ते । सधऽमादेषु । चाकन ॥८

हे इन्द्र त्वं "आर्यान् विदुषः अनुष्ठातॄन् "वि “जानीहि
विशेषेण बुध्यस्व । "ये “च "दस्यवः
तेषामनुष्ठातॄणामुपक्षपयितारः शत्रवः तानपि वि
जानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च "बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन
युक्ताय यजमानाय "अव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम ।

कर्मविरोधिनस्तान् दस्यून् “रन्धय हिंसां प्रापय । यद्वा यजमानस्य वशं गमय ।' रध्यतिर्वशगमने ' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । किं कुर्वन् । “शासत् दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन् । अतः “शाकी शक्तियुक्तस्त्वं “यजमानस्य “चोदिता प्रेरको “भव । यज्ञविघातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान् यजमानैः सम्यगनुष्ठापय इति भावः । अहमपि स्तोता “ते तव “ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि “विश्वेत् सर्वाण्येव “सधमादेषु सहमदनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं “चाकन कामये ॥ जानीहि । 'ज्ञा अवबोधने '। क्रैयादिकः । ‘ ज्ञाजनोर्जा ' इति जादेशः । अत्र ' प्ली गतौ वृत्' इति वृत्करणं ल्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । मैवम् । ‘ ज्ञाजनोर्जा ' इति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमन्तरेणापि ‘ अतो दीर्घो यञि ' (पा. सू. ७, ३. १०१) इत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति ।

तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ह्रस्वो न भवतीति सिद्धम् । बर्हिष्मते । तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वात् रुत्वजश्त्वयोरभावः । रन्धय । ‘रध हिंसासंराद्धयोः ' । शासत् । ‘ शासु अनुशिष्टौ ' । शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । ‘ जक्षित्यादयः षट् ' (पा. सू. ६. १. ६) इत्यभ्यस्तसंज्ञायां : नाभ्यस्ताच्छतुः ' इति नुम्प्रतिषेधः । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । शाकी । ‘ शक्लृ शक्तौ ' । भावे घञ् । ततो मत्वर्थीय इनिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । वृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा ता । उभयत्र ‘ शेश्छन्दसि ' इति शेर्लोपः । सधमादेषु । सह माद्यन्त्येष्विति सधमादा यज्ञाः । अधिकरणे घञ्प्रत्ययः । ननु “ मदोऽनुपसर्गे ' इति अप्प्रत्ययेन भवितव्यम् । मैवम् । “व्यधजपोरनुपसर्गे ' (पा. सू. ३. ३. ६१) इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यत् “ मदोऽनुपसर्गे' इति पृथगुपादानं तत् घञपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तम् । सध

मादस्थयोश्छन्दसि इति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन । ‘ कन दीप्तिकान्तिगतिषु । अत्र कान्त्यर्थः । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । ' णलुत्तमो वा ' (पा. सू. ७. १. ९१) इति णित्त्वस्य विकल्पनात् वृद्ध्यभावः । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

अनु॑व्रताय र॒न्धय॒न्नप॑व्रताना॒भूभि॒रिन्द्र॑ः श्न॒थय॒न्नना॑भुवः ।

वृ॒द्धस्य॑ चि॒द्वर्ध॑तो॒ द्यामिन॑क्षत॒ः स्तवा॑नो व॒म्रो वि ज॑घान सं॒दिह॑ः ॥९

अनु॑ऽव्रताय । र॒न्धय॑न् । अप॑ऽव्रतान् । आ॒ऽभूभि॑ः । इन्द्र॑ः । श्न॒थय॑न् । अना॑भुवः ।

वृ॒द्धस्य॑ । चि॒त् । वर्ध॑तः । द्याम् । इन॑क्षतः । स्तवा॑नः । व॒म्रः । वि । ज॒घा॒न॒ । स॒म्ऽदिह॑ः ॥९

अनुऽव्रताय । रन्धयन् । अपऽव्रतान् । आऽभूभिः । इन्द्रः । श्नथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्याम् । इनक्षतः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान । सम्ऽदिहः ॥९

यः “इन्द्रः “अनुव्रताय अनुकूलकर्मणे यजमानाय “अपव्रतान् अपगतकर्मणः अयजमानान् “रन्धयन् हिंसयन् वशीकुर्वन् वा तथा “आभूभिः । आभिमुख्येन भवन्तीति आभुवः स्तोतारः । तैः "अनाभुवः तद्विपरीतान् “श्नथयन् हिंसयन् वर्तते । “वृद्धस्य “चित् "वर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य “द्यामिनक्षतः स्वर्गं व्याप्नुवतः तस्येन्द्रस्य “स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणः “वम्रः स्तुत्युद्गिरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः “संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपाः "वि “जघान । इन्द्रेण परिहृतान्तरायः सन् पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं

यज्ञसंभारमाहार्षीदित्यर्थः । तथा च शाखान्तरे समाम्नातं-
- ‘ यद्वल्मीकवपासंभारो भवति ऊर्जमेव रसं पृथिव्या
अवरुन्धे' (तै. ब्रा. १. १. ३. ४) इति ॥ अनुव्रताय ।
अनुकूलं व्रतं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
श्नथयन् । ' श्नथ हिंसायाम् । णिचि घटादित्वात् मित्त्वे ‘
मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । वर्धतः । व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । इनक्षतः । ‘ नक्ष गतौ ।
इकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । इनक्षतिर्गत्यर्थः
प्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् । स्तवानः । ‘ सम्यानच् स्तुवः ' (
उ. सू. २. २४६) इति स्तौतेर्बहुलवचनात् निरुपपदादपि
आनच्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जघान । ‘
अभ्यासाच्च' इति अभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य कुत्वम्
। संदिहः । ‘ दिह उपचये '।' कृत्यल्युटो बहुलम्' इति
बहुलवचनात् कर्मणि क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
।।

तक्ष॒द्यत्तं उ॒शना॒ सहं॑सा॒ सहो॒ वि रोदं॑सी म॒ज्मनां॑ बाधते॒ शवंः ।

आ त्वा॒ वातं॑स्य नृमणो मनो॒युज॒ आ पूर्यं॑माणमवहन्न॒भि श्रवंः ॥१०

तक्षं॑त् । यत् । ते॒ । उ॒शनां॑ । सहं॑सा । सहः॑ । वि । रोदं॑सी॒ इतिं॑ । म॒ज्मनां॑ । बा॒ध॒ते॒ । शवः॑ ।

आ । त्वा॒ । वातं॑स्य । नृ॒ऽम॒नः॒ । म॒नः॒ऽयुजः॑ । आ । पूर्यं॑माणम् । अ॒व॒ह॒न् । अ॒भि । श्रवः॑ ॥१०

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृऽमनः । मनःऽयुजः । आ । पूर्यमाणम् । अवहन् । अभि । श्रवः ॥१०

हे इन्द्र “यत् यदा “उशना काव्यः “सहसा आत्मीयेन बलेन “ते “सहः त्वदीयं बलं “तक्षत् तनूकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः । तदा “शवः त्वदीयं बलं “मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्ण्येन “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "वि “बाधते । ते बिभीतः इत्यर्थः । तथा चान्यत्राम्नातं -- यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम्' (ऋ. सं. २. १२. १) इति । यद्वा । रोदसी यस्माद्वृत्रादेः बिभीतः तं बाधते इत्यर्थः । हे “नृमणः नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र “आ “पूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेन आ समन्तात् पूर्यमाणं “त्वा त्वां “मनोयुजः मनोव्यापारमात्रेण युक्ताः “वातस्य वायोः संबन्धिनः । तद्वद्वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः । एवंभूता अश्वाः “श्रवः “अभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य “आ "अवहन् आभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् ।' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'। लङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उशना । ‘ वश कान्तौ ।। ‘ वशेः कनसिः ' (उ. सू. ४. ६७८) इति कनस्

। ‘ ग्रहिज्या° ' इत्यादिना संप्रसारणम्

‘ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ' (पा. सू. ७. १. ९४) इति अनङादेशः । ‘ सर्वनामस्थाने च° । (पा. सू. ६. ४. ८) इति उपधादीर्घत्वम् । हल्ङ्यादिनलोपौ । मज्मना । ‘टुमस्जो शुद्धौ । औणादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः । छन्दस्यृदवग्रहात्' इति णत्वम् । अवहन् । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति प्रार्थनायां लङ् ॥ ॥ १० ॥

मन्दिंष्ट॒ यदु॒शनें का॒व्ये सचाँ॒ इन्द्रों व॒ङ्कू वंङ्कु॒तराधिं तिष्ठति ।

उ॒ग्रो य॒यिं निर॒पः स्रोतंसासृज॒द्वि शुष्णंस्य दृंहि॒ता ऐरंय॒त्पुरंः ॥११

मन्दिंष्ट । यत् । उ॒शनें । का॒व्ये । सचां । इन्द्रः । व॒ङ्कू इतिं । व॒ङ्कु॒ऽतरा । अधिं । ति॒ष्ठति॒ ।

उ॒ग्रः । य॒यिम् । निः । अ॒पः । स्रोतं॑सा । अ॒सृ॒ज॒त् । वि । शुष्णं॑स्य । दृं॒हि॒ताः । ऐ॒र॒य॒त् । पुरः॑ ॥११

मन्दिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचा । इन्द्रः । वङ्कू इति । वङ्कुऽतरा । अधि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिम् । निः । अपः । स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दृंहिताः । ऐरयत् । पुरः ॥११

“यत् यदा “इन्द्रः "उशने कामयमाने "काव्ये "सचा सह “मन्दिष्ट स्तुतोऽभूत् तदानीं “वङ्कू “वङ्कुतरा अतिशयेन कुटिलं गच्छन्तावश्वौ “अधि “तिष्ठति। रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः । यद्वा। वङ्कुतरा अतिशयेन वक्रं गच्छति रथे वङ्कू वक्रगमनशीलावश्वौ संयोज्येति योजनीयम् । "उग्रः उद्गूर्णस्तादृशः इन्द्रः "ययिं गमनयुक्तात् मेघात् “स्रोतसा प्रवाहरूपेण “अपः “निः “असृजत् जलानि निरगमयत् । तथा “शुष्णस्य सर्वस्य

शोषयितुरसुरस्य “दृंहिताः प्रवृद्धाः “पुरः नगराणि निवासस्थानानि “वि “ऐरयत् विविधं प्रेरितवान् ॥ मन्दिष्ट ।' मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । लुङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । उशने । वशेः औणादिकः क्युप्रत्ययः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । योरनादेशः । सचा । ‘ षच समवाये । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ।' आङ्याजयारां चोपसंख्यानम् (पा. म. ७. १. ३९. १) इति विभक्तेः आङादेशः । संहितायां 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. १२६) इति तस्य सानुनासिकत्वम् । वङ्कू। ‘वञ्चु गतौ' । औणादिक उप्रत्ययः । बहुलवचनात् कुत्वम् । वङ्कुतरा । अतिशयेन वङ्कू वङ्कुतरा। ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः। अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिम् । ‘ या प्रापणे '।' आदृगमहनजनः° ' इति किप्रत्ययः । लिड्वद्भावात् द्विर्वचनह्रस्वत्वे । ‘ आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ‘ सुपां सुपो भवन्ति'

इति पञ्चम्या अमादेशः । दृंहिताः। दृहि वृद्धौ '। इदित्त्वात् नुम् । ऐरयत्। ' ईर प्रेरणे'। चौरादिकः । लङि आडागमः। ' आटश्च ' (पा. सू. ६. १. ९०) इति वृद्धिः ॥

आ स्मा॒ रथं॑ वृष॒पाणे॑षु तिष्ठसि शार्या॒तस्य॒ प्रभृ॑ता॒ येषु॒ मन्द॑से ।

इन्द्र॒ यथा॑ सु॒तसो॑मेषु चा॒कनो॑ऽन॒र्वाणं॒ श्लोक॒मा रो॑हसे दि॒वि ॥१२

आ । स्म॒ । रथ॑म् । वृ॒ष॒ऽपाने॑षु । ति॒ष्ठ॒सि॒ । शा॒र्या॒तस्य॑ । प्रऽभृ॑ताः । येषु॑ । मन्द॑से ।

इन्द्र॑ । यथा॑ । सु॒तऽसो॑मेषु । चा॒कनः॑ । अ॒न॒र्वाण॑म् । श्लोक॑म् । आ । रो॒ह॒से॒ । दि॒वि ॥१२

आ । स्म । रथम् । वृषऽपानेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य । प्रऽभृताः । येषु । मन्दसे ।

इन्द्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥१२

अत्र कौषीतकिन इतिहासमाचक्षते – शार्यातनाम्नो राजर्षेर्यज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनो महर्षिराश्विनं ग्रहमगृह्णात् । इन्द्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिन्द्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे "इन्द्र त्वं “वृषपाणेषु । वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु “रथम् "आ “तिष्ठसि “स्म स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित् प्रवर्तयितेति भावः । एवं च सति “येषु सोमेषु त्वं “मन्दसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः “शार्यातस्य एतन्नाम्नो राजर्षेः संबन्धिनः “प्रभृताः प्रकर्षेण संपादिताः ।

अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः “सुतसोमेषु अभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु “यथा “चाकनः यथा कामयसे एवमस्यापि शार्यातस्य सोमान् कामयस्व । तथा सति “दिवि द्युलोके “अनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं "श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वा “आ "रोहसे प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि द्युलोके उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि ॥

स्म । ‘ निपातस्य च ' इति दीर्घत्वम् । वृषपाणेषु । 'पा पाने '। भावे ल्युट् । ' वा भावकरणयोः । (पा. सू. ८. ४. १०) इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वम् । प्रभृताः। ‘ भृञ् भरणे । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मन्दसे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । ‘ कन दीप्तिकान्तिगतिषु'। अत्र कान्त्यर्थः । कान्तिश्चाभिलाषः । लेटि सिपि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ।' सर्वे विधयश्छन्दसि

विकल्प्यन्ते' इति अभ्यस्तस्य आद्युदात्तत्वाभावे ' धातोः' इति धात्वन्तस्योदात्तत्वम् । अनर्वाणम् । अर्तेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणाद्भावे वनिप् । नञा बहुव्रीहौ अमि 'अर्वणस्त्रसावनञः' इति पर्युदासात, तृआदेशाभावे ' सर्वनामस्थाने च° ' इति उपधादीर्घत्वम् । ' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्लोकम् । ' श्लोकृ संघाते'। श्लोक्यते इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रोहसे । रुहेः व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

अदंदा॒ अर्भां मह॒ते वंच॒स्यवें क॒क्षीवंते वृच॒यामिंन्द्र सुन्व॒ते ।

मेनांभवो वृषण॒श्वस्यं सुक्रतो॒ विश्वेत्ता ते॒ सवंनेषु प्र॒वाच्यां ॥१३

अद॑दाः । अर्भा॑म् । म॒ह॒ते । व॒च॒स्यवे॑ । क॒क्षीव॑ते । वृ॒च॒याम् । इ॒न्द्र॒ । सु॒न्व॒ते ।

मेना॑ । अ॒भ॒व॒ः । वृ॒ष॒ण॒श्वस्य॑ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । विश्वा॑ । इत् । ता । ते॒ । सव॑नेषु । प्र॒ऽवाच्या॑ ॥१३

अददाः । अर्भाम् । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयाम् । इन्द्र । सुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सवनेषु । प्रऽवाच्या ॥१३

अत्रेयमाख्यायिका । अङ्गराजः कस्मिंश्चिद्दिवसे स्वकीयाभियोंषिद्भिः सह गङ्गायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन् समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात् किमपि कर्तुं न शक्नोतीति द्वेषेण गङ्गामध्ये प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः केनचित् प्लवेन

अङ्गराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य प्वादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति एषा महिषी अस्यां कंचित् पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति तथेत्युक्वा अयं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयाम् उशिक्संज्ञां दासीं प्राहैषीत्।। तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मन्त्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत्। स च बहुविधेन राजसूयादिनेजे। तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो वृचयाख्यां तरुणीं योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते ॥ हे “इन्द्र त्वं “महते प्रवृद्धाय “वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मन इच्छते “सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते “कक्षीवते एतन्नाम्ने राज्ञे “वृचयां वृचयाख्याम् “अर्भाम् अल्पाम् । युवतिमित्यर्थः। एवंभूतां स्त्रियम् “अददाः । तथा “सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे

इन्द्र त्वं “वृषणश्वस्य एतदाख्यस्य राज्ञः “मेनाभवः मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाट्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते - वृषणश्वस्य मेन इति वृषणश्वस्य मेना भूत्वा मघवा कुल उवास' इति । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चकमे। तथा च ताण्डिभिराम्नातं - वृषणश्वस्य मेना नाम दुहितास । तामिन्द्रश्चकमे ' इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि “ते “ता त्वदीयानि तानि “विश्वेत् सर्वाण्येव “सवनेषु यज्ञेषु “प्रवाच्या प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महते। बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वचस्यवे। ‘सुप आत्मनः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । कक्षीवते । अश्वबन्धनहेतवो रज्जवः कक्ष्याः । कक्षीवान् कक्ष्यावान्' (निरु. ६. १०) इति यास्कः । आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवत् ' (पा. सू. ८. २. १२) इति संप्रसारणं मतुपो वत्वं च संज्ञायां निपात्यते । मेनेति

स्त्रीनाम । ‘ मेना ग्नाः ' (निरु. ३. २१) इति पाठात् । ‘ मन ज्ञाने'। मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचाद्यच् ।' नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. ४. १२०. ५) इति एत्वम् । वृषादिर्द्रष्टव्यः । ‘ मेना मानयन्त्येनाः ' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूयतेऽभिषूयते एष्विति अधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या ।' वच परिभाषणे ' । ण्यति ‘यजयाचरुच प्रवचर्चश्च' (पा. सू. ७. ३. ६६) इति कुत्वाभावः । तित्स्वरिते प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । वाचयतेः ' अचो यत्' इति यत्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इन्द्रो॑ अश्रायि सु॒ध्यो॑ निरे॒के प॒ज्रेषु॒ स्तोमो॒ दुर्यो॒ न यूप॑ः ।

अ॒श्व॒युर्ग॒व्यू र॑थ॒युर्व॑सू॒युरिन्द्र॒ इद्रा॒यः क्ष॑यति प्रय॒न्ता ॥१४

इन्द्रः॑ । अ॒श्रा॒यि॒ । सु॒ऽध्यः॑ । नि॒रे॒के । प॒ज्रेषु॑ । स्तोमः॑ । दुर्यः॑ । न । यूपः॑ ।

अ॒श्व॒ऽयुः । ग॒व्युः । र॒थ॒ऽयुः । व॒सु॒ऽयुः । इन्द्रः॑ । इत् । रा॒यः । क्ष॒य॒ति॒ । प्र॒ऽय॒न्ता ॥१४

इन्द्रः । अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पज्रेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इन्द्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रऽयन्ता ॥१४

“इन्द्रः देवः "सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान् वा “निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तान् रक्षतुम् अश्रायि असेविष्ट । पज्रेषु । पज्रा इत्यङ्गिरसामाख्या । तथा च शाट्यायनिभिराम्नातं - पज्रा वा अङ्गिरसः पशुकामास्तपोऽतप्यन्त ' इति । येषु

यजमानेष्वङ्गिरःसु “स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति “दुर्यो “न "यूपः द्वारि निखाता स्थूणेव । तान् सुध्यः इति पूर्वेणान्वयः । तस्मादिदानीमपि “रायः “प्रयन्ता धनस्य प्रदाता “इन्द्र “इत् इन्द्र एव यजमानानां दातुम् “अश्वयुः अश्वानिच्छन् । तथा "गव्युः गा इच्छन् 'रथयुः रथानिच्छन् “वसूयुः एवमन्यदपि यद्धनमस्ति तदपीच्छन् “क्षयति वर्तते ॥ अश्रायि । श्रिञ् सेवायाम् ' । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्लेः चिणादेशः । सुध्यः । धीरिति कर्मनाम। शोभना धीर्येषाम्। ‘नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शसि छन्दस्युभयथा' इति यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् । निरेके । नितरां रेचनं निरेकः । ‘ रिचिर् विरेचने'। भावे घञ् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दुर्यः । दुरे भवो दुर्यः । भवे छन्दसि ' इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः । ‘यु मिश्रणे'। यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । ‘ कुयुभ्यां च ' (उ. सू. ३. ३०७) इति पप्रत्ययः । दीर्घः इत्यनुवृत्तेः

दीर्घत्वम् । अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । 'छन्दसि परेच्छायाम् ' (का. ३. १. ८. २) इति क्यच् । ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । अश्वाघस्यात्' इति आत्वं तु छान्दसत्वात् न भवति । ‘क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । एतावांस्तु विशेषः । गव्युरित्यत्र ‘वान्तो यि प्रत्यये' इति अवादेशः । यास्कस्त्वेवं व्याचष्टे- इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवति (निरु. ६. ३१) इति । क्षयति । ‘ क्षि क्षये '। भौवादिकः । प्रयन्ता । ‘ यम उपरमे'। तृचि ‘ एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इ॒दं नमो॑ वृष॒भाय॑ स्व॒राजे॑ स॒त्यशु॑ष्माय त॒वसे॒ऽवाचि ।

अ॒स्मिन्निं॑न्द्र वृ॒जने॒ सर्व॑वीरा॒ः स्मत्सू॒रिभि॒स्तव॒ शर्म॑न्स्याम ॥१५

इ॒दम् । नम॑ः । वृ॒ष॒भाय॑ । स्व॒ऽराजे॑ । स॒त्यऽशु॑ष्माय । त॒वसे॑ । अ॒वा॒चि॒ ।

अ॒स्मिन् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒जने॑ । सर्व॑ऽवीराः । स्मत् । सू॒रिऽभि॑ः । तव॑ । शर्म॑न् । स्या॒म॒ ॥१५

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽशुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥१५

“इदं पुरोवर्ति “नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे "इन्द्र तुभ्यम् “अवाचि अस्माभिः प्रायोजि । कीदृशाय । “वृषभाय वर्षणशीलाय "स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय

"सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अवितथबलयुक्ताय । “तवसे अत्यन्तं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मात् "अस्मिन् “वृजने वर्जनवति संग्रामे “सर्ववीराः । विशेषेण ईरयन्त्यमित्रानति वीरा भटाः। तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेता वयम् । स्मत् इति निपातः सुशब्दार्थः । “तव "स्मत् "शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे “सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह “स्याम भवेम निवसेमेत्यर्थः । यद्वा । त्वत्संबन्धिनि शोभने यज्ञगृहे सूरिभिः विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम, ‘शर्म वर्म' (नि. ३. ४. २१) इति पठितत्वात् ॥ स्वराजे ।' राजृ दीप्तौ । सत्सूद्विष ' इति क्विप् । सत्यशुष्माय । सत्यं शुष्मं बलं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे । तवतिः सौत्रो धातुः । अस्मात् औणादिकः असिप्रत्ययः । वृजने । “ वृजी वर्जने'। ‘कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः ' (उ. सू. २. २३९) इति क्युः' प्रत्ययः। शर्मन् । ‘सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । ' न ङिसंबुद्ध्योः' (पा. सू. ८.

२. ८) इति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । ‘ नश्च' (पा. सू. ८. ३. ३०) इति संहितायां सकारस्य धुडागमः । ‘ खरि च ' इति चर्त्वम् । 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ' (पा. सू. ८. ४. ४८. ३) इति तकारस्य थकारः ॥ ॥ ११ ॥

टिप्पणी

सव्योपरि टिप्पणी

मेषोपरि पौराणिकसंदर्भाः

मेषोपरि वैदिकसंदर्भाः

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.५२

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.५१
सूक्तं १.५२
सव्य आङ्गिरसः
सूक्तं १.५३ →

दे. इन्द्रः। जगती, १३-१५ त्रिष्टुप्।

त्यं सु मेषं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥१॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।

इन्द्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुब्जन्नर्णांसि जर्हृषाणो अन्धसा ॥२॥

स हि द्वरो द्वरिषु वव्र ऊधनि चन्द्रबुध्नो मदवृद्धो मनीषिभिः ।

इन्द्रं तमह्वे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिरन्धसः ॥३॥

आ यं पृणन्ति दिवि सद्मबर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुरूतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अह्रुतप्सवः ॥४॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुरूतयः ।

इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीँरिव त्रितः ॥५॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुध्नमाशयत् ।

वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥६॥

ह्रदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवस्ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसम् ॥७॥

जघन्वाँ उ हरिभिः सम्भृतक्रतविन्द्र वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥८॥

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥९॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इन्द्र ते ।

वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिनच्छिरः ॥१०॥

यदिन्न्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः ।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥११॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।

चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवम् ॥१२॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् ॥१३॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृषे विश्वमानुषक् ॥१४॥

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ।

वृत्रस्य यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्थ ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘त्यं सु मेषम् ' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्षमैन्द्रम् । त्रयोदशी पञ्चदशी त्रिष्टुभौ शिष्टा

जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं- ‘ त्यं सु त्रयोदश्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ' इति । गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । विषुवान्दिवाकीर्त्यः' इति खण्डे सूत्रितं- त्यं सु मेषं कया शुभेति च मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

त्यं सु मे॒षं म॑हया स्व॒र्विदं॑ श॒तं यस्य॑ सु॒भ्व॑ः सा॒कमीर॑ते ।

अत्यं॒ न वाजं॑ हव॒नस्यदं॒ रथ॒मेन्द्रं॑ ववृत्या॒मव॑से
सुवृ॒क्तिभि॑ः ॥१

त्यम् । सु । मे॒षम् । म॒ह॒य॒ । स्व॒ःऽविदं॑म् । श॒तम् । यस्य॑ । सु॒ऽभ्व॑ः । सा॒कम् । ईर॑ते ।

अत्यं॑म् । न । वाजं॑म् । ह॒व॒न॒ऽस्यदं॑म् । रथं॑म् । आ । इन्द्रं॑म् । व॒वृ॒त्या॒म् । अवं॑से । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑ः ॥१

त्यम् । सु । मेषम् । महय । स्वःऽविदम् । शतम् । यस्य । सुऽभ्वः । साकम् । ईरते ।

अत्यम् । न । वाजम् । हवनऽस्यदम् । रथम् । आ । इन्द्रम् । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥१

“त्यं तं प्रसिद्धं “मेषं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं “स्वर्विदम् । स्वरादित्यो द्यौर्वा । तस्य वेदितारं लब्धारं वा । यद्वा । स्वः सुष्ठ्वरणीयं धनं तस्य लम्भयितारम् । एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे अध्वर्यो “सु "महय सम्यक् पूजय । “यस्य इन्द्रस्य “शतं शतसंख्याकाः “सुभ्वः स्तोतारः “साकं सहैव युगपदेव “ईरते स्तुतौ प्रवर्तन्ते । यद्वा । यस्येन्द्रस्य रथं शतं सुभ्वः शतसंख्याका अश्वाः साकं सह ईरते गमयन्ति । तम् “इन्द्रम् "अवसे अस्मद्रक्षणाय "सुवृक्तिभिः सुष्ठ्वावर्जकैः स्तोत्रैः “रथम् “आ “ववृत्यां रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं रथम् । “हवनस्यदं हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन

गच्छन्तम् । वेगगमने दृष्टान्तः । “अत्यं “न “वाजं गमनसाधनमश्वमिव ॥ महय । ‘ मह पूजायाम्'। चुरादिरदन्तः । संहितायाम् ‘ अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । सुभ्वः । सुष्ठु भवन्तीति सुभ्वः स्तोतारः । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि ‘ ओः सुपि' इति यणादेशस्य 'न भूसुधियोः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते ‘छन्दस्युभयथा ' इति उभयथाभावात् यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वम् । ईरते । ‘ ईर गतौ कम्पने च'। अदादित्वात् शपो लुक् । झस्य अदादेशः । टेः एत्वम् । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पञ्चमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते (का. ८. १. ६६) इत्युक्तम् । अत्यम् । अत्य इत्यश्वनाम, ‘ अत्यः हयः ' (नि. १. १४. १) इति पाठात् । वाजम् । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज व्रज गतौ'। करणे घञ् ।' अजिव्रज्योश्च ' (पा. सू. ७,

३.६०) इत्यत्र चशब्दस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजः वाज्यम् इत्यत्रापि कुत्वाभावः इत्युक्तम् । हवनस्यदम् । ‘ स्यन्दू प्रस्रवणे'। स्यदो जवे' (पा.सू. ६. ४.२८) इति वेगे गम्यमाने घञन्तो निपातितः । अंत एव नलोपो वृद्ध्यभावश्च । न च ‘न धातुलोप आर्धधातुके' (पा. सू. १. १. ४) इति वृद्धेः प्रतिषेधः इग्लक्षणा हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चेयमिग्लक्षणा । घञो ञित्त्वात् उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ववृत्याम् । ‘ वृतु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । द्विर्वचनादि । यासुटो ङित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ‘ तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

स पर्वतो॒ न ध॒रुणे॒ष्वच्युतः स॒हस्रमूति॒स्तविंषीषु वावृधे ।

इन्द्रो॒ यद्वृ॒त्रमव॑धीन्नदी॒वृत॑मु॒ब्जन्नर्णां॑सि॒ जर्हृ॑षाणो॒ अन्ध॑सा ॥२

सः । पर्व॑तः । न । ध॒रुणे॑षु । अच्यु॑तः । स॒हस्र॑म्ऽऊतिः । तवि॑षीषु । व॒वृ॒धे॒ ।

इन्द्र॑ः । यत् । वृ॒त्रम् । अव॑धीत् । न॒दी॒ऽवृत॑म् । उ॒ब्जन् । अर्णां॑सि । जर्हृ॑षाणः । अन्ध॑सा ॥२

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रम्ऽऊतिः । तविषीषु । ववृधे ।

इन्द्रः । यत् । वृत्रम् । अवधीत् । नदीऽवृतम् । उब्जन् । अर्णांसि । जर्हृषाणः । अन्धसा ॥२

“अन्धसा सोमलक्षणेनान्नेन “जर्हषाणः अत्यर्थं हृष्यन् “इन्द्रो “यत् यदा “वृत्रं त्रयाणां लोकानामावरीतारमसुरम् “अवधीत् हतवान् । कीदृशं वृत्रम् । “नदीवृतम् । नदनात्

नद्य आपः । तासामावरीतारम् । किं कुर्वन्निन्द्रः ।
“अर्णाँसि जलानि “उब्जन् अधःपातयन् । तदानीं “सः
इन्द्रः “पर्वतो “न पर्ववान् शिलोच्चय इव “धरुणेषु सर्वस्य
धारकेषूदकेषु मध्ये "अच्युतः चलनराहित्येन स्थितः
“सहस्रमूतिः बहुविधरक्षणवान् “तविषीषु बलेषु “वावृधे
प्रवृद्धो बभूव ॥ धरुणेषु ।' धारयतेर्णिलुक् च' इति
उनप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूतिः । सहस्रम् ऊतयो
यस्यासौ । लुगभावश्छान्दसः । ववृधे ।
संहितायामभ्यासस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम्
। नदीवृतम् । नदीं वृणोतीति नदीवृत् ।। क्विप् । तुगागमः
। उब्जन् । उब्ज आर्जवे'। विकरणस्वरः । अर्णांसि ।'
उदके नुट् च ' (उ. सू. ४. ६३६) इति अर्तेः असुन्प्रत्ययः,
तत्संनियोगेन नुडागमश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।
जर्हृषाणः । ‘ हृष तुष्टौ । यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच् ।
'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा । यङन्तादेव
शानचि • बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा

' इति शानचः आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । सार्वधातुकत्वाच्च अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । अन्धसा । अद्यते इत्यन्धः । ‘ अदेर्नुम् धश्च' (उ. सू. ४. ६४५) इति असुन्, धातोः नुमागमो धकारान्तादेशश्च । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

स हि द्रुरो द्रुरिषुं व॒व्र ऊध॑नि च॒न्द्रबुं॑ध्नो॒ मदं॑वृद्धो मनी॒षिभिः॑ ।

इन्द्रं॒ तमं॑ह्वे स्वप॒स्यया॑ धि॒या मंहि॑ष्ठराति॒ं स हि पप्रि॒रन्धं॑सः ॥३

सः । हि । द्रुरः । द्रुरिषुं । व॒व्रः । ऊध॑नि । च॒न्द्रऽबुं॑ध्नः । मदं॑ऽवृद्धः । म॒नी॒षिऽभिः॑ ।

इन्द्रंम् । तम् । अ॒ह्वे । सु॒ऽअ॒प॒स्ययां । धि॒या ।
मंहिंष्ठऽरातिम् । सः । हि । पप्रिः । अन्धंसः ॥३

सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वव्रः । ऊधनि । चन्द्रऽबुध्नः ।
मदऽवृद्धः । मनीषिऽभिः ।

इन्द्रम् । तम् । अह्वे । सुऽअपस्यया । धिया ।
मंहिष्ठऽरातिम् । सः । हि । पप्रिः । अन्धसः ॥३

“सः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः इन्द्रः “द्वरिषु आवरीतृषु शत्रुषु
“द्वरः "हि अतिशयेनावरीता खलु । शत्रुजयशील इत्यर्थः ।
यस्मात् “ऊधनि उद्धृतजलवति अन्तरिक्षे "वव्रः संभक्तो
व्याप्य वर्तते । अत एव चन्द्रबुध्नः सर्वासां
प्रजानामाह्लादकमूलः अन्तरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात् ।
“मदवृद्धः । माद्यन्ति एभिरिति मदाः सोमाः तैर्वर्धितः ।
एवंभूतो य इन्द्रः "मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा "तम्
“इन्द्रं "मनीषिभिः मनस ईषितृभिः प्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः सह

“स्वपस्यया “धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्या “अह्वे आह्वयामि। "हि यस्मात् “सः इन्द्रः “अन्धसः अन्नस्य अस्मदपेक्षितस्य “पप्रिः पूरयिता॥ द्व्ररः । द्वृ इत्येके । द्व्ररति आवृणोतीति द्व्ररः। पचाद्यच् । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । द्व्ररिषु । ‘ अच इः' इति कर्तरि इप्रत्ययः । वव्रः। ‘वृङ् संभक्तौ' । व्रियते संभज्यते इति वव्रः । “घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति परिगणनस्य उपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावश्छान्दसः । ऊधनि । उत् ऊर्ध्वं ध्रियतेऽस्मिन् जलमिति ऊधः । सप्तम्येकवचने ‘ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः, छन्दस्यपि दृश्यते ' (पा. सू. ७. १. ७५-७६) इति इशिग्रहणात् ऊधस्शब्दस्यापि अनङादेशः । यद्वा । ‘ऊधसोऽनङ्' (पा. सू. ५. ४. १३१) इति समासे विधीयमानः अनङादेशः छान्दसत्वात् केवलादपि भवति । चन्द्रबुध्नः । ‘ चदि आह्लादने दीप्तौ च । इदित्त्वात् नुम्

।' स्फायितञ्चि°' इत्यादिना रक् ।
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मदवृद्धः । मदी
हर्षे'। ‘ मदोऽनुपसर्गे ' इति करणे अप् । तस्य
पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीया कर्मणि ' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वे । “ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' ।
छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङि ‘
आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ३. १. ५४) इति च्लेः
अङादेशः । ‘आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । गुणः
। स्वपस्यया । अप इति कर्मनाम । शोभनमपः स्वपः ।
तदर्हतीति स्वपस्यः । 'छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः ।
मंहिष्ठरातिम् । 'महि वृद्धौ' । अतिशयेन मंहित्री मंहिष्ठा।
‘तुश्छन्दसि' इति इष्ठन्प्रत्ययः। ‘तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः
। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मंहिष्ठा रातिर्यस्य । ‘ स्त्रियाः
पुंवत् ' (पा. सू. ६. ३. ३४) इति पुंवद्भावात् ह्रस्वत्वम् । ‘
बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पप्रिः । ‘

पृ पालनपूरणयोः '। ‘आदृगमहनजनः' इति किन्प्रत्ययः । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इति उत्वस्य ‘ बहुलं छन्दसि ' इति वचनादभावे यणादेशः । लिङ्वद्भावात् “ द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

आ यं पृ॒णन्ति॑ दि॒वि सद्म॑बर्हिषः समु॒द्रं न सु॒भ्व१॒ः स्वा अ॒भिष्ट॑यः ।

तं वृ॑त्र॒हत्ये॒ अनु॑ तस्थुरू॒तय॒ः शुष्मा॒ इन्द्र॑मवा॒ता अह्रु॑तप्सवः ॥४

आ । यम् । पृ॒णन्ति॑ । दि॒वि । सद्म॑ऽबर्हिषः । स॒मु॒द्रम् । न । सु॒ऽभ्वः॑ । स्वाः । अ॒भिष्ट॑यः ।

तम् । वृ॒त्र॒ऽहत्यें । अनुं । त॒स्थुः॒ । ऊ॒तयः॑ । शुष्माः॑ । इन्द्रंम् । अ॒वा॒ताः । अह्रुंतऽप्सवः ॥४

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सद्मऽबर्हिषः । समुद्रम् । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तम् । वृत्रऽहत्ये । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अह्रुतऽप्सवः ॥४

सद्म सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमाः “दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं “यम् इन्द्रम् “आ “पृणन्ति आ समन्तात् पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सुष्ठु भवन्तीति "सुभ्वः नद्यः “समुद्रं “न । यथा नद्यः समुद्रं पूरयन्ति तद्वदित्यर्थः । कीदृश्यो नद्यः। “स्वाः समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चाम्नायते-- समुदाय वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः' (तै. सं. ४. ६. २. ६) इति । “अभिष्टयः आभिमुख्येन गमनवत्यः “ऊतयः अवितारो मरुतः

“वृत्रहत्ये वृत्रहनने निमित्तभूते सति “तम् “इन्द्रम् "अनु
“तस्थुः अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कीदृशा मरुतः ।
“शुष्माः शत्रूणां शोषयितारः “अवाताः । वान्ति
प्रतिकूल्येन गच्छन्तीति वाताः शत्रवः तद्रहिताः ।
अह्रुतप्सवः अकुटिलरूपाः शोभनावयवा इत्यर्थः ॥
पृणन्ति । पॄ पालनपूरणयोः'। क्रैयादिकः ।' प्वादीनां
ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । ‘ श्नाभ्यस्तयोरातः' इति
आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
सद्मबर्हिषः । ‘ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' ।
सीदन्त्यस्मिन्निति सद्म । औणादिकोऽधिकरणे
मनिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः। भवतेः ‘
क्विप् च' इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि
‘ ओः सुपि' इति यणादेशस्य न भूसुधियोः' इति प्रतिषेधे
प्राप्ते 'छन्दस्युभयथा ' इति यणादेशः ।
उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति अनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वम् ।

अभिष्टयः । इष्टय एषणानि । ' उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ' इति वचनात् अभिः अन्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमन्नादित्वात् पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये । ‘ हनस्त च ' इति हन्तेः भावे क्यप् तकारान्तादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। अह्रुतप्सवः । ‘ह्वृ कौटिल्ये' । अस्मात् निष्टायां ‘ह्रु ह्वरेश्छन्दसि ' (पा. सू. ७. २. ३१) इति ह्रुआदेशः । ‘प्सा भक्षणे' इत्यस्मात् औणादिको डुप्रत्ययः। न ह्रुतप्सवः अह्रुतप्सवः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥

अ॒भि स्ववृ॑ष्टिं॒ मदे॑ अस्य॒ युध्य॑तो र॒घ्वीरि॑व प्रव॒णे संस्रुरू॒तयः॑ ।

इन्द्रो॒ यद्व॒ज्री धृ॒षमा॑णो॒ अन्ध॑सा भि॒नद्व॒लस्य॑ परि॒धीँरि॑व त्रि॒तः ॥५

अ॒भि । स्वऽवृं॑ष्टिम् । मदे॑ । अ॒स्य॒ । युध्यं॑तः । र॒घ्वीःऽइं॑व ।
प्र॒व॒णे । स॒स्रुः॒ । ऊ॒तयः॑ ।

इन्द्रः॑ । यत् । व॒ज्री । धृ॒षमा॑णः । अन्धं॑सा । भि॒नत् ।
व॒लस्यं॑ । प॒रि॒धीन्ऽइं॑व । त्रि॒तः ॥५

अभि । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीःऽइव ।
प्रवणे । सस्रुः । ऊतयः ।

इन्द्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अन्धसा । भिनत् ।
वलस्य । परिधीन्ऽइव । त्रितः ॥५

“ऊतयः मरुतः "मदे सोमपानेन हर्षे सति “अस्य इन्द्रस्य
“युध्यतः वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः “स्ववृष्टिं
स्वभूतवृष्टिमन्तं वृत्रम् “अभि आभिमुख्येन 'सस्रुः जग्मुः ।
"रघ्वीरिव “प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आप निम्नदेशे
गच्छन्ति । “यत् यदा “अन्धसा सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन

“धृषमाणः प्रगल्भः सन् "वज्री वज्रवान् “इन्द्रः “वलस्य संवृण्वतः एतत्संज्ञकमसुरं “भिनत् व्यदारयत् अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “त्रितः “परिधीनिव। देवानां हविर्लेपनिघर्षणाय अग्नेः सकाशात् अप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातं- ‘ सोऽङ्गारेणापः । अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत' (तै. ब्रा. ३. २. ८. १०-११) इति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधाय असुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः । तान्यथा स अभिनत् तद्वत् ॥ स्ववृष्टिम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः । ' युध संप्रहारे । दैवादिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रघ्वीः । रघि गत्यर्थः । ‘ रङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ. सू. १. २९)

इति उप्रत्ययः । ‘वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । जसि ‘वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ङीष्स्वरः शिष्यते । धृषमाणः ।' ञिधृषा प्रागल्भ्ये ' । श्नुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । वलस्य । वल संवरणे'। वलति संवृणोति सर्वमिति वलः । पचाद्यच् ।' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधीयन्ते इति परिधयः ।' उपसर्गे घोः किः '(पा, सू. ३. ३.९२) इति दधातेः कर्मणि किप्रत्ययः । ‘ आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १२ ॥

परीं घृ॒णा चं॑रति तित्वि॒षे शवो॒ऽपो वृ॒त्वी रजं॑सो

बु॒ध्नमाशं॑यत् ।

वृ॒त्रस्य॒ यत्प्रं॑व॒णे दु॒र्गृभिं॑श्वनो निज॒घन्थ॒ हन्वो॑॑रिन्द्र तन्य॒तुम् ॥६

परिं । ई॒म् । घृ॒णा । च॒र॒ति॒ । ति॒त्वि॒षे । शवः॑ । अ॒पः ।
वृ॒त्वी । रजं॑सः । बु॒ध्नम् । आ । अ॒श॒य॒त् ।

वृ॒त्रस्यं । यत् । प्र॒व॒णे । दुः॒ऽगृभिं॑श्वनः । नि॒ऽज॒घन्थं ।
हन्वोः॑ । इ॒न्द्र॒ । त॒न्य॒तुम् ॥६

परि । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः ।
वृत्वी । रजसः । बुध्नम् । आ । अशयत् ।

वृत्रस्य । यत् । प्रवणे । दुःऽगृभिश्वनः । निऽजघन्थ ।
हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥६

यो वृत्रः "अपो “वृत्वी उदकान्यावृत्य “रजसः “बुध्नम्
अन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशम् “आशयत् आश्रित्याशेत तस्य
“वृत्रस्य "प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽन्तरिक्षे वर्तमानस्य
दुर्गृभिश्वनः दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि
ग्रहीतुं शक्यते । ‘स इमान् लोकानावृणोत्' इति श्रुतेः ।
एवंभूतस्य वृत्रस्य “हन्वोः मुखपार्श्वयोः हे “इन्द्र “यत् यदा
“तन्यतुं प्रहारं विस्तारयन्तं यद्वा शब्दकारिणं वज्रम् ।
तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना वज्रेण “निजघन्थ नितरां
प्रजहर्थं तदानीम् “ईम् एनं त्वाम् इन्द्रं "घृणा
शत्रुजयलक्षणा दीप्तिः “परि “चरति परितो व्याप्नोति ।
त्वदीयं “शवः बलं च तित्विषे प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । ‘
त्विष दीप्तौ । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वात्
निघाताभावः । वृत्वी । ‘ वृञ् वरणे । स्नात्व्यादयश्च ' (
पा. सू. ७. १. ४९) इति आदिग्रहणात् क्त्वाप्रत्ययस्य
ईकारः । रजसः । रञ्ज रागे'। रजन्त्यस्मिन् गन्धर्वादयः
इति रजोऽन्तरिक्षम् । असुनि •

रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्' (का. ६. ४. २४. ४) इति नलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अशयत् । शीङो व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । दुर्गृभिश्वनः । ‘ ग्रह उपादाने ' , ' अशू व्याप्तौ ' इत्यनयोः दुःशब्दे उपपदे पृषोदरादित्वात् अभिमतरूपस्वरसिद्धिः । निजघन्थ । ‘हन हिंसागत्योः'। लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्य इटः ‘ उपदेशेऽत्वतः ' (पा. सू. ७. २, ६२) इति निषेधः । ‘ अभ्यासाच्च' इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । ' लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। तिङि चोदात्तवति' इति गतेः निघातः । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः । तन्यतुम् । 'तनु विस्तारे '। अस्मात् ‘ ऋतन्यञ्जि° ' (उ. सू. ४. ४४२) इत्यादिना यतुच् । यद्वा । ‘ स्तन शब्दे ' इत्यस्मात् बहुलवचनात् यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

ह्र॒दं न हि त्वां न्यृ॒षन्त्यू॒र्मयो॒ ब्रह्मा॑णीन्द्र॒ तव॒ यानि॒ वर्ध॑ना ।

त्वष्टा॑ चित्ते॒ युज्यं॑ वावृधे॒ शवं॑स्तत॒क्ष वज्रं॑म॒भिभूं॑त्योजसम् ॥७

ह्र॒दम् । न । हि । त्वा॒ । नि॒ऽऋ॒षन्तिं॑ । ऊ॒र्मयः॑ । ब्रह्मा॑णि । इ॒न्द्र॒ । तव॑ । यानि॑ । वर्ध॑ना ।

त्वष्टा॑ । चि॒त् । ते॒ । युज्य॑म् । व॒वृ॒धे॒ । शवः॑ । त॒तक्ष॑ । वज्र॑म् । अ॒भिभू॑तिऽओजसम् ॥७

ह्रदम् । न । हि । त्वा । निऽऋषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । ववृधे । शवः । ततक्ष । वज्रम् । अभिभूतिऽओजसम् ॥७

हे "इन्द्र “यानि "ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मन्त्रजातानि “तव “वर्धना वर्धयितॄणि तानि “त्वा त्वां “न्यृषन्ति “हि नितरां प्राप्नुवन्त्येव । तत्र दृष्टान्तः । “ऊर्मयः जलप्रवाहाः "ह्रदं “न । यथा जलाशयं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । “त्वष्टा “चित् स त्वष्टा च देवः "ते तव "युज्यं योग्यं "शवः बलं “ववृधे प्रावर्धयत् । अपि च "अभिभूत्योजसं शत्रूणामभिभवितृणा ओजसा बलेन युक्तं "वज्रं “ततक्ष तीक्ष्णीचकार । न्यृषन्ति । ‘ऋषी गतौ ' । तौदादिकः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ‘ हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः । ‘ ऋ गतौ ' । ऋच्छन्ति गच्छन्तीति ऊर्मयः । ‘ अर्तेरू च ' (उ. सू. ४. ६३४) इति मिप्रत्ययः । गुणे सति अकारस्य ऊकारादेशश्च । प्रत्यय स्वरः । वर्धना। वृधु वृद्धौ'। वर्धते एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । 'शेश्छन्दसि ' इति शेर्लोपः। ततक्ष। तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'। लिटि णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । पादादित्वात्

निघाताभावः । अभिभूत्योजसम् । अभिभूयतेऽनेनेति अभिभूति । करणे क्तिन् ।' तादौ च निति । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अभिभूति ओजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ज॒घ॒न्वाँ उ॒ हरि॑भिः सम्भृतक्रत॒विन्द्र॑ वृ॒त्रं मनु॑षे गातु॒यन्न॒पः ।

अयं॑च्छथा बा॒ह्वोर्वज्र॑माय॒समधा॑रयो दि॒व्या सूर्यं॑ दृ॒शे ॥८

ज॒घ॒न्वान् । ऊ॒ँ इति॑ । हरि॑ऽभिः । स॒म्भृ॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ सम्भृतऽक्रतो । इन्द्र॑ । वृ॒त्रम् । मनु॑षे । गा॒तु॒ऽयन् । अ॒पः ।

अयं॑च्छथाः । बा॒ह्वोः । वज्र॑म् । आ॒य॒सम् । अधा॑रयः । दि॒वि । आ । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥८

जघन्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । सम्भृतक्रतो इति सम्भृतऽक्रतो । इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुऽयन् । अपः ।

अयच्छथाः । बाह्वोः । वज्रम् । आयसम् । अधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥८

हे "संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वा “इन्द्र "मनुषे जनाय "गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् "वृत्रं लोकानामावरकमसुरं "हरिभिः अश्वैर्युक्तस्त्वं “जघन्वान् "उ हतवान् खलु । तदनन्तरम् “अपः वृष्ट्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । “बाह्वोः त्वदीययोर्हस्तयोः "आयसम् अयोमयं “वज्रम् “अयच्छथाः अग्रहीः । आकारः समुच्चयार्थः । “सूर्यं च “दिवि द्युलोके “दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनाय "अधारयः स्थापयांचकृषे ॥ जघन्वान् । हन्तेर्लिटः क्वसुः । ‘ विभाषा गमहनविदविशाम्' (पा. सू. ७. २. ६८) इति इडागमस्य

विकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् गातुमिच्छसि । 'छन्दसि परेच्छायामपि ' (का. ३. १. ८.२) इति क्यच् । न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति दीर्घप्रतिषेधः । क्यजन्तात् शतरि अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते । बाह्वोः । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।।

बृ॒हत्स्वश्चं॑न्द्र॒मम॑व॒द्यदु॒क्थ्य१॒॑मकृ॑ण्वत भि॒यसा॒ रोह॑णं दि॒वः ।

यन्मानु॑षप्रधना॒ इन्द्र॑मू॒तय॒ः स्व॑र्नृ॒षाचो॑ म॒रुतोऽम॑द॒न्ननु॑ ॥९

बृ॒हत् । स्वऽचं॑न्द्रम् । अम॑ऽवत् । यत् । उ॒क्थ्य॑म् । अकृ॑ण्वत । भि॒यसा॑ । रोह॑णम् । दि॒वः ।

यत् । मानुंषऽप्रधनाः । इन्द्रंम् । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मुरुतः । अमंदन् । अनुं ॥९

बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृण्वत । भियसा । रोहणम् । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥९

"बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमानाः “भियसा वृत्रभयेन “यत् यदा “उक्थ्यम् उक्थार्हं स्तोत्रयोग्यम् “अकृण्वत अकुर्वन् । कीदृशं बृहत्साम । “स्वश्चन्द्रं स्वकीयेन चन्द्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं "अमवत् । अमति शत्रुन् रुजत्यनेनेति अमो बलम् । तद्युक्तम् । "दिवः स्वर्गस्य “रोहणम् आरोहणहेतुभूतम् । एवंविधेन स्तोत्रेण वृत्राद्भीता इन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः । “यत् यदा “मानुषप्रधनाः ।' प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति' (निरु. ९. २३) इति

नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम।
मनुष्यहितसंग्रामाः “ऊतयः “स्वः द्युलोकस्य रक्षितारः
“मरुतः “नृषाचः प्राणरूपेण नॄन् सेवमाना भूत्वा “इन्द्रम्
अपि तेनैव रूपेण “अनु “अमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन्
। तदानीं स इन्द्रो वृत्रवधं प्रति उद्युक्तो बभूवेति शेषः ॥
स्वश्चन्द्रम् । स्वकीयं चन्द्रं यस्य । “ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे
मन्त्रे' (पा. सू. ६. १. १५१) इति सुट् । श्रुत्वेन शकारः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भियसा । भीशब्दस्य
तृतीयैकवचने छान्दसः असुगागमः तस्य उदात्तत्वं च ।
नृषाचः । ‘ षच समवाये । अयं सेवनार्थ इति यास्कः ।
वहश्च' (पा. सू. ३. २. ६४) इत्यत्र
चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि ण्विप्रत्ययः ।
अमदन् । मदी हर्षे'। णिचि ‘मदी हर्षग्लेपनयोः' इति
घटादिषु पाठात् मित्त्वे सति ‘मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ।
लङि ‘ छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् '
णेरनिटि ' इति णिलोपः ॥

द्यौश्चि॑द॒स्याम॑वाँ॒ अहे॑ः स्व॒नादयो॑यवीद्भि॒यसा॒ वज्र॑ इन्द्र ते ।

वृ॒त्रस्य॒ यद्ब॑द्बधा॒नस्य॑ रोदसी॒ मदे॑ सु॒तस्य॒
शव॒साभि॑न॒च्छिर॑ः ॥१०

द्यौः । चि॒त् । अ॒स्य॒ । अम॑ऽवान् । अहे॑ः । स्व॒नात् ।
अयो॑यवीत् । भि॒यसा॑ । वज्र॑ः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ ।

वृ॒त्रस्य॑ । यत् । ब॒द्ब॒धा॒नस्य॑ । रो॒द॒सी॒ इति॑ । मदे॑ । सु॒तस्य॑ ।
शव॑सा । अभि॑नत् । शिर॑ः ॥१०

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् ।
अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते ।

वृत्रस्य । यत् । बद्बधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य ।
शवसा । अभिनत् । शिरः ॥१०

“अमवान् बलवान् “द्यौश्चित् द्युलोकोऽपि “अस्य "अहेः वृत्रस्य “स्वनात् शब्दात् "भियसा भयेन “अयोयवीत् अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अकम्पतेत्यर्थः । हे “इन्द्र “ते तव “सुतस्य अभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन "मदे हर्षे जाते सति त्वदीयः “वज्रः "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “बद्बधानस्य बाधनशीलस्य “वृत्रस्य "शिरः “यत् यदा “शवसा बलेन “अभिनत् अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः ॥ अयोयवीत् ।' यु मिश्रणामिश्रणयोः '। अस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि ‘यङो वा ' (पा. सू. ७. ३. ९४) इति अपृक्तप्रत्ययस्य ईडागमः । अडागम उदात्तः । बद्बधानस्य । ‘ बाधृ विलोडने ' । ताच्छीलिके चानशि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं च छान्दसत्वात् । चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १३ ॥

यदिन्न्विंन्द्र पृथि॒वी दशं॑भुजि॒रहा॑नि॒ विश्वा॑ त॒तनं॑न्त

कृ॒ष्टयः॑ ।

अत्राहं ते मघव॒न्विश्रु॑तं॒ सहो॒ द्यामनु॒ शवं॑सा ब॒र्हणा॑ भुवत्

॥११

यत् । इत् । नु । इ॒न्द्र॒ । पृ॒थि॒वी । दशं॑ऽभुजिः । अहा॑नि ।

विश्वा॑ । त॒तनं॑न्त । कृ॒ष्टयः॑ ।

अत्रं॑ । अहं॑ । ते॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । विऽश्रु॑तम् । सहः॑ । द्याम् ।

अनुं॑ । शवं॑सा । ब॒र्हणा॑ । भु॒व॒त् ॥११

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि ।

विश्वा । ततनन्त । कृष्टयः ।

अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतम् । सहः । द्याम् ।

अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥११

"यदिन्नु यदा खलु “पृथिवी “दशभुजिः दशगुणिता भवेत् यदि वा "कृष्टयः सर्वे मनुष्याः “विश्वा सर्वाणि "अहानि "ततनन्त विस्तारयेयुः । हे “मघवन् धनवन् "इन्द्र “अत्राह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु “ते त्वदीयं “सहः वृत्रवधादिकारणं बलं "विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धम् । “शवसा त्वदीयेन बलेन कृता "बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया “द्यामनु “भुवत् अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रादेर्हिंसनमपि महदिति भावः ॥ ततनन्त । ‘ तनु विस्तारे'। स्वरितेत्त्वात् आत्मनेपदम् । लिङर्थे लङि उप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । छान्दसो द्विर्भावः । यद्वा । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति उप्रत्ययस्य श्लौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्रुतम् । श्रु श्रवणे'। कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हणा । ‘ वर्ह

वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु'। अस्मात् औणादिकः क्युप्रत्ययः । बवयोरभेद इति वकारस्य बत्वम् । प्रत्ययस्वरः । ' निबर्हयति' (नि. २. १९. ३०) इति वधकर्मसु पठितं च । भुवत् ।' भू सत्तायाम्'। लेटि अडागमः । इतश्च लोपः' इति इकारलोपः। 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधे उवङादेशः ॥

त्वम॒स्य पा॒रे रजं॑सो॒ व्यों॑मन॒ः स्वभूं॑त्योजा॒ अवं॑से धृषन्मनः ।

च॒कृ॒षे भूमिं॑ प्रति॒मान॒मोजं॑सो॒ऽपः स्वं॑ः परि॒भूरे॒ष्या दिवं॑म् ॥१२

त्वम् । अ॒स्य । पा॒रे । रजं॑सः । विऽओं॑मनः । स्वभूं॑तिऽओजाः । अवं॑से । धृ॒ष॒त्ऽम॒न॒ः ।

च॒कृ॒षे । भूमिं॑म् । प्र॒ति॒ऽमानं॑म् । ओजं॑सः । अ॒पः ।
स्व१॒॑रिति॒ं स्वः॑ । प॒रि॒ऽभूः । ए॒षि॒ । आ । दिवं॑म् ॥१२

त्वम् । अस्य । पारे । रजसः । विऽओमनः ।
स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चकृषे । भूमिम् । प्रतिऽमानम् । ओजसः । अपः ।
स्वरिति स्वः । परिऽभूः । एषि । आ । दिवम् ॥१२

हे "धृषन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र "अस्य अस्माभिः परिदृश्यमानस्य "व्योमनः व्याप्तस्य अन्तरिक्षस्य "रजसः लोकस्य "पारे उपरिप्रदेशे वर्तमानः "स्वभूत्योजाः स्वभूतबलः "त्वम् "अवसे अस्मद्रक्षणार्थं "भूमिं भूलोकं "चकृषे कृतवानसि । किंच "ओजसः बलवतां बलस्य "प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा "स्वः सुष्ठु अरणीयं गन्तव्यम् । आपः इति अन्तरिक्षनाम । "अपः अन्तरिक्षलोकं "आ "दिवं द्युलोकं च "परिभूः परिग्रहीता ।

परिपूर्वो भवतिः परिग्रहणार्थः । “एषि प्राप्नोषि॥ अस्य । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्योमनः। अवतिर्गत्यर्थः, अव रक्षणगतिकान्ति' इत्यभिधानात्। विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा । वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । ज्वरत्वर' ' इत्यादिना उपधाया वकारस्य च ऊठ्। गुणः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । भावे मनिन् । विविधम् ओम रक्षणं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणादेशे ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितस्वम् । स्वः । सुपूर्वात् अर्तेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । अव्ययादाप्सुपः ' (पा. सू. २. ४. ८२) इति सुपो लुक् ।' न्यङ्स्वरौ स्वरितौ' (फि. सू. ७४) इति स्वरितत्वम् ॥

भूनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात् सूक्तात् पुरा • त्वं भुवः प्रतिमानम्' इत्येषा शंसनीया । तथैवासूत्रयत्- ‘ शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः ' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

त्वं भुंवः प्रति॒मानं॑ पृथि॒व्या ऋ॒ष्ववीं॑रस्य बृह॒तः पतिं॑र्भूः ।

विश्व॒माप्रां अ॒न्तरिं॑क्षं महि॒त्वा स॒त्यम॒द्धा नकिं॑र॒न्यस्त्वावां॑न् ॥१३

त्वम् । भु॒व॒ः । प्र॒ति॒ऽमानं॑म् । पृ॒थि॒व्याः । ऋ॒ष्वऽवीं॑रस्य । बृ॒ह॒तः । पति॑ः । भू॒ः ।

विश्वं॑म् । आ । अ॒प्रा॒ः । अ॒न्तरिं॑क्षम् । म॒हि॒ऽत्वा । स॒त्यम् । अ॒द्धा । नकि॑ः । अ॒न्यः । त्वाऽवां॑न् ॥१३

त्वम् । भुवः । प्रतिऽमानम् । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहतः । पतिः । भूः ।

विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महिऽत्वा । सत्यम् । अद्धा । नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥१३

हे इन्द्र “त्वं “पृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णाया भूमेः । “प्रतिमानं "भुवः प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूर्लोको महानचिन्त्यशक्तिः एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा “ऋष्ववीरस्य । वरयन्ति विक्रान्ता भवन्तीति वीरा देवाः । ऋष्वा दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य “बृहतः बृंहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य “पतिर्भूः पालयितासि । तथा “अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं “विश्वं सर्वमपि “महित्वा महत्त्वेन "सत्यम् “आप्राः निश्चयेन आ समन्तादपूरयः । अतः “त्वावान् त्वत्सदृशः "अन्यः कश्चित् “नकिः अस्ति नास्तीति यदेतत्

तत् “अद्धा सत्यमेव ॥ भुवः । भवतेर्लेटि सिपि अडागमः । उवङादेशः । पृथिव्याः । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तिरुदात्ता । बृहतः । ‘ बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः । छान्दसे वर्तमाने लुङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । अप्राः । ‘ प्रा पूरणे '। अदादिकः । लङि अडागमः। महित्वा । ‘सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया डादेशः । त्वावान् । ‘वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्यांक छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ५. २. ३९. १) इति सादृश्यार्थे वतुप् । 'प्रत्यययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ‘ आ सर्वनाम्नः' इति आत्वम् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

न यस्य॒ द्यावा॑पृथि॒वी अनु॒ व्यचो॒ न सिन्ध॑वो॒ रज॑सो॒ अन्त॑मान॒शुः ।

नोत स्ववृ॑ष्टिं॒ मदे॑ अस्य॒ युध्य॑त॒ एको॑ अ॒न्यच्च॑कृषे॒ विश्व॑मानु॒षक् ॥१४

न । यस्य॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अनु॑ । व्यचः॑ । न । सिन्ध॑वः । रज॑सः । अन्त॑म् । आ॒न॒शुः ।

न । उ॒त । स्वऽवृ॑ष्टिम् । मदे॑ । अ॒स्य॒ । युध्य॑तः । एकः॑ । अ॒न्यत् । च॒कृ॒षे॒ । विश्व॑म् । आ॒नु॒षक् ॥१४

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः । रजसः । अन्तम् । आनशुः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वम् । आनुषक् ॥१४

"यस्य इन्द्रस्य “व्यचः व्यापनं “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ "न "अनु आनशाते प्राप्तुमसमर्थे बभूवतुः । तथा “रजसः अन्तरिक्षलोकस्योपरि “सिन्धवः स्यन्दनशीला आपो यस्य

इन्द्रस्य तेजसः “अन्तम् अवसानं “न “आनशुः न प्रापुः ।
"उत अपि च सोमपानेन “मदे हर्षे सति “स्ववृष्टिं
स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं "युध्यतः युध्यमानस्य “अस्य इन्द्रस्य
बलस्य अन्तं वृत्रादयः “न प्रापुः । अतो हे इन्द्र “एकः त्वम्
“अन्यत् स्वव्यतिरिक्तं "विश्वं सर्वं भूतजातम् "आनुषक्
आनुषक्तं “चकृषे । सकलमपि भूतजातं
त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च
। ‘ दिवो द्यावा । (पा. सू. ६. ३. २९) इति द्यावादेश
आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः ‘षिद्गौरादिभ्यश्च '
इति ङीषन्तोऽन्तोदात्तः । ‘ देवताद्वन्द्वे च ' इति
उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘०अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' इति
पर्युदासात् ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ' इति निषेधाभावः ।
व्यचः । 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' (का. १. २. १. १) इति
वचनात् ङित्त्वाभावे संप्रसारणाभावः । आनशुः ।
अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ अत आदेः' इति
अभ्यासस्य आत्वम् । अश्नोतेश्च ' इति नुडागमः ।।

आर्च॒न्नत्र॑ म॒रुत॒ः सस्मि॑न्ना॒जौ विश्वे॑ दे॒वासो॑ अमद॒न्ननु॑ त्वा ।

वृ॒त्रस्य॒ यद्भृ॑ष्टि॒मता॑ व॒धेन॒ नि त्वमि॑न्द्र॒ प्रत्या॒नं॑ ज॒घन्थ॑ ॥१५

आर्च॑न् । अत्र॑ । म॒रुतः॑ । सस्मि॑न् । आ॒जौ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒म॒द॒न् । अनु॑ । त्वा॒ ।

वृ॒त्रस्य॑ । यत् । भृ॒ष्टि॒ऽमता॑ । व॒धेन॑ । नि । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । प्रति॑ । आ॒नम् । ज॒घन्थ॑ ॥१५

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृत्रस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥१५

हे इन्द्र त्वां “मरुतः “अत्र अस्मिन् संग्रामे “आर्चन् । ' प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यनेन वचनेन अपूजयन् । “सस्मिन् तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन् “आजौ संग्रामे “विश्वे “देवासः ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतः “त्वा त्वाम् “अनु अमदन् अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा। त्वदीयमदानन्तरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे “इन्द्र “त्वं “यत् यदा "भृष्टिमता । भ्रंशयति शत्रूनिति भृष्टिः अश्रिः । तद्वता “वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अश्रिमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे समाम्नातं - वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाश्रिः कर्तव्योऽष्टाश्रिर्वै वज्रः ' (ऐ. ब्रा. २. १) इति । तेन वज्रेण “वृत्रस्य “आनं “प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा श्वासहेतु घ्राणं प्रति “नि जघन्थ नितरां प्राहार्षीः ॥ आर्चन् । •अर्च पूजायाम् । भौवादिकः । आडागम उदात्तः । सस्मिन् । 'तदोः सः सौ ' (पा. सू. ७. २. १०६) इति विधीयमानं सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यम् । यद्वा । सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः । देवासः ।

आज्जसेत्सुक् ।' आनम् आननम् । वर्णलोपश्छान्दसः । यद्वा । ‘अन प्राणने'। अन्यते अनेनेति आनं घ्राणंम् । करणे घञ् । 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ । 'हन हिंसागत्योः'। थलि उपदेशेऽत्वतः' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ अभ्यासाच्च' इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

टिप्पणी

१.५२.१ त्यं सु मेषं इति

द्र. सौभरम्

मण्डल

१

सूक्तं १.१ | सूक्तं १.३१ | सूक्तं १.६१ | सूक्तं १.९१ | सूक्तं १.१२१ | सूक्तं १.१५१ | सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ | सूक्तं १.३२ | सूक्तं १.६२ | सूक्तं १.९२ | सूक्तं १.१२२ | सूक्तं १.१५२ | सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ | सूक्तं १.३३ | सूक्तं १.६३ | सूक्तं १.९३ | सूक्तं १.१२३ | सूक्तं १.१५३ | सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ | सूक्तं १.३४ | सूक्तं १.६४ | सूक्तं १.९४ | सूक्तं १.१२४ | सूक्तं १.१५४ | सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ | सूक्तं १.३५ | सूक्तं १.६५ | सूक्तं १.९५ | सूक्तं १.१२५ | सूक्तं १.१५५ | सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ | सूक्तं १.३६ | सूक्तं १.६६ | सूक्तं १.९६ | सूक्तं १.१२६ | सूक्तं १.१५६ | सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७
सूक्तं १.३७
सूक्तं १.६७
सूक्तं १.९७
सूक्तं १.१२७
सूक्तं १.१५७
सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८
सूक्तं १.३८
सूक्तं १.६८
सूक्तं १.९८
सूक्तं १.१२८
सूक्तं १.१५८
सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९
सूक्तं १.३९
सूक्तं १.६९
सूक्तं १.९९
सूक्तं १.१२९
सूक्तं १.१५९
सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१०
सूक्तं १.४०
सूक्तं १.७०
सूक्तं १.१००
सूक्तं १.१३०
सूक्तं १.१६०
सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११
सूक्तं १.४१
सूक्तं १.७१
सूक्तं १.१०१
सूक्तं १.१३१
सूक्तं १.१६१
सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२
सूक्तं १.४२
सूक्तं १.७२
सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१३२
सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३
सूक्तं १.४३
सूक्तं १.७३
सूक्तं १.१०३
सूक्तं १.१३३
सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.५२&oldid=237934" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.५३

← सूक्तं १.५२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.५३

सव्य आङ्गिरसः

सूक्तं १.५४ →

दे. इन्द्रः। जगती, १०-११ त्रिष्टुप् ।

न्यू षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥१॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥२॥

शचीव इन्द्र पुरुकृद्द्युमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥३॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमतिं गोभिरश्विना ।

इन्द्रेण दस्युं दरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभेमहि ॥४॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥५॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥६॥

युधा युधमुप घेदेषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् ॥७॥

त्वं करञ्जमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वङ्गृदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्वना ॥८॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशाबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥९॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥१०॥

य उदृचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥११॥

सायणभाष्यम्

'न्यू षु' इति एकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं– न्यू ष्वेकादशान्त्ये त्रिष्टुभौ ' इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे एतत्सूक्तम् । तथा चासूत्रयदाचार्यः- ' न्यू षु वाचमप्सु धूतस्य हरिवः। पिबेहेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

न्यू॒३॑ षु वाचं॒ प्र म॒हे भ॑रामहे॒ गिर॒ इन्द्रा॑य॒ सद॑ने वि॒वस्व॑तः ।

नू चि॒द्धि रत्नं॑ सस॒तामि॒वावि॑द॒न्न दु॑ष्टु॒तिर्द्र॑विणो॒देषु॑ शस्यते ॥१

नि । ऊँ॒ इति॑ । सु । वाच॑म् । प्र । म॒हे । भ॒रा॒म॒हे॒ । गिरः॑ । इन्द्रा॑य । सद॑ने । वि॒वस्व॑तः ।

नु । चि॒त् । हि । रत्न॑म् । स॒स॒ताम्ऽइ॑व । अवि॑दत् । न । दु॒ःऽस्तु॒तिः । द्र॒वि॒ण॒ःऽदेषु॑ । श॒स्य॒ते॒ ॥१

नि । ऊं इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भरामहे । गिरः । इन्द्राय । सदने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम्ऽइव । अविदत् । न । दुःऽस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु । शस्यते ॥१

"महे महते "इन्द्राय "सु "वाचं शोभनां स्तुतिं “नि “प्र “भरामहे नितरां प्रयुञ्ज्महे । “उ इति पादपूरणः । यतः 'विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य “सदने यज्ञगृहे इन्द्राय

"गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । “हि यस्मात् स इन्द्रः "नू “चित् क्षिप्रमेव “रत्नं रमणीयमसुराणां धनम् "अविदत् विन्दति । तत्र दृष्टान्तः । “ससतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । “द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु "दुष्टुतिः असमीचीना स्तुतिः "न “शस्यते नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्र भरामहे इति पूर्वेण संबन्धः ॥ न्यू षु इत्यस्य ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः । इति स्वरितत्वम् । तत्र उदात्तपरत्वात् संहितायां कम्प्यते । ‘इकः सुञि' (पा. सू. ६. ३. १३४) इति दीर्घत्वम् । ‘सुञः' इति षत्वम् । महे ।' मह पूजायाम्' इत्यस्मात् ‘क्विप् च ' इति क्विप् । ‘ सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । महच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः । नू चित् । ‘ ऋचि तुनुघ' इत्यादिना दीर्घः । ससतामिव ।' षस स्वप्ने ' । अस्मात् शत्रन्तदन्तोदात्तात्परस्या विभक्तेः ‘शतुरनुमः' इत्युदात्तत्वम् । ‘ इवेन विभक्त्यलोपः

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' (पा. सू. २. १. ४. २) इति समासः । अविदत् ।' विद्लृ लाभे'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लुङि • पुषादिद्युतादिः' इति च्लेः अङादेशः । अडागम उदात्तः । ' हि च' इति निघातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु । द्रविणानि धनानि ददातीति द्रविणोदः । ‘द्रु गतौ ' इत्यस्मात् ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ. सू. २. २०८) इति इनन्प्रत्ययान्तो द्रविणशब्दः । तस्मिन् कर्मण्युपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्यते । ‘शंसु स्तुतौ ' । यकि ‘अनिदिताम् ' इति नलोपः ॥

दु॒रो अश्वं॑स्य दु॒र इं॑न्द्र॒ गोरं॑सि दु॒रो यवं॑स्य॒ वसु॑न इ॒नस्पतिः॑ ।

शि॒क्षा॒न॒रः प्र॒दिवो॒ अकां॑मकर्शन॒ः सखा॒ सखिं॑भ्य॒स्तमि॒दं गृं॑णीमसि ॥२

दु॒रः । अश्वं॑स्य । दु॒रः । इ॒न्द्र॒ । गोः । अ॒सि॒ । दु॒रः । यवं॑स्य । वसुं॑नः । इ॒नः । पतिः॑ ।

शि॒क्षा॒ऽन॒रः । प्र॒ऽदिवः॑ । अकां॑मऽकर्शनः । सखां । सखिं॑ऽभ्यः । तम् । इ॒दम् । गृ॒णी॒म॒सि॒ ॥२

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।

शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥२

हे "इन्द्र त्वम् अश्वस्य "दुरः दाता "असि। तथा "गोः पश्वादेः "दुरः दातासि । तथा "यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य "दुरः दाता असि । "वसुनः निवासहेतोः धनस्य “इनः स्वामी

"पतिः सर्वेषां पालयिता "शिक्षानरः । शिक्षतिर्दानकर्मा (नि. ३. १०.८)। शिक्षाया दानस्य नेतासि । "प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन् स तथोक्तः। "अकामकर्शनः । कामान् कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः । न कामकर्शनोऽकामकर्शनः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविदत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः। 'सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः "सखा सखिवदत्यन्तं प्रियः एवंभूतो य इन्द्रः “तं प्रति "इदं स्तोत्रलक्षणं वचः "गृणीमसि ब्रूमहे ॥ दुरः । ‘डुदाञ् दाने'। ‘मन्दिवाशिमतिचसिचङ्ग्यङ्किभ्य उरच् ' (उ. सू. १. ३८) इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एव आकारलोपः । शिक्षानरः । ‘ शिक्ष विद्योपादाने '।' गुरोश्च हलः ' (पा. सू. ३. ३. १०३) इति अकारप्रत्ययः । ततः टाप् । षष्ठीसमासः । “समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि ।' गृ शब्दे ' । क्रैयादिकः । ‘

प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । ' इदन्तो मसि ' इति मसेः इकारः ॥

शचींव इन्द्र पुरुकृद्द्युमत्तम॒ तवेदि॒दम॒भितंश्चेकिते॒ वसुं ।

अतंः सं॒गृभ्यांभिभूत॒ आ भंर॒ मा त्वांय॒तो जंरि॒तुः कामंमूनयीः ॥३

शचींऽवः । इ॒न्द्र॒ । पु॒रु॒ऽकृ॒त् । द्यु॒म॒त्ऽत॒म॒ । तवं । इत् । इ॒दम् । अ॒भितः॑ । चे॒कि॒ते॒ । वसुं ।

अतः॑ । स॒म्ऽगृभ्यं । अ॒भि॒ऽभू॒ते॒ । आ । भ॒र॒ । मा । त्वा॒ऽय॒तः । ज॒रि॒तुः । कामंम् । ऊ॒न॒यीः॒ ॥३

शचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्ऽतम । तव । इत् । इदम् । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । सम्ऽगृभ्य । अभिऽभूते । आ । भर । मा ।
त्वाऽयतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥३

शचीवः । शची इति प्रज्ञानाम । हे "इन्द्र "शचीवः प्रज्ञावान् "पुरुकृत् प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः "द्युमत्तम अतिशयेन दीप्तिमन् "अभितः सर्वत्र वर्तमानं "वसु धनं यदस्ति तत् "इदं "तवेत् तवैव स्वभूतमिति "चेकिते भृशमस्माभिर्ज्ञायते । "अतः कारणात् धनं "संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वा "अभिभूते शत्रूणामभिभवितः "आ "भर अस्मभ्यमाहर देहीत्यर्थः । "त्वायतः त्वामात्मन इच्छतः "जरितुः स्तोतुः "कामम् अभिलाषं "मा "ऊनयीः परिहीनं मा कार्षीः। पूरयेत्यर्थः ॥
शचीवः । ' मतुवसो रुः०' इति रुत्वम् ।
षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । इतरेषु आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । न च ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति अविद्यमानवत्वम्, 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' इति निषेधात् । चेकिते। ' कित ज्ञाने'। अस्मात् यङन्ताद्वर्तमाने

लिटि ‘ °अमन्त्रे' (पा. सू. ३. १. ३५) इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावे सति लिट आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । संगृभ्य आभर इति उभयत्र ‘हृग्रहोर्भश्छन्दसि ' इति भत्वम् । त्वायतः । त्वामात्मन इच्छति । ‘सुप आत्मनः क्यच् ।' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । छान्दसम् आत्वम्। क्यजन्तात् लटः शतृ । तस्य अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेण अनुदात्तस्य एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् । “एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो भवतीति वक्तव्यम्' (पा. सू. ८. २. ६. १) इति वचनात् तस्य सिद्धत्वे सति ‘शतुरनुमः' इति अजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । कामम् । ‘कमु कान्तौ' इत्यस्मात् भावे घञ् । 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । ऊनयीः। ‘ ऊन परिहाणे ' । चुरादिः । लुङि • णिश्रिद्रुस्रुभ्यः । (पा. सू. ३. १. ४८) इति च्लेः चङादेशस्य ‘नोनयतिध्वनयति' (पा. सू. ३. १.

५१) इत्यादिना प्रतिषेधः । ‘ हम्यन्तक्षण ' (पा. सू. ७. २.५) इति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

ए॒भिर्द्युभिंः सु॒मनां ए॒भिरिन्दुंभिर्निरुन्धा॒नो अमंतिं॒ गोभिंर॒श्विनां ।

इन्द्रेंण॒ दस्युं द॒रयंन्त॒ इन्दुंभिर्यु॒तद्वेंषस॒ः समि॒षा रंभेमहि ॥ ४

ए॒भिः । द्युऽभिः॑ । सु॒ऽमनाः॑ । ए॒भिः । इन्दुंऽभिः । नि॒ऽरु॒न्धा॒नः । अमंतिम् । गोभिः॑ । अ॒श्विनां ।

इन्द्रेंण । दस्युंम् । द॒रयंन्तः । इन्दुंऽभिः । यु॒तऽद्वेंषसः । सम् । इ॒षा । र॒भे॒म॒हि॒ ॥४

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इन्दुऽभिः । निऽरुन्धानः । अमतिम् । गोभिः । अश्विना ।

इन्द्रेण । दस्युम् । दरयन्तः । इन्दुऽभिः । युतऽद्वेषसः ।
सम् । इषा । रभेमहि ॥४

हे इन्द्र “एभिः अस्माभिर्दत्तैः “द्युभिः
दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः "एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिः तुभ्यं
दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वम् अस्माकम् "अमतिं दारिद्र्यं
“गोभिः त्वया दत्तैः पशुभिः "अश्विना अश्वयुक्तेन धनेन च
"निरुन्धानः निवर्तयन् "सुमनाः शोभनमना भव । वयम्
“इन्दुभिः अस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेन "इन्द्रेण "दस्युम्
उपक्षपयितारं शत्रुं "दरयन्तः हिंसन्तः अत एव "युतद्वेषसः
पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा “इषा इन्द्रदत्तेन अन्नेन "सं "रभेमहि
संरब्धा भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः। शोभनं मनो
यस्य। सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
निरुल्धानः। ‘रुधिर् आवरणे । स्वरितेत्त्वात् आत्मनेपदम्
। श्नसोरल्लोपः' इति अकारलोपः। ‘ चितः'
इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमतिम्

। मन्तव्या मतिः ऐश्वर्यम् । न मतिः अमतिः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'न लोकाव्यय ' इति
षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना । अश्वोऽस्यातीति अश्वि धनम् ।
मत्वर्थीय इनिः ॥

समिं॑न्द्र रा॒या समि॒षा रं॑भेमहि॒ सं वाजें॑भिः
पुरुश्च॒न्द्रैर॒भिद्यु॑भिः ।

सं दे॒व्या प्रमं॑त्या वी॒रशुं॑ष्मया॒ गोअं॑ग्र॒याश्वां॑वत्या रभेमहि ॥
५

सम् । इ॒न्द्र॒ । रा॒या । सम् । इ॒षा । र॒भे॒म॒हि॒ । सम् ।
वाजें॑भिः । पु॒रु॒ऽच॒न्द्रैः । अ॒भिद्यु॑ऽभिः ।

सम् । दे॒व्या । प्रऽमं॑त्या । वी॒रऽशुं॑ष्मया । गोऽअं॑ग्रया ।
अश्वं॑ऽवत्या । र॒भे॒म॒हि॒ ॥५

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः । पुरुऽचन्द्रैः । अभिद्युऽभिः ।

सम् । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥५

हे "इन्द्र "राया धनेन वयं "सं "रभेमहि संगच्छेमहि । तथा "इषा अन्नेन "सं रभेमहि । तथा “वाजेभिः बलैः "सं रभेमहि । कीदृशैः वाजैः । "पुरुश्चन्दैः पुरूणां बहूनामाह्लादकैः "अभिद्युभिः अभितो दीप्यमानैः । किंच "देव्या द्योतमानया “प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या "सं "रभेमहि । कीडश्या। “वीरशुष्मया । वीरं विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअग्रया। स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता । "अश्वावत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया । ‘ऊड़िदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रैः ।

‘ह्रस्वाञ्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुट् । श्चुत्वेन शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषाम् । अत्र दिव्शब्दो दीप्तिं लक्षयति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या । उदात्तयणः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रमत्या । ‘तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत्तरयोर्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सर्वत्र विभाषा गोः' (पा. सू. ६. १. १२२) इति गोअग्रया इत्यत्र प्रकृतिभावः । अश्वावत्या । ‘ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय ' इति मतुपि दीर्घत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

ते त्वा̱ मदा॑ अमद̱न्ताानि̱ वृष्ण्या̱ ते सोमा॑सो वृत्र̱हत्ये॑षु सत्पते ।

यत्का̱रवे̱ दश॑ वृ̱त्राण्य॑प्र̱ति ब̱र्हिष्म॑ते̱ नि स̱हस्रा॑णि ब̱र्हय॑ः ॥६

ते । त्वा॒ । मदाः॑ । अ॒म॒द॒न् । तानि॑ । वृष्ण्या॑ । ते ।
सोमा॑सः । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑षु । स॒त्ऽप॒ते॒ ।

यत् । का॒रवे॑ । दश॑ । वृ॒त्राणि॑ । अ॒प्र॒ति । ब॒र्हिष्म॑ते । नि ।
स॒हस्रा॑णि । ब॒र्हय॑ः ॥६

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते ।
सोमासः । वृत्रऽहत्येषु । सत्ऽपते ।

यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि ।
सहस्राणि । बर्हयः ॥६

हे "सत्पते सतां पालयितरिन्द्र "वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु "ते पूर्वोक्ताः "मदाः मादका मरुतः “त्वा त्वाम् "अमदन् अमदयन् हर्षं प्रापयन्। "तानि पूर्वोक्तानि "वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबन्धीनि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि त्वाम् अमदन् । "ते "सोमासः

प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाम् अमदन् । "यत् यदा "कारवे स्तुतिकर्त्रे “बर्हिष्मते यज्ञवते यजमानाय "दश "सहस्राणि अपरिमितानि “वृत्राणि आवरकाण्युपद्रवजातानि “अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं “नि “बर्हयः न्यवधीः । तदानीमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ वृष्ण्या । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् ' इति शेर्लोपः। बर्हयः । बर्हयतिर्हिंसाकर्मा (नि. २. १९. ३०)। लङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

यु॒धा यु॒ध॒मुप॒ घेदें॑षि धृष्णु॒या पु॒रा पु॒रं॑ समि॒दं॑ हं॒स्योजं॑सा ।

नम्या॒ यदिं॑न्द्र॒ सख्यां॑ परा॒वतिं॑ निब॒र्हयो॒ नमुं॑चिं॒ नामं॑ मा॒यिनं॑म् ॥७

यु॒धा । यु॒धम् । उप॑ । घ॒ । इत् । ए॒षि॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया । पु॒रा । पुर॑म् । सम् । इ॒दम् । हं॒सि॒ । ओज॑सा ।

नम्या॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । सख्या॑ । प॒रा॒ऽवति॑ । नि॒ऽब॒र्हयः॑ । नमु॑चिम् । नाम॑ । मा॒यिन॑म् ॥७

युधा । युधम् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरम् । सम् । इदम् । हंसि । ओजसा ।

नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । पराऽवति । निऽबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥७

हे इन्द्र "धृष्णुया शत्रूणां धर्षकस्त्वं "युधा युद्धेन संबद्धं "युधं युद्धम् "उप "घेदेषि उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । घ इति पादपूरणः । शत्रूणामसुराणां "पुरा पुरेण नगरेण सह 'इदं पुरोवर्ति "पुरं शत्रुनगरम् "ओजसा बलेन "सं "हंसि सम्यग्विनाशयसि ।

शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः । हे “इन्द्र त्वं "नम्या शत्रुषु नमनशीलेन "सख्या सहायभूतेन वज्रेण "परावति दूरदेशे "नमुचिं "नाम अनया संज्ञया प्रसिद्धं "मायिनं मायाविनमसुरं "यत् यस्मात् निबर्हयः नितरामहिंसीः । अतस्त्वमेवं स्तूयसे इत्यर्थः । युधा। ‘युध संप्रहारे । संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऐषि । “ इण् गतौ । अदादित्वात् शपो लुक् । धृष्णुया । ‘ ञिधृषा प्रागल्भ्ये '।' त्रसिगृधिषिक्षिपेः क्नुः' इति क्नुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः। ‘सुपां सुलुक्' इति सोः याजादेशः । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा ।' पॄ पालनपूरणयोः '। पूरयति राज्ञामभिमतानीति । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वम् । “सावेकाचः° ' इति विभक्तिरुदात्ता। हंसि । हन्तेर्लटि सिपि अदादित्वात् शपो लुकि 'नश्चापदान्तस्य झलि' (पा. सू. ८. ३. २४) इति अनुस्वारः । नम्या । ‘णमु प्रह्वत्वे'। औणादिक इन्प्रत्ययः ।

‘सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया ड्यादेशः । टिलोपः । सख्या । ‘शेषो घ्यसखि ' (पा. सू. १. ४. ७) इति घिसंज्ञाप्रतिषेधात् नाभावाभावे यणादेशः । नमुचिम् । इन्द्रेण सह युद्धं न मुञ्चतीति नमुचिः । औणादिकः किप्रत्ययः । नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मायिनम् । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् मत्वर्थीय इनिः ॥

त्वं करं॑ञ्जमु॒त प॒र्णयं॑ वधी॒स्तेजि॑ष्ठयातिथि॒ग्वस्य॑ वर्त॒नी ।

त्वं श॒ता वङ्गृ॑दस्याभिन॒त्पुरो॑ऽनानु॒दः परि॑षूता ऋ॒जिश्व॑ना ॥ ८

त्वम् । कर॑ञ्जम् । उ॒त । प॒र्णय॑म् । व॒धी॒ः । तेजि॑ष्ठया । अ॒ति॒थि॒ऽग्वस्य॑ । व॒र्त॒नी ।

त्वम् । श॒ता । वङ्ग॑ृदस्य । अ॒भि॒न॒त् । पुर॑ः । अ॒न॒नु॒ऽदः । परि॑ऽसूताः । ऋ॒जिश्व॑ना ॥८

त्वम् । करञ्जम् । उत । पर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी ।

त्वम् । शता । वङ्गृदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुऽदः । परिऽसूताः । ऋजिश्वना ॥८

हे इन्द्र “त्वं "करञ्जं एतत्संज्ञकमसुरम् "उत अपि च "पर्णयम् एतन्नामानमसुरं च "अतिथिग्वस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय "तेजिष्ठया अतिशयेन तेजस्विन्या "वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्या "वधीः हतवानसि । तथा "अननुदः । अनु पश्चात् द्यति

खण्डयतीति अनुदः अनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव "त्वम् "ऋजिश्वना एतत्संज्ञकेन राज्ञा "परिषूताः परितोऽवष्टब्धाः "शता शतानि शतसंख्याकाः "वङ्गृदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य "पुरः पुराणि नगराणि "अभिनत् बिभिदिषे ॥ वधीः । हन्तेर्लुङि सिपि " लुङि च ' इति वधादेशः । तस्य अदन्तत्वात् वृद्ध्यभावः (पा. सू. ७. ३. ३५)। अत एव अनेकाच्त्वात् इट्प्रतिषेधाभावः (पा. सू. ७. २. १०)। ' इट ईटि ' इति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजस्शब्दात् " अस्मायामेधा' इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्मात् आतिशायनिके इष्ठनि " विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक् । 'टेः' इति टिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वर्तनी । वृत्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्त्वात् ङीप् (पा. सू. ४. १. १५)। ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनत् । ' भिदिर् विदारणे ' । लङि सिपि रुधादित्वात् श्नम् । इतश्च ' इति इकारलोपः । "हल्ङ्याब्भ्यः । इति सकारलोपः ।

अननुदः । ‘ दो अवखण्डने ।' आदेचः' इति आत्वम् । ‘ आतश्चोपसर्गे ' इति कप्रत्ययः । नास्ति अनुदः अस्येति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । परिषूताः । ‘षू प्रेरणे' । कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्॥

त्वमे॒ताञ्जं॑न॒राज्ञो॒ द्विर्दशा॑ब॒न्धुना॑ सु॒श्रवं॑सोपज॒ग्मुषः॑ ।

ष॒ष्टिं स॒हस्रा॑ नव॒तिं नव॑ श्रु॒तो नि च॒क्रेण॒ रथ्या॑ दु॒ष्पदा॑वृणक् ॥९

त्वम् । ए॒तान् । ज॒न॒ऽराज्ञः॑ । द्विः । दश॑ । अ॒ब॒न्धुना॑ । सु॒ऽश्रवं॑सा । उ॒प॒ऽज॒ग्मुषः॑ ।

ष॒ष्टिम् । स॒हस्रा॑ । न॒व॒तिम् । नव॑ । श्रु॒तः । नि । च॒क्रेण॑ । रथ्या॑ । दु॒ःऽपदा॑ । अ॒वृ॒ण॒क् ॥९

त्वम् । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः ।

षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुःऽपदा । अवृणक् ॥९

हे इन्द्र "श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः “त्वं "द्विर्दश विंशतिसंख्याकान् "अबन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन "सुश्रवसा एतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थम् “उपजग्मुषः उपगतवतः "एतान् एवंविधान् “जनराज्ञः जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । "षष्टिं "सहस्रा सहस्राणां षष्टिं "नवतिं "नव नवसंख्योत्तरां नवतिम् । तान् राज्ञ ईदृसंख्याकाननुचरांश्च “रथ्या रथसंबन्धिना “दुष्पदा दुष्प्रपदनेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः । ईदृशेन "चक्रेण "नि "अवृणक् न्यवर्जयः । त्वां स्तुवतः सुश्रवसो

जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रूनजैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् (परिभा. ८४) टच्प्रत्ययाभावः (पा. सू. ५. ४. ९१)। राजञ्शब्दो ‘राजृ दीप्तौ ' इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबन्धुना । ‘ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः । गमेर्लिटः क्वसुः । शसि भसंज्ञायां • वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । ‘गमहन° ' इत्यादिना उपधालोपः । ‘ शासिवसिघसीनां च इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्वसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या । रथस्येदं रथ्यम् । ‘रथाद्यत्' (पा. सू. ४. ३. १२१) इति यत् । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘ सुपा सुलुक्° ' इति विभक्तेः आकारः । दुष्पदा । पद गतौ '। ईषद्दुःसुषु' इति खल् । ‘लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ।

पूर्ववत् विभक्तेः आकारः। अवृणक् । 'वृजी वर्जने '। रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने ‘ हल्ङ्याब्भ्यः' इति सिपो लोपः । ‘ चोः कुः' इति कुत्वम् ॥

त्वमा॑विथ सु॒श्रव॑सं॒ तवो॒तिभि॒स्तव॒ त्राम॑भिरिन्द्र॒ तूर्व॑याणम् ।

त्वम॑स्मै॒ कुत्स॑मतिथि॒ग्वमा॒युं म॒हे रा॒ज्ञे यूने॑ अरन्धनायः ॥ १०

त्वम् । आ॒वि॒थ॒ । सु॒ऽश्रव॑सम् । तव॑ । ऊ॒तिऽभि॑ः । तव॑ । त्राम॑ऽभिः । इ॒न्द्र॒ । तुर्व॑याणम् ।

त्वम् । अ॒स्मै॒ । कुत्स॑म् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वम् । आ॒युम् । म॒हे । राज्ञे॑ । यूने॑ । अ॒र॒न्ध॒ना॒य॒ः ॥१०

त्वम् । आविथ । सुऽश्रवसम् । तव । ऊतिऽभिः । तव । त्रामऽभिः । इन्द्र । तुर्वयाणम् ।

त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥१०

हे “इन्द्र “त्वं "तवोतिभिः त्वदीयैः पालनैः “सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानम् "आविथ ररक्षिथ । तथा “तूर्वयाणम् एतन्नामानं राजानं "तव “त्रामभिः त्वदीयैस्त्रायकैः पालकैर्बलैः आविथेति शेषः । किंच "त्वं "महे महते "यूने तरुणाय "अस्मै सुश्रवसे "राज्ञे कुत्सादीन् त्रीन् राज्ञः "अरन्धनायः वशमनयः। ‘ रध्यतिर्वशगमने' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः ॥ त्रामभिः । ‘त्रैङ् पालने'। आदेचः० ' इति आत्वम् । अतो मनिन् ' इति मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरन्धनायः । रन्धनं वशीकरणं करोति रन्धनयति । तत्करोति° ! (पा. सू. ३. १. २६. ५) इति णिच् । ‘

इष्ठवण्णौ प्रातिपदिकस्य ' (पा. सू. ६. ४. १५५. १) इति इष्ठवद्भावात् टिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्छान्दसः ॥

य उ॒दृचीं॑न्द्र दे॒वगो॑पा॒ः सखा॑यस्ते शि॒वत॑मा॒ असा॑म ।

त्वां स्तो॑षाम॒ त्वया॑ सु॒वीरा॒ द्राघी॑य॒ आयु॑ः प्रत॒रं दधा॑नाः ॥ ११

ये । उ॒त्ऽऋचिं॑ । इ॒न्द्र॒ । दे॒वऽगो॑पाः । सखा॑यः । ते॒ । शि॒वऽत॑माः । असा॑म ।

त्वाम् । स्तो॒षा॒म॒ । त्वया॑ । सु॒ऽवीराः॑ । द्राघी॑यः । आयुः॑ । प्र॒ऽत॒रम् । दधा॑नाः ॥११

ये । उत्ऽऋचि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम ।

त्वाम् । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः ।
प्रऽतरम् । दधानाः ॥११

हे "इन्द्र "ये वयम् "उदृचि उदर्के यज्ञसमाप्तौ वर्तमानाः
"देवगोपाः देवैः पालिताः "ते तव “सखायः सखिवदत्यन्तं
प्रिया अत एव "शिवतमा "असाम अतिशयेन कल्याणा
अभूम, ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि "त्वां “स्तोषाम
स्तवाम । अस्माभिः स्तुतेन "त्वया "सुवीराः
शोभनपुत्रवन्तः सन्तः “द्राघीयः अतिशयेन दीर्घम् "आयुः
जीवनं "प्रतरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा “दधानाः
धारयन्तो भूयास्म ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषाम् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम । अस भुवि ।
लुङ्र्थे लोटि ‘ आडुत्तमस्य पिञ्च' इति पिद्वद्भावात् '
पिञ्च ङिन्न ' इति ङित्त्वाभावे ‘श्नसोरल्लोपः ' इति
अकारलोपाभावः । पित्त्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः
शिष्यते । स्तोषाम । स्तौतेर्लोटि' सिब्बहुलं लेटि' इति

बहुलग्रहणात् लोट्यपि सिप् । तस्य पित्त्वात् गुणः ।
सुवीराः । वीरवीर्यौ च' इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राघीयः
। दीर्घशब्दात् ईयसुनि • प्रियस्थिर' (पा. सू. ६. ४. १५७)
इत्यादिना द्राघादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रतरम् ।
प्रशब्दात् तरपि ' अमु च च्छन्दसि' (पा. सू. ५, ४. १२)
इति अद्रव्यप्रकर्षे अमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्
। दधानाः । दधातेः शानचि ‘ अभ्यस्तानामादिः'
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१	१.३१	१.६१	१.९१	१.१२१	१.१५१	१.१८१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२	१.३२	१.६२	१.९२	१.१२२	१.१५२	१.१८२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.३	१.३३	१.६३	१.९३	१.१२३	१.१५३	१.१८३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.४	१.३४	१.६४	१.९४	१.१२४	१.१५४	१.१८४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.५	१.३५	१.६५	१.९५	१.१२५	१.१५५	१.१८५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.६	१.३६	१.६६	१.९६	१.१२६	१.१५६	१.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.५४

← सूक्तं १.५३

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.५४

सव्य आङ्गिरसः।

सूक्तं १.५५ →

दे. इन्द्रः । जगती, ६, ८-९, ११ त्रिष्टुप्।

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अन्तः शवसः परीणशे ।

अक्रन्दयो नद्यो रोरुवद्वना कथा न क्षोणीर्भियसा समारत ॥१॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वन्तमिन्द्रं महयन्नभि ष्टुहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यृञ्जते ॥२॥

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।

बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥३॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शम्बरं भिनत् ।

यन्मायिनो व्रन्दिनो मन्दिना धृषच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥४॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रन्दिनो रोरुवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित्कृणवः कस्त्वा परि ॥५॥

त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीतिं वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरो नवतिं दम्भयो नव ॥६॥

स घा राजा सत्पतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥७॥

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा सन्तु नेमे ।

ये त इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च ॥८॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

व्यश्नुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥९॥

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वव्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्नते ॥१०॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे महि क्षत्रं जनाषाळिन्द्र तव्यम् ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन्राये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥११॥

सायणभाष्यम्

‘मा नः' इति एकादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्-' मा नोऽन्त्या त्रिष्टुप् षष्ठ्यष्टमी नवमी च' इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये अच्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्-' मा नो अस्मिन्मघवन्निन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

मा नों अ॒स्मिन्मंघवन्पृ॒त्स्वंहंसि न॒हि ते॒ अन्त॒ः शवंसः

परी॒णशे॑ ।

अक्र॑न्दयो न॒द्यो॒३॒ रोरु॑व॒द्वना॑ क॒था न क्षो॒णीर्भि॒यसा॒ समा॑रत ॥१

मा । न॒ः । अ॒स्मिन् । म॒घ॒ऽव॒न् । पृ॒त्ऽसु । अंह॑सि । न॒हि । ते॒ । अन्त॑ः । शव॑सः । प॒रि॒ऽनशे॑ ।

अक्र॑न्दयः । न॒द्य॑ः । रोरु॑वत् । वना॑ । क॒था । न । क्षो॒णीः । भि॒यसा॑ । सम् । आ॒र॒त॒ ॥१

मा । नः । अस्मिन् । मघऽवन् । पृत्ऽसु । अंहसि । नहि । ते । अन्तः । शवसः । परिऽनशे ।

अक्रन्दयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । क्षोणीः । भियसा । सम् । आरत ॥१

हे “मघवन् धनवन्निन्द्र “अस्मिन् परिदृश्यमाने “अंहसि पापे “पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संग्रामेषु च “नः अस्मान् “मा प्रक्षैप्सीरिरिति शेषः । यस्मात् “ते तव “शवसः बलस्य “अन्तः अवसानं “परीणशे परितो व्याप्तुं “नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं बलमतिक्रमितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात् त्वमन्तरिक्षे वर्तमानः "रोरुवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् “नद्यः नदीः "वना तत्संबन्धीन्युदकानि च "अक्रन्दयः शब्दयसि । “क्षोणीः क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम। तदुपलक्षितास्त्रयो लोकाः “भियसा त्वद्भयेन "कथा कथं “न “समारत न संगच्छन्ते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका बिभ्यतीति भावः ॥ पृत्सु । ' पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति पृतनाशब्दस्य पृद्भावः । परीणशे । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । ‘ कृत्यार्थे तवैकेन् ' इति केन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। नद्यः। द्वितीयार्थे प्रथमा । रोरुवत् । ‘रु शब्दे ।

यङ्लुगन्तात् लटः शतृ । ‘ अदादिवच्च ' इति वचनात् शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वात् गुणाभावे उवङादेशः । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम्प्रतिषेधः । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कथा । ‘ था हेतौ च च्छन्दसि ' इति किंशब्दात् प्रकारवचने थाप्रत्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां • किमः कः (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । आरत । ‘ ऋ गतौ । ‘ समो गम्युच्छि० ' इत्यात्मनेपदम् । छान्दसे वर्तमाने लङि अदादित्वात् शपो लुक् । झस्य अदादेशः । आडागमो वृद्धिश्च ॥

अर्चा॑ श॒क्राय॑ शा॒किने॒ शची॑वते शृ॒ण्वन्त॒मिन्द्रं॑ म॒हय॑न्न॒भि ष्टु॑हि ।

यो धृ॒ष्णुना॒ शव॑सा॒ रोद॑सी उ॒भे वृषा॑ वृष॒त्वा वृ॑ष॒भो न्यृ॒ञ्जते॑ ॥२

अर्च॑ । श॒क्राय॑ । शा॒किने॑ । शची॑ऽवते । शृ॒ण्वन्त॑म् । इन्द्र॑म् । म॒हय॑न् । अ॒भि । स्तु॒हि॒ ।

यः । धृ॒ष्णुना॑ । शव॑सा । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । वृषा॑ । वृ॒ष॒ऽत्वा । वृ॒ष॒भः । नि॒ऽऋ॒ञ्जते॑ ॥२

अर्च । शक्राय । शाकिने । शचीऽवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । महयन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषऽत्वा । वृषभः । निऽऋञ्जते ॥२

हे अध्वर्यो “शाकिने शक्तियुक्ताय “शचीवते प्रज्ञावते “शक्राय इन्द्राय "अर्च एवंविधमिन्द्रं पूजय । किंच स्तुतीः “शृण्वन्तं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानन्तं तम् “इन्द्रं “महयन् पूजयन् “अभि “ष्टुहि आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । “यः इन्द्रः “धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण “शवसा बलेन

“उभे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “न्यृञ्जते नितरां प्रसाधयति । ‘ ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ' (निरु. ६. २१) इति यास्कः। स इन्द्रः “वृषा सेचनसमर्थः “वृषत्वा वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन “वृषभः वर्षिता कामानां यद्वा वृष्ट्युदकानाम् ॥ अर्च । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः ' इति दीर्घत्वम् । शाकिने । शक्तिः शाकः। शक्लृ शक्तौ । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । अभि ष्टुहि । स्तौतेः अदादित्वात् शपो लुक् । ' उपसर्गात्सुनोति इति षत्वम् । ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम् । वृषत्वा । सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । न्यृञ्जते । ‘ ऋजि भृजी भर्जने ' । इदित्त्वात् नुम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

अर्चा॑ दि॒वे बृ॑ह॒ते शू॒ष्यं१॒॑ वच॒ः स्वक्ष॑त्रं॒ यस्य॑ धृष॒तो

धृ॒षन्मनः॑ ।

बृ॒हच्छ्र॑वा॒ असु॑रो ब॒र्हणा॑ कृ॒तः पु॒रो हरि॑भ्यां वृष॒भो रथो॒ हि षः ॥३

अर्च॑ । दि॒वे । बृ॒ह॒ते । शू॒ष्य॑म् । वचः॑ । स्वऽक्ष॑त्रम् । यस्य॑ । धृ॒ष॒तः । धृ॒षत् । मनः॑ ।

बृ॒हत्ऽश्र॑वाः । असु॑रः । ब॒र्हणा॑ । कृ॒तः । पु॒रः । हरि॑ऽभ्याम् । वृ॒ष॒भः । रथः॑ । हि । सः ॥३

अर्च । दिवे । बृहते । शूष्यम् । वचः । स्वऽक्षत्रम् । यस्य । धृषतः । धृषत् । मनः ।

बृहत्ऽश्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिऽभ्याम् । वृषभः । रथः । हि । सः ॥३

हे स्तोतः “दिवे दीप्ताय "बृहते महते इन्द्राय “शूष्यम्।
शूषम् इति सुखनाम। तत्र साधु शूष्यम्। तादृशं
स्तुतिलक्षणं “वचः “अर्च उच्चारय । “यस्य इन्द्रस्य “धृषतः
शत्रून् धर्षयतः "स्वक्षत्रं स्वभूत बलवत् “मनः “धृषत् धृष्टं
भवति । “हि “षः स हि स खल्विन्द्रः “बृहच्छ्रवाः
प्रभूतयशाः "असुरः शत्रूणां निरसिता । यद्वा । असुः प्राणो
बलं वा । तद्वान् । रो मत्वर्थीयः । अथवा। असवः प्राणाः
तेन च आपो लक्ष्यन्ते, ‘ प्राणा वा आपः ' (तै. ब्रा. ३. २.
५. २) इति श्रुतेः । तान् राति ददातीति असुरः । “बर्हणा
शत्रूणां निबर्हयिता “हरिभ्याम् अश्वाभ्यां “पुरः “कृतः
पूजितः “वृषभः कामानां वर्षिता “रथः रंहणशीलः ॥
शूष्यम् । तत्र साधुः' इति यत् । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि
विकल्प्यन्ते' इति ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तस्वाभावे ‘
तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । धृषतः। ‘ ञिधृषा
प्रागल्भ्ये' । व्यत्ययेन शः। ‘ शतुरनुमः०' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहच्छ्रवाः । बृहत् श्रवो यस्य ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः । ‘ असु क्षेपणे '।
' असेरुरन्' (उ. सू. १. ४२) इति उरन्प्रत्ययः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । बर्हणा । सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः
आकारः । पुरः। ‘पूर्वाधर' इत्यादिना असिप्रत्ययान्तः
अन्तोदात्तः ॥

त्वं दि॒वो बृ॑ह॒तः सानु॑ कोप॒योऽव॒ त्मना॑ धृष॒ता शम्ब॑रं
भिनत् ।

यन्मा॒यिनो॑ व्र॒न्दिनो॑ म॒न्दिना॑ धृ॒षच्छि॒तां गभ॑स्तिम॒शनिं॑
पृत॒न्यसिं॑ ॥४

त्वम् । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । सानु॑ । को॒प॒य॒: । अव॑ । त्मना॑ ।
धृ॒ष॒ता । शम्ब॑रम् । भि॒न॒त् ।

यत् । मा॒यिनः॑ । व्र॒न्दिनः॑ । म॒न्दिना॑ । धृ॒षत् । शि॒ताम् ।
गभ॑स्तिम् । अ॒शनि॑म् । पृ॒त॒न्यसि॑ ॥४

त्वम् । दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अव । त्मना ।
धृषता । शम्बरम् । भिनत् ।

यत् । मायिनः । व्रन्दिनः । मन्दिना । धृषत् । शिताम् ।
गभस्तिम् । अशनिम् । पृतन्यसि ॥४

हे इन्द्र “त्वं “बृहतः महतः “दिवः द्युलोकस्य "सानु समुच्छ्रितमुपरिप्रदेशं “कोपयः अकम्पयः । “धृषता शत्रूणां धर्षयित्रा “त्मना आत्मना स्वयमेव “शम्बरम् एतत्संज्ञमसुरम् “अवाभिनत् अवधीः । “यत् यदा “व्रन्दिनः शत्रून् जेतुं मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा । वृन्दं समूहः असुरसमूहवतः । “मायिनः मायाविनोऽसुरान् “मन्दिना हृष्टेन “धृषत् “धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं “शितां तीक्ष्णीकृतां “गभस्तिं हस्तेन गृहीताम् । यद्वा ।

गभस्तिः इति रश्मिनाम् । तद्वतीम् “अशनिं वज्रं
“पृतन्यसि तानसुरान् जेतुं पृतनारूपेणेच्छसि । तान्प्रति
प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानु कोपयः इति
पूर्वेणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे। ण्यन्तात् लङि ‘
बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इति अडभावः । त्मना ।
मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ' इति आकारलोपः । धृषत् । “सुपां
सुलुक् ' इति तृतीयाया लुक् । शिताम् । ‘ शो तनूकरणे'।
निष्ठायां ‘शाच्छोरन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ७. ४. ४१) इति
इकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात् ‘सुप आत्मनः
क्यच् ' । ‘ कव्यध्वरपृतनस्य ' इति अन्तलोपः।
प्रत्ययस्वरः ॥

नि यद्वृ॒णक्षि॑ श्वस॒नस्य॑ मू॒र्धनि॒ शुष्णं॑स्य चिद्व्र॒न्दिनो॒
रोरु॑व॒द्वना॑ ।

प्रा॒चीनें॑न॒ मनं॑सा ब॒र्हणां॑वता॒ यद॒द्या चिं॑त्कृ॒णव॒ः कस्त्वा॒ परिं ॥५

नि । यत् । वृ॒णक्षिं॑ । श्व॒स॒नस्यं॑ । मू॒र्धनिं॑ । शुष्णं॑स्य । चि॒त् । व्र॒न्दिनः॑ । रोरुं॑वत् । वनां॑ ।

प्रा॒चीनें॑न । मनं॑सा । ब॒र्हणा॑ऽवता । यत् । अ॒द्य । चि॒त् । कृ॒णवः॑ । कः । त्वा॒ । परिं ॥५

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् । व्रन्दिनः । रोरुवत् । वना ।

प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥५

हे इन्द्र त्वं “रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् “श्वसनस्य अन्तरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः । तस्य “व्रन्दिनः स्वकिरणैराम्रफलादीन् मृदुभावं प्रापयतः “शुष्णस्य “चित्

रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि "मूर्धनि उपरिप्रदेशे "वना वनान्युदकानि “यत् यस्मात् “नि "वृणक्षि आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते । "प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्त्रा । अपराङ्मुखेनेत्यर्थः । "बर्हणावता । निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठात् बर्हणा शत्रूणां हिंसा तद्वता । एवंभूतेन “मनसा युक्तस्त्वं “यत् यस्मात् "अद्या चित् अद्यापि “कृणवः घर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान् रसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत् कुरुषे तस्मात् कारणात् “त्वा त्वां “परि उपरि "कः वर्तते न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि । ‘ वृजी वर्जने'। रौधादिकः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वात् अञ्चतेः ‘ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । “ अनिदिताम्' इति नलोपः । ‘ विभाषाञ्चे रदिक्स्त्रियाम्' इति स्वार्थे खः । खस्य

ईनादेशः । ‘ अचः' इति अकारलोपे “चौ ' इति दीर्घत्वम् । खप्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात् तदादेशस्य उपदेशिवद्भावेन ईकार उदात्तः । अद्या चित् ।' निपातस्य च ' इति दीर्घत्वम् । कृणवः । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वात् नुम् । लेटि सिपि अडागमः । ‘ धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्ययः, वकारस्य अकारादेशश्च । तस्य अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र निरुक्तं - ' व्रन्दी व्रन्दतेर्मृदूभावकर्मणः । निवृणाक्षि यच्छवसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितू रोरूयमाणो वनानीति वा धनानीति वा ' (निरु. ५.१५-१६) इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयम् ॥ ॥ १७ ॥

त्वमा॑विथ॒ नर्यं॑ तु॒र्वशं॒ यदुं॒ त्वं तु॒र्वीतिं॑ व॒य्यं॑ शतक्रतो ।

त्वं रथ॒मेतं॑शं॒ कृत्व्ये॒ धने॒ त्वं पुरो॑ नव॒तिं द॑म्भयो॒ नव॑ ॥६

त्वम् । आ॒वि॒थ॒ । नर्य॑म् । तु॒र्वश॑म् । यदु॑म् । त्वम् ।
तु॒र्वीति॑म् । व॒य्य॑म् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।

त्वम् । रथ॑म् । एत॑शम् । कृत्व्ये॑ । धने॑ । त्वम् । पुर॑ः ।
न॒व॒तिम् । द॒म्भ॒य॒ः । नव॑ ॥६

त्वम् । आविथ । नर्यम् । तुर्वशम् । यदुम् । त्वम् ।
तुर्वीतिम् । वय्यम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । रथम् । एतशम् । कृत्व्ये । धने । त्वम् । पुरः ।
नवतिम् । दम्भयः । नव ॥६

हे इन्द्र “त्वं नर्यादीन् त्रीन् राज्ञः “आविथ ররक्षिथ । तथा हे “शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा “त्वं “वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानम् आविथ इत्येव । अपि च “त्वं “रथं रंहणस्वभावम् एतत्संज्ञमृषिम् “एतशम्

एतत्संज्ञकं “धने धननिमित्ते संग्रामे “कृत्व्ये कर्तव्ये सति आविथेति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथम् । एतशः इति अश्वनाम । एतशम् अश्वं च ररक्षिथेति योज्यम् । तथा “त्वं शम्बरस्य “नवतिं “नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः “पुरः पुराणि “दम्भयः व्यनीनशः ॥ एतशम् । एति गच्छतीति एतशः । इण् गतौ '। इणस्तशन्तशसुनौ ' (उ. सू. ३. ४२९) इति तशन्प्रत्ययः । गुणः । कृत्व्ये । कर्तव्ये इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

स घा॒ राजा॒ सत्पं॑तिः शूशुव॒ज्जनो॑ रा॒तहं॑व्य॒ः प्रति॒ यः शास॒मिन्वं॑ति ।

उ॒क्था वा॒ यो अं॑भिगृ॒णाति॒ राधं॑सा॒ दानुं॒रस्मा॒ उप॑रा पिन्वते दि॒वः ॥७

सः । घ॒ । राजा॑ । सत्ऽप॑तिः । शू॒शु॒व॒त् । जनः॑ ।
रा॒तऽह॑व्यः । प्रति॑ । यः । शास॑म् । इन्व॑ति ।

उ॒क्था । वा॒ । यः । अ॒भि॒ऽगृ॒णाति॑ । राध॑सा । दानुः॑ ।
अ॒स्मै॒ । उप॑रा । पि॒न्व॒ते॒ । दि॒वः ॥७

सः । घ । राजा । सत्ऽपतिः । शूशुवत् । जनः ।
रातऽहव्यः । प्रति । यः । शासम् । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः ।
अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥७

“स “घ स खलु "जनः जातः “राजा राजमानः “सत्पतिः सतां पालयिता यजमानः “शूशुवत् आत्मानं वर्धयति । “यः इन्द्रं “प्रति “रातहव्यः दत्तहविष्कः सन् “शासम् इन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिम् “इन्वति व्याप्नोति । “उक्था “वा उक्थानि शस्त्राणि वा “यः स्तोता “राधसा

हविर्लक्षणेनान्नेन सह “अभिगृणाति
तस्याभिमुखीकरणाय शंसति “अस्मै स्तोत्रे “दानुः
अभिमतफलप्रदातेन्द्रः “उपरा उपरान् मेघान् । उपरः इति
मेघनाम । स च यास्केनैवं निरुक्तः- ‘ उपर उपलो मेघो
भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा ' (निरु. २.
२१) इति । तान् मेघान् “दिवः सकाशात् “पिन्वते सेचयति
दोग्धीति यावत् ॥ घ। ‘ ऋचि तुनुघ' इत्यादिना दीर्घः ।
सत्पतिः । सतां पतिः सत्पतिः । ‘ पत्यावैश्वर्ये' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शूशुवत् । ‘टुओश्वि गतिवृद्ध्योः'
। ण्यन्तात् वर्तमाने लुङि च्लेः चङादेशे ‘ संप्रसारणं
संप्रसारणाश्रयं च बलीयः' (पा. म. ६. १. १७. २) इति
अन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं बाधित्वा ‘णौ च संश्चङोः' (पा.
सू. ६. १. ३१) इति संप्रसारणम् । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावे द्विर्वचनादि । उवङादेशः ।
रातहव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शासम् ।
शासु अनुशिष्टौ ' इत्यस्मात् भावे घञि ‘ कर्षात्वतः ।

इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तम् । यद्वा । ‘ शंसु स्तुतौ ' इत्यस्मात् घञि व्यत्ययेन नलोपः । इन्वति । ‘ इवि व्याप्तौ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभिगृणाति । 'गॄ शब्दे'। क्रैयादिकः । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववत् निघाताभावः । उपरा। ‘सुपां सुलुक् ' इति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पिन्वते । ‘ पिवि मिवि णिवि सेचने'। व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

असंमं क्ष॒त्रमसंमा मनी॒षा प्र सोंम॒पा अपंसा सन्तु॒ नेमें ।

ये तं इन्द्र द॒दुषों व॒र्धयंन्ति॒ महिं क्ष॒त्रं स्थविंर॒ं वृष्ण्यं च ॥८

असंमम् । क्ष॒त्रम् । असंमा । म॒नी॒षा । प्र । सो॒म॒ऽपाः ।
अपंसा । स॒न्तु॒ । नेमें ।

ये । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । द॒दुषः॑ । व॒र्धयंन्ति । महिं । क्ष॒त्रम् ।
स्थविंरम् । वृष्ण्यंम् । च॒ ॥८

असमम् । क्षत्रम् । असमा । मनीषा । प्र । सोमऽपाः ।
अपसा । सन्तु । नेमे ।

ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयन्ति । महि । क्षत्रम् ।
स्थविरम् । वृष्ण्यम् । च ॥८

इन्द्रस्य “क्षत्रं बलम् "असमं न केनचित् समम् ।
सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा “मनीषा बुद्धिश्च “असमा न
कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः ।
नेमे इति सर्वनामशब्दः एतच्छब्दसमानार्थः। “नेमे एते
“सोमपाः सोमस्य पातारो यजमानाः "अपसा कर्मणा “प्र

“सन्तु प्रवृद्धा भवन्तु । हे "इन्द्र "ते तव “ददुषः हविर्दत्तवन्तः "ये त्वदीयं “महि महत् “क्षत्रं बलं “स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं “वृष्ण्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च "वर्धयन्ति प्रवृद्धं कुर्वन्ति । यद्वा । ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवतः तवेति योजनीयम् ॥ नेमे । सर्वनामत्वात् जसः शीभावे (पा. सू. ७. १. १७) गुणः । ‘ त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि ' (फि. सू. ७८) इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ददुषः । ददातेर्लिटः क्वसुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । ‘ संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः' इति इडागमात् पूर्वमेव संप्रसारणम् । “ शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरः । महि । महेरौणादिकः इन्प्रत्ययः । स्थविरम् ।' अजिरशिशिर ' (उ. सू. १. ५३) इत्यादिना तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः ॥

तुभ्येदे॒ते बं॑हु॒ला अद्रिं॑दुग्धाश्च॒मू॒षदं॑श्च॒म॒सा इं॑न्द्र॒पानाः॑ ।

व्यं॑श्नुहि त॒र्पया॒ काम॑मेषा॒मथा॒ मनो॑ वसु॒देया॑य कृष्व ॥९

तुभ्यं॑ । इत् । ए॒ते । ब॒हु॒लाः । अद्रिं॑ऽदुग्धाः । च॒मू॒ऽसदः॑ ।
च॒म॒साः । इ॒न्द्र॒ऽपानाः॑ ।

वि । अ॒श्नु॒हि॒ । त॒र्पयं॑ । काम॑म् । ए॒षा॒म् । अथं॑ । मनः॑ ।
व॒सु॒ऽदेया॑य । कृ॒ष्व॒ ॥९

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः ।
चमसाः । इन्द्रऽपानाः ।

वि । अश्नुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अथ । मनः ।
वसुऽदेयाय । कृष्व ॥९

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव “चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्ते इति चमसाः सोमः। “एते सोमाः त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । “बहुलाः प्रभूताः "अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः “चमूषदः चमूषु चमसेष्ववस्थिताः “इन्द्रपानाः इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्वं तान् “व्यश्नुहि व्याप्नुहि । व्याप्य च “एषां त्वदीयानामिन्द्रियाणां "कामम् अभिलाषं तैः “तर्पय पूरयेति यावत् । “अथ अनन्तरं “वसुदेयाय अस्मभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं “मनः “कृष्व कुरुष्व ॥ तुभ्य । छान्दसो मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । ‘ तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। चमूषदः । ‘ चमु अदने ' । चमन्त्यनेनेति चमूः । ‘ कृषिचमितनि° (उ. सू. १. ८१) इत्यादिना औणादिकः उप्रत्ययः । चमूषु सीदन्तीति चमूषदः । सत्सूद्विष° ' इत्यादिना क्विप् । पूर्वपदात्' (पा. सू. ८. ३. १०६) इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः । ‘

कर्मणि च येन संस्पर्शात् । (पा. सू. ३. ३. ११६) इति पिबतेः कर्मणि ल्युट् । अश्नुहि । व्यत्ययेन परस्मैपदम्। वसुदेयाय । ‘ डुदाञ् दाने'। अस्मात् ' अचो यत्' इति भावे यत् ।' ईद्यति' (पा. सू. ६. ४. ६५) इति ईकारादेशः । गुणः । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व । डुकृञ करणे'। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

अ॒पामं॑तिष्ठद्ध॒रुणं॑ह्वरं॒ तमो॒ऽन्तर्वृ॒त्रस्यं॑ ज॒ठरे॑षु पर्व॑तः ।

अ॒भीमिन्द्रो॑ न॒द्यो॑ व॒व्रिणां॑ हि॒ता विश्वां॑ अनु॒ष्ठाः प्रं॑व॒णेषुं॑ जिघ्नते ॥१०

अ॒पाम् । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । ध॒रुणं॑ऽह्वरम् । तमः॑ । अ॒न्तः । वृ॒त्रस्यं॑ । ज॒ठरे॑षु । पर्व॑तः ।

अ॒भि । ई॒म् । इन्द्रः॑ । न॒द्यः॑ । व॒व्रिणा॑ । हि॒ताः । विश्वाः॑ ।
अ॒नु॒ऽस्थाः । प्र॒व॒णेषु॑ । जि॒घ्न॒ते॒ ॥१०

अपाम् । अतिष्ठत् । धरुणऽह्वरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य
। जठरेषु । पर्वतः ।

अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वव्रिणा । हिताः । विश्वाः ।
अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्नते ॥१०

“अपां वृष्ट्युदकानां “धरुणह्वरम् । धरुणशब्दो
धारावचनः । धारानिरोधकं “तमः अन्धकारम् “अतिष्ठत् ।
अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । “वृत्रस्य लोकत्रयावरितुरसुरस्य
“जठरेषु उदरप्रदेशेषु “अन्तः मध्ये “पर्वतः पर्ववान्
मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघस्यावृतत्वात्
वृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते । “ईम् इमाः पूर्वोक्ताः “नद्यः
नदीः अपः । नदनात् नद्यः इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देन आप
उच्यन्ते । “वव्रिणा आवरकेण वृत्रेण “हिताः पिहिताः

“विश्वाः व्यापिनीः “अनुष्ठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः एवंविधा अपः “इन्द्रः “प्रवणेषु निम्नेषु भूप्रदेशेषु “अभि "जिघ्नते अभिगमयति ॥ वव्रिणा । वृञ् वरणे' इत्यस्मात् ‘ आदृगमहनजनः' इति किप्रत्ययः । लिड्वद्भावात् द्विर्भावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । ‘ आतश्चोपसर्गे ' इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । 'उपसर्गात्सुनोति' ' इति षत्वम् । जिघ्नते । हन्तेर्गत्यर्थात् व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । ‘अर्तिपिपर्त्योश्च, बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. ४. ७७-७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥

स शेवृंधमधिं धा द्युम्नमस्मे महिं क्षत्रं जंनाषाळिंन्द्र तव्यंम् ।

रक्षा॑ च नो म॒घोन॑ः पा॒हि सू॒रीन्रा॒ये च॑ नः स्वप॒त्या इ॒षे धा॑ः ॥११

सः । शे॒ऽवृ॑धम् । अधि॑ । धा॒ः । द्यु॒म्नम् । अ॒स्मे इति॑ । महि॑ । क्ष॒त्रम् । ज॒ना॒षाट् । इ॒न्द्र॒ । तव्य॑म् ।

रक्ष॑ । च॒ । न॒ः । म॒घोन॑ः । पा॒हि । सू॒रीन् । रा॒ये । च॒ । न॒ः । सु॒ऽअ॒प॒त्यै । इ॒षे । धा॒ः ॥११

सः । शेऽवृधम् । अधि । धाः । द्युम्नम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् । जनाषाट् । इन्द्र । तव्यम् ।

रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥११

हे “इन्द्र “सः त्वम् “अस्मे अस्मासु “द्युम्नं यशः “अधि “धाः अधिनिधेहि । कीदृशमित्याह । “शेवृधम् । शं शमनम् । रोगाणां शमने सति यत् वर्धते तादृशम् । तथा “महि महत्

“जनाषाट् शत्रुजनानामभिभवितृ “तव्यं प्रवृद्धं “क्षत्रं बलं च अधि धा इति शेषः । किंच हे इन्द्र “नः अस्मान् “मघोनः धनवतः कृत्वा "रक्ष पालय । “सूरीन विदुषोऽन्यानपि “पाहि पालय । तथा “राये धनाय “च “स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ताय “इषे अन्नाय “च “नः अस्मान् “धाः धेहि स्थापय ॥ धाः ।। ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति प्रार्थनायां लुङि • गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । अस्मे । ‘सुपां सुलुक् ' इति अस्मच्छब्दात् सप्तम्याः शेआदेशः । जनाषाट् । जनान् सहते इति जनाषाट् । छन्दसि सहः' (पा. सू. ३. २. ६३) इति ण्विः । ‘ अत उपधायाः' इति वृद्धिः । ‘ सहेः साडः सः ' (पा. सू. ८. ३. ५६) इति षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपददीर्घः । तव्यम् । तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः । ‘ अचो यत्' इति यत् । गुणे ‘ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ' (पा. सू. ६. १. ८०) इति अवादेशः । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष । ‘रक्ष पालने'।

शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घत्वम् । मघोनः । ‘ श्वयुवमघोनामतद्धिते ' इति शसि संप्रसारणम् । पाहि । अदादित्वात् शपो लुक् । हेः अपित्त्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोनः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् निघाताभावः । स्वपत्यै । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति ' याडापः ' (पा. सू. ७. ३. ११३) इति याडागमाभावे ' वृद्धिरेचि' (पा. सू. ६. १, ८८) इति वृद्धिः ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७
सूक्तं १.८
सूक्तं १.९
सूक्तं १.१०
सूक्तं १.११
सूक्तं १.१२
सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७
सूक्तं १.३८
सूक्तं १.३९
सूक्तं १.४०
सूक्तं १.४१
सूक्तं १.४२
सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७
सूक्तं १.६८
सूक्तं १.६९
सूक्तं १.७०
सूक्तं १.७१
सूक्तं १.७२
सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७
सूक्तं १.९८
सूक्तं १.९९
सूक्तं १.१००
सूक्तं १.१०१
सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७
सूक्तं १.१२८
सूक्तं १.१२९
सूक्तं १.१३०
सूक्तं १.१३१
सूक्तं १.१३२
सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७
सूक्तं १.१५८
सूक्तं १.१५९
सूक्तं १.१६०
सूक्तं १.१६१
सूक्तं १.१६२
सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.५४&oldid=196545" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.५५

← सूक्तं १.५४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.५५

सव्य आङ्गिरसः।

सूक्तं १.५६ →

दे. इन्द्रः । जगती।

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इन्द्रं न मह्ना पृथिवी चन प्रति ।

भीमस्तुविष्माञ्चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥१॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥२॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥३॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियम् ।

वृषा छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ॥४॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन श्रद्दधति त्विषीमत इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधम् ॥५॥

स हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्ष्मया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सर्तवा अपः सृजत् ॥६॥

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाञ्चा हरी वन्दनश्रुदा कृधि ।

यमिष्ठासः सारथयो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति भूर्णयः ॥७॥

अप्रक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोरषाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।

आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘ दिवश्चिदस्य ' इति अष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैन्द्रं जागतम् । तथा चानुक्रान्तम्- दिवश्चिदष्टौ जागतं हि ' इति । हि इत्यभिधानात् तुह्यादिपरिभाषया उत्तरे द्वे च सूक्ते जागते । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च - ‘ दिवश्चिदस्येति पर्यासः स नो नव्येभिरिति च ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । विषुवति निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च - शंसेदेवोत्तराणि षड्दिवश्चिदस्य ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । समूळहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमेऽपि निष्केवल्ये एतत्सूत्रितम् - ‘ त्वं महाँ इन्द्र यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

दि॒वश्चिं॑दस्य व॒रिमा वि पं॑प्रथ॒ इन्द्रं॒ न म॒ह्ना पृ॑थि॒वी च॒न प्रतिं॑ ।

भी॒मस्तु॒विंष्मा॒ञ्चर्ष॒णिभ्यं आ॒त॒पः शिशीं॑ते॒ वज्र॒ं तेजं॑से॒ न वंसं॑गः ॥१

दि॒वः । चि॒त् । अ॒स्य॒ । व॒रि॒मा । वि । प॒प्र॒थे॒ । इन्द्रं॑म् । न । म॒ह्ना । पृ॒थि॒वी । च॒न । प्रतिं॑ ।

भी॒मः । तुविं॑ष्मान् । च॒र्ष॒णिऽभ्यः॑ । आ॒ऽत॒पः । शिशीं॑ते । वज्रं॑म् । तेजं॑से । न । वंसं॑गः ॥१

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रम् । न । मह्ना । पृथिवी । चन । प्रति ।

भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिऽभ्यः । आऽतपः । शिशीते । वज्रम् । तेजसे । न । वंसगः ॥१

“अस्य इन्द्रस्य “वरिमा उरुत्वं प्राभवं “दिवश्चित् द्युलोकादपि “वि “पप्रथे विस्तीर्णं बभूव । “पृथिवी “चन पृथिव्यपि च “मह्ना महिम्ना महत्त्वेन “इन्द्रं “न “प्रति

भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । “भीमः शत्रूणां भयंकरः “तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान् वा "चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यस्तेषामर्थाय शत्रूणाम् “आतपः ॥ समन्तात् तापकारी। एवंविधः स इन्द्रः “वज्रं वर्जनशीलमायुधं "तेजसे तैक्ष्ण्याय “शिशीते तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । “वंसगः “न । वननीयगतिमान् वृषभो यथा स्वशृङ्गे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः । ऊडिदम् इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षणः इमनिच् ।' प्रियस्थिर ' । इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । ‘ प्रथ प्रख्याने' । मह्ना महिम्ना । वर्णलोपश्छान्दसः । यद्वा । महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । तृतीयैकवचने ‘ अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति । ' प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते ' (

पा. सू. २. ३. ८) इति इन्द्रशब्दात् द्वितीया । ‘ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ' (पा. सू. २. ३. ११) इति पञ्चमी तु छान्दसत्वात् न भवति । भीमः । ञिभी भये' इत्यस्मात् “ भियः षुग्वा' (उ. सू. १. १४५) इति मक्प्रत्ययः । ‘भीमो बिभ्यत्यस्मात् (निरु. १. २०) इति यास्कः । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदातत्वम्। शिशीते । ‘ शो तनूकरणे ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । अनजादावपि लसार्वधातुके व्यत्ययेन अभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् (पा. सू. ६. १. १८९) । वंसगः । वन षण संभक्तौ' इत्यस्मात् कर्मणि औणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः । ‘ डोऽन्यत्रापि दृश्यते ' (पा. म. ३. २. ४८) इति गमेः डप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥

सो अंर्ण॒वो न न॒द्यं॑ः समु॒द्रिय॒ः प्रतिं गृभ्णाति॒ विश्रिंता॒ वरींमभिः ।

इन्द्र॒ः सोमंस्य पी॒तयें वृषायते स॒नात्स यु॒ध्म ओजंसा पनस्यते ॥२

सः । अ॒र्ण॒वः । न । न॒द्यः॑ । स॒मु॒द्रियः॑ । प्रतिं । गृ॒भ्णा॒ति॒ । विऽश्रिंताः । वरींमऽभिः ।

इन्द्रः॑ । सोमंस्य । पी॒तयें । वृ॒ष॒ऽय॒ते॒ । स॒नात् । सः । यु॒ध्मः । ओजंसा । प॒न॒स्य॒ते॒ ॥२

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति । विऽश्रिताः । वरीमऽभिः ।

इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥२

“सः इन्द्रः “समुद्रियः । समुद्रवन्त्यस्मादापः इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन् "वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैः यद्वा उरुत्वैः “विश्रिताः व्याप्ताः “नद्यः नदीः शब्दकारिणीः वृत्रेणावृता आपः “अर्णवो “न समुद्र इव “प्रति “गृभ्णाति । स्वीकृत्य ववर्षेति भावः । स च “इन्द्रः “सोमस्य “पीतये पानाय "वृषायते वृष इवाचरति । हर्षयुक्तो वर्तते इत्यर्थः । तथा “सः इन्द्रः “युध्मः योद्धा "सनात् चिरादेव यद्वा सनातनः “ओजसा बलकृतेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा “पनस्यते पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । ‘ अर्णसो लोपश्च' (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । ‘ नद अव्यक्ते शब्दे ' इत्यस्मात् कर्तरि पचाद्यच् । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ।‘नदट्' (पा. सू. ३. १. १३४ ग.) इति टित्त्वेन पाठात् टिड्ढाणञ् ' इति ङीप् ।' यस्य ' इति लोपे उदात्तनिवृतिस्वरेण तस्य उदात्तत्वम्। जसि यणादेशे ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः° ' इति

स्वरितत्वम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप उच्यन्ते । तथा च श्रूयते - अहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्थ तो वो नामानि सिन्धवः । (तै. सं. ५, ६. १. २) इति । समुद्रियः । समुद्राभ्राद्धः ' (पा. सू. ४. ४. ११८) इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्य इयादेशः । तस्योपदेशिवद्वचनात् उदात्तत्वम् । गृभ्णाति । हृग्रहोर्भः० । इति भत्वम् । विश्रिताः । ' श्रिञ् सेवायाम् । कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वरीमभिः । वृञ् वरणे' इत्यस्मात् औणादिक ईमनिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा उरुशब्दात् इमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च छान्दसत्वात्। वृषायते। ' कर्तुः क्यङ सलोपश्च' (पा. सू. ३. १. ११) इति आचारार्थे क्यङ् । ङित्त्वात् आत्मनेपदम् । ' अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । युध्मः । ' युध संप्रहारे' इत्यस्मात् ' इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्' इति मक् । पनस्यते । '

पन स्तुतौ । पननं पनः तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

त्वं तमिं॑न्द्र॒ पर्व॑तं॒ न भोज॑से म॒हो नृ॒म्णस्य॒ धर्म॑णामिरज्यसि ।

प्र वी॒र्ये॑ण दे॒वताति॑ चेकिते॒ विश्व॑स्मा उ॒ग्रः कर्म॑णे पु॒रोहि॑तः ॥३

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । न । भोज॑से । म॒हः । नृ॒म्णस्य॑ । धर्म॑णाम् । इ॒र॒ज्य॒सि॒ ।

प्र । वी॒र्ये॑ण । दे॒वता॑ । अति॑ । चे॒कि॒ते॒ । विश्व॑स्मै । उ॒ग्रः । कर्म॑णे । पु॒रः॒ऽहि॑तः ॥३

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणाम् । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥३

हे “इन्द्र “त्वं “भोजसे भोजनाय "पर्वतं पर्ववन्तं मेघं “न अकार्षीः । न हि हतो भुङ्क्ते । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हन्ति । तथा 'महः महतः "नृम्णस्य धनस्य “धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीनाम् “इरज्यसि ईशिषे । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । स इन्द्रः “देवता "वीर्येण “अति अतिशयित इति “प्र “चेकिते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स च “उग्रः उद्गूर्ण इन्द्रः “विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय “कर्मणे देवैः “पुरोहितः पुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणाम् । ‘ धृञ् धारणे'। ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कर्तरि मनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इरज्यसि ।' इरज् ईर्ष्यायाम्'। ऐश्वर्ये इत्येके । कण्ड्वादित्वात् यक् । वीर्येण । ' शूर वीर विक्रान्तौ । चुरादिः । ‘ अचो यत्' इति यत् । णिलोपः ।

बहुव्रीहौ ‘वीरवीर्यौ च'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्यात् ‘ यतोऽनावः'
इत्याद्युदात्तत्वाभावे ' तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् ।
तस्मिन् हि सति ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्यनेनैव
सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तम् । देवता ।
देव एव देवता। ‘देवात्तल्' (पा. सू. ५. ४. २७) इति स्वार्थे
तल्प्रत्ययः । ‘ लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
चेकिते । कित ज्ञाने '। अस्मात् यङन्तात् चेकित्यतेः
कर्मणि लिटि अतोलोपयलोपौ । पुरोहितः । पुरस्शब्दस्य
असिप्रत्ययान्तस्य ‘ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ' इति
अव्ययत्वेन ‘ पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां ‘ गतिरनन्तरः'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स इद्धनें नम॒स्युभिंर्वचस्यत॒े चारु॒ जनेंषु प्रब्रु॒वा॒ण इंन्द्रि॒यम् ।

वृषा॒ छन्दु॑र्भवति हर्य॒तो वृषा॒ क्षेमे॑ण॒ धेनां॑ म॒घवा॒ यदिन्व॑ति ॥४

सः । इत् । वने॑ । न॒म॒स्युऽभिः॑ । व॒च॒स्य॒ते॒ । चारु॑ । जने॑षु । प्र॒ऽब्रु॒वा॒णः । इ॒न्द्रि॒यम् ।

वृषा॑ । छन्दुः॑ । भ॒व॒ति॒ । ह॒र्य॒तः । वृषा॑ । क्षेमे॑ण । धेना॑म् । म॒घवा॑ । यत् । इन्व॑ति ॥४

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रऽब्रुवाणः । इन्द्रियम् ।

वृषा । छन्दुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनाम् । मघवा । यत् । इन्वति ॥४

“स “इत् स एवेन्द्रः “वने अरण्ये "नमस्युभिः नमसा स्तोत्रेण पूजयितृभिर्ऋषिभिः “वचस्यते वच इच्छन् क्रियते स्तूयते इत्यर्थः । यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चेन्द्र

आत्मीयेषु “जनेषु “इन्द्रियं स्ववीर्यं “प्रब्रुवाणः प्रकटयन्
'चारु वर्तते । किंच सः “वृषा कामानां वर्षकः “हर्यतः
प्रेप्सावतो यियक्षतः “छन्दुः उपच्छन्दयिता “भवति ।
यियक्षतां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । “वृषा
हविषां वर्षयिता । हविष्प्रदातेत्यर्थः । “मघवा धनवान् ।
एवंभूतो यजमानः "क्षेमेण इन्द्रकृतेन रक्षणेन युक्तः सन्
“यत् यदा “धेनां स्तुतिलक्षणां वाचम् “इन्वति प्रेरयति ।
तदानीं छन्दुर्भवतीति पूर्वेणान्वयः । यद्वा । मघवा वृषा
इन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः कृतां स्तुतिं
यद्यस्मात् इन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यम् ॥
नमस्युभिः । 'नमोवरिवः' इति पूजार्थे क्यच् ।
‘क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति
वचस्यति । तं वचस्यन्तं कुर्वन्ति मुनयो वचस्ययन्ति ।
वचस्ययतेः कर्मणि यकि अतोलोपयलोपौ । यद्वा ।
वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्रब्रुवाणः । ‘ ब्रूञ् व्यक्तायां
वाचि' । लटः शानच् । अदादित्वात् शपो लुक् । शानचो

ङित्त्वात् गुणाभावे उवङ् । चित्स्वरेणान्तोदात्तः ।
इन्द्रियम् । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् ।
इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति
वा ' (पा. सू. ५. २. ९३) इति लिङ्गादिश्वर्थेषु इन्द्रशब्दात्
घच्प्रत्ययो निपात्यते । अतः अन्तोदात्तत्वम् । इन्वति ।
इवि व्याप्तौ'। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स इन्म॒हानिं समि॒थानिं म॒ज्मनां कृ॒णोतिं यु॒ध्म ओजंसा॒
जनेंभ्यः ।

अधां च॒न श्रद्दंधति॒ त्विषींमत॒ इन्द्रांय॒ वज्रं नि॒घनिंघ्नते
व॒धम् ॥५

सः । इत् । म॒हानिं । स॒म्ऽइ॒थानिं । म॒ज्मनां । कृ॒णोतिं ।
यु॒ध्मः । ओजंसा । जनेंभ्यः ।

अधं । च॒न । श्रत् । द॒धा॒ति॒ । त्विषिंऽमते । इन्द्रांय । वज्रंम् । नि॒ऽघनिंघ्नते । व॒धम् ॥५

सः । इत् । महानि । सम्ऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः ।

अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिऽमते । इन्द्राय । वज्रम् । निऽघनिघ्नते । वधम् ॥५

“स “इत् स एवेन्द्रः “युध्मः योद्धा “महानि "समिथानि महतः संग्रामान् “मज्मना सर्वस्य शोधकेन “ओजसा बलेन “कृणोति करोति । किमर्थम् । “जनेभ्यः स्तोतृजनार्थम् । यदा इन्द्रः “वधं हननसाधनं “वज्रम् आयुधं मेघेषु “निघनिघ्नते निहन्ति “अधा “चन अनन्तरमेव “त्विषीमते दीप्तिमते “इन्द्राय सर्वे जनाः “श्रद्दधति । श्रत् इति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महानि ।

महान्तीत्यस्य तकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । मह्यन्ते पूज्यन्ते इति महानि प्रवृद्धानि ।' घञर्थे कविधानम्° ' इति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । ' इण् गतौ । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संग्रामाः । ' समीणः ' (उ. सू. ४. ५३२) इति थक्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मज्मना । 'टुमस्जो शुद्धौ ' । मनिप्रत्ययः । : झलां जश् झशि' (पा. सू. ८. ४. ५३) इति सकारस्य जश्त्वं दकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अध । छान्दसं धत्वम् । ' निपातस्य च ' इति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्तौ ।' इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यते ' इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते। हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । अभ्यासस्य घत्वं निगागमश्च ।' आगनीगन्तीति च ' (पा. सू. ७. ४.

६५) इति इतिचशब्दः प्रकारार्थं इत्युक्तत्वात् दाधर्त्यादौ एतदद्द्रष्टव्यम् ॥ ॥ १९ ॥

स हि श्रंवस्युः सदंनानि कृत्रिमां क्ष्मया वृंधान ओजंसा विनाशयंन् ।

ज्योतींषि कृण्वन्नंवृकाणि यज्यवेऽवं सुक्रतुः सर्तवा अपः सृंजत् ॥६

सः । हि । श्रवस्युः । सदंनानि । कृत्रिमां । क्ष्मया । वृधानः । ओजंसा । विऽनाशयंन् ।

ज्योतींषि । कृण्वन् । अवृकाणिं । यज्यंवे । अवं । सुऽक्रतुः । सर्तवै । अपः । सृजत् ॥६

सः । हि । श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमा । क्ष्मया । वृधानः । ओजसा । विऽनाशयन् ।

ज्योतींषि । कृण्वन् । अवृकाणि । यज्यवे । अव ।
सुऽक्रतुः । सर्तवै । अपः । सृजत् ॥६

“श्रवस्युः अन्नं यशो वात्मन इच्छन् “कृत्रिमा कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि “सदनानि असुरपुराणि “ओजसा बलेन "विनाशयन् “क्ष्मया भूम्या समानं "वृधानः वर्धनशीलः । यद्वा। क्ष्मया इति ओजोविशेषणम् । शत्रूणामभिभवित्रा बलेनेत्यर्थः । “ज्योतींषि सूर्यादीनि वृत्रेणावृतानि “अवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि "कृण्वन् कुर्वन् “सुक्रतुः शोभनकर्मसहितः एवंविधः “सः खलु इन्द्रः “यज्यवे यष्ट्रे यजमानाय तदर्थं “सर्तवै सरणाय “अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि “अव “सृजत् । वृष्टिं कृतवानित्यर्थः ॥ कृत्रिमा । ' डुकृञ् करणे '। ‘ ड्वितः क्त्रिः ' (पा. सू. ३. ३. ८८) इति भावे क्त्रिप्रत्ययः । ' त्रेर्मम्नित्यम् ' (पा. सू. ४. ४. २०) इति निर्वृत्तार्थ मप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे क्त्रिप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ‘

शेश्छन्दसि बहुलम् । इति शेर्लोपः । क्ष्मया । ‘ क्षमूष् सहने । क्षमते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्ष्मा । षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (पा. सू. ३. ३. १०४) इति अङ्प्रत्ययः । ततः टाप् । व्यत्ययेन धातोः उपधालोपः । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । यद्वा । अयं धातुरभिभवार्थः, षह अभिभवे ' इति सहनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्मात् औणादिको मनिन् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गता । ‘ मनः' (पा. सू. ४.१. ११) इति डीपो निषेधे ‘ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (पा. सू. ४. १. १३) इति डाप् । टिलोपः । वृधानः । ताच्छीलिकः चानश् । बहुलं छन्दसि इति शपो लुक् । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अवृकाणि । ‘ वृञ् वरणे'। ‘ सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कित्' (उ. सू. ३. ३२१) इति कन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यज्यवे । ‘ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः' इति युप्रत्ययः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः । बहुव्रीहौ '

क्रत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सर्तवै । ‘ सृ गतौ । ‘ कृत्यार्थे तवैकेन्° ' इति भावे तवैप्रत्ययः । गुणः । ‘ अन्तश्च तवै युगपत् ' (पा. सू. ६. १. २००) इति आद्यन्तयोः युगपत् उदात्तत्वम् । अपः । ऊडिदम् ' इति शस उदात्तत्वम् । सृजत् । लङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः ॥

दा॒नाय॒ मनः॑ सोमपावन्नस्तु ते॒ऽर्वाञ्चा॒ हरीं वन्दनश्रु॒दा कृंधि ।

यमिं॑ष्ठास॒ः सारं॑थयो॒ य इं॑न्द्र ते॒ न त्वा॒ केता॒ आ दं॑भ्नुवन्ति॒ भूर्णं॑यः ॥७

दा॒नायं । मनः॑ । सो॒म॒ऽपा॒व॒न् । अ॒स्तु॒ । ते॒ । अ॒र्वाञ्चां । हरी॒ इतिं । व॒न्द॒न॒ऽश्रु॒त् । आ । कृ॒धि॒ ।

यमि॑ष्ठासः । सार॑थयः । ये । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । न । त्वा॒ । केता॑ः ।
आ । द॒भ्नु॒व॒न्ति॒ । भूर्ण॑यः ॥७

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वाञ्चा ।
हरी इति । वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि ।

यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इन्द्र । ते । न । त्वा । केताः ।
आ । दभ्नुवन्ति । भूर्णयः ॥७

हे "सोमपावन् सोमस्य पातरिन्द्र “ते त्वदीयं “मनः “दानाय अस्मदभिमतफलप्रदानाय "अस्तु भवतु । हे “वन्दनश्रुत् वन्दनानां स्तुतीनां श्रोतः "हरी त्वदीयावश्वौ “अर्वाञ्चा अस्मद्यज्ञाभिमुखौ “आ “कृधि आभिमुख्येन कुरु । हे "इन्द्र "ते तव स्वभूताः “ये सारथयः सन्ति ते "यमिष्ठासः अतिशयेन यन्तारः अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् “केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः ”भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः । यद्वा । भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवः

“त्वा त्वां न “आ “दभ्नुवन्ति न हिंसन्ति । सोमपावन् । ‘ आतो मनिन् ' इति वनिप् । ' असंबुद्धौ ' इति पर्युदासात् दीर्घाभावः । अर्वाञ्चा । ‘ सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । वन्दनश्रुत् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदित्त्वात् नुम् । भावे ल्युट् । तेषां श्रोता । श्रु श्रवणे'। क्विपि तुगागमः । यमिष्ठासः । यन्तृशब्दात् ' तुश्छन्दसि ' इति इष्ठन्प्रत्ययः । ‘ तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।' आज्जसेरसुक्' इति असुक् । केताः । कित ज्ञाने'। चिकेतति प्रतिकूलं जामन्तीति केताः । पचाद्यच् । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । प्रतिकूलतया ज्ञायन्ते इति केताः । कर्मणि घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दभ्नुवन्ति । दम्भु दम्भे' । स्वादित्वात् श्नुः । तस्य ङित्त्वात् “ अनिदिताम्' इति नलोपः । संयोगपूर्वत्वेन ‘हुश्नुवोः' इति यणादेशाभावे ‘अचि श्नुधातु ' इत्यादिना उवङादेशः । भूर्णयः । ‘ भृञ् भरणे'। “घृणिः पृश्निः' इत्यादौ अस्मात् निप्रत्ययान्तो

निपात्यते । ऋत उत्वं दीर्घश्च । यद्वा । ‘ भृ भये '
इत्यस्मात् ‘कृत्यल्युटो बहुलम् इति कर्तरि क्तिनि “
उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वम् । ‘हलि च' इति दीर्घः ।
ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति' (पा. सू. ८. २. ४४.
१) इति निष्ठावद्भावात् नत्वम् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अप्रं॑क्षितं॒ वसुं॑ बिभर्षि॒ हस्तं॑यो॒रषा॑ळ्हं॒ सहं॑स्त॒न्विं॑ श्रु॒तो दं॑धे
।

आवृं॑तासोऽव॒तासो॒ न क॒र्तृभिं॑स्त॒नूषुं॑ ते॒ क्रतं॑व इन्द्र॒ भूरं॑यः
॥८

अप्रं॑ऽक्षितम् । वसुं॑ । बि॒भ॒र्षि॒ । हस्तं॑योः । अषा॑ळ्हम् ।
सहः॑ । त॒न्विं॑ । श्रु॒तः । द॒धे॒ ।

आऽवृंतासः । अ॒व॒तासः । न । क॒र्तृऽभिः॑ । त॒नूषुं । त॒े ।
क्रतंवः । इ॒न्द्र॒ । भूरंयः ॥८

अप्रऽक्षितम् । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळ्हम् ।
सहः । तन्वि । श्रुतः । दधे ।

आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते ।
क्रतवः । इन्द्र । भूरयः ॥८

हे इन्द्र त्वम् “अप्रक्षितम् प्रक्षयरहितं “वसु धनं “हस्तयोः “बिभर्षि स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि । तथा “श्रुतः प्रख्यातो भवान् “तन्वि आत्मीये शरीरे "अषाळ्हं शत्रुभिरनभिभूतं "सहः बलं “दधे धारयति । त्वदीयास्तनवः “कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्य वधं कुर्वद्भिर्बलकृतैः कर्मभिः “आवृतासः आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माणि एतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते । तत्र दृष्टान्तः । “अवतासो “न। अवतः इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः

प्राणिभिराव्रियन्ते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे "इन्द्र "ते तव शरीरेषु “क्रतवः कर्माणि “भूरयः बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितम् । ‘क्षि क्षये' इत्यस्मात् भावे निष्ठा । ‘ अण्यदर्थे' (पा. सू. ६. ४. ६०) इति पर्युदासात् दीर्घाभावः। अत एव ‘क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत् प्रक्षितम् । न प्रक्षितम् अप्रक्षितम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बिभर्षि । ‘डुभृञ् धारणपोषणयोः' । लटि सिपि शपः श्लुः । भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । अषाळ्हम् । षह अभिभवे' इत्यस्मात् निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये ‘तीषसह°' (पा. सू. ७.२.४८) इति इटः विकल्पितत्वात् ‘यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ‘सहिवहोरोदवर्णस्य' इति ओत्वे प्राप्ते ‘साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ' (पा. सू. ६. ३. ११३) इति निपातनात् आत्वम् । यदुक्तं साढेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तन्वि। ‘जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् । इति • अञ्च घेः' (पा.सू.

७. ३. ११९) इति अत्वौत्वयोरभावे यणादेशः ।
‘उदात्तस्वरितयोर्यणः । इति विभक्तेः स्वरितत्वम्।
‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति उदात्तत्वं तु छान्दसत्वात् न प्रवर्तते ॥ ॥२०॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.५६

← सूक्तं १.५५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.५६

सव्य आङ्गिरसः

सूक्तं १.५७ →

दे. इन्द्रः । जगती

एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वसम् ॥१॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥२॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥३॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इन्द्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा बाधते तम इयर्ति रेणुं बृहदर्हरिष्वणिः ॥४॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।

स्वर्मीळ्हे यन्मद इन्द्र हर्ष्याहन्वृत्रं निरपामौब्जो अर्णवम् ॥५॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया पाष्यारुजः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘एष प्र पूर्वीः ' इति षड्टचं षष्ठं सूक्तं सव्यस्यार्षमैन्द्रं जागतमित्युक्तम् । अनुक्रान्त च-' एष प्र षट् ' इति । विषुवति निष्केवल्ये एतत् सूक्तं शंसनीयम्। ‘विषुवान्दिवाकीर्त्यः' इति खण्डे सूत्रितम् -- ‘एष प्र पूर्वीर्वृषामदः प्र मंहिष्ठाय ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

ए॒ष प्र पू॒र्वीरव॒ तस्यं च॒म्रिषोऽत्यो॒ न योषा॒मुदंयंस्त भु॒र्वणिंः ।

दक्षं म॒हे पांययते हि॒र॒ण्ययं॒ रथंमा॒वृत्या॒ हरिंयोग॒मृभ्वंसम् ॥ १

ए॒षः । प्र । पू॒र्वीः । अवं । तस्यं । च॒म्रिषः । अत्यः । न । योषांम् । उत् । अ॒य॒ंस्त॒ । भु॒र्वणिः ।

दक्षंम् । म॒हे । पा॒य॒य॒ते॒ । हि॒र॒ण्ययंम् । रथंम् । आ॒ऽवृत्यं । हरिंऽयोगम् । ऋभ्वंसम् ॥१

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चम्रिषः । अत्यः । न । योषाम् । उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् । रथम् । आऽवृत्य । हरिऽयोगम् । ऋभ्वसम् ॥१

"भुर्वणिः अत्ता “एषः इन्द्रः “तस्य यजमानस्य “पूर्वीः प्रभूताः “चम्रिषः चमूषु चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः “प्र “अव “उदयंस्त प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति । तत्र दृष्टान्तः । "अत्यो "न "योषाम् । यथाश्वो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स चेन्द्रः "हिरण्ययं सुवर्णमयं "हरियोगं हरिभ्यां युक्तम् “ऋभ्वसम् उरु भासमानं “रथम् "आवृत्य अवस्थाप्य "महे महते वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे "दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं "पाययते पानं कारयति ॥ पूर्वीः । ‘पृ पालनपूरणयोः '।' पॄभिदिव्यधि° ' (उ. सू. १. २३) इत्यादिना कुप्रत्ययः । ‘ उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वम् । पुरूशब्दात् ‘वोतो गुणवचनात् ' इति ङीष् । यणादेशः ।' हलि च ' इति दीर्घत्वम् । प्रत्ययस्वरः । चम्रिषः । ‘ चमु अदने' इत्यस्मात् ‘कृषिचमितनिधनि ' (उ. सू. १. ८१) इत्यादिना ऊप्रत्ययान्तश्चमूशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषः चम्विषः । वकारस्य रेफश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयंस्त । छान्दसे वर्तमाने

लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः । ‘ भुर्वतिरत्तिकर्मा (निरु. ९, २३) इति यास्कः । धातुपाठे तु ' भर्व हिंसायाम् ' इति पठ्यते । अस्मात् औणादिकः अनिप्रत्ययः । अकारस्य उकारश्छान्दसः । पाययते । ‘ पा पाने ' । ‘ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् (पा. सू. ७. ३. ३७) इति हेतुमति णिचि युगागमः । ‘ णिचश्च' (पा. सू. १. ३. ७४) इत्यात्मनेपदम् । हिरण्ययम् । ऋत्व्यवास्त्व्य ' इत्यादिना हिरण्यशब्दात उत्तरस्य मयटो मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगम् । हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । ऋभ्वसम् । उरुभासम् इत्यस्य पृषोदरादित्वात् ऋभ्वसादेशः ॥

तं गू॒र्तयो॑ नेम॒न्निष॒ः परी॑णसः समु॒द्रं न सं॒चर॑णे सनि॒ष्यव॑ः ।

पति॒ं दक्षं॑स्य वि॒दथं॑स्य॒ नू सहो॑ गि॒रिं न वे॒ना अधिं रोह॒ तेजं॑सा ॥२

तम् । गूर्तयः॑ । ने॒म॒न्ऽइषः॑ । परीं॑णसः । स॒मु॒द्रम् । न । स॒म्ऽचरं॑णे । स॒नि॒ष्यवः॑ ।

पतिं॑म् । दक्षं॑स्य । वि॒दथं॑स्य । नु । सहः॑ । गि॒रिम् । न । वे॒नाः । अधिं । रो॒ह॒ । तेजं॑सा ॥२

तम् । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रम् । न । सम्ऽचरणे । सनिष्यवः ।

पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥२

“गूर्तयः स्तोतारः "नेमन्निषः नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः । यद्वा नीतहविष्काः "परीणसः परितो व्याप्नुवन्तः एवंगुणविशिष्टा यजमानाः "तम् इन्द्रं स्तुतिभिः

अधिरोहन्ति स्तुवते इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। “सनिष्यवः सनिं धनमात्मन इच्छन्तो वणिजो धनार्थं "संचरणे संचारे निमित्तभूते सति "समुदं "न । यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायेन्द्रं स्तुवन्तीति भावः। हे स्तोतस्त्वं च "दक्षस्य प्रवृद्धस्य "विदथस्य यज्ञस्य “पतिं पालयितारं "सहः सहस्वन्तं बलवन्तमिन्द्रं "तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण "नु क्षिप्रम् "अधि "रोह स्तुहीति यावत् । तत्र दृष्टान्तः। “<u>वेनाः</u> कान्ताः स्त्रियः “गिरिं “न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयः । गॄ शब्दे । गृणन्ति स्तुवन्तीति गूर्तयः । ‘क्तिच्क्तौ च°' इति कर्तरि क्तिप् ।' बहुलं छन्दसि ' इति उत्वम् । ‘हलि च' इति दीर्घः । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमन्निषः । ‘णमु प्रह्वत्वे' इत्यस्मात् शतरि व्यत्ययेन एत्वम् , तकारस्य नकारादेशश्च । नमन्तः इष्यन्तीन्द्रं प्राप्नुवन्तीति' नेमन्निषः। 'इषु गतौ' इत्यस्मात् क्विप् च ' इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा ।' णीञ् प्रापणे '

इत्यस्मात् ' अर्तिस्तुसु° ' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । बहुलवचनात् नकारस्य इत्संज्ञाभावः। नीताः प्रत्ता इषो येषाम् । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परीणसः। ‘णस कौटिल्ये' इत्ययं धातुर्गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । परितो नसन्ति गच्छन्तीति परीणसः । “क्विप् च ' इति क्विप् ।' निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।' उपसर्गादसमासेऽपि ' इति णत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । नशतिर्गतिकर्मा । अस्मात् पूर्ववत् क्विपि शकारस्य सकारः। सनिष्यवः। ‘षणु दाने' इत्यस्मात् ‘इन्सर्वधातुभ्यः' इति कर्मणि इन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छन्तीति क्यचि ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः सुगागमोऽपि वक्तव्यः' (का. ७. १. ५१. ३) इति सुक्। ‘ क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । नु । ऋचि तुनुघ' इति सांहितिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मतुपः छान्दसो लुक् ॥

स तु॒र्वणि॑र्म॒हाँ अ॑रे॒णु पौंस्ये॑ गि॒रेर्भृ॒ष्टिर्न भ्रा॑जते तु॒जा शव॑ः ।

येन॒ शुष्णं॑ मा॒यिनं॑माय॒सो मदे॑ दु॒ध्र आ॒भूषु॑ रा॒मय॒न्नि दामं॑नि ॥३

सः । तु॒र्वणि॑ः । म॒हान् । अ॒रे॒णु । पौंस्ये॑ । गि॒रेः । भृ॒ष्टिः । न । भ्रा॒ज॒ते॒ । तु॒जा । शव॑ः ।

येन॑ । शुष्णं॑म् । मा॒यिनं॑म् । आ॒य॒सः । मदे॑ । दु॒ध्रः । आ॒भूषु॑ । र॒मयं॑त् । नि । दामं॑नि ॥३

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥३

“सः इन्द्रः "तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । • तुर्वणिस्तूर्णवनिः ' (निरु. ६. १४) इति यास्कः । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । "महान् प्रवृद्धश्च भवति । तस्येन्द्रस्य “शवः बलं “पौंस्ये वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामे “अरेणु अनवद्यं "तुजा शत्रूणां हिंसकं सत् "भ्राजते दीप्यते। तत्र दृष्टान्तः । “गिरेः पर्वतस्य “भृष्टिर्न ऋङ्गमिव । तद्यथोन्नतं सद्दीप्यते तद्वत्। "आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः "दुध्रः दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता एवंभूत इन्द्रः “मदे सोमपानेन हर्षे सति "येन बलेन "शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं "मायिनं मायाविनम् "आभूषु कारागृहेषु "दामनि बन्धके निगडे "नि "रमयत् न्यवासयत् । तद्बलमिति पूर्वेणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मात् औणादिकः

अनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वात् रेणुशब्देनावद्यमुच्यते । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तुजा। ‘तुज हिंसायाम्'। इगुपधलक्षणः कः। ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः। दुध्रः। दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुध्रः । ‘धृञ् अवस्थाने' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २)। यणादेशः । रेफलोपश्छान्दसः । रमयत् । अमन्तत्वात् मित्त्वे ‘ मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । छान्दसः संहितायां दीर्घः ॥

दे॒वी यदि॒ तवि॑षी॒ त्वावृ॑धो॒तय॒ इन्द्रं॒ सिष॑क्त्यु॒षसं॒ न सूर्यः॑ ।

यो धृ॒ष्णुना॒ शव॑सा॒ बाध॑ते॒ तम॒ इय॑र्ति रे॒णुं बृ॒हद॑र्हरि॒ष्वणि॑ः ॥४

दे॒वी । यदि॑ । तवि॑षी । त्वाऽवृ॑धा । ऊ॒तये॑ । इन्द्र॑म् । सिस॑क्ति । उ॒षस॑म् । न । सूर्य॑ः ।

यः । धृ॒ष्णुना॑ । शव॑सा । बाध॑ते । तम॑ः । इय॑र्ति । रे॒णुम् । बृ॒हत् । अ॒र्ह॒रि॒ऽस्वनि॑ः ॥४

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिसक्ति । उषसम् । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयर्ति । रेणुम् । बृहत् । अर्हरिऽस्वनिः ॥४

"यः इन्द्रः “धृष्णुना धर्षकेन "शवसा बलेन “तमः तमोरूपं वृत्रादिमसुरं "बाधते हिनस्ति “ऊतये रक्षणाय “त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धितं तम् "इन्द्रं "देवी “तविषी द्योतमानं बलं

"यदि यदा “सिषक्ति समवैति। सेवते इति यास्कः (निरु. ३.२१)। "सूर्यः "उषसं "न यथोषोदेवतां सेवते नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः। तदानीम् "अर्हरिष्वणिः । गच्छन्तो हरन्तीति अर्हरयः शत्रवः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयिता इन्द्रः "रेणुं रेषणं हिंसनं "बृहत् प्रभूतम् "इयर्ति शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा। त्वया वर्धते इति त्वावृत् ।' क्विप् च ' इति क्विप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । छान्दसं दकारस्य आत्वम् । ‘सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । षच समवाये'। ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः ।' बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । इयर्ति । ‘ ऋ सृ गतौ '। जौहोत्यादिकः। अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लट् । शप्श्लुद्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः। ‘अर्तिपिपर्त्योश्च इति अभ्यासस्य इत्वम्। ‘ अभ्यासस्यासवर्णे ' (पा. सू. ६. ४. ७८) इति इयङादेशः । अनुदात्ते च' इति अभ्यासस्याद्युदात्तत्वम् । पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वेन

पदादपरत्वात् निघाताभावः। रेणुम् । ‘ री गतिरेषणयोः । अस्मात् औणादिको नुप्रत्ययः । अर्हरिष्वणिः । अर्तेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच्। अरो गच्छन्तश्चेमे हरयश्चेत्यर्हरयः । तेषां स्वनयिता । ‘स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । अस्मात् ण्यन्तात् औणादिक इन्प्रत्ययः । णेरनिटि ' इति णिलोपः । घटादित्वात् मित्त्वे ‘मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

वि यत्ति॒रो ध॒रुण॒मच्यु॑तं॒ रजोऽति॑ष्ठिपो दि॒व आता॑सु ब॒र्हणा॑ ।

स्व॑र्मीळ्हे॒ यन्मद॑ इन्द्र॒ हर्ष्याह॑न्वृ॒त्रं निर॒पामौ॑ब्जो अर्ण॒वम् ॥५

वि । यत् । ति॒रः । ध॒रुण॑म् । अच्यु॑तम् । रजः॑ । अति॑स्थिपः । दि॒वः । आता॑सु । ब॒र्हणा॑ ।

स्वः॑ऽमीळ्हे । यत् । मदे॑ । इ॒न्द्र॒ । हर्ष्या॑ । अह॑न् । वृ॒त्रम् ।
निः । अ॒पाम् । औ॒ब्ज॒ः । अ॒र्ण॒वम् ॥५

वि । यत् । तिरः । धरुणम् । अच्युतम् । रजः ।
अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वःऽमीळ्हे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या । अहन् । वृत्रम् ।
निः । अपाम् । औब्जः । अर्णवम् ॥५

"यत् यदा "तिरः वृत्रेण तिरोहितं "धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकम् "अच्युतं विनाशरहितं “रजः उदकं “दिवः द्युलोकात् "आतासु । आता इति दिङ्नाम । आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे “इन्द्र "बर्हणा हन्ता त्वं "वि "अतिष्ठिपः विविधं स्थापयांचकृषे। तथा "यत् यदा "स्वर्मीळ्हे। मीळ्हम् इति धननाम। स्वः सुष्ठु गन्तव्यं मीळ्हं धनं यस्मिन् तस्मिन् संग्रामे “मदे तव सोमपानेन हर्षे सति “हर्ष्या हृष्टया शक्त्या "वृत्रम् आवकमसुरम्

"अहन् त्वमवधीः । तदानीम् "अपां पूर्णम् "अर्णवं मेघं "निः “औब्जः वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः । वृष्टेरावरकं वृत्रं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसैक्षीरिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेः ण्यन्तात् लुङि च्लेः चङादेशः । णिलोपः । तिष्ठतेरित् ' (पा. सू. ७. ४. ५) इति उपधाया इत्वम् । ‘चङि ' (पा. सू. ६. १. ११) इति द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः ' इति थकारः शिष्यते । चर्त्वेन तकारः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा । ‘ सुपां सुलुक् ' इति सोः आकारः । स्वर्मीळ्हे। मिह सेचने'। निष्ठा'। ‘हो ढः' (पा. सू. ८. २. ३१) इति ढत्वम् । “झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वम् । तस्य ष्टुत्वे ‘ढो ढे लोपः ' (पा. सू. ८. ३. १३) इति ढलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य' (पा. सू. ६. ३. १११) इति दीर्घत्वम् । स्वरित्येतत् ‘न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ' इति स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हन्तेर्लङि मध्यमैकवचने ‘हल्ङ्याब्भ्यः' इति सेर्लोपः।

यद्वृत्तयोगादनिघातः । औब्जः । “उब्ज आर्जवे'। लङि आडागमो वृद्धिश्च ॥

त्वं दि॒वो ध॒रुणं॑ धिष॒ ओजं॑सा पृथि॒व्या इं॑न्द्र॒ सदं॑नेषु॒ माहिं॑नः ।

त्वं सु॒तस्य॒ मदें॑ अरिणा अ॒पो वि वृ॒त्रस्यं॑ स॒मयां॑ पा॒ष्यां॑रुजः ॥६

त्वम् । दि॒वः । ध॒रुणं॑म् । धि॒षे॒ । ओजं॑सा । पृ॒थि॒व्याः । इ॒न्द्र॒ । सदं॑नेषु । माहिं॑नः ।

त्वम् । सु॒तस्यं॑ । मदें॑ । अ॒रि॒णा॒ः । अ॒पः । वि । वृ॒त्रस्यं॑ । स॒मयां॑ । पा॒ष्यां॑ । अ॒रु॒ज॒ः ॥६

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र । सदनेषु । माहिनः ।

त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृत्रस्य । समया । पाष्या । अरुजः ॥६

हे "इन्द्र "माहिनः प्रवृद्धः “त्वं “दिवः द्युलोकात् "पृथिव्याः "सदनेषु प्रदेशेषु "ओजसा बलेन “धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं “धिषे दधिषे स्थापयसि । यस्मात् "त्वं "सुतस्य सोमस्य पानेन "मदे हर्षे सति "अपः जलानि "अरिणाः मेघात् निरगमयः। “वृत्रस्य आवरकं वृत्रं च "समया धृष्टया "पाष्या शिलया यद्वा शक्त्या "वि "अरुजः विशेषेणाभाङ्क्षीः ॥ धिषे । दधातेश्छान्दसो वर्तमाने लिट् । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८.१) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः। क्रादिनियमात् इडागमे ‘ आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः। माहिनः । ‘ महेरिनण् च ' (उ. सू. २. २१४) इति ‘मह पूजायाम्' इत्यस्मात् औणादिक इनणप्रत्ययः । अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अरिणाः। री गतिरेषणयोः । क्रैयादिकः । लङि

सिपि • प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । समया । षम ष्टम अवैक्लव्ये '। समतीति समा । पचाद्यच् । चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पाष्या। ‘पिष्लृ संचूर्णने ' इत्यस्मात् औणादिक इन्प्रत्ययः । बहुलवचनात् उपधाया आकारः। ‘ कृदिकारादक्तिनः' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । तृतीयैकवचने यणादेशे सति ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् । अरुजः । ‘ रुजो भङ्गे'। तौदादिकः । शस्य ङित्त्वात् गुणाभावः ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.५६&oldid=283262" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.५७

← सूक्तं १.५६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.५७

सव्य आङ्गिरसः

सूक्तं १.५८ →

दे. इन्द्रः। जगती।

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥१॥

अध ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्नथिता हिरण्ययः ॥२॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥३॥

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥४॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥५॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥६॥

सायणभाष्यम्

'प्र मंहिष्ठाय ' इति षड़ृचं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैन्द्रं जागतम् । तथा चानुक्रान्तं - ‘ प्र मंहिष्ठाय' इति । विषुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च – 'प्र मंहिष्ठाय त्यमू ष्वितीह तार्क्ष्यमन्ततः' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । उक्थ्यसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽपि

एतत्सूक्तम् । सूत्रितं -- सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायोदप्रुतः '
(आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

प्र मंहिंष्ठाय बृह॒ते बृ॒हद्रंये स॒त्यशुंष्माय त॒वसें म॒तिं भंरे ।

अ॒पामिंव प्रव॒णे यस्यं दु॒र्धरं॒ राधों वि॒श्वायु॑ शवंसे॒ अपांवृतम्
॥१

प्र । मंहिंष्ठाय । बृ॒ह॒ते । बृ॒हत्ऽरंये । स॒त्यऽशुंष्माय । त॒वसें
। म॒तिम् । भ॒रे॒ ।

अ॒पाम्ऽइंव । प्र॒व॒णे । यस्यं । दुः॒ऽधरंम् । राधः॑ ।
वि॒श्वऽआंयु । शवंसे । अपंऽवृतम् ॥१

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽशुष्माय । तवसे
। मतिम् । भरे ।

अपाम्ऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःऽधरम् । राधः ।
विश्वऽआयु । शवसे । अपऽवृतम् ॥१

“मंहिष्ठाय । मंहतिर्दानकर्मेति यास्कः (निरु. १.७) ।
दातृतमाय "बृहते गुणैर्महते “बृहद्रये महाधनाय
"सत्यशुष्माय अवितथबलाय तवसे आकारतः प्रवृद्धाय
एवंगुणविशिष्टायेन्द्राय “मतिं मननीयां स्तुतिं "प्र "भरे
प्रकर्षेण संपादयामि। "यस्य इन्द्रस्य बलं "दुर्धरम्
अन्यैर्धर्तुमशक्यम् । तत्र दृष्टान्तः । “प्रवणे निम्नप्रदेशे
“अपामिव । यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न
शक्यते तद्वत् । तथा "राधः धनं "विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं
"शवसे स्तोतृणां बलाय येनेन्द्रेण "अपावृतं अपगतावरणं
क्रियते, तस्येन्द्रस्येति पूर्वेण संबन्धः ॥ मंहिष्ठाय ।
अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः। ‘तुश्छन्दसि ' इति इष्ठन्प्रत्ययः
। तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः । बृहते।
बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।

उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः । मतिम् । मन्त्रे वृष°' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम्। 'अनुदात्तोपदेश इत्यादिना अनुनासिकलोपः। दुर्धरम् । 'धृञ् धारणे'। 'ईषद्दुःसुषु' इति कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् आयु गमनं यस्य तत् विश्वायु । एतेः 'छन्दसीणः' (उ. सू. १. २) इति उणप्रत्ययः । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपावृतम् । कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अधं ते विश्वमनुं हासदिष्टय आपों निम्नेव सवंना हविष्मंतः ।

यत्पर्वंते न समशींत हर्यत इन्द्रंस्य वज्रः श्नथिंता हिरण्ययंः ॥२

अध॑ । ते॒ । विश्व॑म् । अनु॑ । ह॒ । अ॒स॒त् । इ॒ष्टये॑ । आप॑ः ।
नि॒म्नाऽइ॑व । सव॑ना । ह॒विष्म॑तः ।

यत् । पर्व॑ते । न । स॒म्ऽअशी॑त । ह॒र्य॒तः । इन्द्र॑स्य । वज्र॑ः
। श्नथि॑ता । हि॒र॒ण्ययः॑ ॥२

अध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः ।
निम्नाऽइव । सवना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । सम्ऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः
। श्नथिता । हिरण्ययः ॥२

“अध “ह अनन्तरमेव हे इन्द्र "विश्वं सर्वमिदं जगत् "ते तव
संबन्धिने "इष्टये यागाय "अनु “असत् अन्वभवत् । यद्वा ।
इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तये इति योज्यम्। "हविष्मतः
यजमानस्य "सवना सवनानि यज्ञजातानि “निम्नेव
निम्नानि भूस्थलानि “आपः इव त्वां संभजन्ते इति शेषः ।

"हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्सतः "इन्द्रस्य । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा ' (निरु. ७. १७) इति यास्कः । यद्वा । हर्यतः शोभनः । "हिरण्ययः हिरण्मयः “श्नथिता शत्रूणां हिंसनशीलः "वज्रः "पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा "यत् यदा “न “समशीत संसुप्तो नाभवत् । किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः । यदेन्द्रेण प्रेरितो वज्रः अप्रतिहतः सन् वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिषतेति भावः ॥ अध । छान्दसं धस्वम् । असत् । अस्तेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । इष्टये। यजतेर्भावे क्तिनि 'व्रचिस्वपि 'इत्यादिना संप्रसारणम् । व्रश्चादिना षत्वम्। व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । इष गतौ इत्यस्मात् भावे क्तिनि ' मन्त्रे वृषेष ' इति तस्योदात्तत्वम् । निम्नेव सवना। ‘ शेश्छन्दसि । इति शेर्लोपः । समशीत । ‘शीङ् स्वप्ने' । लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ‘शीङः सार्वधातुके° '(पा. सू. ७, ४, २१) इति गुणाभावः । हर्यतः । हर्य गतिकान्त्योः । भृमृदृशि°' इत्यादिना अतच्प्रत्ययः ।

श्नथिता । श्नथ क्नथ क्रथ हिंसार्थाः । ताच्छीलिकः तृन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।।

अ॒स्मै भी॒माय॒ नमं॑सा॒ सम॑ध्व॒र उषो॒ न शुं॑भ्र॒ आ भं॑रा॒ पनीं॑यसे ।

यस्य॒ धाम॒ श्रवं॑से॒ नामें॑न्द्रि॒यं ज्योति॒रका॑रि ह॒रितो॒ नायं॑से ॥ ३

अ॒स्मै । भी॒मायं॑ । नमं॑सा । सम् । अ॒ध्व॒रे । उषः॑ । न । शु॒भ्रे॒ । आ । भ॒र॒ । पनीं॑यसे ।

यस्यं॑ । धामं॑ । श्रवं॑से । नामं॑ । इ॒न्द्रि॒यम् । ज्योतिः॑ । अका॑रि । ह॒रितः॑ । न । अयं॑से ॥३

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भर । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः ।
अकारि । हरितः । न । अयसे ॥३

हे "उषः उषोदेवते "शुभ्रे शोभने त्वं "भीमाय शत्रूणां भयंकराय "पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय "अस्मै इन्द्राय "अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । "न इति संप्रत्यर्थे । तथा च यास्कः - ' अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि ' (निरु. ७. ३१) इति । संप्रतीदानीं "नमसा नमो हविर्लक्षणमन्नं "सम् "आ "भर सम्यक् संपादय । "धाम सर्वस्य धारकं "नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वा "इन्द्रियम् इन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिङ्गं यस्य इन्द्रस्य एवंविधं "ज्योतिः "श्रवसे अन्नाय हविर्लक्षणान्नलाभार्थम् "अयसे इतस्ततो गमनाय "अकारि क्रियते । "हरितो "न । यथाश्वान्सादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयन्ति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविर्लाभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥
उषः । पादादित्वात् निघाताभावः । शुभ्रे । 'शुभ दीप्तौ'।

स्फायितञ्चि° ' इत्यादिना रक् । भर ।' हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् ।' द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः स्तुत्यर्थात् बहुलवचनात् कर्मणि असुन् । तस्मात् आतिशायनिके ईयसुनि ‘टेः ' इति टिलोपः । अकारि । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागम उदात्तः । अयसे ।' अय गतौ' इत्यस्मात् भावे असुन् ॥

इ॒मे तं इन्द्र॒ ते व॒यं पुंरुष्टु॒त॒ ये त्वा॒रभ्य॒ चरांमसि प्रभूवसो ।

न॒हि त्वद॒न्यो गिंर्वणो॒ गिर॒ः सघंत्क्षो॒णीरिंव॒ प्रतिं नो हर्य॒ तद्वचं॒ः ॥४

इ॒मे । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । ते । व॒यम् । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । ये । त्वा॒ । आ॒ऽरभ्यं । चरांमसि । प्र॒भु॒व॒सो॒ इतिं प्रभुऽवसो ।

न॒हि । त्वत् । अ॒न्यः । गि॒र्व॒ण॒ः । गिरः॑ । सघ॑त् ।
क्षो॒णीःऽइ॑व । प्रति॑ । न॒ः । ह॒र्य॒ । तत् । वचः॑ ॥४

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा ।
आऽरभ्य । चरामसि । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो ।

नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् ।
क्षोणीःऽइव । प्रति । नः । हर्य । तत् । वचः ॥४

हे "इन्द्र "प्रभूवसो प्रभूतधन अत एव "पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत "ये च वयं "त्वा त्वाम् "आरभ्य आश्रयतयावलम्ब्य "चरामसि चरामो यागे वर्तामहे "ते "इमे "वयं "ते तव स्वभूताः। हे "गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र "त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि "गिरः स्तुतीः "नहि "सघत् न हि प्राप्नोति । अतस्त्वं "नः अस्माकं "तत् स्तुतिलक्षणं "वचः "प्रति "हर्य कामयस्व । "क्षोणीरिव । यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि

कामयते ॥ चरामसि । इदन्तो मसिः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् । 'षघ हिंसायाम् । अत्र प्राप्त्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक्। पादादित्वात् निघाताभावः । क्षोणीरिव । हल्ङ्याब्भ्यः' इति सुलोपाभावश्छान्दसः ॥

भूरिं त इन्द्र वी॒र्यं१॒ तवं स्मस्य॒स्य स्तो॒तुर्मंघव॒न्काम॒मा पृंण ।

अनुं ते॒ द्यौर्बृंह॒ती वी॒र्यं॑ मम इ॒यं चं ते पृथि॒वी नेंम॒ ओजंसे ॥ ५

भूरिं । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वी॒र्यंम् । तवं । स्म॒सि॒ । अ॒स्य । स्तो॒तुः । म॒घ॒ऽव॒न् । कामंम् । आ । पृ॒ण॒ ।

अनु॑ । ते॒ । द्यौः । बृ॒ह॒ती । वी॒र्य॑म् । म॒मे॒ । इ॒यम् । च॒ । ते॒ ।
पृ॒थि॒वी । ने॒मे॒ । ओज॑से ॥५

भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः ।
मघऽवन् । कामम् । आ । पृण ।

अनु । ते । द्यौः । बृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते ।
पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥५

हे “इन्द्र "ते तव "वीर्यं सामर्थ्यं "भूरि बहु । न
केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते । तादृशस्य “तव वयं “स्मसि
स्वभूता भवामः । हे "मघवन् "अस्य "स्तोतुः त्वां स्तुवतो
यजमानस्य "कामम् अभिलाषम् “आ “पृण आपूरय ।
"बृहती "द्यौः महान् द्युलोकोऽपि “ते तव "वीर्यम् "अनु
“ममे अन्वमंस्त । इन्द्रेण सहावस्थानात् "इयं "च इयमपि
“पृथिवी "ते तव “ओजसे बलाय "नेमे प्रह्वीबभूव ।
त्वद्बलाद्भीता सती अध एव वर्तते इति भावः ॥ स्मसि।

अस भुवि । लटि ‘असोरल्लोपः' इति अकारलोपः ।

इदन्तो मसिः । पृण । ‘ पृण प्रीणने ' । अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते । तुदादित्वात् शप्रत्ययः । तस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । ममे । 'माङ् माने शब्दे च'। ङित्त्वात् आत्मनेपदम् । लिटि ‘ आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । नेमे । ' णमु प्रह्वत्वे '। लिटि ‘अत एकहल्मध्ये ' इति एत्वाभ्यासलोपौ । तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

त्वं तमिं॑न्द्र॒ पर्व॑तं म॒हामु॒रुं वज्रे॑ण वज्रिन्पर्व॒शश्चं॑कर्ति॑थ ।

अवा॑सृजो॒ निवृं॑ता॒ः सर्त॒वा अ॒पः स॒त्रा विश्वं॑ दधिषे॒ केव॑लं॒ सहं॑ः ॥६

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । म॒हाम् । उ॒रुम् । वज्रे॑ण । व॒ज्रि॒न् । प॒र्व॒ऽशः । च॒क॒र्ति॒थ॒ ।

अवं । अ॒सृ॒जः॒ । निऽवृंताः । सर्त॒वै । अ॒पः । स॒त्रा । विश्वंम् । द॒धि॒षे॒ । केवंलम् । सहः॑ ॥६

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वऽशः । चकर्तिथ ।

अव । असृजः । निऽवृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिषे । केवलम् । सहः ॥६

हे "वज्रिन् वज्रवन् "इन्द्र “त्वं "तं प्रसिद्धं "महाम् आयामतो महान्तम् "उरुं विस्तीर्णं पर्वत "पर्ववन्तं मेघं वृत्रासुरं वा "वज्रेण आयुधेन "पर्वशः पर्वणि पर्वणि "चकर्तिथ शकलीचकृषे । तेन मेघेन "निवृताः आवृताः "अपः "सर्तवै सरणाय गमनाय “अवासृजः अवाङ्मुखमस्राक्षीः । अतस्त्वमेव "केवलं "विश्वं व्याप्तं "सहः बलं "दधिषे धारयसि नान्यः कश्चिदिति यदेतत् तत् "सत्रा सत्यमेव । सत्रा इति सत्यनाम, सत्रा इत्था ' (नि.

३. १०. ३) इति तन्नामसु पाठात् ॥ महां महान्तम् ।
नकारतकारयोर्लोपन्छान्दसः । चकर्तिथ। ‘ कृती छेदने '।
लिटि थलि अभ्यासस्य उरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्तवै
।' कृत्यार्थे तवैकेन्” ' इति भावे तवैप्रत्ययः । कृन्मेजन्तः'
(पा. सू. १. १. ३९) इति अव्ययत्वे ' अव्ययादाप्सुपः'
इति सुपो लुक् । 'अन्तश्च तवै युगपत् ' इति
आद्यन्तयोर्युगपत् उदात्तत्वम् । दधिषे । लिटि
क्रादिनियमात् इट् ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १० ॥

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१	१.३१	१.६१	१.९१	१.१२१	१.१५१	१.१८१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२	१.३२	१.६२	१.९२	१.१२२	१.१५२	१.१८२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.३	१.३३	१.६३	१.९३	१.१२३	१.१५३	१.१८३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.४	१.३४	१.६४	१.९४	१.१२४	१.१५४	१.१८४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.५	१.३५	१.६५	१.९५	१.१२५	१.१५५	१.१८५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.६	१.३६	१.६६	१.९६	१.१२६	१.१५६	१.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

Last edited २ years ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.५८

← सूक्तं १.५७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.५८

नोधा गौतमः

सूक्तं १.५९ →

दे. अग्निः। जगती, ६-९ त्रिष्टुप्

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते होता यद्दूतो अभवद्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥१॥

आ स्वमद्म युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥२॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ।

रथो न विक्ष्वृञ्जसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥३॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥४॥

तपुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्वाँ अव वाति वंसगः ।

अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रज स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥५॥

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः ।

होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥६॥

होतारं सप्त जुह्वो यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥७॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणन्तमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूर्भिरायसीभिः ॥८॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥९॥

सायणभाष्यम्

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ‘नू चित्' इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्षमाग्नेयम् । आद्याः पञ्च जगत्यः । शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् - 'नू चिन्नव नोधा गौतम आग्नेयं हि चतुस्त्रिष्टुबन्तम् ' इति । हि इति वचनात उत्तरे च द्वे सूक्ते अग्निदेवताके । अभिप्लवषडहस्य पञ्चमेऽहनि आग्निमारुते' इदं जातवेदस्यं निविद्धानम् । तृतीयस्य' इति खण्डे सूत्रितं-- ’ पृक्षस्य वृष्णो वृष्णो शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । प्रातनुवाकस्याग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे च जागते छन्दस्यादितः पञ्चर्चः । सूत्रितं च-’ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दत इति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

नू चिं॑त्सहो॒जा अ॒मृतो॒ नि तुं॑न्दते॒ होता॒ यद्दू॒तो अभ॑वद्वि॒वस्व॑तः ।

वि साधि॑ष्ठेभिः प॒थिभी॒ रजो॑ मम॒ आ दे॒वता॑ता ह॒विषा॑ विवासति ॥१

नु । चि॒त् । स॒हः॒ऽजाः । अ॒मृतः॑ । नि । तु॒न्द॒ते॒ । होता॑ । यत् । दू॒तः । अभ॑वत् । वि॒वस्व॑तः ।

वि । साधि॑ष्ठेभिः । प॒थिऽभिः॑ । रजः॑ । म॒मे॒ । आ । दे॒वऽता॑ता । ह॒विषा॑ । वि॒वा॒स॒ति॒ ॥१

नु । चित् । सहःऽजाः । अमृतः । नि । तुन्दते । होता । यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः ।

वि । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः । ममे । आ । देवऽताता । हविषा । विवासति ॥१

“सहोजाः सहसा बलेन जातः । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानोऽरण्योः सकाशात् जायते । "अमृतः मरणरहितः । एवंभूतोऽग्निः "नू “चित् क्षिप्रमेव “नि "तुन्दते नितरां व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्याग्नेः स्प्रष्टुमशक्यत्वात् । यद्वा निर्गच्छति । तुन्दतिर्गत्यर्थः सौत्रो धातुः । "यत् यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वायमग्निः "विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय "दूतः "अभवत् हविर्वहने नियुक्तो भवति तदानीं "साधिष्ठेभिः समीचीनैः "पथिभिः मार्गैर्गन्छन् "रजः अन्तरिक्षलोकं "वि “ममे निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यन्तरिक्षम् असत्कल्पमभूत्। इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सत् उत्पन्नमिव दृश्यते । किंच । देवताता इति यज्ञनाम । "देवताता देवतातौ यज्ञे "हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवान् "आ "विवासति परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ ‘ नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुन्दते। तुद व्यथने' ।

स्वरितेत्त्वात् आत्मनेपदम् । नकारोपजनश्छान्दसः । साधिष्ठेभिः । बाढशब्दात् आतिशायनिके इष्टनि अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । (पा. सू. ५. ३. ६३) इति साधादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति भिसः ऐसभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । देवताता। ‘ सर्वदेवात्तातिल्' (पा. सू. ४. ४. १४२) इति स्वार्थिकः तातिल्प्रत्ययः । तेन च तत्संबन्धी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्हविषा आ विवासति इति योज्यम् । ‘सुपां सुलक्° ' इति विभक्तेः डादेशः । लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

आ स्वमद्मं यु॒वमांनो अ॒जरंस्तृ॒ष्वंवि॒ष्यन्नंत॒सेषुं तिष्ठति ।

अत्यो॒ न पृ॒ष्ठं प्रुं॒षि॒तस्यं रोचते दि॒वो न सानुं स्त॒नयंन्नचिक्रदत् ॥२

आ । स्वम् । अद्म॑ । यु॒वमा॑नः । अ॒जरः॑ । तृ॒षु । अ॒वि॒ष्यन् । अ॒त॒सेषु॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ ।

अत्यः॑ । न । पृ॒ष्ठम् । प्रु॒षि॒तस्य॑ । रो॒च॒ते॒ । दि॒वः । न । सानु॑ । स्त॒नय॑न् । अ॒चि॒क्र॒द॒त् ॥२

आ । स्वम् । अद्म । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यः । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥२

"अजरः जरारहितोऽयमग्निः "स्वं स्वकीयम् "अद्म अदनीयं तृणगुल्मादिकं "युवमानः स्वकीयज्वालया संमिश्रयन् तदनन्तरं च "अविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन् इत्येतत् अत्तिकर्मसु पठितम् (नि. २. ८. ६)। एवंभूतोऽग्निः "तृषु क्षिप्रमेव "अतसेषु प्रभूतेषु काष्ठेषु "आ

"तिष्ठति आरोहति। अत्र अतसशब्दः काष्ठवाची, ' अतसं न शुष्कम् ' (ऋ. सं. ४. ४. ४) इति दर्शनात् । "प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः "पृष्ठम् उपर्यवस्थितं ज्वालाजालम् "अत्यो "न रोचते । यथा सततगमनशीलः अश्वः इतस्ततो गच्छन् शोभते एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छन्ती शोभते इति भावः। तदानीं "दिवः द्युलोकस्य संबन्धि "सानु समुच्छ्रितमभ्रं "स्तनयन् "न शब्दयन्निव "अचिक्रदत् गम्भीरं शब्दम् आत्मानमचीकरत् ॥

युवमानः। ' यु मिश्रणे'। व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः। तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुगभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते। अजरः । बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अचिक्रदत् । "कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः। द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥

क्रा॒णा रु॒द्रेभि॒र्वसु॑भिः पु॒रोहि॑तो॒ होता॒ निष॑त्तो रयि॒षाळम॑र्त्यः ।

रथो॒ न वि॒क्ष्वृ॑ञ्जसा॒न आ॒युषु॒ व्या॑नु॒षग्वार्या॑ दे॒व ऋ॑ण्वति ॥ ३

क्रा॒णा । रु॒द्रेभिः॑ । वसु॑ऽभिः । पु॒रःऽहि॑तः । होता॑ । निऽस॑त्तः । र॒यि॒षाट् । अम॑र्त्यः ।

रथः॑ । न । वि॒क्षु । ऋ॒ञ्ज॒सा॒नः । आ॒युषु॑ । वि । आ॒नु॒षक् । वार्या॑ । दे॒वः । ऋ॒ण्व॒ति॒ ॥३

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरःऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिषाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विक्षु । ऋञ्जसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥३

"क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणः "रुद्रेभिः रुद्रैः "वसुभिः च “पुरोहितः पुरस्कृतः "होता देवानामाह्वाता “निषत्तः हविःस्वीकरणीय देवयजने निषण्णः "रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभविता "अमर्त्यः मरणरहितः । एवंभूतः “देवः द्योतमानोऽग्निः "विक्षु प्रजासु लौकिकजनेषु "रथो "न रथ इव "आयुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु “ऋञ्जसानः स्तूयमानः “वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनानि “आनुषक् आनुषक्तं यथा भवति तथा “वि “ऋण्वति विशेषेण प्रापयति । यद्वा । वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतेः शानचि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । शानचो ङित्त्वात् गुणाभावे यणादेशः । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘ सुपां सुलक्° ' इति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । निषत्तः । ‘षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु'। अस्मात् कर्मणि निष्ठा। ‘नसत्तनिषत्त' (पा. सू. ८. २. ६१) इत्यादिना निषानत्वाभावो निपातितः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः

प्रकृतिस्वरत्वम् । रयिषाट् ।' षह अभिभवे । छन्दसि सहः ' (पा. सू. ३. २. ६३) इति ण्विः । ‘ सहेः साडः सः ' (पा. सू. ८. ३. ५६) इति षत्वम् । ऋञ्जसानः । ऋञ्जतिः स्तुतिकर्मा । ‘ असानच् ' इत्यनुवृत्तौ ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ' (उ. सू. २. २४४) इति कर्मणि असानच्प्रत्ययः । ‘ चितः 'इत्यन्तोदात्तत्वम् । आयुषु । आयवः इति मनुष्यनाम (नि. २. ३. १७)। ‘ इण् गतौ। इत्यस्मात् छन्दसीणः' इति उण्प्रत्ययः । वृद्ध्यायादेशौ । वार्या । ‘ वृङ् संभक्तौ । • ऋहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्ते ‘ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘ शेश्छन्दसि° ' इति शेर्लोपः । ऋण्वति । ‘ रिवि गतौ । व्यत्ययेन संप्रसारणम् । इदित्त्वात् नुम् । कर्तरि शप् ॥ ।

वि वातंजूतो अत॒सेषुं तिष्ठते॒ वृथां जु॒हूभि॒ः सृण्यां

तुवि॒ष्वणिं॑ः ।

तृ॒षु यदं॑ग्ने व॒निनों वृष॒ायसें कृ॒ष्णं त॒ एम॒ रुशं॑दूर्मे अजर ॥ ४

वि । वातं॑ऽजूतः । अ॒त॒सेषुं । ति॒ष्ठ॒ते॒ । वृथां । जु॒हूभिः॑ । सृण्यां । तु॒वि॒ऽस्वनिः॑ ।

तृ॒षु । यत् । अ॒ग्ने॒ । व॒निनः॑ । वृ॒ष॒ऽयसें । कृ॒ष्णाम् । ते॒ । एमं । रुशं॑त्ऽऊर्मे । अ॒ज॒र॒ ॥४

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णाम् । ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥४

“वातजूतः वायुना प्रेरितः “तुविष्वणिः महास्वनः एवंभूतोऽग्निः "जुहूभिः स्वकीयाभिः जिह्वाभिः "सृण्या सरणशीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृथा इति अनायासवचनः । "वृथा अनायासेनैव “अतसेषु उन्नतेषु वृक्षेषु “वि “तिष्ठते विशेषेण तिष्ठति । हे "अग्ने "यत् यदा “वनिनः वनसंबन्धान वृक्षान् दग्धुं "वृषायसे वृषवदाचरसि दहसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे दीप्तज्वाल "अजर जरारहिताग्ने "ते तव “एम गमनमार्गः "कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥

वातजूतः । जू इति सौत्रो धातुः । वातेन जूतो वातजूतः। तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वि तिष्ठते । “समवप्रविभ्यः स्थः इत्यात्मनेपदम् । जुहूभिः । 'हु दानादनयोः' । हूयते' आस्विति जुह्वः । हुवः श्लुवच्च' (उ. सू. २. २१८) इति क्विप्, चकारात् दीर्घः । श्लुवद्भावात् द्विर्भावादि। ‘ धातोः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्या। ‘ सृ गतौ । सरतीति सृणिः । ‘ सृवृषिभ्यां कित्' (उ. सू. ४. ४८९) इति निप्रत्ययः ।। एम । एत्यनेनेति एम मार्गः । ‘ इण् गतौ

' इत्यस्मात् करणे औणादिको मनिन् ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

तपुंर्जम्भो॒ वन॒ आ वातंचोदितो यू॒थे न सा॒ह्वाँ अवं वाति॒ वंसंगः ।

अ॒भि॒व्रज॒न्नक्षिंतं॒ पाजंसा॒ रजंः स्था॒तुश्च॒रथं भयते पत॒त्रिणंः ॥५

तपुःऽजम्भः । वनें । आ । वातंऽचोदितः । यू॒थे । न । स॒ह्वान् । अवं । वा॒ति॒ । वंसंगः ।

अ॒भि॒ऽव्रजंन् । अक्षिंतम् । पाजंसा । रजः । स्था॒तुः । च॒रथंम् । भ॒य॒ते॒ । प॒त॒त्रिणः ॥५

तपुःऽजम्भः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । सह्वान् । अव । वाति । वंसगः ।

अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजसा । रजः । स्थातुः ।
चरथम् । भयते । पतत्रिणः ॥५

“तपुर्जम्भः । तपूंषि ज्वाला एव जम्भा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । “वातचोदितः वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽग्निः "यूथे ज्वालासमूहे सति “अक्षितम् अक्षीणं "रजः आर्द्रवृक्षान्तर्गतमुदकं "पाजसा तेजोवलेन "अभिव्रजन् आभिमुख्येन गच्छन् "वने अरण्ये "साह्वान् सर्वमभिभवन् “आ आभिमुख्येन "अव “वाति व्याप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । "वंसगः “न । यथा वननीयगतिः वृषः गोयूथे सर्वमभिभवन् वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् "पतत्रिणः पतनवतोऽग्नेः सकाशात् “स्थातुः स्थावरं "चरथं च जङ्गमं च “भयते बिभेति ॥ साह्वान् । दाश्वान्साह्वान् ' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः । ‘ दीर्घादटि समानपादे ' इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । यत्वलोपौ

। ह्रस्वत्वं छान्दसम् । स्थातुः । ‘ कमिमनिजनि°' (उ, सू. १.७२) इत्यादिना विहितः तुप्रत्ययो बहुलवचनात् तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनन्तरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातृ स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथम् । चर गत्यर्थः । अस्मात् औणादिकः अथ प्रत्ययः । भयते । “ ञिभी भये ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि' इति श्लोरभावः । गुणावादेशौ ॥ ॥ २३ ॥

द॒धुष्ट्वा॒ भृग॑वो॒ मानु॑षे॒ष्वा र॒यिं न चारुं॑ सु॒हवं॒ जने॑भ्यः ।

होता॑रमग्ने॒ अति॑थिं॒ वरे॑ण्यं मि॒त्रं न शेवं॑ दि॒व्याय॒ जन्मं॑ने ॥ ६

द॒धुः । त्वा॒ । भृग॑वः । मानु॑षेषु । आ । र॒यिम् । न । चारु॑म् । सु॒ऽहवं॑म् । जने॑भ्यः ।

होतांरम् । अ॒ग्ने॒ । अतिं॑थिम् । वरें॑ण्यम् । मि॒त्रम् । न ।
शेवं॑म् । दि॒व्यायं॑ । जन्मं॑ने ॥६

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिम् । न । चारुम्
। सुऽहवम् । जनेभ्यः ।

होतारम् । अग्ने । अतिथिम् । वरेण्यम् । मित्रम् । न ।
शेवम् । दिव्याय । जन्मने ॥६

हे "अग्ने “त्वा त्वां "मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये "भृगवः
एतत्संज्ञा महर्षयः "दिव्याय "जन्मने देवत्वप्राप्तये “चारुं
"रयिं "न शोभनं धनमिव “आ “दधुः आधानसंभारेषु मन्त्रैः
स्थापनेन समस्कुर्वन् । कीदृशं त्वाम् । "जनेभ्यः "सुहवं
यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं "होतारं देवानामाह्वातारं
“अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यम् । यद्वा । देवयजनदेशेषु
सततं गन्तारम् । "वरेण्यं वरणीयं "मित्रं “न “शेवम् । यथा
सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः ।

लिटि उसि ‘ आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः ।
‘युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम् ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ।
सुहवम् । ह्वयतेः 'ईषद्दुसुषु ' इति खल् । “ बहुलं छन्दसि '
इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणावादेशौ । ‘लिति'
इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

होतां॑रं स॒प्त जु॒ह्वो॒३॒ यजि॑ष्ठं॒ यं वा॒घतो॑ वृ॒णते॑ अध्व॒रेषु॑ ।

अ॒ग्निं विश्वे॑षामर॒तिं वसू॑नां सप॒र्यामि॒ प्रय॑सा॒ यामि॒ रत्नं॑म्
॥७

होतां॑रम् । स॒प्त । जु॒ह्वः॑ । यजि॑ष्ठम् । यम् । वा॒घतः॑ ।
वृ॒णते॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ ।

अ॒ग्निम् । विश्वे॑षाम् । अ॒र॒तिम् । वसू॑नाम् । स॒प॒र्यामि॑ । प्रय॑सा । यामि॑ । रत्न॑म् ॥७

होतारम् । सप्त । जुह्वः । यजिष्ठम् । यम् । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।

अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसूनाम् । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥७

"सप्त सप्तसंख्याकाः "जुह्वः होतारः "वाघतः ऋत्विजः "अध्वरेषु यागेषु "यजिष्ठं यष्टृतमं "होतारं देवानामाह्वातारं "यम् अग्निं "वृणते संभजन्ते "विश्वेषां सर्वेषां "वसूनाम् "अरतिं प्रापयितारं तम् “अग्निं "प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेन "सपर्यामि परिचरामि । "रत्नं रमणीयं कर्मफलं च "यामि याचामि । वृणते । ‘ वृङ् संभक्तौ ' । क्रैयादिकः । प्रत्ययस्वरः । अरतिम् ।' ‘ ‘ऋ गतिप्रापणयोः । अस्मात् औणादिकः ‘ वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् ' (उ. सू. ४. ५००)

इति अतिप्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । ‘सपर पूजायाम्' इति धातुः कण्ड्वादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वात् निघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छान्दसः ॥

अच्छि॑द्रा सूनो सहसो नो अ॒द्य स्तो॒तृभ्यो॑ मित्रमह॒ः शर्म॑ यच्छ ।

अग्ने॑ गृ॒णन्त॒मंह॑स उरु॒ष्योर्जो॑ नपात्पू॒र्भिराय॑सीभिः ॥८

अच्छि॑द्रा । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । नः॒ । अ॒द्य । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । मि॒त्र॒ऽम॒हः॒ । शर्म॑ । य॒च्छ॒ ।

अग्ने॑ । गृ॒णन्त॑म् । अंह॑सः । उ॒रु॒ष्य॒ । ऊर्जः॑ । न॒पा॒त् । पूः॒ऽभिः । आय॑सीभिः ॥८

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृऽभ्यः । मित्रऽमहः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःऽभिः । आयसीभिः ॥८

हे "सहसः "सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते । "मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्नग्ने “नः अस्मभ्यं "स्तोतृभ्यः "अद्य अस्मिन् कर्मणि "अच्छिद्रा अच्छेद्यानि “शर्म शर्माणि सुखानि "यच्छ देहि । किंच हे “ऊर्जो “नपात् अन्नस्य पुत्र । भुक्तेनान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वम् । एवंविध “अग्ने "गृणन्तं त्वां स्तुवन्तम् "आयसीभिः व्याप्तैः । यद्वा अयोवत् दृढतरैः। “पूर्भिः पालनैः “अंहसः पापात् “उरुष्य रक्ष । ' उरुष्यती रक्षाकर्मा ' (निरु. ५, २३) इति यास्कः ॥ अच्छिद्रा । ‘ शेश्छन्दसि° ' इति शेर्लोपः । सूनो सहसः। ‘

परमपिच्छन्दसि ' इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । शर्म । ‘ सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः लुक् । ऊर्जो नपात् । न पातयतीति नपात् । “ नभ्राण्णपात्' इति नञः प्रकृतिभावः । ‘ सुबामन्त्रिते° ' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावे सति पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पूर्भिः । ‘ पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । उत्वदीर्घौ । ‘ सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तस्वम् ॥

भवा॒ वरू॑थं गृण॒ते वि॑भावो॒ भवा॑ मघवन्म॒घव॑द्भ्य॒ः शर्म॑
।

उ॒रु॒ष्याग्ने॒ अंह॑सो गृ॒णन्त॑ं प्रा॒तर्म॒क्षू धि॒याव॑सुर्जगम्यात् ॥९

भवं । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भवं । मघऽवन् । मघवंत्ऽभ्यः । शर्मं ।

उरुष्य । अग्ने । अंहंसः । गृणन्तंम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽवंसुः । जगम्यात् ॥९

भव । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥९

हे "विभावः विशिष्टप्रकाशाग्ने "गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय । वरूथम् इति गृहनाम । "वरूथम् अनिष्टनिवारकं गृहं भव । हे "मघवन् धनवन्नग्ने मघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः “शर्म सुखं यथा भवति तथा “भव । हे "अग्ने "गृणन्तं स्तुवन्तम्

"अंहसः पापकारिणः शत्रोः “उरुष्य रक्ष । "धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः "प्रातः इदानीमिव परेद्युरपि "मक्षु शीघ्रं “जगम्यात् आगच्छतु ॥ वरूथम् । ‘वृञ् वरणे'। जॄवृञ्भ्यामूथन् ' (उ, सू. २. १६३) इति “ऊथन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणते। ‘शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावः। विशिष्टा भा विभाः । ‘ अतो मनिन्' इति विच् । ‘ तदस्यास्ति' इति मतुप् । ‘ मादुपधायाः०' इति मतुपो वत्वम् । ‘ मतुवसो रुः० ' इति नकारस्य रुत्वम् । मघवद्भ्यः । ‘ मघवा बहुलम् । (पा. सू. ६. ४. १२८) इति मघवञ्शब्दस्य तृआदेशः । स च ‘ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ' (परिभा. ६) इति वचनात् ' अलोऽन्त्यस्य' (पा. सू. १. १. ५२) इति अन्त्यस्य भवति । मक्षु । ‘ऋचि तुनुघमक्षु' ' इति दीर्घः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदस्य ‘सावेकाचः' इति विभक्तिरुदत्ता । लुगभावभ्छान्दसः । जगम्यात् ।

“गम्लृ सृप्लृ गतौ । लिङि • बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः
॥ ॥ २४ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.५९

← सूक्तं १.५८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.५९

नोधा गौतमः

सूक्तं १.६० →

दे. अग्निर्वैश्वानरः। त्रिष्टुप्।

वया इदग्ने अग्नयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जनाँ उपमिद्ययन्थ ॥१॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।

तं त्वा देवासोऽजनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ॥२॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥३॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीर्वैश्वानराय नृतमाय यह्वीः ॥४॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥५॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥६॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिरग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘वया इत्' इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभम् । वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम् -- ‘वया

इत्सप्त वैश्वानरीयम्' इति । सूक्तविनियोगो
लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

व॒या इद॑ग्ने अ॒ग्नय॑स्ते अ॒न्ये त्वे विश्वे॑ अ॒मृता॑ मादयन्ते ।

वैश्वा॑नर॒ नाभि॑रसि क्षिती॒नां स्थूणे॑व॒ जनाँ॑ उप॒मिद्य॑यन्थ ॥१

व॒याः । इत् । अ॒ग्ने॒ । अ॒ग्नयः॑ । ते॒ । अ॒न्ये । त्वे इति॑ ।
विश्वे॑ । अ॒मृताः॑ । मा॒द॒य॒न्ते॒ ।

वैश्वा॑नर । नाभिः॑ । अ॒सि॒ । क्षि॒ती॒नाम् । स्थूणा॑ऽइव ।
जना॑न् । उ॒प॒ऽमित् । य॒य॒न्थ॒ ॥१

वयाः । इत् । अग्ने । अग्नयः । ते । अन्ये । त्वे इति ।
विश्वे । अमृताः । मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् । स्थूणाऽइव ।
जनान् । उपऽमित् । ययन्थ ॥१

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति ' (नि १. ४) इति
यास्कः । हे अग्ने ये अन्ये अग्नयः सन्ति सर्वेऽपि ते तव
वया इत् शाखा एव । ततस्त्वत्तोऽन्ये न सन्तीति भावः ।
किंच त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वे अमृताः अमरणधर्माणो
देवाः मादयन्ते हृष्यन्ति । न हि त्वद्व्यतिरेकेण तैर्जीवितुं
शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जाठररूपेण
संबन्धिन्नग्ने क्षितीनां मनुष्याणां नाभिः संनद्धा असि
अवस्थापको भवसि । अतस्त्वम् उपमित् उपस्थापयिता
सन् । यद्वा । उपमित् इत्येतत् दृष्टान्तविशेषणम् । जनान्
ययन्थ अधारयः । तत्र दृष्टान्तः । उपमित् उपनिखाता
स्थूणेव । वंशधारणार्थं निखातः स्तम्भः यथा गृहोपरिस्थं
वंशं धारयति तद्वत् ।। वैश्वानर । विश्वे चेमे नरा विश्वानराः
। नरे संज्ञायाम् (पा. सू ६. ३. १२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः

। तत्संबन्धी वैश्वानरः । तस्येदम् इति अण् । नाभिः । नहो भश्च (उ. सू ४. ५६५) इति इञ्प्रत्ययो भकारश्चान्तादेशः । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । असि । ' तासस्त्योलोपः ' इति सलोपः । क्षितीनाम् । ' क्षि निवासगत्योः ' । अस्मात् ' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । अन्तोदात्तात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामः ' नामन्यतरस्याम् ' इत्युदात्तत्वम् । उपमित् । ' डुमिञ् प्रक्षेपणे ' । अस्मात् उपपूर्वात् बहुलवचनात् कर्मणि क्विप् । तुगागमः । ययन्थ । ' यम उपरमे ' । लिटि थलि क्रादिनियमात् इटि प्राप्ते ' उपदेशेऽत्वतः ' (पा. सू ७. २. ६२) इति प्रतिषेधः ।।

मूर्धा दिवो नाभिंरग्निः पृंथिव्या अथांभवदरती रोदंस्योः ।

तं त्वां देवासोंऽजनयन्त देवं वैश्वांनर ज्योतिरिदार्याय ॥२

मू॒र्धा । दि॒वः । नाभिः॑ । अ॒ग्निः । पृ॒थि॒व्याः । अथ॑ ।
अ॒भ॒व॒त् । अ॒र॒तिः । रोद॑स्योः ।

तम् । त्वा॒ । दे॒वासः॑ । अ॒ज॒न॒य॒न्त॒ । दे॒वम् । वैश्वा॑नर ।
ज्योतिः॑ । इत् । आर्या॑य ॥२

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ ।
अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् । वैश्वानर ।
ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥२

अयम् "अग्निः "दिवः द्युलोकस्य "मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । "पृथिव्याः भूमेश्च "नाभिः संनाहकः रक्षक इत्यर्थः। "अथ अनन्तरं "रोदस्योः द्यावापृथिव्योः अयम् "अरतिः अधिपतिः "अभवत् । हे "वैश्वानर “तं तादृशं "देवं दानादिगुणयुक्तं "त्वा त्वां "देवासः सर्वे देवाः "आर्याय

विदुषे मनवे यजमानाय वा "ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेव "अजनयन्त उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयते इति मूर्धा (निरु. ७. २७)। 'श्वनुक्षन्' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः 'षिद्गौरादिभ्यश्च ' इति ङीष्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । अजनयन्त। 'जनीजॄष्कसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्त्वम् ॥

आ सूर्ये॒ न र॒श्मयो॑ ध्रु॒वासो॑ वैश्वान॒रे द॑धिरे॒ऽग्ना वसू॑नि ।

या पर्व॑ते॒ष्वोष॑धीष्व॒प्सु या मानु॑षे॒ष्वसि॒ तस्य॒ राजा॑ ॥३

आ । सूर्ये॑ । न । र॒श्मयः॑ । ध्रु॒वासः॑ । वै॒श्वा॒न॒रे । द॒धि॒रे॒ । अ॒ग्ना । वसू॑नि ।

या । पर्व॑तेषु । ओष॑धीषु । अ॒प्ऽसु । या । मानु॑षेषु । असि॑ । तस्य॑ । राजा॑ ॥३

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्ना । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥३

“अग्ना "वैश्वानरे अग्नौ "वसूनि धनानि "आ "दधिरे आहितानि स्थापितानि बभूवुः । तत्र दृष्टान्तः । “ध्रुवासः निश्चलाः "रश्मयः किरणाः "सूर्ये "न यथा सूर्ये आधीयन्ते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यन्ते "तस्य धनजातस्य "राजा "असि अधिपतिर्भवसि ॥ अग्ना । ‘सुपां सुलुक्० इति विभक्तेः डादेशः । या । ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । ओषधीषु ।' उष दाहे । ओषः पाकः । भावे घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ओष आसु

धीयते इति ओषधयः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सप्तमीबहुवचने ‘ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ' (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः। अप्सु । ' उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।।

बृ॒ह॒ती इं॑व सू॒नवे॒ रोदं॑सी॒ गिरो॒ होतां॑ मनु॒ष्यो॒३॒ न दक्षः॑ ।

स्वं॑र्वते स॒त्यशुं॑ष्माय पू॒र्वीर्वै॑श्वान॒राय॒ नृतं॑माय य॒ह्वीः ॥४

बृ॒ह॒ती इ॒वेति॑ बृ॒ह॒तीऽइ॑व । सू॒नवे॑ । रोदं॑सी॒ इति॑ । गिरः॑ । होतां॑ । म॒नु॒ष्यः॑ । न । दक्षः॑ ।

स्वः॑ऽवते । स॒त्यऽशुं॑ष्माय । पू॒र्वीः । वै॒श्वा॒न॒राय॑ । नृऽतं॑माय । य॒ह्वीः ॥४

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यह्वीः ॥४

"रोदसी द्यावापृथिव्यौ "सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय "बृहतीइव प्रभूते इवाभूताम् । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मन्त्रान्तरे स्पष्टमवगम्यते - ‘उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ' (ऋ. सं. ३. ३. ११) इति । महतो वैश्वानरस्य अवस्थानाय द्यावापृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः । किंचायं “होता 'दक्षः समर्थः पूर्वीः बहुविधाः "यह्वीः महतीः "गिरः स्तुतीः "वैश्वानराय अग्नये प्रायुङ्क्तेति शेषः । कीदृशाय। "स्वर्वते शोभनगमनयुक्ताय “सत्यशुष्माय अवितथबलाय "नृतमाय अतिशयेन सर्वेषां नेत्रे । तत्र दृष्टान्तः । मनुष्यो

"न । यथा मनुष्यो लौकिको वन्दी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ।। मनुष्यः । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' इति जातौ गम्यमानायां मनुशब्दात् यत् षुगागमश्च । ' तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । तत्र हि द्व्यच् इति अनुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वात् अर्तेः भावे विच् । ततो मतुप् । मादुपधायाः' इति वत्वम् ।।

दि॒वश्चि॑त्ते बृह॒तो जा॑तवेदो॒ वैश्वा॑नर॒ प्र रि॑रिचे महि॒त्वम् ।

राजा॑ कृष्टी॒नाम॑सि॒ मानु॑षीणां यु॒धा दे॒वेभ्यो॒ वरि॑वश्चकर्थ ॥ ५

दि॒वः । चि॒त् । ते॒ । बृ॒ह॒तः । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । वैश्वा॑नर । प्र । रि॒रि॒चे॒ । म॒हि॒ऽत्वम् ।

राजा॑ । कृ॒ष्टी॒नाम् । अ॒सि॒ । मानु॑षीणाम् । यु॒धा । दे॒वेभ्यः॑ । वरि॑वः । च॒क॒र्थ॒ ॥५

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् ।

राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥५

हे "जातवेदः जातानां वेदितः "वैश्वानर अग्ने "ते तव "महित्वं माहात्म्यं “बृहतः महतः "दिवश्चित् द्युलोकादपि “प्र “रिरिचे प्रववृधे । किंच त्वं "मानुषीणां मनोर्जातानां "कृष्टीनां प्रजानां "राजा “असि अधिपतिर्भवसि । तथा “वरिवः असुरैरपहृतं धनं "युधा युद्धेन “देवेभ्यः "चकर्थ देवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर । पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे । ‘रिचिर् विरेचने'। अत्रोपसर्गवशात् तद्विपरीते आधिक्ये वर्तते। कृष्टीनाम् ।

नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम्। मानुषीणाम् ।
मानुषशब्दः 'मनोर्जातौ ' इति अञ्प्रत्ययान्तः ।
जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवादतया 'शार्ङ्गरवाद्यञः ।
इति ङीन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ङ्याश्छन्दसि बहुलम् '
(पा. सू. ६. १. १७८) इति बहुलवचनात् नाम
उदात्तस्याभावः। युधा । 'युध संप्रहारे' इत्यस्मात्
संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। वरिवः इति धननाम।
'नब्विषयस्य ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

प्र नू म॑हि॒त्वं वृ॑ष॒भस्य॑ वोच॒ं यं पू॒रवो॑ वृत्र॒हण॒ं सच॑न्ते ।

वै॒श्वा॒न॒रो दस्यु॑म॒ग्निर्ज॑घ॒न्वाँ अधू॑नो॒त्काष्ठा॒ अव॒ शम्ब॑रं भेत्
॥६

प्र । नु । म॒हि॒ऽत्वम् । वृ॒ष॒भस्य॑ । वो॒च॒म् । यम् । पू॒रव॑ः ।
वृ॒त्र॒ऽहन॑म् । सच॑न्ते ।

वै॒श्वा॒न॒रः । दस्यु॑म् । अ॒ग्निः । ज॒घ॒न्वान् । अधू॑नोत् ।
काष्ठाः॑ । अव॑ । शम्ब॑रम् । भे॒त् ॥६

प्र । नु । महिऽत्वम् । वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूरवः ।
वृत्रऽहनम् । सचन्ते ।

वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् ।
काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥६

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते । पूरवः इति मनुष्यनाम । “पूरवः मनुष्याः “वृत्रहणम् आवरकस्य मेघस्य हन्तारं "यं वैश्वानरं "सचन्ते वर्षार्थिन सेवन्ते तस्य “वृषभस्य अपां वर्षितुर्वैश्वानरस्य "महित्वं माहात्म्यं "नु क्षिप्रं “प्र “वोचं प्रब्रवीमि । किं तदित्यत आह । अयं "वैश्वानरः "अग्निः "दस्युं रसानां कर्मणां वा उपक्षयितारं राक्षसादिकं “जघन्वान् हतवान् । तथा "काष्ठाः अपो वृष्ट्युदकानि “अधूनोत्

अधोमुखान्यपातयत् । "शम्बरं तन्निरोधकारिणं मेघम्
"अव "भेत् अवाभिनत् ॥ वोचम् । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'
इति वर्तमाने लुङि ‘अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेः
अङादेशः । ‘वच उम्' इति उमागमः । गुणः । ‘बहुलं
छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । जघन्वान् ।
हन्तेर्लिटः क्वसुः । ‘अभ्यासाच्च ' इति अभ्यासादुत्तरस्य
हकारस्य घत्वम् ।' विभाषा गमहन ' इति विकल्पनात्
इडभावः । भेत् । भिदिर् विदारणे ' । लङि ‘ बहुलं
छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । 'हल्ङ्याब्भ्यः ' इति
तकारस्य लोपः । पूर्ववत् अडभावः । अत्र निरुक्तं - प्र
ब्रवीमि तन्महित्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः
पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते
वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्रसा
उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदपः
काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघम् ' (निरु. ७. २३) इति ॥
अत्रेदं चिन्तनीयम् । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः

। मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते; न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्युतिपरिहाराय आग्निमारुतेऽन्तिमे शस्त्रे होता स्वर्गात् भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते। इतरशस्त्रवत् स्तोत्रियतृचेन प्रारम्भमुक्त्वा द्युस्थानसंबन्धिना वैश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबन्धिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति तद्देवत्यसूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निम् । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नम् । अयमेवाग्निर्वैश्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकान्तरं प्रति नेतृतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चाम्नातं-

वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो वहेमं सुकृतां यत्र लोकाः' इति । यद्वा । विश्व सर्वे नरा एनमग्निं यज्ञादौ प्रीणयन्तीति तत्संबन्धाद्वैश्वानरः । यद्वा । विश्वान् सर्वान् प्राणिनः प्रत्यृतो गच्छतः इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ । 'ऋ 'गतौ ' इत्यस्मात् पचाद्यच् । लुगभावश्छान्दसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशात् जायते । अशनिपतनानन्तरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि घर्मकाले सूर्यकान्तादिमणिष्वग्नेरुत्पत्तिः प्रसिद्धा। तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनायमेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नम् । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भाक्तस्वर्गत्वात्। एतत्सर्वं यास्केन

‘वैश्वानरः कस्मात्’ (निरु. ७. २१) इत्यादिना बहुधा प्रपञ्चितम् । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तत्रैवानुसंधेयम् ॥

वै॒श्वा॒न॒रो म॑हि॒म्ना वि॒श्वकृ॑ष्टिर्भ॒रद्वा॑जेषु यज॒तो वि॒भावा॑ ।

शा॒त॒व॒ने॒ये श॒तिनी॑भिर॒ग्निः पु॑रुणी॒थे ज॑रते सू॒नृता॑वान् ॥७

वै॒श्वा॒न॒रः । म॒हि॒म्ना । वि॒श्वऽकृ॑ष्टिः । भ॒रत्ऽवा॑जेषु । य॒ज॒तः । वि॒भाऽवा॑ ।

शा॒त॒ऽव॒ने॒ये । श॒तिनी॑भिः । अ॒ग्निः । पु॒रु॒ऽनी॒थे । ज॒र॒ते । सू॒नृता॑ऽवान् ॥७

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते । सूनृताऽवान् ॥७

“वैश्वानरः अग्निः “महिम्ना महत्त्वेन "विश्वकृष्टिः। कृष्टिः इति मनुष्यनाम। विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः । “भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविर्लक्षणान्नवत्सु यागेषु यद्वा एतत्संज्ञेषु ऋषिषु "यजतः यष्टव्यः "विभावा विशेषेण प्रकाशयिता "सूनृतावान् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् तद्युक्तः । एवंभूतः “अग्निः “शातवनेये । शतसंख्याकान् क्रतून वनति संभजते इति शतवनिः तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् "पुरुणीथे बहूनां नेतरि एतत्संज्ञके राजनि च "शतिनीभिः बहुभिः स्तुतिभिः "जरते स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरन्ति पोषयन्ति भोक्तॄनिति भरन्तः। तादृशा वाजा येषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः।

भृमृदृशियजिपर्वपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच् '(उ. सू. ३. ३९०) इति यजतेः अतच्प्रत्ययः । विभावा।' भा दीप्तौ ।' आतो मनिन् ' इति वनिप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शतवनेये । ‘इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः शतवनिशब्दः । ‘इतश्चानिञः ' (पा. सू. ४. १. १२२) इति ढक्। ' कितः ' (पा. सू. ६. १. १६५) इत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः । शतशब्दात् मत्वर्थीय इनिः । ‘ऋन्नेभ्यः' इति ङीप् । पुरुणीथे । ‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (पा. सू. ८.४.३) इति णत्वम् । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ॥२५॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१	१.३१	१.६१	१.९१	१.१२१	१.१५१	१.१८१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२	१.३२	१.६२	१.९२	१.१२२	१.१५२	१.१८२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.३	१.३३	१.६३	१.९३	१.१२३	१.१५३	१.१८३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.४	१.३४	१.६४	१.९४	१.१२४	१.१५४	१.१८४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.५	१.३५	१.६५	१.९५	१.१२५	१.१५५	१.१८५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.६	१.३६	१.६६	१.९६	१.१२६	१.१५६	१.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.६०

← सूक्तं १.५९

ऋग्वेदः मण्डल १

सूक्तं १.६०

नोधा गौतमः

सूक्तं १.६१ →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योअर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा ॥१॥

अस्य शासुरुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छ्यो विश्पतिर्विक्षु वेधाः ॥२॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीजनन्त ॥३॥

उशिक्पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विक्षु ।

दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाम् ॥४॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजम्भरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘वह्निम्' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च-’वह्निं पञ्च' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमाश्विने शस्त्रे च । तथा च सूत्रितं - वह्निं यशसमुप प्र जिन्वन्निति त्रीणि ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

वह्निं य॒शसं॑ वि॒दथ॑स्य के॒तुं सु॑प्रा॒व्यं॑ दू॒तं स॒द्योअ॑र्थं ।

द्वि॒जन्मा॑नं र॒यिमि॑व प्रश॒स्तं रा॒तिं भ॑र॒द्भृग॑वे मात॒रिश्वा॑ ॥१

वह्नि॑म् । य॒शस॑म् । वि॒दथ॑स्य । के॒तुम् । सु॒प्र॒ऽअ॒व्य॑म् ।
दू॒तम् । स॒द्यःऽअ॑र्थम् ।

द्वि॒ऽजन्मा॑नम् । र॒यिम्ऽइ॑व । प्र॒ऽश॒स्तम् । रा॒तिम् । भ॒र॒त् ।
भृग॑वे । मा॒त॒रिश्वा॑ ॥१

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्रऽअव्यम् ।
दूतम् । सद्यःऽअर्थम् ।

द्विऽजन्मानम् । रयिम्ऽइव । प्रऽशस्तम् । रातिम् । भरत् ।
भृगवे । मातरिश्वा ॥१

“वह्निं हविषां वोढारं "यशसं यशस्विनं "विदथस्य "केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं "सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं "दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं "सद्योअर्थं यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान् गन्तारम् । यद्वा। सद्यः अर्थम् अरणं गमनं यस्य तम् । "द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वा जायमानं "रयिमिव धनमिव "प्रशस्तं प्रख्यातम् एवंभूतमग्निं "मातरिश्वा वायुः “भृगवे एतत्संज्ञकाय महर्षये "रातिं "भरत् मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः। ‘रातिना संभाष्य' (आप. गृ. १२. १४) इत्यत्र रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तम् । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मन्त्रान्तरं च भवति- रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुम्' (ऋ. सं. ३. २. ४) इति । वह्निम् । वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति वहतेर्निप्रत्ययः । निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वम् । यशसम् । यशस्शब्दात् उत्तरस्य विनो लुक् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । अर्शआदित्वात् अच् । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राव्यम्

। सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः ।
उपसर्गद्वयोपसृष्टात् अवतेः “ अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ. सू. ३. ४३८) इति ईकारप्रत्ययः । ‘वा छन्दसि' इति अमि पूर्वः' इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः ।
उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् । सद्योअर्थम् ।
“उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् ' इति अर्तेः कर्तरि थन्प्रत्ययः ।
सद्य एवार्थों गन्ता सद्योअर्थः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यदि तु ‘अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. २. २. ३) इति अव्ययग्रहणेन त्रितयं गृह्येत तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । श्वसितिरत्र गतिकर्मा। मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा । ‘ श्वन्नुक्षन्' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः । यद्वा । मातरि अन्तरिक्षे शु आशु असति गच्छतीति मातरिश्वा । ‘ अस गतिदीप्त्यादानेषु '

इत्यस्मात् औणादिको ड्वन्प्रत्ययः । एतच्च यास्केनोक्तम् (निरु. ७. २६) ॥

अ॒स्य शासु॑रु॒भया॑सः सचंते ह॒विष्मं॑त उ॒शिजो॒ ये च॒ मर्ताः॑ ।

दि॒वश्चि॒त्पूर्वो॒ न्यं॑सादि॒ होता॒पृच्छ्यो॑ वि॒श्पति॑र्वि॒क्षु वे॒धाः ॥२

अ॒स्य । शासुः॑ । उ॒भया॑सः । स॒च॒न्ते॒ । ह॒विष्मं॑न्तः । उ॒शिजः॑ । ये । च॒ । मर्ताः॑ ।

दि॒वः । चि॒त् । पूर्वः॑ । नि । अ॒सा॒दि॒ । होता॑ । आ॒ऽपृच्छ्यः॑ । वि॒श्पतिः॑ । वि॒क्षु । वे॒धाः ॥२

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः । विश्पतिः । विक्षु । वेधाः ॥२

“शासुः शासितुः “अस्य अग्नेः “उभयासः उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्च इममग्निं शासितारं “सचन्ते सेवन्ते। “उशिजः कामयमाना देवाः “हविष्मन्तः हविषा युक्ताः "ये “च “मर्ताः मरणधर्माणो यजमानाः । यद्वा । उशिजः इति मेधाविनाम । उशिजः मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तः हविर्युक्ताः मर्ताः यजमानाः । किंच अयं “होता होमनिष्पादकोऽग्निः "दिवश्चित् आदित्यादपि “पूर्वः उषःसु वर्तमानो भूत्वा अग्निहोत्रहोमार्थं "विक्षु यजमानेषु “न्यसादि अध्वर्युणा अग्न्यायतने न्यधायि स्थाप्यते । कीदृशो होता । “आपृच्छ्यः आप्रष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः। “विश्पतिः विशां प्रजानां पालयिता “वेधाः विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥

शासुः। शासु अनुशिष्टौ'। तृन्तृचौ

शंसिशसिशासिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ' (उ. सू. २. २५०) इति तृन् इडागमाभावश्च । षष्ठ्येकवचने तकारलोपश्छान्दसः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। उशिजः। “वशः कित्' (उ. सू. २. २२९) इति वष्टेः इजिप्रत्ययः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । मर्ताः । ‘ मृङ् प्राणत्यागे'।' असिहसिमृग्रिण्वामि। इत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अपृच्छ्यः । ‘प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । आङ्पूर्वात् अस्मात् ‘ छन्दसि निष्टर्क्य° ' (पा. सू. ३. १. १२३) इत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विशपतिः । पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते • परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

तं नव्यंसी हृ॒द आ जायंमानम॒स्मत्सुंकी॒र्तिर्मधुंजिह्वमश्याः ।

यमृ॒त्विजो॑ वृ॒जने॒ मानु॑षास॒: प्रयं॑स्वंत आ॒यवो॒ जीजं॑नंत ॥३

तम् । नव्यं॑सी । हृ॒दः । आ । जायं॑मानम् । अ॒स्मत् ।
सु॒ऽकी॒र्तिः । मधु॑ऽजिह्वम् । अ॒श्या॒ः ।

यम् । ऋ॒त्विजः॑ । वृ॒जने॑ । मानु॑षासः । प्रयं॑स्वन्तः ।
आ॒यवः॑ । जीजं॑नन्त ॥३

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् ।
सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वम् । अश्याः ।

यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वन्तः ।
आयवः । जीजनन्त ॥३

"नव्यसी नवतरा "सुकीर्तिः सुष्ठु कीर्तयित्री "अस्मत् अस्माकं स्तुतिः "हृदः हृद्यवस्थितात प्राणात् “जायमानम् उत्पद्यमानम् । अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते' वायुश्च प्राण एव ।' यः प्राणः स वायुः ' इत्याम्नानात्। “मधुजिह्वं

मादयितृज्वालम् । एवंभूतं “तम् अग्निम् “आ "अश्याः आभिमुख्येन व्याप्नोतु । "वृजने संग्रामे प्राप्ते सति "आयवः मनुष्याः “यम् अग्निं "जीजनन्त यज्ञार्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । “ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः "मानुषासः मनोः पुत्राः "प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नोपेताः ॥ नव्यसी । नवीयसीत्यत्र ईकारलोपश्छन्दसः । हृदः । अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते । ‘ पद्दन् ' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानम् । ‘जनी प्रादुर्भावे' । श्यनि ‘ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्मत् । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । अश्याः । ‘अशू व्याप्तौ । लिङि ‘बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनन्त । ‘जनी प्रादुर्भावे'। ण्यन्तात् लुङि च्लेः चङादेशः ।।
द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । अदुपदेशात्

लसार्वधातुकानुदात्तवे चङ एव स्वरे प्राप्त व्यत्ययेन अभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥

उ॒शिक्पा॑व॒को व॒सु॒र्मानु॑षेषु॒ वरे॑ण्यो॒ होता॑धायि वि॒क्षु ।

दमू॑ना गृ॒हप॑ति॒र्दम॒ आँ अ॒ग्निर्भु॑वद्रयि॒पती॑ रयी॒णां ॥४

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । वसुः॑ । मानु॑षेषु । वरे॑ण्यः । होता॑ । अ॒धा॒यि॒ । वि॒क्षु ।

दमू॑नाः । गृ॒हऽप॑तिः । दमे॑ । आ । अ॒ग्निः । भु॒व॒त् । र॒यि॒ऽपतिः॑ । र॒यी॒णाम् ॥४

उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विक्षु ।

दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् ॥४

“उशिक् कामयमानः “पावकः शोधकः "वसुः निवासयिता “वरेण्यः वरणशीलः एवंभूतः "होता अग्निः “विक्षु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु “मानुषेषु यजमानेषु “अधायि स्थाप्यते । स च “अग्निः “दमूनाः रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तः “गृहपतिः गृहाणां पालयिता च सन् 'दमे यज्ञगृहे "रयिपतिः धनाधिपतिः "आ "भुवत् आ समन्ताद्भवति । न केवलमेकस्य रयेरपि तु सर्वेषामित्याह “रयीणाम् इति । यद्वा । रयीणां मध्ये उत्कृष्टं यद्धनं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने कर्मणि लुङि च्लेः चिणादेशे ‘आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमः । दमयति राक्षसादिकमिति दमूनाः ।‘दम उपशमे '। दमेरूनसिः (उ. सू. ४. ६७४) इति औणादिक ऊनसिप्रत्ययः । यास्कस्त्वाह-’ दमूना दममना वा दानमना

वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात् ' (निरु. ४. ४) इति । दम आँ अग्निः । ‘ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इति आकारस्य सानुनासिकत्वं प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । रयिपतिः । परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणाम् । 'नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

तं त्वा॑ व॒यं पति॑मग्ने रयी॒णां प्र शं॑सामो म॒तिभि॒र्गोत॑मासः ।

आ॒शुं न वा॑जंभ॒रं म॒र्जय॑न्तः प्रा॒तर्म॒क्षू धि॒याव॑सुर्जगम्यात् ॥ ५

तम् । त्वा॒ । व॒यम् । पति॑म् । अ॒ग्ने॒ । र॒यी॒णाम् । प्र । शं॒सा॒मः॒ । म॒तिऽभिः॑ । गोत॑मासः ।

आ॒शुम् । न । वा॒ज॒म्ऽभ॒रम् । म॒र्जयंन्तः । प्रा॒तः । म॒क्षु ।
धि॒याऽवंसुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥५

तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्ने । रयीणाम् । प्र ।
शंसामः । मतिऽभिः । गोतमासः ।

आशुम् । न । वाजम्ऽभरम् । मर्जयन्तः । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥५

“गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्नाः “वयम् । नोधसः
स्तोतुरेकत्वेऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनम् । हे “अग्ने
“रयीणां धनानां “पतिं रक्षितारं तादृशं “त्वा त्वां “मतिभिः
मननीयैः स्तोत्रैः “प्र “शंसामः प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वन्तः
। “वाजंभरं वाजस्य हविर्लक्षणान्नस्य भर्तारं त्वां
“मर्जयन्तः मार्जयन्तः। तत्र दृष्टान्तः । “आशुं “न अश्वमिव
। यथाश्वमारोहन्तः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजन्ति
तद्वत् वयमपि अग्नेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजन्तः इत्यर्थः।

तथा च अग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातम्--
'अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि यथा युक्त्वा प्रेहि वहेति
व्रजेदेवमेतदग्निं युक्त्वोपक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वह'
इति । "धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः
"प्रातः श्वोभूतस्य अह्नः प्रातःकाले "मक्षु शीघ्रं जगम्यात्
आगच्छतु ॥ मतिभिः । 'मन ज्ञाने' इत्यस्मात् कर्मणि
क्तिन् । 'मन्त्रे वृषेष ' इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् ।
वाजंभरम् । अग्नेरेषा वैदिकी संज्ञा । 'संज्ञायां भृतॄवृजि° '
(पा. सू. ३. २. ४६) इति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे
खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' (पा. सू. ६. ३. ६७
) इति मुमागमः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । मर्जयन्तः।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् " मृजेर्वृद्धिः ' (पा. सू. ७.
२. ११४) इति वृद्ध्यभावः । अदुपदेशात्
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ।
जगम्यात् । लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ॥
२६॥

टिप्पणी

१.६०.३ तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

वायुपुराणे २.४२.८२ जिह्वाग्रे शाक्तपीठस्य एवं हृदये वैष्णवपीठस्य उल्लेखमस्ति।

जिह्वा उपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ | सूक्तं १.३७ | सूक्तं १.६७ | सूक्तं १.९७ | सूक्तं १.१२७ | सूक्तं १.१५७ | सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ | सूक्तं १.३८ | सूक्तं १.६८ | सूक्तं १.९८ | सूक्तं १.१२८ | सूक्तं १.१५८ | सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ | सूक्तं १.३९ | सूक्तं १.६९ | सूक्तं १.९९ | सूक्तं १.१२९ | सूक्तं १.१५९ | सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० | सूक्तं १.४० | सूक्तं १.७० | सूक्तं १.१०० | सूक्तं १.१३० | सूक्तं १.१६० | सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ | सूक्तं १.४१ | सूक्तं १.७१ | सूक्तं १.१०१ | सूक्तं १.१३१ | सूक्तं १.१६१ | सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ | सूक्तं १.४२ | सूक्तं १.७२ | सूक्तं १.१०२ | सूक्तं १.१३२ | सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ | सूक्तं १.४३ | सूक्तं १.७३ | सूक्तं १.१०३ | सूक्तं १.१३३ | सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

Last edited ३ months ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.६१

← सूक्तं १.६०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.६१

नोधा गौतमः

सूक्तं १.६२ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥१॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥२॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्याङ्गूषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥३॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥४॥

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥५॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं रणाय ।

वृत्रस्य चिद्विदद्येन मर्म तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥६॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥७॥

अस्मा इदु ग्नाश्चिद्देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥८॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराळिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥९॥

अस्येदेव शवसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न व्राणा अवनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥१०॥

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥११॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥१२॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥१३॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥१४॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वव्ने भूरेरीशानः ।

प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः ॥१५॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥१६॥

सायणभाष्यम्

‘अस्मा इदु प्र तवसे ' इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं नोधस आर्षमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । अनुक्रान्तं च-- ‘अस्मा इदु षोळश'

इति । अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टा इत्येतद्ब्राह्मणे समाम्नायते- अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवने ' (ऐ. ब्रा. ६. १८) इति । षळहस्तोत्रियावापवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘ ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा ' इत्यस्या आरम्भणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयम्। तथा च सूत्रितम्- ‘अस्मा इदु प्र तवसे शासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । ब्राह्मणं च भवति-’त एते प्रातःसवने षळहस्तोत्रियाञ्छस्त्वा माध्यंदिनेऽहीनसूक्तानि शंसन्ति ' इति ॥

अ॒स्मा इदु॒ प्र त॒वसे॑ तु॒राय॒ प्रयो॒ न ह॑र्मि॒ स्तोमं॒ माहि॑नाय ।

ऋची॑षमा॒याध्रि॑गव॒ ओह॒मिन्द्रा॑य॒ ब्रह्मा॑णि रा॒तत॑मा ॥१

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इतिं । प्र । त॒वसें । तु॒रायं । प्रयः॑ । न ।
ह॒र्मि॒ । स्तोमंम् । माहिंनाय ।

ऋचींषमाय । अध्रिंऽगवे । ओहंम् । इन्द्रांय । ब्रह्मांणि ।
रा॒तऽतंमा ॥१

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न ।
हर्मि । स्तोमम् । माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि ।
रातऽतमा ॥१

“इत् “उ इति निपातद्वयं पादपूरणे। 'अथापि पादपूरणाः
कमीमिद्विति' इति यास्कः। यद्वा अवधारणार्थम् । “तवसे
प्रवृद्धाय “तुराय त्वरमाणाय। यद्वा । तुर्वित्रे शत्रूणां हिंसित्रे
। “माहिनाय गुणैर्महते “ऋचीषमाय ऋचा समाय ।
यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः। "अध्रिगवे

अधृतगमनाय। अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः । तथा च यास्कः-’अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते ' (निरु. ५. ११) इति । एवंभूताय “अस्मै “इन्द्राय “स्तोमं स्तोत्रं “प्र “हर्मि प्रहरामि करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “प्रयो “न । प्रयः इति अन्ननाम। यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमम् । “ओहं वहनीयं प्रापणीयं वा । अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किं तर्हि “ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि । कीदृशानि । “राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इन्द्र स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः ।। तुराय । ‘तुर त्वरणे ' । इगुपधलक्षणः कः। यद्वा । तुर्वी हिंसार्थः । तुर्वतीति तुरः। पचाद्यचि छान्दसो वलोपः । हर्मि। ‘हृञ् हरणे '। ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । माहिनाय । “मह पूजायाम्' इत्यस्मात् “ महेरिनण् च ' (उ. सू. २. २१४) इति इनणप्रत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय।' ऋचीषम ऋचा समः ' (निरु. ६. २३) इति यास्कः । तृतीया तत्कृत ! (

पा. सू. २. १. ३०) इति समासः ।
तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पृषोदरादित्वात्
ईकारोपजनः । सुषामादित्वात् षत्वम् । केचिदाहुः । 'ऋच
स्तुतौ ' इत्यस्मात् " इगुपधात्कित्' इति इप्रत्ययः ।
'कृदिकारादक्तिनः ' इति ङीष् । ऋची स्तुतिः । तया समः
। पूर्ववत् षत्वम् । अस्मिन् पक्षे
तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति ङीष उदात्तत्वेन
भवितव्यम्। तथा च न दृश्यते। तस्मात् स्वरश्चिन्तनीयः ।
यद्वा । दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः । अध्रिगवे । अधृतोऽन्येन
अनिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः ।
'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ' (पा.सू.१.२.४८) इति ह्रस्वत्वम् ।
पृषोदरादित्वात् अधृतशब्दस्य अध्रिभावः । ओहम् ।
वहतेः कर्मणि घञि छान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा । तुहिर्
दुहिर् उहिर् अर्दने' इत्यस्मात् ओहतेः पूर्ववत् घञ् ।
राततमा । 'रा दाने' इत्यस्मात्

निष्ठान्तादातिशायनिकस्तमप्। ' शेश्छन्दसि ' इति शेर्लोपः ॥

अ॒स्मा इदु॒ प्रयं इव॒ प्र यँसि॒ भरांम्यांगू॒षं बाधें सुवृ॒क्ति ।

इंद्रांय हृ॒दा मनंसा मनी॒षा प्र॒त्नाय॒ पत्ये॒ धियों मर्जयंत ॥२

अ॒स्मै । इत् । उ॒ इतिं । प्रयःऽइव । प्र । यं॒सि॒ । भरांमि । आ॒ङ्गू॒षम् । बाधें । सु॒ऽवृ॒क्ति ।

इन्द्रांय । हृ॒दा । मनंसा । म॒नी॒षा । प्र॒त्नायं । पत्यें । धियः । म॒र्ज॒य॒न्त॒ ॥२

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गूषम् । बाधे । सुऽवृक्ति ।

इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥२

“अस्मा “इदु अस्मै एव इन्द्राय । प्रयः इति अन्ननाम । “प्रयइव अन्नमिव “प्र “यंसि प्रयच्छामि। तदेव स्पष्टीक्रियते । “बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं "सुवृक्ति सुष्ट्वा वर्जकम् “आङ्गूषं स्तोत्ररूपमाघोषं “भरामि संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः “प्रत्नाय पुराणाय “पत्ये स्वामिने “इन्द्राय "हृदा हृदयेन “मनसा तदन्तर्वर्तिनान्तःकरणेन "मनीषा मनीषया तज्जन्येन ज्ञानेन च “धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयन्त मार्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ॥ प्र यंसि। ‘यम उपरमे' इत्यस्मात् लटि पुरुषव्यत्ययः । ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । आङ्गूषम् ।' आङ्गूषः स्तोम आघोषः' (निरु. ५. ११) इति यास्कः । आङ्पूर्वात् घुषेः घञि पृषोदरादित्वात् घो इत्यस्य गूआदेशः आङो ङकारस्य लोपाभावश्च । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बाधे। ‘बाधृ विलोडने'

इत्यस्मात् ‘कृत्यार्थे तवैकेन्' इति भावे केन्प्रत्ययः । एजन्तत्वात् अव्ययत्वेन सुपो लुक् । मनीषा । ‘सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया डादेशः । पत्ये । ‘पतिः समास एव' (पा. सू. १. ४. ८) इति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् ' घेर्ङिति ' इति गुणाभावे यणादेशः ।।

अ॒स्मा इदु॑ त्यमु॑प॒मं स्व॒र्षां भरा॑म्यांगू॒षमा॒स्ये॑न ।

मंहि॑ष्ठ॒मच्छो॑क्तिभिर्मती॒नां सु॑वृ॒क्तिभि॑ः सू॒रिं वा॑वृ॒धध्यै॑ ॥३

अ॒स्मै । इत् । उ॒ँ इति॑ । त्यम् । उ॒प॒ऽमम् । स्व॒ःऽसाम् । भरा॑मि । आ॒ङ्गू॒षम् । आ॒स्ये॑न ।

मंहि॑ष्ठम् । अच्छो॑क्तिऽभिः । म॒ती॒नाम् । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑ः । सू॒रिम् । व॒वृ॒धध्यै॑ ॥३

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वःऽसाम् । भरामि । आङ्गूषम् । आस्येन ।

मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिऽभिः । सूरिम् । ववृधध्यै ॥३

“अस्मा “इदु अस्मै एव इन्द्राय “त्यं तं प्रसिद्धम् “उपमम् उपमानहेतुभूतं स्वर्षां सुष्ठ्वरणीयस्य धनस्य दातारं 'सूरिं विपश्चितमिन्द्रं “ववृधध्यै वर्धयितुं “सुवृक्तिभिः सुष्ठ्वावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । “मतीनां स्तुतीनां संबन्धिभिः "अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिः “मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणम् “आङ्गूषम् आघोषम् “आस्येन मुखेन "भरामि करोमीत्यर्थः ॥ उपमम् । उपमीयतेऽनेनेति उपमः । ‘घञर्थे कविधानम्° ' इति करणे कप्रत्ययः । ‘आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । स्वर्षाम् । सुपूर्वात् अर्तेः विजन्तः स्वर्शब्दः । ‘षणु दाने'

। ‘जनसनखनक्रमगमो विट्'।' विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति आत्वम् । ‘सनोतेरनः' (पा. सू. ८. ३. १०८) इति षत्वम् । भरामि । पादादित्वात् निघाताभावः। अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।। मतीनाम् । नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । ववृधध्यै । ‘वृधु वृद्धौ' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् ' तुमर्थे सेसेन्” ' इति कध्यैप्रत्ययः । कित्त्वात् गुणाभावः । द्विर्भावश्छान्दसः । यद्वा यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्यये आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् रीगाद्यभावः। अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिकम् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । प्रत्यययाद्युदात्तत्वम् ॥

अ॒स्मा इदु॑ स्तोम॒ं सं हिं॑नोमि॒ रथ॒ं न तष्टे॑व॒ तत्सिं॑नाय ।

गिरं॑श्च॒ गिर्वा॑हसे सुवृ॒क्तीं॑द्रा॑य विश्वमि॒न्वं मेधिं॑राय ॥४

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ं । स्तोम॑म् । सम् । हि॒नो॒मि॒ । रथ॑म् । न । तष्टा॑ऽइव । तत्ऽसि॑नाय ।

गिर॑ः । च॒ । गिर्वा॑हसे । सु॒ऽवृ॒क्ति । इन्द्रा॑य । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वम् । मेधि॑राय ॥४

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न । तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥४

अस्मै एव इन्द्राय “स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं “सं “हिनोमि प्रेरयामि । तत्र दृष्टान्तः । “तत्सिनाय । सिनम् इति अन्ननाम । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि ' (निरु. ५. ५) इति यास्कः । तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने “तष्टेव तष्टा तक्षको रथनिर्माता “रथं “न

यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इव इत्येतत् पादपूरणम् । तथा “गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमानाय “इन्द्राय “गिरश्च शस्त्रसंबन्धिनीः केवला ऋचश्च “सुवृक्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा “मेधिराय मेधाविने इन्द्राय "विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च सं हिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ हिनोमि । ‘हि गतौ वृद्धौ च' । स्वादित्वात् श्नुः । तष्टेव । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'। ताच्छीलिकस्तृन् । ऊदित्त्वात् पक्षे इडभावः । ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ' इति ककारलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। तत्सिनाय। सिनशब्दः ‘षिञ् बन्धने' इत्यस्मात् ' इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ. सू. ३. २८२) इति नक्प्रत्ययान्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वाहसे। ' वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ' इति वहतेः केवलाद्विहितः असुन्प्रत्ययः ‘गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति वचनात् कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं

च। ‘णित् ' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । ‘हलि च ' इति दीर्घाभावश्छान्दसः । विश्वमिन्वम् । ‘इवि व्याप्तौ' । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वम् । पचाद्यच् । लुगभावश्छान्दसः । यद्वा । खच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय । मेधा अस्यास्तीति मेधिरः । ‘मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ' (पा. सू. ५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थीय इरन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अ॒स्मा इदु॑ सप्तिं॑मिव श्रव॒स्येंद्रा॑या॒र्कं जु॒ह्वा॒३॒ समं॑जे ।

वी॒रं दा॒नौकं॑सं व॒ंदध्यै॑ पु॒रां गू॒र्तश्र॑वसं द॒र्माणं॑ ॥५

अ॒स्मै । इत् । उं॒ इतिं॑ । सप्तिं॑म्ऽइव । श्र॒व॒स्या । इन्द्रा॑य । अ॒र्कम् । जु॒ह्वा॑ । सम् । अ॒ञ्जे॒ ।

वी॒रम् । दा॒नऽओंकसम् । व॒न्दध्यैं । पु॒राम् । गू॒र्तऽश्रंवसम् । दु॒र्माणंम् ॥५

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्तिम्ऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा । सम् । अञ्जे ।

वीरम् । दानऽओकसम् । वन्दध्यै । पुराम् । गूर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ॥५

अस्मै एव “इन्द्राय "अर्कं स्तुतिरूपं मन्त्रं “श्रवस्या श्रवस्यया अन्नेच्छया। अन्नलाभायेत्यर्थः। "जुह्वा आह्वानसाधनेन वागिन्द्रियेण “समञ्जे समक्तं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “सप्तिमिव । यथा अन्नलाभाय गन्तुकामः पुमानश्वं रथेनैकीकरोति तद्वत्। एकीकृत्य च "वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं "दानौकसं दानानामेकनिलयं “गूर्तश्रवसं प्रशस्यान्नं "पुराम् असुरपुराणां “दर्माणं विदारयितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं

“वन्दध्यै वन्दितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ सप्तिमिव ।
‘षप समवाये । समवैति रथेनैकीभवतीति सप्तिरश्वः ।
‘वसस्तिप् ' (उ. सू. ४. ६१९) इति विधीयमानः
तिप्प्रत्ययः बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य
पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास उक्तः । श्रवस्या
। श्रवस्शब्दात् ‘सुप आत्मनः क्यच् ' । क्यजन्तात् धातोः
भावे ‘अ प्रत्ययात्' (पा. सू. ३. ३. १०२) इति
अकारप्रत्ययः। ततः टाप् । ‘सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया
डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । अर्कम् ।
ऋच स्तुतौ ' । ऋच्यते स्तूयतेऽनेनेति अर्को मन्त्रः । ‘पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेण' इति करणे घप्रत्ययः । ‘चजोः कु
घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ।
जुह्वा । ‘बहुलं छन्दसि ' इति कृतसंप्रसारणस्य ह्वेञः ‘हुवः
श्लुवच्च ' (उ. सू. २.२१८) इति क्विप् धातोर्दीर्घश्च ।
धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने ‘
उदात्तस्वरितयोर्यणः° ' इति स्वरितत्वम् । ‘उदात्तयणो

हल्पूर्वात्' इत्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘नोङ्धात्वोः ' (पा. सू. ६. १. १७५) इति प्रतिषेधः । अञ्जे। “ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । वन्दध्यै । ' वदि अभिवादनस्तुत्योः'। तुमर्थे सेसेन्' इति कध्यैप्रत्ययः । गूर्तश्रवसम् । ‘गॄ शब्दे'। निष्ठायां ‘श्र्युकः किति' इति इट्प्रतिषेधः । ‘बहुलं छन्दसि' इति उत्वम् । ‘हलि च' इति दीर्घः । ‘नसत्तनिषत्त' (पा. सू. ८. २. ६१) इत्यादौ निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । गूर्तं श्रवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्माणम् । ‘दॄ विदारणे'। ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् ।' नेड्वशि कृति' इति इट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्यययाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः॥ ॥ २७ ॥

अ॒स्मा इदु॑ त्वष्टा॑ तक्ष॒द्वज्रं॒ स्वप॑स्तमं स्व॒र्यं१॒ रणा॑य ।

वृ॒त्रस्य॑ चिद्वि॒दद्येन॒ मर्म॑ तु॒जन्नीशा॑नस्तुज॒ता कि॑ये॒धाः ॥६

अ॒स्मै । इत् । ऊ॒ं इति॑ । त्वष्टा॑ । त॒क्ष॒त् । वज्र॑म् ।
स्वप॑ःऽतमम् । स्व॒र्य॑म् । रणा॑य ।

वृ॒त्रस्य॑ । चि॒त् । वि॒दत् । येन॑ । मर्म॑ । तु॒जन् । ईशा॑नः ।
तु॒ज॒ता । कि॒ये॒धाः ॥६

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् ।
स्वपःऽतमम् । स्वर्यम् । रणाय ।

वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्म । तुजन् । ईशानः ।
तुजता । कियेधाः ॥६

“त्वष्टा विश्वकर्मा “अस्मा “इदु अस्मै एवेन्द्राय “वज्रं
वर्जकमायुधं “रणाय युद्धार्थं “तक्षत् तीक्ष्णमकरोत् ।
कीदृशं वज्रम् । स्वपस्तमम् अतिशयेन शोभनकर्माणं
“स्वर्यं सुष्ठु शत्रुषु प्रेर्यं यद्वा स्तुत्यम् । “तुजन् शत्रून् हिंसन्

"ईशानः ऐश्वर्यवान् "कियेधाः बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रः "वृत्रस्य “चित् आवरकस्यासुरस्य “मर्म मर्मस्थानं "तुजता हिंसता “येन वज्रेण “विदत् प्राहार्षीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमम् । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यम् । ‘स्वर्यं ततक्ष' (ऋ. सं. १. ३२. २) इत्यत्रोक्तम् । विदत् । ‘विद्लृ लाभे'। लृदित्वात् च्लेः अङादेशः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः । यद्वृत्तयोगदनिघातः । तुजन् । तुज हिंसायाम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ‘ईश ऐश्वर्य' । शानचि अदादित्वात् शपो लुक् । अनुदातेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । ‘शतुरनुमः ! इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कियेधाः । अत्र निरुक्तं - कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा ' (निरु. ६.

२०) इति । अस्यायमभिप्रायः । कियत्
किंपरिमाणमित्यस्य बलस्य तादृशं बलं दधाति
धारयतीति कियद्धाः। यः कोऽप्यस्य बलस्येयत्तां न
जानातीत्यर्थः । यद्वा। क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं
धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि
पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातेर्विच् ॥

अ॒स्येदु॑ मा॒तुः सव॑नेषु स॒द्यो म॒हः पि॒तुं प॑पि॒वांचार्वन्ना॑ ।

मु॒षा॒यद्विष्णु॑ः पच॒तं सही॑या॒न्विध्य॑द्वरा॒हं ति॒रो अद्रि॒मस्ता॑ ॥
७

अ॒स्य । इत् । ऊं॒ इति॑ । मा॒तुः । सव॑नेषु । स॒द्यः । म॒हः ।
पि॒तुम् । प॒पि॒ऽवान् । चारु॑ । अन्ना॑ ।

मु॒षा॒यत् । विष्णुः॑ । प॒च॒तम् । सहीं॑यान् । विध्यं॑त् । व॒रा॒हम् । ति॒रः । अद्रिं॑म् । अस्तां॑ ॥७

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥७

“इत् "उ इत्येतत् निपातद्वयं पादपूरणम् । यद्वा अवधारणार्थम् । “मातुः वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः “महः महतः “अस्य यज्ञस्य “सवनेषु अवयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु “पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः “पपिवान्। यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वन्ना चारूणि शोभनानि धानाकरम्भादिहविर्लक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः। किंच “विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः “पचतं

परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तत् "मुषायत् अपहरन्
“सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविता "अद्रिमस्ता
अद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रः ‘तिरः सत इति
प्राप्तस्य' (निरु. ३. २०) इति यास्कः । “तिरः प्राप्तः सन्
“वराहं मेघं विध्यत् अताडयत् । यद्वा । विष्णुः
सुत्यादिवसात्मकः यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू
रूपं कृत्वा' (तै. सं. ६.२.४.२) इत्याम्नानात् । स विष्णुः
पचतं परिपक्वमसुरधनं यत्तत् मुषायत् अचूचुरत् ।
तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां
परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गाण्यतीत्य
तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् ।
तथा च तैत्तिरीयकं-- वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां
परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्ति' इति, ‘स
दर्भपुञ्जीलमुद्वृह्य सप्त गिरीन्भित्त्वा तमहन्' (तै. सं. ६.
२. ४. २-३) इति च ।। महः महतः ।
अच्छब्दलोपश्छान्दसः । यद्वा । मह इत्येतत्

पितुविशेषणम् । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् ।
पिबतेर्लिटः क्वसुः । वस्वेकाजाद्धसाम्' इति इडागमः ।
‘आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
चारु ।' सुपां सुलुक् इति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् । ‘मुष
स्तेये '।' घञर्थे कविधानम् ' इति भावे कप्रत्ययः ।
मुषमात्मन इच्छति । ‘सुप आत्मनः क्यच् । 'न
च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्ववत् दीर्घस्यापि प्रतिषेधे
व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात् क्यजन्तात् लटः शतृ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः। द्वितीयपक्षे तु
क्यजन्तात् लङि ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति
अडभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते
। पचतम् । ‘भृमृदृशि° ' इत्यादिना पचतेः अतच्प्रत्ययः ।
चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । विध्यत् । व्यध ताडने '। लङि
दिवादित्वात् श्यन् । तस्य ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिना
संप्रसारणम् । श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात्
निघाताभावः । वराहम् । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा ।

वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वात् वराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं- वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम् ' (निरु. ५. ४) इति । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । 'राजाहःसखिभ्यः (पा. सू. ५. ४. ९१) इति समासान्तः टच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अस्ता। 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् साधुकारिणि 'तृन्' (पा. सू. ३. २. १३५)। इडभावश्छान्दसः। 'न लोकाव्यय इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अ॒स्मा इदु॒ ग्नाश्चि॑द्दे॒वप॑त्नी॒रिंद्रा॑या॒र्कम॑हि॒हत्य॑ ऊवुः ।

परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी ज॑भ्र उ॒र्वी नास्य॒ ते म॑हि॒मानं॒ परि॑ ष्टः ॥८

अ॒स्मै । इत् । उ॒ं इति॑ । ग्नाः । चि॒त् । दे॒वऽप॑त्नीः । इन्द्रा॑य । अ॒र्कम् । अ॒हि॒ऽहत्ये॑ । ऊ॒वु॒रित्यू॑वुः ।

परिं । द्यावांपृथि॒वी इतिं । ज॒भ्रे । उ॒र्वी इतिं । न । अ॒स्य॒ । ते इतिं । म॒हि॒मानंम् । परिं । स्त॒ इतिं स्तः ॥८

अस्मै । इत् । ऊं इति । ग्नाः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् । अहिऽहत्ये । ऊवुरित्यूवुः ।

परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । स्त इति स्तः ॥८

अस्मै एव इन्द्राय "अहिहत्ये अहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति "ग्नाश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिताः "देवपत्नीः देवानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्या देवताः “अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रम् “ऊवुः समतन्वत चक्रुरित्यर्थः । स च इन्द्रः "उर्वी विस्तृते “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “परि “जभ्रे स्वतेजसा परिजहार अतिचक्रामेत्यर्थः । ते द्यावापृथिव्यौ “अस्य इन्द्रस्य “महिमानं न "परि “ष्टः न परिभवतः ॥ ऊवुः । ‘वेञ् तन्तुसंताने '। लिटि ‘ वेञो

वयिः' (पा. सू. २. ४. ४१)। लिटः कित्त्वात् यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य 'लिटि वयो यः' (पा. सू. ६. १. ३८) इति प्रतिषेधात् वकारस्य संप्रसारण परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि। 'वश्चास्यान्यतरस्यां किति' (पा. सू. ६. १. ३९) इति यकारस्य वकारादेशः । जभ्रे। 'हृञ् हरणे'। लिटि ञित्वात् कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । उर्वी। उरुशब्दात् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । स्तः । अस्तेर्लटि रूपम्। उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वं सांहितिकम्॥

अ॒स्येदे॒व प्र रि॑रिचे महि॒त्वं दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः पर्य॒॑न्तरि॑क्षात् ।

स्व॒राळिंद्रो॒ दम॒ आ वि॒श्वगू॑र्तः स्व॒रिरमं॑त्रो ववक्षे॒ रणा॑य ॥९

अ॒स्य । इत् । ए॒व । प्र । रि॒रि॒चे॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । परि॑ । अ॒न्तरि॑क्षात् ।

स्व॒ऽराट् । इन्द्रः॑ । दमें । आ । वि॒श्वऽगूंर्तः । सु॒ऽअ॒रिः ।
अमंत्रः । व॒व॒क्षे॒ । रणांय ॥९

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः ।
पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् ।

स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः ।
अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥९

“अस्येदेव । इत् इति पादपूरणः । अस्यैवेन्द्रस्य “महित्वं
माहात्म्यं “प्र “रिरिचे अतिरिच्यते । अधिकं भवतीत्यर्थः ।
अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्मरणं
प्रस्थानमिति । कुतः सकाशात् प्ररिरिचे इत्यत आह ।
"दिवः द्युलोकात् “पृथिव्याः भूलोकात् “अन्तरिक्षात्
द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादन्तरिक्षलोकाच्च । “परि
उपर्यर्थः। त्रीन् लोकानतीत्योपरि प्ररिरिचे इत्यर्थः। “दमे
दमयितव्ये विषये "स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानः

“विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् कार्ये उद्गूर्णः समर्थः ।
यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तम् उद्यतं यस्य स तथोक्तः ।
“स्वरिः शोभनशत्रुकः । शोभने शत्रौ हन्तव्ये सति हन्ता
वीर्यवत्तम इति गम्यते । यथा “ अकवारिं दिव्यं
शासमिन्द्रम् ' (ऋ. सं. ३. ४७. ५) इति ।
अकुत्सितारिमिति हि तस्यार्थः । “अमत्रः युद्धादिषु
गमनकुशलः । मात्रया इयत्तया रहितो वा । ' अमत्रोऽमात्रो
महान्भवत्यभ्यमितो वा ' (निरु. ६. २३) इति यास्कः ।
एवंभूतः “इन्द्रः “रणाय रणं युद्धम् “आ “ववक्षे आवहति
मेघान् प्रापयति । मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं
चकारेति भावः । यद्वा । युद्धाय स्वकीयान् भटान्
गमयति ॥ अस्य । ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
रिरिचे। 'रिचिर विरेचने '। छन्दसि लुङलङ्लिटः' इति
वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः । ‘उदात्तयण:०' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वराट्। ‘राजृ दीप्तौ' इत्यस्मात्
‘सत्सूद्विष° ' इति क्विप्। व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वम् । दमे ।

‘दम उपशमे ' इत्यस्मात् कर्मणि घञि ‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ' (पा. सू. ७. ३. ३४) इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञो ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्वगूर्तः । ‘गॄ निगरणे'। अस्मात् निष्ठायां ‘श्र्युकः किति' इति इट्प्रतिषेधः । ‘बहुलं छन्दसि ' इति उत्वम् । हलि च ' इति दीर्घः । यद्वा । ‘गूरी उद्यमे । अस्मात् निष्ठा । ‘नसत्तनिषत्त ' इत्यादौ निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । तत्पुरुषपक्षे मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे तु ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमत्रः । अम गत्यादिषु । ‘अमिनक्षियजिबन्धि ' इत्यादिना औणादिकः अत्रन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ववक्षे । वहेर्लेटि ‘सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । ‘बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । ढत्वकत्वषत्वानि । लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । रणाय । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः

संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यद्वा ।' गत्यर्थकर्मणि ' (पा. सू. २. ३. १२) इति चतुर्थी ॥

अ॒स्येदे॒व शव॑सा शु॒षंत॒ं वि वृं॑श्च॒द्वज्रे॑ण वृ॒त्रमिंद्र॑ः ।

गा न व्रा॒णा अ॒वनी॑रमुंचद॒भि श्रवो॑ दा॒वने॒ सचे॑ताः ॥१०

अ॒स्य । इत् । ए॒व । शव॑सा । शु॒षन्त॑म् । वि । वृ॒श्च॒त् । वज्रे॑ण । वृ॒त्रम् । इन्द्र॑ः ।

गाः । न । व्रा॒णाः । अ॒वनीः॑ । अ॒मु॒ञ्च॒त् । अ॒भि । श्रव॑ः । दा॒वने॑ । स॒ऽचे॑ताः ॥१०

अस्य । इत् । एव । शवसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्रः ।

गाः । न । व्राणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि । श्रवः । दावने । सऽचेताः ॥१०

अस्यैवेन्द्रस्य “शवसा बलेन “शुषन्तं शुष्यन्तं “वृत्रम् इन्द्रः “वज्रेण "वि “वृश्चत् व्यच्छिनत् । तथा “गा “न चौरैरपहृताः गाव इव “व्राणाः वृत्रेणावृतः “अवनीः रक्षणहेतुभूता अपः “अमुञ्चत् अवर्षीत् । तथा “दावने हविर्दात्रे यजमानाय “सचेताः तेन यजमानेन समानचित्तः सन् “श्रवः कर्मफलभूतमन्नम् “अभि आभिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ शुषन्तम् । शुष शोषणे'। श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एवं शिष्यते। व्राणाः । ‘वृञ् वरणे' । कर्मणि लटः शानचि ‘बहुलं छन्दसि' इति यको लुक् । शानचो ङित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अवनीः । अवतेः करणे ‘अर्तिसृधृधमि° ' (उ. सू. २. ३५९) इत्यादिना अनिप्रत्ययः । प्रत्यययाद्युदात्तत्वम्

। दावने । 'आतो मनिन्' इति वनिप् । चतुर्थ्येकवचने अल्लोपाभावश्छन्दसः ॥ ॥ २८ ॥

अ॒स्येदु॑ त्वे॒षसा॑ रंत॒ सिंध॑वः॒ परि॒ यद्वज्रे॑ण सी॒मयं॑च्छत् ।

ई॒शा॒न॒कृद्दा॒शुषे॑ दश॒स्यंतु॒र्वीत॑ये गा॒धं तु॒र्वणि॑ः कः ॥११

अ॒स्य । इत् । उ॒ँ इति॑ । त्वे॒षसा॑ । र॒न्त॒ । सिन्ध॑वः । परि॑ । यत् । वज्रे॑ण । सी॒म् । अयं॑च्छत् ।

ई॒शा॒न॒ऽकृत् । दा॒शुषे॑ । द॒श॒स्यन् । तु॒र्वीत॑ये । गा॒धम् । तु॒र्वणि॑ः । क॒रिति॑ कः ॥११

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् । वज्रेण । सीम् । अयच्छत् ।

ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥११

अस्यैवेन्द्रस्य “त्वेषसा दीप्तेन बलेन “सिन्धवः समुद्राः। यद्वा । गङ्गाद्याः सप्त नद्यः “रन्त स्वे स्वे स्थाने रमन्ते । “यत् यस्मात् अयमिन्द्रः “वज्रेण “सीम् एनान् सिन्धून् वज्रेण “परि “अयच्छत् परितो नियमितवान् । अपि च "ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवन्तं कुर्वन् इन्द्रः “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं “दशस्यन् प्रयच्छन् "तुर्वणिः तूर्णसंभजनः । ‘तुर्वणिस्तूर्णवनिः ' (निरु. ६. १४) इति यास्कः । यद्वा । तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत इन्द्रः "तुर्वीतये एतत्संज्ञाय उदके निमग्नाय ऋषये “गाधम् अवस्थानयोग्यं धिष्ण्यप्रदेश “कः अकार्षीत् ॥ रन्त । ‘रमु क्रीडायाम् । छान्दसे लङि बहुवचने ' बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । अयच्छत्। 'यम उपरमे'। इषुगमियमां छः' इति छत्वम् ।

कः । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घसह्वरणश° ' (पा. सू. २. ४. ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्यादिना तलोपः। ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः ।।

अ॒स्मा इदु॒ प्र भ॑रा॒ तूतु॑जानो वृ॒त्राय॒ वज्र॒मीशा॑नः किये॒धाः ।

गोर्न पर्व॒ वि र॑दा तिर॒श्चेष्य॒न्नर्णां॑स्य॒पां च॒रध्यै॑ ॥१२

अ॒स्मै । इत् । उ॒ँ इति॑ । प्र । भ॒र॒ । तूतु॑जानः । वृ॒त्राय॑ । वज्र॑म् । ईशा॑नः । कि॒ये॒धाः ।

गोः । न । पर्व॑ । वि । र॒द॒ । ति॒र॒श्चा । इष्य॑न् । अर्णां॑सि । अ॒पाम् । च॒रध्यै॑ ॥१२

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णांसि ।
अपाम् । चरध्यै ॥१२

तूतुजानः इति क्षिप्रनाम । "तूतुजानः त्वरमाणः । यद्वा ।
शत्रून् हिंसन्। "ईशानः ईश्वरः सर्वेषां “कियेधाः
कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा ।
क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र
एवंभूतस्त्वम् "अस्मै वृत्राय "वज्रं “प्र “भर। इमं वृत्रं वज्रेण
प्रहरेत्यर्थः । प्रहृत्य च “अर्णांसि वृष्टिजलानि इष्यन्
तस्मात् वृत्राद्गमयंस्त्वम् "अपां "चरध्यै तासामपां चरणाय
भूप्रदेशं प्रति गमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य "पर्व
पर्वाण्यवयवसंधीन् “तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण “वि
“रद विलिख । छिन्द्धीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । "गोर्न । यथा
मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः
पशोरवयवानितस्ततो विभजन्ति तद्वत्। अत्र निरुक्तम्-
अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः

कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णाँस्यिपां चरणाय' (निरु. ६. २०) इति ॥ भर । 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । “ द्व्यचोऽतस्तिङः' इति सांहितिको दीर्घः । तूतुजानः । तुज हिंसायाम् । कानचि ‘तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । छन्दस्युभयथा ' इति कानचः सार्वधातुकत्वे सति ' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कियेधाः । ‘तुजता कियेधाः' (ऋ. सं. १. ६१.६) इत्यत्रोक्तम् । रद । ‘रद विलेखने । ‘तिङ्ङतिङः' इति निघातः । तिरश्चा। तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ्। ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन् । अनिदिताम्' इति नलोपः । तृतीयैकवचने भसंज्ञायाम् ' अचः' इति अकारलोपः । श्रुत्वेन सकारस्य शकारः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्। इष्यन् । ‘इष गतौ ' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् शतरि ‘दिवादिभ्यः श्यन्' । तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । चरध्यै। ‘तुमर्थे सेसेन्' इति चरतेः अध्यैप्रत्ययः॥

अ॒स्येदु॒ प्र ब्रूं॑हि पू॒र्व्या॑णिं तु॒रस्य॒ कर्मा॑णि॒ नव्यं॑ उ॒क्थैः ।

यु॒धे यदिं॑ष्णा॒न आयुं॑धान्यृघा॒यमां॑णो निरि॒णाति॒ शत्रूं॑न् ॥ १३

अ॒स्य । इत् । ऊं॒ इतिं॑ । प्र । ब्रू॒हि॒ । पू॒र्व्या॑णिं । तु॒रस्यं॑ । कर्मा॑णि । नव्यः॑ । उ॒क्थैः ।

यु॒धे । यत् । इ॒ष्णा॒नः । आयुं॑धानि । ऋ॒घा॒यमां॑णः । नि॒ऽरि॒णातिं॑ । शत्रूं॑न् ॥१३

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निऽरिणाति । शत्रून् ॥१३

"उक्थैः शस्त्रैः "नव्यः स्तुत्यो य इन्द्रः "अस्येदु अस्यैव "तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य “पूर्व्याणि पुराणानि "कर्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः “प्र “ब्रूहि प्रशंस। "यत् यदा "युधे योधनाय "आयुधानि वज्रादीनि "इष्णानः अभीक्ष्ण्येन प्रेरयन् "शत्रून् “ऋघायमाणः हिंसंश्चेन्द्रः "निरिणाति अभिमुखं गच्छति। तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबन्धः । पूर्व्यम् इति पुराणनाम। ‘पूर्व्यम् अह्नाय' (नि. ३. ७. ५) इति पुराणनामसु पाठात् ॥ तुरस्य । ‘तुर त्वरणे ' । इगुपधलक्षणः कः । नव्यः । ‘णु स्तुतौ । ‘अचो यत्' इति यत् । गुणः । ‘धातोस्तन्निमित्तस्यैव ' इति अवादेशः । इष्णानः । ‘इष आभीक्ष्ण्ये ' । क्रैयादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शानचः चित्त्वादन्तोतत्वम् । ऋघायमाणः। ‘नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणम् ' (ऋ. सं. १, १०. ८) इत्यत्र व्युत्पादितम्। निरिणाति। ‘री गतिरेषणयोः'। क्र्यादिभ्यः श्ना'। ‘प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्।। तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते

। ‘तिङि चोदात्तवति' इति गतेः निघातः । यद्वृत्तयोगात् “ तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः ॥

अ॒स्येदु॑ भि॒या गि॒रय॑श्च दृ॒ळ्हा द्यावा॑ च॒ भूमा॑ ज॒नुष॑स्तुजेते ।

उपो॑ वे॒नस्य॒ जोगु॑वान ओ॒णिं स॒द्यो भु॑वद्वी॒र्या॑य नो॒धाः ॥१४

अ॒स्य । इत् । ऊं॒ इति॑ । भि॒या । गि॒रयः॑ । च॒ । दृ॒ळ्हाः । द्यावा॑ । च॒ । भूम॑ । ज॒नुषः॑ । तु॒जे॒ते॒ इति॑ ।

उपो॒ इति॑ । वे॒नस्य॑ । जोगु॑वानः । ओ॒णिम् । स॒द्यः । भु॒व॒त् । वी॒र्या॑य । नो॒धाः ॥१४

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च । भूम । जनुषः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥१४

अस्यैवेन्द्रस्य "भिया पक्षच्छेदभयेन "गिरयः पर्वता अपि “दृळ्हाः निश्चलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठन्ते । "जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्रात् भीत्या "द्यावा "भूमा "च द्यावापृथिव्यावपि “तुजेते । तुजिर्हिँसार्थोऽप्यत्र कम्पने द्रष्टव्यः । कम्पेते इत्यर्थः । किंच "वेनस्य कान्तस्यास्य "ओणिं दुःखस्यापनायकं रक्षणम् “उपो "जोगुवानः अनेकैः सूक्तैः पुनःपुनरुपशब्दयन् उपश्लोकयन्नित्यर्थः । एवंभूतः "नोधाः ऋषिः “सद्यः तदानीमेव "वीर्याय “भुवत् वीर्यवानभवत् ॥ द्यावा च भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठश्छान्दसः। दिवो द्यावा' इति दिव् शब्दस्य द्यावादेशः ।‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः डादेशः।‘देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । ‘जनी

प्रादुर्भावे'। 'जनेरुसिः'(उ. सु. २. २७२) इति औणादिक उसिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । अस्मात् यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच् । 'अदादिवच्च' इति वचनात् शपो लुक् । उवङादेशः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ओणिम् । ओणृ अपनयने '। अस्मात् औणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतेर्लेटि अडागमः । 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । नोधाः । 'नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति ' (निरु. ४. १६) इति यास्कः । तस्मात् धाञः असुन् नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

अ॒स्मा इदु॒ त्यदनु॑ दाय्येषा॒मेको॒ यद्व॒व्ने भूरे॒रीशा॑नः ।

प्रैत॑शं॒ सूर्ये॑ पस्पृधा॒नं सौव॑श्व्ये॒ सुष्वि॑माव॒दिंद्रः॑ ॥१५

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इतिं । त्यत् । अनुं । दा॒यि॒ । ए॒षा॒म् ।
एकः॑ । यत् । व॒व्ने । भूरेः॑ । ईशा॑नः ।

प्र । एतं॑शम् । सूर्ये॑ । प॒स्पृ॒धा॒नम् । सौवं॑श्व्ये । सुस्विं॑म् ।
आ॒व॒त् । इन्द्रः॑ ॥१५

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् ।
एकः । यत् । वव्ने । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौवश्व्ये । सुस्विम् ।
आवत् । इन्द्रः ॥१५

“एकः एक एव शत्रून् जेतुं समर्थः "भूरेः बहुविधस्य धनस्य “ईशानः स्वामी "यत् स्तोत्रं वव्ने ययाचे “एषां स्तोतॄणां संबन्धि । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । एतैः “त्यत् तत्प्रसिद्धं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय "अनु "दायि अकारीत्यर्थः । उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका । स्वश्वो नाम कश्चित् राजा । स

च पुत्रकामः सूर्यमुपासांचक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सह एतशनाम्नो महर्षेर्युद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते । अयम् इन्द्रः सौवश्व्ये स्वश्वपुत्रे "सूर्ये पस्पृधानं स्पर्धमानं "सुष्विं सोमानामभिषोतारम् "एतशम् एतत्संज्ञकमृषिं "प्र "आवत् प्रारक्षत् ॥ दायि । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । वव्ने । वनु याचने '। लिटि व्यत्ययेन उपधालोपः । पस्पृधानम् । 'स्पर्ध संघर्षे '। अस्मात् लिटः कानच् । द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः' इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । सौवश्व्ये। स्वश्वः इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते । 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १. १. ७३. ५) इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' (पा. सू. ४. १. १७१) इति अपत्यार्थे ञ्यङ्प्रत्ययः । 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्याम् । (पा. सू. ७. ३. ३) इति वृद्धेः प्रतिषेधः ऐजागमश्च । ञित्त्वादादाद्युदात्तत्वम् । सुष्विम्। 'षुञ्

अभिषवे'।' उत्सर्गश्छन्दसि' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति अस्मात् किन्प्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवङादेशाभावश्छान्दसः ॥

ए॒वा तें हारियोजना सुवृ॒क्तींद्र॒ ब्रह्मा॑णि॒ गोतं॑मासो अक्रन् ।

ऐषुं वि॒श्वपें॑शसं॒ धियं॑ धाः प्रा॒तर्म॒क्षू धि॒यावं॑सुर्जगम्यात् ॥ १६

ए॒व । ते॒ । हा॒रि॒ऽयो॒ज॒न॒ । सु॒ऽवृ॒क्ति । इन्द्रं॑ । ब्रह्मा॑णि । गोतं॑मासः । अ॒क्र॒न् ।

आ । ए॒षु॒ । वि॒श्वऽपें॑शसम् । धियं॑म् । धाः॒ । प्रा॒तः । म॒क्षु । धि॒याऽवं॑सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥१६

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥१६

हर्योरश्वयोर्योजनं यस्मिन् रथे स तथोक्तः । तस्य
स्वामित्वेन संबन्धी हारियोजनः । हे "हारियोजन “इन्द्र
"गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः "सुवृक्ति सुष्ठु
आवर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि “ब्रह्माणि
स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि "ते तव “एव "अक्रन् अकृषत।
“एषु स्तोतृषु "विश्वपेशसं बहुविधरूपयुक्तं "धियं “धाः ।
धिया लभ्यत्वात् धीः धनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः
कर्मवचनः । पश्वादिबहुविधरूपं धनम् अग्निष्टोमादिकं
बहुविधरूपं कर्म वा “आ धाः । धेहि स्थापय । "प्रातः
इदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले "धियावसुः बुद्ध्या कर्मणा
वा प्राप्तधन इन्द्रः "मक्षु शीघ्रं "जगम्यात्
अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एव ।' निपातस्य च ' इति
संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । ‘सुपां सुलुक् ' इति शसो लुक्

। अक्रन् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना च्लेर्लुक् । अन्तादेशः । तस्य ङित्त्वात् गुणाभावे यणादेशः । इतश्च ' इति इकारलोपे संयोगान्तलोपे च अडागमः । धाः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लोडर्थे लुङि " गातिस्था" ' इति सिचो लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः॥ ॥२९॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

Last edited १ year ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.६२

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
नोधा गौतमः
सूक्तं १.६३ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

प्र मन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभि स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय ॥१॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमाङ्गूष्यं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥२॥

इन्द्रस्याङ्गिरसां चेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिम् ।

बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः समुस्रियाभिर्वावशन्त नरः ॥३॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वर्यो नवग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥४॥

गृणानो अङ्गिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरन्धः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥५॥

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥६॥

द्विता वि वव्रे सनजा सनीळे अयास्य स्तवमानेभिरर्कैः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसाः ॥७॥

सनाद्दिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥८॥

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सूनुर्दाधार शवसा सुदंसाः ।

आमासु चिद्दधिषे पक्वमन्तः पयः कृष्णासु रुशद्रोहिणीषु ॥९॥

सनात्सनीळा अवनीरवाता व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः ।

पुरू सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वसारो अह्रयाणम् ॥१०॥

सनायुवो नमसा नव्यो अर्कैर्वसूयवो मतयो दस्म दद्रुः ।

पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन्मनीषाः ॥११॥

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयन्ते नोप दस्यन्ति दस्म ।

द्युमाँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥१२॥

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतक्षद्ब्रह्म हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥१३॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मण्डले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । ' प्र मन्महे' इत्येतत् त्रयोदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते- प्र

सप्तोनेति । अनिरुक्ता संख्या विंशतिः । (अनु. १२. ४) इत्युक्तत्वात् प्र सप्तोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ' ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । गतः सामान्य विनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

प्र मंन्महे शवसानायं शूषमांङ्गूषं गिर्वंणसे अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिंः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुंताय ॥१

प्र । मन्महे । शवसानायं । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वंणसे । अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिऽभिंः । स्तुवते । ऋग्मियायं । अर्चांम । अर्कम् । नरें । विऽश्रुंताय ॥१

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वणसे । अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिऽभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम । अर्कम् । नरे । विऽश्रुताय ॥१

"शवसानाय । शव इति बलनाम । तदिवाचरते। यथा बलं शत्रून् हन्ति तथा शत्रूणां हन्तेत्यर्थः । "गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय । ‘ गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति' (निरु. ६. १४) इति यास्कः । एवंभूतायेन्द्राय । शूषमिति सुखनाम । "शूषं सुखहेतुभूतम् ।' आङ्गूषः स्तोम आघोषः ' (निरु. ५. ११) इति यास्कः। "आङ्गूषं स्तोत्रम् "अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव "प्र "मन्महे वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः। अवगत्य च "सुवृक्तिभिः सुष्ठ्वावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः "स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इन्द्र

ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । "नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा । नरे यजमाने । "विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय। एवंभूताय तस्मै "अर्कं मन्त्ररूपं स्तोत्रम् । अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति' (निरु. ५. ४) इति यास्कः । "अर्चाम पूजयाम । उच्चारयामेत्यर्थः ॥ मन्महे। मनु अवबोधने ' । तनादित्वात् उप्रत्ययः । लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ' (पा. सू. ६. ४. १०७) इति मकारादौ प्रत्यये उकारलोपः । शवसानाय । शव इवाचरति शवस्यते । अस्मात् लटः शानच् । बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । शानचः ‘छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । चितः इत्यन्तोदात्तत्वम् । ननु क्यङो ङित्त्वात् ' तास्यनुदात्तेत्' इति शान्चोऽनुदात्तेन भवितव्यम् । एवं तर्हि ताच्छीलिकः चानश् । तस्य सार्वधातुकरवेऽपि सार्वधातुकत्वाभावात् चितः स्वर एव शिष्यते । शूषम् । ‘शूष प्रसवे'। पचाद्यच् । आङ्गूषम् । आङ्पूर्वात् घुषेः

पचाद्यचि घो इत्यस्य गूआदेशः पृषोदरादित्वात् । आङो ङकारस्य इत्संज्ञाभावश्छान्दसः ।
चित्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घञि वा थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गिर्वणसे ।' गॄ शब्दे ' ।
संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वम् ।
गीर्भिर्वन्यते संभज्यते इति गिर्वणः । औणादिकः कर्मणि असुन्। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् 'हलि च ' इति दीर्घाभावः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अङ्गिरस्वत्। ' तेन तुल्यम्' इति वतिः ।' नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ४. १८. ३) इति भसंज्ञायां रुत्वाद्यभावः ।
प्रत्ययस्वरः । सुवृक्तिभिः । वृजी वर्जने' । भावे क्तिन् । " तितुत्र' इति इट्प्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं येषाम् । ' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु क्तिनन्तस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वात् ' आद्युदात्तं

द्व्यच्छन्दसि ' इति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तत्पुरुषोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् । ' तादौ च निति” ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘मन्क्तिन्” ' इत्यादिना कारकादुत्तरस्य क्तिनो विहितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति । स्तुवते । ‘शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋग्मियाय । एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति' (का.४. ३. १४४) इति ऋक्शब्दात् विकारार्थे मयट् । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' (पा. सू. १. ४. १७) इति पदसंज्ञायां कुत्वजश्त्वे । व्यत्ययेन इत्वम् । यद्वा ।' ऋच स्तुतौ' इत्यस्मात् भावे मक् । बहुलवचनात् कुत्वं जश्त्वं च । ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हार्थे घच् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अर्चाम ।' अर्च पूजायाम् । भौवादिकः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कम् ।

अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः । ‘ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ' इति घप्रत्ययः । चजोः कु घिण्ण्यतोः ' इति कुत्वम् । नरे । नृशब्दात् चतुर्थ्येकवचने गुणश्छान्दसः । विश्रुताय । श्रु श्रवणे' । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।।

प्र वों म॒हे महि॒ नमों भरध्वमाङ्गू॒ष्यं॑ शवसा॒नाय॒ सामं ।

येनां न॒ः पूर्वे॑ पि॒तरः॒ पद॒ज्ञा अर्चं॑न्तो॒ अङ्गिं॑रसो॒ गा अविं॑न्दन् ॥२

प्र । व॒ः । म॒हे । महिं । नमः॑ । भ॒र॒ध्व॒म् । आ॒ङ्गू॒ष्यं॑म् । श॒व॒सा॒नायं । सामं ।

येनं । न॒ः । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । प॒द॒ऽज्ञाः । अर्चं॑न्तः । अङ्गिं॑रसः । गाः । अविं॑न्दन् ॥२

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वम् । आङ्गूष्यम् । शवसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदऽज्ञाः । अर्चन्तः । अङ्गिरसः । गाः । अविन्दन् ॥२

हे ऋत्विजः "वः यूयं "महे महते “शवसानाय बलमिवाचरते । अतिबलायेत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुतेः तच्छब्दाध्याहारः । एवंभूताय तस्मै इन्द्राय "महि महत् प्रौढं "नमः स्तोत्रं “प्र “भरध्वं प्रकर्षेण संपादयत । किं तत् स्तोत्रमित्याह । "आङ्गूष्यं "साम आघोषयोग्यं रथन्तरादिसाम । तन्निपाद्यतामित्यर्थः। ‘ अभि त्वा शूर' (ऋ. सं. ७. ३२. २२) इत्यादिषु ऋक्षु यद्गानं तस्य सामेत्याख्या। तथा चोक्तं-' गीतिषु सामाख्या' (जै. सू. २. १. ३६) इति । "येन इन्द्रेण "नः अस्माकं "पितरः पितृविशेषाः "पूर्वे पूर्वपुरुषाः "अङ्गिरसः

पणिनाम्नासुरेणापहृतानां गवां 'पदज्ञाः मार्गज्ञाः सन्तोऽत एव "अर्चन्तः तं पूजयन्तः "गा "अविन्दन् अलभन्त ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानन्तीति । अतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । ‘ आतो लोप इटि च' इति आकारकोपः ।। अविन्दन् ।' विद्लृ लाभे'। ‘शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥

इन्द्र॒स्याङ्गि॑रसां चे॒ष्टौ वि॒दत्स॒रमा॒ तन॑याय धा॒सिम् ।

बृह॒स्पति॑र्भि॒नदद्रिं॑ वि॒दद्गाः समु॒स्रिया॑भिर्वावशन्त॒ नर॑ः ॥३

इन्द्र॑स्य । अङ्गि॑रसाम् । च॒ । इ॒ष्टौ । वि॒दत् । स॒रमा॑ । तन॑याय । धा॒सिम् ।

बृह॒स्पतिः॑ । भि॒नत् । अद्रि॑म् । वि॒दत् । गाः । सम् । उ॒स्रिया॑भिः । वा॒व॒श॒न्त॒ । नरः॑ ॥३

इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । इष्टौ । विदत् । सरमा ।
तनयाय । धासिम् ।

बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः । सम् ।
उस्त्रियाभिः । वावशन्त । नरः ॥३

अत्रेदमाख्यानम् । सरमा नाम देवशुनी ।
पणिभिर्गोष्वपहृतासु तदन्वेषणाय तां सरमामिन्द्रः
प्रहैषीत्। यथा लोके व्याधो वनान्तर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं
विसृजति तद्वत् । सा च सरमा एवमवोचत्। हे इन्द्र
अस्मदीयाय शिशवे तद्गोसंबन्धि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि
तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । तथा च
शाट्यायनकम्-अन्नादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा
अन्वविन्दः' इति ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् । ज्ञात्वा
चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता
गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥

“इन्द्रस्य "अङ्गिरसाम् ऋषीणां "च “इष्टौ प्रेषणे सति "सरमा देवशुनी "तनयाय स्वपुत्राय “धासिम् अन्नं "विदत् अविन्दत् । धासिः इत्यन्ननाम, ‘ धासिः इरा' (नि. २.७. ११) इति तन्नामसु पाठात् । तथा गोषु निवेदितासु "बृहस्पतिः बृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रः "अद्रिम् अत्तारमसुरं “भिनत् अवधीत् । तेनापहृताः “गाः "विदत् अलभत । ततः "नरः नेतारो देवाः “उस्रियाभिः गोभिः सह । उस्रिया इति गोनाम । “सं “वावशन्त भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा । गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयन्त समगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ ।' इष गतौ । इत्यस्मात् भावे क्तिनि मन्त्रे वृष° ' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । विदत् । ‘ विद्लृ लाभे ' । लुङि लृदित्त्वात् अङ्।' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । अङ एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वात् निघाताभावः । सरमा । “सरमा सरणात् ' (निरु. ११. २४) इति यास्कः । सर्तेः औणादिकः अमप्रत्ययः । धासिम् । “धेट् पाने'। धीयते

पीयते इति धासिः । औणादिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । ‘ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' (पा. सू. ६. १. १५७. ग.) इति सुडागमस्तलोपश्च । बृहच्छब्दः अन्तोदात्तः । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्तीत्युक्तम् । पतिशब्दो डतिप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । अतः ‘ उभे वनस्पत्यादिषु । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । उस्रियाभिः । निवसत्यस्यां क्षीरादिकमिति उस्रा गौः । ‘ वस निवासे ' इत्यस्मात् ‘ स्फायितञ्चि° ' इत्यादिना अधिकरणे रक्। ‘ वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘ उस्राशब्दात् स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घप्रत्ययः' इति निघण्टुभाष्यम् । घस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावशन्त । वाशृ शब्दे ' । अस्मात् यङन्तात् लङि झस्य अन्तादेशे सति तस्य छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम् । यद्वा । ‘वश कान्तौ ' इत्यस्मात्

यङि ‘न वशः ' (पा. सू. ६. १. २०) इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्ववत् प्रक्रिया ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैंः स्वरेणाद्रिं स्वर्यो३ नवंग्वैः ।

सरण्युभिंः फलिगमिंन्द्र शक्र वलं रवेंण दरयो दशंग्वैः ॥ ४

सः । सुऽस्तुभां । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेणं । अद्रिंम् । स्वर्यः । नवंऽग्वैः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगम् । इन्द्र । शक्र । वलम् । रवेंण । दरयः । दशंऽग्वैः ॥४

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् । स्वर्यः । नवऽग्वैः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगम् । इन्द्र । शक्र । वलम् । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥४

अङ्गिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः ।' नवग्वा नवनीतगतयः' (निरु. ११. १९) इति यास्को व्याचख्यौ। ये तु दशभिर्मासैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वाः। तादृशैरुभयविधैः "विप्रैः मेधाविभिः "सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः "सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतैरङ्गिरोभिः "सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन "स्वरेण उदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन । यद्वा । मन्द्रमध्यमादिस्वरेण "स्तुभा स्तोत्रेण "स्वर्यः सुष्ठु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः । हे "शक्र शक्तिमन् "इन्द्र एवंभूतः "सः त्वम् "अद्रिम् आदरणीयं वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगम् । प्रतिफलं प्रतिबिम्बम् । तदस्मिन्नस्तीति फलि

स्वच्छमुदकम् । तद्गच्छति आधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा । व्रीह्यादि फलम् । तदस्मिन् सति भवतीति फलि वृष्टिजलम् । तद्गच्छतीति फलिगः । एवंभूतं “वलं मेघं “रवेण आत्मीयेन शब्देन "दरयः अभाययः। त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो बिभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः। अद्यतेऽस्मिन् पटलादिकमिति' । फलिगो मेघः । ‘ फलिगः उपलः ' (नि. १. १०. १७) इति तन्नामसु पाठात् । वलोऽसुरः । ' देवा वै वले गाः पर्यपश्यन् ' (ऐ. ब्रा. ६. २४) इत्यादौ असुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाबिभयुरित्यर्थः ॥ सः इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । ‘नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘ उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् । स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तौतीति ‘क्विप् च' इति कर्तरि क्विप् । ‘सावेकाचः' इति

विभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त । ‘सुपां सुलुक्' इति भिसो लुक् । स्वर्यः । स्वृ शब्दोपतापयोः । ‘ ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । वृद्ध्यभावश्छान्दसः । ‘ तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । नवग्वैः । नवशब्दे उपपदे गमेर्भावे क्विपि ' गमः क्वौ ' (पा. सू. ६. ४. ४०) इत्यनुनासिकलोपे ' ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. ४. ४०. २) इति ऊकारान्तादेशः । नवभिः गूः गमनं येषां ते नवग्वाः। अकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । गमेर्भावे ड्वप्रत्ययः । पूर्ववत् बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छन्तः सरण्यवः । क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः । क्याच्छन्दसि' इति उः। फलिगम् । फलि उदकं गच्छतीति फलिगः । ‘डोऽन्यत्रापि दृश्यते ' (पा. म. ३. २. ४८) इति गमेर्डः । वलम् । वृणोतीति वलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वात् लत्वम् (पा. म. ८. २. १८)। दरयः । ‘दृ विदारणे' । वृद्धौ कृतायां दृ भये इति घटादिषु पाठात् मित्त्वे • मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ।।

गृ॒णा॒नो अङ्गि॑रोभिर्दस्म॒ वि व॑रु॒षसा॒ सूर्ये॑ण॒ गोभि॒रन्ध॑ः ।

वि भूम्या॑ अप्रथय इन्द्र॒ सानु॑ दि॒वो रज॒ उप॑रमस्तभायः ॥५

गृ॒णा॒नः । अङ्गि॑रःऽभिः । द॒स्म॒ । वि । व॒ः । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । गोभि॑ः । अन्ध॑ः ।

वि । भूम्या॑ः । अ॒प्र॒थ॒य॒ः । इ॒न्द्र॒ । सानु॑ । दि॒वः । रज॑ः । उप॑रम् । अ॒स्त॒भा॒य॒ः ॥५

गृणानः । अङ्गिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अन्धः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः । उपरम् । अस्तभायः ॥५

हे "दस्म दर्शनीय शत्रूणामुपक्षयितर्वा इन्द्र त्वम् "अङ्गिरोभिः ऋषिभिः "गृणानः स्तूयमानः सन् "उषसा "सूर्येण च सह "गोभिः किरणैः "अन्धः अन्धकारं "वि "वः व्यवृणोः व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे "इन्द्र त्वं "भूम्याः पृथिव्याः "सानु समुच्छ्रितप्रदेशं “वि “अप्रथयः विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा “दिवः अन्तरिक्षस्य "रजः रजसो लोकस्य “उपरम् उप्तं मूलप्रदेशम् "अस्तभायः अस्तभ्नाः । यथान्तरिक्षलोकस्य मूलं दृढं भवति तथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः । कर्मणि लटः शानचि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन श्ना । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दस्म । ‘ दसु उपक्षये '। ‘इषियुधीन्धिदसि° ' (उ. सू. १. १४२) इत्यादिना मक् । वः । वृञ् वरणे ' । लुङि सिपि ‘मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सलोपः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । अन्धः । ‘ तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन् ध्यानं भवति ' (निरु. ५. १

) इति यास्कः । रजः । ‘ लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इत्युक्तत्वात् रजःशब्दो लोकवचनः । ‘ सुपां सुलुक्° ' इति षष्ठ्या लुक् । अस्तभायः । लङि ‘ स्तम्भुस्तुम्भु° ' (पा. सू. ३. १. ८२) इत्यादिना श्नाप्रत्ययः । ‘ छन्दसि शायजपि ' (पा. सू. ३. १. ८४) इति अहावपि व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः । ‘ अनिदिताम् । इति नलोपः । अडागमः ॥ ॥ १ ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ' तदु प्रयक्षतमम्' इत्येषा । ‘ अथोत्तरम्' इत्यत्र सूत्रितं -- तदु प्रयक्षतममस्य कर्मात्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तदु प्रयंक्षतममस्य कर्म दुस्मस्य चारुंतममस्ति दंसंः ।

उपह्वरे यदुपंरा अपिंन्वन्मध्वंर्णसो नद्य१श्चतंस्रः ॥६

तत् । ऊ॒ं इति॑ । प्रय॑क्षऽतमम् । अ॒स्य॒ । कर्म॑ । द॒स्मस्य॑ । चारु॑ऽतमम् । अ॒स्ति॒ । दंसः॑ ।

उ॒प॒ऽह्व॒रे । यत् । उप॑राः । अपि॑न्वत् । मधु॑ऽअर्णसः । न॒द्यः॑ । चत॑स्रः ॥६

तत् । ऊं इति । प्रयक्षऽतमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुऽतमम् । अस्ति । दंसः ।

उपऽह्वरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥६

“दस्मस्य दर्शनीयस्य "अस्य इन्द्रस्य "तदु तदेव "कर्म "प्रयक्षतमम् अतिशयेन पूज्यम् । दंसः इति कर्मनाम । "दंसः तदेव कर्म "चारुतमम् अतिशयेन शोभनम् । किं तदित्यत आह। अयमिन्द्रः “उपह्वरे उपह्वर्तव्ये गन्तव्ये पृथिव्याः संबन्धिनि समीपदेशे "उपराः उप्ताः स्थापिताः

“मध्वर्णसः मधुरोदकाः "चतस्रः "नद्यः प्रधानभूता गङ्गादिनदीः "अपिन्वत् असिञ्चदिति "यत् एतत् कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयक्षतमम् । ‘यक्ष पूजायाम् । यक्ष्यते इति यक्षः । अतिशयेन यक्षो यक्षतमः । पुनः प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दंसः। ‘दसि दंसनदर्शनयोः'। चुरादिरात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यते इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मणि असुन् । उपह्वरे । ह्वृ कौटिल्यै '। कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपह्वरन्ति गच्छन्त्यस्मिन् नद्य इत्युपह्वरो भूप्रदेशः । ‘ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ' (पा. सू. ३. ३. ११८) इत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् । ‘ पिवि सेचने '। भौवादिकः । चतस्रः । शस् । ‘ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' (पा. सू. ७. २. ९९) इति चतुर्शब्दस्य चतस्रादेश आद्युदात्तो निपातितः । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते '

अचि र ऋतः ' (पा. सू. ७. २. १००) इति रेफादेशः । चतुर्शब्दस्य आद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेन चतस्रादेशस्य आद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् “ चतुरः शसि ' इत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः । न च ' न पदान्त°' इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्तु स्थानिवदेव (पा. सू. १. १. ५८.१) इति नियमात् ॥ ।

द्वि॒ता वि वं॑व्रे स॒नजा॒ सनी॑ळे अ॒यास्य॒ः स्तवं॑मानेभिर॒र्कैः ।

भगो॒ न मेने॑ पर॒मे व्यो॑म॒न्नधा॑रय॒द्रोद॑सी सु॒दंसा॑ः ॥७

द्वि॒ता । वि । व॒व्रे॒ । स॒ऽनजा॑ । सनी॑ळे॒ इति॒ सऽनी॑ळे । अ॒यास्यः॑ । स्तवं॑मानेभिः । अ॒र्कैः ।

भगः॑ । न । मेने॒ इति॑ । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् । अधा॑रयत् ।
रोद॑सी॒ इति॑ । सु॒ऽदंसाः॑ ॥७

द्विता । वि । वव्रे । सऽनजा । सनीळे इति सऽनीळे ।
अयास्यः । स्तवमानेभिः । अर्कैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् । अधारयत् ।
रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥७

"अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न
यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य
इत्यर्थः । कथं साध्यते इत्यत आह । "स्तवमानेभिः स्तोत्रं
कुर्वद्भिः पुरुषैः "अर्कैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्निन्द्रः
सुसाध्यः भवति । यद्वा । अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यप्राणः ।
स हि आस्यात् मुखात् अयते गच्छति निष्क्रामति ।
तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारात् अयास्य उच्यते । तथा च
छन्दोगैराम्नातं -- तं हायास्य उद्गीथमुपासांचक्रे एतमु

एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते तेन । (छा. उ. १. २. १२) इति । अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तते इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं-- ‘ ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति ' (बृ. उ. १. ३. ८) इति । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः । तेन ऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वद्भिः अर्कैः मन्त्रैः करणभूतैः स्तूयमानः सन् "सनजा। सना इति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाते सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः। प्रथमभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथा “ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति । ‘औत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूमः' (शा. भा. १.१.५) इति हि तद्भाष्यम्। “सनीळे समानं नीळम् ओको निवासस्थानं ययोस्ते । संलग्ने इत्यर्थः । एवंविधे द्यावापृथिव्यौ “द्विता द्विधा "वि “वव्रे विवृते अकरोत् भेदेनास्थापयदित्यर्थः । "मेने मननीये "परमे उत्कृष्टे “व्योमन् विविधरक्षणे नभसि वर्तमानः "भगो "न सूर्य इव

"सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रः "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “अधारयत् अपोषयत् । यद्वा । मेना इति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः--- ‘ मेनाग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयन्त्येनाः ' (निरु. ३. २१) इति । स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इन्द्रोऽपुष्यदित्यर्थः४॥ द्विता । द्विधा इत्यस्य धकारस्य तकारश्छान्दसः । सनजा । ‘ जनी प्रादुर्भावे ' । अस्मात् भावे ‘ अन्येष्वपि दृश्यते ' इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्डप्रत्ययः । सना नित्यं जो जननं ययोस्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वश्छान्दसः । एवमादित्वादन्तोदात्तत्वम् । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । अयास्यः । ‘ यसु प्रयत्ने '। यासः प्रयत्नः । तत्र भवो यास्यः । ‘ भवे छन्दसि ' इति यत् । न यास्योऽयास्यः । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वात् अभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति शेआदेशः । ‘ शे' (पा. सू. १. १. १३) इति

प्रगृह्यत्वम् । यद्वा । मन्यते इति मेना । पचाद्यच् ।' नशिमन्योरलिढ्येत्वं वक्तव्यम् ' (पा. सू. ६. ४. १२०.५) इति एत्वम् । ततः टाप् । द्विवचने 'ईदूदेद्द्विवचनम् ' (पा. सू. १. १. ११) इति प्रगृह्यत्वम् । सुदंसाः । दंस इति कर्मवाची । असुन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

स॒नाद्दिव॒ं परि॒ भूमा॒ विरूॅपे पुन॒र्भुवा॑ युव॒ती स्वेभि॒रेवैः॑ ।

कृ॒ष्णेभि॑र॒क्तोषा रुश॑द्भि॒र्वपु॑र्भि॒रा च॑रतो अ॒न्यान्या॑ ॥८

स॒नात् । दिव॑म् । परि॑ । भूम॑ । विरू॑पे॒ इति॒ विऽरू॑पे । पु॒न॒ःऽभुवा॑ । यु॒व॒ती इति॑ । स्वेभि॑ः । एवैः॑ ।

कृ॒ष्णेभि॑ः । अ॒क्ता । उ॒षाः । रुश॑त्ऽभिः । वपु॑ःऽभिः । आ । च॒र॒त॒ः । अ॒न्याऽअ॑न्या ॥८

सनात् । दिवम् । परि । भूम । विरूपे इति विऽरूपे । पुनःऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।

कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत्ऽभिः । वपुःऽभिः । आ । चरतः । अन्याऽअन्या ॥८

"विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे "पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवसं जायमाने "युवती तरुण्यौ रात्र्युषसोः सर्वदैकरूप्यात् । एवंभूते रात्र्युषसौ "दिवं द्युलोकं "भूम भूमिं च "सनात् चिरकालादारभ्य “स्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः "परि चरतः पर्यावर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । "अक्ता रात्रिः "कृष्णेभिः अन्धकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता “उषाः च “रुशद्भिः दीप्यमानैः "वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता “अन्यान्या परस्परव्यतिहारेण “आ “चरतः आवर्तते । हे इन्द्र एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते त्वदधीनत्वात् सर्वासां

देवतानामित्यर्थः ॥ भूम । ‘सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया डादेशः । छान्दसो ह्रस्वः । एवैः । ‘ इण् गतौ'। ‘ इण्शीङ्भ्यां वन्' (उ. सू. १. १५०) इति भावे वन्प्रत्ययः । नित्त्वदाद्युदात्तत्वम् । अक्ता । नक्ता इति रात्रिनाम । नलोपश्छान्दसः । वपुर्भिः । ‘ अर्तिपृवपि । (उ. सू. २. २७४) इत्यादिना उस् । नित्त्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम् ' (पा. म. ८. १. १२. ११) इति द्विर्भावे तस्य परमाम्रेडितम्' (पा. सू. ८. १. २) इति आम्रेड़ितसंज्ञायाम् ‘अनुदात्तं च' (पा. सू. . १. ३) इति आम्रेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सूनुर्दाधार शवसा सुदंसाः ।

आ॒मासुं चिद्दधिषे प॒क्वम॒न्तः पयंः कृ॒ष्णासु॒ रुश॒द्रोहिंणीषु ॥९

सनेंमि । स॒ख्यम् । सुऽअ॒प॒स्यमांनः । सू॒नुः । दा॒धा॒र॒ । शवंसा । सु॒ऽदंसाः॑ ।

आ॒मासुं । चि॒त् । द॒धि॒षे॒ । प॒क्वम् । अ॒न्तरितिं । पयः॑ । कृ॒ष्णासुं । रुशंत् । रोहिंणीषु ॥९

सनेमि । सख्यम् । सुऽअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शवसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । दधिषे । पक्वम् । अन्तरिति । पयः । कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥९

"स्वपस्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् "शवसा शवसो बलस्य सूनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । "सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इन्द्रः "सख्यं

यजमानानां सखित्वं "सनेमि पुराणं "दाधार धारयति पोषयतीत्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम। 'प्रवयाः सनेमि' (नि. ३. २७. ४) इति पाठात् । किंच "आमासु "चित् आर्द्रासु अपरिपक्कासु गोषु च "अन्तः मध्ये "पक्वं परिपक्वं "पयः "दधिषे धारयसि । तथा "कृष्णासु कृष्णवर्णासु "रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं "रुशत् दीप्यमानं श्वेतवर्णं पयः दधिषे ॥ सख्यम् । सख्युर्भावः सख्यम् । सख्युर्यः' इति यः । प्रत्ययस्वरः । दाधार । ' धृञ् धारणे' । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । पक्वम् । 'पचो वः ' (पा. सू. ८. २. ५२) इति निष्ठातकारस्य वत्वम् । रोहिणीषु ।' रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे । ' रुहे रश्च लो वा ' (उ. सू. ३. ३७४) इति इतन्प्रत्ययान्तो रोहितशब्द आद्युदात्तो वर्णवाची । ' वर्णानुदात्तात्तोपधातो नः ' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ।।

स॒नात्सनीं॑ळा अ॒वनी॑रवा॒ता व्र॒ता रं॑क्षन्ते अ॒मृता॒ः सहो॑भिः ।

पु॒रू स॒हस्रा॒ जनं॑यो॒ न पत्नी॑र्दु॒व॒स्यन्ति॒ स्वसा॑रो॒ अह्र॑याणम् ॥१०

स॒नात् । सऽनीं॑ळाः । अ॒वनी॑ः । अ॒वा॒ताः । व्र॒ता । र॒क्ष॒न्ते॒ । अ॒मृता॑ः । सह॑ःऽभिः ।

पु॒रु । स॒हस्रा॑ । जनं॑यः । न । पत्नी॑ः । दु॒व॒स्यन्तिं॑ । स्वसा॑रः । अह्र॑याणम् ॥१०

सनात् । सऽनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः । सहःऽभिः ।

पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति । स्वसारः । अह्रयाणम् ॥१०

"सनात् चिरकालादारभ्य "सनीळाः समाननिवासस्थानाः "अवाताः । वातं गमनं तद्रहिताः एकपाण्यवस्थानात् । ‘ अवनयः' इति अङ्गुलिनाम। एवंभूताः "अवनीः अङ्गुलयः "पुरु पुरूणि बहूनि 'सहस्रा असंख्यातानि “व्रता व्रतानि इन्द्रसंबन्धीनि कर्माणि "अमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्यरहिताः सत्यः "सहोभिः अस्मीयैर्बलैः "रक्षन्ते पालयन्ति । अपि च "स्वसारः स्वयमेव सरन्त्योऽङ्गुलयः "पत्नीः पालयित्र्यः “अह्रयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा । अह्रीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं "जनयो “न । जनयः इति देवानां पत्न्य उच्यन्ते - देवानां वै पत्नीर्जनयः । इति श्रुतेः । ता इव "दुवस्यन्ति परिचरन्ति । अञ्जलिबन्धनेन इन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः॥ अवनीः । ‘अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि ' (निरु. ३. ९) इति यास्कः। ‘सुपां सुलुक्' इति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अवाताः । ‘ वा गतिगन्धनयोः '।' असिहसि°' इत्यादिना भावे तन्प्रत्ययः ।

बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रता । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् । इति शेर्लोपः । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कण्ड्वादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वात् निघाताभावः। अह्रयाणम् । ‘ ह्री लज्जायाम् '। 'बहुलं छन्दसि' इति श्लोरभावः । व्यत्ययेन शानच् । मुगभावश्छान्दसः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । ‘ बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुकि ‘छन्दस्युभयथा ' इति शानच आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावे गुणायादेशौ । पूर्ववत् समासस्वरौ । यास्कस्तु एवं व्याख्यत् - ‘ अह्रयाणोऽह्रीतयानः' (निरु. ५. १५) इति ॥ ॥ २ ॥

स॒ना॒युवो॒ नमं॑सा॒ नव्यो॑ अ॒र्कैर्व॑सू॒यवो॑ म॒तयो॑ दस्म दद्रुः ।

पति॒ं न पत्नी॑रुश॒तीरु॒शन्तं॑ स्पृ॒शन्ति॑ त्वा शवसावन्मनी॒षाः ॥११

स॒ना॒ऽयुवः॑ । नमः॑सा । नव्यः॑ । अ॒र्कैः । व॒सु॒ऽयवः॑ । म॒तयः॑ । द॒स्म॒ । द॒द्रुः॒ ।

पति॑म् । न । पत्नीः॑ । उ॒श॒तीः । उ॒शन्त॑म् । स्पृ॒शन्ति॑ । त्वा॒ । श॒व॒सा॒ऽव॒न् । म॒नी॒षाः ॥११

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अर्कैः । वसुऽयवः । मतयः । दस्म । दद्रुः ।

पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तम् । स्पृशन्ति । त्वा । शवसाऽवन् । मनीषाः ॥११

हे दस्म दर्शनीयेन्द्र "अर्कैः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैः "नमसा नमस्कारेण यस्त्वं "नव्यः स्तुत्यो भवसि । "सनायुवः सनातनमग्निहोत्रादि नित्यं कर्म आत्मन इच्छन्तः

"वसूयवः वसु धनमात्मन इच्छन्तो धनकामा वा “मतयः मेधाविनस्त्वां "दद्रुः बहुना प्रयासेन जग्मुः । हे “शवसावन् बलवन्निन्द्र तैः प्रयुक्ताः "मनीषाः स्तुतयः “त्वा त्वां "स्पृशन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः। “उशतीः उशत्यः कामयमानाः "पत्नीः पत्न्यः "उशन्तं कामयमानं "पतिं "न । यथा पतिं संभजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः । सना इत्येतदव्ययं नित्यत्वमाचष्टे। तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्म आत्मन इच्छन्तीति सनायुवः । ‘ क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः । जसि वर्णव्यत्ययेन उत्वम् । मतयः । ‘ मन ज्ञाने ' । मन्यन्ते इति मतयः स्तोतारः।' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ' न क्तिचि दीर्घश्च' इति निषेधे प्राप्ते बाहुलकात् “ अनुदात्तोपदेश° ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । दद्रुः । ‘ द्रा कुत्सायां गतौ' । लिटि उसि ‘अतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । उशतीः। ‘वश कान्तौ'। लटः शतृ । अदादित्वात् शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वात् ग्रहिज्यादिना

संप्रसारणम् । ‘ उगितश्च' इति ङीप्। ‘शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । ‘ वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् । मतुपि अकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । मत्वर्थीय आवनिप् ॥

स॒नादे॒व तव॒ रायो॒ गभ॑स्तौ॒ न क्षीय॑न्ते॒ नोप॑ दस्यन्ति दस्म ।

द्यु॒माँ अ॑सि॒ क्रतु॑माँ इन्द्र॒ धीर॒ः शिक्षा॑ शचीव॒स्तव॑ न॒ः शची॑भिः ॥१२

स॒नात् । ए॒व । तव॑ । राय॑ः । गभ॑स्तौ । न । क्षीय॑न्ते । न । उप॑ । द॒स्य॒न्ति॒ । द॒स्म॒ ।

द्यु॒ऽमान् । अ॒सि॒ । क्रतु॑ऽमान् । इ॒न्द्र॒ । धीर॑ः । शिक्ष॑ । श॒ची॒ऽव॒ः । तव॑ । न॒ः । शची॑भिः ॥१२

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप । दस्यन्ति । दस्म ।

द्युऽमान् । असि । क्रतुऽमान् । इन्द्र । धीरः । शिक्ष । शचीऽवः । तव । नः । शचीभिः ॥१२

हे "दस्म दर्शनीयेन्द्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । “तव "गभस्तौ हस्ते "सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि “रायः धनानि "न "क्षीयन्ते न विनश्यन्ति । "नोप “दस्यन्ति च स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि त्वद्धस्तगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे "इन्द्र “धीरः बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमान् "असि । तथा “क्रतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे "शचीवः कर्मवन्निन्द्र "तव “शचीभिः त्वदीयैः कर्मभिः “नः अस्मभ्यं धनं "शिक्ष देहि। शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयन्ते। ‘क्षीञ् हिंसायाम् । अस्मात् कर्मकर्तरि कर्मवद्भावात् यगात्मनेपदे। वत्करणं

स्वाश्रयमपि यथा स्यात्' (का.३.१ ८७) इति कर्मवद्भावात् 'अचः कर्तृयकि' (पा. सू. ६. १. १९५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'चादिलोपे विभाषा ' इति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शची अस्यास्तीति शचीवान् । छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । संबुद्धौ 'मतुवसो रुः ' इति नकारस्य रुत्वम् ।।

स॒ना॒य॒ते गोत॑म इन्द्र॒ नव्य॒मत॑क्ष॒द्ब्रह्म॑ हरि॒योज॑नाय ।

सु॒नी॒थाय॑ नः शवसान नो॒धाः प्रा॒तर्म॒क्षू धि॒याव॑सुर्जगम्यात्
॥१३

स॒ना॒ऽय॒ते । गोत॑मः । इ॒न्द्र॒ । नव्य॑म् । अत॑क्षत् । ब्रह्म॑ ।
ह॒रि॒ऽयोज॑नाय ।

सु॒ऽनी॒थाय॑ । न॒ः । श॒व॒सा॒न॒ । नो॒धाः । प्रा॒तः । म॒क्षु ।
धि॒याऽव॑सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥१३

सनाऽयते । गोतमः । इन्द्र । नव्यम् । अतक्षत् । ब्रह्म । हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥१३

स इन्द्रः "सनायते नित्य इवाचरति सर्वेषामाद्यो भवति । हे “शवसान बलवन् "इन्द्र "हरियोजनाय । हरी अश्वौ रथे योजयतीति हरियोजनः । "सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं “गोतमः गोतमस्य ऋषेः पुत्रः “नोधाः ऋषिः "नव्यं नूतनं “ब्रह्म एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं "नः अस्मदर्थम् “अतक्षत् अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुरिन्द्रः प्रातःकाले "मक्षु शीघ्रं "जगम्यात् आगच्छतु ॥ सनायते । सना इति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचारार्थे क्यङ्प्रत्ययः ।

सुनीथाय । ‘णीञ् प्रापणे ' इत्यस्मात् औणादिकः
थक्प्रत्ययः । थाथादिस्वरः ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ | सूक्तं १.३७ | सूक्तं १.६७ | सूक्तं १.९७ | सूक्तं १.१२७ | सूक्तं १.१५७ | सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ | सूक्तं १.३८ | सूक्तं १.६८ | सूक्तं १.९८ | सूक्तं १.१२८ | सूक्तं १.१५८ | सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ | सूक्तं १.३९ | सूक्तं १.६९ | सूक्तं १.९९ | सूक्तं १.१२९ | सूक्तं १.१५९ | सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० | सूक्तं १.४० | सूक्तं १.७० | सूक्तं १.१०० | सूक्तं १.१३० | सूक्तं १.१६० | सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ | सूक्तं १.४१ | सूक्तं १.७१ | सूक्तं १.१०१ | सूक्तं १.१३१ | सूक्तं १.१६१ | सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ | सूक्तं १.४२ | सूक्तं १.७२ | सूक्तं १.१०२ | सूक्तं १.१३२ | सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ | सूक्तं १.४३ | सूक्तं १.७३ | सूक्तं १.१०३ | सूक्तं १.१३३ | सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.६३

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

त्वं महाँ इन्द्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन् ॥१॥

आ यद्धरी इन्द्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुर इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥२॥

त्वं सत्य इन्द्र धृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥३॥

त्वं ह त्यदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन्वृषकर्मन्नुभ्नाः ।

यद्ध शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूँर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥४॥

त्वं ह त्यदिन्द्रारिषण्यन्दृळ्हस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

व्यस्मदा काष्ठा अर्वते वर्घनेव वज्रिञ्छनथिह्यमित्रान् ॥५॥

त्वां ह त्यदिन्द्रार्णसातौ स्वर्मीळ्हे नर आजा हवन्ते ।

तव स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वाजेष्वतसाय्या भूत् ॥६॥

त्वं ह त्यदिन्द्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

बर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गंहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥७॥

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरध्यै ॥८॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्याम् ।

सुपेशसं वाजमा भरा नः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥९॥

सायणभाष्यम्

त्वं महान्' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च--त्वं नव ' इति । समूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । ‘ विश्वजितोऽग्निं नरः' इति खण्डे सूत्रितं - तां सु ते कीर्तिं त्वं महाँ इन्द्र यो ह ' (आश्व. श्रौ. ८.७) इति ।।

त्वं म॒हाँ इं॑न्द्र॒ यो ह॒ शुष्मै॒र्द्यावां जज्ञा॒नः पृंथि॒वी अमें धाः ।

यद्धं ते॒ विश्वां गि॒रयंश्चि॒दभ्वां भि॒या दृ॒ळ्हासंः कि॒रणा॒ नैजंन् ॥१

त्वम् । म॒हान् । इ॒न्द्र॒ । यः । ह॒ । शुष्मैः॑ । द्यावां । ज॒ज्ञा॒नः । पृ॒थि॒वी इतिं । अमें । धा॒ः ।

यत् । ह॒ । ते॒ । विश्वां । गि॒रयः॑ । चि॒त् । अभ्वां । भि॒या । दृ॒ळ्हासः॑ । कि॒रणाः॑ । न । ऐजंन् ॥१

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया । दृळ्हासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥१

हे “इन्द्र “त्वं "महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । "यो “ह यः खलु त्वम् "अमे असुरकृते भये सति "जज्ञानः तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् "शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयैर्बलैः "द्यावा “पृथिवी द्यावापृथिव्यौ “धाः अधारयः । तादृशाद्भयात् अमूमुचः इत्यर्थः । किंच। "यद्ध "ते यस्य खलु तव संबन्धिन्या "भिया भीत्या "विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि “गिरयश्चित् ये च शिलोच्चयाः । "अभ्वा । महन्नामैतत् । अन्यान्यपि महान्ति यानि सन्ति । तेऽपि सर्वे "दृळ्हासः दृढा अपि “ऐजन् अकम्पिषत । तत्र दृष्टान्तः । "किरणा “न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि

कम्पन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः । “जनी प्रादुर्भावे'। लिटः कानच् ।' गमहन° ' इत्यादिना उपधालोपः। स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि। ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छान्दसः । यत् ।' सुपां सुलुक्° ' इति षष्ठ्या लुक् । अभ्वा । आ समन्ताद्भ वन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीति अभ्वा महान्तः । आङ्पूर्वात् भवतेः औणादिको ड्वन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नञ्पूर्वात् भवतेः प्राप्त्यर्थात् ' नञि भुवो डित् ' इति क्वन्प्रत्ययः । महान्तो हि प्राप्तुं न शक्यन्ते । ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । किरणाः । कीर्यन्ते विक्षिप्यन्ते इति किरणाः । ‘ कॄ विक्षेपे ' । ‘कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः ' (उ. सू. २. ८२) इति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वम् । ऐजन् । ‘एजृ कम्पने' । लङि आडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

आ यद्धरी॑ इन्द्र॒ विव्र॑ता॒ वेरा ते॒ वज्रं॑ जरि॒ता बा॒ह्वोर्धा॑त् ।

येना॑विहर्यतक्रतो अ॒मित्रा॒न्पुर॑ इ॒ष्णासि॑ पुरुहूत पू॒र्वीः ॥२

आ । यत् । हरी॒ इति॑ । इ॒न्द्र॒ । विऽव्र॑ता । वेः । आ । ते॒ ।
वज्र॑म् । ज॒रि॒ता । बा॒ह्वोः । धा॒त् ।

येन॑ । अ॒वि॒ह॒र्य॒त॒क्र॒तो॒ इत्य॑विहर्यतऽक्रतो । अ॒मित्रा॑न् ।
पुर॑ः । इ॒ष्णासि॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । पू॒र्वीः ॥२

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते ।
वज्रम् । जरिता । बाह्वोः । धात् ।

येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् ।
पुरः । इष्णासि । पुरुऽहूत । पूर्वीः ॥२

हे “इन्द्र त्वं “यत् यदा “विव्रता विविधकर्माणौ “हरी त्वदीयावश्वौ “आ “वेः रथे आगमयसि रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं "ते तव 'बाह्वोः हस्तयोः "जरिता स्तोता "वज्रम् "आ “धात् स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुते प्रयत्नमन्तरेण वज्रं त्वद्धस्ते दृश्यते इत्यर्थः । हे “अविहर्यतक्रतो प्रेप्सितकर्मन्निन्द्र “अमित्रान् शत्रून् “येन वज्रेण “इष्णासि अभिगच्छसि । हे “पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूत त्वं “पूर्वीः बह्वीः “पुरः असुरपुराणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः । विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं ययोस्तौ । ‘ सुपां सुलुक् ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः । ‘ वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु । अन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसे लङि सिपि अदादित्वात् शपो लुक् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । धात् । दधातेः छान्दसे लुङि ‘ गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । पूर्ववत् अडभावः । अविहर्यतक्रतो । ‘ हर्यतिः

प्रेप्साकर्मा ' (निरु. ७. १७) इति यास्कः । ‘हर्य गतिकान्त्योः । कान्तिरभिलाषः । विहर्यतोऽनभिलषितः । अविहर्यतोऽभिलषित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमित्रान् । न सन्ति मित्राण्येष्विति बहुव्रीहौ ' नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि । ‘इष आभीक्ष्ण्ये । अत्र गत्यर्थः । ‘क्र्यादिभ्यः श्ना'। सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ।।

त्वं स॒त्य इं॑न्द्र धृ॒ष्णुरे॒तान्त्वमृं॑भु॒क्षा नर्य॒स्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं॑ वृ॒जने॑ पृ॒क्ष आ॒णौ यूने॒ कुत्सा॑य द्यु॒मते॒ सचा॑हन् ॥ ३

त्वम् । स॒त्यः । इ॒न्द्र॒ । धृ॒ष्णुः । ए॒तान् । त्वम् । ऋ॒भु॒क्षाः । नर्यः॑ । त्वम् । षाट् ।

त्वम् । शुष्णंम् । वृ॒जनें । पृ॒क्षे । आ॒णौ । यूनें । कुत्सांय । द्यु॒ऽमतें । सचां । अ॒ह॒न् ॥३

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वम् । षाट् ।

त्वम् । शुष्णम् । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन् ॥३

हे इन्द्र “त्वं “सत्यः सत्सु भवः सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । “एतान् शत्रूनभिगतः सन् “धृष्णुः तेषां धर्षयिता तिरस्कर्ता। किंच “त्वम् “ऋभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृतनिवासो वा । यद्वा । महन्नामैतत् । महान् प्रवृद्धोऽसि । “नर्यः नृभ्यो हितः । तथा “त्वं “षाट् शत्रूणामभिभविता हन्तेत्यर्थः । किंच। वृजने इत्यादीनि त्रीणि संग्रामनामानि । अत्र पूर्वे विशेषणे । “वृजने वर्जनयुके । संग्रामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते । “पृक्षे संपर्चनीये वीरैः योद्धुं प्राप्तव्ये ।

एवंविधे "आणौ संग्रामे “द्युमते दीप्तिमते "यूने तरुणाय “कुत्साय "सचा “त्वं सहायो भूत्वा “शुष्णं शोषयितारमेतस्संज्ञमसुरम् “अहन् अवधीः ॥ ऋभुक्षाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु विस्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातेर्भवतेर्वा ‘मृगय्वादयश्च' (उ. सू. १. ३८) इति कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । तेषामीष्टे इति ऋभुक्षाः । यद्वा । ‘ क्षि निवासगत्योः । तेषु निवसतीति - पतेस्थ' (उ. सू. ४. ४५२) इति विधीयमान इनिप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ ‘पथिमथ्यृभुक्षामात्' (पा.सू. ७. १. ८५) इति आत्वम् । प्रत्ययस्वरः। षाट् । ' सह अभिभवे । छन्दसि सहः ' (पा. सू. ३. २. ६३) इति केवलादपि ण्विः । षत्वं छान्दसम् । द्युमते। द्यौर्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति द्युमान् ।' स्वादिष्वसर्वनामस्थाने

इति पदसंज्ञायां दिव उत्' इति उत्वम् । ‘ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥

त्वं ह॒ त्यदिंन्द्र चोदी॒ः सखां वृ॒त्रं यद्वंज्रिन्वृषकर्मन्नु॒भ्नाः ।

यद्धं शूर वृषमणः परा॒चैर्वि दस्यूँ॒र्योना॒वकृंतो वृथा॒षाट् ॥४

त्वम् । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र॒ । चो॒दी॒ः । सखां । वृ॒त्रम् । यत् । व॒ज्रि॒न् । वृ॒ष॒ऽक॒र्म॒न् । उ॒भ्नाः ।

यत् । ह॒ । शू॒र॒ । वृ॒ष॒ऽम॒न॒ः । प॒रा॒चैः । वि । दस्यूंन् । योनौं । अकृंतः । वृ॒था॒षाट् ॥४

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सखा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभ्नाः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥४

हे “इन्द्र “त्वं "ह त्वं खलु "सखा कुत्सस्य सहायः सन् "त्यत् तत् प्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा “चोदीः प्रेरितवान् अकार्षीरित्यर्थः । हे "वृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत "वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र "वृत्रं सर्वस्य धनस्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं "यत् यदा उभ्नाः अतुभ्नाः अहिंसीः । अपि च हे “शूर शत्रूणां प्रेरक "वृषमणः कामाभिवर्षकमनस्केन्द्र "वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं "यद्ध यदा खलु "योनौ वीरैर्मिश्रणीये संग्रामे "दस्यून् कुत्सस्योपक्षयितॄन् अन्यान् शत्रून् "पराचैः परागमनैः "वि “अकृतः पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यच्छिनः । तदानीं कुत्सः सर्वं यशः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः । ‘चुद प्रेरणे । लुङि ' नेटि' (पा. सू. ७. २. ४) इति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । उभ्नाः । ‘ णभ तुभ

हिंसायाम् । क्रैयादिकः । लङि सिमि तल्लोपश्छान्दसः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः । पराचैः इत्येतदव्ययं नीचैरुच्चैरितिवत् इति भट्टभास्करमिश्रः । ‘पराचैः पराञ्चनैः ' (निरु. ११. २५) इति निरुक्तम् । दस्यून् ।' दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वम् । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति ऊकारस्य सानुनासिकता । अकृतः । ‘ कृती छेदने । लङि सिपि तुदादित्वात् शप्रत्ययः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् ‘शे मुचादीनाम् इति नुमागमस्याभावः । शस्य ङित्त्वात् गुणाभावः ।।

त्वं ह॒ त्यदि॒न्द्रारि॑षण्यन्दृ॒ळ्हस्य॑ चि॒न्मर्ता॑ना॒मजु॑ष्टौ ।

व्य१॒॑स्मदा काष्ठा॒ अर्व॑ते वर्घ॒नेव॑ वज्रिञ्छनथिह्य॒मित्रा॑न् ॥५

त्वम् । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र॒ । अरिं॑षण्यन् । दृ॒ळ्हस्यं॑ । चि॒त् । मर्ता॑नाम् । अजुं॑ष्टौ ।

वि । अ॒स्मत् । आ । काष्ठाः॑ । अर्व॑ते । व॒ः । घ॒नाऽइं॑व । व॒ज्रि॒न् । श्न॒थि॒हि॒ । अ॒मित्रा॑न् ॥५

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृळ्हस्य । चित् । मर्तानाम् । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । श्नथिहि । अमित्रान् ॥५

हे "इन्द्र “त्वं "ह त्वं खलु “त्यत् तस्य "दृळ्हस्य “चित् दृढस्य कस्यचिदपि "अरिषण्यन् रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावो भवसि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि "मर्तानां स्तोतॄणामस्माकं शत्रुभिः "अजुष्टौ अप्रीतौ सत्याम् "अस्मत् "अर्वते अस्मदीयाश्वाय गन्तुं "काष्ठाः

दिशः "आ समन्तात् "वि “वः विवृताः कुरु। यथा सर्वासु दिक्षु अस्मदीया अश्वाः प्रतिरोधमन्तरेण गच्छन्ति तथा कुरु इत्यर्थः। किंच तत्रत्यान् "अमित्रान् हे "वज्रिन वज्रवन्निन्द्र “घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण “श्नथिहि श्नथय जहीत्यर्थः । यद्वा । मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित्तव अप्रीतो सत्यां तस्य शत्रोर्दृढस्यापि अरिषण्यन रेषणं हिंसनमनिच्छन् वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं चकृषे । अतस्तव प्रियाणामस्माकमर्वते इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यत् । सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्या लुक् । अरिषष्यन् । रिष्टशब्दात् क्यचि दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति' (पा. सू. ७. ४. ३६) इति रिषणभावो निपात्यते । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मत् । पूर्ववत् षष्ठ्या लुक् । अर्वते । ‘ अर्वणस्त्रसावनञः' इति नकारस्य तकारादेशः । वनिप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । परिशेषात् धातुस्वरः । घनेव । मूर्तौ घनः' (पा. सू. ३. ३. ७७) इति

काठिन्ये गम्यमाने हन्तेः अप्प्रत्ययान्तो निपात्यते । श्नथिहि । श्नथ हिंसार्थः । ण्यन्तात् लोटि ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥ ॥ ४ ॥

त्वां ह॒ त्यदि॒न्द्रार्ण॑सातौ॒ स्व॑र्मीळ्हे॒ नर॑ आ॒जा ह॑वन्ते ।

तव॑ स्वधाव इ॒यमा स॑म॒र्य ऊ॒तिर्वाजे॑ष्वत॒साय्या॑ भूत् ॥६

त्वाम् । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र॒ । अर्ण॑ऽसातौ । स्वः॑ऽमीळ्हे । नरः॑ । आ॒जा । ह॒व॒न्ते॒ ।

तव॑ । स्व॒धा॒ऽव॒ः । इ॒यम् । आ । स॒ऽम॒र्ये॑ । ऊ॒तिः । वाजे॑षु । अ॒त॒साय्या॑ । भू॒त् ॥६

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णऽसातौ । स्वःऽमीळ्हे । नरः । आजा । हवन्ते ।

तव । स्वधाऽवः । इयम् । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु । अतसाय्या । भूत् ॥६

हे “इन्द्र “अर्णसातौ अर्णानां गन्तॄणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् “स्वमींळ्हे । मीळ्हमिति धननाम । सुष्ठु अरणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूते “आजा आजौ संग्रामे “त्यत् तं प्रसिद्धं त्वामेव "नरः योद्धकामाः पुरुषाः सहायार्थं “हवन्ते आह्वयन्ति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन् वृत्रादियुद्धे तस्मिन्नित्यर्थः । वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं “तव यद्युद्धं तत्र स्तोतारस्त्वां प्रोत्साहयन्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे "स्वधावः हे अन्नवन् बलवन् वा इन्द्र “समर्ये संग्रामे “तव संबन्धिनी “इयम् ऊतिः त्वदीयमिदं रक्षणम् “आ अस्मदाभिमुख्येन “भूत् भवतु । “वाजेषु संग्रामेषु या एषा “ऊतिः “अतसाय्या योद्धृभिः प्राप्तव्या भवति ॥ त्यत् । ‘ सुपां सुलुक्” ' इति द्वितीयाया लुक् । अर्णसातौ । ‘ ॠ

गतौ । बहुलवचनात् औणादिको नप्रत्ययः । ‘ षणु दाने'
इत्यस्मात् भावे क्तिनि ‘ जनसनखनाम्' इत्यनुनासिकस्य
आत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । ‘ उदके
नुट् च ' (उ. सू. ४. ६३६) इति अर्तेः असुनूप्रत्ययो
नुडागमश्च । ‘ पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः'
(पा. म. ६. ३. १०९. ६) इति सलोपः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । पूर्ववत् बहुव्रीहिस्वरः । स्वर्मीळ्हे ।
स्वर्शब्दः ‘न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ' (फि. सू. ७४) इति स्वरितः
। बहुव्रीहिस्वरेण स एव शिष्यते । आजा । ‘सुपां सुलुक्'
इति सप्तम्या डादेशः । स्वधावः । ‘ मतुवसो रुः' इति
मतुपो रुत्वम् । अतसाय्या । अत सातत्यगमने' ।
औणादिकः साय्यप्रत्ययः तस्य अडागमश्च ।
आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । भूत् । 'छन्दसि
लुङ्लङ्लिटः' इति प्रार्थनायां लुङि • बहुलं
छन्दस्यमायोगेऽपि ' इति अडभावः ॥

त्वं ह॒ त्यदिं॑न्द्र स॒प्त युध्य॒न्पुरो॑ वज्रि॒न्पुरु॒कुत्सा॑य दर्दः ।

ब॒र्हिर्न यत्सु॒दासे॒ वृथा॒ वर्गं॒हो रा॑ज॒न्वरिं॑वः पू॒रवे॑ कः ॥७

त्वम् । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र॒ । स॒प्त । युध्यं॑न् । पुरः॑ । व॒ज्रि॒न् ।
पु॒रु॒ऽकुत्सा॑य । द॒र्द॒रिति॑ दर्दः ।

ब॒र्हिः । न । यत् । सु॒ऽदासे॑ । वृथा॑ । वर्क् । अं॒होः । रा॒ज॒न्
। वरिं॑वः । पू॒रवे॑ । कः ॥७

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् ।
पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।

बर्हिः । न । यत् । सुऽदासे । वृथा । वर्क् । अंहोः । राजन्
। वरिवः । पूरवे । कः ॥७

हे “वज्रिन् वज्रवन् “इन्द्र “पुरुकुत्साय एतत्संज्ञाय ऋषये “युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणः “त्वम् एव “त्यत् ताः “सप्त “पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि "दर्दः व्यदारयः अभैत्सीरित्यर्थः । अपि च "सुदासे एतत्संज्ञाय राज्ञे “अंहोः एतत्संज्ञस्यासुरस्य संबन्धि “यत् धनमस्ति तत् “वृथा अनायासेन “बर्हिर्न बर्हिरिव “वर्क् अवृणक् अच्छिनः इत्यर्थः । तदनन्तरं “पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे “राजन् स्वामिन् इन्द्र “वरिवः धनं “कः अकार्षीः ॥ त्यत् । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । दर्दः । “दॄ विदारणे'। अस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि सिपि ‘अदादिवच्च' इति वचनात् शपो लुक् । 'हल्ङ्याब्भ्यः° ' इति सलोपः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । सुदासे। शोभनं ददातीति सुदाः । असुन् । ‘सुदाः कल्याणदानः' (निरु. २. २४) इति यास्कः । वर्क्। वृजी वर्जने'। लङि सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे पूर्ववत् सलोपः।

अडभावश्च । चोः कुः' इति कुत्वम् । कः । डुकृञ् करणे । लुङि सिपि ‘ मन्त्रे घस” ' इति च्लेर्लुक् । पूर्ववत् सलोपाडभावौ ॥

त्वं त्यां नं इन्द्र देव चि॒त्रामि॒ष॒मापो॒ न पींपय॒ः परिंज्मन् ।

ययां शू॒र॒ प्रत्य॒स्मभ्य॒ं यंसि॒ त्मन॒मूर्ज॒ं न वि॒श्वध॒ क्षरंध्यै ॥८

त्वम् । त्याम् । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । दे॒व॒ । चि॒त्राम् । इषंम् । आपः । न । पी॒प॒य॒ः । परिंऽज्मन् ।

ययां । शू॒र॒ । प्रतिं । अ॒स्मभ्यंम् । यंसिं । त्मनंम् । ऊर्जंम् । न । वि॒श्वधं । क्षरंध्यै ॥८

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि । त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरध्यै ॥८

हे “देव द्योतमान “इन्द्र “त्वं “नः अस्माकं “चित्रां चायनीयां “त्यां ताम् “इषम् अन्नं “परिज्मन् परितो व्याप्तायां भूमौ “पीपयः प्रावर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन परिपूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “आपो “न । यथा अपो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयसि तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान् यथा अपः पाययसि तद्वत् चित्रामिषमपि पाययेति भावः । हे "शूर इन्द्र “यया इषा “त्मनम् आत्मानं जीवम् “अस्मभ्यं “प्रति “यंसि प्रयच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । “विश्वध विश्वतः सर्वतः “क्षरध्यै क्षरितुम् “ऊर्जं “न उदकमिव । यथास्मभ्यं बहुलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥
आपः । शसि प्राप्त व्यत्ययेन जस् ।' अप्तृन्” इत्यादिना दीर्घः। पीपयः । ‘स्फायी ओप्यायी वृद्धौ' । ण्यन्तात्

छान्दसे लुङि ‘ प्यायः पी' (पा. सू. ६. १. २८) इति व्यत्ययेन पीभावः । ‘ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः । इति च्लेः चङादेशः । णिलोपादीनि । यद्वा । ' पीङ् पाने' इत्यस्मात् लुङि चङि पूर्ववत् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । परिज्मन् । जमतिर्गतिकर्मा । ‘ अज गतिक्षेपणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां ‘श्वन्नुक्षन्' इत्यादौ कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘ सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । यंसि । “ यम उपरमे '। बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । त्मनम्। ‘ आङोऽन्यत्रापि च्छन्दसि दृश्यते ' (का. ६. ४. १४१. १) इत्यात्मनः आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् उपधादीर्घाभावः । विश्वध। विश्वशब्दात्तसिलः सकारलोपो धत्वं च पृषोदरादित्वात् । क्षरध्यै। ‘ क्षर संचलने'। तुमर्थे सेसेन् ' इति अध्यैन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।।

अकांरि त इन्द्र गोतंमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमंसा हरिंभ्याम् ।

सुपेशंसं वाजमा भंरा नः प्रातर्मक्षू धियावंसुर्जगम्यात् ॥९

अकांरि । ते । इन्द्र । गोतंमेभिः । ब्रह्मांणि । आऽउंक्ता ।
नमंसा । हरिंऽभ्याम् ।

सुऽपेशंसम् । वाजंम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवंसुः । जगम्यात् ॥९

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता ।
नमसा । हरिऽभ्याम् ।

सुऽपेशसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥९

हे “इन्द्र "ते तव "गोतमेभिः गन्तृतमैरेतत्संज्ञैर्ऋषिभिः "अकारि स्तोत्रं कृतमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टीकरोति । “ब्रह्माणि मन्त्रजातानि “नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन सह “हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्ताय तुभ्यम् “ओक्ता आभिमुख्येन उक्तानि। यद्वा । मर्यादायाम् आकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । स त्वं “सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तं "वाजम् अन्नं "नः अस्मभ्यम् “आ “भर आहर देहीति यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रः प्रातःकाले अस्मद्रक्षणार्थं “जगम्यात् आगच्छतु ।। ओक्ता । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् ' इति शेर्लोपः । सुपेशसम् ।' पिश अवयवे'। असुन्। बहुव्रीहौ ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर। 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । 'द्व्यचोऽतस्तिङः ' इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.६४

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६५ →

सूक्तं १.६४

नोधा गौतमः

दे. मरुतः। जगती, १५ त्रिष्टुप्।

वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समञ्जे विदथेष्वाभुवः ॥१॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वास उक्षणो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्पसः ॥२॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववक्षुरध्रिगावः पर्वता इव ।

दृळ्हा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥३॥

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षस्सु रुक्माँ अधि येतिरे शुभे ।

अंसेष्वेषां नि मिमृक्षुरृष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥४॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत ।

दुहन्त्यूधर्दिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वन्ति पयसा परिज्रयः ॥५॥

पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेष्वाभुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् ॥६॥

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्ध्वम् ॥७॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिन्वन्तः पृषतीभिरृष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥८॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वन्धुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥९॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोकसः सम्मिश्लासस्तविषीभिर्विरप्शिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गभस्त्योरनन्तशुष्मा वृषखादयो नरः ॥१०॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्रकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥११॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसा गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्चत श्रिये ॥१२॥

प्र नू स मर्तः शवसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वद्भिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छ्यं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥१३॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमन्तं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥१४॥

नू ष्ठिरं मरुतो वीरवन्तमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥१५॥

सायणभाष्यम्

'वृष्ण शर्धाय' इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । नोधस आर्षं मारुतम् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः ।

तथा चानुक्रान्तं - वृष्णे पञ्चोना मारुतं त्रिष्टुबन्तम्' इति । चातुर्विंशिकेऽहनि आग्निमारुते इदं मारुतं निविद्धानीयम् । सूत्रितं च - ' पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहन्यपि एतत् आग्निमारुते मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च - पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

वृष्णे॒ शर्धा॑य॒ सुम॑खाय वे॒धसे॒ नोधः॑ सुवृ॒क्तिं प्र भ॑रा म॒रुद्भ्यः॑ ।

अ॒पो न धीरो॒ मन॑सा सु॒हस्त्यो॒ गिरः॒ सम॑ञ्जे वि॒दथे॑ष्वा॒भुवः॑ ॥१

वृष्णे॑ । शर्धा॑य । सुऽम॑खाय । वे॒धसे॑ । नोधः॑ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । प्र । भ॒र॒ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ ।

अ॒पः । न । धीरः॑ । मन॑सा । सु॒ऽहस्त्यः॑ । गिरः॑ । सम् । अ॒ञ्जे॒ । वि॒दथे॑षु । आ॒ऽभुवः॑ ॥१

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिम् । प्र । भर । मरुत्ऽभ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्त्यः । गिरः । सम् । अञ्जे । विदथेषु । आऽभुवः ॥१

अत्र पूर्वार्धेन स्तुतौ नोधाः प्रेर्यते । हे “नोधः “वृष्णे कामानां वर्षित्रे “सुमखाय शोभनयज्ञाय “वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय “मरुद्भ्यः । विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां मितराविणां “शर्धाय समूहाय "सुवृक्तिं सुष्ठु आवर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं “प्र “भर प्रेरय स्तुहीति यावत् । स्तुतौ प्रेरितो नोधा आह । “धीरः धीमान् “सुहस्त्यः शोभनाङ्गुलियुक्तः । कृताञ्जलिरित्यर्थः ।

एवंभूतोऽहं “मनसा “गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः “समञ्जे सम्यग्व्यक्ताः करोमि। या गिरः “विदथेषु यज्ञेषु “आभुवः । आङ् मर्यादायाम् । यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीति आभुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्गणं स्तौमीति भावः । तत्र दृष्टान्तः । “अपो “न । यथा पर्जन्यो युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे । ‘ वृषु सेचने ' । कनिन्युवृषितक्षि° ' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । चतुर्थ्येकवचने “अल्लोपोऽनः' इति अकालोपः । शर्धाय । ‘ शृधु प्रसहने । शर्ध्यते प्रसह्यते अनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय । शोभनो मखो यस्य । ‘ नञ्सुभ्याम् ' इति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः । पादादित्वात् षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सुहस्त्यः । हस्ते भवा हस्त्याः । भवे छन्दसि ' इति यत् । ‘ यतोऽनावः '

इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देन बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ते जं॑ज्ञिरे दि॒व ऋ॒ष्वास॑ उ॒क्षणो॑ रु॒द्रस्य॒ मर्या॒ असु॑रा अरे॒पस॑ः ।

पा॒व॒कास॒ः शुच॑य॒ः सूर्या॑ इव॒ सत्वा॑नो॒ न द्र॒प्सिनो॑ घो॒रव॑र्पसः ॥२

ते । ज॒ज्ञि॒रे॒ । दि॒वः । ऋ॒ष्वास॑ः । उ॒क्षण॑ः । रु॒द्रस्य॑ । मर्या॑ः । असु॑राः । अ॒रे॒पस॑ः ।

पा॒व॒कास॑ः । शुच॑यः । सूर्या॑ःऽइव । सत्वा॑नः । न । द्र॒प्सिन॑ः । घो॒रऽव॑र्पसः ॥२

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्षणः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याःऽइव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः । घोरऽवर्पसः ॥२

“ते मरुतः “दिवः अन्तरिक्षात् “जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । “ऋष्वासः दर्शनीयाः "उक्षणः सेक्तारः । युवान इत्यर्थः । "रुद्रस्य “मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्यवाची इह मरुतां मर्यत्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मन्त्रान्तरे स्पष्टम् - आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु' (ऋ. सं. २. ३३. १) इति । “असुराः शत्रूणां निरसितारः "अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः “पावकासः सर्वेषां शोधकाः “सूर्याइव “शुचयः दीप्ताः “सत्वानो “न यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशायितबलपराक्रमाः तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यन्ते - अथो ये अस्य सत्वानः ' (तै. सं. ४. ५. १. ३) इत्यादौ तथा दर्शनात् । “द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिन्दुभिर्युक्ताः । ‘ मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति' (तै.

सं. २. ४. १०.२) इति श्रुतेः। “घोरवर्पसः । वर्प इति रूपनाम । घोररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा । सत्वानो न घोरवर्पसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदेतेऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः । ‘ ऋषी गतौ । गत्यर्था बुद्ध्यर्था इति अत्र ज्ञानार्थः । ‘ सर्वनिघृष्व ' (उ. सू. १. १५१) इत्यादौ प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘ आज्जसेरसुक्' । उक्षणः । ‘ वा षपूर्वस्य निगमे ' इति उपधादीर्घाभावः । अरेपसः । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सत्वानः । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ।' प्र ईरसद्योस्तुट्च' (उ. सू. ४. ५२६) इति विधीयमानः क्वनिप्प्रत्ययो बहुलवचनात् केवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ॥

युवा॑नो रु॒द्रा अ॒जरा॑ अभो॒ग्घनो॑ वव॒क्षुरध्रि॑गाव॒ः पर्व॑ता इव

।

दृ॒ळ्हा चि॒द्विश्वा॒ भुव॑नानि॒ पार्थि॑वा॒ प्र च्या॑वयन्ति दि॒व्यानि॑ म॒ज्मना॑ ॥३

युवा॑नः । रु॒द्राः । अ॒जराः॑ । अ॒भो॒क्ऽहनः॑ । व॒व॒क्षुः ।
अध्रि॑ऽगावः । पर्व॑ताःऽइव ।

दृ॒ळ्हा । चि॒त् । विश्वा॑ । भुव॑नानि । पार्थि॑वा । प्र ।
च्य॒व॒य॒न्ति॒ । दि॒व्यानि॑ । म॒ज्मना॑ ॥३

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः ।
अध्रिऽगावः । पर्वताःऽइव ।

दृळ्हा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र ।
च्यवयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥३

“युवानः तरुणाः “रुद्राः रुद्रपुत्राः “अजराः जरारहिताः "अभोग्घनः ये देवान् हविर्भिर्न भोजयन्ति तेषां हन्तारः “अधिगावः अधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः “पर्वताइव दृढाङ्गाः एवंभूता मरुतः “ववक्षुः स्तोतॄणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि च “विश्वा सर्वाणि “भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि “पार्थिवा पृथिव्यां भवानि "दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि “दृळ्हा “चित् दृढान्यपि “मज्मना । मज्मनेति बलनाम । मज्मना शोधकेन बलेन “प्र “च्यावयन्ति प्रचालयन्ति ॥ अभोग्घनः । भोजयन्तीति भोजः । न भोजः अभोजः । तेषां हन्तारः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति हन्तेः क्विप् । झयो होऽन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ८. ४, ६२) इति हकारस्य घत्वम् । ‘ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ' (पा. . ६. ४. १२) इति नियमात् दीर्घाभावः । ववक्षुः । ‘ वह प्रापणे '। अस्मात् इच्छासनि ‘ एकाचः०' इति इट्प्रतिषेधः । द्विर्भावः। ढत्वकत्वषत्वानि । ‘ सन्यतः' इति इत्वाभावश्छान्दसः । लिटि उसि • अमन्त्रे' (पा. सू.

३. १, ३५) इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावे । अतो लोपः । इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निघाताभावः ॥

चि॒त्रैर॒ञ्जिभि॒र्वपु॑षे॒ व्य॑ञ्जते॒ वक्ष॑स्सु रु॒क्माँ अधि॑ येतिरे शु॒भे ।

अंसे॑ष्वेषा॒ं नि मि॑मृक्षुरृ॒ष्टय॑ः सा॒कं ज॑ज्ञिरे स्व॒धया॑ दि॒वो नर॑ः ॥४

चि॒त्रैः । अ॒ञ्जिऽभिः॑ । वपु॑षे । वि । अ॒ञ्ज॒ते॒ । वक्षः॑ऽसु । रु॒क्मान् । अधि॑ । ये॒ति॒रे॒ । शु॒भे ।

अंसे॑षु । ए॒षा॒म् । नि । मि॒मृ॒क्षु॒ः । ऋ॒ष्टयः॑ । सा॒कम् । ज॒ज्ञि॒रे॒ । स्व॒धया॑ । दि॒वः । नरः॑ ॥४

चित्रैः । अञ्जिऽभिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वक्षःऽसु ।
रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे ।

अंसेषु । एषाम् । नि । मिमृक्षुः । ऋष्टयः । साकम् ।
जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥४

वपुरिति रूपनाम । “वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतः “चित्रैः नानाविधैः “अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जनसमर्थैराभरणैः स्वशरीराणि “व्यञ्जते व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः । “वक्षःसु भुजान्तरेषु “रुक्मान् रोचमानान् हारान् “अधि "येतिरे उपरि चक्रिरे । किमर्थम् । “शुभे शोभार्थम् । अपि च “एषां मरुताम् “अंसेषु “ऋष्टयः आयुधानि “नि “मिमृक्षुः निमृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिताः “नरः नेतारो मरुतः “दिवः अन्तरिक्षात् “स्वधया स्वकीयेन बलेन “साकं सह “जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे ।' यती प्रयत्ने । लिटि ‘ अत एकहल्मध्ये इति एत्वाभ्यासलोपौ । शुभे । ‘

शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सावेकाचः० '
इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । मिमृक्षुः । ‘मृजूष् शुद्धौ' । सनि
ऊदित्वात् इडभावः । ‘ हलन्ताच्च ' इति सनः
कित्त्वाद्गुणाभावः । द्विर्वचनादि । सन्यतः' इति इत्वम् ।
लिटि उसि • अतो लोपः' इति अकारलोपः। जज्ञिरे । ‘
जनी प्रादुर्भावे'। लिटि • गमहन° ' इत्यादिना उपधालोपः
॥

ई॒शा॒न॒कृतो॒ धुनंयो रि॒शादंसो॒ वातां॒न्वि॒द्युत॒स्तविं॑षीभिरक्रत
।

दु॒हन्त्यूधं॑र्दि॒व्यानि॒ धूतंयो॒ भूमिं॑ पिन्वन्ति॒ पयं॑सा॒ परिं॑ज्रयः
॥५

ई॒शा॒न॒ऽकृतः॑ । धुनंयः । रि॒शादं॑सः । वातां॑न् । वि॒ऽद्युतः॑ ।
तविं॑षीभिः । अ॒क्र॒त॒ ।

दु॒हन्ति॑ । ऊधः॑ । दि॒व्यानि॑ । धूत॑यः । भूमि॑म् । पि॒न्व॒न्ति॒ । पय॑सा । परि॑ऽज्रयः ॥५

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविषीभिः । अक्रत ।

दुहन्ति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिम् । पिन्वन्ति । पयसा । परिऽज्रयः ॥५

“ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणाः “धुनयः मेघादीनां कम्पयितारः “रिशादसः रिशानां हिंसकानामत्तारः । यद्वा । रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुतः “तविषीभिः आत्मीयैर्बलैः “वातान् पुरोवातादीन् “विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्च “अक्रत कुर्वन्ति । कृत्वा च “परिज्रयः परितो गन्तारः “धूतयः कम्पयितारो मरुतः “दिव्यानि दिवि भवानि “ऊधः ऊधःस्थानीयान्यभ्राणि “दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति ।

जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं “भूमिं “पयसा मेघान्निर्गतेनोदकेन जलेन “पिन्वन्ति सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः । ‘ रिश हिंसायाम् । इगुपधलक्षणः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तानदन्तीति रिशादसः । असुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । कृदुतरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । रिशच्छब्दात् शत्रन्तात् “ असु क्षेपणे ' इत्यस्मात् क्विप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्य उपधादीर्घः अन्तोदात्तत्वं च । अक्रत । करोतेश्छान्दसो वर्तमाने लुङ् । मन्त्रे घस इति च्लेर्लुक् । ऊधः । ‘सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेर्लुक् ॥ ॥ ६ ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे ‘ पिन्वन्त्यपः' इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च - अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप इति धाय्याः ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

पिन्वं॑न्त्य॒पो म॒रुतः॑ सु॒दान॑वः॒ पयो॑
घृ॒तव॑द्वि॒दथे॑ष्वा॒भुवः॑ ।

अत्यं॒ न मि॒हे वि नं॑यन्ति वा॒जिन॒मुत्सं॑ दुहन्ति
स्त॒नयं॑न्त॒मक्षि॑तम् ॥६

पिन्वं॑न्ति । अ॒पः । म॒रुतः॑ । सु॒ऽदान॑वः । पयः॑ । घृ॒तऽवं॑त् ।
वि॒दथे॑षु । आ॒ऽभुवः॑ ।

अत्यं॑म् । न । मि॒हे । वि । न॒य॒न्ति॒ । वा॒जिनं॑म् । उत्सं॑म् ।
दु॒ह॒न्ति॒ । स्त॒नयं॑न्तम् । अक्षि॑तम् ॥६

पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुऽदानवः । पयः । घृतऽवत् ।
विदथेषु । आऽभुवः ।

अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् । उत्सम् ।
दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥६

“सुदानवः शोभनदानाः "मरुतः “पयः क्षीरवत् सारवतीः "अपः “पिन्वन्ति सिञ्चन्ति । “आभुवः । आभवन्तीत्याभुव ऋत्विजः। ते “विदथेषु यज्ञेषु “घृतवत्। यथा घृतं सिञ्चत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति भावः । तत्र हेतुमाह । “अत्यं “न यथा अश्वं सादिनो विनयन्ति युद्धार्थं शिक्षन्त्येवं मरुतः “वाजिनं वेगवन्तं मेघं “मिहे वर्षणाय “वि “नयन्ति स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः । विनीय च “स्तनयन्तं गर्जन्तम् “अक्षितम् अक्षीणम् “उत्सम् । उत्सवन्त्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः। तं “दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवः । नुप्रत्ययान्तो दानुशब्द आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मिहे । मिह सेचने '। संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । 'सावेकाचः० ' इति विभक्तिरुदात्ता । स्तनयन्तम् । ‘ स्तन शब्दे ' । चुरादिरदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्ध्याद्यभावः ॥

म॒हि॒षासो॑ मा॒यिन॑श्चि॒त्रभा॑नवो गि॒रयो॒ न स्वत॑वसो रघु॒ष्यद॑ः ।

मृ॒गा इ॑व ह॒स्तिन॑ः खादथा॒ वना॒ यदारु॑णीषु॒ तवि॑षी॒रयु॑ग्ध्वम् ॥७

म॒हि॒षास॑ः । मा॒यिन॑ः । चि॒त्रऽभा॑नवः । गि॒रय॑ः । न । स्वऽत॑वसः । र॒घु॒ऽस्यद॑ः ।

मृ॒गाःऽइ॑व । ह॒स्तिन॑ः । खा॒द॒थ॒ । वना॑ । यत् । आरु॑णीषु । तवि॑षीः । अयु॑ग्ध्वम् ॥७

महिषासः । मायिनः । चित्रऽभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽस्यदः ।

मृगाःऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्ध्वम् ॥७

महिष इति महन्नाम। “महिषासः महान्तः । मायेति ज्ञाननाम । “मायिनः प्राज्ञाः ”चित्रभानवः शोभनदीप्तयः “गिरयो “न “स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ताः "रघुष्यदः शीघ्रगमना हे मरुत एवंभूतगुणविशिष्टाः यूयं "हस्तिनः हस्तवन्तः "मृगाइव गजा इव “वना वनानि वृक्षजातानि “खादथ भक्षयथ । प्रभङ्क्थेति यावत् । “यत् यस्मात् “आरुणीषु अरुणवर्णासु वडवासु “तविषीः बलानि “अयुग्ध्वं संयोजितवन्तः । तस्माद्द्रवतामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता भवन्तः सर्वं भञ्जन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः । स्यन्दू प्रस्रवणे'। रघु शीघ्रं स्यन्दन्ते गच्छन्तीति रघुष्यदः । ‘ क्विप् च' इति क्विप् । अनिदिताम् ' इति नलोपः । ‘ वालमूललघ्वलम्° ' (पा. म. ८. २. १८) इति लत्वविकल्पः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । खादथ । ‘ खादृ भक्षणे ' । अयुग्ध्वम् । ‘ युजिर् योगे । लुङि च्लेः सिच् । एकाचः० ' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ धि च ' (पा. सू. ८. २. २५) इति

सकारलोपः । ‘चोः कुः' इति कुत्वम् । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सि॒ंहा इ॑व नानदति॒ प्रचे॑तसः पि॒शा इ॑व सु॒पिशो॑ वि॒श्ववे॑दसः
।

क्षपो॒ जिन्व॑न्त॒ः पृष॑तीभिरृ॒ष्टिभि॒ः समित्स॒बाध॒ः
शव॒साहि॑मन्यवः ॥८

सि॒ंहाःऽइ॑व । ना॒न॒द॒ति॒ । प्रऽचे॑तसः । पि॒शाःऽइ॑व ।
सु॒ऽपिशः॑ । वि॒श्वऽवे॑दसः ।

क्षपः॑ । जिन्व॑न्तः । पृष॑तीभिः । ऋ॒ष्टिऽभिः॑ । सम् । इत् ।
स॒ऽबाधः॑ । शव॑सा । अहि॑ऽमन्यवः ॥८

सिंहाःऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाःऽइव ।
सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः ।

क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सम् । इत् । सऽबाधः । शवसा । अहिऽमन्यवः ॥८

“प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः “सिंहाइव "नानदति भृशं शब्दं कुर्वन्ति । यथा सिंहा गिरिगह्वरेषु गम्भीरं शब्दं कुर्वन्ति एवं मरुत्सु अप्यागतेषु गम्भीरः शब्द उत्पद्यते इति भावः । तथा “सुपिशः शोभनावयवाः शोभनालंकारा वा । तत्र दृष्टान्तः । “पिशाइव । पिश इति रुरुनाम । यथा रुरवः स्वशरीरगतैः श्वेतबिन्दुभिरलंकृतास्तद्वत् । “विश्ववेदसः सर्वज्ञाः “क्षपः शत्रूणां क्षपयितारः “जिन्वन्तः स्तोतॄन् प्रीणयन्तः “शवसा बलेन “अहिमन्यवः आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः कोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा । मननं ज्ञानं मन्युः । अहीनज्ञानाः । उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः “पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्याख्या । पृषत्यः श्वेतबिन्द्वङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः । नानावर्णा

मेघमाला इति नैरुक्ताः। ताभिः “ऋष्टिभिः आयुधैश्च सहिताः सन्तः “सबाधः शत्रुभिर्बाधितान् यजमानान् “समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः ॥ नानदति । ‘ नद अव्यक्ते शब्दे ' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लट् । पिशाइव। ‘ पिश अवयवै । इगुपधलक्षणः कः । सुपिशः । सुपूर्वात् “ पिश अवयवे' इत्यस्मात् ‘क्विप् च ' इति क्विप् । पृषतीभिः । ‘पृषु सेचने । ‘ वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च ' (उ. सू. ३, २४१) इति शतृवद्भावात् 'उगितश्च ' इति ङीप् । अत एव ‘शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते ‘बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति नियमात् तस्याभावः ॥

रोदं॑सी॒ आ वंदता गणश्रियो॒ नृषा॑चः शूरा॒ः शव॒साहिं॑मन्यवः ।

आ व॒न्धुरे॑ष्व॒मति॒र्न द॑र्श॒ता वि॒द्युन्न त॑स्थौ मरुतो॒ रथे॑षु वः ॥
९

रोद॑सी॒ इति॑ । आ । व॒द॒त॒ । ग॒ण॒ऽश्रि॒य॒ः । नृऽसा॑चः । शू॒रा॒ः
। शव॑सा । अहि॑ऽमन्यवः ।

आ । व॒न्धुरे॑षु । अ॒मतिः॑ । न । द॒र्श॒ता । वि॒ऽद्युत् । न ।
त॒स्थौ॒ । म॒रु॒त॒ः । रथे॑षु । व॒ः ॥९

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः
। शवसा । अहिऽमन्यवः ।

आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न ।
तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥९

हे “गणश्रियः गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः
"नृषाचः नॄन् यजमानान् हविःस्वीकरणाय सेवमानाः
“शूराः शौर्योपेता एवंभूता हे मरुतः “शवसा बलेन

“अहिमन्यवः आहननस्वभावकोपयुक्ताः सन्तः “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “आ “वदत आ समन्ताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावापृथिव्यौ पूर्णे कुरुतेति भावः । किंच हे “मरुतः “वः युष्माकं तेजः “वन्धुरेषु । बन्धककाष्ठनिर्मितं सारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते । तद्युक्तेषु “रथेषु “आ “तस्थौ आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वैर्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । “अमतिर्न । अमतिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते। “दर्शता “विद्युन्न । यथा वा दर्शनीया विद्युन्मेघस्था सर्वैर्दृश्यते एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यते इत्यर्थः ॥ वदत। ‘ ऋचि तुनुघ० ' इत्यादिना दीर्घः । नृषाचः । पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अमतिः । अम गत्यादिषु । ‘ अमेरतिः ' (उ. सू. ४. ४९९) इति औणादिकः अतिप्रत्ययः । प्रत्यययाद्युदात्तत्वम् । दर्शता । ‘

भृमृदृशि° ' इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ।।

वि॒श्ववे॑दसो र॒यिभि॒ः समो॑कस॒ः सम्मि॑श्लास॒स्तवि॑षीभिर्विर॒प्शिन॑ः ।

अस्ता॑र॒ इषुं॑ दधिर॒े गभ॑स्त्योरन॒न्तशु॑ष्मा॒ वृष॑खादयो॒ नर॑ः ॥१०

वि॒श्वऽवे॑दसः । र॒यिऽभि॑ः । सम्ऽओ॑कसः । सम्ऽमि॑श्लासः । तवि॑षीभिः । वि॒ऽर॒प्शिन॑ः ।

अस्ता॑रः । इषु॑म् । द॒धि॒र॒े । गभ॑स्त्योः । अ॒न॒न्तऽशु॑ष्माः । वृष॑ऽखादयः । नर॑ः ॥१०

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । सम्ऽओकसः । सम्ऽमिश्लासः । तविषीभिः । विऽरप्शिनः ।

अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गभस्त्योः । अनन्तऽशुष्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥१०

“विश्ववेदसः सर्वज्ञाः “रयिभिः धनैः "समोकसः समाननिवासाः समवेता वा । धनाधिपतय इत्यर्थः । “तविषीभिः बलैः संमिश्लासः संमिश्राः । संयुक्ता इत्यर्थः । “विरप्शिनः । महन्नामैतत् । महान्तः । “अस्तारः शत्रूणां निरसितारः “अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः “वृषखादयः । वृषा इन्द्रः खादिः आयुधस्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा । वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते । “नरः । नेतारः । एवंभूता मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम । गभस्त्योः बाह्वोः “इषुं “दधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति ॥ समोकसः । ‘ उच समवाये । असुनि बहुलवचनात् कुत्वमिति ‘ ओक उचः के ' इत्यत्रोक्तम् (का. ७. ३. ६४)। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ संमिश्लासः । कपिलकादित्वात्

लत्वम् । विरप्शिनः । ‘ रप लप व्यक्तायां वाचि ।
विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं
रपन्तीति विरप्शाः स्तोतारः । ते एषां सन्तीति विरप्शिनः
। यद्वा । विविधं रपणं विरप्शम् । तदेषामस्तीति । मरुतो
हि विविधं शब्दं कुर्वते । इनिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः ।
ताच्छीलिकः तृन् । इडभावश्छान्दसः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः । नास्त्यन्तोऽस्येति
अनन्तः । ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
अनन्तः शुष्मो बलं येषाम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषखादयः । ‘ खादृ भक्षणे ' ।
औणादिक इन्प्रत्ययः । वृषशब्दः कनिन्प्रत्ययान्त
आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ७ ॥

हि॒र॒ण्ययेॅभिः प॒विभिॅ॑ः पयो॒वृध॒ उज्जिॅघ्नन्त आप॒थ्यो॒३॑ न
पर्वॅतान् ।

म॒खा अ॒यासं॑ः स्व॒सृतो॑ ध्रुव॒च्युतो॑ दुध्र॒कृतो॑ म॒रुतो॒ भ्राजं॑दृष्टयः ॥११

हि॒र॒ण्ययेॆभिः । प॒विऽभिः॑ । प॒य॒ःऽवृधः॑ । उत् । जि॒घ्न॒न्ते॒ । आ॒ऽप॒थ्यः॑ । न । पर्व॑तान् ।

म॒खाः । अ॒यासः॑ । स्व॒ऽसृतः॑ । ध्रु॒व॒ऽच्युतः॑ । दु॒ध्र॒ऽकृतः॑ । म॒रुतः॑ । भ्राजं॑त्ऽऋष्टयः ॥११

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयःऽवृधः । उत् । जिघ्नन्ते । आऽपथ्यः । न । पर्वतान् ।

मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः । दुध्रऽकृतः । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥११

“मरुतः “हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा । हितरमणीयैः “पविभिः स्थानां चक्रैः “पर्वतान् पर्ववतो मेघान् यद्वा शिलोच्चयान् “उज्जिघ्नन्ते ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानात्

प्रच्यावयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पथ्यः “न। यथा पथि गच्छन् रथो मार्गे आस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा । यथा संयुक्ता गजा मार्गास्थितं वृक्षादिकं भग्नं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । “पयोवृधः पयसो वृष्ट्युदकस्य वर्धयितारः । यद्वा पृश्नेः पयसा वर्धमानाः । ‘ पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) । इति श्रूयते । “मखाः । मख इति यज्ञनाम । तद्वन्तः । “अयासः देवयजनदेशं प्रति गन्तारः “स्वसृतः शत्रून्प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः “ध्रुवच्युतः धुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः “दुध्रकृतः दुध्रं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा । दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । “भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः ॥ उज्जिघ्नन्ते । हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ गमहन° 'इत्यादिना उपधालोपः । ‘ हो हन्तेः० ' इति घत्वम् । व्यत्ययेन अन्तादेशः । पथ्यः ।

पथि भवः । भवे छन्दसि ' इति यत् ।' नस्तद्धिते' (पा. सू. ६. ४. १४४) इति टिलोपः । व्यत्ययेनान्तस्वरितत्वम् । यद्वा । छन्दसीवनिपौ° ' इति मत्वर्थीय ईकारः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः० ' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अयासः । अय पय गतौ । अयन्ते इत्ययाः । पचाद्यच् । आज्जसेरसुक्' । दुध्रकृतः । अत्र दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यन्ते । 'धृञ् धारणे' । दुष्टान् धारयतीति दुध्रः । मूलविभुजादित्वात् (पा. सू. ३. २. ५. २) कप्रत्ययः । यद्वा । ' ईषद्दुःसुषु° ' इति दुःशब्दे उपपदे कमणि खल् । गुणाभावश्छान्दसः । तं कुर्वन्तीति दुध्रकृतः । करोतेः "क्विप् च ' इति क्विप् । रेफलोपश्छान्दसः ॥

घृषुं पा॒व॒कं व॒नि॒नं॒ विच॑र्षणिं रु॒द्रस्य॑ सू॒नुं ह॒वसा॑ गृणीमसि ।

र॒ज॒स्तुरं॑ त॒वसं॒ मारु॑तं ग॒णमृ॑जी॒षिणं॒ वृष॑णं सश्चत श्रि॒ये ॥
१२

घृषु॑म् । पा॒व॒कम् । व॒निन॑म् । विऽच॑र्षणिम् । रु॒द्रस्य॑ ।
सू॒नुम् । ह॒वसा॑ । गृ॒णी॒म॒सि॒ ।

र॒ज॒ःऽतुर॑म् । त॒वस॑म् । मारु॑तम् । ग॒णम् । ऋ॒जी॒षिण॑म् ।
वृष॑णम् । स॒श्च॒त॒ । श्रि॒ये ॥१२

घृषुम् । पावकम् । वनिनम् । विऽचर्षणिम् । रुद्रस्य ।
सूनुम् । हवसा । गृणीमसि ।

रजःऽतुरम् । तवसम् । मारुतम् । गणम् । ऋजीषिणम् ।
वृषणम् । सश्चत । श्रिये ॥१२

“घृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं “पावकं सर्वेषां
शोधकं “वनिनम् । वनमित्युदकनाम । उदकवन्तम् ।
वृष्टिप्रदमित्यर्थः । “विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं

“रुद्रस्य महादेवस्य “सूनुं पुत्रभूतम् । एवंविधं मरुतां समूहं “हवसा आह्वानसाधनेन स्तोत्रेण “गृणीमसि शब्दयामः । स्तुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः यूयमपि “श्रिये ऐश्वर्याय धनार्थं “मारुतं “गणं मरुतां संघं “सश्चत प्राप्नुत । कीदृशम् । “रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं प्रेरकमित्यर्थः। “तवसं प्रवृद्धं “ऋजीषिणम् । तृतीयसवने हि मरुतः स्तूयन्ते तत्र च ऋजीषमभिषुण्वन्तीति ऋजीषसंबन्धः श्रुतः । अतस्तद्वन्तं “वृषणं कामानां वर्षितारम् ॥ हवसा । ह्वेञः असिप्रत्यये बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । गृणीमसि । “गॄ शब्दे । इदन्तो मसिः । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । रजस्तुरम् । रजांसि तुतोर्तीति रजस्तूः । ‘ तुर स्वरणे'। क्विप् च ' इति क्विप् । वृषणम् । वा पपूर्वस्य निगमे ' इति दीर्घाभावः । सश्चत ।। ग्लच्च षस्ज गतौ ' इत्यत्र सश्चिमप्येके इति धातुवृत्तावुक्तम् । गतिकर्मसु च सश्चतीति पठितम् । श्रिये । ‘ सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।

प्र नू स मर्तः शवसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वद्भिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छ्यं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥१३

प्र । नु । सः । मर्तः । शवसा । जनान् । अति । तस्थौ ।
वः । ऊती । मरुतः । यम् । आवत ।

अर्वत्ऽभिः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ।
आऽपृच्छ्यम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुष्यति ॥१३

प्र । नु । सः । मर्तः । शवसा । जनान् । अति । तस्थौ ।
वः । ऊती । मरुतः । यम् । आवत ।

अर्वत्ऽभिः । वाजम् । भरते । धना । नृऽभिः ।
आऽपृच्छ्यम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुष्यति ॥१३

“स “मर्तः मनुष्यः “शवसा बलेन “जनान् जातान् अन्यान् पुरुषान् “अति अतीत्य “नु क्षिप्रं “तस्थौ प्रतिष्ठितो भवति । हे “मरुतः “वः युष्माकम् “ऊती ऊत्या रक्षणेन “यं पुरुषम् “आवत अरक्षत । अपि च स पुरुषः “अर्वद्भिः अश्वैः साधनभूतैः “वाजम् अन्नं “नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैः “धना धनानि च “भरते संपादयति । तथा “आपृच्छ्यम् आप्रष्टव्यं शोभनं “क्रतुम् अग्निष्टोमादिकर्म “आ “क्षेति आप्नोति । “पुष्यति प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ ऊती । तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नृभिः । नृ चान्यतरस्याम् ' इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपृच्छ्यम् । छन्दसि निष्टर्क्य इत्यादौ आङ्पूर्वात् पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षेति । ‘क्षि निवासगत्योः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ।

पुष्यति । ‘ पुष पुष्टौ ' । दिवादित्वात् श्यन् ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । तिङः परत्वात् निघाताभावः ॥

च॒र्कृत्यं॑ मरुतः पृ॒त्सु दु॒ष्टरं॑ द्यु॒मन्तं॒ शुष्मं॑ म॒घवं॑त्सु धत्तन ।

ध॒न॒स्पृतं॑मु॒क्थ्यं॑ वि॒श्वचं॑र्षणिं तो॒कं पुं॑ष्येम॒ तनं॑यं श॒तं
हिमाः॑ ॥१४

च॒र्कृत्यं॑म् । म॒रु॒तः॒ । पृ॒त्ऽसु । दु॒स्तरं॑म् । द्यु॒ऽमन्तं॑म् ।
शुष्मं॑म् । म॒घवं॑त्ऽसु । ध॒त्त॒न॒ ।

ध॒न॒ऽस्पृतं॑म् । उ॒क्थ्यं॑म् । वि॒श्वऽचं॑र्षणिम् । तो॒कम् ।
पु॒ष्ये॒म॒ । तनं॑यम् । श॒तम् । हिमाः॑ ॥१४

चर्कृत्यम् । मरुतः । पृत्ऽसु । दुस्तरम् । द्युऽमन्तम् ।
शुष्मम् । मघवत्ऽसु । धत्तन ।

धनऽस्पृतम् । उक्थ्यम् । विश्वऽचर्षणिम् । तोकम् । पुष्येम । तनयम् । शतम् । हिमाः ॥१४

हे “मरुतः “मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं “धत्तन स्थापयत । दत्तेति यावत् । कीदृशं पुत्रम् । चर्कृत्यं कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कर्तव्यम् । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । “पृत्सु संग्रामेषु “दुष्टरं दुःखेन तरितव्यम् । अजेयमित्यर्थः । “द्युमन्तं दीप्तिमन्तं “शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवन्तं “धनस्पृतं धनानां स्प्रष्टारं धनैः प्रीतं वा “उक्थ्यम् । उक्थं स्तोत्रम् । तदर्हम् । प्रशस्यमित्यर्थः । “विश्वचर्षणिं विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञम् । एवंविधं “तोकं पुत्रं “तनयं पौत्रं च "शतं “हिमाः हेमन्तर्तूपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः “पुष्येम पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्तवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमाम्नायते- शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह ' (तै. सं. १. ५.८.५) इति ॥ चर्कृत्यम्। ‘ प्रकृतिग्रहणे

यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ' (परिभा. ९३.९) इति न्यायेन करोतेर्यङ्लुगन्तात् “ विभाषा कृवृषोः ' (पा. सू. ३. १. १२०) इति क्यप् । तुगागमः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । ' पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. १. ६३. १) इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरम् । ‘ तॄ प्लवनतरणयोः । ‘ ईषद्दुःसुषु । इति खल् । सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वम् । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । धत्तन । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तस्य तनादेशः ।।

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य • नू ष्ठिरम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च - ‘ शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू ष्ठिरं मरुतो वीरवन्तम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

नू ष्ठि॒रं मं॑रुतो वी॒रवं॑न्तमृती॒षाहं॑ र॒यिम॒स्मासु॑ धत्त ।

स॒ह॒स्रिणं॑ श॒तिनं॑ शूशु॒वांसं॑ प्रा॒तर्म॒क्षू धि॒यावं॑सुर्जगम्यात् ॥ १५

नु । स्थि॒रम् । म॒रु॒त॒ः । वी॒रऽवं॑न्तम् । ऋ॒ति॒ऽसहं॑म् । र॒यिम् । अ॒स्मासु॑ । ध॒त्त॒ ।

स॒ह॒स्रिणं॑म् । श॒तिनं॑म् । शू॒शु॒ऽवांसं॑म् । प्रा॒तः । म॒क्षु । धि॒याऽवं॑सुः । ज॒ग॒म्या॒त् ॥१५

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरऽवन्तम् । ऋतिऽसहम् । रयिम् । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणम् । शतिनम् । शूशुऽवांसम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥१५

हे “मरुतः “स्थिरं स्थास्नुं “वीरवन्तं वीरैः पुत्रैस्तद्वन्तम् । यद्वा । वीर्योपेतम्। “ऋतीषाहं गन्तॄणां शत्रूणामभिभवितारं एवंविधं “रयिं पुत्रलक्षणं धनम् “अस्मासु “धत्त स्थापयत । “सहस्रिणं “शतिनम् एतत्संख्याकधनवन्तं अत एव “शूशुवांसं प्रवृद्धम् । अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्गणः प्रातःकाले “जगम्यात् आगच्छतु ॥ नू ष्ठिरम् । ‘ ऋचि तुनुध° ' इति दीर्घः । पूर्वपदात् ' इति षत्वम् । ऋतीषाहम् । ऋ गतौ । कर्तरि क्तिच् । षह अभिभवे । ‘ छन्दसि सहः' इति ण्विप्रत्ययः । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सुषामादित्वात् षत्वम् । शूशुवांसम् । टुओश्वि गतिवृद्धयोः' । लिटः क्वसुः । ‘ विभाषा श्वेः ' (पा. सू. ६. १. ३०) इति संप्रसारणम् । द्विर्वचने तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ‘ वस्वेकाजाद्धसाम्' इति नियमात् इडभावः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ११ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

Last edited १ year ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.६५

← सूक्तं १.६४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.६५

पराशरः शाक्त्यः

सूक्तं १.६६ →

दे. अग्निः। द्विपदा विराट् ।

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तम् ॥१॥

सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥२॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्न भूम ॥३॥

वर्धन्तीमापः पन्वा सुशिश्विमृतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥४॥

पुष्टिर्न रण्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शम्भु ॥५॥

अत्यो नाज्मन्सर्गप्रतक्तः सिन्धुर्न क्षोदः क ईं वराते ॥६॥

जामिः सिन्धूनां भ्रातेव स्वस्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति ॥७॥

यद्वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः ॥८॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन्क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत् ॥९॥

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र ‘ पश्वा' इत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुष्पदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते। अयुक्सख्यासु तु या अन्त्या अतिरिच्यते सा तथैवाम्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूत्र्यते हि-’ पश्वा न तायुमिति द्वैपदम् ' (

आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । तत्र ‘पश्वा' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते-’ पश्वा दश पराशरः शाक्त्यो द्वैपदं तत्' इति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते- वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशरः' इति । द्विपदा विराट् छन्दः । ‘विंशतिका द्विपदा विराजः' (अनु. १२.८) इति हि तल्लक्षणम्। अग्निर्देवता । ‘परमाग्नेयमैन्द्रात् ' इति परिभाषितम् । ‘पश्वा न तायुम्' इत्यारभ्य इत्था हि ' इत्यतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तस्यार्थः । ‘द्वैपदं तत्' इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तानि तुह्यादिपरिभाषया द्वैपदानि । दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेतत् द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रमुदाहृतम् ॥

प॒श्वा न ता॒युं गुहा॒ चतं॑न्तं॒ नमो॑ युजा॒नं नमो॒ वहं॑न्तम् ॥१

स॒जोषा॑ धीरा॑ः प॒दैरनु॑ ग्म॒न्नुप॑ त्वा सीद॒न्विश्वे॒ यज॑त्राः ॥२

प॒श्वा । न । ता॒युम् । गुहा॑ । चत॑न्तम् । नम॑ः । यु॒जा॒नम् । नम॑ः । वह॑न्तम् ॥१

पश्वा । न । तायुम् । गुहा । चतन्तम् । नमः । युजानम् । नमः । वहन्तम् ॥१

स॒ऽजोषा॑ः । धीरा॑ः । प॒दैः । अनु॑ । ग्म॒न् । उप॑ । त्वा॒ । सी॒द॒न् । विश्वे॑ । यज॑त्राः ॥२

सऽजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्राः ॥२

“धीराः मेधाविनो देवाः “सजोषाः समानप्रीतयः सन्तो हे अग्ने त्वां “पदैः मार्गे पादकृतैर्लाञ्छनैः “अनु “ग्मन् अन्वगमन् । कीदृशम् । “पश्वा अपहृतेन पशुना सह वर्तमानं "तायुं “न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः

परकीयं पश्वादिधनमपहृत्य दुष्प्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वत् । “गुहा “चतन्तं अब्रूपायां गुहायां गच्छन्तं वर्तमानम् । चततिर्गतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरग्नेरप्सु प्रवेशः समाम्नायते-- ’ स निलायत सोऽपः प्राविशत् ' (तै. सं. २. ६. ६. १) इति । यद्वा । अश्वत्थगुहायां वर्तमानम्। श्रूयते च -– अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठत् ' (तै. ब्रा. १. १. ३. ९) इति । तथा “नमो "युजानं हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुजानं “नमो “वहन्तं देवेभ्यः प्रत्तं हविर्वहन्तम् । “यजत्राः यजनीयाः “विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने “त्वा त्वाम् “उप “सीदन् समीपं प्राप्नुवन् ददृशुरित्यर्थः । पश्वा । तृतीयैकवचनस्य ' जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति नाभावाभावः । ‘उदात्तयण: ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा । भिदादिषु पाठात् अङ्प्रत्ययान्तः । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् ।' सुपा सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । युजानम् । शानचि ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । ‘ जुषी

प्रीतिसेवनयोः'। समानं जुषन्त इति सजोषसः । ‘
समानस्य च्छन्दसि° ' इति सभावः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ।
ग्मन् । गमेर्लुङि ‘ मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् ।' गमहन° '
इत्यादिना उपधालोपः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि '
इति अडभावः । यजत्राः ।“ अमिनक्षि' इत्यादिना
अत्रन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।।

ऋ॒तस्यं दे॒वा अनुं व्र॒ता गु॒र्भुव॒त्परिंष्टि॒र्द्यौर्न भूमं ॥३

वर्धंन्ती॒मापंः प॒न्वा सुशिंश्विमृ॒तस्य॒ योना॒ गर्भे॒ सुजांतम् ॥
४

ऋ॒तस्यं । दे॒वाः । अनुं । व्र॒ता । गु॒ः । भुवंत् । परिंष्टिः ।
द्यौः । न । भूमं ॥३

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूम ॥३

वर्धन्ति । ई॒म् । आपः॑ । प॒न्वा । सुऽशिं॑श्विम् । ऋ॒तस्यं । योनां । गर्भे॑ । सुऽजांतम् ॥४

वर्धन्ति । ईम् । आपः । पन्वा । सुऽशिश्विम् । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुऽजातम् ॥४

'उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । "देवाः "ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेः "व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाणि "अनु "गुः अन्वेष्टुमगमन् । तदनन्तरं "परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेषणं "भुवत् अभवत् । "भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टृभिर्देवैः "द्यौर्न स्वर्ग इवाभूत् । इन्द्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ताः' इत्यर्थः । "आपः अब्देवताः "ईम् एनमुदके प्रविष्टमग्निं "वर्धन्ति प्रवर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथारक्षन्नित्यर्थः ।

कीदृशम् । “पन्वा स्तोत्रेण सुशिश्विं सुष्ठु प्रवर्धितम् ।
“ऋतस्य “योना । योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य
यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले "गर्भे गर्भस्थाने मध्ये
“सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतम् । एवमप्सु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो
मत्स्यः प्रावोचत् । तदनन्तरं देवास्तमज्ञासिषुरिति भावः ।
तथा च तैत्तिरीयकं -–‘स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं
देवताः प्रैषमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीत् ' (तै. सं. २. ६. ६.
१) इति ॥ व्रता। ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । गुः ।
‘ इण् गतौ । इणो गा लुङि' इति गादेशः । गातिस्था' इति
सिचो लुक् । आतः' इति झेर्जुस् । ‘ उस्यपदान्तात् ' इति
पररूपत्वम् । परिष्टिः । ‘ इषु इच्छायाम्' । क्तिनि “ तितुत्र
' इति इट्प्रतिषेधः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वम् (पा. सू.
६. १. ९४. ४) । ‘तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्
। भूम । सुपां सुलुक्' इति सोः डादेशः । ह्रस्वश्छान्दसः ।
वर्धन्ति । छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात्
‘णेरनिटि' इति णिलोपः। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् ।

तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा । ‘पन स्तुतौ ' । औणादिको भावे उप्रत्ययः । सुशिश्विम् । ‘ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । ‘ आदृगमहनजनः० ' इत्यत्र ' उत्सर्गश्छन्दसि ' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति वचनात् किप्रत्ययः । वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । लिङ्वद्भावात् द्विर्भावे ‘बहुलं छन्दसि ' इति उकारस्य इत्वम् । छान्दसो यणादेशः । ‘ सुः पूजायाम् ' (पा. सू. १. ४. ९४) इति सोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘स्वती पूजायाम् ' (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

पु॒ष्टिर्न र॒ण्वा क्षि॒तिर्न पृ॒थ्वी गि॒रिर्न भुज्म॒ क्षोदो॒ न श॒म्भु ॥ ५

अत्यो॒ नाज्म॒न्सर्गंप्रतक्त॒ः सिन्धु॒र्न क्षोद॒ः क ईं वराते ॥६

पु॒ष्टिः । न । र॒ण्वा । क्षि॒तिः । न । पृ॒थ्वी । गि॒रिः । न ।
भुज्म॑ । क्षोदः॑ । न । श॒म्ऽभु ॥५

पुष्टिः । न । रण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न ।
भुज्म । क्षोदः । न । शम्ऽभु ॥५

अत्यः॑ । न । अज्म॑न् । सर्ग॑ऽप्रतक्तः । सिन्धुः॑ । न । क्षोदः॑
। कः । ई॒म् । व॒रा॒ते॒ ॥६

अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिन्धुः । न । क्षोदः
। कः । ईम् । वराते ॥६

“रण्वा रमणीया सर्वेषां हृद्या “पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्य अग्न्यधीनत्वात् । यद्वा । पुष्टिरिव रण्वा गन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्यो वा । यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यते इति भावः। “पृथ्वी

विस्तीर्णा “क्षितिर्न भूमिरिव अग्निरपि विस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् । “गिरिर्न पर्वत इव “भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुञ्जते तद्वदग्नावपि पचन्तः सर्वे भुञ्जते । यद्वा । अग्नावाहुतिं हुत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुञ्जते । अथवा गिरिर्यथा दुर्भिक्षे सर्वान् प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयफलमूलादिदानेन पालयति तद्वदयमपि पापादनुष्ठातॄन् प्रमुञ्चति । तथा चाम्नायते---‘अग्निर्मा तस्मादेनसः प्र मुञ्चतु' (तै. सं. १. ८. ५. ३) इति । “शंभु सुखकरं “क्षोदो न उदकमिव । यथोदकं सुखं करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । “अज्मन् । संग्रामनामैतत् । अज्मनि संग्रामे “अत्यो “न सततगमनशीलो जात्यश्व इव “सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्वो हन्तव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेषितः सन् शत्रून् हन्तुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च “सिन्धुर्न

“क्षोदः । स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निर्वारः तद्वद्दग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मात् “ईम् एनमग्निं कः “वराते को वारयेत् । कोऽपि वारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्वा । रविर्गत्यर्थः। रण्व्यते' प्राप्यते इति रण्वः। ‘कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्मणि पचाद्यच् । भुज्म । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः । इषियुधीन्धि°' इति विधीयमानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति । सुपां सुलुक्' इति सोर्लुक् । अज्मन् । “ अज गतिक्षेपणयोः ' । मनिनि वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते ' (का. २. ४. ५६. २) इति वचनात् वीभावाभावः । ‘ सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । ‘ सृज विसर्गे ' इत्यस्मात् घञन्तः सर्गशब्द आद्युदात्तः । तञ्चु गतौ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । “अनिदिताम्' इति नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः

। तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वराते । वृञ् वरणे । अन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि लेटोऽडाटौ' ति आडागमः । व्यत्ययेन शप् । 'वैतोऽन्यत्र ' (पा. सू. ३. ४.९६) इति ऐत्वस्य विकल्पितत्वादभावः ।।

जा॒मिः सिन्धू॑ना॒ं भ्राते॑व॒ स्वस्रा॒मिभ्या॒न्न राजा॒ वना॑न्यत्ति ॥ ७

यद्वात॑जूतो॒ वना॒ व्यस्था॑द॒ग्निर्हं॑ दाति॒ रोमा॑ पृथि॒व्याः ॥८

जा॒मिः । सिन्धू॑नाम् । भ्राता॑ऽइव । स्वस्रा॑म् । इभ्या॑न् । न । राजा॑ । वना॑नि । अ॒त्ति॒ ॥७

जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राताऽइव । स्वस्राम् । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति ॥७

यत् । वात॑ऽजूतः । वना॑ । वि । अस्था॑त् । अ॒ग्निः । ह॒ । दा॒ति॒ । रोम॑ । पृ॒थि॒व्याः ॥८

यत् । वातऽजूतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति । रोम । पृथिव्याः ॥८

"सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपामयमग्निः “जामिः बन्धुः । तासामुत्पादकत्वात्। तथा चाम्नातम्' अग्नेरापः ' (तै. आ. ८. १) इति । यद्वा । देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन् तासामपां बन्धुर्बभूवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “स्वस्रां स्वसॄणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽग्निः “वनानि महान्त्यरण्यानि "अत्ति भक्षयति । दहतीत्यर्थः। तत्र निदर्शनम् । “राजा "इभ्यान्न भियं यन्तीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या इभ्याः शत्रवः । तान् यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः। तान् यथा धनमपहरन् राजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च “यत्

यदा “वातजूतः वातेन प्रेरितः सन् “वना वनान्यरण्यानि “व्यस्थात् उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति दग्धुं प्रवर्तते तदानीम् “अग्निर्ह असावग्निरेव “पृथिव्याः भूमेः संबन्धीनि "रोम औषधिरूपाणि रोमाणि “दाति छिनत्ति। भूम्यामोषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वस्राम् । आमो नुडभावश्छान्दसः । अस्थात् । लुङि ‘गातिस्था' इति सिचो लुक् । दाति । ‘दाप् लवने '। अदादित्वात् शपो लुक् ॥

श्वसिंत्य॒प्सु हं॒सो न सीद॒न्क्रत्वा॒ चेतिं॑ष्ठो वि॒शामुं॑ष॒र्भुत् ॥९

सोमो॒ न वे॒धा ऋ॒तप्रं॑जातः प॒शुर्न शिश्वां वि॒भुर्दू॒रेभाः ॥१०

श्वसिंति । अ॒प्ऽसु । हं॒सः । न । सीदंन् । क्रत्वां । चेतिंष्ठः । वि॒शाम् । उ॒ष॒ःऽभुत् ॥९

श्वसिति । अप्ऽसु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशाम् । उषःऽभुत् ॥९

सोमः॑ । न । वे॒धाः । ऋ॒तऽप्रं॑जातः । प॒शुः । न । शिश्वा॑ । वि॒ऽभुः । दू॒रेऽभाः॑ ॥१०

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विऽभुः । दूरेऽभाः ॥१०

अयमग्निर्देवेभ्यः पलायितः सन् "अप्सु उदकेषु “श्वसिति प्राणिति । निगूढो वर्तते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “हंसो “न “सीदन् । उदकमध्ये उपविशन् हंस इव । कीदृशोऽग्निः । “क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन “विशां प्रजानां “चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । रात्रौ हि सर्वे जना अन्धकारावृतं सर्वमग्नेः प्रकाशाज्जानन्ति । "उषर्भुत् उषस्युषःकालेऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः “सोमो न “वेधाः सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा

सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति । ‘ सोमो वा ओषधीनां राजा ' (तै. सं. ६. १. ९. १; तै. ब्रा. ३. ९. १७. १) इति श्रुतेः । तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति । अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकम्- अग्निरन्नादोऽन्नपतिः ' (तै. ब्रा. २. ५. ७. ३) इति । वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाम्नातम्’ एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः' इति । “ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋतादुदकात् प्रादुर्भूतः “पशुर्न “शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभूत् । ततः प्रादुर्भूतः सन् “विभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः । “दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्सु श्वसतीति पूर्वेण संबन्धः । श्वसिति । ‘ श्वस प्राणने ' । अदादित्वात शपो

लुक् । रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (पा. सू. ७. २. ७६) इति इडागमः । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् इति नाभावाभावः । उषसि बुध्यते इत्युषर्भुत् ।' बुध अवगमने '। क्विप् च ' इति क्विप् । ‘ एकाचो बशः° ' इति भष्भावः । ‘ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् ' (पा, म. ८. २. ७०) इति सकारस्य रेफादेशः । शिश्वा । ' शो तनूकरणे' । ‘ आदेचः' इति आत्वम् । शः कित्सन्वच्च ' (उ. सू. १. २०) इति उप्रत्ययः । सन्वद्भावात् द्विर्भावेत्वे । अत एव नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । किद्वद्भावात् “ आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रथमपक्षे ' सुपां सुलुक्' इति सोः आकारः । द्वितीये तु पूर्ववत् नाभावाभावः । दूरेभाः । तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुव्रीहावपि बहुलवचनात् अलुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

टिप्पणी

[पराशरोपरि पौराणिकसंदर्भाः](#)

[पराशरोपरि टिप्पणी](#)

(सोम व्यूळ्ह दशरात्र दशम अहः -- ऋभुक्षण इत्य्(७.४८.१) आर्भवम् पश्वा न तायुम् इति द्वैपदम् समिद्धम् अग्निम् समिधा गिरा गृण इति(६.१५.७-९) तृचश् च द्विप्रतीकम् जातवेदस्यम् । - आश्व.श्रौ.सू. ८.१२।२४

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

ऋग्वेदः सूक्तं १.६६

← सूक्तं १.६५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.६६

पराशरः शाक्त्यः

सूक्तं १.६७ →

दे. अग्निः। द्विपदा विराट् ।

रयिर्न चित्रा सूरो न संदृगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ॥१॥

तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥२॥

दाधार क्षेममोको न रण्वो यवो न पक्वो जेता जनानाम् ॥३॥

ऋषिर्न स्तुभ्वा विक्षु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥४॥

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ॥५॥

चित्रो यदभ्राट् छ्वेतो न विक्षु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥६॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ॥७॥

यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥८॥

तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ॥९॥

सिन्धुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवन्त गावः स्वर्दृशीके ॥१०॥

सायणभाष्यम्

'रयिः' इति दशर्चं द्वैपदमध्ययनतः पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च --' रयिः' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

र॒यिर्न चि॒त्रा सूरो॒ न सं॒दृगायु॒र्न प्रा॒णो नित्यो॒ न सू॒नुः ॥१

र॒यिः । न । चि॒त्रा । सूरः॑ । न । स॒म्ऽदृक् । आयुः॑ । न । प्रा॒णः । नित्यः॑ । न । सू॒नुः ॥१

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । सम्ऽदृक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ॥१

तक्वा॒ न भूर्णि॒र्वना॑ सिषक्ति॒ पयो॒ न धे॒नुः शुचि॑र्वि॒भावा॑ ॥२

तक्वा॑ । न । भूर्णिः॑ । वना॑ । सि॒स॒क्ति॒ । पयः॑ । न । धे॒नुः । शुचिः॑ । वि॒भाऽवा॑ ॥२

तक्वा । न । भूर्णिः । वना । सिसक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽवा ॥२

अयमग्निः “रयिर्न धनमिव “चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा “सूरो न सूर्य इव “संदृक् संद्रष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता “आयुर्न प्राणः आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्वसन्वायुरिव' प्रियतमः । यद्वा । यथा प्राणवायुः आयुः

जीवनमवस्थापयति । तथा चाम्नायते-’ यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः' (कौ.उ.३.२) इति । एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता। “नित्यः “न “सूनुः नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी। यथौरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चाम्नायते-’ पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः' (तै. ब्रा. ३. ७. ७. १०) इति । “तक्वा “न गतिमानश्व इव “भूर्णिः भर्ता । यथाश्व उपर्यारूढं पुरुषं बिभर्ति धारयति पोषयति वा तद्वदयमपीत्यर्थः। “पयो “न “धेनुः पय इव प्रीणयिता “शुचिः दीप्तः “विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशिष्टोऽग्निः “वना वनान्यरण्यानि “सिषक्ति दग्धुं समवैति सेवते वा ॥ चित्रा । ‘सुपां सुलुक् ' इति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नित्यः ।' नेर्ध्रुवे ' (पा. म. ४. २. १०४) इति त्यप् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे उपसर्गस्वर एव शिष्यते । तक्वा । ‘ तक हसने ' । गतिकर्मसु पठितत्वादत्र गत्यर्थः । तकति गच्छतीति

तक्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति वनिप् । भूर्णिः । ‘ घृणिः पृश्निः' इत्यादौ भरतेर्निप्रत्ययान्तो निपातितः ॥

दा॒धार॒ क्षेम॒मोको॒ न र॒ण्वो यवो॒ न प॒क्वो जेता॒ जनां॑नाम् ॥ ३

दा॒धार॑ । क्षेम॑म् । ओकः॑ । न । र॒ण्वः । यवः॑ । न । प॒क्वः । जेता॑ । जनां॑नाम् ॥३

दाधार । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्वः । जेता । जनानाम् ॥३

ऋषि॒र्न स्तुभ्वा॑ वि॒क्षु प्र॑श॒स्तो वा॒जी न प्री॒तो वयो॑ दधाति ॥ ४

ऋषिः॑ । न । स्तुभ्वा॑ । वि॒क्षु । प्र॒ऽश॒स्तः । वा॒जी । न । प्री॒तः । वयः॑ । द॒धा॒ति॒ ॥४

ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विक्षु । प्रऽशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति ॥४

अयमग्निः “क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं “दाधार धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । “ओको “न निवासस्थानं गृहमिव “रण्वः रमणीयः । यद्वा । गन्तव्यः । गृहवत् सर्वैः प्राप्यते इत्यर्थः। "यवो “न यव इव “पक्वः । यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यः भवति तद्वदग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतया उपभोग्यः इत्यर्थः । “जनानां “जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता “ऋषिर्न मन्त्रद्रष्टा ऋषिरिव "स्तुभ्वा देवानां स्तोता "विक्षु यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु “प्रशस्तः प्रख्यातः “वाजी “न अश्व इव "प्रीतः हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निः “वयः अन्नं “दधाति दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्ननाम। ‘ वयः क्षद्म' इति

तन्नामसु पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनाम् ' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । क्षेमम् । क्षियति निवसत्यनेनेति क्षेमः । ' अर्तिस्तुसु ' इत्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रण्वः । ' रवि धवि गत्यर्थाः । अस्मात् कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्त्वात् नुम् । जेता । तृनन्त आद्युदात्तः । जनानाम् । यतश्च निर्धारणम् ' (पा. सू. २. ३. ४१) इति निर्धारणे षष्ठी, नेयं कर्मणि षष्ठी इति 'न लोकाव्ययनिष्ठा । इति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति । स्तुभ्वा। स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप्॥

दु॒रोक॑शोचि॒ः क्रतु॒र्न नित्यो॑ जा॒येव॒ योना॒वर॒॑ विश्वं॑स्मै ॥५

दु॒रोक॑ऽशोचिः । क्रतु॑ः । न । नित्य॑ः । जा॒याऽइ॑व । योनौ॑ । अर॑म् । विश्वं॑स्मै ॥५

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरम् । विश्वस्मै ॥५

चि॒त्रो यदभ्रांट् छ्वे॒तो न वि॒क्षु रथो॒ न रु॒क्मी त्वे॒षः स॒मत्सुं ॥६

चि॒त्रः । यत् । अभ्रांट् । श्वे॒तः । न । वि॒क्षु । रथः॑ । न । रु॒क्मी । त्वे॒षः । स॒मत्ऽसुं ॥६

चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्ऽसु ॥६

"दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः “क्रतुर्न “नित्यः। क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा सः कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । “योनौ गृहे वर्तमाना “जायेव योषिदिव अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निः “विश्वस्मै सर्वस्मै

यष्टृजनाय "अरम् अलं भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सत् दृश्यते इत्यर्थः । “चित्रः चायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा “यत् यदायमग्निः “अभ्राट् भ्राजते तदानीं “श्वेतो “न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति। रात्रौ हि अहनि सूर्य इवाग्निः' प्रकाशको भवति । "विक्षु प्रजासु “रथो “न रथ इव “रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः “समत्सु संग्रामेषु “त्वेषः दीप्तः । एवंभूतोऽग्निर्यदभ्राडिति पूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः । ‘ उच समवाये । ‘ ईषद्दुःसुषु° ' इति कृच्छ्रार्थे खल् । बहुलवचनात् कुत्वम् । लित्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरम् । वालमूल° ' (पा. म. ८. २. १८) इत्यादिना लकारस्य रेफादेशः । अभ्राट् । ‘ भ्राजृ दीप्तौ ' । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । व्रश्चादिषत्वे जश्त्वम्। अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः। समत्सु । समानं

माद्यन्त्येष्विति समदः संग्रामाः । औणादिकः अधिकरणे क्विप्। समानस्य च्छन्दसि ' इति सभावः । यद्वा । सम्यगत्ति भक्षयति वीरानिति समत् । संपूर्वादत्तेः ‘क्विप् च ' इति क्विप् ॥

सेनेंव सृ॒ष्टामं दधा॒त्यस्तु॒र्न दि॒द्युत्त्वे॒षप्रं॑तीका ॥७

सेनां॑ऽइव । सृ॒ष्टा । अमं॑म् । द॒धा॒ति॒ । अस्तुः॑ । न । दि॒द्युत् । त्वे॒षऽप्रं॑तीका ॥७

सेनाऽइव । सृष्टा । अमम् । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ॥७

य॒मो हं जा॒तो य॒मो जनिं॑त्वं जा॒रः क॒नीना॒ं पति॒र्जनीं॑नाम् ॥ ८

य॒मः । ह॒ । जा॒तः । य॒मः । जनिं॑ऽत्वम् । जा॒रः । क॒नीनां॑म् । पतिः॑ । जनीं॑नाम् ॥८

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वम् । जारः । कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् ॥८

“सृष्टा प्रेरिता “सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिव अयमग्निः "अमं शत्रूणां भयं दधाति विदधाति । करोतीत्यर्थः । यद्वा । सृष्टा सेनेव अमं बलं दधाति । स यथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः । निदर्शनान्तरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेषुर्लक्ष्यते । “त्वेषप्रतीका दीप्तमुखा “अस्तुर्न दिद्युत् क्षेप्तुः संबन्धिनी इषुरिव । सो यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयते इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं-- सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीका' (निरु. १०. २१) इत्यादि । यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः कामानिति

यमोऽग्निरुच्यते । यद्वा ।
इन्द्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वम् । अस्मिन्नर्थे यास्केन मन्त्रब्राह्मणे दर्शिते-' यमो ह जात इन्द्रेण सह संगतः । यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवति' (निरु. १०, २१) इति । यः "जातः उत्पन्नो भूतसंघो यच्च "जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्स्यमानं भूतजातं तदुभयमपि "यमो "ह अग्निरेव। सर्वेषां भावानामाहुतिद्वारा अग्न्यधीनत्वात् । "कनीनां कन्यकानां "जारः जरयिता । यतो विवाहसमये अग्नौ लाजादिद्रव्यहोमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते । अतो जरयितेत्युच्यते । तथा "जनीनां जायानां कृतविवाहानां "पतिः भर्ता । तथा चाख्यायते-
अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे । स च सोमः ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गन्धर्वाय प्रादात् । स च गन्धर्वो विवाहसमयेऽग्नये प्रददौ । अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैः सहितामिमां प्रायच्छत् ' इति ।
इममर्थं काचिदृक् स्पष्टं ब्रूते-'सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो

ददद‍ग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ' (ऋ. सं. १०. ८५. ४१) इति । यास्कस्त्वाह- तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति' (निरु. १०. २१) इति । यद्वा । जनीनां पालयिता यतोऽयम् अनुष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तते इति सेना । ' वोपसर्जनस्य ' इति सभावः । बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वम् । जनी प्रादुर्भावे'। ' कृत्यार्थे तवैकेन् इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । इडागमः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जारः । जरयतीति जारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' (पा. सू. ३. ३. २०. ४) इति निपात्यते । कनीनाम् । कन्याशब्दात षष्ठ्येकवचने ' बहुलं छन्दसि ' इति बहुलग्रहणात् संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । जनीनाम् । जन्यन्ते आसु इति जनयः स्त्रियः । ' इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

तं व॑श्च॒राथा॑ व॒यं व॑स॒त्यास्तं॒ न गावो॒ नक्ष॑न्त इ॒द्धम् ॥९

तम् । व॒ः । च॒राथा॑ । व॒यम् । व॒स॒त्या । अस्त॑म् । न । गाव॑ः । नक्ष॑न्ते । इ॒द्धम् ॥९

तम् । वः । चराथा । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इद्धम् ॥९

सिन्धु॒र्न क्षोद॒ः प्र नीची॑रैनो॒न्नव॑न्त॒ गाव॒ः स्व१॒॑र्दृशी॑के ॥ १०

सिन्धु॑ः । न । क्षोद॑ः । प्र । नीची॑ः । ऐ॒नो॒त् । नव॑न्त । गाव॑ः । स्व॑ः । दृशी॑के ॥१०

सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । स्वः । दृशीके ॥१०

“वः इति व्यत्ययेन बहुवचनम्। हे अग्ने “तं त्वां “चराथा। चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः साध्या आहुतिरपि चरथा इत्युच्यते । उपचारात् कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधनया आहुत्या । "वसत्या । वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः। पूर्ववत् तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरोडाशाद्याहुत्या च “वयम् “इद्धं प्रदीप्तमग्निं “नक्षन्ते व्याप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तत्र दृष्टान्तः। “अस्तं “न “गावः । अस्तमिति गृहनाम। यथा गावो गृहं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । अत्र यास्कः- ‘तं वश्चराथा चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्नुयाम' (निरु. १०. २१) इति । अयमग्निः सिन्धुर्न “क्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव "नीचीः नितरामञ्चतीः इतस्ततो नितरामुद्गच्छन्तीर्ज्वालाः “प्र “ऐनोत् प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालाः दग्धव्यं प्रति गच्छन्तीति भावः । “स्वः नभसि वर्तमाने

“दृशीके दर्शनीये तस्मिन्नग्नौ “गावः गमनस्वभावा रश्मयः “नवन्त संगच्छन्ते । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरेरौणादिकः अथक्प्रत्ययः । दीर्घश्छान्दसः । सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । वसत्या । ‘ वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्' (उ, सू. ४, ५००) इति अतिप्रत्ययः । ‘ उदात्तयणः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तम् । अस्यते अस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम् । ‘असिहसि' इत्यादिना तन्। 'तितुत्र' इति इट्प्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । नक्षन्ते । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । ' नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । चादिलोपे विभाषा ' इति निघाताभावः । नीचीः । निपूर्वात् ' अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ' (पा. सू. ४. १. ६. २) इति ङीप् ।' अचः' इति अकारलोपे ' चौ ' इति दीर्घत्वम् । ‘न्यधी च ' (पा. सू. ६. २. ५३) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनोत् । • इण् गतौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन श्नुः । आडागमो वृद्धिश्च । दृशीके । “ दृशिर् प्रेक्षणे ' । “

अनिदृशिभ्यां च ' इति कीकन्प्रत्ययः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७
सूक्तं १.३७
सूक्तं १.६७
सूक्तं १.९७
सूक्तं १.१२७
सूक्तं १.१५७
सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८
सूक्तं १.३८
सूक्तं १.६८
सूक्तं १.९८
सूक्तं १.१२८
सूक्तं १.१५८
सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९
सूक्तं १.३९
सूक्तं १.६९
सूक्तं १.९९
सूक्तं १.१२९
सूक्तं १.१५९
सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१०
सूक्तं १.४०
सूक्तं १.७०
सूक्तं १.१००
सूक्तं १.१३०
सूक्तं १.१६०
सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११
सूक्तं १.४१
सूक्तं १.७१
सूक्तं १.१०१
सूक्तं १.१३१
सूक्तं १.१६१
सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२
सूक्तं १.४२
सूक्तं १.७२
सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१३२
सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३
सूक्तं १.४३
सूक्तं १.७३
सूक्तं १.१०३
सूक्तं १.१३३
सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

Last edited १ year ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.६७

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.६६

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८ →

पराशरः शाक्त्यः

दे. अग्निः। द्विपदा विराट्।

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्यम् ॥१॥

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् ॥२॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निषीदन् ॥३॥

विदन्तीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तष्टान्मन्त्राँ अशंसन् ॥४॥

अजो न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तम्भ द्यां मन्त्रेभिः सत्यैः ॥५॥

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥६॥

य ईं चिकेत गुहा भवन्तमा यः ससाद धारामृतस्य ॥७॥

वि ये चृतन्त्यृता सपन्त आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै ॥८॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वन्तः ॥९॥

चित्तिरपां दमे विश्वायुः सद्मेव धीराः सम्माय चक्रुः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

वनेषु' इति द्वैपदं दशर्चम्' अध्ययनतः पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयम् । वनेषु' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

वनें॑षु जा॒युर्मर्ते॑षु मि॒त्रो वृ॑णी॒ते श्रु॒ष्टिं राजे॑वाजु॒र्यम् ॥१

वनेंषु । जा॒युः । मर्तेंषु । मि॒त्रः । वृ॒णी॒ते । श्रु॒ष्टिम् ।
राजांऽइव । अ॒जु॒र्यम् ॥१

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् ।
राजाऽइव । अजुर्यम् ॥१

क्षेमो॒ न सा॒धुः क्रतु॒र्न भ॒द्रो भुवंत्स्वा॒धीर्होतां हव्य॒वाट् ॥२

क्षेमः॑ । न । सा॒धुः । क्रतुः॑ । न । भ॒द्रः । भुवंत् । सु॒ऽआ॒धीः
। होतां । ह॒व्य॒ऽवाट् ॥२

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः
। होता । हव्यऽवाट् ॥२

“वनेषु जायुः अरण्येषु जायमानः “मर्तेषु मनुष्येषु “मित्रः
सखा सोऽयमग्निः “श्रुष्टिम् । शु आशु अश्नुते कर्माणि
व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः।
तथा च यास्कः-’ श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति' (निरु.

६.१२) । एवंभूतं यजमानं “वृणीते संभजते । अनेन प्रत्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तत्र दृष्टान्तः । “राजेव “अजुर्यम् । अजुर्यं जरारहितं दृढाङ्गं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः। एवंभूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । “क्षेमो “न रक्षक इव "साधुः साधयिता “क्रतुर्न । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव “भद्रः भजनीयः कल्याणो वा “होता देवानामाह्वाता “हव्यवाट् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः । तथा चाम्नायते- 'त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणाम् । (तै. सं. २. ५.८.६) इति । एवंभूतोऽग्निः “स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानः वा “भुवत् भवतु ॥ जायुः । ‘ जि जये'।' कृवापाजि° ' इति उण् । अजुर्यम् । जॄष् वयोहानौ । भावे ण्यत् । वृद्धौ कृतायाम् आकारस्य व्यत्ययेन उकारः। जुर्यं जरा नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुवत् । भवतेर्लेटि

अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ।
भूसुवास्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥

हस्ते॒ दधा॑नो नृ॒म्णा विश्वा॒न्यमे॑ दे॒वान्धा॒द्गुहा॑ नि॒षीद॑न् ॥३

हस्ते॑ । दधा॑नः । नृ॒म्णा । विश्वा॑नि । अमे॑ । दे॒वान् । धा॒त् ।
गुहा॑ । नि॒ऽसीद॑न् ॥३

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् ।
गुहा । निऽसीदन् ॥३

वि॒दन्ती॒मत्र॒ नरो॑ धियं॒धा हृ॒दा यत्त॒ष्टान्मन्त्राँ॒ अशं॑सन् ॥४

वि॒दन्ति॑ । ई॒म् । अत्र॑ । नरः॑ । धि॒य॒म्ऽधाः । हृ॒दा । यत् ।
त॒ष्टान् । मन्त्रा॑न् । अशं॑सन् ॥४

विदन्ति । ईम् । अत्र । नरः । धियम्ऽधाः । हृदा । यत् । तष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् ॥४

“विश्वानि सर्वाणि “नृम्णा नृम्णानि हविर्लक्षणानि धनानि “हस्ते स्वकीये बाहौ “दधानः धारयन्नयमग्निः “गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे “निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन् “अमे भये "देवान् “धात अस्थापयत् । अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः । “नरः नेतारः “धियंधाः कर्मणां बुद्धीनां वा धारयितारो देवाः “अत्र अस्मिन् काले “ईम् एनमग्निं “विदन्ति जानन्ति । “यत् यदा “हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या “तष्टान् निर्मितान् अग्निस्तुतिपरान् “मन्त्रान् “अशंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् । सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । विदन्ति । ‘ विद ज्ञाने ' । अदादित्वात् शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । अतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् '

इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अपि अलुक् । तष्टान् । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । निष्ठा । “यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ स्कोः संयोगाद्योः० ' इति कलोपः ॥

अ॒जो न क्षां दा॒धारं पृथि॒वीं त॒स्तम्भ॒ द्यां मन्त्रेंभिः स॒त्यैः ॥ ५

अ॒जः । न । क्षाम् । दा॒धारं । पृ॒थि॒वीम् । त॒स्तम्भं । द्याम् । मन्त्रेंभिः । स॒त्यैः ॥५

अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्भ । द्याम् । मन्त्रेभिः । सत्यैः ॥५

प्रि॒या प॒दानिं प॒श्वो नि पांहि वि॒श्वायुंरग्ने गु॒हा गुहं गाः ॥६

प्रि॒या । प॒दानिं । प॒श्वः । नि । पा॒हि॒ । वि॒श्वऽआंयुः । अ॒ग्ने॒ । गु॒हा । गुहंम् । गा॒ः ॥६

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः ॥६

“अजो “न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा । न जायते इत्यजः । जन्मरहित इत्यर्थः। स इव। क्षा इति पृथिवीनाम। “क्षां भूमिं “दाधार अयमग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम। "पृथिवीम् अन्तरिक्षं च धारयतीत्येव । “द्यां द्युलोकं “सत्यैः अवितथार्थैः "मन्त्रेभिः मन्त्रैः “तस्तम्भ स्तभ्नाति । यथाधो न पतति उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मन्त्रैर्दिवो धारणं तैत्तिरीये समाम्नातं- देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य पराचोऽतिपादादबिभयुः । तं छन्दोभिरदृंहन्धृत्यै (तै. ब्रा. १. २. ४. २) इति। यद्वा । सव्यैर्मन्त्रैः स्तूयमानोऽग्निर्यां तस्तम्भेति । हे "अग्ने “विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं “पश्वः पशोः “प्रिया प्रियाणि “पदानि शोभनतृणोदकोपेतानि स्थानानि “नि “पाहि नितरां पालय

मा धाक्षीरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तत्राह।
"गुहा गुहाया अपि “गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं “गाः गच्छ तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति ‘घेर्ङिति ' इति गुणाभावे यणादेशः । ‘ उदात्तयणः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा । ‘सुपां सुलुक्° ' इति पञ्चम्या आजादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । गुहम् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । गाः । छान्दसो लुङ् । ' इणो गा लुङि' इति गादेशः ॥

य ईं चि॒केत॒ गुहा॒ भवं॑न्त॒मा यः स॒साद॒ धारां॑मृ॒तस्यं॑ ॥७

यः । ई॒म् । चि॒केतं॑ । गुहां॑ । भवं॑न्तम् । आ । यः । स॒सादं॑ । धारां॑म् । ऋ॒तस्यं॑ ॥७

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद । धाराम् । ऋतस्य ॥७

वि ये चृ॒तन्त्यृ॒ता सपं॑न्त॒ आदिद्वसूं॑नि॒ प्र वं॑वाचास्मै ॥८

वि । ये । चृ॒तन्तिं॑ । ऋ॒ता । सपं॑न्तः । आत् । इत् । वसूं॑नि । प्र । व॒वा॒च॒ । अ॒स्मै॒ ॥८

वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥८

“यः पुमान् “ईम् एनं “गुहा “भवन्तं गुहायां सन्तमग्निं “चिकेत जानाति । “यः च “ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा “धारां धारयितारमेनमग्निम् “आ “ससाद आसीदति उपास्ते इत्यर्थः । “ये च “ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञान् वा "सपन्तः समवयन्तः स्पृशन्तो वा पुरुषा एतमग्निं “वि “चृतन्ति अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्ग्रथ्नन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । “आदित् स्तुत्यनन्तरमेव “अस्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय “वसूनि धनानि “प्र “ववाच प्रकथयति ॥ चिकेत । ‘ कित ज्ञाने '। लिटि णलि लित्स्वरः । चृतन्ति । ‘चृती

हिंसाग्रन्थनयोः' । तौदादिकः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि 'ब्रुवो वचिः । ' लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ' (पा. सू. ६. १. १७) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । ' संप्रसारणाच ' इति परपूर्वत्वस्य ' वा छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. १०६) इति विकल्पनात् यणादेशः ॥

वि यो वी॒रुत्सु॒ रोध॑न्महि॒त्वोत प्र॒जा उ॒त प्र॒सूष्व॒न्तः ॥९

वि । यः । वी॒रुत्ऽसु॑ । रोध॑त् । म॒हि॒ऽत्वा । उ॒त । प्र॒ऽजाः । उ॒त । प्र॒ऽसूषु॑ । अ॒न्तरिति॑ ॥९

वि । यः । वीरुत्ऽसु । रोधत् । महिऽत्वा । उत । प्रऽजाः । उत । प्रऽसूषु । अन्तरिति ॥९

चित्तिं॑र॒पां दमे॑ वि॒श्वायु॑ः सद्मे॑व॒ धीरा॑ः स॒म्माय॑ चक्रुः ॥ १०

चित्ति॑ः । अ॒पाम् । दमे॑ । वि॒श्वऽआ॑युः । सद्म॑ऽइव । धीरा॑ः । स॒म्ऽमाय॑ । च॒क्रु॒ः ॥१०

चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वऽआयुः । सद्मऽइव । धीराः । सम्ऽमाय । चक्रुः ॥१०

“यः अग्निः “वीरुत्सु ओषधीषु “महित्वा यानि महत्त्वानि सन्ति तानि “वि “रोधत् विरुणद्धि विशेषेणावृणोति नावशेषयति। "उत अपि च "प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः “प्रसूषु उत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीषु “अन्तः मध्ये विरुणद्धीत्येव। द्वितीयः उतशब्दः पादपूरणः । तथा “चित्तिः चेतयिता ज्ञापयिता “अपां “दमे जलानां मध्यभूते गृहे "विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वर्तते इति शेषः । तमग्निं “धीराः मेधाविनः

“संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्वेत्यर्थः । “चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "सद्मेव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपूर्वात् रोहतेः क्विप् । न्यङ्क्वादिषु वीरुध्' (पा. सू. ७. ३.५३. ग.) इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चान्तादेशः । उक्तं च । वीरुध ओषधयो भवन्ति ' (निरु. ६. ३)। रोधत् ।' रुधिर् आवरणे'। लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । संमाय । माङ् माने शब्दे च'। ‘ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ' (पा. सू. ७. १. ३७)। ‘न ल्यपि ' (पा. सू. ६. ४. ६९) इति ईत्वप्रतिषेधः ॥ ॥ ११ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ | सूक्तं १.३१ | सूक्तं १.६१ | सूक्तं १.९१ | सूक्तं १.१२१ | सूक्तं १.१५१ | सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ | सूक्तं १.३२ | सूक्तं १.६२ | सूक्तं १.९२ | सूक्तं १.१२२ | सूक्तं १.१५२ | सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ | सूक्तं १.३३ | सूक्तं १.६३ | सूक्तं १.९३ | सूक्तं १.१२३ | सूक्तं १.१५३ | सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ | सूक्तं १.३४ | सूक्तं १.६४ | सूक्तं १.९४ | सूक्तं १.१२४ | सूक्तं १.१५४ | सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ | सूक्तं १.३५ | सूक्तं १.६५ | सूक्तं १.९५ | सूक्तं १.१२५ | सूक्तं १.१५५ | सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ | सूक्तं १.३६ | सूक्तं १.६६ | सूक्तं १.९६ | सूक्तं १.१२६ | सूक्तं १.१५६ | सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१

सूक्तं १.५१

सूक्तं १.८१

सूक्तं १.१११

सूक्तं १.१४१

सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२

सूक्तं १.५२

सूक्तं १.८२

सूक्तं १.११२

सूक्तं १.१४२

सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३

सूक्तं १.५३

सूक्तं १.८३

सूक्तं १.११३

सूक्तं १.१४३

सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४

सूक्तं १.५४

सूक्तं १.८४

सूक्तं १.११४

सूक्तं १.१४४

सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५

सूक्तं १.५५

सूक्तं १.८५

सूक्तं १.११५

सूक्तं १.१४५

सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६

सूक्तं १.५६

सूक्तं १.८६

सूक्तं १.११६

सूक्तं १.१४६

सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७

सूक्तं १.५७

सूक्तं १.८७

सूक्तं १.११७

सूक्तं १.१४७

सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

Last edited १ year ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.६८

← सूक्तं १.६७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.६८

पराशरः शाक्त्यः

सूक्तं १.६९ →

दे. अग्निः। द्विपदा विराट्

श्रीणन्नुप स्थाद्दिवं भुरण्यु स्थातुश्चरथमक्तून्व्यूर्णोत् ॥१॥

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥२॥

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ॥३॥

भजन्त विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥४॥

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ॥५॥

यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान्रयिं दयस्व ॥६॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्न्वासां पती रयीणाम् ॥७॥

इच्छन्त रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैरमूराः ॥८॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषन्त श्रोषन्ये अस्य शासं तुरासः ॥९॥

वि राय और्णोद्दुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘ श्रीणन्' इति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । तत्राध्ययनतः पञ्चर्चम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत्। विनियोगो लैङ्गिकः ।।

श्री॒णन्नुपं स्था॒द्दिवं भु॒र॒ण्युः स्था॒तुश्च॒रथं॑म॒क्तून्व्यूं॑र्णोत् ॥१

श्री॒णन् । उपं । स्था॒त् । दिवं॑म् । भु॒र॒ण्युः । स्था॒तुः ।
च॒रथं॑म् । अ॒क्तून् । वि । ऊ॒र्णो॒त् ॥१

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिवम् । भुरण्युः । स्थातुः ।
चरथम् । अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ॥१

परि॒ यदे॑षा॒मेको॒ विश्वे॑षां॒ भुवं॑द्दे॒वो दे॒वानां॑ महि॒त्वा ॥२

परिं । यत् । ए॒षा॒म् । एकः॑ । विश्वे॑षाम् । भुवं॑त् । दे॒वः ।
दे॒वानां॑म् । म॒हि॒ऽत्वा ॥२

परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् । भुवत् । देवः ।
देवानाम् । महिऽत्वा ॥२

“भुरण्युः हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना
श्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः “श्रीणन् मिश्रयन्
“दिवम् “उप "स्थात् उपतिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः । “स्थातुः
स्थावरं “चरथं जङ्गमं तदुभयात्मकं जगत् “अक्तून् सर्वा

रात्रीश्च “व्यूर्णोत् स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन् सर्वमपि जगत् स्वभासा प्रकाशयति स्म इति भावः । “विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनां मध्ये “देवः द्योतमानः “एकः एव अयमग्निः “एषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां “महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि “यत् यस्मात् “परि “भुवत् परिभवति परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यत् यदा परि भुवत् परितो व्याप्नोति। तदानीमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊर्णोत् । ‘ ऊर्णुञ् आच्छादने '। ‘ ऊर्णोतेर्विभाषा' (पा. सू. ७. २. ६) इति वृद्धेर्विकल्पः ।।

आदित्ते॒ विश्वे॒ क्रतुं॑ जुषन्त॒ शुष्का॒द्यद्दे॑व जी॒वो जनि॑ष्ठाः ॥३

आत् । इत् । ते॒ । विश्वे॑ । क्रतु॑म् । जु॒ष॒न्त॒ । शुष्का॑त् । यत् । दे॒व॒ । जी॒वः । जनि॑ष्ठाः ॥३

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ॥३

भज॑न्त॒ विश्वे॑ देव॒त्वं नाम॑ ऋ॒तं सप॑न्तो अ॒मृत॒मेवैः॑ ॥४

भज॑न्त । विश्वे॑ । दे॒व॒ऽत्वम् । नाम॑ । ऋ॒तम् । सप॑न्तः । अ॒मृत॑म् । एवैः॑ ॥४

भजन्त । विश्वे । देवऽत्वम् । नाम । ऋतम् । सपन्तः । अमृतम् । एवैः ॥४

हे “देव द्योतमानाग्ने “जीवः जीवन् प्रज्वलन् “शुष्कात् नीरसात् अरणिरूपात काष्ठात् “यत् यदा “जनिष्ठाः प्रादुर्भवसि मथनेनोत्पद्यसे “आदित् अनन्तरमेव “विश्वे सर्वे यजमानाः “ते तुभ्यं “क्रतुं कर्म “जुषन्त सेवन्ते

अनुतिष्ठन्ति । तथा अनुष्ठाय च "विश्वे ते सर्वे “नाम नामकम् “ऋतम् अवितथं "देवत्वं देवतात्वं “भजन्त भजन्ते प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । “अमृतम् अमरणं त्वाम् “एवैः त्वां गन्तृभिः स्तोत्रैः “सपन्तः समवयन्तः प्राप्नुवन्तः इत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनि त्रीण्याख्यातानि ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमानार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोतव्याभिमुख्येन गच्छन्ति इति एवानि स्तोत्राणि । ‘ इण्शीङ्भ्यां वन्' (उ. सू. १. १५०) ॥

ऋ॒तस्य॒ प्रेषा॑ ऋ॒तस्य॑ धी॒तिर्वि॒श्वायु॒र्विश्वे॒ अपां॑सि चक्रुः ॥५

ऋ॒तस्य॑ । प्रेषाः॑ । ऋ॒तस्य॑ । धी॒तिः । वि॒श्वऽआ॑युः । विश्वे॑ । अपां॑सि । च॒क्रुः॒ ॥५

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ॥५

यस्तुभ्यं दाशाद्यो वां ते शिक्षात्तस्मैं चिकित्वान्रयिं दंयस्व ॥ ६

यः । तुभ्यंम् । दाशांत् । यः । वा । ते । शिक्षांत् । तस्मैं । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व ॥६

यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व ॥६

“ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः “प्रेषाः प्रकर्षेणेष्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते । “धीतिः । धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि “ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते । अतः सोऽग्निः “विश्वायुः । विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स तथाविधो भवति । अपि चास्मै “विश्वे सर्वे यजमानाः “अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि “चक्रुः कुर्वन्ति । हे अग्ने “तुभ्यं “यः “दाशात् चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति ।

“यो “वा अन्योऽपि यो यजमानः “ते "शिक्षात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो भूयासम् इति इच्छति । उभयविधाय “तस्मै यजमानाय “चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानंस्त्वं “रयिं “दयस्व धनं देहि ॥ दाशात् ।' दाश्रृ दाने '। लेटि आडागमः । शिक्षात् । ‘ शक्लृ शक्तौ ' । इच्छार्थे सन् । ‘ सनि मीमाघुरभलभशक ' (पा. सू. ७. ४. ५४) इति अकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति अभ्यासलोपः । ‘ स्कोः संयोगाद्योः ' इति सकारलोपः । पूर्ववत् लेटि आडागमः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने' । लिटः क्वसुः । दयस्व । ‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥

होता॒ निषं॑त्तो॒ मनो॒रपं॑त्ये॒ स चि॒न्न्वां॑सा॒ं पतीं॑ रयी॒णाम् ॥७

होतां । निऽसं॑त्तः । मनोः॑ । अपं॑त्ये । सः । चि॒त् । नु । आ॒सा॒म् । पतिः॑ । र॒यी॒णाम् ॥७

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु ।
आसाम् । पतिः । रयीणाम् ॥७

इ॒च्छन्त॒ रेतो॑ मि॒थस्त॒नूषु॒ सं जा॑नत॒ स्वैर्दक्षै॒रमू॑राः ॥८

इ॒च्छन्त॑ । रेतः॑ । मि॒थः । त॒नूषु॑ । सम् । जा॒न॒त॒ । स्वैः ।
दक्षैः॑ । अमू॑राः ॥८

इच्छन्त । रेतः । मिथः । तनूषु । सम् । जानत । स्वैः ।
दक्षैः । अमूराः ॥८

हे अग्ने त्वं “मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां “होता देवानामाह्वाता सन् “निषत्तः निषण्णः । ‘ मानव्यो हि प्रजाः ' (तै. सं. ५. १. ५. ६) इति हि ब्राह्मणम् । “स “चिन्नु स एव त्वम् “आसां प्रजानां “रयीणा गवादीनां धनानामपि “पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजाः “तनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु “मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण

परिणतं “रेतः वीर्यम् "इच्छन्त ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजाः "अमूराः अमूढाः सत्यः “स्वैः स्वकीयैः “दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह “सं “जानत सम्यगवगच्छन्ति चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा । दक्षशब्दः प्राणवाची । ‘ प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः ' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैः अमूराः संगतास्त्वयैव सर्वं जानन्ति ॥ इच्छन्त । व्यत्ययेनात्मनेपदम्। जानत । छान्दसो लङ् । झस्य अदादेशे ‘ श्नाभ्यस्तयोरातः ' इति आकारलोपः । अमूराः । मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचख्यौ- मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि' (निरु. ६. ८) इति । अतोऽत्रापि अमूरशब्देन अमूढत्वमुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा । मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः'। अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। रोल्लोपः ' इति छलोपः। रो मत्वर्थीयः। न मूरा अमूराः । अथवा। ‘अम गत्यादिषु'। अस्मादौणादिक ऊरन्प्रत्ययः ।।

पि॒तुर्न पु॒त्राः क्रतुं॑ जुषन्त॒ श्रोष॒न्ये अ॑स्य॒ शासं॑ तु॒रास॑ः ॥९

पि॒तुः । न । पु॒त्राः । क्रतु॑म् । जु॒ष॒न्त॒ । श्रोष॑न् । ये । अ॒स्य॒ । शास॑म् । तु॒रास॑ः ॥९

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य । शासम् । तुरासः ॥९

वि राय॑ और्णो॒द्दुर॑ः पुरु॒क्षुः पि॒पेश॒ नाकं॒ स्तृभि॒र्दमू॑नाः ॥ १०

वि । राय॑ः । औ॒र्णो॒त् । दुर॑ः । पु॒रु॒ऽक्षुः । पि॒पेश॑ । नाक॑म् । स्तृऽभि॑ः । दमू॑नाः ॥१०

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽक्षुः । पिपेश । नाकम् । स्तृऽभिः । दमूनाः ॥१०

“अस्य अग्नेः “शासं शासनं “तुरासः त्वरमाणाः सन्तः "ये यजमानाः “श्रोषन् शृण्वन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टं “क्रतुं कर्म 'जुषन्त सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । “पितुर्न “पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं त्रायकाः पुन्नाम्नो नरकाद्वा रक्षकास्तनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् ।' पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुन्नरकं ततस्त्रायत इति वा ' (निरु. २. ११) इति यास्कः । पुरुक्षुः । क्षु इत्यन्ननाम । बह्वन्नः सोऽग्निरेषां यजमानानां “दुरः द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि “रायः धनानि “वि “और्णोत् विवृणोति प्रकाशयति । ददातीति यावत् । अपि च “दमूनाः दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको द्युलोकः । तम् । स्तृभिरिति नक्षत्रनाम । “स्तृभिः नक्षत्रैः "पिपेश अवयवीचकार नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । ' श्रु श्रवणे'। लेटि अडागमः । ‘ सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' इतश्च लोपः० '

इति इकारलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । पिपेश । ‘ पिश अवयवे ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.६८&oldid=207709" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

Last edited १ year ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.६९

← सूक्तं १.६८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.६९

पराशरः शाक्त्यः

सूक्तं १.७० →

दे. अग्निः। द्विपदा विराट्।

शुक्रः शुशुक्वाँ उषो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ॥१॥

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥२॥

वेधा अदृप्तो अग्निर्विजानन्नूधर्न गोनां स्वाद्मा पितूनाम् ॥३॥

जने न शेव आहूर्यः सन्मध्ये निषत्तो रण्वो दुरोणे ॥४॥

पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत् ॥५॥

विशो यदह्वे नृभिः सनीळा अग्निर्देवत्वा विश्वान्यश्याः ॥६॥

नकिष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थ ॥७॥

तत्तु ते दंसो यदहन्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥८॥

उषो न जारो विभावोस्रः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ॥९॥

त्मना वहन्तो दुरो व्यृण्वन्नवन्त विश्वे स्वर्दृशीके ॥१०॥

सायणभाष्यम्

शुक्रः' इति द्वैपदं दशर्चम् अध्ययनतः पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयम् । शुक्रः ' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

शुक्रः शुंशुक्वाँ उषो न जारः पप्रा संमीची दिवो न

ज्योतिंः ॥१

शु॒क्रः । शु॒शु॒क्वान् । उ॒षः । न । जा॒रः । प॒प्रा । स॒मी॒ची इतिं स॒म्ऽई॒ची । दि॒वः । न । ज्योतिः॑ ॥१

शुक्रः । शुशुक्वान् । उषः । न । जारः । पप्रा । समीची इति सम्ऽईची । दिवः । न । ज्योतिः ॥१

परि॒ प्रजांत॒ः क्रत्वां बभूथ॒ भुवों दे॒वानां पि॒ता पु॒त्रः सन् ॥ २

परिं । प्रऽजांतः । क्रत्वां । ब॒भू॒थ॒ । भुवः॑ । दे॒वानांम् । पि॒ता । पु॒त्रः । सन् ॥२

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् ॥२

“शुक्रः शुभ्रवर्णोऽयमग्निः “उषो “न “जारः उषसो जरयिता सूर्य इव “शुशुक्वान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति । तथा “समीची संगते द्यावापृथिव्यौ “दिवो “न “ज्योतिः योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव "पप्रा स्वतेजसा पूरयिता । हे अग्ने अतस्त्वं “प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् “क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्तप्रकारेण सर्वं जगत् “परि “बभूथ परितो व्याप्नोषि । दीव्यन्तीति देवा ऋत्विजः । तेषां “पुत्रः “सन् पुन्नाम्नो नरकात् त्रायकः सन् “पिता “भुवः पालयिता भवसि । यद्वा । देवानाम् इन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि ॥ शुशुक्वान् । ‘ शुच दीप्तौ । लिटः क्वसुः । व्यत्ययेन कुत्वम् । पप्रा । पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्मात् 'आदृगमहनजनः' इति किप्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ' इति सोः डादेशः । समीची । संपूर्वादञ्चतेः ‘ ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । समः समि' (पा. सू. ६. ३.९३) इति सम्यादेशः । ‘ अञ्चतेश्चेति वक्तव्यम् ' इति

ङीप् । अचः' इति अकोरलोपे ' चौ ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वम् ।' वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यदि तु सम्ऽईची इति पदविभागः क्रियते तर्हि उद ईत् ' (पा. सू. ६. ४. १३९) इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यम् । बभूथ । बभूथा ततन्थ°' (पा. सू. ७. २. ६४) इति निपातनात् इडभावः ॥

वे॒धा अदृ॑प्तो अ॒ग्निर्वि॑जा॒नन्नूध॒र्न गोना॒ं स्वाद्मा॑ पितू॒नाम् ॥ ३

वे॒धाः । अदृ॑प्तः । अ॒ग्निः । वि॒ऽजा॒नन् । ऊध॑ः । न । गोना॑म् । स्वाद्म॑ । पि॒तू॒नाम् ॥३

वेधाः । अदृप्तः । अग्निः । विऽजानन् । ऊधः । न । गोनाम् । स्वाद्म । पितूनाम् ॥३

जने॒ न शेवं॑ आ॒हूर्य॒ः सन्मध्ये॒ निषं॑त्तो र॒ण्वो दु॑रो॒णे ॥४

जने॑ । न । शेवं॑ । आ॒ऽहूर्यः॑ । सन् । मध्ये॑ । निऽसं॑त्तः ।
र॒ण्वः । दु॒रो॒णे ॥४

जने । न । शेव । आऽहूर्यः । सन् । मध्ये । निऽसत्तः ।
रण्वः । दुरोणे ॥४

“वेधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी । यद्वा । विधाता
सर्वस्य कर्ता । “अदृप्तः दर्परहितः “विजानन्
कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन् “अग्निः "गोनां गवाम्
“ऊधर्न गोसंबन्धि पयस आश्रयभूतं स्थानमिव “पितूनाम्
अन्नानां “स्वाद्म स्वादयिता रसयिता । यथा गोरूधः
पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि
सम्यक् पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि
चैवंभूतोऽग्निः “जने “न "शेवः जनपदे लोकसुखकरः
पुरुष इव “मध्ये यज्ञेषु मध्ये “आहूर्यः आह्वातव्यः “सन्

“दुरोणे यज्ञगृहे “निषत्तः निषण्णः “रण्वः रमयिता स्तुत्यो वा भवति ।। गोनाम् । ‘ गोः पादान्ते । (पा. सू. ७. १.५७) इत्यपादान्तेऽपि नुट् । स्वाद्म। ‘ स्वाद आस्वादने । अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्। ‘सुपां सुलुक्” ' इति सोर्लुक्। पितूनाम् । नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । आहूर्यः। आङ्पूर्वात् ह्वयतेः ‘अचो यत्' इति यत्। 'बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । हलः ' इति दीर्घः । रेफोपजनश्छान्दसः । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

पु॒त्रो न जा॒तो र॒ण्वो दु॑रो॒णे वा॒जी न प्री॒तो वि॒शो॒ वि ता॑रीत् ॥५

पु॒त्रः । न । जा॒तः । र॒ण्वः । दु॒रो॒णे । वा॒जी । न । प्री॒तः । विशः॑ । वि । ता॒री॒त् ॥५

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः ।
विशः । वि । तारीत् ॥५

वि॒शो यद॒ह्वे नृभि॒ः सनीं॑ळा अ॒ग्निर्दे॑व॒त्वा विश्वा॑न्यश्याः ॥
६

विशः॑ । यत् । अह्वे॑ । नृऽभिः॑ । सऽनीं॑ळाः । अ॒ग्निः ।
दे॒व॒ऽत्वा । विश्वा॑नि । अ॒श्या॒ः ॥६

विशः । यत् । अह्वे । नृऽभिः । सऽनीळाः । अग्निः ।
देवऽत्वा । विश्वानि । अश्याः ॥६

“पुत्रो “न पुत्र इव "जातः प्रादुर्भूतोऽग्निः "दुरोणे गृहे
“रण्वः रमयिता भवति । “वाजी “न अश्व इव “प्रीतः
हर्षयुक्तः सन् “विशः संग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजाः
"वि “तारीत् विशेषेण तरति अतिक्रामति । अपि च “नृभिः
ऋत्विग्लक्षणैर्मनुष्यैः सहितोऽहं “सनीळाः

समाननिवासस्थानाः “विशः दैवीः प्रजाः “यत् यदा “अह्वे आह्वयामि तदानीमयम् “अग्निः “विश्वानि सर्वाणि “देवत्वा देवत्वानि “अश्याः अश्नुते प्राप्नोति । स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नास्यते-- ‘ त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः' (ऋ. सं. ५. ३. १) इत्यादि ॥ अश्याः । ‘ अशू व्याप्तौ । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ।।

नकिंष्ट ए॒ता व्र॒ता मिंनन्ति॒ नृभ्यो॒ यदे॒भ्यः श्रु॒ष्टिं च॒कर्थं ॥७

नकिः॑ । ते॒ । ए॒ता । व्र॒ता । मि॒न॒न्ति॒ । नृऽभ्यः॑ । यत् । ए॒भ्यः । श्रु॒ष्टिम् । च॒कर्थ॑ ॥७

नकिः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृऽभ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिम् । चकर्थ ॥७

तत्तु ते॒ दंसो॒ यदहं॒न्त्समा॒नैर्नृभि॒र्यद्यु॒क्तो वि॒वे रपांसि ॥८

तत् । तु । ते॒ । दंसः॑ । यत् । अहं॑न् । स॒मा॒नैः । नृऽभिः॑ ।
यत् । यु॒क्तः । वि॒वेः । रपांसि ॥८

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृऽभिः ।
यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि ॥८

हे अग्ने “ते तव संबन्धीनि “एता “व्रता एतानि
परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि “नकिः
"मिनन्ति राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । “यत् यस्मात्
त्वम् “एभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यः "नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्यो
यजमानेभ्यः “श्रुष्टिम् । शु आशु अश्नुते व्याप्नोतीति
श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखम् । तत् “चकर्थ कृतवानसि । सति
हि तव व्रतानां बाधके एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव
व्रतानां हिंसका न सन्तीति । हे अग्ने “ते त्वदीयं “तत्तु
"दंसः तदेव कर्म “यत् यदि राक्षसादिः "अहन् हन्ति

नाशयति तदानीं “समानैः सप्तगणरूपेण सदृशैः “नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः "युक्तः त्वं “रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि “यत् यस्मात् त्वम् "विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि । तस्मात् तव व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यम् ॥ मिनन्ति । ' मी हिंसायाम् । क्रैयादिकः । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वस्वम् । विवेः । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ्। वी गत्यादिषु । सिपि अदादित्वात् शपो लुकि प्राप्ते ‘ बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥

उ॒षो न जा॒रो वि॒भावो॒स्रः संज्ञा॑तरूप॒श्चिके॑तदस्मै ॥९

उ॒षः । न । जा॒रः । वि॒भाऽवा॑ । उ॒स्रः । सञ्ज्ञा॑तऽरूपः । चिके॑तत् । अ॒स्मै॒ ॥९

उषः । न । जारः । विभाऽवा । उस्रः । सञ्ज्ञातऽरूपः । चिकेतत् । अस्मै ॥९

त्मना॒ वहं॑न्तो॒ दुरो॒ व्यृं॑ण्व॒न्नवं॑न्त॒ विश्वे॒ स्व१॒॑र्दृशीं॑के ॥१०

त्मनां । वहं॑न्तः । दुरः॑ । वि । ऋ॒ण्व॒न् । नवं॑न्त । विश्वें । स्वः॑ । दृशीं॑के ॥१०

त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवन्त । विश्वे । स्वः । दृशीके ॥१०

"उषो “न “जारः उषसो जरयिता आदित्य इव “विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः “उस्रः निवासयिता “संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतान्तरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निः “अस्मै यजमानाय “चिकेतत् जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मै इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् जानातु । तथा अस्य रश्मयः "त्मना आत्मनैव स्वयमेव “वहन्तः हविर्वहनं कुर्वन्तः "दुरः यज्ञगृहद्वाराणि “व्यृण्वन् विशेषेण गच्छन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं “दृशीके

दर्शनीये "स्वः नभसि “विश्वे सर्वे ते रश्मयः “नवन्त गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ उस्रः । वस निवासे । ‘ स्फायितञ्चि° ' इत्यादिना रक् । यजादित्वात् संप्रसारणम् । चिकेतत् । ‘कित ज्ञाने'। जौहोत्यादिकः । लेटि अडागमः । ‘बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' (का. ७. ३. ८७. १) इति वचनात् ' नाभ्यस्तस्याचि पिति° ' इति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋण्वन्। इवि रिवि रवि धवि गत्यर्थाः' । इदित्त्वात् नुम् । छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणम् । यद्वा । ‘ ऋणु गतौ । तनोत्यादिः ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

- ऋग्वेदः

Last edited १ year ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.७०

← सूक्तं १.६९

ऋग्वेदः मण्डल १

सूक्तं १.७०

पराशरः शाक्त्यः

सूक्तं १.७१ →

दे. अग्निः। द्विपदा विराट्।

वनेम पूर्वीरर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ॥१॥

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥२॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम् ॥३॥

अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥४॥

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः ॥५॥

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्ताँश्च विद्वान् ॥६॥

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपा स्थातुश्च रथमृतप्रवीतम् ॥७॥

अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥८॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः ॥९॥

वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो भरन्त ॥१०॥

साधुर्न गृध्नुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥११॥

सायणभाष्यम्

वनेम' इति द्वैपदमेकादशर्चमध्ययनतः षडृचं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रान्तं च-’ वनेमैकादश' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

व॒नेमं पू॒र्वीर॒र्यो मंनी॒षा अ॒ग्निः सु॒शोको॒ विश्वांन्यश्याः ॥१

व॒नेमं । पू॒र्वीः । अ॒र्यः । म॒नी॒षा । अ॒ग्निः । सु॒ऽशोकः॑ । विश्वांनि । अ॒श्या॒ः ॥१

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुऽशोकः । विश्वानि । अश्याः ॥१

आ दैव्यांनि व्र॒ता चिंकि॒त्वाना मानुंषस्य॒ जनंस्य॒ जन्मं ॥२

आ । दैव्यांनि । व्र॒ता । चि॒कि॒त्वान् । आ । मानुंषस्य । जनंस्य । जन्मं ॥२

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥२

“पूर्वीः प्रभूता इषोऽन्नानि “वनेम संभजेमहि। अग्निस्तादृशान्यन्नानि ददात्वित्यर्थः। "मनीषा मनीषया बुद्ध्या “अर्यः गन्तव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा। मनीषया अर्यः स्वामी । “सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतः “अग्निः “विश्वानि सर्वाणि कर्माणि “अश्याः अश्नुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । “दैव्यानि देवेषु भवानि “व्रता व्रतानि कर्माणि “चिकित्वान् “आ समन्तात् जानन् । तथा “मानुषस्य “जनस्य मनुष्यजातस्य “जन्म उत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान् आभिमुख्येन जानन् । द्यावापृथिव्योः संबन्धीनि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् । अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । ‘ वन षण संभक्तौ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वीः । पुरुशब्दात् ‘वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । ' हलि च' इति दीर्घः । मनीषा। ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः (पा. सू. ६. १. १२७. २) । सुशोकः । ‘ शुच दीप्तौ । भावे घञ् ।

'चजोः कु घिण्ण्यतोः । इति कुत्वम् । शोभनः शोको यस्य। ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः । ‘ देवत्वा विश्वान्यश्याः ' (ऋ. सं. १. ६९. ६) इतिवत् । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्वसुः ॥ ।

गर्भो॒ यो अ॒पां गर्भो॒ वनां॑ना॒ गर्भ॑श्च स्था॒तां गर्भ॑श्च॒रथा॑म् ॥३

गर्भः॑ । यः । अ॒पाम् । गर्भः॑ । वनां॑नाम् । गर्भः॑ । च॒ । स्था॒ताम् । गर्भः॑ । च॒रथा॑म् ॥३

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् । गर्भः । चरथाम् ॥३

अद्रौ॑ चिदस्मा अ॒न्तर्दु॑रो॒णे वि॒शां न विश्वो॑ अ॒मृतः॑ स्वा॒धीः ॥४

अद्रौ॑ । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । अ॒न्तः । दु॒रो॒णे । वि॒शाम् । न ।
विश्वः॑ । अ॒मृतः॑ । सु॒ऽआ॒धीः ॥४

अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् । न ।
विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥४

“यः अग्निः “अपां “गर्भः गर्भवदन्तर्वर्ती अपांनपात्संज्ञः । यश्च “वनानाम् अरण्यानां “गर्भः दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यः “च “स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां “गर्भः अन्तरवस्थाता । “चरथां चरणवतां जङ्गमानां “गर्भः जाठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवंभूताय "अस्मै अग्नये “दुरोणे दुस्तर्यगृहे “अद्रौ "चित् पर्वतेऽपि "अन्तः मध्ये हविः प्रयच्छन्तीति शेषः । सोऽयम् “अमृतः अमरणधर्माग्निः “स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनाध्यानः वा अस्माकं भवत्विति शेषः। तत्र दृष्टान्तः । “विश्वः निवेशयिता सुखेनावस्थापयिता राजा "विशां “न ।

प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥
स्थाताम् । तिष्ठतेः क्विपि छान्दसः तुक्। यद्वा ।
औणादिकः तुप्रत्ययः । आमि अन्त्यलोपश्छान्दसः ।
चरथाम् । शीङ्शपिरुगमि° ' (उ. सू. ३. ३९३) इति
विधीयमानः अथप्रत्ययो बहुलवचनात् चरेरपि द्रष्टव्यः ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् आमो नुडभावे सवर्णदीर्घः
। विश्वः । ‘ विश प्रवेशने' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् “
अशिप्रुषि' इत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

स हि क्ष॒पावाँ॑ अ॒ग्नी र॑यी॒णां दाश॒द्यो अ॑स्मा॒ अरं॑ सू॒क्तैः ॥५

सः । हि । क्ष॒पाऽवा॑न् । अ॒ग्निः । र॒यी॒णाम् । दाश॑त् । यः ।
अ॒स्मै॒ । अर॑म् । सु॒ऽउ॒क्तैः ॥५

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः ।
अस्मै । अरम् । सुऽउक्तैः ॥५

ए॒ता चिं॑कित्वो॒ भूम॒ा नि पा॑हि दे॒वाना॒ं जन्म॒ मर्ताँ॑श्च वि॒द्वान्
॥६

ए॒ता । चि॒कि॒त्वः॒ । भूम॑ । नि । पा॒हि॒ । दे॒वाना॑म् । जन्म॑ ।
मर्ता॑न् । च॒ । वि॒द्वान् ॥६

एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म ।
मर्तान् । च । विद्वान् ॥६

"स "हि "अग्निः "क्षपावान् । क्षपा इति रात्रिनाम।
रात्रिमान् । 'आग्नेयी वै रात्रिः' (तै. ब्रा. २. १. २.७) इति
श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽपि 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहा' (तै. आ. ४. १०. ५) इति हूयमानत्वात् । यद्वा।
राक्षसादीनां क्षपणेन नाशनेन युक्तः। एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे
यजमानाय "रयीणां धनानि "दाशत् दाशति प्रयच्छति ।
"यः यजमानः "अस्मै अग्नये "सूक्तैः सुष्टूक्तैर्यथाशास्त्रं
प्रयुक्तैर्मन्त्रैः "अरम् अलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मै

इत्यर्थः । हे "चिकित्वः । ' चिकित्वांश्चेतनावान' (निरु. २. ११) इति यास्कः। हे चेतनावन् सर्वज्ञाग्ने त्वं “देवानाम् इन्द्रादीनां “जन्म जन्मानि “मर्तान् मनुष्यान “च “विद्वान् जानन् "एता एतानि "भूम भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि “नि “पाहि नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासि अत एवमुच्यसे इत्यर्थः । रयीणाम् । क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । दाशत् । दाशृ दाने '। लेटि अडागमः । अरम् । ' वालमूल ' इत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तैः । ' सूपमानात् क्तः' (पा. सू. ६. २. १४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चिकित्वः । मतुवसो रुः° ' इति नकारस्य रुत्वम् । भूम।' सुपां सुलुक्' इति भुमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः ॥

वर्धा॒न्यं पू॒र्वीः क्ष॒पो विरू॑पाः स्था॒तुश्च॒ रथ॑मृ॒तप्र॑वीतम् ॥७

वर्धा॑न् । यम् । पू॒र्वीः । क्ष॒पः । वि॒ऽरू॑पाः । स्था॒तुः । च॒ । रथ॑म् । ऋ॒तऽप्र॑वीतम् ॥७

वर्धान् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विऽरूपाः । स्थातुः । च । रथम् । ऋतऽप्रवीतम् ॥७

अरा॑धि॒ होता॒ स्व१॒॑र्निष॑त्तः कृ॒ण्वन्विश्वा॒न्यपां॑सि स॒त्या ॥८

अरा॑धि । होता॑ । स्वः॑ । निऽस॑त्तः । कृ॒ण्वन् । विश्वा॑नि । अपां॑सि । स॒त्या ॥८

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥८

“पूर्वीः बह्व्य उषसः “क्षपः निशाः च "विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यः “यम् अग्निं "वर्धान वर्धयन्ति । तथा “स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकं “रथं रममाणं जङ्गमं मनुष्यादिकं च "ऋतप्रवीतम् ऋतेनोदकेन सत्येन

यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धयन्ति । सोऽग्निः
“स्वः सुष्ठु अरणीये देवयजने “निषत्तः निषण्ण उपविष्टः
सन् “होता देवानामाह्वाता "अराधि संसिद्धोऽभूत् । यद्वा
। ऋत्विग्भिरराधि आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् ।
“विश्वानि सर्वाणि “सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा
सत्यफलानि “अपांसि कर्माणि “कृण्वन् कुर्वन् । वर्धान् ।
वृधेर्ण्यन्तात् लेटि आडागमः । छन्दस्युभयथा ' इति शप
आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । ‘ इतश्च लोपः० ' इति
इकारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतम् । 'व्येञ् संवरणे
। अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘ वचिस्वपि° ' इत्यादिना
संप्रसारणम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात् “
तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि ।
'राध साध संसिद्धौ ' । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्लेः चिण् ॥

गोषु॒ प्रश॑स्तिं॒ वने॑षु धिषे॒ भर॑न्त॒ विश्वे॑ ब॒लिं स्व॑र्णः ॥९

गोषुं । प्रऽशंस्तिम् । वनेंषु । धि॒षे॒ । भरंन्त । विश्वें । ब॒लिम् । स्वः॑ । न॒ः ॥९

गोषु । प्रऽशस्तिम् । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे । बलिम् । स्वः । नः ॥९

वि त्वा॒ नरः॑ पुरु॒त्रा संपर्यन्पि॒तुर्न जिव्रे॒र्वि वेदों भरन्त ॥ १०

वि । त्वा॒ । नरः॑ । पु॒रु॒ऽत्रा । स॒प॒र्य॒न् । पि॒तुः । न । जिव्रेः॑ । वि । वेदीं । भ॒र॒न्त॒ ॥१०

वि । त्वा । नरः । पुरुऽत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जिव्रेः । वि । वेदी । भरन्त ॥१०

हे अग्ने त्वं “वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु “गोषु अस्मदीयेषु “पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां “धिषे दधिषे स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवन्त्वित्यर्थः

। “विश्वे सर्वे जनाः “नः अस्मभ्यं “स्वः सुष्ठु अरणीयं “बलिम् उपायनरूपं धनं “भरन्त आहरन्तु । हे अग्ने “त्वा त्वां “नरः मनुष्याः “पुरुत्रा बहुषु देवयजनदेशेषु “वि “सपर्यन् विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा च “वेदः धनं "वि “भरन्त त्वत्तो विशेषेण हरन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “जिव्रेः जीर्णात् वृद्धात् “पितुर्न पितुरिव । यथा पुत्रा वृद्धात् पितुः सकाशाद्धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे । छान्दसो वर्तमाने लिट् । द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' (का. ६. १.८. १) इति द्विर्वचनाभावः । भरन्त । ‘ हृञ् हरणे ' । केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । छन्दसो लङ्। 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । पुरुत्रा। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्य°' इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । जिव्रेः । जॄष् वयोहानौ' । ‘जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्' (उ. सू. ४.४९४)। ‘ ॠत इद्धातोः' इति इत्वम् । ‘उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिव्रिः किर्योर्गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति ' (का. ८. २. ७८

) इत्युक्तत्वात् ' हलि च ' इति दीर्घस्याभावः ।
रेफवकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च- ‘ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
' (का. ६. ३. १०९) इति । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वेद
इति धननाम । विद्यते लभ्यते इति वेदः ।। विद्लृ लाभे।
'। कर्मणि असुन् ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यासु या अन्त्या अतिरिच्यते सा तथैव
पठितव्येत्युक्तम् । उत्तरा तादृशी द्विपदा ।

सा॒धुर्न गृ॒ध्नुरस्तें॑व॒ शूरो॒ यातें॑व भी॒मस्त्वे॒षः स॒मत्सु॑ ॥११

सा॒धुः । न । गृ॒ध्नुः । अस्तां॑ऽइव । शूरः॑ । यातां॑ऽइव ।
भी॒मः । त्वे॒षः । स॒मत्ऽसु॑ ॥११

साधुः । न । गृध्नुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव ।
भीमः । त्वेषः । समत्ऽसु ॥११

अयमग्निः “साधुर्न साधक इव गृध्नुः “गृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमग्निः “अस्तेव “शूरः । यथा इषूणां क्षेप्ता धानुष्कः शत्रून् प्रेरयति तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति। तथा “यातेव “भीमः। याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयंकरो भवति । तद्वदग्निरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवंविधोऽग्निः “समत्सु संग्रामेषु “त्वेषः दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृध्नुः । ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । ‘ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । शूरः । ‘शु गतौ । अन्तर्भावितण्यर्थात् अस्मात् ' शुषिचिमीनां दीर्घश्च' (उ. सू. २. १८३) इति क्रन् ॥ ॥१४॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.७१

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.७०
सूक्तं १.७१
सूक्तं १.७२ →

पराशरः शाक्त्यः

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरुषीमजुष्रञ्चित्रमुच्छन्तीमुषसं न गावः ॥१॥

वीळु चिद्दृळ्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्नङ्गिरसो रवेण ।

चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुस्राः ॥२॥

दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्यो दिधिष्वो विभृत्राः ।

अतृष्यन्तीरपसो यन्त्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयन्तीः ॥३॥

मथीद्यदीं विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।

आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सन्ना दूत्यं भृगवाणो विवाय ॥४॥

महे यत्पित्र ईं रसं दिवे करव त्सरत्पृशन्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥५॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु द्यून् ।

वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विबर्हा यासद्राया सरथं यं जुनासि ॥६॥

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यह्वीः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥७॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् छुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥८॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरो वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥९॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘ उप प्र' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते- उप प्र दश' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात् इति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । ‘परमाग्नेयमैन्द्रात्' इति परिभाषितत्वादग्निर्देवता । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि। अथैतस्याः' इति खण्डे तथैव सूत्रितम्- ‘ उप प्र जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशाददिमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव सूत्र्यते’- ‘ एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

उप॒ प्र जिं॑न्वन्नुश॒तीरु॒शन्त॒ं पति॒ं न नित्य॒ं जनं॑य॒ः सनीं॑ळाः ।

स्वसा॑र॒ः श्यावी॒मरुं॑षीमजुष्रञ्चि॒त्रमु॒च्छन्तीं॑मु॒षस॒ं न गावः॑ ॥१

उपं । प्र । जि॒न्व॒न् । उ॒श॒तीः । उ॒शन्तं॑म् । पतिं॑म् । न । नित्यं॑म् । जनं॑यः । सऽनीं॑ळाः ।

स्वसा॑रः । श्यावीं॑म् । अरुं॑षीम् । अ॒जु॒ष्र॒न् । चि॒त्रम् । उ॒च्छन्तीं॑म् । उ॒षसं॑म् । न । गावः॑ ॥१

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् । जनयः । सऽनीळाः ।

स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अजुष्रन् । चित्रम् । उच्छन्तीम् । उषसम् । न । गावः ॥१

“उशतीः उशत्यः कामयमानाः “सनीळाः । नीळो निवासस्थानम् । समाननिवासस्थानाः एकपाण्यवस्थानात्। स्वसारः इत्यङ्गुलिनाम। एवंभूता अङ्गुलयः “उशन्तं कामयमानमग्निं “जनयः जायाः “नित्यम् असाधारणं “पतिं “न भर्तारमिव “उप “प्र “जिन्वन् । उपेत्य हविष्प्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च “चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमञ्जलिबन्धनेन “अजुष्रन् असेवन्त । तत्र दृष्टान्तः ।”श्यावीं श्याववर्णां रात्रिसंबन्धात् कृष्णां ततः “उच्छन्तीं सूर्यकिरणसंबन्धात् तमो वर्जयन्तीं अत एव "अरुषीं आरोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्ताम् “उषसं “न उषोदेवतां “गावः रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उषसा नित्यसंबद्धा एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनाङ्गुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वात् नुम् । लेटि अडागमः । उशतीः । ‘ वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘ शुतुरनुमः° ' इति नद्या

उदात्तत्वम् । स्वसारः । ‘ असु क्षेपणे इत्यस्मात्
‘सुञ्यसेर्ऋन ' (उ. सू. २. २५३) इति ऋन् ।' न
षट्स्वस्रादिभ्यः ' (पा. सू. ४. १. १०) इति ङीप्प्रतिषेधः
। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरुषीम् । अरुषमिति रूपनाम ।
‘ऋ गतौ । ‘ऋहनिभ्यामुषच् ' (उ. सू. ४. ५१३)।
'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीय ईकारः ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजुष्रन् । जुषी प्रीतिसेवनयोः '।
तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘रुट् इत्यनुवृत्तौ
• बहुलं छन्दसि' इत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥

वी॒ळु चिं॑द्दृ॒ळ्हा पि॒तरों॑ न उ॒क्थैरद्रिं॑ रुज॒न्नङ्गिं॑रसो॒ रवें॑ण ।

च॒क्रुर्दि॒वो बृं॑ह॒तो गा॒तुम॒स्मे अहः॒ स्वं॑र्विविदुः के॒तुमु॒स्राः ॥
२

वी॒ळु । चि॒त् । दृ॒ळ्हा । पि॒तरः॑ । न॒: । उ॒क्थैः । अद्रिं॑म् । रु॒ज॒न् । अङ्गि॑रसः । रवें॑ण ।

च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । गा॒तुम् । अ॒स्मे इतिं॑ । अह॒रितिं॑ । स्वः॑ । वि॒वि॒दुः॒ । के॒तुम् । उ॒स्राः ॥२

वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् । अङ्गिरसः । रवेण ।

चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति । अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उस्राः ॥२

“नः अस्माकं “पितरः “अङ्गिरसः एतत्संज्ञा ऋषयः “उक्थैः शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा "वीळु “चिद्दृळ्हा। वीळु इति बलनाम । बलवन्तं दृढाङ्गमपि "अद्रिम् अत्तारं पणिनामानमसुरं “रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव "रुजन् अभञ्जन्। तैः स्तुतोऽग्निस्तमसुरं हतवानित्यर्थः । किंच "बृहतः महतः

"दिवः द्युलोकस्य "गातुं मार्गम् “अस्मे अस्माकं “चक्रुः कृतवन्तः । अवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च "स्वः सुष्ठु अरणीयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यम् “अहः दिवसं “विविदुः अजानन् लब्धवन्तो वा । तथा “केतुम् अह्नां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यम् “उस्राः पणिनापहृता गाश्च विविदुरित्यनुषङ्गः । वीळु । ‘सुपां सुलुक्' ' इति विभक्तेर्लुक् । दृळ्हा । ‘ दृढः स्थूलबलयोः ' (पा. सू. ७. २. २०) इति निपातितः । ‘सुपां सुलुक्' इति डादेशः। रुजन् । “ रुजो भङ्गे'। तौदादिकः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इति अडभावः । विविदुः । ‘ विद ज्ञाने ', ' विद्लृ लाभे' इति वा । लिटि उसि रूपम् ॥

दधं॒न्नृतं॑ ध॒नयं॑न्नस्य धी॒तिमादिद॒र्यो दि॑धि॒ष्वो॒३॒॑ विभृं॑त्राः ।

अतृ॑ष्यन्तीर॒पसो॑ य॒न्त्यच्छा॑ दे॒वाञ्जन्म॒ प्रय॑सा व॒र्धय॑न्तीः ॥३

दध॑न् । ऋ॒तम् । ध॒नय॑न् । अ॒स्य॒ । धी॒तिम् । आत् । इत् । अ॒र्यः । दि॒धि॒ष्वः॑ । विऽभृ॑त्राः ।

अतृ॑ष्यन्तीः । अ॒पसः॑ । य॒न्ति॒ । अच्छ॑ । दे॒वान् । जन्म॑ । प्रय॑सा । व॒र्धय॑न्तीः ॥३

दधन् । ऋतम् । धनयन् । अस्य । धीतिम् । आत् । इत् । अर्यः । दिधिष्वः । विऽभृत्राः ।

अतृष्यन्तीः । अपसः । यन्ति । अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयन्तीः ॥३

“ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमङ्गिरसो महर्षयः “दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा च “अस्य अग्नेः “धीतिं कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणं “धनयन् धनमकुर्वन् ।

यथा पुरुषा धनं संपादयन्ति तद्वदग्निदेवत्यं कर्म अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः । “आदित् अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव “अर्यः अर्या धनस्य स्वामिन्यः “दिधिष्वः तेन धनेन दिधिष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वत्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः। “विभृत्राः आहितानग्नीन् अग्निहोत्रादिकर्मणि विहरन्त्यः “अतृष्यन्तीः विषयान्तरतृष्णारहिताः अत एव "अपसः अपसा कर्मणा युक्ताः एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः “प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेन “देवान् इन्द्रादीन् 'जन्म जातान् मनुष्यांश्च “वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यः सस्यः एनमग्निम् “अच्छ आभिमुख्येन “यन्ति प्राप्नुवन्ति परिचरन्तीति यावत् । दधन् । “ दध धारणे'। लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । धनयन् । धनशब्दात् ' तत्करोति' इति णिच् । ‘ इष्ठवण्णौ प्रातिपदिकस्य ' इति इष्ठवद्भावात् टिलोपः । लङि पूर्ववत् । अर्यः । ‘अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (पा. सू. ३. १. १०३) इति निपातितः । लिङ्गवचनव्यत्ययो ।' अर्यः स्वाम्याख्या

चेत् ' (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिधिष्वः । ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ', ' षो अन्तकर्मणि ' इत्याभ्याम् ‘अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः । (उ. सू. १. ९३) इति कूप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । ‘उदात्तस्वरितयोर्यण:०' इति जसः स्वरितत्वम् । विभृत्राः । ‘ हृञ् हरणे'। विपूर्वादस्मादौणादिकः क्त्रप्रत्ययः । ‘ हृग्रहोर्भः ' इति भत्वम् । अतृष्यन्तीः । ‘ ञितृषा पिपासायाम् ' । जसि ' वा छन्दसि इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपसः । अपस्शब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो ‘ बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ५. २. १२२) इति बहुलवचनात् लुक् । विनन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेन नब्विषयत्वाभावात् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । जन्म । जायन्ते इति जन्मानो मनुष्याः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । 'सुपां सुलुक् ' इति शसो लुक् ।।

मथी॒द्यदीं॒ विभृ॑तो मात॒रिश्वा॑ गृ॒हेगृ॑हे श्ये॒तो जेन्यो॒ भूत् ।

आदीं॒ राज्ञे॒ न सही॑यसे॒ सचा॒ सन्ना दू॒त्यं१॒॑ भृग॑वाणो विवाय ॥४

मथी॑त् । यत् । ई॒म् । विऽभृ॑तः । मा॒त॒रिश्वा॑ । गृ॒हेऽगृ॑हे । श्ये॒तः । जेन्यः॑ । भूत् ।

आत् । ई॒म् । राज्ञे॑ । न । सही॑यसे । सचा॑ । सन् । आ । दू॒त्य॑म् । भृग॑वाणः । वि॒वा॒य॒ ॥४

मथीत् । यत् । ईम् । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । श्येतः । जेन्यः । भूत् ।

आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दूत्यम् । भृगवाणः । विवाय ॥४

"मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राणः “ईम् एनमग्निं “यत् यदा "मथीत् अमथ्नात् । अग्नेर्मन्थनस्य व्यानवायुसाध्यत्वम् ‘अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः' इत्युपक्रम्य छन्दोगैराम्नातम्’ -- अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोति' (छा.उ.१.३.३; ५) इति। मन्त्रान्तरं च भवति- आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेः' (ऋ. सं. १. ९३. ६) इति । कीदृशो मातरिश्वा । “विभृतः प्राणिषु प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेण विहृतो विभज्य स्थितः । तदपि प्राणसंवादे तैरेवाम्नातं-’ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतत्प्राणमवष्टभ्य विधारयामीति' (प्र.उ. २. ३)। मन्थनेनोत्पन्नोऽयमग्निः “श्येतः शुभ्रवर्णो भूत्वा “गृहेगृहे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे यदा “जेन्यः प्रादुर्भूतः “भूत् । यद्वा । रक्षसां जेन्यो जेताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं --

देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्
तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वरूथं
कृत्वासुरानभ्यभवन्' (तै. सं. ६. २. २.६-७) इति ।
ऐतरेयिणोऽप्यामनन्ति- ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं
पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यौहंस्तेऽग्निनैव
पुरस्तात्प्रातःसवनेऽसुरक्षांस्यपाघ्नत' (ऐ. ब्रा. ६. ४) इति
। "आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानन्तरम् "ईम् एनमग्निं
"भृगवाणः । भृगुर्ऋषिः । स इवाचरन् यजमानः "दूत्यं
दूतस्य कर्म "आ "विवाय शास्त्रमर्यादया प्रापयामास ।
तत्र दृष्टान्तः । "सचा "सन् । सखा भवन्नन्यो राजा
"सहीयसे अभिभवित्रे प्रबलाय "राज्ञे "न । यथा राज्ञे
स्वपुरुषं दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ मथीत् । 'मथे
विलोडने'। लुङि 'ह्म्यन्तक्षण' इति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः
। ' जनी प्रादुर्भावे ' । अस्मादौणादिक एन्यप्रत्ययः
टिलोपश्च इति भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा। जि जये'
इत्यस्मात् कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि

‘अचो यत्' इति यत्, तस्य नुडागमश्च । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । दूत्यम् । दूतस्य कर्म दूत्यम् । “दूतस्य भागकर्मणी' इति यत् । तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । यतोऽनावः । इत्याद्युदात्तत्वं तु अनित्यमिति ‘ वीरवीर्यौ च' इत्यत्र ज्ञापितम् । भृगवाणः भृगुरिवाचरन् । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः' (पा. म. ३. १. ११. ३) इति वचनात् क्विप् । तदन्तात् लठो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययान्तधातोरन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणवादाद्युदात्तत्वम् । विवाय । वी गत्यादिषु' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात लिट् ।।

म॒हे यत्पि॒त्र ईं॒ रसं॑ दि॒वे करवं॑ त्सरत्पृश॒न्यं॑श्चिकि॒त्वान् ।

सृ॒जद॒स्तां धृष॒ता दि॒द्युम॑स्मै॒ स्वायां॑ दे॒वो दु॑हि॒तरि॒ त्विषिं॑ धात् ॥५

म॒हे । यत् । पि॒त्रे । ई॒म् । रसं॑म् । दि॒वे । कः॑ । अव॑ । त्स॒र॒त् । पृ॒श॒न्यः॑ । चि॒कि॒त्वान् ।

सृ॒जत् । अस्तां॑ । धृ॒ष॒ता । दि॒द्युम् । अ॒स्मै॒ । स्वायां॑म् । दे॒वः॑ । दु॒हि॒तरि॑ । त्विषिं॑म् । धा॒त् ॥५

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अव । त्सरत् । पृशन्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युम् । अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि । त्विषिम् । धात् ॥५

“महे महते “पित्रे पालयित्रे “दिवे द्योतमानाय देवगणाय “ईम इमं “रसं पृथिव्याः सारभूतं हविः “यत् यदा यजमानः “कः करोति तदानीं “पृशन्यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिः

“चिकित्वान् हवींषि वहन्तं हे अग्ने त्वां जानन् 'अव “त्सरत् त्वद्भयात्पलायते । “अस्ता इषुक्षेपणशीलोऽग्निः “धृषता धर्षकेण धनुषा “अस्मै पलायमानाय राक्षसादये दिद्युं दीप्यमानं बाणं “सृजत् विसृजति। "देवः दीप्यमान उषःकालं प्राप्तोऽग्निः “स्वायां स्वकीयायां “दुहितरि दुहितृवत् समनन्तरभाविन्यामुषसि “त्विषिं स्वकीयां दीप्तिं “धात् स्थापयति । उषःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकम्- उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे ' (तै. ब्रा. २. १. २. १०) इति । अत उषसि दीप्तिं निदधातीत्युच्यते ।। कः । करोतेर्लुङि ‘मन्त्रे घस ' इत्यादिना च्लेर्लुक् । त्सरत् । ‘त्सर छद्मगतौ' । लेटि अडागमः । इतश्च ' इति इकारलोपः । पृशन्यः । ‘ स्पृश संस्पर्शने' । कृपृवृजि°' (उ. सू. २. २३९) इति विधीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । स्पृशनं स्पर्शः । तत्र साधुः ' इति यत् । सलोपश्छान्दसः ।

' तित्स्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । दिद्युम् । दिद्युदिति वज्रनाम । अन्त्यलोपश्छान्दसः । धात् । छान्दसो वर्तमाने लुङ् ॥ ॥ १५ ॥

स्व आ यस्तुभ्यं॒ दम॒ आ वि॒भाति॒ नमों वा॒ दाशांदुश॒तो अनु॒ द्यून् ।

वर्धों अग्ने॒ वयों अस्य द्वि॒बर्हा॒ यासंद्रा॒या स॒रथं॒ यं जु॒नासिं ॥६

स्वे । आ । यः । तुभ्यंम् । दमें । आ । वि॒ऽभातिं । नमः॑ । वा॒ । दाशांत् । उ॒श॒तः । अनुं । द्यून् ।

वर्धः॑ । अ॒ग्ने॒ । वयः॑ । अ॒स्य॒ । द्वि॒ऽबर्हाः॑ । यासंत् । रा॒या । स॒ऽरथंम् । यम् । जु॒नासिं ॥६

स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विऽभाति । नमः । वा । दाशात् । उशतः । अनु । द्यून् ।

वर्धः । अग्ने । वयः । अस्य । द्विऽबर्हाः । यासत् । राया । सऽरथम् । यम् । जुनासि ॥६

हे अग्ने “तुभ्यं त्वां “स्वे "दमे स्वकीये यज्ञगृहे “यः यजमानः । एक आकारो मर्यादायाम् । यथाशास्त्रम् “आ “विभाति आ समन्तात् समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । “अनु “द्यून अनुदिवसम् “उशतः कामयमानाय तुभ्यं “नमो “वा “दाशात् हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात् । “अस्य यजमानस्य हे “अग्ने “द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्बृंहितो वर्धितस्त्वं “वयः अन्नं “वर्धो वर्धयैव । “सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं “यं पुरुषं “जुनासि युद्धे प्रेरयसि स पुरुषः “राया धनेन “यासत् संगच्छते ॥ तुभ्यम् । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः

संप्रदानत्वात् चतुर्थी । दाशात् । दाशृ दाने । लेटि आडागमः । उशतः । ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी। अनुद्यून् । द्युरियत्यहर्नाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । कर्मप्रवचनीययुक्तेः' इति द्वितीया । वर्धो । वर्ध उ । वृधेर्ण्यन्तात् लोटि छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘ णेरनिटि ' इति णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उञा सहैकदेशे ‘उञः (पा. सू. १. १. १७) इति प्रगृह्यत्वम् । यासत् । या प्रापणे '। ‘ सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । ‘ लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन श्ना ॥

अ॒ग्निं विश्वा॑ अ॒भि पृक्षः॑ सचन्ते समु॒द्रं न स्र॒वतः॑ स॒प्त य॒ह्वीः ।

न जा॒मिभि॒र्वि चि॑किते॒ वयो॑ नो वि॒दा दे॒वेषु॒ प्रम॑तिं चिकि॒त्वान् ॥७

अ॒ग्निम् । विश्वाः॑ । अ॒भि । पृक्षः॑ । स॒च॒न्ते॒ । स॒मु॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ । स॒प्त । य॒ह्वीः ।

न । जा॒मिऽभिः॑ । वि । चि॒कि॒ते॒ । वयः॑ । नः॒ । वि॒दाः । दे॒वेषु॑ । प्रऽम॑तिम् । चि॒कि॒त्वान् ॥७

अग्निम् । विश्वाः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रम् । न । स्रवतः । सप्त । यह्वीः ।

न । जामिऽभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः । देवेषु । प्रऽमतिम् । चिकित्वान् ॥७

"विश्वाः “पृक्षः चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नानि “अग्निम् अङ्गनादिगुणयुक्तमेनम् “अभि सचन्ते आभिमुख्येन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “स्रवतः “समुद्रं “न

। यथा स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्यो नद्यः। “सप्त सप्तसंख्याकाः। ‘ इमं मे गङ्गे' इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते । "यह्वीः । महन्नामैतत् । महत्यः। "जामिभिः। जमन्त्येकस्मिन् पात्रे सह भुञ्जते इति जामयो ज्ञातयः । तैः “नः अस्मदीयं “वयः अन्नं “न “वि “चिकिते न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं “देवेषु । दीव्यन्तीति देवा धनपतयः। तेषु “प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं “चिकित्वान् अवगच्छन् "विदाः अस्मभ्यं लम्भय । यद्वा । प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः वेदय ज्ञापय ॥ पृक्षः । अन्ननामैतत् ।' पृची संपर्के' इत्यस्मात् औणादिकः कर्मणि क्विप् धातोः षुगागमश्च । यद्वा । असुनि ‘सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् । स्रवतः । ‘ स्रु गतौ' । स्रवणं स्रवः । तत्कुर्वन्ति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यः' इति क्विप् । एतदन्तात् धातोः ‘क्विप् च' इति क्विप् । ह्रस्वस्य पिति° ' इति तुक् । क्विबन्तात् धातोः सतिशिष्टत्वात्

धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यह्वीः । ‘ पिप्पल्यादिभ्यश्च ' (पा. सू. ४. १. ४१ ग.) इति गौरादिषु पठितत्वात् तस्य च आकृतिगणत्वादत्रापि ङीष् ।' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । चिकिते। छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः। “विद्लृ लाभे '। अन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि आडागमः । तुदादित्वात् शः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । विकरणस्वरः शिष्यते । यद्वा । विदेर्ज्ञानार्थस्य लेटि व्यत्ययेन शः ॥

आ यदि॒षे नृ॒पतिं॒ तेज॒ आन॒ट् छुचि॒ रेतो॒ निषिं॑क्तं॒ द्यौर॒भीकें ।

अ॒ग्निः शर्धं॑मनव॒द्यं युवां॑नं स्वा॒ध्यं॑ जनयत्सू॒दयं॑च्च ॥८

आ । यत् । इ॒षे । नृ॒ऽपतिं॑म् । तेजः॑ । आनं॑ट् । शुचिं॑ । रेतः॑ । निऽसिं॑क्तम् । द्यौः । अ॒भीकें॑ ।

अ॒ग्निः । शर्धं॑म् । अ॒न॒व॒द्यम् । युवा॑नम् । सु॒ऽआ॒ध्यं॑म् ।
ज॒न॒य॒त् । सू॒दयं॑त् । च॒ ॥८

आ । यत् । इषे । नृऽपतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः
। निऽसिक्तम् । द्यौः । अभीके ।

अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । सुऽआध्यम् ।
जनयत् । सूदयत् । च ॥८

अग्नेः “यत् “तेजः “नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानम्
"आनट् जाठररूपेण "आ समन्तात् व्याप्नोत् । किमर्थम् ।
“इषे अन्नाय । कीदृशम् । “शुचि शुद्धं "द्यौः दीप्तम् । तेन
तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं “रेतः वीर्यम् "अभीके
अभ्यक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने “निषिक्तं नितरां
सिक्तम् “अग्निः वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण “जनयत्
जनयतु । “शर्धं बलवन्तम् “अनवद्यम् अवद्यरहितं “युवानं
तरुणं जरारहितमित्यर्थः । “स्वाध्यं शोभनकर्माणं

शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रं “सूदयच्च योगादिकर्मसु प्रेरयतु च। यद्वा । रेत इत्युदकनाम। निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकम् इषेऽन्नाय सस्यादिनिष्पत्तयेऽग्नेर्यत्तेज आनट् व्याप्नोत् वृष्ट्युदकेन भौमाग्नेः संयोगे सति हि सस्यान्युत्पद्यन्ते । कीदृशं तेजः । नृपतिं नृणां रक्षकं शुचि दीप्तम्। तादृशेन तेजसा युक्तो द्यौर्दीप्तोऽग्निरभीके आसन्नकाले एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु तं च प्रेरयतु यज्ञादौ । इषे । 'सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपतिम् । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम् इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनट् । ‘ अशू व्याप्तौ । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदश्नमौ। आडागमः । व्रश्चादिषत्वे ष्टुत्वम् । निषिक्तम् । ‘ षिचिर् क्षरणे ' । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् । अभीके । अभिपूर्वादञ्चतेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । यद्वा । इण् गतौ ' इत्यस्मात् औणादिकः कक्प्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

स्वाध्यम् । एरनेकाचः० ' इति यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः० इति स्वरितत्वम् । जनयत् । जनेर्ण्यन्तात् लेट अडागमः । सूदयत् । ‘ षूद क्षरणे' । पूर्ववत् लेटि अडागमः ॥

मनो॒ न योऽध्वं॑नः स॒द्य एत्येकः॑ स॒त्रा सूरो॒ वस्वं॑ ईशे ।

राजा॑ना मि॒त्रावरु॑णा सुपा॒णी गोषु॑ प्रि॒यम॒मृतं॒ रक्ष॑माणा ॥९

मनः॑ । न । यः । अध्वं॑नः । स॒द्यः । एति॑ । एकः॑ । स॒त्रा । सूरः॑ । वस्वः॑ । ई॒शे॒ ।

राजा॑ना । मि॒त्रावरु॑णा । सु॒पा॒णी इति॑ सु॒ऽपा॒णी । गोषु॑ । प्रि॒यम् । अ॒मृतं॑म् । रक्ष॑माणा ॥९

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥९

"यः “सूरः सूर्यः “एकः एकाकी असहायः सन् “अध्वनः दिव्यान् मार्गान् “सद्यः “एति आशु गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते-’ सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य एकाकी चरति ' (तै. ब्रा. ३. ९. ५. ४) इति । शीघ्रगमनं च स्मर्यते-- योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ' इति । शीघ्रगमने दृष्टान्तः । “मनो “न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरः “वस्वः धनस्य "सत्रा सहैव युगपदेव “ईशे ईष्टे । यो हि शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति । तथा “राजाना राजमानौ “सुपाणी शोभनबाहू “मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अस्मदीयासु "गोषु “प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरम् "अमृतम् अमृतवत्स्वादुभूतं पयः “रक्षमाणा रक्षन्तौ वर्तेते । हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैवं वर्तसे इति

भावः ॥ वस्वः । लिङ्गव्यत्ययः । ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति ‘ घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणादेशः । ईशे । “ईश ऐश्वर्ये। ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । मित्रावरुणा । देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः। • देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

मा नो॑ अग्ने स॒ख्या पित्र्या॑णि॒ प्र म॑र्षिष्ठा अ॒भि वि॒दुष्क॒विः सन् ।

नभो॒ न रू॒पं ज॑रि॒मा मि॑नाति पु॒रा तस्या॑ अ॒भिश॑स्ते॒रधी॑हि ॥१०

मा । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । स॒ख्या । पित्र्या॑णि । प्र । म॒र्षि॒ष्ठा॒ः । अ॒भि । वि॒दुः । क॒विः । सन् ।

नभः॑ । न । रू॒पम् । ज॒रि॒मा । मि॒ना॒ति॒ । पु॒रा । तस्याः॑ ।
अ॒भिऽशं॑स्तेः । अधि॑ । इ॒हि॒ ॥१०

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः ।
अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः ।
अभिऽशस्तेः । अधि । इहि ॥१०

हे “अग्ने “पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि “सख्या सखित्वानि “मा “प्र “मर्षिष्ठाः मा विनाशय । अत्र मृष्यतेरुपसर्गवशादर्थान्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं “कविः क्रान्तदर्शी “सन् “अभि आभिमुख्येन “विदुः सर्वं विद्वान् । “नभो “न “रूपम् । यथान्तरिक्षं रूपवन्तः सूर्यरश्मय आच्छादयन्ति तद्वदाच्छादयति । “जरिमा जरा “मिनाति मां सूक्तद्रष्टारं हिनस्ति । “अभिशस्तेः हिंसाहेतोः “तस्याः जरायाः “पुरा “अधीहि मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति

तथा कुरु । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या ।
सख्युर्भावः सख्यम् । • सख्युर्यः' इति यः । पित्र्याणि ।
पितृभ्य आगतानि । ' पितुर्यच्च । (पा. सू. ४. ३. ७९)
इति यत्प्रत्ययः । ' रीङृतः ' (पा. सू. ७. ४. २७) इति
रीङादेशः । ' यस्येति च ' इति ईकारलोपः । यतोऽनावः'
इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः । ' मृष तितिक्षायाम् ।
प्रार्थनायां छान्दसो लुङ् । ' न माङ्योगे ' इति अडभावः ।
विदुः । ' विद ज्ञाने'। ' बहुलमन्यत्रापि ' इति उसिप्रत्ययः ।
अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः । ' छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः
'(पा. सू. ८. ३. ४९) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । नभः ।
' नहेर्दिवि भश्च' (उ. सू. ४.६५०) इति असुन् । जरिमा । '
जॄष् वयोहानौ'। औणादिको भावे इमनिच्प्रत्ययः ।
मिनाति । ' मीञ् हिंसायाम् । ' प्वादीनां ह्रस्वः' इति
ह्रस्वत्वम् । अभिशस्तेः । अभिशस्यते
हिंस्यतेऽनयेत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । ' तादौ च° ' इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अधीहि । ' इक् स्मरणे '। लोटि

अदादित्वात् शपो लुक् । हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावः ॥
॥ १६ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.७२

← सूक्तं १.७१

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.७२

पराशरः शाक्त्यः

सूक्तं १.७३ →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरूणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥१॥

अस्मे वत्सं परि षन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृता अमूराः ।

श्रमयुवः पदव्यो धियंधास्तस्थुः पदे परमे चार्वग्नेः ॥२॥

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिद्दधिरे यज्ञियान्यसूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥३॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रिया जभ्रिरे यज्ञियासः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥४॥

संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥५॥

त्रिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियासः ।

तेभी रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूञ्च स्थातॄञ्चरथं च पाहि ॥६॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक्छुरुधो जीवसे धाः ।

अन्तर्विद्वाँ अध्वनो देवयानानतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाट् ॥७॥

स्वाध्यो दिव आ सप्त यह्वी रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन् ।

विदद्गव्यं सरमा दृळ्हमूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते विट् ॥८॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।

मह्ना महद्भिः पृथिवी वि तस्थे माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः ॥९॥

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अध क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘नि काव्या ' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्षम् । अनुक्रान्तं च नि काव्या' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

नि काव्यां वे॒धस॒ः शश्वं॑तस्क॒र्हस्ते॒ दधां॑नो॒ नर्या॑ पु॒रूणिं॑ ।

अ॒ग्निर्भु॑वद्रयि॒पती॑ रयी॒णां स॒त्रा चं॑क्रा॒णो अ॒मृतां॑नि॒ विश्वां ॥१

नि । काव्यां । वे॒धसः॑ । शश्वं॑तः । क॒ः । हस्ते॑ । दधां॑नः । नर्या॑ । पु॒रूणिं॑ ।

अ॒ग्निः । भु॒व॒त् । र॒यि॒ऽपतिः॑ । र॒यी॒णाम् । स॒त्रा । च॒क्रा॒णः । अ॒मृता॑नि । विश्वा॑ ॥१

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । सत्रा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥१

“शश्वतः शाश्वतस्य नित्यस्य “वेधसः विधातुर्ब्रह्मणः संबन्धीनि "काव्या काव्यानि मन्त्ररूपाणि स्तोत्राण्ययमग्निः “नि "कः नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । “नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा “पुरूणि बहूनि धनानि “हस्ते “दधानः हस्ते धारयन् । ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवन्तीति भावः । स्तोतृभ्यो धनेषु दन्तेष्वप्यग्नेर्धनं न क्षीयते इत्याह अग्निरिति । अयम् “अग्निः “रयीणां “रयिपतिः “भुवत्

धनानां मध्ये यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति ।
किं कुर्वन् । “विश्वा विश्वानि सर्वाणि “अमृतानि ।
हिरण्यनामैतत् । “ अमृतं हिरण्यम्' (अ. सं. ५. २८. ११)
इति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोतृभ्यः “सत्रा सहैव
"चक्राणः कुर्वन् युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः ।। कः ।
करोतेश्छान्दसो लुङ् । मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् ।
“हल्ङ्याब्भ्यः' इति तकारलोपः । नर्या । नरशब्दात्
हितार्थे गवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः (पा. सू. ५. १,
२) । यद्वा ।' तत्र साधुः' इति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः
शानच् ।' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । नन्वेवं
सति ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवम् ।
तर्हि लिटः कानजस्तु । तस्यार्धधातुकत्वेन
अभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

अ॒स्मे व॒त्सं परि॒ षन्तं॒ न विं॑न्दन्नि॒च्छन्तो॒ विश्वे॑ अ॒मृता॒

अमूंराः ।

श्र॒म॒युवः॑ पद॒व्यों धियं॒धास्त॒स्थुः प॒दे पंर॒मे चार्व॒ग्नेः ॥२

अ॒स्मे इतिं । व॒त्सम् । परिं । सन्तंम् । न । वि॒न्द॒न् ।
इ॒च्छन्तः॑ । विश्वें । अ॒मृताः॑ । अमूंराः ।

श्र॒म॒ऽयुवः॑ । प॒द॒ऽव्यः॑ । धि॒य॒म्ऽधाः । त॒स्थुः । प॒दे । प॒र॒मे
। चारुं । अ॒ग्नेः ॥२

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् ।
इच्छन्तः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

श्रमऽयुवः । पदऽव्यः । धियम्ऽधाः । तस्थुः । पदे । परमे
। चारु । अग्नेः ॥२

“अस्मे अस्माकं “वत्सं वत्सवदत्यन्तं प्रियम् । यद्वा ।
वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः।

तथा चाम्नायते---- ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः ' (तै. ब्रा. ३. ७. ७. १०) इति । "परि “षन्तं परितः सर्वत्र वर्तमानम् । देवेभ्यो निर्गत्याश्वत्थवेण्वादिषु निलीनं सन्तमित्यर्थः । एवंविधमग्निम् “इच्छन्तो “विश्वे “अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवाः “अमूराः अमूढा मरुतश्च “न “विन्दन् तमग्निं नालभन्त । अलभमानाश्च ते “श्रमयुवः हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जन्येन श्रमेण क्लेशेनैकीभूताः तस्य "अग्नेः अन्वेषणाय 'पदव्यः पादैर्गच्छन्तः “धियंधाः धियामग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः सन्तः “चारु चारुणि शोभनेऽग्नेः “परमे उत्तमेऽन्त्ये “पदे । यत्र ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्पदे “तस्थुः स्थितवन्तः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परि षन्तम् । ' उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति

षत्वम् । श्रमयुवः । ‘ यु मिश्रणे' । श्रमेण यूयन्ते इति श्रमयुवः।' क्विब्वचिप्रच्छि' (उ. सू. २. २१५) इत्यादिना विधीयमानौ क्विब्दीर्घावस्मादपि धातोर्भवतः । तन्वादित्वात् उवङ्। पदव्यः । वी गत्यादिषु । पादेन वियन्ति गच्छन्तीति पदव्यः । : क्विप् च ' इति क्विप् । धियंधाः । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः। तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अपि अलुक् । तस्थुः । पादादित्वात् निघाताभावः । चारु । ‘सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् ॥

ति॒स्रो यदं॑ग्ने श॒रद॒स्त्वामिच्छुचिं॑ घृ॒तेन॒ शुचं॑यः सप॒र्यान् ।

नामा॑नि चिद्दधिरे य॒ज्ञिया॒न्यसू॑दयन्त त॒न्व१॒॑ः सुजा॑ताः ॥३

ति॒स्रः । यत् । अ॒ग्ने॒ । श॒रदः॑ । त्वाम् । इत् । शुचि॑म् । घृ॒तेन॑ । शुचं॑यः । स॒प॒र्यान् ।

नामा॑नि । चि॒त् । द॒धि॒रे॒ । य॒ज्ञिया॑नि । असू॑दयन्त । त॒न्वः॑ । सुऽजा॑ताः ॥३

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयन्त । तन्वः । सुऽजाताः ॥३

“शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे “अग्ने “शुचिं शुद्धं दीप्यमानं वा “त्वामित् देवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य “तिस्रः “शरदः त्रीन् संवत्सरान् “घृतेन आज्येन “यत् यदा सपर्यान् पूजां कुर्युः तदानीं त्वमाविरभूः । तदनन्तरं ते मरुतस्त्वयानुगृहीताः सन्तः “यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि “नामानि “चित् नामान्यपि “दधिरे अधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समाम्नायन्ते-- ‘ ईदृङ् चान्यादृङ् चैतादृङ् च प्रतिदृङ् च मितश्च संमितश्च सभराः

' (तै. सं. ४. ६. ५. ५) इत्यादीनि । एतैश्चाग्निचयने मारुताः सप्तकपाला हूयन्ते । नामानि धारयित्वा च "सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः सन्तः “तन्वः स्वकीयानि शरीराणि “असूदयन्त स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः । शसि • त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते ‘ अचि र ऋतः' इति रेफादेशः । त्रिशब्दः ‘फिषः० ' (फि. सू. १) इत्यन्तोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे • उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति शस उदात्तत्वम् । शरदः । ‘ शॄ हिंसायाम् ' । शीर्यन्तेऽस्याम् ओषधयः इति शरत् संवत्सरः । शॄदभसोऽदिः ' (उ. सू. १. १२७) इति अदिप्रत्ययः । उभयत्र ‘ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'। पा. सू. २. ३. ५) इति द्वितीया । सपर्यान् । ‘ सपर पूजायाम् । कण्ड्वादिः । लेटि आडागमः । ‘ इतश्च लोपः० ' इति इकारलोपः । यज्ञियानि । “यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ इत्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

आ रोदंसी बृह॒ती वेविंदाना॒ः प्र रु॒द्रियां जभ्रिरे य॒ज्ञियांसः ।

वि॒दन्मर्तो॑ ने॒मधिंता चिकि॒त्वान॒ग्निं प॒दे पंर॒मे तंस्थि॒वांसंम् ॥४

आ । रोदंसी॒ इतिं । बृ॒ह॒ती इतिं । वेविंदानाः । प्र । रु॒द्रियां । ज॒भ्रि॒रे॒ । य॒ज्ञियांसः ।

वि॒दत् । मर्तः॑ । ने॒मऽधिंता । चि॒कि॒त्वान् । अ॒ग्निम् । प॒दे । प॒र॒मे । त॒स्थि॒ऽवांसंम् ॥४

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रिया । जभ्रिरे । यज्ञियासः ।

विदत् । मर्तः । नेमऽधिता । चिकित्वान् । अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् ॥४

“बृहती महत्यौ •रोदसी द्यावापृथिव्यौ "आ “वेविदानाः अत्यर्थं ज्ञापयन्तः । कुत्राग्निर्वर्तते इति परस्परं वदन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा । महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये आ वेविदाना अग्निमुपलभमानाः । एवंभूताः “यज्ञियासः यज्ञार्हाः देवाः “रुद्रिया रुद्रोऽग्निः देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्थापितं धनमपहृत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्य अग्निसकाशाद्बलेन तद्धनमगृह्णन् । तदानीं सोऽग्निररोदीत् । तस्मात् रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं-’ तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्देवा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसादित्सन्त सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ' (तै. सं. १, ५, १. १) इति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि स्तोत्राणि “प्र “जभ्रिरे प्रजहिरे चक्रुः इत्यर्थः। “नेमधिता । नेमशब्दोऽर्धवचनः । तथा च यास्कः-’त्वो नेम इत्यर्धस्य' (निरु. ३. २०) इति । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यते इति नेमधित इन्द्रः । सर्वे

देवा एकोऽर्धः इन्द्र एक एवापरोऽर्धः इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं - यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रोर् देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः' (तै. सं. ५. ४. ८.३) इति । तेनेन्द्रेण सहितः “मर्तः मरुद्गणः “परमे उत्तमेऽन्त्ये “पदे स्थानेऽश्वत्थादौ “तस्थिवांसं स्थितवन्तम् “अग्निं “चिकित्वान् जानन् "विदत् अलभत ॥ वेविदानाः । विदेर्ज्ञानार्थात् लाभार्थाद्वा यङन्तात् लटः शानच् । 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति शानच आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । विदत् ।' विद्लृ लाभे' । लुङि लृदित्त्वात् च्लेः अङादेशः । नेमधिता। दधातेः कर्मणि निष्ठा । ‘सुधित वसुधित नेमधित° ' (पा. सू. ७. ४. ४५) इति धिभावो निपात्यते । तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्° ' इति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसम् । तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः । ‘ वस्वेकाजाद्धसाम्' इति इडागमः ॥

घर्माभिष्टवे ‘ संजानानाः' इत्येषा । ‘ अथोत्तरम्' इति खण्डे सूत्रितं- संजानाना उप सीदन्नभिज्ञ्वा दशभिर्विवस्वतः ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

सं॒जा॒ना॒ना उपं सीदन्नभि॒ज्ञु पत्नींवन्तो नम॒स्यं नमस्यन् ।

रि॒रि॒क्वांसंस्त॒न्वः कृण्वत॒ स्वाः सखा॒ सख्युंर्नि॒मिषि॒ रक्षंमाणाः ॥५

स॒म्ऽजा॒ना॒नाः । उपं । सी॒द॒न् । अ॒भि॒ऽज्ञु । पत्नींऽवन्तः । न॒म॒स्यंम् । न॒म॒स्य॒न्निति नमस्यन् ।

रि॒रि॒क्वांसः । त॒न्वः । कृ॒ण्व॒त॒ । स्वाः । सखां । सख्युः । नि॒ऽमिषिं । रक्षंमाणाः ॥५

सम्ऽजानानाः । उप । सीदन् । अभिऽज्ञु । पत्नीऽवन्तः । नमस्यम् । नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिरिक्वांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥५

हे अग्ने त्वां “संजानानाः सम्यग् जानन्तो देवाः “उप “सीदन् उपसीदन्ति प्राप्नुवन्ति । उपसत्तिं कृत्वा च "पत्नीवन्तः सपत्नीकाः सन्तः “नमस्यं नमस्कारार्हम् “अभिज्ञु आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां “नमस्यन् अपूजयन् ।। पूजयित्वा च "सख्युः मित्रस्य तव “निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति “रक्षमाणाः त्वया परिरक्ष्यमाणाः “सखा सखायो देवाः “स्वाः “तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्वांसः अनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः शोषयन्तः “कृण्वत यागानकुर्वन् । ‘ देवा वै यज्ञमतन्वत ' (ऐ. ब्रा. २. ११) इति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोवरिवश्चित्रङः०' इति पूजार्थे क्यच् । लङि • बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः। रिरिक्वांसः । ‘ रिचिर् विरेचने । लिटः क्वसुः । निमिषि । मिष स्पर्धायाम्

। अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । रक्षमाणाः । कर्मणि लटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ॥ १७ ॥

त्रिः स॒प्त यद्गुह्या॑नि॒ त्वे इत्प॒दावि॑द॒न्निहि॑ता य॒ज्ञिया॑सः ।

तेभी॑ रक्षन्ते अ॒मृतं॑ स॒जोषाः॑ प॒शूञ्चं॑ स्था॒तॄञ्च॒रथं॑ च पाहि ॥६

त्रिः । स॒प्त । यत् । गुह्या॑नि । त्वे इति॑ । इत् । प॒दा । अ॒वि॒द॒न् । निऽहि॑ता । य॒ज्ञिया॑सः ।

तेभिः॑ । र॒क्ष॒न्ते॒ । अ॒मृत॑म् । स॒ऽजोषाः॑ । प॒शून् । च॒ । स्था॒तॄन् । च॒रथ॑म् । च॒ । पा॒हि॒ ॥६

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निऽहिता । यज्ञियासः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सऽजोषाः । पशून् । च । स्थातॄन् । चरथम् । च । पाहि ॥६

“त्रिः “सप्त एकविंशतिसंख्याकानि “गुह्यानि रहस्यानि वेदैकसमधिगम्यानि “यत् यानि “पदा पदानि । पद्यते गम्यते स्वर्गः एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः। औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्न “त्वे “इत् त्वय्येव “निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात्। न ह्यग्निमन्तरेण यागा अनुष्ठातुं शक्यन्ते। “यज्ञियासः यज्ञार्हाः अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिः' अधिकारहेतुभिर्युक्ताः। तथा चोक्तम्-‘अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः

कर्मण्यधिकारी' इति । एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदानि "अविदन् अलभन्त । लब्ध्वा च "तेभिः यज्ञलक्षणैः पदैः "अमृतम् अमरणधर्माणं त्वां “रक्षन्ते पालयन्ति यजन्तीत्यर्थः। “सजोषाः । तैर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं “पशून् गवाश्वादिपशून् “च "स्थातृन् व्रीह्यादिस्थावराणि “चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यद्यत्प्राणिजातमस्ति तत् “च "पाहि रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यसे इत्यर्थः ॥ यत् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । गुह्यानि । गुहायां भवानि ।' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । त्वे। ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्याः शेआदेशः । अविदन् । 'विद्लृ लाभे' । लुङि लृदित्वात् अङ् । पशून स्थातृन् । उभयत्र ' उभयथर्क्षु ' (पा. सू. ८. ३. ८) इत्युभयथाभावात् नकारस्य रुत्वाभावः ॥

वि॒द्वाँ अ॑ग्ने व॒युना॑नि क्षिती॒नां व्या॑नु॒षक्छु॒रुधो॑ जी॒वसे॑ धाः ।

अ॒न्त॒र्वि॒द्वाँ अध्व॑नो देव॒याना॒नत॑न्द्रो दू॒तो अ॑भवो हवि॒र्वाट् ॥७

वि॒द्वान् । अ॒ग्ने॒ । व॒युना॑नि । क्षि॒ती॒नाम् । वि । आ॒नु॒षक् । शु॒रुधः॑ । जी॒वसे॑ । धाः॒ ।

अ॒न्तः॒ऽवि॒द्वान् । अध्व॑नः । दे॒व॒ऽयाना॑न् । अत॑न्द्रः । दू॒तः । अ॒भ॒वः॒ । ह॒विः॒ऽवाट् ॥७

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः ।

अन्तःऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाट् ॥७

हे “अग्ने “वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि “विद्वान् जानंस्त्वं “क्षितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां “जीवसे जीवितुं “शुरुधः क्षुद्रूपस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नानि “आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा “वि “धाः विधेहि कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानान् अन्नसमृद्धान् कृत्वानन्तरं हविर्वाट् तैर्देवेभ्यः प्रत्तं हविर्वहन् "दूतः “अभवः देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्त्वम् अन्तर्विद्वान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । “अध्वनः मार्गान् । कीदृशान् । “देवयानान् । देवा यैर्मार्गैर्यन्ति गच्छन्ति ताञ्जानन्नित्यर्थः। “अतन्द्रः पुनःपुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः ॥ वयुनानि ।' अज गतिक्षेपणयोः । ‘ अजियमिशीङ्भ्यश्च ' (उ. सू. ३. ३४१) इति कर्मणि उनप्रत्ययः । ‘ अजेर्व्यघञपोः ' (पा. सू. २. ४. ५६) इति वीभावः । क्षितीनाम् । क्षियन्ति निवसन्तीति क्षितयो मनुष्याः।' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति कर्तरि क्तिच् । अन्तोदात्तात्

ह्रस्वान्तात् क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामः 'नामन्यतरस्याम्' इत्युदात्तत्वम् । शुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति शुरुधः । ' क्विप् च' इति क्विप् । पूर्वपदस्यान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ।।

स्वा॒ध्यो॑ दि॒व आ स॒प्त य॒ह्वी रा॒यो दुरो॒ व्यृ॑त॒ज्ञा अ॑जानन् ।

वि॒दद्गव्यं॑ स॒रमा॑ दृ॒ळ्हमू॒र्वं येना॒ नु क॒ं मानु॑षी॒ भोज॑ते॒ विट् ॥८

सु॒ऽआ॒ध्य॑ः । दि॒वः । आ । स॒प्त । य॒ह्वीः । रा॒यः । दुर॑ः । वि । ऋ॒त॒ऽज्ञाः । अ॒जा॒न॒न् ।

वि॒दत् । गव्य॑म् । स॒रमा॑ । दृ॒ळ्हम् । ऊ॒र्वम् । येन॑ । नु । क॒म् । मानु॑षी । भोज॑ते । विट् ॥८

सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यह्वीः । रायः । दुरः । वि । ऋतऽज्ञाः । अजानन् ।

विदत् । गव्यम् । सरमा । दृळ्हम् । ऊर्वम् । येन । नु । कम् । मानुषी । भोजते । विट् ॥८

“स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ताः "यह्वीः यह्योरत महत्यः “सप्त गङ्गाद्याः सप्त नद्यः “दिवः द्युलोकादागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः । हे अग्ने ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः । अग्नौ होमे सति हि तेन तृप्तः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा “ऋतज्ञाः ऋतं यज्ञं जानन्तोऽङ्गिरसः “रायः वलनाम्नासुरेणापहृतस्य गोरूपस्य धनस्य “दुरः द्वाराणि गमनमार्गान "अजानन् त्वया ज्ञातवन्तः । त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तनिङ्गिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् । अङ्गिरोभ्यः सकाशात् "गव्यं गवि भवं “दृळ्हं स्थूलम् ।

बहुलमित्यर्थः । एवंविधं पयोलक्षणम् “ऊर्वं अन्नं “सरमा देवशुनी “विदत् अलभत । “कम् इत्येतत्पादपूरणम् । “येन "नु येन हि गव्येन “मानुषी “विट् मनोः संबन्धिनी प्रजा “भोजते इदानीं भुङ्क्ते तद्गव्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति ।। स्वाध्यः । सुआङ्पूर्वात् धीशब्दात् जसि • एरनेकाचः ' इति यणादेशः । यह्वीः ।' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यम् । सर्वत्र ‘गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यद्वक्तव्यम् ' इति भावार्थे यत् । ऊर्वम् । उर्वी हिंसार्थः । ऊर्वति क्षुधं हिनस्तीत्यूर्वमन्नम् । पचाद्यच् । भोजते ।' भुज पालनाभ्यवहारयोः' । श्नमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

आ ये विश्वा॑ स्वप॒त्यानि॑ त॒स्थुः कृ॑ण्वा॒नासो॑ अमृत॒त्वाय॑ गा॒तुम् ।

म॒ह्ना म॒हद्भि॑ः पृथि॒वी वि त॑स्थे मा॒ता पु॒त्रैरदि॑ति॒र्धाय॑से॒ वेः ॥९

आ । ये । विश्वा॑ । सु॒ऽअ॒प॒त्यानि॑ । त॒स्थुः । कृ॒ण्वा॒नास॑ः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वाय॑ । गा॒तुम् ।

म॒ह्ना । म॒हत्ऽभि॑ः । पृ॒थि॒वी । वि । त॒स्थे॒ । मा॒ता । पु॒त्रैः । अदि॑तिः । धाय॑से । वेरिति॒ वेः ॥९

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्थुः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुम् ।

मह्ना । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्थे । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे । वेरिति वेः ॥९

“ये आदित्याः "अमृतत्वाय अमरणत्वसिद्धये "गातुं मार्गमुपायं “कृण्वानासः कुर्वाणाः सन्तः "विश्वा विश्वानि सर्वाणि “स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि

चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादीनि कर्माणि "आ “तस्थुः आस्थितवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् -- ’ आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति' इति, ‘त एतँ षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् तमाहरन् तेनायजन्त' (तै. सं. ७. ४. ६. १) इति च । "महद्भिः अनुष्ठानेन महानुभावैस्तैः “पुत्रैः सहिता “माता जनयित्री “अदितिः अदीना “पृथिवी “धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय “मह्ना स्वकीयेन महत्त्वेन “वि “तस्थे विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने यतस्त्वं “वेः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींष्यभक्षयः । अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृण्वानासः । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ धिन्विकृण्व्योर च ' इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन अकारान्तादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ।' आज्जसेरसुक्' । मह्ना । महिम्नेत्यस्य वर्णलोपश्छान्दसः । धायसे ।' वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' इति दधातेर्भावे असुन्

। णित् ' इत्यनुवृत्तेः ' आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । वेः । ' वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु । लङि सिपि अदादित्वात् शपो लुक् ।' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । धायसे इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वादस्य निघाताभावः ।।

अधि॒ श्रिय॒ं नि द॑धु॒श्चारु॑मस्मिन्दि॒वो यद॒क्षी अ॒मृता॒ अकृ॑ण्वन् ।

अध॑ क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वो॒ न सृ॒ष्टाः प्र नीची॑रग्ने॒ अरु॑षीरजानन् ॥१०

अधि॑ । श्रिय॑म् । नि । द॒धुः॒ । चारु॑म् । अ॒स्मि॒न् । दि॒वः । यत् । अ॒क्षी इति॑ । अ॒मृताः॑ । अकृ॑ण्वन् ।

अध॑ । क्ष॒र॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः । न । सृ॒ष्टाः । प्र । नीची᳚ः । अ॒ग्ने॒ । अरु॑षीः । अ॒जा॒न॒न् ॥१०

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् । अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् ।

अध । क्षरन्ति । सिन्धवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुषीः । अजानन् ॥१०

"अस्मिन् अग्नौ “चारु शोभनां “श्रियं परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदम् “अधि “नि “दधुः यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च “यत् यदा "अक्षी यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषी “अकृण्वन् कुर्वन्ति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ' (तै. सं. २. ६. २. १) इति श्रुतेः । तदानीं “दिवः द्युलोकात् "अमृताः अमरणधर्माणो देवाः यागसमयो जात इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । “अध आज्यभागानन्तरं

“सृष्टाः अग्नेरुत्पन्नाः “सिन्धवो “न शीघ्रं गच्छन्त्यो नद्य इव “नीचीः नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीः "अरुषीः आरोचमानाः । यद्वा । निर्मलरूपाः । हे “अग्ने एवंभूतास्त्वदीया ज्वालाः “क्षरन्ति संचलन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः। आगता देवाश्च “प्र “अजानन् अस्माकं होमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । परत्वात् नुमं बाधित्वा ई च द्विवचने' (पा. सू. ७. १. ७७) इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स चोदात्तः । ईत्वे कृते सकृद्गतपरिभाषया (परिभा. ४०) पुनर्नुम् न भवति । सवर्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादञ्चतेः “ ऋत्विक्° ' इत्यादिना क्विन् । “ अनिदिताम् ' इति नलोपः। ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप् । ' अचः' इति अकारलोपे • चौ' इति दीर्घत्वम् ।' न्यधी च ' (पा. सू. ६. २. ५३) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषीः । अरुषमिति

रूपनाम। ‘ ऋहनिभ्यामुषच्' इति अर्तेः उषच् ।
'छन्दसीवनिपौ ' इति मत्वर्थीय ईकारः ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.७२&oldid=220672" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.७३

← सूक्तं १.७२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.७३

पराशरः शाक्त्यः

सूक्तं १.७४ →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतेव सद्म विधतो वि तारीत् ॥१॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥२॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥३॥

तं त्वा नरो दम आ नित्यमिद्धमग्ने सचन्त क्षितिषु ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणाम् ॥४॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्युर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥५॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूध्नीः पीपयन्त द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समया सस्रुरद्रिम् ॥६॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुरुषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥७॥

यान्राये मर्तान्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम् ॥८॥

अर्वद्भिरग्ने अर्वतो नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्युः ॥९॥

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च ।

शकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दधानाः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘ रयिर्न' इति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च-’ रयिर्न ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

र॒यिर्न यः पि॑तृवि॒त्तो व॑यो॒धाः सु॒प्रणी॑तिश्चिकि॒तुषो॒ न शासुः॑ ।

स्यो॒न॒शीरति॑थि॒र्न प्री॑णा॒नो होते॑व॒ सद्म॒ विध॒तो वि ता॑रीत् ॥ १

र॒यिः । न । यः । पि॒तृ॒ऽवि॒त्तः । व॒यः॒ऽधाः । सु॒ऽप्रनी॑तिः । चि॒कि॒तुषः॑ । न । शासुः॑ ।

स्यो॒न॒ऽशीः । अति॑थिः । न । प्री॒णा॒नः । होता॑ऽइव । सद्म॑ ।
वि॒धु॒तः । वि । ता॒री॒त् ॥१

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रनीतिः ।
चिकितुषः । न । शासुः ।

स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सद्म ।
विधतः । वि । तारीत् ॥१

“पितृवित्तः पितुः सकाशाल्लब्धः “रयिः धनमिव "यः
अग्निः “वयोधाः अन्नस्य दाता । यथा पैतृकं धनं
विश्रम्भेण व्यवह्रियमाणं सत् अन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि
सर्वेषु यज्ञेषु विश्रम्भेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो
भवतीत्यर्थः । “चिकितुषो “न विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य
“शासुः शासनमिव "सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः । यथा
विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते
तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च “स्योनशीः

सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादौ शयानः “अतिथिर्न सुखासने उपवेशितः अर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव “प्रीणानः हविर्भिस्तर्पणीयः सोऽग्निः “विधतः परिचरतो यजमानस्य "सद्म गृहं “वि “तारीत् प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टान्तः । “होतेव । होता होमकर्ताध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । ‘ विद्लृ लाभे ' । कर्मणि निष्ठा । ‘ यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ विभाषा गमहनविदविशाम्' इति क्वसौ अस्य धातोः इटः विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तौदादिक एव विदिर्गृह्यते इत्युक्तम् (का. ७.२. ६८)। • वित्तो भोगप्रत्यययोः' (पा. सू. ८. २. ५८) इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । “डुधाञ् धारणपोषणयोः '। ‘आतो मनिन् ' इति विच् । सुप्रणीतिः। प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । ‘ तादौ च° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

चिकितुषः । लिटः क्वसुः । षष्ठ्येकवचने ‘वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । शासुः । ‘ शासु अनुशिष्टौ'। ' शॄस्वृस्निहि । इत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तत्र ‘ नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्। स्योनशीः । स्योनमिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेते इति स्योनशीः । ‘ क्विप् च' इति क्विप् । प्रीणानः । ‘ प्रीञ् तर्पणे ' । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन श्ना। विधतः । ‘ विध विधाने'। ‘ विधतिः परिचरणकर्मा' इति नैरुक्ताः । तुदादित्वात् शप्रत्ययः । ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

दे॒वो न यः स॑वि॒ता स॒त्यम॑न्मा॒ क्रत्वा॑ नि॒पाति॑ वृ॒जना॑नि॒ विश्वा॑ ।

पु॒रु॒प्र॒श॒स्तो अ॒मति॒र्न स॒त्य आ॒त्मेव॒ शेवो॑ दिधि॒षाय्यो॑ भूत् ॥२

दे॒वः । न । यः । स॒वि॒ता । स॒त्यऽमं॑न्मा । क्रत्वा॑ । नि॒ऽपाति॑ । वृ॒जना॑नि । विश्वा॑ ।

पु॒रु॒ऽप्र॒श॒स्तः । अ॒मतिः॑ । न । स॒त्यः । आ॒त्माऽइ॑व । शेवः॑ । दि॒धि॒षाय्यः॑ । भू॒त् ॥२

देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्रत्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥२

“देवो न "सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव “यः अग्निः "सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोग्निः “क्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा "विश्वा “वृजनानि । विभक्तिव्यत्ययः ।

सर्वेभ्यः संग्रामेभ्यः “निपाति नितरां पालयति । वर्ज्यन्ते हिंस्यन्तेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च “पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निः “अमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव “सत्यः बाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपम् । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमैकरूप्येण नित्यं भवति तद्वदग्निरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एवं व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः “शेवः सुखकरः । तत्र दृष्टान्तः । “आत्मेव । परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्दस्वरूपः आत्मा यथा सर्वान् सुखयति । ‘ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृ. उ. ४. ३. ३२) • एष ह्येवानन्दयाति (तै.आ. ८.७) इति च श्रवणात् । तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति । एवंभूतोऽग्निः “दिधिषाय्यो “भूत् सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणो दोषो भवति । तथा च तैतिरीयकं− वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' (तै. सं. १.५. २. १) इति । सत्यमन्मा

। मननं मन्म। ‘ मन ज्ञाने । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्म यस्य । बहुव्रीहिस्वरः। वृजनानि ।' वृजी वर्जने'। ‘कृपॄवृजि°' इत्यादिना क्युप्रत्ययः । पुरूप्रशस्तः । तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘प्रवृद्धादीनां च ' (पा. सू. ६. २. १४७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। स ह्याकृतिगण इत्युक्तम् । अमतिः। ‘अम गत्यादिषु'। ‘अमेरतिः'। दिधिषाय्यः । दधातेः दिधिषाय्यः' (उ. सू. ३. ३७७) इति साय्यप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

दे॒वो न यः पृ॑थि॒वीं वि॒श्वधा॑या उप॒क्षेति॑ हि॒तमि॑त्रो॒ न राजा॑ ।

पु॒र॒ःसदः॑ शर्म॒सदो॒ न वी॒रा अ॑नव॒द्या पति॑जुष्टेव॒ नारी॑ ॥३

दे॒वः । न । यः । पृ॒थि॒वीम् । वि॒श्वऽधा॑याः । उ॒प॒ऽक्षेति॑ । हि॒तऽमि॑त्रः । न । राजा॑ ।

पु॒रः॒ऽसदः॑ । श॒र्म॒ऽसदः॑ । न । वी॒राः । अ॒न॒व॒द्या ।
पतिं॑जुष्टाऽइव । नारीं ॥३

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति ।
हितऽमित्रः । न । राजा ।

पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या ।
पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥३

“देवो “न द्योतमानः सूर्य इव “यः अग्निः “विश्वधायाः
सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं
जगत् धत्ते एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो
धारयिता । सोऽग्निः “पृथिवीं पृथिव्याम् "उपक्षेति सर्वेषां
प्रियः सन् यज्ञगृहादौ निवसति । तत्र दृष्टान्तः । “हितमित्रो
“न "राजा । हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा
यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा
एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे ।

यस्याग्नेः “पुरःसदः पुरस्तात् सीदन्त उपविशन्तः पुरुषाः “शर्मसदो “न “वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्राः इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिव अग्निः स्वस्य परिचारकान् रक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तत्र दृष्टान्तः । “अनवद्या अनिन्दिता “पतिजुष्टेव “नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमग्निरपि ॥ विश्वधायाः । ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति वचनात् कारकपूर्वादपि दधातेः “वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' इति असुन् । ‘णित्’ इत्यनुवृत्तेः ‘आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उपक्षेति । ‘ क्षि निवासगत्योः '। बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्

। नारी । ‘ नृनरयोर्वृद्धिश्च ' (पा. सू. ४. १. ७३ ग.) इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीनन्त आद्युदात्तः ॥

तं त्वा॒ नरो॒ दम॒ आ नित्य॑मि॒द्धमग्ने॒ सच॑न्त क्षि॒तिषु॑ ध्रु॒वासु॑ ।

अधि॑ द्यु॒म्नं नि द॑धु॒र्भूर्य॑स्मि॒न्भवा॑ वि॒श्वायु॑र्ध॒रुणो॑ रयी॒णाम् ॥ ४

तम् । त्वा॒ । नरः॑ । दमे॑ । आ । नित्य॑म् । इ॒द्धम् । अ॒ग्ने॒ । सच॑न्त । क्षि॒तिषु॑ । ध्रु॒वासु॑ ।

अधि॑ । द्यु॒म्नम् । नि । द॒धुः॒ । भूरि॑ । अ॒स्मि॒न् । भव॑ । वि॒श्वऽआ॑युः । ध॒रुणः॑ । र॒यी॒णाम् ॥४

तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्ने । सचन्त । क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नम् । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव ।
विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥४

हे “अग्ने “तं “त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरः “यज्ञस्य नेतारो यजमानाः “ध्रुवासु “क्षितिषु निश्चलासु चलनरहितासु भूमिषु । निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः। “दमे स्वकीये यज्ञगृहे "नित्यम् “इद्धम् अनवरतं समिद्भिः प्रज्वलितं कृत्वा "आ "सचन्त आभिमुख्येन सेवन्ते । किंच “अस्मिन् अग्नौ “द्युम्नं हविर्लक्षणमन्नं “भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधम् “अधि “नि दधुः स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं “विश्वायुः उक्तप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा “रयीणां धनानां “धरुणः धारयिता “भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचन्त । ‘ षच समवाये । छान्दसो वर्तमाने लङ् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । भव । ‘

द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । '
धारेर्णिलुक् च ' इति उनप्रत्ययः ॥

वि पृक्षों अग्ने म॒घवांनो अश्यु॒र्वि सू॒रयो॒ ददंतो॒ विश्व॒मायुः॑ ।

स॒नेम॒ वाजं समि॒थेष्व॒र्यो भा॒गं दे॒वेषु॒ श्रवंसे॒ दधांनाः ॥५

वि । पृक्षः॑ । अ॒ग्ने॒ । म॒घऽवांनः । अश्युः॑ । वि । सू॒रयः॑ ।
ददंतः । विश्वंम् । आयुः॑ ।

स॒नेमं । वाजंम् । स॒म्ऽइ॒थेषुं । अ॒र्यः । भा॒गम् । दे॒वेषुं ।
श्रवंसे । दधांनाः ॥५

वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः । अश्युः । वि । सूरयः ।
ददतः । विश्वम् । आयुः ।

सनेम । वाजम् । सम्ऽइथेषु । अर्यः । भागम् । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥५

हे “अग्ने “मघवानः हविर्लक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः “पृक्षः अन्नानि “वि “अश्युः व्याप्नुवन्तु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्ताम् । ये च “सूरयः विद्वांसः त्वां स्तुवन्ति । “ददतः ये च तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे “विश्वमायुः सर्वं जीवितं “वि अश्युः व्याप्नुवन्तु । वयं च “समिथेषु संग्रामेषु “अर्यः अरेः शत्रोः संबन्धिनं “वाजं अन्नं “सनेम त्वदनुग्रहात् संभजेमहि । तदनन्तरं “देवेषु त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु “श्रवसे यशसे तदर्थं “भागं हविर्भागं “दधानाः स्थापयन्तो भूयास्मेति शेषः ॥ अश्युः । ‘ अशू व्याप्तौ ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ददतः । नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सनेम । वन षण संभक्तौ ' । व्यत्ययेन

शः । अर्यः । अरिशब्दात् षष्ठ्येततकवचने “ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणादेशः। अरिशब्दः ‘अच इः' इति इप्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः। उदात्तयण:०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भागम् । ‘कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥१९॥

ऋ॒तस्य॒ हि धे॒नवो॑ वावशा॒नाः स्मदू॑ध्नीः पी॒पयं॑न्त॒ द्युभ॑क्ताः ।

प॒रा॒वतः॑ सुम॒तिं भिक्ष॑माणा॒ वि सिन्ध॑वः स॒मया॑ सस्रु॒रद्रि॑म् ॥६

ऋ॒तस्य॑ । हि । धे॒नवः॑ । वा॒व॒शा॒नाः । स्मत्ऽऊ॑ध्नीः । पी॒पयं॑न्त । द्युऽभ॑क्ताः ।

प॒रा॒ऽवतः॑ । सु॒ऽम॒तिम् । भिक्ष॑माणाः । वि । सिन्ध॑वः । स॒मया॑ । स॒स्रुः॒ । अद्रि॑म् ॥६

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊध्नीः । पीपयन्त । द्युऽभक्ताः ।

पराऽवतः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया । सस्रुः । अद्रिम् ॥६

“ऋतस्य “हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव “धेनवः अग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्र्यो गावः “पीपयन्त क्षीरादिलक्षणं गव्यमपाययन् । कीदृश्यो गावः । “वावशानाः अग्निं पुनःपुनः कामयमानाः “स्मदूध्नीः । स्मच्छब्दो नित्यशब्दसमानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदात्र्य इत्यर्थः । “द्युभक्ताः दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संश्लिष्टाः तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च “सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः “सुमतिम् अस्याग्नेः

शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं “भिक्षमाणाः याचमानाः सत्यः “अद्रिं “समया अद्रेः पर्वतस्य समीपे “परावतः दूरदेशात् “वि सस्त्रुः विशेषेण गच्छन्ति प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावशानाः । वश कान्तौ ' । यङन्तात् शानच् । ‘ न वशः ' (पा. सू. ६. १. २०) इति संप्रसारणप्रतिषेधः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति शानच आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । अत एव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । स्मदूध्नीः । स्मत् नित्यान्यूधांसि यासाम् ।' ऊधसोऽनङ्' (पा. सू. ५. ४. १३१) इति अनङादेशः समासान्तः । ‘ संख्याव्ययादेर्ङीप् ' (पा. सू. ४. १. २६) इति ङीप् । भसंज्ञायाम् ‘ अलोपोऽनः' इति अलोपः। ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयन्त । ‘पा पाने ' । अस्मात् हेतुमति णिच् । “शाच्छासाह्वा ' इति

युक्। ण्यन्तात् लुङि च्लेः चङादेशादि । ‘ चंङ्यन्यतरस्याम्' इति चङः पूर्वस्योदात्तत्वम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । परावतः परागतात् । दूरं हि परागतं भवति । अस्मिन् धात्वर्थे गम्यमाने ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वतिः ॥

त्वे अंग्ने सुम॒तिं भिक्षंमाणा दि॒वि श्रवों दधिरे य॒ज्ञियांसः ।

नक्तां च च॒क्रुरु॒षसा॒ विरूंपे कृ॒ष्णं च॒ वर्णंमरु॒णं च॒ सं धुः ॥ ७

त्वे इतिं । अ॒ग्ने॒ । सुऽम॒तिम् । भिक्षंमाणाः । दि॒वि । श्रवः । द॒धि॒रे॒ । य॒ज्ञियाः ।

नक्तां । चु । चुक्रुः । उुषसां । विरूंपे इति विऽरूंपे ।
कृृष्णम् । चु । वर्णम् । अुरुुणम् । चु । सम् । धुुरितिं धुः ॥
७

त्वे इति । अग्ने । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः
। दधिरे । यज्ञियाः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपे इति विऽरूपे ।
कृष्णम् । च । वर्णम् । अरुणम् । च । सम् । धुरिति धुः ॥
७

हे “अग्ने “सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं
“भिक्षमाणाः याचमानाः “यज्ञियासः यज्ञार्हाः सर्वे देवाः
"दिवि द्योतमाने “त्वे त्वयि “श्रवः हविर्लक्षणमन्नं “दधिरे
अस्थापयन् । अग्निर्देवानामन्नादः' (तै. ब्रा. ३.१.४.१.)
इति श्रुतेः। तदनन्तरं तादृशे हविर्युक्तायानुष्ठानाय “विरूपे
विविधरूपे “उषसा उषःकालोपलक्षितमहः । “नक्ता “च

नक्तं रात्रिं च “चक्रुः अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । "कृष्णं “च “वर्णं रात्र्यां श्यामलवर्णमन्धकारम् अह्नि “अरुणम् आरोचनं श्वेतवर्णं तेजः “च "सं “धुः सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ त्वे। सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्याः शेआदेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया डादेशः । उषसा । तेनैव विभक्तेः आकारः । धुः । डुधाञ् धारणपोषणयोः' । लुङि ‘गातिस्था०' इति सिचो लुक् । आतः' इति झेः जुसादेशः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः ॥

यान्रा॒ये मर्ता॒न्सुषूं॑दो अग्ने॒ ते स्यां॑म म॒घवा॑नो व॒यं चं॑ ।

छा॒येव॒ विश्वं॒ भुव॑नं सिसक्ष्यापप्रि॒वान्रोदं॑सी अ॒न्तरिं॑क्षम् ॥८

यान् । रा॒ये । मर्ता॑न् । सुसू॑दः । अ॒ग्ने॒ । ते । स्या॒म॒ । म॒घऽवा॑नः । व॒यम् । च॒ ।

छा॒याऽइ॑व । विश्व॑म् । भुव॑नम् । सि॒स॒क्षि॒ । आ॒प॒प्रि॒ऽवान् ।
रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥८

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम ।
मघऽवानः । वयम् । च ।

छायाऽइव । विश्वम् । भुवनम् । सिसक्षि । आपप्रिऽवान् ।
रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥८

“यान् “मर्तान् मनुष्यानस्मान् “राये धनाय “सुषूदः
अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि “ते तादृशाः “वयं “च
"मघवानः धनिनः “स्याम भवेम । “रोदसी द्यावापृथिव्यौ
“अन्तरिक्षं च "आपप्रिवान् स्वतेजसा वृष्ट्युदकेन व
आपूरितवांस्त्वं च "विश्वं "भुवनं सर्वं जगत् "सिसक्षि
सेवसे अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “छायेव
। यथा छत्रादेः छाया आतपादिजनितं क्लेशं निवार्य
रक्षति तद्वत् ॥ राये । ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।

सुषूदः । 'षूद प्रेरणे'। लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।' यद्वृत्तान्नित्यम् । इति निघातप्रतिषेधः । सिसक्षि । ' षच समवाये' । बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ इत्' इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । आपप्रिवान् ।' प्रा पूरणे'। लिटः क्वसुः । ‘ वस्वेकाजाद्घसाम्' इति इडागमः । ‘ आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । ‘ द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि ॥

अर्व॑द्भिरग्ने॒ अर्व॑तो॒ नृभि॒र्नॄन्वी॒रैर्वी॒रान्व॑नुयामा॒ त्वोताः॑ ।

ई॒शा॒नासः॑ पितृवि॒त्तस्य॑ रा॒यो वि सू॒रयः॑ श॒तहि॑मा नो अश्युः ॥९

अर्व॑त्ऽभिः । अ॒ग्ने॒ । अर्व॑तः । नृऽभि॑ः । नॄन् । वी॒रैः ।
वी॒रान् । व॒नु॒या॒म॒ । त्वाऽऊ॑ताः ।

ई॒शा॒नास॑ः । पि॒तृ॒ऽवि॒त्तस्य॑ । रा॒यः । वि । सू॒रय॑ः ।
श॒तऽहि॑माः । न॒ः । अ॒श्यु॒ः ॥९

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नॄन् । वीरैः ।
वीरान् । वनुयाम । त्वाऽऊताः ।

ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः ।
शतऽहिमाः । नः । अश्युः ॥९

हे “अग्ने “त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तो वयम् “अर्वद्भिः अस्मदीयैरश्वैः “अर्वतः शत्रुसंबन्धिनः अश्वान् “नृभिः अस्मदीयैर्भटैः "नॄन् शत्रोर्भटान् । वीर्याज्जायन्ते इति वीराः पुत्राः । तैः "वीरान् शत्रुपुत्रांश्च “वनुयाम हन्याम । वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति ' (निरु. ५. २)

इति यास्कः । “पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य “रायः धनस्य “ईशानासः स्वामिनः “सूरयः विद्वांसः “नः अस्माकं पुत्राः “शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः “वि “अश्युः विशेषेण भुञ्जताम् । अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः त्वयोताः ।' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन आत्वम् । “ तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वान् हेमन्तो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति - शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह ' (तै. सं. १, ५, ८. ५) इति । शतं हिमाः शतं हेमन्तर्तवो येषां ते शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्युः । ‘ अश भोजने '। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

ए॒ता तें अग्न उ॒चथा॑नि वेधो॒ जुष्टा॑नि सन्तु॒ मनं॑से हृ॒दे चं ।

श॒केम॑ रा॒यः सु॒धुरो॒ यम॒ं तेऽधि॒ श्रवो॑ दे॒वभ॑क्तं॒ दधा॑नाः ॥१०

ए॒ता । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । उ॒चथा॑नि । वे॒धः॒ । जुष्टा॑नि । स॒न्तु॒ । मन॑से । हृ॒दे । च॒ ।

श॒केम॑ । रा॒यः । सु॒ऽधुरः॑ । यम॑म् । ते॒ । अधि॑ । श्रवः॑ । दे॒वऽभ॑क्तम् । दधा॑नाः ॥१०

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे । हृदे । च ।

शकेम । रायः । सुऽधुरः । यमम् । ते । अधि । श्रवः । देवऽभक्तम् । दधानाः ॥१०

हे “वेधः । मेधाविनामैतत् । मेधाविन् “अग्ने “एता “उचथानि एतानि इदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि "ते तव "मनसे मनोवृत्तये “हृदे तद्वृत्तिमते अन्तःकरणाय “च "जुष्टानि “सन्तु प्रियाणि भवन्तु । "ते तव संबन्धिनः

“सुधुरः सुष्ठु निर्वाहकस्य । यद्वा । शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः । तादृशस्य “रायः धनस्य “यमं नियमनं कर्तुं “शकेम शक्ता भूयास्म । किं कुर्वन्तः । “देवभक्तं देवैः संभजनीयं “श्रवः हविर्लक्षणमन्नम् “अधि “दधानाः अग्नेरुपरि धारयन्तः । अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्तः इत्यर्थः ॥ उचथानि । “वच परिभाषणे । रुविदिभ्यां कित्' (उ. सू. ३. ३९५) इति विधीयमानः अथप्रत्ययः कित्त्वं च बहुलवचनादस्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणम् । जुष्टानि । जुष्टार्पिते व च्छन्दसि, नित्यं मन्त्रे (पा. सू. ६. १. २०९ - २१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे। ‘ पद्दन्° ' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शकेम। ‘ शक्लृ शक्तौ । ‘ लिङ्याशिष्यङ्' । सुधुरः । धुर्वी हिंसार्थः । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । राल्लोपः' इति वकारलोपः । ‘ न पूजनात्' इति समासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तं देवभक्तम् । ' तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २० ॥ ॥ १२ ॥

एकादश सौपर्णसूक्तानि (खिलसूक्तानि १.२- १.१२)
ऋ.सं. १.७३ अन्ते पठितव्यानि

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६
सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६
सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६
सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६
सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६
सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६
सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ | सूक्तं १.४४ | सूक्तं १.७४ | सूक्तं १.१०४ | सूक्तं १.१३४ | सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ | सूक्तं १.४५ | सूक्तं १.७५ | सूक्तं १.१०५ | सूक्तं १.१३५ | सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ | सूक्तं १.४६ | सूक्तं १.७६ | सूक्तं १.१०६ | सूक्तं १.१३६ | सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ | सूक्तं १.४७ | सूक्तं १.७७ | सूक्तं १.१०७ | सूक्तं १.१३७ | सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ | सूक्तं १.४८ | सूक्तं १.७८ | सूक्तं १.१०८ | सूक्तं १.१३८ | सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ | सूक्तं १.४९ | सूक्तं १.७९ | सूक्तं १.१०९ | सूक्तं १.१३९ | सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० | सूक्तं १.५० | सूक्तं १.८० | सूक्तं १.११० | सूक्तं १.१४० | सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.७४

← सूक्तं १.७३

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.७४

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.७५ →

दे. अग्निः। गायत्री

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ।

आरे अस्मे च शृण्वते ॥१॥

यः स्नीहितीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु ।

अरक्षद्दाशुषे गयम् ॥२॥

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि ।

धनंजयो रणेरणे ॥३॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये ।

दस्मत्कृणोष्यध्वरम् ॥४॥

तमित्सुहव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यहो ।

जना आहुः सुबर्हिषम् ॥५॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये ।

हव्या सुश्चन्द्र वीतये ॥६॥

न योरुपब्दिरश्व्यः शृण्वे रथस्य कच्चन ।

यदग्ने यासि दूत्यम् ॥७॥

त्वोतो वाज्यह्रयोऽभि पूर्वस्मादपरः ।

प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ॥८॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवासस‍ि ।

देवेभ्यो देव दाशुषे ॥९॥

सायणभाष्यम्

त्रयोदशानुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ‘ उपप्रयन्तः' इति नवर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते-’ उपप्रयन्तो नव गोतमो राहूगणो गायत्रं तु ' इति । अस्यायमर्थः । रहूगणनामा कश्चिदृषिः । तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । ‘ गायत्रं तु इत्युक्तत्वादिदमुत्तरं च गायत्रीच्छन्दस्कम् । ‘ परमाग्नेयमैन्द्रात् ' इति परिभाषितत्वादग्निर्देवता । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्येतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च- ‘ आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयन्त इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते : प्रातरनुवाकन्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदेशात् । पृष्ठ्यषडहस्य प्रथमेऽहनि एतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च- ‘ उपप्रयन्त इति तु प्रथमेऽहन्याज्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

उ॒प॒प्र॒यन्तो॑ अध्व॒रं मन्त्रं॑ वोचेमा॒ग्नये॑ ।

आ॒रे अ॒स्मे चं॑ शृण्व॒ते ॥१

उ॒प॒ऽप्र॒यन्तः॑ । अ॒ध्व॒रम् । मन्त्र॑म् । वो॒चे॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ।

आ॒रे । अ॒स्मे इति॑ । च॒ । शृ॒ण्व॒ते ॥१

उपऽप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्नये ।

आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥१

“अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निष्टोमादियज्ञम्
“उपप्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः
प्राप्त्यविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठन्तः इत्यर्थः । तादृशा वयम्
“अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय “मन्त्रं
मननसाधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं “वोचेम । वक्तारो

भूयास्मेत्याशास्यते । कीदृशायाग्नये । “आरे “अस्मे “च “शृण्वते । चशब्दः अप्यर्थे आरेशब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ‘ ब्रुवो वचिः । ‘ लिङ्याशिष्यङ्'। ‘वच उम्' इति उमागमः । शृण्वते । ‘शतुरनुमः' इति । विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यः स्नीहिंतीषु पू॒र्व्यः संजग्मा॒नासुं कृ॒ष्टिषुं । अरंक्षद्दा॒शुषे॒ गयंम् ॥२

यः । स्नीहिंतीषु । पू॒र्व्यः । स॒म्ऽज॒ग्मा॒नासुं । कृ॒ष्टिषुं ।

अरंक्षत् । दा॒शुषें । गयंम् ॥२

यः । स्नीहितीषु । पूर्व्यः । सम्ऽजग्मानासु । कृष्टिषु ।

अरक्षत् । दाशुषे । गयम् ॥२

“पूर्व्यः चिरंतनः “यः अग्निः “स्नीहितीषु वधकारिणीषु “कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु “संजग्मानासु संगतासु सतीषु “दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय “गयं धनम् “अरक्षत् रक्षति तस्मै मन्त्रं वोचेमेति पूर्वेण संबन्धः ॥ स्नीहितीषु । ‘ष्णिह स्नेहने'। चुरादिः । ‘ स्नेहयति' (नि. २. १९. १३) इति वधकर्मसु पठितः । स्नेह्यन्ते हिंस्यन्ते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः । करणे क्तिन् । ‘ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ' (पा. म. ७. २. ९. १) इति वचनात् निगृहीतिर्निपठितिरितिवत् इडागमः । व्यत्ययेन एकारस्य ईकारादेशः क्तिनो दीर्घश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । संजग्मानासु । ‘ समो गम्यृच्छि ' इति आत्मनेपदम् । लिटः कानच् । ‘गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । अरक्षत् । ‘ छन्दसि लुङलङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमन्थने ‘ जातायानुब्रूहि' इत्युक्ते ‘उत ब्रुवन्तु' इत्येषानुवचनीया। ‘प्रातर्वैश्वदेव्याम्' इति खण्डे सूत्रितं-’ शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवन्तु जन्तवः ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशम् इत्यस्यामिष्टौ एषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च- मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवन्तु जन्तवः ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ।

उ॒त ब्रु॑वन्तु ज॒न्तव॒ उद॒ग्निर्वृ॑त्र॒हाज॑नि ।

ध॒नं॒ज॒यो रणे॑रणे ॥३

उ॒त । ब्रु॒व॒न्तु॒ । ज॒न्तवः॑ । उत् । अ॒ग्निः । वृ॒त्र॒ऽहा । अ॒ज॒नि॒ ।

ध॒न॒म्ऽज॒यः । रणे॑ऽरणे ॥३

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत् । अग्निः । वृत्रऽहा । अजनि ।

धनम्ऽजयः । रणेऽरणे ॥३

“अग्निः “उत् "अजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । “उत अनन्तरं “जन्तवः जाताः सर्वे ऋत्विजः “ब्रुवन्तु तमग्निं स्तुवन्तु । कीदृशोऽग्निः । “वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता “रणेरणे सर्वेषु संग्रामेषु “धनंजयः शत्रुधनानां जेता ॥ धनंजयः । ‘ संज्ञायां भृतॄवृजि ' (पा. सू. ३. २. ४६) इति खच्। ' अरुर्द्विषदजन्तस्य°' (पा. सू. ६. ३. ६७) इति मुम् । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । रणेरणे। रण शब्दार्थः । रणन्ति दुन्दुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । ‘वशिरण्योरुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इति अप् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । आम्रेडितानुदात्तत्वम् ॥

यस्यं दू॒तो असि॒ क्षये॒ वेषिं ह॒व्यानिं वी॒तयें ।

द॒स्मत्कृ॒णोष्यंध्व॒रम् ॥४

यस्यं । दू॒तः । असिं । क्षयें । वेषिं । ह॒व्यानिं । वी॒तयें ।

द॒स्मत् । कृ॒णोषिं । अ॒ध्व॒रम् ॥४

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये ।

दस्मत् । कृणोषि । अध्वरम् ॥४

हे अग्ने "यस्य यजमानस्य "क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां "दूतः त्वम् "असि भवसि । यस्य च "हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि "वीतये देवानां भक्षणाय "वेषि गमयसि । यस्य च "अध्वरं यज्ञं "दस्मत् सर्वैर्दर्शनीयं "कृणोषि करोषि । ' तमित्सुहव्यम्' इत्युत्तरया संबन्धः ॥

वेषि । वी गत्यादिषु । अन्तर्भावितण्यर्थात् लट् । अदादित्वात् शपो लुक् । पादादित्वात् निघाताभावः । दस्मत् । ‘ दसि दंसनदर्शनयोः । ‘ इषियुधीन्धि ' इत्यादिना मक् । दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्या तकारः । कृणोषि । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य अकारः । तस्य अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः। यस्य इत्यनुषङ्गात् निघाताभावः ।

तमित्सुंहव्यमंङ्गिरः सुदेवं संहसो यहो ।

जनां आहुः सुबर्हिषंम् ॥५

तम् । इत् । सुऽहव्यम् । अङ्गिरः । सुऽदेवम् । सहसः । यहो इतिं ।

जनाः॑ । आ॒हुः॒ । सु॒ऽब॒र्हिषं॑म् ॥५

तम् । इत् । सुऽहव्यम् । अङ्गिरः । सुऽदेवम् । सहसः । यहो इति ।

जनाः । आहुः । सुऽबर्हिषम् ॥५

हे "सहसो "यहो बलस्य पुत्र "अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने यो यजमानः पूर्वमुक्तः "तमित् तमेव यजमानं "सुहव्यं शोभनहविष्कं "सुदेवं शोभनदैवतं "सुबर्हिषम् । बर्हिरिति यज्ञनाम । शोभनयज्ञं च "जनाः सर्वे मनुष्याः "आहुः कथयन्ति ॥ सुहव्यमित्यादिषु नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सहसो यहो। सुबामन्त्रिते° ' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ ॥ २१ ॥

आ च॒ वहा॑सि॒ ताँ इ॒ह दे॒वाँ उप॒ प्रश॑स्तये ।

ह॒व्या सु॑श्चन्द्र वी॒तये॑ ॥६

आ । च॒ । वहा॑सि । तान् । इ॒ह । दे॒वान् । उप॑ । प्रऽश॑स्तये ।

ह॒व्या । सु॒ऽच॒न्द्र॒ । वी॒तये॑ ॥६

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये ।

हव्या । सुऽचन्द्र । वीतये ॥६

हे “सुश्चन्द्र शोभनाह्लादनाग्ने “तान् “देवान् “इह अस्मिन् कर्मणि “उप अस्मत्समीपं “प्रशस्तये स्तुतये “आ “वहासि “च आवह प्रापय च । आगतेभ्यस्तेभ्यः “हव्या हव्यानि

चरुपुरोडाशादीनि हवींषि “वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि । “वह प्रापणे' । लेटि आडागमः। प्रशस्तये । शंसु स्तुतौ ' । भावे क्तिन् । तितुत्र' इति इट्प्रतिषेधः। ‘ अनिदिताम्' इति नलोपः । ‘ तादौ च° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र । ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति सुट् ॥

न योरु॑प॒ब्दिरश्व्यः॑ शृ॒ण्वे रथ॑स्य॒ कच्च॒न ।

यद॑ग्ने॒ यासि॑ दू॒त्य॑म् ॥७

न । योः । उ॒प॒ब्दिः । अश्व्यः॑ । शृ॒ण्वे । रथ॑स्य । कत् । च॒न ।

यत् । अ॒ग्ने॒ । यासि॑ । दू॒त्य॑म् ॥७

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन ।

यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् ॥७

हे “अग्ने “यत् यदा “दूत्यं देवानां दूतत्वं “यासि प्राप्नोषि “कच्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि “योः गच्छतस्तव “रथस्य अश्व्यः अश्वैरुत्पादितः “उपब्दिः श्रवणार्हः शब्दः "न “शृण्वे न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ योः । ‘ या प्रापणे' इत्यस्मात् “यो द्वे च ' (उ. सू. १. २१) इति औणादिकः कुप्रत्ययः । बहुलवचनात् द्विर्भावाभावः। उपब्दिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं “ सशब्दमुपब्दिमत् ' (तै. प्रा. २३. ९) इति । शृण्वे । ' श्रु श्रवणे '। कर्मणि लटि ‘ श्रुवः शृ च ' इति व्यत्ययेन श्नुः

ऋभावश्च । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ' हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः ॥

त्वोतो॑ वा॒ज्यह्न॑यो॒ऽभि पूर्व॑स्मा॒दप॑रः ।

प्र दा॒श्वाँ अ॑ग्ने अस्थात् ॥८

त्वाऽऊ॑तः । वा॒जी । अह्न॑यः । अ॒भि । पूर्व॑स्मात् । अप॑रः ।

प्र । दा॒श्वान् । अ॒ग्ने॒ । अ॒स्था॒त् ॥८

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्नयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः ।

प्र । दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥८

यः पुरुषः “पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारात् “अपरः निकृष्टो भवति हे “अग्ने स इदानीं “दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दाता सन्

“त्वोतः त्वया ऊतः रक्षितः “वाजी अन्नवान् “अह्रयः लज्जारहितः एवंभूतः सन् "अभि “प्र “अस्थात् ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतितिष्ठति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्रयः । ‘ ह्री लज्जायाम्' । जिह्रेतीति ह्रयः । न ह्रयोऽह्रयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाश्वान् । ‘ दाशृ दाने '।' दाश्वान् साह्वान्' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः ॥

उ॒त द्यु॒मत्सु॒वीर्यं॑ बृ॒हदं॑ग्ने विवाससि ।

दे॒वेभ्यो॑ देव दा॒शुषे॑ ॥९

उ॒त । द्यु॒ऽमत् । सु॒ऽवीर्य॑म् । बृ॒हत् । अ॒ग्ने॒ । वि॒वा॒स॒सि॒ ।

दे॒वेभ्यः॑ । दे॒व॒ । दा॒शुषे॑ ॥९

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । विवाससि ।

देवेभ्यः । देव । दाशुषे ॥९

“उत अपि च हे "देव द्योतमान “अग्ने “देवेभ्यः “दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय “बृहत् प्रौढं धनं “विवाससि गमयितुमिच्छसि प्रापयसीति यावत् । कीदृशम् । “द्युमत् अतिशयेन दीप्तं “सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् ॥ सुवीर्यम् । वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विवाससि ।' वा गतिगन्धनयोः । सनि द्विर्भावे ‘ सन्यतः' इति इत्वम् । दाशुषे । चतुर्थ्येकवचने ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ‘शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् ॥ ॥२२॥

टिप्पणी

रहूगणोपरि टिप्पणी

गौतमोपरि टिप्पणी

१.७४.२ स्नीहितीषु - वधकारिणीषु (स्नेह्यन्ते हिंस्यन्ते प्रजा आभिरिति) - सायणभाष्यम्।
संजग्मानासु - संगतासु

१.७४.६ वीतये - भक्षणाय प्रापयेत्

विनियोगं-प्रातरनुवाकस्य आग्नेये क्रतौ इत्यादि

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.७५

← सूक्तं १.७४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.७५

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.७६ →

दे. अग्निः। गायत्री

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् ।

हव्या जुह्वान आसनि ॥१॥

अथा ते अङ्गिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियम् ।

वोचेम ब्रह्म सानसि ॥२॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्वध्वरः ।

को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥३॥

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः ।

सखा सखिभ्य ईड्यः ॥४॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँ ऋतं बृहत् ।

अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

जुषस्व ' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च- जुषस्व पञ्च' इति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । पशौ स्तोकानुवचने आद्या विनियुक्ता । सूत्रितं च--' प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमम्' (आश्व. श्रौ. ३. ४) इति ॥

जु॒षस्वं॑ स॒प्रथं॑स्तमं॒ वचो॑ दे॒वप्सं॑रस्तमम् ।

ह॒व्या जुह्वा॑न आ॒सनि॑ ॥१

जु॒षस्वं॑ । स॒प्रथः॑ऽतमम् । वचः॑ । दे॒वप्सं॑रःऽतमम् ।

ह॒व्या । जुह्वा॑नः । आ॒सनि॑ ॥१

जुषस्व । सप्रथःऽतमम् । वचः । देवप्सरःऽतमम् ।

हव्या । जुह्वानः । आसनि ॥१

हे अग्ने “सप्रथस्तमम् अतिशयेन विस्तीर्णं “वचः स्तोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनं “जुषस्व सेवस्व । कीदृशम् । “देवप्सरस्तमं देवानां प्रीणयितृतमम् । किं कुर्वन् । “आसनि तवास्ये “हव्या हव्यानि स्तोकलक्षणानि हवींषि “जुह्वानः प्रक्षिपन् । इमानि स्तोकलक्षणानि हवींषि वृथा

मा भूवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्वीकुर्वित्यर्थः ॥
देवप्सरस्तमम् ।' स्पृ प्रीतिबलयोः । देवान् स्पृणोति
प्रणयतीति देवप्सराः ।' गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः। अतिशयेन देवप्सरा
देवप्सरस्तमः । जुह्वानः । जुहोतेर्व्यत्ययेन शानच् । ‘
अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । आसनि । ' पद्दन्'
इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः ।

अथा॑ ते अङ्गिरस्त॒माग्ने॑ वेधस्तम प्रि॒यम् ।

वो॒चेम॒ ब्रह्म॑ सान॒सि ॥२

अथ॑ । ते॒ । अ॒ङ्गि॒रः॒ऽत॒म॒ । अ॒ग्ने॒ । वे॒ध॒ःऽत॒म॒ । प्रि॒यम् ।

वो॒चेम॑ । ब्रह्म॑ । सा॒न॒सि ॥२

अथ । ते । अङ्गिरःऽतम । अग्ने । वेधःऽतम । प्रियम् ।

वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥२

हे “अङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त । यद्वा । अङ्गिरसां वरिष्ठ । "वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम । अतिशयेन मेधाविन् “अग्ने । “अथ अनन्तरं “ते तुभ्यं "सानसि संभजनीयं “प्रियं प्रीतिकरं “ब्रह्म स्तोत्रं “वोचेम वक्तारो भूयास्म ॥ वोचेम । लिङयाशिष्यङ्'। ' वच उम्' इति उमागमः । सानसि । ‘वन षण संभक्तौ' । ‘सानसिधर्णसि' इत्यादौ असिच्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।

कस्ते॑ जा॒मिर्जना॑ना॒मग्ने॒ को दा॒श्वं॑ध्वरः ।

को ह॒ कस्मि॑न्नसि श्रि॒तः ॥३

कः । ते॒ । जा॒मिः । जनां॑नाम् । अग्नें । कः । दा॒शुऽअं॑ध्वरः
।

कः । ह॒ । कस्मिं॑न् । अ॒सि॒ । श्रि॒तः ॥३

कः । ते । जामिः । जनानाम् । अग्ने । कः । दाशुऽअध्वरः
।

कः । ह । कस्मिन् । असि । श्रितः ॥३

हे “अग्ने “जनानां मनुष्याणां मध्ये “ते तव “कः “जामिः को बन्धुः । त्वं सर्वैर्गुणैरधिकोऽसि । तवानुरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः । “को “दाश्वध्वरः । दाशुर्दत्तोऽध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । “को “ह त्वं कथंभूतस्त्वम् । ईदृग्रूपः इति सर्वैर्न ज्ञायसे इत्यर्थः । “कस्मिन् स्थाने "श्रितः आश्रितः “असि वर्तसे । तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते ।

अतस्त्वमस्माभिः मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यः इत्यग्निः प्रशस्यते । दाश्वध्वरः । दाशृ दाने '। ' उणादयो बहुलम् (पा. सू. ३. ३.१) इति बहुलवचनात् कर्मणि उणप्रत्ययः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ' इति स्वरितत्वम् ।।

त्वं जा॒मिर्जना॑ना॒मग्ने॑ मि॒त्रो अ॑सि प्रि॒यः ।

सखा॒ सखि॑भ्य॒ ईड्यः॑ ॥४

त्वम् । जा॒मिः । जना॑नाम् । अग्ने॑ । मि॒त्रः । अ॒सि॒ । प्रि॒यः ।

सखा॑ । सखि॑ऽभ्यः । ईड्यः॑ ॥४

त्वम् । जामिः । जनानाम् । अग्ने । मित्रः । असि । प्रियः
।

सखा । सखिऽभ्यः । ईड्यः ॥४

हे “अग्ने “त्वम् उक्तप्रकारेण
अचिन्त्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां “जनानां “जामिः
बन्धुः “असि। तथा “प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां
“मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽसि । “ईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं
“सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः “सखा
सखिवदत्यन्तं प्रियः असि ॥ जामिः । 'जमु अदने'।
जमन्ति सहैकस्मिन्पात्रे अदन्तीति जामयो बन्धवः । ‘
जनिघसिभ्यामिण् ' (उ. सू. ४-५६९) इति विधीयमानः
इण् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । ईड्यः । ‘ ईड स्तुतौ '।
‘ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः 'इत्याद्युदात्तत्वम् ।

यजां नो मि॒त्रावरुंणा॒ यजां दे॒वाँ ऋ॒तं बृ॒हत् ।

अग्ने॒ यक्षि॒ स्वं दमंम् ॥५

यजं । न॒ः । मि॒त्रावरुंणा । यजं । दे॒वान् । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ।

अग्नें । यक्षिं । स्वम् । दमंम् ॥५

यज । नः । मित्रावरुणा । यज । देवान् । ऋतम् । बृहत् ।

अग्ने । यक्षि । स्वम् । दमम् ॥५

हे “अग्ने “नः अस्मदर्थं "मित्रावरुणा एतत्संज्ञौ देवौ “यज हविषा पूजय । तथा “देवान् इन्द्रादीन् “यज पूजय। “ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येव । तदर्थं "बृहत् प्रौढं “त्वं स्वकीयं “दमं यज्ञगृहं “यक्षि यज संगच्छस्व । त्वय्यन्तर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ।। यज ।

द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । देवान् ।
दीर्घादटि समानपादे' इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । '
आतोऽटि नित्यम्' इति अनुनासिकः आकारः । यत्वलोपौ
। यक्षि । यजेः ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥ ॥ २३
॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.७६

← सूक्तं १.७५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.७६

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.७७ →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥१॥

एह्यग्न इह होता नि षीदादब्धः सु पुरएता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजा महे सौमनसाय देवान् ॥२॥

प्र सु विश्वान्रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिशस्तिपावा ।

अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चकृमा सुदाव्ने ॥३॥

प्रजावता वचसा वह्निरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥४॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ का ते ' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तम् । ‘ का ते' इत्यनुक्रान्तम् । राहूगणो गोतम ऋषिः ।। त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च -- ’ उप प्र जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ।। ।

का त॒ उपे॑ति॒र्मन॑सो॒ वरा॑य॒ भुव॑दग्ने॒ शंत॑मा॒ का म॑नी॒षा ।

को वा॑ य॒ज्ञैः परि॒ दक्षं॑ त आप॒ केन॑ वा ते॒ मन॑सा दाशेम ॥१

का । ते॒ । उप॑ऽइतिः । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अ॒ग्ने॒ । शम्ऽत॑मा । का । म॒नी॒षा ।

कः । वा॒ । य॒ज्ञैः । परि॑ । दक्ष॑म् । ते॒ । आ॒प॒ । केन॑ । वा॒ । ते॒ । मन॑सा । दा॒शे॒म॒ ॥१

का । ते । उपऽइतिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शम्ऽतमा । का । मनीषा ।

कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षम् । ते । आप । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥१

हे “अग्ने “ते तव “मनसो “वराय निवारणाय अस्मास्ववस्थापनाय “का “उपेतिः “भुवत् कीदृशमुपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुमः इति भावः । “मनीषा स्तुतिः “शंतमा तवातिशयेन सुखकरी “का कीदृशी भवेत् तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । “को “वा यजमानः “यज्ञैः तव संबन्धिभिर्यागैः “दक्षं वृद्धिं बलं वा “परि “आप पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान् योगाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यते इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह केनेति । हे अग्ने “ते तुभ्यं “केन “मनसा कीदृश्या बुद्ध्या "दाशेम हवींषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यनुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यते इत्यर्थः ।।

उपेतिः । ‘ तादौ च°' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वराय । “वृञ् वरणे'। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ' (पा. सू. ३. ३. ५८) इति अप् । तस्य

पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । लेटि अडागमः । बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । दक्षम् । दक्ष वृद्धौ ' । भावे करणे वा घञ् । ञित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

एह्यंग्न इ॒ह होता॒ नि षी॒दादं॑ब्ध॒ः सु पुं॑रए॒ता भं॑वा नः ।

अवं॑तां त्वा॒ रोदं॑सी विश्वमि॒न्वे यजां म॒हे सौं॑मन॒सायं दे॒वान् ॥२

आ । इ॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । इ॒ह । होतां॑ । नि । सी॒द॒ । अदं॑ब्धः । सु । पु॒रः॒ऽए॒ता । भ॒व॒ । न॒ः ।

अवं॑ताम् । त्वा॒ । रोदं॑सी॒ इतिं॑ । वि॒श्व॒मि॒न्वे इतिं॑ वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वे । यजं॑ । म॒हे । सौ॒म॒न॒सायं॑ । दे॒वान् ॥२

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । सीद । अदब्धः ।
सु । पुरःऽएता । भव । नः ।

अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति
विश्वम्ऽइन्वे । यज । महे । सौमनसाय । देवान् ॥२

हे “अग्ने “एहि आगच्छ। "इह अस्मिन् यज्ञे “होता
देवानामाह्वाता सन् “नि “षीद उपविश। “नः अस्माकं
“पुरएता पुरतो गन्ता "सु “भव सुष्ठु भव । यस्मात्त्वम्
“अदब्धः राक्षसादिभिः अहिंस्योऽसि । तादृशं त्वां
“विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्यौ “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “त्वा
त्वाम् “अवतां रक्षतां । आगत्योपविश्य च
द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च सन् “महे महते “सौमनसाय
सौमनस्याय “देवान् दानादिगुणयुक्तान् इन्द्रादीन् 'यज
हविर्भिः पूजय ॥ नि षीद । सदिरप्रतेः ' इति षत्वम् ।
सौमनसाय । सुमनसो भावः सौमनसम् । तस्येदम् ' इति

संबन्धसामान्ये इति अणप्रत्ययः। स चात्र भावलक्षणे संबन्धविशेषे पर्यवस्यति । यद्वा । ‘ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ' (पा. सू. ५. १. १३०) इति भावे अण् । युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

प्र सु विश्वा॑न्र॒क्षसो॒ धक्ष्य॑ग्ने॒ भवा॑ य॒ज्ञाना॑मभिशस्ति॒पावा॑ ।

अथा व॑ह॒ सोम॑पतिं॒ हरि॑भ्यामाति॒थ्यम॑स्मै चकृमा सु॒दाव्ने॑ ॥३

प्र । सु । विश्वा॑न् । र॒क्षसः॑ । धक्षि॑ । अ॒ग्ने॒ । भव॑ । य॒ज्ञाना॑म् । अ॒भि॒श॒स्ति॒ऽपावा॑ ।

अथ॑ । आ । व॒ह॒ । सोम॑ऽपतिम् । हरि॑ऽभ्याम् । आ॒ति॒थ्यम् । अ॒स्मै॒ । च॒कृ॒म॒ । सु॒ऽदाव्ने॑ ॥३

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम् । अभिशस्तिऽपावा ।

अथ । आ । वह । सोमऽपतिम् । हरिऽभ्याम् । आतिथ्यम् । अस्मै । चकृम । सुऽदाव्ने ॥३

हे "अग्ने "विश्वान् सर्वान् "रक्षसः राक्षसान् "प्र "सु "धक्षि प्रकर्षेण दह । दग्ध्वा च "यज्ञानाम् अस्माभिरनुष्ठेयानां यागानाम् "अभिशस्तिपावा अभिशस्तेर्हिंसायाः पाता रक्षिता "भव । "अथ अनन्तरं "सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालकमिन्द्रं "हरिभ्यां तदीयाश्वाभ्याम् "आ "वह अस्मयज्ञं प्राप्य । आगताय "अस्मै सुदाव्ने शोभनस्य फलस्य दात्रे इन्द्राय "आतिथ्यम् अतिथ्यर्हं सत्कारं "चकृम कुर्मः ॥ धक्षि । ' दह भस्मीकरणे'। ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा । 'शसु हिंसायाम्' । अस्मादभिपूर्वात् भावे क्तिन् ।

अभिशस्तेः पातीति अभिशस्तिपावा। “ पा रक्षणे'। ‘ आतो मनिन् ' इति वनिप् । सोमपतिम् । “ पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदाव्ने । पूर्ववद्ददातेर्वनिप् । ‘अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः ।।

प्र॒जावं॑ता॒ वचं॑सा॒ वह्नि॑रा॒सा चं॑ हु॒वे नि चं॑ सत्सी॒ह दे॒वैः ।

वेषिं हो॒त्रमु॒त पो॒त्रं यं॑जत्र बो॒धि प्रं॑यन्तर्जनित॒र्वसूं॑नाम् ॥४

प्र॒जाऽवं॑ता । वचं॑सा । वह्नि॑ः । आ॒सा । आ । च॒ । हु॒वे । नि । च॒ । स॒त्सि॒ । इ॒ह । दे॒वैः ।

वेषिं । हो॒त्रम् । उ॒त । पो॒त्रम् । य॒ज॒त्र॒ । बो॒धि । प्र॒ऽय॒न्त॒ः । ज॒नि॒त॒ः । वसूं॑नाम् ॥४

प्रजाऽवता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः ।

वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि । प्रऽयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥४

“प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन “वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निः "आसा आस्यस्थानीयया ज्वालया “वह्निः देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निम् “आ “च “हुवे आह्वयामि । आहूतः सन् त्वम् “इह अस्मिन् कर्मणि "देवैः अन्यैः सह “नि सत्सि “च निषीद च । निषद्य च हे “यजत्र यजनीयाग्ने "होत्रं होत्रा क्रियमाणं कर्म "उत अपि च "पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च “वेशि कामयस्व । “वसूनां धनानां “प्रयन्तः प्रकर्षेण नियन्तः वसून्यस्मदायत्तानि कुर्वन् "जनितः आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने “बोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा । ‘पद्दन् ' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । ‘सुपां सुलक्° ' इति तृतीयाया डादेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । हुवे । ह्वेञो लटि ‘ बहुलं छन्दसि '

इति संप्रसारणम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ‘चवायोगे प्रथमा ' इति निघातप्रतिषेधः । बोधि । ‘ बुध अवगमने' । अस्मात् ण्यन्तात् छन्दस्युभयथा' इति हेः आर्धधातुकत्वात् ‘णेरनिटि' इति णिलोपः । हुझल्भ्यो हेर्धिः'। धातोः अन्त्यलोपश्छान्दसः । हेरपित्त्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोः ‘ यथा विप्रस्य ' इत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च ‘ प्रदानानाम् ' इति खण्डे - यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ।।

यथा॒ विप्रं॑स्य॒ मनुं॑षो ह॒विर्भि॑र्दे॒वाँ अयं॑जः क॒विभि॑ः क॒विः सन् ।

ए॒वा होतं॑ः सत्यतर॒ त्वम॒द्याग्ने॑ म॒न्द्रया॑ जु॒ह्वा॑ यजस्व ॥५

यथा॑ । विप्र॑स्य । मनु॑षः । ह॒विःऽभिः॑ । दे॒वान् । अय॑जः । क॒विऽभिः॑ । क॒विः । सन् ।

ए॒व । हो॒त॒रिति॑ । स॒त्य॒ऽत॒र॒ । त्वम् । अ॒द्य । अग्ने॑ । म॒न्द्रया॑ । जु॒ह्वा॑ । य॒ज॒स्व॒ ॥५

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वम् । अद्य । अग्ने । मन्द्रया । जुह्वा । यजस्व ॥५

"कविः क्रान्तदर्शी “सन् “कविभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह “विप्रस्य मेधाविनः “मनुषः मनोर्यज्ञे “हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः हे अग्ने “यथा “देवान् “अयजः एवमेव “होतः होमनिष्पादक “सत्यतर अतिशयेन सत्सु साधो “अग्ने “त्वम् “अद्य अस्मिन् यज्ञे “मन्द्रया हर्षयित्र्या “जुह्वा

होमसाधनभूतया स्रुचा “यजस्व देवान् हविर्भिः पूजय ॥ मनुषः । ‘ मन ज्ञाने । ‘ बहुलमन्यत्रापि ' इति मनेः उसिन्प्रत्ययः ॥ ॥ २४ ॥

टिप्पणी

विनियोगः- प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ। आश्विन् शस्त्रे अपि

१.७६.४ वेषि - कामयस्व, प्रयन्तः - प्रकर्षेण नियन्तः

१.७६.५ जुह्वा। आरोह पथो जुहु देवयानान्यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः। हिरण्यपक्षाजिरा संभृताङ्गा वहासि मा सुकृतां यत्र लोकाः। जुहूरसि घृताची

गायत्रीयाम्नी कविभिर्जुषाणा। अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप देवानाग्नेयेन शर्मणा दैव्येनेति जुहूम्। - आप.श्रौ.सू. ४.७.२। ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोक उदयनं - मा.श. ११.५.६.[३]।जुहूर्दाधार द्यामुपभृदन्तरिक्षं ध्रुवा दाधार पृथिवीं प्रतिष्ठाम् । (१८.४.५) प्रतीमां लोका घृतपृष्ठाः स्वर्गाः कामंकामं यजमानाय दुह्राम् ॥ शौ.अ. १८.४.५॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.७७

← सूक्तं १.७६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.७७

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.७८ →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्

कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥१॥

यो अध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम् ।

अग्निर्यद्वेर्मर्ताय देवान्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥२॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥३॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयन्त मन्म ॥४॥

एवाग्निर्गोतमेभिरृतावा विप्रेभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥५॥

सायणभाष्यम्

'कथा' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्यार्षमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च-' कथा ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

क॒था दा॑शेमा॒ग्नये॒ कास्मै॑ दे॒वजु॑ष्टोच्यते भा॒मिने॒ गीः ।

यो मर्त्ये॑ष्व॒मृत॑ ऋ॒तावा॒ होता॒ यजि॑ष्ठ॒ इत्कृ॒णोति॑ दे॒वान् ॥१

क॒था । दा॒शे॒म॒ । अ॒ग्नये॑ । का । अ॒स्मै॒ । दे॒वऽजु॑ष्टा ।
उ॒च्य॒ते॒ । भा॒मिने॑ । गीः ।

यः । मर्त्ये॑षु । अ॒मृतः॑ । ऋ॒तऽवा॑ । होता॑ । यजि॑ष्ठः । इत् ।
कृ॒णोति॑ । दे॒वान् ॥१

कथा । दाशेम । अग्नये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा ।
उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् ।
कृणोति । देवान् ॥१

“अस्मै “अग्नये "कथा "दाशेम कथं हवींषि ददाम । अग्नेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवा अस्मै “भामिने तेजस्विनेऽग्नये "देवजुष्टा सर्वैः देवैः सेवितव्या “गीः वाक् स्तुतिरपि “का कीदृशी “उच्यते । तादृशीं स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । “अमृतः मरणरहितः “ऋतावा ऋतवान् सत्यवान् यज्ञवान् वा “होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा “यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा एवंभूतः “यः अग्निः “मर्त्येषु मरणधर्मसु अस्मासु वर्तमानः सन् "देवान् “इत् “कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव । तादृशायाग्नये कथा दाशेमेति पूर्वेणान्वयः ॥ कथा । ' था हेतौ च च्छन्दसि ' इति थाप्रत्ययः ।। भामिने । 'भा दीप्तौ ।' अर्तिस्तुसु° ' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा ' छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप्। “अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् ।।

यो अंध्व॒रेषु॒ शंतंम ऋ॒तावा॒ होता॒ तमू॒ नमोंभि॒रा कृंणुध्वम्
।

अ॒ग्निर्यद्वेर्मर्तांय दे॒वान्स चा॒ बोधांति॒ मनंसा यजाति ॥२

यः । अ॒ध्व॒रेषुं । शम्ऽतंमः । ऋ॒तऽवां । होतां । तम् । ऊं॒ इतिं । नमंःऽभिः । आ । कृ॒णु॒ध्व॒म् ।

अ॒ग्निः । यत् । वेः । मर्ताय । दे॒वान् । सः । च॒ । बोधांति । मनंसा । य॒जा॒ति॒ ॥२

यः । अध्वरेषु । शम्ऽतमः । ऋतऽवा । होता । तम् । ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वम् ।

अग्निः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥२

“यः अग्निः “अध्वरेषु यागेषु “शंतमः अतिशयेन सुखकारी "ऋतावा सत्यवान् यथार्थदर्शीत्यर्थः । "होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्यजमाना यूयं “तमु तमेवाग्निं “नमोभिः स्तोत्रैः "आ “कृणुध्वम् अभिमुखीकुरुत । “यत् यदा अयम् “अग्निः “मर्ताय मनुष्याय यजमानार्थं "देवान् "वेः वेति गच्छति तदानीं “सः अग्निर्यष्टव्यान् सर्वान् देवान् “बोधाति “च जानाति च । ज्ञात्वा च "मनसा नमसा तान् "यजाति हविर्भिः पूजयति । अतस्तमेवाग्निम् आ कृणुध्वमिति योज्यम् ॥ वेः । वी गत्यादिषु । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ् । तिङा तिङो भवन्ति' इति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । ‘बुध अवगमने'। लेटि आडागमः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । ‘चवायोगे प्रथमा' इति निघातप्रतिषेधः । मनसा। मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

स हि क्रतु॒ः स मर्य॒ः स सा॒धुर्मि॒त्रो न भू॒दद्भु॑तस्य र॒थीः ।

तं मेधे॑षु प्रथ॒मं दे॑व॒यन्ती॒र्विश॒ उप॑ ब्रुवते द॒स्ममारीः॑ ॥३

सः । हि । क्रतुः॑ । सः । मर्यः॑ । सः । सा॒धुः । मि॒त्रः । न । भू॒त् । अद्भु॑तस्य । र॒थीः ।

तम् । मेधे॑षु । प्र॒थ॒मम् । दे॒व॒ऽयन्तीः॑ । विशः॑ । उप॑ । ब्रु॒व॒ते॒ । द॒स्मम् । आरीः॑ ॥३

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।

तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवऽयन्तीः । विशः । उप । ब्रुवते । दस्मम् । आरीः ॥३

“स “हि अग्निः “क्रतुः कर्मणां कर्ता । “सः एव “मर्यः मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता “साधुः साधयितोत्पादयितापि “सः एव “अद्भुतस्य अभूतस्यालब्धस्य धनस्य “रथीः रंहयिता प्रापयिता “भूत् भवति । तत्र दृष्टान्तः । "मित्रो “न । यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवंभूतो योऽग्निः “तम् एव “मेधेषु यज्ञेषु “देवयन्तीः देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यः “विशः प्रजाः “प्रथमम् “उप “ब्रुवते । स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूतः इति कथयन्ति। कीदृश्यो विशः। "दस्मं दर्शनीयं तमग्निम् “आरीः गच्छन्त्यः भजन्त्यः इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृङ् प्राणत्यागे । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् 'छन्दसि निष्टर्क्य° ' इत्यादौ निपातनात् यत् कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि द्रष्टव्यः । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः ।' वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः । ‘ऋ गतौ'। ‘ जनिघसिभ्यामिण्' (उ. सू. ४. ५६९) इति बहुलग्रहणादस्मादपि इण्प्रत्ययः । ‘ कृदिकारादक्तिनः'

इति ङीष् । ‘वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्॥

स नों नृ॒णां नृतंमो रि॒शादां अ॒ग्निर्गिरोऽवंसा वेतु धी॒तिम् ।

तनां च॒ ये म॒घवां॒नः शविंष्ठा॒ वाजंप्रसूता इ॒षयंन्त॒ मन्मं ॥ ४

सः । न॒ः । नृ॒णाम् । नृऽतंमः । रि॒शादाः॑ । अ॒ग्निः । गिरः॑ । अवंसा । वे॒तु॒ । धी॒तिम् ।

तनां । च॒ । ये । म॒घऽवांनः । शविंष्ठाः । वाजंऽप्रसूताः । इ॒षयंन्त । मन्मं ॥४

सः । नः । नृणाम् । नृऽतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिम् ।

तना । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः । वाजऽप्रसूताः ।
इषयन्त । मन्म ॥४

"नृणां यज्ञस्य नेतॄणां मध्ये “नृतमः अतिशयेन नेता
“रिशादाः रिशानां शत्रूणामत्ता भक्षयिता। यद्वा । रिशतां
हिँसतामसिता निरसिता । एवंविधः “सः “अग्निः “नः
अस्माकं “गिरः स्तुतीः “अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन युक्तां
“धीतिं कर्म च "वेतु कामयताम् । अपि “च "ये यजमानाः
“तना । धननामैतत् । विस्तृतेन धनेन “मघवानः धनवन्तः
“शविष्ठाः अतिशयेन बलिनश्च सन्तः “वाजप्रसूताः प्रसूतं
प्रेरितं वाजो हविर्लक्षणमन्नं यैस्तादृशा भूत्वा “मन्म
अग्नेर्मननरूपं स्तोत्रम् “इषयन्त एषयन्ति ऋत्विग्भिः
कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति
भावः ॥ नृणाम् । ‘ नृ च ' इति उभयथाभावात् दीर्घाभावः
। ' नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । तना। तनु
विस्तारे'। पचाद्यच् । तृतीयैकवचनस्य ‘सुपां सुलुक्' इति

आकारः । वृषादेराकृतिगणवादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः । शव इति बलनाम । अस्मायामेधा ' इति मत्वर्थीयो विनिः । ततः आतिशायनिकः। इष्ठन् । ‘विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक् । 'टेः' इति टिलोपः । इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त । ‘ इषु इच्छायाम् । अस्मात् ण्यन्तात् छान्दसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् णौ लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

ए॒वाग्निर्गोत॑मेभिॠ॒तावा॒ विप्रे॑भिरस्तोष्ट जा॒तवे॑दाः ।

स ए॑षु द्यु॒म्नं पी॑पय॒त्स वाज॒ं स पु॒ष्टिं या॑ति॒ जोष॒मा चिं॑कि॒त्वान् ॥५

ए॒व । अ॒ग्निः । गोत॑मेभिः । ऋ॒तऽवा॑ । विप्रे॑भिः । अ॒स्तो॒ष्ट॒ । जा॒तऽवे॑दाः ।

सः । ए॒षु । द्यु॒म्नम् । पी॒प॒य॒त् । सः । वाजं॑म् । सः । पु॒ष्टिम् । या॒ति॒ । जोषं॑म् । आ । चि॒कि॒त्वान् ॥५

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रेभिः । अस्तोष्ट । जातऽवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नम् । पीपयत् । सः । वाजम् । सः । पुष्टिम् । याति । जोषम् । आ । चिकित्वान् ॥५

“ऋतावा ऋतवान् यज्ञवान् "जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा अयम् “अग्निः “विप्रेभिः मेधाविभिः "गौतमेभिः गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेन प्रकारेण “अस्तोष्ट स्तुतोऽभूत् । स्तुतश्च “सः अग्निः “एषु गोतमेषु “द्युम्नं द्योतमानं सोमं “पीपयत् अपिबत्। यद्वा । तानृषीन् अपाययत्। तथा “सः अग्निः “वाजं हविर्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव । एवं सोमलक्षणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य “सः अग्निः “जोषम् अस्माभिः कृतं

सेवनम् “आ “चिकित्वान् आ समन्तात् जानन् “पुष्टिं “याति पोषं प्राप्नोतु । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु । गोतमेभिः।' ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ' (पा. सू. ४. १. ११४) इति विहितस्य अणः ‘अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च' (पा. सू. २. ४. ६५) इति बहुषु लुक् । अस्तोष्ट । स्तोतेः कर्मणि लुङि चिणभावश्छान्दसः । पीपयत्। 'पा पाने' ण्यन्तात् लुङि च्लेश्चङादि । जोषम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः '। भावे घञ् । ञित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.७८

← सूक्तं १.७७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.७८

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.७९ →

दे. अग्निः। गायत्री

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे ।

द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥१॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति ।

द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥२॥

तमु त्वा वाजसातममङ्गिरस्वद्धवामहे ।

द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥३॥

तमु त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्यूँरवधूनुषे ।

द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥४॥

अवोचाम रहूगणा अग्नये मधुमद्वचः ।

द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥५॥

सायणभाष्यम्

' अभि त्वा ' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयं गायत्रम् । तथा चानुक्रान्तम्-- अभि त्वा गायत्रं तु ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अ॒भि त्वा॒ गोत॑मा गि॒रा जात॑वेदो॒ विच॑र्षणे ।

द्यु॒म्नैर॒भि प्र णो॑नुमः ॥१

अ॒भि । त्वा॒ । गोत॑माः । गि॒रा । जात॑ऽवेदः । विऽच॑र्षणे ।

द्यु॒म्नैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒म॒ः ॥१

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे ।

द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥१

हे "जातवेदः जातानां वेदितः “विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः एवंभूताग्ने “त्वा त्वां “गोतमाः अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषिः । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनम् । “गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचा “अभि आभिमुख्येन अस्तौदिति शेषः । तद्वद्वयमपि त्वां द्युम्नैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः

"अभि “प्र “णोनुमः आभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥
नोनुमः । ‘णु स्तुतौ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लट् । ‘
उपसर्गादसमासेऽपि ' इति णत्वम् ॥

तमुं त्वा गोतंमो गिरा रायस्कांमो दुवस्यति ।

द्युम्नैरभि प्र णोंनुमः ॥२

तम् । ऊं इतिं । त्वा । गोतंमः । गिरा । रायःऽकांमः ।
दुवस्यति ।

द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥२

तम् । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःऽकामः ।
दुवस्यति ।

द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥२

“रायस्कामः धनकामः “गोतमः यमग्निं “गिरा स्तुत्या "दुवस्यति परिचरति “तमु तमेव त्वां “द्युम्नैः द्योतमानैः स्तोत्रैराभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो धनानि कामयते इति रायस्कामः । 'कर्मण्यण् । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति बहुलवचनात् अलुक् । ' ऊडिदम् । इत्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतः कृकमिकंसकुम्भ ' (पा. सू. ८. ३. ४६) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दुवस्यति । ‘दुवस उपतापे परिचरणे च' । कण्ड्वादिः ॥

तमुं त्वा वाज॒सातं॑ममङ्गि॒र॒स्वद्ध॑वामहे ।

द्यु॒म्नैर॒भि प्र णों॑नुमः ॥३

तम् । ॐ इतिं । त्वा॒ । वा॒ज॒ऽसातं॑मम् । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

द्यु॒म्नैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः॒ ॥३

तम् । ॐ इति । त्वा । वाजऽसातमम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ।

द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥३

हे अग्ने “वाजसातमं वाजानामन्नानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव “त्वा त्वाम् “अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव "हवामहे आह्वयामः । शिष्टं गतम् ॥ वाजसातमम् । ‘ षणु दाने'। ‘जनसनखनक्रमगमो विट्'। विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति आत्वम्। अतिशयेन वाजसा वाजसातमः। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते । अङ्गिरस्वत् । तेन

तुल्यम्' इति वतिः । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' (पा. सू. १, ४, १८. ३) इति भत्वेन पदत्वाभावात् रुत्वाद्यभावः ।।

तमुं त्वा वृत्रहन्तंमं यो दस्यूँरवधूनुषे ।

द्युम्नैरभि प्र णोंनुमः ॥४

तम् । ऊं इतिं । त्वा । वृत्रहन्ऽतंमम् । यः । दस्यूंन् । अवऽधूनुषे ।

द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥४

तम् । ऊं इति । त्वा । वृत्रहन्ऽतमम् । यः । दस्यून् । अवऽधूनुषे ।

द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥४

हे अग्ने “दस्यून् उपक्षपयितॄन् राक्षसादीन् “यः त्वम् “अवधूनुषे अवचालयसि स्थानात् प्रच्यावयसि “वृत्रहन्तमं वृत्राणां पाप्मनाम् अतिशयेन हन्तारं “तमु “त्वा तमेव त्वां द्युम्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमम् । अतिशयेन वृत्रहा वृत्रहन्तमः । पदसंज्ञायां नलोपे ‘नाद्धस्य ' (पा. सू. ८. २. १७) इति तमपो नुट् । दस्यून् ।' दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वम् । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ' इति ऊकारः सानुनासिकः ।।

अवो॑चाम॒ रहू॑गणा अ॒ग्नये॒ मधु॑म॒द्वचः॑ ।

द्यु॒म्नैर॒भि प्र णो॑नुमः ॥५

अवो॑चाम । रहू॑गणाः । अ॒ग्नये॑ । मधु॑ऽमत् । वचः॑ ।

द्यु॒म्नैः । अ॒भि । प्र । नो॒नु॒मः॒ ॥५

अवोचाम । रहूगणाः । अग्नये । मधुऽमत् । वचः ।

द्युम्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥५

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । “रहूगणाः रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमाः "अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय “मधुमद्वचः माधुर्योपेतं वचनम् “अवोचाम प्रावादिष्म । तद्वचनरूपैः द्युम्नैः द्योतमानैः स्तोत्रैः पुनःपुनरग्निं वयम् “अभि “प्र “णोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥ ॥ २६ ॥

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं १.१४
सूक्तं १.१५
सूक्तं १.१६
सूक्तं १.१७
सूक्तं १.१८
सूक्तं १.१९
सूक्तं १.२०
सूक्तं १.४४
सूक्तं १.४५
सूक्तं १.४६
सूक्तं १.४७
सूक्तं १.४८
सूक्तं १.४९
सूक्तं १.५०
सूक्तं १.७४
सूक्तं १.७५
सूक्तं १.७६
सूक्तं १.७७
सूक्तं १.७८
सूक्तं १.७९
सूक्तं १.८०
सूक्तं १.१०४
सूक्तं १.१०५
सूक्तं १.१०६
सूक्तं १.१०७
सूक्तं १.१०८
सूक्तं १.१०९
सूक्तं १.११०
सूक्तं १.१३४
सूक्तं १.१३५
सूक्तं १.१३६
सूक्तं १.१३७
सूक्तं १.१३८
सूक्तं १.१३९
सूक्तं १.१४०
सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.७९

← सूक्तं १.७८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.७९

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.८० →

दे. १-३ अग्निः मध्यमोग्निर्वा, ४-१२ अग्निः। १-३ त्रिष्टुप्,४-६ उष्णिक्, ७-१२ गायत्री

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।

शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥१॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्तँ एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।

शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतन्ति मिह स्तनयन्त्यभ्रा ॥२॥

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ ॥३॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥४॥

स इधानो वसुष्कविरग्निरीळेन्यो गिरा ।

रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥५॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः ।

स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥६॥

अवा नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि ।

विश्वासु धीषु वन्द्य ॥७॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् ।

विश्वासु पृत्सु दुष्टरम् ॥८॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसम् ।

मार्डीकं धेहि जीवसे ॥९॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्नये ।

भरस्व सुम्नयुर्गिरः ॥१०॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः ।

अस्माकमिद्वृधे भव ॥११॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति ।

होता गृणीत उक्थ्यः ॥१२॥

सायणभाष्यम्

‘ हिरण्यकेशः' इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तम् । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्षम् । अत्रानुक्रम्यते ’ हिरण्यकेशो द्वादशाद्यौ तृचौ त्रैष्टुभौष्णिहौ पूर्वोऽग्नये वा मध्यमाय ' इति । पूर्वत्र ‘ गायत्रं तु ' इत्युक्तत्वादिदमपि गायत्रं सूक्तम् । एतावांस्तु विशेषः । आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः। द्वितीयस्त्वौष्णिहः । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलाग्निदेवताकाः । प्रातरनुवाकस्याग्नेये

क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः । सूत्रितं च--' हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । कारीर्यामग्नेर्धामच्छदो हिरण्यकेश इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च - ' हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमिति वा ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ।।

हिरंण्यकेशो॒ रजंसो विसा॒रेऽहि॒र्धुनि॒र्वातं इव॒ ध्रजींमान् ।

शुचिंभ्राजा उ॒षसो॒ नवेंदा॒ यशंस्वतीरप॒स्युवो॒ न स॒त्याः ॥१

हिरंण्यऽकेशः । रजंसः । वि॒ऽसा॒रे । अहिः॑ । धुनिः॑ । वातः॑ऽइव । ध्रजींमान् ।

शुचिंऽभ्राजाः । उ॒षसः॑ । नवें॑दाः । यशं॑स्वतीः । अ॒प॒स्युवः॑ । न । स॒त्याः ॥१

हिरण्यऽकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातःऽइव । ध्रजीमान् ।

शुचिऽभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥१

“हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णवद्रोचमानज्वालो वा “अहिः आगत्य हन्ता मेघानां “धुनिः तेषां कम्पयिता “वातइव वायुरिव “ध्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः एवंभूतो वैद्युतोऽग्निः “रजसः उदकस्य “विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति “शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन् मेघाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति । "उषसः उषोदेवताः “नवेदाः । न विदन्ति इति नवेदाः। मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति उषसस्तु

न जानन्तीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टान्तः । “यशस्वतीः अन्नयुक्ता अन्नवत्यः “अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्यः “सत्याः अवितथारम्भाः "न एवंभूताः प्रजा इव । अत्र उषसामज्ञानेनाग्निः प्रशस्यते न तु ता निन्द्यन्ते, न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं अपि तु स्तुत्यं स्तोतुम्' इति न्यायात् ॥ ध्रजीमान् । ध्रज गतौ '। इन्सर्वधातुभ्यः' इति भावे । इन्प्रत्ययः । ततो मतुप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे इनो नित्त्वात् प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः । नञ्पूर्वात् वेत्तेः पचाद्यच् ।' नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्शब्दात् ‘ सुप आत्मनः क्यच् '। ‘ क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः । ‘ तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम् । (पा. सू. ६, ४, ७७, १) इति उवङ् ।। ।

आ तें सुप॒र्णा अ॑मिनन्त॒ँ एवैः॑ कृ॒ष्णो नों॑नाव वृष॒भो

यदी॒दम् ।

शि॒वाभि॒र्न स्मयं॑मानाभि॒रागा॒त्पतं॑न्ति॒ मिहः॑ स्त॒नयं॑न्त्य॒भ्रा ॥२

आ । ते॒ । सु॒ऽप॒र्णाः । अ॒मि॒न॒न्त॒ । एवैः॑ । कृ॒ष्णः । नो॒ना॒व॒ । वृ॒ष॒भः । यदिं॑ । इ॒दम् ।

शि॒वाभिः॑ । न । स्मयं॑मानाभिः । आ । अ॒गा॒त् । पतं॑न्ति । मिहः॑ । स्त॒नयं॑न्ति । अ॒भ्रा ॥२

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनन्त । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदम् ।

शिवाभिः । न । स्मयमानाभिः । आ । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अभ्रा ॥२

हे अग्ने “ते तव “सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयः “एवैः गन्तृभिर्मरुद्भिः सह “अमिनन्त “आ समन्तात् मेघं हिंसन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति । प्रहृतश्च “कृष्णः कृष्णवर्णः “वृषभः वर्षिता मेघः “नोनाव भृशं शब्दमकरोत् । “यदि यदा “इदं ईदृशं कर्म तदानीं “शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः “स्मयमानाभिः हसनवतीभिः कान्ताभिरिव शुभ्रवर्णाभिः फेनयुक्ताभिरद्भिर्विद्युद्भिर्वा सह “आ “अगात् वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति । तदनन्तरं “मिहः आपः “पतन्ति दिवः सकाशात् प्रवृष्टा भवन्ति । “अभ्रा अभ्राण्यद्भिः पूर्णा मेघाः “स्तनयन्ति इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनन्त । ‘ मीञ् हिंसायाम् । क्रैयादिकः । व्यत्ययेन अन्तादेशः । ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । ‘ अणोऽप्रगृह्यस्य ' (पा. सू. ८. ४. ५७) इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनात्र संहितायामपि द्रष्टव्यम् । नोनाव । नौतेर्यङ्लुगन्तात् लिटि • अमन्त्रे' ' (पा. सू. ३. १. ३५)

इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावः । स्मयमानाभिः । ‘ स्मिङ् ईषद्धसने '। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । स्तनयन्ति। ‘ स्तन शब्दे '। चुरादिरदन्तः । पतन्ति स्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ ॥३

यत् । ईम् । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचम् । पृञ्चन्ति । उपरस्य । योनौ ॥३

यत् । ईम् । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचम् । पृञ्चन्ति । उपरस्य । योनौ ॥३

“यदीं यदायमग्निः “ऋतस्य उदकस्य “पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन “पियानः जगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायितं च जगत् “ऋतस्य उदकस्य संबन्धिभिः “रजिष्ठैः ऋजुतमैः “पथिभिः मार्गैः स्नानपानादिभिः "नयन् प्रापयन् वर्तते तदानीम् “अर्यमा “मित्रो “वरुणः च "परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्च “उपरस्य मेघस्य “योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने “त्वचं पृञ्चन्ति वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति उद्घाटयन्तीति यावत् ॥ पियानः । ‘ स्फायी ओप्यायी वृद्धौ' ।' बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । धातोर्व्यत्ययेन

पीभावः । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । रजिष्ठैः । ऋजुशब्दात् इष्टनि ‘ विभाषर्जोश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. १६२) इति ऋकारस्य रत्वम् ।' टेः' इति टिलोपः । पृञ्चन्ति ।' पृची संपर्के । रौधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ औष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च ' अग्ने वाजस्य' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूत्रितं च- अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने ' (आश्व, श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्ने॒ वाज॑स्य॒ गोम॑त॒ ईशा॑नः सहसो यहो ।

अ॒स्मे धे॑हि जातवेदो॒ महि॒ श्रवः॑ ॥४

अग्ने॑ । वाजं॑स्य । गोऽमं॑तः । ईशा॑नः । स॒ह॒स॒ः । य॒ह॒ो इति॑ ।

अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि॒ । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । महि॑ । श्रव॑ः ॥४

अग्ने । वाजस्य । गोऽमतः । ईशानः । सहसः । यहो इति ।

अस्मे इति । धेहि । जातऽवेदः । महि । श्रवः ॥४

हे “सहसो "यहो बलस्य पुत्र “अग्ने “गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य “वाजस्य अन्नस्य “ईशानः ईश्वरस्त्वमसि । अतः “अस्मे अस्मासु हे "जातवेदः जातधन जातानां वेदितर्वाग्ने “महि प्रभूतं “श्रवः अन्नं “धेहि स्थापय ॥ सहसो यहो । पराङ्गवद्भावात् ' आमन्त्रितस्य च ' इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । अस्मे । 'सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्याः शेआदेशः ॥

स इं॒धा॒नो वसुं॒ष्क॒विर॒ग्निरी॒ळेन्यों गि॒रा ।

रे॒वद॒स्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥५

सः । इ॒धा॒नः । वसुः॑ । क॒विः । अ॒ग्निः । ई॒ळेन्यः॑ । गि॒रा ।

रे॒वत् । अ॒स्मभ्यं॑म् । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ ॥५

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥५

“सः "अग्निः “इधानः दीपनशीलः "वसुः निवासयिता सर्वेषां "कविः क्रान्तदर्शनो मेधावी वा “गिरा स्तोत्ररूपया वाचा "इळेन्यः स्तोतव्यो भवति । हे “पुर्वणीक । अनीकं मुखम् ।
पुरुभिर्बह्वीभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने

"अस्मभ्यं “रेवत् धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा “दीदिहि दीप्यस्व । इधानः । ञिइन्धी दीप्तौ । ताच्छीलिकः चानश्। 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ईळेन्यः । ईड स्तुतौ' । औणादिक एन्यप्रत्ययः । रेवत् । ‘रयेर्मती बहुलम्' इति संप्रसारणम्। छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । ‘रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम्' (का. ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । दीदिहि। दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा ॥

क्ष॒पो रा॑जन्नु॒त त्मनाग्ने॒ वस्तो॑रु॒तोषसः॑ ।

स ति॑ग्मजम्भ र॒क्षसो॑ दह॒ प्रति॑ ॥६

क्ष॒पः । रा॒ज॒न् । उ॒त । त्मना॑ । अग्ने॑ । वस्तोः॑ । उ॒त । उ॒षसः॑ ।

सः । ति॒ग्म॒ऽज॒म्भ॒ । र॒क्षसः॑ । द॒ह॒ । प्रति॑ ॥६

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ।

सः । तिग्मऽजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥६

हे “राजन् राजनशील “अग्ने “क्षपः क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व । "उत अपि च “त्मना न केवलमन्यैरेव आत्मना च तान् बाधस्व । कदेति चेत् उच्यते। "वस्तोः सर्वाण्यहानि “उत अपि च “उषसः उषःकालोपलक्षिता रात्रीः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे “तिग्मजम्भ तीक्ष्णमुखाग्ने “रक्षसः राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा “सः एव त्वं “प्रति “दह प्रत्येकं दह । न किंचिद्दग्धव्यमित्युदास्वेत्यर्थः । क्षपः । ‘ क्षप क्षान्त्याम्'। लोडर्थे छान्दसो लङ् । 'छन्दस्युभयथा ' इति शप

आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शप उदात्तत्वम् । त्मना । ' मन्त्रेष्वाङ्ज्यादेरात्मनः' इति आकारलोपः । रक्षसः । ‘ रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् (पा. सू. ३. ४. ७४) अपादाने असिप्रत्ययः । क्षरतेर्वा ण्यन्तात् असिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ ॥ २७ ।।

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि ‘ अवा नो अग्ने' इत्याद्याः षड़ृचः । सूत्रितं च-’ अवा नो अग्न इति षळग्निमीळेऽग्निं दूतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

अवां नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि ।

विश्वांसु धी॒षु वंन्द्य ॥७

अवं । न॒: । अ॒ग्ने॒ । ऊ॒तिऽभिंः । गा॒य॒त्रस्यं । प्रऽभंर्मणि ।

विश्वांसु । धी॒षु । व॒न्द्य॒ ॥७

अव । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि ।

विश्वासु । धीषु । वन्द्य ॥७

“विश्वासु “धीषु सर्वेषु कर्मसु “वन्द्य स्तुत्य हे “अग्ने “गायत्रस्य गायत्रसाम्नो गायत्रीच्छन्दस्कस्य सूक्तस्य वा “प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति “नः अस्मान् “ऊतिभिः त्वदीयैः पालनैः “अव रक्ष ॥ अव ।' द्व्यचोऽतस्तिङः ' इति संहितायां दीर्घत्वम् ।।

आ नों अग्ने र॒यिं भंर सत्रा॒साहं॒ वरेंण्यम् ।

विश्वांसु पृ॒त्सु दु॒ष्टरं॑म् ॥८

आ । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । र॒यिम् । भ॒र॒ । स॒त्रा॒ऽसहं॑म् । वरें॑ण्यम् ।

विश्वांसु । पृ॒त्ऽसु । दु॒स्तरं॑म् ॥८

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्राऽसहम् । वरेण्यम् ।

विश्वासु । पृत्ऽसु । दुस्तरम् ॥८

हे “अग्ने “रयिं धनं “नः अस्मभ्यम् “आ “भर प्रयच्छ। कीदृशम् । “सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं “वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं “विश्वासु “पृत्सु सर्वेषु संग्रामेषु “दुष्टरं शत्रुभिस्तरीतुमशक्यम् ॥ सत्रासाहम् । छन्दसि सहः' इति ण्विः । वरेण्यम् । वृञ एण्यः' । पृत्सु । ' पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् ' इति पृतनाशब्दस्य पृद्भावः । ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।।

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या 'आ नो अग्ने' इति । सूत्रितं च-आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमन्तावा नो अग्ने सुचेतुना' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति । महापितृयज्ञेऽप्येषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च-' जीवातुमन्तौ सव्योत्तर्युपस्थाः ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

आ नों अग्ने सुचे॒तुनां र॒यिं वि॒श्वायुंपोषसम् ।

मा॒र्डी॒कं धेंहि जी॒वसें ॥९

आ । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽचे॒तुनां । र॒यिम् । वि॒श्वायुंऽपोषसम् ।

मा॒र्डी॒कम् । धे॒हि॒ । जी॒वसें ॥९

आ । नः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिम् । विश्वायुऽपोषसम् ।

मार्डीकम् । धेहि । जीवसे ॥९

हे “अग्ने “नः अस्माकं “जीवसे जीवनाय “सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं "रयिं धनम् “आ “धेहि आस्थापय । कीदृशम् । “मार्डीकम् । मृडीकं सुखम् । तद्धेतुभूतम् । “विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकम् । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना । ‘ चिती संज्ञाने'। औणादिकः । उप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वायुपोषसम् । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु। ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तत्पुष्णातीति विश्वायुपोषाः । ‘गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपश्छान्दसः ‘ दीर्घायुत्वाय वर्चसे ' इति यथा ॥

प्र पू॒तास्ति॒ग्मशो॑चिषे॒ वाचो॑ गोतमा॒ग्नये॑ ।

भर॑स्व सुम्न॒युर्गिरः॑ ॥१०

प्र । पू॒ताः । ति॒ग्मऽशो॑चिषे । वाचः॑ । गो॒त॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ।

भर॑स्व । सु॒म्न॒ऽयुः । गिरः॑ ॥१०

प्र । पूताः । तिग्मऽशोचिषे । वाचः । गोतम । अग्नये ।

भरस्व । सुम्नऽयुः । गिरः ॥१०

हे “गोतम सूक्तद्रष्टः “सुम्नयुः सुम्नं धनमात्मन इच्छस्त्वं “तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालाय “अग्नये “पूताः शुद्धाः “वाचः अग्नेर्गुणान् सम्यगभिदधतीः “गिरः स्तुतीः “प्र “भरस्व प्रकर्षेण संपादय ।। तिग्मशोचिषे । तिज निशाने '। ‘युजिरुचितिजां कुत्वं च ' (उ. सू. १. १४३) इति मक्

। तिग्मानि शोचींषि यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुम्नयुः । सुम्नशब्दात् क्यचि न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः ॥

यो नों अग्नेऽभि॒दास॒त्यन्तिं दू॒रे पंदी॒ष्ट सः ।

अ॒स्माक॒मिद्वृ॒धे भंव ॥११

यः । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒भि॒ऽदासंति । अन्तिं । दू॒रे । प॒दी॒ष्ट । सः ।

अ॒स्माकंम् । इत् । वृ॒धे । भ॒व॒ ॥११

यः । नः । अग्ने । अभिऽदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः ।

अस्माकम् । इत् । वृधे । भव ॥११

हे “अग्ने "नः अस्मान् “अन्ति अन्तिके समीपे “दूरे विप्रकृष्टदेशे अवस्थितः सन् “यः शत्रुः “अभिदासति उपक्षपयति “सः शत्रुः “पदीष्ट पततु नश्यतु । त्वं च "अस्माकमित् अस्माकमेव “वृधे वर्धनाय “भव ॥ अभिदासति । दसु उपक्षये '। अस्मात् ण्यन्तात् लटि ‘ छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘णेरनिटि ' इति णिलोपः । अन्ति। ‘ कादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यम्' इति अन्तिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । “वृधु वृद्धौ'। संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। ‘सावेकाचः इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

स॒ह॒स्रा॒क्षो विचर्॑षणिर॒ग्नी रक्षां॑सि सेधति ।

होता॑ गृणीत उ॒क्थ्यः॑ ॥१२

स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षः । विऽचं॑र्षणिः । अ॒ग्निः । रक्षां॑सि । से॒ध॒ति॒ ।

होतां । गृ॒णी॒ते॒ । उ॒क्थ्यः॑ ॥१२

सहस्रऽअक्षः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति ।

होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥१२

“सहस्राक्षः असंख्यातज्वालः “विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा अयम् “अग्निः “रक्षांसि “सेधति प्रतिषेधति । यज्ञान्निर्गमयति । स चाग्निः “उक्थ्यः उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् "होता देवानामाह्वाता भूत्वा “गृणीते तान् स्तौति ॥ सहस्राक्षः । ‘ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् समासान्तः । सतिशिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । सेधति । षिधु गत्याम् । अत्र केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते । गॄ शब्दे'। ' प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ ॥ २८॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं
१.१४

सूक्तं
१.४४

सूक्तं
१.७४

सूक्तं
१.१०४

सूक्तं
१.१३४

सूक्तं
१.१६४

सूक्तं
१.१५

सूक्तं
१.४५

सूक्तं
१.७५

सूक्तं
१.१०५

सूक्तं
१.१३५

सूक्तं
१.१६५

सूक्तं
१.१६

सूक्तं
१.४६

सूक्तं
१.७६

सूक्तं
१.१०६

सूक्तं
१.१३६

सूक्तं
१.१६६

सूक्तं
१.१७

सूक्तं
१.४७

सूक्तं
१.७७

सूक्तं
१.१०७

सूक्तं
१.१३७

सूक्तं
१.१६७

सूक्तं
१.१८

सूक्तं
१.४८

सूक्तं
१.७८

सूक्तं
१.१०८

सूक्तं
१.१३८

सूक्तं
१.१६८

सूक्तं
१.१९

सूक्तं
१.४९

सूक्तं
१.७९

सूक्तं
१.१०९

सूक्तं
१.१३९

सूक्तं
१.१६९

सूक्तं
१.२०

सूक्तं
१.५०

सूक्तं
१.८०

सूक्तं
१.११०

सूक्तं
१.१४०

सूक्तं
१.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८०

← सूक्तं १.७९

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.८०

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.८१ →

दे. इन्द्रः, १६ इन्द्रः, (अथर्वा, मनुः दध्यङ् च)। पंक्तिः

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।

शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१॥

स त्वामदद्वृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृत्रं निरद्भ्यो जघन्थ वज्रिन्नोजसार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥२॥

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इन्द्र नृम्णं हि ते शवो हनो वृत्रं जया अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥३॥

निरिन्द्र भूम्या अधि वृत्रं जघन्थ निर्दिवः ।

सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥४॥

इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीळितः ।

अभिक्रम्याव जिघ्नतेऽपः सर्माय चोदयन्नर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥५॥

अधि सानौ नि जिघ्नते वज्रेण शतपर्वणा ।

मन्दान इन्द्रो अन्धसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥६॥

इन्द्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यम् ।

यद्ध त्यं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥७॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाव्या अनु ।

महत्त इन्द्र वीर्यं बाह्वोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥८॥

सहस्रं साकमर्चत परि ष्टोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥९॥

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ असृजदर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१०॥

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥११॥

न वेपसा न तन्यतेन्द्रं वृत्रो वि बीभयत् ।

अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१२॥

यद्वृत्रं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्बधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१३॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१४॥

नहि नु यादधीमसीन्द्रं को वीर्या परः ।

तस्मिन्नृम्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१५॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ्धियमत्नत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१६॥

सायणभाष्यम्

' इत्था ' इति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दस्कम् । अनुक्रान्तं च - ' इत्था षोळशैन्द्रं पाङ्क्तं हि । हिशब्दप्रयोगात् तुह्यादिपरिभाषया इदमुत्तरे च द्वे पङ्क्तिच्छन्दस्के। पृष्ठ्यषडहस्य पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये इदं सूक्तम्। सूत्रितं च-अवितासीत्था हीन्द्र पिब तुभ्यमिति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । चतुर्विंशेऽहनि अच्छावाकस्याद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । ‘होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम् - ' इत्था हि सोम इन्मद उभे यदिन्द्र रोदसी ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्षे ' इत्था हि ' इत्येका । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम् -' इत्था हि सोम इन्मद इति पङ्क्तिः ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

इ॒त्था हि सोम॒ इन्मदे॑ ब्र॒ह्मा च॒कार॒ वर्ध॑नम् ।

शविंष्ठ वज्रि॒न्नोजंसा पृथि॒व्या निः शंशा॒ अहि॒मर्च॒न्ननुं स्व॒राज्यंम् ॥१

इ॒त्था । हि । सोमें । इत् । मदें । ब्र॒ह्मा । च॒कारं । वर्धंनम् ।

शविंष्ठ । व॒ज्रि॒न् । ओजंसा । पृ॒थि॒व्याः । निः । श॒शा॒ः । अहिंम् । अर्चंन् । अनुं । स्व॒ऽराज्यंम् ॥१

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।

शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१

हे "शविष्ठ अतिशयेन बलवन् "वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र "इत्था "हि इत्थमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव “मदे मदकरे हर्षकरे "सोमे त्वया पीते सति “ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता "वर्धनं तव वृद्धिकरं स्तोत्रं “चकार अनेन सूक्तेन कृतवान् । "इत् इत्येतत् पादपूरणम् । अतस्त्वम् "ओजसा बलेन

“पृथिव्याः सकाशात् "अहिम् आगत्य हन्तारं वृत्रं "निः "शशाः निःशेषेण अशाः । मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशात् निरगमयः इत्यर्थः । किं कुर्वन् । "स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वम् "अनु अनुलक्ष्य "अर्चन् पूजयन् स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः॥ शशाः । ‘ शासु अनुशिष्टौ । लङि लुकि प्राप्ते ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । स्वराज्यम् । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम्। ‘ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति यक्। तत्र हि ' राजासे' (पा. सू. ५. १. १२८ ग.) इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यम् ।' अकर्मधारये राज्यम् ' (पा. सू. ६. २. १३०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

स त्वांमदद्वृषा मदः सोमः श्येनाभृंतः सुतः ।

येनां वृ॒त्रं निर॒द्भ्यो ज॒घन्थं वज्रि॒न्नोज॒सार्च॒न्ननुं स्व॒राज्यंम्
॥२

सः । त्वा॒ । अ॒म॒द॒त् । वृषां । मदः॑ । सोमः॑ । श्ये॒नऽआंभृतः
। सु॒तः ।

येनं । वृ॒त्रम् । निः । अ॒त्ऽभ्यः । ज॒घन्थं । व॒ज्रि॒न् ।
ओजंसा । अर्चंन् । अनुं । स्व॒ऽराज्यंम् ॥२

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः
। सुतः ।

येन । वृत्रम् । निः । अत्ऽभ्यः । जघन्थ । वज्रिन् ।
ओजसा । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥२

हे इन्द्र "त्वा त्वां "सः "सोमः “अमदत् अमदयत् हर्षं
प्रापयत्। कीदृशः सोमः । "वृषा सेचनस्वभावः “मदः
मदकरो हर्षकारी “श्येनाभृतः श्येनरूपमापन्नया

पक्ष्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहृतः "सुतः अभिषुतः । हे “वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र “येन पीतेन सोमेन “ओजसा बलकरेण “अद्भ्यः अन्तरिक्षसकाशात् "वृत्रं "निः "जघन्थ हतवानसि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अमदत्। मदी हर्षे'। अस्मात् णिचि • मदी हर्षग्लपनयोः' इति घटादिषु पाठात् मित्त्वे सति ‘मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । लङि ‘ छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः। अद्भ्यः । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अप भि ' (पा. सू. ७. ४. ४८) इति पकारस्य तत्वम् । जघन्थ । क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः ‘ उपदेशेऽत्वतः' इति प्रतिषेधः । ‘ अभ्यासाच्च' इति हकारस्य घत्वम् । ‘ लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

प्रेह्य॒भीँहि धृष्ण॒हि न त॒ वज्रो॒ नि यंसते ।

इन्द्रं नृ॒म्णं हि ते॒ शवो॒ हनों वृ॒त्रं जया अ॒पोऽर्च॒न्ननुं स्व॒राज्यंम् ॥३

प्र । इ॒हि॒ । अ॒भि । इ॒हि॒ । धृ॒ष्णु॒हि । न । ते॒ । वज्रः । नि । यं॒स॒ते॒ ।

इन्द्रं । नृ॒म्णम् । हि । ते॒ । शवः । हनः । वृ॒त्रम् । जयाः । अ॒पः । अर्चंन् । अनुं । स्व॒ऽराज्यंम् ॥३

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इन्द्र । नृम्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥३

हे 'इन्द्र "प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ। "अभीहि । हन्तव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च “धृष्णुहि । तान् शत्रूनभिभव । "ते तव "वज्रः "न "नि "यंसते शत्रुभिर्न

नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा “ते “शवः त्वदीयं बलं "नृम्णं नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकं "हि यस्मादेवं तस्मात् "वृत्रम् असुरं मेघं वा "हनः जहि । ततोऽनन्तरं तेन निरुद्धाः "अपः उदकानि "जयाः जय । वृत्रं हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ यंसते । यमेः कर्मणि लेटि ‘ सिब्बहुलम्” इति सिप् । ‘लेटोऽडाटौ' इति अडागमः। हनः । लोडर्थे छान्दसो लङ । बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् निघाताभावः । जयाः । जयतेर्लेटि आडागमः । पूर्ववत्स्वरः ।।

निरिंन्द्र॒ भूम्या॒ अधिं वृ॒त्रं जंघन्थ॒ निर्दि॒वः ।

सृ॒जा म॒रुत्वं॑ती॒रवं॑ जी॒वधं॑न्या इ॒मा अ॒पोऽर्च॒न्ननुं॑ स्व॒राज्यं॑म्
॥४

निः । इ॒न्द्र॒ । भूम्याः॑ । अधिं॑ । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्थ॒ । निः ।
दि॒वः ।

सृ॒ज । म॒रुत्वं॑तीः । अवं॑ । जी॒वऽधं॑न्याः । इ॒माः । अ॒पः ।
अर्चं॑न् । अनुं॑ । स्व॒ऽराज्यं॑म् ॥४

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः ।
दिवः ।

सृज । मरुत्वतीः । अव । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥४

हे "इन्द्र "भूम्याः "अधि भूलोकस्योपरि "वृत्रं "निः "जघन्थ
निःशेषेण हतवानसि । तथा “दिवः द्युलोकात् "निः जघन्थ
। हत्वा च "इमाः “अपः वृष्ट्युदकानि "अव "सृज अधः

पातय । कीदृशीरपः । "मरुत्वतीः मरुद्भिः संयुक्ताः "जीवधन्याः जीवाः प्राणिनो धन्यास्तृप्ता याभिस्ताः । अन्यत् समानम् ॥

इन्द्रो॑ वृ॒त्रस्य॒ दोध॑त॒ः सानु॑ वज्रे॑ण हीळि॒तः ।

अ॒भि॒क्रम्याव॑ जिघ्नते॒ऽपः सर्मा॑य चो॒दय॒न्नर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥५

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रस्य॑ । दोध॑तः । सानु॑म् । वज्रे॑ण । ही॒ळि॒तः ।

अ॒भि॒ऽक्रम्य॑ । अव॑ । जि॒घ्न॒ते॒ । अ॒पः । सर्मा॑य । चो॒दय॑न् । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥५

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीळितः ।

अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्नते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥५

“हीळितः क्रुद्धः "इन्द्रः "अभिक्रम्य आभिमुख्येन गत्वा "दोधतः भृशं कम्पमानस्य “वृत्रस्य “सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं "वज्रेण “अव "जिघ्नते प्रहरति । किं कुर्वन् । "अपः वृष्ट्युदकानि "सर्माय सरणाय निर्गमनाय “चोदयन् प्रेरयन् ॥ दोधतः । ‘धूञ् कम्पने'। अस्मात् यङ्लुगन्तात् शतरि अन्त्यलोपश्छान्दसः ।' अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हीळितः । ‘हेडृ होडृ अनादरे '। ‘ हेळते' (निं. २. १२. २) इत्येतत् क्रुध्यतिकर्मसु पठितम् । अस्मान्निष्ठायां वर्णव्यापत्त्या ईकारः । जिघ्नते । हन्तेर्लटि व्यत्ययेन आत्मनेपदं बहुवचनं च । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ इत्' इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘गमहन' इत्यादिना उपधालोपः ।

समाय । ' सृ गतौ । " अर्तिस्तुसु ' इत्यादिना भावे मन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

अधि॒ सानौ॒ नि जिंघ्नते॒ वज्रेंण श॒तपंर्वणा ।

म॒न्दा॒न इन्द्रो॒ अन्धंस॒ः सखिंभ्यो गा॒तुमिंच्छ॒त्यर्च॒न्ननुं स्व॒राज्यंम् ॥६

अधिं । सानौं । नि । जि॒घ्न॒ते॒ । वज्रेंण । श॒तऽपंर्वणा ।

म॒न्दा॒नः । इन्द्रः॑ । अन्धंसः । सखिंऽभ्यः । गा॒तुम् । इ॒च्छ॒ति॒ । अर्चंन् । अनुं । स्व॒ऽराज्यंम् ॥६

अधि । सानौ । नि । जिघ्नते । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।

मन्दानः । इन्द्रः । अन्धसः । सखिऽभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥६

इन्द्रः "शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन "वज्रेण "सानौ “अधि "नि "जिघ्नते । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते वृत्रस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति । स च "इन्द्रः "मन्दानः मन्दमानः स्तूयमानः सन् 'सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्यः "अन्धसः अन्नस्य "गातुं मार्गमुपायम् "इच्छति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ मन्दानः । मदि स्तुतौ ' । कर्मणि शानचि यक्। छन्दस्युभयथा' इति शानच आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । अनुदात्तेतः परत्वात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति यक एवोदात्तत्वम् । अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्धधातुकत्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एवावशिष्यते ॥

इन्द्र॒ तुभ्य॒मिदंद्रि॒वोऽनुं॑त्तं वज्रि॒न्वी॒र्यं॑म् ।

यद्ध॒ त्यं मा॒यिनँ मृ॒गं तमु॒ त्वं मा॒यया॑वधी॒रर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥७

इन्द्र॑ । तुभ्य॑म् । इत् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । अनु॑त्तम् । व॒ज्रि॒न् । वी॒र्य॑म् ।

यत् । ह॒ । त्यम् । मा॒यिन॑म् । मृ॒गम् । तम् । ऊ॒ं इति॑ । त्वम् । मा॒यया॑ । अ॒व॒धी॒ः । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥७

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।

यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊं इति । त्वम् । मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥७

अद्रिरिति मेघनाम । हे "अद्रिवः वाहनरूपमेघयुक्त "वज्रिन् वज्रवन् "इन्द्र "तुभ्यमित् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तवैव "वीर्यं सामर्थ्यम् "अनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतम् । "यद्ध

यस्मात् खलु "मायिनं मायाविनं "त्यं तं प्रसिद्धं वञ्चयितारम् । लोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः । 'मृगं मृगरूपमापन्नं "तं वृत्रं "त्वम् अपि "मायया एव "अवधीः हतवानसि ॥ अनुत्तम् । 'नसत्तनिषत्त° ' इति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । अवधीः । हन्तेः 'लुङि च ' इति वधादेशः । स चोदन्तः । तस्य अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात् सिचि वृद्ध्यभावः ॥

वि ते॒ वज्रा॑सो अस्थिरन्नव॒तिं ना॒व्या॒३॑ अनु॑ ।

म॒हत्तं॑ इन्द्र वी॒र्यं॑ बा॒ह्वोस्ते॒ बलं॑ हि॒तमर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥८

वि । ते॒ । वज्रा॑सः । अ॒स्थि॒र॒न् । न॒व॒तिम् । ना॒व्याः॑ । अनु॑ ।

म॒हत् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वी॒र्य॑म् । बा॒ह्वोः । ते॒ । बल॑म् । हि॒तम् । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥८

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः । ते । बलम् । हितम् ।
अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥८

हे इन्द्र "ते तव "वज्रासः वज्राः
त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानि "नाव्याः नावा तार्याः "नवतिं
नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीः "अनु उपलक्ष्य "वि
"अस्थिरन विविधम् अस्थिषत। सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृत्रं
हन्तुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किं च "इन्द्र
"ते तव "वीर्यं "महत् प्रभूतम् । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा
“ते "बाह्वोः त्वदीययोर्हस्तयोः “बलं "हितं निहितम् ।
त्वदीयौ बाहू अप्यतिशयेन बलिनावित्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठतेर्लुङि • समवप्रविभ्यः स्थः'
इत्यात्मनेपदम् । मन्त्रे घस' ' इति च्लेर्लुक् । स्थाघ्वोरिच्च'
(पा. सू. १. २. १७) इति इत्वम् । व्यत्ययेन झस्य

रनादेशः। नाव्याः । ‘ नौवयोधर्म' (पा. सू. ४. ४. ९१) इत्यादिना यत् । ‘ यतोऽनावः' इति पर्युदासात् ‘तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । बाह्वोः । उदात्तयणः' इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

स॒हस्रं॑ सा॒कम॑र्चत॒ परि॑ ष्टोभत विंश॒तिः ।

श॒तैन॒मन्व॑नोनवु॒रिन्द्रा॑य॒ ब्रह्मोद्य॑त॒मर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥९

स॒हस्र॑म् । सा॒कम् । अ॒र्च॒त॒ । परि॑ । स्तो॒भ॒त॒ । वि॒ंश॒तिः ।

श॒ता । ए॒न॒म् । अनु॑ । अ॒नो॒न॒वुः॒ । इन्द्रा॑य । ब्रह्म॑ ।
उत्ऽय॑तम् । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥९

सहस्रम् । साकम् । अर्चत । परि । स्तोभत । विंशतिः ।

शता । एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म ।
उत्ऽयतम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥९

"सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः "साकमर्चत एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् । तथा “विंशतिः । षोडशर्त्विजो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकाः। तेषां या विंशतिसंख्या सा “परि “ष्टोभत परितः सर्वतोऽस्तौत् । तथा च “शता शतसंख्याका ऋषयः “एनम् इन्द्रम् "अन्वनोनवुः पुनः पुनरस्तुवन् । अस्मा एव "इन्द्राय “ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम् "उद्यतं दातुमूर्ध्वं धृतम् । अत एवंविध इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ परि ष्टोभत । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । ' उपसर्गात्सुनोति° ' इति पत्वम् । अनोनवुः ।,' णु स्तुतौ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लुङि • सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ' इति झेः उसादेशः । उद्यतम् । ' यम उपरमे ' । उत्पूर्वादस्मात् कर्मणि निष्ठा । '

अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इन्द्रो॑ वृ॒त्रस्य॒ तवि॑षीं॒ निर॑ह॒न्सह॑सा॒ सहः॑ ।

म॒हत्तद॑स्य॒ पौंस्यं॑ वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अ॑सृज॒दर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ १०

इन्द्रः॑ । वृ॒त्रस्य॑ । तवि॑षीम् । निः । अ॒ह॒न् । सह॑सा । सहः॑ ।

म॒हत् । तत् । अ॒स्य॒ । पौंस्य॑म् । वृ॒त्रम् । ज॒घ॒न्वान् । अ॒सृ॒ज॒त् । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥१०

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१०

"इन्द्रो "वृत्रस्य असुरस्य “तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन "निरहन् हतवान् । "सहसा सहनेन अभिभवसाधनेनायुधेन "सहः अभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । "अस्य इन्द्रस्य “तत् "पौंस्यं बलं "महत अतिप्रौढम्। यस्मादयं "वृत्रं "जघन्वान् हतवान् हत्वा च तन्निरुद्धा अप: "असृजत् तस्मात् वृत्रान्निरगमयत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ पौंस्यम् । 'पुंस अभिवर्धने' । चुरादिः । ‘ अचो यत्' इति यत् । यतोऽनावः । इत्याद्युदात्तत्वम् । जघन्वान् । हन्तेर्लिटः क्वसुः । ‘ विभाषा गमहनविद॰ ' इति इटः विकल्पादभावः । ‘ अभ्यासाच्च' इति अभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य धत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

इ॒मे चि॒त्तवं म॒न्यवे॒ वेपेंते भि॒यसां म॒ही ।

यदिं॑न्द्र वज्रि॒न्नोज॑सा वृ॒त्रं म॒रुत्वाँ॒ अव॑धी॒रर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥११

इ॒मे । चि॒त् । तव॑ । म॒न्यवे॑ । वेपे॑ते॒ इति॑ । भि॒यसा॑ । म॒ही इति॑ ।

यत् । इ॒न्द्र॒ । व॒ज्रि॒न् । ओज॑सा । वृ॒त्रम् । म॒रुत्वा॑न् । अव॑धीः । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥११

इमे । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वान् । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥११

"मही महत्यौ “इमे द्यावापृथिव्यावपि हे इन्द्र “तव "मन्यवे त्वदीयकोपात् "भियसा भीत्या "वेपेते कम्पेते । हे "वज्रिन् वज्रवन् "इन्द्र “मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तस्त्वम् “ओजसा बलेन

"यत् यदा “वृत्रं "अवधीः तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकम्पिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते । टुवेपृ कम्पने ' । भियसा । ञिभी भये । औणादिकः कसिप्रत्ययः ।।

न वेपंसा न तंन्यतेन्द्रं वृत्रो वि बींभयत् ।

अभ्येंनं वज्रं आयसः सहस्रंभृष्टिरायतार्चन्ननुं स्वराज्यंम् ॥ १२

न । वेपंसा । न । तन्यता । इन्द्रंम् । वृत्रः । वि । बीभयत् ।

अभि । एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रंऽभृष्टिः । आयत । अर्चंन् । अनुं । स्वऽराज्यंम् ॥१२

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । बीभयत् ।

अभि । एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रऽभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१२

"वृत्रः "इन्द्रं "वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कम्पनेन “न “वि “बीभयत् भीतं नाकरोत् । तथा “तन्यता स्वकीयेन घोरेण गर्जनशब्देन "न वि बीभयत् । अपि च इन्द्रेण विसृष्टः “आयसः अयोमयः “सहस्रभृष्टिः अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तः "वज्रः “एनं वृत्रम् "अभि “आयत हन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ तन्यता । स्तन शब्दे '। ‘ ऋतन्यञ्जि°' इत्यादिना तनोतेर्विधीयमानो यतुच् बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च ।' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । बीभयत् ।' ञिभी भये । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न हेतोर्वृत्रादिति हेतुभयाभावात् ' बिभेतेर्हेतुभये ' (पा. सू. ६. १. ५६) इति आत्वाभावः। ण्यन्तात् लुङि च्लेश्चङादि । आयत । अय पय गतौ ' । भौवादिरात्मनेपदी ॥

यद्वृत्रं तवं चाशनिं वज्रेंण समयोंधयः ।

अहिंमिन्द्र जिघांसतो दिवि तें बद्बधे शवोऽर्चन्ननुं स्वराज्यंम् ॥१३

यत् । वृत्रम् । तवं । च । अशनिंम् । वज्रेंण । सम्ऽअयोंधयः ।

अहिंम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्बधे । शवः । अर्चन् । अनुं । स्वऽराज्यंम् ॥१३

यत् । वृत्रम् । तव । च । अशनिम् । वज्रेण । सम्ऽअयोधयः ।

अहिम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्बधे । शवः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१३

हे "इन्द्र यत् यदा वृत्रं तव हननार्थं तेन सृष्टाम् "अशनिं च त्वं वज्रेण समयोधयः सम्यक् प्रहार्षीः तदानीम् अहिम् आगत्य हन्तारं वृत्रं जिघांसतः हन्तुमिच्छतः “ते तव “शवः बलं “दिवि “बद्बधे बद्धमनुस्यूतं व्याप्तमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् । जिघांसतः । हन्तेरिच्छार्थे सनि ‘अज्झनगमां सनि ' (पा. सू. ६. ४. १६) इति उपधादीर्घत्वम् । बद्धधे । ‘ बध बन्धने'। कर्मणि लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ।।

अ॒भि॒ष्टने॑ ते॑ अद्रिवो॒ यत्स्था जग॑च्च रेजते ।

त्वष्टा॑ चि॒त्तव॑ म॒न्यव॒ इन्द्रं॑ वेवि॒ज्यते॑ भि॒यार्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥१४

अ॒भि॒ऽस्त॒ने । ते॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । यत् । स्थाः । जग॑त् । च॒ । रे॒ज॒ते॒ ।

त्वष्टां । चि॒त् । तवं । म॒न्यवें । इन्द्रं । वे॒वि॒ज्यतें । भि॒या । अर्चन् । अनुं । स्व॒ऽराज्यंम् ॥१४

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१४

हे "अद्रिवः वज्रवन् “इन्द्र “ते तव "अभिष्टने सिंहनादे सति "स्थाः स्थावरं "जगत् जङ्गम “च "यत् अस्ति तदुभयं "रेजते कम्पते । “त्वष्टा "चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च "तव "मन्यवे त्वदीयाय कोपाय "भिया भीत्या “वेविज्यते भृशं कम्पते । अन्यत् समानम् ।। स्थाः । तिष्ठतेः । क्विप च । इति क्विप् । वेविज्यते । ‘ ओविजी भयचलनयोः । अस्मात् क्रियासमभिहारे यङ् । सन्यङोः । इति द्विर्भावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यङ एव स्वरः

शिष्यते । इन्द्रस्यस्य पादादौ वर्तमानस्य आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इति अविद्यमानवत्वेदौ सति अस्य पादादित्वात् ‘ °अपादादौ ' इति पर्युदासात् निघाताभावः ।।

न॒हि नु यादं॑धी॒मसीन्द्रं॒ को वी॒र्या॑ प॒रः ।

तस्मिं॑न्नृ॒म्णमु॒त क्रतुं॑ दे॒वा ओजां॑सि॒ सं दं॑धु॒रर्च॒न्ननुं॑ स्व॒राज्यं॑म् ॥१५

न॒हि । नु । यात् । अ॒धि॒ऽइ॒मसिं॑ । इन्द्रं॑म् । कः । वी॒र्या॑ । प॒रः ।

तस्मिं॑न् । नृ॒म्णम् । उ॒त । क्रतुं॑म् । दे॒वाः । ओजां॑सि । सम् । द॒धुः॒ । अर्चं॑न् । अनुं॑ । स्व॒ऽराज्यं॑म् ॥१५

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृम्णम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१५

“यात् यान्तं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिन्द्रं "नहि "नु “अधीमसि वयं न ह्यवगच्छामः। यतो वयमल्पाः । परः इत्येतत्सकारान्तमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर एना ' (ऋ. सं. १०. ८२. ५) इति यथा । “परः परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने "वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानम् “इन्द्रं "कः मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् अत्राह तस्मिन् इति । यस्मात् “तस्मिन् इन्द्रे “देवाः "नृम्णं धनं “उत अपि च "क्रतुं वीर्यकर्म "ओजांसि बलानि च "सं "दधुः स्थापयांचक्रुः तस्मादित्यर्थः।। यात् । । ' या प्रापणे ' । अस्मात् लटः

शतृ । ‘सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयाया लुक् । अधीमसि ।
‘इण् गतौ ' । इदन्तो मसिः । वीर्या । ‘सुपां सुलुक्' इति
तृतीयाया आकारः ।।

याम॑थर्वा॒ मनु॑ष्पि॒ता द॒ध्यङ्धिय॒मत्न॑त ।

तस्मि॒न्ब्रह्मा॑णि पू॒र्वथेन्द्र॑ उ॒क्था सम॑ग्म॒तार्च॒न्नन॑ु स्व॒राज्य॑म्
॥१६

याम् । अथ॑र्वा । मनुः॑ । पि॒ता । द॒ध्यङ् । धिय॑म् । अत्न॑त
।

तस्मि॑न् । ब्रह्मा॑णि । पू॒र्वऽथा॑ । इन्द्रे॑ । उ॒क्था । सम् ।
अ॒ग्म॒त॒ । अर्च॑न् । अनु॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥१६

याम् । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अत्नत
।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इन्द्रे । उक्था । सम् । अग्मत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१६

"अथर्वा एतत्संज्ञक ऋषिः "पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतः "मनुः च "दध्यङ् अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च “यां “धियम् "अत्नत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन् "तस्मिन् कर्मणि यानि “ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि "उक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि सन्ति तानि सर्वाणि तस्मिन् "इन्द्रे "समग्मत समगच्छन्त । तत्र दृष्टान्तः । "पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि चेन्द्रेण संगच्छन्ते तद्वत् । य इन्द्रः "स्वराज्यं स्वस्य राजत्वम् "अनु "अर्चन् अनुपूजयन् । वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः । अत्नत । ‘ तनु विस्तारे' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योश्छन्दसि' इति उपधालोपः । पूर्वथा । ‘ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि '

(पा. सू. ५. ३. १११) इति इवार्थे पूर्वशब्दात् थाल्प्रत्ययः । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदाततत्वम् । उक्था । ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । समग्मत ।' समो गम्यृच्छिभ्याम्' इति आत्मनेपदम् । लुङि • मन्त्रे घस ! इति च्लेर्लुक् । ‘गमहन' इत्यादिना उपधाया लोपः ॥ ॥ ३१॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति

श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८१

← सूक्तं १.८०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.८१

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.८२ →

दे. इन्द्रः। पंक्तिः

इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥१॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि परादिदः ।

असि दभ्रस्य चिद्वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥२॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युक्ष्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः ॥३॥

क्रत्वा महाँ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शवः ।

श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥४॥

आ पप्रौ पार्थिवं रजो बद्बधे रोचना दिवि ।

न त्वावाँ इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ ॥५॥

यो अर्यो मर्तभोजनं परादादाति दाशुषे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु वि भजा भूरि ते वसु भक्षीय तव राधसः ॥६॥

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवामृजुक्रतुः ।

सं गृभाय पुरू शतोभयाहस्त्या वसु शिशीहि राय आ भर ॥७॥

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।

विद्मा हि त्वा पुरूवसुमुप कामान्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥८॥

एते त इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥९॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ।।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

दशतय्याः पञ्चमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा ।

धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे मण्डले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । ' इन्द्रो मदाय ' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते-- ' इन्द्रो नव ' इति । ' ऋषिश्चान्यस्मादृषेः ' (अनु. १२. २) इति परिभाषया रहूगणपुत्रस्य गोतमस्य अनुवृत्तेः अस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते 'पाङ्क्तं हि ' इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पाङ्क्तम् । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता ॥ पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च - ' प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो

मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । आरम्भणीये चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे ‘ इन्द्रो मदाय ' इति आद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । ‘ होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम् - इन्द्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । महाव्रते निष्केवल्ये उत्तरपक्षे ‘ इन्द्रो मदाय ' इत्येका शंसनीया । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम् - ‘इन्द्रो मदाय वावृध इति पङ्क्तिः सूददोहाः' (ऐ. आ. ५, २. २) इति ॥

इन्द्रो॒ मदा॑य वावृधे॒ शव॑से वृत्र॒हा नृभिः॑ ।

तमिन्म॒हत्स्वा॒जिषू॒तेमर्भे॑ हवामहे॒ स वाजे॑षु॒ प्र नो॑ऽविषत् ॥१

इन्द्रः॑ । मदा॑य । व॒वृ॒धे॒ । शव॑से । वृ॒त्र॒ऽहा । नृऽभिः॑ ।

तम् । इत् । म॒हत्ऽसु॑ । आ॒जिषु॑ । उ॒त । ई॒म् । अर्भे॑ ।
ह॒वा॒म॒हे॒ । सः । वाजे॑षु । प्र । न॒ः । अ॒वि॒ष॒त् ॥१

इन्द्रः । मदाय । ववृधे । शवसे । वृत्रऽहा । नृऽभिः ।

तम् । इत् । महत्ऽसु । आजिषु । उत । ईम् । अर्भे ।
हवामहे । सः । वाजेषु । प्र । नः । अविषत् ॥१

“वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता। यद्वा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता “इन्द्रो “मदाय हर्षार्थं “शवसे। बलनामैतत् । बलार्थं च “नृभिः यज्ञस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिः “ववृधे स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्धते । "तमित् तमेवेन्द्रं “महत्सु प्रभूतेषु “आजिषु संग्रामेषु “हवामहे अस्माकं रक्षणायाह्वयामहे । “उत अपि च "ईम् एनम् “अर्भे अल्पे संग्रामे हवामहे । अस्माभिराहूतः “सः च इन्द्रः "वाजेषु संग्रामेषु “नः अस्मान “प्र “अविषत्

प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ववृधे । वृधेः कर्मणि लिट् । संहितायामभ्यासस्य ‘अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकाले दीर्घः श्रूयेत'। नृभिः। 'सावेकाच:० इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्याम्' इति प्रतिषेधः । हवामहे । ह्वयतेर्लटि ‘ह्वः' इति अनुवृतौ ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । शपि गुणावादेशौ । अविषत् । अव रक्षणे ' । लेटि अडागमः । ‘इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । ‘ सिब्बहुलं लेट ' इति सिप् । तस्य आर्धधातुकत्वात् वलादिलक्षण इट् ॥

असि॒ हि वीं॑र॒ सेन्योऽसि॒ भूरिं॑ परा॒द॒दिः ।

असिं॑ द॒भ्रस्यं॑ चिद्वृ॒धो यजं॑मानाय शिक्षसि सुन्व॒ते भूरिं॑ ते॒ वसुं॑ ॥२

असिं॑ । हि । वी॒र॒ । सेन्यः॑ । असिं॑ । भूरिं॑ । प॒रा॒ऽद॒दिः ।

असिं । द॒भ्रस्यं । चि॒त् । वृ॒धः । यजंमानाय । शि॒क्ष॒सि॒ । सु॒न्व॒ते । भूरिं । ते॒ । वसुं ॥२

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥२

हे “वीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वं "सेन्यः “असि सेनार्हो भवसि । त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । “हि यस्मादेवं तस्मात् “भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं “परादिदः परादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदाता “असि भवसि । "दभ्रस्य “चित् । अल्पनामैतत् । अल्पस्यापि तव स्तोतुः “वृधः वर्धयिता “असि । तथा “यजमानाय यागं कुर्वते “सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय “शिक्षसि अपेक्षितं धनं ददासि । शिक्षतिर्दानकर्मा । यस्मात् “ते तव “वसु धनं “भूरि

बहुलमक्षयं धनं विद्यते तस्मात् ददासीति भावः ॥
परादददिः । ‘डुदाञ् दाने'। ‘ आदृगमहनजनः । इति किप्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विर्वचने ह्रस्वत्वम्। ‘आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः। वृधः ।
वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् इगुपधलक्षणः कः । सुन्वते ।
‘शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यदुदीरंत आजयों धृष्णवें धीयते धनां ।

युक्ष्वा मंदच्युता हरी कं हनः कं वसौं दधोऽस्माँ इंन्द्र वसौं दधः ॥३

यत् । उत्ऽईरंते । आजयः । धृष्णवें । धीयते । धनां ।

युक्ष्व । मदऽच्युतां । हरी इतिं । कम् । हनः । कम् । वसौं । दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौं । दधः ॥३

यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युक्ष्व । मदऽच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥३

अत्रेदमाख्यानम् । रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातम् - ' गोतमो ह वै राहूगण उभयेषां कुरुसृञ्जयानां पुरोहित आसीत् ' इति । “यत् यदा “आजयः संग्रामाः “उदीरते उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं “धना धनं “धृष्णवे यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै “धीयते निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र एवं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु “मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ “हरी त्वदीयावश्वौ "युक्ष्व रथे योजय ।

योजयित्वा च "कं कंचित् राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं "हनः हन्याः । कंचन त्वां परिचरन्तं “वसौ वसुनि धने “दधः स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे "इन्द्र “अस्मान् अस्मदीयान् राज्ञः “वसौ धने “दधः स्थापय ॥ उदीरते । ‘ ईर गतौ ' । आदादिकः । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धना । ‘सुपां सुलुक्' इति डादेशः । युक्ष्व । ‘युजिर् योगे'। अन्तर्भावितण्यर्थात् लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । हनः । हन्तेर्लेटि सिपि अडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतेः 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेः निघातप्रतिषेधः ।। वसौ । लिङ्गव्यत्ययः । दधः । ‘ दध धारणे'। लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

क्रत्वां म॒हाँ अंनुष्व॒धं भी॒म आ वां॑वृधे॒ शवः॑ ।

श्रि॒य ऋ॒ष्व उंपा॒कयो॒र्नि शि॒प्री हरिं॑वान्दधे॒
हस्तं॑यो॒र्वज्रं॑माय॒सम् ॥४

क्रत्वा॑ । म॒हान् । अ॒नु॒ऽस्व॒धम् । भी॒मः । आ । व॒वृ॒धे॒ ।
शवः॑ ।

श्रि॒ये । ऋ॒ष्वः । उ॒पा॒कयोः॑ । नि । शि॒प्री । हरिं॑ऽवान् । द॒धे॒
। हस्तं॑योः । वज्रं॑म् । आ॒य॒सम् ॥४

क्रत्वा । महान् । अनुऽस्वधम् । भीमः । आ । ववृधे ।
शवः ।

श्रिये । ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे
। हस्तयोः । वज्रम् । आयसम् ॥४

“क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा “महान् सर्वाधिकः "भीमः शत्रूणां भयंकरः इन्द्रः “अनुष्वधम् । स्वधा इति अन्ननाम । स्वधायाम् । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः । “शवः आत्मीयं बलम् “आ "ववृधे आभिमुख्येन प्रवर्धयत् । तदनन्तरम् “ऋष्वः दर्शनीयः “शिप्री। शिप्रे हनू नासिके वा। तद्युक्तः "हरिवान् हरिनामकाश्वोपेत इन्द्रः “उपाकयोः अन्तिकनामैतत् । समीपवर्तिनोः “हस्तयोः बाह्वोः "आयसम् अयोमयं “वज्रं “श्रिये संपदर्थं “नि “दधे निदधाति स्थापयति। सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा । ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसम् । ‘ तस्य विकारः' इति अणप्रत्ययः ॥

आ प॑प्रौ॒ पार्थि॑वं॒ रजो॑ बद्ब॒धे रो॑च॒ना दि॒वि ।

न त्वावाँ॑ इन्द्र॒ कश्च॒न न जा॒तो न ज॑निष्य॒तेऽति॒ विश्वं॑ ववक्षिथ ॥५

आ । प॒प्रौ॒ । पार्थि॑वम् । रजः॑ । ब॒द्ब॒धे । रो॒च॒ना । दि॒वि ।

न । त्वाऽवा॑न् । इ॒न्द्र॒ । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॒नि॒ष्य॒ते॒ । अति॑ । विश्व॑म् । व॒व॒क्षि॒थ॒ ॥५

आ । पप्रौ । पार्थिवम् । रजः । बद्बधे । रोचना । दिवि ।

न । त्वाऽवान् । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न । जनिष्यते । अति । विश्वम् । ववक्षिथ ॥५

इन्द्रः स्वतेजसा “पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि वस्तुजातं “रजः अन्तरिक्षलोकं च “आ “पप्रौ आपूरयति । तथा

“दिवि द्युलोके “रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि "बद्बधे बबन्ध स्थापितवान् । अतो हे “इन्द्र “त्वावान् त्वत्सदृशः “कश्चन “न “जातः नोऽत्पन्नोऽस्ति । “न च "जनिष्यते । उत्पत्स्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं “विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगत् "अति “ववक्षिथ अतिशयेन वोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः । पप्रौ । ‘ प्रा पूरणे'। लिटि ‘ आत औ णलः ' (पा. सू. ७. १. ३४) इति औकारादेशः । पार्थिवम् । पृथिव्या ञाञौ' (पा. सू. ४. १. ८५, २) इति अञ्प्रत्ययः । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रजः। रजन्त्यस्मिन् गन्धर्वादय इति रजः अन्तरिक्षम् । ‘ रज रागे । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ' (का. ६. ४. २४. ४) इति नलोपः । बद्बधे । ‘ बध बन्धने' । लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः । एकहल्मध्यगतस्वाभावात् एत्वाभ्यासलोपावपि न स्तः । पादादित्वात् निघाताभावः । त्वावान् ।' वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य

उपसंख्यानम्' इति वतुप् । ' आ सर्वनाम्नः' इति आत्वम् । ववक्षिथ। वह प्रापणे ' । अस्मात् इच्छासनि सन्यतः ' इति इत्वस्य ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति अभावः । सनन्तात् लिटि • अमन्त्रे ' इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावः ॥ ॥ १ ॥

यो अ॒र्यो मं॑र्त॒भोज॑नं परा॒दद॑ाति दा॒शुषे॑ ।

इन्द्रो॑ अ॒स्मभ्यं॑ शिक्षतु॒ वि भं॑जा॒ भूरिं॑ ते॒ वसुं॑ भक्षी॒य तव॒ राधं॑सः ॥६

यः । अ॒र्यः । म॒र्त॒ऽभोज॑नम् । प॒रा॒ऽदद॑ाति । दा॒शुषे॑ ।

इन्द्रः॑ । अ॒स्मभ्यं॑म् । शि॒क्ष॒तु॒ । वि । भ॒ज॒ । भूरिं॑ । ते॒ । वसुं॑ । भ॒क्षी॒य । तवं॑ । राधं॑सः ॥६

यः । अर्यः । मर्तऽभोजनम् । पराऽददाति । दाशुषे ।

इन्द्रः । अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय । तव । राधसः ॥६

“अर्यः स्वामी पालयिता “यः इन्द्रः “मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं “दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय “पराददाति प्रयच्छति सः “इन्द्रः “अस्मभ्यं “शिक्षतु तादृशमन्नं ददातु । अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतम् । हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं “वि “भज विभक्तं कुरु । यतः “ते तव "वसु धनं “भूरि बहुलमसंख्यातं अतः “तव “राधसः धनस्यैकदेशं “भक्षीय भजेय प्राप्नुयाम् ।। पराददाति । अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘ तिङि चोदात्तवति' इति गतेः अनुदात्तत्वम् । दाशुषे ।' दाशृ दाने '। दाश्वान् साह्वान्' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । भक्षीय । ‘ भज सेवायाम् । प्रार्थनायां लिङि

तस्य ‘ छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् शबभावः सलोपाभावश्च । ' एकाचः ' इति इट्प्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वात् निघाताभावः ‘ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वचनात् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो “ मदेमदे हि नो ददिः' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । ‘ होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम् - ‘ मदेमदे हि नो ददिः सुरूपकृत्नुमूतये ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

मदेंमदे॒ हि नों द॒दिर्यू॒था गवां॑मृजु॒क्रतुः॑ ।

सं गृं॑भाय पु॒रू श॒तोभं॑याह॒स्त्या वसुं॑ शिशी॒हि रा॒य आ भं॑र ॥७

मदेंऽमदे । हि । न॒ः । द॒दिः । यू॒था । गवां॑म् । ऋ॒जु॒ऽक्रतुः॑ ।

सम् । गृ॒भा॒य॒ । पु॒रु । श॒ता । उ॒भ॒या॒ह॒स्त्या । वसुं ।
शि॒शी॒हि । रा॒यः । आ । भ॒र॒ ॥७

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुऽक्रतुः ।

सम् । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु ।
शिशीहि । रायः । आ । भर ॥७

“मदेमदे सोमपानेन हर्षेहर्षे सति “ऋजुक्रतुः ऋजुकर्मा स इन्द्रः “नः अस्मभ्यं “गवां “यूथा यूथानि "ददिः “हि गोयूथानां दाता खलु। हे इन्द्र स त्वं “पुरु पुरूणि प्रभूतानि “शता शतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः । “वसु वसूनि धनानि “उभयाहस्त्या उभाभ्यां हस्ताभ्यां “सं “गृभाय अस्मभ्यं दातुं सम्यग्गृहाण । “शिशीहि अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । “रायः धनानि हस्तयोः

स्थितानि “आ “भर आहर प्रयच्छ ॥ ददिः । ‘ डुदाञ् दाने ' । “आदृगमहनजनः° इति किप्रत्ययः । यूथा। ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् । इति शेर्लोपः । गवाम् । सावेकाचः' इति प्राप्तस्य न गोश्वन्साववर्ण ' इति प्रतिषेधः । गृभाय । ‘ ग्रह उपादाने '। लोटि हौ । छन्दसि शायजपि ' (पा. सू. ३. १.८४) इति श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः । ‘ हृग्रहोर्भः ' इति भत्वम् । उभयाहस्त्या। उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य ‘सुपां सुलुक्' इति ड्यादेशः। ‘अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । शिशीहि ।' शो तनूकरणे'। ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । ‘ आदेचः । इति आत्वम् । ‘ इत्' इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ ई हल्यघोः ' इति धातोः ईत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः। रायः । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

म॒दयं॑स्व सु॒ते सचा॒ शवं॑से शू॒र राधं॑से ।

वि॒द्मा हि त्वां॑ पुरू॒वसु॒मुप॒ कामां॑न्ससृ॒ज्महेऽथां॑ नोऽवि॒ता भं॑व ॥८

म॒दयं॑स्व । सु॒ते । सचां॑ । शवं॑से । शू॒र॒ । राधं॑से ।

वि॒द्म । हि । त्वा॒ । पु॒रु॒ऽवसुं॑म् । उपं॑ । कामां॑न् । स॒सृ॒ज्महें॑ । अथं॑ । न॒ः । अ॒वि॒ता । भ॒व॒ ॥८

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे ।

विद्म । हि । त्वा । पुरुऽवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥८

हे “शूर शौर्यवन्निन्द्र “सुते सोमेऽभिषुते सति आगत्य "सचा अस्माकं सखा सन् "मादयस्व तेन सोमेन तृप्तो

भव । किमर्थम् । “शवसे बलार्थं “राधसे अस्माकं धनार्थं च । “त्वा त्वां “पुरूवसुं बहुधनं “विद्म “हि वयं जानीमः खलु । अतः अस्मदीयान् “कामान् मात्रा गवा वत्सानिव त्वया "उप “ससृज्महे हि त्वया खल्वेकीकुर्मः। “अथ अनन्तरं “नः अस्माकम् “अविता अभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता “भव ॥ मादयस्त्र । ‘ मद तृप्तियोगे'। चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । ससृज्महे ।' सृज विसर्गे'।' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । अत्रापि हिशब्दानुषङ्गात् “ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ' (पा. सू. ८. १. ३५) इति निघातप्रतिषेधः ॥

ए॒ते तं इन्द्र ज॒न्तवो॒ विश्वं॑ पुष्यन्ति॒ वार्यं॑म् ।

अ॒न्तर्हि ख्यो जना॑नाम॒र्यो वेदो॒ अदा॑शुषा॒ं तेषां॑ नो॒ वेद॒ आ भ॑र ॥९

ए॒ते । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । ज॒न्तवः॑ । विश्व॑म् । पु॒ष्य॒न्ति॒ । वार्य॑म् ।

अ॒न्तः । हि । ख्यः । जना॑नाम् । अ॒र्यः । वेदः॑ । अदा॑शुषाम् । तेषा॑म् । नः॒ । वेदः॑ । आ । भ॒र॒ ॥९

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः । आ । भर ॥९

हे “इन्द्र "ते तव स्वभूताः “एते “जन्तवः यजमानलक्षणा जनाः “विश्वं सर्वं “वार्यं सर्वैः संभजनीयं हविः “पुष्यन्ति वर्धयन्ति । “अदाशुषां हविषामदातॄणां “जनानाम् “अन्तः मध्ये विद्यमानं “वेदः धनम् “अर्यः सर्वेषां स्वामी त्वं “ख्यः “हि पश्यसि हि जानासीत्यर्थः। “तेषाम् अयजमानानां

“वेदः धनं “नः अस्मभ्यम् “आ “भर आहर प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वात् व्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ‘ख्या प्रकथने '। अयं दर्शनार्थोऽपि । वर्तमाने छान्दसो लुङ् । अस्यतिवक्ति ' इत्यादिना च्लेः अङादेशः । ‘ आतोलोप इटि च ' इति आकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । ‘ हि च ' इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८२

ऋग्वेदः मण्डल १

← सूक्तं १.८१

सूक्तं १.८२

गोतमो राहूगणः*

सूक्तं १.८३ →

दे. इन्द्रः। पंक्तिः, ६ जगती

हारियोजनग्रहः

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

यदा नः सूनृतावतः कर आदर्थयास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥१॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥२॥

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुर स्तुतो याहि वशाँ अनु योजा न्विन्द्र ते हरी ॥३॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरी ॥४॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मन्दानो याह्यन्धसो योजा न्विन्द्र ते हरी ॥५॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गभस्त्योः ।

उत्त्वा सुतासो रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वज्रिन्समु पत्न्यामदः ॥६॥

सायणभाष्यम्

उपोष्विति षळ्‌ऋचं नवमं सूक्तम् गोतमस्यार्षमैन्द्रं अन्त्या जगती आद्याः पङ्क्तयः अनुक्रान्तं च- उपोषु षड्‌जगत्यन्तमिति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः षोडशिशस्त्रे आद्यासुसदृशमित्यादिके द्वे ऋचौ च विनियुज्यन्ते अथ षोडशीति खण्डे सूत्रितम्-उपोषु शृणुही गिरः सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पङ्क्ती इति । तत्र
प्रथमामृचमाह-

उपो॒ षु शृ॑णु॒ही गिरो॒ मघ॑व॒न्मात॑था इव ।

य॒दा नः॑ सू॒नृता॑वतः॒ कर॒ आद॒र्थया॑स॒ इद्योजा॒ न्विं॑द्र ते॒ हरी॑
॥१

उपो॒ इति॑ । सु । शृ॒णु॒हि । गिरः॑ । मघ॑ऽवन् । मा ।
अत॑थाःऽइव ।

य॒दा । न॒ः । सू॒नृता॑ऽवतः । कर॑ः । आत् । अ॒र्थया॑से । इत् ।
योज॑ । नु । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । हरी॒ इति॑ ॥१

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघऽवन् । मा ।
अतथाःऽइव ।

यदा । नः । सूनृताऽवतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् ।
योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥१

हे मघवन्धनवन्निन्द्र गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः उपो उपैव सु शृणुहि उपगत्य सम्यक्शृणु अतथा इव पूर्वं यथाविधस्त्वतद्विपरीतो मा भूः अस्मासु पूर्वं यथा अनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविध एव भवेत्यर्थः अपि च नोऽस्मान्सूनृतावतः प्रियसत्यात्मिकावाक्सूनृता तया स्तुतिरूपया वाचा युक्तान् यदाकरः करोषि आत् अनन्तरं त्वमपि अर्थयासे इत् अर्थयस एव याचयस एव नतदास्से अस्माभिः प्रयुक्तास्तुतीः त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः अतो हे

इन्द्र ते हरी त्वदीयावश्वौ नु क्षिप्रं योज रथे योजय ।।
शृणुहि उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा वचनमिति वचनात्
उतश्च प्रत्ययादितिहेर्लुगभावः । अतथा इव तथेवाचरति
तथाति सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक इति क्विप्
तथातेरप्रत्ययः न तथा इव अतथा इव अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। करः डुकृञ्करणे लुङि
कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीतिच्लेरङादेशः ननुअङः सति
शिष्टत्वात् तित्स्वरेणान्तोदात्तेन भवितव्यम् तर्हि
लङिव्यत्ययेन शप् ननुकृञ्करणेइति भ्वादौ पठ्यते
अतोव्यत्ययः कस्मात्क्रियते इति चेत् मैवम्
यस्मादस्यधातोस्तत्रपाठः अनार्षः तथाहिकः
करत्करतीत्यत्र यदाहतुर्न्यासकारहरदत्तौव्यत्ययेनशविति
तस्मादस्य धातोर्भ्वादौ पाठो नास्तीति गम्यते किंच यद्ययं
पठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्ध्यर्थं
कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति करोतेरङ्विधानमनर्थकं स्यात्
अस्माल्लङिशपिअस्यरूपसिद्धेः लुङ्लङोरर्थभेदान्

लुङ्य्येतद्रूपसिद्धये कर्तव्य- मङ्विधानमिति चेत् न छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लुङादीनामेकत्रविधानेनार्थभेदाभावादिति अनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः अतो व्यत्ययेनेति सिद्धम् । अर्थयासे अर्थयाञ्चा यां चुरादिरात्मनेपदी लेट्याडागमः । योज युजिर्योगे ण्यन्ताल्लोटि छन्दस्युभयथेतिशपआर्ध- धातुकत्वात्णेरनिटीति णिलोपः द्व्यृचोतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वम् ।। १ ।।

अक्ष॒न्नमीं॑मदन्त॒ ह्यवं प्रि॒या अंधूषत ।

अस्तोंषत॒ स्वभांनवो॒ विप्रा॒ नविंष्ठया म॒ती योजा॒ न्विंन्द्र ते॒ हरीं ॥२

अक्षंन् । अमीं॑मदन्त । हि । अवं । प्रि॒याः । अ॒धू॒ष॒त॒ ।

अस्तोंषत । स्वऽभांनवः । विप्राः । नविंष्ठया । म॒ती । योजं । नु । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । हरी॒ इतिं ॥२

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ।

अस्तोषत । स्वऽभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥२

हे इन्द्र त्वया दत्तान्यन्नानि अक्षन् यजमानाभुक्तवन्तः भुक्त्वा च अमीमदन्त हि तृप्ताश्च प्रियाः स्वकीयास्तनूः अवाधूषत अकंपयन् अतिशयितरसास्वादनेन वक्तुमशक्नुवन्तः शरी राण्यकंपयन् तदनन्तरं स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो विप्राः मेधाविनस्ते नविष्ठया नवितृतमया म तीमत्या स्तुत्या अस्तोषतास्तुवन् अन्यत्पूर्ववद्योज्यम्। अक्षन्अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ इति घस्ला- देशः मस्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः खरिचेतिचर्त्वं शासिवसिघसीनांचेतिष त्वम् अइणम

उदात्तः । अमीमदन्त मदतृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङिच्लेश्चङिणिलोपोपधाह्रस्वद्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । अधूषत धूञ्कंपने लुङिसिचिव्यत्ययेनगुणाभावः यद्वा छन्दस्यु- भयथेति सिचः सार्वधातुकत्वेनङित्त्वात् ग्क्ङितिचेतिप्रतिषेधः अथवा धूविधूनने तौदादिकः कुटा- दिः अस्मात्कर्मणिलुङि गाङ्कुटादिभ्य इति सिचोङित्त्वाद्गुणाभावः । नविष्ठया णुस्तुतौ करणभूताया अपि स्तुतेः स्वव्यापारे कर्तृत्वात्तृच् तदन्तात्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्वितितृलोपः । मती सुपांसुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् मन्त्रे वृषेषपचमनविदेति क्तिन उदात्तत्वम् ।। २ ।।

महापितृयज्ञे सुसंदृशमित्येषा आहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता सूत्रितं च- आहवनीयं सुसंदृशं- त्वेति पंक्त्येति ।

सु॒सं॒दृशं॑ त्वा व॒यं मघ॑वन्वन्दिषी॒महि॑ ।

प्र नू॒नं पू॒र्णव॑न्धुरः स्तु॒तो या॑हि॒ वशाँ॒ अनु॒ योजा॒ न्वि॑न्द्र ते॒ हरी॑ ॥३

सु॒ऽस॒न्दृश॑म् । त्वा॒ । व॒यम् । मघ॑ऽवन् । व॒न्दि॒षी॒महि॑ ।

प्र । नू॒नम् । पू॒र्णऽव॑न्धुरः । स्तु॒तः । या॒हि॒ । वशा॑न् । अनु॑ । योज॑ । नु । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । हरी॒ इति॑ ॥३

सुऽसन्दृशम् । त्वा । वयम् । मघऽवन् । वन्दिषीमहि ।

प्र । नूनम् । पूर्णऽवन्धुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥३

हे मघवन्निन्द्र सुसंदृशं सुष्ठु अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वां वयं वन्दिषीमहि स्तवामहि स्तु- तिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते अस्मात्रिर्वन्दिभिः स्तुतस्त्वं पूर्णवन्धुरः

स्तोतृभ्योदेयैर्धनैःपूरितेन रथेन युक्तः सन् वशान् अनुकामयमानान् अन्यान् यजमानान्प्रति नूनं प्रयाहि अवश्यं प्रतिष्ठस्व योजेत्यादिपूर्ववत्।। वन्दिषीमहि वदिअभिवादनस्तुत्योः आशीर्लिङ् लिङाशिषीतितस्यार्धधातु-कत्वेनलसार्वधातुकस्वराभावेप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मघवन्नित्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्य-विद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वान्निघाताभावः ।। ३ ।।

स घा॒ तं वृष॑णं॒ रथ॒मधि॑ तिष्ठाति गो॒विद॑म् ।

यः पात्रं॑ हारियोज॒नं पू॒र्णमि॑न्द्र॒ चिके॑तति॒ योजा॒ न्वि॑न्द्र ते॒ हरी॑ ॥४

सः । घ॒ । तम् । वृष॑णम् । रथ॑म् । अधि॑ । ति॒ष्ठा॒ति॒ । गो॒ऽविद॑म् ।

यः । पात्रं॑म् । हा॒रि॒ऽयो॒ज॒नम् । पू॒र्णम् । इ॒न्द्र॒ । चिके॑तति ।
योज॑ । नु । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । हरी॒ इति॑ ॥४

सः । घ । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठाति ।
गोऽविदम् ।

यः । पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति ।
योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥४

स घ स खल्विन्द्रः वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां लंभयितारं तं रथं अधितिष्ठाति ईदृशं रथं अधितिष्ठतु आरूढो भवतु हे इन्द्र यो रथः हारियोजनं एतत्संज्ञकधानामिश्रितं पूर्णसोमेन पूर्णं पात्रं चिकेतति ज्ञापयति तं रथं अधितिष्ठेति पूर्वेणान्वयः अधिष्ठाय च त्वदीयावश्वौ क्षिप्रंयोजय ।। घ ऋचि तुनुघेति दीर्घः । रथं अधिशीङ्स्थासांकर्मेत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति तिष्ठतेर्लेट्याडागमः। चिकेतति कित ज्ञाने लेट्यडागमः

जुहोत्यादित्वाच्छपःश्लुः बहुलंछन्दसीति वक्तव्यमिति वचनात् नाभ्यस्तस्याचिपितीति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ।। ४ ।।

युक्तस्तें अस्तु दक्षिंण उत सव्यः शंतक्रतो ।

तेनं जायामुपं प्रियां मंन्दानो याह्यन्धंसो योजा न्विंन्द्र ते हरीं ॥५

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिंणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इतिं शतऽक्रतो ।

तेनं । जायाम् । उपं । प्रियाम् । मन्दानः । याहि । अन्धंसः । योजं । नु । इन्द्र । ते । हरी इतिं ॥५

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि ।
अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥५

हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र त्वे त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वोयुक्तोऽस्तु उत अपि च सव्यः वामपार्श्वस्थोपियुक्तोऽस्तु तेन रथेन अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मन्दानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीणयित्रीं जायामुपयाहि सा यत्र वर्तते तत्र गच्छेत्यर्थः तदर्थं हे इन्द्र त्वदीयावश्वौ रथे क्षिप्रं योजय अनयोत्तरया च पीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रतिप्रस्थानं प्रतिपाद्यते ।। मन्दानः मदिस्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु लिटःकानच् द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसिवेतिवक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अन्धसः अद भक्षणे अदेर्नुम् धश्च(उ.सू. ४.६४५) इत्यसुन्धातोर्नुमागमो धकारान्तादेशश्च ।। ५ ।।

अन्त्येष्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषा याज्या। सूत्रितं च-युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये अन्त्येष्वहःस्विति । तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह—

यु॒नज्मिं ते॒ ब्रह्मंणा के॒शिना॒ हरी॒ उप॒ प्र यांहि दधि॒षे गभंस्त्योः ।

उत्त्वां सु॒तासों रभ॒सा अंमन्दिषुः पूष॒ण्वान्वंज्रि॒न्समु॒ पत्न्यांमदः ॥६

यु॒नज्मिं । ते॒ । ब्रह्मंणा । के॒शिनां । हरी॒ इतिं । उपं । प्र । या॒हि॒ । द॒धि॒षे । गभंस्त्योः ।

उत् । त्वा॒ । सु॒तासः॑ । र॒भ॒साः । अ॒म॒न्दि॒षु॒ः । पू॒ष॒ण्ऽवान् । व॒ज्रि॒न् । सम् । उ॒ँ इतिं । पत्न्यां । अ॒म॒द॒ः ॥६

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गभस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमन्दिषुः । पूषण्ऽवान् । वज्रिन् । सम् । ऊं इति । पत्न्या । अमदः ॥६

हे इन्द्र केशिना केशयुक्तौ शिखावन्तौ ते हरी त्वदीयावश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण मन्त्रेण युनेज्मि रथे संयोजयामि तेन रथेन उपप्रयाहि त्वद्गृहमुपगच्छ गभस्त्योः बाहुनामैतत् बाह्वोः अश्वबन्धकान् रश्मीन्दधिषे धारयस्व त्वा त्वां सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमाः रभसाः वेगवन्तः तीव्राः क्षिप्रमदकारिण- इत्यर्थः उदमन्दिषुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः। हे वज्रिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषण्वान्। अत्र पूषन् शब्दः पुष्टौ वर्तते। पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिमेवावरुन्ध इति श्रुतेः । सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन्पत्न्या स्वभार्यया सह समु अमदः सम्यगेव तृप्तो भव ।। केशिना केशशब्दान्मत्वर्थीय इनिः। सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः ।रभसाः । अर्शआदित्वादच् । अमन्दिषुः व्यत्ययेन परस्मैपदम् । पूषण्वान्पुषपुष्टौ श्वन्नुक्षन्नित्यादौ

पूषन्निति निपात्यते। तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यम्। पूषाअस्यास्तीति पूषण्वान्मादुपधाया इति मतुपो वत्वम् । नलोपे अनोनुडिति नुट्। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् इति मतुप उदात्तत्वम् । अमदः। मदी हर्षे छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इति प्रार्थनायां लङ्। श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ।। ६ ।।

टिप्पणी

- अस्य सूक्तस्य ऋषिः गोतमः रहूगणस्य पुत्रः अस्ति। रहूगणः अर्थात् रंहूगणः। मनुष्यस्य रथः मार्गोपरि रङ्हणं करोति, देवानां रथः रोहणं करोति। नारद पुराणे एवं भागवत पुराणे सौवीरराजस्य रहूगणस्य कथा प्रसिद्धमस्ति। अस्मिन् कथायां रहूगणः स्वशिबिकायाः वहनार्थाय जड भरतस्य योजनं करोति। जड भरतस्य योजनकारणेन शिबिकायाः गत्याः

उच्चावचनं भवति एवं तत्पश्चात् सौवीरराजस्य जड भरतेन सह संवादं प्रचलति। रथस्य रंहणे गोतमः केन प्रकारेण परिवर्तनं कर्तुं शक्यते। गोतमः अर्थात् यः सूर्यस्य रश्मीनां स्वहितार्थाय उपयोगं कर्तुं सर्वाधिकः समर्थः अस्ति। सूर्यरश्मिरूप प्राणानां उपयोगः सः जडप्रकृत्याः (अहल्यायाः) रूपांतरणे करोति। गोतमस्य वैशिष्ट्यं अस्ति यत् यत्र - यत्र सः भूम्यामुपरि गर्तं निर्माति, तत्र - तत्र गर्तः उदकेन पूरितं भवति। अयं उदकं किं भवितुं शक्यते। अयं आनन्दस्य रसं भवितुं शक्यते। जैमिनीय ब्राह्मणे कथनमस्ति यत् गोतमस्य इच्छा स्वप्रजायां श्रद्धायाः समावेशस्य अस्ति। लौकिक रूपेण प्रचलितस्य राहुग्रहस्य दृष्ट्या, यदा राहोः असुरस्य सृष्टिरभवत्, तदा राहुः क्षुधया पीडितः अभवत्। तेन शिवतः भोजनं अपृच्छत्। शिवः

कथयति यत् त्वं भोजनरूपेण स्वअङ्गानि भक्षय। अनेन कारणेन राहुग्रहः शिरोमात्रमस्ति। अङ्गानां भक्षणस्य तात्पर्यं एकान्तिक साधना, आनन्दरहित साधना अस्ति। डा. फतहसिंहः रहूशब्द व्याख्या रह - रहस्ये अनुसारं करोति स्म।

रहूगणोपरि टिप्पणी

उन्नेतर्ऋत्विजोपरि टिप्पणी

हरिरुपरि डा. श्रद्धा चौहानस्य अभिव्यक्तिः

पुराणेषु सार्वत्रिक रूपेण हरि शब्दस्य निरुक्तिः एवं भवति - यः त्रयाणां लोकानां दुःखस्य हरणं करोति, सः हरिरस्ति। कथनं सरलमस्ति, क्रियान्वनं कठिनं। सूर्यः ब्रह्माण्डतः ऊर्जायाः कर्षणं स्वरश्मिभिः

करोति, इति ब्राह्मणग्रन्थेषु कथितमस्ति। सूर्यस्य रश्मयः एव तस्य हयाः सन्ति। मर्त्य स्तरे, आत्मा सूर्यस्य रूपमस्ति, इन्द्रियाणि तस्य हया सन्ति। अपि च, द्युलोके हरणस्य यः कार्यं सूर्यः स्वरश्मिभिः करोति, मर्त्यलोके तत् कार्यं गजः स्वशुण्डेन करोति। अतः गजस्य संदर्भ तस्य शुण्ड एव रश्मिः अस्ति।

सोमयागस्य अन्तिमं कृत्यं हारियोजनग्रहः भवति यत्र उन्नेता ऋत्विजः द्रोणकलशं स्वे मूर्द्ध्नि स्थापयित्वा तेन अग्न्यां सोमाहुतिः ददाति। तत्पश्चात् चमसाध्वर्यवः द्रोणकलशे धानां विकीर्य तस्य भक्षणं कुर्वन्ति। एते धानाः ऋणात्मकेन स्थितितः धनात्मके स्थित्यां प्रवेशस्य प्रतीकाः सन्ति। हारियोजन ग्रहस्य संदर्भे, इन्द्रं स्तुवन्ति यत् सः स्वरथे हरि-द्वयस्य योजनं करोतु(योजा न्विद्र ते

हरी - ऋ. १.८२)। ब्राह्मणेषु कथनमस्ति यत् ऋक् - सामः इन्द्रस्य हरी सन्ति। अन्यत्र (तैत्तिरीय संहिता २.५.६.२) कथनमस्ति यत् दर्श एवं पूर्णमासः इन्द्रस्य हरी सन्ति। एभिः वाक् दर्शमस्ति, ददृश इव हि वाक् भवति, सा अदृश्यमिव एव भवति, शकुनादिरूपेण कदाचिदेव प्रकटीभवति। पूर्णमा मनः अस्ति, तत् मनस्य द्विरूपाः सन्ति - अचेतन मनः एवं चेतन मनः। पूर्णिमायाः मनः पूर्णरूपेण चैतन्यमनस्य प्रतीकमस्ति। कौशीतकि ब्राह्मण १७.१ मध्ये कथनमस्ति यत् प्राणः एव हरिरस्ति। अयं संकेतं करोति यत् प्राणः सूर्यस्य अथवा हरेः रूपमस्ति एवं मन - वाक् तस्य हरी सन्ति। एवं प्रकारेण सूर्य, पृथिवी एवं चन्द्रमसः त्रिक् अथवा संवत्सरस्य निर्माणं भवति। यदा एवं भवति, तदैव हरिः दुःखानां हरणं कर्तुं शक्नोति। यदा प्राणः

भक्ष्यस्य आहरणं कर्तुं इच्छति, तदा वाक् एवं मनः भक्ष्यपदार्थस्य उचितानुचितस्य निर्णयं करिष्यन्तः।

अभयदेव शर्मा Abhaya Deva Sharma

डा. अभयदेवशर्मणः कथनमस्ति यत् प्राणस्य आदानं रामः अस्ति, निर्गमनं हरिः। एवंप्रकारेण श्वास-निःश्वासरूपेण हरेरामस्य योजनं अस्ति।

हरेः प्रतिमायां चतुर्बाहुषु शंख, चक्र, पद्म एवं गदा भवन्ति। शंखः धनात्मकतायाः प्रदाता अस्ति, एवं

पुराणेषु कथनमस्ति। - - - -

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८३

← सूक्तं १.८२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.८३

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.८४ →

दे. इन्द्रः। जगती।

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥१॥

आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥२॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतस्रुचा मिथुना या सपर्यतः ।

असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥३॥

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इद्धाग्नयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पणेः समविन्दन्त भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥४॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

ग्रावा यत्र वदति कारुरुक्थ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘अश्वावति' इति षड़ृचं दशमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैन्द्र जागतम् । तथा चानुक्रान्तम् ‘ अश्वावति जागतम् ' इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च--- ‘ अश्वावति प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अश्वा॑वति प्रथ॒मो गोषु॑ गच्छति सुप्रा॒वीरि॑न्द्र॒ मर्त्य॒स्तवो॒तिभि॑ः ।

तमित्पृ॑णक्षि॒ वसु॑ना॒ भवी॑यसा॒ सिन्धु॒मापो॒ यथा॒भितो॒ विचे॑तसः ॥१

अश्व॑ऽवति । प्र॒थ॒मः । गोषु॑ । ग॒च्छ॒ति॒ । सु॒प्र॒ऽअ॒वीः । इ॒न्द्र॒ । मर्त्य॑ः । तव॑ । ऊ॒तिऽभि॑ः ।

तम् । इत् । पृ॒ण॒क्षि॒ । वसु॑ना । भवी॑यसा । सिन्धु॑म् । आप॑ः । यथा॑ । अ॒भित॑ः । विऽचे॑तसः ॥१

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विऽचेतसः ॥१

हे "इन्द्र यः "मर्त्यः मनुष्यः “तवोतिभिः त्वदीयैः रक्षणैः "सुप्रावीः सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्यः "अश्वावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानः “गोषु प्राप्तव्येषु “प्रथमः "गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वं "तमित् तमेव पुरुषं “भवीयसा बहुतरेण भवितृतमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन "वसुना धनेन "पृणक्षि संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टान्तः । "विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूताः “आपः "यथा "अभितः सर्वासु दिक्षु "सिन्धुं समुदं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावति । ' मन्त्रे सोमाश्व° ' इति मतौ दीर्घत्वम् । सुप्रावीः ।“ अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः ' (उ.सू.३.४३८) इति अवतेः ईकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ‘ ऊतियूति' इत्यादिना क्तिनः उदात्तत्वम् । पृणक्षि । ‘पृची संपर्क' । रौधादिकः । भवीयसा । बहुशब्दात् ईयसुनि • बहोर्लोपो भू च बहोः । इति बहुशब्दस्य भूभावः ईयसुनः ईकारलोपश्च । अत्र तु छान्दसत्वात् ईकारलोपो न क्रियते भूभावश्च क्रियते ।

अथवा भवितृशब्दात् ‘तुश्छन्दसि' इति ईयसुन्। “ तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः ॥

अपोनप्त्रीये होतृचमसेऽद्भिः पूर्यमाणे आपो न देवीः' इत्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च---‘आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियमिति समाप्य' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । ब्राह्मणं च भवति- ‘ आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियमिति होतृचमसे समवनीयमानास्वन्वाह ' (ऐ. ब्रा. २. २०) इति ॥

आपो॒ न दे॒वीरुपं यन्ति हो॒त्रियंम॒वः पंश्यन्ति॒ वितं॑तं॒ यथा॒ रजः॑ ।

प्रा॒चैर्दे॒वास॒ः प्र णंयन्ति देव॒युं ब्रंह्म॒प्रियं जोषयन्ते व॒रा इंव ॥२

आपः॑ । न । दे॒वीः । उप॑ । य॒न्ति॒ । हो॒त्रिय॑म् । अ॒वः ।
प॒श्य॒न्ति॒ । विऽत॑तम् । यथा॑ । रजः॑ ।

प्रा॒चैः । दे॒वासः॑ । प्र । न॒य॒न्ति॒ । दे॒व॒ऽयुम् । ब्र॒ह्म॒ऽप्रिय॑म् ।
जो॒ष॒य॒न्ते॒ । व॒राःऽइ॑व ॥२

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः ।
पश्यन्ति । विऽततम् । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुम् । ब्रह्मऽप्रियम् ।
जोषयन्ते । वराःऽइव ॥२

"होत्रियं होतुः स्वभूतं चमसं "देवीः देव्यो द्योतमानाः
“आपो "न यथा आपः "उप "यन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरि
वर्तमाना देवा एतमेव चमसम् "अवः अवस्तात् "पश्यन्ति
। होतृचमसे अस्माकं सोमाभिषवाय आपः पूरिता इति
तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलग्नाभूत् । तत्र दृष्टान्तः। "विततं

विस्तीर्णं "रजः ज्योतिः सूर्यसंबन्धि "यथा निरन्तरमवस्तात् पतति तद्वत् । "देवयुं देवान् काममयमानमेतं चमसं “प्राचैः प्राचीनं यद्वा प्राञ्चनैः प्रगमनैः उत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले "प्र “णयन्ति । होमार्थे प्रणीतं “ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनान्नेन प्रीतं संतृप्तं पूरितमित्यर्थः। "जोषयन्ते सर्वे देवास्तं चमसं सेवन्ते । "वराइव कन्यकाम् । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तन्ते इत्यर्थः । एवम् अपोनप्त्रीयविनियोगानुसारेण योजितं मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् । यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगः तदा त्वेवं व्याख्येयम् । हे इन्द्र देव्य आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छन्ति एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणाः होत्रियं होतृसंबन्धि धिष्ण्यस्थानमुपगच्छन्ति । उपगत्य च अवस्तात् पश्यन्ति विततं ज्योतिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्र णयन्ति

अग्रतो धारयन्ति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव सेवन्ते ।। होत्रियम् । होतृशब्दात् तस्येदमर्थे घप्रत्ययः । अवः । 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' इति असिप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नीचैरितिवदव्ययम् । यद्वा प्रपूर्वात् अञ्चतेः 'घञर्थे कविधानं । स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ' इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् भावे कप्रत्ययः ।“ अनिदिताम् ' इति नलोपः । जोषयन्ते । जुषी प्रीतिसेवनयोः । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वात् हेतुमति णिच् ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे' अधि द्वयोः' इत्येषा । ' स्पृष्ट्वोदकम्' इति खण्डे सूत्रितम् - ' अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽप्येषा । सूत्रितं च- ‘ यमे इव यतमाने

यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्धर्च आरमेत् (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ।

अधि॒ द्वयोः॑रदधा उ॒क्थ्यं१॒॑ वचो॑ य॒तस्रु॑चा मिथु॒ना या संप॒र्यतः॑ ।

असं॑यत्तो व्र॒ते तें क्षेति॒ पुष्यं॑ति भ॒द्रा श॒क्तिर्यजं॑मानाय सुन्व॒ते ॥३

अधिं । द्वयोः॑ । अ॒द॒धा॒ः । उ॒क्थ्यं॑म् । वचः॑ । य॒तऽस्रु॑चा । मि॒थु॒ना । या । स॒प॒र्यतः॑ ।

असं॑म्ऽयत्तः । व्र॒ते । ते॒ । क्षे॒ति॒ । पुष्यं॑ति । भ॒द्रा । श॒क्तिः । यजं॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥३

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतऽस्रुचा । मिथुना । या । सपर्यतः ।

असम्ऽयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥३

हे इन्द्र "द्वयोः हविर्धानयोः "उक्थ्यम् । उक्थं शस्त्रम् । तद्योग्यं "वचः 'युजे वाम्' इत्यादिमन्त्ररूपं वचनम् "अधि "अदधाः निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयते इत्याशङ्क्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातम् - 'अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति द्वयोर्ह्येतत्तृतीयं छदिरधिनिधीयत उक्थ्यं वच इति यदाह यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयति' (ऐ. ब्रा. १. २९) इति । तत्र यथा हविर्धानद्वये एकमेव तृतीयं छदिरधिनिधीयते एवं स्तोत्रमप्युभयोरेकं युक्तम् । उक्थं नाम यज्ञसंबन्धि शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनाय अधिनिधानात् यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविर्धानयोः । "यतस्रुचा । यताः संबद्धाः स्रुचो

ग्रहचमसादिलक्षणानि पात्राणि ययोस्ते । "मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने "या ये हविर्धाने त्वां "सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तो यजमानः "असंयत्तः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् "ते "व्रते त्वदीये कर्मणि "क्षेति निवसति "पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । "सुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य "भद्रा कल्याणी "शक्तिः उत्कृष्टं बलं भवति। एतत्सर्वं हविर्धानयोक्थ्यस्य वचसोऽधिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतस्रुचा । ‘ यम उपरमे'। निष्ठायाम् ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इदमादिषु त्रिषु पदेषु ‘सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । सपर्यतः । ‘सपर पूजायाम्'। 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्षेति । ‘क्षि निवासगत्योः'। बहुलं छन्दसि ' इति

विकरणस्य लुक् । सुन्वते । “षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । ‘शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

आदङ्गिंराः प्रथ॒मं दंधिरे॒ वयं इ॒द्धाग्नंय॒ः शम्या॒ ये सुंकृ॒त्ययां ।

सर्वं प॒णेः समंविन्दन्त॒ भोजंन॒मश्वांवन्त॒ं गोमंन्त॒मा प॒शुं नरः ॥४

आत् । अङ्गिंराः । प्र॒थ॒मम् । द॒धि॒रे॒ । वयः । इ॒द्धऽअंग्नयः । शम्यां । ये । सु॒ऽकृ॒त्ययां ।

सर्वंम् । प॒णेः । सम् । अ॒वि॒न्द॒न्त॒ । भोजंनम् । अश्वंऽवन्तम् । गोऽमंन्तम् । आ । प॒शुम् । नरः ॥४

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धऽअग्नयः । शम्या । ये । सुऽकृत्यया ।

सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् ।
अश्वऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥४

यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीम् "अङ्गिराः अङ्गिरसः "प्रथमं पूर्वमग्रतः “वयः हविर्लक्षणमन्नं “दधिरे इन्द्रार्थं संपादितवन्तः । "आत् अनन्तरं तादृशाः "ये अङ्गिरसः "इद्धाग्नयः प्रज्वलिताग्नियुक्ताः सन्तः "सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया “शम्या कर्मणा शोभनेन यागेनेन्द्रमयजन्निति शेषः । ते "नरः यज्ञस्य नेतारोऽङ्गिरसः "पणेः एतन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धि “सर्वं “भोजनं धनं "समविन्दन्त समलभन्त । कीदृशम् । "अश्वावन्तं अश्वैर्युक्तं "गोमन्तं गोभिर्युक्तम् । आकारः समुच्चये । गवाश्वव्यतिरिक्तमन्यत्पशुजातं च समविन्दन्त । अङ्गिराः । ‘ सुपां सुलुक्° ' इति जसः सुः । शम्या । शमी इति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ' (पा. सू.

७. ३. ३४) इति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादित्वात् ङीष् ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया । शोभनं कृत्यं करणं
यस्यां सा तथोक्ता । ‘ नञ्सुभ्याम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

य॒ज्ञैरथ॑र्वा प्रथ॒मः प॒थस्तं॑ते॒ तत॒ः सूर्यो॑ व्रत॒पा वे॒न आज॑नि
।

आ गा आ॑जदु॒शना॑ का॒व्यः सचा॑ य॒मस्य॑ जा॒तम॒मृतं॑
यजामहे ॥५

य॒ज्ञैः । अथ॑र्वा । प्र॒थ॒मः । प॒थः । त॒ते॒ । ततः॑ । सूर्यः॑ ।
व्र॒त॒ऽपाः । वे॒नः । आ । अ॒ज॒नि॒ ।

आ । गाः । आ॒ज॒त् । उ॒शना॑ । का॒व्यः । सचा॑ । य॒मस्य॑ ।
जा॒तम् । अ॒मृत॑म् । य॒जा॒म॒हे॒ ॥५

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः ।
व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य ।
जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥५

पणिभिरपहृतासु गोषु "अथर्वा एतत्संज्ञः ऋषिः "यज्ञेः
इन्द्रदेवत्यैरनुष्ठितैर्यागैः “पथः गोसंबन्धिनो मार्गान् "प्रथमः
“तते तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः ।
"ततः तदनन्तरं “व्रतपाः व्रतानां कर्मणां पालयिता "वेनः
कान्तः "सूर्यः सूर्यरूप इन्द्रः "आ "अजनि गवां प्रदर्शनाय
आविरभूत् । ततोऽथर्वा ताः "गाः “आ “आजत्
आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्येन्द्रस्य "काव्यः कवेः पुत्रः
"उशना भृगुः "सचा असुरनिरसनाय सहायोऽभूत् ।
"यमस्य असुराणां नियमनार्थं "जातं प्रादुर्भूतम् "अमृतं
मरणरहितं तमिन्द्रं "यजामहे हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः ।

शसि ‘भस्य टेर्लोपः इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तते । तनु विस्तारे'। बहुलं छन्दसि इति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । अजनि। ‘ जनी प्रादुर्भावे ' । ‘ दीपजनबुध' (पा. सू. ३. १. ६१) इत्यादिना कर्तरि लुङि च्लेः चिण् । आजत् । ‘अज गतिक्षेपणयोः ।।

ब॒र्हिर्वा॒ यत्स्वंप॒त्यायं वृ॒ज्यत॒ेऽर्को वा॒ श्लोकंमा॒घोषंते दि॒वि ।

ग्रावा॒ यत्र॒ वदंति का॒रुरु॒क्थ्य१॒॑स्तस्येदिन्द्रों अभिपि॒त्वेषुं रण्यति ॥६

ब॒र्हिः । वा॒ । यत् । सु॒ऽअ॒प॒त्यायं । वृ॒ज्यतें । अ॒र्कः । वा॒ । श्लोकंम् । आ॒ऽघोषंते । दि॒वि ।

ग्रावा॑ । यत्र॑ । वद॑ति । का॒रुः । उ॒क्थ्यः॑ । तस्य॑ । इत् ।
इन्द्रः॑ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वेषु॑ । र॒ण्य॒ति॒ ॥६

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा ।
श्लोकम् । आऽघोषते । दिवि ।

ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् ।
इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥६

“स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे "बर्हिर्वा "यत् यदा “वृज्यते छिद्यते अध्वर्युणा यागार्थमाह्रियते "अर्को “वा स्तोत्रनिष्पादको होता वा “श्लोकं स्तुतिरूपां वाचं "दिवि द्योतमाने यज्ञे यदा "आघोषते उच्चारयति । "यत्र यस्मिन् काले “ग्रावा अभिषवार्थं प्रवृत्तः उपलः "वदति शब्दं करोति । तत्र दृष्टान्तः । "कारुरुक्थ्यः। लुप्तोपममेतत् । उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । "तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्य

"अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु "इन्द्रः ”रण्यति रमते । यद्वा । पूर्वोक्तानां बर्हिरादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विन्द्रो रण्यति अस्मदीयो यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते । ‘ वृजी वर्जने' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहन्त ' इति निघातप्रतिषेधः । आघोषते । घुषिर् विशब्दने '। भौवादिकः । अत्रापि यत्' इत्यस्य निपातस्यानुषङ्गात् निघाताभावः । रण्यति । रमु क्रीडायाम्। व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१	१.३१	१.६१	१.९१	१.१२१	१.१५१	१.१८१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२	१.३२	१.६२	१.९२	१.१२२	१.१५२	१.१८२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.३	१.३३	१.६३	१.९३	१.१२३	१.१५३	१.१८३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.४	१.३४	१.६४	१.९४	१.१२४	१.१५४	१.१८४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.५	१.३५	१.६५	१.९५	१.१२५	१.१५५	१.१८५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.६	१.३६	१.६६	१.९६	१.१२६	१.१५६	१.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८४

← सूक्तं १.८३

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.८४

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.८५ →

दे. इन्द्रः। १-६ अनुष्टुप्, ७-९ उष्णिक्, १०-१२ पंक्तिः, १३-१५ गायत्री, १६-१८ त्रिष्टुप्, (प्रगाथः =) १९ बृहती, २० सतोबृहती।

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥१॥

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥२॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥३॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने ॥४॥

इन्द्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन ।

सुता अमत्सुरिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥५॥

नकिष्ट्वद्रथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे ।

नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्व आनशे ॥६॥

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाशुषे ।

ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग ॥७॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग ॥८॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति ।

उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥९॥

स्वादोरित्था विषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।

या इन्द्रेण सयावरीर्वृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥१०॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥११॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरूणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥१२॥

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः ।

जघान नवतीर्नव ॥१३॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् ।

तद्विदच्छर्यणावति ॥१४॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥१५॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।

आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥१६॥

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे को जनाय ॥१७॥

को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥१८॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥१९॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥२०॥

सायणभाष्यम्

‘ असावि ' इति विंशत्यृचमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते- - असावि विंशतिः षळनुष्टुभ औष्णिहपङ्क्तिगायत्रत्रैष्टुभास्तृचाः प्रगाथः' इति । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः। दशम्याद्यास्तिस्रः पङ्क्तयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । षोडशाद्यास्तिस्रस्त्रिटुभः । एकोनविंशी बृहती विंशी सतोबृहती । अनुवर्तनात् गोतम ऋषिः ।

अनादेशपरिभाषया इन्द्रो देवता । सूक्तविनियोगो लिङ्गाद्वगन्तव्यः । अविहृतषोडशिशस्त्रे आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ। सूत्रितं च- ‘ अथ षोडश्यसावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व, श्रौ. ६. २) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमावेव तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । एह्यू षु' इति खण्डे सूत्रितम् ‘ असावि सोम इन्द्र त इममिन्द्र सुतं पिब ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ।

असा॑वि॒ सोम॑ इन्द्र ते॒ शवि॑ष्ठ धृष्ण॒वा ग॑हि ।

आ त्वा॑ पृणक्त्विन्द्रि॒यं रज॒ः सूर्यो॒ न र॒श्मिभि॑ः ॥१

असा॑वि । सोम॑ः । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । शवि॑ष्ठ । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । आ । ग॒हि॒ ।

आ । त्वा॒ । पृ॒ण॒क्तु॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । रजः॑ । सूर्यः॑ । न । र॒श्मिऽभिः॑ ॥१

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥१

हे “इन्द्र "ते त्वदर्थं "सोमः "असावि अभिषुतोऽभूत् । हे "शविष्ठ अतिशयेन बलवन् अत एव “धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र "आ "गहि देवयजनदेशमागच्छ । आगतं च त्वाम् "इन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यम् "आ "पृणक्तु आपूरयतु । "रजः अन्तरिक्षं "रश्मिभिः किरणैः "सूर्यो “न । यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विञ्शब्दात् इष्टनि ‘ विन्मतोर्लुक्'।' टेः' इति टिलोपः । पादादित्वात् निघाताभावः । गहि । गमेर्लोटि : बहलं

छन्दसि ' इति शपो लुक् ।' अनुदात्तोपदेश इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य ‘असिद्धवदत्रा भात्' इति असिद्धवत्त्वात् हेः लुगभावः ॥

इन्द्र॒मिद्धरीं वह॒तोऽप्रंतिधृष्टशवसम् ।

ऋषींणां च स्तु॒तीरुपं य॒ज्ञं च॒ मानुंषाणाम् ॥२

इन्द्रंम् । इत् । हरी॒ इतिं । व॒ह॒त॒ः । अप्रंतिधृष्टऽशवसम् ।

ऋषींणाम् । च॒ । स्तु॒तीः । उपं । य॒ज्ञम् । च॒ । मानुंषाणाम् ॥२

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टऽशवसम् ।

ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥२

“अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधर्षितबलम् । अहिंसितबलमित्यर्थः। “इन्द्रमित् इन्द्रमेव “ऋषीणां वसिष्ठादीनां “मानुषाणाम् अन्येषां मनुष्याणां “च “स्तुतीः "यज्ञं “च “हरी अश्वौ “उप “वहतः समीपं प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुवन्ति यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रेन्द्रमश्वौ प्रापयतः इत्यर्थः ॥ मानुषाणाम्। ‘मनोर्जातौ ' इति मनुशब्दात् अञ् पुगागमश्च ॥

आ ति॑ष्ठ वृत्रह॒न्रथं॑ यु॒क्ता ते॒ ब्रह्म॑णा॒ हरी॑ ।

अ॒र्वा॒चीनं॒ सु ते॒ मनो॒ ग्रावा॑ कृणोतु व॒ग्नुना॑ ॥३

आ । ति॒ष्ठ॒ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । रथ॑म् । यु॒क्ता । ते॒ । ब्रह्म॑णा । हरी॒ इति॑ ।

अ॒र्वा॒चीनं॑म् । सु । ते॒ । मनः॑ । ग्रावा॑ । कृ॒णो॒तु॒ । व॒ग्नुना॑ ॥ ३

आ । तिष्ठ । वृत्रऽहन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ ३

हे “वृत्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र “रथम् “आ “तिष्ठ आरोह । यस्मात् “ते “हरी त्वदीयावश्वौ “ब्रह्मणा स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण “युक्ता रथेऽस्माभिर्योजितौ तस्मात् त्वं रथमातिष्ठ। “ते “मनः त्वदीयं मनश्च “ग्रावा अभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणः “वग्नुना वचनीयेनाभिषवशब्देन “अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं “सु “कृणोतु सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता । ‘सुपां सुलुक्' इति आकारः । वग्नुना । ' वचेर्गश्च ' (उ. सू. ३. ३१३) इति नुप्रत्ययो गकारश्चान्तादेशः ॥

इ॒ममिं॑न्द्र सु॒तं पिं॑ब॒ ज्येष्ठ॒मम॑र्त्यं॒ मदं॑म्

शु॒क्रस्यं॑ त्वा॒भ्यं॑क्षर॒न्धारां॑ ऋ॒तस्य॒ सादं॑ने ॥४

इ॒मम् । इ॒न्द्र॒ । सु॒तम् । पि॒ब॒ । ज्येष्ठं॑म् । अमं॑र्त्यम् । मदं॑म् ।

शु॒क्रस्यं॑ । त्वा॒ । अ॒भि । अ॒क्ष॒र॒न् । धाराः॑ । ऋ॒तस्यं॑ । सदं॑ने ॥४

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सदने ॥४

हे “इन्द्र “सुतम् अभिषुतम् “इमं सोमं “पिब । कीदृशम् । “ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यं “मदं मदकरं “अमर्त्यम् अमारकम् । सोमपानजन्यो मदो मदान्तरवन्मारको न

भवतीत्यर्थः। तथा “ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि “सदने गृहे वर्तमानाः “शुक्रस्य दीप्तस्यास्य सोमस्य “धाराः त्वाम् “अभ्यक्षरन् आभिमुख्येन संचलन्ति त्वां प्राप्नुवन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठम् । प्रशस्यशब्दात् इष्ठनि ‘ ज्य च ' (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । अक्षरन्। ‘क्षर संचलने' । छान्दसो लङ् ॥

इन्द्रा॑य नू॒नम॑र्चतो॒क्थानि॑ च ब्रवीतन ।

सु॒ता अ॑मत्सु॒रिन्द॑वो॒ ज्येष्ठं॑ नमस्यता॒ सहः॑ ॥५

इन्द्रा॑य । नू॒नम् । अ॒र्च॒त॒ । उ॒क्थानि॑ । च॒ । ब्र॒वी॒त॒न॒ ।

सु॒ताः । अ॒म॒त्सु॒ः । इन्द॑वः । ज्येष्ठ॑म् । न॒म॒स्य॒त॒ । सहः॑ ॥५

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन ।

सुताः । अमत्सुः । इन्दवः । ज्येष्ठम् । नमस्यत । सहः ॥५

हे ऋत्विजः “इन्द्राय “नूनं क्षिप्रम् “अर्चत पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । “उक्थानि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि “च “ब्रवीतन ब्रूत। “सुताः अभिषुताः “इन्दवः सोमाः च "अमत्सुः आगतमेनमिन्द्रं मत्तं कुर्वन्तु । अनन्तरं “ज्येष्ठं प्रशस्यतमं “सहः सहस्विनं बलवन्तं तमिन्द्रं “नमस्यत नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन । ब्रवीतेर्लोटि ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तनबादेशः । अमत्सुः । ‘ मदी हर्षे '। छान्दसः प्रार्थनायां लुङ्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । नमस्यत। नमोवरिवश्चित्रङः० ' इति क्यच् । सहः। ‘ लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ' (पा. सू. ४. ४. १२८. २) इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥ ॥ ५ ॥

नकि॒ष्ट्वद्र॒थीतं॑रो॒ हरी॒ यदिं॑न्द्र॒ यच्छं॑से ।

नकि॒ष्ट्वानु॑ म॒ज्मना॒ नकि॒ः स्वश्वं॑ आनशे ॥६

नकिः॑ । त्वत् । र॒थिऽत॑रः । हरी॒ इति॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । यच्छ॑से ।

नकिः॑ । त्वा॒ । अनु॑ । म॒ज्मना॑ । नकिः॑ । सु॒ऽअश्वः॑ । आ॒न॒शे॒ ॥६

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥६

हे "इन्द्र “यत् यस्मात् त्वं “हरी एतत्संज्ञावश्वौ “यच्छसे रथे योजयसि तस्मात् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् “रथीतरः अतिशयेन रथवान् “नकिः नास्ति । अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् । “त्वा त्वामनुलक्ष्य “मज्मना । बलनामैतत् । बलेन

सदृशोऽपि “नकिः न ह्यस्ति । “स्वश्वः शोभनाश्वोऽन्यश्च त्वां “नकिः "आनशे न प्राप । इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्व्ोत् । ‘युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम् ' इति षत्वम्। रथीतरः । अतिशयेन रथी । तरपि ‘ ईद्रथिनः ' (पा. सू. ८. २. १७. १) इति ईकारान्तादेशः । अवग्रहसमये छान्दसं ह्रस्वत्वम् । यच्छसे । यमेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । स्वश्वः । बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे । ‘ अश्नोतेश्च' इति अभ्यासादुत्तरस्य नुट् ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘य एक इद्विदयते' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । ‘ एह्यू षु' इति खण्डे सूत्रितम्- सखाय आशिषामहि य एक इद्विदयते' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । महाव्रतेऽपि

निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावयं तुचो विनियुक्तः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते- य एक इद्विद्यत आ याह्यद्रिभिः सुतम् ' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य एक॒ इद्वि॒दयं॑ते॒ वसु॒ मर्ता॑य दा॒शुषे॑ ।

ईशा॑नो॒ अप्र॑तिष्कुत॒ इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग ॥७

यः । एक॑ः । इत् । वि॒ऽदयं॑ते । वसु॑ । मर्ता॑य । दा॒शुषे॑ ।

ईशा॑नः । अप्र॑तिऽस्कुतः । इन्द्र॑ः । अ॒ङ्ग ॥७

यः । एकः । इत् । विऽदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।

ईशानः । अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥७

"यः इन्द्रः “एकः “इत् एक एव “दाशुषे हविर्दत्तवते “मर्ताय मनुष्याय यजमानाय “वसु धनं “विदयते विशेषेण ददाति

। “अङ्ग इति क्षिप्रनाम । “अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः सः “इन्द्रः क्षिप्रम् “ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति । विदयते । ‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । शपः पित्त्वात् अनुदात्तत्वम्। तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कुतः । ‘कु शब्दे'। प्रतिकूलं कूयते शब्द्यते इति प्रतिष्कुतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात् सुट् । सुषामादित्वात् षत्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

क॒दा मर्तंमरा॒धसं प॒दा क्षुम्पंमिव स्फुरत् ।

क॒दा नः॑ शुश्रव॒द्गिर॒ इन्द्रों अ॒ङ्ग ॥८

क॒दा । मर्तंम् । अ॒रा॒धसंम् । प॒दा । क्षुम्पंम्ऽइव । स्फु॒र॒त् ।

क॒दा । न॒ः । शु॒श्र॒व॒त् । गिरः॑ । इन्द्रः॑ । अ॒ङ्ग ॥८

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम्ऽइव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥८

"अराधसं हविर्लक्षणेन राधसा धनेन रहितम् । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं “मर्तं मनुष्यम् इन्द्रः "पदा पादेन “क्षुम्पमिव अहिच्छत्रकमिव "कदा “स्फुरत् स्फुरिष्यति वधिष्यति । यथा अहिच्छत्रं मण्डलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदा अस्मच्छत्रून् हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरतिर्वधकर्मा । “ स्फुरति स्फुलति' (नि. २. १९. १५) इति वधकर्मसु पठितत्वात्। “नः अस्माकं यष्टॄणां “गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः “इन्द्रः “कदा कस्मिन्काले “अङ्ग क्षिप्रं “शुश्रवत् श्रोष्यतीति वितर्क्यते । अत्र निरुक्तम् - ‘क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुभ्यते। कदा मर्तमनाराधयन्तं पादेन

क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रोऽङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम ' (निरु. ५, १७) इति ॥ पदा। पादशब्दस्य ‘पद्दन्' इत्यादिना पदादेशः । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । क्षुम्पमिव । क्षुभ संचलने ' । अस्मात् कर्मणि घञि बहुलवचनात् धातोर्नुमागमः । वर्णव्यापत्त्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् । “स्फुर संचलने'। 'छन्दसि लुङ्ललिटः ' इति लृडर्थे लङ्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इति अडभावः। शुश्रवत् । श्रु श्रवणे'। लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः ॥

यश्चि॒द्धि त्वां ब॒हुभ्य॒ आ सु॒तावाँ॑ आ॒विवांसति ।

उ॒ग्रं तत्पं॑त्यते॒ शव॒ इन्द्रो॑ अ॒ङ्ग ॥९

यः । चि॒त् । हि । त्वा॒ । ब॒हुऽभ्यः॑ । आ । सु॒तऽवा॑न् । आ॒ऽविवा॑सति ।

उ॒ग्रम् । तत् । प॒त्य॒ते॒ । शवः॑ । इन्द्रः॑ । अ॒ङ्ग ॥९

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति ।

उग्रम् । तत् । पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥९

“बहुभ्यः मनुष्येभ्यः सकाशात् “यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः “सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् हे इन्द्र “त्वा त्वाम् “आविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्मा । “तत् तस्मै यजमानाय यत् “उग्रम् उद्गूर्णं “शवः बलम् “इन्द्रः “अङ्ग क्षिप्रं "पत्यते पातयति प्रापयति ॥ तत् । ‘सुपां सुलुक्° ' इति चतुर्थ्याः लुक् । पत्यते । पत्लृ गतौ ' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययेन श्यन् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने' सवने अच्छावाकस्य ‘ स्वादोरित्था विषूवतः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । ‘होत्रकाणाम्' इति खण्डे सूत्रितम् - यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरित्था विषूवतः (आश्व. श्रौ. ७, ४.) इति । पृठ्यस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्येऽप्ययं तृचोऽनुरूपः । स्तोमे वर्धमाने । इति खण्डे सूत्रितम्- स्वादोरित्था विषूवत उप नो हरिभिः सुतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

स्वा॒दोरि॒त्था वि॑षू॒वतो॒ मध्वः॑ पिबन्ति गौ॒र्यः॑ ।

या इन्द्रे॑ण स॒याव॑री॒र्वृष्णा॒ मद॑न्ति शो॒भसे॒ वस्वी॒रनु॑
स्व॒राज्य॑म् ॥१०

स्वा॒दोः । इ॒त्था । वि॒षु॒ऽवतः॑ । मध्वः॑ । पि॒ब॒न्ति॒ । गौ॒र्यः॑ ।

याः । इन्द्रेण । स॒ऽयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शो॒भसे । वस्वीः । अनु । स्व॒ऽराज्यम् ॥१०

स्वादोः । इत्था । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः ।

याः । इन्द्रेण । सऽयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१०

“स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य “इत्था “विषूवतः इत्थमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य “मध्वः मधुररसस्य सोमस्य । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । एवंविधं सोमं "गौर्यः गौरवर्णा गावः “पिबन्ति । "याः गावः “शोभसे शोभार्थं “वृष्णा कामाभिवर्षकेण “इन्द्रेण “सयावरीः सह यान्त्यो गच्छन्त्यः सत्यः “मदन्ति हृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । “वस्वीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः “स्वराज्यं स्वस्य

स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूवतः । ‘ विष्लृ व्याप्तौ ' । अस्मात् औणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ‘ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ' इति मतुपः उदात्तत्वम् । अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वम् । मध्वः । ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति ' घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यः । ‘ षिद्गौरादिभ्यश्च ' इति ङीष् । जसि यणादेशे ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः० ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । सयावरीः । ‘ या प्रापणे ' । आतो मनिन् ' इति वनिप् । वनो र च ' इति ङीब्रेफौ । मदन्ति । मदी हर्षे ' । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । ‘ वस निवासे '। 'शॄस्वृस्निहि°' इत्यादिना वसेः उप्रत्ययः। ‘ धान्ये नित्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तत्वम्। ‘वोतो गुणवचनात् ' इत्यत्र ‘गुणवचनात् ङीबाद्युदात्तार्थम्' (का. ४. १. ४४. १) इति वचनात् वसुशब्दात् ङीपि यणादेशः । जसि ‘ वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । स्वस्य राज्यं

स्वराज्यम् । ‘अकर्मधारये राज्यम्' (पा. सू. ६. २. १३०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ६ ॥

ता अंस्य पृशना॒युव॒ः सोमं॑ श्रीणन्ति॒ पृश्नं॑यः ।

प्रि॒या इन्द्रं॑स्य धे॒नवो॒ वज्रं॑ हिन्वन्ति॒ सायंक॒ं वस्वी॒रनुं स्व॒राज्यं॑म् ॥११

ताः । अ॒स्य॒ । पृ॒श॒न॒ऽयुवः॑ । सोमं॑म् । श्री॒ण॒न्ति॒ । पृश्नं॑यः ।

प्रि॒याः । इन्द्रं॑स्य । धे॒नवः॑ । वज्रं॑म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । सायंकम् । वस्वीः॑ । अनुं । स्व॒ऽराज्यं॑म् ॥११

ताः । अस्य । पृशनऽयुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥११

“ताः पूर्वोक्ताः “अस्य इन्द्रस्य “पृशनायुवः स्पर्शनकामाः “पृश्नयः नानावर्णा गावः इन्द्रेण पातव्यं “सोमं पयसा “श्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति । “इन्द्रस्य “प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताः “धेनवः “सायकं शत्रूणामन्तकारकं “वज्रम् आयुधं “हिन्वन्ति शत्रुषु प्रेरयन्ति । इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः। इदित्त्वात् नुम् । सायकम् । षो अन्तकर्मणि' । ण्वुलि आत्वे युगागमः ॥

ता अ॑स्य॒ नम॑सा॒ सहः॑ सप॒र्यन्ति॒ प्रचे॑तसः ।

व्र॒तान्य॑स्य सश्चिरे पु॒रूणि॑ पू॒र्वचि॑त्तये॒ वस्वी॒रनु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥ १२

ताः । अ॒स्य॒ । नम॑सा । सहः॑ । स॒प॒र्यन्ति॑ । प्रऽचे॑तसः ।

व्र॒तानिं । अ॒स्य॒ । स॒श्चि॒रे॒ । पु॒रूणिं । पू॒र्वऽचिंत्तये । वस्वीः॑ । अनुं । स्व॒ऽराज्यंम् ॥१२

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रऽचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरूणि । पूर्वऽचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥१२

“प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः “ताः गावः “अस्य इन्द्रस्य “सहः बलं "नमसा स्वकीयेन पयोरूपेणान्नैन “सपर्यन्ति परिचरन्ति । “पुरूणि बहूनि “अस्य इन्द्रस्य “व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि “सश्चिरे सिषेविरे ज्ञायन्ते' इत्यर्थः । किमर्थम् । “पूर्वचित्तये युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय। अनेन युध्यमाना वृत्रादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्ते' इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ।। सश्चिरे। “सश्च गतौ'।

व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये । ‘ चिती संज्ञाने' । भावे क्तिन् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे • इन्द्रो दधीचः' इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च -- आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चेन्द्रो दधीचो अस्थभिः ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रो॑ दधी॒चो अ॒स्थभि॑र्वृ॒त्राण्यप्र॑तिष्कुतः ।

ज॒घान॑ नव॒तीर्नव॑ ॥१३

इन्द्रः॑ । द॒धी॒चः । अ॒स्थऽभिः॑ । वृ॒त्राणि॑ । अप्र॑तिऽस्कुतः ।

ज॒घान॑ । न॒व॒तीः । नव॑ ॥१३

इन्द्रः । दधीचः । अस्थऽभिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्कुतः ।

जघान । नवतीः । नव ॥१३

अत्र शाट्यायनिन इतिहासमाचक्षते - आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेनासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रः तैरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति शुश्राव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किंचित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति । तस्मा अवोचन् अस्त्येतदाश्वं शीर्षं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्म यत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् । तदन्विच्छतेति । तद्धान्वैषिषुः । तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः । शर्यणावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते । तस्य शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराञ्जघान' इति । "अप्रतिष्कुतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः "इन्द्रः आथर्वणस्य "दधीचः एतत्संज्ञकस्य ऋषेः "अस्थभिः अश्वशिरःसंबन्धिभिरस्थिभिः "नवतीर्नव नवसंख्याका

नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः । तथा हि।
लोकत्रयवर्तिनो देवाञ्जेतुमादावासुरी माया त्रिधा संपद्यते
। त्रिविधा अतीतानागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो
देवाञ्जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति । एवं नव
संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति
सप्तविंशतिः संपद्यते। पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन
त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते । एवं
चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु
प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यन्ते ।
एवंविधमायारूपाणि "वृत्राणि आवरकाण्यसुरजातानि
"जघान हतवान् ॥ दधीचः । दधि अञ्चतीति दध्यङ्।
अञ्चतेः ‘ ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । अनिदिताम्' इति
नलोपः । षष्ठ्येकवचने ‘अचः ' इति अकारलोपे ‘चौ '
इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे
प्राप्ते तदपवादतया • चौ ' इति पूर्वपदस्य अन्तोदात्तत्वं
प्राप्तम् 'अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' (पा. सू. ६. १.

१७०) इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्बाध्यते । अस्थभिः । छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ७. १. ७६) इति अनजादावपि अस्थिशब्दस्य अनङादेशः स चोदात्तः ॥

इ॒च्छन्नश्वं॑स्य॒ यच्छिर॒ः पर्व॑ते॒ष्वपं॑श्रितम् ।

तद्विं॑दच्छर्य॒णाव॑ति ॥१४

इ॒च्छन् । अश्वं॑स्य । यत् । शिरः॑ । पर्व॑तेषु । अपं॑ऽश्रितम् ।

तत् । वि॒द॒त् । श॒र्य॒णाऽव॑ति ॥१४

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितम् ।

तत् । विदत् । शर्यणाऽवति ॥१४

"पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिषु "अपश्रितम् अपगत्य स्थितम् "अश्वस्य अश्वसंबन्धि दधीचः "यच्छिरः “इच्छन् इन्द्रो वर्तते “शर्यणावति एतत्संज्ञे सरसि “तत् शिरः “विदत् अज्ञासीत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ इच्छन् । इषु इच्छायाम् ' । तुदादित्वात् शप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्लेः अङादेशः । शर्यणावति । शर्यणा नाम देशाः। तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्यणशब्दस्य पाठात् मध्वादिभ्यश्च ' (पा. सू. ४. २.८६) इति चातुरर्थिको मतुप् ।' संज्ञायाम्' इति मतुपो वत्वम् । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ' (पा. सू. ६. ३. ११९) इति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्याचान्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यम् । तत्र पूर्वपक्षे

चान्द्रमसीष्टिः । ‘ अत्राह गोः' इति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । ' अतिमूर्तिना' इति खण्डे सूत्रितम्- “ अत्राह गोरमन्वत नवोनवो भवति जायमानः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ।

अत्रा॒ह गोर॑मन्वत॒ नाम॒ त्वष्टु॑रपी॒च्य॑म् ।

इ॒त्था च॒न्द्रम॑सो गृ॒हे ॥१५

अत्र॑ । अह॑ । गोः । अ॒म॒न्व॒त॒ । नाम॑ । त्वष्टुः॑ । अ॒पी॒च्य॑म् ।

इ॒त्था । च॒न्द्रम॑सः । गृ॒हे ॥१५

अत्र । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् ।

इत्था । चन्द्रमसः । गृहे ॥१५

अत्राह अस्मिन्नेव "गोः गन्तुः "चन्द्रमसो "गृहे मण्डले "त्वष्टुः दीप्तस्यादित्यस्य संबन्धि "अपीच्यं रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यत् "नाम तेजः तदादित्यस्य रश्मयः "इत्था इत्थमनेन प्रकारेण "अमन्वत अजानन् । उदकमये स्वच्छे चन्द्रबिम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्ते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्रात्रावन्तर्हित सौरं तेजस्तच्चन्द्र मण्डलं प्रविश्य अहनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्च इन्द्र एव द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेतीन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईदृग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते । अत्र निरुक्तम् - ' अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते

तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गौरमन्वतेति' (निरु. २. ६.), ' अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा ' (निरु. ४. २५) इति ॥ अमन्वत । " मनु अवबोधने' । अपीच्यम् । अपपूर्वात् चिनोतेः " अघ्न्यादयश्च' (उ. सू. ४. ५५१) इति निपातनात् यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः। यद्वा । अपिपूर्वात् अञ्चतेः " ऋत्विक्° ' इत्यादिना क्विन् ।' अनिदिताम्' इति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीच्यम् । 'भवे छन्दसि ' इति यत् । ' अचः' इति अकारलोपे ' चौ ' इति दीर्घत्वम् । तित्स्वरितः । ' अपीच्योऽप्रकाशः' इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्था । इदंशब्दात् ' था हेतौ च च्छन्दसि । इति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्रेदंशब्दो नानुवर्तते" तदानीम् इदमस्थमुः ' (पा. सू. ५. ३. २४) इति थमुप्रत्ययः । अव्ययादाप्सुपः ' (पा. सू. २. ४. ८२)

इति सुब्लुकं बाधित्वा ‘सुपां सुलुक्' ' इति डादेशः ।
चन्द्रमसः । चन्द्रमाह्लादनं मिमीते निर्मिमीते इति चन्द्रमाः।
‘चन्द्रे माङो डित्' (उ. सु. ४.६६७) इति असिप्रत्ययः ।
दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
पूर्वपदं च ‘स्फायितञ्चि' ' इत्यादिना
रक्प्रत्ययान्तमन्तोदात्तम् ॥ ॥७॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः ‘ को अद्य ' इति द्वे ऋचौ
याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च - ‘ कायं दशमं को अद्य युङ्क्ते
धुरि गा ऋतस्येति द्वे' (आश्व. श्रौ. ४. १२) इति ॥

को अ॒द्य युं॑ङ्क्ते धु॒रि गा ऋ॒तस्य॒ शिमीं॑वतो भा॒मिनों॑
दु॒र्हृ॒णा॒यून् ।

आ॒सन्निं॑षून्हृ॒त्स्वसों॑ मयो॒भून्य एं॑षां भृ॒त्यामृ॒णध॒त्स जीं॑वात्
॥१६

कः । अ॒द्य । यु॒ङ्क्ते॒ । धु॒रि । गाः । ऋ॒तस्य॑ । शिमी॑ऽवतः ।
भा॒मिनः॑ । दुः॒ऽहृ॒णा॒यून् ।

आ॒सन्ऽइषू॑न् । हृ॒त्सु॒ऽअसः॑ । म॒यः॒ऽभून् । यः । ए॒षा॒म् ।
भृ॒त्याम् । ऋ॒णध॑त् । सः । जी॒वा॒त् ॥१६

कः । अद्य । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः ।
भामिनः । दुःऽहृणायून् ।

आसन्ऽइषून् । हृत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषाम् ।
भृत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥१६

"अद्य अस्मिन् कर्मणि “ऋतस्य गच्छतः इन्द्रसंबन्धिनो रथस्य “धुरि अश्ववहनप्रदेशे “गाः गतिमतोऽश्वान् "कः युङ्क्ते को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान् । "शिमीवतः वीर्यकर्मोपेतान् "भामिनः तेजसा युक्तान् "दुर्हृणायून् परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् ।

हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । असन्निषून् येषामासनि आस्ये मुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा बद्धास्तान "हृत्स्वसः । हृत्सु शत्रूणां हृदयेष्वस्यन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति हृत्स्वसः। "मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितॄन्। स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । "यः यजमानः “एषाम् ईदृशानामश्वानां "भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियाम् “ऋणधत् समर्धयति स्तौतीति यावत् । "सः यजमानः "जीवात जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा । क इति प्रजापतिरुच्यते । ‘ को वै नाम प्रजापतिः' इति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा वेदरूपान् वाग्विशेषान् अद्येदानीं युङ्क्ते संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् भामिनः उज्ज्वलान् दुहृणायून् । हृणीयतिर्हानिकर्मा । हातुमशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात्। आसन्निषून् आसनि आस्ये इषुरेषणं गमनमुच्चारणं येषां तान् हृत्स्वसो हृत्सु हृदयेषु दीप्यमानान् । प्रकाशमानानित्यर्थः । मयोभून्

मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितॄन् । यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियाम् ऋणधत् ऋद्धिमतीं करोति स जीवात् स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हृणायून् । " हृणीङ् लज्जायाम् ' । कण्ड्वादित्वात् यक् । बहुलवचनात् अस्मात् उणप्रत्ययः । अतो लोपे सति वर्णव्यापत्त्या आकारः । मृगय्वादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निषून ! 'पद्दन्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । ' इष गतौ ' इत्यस्मात् " इषेः किच्च' (उ. सू. १. १३) इति उप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हृत्स्वसः। असु क्षेपणे '। अस गतिदीप्त्यादानेषु । ' क्विप् च ' इति क्विप् ।' तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मयोभून् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । यद्वा । ' मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ३. २. १८०, १) इति डुप्रत्ययः । भृत्याम् । भृञ् भरणे '। ' संज्ञायां समजनिषद° ' (पा. सू. ३. ३. ९९) इति क्यप् । ' उदात्तः' इत्यनुवृत्तेः

प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत् । ‘ ऋधु वृद्धौ '। लेटि व्यत्ययेन श्नम् । ‘ लेटोऽडाटौ ' इति अड़ागमः । ‘ इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । जीवात् । ‘ जीव प्राणधारणे'। पूर्ववत् लेटि आडागमः ॥

क ईंषते तुज्यते को बिंभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्तिं ।

कस्तोकाय क इभांयोत रायेऽधिं ब्रवत्तन्वे३ को जनांय ॥ १७

कः । ईषते । तुज्यतें । कः । बिभाय । कः । मंसते । सन्तंम् । इन्द्रंम् । कः । अन्तिं ।

कः । तोकायं । कः । इभांय । उत । राये । अधिं । ब्रवत् । तन्वें । कः । जनांय ॥१७

कः । ईषते । तुज्यते । कः । बिभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् । कः । अन्ति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥१७

अनुग्रहीतरि इन्द्रे आगते सति “क “ईषते शत्रोर्भीतः सन् को निर्गच्छति न कोऽपीत्यर्थः । “कः "तुज्यते को हिंस्यते शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । "कः यजमानः “बिभाय बिभेति । इन्द्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते दुरे तस्य शत्रुकृता हिंसा । "अन्ति अन्तिके समीपे "सन्तम् अस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानम् "इन्द्रं "कः पुरुषः "मंसते जानाति । वयमेव जानीमो नान्यः इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युद्धे सहायार्थमिन्द्रे अगते सति "कः यजमानः “तोकाय पुत्राय "अधि “ब्रवत् । हे इन्द्र अस्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनम् ।

ब्राह्मणायाधिब्रूयात्' इति यथा । एवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः । "इभाय गजाय "कः अधि ब्रवत् । “उत अपि च “राये शत्रुभिरपह्रियमाणाय धनाय कः अधि ब्रवत् । अपह्रियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि को यजमानः कुर्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च “तन्वे स्वकीयाय शरीराय "जनाय परिजनाय च “कः अधि ब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेन्द्रस्याधिवचनं नापेक्षितम् । स्तुत्या प्रीत इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः । यदा तु कशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः संबन्धिनि कर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगादिन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते । यथा “ ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इति विनियोगानुसारेण कदा चन ' इत्यस्यामृचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ।। ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु' । भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । “ तुज हिंसायाम् । कर्मणि यक् । अदुपदेशात्

लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते । “अतिङः' इति पर्युदासात् निघाताभावः। मंसते। लेटि अडागमः । ‘ सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । अन्ति । अन्तिकस्य कादिलोपो बहुलम्' इति कलोपः । ब्रवत् । ब्रवीतेर्लेटि अडागमः । तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति • घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः० ' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥

को अ॒ग्निमी॑ट्टे ह॒विषा॑ घृ॒तेन॑ स्रु॒चा य॑जाता ऋ॒तुभि॑र्ध्रु॒वेभि॑ः ।

कस्मै॑ दे॒वा आ व॑हाना॒शु होम॒ को मं॑सते वी॒तिहो॑त्रः सुदे॒वः ॥१८

कः । अ॒ग्निम् । ई॒ट्टे॒ । ह॒विषां । घृ॒तेनं । स्रु॒चा । य॒जा॒तै॒ ।
ऋ॒तुऽभिः॑ । ध्रु॒वेभिः॑ ।

कस्मैं । दे॒वाः । आ । व॒हा॒न् । आ॒शु । होमं । कः । मं॒स॒ते॒ ।
वी॒तिऽहोंत्रः । सु॒ऽदे॒वः ॥१८

कः । अग्निम् । ईट्टे । हविषा । घृतेन । स्रुचा । यजातै ।
ऋतुऽभिः । ध्रुवेभिः ।

कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते ।
वीतिऽहोत्रः । सुऽदेवः ॥१८

“कः यजमानः "अग्निम् "ईट्टे इन्द्रार्थं हविर्निरुप्याग्निं
स्तौति । इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते ।
इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वा इन्द्रयागर्थमग्निं स्रुचा
जुह्वा “ध्रुवेभिः ध्रुवैर्नित्यैः “ऋतुभिः
वसन्तदकालैरुपलक्षितेन “घृतेन "हविषा “यजातै यजेत् ।

यद्वा । ऋतवः प्रयाजदेवताः । ‘ऋतवो वै प्रयाजाः' (तै.सं. १.६.११.५) इति श्रुतेः । ताभिः ध्रुवैः प्रकृतौ विकृतौ च अनुष्ठेयतया निश्चलैर्ऋतुभिः सह अग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । "कस्मै यजमानाय “होम ह्वातव्यं प्रशस्यं धनम् "आशु शीघ्रं “देवाः “आ “वहान् आवहन्ति प्रयच्छन्ति । न कस्मा अपीत्यर्थः । इन्द्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इति इन्द्रः स्तूयते। “वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः “सुदेवः शोभनदेवताकः “कः यजमानः "मंसते इन्द्रं सम्यग्जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईट्टे ।' ईड स्तुतौ । अदादित्वात् शपो लुक् । स्रुचा ।' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यजातै । यजतेर्लेटि आडागमः । वैतोऽन्यत्र ' इति ऐकारः । वहान् । वहतेर्लेटि आडागमः । ‘ इतश्च लोपः० ' इति इकारलोपः । ‘ संयोगान्तस्य° ' इति तकारलोपः । होम । ह्वयतेः कृतात्वस्य ‘ अतो मनिन् '

इति मनिन् । ह्वः' इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । यद्वा । ‘ नामन्सीमन्°' (उ. सू. ४. ५९०) इत्यादौ होमञ्शब्दो मनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । मंसते । “ मन ज्ञाने'। लेटि अडागमः। ‘ सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । वीतिहोत्रः । वी गत्यादिषु । अस्मात् कर्मणि ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः । ‘ हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ' (उ. सू. ४. ६०७) इति त्रन्प्रत्ययः। वीतिः प्राप्तो होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः । नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥

त्वम॒ङ्ग प्र शं॑सिषो दे॒वः श॑विष्ठ॒ मर्त्य॑म् ।

न त्वद॒न्यो म॑घवन्नस्ति मर्डि॒तेन्द्र॒ ब्रवी॑मि ते॒ वचः॑ ॥१९

त्वम् । अ॒ङ्ग । प्र । शं॒सि॒षः॒ । दे॒वः । श॒वि॒ष्ठ॒ । मर्त्य॑म् ।

न । त्वत् । अ॒न्यः । म॒घ॒ऽव॒न् । अ॒स्ति॒ । म॒र्डि॒ता । इन्द्र॑ । ब्रवी॑मि । ते॒ । वचः॑ ॥१९

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् ।

न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्डिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥१९

अङ्ग इति अभिमुखीकरणे । "अङ्ग “शविष्ठ हे बलवत्तमेन्द्र "देवः द्योतमानः "त्वं मर्त्यं मरणधर्माणं त्वां स्तुतवन्तं पुरुषं “प्र “शंसिषः । सम्यगनेन स्तुतम् इति प्रशंस । हे "मघवन् धनवन “इन्द्र “त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः कश्चित् 'मर्डिता सुखयिता “न “अस्ति । अतः कारणात् "ते तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं "वचः “ब्रवीमि उच्चारयामि ॥ शंसिषः । ‘ शंसु स्तुतौ '। लेटि सिपि अडागमः । ‘ सिब्बहुलं लेटि' इति विकरणश्च सिप् । तस्य अर्धधातुकत्वात् इडागमः। शविष्ठ । अतिशयेन शवस्वी

शविष्ठः । इष्ठनि ‘ विन्मतोर्लुक्'। ‘ टेः ' इति टिलोपः ।
मर्डिता । ‘मृड सुखने '। तृचः इडागमः ॥

मा ते॒ राधां॑सि॒ मा तं ऊ॒तयों वसो॒ऽस्मान्कदां चु॒ना दंभन् ।

विश्वां च न उपमिमी॒हि मांनुष॒ वसूंनि चर्ष॒णिभ्य॒ आ ॥२०

मा । ते॒ । राधां॑सि । मा । ते॒ । ऊ॒तयः॑ । व॒सो॒ इतिं ।
अ॒स्मान् । कदां । चु॒न । दु॒भ॒न् ।

विश्वां । च॒ । न॒ः । उ॒प॒ऽमि॒मी॒हि । मा॒नु॒ष॒ । वसूंनि ।
च॒र्ष॒णिऽभ्यः॑ । आ ॥२०

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति ।
अस्मान् । कदा । चन । दभन् ।

विश्वा । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि ।
चर्षणिऽभ्यः । आ ॥२०

हे "वसो निवासयितरिन्द्र "ते तव संबन्धीनि राध्नोत्येभिरिति "राधांसि भूतानि “अस्मान् “कदा “चन कदाचिदपि “मा "दभन् "मा विनाशयन्तु। तथा “ऊतयः गन्तारः । यद्वा । धूतयः' इत्यत्र वर्णलोपः । धूतयः कम्पयितारः “ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे "मानुष मनुष्यहितेन्द्र “चर्षणिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः "नः अस्मभ्यं "विश्वा विश्वानि सर्वाणि "वसूनि धनानि "च “आ “उपमिमीहि सर्वत आहृत्यास्मत्समीपे कुरु। सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंशब्दात् ‘सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा' (पा.सू. ५.३, १५) इति दाप्रत्ययः। ‘किमः कः' इति कादेशः। व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वम्। दभन्। ‘ दम्भु दम्भे'। लोडर्थे छान्दसे लङि ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ‘न माङ्योगे

' इति अडभावः । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । ‘भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । हेर्ङित्त्वात् घुमास्था' इति ईत्वम् ॥ ८॥ ॥ १३ ॥

टिप्पणी

१.८४.१ असावि सोम इन्द्र ते इति

<u>गौरीवितं साम</u>

द्वादशाहस्य पञ्चमस्याह्नः तृतीयस्य उक्थस्तोत्रीयः
- "असावि सोम इन्द्र त"इति सिमानां रूपं

स्वेनैवैनांस्तद्रूपेण समर्धयति(महावैश्वामित्रंसाम) - तांब्रा. १३.६.५

१.८४.१६ कः अद्य युङ्क्ते धुरि इति

होता यक्षदिति प्रैषः को अद्येति तु विस्मयः ।
जामयेऽपह्नवो नैषा विततादिः प्रवल्हिका ।।
बृहद्देवता १.५७ ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८५

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.८४
सूक्तं १.८६ →

सूक्तं १.८५

गोतमो राहूगणः

दे. मरुतः। जगती, ५, १२ त्रिष्टुप्

प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तयो यामन्रुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदन्ति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥१॥

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः ।

अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥२॥

गोमातरो यच्छुभयन्ते अञ्जिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।

बाधन्ते विश्वमभिमातिनमप वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतम् ॥३॥

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्वा वृषव्रातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥४॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुषस्य वि ष्यन्ति धाराश्चर्मेवोदभिर्व्युन्दन्ति भूम ॥५॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदो रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बर्हिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥६॥

तेऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वना नाकं तस्थुरुरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यद्धावद्वृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये ॥७॥

शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंदृशो नरः ॥८॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृत्रं निरपामौब्जदर्णवम् ॥९॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद्बिभिदुर्वि पर्वतम् ।

धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥१०॥

जिह्मं नुनुद्रेऽवतं तया दिशासिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।

आ गच्छन्तीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥११॥

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥१२॥

सायणभाष्यम्

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'प्र ये' इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं गोतमस्यार्षम् । पञ्चमीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तम्- प्र ये द्वादश मारुतं ह पञ्चम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ' इति । हशब्दप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुद्देवत्यानि ॥ अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते एतत्सूक्तं मारुतनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च - प्र ये शुम्भन्ते जनस्य गोपा इत्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

प्र ये शुम्भंन्ते जनंयो न सप्तंयो यामंन्रुद्रस्यं सूनवः सुदंसंसः ।

रोदंसी हि मरुतंश्चक्रिरे वृधे मदंन्ति वीरा विदथेंषु घृष्वंयः ॥१

प्र । ये । शुम्भंन्ते । जनंयः । न । सप्तंयः । यामंन् । रुद्रस्यं । सूनवः । सुऽदंसंसः ।

रोदंसी इतिं । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंन्ति । वीराः । विदथेंषु । घृष्वंयः ॥१

प्र । ये । शुम्भन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुऽदंससः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति । वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥१

“ये “मरुतः “यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति “प्र “शुम्भन्ते प्रकर्षेण स्वकीयान्यङ्गानि अलंकुर्वन्ति “जनयो “न जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । “सप्तयः सर्पणशीलाः “रुद्रस्य “सूनवः । रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । “सुदंससः शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । “हि यस्मात् मरुतः “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय “चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । “वीराः विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः “घृष्वयः घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्भञ्जका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतः “विदथेषु । विदन्त्येषु यष्टव्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः। तेषु “मदन्ति सोमपानेन हृष्यन्ति ।। शुम्भन्ते । शुभ शुम्भ दीप्तौ' । भौवादिकः । जनयः । जायन्ते आस्वपत्यानीति जनयो जायाः। ‘ इन्सर्वधातुभ्यः इति इन्प्रत्ययः । यामन् । ‘ या प्रापणे ' । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् “

आतो मनिन्’ इति भावे मनिन् ।' सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्याः लुक् । सुदंससः । दंसः इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषाम् । सोर्मनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे । ‘ हि च' इति निघातप्रतिषेधः । वृधे । “वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । “सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मदन्ति । मदी हर्षे '। श्यनि प्राप्त व्यत्ययेन शप् । पादादित्वात् निघाताभावः । विदथेषु । ‘ विद ज्ञाने । ‘ रुविदिभ्यां कित्' इति अथप्रत्ययः । घृष्वयः । ‘ घृषु संघर्षे '। ‘ कृविघृष्वि° । इत्यादिना विन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

त उंक्षितासों महिमानंमाशत दिवि रुद्रासो अधिं चक्रिरे सदः ।

अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥२

ते । उक्षितासः । महिमानम् । आशत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्रिरे । सदः ।

अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अधि । श्रियः । दधिरे । पृश्निऽमातरः ॥२

ते । उक्षितासः । महिमानम् । आशत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्रिरे । सदः ।

अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अधि । श्रियः । दधिरे । पृश्निऽमातरः ॥२

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टाः "ते मरुतः "उक्षितासः देवैरभिषिक्ताः सन्तः "महिमानं महत्त्वम् "आशत आप्नुवन् । "रुद्रासः रुद्रस्य पुत्राः । उपचारज्जन्ये जनकशब्दः । ते

रुद्रपुत्रा मरुतः "दिवि द्योतमाने नभसि “सदः सदनं स्थानम् "अधि "चक्रिरे अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । "अर्कम् अर्चनीयमिन्द्रम् "अर्चन्तः पूजयन्तः "इन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं वीर्यं "जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्येवंरूपेण वाक्येनोत्पादयन्तः । “पृश्निमातरः पृश्नेर्नानारूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः "श्रियः ऐश्वर्याणि "अधि "दधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः । उक्ष सेचने '। कर्मणि निष्ठा । ‘ आज्जसेरसुक्'। महिमानम्। महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । ‘टेः' इति टिलोपः । आशत । अशू व्याप्तौ । लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टम् ' (पा. सू. ५, २. ९३) इति घच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राश्नुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निर्भूमिः । श्रूयते च - ‘ इयं वै पृश्निः ' (तै. ब्रा. १. ४. १. ५) इति । ‘ घृणिः पृश्निः' इत्यादौ निपातनात् अभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निर्माता येषां

ते तथोक्ताः । ‘ ऋतश्छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. १५८) इति समासान्तस्य कपः प्रतिषेधः ॥

गोमा॑तरो॒ यच्छु॒भयं॑न्ते अ॒ञ्जिभि॑स्त॒नूषु॑ शु॒भ्रा द॑धिरे वि॒रुक्म॑तः ।

बाध॑न्ते॒ विश्व॑मभिमा॒तिन॒मप॒ वर्त्मा॑न्येषा॒मनु॑ रीयते घृ॒तम् ॥ ३

गोऽमा॑तरः । यत् । शु॒भय॑न्ते । अ॒ञ्जिऽभिः॑ । त॒नूषु॑ । शु॒भ्राः । द॒धि॒रे॒ । वि॒रुक्म॑तः ।

बाध॑न्ते । विश्व॑म् । अ॒भि॒ऽमा॒तिन॑म् । अप॑ । वर्त्मा॑नि । ए॒षा॒म् । अनु॑ । री॒य॒ते॒ । घृ॒तम् ॥३

गोऽमातरः । यत् । शुभयन्ते । अञ्जिऽभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मतः ।

बाधन्ते । विश्वम् । अभिऽमातिनम् । अप । वर्त्मानि । एषाम् । अनु । रीयते । घृतम् ॥३

“गोमातरः गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुतः "अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः "यत् यदा “शुभयन्ते स्वकीयान्यङ्गानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीं “शुभ्राः दीप्ता मरुतः “तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु "विरुक्मतः विशेषेण रोचमानानलंकारान् "दधिरे धारयन्ति । अपि च "विश्वं सर्वम् "अभिमातिनं शत्रुम् "अप “बाधन्ते हिंसन्ति । "एषां मरुतां "वर्त्मनि मार्गाननुसृत्य “घृतं क्षरणशीलमुदकं “रीयते स्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ते। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् लघूपधगुणाभावः । अञ्जिभिः। ‘ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ।' खनिकषिकस्यञ्ज्यसिवसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ' (उ. सू. ४.५७९) इति इप्रत्ययः । शुभ्राः । ‘

शुभदीप्तौ ।' स्फायितञ्चि° ' इत्यादिना रक् । विरुक्मतः । विशिष्ट रुक् विरुक् । तद्वन्तो विरुक्मन्तः । मतुपि अयस्मयादित्वेन पदत्वात् कुत्वम् । भत्वात् जश्त्वाभावः। रीयते। 'री स्रवणे' । दैवादिकः ॥

वि ये भ्राजं॑न्ते सु॒मं॑खास ऋ॒ष्टिभिः॑ प्रच्य्या॒वयं॑न्तो॒ अच्यु॑ता चि॒दोजं॑सा ।

म॒नो॒जुवो॒ यन्मं॑रुतो॒ रथे॒ष्वा वृषं॑व्रातास॒ः पृषं॑ती॒रयुं॑ग्ध्वम् ॥ ४

वि । ये । भ्राजं॑न्ते । सुऽमं॑खासः । ऋ॒ष्टिऽभिः॑ । प्र॒ऽच्य्य॒वयं॑न्तः । अच्यु॑ता । चि॒त् । ओजं॑सा ।

म॒नः॒ऽजुवः॑ । यत् । म॒रु॒तः॒ । रथे॑षु । आ । वृषं॑ऽव्रातासः । पृषं॑तीः । अयुं॑ग्ध्वम् ॥४

वि । ये । भ्राजन्ते । सुऽमखासः । ऋष्टिऽभिः ।
प्रऽच्यवयन्तः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनःऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषऽव्रातासः ।
पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥४

“सुमखासः शोभनयज्ञाः "ये मरुतः “ऋष्टिभिः आयुधैः "वि "भ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते ते मरुतः "अच्युता "चित् च्यावयितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यपि "ओजसा स्वकीयेन बलेन "प्रच्यावयन्तः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे “मरुतः "मनोजुवः मनोवद्वेगगतयः "वृषव्रातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मका यूयं "रथेषु आत्मीयेषु “पृषतीः । पृषत्यः इति मरुद्वाहनानां संज्ञा ‘पृषत्यो मरुताम्’ (नि. १. १५. ६) इत्युक्तत्वात् । पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ताः मृगीः "यत् यदा "आ "अयुग्ध्वं

आभिमुख्येन नियुक्ता अकृढ्वम् । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवते इत्यर्थः ॥ सुमखासः । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति नञ्सुभ्याम्' इत्यस्य प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्युता । ' शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । मनोजुवः । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । ' क्विब्वचि° ' इत्यादिना क्विब्दीर्घौ । अयुग्ध्वम् । ' युजिर योगे' । लुङि 'धि च ' (पा. सू. ८. २. २५) इति सकारलोपः ॥

प्र यद्रथेंषु पृषंतीरयुंग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयंन्तः ।

उतारुषस्य वि ष्यंन्ति धाराश्चर्मेवोदभिर्व्युंन्दन्ति भूमं ॥५

प्र । यत् । रथेंषु । पृषंतीः । अयुंग्ध्वम् । वाजें । अद्रिंम् । मरुतः । रंहयंन्तः ।

उ॒त । अ॒रु॒षस्यं । वि । स्य॒न्ति॒ । धाराः᳚ । चर्मं॑ऽइव ।
उ॒द॒ऽभिः᳚ । वि । उ॒न्द॒न्ति॒ । भूमं ॥५

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । वाजे । अद्रिम् ।
मरुतः । रंहयन्तः ।

उत । अरुषस्य । वि । स्यन्ति । धाराः । चर्मऽइव ।
उदऽभिः । वि । उन्दन्ति । भूम ॥५

हे "मरुतः "पृषतीः "यत् यदा रथेषु "प्र "अयुग्ध्वं
प्रायूयुजत । किं कुर्वन्तः । "वाजे अन्ने निमित्तभूते सति
"अद्रिं मेघं "रंहयन्तः वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । "उत तदानीम्
"अरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा सकाशात्
वृष्ट्युदकधाराः भवन्तः "वि "ष्यन्ति विमुञ्चन्ति ।
विमुक्तास्ताश्च "धाराः "उदभिः उदकैः "चर्मेव परिमितमल्पं
चर्म यथा अप्रयत्नेन क्लेद्यते एवं "भूम सर्वां भूमिं
"व्युन्दन्ति विशेषणार्र्ां्य कुर्वन्ति ।। रंहयन्तः । ' रहि

गतौ । वि ष्यन्ति । षो अन्तकर्मणि । दैवादिकः । ‘ ओतः श्यनि ' (पा. सू. ७. ३. ७१) इति ओकारलोपः । ‘ उपसर्गात्सुनोति । इति षत्वम् । उदभिः। ‘पद्दन ' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्नादेशः । व्युन्दन्ति । ‘ उन्दी क्लेदने । भूम। ‘ सुपां सुलुक्° ' इति भूमिशब्दात् उत्तरस्य अमः डादेशः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥

तृतीयसवने ‘आ वो वहन्तु ' इति पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च - ‘ आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदोऽमेव नः सुहवा आ हि गन्तन' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

आ वों वहन्तु सप्तंयो रघुष्यदों रघुपत्वांनः प्र जिंगात बाहुभिः ।

सीदता बर्हिरुरु वः सदंस्कृतं मादयंध्वं मरुतो मध्वो अन्धंसः ॥६

आ । वः॒ । व॒ह॒न्तु॒ । सप्त॑यः । र॒घु॒ऽस्यदः॑ । र॒घु॒ऽपत्वा॑नः ।
प्र । जि॒गा॒त॒ । बा॒हुऽभिः॑ ।

सीद॑त । आ । ब॒र्हिः । उ॒रु । वः॒ । सदः॑ । कृ॒तम् ।
मा॒दय॑ध्वम् । म॒रु॒तः॒ । मध्वः॑ । अन्ध॑सः ॥६

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः ।
प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।

सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतम् ।
मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥६

हे मरुतः "वः युष्मान् "सप्तयः सर्पणशीला अश्वाः “आ “वहन्तु अस्मद्यज्ञं प्रापयन्तु । कीदृशाः सप्तयः । "रघुष्यदः लघु शीघ्रं स्यन्दमानाः । वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः । "रघुपत्वानः लघु शीघ्रं पतन्तो गच्छन्तो यूयं “बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैः अस्मभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य “प्र “जिगात

प्रकर्षेण गच्छत । हे “मरुतः "वः युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानम् "उरु विस्तीर्णं "कृतम् । तत्र यदास्तीर्णं “बर्हिः तत् “आ “सीदत तस्मिन्बर्हिष्युपविशत । उपविश्य च "मध्वः मधुरस्य "अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन "मादयध्वं तृप्ता भवत॥ रघुष्यदः । रघु स्यन्दन्ते इति रघुष्यदः। ‘ स्यन्दू प्रस्रवणे'। क्विप् च इति क्विप् ।' अनिदिताम्' इति नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः । ‘ पत्लृ गतौ ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति वनिप् । जिगात । ‘गा स्तुतौ ' । जौहोत्यादिकः । ‘ जिगाति' (नि. २.१४.११३) इति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोण्मध्यमबहुवचनस्य ‘तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । तस्य पित्वेन ङित्त्वाभावात् ई हल्यघोः ' इति ईत्वाभावः । सदः । अतः कृकमि° (पा. सू. ८. ३. ४६) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । मादयध्वम् । ‘मद तृप्तियोगे' । चुरादिरात्मनेपदी ॥ ॥ ९ ॥

तेंऽवर्धन्त॒ स्वतंवसो महित्व॒ना नाकं॑ त॒स्थुरु॒रु चंक्रिरे॒ सदः॑ ।

विष्णु॒र्यद्धाव॒द्वृषंणं मद॒च्युतं॒ वयो॒ न सींद॒न्नधिं ब॒र्हिषिं प्रि॒ये ॥७

ते । अ॒व॒र्ध॒न्त॒ । स्वऽतंवसः । म॒हि॒ऽत्व॒ना । आ । नाकंम् ।
त॒स्थुः । उ॒रु । च॒क्रि॒रे॒ । सदः॑ ।

विष्णुः॑ । यत् । ह॒ । आवंत् । वृषंणम् । म॒द॒ऽच्युतंम् । वयः॑
। न । सी॒द॒न् । अधिं । ब॒र्हिषिं । प्रि॒ये ॥७

ते । अवर्धन्त । स्वऽतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकम् ।
तस्थुः । उरु । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणम् । मदऽच्युतम् । वयः
। न । सीदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥७

“ते मरुतः "अवर्धन्त वृद्धिं गताः । कीदृशाः । "स्वतवसः स्वाश्रयबलाः। नान्यस्य कस्यचिद्बलमपेक्षन्ते । वृद्धिं प्राप्य च "महित्वना महिम्ना महत्त्वेन "नाकं स्वर्गम् “आ “तस्थुः आस्थितवन्तः। “सदः सदनं नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनिवासाय “उरु विस्तीर्णं "चक्रिरे । "यत् येभ्यो मरुद्भ्यो यदर्थं “वृषणं कामाभिवर्षकं "मदच्युतं मदस्य हर्षस्य आसेक्तारं यज्ञं "विष्णुः “ह “आवत् विष्णुरेवागत्य रक्षति ते मरुतः "वयो "न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवं शीघ्रमागत्य “बर्हिषि "अधि अस्मदीये यज्ञे "प्रिये प्रीतिकरे “सीदन् सीदन्तु उपविशन्तु ॥ तेऽवर्धन्त । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ' (पा. सू. ८. २. ६) इति एकादेशस्य स्वरितत्वम् । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्य आङः व्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च । यद्वा । सुपां सुलुक्° ' इति आजादेशो नकारोपजनश्च । तस्थुः । नाकमातस्थुश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिरे इति चार्थप्रतीतेः 'चादिलोपे विभाषा' इति

प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् । ‘सुपां सुलुक्° ' इति चतुर्थ्या लुक् । आवत्। छान्दसो वर्तमाने लङ्। वृषणम् । ‘वा षपूर्वस्य निगमे' इति उपधादीर्घाभावः । मदच्युतम् । मदं च्योततीति मदच्युत् । ‘ च्युतिर् आसेचने '। ‘ क्विप् च' इति क्विप् । सीदन् । लिङर्थे लेटि अडागमः ॥

शूरा॑ इ॒वेद्युयु॑धयो॒ न जग्म॑यः श्रव॒स्यवो॒ न पृत॑नासु येतिरे ।

भय॑न्ते॒ विश्वा॒ भुव॑ना म॒रुद्भ्यो॒ राजा॑न इव त्वे॒षसं॑दृशो॒ नरः॑ ॥८

शूराः॑ऽइव । इत् । युयु॑धयः । न । जग्म॑यः । श्र॒व॒स्यवः॑ । न । पृत॑नासु । ये॒ति॒रे॒ ।

भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽइव । त्वेषऽसंन्दृशः । नरः ॥८

शूराःऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽइव । त्वेषऽसन्दृशः । नरः ॥८

इत् इत्येतत्समुच्चये। "शूराइवेत् शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च "युयुधयः शत्रुभिर्बुध्यमानाः पुरुषा इव च “जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः “श्रवस्यवो “न श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव “पृतनासु संग्रामेषु "येतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धे व्याप्रियन्ते । तादृशेभ्यः "मरुद्भ्यः "विश्वा "भुवना सर्वाणि भूतजातानि “भयन्ते बिभ्यति। ये "नरः वृष्ट्यादेर्नेतारो मरुतः "राजानइव राजमाना नृपतय इव “त्वेषसंदृशः दीप्तसंदर्शना

उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति तेभ्य इत्यर्थः ।। युयुधयः । ‘ युध संप्रहारे । आदृगमहनजनः० ' इत्यत्र ‘ उत्सर्गश्छन्दसि (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति वचनात् किन्प्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विर्भावादि । कित्त्वात् गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः । ‘ गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि। श्रवस्यवः । श्रव इच्छति श्रवस्यति । ‘ क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । येतिरे। “यती प्रयत्ने' । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । भयन्ते । ‘ ञिभी भये । बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लोरभावः । त्वेषसंदृशः । ‘ त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । 'दृशिर प्रेक्षणे '। संपूर्वादस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वष्टा॒ यद्वज्रं॒ सुकृ॑तं हिर॒ण्ययं॑ स॒हस्र॑भृष्टिं॒ स्वपा॒ अव॑र्तयत् ।

ध॒त्त इन्द्रो॒ नर्यपां॑सि॒ कर्त॒वेऽहं॑न्वृ॒त्रं नि॒रपामौ॑ब्जदर्ण॒वम् ॥९

त्वष्टा॑ । यत् । वज्रं॑म् । सुऽकृं॑तम् । हि॒र॒ण्ययं॑म् ।
स॒हस्रं॑ऽभृष्टिम् । सु॒ऽअपाः॑ । अवं॑र्तयत् ।

ध॒त्ते । इन्द्रः॑ । नरिं॑ । अपां॑सि । कर्तं॑वे । अहं॑न् । वृ॒त्रम् ।
निः । अ॒पाम् । औ॒ब्ज॒त् । अ॒र्ण॒वम् ॥९

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुऽकृतम् । हिरण्ययम् ।
सहस्रऽभृष्टिम् । सुऽअपाः । अवर्तयत् ।

धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृत्रम् ।
निः । अपाम् । औब्जत् । अर्णवम् ॥९

"स्वपाः शोभनकर्मा "त्वष्टा विश्वनिर्माता "यद्वज्रम्
"अवर्तयत् इन्द्रं प्रत्यगमयत् दत्तवानित्यर्थः । कीदृशम् ।
"सुकृतं सम्यङ्निष्पादितं "हिरण्ययं सुवर्णमयं
"सहस्रभृष्टिम् अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तम् । तद्वज्रम् "इन्द्रः

“धत्ते धारयति । किमर्थम् । "नरि । अत्र नृसंबन्धात् नृशब्देन संग्रामोऽभिधीयते । संग्रामे “अपांसि शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि "कर्तवे कर्तुम् । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण “वृत्रं वृष्ट्युदकस्यावरकम् "अर्णवम् अर्णसोदकेन युक्तं मेघम् "अहन् अवधीत् । "अपां तेन निरुद्धा अपश्च सः “निः “औब्जत् निःशेषेणाधोमुखमपातयत् प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतम् । सुपूर्वात् करोतेः कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हिरण्ययम् । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपः ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्व इत्यादौ निपात्यते । स्वपाः । ‘ सौर्मनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्तवे । “ तुमर्थे सेसेन् ' इति करोतेः तवेन्प्रत्ययः । अपाम् । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । औब्जत् । ‘

उब्ज आर्जवे । अर्णवम् । अर्णसो लोपश्च' (का. ५, २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वः 'सलोपश्च ॥

ऊ॒र्ध्वं नु॑नुद्रेऽव॒तं त ओज॑सा दादृ॒हा॒णं चि॑द्बिभिदु॒र्वि पर्व॑तम् ।

धम॑न्तो वा॒णं म॒रुत॑ः सु॒दान॑वो॒ मदे॒ सोम॑स्य॒ रण्या॑नि चक्रिरे ॥१०

ऊ॒र्ध्वम् । नु॒नु॒द्रे॒ । अ॒व॒तम् । ते । ओज॑सा । द॒दृ॒हा॒णम् । चि॒त् । बि॒भि॒दु॒ः । वि । पर्व॑तम् ।

धम॑न्तः । वा॒णम् । म॒रुत॑ः । सु॒ऽदान॑वः । मदे॑ । सोम॑स्य । रण्या॑नि । च॒क्रि॒रे॒ ॥१०

ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । ददृहाणम् । चित् । बिभिदुः । वि । पर्वतम् ।

धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥१०

अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनन्तरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्धृस्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिच्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ “ते मरुतः "अवतम् । अवस्तात्ततो भवतीति अवतः कूपः । कूपनामसु च ‘ अवतः अवटः ' (नि. ३. २३.७) इति पठितम् । तम् “ऊर्ध्वम् उपरि यथा भवति तथा “ओजसा स्वकीयेन बलेन "नुनुद्रे प्रेरितवन्तः उत्खातवन्त इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तः मरुतः मार्गमध्ये "ददृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं "पर्वतं "चित् पर्ववन्तं शिलोच्चयमपि “वि “बिभिदुः विशेषेण बभञ्जुः।

"सुदानवः शोभनदानास्ते "मरुतः “वाणं शतसंख्याभिः तन्त्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषं “धमन्तः वादयन्तः "सोमस्य "मदे सोमपानेन हर्षे सति "रण्यानि स्तुत्यानि रमणीयानि धनानि “चक्रिरे स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुदे । ‘णुद प्रेरणे'। लिटि ‘इरयो रे ' इति रेआदेशः । ददृहाणम् । ‘ दृह दृहि वृद्धौ । लिटः कानच् । धमन्तः । ‘ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' । ‘ पाघ्रा इत्यादिना धमादेशः । वाणम् । ‘ अण रण वण शब्दार्थाः'। कर्मणि घञ् । कर्षात्वतः०' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रण्यानि । रणतेर्भावे ' वशिरण्योरुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ३. ३. ५८, ३) इति अप् । ततः ‘ भवे छन्दसि ' इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

जि॒ह्मं नुं॑नुद्रेऽव॒तं तया॑ दि॒शासिं॑ञ्च॒न्नुत्स॒ं गोतं॑माय तृ॒ष्णजें॑ ।

आ गं॑च्छन्ती॒मवं॑सा चि॒त्रभां॑नव॒ः कामं॒ विप्रं॑स्य तर्पयन्त॒ धामं॑भिः ॥११

जि॒ह्मम् । नु॒नु॒द्रे॒ । अ॒व॒तम् । तया॑ । दि॒शा । असिं॑ञ्चन् । उत्सं॑म् । गोतं॑माय । तृ॒ष्णऽजें॑ ।

आ । ग॒च्छ॒न्ति॒ । ई॒म् । अवं॑सा । चि॒त्रऽभां॑नवः । कामं॑म् । विप्रं॑स्य । त॒र्प॒य॒न्त॒ । धामं॑ऽभिः ॥११

जिह्मम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् । गोतमाय । तृष्णऽजे ।

आ । गच्छन्ति । ईम् । अवसा । चित्रऽभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामऽभिः ॥११

मरुतः “अवतम् उद्धृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति “तया “दिशा “जिह्मं वक्रं तिर्यञ्चं नुनुद्रे प्रेरितवन्तः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य “तृष्णजे तृषिताय “गोतमाय

ऋषये तदर्थम् “उत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्धृत्य "असिञ्चन्
आहावेऽवानयन्। एवं कृत्वा “ईम् एनं स्तोतारमृषिं
“चित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्ते मरुतः “अवसा ईदृशेन
रक्षणेन सह “आ “गच्छन्ति तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च
“विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य “कामम् अभिलाषं “धामभिः
आयुषो धारकैरुदकैः “तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ तया। न
गोश्वन्सावववर्ण° ' इति ‘सावेकाचः० ' इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा । ‘ सावेकाचः० ' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे । ‘ ञितृषा पिपासायाम् ।
स्वपितृषोर्नजिङ्' (पा. सू. ३. २. १७२)।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । पदकारस्य शाकल्यस्य
त्वयमभिप्रायः। अन्येष्वपि दृश्यते' इति दृशिग्रहणात्
केवलादपि जनेर्डप्रत्ययः । तृष्णा जाता यस्य स तथोक्तः
। ‘ ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वत्वम् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः । दधातेः
‘आतो मनिन् ' इति मनिन् ।

मारुते पशौ ‘ या वः शर्म' इति हविषो याज्या ।
'प्रदानानाम्' इति खण्डे सूत्रितम्-‘अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

या व॒ः शर्म॑ शशमा॒नाय॒ सन्ति॑ त्रि॒धातू॑नि दा॒शुषे॑ यच्छ॒ताधि॑ ।

अ॒स्मभ्यं॒ तानि॑ मरुतो॒ वि यं॑न्त र॒यिं नो॑ धत्त वृषणः सु॒वीर॑म्
॥१२

या । व॒ः । शर्म॑ । श॒श॒मा॒नाय॑ । सन्ति॑ । त्रि॒ऽधातू॑नि ।
दा॒शुषे॑ । य॒च्छ॒त॒ । अधि॑ ।

अ॒स्मभ्य॑म् । तानि॑ । म॒रु॒त॒ः । वि । य॒न्त॒ । र॒यिम् । न॒ः ।
ध॒त्त॒ । वृ॒ष॒ण॒ः । सु॒ऽवीर॑म् ॥१२

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिऽधातूनि । दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् । नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरम् ॥१२

हे मरुतः “वः युष्माकं संबन्धीनि “या यानि "शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । कीदृशानि ।। “त्रिधातूनि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि “शशमानाय युष्मान् स्तुतिभिर्भजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि यानि “सन्ति यानि च “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय “अधि “यच्छत अधिकं प्रयच्छथ हे “मरुतः “तानि सर्वाणि शर्माणि “अस्मभ्यं “वि “यन्त विशेषेण प्रयच्छत । किंच हे “वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः “नः अस्मभ्यं “सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं “रयिं धनं “धत्त दत्त ।। या । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः ।

शर्म । सुपां सुलुक् ' इति जसो लुक् । शशमानाय । 'शश प्लुतगतौ । ताच्छीलिकः चानश् । यच्छत । छान्दसे लङि ' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । यन्त । यमेर्लोटि ' बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तस्य तबादेशः । अतस्तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् १ अनुदात्तोपदेश° " इत्यादिना अनुनासिकलोपो न भवति । वृषणः । ' वा षपूर्वस्य निगमे ' इति उपधादीर्घाभावः । सुवीरम् । बहुव्रीहौ ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

टिप्पणी

१.८५.११ कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः

धाम उपरि संक्षिप्त टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७
सूक्तं १.३७
सूक्तं १.६७
सूक्तं १.९७
सूक्तं १.१२७
सूक्तं १.१५७
सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८
सूक्तं १.३८
सूक्तं १.६८
सूक्तं १.९८
सूक्तं १.१२८
सूक्तं १.१५८
सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९
सूक्तं १.३९
सूक्तं १.६९
सूक्तं १.९९
सूक्तं १.१२९
सूक्तं १.१५९
सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१०
सूक्तं १.४०
सूक्तं १.७०
सूक्तं १.१००
सूक्तं १.१३०
सूक्तं १.१६०
सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११
सूक्तं १.४१
सूक्तं १.७१
सूक्तं १.१०१
सूक्तं १.१३१
सूक्तं १.१६१
सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२
सूक्तं १.४२
सूक्तं १.७२
सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१३२
सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३
सूक्तं १.४३
सूक्तं १.७३
सूक्तं १.१०३
सूक्तं १.१३३
सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८६

← सूक्तं १.८५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.८६

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.८७ →

दे. मरुतः। गायत्री

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः ।

स सुगोपातमो जनः ॥१॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् ।

मरुतः शृणुता हवम् ॥२॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतक्षत ।

स गन्ता गोमति व्रजे ॥३॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु ।

उक्थं मदश्च शस्यते ॥४॥

अस्य श्रोषन्त्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।

सूरं चित्सस्रुषीरिषः ॥५॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयम् ।

अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥६॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः ।

यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥७॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः ।

विदा कामस्य वेनतः ॥८॥

यूयं तत्सत्यशवस आविष्कर्त महित्वना ।

विध्यता विद्युता रक्षः ॥९॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणम् ।

ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘ मरुतो यस्य' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यार्षं गायत्रं मरुद्देवताकम् । अनुक्रम्यते च -- ‘ मरुतो दश गायत्रम्' इति । व्यूळ्हे तृतीये छन्दोमे आग्निमारुते शस्त्रे एतत्सूक्तम् ।' तृतीयस्यागन्म महः' इति खण्डे सूत्रितं —“मरुतो यस्य हि प्राग्नये वाचमित्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति । ऐन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो ‘ मरुतो यस्य' इत्येषा अनुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ ऐन्द्रामारुतीं भेदकामा मरुतो यस्य हि क्षये ' (आश्व. श्रौ. २. ११) इति । एवैव वरुणप्रघासेषु मारुत्याः आमिक्षाया अनुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेव ' (आश्व. श्रौ..२. १७) इति । तथा प्रातःसवने पोतुरेषा

प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च - मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने पत्नीरिहा वह ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

मरुंतो॒ यस्य॒ हि क्षयें पा॒था दि॒वो विंमहसः ।

स सुंगो॒पातंमो॒ जनः᳡ ॥१

मरुंतः । यस्यं । हि । क्षयें । पा॒थ । दि॒वः । वि॒ऽम॒ह॒सः॒ ।

सः । सु॒ऽगो॒पातंमः । जनः᳡ ॥१

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विऽमहसः ।

सः । सुऽगोपातमः । जनः ॥१

हे “विमहसः विशिष्टप्रकाशाः “मरुतः "दिवः अन्तरिक्षलोकादागत्य “यस्य “हि यस्य खलु यजमानस्य

“क्षये यज्ञगृहे "पाथ सोमं पिबथ “सः “जनः जातो यजमानः "सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्यन्तं युक्तो भवति ॥ पाथ। ‘ पा पाने । लटि ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः । विशिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

य॒ज्ञैर्वा॑ यज्ञवाहसो॒ विप्र॑स्य वा मती॒नाम् ।

मरु॑तः शृणु॒ता हव॑म् ॥२

य॒ज्ञैः । वा॒ । य॒ज्ञ॒ऽवा॒ह॒सः॒ । विप्र॑स्य । वा॒ । म॒ती॒नाम् ।

मरु॑तः । शृ॒णु॒त । हव॑म् ॥२

यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् ।

मरुतः । शृणुत । हवम् ॥२

हे "यज्ञवाहसः यज्ञस्य वोढारः “मरुतः यूयं “यज्ञैर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञैश्च यजमानस्य “मतीनां स्तुतीनां संबन्धिनः “विप्रस्य “वा अयजमानस्य मेधाविनश्च “हवम् आह्वानं “शृणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुश्चाह्वानमवश्यं भवद्भिः श्रोतव्यं यतः भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः । ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति वचनात् ‘ वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' इति कारकपूर्वात् वहतेरसुन्। ‘णित्' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः। मतीनाम् । ‘ मन ज्ञाने'। अस्मात् करणे क्तिन् । नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । शृणुत। ‘ श्रुवः शृ च' इति श्नुः । ‘सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति वचनात्

तिङ एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्य आमन्त्रितस्य आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इति अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् निघाताभावः । हवम् । भावेनुपसर्गस्य ' इति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥

उ॒त वा॒ यस्यं वा॒जिनोऽनु॒ विप्र॒मतं॑क्षत ।

स गन्ता॒ गोमं॑ति व्र॒जे ॥३

उ॒त । वा॒ । यस्यं । वा॒जिनः॑ । अनुं । विप्रं॑म् । अतं॑क्षत ।

सः । गन्तां । गोऽमं॑ति । व्र॒जे ॥३

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत ।

सः । गन्ता । गोऽमति । व्रजे ॥३

“उत “वा अपि च “यस्य यजमानस्य “वाजिनः हविर्लक्षणान्नोपेता ऋत्विजः “विप्रं मेधाविनं मरुद्गणम् “अनु “अतक्षत हविष्प्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति “सः यजमानः “गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते “व्रजे गोष्ठे “गन्ता गमनशीलो भवति । अतक्षत। ‘ तक्षु त्वक्षू तनूकरणे'। छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गन्ता । गमेस्ताच्छीलिकः तृन् ।

अ॒स्य वी॒रस्यं ब॒र्हिषिं सु॒तः सोमो॒ दिविंष्टिषु ।

उ॒क्थं मदंश्च शस्यते ॥४

अ॒स्य । वी॒रस्यं । ब॒र्हिषिं । सु॒तः । सोमः॑ । दिविंष्टिषु ।

उ॒क्थम् । मदः॑ । च॒ । श॒स्य॒ते॒ ॥४

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु ।

उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥४

"दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु “बर्हिषि यज्ञे “वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्य “अस्य मरुद्गणस्य यागाय “सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतो भवति । “उक्थं मरुद्देवताकं शस्त्रं “मदश्च मदिधातुना युक्ता ‘ मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्' इत्यादिका मारुती निवित् च अस्य मरुद्गणस्य हर्षाय “शस्यते होत्रा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि । दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्येष्टयो येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यत्ययेन उत्वाभावः ॥

अ॒स्य श्रो॑ष॒न्त्वा भुवो॒ विश्वा॒ यश्च॑र्ष॒णीर॒भि ।

सूरं॑ चित्स॒स्रुषी॒रिषः॑ ॥५

अ॒स्य । श्रो॒ष॒न्तु । आ । भुवः॑ । विश्वाः॑ । यः । च॒र्ष॒णीः । अ॒भि ।

सूर॑म् । चि॒त् । स॒स्रुषीः॑ । इषः॑ ॥५

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

सूरम् । चित् । सस्रुषीः । इषः ॥५

“अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुतः “आ आभिमुख्येन “श्रोषन्तु शृण्वन्तु । "यः मरुद्गणः “विश्वाः “चर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्मनुष्यान् “अभि "भुवः अभिभवति । तादृग्गणाकारा मरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थः। “सूरं “चित् स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपि “इषः मरुद्भिः प्रत्तान्यन्नानि “सस्रुषीः प्राप्तानि भवन्तु ॥ श्रोषन्तु । श्रु श्रवणे '। लोटि • सिब्बहुलं लेटि' इति बहुलवचनात् सिप् । भुवः ।

भवतेर्लेटि तिपः ‘ तिङां तिङो भवन्ति' इति सिप् ।
‘लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो
लुक् ।' भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । सूरम् । “षू
प्रेरणे'। “ सुसूधागृधिभ्यः क्रन्' इति क्रन्प्रत्ययः । सस्रुषीः
। ‘ स्रु गतौ ' । अस्मात् लिटः क्वसुः । ‘ उगितश्च ' इति
ङीप् । भसंज्ञायां ‘ वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् ।
शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । जसि ‘ वा छन्दसि '
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ॥ ११ ॥

पू॒र्वीभि॒र्हि द॑दाशि॒म श॒रद्भि॑र्मरुतो व॒यम् ।

अवो॑भिश्चर्षणी॒नाम् ॥६

पू॒र्वीभिः॑ । हि । द॒दा॒शि॒म । श॒रत्ऽभिः॑ । म॒रु॒तः॒ । व॒यम् ।

अवः॑ऽभिः । च॒र्ष॒णी॒नाम् ॥६

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वयम् ।

अवःऽभिः । चर्षणीनाम् ॥६

हे “मरुतः “पूर्वीभिः बह्वीभिः “शरद्भिः संवत्सरैः “चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टॄणां सर्वज्ञानां भवतां संबन्धिभिः “अवोभिः रक्षणैर्युक्ताः सन्तः “वयं “ददाशिम युष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः । “हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छत इत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशब्दात् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । यणादेशे ‘ हलि च' इति दीर्घत्वम् । ददाशिम ।' दाशृ दाने '। लिटि इडागमः । ‘ हि च' इति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनाम्। 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः ।

यस्य॒ प्रयां॑सि॒ पर्ष॑थ ॥७

सु॒ऽभगः॑ । सः । प्र॒ऽय॒ज्य॒वः॒ । मरु॑तः । अ॒स्तु॒ । मर्त्यः॑ ।

यस्य॑ । प्रयां॑सि । पर्ष॑थ ॥७

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः ।

यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥७

हे “प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः “मरुतः “सः “मर्त्यः मनुष्यो यजमानः “सुभगः “अस्तु शोभनधनो भवतु । “यस्य यजमानस्य “प्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानि “पर्षथ आत्मनि सिञ्चथ स्वीकुरुथ . इत्यर्थः ।। सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य । ‘क्रत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पर्षथ। ‘ पृषु वृषु मृषु सेचने' । भौवादिकः । यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥

श॒श॒मा॒नस्य॑ वा नर॒ः स्वेद॑स्य सत्यशवसः ।

वि॒दा काम॑स्य॒ वेन॑तः ॥८

श॒श॒मा॒नस्य॑ । वा॒ । न॒र॒ः । स्वेद॑स्य । स॒त्य॒ऽश॒व॒स॒ः ।

वि॒द । काम॑स्य । वेन॑तः ॥८

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽशवसः ।

विद । कामस्य । वेनतः ॥८

हे “सत्यशवसः अवितथबलाः “नरः नेतारो मरुतः “शशमानस्य युष्मान् स्तुतिभिः संभजमानस्य “स्वेदस्य स्तावकमन्त्रोच्चारणजनितेन श्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य “वेनतः । वेनतिः कान्तिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये। एवंभूतस्य स्तोतुश्च "कामस्य काममभिलाषं

"विद लम्भयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य । ‘शश प्लुतगतौ । ताच्छीलिकः चानश् । स्वेदस्य । ‘ ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विद्लृ लाभे'। लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य व्यत्ययेन झादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । झस्य अदादेशः । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । प्रत्यययाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । ‘ द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

यू॒यं तत्सं॑त्यशवस आ॒विष्कं॑र्त महित्व॒ना ।

विध्यं॑ता वि॒द्युता॒ रक्षः॑ ॥९

यू॒यम् । तत् । स॒त्य॒ऽश॒व॒स॒ः । आ॒विः । क॒र्त॒ । म॒हि॒ऽत्व॒ना ।

विध्यंत । वि॒ऽद्युतां । रक्षः॑ ॥९

यूयम् । तत् । सत्यऽशवसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना ।

विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ॥९

हे “सत्यशवसः सत्यबला अन्यैरप्रधृष्यबला मरुतः "यूयं तत् वृत्रवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहात्म्यम् “आविष्कर्त आविष्कुरुत प्रकाशयत । “विद्युता विद्योतमानेन “महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन “रक्षः अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं “विध्यत ताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त । करोतेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक्। ‘ तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः ।

गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ' (पा. सू. ८. ३. ४१) इति आविःशब्दे विसर्जनीयस्य षत्वम् । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्य आङः व्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च । यद्वा । ‘ सुपां सुलुक्° ' इति तृतीयाया आजादेशो नकारोपजनश्च। विध्यत । ‘ व्यध ताडने ' । श्यनि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । तशब्दस्य ‘सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे सति ऋचि तुनुघमक्षुतङ्' इति संहितायां दीर्घः ॥

गूहंता गुह्यं तमो वि यांत विश्वंमत्रिणंम् ।

ज्योतिंष्कर्ता यदुश्मसिं ॥१०

गूहंत । गुह्यंम् । तमः । वि । यात । विश्वंम् । अत्रिणंम् ।

ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसिं ॥१०

गूहत । गुह्यम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अत्रिणम् ।

ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥१०

हे मरुतः "गुह्यं गुहायां स्थित सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं “तमः अन्धकारं “गूहत संवृतं कुरुत । यथा अस्माभिर्न दृश्यते तथा अदर्शनं प्रापयत विनाशयतेत्यर्थः । “विश्वं सर्वम् “अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं “वि “यात विविधं यापयत अस्मत्सकाशात् निर्गमयत । “यत् “ज्योतिः सूर्यादिकं वयम् “उश्मसि कामयामहे तत् “कर्त कुरुत । यद्वा । गुह्यं गुहायां शरीरान्तर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूहत विनाशयत । अत्रिणं पुरुषार्थस्यात्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्त कुरुत ।। गूहत । ‘गुहू संवरणे' । शपि लघूपधगुणे ‘ ऊदुपधाया

गोहः' (पा. सू. ६. ४. ८९) इति उपधाया ऊकारः । यात ।
‘ या प्रापणे ' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लोट् ।
अत्रिणम् । अदेस्त्रिनि च' (उ. सू. ४. ५०८) इति
त्रिनिप्रत्ययः । उश्मसि । ‘ वश कान्तौ । इदन्तो मसिः ।।
अदादित्वात् शपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ॥ ॥
१२ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८७

दे. मरुतः। जगती

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टतमासो नृतमासो अञ्जिभिर्व्यानज्रे के चिदुस्रा इव स्तृभिः ॥१॥

उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन चित्पथा ।

श्चोतन्ति कोशा उप वो रथेष्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥२॥

प्रैषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्ध युञ्जते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूतयः ॥३॥

स हि स्वसृत्पृषदश्वो युवा गणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्य ऋणयावानेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गणः ॥४॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिन्द्रं शम्यृक्वाण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥५॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः ।

ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ प्रत्वक्षसः' इति षड्टचं तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्षं जागतं मारुतम् । तथा चानुक्रान्तं -- ‘ प्रत्वक्षसः षड् जागतम्' इति । अग्निष्टोमे आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । ‘ अथ यथेतम् ' इति खण्डे सूत्रितं -- ‘

प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा वो अग्नये ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

प्रत्वंक्षस॒ः प्रतंवसो वि॒र॒प्शिनोऽनांनता॒ अविंथुरा ऋजी॒षिणः॑ ।

जुष्टंतमासो॒ नृतंमासो अ॒ञ्जिभि॒र्व्यांनज्रे॒ के चिंदु॒स्रा इंव॒ स्तृभिः॑ ॥१

प्रऽत्वंक्षसः । प्रऽतंवसः । वि॒ऽर॒प्शिनः॑ । अनांनताः । अविंथुराः । ऋ॒जी॒षिणः॑ ।

जुष्टंऽतमासः । नृऽतंमासः । अ॒ञ्जिऽभिः॑ । वि । आ॒न॒ज्रे॒ । के । चि॒त् । उ॒स्राःऽइंव । स्तृऽभिः॑ ॥१

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्शिनः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टऽतमासः । नृऽतमासः । अञ्जिऽभिः । वि । आनज्रे । के । चित् । उस्राःऽइव । स्तृऽभिः ॥१

“प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः “प्रतवसः प्रकृष्टबलोपेताः अत एव “विरप्शिनः विविधेन जयघोषेणोपेताः । यद्वा । महन्नामैतत् । महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते । अत एव "अनानताः आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । “अविथुराः अवियुक्ताः । सप्तगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः । “ऋजीषिणः । तृतीयसवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्ते इति तेषामृजीषित्वम् । यद्वा । ऋजीषिणः प्रार्जयितारो रसानाम् । “जुष्टतमासः अतिशयेन यष्टृभिः सेविताः “नृतमासः अतिशयेन मेघादेर्नेतारः एवंभूता मरुतः “स्तृभिः स्वशरीरस्याच्छादकैः “अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः “व्यानज्रे नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । “के “चित् “उस्राइव। ये केचन सूर्यरश्मयो

यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रत्वक्षसः । ' तक्षु त्वक्षू तनूकरणे । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः । तवः इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वेपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विरप्शिनः । ' रप लप व्यक्तायां वाचि' । विरपणं विरप्शः । औणादिकः शक्प्रत्ययः । तद्वन्तो विरप्शिनः । अनानताः । आनता अवनताः प्रह्वीभूताः । न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविथुराः । ' व्यथ भयचलनयोः । ' व्यथेः संप्रसारणं धः किञ्च । (उ. सू . १, ३९) इति उरच्प्रत्ययः । अत्र तु बहुलवचनात् धत्वं न क्रियते । पूर्ववत् समासस्वरौ । जुष्टतमासः । ' नित्यं मन्त्रे ' इति जुष्टशब्दः आद्युदात्तः। तत आतिशायनिकस्य तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स एव स्वरः शिष्यते । आनज्रे ।' अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ' । कर्मणि ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट्। ' अत आदेः' इति

अभ्यासस्य आत्वम् । तस्मान्नुड् द्विहलः । (पा. सू. ७, ४, ७१) इति नुट् । व्यत्ययेन उपधालोपः। ‘ इरयो रे ' । स्तृभिः । ‘ स्तृञ् आच्छादने ' । क्विप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् तुगभावः ॥

उ॒प॒ह्व॒रेषु॒ यदचि॑ध्वं य॒यिं वय॑ इव मरुत॒ः केन॑ चित्प॒था ।

श्चोत॑न्ति॒ कोशा॒ उप॑ वो॒ रथे॒ष्वा घृ॒तमु॑क्षता॒ मधु॑वर्ण॒मर्च॑ते ॥ २

उ॒प॒ऽह्व॒रेषु॑ । यत् । अचि॑ध्वम् । य॒यिम् । वय॑ःऽइव । म॒रु॒त॒ः । केन॑ । चि॒त् । प॒था ।

श्चोत॑न्ति । कोशा॑ः । उप॑ । व॒ः । रथे॑षु । आ । घृ॒तम् । उ॒क्ष॒त॒ । मधु॑ऽवर्ण॑म् । अर्च॑ते ॥२

उपऽह्वरेषु । यत् । अचिध्वम् । ययिम् । वयःऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

श्चोतन्ति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतम् । उक्षत । मधुऽवर्णम् । अर्चते ॥२

हे “मरुतः “उपह्वरेषु उपह्वर्तव्येषु गन्तव्येष्वस्माकं संनिकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु “यत् यदा “ययिं गतिमन्तं मेघम् “अचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुथ । किं कुर्वन्तः । “वयइव पक्षिण इव “केन “चित् “पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छन्तः । नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मेघा उपचीयन्ते इत्यर्थः । तदानीं “कोशाः । मेघनामैतत् । “वः युष्माकं “रथेषु आसक्ता मेघाः “श्चोतन्ति जलं मुञ्चन्ति । यस्मादेवं तस्मात् हे मस्तो यूयम् “अर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय "मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं “घृतं

वृष्ट्युदकम् “आ समन्तात् “उक्षत सिञ्चत । अस्मदभिलषितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ।। उपह्वरेषु । ‘ ह्वृ कौटिल्ये '। उपह्वरन्ति कौटिल्येन तिर्यग्गच्छन्त्येष्विति उपह्वरा नभःप्रदेशाः। ‘पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ' इति अधिकरणे घः। अचिध्वम् । चिनोतेः वर्तमाने लङ् । ‘बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । ययिम् । ' या प्रापणे '। ‘ आदृगमहनजनः । इति किप्रत्ययः । पथा । आङि ‘ भस्य टेर्लोपः' इति दिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । श्चोतन्ति । श्च्युतिर् क्षरणे ' । छान्दसो यलोपः । उक्षत । उक्ष सेचने '। लोटि तशब्दस्य ङित्त्वे सति ऋचि तुनुघ' ' इत्यादिना सांहितिको दीर्घः ॥

प्रैषा॒मज्मे॑षु विथु॒रेव॑ रेजते॒ भूमि॒र्यामे॑षु॒ यद्ध॑ यु॒ञ्जते॑ शु॒भे ।

ते क्री॒ळयो॒ धुनं॑यो॒ भ्राजं॑दृष्टयः स्व॒यं मं॑हि॒त्वं पं॑नयन्त॒ धूतं॑यः ॥३

प्र । ए॒षा॒म् । अज्मे॑षु । वि॒थु॒राऽइं॑व । रे॒ज॒ते॒ । भूमिः॑ । यामे॑षु । यत् । ह॒ । यु॒ञ्जते॑ । शु॒भे ।

ते । क्री॒ळय॒ः । धुनं॑यः । भ्राजं॑त्ऽऋष्टयः । स्व॒यम् । म॒हि॒ऽत्वम् । प॒न॒य॒न्त॒ । धूतं॑यः ॥३

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विथुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युञ्जते । शुभे ।

ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत्ऽऋष्टयः । स्वयम् । महिऽत्वम् । पनयन्त । धूतयः ॥३

“यद्ध यदा खलु एते मरुतः “शुभे शोभनाय वृष्ट्युदकाय “युञ्जते मेघान् सज्जीकुर्वन्ति तदानीम् "अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषु “एषां मरुतां संबन्धिषु "यामेषु मेघानां

नियमनेषु सत्सु “भूमिः पृथिवी “प्र “रेजते प्रकर्षेण कम्पते । यद्वा । यदा खलु मरुतः स्वकीयान् रथान् युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति तदानीमेषां रथानां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भीत्या कम्पते । तत्र दृष्टान्तः। “विथुरेव । यथा भर्त्रा वियुक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालम्बा सती कम्पते तद्वत् । "ते तादृशाः “क्रीळयः विहारशीलाः “धुनयः चलनस्वभावाः “भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः एवंभूता मरुतः “धूतयः पर्वतादीन् धुन्वन्तः सन्तः “महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव “पनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ।। अज्मेषु ।“ अज गतिक्षेपणयोः'। अर्तिस्तुसु° ' इत्यादिना विधीयमानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । ‘ वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते ' (का. २. ४, ५६. २) इति वचनात् ‘ अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रेजते । रेजृ कम्पने '। भ्यसते रजत इति भयवेपनयोः ' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । यामेषु ।

‘यम उपरमे' । भावे घञ् । 'कर्षात्वतः इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । ‘ या प्रापणे ' इत्यस्मात् 'अर्तिस्तुसु° इत्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । 'शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्विप् । 'सावेकाचः । इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पनयन्त । “ पन व्यवहारे' । गुपूधूपविच्छि°' (पा. सू. ३. १. २८) इति आयः । अस्मात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ।।

स हि स्व॒सृत्पृषंदश्वो॒ युवां ग॒णो॒३॒ऽया
ईंशा॒नस्तविंषीभि॒रावृंतः ।

असिं स॒त्य ऋंण॒यावानेंद्यो॒ऽस्या धि॒यः प्रांवि॒ताथा॒ वृषां
ग॒णः ॥४

सः । हि । स्व॒ऽसृत् । पृषंत्ऽअश्वः । युवां । ग॒णः । अ॒या ।
ई॒शा॒नः । तविंषीभिः । आऽवृंतः ।

असिं । स॒त्यः । ऋ॒ण॒ऽयावां । अनेंद्यः । अ॒स्याः । धि॒यः । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । अथं । वृषां । ग॒णः ॥४

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषत्ऽअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अथ । वृषा । गणः ॥४

“स “हि स खलु मरुद्गणः "अया अस्य सर्वस्य जगतः “ईशानः ईशनशीलः भवति। कीदृशः । “स्वसृत् स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । “पृषदश्वः । पृषत्यः श्वेतबिन्द्वङकिताः मृग्यः अश्वस्थानीयाः यस्य स तथोक्तः । “युवा नित्यतरुणः “तविषीभिः अन्येषामसाधारणैर्बलैः “आवृतः परिवेष्टितः “सत्यः सत्कर्मार्हः “ऋणयावा स्तोतॄणामृणस्यापगमयिता बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः । “अनेद्यः । प्रशस्यनामैतत् ।

सर्वैरनिन्दितः “वृषा जलानां वर्षिता । एवंभूतो मरुद्गणः “अस्याः “धियः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः “अथ अनन्तरं "प्राविता “असि प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया। ‘सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्याः याजादेशः । ‘ हलि लोपः' (पा. सू. ७. २. ११३) इति इदम इद्रूपस्य लोपः । ईशानः । ‘ ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्मात् ताच्छीलिकः चानश् । तस्य लसार्वधातुकत्वाभावेन चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अया ईशान इत्यत्र ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा । ‘ या प्रापणे ' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् “ आतो मनिन् । इति वनिप् । अनेद्यः । ‘ णिदि कुत्सायाम् । ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावे लघूपधगुणः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

पि॒तुः प्र॒त्नस्य॒ जन्मंना वदामसि॒ सोमंस्य जि॒ह्वा प्र जिंगाति॒

चक्षसा ।

यदीमिन्द्रं शम्यृक्वाण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥५

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋक्वाणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥५

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋक्वाणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥५

“प्रत्नस्य चिरंतनस्य “पितुः अस्माकं जनकस्य रहूगणस्य सकाशात् यत् जन्म तेन वयं “वदामसि ब्रूमः । वक्ष्यमाणं वृत्तान्तम् अस्माकं पितोपदिष्टवान् अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तान्तः इति चेत् उच्यते । “सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोमद्रव्यस्य “चक्षसा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता “जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् “प्र “जिगाति मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्भ्यः क्रियते । यस्मात् “ईम् एनम् “इन्द्रं “शमि वृत्रवधादिरूपे कर्मणि “ऋक्वाणः ‘ प्रहर भगवो जहि वीरयस्व ' इत्येवंरूपया स्तुत्या युक्ताः सन्तः “आशत प्राप्नुवन् न पर्यत्याक्षुः । "आदित् एवमिन्द्रप्रात्यनन्तरमेव “यज्ञियानि यज्ञार्हाणि ‘ ईदृङ् चान्यादृङ् च ' इत्येवमादीनि “नामानि इन्द्रसकाशात् लब्ध्वा “दधिरे धृतवन्तः तस्मादेषां यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ।। शमि । शमी इति कर्मनाम। सप्तम्येकवचने छान्दसः ईकारलोपः । ऋक्वाणः । ‘ ऋच स्तुतौ '। संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । छन्दसीवनिपौ'

इति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा । अयस्मयादिषु क्वचिदुभयं भवति (का. १. ४. २०) इत्युक्तत्वात् ‘स सुष्टुभा स ऋक्वता' इत्यादाविव पदत्वात् कुत्वं भत्वात् जश्त्वाभावः । आशत । लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । ‘ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ' इति अर्हार्थे घः ॥

श्रि॒यसे॒ कं भा॒नुभि॒ः सं मिमिक्षिरे॒ ते र॒श्मिभि॒स्त ऋक्वंभिः सुखा॒दयः॑ ।

ते वाशींमन्त इ॒ष्मिणो॒ अभींरवो वि॒द्रे प्रि॒यस्य॒ मारुंतस्य॒ धाम्नः॑ ॥६

श्रि॒यसें । कम् । भा॒नुऽभिः॑ । सम् । मि॒मि॒क्षि॒रे॒ । ते । र॒श्मिऽभिः॑ । ते । ऋक्वंऽभिः । सु॒ऽखा॒दयः॑ ।

ते । वाशीऽमन्तः । इ॒ष्मिणः॑ । अभी॑रवः । वि॒द्रे । प्रि॒यस्य॑ । मारु॑तस्य । धाम्नः॑ ॥६

श्रियसे । कम् । भानुऽभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिऽभिः । ते । ऋक्वऽभिः । सुऽखादयः ।

ते । वाशीऽमन्तः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥६

“ते पूर्वोक्ता मरुतः “भानुभिः भानुशीलैर्दीप्यमानैः सूर्यरश्मिभिः सह “कं वृष्ट्युदकं “श्रियसे श्रयितुं प्राणिभिः सेवितुं “सं “मिमिक्षिरे सम्यग्मेढुमिच्छन्ति । पृथिवीं वृष्ट्युदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य “ते मरुतः “ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिर्ऋत्विग्भिः सह "सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । “वाशीमन्तः । वाशी इति वाङ्नाम। शोभनया स्तुतिलक्षणया वाचोपेताः “इष्मिणः गतिमन्तः “अभीरवः भयरहिताः “ते मरुतः

“प्रियस्य सर्वाभिमतस्य “मारुतस्य मरुत्संबन्धिनः “धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबद्धं विशिष्टं स्थानं “विद्रे लब्धवन्तः ॥ श्रियसे । ‘तुमर्थे सेसेन्” इति कसेन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । ‘मिह सेचने'। अस्मात् इच्छासनन्तात् लिटि °अमन्त्रे' इति निषेधात् आमभावः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । सुखादयः । खादृ भक्षणे'। औणादिकः इप्रत्ययः । शोभना खादिर्भक्षणं येषाम् । नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इष्मिणः। इष गतौ' । इषियुधीन्धि ' इत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय इनिः । विद्रे । ‘ विद्‌लृ लाभे '। लिटि द्विर्वचनप्रकरणे ‘ छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति द्विर्वचनाभावः । ‘ इरयो रे ' इति इरयो रेभावः ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१	१.३१	१.६१	१.९१	१.१२१	१.१५१	१.१८१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२	१.३२	१.६२	१.९२	१.१२२	१.१५२	१.१८२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.३	१.३३	१.६३	१.९३	१.१२३	१.१५३	१.१८३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.४	१.३४	१.६४	१.९४	१.१२४	१.१५४	१.१८४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.५	१.३५	१.६५	१.९५	१.१२५	१.१५५	१.१८५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.६	१.३६	१.६६	१.९६	१.१२६	१.१५६	१.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८८

← सूक्तं १.८७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.८८

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.८९ →

दे. मरुतः। त्रिष्टुप्, १,६ प्रस्तारपंक्तिः, ५ विराड्रूपा

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥१॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतूर्भिरश्वैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वधितीवान्पव्या रथस्य जङ्घनन्त भूम ॥२॥

श्रिये कं वो अधि तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृणवन्त ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युम्नासो धनयन्ते अद्रिम् ॥३॥

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्कार्यां च देवीम् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अर्कैरूर्ध्वं नुनुद्र उत्सधिं पिबध्यै ॥४॥

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥५॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्त्री प्रति ष्टोभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयद्वृथासामनु स्वधां गभस्त्योः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘आ विद्युन्मद्भिः' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते - ‘ आ विद्युन्मद्भिराद्यान्त्ये प्रस्तारपङ्क्ती पञ्चमी विराड्रूपा' इति । पूर्ववदृषिदेवते । आद्या षष्टी च द्वे

प्रस्तारपङ्क्ती । आद्यौ पादौ जागतौ तृतीयचतुर्थौ गायत्रौ यस्याः सा प्रस्तारपङ्क्तिः । सूत्रितं च - ‘ प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ' (पि. सू. ३. ४०) इति । अस्यायमर्थः । ‘ जागतौ गायत्रौ च ' इत्यनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्तात् द्वौ जागतौ पादौ स्याताम् अन्त्यौ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिरिति । एतत्त्यत्' इत्येषा पञ्चमी विराड्रूपा । आदितस्त्रयः पादा एकादशका अन्त्योऽष्टकः सा विराड्रूपेत्युच्यते । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ वि॒द्युन्म॑द्भि॒र्मरुतः स्व॒र्कै रथे॑भिर्यात ऋष्टि॒मद्भि॒रश्व॑पर्णैः ।

आ वर्षि॑ष्ठया न इ॒षा वयो॒ न प॑प्तता सुमायाः ॥१

आ । वि॒द्युन्म॑त्ऽभिः । म॒रु॒तः॒ । सु॒ऽअ॒र्कैः । रथे॑भिः । या॒त॒ । ऋ॒ष्टि॒मत्ऽभिः॑ । अश्व॑ऽपर्णैः ।

आ । वर्षि॑ष्ठया । न॒ः । इ॒षा । वयः॑ । न । प॒प्त॒त॒ ।
सु॒ऽमा॒या॒ः ॥१

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्कैः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपर्णैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पप्तत ।
सुऽमायाः ॥१

हे मरुतः मितं निर्मितमन्तरिक्षं प्राप्य रुवन्ति शब्दं कुर्वन्तीति मरुतः । यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः । अथवा मितं स्वैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना रोचमानाः । अथवा महत्यन्तरिक्षे द्रवन्तीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समाम्नातास्ते सर्वे मरुतः आख्यायन्ते । तथा चाहुः-- ‘ सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ' इति । पौराणिकास्त्वाचक्षते- ‘ मारीचात्कश्यपात्सप्तगणामका

एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे ' इति । एवंभूता हे “मरुतः “रथेभिः आत्मीयैः रथैः “आ “यात अस्मदीयं यज्ञमागच्छत । कीदृशैः रथैः ।। “विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्तियुक्तैः “स्वर्कैः स्वञ्चनैः शोभनगमनयुक्तैः । यद्वा । शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः । अथवा शोभनदीप्तियुक्तैः । “ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरूपाण्यायुधानि । स्थूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः । “अश्वपर्णैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशैः । यद्वा । रंहणशीला मेघा रथाः । तैः सह अन्तरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशैः । विद्युन्मद्भिः । विद्युता तडिता तद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनम्। तत्स्वभावनीरयुक्तैः । अश्वपर्णैः । अश्वं व्याप्तं पर्णं पतनं गमनं येषाम् । अन्तरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे “सुमायाः । माया इति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयम् । शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतः “वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरया “इषा अस्मभ्यं दातव्येनान्नेन

सह “नः अस्मान्प्रति “वयो “न पक्षिण इव शीघ्रम् “आ “पप्तत आपतत आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तम् - ‘ अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा ' इति, विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वञ्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा ' (निरु. ११. १३-१४) इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यन्तर्भावात् अयवादिभ्यः ' इत्यत्र अनुवृत्तेः ‘झयः' (पा. सू. ८. २. १०) इति मतुपो वत्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः । ‘ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । अश्वपर्णैः । अशू व्याप्तौ । अशिप्रुषि' इत्यादिना क्वन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दात् आतिशायनिके इष्टनि ‘प्रियस्थिर इत्यादिना वर्षादेशः ।

पप्तत । ‘ पत्लृ गतौ ' । लङि लृदित्त्वात् च्लेः अङादेशः । ‘ पतः पुम्' (पा. सू. ७. ४. १९) इति पुमागमः ॥

तेंऽरुणेभिर्वरमा पिशङ्गैः शुभे कं यांन्ति रथतूर्भिरश्वैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वधिंतीवान्पव्या रथंस्य जङ्घनन्त भूमं ॥ २

ते । अरुणेभिः । वरंम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति । रथतूःऽभिः । अश्वैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधिंतिऽवान् । पव्या । रथंस्य । जङ्घनन्त । भूमं ॥२

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति । रथतूःऽभिः । अश्वैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य ।
जङ्घनन्त । भूम ॥२

“ते पूर्वोक्ता मरुतः “अरुणेभिः अरुणवर्णैः “पिशङ्गैः
पिङ्गलवर्णैरुभयवर्णोपेतैः “रथतूर्भिः रथस्य प्रेरयितृभिः
“अश्वैः “वरं देवानां वरीतारं “कं शब्दयितारं स्तुवन्तं
यजमानम् “आ “यान्ति आगच्छन्ति । किमर्थम्। “शुभे
तस्य शोभां कर्तुम् । अथवा शुभे उदकाय ।
वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणः “रुक्मो “न रोचमानं
सुवर्णमिव “चित्रः अतिशयेन दर्शनीयः “स्वधितीवान् ।
स्वधितिः इति वज्रनाम । शत्रूणां खण्डकेनायुधेनोपेतः ।
एवंविधगणरूपास्ते मरुतः “रथस्य “पव्या चक्रधारया
“भूम भूमिं “जङ्घनन्त अत्यर्थं घ्नन्ति ।
स्तोतृरक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना
भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः ॥ वरम् । व्रियन्ते देवाः
अनेनेति वरः । ‘ ग्रहवृदृनिश्चि° ' इति करणे अप् । कम्। ‘

कै गै शब्दे । कायतीति कः । बहुलवचनात् कप्रत्ययः ।
रथतूर्भिः । ‘ तुर वरणे'। रथं तुतुरति त्वरा युक्तं कुर्वन्तीति
रथतुरः । ‘क्विप् च ' इति क्विप् । भिसि ‘हलि च' इति
दीर्घत्वम् । पव्या । ‘ पवी रथनेमिर्भवति' (निरु. ५. ५)
इति यास्कः । ‘ पृङ् पवने । अस्मात् अच इः' इति
इप्रत्ययः । ‘ उदात्तयणः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
जङ्घनन्त । हन्तेर्यङन्तात् वर्तमाने छान्दसो लङ् ।
'छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात्
अतोलोपयलोपौ । भूम। भूमिशब्दादुत्तरस्य अमः ‘सुपां
सुलुक् इति डादेशः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् ।

श्रि॒ये कं वो॒ अधिं त॒नूषु॒ वाशी॑र्मे॒धा वना॒ न कृं॒णवन्त ऊ॒र्ध्वा
।

यु॒ष्मभ्यं॒ कं मं॑रुतः सुजातास्तुविद्यु॒म्नासों धनयन्ते॒ अद्रिं॑म्
॥३

श्रि॒ये । कम् । वः॒ । अधिं । त॒नूषुं । वाशीः॑ । मे॒धा । वनां ।
न । कृ॒ण॒व॒न्ते॒ । ऊ॒र्ध्वा ।

यु॒ष्मभ्यं॑म् । कम् । म॒रु॒तः॒ । सु॒ऽजा॒ता॒ः । तु॒वि॒ऽद्यु॒म्नासः॑ ।
ध॒न॒य॒न्ते॒ । अद्रिं॑म् ॥३

श्रिये । कम् । वः । अधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना ।
न । कृणवन्ते । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुऽजाताः । तुविऽद्युम्नासः ।
धनयन्ते । अद्रिम् ॥३

हे मरुतः “वः युष्माकं “तनूषु शरीरेष्वंसप्रदेशेषु “वाशीः
शत्रूणामाक्रोशकम् आराख्यमायुधं “श्रिये “कम् ऐश्वर्यार्थं
वर्तते इति शेषः । कम् इत्येतत् पादपूरणम् । तदुक्तम्-

अथापि पादपूरणाः कमीमिद्विति' इति । तादृशा मरुतः
“वना “न उच्छ्रितान् वृक्षसमूहानिव “मेधा मेधान् यज्ञान
“ऊर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसत्ररूपेणोच्छ्रितान् “कृणवन्ते
यजमानैः कारयन्ति । हे "सुजाताः शोभन जननयुक्ताः
“मरुतः “युष्मभ्यं युष्मदर्थं "कं सुखकरम् “अद्रिं
सोमाभिषवे प्रवृत्तं ग्रावाणं "तुविद्युम्नासः प्रभूतधना
यजमानाः “धनयन्ते धनं कुर्वन्ति युष्माकं यागाय
ग्रावभिरभिषुण्वन्तीत्यर्थः ॥ वाशीः । शत्रूणां
भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततः
छन्दसीवनिपौ' ' इति मत्वर्थीय ईकारः ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । मेधा । ‘ सुपां सुलुक् ' इति शसो
डादेशः । वना । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् इति शेर्लोपः ।
कृणवन्ते । “कृवि हिंसाकरणयोश्च'। लटि व्यत्ययेन
आत्मनेपदम् । ‘धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्ययः ।
पुनरपि व्यत्ययेन अन्तादेशः । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति
आर्धधातुकत्वेन झस्य अङित्वात् गुणे अवादेशः । ऊर्ध्वा

। पूर्ववत् डादेशः । धनयन्ते । धनशब्दात् तत्करोति' इति णिच् ॥

अहा॑नि॒ गृध्रा॒ः पर्या व॒ आगु॑रि॒मां धियं॑ वार्का॒र्यां॑ चं दे॒वीम् ।

ब्रह्मं कृ॒ण्वन्तो॒ गोतं॑मासो अ॒र्कैरू॒र्ध्वं नुं॑नुद्र उत्स॒धिं पिबं॑ध्यै ॥४

अहा॑नि । गृध्राः॑ । परिं॑ । आ । व॒ः । आ । अ॒गु॒ः । इ॒माम् । धियं॑म् । वा॒र्का॒र्याम् । च॒ । दे॒वीम् ।

ब्रह्मं॑ । कृ॒ण्वन्तः॑ । गोतं॑मासः । अ॒र्कैः । ऊ॒र्ध्वम् । नु॒नु॒द्रे॒ । उ॒त्स॒ऽधिम् । पिबं॑ध्यै ॥४

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमाम् । धियम् । वार्कार्याम् । च । देवीम् ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः । अर्कैः । ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । उत्सऽधिम् । पिबध्यै ॥४

तृषितैर्गोतमैः स्तुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायानीय प्रददुः। एतत् दृष्ट्वा कश्चिदृषिर्रूरेते । हे गोतमाः "गृध्राः जलाभिकाङ्क्षायुक्तान् "वः युष्मान् "अहानि शोभनोदकोपेतानि दिनानि "परि "आ "अगुः पर्यागतानि परितः आभिमुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च "वार्कार्यां वार्भिः उदकैर्निष्पाद्यां "धियं ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्म च "देवीं द्योतमानमकुर्वन् । येष्वहःसु "ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम् "अर्कैः मन्त्रसाध्यैः स्तोत्रैः सह "कृण्वन्तः मरुद्यःिन कुर्वन्तः "गोतमासः गौतमा ऋषयः "उत्सधिम् । उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयते इत्युत्सधिः कूपः तं "पिबध्यै स्वकीयपानाय "ऊर्ध्वं "नुनुद्रे नुनुदिरे देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खातवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुता मस्तः

कूपमुत्खातवन्त इति यत् तदेतदीयस्तोत्रकारितमिति एतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः । ‘ गृधु अभिकाङ्क्षायाम्।' सुसूधागृधिभ्यः क्रन्' इति क्रन्प्रत्ययः । ‘ सुपां सुपो भवन्ति ' इति शसो जस् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अगुः । एतेर्लुङि • इणो गा लुङि' इति गादेशः । आतः' इति झेः जुस् । वार्कार्याम् । ‘डुकृञ् करणे'। ‘ ऋहलोर्ण्यत् । वार्भिः कार्या वार्कार्या । त्रिचक्रादित्वात् उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नुनुद्रे । ‘ णुद प्रेरणे'। इरयो रे' इति रेआदेशः । उत्सधिम् । कर्मण्यधिकरणे च ' इति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबध्यै । ‘ पा पाने । तुमर्थे सेसेन्” ' इति शध्यैन्प्रत्ययः । ‘ पाघ्रा ' इत्यादिना पिबादेशः ॥

ए॒तत्त्यन्न योज॑नमचेति स॒स्वर्ह॒ यन्म॑रुतो॒ गोत॑मो वः ।

पश्यन्हिरंण्यचक्रानयोंदंष्ट्रान्विधावंतो वराहूंन् ॥५

एतत् । त्यत् । न । योजंनम् । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतंमः । वः ।

पश्यंन् । हिरंण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावंतः । वराहूंन् ॥५

एतत् । त्यत् । न । योजनम् । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहून् ॥५

हे "मरुतः "एतत् "योजनं युज्यतेऽनेन देवतेति योजनम् एतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रम् । "त्यन्न त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिव "अचेति सर्वैर्ज्ञायते । "वः युष्मदर्थं "यत् यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं "गोतमः ' ऋषिः "सस्वर्ह

उच्चारितवान् खलु। किं कुर्वन् । “हिरण्यचक्रान्
हिरण्मयचक्ररथारूढान् हितरमणीयकर्मयुक्तान् वा
“अयोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा चक्रधारा ।
अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा दंशनसाधना
ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया ऋष्टयो येषाम् । तान् “विधावतः
विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान् “वराहून् । वरस्योत्कृष्टस्य
शत्रोर्हन्तॄन् । यद्वा उत्कृष्टस्य वृष्ट्युदकस्याहर्तॄन् । अथवा
उत्कृष्टानां देवतानामाह्वातॄन वरस्य हविषो भक्षयतॄन् वा ।
एवंभूतान् मरुतः “पश्यन् सम्यग्जानन् गोतमः यत्स्तोत्रं
कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सत् अस्माभिः सर्वैरुपलभ्यते
इत्यर्थः । अत्र निरुक्तम् - अथाप्येते माध्यमका देवगणा
वराहव उच्यन्ते । पश्यन्हिरण्यचक्रान्' (निरु. ५, ४) इति
। अचेति । ‘ चिती संज्ञाने । छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लुङ्
। सस्वः । स्वृ शब्दोपतापयोः । लङि तिपि ‘ बहुलं
छन्दसि ' इति शपः श्लुः । गुणे ‘ हल्ङ्याब्भ्यः० ' इति
तलोपः । धातुस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । वराहून्।

वरशब्दोपपदात् आङ्पूर्वात् हन्तेर्वा हरतेर्वा ह्वयतेर्वा जुहोतेरदनार्थात् वा हु इत्येतस्य निष्पत्तिः इति स्कन्दस्वामी । अस्य पृषोदरादित्वात् अभिमतसिद्धिः॥

ए॒षा स्या वो॑ मरुतोऽनुभ॒र्त्री प्रति॑ ष्टोभति वा॒घतो॒ न वाणी॑ ।

अस्तो॑भय॒द्वृथा॑सा॒मनु॑ स्व॒धां गभ॑स्त्योः ॥६

ए॒षा । स्या । व॒ः । म॒रु॒त॒ः । अ॒नु॒ऽभ॒र्त्री । प्रति॑ । स्तो॒भ॒ति॒ । वा॒घत॑ः । न । वाणी॑ ।

अस्तो॑भयत् । वृथा॑ । आ॒सा॒म् । अनु॑ । स्व॒धाम् । गभ॑स्त्योः ॥६

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभर्त्री । प्रति । स्तोभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आसाम् । अनु । स्वधाम् ।
गभस्त्योः ॥६

हे “मरुतः “स्या सा “एषा अस्मदीया स्तुतिः “वः युष्माकम् “अनुभर्त्री युष्माननुहरन्ती युष्मद्गुणसदृशी “प्रति “ष्टोभति प्रत्येकं स्तौति । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा “वाघतो “न “वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थे । तदुक्तं यास्केन - अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ' (निरु. ७. ३१) इति । इदानीम् ऋत्विक्संबन्धिनी वागपि “वृथा अनायासेन “आसाम् आभिः ऋग्भिः “अस्तोभयत् अस्तौत् । इदानीमित्युक्ते कदेत्याह । “गभस्त्योः अस्मदीययोर्बाह्वोः “स्वधाम् । अन्ननामैतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री । ‘ हृञ् हरणे ' । तृच् । ऋन्नेभ्यः' इति ङीप् । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ | सूक्तं १.४४ | सूक्तं १.७४ | सूक्तं १.१०४ | सूक्तं १.१३४ | सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ | सूक्तं १.४५ | सूक्तं १.७५ | सूक्तं १.१०५ | सूक्तं १.१३५ | सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ | सूक्तं १.४६ | सूक्तं १.७६ | सूक्तं १.१०६ | सूक्तं १.१३६ | सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ | सूक्तं १.४७ | सूक्तं १.७७ | सूक्तं १.१०७ | सूक्तं १.१३७ | सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ | सूक्तं १.४८ | सूक्तं १.७८ | सूक्तं १.१०८ | सूक्तं १.१३८ | सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ | सूक्तं १.४९ | सूक्तं १.७९ | सूक्तं १.१०९ | सूक्तं १.१३९ | सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० | सूक्तं १.५० | सूक्तं १.८० | सूक्तं १.११० | सूक्तं १.१४० | सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.८९

← सूक्तं १.८८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.८९

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.९० →

दे. विश्वेदेवाः (१-२, ८-९ देवाः, १० अदितिः)। जगती, ६ विराट्-स्थाना, ८-१० त्रिष्टुप्

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥१॥

देवानां भद्रा सुमतिरृजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥२॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्रिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥३॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥४॥

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥५॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥६॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥७॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥८॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥९॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘आ नो भद्राः ' इति दशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । गोतमस्यार्षं वैश्वदेवम् । आदितः पञ्चर्चः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी ‘ स्वस्ति न इन्द्रः' इत्येषा विराट्स्थाना। ‘ नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च ' (अनु. ९. ५) इत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम् - ' आ नो दश वैश्वदेवं तु पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थाना ' इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीयम् । सा तु प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानीया । तथा च सूत्रितम् - ' आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति नव वैश्वदेवम् ' इति, अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वत्र

वैश्वदेवे' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति च । ब्राह्मणं च भवति-’ सदैव पञ्चजनीयया परिदध्यात्' (ऐ. ब्रा. ३. ३१) इति । महाव्रते निष्केवल्ये एतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्र्यते’ आनोभद्रीयं च तस्य स्थाने ' (ऐ. आ. ५. ३. २) इति ॥

आ नों भ॒द्राः क्रत॑वो यन्तु वि॒श्वतोऽद॑ब्धासो॒ अप॑रीतास उ॒द्भिद॑ः ।

दे॒वा नो॒ यथा॒ सद॒मिद्वृ॒धे अस॒न्नप्रा॑युवो रक्षि॒तारों दि॒वेदि॑वे ॥१

आ । न॒ः । भ॒द्राः । क्रत॑वः । य॒न्तु॒ । वि॒श्वत॑ः । अद॑ब्धासः । अप॑रिऽइतासः । उ॒त्ऽभिद॑ः ।

दे॒वाः । न॒ः । यथा॑ । सद॑म् । इत् । वृ॒धे । अस॑न् ।
अप्र॑ऽआयुवः । र॒क्षि॒तार॑ः । दि॒वेऽदि॑वे ॥१

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः ।
अपरिऽइतासः । उत्ऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् । वृधे । असन् ।
अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥१

“नः अस्मान् “क्रतवः अग्निष्टोमादयो महायज्ञाः “विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागात् "आ “यन्तु आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः । “भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणाः भजनीया वा “अदब्धासः असुरैरहिंसिताः “अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । “उद्भिदः शत्रूणामुद्भेतारः । ईदृशाः क्रतवः अस्मांस्तथा आगच्छन्तु । "अप्रायुवः अप्रगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः अत एव “दिवेदिवे प्रतिदिवसं “रक्षितारः रक्षां कुर्वन्तः

एवंगुणविशिष्टाः सर्वे “देवाः “नः अस्माकं "सदमित् सदैव “वृधे वर्धनाय "यथा “असन् भवेयुस्तथा आगच्छन्तु इति संबन्धः ॥ अदब्धासः । ‘ दम्भु दम्भे'। दम्भो हिंसा । निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपरीतासः । ‘ इण् गतौ । पूर्ववत् कर्मणि निष्ठा । उभयत्र ‘ आज्जसेरसुक् । वृधे । ‘ वृध वृद्धौ '। संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । असन् । ‘ अस भुवि '। लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । तस्य अङित्त्वात् ‘ असोरल्लोपः' इति अकारलोपाभावः । अप्रायुवः । ‘ इण् गतौ । अस्मात् प्रपूर्वात् छन्दसीणः' इति उणप्रत्ययः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे तन्वादित्वात् उवङ् ॥

दे॒वानां॑ भ॒द्रा सु॑म॒तिरृ॑जूय॒तां दे॒वानां॑ रा॒तिर॒भि नो॒ नि व॑र्तताम् ।

दे॒वानां॑ स॒ख्यमुप॑ सेदिमा व॒यं दे॒वा न॒ आयु॒ः प्र ति॑रन्तु जी॒वसे॑ ॥२

दे॒वाना॑म् । भ॒द्रा । सु॒ऽम॒तिः । ऋ॒जु॒ऽय॒ताम् । दे॒वाना॑म् । रा॒तिः । अ॒भि । न॒ः । नि । व॒र्त॒ता॒म् ।

दे॒वाना॑म् । स॒ख्यम् । उप॑ । से॒दि॒म॒ । व॒यम् । दे॒वाः । न॒ः । आयु॑ः । प्र । ति॒र॒न्तु॒ । जी॒वसे॑ ॥२

देवानाम् । भद्रा । सुऽमतिः । ऋजुऽयताम् । देवानाम् । रातिः । अभि । नः । नि । वर्तताम् ।

देवानाम् । सख्यम् । उप । सेदिम । वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥२

“भद्रा सुखयित्री भजनीया वा “देवानां “सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानाम्। “ऋजूयताम् ऋजुमार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छताम्। तथा “देवानां “रातिः दानं “नः अस्मानाभिमुख्येन नितरां “वर्तताम् । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः। “वयं च तेषां “देवानां “सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वा “उप “सेदिम प्राप्नुवाम। तादृशाः “देवाः “नः अस्माकम् “आयुः “जीवसे जीवितुं “प्र “तिरन्तु वर्धयन्तु ॥ भद्रा । ‘ भदि कल्याणे सुखे च' । 'ऋजेन्द्राग्र' (उ. सू. २. १८६) इत्यादौ रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ऋजूयताम् । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति । ‘ सुप आत्मनः क्यच् । तदन्तात् लटः शतृ। ‘शतुरनुमः० इति अजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रातिः । ‘रा दाने'। ‘ मन्त्रे वृष° ' इति क्तिन उदात्तत्वम् । सख्यम् । 'सख्युर्यः' इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिम । ‘षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'

इति प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्यानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदेशादित्वाभावात् “ अत एकहल्मध्ये ' इति एत्वाभ्यासलोपौ । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । प्र तिरन्तु । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। तथा च यास्को व्यचख्यौ-’ देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय' (निरु. १२. ३९) इति ।

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्रिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥३

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयम् । भगम् । मित्रम् । अदितिम् । दक्षम् । अस्रिधम् ।

अ॒र्य॒मणं॑म् । वरु॑णम् । सोमं॑म् । अ॒श्विना॑ । सरं॑स्वती । न॒ः । सु॒ऽभगा॑ । मय॑ः । क॒र॒त् ॥३

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयम् । भगम् । मित्रम् । अदितिम् । दक्षम् । अस्रिधम् ।

अर्यमणम् । वरुणम् । सोमम् । अश्विना । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मयः । करत् ॥३

“तान् विश्वान् देवान् “पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया “निविदा वेदात्मिकया वाचा । निविदिति वाङ्नाम । यद्वा निविदा ' विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् ' इत्यादिकया वैश्वदेव्या निविदा “वयं “हूमहे आह्वयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव विव्रियते । “भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं “मित्रं प्रमीतेस्त्रायकमहरभिमानिनं देवम् । ' मैत्रं वा अहः' (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति श्रुतेः । "अदितिम्

अखण्डनीयामदीनां वा देवमातरं “दक्षं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिम् । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भम् । ‘प्राणो वै दक्षः' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति श्रुतेः । “अस्रिधं शोषणरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणम् । “अर्यमणम् । अरीन् मन्देहादीनसुरान् यच्छति नियच्छतीति अर्यमा सूर्यः। ‘असौ वा आदित्योऽर्यमा'(तै. सं. २. ३.४. १) इति श्रुतेः । तम्। “वरुणम्। वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः । श्रूयते च- वारुणी रात्रिः ' (तै. ब्रा. १. ७. १०.१) इति । “सोमं द्वेधा' आत्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण दिवि च चन्द्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानम् । “अश्विना अश्ववन्तौ । यद्वा सर्वं व्याप्नुवन्तौ । तथा च याकः- अश्विनौ यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके

सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः (निरु. १२. १) इति । एवंभूतान् सर्वान् देवान् अस्मद्रक्षणार्थमाह्वयामः इति पूर्वत्र संबन्धः । अस्माभिराहूता “सुभगा शोभनधनोपेता “सरस्वती "नः अस्मभ्यं “मयः सुखं “करत् करोतु ॥ हूमहे । ह्वेञो लटि ‘ह्वः' इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे ‘हलः ' इति दीर्घत्वम् । बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । अस्रिधम् । ‘ स्त्रिधु शोषणे'। संपदादिलक्षणोभावे क्विप् । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मयस्करत् । करोतेर्लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । अतः कृकमि *इति विसर्जनीयस्य' सत्वम् ॥*

तन्नो॒ वातों मयो॒भु वांतु भेष॒जं तन्मा॒ता पृंथि॒वी तत्पि॒ता द्यौः ।

तद्ग्रावां॑णः सोम॒सुतो॑ मयो॒भुव॒स्तद॑श्विना शृणुतं धिष्ण्या यु॒वम् ॥४

तत् । न॒ः । वात॑ः । म॒य॒ःऽभु । वा॒तु॒ । भे॒ष॒जम् । तत् । मा॒ता । पृ॒थि॒वी । तत् । पि॒ता । द्यौः ।

तत् । ग्रावां॑णः । सो॒म॒ऽसुत॑ः । म॒य॒ःऽभुव॑ः । तत् । अ॒श्वि॒ना॒ । शृ॒णु॒त॒म् । धि॒ष्ण्या॒ । यु॒वम् ॥४

तत् । नः । वातः । मयःऽभु । वातु । भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । ग्रावाणः । सोमऽसुतः । मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्ण्या । युवम् ॥४

"वातः वायुः "तत् "भेषजम् औषधं "नः अस्मान् "वातु प्रापयतु । यद्भेषजं "मयोभु मयसः सुखस्य भावयितृ । "माता सर्वेषां जननी "पृथिवी भूमिरपि "तत् भेषजम्

अस्मान् प्रापयतु । “पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता “द्यौः द्युलोकोऽपि “तत् भेषजम् अस्मान् प्रापयतु । “सोमसुतः सोमाभिषवं कृतवन्तः “मयोभुवः मयसः यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारः “ग्रावाणः अभिषवसाधनाः पाषाणाश्च “तत् भेषजम् अस्मान प्रापयन्तु । हे “धिष्ण्या । धिषणा बुद्धिः । तदर्हावश्विनौ “युवं युवां तत् भेषजं “शृणुतं आकर्णयतम् । यद्भेषजमस्माभिर्वाय्वादिषु प्रार्थ्यते तद्भेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकमनुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ‘ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' (पा. सू. १. २. ४७) इति ह्रस्वत्वम् । वातु ।' वा गतिगन्धनयोः । अन्तर्भावितण्यर्थात् प्रार्थनायां लोट् । सोमसुतः । ‘ सोमे सुञः ' (पा. सू. ३. २. ९०) इति भूते क्विप् । धिष्ण्या । धिषणाशब्दात् अर्ह्ार्थे ' छन्दसि च' इति यः । वर्णलोपश्छान्दसः । ‘ सुपां सुलुक्' इति आकारः ॥

तमीशा॑नं॒ जग॑तस्त॒स्थुष॒स्पतिं॑ धियंजि॒न्वमव॑से हूमहे व॒यम्
।

पू॒षा नो॒ यथा॒ वेद॑सा॒मस॑द्वृ॒धे र॑क्षि॒ता पा॒युरद॑ब्धः स्व॒स्तये॑
॥५

तम् । ईशा॑नम् । जग॑तः । त॒स्थुषः॑ । पति॑म् ।
धि॒य॒म्ऽजि॒न्वम् । अव॑से । हू॒म॒हे॒ । व॒यम् ।

पू॒षा । नः॒ । यथा॑ । वेद॑साम् । अस॑त् । वृ॒धे । र॒क्षि॒ता ।
पा॒युः । अद॑ब्धः । स्व॒स्तये॑ ॥५

तम् । ईशानम् । जगतः । तस्थुषः । पतिम् ।
धियम्ऽजिन्वम् । अवसे । हूमहे । वयम् ।

पूषा । नः । यथा । वेदसाम् । असत् । वृधे । रक्षिता ।
पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥५

पूर्वार्धेनेन्द्रः स्तूयते अपरार्धेन पूषा । “ईशानम् ऐश्वर्यवन्तं अत एव “जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य “तस्थुषः स्थावरस्य च “पतिं स्वामिनं “धियंजिन्वं धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं एवंभूतं "तम् इन्द्रम् “अवसे रक्षणाय वयं "हूमहे आह्वयामः । “पूषा "नः अस्माकं वेदसां धनानां “वृधे वर्धनाय "रक्षिता "यथा असत् येन प्रकारेण भवति तेनैव प्रकारेण “अदब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा “स्वस्तये अस्माकमविनाशाय "पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः । षष्ठ्येकवचने ‘ वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । ‘शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । धियंजिन्वम् । जिविः प्रीणनार्थः । ‘ कृत्यल्युटो बहलम् ' इति बहुलवचनात् खच् । ‘इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च ' (पा. सू. ६. ३. ६८) इति अमागमः । असत् । अस भुवि '। लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । पायुः । ‘ पा रक्षणे '। ‘कृवापाजि' इति उण् । स्वस्तये ।

सुपूर्वात् अस्तेः भावे क्तिन् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकत्वात् " अस्तेर्भूः' (पा. सू. २. ४. ५२) इति भूभावाभावः' इति वृत्तावुक्तम्॥१५॥

स्व॒स्ति न॒ इन्द्रो॑ वृ॒द्धश्र॑वाः स्व॒स्ति नः॑ पू॒षा वि॒श्ववे॑दाः ।

स्व॒स्ति न॒स्तार्क्ष्यो॒ अरि॑ष्टनेमिः स्व॒स्ति नो॒ बृह॒स्पति॑र्दधातु ॥ ६

स्व॒स्ति । न॒ः । इन्द्रः॑ । वृ॒द्धऽश्र॑वाः । स्व॒स्ति । न॒ः । पू॒षा । वि॒श्वऽवे॑दाः ।

स्व॒स्ति । न॒ः । तार्क्ष्यः॑ । अरि॑ष्टऽनेमिः । स्व॒स्ति । न॒ः । बृह॒स्पतिः॑ । द॒धा॒तु॒ ॥६

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धऽश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्वऽवेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टऽनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥६

"वृद्धश्रवाः वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृशः “इन्द्रः "नः अस्माकम् । 'स्वस्तीत्स्यविनाशनाम ' (निरु. ३. २१)। “स्वस्ति अविनाशं “दधातु विदधातु करोतु । “विश्ववेदाः। विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य । तादृशः “पूषा पोषको देवः “नः अस्माकं “स्वस्ति विदधातु । “अरिष्टनेमिः । नेमिः इति आयुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनो रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः। एवंभूतः “तार्क्ष्यः तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् नः अस्माकं "स्वस्ति अविनाशं विदधातु । तथा “बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता “नः अस्माकं “स्वस्ति अविनाशं विदधातु ॥ वृद्धश्रवाः । बहुव्रीहौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्ववेदाः । ‘ विद ज्ञाने', ‘ विद्लृ लाभे'। आभ्यामसुन्प्रत्ययान्तो वेदशब्दः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तार्क्ष्यः । तृक्षस्यापत्यम् । गर्गादिभ्यो यञ्' (पा. सू. ४. १. १०५)। ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरिष्टनेमिः । न रिष्टा अरिष्टा । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः । ‘ तद्बृहतोः करपत्योः०' (पा. सू. ६. १. १५७. ग.) इति सुट्तलोपौ ।' उभे वनस्पत्यादिषु । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पृषंदश्वा म॒रुत॒ः पृश्निंमातरः शुभं॒यावांनो वि॒दथेंषु॒ जग्मंयः ।

अ॒ग्नि॒जि॒ह्वा मनंव॒ः सूरंचक्षसो॒ विश्वें नो दे॒वा अव॒सा गंमन्नि॒ह ॥७

पृषंत्ऽअश्वाः । म॒रुतः॑ । पृश्निंऽमातरः । शु॒भ॒म्ऽयावांनः । वि॒दथेंषु । जग्मंयः ।

अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । मनंवः । सूरंऽचक्षसः । विश्वें । न॒ः । दे॒वाः । अवंसा । आ । ग॒म॒न् । इ॒ह ॥७

पृषत्ऽअश्वाः । मरुतः । पृश्निऽमातरः । शुभम्ऽयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।

अग्निऽजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन् । इह ॥७

“पृषदश्वः । पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । “पृश्निमातरः । पृश्निर्नानावर्णा गौर्माता येषाम्। “शुभंयावानः । शुभं शोभनं यान्ति गच्छन्तीति शुभंयावानः। शोभनगतय इत्यर्थः । “विदथेषु यज्ञेषु “जग्मयः गन्तारः “अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः ।

सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाग्नेर्जिह्वायां वर्तन्ते । तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । “मनवः सर्वस्य मन्तारः “सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां ते एवंभूताः “मरुतः मरुत्संज्ञकाः विश्वे देवाः सर्वे देवाः “नः अस्मान् “इह अस्मिन्काले “अवसा रक्षणेन सह “आ “गमन् आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । ‘ या प्रापणे '। ‘ आतो मनिन्' इति वनिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया आप अलुक् । गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेटि अडागमः । इतश्च लोपः° ' इति इकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥

अस्ति सौम्यचरुस्तृतीयसवने । तेन चरुणा देवतामिष्ट्वा इष्टशेषे तस्मिन् बहु घृतमवनीय तस्मिन्वषट्कर्त्रा स्वकीया छाया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं ' भद्रम् ' इत्येका पठितव्या । ‘ त्वं सोम इति खण्डे तथैव सूत्र्यते- राज्ञा

सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च' (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति ।

महानाम्नीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने जप्या । सूत्रितं च -- एतद्विदम्' इति खण्डे– भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ' (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति ॥

भ॒द्रं कर्णे॑भिः शृणुयाम देवा भ॒द्रं प॑श्येमा॒क्षभि॑र्यजत्राः ।

स्थि॒रैरङ्गै॑स्तुष्टु॒वांसं॑स्त॒नूभि॒र्व्य॑शेम दे॒वहि॑तं॒ यदायुः॑ ॥८

भ॒द्रम् । कर्णे॑भिः । शृ॒णु॒या॒म॒ । दे॒वाः॒ । भ॒द्रम् । प॒श्ये॒म॒ । अ॒क्षऽभिः॑ । य॒ज॒त्राः॒ ।

स्थि॒रैः । अङ्गैः॑ । तु॒स्तु॒ऽवांसः॑ । त॒नूभिः॑ । वि । अ॒शे॒म॒ । दे॒वऽहि॑तम् । यत् । आयुः॑ ॥८

भद्रम् । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रम् । पश्येम । अक्षऽभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुस्तुऽवांसः । तनूभिः । वि । अशेम ।
देवऽहितम् । यत् । आयुः ॥८

हे “देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः “कर्णेभिः अस्मदीयैः श्रोत्रैः "भद्रं भजनीयं कल्याणं वचनं “शृणुयाम युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं बाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत् । हे “यजत्राः योगेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवाः "अक्षभिः अक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिः भद्रं शोभनं “पश्येम द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत् (' इत्यस्यानन्तरं ‘ श्रोत्रचक्षुषोः भद्राभद्रविषयश्रवणदर्शने प्रतिनियते । अतो नित्यं भद्रविषयश्रवणदर्शने स्यातामिति प्रार्थ्यते ' इत्यधिकम्)। “स्थिरैः दृढैः “अङ्गैः हस्तपादादिभिरवयवैः “तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं “तुष्टुवांसः युष्मान् स्तुवन्तः “यत् "आयुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा

“देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तत् “व्यशेम प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः ‘ बहुलं छन्दसि ' इति भिसः ऐसभावः । अक्षभिः । छन्दस्यपि दृश्यते ' इति अनङ् स च उदात्तः । यजत्राः । ‘ अमिनक्षि° ' इत्यादिना यजे: अत्रन्प्रत्ययः । तुष्टुवांसः । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ । लिटः क्वसुः । ‘ शर्पूर्वाः खयः' इति तकारः शिष्यते । अशेम । “अशू व्याप्तौ ' । लिङ्याशिष्यङ्'। यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन शप् । देवहितम् ।' तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

श॒तमिन्नु श॒रदो॒ अन्तिं देवा॒ यत्रां नश्च॒क्रा ज॒रसं त॒नूनांम् ।

पु॒त्रासो॒ यत्रं पि॒तरो॒ भवंन्ति॒ मा नों म॒ध्या रींरिष॒तायु॒र्गन्तोः ॥९

श॒तम् । इत् । नु । श॒रदः॑ । अन्ति॑ । दे॒वा॒ः । यत्र॑ । न॒ः ।
च॒क्र । ज॒रसं॑म् । त॒नूनां॑म् ।

पु॒त्रासः॑ । यत्र॑ । पि॒तरः॑ । भवं॑न्ति । मा । न॒ः । म॒ध्या ।
रि॒रि॒ष॒त॒ । आयुः॑ । गन्तोः॑ ॥९

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः ।
चक्र । जरसम् । तनूनाम् ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या ।
रिरिषत । आयुः । गन्तोः ॥९

हे "देवाः "अन्ति अन्तिके मनुष्याणां समीपे आयुष्ट्वेन भवद्भिः कल्पिताः “शरदः संवत्सराः “शतम् "इत् "नु शतं खलु । यस्मात् सृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मात् "नः अस्मान् "आयुर्गन्तोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं "मध्या मध्ये "मा

“रीरिषत मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । "नः अस्माकं तनूनां शरीराणां “जरसं जरां "यत्र यस्यामवस्थायां “चक्र कृतवन्तो यूयं "यत्र च "पुत्रासः पुत्राः "पितरः अस्माकं रक्षितारः ”भवन्ति(यद्वा । यत्र यस्यामवस्थायां पुत्रासः अस्माकं पुत्राः स्वपुत्राणां पितरो भवन्ति । अस्माकं यदा पौत्रा भवन्ति')। ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकशब्दस्य - कादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यम्' इति कलोपः। यत्र । ‘ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्र' इति संहितायां दीर्घः । चक्र। लिटि मध्यमबहुवचनस्य कित्त्वात् गुणाभावे यणादेशः । ‘द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम्। जरसम्। जराया जरसन्यतरस्याम्' (पा. सू. ७. २. १०१) इति जरसादेशः । मध्या । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः । रीरिषत ।' रिष रुष हिंसायाम् । अस्मात् ण्यन्तात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने च्लेः चङि णिलोपोपधाह्रस्वद्विर्वचनहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः(पाठभेदः --

णिलोपोपधाहस्वचर्त्वद्विवचनहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदी
र्घाः)। छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । गन्तोः । '
भावलक्षणे स्थेण्° ' (पा. सू. ३. ४. १६) इति गमेः
तोसुन्प्रत्ययः ।।

'अदितिर्द्यौरदितिः' इत्येषा अदितिदेवताके पशौ हविषो
याज्या । सूत्रितं च - अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षं न ते विष्णो
जायमानो न जातः ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ।।

अदि॑ति॒र्द्यौरदि॑तिर॒न्तरि॑क्ष॒मदि॑तिर्मा॒ता स पि॒ता स पु॒त्रः ।

विश्वे॑ दे॒वा अदि॑ति॒ः पञ्च॒ जना॒
अदि॑तिर्जा॒तमदि॑ति॒र्जनि॑त्वम् ॥१०

अदि॑तिः । द्यौः । अदि॑तिः । अ॒न्तरि॑क्षम् । अदि॑तिः । मा॒ता
। सः । पि॒ता । सः । पु॒त्रः ।

विश्वे॑ । दे॒वाः । अदि॑तिः । पञ्च॑ । जनाः॑ । अदि॑तिः ।
जा॒तम् । अदि॑तिः । जनि॑ऽत्वम् ॥१०

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता
। सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः ।
जातम् । अदितिः । जनिऽत्वम् ॥१०

“अदितिः अदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा
सैव "द्यौः द्योतनशीलो नाकः । सैव “अन्तरिक्षम् अन्तरा
द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योम । सैव "माता निर्मात्री
जगतो जननी। सैव "पिता उत्पादकः । ततश्च "सः "पुत्रः
मातापित्रौर्जातः पुत्रोऽपि सैव । "विश्वे "देवाः सर्वेऽपि
देवाः “अदितिः एव। “पञ्च "जनाः निषादपञ्चमाश्चत्वारो
वर्णाः । यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि। तदुक्तं
यास्केन- गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो

वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः । (निरु. ३. ८) इति । ब्राह्मणे त्वेवमाम्नातं-' सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानामुक्थं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च ' (ऐ. ब्रा. ३. ३१) इति । तत्र गन्धर्वाप्सरसामैक्यात्पञ्चजनत्वम् । एवंविधाः पञ्च जना अपि "अदितिः एव ।"जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः सा अपि "अदितिः एव । "जनित्वं जन्माधिकरणं तदपि "अदितिः एव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तूयते । उक्तं यास्केन-' इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे ' (निरु. ४. २३) इति ॥ अदितिः । दो अवखण्डने ' । अस्मात् कर्मणि क्तिनि ' द्यतिस्यतिमास्थाम् ' (पा. सू. ७. ४. ४०) इति इत्वम् । यास्कपक्षे तु • दीङ् क्षये ' इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गतामुपाददते

इत्युद्देश्यलिङ्गतया पुंलिङ्गत्वम् । जनित्वम् । जनेरौणादिकः त्वन्प्रत्ययः ॥ ॥ १६ ॥

टिप्पणी

रहूगणोपरि टिप्पणी

१.८९.१ आ नो भद्राः इति

अभिप्लवषडहे आयुसंज्ञकः तृतीयमहः -- आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति वैश्वदेवम् । अप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिव इति निनृत्तिः । अन्तस् तृतीयम् अहः । नीव वा अन्तम् गत्वा नृत्यति । कद्र्यन् हि तत इयात् । कौ.ब्रा. २०.४

वाजपेयप्रकरणम् -- तत्र पुरस्तादानोभद्रीयस्य मधुनाड्यौ विहरेदिति पैङ्ग्यम् । इमं महे विदथ्याय (ऋ. ३.५४.१) उषसः पूर्वा(ऋ. ३.५५.१) इत्यृक्छः - शांश्रौसू. १५.३.२

भद्रोपरि टिप्पणी

क्रतुरुपरि संदर्भाः

उद्भिद् साम

१.८९.६ स्वस्ति न इन्द्रो इति

स्वस्त्युपरि पौराणिकाः संदर्भाः

स्वस्त्युपरि वैदिकाः संदर्भाः

स्वस्तिकोपरि पुरातत्त्वअनुसन्धानम्

ताक्ष्य साम Eagle chant

१.८९.८

न मृत्युरासीदित्येताम् आचिख्यासां प्रचक्षते ।
अभिशापोऽप्रजाः सन्तु भद्रमाशीस्तु गोतमे ।।
बृहद्देवता १.५८ ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.९०

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.८९
सूक्तं १.९१ →

सूक्तं १.९०

गोतमो राहूगणः

दे. विश्वेदेवाः। गायत्री, ९ अनुष्टुप् ।

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् ।

अर्यमा देवैः सजोषाः ॥१॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः ।

व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥२॥

ते अस्मभ्यं शर्म यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः ।

बाधमाना अप द्विषः ॥३॥

वि नः पथः सुविताय चियन्त्विन्द्रो मरुतः ।

पूषा भगो वन्द्यासः ॥४॥

उत नो धियो गोअग्राः पूषन्विष्णवेवयावः ।

कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥५॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥६॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः ।

मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥७॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥८॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ ऋजुनीती ' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गोतमस्यार्षम् । अत्रानुक्रम्यते-- ऋजुनीती नव गायत्रमन्त्यानुष्टुप् ' इति । पूर्वत्र ‘ वैश्वदेवं तु ' इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तं बहुदेवताकम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य ऋजुनीती नः' इत्येषा आरम्भणीया । ‘ चतुर्विंशे ' इति खण्डे सूत्रितम् - ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वप्येषारम्भणीया शंसनीया । सूत्रितं च - आरम्भणीयाः पर्यासान्कद्वतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव ' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ।।

ऋ॒जु॒नी॒ती नो॒ वरु॑णो मि॒त्रो न॑यतु वि॒द्वान् ।

अ॒र्य॒मा दे॒वैः स॒जोषाः᳚ ॥१

ऋ॒जु॒ऽनी॒ती । न॒ः । वरु॑णः । मि॒त्रः । न॒य॒तु॒ । वि॒द्वान् ।

अ॒र्य॒मा । दे॒वैः । स॒ऽजोषाः᳚ ॥१

ऋजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् ।

अर्यमा । देवैः । सऽजोषाः ॥१

अहरभिमानी देवः “मित्रः, “वरूणः रात्र्यभिमानी। मित्रश्च वरुणश्च “विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् “नः अस्मान् “ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन “नयतु अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा “देवैः अन्यैरिन्द्रादिभिः “सजोषाः समानप्रीतिः “अर्यमा अहोरात्रविभागस्य कर्ता सूर्यश्चास्मानृजुगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती । ‘ सुपां सुलुक्°' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।

ते हि वस्वो॒ वसं॑वाना॒स्ते अप्रं॑मूरा॒ महों॑भिः ।

व्र॒ता रं॑क्षन्ते वि॒श्वाहा॑ ॥२

ते । हि । वस्वः॑ । वसं॑वानाः । ते । अप्रं॑ऽमूराः । महः॑ऽभिः ।

व्र॒ता । र॒क्ष॒न्ते॒ । वि॒श्वाहा॑ ॥२

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रऽमूराः । महःऽभिः ।

व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥२

“ते “हि पूर्वोक्ता मित्रादयः “वस्वः वसुनो धनस्य “वसवानाः वासका आच्छादयितारः सर्वं जगद्धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतः “ते मित्रादयः

“अप्रमूराः अप्रमूर्च्छिता अमूढाः प्राज्ञाः सन्तः “महोभिः आत्मीयैस्तेजोभिः “विश्वाहा सर्वाण्यहानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वप्यहःसु “व्रता व्रतानि जगन्निर्वाहरूपाणि स्वकीयानि कर्माणि “रक्षन्ते पालयन्ति ॥ वस्वः । आगमानुशासनस्य अनित्यत्वात् नुमभावे ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति : घेर्ङिति' इति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । वसवानाः । ‘ वस आच्छादने । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लटः शानच् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । वर्णव्यापत्त्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । ‘ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ' । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । राल्लोपः' इति छकारलोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः । ‘ रो रि ' (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः। न प्रमूरा अप्रमूराः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षन्ते । ‘ रक्ष पालने । व्यत्ययेन तङ् ॥

ते अ॒स्मभ्यं॒ शर्म॑ यंसन्न॒मृता॒ मर्त्ये॑भ्यः ।

बाध॑माना॒ अप॒ द्विषः॑ ॥३

ते । अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म॑ । यं॒स॒न् । अ॒मृताः॑ । मर्त्ये॑भ्यः ।

बाध॑मानाः । अप॑ । द्विषः॑ ॥३

ते । अस्मभ्यम् । शर्म । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः ।

बाधमानाः । अप । द्विषः ॥३

“अमृताः अमरणधर्माणः “ते विश्वे देवाः “मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्यः “अस्मभ्यम् अनुष्ठातृभ्यः “शर्म अमृतलक्षणं सुखं "यंसन् यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । किं कुर्वन्तः । “द्विषः अस्मदीयान् पापलक्षणान् शत्रून् “अप “बाधमानाः विनाशं प्रापयन्तः ॥ यंसन् । यम उपरमे '। लेटि अडागमः

। सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्तीति अमृताः । ' नञो जरमरमित्रमृताः । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

वि नः॑ प॒थः सु॑वि॒ताय॑ चि॒यन्त्विन्द्रो॑ म॒रुतः॑ ।

पू॒षा भगो॒ वन्द्या॑सः ॥४

वि । न॒ः । प॒थः । सु॒वि॒ताय॑ । चि॒यन्तु॑ । इन्द्रः॑ । म॒रुतः॑ ।

पू॒षा । भगः॑ । वन्द्या॑सः ॥४

वि । नः । पथः । सुविताय । चियन्तु । इन्द्रः । मरुतः ।

पूषा । भगः । वन्द्यासः ॥४

“वन्द्यासः सर्वैर्वन्दनीयाः स्तोतव्या नमस्कर्तव्या वा इन्द्रादयो देवाः “नः अस्माकं “पथः मार्गान् “वि “चियन्तु विचिन्वन्तु अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात् पृथक्कुर्वन्तु । किमर्थम् । "सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शसि भस्य टेर्लोपः' इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् । सुविताय । इण् गतौ ' इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा ।' तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम् ' इति उवङ्। ‘ गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते सूपमानात् कः' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चियन्तु । चिञ् चयने । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । इयङ् । पादादित्वात् निघाताभावः । वन्द्यासः । ‘ वदि अभिवादनस्तुत्योः'। ऋहलोर्ण्यत् । ‘ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इति आद्युदात्तत्वम् । आज्जसेरसुक् ।।

अप्तोर्यामे सन्ति चत्वार्यतिरिक्तोक्थानि । तत्र चतुर्थे अच्छावाकातिरिक्तोक्थे । उत नो धियः । इत्येषा अनुरूपतृचस्य वैकल्पिकी तृतीया । सूत्रितं च - उत नो धियो गोअग्रा इति वानुरूपस्योत्तमा (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ।

उ॒त नो॒ धियो॒ गोअं॑ग्रा॒ः पूष॒न्विष्ण॒वेवं॑यावः ।

कर्ता॑ नः स्वस्ति॒मतः॑ ॥५

उ॒त । न॒ः । धियः॑ । गोऽअं॑ग्राः । पूषं॑न् । विष्णो॒ इतिं॑ । एवं॑ऽयावः ।

कर्त॑ । न॒ः । स्व॒स्ति॒ऽमतः॑ ॥५

उत । नः । धियः । गोऽअग्राः । पूषन् । विष्णो इति । एवऽयावः ।

कर्त । नः । स्वस्तिऽमतः ॥५

हे “पूषन् पोषक देव हे “विष्णो व्यापनशील देव हे “एवयावः । एवैर्गन्तृभिरश्वैर्याति गच्छतीति एवयावा मरुद्गणः । हे मरुद्गण ते सर्वे यूयं “नः अस्माकं “धियः अप्तोर्यामलक्षणानि कर्माणि “गोअग्राः पश्वग्राणि पशुप्रमुखान्यस्मत्सकाशात् भ्रष्टैः पशुभिर्युक्तानि “कर्त कुरुत । अप्तोर्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाम्नायते - ‘ यस्मात्पशवः प्रप्रेव भ्रंशेरन स एतेन यजेत ' (तै. ब्रा. २. ७. १४. २) इति । "उत अपि च “नः अस्मान् “स्वस्तिमतः अविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः । ‘ इण् गतौ । ‘ इणशीङ्भ्यां वन्' इति वन्प्रत्ययः । अस्मिन्नुपपदे ' या प्रापणे ' इत्यस्मात् ‘ आतो मनिन् ' इति वनिप् । संबुद्धौ ‘ वन उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ८. ३. १. १) इति नकारस्य रुत्वम् ॥ ॥ १७ ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहृतं मधुपर्कं • मधु वाताः' इति तृचेन ऋत्विगादिः प्रतिग्रहीतावेक्षेत । तथा च सूत्र्यते- ‘ मधु वाता ऋतायत इति तृचेनावेक्ष्य' (आश्व. गृ. १. २४. १४) इति ।।

मधु॒ वाता॑ ऋताय॒ते मधु॑ क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वः ।

माध्वी॑र्नः स॒न्त्वोष॑धीः ॥६

मधु॑ । वाता॑ः । ऋ॒त॒ऽय॒ते । मधु॑ । क्ष॒र॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः ।

माध्वी॑ः । न॒ः । स॒न्तु॒ । ओष॑धीः ॥६

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः ।

माध्वीः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥६

“ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय "वाताः वायवः “मधु माधुर्योपेतं कर्मफलं “क्षरन्ति वर्षन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । तथा “सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः समुद्रा वा “मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं क्षरन्ति । एवं “नः अस्मभ्यम् “ओषधीः फलपाकान्ता ओषधयस्ताश्च “माध्वीः माधुर्योपेताः “सन्तु भवन्तु ॥ मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य : लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः । (पा. सू. ४, ४. १२८. २) इति लुक् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच् । न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वम् । क्यजन्तात् लटः शतृ । ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । माध्वीः । मधोरञ् च ‘ (पा. सू. ४. ४. १२९) इति मत्वर्थीयः अञ्प्रत्ययः । ‘ ऋत्व्यवास्त्व्य ' इत्यादौ अजि यणादेशो निपात्यते । ‘ वा छन्दसि । इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ओषधीः । ओषः पाकः आसु धीयते इति ओषधयः । ‘ कर्मण्यधिकरणे च " इति किप्रत्ययः । ‘

कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । जसि पूर्ववत् पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च घञन्तमाद्युदात्तम् ।।

मधु॒ नक्तं॑मु॒तोषसो॒ मधु॑म॒त्पार्थि॑वं॒ रजः॑ ।

मधु॒ द्यौर॑स्तु नः पि॒ता ॥७

मधु॑ । नक्त॑म् । उ॒त । उ॒षसः॑ । मधु॑ऽमत् । पार्थि॑वम् । रजः॑ ।

मधु॑ । द्यौः । अ॒स्तु॒ । न॒ः । पि॒ता ॥७

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवम् । रजः ।

मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥७

“नक्तं रात्रिः “नः अस्माकं “मधु मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु। "उत अपि च “उषसः उषःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमन्ति भवन्तु । “पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबन्धी लोकोऽस्माकं “मधुमत् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु । "पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता “द्यौः द्युलोकोऽपि “मधु मधुयुक्तः भवतु ॥ पार्थिवम् । ‘ पृथिव्या ञाञौ ' (पा. सू. ४. १. ८५. २) इति प्राग्दीव्यतीयः अञ्प्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । “लोका रजांस्युच्यन्ते ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । रजन्त्यस्मिन् जना इति रजः । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ' (का. ६. ४. २४. ४) इति रञ्जेर्नलोपः ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।

माध्वी॒र्गावों भवन्तु नः ॥८

मधुं॑ऽमान् । न॒ः । वन॒स्पतिः॑ । मधुं॑ऽमान् । अ॒स्तु॒ । सूर्यः॑ ।

माध्वीः॑ । गावः॑ । भ॒व॒न्तु॒ । न॒ः ॥८

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः ।

माध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ॥८

“नः अस्माकं “वनस्पतिः वनानां पालयिता यूपाभिमानी देवः “मधुमान् माधुर्योपेतफलवान् “अस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः। “सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च "मधुमान् अस्तु । “गावः अग्निहोत्राद्यर्था धेनवश्च “नः अस्माकं “माध्वीः माधुर्योपेतेन पयसा युक्ताः “भवन्तु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ ।' उभे

वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति
पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शं नों मि॒त्रः शं वरु॑ण॒ः शं नों भवत्वर्य॒मा ।

शं न॒ इन्द्रो॒ बृह॒स्पति॒ः शं नो॒ विष्णु॑रुरुक्र॒मः ॥९

शम् । न॒ः । मि॒त्रः । शम् । वरु॑णः । शम् । न॒ः । भ॒व॒तु॒ ।
अ॒र्य॒मा ।

शम् । न॒ः । इन्द्र॑ः । बृह॒स्पति॑ः । शम् । न॒ः । विष्णु॑ः ।
उ॒रु॒ऽक्र॒मः ॥९

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः । भवतु ।
अर्यमा ।

शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥९

अहरभिमानी “मित्रः देवः “नः अस्माकं “शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । राज्यभिमानी “वरुणः च “शं सुखकरः “भवतु । “अर्यमा अहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च “नः अस्माकं "शं सुखकरो भवतु । “बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता “इन्द्रः च “नः अस्माकं “शं सुखकरो भवतु । "उरुक्रमः । उरु विस्तीर्णं क्रामति पादौ विक्षिपतीति उरुक्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्यादीन् लोकान् पदत्रयरूपेणाक्रान्तवान् । अतः उरुक्रमः "विष्णुः च “नः अस्माकं “शं सुखकरः उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । ‘ क्रमु पादविक्षेपे । पचाद्यच् । यद्वा । उरून् क्रामतीति उरुक्रमः । कर्मणि अण् । ‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥१८॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.९१

← सूक्तं १.९०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.९१

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.९२ →

दे. सोमः। त्रिष्टुप्, ५-१६ गायत्री, १७ उष्णिक्

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥१॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युम्नेभिर्द्युम्न्यभवो नृचक्षाः ॥२॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥३॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळन्राजन्सोम प्रति हव्या गृभाय ॥४॥

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा ।

त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥५॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे ।

प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥६॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यून ऋतायते ।

दक्षं दधासि जीवसे ॥७॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः ।

न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥८॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुषे ।

ताभिर्नोऽविता भव ॥९॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।

सोम त्वं नो वृधे भव ॥१०॥

सोम गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः ।

सुमृळीको न आ विश ॥११॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।

सुमित्रः सोम नो भव ॥१२॥

सोम रारन्धि नो हृदि गावो न यवसेष्वा ।

मर्य इव स्व ओक्ये ॥१३॥

यः सोम सख्ये तव रारणद्देव मर्त्यः ।

तं दक्षः सचते कविः ॥१४॥

उरुष्या णो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः ।

सखा सुशेव एधि नः ॥१५॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् ।

भवा वाजस्य संगथे ॥१६॥

आ प्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वेभिरंशुभिः ।

भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥१७॥

सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥१८॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥१९॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥२०॥

अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम् ।

भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनु मदेम सोम ॥२१॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा ततन्थोर्वन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥२२॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥२३॥

सायणभाष्यम्

‘ त्वं सोम' इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्षं सोमदेवताकम् । पञ्चम्याद्याः षोडश्यन्ता द्वादशर्चो

गायत्र्यः । सप्तदश्युष्णिक्। शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं - ‘ त्वं सोम त्र्यधिका सौम्यं पञ्चम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् च ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः त्वं सोम ' इति द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूत्रितं च - ‘ त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । महापितृयज्ञे एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतः ‘ त्वं सोम' इत्येषा प्रथमानुवाक्या । ‘ दक्षिणाग्नेरग्निम् ' इति खण्डे सूत्रितं - त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा सोमो धेनुम्' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । एषैव प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्यानुवाक्या ।

तदहः प्रायणीयेष्टिः' इत्यत्र सूत्रितं - ‘ त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति ॥

त्वं सोम॒ प्र चिकितो मनी॒षा त्वं रजिष्ठ॒मनु नेषि॒ पन्थाम् ।

तव॒ प्रणीती पि॒तरो न इन्दो दे॒वेषु॒ रत्नमभजन्त॒ धीराः ॥१

त्वम् । सो॒म॒ । प्र । चि॒कि॒तः॒ । म॒नी॒षा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु । ने॒षि॒ । पन्थाम् ।

तव । प्रऽनीती । पि॒तरः । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति । दे॒वेषु । रत्नम् । अ॒भ॒ज॒न्त॒ । धीराः ॥१

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ।

तव । प्रऽनीती । पितरः । नः । इन्दो इति । देवेषु । रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥१

हे सोम “त्वं “मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या “प्र “चिकितः प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि वयं त्वां

स्तुतिभिरज्ञासिष्मेत्यर्थः । अतः “त्वं रजिष्ठम्
ऋजुतममकुटिलं “पन्थां पन्थानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं
मार्गम् “अनु “नेषि अस्माननुक्रमेण प्रापयसि । किंच हे
“इन्दो उन्दनशील सर्वं जगदमृतेन क्लेदयितः सोम “तव
“प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्टनयनेन “धीराः
धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तो वा “नः अस्माकं “पितरः
"देवेषु इन्द्रादिषु “रत्नं रमणीयं धनम् “अभजन्त असेवन्त
प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र
चिकितः । ‘ कित ज्ञाने ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा ।
छान्दसं द्विर्वचनम् । यद्वा । यङ्लुगन्तात् निष्ठा ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ‘ गुणो यङ्लुकोः' इति
अभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वा । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति
निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादिवत् तस्य
श्लुः । श्लौ ' इति द्विर्वचनम् । गतिरनन्तरः' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषा। सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया
डादेशः । रजिष्ठम् । ऋजुशब्दात् इष्ठनि '

विभाषर्जोश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. ४. १६२) इति रत्वम् । 'टेः' इति टिलोपः । नेषि । नयतेर्लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पन्थाम् । " पथिमथ्यृभुक्षामात् ' (पा. सू. ७. १. ८५) इति असावपि व्यत्ययेन आत्वम् । पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रणीती । ' तादौ च इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये त्वं सोम क्रतुभिः' इत्येषा धाय्या । सूत्रितं च –अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप् इति धाय्याः ' (आश्व. श्रौ. ५, १४) इति ॥

त्वं सोम॒ क्रतु॑भिः सु॒क्रतु॑र्भू॒स्त्वं दक्षैः॑ सु॒दक्षो॑ वि॒श्ववे॑दाः ।

त्वं वृषा॑ वृष॒त्वेभि॑र्महि॒त्वा द्यु॒म्नेभि॑र्द्यु॒म्न्य॑भवो नृ॒चक्षाः॑ ॥२

त्वम् । सो॒म॒ । क्रतु॑ऽभिः । सु॒ऽक्रतुः॑ । भूः॒ । त्वम् । दक्षैः॑ । सु॒ऽदक्षः॑ । वि॒श्वऽवे॑दाः ।

त्वम् । वृषा॑ । वृ॒ष॒ऽत्वेभिः॑ । म॒हि॒ऽत्वा । द्यु॒म्नेभिः॑ । द्यु॒म्नी । अ॒भ॒व॒ः । नृ॒ऽचक्षाः॑ ॥२

त्वम् । सोम । क्रतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वम् । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वम् । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥२

हे “सोम “त्वं “क्रतुभिः त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः आत्मीयैर्ज्ञानैर्वा “सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा “भूः भवसि । तथा “विश्ववेदाः सर्वधनः “त्वं "दक्षैः आत्मीयैर्बलैः “सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा “त्वं वृषत्वेभिः वृषत्वैः कामाभिवर्षणैः “महित्वा महत्त्वेन

माहात्म्येन च “वृषा कामानां वर्षिता महांश्च भवसि । तथा त्वं नृचक्षाः नृणां यज्ञस्य नेतॄणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता सन् “द्युम्नेभिः द्युम्नैः तैर्दत्तैर्हविर्लक्षणैरन्नैः “द्युम्नी “अभवः प्रभूतान्नो भवसि ॥ सुक्रतुः । बहुव्रीहौ ‘ क्रत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुदक्षः । दक्ष वृद्धौ'। दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलम् । करणे घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुशब्देन बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। विश्ववेदाः। विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। वृषत्वेभिः । वृष्णो भावो वृषत्वम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति भिसः ऐसभावः । महित्वा । महेरौणादिक इन्प्रत्ययः । भावप्रत्ययान्तात् “ सुपां सुलुक्° ' इति विभक्तेः आकारः ।।

राज्ञो॒ नु ते॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ बृ॒हद्ग॑भी॒रं तव॑ सोम॒ धाम॑ ।

शुचि॒ष्ट्वम॑सि प्रि॒यो न मि॒त्रो द॒क्षाय्यो॑ अर्य॒मेवा॑सि सोम ॥३

राज्ञः॑ । नु । ते॒ । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ । बृ॒हत् । ग॒भी॒रम् ।
तव॑ । सो॒म॒ । धाम॑ ।

शुचिः॑ । त्वम् । अ॒सि॒ । प्रि॒यः । न । मि॒त्रः । द॒क्षाय्यः॑ ।
अ॒र्य॒माऽइ॑व । अ॒सि॒ । सो॒म॒ ॥३

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् ।
तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः ।
अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥३

हे "सोम “राज्ञः ब्राह्मणानां स्वामिनः । ‘ सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ' (तै. सं. ३. ८, १०, २) इति श्रुतेः । “वरुणस्य । यागार्थमाहृतः क्रीतो वस्त्रेणावृतः सोमो वरुणः । ‘ वरुणोऽसि धृतव्रतः' (तै. सं. १, २. १०. २) इति मन्त्रलिङ्गात् । क्रीतस्य “ते "नु तव संबन्धीनि हि “व्रतानि सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतः भवसीत्यर्थः । अतः “तव “धाम त्वदीयं तेजः “बृहत् महत् विस्तीर्णं “गभीरं गाम्भीर्योपेतं च । यद्वा । नु इत्येतदुपमार्थे । तदुक्तं यास्केन -“अथाप्युपमर्थे भवति वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ' (निरु. १. ४) इति । राज्ञः राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं समानम्। हे “सोम “त्वं “शुचिः सर्वेषां शोधकः “असि । तत्र दृष्टान्तः । “प्रियो “न “मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानी मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वम् “अर्यमेव अस्माभिर्दृश्यमानः सूर्य इव

“दक्षाय्यः “असि सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं निशि अमृतमयैः सोमकिरणैरप्यायमानं सत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते । शुचिष्ठुम् । ‘युष्मत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । दक्षाय्यः । दक्ष वृद्धौ'। ‘श्रुदक्षिस्पृहिग्रहिभ्य आय्यः ' उ, सू. ३. ३७६) इति आय्यप्रत्ययः ।।

आग्रयणेष्टौ सौम्यस्य हविषः ‘या ते धामानि ' इति याज्या। ‘आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानाम् इति खण्डे सूत्रितम् - सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूत्रितं च -- या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । प्रायणीयेष्टावप्येषैव सौम्यस्य याज्या । सूत्रितं च -

- त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति ।।

या ते॒ धामा॑नि दि॒वि या पृ॑थि॒व्यां या पर्व॑ते॒ष्वोष॑धीष्व॒प्सु ।

तेभि॑र्नो॒ विश्वै॑ः सु॒मना॒ अहे॑ळ॒न्राज॑न्सोम॒ प्रति॑ ह॒व्या गृ॑भाय ॥४

या । ते॒ । धामा॑नि । दि॒वि । या । पृ॒थि॒व्याम् । या । पर्व॑तेषु । ओष॑धीषु । अ॒प्ऽसु ।

तेभि॑ः । न॒ः । विश्वै॑ः । सु॒ऽमना॑ः । अहे॑ळन् । राज॑न् । सो॒म॒ । प्रति॑ । ह॒व्या । गृ॒भा॒य॒ ॥४

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुऽमनाः । अहेळन् । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥४

हे सोम “ते तव “दिवि द्युलोके “या यानि “धामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा “पृथिव्यां भूमौ यानि वर्तन्ते । तथा “पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तन्ते । तथा व्रीह्याद्योषधीषु “अप्सु च यानि वर्तन्ते । “तेभिः विश्वैः तैः सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः “सुमनाः शोभनमनाः "अहेळन् अक्रुध्यन् हे “राजन “सोम राजमान सोम एवंभूतस्त्वं “हव्या अस्माभिः प्रत्तानि हवींषि “प्रति “गृभाय प्रतिगृहाण ॥ या । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् ' इति शेर्लोपः । पृथिव्याम् । ‘ उदात्तयणः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु । ‘ औषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमनाः। ‘ सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्

। गृभाय । ग्रह उपादाने ' । छन्दसि शायजपि ' इति हौ श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

पौर्णमासेष्टौ सौम्यस्याज्यभागस्य ‘ त्वं सोम ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च - अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । एवं यत्र यत्र वार्त्रघ्नावाज्यभागौ तत्र सर्वत्रास्या विनियोगः । प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैषैवानुवाक्या । आपराह्णिक्यामुपसदि सैव याज्या । सूत्रितं च - ‘ त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहा ' इति, “ विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति च ।।

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा ।

त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥५

त्वम् । सो॒म॒ । अ॒सि॒ । सत्ऽप॑तिः । त्वम् । राजा॑ । उ॒त ।
वृ॒त्र॒ऽहा ।

त्वम् । भ॒द्रः । अ॒सि॒ । क्रतु॑ः ॥५

त्वम् । सोम । असि । सत्ऽपतिः । त्वम् । राजा । उत ।
वृत्रऽहा ।

त्वम् । भद्रः । असि । क्रतुः ॥५

हे “सोम “त्वं “सत्पतिः “असि सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । ‘ तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः' (तै. ब्रा. १. ७. ४. २) इति श्रुतेः । यद्वा । सन्तः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चाम्नायते- ‘ स्वान भ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन ' (तै. सं. ६. १. १०. ५) इति । "उत अपि च “राजा राजमानः “त्वं “वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य शत्रोर्वा

हन्तासि । “भद्रः शोभनः “क्रतुः योऽयमग्निष्टोमादियागः “त्वम् एव तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानाम् ।। सत्पतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्पुरुषपक्षे तु ‘ पत्यावैश्वर्ये । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १९ ॥

साग्निचित्ये क्रतावग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवसुवां हवींषि निरुप्यन्ते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्हविषः ‘ त्वं च सोम ' इत्येषानुवाक्या । अथाग्नीषोमीयेण ' इति खण्डे सूत्रितं - त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ।।

त्वं चं सोम नो॒ वशों जी॒वातु॒ न मंरामहे ।

प्रि॒यस्तोंत्रो॒ वन॒स्पतिः॑ ॥६

त्वम् । च॒ । सो॒म॒ । नः॒ । वशः॑ । जी॒वातुंम् । न । म॒रा॒म॒हे॒ ।

प्रि॒यऽस्तो॑त्रः । वन॒स्पतिः॑ ॥६

त्वम् । च । सोम । नः । वशः । जीवातुम् । न । मरामहे ।

प्रियऽस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥६

हे “सोम “नः अस्माकं स्तोतॄणां “जीवातुं जीवनौषधं “त्वं “च त्वं चेत् “वशः कामयेथाः तदानीं वयं “न “मरामहे न म्रियामहे । कीदृशस्त्वम् । “प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । बहुभिः स्तोतव्य इत्यर्थः । “वनस्पतिः वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । ‘ सोमो वा ओषधीनां राजा ' (तै. सं. ६, ७, ९, १) इति श्रुतेः ॥ वशः । वश कान्तौ । लेटि सिपि अडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । त्वं चेति चशब्दश्चणिति निपातान्तरं चेदर्थम् । तद्योगात् ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त° ' इति निघातप्रतिषेधः । जीवातुम् । ‘

जीव प्राणधारणे । ‘ जीवेरातुः (उ. सू. १. ७९) । मरामहे ।' मृङ् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन शप् ।।

आयुष्कामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगम्' इत्येषानुवाक्या । अथ काम्या: इति खण्डे सूत्रितम् - आ नो अग्ने सुचेतुना त्वं सोम महे भगम्' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ।।

त्वं सोँम म॒हे भग॒ं त्वं यूनं ऋताय॒ते ।

दक्षँ दधासि जी॒वसेँ ॥७

त्वम् । सो॒म॒ । म॒हे । भगंम् । त्वम् । यूनें । ऋ॒त॒ऽय॒ते ।

दक्षंम् । द॒धा॒सि॒ । जी॒वसेँ ॥७

त्वम् । सोम । महे । भगम् । त्वम् । यूने । ऋतऽयते ।

दक्षम् । दधासि । जीवसे ॥७

हे “सोम “त्वं “महे महते वृद्धाय “ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय “जीवसे जीवितुं “दक्षम् उपभोगसमर्थं “भगं धनं “दधासि विदधासि करोषि तथा “त्वं “यूने तरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ।। महे । महते। अच्छब्दलोपश्छान्दसः । बृहन्महतोल्पसंख्यानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यूने । ‘ श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणम् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ' इति सांहितिको दीर्घः। क्यजन्तात् लटः शतृ । ‘शतुरनुमो नद्यजादी ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जीवसे । ‘ जीव प्राणधारणे । ‘ तुमर्थे सेसेन्° ' इति असेप्रत्ययः ।।

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोम' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च – स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ।।

त्वं नः॑ सोम वि॒श्वतो॒ रक्षा॑ राजन्नघायु॒तः ।

न रिं॑ष्ये॒त्त्वावंत॒ः सखा॑ ॥८

त्वम् । न॒ः । सो॒म॒ । वि॒श्वतः॑ । रक्ष॑ । रा॒ज॒न् । अ॒घ॒ऽयु॒तः ।

न । रि॒ष्ये॒त् । त्वाऽवंतः । सखा॑ ॥८

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघऽयतः ।

न । रिष्येत् । त्वाऽवतः । सखा ॥८

हे “सोम “राजन् राजनशील “त्वम् “अघायतः । अघं पापम् । तद्धेतुकं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतः .”विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषात् “नः अस्मान् “रक्ष पालय । “त्वावतः त्वत्सदृशस्य “सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषः “न “रिष्येत् नहि विनश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखा न विनश्यतीति ॥

अघायतः । अघं पापं परेषामिच्छतीत्यघायन् । 'छन्दसि परेच्छायामपि ' इति क्यच् । अश्वाघस्यात्' इति आत्वम् । रिष्येत् । रुष रिष हिंसायाम् ' । त्वावतः । ‘ वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' इति वतुप् । ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ‘ आ सर्वनाम्नः इति आत्वम् ।।

सोमप्रवहणे ‘ सोम यास्ते ' इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च - सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति । आग्रयणे सौम्यस्य • सोम यास्ते' इत्येषानुवाक्या ।

सूत्रित च - ‘ सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । अश्वमेधेऽपि पौष्ण्यामिष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्यैषानुवाक्या । सूत्रितं च -- त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्वन्तौ ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ।

सोम॒ यास्ते॑ मयो॒भुव॑ ऊ॒तय॒॑: सन्ति॑ दा॒शुषे॑ ।

ताभि॑र्नो॑ऽवि॒ता भ॑व ॥९

सोम॑ । याः॑ । ते॒ । म॒य॒ःऽभुव॑ः । ऊ॒तय॑ः । सन्ति॑ । दा॒शुषे॑ ।

ताभि॑ः । न॒ः । अ॒वि॒ता । भ॒व॒ ॥९

सोम । याः । ते । मयःऽभुवः । ऊतयः । सन्ति । दाशुषे ।

ताभिः । नः । अविता । भव ॥९

हे “सोम “ते तव संबन्धिन्यः “दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय “मयोभुवः मयसः सुखस्य भावयित्र्यः “याः “ऊतयः रक्षाः “सन्ति विद्यन्ते “ताभिः रक्षाभिः “नः अस्माकम् “अविता रक्षिता “भव ॥ मयोभुवः । अस्य ऊतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वे ‘भुवश्च' (पा. सू. ४, १. ४७) इति ङीष् प्राप्नोति । तत् ‘वोतो गुणवचनात् ' इत्यस्मात् उतः इति तपरकरणस्यानुवर्तनात् न भवति ।।

इ॒मं य॒ज्ञमि॒दं वचो॑ जुजुषा॒ण उ॒पाग॑हि ।

सोम॒ त्वं नो॑ वृ॒धे भ॑व ॥१०

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । इ॒दम् । वचः॑ । जु॒जु॒षा॒णः । उ॒प॒ऽआग॑हि ।

सोम॑ । त्वम् । नः॒ । वृ॒धे । भ॒व॒ ॥१०

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि ।

सोम । त्वम् । नः । वृधे । भव ॥१०

हे “सोम “त्वम् “इमम् अस्माभिः क्रियमाणं “यज्ञम् “इदं “वचः इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वचनं “जुजुषाणः सेवमानः सन् “उपागहि उपागच्छ प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च “नः अस्माकं “वृधे यज्ञस्य वर्धनाय “भव ॥ जुजुषाणः । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः । छन्दसि लिट् । लिटः कानच् । चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । उपागहि । गमेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ‘ अनुदात्तोपदेश° ? इत्यादिना मकालोपः । ‘ असिद्धवदत्रा भात्' इति अस्य असिद्धत्वात् हेः लुगभावः । ‘ गतिर्गतौ ' (पा. सू. ८. १. ७०) इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥॥ २० ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिः' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च – अग्निः प्रत्नेन मन्मना सोम गीर्भिष्ट्वा

वयम्' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वन्तावाज्यभागौ तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

सोमं गी॒र्भिष्ट्वा॑ व॒यं व॒र्धया॑मो वचो॒विद॑ः ।

सु॒मृ॒ळी॒को न॒ आ वि॑श ॥११

सोम॑ । गी॒ःऽभिः॑ । त्वा॒ । व॒यम् । व॒र्धया॑मः । व॒च॒ःऽविद॑ः ।

सु॒ऽमृ॒ळी॒कः । न॒ः । आ । वि॒श॒ ॥११

सोम । गीःऽभिः । त्वा । वयम् । वर्धयामः । वचःऽविदः ।

सुऽमृळीकः । नः । आ । विश ॥११

हे "सोम "त्वा त्वां "वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारः "वयम् अनुष्ठातारः "गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः "वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च "नः अस्माकं

“सुमृळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् “आ “विश आगच्छ । सुमृळीकः । ‘ मृड सुखने ' । ‘ मृडेः कीकन्ककनौ ' (उ. सू. ४. ४६४) इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यस्येति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

सन्ति पवमानेष्टयस्तिस्रः । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य ‘ गयस्फानः' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ पुष्टिमन्तावग्निना रयिमश्नवद्गयस्फानो अमीवहा ' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एषैव प्रातःकालीनोपसदि सौम्ययागस्य याज्या सायंकालीनायां त्वनुवाक्या ।। सूत्रितं च -- ‘ अथोपसत्' इति खण्डे - ‘ त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहा ' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ।

ग॒य॒स्फानो॑ अमीव॒हा व॑सु॒वित्पु॑ष्टि॒वर्ध॑नः ।

सु॒मि॒त्रः सोम॑ नो भव ॥१२

ग॒य॒ऽस्फानः॑ । अ॒मी॒व॒ऽहा । व॒सु॒ऽवित् । पु॒ष्टि॒ऽवर्ध॑नः ।

सु॒ऽमि॒त्रः । सो॒म॒ । नः॒ । भ॒व॒ ॥१२

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः ।

सुऽमित्रः । सोम । नः । भव ॥१२

“गयस्फानः । गयः इति धननाम । धनस्य वर्धयिता “अमीवहा अमीवानां रोगाणां हन्ता “वसुवित् स्तोतॄणां धनस्य लम्भयिता प्रापयिता “पुष्टिवर्धनः पुष्टेः संपदो वर्धयिता “सुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य स तथोक्तः । हे "सोम त्वं “नः अस्माकम् एवंगुणविशिष्टः “भव ॥ गयस्फानः । ‘ स्फायी वृद्धौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु

चतुर्षु पदेषु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुमित्रः ।
नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

सोम॑ रार॒न्धि नो॑ हृ॒दि गावो॒ न यव॑से॒ष्वा ।

मर्य॑ इव॒ स्व ओ॒क्ये॑ ॥१३

सोम॑ । र॒र॒न्धि । न॒ः । हृ॒दि । गाव॑ः । न । यव॑सेषु । आ ।

मर्य॑ःऽइव । स्वे । ओ॒क्ये॑ ॥१३

सोम । ररन्धि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ ।

मर्यःऽइव । स्वे । ओक्ये ॥१३

हे “सोम त्वं “नः अस्माकं “हृदि हृदये “ररन्धि रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते। “गावो “न । यथा गावः "यवसेषु

शोभनतृणेषु “आ आभिमुख्येन रमन्ते । “मर्यइव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः “स्वे "ओक्ये स्वकीये ओकसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र गच्छेति निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः । ररन्धि । “रमु क्रीडायाम् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ छन्दस्युभयथा' इति हेः आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् ' अङितश्च ' इति हेर्धिः । अत एव अङित्त्वात् अनुनासिकलोपाभावः । ‘ सेर्ह्यपिच्च । इति हेः अपित्त्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते । छान्दसमभ्यासदीर्घत्वम् । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वात् पदादपरत्वेन निघाताभावः। मर्यइव। ‘ छन्दसि निष्टर्क्य०' इत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ओक्ये । ‘ उच समवाये । उच्यते

समवेयते प्राप्यते इति ओक्यं गृहम् । ऋहलोर्ण्यत् । ‘चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । तित्स्वरितः ।।

यः सोंम स॒ख्ये तवं रा॒रणंद्दे॒व॒ मर्त्यः॑ ।

तं दक्षः॑ सचते क॒विः ॥१४

यः । सो॒म॒ । स॒ख्ये । तवं । र॒रणंत् । दे॒व॒ । मर्त्यः॑ ।

तम् । दक्षः॑ । स॒च॒ते॒ । क॒विः ॥१४

यः । सोम । सख्ये । तव । ररणत् । देव । मर्त्यः ।

तम् । दक्षः । सचते । कविः ॥१४

हे “देव द्योतमान “सोम “तव “सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति “यः “मर्त्यः मरणधर्मा यजमानः “रारणत्

रणति एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति “तं यजमानं “कविः क्रान्तदर्शी “दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं “सचते सेवसे । अनुगृह्णासीत्यर्थः । ररणत् । रण शब्दार्थः । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ इतश्च लोपः० ' इति इकारलोपः। ‘ छन्दस्युभयथा - इति आर्धधातुकत्वात् अचि अनिटि लसार्वधातुके विधीयमानस्य अभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यते । सचते । षच समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

उ॒रु॒ष्या णों अ॒भिशं॑स्ते॒ः सोम॒ नि पा॒ह्यंहं॑सः ।

सखां सु॒शेवं एधि नः ॥१५

उ॒रु॒ष्य । न॒ः । अ॒भिऽशं॑स्तेः । सोमं । नि । पा॒हि॒ । अंहं॑सः ।

सखा॑ । सु॒ऽशेव॑ः । ए॒धि॒ । न॒ः ॥१५

उरुष्य । नः । अभिऽशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः
।

सखा । सुऽशेवः । एधि । नः ॥१५

हे “सोम त्वं “नः अस्मान् “अभिशस्तेः अभिशंसनात् अभिशापरूपान्निन्दनात् “उरुष्य रक्ष । ‘ उरुष्यती रक्षाकर्मा ' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । तथा “अंहसः अस्मत्कृतात् पापाच्च “नि “पाहि नितरां पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य “सुशेवः अस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन युक्तः सन् “सखा “एधि हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । ‘शंसु स्तुतौ' । अस्मात् भावे क्तिन् । ‘ तादौ च । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एधि । ‘ अस भुवि '। लोटि सेहिः । तस्य ङित्त्वात् श्नसोरल्लोप: इति अकारलोपः । ‘ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति सकारस्य

एत्वम् । तस्य असिद्धवदत्रा भात इति असिद्धत्वात् हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः ॥॥ २१ ॥

ग्रावस्तोत्रे ‘ आ प्यायस्व समेतु ते ' इति तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च - ‘ आ प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजन्ति त्वा दश क्षिपः ' (आश्व, श्रौ. ५. १२) इति । पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य आ प्यायस्व ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च - आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः । (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येष विनियुक्ता । सूत्रितं च --- आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान्' (आश्व. श्रौ. ५, ६) इति ।।

आ प्यांयस्व॒ समेंतु ते वि॒श्वतः॑ सोम॒ वृष्ण्यंम् ।

भवा॒ वाजंस्य संग॒थे ॥१६

आ । प्या॒य॒स्व॒ । सम् । ए॒तु॒ । ते॒ । वि॒श्वतः॑ । सो॒म॒ । वृष्ण्यं॑म् ।

भवं॑ । वाजं॑स्य । स॒म्ऽग॒थे ॥१६

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् ।

भव । वाजस्य । सम्ऽगथे ॥१६

हे “सोम त्वम् “आ “प्यायस्व वर्धस्व। “ते तव “वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं “विश्वतः सर्वतः “समेतु संगच्छतां त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं “वाजस्य अन्नस्य “संगथे संगमने “भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृष्ण्यम् । वृष सेचने । ‘ कनिन्युवृषि° इत्यादिना कनिन् । वृष्णिभवं वृष्ण्यम् । भवे छन्दसि ' इति यत् । ‘ अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः । ‘ ये चाभावकर्मणोः । इति प्रकृतिभावस्तु

व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । भव । द्व्यचोऽतस्तिङः इति संहितायां दीर्घत्वम् । संगथे। ' पातृतुदिवचि°' इत्यादिना विधीयमानः थक्प्रत्ययो बहुलवचनात् गमेरपि भवति । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

आ प्यांयस्व मदिन्तम॒ सोम॒ विश्वेंभिर॒ंशुभिः॑ ।

भवां नः सु॒श्रवंस्तम॒ः सखां वृ॒धे ॥१७

आ । प्या॒य॒स्व॒ । म॒दि॒न्ऽत॒म॒ । सोमं । विश्वेंभिः । अ॒ंशुऽभिः॑ ।

भवं । न॒ः । सु॒श्रवः॑ऽतमः । सखां । वृ॒धे ॥१७

आ । प्यायस्व । मदिन्ऽतम । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः ।

भव । नः । सुश्रवःऽतमः । सखा । वृधे ॥१७

हे "मदिन्तम अतिशयेन मद्वन् “सोम "विश्वेभिः सर्वैः “अंशुभिः लतावयवैः "आ “प्यायस्व आ समन्तात् वृद्धो भव । स त्वं “सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनान्नयुक्तः सन् "नः अस्माकं “वृधे वर्धनाय “सखा “भव मित्रीभव ॥ मदिन्तम । मदो हर्षः। तद्वान् मदी। अतिशयेन मदी मदिन्तमः । ‘ नाद्धस्य ' (पा. सू. ८, २. १७) इति तमपो नुट् । सुश्रवस्तमः । ‘ श्रवः इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः ' (निरु. १०. ३) इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे ‘ सोर्मनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य सं ते पयांसि ' इति याज्या ।

सूत्रितं च -- सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इह त्वष्टारमग्रियम् ' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ।
चमसाप्यायनेऽप्येषा । सूत्रितं च -- ' सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान्' (आश्व. श्रौ. ५. ६) इति ।

सं ते॒ पयां॑सि॒ समुं॒ यन्तु॒ वाजा॒ः सं वृष्ण्यां॒न्यभिमाति॒षाहः॑ ।

आ॒प्यायं॑मानो अ॒मृतां॑य सोम दि॒वि श्रवां॒स्युत्त॒मानि॑ धिष्व ॥१८

सम् । ते॒ । पयां॑सि । सम् । ऊं॒ इति॑ । य॒न्तु॒ । वाजाः॑ । सम् । वृष्ण्यां॑नि । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसहः॑ ।

आ॒ऽप्यायं॑मानः । अ॒मृतां॑य । सो॒म॒ । दि॒वि । श्रवां॑सि । उ॒त्ऽत॒मानि॑ । धि॒ष्व॒ ॥१८

सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊं इति । यन्तु । वाजाः । सम् । वृष्ण्यानि । अभिमातिऽसहः ।

आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्ऽतमानि । धिष्व ॥१८

हे सोम “अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणां हन्तुः “ते तव एवंभूतं त्वां “पयांसि श्रयणार्थानि क्षीराणि “सं “यन्तु संगच्छन्ताम् । तथा “वाजाः “उ हविर्लक्षणान्यन्नानि च त्वां संगच्छन्ताम् । “वृष्ण्यानि वीर्याणि च संगच्छन्ताम् । हे "सोम त्वम् “अमृताय अस्माकममृतत्वाय अमरणत्वाय “आप्यायमानः आ समन्तात् वर्धमानः सन् “दिवि नभसि स्वर्गे “उत्तमानि उद्गततमान्युत्कृष्टानि “श्रवांसि अन्नानि अस्माभिर्भोक्तव्यानि हविर्लक्षणानि वा “धिष्व धारय । ते। ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । अभिमातिषाहः । ‘ षह अभिभवे । ‘

छन्दसि सहः' इति ण्विप्रत्ययः । सुषामादित्वात् षत्वम् । अमृताय । ‘ नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उत्तमानि । उच्छब्दात् ससाधनक्रियावचनात् आतिशायनिकस्तमप् । ‘ उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र (पा. सू. ६.१. १६०. ग.) इति उञ्छादिषु पाठात् अन्तोदात्तत्वम्। धिष्व । “सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च ' (पा. सू. ७. ४, ४५) इति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे ‘ या ते धामानि ' इत्येषा । सूत्रितं च -- या ते धामानि हविषा यजन्तीमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति । एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एवैव याज्या । ‘ प्रदानानाम् ' इति खण्डे सूत्रितम् - अषाढ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजन्ति ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

या ते॒ धामा॑नि ह॒विषा॒ यज॑न्ति॒ ता ते॒ विश्वा॑ परि॒भूर॑स्तु य॒ज्ञम् ।

ग॒य॒स्फानः॑ प्र॒तर॑णः सु॒वीरोऽवी॑रहा॒ प्र च॑रा सोम॒ दुर्या॑न् ॥ १९

या । ते॒ । धामा॑नि । ह॒विषा॑ । यज॑न्ति । ता । ते॒ । विश्वा॑ । प॒रि॒ऽभूः । अ॒स्तु॒ । य॒ज्ञम् ।

ग॒य॒ऽस्फानः॑ । प्र॒ऽतर॑णः । सु॒ऽवीरः॑ । अवी॑रऽहा । प्र । च॒र॒ । सो॒म॒ । दुर्या॑न् ॥१९

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञम् ।

गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥१९

हे “सोम “ते त्वदीयानि “या यानि “धामानि द्युप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि “हविषा चरुपुरोडाशादिना “यजन्ति यजमानाः पूजयन्ति “ता “ते "विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि “यज्ञम् अस्मदीयमध्वरं “परिभूरस्तु परितो भावयितृणि परितः प्राप्तानि सन्तु । यद्वा । त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नामस्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परिग्रहीता यागेन स्वीकर्ता अस्तु भवतु । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः। तादृशैर्धामभिरुपेतस्त्वं “दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान्। ‘ गृहा वै दुर्याः ' (तै. सं. ६. २. ९. १) इति श्रुतेः । “प्र “चर प्रकर्षेण गच्छ। कीदृशस्त्वम् । “गयस्फानः गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता "प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितात् तारयिता “सुवीरः शोभनैः वीरैरुपेतः “अवीरहा । वीर्यात् जायन्ते इति वीराः पुत्राः । तेषामहन्ता ॥ परिभूः । ‘ भू प्राप्तौ' । अस्मात् ' क्विप् च ' इति क्विप् । ‘ व्यत्ययो बहुलम् ' (पा. सू. ३. १. ८५) इति लिङ्गवचनव्यत्ययौ । अस्तु ।

व्यत्ययेन एकवचनम् । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयम् । तेषां स्फायिता वर्धयिता । ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति कर्तरि ल्युटि छान्दसो यलोपः। अवीरहा। वीराणां हन्ता वीरहा। न वीरहा अवीरहा ।।

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे ' सोमो धेनुम्' इत्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र ह्येकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव ' दक्षिणाग्नेः' इति खण्डे सूत्रितम् - सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ।।

सोमो॑ धे॒नुं सोमो॒ अर्व॑न्तमा॒शुं सोमो॑ वी॒रं क॑र्म॒ण्यं॑ ददाति ।

सा॒द॒न्यं॑ वि॒द॒थ्यं॑ स॒भेयं॑ पि॒तृ॒श्रव॑णं॒ यो ददा॑शदस्मै ॥२०

सोमः॑ । धे॒नुम् । सोमः॑ । अर्व॑न्तम् । आ॒शुम् । सोमः॑ ।
वी॒रम् । क॒र्म॒ण्य॑म् । द॒दा॒ति॒ ।

स॒द॒न्य॑म् । वि॒द॒थ्य॑म् । स॒भेय॑म् । पि॒तृ॒ऽश्रव॑णम् । यः ।
ददा॑शत् । अ॒स्मै॒ ॥२०

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः ।
वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ।

सदन्यम् । विदथ्यम् । सभेयम् । पितृऽश्रवणम् । यः ।
ददाशत् । अस्मै ॥२०

"यः यजमानः "ददाशत् सोमाय हविर्लक्षणान्यन्नानि
दद्यात् तस्मै यजमानाय "सोमः "धेनुं सवत्सां दोग्ध्रीं गां
"ददाति । तथा "आशु शीघ्रगामिनम् "अर्वन्तम् अश्वं
ददाति प्रयच्छति । तथा "वीरं पुत्रम् "अस्मै यजमानाय
ददाति । कीदृशं पुत्रम् । "कर्मण्यं लौकिककर्मसु कुशलं

“सदन्यम् । सदनं गृहम् । तदर्हम् । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । “विदथ्यम् । विदन्त्येषु देवानिति विदथाः यज्ञाः । तदर्हम् । दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । “सभेयं सभायां साधुम् । सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । “पितृश्रवणं पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशम् ।। कर्मण्यम् । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । ' तत्र साधुः '(पा. सू. ४. ४. ९८) इति यत् । ' ये चाभावकर्मणोः ' इति प्रकृतिभावः । ' तित्स्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । एवमुत्तरत्रापि यत्प्रत्ययः । सभेयम् । ' ढश्छन्दसि ' (पा. सू. ४. ४. १०६) इति तत्र साधुः इत्यर्थे डप्रत्ययः । ददाशत् । ' दाशृ दाने ' । लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः ।।।। २२ । ।

एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्य ' अषाढ्हं युत्सु

' इत्येषा याज्या । ' प्रदानानाम् इति खण्डे सूत्रितम्-' अषाह्ढं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजन्ति ' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति । ।

अषा॑ळ्हं यु॒त्सु पृत॑नासु॒ पप्रिं॑ स्व॒र्षाम॒प्सां वृ॒जन॑स्य गो॒पाम् ।

भ॒रे॒षु॒जां सु॑क्षि॒तिं सु॒श्रव॑सं॒ जय॑न्तं॒ त्वामनु॑ मदेम सोम ॥२१

अषा॑ळ्हम् । यु॒त्ऽसु । पृत॑नासु । पप्रि॑म् । स्व॒ःऽसाम् । अ॒प्साम् । वृ॒जन॑स्य । गो॒पाम् ।

भ॒रे॒षु॒ऽजाम् । सु॒ऽक्षि॒तिम् । सु॒ऽश्रव॑सम् । जय॑न्तम् । त्वाम् । अनु॑ । म॒दे॒म॒ । सो॒म॒ ॥२१

अषाळ्हम् । युत्ऽसु । पृतनासु । पप्रिम् । स्वःऽसाम् । अप्साम् । वृजनस्य । गोपाम् ।

भरेषुऽजाम् । सुऽक्षितिम् । सुऽश्रवसम् । जयन्तम् । त्वाम् । अनु । मदेम । सोम ॥२१

“युत्सु युद्धेषु अषाह्ळं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा “पृतनासु सेनासु “पप्रिं जयस्य पूरयितारं “स्वर्षां स्वर्गस्य सनितारं दातारं 'अप्साम् अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां दातारम् । यद्वा अप्साम् अप्सातृकं भक्षकरहितम्। सर्वेषामनुग्राहकमित्यर्थः । वृजनस्य “गोपाम् । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलम् । तस्य गोपां गोपयितारं रक्षितारं “भरेषुजाम् । भ्रियन्ते एषु हवींषीति भराः यागाः । तेषु प्रादुर्भवन्तं “सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं “सुश्रवसं शोभनयशस्कं “जयन्तं शत्रूनभिभवन्तम् । हे “सोम ईदृग्भूत “त्वाम् अनुलक्ष्य “मदेम हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषाह्ळम् । षह अभिभवे । साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ' (पा. सू. ६. ३. ११३) इति निपातनात् ‘सहिवहोरोदवर्णस्य ' (पा. सू. ६. ३.११२) इति

ओत्वाभावः । ‘ सहेः साडः सः' इति षत्वम् । पप्रिम् । पॄ पालनपूरणयोः ‘ आदृगमहनजनः इति किन्प्रत्ययः । स्वर्षाम् । स्वः स्वर्गं सनोतीति स्वर्षाः। ‘ षणु दाने । ‘ जनसनखन° ' इति विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति आत्वम् । अप्साम् । अप्शब्दोपपदात् सनोतेः पूर्ववत् विट् । यद्वा । प्सा भक्षणे'। प्साति भक्षयतीति प्साः । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । न विद्यते प्सा अस्येति बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भरेषुजाम् । जनी प्रादुर्भावे । पूर्ववत् विद् आत्वं च । मदेम । मदी हर्षे ' । व्यत्ययेन शप् ॥

त्वमि॒मा ओष॑धीः सोम॒ विश्वा॒स्त्वम॒पो अ॑जनय॒स्त्वं गाः ।

त्वमा त॑तन्थो॒र्व१॒॑न्तरि॑क्षं॒ त्वं ज्योति॑षा॒ वि तमो॑ ववर्थ ॥२२

त्वम् । इ॒माः । ओषं॑धीः । सो॒म॒ । विश्वाः॑ । त्वम् । अ॒पः । अ॒ज॒न॒य॒ः । त्वम् । गाः ।

त्वम् । आ । त॒त॒न्थ॒ । उ॒रु । अ॒न्तरिं॑क्षम् । त्वम् । ज्योतिं॑षा । वि । तमः॑ । व॒व॒र्थ॒ ॥२२

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः । त्वम् । गाः ।

त्वम् । आ । ततन्थ । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥२२

हे सोम “त्वम् “इमाः भूम्यां वर्तमानाः "विश्वाः सर्वाः “ओषधीः "अजनयः उत्पादितवानसि । तथा “त्वम् “अपः तासामोधीनां कारणभूतानि वृष्टयुदकानि अजनयः । तथा “त्वं “गा: सर्वान् पशूनुदपादयः । “उरु विस्तीर्णम् “अन्तरिक्षं “त्वम् “आ “ततन्थ विस्तारितवानसि ।

तस्मिन्नन्तरिक्षे यत् “तमः निरोधकमन्धकारं तदपि “त्वं “ज्योतिषा आत्मीयेन प्रकाशेन “वि “ववर्थ विवृतं विश्लिष्टं विनष्टं कृतवानसि ॥ ततन्थ । तनु विस्तारे । ववर्थ । वृञ् वरणे । उभयत्र लिटस्थलि • बभूथा ततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे ' (पा. सू. ७. २. ६४) इति निपात्यते ॥

दे॒वेनं नो॒ मनंसा देव सोम रा॒यो भा॒गं संहसावन्न॒भि युंध्य ।

मा त्वा तंन॒दीशिंषे वी॒र्यंस्यो॒भयेंभ्य॒ः प्र चिंकित्सा॒ गविंष्टौ ॥२३

दे॒वेनं । न॒ः । मनंसा । दे॒व॒ । सो॒म॒ । रा॒यः । भा॒गम् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । अ॒भि । यु॒ध्य॒ ।

मा । त्वा॒ । आ । त॒न॒त् । ईशिंषे । वी॒र्यंस्य । उ॒भयेंभ्यः । प्र । चि॒कि॒त्स॒ । गोऽइंष्टौ ॥२३

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसाऽवन् । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽइष्टौ ॥२३

हे देव द्योतमान “सहसावन् बलवन् “सोम “देवेन “मनसा द्योतमानया त्वदीयया बुद्ध्या “रायो “भागं धनस्यांशं "नः अस्मानभिलक्ष्य “युध्य प्रेरय । यद्वा । नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहर्तारं शत्रुम् अभि युध्य आभिमुख्येन सम्यक् प्रहर । “त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुः “मा “आ “तनत् क्लेशेन आततं “मा कार्षीत् । मा हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्यः उभयेषां युध्यमानानां संबन्धिनः “वीर्यस्य बलस्य त्वम् “ईशिषे ईश्वरो भवसि । स त्वं “गविष्टौ संग्रामे “प्र “चिकित्स अस्मदीयमुपद्रवं परिहर ॥ रायः । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।

भागम् । भजतेः कर्मणि घञ् ; ‘ कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि वा । ‘ कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । सहसावन् । सहःशब्दात् मतुपि छान्दस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तनत् । ‘ तनु विस्तारे । व्यत्ययेन शप् । ‘ न माङ्योगे ' इति अडभावः । ईशिषे । ‘ ईशः से (पा. सू. ७. २. ७७) इति इडागमः । चिकित्स। ‘ कित ज्ञाने'। गुप्तिज्किद्यः“र सन्' (पा. सू. ३. १, ५) । गविष्टौ । गवां बाणानामिष्टयः एषणानि गमनानि येष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।। ।२३।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१ | सूक्तं १.३१ | सूक्तं १.६१ | सूक्तं १.९१ | सूक्तं १.१२१ | सूक्तं १.१५१ | सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ | सूक्तं १.३२ | सूक्तं १.६२ | सूक्तं १.९२ | सूक्तं १.१२२ | सूक्तं १.१५२ | सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ | सूक्तं १.३३ | सूक्तं १.६३ | सूक्तं १.९३ | सूक्तं १.१२३ | सूक्तं १.१५३ | सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ | सूक्तं १.३४ | सूक्तं १.६४ | सूक्तं १.९४ | सूक्तं १.१२४ | सूक्तं १.१५४ | सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ | सूक्तं १.३५ | सूक्तं १.६५ | सूक्तं १.९५ | सूक्तं १.१२५ | सूक्तं १.१५५ | सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ | सूक्तं १.३६ | सूक्तं १.६६ | सूक्तं १.९६ | सूक्तं १.१२६ | सूक्तं १.१५६ | सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.९२

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९३ →

सूक्तं १.९२

गोतमो राहूगणः

दे. उषाः, १६-१८ अश्विनौ। १-४ जगती, ५-१२ त्रिष्टुप्, १३-१८ उष्णिक्

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥१॥

उदपप्तन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं भानुमरुषीरशिश्रयुः ॥२॥

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥३॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्ष उस्रेव बर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥४॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वम् ।

स्वरुं न पेशो विदथेष्वञ्जञ्चित्रं दिवो दुहिता भानुमश्रेत् ॥५॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्योषा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।

श्रिये छन्दो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥६॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिव स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्राँ उप मासि वाजान् ॥७॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम् ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥८॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥९॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुम्भमाना ।

श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥१०॥

व्यूर्ण्वती दिवो अन्ताँ अबोध्यप स्वसारं सनुतर्युयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषा जारस्य चक्षसा वि भाति ॥११॥

पशून्न चित्रा सुभगा प्रथाना सिन्धुर्न क्षोद उर्विया व्यश्वैत् ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥१२॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥१३॥

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि ।

रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥१४॥

युक्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अद्यारुणाँ उषः ।

अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥१५॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमद्दस्रा हिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥१६॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥१७॥

एह देवा मयोभुवा दस्रा हिरण्यवर्तनी ।

उषर्बुधो वहन्तु सोमपीतये ॥१८॥

सायणभाष्यम्

' एता उ त्याः ' इति अष्टादशर्चमष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्षम् । आदितश्चतस्रो जगत्यः । त्रयोदश्याद्याः षड्च उष्णिहः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । ' अश्विना वर्तिः ' इति अन्य्ृस्तृचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रान्तम्-' एता उ त्या द्व्यूनोषस्यं चतुर्जगत्यादि षळुष्णिगन्तं तृचोऽन्त्य आश्विनः ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च ' एता उ त्याः ' इति चतस्रो विनियुक्ताः । सूत्रितं च -' एता उ त्या इति चतस्रो जागतम् (आश्व. श्रौ ४.१४) इति ।।

ए॒ता उ॒ त्या उ॒षसः॑ के॒तुम॑क्रत॒ पूर्वे॒ अर्धे॒ रज॑सो भा॒नुम॑ञ्जते ।

नि॒ष्कृ॒ण्वा॒ना आयु॑धानीव धृ॒ष्णव॒ः प्रति॒ गावोऽरु॑षीर्यन्ति मा॒तरः॑ ॥१

ए॒ताः । उ॒ँ इति॑ । त्याः । उ॒षसः॑ । के॒तुम् । अ॒क्र॒त॒ । पूर्वे॑ । अर्धे॑ । रज॑सः । भा॒नुम् । अ॒ञ्ज॒ते॒ ।

निः॒ऽकृ॒ण्वा॒नाः । आयु॑धानिऽइव । धृ॒ष्णवः॑ । प्रति॑ । गावः॑ । अरु॑षीः । य॒न्ति॒ । मा॒तरः॑ ॥१

एताः । ऊँ इति । त्याः । उषसः । केतुम् । अक्रत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुम् । अञ्जते ।

निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यन्ति । मातरः ॥१

“उ इत्येतत् पादपूरणम् । “त्याः ताः “एताः “उषसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः । “केतुम् अन्धकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशम् “अक्रत अकृषत कृतवत्यः । यस्मादेवं तस्मात् उषसः “रजसः अन्तरिक्षलोकस्य “पूर्वे “अर्धे प्राचीनदिग्भागे “भानुं प्रकाशम् “अञ्जते व्यक्तीकुर्वन्ति । “धृष्णवः धर्षणशीला योद्धारः “आयुधानीव यथा असिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति एवं “निष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणाः “गावः गमनस्वभावाः “अरुषीः आरोचमानाः “मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्जनन्यो वा उषसः “प्रति “यन्ति प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उषसोऽस्मान् रक्षन्त्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तम् -' एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति ।

प्रति यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः ' (निरु. १२. ७) इति ।। अक्रत । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घस ' इति च्लेः लुक् । निष्कृण्वानाः । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । अस्मात् ताच्छीलिकः चानश् । ' धिन्विकृण्व्योर च ' इति उप्रत्ययः । ' इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

उद॑पप्तन्नरु॒णा भा॒नवो॒ वृथा॑ स्वा॒युजो॒ अरु॑षी॒र्गा अ॑युक्षत ।

अक्र॑न्नु॒षासो॑ व॒युना॑नि पू॒र्वथा॒ रुश॑न्तं भा॒नुमरु॑षीरशिश्रयुः ॥२

उत् । अ॒प॒प्त॒न् । अ॒रु॒णाः । भा॒नवः॑ । वृथा॑ । सु॒ऽआ॒युजः॑ । अरु॑षीः । गाः । अ॒यु॒क्ष॒त ।

अक्रं॑न् । उ॒षसः॑ । व॒युनां॑नि । पू॒र्वऽथां॑ । रुशं॑न्तम् । भा॒नुम् । अरुं॑षीः । अ॒शि॒श्र॒यु॒ः ॥२

उत् । अपप्तन् । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुशन्तम् । भानुम् । अरुषीः । अशिश्रयुः ॥२

“अरुणाः अरोचमानाः “भानवः औषस्यो दीप्तयः “वृथा अनायासेन स्वयमेव “उदपप्तन् उदगमन् । तदनन्तरम् "उषसः च "स्वायुजः सुखेन रथे आयोक्तुं शक्याः “अरुषीः शुभ्रवर्णाः “गाः पूर्वमुत्थितान् रश्मीन ईदृशीः स्ववाहनभूताश्चतुष्पदीर्गा एव वा “अयुक्षत स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च -- अरुण्यो गाव उषसाम् ' (नि. १. १५. ७) इति । एवं गोभिर्युक्तं रथमारुह्य उषसः “पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्विव “वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां

ज्ञानानि "अक्रन् अकार्षुः । उषःकाले जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति । तदनन्तरम् “अरुषीः आरोचमानास्ताः उषसः “रुशन्तम् । ‘ रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ' (निरु. २. २०) इति यास्कः । शुभ्रवर्णं “भानुं सूर्यम् “अशिश्रयुः असेवन्त । तेन सह एकीभवन्तीत्यर्थः ।। अपप्तन् । 'पत्लृ गतौ । लुङि लृदित्त्वात् च्लेः अङादेशः । ‘ पतः पुम् ' (पा. सू. ७. ४. १९) इति धातोः पुमागमः । अक्रन् । 'मन्त्रे घस ' इत्यादिना च्लेः लुक्। पूर्वथा ।' प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. १११) इति इवार्थे थाल्प्रत्ययः । अशिश्रयुः । श्रिञ् सेवायाम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । इति झेः जुस् । जुसि च ' (पा. सू. ७. ३. ८३) इति गुणः ॥

अर्च॑न्ति॒ नारी॑र॒पसो॒ न वि॒ष्टिभि॑ः समा॒नेन॒ योज॑ने॒ना

पं॑रा॒वत॑ः ।

इषं॒ वह॑न्तीः सु॒कृते॑ सु॒दान॑वे॒ विश्वेदह॒ यज॑मानाय सु॒न्व॒ते ॥
३

अर्च॑न्ति । नारी॑ः । अ॒पस॑ः । न । वि॒ष्टिऽभि॑ः । स॒मा॒नेन॑ ।
योज॑नेन । आ । प॒रा॒ऽवत॑ः ।

इष॑म् । वह॑न्तीः । सु॒ऽकृते॑ । सु॒ऽदान॑वे । विश्वा॑ । इत् ।
अह॑ । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥३

अर्चन्ति । नारीः । अपसः । न । विष्टिऽभिः । समानेन ।
योजनेन । आ । पराऽवतः ।

इषम् । वहन्तीः । सुऽकृते । सुऽदानवे । विश्वा । इत् ।
अह । यजमानाय । सुन्वते ॥३

“नारीः नेत्र्यः उषसः “विष्टिभिः निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः “समानेन “योजनेन एकेनैव योजनेनोद्योगेन’ “आ “परावतः आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्भागात् "अर्चन्ति नभःप्रदेशं पूजयन्ति। कृत्स्नं जगद्युगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “अपसो “न । युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्धाटीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वत्यः । “सुकृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्रे “सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते “सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणाः ऋत्विग्भ्यो ददते “यजमानाय “विश्वेदह सर्वमेव "इषम् अन्नं “वहन्तीः आवहन्त्यः प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः ॥ नारीः । ‘नॄ नये । ऋदोरप् । नृनरयोर्वृद्धिश्च' (पा. सू.४. १.७३. ग.) इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् । जसि' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अपसः । अपशब्दात् ' अर्शआदिभ्योऽच्' इति अच् । ‘सुपां सुलक्° ' इति जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । विष्टिभिः । ‘

विश प्रवेशने' । विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः किरणाः । ‘क्तिचूक्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । विश्वा । ‘सुपां सुलुक्' इति अमः डादेशः ॥

अधि॒ पेशां॑सि वपते नृ॒तूरि॒वापो॑र्णु॒ते वक्षं॑ उ॒स्रेव॒ बर्जं॑हम् ।

ज्योति॒र्विश्वं॑स्मै॒ भुवं॑नाय कृण्व॒ती गावो॒ न व्र॒जं व्यु१॒॑षा आं॑व॒र्तमः॑ ॥४

अधिं । पेशां॑सि । व॒प॒ते॒ । नृ॒तूःऽइं॑व । अपं । ऊ॒र्णु॒ते॒ । वक्षः॑ । उ॒स्राऽइं॑व । बर्जं॑हम् ।

ज्योतिः॑ । विश्वं॑स्मै । भुवं॑नाय । कृ॒ण्व॒ती । गावः॑ । न । व्र॒जम् । वि । उ॒षाः । आ॒व॒रित्यां॑वः । तमः॑ ॥४

अधि । पेशांसि । वपते । नृतूःऽइव । अप । ऊर्णुते । वक्षः । उस्राऽइव । बर्जहम् ।

ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न ।
व्रजम् । वि । उषाः । आवरित्यावः । तमः ॥४

“उषाः “पेशांसि जगत्स्वाश्लिष्टानि कृष्णवर्णानि तमांसि "अधि आधिक्येन “वपते छिनत्ति । तत्र दृष्टान्तः । “नृतूरिव । नॄन् तूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृतूर्नापितः । स यथा केशान्निःशेषेण छिनत्ति एवमुषा अप्यन्धकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः । यद्वा नृतूरिव नृत्यन्ती योषिदिव । पेशांसि । रूपनामैतत् । सर्वैर्दर्शनीयानि रूपाण्युषा अधि वपते स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽन्धकारं स्वकिरणैर्निरस्य “वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशम् “अपोर्णुते तमसानाच्छादितं करोति । स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः । “बर्जहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमये “उस्रा गौर्यथा आविष्करोति तद्वत् । किं कुर्वती। “गावो “न “व्रजं यथा गावः स्वकीय गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्याप्नुवन्ति एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य “विश्वस्मै “भुवनाय सर्वस्मै लोकाय

“ज्योतिः “कृण्वती प्रकाशं कुर्वती। एवमुक्तेन प्रकारेणोषाः “तमः अन्धकारं “वि “आवः विवृतमपश्लिष्टमकरोत् ॥ नृतूरिव । तुर्वी हिंसार्थः । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । राल्लोपः' इति वलोपः । ‘ र्वोरुपधायाः० ' इति दीर्घत्वम् । यद्वा ।' नृती गात्रविनामे '। नृतिशृध्योः कूः' (उ. सू.१.९१) इति कूप्रत्ययः । बर्जहम् । वृङ् संभक्तौ । वृणीते संभजते गामिति बः पयः। विच् । तज्जहातीति बर्जहः । ‘ ओहाक् त्यागे । खश्प्रकरणे वातशुनीतिलगर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य उपसंख्यानम् (पा. सू. ३. २. २८. १) इति अगर्धशब्दोपपदादपि ' कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् खश् । तस्य सार्वधातुकत्वेन कर्तरि शपि जुहोत्यादित्वात् श्लुः । द्विर्वचनादि। बवयोरभेद इति बत्वम्। दिवोदासादित्वात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । आवः । ‘ वृञ् वरणे । लुङि ‘ सन्त्रे घस' इति च्लेः लुक् । गुणे • हल्यङ्याब्भ्यः ' इति लोपः । छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इति आडागमः ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतौ ‘ प्रत्यर्चिः' इति अष्टावनुवक्तव्याः आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितम् - ‘ प्रत्यर्चिरित्यष्टौ व्युषा आ वो दिविजा इति षळिति त्रैष्टुभम् (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्यु॒र्ची रुशं॑दस्या अदर्शि॒ वि तिं॑ष्ठते॒ बाधं॑ते कृ॒ष्णमभ्वं॑म् ।

स्वरुं॒ न पेशों॑ वि॒दथें॑ष्व॒ञ्जञ्चि॒त्रं दि॒वो दुं॑हि॒ता भा॒नुमं॑श्रेत् ॥५

प्रतिं । अ॒र्चिः । रुशंत् । अ॒स्याः॒ । अ॒द॒र्शि॒ । वि । ति॒ष्ठ॒ते॒ । बाधं॑ते । कृ॒ष्णम् । अभ्वं॑म् ।

स्वरुं॑म् । न । पेशः॑ । वि॒दथें॑षु । अ॒ञ्जन् । चि॒त्रम् । दि॒वः । दु॒हि॒ता । भा॒नुम् । अ॒श्रे॒त् ॥५

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते । कृष्णम् । अभ्वम् ।

स्वरुम् । न । पेशः । विदथेषु । अञ्जन् । चित्रम् । दिवः । दुहिता । भानुम् । अश्रेत् ॥५

“अस्याः उषसः “रुशत् दीप्यमानम् “अर्चिः तेजः “प्रति “अदर्शि सर्वैः पूर्वस्यां दिशि प्रथमतो दृश्यते । “वि “तिष्ठते सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा दिशो व्याप्य च “अभ्वम् । महन्नामैतत् । अतिशयेन विपुलं “कृष्णं कृष्णवर्णमन्धकारं “बाधते अपसारयति । “विदथेषु यज्ञेषु “स्वरुं “न स्वरुनाम्ना शकलेन युक्तं यूपं यथा आज्येन आध्वर्यवः “अञ्जन् अञ्जन्ति तद्वन्नभसि स्वकीयं “पेशः रूपम् उषा अनक्ति संश्लिष्टं करोति । तदनन्तरं “चित्रं चायनीयं “भानु सूर्यं “दिवो “दुहिता द्युलोकादुत्पन्नोषाः “अश्रेत् असेवत ॥ वि तिष्ठते ।

समवप्रविभ्यः० ' इत्यात्मनेपदम् । अश्रेत् । श्रिञ् । सेवायाम् । लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥ ॥ २४ ॥

अतांरिष्म॒ तमंसस्पा॒रम॒स्योषा उ॒च्छन्तीं व॒युनां कृणोति ।

श्रि॒ये छन्दो॒ न स्मंयते विभा॒ती सु॒प्रतींका सौमन॒सायांजीगः ॥६

अतांरिष्म । तमंसः । पा॒रम् । अ॒स्य । उ॒षाः । उ॒च्छन्तीं । व॒युनां । कृ॒णो॒ति॒ ।

श्रि॒ये । छन्दः॑ । न । स्म॒य॒ते॒ । वि॒ऽभा॒ती । सु॒ऽप्रतींका । सौ॒म॒न॒सायं । अ॒जी॒ग॒रितिं ॥६

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । उषाः । उच्छन्ती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छन्दः । न । स्मयते । विऽभाती । सुऽप्रतीका ।
सौमनसाय । अजीगरिति ॥६

“अस्य नैशस्य “तमसः अन्धकारस्य “पारं समाप्तिप्रदेशम् “अतारिष्म उत्तीर्णा अभूम। अनन्तरम् “उच्छन्ती नैशं तमो वर्जयन्ती “उषाः “वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि “कृणोति निर्मिमीते । “श्रिये संपदर्थं “छन्दो “न “स्मयते । यथोपच्छन्दयिता वशीकरणे समर्थः पुरुषः आढ्यसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयते हसति एवं “विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मलदीप्त्या हसन्तीव दृश्यते । एवं “सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनाङ्गी सती “सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्याय “अजीगः अन्धकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म। ‘तॄ प्लवनतरणयोः । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वम् । स्मयते । स्मिङ् ईषद्धसने । भौवादिकः । अजीगः । गॄ निगरणे' ।

लङि' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि । इति अभ्यासस्य इत्वम् । तुजादित्वात् दीर्घः ॥

भास्वंती ने॒त्री सू॒नृतां॑नां दि॒वः स्तंवे दुहि॒ता गोतं॑मेभिः ।

प्र॒जावंतो नृ॒वतो॒ अश्वं॑बुध्या॒नुषो॒ गोअं॑ग्रा॒ँ उपं मासि॒ वाजा॑न् ॥७

भास्वंती । ने॒त्री । सू॒नृतां॑नाम् । दि॒वः । स्त॒वे॒ । दु॒हि॒ता । गोतं॑मेभिः ।

प्र॒जाऽवंतः । नृ॒ऽवतः॑ । अश्वं॑ऽबुध्यान् । उषः॑ । गोऽअं॑ग्रान् । उपं । मा॒सि॒ । वाजा॑न् ॥७

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽबुध्यान् । उषः । गोऽअग्रान् । उप । मासि । वाजान् ॥७

“भास्वती तेजस्विनी । सूनृता इति वाङ्नाम । “सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां "नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उषसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापाराय इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता “दिवः “दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्ना उषाः “गोतमेभिः ऋषिभिरस्माभिः “स्तवे रतूयते । हे “उषः अस्माभिः स्तुता त्वं “वाजान् अन्नानि “उप “मासि प्रयच्छ । कीदृशान् वाजान् । “प्रजावतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् “नृवतः दासलक्षणैर्नृभिरुपेतान् “अश्वबुध्यान् । अश्वाः बुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा अश्वबुध्नान्। वर्णव्यापत्त्या यकारः। अश्वमूलान्। अश्वैर्हि राजानो धनान्यन्नानि च लभन्ते । अतोऽन्नानां तन्मूलत्वम् । “गोअग्रान् । गावोऽग्रे प्रमुखे येषां तादृशान् । भास्वती। ‘

भा दीप्तौ । असुन् । ततो मतुप् । मादुपधायाः० ' इति मतुपो वत्वम्" । उगितश्च इति ङीप् । नेत्री । ‘ ऋन्नेभ्यो ङीप् '। ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति ङीप उदात्तत्वम् । स्तवे । ‘ ष्टुञ् स्तुतौ । कर्मणि लटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति बहुलग्रहणात् यकोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मने पदेषु' इति तलोपः। ‘ छन्दस्युभयथा ' इति एकारस्य आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् गुणावादेशौ । नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वम् । “ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । मासि । ' मा माने । आदादिकः ॥

उषस्तमंश्यां यशसं सुवीरं दासप्रंवर्गं रयिमश्वंबुध्यम् ।

सुदंसंसा श्रवंसा या विभासि वाजंप्रसूता सुभगे बृहन्तंम् ॥ ८

उषः॑ । तम् । अ॒श्या॒म् । य॒शसं॑म् । सु॒ऽवीरं॑म् ।
दा॒सऽप्रं॑वर्गम् । र॒यिम् । अश्वं॑ऽबुध्यम् ।

सु॒ऽदंसं॑सा । श्रवं॑सा । या । वि॒ऽभासिं॑ । वाजं॑ऽप्रसूता ।
सु॒ऽभ॒ग॒े । बृ॒हन्तं॑म् ॥८

उषः । तम् । अश्याम् । यशसम् । सुऽवीरम् ।
दासऽप्रवर्गम् । रयिम् । अश्वऽबुध्यम् ।

सुऽदंससा । श्रवसा । या । विऽभासि । वाजऽप्रसूता ।
सुऽभगे । बृहन्तम् ॥८

हे “उषः उषोदेवते “तं “रयिं धनम् “अश्यां प्राप्नुयाम् ।
कीदृशम् । "यशसं यशसा कीर्त्या युक्तम् । सर्वैः
प्रशस्यमित्यर्थः । “सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं
"दासप्रवर्गम् । प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां
कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तम् । अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः

। अश्वबुध्यम् । अश्वा बुध्या बोद्धव्या येन धनेन तादृशम् । हे "सुभगे शोभनधने उषः “सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन “श्रवसा श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं “वाजप्रसूता अस्मभ्यं दत्तान्ना सती “बृहन्तं प्रौढं “या यं रयिं “विभासि विशेषेण प्रकाशयसि तमश्यामिति पूर्वेण संबन्धः ॥

अश्याम् । “अशू व्याप्तौ' । व्यत्यनेन परस्मैपदम् । बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । यशसम् । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयोऽच् । व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । दासप्रवर्गम् । दासयत्युपक्षपयति शत्रूनिति दासो भृत्यः । दसु उपक्षये । अस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यच् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुदंससा । ‘ सोर्मनसी अलोमोषसी ' इति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । या । ‘ सुपां सुलुक् ' इति अमः डादेशः ।।

विश्वा॑नि दे॒वी भुव॑नाभि॒चक्ष्या॑ प्रती॒ची चक्षु॑रुर्वि॒या वि भा॑ति ।

विश्वं॑ जी॒वं च॒रसे॑ बो॒धय॑न्ती॒ विश्व॑स्य॒ वाच॑मविदन्मना॒योः ॥ ९

विश्वा॑नि । दे॒वी । भुव॑ना । अ॒भि॒ऽचक्ष्य॑ । प्र॒ती॒ची । चक्षुः॑ । उ॒र्वि॒या । वि । भा॒ति॒ ।

विश्व॑म् । जी॒वम् । च॒रसे॑ । बो॒धय॑न्ती । विश्व॑स्य । वाच॑म् । अ॒वि॒द॒त् । म॒ना॒योः ॥९

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिऽचक्ष्य । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।

विश्वम् । जीवम् । चरसे । बोधयन्ती । विश्वस्य । वाचम् । अविदत् । मनायोः ॥९

“देवी द्योतमानोषाः “विश्वानि सर्वाणि “भुवना भुवनानि भूतजातानि “अभिचक्ष्य अभिप्रकाश्य प्रकाशवन्ति कृत्वा अनन्तरं “प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती “चक्षुः प्रकाशकेन तेजसा “उर्विया उर्वी विस्तीर्णा सती “वि “भाति प्रकाशते । अपि च “विश्वं “जीवं सर्वं प्राणिजातं “चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनाय “बोधयन्ती निद्रातः सकाशात् उद्बोधयन्त्युषाः "विश्वस्य सर्वस्य “मनायोः मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां “वाचमविदत् अलभत । अत एवोषसः सूनृतावतीति संज्ञोपपन्ना भवति ॥ अभिचक्ष्य। चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'। अयं प्रकाशनार्थोऽपि । ‘ समासेऽनञ्पूर्वे० ' (पा. सू. ७. १. ३७) इति क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशः । प्रतीची। प्रतिपूर्वात् अञ्चतेः ‘ ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । ' अनिदिताम् । इति नलोपः । ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् इति ङीप् । अचः' इति अकारलोपे ‘ चौ ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । उर्विया ।

उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोः ‘इयाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानम् ' (पा. सू. ७. १. ३९. १) इति डियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यात् तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । सुप आत्मनः क्यच् ।' क्याच्छन्दसि ' इति उः । वर्णव्यापत्त्या सकारे आकारः । यद्वा । ‘ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ' इति क्यङ् सकारलोपश्च । ‘ अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः ॥

पुनः॑पुन॒र्जाय॑माना पुरा॒णी स॑मा॒नं वर्ण॑म॒भि शुम्भ॑माना ।

श्व॒घ्नीव॑ कृ॒त्नुर्विज॑ आमिना॒ना मर्त॑स्य दे॒वी ज॒रय॒न्त्यायुः॑ ॥ १०

पुनः॑ऽपुनः । जाय॑माना । पु॒रा॒णी । स॒मा॒नम् । वर्ण॑म् । अ॒भि । शुम्भ॑माना ।

श्व॒घ्नीऽइ॑व । कृ॒त्नुः । विजः॑ । आ॒ऽमि॒ना॒ना । मर्त॑स्य । दे॒वी । ज॒रयं॑न्ती । आयुः॑ ॥१०

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अभि । शुम्भमाना ।

श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयन्ती । आयुः ॥१०

“पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती “पुराणी चिरंतनी नित्येत्यर्थः । यस्मात् "समानं “वर्णम् एकमेव रूपम् “अभि प्राप्य “शुम्भमाना शोभमाना । विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या ऐकरूप्येण अवस्थानान्नित्यत्वमित्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा “देवी देवनशीलोषाः “मर्तस्य मरणधर्मणः सर्वस्य प्राणिजातस्य “आयुः जीवनं “जरयन्ती ऊनयन्ती वर्तते । बह्वीषुषःसु अतीतासु हि सर्वेषामायुर्हीयते । उषाश्च

पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सैवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । “कृत्नुः कर्तनशीला “श्वघ्नीव व्याधस्त्रीव । सा यथा “विजः चलतः पक्षिणः "आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् । पुराणी । पुरा इत्यस्मात् अव्ययात् ‘ सायंचिरंप्राह्णे° ' (पा. सू. ४. ३. २३) इत्यादिना भवार्थे ट्युप्रत्ययः । ‘ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' (पा. सू. ४. ३. १०५) इति निपातनात् तुडभावः । योरनादेशः । टित्त्वात् ङीप् । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् । शुम्भमाना । शुम्भ दीप्तौ'। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । श्वघ्नी । शुना मृगान् हतवान् श्वहा। ‘बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ३.२.८८) इति वचनात् ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्विप् । ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । ‘ अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः । ‘ हो हन्तेः । इति घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । कृत्नुः । ‘ कृती छेदने '। औणादिकः क्नुप्रत्ययः । विजः ।

‘ ओविजी भयचलनयोः । विजन्ति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आमिनाना । ‘ मीञ् हिंसायाम् । क्रैयादिकः । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २५॥

व्यू॒र्ण्व॒ती दि॒वो अन्ताँ॑ अबो॒ध्यप॒ स्वसा॑रं सनु॒तर्यु॑योति ।

प्र॒मि॒न॒ती म॑नु॒ष्या॑ यु॒गानि॒ योषा॑ जा॒रस्य॒ चक्ष॑सा॒ वि भा॑ति ॥ ११

वि॒ऽऊ॒र्ण्व॒ती । दि॒वः । अन्ता॑न् । अ॒बो॒धि॒ । अप॑ । स्वसा॑रम् । स॒नु॒तः । यु॒यो॒ति॒ ।

प्र॒ऽमि॒न॒ती । म॒नु॒ष्या॑ । यु॒गानि॑ । योषा॑ । जा॒रस्य॑ । चक्ष॑सा । वि । भा॒ति॒ ॥११

विऽऊर्ण्वती । दिवः । अन्तान् । अबोधि । अप । स्वसारम् । सनुतः । युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषा । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥११

“दिवः नभसः “अन्तान प्रान्तान् “व्यूर्ण्वती विवृतांस्तमसा वियुक्तान् कुर्वत्युषाः “अबोधि सर्वैः प्राणिभिरज्ञायि ज्ञाताभूत् । तदनन्तरं “स्वसारम् उषसः प्रादुर्भावे सति स्वयमेव सरन्तीं निशां “सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितप्रदेशे “अप “युयोति अपगमय्य पृथक्करोति । "मनुष्या मनुष्याणां संबधीनि “युगानि कृतत्रेतादीनि “प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती “जारस्य रात्रेर्जरयितुः सूर्यस्य “योषा जायोषाः “चक्षसा आत्मीयेन प्रकाशेन “वि “भाति विशेषेण प्रकाशते ।। व्यूर्ण्वती। ‘ ऊर्णुञ् आच्छादने । विपूर्वात् अस्मात् लटः शतृ। ‘

उगितश्च' इति ङीप् । ' शतुरनुमः० इति नद्या उदात्तत्वम् । सनुतः । एतदन्तोदात्तं स्वरादिषु निपातितम् । अतोऽव्ययसंज्ञायाम् ' अव्ययादाप्सुपः' इति सप्तम्या लुक् । युयोति । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः । ' बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । मनुष्या । सुपां सुलुक्° ' इति षष्ठ्या डादेशः । युगानि । युजेः करणे कर्मणि वा घञ् । ' चजोः कु घिण्ण्यतोः ' इति कुत्वम् । उञ्छादिषु कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपधगुणाभावः (पा. सू. ६. १. १६०. ग.)।' उञ्छादीनां च ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । जारस्य । " दारजारौ कर्तरि णिलुक्च' (पा. सू. ३. ३. २०. ४) इति घञन्तो निपात्यते ॥

प॒शून्न चि॒त्रा सु॒भगां प्रथा॒ना सिन्धु॒र्न क्षोदं उर्वि॒या व्यंश्वैत् ।

अमिंनती दैव्यांनि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥
१२

पशून् । न । चित्रा । सुऽभगां । प्रथाना । सिन्धुः । न ।
क्षोदः । उर्विया । वि । अश्वैत् ।

अमिंनती । दैव्यांनि । व्रतानिं । सूर्यस्य । चेति ।
रश्मिऽभिः । दृशाना ॥१२

पशून् । न । चित्रा । सुऽभगा । प्रथाना । सिन्धुः । न ।
क्षोदः । उर्विया । वि । अश्वैत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति ।
रश्मिऽभिः । दृशाना ॥१२

“सुभगा शोभनधना “चित्रा चायनीया पूजनीयोषाः “पशून्न यथा पशून् गोपालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा “प्रथाना तेजांसि विस्तारयन्ती “उर्विया उर्वी महती एवंभूता सा

“व्यश्वैत् सर्वं जगत् व्याप्नोत् । तत्र दृष्टान्तः । “सिन्धुर्न “क्षोदः । यथा स्यन्दनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत्। सैवोषाः “सूर्यस्य “रश्मिभिः किरणैः सह “दृशाना दृश्यमाना सती “चेति प्रज्ञाता आसीत् । किं कुर्वती । “दैव्यानि देवसंबन्धीनि “व्रतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि “अमिनती अहिंसती । अनुष्ठाने यजमानान् प्रवर्तयन्तीत्यर्थः। उषसः प्रादुर्भावानन्तरं हि अग्निहोत्रादीनि सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते न रात्रौ। ‘ न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ' (ऋ. सं. ५, ७७. २) इति श्रुतेः ॥ प्रथाना ।' प्रथ प्रख्याने '। अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् ताच्छीलिकः चानश् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सिन्धुः । ‘ स्यन्दू प्रस्रवणे ' । ‘ स्यन्देः संप्रसारणं धश्च ' (उ. सू. १. ११) इति उप्रत्ययः । नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अश्वैत् । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । लुङि अङ्चङोर्विकल्पितत्वात् (पा. सू. ३. ३. ५८; ४९) च्लेः सिच् ।

आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । ‘ सिचि वृद्धिः० ' (पा. . ७. २. १)। अनिडादित्वात् ' हृयन्तक्षण° ' इति वृद्धिप्रतिषेधाभावः। ‘ बहुलं छन्दसि (पा. सू. ७, ३, ९७) इति ईडागमाभावः । ‘ स्कोः संयोगाद्योः ० ' इति सलोपः। चेति । ‘ चिती संज्ञाने । कर्मणि लुङि ‘ बहुलं छन्दस्यमायोगेऽपि ' इति अडभावः । दृशाना । दृशेः कर्मणि लटः शानच् । ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतावौष्णिहे छन्दसि उषस्तच्चित्रम्' इति तृचो विनियुक्तः आश्विनशस्त्रे च । ' अथोषस्यः' इति खण्डे सूत्रितम् - उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्र औष्णिहम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ।

उष॒स्तच्चि॒त्रमा भंरा॒स्मभ्यं वाजिनीवति ।

येनं तो॒कं च॒ तनंयं च॒ धामंहे ॥१३

उषः॑ । तत् । चि॒त्रम् । आ । भ॒र॒ । अ॒स्मभ्यं॑म् । वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒ ।

येनं । तो॒कम् । च॒ । तनंयम् । च॒ । धामंहे ॥१३

उषः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । वाजिनीऽवति ।

येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥१३

हे “वाजिनीवति । वाजो हविर्लक्षणमन्नम् । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तया क्रियया युक्ते “उषः उषोदेवते अस्मभ्यं “चित्रं चायनीयं “तत् धनम् “आ “भर आहर प्रयच्छ । “येन धनेन “तोकं पुत्रं “तनयं तत्पुत्रं “च “धामहे दध्महे धारयामः । अत्र निरुक्तम् - उषस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि '

(निरु. १२. ६) इति ॥ धामहे । दधातेर्लटि बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वम् । यद्वा । लोटि ' आडुत्तमस्य पिच्च' इति आडागमः प्रत्ययस्य पिद्वद्भावश्च । अतः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अस्मिन् पक्षे एत ऐ (पा. सू. ३. ४. ९३) इति ऐत्वाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

उषों अ॒द्येह गोंम॒त्यश्वांवति विभावरि ।

रे॒वद॒स्मे व्युं॑च्छ सूनृतावति ॥१४

उषः॑ । अ॒द्य । इ॒ह । गो॒ऽम॒ति॒ । अश्वं॑ऽवति । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ ।

रे॒वत् । अ॒स्मे इतिं । वि । उ॒च्छ॒ । सू॒नृ॒ता॒ऽव॒ति॒ ॥१४

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥१४

हे गोमति अस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिर्युक्ते तथा “अश्वावति अश्वैर्युक्ते “विभावरि विशिष्टप्रकाशोपेते “सूनृतावति । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते एवंभूते हे “उषः उषोदेवते “अद्य इदानीं प्रभातसमये “इह अस्मिन् देशे “अस्मे अस्माकं “रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा “व्युच्छ नैशं तमो निवारय । अश्वावति। मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय ' इति मतौ दीर्घत्वम् । पादादित्वात् आमन्त्रितस्य आष्टमिकनिघाताभावः। रेवत् । ‘ रयेर्मतौ बहुलम् ' (पा. सू. ६. १.३७.६) इति संप्रसारणम् । ‘ छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ' (का, ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । उच्छ ।' उछी विवासे' । विवासो वर्जनम् ।।

यु॒क्ष्वा हि वा॑जिनीव॒त्यश्वाँ॑ अ॒द्यारु॒णाँ उ॑षः ।

अथा॑ नो॒ विश्वा॒ सौभ॑गा॒न्या व॑ह ॥१५

यु॒क्ष्व । हि । वा॒जि॒नी॒ऽव॒ति॒ । अश्वा॑न् । अ॒द्य । अ॒रु॒णान् । उ॒ष॒ः ।

अथ॑ । न॒ः । विश्वा॑ । सौभ॑गानि । आ । व॒ह॒ ॥१५

युक्ष्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उषः ।

अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥१५

हे “वाजिनीवति हविर्लक्षणान्नवति “उषः उषोदेवते “अरुणान् अरुणवर्णान् “अश्वान् अश्वस्थानीयान् गोविशेषान् “अद्य अस्मिन् काले “युक्ष्वा “हि योजयैव ।

हिः अवधारणे । “अथ अनन्तरं रथमारुह्य “विश्वा “सौभगालि सर्वाणि सौभाग्यानि “नः अस्मभ्यम् “आ “वह आनय ॥ अश्वान् । ‘ दीर्घादटि समानपादे' इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । अतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । सौभगानि । “सुभगान्मन्त्रे' इति उद्गात्रादिषु पाठात् भावकर्मणोरर्थयोः ‘ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ' इति अञ्प्रत्ययः । ‘ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ' इति उभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवति (का. ७. ३. १९) इत्युक्तम् ॥ ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतावौष्णिहे छन्दसि अश्विना वर्तिः' इत्ययं तृचः आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितम् - “ अश्विना

वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

अश्विंना व॒र्तिर॒स्मदा गोमंद्दस्रा॒ हिरंण्यवत् ।

अ॒र्वाग्रथं॒ समंनसा॒ नि यंच्छतम् ॥१६

अश्विंना । व॒र्तिः । अ॒स्मत् । आ । गोऽमंत् । द॒स्रा॒ । हिरंण्यऽवत् ।

अ॒र्वाक् । रथंम् । सऽमंनसा । नि । य॒च्छ॒त॒म् ॥१६

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ।

अर्वाक् । रथम् । सऽमनसा । नि । यच्छतम् ॥१६

उषःसाहचर्यात् बुद्धिस्थौ अश्विनौ इदमादिकेन तृचेन स्तूयेते । हे “अश्विना अश्ववन्तौ व्यापनशीलौ वा देवौ “दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ “अस्मत् अस्माकं “वर्तिः वर्तनहेतुभूतं गृहम् “आ समन्तात् “गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं “हिरण्यवत् हितरमणीयधनयुक्तं च यथा भवति तथा “समनसा समानमनस्कौ सन्तौ युवां युष्मदीयं “रथम् “अर्वाक् अर्वाचीनम् अस्मदीयगृहमभिमुखं “नि “यच्छतम् आवर्तयतम् ॥ अश्विना । ‘ सुपां सुलुक्' इति आकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहम् । औणादिक इसिप्रत्ययः। अस्मत् । सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक्। समनसा। समानं मनो ययोस्तौ। ‘ समानस्य च्छन्दसि° ' इति सभावः ।।

यावि॒त्था श्लोक॒मा दि॒वो ज्योति॒र्जना॑य च॒क्रथुः॑ ।

आ न॒ ऊर्जँ वहतमश्विना यु॒वम् ॥१७

यौ । इ॒त्था । श्लोक॑म् । आ । दि॒वः । ज्योति॑ः । जना॑य । च॒क्रथु॑ः ।

आ । न॒ः । ऊर्ज॑म् । व॒ह॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् ॥१७

यौ । इत्था । श्लोकम् । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।

आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् ॥१७

हे अश्विनौ "यौ युवां “दिवः द्युलोकात् “श्लोकम् उपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं “ज्योतिः तेजः “इत्था इत्थमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण “चक्रथुः कृतवन्तौ । केषांचिन्मतेन सूर्यचन्द्रमसावश्विनौ उच्यते । तदुक्तं यास्केन - ‘ तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके

सूर्याचन्द्रमसावित्येके (निरु. १२. १) इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुपपन्नम् । तौ “युवं युवां “नः अस्मभ्यम् “ऊर्जं बलप्रदमन्नम् “आ “वहतं आनयतं प्रयच्छतम् ॥ श्लोकम् । ‘ श्लोकृ संघाते । अयं स्तुत्यर्थोऽपि । कर्मणि घञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

एह दे॒वा मंयो॒भुवां द॒स्रा हिरंण्यवर्तनी ।

उ॒ष॒र्बुधों वहन्तु॒ सोमंपीतये ॥१८

आ । इ॒ह । दे॒वा । म॒य॒:ऽभुवां । द॒स्रा । हिरंण्यवर्तनी॒ इति॒ हिरंण्यऽवर्तनी ।

उ॒ष॒:ऽबुधः॑ । व॒ह॒न्तु॒ । सोमंऽपीतये ॥१८

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दस्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

उषःऽबुधः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥१८

“उषर्बुधः उषसि प्रबुद्धा अश्वाः “इह अस्मिन् यागे “सोमपीतये सोमपानाय “दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ “आ “वहन्तु आनयन्तु । कीदृशौ । "देवा देवनशीलौ दानादिगुणयुक्तौ वा “मयोभुवा मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य भावयितारौ । “अश्विनौ वै देवानां भिषजौ' (ऐ. ब्रा. १. १८) इति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्तौ॥ देवेत्यादिषु त्रिषु • सुपां सुलुक्° ' इति आकारः । सोमपीतये । 'पा पाने' । भावे क्तिनि ‘ घुमास्था ' इति ईत्वम् । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.९२&oldid=205164" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.९३

← सूक्तं १.९२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.९३

गोतमो राहूगणः

सूक्तं १.९४ →

दे. अग्नीषोमौ। १-३ अनुष्टुप्, ४-७, १२ त्रिष्टुप्, ८ जगती त्रिष्टुब्वा, ९-११ गायत्री।

अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् ।

प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः ॥१॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति ।

तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्व्यम् ॥२॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्धविष्कृतिम् ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥३॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं बृसयस्य शेषोऽविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥४॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् ।

युवं सिन्धूँरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥५॥

आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकम् ॥६॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यतं वृषणा जुषेथाम् ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥७॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्याद्देवद्रीचा मनसा यो घृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥८॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः ।

सं देवत्रा बभूवथुः ॥९॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति ।

तस्मै दीदयतं बृहत् ॥१०॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतम् ।

आ यातमुप नः सचा ॥११॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुस्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमन्तम् ॥१२॥

सायणभाष्यम्

‘अग्नीषोमौ' इति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्षम्। आदितस्तिस्रोऽनुष्टुभः । नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । अष्टमी जगती त्रिष्टुब्वा । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । अग्नीषोमौ देवता । तथा चानुक्रान्तम् -- ‘ अग्नीषोमौ द्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ उपान्त्यास्तिस्रो' गायत्र्योऽष्टमी जगती वा ' इति । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषामादितस्तिस्र ऋचः क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च- अग्नीषोमाविमं सु मे

युवमेतानि दिवि रोचनानीति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ३.८)
इति ॥

अग्नींषोमाविमं सु में शृणुतं वृंषणा हवंम् ।

प्रतिं सूक्तानिं हर्यतं भवंतं दाशुषे मयः ॥१

अग्नींषोमौ । इमम् । सु । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवंम् ।

प्रतिं । सुऽउक्तानिं । हर्यतम् । भवंतम् । दाशुषें । मयः ॥१

अग्नीषोमौ । इमम् । सु । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् ।

प्रति । सुऽउक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥१

“वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ हे “अग्नीषोमौ “इमम्
इदानीं प्रयुज्यमानं “मे मदीयं “हवम् आह्वानं "सु “शृणुतं

सम्यगवगच्छतम् । “सूक्तानि शोभनानि स्तुतिलक्षणान्यस्माभिः कृतानि वचांसि “प्रति “हर्यतं प्रत्येकं कामयेथाम् । तदनन्तरं “दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय “मयः मयसः सुखस्य दातारौ “भवतम् ॥ अग्नीषोमौ । अग्निश्च सोमश्च । द्वन्द्वे ‘ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ' (पा. सू. ६. ३. २७) इति ईत्वम् ।' अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ' (पा. सू. ८. ३. ८२) इति षत्वम् । देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘आमन्त्रितस्य च ' इत्याद्युदात्तत्वम् । वृषणा । ‘ सुपां सुलुक्' ' इति आकारः । वा षपूर्वस्य ' इति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः। हवम् । ‘भावेऽनुपसर्गस्य' इति ह्वयतेः अप् संप्रसारणं च। सूक्तानि । सुपूर्वात् वक्तेः कर्मणि निष्ठा। ‘ सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हर्यतम् । हर्य गतिकान्त्योः '। भौवादिकः ॥

यदा पौर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानीम् ' अग्नीषोमा यो अद्य ' इति तस्यानुवाक्या । सूत्रितं च ' उक्ता देवताः' इति खण्डे -- अग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं दिवो मातरिश्वा जभार ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

अग्नी॑षोमा॒ यो अ॒द्य वा॑मि॒दं वचः॑ सप॒र्यति॑ ।

तस्मै॑ धत्तं सु॒वीर्यं॒ गवां॒ पोषं॒ स्वश्व्य॑म् ॥२

अग्नी॑षोमा । यः । अ॒द्य । वा॒म् । इ॒दम् । वचः॑ । स॒प॒र्यति॑ ।

तस्मै॑ । ध॒त्त॒म् । सु॒ऽवीर्य॑म् । गवा॑म् । पोष॑म् । सु॒ऽअश्व्य॑म् ॥२

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वाम् । इदम् । वचः । सपर्यति ।

तस्मै । धत्तम् । सुऽवीर्यम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्व्यम् ॥२

हे अग्नीषोमौ "यः यजमानः “अद्य अस्मिन् कर्मणि "वां युवाभ्यां युष्मदर्थम् “इदं स्तुतिलक्षणं “वचः वाक्यं “सपर्यंति पूजितं करोति “तस्मै यजमानाय “गवां पशूनां “पोषम् अभिवृद्धिं “धत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशं पोषम् । “सुवीर्यं शोभनेन वीर्येण सामर्थ्येनोपेतं “स्वश्व्यं शोभनैरश्वैर्युक्तम् ॥ गवाम् । ‘सावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘न गोश्वन्साववर्ण ' इति प्रतिषेधः ॥

अग्नींषोमा॒ य आहुं॑तिं॒ यो वां॒ दाशां॒द्धविष्कृं॑तिम् ।

स प्र॒जयां सु॒वीर्यं॒ विश्व॒मायु॒र्व्यंश्नवत् ॥३

अग्नीं॑षोमा । यः । आऽहुं॑तिम् । यः । वा॒म् । दाशां॑त् ।
ह॒विः॑ऽकृं॑तिम् ।

सः । प्र॒ऽजयां॑ । सु॒ऽवीर्यं॑म् । विश्वं॑म् । आयुः॑ । वि ।
अ॒श्न॒व॒त् ॥३

अग्नीषोमा । यः । आऽहुतिम् । यः । वाम् । दाशात् ।
हविःऽकृतिम् ।

सः । प्रऽजया । सुऽवीर्यम् । विश्वम् । आयुः । वि ।
अश्नवत् ॥३

हे अग्नीषोमौ “यः यजमानः “आहुतिम् आज्याहुतिं “वां युवाभ्यां दाशात् दद्यात् । अथवा "हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृताम् आहुतिं “यः यजमानो दद्यात् । “सः यजमानः “प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं “सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं “विश्व सर्वम् "आयुः जीवनं “व्यश्नवत्

व्याप्नोतु ।। आहुतिम् । जुहोतेः क्तिनि ' तादौ च° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दाशात् ।' दाशृ दाने '। लेटि आडागमः ।। यद्वृत्तयोगादनिघातः । हविष्कृतिम् । हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुतौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । अश्नवत् । अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेटि अडागमः ॥

अग्नीं॑षोमा॒ चेति॒ तद्वी॒र्यं॑ वां॒ यदमुं॑ष्णीतमव॒सं प॒णिं गाः ।

अवा॑तिरतं॒ बृसं॑यस्य॒ शेषोऽविं॑न्दतं॒ ज्योति॒रेकं॑ ब॒हुभ्यः॑ ॥४

अग्नीं॑षोमा । चेतिं॑ । तत् । वी॒र्यं॑म् । वा॒म् । यत् । अमुं॑ष्णीतम् । अ॒व॒सम् । प॒णिम् । गाः ।

अवं । अ॒ति॒र॒त॒म् । बृसंयस्य । शेषः॑ । अविंन्दतम् ।
ज्योतिः॑ । एकंम् । ब॒हुऽभ्यः॑ ॥४

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यम् । वाम् । यत् ।
अमुष्णीतम् । अवसम् । पणिम् । गाः ।

अव । अतिरतम् । बृसयस्य । शेषः । अविन्दतम् ।
ज्योतिः । एकम् । बहुऽभ्यः ॥४

हे अग्नीषोमौ “वां युवयोः “तत् वक्ष्यमाणं “वीर्यं सामर्थ्यं “चेति अस्माभिर्ज्ञातमभूत् । “यत् येन वीर्येण “गाः “अवसं गोरूपमन्नं “पणिं पणेः । विभक्तिव्यत्ययः । एतन्नाम्नोऽसुरात् “अमुष्णीतं अपाहार्ष्टम् । तथा “बृसयस्य । वृसिः वेष्टनार्थः । वृसयति सर्वं वेष्टयतीति बृसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य “शेषः अपत्यम् । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतः ' (निरु. ३. २) इति यास्कः । त्वष्टृसकाशादुत्पन्नं वृत्रम् “अवातिरतम् अवधिष्टम् ।

अवतिरतिर्वधकर्मा ।

प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृत्रेऽनवस्थानात् स मरणं प्राप्तः । तथा चाम्नायते- ‘ तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम् ' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति । ततो वृत्रवधानन्तरं “ज्योतिः द्योतमानं सूर्यम् “एकं नभसि गच्छन्तं “बहुभ्यः जनेभ्यो बहूनामर्थाय "अविन्दतम् अलप्साथाम् । एतत् सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति ।' चिती संज्ञाने ' । लुङि' चिण् भावकर्मणोः ' (पा.सू. ३. १. ६६) इति च्लेः चिणादेशः । ‘ चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतम् ।' मुष स्तेये ' । क्रैयादिकः । अवसम् । अवतेरौणादिकः असच् । शेषः । ‘सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयायाः सुः । एकम् । ' इण् गतौ । ‘ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (उ. सू. ३. ३२३) इति कन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां ‘युवमेतानि '
इति आद्यास्तिस्र ऋचः क्रमेण याज्याः । सूत्रं तु
पूर्वमेवोदाहृतम् (आश्व. श्रौ. ३. ८)।
पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य ‘युवमेतानि'
इत्येषा याज्या ।' उक्ता देवताः' इति खण्डे सूत्रितं - ‘
युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसा गतम्' (आश्व.
श्रौ. १. ६) इति ॥

यु॒वमे॒तानिं दि॒वि रोंच॒नान्य॒ग्निश्चं सोम॒ सक्रंतू अधत्तम् ।

यु॒वं सिन्धूँ॒रभिशंस्तेरव॒द्यादग्नींषोमा॒वमुंञ्चतं गृभी॒तान् ॥५

यु॒वम् । ए॒तानिं । दि॒वि । रो॒च॒नानिं । अ॒ग्निः । च॒ । सो॒म॒ ।
सक्रंतू इति॒ सऽक्रंतू । अ॒ध॒त्त॒म् ।

यु॒वम् । सिन्धूं॑न् । अ॒भिऽशं॑स्तेः । अ॒व॒द्यात् । अग्नीं॑षोमौ ।
अमुं॑ञ्चतम् । गृ॒भी॒तान् ॥५

युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम ।
सक्रतू इति सऽक्रतू । अधत्तम् ।

युवम् । सिन्धून् । अभिऽशस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमौ ।
अमुञ्चतम् । गृभीतान् ॥५

हे “सोम त्वम् “अग्निश्च “सक्रतू समानकर्माणौ सन्तौ “युवं
युवां “रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि "एतानि
अस्माभिर्निशि दृश्यमानानिताराग्रहादीनि ज्योतींषि
“दिवि द्युलोके “अधत्तम् अधारयतम् ।
उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका । इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याया
भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां
न्यमार्क्षीत् तासामपां शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति ।
ब्रह्महत्यांशेन पापेन “गृभीतान् गृहीतानाक्रान्तान्

“सिन्धून् नदीविशेषान् हे “अग्नीषोमौ युवाम् “अभिशस्तेः अभिशस्यमानादभितः प्रकटितात् “अवद्यात् तस्मात् पापात् "अमुञ्चतं मुक्तवन्तौ। यद्वा। वृत्रः इन्द्रेण हतः सन् नदीषु पपात । ततो मृतेन वृत्रशरीरेण नद्यः सर्वा दुष्टा बभूवुः। तथा च तैत्तिरीयकम् - ‘इन्द्रो वृत्रमहन् सोऽपोऽभ्यम्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदपोदक्रामत् ' (तै. ब्रा. ३. २. ५. १) इति । तेन दोषेण गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौ मुक्तवन्तौ ।। रोचनानि ।' रुच दीप्तौ । ‘ अनुदात्तेतश्च हलादेः ' इति युच् । सिन्धून् ।' दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वम् । अत्रानुनासिकः । इति अनुनासिकः । गृभीतान् ।' हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् ।।

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्य ‘ आन्यं दिवः' इत्येषा याज्या । ‘ अग्नीषोमा यो अद्य वाम् । इत्यत्र सूत्रमुदाहृतम् ॥

आन्यं दि॒वो मा॑त॒रिश्वा॑ जभा॒राम॑थ्नाद॒न्यं परि॑ श्ये॒नो अद्रेः॑ ।

अग्नी॑षोमा॒ ब्रह्म॑णा वावृधा॒नोरुं य॒ज्ञाय॑ चक्रथुरु लो॒कम् ॥
६

आ । अ॒न्यम् । दि॒वः । मा॒त॒रिश्वा॑ । ज॒भा॒र॒ । अम॑थ्नात् ।
अ॒न्यम् । परि॑ । श्ये॒नः । अद्रेः॑ ।

अग्नी॑षोमा । ब्रह्म॑णा । व॒वृ॒धा॒ना । उ॒रुम् । य॒ज्ञाय॑ ।
च॒क्र॒थु॒ः । उ॒ं इति॑ । लो॒कम् ॥६

आ । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमथ्नात् ।
अन्यम् । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । ववृधाना । उरुम् । यज्ञाय ।
चक्रथुः । ऊं इति । लोकम् ॥६

हे अग्नीषोमौ युवयोर्मध्ये "अन्यम् एकमग्निं "मातरिश्वा वायुः "दिवः द्युलोकात् "आ “जभार भृगवे यजमानाय आजहार । तथा च मन्त्रान्तरम् - ' द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा' (ऋ. सं. १.६०.१) इति। “श्येनः शंसनीयगतिमान्पक्षी पक्ष्याकारा गायत्री “अन्यं सोमम् “अद्रेः “परि मेरोरुपर्यवस्थितात् स्वर्गात् "अमथ्नात् बलादाहृतवती । एवं महानुभावौ युवां “ब्रह्मणा स्रष्ट्रा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनान्नेन वा “ववृधाना वर्धमानौ युवां “यज्ञाय अन्येषां देवानां यागाय “उरुं विस्तीर्णं “लोकं स्थानं “चक्रथुः कृतवन्तौ। “उ इत्येतत् पादपूरणम् । आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोः उत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हूयते। तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवींषि हूयन्ते। तन्मध्यमं स्थानमग्नीषोमकृतम् । तथा च तैत्तिरीयकम्- राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै ' (तै. सं. २. ६. २. १-२) इति ।। ववृधाना । वृधेर्लिटः कानच् ।

छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । सुपां सुलुक् ' इति आकारः
॥ ॥ २८ ॥

अग्नींषोमा ह॒विष॒ः प्रस्थिंतस्य वी॒तं हर्यंतं वृषणा
जु॒षेथांम् ।

सु॒शर्मा॑णा॒ स्ववं॑सा॒ हि भू॒तमथां धत्त॒ं यजंमानाय॒ शं योः ॥७

अग्नींषोमा । ह॒विषः॑ । प्रऽस्थिंतस्य । वी॒तम् । हर्यंतम् ।
वृ॒ष॒णा॒ । जु॒षेथांम् ।

सु॒ऽशर्मा॑णा । सु॒ऽअवंसा । हि । भू॒तम् । अथं । ध॒त्त॒म् ।
यजंमानाय । शम् । योः ॥७

अग्नीषोमा । हविषः । प्रऽस्थितस्य । वीतम् । हर्यतम् ।
वृषणा । जुषेथाम् ।

सुऽशर्माणा । सुऽअवसा । हि । भूतम् । अथ । धत्तम् । यजमानाय । शम् । योः ॥७

हे अग्नीषोमौ “प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं “हविषः इदं हविः “वीतं भक्षयतम् । तदनन्तरं च "हर्यतं अस्मान् कामयेथाम्। हे “वृषणा कामानां वर्षितारौ "जुषेथाम् अस्मदीयं परिचरणं सेवेथाम् । तदनन्तरं “सुशर्मणा शोभनसुखौ "स्ववसा “हि शोभनरक्षणौ च “भूतम् अस्माकं भवतम् । “अथ अनन्तरं हविर्दत्तवते यजमानाय “शं शमनीयानां रोगाणां शमनं "योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं च “धत्तं विधत्तं कुरुतम् । उक्तं च यास्केन- शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् (निरु. ४. २१) इति ॥ हविषः । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतम् । ‘वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु' । थसस्तम् । अदादित्वात् शपो लुक् । वीतं च हर्यतं चेति चार्थप्रतीतेः

'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः ! हर्यतम् । पादादित्वात् निघाताभावः । जुषेथाम् । वृषणा इत्यामन्त्रितस्य ' आमन्त्रितं पूर्वम् ' इति अविद्यमानवत्त्वे सति तिङः परत्वात् निघाताभावः । सुशर्माणा स्ववसा । उभयत्र बहुव्रीहौ ' सोर्मनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भूतम् । लोटि ' बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥

यो अ॒ग्नीषोमा॑ ह॒विषा॑ सप॒र्याद्दे॑व॒द्रीचा॒ मन॑सा॒ यो घृ॒तेन॑ ।

तस्य॑ व्र॒तं र॑क्षतं पा॒तमंह॑सो वि॒शे जना॑य॒ महि॒ शर्म॑ यच्छतम् ॥८

यः । अ॒ग्नीषोमा॑ । ह॒विषा॑ । स॒प॒र्यात् । दे॒व॒द्रीचा॑ । मन॑सा । यः । घृ॒तेन॑ ।

तस्यं । व्र॒तम् । र॒क्ष॒त॒म् । पा॒तम् । अंह॑सः । वि॒शे । जना॑य । महि॑ । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒म् ॥८

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । घृतेन ।

तस्य । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ॥८

“यः यजमानः “अग्नीषोमा अग्नीषोमौ “देवद्रीचा देवानञ्चता देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन “मनसा अन्तःकरणेन युक्तः सन् “हविषा चरुपुरोडाशादिना “सपर्यात् सपर्यति परिचरति । "यः च यजमानः “घृतेन आज्येनाप्रीषोमौ परिचरति । “तस्य यजमानस्य “व्रतं कर्म “रक्षतम् । “अंहसः पापात् तं च यजमानं “पातं रक्षतम् । “विशे यागेषु प्रविशते तस्मै “जनाय यजमानाय “महि महत् प्रभूतं “शर्म सुखं “यच्छतं दत्तम् । अग्नीषोमा ।

देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्यात् ।
‘सपर पूजायाम् ' । कण्ड्वादिः । लेटि आडागमः ।
देवद्रीचा । देवानञ्चतीति देवद्र्यङ् । अञ्चतेः ' ऋत्विक् '
इत्यादिना क्विन् । ' अनिदिताम्' इति नलोपः । ‘
विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' (पा. सू. ६. ३. ९२)
इति देवशब्दस्य टेः अद्र्यादेशः । तृतीयैकवचने ‘ अचः'
इति अकारलोपे ‘चौ ' इति दीर्घत्वम् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
‘अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ' (पा.
सू. ६. ३. ९५. १) इति वचनात् अद्र्यादेशः अन्तोदात्तः ।
विशे । ‘ सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य यागस्य ' अग्नीषोमा '
इत्येषानुवाक्या । तथा च सूत्रितम् ‘ उक्ता देवताः' इति

खण्डे -- अग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ।।

अग्नीं॑षोमा॒ सवें॑दसा॒ सहूं॑ती वनत॒ं गिर॑ः ।

सं दें॑व॒त्रा बं॑भूवथुः ॥९

अग्नीं॑षोमा । सऽवें॑दसा । सहूं॑ती॒ इति॒ सऽहूं॑ती । व॒न॒त॒म् । गिर॑ः ।

सम् । दे॒व॒ऽत्रा । ब॒भू॒व॒थु॒ः ॥९

अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतम् । गिरः ।

सम् । देवऽत्रा । बभूवथुः ॥९

हे अग्नीषोमौ युवां “सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्तौ “सहूती समानह्वानौ च सन्तौ “गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः “वनतं संभजेथाम् । “देवत्रा देवेषु सर्वेषु यौ युवां “सं “बभूवथुः संभूतौ संभावितौ प्रशस्तौ स्थः । ‘ राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमौ' (तै. सं. २. ६. २. १-२) इति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः । समानस्य च्छन्दसि ' इति सभावः । वनतम्। ‘वन षण संभक्तौ '। देवत्रा। ' देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्य ' इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥

अग्नीं॑षोमाव॒नेनं॑ वा॒ं यो वां॑ घृ॒तेन॒ दाशं॑ति ।

तस्मैं॑ दीदयतं बृ॒हत् ॥१०

अग्नीं॑षोमौ । अ॒नेनं॑ । वा॒म् । यः । वा॒म् । घृ॒तेनं॑ । दाशं॑ति ।

तस्मैं । दी॒द॒य॒त॒म् । बृ॒हत् ॥१०

अग्नीषोमौ । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति ।

तस्मै । दीदयतम् । बृहत् ॥१०

हे अग्नीषोमौ "वां युवयोः संबन्धी "यः यजमानः “अनेन “घृतेन उत्पवनादिभिः संस्कृतेनाज्येन युक्तं हविः “वां युवाभ्यां “दाशति प्रयच्छति “तस्मै यजमानाय "बृहत् प्रभूतं धनं “दीदयतं प्रकाशयतं प्रयच्छतमित्यर्थः । दाशति । दाशृ दाने '। शप्तिपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दीदयतम् । दीदयतिः। दीप्तिकर्मा ॥

अग्नीं॑षोमावि॒मानिं॑ नो यु॒वं ह॒व्या जुं॑जोषतम् ।

आ यां॑त॒मुपं॑ न॒ः सचां॑ ॥११

अग्नींषोमौ । इ॒मानिं । न॒ः । यु॒वम् । ह॒व्या । जु॒जो॒ष॒त॒म् ।

आ । या॒त॒म् । उपं । न॒ः । सचां ॥११

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवम् । हव्या । जुजोषतम् ।

आ । यातम् । उप । नः । सचा ॥११

हे “अग्नीषोमौ "युवं युवां “नः अस्मदीयानि “इमानि “हव्या हवींषि “जुजोषतं सेवेथाम् । तदर्थं “नः अस्मान् "सचा सह युवाम् “उप "आ "यातं उपागच्छतम् ॥ जुजोषतम् । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप्। छान्दसं द्विर्वचनम् । यद्वा। विकरणस्य ‘बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । ततो व्यत्ययेन शप् । ' बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' इति वचनात् ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥

अग्नीं॑षोमा पिपृ॒तमर्वं॑तो न॒ आ प्यां॑यन्तामु॒स्त्रियां॑ हव्य॒सूदः॑ ।

अ॒स्मे बलां॑नि म॒घवं॑त्सु धत्तं कृणु॒तं नों॑ अध्व॒रं श्रुं॑ष्टि॒मन्तं॑म् ॥१२

अग्नीं॑षोमा । पि॒पृ॒तम् । अर्वं॑तः । न॒ः । आ । प्या॒य॒न्ता॒म् । उ॒स्त्रियाः॑ । ह॒व्य॒ऽसूदः॑ ।

अ॒स्मे इतिं॑ । बलां॑नि । म॒घवं॑त्ऽसु । ध॒त्त॒म् । कृ॒णु॒तम् । न॒ः । अ॒ध्व॒रम् । श्रु॒ष्टि॒ऽमन्तं॑म् ॥१२

अग्नीषोमा । पिपृतम् । अर्वतः । नः । आ । प्यायन्ताम् । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवत्ऽसु । धत्तम् । कृणुतम् । नः । अध्वरम् । श्रुष्टिऽमन्तम् ॥१२

हे अग्नीषोमौ “नः अस्माकम् “अर्वतः अश्वान् “पिपृतं पालयतम् । “हव्यसूदः क्षीरादिहविषामुत्पादयित्र्यः “उस्रियाः अस्मदीया गावश्च “आ “प्यायन्ताम् आप्यायिताः प्रवृद्धाः सन्तु । मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु "अस्मे अस्मासु “बलानि “धत्तं स्थापयतम् । तथा “नः अस्माकम् "अध्वरं यागं “श्रुष्टिमन्तं धनयुक्तं “कृणुतं कुरुतम् ॥
पिपृतम् । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके'। जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । हव्यसूदः । हव्यं सूदन्ते क्षरन्तीति हन्यसूदः। ‘ षूद क्षरणे'। क्विप् च ' इति क्विप् । अस्मे । ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्याः शेआदेशः । श्रुष्टिमन्तम् । श्रुष्टीति धननाम । शु आशु अश्यते व्याप्यते इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः। ‘ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥ ॥ २९ ॥ ॥ १४ ॥

टिप्पणी

अग्नीषोमोपरि पौराणिकाः संदर्भाः

अग्नीषोमोपरि टिप्पणी

पूर्णिमा उपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.९४

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
कुत्स आङ्गिरसः
सूक्तं १.९५ →

दे. अग्निः(जातवेदाः), ८ (त्रयः पादाः) देवाः, १६ उत्तरार्धस्य अग्निः, मित्रवरुणादितिसिन्धुपृथिवीद्यावो वा। जगती, १५-१६ त्रिष्टुप्।

0:00 / 0:00

यज्ञसारथि गानम्

सरोवरे पद्मः

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् ।

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥२॥

शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥३॥

भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥४॥

विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः ।

चित्रः प्रकेत उषसो महाँ अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥५॥

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विश्वा विद्वाँ आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥६॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे ।

रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥७॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः ।

तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥८॥

वधैर्दुःशंसाँ अप दूढ्यो जहि दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥९॥

यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्येव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१०॥

अध स्वनादुत बिभ्युः पतत्रिणो द्रप्सा यत्ते यवसादो व्यस्थिरन् ।

सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥११॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धायसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१२॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुरध्वरे ।

शर्मन्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१३॥

तत्ते भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥१४॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥१५॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरेह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१६॥

सायणभाष्यम्

पञ्चदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘ इमं स्तोमम्' इति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तम् । आङ्गिरसस्य कुत्सस्यार्षम् ।

पञ्चदशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । अग्निर्देवता । पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथः' इति त्रयः पादा देवदेवत्याः। तन्नो मित्रो वरुणः ' इति अर्धर्चो लिङ्गोक्तमित्रावरुणादिषड्देवत्यः । अथवा तस्याप्यग्निरेव देवता मित्रावरुणादयस्तु निपातभाक्त्वेनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रान्तम्- 'इमं षोळश कुत्स आग्नेयं तद्द्वित्रिष्टुबन्तं पूर्वो देवास्त्रयः पादा दैवास्तन्नो मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतो यद्देवत्यं वा सूक्तम्' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छन्दस्येतत् सूक्तम् आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितम्- ' इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिप्लविके षष्ठेहन्याग्निमारुतेऽप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च-' प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतम् (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । तृतीयसवने 'इमं स्तोमम्' इत्येषा अग्नीधः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च - इमं स्तोममर्हते

जातवेदस इति तार्तीयसवनिक्यः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५.) इति ॥

इ॒मं स्तोम॒मर्ह॑ते जा॒तवे॑दसे॒ रथ॑मिव॒ सं म॑हेमा मनी॒षया॑ ।

भ॒द्रा हि न॒ः प्रम॑तिरस्य स॒ंसद्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥१

इ॒मम् । स्तोम॑म् । अर्ह॑ते । जा॒तऽवे॑दसे । रथ॑म्ऽइव । सम् । म॒हे॒म॒ । म॒नी॒षया॑ ।

भ॒द्रा । हि । न॒ः । प्रऽम॑तिः । अ॒स्य॒ । स॒म्ऽसदि॑ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥१

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातऽवेदसे । रथम्ऽइव । सम् । महेम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रऽमतिः । अस्य । सम्ऽसदि । अग्ने ।
सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥१

“अर्हते पूज्याय "जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदित्रे जातप्रज्ञाय जातधनाय वाग्नये “मनीषया निशितया बुद्ध्या “इमम् एतत्सूक्तरूपं “स्तोमं स्तोत्रं “रथमिव यथा तक्षा रथं संस्करोति तथा “सं "महेम सम्यक् पूजितं कुर्मः । “अस्य अग्नेः "संसदि संभजने "नः अस्माकं “प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः “भद्रा “हि कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे “अग्ने “तव “सख्ये अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति “वयं “मा “रिषाम हिंसिता न भवाम । अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ अर्हते। ‘अर्ह पूजायाम्। ’ अर्हः प्रशंसायाम् ' (पा. सू. ३. २. १३३) इति लटः शत्रादेशः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । महेम । ‘ मह

पूजायाम् । रिषाम् । ‘ रिष हिंसायाम्' । व्यत्ययेन शः ।
तव । ‘युष्मदस्मदोर्सि। ' इत्याद्युदात्तत्वम् ।

यस्मै॒ त्वमा॒यजं॑से॒ स सां॑धत्यन॒र्वा क्षे॑ति॒ दधं॑ते सु॒वीर्यं॑म् ।

स तूं॑ताव॒ नैनं॑मश्नोत्यं॑हु॒तिरग्ने॑ स॒ख्ये मा रिं॑षामा व॒यं तव॑ ॥
२

यस्मैं॑ । त्वम् । आ॒ऽयजं॑से । सः । सा॒ध॒ति॒ । अ॒न॒र्वा । क्षे॒ति॒
। दधं॑ते । सु॒ऽवीर्यं॑म् ।

सः । तू॒ता॒व॒ । न । ए॒न॒म् । अ॒श्नो॒ति॒ । अं॒हु॒तिः । अग्ने॑ ।
स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥२

यस्मै । त्वम् । आऽयजसे । सः । साधति । अनर्वा । क्षेति
। दधते । सुऽवीर्यम् ।

सः । तूताव । न । एनम् । अश्नोति । अंहतिः । अग्ने ।
सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥२

“यस्मै यजमानाय हे “अग्ने “त्वम् “आयजसे
देवानाभिमुख्येन यजसि “सः यजमानः “साधति
स्वाभिलषितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः। किंच स
यजमानः "अनर्वा शत्रुभिरप्रत्यृतः सन् "क्षेति निवसति ।
तथा “सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं “दधते धारयति ।
प्राप्नोतीत्यर्थः। धृत्वा च "सः यजमानः "तूताव वर्धते ।
“एनं यजमानम् “अंहतिः आर्तिर्दारिद्र्यं “न “अश्नोति न
प्राप्नोति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ साधति । ‘ षिधु संराद्धौ ।
णिचि • सिध्यतेरपारलौकिके ' (पा. सू. ६. १. ४९) इति
आत्वम् । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् “
णेरनिटि ' इति णिलोपः । क्षेति । ' क्षि निवासगत्योः '।'
बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । दधते । दध
धारणे' । भौवादिकः । तूताव । तु इति वृद्ध्यर्थः सौत्रो

धातुः । अस्मात् छान्दसो लिट् । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अश्नोति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अंहतिः । ' हन्तेरहं च' (उ. सू. ४. ५०२) इति अतिप्रत्ययः । ' चित् ' इत्यनुवृत्तेः अन्तोदात्तत्वम् ॥

शके॒मं त्वा स॒मिधं॑ सा॒धया॒ धिय॒स्त्वे दे॒वा ह॒विर॑द॒न्त्याहु॑तम् ।

त्वमा॑दि॒त्याँ आ व॑ह॒ तान्ह्यु१॒॑श्मस्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥३

श॒केम॑ । त्वा॒ । स॒म्ऽइध॑म् । सा॒धय॑ । धियः॑ । त्वे इति॑ । दे॒वाः । ह॒विः । अ॒द॒न्ति॒ । आऽहु॑तम् ।

त्वम् । आ॒दि॒त्यान् । आ । व॒ह॒ । तान् । हि । उ॒श्मसि॑ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥३

शकेम । त्वा । सम्ऽइधम् । साधय । धियः । त्वे इति ।
देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।

त्वम् । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि ।
अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥३

हे "अग्ने “त्वा त्वां “समिधं सम्यगिद्धं कर्तुं “शकेम शक्ता भूयास्म । त्वं च “धियः अस्मदीयानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि “साधय निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा निष्पाद्यन्ते । यस्मात् “त्वे त्वय्यग्नौ “आहुतम् ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं “हविः "देवाः “अदन्ति भक्षयन्ति । तस्मात् त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च “त्वम् “आदित्यान् अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवान् “आ “वह अस्मद्यज्ञार्थमानय । 'तान् “हि इदानीमेव वयम् “उश्मसि कामयामहे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शकेम । ‘शक्लृ शक्तौ । लिङ्याशिष्यङ्' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ

एव स्वरः शिष्यते। समिधम् । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ । अस्मात् संपदादिलक्षणः कर्मणि क्विप् । त्वे । ‘सुपां सुलुक्' इति सप्तम्येकवचनस्य शेआदेशः । उश्मसि । “ वश कान्तौ ' । इदन्तो मसिः । अदादित्वात् शपो लुक् । ‘ ग्रहिज्या ' इत्यादिना संप्रसारणम् ॥

भरा॑मे॒ध्मं कृ॒णवा॑मा ह॒वींषि॑ ते चि॒तयं॑न्त॒ः पर्व॑णापर्वणा व॒यम् ।

जी॒वातं॑वे प्रत॒रं सा॑धया॒ धियोऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥४

भरा॑म । इ॒ध्मम् । कृ॒णवा॑म । ह॒वींषि॑ । ते॒ । चि॒तयं॑न्तः । पर्व॑णाऽपर्वणा । व॒यम् ।

जी॒वातं॑वे । प्र॒ऽत॒रम् । सा॒ध॒य॒ । धियः॑ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥४

भराम । इध्मम् । कृणवाम । हवींषि । ते । चितयन्तः । पर्वणाऽपर्वणा । वयम् ।

जीवातवे । प्रऽतरम् । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥४

हे “अग्ने त्वद्यागार्थम् “इध्मम् इन्धनसाधनमेकविंशतिदार्वात्मकं समित्समूहं "भराम संपादयाम। तदनन्तरं “ते तुभ्यं “हवींषि चरुपुरोडाशादिलक्षणान्यन्नानि “वयं “कृणवाम करवाम । किं कुर्वन्तः । “पर्वणापर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां “चितयन्तः त्वां प्रज्ञापयन्तः । स त्वं “जीवातवे अस्माकं जीवनौषधाय चिरकालावस्थानाय “धियः कर्माण्यग्निहोत्रादीनि “प्रतरं प्रकृष्टतरं “साधय

निष्पादय । अन्यत् समानम् ॥ चितयन्तः ॥ ‘ चिती संज्ञाने' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् लघूपधगुणाभावः । पर्वणापर्वणा । नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्भावः। तस्य परमाम्रेडितम् इति परस्याम्रेडितसंज्ञायाम् ‘ अनुदात्तं च ' इत्यनुदात्तत्वम् । प्रतरम् । तरबन्तात् प्रशब्दात् क्रियाप्रकर्षे वर्तमानात् “ अमु च च्छन्दसि ' (पा. सू. ५. ४. १२) इति अमुप्रत्ययः ॥

वि॒शां गो॒पा अ॑स्य चरन्ति ज॒न्तवो॑ द्वि॒पच्च॒ यदु॒त चतु॑ष्पद॒क्तुभिः॑ ।

चि॒त्रः प्र॑के॒त उ॒षसो॑ म॒हाँ अ॒स्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥५

वि॒शाम् । गो॒पाः । अ॒स्य॒ । च॒र॒न्ति॒ । ज॒न्तवः॑ । द्वि॒ऽपत् । च॒ । यत् । उ॒त । चतुः॑ऽपत् । अ॒क्तुऽभिः॑ ।

चि॒त्रः । प्र॒ऽके॒तः । उ॒षसः॑ । म॒हान् । अ॒सि॒ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥५

विशाम् । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जन्तवः । द्विऽपत् । च । यत् । उत । चतुःऽपत् । अक्तुऽभिः ।

चित्रः । प्रऽकेतः । उषसः । महान् । असि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥५

“अस्य अग्नेः "जन्तवः जाता रश्मयः “विशां सर्वेषां प्राणिनां “गोपाः । गोपायितारो रक्षकाः सन्तः “चरन्ति उद्गच्छन्ति । तदनन्तरं “यत् च “द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति “उत अपि च “चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयम् 'अक्तुभिः अञ्जकैः अस्य

रश्मिभिरक्तम् आश्लिष्टमभूत् । हे “अग्ने “चित्रः विचित्रदीप्तियुक्तः “प्रकेतः रात्रावन्धकारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयिता “उषसः उषोदेवताया अपि “महान गुणैरधिकः “असि भवसि । उषास्तु रात्रेश्चरमभागे प्रकाशयति अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यम् ॥ गोपाः । ‘ गुपू रक्षणे'। ‘गुपूधूपविच्छिं ' (पा. सू. ३. १. २८) इति आयप्रत्ययः । अस्मात् क्विप् । अतो लोपः । ‘ वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयान्' इति पूर्वं वलि लोपः। न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं, ‘न पदान्त' इत्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात्। द्विपत् । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ ‘ संख्यासुपूर्वस्य ' (पा. सू. ५. ४. १४०) इति पादशब्दस्य अन्त्यलोपः समासान्तः । अयस्मयादित्वेन भत्वे ' पादः पत्' (पा. सू. ६. ४. १३०) इति पद्भावः । एकदेशविकृतस्यानन्यवत्त्वात् (परिभा. ३७) ‘ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु° ' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पत् । पूर्ववत् समासान्तः

पद्भावश्च । ‘ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । ‘त्रः संख्यायाः ' (फि. सू. २८) इति चतुर्शब्द आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ॥ ॥ ३० ॥

त्वम॑ध्व॒र्युरु॒त होता॑सि पू॒र्व्यः प्र॑शा॒स्ता पोता॑ ज॒नुषा॑ पु॒रोहि॑तः ।

विश्वा॑ वि॒द्वाँ आर्त्वि॑ज्या धीर पुष्य॒स्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥६

त्वम् । अ॒ध्व॒र्युः । उ॒त । होता॑ । अ॒सि॒ । पू॒र्व्यः । प्र॒ऽशा॒स्ता । पोता॑ । ज॒नुषा॑ । पु॒रः॒ऽहि॑तः ।

विश्वा॑ । वि॒द्वान् । आर्त्वि॑ज्या । धी॒र॒ । पु॒ष्य॒सि॒ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥६

त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । असि । पूर्व्यः । प्रऽशास्ता । पोता । जनुषा । पुरःऽहितः ।

विश्वा । विद्वान् । आर्त्विज्या । धीर । पुष्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥६

हे “अग्ने “त्वम् “अध्वर्युः अध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा यागे आध्वर्यवस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यौ मनुष्ये जठररूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वावस्थाय यागनिष्पादकः असि । “उत अपि च पूर्व्यः मुख्यः "होता देवानामाह्वाता पूर्ववद्धोतर्यवस्थाय हौत्रस्य कर्मणः कर्ता वा “असि भवसि । मानुषो होता अमुख्यः । तदपेक्षयास्य मुख्यत्वम् । तथा “प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिक्षकोऽसि । यद्वा । ‘ होतर्यज पोतर्यज' इत्यादिना प्रेषेण शास्तीति मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्ववत् तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि। “पोता यज्ञस्य

पावयिता शोधयितासि । यद्वा पोतृनामकस्य ऋत्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा “जनुषा जन्मना स्वाभाव्येन “पुरोहितः पुरस्तादागामिनि स्वर्गादौ हितोऽनुकूलाचरणोऽसि । यद्वा । सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्यां दिश्याहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मन्त्रान्तरम्-’ बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणाम् ' (तै. ब्रा. ३. ७. ६. ३) इति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः सन् “विश्वा सर्वाणि 'आर्त्विज्या ऋत्विजः कर्माण्यध्वर्यवादीनि “विद्वान् जानंस्त्वं हे “धीर प्राज्ञ “अग्ने “पुष्यसि न्यूनाधिकभावराहित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत् समानम् ॥ जनुषा । जनेरुसिः । पुरोहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । पूर्वाधर' इत्यादिना असिप्रत्ययान्तः पूरस्शब्दोऽन्तोदात्तः । ‘ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति अव्ययसंज्ञायां ‘ पुरोऽव्ययम्' इति मतित्वात् ‘ गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्

। आर्वि शज्या । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।
ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

यो वि॒श्वतः॑ सु॒प्रती॑कः स॒दृङ्ङसि॑ दू॒रे चि॒त्सन्त॒ळिदि॒वाति॑ रोचसे ।

रात्र्या॑श्चि॒दन्धो॒ अति॑ देव पश्य॒स्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥७

यः । वि॒श्वतः॑ । सु॒ऽप्रती॑कः । स॒ऽदृङ् । असि॑ । दू॒रे । चि॒त् । सन् । त॒ळित्ऽइ॑व । अति॑ । रो॒च॒से॒ ।

रात्र्याः॑ । चि॒त् । अन्धः॑ । अति॑ । दे॒व॒ । प॒श्य॒सि॒ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥७

यः । विश्वतः । सुऽप्रतीकः । सऽदृङ् । असि । दूरे । चित् । सन् । तळित्ऽइव । अति । रोचसे ।

रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति । देव । पश्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥७

हे “अग्ने “यः त्वं "सुप्रतीकः शोभनाङ्गः सन् “विश्वतः सर्वस्मादपि “सदृङ्ङसि अन्यूनः सदृशो भवसि स त्वं “दूरे "चित् “सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् "तळिदिव । अन्तिकनामैतत् । अन्तिके वर्तमान इव "अति “रोचसे अतिशयेन दीप्यसे । तदुक्तं यास्केन- दूरेऽपि सन्नन्तिक इव संदृश्यसे (निरु. ३. ११) इति। "रात्र्याश्चित् रात्रेरपि रात्रेः संबन्धिनम् “अन्धः बहुलमन्धकारमपि हे “देव द्योतमान अग्ने “अति “पश्यसि अतीत्य प्रकाशसे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽङ्गं यस्य । क्रत्वादयश्च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सदृङ् । ‘ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् (पा. सू. ३. २. ६०. १) इति समानोपपदात् दृशेः क्विन् । दृग्दृशवतुषु ' (पा. सू. ६. ३. ८९) इति समानस्य सभावः । ‘ दृक्स्ववःस्वतवसां

छन्दसि ' (पा. सू. ७. १. ८३) इति नुम् । संयोगान्तलोपः । क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्र्याः । ‘ रात्रेश्चाजसौ ' (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् ॥

पूर्वो॑ दे॒वा भ॑वतु सुन्व॒तो रथो॒ऽस्माकं॒ शंसो॑ अ॒भ्य॑स्तु दू॒ढ्यः॑ ।

तदा जा॑नीतो॒त पु॑ष्यता॒ वचोऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥८

पूर्वः॑ । दे॒वाः॒ । भ॒व॒तु॒ । सु॒न्व॒तः । रथः॑ । अ॒स्माकं॑म् । शंसः॑ । अ॒भि । अ॒स्तु॒ । दुः॒ऽध्यः॑ ।

तत् । आ । जा॒नी॒त॒ । उ॒त । पु॒ष्य॒त॒ । वचः॑ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥८

पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसः । अभि । अस्तु । दुःऽध्यः ।

तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥८

हे “देवाः अग्न्यवयवभूताः सर्वे देवाः “सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य “रथः “पूर्वः अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यः “भवतु । अपि च "अस्माकं “शंसः शंसनीयमभिशापरूपं पापं दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीन् अस्मदनिष्टाचरणपराञ्छत्रून “अभ्यस्तु अभिभवतु तान् बाधताम् । “तत् इदं मद्वाक्यं हे देवाः “आ “जानीत आभिमुख्येनावगच्छत । “उत अपि च तत् "वचः अस्मदीयं वचनं तदर्थाचरणेन “पुष्यत प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मक “अग्ने । सख्ये इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । ‘ शतुरनुमः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शंसः । शंस्यते

कीर्य् ते इति शंसोऽभिशापः । कर्मणि घञ् ।
ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दूढ्यः । दुष्टं ध्यायन्तीति दुर्धियः । ‘
ध्यै चिन्तायाम्' इत्यस्मात् ‘क्विप् च ' इति क्विप् ।
दृशिग्रहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात्
संप्रसारणम् । पृषोदरादिषु ' ध्यै च इति पाठात् दुरो
रेफस्योत्वं उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च ।।

व॒धैर्दु॒ःशंसाँ॒ अपं दू॒ढ्यों जहि दू॒रे वा॒ ये अन्तिं वा॒ के
चिंद॒त्रिणः॑ ।

अथां य॒ज्ञायं गृण॒ते सु॒गं कृ॒ध्यग्नें स॒ख्ये मा रिंषामा व॒यं तवं
॥९

व॒धैः । दु॒ःऽशंसा॑न् । अपं । दु॒ःऽध्यः॑ । ज॒हि॒ । दू॒रे । वा॒ । ये
। अन्तिं । वा॒ । के । चि॒त् । अ॒त्रिणः॑ ।

अथं । य॒ज्ञायं । गृ॒ण॒ते । सु॒ऽगम् । कृ॒धि॒ । अग्नें । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तवं ॥९

वधैः । दुःऽशंसान् । अप । दुःऽध्यः । जहि । दूरे । वा । ये । अन्ति । वा । के । चित् । अत्रिणः ।

अथ । यज्ञाय । गृणते । सुऽगम् । कृधि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥९

हे “अग्ने त्वं “वधैः हननसाधनैरायुधैः “दुःशंसान दुःखेन कीर्तनीयान् "दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीन “अप "जहि वधं प्रापय । “ये “के “चित् ये केचन “दूरे विप्रकृष्टदेशे “वा अन्तिके समीपदेशे “वा वर्तमानाः "अत्रिणः अत्तारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान् दुर्धियोऽप जहीत्यर्थः । “अथ अनन्तरं “यज्ञाय यज्ञपतये "गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय “सुगं शोभनं मार्गं “कृधि कुरु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ वधैः । ‘ हनश्च वधः' इति हन्तेः करणेऽप् वधादेशश्च । स च

अदन्तोऽन्तोदात्तः । तस्यातो लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । दुःशंसान् । 'ईषद्दुःसुषु ' इति कर्मणि खल् । ' लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । जहि । लोटि हिः । 'हन्तेर्जः' इति जादेशः । तस्य • असिद्धवदत्रा भात्' इति असिद्धत्वात् हेर्लुगभावः । अन्ति । अन्तिकस्य ‘कादिलोपो बहुलम्' इति कलोपः । अत्रिणः । ‘ अदेस्त्रिनि च ' इति त्रिनिप्रत्ययः । इकारो नकारपरित्राणार्थः । गृणते । शतुरनुमः । इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुगम् । ‘ सुदुरोरधिकरणे ' (पा. सू. ३. २. ४८. ३) इति गमेर्डः । कृधि । श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ' इति हेर्धिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

यदयुं॑क्था अरु॒षा रोहिं॑ता॒ रथे॒ वातं॑जूता वृष॒भस्ये॑व ते॒ रवः॑ ।

आदिंन्वसि व॒निनों धू॒मकें॑तु॒नाग्नें स॒ख्ये मा रिंषामा व॒यं तवं ॥१०

यत् । अयुंक्थाः । अ॒रु॒षा । रोहिंता । रथें । वातंऽजूता । वृ॒ष॒भस्यंऽइव । ते॒ । रवः॑ ।

आत् । इ॒न्व॒सि॒ । व॒निनः॑ । धू॒मऽकें॑तुना । अग्नें । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तवं ॥१०

यत् । अयुक्थाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातऽजूता । वृषभस्यऽइव । ते । रवः ।

आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमऽकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥१०

हे “अग्ने “अरुषा आरोचमानौ “रोहिता लोहितवर्णौ। रोहित इत्यग्नेरश्वस्याख्या ‘रोहितोऽग्नेः' (नि. १. १५.२) इति दर्शनात् । ‘रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयतु' (तै. सं. १.

७. ४. ३) इति मन्त्रवर्णाच्च । ‘ एते वै देवाश्वाः' (तै. सं. १. ७. ४. ३) इति हि तत्र व्याख्यातम् । “वातजूता । वातस्य वायोर्जूतं जवो वेग इव वेगो ययोस्तौ। ईदृशावश्वौ “रथे “यत् यदा “अयुक्थाः अयोजयः तदानीं वनानि दहतः “ते तव “रवः शब्दः “वृषभस्येव दृप्तस्य महोक्षस्य शब्द इव गम्भीरो भवति । “आत् अनन्तरं “वनिनः वनसंबद्धान वृक्षान् “धूमकेतुना धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन रश्मिना “इन्वसि व्याप्नोषि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । ‘ युजिर योगे' । लुङि ‘झलो झलि ' इति सकारलोपः । अरुषेत्यादिद्विवचनेषु ‘ सुपां सुलुक्° ' इति आकारः । रवः । ‘ रु शब्दे'।' ऋदोरप्' इति भावे अप । इन्वसि । इवि व्याप्तौ '। भौवादिकः । इदित्त्वात् नुम् ॥ ॥ ३१ ॥

अधं स्व॒नादु॒त बिंभ्युः पत॒त्रिणों द्र॒प्सा यत्तें यव॒सादो॒ व्यस्थिंरन् ।

सु॒गं तत्ते॑ ताव॒केभ्यो॒ रथे॒भ्योऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥११

अध॑ । स्व॒नात् । उ॒त । बि॒भ्युः॒ । प॒त॒त्रिणः॑ । द्र॒प्साः । यत् । ते॒ । य॒व॒स॒ऽअदः॑ । वि । अस्थि॑रन् ।

सु॒ऽगम् । तत् । ते॒ । ता॒व॒केभ्यः॑ । र॒थे॒भ्यः । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥११

अध । स्वनात् । उत । बिभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्साः । यत् । ते । यवसऽअदः । वि । अस्थिरन् ।

सुऽगम् । तत् । ते । तावकेभ्यः । रथेभ्यः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥११

हे “अग्ने “अध दग्धुं वनप्रवेशानन्तरं “स्वनात् त्वदीयात् पूर्वोक्तगम्भीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । “पतत्रिणः पक्षिणोऽपि “बिभ्युः बिभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति । उत्पतनेन

देशान्तरं गन्तुं समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति किमु वक्तव्यमन्येषां तत्रत्यानां वृकादीनां भीतिर्जायते इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तादृशस्य “ते तव “द्रप्साः ज्वालैकदेशाः “यवसादः यवसानामरण्ये वर्तमानानां तृणानामत्तारः सन्तः “यत् यदा “व्यस्थिरन विविधमवतिष्ठन्ते “तत् तदा “ते तव सर्वमरण्यं "सुगं सुखेन गन्तुं शक्यम् । अतः “तावकेभ्यः त्वदीयेभ्यः “रथेभ्यः च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालाग्रैः तृणादिषु दग्धेषु सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबन्धमन्तरेण पश्चाद्गच्छन्तीति भावः। अन्यत् समानम् ॥ बिभ्युः । ‘ञिभी भये । छान्दसो लिट् । ‘ एरनेकाचः० ' इति यण् । व्यस्थिरन् । ‘ समवप्रविभ्यः' इति तिष्ठतेरात्मनेपदम् । लुङि व्यत्ययेन झस्य रन् । स्थाध्वोरिच्च' इति इस्वम् । ‘ ह्रस्वादङ्गात् ' (पा. सू. ८. २. २७) इति सलोपः । तावकेभ्यः । ‘ तवकममकावेकवचने' (पा. सू. ४. ३. ३) इति युष्मदस्तवकादेशः ॥ ।

अ॒यं मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ धाय॑सेऽवया॒तां म॒रुतां॒ हेळो॒ अद्भु॑तः ।

मृ॒ळा सु नो॒ भूत्वे॑षां॒ मन॒ः पुन॒रग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥१२

अ॒यम् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । धाय॑से । अ॒व॒ऽया॒ताम् । म॒रुताम् । हेळः॑ । अद्भु॑तः ।

मृ॒ळ । सु । न॒ः । भूतु॑ । ए॒षा॒म् । मनः॑ । पुनः॑ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥१२

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धायसे । अवऽयाताम् । मरुताम् । हेळः । अद्भुतः ।

मृळ । सु । नः । भूतु । एषाम् । मनः । पुनः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥१२

"अयम् अग्नेः स्तोता “मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य “वरुणस्य राज्यभिमानिनश्च संबन्धिने “धायसे धारणायावस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । “अवयाताम् अवस्ताद्गच्छतां स्वर्गलोकस्याधस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानां “मरुताम् एतत्संज्ञानां देवानां "हेळः क्रोधः “अद्भुतः महान् भवति । अद्भुत इत्येतन्महन्नाम । तस्मात् क्रोधात् इममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति शेषः । अपि च “नः अस्मान हे अग्ने “सु “मृळ सुष्ठु मृडय सुखय । “एषां मरुतां “मनः च “पुनः “भूतु पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत् समानम् ॥ धायसे ।' वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि इति भावे असुन् । नित्' इत्यनुवृत्तेः ‘ आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । अवयाताम् । ‘ या प्रापणे '। अस्मात् अवपूर्वात् लटः शतृ । ‘ शतुरनुमः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मृळ ।“ मृड सुखने । छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘णेरनिटि'

इति णिलोपः । द्व्यचोऽतस्तिङः इति संहितायां दीर्घत्वम् । भूतु ।' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।।

दे॒वो दे॒वाना॑मसि मि॒त्रो अद्भु॑तो॒ वसु॒र्वसू॑नामसि॒ चारु॑रध्व॒रे ।

शर्म॑न्स्याम॒ तव॑ स॒प्रथ॑स्त॒मेऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥१३

दे॒वः । दे॒वाना॑म् । अ॒सि॒ । मि॒त्रः । अद्भु॑तः । वसु॑ः । वसू॑नाम् । अ॒सि॒ । चारु॑ः । अ॒ध्व॒रे ।

शर्म॑न् । स्या॒म॒ । तव॑ । स॒प्रथ॑ःऽतमे । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥१३

देवः । देवानाम् । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथःऽतमे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥१३

हे “अग्ने “देवः द्योतमानस्त्वं “देवानां सर्वेषाम् “अद्भुतः महान् “मित्रः “असि प्रौढः सखा भवसि । तथा “चारुः शोभनस्त्वम् “अध्वरे यज्ञे “वसूनां सर्वेषां धनानां “वसुः “असि निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः । किंच “सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णे “तव त्वत्संबन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे “स्याम वर्तमाना भवेम । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां सुलुक् । इति सप्तम्या लुक् ।।

तत्ते॑ भ॒द्रं यत्समि॑द्धः॒ स्वे दमे॒ सोमा॑हुतो॒ जर॑से मृळ॒यत्त॑मः ।

दधा॑सि॒ रत्न॒ं द्रवि॑णं च दा॒शुषेऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥१४

तत् । ते॒ । भ॒द्रम् । यत् । सम्ऽइ॑द्धः । स्वे । दमे॑ । सोम॑ऽआहुतः । जर॑से । मृ॒ळ॒यत्ऽत॑मः ।

दधा॑सि । रत्न॑म् । द्रवि॑णम् । च॒ । दा॒शुषे॑ । अग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षा॒म॒ । व॒यम् । तव॑ ॥१४

तत् । ते । भद्रम् । यत् । सम्ऽइद्धः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः । जरसे । मृळयत्ऽतमः ।

दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुषे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयम् । तव ॥१४

हे “अग्ने “ते त्वत्संबन्धि “उत् खलु “भद्रं भजनीयम् । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । “स्वे “दमे स्वकीये उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्यैष स्वो लोको

यदुत्तरवेदीनाभिः ' (ऐ. ब्रा. १ २८) इति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यां “समिद्धः सम्यगिद्धः प्रज्वलितः “सोमाहुतः हुतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् “जरसे ऋत्विग्भिः स्तूयसे इति यदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं “मृळयत्तमः अतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं रमणीयं कर्मफलं वा “द्रविणं धनं “च “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय “दधासि प्रयच्छसि । अन्यत् समानम् ॥ समिद्धः । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ । कर्मणि निष्ठा । ‘ श्वीदितो निष्ठायाम् ' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सोमाहुतः ।। सोमेनाहुतः । तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जरसे । जरतिः स्तुतिकर्मा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। यद्वृत्तयोगादनिघातः । दधासि। ‘ अनुदात्ते च ' इति अभ्यस्तस्य आद्युदात्तत्वम् ॥

यस्मै॒ त्वं सु॑द्रविणो॒ ददा॑शोऽनागा॒स्त्वम॑दिते स॒र्वता॑ता ।

यं भ॒द्रेण॒ शव॑सा चो॒दया॑सि प्र॒जाव॑ता॒ राध॑सा॒ ते स्या॑म ॥
१५

यस्मै॑ । त्वम् । सु॒ऽद्र॒वि॒णः॒ । ददा॑शः । अ॒ना॒गाः॒ऽत्वम् ।
अ॒दि॒ते॒ । स॒र्वऽता॑ता ।

यम् । भ॒द्रेण॑ । शव॑सा । चो॒दया॑सि । प्र॒जाऽव॑ता । राध॑सा
। ते । स्या॒म॒ ॥१५

यस्मै । त्वम् । सुऽद्रविणः । ददाशः । अनागाःऽत्वम् ।
अदिते । सर्वऽताता ।

यम् । भद्रेण । शवसा । चोदयासि । प्रजाऽवता । राधसा
। ते । स्याम ॥१५

हे "सुद्रविणः शोभनधन "अदिते अखण्डनीयाग्ने "सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानाय “अनागास्त्वम् अपापत्वं पापराहित्येन कर्मार्हतां “त्वं “ददाशः प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति । "यं च यजमानं “भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन “शवसा बलेन “चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन “ते "राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम भवेम ॥

सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि धनानि यस्य । ‘ द्रु गतौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' (उ. सू. २. २०८)। द्रविणशब्दस्यान्ते सकारोपजनश्छान्दसः । ददाशः । ‘ दाशृ दाने ' । लेट अडागमः। ‘बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सर्वताता। सर्वदेवात्तातिल' इति स्वार्थे तातिल्प्रत्ययः। यास्कपक्षे तु सर्वाः स्तुतयो येषु यागेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्णव्यापत्त्या आत्वम् ।

उभयत्रापि सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः । चोदयासि । ' चुद प्रेरणे' । लेटि आडागमः ॥

स त्वमं॑ग्ने सौभग॒त्वस्यं वि॒द्वान॒स्माक॒माय॒ुः प्र तिं॑रे॒ह दें॑व ।

तन्नों॑ मि॒त्रो वरुं॑णो मामहन्ता॒मदिं॑ति॒ः सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥१६

सः । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । सौ॒भ॒ग॒ऽत्वस्यं । वि॒द्वान् । अ॒स्माकं॑म् । आयुः॑ । प्र । ति॒र॒ । इ॒ह । दे॒व॒ ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुं॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिं॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥१६

सः । त्वम् । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकम् । आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥१६

हे "देव दानादिगुणयुक्त "अग्ने सः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः त्वं "सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं “विद्वान् जानन् "इह अस्मिन् कर्मणि "अस्माकमायुः “प्र “तिर प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । त्वया वर्धितं नः अस्माकं “तत् आयुः मित्रादयः षड्दैवताः “ममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्त्वित्यर्थः । “मित्रः प्रमीतेस्त्राता “वरुणः अनिष्टानां निवारयिता अदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता “सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकात्मा देवता "पृथिवी प्रथिता भूदेवता। “उत इति समुच्चये। "द्यौः प्रकाशमाना द्युलोकात्मा देवता । एताश्च सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्ममहन्तामिति पूर्वत्रान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगम् ।' सुभगान्मन्त्रे ' इति उद्गात्रादिषु पाठात् भावे अञ् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी ।

ममहन्ताम् । ‘ मह पूजायाम् ' । भौवादिकः। लोटि • बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।।

टिप्पणी

यज्ञसारथिगानम्

भारुण्डसाम

कुत्सोपरि टिप्पणी

स्तोमोपरि टिप्पणी

जातवेदसः स्वरूपं किं अस्ति, अस्मिन् संदर्भे -- यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे । रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥७॥

इमं स्तोमं अर्हते जातवेदसे --

काशकृत्स्नधातुकोशे(१.३२३) उल्लेखमस्ति --
अर्ह मह पूजायाम्। अत्र अर्ह-मह शब्दयोः भेदं न प्रतीयते। किन्तु ऋग्वेदे जातवेदाशब्दस्य संदर्भे अयं भेदः व्यक्तः भवति। अर्ह एकान्तिकसाधनायाः एवं मह सार्वत्रिकसाधनायाः प्रतीकौ स्तः। इन्द्रस्य संदर्भे, यदा इन्द्रः वज्रेण वृत्रवधं करोति, तत् एकान्तिकः। यदा सः मरुतैः सह मैत्री करोति, मरुत्सखा भवति, तत् सार्वत्रिकः। जातवेदस्य संदर्भे अयं प्रतीयते यत् यावत् अग्निः छन्देभ्यः बद्धा अस्ति, तावत् एकान्तिकः, अर्हतः अस्ति। यदा छन्दसां अतिक्रमणं कृत्वा स्तोमैः बद्धा भवति, तत् सार्वत्रिकरूपः (संमहेम) अस्ति। इन्द्रस्य सखा मरुतः सन्ति, जातवेदस्य वयं(अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव)। यावत् अग्निः छन्देभ्यः बद्धा अस्ति, तावत् देवानां स्वरूपं विश्वेदेवाः, समष्टिः अस्ति। यदा स्तोमेभिः, तदा देवताविशेषः, व्यष्टिः।

शुक्लयजुर्वेदे (५.४, १२.६१) एवं शतपथब्राह्मणे (३.४.१.२२) जातवेदसद्वयोः उल्लेखमस्ति। एतयोः सर्जनं अरणिमन्थनतः भवति। अधरारणिः उर्वश्याः रूपमासीत्, उत्तरारणिः पुरूरवारूपः। जातवेदसः यः रूपं एकवचने अस्ति, तत् अमृतं अस्ति - प्रप्र वयममृतं जातवेदसं(ऋ. ६.४८.१)।

जातवेदा उपरि संक्षिप्त टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः

षष्ठमहः - वैश्वदेवशस्त्रम्, आग्निमारुतशस्त्रम्-- इमम् स्तोमम् अर्हते जात वेदस इति जातवेदसीयम् । तस्य तद् एव अन्त रूपम् यत् सोदर्कम् । मा रिषाम मा रिषाम इति । तद् अन्ततो अरिष्ट्यै रूपम् । - कौ.ब्रा. २३.८

इमं स्तोममर्हते जातवेदस इत्याग्नीध्रो यजति रथमिव सम्महेमा मनीषयेति बहूनि वाह तदृभूणां

रूपम् – ऐ.ब्रा. ६.१२.१२

षष्ठे अहनि प्रथममाज्यस्तोत्रम् - इमं स्तोममर्हते जातवेदस" इत्याग्नेयमाज्यं भवति सोदर्कमिन्द्रियस्य वीर्यस्य रसस्यानतिक्षाराय यत्र वै देवा इन्द्रियं वीर्यं रसमपश्यंस्तदनुन्यतुदन् – तांब्रा. १३.८.१

इमं स्तोमम् अर्हते जातवेदसे इत्य् आग्नीध्रो यजति रथम् इव सं महेमा मनीषया इति बहूनि वाह तद् ऋभूणां रूपम् – गो.ब्रा. २.२.२२

अग्न्यन्वाधानप्रकरणम् -- प्राग्नये वाचमिमं स्तोममिति चोपस्थानं सूक्ताभ्याम् – शांश्रौसू. ४.२.१०

ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने प्रस्थितयाज्याप्रकरणम् --
इमं स्तोममित्याग्नीध्रः शांश्रौसू. ८.२.११

दशरात्रे षष्ठमहः -- इमं स्तोममित्याग्निमारुते
शां.श्रौ.सू. १०.८.१५

उपनयनम् -- इमँ स्तोममर्हत इत्यग्निं परिसमुह्य
पर्युक्ष्य परिस्तीर्यैधोस्येधिषीमहीति समिधमादधाति
– मानवगृह्यसूत्रम् १.१.१६

दर्भाणां पवित्रे मन्त्रवदुत्पाद्येमँ स्तोममर्हत इत्यग्निं
परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य
पश्चादग्नेरेकवद्बर्हिःस्तृणाति मानव गृह्यसूत्रम्
१.१०.२

इमँ स्तोममर्हत इत्यग्निं परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य
पश्चादग्नेरेकवद्बर्हिस्तृणाति मानवगृह्यसूत्रम् २.२.५

पौण्डरीकयागे यज्ञसारथिगानाय यस्य सामस्य भवान् गानं करिष्यसि, तस्मिन् संदर्भे पौण्डरीकयागस्य स्वरूपं ध्यातव्यं अस्ति। कथनमस्ति यत् पौण्डरीकयागे गजस्य आलभनं भवति, यथा अश्वमेधे अश्वस्य। नायं आलभनं भौतिकरूपेण भवति। गजस्य प्रकृतिः शुण्डद्वारा जलस्य आकर्षणस्य भवति, यथा सूर्यः स्वकिरणेभ्यः जलस्य आकर्षणं करोति। एवमेव, अस्मिन् जगति, यः सर्वश्रेष्ठमस्ति, तस्य आकर्षणम्। अभिधानराजेन्द्रकोशे(भागः ५, पृ. ८४३). कथनमस्ति यत् एकः पंकपूर्णः सरोवरः अस्ति यस्मात् साधकेन पद्मस्य आहरणं करणीयं अस्ति। यः एवंकरणे सक्षमः भवति, तत् पुण्डरीकं अस्ति, शेषः कण्डरीकं।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.९५

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९६ →
सूक्तं १.९५
कुत्स आङ्गिरसः

दे. अग्निः, औषसोऽग्निर्वा। त्रिष्टुप् ।

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिके द्वे सूक्ते (आश्व.श्रौ.सू. ४.१३)

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥१॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भमतन्द्रासो युवतयो विभृत्रम् ।

तिग्मानीकं स्वयशसं जनेषु विरोचमानं परि षीं नयन्ति ॥२॥

त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतून्प्रशासद्वि दधावनुष्ठु ॥३॥

क इमं वो निण्यमा चिकेत वत्सो मातॄर्जनयत स्वधाभिः ।

बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥४॥

आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥५॥*

उभे भद्रे जोषयेते न मेने गावो न वाश्रा उप तस्थुरेवैः ।

स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूवाञ्जन्ति यं दक्षिणतो हविर्भिः ॥६॥

उद्यंयमीति सवितेव बाहू उभे सिचौ यतते भीम ऋञ्जन् ।

उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥७॥

त्वेषं रूपं कृणुत उत्तरं यत्सम्पृञ्चानः सदने गोभिरद्भिः ।

कविर्बुध्नं परि मर्मृज्यते धीः सा देवताता समितिर्बभूव ॥८॥

उरु ते ज्रयः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयशोभिरिद्धोऽदब्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥९॥

धन्वन्स्रोतः कृणुते गातुमूर्मिं शुक्रैरूर्मिभिरभि नक्षति क्षाम् ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽन्तर्नवासु चरति प्रसूषु ॥१०॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रथमे मण्डले पञ्चदशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् ।
द्वे विरूपे' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते- द्वे
एकादशौषसाय वाग्नये ' इति । ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति
परिभाषया कुत्सस्यानुवृत्तेराङ्गिरसः कुत्सः ऋषिः ।
अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । उषसि प्रातःकाले
हविर्भाक् योऽग्निरस्ति स देवता । यद्वा ।' आग्नेयं तत्'
इति पूर्वोत्रोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि पञ्च
सूक्तानि केवलाग्निदेवत्यानि । अतोऽस्य सूक्तस्य
औषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता इति
वाशब्दार्थः । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि
इदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूत्रितम् ' अथैतस्याः' इति
खण्डे- द्वे विरूपे इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ।
आश्विनशस्त्रे चैते ' प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव
समाम्नायस्य ' (आश्व. श्रौ. ६. ५.) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

द्वे विरू॑पे चरत॒ः स्वर्थे॑ अ॒न्यान्या॑ व॒त्समुप॑ धापयेते ।

हरि॑र॒न्यस्या॒ं भव॑ति स्व॒धावा॑ञ्छु॒क्रो अ॒न्यस्या॑ं ददृशे सु॒वर्चा॑ः ॥१

द्वे इति॑ । विरू॑पे॒ इति॒ विऽरू॑पे । च॒र॒त॒ः । स्वर्थे॒ इति॑ सु॒ऽअर्थे॑ । अ॒न्याऽअ॑न्या । व॒त्सम् । उप॑ । धा॒प॒ये॒ते॒ इति॑ ।

हरि॑ः । अ॒न्यस्या॑म् । भव॑ति । स्व॒धाऽवा॑न् । शु॒क्रः । अ॒न्यस्या॑म् । द॒दृ॒शे॒ । सु॒ऽवर्चा॑ः ॥१

द्वे इति । विरूपे इति विऽरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे । अन्याऽअन्या । वत्सम् । उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्याम् । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । ददृशे । सुऽवर्चाः ॥१

"स्वर्थे स्वरणे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनम् । शोभनप्रयोजनोपेते "विरूपे विषमरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे “द्वे अहोरात्रे "चरतः पुनःपुनः पर्यावर्तेते । ते चाहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जनन्यौ । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स हि गर्भवत् रात्रावन्तर्हितः सन् तस्याः चरमभागादुत्पद्यते। अह्नः पुत्रोऽग्निः । स हि तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येन असत्कल्पः सन् तस्मात् अह्नः सकाशात् निर्मुक्तः प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैराम्नायते- तयोरेतौ वत्सौ । अग्निश्चादित्यश्च । रात्रेर्वत्सः । श्वेत आदित्यः । अह्नोऽग्निः । ताम्रो अरुणः' (तै. आ. १. १०) इति । ते चाहोरात्रे “वत्सं स्वं स्वं पुत्रम्" “अन्यान्या परस्परव्यतिहारेण “उप “धापयेते स्वकीय रसं पाययतः । यद्रात्र्या कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः करोति । यदह्ना कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्नेः रसस्य पायनं तद्रात्रिः करोति । एतच्च सायंप्रातःकालीनाहुत्यभिप्रायम्

। श्रूयते च-’ तस्मादग्नये सायं हूयते सूर्याय प्रातः ' (तै. ब्रा. २. १. २. ६) इति । यस्मादेवं तस्मात् "अन्यस्यां स्वजनन्याः अन्यस्याम् अहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां "हरिः रसहरणशील आदित्यः "स्वधावान् हविर्लक्षणान्नवान् "भवति । “शुक्रः निर्मलदीप्तिरग्निः स्वजनन्याः "अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां "सुवर्चाः शोभनदीप्तियुक्तः सन् “ददृशे दृश्यते ॥ स्वर्थे । ऋ गतौ । ‘ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' इति भावे कर्मणि वा थन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शोभनोऽर्थो ययोस्ते । ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्यान्या। ‘ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो हे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम् ' (पा. म. ८. १. १२. ११) इति द्विर्भावः । बहुलग्रहणात् समासवद्भावाभावे । तस्य परमाम्रेडितम्' इति परस्याम्रेडितसंज्ञायाम् ' अनुदात्तं च ' इति आम्रेडितानुदात्तत्वम् । धापयेते । धेट् पाने '। ‘ आदेचः०' इति आत्वम् । ततो हेतुमति णिच् ।' अर्तिह्री ' (पा. सू. ७,

३. ३६) इत्यादिना धातोः पुगागमः । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं 'शाच्छासाह्वाव्या° ' इति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि युक्प्राप्तिख्यापनार्थः । यदि तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुक् न प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् अध्यापयति इत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः । ' निगरणचलनार्थेभ्यश्च । (पा . सू . १. ३. ८७) इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट उपसंख्यानम् ' (पा. सू. १, ३. ८९. १) इति प्रतिषेधात् आत्मनेपदम् । हरिः । ' हृञ् हरणे'। औणादिकः इन्प्रत्ययः । ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यादाद्युदात्तत्वम् । भवति । ' एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् (पा. सू. ८. १. ६५) इति प्रथमायाः तिङ्विभक्तेः निघातप्रतिषेधः । ददृशे । दृशेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तेजो यस्य । 'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

दशे॒मं त्वष्टु॑र्जनयन्त॒ गर्भ॒मतं॑न्द्रासो युव॒तयो॒ विभृं॑त्रम् ।

ति॒ग्मानीं॑कं॒ स्वयं॑शसं॒ जनें॑षु वि॒रोचं॑मानं॒ परिं षीं नयन्ति ॥ २

दशं॑ । इ॒मम् । त्वष्टुः॑ । ज॒न॒य॒न्त॒ । गर्भं॑म् । अतं॑न्द्रासः । यु॒व॒तयः॑ । विऽभृं॑त्रम् ।

ति॒ग्मऽअं॑नीं॑कम् । स्वऽयं॑शसम् । जनें॑षु । वि॒ऽरोचं॑मानम् । परिं॑ । सी॒म् । न॒य॒न्ति॒ ॥२

दश । इमम् । त्वष्टुः । जनयन्त । गर्भम् । अतन्द्रासः । युवतयः । विऽभृत्रम् ।

तिग्मऽअनीकम् । स्वऽयशसम् । जनेषु । विऽरोचमानम् । परि । सीम् । नयन्ति ॥२

“अतन्द्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसाः आलस्यरहितः जागरूका इत्यर्थः । "युवतयः नित्यतरुण्यः जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूताः "दश प्राच्याद्या दशसंख्याकाः दिशः "गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणान्तर्वर्तमानं “त्वष्टुः दीप्तात् मध्यमात् वायोः सकाशात् "जनयन्त वैद्युतमग्निम् उत्पादयन्ति । यद्वा दशसंख्याका अङ्गुलयस्त्वष्टुर्दीप्तस्य वायोः गर्भं स्वकारणभूते वायौ गर्भरूपेण वर्तमानम् । अग्नेर्हि वायुः कारणं ‘वायोरग्निः' (तै, आ. ८.१) इति श्रुतेः । एवंभूतम् "इमम् अग्निम् अरण्योः सकाशात् जनयन्त उत्पादयन्ति। कीदृश्योऽङ्गुलयः । अतन्द्रासः पुनःपुनः कर्मकरणे आलस्यरहिताः । युवतयः अपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणौ संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । “विभृत्रं सर्वेषु भूतेषु विहृतम् । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः । "तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसम् । अत एव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः प्रतिहन्यते ।

"स्वयशसं स्वायत्तयशस्कम् । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । “जनेषु जनपदेषु सर्वदेशेषु "विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानम् । बहूनामुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतं "सीम् एनमग्निं "परि परितः सर्वतः “नयन्ति स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः । ‘ त्विष दीप्तौ ।' नप्तृनेष्टृत्वष्टृ' (उ. सू. २. २५२) इत्यादिना उणादिषु तृनन्तः निपातितः । अतो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विभृत्रम् । हृञ् हरणे'। अस्मात् कर्मणि निष्ठा। छान्दसो रेफोपजनः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । यद्वा औणादिकः क्प्र त्ययः । तिग्मानीकम् । ‘तिज निशाने '। युजिरुचितिजां कुत्वं च ' (उ. सू. १, १४३)इति मक् ।' अन प्राणने '।' अनिदृशिभ्यां च ' इति कीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परि षीम् । पूर्वपदात्' इति षत्वम् ॥

त्रीणि॒ जाना॒ परिं भूषन्त्यस्य समु॒द्र एकं दि॒व्येकंम॒प्सु ।

पूर्वा॒मनु॒ प्र दिशं॒ पार्थिंवानामृ॒तून्प्र॒शास॒द्वि दंधावनु॒ष्ठु ॥३

त्रीणिं । जानां । परिं । भू॒ष॒न्ति॒ । अ॒स्य॒ । स॒मु॒द्रे । एकंम् ।
दि॒वि । एकंम् । अ॒प्ऽसु ।

पूर्वांम् । अनुं । प्र । दिशंम् । पार्थिंवानाम् । ऋ॒तून् ।
प्र॒ऽशासंत् । वि । द॒धौ॒ । अ॒नु॒ष्ठु ॥३

त्रीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकम् ।
दिवि । एकम् । अप्ऽसु ।

पूर्वाम् । अनु । प्र । दिशम् । पार्थिवानाम् । ऋतून् ।
प्रऽशासत् । वि । दधौ । अनुष्ठु ॥३

“अस्य अग्नेः “त्रीणि त्रिसंख्याकानि “जाना जननानि जन्मानि ”परि “भूषन्ति परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा परीत्येष समित्येतस्य स्थाने । अस्याग्नेस्त्रीणि जन्मानि संभवन्ति । "समुद्रे अब्धौ वडवानलरूपेण “एकं जन्म । “दिवि द्युलोके आदित्यात्मना “एकम् । "अप्सु । आपः इति अन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेणैकम् । एवमग्निस्त्रेधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तते इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽग्निः “ऋतूनु वसन्ताद्यान् षड्तून "प्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन् "पार्थिवानां पृथिव्याः संबन्धिनां सर्वेषां प्राणिनां "पूर्वां प्राचीं “प्र “दिशं प्रकृष्टां ककुभम् । “अनुष्ठु इत्येतदव्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठ्विति यथा । सम्यगनुक्रमेण वि “दधौ कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखण्डयोर्दिक्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसन्तादिभेदश्च सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तेत्यर्थः ॥ जाना । जनी प्रादुर्भावे ' । घञ्। ‘ कर्षात्वतः° ' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते

वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । शेश्छन्दसि बहुलम्'
इति शेर्लोपः । भूषन्ति । ' भूष अलंकारे'। भौवादिकः ।
यद्वा । भवतेर्लेटि सिब्बहुलं लेटि ' इति सिप् ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः, संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात् गुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयत्र
ऊडिदम्' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । पार्थिवानाम् ।'
पृथिव्या ञाञौ ' इति प्राग्दीव्यतीयः अञ्प्रत्ययः ।
प्रशासत् । ' शासु अनुशिष्टौ ' । अस्मात् लटः शतृ ।'
जक्षित्यादयः षट्' इति अभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुः ।
इति नुम्प्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुष्ठु ।'
अपदुःसुषु स्थः ' (उ. सू. १. २५) इति विधीयमानः
कुप्रत्ययो बहुलवचनात् तिष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति ॥

क इ॒मं वों नि॒ण्यमा चिंकेत व॒त्सो मा॒तॄर्जंनयत स्व॒धाभिंः
।

ब॒ह्वी॒नां गर्भो॑ अ॒पसा॑मु॒पस्था॑न्म॒हान्क॒विर्निश्च॑रति स्व॒धावा॑न्
॥४

कः । इ॒मम् । व॒ः । नि॒ण्यम् । आ । चि॒के॒त॒ । व॒त्सः । मा॒तॄः
। ज॒न॒य॒त॒ । स्व॒धाभिः॑ ।

ब॒ह्वी॒नाम् । गर्भः॑ । अ॒पसा॑म् । उ॒पऽस्था॑त् । म॒हान् ।
क॒विः । निः । च॒र॒ति॒ । स्व॒धाऽवा॑न् ॥४

कः । इमम् । वः । निण्यम् । आ । चिकेत । वत्सः । मातॄः
। जनयत । स्वधाभिः ।

बह्वीनाम् । गर्भः । अपसाम् । उपऽस्थात् । महान् ।
कविः । निः । चरति । स्वधाऽवान् ॥४

हे ऋत्विग्यजमानाः “निण्यं निर्णीतम् । अन्तर्हितनामैतत्
। अबादिषु गर्भरूपेणान्तर्हितम् । तथा च मन्त्रान्तरम्-'
गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम्' (

ऋ. सं. १. ७०. २) इति । एवंभूतम् “इमम् अग्निं “वः युष्माकं मध्ये "कः “आ “चिकेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निः “वत्सः मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण पुत्रस्थानीयः सन् 'मातॄः तस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि "स्वधाभिः हविर्लक्षणैरन्नैः "जनयत उत्पादयति । तथा च स्मर्यते- अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' (मनु. ३. ७६) इति । अपि च "बह्वीनां मेघस्थानामपां "गर्भः वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निः “अपसामुपस्थात् समुद्रात् “निश्चरति औषसाग्निरूपेणादित्यः सन्निर्गच्छति । कीदृशः । "महान् तेजसा प्रौढः "कविः क्रान्तदर्शी "स्वधावान् हविर्लक्षणान्नवान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मना औषसरूपेण आदित्यात्मना च विभज्य वर्तते इत्यर्थः ॥ चिकेत । ‘ कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । जनयत । ‘ जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च ' इति

मित्त्वात् ‘मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । पूर्ववत् छान्दसो लङ् । बह्वीनाम् । ‘ नित्यं छन्दसि ' (पा. सू. ४. १. ४६) इति बहुशब्दात् ङीष् । ‘ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ' (पा. सू. ६. १. १७८) इति नाम उदात्तत्वम् । अपसाम् । ‘ आप्लृ व्याप्तौ ।' आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा ' (उ. सू. ४. ६४७) इति बहुलवचनादकर्माख्यायामपि आप्नोतेः असिप्रत्ययः ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठन्त्यापोऽत्र इत्युपस्थः । ‘ आतश्चोपसर्गे' इति ‘कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् अधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।।

आ॒विष्ट्यो॑ वर्धते॒ चारु॑रासु जि॒ह्माना॑मू॒र्ध्वः स्वय॑शा उ॒पस्थे॑ ।

उ॒भे त्वष्टु॑र्बिभ्यतु॒र्जाय॑मानात्प्रती॒ची सिं॒हं प्रति॑ जोषयेते ॥ ५

आ॒विःऽत्य॑ः । व॒र्ध॒ते॒ । चारु॑ः । आ॒सु॒ । जि॒ह्मानां॑म् । ऊ॒र्ध्वः । स्वऽय॑शाः । उ॒पऽस्थे॑ ।

उ॒भे इति॑ । त्वष्टु॑ः । बि॒भ्य॒तु॒ः । जाय॑मानात् । प्र॒ती॒ची इति॑ । सिं॒हम् । प्रति॑ । जो॒ष॒ये॒ते॒ इति॑ ॥५

आविःऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्मानाम् । ऊर्ध्वः । स्वऽयशाः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । बिभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहम् । प्रति । जोषयेते इति ॥५

"आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निः “चारुः शोभनदीप्तिः सन् "आविष्ट्यो “वर्धते आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । "जिह्मानां

कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपाम् "उपस्थे उत्सङ्गे "स्वयशाः स्वायत्तयशस्कोऽग्निः “ऊर्ध्वः ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभूतास्वप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि स्वयमूर्ध्वं ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैशेषिकैः-’ अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनम् अणुमनसोराद्यं कर्मैतान्यदृष्टकारितानि' इति । अपि च “उभे द्यावापृथिव्यौ त्वष्टुः दीप्तात् "जायमानात् उत्पद्यमानात्तस्मादग्नेः “बिभ्यतुः भयं प्रापतुः । तदनन्तरमुत्पन्नं “सिंहं सहनशीलमभिभवनशीलं तमग्निं "प्रतीची प्रत्यञ्चन्त्यौ प्रतिगच्छन्त्यौ आभिमुख्येन प्राप्नुवन्त्यौ "जोषयेते सेवेते । यास्कस्त्वाह- आविरावेदनात्तत्त्यो वर्धते चारुरासु चारु चरतेर्जिह्मं जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति स्वयशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थान उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वापि चैते प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते' (निरु. ८. १५)

इति ॥ आविष्ट्यः । आविःशब्दात् छन्दसि ' (पा. सू. ४. २. १०४. १) इति शैषिकस्त्यप् । ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ' (पा. सू. ८. ३. १०१) इति षत्वम् । आसु । इदमोऽन्वादेशे° ' इति अशादेशोऽनुदात्तः, विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्ता इति सर्वानुदात्तत्वम् । न च ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वं शङ्कनीयम् । अन्तोदात्तादिदंशब्दाद्धि तद्विधीयते । प्रतीची । प्रतिपूर्वात् अञ्चतेः ' ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् ।' अनिदिताम्' इति नलोपः । ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । अचः' इति अकारलोपे चौ ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिविस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । ‘ वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । जोषयेते । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः । स्वार्थे णिच् ॥ ॥ १ ॥

उ॒भे भ॒द्रे जोंषयेते॒ न मेने॒ गावो॒ न वा॒श्रा उपं तस्थु॒रेवैंः ।

स दक्षा॑णा॒ं दक्ष॑पतिर्बभूवा॒ञ्जन्ति॒ यं द॑क्षिण॒तो ह॒विर्भि॑ः ॥६

उ॒भे इति॑ । भ॒द्रे इति॑ । जो॒ष॒ये॒ते॒ इति॑ । न । मेने॒ इति॑ । गाव॑ः । न । वा॒श्राः । उप॑ । त॒स्थुः॒ । एवैः॑ ।

सः । दक्षा॑णाम् । दक्ष॑ऽपतिः । ब॒भू॒व॒ । अ॒ञ्जन्ति॑ । यम् । द॒क्षि॒ण॒तः । ह॒विःऽभिः॑ ॥६

उभे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावः । न । वाश्राः । उप । तस्थुः । एवैः ।

सः । दक्षाणाम् । दक्षऽपतिः । बभूव । अञ्जन्ति । यम् । दक्षिणतः । हविःऽभिः ॥६

“उभे अहश्च रात्रिश्च । यद्वा उभे द्यावापृथिव्यौ । अरणी वा । भद्रे भजनीये शोभनाङ्ग्यौ “मेने स्त्रियौ "जोषयेते "न सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते राजानमुभयतः

सेवेते एवं द्यावापृथिव्यौ एनमग्निमुभयतः सेवेते इत्यर्थः ।
अपि च “वाश्राः हम्भारवं कुर्वत्यः "गावो “न गावो यथा
“एवैः स्वकीयैश्चरित्रैरादरातिशयेन स्वकीयान् वत्सान् “उप
“तस्थुः संगच्छन्ते तथेममग्निं द्यावापृथिव्यौ उपस्थिते
भवतः । पूर्वं सेवनमात्रमुक्तम् इदानीं पुन: गोनिदर्शनेन
तत्रैवादिरातिशयो द्योत्यते। अतः "सः अग्निः "दक्षाणां
सर्वेषां बलानां "दक्षपतिः बलाधिपतिः “बभूव आसीत् ।
बलानां मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः ।
"यम् अग्निं "दक्षिणतः आहवनीयस्य दक्षिणभागे
अवस्थिताः ऋत्विजः “हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः
"अञ्जन्ति आर्द्रीकुर्वन्ति तर्पयन्ति सोऽग्निरिति
पूर्वेणान्वयः ॥ वाश्राः । ‘ वाशृ शब्दे'। ‘ स्फायितञ्चि° '
इत्यादिना रक् । एवैः । ‘ इण् गतौ ' ‘इण्शीङ्भ्यां वन्' इति
भावे वन्प्रत्ययः ।।

उद्यं॑यमीति सवि॒तेव॑ बा॒हू उ॒भे सिचौ॑ यतते भी॒म ऋ॒ञ्जन् ।

उच्छु॒क्रमत्क॑मजते सि॒मस्मा॒न्नवा॑ मा॒तृभ्यो॒ वस॑ना जहाति ॥७

उत् । य॒म्य॒मी॒ति॒ । स॒वि॒ताऽइ॑व । बा॒हू इति॑ । उ॒भे इति॑ । सिचौ॑ । य॒त॒ते॒ । भी॒मः । ऋ॒ञ्जन् ।

उत् । शु॒क्रम् । अत्क॑म् । अ॒ज॒ते॒ । सि॒मस्मा॑त् । नवा॑ । मा॒तृऽभ्यः॑ । वस॑ना । ज॒हा॒ति॒ ॥७

उत् । यम्यमीति । सविताऽइव । बाहू इति । उभे इति । सिचौ । यतते । भीमः । ऋञ्जन् ।

उत् । शुक्रम् । अत्कम् । अजते । सिमस्मात् । नवा । मातृऽभ्यः । वसना । जहाति ॥७

सवितेव सर्वस्य प्रेरकः आदित्यो थथा “बाहू
बाहुस्थानीयान् रश्मीनुद्गमयति तथायमौषसोऽग्निः
स्वकीयानि तेजांसि “उद्यंयमीति
भृशमुद्यतान्यूर्ध्वाभिमुखानि करोति । तदनन्तरं “भीमः
सर्वेषां भयंकरोऽग्निः “उभे 'सिचौ उभे द्यावापृथिव्यौ
“ऋञ्जन प्रसाधयन् स्वतेजसालंकुर्वन् “यतते स्वव्यापारे
प्रयतते । तदनन्तरं “सिमस्मात् सर्वस्माद्भूतजातात् “शुक्रं
दीप्तम् “अत्कं सारभूतं रसम् “उत् “अजते
रश्मिभिरूर्ध्वमादत्ते । अपि च “मातृभ्यः
स्वमातृस्थानीयेभ्यो वृष्ट्युदकेभ्यः सकाशात् “नवा नवानि
प्रत्याग्राणि ”वसना सर्वस्य जगतः आच्छादकानि तेजांसि
“जहाति उद्गमयति ॥ यंयमीति । ‘ यम उपरमे' । अस्मात्
यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ' (पा. सू. ७. ४. ८५)
इति अभ्यासस्य नुगागमः । एतच्चानुस्वारोपलक्षणार्थम् ।
सिचौ । “ षिचिर् क्षरणे '। सिञ्चतः फलेन संयोजयतः
इति सिचौ द्यावापृथिव्यौ । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । यतते

।' यती प्रयत्ने । अत्कम् । ‘ अत सातत्यगमने '। ‘ इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (उ. सू. ३. ३२३) इति कन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सिमस्मात्। सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयत्र ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । जहाति । ‘ ओहाक् त्यागे' । जौहोत्यादिकः ।।

त्वे॒षं रू॒पं कृ॑णुत॒ उत्त॑रं॒ यत्सं॑म्पृञ्चा॒नः सद॑ने॒ गोभि॑र॒द्भिः ।

क॒विर्बु॒ध्नं परि॑ मर्मृज्यते॒ धीः सा दे॒वता॑ता॒ समि॑तिर्बभूव ॥ ८

त्वे॒षम् । रू॒पम् । कृ॒णु॒ते॒ । उत्ऽत॑रम् । यत् । स॒म्ऽपृ॒ञ्चा॒नः । सद॑ने । गोभिः॑ । अ॒त्ऽभिः ।

क॒विः । बु॒ध्नम् । परिं । म॒र्मृ॒ज्य॒ते॒ । धीः । सा । दे॒वऽतांता । सम्ऽइंतिः । ब॒भू॒व॒ ॥८

त्वेषम् । रूपम् । कृणुते । उत्ऽतरम् । यत् । सम्ऽपृञ्चानः । सदने । गोभिः । अत्ऽभिः ।

कविः । बुध्नम् । परि । मर्मृज्यते । धीः । सा । देवऽताता । सम्ऽइतिः । बभूव ॥८

“सदने अन्तरिक्षे “गोभिः गन्त्रीभिः "अद्भिः मेघस्थाभिः सह संपृञ्चानः वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् “त्वेषं दीप्तं सर्वैर्द्रष्टुमशक्यम् “उत्तरम् उत्कृष्टतरं “रूपं वैद्युतं प्रकाशं “यत् यदा “कृणुते करोति तदानीं “कविः क्रान्तदर्शी “धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निः “बुध्नं सर्वस्योदकस्य मूलभूतमन्तरिक्षं “परि “मर्मृज्यते परितो मार्ष्टि स्वतेजसाच्छादयति । तस्याग्नेः “सा "देवताता देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिरस्माभिः स्तुता

सती “समितिर्बभूव तेजसां संहतिर्भवति ॥ संपृञ्चानः । ‘पृची संपर्के'। रौधादिकः । अस्मात् लटः शानच् । ' श्नसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । सीदन्त्यस्मिन् गन्धर्वादय इति सदनमन्तरिक्षम् । अधिकरणे ल्युट् । मर्मज्यते । ‘ मृजूष् शुद्धौ । अस्मात् यङि ‘ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ७. ४. ९१. १) इति निपातनात् अभ्यासस्य रुगागमः । देवताता । देवेन तता देवताता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा ।' अनुदात्तोपदेश' ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । व्यत्ययेन आत्वम् ।' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उ॒रु ते॒ ज्रय॒ः पर्ये॑ति बु॒ध्नं वि॒रोच॑मानं महि॒षस्य॒ धाम॑ ।

विश्वे॑भिरग्ने॒ स्वय॑शोभिरि॒द्धोऽद॑ब्धेभिः पा॒युभि॑ः

पाह्य॒स्मान् ॥९

उ॒रु । ते॒ । ज्रयः॑ । परि॑ । ए॒ति॒ । बु॒ध्नम् । वि॒ऽरोच॑मानम् । म॒हि॒षस्य॑ । धाम॑ ।

विश्वे॑भिः । अ॒ग्ने॒ । स्वय॑शःऽभिः । इ॒द्धः । अद॑ब्धेभिः । पा॒युऽभिः॑ । पा॒हि॒ । अ॒स्मान् ॥९

उरु । ते । ज्रयः । परि । एति । बुध्नम् । विऽरोचमानम् । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयशःऽभिः । इद्धः । अदब्धेभिः । पायुऽभिः । पाहि । अस्मान् ॥९

"महिषस्य महतः "ते तव "ज्रयः राक्षसादीनामभिभावुकं "विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानम् “उरु विस्तीर्णं “धाम तेजः “बुध्नम् अपां मूलभूतमन्तरिक्षं “पर्येति परितो व्याप्नोति । हे "अग्ने "इद्धः अस्माभिः प्रज्वलितः सन् "विश्वेभिः सर्वैः "स्वयशोभिः स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिः

"अस्मान् “पाहि रक्ष । कीदृशैः । "अदब्धेभिः राक्षसादिभिरहिंसितैः "पायुभिः पालनशक्तैः ॥ ज्रयः । ‘ जि ज्रि अभिभवे ' । असुन् । अदब्धेभिः । ‘ दम्भु दम्भे'। निष्ठायां यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ अनिदिताम् ' इति नलोपः । ‘ झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ बहुलं छन्दसि ' इति भिस ऐसभावः ॥

धन्व॒न्स्रोतः॑ः कृणुते गा॒तुमू॒र्मिं शु॒क्रैरू॒र्मिभि॑र॒भि नं॑क्षति॒ क्षाम् ।

विश्वा॒ सना॑नि ज॒ठरे॑षु धत्ते॒ऽन्तर्नवा॑सु चरति प्र॒सूषु॑ ॥१०

धन्वं॑न् । स्रोतः॑ । कृ॒णु॒ते॒ । गा॒तुम् । ऊ॒र्मिम् । शु॒क्रैः । ऊ॒र्मिऽभिः॑ । अ॒भि । न॒क्ष॒ति॒ । क्षाम् ।

वि॒श्वा॑ । सना॑नि । ज॒ठरे॑षु । ध॒त्ते॒ । अ॒न्तः । नवा॑सु । च॒र॒ति॒ । प्र॒ऽसूषु॑ ॥१०

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुम् । ऊर्मिम् । शुक्रैः । ऊर्मिऽभिः । अभि । नक्षति । क्षाम् ।

विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अन्तः । नवासु । चरति । प्रऽसूषु ॥१०

“धन्वन् नभसि "गातुं गमनशीलम् "ऊर्मिम् उदकसंघम् अयमग्निः "स्रोतः "कृणुते स्रोतसा प्रवाहरूपेण युक्तं करोति । "शुक्रैः निर्मलैः “ऊर्मिभिः तैर्जलसंघैः “क्षां भूमिम् "अभि "नक्षति अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरन्तरिक्षे जलसंघमुत्पाद्य तेन सर्वा भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चात् "विश्वा सर्वाणि "सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वाण्यन्नानि "जठरेषु “धत्ते अवस्थापयति । तदर्थं "नवासु वृष्ट्यनन्तरमुत्पन्नासु "प्रसूषु सर्वेषामन्नानां

प्रसवित्रीष्वोषधीषु पाकार्थम् "अन्तः "चरति मध्ये वर्तते । अन्तरवस्थितेन भौमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्त्वात् नुम् । 'कनिन्युवृषि° ' इत्यादिना कनिन् ।' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक्। ' धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः ' (निरु. ५. ५) इति यास्कः । नित्त्वात् आद्युदात्तत्वम् । गातुम् । ' गाङ् गतौ ।' कमिमनिजनि" ' इत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मिम् । " अर्तेरू च ' इति मिप्रत्ययः । मक्षति। ' नक्ष गतौ ॥

ए॒वा नों अग्ने स॒मिधां वृधा॒नो रे॒वत्पांवक॒ श्रवं॑से॒ वि भांहि ।

तन्नों मि॒त्रो वरुंणो मामहन्ता॒मदिं॑ति॒ः सिन्धुं॒ः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥११

ए॒व । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइधा॑ । वृ॒धा॒नः । रे॒वत् । पा॒व॒क॒ ।
श्रव॑से । वि । भा॒हि॒ ।

तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदि॑तिः ।
सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥११

एव । नः । अग्ने । सम्ऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक ।
श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥११

हे पावक शोधक “अग्ने "समिधा अस्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण "एव एवमुक्तप्रकारेण “वृधानः वर्धमानः सन् "रेवत् रयिमते धनयुक्ताय “नः अस्माकं “श्रवसे अन्नाय "वि “भाहि विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । "नः अस्माकं "तत् अन्नं मित्रादयः

"ममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्त्वित्यर्थः । उतशब्दः समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥ एव । ' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः । वृधानः । वृधेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ताच्छीलिकः चानश् । 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । चानशः सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । लसार्वधातुकत्वाभावेनानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । रेवत् । रयिशब्दात् मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । ' छन्दसीरः' इति मतुपो वत्दम् । " रेशब्दाच्च° (का. ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या लुक् ॥ ॥ २ ॥

- १.९५.५

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्त १.१४ सूक्त १.४४ सूक्त १.७४ सूक्त १.१०४ सूक्त १.१३४ सूक्त १.१६४

सूक्त १.१५ सूक्त १.४५ सूक्त १.७५ सूक्त १.१०५ सूक्त १.१३५ सूक्त १.१६५

सूक्त १.१६ सूक्त १.४६ सूक्त १.७६ सूक्त १.१०६ सूक्त १.१३६ सूक्त १.१६६

सूक्त १.१७ सूक्त १.४७ सूक्त १.७७ सूक्त १.१०७ सूक्त १.१३७ सूक्त १.१६७

सूक्त १.१८ सूक्त १.४८ सूक्त १.७८ सूक्त १.१०८ सूक्त १.१३८ सूक्त १.१६८

सूक्त १.१९ सूक्त १.४९ सूक्त १.७९ सूक्त १.१०९ सूक्त १.१३९ सूक्त १.१६९

सूक्त १.२० सूक्त १.५० सूक्त १.८० सूक्त १.११० सूक्त १.१४० सूक्त १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.९६

← सूक्तं १.९५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.९६

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.९७ →

दे. अग्निः, द्रविणोदा अग्निर्वा । त्रिष्टुप्

स प्रत्नथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बळधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥१॥

स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम् ।

विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥२॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुतमृञ्जसानम् ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सृप्रदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥३॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदद्गातुं तनयाय स्वर्वित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥४॥

नक्तोषासा वर्णमामेम्याने धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥५॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥६॥

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् ।

सतश्च गोपां भवतश्च भूरेर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥७॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥८॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘स प्रत्नथा ' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभम् । द्रविणोदस्त्वगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्-‘स प्रत्नथा नव द्रविणोदसः' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । व्यूढस्य दशरात्रस्य षष्ठेऽहन्याग्निमारुते इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । ‘ व्यूळ्हश्चेत् ' इति खण्डे सूत्रितं- स प्रत्नथेत्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ८.८) इति । ‘ स प्रत्नथा सहसा जायमान इति जातवेदस्यं समानोदर्कम् ' (ऐ. ब्रा. ५, १५) इत्यादि ब्राह्मणम् । महापितृयज्ञे स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनस्य ‘स प्रत्नथा' इत्येषा याज्या । ‘दक्षिणाग्नेः ' इति खण्डे सूत्रितं- स प्रत्नथा सहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

स प्र॒त्नथा॒ सहं॑सा॒ जाय॑मानः स॒द्यः काव्या॑नि॒ बळ॑धत्त॒ विश्वा॑ ।

आप॑श्च मि॒त्रं धि॒षणा॑ च साध॑न्दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन्द्रविणो॒दां ॥ १

सः । प्र॒त्नऽथा॑ । सह॑सा । जाय॑मानः । स॒द्यः । काव्या॑नि । बट् । अ॒ध॒त्त॒ । विश्वा॑ ।

आपः॑ । च॒ । मि॒त्रम् । धि॒षणा॑ । च॒ । सा॒ध॒न् । दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒र॒य॒न् । द्र॒वि॒णः॒ऽदाम् ॥१

सः । प्रत्नऽथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । बट् । अधत्त । विश्वा ।

आपः । च । मित्रम् । धिषणा । च । साधन् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥१

"सहसा बलेन “जायमानः निर्मथनेनोत्पद्यमानः "सः अग्निः "सद्यः तदानीमुत्पत्त्यनन्तरमेव “प्रत्नथा प्रत्न इव चिरंतन इव "विश्वा विश्वानि सर्वाणि "काव्यानि कवेः क्रान्तदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि "बट् सत्यम् "अधत्त अधारयत् । पूर्वं विद्यमान इवाग्निरुत्पत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । इममग्निं वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिताः "आपश्च “धिषणा “च या माध्यमिका वाक् सा च "मित्रं सखिभूतं "साधन् साधयन्ति कुवन्ति । तमिमं “द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य दातारम् "अग्निं "देवाः ऋत्विजः “धारयन् गार्हपत्यादिरूपेण धारयन्ति । यद्वा । देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविर्लक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा दूत्ये धारयन् धारयन्ति ।। प्रत्नथा । ‘ प्रत्नपूर्व विश्वेमात्थाल् छन्दसि ' इति इवार्थे थाल्प्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यम् । ‘ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ०' इति ष्यञ् । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । साधन् । ‘ षिधु

संराद्धौ । ”णौ ‘ सिध्यतेरपारलौकिके' (पा. सू. ६. १, ४९) इति आत्वम् । लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः° इति इकारलोपः । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति शपः आर्धधातुकत्वात् ‘ णेरनिटि ' इति णिलोपः। द्रविणोदाम् । द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः । द्रु गतौ । “द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' । छान्दसः पूर्वपदस्य सुक् । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति ददातेः विच् । सकारान्तं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ।। ।

स पूर्व॑या नि॒विदां॑ क॒व्यता॒योरि॒माः प्र॒जा अं॑जनय॒न्मनू॑नां ।

वि॒वस्व॑ता॒ चक्षं॑सा॒ द्यामु॒पश्च॑ दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयंद्रविणो॒दां ॥ २

सः । पूर्व॑या । नि॒ऽविदां॑ । क॒व्यतां॑ । आ॒योः । इ॒माः । प्र॒ऽजाः । अ॒ज॒न॒य॒त् । मनू॑नाम् ।

वि॒वस्वंता । चक्षंसा । द्याम् । अ॒पः । च॒ । दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒र॒य॒न् । द्र॒वि॒णः॒ऽदाम् ॥२

सः । पूर्वया । निऽविदा । कव्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनाम् ।

विवस्वता । चक्षसा । द्याम् । अपः । च । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥२

"सः अग्निः "पूर्वया प्रथमया • अग्निर्देवेद्धः' इत्यादिकया "निविदा "कव्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वता “आयोः मनोः संबन्धिनोक्थेन च स्तूयमानः सोऽग्निः "मनूनां संबन्धिनीः “इमाः "प्रजाः “अजनयत् उदपादयत् । मनुना स्तुतः सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा “विवस्वता विवासनवता विशेषेणाच्छादयता "चक्षसा आत्मीयेन तेजसा “द्यां द्युलोकम् "अपश्च अन्तरिक्षं च व्याप्नोतीति शेषः । अन्यत्

समानम् ॥ कव्यता । ‘ कु शब्दे । ‘ अचो यत्' इति भावे यत् । कव्यं कवनं स्तुतिं करोति । तत्करोति । (पा. सू. ३. १. २६. ५) इति णिच् । तदन्तात् क्विप् । ‘ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः' इति णिलुक् । ततस्तुक् । धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आयोः । इण् गतौ । ‘ छन्दसीणः' इति उष्प्रत्ययः ॥

तमींळत प्रथमं यंज्ञसाधं विश आरीराहुंतमृंजसानं ।

ऊर्जः पुत्रं भंरतं सृप्रदांनुं देवा अग्निं धांरयंद्रविणोदां ॥३

तम् । ईळत । प्रथमम् । यज्ञऽसाधंम् । विशः । आरीः । आऽहुंतम् । ऋञ्जसानम् ।

ऊर्जः । पुत्रम् । भरतम् । सृप्रऽदांनुम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥३

तम् । ईळत । प्रथमम् । यज्ञऽसाधम् । विशः । आरीः । आऽहुतम् । ऋञ्जसानम् ।

ऊर्जः । पुत्रम् । भरतम् । सृप्रऽदानुम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥३

हे "विशः सर्वे मनुष्याः "आरीः अग्निं स्वामिनं गच्छन्त्यो यूयं “तम् अग्निम् "ईळत स्तुध्वम् । कीदृशम् । "प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं "यज्ञसाधं यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं निष्पादकं “आहुतं हविर्भिस्तर्पितं “ऋञ्जसानं स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं “ऊर्जः अन्नस्य "पुत्रम् । भुक्तेनान्नेन जाठराग्नेर्वर्धनात् अग्नेरपुत्रत्वम् । "भरतं हविषो भर्तारम् । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारम् । श्रूयते च- स्वदेहे । वा एष प्राणो भूत्वा प्रजा बिभर्ति तस्मादेष भरतः' इति । 'सृप्रदानुं सर्पणशीलदानयुक्तम् । अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छन्तमित्यर्थः । देवाः इत्यादि

गतम् ॥ ईळत । ' ईड स्तुतौ' । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । यज्ञसाधम् । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः क्विप् । णेरनिटि ' इति णिलोपः । आरीः । 'ऋ गतौ'।' सूचिसूत्रि' (पा. म. ३. १. २२. ३) इत्यादिना यङ्। 'यङोऽचि च' इति चशब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणात् अनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भावे उरदत्वहलादिशेषौ ।' रुग्रिकौ च लुकि ' इति रुक् । यङ्लुगन्तात् औणादिकः किप्रत्ययः । यणादेशे 'रो रि ' इति रेफलोपः । ' ढ्रलोपे पूर्वस्य ' इति दीर्घत्वम् । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्। जसि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वम् । ऋञ्जसानम् । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । ' ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्' (उ. सू. २. २४४) इति कर्मणि असानच् । भरतम् । भृञ् भरणे'।' भृमृद्दशि ' इत्यादिना अतच् । सृप्रदानुम् । सृप्लृ गतौ ।स्फायितञ्चि'

' इत्यादिना रक् । सृप्रो दानुर्दानं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स मा॑त॒रिश्वा॑ पुरु॒वार॑पुष्टिर्वि॒दद्गा॒तुं तन॑याय स्व॒र्वित् ।

वि॒शां गो॒पा ज॑नि॒ता रोद॑स्योर्दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन्द्रविणो॒दां ॥४

सः । मा॒त॒रिश्वा॑ । पु॒रु॒वार॑ऽपुष्टिः । वि॒दत् । गा॒तुम् । तन॑याय । स्व॒ःऽवित् ।

वि॒शाम् । गो॒पाः । ज॒नि॒ता । रोद॑स्योः । दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒र॒य॒न् । द्र॒वि॒ण॒ःऽदाम् ॥४

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुम् । तनयाय । स्वःऽवित् ।

विशाम् । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥४

“सः अग्निः “तनयाय अस्मदीयाय पुत्राय "गातुम् अनुष्ठानमार्गं "विदत् लम्भयतु । कीदृशः । “मातरिश्वा मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातरि अन्तरिक्षे श्वसन वर्तमानः "पुरुवारपुष्टिः । पुरुभिर्बहुभिर्वारा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । "स्वर्वित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लम्भयिता “विशां सर्वासां प्रजानां “गोपाः गोपायिता रक्षिता "रोदस्योः द्यावापृथिव्योः "जनिता जनयितोत्पादयिता । देवाः इत्यादि गतम् ॥ मातरिश्वा । श्वन्नुक्षन्' इत्यादौ मातृशब्दोपपदात् ‘श्वस प्राणने' इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। विदत् ।' विद्लृ लाभे'। अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसो लुङ् । लृदित्त्वात् च्लेः अङादेशः । पादादित्वात् निघाताभावः ।

जनिता ।' जनिता मन्त्रे' (पा. सू. ६. ४. ५३) इति तृचि णिलोपो निपात्यते ॥

नक्तो॒षासा॒ वर्ण॑मा॒मेम्या॑ने धा॒पये॑ते॒ शिशु॒मेकं॑ समी॒ची ।

द्यावा॒क्षामा॑ रु॒क्मो अ॒न्तर्वि भा॑ति दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयंद्रविणो॒दां ॥५

नक्तो॒षसा॑ । वर्ण॑म् । आ॒मेम्या॑ने॒ इत्या॒ऽमेम्या॑ने । धा॒पये॑ते॒ इति॑ । शिशु॑म् । एक॑म् । स॒मी॒ची इति॑ स॒म्ऽई॒ची ।

द्यावा॒क्षामा॑ । रु॒क्मः । अ॒न्तः । वि । भा॒ति॒ । दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒र॒य॒न् । द्र॒वि॒णः॒ऽदाम् ॥५

नक्तोषसा । वर्णम् । आमेम्याने इत्याऽमेम्याने । धापयेते इति । शिशुम् । एकम् । समीची इति सम्ऽईची ।

द्यावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति । देवाः ।
अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥५

"नक्तोषासा रात्रिरहश्च "वर्णं स्वकीयं स्वरूपम् "आमेम्याने परस्परं पुनःपुनर्हिंसन्त्यौ "समीची संगते संश्लिष्टे एवंभूते अहस्त्रियामे “एकं "शिशुम् अह्नः पुत्रमग्निं “धापयेते हवींषि पाययेते । "रुक्मः रोचमानः सोऽग्निः "द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्योः "अन्तः मध्ये "वि “भाति विशेषेण प्रकाशते ।अन्यत् पूर्ववत् ॥ नक्तोषसा । नक्ता इति रात्रिनाम । नक्ता उषाश्च नक्तोषसा । ' सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । ‘ अन्येषामपि ' इति सांहितिकमुपधादीर्घत्वम्। ' देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आमेम्याने । “ मीङ् हिंसायाम् ' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच् । ‘ अदादिवच्च' इति वचनात् शपो लुक् । ‘एरनेकाचः' इति यण् । “ अभ्यस्तानामादिः' इति आद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धापयेते । ‘

धेट् पाने' । अस्मात् ण्यन्तात् “ निगरणचलन ' (पा. सू. १. ३. ८७) इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य ‘पादिषु धेट उपसंख्यानम् ' (पा. सू. १. ३. ८९. १) इति वचनात् ‘न पादम्याङ्यम ' (पा. सू. १. ३. ८९) इति प्रतिषेधः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वात् निघाताभावः । समीची। संपूर्वात् अञ्चतेः ‘ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । ‘अनिदिताम्' इति नलोपः । समः समि' (पा. सू. ६. ३. ९३) इति सम्यादेशः । ‘ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप् । “ अचः' इति अकारलोपे “चौ ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम्। पदकारस्य त्वयमभिप्रायः । ‘ उद ईत् ' (पा. सू. ६. ४. १३९) इति विधीयमानम् ईत्वं सम उत्तरस्याप्यञ्चतेर्व्यत्ययेन भवतीति । ‘बा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । द्यावाक्षामा । ' दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । ‘सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्याः डादेशः ।

देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥३॥

रा॒यो बु॒ध्नः सं॒गम॑नो॒ वसू॑नां य॒ज्ञस्य॑ के॒तुर्म॑न्म॒साध॑नो॒ वेः ।

अ॒मृ॒त॒त्वं रक्ष॑माणास एनं दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयंद्रविणो॒दां ॥६

रा॒यः । बु॒ध्नः । स॒म्ऽगम॑नः । वसू॑नाम् । य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुः । म॒न्म॒ऽसाध॑नः । वेरिति॒ वेः ।

अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । रक्ष॑माणासः । ए॒न॒म् । दे॒वाः । अ॒ग्निम् । धा॒र॒य॒न् । द्र॒वि॒णः॒ऽदाम् ॥६

रायः । बुध्नः । सम्ऽगमनः । वसूनाम् । यज्ञस्य । केतुः । मन्मऽसाधनः । वेरिति वेः ।

अमृतऽत्वम् । रक्षमाणासः । एनम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥६

योऽग्निः "रायः धनस्य “बुध्नः मूलभूतः । आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कारणत्वात् । "वसूनां निवासहेतूनां धनानां "संगमनः संगमयिता स्तोतॄणां प्रापयिता "यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः "केतुः केतयिता ज्ञापयिता "वेः आत्मानमभिगच्छतः पुरुषस्य "मन्मसाधनः मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता “अमृतत्वं स्वकीयामरणत्वं रक्षमाणासः पालयन्तः "देवाः “एनं धनस्य दातारम् "अग्निं धारयन्ति ।। रायः । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । संगमनः । नन्द्यादिलक्षणो ल्युः । वेः । वी गत्यादिषु । अस्मात् औणादिकः इप्रत्ययः टिलोपश्च ॥

नू चं पुरा च सदंनं रयीणां जातस्यं च जायंमानस्य च क्षां ।

सतश्चं गोपां भवंतश्च भूरेंर्देवा अग्निं धांरयंद्रविणोदां ॥७

नु । च । पुरा । च । सदंनम् । रयीणाम् । जातस्यं । च । जायंमानस्य । च । क्षाम् ।

सतः । च । गोपाम् । भवंतः । च । भूरेः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥७

नु । च । पुरा । च । सदनम् । रयीणाम् । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षाम् ।

सतः । च । गोपाम् । भवतः । च । भूरेः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥७

नू च इति निपातसमुदायः अद्य इत्यस्यार्थे । 'नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नु च' (निरु. ४.१७) इति यास्कः । "नू “च अद्य अस्मिन्काले “पुरा “च "रयीणां सर्वेषां धनानां "सदनम् आवासस्थानं "जातस्य उत्पन्नस्य कार्यजातस्य “जायमानस्य उत्पद्यमानस्य "च "क्षां निवासयितारं "सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशादेः “भवतश्च सद्भावं प्राप्नुवतः “भूरेः असंख्यातस्य अन्यस्य च भूतजातस्य "गोपां गोपायितारं रक्षितारं "द्रविणोदां धनप्रदं एवंगुणविशिष्टम् “अग्निं "देवाः “धारयन् हविर्वोढृत्वेन धारयन्ति । नू च । ऋचि तुनुघ°' इति दीर्घः। रयीणाम् । ‘ नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । क्षाम् । ‘क्षि निवासगत्योः '। अस्मात् णिच् । वृद्ध्यायादेशौ। ण्यन्तात् क्विप् । णेरनिटि' इति णिलोपः । ‘ वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयान्' इति पूर्वं ‘ लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं, न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोप ' इति प्रतिषेधात् । यद्वा । ‘ क्षै जै

षै क्षये । अस्मात् क्विप् ।' आदेचः० ' इति आत्वम् । सतः । अस्तेः शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । ‘ श्नसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

द्र॒वि॒णो॒दा द्रवि॑णसस्तु॒रस्य॑ द्रविणो॒दाः सन॑रस्य॒ प्र यं॑सत् ।

द्र॒वि॒णो॒दा वी॒रव॑ती॒मिषं॑ नो द्रविणो॒दा रा॑सते दी॒र्घमायुः॑ ॥८

द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । द्रवि॑णसः । तु॒रस्य॑ । द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । सन॑रस्य । प्र । यं॒स॒त् ।

द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । वी॒रऽव॑तीम् । इषं॑म् । नः॒ । द्र॒वि॒णः॒ऽदाः । रा॒स॒ते॒ । दी॒र्घम् । आयुः॑ ॥८

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणःऽदाः । वीरऽवतीम् । इषम् । नः । द्रविणःऽदाः । रासते । दीर्घम् । आयुः ॥८

“द्रविणोदाः द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दाता अग्निः “तुरस्य त्वरमाणस्य चलतो जङ्गमस्य “द्रविणसः धनस्य बलस्य वा एकदेशं “प्र “यंसत् अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा "द्रविणोदाः “सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं प्रयच्छतु । अपि च "द्रविणोदाः “वीरवतीं वीरैः पुत्रादिभिः युक्तम् "इषम् अन्नं "नः अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा "द्रविणोदाः “दीर्घमायुः अस्मभ्यं “रासते प्रयच्छतु ।। तुरस्य । तुर त्वरणे ' । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन षण संभक्तौ ' । ‘ कृदरादयश्च ' (उ. सू. ५. ७१९) इति अरन्प्रत्ययः । यंसत् । ‘ यम उपरमे'। लेटि अडागमः । ‘ सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । रासते । “रा दाने ' । पूर्ववत् लेटि सिप् । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

ए॒वा नों अग्ने स॒मिधां वृधा॒नो रे॒वत्पांवक॒ श्रवंसे॒ वि भांहि ।

तन्नों मि॒त्रो वरुंणो मामहंता॒मदिंति॒ः सिंधुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥९

ए॒व । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइधां । वृ॒धा॒नः । रे॒वत् । पा॒व॒क॒ । श्रवंसे । वि । भा॒हि॒ ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुंणः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिंतिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥९

एव । नः । अग्ने । सम्ऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥९

व्याख्यातेयं पूर्वसूक्ते। अक्षरार्थस्तु। हे शोधक “अग्ने एवमस्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण "वृधानः वर्धमानः सन् “नः अस्माकं धनयुक्तायान्नाय विशेषेण प्रकाशस्व। अस्माकं "तत् अन्नं मित्रादयः “ममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्त्वित्यर्थः । तथा “सिन्धुः अब्देवता द्यावापृथिव्यौ च ममहन्ताम् ॥४॥

१.९६.८

द्रविणं धनं बलं वापि प्रायच्छद्येन कर्मणा । तत्कर्म दृष्ट्वा कुत्सस्तु प्राहैनं द्रविणोदसम् ।।बृहद्देवता २.२५ ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.९७

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.९६

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८ →

कुत्स आङ्गिरसः

दे. अग्निः, शुचिरग्निर्वा। गायत्री।

अप नः शोशुचदघमग्ने शुशुग्ध्या रयिम् ।

अप नः शोशुचदघम् ॥१॥

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे ।

अप नः शोशुचदघम् ॥२॥

प्र यद्भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकासश्च सूरयः ।

अप नः शोशुचदघम् ॥३॥

प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयम् ।

अप नः शोशुचदघम् ॥४॥

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः ।

अप नः शोशुचदघम् ॥५॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि ।

अप नः शोशुचदघम् ॥६॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय ।

अप नः शोशुचदघम् ॥७॥

स नः सिन्धुमिव नावयाति पर्षा स्वस्तये ।

अप नः शोशुचदघम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘अप नः' इति अष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्षं गायत्रम् । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता'। तथा चानुक्रान्तम्-’ अप नोऽष्टौ शुचये गायत्रम् ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्रेदमाख्यानम् । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान् यज्ञान् बबाधे । तां हन्तुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीदेषा त्वया हन्तव्येति । स चावधीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति । तमृषिं शोकः प्राप्नोत् । स ऋषिरनेन सूक्तेनाग्निं स्तुत्वा शोकमपागमयत् । तथा च ताण्डकम्- दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षो यज्ञहा यज्ञानवलिहत्यचरत् तामिन्द्रः कया चन मायया हन्तुं नाशंसत् अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस तमब्रवीत् ' (तां. १३. ६.९) इत्यादि । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यम् । अत एव हि सूत्रकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते - नव च स्रुवाहुतीरप नः शोशुचदघम्' इति ॥

अपं न॒: शोशुं॑चद॒घमग्नें शुशु॒ग्ध्या र॒यिं ।

अपं न॒: शोशुं॑चद॒घं ॥१

अपं । न॒: । शोशुं॑चत् । अ॒घम् । अग्नें । शु॒शु॒ग्धि । आ । र॒यिम् ।

अपं । न॒: । शोशुं॑चत् । अ॒घम् ॥१

अप । नः । शोशुचत् । अघम् । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिम् ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥१

हे "अग्ने "नः अस्माकम् "अघं पापम् "अप "शोशुचत् अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् शोकग्रस्तं सद्विनश्यतु । अपि चास्माकं

"रयिं धनम् “आ समन्तात् “शुशुग्धि प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयद्योतनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । शुच शोके । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लेटि अडागमः ।' अदादिवञ्च ' इति वचनात् शपो लुक् । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अघं शोशुचच्च रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतेः ‘चादिलोपे विभाषा' इति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुच दीप्तौ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । “हुझल्भ्यो हेर्धिः । ‘ चोः कुः' इति कुत्वम् ॥

सु॒क्षे॒त्रि॒या सु॑गातु॒या व॑सू॒या च॑ यजामहे ।

अप॑ न॒ः शोशु॑चद॒घं ॥२

सु॒ऽक्षे॒त्रि॒या । सु॒ऽगा॒तु॒ऽया । व॒सु॒ऽया । च॒ । य॒जा॒म॒हे॒ ।

अपं । न॒ः । शोशुंचत् । अ॒घम् ॥२

सुऽक्षेत्रिया । सुगातुऽया । वसुऽया । च । यजामहे ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥२

“सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया "सुगातुया शोभनमार्गेच्छया "वसूया "च धनेच्छया निमितभूतया च "यजामहे अग्निं हविर्भिः पूजयामः । यद्वा सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धिना हविषा अग्निं यजामहे। "नः अस्माकम् "अघम् “अप "शोशुचत् विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया। शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रम् । तद्विषयेच्छा सुक्षेत्रिया ।' सुप आत्मनः क्यच् '। न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेन इत्वम् । क्यजन्तात् ' अ प्रत्ययात्' इति भावे अकारप्रत्ययः । ततः टाप् । ‘ सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया लुक् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा । शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रम् ।

इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ' (पा. सू. ७. १. ३९. १) इति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

प्र यद्भन्दि॑ष्ठ एषा॒ं प्रास्माका॑सश्च सू॒रयः॑ ।

अप॑ न॒ः शोशु॑चद॒घं ॥३

प्र । यत् । भन्दि॑ष्ठः । ए॒षा॒म् । प्र । अ॒स्माका॑सः । च॒ । सू॒रयः॑ ।

अप॑ । न॒ः । शोशु॑चत् । अ॒घम् ॥३

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकासः । च । सूरयः ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥३

“यत् यथा “एषां स्तोतॄणां मध्येऽयं कुत्सः “प्र “भन्दिष्ठः प्रकर्षेण स्तोतृतमः एवम् "अस्माकासः आस्माकीनाः "सूरयः स्तोतारः “च प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति । अन्यत् समानम् ॥ भन्दिष्ठः । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । भदि कल्याणे सुखे च ' इति तु धातुः । अस्मात् तृजन्तात् ‘तुश्छन्दसि ' इति इष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृलोपः । अस्माकासः । अस्माकं संबन्धिनः आस्माकाः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ' (पा. सू. ४. ३. २) इति आस्माकादेशः । छान्दसोऽणप्रत्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः। आजसेरसुक्' स्थानिवदादेशेऽपि मकारात् परस्य आकारस्य उदात्तत्वम् । यद्वा । षष्ठीबहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् स एव आचार्येण अतिदिश्यते ॥

प्र यत्तें अग्ने सू॒रयो॒ जायेंमहि॒ प्र तें व॒यं ।

अपं न॒ः शोशुं॑चद॒घं ॥४

प्र । यत् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सू॒रयः॑ । जायें॑महि । प्र । ते॒ । व॒यम्
।

अपं । न॒ः । शोशुं॑चत् । अ॒घम् ॥४

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयम्
।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥४

हे "अग्ने "यत् यस्मात् "ते तव "सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति ततः “वयं च "ते तव स्तोतारः सन्तः “प्र “जायेमहि पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ्। श्यनि ‘ ज्ञाजनोर्जा ' इति जादेशः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

प्र यद॒ग्नेः सहं॑स्वतो वि॒श्वतो॒ यंतिं भा॒नवः॑ ।

अपं न॒ः शोशुं॑चद॒घं ॥५

प्र । यत् । अ॒ग्नेः । सहं॑स्वतः । वि॒श्वतः॑ । यन्तिं । भा॒नवः॑ ।

अपं । न॒ः । शोशुं॑चत् । अ॒घम् ॥५

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥५

“सहस्वतः सहनवतः शत्रूनभिभवतः "अग्नेः "भानवः दीप्तयः "विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात् "प्र "यन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति। "यत् यस्मादेवं तस्मात्तेनाग्नितेजसा अस्मदीयम् "अघं नश्यतु । यन्ति । ' इणो यण् ' (पा. सू. ६. ४. ८१) इति यणादेशः ॥

त्वं हि विं॑श्वतोमुख वि॒श्वतः॑ परि॒भूरसिं ।

अपं न॒ः शोशुं॑चद॒घं ॥६

त्वम् । हि । वि॒श्व॒त॒ःऽमु॒ख॒ । वि॒श्वतः॑ । प॒रि॒ऽभूः । असिं ।

अपं । न॒ः । शोशुं॑चत् । अ॒घम् ॥६

त्वम् । हि । विश्वतःऽमुख । विश्वतः । परिऽभूः । असि ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥६

हे अग्ने "त्वं "हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे "विश्वतोमुख अग्ने "विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात् "परिभूरसि अस्माकं परिग्रहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ।।

द्विषों नो विश्वतोमु॒खाति॑ ना॒वेवं पारय ।

अपं न॒: शोशुं॑चद॒घं ॥७

द्विषः॑ । न॒: । वि॒श्व॒त॒:ऽमु॒ख॒ । अति॑ । ना॒वाऽइं॑व । पा॒र॒य॒ ।

अपं । न॒: । शोशुं॑चत् । अ॒घम् ॥७

द्विषः । नः । विश्वतःऽमुख । अति । नावाऽइव । पारय ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥७

हे "विश्वतोमुख सर्वतोमुखाग्ने "नावेव नावा नदीमिव "द्विषः शत्रून् "नः अस्मान् "अति “पारय अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावेव । ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पारय । ‘ पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥

स नः॒ सिंधुंमिव ना॒वयातिं पर्षा स्व॒स्तयें ।

अपं नः॒ शोशुंचद॒घं ॥८

सः । न॒ः । सिन्धुंम्ऽइव । ना॒वयां । अतिं । प॒र्ष॒ । स्व॒स्तयें
।

अपं । न॒ः । शोशुंचत् । अ॒घम् ॥८

सः । नः । सिन्धुम्ऽइव । नावया । अति । पर्ष । स्वस्तये
।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥८

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढर्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने "सः त्वं "नः अस्मान् "नावया नावा “सिन्धुमिव नदीमिव "स्वस्तये क्षेमार्थम् "अति "पर्ष शत्रून् अतिक्रमय्य पालय ।

शत्रुरहितं प्रदेशम् अस्मान् प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादात् "नः अस्माकम् “अघं पापं च “अप “शोशुचत् अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आङ्याजयारां चोपसंख्यानम् ' (पा. म. ७. १. ३९. १) इति तृतीयाया अयारादेशः ।' उपोत्तमं रिति' (पा. सू. ६. १. २१७) इति अकारस्य उदात्तत्वम् । पर्ष । ‘पॄ पालनपूरणयोः '। लोटि ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लोरभावः। ‘ सिब्बहुलं लेटि' इति बहुलवचनात् सिप् । गुणः । द्व्यचोऽतस्तिङः ‘ इति दीर्घत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.९७&oldid=207726" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

Last edited १ year ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.९८

← सूक्तं १.९७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.९८

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.९९ →

दे. अग्निः, वैश्वानरोऽग्निर्वा। त्रिष्टुप्

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥१॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥२॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मान्रायो मघवानः सचन्ताम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘वैश्वानरस्य' इति तृचं पञ्चमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभम् । वैश्वानरगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्- वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयम्' इति । व्यूढस्य चतुर्थेऽहन्याग्निमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । ‘ व्यूळ्हश्चेत्' इति खण्डे सूत्रितम्- वैश्वानरस्य सुमतौ क ईं व्यक्ताः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

वै॒श्वा॒न॒रस्य॑ सुम॒तौ स्या॑म॒ राजा॒ हि कं॒ भुव॑नानामभि॒श्रीः ।

इ॒तो जा॒तो विश्व॑मि॒दं वि च॑ष्टे वैश्वान॒रो य॑तते॒ सूर्ये॑ण ॥१

वै॒श्वा॒न॒रस्य॑ । सु॒ऽम॒तौ । स्या॒म॒ । राजा॑ । हि । क॒म् ।
भुव॑नानाम् । अ॒भि॒ऽश्रीः ।

इ॒तः । जा॒तः । विश्व॑म् । इ॒दम् । वि । च॒ष्टे॒ । वै॒श्वा॒न॒रः ।
य॒त॒ते॒ । सूर्ये॑ण ॥१

वैश्वानरस्य । सुऽमतौ । स्याम । राजा । हि । कम् ।
भुवनानाम् । अभिऽश्रीः ।

इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः ।
यतते । सूर्येण ॥१

"वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकान्तरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबन्धिनोऽग्नेः "सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ "स्याम अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम । "हि "कम् इत्येतत् हिशब्दार्थे । स हि वैश्वानरः "अभिश्रीः

अभिश्रयणीयः अभिमुख्येन सेवितव्यः सन् “भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां "राजा स्वामी भवति । यः "वैश्वानरः अग्निः “इतः अस्मादरणिद्वयात् जातमात्रः एव "इदं सर्वं जगत् "वि “चष्टे विशेषेण पश्यति प्रातरुद्यता "सूर्येण च "यतते संयतते संगच्छते । ‘ उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति' (तै. ब्रा. २. १. २. १०) इति तैत्तिरीयकम् । यद्वा । पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युद्गच्छन्ति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा ‘वैश्वानरो यतते सूर्येण ' इति ऋषिर्ब्रूते । तथा च यास्कः-’ अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसंगं दृष्ट्वैमवक्ष्यत् ' (निरु. ७. २३) इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेति संबन्धः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां संबन्धी । “ नरे संज्ञायाम् ' (पा. सू. ६. ३. १२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘ तस्येदम्' इति अण् । सुमतौ । शोभना मतिः सुमतिः । ‘ तादौ च° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘ मन्क्तिन्° '

इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु तत्र ‘ कारकात्' इत्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं तर्हि मतिर्मननम् । भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । ‘ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चष्टे । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादित्वात् शपो लुक् ।' स्कोः संयोगाद्योः' इति कलोपः । यतते । ‘ यती प्रयत्ने ' ॥

चातुर्मास्यान्वारम्भणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः ‘पृष्टो दिवि ' इति याज्या । ‘ चातुर्मास्यानि ' इति खण्डे सूत्रितं - पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायत ' (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

पृ॒ष्टो दि॒वि पृ॒ष्टो अ॒ग्निः पृ॑थि॒व्यां पृ॒ष्टो विश्वा॒ ओष॑धी॒रा वि॑वेश ।

वै॒श्वा॒न॒रः सहं॑सा पृ॒ष्टो अ॒ग्निः स नो॒ दिवा॒ स रि॒षः पां॑तु॒ नक्तं॑ ॥२

पृ॒ष्टः । दि॒वि । पृ॒ष्टः । अ॒ग्निः । पृ॒थि॒व्याम् । पृ॒ष्टः । विश्वाः॑ । ओष॑धीः । आ । वि॒वे॒श॒ ।

वै॒श्वा॒न॒रः । सहं॑सा । पृ॒ष्टः । अ॒ग्निः । सः । न॒ः । दिवां॑ । सः । रि॒षः । पा॒तु॒ । नक्तं॑म् ॥२

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥२

अयं वैश्वानरः "अग्निः "दिवि द्युलोके आदित्यात्मना "पृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निषिक्तो निहितो वर्तते । तथा “पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण "पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा । तथा

"विश्वाः सर्वाः “ओषधीः "पृष्टः संस्पृष्टः सः अग्निः “आ “विवेश पाकार्थमन्तः प्रविष्टवान् । अन्तःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना' हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते। "सहसा परेषामसाधारणेन बलेन “पृष्टः संस्पृष्टः वैश्वानरः “नः अस्मान् "दिवा अह्नि “रिषः हिंसतः शत्रोः "पातु रक्षतु । तथा “सः वैश्वानरः "नक्तं रात्रवप्यस्मान् हिंसकात् पातु ॥ पृष्टः । ‘ स्पृश संस्पर्शने '। छान्दसः सकारलोपः । यद्वा । ‘ पृषु सेचने ' । निष्ठायां यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । दिवि । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्याम् ।' उदात्तयणः ' इति विभक्तिरुदात्ता । रिषः । रिष हिंसायाम् ' । ‘ क्विप् च' इति क्विप् ।' सावेकाचः' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् ।

वैश्वा॑नर॒ तव॒ तत्स॒त्यमं॑स्त्व॒स्मान्रायो॑ म॒घवा॑नः सचंतां ।

तन्नों मि॒त्रो वरुं॑णो मामहंता॒मदिं॑तिः॒ सिंधुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥३

वैश्वां॑नर । तवं॑ । तत् । स॒त्यम् । अ॒स्तु । अ॒स्मान् । रायः॑ । म॒घऽवां॑नः । स॒च॒न्ता॒म् ।

तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरुं॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिं॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥३

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यम् । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचन्ताम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥३

हे "वैश्वानर “तव "तत् त्वदीयं तत् अस्माभिः क्रियमाणं कर्म "सत्यमस्तु अवितथफल भवतु । ततः "अस्मान् "मघवानः मघवन्तः धनवन्तः "रायः धनवदतिप्रियाः पुत्राः

"सचन्तां सेवन्ताम् । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं "नः अस्मदीयं "तत् "मित्रः अहरभिमानी देवः "वरुणः रात्र्यभिमानी "अदितिः अदीना देवमाता "सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये । एते सर्वे मित्रादयः “ममहन्तां पूजयन्ताम् पालयन्तामित्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

टिप्पणी

डा. फतहसिंहः

वैश्वानरोपरि डा. फतहसिंहेन कृता टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः

मण्डल

१

सूक्तं
१.१

सूक्तं
१.२

सूक्तं
१.३

सूक्तं
१.४

सूक्तं
१.५

सूक्तं
१.६

सूक्तं
१.३१

सूक्तं
१.३२

सूक्तं
१.३३

सूक्तं
१.३४

सूक्तं
१.३५

सूक्तं
१.३६

सूक्तं
१.६१

सूक्तं
१.६२

सूक्तं
१.६३

सूक्तं
१.६४

सूक्तं
१.६५

सूक्तं
१.६६

सूक्तं
१.९१

सूक्तं
१.९२

सूक्तं
१.९३

सूक्तं
१.९४

सूक्तं
१.९५

सूक्तं
१.९६

सूक्तं
१.१२१

सूक्तं
१.१२२

सूक्तं
१.१२३

सूक्तं
१.१२४

सूक्तं
१.१२५

सूक्तं
१.१२६

सूक्तं
१.१५१

सूक्तं
१.१५२

सूक्तं
१.१५३

सूक्तं
१.१५४

सूक्तं
१.१५५

सूक्तं
१.१५६

सूक्तं
१.१८१

सूक्तं
१.१८२

सूक्तं
१.१८३

सूक्तं
१.१८४

सूक्तं
१.१८५

सूक्तं
१.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.९९

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

वार्षागिराः ऋज्राश्वाऽम्बरीष-सहदेव-भयमान-सुराधसः

सूक्तं १.१०० →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥१॥

सायणभाष्यम्

‘जातवेदसे ' इति एकर्चं षष्ठं सूक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभम् । जातवेदोगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रान्तम्- जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्षम्' इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वाग्निमारुते जातवेदस्यनिविद्धानात् पूर्वमेषा शंसनीया । सूत्रितं च-’ जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानाम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

जा॒तवे॑दसे सुनवाम॒ सोम॑मरातीय॒तो नि द॑हाति॒ वेदः॑ ।

स नः॑ पर्ष॒दति॑ दु॒र्गाणि॒ विश्वा॑ ना॒वेव॒ सिंधुं॑ दुरि॒तात्य॒ग्निः ॥१

जा॒तऽवे॑दसे । सु॒न॒वा॒म॒ । सोम॑म् । अ॒रा॒ति॒ऽय॒तः । नि । द॒हा॒ति॒ । वेदः॑ ।

सः । नः॒ । प॒र्ष॒त् । अति॑ । दुः॒ऽगानि॑ । विश्वा॑ । ना॒वाऽइ॑व । सिन्धु॑म् । दुः॒ऽइ॒ता । अति॑ । अ॒ग्निः ॥१

जातऽवेदसे । सुनवाम । सोमम् । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽइव । सिन्धुम् । दुःऽइता । अति । अग्निः ॥१

“जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदित्रे यद्वा जातैः सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रज्ञाय वा अग्नये लतारूपं "सोमं "सुनवाम अभिषुणुयाम । जातवेदोगुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः । सः अग्निः "अरातीयतः अरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोः

"वेदः धनं “नि "दहाति नितरां दहतु भस्मीकरोतु । अपि च "सः अग्निः "नः अस्मान् "विश्वा विश्वानि सर्वाणि “दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखानि "अति “पर्षत् अतिपारयतु अतिक्रमय्य दुःखरहितं सुखं प्रापयतु । तत्र दृष्टान्तः । “नावेव "सिन्धुम् । यथा कश्चित् कर्णधारो ग्राहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति तद्वत् । तथा “दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापानि अस्मान् "अग्निः "अति पारयतु । दुःखनिमित्तात् पापादपि अस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तं-जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातःपशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणम्' (निरु. ७. १९) इत्यादि ।। जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः। गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वचनात् कारकपूर्वात् वेत्तेरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ।

अरातीयतः । न विद्यते रातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः । तमिव अस्मानाचरति । 'उपमानादाचारे ' (पा. सू. ३. १. १०) इति उपमानभूतात् कर्मणः क्यच् । क्यजन्तात् लटः शतृ । ‘ शतुरनुमः' इति ङसः उदात्तत्वम् । दहाति । ‘ दह भस्मीकरणे '। लेटि आडागमः । विद्यते लभ्यते इति वेदः धनम् । विद्लृ लाभे '। औणादिकः कर्मणि असुन् । पर्षत् । ‘ पॄ पालनपूरणयोः' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि अडागमः । ‘ सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । दुर्गाणि । दुःखेन गम्यते एष्विति ‘सुदुरोरधिकरणे ' इति गमेः डः ॥ ॥ ७ ॥

टिप्पणी

<u>जातवेदा उपरि पौराणिकाः संदर्भाः</u>

जातवेदा उपरि संक्षिप्त टिप्पणी एवं वैदिकसंदर्भाः

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१००

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१ →

वार्षागिराः ऋज्राश्वाम्बरीष - सहदेव - भयमान - सुराधसः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१॥

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषन्तमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥२॥

दिवो न यस्य रेतसो दुघानाः पन्थासो यन्ति शवसापरीताः ।

तरद्द्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥३॥

सो अङ्गिरोभिरङ्गिरस्तमो भूद्वृषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिरृग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥४॥

स सूनुभिर्न रुद्रेभिरृभ्वा नृषाह्ये सासह्वाँ अमित्रान् ।

सनीळेभिः श्रवस्यानि तूर्वन्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥५॥

स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकेभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ।

अस्मिन्नहन्सत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥६॥

तमूतयो रणयञ्छूरसातौ तं क्षेमस्य क्षितयः कृण्वत त्राम् ।

स विश्वस्य करुणस्येश एको मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥७॥

तमप्सन्त शवस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अन्धे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥८॥

स सव्येन यमति व्राधतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥९॥

स ग्रामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्न्वद्य ।

स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१०॥

स जामिभिर्यत्समजाति मीळ्हेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥११॥

स वज्रभृद्दस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथ ऋभ्वा ।

चम्रीषो न शवसा पाञ्चजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१२॥

तस्य वज्रः क्रन्दति स्मत्स्वर्षा दिवो न त्वेषो रवथः शिमीवान् ।

तं सचन्ते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१३॥

यस्याजस्रं शवसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीम् ।

स पारिषत्क्रतुभिर्मन्दसानो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१४॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शवसो अन्तमापुः ।

स प्ररिक्वा त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥१५॥

रोहिच्छ्यावा सुमदंशुर्ललामीर्द्युक्षा राय ऋज्राश्वस्य ।

वृषण्वन्तं बिभ्रती धूर्षु रथं मन्द्रा चिकेत नाहुषीषु विक्षु ॥१६॥

एतत्त्यत्त इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥१७॥

दस्यूञ्छिम्यूँश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि बर्हीत् ।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्न्येभिः सनत्सूर्यं सनदपः सुवज्रः ॥१८॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१९॥

सायणभाष्यम्

' स यो वृषा ' इति एकोनविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते-' स यो वृषैकोना वार्षागिरा ऋज्राश्वाम्बरीषसहदेवभयमानसुराधसः ' इति । वृषागिरो महाराजस्य पुत्रभूताः ऋज्राश्वादयः पञ्च राजर्षयः सह इदं सूक्तं ददृशुः । अतस्तेऽस्य सूक्तस्य ऋषयः । उक्तं ह्यार्षानुक्रमण्याम्- सूक्तं स यो वृषेत्येतत् पञ्च वार्षागिरा विदुः । नियुक्ता नामधेयैः स्वैरपि चैतत्त्यदित्यृचि ' इति । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितं-' यं त्वं

रथमिन्द स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयम् '
(आश्व. श्रौ. ८. १) हृति ।।

स यो वृषा॒ वृष्ण्ये॑भिः॒ समो॑का म॒हो दि॒वः पृ॑थि॒व्याश्च॑ स॒म्राट् ।

स॒ती॒नसं॑त्वा॒ हव्यो॒ भरे॑षु म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विंद्र॑ ऊ॒ती ॥१

सः । यः । वृषा॑ । वृष्ण्ये॑भिः । सम्ऽओ॑काः । म॒हः । दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । च॒ । स॒म्ऽराट् ।

स॒ती॒नऽसं॑त्वा । हव्यः॑ । भरे॑षु । म॒रुत्वा॑न् । नः॒ । भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥१

सः । यः । वृषा । वृष्ण्येभिः । सम्ऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । सम्ऽराट् ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१

“यः इन्द्रः “वृषा कामानां वर्षिता "वृष्ण्येभिः वृष्णि भवैर्वीर्यैः “समोकाः सम्यक् समवेतः संगतः "महः महतः “दिवः द्युलोकस्य “पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः “च “सम्राट् ईश्वरः “सतीनसत्वा । सतीनम् इति उदकनाम । उदकस्य सत्वा सादयिता गमयिता “भरेषु संग्रामेषु “हव्यः सर्वैः स्तोतृभिराह्वातव्यः एवंभूतः “मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तः “सः “इन्द्रः “नः अस्माकम् “ऊती ऊतये रक्षणाय “भवतु ॥ वृष्ण्येभिः । वृषञ्शब्दात् ‘ भवे छन्दसि ' इति यत् । ‘ अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः । ‘ ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । ‘ मह पूजायाम् । क्विप् । यद्वा । महच्छब्दे अच्छब्दलोपः ।' सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सम्राट्।' मो राजि समः क्वौ ' (पा. सू. ८. ३. २५) इति राजतौ क्विबन्ते

उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् । सतीनसत्वा । ‘ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । मेघेषु निषीदतीति सतीनं वृष्ट्युदकम् । औणादिकः ईनप्रत्ययस्तकारान्तादेशश्च । यद्वा । सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनम् । व्यत्ययेन पुंवद्भावाभावः । तत्सत्वा । सदेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘प्र ईरसद्योस्तुट् च ' (उ. सू. ४. ५५६) इति औणादिको वनिप् तुडागमश्च । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मरुत्वान् । ‘झयः' इति मतुपो वत्वम् । ऊती । ऊतियूति° ' इत्यादिना क्तिनः उदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यस्याना॑प्तः॒ सूर्य॑स्येव॒ यामो॒ भरे॑भरे वृत्र॒हा शुष्मो॒ अस्ति॑ ।

वृष॑तमः॒ सखि॑भिः॒ स्वेभि॒रेवै॑र्म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विंद्र॑ ऊ॒ती ॥२

यस्यं । अनांप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः॑ । भरेंऽभरे ।
वृ॒त्र॒ऽहा । शुष्मः॑ । अस्तिं ।

वृषंन्ऽतमः । सखिंऽभिः । स्वेभिः॑ । एवैः॑ । म॒रुत्वांन् । न॒ः
। भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥२

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे ।
वृत्रऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः
। भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥२

“यस्य इन्द्रस्य “यामः गतिः "अनाप्तः परैरप्राप्ता “सूर्यस्येव
। यथा सूर्यस्य गतिरन्यैर्न प्राप्तुं शक्यते तद्वत्। 'स्वेभिः
आत्मीयैः “एवैः गमनशीलैः “सखिभिः मित्रभूतैर्मरुद्भिः
सह “वृषन्तमः अतिशयेन कामानां वर्षिता "भरेभरे सर्वेषु
संग्रामेषु “वृत्रहा शत्रूणां हन्ता “शुष्मः सर्वेषामसुराणां

शोषकः एवंभूतो यः इन्द्रः “अस्ति विद्यते सः “मरुत्वान् “इन्द्रः "नः अस्माकं रक्षणाय “भवतु ॥ यामः । ‘ या प्रापणे '। अर्तिस्तुसु° ' इत्यादिना भावे मन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शुष्मः । शुष शोषणे'। ‘ अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ. सू. १. १४१) इति मन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्ति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । वृषन्तमः । वृषञ्शब्दादुत्तरस्य तमपो ‘नाद्धस्य' (पा. सू. ८. २. १७) इति नुट् । एवैः । ‘ इण् गतौ ।' इणशीङ्भ्यां वन्' ॥

दि॒वो न यस्य॒ रेतं॑सो॒ दुघा॑ना॒ः पंथा॑सो॒ यंति॒ शव॒साप॑रीताः ।

त॒रद्द्वे॑षाः सास॒हिः पौंस्ये॑भिर्म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विंद्रं॑ ऊ॒ती ॥३

दि॒वः । न । यस्य॑ । रेतं॑सः । दुघा॑नाः । पन्था॑सः । यन्तिं॑ । शवं॑सा । अपं॑रिऽइताः ।

त॒रत्ऽद्वे॑षाः । स॒स॒हिः । पौंस्ये॑भिः । म॒रुत्वा॑न् । नः॒ ।
भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥३

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पन्थासः । यन्ति ।
शवसा । अपरिऽइताः ।

तरत्ऽद्वेषाः । ससहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः ।
भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥३

“यस्य इन्द्रस्य “पन्थासः रश्मयः “रेतसः वृष्ट्युदकानि “दुघानाः दुहन्तः प्रवर्षन्तः “यन्ति निर्गच्छन्ति द्युलोकादितस्ततः प्रसरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “दिवो “न । यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वन्तः नभःस्थलान्निर्गच्छन्ति तद्वत् । कीदृशा रश्मयः । “शवसा बलेन सहिताः “अपरीताः परैरनभिगताः दुष्प्रापा इत्यर्थः । सोऽयम् इन्द्रः “तरद्द्वेषाः द्वेषांसि शत्रूंस्तरन् जितशत्रुक इत्यर्थः । “पौंस्येभिः बलैः “ससहिः शत्रूणामभिभविता

एवंभूतः “मरुत्वान् “इन्द्रः “नः अस्माकं रक्षणाय “भवतु ॥
रेतसः । रेत इति उदकनाम। रीयते गच्छतीति रेतः । ‘ री
गतिरेषणयोः । ‘ स्रुरीभ्यां तुट् च ' (उ. सू. ४. ६४१) इति
असुन् तुडागमश्च । शसो व्यत्ययेन ङसादेशः । दुघानाः ।
‘दुह प्रपूरणे'। कर्तरि लटः शानच् । अदादित्वात् शपो लुक्
। व्यत्ययेन घत्वम् । वृषादेराकृतिगणत्वात् आद्युदात्तत्वम्
। पन्थासः । पतन्तीति पन्थानो रश्मयः । ‘ पतेस्थ च ' (
उ. सू ४. ४५२) इति इनिप्रत्ययस्थकारान्तादेशश्च । जसि‘
पथिमथ्यृभुक्षामात् ' इति व्यत्ययेन आत्वम् । ‘
आजसेरसुक्' । यद्वा । पन्थान इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या
नकारस्य सकारः । ‘ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इति
आद्युदात्तत्वम् । ससहिः । ‘ षह अभिभवे । ‘
उत्सर्गश्छन्दसि ' इति वचनात् ‘ आदृगमहन ' इति
किप्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विर्वचनम् ॥

सो अंगिंरोभि॒रंगिंरस्तमो भू॒द्वृषा॒ वृषंभि॒ः सखिंभि॒ः सखा॒ सन् ।

ऋ॒ग्मिभिंर्ऋ॒ग्मी गा॒तुभि॒र्ज्येष्ठों म॒रुत्वांन्नो भव॒त्विंद्रं ऊ॒ती ॥ ४

सः । अङ्गिंरःऽभिः । अङ्गिंरःऽतमः । भू॒त् । वृषां । वृषंऽभिः । सखिंऽभिः । सखां । सन् ।

ऋ॒ग्मिऽभिः॑ । ऋ॒ग्मी । गा॒तुऽभिः॑ । ज्येष्ठः॑ । म॒रुत्वांन् । न॒ः । भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥४

सः । अङ्गिरःऽभिः । अङ्गिरःऽतमः । भूत् । वृषा । वृषऽभिः । सखिऽभिः । सखा । सन् ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुऽभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥४

“सः इन्द्रः “अङ्गिरोभिः । अङ्गन्ति गच्छन्तीति अङ्गिरसो गन्तारः । तेभ्योऽपि “अङ्गिरस्तमः “भूत् अतिशयेन गन्ता भवति । “वृषभिः "वृषा वर्षितृभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता “सखिभिः समान ख्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि "सखा अतिशयेन हितकारी एवंभूतः “सन् “ऋग्मिभिः अर्चनीयेभ्योऽपि “ऋग्मी अर्चनीयो भवति । “गातुभिः गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योऽपि “ज्येष्ठः अतिशयेन स्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टः “मरुत्वान् “इन्द्रः रक्षणाय “भवतु ॥
अङ्गिरोभिः । ‘अगि रगि लगि गत्यर्थाः' । अङ्गिरा अप्सराः (उ. सू. ४. ६७५-६७६) इति औणादिकः असुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पञ्चम्यर्थे तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच स्तुतौ ' । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । मत्वर्थीयो मिनिः । पदत्वात् कुत्वं जश्त्वं च । गातुभिः ।' गा स्तुतौ ।' कमिमनिजनि' इत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

स सू॒नुभि॒र्न रु॒द्रेभि॒र्ऋभ्वा॑ नृ॒षाह्ये॑ सास॒ह्वाँ अ॒मित्रा॑न् ।

सनी॑ळेभिः श्रव॒स्या॑नि॒ तूर्व॑न्म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विंद्र॑ ऊ॒ती ॥५

सः । सू॒नुऽभिः॑ । न । रु॒द्रेभिः॑ । ऋभ्वा॑ । नृ॒ऽसह्ये॑ ।
स॒स॒ह्वान् । अ॒मित्रा॑न् ।

सऽनी॑ळेभिः । श्र॒व॒स्या॑नि । तूर्व॑न् । म॒रुत्वा॑न् । नः॒ । भ॒व॒तु॒
। इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥५

सः । सूनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋभ्वा । नृऽसह्ये ।
ससह्वान् । अमित्रान् ।

सऽनीळेभिः । श्रवस्यानि । तूर्वन् । मरुत्वान् । नः । भवतु
। इन्द्रः । ऊती ॥५

"सूनुभिर्न पुत्रैरिव "रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्तः “ऋभ्वा महान् एवंभूतः “सः इन्द्रः “नृषाह्ये नृभिः पुरुषैः सोढव्ये संग्रामे “अमित्रान् शत्रून् “ससह्वान् अभिभूतवान् । अपि च "सनीळेभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह “श्रवस्यानि । श्रव इत्यन्ननाम । तद्धेतुभूतान्युदकानि “तूर्वन् मेघात् प्रच्यावयन “मरुत्वान् “इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥

नृषाह्ये । ‘ षह मर्षणे ' । ‘ शकिसहोश्च । (पा. सू. ३. १. ९९) इति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वम् ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससह्वान् ।' षह अभिभवे । लिटः क्वसुः । अभ्यासदीर्घत्वं छान्दसम् । अमित्रान् । मित्राणि एषु न सन्तीति अमित्राः । ‘ नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सनीळेभिः । समानं नीळं येषां ते सनीळाः । समानस्य च्छन्दसि' इति सभावः ॥ ॥ ८ ॥

स मं॒न्यु॒मीः स॒मदं॑नस्य क॒र्तास्माकें॑भि॒र्नृभि॒ः सूर्यं॑ सनत् ।

अ॒स्मिन्नह॒न्त्सत्पं॑तिः पुरुहू॒तो म॒रुत्वां॑न्नो भव॒त्विंद्रं॑ ऊ॒ती ॥ ६

सः । म॒न्यु॒ऽमीः । स॒ऽमदं॑नस्य । क॒र्ता । अ॒स्माकें॑भिः । नृऽभिः॑ । सूर्यं॑म् । स॒न॒त् ।

अ॒स्मिन् । अहं॑न् । सत्ऽपं॑तिः । पु॒रु॒ऽहू॒तः । म॒रुत्वां॑न् । न॒ः । भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥६

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकेभिः । नृऽभिः । सूर्यम् । सनत् ।

अस्मिन् । अहन् । सत्ऽपतिः । पुरुऽहूतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥६

शत्रुभिरपहृतासु गोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गताः ऋज्राश्वादयोऽनेन सूक्तेनेन्द्रमस्तुवन् । “सः इन्द्रः “मन्युमीः मन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिंसकः । अपि च “समदनस्य संग्रामस्य “कर्ता “सत्पतिः सतां पालयिता “पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः एवंगुणविशिष्टः सः “अस्मिन् “अहन् अस्मिन् दिवसे "अस्माकेभिः आस्माकैः अस्मदीयैः “नृभिः पुरुचैः “सूर्यं सूर्यप्रकाशं “सनत् संभक्तं करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमन्धकारं संयोजयतु । स च “मरुत्वान् “इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय “भवतु ।। मन्युमीः । मन्युं मिनातीति मन्युमीः । “ मीञ् हिंसायाम् । क्विप् । समदनस्य । सह माद्यन्त्यस्मिन्निति समदनः संग्रामः । ‘ मदी हर्षे ' । अधिकरणे ल्युट् ।' सहस्य सः संज्ञायाम् (पा. सू. ६. ३. ७८) इति सभावः । अस्माकेभिः । ‘ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ' इति अणि अस्मच्छब्दस्य अस्माकादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः। ‘ बहुलं

छन्दसि ' इति भिस ऐसभावः । स्वरस्तु ' प्रास्माकासश्च सूरयः ' (ऋ. सं. १. ९७. ३) इत्यत्रोक्तः । सनत् । ‘ वन षण संभक्तौ '। लेटि अडागमः । अहन् ।' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । सत्पतिः । ‘ पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ।

तमूतयों रणयंछूरंसातौ तं क्षेमंस्य क्षितयः कृण्वत त्रां ।

स विश्वंस्य करुणंस्येश एकों मरुत्वांन्नो भवत्विंद्रं ऊती ॥७

तम् । ऊतयः । रणयत् । शूरंऽसातौ । तम् । क्षेमंस्य । क्षितयः । कृण्वत । त्राम् ।

सः । विश्वंस्य । करुणंस्य । ईशे । एकः । मरुत्वांन् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥७

तम् । ऊतयः । रणयत् । शूरऽसातौ । तम् । क्षेमस्य । क्षितयः । कृण्वत । त्राम् ।

सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥७

“तम् इन्द्रं “शूरसातौ शूरैर्वीरपुरुषैः संभजनीये संग्रामे “ऊतयः गन्तारो मरुतः “रणयन् रमयन्ति । यद्वा । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' इत्येवंरूपं शब्दमिन्द्रमुद्दिश्य कुर्वन्ति । अपि च “क्षितयः मनुष्याः “तम् इन्द्रं “क्षेमस्य रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य “त्रां त्रातारं रक्षितारं “कृण्वत कुर्वन्ति । देवतान्तरादस्य कोऽतिशयः इति चेत् उच्यते । “सः इन्द्रः “विश्वस्य सर्वस्य “करुणस्य अभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मणः “एकः असहाय एव “ईशे ईष्टे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ऊतयः । अवतेर्गत्यर्थात् ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति कर्तरि क्तिन् । तितुत्र' इति

इट्प्रतिषेधः । ‘ ज्वरत्वर' ' इत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊठ् ।' ऊतियूति० ' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । यद्वा । कर्तरि क्तिच् । रणयन् । रमतेर्हेतुमण्णिजन्तात् वर्तमाने छान्दसो लङ् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा । रण शब्दार्थः ।। अस्मात् णिजन्तात् पूर्ववत् लङ् । त्राम् ।' त्रैङ् पालने' । त्रायते इति त्राः । ‘ क्विप् च ' इति चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणान्निरुपपदादपि क्विप् । करुणस्य ।' डुकृञ् करणे '।' कृवृतॄदारिभ्य उनन् । (उ. सू. ३. ३३३) इति भावे उनन् । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ईशे । 'ईश ऐश्वर्ये । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥

तमप्स॑न्त॒ शव॑स उत्स॒वेषु॒ नरो॒ नर॒मव॑से॒ तं धना॑य ।

सो अ॒न्धे चि॒त्तम॑सि॒ ज्योति॑र्विदन्म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विन्द्र॑ ऊ॒ती ॥८

तम् । अ॒प्स॒न्त॒ । शव॑सः । उ॒त्ऽस॒वेषु॑ । नरः॑ । नर॑म् । अव॑से । तम् । धना॑य ।

सः । अ॒न्धे । चि॒त् । तम॑सि । ज्योतिः॑ । वि॒द॒त् । म॒रुत्वा॑न् । नः॒ । भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥८

तम् । अप्सन्त । शवसः । उत्ऽसवेषु । नरः । नरम् । अवसे । तम् । धनाय ।

सः । अन्धे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥८

“नरः नेतारः स्तोतारः “शवसः बलस्य संबन्धिषु "उत्सवेषु संग्रामेषु “नरं जयस्य नेतारं “तम् इन्द्रम् “अप्सन्त आप्नुवन्ति । किमर्थम् । “अवसे अन्नार्थं रक्षणार्थं वा । तथा “धनाय धनार्थं च “तम् इन्द्रं प्राप्नुवन्ति । यस्मात् “सः इन्द्रः “तमसि दृष्टिप्रतिबन्धके “अन्धे “चित् आध्यानरहिते

चित्तव्यामोहकरेऽपि संग्रामे “ज्योतिः विजयलक्षणं प्रकाशं "विदत् लम्भयति । तस्मात् तमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ अप्सन्त । आप्लृ व्याप्तौ । लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । व्यत्ययेन क्सप्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम् । विदत् । “विद्लृ लाभे'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने छान्दसो लुङ् । लुदित्त्वात् च्लेः अङादेशः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः ॥

स स॒व्येनं यमति॒ व्राधंतश्चि॒त्स दंक्षि॒णे संगृंभीता कृ॒तानिं ।

स की॒रिणां चि॒त्सनिंता॒ धनांनि म॒रुत्वांन्नो भव॒त्विंद्रं ऊ॒ती ॥९

सः । स॒व्येनं । य॒म॒ति॒ । व्राधंतः । चि॒त् । सः । द॒क्षि॒णे । सम्ऽगृंभीता । कृ॒तानिं ।

सः । की॒रिणा॑ । चि॒त् । सनि॑ता । धना॑नि । म॒रुत्वा॑न् । नः॒ । भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥९

सः । सव्येन । यमति । व्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे । सम्ऽगृभीता । कृतानि ।

सः । कीरिणा । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥९

“सः इन्द्रः “सव्येन वामहस्तेन एकहस्तेन “व्राधतश्चित् हिंसतः महतः शत्रूनपि “यमति नियमयति । तथा "सः इन्द्रः "दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानैः “कृतानि हवींषि “संगृभीता संगृह्णाति । अपि च “सः इन्द्रः “कीरिणा “चित् कीर्तयित्रा स्तोत्रा च स्तुतः सन् “धनानि सनिता प्रदानशीलो भवति । हविष्प्रदातॄणामिव स्तोतॄणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ यमति । ‘ यम उपरमे ' । णिचि अमन्तत्वात् मित्त्वे ‘ मितां ह्रस्वः'

इति ह्रस्वत्वम् । छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । व्राधतः । ‘वृधु वृद्धौ । अस्मात् अतिप्रत्ययः औणादिकः आमागमश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । संगृभीता । ‘ ग्रह उपादाने ' । लिङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ‘ लिङः सलोपः । इति सलोपः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । ‘ हृग्रहोर्भः ' इति भत्वम् । “द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः । सनिता । ‘ षणु दाने ' । ताच्छीलिकः तृन् । धनानि । “न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः ।।

स ग्रामेंभि॒: सनिंता॒ स रथेंभिर्वि॒दे विश्वांभिः कृ॒ष्टिभि॒र्न्व१॒॑द्य ।

स पौंस्येंभिरभि॒भूरशंस्तीर्म॒रुत्वांन्नो भव॒त्विंद्रं ऊ॒ती ॥१०

सः । ग्रामेंभिः । सनिंता । सः । रथेंभिः । वि॒दे । विश्वांभिः । कृ॒ष्टिऽभिः॑ । नु । अ॒द्य ।

सः । पौंस्येंभिः । अ॒भि॒ऽभूः । अशंस्तीः । म॒रुत्वां॑न् । न॒ः । भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥१०

सः । ग्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिऽभिः । नु । अद्य ।

सः । पौंस्येभिः । अभिऽभूः । अशस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१०

“सः इन्द्रः "ग्रामेभिः मरुत्संघैः सह "सनिता फलानां प्रदाता भवति । “सः च "अद्य अस्मिन्नहनि “नु क्षिप्रं “विश्वाभिः “कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यैः “रथेभिः इन्द्रसंबन्धिभिः रथैः करणभूतैः “विदे विज्ञायते । अपि च “सः इन्द्रः पौंस्येभिः स्वकीयैर्बलैः "अशस्तीः अशंसनीयान् शत्रून्

“अभिभूः अभिभवन् वर्तते । "मरुत्वान् सः “इन्द्रः “नः अस्माकं रक्षणाय “भवतु ॥ ग्रामेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति भिस ऐसभावः । ‘ग्रामादीनां च ' (फि. सू. ३८) इत्याद्युदात्तत्वम् । विदे। ‘ विद ज्ञाने'। कर्मणि लट् ।' बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥ ॥ ९ ॥

स जा॒मिभि॒र्यत्स॒मजा॑ति मी॒ळ्हेऽजा॑मिभिर्वा पुरुहू॒त एवैः॑ ।

अ॒पां तो॒कस्य॒ तन॑यस्य जे॒षे म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विंद्रं॑ ऊ॒ती ॥ ११

सः । जा॒मिऽभिः॑ । यत् । स॒म्ऽअजा॑ति । मी॒ळ्हे । अजा॑मिऽभिः । वा॒ । पु॒रु॒ऽहू॒तः । एवैः॑ ।

अ॒पाम् । तो॒कस्यं । तनंयस्य । जे॒षे । म॒रुत्वांन् । न॒ः ।
भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥११

सः । जामिऽभिः । यत् । सम्ऽअजाति । मीळ्हे ।
अजामिऽभिः । वा । पुरुऽहूतः । एवैः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । मरुत्वान् । नः ।
भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥११

“पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः “सः इन्द्रः “मीळ्हे संग्रामे । मीळ्हम् इति धननाम् । तद्धेतुत्वात् संग्रामोऽपि मीळ्हशब्देनोच्यते । “जामिभिः बन्धुभिः “अजामिभिर्वा बान्धवरहितैर्वा “एवैः युद्धार्थं मरुद्भिः सह “यत् यदा “समजाति संगच्छते । तेषाम् उभयविधानाम् “अपाम् इन्द्रं प्राप्नुवतां पुरुषाणां “तोकस्य पुत्रस्य “तनयस्य तत्पुत्रस्य च "जेषे जयप्राप्तये सः “इन्द्रः भवति । किमु वक्तव्यम् अस्माकं स्तोतृतमानां जयो भवतीति । अन्यत् समानम् ।

समजाति । अज गतिक्षेपणयोः । लेटि आडागमः । जेषे । ' जि जये । औणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । यद्वा । ' जेषृ णेषृ प्रेषृ गतौ । क्विप् च ' इति क्विप् । ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

स व॑ज्र॒भृद्द॑स्यु॒हा भी॒म उ॒ग्रः स॒हस्र॑चेताः श॒तनी॑थ॒ ऋभ्वा॑ ।

च॒म्री॒षो न शव॑सा॒ पांच॑जन्यो म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विन्द्र॑ ऊ॒ती ॥
१२

सः । व॒ज्र॒ऽभृत् । द॒स्यु॒ऽहा । भी॒मः । उ॒ग्रः । स॒हस्र॑ऽचेताः । श॒तऽनी॑थः । ऋभ्वा॑ ।

च॒म्री॒षः । न । शव॑सा । पाञ्च॑ऽजन्यः । म॒रुत्वा॑न् । न॒ः । भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥१२

सः । वज्रऽभृत् । दस्युऽहा । भीमः । उग्रः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।

चम्रीषः । न । शवसा । पाञ्चऽजन्यः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१२

“सः इन्द्रः “वज्रभृत् अन्यैर्धर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता “दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितॄणामसुराणां हन्ता “भीमः सर्वेषां भयहेतुः “उग्रः उद्गूर्णतेजाः “सहस्रचेताः बहुविधज्ञानः सर्वज्ञ इत्यर्थः । “शतनीथः बहुस्तुतिर्बहुविधप्रापणो वा “ऋभ्वा उरु भासमानो महान् वा “चम्रीषो “न चम्वां चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव “शवसा बलेन “पाञ्चजन्यः । गन्धर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पञ्चजनाः । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा वा । तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः सः “मरुत्वान् “इन्द्रः “नः अस्माकं रक्षणाय “भवतु । । दस्युहा । ' बहुलं

छन्दसि ' इति हन्तेः क्विप् । भीमः । ' ञिभी भये ' । ' भीमादयोऽपादाने ' (पा. सू. ३. ४. ७४) इति अपादाने ' भियः षुग्वा ' (उ. सू – १.१४५) इति मक् । शतनीथः । ' णीञ् प्रापणे ' । ' हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ' (उ सू. २. १५९) इति क्थन्प्रत्ययः । चम्रीषः । ' इष गतौ ' । चम्वामिष्यति गच्छतीति चम्रीषः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । वर्णव्यापत्त्या रेफो दीर्घश्च । यद्वा चमेरौणादिक ईषन्प्रत्ययः । पूर्ववत् रेफः । पाञ्चजन्यः । भवार्थे बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ' (का. ४. ३.५८. १) इति ञ्यप्रत्ययः । ञित्त्वात् आद्युदात्तत्वम् ।।

तस्य॒ वज्रः॑ क्रंदति॒ स्मत्स्व॒र्षा दि॒वो न त्वे॒षो र॒वथः॒ शिमीं॑वान् ।

तं सं॑चंते स॒नय॒स्तं धना॑नि म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विंद्र॑ ऊ॒ती ॥१३

तस्यं । वज्रः॑ । क्र॒न्द॒ति॒ । स्मत् । स्व॒ःऽसाः । दि॒वः । न ।
त्वे॒षः । र॒वथः॑ । शिमीं॑ऽवान् ।

तम् । स॒च॒न्ते॒ । स॒नयः॑ । तम् । धनां॑नि । म॒रुत्वां॑न् । न॒ः ।
भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥१३

तस्य । वज्रः । क्रन्दति । स्मत् । स्वःऽसाः । दिवः । न ।
त्वेषः । रवथः । शिमीऽवान् ।

तम् । सचन्ते । सनयः । तम् । धनानि । मरुत्वान् । नः ।
भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१३

“तस्य इन्द्रस्य “वज्रः कुलिशः “स्मत् भृशं “क्रन्दति
शत्रूनाक्रन्दयति रोदयतीत्यर्थः । य इन्द्रः “स्वर्षाः
शोभनस्योदकस्य दाता “दिवो “न दिवः संवन्धी सूर्य इव
“त्वेषः दीप्तः “रवथः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता
“शिमीवान् । शिमी इति कर्मनाम । लोकानुग्राहकेण

कर्मणा युक्तः “तम् इन्द्रं “सनयः धनस्य दानानि “सचन्ते सेवन्ते । तथा “तं “धनानि च सेवन्ते । सः “मरुस्वान् “इन्द्रः “नः अस्माकं रक्षणाय “भवतु ॥ क्रन्दति । कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च । ‘छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘णेरनिटि ' इति णिलोपः । स्वर्षाः । सुपूर्वात् अर्तेः विच् । सुष्ठु अर्ति' गच्छतीति स्वरुदकम् । तत्सनोतीति स्वर्षाः।' षणु दाने '। ‘ जनसनखनक्रमगमो विट् । ‘ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ' इति आत्वम् । सनोतेरनः ' (पा. सू. ८, ३. १०८) इति षत्वम् । त्वेषः । ‘ त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । रवथः । ‘ रु शब्दे'।' शीङ्शपिगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः । (उ. सू. ३. ३९३) इति अथप्रत्ययः । गुणावादेशौ । सनयः । सनोतेर्भावे औणादिक इप्रत्ययः ।।

यस्याजंस्रं शवंसा मानंमुक्थं पंरिभुजद्रोदंसी विश्वतः सीं ।

स पा॑रिष॒त्क्रतु॑भिर्मं॑दसा॒नो म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विंद्र॑ ऊ॒ती ॥१४

यस्य॑ । अज॑स्रम् । शव॑सा । मान॑म् । उ॒क्थम् ।
प॒रि॒ऽभु॒जत् । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒श्वतः॑ । सी॒म् ।

सः । पा॒रि॒ष॒त् । क्रतु॑ऽभिः । म॒न्द॒सा॒नः । म॒रुत्वा॑न् । न॒ः ।
भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥१४

यस्य । अजस्रम् । शवसा । मानम् । उक्थम् ।
परिऽभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सीम् ।

सः । पारिषत् । क्रतुऽभिः । मन्दसानः । मरुत्वान् । नः ।
भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१४

“यस्य इन्द्रस्य “उक्थं प्रशस्यं “शवसा “मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बलस्योपमानभूतं वा “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "विश्वतः “सीं सर्वतः “अजस्रम् अनवरतं “परिभुजत् परितः सर्वतो भुनक्ति पालयति “सः इन्द्रः

“क्रतुभिः अस्माभिः कृतैर्यागैः “मन्दसानः मोदमानः सन् 'पारिषत् अस्मान् दुरितात् पारयतु । उक्थम् । ‘वच परिभाषणे '। ‘ पातृतुदिवचि°' इत्यादिना कर्मणि थक् । ‘ वचिस्वपि° ' इत्यादिना संप्रसारणम् । परिभुजत् ।' भुज पालनाभ्यवहारयोः '। लेटि अडागमः । व्यत्ययेन शः । पारिषत् ।' पार तीर कर्मसमाप्तौ । लेटि अडागमः। ‘ सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । तस्य आर्धधातुकत्वात् इट् । व्यत्ययेन णिलोपः। मन्दसानः । मदि स्तुतिमोदसदस्वप्नकान्तिगतिषु । ‘ ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्' (उ. सू. २. २४४) इति असानच्प्रत्ययः ॥

न यस्यं दे॒वा दे॒वता॒ न मर्ता॒ आपंश्च॒न शवंसो॒ अंतंमा॒पुः ।

स प्र॒रिक्वा॒ त्वक्षं॑सा॒ क्ष्मो दि॒वश्च॑ म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्विंद्र॑ ऊ॒ती ॥१५

न । यस्य॑ । दे॒वाः । दे॒वता॑ । न । मर्ताः॑ । आपः॑ । च॒न । शव॑सः । अन्त॑म् । आ॒पुः ।

सः । प्र॒ऽरिक्वा॑ । त्वक्षं॑सा । क्ष्मः । दि॒वः । च॒ । म॒रुत्वा॑न् । नः॒ । भ॒व॒तु॒ । इन्द्रः॑ । ऊ॒ती ॥१५

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शवसः । अन्तम् । आपुः ।

सः । प्रऽरिक्वा । त्वक्षसा । क्ष्मः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥१५

“देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य “यस्य इन्द्रस्य “शवसः बलस्य “अन्तम् अवसानं “देवाः वस्वाद्या देवगणाः “न “आपुः न आनशिरे तथा “मर्ताः मनुष्याः “आपश्चन

आपोऽपि “न प्रापुः । “सः तादृश इन्द्रः “त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा आत्मीयेन बलेन “क्ष्मः पृथिव्याः “दिवश्च स्वर्गस्य च “प्ररिक्वा प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादप्यस्य बलमतिरिच्यते इत्यर्थः । मरुद्भिर्युक्तः सः “इन्द्रः “नः अस्माकम् "उती ऊतये रक्षणाय “भवतु ॥ देवता । देव एव देवता । ' देवात्तल्' इति स्वार्थे तल् । ‘सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्याँ लुक् । मर्ताः । ‘मृङ् प्राणत्यागे'।' असिहसि ' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । नितित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्ररिक्वा । ‘ रिचिर् विरेचने '। ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । त्वक्षसा। ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे '। असुन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । क्ष्मः । क्ष्मा इति पृथिवीनाम । अतो धातोः' इत्यत्र ‘आतः' इति योगविभागात् इष्टसिद्धिः इत्यभिधानात् ङसि भसंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा । 'क्ष्मायी विधूनने' । अस्मात् ' क्विप् च' इति क्विप् । वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि

लोपः। अन्यत् समानम्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेः उदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

रो॒हिच्छ्या॒वा सु॒मदं॑शुर्लला॒मीर्द्यु॒क्षा रा॒य ऋ॒ज्राश्वं॑स्य ।

वृषं॑ण्वंत॒ं बिभ्रं॑ती धू॒र्षु रथं॑ म॒ंद्रा चिं॑केत॒ नाहुं॑षीषु वि॒क्षु ॥१६

रो॒हित् । श्या॒वा । सु॒मत्ऽअं॑शुः । ल॒ला॒मीः । द्यु॒क्षा । रा॒ये । ऋ॒ज्रऽअं॑श्वस्य ।

वृषं॑ण्ऽवन्तम् । बिभ्रं॑ती । धूः॒ऽसु । रथं॑म् । म॒न्द्रा । चि॒के॒त॒ । नाहुं॑षीषु । वि॒क्षु ॥१६

रोहित् । श्यावा । सुमत्ऽअंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋज्रऽअश्वस्य ।

वृषण्ऽवन्तम् । बिभ्रती । धूःऽसु । रथम् । मन्द्रा । चिकेत । नाहुषीषु । विक्षु ॥१६

"रोहित् रोहितवर्णाः “श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोरुभयविधवर्णयुक्तेत्यर्थः । “सुमदंशुः सुमत् स्वतः प्रांशुः । उक्तं च यास्केन- सुमत् स्वयमित्यर्थः ' (निरु. ६. २२) इति । अतिदीर्घावयवा “ललामीः पुण्ड्रवती अश्वभूषणयुक्ता वा “द्युक्षा दिवि द्युलोके कृतनिवासा “ऋज्राश्वस्य एतत्संज्ञस्य राजर्षेः "राये धनार्थं “वृषण्वन्तं वृष्णा सेक्ता इन्द्रेण युक्तं “रथं “धूर्षु युगसंबन्धिषु वहनप्रदेशेषु “बिभ्रती वहन्ती “मन्द्रा सर्वेषाम् आह्लादकरी अश्वपङ्क्तिः “नाहुषीषु । नहुषा मनुष्याः। तत्संबन्धिनीषु “विक्षु सेनालक्षणासु प्रजासु “चिकेत ज्ञायते । ईदृश्याश्वपङ्क्त्या युक्त इन्द्रः संग्रामेष्वनुग्राहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः । ललामीः । ललामशब्दात् ‘छन्दसीवनिपौ° ' (पा. सू. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीय

ईकारः । अङ्यन्तत्वात् सुलोपाभावः । द्युक्षा । ‘क्षि निवासगत्योः' । औणादिको डप्रत्ययः । ततः टाप् । ऋज्राश्वस्य ।' ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ।' ऋजेन्द्र ' इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तो निपातितः । ऋज्रा गतिमन्तोऽश्व यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषण्वन्तम् ।' अनो नुट् ' (पा. सू. ८. २. १६) इति मतुपो नुट् । चिकेत । ‘कित ज्ञाने'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

ए॒तत्त्यत्तं इं॒द्र॒ वृष्णं उ॒क्थं वां॑र्षागि॒रा अ॒भि गृंणंति॒ राधः॑ ।

ऋ॒ज्राश्वः॒ प्रष्टिं॑भिरंब॒रीषः॑ स॒हदें॑वो॒ भयं॑मानः सु॒राधाः॑ ॥१७

ए॒तत् । त्यत् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वृष्णें । उ॒क्थम् । वा॒र्षा॒गि॒राः । अ॒भि । गृ॒ण॒न्ति॒ । राधः॑ ।

ऋ॒ज्रऽअ॑श्वः । प्रष्टि॑ऽभिः । अ॒म्ब॒रीषः॑ । स॒हऽदे॑वः ।
भय॑मानः । सु॒ऽराधाः॑ ॥१७

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थम् । वार्षागिराः ।
अभि । गृणन्ति । राधः ।

ऋज्रऽअश्वः । प्रष्टिऽभिः । अम्बरीषः । सहऽदेवः ।
भयमानः । सुऽराधाः ॥१७

हे "इन्द्र "वृष्णे कामानां वर्षितुः "ते तव "त्यत् तत् "एतत्
"उक्थं स्तोत्रं "राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतु “वार्षागिराः
वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋज्राश्वादयः "अभि “गृणन्ति
आभिमुख्येन वदन्ति। वार्षागिरा इत्येतत् विवृणोति।
"ऋज्राश्वः एतत्संज्ञो राजर्षिः "प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैः
अन्यैर्ऋषिभिः सहेन्द्रमस्तौत् । के ते पार्श्वस्थाः ।
अम्बरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः॥ वार्षागिराः ।
तस्यापत्यम्' (पा. सू. ४. १, ९२) इति अणप्रत्ययः ।

गृणन्ति । ‘गॄ शब्दे । “ प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ।
राधः । ‘ राध साध संसिद्धौ ‘। राध्नोति समृद्धो
भवस्यनेनेति राधः । करणेऽसुन् । ऋज्राश्वः । ऋज्राः
गतिमन्तोऽश्वा यस्य स तथोक्तः । अम्बरीषः । ‘ अबि शब्दे
'। औणादिक ईषन्प्रत्ययः (उ. सू. ४, ४६९)। सहदेवः ।
देवैः सह वर्तते इति सहदेवः । ‘वोपसर्जनस्य' इति
विकल्पनात् सभावाभावः । भयमानः । ‘ ञिभी भये ' ।
अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययेन शानच् । ‘ बहुलं
छन्दसि ' इति शपः श्लोरभावः । अदुपदेशात्
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः ।
राधः इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । ‘सोर्मनसी
अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

दस्यूं॒छिम्यूं॑श्च पुरुहू॒त एवै॑र्ह॒त्वा पृ॑थि॒व्यां शर्वा॒ नि ब॑र्हीत् ।

सन॒त्क्षेत्र॒ं सखि॑भिः श्वि॒त्न्येभि॒ः सन॒त्सूर्य॒ं सन॑द॒पः सु॒वज्रः॑ ॥१८

दस्यू॑न् । शिम्यू॑न् । च॒ । पु॒रु॒ऽहू॒तः । एवैः॑ । ह॒त्वा । पृ॒थि॒व्याम् । शर्वा॑ । नि । ब॒र्ही॒त् ।

सन॑त् । क्षेत्र॑म् । सखि॑ऽभिः । श्वि॒त्न्येभिः॑ । सन॑त् । सूर्य॑म् । सन॑त् । अ॒पः । सु॒ऽवज्रः॑ ॥१८

दस्यून् । शिम्यून् । च । पुरुऽहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्याम् । शर्वा । नि । बर्हीत् ।

सनत् । क्षेत्रम् । सखिऽभिः । श्वित्न्येभिः । सनत् । सूर्यम् । सनत् । अपः । सुऽवज्रः ॥१८

“पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूत इन्द्रः “एवैः गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् "पृथिव्यां भूमौ वर्तमानान् दस्यून् उपक्षपयितॄन् शत्रून् "शिम्यूंश्च शमयितॄन्

वधकारिणो राक्षसादींश्च “हत्वा प्रहृत्य तदनन्तरं "शर्वा हिंसकेन वज्रेण "नि "बर्हीत् अवधीत्। निबर्हयतिर्वधकर्मा। एवं शत्रून्निरस्य "श्वित्न्येभिः श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्ताङ्गैः "सखिभिः मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह "क्षेत्रं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं "सनत् समभाक्षीत् । तथा वृत्रेण तिरोहितं "सूर्यं तस्य वृत्रस्य हननेन "सनत् समभजत प्राप्तवानित्यर्थः । तथा “सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृत्रेण निरुद्धाः "अपः वृष्ट्युदकानि "सनत् समभजत ॥ दस्यून् । 'दसु उपक्षये '। ‘ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः । वृषादित्वात् आद्युदात्तत्वम् । शिम्यून् । “शमु उपशमे । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः शिम्युः । औणादिको युन्प्रत्ययः । वर्णव्यापत्त्या अकारस्य इत्वम् । शर्वा । शॄ हिंसायाम् ' । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । ‘सुपां सुलुक् इति तृतीयाया डादेशः । सनत् । ‘वन षण संभक्तौ । लङि ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः ।

श्वित्न्येभिः। ‘ श्विता वर्णे ' । औणादिको नक्प्रत्ययः ।
श्वित्नं शुक्लवर्णमर्हन्तीति श्वित्न्याः ‘ छन्दसि च ' इति यः
। सुवज्रः । ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि '
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

वि॒श्वाहेंद्रों अधिव॒क्ता नों अ॒स्त्वपंरिह्वृताः सनुयाम॒ वाजं ।

तन्नों मि॒त्रो वरुंणो मामहंता॒मदिंति॒ः सिंधुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः
॥१९

वि॒श्वाहां । इन्द्रः । अ॒धि॒ऽव॒क्ता । न॒ः । अ॒स्तु॒ ।
अपंरिऽह्वृताः । स॒नु॒या॒म॒ । वाजंम् ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुंणः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिंतिः ।
सिन्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥१९

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु ।
अपरिऽह्वृताः । सनुयाम । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥

“विश्वाहा सर्वकालं "नः अस्माकम् "इन्द्रः "अधिवक्ता "अस्तु । अधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । यथोक्तं_' ब्राह्मणायाधिब्रूयात् ' (तै. सं. २.५.११.९) इति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु । वयं च “अपरिह्वृताः अकुटिलगतयः सन्तः “वाजं हविर्लक्षणमन्नं “सनुयाम संभजामहे । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं “तत् मित्रादयः ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपरिह्वृताः । ह्वृ

कौटिल्ये'। निष्ठायाम् ' अपरिह्वृताश्च' (पा. सू. ७. २. ३२) इति निपातनात् ह्रुभावाभावः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सनुयाम । ' षणु दाने' । लिङि तनादित्वात् उप्रत्ययः। ‘वन षण संभक्तौ ' इत्यस्मात् वा व्यत्ययेन उप्रत्ययः ॥ ॥११॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०१

← सूक्तं १.१००

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१०१

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.१०२ →

दे. इन्द्रः(१ गर्भस्राविण्युपनिषद्)। जगती, ८-११ त्रिष्टुप्

प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्नृजिश्वना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥१॥

यो व्यंसं जाहृषाणेन मन्युना यः शम्बरं यो अहन्पिप्रुमव्रतम् ।

इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणङ्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥२॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सश्चति व्रतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥३॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥४॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविन्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यूँरधराँ अवातिरन्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥५॥

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥६॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषा तनुते पृथु ज्रयः ।

इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥७॥

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ याह्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥८॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः ।

अधा नियुत्वः सगणो मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥९॥

मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तूशन्हव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥१०॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

सायणभाष्यम्

प्र मन्दिने' इति एकादशर्चमष्टमं सूक्तमाङ्गिरसस्य कुत्सस्यार्षम् । अष्टम्याद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं - ' प्रमन्दिन एकादश कुत्स आद्या गर्भस्राविण्युपनिषच्चतुस्त्रिष्टुबन्तम्' इति । दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम् । विश्वजितः' इति खण्डे सूत्रितं- 'प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८.७.) इति ॥

प्र मं॒दिनें पितु॒मदं॑र्चता॒ वचो॒ यः कृ॒ष्णगं॑र्भा नि॒रहं॑न्नृ॒जिश्वं॑ना
।

अ॒व॒स्यवो॒ वृषं॑णं॒ वज्रं॑दक्षिणं म॒रुत्वं॑तं स॒ख्यायं हवामहे ॥१

प्र । म॒न्दिनें । पि॒तु॒ऽमत् । अ॒र्च॒त॒ । वचः॑ । यः ।
कृ॒ष्णऽगं॑र्भाः । नि॒ःऽअहं॑न् । ऋ॒जिश्वं॑ना ।

अ॒व॒स्यवः॑ । वृषं॑णम् । वज्रं॑ऽदक्षिणम् । म॒रुत्वं॑न्तम् ।
स॒ख्यायं । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥१

प्र । मन्दिने । पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः ।
कृष्णऽगर्भाः । निःऽअहन् । ऋजिश्वना ।

अवस्यवः । वृषणम् । वज्रऽदक्षिणम् । मरुत्वन्तम् ।
सख्याय । हवामहे ॥१

हे ऋत्विजः "मन्दिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय “पितुमत् हविर्लक्षणेनान्नेनोपेतं "वचः स्तुतिलक्षणं वचनं “प्र “अर्चत प्रकर्षेणोच्चारयत । "यः इन्द्रः “ऋजिश्वना एतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् "कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदसुरः । तेन निषिक्तगर्भास्तदीयाः भार्याः "निरहन् अवधीत् । कृष्णमसुरं हत्वा पुत्राणाम् अपि अनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्याः अप्यवधीदित्यर्थः । "अवस्यवः रक्षणेच्छवो वयं “वृषणं कामानां वर्षितारं "वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं "मरुत्वन्तम् इन्द्रं "सख्याय सख्युः कर्मणे "हवामहे आह्वयामहे ॥ मन्दिने । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । औणादिकः इनिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन-’ मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ' (निरु. ४. २४) इति । पितुमत् । ‘ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वम् । कृष्णगर्भाः कृष्णेन निषिक्ताः गर्भाः यासु तास्तथोक्ताः। ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अवस्यवः । अवेरौणादिको

भावेऽसुन्। अवः इच्छति अवस्यति । सुप आत्मनः क्यच्
' । ‘क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः । वृषणम् । वा षपूर्वस्य
निगमे ' इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय ।
सख्युः कर्म सख्यम् ।' सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । हवामहे ।
ह्वेञो लटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ॥

यो व्यं॑सं जाहृषा॒णेनं म॒न्युना॒ यः शंबं॑र॒ं यो अह॒न्पिप्रुं॑मव्र॒तं ।

इंद्रो॒ यः शुष्णं॑म॒शुषं॒ न्यावृं॑णङ्म॒रुत्वं॑तं स॒ख्याय॑ं हवामहे ॥२

यः । विऽअं॑सम् । ज॒हृ॒षा॒णेनं । म॒न्युनां । यः । शम्बं॑रम् ।
यः । अहं॑न् । पिप्रुं॑म् । अ॒व्र॒तम् ।

इन्द्रः॑ । यः । शुष्णं॑म् । अ॒शुषं॑म् । नि । अवृं॑णक् ।
म॒रुत्वं॑न्तम् । स॒ख्याय॑ं । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥२

यः । विऽअंसम् । जहृषाणेन । मन्युना । यः । शम्बरम् । यः । अहन् । पिप्रुम् । अव्रतम् ।

इन्द्रः । यः । शुष्णम् । अशुषम् । नि । अवृणक् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥

"यः इन्द्रः "जहृषाणेन प्रवृद्धेन "मन्युना क्रोधेन "व्यंसं विगतभुजं वृत्रम् "अहन् अवधीत् । अपि च "यः इन्द्रः शम्बरम् एतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथा “अव्रतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं "पिप्रुम् एतत्संज्ञमसुरं च "यः इन्द्रोऽवधीत् । किंच "यः “इन्द्रः "अशुषं शोषकरहितं "शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं नि "अवृणक् न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः । तं "मरुत्वन्तम् इन्द्रं "सख्याय आह्वयामहे ॥ व्यंसम्। विगतः अंसो यस्मात् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणः ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ।

जहृषाणेन । 'हृष तुष्टौ । अत्र वृद्ध्यर्थः । ‘छन्दसि लिट्, ‘ लिटः कानज्वा' इति तस्य कानजादेशः । अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अशुषम् । शुष शोषणे' । इगुपधलक्षणः कः । शुषाः शोषका न सन्त्यस्येति अशुषः । परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अवृणक् । ‘ वृजी वर्जने '। रौधादिकः ॥

यस्य॒ द्यावा॑पृथि॒वी पौंस्यं॑ म॒हद्यस्य॑ व्र॒ते वरु॑णो॒ यस्य॒ सूर्यः॑ ।

यस्येंद्र॑स्य॒ सिंधं॑वः॒ सश्चं॑ति व्र॒तं म॒रुत्वं॑तं स॒ख्याय॑ हवामहे ॥ ३

यस्य॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पौंस्य॑म् । म॒हत् । यस्य॑ । व्र॒ते । वरु॑णः । यस्य॑ । सूर्यः॑ ।

यस्यं । इन्द्रंस्य । सिन्धंवः । सश्चंति । व्र॒तम् । म॒रुत्वंन्तम् । स॒ख्यायं । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥३

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यम् । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिन्धवः । सश्चति । व्रतम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥३

"यस्य इन्द्रस्य "महत् विपुलं "पौंस्यं बलं "द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तेते । "यस्य चेन्द्रस्य "व्रते नियमरूपे कर्मणि "वरुणः वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि च "सूर्यः अपि "यस्य इन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा "यस्य "इन्द्रस्य "व्रतं कर्म "सिन्धवः नद्यः "सश्चति । वचनव्यत्ययः । गच्छन्ति । सश्चतिर्गतिकर्मा । इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तं "मरुत्वन्तम् इन्द्रं "सख्याय आह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च

द्यावापृथिव्यौ । ‘ दिवो द्यावा ' इति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । ‘ देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यो अश्वा॑नां॒ यो गवां॒ गोप॑तिर्व॒शी य आ॑रि॒तः कर्म॑णिकर्मणि स्थि॒रः ।

वी॒ळोश्चि॒दिंद्रो॒ यो असुं॑न्वतो व॒धो म॒रुत्वं॑तं स॒ख्याय॑ं हवामहे ॥४

यः । अश्वा॑नाम् । यः । गवा॑म् । गोऽप॑तिः । व॒शी । यः । आ॒रि॒तः । कर्म॑णिऽकर्मणि । स्थि॒रः ।

वी॒ळोः । चि॒त् । इन्द्रः॑ । यः । असुं॑न्वतः । व॒धः । म॒रुत्वं॑न्तम् । स॒ख्याय॑ं । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥४

यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । गोऽपतिः । वशी । यः ।
आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीळोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः । वधः ।
मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥४

"यः इन्द्रः "अश्वानां पतिरधिपतिः । तथा "यः इन्द्रः
"गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः किंतु सर्वासामित्याह
"गवाम् इति । सर्वासां गवाम् अधिपतिर्भवति । "वशी
अपराधीनः । स्वतन्त्र इत्यर्थः । अपि च "यः इन्द्रः
"कर्मणिकर्मणि सर्वेषु कर्मसु "स्थिरः नैश्चल्येनावतिष्ठमानः
"आरितः स्तुतिभिः प्रत्यृतः प्राप्तो भवति । 'आरितः
प्रत्यृतः स्तोमान्' (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । "यः च
"इन्द्रः "असुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातॄणां विरोधिनः
"वीळोश्चित् दृढस्यापि शत्रोः "वधः हन्ता तं "मरुत्वन्तम्
इन्द्रं "सख्याय आह्वयामहे ॥ गवाम् । न गोश्वन्सावविर्ण° '

इति विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः ।' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आरितः । ‘ऋ ‘ गतौ । अस्मात् ण्यन्तात् निष्ठा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् पुगभावः । यद्वा । ‘ सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनाम् ' (पा. म. ३. १. २२. ३) इति विहितस्य यङः ‘यङोऽचि च' इत्यत्र चशब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन ‘ सन्यङोः ' इति ऋ इत्येतस्य द्विर्वचने उरदत्वहलादिशेषयोः सतोः ‘ रुग्रिकौ च लुकि ' इति रुक् । ततो निष्ठायां छान्दस इडागमः। ऋकारस्य यणादेशः । ‘रो रि' इति अभ्यासरेफलोपः । ‘ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घत्वम् । वधः । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् ' हनश्च वधः' इति कर्तरि अप् वधादेशश्च । स. चादन्तः । अतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्य उदात्तत्वम्॥

यो विश्वं॑स्य॒ जग॑तः प्राण॒तस्पति॒र्यो ब्र॒ह्मणे॑ प्रथ॒मो गा अवि॑ंदत् ।

इंद्रो॒ यो दस्यूँ॒रध॑राँ अ॒वाति॑रन्म॒रुत्वं॑तं स॒ख्याय॑ हवामहे ॥५

यः । विश्वं॑स्य । जग॑तः । प्रा॒ण॒तः । पति॑ः । यः । ब्र॒ह्मणे॑ । प्र॒थ॒मः । गाः । अवि॑न्दत् ।

इन्द्र॑ः । यः । दस्यू॑न् । अध॑रान् । अ॒व॒ऽअति॑रत् । म॒रुत्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥५

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविन्दत् ।

इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥५

“यः इन्द्रः “विश्वस्य "जगतः गच्छतः "प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य “पतिः स्वामी "यः च “ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिभ्योऽङ्गिरोभ्यः "प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहृताः “गा: “अविन्दत् अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्ध्वा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च "यः "इन्द्रः “दस्यून् उपक्षपयितॄनसुरान् "अधरान निकृष्टान् कृत्वा "अवातिरत् अवधीत् । अवतरतिर्वधकर्मा । तं "मरुत्वन्तम् इन्द्रं "सख्याय आह्वयामहे ॥ जगतः । ‘ गम्लृ सप्लृ गतौ' । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' (उ. सू. २. २४१) इति अतिप्रत्ययान्तो निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः । ‘ श्वस प्राणने, अन च ' । अस्मात् लटः शतृ । अदादित्वात् शपो लुक् । ‘ शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ।।

यः शूरे॑भि॒र्हव्यो॒ यश्च॑ भी॒रुभि॒र्यो धाव॑द्भि॒र्हू॒यते॒ यश्च॑ जि॒ग्युभिः॑ ।

इंद्रं॒ यं विश्वा॒ भुव॑ना॒भि सं॑द॒धुर्म॒रुत्व॑तं स॒ख्याय॑ हवामहे ॥६

यः । शूरे॑भिः । हव्यः॑ । यः । च॒ । भी॒रुऽभिः॑ । यः । धाव॑त्ऽभिः । हू॒यते॑ । यः । च॒ । जि॒ग्युभिः॑ ।

इन्द्र॑म् । यम् । विश्वा॑ । भुव॑ना । अ॒भि । स॒म्ऽद॒धुः । म॒रुत्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥६

यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भीरुऽभिः । यः । धावत्ऽभिः । हूयते । यः । च । जिग्युभिः ।

इन्द्रम् । यम् । विश्वा । भुवना । अभि । सम्ऽदधुः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥६

"यः इन्द्रः "शूरेभिः शौर्योपेतैः पुरुषैः "हव्यः योद्धुमाह्वातव्यः । "यश्च “भीरुभिः भयशीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्वातव्यः । अपि च "यः इन्द्रः “धावद्भिः पराजयेन पलायमानैः “हूयते रक्षार्थमाहूयते । "यश्च जिग्युभिः प्राप्तजयैराहूयते । "यं च “इन्द्रं "विश्वा "भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेषु स्वेषु कार्येषु "अभि "संदधुः आभिमुख्येन स्थापयन्ति । तं "मरुत्वन्तम् इन्द्रं "सख्याय आह्वयामहे ॥ शूरेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति भिस ऐसभावः । हव्यः । ह्वयतेः ‘ अचो यत्' इति यत् । “ ह्वः' इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । गुणे ‘ धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इति अवादेशः । भीरुभिः । ‘ भियः क्रुक्लुकनौ ' (पा. सू. ३. २. १७४) इति क्रुप्रत्ययः । धावद्भिः । ‘ सृ गतौ । सर्तेः वेगितायां शपि : पाघ्रा०' इत्यादिना धावादेशः। शपः पित्त्वात् अनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः ।' जि जये। लिटः क्वसुः । द्विर्वचने ‘ सन्लिटोर्जेः' इति

अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् । भिसि अयस्मयादित्वेन भत्वात् ‘ वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । छान्दसोऽन्त्यलोपः ॥ ॥ १२ ॥

रु॒द्राणां॑मेति प्र॒दिशां॑ विचक्ष॒णो रु॒द्रेभि॒र्योषां॑ तनुते पृ॒थु ज्रयः॑ ।

इंद्रं॑ मनी॒षा अ॒भ्यं॑र्चति श्रु॒तं म॒रुत्वं॑तं स॒ख्याय॑ं हवामहे ॥७

रु॒द्राणा॑म् । ए॒ति॒ । प्र॒ऽदिशा॑ । वि॒ऽच॒क्ष॒णः । रु॒द्रेभिः॑ । योषा॑ । त॒नु॒ते॒ । पृ॒थु । ज्रयः॑ ।

इन्द्र॑म् । म॒नी॒षा । अ॒भि । अ॒र्च॒ति॒ । श्रु॒तम् । म॒रुत्व॑न्तम् । स॒ख्याय॑ं । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥७

रुद्राणाम् । एति । प्रऽदिशा । विऽचक्षणः । रुद्रेभिः । योषा । तनुते । पृथु । ज्रयः ।

इन्द्रम् । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥७

“विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रः "रुद्राणां रुद्रपुत्राणाम् अध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुताम् । यद्वा । रोदयितॄणां प्राणानाम् । प्राणा हि शरीरात् निर्गताः सन्तो बन्धुजनान् रोदयन्ति । “प्रदिशा प्रदेशनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सह “एति अन्तरिक्षे गच्छति। तथा चाम्नायते- योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ' (तै. आ. १. १४. १) इति । अपि च "रुद्रेभिः अधिभूतं वर्तमानैः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः "योषा माध्यमिका वाक् "पृथु विस्तीर्णं “ज्रयः वेगं "तनुते विस्तारयति । प्रसंगादत्र मरुतां स्तुतिः । तैर्मरुद्भिः सह वर्तमानं “श्रुतं प्रख्यातं सूर्यात्मानम् "इन्द्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक् “अभ्यर्चति आभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं "सख्याय आह्वयामहे ॥ प्रदिशा । ‘ दिश

अतिसर्जने' । संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। ज्रयः । ' जि ज्रि अभिभवे । ज्रीयतेऽभिभूयतेऽजेनेति ज्रयो वेगः । करणे असुन् । मनीषा । ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः ।।

यद्वां मरुत्वः पर॒मे स॒धस्थे॒ यद्वांव॒मे वृ॒जनें मा॒दयांसे ।

अत॒ आ यांह्यध्व॒रं नो॒ अच्छां त्वा॒या ह॒विश्चंकृमा सत्यराधः ॥८

यत् । वा॒ । म॒रु॒त्व॒ः । प॒र॒मे । स॒धऽस्थें । यत् । वा॒ । अ॒व॒मे । वृ॒जनें । मा॒दयांसे ।

अतः॑ । आ । या॒हि॒ । अ॒ध्व॒रम् । न॒ः । अच्छं । त्वा॒ऽया । ह॒विः । च॒कृ॒म॒ । स॒त्य॒ऽरा॒ध॒ः ॥८

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधऽस्थे । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरम् । नः । अच्छ । त्वाऽया ।
हविः । चकृम । सत्यऽराधः ॥८

हे “मरुत्वः मरुद्भिर्युक्तेन्द्र "परमे उत्कृष्टे "सधस्थे सहस्थाने गृहे "यद्वा यदि वा "मादयासे । तृप्तो वर्तसे । "यद्वा यदि वा "अवमे अर्वाचीने “वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्मिन् धनमिति वृजनं गृहम् । तस्मिन् मादयासे । "अतः अस्मादुभयविधात् स्थानात् "नः अस्माकं "अध्वरं यज्ञम् “अच्छ आभिमुख्येन “आ “याहि आगच्छ । हे "सत्यराधः सत्यधन" “त्वाया त्वत्कामनया वयं “हविश्चकृम कृतवन्तः ।। मरुत्वः । ‘ मतुवसो रुः० ' इति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वम् । सधस्थे । ‘ सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । ‘ सध मादस्थयोश्छन्दलि' इति सहस्य सधादेशः । मादयासे । ‘ मद तृप्तियोगे'। चुरादिरात्मनेपदी । लेटि आडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ' । ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन

दकारस्य आत्वम् । 'अ प्रत्ययात्' इति अकारप्रत्ययः ।
सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥

त्वा॒येंद्र॒ सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वा॒या ह॒विश्चंकृमा ब्रह्मवाहः ।

अधां नियुत्व॒ः सगंणो म॒रुद्भिं॒र॒स्मिन्य॒ज्ञे ब॒र्हिषिं मादयस्व ॥
९

त्वा॒ऽया । इ॒न्द्र॒ । सोमंम् । सु॒सु॒म॒ । सु॒ऽद॒क्ष॒ । त्वा॒ऽया ।
ह॒विः । च॒कृ॒म॒ । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒ह॒ः ।

अधं । नि॒यु॒त्व॒ः । सऽगंणः । म॒रुत्ऽभिंः । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे ।
ब॒र्हिषिं । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥९

त्वाऽया । इन्द्र । सोमम् । सुसुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया ।
हविः । चकृम । ब्रह्मऽवाहः ।

अध । नियुत्वः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ॥९

हे "सुदक्ष शोभनबल “इन्द्र “त्वाया त्वत्कामनया "सोमं "सुषुम अभिषुतवन्तो वयम् । हे “ब्रह्मवाहः ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणोह्यमान प्राप्यमाणेन्द्र “त्वाया त्वत्कामनया आहवनीये पुरोडाशलक्षणं “हविश्चकृम कृतवन्तः। हे “नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः । तद्वन्निन्द्र "अधा अनन्तरं "मरुद्भिः सप्तगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः "सगणः गणसहितः सन् 'अस्मिन् वर्तमाने "यज्ञे “बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे उपविश्य "मादयस्व तृप्तो भव ॥ सुषुम ।' षुञ् अभिषवे'। लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः “अनित्यमागमशासनम्' इति वचनादभावः ॥

मा॒दयं॑स्व॒ हरि॑भि॒र्ये त॑ इंद्र॒ वि ष्यं॑स्व॒ शिप्रे॒ वि सृं॑जस्व॒ धेनें॑ ।

आ त्वां सुशिप्र॒ हरंयो वहंतू॒शन्ह॒व्यानि॒ प्रतिं नो जुषस्व ॥ १०

मा॒दयंस्व । हरिंऽभिः । ये । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । वि । स्य॒स्व॒ । शिप्रे॒ इतिं । वि । सृ॒ज॒स्व॒ । धेने॒ इतिं ।

आ । त्वा॒ । सु॒ऽशि॒प्र॒ । हरंयः । व॒ह॒न्तु॒ । उ॒शन् । ह॒व्यानिं । प्रतिं । नः॒ । जु॒ष॒स्व॒ ॥१०

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । स्यस्व । शिप्रे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहन्तु । उशन् । हव्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥१०

हे "इन्द्र "हरिभिः अश्वैः सह "मादयस्व तृप्तो भव । "ये "ते तव स्वभूतास्तदर्थं "शिप्रे हनू संहते “वि “ष्यस्व सोमपानार्थं विवृते कुरु । तथा “धेने पानसाधनभूते

जिह्वोपजिह्विके "वि "सृजस्व सोमपानार्थं विश्लिष्टे कुरु । हे "सुशिप्र । शिप्रे हनू नासिके वा '। शोभनशिप्रेन्द्र “त्वा त्वां "हरयः अश्वाः "आ “वहन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु । त्वं च "उशन् अस्मान् कामयमानः "नः अस्माकं “हव्यानि हवींषि “प्रति "जुषस्व प्रत्येकं सेवस्व मा उदासिष्ठाः ॥ वि ष्यस्व । षो अन्तकर्मणि '। व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । दिवादित्वात् श्यन् । ‘ओतः श्यनि ' (पा. सू. ७. ३. ७१) इति ओकारलोपः ।' उपसर्गात्सुनोति° ' इति षत्वम् ॥

म॒रुत्स्तोत्र॑स्य वृ॒जन॑स्य गो॒पा व॒यमिन्द्रे॑ण सनुयाम॒ वाज॑ं ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहंता॒मदि॑तिः॒ सिंधुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥११

म॒रुत्ऽस्तोत्र॑स्य । वृ॒जन॑स्य । गो॒पाः । व॒यम् । इन्द्रे॑ण । स॒नु॒या॒म॒ । वाज॑म् ।

तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदि॑तिः ।
सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥११

मरुत्ऽस्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयम् । इन्द्रेण ।
सनुयाम । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥११

“मरुत्स्तोत्रस्य । मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः। तस्य "वृजनस्य शत्रूणां क्षेप्तुरिन्द्रस्य संबन्धिनः “गोपाः गोपायनीयाः रक्षणीयाः “वयं तेन "इन्द्रेण “वाजम् अन्नं "सनुयाम लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं "नः अस्मदीयं "तत् मित्रादयो द्यावापृथिव्यौ च "ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ वृजनस्य । ‘वृजी वर्जने'। ‘कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः' इति क्युप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

टिप्पणी

कुत्सोपरि टिप्पणी

१.१०१.१ प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचो यः
कृष्णगर्भा निरहन्नृजिश्वना ।

ऋजिश्वना - ऋजुरेवावक्षिप्तो लक्ष्ये यः शवति गच्छति स ऋजिश्वा वज्रस्तेन कृष्णगर्भाः - कृष्णस्य मेघस्य गर्भभूता अपः निरहन् - नीचैरहन् निरगमयदित्यर्थः। - निरुक्त ४.५ टीका

वैरूपम्

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०२

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.१०१
सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१०३ →
कुत्स आङ्गिरसः

दे. इन्द्रः। जगती, ११ त्रिष्टुप्

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शवसामदन्ननु ॥१॥

अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरम् ॥२॥

तं स्मा रथं मघवन्प्राव सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इन्द्र मनसा पुरुष्टुत त्वायद्भ्यो मघवञ्छर्म यच्छ नः ॥३॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्ण्या रुज ॥४॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तरवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव ॥५॥

गोजिता बाहू अमितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मञ्छतमूतिः खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिषासवः ॥६॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूयस उत्सहस्राद्रिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।

अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे मह्यधा वृत्राणि जिघ्नसे पुरंदर ॥७॥

त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजसस्तिस्रो भूमीर्नृपते त्रीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशत्रुरिन्द्र जनुषा सनादसि ॥८॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥९॥

त्वं जिगेथ न धना रुरोधिथार्भेष्वाजा मघवन्महत्सु च ।

त्वामुग्रमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥१०॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

सायणभाष्यम्

' इमां ते' इति एकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्षमैन्द्रम् । अन्त्यां त्रिष्टुप् शिष्टा दश जगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्-' इमां तेऽन्त्या त्रिष्टुप्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इ॒मां ते॒ धियं॒ प्र भ॑रे म॒हो म॒हीम॒स्य स्तो॒त्रे धि॒षणा॒ यत्त॑ आन॒जे ।

तमु॑त्स॒वे च॑ प्रस॒वे च॑ सास॒हिमिंद्रं॑ दे॒वासः॑ शव॑सामद॒न्ननु॑ ॥ १

इ॒माम् । ते॒ । धियं॑म् । प्र । भ॒रे॒ । म॒हः । म॒हीम् । अ॒स्य । स्तो॒त्रे । धि॒षणा॑ । यत् । ते॒ । आ॒न॒जे ।

तम् । उ॒त्ऽस॒वे । च॒ । प्र॒ऽस॒वे । च॒ । स॒स॒हिम् । इन्द्रं॑म् । दे॒वासः॑ । शवं॑सा । अ॒म॒द॒न् । अनु॑ ॥१

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ।

तम् । उत्ऽसवे । च । प्रऽसवे । च । ससहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शवसा । अमदन् । अनु ॥१

हे इन्द्र “महः महतः ते तव “इमाम् इदानीं क्रियमाणां “महीं महतीम् अत्यन्तोत्कृष्टां “धियं स्तुतिं “प्र “भरे प्रकर्षेण संपादयामि । “ते तव “धिषणा त्वदीया बुद्धिः “अस्य मम स्तोतुः “स्तोत्रे स्तुतौ “यत् यस्मात् “आनजे अक्ता संश्लिष्टासीत् । तस्मात् तव प्रियां स्तुतिं

करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । “ससहिं शत्रूणामभिभवितारं पूर्वोक्तं “तम् “इन्द्रं “देवासः कर्मसु दीव्यन्तः ऋत्विजः “शवसा स्तुतिभिः कीर्तितेन बलेन “अनु “अमदन अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थम् । “उत्सवे “च उत्सवार्थमभिवृद्ध्यर्थं “प्रसवे “च धनानां वृष्ट्युदकानां वा उत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे। ‘ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु' । अस्मात् कर्मणि लिट् । द्विर्वचनहलादिशेषौ। अत आदेः' इति अभ्यासस्य आत्वम् । ‘ तस्मान्नुड्द्विहलः ' (पा. सू. ७. ४. ७१) इति नुट् । व्यत्ययेन उपधानकारलोपः। उत्सवे । प्रसवे । 'षू प्रेरणे'। ‘ ऋदोरप्' इति भावे अप् । ‘ निमित्तात्कर्मसंयोगे' (पा. सू. २. ३. ३६. ६) इति सप्तमी। थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ससहिम् । षह अभिभवे ।' आदृगमहन ' इत्यत्र ‘ उत्सर्गश्छन्दसि ' इति वचनात् किप्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विर्वचनम् । अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अमदन् ।

'मदी हर्षे '। हेतुमति णिच् । मदी हर्षग्लेपनयोः' इति घटादिषु पाठात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः ॥

अ॒स्य श्रवो॑ न॒द्यः॑ स॒प्त बिं॑भ्रति॒ द्यावा॒क्षामा॑ पृथि॒वी दं॑र्श॒तं वपुः॑ ।

अ॒स्मे सूं॑र्याचंद्र॒मसा॑भि॒चक्षे॑ श्र॒द्धे कमिं॑द्र चरतो वितर्तु॒रं ॥२

अ॒स्य । श्रवः॑ । न॒द्यः॑ । स॒प्त । बि॒भ्र॒ति॒ । द्यावा॒क्षामा॑ । पृ॒थि॒वी । द॒र्श॒तम् । वपुः॑ ।

अ॒स्मे इति॑ । सू॒र्या॒च॒न्द्र॒मसा॑ । अ॒भि॒ऽचक्षे॑ । श्र॒द्धे । कम् । इ॒न्द्र॒ । च॒र॒तः॒ । वि॒ऽत॒र्तु॒रम् ॥२

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । बिभ्रति । द्यावाक्षामा ।
पृथिवी । दर्शतम् । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचन्द्रमसा । अभिऽचक्षे । श्रद्धे । कम् ।
इन्द्र । चरतः । विऽतर्तुरम् ॥२

"अस्य इन्द्रस्य "श्रवः यशः कीर्तिं सप्त इमं मे गङ्गे'
इत्यस्यामृचि प्राधान्येन प्रतिपादिता गङ्गाद्याः
सप्तसंख्याकाः "नद्यः "बिभ्रति धारयन्ति । वृत्रहननेन
इन्द्रस्य यत् वृष्टेः प्रदातृत्वं तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः
प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च "द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ ।
"पृथिवी इति अन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं चास्य सूर्यात्मना
वर्तमानस्येन्द्रस्य "दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं "वपुः ।
रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं धारयन्ति । किंच हे
"इन्द्र "अस्मे अस्माकम् "अभिचक्षे द्रष्टव्यानां
पदार्थानामाभिमुख्येन प्रकाशनार्थं "श्रद्धे "कं श्रद्धार्थम् ।

चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनि इदं सत्यमिति श्रद्धोत्पद्यते । कमित्येतत् पादपूरणम् । तदुभयार्थं सूर्याचन्द्रमसौ “वितर्तुरं परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनः पुनर्गमनं यथा भवति तथा “चरतः । वर्तेते । त्वमेव तद्रूपः सन् वर्तसे इत्यर्थः ॥ अस्य । “ उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । ' दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । ‘सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः डादेशः । देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतम् । भृमृदृशि° ' इत्यादिना अतच् । सूर्याचन्द्रमसा । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च । “ देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । ‘सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । चन्द्रमःशब्दो दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । अतो ‘देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्तस्य उभयपदप्रकृतिस्वरस्य ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवी ' इति प्रतिषेधः । अभिचक्षे । चक्षेः प्रकाशनार्थात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । तादर्थ्ये चतुर्थी । श्रद्धे । दृशिग्रहणात् दधातेर्भावे विच् ।

चतुर्थ्येकवचने ‘ आतो धातोः' इति आकारलोपः ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । वितर्तुरम् ।
तरतेर्यङ्लुगन्तात् औणादिकः कुरच्” । बहुलं छन्दसि '
इति उत्वम् ॥

तं स्मा॒ रथं॑ मघव॒न्प्राव॑ सा॒तये॒ जैत्रं॒ यं ते॑ अनु॒मदा॑म संग॒मे ।

आ॒जा न॑ इंद्र॒ मन॑सा पुरुष्टुत त्वा॒यद्भ्यो॑ मघवं॒छर्म॑ यच्छ नः
॥३

तम् । स्म॒ । रथ॑म् । म॒घ॒ऽव॒न् । प्र । अ॒व॒ । सा॒तये॑ । जैत्र॑म्
। यम् । ते॒ । अ॒नु॒ऽमदा॑म । स॒म्ऽग॒मे ।

आ॒जा । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । मन॑सा । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । त्वा॒यत्ऽभ्य॑ः ।
म॒घ॒ऽव॒न् । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । न॒ः ॥३

तम् । स्म । रथम् । मघऽवन् । प्र । अव । सातये । जैत्रम् । यम् । ते । अनुऽमदाम । सम्ऽगमे ।

आजा । नः । इन्द्र । मनसा । पुरुऽस्तुत । त्वायत्ऽभ्यः । मघऽवन् । शर्म । यच्छ । नः ॥३

हे “मघवन् धनवन् “इन्द्र “सातये अस्माकं धनलाभाय “तं "स्म तमेव “रथं “प्राव प्रेरय वर्तय। “नः अस्माकं “मनसा बुद्ध्या “पुरुष्टुत बहुशः स्तुतेन्द्र “ते तव स्वभूतं “जैत्रं जयशीलं “यं रथं “संगमे शत्रुभिः सह संगमने “आजा युद्धे सति "अनुमदाम वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे “मघवन् “त्वायद्भ्यः त्वां कामयमानेभ्यः “नः अस्मभ्यं “शर्म सुखं “यच्छ देहि ॥ अव । ‘ अव रक्षणगतिकान्ति° ' इत्युक्तत्वादवतिरत्र गत्यर्थः । संगमे । “ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ' इति कर्मणि अप् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आजा । सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्या डादेशः ।

त्वायद्भ्यः । सुप आत्मनः क्यच् '। ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्य आत्वम् । क्यजन्तात् लटः शतृ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति क्यचा सहैकादेशे ‘ एकादेश उदात्तेन ' इति तस्य उदात्तत्वम् ।।

व॒यं जं॑येम॒ त्वया॑ यु॒जा वृतं॑म॒स्माक॒मंश॒मुदं॑वा॒ भरें॑भरे ।

अ॒स्मभ्यं॑मिंद्र॒ वरिं॑वः सु॒गं कृं॑धि॒ प्र शत्रूं॑णां मघव॒न्वृष्ण्या॑ रुज ॥४

व॒यम् । ज॒ये॒म॒ । त्वया॑ । यु॒जा । वृतं॑म् । अ॒स्माकं॑म् । अंशं॑म् । उत् । अ॒व॒ । भरें॑ऽभरे ।

अ॒स्मभ्यं॑म् । इ॒न्द्र॒ । वरिं॑वः । सु॒ऽगम् । कृ॒धि॒ । प्र । शत्रूं॑णाम् । म॒घ॒ऽव॒न् । वृष्ण्या॑ । रु॒ज॒ ॥४

वयम् । जयेम । त्वया । युजा । वृतम् । अस्माकम् । अंशम् । उत् । अव । भरेऽभरे ।

अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरिवः । सुऽगम् । कृधि । प्र । शत्रूणाम् । मघऽवन् । वृष्ण्या । रुज ॥४

हे इन्द्र “युजा अस्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन “त्वया “वृतं आवृण्वन्तं शत्रुं "वयं स्तोतारः "जयेम अभिभवेम । अपि च “भरेभरे संग्रामेसंग्रामे “अस्माकम् "अंशम् अस्मदीयं भागम् “उदव शत्रुकृतपीडापरिहारेणोत्कृष्टं रक्ष । तथा हे “इन्द्र “वरिवः धनम् “अस्मभ्यं "सुगं सुगमं सुप्रापं “कृधि कुरु । तथा हे “मघवन् “शत्रूणाम् अस्मदुपद्रवकारिणां “वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याणि “प्र “रुज प्रभङ्न्धि बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतम् ।' वृञ् वरणे'।' क्विप् च ' इति क्विप् । तुगागमः । सुगम् । सुदुरोरधिकरणे ' इति गमेः

डप्रत्ययः । कृधि । ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यः' इति हेर्धिः । रुज । ' रुजो भङ्गे' । तौदादिकः ॥

नाना॒ हि त्वा॒ हवं॑माना॒ जना॑ इ॒मे धना॑नां धर्त॒रव॑सा विप॒न्यवः॑ ।

अ॒स्माकं॑ स्मा॒ रथ॒मा ति॑ष्ठ सा॒तये॒ जैत्रं॒ ही॑न्द्र॒ निभृ॑तं॒ मन॒स्तव॑ ॥५

नाना॑ । हि । त्वा॒ । हवं॑मानाः । जना॑ः । इ॒मे । धना॑नाम् । ध॒र्त॒ः । अवं॑सा । वि॒प॒न्यवः॑ ।

अ॒स्माकं॑म् । स्म॒ । रथं॑म् । आ । ति॒ष्ठ॒ । सा॒तयें॑ । जैत्रं॑म् । हि । इ॒न्द्र॒ । निऽभृं॑तम् । मनः॑ । तवं॑ ॥५

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानाम् । धर्तः । अवसा । विपन्यवः ।

अस्माकम् । स्म । रथम् । आ । तिष्ठ । सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निऽभृतम् । मनः । तव ॥५

हे “धनानां “धर्तः गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितः इन्द्र “विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः “इमे “जनाः “अवसा रक्षणेन हेतुना “त्वा “हवमानाः त्वामाह्वयन्तः "नाना “हि विभिन्नाः खलु । तेषां मध्ये "अस्माकं "स्म अस्माकमेव “सातये धनदानाय “रथम् “आ “तिष्ठ आरोह । हे “इन्द्र “निभृतम् अव्याकुलं “तव “मनः चित्तं “जैत्रं “हि जयशीलं खलु । शत्रून् जित्वास्मभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये ।' षणु दाने '। क्तिनि ‘जनसनखनां सब्झलोः ' इति आत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

गोजितां बाहू अमिंतक्रतुः सिमः कर्मंन्कर्मंछतमूंतिः खजंकरः ।

अ॒क॒ल्प इंद्रः॑ प्रति॒मान॒मोज॒साथा॒ जना॒ वि ह्वं॑यंते सिषा॒सवः॑ ॥६

गो॒ऽजितां॑ । बा॒हू इतिं॑ । अमिं॑तऽक्रतुः । सि॒मः । कर्मं॑न्ऽकर्मन् । श॒तम्ऽऊं॑तिः । ख॒ज॒म्ऽक॒रः ।

अ॒क॒ल्पः । इन्द्रः॑ । प्र॒ति॒ऽमानं॑म् । ओजं॑सा । अथं॑ । जनाः॑ । वि । ह्व॒य॒न्ते॒ । सि॒सा॒सवः॑ ॥६

गोऽजिता । बाहू इति । अमितऽक्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् । शतम्ऽऊतिः । खजम्ऽकरः ।

अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिऽमानम् । ओजसा । अथ । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिसासवः ॥६

हे इन्द्र तव “बाहू हस्तौ “गोजिता जयेन गवां लम्भयितारौ । त्वं च "अमितक्रतुः अपरिच्छिन्नज्ञानः “सिमः श्रेष्ठः । तथा च शाट्यायनकं- सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते ' इति ।

यद्वा । सिमः शत्रूणां बन्धकः । कर्मन्कर्मन् स्तोतॄणां कर्मणिकर्मण्युपस्थिते “शतमूतिः बहुविधरक्षणोपेतः “खजंकरः । खजति मथ्नाति पुरुषानिति खजः संग्रामः । तस्य कर्ता । “अकल्पः कल्पेनान्येन रहितः । स्वतन्त्र इत्यर्थः । “ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण “प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्टः “इन्द्रः “अथ अतः कारणात् “सिषासवः धनं लब्धुकामाः “जनाः “वि “ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता । गा जयतः इति गोजितौ। ‘सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । सिमः । ‘ षिञ् बन्धने । अस्मादौणादिको मक् । खजंकरः । ‘ खज मन्थे । पचाद्यच् । ‘क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ' (पा. सू. ३. २. ४४) इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोतेः खच् ।' अरुर्द्विषदजन्तस्य° ' इति मुम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अकल्पः । ‘ नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सिषासवः । वन षण संभक्तौ ।

सनि ‘सनीवन्तर्ध° ' इति विकल्पनात् इडभावः । ‘ जनसनखनां सञ्झलोः' इति आत्वम् । द्विर्वचनादि । ‘सनाशंसभिक्ष उः' (पा. सू. ३. २. १६८) इति उप्रत्ययः । सति शिष्टत्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

उत्तें श॒तान्मंघव॒न्नुच्च॒ भूयंस॒ उत्स॒हस्रांद्रिरिचे कृ॒ष्टिषु॒ श्रवः॑ ।

अ॒मा॒त्रं त्वां धि॒षणां तित्विषे म॒ह्यधां वृ॒त्राणिं जिघ्नसे पुरंदर ॥७

उत् । ते॒ । श॒तात् । म॒घ॒ऽव॒न् । उत् । च॒ । भूयंसः । उत् । स॒हस्रांत् । रि॒रि॒चे॒ । कृ॒ष्टिषुं । श्रवः॑ ।

अ॒मा॒त्रम् । त्वा॒ । धि॒षणां । ति॒त्वि॒षे॒ । म॒ही । अधं । वृ॒त्राणिं । जि॒घ्न॒से॒ । पु॒र॒म्ऽद॒र॒ ॥७

उत् । ते । शतात् । मघऽवन् । उत् । च । भूयसः । उत् ।
सहस्रात् । रिरिचे । कृष्टिषु । श्रवः ।

अमात्रम् । त्वा । धिषणा । तित्विषे । मही । अध ।
वृत्राणि । जिघ्नसे । पुरम्ऽदर ॥७

हे "मघवन् धनवन्निन्द्र “कृष्टिषु स्तोतृषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं “श्रवः यदन्नमस्ति तत् "शतात् शतसंख्याकाद्धनात् "उत् “रिरिचे उद्रिक्तमधिकं भवति । अपि च “भूयसः शतसंख्याकादपि बहुतराद्धनात् “उत् रिरिचे अधिकं भवति । किं बहुना ! “सहस्रात् सहस्रसंख्याकादपि “उत् रिरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमक्षयमित्यर्थः । अपि च “अमात्रं मात्रयेयत्तया रहितं परिगणितुमशक्यैः सर्वैर्गुणैरधिकं त्वां “मही महती “धिषणा अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् “तित्विषे दीपयति । त्वत्संबन्धिनो गुणान् प्रकाशयति । हे “पुरंदर शत्रूणां

पुरा दायितरिन्द्र “अध स्तुत्यनन्तरं “वृत्राणि आवरकान् शत्रून् "जिघ्नसे हंसि विनाशयसि ।। रिरिचे। ‘रिचिर् विरेचने '। कर्मणि लिट् । तित्विषे । ‘ त्विष दीप्तौ । जिघ्नसे । हन्तेर्लेटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ‘लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ गमहन° ' इत्यादिना उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । पुरंदर । ‘ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ' (पा. सू. ३. २ ४१) इति खच् ।' खचि ह्रस्वः ' (पा. सू. ६. ४, ९४) इति ह्रस्वत्वम् । वाचंयमपुरंदरौ च' (पा. सू. ६. ३. ६९) इति निपातनात् अम् ॥

त्रि॒वि॒ष्टि॒धातुं प्रति॒मान॒मोजंसस्ति॒स्रो भूमींर्नृपत॒े त्रीणिं रोच॒ना ।

अती॒दं विश्वं॒ भुवंनं ववक्षिथाश॒त्रुरिंद्र ज॒नुषां स॒नादंसि ॥८

त्रि॒वि॒ष्टि॒ऽधातुं । प्र॒ति॒ऽमानंम् । ओजंसः । ति॒स्रः । भूमीः । नृ॒ऽप॒ते॒ । त्रीणिं । रो॒च॒ना ।

अतिं । इ॒दम् । विश्वंम् । भुवंनम् । व॒व॒क्षि॒थ॒ । अ॒श॒त्रुः । इ॒न्द्र॒ । ज॒नुषां । स॒नात् । अ॒सि॒ ॥८

त्रिविष्टिऽधातु । प्रतिऽमानम् । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृऽपते । त्रीणि । रोचना ।

अति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ववक्षिथ । अशत्रुः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ॥८

हे "नृपते नृणां पालयितरिन्द्र त्वम् “ओजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य “प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रतिमानम् । “त्रिविष्टिधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा “ त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्वं करोति' इति । यथा

त्रिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुः द्रढीयसी एवमिन्द्रोऽपि दृढतर इत्यर्थः । किंच त्वं “तिस्रो “भूमीः त्रीन् लोकान् “त्रीणि “रोचना त्रीणि तेजांसि दिवि आदित्याख्यम् अन्तरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निम् एवं त्रीन् लोकान् त्रीणि तेजांसि च “अति “ववक्षिथ अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अपि च “इदं “विश्वं सर्वं “भुवनं भूतजातं चातिवोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहकः भवसीत्यर्थः। यस्मात् हे “इन्द्र त्वं “सनात् चिरकालादारभ्य “जनुषा जन्मना जन्मप्रभृति “अशत्रुः सपत्नरहितः “असि ॥ त्रिविष्टिधातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विष्ट्या प्रवेशनेन विधीयते क्रियते इति त्रिविष्टिधातुः त्रिगुणिता रज्जुः । विशेर्भावे क्तिन् । धाञः ‘सितनिगमिमसि° ' (उ. सू. १. ६९) इत्यादिना कर्मणि तुन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र दृढरज्जुवाचकः शब्दस्तद्गतं दार्ढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकेऽग्निशब्दः । तिस्रः । शसि

• त्रिचतुरोः स्त्रियाम् ' इति तिस्रादेशः अन्तोदात्तः । “अचि र ऋतः' इति रेफादेशे ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ववक्षिथ । “वह प्रापणे ' इत्यस्मात् इच्छासनि ढत्वकत्वषत्वानि । ‘ सन्यतः ' इति इत्वाभावश्छान्दसः । छान्दसे लिटि : अमन्त्रे°' इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावः । जनुषा । ‘ जनेरुसिः ।।

त्वां दे॒वेषु॑ प्रथ॒मं ह॑वामहे॒ त्वं ब॑भूथ॒ पृत॑नासु सास॒हिः ।

सेमं नः॑ का॒रुमु॑पम॒न्युमु॒द्भिद॒मिंद्रः॑ कृणोतु प्रस॒वे रथं॑ पु॒रः ॥ ९

त्वाम् । दे॒वेषु॑ । प्र॒थ॒मम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । त्वम् । ब॒भू॒थ॒ । पृत॑नासु । स॒स॒हिः ।

सः । इ॒मम् । न॒ः । का॒रुम् । उ॒प॒ऽम॒न्युम् । उ॒त्ऽभिदं॑म् । इन्द्रः॑ । कृ॒ण॒ोतु॒ । प्र॒ऽस॒वे । रथं॑म् । पु॒रः ॥९

त्वाम् । देवेषु । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । बभूथ । पृतनासु । ससहिः ।

सः । इमम् । नः । कारुम् । उपऽमन्युम् । उत्ऽभिदम् । इन्द्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथम् । पुरः ॥९

हे इन्द्र “देवेषु “प्रथमं श्रेष्ठं “त्वां “हवामहे यागार्थमाह्वयामहे । तथा “त्वं “पृतनासु संग्रामेषु “ससहिः “बभूथ शत्रूणामभिभवितासि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । “सः “इन्द्रः “नः अस्माकं “कारुं स्तुतीनां कर्तारम् “उपमन्युम् उपमन्तारं सर्वज्ञम् “उद्भिदं शत्रूणामुद्भेत्तारम् “इमम् एवंगुणविशिष्टं पुत्रं “कृणोतु करोतु । अपि च “प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्मदीयं “रथं “पुरः अन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा । कारुमित्यादीनि

रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारम् उपमन्युम् उपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रोधेन युक्तम् उद्भिदं मार्गेऽवस्थितानां वृक्षादीनामुद्भेत्तारमतिशयेन भङ्क्तारम् ॥ बभूथ । 'बभूथा ततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे' इति निपातनात् इडभावः । स इमम् । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति सुलोपः । प्रसवे । "षूङ् प्राणिप्रसवे ' । ऋदोरप् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

त्वं जि॑गेथ॒ न धना॑ रुरोधि॒थार्भे॑ष्वा॒जा म॑घवन्म॒हत्सु॑ च ।

त्वामु॒ग्रमव॑से॒ सं शि॑शीम॒स्यथा॑ न इंद्र॒ हव॑नेषु चोदय ॥१०

त्वम् । जि॒गे॒थ॒ । न । धना॑ । रु॒रो॒धि॒थ॒ । अर्भे॑षु । आ॒जा । म॒घ॒ऽव॒न् । म॒हत्ऽसु॑ । च॒ ।

त्वाम् । उ॒ग्रम् । अव॑से । सम् । शि॒शी॒म॒सि॒ । अथ॑ । न॒ः ।
इ॒न्द्र॒ । हव॑नेषु । चो॒द॒य॒ ॥१०

त्वम् । जिगेथ । न । धना । रुरोधिथ । अर्भेषु । आजा ।
मघऽवन् । महत्ऽसु । च ।

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । सम् । शिशीमसि । अथ । नः ।
इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥१०

हे इन्द्र “त्वं “जिगेथ शत्रून् जयसि । तथा “धना
शत्रुभ्योऽपहृतानि धनानि “न “रुरोधिथ नावरुणत्सि ।
स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे “मघवन् धनवन्निन्द्र “अर्भेषु
अल्पेषु "आजा आजिषु संग्रामेषु “महत्सु “च प्रौढेषु
संग्रामेषु च “अवसे अस्माकं रक्षणार्थम् “उग्रम् उद्गूर्णम् .
अधिकबलं “त्वां “सं “शिशीमसि स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः।
“अथ अनन्तरं हे “इन्द्र त्वं “हवनेषु युद्धार्थमाह्वानेषु सत्सु
आगत्य “नः अस्मान् “चोदय संग्रामेषु प्रेरय । जयं

प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । ‘ जि जये । लिटि थलि क्रादिनियमात् प्राप्तस्य इटः ' अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ' (पा. सू. ७. २, ६१) इति प्रतिषेधः । ‘ सन्लिटोर्जेः' इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् । रुरोधिथ । क्रादिनियमात् इट् । आजा । ‘ सुपां सुलुक् ' इति सप्तमीबहुवचनस्य डादेशः । शिशीमसि । ‘ शो तनूकरणे'। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । ‘ आदेचः° ' इति आत्वम् । द्विर्वचने ‘ बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ई हल्यघोः' इति ईकारान्तादेशः । इदन्तो मसिः ॥

वि॒श्वाहेंद्रों अधिव॒क्ता नों अ॒स्त्वपंरिह्वृताः सनुयाम॒ वाजं ।

तन्नों मि॒त्रो वरुंणो मामहंता॒मदिंति॒ः सिंधुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥११

वि॒श्वाहा॑ । इन्द्रः॑ । अ॒धि॒ऽव॒क्ता । नः॒ । अ॒स्तु॒ ।
अप॑रिऽह्वृताः । स॒नु॒या॒म॒ । वाज॑म् ।

तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदि॑तिः ।
सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥११

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु ।
अपरिऽह्वृताः । सनुयाम । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥११

व्याख्यातेयं ‘रोहिच्छ्यावा' इति वर्गे (ऋ. सं. १. १००. १९)। इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता भवतु । वयं चाकुटिलगतयः सन्त इन्द्रेण दत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थितम् अस्मदीयं तन्मित्रादयः पूजितं कुर्वन्तु ॥ ॥ १५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०३

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१०३
कुत्स आङ्गिरसः
सूक्तं १.१०४ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयन्त कवयः पुरेदम् ।

क्षमेदमन्यद्दिव्यन्यदस्य समी पृच्यते समनेव केतुः ॥१॥

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च वज्रेण हत्वा निरपः ससर्ज ।

अहन्नहिमभिनद्रौहिणं व्यहन्व्यंसं मघवा शचीभिः ॥२॥

स जातूभर्मा श्रद्दधान ओजः पुरो विभिन्दन्नचरद्वि दासीः ।

विद्वान्वज्रिन्दस्यवे हेतिमस्यार्यं सहो वर्धया द्युम्नमिन्द्र ॥३॥

तदूचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तेन्यं मघवा नाम बिभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद्ध सूनुः श्रवसे नाम दधे ॥४॥

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं श्रदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविन्दत्सो अविन्ददश्वान्स ओषधीः सो अपः स वनानि ॥५॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमम् ।

य आदृत्या परिपन्थीव शूरोऽयज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥६॥

तदिन्द्र प्रेव वीर्यं चकर्थ यत्ससन्तं वज्रेणाबोधयोऽहिम् ।

अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ॥७॥

शुष्णं पिप्रुं कुयवं वृत्रमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शम्बरस्य ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘ तत्ते ' इति अष्टर्चं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तं-- तत्तेऽष्टौ ' इति । तृतीये छन्दोमे निष्केवल्ये इदं सूक्तं निविद्धानम्। ‘विश्वजितः' इति खण्डे सूत्रितं-’ तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

तत्तं इंद्रि॒यं पंर॒मं पंरा॒चैरधांरयंत क॒वयः॑ पु॒रेदं ।

क्ष॒मेदम॒न्यद्दि॒व्य१॒॑न्यदंस्य॒ समीं पृच्यते सम॒नेवं के॒तुः ॥१

तत् । त॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । प॒र॒मम् । प॒रा॒चैः । अधांरयन्त । क॒वयः॑ । पु॒रा । इ॒दम् ।

क्ष॒मा । इ॒दम् । अ॒न्यत् । दि॒वि । अ॒न्यत् । अ॒स्य॒ । सम् । ई॒मितिं । पृ॒च्य॒त॒ । स॒म॒नाऽइंव । के॒तुः ॥१

तत् । ते । इन्द्रियम् । परमम् । पराचैः । अधारयन्त ।
कवयः । पुरा । इदम् ।

क्षमा । इदम् । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सम् ।
ईमिति । पृच्यते । समनाऽइव । केतुः ॥१

हे इन्द्र "ते त्वदीयं “परमम् उत्कृष्टं “तत् प्रसिद्धम् “इदं वर्तमानम् “इन्द्रियं बलं "पुरा पूर्वस्मिन् काले "कवयः क्रान्तदर्शिनः स्तोतारः “पराचैः पराचीनं पराङ्मुखम् । यद्वा । पराचैः पराञ्चनैः। परागमनैर्युक्तम् । युद्धाभिमुखमेव “अधारयन्त धृतवन्तः । अपि च "अस्य इन्द्रस्य “अन्यत् एकम् इदम् अग्न्याख्यं ज्योतिः “क्षमा क्षमायां भूमौ वर्तते । “अन्यत् अप्येकं सूर्याख्यं “दिवि द्युलोके । “ई तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः “सं “पृच्यते परस्परं संयुज्यते । रात्रावादित्योऽग्निना संयुक्तो भवति । ‘अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे' इति

श्रुतेः । अहनि त्वग्निः सूर्येण संगच्छते । ‘ उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे' (तै. ब्रा. २. १.२. ९-१०) इति श्रुतेः । अनयोः परस्परसंगमने दृष्टान्तः । “समनेव केतुः । समनशब्दः संग्रामवाची । यथा समने संग्रामे युध्यमानयोः उभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजान्तरेण संयुज्यते तद्वत् ॥ इन्द्रियम् । इन्द्रस्य लिङ्गं बलम् । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम् ' इति घच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्त्वाह-’ पराचैः पराञ्चनैः ' (निरु. ११. २५) इति । क्षमा । ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । ईमो मलोपः सांहितिकश्छान्दसः । समनेव । षम ष्टम अवैक्लव्ये '। ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' (पा. सू. ३. ३. १३०) इति युच् । ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या आकारः । ‘ इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति समासः ॥

स धा॑रयत्पृथि॒वीं प॒प्रथ॑च्च॒ वज्रे॑ण ह॒त्वा निर॒पः स॑सर्ज ।

अह॒न्नहि॒मभि॑नद्रौहि॒णं व्यह॒न्व्यं॑सं म॒घवा॒ शची॑भिः ॥२

सः । धा॒र॒य॒त् । पृ॒थि॒वीम् । प॒प्रथ॑त् । च॒ । वज्रे॑ण । ह॒त्वा । निः । अ॒पः । स॒स॒र्ज॒ ।

अह॑न् । अहि॑म् । अभि॑नत् । रौ॒हि॒णम् । वि । अह॑न् । विऽअं॑सम् । म॒घऽवा॑ । शची॑भिः ॥२

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । ससर्ज ।

अहन् । अहिम् । अभिनत् । रौहिणम् । वि । अहन् । विऽअंसम् । मघऽवा । शचीभिः ॥२

सः इन्द्रः “पृथिवीम् असुरैः पीडितां भूमि “धारयत् धृतवान् । पीडाराहित्येन स्थिताम् अकरोदित्यर्थः । तदनन्तरं "पप्रथच्च तां भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च "वज्रेण आयुधेन हन्तव्यान् वृत्रादीन् “हत्वा “अपः वृष्ट्युदकानि “निः “ससर्ज मेघान्निर्गमयामास । एतदेव स्पष्टीक्रियते । “अहिम् । अन्तरिक्षे वर्तमानं मेघम् अहन् वज्रेण वर्षणार्थमताडयत् । “रौहिणम् । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं च "वि “अभिनत् व्यदारयत् । अपि च “मघवा धनवानिन्द्रः “शचीभिः आत्मीयैर्युद्धकर्मभिः “व्यंसं विगतभुजं वृत्रासुरम् "अहन् अवधीत् ॥ पप्रथत् । पृथुं करोति प्रथयति । ‘ तत्करोति । इति णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्यम् ' (पा. सू. ६. ४. १५५. १) इति वचनात् ‘र ऋतो हलादेर्लघोः ' (पा. सू. ६. ४. १६१) इति ऋकारस्य रत्वम् । ‘ टेः ' इति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् वृद्ध्यभावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः। द्विर्वचने ‘चङ्यन्यतरस्याम्' (पा. सू. ६. १. २१८) इति

चङः पूर्वस्योदात्तत्वम् । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं, ‘न पदान्त ' इत्यादिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्थत्वात् निघाताभावः ॥

स जा॒तूभ॑र्मा श्र॒द्दधा॑न॒ ओज॒ः पुरो॑ विभि॒न्दन्न॑चर॒द्वि दासीः॑ ।

वि॒द्वान्व॑ज्रि॒न्दस्य॑वे हे॒तिम॒स्यार्य॒॑ सहो॑ वर्धया द्यु॒म्नमि॑न्द्र ॥३

सः । जा॒तूऽभ॑र्मा । श्र॒त्ऽदधा॑नः । ओजः॑ । पुरः॑ । वि॒ऽभि॒न्दन् । अ॒च॒र॒त् । वि । दासीः॑ ।

वि॒द्वान् । व॒ज्रि॒न् । दस्य॑वे । हे॒तिम् । अ॒स्य॒ । आर्य॑म् । सहः॑ । व॒र्ध॒य॒ । द्यु॒म्नम् । इ॒न्द्र॒ ॥३

सः । जातूऽभर्मा । श्रत्ऽदधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्रिन् । दस्यवे । हेतिम् । अस्य । आर्यम् ।
सहः । वर्धय । द्युम्नम् । इन्द्र ॥३

“जातूभर्मा । जातू इत्यशनिमाचक्षते । भर्म आयुधम् ।
अशनिरूपमायुधं यस्य स तथोक्तः । यद्वा जातानां
प्रजानां भर्ता । "ओजः ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं
“श्रद्दधानः आदरातिशयेन कामयमानः' एवंभूतः “सः इन्द्रः
"दासीः दस्युसंबन्धीनि “पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन्
“वि “अचरत् विविधमगच्छत् । हे “वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र
“विद्वान् स्तुतीः विजानंस्त्वम् “अस्य स्तोतुः “दस्यवे
उपक्षयकारिणे शत्रवे “हेतिम् आयुधं विसृजेति शेषः ।
अपि च हे “इन्द्र “आर्यं “सहः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः ।
तदीयं बलं “वर्धय अतिवृद्धं कुरु । तथा “द्युम्नं तदीयं
यशश्च प्रवर्धय ।। जातूभर्मा । ‘ जनी प्रादुर्भावे । ‘
अन्येष्वपि दृश्यते ' इति दृशिग्रहणस्य
सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि डप्रत्ययः । जान्

तूर्वतीति जातूः । 'तुर्वी हिंसार्थः । क्विपि 'राल्लोपः' इति वलोपः । भ्रियते इति भर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । जातूः भर्म यस्य । छान्दसो रेफलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पक्षान्तरे तु जनेर्निष्ठा । ' जनसनखनाम्' इति आत्वम् । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्णव्यापत्त्या अकारस्य ऊकारः ॥

तदू॒चुषे॒ मानु॑षे॒मा यु॒गानि॑ की॒र्तेन्यं॑ म॒घवा॒ नाम॒ बिभ्र॑त् ।

उ॒प॒प्र॒यंदं॑स्यु॒हत्या॑य व॒ज्री यद्ध॑ सू॒नुः श्रवं॑से॒ नाम॑ द॒धे ॥४

तत् । ऊ॒चुषें । मानुं॑षा । इ॒मा । यु॒गानि॑ । की॒र्तेन्यं॑म् । म॒घऽवां । नाम॑ । बिभ्रं॑त् ।

उ॒प॒ऽप्र॒यन् । द॒स्यु॒ऽहत्या॑य । व॒ज्री । यत् । ह॒ । सू॒नुः ।
श्रव॑से । नाम॑ । द॒धे ॥४

तत् । ऊचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तेन्यम् ।
मघऽवा । नाम । बिभ्रत् ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । सूनुः ।
श्रवसे । नाम । दधे ॥४

“नाम शत्रूणां नामकं “तत् इन्द्रस्य बलम् “ऊचुषे उक्तवते स्तुवते यजमानाय “कीर्तेन्यं कीर्तनीयं स्तुत्यम् । नामकं तद्बलं “बिभ्रत् धारयन् “मघवा धनवानिन्द्रः “मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनि “इमा इमानि दृश्यमानानि “युगानि अहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतत्रेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । “दस्युहत्याय दस्यूनां वृत्रादीनां हननाय “उपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् “वज्री वज्रवान् “सूनुः शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रः “यद्ध यत् खलु

“नाम शत्रूणां नामकं “श्रवसे जयलक्षणाय यशसे “दधे धृतवान् ॥ ऊचुषे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि'। ‘ ब्रुवो वचिः '। लिटः क्वसुः । ‘ वचिस्वपि । इत्यादिना संप्रसारणम् । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । क्वसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । कीर्तेन्यम् । ‘ कृत संशब्दने ' ।' कृत्यार्थे तवैकेन्” ' इति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दात् ‘छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप्। बिभ्रत् । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ‘ भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।

तदंस्ये॒दं पंश्यता॒ भूरिं पु॒ष्टं श्रदिंद्रंस्य धत्तन वी॒र्यांय ।

स गा अंविंद॒त्सो अंविंद॒दश्वा॒न्त्स ओषंधी॒ः सो अ॒पः स वनांनि ॥५

तत् । अ॒स्य॒ । इ॒दम् । प॒श्य॒त॒ । भूरिं । पु॒ष्टम् । श्रत् ।
इन्द्रंस्य । ध॒त्त॒न॒ । वी॒र्याय ।

सः । गाः । अ॒वि॒न्द॒त् । सः । अ॒वि॒न्द॒त् । अश्वांन् । सः ।
ओषंधीः । सः । अ॒पः । सः । वनांनि ॥५

तत् । अस्य । इदम् । पश्यत । भूरि । पुष्टम् । श्रत् ।
इन्द्रस्य । धत्तन । वीर्याय ।

सः । गाः । अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् । सः ।
ओषधीः । सः । अपः । सः । वनानि ॥५

हे ऋत्विग्यजमानलक्षणा जनाः “अस्य “इन्द्रस्य “तत् इदं वीर्यं “पुष्टं प्रवृद्धम् । अत एव “भूरि विस्तीर्णं “पश्यत आलोकयत । तस्मै च “वीर्याय “श्रत “धत्तन बहुमानं

कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते । “सः इन्द्रः पणिभिरपहृता: “गाः येन वीर्येण "अविन्दत् अलभत । तथा तैरपहृतान् “अश्वान् “सः इन्द्रो येन "अविन्दत् । अपि च "सः इन्द्रः “ओषधीः ओषध्युपलक्षितां सर्वां भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धाः "अपः वृष्ट्युदकानि "सः इन्द्रो येनालभत । तथा “वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि "सः इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन ।तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तस्य तनादेशः । अविन्दत् । विद्लृ लाभे'। ‘शे मुचादीनाम् ' इति नुम् ॥ ॥ १६ ॥

भूरिंकर्मणे वृष॒भाय॒ वृष्णें स॒त्यशुंष्माय सुनवाम॒ सोमं ।

य आ॒दृत्यां परिपं॒थीव॒ शूरोऽयंज्वनो वि॒भज॒न्नेति॒ वेदः॑ ॥६

भूरिंऽकर्मणे । वृ॒ष॒भायं । वृष्णें । स॒त्यऽशुंष्माय । सु॒न॒वा॒म॒ । सोमंम् ।

यः । आ॒ऽदृत्यं॑ । प॒रि॒प॒न्थीऽइ॑व । शूरः॑ । अय॑ज्वनः ।
वि॒ऽभज॑न् । एति॑ । वेदः॑ ॥६

भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय । सुनवाम । सोमम् ।

यः । आऽदृत्य । परिपन्थीऽइव । शूरः । अयज्वनः ।
विऽभजन् । एति । वेदः ॥६

"भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय "वृषभाय वृषभवत् सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय “वृष्णे सेचनसमर्थाय “सत्यशुष्माय अवितथबलायेन्द्राय तदर्थं “सोमं “सुनवाम होमार्थं रससरूपं करवाम । “शूरः शौर्योपेतः “यः इन्द्रः "आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वा “अयज्वनः अयजमानस्य “वेदः धनं विभजन् तस्मात् अयजमानाद्विभक्तं कुर्वन्नपहरन् “एति । यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति । तत्र दृष्टान्तः।

“परिपन्थीव । यथा मार्गनिरोधकश्चोरो गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहृत्य गच्छति तद्वत् ॥ आदृत्य । ‘दृङ् आदरे '। ‘समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ' (पा. सू. ७. १. ३७)। तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्त्वे सति ‘ह्रस्वस्य पिति कृति ' इति तुक् । परिपन्थीव । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ' (पा. सू. ५, २. ८९) इति इनिप्रत्ययान्तो निपात्यते ।।

तदिं॑द्र॒ प्रेव॑ वी॒र्यं॑ चकर्थ॒ यत्स॒संतं॒ वज्रे॒णाबो॑ध॒योऽहिं॑ ।

अनुं॑ त्वा॒ पत्नी॑र्हृषि॒तं वयं॑श्च॒ विश्वे॑ दे॒वासो॑ अमद॒न्ननु॑ त्वा ॥ ७

तत् । इ॒न्द्र॒ । प्रऽइ॑व । वी॒र्य॑म् । च॒क॒र्थ॒ । यत् । स॒सन्तं॑म् । वज्रे॑ण । अबो॑धयः । अहि॑म् ।

अनुं । त्वा॒ । पत्नीः॑ । हृ॒षि॒तम् । वयः॑ । च॒ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒म॒द॒न् । अनुं । त्वा॒ ॥७

तत् । इन्द्र । प्रऽइव । वीर्यम् । चकर्थ । यत् । ससन्तम् । वज्रेण । अबोधयः । अहिम् ।

अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितम् । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥७

हे "इन्द्र “तत् "वीर्यं वीरकर्म "प्रेव "चकर्थ प्रख्यातमिवाकार्षीः । किं पुनस्तद्वीर्यम् । “ससन्तं स्वपन्तं मदोन्मत्तम् "अहिं वृत्रं “वज्रेण कुलिशेन “यत् येन वीर्येण त्वम् 'अबोधयः । प्रबुद्धः सन् मया सह युद्धं करोत्विति “हृषितं तादृशस्य वृत्रस्य हननेन प्राप्तहर्षं त्वाम् “अनु पश्चात् "पत्नीः देवपत्न्यः “अमदन् हर्षं प्राप्ताः । अपि च “वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि तथा “विश्वे “देवासः अन्ये च सर्वे देवाः त्वाम् “अनु पश्चात् अमदन अमाद्यन् ॥

ससन्तम् । षस स्वप्ने '। अदादित्वात् शपो लुक् । पत्नीः ।' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अमदन् । मदी हर्षे '। व्यत्ययेन शप् ॥

शुष्णं॒ पिप्रुं॒ कुयं॑वं वृ॒त्रमिं॑द्र य॒दावं॑धी॒र्वि पुर॒ः शंब॑रस्य ।

तन्नों मि॒त्रो वरुं॑णो मामहंता॒मदिं॑ति॒ः सिंधुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥८

शुष्णं॑म् । पिप्रुं॑म् । कुयं॑वम् । वृ॒त्रम् । इ॒न्द्र॒ । य॒दा । अवं॑धीः । वि । पुरः॑ । शम्बं॑रस्य ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुं॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिं॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥८

शुष्णम् । पिप्रुम् । कुयवम् । वृत्रम् । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शम्बरस्य ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥८

हे "इन्द्र त्वं शुष्णादींश्चतुरोऽसुरान् "यदा “अवधीः हतवानसि तदानीं “शम्बरस्य असुरस्य “पुरः नगराणि “वि दारितवानसि । असुराणां मुख्येषु हतेष्वन्यान्यन्यप्यसुरपुराणि विदीर्णानि आसन्नित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तत् मित्रादयः “ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु । शुष्णम् । शुष शोषणे'। अन्तर्भावितण्यर्थात् ' तृषिशुषिरसिभ्यः किच्च ' (उ. सू. ३. २९२) इति नप्रत्ययः । ‘ नित् । इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पिप्रुम् । ‘पॄ” पालनपूरणयोः, पृ इत्येके '। औणादिक कुप्रत्ययः । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति तस्य सार्वधातुकत्वे सति शप् । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । कुयवम् । यवो यवनं मिश्रणम् । कुत्सितं यवनमस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

शम्बरस्य । शमयतीति शम्ब आयुधम् । ‘शमेर्बन्' (उ. सू. ४. ५३४) । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०४

← सूक्तं १.१०३

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१०४

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.१०५ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वा ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्वान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥१॥

ओ त्ये नर इन्द्रमूतये गुर्नू चित्तान्सद्यो अध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासस्य श्चम्नन्ते न आ वक्षन्सुविताय वर्णम् ॥२॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥३॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥४॥

प्रति यत्स्या नीथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् ।

अध स्मा नो मघवञ्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्षपी परा दाः ॥५॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्स्वनागास्त्व आ भज जीवशंसे ।

मान्तरां भुजमा रीरिषो नः श्रद्धितं ते महत इन्द्रियाय ॥६॥

अधा मन्ये श्रत्ते अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत योनाविन्द्र क्षुध्यद्भ्यो वय आसुतिं दाः ॥७॥

मा नो वधीरिन्द्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।

आण्डा मा नो मघवञ्छक्र निर्भेन्मा नः पात्रा भेत्सहजानुषाणि ॥८॥

अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिबा मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ योनिः' इति नवर्चम् एकादशं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभम् ऐन्द्रम् । 'योनिर्नव' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

योनिष्ट इंद्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वा ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्वान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥१

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद । स्वानः । न । अर्वा ।

विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्वान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥१

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद । स्वानः । न । अर्वा ।

विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्वान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥१

हे "इन्द्र "योनिः वेद्याख्य स्थानं ते तव "निषदे निषदनाय उपवेशनाय "अकारि कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् । "तं योनिम् "आ "नि "षीद शीघ्रमागत्य तत्रोपविश । शीघ्रागमने दृष्टान्तः । "स्वानो "नार्वा । अर्वा इति अश्वनाम । यथाश्वः स्वानो हेषाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । "वयः अश्वबन्धनार्थान् रश्मीन् "विमुच्य रथाद्विश्लिष्य तथा "अश्वान् रथे योजितांश्च तुरगान् "अवसाय विमुच्य । अत्र निरुक्तम्-' अवसायाश्वानिति स्यतिरुपसृष्टो विमोचने ' (निरु. १. १७) इति । कीदृशानश्वान् । "प्रपित्वे यागकाले

प्राप्ते । ‘ प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते' (निरु. ३. २०) इति यास्कः । “दोषा रात्रौ “वस्तोः अहनि च “वहीयसः आदरातिशयेन वोढॄन् । निषदे । सदेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। स्वानः । ‘स्यमु स्वन ध्वन शब्दे' । बहुलवचनात् कर्तरि घरञ् । 'कर्षात्वतः° ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । वयः । वियन्ति रथेन सह संगच्छन्ते इति विशब्देन रश्मयः उच्यन्ते । वी गत्यादिषु । औणादिकः इप्रत्ययः टिलोपश्च । द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय ।' षो अन्तकमर्णि '।आदेचः° ' इति आत्वम् ।' समासेऽनञ्पूर्वे॰ ' इति क्त्वो ल्यबादेशः । वहीयसः । ‘ वह प्रापणे ' । तृजन्तात् वोढृशब्दात् ‘तुश्छन्दसि ' इति ईयसुन् । ' तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृलोपे कर्तव्ये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वात् तदाश्रितस्य ओत्वस्याप्यभावे तृलोप एव क्रियते ॥

ओ त्ये नर॒ इंद्रंमू॒तयें गु॒र्नू चि॒त्तान्त्स॒द्यो अध्वंनो जगम्यात् ।

दे॒वासों म॒न्युं दासंस्य श्च॒म्न॒ंते न॒ आ वंक्षन्त्सुवि॒ताय॒ वर्णं ॥
२

ओ इतिं । त्ये । नरः॑ । इन्द्रं॑म् । ऊ॒तयें । गु॒ः । नु । चि॒त् ।
तान् । स॒द्यः । अध्वंनः । ज॒ग॒म्या॒त् ।

दे॒वासः॑ । म॒न्युम् । दासंस्य । श्च॒म्न॒न् । ते । न॒ः । आ ।
व॒क्ष॒न् । सु॒वि॒तायं । वर्णंम् ॥२

ओ इति । त्ये । नरः । इन्द्रम् । ऊतये । गुः । नु । चित् ।
तान् । सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युम् । दासस्य । श्चम्नन् । ते । नः । आ ।
वक्षन् । सुविताय । वर्णम् ॥२

“त्ये ते “नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः “ऊतये रक्षणाय “इन्द्रम् "ओ । आ उ इत्येतन्निपातद्वयसमुदायः आकारार्थः । आ “गुः आगच्छन्ति । स चेन्द्र आगतान् “तान् "नू "चित् क्षिप्रं “सद्यः तदानीमेव “अध्वनः अनुष्ठानमार्गान् “जगम्यात् गमयतु प्रापयतु । "देवासः सर्वे देवाः "दासस्य उपक्षपयितुः असुरस्य "मन्युं क्रोधं “श्चम्नन् भक्षयन्तु हिंसन्त्वित्यर्थः । अपि च “ते देवाः “नः अस्माकं “सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय यज्ञाय “वर्णम् अनिष्टनिवारकमिन्द्रम् “आ “वक्षन् आवहन्तु आनयन्तु ॥ जगम्यात् । गमेः अन्तर्भावितण्यर्थात् लिङि बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । श्चम्नन् । चमु अदने '। लेटि व्यत्ययेन श्ना । शकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । श्चम्नातिः प्रकृत्यन्तरं हिंसार्थं द्रष्टव्यम् । वक्षन् । 'वह प्रापणे ' । लेटि सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वात् उवङ् । ‘सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्णम् । ‘वृञ्

वरणे' । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ कृजॄवृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो निच्च ' (उ. सू. ३. २९०) इति नप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अव॒ त्मना॑ भरते॒ केत॑वेदा॒ अव॒ त्मना॑ भरते॒ फेन॑मु॒दन् ।

क्षी॒रेण॑ स्नात॒ः कुय॑वस्य॒ योषे॑ ह॒ते ते स्या॑तां प्रव॒णे शिफा॑याः ॥३

अव॑ । त्मना॑ । भ॒र॒ते॒ । केत॑ऽवेदाः । अव॑ । त्मना॑ । भ॒र॒ते॒ । फेन॑म् । उ॒दन् ।

क्षी॒रेण॑ । स्ना॒त॒ः । कुय॑वस्य । योषे॒ इति॑ । ह॒ते इति॑ । ते इति॑ । स्या॒ता॒म् । प्र॒व॒णे । शिफा॑याः ॥३

अव । त्मना । भरते । केतऽवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनम् । उदन् ।

क्षीरेण । स्नातः । कुयवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्याताम् । प्रवणे । शिफायाः ॥३

“केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरः “त्मना आत्मना स्वयमेव “अव “भरते ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुरः “उदन् उदकेऽन्तर्वर्तमानः सन् 'फेनं फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेव “अव “भरते अपहरति । “क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहृतेनोदकेन “कुयवस्य असुरस्य "योषे भार्ये “स्नातः स्नानं कुर्वाते । तादृश्यौ स्त्रियौ “शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः “प्रवणे निम्ने प्रवेष्टुमशक्येऽगाधप्रदेशे “हते नष्टे “स्यातां भवेताम् । हे इन्द्र त्वं परेषां धनमपहृत्य अन्यैर्दुरवगाहे उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुम्बमवधीरित्यर्थः ॥ त्मना । ‘ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः । इत्याकारलोपः । भरते। 'हृञ् हरणे'। हृग्रहोर्भः ० ' इति भत्वम् । केतवेदाः । ‘ कित ज्ञाने'। कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उदन् । ‘पद्दन्'
इत्यादिनोदकशब्दस्य उदन्नादेशः । ‘ सुपां सुलुक्' इति
सप्तम्या लुक् ॥

यु॒योप॒ नाभि॒रुप॑रस्या॒योः प्र पूर्वा॑भिस्तिरते॒ राष्टि॒ शूरः॑ ।

अं॒ज॒सी कु॑लि॒शी वी॒रप॑त्नी॒ पयो॑ हिन्वा॒ना उ॒दभि॑र्भरंते ॥४

यु॒योप॑ । नाभिः॑ । उप॑रस्य । आ॒योः । प्र । पूर्वा॑भिः । ति॒र॒ते॒ । राष्टि॑ । शूरः॑ ।

अ॒ञ्ज॒सी । कु॒लि॒शी । वी॒रऽप॑त्नी । पयः॑ । हि॒न्वा॒नाः । उ॒दऽभिः॑ । भ॒र॒न्ते॒ ॥४

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि । शूरः ।

अञ्जसी । कुलिशी । वीरऽपत्नी । पयः । हिन्वानाः । उदऽभिः । भरन्ते ॥४

“उपरस्य उदकमध्ये उप्तस्य अवस्थितस्य “आयोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः कुयवस्यासुरस्य “नाभिः संनद्धम् आवसनस्थानं "युयोप गूढमासीत् । यथान्यैर्न दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च "पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मनापहृताभिरद्भिः “प्र “तिरते सोऽसुरः प्रवर्धते । स च “शूरः शौर्योपेतः “राष्टि राजते च । आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः। तमिममसुरम् “अञ्जसी आञ्जस्योपेता “कुलिशी कुलं शातयन्ती “वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिकास्तिस्रो नद्यः “पयः पयसा तत्संबन्धिना सारभूतेनोदकेन “हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः “उदभिः आत्मीयैरुदकैः “भरन्ते धारयन्ति ।। युयोप । ‘युप विमोहने ' । नाभिः । “नहो भश्च ' (उ. सू. ४. ५६५) इति

इञ्प्रत्ययः । राष्टि। ‘राजृ दीप्तौ । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वम् । पयः । ‘ सुपां सुलुक्° ' इति तृतीयाया लुक् । हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्त्वात् नुम् । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् मुगभावः । चानशो लसार्वधातुकत्वाभावात् तत्स्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

प्रति॒ यत्स्या नीथादर्॑शि॒ दस्यो॒रोको॒ नाच्छा॒ सद॑नं जान॒ती गा॑त् ।

अध॑ स्मा नो मघवंचर्कृ॒तादिन्मा नों म॒घेव॑ निष्ष॒पी परा॑ दाः ॥५

प्रति॑ । यत् । स्या । नीथा॑ । अद॑र्शि । दस्यो॑ः । ओक॑ः । न । अच्छ॑ । सद॑नम् । जा॒न॒ती । गा॒त् ।

अध॑ । स्म॒ । न॒ः । म॒घ॒ऽव॒न् । च॒र्कृ॒तात् । इत् । मा । न॒ः । म॒घाऽइ॑व । नि॒ष्ष॒पी । परा॑ । दा॒ः ॥५

प्रति । यत् । स्या । नीथा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । न । अच्छ । सदनम् । जानती । गात् ।

अध । स्म । नः । मघऽवन् । चर्कृतात् । इत् । मा । नः । मघाऽइव । निष्षपी । परा । दाः ॥५

“यत् यदा “नीथा नयनहेतुभूता "स्या सा पदवी “प्रति “अदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभूत् सा च पदवी “दस्योः उपक्षपयितुः कुयवस्यासुरस्य “सदनं गृहम् “अच्छ आभिमुख्येन गात् गता प्राप्ता । तत्र दृष्टान्तः । “जानती स्वकीयं वत्सम् अभिजानती गौः “ओको "न निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वन्मार्गोऽप्यसुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । “अध “स्म अथानन्तरमेव हे “मघवन् धनवन्निन्द्र “चर्कृतात् पुनःपुनस्तेनासुरेण कृतादुपद्रवात्

“नः अस्मान् रक्षेति शेषः । इत् इत्यवधारणे । अस्मान् रक्षैव “नः अस्मान् “मा "परा "दाः मा परित्याक्षीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वा अस्मदुपद्रवकारिणमसुरं जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधीयते । “मघेव “निष्षपी । यथा विनिर्गतसपो विनिर्गतशेपः यथेष्टचारी दासीपतिः मघेव यथा धनान्यस्थाने परित्यजति तथास्मान् मा परित्याक्षीरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं-निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः। सपः सपतेः स्पृशतिकर्मणः। मा नो मघेव निष्षपी परा दाः । स यथा धनानि विभजति मा नस्त्वं तथा परा दाः' (निरु. ५.१६) इति ॥ नीथा । 'णीञ् प्रापणे '। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ' इति करणे क्थन्प्रत्ययः । गात् । एतेर्लुङि ‘ इणो गा लुङि' इति गादेशः । ‘ गातिस्था' इति सिचो लुक् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । चर्कृतात् । करोतेर्यङ्लुगन्तात् ‘निष्ठा ' इति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव । ‘शेश्छन्दसि । इति शेर्लोपः ।'

निष्षपी। ' षप समवाये । सपति समवैति योन्या संगच्छते इति सपः शेपः । पचाद्यच् । निर्गतो नित्योद्धृतः सपः शेपो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्षपः । वर्णव्यापत्त्या ईकारः । दाः । ‘डुदाञ् दाने' । लुङि ‘ गातिस्था' इति सिचो लुक् । ‘न माङ्योगे ' इत्यडभावः ॥ ॥ १८ ॥

स त्वं नं इंद्र सूर्ये सो अप्स्वंनागास्त्व आ भंज जीवशंसे ।

मांतंरां भुजमा रींरिषो नः श्रद्धिंतं ते महत इंद्रियायं ॥६

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्ऽसु । अनागाःऽत्वे । आ । भज । जीवऽशंसे ।

मा । अन्तंराम् । भुजंम् । आ । रिरिषः । नः । श्रद्धिंतम् । ते । महते । इन्द्रियायं ॥६

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्ऽसु ।
अनागाःऽत्वे । आ । भज । जीवऽशंसे ।

मा । अन्तराम् । भुजम् । आ । रिरिषः । नः । श्रद्धितम् ।
ते । महते । इन्द्रियाय ॥६

हे "इन्द्र "सः "त्वं "नः अस्मान् "सूर्ये सर्वस्य प्रेरके आदित्ये "आ "भज आभाजय आभिमुख्येन भक्तान" संभक्तान् कुरु । तथा "सः त्वम् "अप्सु अब्देवतासु अस्मानाभाजय । अपि च "जीवशंसे जीवैः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्ये "अनागास्त्वे अपापत्वे पापरहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च "नः अस्माकम् "अन्तरां गर्भरूपेण अन्तर्वर्तमानां "भुजं पालयित्रीं प्रजाम् "आ समन्तात् "मा "रीरिषः मा हिंसीः। "ते तव "महते प्रभूताय "इन्द्रियाय बलाय "श्रद्धितम् अस्माभिः श्रद्धानं कृतम् । त्वदीयं बलं बहुमानपूर्वकं स्तुम इत्यर्थः।

तस्मात्तादृशबलयुक्तस्त्वं मा रीरिष इति पूर्वेण संबन्धः ॥
अनागास्त्वे । न विद्यते आगः पापं यस्य सोऽनागाः । तस्य भावस्तत्त्वम् । छान्दस उपधादीर्घः । जीवशंसे । 'शंसु स्तुतौ'। कर्मणि घञ्। थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुजम् । भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा। क्विप् । रीरिषः । 'रिष हिंसायाम्' । स्वार्थे ण्यन्तात् अस्मात् लुङि चङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वादीनि । छान्दसं पदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वम् । श्रद्धितम् । श्रच्छब्दस्य ऊर्यादित्वेन (पा. सू. १. ४. ६१) गतित्वात् ' गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अधा॑ मन्ये॒ श्रत्ते॑ अस्मा अधायि॒ वृषा॑ चोदस्व मह॒ते धना॑य ।

मा नो॒ अकृं॑ते पुरुहू॒त योना॒विंद्र॒ क्षुध्यंद्भ्यो॒ वयं आसु॒तिं दाः॑ ॥७

अध॑ । म॒न्ये॒ । श्रत् । ते॒ । अ॒स्मै॒ । अ॒धा॒यि॒ । वृषा॑ । चो॒द॒स्व॒ । म॒ह॒ते । धना॑य ।

मा । न॒ः । अकृं॑ते । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । योनौ॑ । इन्द्रं॑ । क्षुध्यं॑त्ऽभ्यः । वयः॑ । आ॒ऽसु॒तिम् । दा॒ः ॥७

अध । मन्ये । श्रत् । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व । महते । धनाय ।

मा । नः । अकृते । पुरुऽहूत । योनौ । इन्द्र । क्षुध्यत्ऽभ्यः । वयः । आऽसुतिम् । दाः ॥७

हे इन्द्र “अध अथ अनन्तरं “मन्ये त्वां मनसा जानामि । “ते तव "अस्मै बलाय “श्रत् “अधायि अस्माभिः श्रद्धा कृता । त्वदीयबलविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः

। “वृषा कामानां वर्षिता स त्वं “महते प्रौढाय “धनाय "चोदस्व चोदय अस्मान् प्रेरय । हे “पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूत इन्द्र "अकृते अनिष्पादिते धनशून्ये “योनौ । गृहनामैतत् । गृहे “नः अस्मान् “मा धाः निधेहि । धनधान्यपूर्णे गृहेऽस्मान् वासयेत्यर्थः । अपि च हे “इन्द्र “क्षुध्यद्भ्यो बुभुक्षितेभ्योऽन्येभ्योऽपि स्तोतृभ्यः “वयः अन्नम् “आसुतिं पेयं क्षीरादिकं च “दाः देहि ॥ अधायि । दधातेः कर्मणि लुङि च्लेश्चिण् । ‘ आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक् । क्षुध्यद्भ्यः । ‘ क्षुध बुभुक्षायाम्' । दिवादित्वात् श्यन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

मा नों वधीरिंद्र॒ मा परां दा॒ मा नः॑ प्रि॒या भोजंनानि॒ प्र मोंषीः ।

आ॒ांडा मा नों मघवंछक्र॒ निर्भे॒न्मा न॒ः पात्रां भेत्स॒हजांनुषाणि ॥८

मा । न॒ः । व॒धी॒ः । इ॒न्द्र॒ । मा । परां । दा॒ः । मा । न॒ः । प्रि॒या । भोजंनानि । प्र । मो॒षी॒ः ।

आ॒ाण्डा । मा । न॒ः । म॒घ॒ऽव॒न् । श॒क्र॒ । निः । भे॒त् । मा । न॒ः । पात्रां । भे॒त् । स॒हऽजांनुषाणि ॥८

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।

आण्डा । मा । नः । मघऽवन् । शक्र । निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहऽजानुषाणि ॥८

हे “इन्द्र “नः अस्मान् “मा “वधीः मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च “मा “परा "दाः मा परित्याक्षीः । परादानं परित्यागः । अस्मत्कृतां पूजा सर्वदा गृहाणेत्यर्थः

। अपि च “नः अस्माकं "प्रिया प्रियाणीप्सितानि “भोजनानि उपभोग्यानि धनानि “मा “प्र “मोषीः मापहार्षीः। अस्मास्वेव धनानि यथा स्युस्तथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे "मघवन् धनवन् “शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र “नः अस्माकम् “आण्डा अण्डसंबन्धीनि गर्भरूपेण निषिक्तान्यपत्यानि “मा “भेत् मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितान् अस्मत्पुत्रान् रक्षेत्यर्थः । “मा च “नः “पात्रा । पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि पात्राणि । तानि च मा “भेत् मा भिदः । “सहजानुषाणि । जानुभ्यां यानि भूमिं सनन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः सहितानि मा विनीनशः । वधीः । हन्तेर्माङि लुङि च ' इति वधादेशः । स चादन्तः । सिच् । अतो लोपः' इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् ‘ अतो हलादेः' इति वृद्ध्यभावः । ‘ इट ईटि' इति सिचो लोपः । मोषीः । ‘ मुष स्तेये ' । लुङि सिचः इट् । नेटि ' इति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् ।' भिदिर्

विदारणे' । लङि सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः ।' हल्ङ्याब्भ्यः ' इति सिपो लोपः

माध्यंदिने सवने ‘अर्वाङेहि ' इत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च-अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अ॒र्वाङेहि॒ सोम॑कामं त्वाहु॒रयं॑ सु॒तस्तस्य॑ पिबा॒ मदा॑य ।

उ॒रु॒व्यचा॑ ज॒ठर॒ आ वृ॑षस्व पि॒तेव॑ नः शृणुहि हू॒यमा॑नः ॥९

अ॒र्वाङ् । आ । इ॒हि॒ । सोम॑ऽकामम् । त्वा॒ । आ॒हुः॒ । अ॒यम् । सु॒तः । तस्य॑ । पि॒ब॒ । मदा॑य ।

उ॒रु॒ऽव्यचाः॑ । ज॒ठरे॑ । आ । वृ॒ष॒स्व॒ । पि॒ताऽइ॑व । नः॒ । शृ॒णु॒हि॒ । हू॒यमा॑नः ॥९

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामम् । त्वा । आहुः । अयम् । सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।

उरुऽव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥९

हे इन्द्र त्वम् “अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् “एहि आगच्छ । किं कारणमिति चेत् यस्मात्त्वां “सोमकामं सोमविषयाभिलाषम् “आहुः पुराविदः कथयन्ति ।“अयम् अस्मदीयः सोमः “सुतः ऋत्विग्भिरभिषुतः। अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च "मदाय हर्षार्थं “तस्य तम् अस्मदीयमभिषुतं सोमं “पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते । “उरुव्यचाः उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा “जठरे आत्मीये उदरे “आ “वृषस्व सोममासिञ्च । आ समन्तात् पूरयेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं "हूयमानः स्तुतिभिराहूयमानः सन् "पितेव पुत्राणां

वाक्यानि शृणोति तथा “नः अस्माकं वाक्यानि “शृणुहि शृणु ॥ सोमकामम् । सोमविषयः कामः अभिलाषो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः । ‘ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' (पा. सू. ३. ४.८४) इति झेः उसादेशः धातोराहादेशश्च । तस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । ‘मदी हर्षे'। मदोऽनुपसर्गे' इति भावे अप् । उरुव्यचाः । ‘ व्यच व्याजीकरणे'। औणादिकः असिप्रत्ययः । व्यचेः कुटादित्वमनसि' (का. १. २. १. १) इति वचनात् ङित्त्वाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । उरु विचति व्याप्नोतीति उरुव्यचाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषस्व । वृष सेचने'। व्यत्ययेनात्मनेपदशप्रत्ययौ । शृणुहि ।' उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम् इति हेर्लुगभावः ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त	सूक्त
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०५

← सूक्तं १.१०४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१०५

त्रित आप्त्यः, कुत्स आङ्गिरसो वा

सूक्तं १.१०६ →

दे. विश्वे देवाः। पङ्क्तिः, ८ यवमध्या महाबृहती, १९ त्रिष्टुप्।

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१॥

अर्थमिद्वा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिम् ।

तुञ्जाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥२॥

मो षु देवा अदः स्वरव पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शम्भुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥३॥

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद्दूतो वि वोचति ।

क्व ऋतं पूर्व्यं गतं कस्तद्बिभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥४॥

अमी ये देवा स्थन त्रिष्वा रोचने दिवः ।

कद्व ऋतं कदनृतं क्व प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥५॥

कद्व ऋतस्य धर्णसि कद्वरुणस्य चक्षणम् ।

कदर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥६॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यन्त्याध्यो वृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥७॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्य स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥८॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

त्रितस्तद्वेदाप्त्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥९॥

अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१०॥

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः ।

ते सेधन्ति पथो वृकं तरन्तं यह्वतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥११॥*

नव्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनम् ।

ऋतमर्षन्ति सिन्धवः सत्यं तातान सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१२॥

अग्ने तव त्यदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यम् ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१३॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१४॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१५॥

असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१६॥

त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१७॥

अरुणो मा सकृद्वृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१८॥

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि ष्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१९॥

सायणभाष्यम्

‘ चन्द्रमाः' इति एकोनविंशत्यृचं द्वादशं सूक्तम् । अपां पुत्रस्य त्रितस्य कूपे पतितस्य कुत्सस्य वा आर्षम् । तथा चोभयोः कूपपातः आम्नायते--’ त्रितः कूपेऽवहितः ' (ऋ. सं. १. १०५. १७) ‘ काटे निबाळ्ह ऋषिरह्वदूतये (ऋ. सं. १. १०६. ६) इति च । त्रितस्य च अपां पुत्रत्वं तैत्तिरीयाः स्पष्टमामनन्ति- ' तत एकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत ततस्त्रितोऽजायत यददभ्योऽजायन्त तदाप्यानामाप्यत्वम् ' (तै. ब्रा. ३. २. ८. १०-११) इति । तमेतमाप्यं • त्रितस्तद्वेदाप्त्यः ' (ऋ. सं. १. १०५. ९) इति तकारोपजनेन वयमधीमही इति । अन्त्या त्रिष्टुप् । '

सं मा तपन्ति' इत्येषा यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरौ सा यवमध्या महाबृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती ' (अनु. ९. ९) इत्युक्त्वा' ' मध्ये चेद्यवमध्या' (अनु. ९. १०) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । शिष्टाः पङ्क्तयः । विश्वे देवाः देवता । तथा चानुक्रान्तं- चन्द्रमा एकोनाप्त्यस्त्रितो वा वैश्वदेवं हि पाङ्क्तमन्त्या त्रिष्टुप् अष्टमी महाबृहती यवमध्या' इति । 'हि' इत्यभिधानादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि । विनियोगः । अत्र शाट्यायनिन इतिहासमाचक्षते-एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरुभूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः सन्त एकं कूपमविन्दन् । तत्र त्रिताख्यः एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वा इतरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य प्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा त्रितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थिषाताम् । ततः कूपे पतितः स त्रितः

कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन् सर्वे देवा मामुद्धरन्त्विति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ कूपस्यान्तश्चन्द्रमसो रश्मीन् पश्यन् परिदेवयते ॥

च॒न्द्रमा॑ अ॒प्स्व१॒॑न्तरा सु॑प॒र्णो॑ धा॑वते दि॒वि ।

न वो॑ हिरण्यनेमयः प॒दं वि॑न्दन्ति विद्युतो वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥१

च॒न्द्रमाः॑ । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । आ । सु॒ऽप॒र्णः । धा॒व॒ते॒ । दि॒वि ।

न । व॒ः । हि॒र॒ण्य॒ऽने॒म॒य॒ः । प॒दम् । वि॒न्द॒न्ति॒ । वि॒ऽद्यु॒त॒ः । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥१

चन्द्रमाः । अप्ऽसु । अन्तः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।।

न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विऽद्युतः । वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति॥१॥

"अप्सु आन्तरिक्षासु’ उदकमये मण्डले "अन्तः मध्ये वर्तमानः "सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा । सुपर्ण इति रश्मिनाम । सुषुम्णाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तः "चन्द्रमाः "दिवि द्युलोके “आ “धावते । आङ् मर्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण धावते शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे “हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यन्ताः । यद्वा । हितरमणीयप्रान्ताः । "विद्युतः विद्योतमाना रश्मयः "वः युष्माकं "पदं पादस्थानीयमग्रं "न "विन्दन्ति मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वात् न लभन्ते । अतः इदमनुचितम् । तस्मात् कूपात् मामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च हे "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "मे मदीयम् "अस्य इदं स्तोत्रं "वित्तं जानीतम्। यद्वा। मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतम् । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वा

अस्मात् कूपात् मामुत्तारयतमित्यर्थः ।। चन्द्रमाः।
चन्द्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीते इति चन्द्रमाः ।
‘चन्द्रे माङो डित् (उ. सू. ४. ६६७) इति असुन्।
दासीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धावते । ‘
सृ गतौ । ‘ पाघ्रा' इत्यादिना वेगितायां धावादेशः ।
व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । वित्तम् । 'विद ज्ञाने'। लोटि
अदादित्वात् शपो लुक् । पादादित्वात् ‘तिङ्ङतिङः ' इति
निघातभावः । अस्य ।' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः
संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।' उडिदम् ' इति
विभक्तेरुदात्तवम् ॥

अर्थ॒मिद्वा उं अ॒र्थिन॒ आ जा॒या युं॑वते॒ पतिं॑म् ।

तु॒ञ्जाते॒ वृष्ण्यं॒ पयः॑ परि॒दाय॒ रसं॑ दुहे वि॒त्तं में॑ अ॒स्य रों॑दसी
॥२

अर्थम् । इत् । वै । ऊं इतिं । अर्थिनः । आ । जाया ।
युवते । पतिंम् ।

तुञ्जाते इतिं । वृष्ण्यंम् । पयः । परिऽदायं । रसंम् । दुहे ।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इतिं ॥२

अर्थम् । इत् । वै । ऊँ इति । अर्थिनः । आ । जाया ।
युवते । पतिम् ।।

तुञ्जाते इति । वृष्ण्यम् । पयः । परिऽदाय । रसम् । दुहे।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥२॥

"अर्थिनः धनमपेक्षमाणाः पुरुषाः "अर्थमिद्वै अपेक्षितं धनं
प्राप्नुवन्त्येव । नाहं प्राप्नोमि । "उ इत्येतत् पादपूरणम् ।
अपि च "जाया अन्यदीया भार्या "पतिं स्वपतिम् "आ
"युवते आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु मद्विरहात् हता
आसीत् । अपि च संयुक्तौ तौ जायापती "वृष्ण्यं वीर्यरूपं

"पयः उदकं “तुञ्जाते प्रजननाय अन्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तदनन्तरं "रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं "परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धृत्वा "दुहे दुग्धे पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे द्यावापृथिव्यौ जानीतम् ॥ उ । 'उञः ' (पा. सू. १. १. १७) इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् प्लुतप्रगृह्या अचि ' इति प्रकृतिभावः । युवते । ‘ यु मिश्रणे '। व्यत्ययेनात्मनेपदम् । शब्लुकि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तुञ्जाते । तुजि पिजि हिंसाबलदाननिकेतनेषु' । इदित्त्वात् नुम् । व्यत्ययेन श्नम् । श्नान्नलोपः । दुहे । ‘दुह प्रपूरणे' । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

मो षु देंवा अ॒दः स्व१॒रवं पादि दि॒वस्परिं ।

मा सो॒म्यस्यं श॒म्भुव॒ः शूनें भूम॒ कदां च॒न वि॒त्तं में अ॒स्य रोंदसी ॥३

मो इतिं । सु । दे॒वा॒ः । अ॒दः । स्वः॑ । अवं । पा॒दि॒ । दि॒वः । परिं ।

मा । सो॒म्यस्यं । श॒म्ऽभुवः॑ । शूनें । भू॒म॒ । कदां । च॒न । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इतिं ॥३

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अव । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शम्ऽभुवः । शूने । भूम। कदा । चन।
वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥३॥

हे "देवाः "स्वः स्वर्गे वर्तमानम् "अदः तदस्मदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं "दिवस्परि दिवश्चोपरि वर्तमानं “मो “षु मैव "अव "पादि अवपन्नं

विपन्नं प्रभ्रष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकान् जयति ‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति ' (ऐ.ब्रा. ७. १३) इति श्रुतेः । अतो वयं "सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य "शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य "शूने अपगमने "कदा "चन कदाचिदपि "मा “भूम । युष्मत्प्रसादात् मम पुत्रा जायन्ताम् । अतो मामस्माद्दुःखादुत्तारयतेत्यर्थः। हे द्यावापृथिव्यौ युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतम् ॥ मो। मा उ इति निपातद्वयसमुदायः मैवेत्यस्यार्थे । सु इत्येतदवधारणे । ‘ सुञः' इति षत्वम् । पादि ।' पद गतौ ।' चिण् ते पदः ' (पा. सू. ३. १. ६०) इति कर्तरि लुङि च्लेः चिणादेशः । दिवः । ‘ ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । सोम्यस्य ।' सोममर्हति यः' (पा. सू. ४. ४. १३७) इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् । शूने। ‘टुओश्वि गतिवृद्धयोः' । भावे निष्ठा। ‘ श्वीदितो निष्टायाम्' इति

इट्प्रतिषेधः । ‘वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘ओदितश्च' (पा. सू. ८. २. ४५) इति निष्ठानत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

य॒ज्ञं पृं॑च्छाम्यव॒मं स तद्दू॒तो वि वों॑चति ।

क्वं॑ ऋ॒तं पू॒र्व्यं॑ ग॒तं कस्तद्बिं॑भर्ति॒ नूतं॑नो वि॒त्तं में॑ अ॒स्य रों॑दसी ॥४

य॒ज्ञम् । पृ॒च्छा॒मि॒ । अ॒व॒मम् । सः । तत् । दू॒तः । वि । वो॒च॒ति॒ ।

क्वं॑ । ऋ॒तम् । पू॒र्व्यम् । ग॒तम् । कः । तत् । बि॒भ॒र्ति॒ । नूतं॑नः । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इतिं॑ ॥४

यज्ञम् । पृच्छामि । अवमम् । सः । तत् । दूतः । वि । वोचति ।।

क्व। ऋतम् । पूर्व्यम् । गतम् । कः। तत् । बिभर्ति ।
नूतनः । वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति ॥४॥

"यज्ञं यजनीयम् "अवमं सर्वेषां देवानामादिभूतम् । अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम् ' (ऐ. ब्रा. १.४) इति श्रुतेः । 'अग्निर्वै देवानामवमः' (ऐ. ब्रा.१.१) इति ब्राह्मणाच्च । तमग्निं पृच्छामि। यन्मया पृष्टं "तत् देवानां "दूतः "सः अग्निः "वि "वोचति विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत् पृच्छ्यते इति चेत्, उच्यते । हे अग्ने त्वदीयं "पूर्व्यं पूर्वकालीनम् "ऋतं भद्रं स्तोतृभ्यः कृतं श्रेयः "क्व "गतं कुत्रेदानीं वर्तते । "नूतनः नवतरस्त्वत्तोऽन्यः "कः पुरुषः "तत् भद्रं "बिभर्ति धारयति । यदि त्वय्यवर्तिष्यत ममेदृशी दशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् क्व गतमिति कथय । वोचति । वच परिभाषणे'। लेटि अडागमः। ' वच उम्' इति व्यत्ययेन धातोः उमागमः । क्व। ' किमोऽत्' (पा. सू. ५. ३. १२) इति सप्तम्यर्थे अत् । ' क्वाति ' (पा. सू. ७.

२. १०५) इति किमः क्वादेशः । ‘ तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । परेण सह 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥

अ॒मी ये दे॑वा॒ः स्थन॑ त्रि॒ष्वा रो॑च॒ने दि॒वः ।

कद्व॑ ऋ॒तं कदनृ॑तं॒ क्व॑ प्र॒त्ना व॒ आहु॑तिर्वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥५

अ॒मी इति॑ । ये । दे॒वा॒ः । स्थन॑ । त्रि॒षु । आ । रो॒च॒ने । दि॒वः ।

कत् । व॒ः । ऋ॒तम् । कत् । अनृ॑तम् । क्व॑ । प्र॒त्ना । व॒ः । आऽहु॑तिः । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥५

अमी इति । ये । देवाः । स्थन । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ।।

कत् । वः । ऋतम् । कत् । अनृतम् । क्व । प्रत्ना ।। वः । आऽहुतिः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ।। ५ ।।

हे "देवाः "त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु ये "अमी यूयं "स्थन वर्तमाना भवथ। यानि स्थानानि "दिवः द्योतमानस्य सूर्यस्य "आ “रोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाश्येषु स्थानेषु' इत्यर्थः । तेषां "वः युष्माकं संबन्धि स्तोतृविषयम् "ऋतं सत्यं "कत् कस्मिन् देशे वर्तते । “अनृतं द्वेष्टृविषयमसत्यं च "कत् कुत्र गतम् । अपि च "प्रत्ना चिरकालीना “वः युष्माकं संबन्धिनी "आहुतिः मया पूर्वमनुष्ठितो यागः "क्व कुत्रासीत् । ईदृग्भूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान्न प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ स्थन । तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तशब्दस्य थनादेशः । कत् । क्वशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या कद्भावः ॥ ॥ २० ॥

कद्वं॑ ऋ॒तस्यं॑ धर्ण॒सि कद्वरुं॑णस्य॒ चक्षं॑णम् ।

कदं॑र्य॒म्णो म॒हस्प॒थाति॑ क्रामेम दू॒ढ्यों॑ वि॒त्तं॑ में अ॒स्य रों॑दसी ॥६

कत् । व॒: । ऋ॒तस्यं॑ । ध॒र्ण॒सि । कत् । वरुं॑णस्य । चक्षं॑णम् ।

कत् । अ॒र्य॒म्णः । म॒हः । प॒था । अति॑ । क्रा॒मे॒म॒ । दु॒:ऽध्यः॑ । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥६

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षणम् ।

कत्। अर्यम्णः। महः । पथा । अति । क्रामेम। दुःऽध्यः । वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति ।।६।। .

हे देवाः "वः युष्माकं संबन्धिनः “ऋतस्य सत्यस्य अभिमतफलप्रापणस्य "धर्णसि धारणं "कत् कुत्र गतम् । "वरुणस्य अनिष्टनिवारकस्य देवस्य "चक्षणम् अनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कत् क्व गतम् । "महः महतो महानुभावस्य “अर्यम्णः अरीणां नियन्तुः एतत्संज्ञकस्य देवस्य संबन्धिना “पथा शोभनमार्गेण इष्टदेशप्रापणं "कत् क्व गतम् । एतत्सर्वं युष्मास्वेव वर्तते । न कुत्रापि गतम् । अतो वयं "दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीन् अस्मदनिष्टाचरणपरान् शत्रून् अति “क्रामेम अतितरेम । तैः कृतादस्मात् कूपपातलक्षणात् दुःखात् वयमुत्तीर्णा भवेम। हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं जानीतम् ॥ धर्णसि। धृञ् धारणे'।' सानसिधर्णसिपर्णसि ' (उ. सू. ४. ५४७) इत्यादिना असिच्प्रत्ययान्तः निपात्यते । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचने 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । महः । महतः अच्छब्दलोपश्छान्दसः । यद्वा । ‘ मह पूजायाम्' । क्विप्

। उभयथापि ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दूढ्यः । पृषोदरादिः । ‘ध्यै च ' इति तत्र पाठात दुरो रेफस्य उत्वम् उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च। ‘ उदात्तस्वरितयोर्यण: ' इति स्वरितत्वम् ॥

अ॒हं सो अ॑स्मि॒ यः पु॒रा सु॒ते वदा॑मि॒ कानि॑ चित् ।

तं मा॑ व्यन्त्या॒ध्यो॒३॒॑ वृको॒ न तृ॒ष्णजं॑ मृ॒गं वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रोद॑सी ॥७

अ॒हम् । सः । अ॒स्मि॒ । यः । पु॒रा । सु॒ते । वदा॑मि । कानि॑ । चि॒त् ।

तम् । मा॒ । व्य॒न्ति॒ । आ॒ऽध्यः॑ । वृकः॑ । न । तृ॒ष्णऽजं॑म् । मृ॒गम् । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥७

अहम् । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तम् । मा । व्यन्ति । आऽध्यः । वृकः । न । तृष्णऽजम् । मृगम् । वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः "पुरा पूर्वस्मिन् काले "सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिषुते "कानि "चित् कतिपयानि स्तोत्राणि "यः "अहं "वदामि उक्तवानस्मि "सः एवाहम् "अस्मि न तु अन्यः कश्चित् । तस्मात् किमर्थं मां परित्यजथ । “तं तादृशं माम् "आध्यः अभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनिता मानस्यो व्यथाः “व्यन्ति भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "तृष्णजं जाततृष्णं पिपासन्तम् उदकं प्रति गच्छन्तं "मृगं "वृको "न यथा अरण्यश्वा मध्येमार्गं भक्षयति तद्वत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ व्यन्ति । वी गत्यादिषु । अदादित्वात् शपो लुक् ।' तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' इति

बहुलवचनात् यण् । आध्यः । आधीयते मनसि स्थाप्यते इति आधिः । ' उपसर्गे घोः किः ' (पा. सू. ३. ३. ९२)। ‘ आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति ' जसि च ' इति गुणस्य विकल्पनात् अभावे यणादेशः । तृष्णजम् । 'तृष पिपासायाम्'। 'स्वपितृषोर्नजिङ' (पा. सू. ३. २. १७२) इति नजिङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यते-- अन्येष्वपि दृश्यते' इनि दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्डप्रत्ययः । तृष्णा जाता यस्य । 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ' इति ह्रस्वत्वम् ।।

सं मां तपन्त्यु॒भितः॑ स॒पत्नीं॑रिव॒ पर्शं॑वः ।

मूषो॒ न शि॒श्ना व्यं॑दन्ति मा॒ध्यः॑ स्तो॒तारं॑ ते शतक्रतो वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रों॑दसी ॥८

सम् । मा॒ । त॒प॒न्ति॒ । अ॒भितः॑ । स॒पत्नीः॑ऽइव । पर्श॑वः ।

मूषः॑ । न । शि॒श्ना । वि । अ॒द॒न्ति॒ । मा॒ । आ॒ऽध्यः॑ ।
स्तो॒तार॑म् । ते॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । वि॒त्तम् । मे॒ ।
अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥८

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःऽइव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिश्ना । वि । अदन्ति । मा । आऽध्यः ।
स्तोतारम् । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वित्तम् । मे ।
अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्द्र्येषा । हे इन्द्र "पर्शवः पार्श्वास्थीनि अत्र सामर्थ्यात्
पर्शुस्थानीयाः कूपभित्तयः "मा माम् "अभितः सर्वतः "सं
"तपन्ति सम्यक् पीडयन्ति। तत्र दृष्टान्तः । "सपत्नीरिव ।
समानः एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः
पीडयन्ति । परस्परं वा पीड्यन्ते। हे शतक्रतो

बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र "ते तव "स्तोतारं माम् "आध्यः असंपद्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिताः मानस्यः पीडाः “व्यदन्ति विविधं भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "मूषो "न यथा मूषिकाः "शिश्ना शिश्नानि कुविन्देन वायितानि अन्नरसेन आलिप्तानि सूत्राणि भक्षयन्ति । यद्वा । शिश्नशब्देन प्रजननमेवोच्यते । तच्चोपचारात् पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततैलादिभाण्डे प्रक्षिप्य ऊर्ध्वमुत्कृत्य व्यदन्ति लिहन्तीत्यर्थः । एवं माम् आधयो भक्षयन्ति । न चैतत् हे इन्द्र तव स्तोतुर्न्याय्यम् । तस्मात् कूपात् मामुत्तारय । अन्यत् समानम् । अत्र निरुक्तं- संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्यात् । शिश्नानि व्यदन्तीति' (निरु. ४. ६) इति ॥

सपत्नीः । ‘ नित्यं सपत्न्यादिषु' (पा. सू. ४. १. ३५) इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः । ङीप् ।' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मूषः । ‘ मुष स्तेये '। क्विपि छान्दसो

दीर्घः । तथा च यास्कः-'मूषो मूषिका इत्यर्थः । मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव' (निरु. ४, ५) इति । शिश्ना । ष्णा शौचे '।' घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य शकारः । ' कृञादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम्' (का. ६. १. १२. १) इति द्विवचनम् ।' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य इत्वम् ॥

अ॒मी ये स॒प्त र॒श्मय॒स्तत्रा॑ मे॒ नाभि॒राऽत॑ता ।

त्रि॒तस्तद्वे॑दा॒प्त्यः स जा॑मि॒त्वाय॑ रेभति वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥९

अ॒मी इति॑ । ये । स॒प्त । र॒श्मयः॑ । तत्र॑ । मे॒ । नाभिः॑ । आऽत॑ता ।

त्रि॒तः । तत् । वे॒द॒ । आ॒प्त्यः । सः । जा॒मि॒ऽत्वायं । रे॒भ॒ति॒ । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इतिं ॥९

अमी इति । ये। सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

त्रितः । तत् । वेद । आप्त्यः । सः । जामिऽत्वाय । रेभति। वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥९॥

ये अमी द्युलोके वर्तमानाः सप्तसंख्याकाः रश्मयः सूर्यस्य किरणाः सन्ति तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्तप्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभिः आतता संबद्धा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । त्रितः तीर्णतमस्तिरस्कृताज्ञानः आप्त्यः अपां पुत्रः ऋषि तत् पूर्वोक्तं वृत्तान्तं वेद जानाति नान्यः । सः जानन्नृषिः जामित्वाय कूपान्निर्गन्तृत्वाय प्ररेभति तान् रश्मीन् स्तौति । अन्यत् समानम् ।। आतता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । '

अनुदात्तोपदेश० इत्यादिना अनुनासिकलोपः । '
गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जामित्वाय. ।
जमतिर्गतिकर्मा । जमति गच्छतीति जामिः । औणादिक
इण्प्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वम् । रेभति । रेभृ शब्दे ' ।
भौवादिकः ।।

अ॒मी ये पञ्चो॒क्षणो॒ मध्ये॑ त॒स्थुर्म॒हो दि॒वः ।

दे॒व॒त्रा नु प्र॒वाच्यं॑ सध्रीची॒ना नि वा॑वृतुर्वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी
॥१०

अ॒मी इति॑ । ये । पञ्च॑ । उ॒क्षणः॑ । मध्ये॑ । त॒स्थुः । म॒हः ।
दि॒वः ।

दे॒व॒ऽत्रा । नु । प्र॒ऽवाच्य॑म् । स॒ध्री॒ची॒नाः । नि । व॒वृ॒तुः ।
वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥१०

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।

देवऽत्रा । नु । प्रऽवाच्यम् । सध्रीचीनाः। नि। ववृतुः । वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति १०॥

"उक्षणः सेक्तारः कामाभिवर्षकाः "पञ्च । 'तन्न इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात् ' (ऋ. सं. १. १०७. ३) इत्यर्धर्चेन प्रतिपादिताः पञ्चसंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदित्येवं पञ्चसंख्याकाः । तथा च शाट्यायनकम्-' एतान्येव पञ्च ज्योतींषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्ते । अग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे च आदित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रे विद्युदप्सु ' इति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेऽप्येवमाम्नातम्-‘अग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे सूर्यो दिवि चन्द्रमा दिक्षु नक्षत्राणि स्वर्लोके' (तै. आ. १.

२०. १) इति । "ये "अमी पञ्चसंख्याका देवाः "महो "दिवः महतो विस्तीर्णस्य द्युलोकस्य "मध्ये "तस्थुः तिष्ठन्ति आसते "देवत्रा देवेषु "नु क्षिप्रं "प्रवाच्यं प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सहाञ्चन्तो युगपदागच्छन्तस्ते देवाः मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति । तदनन्तरं "नि "ववृतुः तृप्ताः सन्तो निवर्तन्ते च । अन्यत् समानम् ।। उक्षणः । ' वा पपूर्वस्य निगमे ' इत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा । देवमनुष्य ' इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रवाच्यम् । वाचयतेः ' अचो यत्' इति यत् । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । ' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सध्रीचीनाः । सहाञ्चन्तीति सध्र्यञ्चः । ते एव सध्रीचीनाः । सहपूर्वात् अञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः। 'सहस्य सध्रिः' (पा. सू. ६. ३. ९५) इति सध्र्यादेशः । ' विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ' इति स्वार्थे ग्वप्रत्ययः । ववृतुः । ' वृतु वर्तने '। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'

इति वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ॥ २१ ॥

सु॒प॒र्णा ए॒त आंसते॒ मध्यं आ॒रोधंने दि॒वः ।

ते सेंधन्ति प॒थो वृक॒ं तरंन्तं य॒ह्वतीं॑र॒पो वि॒त्तं में अ॒स्य रोंदसी ॥११

सु॒ऽप॒र्णाः । ए॒ते । आ॒स॒ते॒ । मध्यें । आ॒ऽरोधंने । दि॒वः ।

ते । से॒ध॒न्ति॒ । प॒थः । वृकंम् । तरंन्तम् । य॒ह्वतीः॑ । अ॒पः । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इतिं ॥११

सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।

ते । सेधन्ति । पथः । वृकम् । तरन्तम् । यह्वती । अपः । वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति ॥११॥

"सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतनाः "एते सूर्यरश्मयः "आरोधने सर्वस्यावरके व्याप्ते “दिवः अन्तरिक्षस्य "मध्ये "आसते वर्तन्ते । "ते सूर्यरश्मयः पथः मार्गात् "वृकम् अरण्यश्वानं “सेधन्ति निषेधन्ति निवारयन्ति । कीदृशम् । "यह्वतीः महतीः "अपः तरन्तम् अतिक्रामन्तम् । कूपपतनात्पूर्वं त्रितं दृष्टा एनं भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्वा महतीं नदीं तितीर्षुः आजगाम । स च सूर्यरश्मीन् दृष्ट्वा अयमवसरो न भवतीति निववृते । अतो रश्मयो वृकं निषेधन्तीत्युच्यते । यास्कपक्षे तु आप इत्यन्तरिक्षनाम। यह्वतीरपो महदन्तरिक्षं पथः पथा द्वादशराश्यात्मना मार्गेण तरन्तं वृकं चन्द्रमसं सूर्यरश्मयो निषेधन्ति । अहनि हि सूर्यरश्मिभिः निरुद्धश्चन्द्रमा निष्प्रभो दृश्यते । अतो निष्प्रभं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आरोधने। आरुध्यते आव्रियतेऽनेनेति आरोधनम् । करणे ल्युट्। सेधन्ति । ‘षिधु गत्याम्'। अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः । पञ्चम्येकवचने • भस्य टेर्लोपः' इति टिलोपः ।

उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यास्कपक्षे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पञ्चमी । यह्वतीः । यह्व इति महन्नाम । अस्मादाचारार्थे ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः‘ (पा. म. ३. १. ११. ३) इति क्विप् । ततो लटः शतृ ।' उगितश्च' इति ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात नुमभावः । ‘शतुरनुमः' इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

नव्यं॒ तदु॒क्थ्यं॑ हि॒तं देवा॑सः सुप्रवाच॒नम् ।

ऋ॒तम॑र्षन्ति॒ सिन्ध॑वः स॒त्यं ता॑तान॒ सूर्यो॑ वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥१२

नव्य॑म् । तत् । उ॒क्थ्य॑म् । हि॒तम् । देवा॑सः । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नम् ।

ऋ॒तम् । अ॒र्ष॒न्ति॒ । सिन्धंवः । स॒त्यम् । त॒ता॒न॒ । सूर्यः । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इतिं ॥१२

नव्यम् । तत् । उक्थ्यम् । हितम् । देवासः । सुऽप्रवाचनम् ।

ऋतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । सत्यम् । ततान । सूर्यः । वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति ॥१२॥

हे "देवासः देवाः "नव्यं नवतरम् "उक्थ्यं प्रशस्यं स्तुत्यर्हं "सुप्रवाचनं सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वाचयितुं शक्यम् एवंभूतं “तत् भवदीयं बलं “हितं युष्मासु निहितम् । अतो युष्मदीयेन बलेन “सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः “ऋतम् उदकम् "अर्षन्ति आलस्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति । अशोष्याः सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा "सूर्यः "सत्यं सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजः "ततान आतनोति विस्तारयति । अन्यत् समानम् ॥ सुप्रवाचनम् । वच परिभाषणे ' । अस्मात्

ण्यन्तात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते 'इति स्वलर्थे युच् । अर्षन्ति । अतेर्लेटि • सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । गुणः । ततान । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥
अग्ने तव त्यदुक्थ्य देवेष्वस्त्याप्यम् । स नः सुत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मै अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

अग्ने॒ तव॒ त्यदु॒क्थ्यं॑ दे॒वेष्व॒स्त्याप्यं॑म् ।

स नः॑ स॒त्तो मं॑नु॒ष्वदा दे॒वान्यं॑क्षि वि॒दुष्टं॑रो वि॒त्तं में॑ अ॒स्य रों॑दसी ॥१३

अग्नें॑ । तवं॑ । त्यत् । उ॒क्थ्यं॑म् । दे॒वेषुं॑ । अ॒स्ति॒ । आप्यं॑म् ।

सः । न॒ः । स॒त्तः । म॒नु॒ष्वत् । आ । दे॒वान् । य॒क्षि॒ । वि॒दुःऽतं॑रः । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इतिं॑ ॥१३

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यम् । देवेषु । अस्ति । आप्यम् ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि ।
विदुःऽतरः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तव “उक्थ्यं प्रशस्यं “त्यत् श्रुतिप्रसिद्धम्' "आप्यम् । आपिर्बन्धुः । तस्य भावः । बान्धवं “देवेषु दानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिषु "अन्ति विद्यते । तस्मात् “सः तादृशः “विदुष्टरः विद्वत्तरस्त्वं "नः अस्माकं यज्ञे सत्तः निषण्णः सन् 'देवान् तानिन्द्रादीन् “आ शास्त्रमर्यादया “यक्षि यज हविर्भिः पूजय । तत्र दृष्टान्तः । “मनुष्वत् । यथा मनूनां यज्ञे तद्वत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ आप्यम् । ‘ आप्लृ व्याप्तौ ' । अस्मात् ण्यन्तात् ' अच इः' इति इप्रत्ययः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यन् । सत्तः । 'नसत्तनिषत्त' (पा. सू. ८. २. ६१) इति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । छान्दसो निशब्दलोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनेरौणादिक

उसिप्रत्ययः । तत्र तस्येव' (पा सू. ५. १. ११६) इति षष्ठ्यर्थे वतिः । ‘ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ' (पा. सू. १. ४. १८. ३) इति भत्वेन पदत्वाभावात् रुत्वाद्यभावः । यक्षि । 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । व्रश्चादिपत्वे कुत्वषत्वे । विदुष्टरः । विद्वस्शब्दात् तरपि अयस्मयादिवेन भत्वात् ' वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । ‘शासिवसिघसीनां च' इति षण्वम् ॥

स॒त्तो होतां मनु॒ष्वदा दे॒वाँ अच्छां वि॒दुष्टंरः ।

अ॒ग्निर्ह॒व्या सुंषूदति दे॒वो दे॒वेषु॒ मेधिंरो वि॒त्तं में अ॒स्य रोंदसी ॥१४

स॒त्तः । होतां । म॒नु॒ष्वत् । आ । दे॒वान् । अच्छं । वि॒दुःऽतंरः ।

अ॒ग्निः । ह॒व्या । सु॒सू॒द॒ति॒ । दे॒वः । दे॒वेषुं । मेधिंरः ।
वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इतिं ॥१४

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ ।
विदुःऽतरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ।
वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

"मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे "सत्तः निषण्णः “होता
देवानामाह्वाता “विदुष्टरः विद्वत्तरः “देवः दानादिगुणयुक्तः
"देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये "मेधिरः मेधावी एवंभूतः
"अग्निः तान् "देवान् "अच्छ आभिमुख्येन “हव्या हव्यानि
अस्मदीयानि हवींषि । मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया
यथाशास्त्रं “सुषूदति प्रेरयतु । अन्यत् समानम् ॥ सुषूदति
। ‘षूद क्षरणे' । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति

शपः श्लुः । मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरची वक्तव्यौ ' (पा. सू. ५. २. १०९. ३) इति मत्वर्थीय इरन् ।

ब्रह्मां कृणोति वरुंणो गातुविदं तमींमहे ।

व्यूंर्णोति हृदा मतिं नव्यों जायतामृतं वित्तं में अस्य रोंदसी ॥१५

ब्रह्मां । कृणोति । वरुंणः । गातुऽविदंम् । तम् । ईमहे ।

वि । ऊर्णोति । हृदा । मतिम् । नव्यः । जायताम् । ऋतम् । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इतिं ॥१५

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदम् । तम् । ईमहे ।

वि । ऊर्णोति । हृदा । मतिम् । नव्यः । जायताम् । ऋतम् । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

यः “वरुणः अनिष्टस्य निवारयिता देवः "ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म "कृणोति करोति "तं तादृशं "गातुविदं गातोर्मार्गस्य दुःखनिवारकस्य लम्भयितारं वरुणम् “ईमहे अभिमतफलं याचामहे । ईमहे इति याञ्चाकर्मा। तस्मै वरुणाय अयमस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन “मतिं मननीयां स्तुतिं व्यूर्णोति विवृणोति प्रकाशयति उच्चारयतीत्यर्थः। सोऽयं "नव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकम् “ऋतं “जायतां सत्यभूतोऽस्तु ॥ ब्रह्म। ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति सांहितिको दीर्घः । गातुविदम् ।' विद्लृ लाभे'। अन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् । ईमहे ।' ईङ् गतौ '।' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । हृदा । 'पदन्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥ ॥ २२ ॥

अ॒सौ यः पन्थां आदि॒त्यो दि॒वि प्र॒वाच्यं कृ॒तः ।

न स दे॑वा अति॒क्रमे॒ तं म॑र्तासो॒ न प॑श्यथ वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥१६

अ॒सौ । यः । पन्था॑ः । आ॒दि॒त्यः । दि॒वि । प्र॒ऽवाच्य॑म् । कृ॒तः ।

न । सः । दे॒वा॒ः । अ॒ति॒ऽक्रमे॑ । तम् । म॒र्ता॒स॒ः । न । प॒श्य॒थ॒ । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥१६

असौ । यः । पन्थाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यम् । कृतः ।।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तम् । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

“पन्थाः सततगामी । यद्वा । ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति' (मु. उ. १. २. ११) इति श्रुतेः । एवंभूतः “यः

“असौ "आदित्यः दिवि द्युलोके "प्रवाच्यं प्रकर्षण वचनं यथा भवति तथा “कृतः निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमानः इत्यर्थः । हे देवाः सः अयमादित्यो युष्माभिरपि “न ”अतिक्रमे अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् । सति हि सूर्ये वसन्तादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनम् । अतो युष्माभिरप्यसौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः तं महानुभावं सूर्यं “न “पश्यथ सूर्यं न जानीथ। एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गतौ एकतद्वितौ प्रति निन्दनम् । अहमेव मन्त्रद्रष्टा तं सूर्यं जानामि पापकृतौ युवां न जानीथः इति । पन्थाः ।' पत्लृ गतौ'। 'पतेस्थ च' इति इनिप्रत्ययः । “पथिमथ्यृभुक्षामात्' इति आत्वम् । ‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने' (पा. सू. ७. १.८६) इति अत्वम् इकारस्य ।' थो न्यः' (पा. सू. ७. १. ८७)। 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्याद्युदातत्वम्। प्रवाच्यम् । वक्तेर्ण्यन्तात्

‘अचो यत्' इति भावे यत् ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अतिक्रमे । ‘ क्रमु पदविक्षेपे '। ‘कृत्यार्थं तवैकेन्' इति केन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।।

त्रि॒तः कूपेऽवं॑हितो दे॒वान्हं॑वत ऊ॒तयें ।

तच्छुं॑श्राव॒ बृह॒स्पतिः॑ कृ॒ण्वन्नं॑हूर॒णादु॒रु वि॒त्तं में अ॒स्य रोंदसी ॥१७

त्रि॒तः । कूपें । अवंऽहितः । दे॒वान् । ह॒व॒ते॒ । ऊ॒तयें ।

तत् । शु॒श्रा॒व॒ । बृह॒स्पतिः॑ । कृ॒ण्वन् । अं॒हू॒र॒णात् । उ॒रु । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इतिं ॥१७

त्रितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव। बृहस्पतिः। कृण्वन् । अंहूरणात् । उरु।
वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति ॥१७॥

“कूपेऽवहितः पातितः “त्रितः एतत्संज्ञः ऋषिः “ऊतये रक्षणाय “देवान् “हवते स्तुतिभिराकारयति । यदेतत् त्रितस्याह्वानं बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां रक्षकः एतत्संज्ञो देवः एतत् आह्वानं “शुश्राव श्रुतवान् । किं कुर्वन् । “अंहूरणात् अंहसः पापरूपादस्मात् कूपपातादुन्नीय “उरु विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । ह्वयतेर्लटि ‘ बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । शब्गुणावादेशाः । ऊतये ।' ऊतियूति इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । बृहस्पतिः । ‘ तदबृहतोः करपत्योः ' (पा. सू. ६. १. १५७.ग.) इति पारस्करादिषु पाठात् सुट्तलोपौ ।' उभे वनस्पत्यादिषु" ' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । अंहूरणात् । “अहि गतौ । इदित्वात् नुम् । ‘ स्वर्जिपिञ्ज्यादिभ्य ऊरोलची ' (उ. सू.

४. ५३०) इति भावे ऊरप्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः (पा. सू. ५. २. १००)। आङ्पूर्वात् हन्तेर्वा रूपमुन्नेयम् ॥

अ॒रु॒णो मां स॒कृद्वृकः॑ प॒था यन्तं॑ द॒दर्श॒ हि ।

उज्जिं॑हीते नि॒चाय्या॑ तष्टे॑व पृष्ट्याम॒यी वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रोदसी ॥१८

अ॒रु॒णः । म॒ । स॒कृत् । वृकः॑ । प॒था । यन्त॑म् । द॒दर्श॑ । हि ।

उत् । जि॒ही॒ते॒ । नि॒ऽचाय्य॑ । तष्टा॑ऽइव । पृ॒ष्टि॒ऽआ॒म॒यी । वि॒त्तम् । मे॒ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥१८

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पृथा । यन्तम् । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते। निऽचाय्य । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी।
वित्तम् । मे। अस्य । रोदसी इति ॥ १८॥

अरुणवर्णः लोहितवर्णः ."वृकः अरण्यश्वा "सकृत् एकवारं “पथा “यन्तं मार्गेण गच्छन्तं मां “ददर्श “हि दृष्टवान् । हिः पादपूरणः। “निचाय्य दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन् उज्जिहीते उद्गच्छति स्म। तत्र दृष्टान्तः । “तष्टेव “पृष्ट्यामयी। यथा तक्षणजनितपृष्ठक्लेशः तष्टा वर्धकिः तदपनोदनाय ऊर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं दुःखं “वित्तं जानीतम् । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कः चन्द्रमाः उच्यते । अरुणः आरोचमानः कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः मासकृत् मासार्धमासर्त्वयनसंवत्सरादीन् कालविशेषान् कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य चन्द्रगत्यधीनत्वात् । स चन्द्रमाः आकाशमार्गे यन्तं गच्छन्तं नक्षत्रगणं ददर्श । हिरवधारणे। नक्षत्रगणमेव ददर्श न कूपपतितं मामित्यनादरो द्योत्यते ।

यदि मां पश्येत् उद्धरेत् कूपात् । निचाय्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते । येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोद्गच्छति । न मामभिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् । अत्र मासकृत् इति यास्कः एकं पदं मन्यते शाकल्यस्तु पदद्वयम् । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दक्षप्रजापतेर्दुहितृभूताः स्वभार्याः अश्विन्याद्यास्तारकाः पुनःपुनर्ददर्श। मां सकृदेव पश्यतीति सकृद्दृष्ट्वा चोज्जिहीते। ताराभिः सहोर्ध्वमेव गच्छति । न मां कूपादुत्तारयति । अत इदमनुचितम् । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिमं वृत्तान्तं जानीतम् ॥ अत्र निरुक्तं-' वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा । अरुण आरोचन: मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी' (निरु. ५.२०-२१) इति । सकृत् । एकस्य सकृञ्च' (पा. सू. ५. ४.१९) इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः

। वृञ् वरणे'। सृवृभूशुचिमुषिभ्यः कित् ' (उ. सू. ३. ३२१) इति कप्रत्ययः । जिहीते । “ओहाङ गतौ ' । जौहोत्यादिकः । ‘भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । निचाय्य । 'चायृ पूजानिशामनयोः । अत्र दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । समासेऽनम्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'। पृष्टयामयी। ‘स्पृश संस्पर्शने। 'स्पृश्यतेऽनेनेति स्पृष्टिः । छान्दसो वर्णलोपः । पृष्टावामयः पृष्ट्यामयः । तद्वान् पृष्ट्यामयी।।

ए॒नाङ्गू॒षेणं व॒यमिन्द्रंवन्तो॒ऽभि ष्यांम वृ॒जने॒ सर्वंवीराः ।

तन्नों मि॒त्रो वरुंणो मामहन्ता॒मदिंति॒ः सिन्धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥१९

ए॒ना । आ॒ङ्गू॒षेणं । व॒यम् । इन्द्रंऽवन्तः । अ॒भि । स्या॒म॒ । वृ॒जनें । सर्वंऽवीराः ।

तत् । न॒: । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदि॑तिः ।
सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥१९

एना । आङ्गूषेण । वयम् । इन्द्रऽवन्तः । अभि । स्याम ।
वृजने । सर्वऽवीराः ।

तत् । नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः
। पृथिवी । उत । द्यौः ॥१९॥

"एना अनेन "आङ्गूषेण आघोषणयोग्येन स्तोत्रेण
हेतुभूतेन "इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेण युक्ताः "सर्ववीराः
सर्वैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः सन्तः "वयं वृजने संग्रामे
"अभि "ष्याम शत्रूनभिभवेम । "तत् इदमस्मदीयं वचनं
मित्रादयः "ममहन्तां पूजयन्तु पालयन्त्वित्यर्थः । उतशब्दो
देवतासमुच्चये। अत्र यास्कः-' आङ्गूषः स्तोम आघोषः ।
अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः' (निरु. ५.११) इति । एना ।
' द्वितीयाटौःस्वेनः '(पा. सू. २. ४. ३४) इति तृतीयायाम्

इदम एनादेशः ।' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आजादेशः । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। आङ्गूषेण । आङ्पूर्वात् घुषेः कर्मणि घञ् । आङो ङकारलोपाभावश्छान्दसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादित्वात् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि' असोरल्लोपः' इति अकारलोपः । ' उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १५ ॥

भाष्यम्

चन्द्रमा अप्स्व१न्तरा सुपर्णो धावते दिवि.
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी.. (१)
उदकमय मंडल में वर्तमान सुंदर किरणों वाला

चंद्रमा आकाश में दौड़ता है. हे सुवर्णमयी चंद्रकिरणो! कुएं से ढकी होने के कारण मेरी इंद्रियां तुम्हारे अग्रभाग को नहीं प्राप्त करती. हे धरती और आकाश! हमारे इस स्तोत्र को जानो. (१)

अर्थमिद्वा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिम्.
तुञ्जाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी.. (२)
धन चाहने वाले लोगों को निश्चित रूप से धन मिल रहा है. दूसरों की स्त्रियां अपने पतियों को समीप ही पाती हैं, उनसे समागम करती हैं एवं गर्भ में वीर्य धारण करके संतान उत्पन्न करती हैं. हे धरती और आकाश! मेरे इस कष्ट को जानो. (२)

मो षु देवा अदः स्व१रव पादि दिवस्परि.
मा सोम्यस्य शंभुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे

अस्य रोदसी.. (३).

हे देवो! स्वर्ग में वर्तमान हमारे पूर्वपुरुष वहां से पतित न हों. सोमपान योग्य पितर के सुख के निमित्त पुत्र से रहित कभी न हों. हे धरती और आकाश! मेरी इस बात को समझो. (३)

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद्दूतो वि वोचति.

क्व ऋतं पूर्व्यं गतं कस्तद्बिभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी.. (४)

मैं देवों में आदिभूत एवं यज्ञ के योग्य अग्नि से निवेदन करता हूं कि वे मेरी बात देवों के दूत के रूप में उन्हें बता दें. हे अग्नि! तुम पूर्वकाल में स्तोताओं का जो कल्याण करते थे, वह कहां गए? उस गुण को अब कौन धारण करता है? हे धरती और आकाश! मेरी यह बात जानो. (४)

अमी ये देवाः स्थन त्रिष्वा रोचने दिवः.
कद्व ऋतं कदनृतं क्व प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी.. (५)
हे देवो! सूर्य द्वारा प्रकाशित तीनों लोकों में तुम वर्तमान रहो. तुम्हारा सत्य, असत्य एवं प्राचीन आहुति कहां है? हे धरती और आकाश! मेरी यह बात जानो. (५)

कद्व ऋतस्य धर्णसि कद्वरुणस्य चक्षणम्.
कदर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी.. (६)
हे देवो! तुम्हारा सत्यधारण कहां है? वरुण की कृपादृष्टि कहां है? महान्
अर्यमा का वह मार्ग कहां है, जिस पर चलकर हम पापबुद्धि शत्रुओं से दूर जा सकें? हे धरती और आकाश! हमारी इस बात को जानो. (६)

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित्.
तं मा व्यन्त्याध्यो३ वृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे
अस्य रोदसी.. (७)
हे देवो! मैं वही हूं, जिसने प्राचीनकाल में तुम्हारे
निमित्त सोम निचोड़े जाने पर कुछ स्तोत्र बोले थे.
जिस प्रकार प्यासे हिरन को व्याघ्र खा जाते हैं,
उसी प्रकार मानसिक कष्ट मुझे खा रहे हैं. हे धरती
और आकाश! मेरे इस कष्ट को जानो. (७)

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः.
मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो
वित्तं मे अस्य रोदसी.. (८)
हे इंद्र! कुएं की आसपास की दीवारें मुझे उसी
प्रकार दुःखी कर रही हैं, जिस प्रकार दो सौतें बीच
में स्थित अपने पति को कष्ट देती हैं. हे शतक्रतु!

जिस तरह चूहा सूत को काटता है, उसी प्रकार दुःख मुझे खा रहे हैं. हे धरती और आकाश! मेरी यह बात जानो. (८)

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता.
त्रितस्तद्वेदाप्त्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी.. (९)
ये जो सूर्य की सात किरणें हैं, उन में मेरी नाभि संबद्ध है. आप्त्य ऋषि अर्थात् मैं यह जानता हूं और कुएं से निकलने के लिए सूर्यकिरणों की स्तुति करता हूं. हे धरती और आकाश! मेरी यह बात जानो. (९)

अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः.
देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी.. (१०)

आकाश में स्थित इंद्र, वरुण, अग्नि, अर्यमा और सविता-पांच कामवर्षी देव हमारे प्रशंसनीय स्तोत्र को एक साथ देवों के समीप ले जावें और लौट आवें. हे धरती और आकाश! मेरी यह बात जानो. (१०)

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः.
ते सेधन्ति पथो वृकं तरन्तं यह्वतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी.. (११)
सूर्य की रश्मियां सबको आवरण करने वाले आकाश में वर्तमान हैं. वे विशाल जल को पार करने वाले भेड़िए को रोकती हैं. हे धरती और आकाश! मेरी यह बात जानो. (११)

नव्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनम्.
ऋतमर्षन्ति सिन्धवः सत्यं तातान सूर्यो वित्तं मे

अस्य रोदसी.. (१२)
हे देवो! तुम में छिपे हुए नवीन, स्तुत्य एवं वर्णनीय बल के कारण बहने
वाली नदियां जल प्रवाहित करती एवं सूर्य अपना नित्य वर्तमान तेज फैलाता है. हे धरती और आकाश! हमारी इस बात को जानो. (१२)

अग्ने तव त्यदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यम्.
स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी.. (१३)
हे अग्नि! देवों के साथ तुम्हारी प्रशंसनीय प्राचीन बंधुता है एवं तुम अत्यंत ज्ञाता हो. मनु के यज्ञ के समान ही हमारे यज्ञों में भी बैठकर देवों की हवि के द्वारा पूजा करो. हे धरती और आकाश! हमारी यह बात जानो. (१३)

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः.
अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी.. (१४)
मनु के यज्ञ के समान हमारे यज्ञ में स्थित, देवों को बुलाने वाले, परम ज्ञानी, देवों में अधिक मेधावी अग्नि देव देवों को शास्त्रीय मर्यादा के अनुसार हमारे हव्य की ओर प्रेरित करें. हे धरती और आकाश! हमारी यह बात जानो. (१४)

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे.
व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी.. (१५)
वरुण अनिष्ट का निवारण करते हैं. हम उन मार्गदर्शक वरुण से अभिमत फल मांगते हैं. हमारा स्तोता मन उन वरुण की मननीय स्तुति करता है. वे ही स्तुति योग्य वरुण हमारे लिए सच्चे बनें. हे

धरती और आकाश! हमारी बात जानो. (१५)

असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः.
न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी.. (१६)
हे देवगण! जो सूर्य आकाश में सततगामी मार्ग के समान सबके द्वारा देखे जाते हैं, उनका अतिक्रमण तुम भी नहीं कर सकते. हे मानवो! तुम उन्हें नहीं जानते. हे धरती और आकाश! हमारी बात जानो. (१६)

त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये.
तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नंहुरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी.. (१७) ।
कुएं में गिरा हुआ त्रित ऋषि अपनी रक्षा के लिए देवों को बुलाता है. बृहस्पति ने उसे पाप रूप कुएं

से निकालकर उसकी पुकार सुनी. हे धरती और आकाश! हमारी बात जानो. (१७)

अरुणो मा सकृद्वृक: पथा यन्तं ददर्श हि.
उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी.. (१८)
लाल रंग के वृक ने मुझे एक बार मार्ग में जाते हुए देखा. वह मुझे देखकर इस प्रकार ऊपर उछला, जिस प्रकार पीठ की वेदना वाला काम करते-करते सहसा उठ पड़ता है. हे धरती और आकाश! मेरे इस कष्ट को जानो. (१८)

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि ष्याम वृजने सर्ववीराः.
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः.. (१९)

घोषणा योग्य इस स्तोत्र के कारण इंद्र का अनुग्रह पाए हुए हम लोग पुत्र, पौत्रों आदि के साथ संग्राम में शत्रुओं को हरावें. मित्र, वरुण, अदिति, सिंधु, पृथ्वी एवं आकाश हमारी इस प्रार्थना का आदर करें. (१९)

टिप्पणी

१.१०५.१ चन्द्रमा अप्स्वन्तरा इति। (तु. यो अप्सु चन्द्रमा इव सोमश्चमूषु ददृशे- ऋ. ८.८२.८) आपः पुण्यानां समूहः(अथवा व्यूहः) अस्ति। तस्य अपरसंज्ञा नक्षत्राणि अस्ति। तेषु मध्ये चन्द्रमसः

भ्रमणस्य किं तात्पर्यमस्ति। तैत्तिरीयारण्यके
५.१२.१ कथनमस्ति यत् पञ्चमे प्रवर्ग्ये चन्द्रमा
नक्षत्राणां अधिपतिः भवति। चन्द्रमारहिता नक्षत्राः
अनुशासनरहिताः सन्ति। मेघरूपस्य अपसः
च्यावकः विद्युद्भवति।

कथासरित्सागरे १०.६.२९ एवं पञ्चतन्त्रे ३.८१
हस्तिना जलमध्ये शशांकस्य प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा
अनुशासने बन्धनस्य कथा अस्ति।

न वो हिरण्यनेमयः पदा विन्दन्ति विद्युतः इति।
नेमिः - रथचक्रस्य परिधिः। यद्यपि आपः विद्यमानाः
सन्ति, किन्तु तेषां च्यावकः विद्युतः नास्ति। अतएव,
पुण्याः फलिता न भविष्यन्ति।

१.१०५.७ वृको न तृष्णजं मृगं इति। वृकोपरि

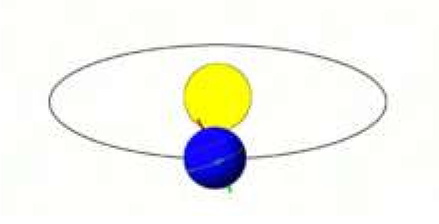
टिप्पणी

१.१०५.११ ते सेधन्ति पथो वृकं इति।

१.१०५.१८ अरुणो मा सकृद् वृकः इति

त्रितोपरि टिप्पणी

पुराणेषु त्रितस्य उल्लेखं आत्रेयः - अत्रिपुत्रस्य रूपेण अस्ति। अत्र्युपरि टिप्पणी पठनीयमस्ति। वैदिकवाङ्मये ये अन्ये त्रिकाः उपलब्धाः सन्ति, तेषु ऋग्वेदे ७.५९ त्र्यम्बकः उल्लेखनीयः अस्ति, यस्मिन् संदर्भे त्र्यम्बकोपरि टिप्पणी पठनीयः अस्ति। अन्यः त्रिकः मित्रः-वरुण-अर्यमा देवतानां अस्ति।

पृथ्व्याः सूर्यस्य परितः भ्रमणम्

पृथ्व्याः घूर्णनम्

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ | सूक्तं १.३७ | सूक्तं १.६७ | सूक्तं १.९७ | सूक्तं १.१२७ | सूक्तं १.१५७ | सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ | सूक्तं १.३८ | सूक्तं १.६८ | सूक्तं १.९८ | सूक्तं १.१२८ | सूक्तं १.१५८ | सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ | सूक्तं १.३९ | सूक्तं १.६९ | सूक्तं १.९९ | सूक्तं १.१२९ | सूक्तं १.१५९ | सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० | सूक्तं १.४० | सूक्तं १.७० | सूक्तं १.१०० | सूक्तं १.१३० | सूक्तं १.१६० | सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ | सूक्तं १.४१ | सूक्तं १.७१ | सूक्तं १.१०१ | सूक्तं १.१३१ | सूक्तं १.१६१ | सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ | सूक्तं १.४२ | सूक्तं १.७२ | सूक्तं १.१०२ | सूक्तं १.१३२ | सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ | सूक्तं १.४३ | सूक्तं १.७३ | सूक्तं १.१०३ | सूक्तं १.१३३ | सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०६

← सूक्तं १.१०५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१०६

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.१०७ →

दे. विश्वे देवाः । जगती, ७ त्रिष्टुप्

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥१॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतूर्येषु शम्भुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥२॥

अवन्तु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥३॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुम्नैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥४॥

बृहस्पते सदमिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत्ते मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥५॥

इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाळ्ह ऋषिरह्वदूतये ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥६॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥७॥

सायणभाष्यम्

षोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र ‘इन्द्रम्' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते ---‘इन्द्रं मित्रं सप्त त्रिष्टुबन्तम् ' इति। अनुवर्तमानत्वात् कुत्स ऋषिः। त्रितस्तु वाविशिष्टत्वात् तत्रैव विकल्पितो नानुवर्तते । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । विश्वे देवा देवतेत्युक्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ।।

इन्द्रं॑ मि॒त्रं वरु॑णम॒ग्निमू॒तये॒ मारु॑त॒ं शर्धो॒ अदि॑तिं हवामहे ।

रथ॒ं न दु॒र्गाद्व॑सवः सुदानवो॒ विश्व॑स्मान्नो॒ अंह॑सो॒ निष्पि॑पर्तन ॥ १

इन्द्र॑म् । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । अ॒ग्निम् । ऊ॒तये॑ । मारु॑तम् । शर्धः॑ । अदि॑तिम् । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

रथ॑म् । न । दुः॒ऽगात् । व॒स॒वः॒ । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । विश्व॑स्मात् । न॒ः । अं॒ह॑सः । निः । पि॒पु॒र्त॒न॒ ॥१

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । ऊतये । मारुतम् । शर्धः । अदितिम् । हवामहे ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥१

"ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन् "मारुतं "शर्धः मरुत्समूहरूपं बलं च "हवामहे आह्वयामहे । "वसवः निवासयितारः "सुदानवः शोभनदानाः इन्द्रादयः "विश्वस्मात् सर्वस्मात् "अंहसः पापात् "नः अस्मान् "निष्पिपर्तन निर्गमय्य पालयत। तत्र दृष्टान्तः ।"रथं "न "दुर्गात् । गन्तुमशक्यान्निम्नोन्नतात् स्थानात् सारथयो यथा रथं पालयन्ति तद्वत् ॥ पिपर्तन। ' पृ इत्येके'। लोटि 'तप्तनप्तनथनाश्च इति तस्य तनबादेशः । पित्त्वेन

ङित्त्वाभावात् गुणः ।“ अर्तिपिपर्त्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥

त आदित्या आ गंता सर्वतांतये भूत देवा वृत्रतूर्येषु शम्भुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वऽतातये । भूत । देवाः । वृत्रऽतूर्येषु । शम्ऽभुवः ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥२

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वऽतातये । भूत । देवाः । वृत्रऽतूर्येषु । शम्ऽभुवः ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥२

हे "आदित्याः अदितेः पुत्राः “देवाः ते यूयं “सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तताय विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । “आ “गत आगच्छत । अपि च "वृत्रतूर्येषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु “शंभुवः सुखस्य भावयितारः “भूत भवत ॥ गत । गमेर्लोटि ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥

अवंन्तु नः पि॒तरः॑ सुप्रवाच॒ना उ॒त दे॒वी दे॒वपुं॑त्रे ऋता॒वृधां ।

रथं॒ न दु॒र्गाद्वंसवः सुदानवो॒ विश्वं॒स्मान्नो॒ अंहं॑सो॒ निष्पिंपर्तन ॥ ३

अव॑न्तु । नः॒ । पि॒तरः॑ । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नाः । उ॒त । दे॒वी इति॑ ।
दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । ऋ॒त॒ऽवृधा॑ ।

रथ॑म् । न । दुः॒ऽगात् । व॒स॒वः॒ । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । विश्व॑स्मात् ।
नः॒ । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न॒ ॥३

अवन्तु । नः । पितरः । सुऽप्रवाचनाः । उत । देवी इति ।
देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । ऋतऽवृधा ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् ।
नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥३

“नः अस्मान् “पितरः अग्निष्वात्तादयः “अवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः। 'सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः । “उत अपि च “देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते “ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्र्यौ “देवी देवनादिगुणयुक्ते द्यावापृथिव्यौ अस्मान् रक्षताम्। अन्यत्

समानम् ॥ देवी । वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ऋतावृधा । वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्। सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः ॥

नरा॒शंसं॑ वा॒जिनं॑ वा॒जयं॑न्नि॒ह क्ष॒यद्वी॑रं पू॒षणं॑ सु॒म्नैरी॑महे ।

रथं॒ न दु॒र्गाद्वं॑सवः सुदानवो॒ विश्वं॑स्मान्नो॒ अंहं॑सो॒ निष्पिं॑पर्तन ॥ ४

नरा॒शंसं॑म् । वा॒जिनं॑म् । वा॒जयं॑न् । इ॒ह । क्ष॒यत्ऽवीं॑रम् । पू॒षणं॑म् । सु॒म्नैः । ई॒म॒हे॒ ।

रथं॑म् । न । दुः॒ऽगात् । व॒स॒वः॒ । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । विश्वं॑स्मात् । नः॒ । अंहं॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥४

नराशंसम् । वाजिनम् । वाजयन् । इह । क्षयत्ऽवीरम् । पूषणम् । सुम्नैः । ईमहे ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥४

“नराशंसं नरैः शंसनीयं “वाजिनम् अन्नवन्तमग्निं “वाजयन् उपवाजयन् प्रज्वलयन् “इह अस्मिन् काले स्तौमीति शेषः । तथा “क्षयद्वीरम् अतिबलिनं यस्मिन् सर्वे वीराः क्षीयन्ते एवंरूपं “पूषणं पोषकं देवं “सुम्नैः सुखकरैः स्तोत्रैर्हेतुभूतैः “ईमहे याचामहे अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसम् । ' उभे वनस्पत्यादिषु' इति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरशब्दः ‘ऋदोरप्' इति अबन्त आद्युदात्तः। निपातनात् दीर्घः । शंसशब्दो घञन्त आद्युदात्तः । वाजयन् ।‘वज व्रज गतौ' । अस्मात् णिच् । क्षयद्वीरम् । ‘ क्षि क्षये '। लटः शतृ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् गुणायादेशौ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुणे इति

पररूपत्वे ' एकादेश उदात्तेन ' इति एकादेश उदात्तः ।
क्षयन्तो वीरा यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

बृहंस्पते॒ सद॒मिन्नः॑ सु॒गं कृंधि॒ शं योर्यत्ते॒ मनुंर्हितं॒ तदींमहे ।

रथं॒ न दु॒र्गाद्वंसवः सुदानवो॒ विश्वंस्मान्नो॒ अंहंसो॒ निष्पिंपर्तन ॥ ५

बृहंस्पते । सदंम् । इत् । न॒ः । सु॒ऽगम् । कृ॒धि॒ । शम् । योः । यत् । ते॒ । मनुः॑ऽहितम् । तत् । ई॒म॒हे॒ ।

रथंम् । न । दु॒ःऽगात् । व॒स॒व॒ः । सु॒ऽदा॒न॒व॒ः । विश्वंस्मात् । न॒ः । अंहंसः । निः । पि॒प॒र्त॒न॒ ॥५

बृहस्पते । सदम् । इत् । नः । सुऽगम् । कृधि । शम् । योः । यत् । ते । मनुःऽहितम् । तत् । ईमहे ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥५

“बृहस्पते “सदमित् सदैव "नः अस्माकं "सुगम् सुखनामैतत् । सुखं “कृधि कुरु । अपि च “ते तव स्वभूतं “शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं “योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं “मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं त्वय्यवस्थापितम् । यद्वा । मनुष्याणामनुकूलम् । एवंविधं शमनं यावनं च “यत् अस्ति “तदीमहे याचामहे ॥ सुगम् । सुष्ठु गम्यतेऽस्मिन्निति सुगम् । सुदुरोरधिकरणे ' इति गमेर्डः । शं योः इत्येतत् पदद्वयं यास्केनैवं व्याख्यातं - ‘ शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् ' (निरु. ४. २१) इति । मनुर्हितम् । मनेरौणादिक उसिन्प्रत्ययः । तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।।

इन्द्रं॒ कुत्सो॑ वृत्र॒हणं॒ शची॒पतिं॑ का॒टे निबा॑ळ्ह॒
ऋषि॑रह्व॒दू॒तये॑ ।

रथ॒ं न दु॒र्गाद्व॑सवः सुदानवो॒ विश्व॑स्मान्नो॒ अंह॑सो॒ निष्पि॑पर्तन
॥ ६

इन्द्र॑म् । कुत्सः॑ । वृ॒त्र॒ऽहन॑म् । शची॒३॒ऽपति॑म् । का॒टे ।
निऽबा॑ळ्हः । ऋषिः॑ । अ॒ह्व॒त् । ऊ॒तये॑ ।

रथ॑म् । न । दुः॒ऽगात् । व॒स॒वः॒ । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ । विश्व॑स्मात् ।
नः॒ । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न॒ ॥६

इन्द्रम् । कुत्सः । वृत्रऽहनम् । शचीऽपतिम् । काटे ।
निऽबाळ्हः । ऋषिः । अह्वत् । ऊतये ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् ।
नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥६

काटः इति कूपनाम । तस्मिन् “निबाळ्हः निपातितः “कुत्सः “ऋषिः “ऊतये रक्षणाय “इन्द्रम् “अह्वत् आह्वयति स्म । कीदृशम् । “वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं “शचीपतिम् । शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारम् । यद्वा । शच्या देव्याः भर्तारम् ॥ शचीपतिम् । वनस्पत्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्त आद्युदात्तः । निबाळ्हः । ‘ बाहृ प्रयत्ने । नीत्युपसर्गवशात् पतने वर्तते । निष्ठायाम् ' अनित्यमागमशासनम्' इति इडभावः। ढत्वधत्वादीनि । यद्वा ।' क्षुब्धस्वान्त° ' (पा. सू. ७. २. १८) इत्यादौ भृशार्थे इडभावो निपात्यते । अत्र च बाढशब्दो भृशत्वोपेते' पतने सामर्थ्याद्वर्तते । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वत् । ‘ लिपिसिचिह्वश्च' (पा. सू. ३. १. ५३) इति लुङि च्लेरादेशः । ‘ आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ॥

दे॒वैर्नो॑ दे॒व्यदि॑ति॒र्नि पा॑तु दे॒वस्त्रा॒ता त्रा॑यता॒मप्र॑युच्छन् ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑तिः॒ सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ७

दे॒वैः । नः॒ । दे॒वी । अदि॑तिः । नि । पा॒तु॒ । दे॒वः । त्रा॒ता । त्रा॒य॒ता॒म् । अप्र॑ऽयुच्छन् ।

तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदि॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥७

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रऽयुच्छन् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥७

“देवी दानादिगुणयुक्ता “अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता “देवैः दानादिगुणयुक्तैः स्वकीयैः पुत्रैः सह “नः अस्मान् “नि “पातु नितरां रक्षतु । "देवः दीप्यमानः “त्राता सर्वेषां रक्षकः सविता “अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्मद्रक्षणे जागरूकः सन्त्रायताम् अस्मान् पालयतु । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं “नः अस्मदीयं “तत् मित्रादयः षड्देवताः “ममहन्तां पूजयन्तु ॥ त्रायताम् । ‘त्रैङ् पालने '। भौवादिकः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे'। अस्मात् लटः शतृ । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

टिप्पणी

१.१०६.४ नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह इति

नराशंसोपरि टिप्पणी

नराशंसोपरि टिप्पणी (दर्पणं)

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०७

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.१०६

सूक्तं १.१०७

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.१०८ →

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृळयन्तः ।

आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् ॥१॥

उप नो देवा अवसा गमन्त्वङ्गिरसां सामभि स्तूयमानाः ।

इन्द्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥२॥

तन्न इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘ यज्ञो देवानाम् ' इति तृचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम्। ‘ यज्ञस्तृचम्' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

य॒ज्ञो दे॒वानां॒ प्रत्ये॑ति सु॒म्नमादि॑त्यासो॒ भव॑ता मृळ॒यन्तः॑ ।

आ वो॒ऽर्वाची॑ सुम॒तिर्व॑वृत्याद॒ंहोश्चि॒द्या व॑रिवो॒वित्त॒रास॑त् ॥
१

य॒ज्ञः । दे॒वाना॑म् । प्रति॑ । ए॒ति॒ । सु॒म्नम् । आदि॑त्यासः ।
भव॑त । मृ॒ळ॒यन्तः॑ ।

आ । व॒ः । अ॒र्वाची॑ । सु॒ऽम॒तिः । व॒वृ॒त्या॒त् । अं॒होः । चि॒त् । या । व॒रि॒वो॒वित्ऽत॑रा । अस॑त् ॥१

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः ।
भवत । मृळयन्तः ।

आ । वः । अर्वाची । सुऽमतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्ऽतरा । असत् ॥१

अस्मदीयः “यज्ञो “देवानाम् इन्द्रादीनां “सुम्नं सुखं “प्रत्येति प्राप्नोतु । अपि च हे "आदित्यासः आदित्याः “मृळयन्तः अस्मान् सुखयन्तः “भवत । तथा “वः युष्माकं “सुमतिः शोभना मतिः भद्रानुग्रहपरा बुद्धिः "अर्वाची अस्मदभिमुखी “आ “ववृत्यात् आवर्तताम् । "या मतिः

“अंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य “वरिवोवित्तरा । वरिवः इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लम्भयित्री “असत् भवेत् । सैषा मतिरस्मान् रक्षतुं वर्ततामित्यर्थः ॥ भवत । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति आदिल्यास इति पादादौ वर्तमानस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्वेनास्य पादादित्वात् ‘ ०अपादादौ इति पर्युदासात् निघाताभावः । मृळ्यन्तः । ‘ मृड सुखने '। प्यन्तात् लटः शतृ । शप् । छन्दस्युभयथा ' इति शतुः आर्धधातुकत्वेन अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिष्यते । ववृत्यात् । वृतु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । अंहोः । ‘ अहि गतौ ' । इदित्त्वात् नुम् । औणादिक उप्रत्ययः । वरिवोवित्तरा ।' विद्लृ लाभे'। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् । तत आतिशायनिक तरप् । असत् ।' अस भुवि '। लेटि अडागमः ॥

उप॑ नो दे॒वा अव॒सा ग॑म॒न्त्वङ्गि॑रसां॒ साम॑भिः स्तू॒यमा॑नाः ।

इन्द्र॑ इन्द्रि॒यैर्म॒रुतो॑ म॒रुद्भि॑रादि॒त्यैर्नो॒ अदि॑तिः॒ शर्म॑ यंसत् ॥ २

उप॑ । नः॒ । दे॒वाः । अव॑सा । आ । ग॒म॒न्तु॒ । अङ्गि॑रसाम् । साम॑ऽभिः । स्तू॒यमा॑नाः ।

इन्द्रः॑ । इ॒न्द्रि॒यैः । म॒रुतः॑ । म॒रुत्ऽभिः॑ । आ॒दि॒त्यैः । नः॒ । अदि॑तिः । शर्म॑ । य॒ंस॒त् ॥२

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । अङ्गिरसाम् । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इन्द्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत्ऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥२

“देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः “अवसा रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनान्नेन वा युक्ताः “नः अस्मान् स्तोतॄन् “उप “आ “गमन्तु उपागच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कथंभूताः। “अङ्गिरसाम् एतत्संज्ञकानामृषीणां संबन्धिभिः “सामभिः प्रगीतैर्मन्त्रैः “स्तूयमानाः । अपि च “इन्द्रः इन्द्रियैः । धननामैतत् । स्वसंबन्धिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छतु । तथा “मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः ‘ ईदृङ् चान्यादृङ् च ' इत्येवमादिनामानो देवाः “मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैः वायुभिः सहास्मानागच्छन्तु। तथा “अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता “आदित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः सह “नः अस्मभ्यं “शर्म सुखं “यंसत् यच्छतु ॥ गमन्तु । लोटि बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति झेः आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् ‘ गमहन' इत्यादिना उपधालोपाभावः । यंसत् । यम उपरमे '। लेटि अडागमः ।' सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् ॥

तन्न॒ इन्द्र॒स्तद्वरु॑ण॒स्तद॒ग्निस्तद॑र्य॒मा तत्स॑वि॒ता चनो॑ धात् ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑तिः॒ सिन्धुः᳚ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ३

तत् । नः॒ । इन्द्रः᳚ । तत् । वरु॑णः । तत् । अ॒ग्निः । तत् । अ॒र्य॒मा । तत् । स॒वि॒ता । चनः᳚ । धा॒त् ।

तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदि॑तिः । सिन्धुः᳚ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥३

तत् । नः । इन्द्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥३

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । “तत् तादृशं "चनः अन्नं “नः अस्मभ्यम् “इन्द्रः “धात् दधातु ददातु । एवं “तद्वरुणः इत्यादावपि योज्यम् । तत् इदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीयमन्नं मित्रादयः “ममहन्तां पूजयन्तु पालयन्वित्यर्थः ॥ चनः । ‘ चायृ पूजानिशामनयोः । ‘चायेरन्ने ह्रस्वश्च ' (उ. सू. ४. ६३९) इति असुन् नुडागमश्च धातोर्ह्रस्वत्वं च । वलि लोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । धात् । छन्दसि लुङ्लङलिटः' इति प्रार्थनायां लुङ् । ‘ गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥ ॥ २५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७
सूक्तं १.३७
सूक्तं १.६७
सूक्तं १.९७
सूक्तं १.१२७
सूक्तं १.१५७
सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८
सूक्तं १.३८
सूक्तं १.६८
सूक्तं १.९८
सूक्तं १.१२८
सूक्तं १.१५८
सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९
सूक्तं १.३९
सूक्तं १.६९
सूक्तं १.९९
सूक्तं १.१२९
सूक्तं १.१५९
सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१०
सूक्तं १.४०
सूक्तं १.७०
सूक्तं १.१००
सूक्तं १.१३०
सूक्तं १.१६०
सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११
सूक्तं १.४१
सूक्तं १.७१
सूक्तं १.१०१
सूक्तं १.१३१
सूक्तं १.१६१
सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२
सूक्तं १.४२
सूक्तं १.७२
सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१३२
सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३
सूक्तं १.४३
सूक्तं १.७३
सूक्तं १.१०३
सूक्तं १.१३३
सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०८

दे. इन्द्राग्नी। त्रिष्टुप्

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥१॥

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरम् ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्याम् ॥२॥

चक्राथे हि सध्र्यङ्नाम भद्रं सध्रीचीना वृत्रहणा उत स्थः ।

ताविन्द्राग्नी सध्र्यञ्चा निषद्या वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ॥३॥

समिद्धेष्वग्निष्वानजाना यतस्रुचा बर्हिरु तिस्तिराणा ।

तीव्रैः सोमैः परिषिक्तेभिरर्वागेन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ॥४॥

यानीन्द्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥५॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां श्रद्धामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥६॥

यदिन्द्राग्नी मदथः स्वे दुरोणे यद्ब्रह्मणि राजनि वा यजत्रा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥७॥

यदिन्द्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद्द्रुह्युष्वनुषु पूरुषु स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥८॥

यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥९॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥१०॥

यदिन्द्राग्नी दिवि ष्ठो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥११॥

यदिन्द्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥१२॥

एवेन्द्राग्नी पपिवांसा सुतस्य विश्वास्मभ्यं सं जयतं धनानि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥१३॥

सायणभाष्यम्

‘ य इन्द्राग्नी ' इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्राग्नम् । तथा चानुक्रान्तं -- ‘य इन्द्राग्नी सप्तोनैन्द्राग्नं तु ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

य इंन्द्राग्नी चि॒त्रतं॑मो॒ रथों वाम॒भि विश्वां॑नि॒ भुवं॑नानि॒ चष्टें ।

तेना यां॑तं स॒रथं॑ तस्थि॒वांसाथा॒ सोमं॑स्य पिबतं सु॒तस्यं ॥ १

यः । इ॒न्द्र॒ा॒ग्नी॒ इतिं । चि॒त्रऽतं॑मः । रथः॑ । वा॒म् । अ॒भि ।
विश्वां॑नि । भुवं॑नानि । चष्टें ।

तेनं । आ । या॒त॒म् । स॒ऽरथं॑म् । त॒स्थि॒ऽवांसां । अथं ।
सोमं॑स्य । पि॒ब॒त॒म् । सु॒तस्यं ॥१

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रऽतमः । रथः । वाम् । अभि ।
विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातम् । सऽरथम् । तस्थिऽवांसा । अथ ।
सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥१

हे “इन्द्राग्नी “चित्रतमः अतिशयेन चायनीयः “वां युवयोः संबन्धी “यः “रथः “विश्वानि “भुवनानि भूतजातानि' “अभि “चष्टे आभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात् रत्नखचितत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । “तेन रथेन “आ “यातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । तत्किं पर्यायेण । नेत्याह । “सरथं समानमेकं रथं “तस्थिवांसा युगपदेव आस्थितवन्तौ युवामागच्छतं न पर्यायेणेत्यर्थः। “अथ आगमनानन्तरं “सुतस्य ऋत्विग्भिरभिषुतं “सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं तदेकदेशं वा “पिबतम् ॥ वाम् । “ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी० ' (पा. सू. ८. १. २०) इत्यादिना षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । सर्वानुदात्तत्वम् । चष्टे ।' चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'। अत्र प्रकाशनार्थः । अदादित्वात् शपो लुक् । ‘ स्कोः संयोगाद्योः' इति कलोपः । ‘ तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः। सरथम् । समानश्चासौ रथश्च सरथः । ‘ समानस्य च्छन्दसि°' इति

सभावः। ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। तस्थिवांसा । ‘ ष्ठा गतिनिवृत्तौ ।
लिटः क्वसुः । द्विर्वचनम् ।‘शर्पूर्वाः खयः'।
‘वस्वेकाजाद्धसाम्' इति इडागमः । ‘ आतो लोप इटि च '
इति आकारलोपः। सुपां सुलुक्' इति आकारः। सोमस्य ।
‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात्
चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

यावं॑दि॒दं भुवं॑नं॒ विश्व॒मस्त्यु॑रु॒व्यचा॑ वरि॒मता॑ गभी॒रम् ।

तावाँ॑ अ॒यं पात॑वे॒ सोमो॑ अ॒स्त्वर॑मिन्द्राग्नी॒ मन॑से
यु॒वभ्या॑म् ॥ २

याव॑त् । इ॒दम् । भुव॑नम् । विश्व॑म् । अस्ति॑ । उ॒रु॒ऽव्यचा॑ ।
व॒रि॒मता॑ । ग॒भी॒रम् ।

ताावा॑न् । अ॒यम् । पात॑वे । सोम॑ः । अ॒स्तु॒ । अर॑म् ।
इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । मन॑से । यु॒वऽभ्या॑म् ॥२

यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति । उरुऽव्यचा ।
वरिमता । गभीरम् ।

तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अरम् ।
इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्याम् ॥२

“विश्वं सर्वम् “इदं “भुवनं जगत् "यावत् “अस्ति
यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशम् । “उरुव्यचा
विस्तीर्णव्यापनम् । सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा “वरिमता
वरिम्णा उरत्वेनात्मीयेन गौरवेण “गभीरं गाम्भीर्योपेतम् ।
हे “इन्द्राग्नी “पातवे युवाभ्यां पातुं “सोमः “तावान् “अस्तु
तावत्प्रमाणो भवतु। तथा “मनसे युवयोरन्तःकरणाय
"अरं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥ उरुव्यचा ।' व्यच
व्याजीकरणे'। असुन्। ‘ व्यचेः कुटादित्वमनसि ' इति

वचनात् ङित्त्वाभावेन संप्रसारणाभावः । ‘स्वमोर्नपुंसकात्' (पा. सू. ७. १. २३) इति सोर्लुकि प्राप्ते ‘सुपां सुलक्' इति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता। 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति उरुशब्दात् तस्य भावः इत्यर्थे इमनिच् । ‘प्रियस्थिर' इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी । सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । यद्वा । तृतीयायाश्छान्दसः तुडागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य । ‘ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ' (पा. सू. ५. २. ३९)। ‘ आ सर्वनाम्नः' इति आत्वम् । पातवे । “पा पाने'। तुमर्थे सेसेन्” इति तवेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरम् । ‘ वालमूललध्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यम् ' (पा. म. ८. २. १८) इति लत्वविकल्पः । युवभ्याम् । व्यत्ययेन आत्वाभावे ‘ शेष लोपः' इति दकारलोपः ॥

च॒क्राथे॒ हि स॒ध्र्य१॒ङ्नाम॑ भ॒द्रं स॑ध्रीची॒ना वृ॑त्रहणा उ॒त स्थः॑
।

तावि॑न्द्राग्नी स॒ध्र्य॑ञ्चा नि॒षद्या॒ वृष्णः॒ सोम॑स्य वृष॒णा
वृ॑षेथाम् ॥ ३

च॒क्राथे॒ इति॑ । हि । स॒ध्र्य॑क् । नाम॑ । भ॒द्रम् । स॒ध्री॒ची॒ना ।
वृ॒त्र॒ऽह॒नौ॒ । उ॒त । स्थ॒ः ।

तौ । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । स॒ध्र्य॑ञ्चा । नि॒ऽसद्य॑ । वृष्णः॑ ।
सोम॑स्य । वृ॒ष॒णा॒ । आ । वृ॒षे॒था॒म् ॥३

चक्राथे इति । हि । सध्र्यक् । नाम । भद्रम् । सध्रीचीना ।
वृत्रऽहनौ । उत । स्थः ।

तौ । इन्द्राग्नी इति । सध्र्यञ्चा । निऽसद्य । वृष्णः ।
सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ॥३

हे “इन्द्राग्नी "भद्रं कल्याणं "नाम स्वकीयं नामधेयं 'सध्र्यक् सहगतमिन्द्राग्नी इत्येवं संयुक्तं “चक्राथे युवां कृतवन्तौ । “उत अपि च हे “वृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्य हन्ताराविन्द्राग्नी “सध्रीचीना सहाञ्चन्तौ वृत्रवधार्थं संगतौ “स्थः भवथः । “हि यस्मादेवं तस्मात् हे “वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्राग्नी “तौ युवां सध्र्यञ्चौ सहितावेव सन्तौ “निषद्य वेद्यामुपविश्य “वृष्णः सेक्तुः “सोमस्य आत्मीयं भागम् “आ “वृषेथां स्वकीये उदरे आसिञ्चेथाम् ॥

सध्र्यक् । सहशब्दोपपदादञ्चतेः ‘ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः। ‘सहस्य सध्रिः । ‘ अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ' (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति वचनात् सध्र्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् । सध्रीचीना। विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति स्वाथै खः । ‘ सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आजादेशः । वृत्रहणौ ।

संहितायाम् आवादेशे ‘ लोपः शाकल्यस्य ' इति वलोपः । वृषेथाम् । वृष सेचने'। व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च ।।

समिं॑द्धेष्व॒ग्निष्वां॑नजा॒ना य॒तस्रुं॑चा ब॒र्हिरुं॑ तिस्तिरा॒णा ।

ती॒व्रैः सोमै॒ः परिं॑षिक्तेभिर॒र्वागेन्द्रा॑ग्नी सौमन॒साय॑ं यातम् ॥ ४

सम्ऽइं॑द्धेषु । अ॒ग्निषुं॑ । आ॒न॒जा॒ना । य॒तऽस्रुं॑चा । ब॒र्हिः । उ॒ं इतिं॑ । ति॒स्ति॒रा॒णा ।

ती॒व्रैः । सोमैः॑ । परिं॑ऽसिक्तेभिः । अ॒र्वाक् । आ । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इतिं॑ । सौ॒म॒न॒साय॑ं । या॒त॒म् ॥४

सम्ऽइद्धेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽस्रुचा । बर्हिः । ऊं इति । तिस्तिराणा ।

तीव्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अर्वाक् । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ॥४

“अग्निषु गार्हपत्यादिषु अन्वाधानादिना “समिद्धेषु सम्यगिद्धेषु दीप्तेषु सत्सु “आनजाना हवींष्याज्येनाञ्जन्तौ यतस्रुचा तदनन्तरं यागार्थं गृहीतस्रुचौ “बर्हिरु वेद्यां बर्हिरपि "तिस्तिराणा आस्तीर्णं कृतवन्तौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ एवंभूतावभूताम् । तथा सति हे इन्द्राग्नी “तीव्रैः क्षिप्रं मदकरैः “परिषिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचमसादिष्वासिक्तैः “सोमैः हेतुभूतैः “अर्वाक् अस्मदभिमुखम् ॥ “यातम् आगच्छतम् । किमर्थम् । “सौमनसाय सौमनस्याय अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आनजाना । ‘ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु । लिटः कानच् । “अनिदिताम्' इति नलोपः। द्विर्भावे ‘अत आदेः' इति अभ्यासस्य दीर्घः। तस्मान्नुड्द्विहलः' इति अद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नुट् ।

तिस्तिराणा। स्तृञ् आच्छादने । पूर्ववत् कानच् । ‘ ऋत इद्धातोः' इति इत्वम् । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः' । सुपां सुलुक् ' इति सर्वत्र विभक्तेः आकारः ।
चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

यानींन्द्राग्नी च॒क्रथुंर्वी॒र्याणि॒ यानिं रू॒पाण्यु॒त वृष्ण्यांनि ।

या वां प्र॒त्नानिं स॒ख्या शि॒वानि॒ तेभि॒ः सोमंस्य पिबतं सु॒तस्यं ॥ ५

यानिं । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इतिं । च॒क्रथुः॑ । वी॒र्याणि । यानिं । रू॒पाणिं । उ॒त । वृष्ण्यांनि ।

या । वा॒म् । प्र॒त्नानिं । स॒ख्या । शि॒वानिं । तेभिः॑ । सोमंस्य । पि॒ब॒त॒म् । सु॒तस्यं ॥५

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि ।
रूपाणि । उत । वृष्ण्यानि ।

या । वाम् । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः ।
सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥५

हे “इन्द्राग्नी “यानि “वीर्याणि वृत्रवधादिरूपाणि “चक्रथुः कृतवन्तौ युवां “यानि च “रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवन्तौ । इन्द्राग्निभ्यां हि सर्वं जगत् सृज्यते । इन्द्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजत्यग्निश्चाहुतिद्वारा वृष्टयुत्पादकः। वृष्टेः सकाशात् सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । “उत अपि च यानि “वृष्ण्यानि वृष्णि भवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्तौ । तथा “वां युवयोः संबन्धीनि “प्रत्नानि चिरंतनानि "शिवानि शोभनानि “या यानि “सख्या सखित्वानि सन्ति । “तेभिः तैः सर्वैः सहितौ युवां “सुतस्य “सोमस्य अभिषुतं सोमं

“पिबतम् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यम् । ‘ सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । तेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः । ‘ सावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘ न गोश्वन्सावववर्ण ' इति प्रतिषेधः ॥ ॥ २६ ॥

यदब्रंवं प्रथ॒मं वां॑ वृणा॒नो॒३॒ऽयं सोमो॒ असुं॑रैर्नो वि॒हव्यः॑ ।

तां स॒त्यां श्र॒द्धाम॒भ्या हि या॒तमथा॒ सोमंस्य पिबतं सु॒तस्यं ॥ ६

यत् । अब्रंवम् । प्र॒थ॒मम् । वा॒म् । वृ॒णा॒नः । अ॒यम् । सोमः॑ । असुं॑रैः । नः॒ । वि॒ऽहव्यः॑ ।

ताम् । स॒त्याम् । श्र॒द्धाम् । अ॒भि । आ । हि । या॒तम् । अथं । सोमंस्य । पि॒ब॒त॒म् । सु॒तस्यं ॥६

यत् । अब्रवम् । प्रथमम् । वाम् । वृणानः । अयम् । सोमः । असुरैः । नः । विऽहव्यः ।

ताम् । सत्याम् । श्रद्धाम् । अभि । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥६

हे इन्द्राग्नी “प्रथमं कर्मोपक्रमे एव “वां युवां “वृणानः संभजमानः “यदब्रवं सोमेन प्रीणयिष्यामीति यदवोचं “सत्यां यथार्थां “तां “श्रद्धां श्रद्धयादरातिशयेन कृतामुक्तिम् “अभि अभिलक्ष्य “आ “हि “यातम् आगच्छतमेव नोदासाथाम् । “अथ आगमनानन्तरमभिषुतं सोमं “पिबतम् । तथा सति “असुरैः हविषां प्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिः “अयं “नः अस्माकं सोमः “विहव्यः विशेषेण होतव्यो भवति इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिन्द्राग्नी आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृङ् संभक्तौ'। लटः शानच् । ‘ श्नाभ्यस्तयोरातः' इति

आकारलोपः । असुरैः । ‘असु क्षेपणे'। असेरुरन् ' (उ. सू. १. ४२) इति उरन्प्रत्ययः । विहव्यः । ‘हु दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । ‘ धातोस्तन्निमित्तस्यैव इति अवादेशः । ‘ यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदिं॑न्द्राग्नी॒ मदं॑थः॒ स्वे दुं॑रो॒णे यद्ब्र॒ह्मणि॒ राजं॑नि वा यजत्रा ।

अतः॒ परिं॑ वृषणा॒वा हि या॒तमथा॒ सोमं॑स्य पिबतं सु॒तस्यं॑ ॥ ७

यत् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इतिं॑ । मदं॑थः । स्वे । दु॒रो॒णे । यत् । ब्र॒ह्मणिं॑ । राजं॑नि । वा॒ । य॒ज॒त्रा॒ ।

अतः । परिं । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथं । सोमंस्य । पिबतम् । सुतस्यं ॥७

यत् । इन्द्राग्नी इति । मदथः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि । राजनि । वा । यजत्रा ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥७

“यजत्रा यष्टव्यौ हे “इन्द्राग्नी “स्वे "दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने “यत् यदि “मदथः हृष्यथः । “यत् यदि “वा “ब्रह्मणि ब्राह्मणे अन्यस्मिन्यजमाने हविः स्वीकरणायागत्य हृष्यथः। यदि वा “राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः । “अतः “परि परितोऽस्मात् सर्वस्मात् स्थानात हे “वृषणौ कामानां वर्षिताराविन्द्राग्नी “आ “यातं “हि अगच्छतमेव । औदासीन्यं मा कार्ष्टम् । अन्यत् पूर्ववत् ।। मदथः । ‘ मदी हर्षे '। व्यत्ययेन शप् ।

यजत्रा । अमिनक्षि' इत्यादिना यजतेः कर्मणि अत्रन् । ‘ सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः ॥

यदिंन्द्राग्नी॒ यदुंषु तु॒र्वशेंषु॒ यद्द्रु॒ह्युष्वनुंषु पू॒रुषु॒ स्थः ।

अत॒ः परिं वृषणा॒वा हि या॒तमथा॒ सोमंस्य पिबतं सु॒तस्यं ॥ ८

यत् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इतिं । यदुंषु । तु॒र्वशेंषु । यत् । द्रु॒ह्युषुं । अनुंषु । पू॒रुषुं । स्थः ।

अतः॑ । परिं । वृ॒ष॒णौ॒ । आ । हि । या॒तम् । अथं । सोमंस्य । पि॒ब॒त॒म् । सु॒तस्यं ॥८

यत् । इन्द्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । द्रुह्युषु । अनुषु । पूरुषु । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥८

अत्र यदुषु इत्यादीनि पञ्च मनुष्यनामानि । हे “इन्द्राग्नी “यत् यदि “यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु “स्थः भवथः वर्तेथे । यदि वा “तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तेथे। “यत् यदि वा “द्रुह्युषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तेथे । यदि वा “अनुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातृष्वनुष्ठातृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निष्फला ज्ञानहीनत्वादनुष्ठानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः। तथा “पुरुषु कामैः पूरयितव्येष्वन्येषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः । “अतः सर्वस्मात् स्थानात हे कामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आगच्छतम् । अनन्तरम्' अभिषुतं सोमं “पिबतम् ॥ यदुषु । ‘यम उपरमे'। नियम्यन्ते इन्द्रियाण्येभिरिति यदवः । ‘यमेर्दुक् च' इति कुप्रत्ययो दुगागमश्च । अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसार्थः ।

औणादिकः अशप्रत्ययः । द्रुह्युषु । ‘द्रुह जिघांसायाम्।
संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। द्रुहं परेषामिच्छन्ति।
'छन्दसि परेच्छायामपि' इति क्यच् । ‘क्याच्छन्दसि' इति
उप्रत्ययः । अनुषु । ‘ अन प्राणने'। अणश्च ' (उ. सू. १.
८) इति विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति
। नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पूरुषु ।' पूरी आप्यायने ।
पूर्यन्ते इति पूरवः । औणादिक उप्रत्ययः ।।

यदिंन्द्राग्नी अव॒मस्यां पृथि॒व्यां मंध्य॒मस्यां पर॒मस्यांमु॒त
स्थः ।

अत॒ः परिं वृषणा॒वा हि या॒तमथा॒ सोमंस्य पिबतं सु॒तस्यं ॥
९

यत् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इतिं । अ॒व॒मस्यांम् । पृ॒थि॒व्याम् ।
म॒ध्य॒मस्यांम् । प॒र॒मस्यांम् । उ॒त । स्थः ।

अतः॑ । परि॑ । वृ॒ष॒णौ॒ । आ । हि । या॒तम् । अथ॑ । सोम॑स्य । पि॒ब॒त॒म् । सु॒तस्य॑ ॥९

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । परमस्याम् । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥९

हे “इन्द्राग्नी “अवमस्यां पृथिव्यां संनिकृष्टायामस्यां भूम्यां “यत् यदि “स्थः वर्तमानौ भवथः । यदि वा “मध्यमस्यां पृथिव्यामन्तरिक्षलोके । अत्र पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा ‘ यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्ना ' (तै. सं. १. २. १२. १) इति । “उत अपि च “परमस्याम् उत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां द्युलोके यदि वा वर्तेथे । “अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे “वृषणौ आगच्छतम् । आगमनानन्तरं सुतं सोमं “पिबतम् ॥

अवमस्याम् । अवमशब्दादुत्तरस्य ङेर्व्यत्ययेन स्याडागमः । एवमुत्तरत्रापि ॥

यदिंन्द्राग्नी प॒रमस्यां पृथि॒व्यां मंध्य॒मस्यांमव॒मस्यांमु॒त स्थः ।

अत॒ः परिं वृषणा॒वा हि या॒तमथा॒ सोमंस्य पिबतं सु॒तस्यं ॥ १०

यत् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इतिं । प॒र॒मस्यांम् । पृ॒थि॒व्याम् । म॒ध्य॒मस्यांम् । अ॒व॒मस्यांम् । उ॒त । स्थः ।

अतः । परिं । वृ॒ष॒णौ॒ । आ । हि । या॒तम् । अथं । सोमंस्य । पि॒ब॒त॒म् । सु॒तस्यं ॥१०

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । अवमस्याम् । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥१०

पूर्ववद्व्याख्येयम् । एतावांस्तु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी तावागच्छतामित्युक्तम् । इदानीं तु द्युप्रभृतिषु अवरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी वर्तेते तावागच्छतामिति प्रार्थ्यते ॥

यदि॑न्द्राग्नी दि॒वि ष्ठो यत्पृ॑थि॒व्यां यत्पर्व॑ते॒ष्वोष॑धीष्व॒प्सु ।

अत॒ः परि॑ वृषणा॒वा हि या॒तमथा॒ सोम॑स्य पिबतं॑ सु॒तस्य॑ ॥ ११

यत् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । दि॒वि । स्थः । यत् । पृ॒थि॒व्याम् । यत् । पर्व॑तेषु । ओष॑धीषु । अ॒प्ऽसु ।

अतः । परिं । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथं । सोमंस्य । पिबतम् । सुतस्यं ॥११

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्याम् । यत् । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्ऽसु ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥११

हे "इन्द्राग्नी “दिवि द्युलोके “यत् यदि "स्थः भवथः । यदि वा “पृथिव्यां भूलोके यदि वा “पर्वतेषु मेर्वादिषु मेघेषु वा । तथा “ओषधीषु तिलमाषव्रीह्यादिषु “अप्सु उदकेषु चानुग्राहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकौ युवाम् “अतः सर्वस्मात् स्थानादागच्छतम् । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिबतम् ॥ पृथिव्याम् ।' उदात्तयण:०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इति ओषधयः । ‘ कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः ।

दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च घञन्तमाद्युदात्तम् । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' इति दीर्घः ॥

यदि॑न्द्राग्नी॒ उदि॑ता॒ सूर्य॑स्य॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दये॑थे ।

अत॒ः परि॑ वृषणा॒वा हि या॒तमथा॒ सोम॑स्य पिबत॑ सु॒तस्य॑ ॥ १२

यत् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । उत्ऽइ॑ता । सूर्य॑स्य । मध्ये॑ । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दये॑थे॒ इति॑ ।

अतः॑ । परि॑ । वृ॒ष॒णौ॒ । आ । हि । या॒तम् । अथ॑ । सोम॑स्य । पि॒ब॒त॒म् । सु॒तस्य॑ ॥१२

यत् । इन्द्राग्नी इति । उत्ऽइता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥१२

हे “इन्द्राग्नी “उदिता उदितस्योदयं प्राप्तस्य “सूर्यस्य आदित्यस्य संबन्धिनः "दिवः द्योतमानस्य अन्तरिक्षस्य “मध्ये मध्यभागे “स्वधया आत्मीयेन तेजसा हविर्लक्षणेनान्नेन वा “यत् यस्मात् कारणात् "मादयेथे तृप्तौ भवथः तस्मात् कारणात् "अतः सर्वस्मादन्तरिक्षभागात् हे कामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आगच्छतम् । आगमनानन्तरमभिषुतं सोमं “पिबतम् ॥ उदिता । ‘सुपां सुलुक्° ' इति षष्यातम डादेशः । दिवः । ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मादयेथे । ‘ मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ।

ए॒वेन्द्रा॑ग्नी पपि॒वांसा॑ सु॒तस्य॒ विश्वा॒स्मभ्यं॒ सं जं॑यत॒ धना॑नि

।

तन्नों मि॒त्रो वरुं॑णो मामहन्ता॒मदिं॑ति॒ः सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ १३

ए॒व । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इतिं । प॒पि॒ऽवांसां । सु॒तस्यं । विश्वां । अ॒स्मभ्यंम् । सम् । ज॒य॒त॒म् । धनांनि ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुं॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिं॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥१३

एव । इन्द्राग्नी इति । पपिऽवांसा । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यम् । सम् । जयतम् । धनानि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥१३

हे “इन्द्राग्नी "सुतस्य अभिषुतं सोमम् “एव एवं पपिवांसा पीतवन्तौ युवाम् “अस्मभ्यं “विश्वा सर्वाणि “धनानि “सं “जयतं प्रयच्छतम् । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं “तत् मित्रादयः “ममहन्तां पूजयन्तु' । पपिवांसा। ‘पा पाने'। लिटः क्वसुः। ‘वस्वेकाजाद्धसाम्' इति इडागमः ॥।॥ २७ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१०८&oldid=205187" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१०९

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.१०८
सूक्तं १.१०९
कुत्स आङ्गिरसः
सूक्तं १.११० →

दे. इन्द्राग्नी। त्रिष्टुप्

वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन्निन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ।

नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मह्यं स वां धियं वाजयन्तीमतक्षम् ॥१॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥२॥

मा च्छेद्म रश्मीँरिति नाधमानाः पितॄणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यद्री धिषणाया उपस्थे ॥३॥

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोममुशती सुनोति ।

तावश्विना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्क्तमप्सु ॥४॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृत्रहत्ये ।

तावासद्या बर्हिषि यज्ञे अस्मिन्प्र चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥५॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥६॥

आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहू अस्माँ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरो न आसन् ॥७॥

पुरंदरा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इन्द्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘ वि हि' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च - वि ह्यष्टौ ' इति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः॥

वि ह्यख्यं॒ मनं॑सा॒ वस्यं इ॒च्छन्निन्द्रा॑ग्नी ज्ञा॒स उ॒त वा॑ सजा॒तान् ।

नान्या यु॒वत्प्रमं॑तिरस्ति॒ मह्यं॒ स वां॒ धियं॑ वाज॒यन्तीं॑मतक्षम् ॥ १

वि । हि । अख्यं॑म् । मनं॑सा । वस्यः॑ । इ॒च्छन् । इन्द्रा॑ग्नी॒ इतिं॑ । ज्ञा॒सः॑ । उ॒त । वा॒ । स॒ऽजा॒तान् ।

न । अ॒न्या । यु॒वत् । प्रऽमं॑तिः । अ॒स्ति॒ । मह्यं॑म् । सः॑ । वा॒म् । धियं॑म् । वा॒ज॒ऽयन्तीं॑म् । अ॒त॒क्ष॒म् ॥१

वि । हि । अख्यम् । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति । ज्ञासः । उत । वा । सऽजातान् ।

न । अन्या । युवत् । प्रऽमतिः । अस्ति । मह्यम् । सः । वाम् । धियम् । वाजऽयन्तीम् । अतक्षम् ॥१

हे “इन्द्राग्नी “वस्यः प्रशस्तं धनम् “इच्छन् कामयमानोऽहं "ज्ञासः ज्ञातीन् “उत “वा अपि वा “सजातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बान्धवाः । तांश्च “मनसा बुद्ध्या “वि “ह्यख्यं युवामेव ज्ञातिरूपेण बन्धुरूपेण च व्यज्ञासिषम् । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अपि च “युवत् युवाभ्याम् “अन्या अन्येन केनचिन् "मह्यं दत्ता “प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः “न “अस्ति । मदीया यैषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । “सः तादृश्या बुद्ध्या युक्तोऽहं “वां युवयोः संबन्धिनीं “वाजयन्तीम् अन्नमस्मभ्यमिच्छन्तीं “धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिम् “अतक्षम् अकार्षम् ॥

अख्यम् । लुङि ‘ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरादेशः । वस्यः । वसुशब्दात् ईयसुन्। 'टेः " इति टिलोपः । छान्दस ईकारलोपः । ज्ञासः । सुखदुःखादिकं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातयः । ‘ ज्ञा अवबोधने'। औणादिकोऽसुन्। व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । युवत् । ‘सुपां सुलुक् इति विभक्तेर्लुक् । द्व्यर्थाभिधायकत्वात् ‘युवावौ द्विवचने' (पा. सू. ७. २.९२) इति युष्मदो मपर्यन्तस्य युवादेशः ॥

अश्रं॑वं॒ हि भूं॑रि॒दाव॑त्तरा वां॒ विजा॑मातुरु॒त वां घा स्या॒लात् ।

अथा॒ सोमं॑स्य॒ प्रयं॑ती यु॒वभ्या॒मिन्द्रा॑ग्नी॒ स्तोमं॑ जनयामि॒ नव्यं॑म् ॥ २

अश्रं॑वम् । हि । भू॒रि॒दाव॑त्ऽतरा । वा॒म् । विऽजा॑मातुः । उ॒त । वा॒ । घ॒ । स्या॒लात् ।

अथं । सोमंस्य । प्रऽयंती । युवऽभ्यांम् । इन्द्रांग्नी इतिं । स्तोमंम् । जनयामि । नव्यंम् ॥२

अश्रवम् । हि । भूरिदावत्ऽतरा । वाम् । विऽजामातुः । उत । वा । घ । स्यालात् ।

अथ । सोमस्य । प्रऽयती । युवऽभ्याम् । इन्द्राग्नी इति । स्तोमम् । जनयामि । नव्यम् ॥२

हे “इन्द्राग्नी "वां युवां “भूरिदावत्तरा अतिशयेन बहुधनस्य दाताराविति "अश्रवं “हि अश्रौषं खलु। कस्मात् पुरुषात् । “विजामातुः। श्रुताभिरूप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहु धनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः। “उत “वा अपि च "स्यालात् । स्यं शूर्पम् । तस्मात् लाजानावपति विवाहकाले इति स्यालः कन्याभ्राता। स यथा भगिनीप्रीत्यर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन

दाताराविन्द्राग्नी ।”ध इति पादपूरणः। तथा च सति “अथ अनन्तरं हे “इन्द्राग्नी युवाभ्यां “सोमस्य “प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह “नव्यं नवतरं प्रत्यग्रं “स्तोमं स्तोत्रं “जनयामि निष्पादयामि । अत्र निरुक्तम् - अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुः । विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनं शृणातेः शम्नातेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरम्' (निरु. ६.९) इति ॥ अश्रवम् । श्रु श्रवणे'। लङि उत्तमपुरुषैकवचने ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । भूरिदावत्तरा । डुदाञ् दाने '। आतो मनिन्” इति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः ।

‘भूरिदाव्नस्तुड्वक्तव्यः । (पा, सू. ८. २. १७. २) इति तरपः तुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । ‘ सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेराकारः । घ । ऋचि तुनुघ० • इत्यादिना संहितायां दीर्घत्वम् । अथ । ‘ निपातस्य च ' इति । प्रयती । यम उपरमे ' । क्तिनि ‘ अनुदात्तोपदेश इत्यादिनानुनासिकलोपः । ‘ तादौ च° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । युवभ्याम् । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति • युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यात्वाभावः। शेषे लोपः' इति दकारलोपः ।।

मा च्छे॑द्म र॒श्मीँरिति॒ नाध॑मानाः पितॄ॒णां श॒क्तीर॑नु॒यच्छ॑मानाः ।

इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॒ं कं वृष॑णो मदन्ति॒ ता ह्यद्री॑ धि॒षणा॑या उ॒पस्थे॑ ॥ ३

मा । छे॒द्म॒ । र॒श्मीन् । इति॑ । नाध॑मानाः । पि॒तॄ॒णाम् । श॒क्तीः । अ॒नु॒ऽयच्छ॑मानाः ।

इ॒न्द्रा॒ग्निऽभ्यां॑म् । कम् । वृष॑णः । म॒द॒न्ति॒ । ता । हि । अद्री॒ इति॑ । धि॒षणा॑याः । उ॒पऽस्थे॑ ॥३

मा । छेद्म । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितॄणाम् । शक्तीः । अनुऽयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निऽभ्याम् । कम् । वृषणः । मदन्ति । ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपऽस्थे ॥३

“रश्मीन् । रश्मिशब्दो रज्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति एवमविच्छिन्नान् पुत्रपौत्रादीन् “मा “च्छेद्म मा विच्छिन्नान् कुर्मेति बुद्ध्या “नाधमानाः इन्द्राग्न्योः सकाशात् तथाविधान पुत्रादीन् याचमानाः। तदनन्तरं “पितृणां “शक्तीः शक्त्युत्पादकान्

वीर्योत्पादकान् तान् पुत्रादीन् “अनुयच्छमानाः अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्तः “वृषणः सेक्तारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः सपत्नीका इत्यर्थः । एवंभूता यजमानाः “इन्द्राग्निभ्यां “कं सुखं यथा भवति तथा “मदन्ति स्तुवन्ति । “हि यस्मात् “अद्री शत्रूनादृणन्तौ हिंसन्तौ विदारयन्तौ ताविन्द्राग्नी “धिषणायाः स्तुत्याः “उपस्थे उपस्थाने समीपे भवतः । तस्मात् तत्सांनिध्याय स्तुवन्तीति भावः । यद्वा । निपातानामनेकार्थत्वात् हिशब्दो यदेत्यर्थः । यदा ताविन्द्राग्नी उद्दिश्य अद्री अभिषवसाधनभूता ग्रावाणो धिषणाया उपस्थे । धिषणा अधिषवणचर्म । तस्योपरिष्टादिन्द्राग्न्यर्थं सोममभिषुण्वन्ति । तदातदा यजमानाः स्तुवन्तीति योजनीयम् ।। छेद्म ।' छिदिर् द्वैधीकरणे' । लङि बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । ‘ न माङ्योगे ' इत्यडभावः । रश्मीन् । दीर्घादटि समानपादे' इति संहितायां नकारस्य

रुत्वम् । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ' इति ईकारः सानुनासिकः । नाधमानाः । ‘ नाधृ याच्ञायाम्'। पितॄणाम् । नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । मदन्ति । ‘ मदि स्तुतौ ' । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोमंमुशती सुंनोति ।

तावंश्विना भद्रहस्ता सुपाणी आ धांवतं मधुंना पृङ्क्तमप्सु ॥ ४

युवाभ्यांम् । देवी । धिषणां । मदांय । इन्द्राग्नी इतिं । सोमंम् । उशती । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रऽहस्ता । सुपाणी इतिं सुऽपाणी । आ । धावतम् । मधुंना । पृङ्क्तम् । अप्ऽसु ॥४

युवाभ्याम् । देवी । धिषणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमम् । उशती । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रऽहस्ता । सुपाणी इति सुऽपाणी । आ । धावतम् । मधुना । पृङ्क्तम् । अप्ऽसु ॥४

हे “इन्द्राग्नी “युवाभ्यां “मदाय युवयोर्हर्षाय “देवी द्योतमाना “उशती युवां कामयमाना “धिषणा मन्त्ररूपा वाक् “सोमम् अभिषुणोति । यद्वा । धिषणा अधिषवणचर्म । द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत् सोममभिषुणोति । ग्रावभिः तस्मिन्नभिषवात्तस्याभिषवकर्तृत्वम् । “अश्विना अश्ववन्तौ “भद्रहस्ता शोभनदोर्दण्डौ “सुपाणी । मणिबन्धादूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी “तौ युवाम् “आ “धावतं शीघ्रमागच्छतम् । आगत्य च "अप्सु उदकेषु वर्तमानेन “मधुना माधुर्योपेतेन सारांशेन “पृङ्क्तम्

अस्मदीयं सोमं संयोजयतम् । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना माधुर्यं संयोजयतम् । विभक्ति व्यत्ययः ॥ युवाभ्याम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उशती । ‘ वश कान्तौ । अदादित्वात् शपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । ‘उगितश्च' इति ङीप् । ‘ शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । पृङ्क्तम् । ‘पृची संपर्के । रौधादिकः । लोटि थसस्तम् । ‘श्नसोरल्लोपः' । अनुस्वारपरसवर्णौ । न च ' अचः परस्मिन् ' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं, ‘न पदान्त ' इत्यादिना निषेधात् ॥

यु॒वामिंन्द्राग्नी॒ वसुं॑नो विभा॒गे त॒वस्तं॑मा शुश्रव वृत्र॒हत्यें ।

तावा॒सद्यां ब॒र्हिषिं य॒ज्ञे अ॒स्मिन्प्र चंर्षणी मादयेथां सु॒तस्यं ॥ ५

यु॒वाम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । वसुं॑नः । वि॒ऽभा॒गे । त॒वः॒ऽत॑मा । शु॒श्र॒व॒ । वृ॒त्र॒ऽहत्ये॑ ।

तौ । आ॒ऽसद्यं॑ । ब॒र्हिषिं॑ । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् । प्र । च॒र्ष॒णी॒ इति॑ । मा॒द॒ये॒था॒म् । सु॒तस्यं॑ ॥५

युवाम् । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विऽभागे । तवःऽतमा । शुश्रव । वृत्रऽहत्ये ।

तौ । आऽसद्य । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथाम् । सुतस्य ॥५

हे “इन्द्राग्नी “वसुनः धनस्य “विभागे स्तोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ “युवां “वृत्रहत्ये वृत्रस्यासुरस्य हनने “तवस्तमा अतिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ वा “शुश्रव अश्रौषम् । हे “चर्षणी सर्वस्य द्रष्टाराविन्द्राग्नी “तौ युवामस्मदीये “अस्मिन् “यज्ञे “बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे दर्भे

“आसद्य उपविश्य “सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन “प्र “मादयेथां प्रकर्षेण तृप्तौ भवतम् । विभागे । ‘ भज सेवायाम् । भावे घञ् । “चजोः कुघिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तवस्तमा । तव इति बलनाम । लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशायनिकस्तमप् । यद्वा । तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः । तस्मादौणादिकः कर्तरि असिप्रत्ययः । “सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वृत्रहत्ये । ‘ हनस्त च ' इति हन्तेर्भावे क्यप्; तत्संनियोगेन तकारान्तादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।। ।। २८ ।।

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषः प्र चर्षणिभ्यः' इत्येषा याज्या । ‘ प्रदानानाम् ' इति खण्डे सूत्रितं --- ‘ प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेष्वा देवो यातु सविता सुरत्नः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्र चं॑र्ष॒णिभ्यः॑ पृतना॒हवे॑षु॒ प्र पृ॑थि॒व्या रि॑रिचाथे दि॒वश्च॑ ।

प्र सिन्धु॑भ्यः॒ प्र गि॒रिभ्यो॑ महि॒त्वा प्रेन्द्रा॑ग्नी॒ विश्वा॒

भुव॒नात्य॒न्या ॥ ६

प्र । च॒र्ष॒णिऽभ्यः॑ । पृ॒त॒ना॒ऽहवे॑षु । प्र । पृ॒थि॒व्याः ।

रि॒रि॒चा॒थे॒ इति॑ । दि॒वः । च॒ ।

प्र । सिन्धु॑ऽभ्यः । प्र । गि॒रिऽभ्यः॑ । म॒हि॒ऽत्वा । प्र ।

इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । विश्वा॑ । भुव॑ना । अति॑ । अ॒न्या ॥६

प्र । चर्षणिऽभ्यः । पृतनाऽहवेषु । प्र । पृथिव्याः ।

रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र । सिन्धुऽभ्यः । प्र । गिरिऽभ्यः । महिऽत्वा । प्र ।

इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना । अति । अन्या ॥६

“पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे "इन्द्राग्नी आगतवन्तौ युवां “चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यः “महित्वा महत्त्वेन “प्र “रिरिचाथे अतिरिच्येथे सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अत्रोपसर्गवशाद्धातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा “पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च “प्र रिरिचाथे । एवं द्युप्रभृतिभ्योऽपि । सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इन्द्राग्नी “विश्वा “भुवना सर्वाणि भूतजातानि “अन्या उक्तव्यतिरिक्तानि यानि सन्ति तान्यतीत्य “प्र रिरिचाथे अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः। ह्वेञः ‘ भावेऽनुपसर्गस्य ' इति अप् संप्रसारणं च । व्यत्ययेन थाथादिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रिरिचाथे। ‘रिचिर् विरेचने '। ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लिट् । यद्वा । लट्येव ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । महित्वा ।' मह

पूजायाम् ' । औणादिक इन्प्रत्ययः । तस्य भावो महित्वम् । ‘ सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया डादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘ आ भरतम्' इत्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहू उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ भंरतं॒ शिक्षंतं वज्रबाहू अ॒स्माँ इंन्द्राग्नी अवतं॒ शचींभिः ।

इ॒मे नु ते र॒श्मयः॒ सूर्यंस्य॒ येभिः॑ सपि॒त्वं पि॒तरों न॒ आसंन् ॥ ७

आ । भ॒र॒त॒म् । शिक्षंतम् । व॒ज्र॒बा॒हू॒ इतिं वज्रऽबाहू । अ॒स्मान् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इतिं । अ॒व॒त॒म् । शचींभिः ।

इ॒मे । नु । ते । र॒श्मयः॑ । सूर्य॑स्य । येभिः॑ । स॒ऽपि॒त्वम् ।
पि॒तरः॑ । न॒ः । आस॑न् ॥७

आ । भरतम् । शिक्षतम् । वज्रबाहू इति वज्रऽबाहू ।
अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतम् । शचीभिः ।

इमे । नु । ते । रश्मयः । सूर्यस्य । येभिः । सऽपित्वम् ।
पितरः । नः । आसन् ॥७

हे “वज्रबाहू वज्रहस्तौ इन्द्राग्नी “आ “भरतम् अस्मदर्थं धनमाहरतम् । आहृत्य च “शिक्षतं अस्मभ्यं दत्तम् । शिक्षतिर्दानकर्मा । अपि च "अस्मान् अनुष्ठातॄन “शचीभिः । कर्मनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः "अवतं रक्षतम् । किं च सूर्यात्मन इन्द्रस्य "येभिः रश्मिभिः यैः अर्चिभिः “नः अस्माकं “पितरः पूर्वपुरुषाः “सपित्वं सहप्राप्तव्य स्थानम् "आसन् ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका गच्छन्ति । तथा च श्रूयते -

तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः ' (छा. उ. ५. १०. १) इति। यद्वा। येभी रश्मिभिः सपित्वं समवेतत्वमध्यगच्छन्। “ते “रश्मयः “इमे “नु इदानीमस्माभिर्दृश्यमाना एत एव खलु । सूर्यात्मन इन्द्रस्य ये रश्मयस्त एवाग्नेरपि । तथा च श्रूयते - अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे ' (तै. ब्रा. २. १. २. ९) इति । तस्मात् सूर्यस्य रश्मीनां स्तवनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा । भरतम् । हृग्रहोर्भः०' इति भत्वम् । शिक्षतम् । ‘ शिक्ष विद्योपादाने '। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः शिष्यते । तिङः परत्वान्निघाताभावः । सपित्वम् । ‘ आप्लृ व्याप्तौ ' । अस्मात् सशब्दोपपदात् “ कृत्यार्थे तवैकेन्” ' इति त्वन्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् धातोः पिभावः । यद्वा । ‘ षप समवाये । इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन् । सपेर्भावः सपित्वम् । आसन् । अस गतिदीप्त्यादानेषु'। लङि आडागम उदात्तः । ‘ यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावः ॥

पुरंदरा॒ शिक्षंतं वज्रहस्ता॒स्माँ इंन्द्राग्नी अवत॒ं भरेंषु ।

तन्नों मि॒त्रो वरुंणो मामहन्ता॒मदिंति॒ः सिन्धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ८

पुरंम्ऽदरा । शिक्षंतम् । व॒ज्र॒ऽह॒स्ता॒ । अ॒स्मान् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ इतिं । अ॒व॒त॒म् । भरेंषु ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुंणः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिंतिः । सिन्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥८

पुरम्ऽदरा । शिक्षतम् । वज्रऽहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतम् । भरेषु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥८

हे “वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्रौ पुरंदरा असुरपुराणां दारयितारौ “इन्द्राग्नी “शिक्षतम् अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतम् । अपि च "भरेषु संग्रामेषु “अस्मान् "अवतं रक्षतम् । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं “तत् अस्मदीयं मित्रादयः “ममहन्तां पूजयन्ताम् ॥ पुरंदरा । ‘ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ' (पा. सू. ३. २. ४१) इति खच् ।' वाचंयमपुरंदरौ च ' (पा. सू. ६. ३. ६९) इति निपातनात् अम् । ‘ सुपां सुलुक्° ' इति विभक्तेः आकारः ॥ ॥ २९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.११०

← सूक्तं १.१०९

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.११०

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.१११ →

दे. ऋभवः। जगती, ५, ९ त्रिष्टुप्।

ततं मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुत ऋभवः ॥१॥

आभोगयं प्र यदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम के चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहम् ॥२॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रवयन्त ऐतन ।

त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् ॥३॥

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥४॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेनँ एकं पात्रमृभवो जेहमानम् ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः ॥५॥

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः स्रुचेव घृतं जुहवाम विद्मना ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिर ऋभवो वाजमरुहन्दिवो रजः ॥६॥

ऋभुर्न इन्द्रः शवसा नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् ॥७॥

निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिव्री युवाना पितराकृणोतन ॥८॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविड्ढ्यृभुमाँ इन्द्र चित्रमा दर्षि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ ततं मे ' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं ऋभुदेवताकम् । पञ्चमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं - ‘ ततं नवार्भवं तु पञ्चम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ' इति ॥ अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदमार्भवं निविद्धानम् । सूत्रितं च ‘ तृतीयस्य ' इति खण्डे -- ततं मे अप इति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥ ततं मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते ।

त॒तं मे॒ अप॒स्तदु॑ ताय॒ते पुन॒ः स्वादि॑ष्ठा धी॒तिरु॒चथा॑य शस्यते ।

अ॒यं सं॑मु॒द्र इ॒ह वि॒श्वदे॑व्य॒ः स्वाहा॑कृतस्य॒ सम॑ु तृप्णुत ऋभवः ॥ १

त॒तम् । मे॒ । अपः॑ । तत् । ऊँ॒ इति॑ । ता॒य॒ते॒ । पुन॒रिति॑ । स्वादि॑ष्ठा । धी॒तिः । उ॒चथा॑य । श॒स्य॒ते॒ ।

अ॒यम् । स॒मु॒द्रः । इ॒ह । वि॒श्वऽदे॑व्यः । स्वाहा॑ऽकृतस्य । सम् । ऊँ॒ इति॑ । तृ॒प्णु॒त॒ । ऋ॒भ॒व॒ः ॥१

ततम् । मे । अपः । तत् । ऊं इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्ठा । धीतिः । उचथाय । शस्यते ।

अयम् । समुद्रः । इह । विश्वऽदेव्यः । स्वाहाऽकृतस्य । सम् । ऊं इति । तृप्णुत । ऋभवः ॥१

हे “ऋभवः “मे मया “अपः अग्निष्टोमादिरूपं कर्म “ततं विस्तारितं बहुशः पूर्वमनुष्ठितम् । “तदु तदेव “पुनः “तायते विस्तार्यते अनुष्ठीयते इत्यर्थः । तत्र “स्वादिष्ठा स्वादुतमा

अतिशयेन प्रीतिकरी “धीतिः स्तुतिश्च “उचथाय स्तुत्याय “शस्यते पठ्यते । अपि च “इह अस्मिन्यागे “समुद्रः समुन्दनशीलः “अयं सोमरसः “विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य “स्वाहा कृतस्य स्वाहाकारेणाग्नौ प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन “समु “तृप्णुत सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ ततम् । ‘ तनु विस्तारे'। निष्ठायां यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः। ‘ अनुदात्तोपदेश° ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । अपः । ‘ आप्लृ व्याप्तौ ' । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा इति असुन् धातोर्ह्रस्वश्च । तायते । ‘ तनोतेर्यकि ' (पा. सू. ६. ४. ४४) इति आत्वम् । स्वादिष्ठा । स्वादुशब्दादातिशायनिक इष्ठन् ।' टेः' इति टिलोपः । उचथाय । “वच परिभाषणे ' । औणादिकः अथक्प्रत्ययः । ‘ वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । समुद्रः। ‘ उन्दी क्लेदने । ‘स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् ।' अनिदिताम् ' इति नलोपः । विश्वदेव्यः । देवार्हो भागो देव्यः । ‘ छन्दसि

च ' इति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्सोमे । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । इति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स्वाहाकृतस्य । स्वाहाशब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वात् (पा. सू. १. ४. ६१) • गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृप्णुत । ' तृप प्रीणने । ' स्वादिभ्यः श्नुः । ऋभव इत्यनेन संहितायाम् ' ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥

आ॒भो॒गयं॒ प्र यदि॒च्छन्त॒ ऐत॒नापा॑का॒ः प्राञ्चो॒ मम॒ के चिं॑दा॒पयः॑ ।

सौधं॑न्वनासश्च॒रि॒तस्यं॑ भू॒मनागं॑च्छत सवि॒तुर्दा॒शुषो॑ गृ॒हम् ॥ २

आ॒ऽभो॒गयं॑म् । प्र । यत् । इ॒च्छन्तः॑ । ऐतं॑न । अपा॑काः । प्राञ्चः॑ । ममं॑ । के । चि॒त् । आ॒पयः॑ ।

सौधं॑न्वनासः । च॒रि॒तस्यं॑ । भू॒मनां॑ । अगं॑च्छत । स॒वि॒तुः । दा॒शुषः॑ । गृ॒हम् ॥२

आऽभोगयम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐतन । अपाकाः । प्राञ्चः । मम । के । चित् । आपयः ।

सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहम् ॥२

हे ऋभवः “अपाकाः परिपक्वज्ञानाः “प्राञ्चः पूर्वकालीनाः “मम “आपयः प्रापयितारो मदीया ज्ञातयः “के “चित् एवंभूता ये केचन यूयम् “आभोगयम् उपभोग्यं सोमम् “इच्छन्तः “यत् यदा “प्र “ऐतन तपश्चरितुमरण्यं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः। तदुक्तं यास्केन - ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः ' (निरु. ११. १६) इति । कुत्सोऽप्याङ्गिरसः अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तम् । हे

“सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः तदानीं “च रितस्य समुपार्जितस्य तपसः “भूमना भूम्ना बहुत्वेन “दाशुषः हवींषि दत्तवतः “सवितुः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धि यज्ञगृहम् “अगच्छत तपसा लब्धसोमाः सन्तः कृतपानाः यूयं गत वन्तः । यद्वा । दाशुषः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्यः ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः सवितुः गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्यमगच्छत प्राप्ताः । एतत्सर्वम् ‘ आर्भवं शंसति ' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यादौ विस्पष्टमाम्नातम् ॥ आभोगयम् । आ समन्ताद्भोग आभोगः । तदर्हः आभोगयः । ‘ छन्दसि च ' इति यः । यस्य ' इति लोपाभावश्छान्दसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वा । आङ्पूर्वाद्भुजेरौणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । इण् गतौ ' । लङि मध्यम बहुवचनस्य यस्य तादेशः । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तस्य तनबादेशः । आडागमो वृद्धिश्च । आपयः ।

आप्नोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बहुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोः ' इति इकारलोपो बहोर्भूभावश्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अलोपाभावः ॥

तत्स॑वि॒ता वो॑ऽमृत॒त्वमासु॑व॒दगो॑ह्यं॒ यच्छ्र॒वयं॑न्त॒ ऐतं॑न ।

त्यं चिं॑च्चम॒सम॒सुं॑रस्य॒ भक्षं॑ण॒मेकं॒ सन्तं॑मकृणुता॒ चतुं॑र्वयम् ॥ ३

तत् । स॒वि॒ता । व॒ः । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ । अ॒सु॒व॒त् । अगो॑ह्यम् । यत् । श्र॒वयं॑न्तः । ऐतं॑न ।

त्यम् । चि॒त् । च॒म॒सम् । असुं॑रस्य । भक्षं॑णम् । एकं॑म् । सन्तं॑म् । अ॒कृ॒णु॒त॒ । चतुः॑ऽवयम् ॥३

तत् । सविता । वः । अमृतऽत्वम् । आ । असुवत् ।
अगोह्यम् । यत् । श्रवयन्तः । ऐतन ।

त्यम् । चित् । चमसम् । असुरस्य । भक्षणम् । एकम् ।
सन्तम् । अकृणुत । चतुःऽवयम् ॥३

हे ऋभवः “तत् तदानीं “सविता सर्वस्य प्रेरको देवः “वः
युष्माकम् “अमृतत्वं देवत्वम् “आसुवत् आभिमुख्येन
प्रेरितवान् दत्तवानित्यर्थः । “यत् यदा यूयम् “अगोह्यं
गूहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितारं “श्रवयन्तः अपेक्षितं
सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः “ऐतन आगच्छत ।
तदानीमिति पूर्वेणान्वयः । यस्मात् यूयं देवैराज्ञापिताः
सन्तः “असुरस्य त्वष्टुः संबन्धिनम् । तेन निर्मितमित्यर्थः ।
“भक्षणं सोमपानसाधनं “त्यं तं “चमसम् “एकं “चित्
असहायमेव “सन्तं “चतुर्वयं चतुर्व्यूहम् “अकृणुत
कृतवन्तः । सृष्ट्यादौ त्वष्ट्रा कृतं चमसं

होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्तः इत्यर्थः ।। असुवत् । “षू प्रेरणे'। तौदादिकः । श्रवयन्तः । श्रु श्रवणे' । छान्दसो वृद्ध्यभावः। ऐतन। लङि मध्यमबहुवचनस्य तादेशे ‘तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः । भक्षणम् । करणे ल्युट् । अकृणुत। कृवि, हिंसाकरणयोश्च । लङि मध्यमबहुवचने ‘धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्ययः । चतुर्वयम् । वया अवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः ॥

वि॒ष्ट्वी शमी॑ तरणि॒त्वेन॑ वा॒घतो॒ मर्ता॑सः॒ सन्तो॑ अमृत॒त्वमा॑नशुः ।

सौ॒ध॒न्व॒ना ऋ॒भवः॒ सूर॑चक्षसः संवत्स॒रे सम॑पृच्यन्त धी॒तिभि॑ः ॥ ४

वि॒ष्ट्वी । शमीं॑ । त॒र॒णि॒ऽत्वेनं॑ । वा॒घतः॑ । मर्ता॑सः । सन्तः॑ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒न॒शुः॒ ।

सौ॒ध॒न्व॒नाः । ऋ॒भवः॑ । सूरं॑ऽचक्षसः । सं॒व॒त्स॒रे । सम् । अ॒पृ॒च्य॒न्त॒ । धी॒तिऽभिः॑ ॥४

विष्ट्वी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । सन्तः । अमृतऽत्वम् । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सम् । अपृच्यन्त । धीतिऽभिः ॥४

"वाघतः । ऋत्विङ्नामैतत् अत्र च सामर्थ्यात् तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः “शमी । कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माणि अन्यान्यपि ‘ एकं चमसं चतुरः कृणोतन ' (ऋ. सं. १. १६१. २) इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि “तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन

शैघ्र्येण “विष्ट्वी । यद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा “मर्तासः मनुष्या अपि “सन्तः अमृतत्वं देवत्वम् “आनशुः आनशिरे । कृतैः कर्मभिर्लेभिरे। देवत्वं प्राप्य च “सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः “सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते “ऋभवः “संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयैः “धीतिभिः अग्निष्टोमादिकर्मभिः “समपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् हविर्भागार्हा बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं - ‘ कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः' (निरु. ११. १६) इति ॥ विष्ट्वी। ‘विष्लृ व्याप्तौ । स्नात्व्यादयश्च ' (पा. सू. ७. १. ४९) इति क्त्वाप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः । शमी । ‘ सुपां सुलुक् ' इति शसो लुक् । आनशुः । ‘ अशू व्याप्तौ'। व्यत्ययेन

परस्मैपदम् । ‘ अश्नोतेश्च ' इति अभ्यासादुत्तरस्य नुडागमः । अपृच्यन्त ।' पृची संपर्के '। कर्मणि लङ् ॥

क्षेत्रंमिव॒ वि मं॑मु॒स्तेजं॑नेन॒ँ एकं॒ पात्रं॑मृ॒भवो॒ जेहं॑मानम् ।

उपं॑स्तुता उप॒मं नाधं॑माना॒ अमं॑र्त्ये॒षु॒ श्रवं॑ इ॒च्छमा॑नाः ॥ ५

क्षेत्रं॑म्ऽइव । वि । म॒मु॒ः । तेजं॑नेन । एकं॑म् । पात्रं॑म् । ऋ॒भवः॑ । जेहं॑मानम् ।

उपं॑ऽस्तुताः । उ॒प॒ऽमम् । नाधं॑मानाः । अमं॑र्त्येषु । श्रवः॑ । इ॒च्छमा॑नाः ॥५

क्षेत्रम्ऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकम् । पात्रम् । ऋभवः । जेहमानम् ।

उपऽस्तुताः । उपऽमम् । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः । इच्छमानाः ॥५

“उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुताः “ऋभवः “जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रयतमानम् “एकम् असहायं.”पात्रं पानसाधनं त्वष्ट्रा निर्मितं चमसं मानदण्डेन “क्षेत्रमिव भूमिमिव “तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं “वि “ममुः विशेषेण मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः । “उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमन्नं “नाधमानाः याचमानाः । एतदेव विवृणोति । “अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये “श्रवः हविर्लक्षणमन्नम् “इच्छमानाः इच्छन्तः । देवैः सह सोमपानं कामयमानाः तल्लाभाय चतुरश्चमसानकार्षुरित्यर्थः ॥ ममुः । ‘माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तेजनेन । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ' (पा. सू. ८. ४. ५७) इति अनवसाने व्यत्ययेन अकारस्य आनुनासिक्यम् ।

ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । जेहमानम् । वेहृ जेहृ बाहृ प्रयत्ने' । भौवादिकः । अनुदात्तेत्त्वात् आत्मनेपदम् । उपस्तुताः । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उपमम् । ‘ माङ् माने'। ‘ आतश्चोपसर्गे ' इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ ॥ ३० ॥

आ मं॑नी॒षाम॒न्तरि॑क्षस्य॒ नृभ्यः॑ स्रु॒चेव॑ घृ॒तं जु॑हवाम वि॒द्मना॑ ।

त॒र॒णि॒त्वा ये पि॒तुर॑स्य सश्चि॒र ऋ॒भवो॒ वाज॑मरुहन्दि॒वो रजः॑ ॥ ६

आ । म॒नी॒षाम् । अ॒न्तरि॑क्षस्य । नृऽभ्यः॑ । स्रु॒चाऽइ॑व । घृ॒तम् । जु॒हु॒वा॒म॒ । वि॒द्मना॑ ।

त॒र॒णि॒ऽत्वा । ये । पि॒तुः । अ॒स्य॒ । स॒श्चि॒रे । ऋ॒भवः॑ ।
वाजं॑म् । अ॒रु॒ह॒न् । दि॒वः । रजः॑ ॥६

आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृऽभ्यः । स्रुचाऽइव ।
घृतम् । जुहवाम । विद्मना ।

तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः ।
वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥६

“अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य
संबन्धिभ्यः “नृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्य ऋभुभ्यः । ऋभवो हि
यज्ञस्य नेतारः । तेन हि ते देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा ।
अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते
पठ्यन्ते । तादृशेभ्यः “स्रुचेव यथा सुचा जुह्वा “घृतं
क्षरणशीलाज्योपेतं हविः "आ “जुहवाम ।
मर्यादयामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां
स्तुतिं “विद्मना वेदनेन ज्ञानेन कुर्मः इति शेषः । अपि च

"ये “ऋभवः “पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्य “अस्य सूर्यस्य “तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि “सश्चिरे सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रापुः । तदुक्तम् - आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते' इति । ते ऋभवः "दिवो “रजः। रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धिनं “वाजं सोमलक्षणमन्नम् “अरुहन् यागदानादिभिः कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तैः चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ स्रुचेव। ‘सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। जुहवाम। ‘हु दानादनयोः' । लोटि ‘ आडुत्तमस्य पिच्च ' इति आडागमः । विद्मना । ‘ विद ज्ञाने'। औणादिको मनिः । न संयोगाद्वमन्तात् ' इति अल्लोपाभावः । तरणित्वा । ‘तॄ प्लवनतरणयोः । ‘ अर्तिसृभृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽनिः' इति कर्तरि अनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वम् । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । सश्चिरे । ग्लुञ्च षस्ज गतौ ' इत्यत्र सश्चिमप्येके पठन्ति । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ‘ द्विर्वचनप्रकरणे

छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ' । लुङि ' कृमृ दृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेः अङादेशः । दिवः ।' उडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजः । ' रञ्ज रागे' । रजन्त्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं -' लोका रजांस्युच्यन्ते ' (निरु. ४. १९) इति । औणादिकोऽधिकरणे असुन्। ' रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ' इति नलोपः । ' सुपां सुलुक्° ' इति षष्ठ्या लुक् ॥

ऋ॒भुर्न॒ इन्द्रः॒ शवं॑सा॒ नवी॑यानृ॒भुर्वाजे॑भि॒र्वसु॑भि॒र्वसु॑र्द॒दिः ।

यु॒ष्माकं॑ देवा॒ अव॒साह॑नि प्रि॒ये॒३॒॑ऽभि ति॑ष्ठेम पृत्सु॒तीरसु॑न्वताम् ॥ ७

ऋ॒भुः । नः॒ । इन्द्रः॑ । शव॑सा । नवी॑यान् । ऋ॒भुः ।
वाजे॑भिः । वसु॑ऽभिः । वसुः॑ । द॒दिः ।

यु॒ष्माक॑म् । दे॒वाः॒ । अव॑सा । अह॑नि । प्रि॒ये । अ॒भि ।
ति॒ष्ठे॒म॒ । पृ॒त्सु॒तीः । असु॑न्वताम् ॥७

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शवसा । नवीयान् । ऋभुः ।
वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि ।
तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वताम् ॥७

ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र “शवसा बलेन “नवीयान् नवतरः प्रशस्ततरः “ऋभुः ”नः अस्माकम् “इन्द्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । इन्द्र एव प्रसंगात् उरुभातीति नैरुक्तव्युत्पत्या्र ऋभुरिति स्तूयते । अपि च “वाजेभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरन्नैः

“वसुभिः निवासहेतुभिर्धनैश्च “ऋभुः “वसुः अस्माकं निवासयिता अत एव “ददिः तेषामन्नानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे “देवाः दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयः "युष्माकं संबन्धिना “अवसा रक्षणेन युक्ते “प्रिये अस्माकमनुकूले “अहनि दिवसे वर्तमाना वयम् “असुन्वतां सुन्वद्यजमानविरोधिनां शत्रूणां “पृत्सुतीः सेना “अभि “तिष्ठेम ‘ ॥ नवीयान् । नवशब्दात् आतिशायनिक ईयसुन्। वाजेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः । वसुः । ‘वस निवासे' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ शृस्वृस्निहि°' इत्यादिना उप्रत्ययः । नित्' इत्यनुवृत्तेरादेयुदात्तत्वम् । ददिः । डुदाञ् दाने ' । ‘ आगमहन' इति किप्रत्ययः । लिङ्वद्भावात् द्विर्भावादि । ‘आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः ॥

निश्चर्मण ऋभवो गामंपिंशत सं वत्सेनांसृजता मातरं पुनः

।

सौधं॑न्वनासः स्वप॒स्यया॑ नरो॒ जिव्री॒ युवा॑ना पि॒तरा॑कृणोतन ॥ ८

निः । चर्म॑णः । ऋ॒भ॒वः॒ । गाम् । अ॒पिं॒श॒त॒ । सम् । व॒त्सेन॑ । अ॒सृ॒ज॒त॒ । मा॒तर॑म् । पुन॒रिति॑ ।

सौधं॑न्वनासः । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । न॒रः॒ । जिव्री॒ इति॑ । युवा॑ना । पि॒तरा॑ । अ॒कृ॒णो॒त॒न॒ ॥८

निः । चर्मणः । ऋभवः । गाम् । अपिंशत । सम् । वत्सेन । असृजत । मातरम् । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिव्री इति । युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥८

पुरा कस्यचिदृषेर्धेनुर्मृता। स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव। भवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे “ऋभवः यूयं “चर्मणः चर्मणा त्वचा । तृतीयार्थे षष्ठी । “गां धेनुं “निः “अपिंशत निःशेषेणाश्लिष्टां संयुक्तामकुरुत । तदनन्तरं “मातरं तां गां “पुनः "वत्सेन “सम् “असृजत संसृष्टामकुरुत समगमयतेति यावत् । अपि च हे "सौधन्वनासः सुधन्वनः आङ्गिरसस्य पुत्राः “नरः यज्ञस्य नेतारः ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मेच्छया योगदानाद्याचरणेनेति यावत् । “जिव्री जीर्णौ वृद्धौ “पितरा मातापितरौ “युवाना पुनर्यौवनोपेतौ “अकृणोतन यूयमकृढ्वम् ॥ अपिंशत । ‘ पिश अवयवे ' । तौदादिकः । ‘ शे मुचादीनाम्' इति नुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । अन् (पा. सू. ६. ४. १६७) इति प्रकृतिभावः । ‘ आज्जसेरसुक्'। ‘ आमन्त्रितस्य च ' इत्याद्युदात्तत्वम् । स्वपस्यया । शोभनमपः स्वपः ।

तदिच्छा स्वपस्या। सुप आत्मनः क्यच् । 'अ प्रत्ययात्' इति भावे अकारप्रत्ययः ।। जिव्री । ‘ जॄष् वयोहानौ ' । जॄशस्तॄजागृभ्यः क्विन्' (उ. सू. ४. ४९४) । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वम् । रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बहुलवचनात् ‘हलि च ' इति दीर्घाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । युवाना । ‘ सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । पितरा । पिता च माता च पितरौ । ‘ पिता मात्रा ' (पा. सू. १. २. ७०) इति पिता शिष्यते । पूर्ववत् विभक्तेः आकार: । अकृणोतन । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात् नुम् । धिन्विकृण्व्योर च ' इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । लङ्मध्यमबहुवचनस्य तशब्दस्य ‘तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तनबादेशः । तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः ॥

वाजेभिर्नो वाजसाताववि॒ड्ढ्यृभुमाँ इन्द्र चि॒त्रमा दर्षि॒ राधः ।

तन्नो मि॒त्रो वरुणो मामहन्ता॒मदिति॒ः सिन्धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ९

वाजेभिः । न॒ः । वाजऽसातौ । अ॒वि॒ड्ढि । ऋ॒भुऽमान् । इ॒न्द्र॒ । चि॒त्रम् । आ । द॒र्षि॒ । राधः ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुणः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदितिः । सिन्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥९

वाजेभिः । नः । वाजऽसातौ । अविड्ढि । ऋभुऽमान् । इन्द्र । चित्रम् । आ । दर्षि । राधः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥९

हे "इन्द्र “ऋभुमान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयोऽपि ऋभुशब्देनोपचारादत्रोच्यन्ते । तैर्युक्तस्त्वं “वाजसातौ वाजस्यान्नस्य संभजने निमित्तभूते सति “वाजेभिः अन्नैः "अविड्ढि अस्मान् व्याप्नुहि । यद्वा । वाजसातिरिति संग्रामनाम । वाजसातौ संग्रामे वाजेभिर्वेजनयुक्तैरश्वैरविड्ढि अस्मान् रक्ष । अपि च “चित्रं चायनीयं “राधः धनम् “आ “दर्षि अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः सहेन्द्रस्यावस्थानात् प्रसंगादत्रेन्द्रस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं “तत् मित्रादयः “ममहन्तां पूजयन्ताम् ॥ वाजसातौ । ‘ वन षण संभक्तौ । भावे क्तिन् । ‘ जनसनखनां सञ्झलोः' इति आत्वम् । वाजानां सातिर्यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविड्ढि । ‘ विष्लृ व्याप्तौ । लोटो हिः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ‘हुझल्भ्यो हेर्धिः' । ष्टुत्वजश्त्वे । छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इति दृशिग्रहणात् लोटि अडागमः । यद्वा । अवतेर्लोटि •

सिब्बहुलं लेटि ' इति बहुलवचनात् विकरणः सिप् । तस्यार्धधातुकत्वात् इट् । ‘ आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप ' इति मतुप उदात्तत्वम् । दर्षि । दृङ् आदरे । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ ३१ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१११

← सूक्तं १.११०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१११

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.११२ →

दे. ऋभवः। जगती, ५ त्रिष्टुप् ।

तक्षन्रथं सुवृतं विद्मनापसस्तक्षन्हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तक्षन्वत्साय मातरं सचाभुवम् ॥१॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिषम् ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियम् ॥२॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिम् ॥३॥

ऋभुक्षणमिन्द्रमा हुव ऊतय ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये जिषे ॥४॥

ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिं समर्यजिद्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ तक्षन्' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्यार्षमार्भवम् । पञ्चमी त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः । तथा चानुक्रान्तं - ‘ तक्षन्पञ्चान्त्या त्रिष्टुप् ' इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तमार्भवं निविद्धानम् । सूत्रितं च - ‘ तक्षन्रथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः ' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ।।

तक्ष॒न्रथं॑ सु॒वृतं॑ वि॒द्म॒नाप॑स॒स्तक्ष॒न्हरी॑ इन्द्र॒वाहा॒ वृष॑ण्वसू ।

तक्ष॑न्पि॒तृभ्या॑मृ॒भवो॒ युव॒द्वय॒स्तक्ष॑न्व॒त्साय॑ मा॒तरं॑ सचा॒भुव॑म् ॥ १

तक्ष॑न् । रथ॑म् । सु॒ऽवृत॑म् । वि॒द्म॒नाऽअ॑पसः । तक्ष॑न् । हरी॒ इति॑ । इ॒न्द्र॒ऽवाहा॑ । वृष॑ण्वसू॒ इति॒ वृष॑ण्ऽवसू ।

तक्ष॑न् । पि॒तृऽभ्या॑म् । ऋ॒भवः॑ । युव॑त् । वयः॑ । तक्ष॑न् । व॒त्साय॑ । मा॒तर॑म् । स॒चा॒ऽभुव॑म् ॥१

तक्षन् । रथम् । सुऽवृतम् । विद्मनाऽअपसः । तक्षन् । हरी इति । इन्द्रऽवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।

तक्षन् । पितृऽभ्याम् । ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरम् । सचाऽभुवम् ॥१

“विद्मनापसः उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणः वा ऋभवः “रथम् अश्विनोः आरोहणार्थं “सुवृतं शोभनवर्तनं सुचक्रं वा “तक्षन् अकुर्वन् । तथा “इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ “हरी । हरणशीलावेतत्संज्ञकावश्वौ “तक्षन् कृतवन्तः । कीदृशौ । “वृषण्वसू सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ । अपि च “पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां “युवत् यौवनोपेतं “वयः आयुः “ऋभवः “तक्षन् कृतवन्तः । तथा “वत्साय “मातरं गां “सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां “तक्षन् अकुर्वन् ॥ तक्षन् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' । लङि • बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । सुवृतम् । शोभनं वर्तते इति सुवृत् ।' वृतु वर्तने । ‘ क्विप् च ' इति क्विप् । विद्मनापसः । ‘ विद ज्ञाने'। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति दृशिग्रहणात् भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः । बहुलवचनात् अलुक् । यद्वा । ‘ विद्लृ लाभे' । औणादिको भावे मक् । ततः

पामादिलक्षणो नप्रत्ययः । विघ्नं लाभवत् अपः कर्म येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः । इन्द्रवाहा । इन्द्रं वहतः इतीन्द्रवाहौ ।' वहश्च ' इति ण्विप्रत्ययः । ' अत उपधायाः' इति वृद्धिः । ' सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । वृषण्वसू । वृष सेचने । ' कनिन्युवृषितक्षि° ' इत्यादिना कनिन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानम् । (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वसुशब्दे उत्तरपदे वृषण्भावः । . बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युवत् । अत्र युवञ्शब्दः सामर्थ्यात् प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे । तदस्यास्त्यस्मिन्" इति युवत् छान्दसो वर्णलोपः ॥

आ नों य॒ज्ञायं तक्षत ऋभु॒मद्वय॒ः क्रत्व॒े दक्षा॑य सुप्र॒जावं॑ती॒मिषं॑म् ।

यथा॒ क्षया॑म॒ सर्व॑वीरया वि॒शा तन्न॑ः शर्धा॑य धासथा॒ स्वि॑न्द्रि॒यम् ॥ २

आ । न॒ः । य॒ज्ञाय॑ । त॒क्ष॒त॒ । ऋ॒भु॒ऽमत् । वय॑ः । क्रत्वे॑ । दक्षा॑य । सु॒ऽप्र॒जाव॑तीम् । इष॑म् ।

यथा॑ । क्षया॑म । सर्व॑ऽवीरया । वि॒शा । तत् । न॒ः । शर्धा॑य । धा॒स॒थ॒ । सु । इ॒न्द्रि॒यम् ॥२

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावतीम् । इषम् ।

यथा । क्षयाम । सर्वऽवीरया । विशा । तत् । नः । शर्धाय । धासथ । सु । इन्द्रियम् ॥२

हे ऋभवः “नः अस्माकं “यज्ञाय यज्ञार्थं “ऋभुमत् उरुभासनयुक्तं “वयः हविर्लक्षणमन्नम् “आ “तक्षत आ समन्तादुत्पादयत । एतदेव विव्रियते। “क्रत्वे

क्रतवेऽस्मदीयाय कर्मणे “दक्षाय बलाय च ।। तादर्थ्ये चतुर्थी। एतदुभयार्थं "सुप्रजावती शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्ताम् “इषम् अन्नम् आ तक्षत इति शेषः । अपि च “सर्ववीरया सर्वैर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतया "विशा प्रजया सह “यथा येन प्रकारेण “क्षयाम सुखेन निवसाम “तत् तादृशम् “इन्द्रियम् । धननामैतम् । धनं “नः अस्मभ्यं “शर्धाय बलार्थं “सु “धासथ सुष्ठु धत्त प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । उरु भाति' इति नैरुक्तव्युत्पत्त्या (निरु. ११. १५) ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची। ‘ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । क्रत्वे । जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति ‘घेर्ङिति ' इति गुणाभावे यणादेशः । क्षयाम् । ‘क्षि निवासगत्योः' । व्यत्ययेन शप् । धासथ । धाञो लेटि अडागमः। ‘सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् ।।

आ तं॑क्षत सा॒तिम॒स्मभ्यं॑मृभवः सा॒तिं रथा॑य सा॒तिमर्व॑ते नरः ।

सा॒तिं नो॒ जैत्री॒ं सं मं॑हेत वि॒श्वहा॑ जा॒मिमजा॑मि॒ं पृत॑नासु स॒क्षणिं॑म् ॥ ३

आ । त॒क्ष॒त॒ । सा॒तिम् । अ॒स्मभ्यं॑म् । ऋ॒भ॒व॒ः । सा॒तिम् । रथा॑य । सा॒तिम् । अर्व॑ते । न॒र॒ः ।

सा॒तिम् । न॒ः । जैत्री॑म् । सम् । म॒हे॒त॒ । वि॒श्वहा॑ । जा॒मिम् । अजा॑मिम् । पृत॑नासु । स॒क्षणिं॑म् ॥३

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । ऋभवः । सातिम् । रथाय । सातिम् । अर्वते । नरः ।

सातिम् । नः । जैत्रीम् । सम् । महेत । विश्वहा । जामिम् । अजामिम् । पृतनासु । सक्षणिम् ॥३

हे “नरः यज्ञस्य नेतारः “ऋभवः “अस्मभ्यम् अनुष्ठातृभ्यः “सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा “आ “तक्षत । अ समन्तात्कुरुत। तथा अस्मदीयाय “रथाय “रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा “सातिं संभजनीयं धनम् आतक्षत । तथा “अर्वते अश्वाय “सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा अश्वयोग्यम् आतक्षतेत्येव । किं च “विश्वहा सर्वेष्वहःसु “नः अस्माकं “जैत्रीं जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां “सातिं संभजनीयं धनं “सं “महेत । सर्वो जनः सम्यक् पूजयतु। वयं च “पृतनासु संग्रामेषु “जामिं सहजातम् “अजामिं सहानुत्पन्नं शत्रुं वा “सक्षणिम् अस्मानभिभवन्तं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिम् । ‘ ऊतियूतिजूतिसाति° ' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । महेत । मह पूजायाम् । सक्षणिम् । “षह अभिभवे । औणादिकः सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

ऋ॒भु॒क्षण॒मिन्द्र॒मा हु॑व ऊ॒तय॑ ऋ॒भून्वाजा॑न्म॒रुत॒ः सोम॑पीतये ।

उ॒भा मि॒त्रावरु॑णा नू॒नम॒श्विना॒ ते नो॑ हिन्वन्तु सा॒तये॑ धि॒ये जि॒षे ॥ ४

ऋ॒भु॒क्षण॑म् । इन्द्र॑म् । आ । हु॒वे॒ । ऊ॒तये॑ । ऋ॒भून् । वाजा॑न् । म॒रुत॑ः । सोम॑ऽपीतये ।

उ॒भा । मि॒त्रावरु॑णा । नू॒नम् । अ॒श्विना॑ । ते । न॒ः । हि॒न्व॒न्तु॒ । सा॒तये॑ । धि॒ये । जि॒षे ॥४

ऋभुक्षणम् । इन्द्रम् । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना । ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिषे ॥४

“ऋभुक्षणम् । महन्नामैतत् । महान्तम् “इन्द्रम् "आ “हुवे आह्वयामि। किमर्थम्। “ऊतये रक्षणार्थम् । तथा “ऋभून्वाजान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः। तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते । अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यन्ते । तदुक्तं यास्केन - ‘ प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन' (निरु. ११. १६) इति । एवंविधानृभून् “मरुतः च “सोमपीतये सोमपानायाह्वयामि । तथा “उभा युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणावश्विनौ च “नूनम् अवश्यं सोमपानायाह्वयामीति शेषः । अपि च आहूताश्चेन्द्रादयः “नः अस्मान् “हिन्वन्तु प्रेरयन्तु गमयन्त्वित्यर्थः । किमर्थम् । “सातये संभजनीयाय धनाय “धिये धनसाध्याय कर्मणे “जिषे जेतुं शत्रूणां जयार्थं च ॥ ऋभुक्षणम् । उरुभासमाने स्थाने क्षियति निवसतीति ऋभुक्षाः । उरुपूर्वाद्धातेः ' मृगय्वादयश्च' (उ. सू. १. ३७) इति कुप्रत्ययः । ‘ आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः

पूर्वपदस्य ऋभावश्च । ऋभुशब्दोपपदात् ' क्षि निवासगत्योः' इत्यस्मात् ‘ पतेस्थ च ' इति विधीयमान इनिप्रत्ययो बहुलवचनात् भवति । टिलोपः । ‘ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ' (पा. सू. ७. १. ८६) इति अत्वम् इकारस्य । ‘ वा षपूर्वस्य निगमे ' इति विकल्पनात् उपधादीर्घाभावः । यद्वा । अर्तेः भुक्षिनक्। कित्त्वाद्गुणाभावः । अत एव न अवगृह्यते । सोमपीतये । 'पा पाने '। 'स्थागापापचो भावे ' इति भावे क्तिन् । ‘ घुमास्था° ' इति ईत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हिन्वन्तु । ' हि गतौ वृद्धौ च ' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लोटि स्वादित्वात् श्नुः । जिषे। ‘जि जये। ‘ तुमर्थे सेसेन्” इति क्सेप्रत्ययः ॥

ऋ॒भुर्भरा॑य॒ सं शि॑शातु सा॒तिं सं॑मर्य॒जिद्वाजो॑ अ॒स्माँ अ॑विष्टु
।

तन्नों मि॒त्रो वरुं॑णो मामहन्ता॒मदिं॑ति॒ः सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ५

ऋ॒भुः । भरा॑य । सम् । शि॒शा॒तु॒ । सा॒तिम् । स॒म॒र्य॒ऽजित् । वाजः॑ । अ॒स्मान् । अ॒वि॒ष्टु॒ ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुं॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिं॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥५

ऋभुः । भराय । सम् । शिशातु । सातिम् । समर्यऽजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥५

“ऋभुः प्रथमोऽस्माकं “सातिं संभजनीयं धनं “भराय संग्रामार्थं “सं “शिशातु सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संग्रामोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा

“समर्यजित् । मर्या मनुष्याः । तैः सह वर्तते इति समर्यः संग्रामः । तत्र शत्रूणां जेता “वाजः एतत्संज्ञस्तृतीयश्च “अस्मान् स्तोतॄन् “अविष्टु अवतु संग्रामाद्रक्षत्वित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं “तत् मित्रादयः “ममहन्तां पूजयन्तु ॥ शिशातु । ‘ शो तनूकरणे'। बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः। ‘आदेचः' इति आत्वम् । द्विर्भावः । ह्रस्वत्वे ‘बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । अविष्टु । अवतेर्लोटि ‘सिब्बहुलं लेटि' इति बहुलग्रहणात् सिप् । इडागमः । षत्वष्टुत्वे ॥ ॥ ३२ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.११२

← सूक्तं १.१११

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.११२

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.११३ →

दे. १ (आद्यपादस्य) द्यावापृथिव्यौ, १ (द्वितीयपादस्य) अग्निः, १ (उत्तरार्धस्य) अश्विनौ, २-२५ अश्विनौ । जगती, २४-२५ त्रिष्टुप्।

0:00 / 0:00

धवित्र होमम् Dhavitra Homam

ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।

याभिर्भरे कारमंशाय जिन्वथस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१॥

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्थुर्वचसं न मन्तवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्टये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्मना ।

याभिर्धेनुमस्वं पिन्वथो नरा ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥३॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्मना द्विमाता तूर्षु तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिमन्तुरभवद्विचक्षणस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥४॥

याभी रेभं निवृतं सितमद्भ्य उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृशे ।

याभिः कण्वं प्र सिषासन्तमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥५॥

याभिरन्तकं जसमानमारणे भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिः कर्कन्धुं वय्यं च जिन्वथस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥६॥

याभिः शुचन्तिं धनसां सुषंसदं तप्तं घर्ममोम्यावन्तमत्रये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥७॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्रान्धं श्रोणं चक्षस एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां ग्रसिताममुञ्चतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥८॥

याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसश्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतम् ।

याभिः कुत्सं श्रुतर्यं नर्यमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥९॥

याभिर्विश्पलां धनसामथर्व्यं सहस्रमीळ्ह आजावजिन्वतम् ।

याभिर्वशमश्व्यं प्रेणिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१०॥

याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् ।

कक्षीवन्तं स्तोतारं याभिरावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥११॥

याभी रसां क्षोदसोद्नः पिपिन्वथुरनश्वं याभी रथमावतं जिषे ।

याभिस्त्रिशोक उस्रिया उदाजत ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१२॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मन्धातारं क्षैत्रपत्येष्वावतम् ।

याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१३॥

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शम्बरहत्य आवतम् ।

याभिः पूर्भिद्ये त्रसदस्युमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१४॥

याभिर्वम्रं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

याभिर्व्यश्वमुत पृथिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१५॥

याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीषथुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१६॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्मनाग्निर्नादीदेच्चित इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१७॥

याभिरङ्गिरो मनसा निरण्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१८॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा घ वा याभिररुणीरशिक्षतम् ।

याभिः सुदास ऊहथुः सुदेव्यं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥१९॥

याभिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरध्रिगुम् ।

ओम्यावतीं सुभरामृतस्तुभं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२०॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वन्तमावतम् ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरड्भ्यस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२१॥

याभिर्नरं गोषुयुधं नृषाह्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

याभी रथाँ अवथो याभिरर्वतस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२२॥

याभिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतम् ।

याभिर्ध्वसन्तिं पुरुषन्तिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥२३॥

अप्नस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्रा वृषणा मनीषाम् ।

अद्यूत्येऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥२४॥

द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥२५॥

सायणभाष्यम्

‘ईळे ' इति पञ्चविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । आङ्गिरसस्य कुत्सस्यार्षम् । चतुर्विंशीपञ्चविंश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रयोविंशतिर्जगत्यः । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय आग्नेयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनम् । तथा चानुक्रान्तम्-‘ईळे पञ्चाधिकाश्विनमाद्यौ पादौ लिङ्गोक्तदेवतावन्त्ये त्रिष्टुभौ ' इति । प्रवर्ग्ये अभिष्टवेऽप्येतत्सूक्तम् ॥ सूत्रितं च--’ग्रावाणेवेळे द्यावापृथिवी इति' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाके

चाश्विने क्रतौ जागते छन्दस्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च -’अगन्म महातारिष्मेळे द्यावापृथिवी इति जागतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत् ‘ प्रातरनुवाकन्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति अतिदेशात् । तथा अप्तोर्यामे सन्ति चत्वार्यतिरिक्तोक्थानि। तत्राच्छावाकातिरिक्तोक्थे एतत्सूक्तम् ।' यस्य पशवः' इति खण्डे सूत्रितम्-‘ईळे द्यावापृथिवी उभा उ नूनम् ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ।।

ईळे॒ द्यावा॑पृथि॒वी पू॒र्वचि॑त्तये॒ऽग्निं घ॒र्मं सु॒रुचं॒ याम॑न्नि॒ष्टये॑ ।

याभि॒र्भरे॑ का॒रमंशा॑य॒ जिन्व॑थ॒स्ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तं ॥१

ईळे॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पू॒र्वऽचि॑त्तये । अ॒ग्निम् । घ॒र्मम् । सु॒ऽरुच॑म् । याम॑न् । इ॒ष्टये॑ ।

याभिः॑ । भरे॑ । का॒रम् । अंशा॑य । जिन्व॑थः । ताभिः॑ । ऊं॒ इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥१

ईळे । द्यावापृथिवी इति । पूर्वऽचित्तये । अग्निम् । घर्मम् । सुऽरुचम् । यामन् । इष्टये ।

याभिः । भरे । कारम् । अंशाय । जिन्वथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१

अहं “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “ईळे स्तौमि । किमर्थम् । “पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते ह्यश्विनोः प्रत्यासन्ने । यद्वा । द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचित्तये अन्यदीयात्स्तोत्रात्पूर्वमेवास्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं - ’तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके' (निरु. १२. १) इति । अपि च “यामन् यामनि अश्विनोरागमने सति “इष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितम् “अग्निं स्तौमीति शेषः । कीदृशमग्निम् । “घर्मं

प्रवृञ्जनेन दीप्तं “सुरुचम् अत एव शोभनकान्तियुक्तम् । हे अश्विनौ “भरे । संग्रामनामैतत् । संग्रामे “अंशाय युष्मदीयभागाय जयप्राप्त्यर्थं “याभिः ऊतिभिः पालनैः सहागत्य “कारम् । कारशब्दः शङ्खवाचीत्यभियुक्ताः संगिरन्ते । कारं शब्दकारिणं शङ्खं “जिन्वथः मुखेनापूरयथः “ताभिः तादृशैः “ऊतिभिः पालनैः सह। “उ इति समुच्चये । अस्मानपि सुष्ठु “आ “गतम् आगच्छतम् ॥ ईळे । ‘ईड स्तुतौ ' । उत्तमैकवचनम् इट् । अदादित्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । ‘दिवो द्यावा' इति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीपन्तः अन्तोदात्तः । ‘देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘°अपृथिवी ' इति पर्युदासात् ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ' इति निषेधाभावः। ‘वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वचित्तये । ‘चिती संज्ञाने' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् भावे क्तिन् । मरुवृधादित्वात्

पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुरुचम् । ‘रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च' संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । शोभना रुग्यस्य । ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामन् । ' या प्रापणे ' । आतो मनिन् ' इति ‘कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् भावे मनिन् । कारम् । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । जिन्वथः । ‘जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्त्वात् नुम् । भौवादिकः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङः अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते ।' यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । तत्र हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते (का. ८. १. ६६) इत्युक्तम् । ऊ षु ।“ इकः सुञि' इति दीर्घत्वम् । सुञः' इति पत्वम् । ईषाअक्षादित्वात् सुञ उकारस्य प्रकृतिभावः । ऊतिभिः । अवतेर्भावे क्तिन् । ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊठ् ।ऊतियूति' इत्यादिना निपातनात् क्तिन

उदात्तत्वम् । गतम् । गमेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । ' अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

युवोर्दानायं सुभरां असश्चतो रथमा तंस्थुर्वचसं न मंतंवे ।

याभिर्धियोऽवंथः कर्मन्निष्टये ताभिंरू षु ऊतिभिंरश्विना गंतं ॥२

युवोः । दानायं । सुऽभराः । असश्चतः । रथंम् । आ । तस्थुः । वचसम् । न । मन्तंवे ।

याभिः । धियः । अवंथः । कर्मन् । इष्टयें । ताभिः । ऊं इतिं । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥२

युवोः । दानाय । सुऽभराः । असश्चतः । रथम् । आ । तस्थुः । वचसम् । न । मन्तवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥२

“सुभराः शोभनस्तोत्रभरणाः “असश्चतः अन्यत्रानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनौ “युवोः युवयोः “रथम् “आ “तस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । “दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थम् । धनलाभायेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “वचसं “न यथा न्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विपश्चितं “मन्तवे बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च “कर्मन् कर्मणि “इष्टये यागार्थं प्रवृत्तान् “धियः ध्यातॄन विशिष्टज्ञानोपेतान् "याभिः “ऊतिभिः पालनैः “अवथः युवां रक्षथः । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसम् । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयः अच् । मन्तवे । ‘मन ज्ञाने'। ‘कमिमनिजनि” ' इत्यादिना तुप्रत्ययः । धियः । ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः । ‘ध्यै चिन्तायाम् । ‘क्विप् च ' इति क्विप् । चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणात् संप्रसारणम्

। कर्मन् । ‘सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधः ॥

यु॒वं तासां॑ दि॒व्यस्य॑ प्र॒शास॑ने वि॒शां क्ष॑यथो अ॒मृत॑स्य म॒ज्मना॑ ।

याभि॑र्धे॒नुम॒स्वं१॒॑ पिन्व॑थो नरा॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्विना॒ ग॑तं ॥३

यु॒वम् । तासा॑म् । दि॒व्यस्य॑ । प्र॒ऽशास॑ने । वि॒शाम् । क्ष॒य॒थः॒ । अ॒मृत॑स्य । म॒ज्मना॑ ।

याभिः॑ । धे॒नुम् । अ॒स्वम् । पिन्व॑थः । न॒रा॒ । ताभिः॑ । ऊं॒ इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥३

युवम् । तासाम् । दिव्यस्य । प्रऽशासने । विशाम् । क्षयथः । अमृतस्य । मज्मना ।

याभिः । धेनुम् । अस्वम् । पिन्वथः । नरा । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥३

हे “नरा नेताराविश्विनौ “दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्य “अमृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन “मज्मना बलेन युक्तौ “युवं युवां “तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासां “विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे “क्षयथः । ऐश्वर्यकर्मायम् । ईशाथे समर्थौ भवथः । यद्वा । मज्मना अन्येषामसाधारणेन बलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृष्ट्युदकस्य “प्रशासने प्रदाने क्षयथः ईश्वरौ भवथः । अपि च “याभिः “ऊतिभिः रक्षाभिः "अस्वं प्रसवासमर्थां “धेनुं गां शयुनाम्ने ऋषये “पिन्वथः सिञ्चथः पयसा पूरितवन्तावित्यर्थः । ताभिरूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वम् ।' पूङ् प्राणिगर्भविमोचने '। सवनं सूः । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । नास्ति सूः यस्याम् इति असूः । ‘नञ्सुभ्याम् '

इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अमि ‘ओः सुपि ' इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण: ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिन्वथः । पिवि सेचने '। इदित्त्वात् नुम् । भौवादिकः ॥

याभि॒: परिं॑ज्मा॒ तनं॑यस्य म॒ज्मनां॑ द्विमा॒ता तू॒र्षु त॒रणिं॑र्वि॒भूषं॑ति ।

याभिं॑स्त्रि॒मं॑तु॒रभं॑वद्विचक्ष॒णस्ताभिं॑रू॒ षु ऊ॒तिभिं॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥४

याभिः॑ । परिं॑ऽज्मा । तनं॑यस्य । म॒ज्मनां॑ । द्वि॒ऽमा॒ता । तू॒र्षु । त॒रणिः॑ । वि॒ऽभूषं॑ति ।

याभिः॑ । त्रि॒ऽमन्तुः॑ । अभं॑वत् । वि॒ऽच॒क्ष॒णः । ताभिः॑ । ऊं॒ इतिं॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥४

याभिः । परिऽज्मा । तनयस्य । मज्मना । द्विऽमाता । तूर्षु । तरणिः । विऽभूषति ।

याभिः । त्रिऽमन्तुः । अभवत् । विऽचक्षणः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥४

“परिज्मा परितो गन्ता वायुः “तनयस्य आत्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः । अग्निर्हि व्यानवृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते-' अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः। अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोति ' (छा. उ. १. ३. ३; ५) इति । यद्वा । सृष्ट्यादौ वायुसकाशादुत्पन्नत्वादग्नेः पुत्रत्वम् । आम्नायते च-’वायोरग्निः' (तै. आ. ८. १) इति । एवं स्वपुत्रस्याग्नेः “मज्मना बलेन युक्तः सन् “द्विमाता द्वयोर्लोकयोः निर्माता । अग्निः पृथिवीस्थानो

वायुरन्तरिक्षस्थानः । उभयर्मिलितयोः
उभयनिर्मातृत्वमुपपन्नम् । यद्वा । द्विमातेति तनयस्य
विशेषणम् । ‘सुपां सुलुक् । इति षष्ठ्याः सुः ।
द्विमातृकस्य द्वाभ्यामरणिभ्यां जातस्य। एवंभूतो वायुर्हे
अश्विनौ “याभिः ऊतिभिः हेतुभूतैः पालनैः “तूर्षु तरीतृषु
धावत्सु मध्ये “तरणिः अतिशयेन तरीता शीघ्रगामी
'विभूषति विभवति व्याप्तो भवति । यद्वा । विशेषेण
सर्वमलंकरोति । अपि च ”त्रिमन्तुः त्रयाणां मन्ता त्रिविधेषु
पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वासादितज्ञानः कक्षीवान्
“याभिः युष्मदीयाभिरूतिभिः “विचक्षणः
विशिष्टज्ञानयुक्तः “अभवत् । “ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः
अस्मानागच्छतम् ॥ परिज्मा । परिपूर्वात् अज
गतिक्षेपणयोः' इत्यस्मात् ‘श्वन्नुक्षन् ' इत्यादौ निपात्यते ।
तूर्षु । ‘तॄ प्लवनतरणयोः । ‘बहुलं छन्दसि ' इति उत्वम् ।
हलि च ' इति दीर्घः । यद्वा । त्वरतेः क्विप् । ज्वरत्वर'
इत्यादिना वकारोपधयोः ऊठ् । ‘सावेकाचः' इति

विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभूषति । भवतेर्लेटि अडागमः । ‘सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । यद्वा । ‘भूष अलंकारे'। भौवादिकः । विचक्षणः । ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् ॥

याभी॑ रे॒भं निवृ॑तं सि॒तम॒द्भ्य उद्वन्द॑न॒मैर॑यतं॒ स्व॑र्दृ॒शे ।

याभि॒ः कण्वं॒ प्र सिषा॑सन्त॒माव॑तं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तं ॥५

याभिः॑ । रे॒भम् । निऽवृ॑तम् । सि॒तम् । अ॒त्ऽभ्यः । उत् । वन्द॑नम् । ऐर॑यतम् । स्वः॑ । दृ॒शे ।

याभिः॑ । कण्व॑म् । प्र । सिसा॑सन्तम् । आव॑तम् । ताभिः॑ । ऊ॒ं इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥५

याभिः । रेभम् । निऽवृतम् । सितम् । अत्ऽभ्यः । उत् । वन्दनम् । ऐरयतम् । स्वः । दृशे ।

याभिः । कण्वम् । प्र । सिसासन्तम् । आवतम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥५

हे अश्विनौ "याभिः “ऊतिभिः "रेभम् एतत्संज्ञम् ऋषिं “निवृतम् असुरैः कूपे अप्सु निवारितं "सितं तदीयैः पाशैर्बद्धमेवंभूतमृषिम् “अद्भ्यः सकाशात् "उत् "ऐरयतम् उदगमयतम् । तथा “वन्दनम् एतत्संज्ञमृषिं च तथाभूतमुदैरयतम् । किमर्थम् । “स्वः आदित्यं “दृशे द्रष्टुम् । अपि च "कण्वम् असुरैः अन्धकारे प्रक्षिप्तं “सिषासन्तम् आलोकं संभक्तुमिच्छन्तं “याभिः ऊतिभिः “प्र “आवतं प्रकर्षेण अरक्षतम् । ताभिरित्यादि समानम् ॥ रेभम् । ‘रेभृ शब्दे'। रेभते स्तौतीति रेभः । पचाद्यच् । निवृतम् । वृञ् वरणे'। अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात्

कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सितम् । 'षिञ् बन्धने '। अद्भ्यः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । वन्दनम् ।' वदि अभिवादनस्तुत्योः'। वन्दते स्तौतीति वन्दनः । नन्द्यादिलक्षणो ल्युः । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरित्येतद्द्विवश्चादित्यस्य च साधारणनामधेयम् । तदुक्तं यास्केन -- ’स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः' (निरु. २. १४) इति । स्वरादिनिपातम् ' (पा. सू. १. १. ३७) इति अव्ययत्वात् सुपो लुक् । दृशे । 'दृशे विख्ये च' इति दृशेः तुमर्थे केप्रत्ययान्तो निपात्यते । सिषासन्तम् । 'वन षण संभक्तौ ' । सनि सनीवन्तर्ध' इत्यादिना विकल्पनात् इडभावः । 'जनसनखनां सञ्झलोः' इति आत्वम् । द्विर्भावे अभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् ।' सन्यतः । इति इत्वम् ॥ ॥ ३३ ॥

याभि॒रंत॑कं॒ जसं॑माना॒मारं॑णे भु॒ज्युं याभिं॑रव्य॒थिभिं॑र्जिजि॒न्वथुः॑ ।

याभिः॑ क॒र्कंधुं॑ व॒य्यं॑ च॒ जिन्वं॑थ॒स्ताभिं॑रू॒ षु ऊ॒तिभिं॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥६

याभिः॑ । अन्तं॑कम् । जसं॑मानम् । आ॒ऽअरं॑णे । भु॒ज्युम् । याभिः॑ । अ॒व्य॒थिऽभिः॑ । जि॒जि॒न्वथुः॑ ।

याभिः॑ । क॒र्कन्धुं॑म् । व॒य्यं॑म् । च॒ । जिन्वं॑थः । ताभिः॑ । ऊ॒म् इतिं॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥६

याभिः । अन्तकम् । जसमानम् । आऽअरणे । भुज्युम् । याभिः । अव्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः ।

याभिः । कर्कन्धुम् । वय्यम् । च । जिन्वथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥६

आरणम् अगाधं कूपादि । तत्रासुरैः प्रक्षिप्तं “जसमानं तैर्हिंस्यमानम् “अन्तकं शत्रूणामन्तकरम् एतत्संज्ञं राजर्षिं हे अश्विनौ 'याभिः “ऊतिभिः अवथः रक्षथः । तथा “भुज्युं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तुग्र्यं तुग्रस्य पुत्रं राजर्षिं “याभिः ऊतिभिः रक्षणहेतुभूताभिः “अव्यथिभिः व्यथारहिताभिर्नौभिः "जिजिन्वथुः युवामतर्पयतम् । एतच्च मन्त्रान्तरे' ‘तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे' (ऋ. सं. १. ११६. ३) इत्यादिके विस्पष्टयिष्यते । अपि च "कर्कन्धुं "वय्यं "च एतत्संज्ञकौ चासुरैः पीड्यमानौ "याभिः ऊतिभिः "जिन्वथः प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानम् । जसु हिंसायाम् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आरणे । आङ्पूर्वात् अर्तेः ल्युट्। जिजिन्वथुः । जिविः प्रीणनार्थः । लिटि अथुसि रूपम् ॥

याभिः॑ शु॒चंतिं॑ ध॒न॒सां सु॑ष॒ंसदं॑ त॒प्तं घ॒र्मम॒म्याव॑ंत॒मत्र॑ये ।

याभिः पृश्निंगुं पुरुकुत्समावंतं ताभिंरू षु ऊतिभिंरश्विना गंतं ॥७

याभिः । शुचन्ति । धनऽसाम् । सुऽसंसदंम् । तप्तम् । घर्मम् । ओम्याऽवंन्तम् । अत्रंये ।

याभिः । पृश्निंऽगुम् । पुरुऽकुत्संम् । आवंतम् । ताभिः । ऊं इतिं । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥७

याभिः । शुचन्ति । धनऽसाम् । सुऽसंसदम् । तप्तम् । घर्मम् । ओम्याऽवन्तम् । अत्रये ।

याभिः । पृश्निऽगुम् । पुरुऽकुत्सम् । आवतम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥७

हे अश्विनौ “धनसां धनस्य संभक्तारं "शुचन्तिम् एतन्नामानं "सुषंसदम् । संसीदन्त्यस्मिन्निति संसत् गृहम् । शोभनसंसदं "याभिः ऊतिभिरकुरुतम् । तथा “अत्रये

याभिश्चोतिभिः “तप्तं प्रवृञ्जनेन संतप्तं “घर्मं महावीरम्
“ओम्यावन्तं सुखयुक्तं सुखेन स्प्रष्टुं शक्यमकुरुतम् । यद्वा
। शतद्वारे यन्त्रगृहे असुरैः पीड्यमानाय घर्मं दीप्तं
पीडासाधनमग्निं तप्तं तापकारिणम् ओम्यावन्तं
सुखवन्तम् अकुरुतम्। यथा अस्मै सुखं भवति तथा
हिमेनोदकेन तमग्निमवारयेथाम् । यास्कपक्षे तु अत्रये
हविषामत्त्रेऽग्नये हविरुत्पत्त्यर्थं सूर्यकिरणसंतप्तं घर्मं
नैदाघम् अहः ओम्यावन्तं तृप्तिहेतुवृष्ट्युदकोपेतं
कृतवन्तौ इति योज्यम् । अपि च "याभिः ऊतिभिः
"पृश्निगुं "पुरुकुत्सं च "अवतम् अरक्षतम् । “ताभिः
सर्वाभिः “ऊतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ शुचन्तिम् । शुच
दीप्तौ । औणादिको झिच् । धनसाम् ।'
जनसनखनक्रमगमो विट्'। ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात् '
इति आत्वम् । सुषंसदम् । शोभना संसद्यस्य ।
नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ओम्यावन्तम् ।
अवतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । ज्वरत्वर ।

इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊठ् । गुणः । छन्दसि च ' इत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । ‘नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुम् । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः । ‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ' (पा. सू. १. २. ४८) इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ।।

याभि॒: शची॑भिर्वृषणा परा॒वृजं॒ प्रांधं श्रो॒णं चक्षं॑स॒ एत॑वे कृ॒थः ।

याभि॒र्वर्ति॑कां ग्रसि॒ताममुं॑चतं॒ ताभिं॑रू॒ षु ऊ॒तिभिं॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥८

याभि॑: । शची॑भिः । वृ॒ष॒णा॒ । प॒रा॒ऽवृजं॑म् । प्र । अ॒न्धम् । श्रो॒णम् । चक्षं॑से । एत॑वे । कृ॒थः ।

याभिः॑ । वर्ति॑काम् । ग्र॒सि॒ताम् । अमुं॑ञ्चतम् । ताभिः॑ । ऊ॒ं इतिं । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥८

याभिः । शचीभिः । वृषणा । पराऽवृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् । चक्षसे । एतवे । कृथः ।

याभिः । वर्तिकाम् । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥८

हे "वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ “याभिः "शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा “परावृजम् एतन्नामकमृषिं पङ्गुं सन्तमपङ्गुमकुरुतम् । तथा "अन्धं दृष्टिरहितं सन्तमृज्राश्वमृषिं "चक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरूतिभिः “प्र “कृथः प्रकर्षेण कुरुथः । याभिश्च “श्रोणं विगुणजानुकमेव सन्तमृषिम् “एतवे गन्तुं प्र कृथः प्रकर्षेण कृतवन्तौ । अपि च "याभिः ऊतिभिः "वर्तिकां चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं “ग्रसितां वृकेण

ग्रस्ताम् "अमुञ्चतं वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुतम् । यास्कपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्ग्रस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतम् इति योज्यम् । “ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः अस्मानप्यागच्छतम् ॥ वृषणा । वृष सेचने '।' कनिन्युवृषि' ' इत्यादिना कनिन् । परावृजम् । ' वृजी वर्जने ' । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् । ‘क्विप् च ' इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतवे । “तुमर्थे सेसेन्' इत्येतेः तवेन्प्रत्ययः । कृथः । डुकृञ् करणे'।' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ।। याभिः सिन्धु मधुमन्तुमसञ्चतं वसिष्ठं याभिरजरोवर्जिन्वतम् । ।

याभि॒ः सिंधुं॒ मधुंमंत॒मसंश्चत॒ं वसिंष्ठ॒ं याभिंरजरा॒वजिंन्वतं ।

याभि॒: कुत्सं॑ श्रु॒तर्यं॒ नर्य॒मावं॑त॒ं ताभिं॑रू॒ षु ऊ॒तिभिं॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥९

याभिः॑ । सिन्धुं॑म् । मधुं॑ऽमन्तम् । असं॑श्चतम् । वसिं॑ष्ठम् । याभिः॑ । अ॒ज॒रौ॒ । अजिं॑न्वतम् ।

याभिः॑ । कुत्सं॑म् । श्रु॒तर्यं॑म् । नर्यं॑म् । आवं॑तम् । ताभिः॑ । ऊ॒ं इतिं॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥९

याभिः । सिन्धुम् । मधुऽमन्तम् । असश्चतम् । वसिष्ठम् । याभिः । अजरौ । अजिन्वतम् ।

याभिः । कुत्सम् । श्रुतर्यम् । नर्यम् । आवतम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥९

हे अश्विनौ "सिन्धुं स्यन्दनशीलां नदीं "मधुमन्तं मधुसदृशेनोदकेन पूर्णां "याभिः ऊतिभिः “असश्चतम् अगमयतं प्रावाहयतमित्यर्थः । हे "अजरौ

जरारहितावश्विनौ "वसिष्ठम् ऋषिं "याभिः ऊतिभिः "अजिन्वतम् अप्रीणयतम् । “याभिः च कुत्सादीन् त्रीन् ऋषीन् "आवतम् अरक्षतम् । "ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः अस्मानपि सुष्ठ्वागच्छतम् ॥ मधुमन्तम् । मधुशब्दात् भूम्नि मतुप् । लिङ्गव्यत्ययः । असश्चतम् । सश्चतिर्गतिकर्मा । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लुङ् ॥

याभिर्विश्पलां धनसामंथर्व्यं सहस्रंमीळ्ह आजावजिन्वतं ।

याभिर्वशंमश्व्यं प्रेणिमावंतं ताभिरू षु ऊतिभिंरश्विना गंतं ॥१०

याभिः । विश्पलाम् । धनऽसाम् । अथर्व्यम् । सहस्रंऽमीळ्हे । आजौ । अजिन्वतम् ।

याभि॑ः । वशं॑म् । अ॒श्व्यम् । प्रे॒णिम् । आवं॑तम् । ताभि॑ः ।
ऊं॒ इतिं॑ । सु । ऊ॒तिऽभि॑ः । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥१०

याभिः । विश्पलाम् । धनऽसाम् । अथर्व्यम् ।
सहस्रऽमीळ्हे । आजौ । अजिन्वतम् ।

याभिः । वशम् । अश्व्यम् । प्रेणिम् । आवतम् । ताभिः ।
ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१०

हे अश्विनौ “धनसां धनं संभजमानाम् "अथर्व्यम् अगच्छन्तीं छिन्नजङ्घात्वेन गन्तुमसमर्थाम् । थर्वतिर्गतिकर्मा । "विश्पलाम् एतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिनीं "सहस्रमीळ्हे । मीळ्हमिति धननाम । बहुधनोपेते "आजौ संग्रामे "याभिः ऊतिभिः "अजिन्वतं गन्तुं समर्थामकुरुतम् । एतच्च ' चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णम् ' (ऋ. सं. १. ११६. १५) इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते । "याभिः च "अश्व्यम् अश्वाख्यस्य पुत्रं "प्रेणिं स्तुतेः

प्रेरयितारं "वशम् एतत्संज्ञम् ऋषिम् "आवतम् अरक्षतम् । “ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ प्रेणिम् । 'प्रेणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु' । औणादिक इप्रत्ययः ॥ ॥ ३४ ॥

याभि॑ः सुदानू औशि॒जाय॑ व॒णिजे॑ दी॒र्घश्र॑वसे॒ मधु॒ कोशो॒ अक्ष॑रत् ।

क॒क्षीव॑तं स्तो॒तारं॒ याभि॒राव॑तं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तं ॥११

याभि॑ः । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदानू । औ॒शि॒जाय॑ । व॒णिजे॑ । दी॒र्घऽश्र॑वसे । मधु॑ । कोश॑ः । अक्ष॑रत् ।

क॒क्षीव॑न्तम् । स्तो॒तार॑म् । याभि॑ः । आव॑तम् । ताभि॑ः । ऊं॒ इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभि॑ः । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥११

याभिः । सुदानू इति सुऽदानू । औशिजाय । वणिजे । दीर्घऽश्रवसे । मधु । कोशः । अक्षरत् ।

कक्षीवन्तम् । स्तोतारम् । याभिः । आवतम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥११

उशिक्संज्ञा दीर्घतमसः पत्नी तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिदृषिरनावृष्टयां जीवनार्थमकरोत् `वाणिज्यम् । स च वर्षणार्थमश्विनौ तुष्टाव । तौ च अश्विनौ मेघं प्रेरितवन्तौ। अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ "औशिजाय उशिक्पुत्राय "वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवसे एतत्संज्ञाय ऋषये “याभिः युष्मदीयाभिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः "कोशः मेघः "मधु माधुर्योपेतं वृष्टिजलम् "अक्षरत् असिञ्चत् युष्मत्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिर्जातेत्यर्थः । अपि च उशिजः पुत्रं "स्तोतारं कक्षीवन्तम् एतत्संज्ञमृर्षिं "याभिः ऊतिभिः "आवतम्

अरक्षतम् । “ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ कक्षीवन्तम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तया युक्तः कक्षीवान् । ‘आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवत्' इति निपातनात् मतुपो वत्वम् । संप्रसारणम् ॥

याभीं र॒सां क्षोदं॑सो॒द्नः पिंपि॒न्वथुं॑रन॒श्वं याभी॒ रथ॒मावं॑तं जि॒षे ।

याभिं॑स्त्रि॒शोकं॑ उ॒स्रियां॑ उ॒दाजं॑त॒ ताभिं॑रू॒ षु ऊ॒तिभिं॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥१२

याभिः॑ । र॒साम् । क्षोदं॑सा । उ॒द्नः । पि॒पि॒न्वथुः॑ । अ॒न॒श्वम् । याभिः॑ । रथं॑म् । आवं॑तम् । जि॒षे ।

याभिः । त्रिऽशोकः । उस्रियाः । उत्ऽआजंत । ताभिः ।
ऊं इतिं । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१२

याभिः । रसाम् । क्षोदसा । उद्नः । पिपिन्वथुः । अनश्वम्
। याभिः । रथम् । आवतम् । जिषे ।

याभिः । त्रिऽशोकः । उस्रियाः । उत्ऽआजत । ताभिः ।
ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१२

‘रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मणः ' (निरु. ११. २५)
इति यास्कः । हे अश्विनौ "याभिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः
"रसां नदीमनावृष्ट्या जलरहितां "क्षोदसा कूलानि
संपिंषता "उद्नः उदकेन “पिपिन्वथुः युवां पूरितवन्तौ ।
तथा "अनश्वम् अश्वैर्वियुक्तमात्मीयं रथं "जिषे जेतुं "याभिः
ऊतिभिः "अवतम् अगम्यतम् । अपि च “याभिः ऊतिभिः
कण्वपुत्रः "त्रिशोकः ऋषिः "उस्रियाः अपहृताः गाः
“उदाजत उदगमयत् असुरसकाशात् लेभे । "“ताभिः

सर्वाभिः "ऊतिभिः सह अस्मानप्यागच्छतम् ।। क्षोदसा । 'क्षुदिर् संपेषणे'। औणादिकः असुन् । उद्नः । तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुपो भवन्ति ' इति शसादेशः । 'पद्दन' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्भावः । भसंज्ञायाम् अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः । पिपिन्वथुः । 'पिवि सेचने'। इदित्त्वात् नुम् । जिषे । 'जि जये। 'तुमर्थे सेसेन् इति क्से प्रत्ययः । उदाजत । अज गतिक्षेपणयोः ॥

याभि॒ः सूर्यँ परिया॒थः प॑रा॒वतिं मं॑धा॒तारं॒ क्षैत्रं॑पत्ये॒ष्वाव॑तं ।

याभि॒र्विप्रं॒ प्र भ॒रद्वा॑ज॒माव॑तं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥१३

याभि॑ः । सूर्य॑म् । प॒रि॒ऽया॒थः । प॒रा॒ऽवति॑ । म॒न्धा॒तार॑म् । क्षैत्रं॑ऽपत्येषु । आव॑तम् ।

याभिः᳚ । विप्र॑म् । प्र । भ॒रत्ऽवा॑जम् । आव॑तम् । ताभिः᳚ ।
ऊं॒ इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः᳚ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥१३

याभिः । सूर्यम् । परिऽयाथः । पराऽवति । मन्धातारम् ।
क्षैत्रऽपत्येषु । आवतम् ।

याभिः । विप्रम् । प्र । भरत्ऽवाजम् । आवतम् । ताभिः ।
ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१३

हे अश्विनौ "परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यं तस्मात्तमसो मोचयितुं "याभिः ऊतिभिः "परियाथः युवां परितो गच्छथः । तथा “मन्धातारम् ऋषिं "क्षैत्रपत्येषु । क्षेत्राणां पतिरधिपतिः क्षेत्रपतिः । तत्संबन्धिषु कर्मसु "आवतम् अरक्षतम् । अपि च "याभिः ऊतिभिः “विप्रं मेधाविनं “भरद्वाजम् ऋषिमन्नप्रदानेन “प्र “आवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । “ताभिः

सर्वाभिः “ऊतिभिः सह रक्षणार्थमस्मानप्यागच्छतम् ।
क्षैत्रपत्येषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् कर्मण्यर्थे प्यञ् ॥

याभिर्म॒हाम॑तिथि॒ग्वं क॑शो॒जुवं॒ दिवो॑दासं शंबर॒हत्य॒ आव॑तं
।

याभिः॑ पू॒र्भिद्ये॑ त्र॒सद॑स्यु॒माव॑तं॒ ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना
ग॑तं ॥१४

याभिः॑ । म॒हाम् । अ॒ति॒थि॒ऽग्वम् । क॒श॒ःऽजुव॑म् ।
दिवः॑ऽदासम् । श॒म्ब॒र॒ऽहत्ये॑ । आव॑तम् ।

याभिः॑ । पूः॒ऽभिद्ये॑ । त्र॒सद॑स्युम् । आव॑तम् । ताभिः॑ । ऊं॒
इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥१४

याभिः । महाम् । अतिथिऽग्वम् । कशःऽजुवम् ।
दिवःऽदासम् । शम्बरऽहत्ये । आवतम् ।

याभिः । पूःऽभिद्ये । त्रसदस्युम् । आवतम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१४

हे अश्विनौ “महां महान्तम् “अतिथिग्वम् अतिथिभिर्गन्तव्यं "कशोजुवम् असुरभीत्या उदकं प्रवेष्टु गन्तारम् एवंभूतं “दिवोदासम् एतत्संज्ञकं राजर्षिं “शम्बरहत्ये । शम्ब आयुधम् । तद्युक्तः शम्बरोऽसुरः। तस्य हनने विषयभूते सति 'याभिः ऊतिभिः "अवतम् अरक्षतम्। अपि च "याभिः ऊतिभिः “पूर्भिद्ये पुराणि नगराणि भिद्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्भिद्यः संग्रामः । तस्मिन् “त्रसदस्युम् एतत्संज्ञकम् ऋषिं पुरुकुत्सपुत्रम् "आवतम् अरक्षतम् । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ महाम् । महान्तमित्यस्य छान्दसो वर्णलोपः । कशोजुवम् । कशः इत्युदकनाम । ‘कश गतिशासनयोः'। असुन्। कशांस्युदकानि जवतीति कशोजूः ।। जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । ‘क्विब्वचि° ' (उ. सू. २. २१५) इत्यादिना

क्विब्दीर्घौ। दिवोदासम् । ‘दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ' (का. ६. ३. २१. ५) इति अलुक् । ‘दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' (पा. सू. ६. २. ९१. १) इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । शम्बरहत्ये । ‘हनस्त च ' इति हन्तेर्भावे क्यप् ; तसंनियोगेन तकारान्तादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

याभि॑र्व॒म्रं वि॑पिपा॒नमु॑पस्तु॒तं क॒लिं याभि॑र्वि॒त्तजा॑निं दु॒व॒स्यथ॑ ।

याभि॒र्व्य॑श्वमु॒त पृथि॒मावं॑त॒ं ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥१५

याभि॑ः । व॒म्रम् । वि॒ऽपि॒पा॒नम् । उ॒प॒ऽस्तु॒तम् । क॒लिम् । याभि॑ः । वि॒त्तऽजा॑निम् । दु॒व॒स्यथ॑ः ।

याभिः॑ । विऽअ॑श्वम् । उ॒त । पृथि॑म् । आव॑तम् । ताभिः॑ ।
ऊ॒ं इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥१५

याभिः । वम्रम् । विऽपिपानम् । उपऽस्तुतम् । कलिम् ।
याभिः । वित्तऽजानिम् । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽअश्वम् । उत । पृथिम् । आवतम् । ताभिः ।
ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१५

हे अश्विनौ “वम्रं विखनसः पुत्रमेतत्संज्ञमृषिं “विपिपानं विशेषेण पार्थिवं रसं पिबन्तं "याभिः ऊतिभिः अरक्षतम् । कीदृशम् । “उपस्तुतं समीपस्थैः सम्यक् स्तुतमिति स्तूयमानम् । तथा “वित्तजानिं लब्धभार्यं “कलिम् एतत्संज्ञमृषिं “याभिः ऊतिभिः “दुवस्यथः रक्षथः । "उत अपि च “व्यश्वं विगताश्वं “पृथिम् एतत्संज्ञं वैनं राजर्षिं 'याभिः ऊतिभिः “आवतम् अरक्षतम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥
विपिपानम् । ‘पा पाने'। ताच्छीलिकः चानश् । बहुलं

छन्दसि ' इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि । इति अभ्यासस्य इत्वम्। उपस्तुतम्। स्तौतेः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६. २. १४७)। वित्तजानिम् । वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । ‘जायाया निङ्' (पा.सू . ५. ४. १३४) इति समासान्तो निङादेशः । लोपो ब्योर्वलि ' इति वलिः लोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यश्वम् । विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदस्योदात्तत्वे ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ॥ ३५ ॥

याभि॑र्नरा श॒यवे॒ याभि॒रत्र॑ये॒ याभिः॑ पु॒रा मन॑वे गा॒तुमी॒षथुः॑ ।

याभि॒: शारी॒राजं॑त॒ं स्यूमं॑रश्मये॒ ताभिं॑रू॒ षु ऊ॒तिभिं॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥१६

याभिः॑ । न॒रा॒ । श॒यवे॑ । याभिः॑ । अत्र॑ये । याभिः॑ । पु॒रा । मनं॑वे । गा॒तुम् । ई॒षथुः॑ ।

याभिः॑ । शारीः॑ । आजं॑तम् । स्यूमं॑ऽरश्मये । ताभिः॑ । ऊं॒ इतिं । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥१६

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुम् । ईषथुः ।

याभिः । शारीः । आजतम् । स्यूमऽरश्मये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१६

हे “नरा नेतारावश्विनौ "पुरा पूर्वस्मिन्काले "शयवे एतत्संज्ञकाय ऋषये "गातुं दुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गं “याभिः ऊतिभिः “ईषथुः युवां वाञ्छितवन्तौ

कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् ‘शयवे चिन्नासत्या शचीभिः ' (ऋ. सं. १. ११६. २२) इत्यस्यामृचि प्रतिपादितम् । तथा “अत्रये ऋषये शतद्वारे यन्त्रगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय संतापकारिणः अग्नेः शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं "याभिः ऊतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथाम्' (ऋ. सं. १. ११६. ८) इत्यादौ प्रसिद्धम् । तथा “मनवे एतन्नाम्ने राजर्षये "याभिः ऊतिभिः यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मन्त्रान्तरं- यवं वृकेणाश्विना वपन्ता ' (ऋ. सं. १. ११७. २१) इति । अपि च स्यूमरश्मये स्यूतः संबद्धः रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय ऋषये "याभिः ऊतिभिः “शारीः । शरो नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभूता इषूः "आजतं शत्रून्प्रति प्रैरयतम् । ताभिरूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा। ‘नृ नये'। ‘ऋदोरप्'। ‘सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । शयवे

।' शीङ् स्वप्ने । भृमृशीतृचरि° ' (उ. सू. १. ७.) इत्यादिना उप्रत्ययः । ईषथुः । 'इषु इच्छायाम्'। लिटि अथुसि '°असवर्णे' (पा. सू. ६. ४. ७८) इति पर्युदासात् अभ्यासस्य इयङादेशाभावे सवर्णदीर्घः । शारीः । विकारार्थे शरशब्दात् " अनुदात्तादेश्च' इति अञ् । ' टिड्ढाणञ्" ' इति ङीप् । स्यूमरश्मये । 'षिबु तन्तुसंताने' । सिवेः औणादिको मन्प्रत्ययः ।' च्छ्वोः शूठ्' इति ऊठ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

याभि॒ः पठ॑र्वा॒ जठ॑रस्य म॒ज्मना॒ग्निर्नादी॑देच्चि॒त इ॒द्धो अज्म॒न्ना ।

याभि॒ः शर्या॑त॒मव॑थो महाध॒ने ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तं ॥१७

याभि॑ः । पठ॑र्वा । जठ॑रस्य । म॒ज्मना॑ । अ॒ग्निः । न ।
अदी॑देत् । चि॒तः । इ॒द्धः । अज्म॑न् । आ ।

याभि॑ः । शर्या॑तम् । अव॑थः । म॒हा॒ऽध॒ने । ताभि॑ः । ऊ॒ं इति॑
। सु । ऊ॒तिऽभि॑ः । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥१७

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्मना । अग्निः । न ।
अदीदेत् । चितः । इद्धः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शर्यातम् । अवथः । महाऽधने । ताभिः । ऊं इति
। सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१७

हे अश्विनौ “जठरस्य । ‘ जठरमुदरं भवति
जग्धमस्मिन्ध्रियते ' (निरु. ४, ७) इति यास्कः ।
जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य "मज्मना बलेन युक्तः सन्
"पठर्वा एतत्संज्ञो राजर्षिः “अज्मन् । संग्रामनामैतत् ।
अज्मनि संग्रामे युष्मदीयाभिः “याभिः ऊतिभिः “आ

समन्तात् “अदीदेत् अदीप्यत । तत्र दृष्टान्तः । “चितः काष्ठैरभिचितः “इद्धः यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः प्रज्वालितः अग्निर्न । यथा अग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च “शर्यातं मानवमिन्द्रेण सह स्पर्धमानं “महाधने । संग्रामनामैतत् । महता धनेनोपेते संग्रामे “याभिः ऊतिभिः "अवथः रक्षथः । ताभिरित्यादि गतम् ॥ अदीदेत् । दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा । अज्मन् ।' अज गतिक्षेपणयोः' । अजन्ति क्षिपन्त्यस्मिन्बाणानिति अधिकरणे औणादिको मनिन् । ‘वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते' (का. २. ४. ५६. २) इति वचनात् वीभावाभावः । ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । महाधने ।' आन्महतः' इति आत्वम् ॥

याभिरंगिरो मनंसा निरण्यथोऽग्रं गच्छंथो विवरे गोअंर्णसः ।

याभि॒र्मनुं॒ शूरं॑मि॒षा स॒मावं॑त॒ं ताभिं॑रू॒ षु ऊ॒तिभिं॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥१८

याभिः॑ । अ॒ङ्गि॒र॒ः । मनं॑सा । नि॒ऽर॒ण्यथः॑ । अग्रं॑म् । गच्छं॑थः । वि॒ऽव॒रे । गोऽअं॑र्णसः ।

याभिः॑ । मनुं॑म् । शूरं॑म् । इ॒षा । स॒म्ऽआवं॑तम् । ताभिः॑ । ऊ॒ं इतिं॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥१८

याभिः । अङ्गिरः । मनसा । निऽरण्यथः । अग्रम् । गच्छथः । विऽवरे । गोऽअर्णसः ।

याभिः । मनुम् । शूरम् । इषा । सम्ऽआवतम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१८

अङ्गिरः इत्येतदामन्त्रितं वाक्यात् बहिर्भूतम् । तेन चात्मानं संबोध्य स्तुतावृषिं प्रेरयति। हे “अङ्गिरः अङ्गिरसां गोत्रज त्वमश्विनौ स्तुहि। हे अश्विनौ मनसा मननीयेन

स्तोत्रेण प्रीतौ सन्तौ युवां “याभिः ऊतिभिः "निरण्यथः स्तोतॄन् नितरां रमयथः । यद्वा ! मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा “गोअर्णसः गोरूपस्यारणीयस्य धनस्य पणिभिर्गुहायां निहितस्य “विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने विषयभूते सति याभिः ऊतिभिः सह युवाम् “अग्रं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् “गच्छथः । अपि च “शूरं वीर्यवन्तं “मनुम् “इषा पृथिव्यामुप्तेन यवादिधान्यरूपेणान्नेन “याभिः ऊतिभिः “समावतं सम्यगरक्षतम् । “ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ निरण्यथः। निरमयथ इत्यस्य वर्णव्यापत्त्या एतद्रूपम् । विवरे । ' ग्रहवृद्दनिश्चिगमश्च ' इति भावे अप् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

याभि॒: पत्नीं॑र्वि॒म॒दायं न्यू॒हथु॒रा घं वा॒ याभिं॑रु॒णीरशिं॑क्षतं ।

याभिः॑ सु॒दासं॑ ऊ॒हथुः॑ सुदे॒व्यं१॒ ताभिं॑रू॒ षु ऊ॒तिभिं॑रश्वि॒ना गंतं ॥१९

याभिः॑ । पत्नीः॑ । वि॒ऽम॒दायं । नि॒ऽऊ॒हथुः॑ । आ । घ॒ । वा॒ । याभिः॑ । अ॒रु॒णीः । अशिं॑क्षतम् ।

याभिः॑ । सु॒ऽदासें । ऊ॒हथुः॑ । सु॒ऽदे॒व्यंम् । ताभिः॑ । ऊँ॒ इतिं । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥१९

याभिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहथुः । आ । घ । वा । याभिः । अरुणीः । अशिक्षतम् ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहथुः । सुऽदेव्यम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥१९

हे अश्विनौ “विमदाय एतन्नाम्ने ऋषये “याभिः युष्मदीयाभिः ऊतिभिः “पत्नीः भार्याः पुरुमित्रस्य दुहितरं “न्यूहथुः नितरां युवां प्रापितवन्तौ । “ध इति पादपूरणः ।

तथा “याभिः ऊतिभिः “अरूणीः अरुणवर्णाः आरोचमाना गाः “आ आभिमुख्येन अशिक्षतम् अदत्तम् । तथा पिजवनपुत्राय “सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे “सुदेव्यं प्रशस्तं धनं “याभिः ऊतिभिः “ऊहथुः प्रापितवन्तौ । ताभिरित्यादि गतम् ॥ पत्नीः । अमो व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहथुः । वह प्रापणे'। अथुसि यजादित्वात् संप्रसारणम् । द्विर्वचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन् । सुदेव्यम् । दिगादित्वाद्यत् (पा. सू. ४. ३. ५४)। तित्स्वरितम् ' इति स्वरितत्त्वम् ॥

याभि॒: शंतांती॒ भवंथो द॒दाशुषें भु॒ज्युं याभि॒रवंथो॒ याभि॒रध्रिंगुं ।

ओ॒म्यावंतीं सु॒भरांमृ॒तस्तु॒भं ताभिंरू॒ षु ऊ॒तिभिंरश्वि॒ना गंतं ॥२०

याभिः॑ । शन्ता॑ती॒ इति॒ शम्ऽता॑ती । भव॑थः । द॒दा॒शुषे॑ । भु॒ज्युम् । याभिः॑ । अव॑थः । याभिः॑ । अध्रिं॑ऽगुम् ।

ओ॒म्याऽव॑तीम् । सु॒ऽभरा॑म् । ऋ॒त॒ऽस्तुभ॑म् । ताभिः॑ । ऊ॒ इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥२०

याभिः । शन्ताती इति शम्ऽताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्युम् । याभिः । अवथः । याभिः । अध्रिऽगुम् ।

ओम्याऽवतीम् । सुऽभराम् । ऋतऽस्तुभम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥२०

हे अश्विनौ “ददाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय "याभिः ऊतिभिः “शंताती सुखस्य कर्तारौ “भवथः । “याभिः च ऊतिभिः “भुज्युं तुग्रस्य पुत्रम् “अवथः । “याभिः च “अध्रिगुम् । अधिगुर्देवानां शमिता । ' अध्रिगुश्चापापश्च उभौ देवानां शमितारौ ' (तै. ब्रा. ३. ६. ६. ४) इति श्रुतेः ।

अपि च “ऋतस्तुभम्। ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीति ऋतस्तुप् । एतत्संज्ञमृषिम् “ओम्यावतीम् । ओम्या इति सुखनाम । तद्युक्तां “सुभरां सुखेन भरणीयाम् इषं याभिः ऊतिभिः प्रापयथः। “ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ शंताती। ‘शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इति तातिल्प्रत्ययः । ‘लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददाशुषे । “दा दाने '। लिटः क्वसुः । ‘वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । “शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् ॥ ॥ ३६ ॥

याभिः॑ कृ॒शानु॒मसं॑ने दुव॒स्यथो॑ ज॒वे याभि॒र्यूनो॒ अर्वं॑त॒मावं॑तं ।

मधुं॑ प्रि॒यं भं॑रथो॒ यत्स॒रड्भ्य॒स्ताभिं॑रू॒ षु ऊ॒तिभिं॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥२१

याभिः॑ । कृ॒शानु॑म् । अस॑ने । दु॒व॒स्यथः॑ । ज॒वे । याभिः॑ । यूनः॑ । अर्व॑न्तम् । आव॑तम् ।

मधु॑ । प्रि॒यम् । भ॒र॒थ॒ः । यत् । स॒रट्ऽभ्यः॑ । ताभिः॑ । ऊ॒ँ इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥२१

याभिः । कृशानुम् । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वन्तम् । आवतम् ।

मधु । प्रियम् । भरथः । यत् । सरट्ऽभ्यः । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥२१

स्वानादिषु सोमपालेषु' मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं- हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणाः ' (तै. सं. १. २.७) इति । तं “कृशानुम् “असने। इषवोऽस्यन्तेऽस्मिन्नित्यसनः संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे हे अश्विनौ “याभिः ऊतिभिः दुवस्यथः रक्षथः ।

तथा “याभिः च “जवे वेगे प्रवृत्तं “यूनः तरुणस्य पुरुकुत्सस्य “अर्वन्तम् अश्वम् “आवतम् अरक्षतम् । अपि च “यत् “मधु क्षौद्रं “प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत् “सरड्भ्यः मधुमक्षिकाभ्यः याभिः च ऊतिभिः "भरथः संपादयथः । “ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ असने । ‘असु क्षेपणे ' । ' करणाधिकरणयोश्च ' इति अधिकरणे ल्युट् । सरड्भ्यः । ‘सृ गतौ । सर्तेररटिः ।।

याभि॒र्नरं॑ गोषु॒युधं॑ नृ॒षाह्ये॒ क्षेत्र॑स्य सा॒ता तन॑यस्य॒ जिन्व॑थः ।

याभी॒ रथाँ॒ अव॑थो॒ याभि॒रर्व॑त॒स्ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥२२

याभिः॑ । नर॑म् । गो॒षु॒ऽयुध॑म् । नृ॒ऽसह्ये॑ । क्षेत्र॑स्य । सा॒ता । तन॑यस्य । जिन्व॑थः ।

याभिः॑ । रथा॑न् । अव॑थः । याभिः॑ । अर्व॑तः । ताभिः॑ । ऊं॒ इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥२२

याभिः । नरम् । गोषुऽयुधम् । नृऽसह्ये । क्षेत्रस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः ।

याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अर्वतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥२२

हे अश्विनौ “गोषुयुधं गोविषयं युद्धं कुर्वन्तं “नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं “याभिः ऊतिभिः “नृषाह्ये नृभिः सोढव्ये संग्रामे “जिन्वथः प्रीणयथः रक्षथः इत्यर्थः । तथा “क्षेत्रस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । “तनयस्य धनस्य च “साता सातये संभजनार्थं "याभिः ऊतिभिः यजमानं

रक्षथ:,। 'याभिः च यजमानानां “रथान् रक्षथः । तदीयान् “अर्वतः अश्वांश्च याभिः “अवथः । “ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ गोषयुधम् । 'युध संप्रहारे ' । गोषु युध्यते इति गोषुयुत् । तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति अलुक् । नृषाह्ये । ' षह मर्षणे '। ‘शकिसहोश्च' इति यत् । अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिको दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । साता । ' वन षण संभक्तौ । भावे क्तिन् । ‘जनसनखनां सञ्झलोः ' इति आत्वम् । ‘ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं निपातितम् ।' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थ्यां डादेशः । जिन्वथः । जिविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्त्वात् नुम् । रथान् ।' दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वम् । ‘आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः ।।

याभि॒: कुत्सं॑मार्जुने॒यं शं॑तक्रतू॒ प्र तु॒र्वीतिं॒ प्र चं

द॒भीति॒मावं॑तं ।

याभि॑र्ध्व॒सं॑तिं॑ पुरु॒षं॑ति॒मावं॑त॒ं ताभि॑रू॒ षु ऊ॒तिभि॑रश्वि॒ना गं॑तं ॥२३

याभिः॑ । कुत्सं॑म् । आ॒र्जु॒ने॒यम् । श॒त॒क्र॒तू॒ इति॑ शतऽक्रतू । प्र । तु॒र्वीतिं॑म् । प्र । च॒ । द॒भीतिं॑म् । आवं॑तम् ।

याभिः॑ । ध्व॒सन्तिं॑म् । पु॒रु॒ऽसन्तिं॑म् । आवं॑तम् । ताभिः॑ । ऊ॒ं इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् ॥२३

याभिः । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिम् । प्र । च । दभीतिम् । आवतम् ।

याभिः । ध्वसन्तिम् । पुरुऽसन्तिम् । आवतम् । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥२३

हे “शतक्रतू बहुविधकर्माणावश्विनौ "आर्जुनेयम् । अर्जुन इतीन्द्रस्य नाम । तथा च वाजसनेयकम् - ’एतद्वा इन्द्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुनः' इति । तस्य पुत्रं “कुत्सं "याभिः ऊतिभिः “प्र “आवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । तथा “तुर्वीतिं “दभीतिं “च याभिः ऊतिभिः “प्र आवतम् । अपि च “याभिः “ध्वसन्तिम् एतत्संज्ञ “पुरुषन्तिम् एतन्नामानं च ऋषिम् “आवतम् अरक्षतम् । “ताभिः सर्वाभिः “ऊतिभिः सहास्मानपि सुष्ठ्वागच्छतम् ॥ आर्जुनेयम् ।' शुभ्रादिभ्यश्च ' (पा. सू. ४. १. १२३) इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इत्युक्तत्वात् ढक् । तुर्वीतिम् । ' तुर्वी हिंसार्थः । शत्रूंस्तुर्वतीति तुर्वीतिः । औणादिक ईतिप्रत्ययः । दभीतिम् । ‘दम्भु दम्भे'। औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वसन्तिम् । ‘ध्वंसु गतौ च ' । औणादिको झिङ्प्रत्ययः। ‘अनिदिताम्' इति नलोपः । ‘झोऽन्तः' । पुरुषन्तिम् । पुरु सनोति ददातीति पुरुषन्तिः । ‘क्तिच्क्तौ

च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् ।' न क्तिचि दीर्घश्च' इति अनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

अप्नंस्वतीमश्विना॒ वाचंम॒स्मे कृ॒तं नों दस्रा वृषणा मनी॒षां ।

अ॒द्यू॒त्येऽवंसे॒ नि ह्वंये वां वृ॒धे चं नो भवत॒ं वाजंसातौ ॥२४

अप्नंस्वतीम् । अ॒श्वि॒ना॒ । वाचंम् । अ॒स्मे इतिं । कृ॒तम् । न॒ः । द॒स्रा॒ । वृ॒ष॒णा॒ । म॒नी॒षाम् ।

अ॒द्यू॒त्यें । अवंसे । नि । ह्व॒ये॒ । वा॒म् । वृ॒धे । च॒ । न॒ः । भ॒व॒त॒म् । वाजंऽसातौ ॥२४

अप्नस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मे इति । कृतम् । नः । दस्रा । वृषणा । मनीषाम् ।

अद्यूत्ये । अवसे । नि । ह्वये । वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजऽसातौ ॥२४

हे अश्विनौ “अस्मे अस्माकं “वाचम् “अप्नस्वतीम् । अप्न इति कर्मनाम । विहितैः कर्मभिः संयुक्तां “कृतं कुरुतम् । तथा “नः अस्माकं “मनीषां बुद्धिं हे “वृषणा कामानां वर्षकौ “दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वेदार्थज्ञानसमर्थां कुरुतम् । अपि च यस्मात् युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्मात् “वां युवाम् “अवसे रक्षणाय “नि “ह्वये नितरामाह्वये । कदा । “अद्यूत्ये द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे । तस्मिन् काले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं सूक्तं पठ्यते । आहूतौ “च युवां “वाजसातौ वाजस्यान्नस्य संभजने । यद्वा । संग्रामनामैतत् । संग्रामे “नः अस्माकं "वृधे वर्धनाय “भवतम् ॥ अप्नस्वतीम् । ‘आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा' इति असुन् नुडागमश्च । तदस्यास्ति' इति मतुप् ।

‘मादुपधायाः' इति मतुपो वत्वम् । तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वेन पदत्वाभावात् रुत्वाद्यभावः । अस्मे । 'सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्याः शेआदेशः । कृतम् । करोतेर्लोटि ‘बहुलं छन्दसि । इति विकरणस्य लुक् । अद्यूत्ये । ‘द्युत दीप्तौ' ।' ऋहलोर्ण्यत्' इति भावे ण्यत् । वर्णव्यापत्त्या ऊकारः । द्यूत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति बहुव्रीहौ व्यत्ययेनान्तस्वरितत्वम् । नि ह्वये । निसमुपविभ्यो ह्वः' इति आत्मनेपदम् । वृधे । “वृधु वृद्धौ'। संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । 'सावेकाचः० इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

द्युभि॑र॒क्तुभिः॒ परि॑ पातम॒स्मानरि॑ष्टेभिरश्विना॒ सौभ॑गेभिः ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहंता॒मदि॑तिः॒ सिंधु॑ः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥२५

द्युऽभिः॑ । अ॒क्तुऽभिः॑ । परिं॑ । पा॒त॒म् । अ॒स्मान् ।
अरिं॑ष्टेभिः । अ॒श्वि॒ना॒ । सौभं॑गेभिः ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुं॑णः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिं॑तिः ।
सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥२५

द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । परि । पातम् । अस्मान् ।
अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥२५

हे अश्विनौ “द्युभिः दिवसैः "अक्तुभिः रात्रिभिश्च "अस्मान् स्तोतॄन् “परि “पातं परितो रक्षतं सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथा “अरिष्टेभिः अहिंसितैः “सौभगेभिः सुभगत्वैः सुभगत्वापादकैर्धनैः अस्मान् रक्षतम् । यस्माभिः प्रार्थितं “नः अस्मदीयं “तत् मित्रादयः

षड्देवताः “ममहन्तां पूजयन्तु । उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः । ‘दिव उत्' इति उत्वम् । “ दिवो झल्' (पा. सू. ६. १. १८३) इति ‘सावेकाचः° ' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । ‘रिष हिंसायाम् । निष्ठा ' इति क्तः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। 'बहुलं छन्दसि इति भिसः ऐसभावः । अश्विना । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । ‘आमन्त्रितस्य च ' इति सर्वानुदात्तत्वम् । सौभगेभिः। शोभनो भगः श्रीर्यस्यासौ सुभगः । तस्य भावः सौभगम् । ‘सुभगान्मन्त्रे' इत्युद्गात्रादिषु पाठात् अञ्प्रत्ययः । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ' इति उभयपदवृद्धिर्न भवति, तस्याः ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववत् ऐसभावः । ‘ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.११३

← सूक्तं १.११२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.११३

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.११४ →

दे. १ उषाः (उत्तरार्धस्य) रात्रिश्च, २-२० उषाः। त्रिष्टुप् ।

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् ॥१॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥२॥

समानो अध्वा स्वस्रोरनन्तस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥३॥

भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः ।

प्रार्प्या जगद्व्यु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥४॥

जिह्मश्ये चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये राय उ त्वम् ।

दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥५॥

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥६॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥७॥

परायतीनामन्वेति पाथ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम् ।

व्युच्छन्ती जीवमुदीरयन्त्युषा मृतं कं चन बोधयन्ती ॥८॥

उषो यदग्निं समिधे चकर्थ वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यक्ष्यमाणाँ अजीगस्तद्देवेषु चकृषे भद्रमप्नः ॥९॥

कियात्या यत्समया भवाति या व्यूषुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥१०॥

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥११॥

यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती ।

सुमङ्गलीर्बिभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥१२॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु द्यूनजरामृता चरति स्वधाभिः ॥१३॥

व्यञ्जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥१४॥

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।

ईयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्वैत् ॥१५॥

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।

आरैक्पन्थां यातवे सूर्यायागन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥१६॥

स्यूमना वाच उदियर्ति वह्नि स्तवानो रेभ उषसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥१७॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतानामुदर्के ता अश्वदा अश्नवत्सोमसुत्वा ॥१८॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्बृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥१९॥

यच्चित्रमप्न उषसो वहन्तीजानाय शशमानाय भद्रम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥२०॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्याय अष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मण्डले षोडशेऽनुवाके सप्त

सूक्तानि गतानि । ‘ इदम् ' इति विंशत्यृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते - इदं विंशतिरुषस्यं द्वितीयोऽर्धर्चो रात्रेश्च ' इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषया अनुवृत्तेः आङ्गिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । उषा देवता । द्वितीयस्यार्धर्चस्य रात्रिरपि । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च - इदं श्रेष्ठं पृथू रथ इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ।।

इ॒दं श्रेष्ठं॒ ज्योति॑षां॒ ज्योति॒राग॑च्चि॒त्रः प्र॑के॒तो अ॑जनिष्ट॒ विभ्वा॑ ।

यथा॒ प्रसू॑ता सवि॒तुः स॒वाय॑ँ ए॒वा रात्र्यु॒षसे॒ योनि॑मारैक् ॥ १

इ॒दम् । श्रेष्ठं॑म् । ज्योति॑षाम् । ज्योतिः॑ । आ । अ॒गा॒त् । चि॒त्रः । प्र॒ऽके॒तः । अ॒ज॒नि॒ष्ट॒ । विऽभ्वा॑ ।

यथा॑ । प्रऽसू॑ता । स॒वि॒तुः । स॒वाय॑ । ए॒व । रात्री॑ । उ॒षसे॑ । योनि॑म् । अ॒रै॒क् ॥१

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा ।

यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवाय । एव । रात्री । उषसे । योनिम् । अरैक् ॥१

“ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये “इदम् उषआख्यं “ज्योतिः “श्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चन्द्रस्तु यद्यप्यन्यत् प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औषसं तु ज्योतिः युगपदेव

सर्वस्य जगतः अन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकम् । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिः “आगात् पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् “चित्रः चायनीयः “प्रकेतः अन्धकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः तदीयो रश्मिः “विभ्वा विभुर्व्याप्तः सन् ”अजनिष्ट प्रादुरभूत्। किंच "यथा “रात्री रात्रिः स्वयं “सवितुः सूर्यसकाशात् “प्रसूता उत्पन्ना । सूर्यो हि अस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरपि “उषसे “सवाय उषस उत्पत्तये तदर्थं “योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणम् "अरैक् आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा । प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिरपि उषसे उषसो यज्जन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्तम् - इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय

रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानम् ' (निरु. २. १९) इति ॥ श्रेष्ठम् । प्रशस्यशब्दात् अतिशायनिकः इष्ठन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (पा. सू. ५. ३. ६०) इति श्रादेशः । प्रकृत्यैकाच् (पा. सू. ६.. ४. १६३) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । अगात् । एतेः लुङि • इणो गा लुङि' इति गादेशः। ' गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । प्रकेतः । 'कित ज्ञाने' । अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि घञ् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट । ' जनी प्रादुर्भावे'। लुङि सिच इडागमः । विभ्वा ।' विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इति भवतेः डुप्रत्ययः । 'सुपां सुलुक् । इत्यादिना सोः आकारादेशः । ' ओः सुपि ' इति यणादेशस्य ' न भूसुधियोः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते ' छन्दस्युभयथा ' इति यणादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । विपूर्वात् भवतेः औणादिको डुन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रसूता । षूङ् प्राणिप्रसवे'। कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय । छन्दसि जवसवौ

वक्तव्यौ ' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इति निपातनात् अच् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः इति संहितायाम् अकारः सानुनासिकः । एव। ‘ निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः । रात्री । ‘ रात्रेश्चाजसौ ' इति ङीप्। “यस्येति च ' इति इकारलोपः। अरैक्।' रिचिर विरेचने । लङि ‘ बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे ‘ हल्ङ्याब्भ्यः० ' इति तिलोपः। वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः ।।

रुशंद्वत्सा॒ रुशंती श्वे॒त्यागा॒दारैंगु कृ॒ष्णा सदंनान्यस्याः ।

स॒मा॒नबंन्धू अ॒मृतें अनू॒ची द्यावा॒ वर्णं॑ चरत आमिना॒ने ॥ २

रुशंत्ऽवत्सा । रुशंती । श्वे॒त्या । आ । अ॒गा॒त् । अरैंक् । ऊँ॒ इतिं । कृ॒ष्णा । सदंनानि । अ॒स्या॒ः ।

स॒मा॒नबं॑न्धू॒ इति॑ स॒मा॒नऽबं॑न्धू । अ॒मृते॒ इति॑ । अ॒नू॒ची इति॑
। द्यावा॑ । वर्णं॑म् । च॒र॒त॒ः । आ॒मि॒ना॒ने इत्यां॑ऽमि॒ना॒ने ॥२

रुशत्ऽवत्सा । रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् ।
ऊं इति । कृष्णा । सदनानि । अस्याः ।

समानबन्धू इति समानऽबन्धू । अमृते इति । अनूची इति
। द्यावा । वर्णम् । चरतः । आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥२

श्वेत्या इत्युषसो नामधेयम् । “रुशती दीप्ता “श्वेत्या
श्वेतवर्णोषाः। “रुशद्वत्सा रुशन् दीप्तः सूर्यो वत्सो यस्याः
सा तथोक्ता। यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुषसः
समीपे सूर्यस्य नित्यम् अवस्थानात्तद्वत्सत्वम् । अथवा
यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन् हरति
एवमुषसोऽवश्यायाख्यं रसं पिबन् वत्स इत्युच्यते ।
तादृशी सती “आगात् आगतवती । आगतायाः “अस्याः
उषसः “कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः “सदनानि स्थानानि

स्वकीयान्त्यार्धयामलक्षणानि "अरैक् आरेचितवती कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः । "उ इत्येतत् पादपूरणम्। अपि चैते रात्र्युषसौ "समानबन्धू समानेनैकेन सूर्याख्येन बन्धुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोषाः उदेष्यता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिरपि अस्तं यता सूर्येण संबद्धा । "अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् "अनूची अन्वञ्चन्त्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्यौ । यद्वा । सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ । एवंभूते "वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपम् "आमिनाने जरयन्त्यौ । यद्वा । स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यौ । उषसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या । एवंविधे सत्यौ "द्यावा द्योतमाने "चरतः प्रतिदिवसमावर्तेते । यद्वा । द्यावा नभसा अन्तरिक्षमार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं -रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् श्वेत्या

श्वेततेररिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्याविततीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादमिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे' (निरु. २. २०) इति ॥ श्वेत्या।' श्विता वर्णे '। अस्मात् ण्यन्तात् 'अचो यत्' इति भावे यत्। णिलोपः । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयः अच् । अमृते । मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अनूची । अनुपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन् । ‘ अनिदिताम् ' इति नलोपः । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप्। ‘ अचः' इत्यकारलोपे ‘चौ ' इति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप् उदात्तत्वम् ।' सुपां सुलुक्° ' इति विभक्तेर्लुक् । आमिनाने

। “ मीङ् हिंसायाम्' । क्रैयादिकः । शानचि ‘मीनातेर्निगमे ' इति ह्रस्वत्वम् ॥

स॒मा॒नो अध्वा॒ स्वस्रो॑रन॒न्तस्तम॒न्यान्यां॑ चरतो दे॒वशि॑ष्टे ।

न मे॑थेते॒ न तं॑स्थतुः सु॒मेके॒ नक्तो॒षासा॒ सम॑नसा॒ विरू॑पे ॥ ३

स॒मा॒नः । अध्वा॑ । स्वस्रोः॑ । अ॒न॒न्तः । तम् । अ॒न्याऽअ॑न्या । च॒र॒तः॒ । दे॒वशि॑ष्टे॒ इति॑ दे॒वऽशि॑ष्टे ।

न । मे॒थे॒ते॒ इति॑ । न । त॒स्थ॒तुः॒ । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ । नक्तो॒षसा॑ । सऽम॑नसा । विरू॑पे॒ इति॒ विऽरू॑पे ॥३

समानः । अध्वा । स्वस्रोः । अनन्तः । तम् । अन्याऽअन्या । चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न । मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । नक्तोषसा । सऽमनसा । विरूपे इति विऽरूपे ॥३

“स्वस्रोः भगिन्योः रात्र्युषसोः “अध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः “समानः एक एव । येनैव आकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि । स च मार्गः “अनन्तः अवसानरहितः । “तं मार्गं “देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येण अनुशिष्टे शिक्षिते सत्यौ “अन्यान्या एकैका “चरतः क्रमेण गच्छतः । अपि च “सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने “नक्तोषासा रात्रिरुषाश्च “विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि “समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ “न “मेथेते परस्परं न हिंस्तः । तथा “न “तस्थतुः क्वचिदपि न तिष्ठतः । सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छतः इत्यर्थः ॥ अन्यान्या ।' कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम् ' (पा. म. ८. १.

१२. ११) इति अन्यशब्दस्य द्विर्भावः । तस्य परमाम्रेडितम् ' इति आम्रेडितसंज्ञायाम् ‘अनुदात्तं च ' इति आम्रेडितानुदात्तत्वम् । देवशिष्टे । “शासु अनुशिष्टौ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा ।' यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ शास इदङ्हलोः ' (पा. सू. ६. ४. ३४) इति उपधाया इत्वम् । शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मेथेते । मिथृ मेथृ मेधाहिंसनयोः'। भौवादिकः । अनुदात्तेत् । सुमेके। ‘मिह सेचने'। भावे घञ् । शोभनो मेहो ययोस्ते । व्यत्ययेन ककारः। उत्तरपदस्य ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नक्तोषासा। ‘सुपां सुलक्' इति विभक्तेराकारः। अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायामुपधादीर्घः ॥

भास्वंती ने॒त्री सू॒नृतां॑ना॒मचें॑ति चि॒त्रा वि दुरों॑ न आवः ।

प्राप्र्या जगद्व्युं नो रायो अंख्यदुषा अंजीगर्भुवंनानि विश्वां ॥ ४

भास्वंती । नेत्री । सूनृतांनाम् । अचेंति । चित्रा । वि । दुरः । नः । आवरित्यांवः ।

प्रऽअर्प्य । जगंत् । वि । ऊं इतिं । नः । रायः । अख्यत् । उषाः । अजीगः । भुवंनानि । विश्वां ॥४

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । अचेति । चित्रा । वि । दुरः । नः । आवरित्यावः ।

प्रऽअर्प्य । जगत् । वि । ऊं इति । नः । रायः । अख्यत् । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥४

“भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सूनृतेति वाङ्नाम । "सूनृतानां वाचां “नेत्री उत्पादयित्री । उषसः प्रादुर्भावानन्तरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति ।

एवंभूता उषाः “अचेति अस्माभिः अज्ञायि । “चित्रा चायनीया ज्ञाता सा “नः अस्माकं “दुरः द्वाराणि तमसा तिरोहितानि “वि “आवः व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य प्रकाशयतीत्यर्थः। अपि च “जगत् सर्वं भुवनं “प्रार्प्य प्रकाशं गमयित्वा "नः अस्माकं “रायः धनानि वि “अख्यत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । “उ इत्येतत् पादपूरणम् । सैषा “उषाः “विश्वा “भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहितत्वेन अविद्यमानकल्पानि "अजीगः उद्गिरति स्वमुखान्निर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्नानीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री। ‘णीञ् प्रापणे'। तृच् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति ङीप उदात्तत्वम् । अचेति । चिती संज्ञाने। दुरः। द्वारशब्दस्य ‘ रयेर्मतौ बहुलम् ' (पा. सू. ६. १. ३७. ६) इति बहुलवचनात् संप्रसारणम् । आवः। वृञ् वरणे'। लुङि ‘मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । गुणः । हल्योरबभ्यः' इति तिलोपः। 'छन्दस्यपि

दृश्यते' इति आडागमः । प्रार्प्य। 'ॠ गतौ । णौ ‘ अर्तिही ' इत्यादिना पुक्। ‘ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ' । अख्यत् । ‘ख्या प्रकथने ' । लुङि ‘ अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेरङादेशः । अजीगः। 'गॄ निगरणे'। लङि तिपि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । ‘अर्तिपिपर्त्योश्च, बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । छान्दसः ईकारः । यद्वा । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि द्विर्भावसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । छान्दसः चङो लोपः ॥

जि॒ह्म॒श्ये॒३॒ चरि॑तवे म॒घोन्या॑भो॒गयं॑ इ॒ष्टये॑ रा॒य उं॑ त्वम् ।

द॒भ्रं पश्यं॑द्भ्य उर्वि॒या वि॒चक्षं॑ उ॒षा अं॑जीग॒र्भुवं॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ ५

जि॒ह्म॒ऽश्यें । चरिंतवे । म॒घोनीं । आ॒ऽभो॒गयें । इ॒ष्टयें । रा॒ये । ऊ॒ं इतिं । त्व॒म् ।

द॒भ्रम् । पश्यंत्ऽभ्यः । उ॒र्वि॒या । वि॒ऽचक्षें । उ॒षाः ।
अ॒जी॒ग॒: । भुवंनानि । विश्वां ॥५

जिह्मऽश्ये । चरितवे । मघोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । ऊं इति । त्वम् ।

दभ्रम् । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः ।
अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥५

मघोनी इत्युषसो नामधेयम् । “मघोनी धनवती उषाः "जिह्मश्ये जिह्मं वक्रं शयानाय पुरुषाय “चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गन्तुं व्युच्छन्ती भवति । त्वम् । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह- ‘ त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्' (निरु. १.७) इति।

“त्वम् एकं प्रति “आभोगये आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं तथा अपरं प्रति “इष्टये यागार्थं तथा अन्यं प्रति "राये धनार्थं च व्युच्छन्तीति शेषः । उशब्दश्चार्थे । अपि च 'दभ्रम् अल्पं “पश्यद्यः"ो अन्धकारावृतत्वेन ईषद्द्रष्टृभ्यो मनुष्येभ्यः “विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छन्ती “उर्विया उर्वी विस्तीर्णा “उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा तिरोहितानि प्रकाशदानेन उद्गीर्णानीव करोति । जिह्मश्ये । ‘शीङ् स्वप्ने'। जिह्मं शेते इति जिह्मशीः । ‘ क्विप् च' इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ‘एरनेकाचः० ' इति यण् । उदात्तस्वरितयोर्यणः । इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । आभोगये । आभोगशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः । यद्वा । आङ्पूर्वात भुजेः बहुलवचनादौणादिकः किप्रत्ययः कुत्वं च। उर्विया । ‘इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् (पा. सू. ७. १. ३९.१) इति उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोः डियाजादेशः। विचक्षे ।

‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि’। विपूर्वादस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ॥ ॥ १ ॥

क्ष॒त्रायं त्वं॒ श्रवं॑से त्वं म॑ही॒या इ॒ष्टयें त्व॒मर्थ॑मिव त्वमि॒त्यै ।

विसं॑दृशा जीवि॒ताभिं॑प्र॒चक्षं उ॒षा अं॑जीग॒र्भुवं॑नानि॒ विश्वां ॥ ६

क्ष॒त्रायं । त्व॒म् । श्रवं॑से । त्व॒म् । म॒ही॒यै । इ॒ष्टयें । त्व॒म् । अर्थ॑म्ऽइव । त्व॒म् । इ॒त्यै ।

विऽसं॑दृशा । जी॒वि॒ता । अ॒भि॒ऽप्र॒चक्षें । उ॒षाः । अ॒जी॒ग॒ः । भुवं॑नानि । विश्वां ॥६

क्षत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीयै । इष्टये । त्वम् । अर्थम्ऽइव । त्वम् । इत्यै ।

विऽसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥६

“क्षत्राय । धननामैतत् । धनार्थं “त्वम् एकं प्रति उषा व्युच्छन्ती' इति शेषः । तथा “श्रवसे अन्नार्थं “त्वम् एकं प्रति “महीयै महत्यै “इष्टये अग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं “त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती। तथा “अर्थमिव अपेक्षितमर्थं प्रति “इत्यै गमनार्थं “त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती । अपि च “विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि "जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीनि “अभिप्रचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती “उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णानि "अजीग: प्रकाशनेन उद्गीर्णानीवाकरोत् ।। त्वम् । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि' (फि. सू. ७८) इति सर्वानुदात्तत्वम्। महीयै। मह्यै । महेः ‘इन् सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः। कृदिकारदक्तिनः' इति ङीष् । ‘ उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । छान्दसः

ईकारोपजनः । यद्वा । महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य ' याडापः ' (पा. सू. ७. ३. ११३) इति व्यत्ययेन याडागमः । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । विसदृशा । ‘त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' इत्यत्र ‘ समानान्ययोश्च' (पा. सू. ३. २. ६०. १) इति वचनात् दृशेः कञ् । 'समानस्य च्छन्दसि' इति सभावः। विगतसादृश्यानि विसदृशानि। ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभिप्रचक्षे । चक्षेः “ तुमर्थे सेसेन्” ' इति सेन्प्रत्ययः । स्कोः संयोगाद्योः' इति कलोपः । कत्वषत्वे ॥

ए॒षा दि॒वो दु॑हि॒ता प्रत्य॑दर्शि व्यु॒च्छन्ती॑ युव॒तिः शु॒क्रवा॑साः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छन्ती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥७

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छन्ती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥७

"दिवो "दुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्धे उषा उत्पद्यते । सा "एषा "व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती "प्रत्यदर्शि सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । "युवतिः

यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री नित्ययौवनोपेता वा । “शुक्रवासाः श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा । तथा “विश्वस्य सर्वस्य “पार्थिवस्य पृथिव्याः संबन्धिनः “वस्वः धनस्य “ईशाना ईश्वरी। हे “सुभगे शोभनधने उषः तादृशी त्वम् “अद्य अस्मिन् काले “इह अस्मिन् देवयजनदेशे “व्युच्छ तमांसि विवासय वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः। ‘ उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्युच्छन्ती ।' उछी विवासे । विवासो वर्जनम् । तौदादिकः । युवतिः । ‘ यूनस्तिः ' (पा. सू. ४. १. ७७)। शुक्रवासाः । ‘वस आच्छादने । वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ईशाना। ‘ईश ऐश्वर्ये'। अदादित्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । “पृथिव्या ञाञौ ' इति प्राग्दीव्यतीयः अञ्प्रत्ययः । वस्वः । लिङ्गव्यत्ययः । ‘ धेर्ङिति' इति गुणस्य ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ।।

प॒रा॒य॒ती॒नामन्वे॑ति॒ पाथ॑ आय॒ती॒नां प्र॑थ॒मा शश्व॑तीनाम् ।

व्यु॒च्छन्ती॑ जी॒वमु॑दी॒रय॑न्त्यु॒षा मृ॒तं कं च॒न बो॒धय॑न्ती ॥ ८

प॒रा॒ऽय॒ती॒नाम् । अनु॑ । ए॒ति॒ । पाथः॑ । आ॒ऽय॒ती॒नाम् ।
प्र॒थ॒मा । शश्व॑तीनाम् ।

वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑ । जी॒वम् । उ॒त्ऽई॒रय॑न्ती । उ॒षाः । मृ॒तम् ।
कम् । च॒न । बो॒धय॑न्ती ॥८

पराऽयतीनाम् । अनु । एति । पाथः । आऽयतीनाम् ।
प्रथमा । शश्वतीनाम् ।

विऽउच्छन्ती । जीवम् । उत्ऽईरयन्ती । उषाः । मृतम् ।
कम् । चन । बोधयन्ती ॥८

“परायतीनां परागच्छन्तीनाम् अतीतानामुषसां संबन्धि "पाथः अन्तरिक्षैकदेशलक्षणं स्थानम् । ‘ पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् ' (निरु. ६. ७) इति यास्कः। अद्यतन्युषाः “अन्वेति अनुगच्छति । अतीता उषसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः । तथा “आयतीनाम् आगच्छन्तीनां “शश्वतीनां बह्वीनामुषसां “प्रथमा आद्या भवति । एषा यथा वर्तते एवमेव आगामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी “व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती "जीवं प्राणिनां जीवात्मानम् “उदीरयन्ती शयनादूर्ध्वं प्रेरयन्ती “उषाः “मृतं स्वापसमये प्रलीनेन्द्रियत्वात् मृतमिव सन्तं "कं “चन कमपि पुरुषं “बोधयन्ती पुनः इन्द्रियप्रवेशेन चेतनं कुर्वती प्रवर्तत इति शेषः ॥ परायतीनाम् । इण् गतौ । लटः शतृ । इणो यण् ‘ उगितश्च ' इति ङीप् । ङ्याश्छन्दसि बहुलम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

उषो॒ यद॒ग्निं स॒मिधे॑ च॒कर्थ॒ वि यदाव॒श्चक्ष॑सा॒ सूर्य॑स्य ।

यन्मानु॑षान्य॒क्ष्यमा॑णा॒ँ अजी॑ग॒स्तद्दे॒वेषु॑ चकृषे भ॒द्रमप्नः॑ ॥ ९

उषः॑ । यत् । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइधे॑ । च॒कर्थ॑ । वि । यत् । आवः॑ । चक्ष॑सा । सूर्य॑स्य ।

यत् । मानु॑षान् । य॒क्ष्यमा॑णान् । अजी॑ग॒रिति॑ । तत् । दे॒वेषु॑ । च॒कृ॒षे॒ । भ॒द्रम् । अप्नः॑ ॥९

उषः । यत् । अग्निम् । सम्ऽइधे । चकर्थ । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यक्ष्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रम् । अप्नः ॥९

हे “उषः “त्वम् “अग्निं गार्हपत्यादिरूपं “समिधे समिन्धनाय प्रज्वलनार्थं “यत् “चकर्थ कृतवती । उषःकाले ह्यग्नयो होमार्थमुपसमिध्यन्ते । अपि च तमसा तिरोहितं जगत् “सूर्यस्य “चक्षसा प्रकाशेन “यत् "वि “आवः व्यवृणोः तमसा विश्लिष्टमकरोः । तथा “मानुषान् मनोः पुत्रान् मनुष्यान् “यक्ष्यमाणान् यागं करिष्यतस्त्वं “यत् "अजीगः पूर्वं तमसा ग्रस्तान् प्रकाशेन उद्गीर्णानिवाकरोः । हे उषः “देवेषु मध्ये स्वमेव “भद्रं भजनीयं “तत् एतत्त्रिविधम् "अप्नः कर्म “चकृषे कृतवती ॥ आवः । ‘ वृञ् वरणे ' । लुङि ‘मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् । गुणे ‘हल्ङ्याब्भ्यः ' इति सिलोपः। छन्दस्यपि दृश्यते' इति आडागमः । मानुषान् । “मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ' इति अञ् षुगागमश्च ॥

किया॒त्या यत्स॒मया॒ भवा॑ति॒ या व्यू॒षुर्याश्च॑ नू॒नं व्यु॒च्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्यांना जोषंमन्याभिंरेति ॥ १०

कियंति । आ । यत् । समयां । भवांति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनम् । विऽउच्छान् ।

अनुं । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रऽदीध्यांना । जोषंम् । अन्याभिः । एति ॥१०

कियति । आ । यत् । समया । भवाति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनम् । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रऽदीध्याना । जोषम् । अन्याभिः । एति ॥१०

समया इत्यव्ययं समीपवचनम् । उषाः “समया "भवाति समीपस्था भवतीति “यत् एतत् तत् “कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वा इति आकारः प्रश्नार्थः। एतदुक्तं भवति ।

उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेन उषसोऽनन्तत्वमुक्तम् । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा "याः उषसः "व्यूषुः व्युष्टाः संजाताः। "नूनम् अवश्यमितः परं "याश्च उषसः "व्युच्छान् व्युच्छन्ति व्युष्टा भविष्यन्ति । तत्र "पूर्वाः व्युष्टा अतीता उषसः "वावशाना कामयमाना इदानीं वर्तमाना उषाः "अनु "कृपते अनुकल्पते समर्था भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा "प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमाना उषाः "अन्याभिः आगामिनीभिः उषोभिः "जोषं सह "एति संगच्छते। आगामिन्योऽपि एतदीयं प्रकाशम् अनुकुर्वन्ति इत्यर्थः॥ कियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यां वो घः' (पा. सू. ५. २. ४०) इति घत्वविधानसामर्थ्यात् किंशब्दादपि परिमाणार्थे वतुप् वकारस्य घत्वम्। इदंकिमोरीश्की' (पा. सू. ६. ३.९०) इति किमः कीआदेशः । घस्य इयादेशे • यस्य° ' इति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । छान्दसः

सांहितिको दीर्घः । भवाति ।लेटि आडागमः । व्यूषुः । विपूर्वो वसतिर्व्युच्छने वर्तते । लिटि उसि कित्त्वे यजादित्वात् संप्रसारणं द्विर्वचनादि । व्युच्छान् ।' उछी विवासे । विवासो वर्जनम् । लेटि आडागमः । संयोगान्तस्य लोपः । कृपते। ‘ कृपू सामर्थ्ये '। व्यत्ययेन शः । वावशाना । ‘ वश कान्तौ'। अस्मान् यङ्लुगन्तात् ताच्छीलिकः चानश् । प्रदीध्याना ।' दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः '। लटः शानच् । अदादित्वात् शपो लुक् । ‘जक्षित्यादयः षट्' इति अभ्यस्तसंज्ञायाम् ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २ ॥

ई॒युष्टे ये पूर्व॑तरा॒मप॑श्यन्व्यु॒च्छन्ती॑मु॒षस॒ं मर्त्या॑सः ।

अ॒स्माभि॑रू॒ नु प्र॑ति॒चक्ष्या॑भू॒दो ते य॑न्ति॒ ये अ॑प॒रीषु॒ पश्या॑न्
॥ ११

ई॒युः । ते । ये । पूर्व॑ऽतराम् । अप॑श्यन् । वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑म् । उ॒षस॑म् । मर्त्या॑सः ।

अ॒स्माभिः॑ । ऊ॒ं इति॑ । नु । प्र॒ति॒ऽचक्ष्या॑ । अ॒भू॒त् । ओ इति॑ । ते । य॒न्ति॒ । ये । अ॒प॒रीषु॑ । पश्या॑न् ॥११

ईयुः । ते । ये । पूर्वऽतराम् । अपश्यन् । विऽउच्छन्तीम् । उषसम् । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु । पश्यान् ॥११

"ये “मर्त्यासः मरणधर्माणो मनुष्याः “व्युच्छन्तीं विवासयन्तीं “पूर्वतराम् अतिशयेन पूर्वां विप्रकृष्टाम् “उषसम् “अपश्यन् दृष्टवन्तः “ते मनुष्याः “ईयुः गताः।

तथा “अस्माभिः अपि “नु इदानीं “प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्या “अभूत् जाता । तथा “अपरीषु भाविनीषु रात्रिषु “ये मनुष्याः एतामुषसं “पश्यान् पश्यन्ति “ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ इत्येतदवधारणे । एव "यन्ति आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तते इत्यर्थः ॥ ईयुः । ‘ इण् गतौ '। लिटि उसि इणो यण्' इति यणादेशः । ‘ द्विर्वचनेऽचि' इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्भावे' दीर्घ इणः किति' (पा. सू. . ७. ४. ६९) इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ते । ‘ युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' इति सकारस्य षत्वं ष्टुत्वं च । मर्त्यासः । ‘ आज्जसेरसुक्' ॥

या॒व॒यद्द्वे॑षा ऋत॒पा ऋ॑ते॒जाः सु॑म्ना॒वरी॑ सू॒नृता॑ ई॒रय॑न्ती ।

सु॒म॒ङ्ग॒लीर्बिभ्र॑ती दे॒ववी॑तिमि॒हाद्यो॑षः॒ श्रेष्ठ॑तमा॒ व्यु॑च्छ ॥ १२

य॒व॒यत्ऽद्वे॑षाः । ऋ॒त॒ऽपाः । ऋ॒ते॒ऽजाः । सु॒म्न॒ऽवरी॑ ।
सू॒नृताः᳚ । ई॒रय॑न्ती ।

सु॒ऽम॒ङ्ग॒लीः । बिभ्र॑ती । दे॒वऽवी॑तिम् । इ॒ह । अ॒द्य । उ॒षः॒ ।
श्रेष्ठ॑ऽतमा । वि । उ॒च्छ॒ ॥१२

यवयत्ऽद्वेषाः । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । सुम्नऽवरी ।
सूनृताः । ईरयन्ती ।

सुऽमङ्गलीः । बिभ्रती । देवऽवीतिम् । इह । अद्य । उषः ।
श्रेष्ठऽतमा । वि । उच्छ ॥१२

“यावयद्द्वेषाः । यावयन्ति अस्मत्तः पृथक्तकृतानि द्वेषांसि द्वेष्टॄणि राक्षसादीनि यया सा तथोक्ता । न ह्युष्यसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते यतस्ते निशाचराः । “ऋतपाः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री “ऋतेजाः यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्यामुषसि अहनि यागा अनुष्ठीयन्ते

अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते। “सुम्नावरी । सुम्नमिति सुखनाम तद्वती । "सूनृताः । वाङ्नामैतत् । पशुपक्षिमृगादीनां वचांसि “ईरयन्ती प्रेरयन्त्युत्पादयन्ती । “सुमङ्गलीः सौमङ्गल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न वियुक्तेत्यर्थः । “देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं “बिभ्रती धारयन्ती हे “उषः “श्रेष्ठतमा उक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वम् “इह अस्मिन् देवयजनदेशे "अद्य अस्मिन् यागसमये “व्युच्छ विवासय ॥ यावयद्द्वेषाः। ‘यु मिश्रणामिश्रणयोः' । अस्मात् ण्यन्तात् लटः शतृ । तस्य छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः । छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः । ऋतं पाति रक्षतीति ऋतपाः। ‘पा रक्षणे'। विच् । ऋतेजाः ।ऋते निमित्तभूते जायते इति ऋतेजाः । जनी प्रादुर्भावे ' । जनसनखनक्रमगमो विट् । ‘ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ' इति आत्वम् । तत्पुरुषे कृति

बहुलम्' इति अलुक्। सुम्नावरी । ‘ छन्दसीवनिपौ । इति मत्वर्थीयो वनिप् । 'वनो र च ' इति ङीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्यययाद्युदात्तत्वम्। सुमङ्गलीः। ‘सुमङ्गलात् संज्ञायाम्' (पा. सू. ४.१.४१. ग.) इति गौरादिषु पाठात् ङीष् । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सुलोपस्य विकल्पितत्वात् अभावे रुत्वविसर्गौ । देववीतिम् । ‘ वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु । देवैर्वीयते काम्यते इति देववीतिर्यज्ञः । कर्मणि क्तिन् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शश्व॑त्पु॒रोषा व्यु॑वास दे॒व्यथो॑ अ॒द्येदं व्या॑वो म॒घोनी॑ ।

अथो॒ व्यु॑च्छा॒दुत्त॑रा॒ँ अनु॒ द्यून॒जरा॒मृता॑ चरति स्व॒धाभि॑ः ॥
१३

शश्व॑त् । पु॒रा । उ॒षाः । वि । उ॒वा॒स॒ । दे॒वी । अथो॒ इति॑ । अ॒द्य । इ॒दम् । वि । आ॒वः॒ । म॒घोनी॑ ।

अथो॒ इति॑ । वि । उ॒च्छा॒त् । उत्ऽत॑रान् । अनु॑ । द्यून् । अ॒जरा॑ । अ॒मृता॑ । च॒र॒ति॒ । स्व॒धाभिः॑ ॥१३

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदम् । वि । आवः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्ऽतरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति । स्वधाभिः ॥१३

“देवी देवनशीला "उषाः “पुरा पूर्वस्मिन्काले “शश्वत् नित्यं संततं “व्युवास व्यौच्छत् । “अथो अनन्तरम् “अद्य अस्मिन् काले “मघोनी धनवती उषाः तमसा तिरोहितम् “इदं सर्वं जगत् “व्यावः विवासितं प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् । “अथो अनन्तरम् “उत्तरान् ऊर्ध्वंतरान्

भाविनः "द्यून् दिवसान् अनुलक्ष्य आगामिष्वपि दिवसेषु "व्युच्छात् व्युच्छति विवासयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोषाः "अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपा "अमृता मरणरहिता च सती "स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिः सह "चरति वर्तते ॥ उवास। 'वस निवासे '।'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ' इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । आवः । तस्मादेव धातोर्लंङि बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तिलोपः। 'छन्दस्यपि दृश्यते ' इति आडागमः । उच्छात् । लेटि आडागमः । उत्तरान् । ' दीर्घादटि समानपदे ' इति नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिकः आकारः। अनु। 'अनुर्लक्षणे' (पा. सू. १. ४. ८४) इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। अजरा अमृता । तत्र बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः ' इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

व्य१॒ञ्जिभि॑र्दि॒व आता॑स्वद्यौ॒दप॑ कृ॒ष्णां नि॒र्णिजं॑ दे॒व्या॑वः ।

प्र॒बो॒धय॑न्त्यरु॒णेभि॒रश्वै॒रोषा या॑ति सु॒युजा॒ रथे॑न ॥ १४

वि । अ॒ञ्जिऽभिः॑ । दि॒वः । आता॑सु । अ॒द्यौ॒त् । अप॑ ।
कृ॒ष्णाम् । निः॒ऽनिजं॑म् । दे॒वी । आ॒व॒रित्या॑वः ।

प्र॒ऽबो॒धय॑न्ती । अ॒रु॒णेभिः॑ । अश्वैः॑ । आ । उ॒षाः । या॒ति॒ ।
सु॒ऽयुजा॑ । रथे॑न ॥१४

वि । अञ्जिऽभिः । दिवः । आतासु । अद्यौत् । अप ।
कृष्णाम् । निःऽनिजम् । देवी । आवरित्यावः ।

प्रऽबोधयन्ती । अरुणेभिः । अश्वैः । आ । उषाः । याति ।
सुऽयुजा । रथेन ॥१४

“दिवः नभसः संबन्धिनीषु “आतासु । दिङ्नामैतत् । आततासु विस्तीर्णासु दिक्षु उषाः “अञ्जिभिः व्यञ्जकैः प्रकाशकैः तेजोभिः “वि “अद्यौत् विद्योतते प्रकाशते । सैषा “देवी देवनशीला “कृष्णां “निर्णिजम् । निर्णिगिति रूपनाम। रात्रिकृतं कृष्णं रूपम् "अप “आवः अपावृणोत् । प्रकाशेन तिरस्कृतवती । अपि च “अरुणेभिः अरुणैः लोहितवर्णैः “अश्वैः व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा “सुयुजा सम्यग्युक्तेन “रथेन “उषाः “आ “याति आगच्छति । किं कुर्वती । "प्रबोधयन्ती सुप्तान् प्राणिनः प्रबुद्धान् कुर्वती ॥ अद्यौत् ।' द्युत दीप्तौ । लुङ्। ‘ द्युद्भ्यो लुङि' (पा. सू. १. ३. ९१) इति परस्मैपदम् । व्यत्ययेन च्लेर्लुक् । गुणे प्राप्ते वृद्धिश्छान्दसी। यद्वा। ‘द्यु अभिगमने'। आदादिकः। ‘ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ' (पा. सू. ७. ३. ८९) इति वृद्धिः ॥

देवीनां हविःषु आवहन्ती' इत्येषा उषसो याज्या । सूत्रितं च - ‘आ द्यां तनोषि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्यणि न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते ' (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति ॥

आ॒वहं॑न्ती॒ पोष्या॒ वार्या॑णि चि॒त्रं के॒तुं कृ॑णुते॒ चेकि॑ताना ।

ई॒युषी॑णामुप॒मा शश्वं॑तीनां विभाती॒नां प्रं॑थ॒मोषा व्यं॑श्वैत् ॥ १५

आ॒ऽवहं॑न्ती । पोष्यां । वार्या॑णि । चि॒त्रम् । के॒तुम् । कृ॒णु॒ते॒ । चेकि॑ताना ।

ई॒युषी॑णाम् । उ॒प॒ऽमा । शश्वं॑तीनाम् । वि॒ऽभा॒ती॒नाम् । प्र॒थ॒मा । उ॒षाः । वि । अ॒श्वै॒त् ॥१५

आऽवहन्ती । पोष्या । वार्याणि । चित्रम् । केतुम् । कृणुते । चेकिताना ।

ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । विऽभातीनाम् ।
प्रथमा । उषाः । वि । अश्वैत् ॥१५

“पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि “वार्याणि वरणीयानि धनानि “आवहन्ती अस्मभ्यमानयन्ती “चेकिताना सर्वं जनं प्रज्ञापयन्ती “उषाः “चित्रं विचित्रमाश्चर्यभूतं चायनीयं वा "केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं “कृणुते स्वात्मनः प्रकाशात् कुरुते। सैषा "ईयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां “शश्वतीनां बह्वीनामुषसाम् “उपमा उप समीपे निर्मितोपमानभूता वा ”विभातीनां विशेषेण प्रकाशमानानामागामिनीनाम् उषसां “प्रथमा आद्या एवंभूतोषाः “व्यश्वैत् तेजसा प्रवृद्धासीत् ।। पोष्या । ‘ पुष पुष्टौ ' । पोषणं पोषः। भावे घञ् । तत्र भवानि। ‘भवे छन्दसि ' इति यत् । यतोऽनावः इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । वार्याणि । ' वृङ् संभक्तौ । ‘ ऋहलोर्ण्यत् '। ' ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः'

इत्याद्युदात्तत्वम् । चेकिताना । ‘ कित ज्ञाने'। अस्मात् यङन्तात् लटः शानच् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । ईयुषीणाम् । • इण् गतौ ' । लिटः क्वसुः । द्विर्भावादि । ‘ उगितश्च ' इति ङीप् । “वसोः संप्रसारणम् । ‘ इणो यण्' इति यणादेशः । ‘ दीर्घ इणः किति ' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । ङीप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ। विभातीनाम्। ‘ भा दीप्तौ । अस्मात् शत्रन्तात् पूर्ववत् ङीप् । ‘ङ्याश्छन्दसि बहुलम्' इति नाम उदात्तत्वम् । अश्वैत् । टुओश्वि गतिवृद्धयोः'। लङि • बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्। गुणे कृते व्यत्ययेन ऐत्वम् ॥ ॥ ३ ॥

उदीं॑र्ध्वं जी॒वो असुं॑र्न॒ आगा॒दप॒ प्रागा॒त्तम॒ आ ज्योति॑रेति ।

आरै॒क्पन्था॑ं यात॑वे॒ सूर्या॒याग॑न्म॒ यत्र॑ प्रति॒रन्त॒ आयुः॑ ॥ १६

उत् । ई॒र्ध्व॒म् । जी॒वः । असुः॑ । न॒ः । आ । अ॒गा॒त् । अप॑ ।
प्र । अ॒गा॒त् । तमः॑ । आ । ज्योतिः॑ । ए॒ति॒ ।

अरै॑क् । पन्था॑म् । यात॑वे । सूर्या॑य । अग॑न्म । यत्र॑ ।
प्र॒ऽति॒रन्ते॑ । आयुः॑ ॥१६

उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अप ।
प्र । अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति ।

अरैक् । पन्थाम् । यातवे । सूर्याय । अगन्म । यत्र ।
प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥१६

हे मनुष्याः उदीर्ध्वं शयनं परित्यज्य उद्गच्छत। "नः अस्माकम् “असुः शरीरस्य प्रेरयिता "जीवः जीवात्मा “आगात् आगतवान्। “तमः “अप “प्रागात् अपक्रान्तम्। उषसः प्रकाशे सति सर्वजीवनव्यापारयोगः। तस्मात्

परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव "ज्योतिः “आ “एति आगच्छति। "सूर्याय सूर्यस्य “पन्थां मार्गम् “आरैक् विविक्तीकरोति । “यातवे गमनाय । तस्मिन् देशे “अगन्म गच्छामः “यत्र यस्मिन् देशे “आयुः । अन्ननामैतत् । अन्नं "प्रतिरन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयन्ति ॥ ईर्ध्वम् । ‘ ईर गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत् । अरैक् । ‘रिचिर् विरेचने '। लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । गुणे व्यत्ययेन ऐत्वम् । पन्थाम् । द्वितीयायामपि ‘ पथिमथ्यृभुक्षामात्' इति व्यत्ययेन आत्वम् । अगन्म । गमेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' म्वोश्च ' (पा. सू. ८. २. ६५) इति मकारस्य नकारः ॥

स्यूमंना वा॒च उदिंयर्ति॒ वह्नि॒ः स्तवांनो रे॒भ उ॒षसों विभा॒तीः ।

अ॒द्या तदु॑च्छ गृण॒ते म॑घोन्य॒स्मे आयु॒र्नि दि॑दीहि प्र॒जाव॑त् ॥
१७

स्यूम॑ना । वा॒चः । उत् । इ॒य॒र्ति॒ । वह्नि॑ः । स्तवा॑नः । रे॒भः ।
उ॒षस॑ः । वि॒ऽभा॒तीः ।

अ॒द्य । तत् । उ॒च्छ॒ । गृ॒ण॒ते । म॒घो॒नि॒ । अ॒स्मे इति॑ । आयु॑ः
। नि । दि॒दी॒हि॒ । प्र॒जाऽव॑त् ॥१७

स्यूमना । वाचः । उत् । इयर्ति । वह्निः । स्तवानः । रेभः ।
उषसः । विऽभातीः ।

अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः
। नि । दिदीहि । प्रजाऽवत् ॥१७

“वह्निः स्तोत्राणां वोढा । “रेभः । स्तोतृनामैतत् । स्तोता
“उषसो “विभातीः तमसोऽपनोदनेन प्रकाशमाना
उषोदेवताः “स्तवानः स्तुवन् “वाचः वेदरूपायाः संबन्धीनि

“स्यूमना स्यूमानि अनुस्यूतानि संततानि उक्थानि “उदियर्ति उद्गमयति उच्चारयति । अतो हे “मघोनि मघवति उषः “अद्य अस्मिन् समये “गृणते स्तुवते तस्मै पुरुषाय “तदुच्छ । दृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय वर्जय । “अस्मे अस्मभ्यं च “प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तम् “आयुः अन्नं “नि “दिदीहि नितरां प्रकाशय। दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना । ‘ षिवु तन्तुसंताने' । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि मनिन् । ‘ च्छ्वोः शूठ्' इति ऊठ्। ‘ आङ्याजयारां चोपसंख्यानम् ' (पा. म. ७. १, ३९. १) इति विभक्तेः आङादेशः । यद्वा । औणादिको भावे मक् । पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः । बन्धनयुक्तानि इत्यर्थः । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम् ' इति शेर्लोपः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वाचः । ‘ सावेकाचः° ? इति ङस उदात्तत्वम् । इयर्ति । ‘ ऋ गतौ ' । जौहोत्यादिकः'। 'अर्तिपिपर्त्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम्

। स्तवानः । “ष्टुञ् स्तुतौ '। शानिचि अदादित्वात् शपो लुक् । तस्य ‘ छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् गुणावादेशौ । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विभातीः।‘शतुरनुमो नद्यजादी' इति ङीप उदात्तत्वम् । गृणते । ‘गॄ शब्दे ' । क्रैयादिकः । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः । पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्मे । ‘सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः शेआदेशः ॥

या गोमंतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतानामुदर्के ता अश्वदा अश्नवत्सोमसुत्वा ॥ १८

याः । गोऽमंतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छन्ति । दाशुषे । मर्त्याय ।

वा॒योः॑ऽइ॑व । सू॒नृता॑नाम् । उ॒त्ऽअ॒र्के । ताः । अ॒श्व॒ऽदाः ।
अ॒श्न॒व॒त् । सो॒म॒ऽसुत्वा॑ ॥१८

याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छन्ति ।
दाशुषे । मर्त्याय ।

वायोःऽइव । सूनृतानाम् । उत्ऽअर्के । ताः । अश्वऽदाः ।
अश्नवत् । सोमऽसुत्वा ॥१८

“दाशुषे हवींषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय
"गोमतीः गोमत्यो बहुभिर्गोभिर्युकताः “सर्ववीराः सर्वैः
सरणसमर्थैः वीरैः शूरैर्युक्ताः “याः "उषसः “व्युच्छन्ति तमो
वर्जयन्ति। “वायोरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां “सूनृतानां
स्तुतिरूपाणां वाचाम् “उदर्के समाप्तौ “अश्वदाः अश्वानां
दात्रीः “ताः उषसः “सोमसुत्वा सोमानामभिषोता
यजमानः “अश्नवत् व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । ‘ दाशृ दाने । ‘
दाश्वान्साह्वान् ' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात्यते ।

चतुर्थ्येकवचने ‘वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । अश्नवत् । अशू व्याप्तौ '। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। लेट अडागमः । ‘ इतश्च लोपः० ' इति इकारलोपः। सोमसुत्वा । ‘ षुञ् अभिषवे'। ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् । ह्रस्वस्य पिति' इति तुक्॥

मा॒ता दे॒वाना॒मदि॑ते॒रनी॑कं य॒ज्ञस्य॑ के॒तुर्बृ॑ह॒ती वि भा॑हि ।

प्र॒श॒स्ति॒कृद्ब्रह्म॑णे नो॒ व्यु१॒॑च्छा नो॒ जने॑ जनय विश्ववारे ॥ १९

मा॒ता । दे॒वाना॑म् । अदि॑तेः । अनी॑कम् । य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुः । बृ॒ह॒ती । वि । भा॒हि॒ ।

प्र॒श॒स्ति॒ऽकृत् । ब्रह्म॑णे । न॒ः । वि । उ॒च्छ॒ । आ । न॒ः । जने॑ । ज॒न॒य॒ । वि॒श्व॒ऽवा॒रे॒ ॥१९

माता । देवानाम् । अदितेः । अनीकम् । यज्ञस्य । केतुः । बृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिऽकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥१९

हे उषस्त्वं “देवानां “माता जननी । उषसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते अतः सा तज्जननवती इत्युच्यते । अत एव “अदितेः देवानां मातुः "अनीकं प्रत्यनीकम् । प्रतिस्पर्धिनी त्वमित्यर्थः । यद्वा । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री । अदितेरखण्डनीयाया भूमेरनीकं मुखम् । यथेन्द्रियाश्रयत्वात् मुखं प्रकाशकम् एवमुषाः भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । “यज्ञस्य “केतुः केतयित्री ज्ञापयित्री “बृहती महती सती “वि “भाहि प्रकाशस्व । अपि च

“प्रशस्तिकृत् सम्यक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती “नः अस्मदीयाय “ब्रह्मणे मन्त्ररूपाय स्तोत्राय “व्युच्छ विवासय। तदनन्तरं हे “विश्ववारे सर्वैर्वरणीये उषः “नः अस्मान् “जने जनपदे “आ “जनय आभिमुख्येन प्रादुर्भावय अवस्थापयेत्यर्थः ॥ बृहती। बृहन्महतोरुपसंख्यानम् इति ङीप उदात्तत्वम् । प्रशस्तिकृत् । ‘ शंसु स्तुतौ '। भावे क्तिन् । ‘ तितुत्र ' इति इट्प्रतिषेधः। “अनिदिताम्' इति नलोपः । तस्मिन्नुपपदे करोतेः ‘क्विप् च' इति क्विप्। जनय। ‘जनी प्रादुर्भावे'। णिचि उपधावृद्धिः । ‘जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च ' इति मित्त्वे ‘ मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ।।

यच्चि॒त्रमप्न॑ उ॒षसो॒ वह॑न्तीजा॒नाय॑ शशमा॒नाय॑ भ॒द्रम् ।

तन्नों मि॒त्रो वरुंणो मामहन्ता॒मदिंति॒ः सिन्धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ २०

यत् । चि॒त्रम् । अप्नः॑ । उ॒षसः॑ । वहं॑न्ति । ई॒जा॒नायं । श॒श॒मा॒नायं । भ॒द्रम् ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुंणः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिंतिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥२०

यत् । चित्रम् । अप्नः । उषसः । वहन्ति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥२०

“चित्रं चायनीयं “अप्नः आप्तव्यं “यत् धनम् “उषसो “वहन्ति आनयन्ति “ईजानाय हविर्भिः इष्टवते “शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय “भद्रं

भजनीयं तत् भवतीति शेषः । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तत् मित्रादयः षड्देवताः "ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ अप्नः । ‘ आप्लृ व्याप्तौ'। ‘ आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा' इति बहुलग्रहणात् अकर्माख्यायामपि असुन्; धातोर्ह्रस्वो नुडागमश्च । ईजानाय । यजतेश्छन्दसि लिट्।' लिटः कानज्वा'।' वचिस्वपि° ' इत्यादिना संप्रसारणम् । द्विर्वचनादि । शशमानाय । ‘शश प्लुतगतौ'। ताच्छीलिकश्चानश्। तस्य लसार्वधातुकत्वाभावात् अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.११४

दे. रुद्रः। जगती, १०-११ त्रिष्टुप्।

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसद्द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥१॥

मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥२॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तव रुद्र मीढ्वः ।

सुम्नायन्निद्विशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुहवाम ते हविः ॥३॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वङ्कुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मद्दैव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥४॥

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते बिभ्रद्भेषजा वार्याणि शर्म वर्म च्छर्दिरस्मभ्यं यंसत् ॥५॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥६॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥७॥

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥८॥

उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां सुम्नमस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव इत्ते वृणीमहे ॥९॥

आरे ते गोघ्नमुत पूरुषघ्नं क्षयद्वीर सुम्नमस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हाः ॥१०॥

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवं रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

सायणभाष्यम्

‘इमा रुद्राय' इति एकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्षम्। दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम् -' इमा एकादश रौद्रं द्वित्रिष्टुबन्तम् ' इति ॥ शूलगवादिषु रुद्रदेवत्येषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया। तथा च सूत्रितं - कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ' (आश्व. गृ. ४. ९. २१) इति ॥

इ॒मा रु॒द्राय॑ त॒वसे॑ कप॒र्दिने॑ क्ष॒यद्वी॑राय॒ प्र भ॑रामहे म॒तीः ।

यथा॒ शमस॑द्द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे॒ विश्वं॑ पु॒ष्टं ग्रामे॑ अ॒स्मिन्न॑नातु॒रम् ॥१

इ॒माः । रु॒द्राय॑ । त॒वसे॑ । क॒प॒र्दिने॑ । क्ष॒यत्ऽवी॑राय । प्र । भ॒रा॒म॒हे॒ । म॒तीः ।

यथा॑ । शम् । अस॑त् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतु॑ःऽपदे । विश्व॑म् । पु॒ष्टम् । ग्रामे॑ । अ॒स्मिन् । अ॒ना॒तु॒रम् ॥१

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयत्ऽवीराय । प्र । भरामहे । मतीः ।

यथा । शम् । असत् । द्विऽपदे । चतुःऽपदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥१

रुद्राय । रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः । यद्वा । रुत् संसारख्यं दुःखम् । तत् द्रावयति अपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा । रुतः शब्दरूपाः उपनिषदः । ताभिर्द्रूयते गम्यते प्रतिपाद्यते इति रुद्रः । यद्वा । रुत् शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्या आत्मविद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा । रुणद्धि आवृणोति इति रुत् अन्धकारादि । तत् दृणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा । कदाचित् देवासुरसंग्रामे अग्न्यात्मको रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्य निरगात् । असुरान् जित्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा धनमपाहरन्। तदानीमरुदत् । तस्मात् रुद्र इत्याख्यायते। तथा च तैत्तिरीयकं-- सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ' (तै. सं. १. ५. १. १) इति । तस्मै "रुद्राय "मतीः मननीयाः “इमाः स्तुतीः “प्र “भरामहे प्रकर्षेण निष्पादयामः। कीदृशाय। “तवसे प्रवृद्धाय "कपर्दिने जटिलाय "क्षयद्वीराय क्षयन्तो विनश्यन्तो वीरा यस्मिन् तादृशाय । यद्वा ।

क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । क्षयन्तः प्राप्तैश्वर्या वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै । "यथा येन प्रकारेण "शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं "द्विपदे अस्मदीयाय मनुष्याय "चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये च "असत् भवेत् । तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्मः इत्यर्थः । अतः "अस्मिन् अस्मदीये "ग्रामे वर्तमानं "विश्वं सर्वं प्राणिजातम् "अनातुरम् । आतुरा रुग्णाः तैः रहितं सत् "पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ।। रुद्राय। 'रोदेर्णिलुक् च' (उ. सू. २. १७९) इति रक् । तवसे । तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । क्षयद्वीराय । क्षि क्षये ।। लटः शतृ । 'छन्दस्युभयथा' इति शतुः आर्धधातुकत्वेन अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् तस्यैव स्वरः शिष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असत् । अस भुवि '। लेटि अडागमः । ' इतश्च लोपः' इति इकारलोपः। द्विपदे । द्वौ पादावस्य । ' संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्य अन्त्यलोपः समासान्तः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां 'पादः पत्' इति पद्भावः । एकदेशविकृतस्य

अनन्यत्वात् (परिभा. ३७) द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चतुष्पदे । स्वरवर्जं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदं च त्रः संख्यायाः' (फि. सू. २८) इत्याद्युदात्तम् ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशयोः 'मृळा नो रुद्र' इत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितं-- ' मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि इति द्वे आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

मृ॒ळा नों रुद्रो॒त नो॒ मयंस्कृधि क्ष॒यद्वींराय॒ नमंसा विधेम ते ।

यच्छं च॒ योश्च॒ मनुंराये॒जे पि॒ता तदंश्याम॒ तवं रुद्र॒ प्रणींतिषु ॥२

मृ॒ळ । न॒ः । रु॒द्र॒ । उ॒त । न॒ः । मय॑ः । कृ॒धि॒ । क्ष॒यत्ऽवी॑राय । नम॑सा । वि॒धे॒म॒ । ते॒ ।

यत् । शम् । च॒ । योः । च॒ । मनु॑ः । आ॒ऽये॒जे । पि॒ता । तत् । अ॒श्या॒म॒ । तव॑ । रु॒द्र॒ । प्रऽनी॑तिषु ॥२

मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत्ऽवीराय । नमसा । विधेम । ते ।

यत् । शम् । च । योः । च । मनुः । आऽयेजे । पिता । तत् । अश्याम । तव । रुद्र । प्रऽनीतिषु ॥२

हे "रुद्र “नः अस्मभ्यमस्मदर्थं "मृळ त्वं सुखयिता भव। “उत अपि च तदनन्तरं "नः अस्माकं “मयः सुखं "कृधि कुरु । वयं च “क्षयद्वीराय क्षपितसर्ववीरं प्राप्तैश्वर्यैर्मरुद्भिर्युक्तं वा । “ते त्वां “नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन नमस्कारेण वा "विधेम परिचरेम ।

विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च “पिता उत्पादकः "मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः “शं रोगाणां शमनं "योश्च भयानां यावनं च "यत् एतत् द्वयं "आयेजे देवेभ्यः सकाशात् प्राप्य दत्तवान् हे “रुद्र “तव “प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु “तत् वयम् "अश्याम व्याप्नुयाम ॥ मृळ । मृड सुखने '। तौदादिकः । द्व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । कृधि । करोतेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ‘ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यछन्दसि ' इति हेर्धि । अतः कृकमि इति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वम् । क्षयद्वीराय । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी। विधेम । 'विध विधाने '। तौदादिकः । आयेजे । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु'। लिटि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् संप्रसारणाभावे एत्वाभ्यासलोपौ । अश्याम। ‘ अशू व्याप्तौ'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्।' बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ।।

अ॒श्याम॑ ते सुम॒तिं दे॑वय॒ज्यया॑ क्ष॒यद्वी॑रस्य॒ तव॑ रुद्र मीढ्वः ।

सु॒म्ना॒यन्निद्विशो॑ अ॒स्माक॒मा च॒रारि॑ष्टवीरा जुहवाम ते ह॒विः ॥३

अ॒श्याम॑ । ते॒ । सु॒ऽम॒तिम् । दे॒व॒ऽय॒ज्यया॑ । क्ष॒यत्ऽवी॑रस्य । तव॑ । रु॒द्र॒ । मी॒ढ्व॒ः ।

सु॒म्न॒ऽयन् । इत् । विश॑ः । अ॒स्माक॑म् । आ । च॒र॒ । अरि॑ष्टऽवीराः । जु॒ह॒वा॒म॒ । ते॒ । ह॒विः ॥३

अश्याम । ते । सुऽमतिम् । देवऽयज्यया । क्षयत्ऽवीरस्य । तव । रुद्र । मीढ्वः ।

सुम्नऽयन् । इत् । विशः । अस्माकम् । आ । चर । अरिष्टऽवीराः । जुहवाम । ते । हविः ॥३

हे "मीढ्वः सेक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा "रुद्र "क्षयद्वीरस्य क्षपितप्रतिपक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा "तव "सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं "ते त्वत्संबन्धिनो वयं “देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्येन यज्ञेन “अश्याम प्राप्नवाम। त्वं च "अस्माकं "विशः प्रजाः अभिलक्ष्य “आ “चर आगच्छ। किं कुर्वन् । "सुम्नायन्नित् । सुम्नमिति सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव सुखप्रद एव भवेत्यर्थः । ततो वयम् “अरिष्टवीराः । वीर्याज्जायन्ते इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता वीरा येषां तथाभूताः सन्तः “ते तुभ्यं "हविः चरुपुरोडाशादिकं "जुहवाम चोदिते आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिम् । मतिर्मननम् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । ‘ नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयज्यया । ‘ छन्दसि निष्टर्क्य' इत्यादौ यजेः यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गता च । मीढ्वः । मिह सेचने'। ‘दाश्वान्साह्वान्मीढ्वान्˚२' इति क्वसुप्रत्ययान्तो

निपातितः । संबुद्धौ ‘ मतुवसो रुः' इति रुत्वम् । सुम्नायन् । सुम्नं परेषामिच्छति । छन्दसि परेच्छायामपि ' इति क्यच् । न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । ‘ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ' (पा. सू. ७. ४. ३८) इति विधीयमानम् आत्वं व्यत्ययेन अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

त्वे॒षं व॒यं रु॒द्रं यं॑ज्ञ॒साधं॑ व॒ङ्कुं क॒विमवं॑से॒ नि ह्व॑यामहे ।

आ॒रे अ॒स्मद्दैव्यं॒ हेळो॑ अस्यतु सुम॒तिमिद्व॒यम॒स्या वृं॑णीमहे ॥४

त्वे॒षम् । व॒यम् । रु॒द्रम् । य॒ज्ञ॒ऽसाधं॑म् । व॒ङ्कुम् । क॒विम् । अवं॑से । नि । ह्व॒या॒म॒हे॒ ।

आ॒रे । अ॒स्मत् । दैव्यं॑म् । हेळः॑ । अ॒स्य॒तु । सु॒ऽम॒तिम् । इत् । व॒यम् । अ॒स्य॒ । आ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥४

त्वेषम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञऽसाधम् । वङ्कुम् । कविम् । अवसे । नि । ह्वयामहे ।

आरे । अस्मत् । दैव्यम् । हेळः । अस्यतु । सुऽमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । वृणीमहे ॥४

“अवसे रक्षणाय "रुद्रं महादेवं "नि “ह्वयामहे नितरामाह्वयामः । कीदृशम् । “त्वेषं दीप्तं “यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारम् । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्तिरीयके - देवा वै यज्ञाद्रुद्रमन्तरायन्' इत्युपक्रम्याम्नातं - स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्त्वम् ' (तै. सं. २. ६. ८. ३) इति । "वङ्कुं कुटिलगन्तारं "कविं क्रान्तदर्शिनम् । स च रुद्रो "दैव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं "हेळः क्रोधं "अस्मत् "आरे अस्मत्तो दूरदेशे "अस्यतु प्रेरयतु । "अस्य महादेवस्य "सुमतिमित् शोभनामनुग्रहरूपां बुद्धिमेव “वयम् "आ

"वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधम् । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । ‘ षिधू संराद्धौ ।' सिध्यतेरपारलौकिके' इति आत्वम् । यद्वा । ‘ राध साध संसिद्धौ । अस्मात् ण्यन्तात् क्विप् । वङ्कुम् । ‘ वकि कौटिल्ये '। औणादिक उप्रत्ययः । नि ह्वयामहे । ‘ निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् । दैव्यम् । ‘ देवाद्यञञौ ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । अस्यतु । ' असु क्षेपणे '। दैवादिकः । वृणीमहे । 'वृङ् संभक्तौ ' । क्रैयादिकः ॥

दि॒वो व॑रा॒हम॑रु॒षं क॑प॒र्दिनं॑ त्वे॒षं रू॒पं नम॑सा॒ नि ह्व॑यामहे ।

हस्ते॒ बिभ्र॑द्भेष॒जा वार्या॑णि॒ शर्म॒ वर्म॑ च्छ॒र्दिर॒स्मभ्यं॑ यंसत् ॥ ५

दि॒वः । व॒रा॒हम् । अ॒रु॒षम् । क॒प॒र्दिन॑म् । त्वे॒षम् । रू॒पम् ।
नम॑सा । नि । ह्व॒या॒म॒हे॒ ।

हस्ते॑ । बिभ्र॑त् । भे॒ष॒जा । वार्या॑णि । शर्म॑ । वर्म॑ । छ॒र्दिः ।
अ॒स्मभ्य॑म् । यं॒स॒त् ॥५

दिवः । वराहम् । अरुषम् । कपर्दिनम् । त्वेषम् । रूपम् ।
नमसा । नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । बिभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्म । छर्दिः ।
अस्मभ्यम् । यंसत् ॥५

“वराहं वराहारम् उत्कृष्टभोजनम् । यद्वा । वराहवत्
दृढाङ्गम् । "अरुषम् आरोचमानं कपर्दिनं जटाभिर्युक्तं
“त्वेष तेजसा दीप्यमानं "रूपं निरूपणीयं
वेदान्तैरधिगम्यम् एवंभूतं रुद्रं "नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन
नमस्कारेण वा "दिवः द्युलोकसकाशात् "नि 'ह्वयामहे

नितरामाह्वयामः । सः आहूतो रुद्रः "हस्ते स्वकीये बाहौ "वार्याणि सर्वैः वरणीयानि "भेषजा भैषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि "बिभ्रत् धारयन् "अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः "शर्म आरोग्यलक्षणं सुखं "वर्म आयुधानां निवारकं कवचं "छर्दिः । गृहनामैतत् । गृहं च "यंसत् प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । जौहोत्यादिकः । लटः शतृ । 'भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । भेषजा । 'भिषज् चिकित्सायाम् ' । कण्ड्वादिः । पचाद्यच् । अतोलोपयलोपौ । ' °सुमङ्गलभेषजाच्च ' (पा. सू. ४. १. ३०) इति निपातनात् रूपसिद्धिः । ' शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । वार्याणि । ' वृङ् संभक्तौ '। ' ऋहलोर्ण्यत् । ईडवन्द ' इत्याद्युदात्तत्वम् । छर्दिः । ' उछृदिर् दीप्तिदेवनयोः '। छृद्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाश्यते इति छर्दिर्गृहम् । ' अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' (उ. सू. २. २६५)

। यंसत् ।' यम उपरमे'। लेटि अडागमः । 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । ' इतश्च लोपः०' इति इकारलोपः॥ ॥ ५ ॥

इ॒दं पि॒त्रे म॒रुता॑मुच्यते॒ वचः॑ स्वा॒दोः स्वादी॑यो रु॒द्राय॒ वर्ध॑नम् ।

रास्वा॑ च नो अमृत मर्त॒भोज॑नं॒ त्मने॑ तो॒काय॒ तन॑याय मृळ ॥६

इ॒दम् । पि॒त्रे । म॒रुता॑म् । उ॒च्य॒ते॒ । वचः॑ । स्वा॒दोः । स्वादी॑यः । रु॒द्राय॑ । वर्ध॑नम् ।

रास्व॑ । च॒ । न॒ः । अ॒मृ॒त॒ । म॒र्त॒ऽभोज॑नम् । त्मने॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । मृ॒ळ॒ ॥६

इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय । वर्धनम् ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तऽभोजनम् । त्मने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥६

“इदं स्तुतिलक्षणं “वचः “मरुताम् एकोनपञ्चाशसंख्याकानां देवविशेषाणां “पित्रे जनकाय “रुद्राय ईश्वराय “उच्यते उच्चार्यते । कीदृशम् । “स्वादोः “स्वादीयः रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरम् । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः । “वर्धनं स्तुत्यस्य प्रवर्धकम् । स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् एवम् आख्यायते । पुरा कदाचिदिन्द्रः असुराञ्जिगाय । तदानीं दितिः असुरमाता इन्द्रहननसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशाद्गर्भं लेभे । इमं वृत्तान्तमवगच्छन्निन्द्रो वज्रहस्तः सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा बिभेद । पुनरप्येकैकं सप्तखण्डमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योनेर्निर्गत्य अरुदन् । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ इमान् ददृशतुः । महेशं प्रति

पार्वती एवमवोचत् । इमे मांसखण्डा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया कार्यं मयि चेत्प्रीतिरस्तीति । स च महेश्वरः तान् समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यै प्रददौ तवेमे पुत्राः सन्तु इति । अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्ते । रौद्रेषु च मरुतां पिता रुद्र इति । अपि च हे “अमृत मरणरहित रुद्र “मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं “नः अस्मभ्यं “रास्व प्रयच्छ। तथा “त्मने आत्मने। द्वितीयार्थे चतुर्थी । मां “तोकाय तोकं पुत्रं “तनयाय तनयं तत्पुत्रं च “मृळ सुखय ॥ पित्रे । उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रास्व । ‘ रा दाने' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । त्मने । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्यत्र ‘आङोऽन्यत्रापि छन्दसि दृश्यते ' (का. ६. ४. १४१. १) इति वचनादात्मनः आकारलोपः ॥

मा नों म॒हान्तं॑मु॒त मा नों अर्भ॒कं मा न॒ उक्षं॑न्तमु॒त मा नं॑ उक्षि॒तम् ।

मा नों वधीः पि॒तरं॒ मोत मा॒तरं॒ मा नं॑ः प्रि॒यास्त॒न्वों रुद्र रीरिषः ॥७

मा । न॒ः । म॒हान्तं॑म् । उ॒त । मा । न॒ः । अ॒र्भ॒कम् । मा । न॒ः । उक्षं॑न्तम् । उ॒त । मा । न॒ः । उ॒क्षि॒तम् ।

मा । न॒ः । व॒धी॒ः । पि॒तरं॑म् । मा । उ॒त । मा॒तरं॑म् । मा । न॒ः । प्रि॒याः । त॒न्वः॑ । रु॒द्र॒ । रि॒रि॒ष॒ः ॥७

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः । अर्भकम् । मा । नः । उक्षन्तम् । उत । मा । नः । उक्षितम् ।

मा । नः । वधीः । पितरम् । मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रिरिषः ॥७

हे “रुद्र “नः अस्माकं मध्ये “महान्तं वृद्धं “मा “वधीः मा हिंसीः । “उत अपि च “नः अस्माकम् “अर्भकं बालं “मा हिंसीः । तथा “नः अस्माकं मध्ये “उक्षन्तं सेक्तारं मध्यवयस्कं युवानं “मा वधीः। “उत अपि च “नः अस्माकम् “उक्षितं गर्भरूपेण स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा “नः अस्माकं “पितरं जनकं “मा वधीः। “उत अपि च “मातरं जननीं “मा वधीः । तथा “नः अस्माकं “प्रियाः स्नेहविषयाः “तन्वः शरीराणि तनूषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र “मा “रिरिषः मा हिंसीः ॥ वधीः । हन्तेर्माङि • लुङि च ' इति वधादेशः । स चादन्तः । सिच इट् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्ध्यभावः । रिरिषः । ‘ रिष हिंसायाम्' । ण्यन्तात् लुङि चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वादीनि । छान्दसः पदकालीनोऽभ्यासह्रस्वः ॥

मा नंस्तो॒के तनं॑ये॒ मा नं आ॒यौ मा नो॒ गोषु॒ मा नो॒ अश्वें॑षु

रीरिषः ।

वी॒रान्मा नो॑ रुद्र भामि॒तो व॑धीर्ह॒विष्म॑न्त॒ः सद॒मित्त्वा॑ हवामहे ॥८

मा । न॒ः । तो॒के । तन॑ये । मा । न॒ः । आ॒यौ । मा । न॒ः ।
गोषु॑ । मा । न॒ः । अश्वे॑षु । रि॒रि॒ष॒ः ।

वी॒रान् । मा । न॒ः । रु॒द्र॒ । भा॒मि॒तः । व॒धी॒ः । ह॒विष्म॑न्तः ।
सद॑म् । इत् । त्वा॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥८

मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा । नः ।
गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रिरिषः ।

वीरान् । मा । नः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविष्मन्तः ।
सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥८

हे "रुद्र “नः अस्माकं तोकादिविषये “मा “रिरिषः मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तत्पुत्रः । आयुः इति अन्तोदात्त: मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयः मनुष्यस्तस्मिन् “गोषु पश्वादिषु “अश्वेषु च मा रिरिषः हिंसां मा कृथाः। तथा हे रुद्र “वीरान् विक्रान्तान् शौर्योपेतान् अस्मदीयान् “भामितः क्रुद्धः सन् “मा “वधीः मा हिंसीः । वयं च “हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सन्तः “सदमित् सर्वदैव “त्वां “हवामहे आह्वयामहे ।। आयौ । ‘ इण् गतौ । ‘ छन्दसीणः' इति उणप्रत्ययः । भामितः । ‘ भाम क्रोधे । “क्तोऽधिकरणे च० " इति कर्तरि क्तः । हवामहे । ह्वेञो लटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ।।

देवसुवां हविःषु रुद्रस्य पशुपतेर्यागे • उप ते स्तोमान्' इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च - उप ते

स्तोमान्पशुपा इवाकरमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

उपं ते॒ स्तोमां॑न्पशु॒पा इ॒वाकं॑र॒ं रास्वां पितर्मरुतां सु॒म्नम॒स्मे ।

भ॒द्रा हि तें सुम॒तिर्मृ॑ळ॒यत्त॒माथां व॒यमव॒ इत्तें वृणीमहे ॥९

उपं । ते॒ । स्तोमां॑न् । प॒शु॒पाःऽइंव । आ । अ॒क॒र॒म् । रास्वं । पि॒त॒ः । म॒रु॒ता॒म् । सु॒म्नम् । अ॒स्मे इतिं ।

भ॒द्रा । हि । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः । मृ॒ळ॒यत्ऽतंमा । अथं । व॒यम् । अवः॑ । इत् । ते॒ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥९

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाःऽइव । आ । अकरम् । रास्व । पितः । मरुताम् । सुम्नम् । अस्मे इति ।

भद्रा । हि । ते । सुऽमतिः । मृळयत्ऽतमा । अथ । वयम् । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥९

हे रुद्र “स्तोमान् स्तुतिरूपान्मन्त्रान् “ते तुभ्यम् ““उप “आ “अकरम् । उपाकरोमि समर्पयामि । तत्र दृष्टान्तः । “पशुपाइव । यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्मै समर्पितान् पशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति एवं त्वत्सकाशाल्लब्धान् स्तुतिरूपान्मन्त्रान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे “मरुतां “पितः मरुत्संज्ञानां देवानाम् उत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं “सुम्नं सुखं “रास्व देहि । अपि च “ते त्वदीया “सुमतिः कल्याणी बुद्धिः मृळयत्तमा अतिशयेन सुखयितृतमा । अत एव “भद्रा भजनीया “हि । यस्मादेवं तस्मात् “अथ अनन्तरं “वयं “ते त्वदीयम् “अवः रक्षणं “वृणीमहे संभजामहे ।। अकरम् । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङ् । ‘ कृमृदृरुहिभ्य:०' इति च्लेरङादेशः । ‘

ऋदृशोऽङि गुणः' । पितर्मरुताम् । परमपि च्छन्दसि ' इति परस्याः षष्ठ्याः पूर्वामन्त्रितानुप्रवेशे सति ‘ आमन्त्रितस्य च ' इति पदद्वयमप्यनुदात्तम् । अस्मे । सुपां सुलुक्° ? इति चतुर्थीबहुवचनस्य शेआदेशः । मृळयत्तमा । मृड सुखने '। अस्मात् ण्यन्तात् लटः शतृ । तस्य ‘ छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

आ॒रे तें गो॒घ्नमु॒त पूं॑रुष॒घ्नं क्षयं॑द्वीर सु॒म्नम॒स्मे तें अस्तु ।

मृ॒ळा चं नो॒ अधिं च ब्रूहि दे॒वाधां च न॒ः शर्मं यच्छ द्वि॒बर्हा॑ः ॥१०

आ॒रे । ते॒ । गो॒ऽघ्नम् । उ॒त । पु॒रु॒ष॒ऽघ्नम् । क्षयं॑त्ऽवीर । सु॒म्नम् । अ॒स्मे इतिं । ते॒ । अ॒स्तु॒ ।

मृ॒ळ । च॒ । न॒ः । अधि॑ । च॒ । ब्रू॒हि॒ । दे॒व॒ । अध॑ । च॒ । न॒ः । शर्म॑ । य॒च्छ॒ । द्वि॒ऽबर्हा॑ः ॥१०

आरे । ते । गोऽघ्नम् । उत । पुरुषऽघ्नम् । क्षयत्ऽवीर । सुम्नम् । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अध । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हाः ॥१०

हे "क्षयद्वीर क्षपितसर्वशत्रुजन रुद्र "ते त्वदीयं गोघ्नं यद्गोहननं यद्वा गोहननसाधनमायुधम् "उत अपि च "पुरुषघ्नं पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयम् "आरे दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । "अस्मे अस्मासु "ते त्वदीयं "सुम्नं सुखम् "अस्तु भवतु । अपि च "नः अस्माकं "मृळ सुखसिद्ध्यर्थं प्रसन्नो भव । हे "देव द्योतमान रुद्र "नः अस्मान् "अधि "ब्रूहि "च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं 'ब्राह्मणायाधि ब्रूयात्' (तै. सं. २. ५. ११. ९) इति यथा ।

“अध “च अथ अनन्तरं च “द्विबर्हाः द्वयोः स्थानयोः पृथिव्यामन्तरिक्षे च परिवृढः । यद्वा । द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोः ज्ञानकर्मणोर्वा परिवृढ़ः स्वामी । स त्वं “नः अस्मभ्यं “शर्म सुखं “यच्छ देहि ।। गोघ्नम्। 'हन हिंसागत्योः' । अस्मात् ‘ घञर्थे कविधानम् ' इति भावे करणे वा कप्रत्ययः । ‘ गमहन° ' इत्युपधालोपः । हो हन्तेः । इति कुत्वम् । द्विबर्हाः । ‘ बृह बृहि वृद्धौ' । द्वयोः स्थानयोः बर्हते प्रवर्धते इति द्विबर्हाः । असुन्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ।

अवोचाम॒ नमो॑ अस्मा अव॒स्यव॑ः शृ॒णोतु॑ नो॒ हवं॑ रु॒द्रो म॒रुत्वा॑न् ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑ति॒ः सिन्धु॑ः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥११

अवोंचाम । नमः । अ॒स्मै॒ । अ॒व॒स्यवः । शृ॒णोतुं । न॒ः ।
हवंम् । रु॒द्रः । म॒रुत्वांन् ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुंणः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिंतिः ।
सिन्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥११

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः ।
हवम् । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः ।
सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥११

“अवस्यवः अवः अन्नं रक्षणं वा इच्छन्तो वयम् “अवोचाम एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रमवादिष्म । “अस्मै रुद्राय “नमः नमस्कारोऽस्तु । “मरुत्वान् मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तः “रुद्रः च “नः अस्माकं “हवम् आह्वानं “शृणोतु स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं “नः अस्मदीयं तत् सर्वं मित्रादयः

षड्देवताः "ममहन्तां पूजयन्तु । उतशब्दोऽप्यर्थे ॥
अवोचाम । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लुङि • ब्रुवो वचिः । '
अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेरङादेशः । ' वच उम्' इति
उमागमः । अवस्यवः । अव रक्षणे । भावे असुन्। 'सुप
आत्मनः क्यच्'। 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः। हवम् ।
भावेऽनुपसर्गस्य ' इति अप् संप्रसारणं च । मरुत्वान् ।
'झयः' इति मतुपो वत्वम् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वेन
पदत्वाभावाज्जश्त्वाभावः ॥ ॥ ६ ॥

टिप्पणी

१.११४.४ त्वेषं वयं रुद्रं इति -

तु. त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधमङ्कुं कविमवसे निह्वयामहे । आरे अस्मद्दैव्यं हैडो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ।। - काठ.सं. ४०.११

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.११५

← सूक्तं १.११४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.११५

कुत्स आङ्गिरसः

सूक्तं १.११६ →

दे. सूर्यः। त्रिष्टुप्।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥१॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥२॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥३॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥४॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ।

अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति ॥५॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ चित्रम्' इति षड़ृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभं सूर्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं-- चित्रं षट् सौर्यम्' इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि

। तत्रेदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च - ‘ चित्रं देवानां नमो मित्रस्य ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥ आदितस्तिस्र ऋचः सौर्यस्य पशोः वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशयोः याज्ये । तथा च सूत्रितं - चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । अतिमूर्तिनाम्नि एकाहे शुनासीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषः ‘ चित्रं देवानाम् ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च - तरणिर्विश्वदर्शतः चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ।।

चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गा॒दनी॑कं॒ चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्या॒ग्नेः ।

आप्रा॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षं॒ सूर्य॑ आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च ॥१

चि॒त्रम् । दे॒वाना॑म् । उत् । अ॒गा॒त् । अनी॑कम् । चक्षुः॑ ।
मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । अ॒ग्नेः ।

आ । अ॒प्रा॒ः । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । सूर्यः॑ ।
आ॒त्मा । जग॑तः । त॒स्थुषः॑ । च॒ ॥१

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्षुः ।
मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः ।
आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥१

“देवानाम् । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः तेषाम् ।
देवजनानामेव वा । “अनीकं समूह रूपं “चित्रम्
आश्चर्यकरं सूर्यस्य मण्डलम् “उदगात् उदयाचलं
प्राप्तमासीत्। कीदृशम् । “मित्रस्य “वरुणस्य “अग्नेः च ।
उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां “चक्षुः प्रकाशकं

चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च “द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च “अप्राः । स्वकीयेन तेजसा “आ समन्तात् अपूरयत् । ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती “सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा “जगतः जङ्गमस्य “तस्थुषः स्थावरस्य “च आत्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम् । कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षं सूत्र - ‘ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः (ब्र. सू. २. १. १४) इति । यद्वा । स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते - योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ' (तै. आ. १. १४. १) इति ।। आप्राः । ‘ प्रा पूरणे'। लङि: पुरुषव्यत्ययः । अदादित्वात् शपो लुक् । जगतः । ‘ गमेर्द्वे च ' (पा. सू. ३. २. १७८.३) इति क्विप् द्विर्वचनम् । गमः क्वौ ' इति अनुनासिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः

क्वसुः । द्विर्वचने० ‘ शर्पूर्वाः खयः । षष्ठ्येकवचने ‘ वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । अतो लोप इटि च । इति आकारलोपः । ‘ शासिवसि° ' इति षत्वम् ॥

सूर्यो॑ दे॒वीमु॒षसं॒ रोच॑माना॒ं मर्यो॒ न योषा॑म॒भ्ये॑ति प॒श्चात् ।

यत्रा॒ नरो॑ देव॒यन्तो॑ यु॒गानि॑ वितन्व॒ते प्रति॑ भ॒द्राय॑ भ॒द्रम् ॥२

सूर्यः॑ । दे॒वीम् । उ॒षस॑म् । रोच॑मानाम् । मर्यः॑ । न । योषा॑म् । अ॒भि । ए॒ति॒ । प॒श्चात् ।

यत्र॑ । नरः॑ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । यु॒गानि॑ । वि॒ऽत॒न्व॒ते । प्रति॑ । भ॒द्राय॑ । भ॒द्रम् ॥२

सूर्यः । देवीम् । उषसम् । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवऽयन्तः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥२

“सूर्यः "देवीं दानादिगुणयुक्तां “रोचमानां दीप्यमानाम् “उषसं “पश्चात् “अभ्येति उषसः प्रादुर्भावानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । “मर्यो “न “योषाम् । यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । “यत्र यस्यामुषसि जातायां “देवयन्तः देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तः “नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः "युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासौ इति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि “वितन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा । देवयन्तो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति । तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं “भद्रं कल्याणं सूर्यं “प्रति “भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय' स्तुमः इति

शेषः । यद्वा । देवयन्तः देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणम् अग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति ॥ मर्यः । 'मृङ् प्राणत्यागे'। छन्दसि निष्टर्क्य इत्यादौ यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । युगानि । युजेः कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे च (का. ६. १. १६०) इति उञ्छादिषु पाठात् गुणाभावः अन्तोदात्तत्वं च । वितन्वते । ' तनु विस्तारे । ' तनादिकृञ्भ्य उः । सहेति योगविभागात तिङोपसर्गस्य समासे सति ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

भ॒द्रा अश्वा॑ ह॒रित॒ः सूर्य॑स्य चि॒त्रा एत॑ग्वा अनु॒माद्या॑सः ।

न॒म॒स्यन्तो॑ दि॒व आ पृ॒ष्ठम॑स्थु॒ः परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी य॑न्ति स॒द्यः ॥३

भ॒द्राः । अश्वाः॑ । ह॒रितः॑ । सूर्य॑स्य । चि॒त्राः । एत॑ऽग्वाः । अ॒नु॒ऽमाद्या॑सः ।

न॒म॒स्यन्तः॑ । दि॒वः । आ । पृ॒ष्ठम् । अ॒स्थु॒ः । परि॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । य॒न्ति॒ । स॒द्यः ॥३

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः ।

नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥३

“भद्राः कल्याणाः । अश्वाः एतग्वाः इत्येतदुभयम् अश्वनाम। तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम् । “अश्वाः तुरगा व्यापनशीला वा "हरितः हर्तारः “चित्राः विचित्रावयवाः

“अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीया एवंभूताः “सूर्यस्य “एतग्वाः अश्वाः । यद्वा । एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वाः। एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः । “नमस्यन्तः अस्माभिः नमस्यमानाः सन्तः “दिवः अन्तरिक्षस्य “पृष्ठम् उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् “आ “अस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति। यद्वा । हरितो रसहरणशीला: रश्मयः भद्रादिलक्षणविशिष्टाः दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति । आस्थाय च “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “सद्यः तदानीमेव एकेनाह्ना “परि "यन्ति परितो गच्छन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः । ‘ अशू व्याप्तौ ' । ‘ अशिप्रुषि° ' इत्यादिना क्वन् । एतग्वाः । ‘ इण् गतौ । ‘ असिहसि । इत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरौणादिको भावे ड्वप्रत्ययः । एतमेतव्यं प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुमाद्यासः । “मदि स्तुतौ । अस्मात् ण्यन्तात् ‘अचो यत्' । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । नमस्यन्तः । ‘

नमोवरिवः० ' इति पूजार्थे क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । अस्थुः । तिष्ठतेश्छन्दसो वर्तमाने लुङ् । गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । ‘ आतः । इति झेः जुस् ॥

तत्सूर्य॑स्य दे॒व॒त्वं तन्म॑हि॒त्वं म॒ध्या कर्तो॒र्वित॑तं॒ सं ज॑भार ।

य॒देदयु॑क्त ह॒रित॑ः स॒धस्था॒दाद्रात्री॒ वास॑स्तनुते सि॒मस्मै॑ ॥ ४

तत् । सूर्य॑स्य । दे॒व॒ऽत्वम् । तत् । म॒हि॒ऽत्वम् । म॒ध्या । कर्तो॑ः । विऽत॑तम् । सम् । ज॒भा॒र॒ ।

य॒दा । इत् । अयु॑क्त । ह॒रित॑ः । स॒धऽस्था॑त् । आत् । रात्री॑ । वास॑ः । त॒नु॒ते॒ । सि॒मस्मै॑ ॥४

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वम् । तत् । महिऽत्वम् । मध्या । कर्तोः । विऽततम् । सम् । जभार ।

यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥४

“सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य आदित्यस्य “तत् “देवत्वम् ईश्वरत्वम् । स्वातन्त्र्यमिति यावत्। “महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च “तत् एव । तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः । यत् "कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणः “मध्या मध्ये अपरिसमाप्ते एव तस्मिन् कर्मणि “विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालम् अस्तं गच्छन् सूर्यः “सं "जभार अस्माल्लोकात् स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजति अस्तं यन्तं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातन्त्र्यं महिमानं चावगाहते। अपि च इत् इत्यवधारणे । “यदेत् यस्मिन्नेव काले “हरितः रसहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरिद्वर्णानश्वान् वा “सधस्थात् सहस्थानात् अस्मात् पार्थिवाल्लोकादादाय

“अयुक्त अन्यत्र संयुक्तान् करोति । यद्वा । युजिः केवलोऽपि विपूर्वः द्रष्टव्यः। यदैवासौ स्वरश्मीनश्वान् वा सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मात् अयुक्त अमुञ्चत् । “आत् अनन्तरमेव “रात्री निशा “वासः आच्छादयितृतमः “सिमस्मै । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः। सप्तम्यर्थे चतुर्थी। सर्वस्मिन् लोके “तनुते विस्तारयति । यद्वा । वासो वासरम् अहः । तत् सर्वस्मात् अस्माल्लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते । अत्र निरुक्तं - तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासौ अयुक्त हरणानादित्यरश्मीन हरितोऽश्वानिति वाथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् ' (निरु. ४. ११) इति । महित्वम् । ‘मह पूजायाम्। औणादिक इन्प्रत्ययः । ‘ तस्य भावस्त्वतलौ ' (पा. सू. ५. १. ११९)। मध्या। मध्यशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य ‘ सुपां सुलुक् । इति डादेशः । कर्तोः । करोतेरौणादिकः तुन्प्रत्ययः । विततम् ।

विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्त्वेन क्त्वाप्रत्यये इटो विकल्पनात् ' यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । ‘ गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जभार । ‘ हृग्रहोर्भः० ' इति भत्वम् । अयुक्त । युजेर्लुङि 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । सधस्थात्। घञर्थे कविधानम्' इति अधिकरणे कप्रत्ययः। सध मादस्थयोश्छन्दसि' इति सधादेशः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्री । ‘ रात्रेश्चाजसौ ' इति ङीप् ॥

तन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्याभि॒चक्षे॒ सूर्यो॑ रू॒पं कृ॑णुते॒ द्योरु॒पस्थे॑ ।

अ॒न॒न्तम॒न्यद्रु॒शद॑स्य॒ पाजः॑ कृ॒ष्णम॒न्यद्ध॒रितः॒ सं भ॑रन्ति ॥५

तत् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । अ॒भि॒ऽचक्षे॑ । सूर्यः॑ । रू॒पम् । कृ॒णु॒ते॒ । द्योः । उ॒पऽस्थे॑ ।

अ॒न॒न्तम् । अ॒न्यत् । रुशंत् । अ॒स्य॒ । पाजः॑ । कृ॒ष्णम् । अ॒न्यत् । ह॒रितः॑ । सम् । भ॒र॒न्ति॒ ॥५

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।

अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥५

“तत् तदानीम् उदयसमये "मित्रस्य “वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः “अभिचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशनाय “द्योः नभसः “उपस्थे उपस्थाने मध्ये “सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता “रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः “कृणुते करोति । अपि च “अस्य सूर्यस्य “हरितः रसहरणशीला रश्मयः हरिद्वर्णाः अश्वा वा “अनन्तम् अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं “रुशत् दीप्यमानं श्वेतवर्णं “पाजः । बलनामैतत् । बलयुक्तम्

अतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम् “अन्यत् तमसो विलक्षणं तेजः “सं “भरन्ति अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा “कृष्णं कृष्णवर्णम् “अन्यत् तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौ । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्योः । ‘ ङसिङसोश्च ' (पा. सू. ६. १. ११०) इति पूर्वरूपता । उपस्थे । ‘ घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलम् । पातेर्बले जुट् च ' (उ. सू. ४, ६४२) इति असुन् जुडागमश्च । छान्दसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ।।

अ॒द्या दे॑वा॒ उदि॑ता॒ सूर्य॑स्य॒ निरंह॑सः पिपृ॒ता निर॑व॒द्यात् ।

तन्नों मि॒त्रो वरुंणो मामहन्ता॒मदिंति॒ः सिन्धुं॒ः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥६

अ॒द्य । दे॒वा॒ः । उत्ऽइंता । सूर्यंस्य । निः । अंहंसः । पि॒पृ॒त । निः । अ॒व॒द्यात् ।

तत् । न॒ः । मि॒त्रः । वरुंणः । म॒म॒ह॒न्ता॒म् । अदिंतिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥६

अद्य । देवाः । उत्ऽइता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृत । निः । अवद्यात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥६

हे “देवाः द्योतमानाः सूर्यरश्मयः “अद्य अस्मिन्काले “सूर्यस्य आदित्यस्य “उदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयम् अस्मान् “अंहसः पापात् “निः “पिपृत

निष्कृष्य पालयत । यदिदमस्माभिरुक्तं “नः अस्मदीयं “तत् मित्रादयः षड्देवताः ममहन्तां पूजयन्तु अनुमन्यन्ताम् । रक्षन्त्विति यावत् । “मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः अहरभिमानी देवः । “वरुणः अनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी । “अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता । “सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाभिमानिनी देवता । “पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री “द्यौः द्युलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अद्य । ‘ निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । उदिता । उत्पूर्वात् एतेर्भावे क्तिन् । सुपां सुलुक्° ' इति डादेशः । ‘ तादौ च° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पिपृत। ‘ पृ पालनपूरणयोः पृ इत्येके'। लोटि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । ‘ अर्तिपिपर्त्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ सार्वधातुकमपित्' इति तशब्दस्य ङित्त्वे सति ‘ ऋचि तुनुघ° ' इत्यादिना संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.११६

← सूक्तं १.११५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.११६

कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः

सूक्तं १.११७ →

दे. अश्विनौ । त्रिष्टुप्

नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृञ्जे स्तोमाँ इयर्म्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन ॥१॥

वीळुपत्मभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥२॥

तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।

तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥३॥

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भिर्नासत्या भुज्युमूहथुः पतंगैः ।

समुद्रस्य धन्वन्नार्द्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपद्भिः षळश्वैः ॥४॥

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥५॥

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।

तद्वां दात्रं महि कीर्तेन्यं भूत्पैद्वो वाजी सदमिद्धव्यो अर्यः ॥६॥

शफेन महावीरपात्रग्रहणम्

युवं नरा स्तुवते पज्रियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिम् ।

कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुम्भाँ असिञ्चतं सुरायाः ॥७॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥८॥

परावतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मबारम् ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥९॥

जुजुरुषो नासत्योत वव्रिं प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्रादित्पतिमकृणुतं कनीनाम् ॥१०॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळ्हमुद्दर्शतादूपथुर्वन्दनाय ॥११॥

तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।

दध्यङ्ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥१२॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥१३॥

आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।

उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥१४॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायाम् ।

सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तम् ॥१५॥ विश्पला उपरि लेखः

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन् ॥१६॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥१७॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।

आ जह्नावीं समनसोप वाजैस्त्रिरह्नो भागं दधतीमयातम् ॥१९॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहथू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वताँ अजरयू अयातम् ॥२०॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥२१॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥२२॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥२३॥

दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनवनद्धं श्नथितमप्स्वन्तः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण ॥२४॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्नुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥२५॥

सायणभाष्यम्

सप्तदशेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'नासत्याभ्याम्' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । उशिक्संज्ञायामङ्गराजस्य महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवान् अस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । तथा चानुकान्तं- नासत्याभ्यां पञ्चाधिका कक्षीवान्दैर्घतमस उशिक्प्रसूत

आश्विनं वै' इति । तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि पञ्च सूक्तानि अश्विदेवत्यानि । प्रातरनुवाकस्य आश्विने क्रतो त्रैष्टभे छन्दसि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि। “अथाश्विनः' इति खण्डे सूत्रितं-’ग्रावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति। आश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि ‘ प्रातरनुवाकन्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति अतिदिष्टत्वात् ॥

नासंत्याभ्यां ब॒र्हिरि॑व॒ प्र वृं॑जे॒ स्तोमाँ॑ इयर्म्य॒भ्रिये॑व॒ वातः॑ ।

यावर्भ॑गाय विम॒दाय॑ जा॒यां सेंना॒जुवा॑ न्यू॒हतू॒ रथें॑न ॥१

नासंत्याभ्याम् । ब॒र्हिःऽइ॑व । प्र । वृ॒ञ्जे॒ । स्तोमा॑न् । इ॒य॒र्मि॒ । अ॒भ्रिया॑ऽइव । वातः॑ ।

यौ । अर्भगाय । वि॒ऽम॒दायं । जा॒याम् । से॒ना॒ऽजुवां ।
नि॒ऽऊ॒हतुः॑ । रथेंन ॥१

नासत्याभ्याम् । बर्हिःऽइव । प्र । वृञ्जे । स्तोमान् । इयर्मि
। अभ्रियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायाम् । सेनाऽजुवा ।
निऽऊहतुः । रथेन ॥१

“बर्हिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थ बर्हिः “प्र “वृञ्जे
प्रकर्षेण अन्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भ वृङ्क्ते
छिनत्ति संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्याम्
अश्विभ्यां “स्तोमान् स्तुतीः “इयर्मि संपादयामि । एतदेव
विशदीक्रियते । “अभ्रियेव । यथा अभ्रियाणि अभ्रेषु
मेघेष्ववस्थितान्युदकानि “वातः वायुः वर्षणार्थं बहुशः
प्रेरयति एवमहम् अश्विभ्यां स्तोत्राणि इयर्मि बहुशः
प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । “अर्भगाय बालाय

स्वयंवरलब्धभार्याय “विमदाय एतत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैः ताम् अलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धमशक्नुवतेऽपि तस्मै “सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिः दुष्प्रापेण “रथेन "यौ अश्विनौ "जायां भार्यां परैरनुक्रान्तां “न्यूहतुः शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्याम् । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । ‘नभ्राण्नपात्' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृञ्जे ।' वृजी वर्जने'। आदादिकः । इदित्वात् नुम् । लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । इयर्मि। “ऋ गतौ । जौहोत्यादिकः ।' अर्तिपिपर्त्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘अभ्यासस्यासवर्णे ' इति इयङ् । अभ्रियेव"। समुद्राभ्राद्धः' इति भवार्थे घः। घस्य इयादेशः । ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । अर्भगाय । “अर्तिगृभ्यां भन्' (उ. सू. ३. ४३२) इति अर्तेर्भन्। अर्भः एवार्भकः । ‘संज्ञायां कन्'

(पा. सू. ५. ३. ८७) । छन्दसो गकारः । अपर आह ।
अर्भमल्पं गायति शब्दयतीत्यर्भगः । ‘कै गै शब्दे'।
‘गापोष्टक्' (पा. सू ३. २. ८) । आतो लोप इटि च ' इति
आकारलोपः । तदेतत् पदकृतः शाकल्यस्य अभिमतम् ।
सेनाजुवा । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः ।
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ‘क्विब्वचिप्रच्छि। इत्यादिना
क्विब्दीर्घौ । तन्वादित्वादुवङ् (पा. सू. ६. ४, ७७. १) ।
न्यूहतुः । ‘वह प्रापणे' लिटि अतुसि यजादित्वात्
संप्रसारणम् । ‘यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥

वी॒ळु॒पत्म॑भिराशु॒हेम॑भिर्वा दे॒वानां॑ वा जू॒तिभि॒ः शाश॑दाना ।

तद्रास॑भो नासत्या स॒हस्र॑मा॒जा य॒मस्य॑ प्र॒धने॑ जिगाय ॥२

वी॒ळु॒पत्म॑ऽभिः । आ॒शु॒हेम॑ऽभिः । वा॒ । दे॒वाना॑म् । वा॒ ।
जू॒तिऽभि॑ः । शाश॑दाना ।

तत् । रासंभः । ना॒स॒त्या॒ । स॒हस्रंम् । आ॒जा । य॒मस्यं ।
प्र॒ऽधनें । जि॒गा॒य॒ ॥२

वीळुपत्मऽभिः । आशुहेमऽभिः । वा । देवानाम् । वा ।
जूतिऽभिः । शाशदाना ।

तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रम् । आजा । यमस्य ।
प्रऽधने । जिगाय ॥२

“वीळुपत्मभिः । वीड्वित बलनाम। बलवदुत्पतनैः
"आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे
“नासत्या अश्विनौ एवंभूतैरश्वैश्च “देवानाम् इन्द्रादीनां
“जूतिभिः प्रेरणैश्च “शाशदाना शाशद्यमानयोः अत्यर्थं
प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो यः “रासभः प्रजापतिना दत्तः
सः “यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे “प्रधने प्रकीर्णधनोपेते
"आजा आजौ संग्रामे “तत् शत्रूणां “सहस्रं “जिगाय
जितवान्। वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना संग्रामेण तुष्टो

भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितं ऋक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्यः देवेभ्यः पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रयच्छत् ' (ऐ. ब्रा, ४. ७) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥ वीळुपत्मभिः। वीळु बलवत्पतन्तीति वीळुपत्मानः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वन्ति गच्छन्तीति आशुहेमानः । तैः। 'हि गतौ वृद्धौ च'। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जूतिभिः । ऊतियूतिजूति' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । शाशदाना । 'शद्लृ शातने' । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात् यङन्तात् लटः शानच् । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति अर्धधातुकत्वात् शबभावः । अतोलोपयलोपौ । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः। आजा । तेनैव सूत्रेण डादेशः ।

जिगाय ।' जि जये'। 'सन्लिटोर्जेः' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥

तुग्रों ह भुज्युमंश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिंन्ममृवाँ अवांहाः ।

तमूंहथुर्नौभिरांत्मन्वतींभिरंतरिक्षप्रुद्भिरपोंदकाभिः ॥३

तुग्रः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदऽमेघे । रयिम् । न । कः । चित् । ममृऽवान् । अवं । अहाः ।

तम् । ऊहथुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतींभिः । अन्तरिक्षप्रुत्ऽभिः । अपंऽउदकाभिः ॥३

तुग्रः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदऽमेघे । रयिम् । न । कः । चित् । ममृऽवान् । अव । अहाः ।

तम् । ऊहथुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः ।
अन्तरिक्षप्रुत्ऽभिः । अपऽउदकाभिः ॥३

अत्रेयमाख्यायिका । तुग्रो नाम अश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपान्तरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यन्तमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्रहैषीत् । सा च नौः मध्येसमुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्ना आसीत् । तदानीं सः भुज्युः शीघ्रम् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितम् आत्मीयासु नौषु आरोप्य पितुस्तुग्रस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थः इदमादिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हशब्दः प्रसिद्धौ । "तुग्रः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थम् “उदमेघे । उदकैर्मिह्यते सिच्यते इति उदमेघः समुद्रः तस्मिन् “भुज्युम् एतत्संज्ञं प्रियं पुत्रम् “अवाहाः । नावा गन्तुं पर्यत्याक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । “ममृवान् म्रियमाणः सन् धनलोभी “कश्चित् मनुष्यः “रयिं

“न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे अश्विनौ "तं च भुज्यं मध्येसमुद्रं निमग्नं “नौभिः पितृसमीपम् “ऊहथुः युवां प्रापितवन्तौ । कीदृशीभिः । “आत्मन्वतीभिः आत्मीयाभिः युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः । यद्वा । धृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः । “अन्तरिक्षप्रुद्भिः अतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे जलस्य उपरिष्टादेव गन्त्रीभिः "अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वात् अपगतोदकाभिः अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेघे । मिह सेचने '। कर्मणि घञ् । 'न्यङ्क्वादीनां च ' (पा. सू. ७. ३. ५३) इति कुत्वम् । ‘उदकस्योदः संज्ञायाम् ' (पा. सू. ६. ३. ५७)। थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ममृवान् ।' मृङ् प्राणत्यागे । लिटः क्वसुः । क्रादिनियमात् प्राप्तस्य इटः ‘वस्वेकाजाद्धसाम्' इति नियमात् अभावः । अहाः। “ओहाक् त्यागे'। लुङि तिपि च्लेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् सगिटौ न क्रियेते । बहुलं छन्दसि' इति इडभावः। 'हल्ङ्याब्भ्यः इति तिलोपः।

रुत्वविसर्गौ । यद्वा ।' मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् ।
च्लेर्लुप्तत्वात् इण् न क्रियते । नौभिः । ‘सावेकाचः' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् ।
मादुपधायाः' इति वत्वम् ।' अनो नुट्' (पा. सू. ८. २. १६)
इति नुट् । नलोपः । “ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप
उदात्तत्वम् । अन्तरिक्षप्रुद्भिः । प्रुङ् गतौ ।' क्विप् च' इति
क्विप् ॥

ति॒स्रः क्षप॒स्त्रिरहा॑ति॒व्रज॑द्भि॒र्नास॑त्या भु॒ज्युमू॑हथुः पत॒ङ्गैः ।

स॒मु॒द्रस्य॒ धन्व॑न्ना॒र्द्रस्य॑ पा॒रे त्रि॒भी रथैः॑ श॒तप॑द्भिः॒ षळ॑श्वैः ॥
४

ति॒स्रः । क्षपः॑ । त्रिः । अहा॑ । अ॒ति॒व्रज॑त्ऽभिः । नास॑त्या ।
भु॒ज्युम् । ऊ॒ह॒थुः॒ । प॒त॒ङ्गैः ।

स॒मु॒द्रस्यं । धन्वंन् । आ॒र्द्रस्यं । पा॒रे । त्रि॒ऽभिः । रथैः॑ । श॒तपं॑त्ऽभिः । षट्ऽअंश्वैः ॥४

तिस्रः । क्षपः । त्रिः । अहा । अतिव्रजत्ऽभिः । नासत्या । भुज्युम् । ऊहथुः । पतङ्गैः ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारे । त्रिऽभिः । रथैः । शतपत्ऽभिः । षट्ऽअश्वैः ॥४

हे नासत्यौ सेनया सह उदके निमग्नं “भुज्युं “तिस्रः "क्षपः त्रिसंख्याका रात्रीः “त्रिरहा त्रिवारमावृत्तान्यहानि च "अतिव्रजद्भिः अतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावन्तं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः पतङ्गैः पतद्भिः “त्रिभिः त्रिसंख्याकैः “रथैः “ऊहथुः युवामूढवन्तौ । क्वेति चेत् उच्यते । समुद्रस्य अम्बुराशेर्मध्ये “धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे “आर्द्रस्य उदकेनार्द्रीभूतस्य “समुद्रस्य “पारे तीरदेशे च । कथंभूतै रथैः । “शतपद्भिः

शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैरुपेतैः “षळश्वैः षड्भिरश्वैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । ‘त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इति त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । स चान्तोदात्तः। ' अचि र ऋतः' इति रेफादेशे ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षपः । विभक्त्यन्तस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् । यद्वा । शसि आतः' इति योगविभागादधातोरपि आकारलापः । अहा। ‘शेश्छन्दसि बहुलम्' इति शेर्लोपः । पतङ्गैः। ‘पत्लृ गतौ'। ‘पतेरङ्गच् ' (उ. सू. १. ११६)। धन्वन् । ‘धविर्गत्यर्थः । इदित्त्वात् नुम् ।' कनिन्युवृषि इत्यादिना कनिन् । ‘सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषाम् । ‘संख्यासुपूर्वस्य ' इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् ‘ पादः पत् ' इति पद्भावः । यद्वा । पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

अ॒ना॒रं॒भ॒णे तद॑वीरयेथामनास्था॒ने अ॑ग्रभ॒णे स॑मु॒द्रे ।

यद॑श्विना ऊ॒हथु॑र्भु॒ज्युमस्तं॑ श॒तारि॑त्रां॒ नाव॑मातस्थि॒वांस॑ ॥५

अ॒ना॒र॒म्भ॒णे । तत् । अ॒वी॒र॒ये॒था॒म् । अ॒ना॒स्था॒ने । अ॒ग्र॒भ॒णे । स॒मु॒द्रे ।

यत् । अ॒श्वि॒ना॒ । ऊ॒हथुः॑ । भु॒ज्युम् । अस्त॑म् । श॒तऽअ॑रित्रान् । नाव॑म् । आ॒त॒स्थि॒वांस॑म् ॥५

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विना । ऊहथुः । भुज्युम् । अस्तम् । शतऽअरित्रान् । नावम् । आतस्थिवांसम् ॥५

हे “अश्विनौ "अनारम्भणे आलम्बनरहिते “समुद्रे “तत् कर्म “अवीरयेथाम् । विक्रान्तं कृतवन्तौ युवाम् । अनारम्भणत्वमेव स्पष्टीकरोति । “अनास्थाने। आस्थीयते अस्मिन् इति आस्थानो भूप्रदेशः। तद्रहिते स्थातुमशक्ये जले इत्यर्थः । “अग्रभणे अग्रहणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन् इत्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । "भुज्युं समुद्रे मग्नं “शतारित्रां बह्वरित्राम् । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तानि अरित्राणि । ईदृशीं “नावम् "आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तमारूढवन्तं कृत्वा “अस्तम् । गृहनामैतत् । पितुस्तुग्रस्य गृहं प्रति “यत् “ऊहथुः । तत्प्रापणमन्यैर्दुःशकं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारम्भणे । आरभ्यते इत्यारम्भणम् । ‘कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति कर्मणि ल्युट् ।' नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अवीरयेथाम् । शूर वीर विक्रान्तौ । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः

पूर्ववत् ल्युट्स्वरौ । अयं तु विशेषः। 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । अस्तम् । अस्यते अस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम् ।' असिहसि ' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारित्राम् । 'ऋ गतौ'। 'अतिलूधूसू ' (पा. सू. ३. २. १८४) इति करणे इत्रप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।। ॥ ८ ॥

यमंश्विना द॒दथुः श्वे॒तमश्वंम॒घाश्वांय॒ शश्व॒दित्स्व॒स्ति ।

तद्वां दा॒त्रं महिं की॒र्तेन्यं भूत्पै॒द्वो वा॒जी सद॒मिद्धव्यों अ॒र्यः ॥६

यम् । अ॒श्वि॒ना॒ । द॒दथुः । श्वे॒तम् । अश्वंम् । अ॒घऽअंश्वाय । शश्वंत् । इत् । स्व॒स्ति ।

तत् । वा॒म् । दा॒त्रम् । महिं । की॒र्तेन्यंम् । भू॒त् । पै॒द्वः । वा॒जी । सदंम् । इत् । हव्यः । अ॒र्यः ॥६

यम् । अश्विना । ददथुः । श्वेतम् । अश्वम् । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वाम् । दात्रम् । महि । कीर्तेन्यम् । भूत् । पैद्वः । वाजी । सदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥६

अत्रेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीतौ कंचिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्तवन्तौ । स चाश्वस्तस्य प्रौढं जयं चकारेति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवाम् "अघाश्वाय अहन्तव्याश्वाय' । पेदुनाम्ने राजर्षये “यं श्वेतवर्णम् “अश्वं “ददथुः दत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै “स्वस्ति जयलक्षणं मङ्गलं “शश्वत् “इत् नित्यमेव चकार । “वां युवयोः “तत् “दात्रं दानं “महि महदतिगम्भीरम् अत एव “कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्यं “भूत् अभूत् । तस्मात् "पैद्वः पेदोः संबन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वा “अर्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा “वाजी वेजनवान्

सोऽश्वः सदमित् सदैव “हव्यः अस्माभिरप्याह्वातव्यः ॥ दात्रम् । ददातेर्भावे औणादिकः त्रप्रत्ययः । महि । ‘मह पूजायाम् । ‘इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्। कीर्तेन्यम् । ‘कॄत संशब्दने '। ‘कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति केन्यप्रत्ययः । ‘ॠत इद्धातोः' इति इत्वम् । भूत् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । पैद्वः । पेदोः संबन्धी । तस्येदम्' इति अण् । छान्दसो वर्णलोपः। हव्यः । ह्वयतेः ‘अचो यत्' इति यत् । ‘बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । गुणः । ‘धातोस्तन्निमित्तस्यैव ' इति अवादेशः । अर्यः । ‘ ॠ गतौ । अघ्न्यादयश्च' (उ. सू. ४. ५५१) इति औणादिको यत् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥

युवं नंरा स्तुवते पंज्रियायं कक्षीवंते अरदतं पुरंधिं ।

का॒रो॒त॒राच्छ॒फादश्वं॑स्य॒ वृष्णः॑ श॒तं कु॒म्भाँ अ॑सिंचत॒ं सुरा॑याः ॥७

यु॒वम् । न॒रा॒ । स्तु॒व॒ते । प॒ज्रि॒याय॑ । क॒क्षीव॑ंते । अ॒र॒द॒त॒म् । पुर॑म्ऽधिम् ।

का॒रो॒त॒रात् । श॒फात् । अश्वं॑स्य । वृष्णः॑ । श॒तम् । कु॒म्भान् । अ॒सि॒ञ्च॒त॒म् । सुरा॑याः ॥७

युवम् । नरा । स्तुवते । पज्रियाय । कक्षीवते । अरदतम् । पुरम्ऽधिम् ।

कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । सुरायाः ॥७

अत्रेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टाव । तस्मै अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति । तदाह । हे “नरा

नेतारावश्विनौ "युवं युवां “पज्रियाय । पज्रा इत्यङ्गिरसाम् आख्या ‘पज्रा वा अङ्गिरसः' इत्याम्नातत्वात्। तेषां कुले जाताय “कक्षीवते। कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वते तत्संज्ञाय “स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं “पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिम् “अरदतं व्यलिखतम् । यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च “कारोतरात् । कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन् सुरायाः स्रावणं क्रियते । लुप्तोपममेतत् । कारोतरात् यथा सुरायाः संपादकाः तां स्रावयन्ति एवमेव युवां “वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्य “अश्वस्य “शफात् खुरात् "सुरायाः “शतं “कुम्भान् असंख्यातान् सुराघटान् “असिञ्चतम् अक्षारयतम् । यद्वा । सिञ्चतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयात् युष्मदीयाश्वखुरात् या सुरा प्रवहति तया असंख्यातान् घटान् असिञ्चतम् अपूरयतम् । ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतेलंटः शतृ । अदादित्वात्

शपो लुक् । ‘शतुरनुस:०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पज्रियाय । पज्रशब्दात् शैक्षिको घच् । कक्षीवते । आसन्दीवदष्ठीवञ्चक्रीवत्कक्षीवत्' इति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारण वत्वं च । अरदतम् ।' रद विलेखने '। पुरंधिम् । 'पुरंधिर्बहुधीः ' (निरु. ६. १३) इति यास्कः । पृषोदरादित्वात् पुरंधिभावः । यद्वा । पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयते अवस्थाप्यते इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे च ' इति दधातेः किप्रत्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति बहुलवचनात् अलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिञ्चतम् । ‘षिचिर् क्षरणे' । तौदादिकः । ‘शे मुचादीनाम्' इति नुम् ॥

हि॒मेना॒ग्निं घ्रं॒सम॑वारयेथां पितु॒मती॒मूर्ज॑मस्मा अधत्तं ।

ऋ॒बीसे॒ अत्रि॑मश्वि॒नाव॑नीत॒मुन्नि॑न्यथुः॒ सर्व॑गणं स्व॒स्ति ॥८

हि॒मेन॑ । अ॒ग्निम् । घ्रं॒सम् । अ॒वा॒र॒ये॒था॒म् । पि॒तु॒ऽमती॑म् । ऊर्ज॑म् । अ॒स्मै॒ । अ॒ध॒त्त॒म् ।

ऋ॒बीसे॑ । अत्रि॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । अव॑ऽनीतम् । उत् । नि॒न्य॒थुः॒ । सर्व॑ऽगणम् । स्व॒स्ति ॥८

हिमेन । अग्निम् । घ्रंसम् । अवारयेथाम् । पितुऽमतीम् । ऊर्जम् । अस्मै । अधत्तम् ।

ऋबीसे । अत्रिम् । अश्विना । अवऽनीतम् । उत् । निन्यथुः । सर्वऽगणम् । स्वस्ति ॥८

अत्रेदमाख्यानम् । अत्रिम् ऋषिम् असुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य तुषाग्निना अबाधिषत। तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनौ अग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागृहात् अविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयतामिति । तदेतत् प्रतिपाद्यते। हे अश्विनौ "हिमेन

हिमवच्छीतेनोदकेन “घ्रंसं दीप्यमानम् अत्रेर्बाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्निम् “अवारयेथां युवां निवारितवन्तौ शीतीकृतवन्तावित्यर्थः। अपि च "अस्मै असुरपीड्या कार्श्यं प्राप्ताय अत्रये “पितुमतीम् । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तम् “ऊर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकम् “अधत्तं पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतम् । "ऋबीसे अपगतप्रकाशे पीडायन्त्रगृहे "अवनीतम् अवाङ्मुखतया असुरैः प्रापितम् “अत्रिं “सर्वगणम् । गणःसमूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं "स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा “उन्निन्यथुः तस्माद्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा हिमेन शीतेन वृष्ट्युदकेन अग्निम् अग्निवत्तीक्ष्णं घ्रंसम् । अहर्नामैतत् । सामर्थ्यात् निदाघकालीनम् अहः अवारयेथाम् । तस्याह्नस्तैक्ष्ण्यं निवारितवन्तौ । अपि च अस्मै अग्नये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणान्नोपेतमूर्जं बलकरं रसात्मकम् उपस्तरणाभिघारणात्मकं घृतमधत्तम् ।

वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्यागार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः।
ऋबीसे अपगततेजस्के पृथिवीद्रव्ये
अवनीतमोषधीनामुत्पादनाय अवस्तान्नीतम् ।
पार्थिवाग्निना परिपक्वाः उदकेन क्लिन्नाः
ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिं
हविषामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा एवंविधमग्निं
सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिगणोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति
अविनाशः यथा भवति तथा उन्निन्यथुः ।
व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्टान्नीतवन्तौ ।
कारणात्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं
सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रवर्षणेन
व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः । अयं पक्षो यास्केन 'हिमेनोदकेन
' (निरु. ६. ३६) इत्यादिना उक्तः ॥ पितुमतीम् ।
'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम्। ऋबीसे । अत्र
यास्कः। ऋबीसमपगतभासमपचितभासमपहृतभासं
गतभासं वा'(निरु. ६. ३५) इति ।

पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । अत्रिम् । “अद भक्षणे'। अदेस्त्रिनि च' इति चशब्दात् त्रिः। अवनीतम् । ‘गतिरनन्तरः इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूभावाभावः ।।

परा॑व॒तं ना॑सत्यानुदेथामु॒च्चाबु॑ध्नं चक्रथुर्जि॒ह्मबा॑रं ।

क्षर॒न्नापो॒ न पा॒यना॑य रा॒ये स॒हस्रा॑य॒ तृष्य॑ते॒ गोत॑मस्य ॥९

परा॑ । अ॒व॒तम् । ना॒स॒त्या॒ । अ॒नु॒दे॒था॒म् । उ॒च्चाऽबु॑ध्नम् । च॒क्र॒थुः॒ । जि॒ह्मऽबा॑रम् ।

क्षर॑न् । आपः॑ । न । पा॒यना॑य । रा॒ये । स॒हस्रा॑य । तृष्य॑ते । गोत॑मस्य ॥९

परा । अवतम् । नासत्या । अनुदेथाम् । उच्चाऽबुध्नम् । चक्रथुः । जिह्मऽबारम् ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृष्यते । गोतमस्य ॥९

अत्रेदमाख्यानम् । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुः गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयेताम् । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्याय उपरिमूलमधोबिलमवास्थापयतामिति । तदेतदाह । हे “नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनौ युवाम् "अवतम् । कूपनामैतत् । अवस्तात्ततं कूपं “परा “अनुदेथां गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रैरिषाथाम् । तदनन्तरं तं कूपम् “उच्चाबुध्नम् उच्चैरुपरिष्टात् बुध्नो मूलं यस्य स तथोक्तः । “जिह्मबारं

जिह्ममधस्ताद्वर्तमानतया वक्रं बारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं “चक्रथुः युवामकृषाथाम् । तस्मात् कूपात् “तृष्यते पिपासतः “गोतमस्य “पायनाय पानार्थम् “आपो “न आपश्च । अयं नशब्दश्चार्थे । “क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । “राये हवींषि दत्तवतः “सहस्राय सहनशीलाय । यद्वा सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं च अक्षरन् ॥ अनुदेथाम् । णुद प्रेरणे'। तौदादिकः । जिह्मबारम् । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वात्.बारादेशः । क्षरन् । ‘क्षर संचलने '।' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय" । हेतुमति णिच् । ‘शाच्छासाह्वा' इति युक्। भावे ल्युट्। राये । “रा दाने '। राति ददातीति राः । ‘रातेर्डैः ' (उ. सू. २. २२४)। ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्यते । ञितृषा पिपासायाम् । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो

नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ।। 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' (पा. म. २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी ॥

जु॒जु॒रुषो॑ नासत्यो॒त व॒व्रिं प्रामुं॑चतं द्रा॒पिमिं॑व॒ च्यवा॑नात् ।

प्राति॑रतं जहि॒तस्यायु॑र्द॒स्रादित्पति॑मकृणुतं क॒नीना॑ं ॥१०

जु॒जु॒रुषः॑ । ना॒स॒त्या॒ । उ॒त । व॒व्रिम् । प्र । अ॒मु॒ञ्च॒त॒म् । द्रा॒पिम्ऽइं॑व । च्यवा॑नात् ।

प्र । अ॒ति॒र॒त॒म् । ज॒हि॒तस्यं॑ । आयुः॑ । द॒स्रा॒ । आत् । इत् । पतिं॑म् । अ॒कृ॒णु॒त॒म् । क॒नीना॑ंम् ॥१०

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वव्रिम् । प्र । अमुञ्चतम् । द्रापिम्ऽइव । च्यवानात् ।

प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आयुः । दस्रा । आत् । इत् । पतिम् । अकृणुतम् । कनीनाम् ॥१०

अत्रेदमाख्यानम् । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनाख्यः ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे “नासत्या अश्विनौ “जुजुरुषः जीर्णात् “च्यवानात् च्यवनाख्यादृषेः सकाशात् 'वव्रिं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थितां जरा “प्रामुञ्चतं प्रकर्षेणामोचयतम् । तत्र दृष्टान्तः । “द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चात् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत् । “उत अपि च हे “दस्रा एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वा अश्विनौ "जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः “आयुः जीवन “प्रातिरतं प्रावर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वधनार्थः । “आत् “इत् अनन्तरमेव युवानं सन्तं “कनीनां कन्यानां

“पतिं भर्तारम् "अकृणुतम् अकुरुतम् ॥ जुजुरुषः । जॄष् वयोहानौ '। लिटः क्वसुः । ‘बहुलं छन्दसि ' इति उत्वम् । द्विर्भावः । पञ्चम्येकवचने वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । वव्रिम् । वृञ् वरणे'। ' आदृगमहन' इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ओहाक् त्यागे'। कर्मणि निष्ठा । तस्य ‘छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वात् यक् । तस्य ‘बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । जहातेश्च' (पा. सू. ६. ४. ११६) इति इत्वम् । कनीनाम् । ‘रयेर्मतौ बहुलम् इति बहुलवचनात् कन्याशब्दस्य अत्र संप्रसारणम् ॥ ॥ ९ ॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नांसत्या वरूथं ।

यद्विद्वांसां निधिमिवापंगूळ्हमुद्दंर्शतादूपथुर्वंदंनाय ॥११

तत् । वा॒म् । न॒रा॒ । शंस्य॑म् । राध्य॑म् । च॒ । अ॒भि॒ष्टि॒ऽमत् । ना॒स॒त्या॒ । वरू॑थम् ।

यत् । वि॒द्वांसा॑ । नि॒धिम्ऽइ॑व । अप॑ऽगूळ्हम् । उत् । द॒र्श॒तात् । ऊ॒पथुः॑ । वन्द॑नाय ॥११

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्यम् । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथम् ।

यत् । विद्वांसा । निधिम्ऽइव । अपऽगूळ्हम् । उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वन्दनाय ॥११

अत्रेदमाख्यानम् । वन्दनो नाम कश्चिदृषिः । स चासुरैः कूपे निखातः उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विनावस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुन्निन्यतुरिति । तदाह। “नरा आरोग्यस्य नेतारौ हे नासत्यौ अश्विनौ “वां युवयोः संबन्धि “अभिष्टिमत् अभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा “वरूथं वरणीयं

कामयितव्यं “तत् कर्म “शंस्यम् अस्माभिः प्रशंसनीयं “राध्यम् आराधनीयं “च । किं पुनस्तत्कर्म । “विद्वांसा जानन्तौ युवां "निधिमिव निक्षिप्तं धनमिव "अपगूळ्हम् अरण्ये निर्जने देशे कूपमध्ये असुरैः निगूढं “वन्दनाय वन्दनमृषिं “दर्शतात् अध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात् कूपात् "उत् “ऊपथुः उदहार्ष्टम् । एवं “यत् एतत् कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यम् । 'शंसु स्तुतौ । अस्मात् ण्यन्तात् ' अचो यत्' इति यत् ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वात् “इष गतौ' इत्यस्माद्भावे क्तिन् ।' मन्त्रे वृष ' इति क्तिन उदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । तादौ च ' इति तु गतिस्वरस्य सर्व विधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । ततो मतुप् । अन्तोदात्तादुत्तरस्य तस्य ‘ह्रस्वनुड्भ्याम्' इत्युदात्तत्वम् । वरूथम् । ‘जॄवृञ्भ्यामूथन् । विद्वांसा। ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः। अपगूळ्हम् । ‘गुहू

संवरणे ' । कर्मणि निष्ठा ।' यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतात् । 'भृमृदृशि° ' इत्यादिना अतच्। ऊपथुः। 'डुवप् बीजतन्तुसंताने'। लिटि अथुसि यजादित्वात् संप्रसारणम् । द्विर्वचनादि। वन्दनाय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तद्वां नरा स॒नये॒ दंसं उ॒ग्रमा॒विष्कृंणोमि तन्य॒तुर्न वृ॒ष्टिं ।

द॒ध्यङ् ह॒ यन्मध्वांथर्व॒णो वा॒मश्वंस्य शी॒र्ष्णा प्र यदींमु॒वाचं ॥१२

तत् । वा॒म् । न॒रा॒ । स॒नयें । दंसः॑ । उ॒ग्रम् । आ॒विः । कृ॒णो॒मि॒ । त॒न्य॒तुः । न । वृ॒ष्टिम् ।

द॒ध्यङ् । ह॒ । यत् । मधु॑ । आ॒थ॒र्व॒णः । वा॒म् । अश्व॑स्य । शी॒र्ष्णा । प्र । यत् । ई॒म् । उ॒वाच॑ ॥१२

तत् । वाम् । नरा । सनये । दंसः । उग्रम् । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिम् ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वाम् । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ईम् । उवाच ॥१२

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदि इमाम् अन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनौ अश्वस्य शिरश्छित्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्ताम् । तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः

प्रत्यधत्तामिति शाट्यायनवाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम् । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे “नरा नरौ अश्विनौ "वां युवयोः संबन्धि उग्रम् उद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं “दंसः । कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं “तत् कर्म “सनये धनलाभार्थम् “आविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः। “तन्यतुः “न यथा मेघस्थः शब्दः “वृष्टिं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रः “दध्यङ् एतत्संज्ञः ऋषिः “अश्वस्य “शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा “वां युवाभ्याम् “ईम् इमां मधुविद्यां “यत् “ह यदा खलु “प्र “उवाच प्रोक्तवान् । तदानीमाश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च “यत् भवदीयं कर्म तत् आविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये ।' षणु दाने ' । ‘खनिकषिकस्यञ्जसिवसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च' (उ. सू. ४. ५७९) इति इप्रत्ययः । तन्यतुः । ‘तनु विस्तारे'। ऋतन्यञ्जि०' (उ. सू. ४. ४४२) इत्यादिना

यतुच्। यद्वा । स्तन शब्दे'। बाहुलकात् यतुच् । छान्दसः सलोपः। वृष्टिम् । वृष्यते सिच्यते अनेनेति वृष्टिः । ‘मन्त्रे वृष०' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । आथर्वणः । अपत्यार्थे अणि 'अन्' (पा. सू. ६. ४. १६७) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । शीर्ष्णा ।' शीर्षश्छन्दसि' (पा. सू. ६, १. ६०) इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षञ्शब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते। अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अजो॑हवीन्नासत्या क॒रा वां॑ म॒हे याम॑न्पुरुभुजा॒ पुरं॑धिः ।

श्रु॒तं तच्छासु॑रिव वध्रिम॒त्या हिर॑ण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥१३

अजो॑हवीत् । ना॒स॒त्या॒ । क॒रा । वा॒म् । म॒हे । याम॑न् । पु॒रु॒ऽभु॒जा॒ । पुर॑म्ऽधिः ।

श्रु॒तम् । तत् । शासुः॑ऽइव । व॒ध्रि॒ऽम॒त्याः । हिर॑ण्यऽहस्तम् । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒द॒त्त॒म् ॥१३

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरम्ऽधिः ।

श्रुतम् । तत् । शासुःऽइव । वध्रिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तम् । अश्विनौ । अदत्तम् ॥१३

वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । “पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्यावश्विनौ “महे महनीये पूजनीये “यामन् यामनि । याति गच्छतीति याम स्तोत्रम् । तस्मिन्सति “करा अभिमतफलस्य कर्तारौ “वां युवां पुरंधिः बहुधीः वध्रिमती । वध्रिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पण्डकः । तद्वती एतत्संज्ञा राजपुत्री “अजोहवीत् । पुनः

पुनः स्तुत्या पुत्रलाभार्थम् आहूतवती । युवां च "वध्रिमत्याः तत् "आह्वानं "श्रुतम् अशृणुतम् । तत्र दृष्टान्तः। "शासुरिव । यथा शासुः आचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन् ऐकाग्र्येण शृणोति तद्वत् ।श्रुत्वा च हे "अश्विनौ तस्यै "हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रम् "अदत्तं प्रयच्छतम् ॥ अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् लङ्। यङो वा' इति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । 'सुपां सुलुक्°' इति विभक्तेः आकारः । यामन् । 'अतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति मनिन् ।' सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । श्रुतम् । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति अडभावः । शासुः । शास्तुः । 'शासु अनुशिष्टौ । 'शंसिशसिशासि° '(उ. सू. २. २५०) इत्यादिना संज्ञायां तृन् । इडभावः । छान्दसस्तलोपः ॥

आ॒स्नो वृक॑स्य॒ वर्ति॑काम॒भीके॑ यु॒वं न॑रा नासत्यामुमुक्तं ।

उ॒तो क॒विं पु॑रुभुजा यु॒वं ह॒ कृप॑माणमकृणुतं वि॒चक्षे॑ ॥१४

आ॒स्नः । वृक॑स्य । वर्ति॑काम् । अ॒भीके॑ । यु॒वम् । न॒रा॒ । ना॒स॒त्या॒ । अ॒मु॒मु॒क्त॒म् ।

उ॒तो इति॑ । क॒विम् । पु॒रु॒ऽभु॒जा॒ । यु॒वम् । ह॒ । कृप॑माणम् । अ॒कृ॒णु॒त॒म् । वि॒ऽचक्षे॑ ॥१४

आस्नः । वृकस्य । वर्तिकाम् । अभीके । युवम् । नरा । नासत्या । अमुमुक्तम् ।

उतो इति । कविम् । पुरुऽभुजा । युवम् । ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विऽचक्षे ॥१४

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन शुना ग्रस्तां पुरा किल अश्विनौ अमोचयताम् । तदेतदाह । हे “नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ "युवं युवाम् “अभीके अभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे “वृकस्य विकर्तकस्य शुनः आस्नः आस्यात् “वर्तिकां चटकसदृशीम् “अमुमुक्तम् अमोचयतम्। यास्कस्त्वाह । पुनःपुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तते इति वर्तिका उषाः। तां वृकेण आवरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयित्रा सूर्येण ग्रस्तां तदीयमुखादश्विनावमुञ्चतामिति । “उतो अपि च “पुरुभुजा महाबाहू प्रभूतहस्तौ वा “युवं “ह युवां खलु “कृपमाणं स्तुवन्तं "कविम् एतत्संज्ञमन्धमृषिं “विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं समर्थम् “अकृणुतम् अकुरुतम् ।। आस्नः। ‘पद्दन्' इत्यादिना आस्यस्य" आसन्नादेशः । ‘अल्लोपोऽनः इति अकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ‘ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् । मुचेरन्तर्भावितण्यर्थात् लङि ‘बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः। कृपमाणम् ।

कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ते 'वृषादीनां च' इत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे । “तुमर्थे सेसेन्' इति सेन्प्रत्ययः । ‘स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपः ॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायां ।

सद्यो जंघामायसीं विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तं ॥ १५

चरित्रम् । हि । वेःऽइव । अच्छेदि । पर्णम् । आजा । खेलस्य । परिऽतक्म्यायाम् ।

सद्यः । जङ्घाम् । आयसीम् । विश्पलायै । धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तम् ॥१५

चरित्रम् । हि । वेःऽइव । अच्छेदि । पर्णम् । आजा । खेलस्य । परिऽतक्म्यायाम् ।

सद्यः । जङ्घाम् । आयसीम् । विश्पलायै । धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तम् ॥१५

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा । तस्य संबन्धिनी विश्पला नाम स्त्री संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादा आसीत्। पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावागत्य अयोमयं पादं समधत्ताम् । तदेतदाह। "आजा आजौ संग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य “खेलस्य संबन्धिन्याः विश्पलाख्यायाः “चरित्रं चरणं “वेरिव वेः पक्षिणः “पर्णं पतत्रमिव "अच्छेदि “हि पुरा छिन्नमभूत् खलु । हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतौ सन्तौ “परितक्म्यायाम् । परितक्म्या रात्रिः ।' परित एनां तकति (निरु. ११. २५) इति यास्कः । एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य “सद्यः तदानीमेव “हिते शत्रुषु निहिते “धने जेतव्ये विषयभूते सति “सर्तवे सर्तुं गन्तुं “विश्पलायै 'आयसीम् अयोमयीं "जङ्घां जङ्घोपलक्षितं पादं “प्रत्यधत्तम् । संधानमेकीकरणं

कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरित्रम् । अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इति करणे इत्रः । आजा । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्डादेशः । आयसीम् । अयःशब्दाद्विकारार्थे ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (पा. सू. ४. ३. १५४)। टिड्ढाणञ्” ' इति ङीप्॥ ॥ १० ॥

श॒तं मे॒षान्वृ॒क्यें चक्षदा॒नमृ॒ज्राश्वं॒ तं पि॒तांधं चंकार ।

तस्मां अ॒क्षी नांसत्या वि॒चक्ष॒ आधंत्तं दस्रा भिषजावन॒र्वन् ॥१६

श॒तम् । मे॒षान् । वृ॒क्यें । च॒क्ष॒दा॒नम् । ऋ॒ज्रऽअंश्वम् । तम् । पि॒ता । अ॒न्धम् । च॒का॒र॒ ।

तस्मैं । अ॒क्षी इतिं । ना॒स॒त्या॒ । वि॒ऽचक्षें । आ । अ॒ध॒त्त॒म् । द॒स्रा॒ । भि॒ष॒जौ॒ । अ॒न॒र्वन् ॥१६

शतम् । मेषान् । वृक्ये । चक्षदानम् । ऋज्रऽअश्वम् । तम् । पिता । अन्धम् । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तम् । दस्रा । भिषजौ । अनर्वन् ॥१६

वृषागिरः पुत्रः ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः। तस्य समीपे अश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान् पौरजनानां स्वभूतान्मेषान्शकलीकृत्य प्रददौ । ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्' (ऋ. सं. १. ११७. १८) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तम् अस्य आन्ध्यं जातमिति जानन्तौ तस्मै अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यः ऋज्राश्वः “शतं शतसंख्याकान् “मेषान् “वृक्ये आत्मना

पोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् "तं "चक्षदानम् । क्षदतिः अत्तिकर्मा अत्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तम् "ऋज्राश्वं "पिता शापेन "अन्धं दृष्टिहीनं "चकार कृतवान् । हे "नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा "भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ ' (ऐ. ब्रा. १. १८; तै. सं. २. ३. ११) इति श्रुतेः । "दस्रा दर्शनीयौ एतत्संज्ञौ वा हे अश्विनौ "अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशापात् गमनरहिते "अक्षी चक्षुषी "विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे "तस्मै ऋज्राश्वाय "आधत्तम् व्यधत्तम् अकुरुतम् ॥ वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी ।" जातेरस्त्रीविषयात् ' (पा. सू. ४. १. ६३) इति ङीष् । " जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति चतुर्थ्येकवचनस्य आडभावे यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । चक्षदानम् । क्षदेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । ई च द्विवचने' (पा. सू. ७. १. ७७) इति परत्वात् अक्षशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स

चोदात्तः । तस्मिन्कृते ‘सकृद्गतौ विप्रतिषेधे ' (परिभा. ४०) इति परिभाषया पुनः नुम् न भवति। विचक्षे । चक्षेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । अनर्वन् । 'ऋ गतौ । अस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् भावे वनिप् । अर्व गमनं विषयं प्रति एनयोः नास्तीति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य लुक् । छान्दो नलोपाभावः ॥

आ वा॒ं रथं॑ दुहि॒ता सूर्य॑स्य॒ कार्ष्मे॑वातिष्ठ॒दर्व॑ता॒ जयं॑ती ।

विश्वे॑ दे॒वा अन्वं॑मन्यंत हृ॒द्भिः समु॑ श्रि॒या नां॑सत्या सचेथे ॥ १७

आ । वा॒म् । रथ॑म् । दु॒हि॒ता । सूर्य॑स्य । कार्ष्मं॑ऽइव । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । अर्व॑ता । जय॑न्ती ।

वि॒श्वे॑ । दे॒वाः । अनु॑ । अ॒म॒न्य॒न्त॒ । हृ॒त्ऽभिः॑ । सम् । ऊ॒ं इति॑ । श्रि॒या । ना॒स॒त्या॒ । स॒चे॒थे॒ इति॑ ॥१७

आ । वाम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्मऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयन्ती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत्ऽभिः । सम् । ऊं इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥१७

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । ते अन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वा आजिं धावाम। योऽस्माकं मध्ये उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयताम् । सा च सूर्या जितवतोस्तयोः रथमारुरोह। अत्र 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् ' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यादिकं ब्राह्मणम् अनुसंधेयम् । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन 'सत्येनोत्तभिता भूमिः' (ऋ. सं. १०.८५, १)

इति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ “वां युवयोः “रथं “कार्ष्मेव । कार्ष्मशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठम् अजिधावनस्य अवधितया निर्दिष्टं लक्ष्यम् आशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावद्भ्यः पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वम् “अर्वता शीघ्रमवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां “जयन्ती जीयमाना “सूर्यस्य सवितुः "दुहिता “आ “अतिष्ठत् आरूढवती । “विश्वे सर्वे इतरे “देवाः एतत् आरोहणस्थानं “हृद्भिः हृदयैः “अन्वमन्यन्त अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ “श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कान्त्या वा युवां “सं “सचेथे संगच्छेथे ॥ जयन्ती । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । हृद्भिः। ‘पद्दन्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः । सचेथे । ‘षच समवाये । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

यदयां॑तं॒ दिवो॑दासाय व॒र्तिर्भ॒रद्वा॑जायाश्विना॒ हयं॑ता ।

रे॒वदु॑वाह सच॒नो रथो॑ वां वृष॒भश्च॑ शिंशु॒मार॑श्च यु॒क्ता ॥१८

यत् । अयां॑तम् । दिवः॑ऽदासाय । व॒र्तिः । भ॒रत्ऽवा॑जाय ।
अ॒श्वि॒ना॒ । हयं॑न्ता ।

रे॒वत् । उ॒वा॒ह॒ । स॒च॒नः । रथः॑ । वा॒म् । वृ॒ष॒भः । च॒ ।
शिं॒शु॒मारः॑ । च॒ । यु॒क्ता ॥१८

यत् । अयातम् । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय ।
अश्विना । हयन्ता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च ।
शिंशुमारः । च । युक्ता ॥१८

हे अश्विनौ “हयन्ता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां “भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय यजमानाय "दिवोदासाय एतत्संज्ञाय राजर्षये अभीष्टं फलं दातुं “वर्तिः तदीयं गृहं “यत् यदा “अयातम् अगच्छतं तदानीं “रेवत् धनयुक्तम् अन्नं “वां युवयोः “सचनः सेवन: “रथः “उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन् रथे 'वृषभः अनड्वान् “शिंशुमारः ग्राहः “च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय "युक्ता’ वाहनतया संयुक्तावास्ताम् ॥ दिवोदासाय । ‘दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः' (का. ६. ३. २१.५) इत्यलुक् । ‘दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय । भृञ् भरणे । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः। शतुः ‘छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हयन्ता । ह्वेञः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । ‘बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ।

शपि गुणे छान्दसः अयादेशः । रेवत् । रयिशब्दात् मतुप् । ‘रयेर्मतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणम् । छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । ‘रयिशब्दाच्च ' (का. ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । सचनः । षच सेवने '। ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । युक्ता । ‘सुपां सुलु ' इति विभक्तेः आकारः ।।

र॒यिं सुं॒क्ष॒त्रं स्वंप॒त्यमायुः सु॒वीर्यं॑ नासत्या॒ वहंता ।

आ ज॒ह्नावी॒ समंन॒सोप॒ वाजै॒स्त्रिरह्नों भा॒गं दधंतीमयातं ॥ १९

र॒यिम् । सु॒ऽक्ष॒त्रम् । सु॒ऽअ॒प॒त्यम् । आयुः॑ । सु॒ऽवीर्यंम् । ना॒स॒त्या॒ । वहंन्ता ।

आ । जु॒ह्नावीं॑म् । स॒ऽमं॑नसा । उप॑ । वाजैः॑ । त्रिः । अह्नः॑ ।
भा॒गम् । दधं॑तीम् । अ॒या॒त॒म् ॥१९

रयिम् । सुऽक्षत्रम् । सुऽअपत्यम् । आयुः । सुऽवीर्यम् ।
नासत्या । वहन्ता ।

आ । जह्नावीम् । सऽमनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अह्नः ।
भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥१९

हे नासत्यावश्विनौ “सुक्षत्रं शोभनबलं “रयिं धनं “स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतं “सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् “आयुः । अन्ननामैतत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च “वहन्ता धारयन्तौ युवां “समनसा समानमनस्कौ सन्तौ “जह्नावीं जह्नोर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजाम् “आ “अयातम् अभिमुख्येनागच्छतम् । कीदृशीं “वाजैः हविर्लक्षणैरन्नैरुपेताम् । “अह्नः । अत्र अहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण “त्रिः त्रिधा विभक्तं “भागम् अंशं

“दधतीं बिभ्रतीम् । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रम् । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । ‘वीरवीर्यौ च' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्नावीम् । जह्नुशब्दात् तस्येदम्' इत्यर्थे अण् । ‘टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । जाह्नवी । ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च-- ‘वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ' (का. ६. ३. १०९) इति । अत एव मध्योदात्तत्वम् ॥

परिंविष्टं जाहुषं वि॒श्वतः॑ सीं सु॒गेभि॒र्नक्तं॑मूहथू॒ रजों॑भिः ।

वि॒भिं॒दुनां॑ नासत्या॒ रथें॑न॒ वि पर्वं॑ताँ अजर॒यू अं॑यातं ॥२०

परिं॑ऽविष्टम् । जा॒हु॒षम् । वि॒श्वतः॑ । सी॒म् । सु॒ऽगेभिः॑ । नक्तं॑म् । ऊ॒ह॒थुः॒ । रजः॑ऽभिः ।

वि॒ऽभि॒न्दुनां । ना॒स॒त्या॒ । रथेंन । वि । पर्वंतान् । अ॒ज॒र॒यू इतिं । अ॒या॒त॒म् ॥२०

परिऽविष्टम् । जाहुषम् । विश्वतः । सीम् । सुऽगेभिः । नक्तम् । ऊहथुः । रजःऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातम् ॥२०

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । “विश्वतः सर्वतः “परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनौ "अजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां “विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन “रथेन "नक्तं रात्रौ "सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः “रजोभिः रञ्जकैर्मार्गैः “ऊहथुः तस्मात् शत्रुसमूहान्निरगमयतम् । “सीम् इत्येतत् पादपूरणम्। निर्गतेन तेन सह “पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान् “वि “अयातं विशेषेणागच्छतम् ॥ परिविष्टम्

। ‘विश प्रवेशने '। कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । ‘सुदुरोरधिकरणे ' इति गमेर्डः । विभिन्दुना । भिदिर् विदारणे'। औणादिक उप्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा तामात्मन इच्छतः। सुप आत्मनः क्यच्' । ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति इत्वदीर्घयोर्निषेधः । ‘क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

एक॑स्या॒ वस्तो॑रावतं॒ रणा॑य॒ वश॑मश्विना स॒नये॑ स॒हस्रा॑ ।

निर॑हतं दु॒च्छुना॒ इन्द्र॑वन्ता पृथु॒श्रव॑सो वृषणा॒वरा॑तीः ॥२१

एक॑स्याः । वस्तोः॑ । आ॒व॒त॒म् । रणा॑य । वश॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । स॒नये॑ । स॒हस्रा॑ ।

निः । अ॒ह॒त॒म् । दु॒च्छुनाः॑ । इन्द्रं॑ऽवन्ता । पृ॒थु॒ऽश्रवं॑सः ।
वृ॒ष॒णौ॒ । अरा॑तीः ॥२१

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना ।
सनये । सहस्रा ।

निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रऽवन्ता । पृथुऽश्रवसः ।
वृषणौ । अरातीः ॥२१

हे अश्विनौ “वशम् एतत्संज्ञमृषिम् “एकस्याः “वस्तोः
एकस्याह्नः “रणाय रमणीयाय “सहस्रा सहस्रसंख्याकाय
“सनये धनलाभाय “आवतम् अरक्षतम् । स ऋषिः प्रत्यहं
यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः ।
अपि च हे “वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनौ “इन्द्रवन्ता
इन्द्रेण संयुक्तौ युवां “दुच्छुनाः दुष्टसुखान् दुःखस्य कर्तॄन्
"पृथुश्रवसः विस्तीर्णयशसः “अरातीः शत्रून् “निरहत
निःशेषेणावधिष्टम् । यद्वा । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य

राज्ञः शत्रूनिति योज्यम् ॥ सहस्रा । ‘सुपां सुलुक्' ' इति चतुर्थ्या डादेशः । अहतम् । लङि थसस्तम्। अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । दुच्छुनाः । शुनमिति सुखनाम। दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम् इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

श॒रस्य॑ चिदार्च॒त्कस्या॑व॒तादा नी॒चादु॒च्चा च॑क्रथु॒ः पात॑वे॒ वाः ।

श॒यवे॑ चिन्नासत्या॒ शची॑भि॒र्जसु॑रये स्त॒र्यँ॑ पिप्यथु॒र्गां ॥२२

श॒रस्य॑ । चि॒त् । आ॒र्च॒त्ऽकस्य॑ । अ॒व॒तात् । आ । नी॒चात् । उ॒च्चा । च॒क्र॒थु॒ः । पात॑वे । वारिति॒ वाः ।

श॒यवे॑ । चि॒त् । ना॒स॒त्या॒ । शची॑भिः । जसु॑रये । स्त॒र्य॑म् । पि॒प्य॒थु॒ः । गाम् ॥२२

शरस्य । चित् । आर्चत्ऽकस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥२२

“आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य “शरस्य एतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य “पातवे पानार्थं “नीचात् नीचीनात् "अवतात् कूपात् “उच्चा, उच्चैरुपरिष्टात् “वाः उदकं हे अश्विनौ युवाम् “आ “चक्रथुः आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनौ “शचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणैः "जसुरये श्रान्ताय “शयवे “चित् शयुनाम्ने ऋषये “स्तर्यं निवृत्तप्रसवां “गाम् अग्निहोत्रार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं “पिप्यथुः पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥ पातवे ।' पा पाने '।' तुमर्थे सेसेन्° ' इति तवेन्प्रत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायाम्'। जसिसहोरुरिन्' (उ. सू. २. २३१)। स्तर्यम्।

स्तीर्यते आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेन इति स्तरीः । ‘अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः (उ. सू. ३. ४३८) इति ईकारप्रत्ययः । ‘वाच्छन्दसि ' इति अमि पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वात् अभावे यणादेशः । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः०' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्यथुः । ‘प्यायी वृद्धौ'। लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिड्यङोश्च' (पा. सू. ६. १. २९) इति पीभावः ॥

अ॒व॒स्य॒ते स्तु॑व॒ते कृ॑ष्णि॒याय॑ ऋजू॒य॒ते ना॑सत्या॒ शची॑भिः ।

प॒शुं न न॒ष्टमि॑व॒ दर्श॑नाय विष्णा॒प्वं॑ ददथु॒र्विश्व॑काय ॥२३

अ॒व॒स्य॒ते । स्तु॒व॒ते । कृ॒ष्णि॒याय॑ । ऋ॒जु॒ऽय॒ते । ना॒स॒त्या॒ । शची॑भिः ।

प॒शुम् । न । न॒ष्टम्ऽइ॑व । दर्श॑नाय । वि॒ष्णा॒प्व॑म् । द॒द॒थुः॒ । विश्व॑काय ॥२३

अवस्यते । स्तुवते । कृष्णियाय । ऋजुऽयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुम् । न । नष्टम्ऽइव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय ॥२३

“अवस्यते अवनं रक्षणमात्मन इच्छते । “स्तुवते स्तुतिं कुर्वते "कृष्णियाय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय “ऋजूयते आर्जवमिच्छते "विश्वकाय एतत्संज्ञाय ऋषये हे नासत्यौ युवां “शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः “विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं “दर्शनाय दर्शनार्थं “ददथुः दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । “पशुं न “नष्टमिव । एक उपमार्थीयः पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवःशब्दात् “ सुप आत्मनः क्यच् '।

शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्णियाय ।
कृष्णशब्दादपत्यार्थे छान्दसो घच् ॥

दश॒ रात्री॒रशिं॑वेना॒ नव॒ द्यूनवं॑नद्धं श्नथि॒तम॒प्स्वं१॒॑तः ।

विप्रुं॑तं रे॒भमु॒दनि॒ प्रवृं॑क्त॒मुन्निं॑न्यथुः॒ सोमं॑मिव स्रु॒वेणं ॥२४

दशं । रात्रीः॑ । अशिं॑वेन । नवं । द्यून् । अवं॑ऽनद्धम् ।
श्न॒थि॒तम् । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तरिति॑ ।

विऽप्रुं॑तम् । रे॒भम् । उ॒दनिं॑ । प्रऽवृं॑क्तम् । उत् । नि॒न्य॒थुः॒ ।
सोमं॑म्ऽइव । स्रु॒वेणं ॥२४

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून् । अवऽनद्धम् ।
श्नथितम् । अप्ऽसु । अन्तरिति ।

विऽप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रऽवृक्तम् । उत् । निन्यथुः । सोमम्ऽइव । स्रुवेण ॥२४

पुरा खलु रेभमृषिं पाशैर्बद्ध्वा असुराः कूपे कस्यचिद्दिवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स च अश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीः नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातः अश्विनौ तं कूपात उदतारयतामिति । तदाह । “अप्सु कूपान्तर्वर्तमानासु “अन्तः मध्ये असुरैः पातितम् “अशिवेन दुःखहेतुना दाम्ना “अवनद्धं बद्धं “श्नथितं शत्रुभिर्हिंसितं "दश “रात्रीः दशसंख्याका निशाः “नव “द्यून नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् अत एव “उदनि उदके “विप्रुतं विप्लुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं “प्रवृक्तम् । लुप्तोपममेतत् । प्रवृञ्जनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानम् एवंभूतं “रेभं हे अश्विनौ युवाम् उन्निन्यथुः तस्मात्कूपात् उन्नीतम् उत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः ।

“सोममिव यथा अग्निहोत्रहोमार्थम् अभिषुतं सोमरसं कूपसदृशे अग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं "स्रुवेण अध्वर्युः उन्नयति ऊर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनद्धम्। ‘णह बन्धने' । कर्मणि निष्ठा । “नहो धः ' (पा. सू. ८. २. ३४)। ‘झषस्तथोर्धोऽधः' इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । श्नथितम् । श्नथ हिंसार्थः'। निष्ठा । विप्रुतम् । ‘प्रुङ् गतौ '। अवनद्धवत् प्रत्ययस्वरौ । कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः । उदनि । ‘पद्दन' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्भावः ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यंन्नश्नुवंदीर्घमायुरस्तंमिवेज्जंरिमाणं जगम्यां ॥२५

प्र । वाम् । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचम् । अस्य । पतिः । स्याम् । सुऽगवः । सुऽवीरः ।

उ॒त । पश्यं॑न् । अ॒श्नु॒वन् । दी॒र्घम् । आयुः॑ । अस्तं॑म्ऽइव । इत् । ज॒रि॒माणं॑म् । ज॒ग॒म्या॒म् ॥२५

प्र । वाम् । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचम् । अस्य । पतिः । स्याम् । सुऽगवः । सुऽवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्नुवन् । दीर्घम् । आयुः । अस्तम्ऽइव । इत् । जरिमाणम् । जगम्याम् ॥२५

एवमनेन सूक्तेन अश्विनोर्महिमानं प्रशस्य अधुना मन्त्रद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे “अश्विनौ “वां युवयोः "दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि "प्र “अवोचम् इत्थम् उक्तवानस्मि । सोऽहं "सुगवः शोभनगोयुक्तः “सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा “अस्य राष्ट्रस्य “पतिः अधिपतिः “स्यां भवेयम् । "उत अपि च पश्यन् अक्षिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः दीर्घं “वर्षशतरूपेण आयतम् “आयुः जीवितं च "अश्नुवन् प्राप्नुवन्नहम्

“अस्तमिव यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रविशति एवं “जरिमाणं जरां “जगम्यां कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम् । वृद्धः सन् चिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्याम् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । ‘श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः। अश्नुवन् । 'अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणम् । ‘जॄष वयोहानौ'। अस्मादौणादिकः इमनिच् । जगम्याम् । गमेः प्रार्थनायां लिङि ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः ॥ ॥ १२ ॥

टिप्पणी

अश्विनौ उपरि टिप्पणी

का॒रो॒त॒राच्छ॒फादश्वं॑स्य॒ वृष्ण॑ः श॒तं कुं॒भाँ अं॑सिंचतं॒ सुरां॑याः ॥७

कथनमस्ति यत् अश्वस्य यः शफः अस्ति, तत् एकः कारोतरः, छन्नकः, निःस्यन्दकः अस्ति। अस्मात् कारोतरात् शतानां कुंभपरिमाणानां सुरायाः सिञ्चनं भवति।

पुराणेषु सार्वत्रिकरूपेण आख्यानमस्ति यत् यदा सूर्यः वडवारूपधारिण्या स्वपत्न्या संज्ञा सह मिथुनं करोति एवं तस्याः नासिकायां वीर्यसेकं करोति, तदैव अश्विनोः प्रादुर्भावं भवति। ध्यानसाधकेषु सुविदितमस्ति यत् यदा ध्यानस्य प्रभावं नासिकायाः श्वासवायोरुपरि पतति, तदा देहस्य क्रियाप्रणाल्यां बहवः परिवर्तनाः घटन्ति। नायं अनिवार्यमस्ति यत्

सूर्येणैव संज्ञया सह मिथुनं भविष्यति। सूर्यः यम-नियमस्य पालनकर्ता सामान्यसाधकः अस्ति। श्वासे परिवर्तनस्य प्रभावं अयं अस्ति यत् देहे चेतनायाः गतिः ऊर्ध्वमुखी भवति। ये पादाः सन्ति, तेभ्यः कस्यचित् द्रवस्य निस्सरणं भवति एवं अस्य द्रवस्य गतिः शिरोगामी भवति। अयं प्रतीयते यत् अस्मिन् ऋचायां पादयोः संज्ञा शफौ अस्ति एवं यस्य द्रवस्य निःसरणं भवति, तस्य संज्ञा सुरा अस्ति। केन कारणेन अश्विनोः स्वरूपं द्विवचनीयं अस्ति, अयं अन्वेषणीयं अस्ति।

मन्त्रेषु अश्विन्योः विशिष्टानां कृत्यानां उल्लेखं यत्रतत्रास्ति। सौत्रामणीयागे अश्विन्योः कार्यं सुरायाः शोधनं सोमस्य सीमातः करणमस्ति, अयं प्रतीयते। न सुरा देवानां प्रियमस्ति। किन्तु मनुष्याणां सर्वं व्यापारं सुरायाः माध्यमेन एव भवति। सुरायाः

शोधनस्य नैसर्गिकं प्रयासं अपि भवति। एके मन्त्रे कथनमस्ति - रेतो मूत्रं विजहाति इति। सुरातः रेतसः ग्रहणं, मूत्रस्य विसर्जनं जीवस्य देहे स्वाभाविकरूपेण भवति। यदा सुरायाः गतिः पादेभ्यः शिरं प्रति भवति, अयमपि नैसर्गिकं अस्ति। अस्यां क्रियायां बाह्यप्रयत्नेन परिवर्तनं संभवं नास्ति। किन्तु, सुरायाः पादेभ्यः शिरोपर्यन्तं वहने ये प्रतिरोधाः सन्ति, तेषां अपनयनं साधकस्य कर्तव्यमस्ति। उदाहरणार्थं, एकः प्रतिरोधः ऊरौ अस्ति। अस्मिन्संदर्भे लक्ष्मीनारायणसंहितायां १.५२१ कथनमस्ति - उरू ध्यायेद् गजहस्तसमौ इति । पादेभ्यः शिरोपर्यन्तं वहनं द्रवस्य साधारणं वहनं नास्ति, अपितु नैरन्तर्येण द्रवस्य न्यून एण्ट्रांपी ग्रहणस्य प्रक्रिया अस्ति। शिरः न्यूनतम अव्यवस्थायाः, न्यूनतम एण्ट्रांपेः केन्द्रं अस्ति।

मन्त्रे कथनमस्ति - सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हंसः शुचिषत् इति।

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङागिरसो धिया इति।

अयं संकेतमस्ति यत् सुरायाः शोधनं द्विस्तरयोपरि संभवमस्ति - हंसस्तरे एवं क्रौञ्चस्तरे।

मण्डल

१

सूक्त १.१

सूक्त १.२

सूक्त १.३

सूक्त १.४

सूक्त १.५

सूक्त १.६

सूक्त १.३१

सूक्त १.३२

सूक्त १.३३

सूक्त १.३४

सूक्त १.३५

सूक्त १.३६

सूक्त १.६१

सूक्त १.६२

सूक्त १.६३

सूक्त १.६४

सूक्त १.६५

सूक्त १.६६

सूक्त १.९१

सूक्त १.९२

सूक्त १.९३

सूक्त १.९४

सूक्त १.९५

सूक्त १.९६

सूक्त १.१२१

सूक्त १.१२२

सूक्त १.१२३

सूक्त १.१२४

सूक्त १.१२५

सूक्त १.१२६

सूक्त १.१५१

सूक्त १.१५२

सूक्त १.१५३

सूक्त १.१५४

सूक्त १.१५५

सूक्त १.१५६

सूक्त १.१८१

सूक्त १.१८२

सूक्त १.१८३

सूक्त १.१८४

सूक्त १.१८५

सूक्त १.१८६

सूक्तं १.७ | सूक्तं १.३७ | सूक्तं १.६७ | सूक्तं १.९७ | सूक्तं १.१२७ | सूक्तं १.१५७ | सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ | सूक्तं १.३८ | सूक्तं १.६८ | सूक्तं १.९८ | सूक्तं १.१२८ | सूक्तं १.१५८ | सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ | सूक्तं १.३९ | सूक्तं १.६९ | सूक्तं १.९९ | सूक्तं १.१२९ | सूक्तं १.१५९ | सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० | सूक्तं १.४० | सूक्तं १.७० | सूक्तं १.१०० | सूक्तं १.१३० | सूक्तं १.१६० | सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ | सूक्तं १.४१ | सूक्तं १.७१ | सूक्तं १.१०१ | सूक्तं १.१३१ | सूक्तं १.१६१ | सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ | सूक्तं १.४२ | सूक्तं १.७२ | सूक्तं १.१०२ | सूक्तं १.१३२ | सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ | सूक्तं १.४३ | सूक्तं १.७३ | सूक्तं १.१०३ | सूक्तं १.१३३ | सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.११७

← सूक्तं १.११६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.११७

कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः

सूक्तं १.११८ →

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वाम् ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासत्योप वाजैः ॥१॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान्रथः स्वश्वो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातम् ॥२॥

ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यमृबीसादत्रिं मुञ्चथो गणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥३॥

अश्वं न गूळ्हमश्विना दुरेवैरृषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यन्ति पूर्व्या कृतानि ॥४॥

सुषुप्वांसं न निरृतेरुपस्थे सूर्यं न दस्रा तमसि क्षियन्तम् ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वन्दनाय ॥५॥

तद्वां नरा शंस्यं पज्रियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भाँ असिञ्चतं मधूनाम् ॥६॥

युवं नरा स्तुवते कृष्णियाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम् ॥७॥

युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।

प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम् ॥८॥

पुरू वर्पांस्यश्विना दधाना नि पेदव ऊहथुराशुमश्वम् ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्यं तरुत्रम् ॥९॥

एतानि वां श्रवस्या सुदानू ब्रह्माङ्गूषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वां पज्रासो अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजम् ॥१०॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विश्पलां नासत्यारिणीतम् ॥११॥

कुह यान्ता सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुत्रा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदूपथुर्दशमे अश्विनाहन् ॥१२॥

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥१३॥

युवं तुग्राय पूर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिरूहथुरृज्रेभिरश्वैः ॥१४॥

अजोहवीदश्विना तौग्र्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूहथुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥१५॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य ।

वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥१६॥

शतं मेषान्वृक्ये मामहानं तमः प्रणीतमशिवेन पित्रा ।

आक्षी ऋज्राश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरन्धाय चक्रथुर्विचक्षे ॥१७॥

शुनमन्धाय भरमह्वयत्सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदान ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान् ॥१८॥

मही वामूतिरश्विना मयोभूरुत स्रामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदह्वयत्पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः ॥१९॥

अधेनुं दस्रा स्तर्यं विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गाम् ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥२०॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा ।

अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥२१॥*

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्र वोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपिकक्ष्यं वाम् ॥२२॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या बृहन्तमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथाम् ॥२३॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वध्रिमत्या अदत्तम् ।

त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवस ऐरयतं सुदानू ॥२४॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्व्याण्यायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरासो विदथमा वदेम ॥२५॥

सायणभाष्यम्

‘मध्वः' इति पञ्चविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । औशिजस्य कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘मध्वः' इत्यनुक्रान्तम् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

मध्वः॒ सोमं॑स्याश्विना॒ मदा॑य प्र॒त्नो होता विवा॑सते वां ।

ब॒र्हिष्मं॑ती रा॒तिर्विश्रि॑ता॒ गीरि॒षा यां॑तं नास॒त्योप॒ वाजैः॑ ॥१

मध्वः॑ । सोमं॑स्य । अ॒श्वि॒ना॒ । मदा॑य । प्र॒त्नः । होता॑ । आ । वि॒वा॒स॒ते॒ । वा॒म् ।

ब॒र्हिष्मं॑ती । रा॒तिः । विऽश्रि॑ता । गीः । इ॒षा । या॒त॒म् । ना॒स॒त्या॒ । उपं॑ । वाजैः॑ ॥१

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ । विवासते । वाम् ।

बर्हिष्मती । रातिः । विऽश्रिता । गीः । इषा । यातम् । नासत्या । उप । वाजैः ॥१

हे अश्विनौ “मध्वः मधुना माधुर्योपेतेन “सोमस्य सोमेन “मदाय युवयोर्मदार्थं “प्रत्नः चिरंतनः “होता होमनिष्पादको यजमानः “वां युवाम् “आ “विवासते । विवासतिः परिचरणकर्मा । आङ् मर्यादायाम् । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च “रातिः दातव्यं हविः “बर्हिष्मती आस्तीर्णेन बर्हिषा युक्तम् । युष्मदर्थं बर्हिषि आसादितमित्यर्थः । तथा “गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च “विश्रिता ऋत्विक्षु समवेता । तैः स्तुतिरपि क्रियते इत्यर्थः । अतो हे नासत्यावश्विनौ “इषा अस्मभ्यं दातव्येनान्नेन “वाजैः बलैश्च सह युवाम् “उप “यातम् अस्मत्समीपं

प्राप्नुतम् ॥ मध्वः । ‘सुपा सुपो भवन्ति । इति तृतीयार्थे षष्ठी ।' जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति • घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणादेशः । मदाय । ‘मदी हर्षे ' । “ मदोऽनुपसर्गे ' इति अप् । रातिः । ‘रा दाने ' । कर्मणि क्तिन् । ‘मन्त्रे वृषेष ' इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । विश्रिता । ‘श्रिञ् सेवायाम् ' । कर्मणि निष्ठा ।' गतिरनन्तरः इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।।

यो वांमश्विना मनंसो जवींयान्रथः स्वश्वो विशं आजिगांति ।

येन गच्छंथः सुकृतों दुरोणं तेनं नरा वर्तिरस्मभ्यं यातं ॥२

यः । वाम् । अश्विना । मनंसः । जवींयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगांति ।

येन॑ । गच्छ॑थः । सु॒ऽकृतः॑ । दु॒रो॒णम् । तेन॑ । न॒रा॒ । व॒र्तिः ।
अ॒स्मभ्य॑म् । या॒त॒म् ॥२

यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः ।
सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । तेन । नरा । वर्तिः ।
अस्मभ्यम् । यातम् ॥२

हे अश्विनौ “वां युवयोः स्वभूतः “मनसो “जवीयान्
मनसोऽप्यतिशयेन वेगवान् “स्वश्वः शोभनाश्वः एवंभूतः
“यः “रथः “विशः प्रजाः "आजिगाति अभिमुख्येन गच्छति
। “येन रथेन “सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य
“दुरोणं देवयजनलक्षणं गृहं गच्छथः । हे “नरा
नेतारावश्विनौ “तेन रथेन “अस्मभ्यम् अस्माकं “वर्तिः
वर्तनाधिकरणं गृहं यातम् आगच्छतम् ॥ जवीयान् ।
जवोऽस्यास्तीति जववान् । तदस्यास्ति' इति मतुप् । ततः

आतिशायनिकः ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् । 'टेः' इति टिलोपः । जिगाति । गा स्तुतौ । जौहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः ।, 'बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥

ऋषिं नरा॒वंह॑सः॒ पांच॑जन्यमृ॒बीसा॒दत्रिं॑ मुंचथो ग॒णेन॑ ।

मि॒नंता॒ दस्यो॒रशिं॑वस्य मा॒या अं॑नुपू॒र्वं वृं॑षणा चो॒दयं॑ता ॥३

ऋषिं॑म् । न॒रौ॒ । अंह॑सः । पाञ्च॑ऽजन्यम् । ऋ॒बीसा॑त् । अत्रिं॑म् । मु॒ञ्च॒थः॒ । ग॒णेन॑ ।

मि॒नन्ता॑ । दस्योः॑ । अशिं॑वस्य । मा॒याः । अ॒नु॒ऽपू॒र्वम् । वृ॒ष॒णा॒ । चो॒दयं॑न्ता ॥३

ऋषिम् । नरौ । अंहसः । पाञ्चऽजन्यम् । ऋबीसात् । अत्रिम् । मुञ्चथः । गणेन ।

मिनन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वम् । वृषणा । चोदयन्ता ॥३

‘हिमेनाग्निम् ' (ऋ. सं. १. ११६. ८) इत्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारान्तरेण अनया प्रतिपाद्यते । अतस्तत्रोक्तं सर्वमत्रापि द्रष्टव्यम् । अक्षरार्थस्तु । हे "नरौ नेतारौ “वृषणा कामानां वर्षितारौ अश्विनौ “पाञ्चजन्यम् । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तेषु भवम् । स्वर्भानुना गृहीतममुं सूर्यं मोचयन अत्रिः सर्वेषां हिताचरणात् तत्रभवः इत्युच्यते । तादृशम् “ऋषिम् “अंहसः पापरूपात “ऋबीसात् शतद्वारे यन्त्रगृहे अत्रेः पीडार्थम् असुरैः प्रक्षिप्तात् तुषाग्नेः सकाशात् "गणेन इन्द्रियवर्गेण पुत्रपौत्रादिगणेन वा सह मुञ्चथः अमोचयतम् । किं कुर्वन्तौ । “मिनन्ता शत्रून् हिंसन्तौ "दस्योः उपक्षपयितुः “अशिवस्य दुःखकारिणः असुरस्य संबन्धिनीः तस्मिन् अत्रौ प्रयुक्ताः “मायाः च "अनुपूर्वम्

अनुपूर्व्येण “चोदयन्ता प्रेरयन्तौ निवारयन्तौ ॥

पाञ्चजन्यम् । ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् (का. ४. ३. ५८. १) इति भवार्थे ञ्यः । मिनन्ता । 'मीञ् हिंसायाम् । क्रैयादिकः। लटः शतृ । ‘मीनातेर्निगमे ' इति ह्रस्वत्वम् ॥

अश्वं॒ न गू॒ळ्हम॑श्विना दु॒रेवै॒र्ऋषिं॑ नरा वृषणा रे॒भम॒प्सु ।

सं तं रि॑णीथो॒ विप्रु॑तं॒ दंसो॑भि॒र्न वां॑ जूर्यं॑ति पू॒र्व्या कृ॒तानि॑ ॥ ४

अश्वं॑म् । न । गू॒ळ्हम् । अ॒श्वि॒ना॒ । दु॒ःऽएवैः॑ । ऋषिं॑म् । न॒रा॒ । वृ॒ष॒णा॒ । रे॒भम् । अ॒प्ऽसु ।

सम् । तम् । रि॒णी॒थ॒ः । विऽप्रु॑तम् । दंस॑ःऽभिः । न । वा॒म् । जू॒र्य॒न्ति॒ । पू॒र्व्या । कृ॒तानि॑ ॥४

अश्वम् । न । गूळ्हम् । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिम् । नरा । वृषणा । रेभम् । अप्ऽसु ।

सम् । तम् । रिणीथः । विऽप्रुतम् । दंसःऽभिः । न । वाम् । जूर्यन्ति । पूर्व्या । कृतानि ॥४

“नरा नेतारौ “वृषणा कामानां वर्षकौ हे अश्विनौ “दुरेवैः दुष्प्रापैरसुरैः "अप्सु कूपस्थेषूदकेषु "गूळ्हं निगूढं निखातं "रेभम् “ऋषिं कूपादुन्नीय “विप्रुतं विश्लिष्टावयवं “तम् अश्वं “न व्याधितमश्वमिव “दंसोभिः आत्मीयैः भैषज्यरूपैः कर्मभिः “सं “रिणीथः समधत्तम् । सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः । “वां युवयोः संबन्धीनि “पूर्व्या चिरंतनानि “कृतानि कर्माणि “न जूर्यन्ति न हि जीर्णानि भवन्ति ॥ दुरेवैः । दुरुपसृष्टात् एतेः “ ईषज्जुःसुषु' इति खल् । रिणीथः । ‘री गतिरेषणयोः । क्रैयादिकः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः'। जूर्यन्ति। ‘जॄष् वयोहानौ' ।

दैवादिकत्वात् श्यन्! ‘बहुलं छन्दसि' इति उत्वम्। हलि च' इति दीर्घः

सुषुप्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्यं न दस्रा तमसि क्षियंतं।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वंदनाय ॥५

सुसुप्वांसम्। न। निःऽऋतेः। उपऽस्थे। सूर्यम्। न। दस्रा। तमसि। क्षियन्तम्।

शुभे। रुक्मम्। न। दर्शतम्। निऽखातम्। उत्। ऊपथुः। अश्विना। वन्दनाय ॥५

सुसुप्वांसम्। न। निःऽऋतेः। उपऽस्थे। सूर्यम्। न। दस्रा। तमसि। क्षियन्तम्।

शुभे । रुक्मम् । न । दर्शतम् । निऽखातम् । उत् । ऊपथुः । अश्विना । वन्दनाय ॥५

निर्ऋतिरिति भूनाम । “निर्ऋतेः पृथिव्याः “उपस्थे उत्सङ्गे “सुषुप्वांसं सुप्तवन्तं पुरुषमिव कूपमध्ये शयानं “सूर्यं “न सूर्यमिव “तमसि कूपान्तर्गतान्धकारे “क्षियन्तं निवसन्तं सूर्यमिव तेजस्विनमित्यर्थः ६ । “शुभे शोभार्थं निर्मितं “रुक्मं न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव “दर्शतं दर्शनीयम् एवंगुणविशिष्टं कूपे असुरैः "निखातं "वन्दनाय वन्दनमृषिं हे "दस्रा दर्शनीयावश्विनौ युवाम् "उदूपथुः उद्धृतवन्तौ ॥ सुषुप्वांसम् ।' ञिष्वप् शये '। लिटः क्वसुः । ‘वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । द्विर्वचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात् तिष्ठतेः ‘घञर्थे कविधानम् ' इत्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । वन्दनाय । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

॥ १३ ॥

तद्वां नरा॒ शंस्यं॑ पज्रि॒येण॑ क॒क्षीव॑ता नासत्या॒ परिं॑ज्मन् ।

श॒फादश्वं॑स्य वा॒जिनो॒ जना॑य श॒तं कु॒म्भाँ अ॑सिंचत॒ं मधू॑नां ॥ ६

तत् । वा॒म् । न॒रा॒ । शंस्य॑म् । प॒ज्रि॒येण॑ । क॒क्षीव॑ता ।
ना॒स॒त्या॒ । परि॑ऽज्मन् ।

श॒फात् । अश्व॑स्य । वा॒जिनः॑ । जना॑य । श॒तम् । कु॒म्भान् ।
अ॒सि॒ञ्च॒त॒म् । मधू॑नाम् ॥६

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । पज्रियेण । कक्षीवता ।
नासत्या । परिऽज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतम् । कुम्भान् ।
असिञ्चतम् । मधूनाम् ॥६

हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ “परिज्मन् परिगमने अभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति "पज्रियेण पज्राणाम् अङ्गिरसां कुले जातेन “कक्षीवता मया "वां युवयोः संबन्धि “तत् कर्म “शंस्यम् प्रकर्षेण शंसनीयम् । तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः । यत् “जनाय अपेक्षमाणाय पुरुषाय "वाजिनः वेगवतः तदीयस्य “अश्वस्य “शफात्' निर्गतैः "मधूनां मधुभिः शतसंख्याकान् “कुम्भान् “असिञ्चतम् अपूरयतम् । सिञ्चतिरत्र पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तत् शंस्यम्' इत्यर्थः ॥

यु॒वं न॑रा स्तुव॒ते कृ॑ष्णि॒याय॑ विष्णा॒प्व॑ं ददथु॒र्विश्व॑काय ।

घोषा॑यै चित्पितृ॒षदे॑ दुरो॒णे पति॒ं जूर्य॑न्त्या अश्विनावदत्त॑ं ॥७

यु॒वम् । न॒रा॒ । स्तु॒व॒ते । कृ॒ष्णि॒याय॑ । वि॒ष्णा॒प्व॑म् । द॒द॒थुः॒ । विश्व॑काय ।

घोषांयै । चि॒त् । पि॒तृ॒ऽसदें । दु॒रो॒णे । पतिंम् । जूर्यंन्त्यै । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒द॒त्त॒म् ॥७

युवम् । नरा । स्तुवते । कृष्णियाय । विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिम् । जूर्यन्त्यै । अश्विनौ । अदत्तम् ॥७

हे "नरा नेतारौ अश्विनौ "युवं युवां “स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते "कृष्णियाय कृष्णाख्यस्य पुत्राय “विश्वकाय "विष्णाप्वं “ददथुः । विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घोषानाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कस्मैचिद्वराय अदत्ता पितृगृहे निषण्णा जीर्णा आसीत् । सो अश्विनोरनुग्रहात नष्टकुष्ठा सती पतिं लेभे। तदेतदाह । हे “अश्विनौ पित्रा संबद्धे "दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य "पितृषदे पितृसमीपे निषण्णायै

“जूर्यन्त्यै जरां प्राप्नुवत्यै “घोषायै “चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यै अपि रोगोपशमनेन “पतिं भर्तारम् “अदत्तं युवां दत्तवन्तौ ॥ पितृषदे । *षद्लृ विशरणादिषुः । क्विप् च ' इति क्विम्। जूर्यन्त्यै। ‘जॄष् वयोहानौ' । लटः शतृ । दिवादित्वात् श्यन् ।' बहुलं छन्दसि' इति उत्वम् ।' हलि च' इति दीर्घः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

यु॒वं श्यावा॑य॒ रुश॑तीमदत्तं म॒हः क्षो॒णस्या॑श्विना॒ कण्वा॑य ।

प्र॒वाच्यं॒ तद्वृ॑षणा कृ॒तं वां॒ यन्ना॑र्ष॒दाय॒ श्रवो॑ अ॒ध्यध॑त्तं ॥८

यु॒वम् । श्यावा॑य । रुश॑तीम् । अ॒द॒त्त॒म् । म॒हः । क्षो॒णस्य॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । कण्वा॑य ।

प्र॒ऽवाच्य॑म् । तत् । वृ॒ष॒णा॒ । कृ॒तम् । वा॒म् । यत् ।
ना॒र्स॒दाय॑ । श्रवः॑ । अ॒धि॒ऽअध॑त्तम् ॥८

युवम् । श्यावाय । रुशतीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य ।
अश्विना । कण्वाय ।

प्रऽवाच्यम् । तत् । वृषणा । कृतम् । वाम् । यत् ।
नार्सदाय । श्रवः । अधिऽअधत्तम् ॥८

हे अश्विनौ “युवं युवां “श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये “रुशतीं दीप्तत्वचं स्त्रियम् “अदत्तम् प्रयच्छतम् । अपि च “क्षोणस्य क्षोणाय यः दृष्टिराहित्येन गन्तुमशक्तः सन् एकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्मै “कण्वाय ऋषये "महः तेजः तैजसं चक्षुरिन्द्रियम् अदत्तमिति शेषः । तथा हे “वृषणा कामानां वर्षितारौ "वां युवयोः “तत् “कृतं कर्म "प्रवाच्यं प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयम् । “नार्षदाय नृषदः पुत्राय बधिराय ऋषये “श्रवः श्रवणेन्द्रियं “यत् “अध्यधत्तं

दत्तवन्तौ स्थः इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह । ब्राह्मण्यस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनौ आगत्योचतुः । व्युष्टायां हर्म्यस्य उपरि वीणां वादयन्तौ आवाम् आगमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुषसं ब्रूहि । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ वां युवयोः तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यन्नार्षदाय नृषदः पुत्राय कण्वाय क्षोणस्य । क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महः महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दम् अध्यधत्तम् उषसो विज्ञानार्थम् अधिकम् अकुरुतम् ॥ महः । ‘मह पूजायाम्' । अस्मादौणादिकः असिप्रत्ययः । पक्षान्तरे तु महच्छब्दात् षष्ठ्येस्कवचने छान्दसः अल्लोप:।' बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। यद्वा । क्विबन्तात् षष्ठ्येकवचनम् । क्षोणस्य । ‘क्षि निवासगत्योः '।' कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट्।

पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः । तदुक्तं यास्केन- क्षोणस्य क्षयणस्य ' (निरु. ६. ६) इति । पक्षान्तरे तु ' टुक्षु शब्दे ' इत्यस्मादौणादिकः नप्रत्ययः । नार्षदाय । 'ऋष्यन्धक ' इति अण् ॥

पु॒रू वपूंस्यश्विना॒ दधा॑ना॒ नि पे॒दवं ऊहथुरा॒शुमश्वं॑ ।

स॒ह॒स्र॒सां वा॒जिन॒मप्रं॑तीतमहि॒हनं॑ श्रव॒स्यं१॒ तरु॑त्रं ॥९

पु॒रु । वपूंसि । अ॒श्वि॒ना॒ । दधा॑ना । नि । पे॒दवें । ऊ॒ह॒थुः॒ । आ॒शुम् । अश्वं॑म् ।

स॒ह॒स्र॒ऽसाम् । वा॒जिनं॑म् । अप्रं॑तिऽइतम् । अ॒हि॒ऽहनं॑म् । श्र॒व॒स्यं॑म् । तरु॑त्रम् ॥९

पुरु । वपूंसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् ।

सहस्रऽसाम् । वाजिनम् । अप्रतिऽइतम् । अहिऽहनम् । श्रवस्यम् । तरुत्रम् ॥९

हे अश्विनौ "पुरु पुरूणि बहूनि “वर्पांसि । रूपनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि “दधाना धारयन्तौ युवाम् “आशुं शीघ्रगामिनम् “अश्वं “पेदवे पेदुनाम्ने स्तुवते “नि "ऊहथुः नितरां प्रापितवन्तौ दत्तवन्तावित्यर्थः । कीदृशमश्वम् । “सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं “वाजिनं बलवन्तम् अत एव “अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम् “अहिहनम् अहीनाम् आगत्य हन्तॄणां शत्रूणां शत्रून्वा हन्तारम् । “श्रवस्यम् । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रम् । तत्र भवम् । स्तुतिविषयमित्यर्थः । “तरुत्रं तरितारम् ॥ वर्पांसि । वृञ् वरणे'।
'वृञ्शीभ्यांरूपस्वाङ्गयोः पुक्च' (उ. सू. ४. ६४०) इत्यसुन् पुगागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । ‘अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सहस्रसाम् ।' षणु

दाने '। ‘जनसनखन ' इति विट् ।
‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति आत्वम् । श्रवस्यम् ।
श्रवःशब्दात् ‘ भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितः ।
तरुत्रम् । ‘तॄ प्लवनतरणयोः'।' अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ' (उ. सू. ४. ६१२) इति उत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ।
यद्वा । ' ग्रसितस्कभित° ' इत्यादौ निपातनात् तृनन्तात्
तरुतृशब्दात् अमि संज्ञापूर्वकस्य विधेः अनित्यत्वात्
गुणाभावे यण् । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ .

ए॒तानि॑ वां श्र॒व॒स्या॑ सुदानू॒ ब्रह्मा॑ङ्गू॒षं सद॑न॒ं रोद॑स्योः ।

यद्वा॑ प॒ज्रासो॑ अश्विना॒ हव॑न्ते या॒तमि॒षा च॑ वि॒दुषे॑ च॒ वाज॑ ॥ १०

ए॒तानि॑ । वा॒म् । श्र॒व॒स्या॑ । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदानू । ब्रह्म॑ ।
आ॒ङ्गू॒षम् । सद॑नम् । रोद॑स्योः ।

यत् । वा॒म् । प॒ज्रासः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । हव॑न्ते । या॒तम् । इ॒षा । च॒ । वि॒दुषे॑ । च॒ । वाज॑म् ॥१०

एतानि । वाम् । श्रवस्या । सुदानू इति सुऽदानू । ब्रह्म । आङ्गूषम् । सदनम् । रोदस्योः ।

यत् । वाम् । पज्रासः । अश्विना । हवन्ते । यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वाजम् ॥१०

हे “सुदानू शोभनदानौ अश्विनौ “वां युवयोः संबन्धीनि “एतानि समनन्तरोक्तानि वीर्याणि “श्रवस्या श्रवणीयानि सर्वैर्ज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं “रोदस्योः द्यावापृथिव्यात्मना वर्तमानयोः युवयोः । उक्तं च यास्केन -- तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके ' (निरु. १२. १) इति । तथा च तैत्तिरीयकम्- इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः ' (तै. सं. ५, ६, ४. १) इति । तयोः युवयोः “सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वा

“आङ्गूषम् आघोषणीयं “ब्रह्म मन्त्ररूपं स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः । “यत् यदा “पज्रासः अङ्गिरसां गोत्रोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनौ “वां युवां “हवन्ते स्तुतिभिः आत्मरक्षणार्थम् आह्वयन्ति तदानीम् “इषा दातव्येनान्नेन सह आ “यातम् आगच्छतं “च “विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते मह्यं च “वाजम् अन्नं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः॥ यातम् । चवायोगे प्रथमा ' इति निघातप्रतिषेधः । विदुषे ।' विद ज्ञाने '। ‘विदेः शतुर्वसुः ।। ‘वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

सूनोर्मानेंनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदंता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विश्पलां नासत्यारिणीतं ॥ ११

सू॒नोः । माने॑न । अ॒श्वि॒ना॒ । गृ॒णा॒ना । वाज॑म् । विप्रा॑य ।
भु॒र॒णा॒ । रद॑न्ता ।

अ॒गस्त्ये॑ । ब्रह्म॑णा । व॒वृ॒धा॒ना । सम् । वि॒श्पला॑म् ।
ना॒स॒त्या॒ । अ॒रि॒णी॒त॒म् ॥११

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजम् । विप्राय ।
भुरणा । रदन्ता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना । सम् । विश्पलाम् ।
नासत्या । अरिणीतम् ॥११

“भुरणा भर्तारौ पोषकौ “नासत्या सत्यस्वभावौ हे अश्विनौ “सूनोः कुम्भात् प्रसूतस्य अगस्त्यस्य खेलपुरोहितस्य संबन्धिना “मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण “गृणाना स्तूयमानौ “विप्राय मेधावने भरद्वाजाय ऋषये “वाजम् अन्नं “रदन्ता विलिखन्तौ निष्पादयन्तौ युवां

“विश्पलां संग्रामे छिन्नजङ्घां खेलस्य संबन्धिनीं स्त्रियं “सम् “अरिणीतं पुनः आयस्या जङ्या समयोजयतम् । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विव्रियते । “अगस्त्ये ऋषौ “ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण “ववृधाना प्रवर्धितौ इति ॥ गृणाना । गृ शब्दे'। व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां ह्रस्वः । भुरणा । ‘भुरण धारणपोषणयोः '। कण्ड्वादिः । पचाद्यच् । अतोलोपयलोपौ । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः। आमन्त्रितनिघातः । विप्राय' इत्यस्य भुरणेत्यनेन असामर्थ्यात् न पराङ्गवत्वम् । ववृधाना । वृधेर्लिटः कानच् । संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् । अरिणीतम् । “ री गतिरेषणयोः'। क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

कुह॒ यांतां सुष्टु॒तिं का॒व्यस्य॒ दिवों नपाता वृषणा शयु॒त्रा ।

हिरंण्यस्येव कलशं निखांतमुदूंपथुर्दशमे अंश्विनाहंन् ॥१२

कुहं । यान्तां । सुऽस्तुतिम् । काव्यस्यं । दिवः । नपाता ।
वृषणा । शयुऽत्रा ।

हिरंण्यस्यऽइव । कलशंम् । निऽखांतम् । उत् । ऊपथुः ।
दशमे । अश्विना । अहंन् ॥१२

कुह । यान्ता । सुऽस्तुतिम् । काव्यस्य । दिवः । नपाता ।
वृषणा । शयुऽत्रा ।

हिरण्यस्यऽइव । कलशम् । निऽखातम् । उत् । ऊपथुः ।
दशमे । अश्विना । अहन् ॥१२

पुरा खलु उषनसः स्तुति गच्छन्तावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे
पतितं रेभं दृष्ट्वा तं कूपादुदतारयताम् । तदानीम्
अश्विभ्यां गन्तव्यं काव्यस्य निवासस्थानम् अजानन्
ऋषिः अश्विनौ पृच्छति। हे “दिवो नपाता द्योतमानस्य

सूर्यस्य पुत्रौ “वृषणा कामाभिवर्षकौ अश्विनौ “कुह कुत्र “शयुत्रा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य “काव्यस्य भार्गवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं श्रोतुं “यान्ता गच्छन्तौ । यद्वा । शयुत्रा इत्येतत् अश्विनोर्विशेषणम् । शयुनाम्नस्त्रायकौ युवाम् । “हिरण्यस्येव “कलशं यथा हिरण्यपूरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं सर्वैः दुर्ज्ञातं कश्चिदभिज्ञः उद्धरति एवमसुरैः कूपे “निखातं दश रात्रीः नवाहानि च तत्रैव निवसन्तं रेभमवगत्य “दशमे अहन् अहनि “उदूपथुः कूपात उन्नीतवन्तौ । किं तन्निवासस्थानमिति प्रश्नः । रेभस्य अनुक्तावपि ' दश रात्रीरशिवेन ' (ऋ. सं. १. ११६. २४) इति मन्त्रान्तरसामर्थ्यात् प्रतीतिः । यद्वा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छन्तौ युवां कुह कस्मिन् स्थाने रेभं युवाम् उन्निन्यथुः इति प्रश्नः ॥ कुह ।' वा ह च च्छन्दसि ' इति सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । दिवो नपाता । ‘सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति पराङ्गवद्भावेन षष्ठ्यन्तस्य आमन्त्रितानुप्रवेशात्

‘आमन्त्रितस्य च' इति पदद्वयसमुदायस्य षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावः । नपात् इति अपत्यनाम । न पातयतीति नपात् । नभ्राण्नपात्' इति नञः प्रकृतिभावः । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । शयुत्रा । अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ' इति शीङ उत्रः । यदि अन्तोदात्तता न स्यात् तर्हि एवम् ।। शयुं त्रायेते इति शयुत्रौ । ‘त्रैङ् पालने'।' आदेचः' इति आत्वम् । अतोऽनुपसर्गे कः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणात् अनवग्रहः । निखातम् । खनु अवदारणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । ‘यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । ‘जनसनखनां सञ्झलोः' इति आत्वम् ।' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अहन् । ‘सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक्। 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधः॥

यु॒वं च्यवा॑नमश्विना॒ जर॑न्तं॒ पुन॒र्युवा॑नं चक्रथुः॒ शची॑भिः ।

यु॒वो रथं॑ दुहि॒ता सूर्य॑स्य स॒ह श्रि॒या ना॑सत्यावृणीत ॥१३

यु॒वम् । च्यवा॑नम् । अ॒श्वि॒ना॒ । जर॑न्तम् । पुन॒रिति॑ । युवा॑नम् । च॒क्र॒थुः॒ । शची॑भिः ।

यु॒वोः । रथ॑म् । दु॒हि॒ता । सूर्य॑स्य । स॒ह । श्रि॒या । ना॒स॒त्या॒ । अ॒वृ॒णी॒त॒ ॥१३

युवम् । च्यवानम् । अश्विना । जरन्तम् । पुनः । युवानम् । चक्रथुः । शचीभिः ।

युवोः । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥१३

हे अश्विनौ “युवं युवां “शचीभिः आत्मीयैः भैषज्यलक्षणैः कर्मभिः “जरन्तं जीर्यन्तं “च्यवानं स्तुतीनां च्यावयितारम् एतत्संज्ञं ऋषिं “युवानं पुनर्यौवनोपेतं “चक्रथुः कृतवन्तौ । अपि च हे नासत्यौ अश्विनौ “युवोः युवयोः “रथं सूर्यस्य "दुहिता सूर्याख्या “श्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया' संपदा कान्त्या वा सह “अवृणीत समभजत आगत्यारूढवतीत्यर्थः । ‘आ वां रथं दुहिता ' (ऋ. सं. १. ११६. १७) इत्यत्र लिखितमाख्यानम् अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ जरन्तम् । “ जॄष् वयोहानौ' । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन ' योऽचि' इति यत्वाभावे सति ‘शेषे लोपः' इति दकारलोपः। अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः'। अवृणीत । ‘वृङ् संभक्तौ ' । क्रैयादिकः ॥

यु॒वं तुग्रा॑य पू॒र्व्येभि॒रेवैः॑ पुनर्म॒न्याव॑भवतं युवाना ।

यु॒वं भु॒ज्युमर्ण॑सो॒ निः स॑मु॒द्राद्विभि॑रूहथुर्ऋ॒ज्रेभि॒रश्वैः॑ ॥१४

यु॒वम् । तु॒ग्राय॑ । पू॒र्व्येभिः॑ । एवैः॑ । पु॒नः॒ऽम॒न्यौ । अ॒भ॒व॒त॒म् । यु॒वा॒ना॒ ।

यु॒वम् । भु॒ज्युम् । अर्ण॑सः । निः । स॒मु॒द्रात् । विऽभिः॑ । ऊ॒ह॒थुः॒ । ऋ॒ज्रेभिः॑ । अश्वैः॑ ॥१४

युवम् । तुग्राय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवतम् । युवाना ।

युवम् । भुज्युम् । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊहथुः । ऋज्रेभिः । अश्वैः ॥१४

हे "युवाना दुःखानां यावयितारौ अश्विनौ "युवं युवां "पूर्व्येभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकालीनैः चिरंतनैः "एवैः स्तुत्यं प्रति गन्तृभिः स्तोत्रैः "तुग्राय भुज्योर्जनकस्य संबन्धिभिः "पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनापूर्वं युवां

स्तोतव्यौ तथा पुनरपि इदानीं स्तोतव्यौ "अभवतम् । यदा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नं “भुज्युं तुग्रस्य पुत्रम् “अर्णसः अर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात् "समुद्रात् अम्बुराशेः सकाशात् “विभिः गन्तृभिः नौभिः “ऋज्रेभिः शीघ्रगतियुक्तैः “अश्वैः च "निरूहथुः निर्गमय्य पितृसमीपं प्रापितवन्तौ तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जातावित्यर्थः । ‘तुग्रो ह भुज्युम्' (ऋ. सं. १.११६. ३) इत्यत्रोक्तमाख्यानम् अत्राप्यनुसंधेयम् ॥ एवैः । इण् गतौ'। ‘इणशीङ्भ्यां वन्' । पुनर्मन्यौ ।' मन ज्ञाने '। अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तौति इति मना स्तुतिः । पचाद्यच् । ‘छन्दसि च' इति अर्हार्थे यः । युवाना । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः '।' कनिन्युवृषि' ' इत्यादिना कनिन् । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णःशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य ‘बहुलं छन्दसि ' इति बहुलग्रहणाल्लोपः । विभिः। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनात् अभावः । ऋज्रेभिः । ऋज

गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु'। 'ॠज्रेन्द्र' इत्यादौ रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘बहुलं छन्दसि ' इति भिस ऐसभावः ॥

अजोंहवीदश्विना तौ॒ग्र्यो वां॒ प्रोळ्हः॑ समु॒द्रमंव्य॒थिर्जंग॒न्वान् ।

निष्टमूंहथुः सु॒युजा॒ रथें॑न॒ मनोंजवसा वृषणा स्व॒स्ति ॥१५

अजोंहवीत् । अ॒श्वि॒ना॒ । तौ॒ग्र्यः । वा॒म् । प्रऽऊं॑ळ्हः । स॒मु॒द्रम् । अ॒व्य॒थिः । ज॒ग॒न्वान् ।

निः । तम् । ऊ॒ह॒थु॒ः । सु॒ऽयुजां । रथें॑न । मनः॑ऽजवसा । वृ॒ष॒णा॒ । स्व॒स्ति ॥१५

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्र्यः । वाम् । प्रऽऊळ्हः । समुद्रम् । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तम् । ऊहथुः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥१५

हे अश्विनौ “वां युवां “तौग्र्यः तुग्रपुत्रः “प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः “समुद्रम् अब्धिं जगन्वान भुज्युः उदके निमग्नोऽपि “अव्यथिः व्यथां पीडाम् अप्राप्त एव सन् "अजोहवीत् स्तुतिभिराह्वयत् । “तम् आह्वातारं हे “मनोजवसा मनोवद्वेगयुक्तौ “वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ "सुयुजा सुष्ठ्वैश्वर्ययुक्तेन “रथेन "स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा “निरूहथुः । जलान्निर्गमय्य युवां पितृगृहं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् । गमेर्लिटः क्वसुः । ‘विभाषा गमहनविदविशाम्' इति विकल्पनात् इडभावः । ‘म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । निष्टम् । ‘युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्' इति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव जवो ययोः तौ तथोक्तौ । ‘सुपां सुलुक्'

इति विभक्तेराकारः । पादादित्वात् आमन्त्रितनिघाताभावे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

अजोंहवीदश्विना॒ वर्तिका वामा॒स्नो यत्सी॒ममुंचत॒ं वृकंस्य ।

वि ज॒युषां ययथुः सान्वद्रेंर्जा॒तं वि॒ष्वाचों अहतं वि॒षेणं ॥ १६

अजोंहवीत् । अ॒श्वि॒ना॒ । वर्तिका । वा॒म् । आ॒स्नः । यत् । सी॒म् । अमुंञ्चतम् । वृकंस्य ।

वि । ज॒युषां । य॒य॒थुः । सानुं । अद्रेः । जा॒तम् । वि॒ष्वाचः । अ॒ह॒त॒म् । वि॒षेणं ॥१६

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वाम् । आस्नः । यत् । सीम् । अमुञ्चतम् । वृकस्य ।

वि । जयुषा । ययथुः । सानु । अद्रेः । जातम् । विष्वाचः । अहतम् । विषेण ॥१६

'आस्नो वृकस्य ' (ऋ. सं. १. ११६. १४) इत्यर्धर्चे यदुक्तं तदत्र पूर्वार्धेन प्रतिपाद्यते । “वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री वृकेण अरण्यशुना ग्रस्ता सती हे अश्विनौ “वां युवां तदा "अजोहवीत् आहूतवती “यत्सीं यदा खलु “वृकस्य “आस्नः आस्यात् "अमुञ्चतं वर्तिकाम् अमोचयतम् । अपि च युवां "जयुषा जयशीलेन रथेन “अद्रेः पर्वतस्य "सानु समुच्छ्रिप्रदेशं "वि “ययथुः शत्रुभिरावेष्टितं “जाहुषाख्यं स्तोतारं शत्रुसमूहान्निर्गमय्य तेन सह अन्यैर्गन्तुमशक्यं पर्वताग्रं गन्तवन्तावित्यर्थः । तदुक्तं ' परिविष्टं जाहुषम् ' (ऋ. सं. १. ११६. २०) इत्यत्र । तथा “विष्वाचः विविधगतियुक्तस्य एतत्संज्ञस्य असुरस्य "जातम् उत्पन्नमपत्यं “विषेण क्ष्वेडेन “अहतं युवां हतवन्तौ । यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तते इति वर्तिका

उषाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन ग्रस्ता सती सा हे अश्विनौ युवाम् अजोहवीत् आह्वयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्य आस्नः आस्यस्थानीयान्मण्डलात् अमुञ्चतम् अमोचयतम् । सूर्येण एकीभूतामुषसं पृथक्कृत्य उदयात्पूर्वं रात्रेरपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । तथा च यास्कः- " आदित्योऽपि वृक उच्यते यदावृङ्क्ते । आह्वयदुषा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् ' (निरु. ५. २१) इति । अपि च जयुषा जयशीलेन रथेन अद्रेर्मेघस्य सानु समुच्छ्रितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण ययथुः युवां गतवन्तौ । गत्वा च विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं भूतजातम् अहतम् अगमयतं वृष्टिं कृतवन्तावित्यर्थः ।। अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् लङि तिपि 'यङो वा ' इति ईडागमः । 'अभ्यस्तस्य च ' इति द्विर्वचनात्पूर्वमेव ह्वयतेः

संप्रसारणम् । आस्नः । ‘पद्दन्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । ‘अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः। जयुषा । ‘जि जये । औणादिकः उसिप्रत्ययः । विश्वाचः । विषु नाना आभिमुख्येन अञ्चति इति विग्रहः । ‘ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । ' अचः' इत्यकारलोपः । “चौ ' इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘चौ ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अहतम् । ‘हन हिंसागत्योः । लङि अदादित्वात् शपो लुक् । अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।।

श॒तं मे॒षान्वृ॒क्ये॑ मामहा॒नं तमः॒ प्रणी॑त॒मशि॑वेन पि॒त्रा ।

आक्षी ऋ॒ज्राश्वे॑ अश्विनावधत्तं॒ ज्योति॑र॒ंधाय॑ चक्रथुर्वि॒चक्षे॑ ॥१७

श॒तम् । मे॒षान् । वृ॒क्ये॑ । म॒म॒हा॒नम् । तमः॑ । प्रऽनी॑तम् ।
अशि॑वेन । पि॒त्रा ।

आ । अ॒क्षी इति॑ । ऋ॒ज्रऽअ॑श्वे । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒ध॒त्त॒म् ।
ज्योतिः॑ । अ॒न्धाय॑ । च॒क्र॒थुः॒ । वि॒ऽचक्षे॑ ॥१७

शतम् । मेषान् । वृक्ये । ममहानम् । तमः । प्रऽनीतम् ।
अशिवेन । पित्रा ।

आ । अक्षी इति । ऋज्रऽअश्वे । अश्विनौ । अधत्तम् ।
ज्योतिः । अन्धाय । चक्रथुः । विऽचक्षे ॥१७

‘शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानम् ' (ऋ. सं. १. ११६. १६) इत्यत्र यदाख्यानमवादिष्म तदत्राप्यनुसंधेयम् । “शतं शतसंख्याकान् “मेषान “वृक्ये वृकीरूपेणावस्थिताय अश्विनोर्वाहनाय रासभाय “ममहानं पूजितवन्तम् आहारार्थं समर्पितवन्तम् “अशिवेन असुखकारिणा “पित्रा

स्वकीयेन जनकेन “तमः दृष्टिराहित्येन कृतम् आन्ध्यं “प्रणीतं प्रापितम् ऋज्राश्वं चक्षुष्मन्तम् अश्विनावकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे “अश्विनौ “अक्षी पितृशापान्नष्टे चक्षुषी “ऋज्राश्वे एतत्संज्ञके राजर्षौ “आ “अधत्तं पुनर्दर्शनसमर्थे अकुरुतम् । एतदेवाह । “अन्धाय दृष्टिहीनाय “ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः “विचक्षे विविधं जगत् द्रष्टुं “चक्रथुः युवां कृतवन्तौ ॥ ममहानम् ।' मह पूजायाम् ' । लिटः कानच् । संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । प्रणीतम् । प्रपूर्वान्नयतेः कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पित्रा । ‘उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अक्षी । अक्षिशब्दात् द्विवचने नुमागमश्च प्राप्नोति ‘ई च द्विवचने' इति ईकारान्तादेशश्च । परत्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृद्गतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति । ‘उदात्त' इत्युनुवृतेः ईकारस्योदात्तत्वम् ॥

शुनमंधाय भरंमह्वयत्सा वृकीरंश्विना वृषणा नरेतिं ।

जारः कुनीनं इव चक्षदान ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान् ॥
१८

शुनम् । अन्धायं । भरंम् । अह्वयत् । सा । वृकीः ।
अश्विना । वृषणा । नरां । इतिं ।

जारः । कुनीनःऽइव । चक्षदानः । ऋज्रऽअंश्वः । शतम् ।
एकंम् । च । मेषान् ॥१८

शुनम् । अन्धाय । भरम् । अह्वयत् । सा । वृकीः ।
अश्विना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनःऽइव । चक्षदानः । ऋज्रऽअश्वः । शतम् ।
एकम् । च । मेषान् ॥१८

“शुनम् इति सुखनाम । “भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं सुखम् “अन्धाय दृष्टिहीनाय तस्मै ऋज्राश्वाय इच्छन्ती “सा “वृकीः हे अश्विनौ अश्वयुक्तौ कृत्स्नं जगत् व्याप्नुवन्तौ वा “वृषणा हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ “इति एवं संबोध्य “नरा नेतारौ अश्विनौ "अह्वयत् आहूतवती । आह्वयन्त्यास्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदुच्यते । “कनीनइव यथा प्राप्तयौवनः कामुकः “जारः पारदारिकः सन् परस्त्रियै सर्वं धनं प्रयच्छति एवम् “ऋज्राश्वः मह्यं “शतमेकं च एकोत्तरशतसंख्याकान् “मेषान् पौरजनानां स्वभूतानपहृत्य “चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेन ईदृशीं दुर्दशां प्राप्तः इति ॥ कनीनः । युवशब्दात् इष्टनि “ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ' (पा. सू. ५. ३. ६४) इति युवशब्दस्य कन्नादेशः । व्यत्ययेन इष्ठनः खादेशः । यद्वा । ‘कन दीप्तिकान्तिगतिषु'। अस्मादौणादिक ईनप्रत्ययः ॥

म॒ही वा॑मू॒तिर॑श्विना मयो॒भूरु॒त स्रा॒मं धि॑ष्ण्या॒ सं रि॑णीथः ।

अथा॑ यु॒वामिद॑ह्वय॒त्पुरं॑धि॒राग॑च्छतं सीं वृ॑षणा॒ववो॑भिः ॥ १९

म॒ही । वा॒म् । ऊ॒तिः । अ॒श्वि॒ना॒ । म॒यः॒ऽभूः । उ॒त । स्रा॒मम् । धि॒ष्ण्या॒ । सम् । रि॒णी॒थः॒ ।

अथ॑ । यु॒वाम् । इत् । अ॒ह्व॒य॒त् । पुर॑म्ऽधिः । आ । अ॒ग॒च्छ॒त॒म् । सी॒म् । वृ॒ष॒णौ॒ । अव॑ःऽभिः ॥१९

मही । वाम् । ऊतिः । अश्विना । मयःऽभूः । उत । स्रामम् । धिष्ण्या । सम् । रिणीथः ।

अथ । युवाम् । इत् । अह्वयत् । पुरम्ऽधिः । आ । अगच्छतम् । सीम् । वृषणौ । अवःऽभिः ॥१९

हे अश्विनौ “वां युवयोः “मही महती “ऊतिः पालनं “मयोभूः मयसः सुखस्य भावयित्री । “उत अपि च हे “धिष्ण्या । धिषणा स्तुतिलक्षणा वाक् । तया स्तोतव्यौ “स्रामं व्याधितं पुरुषं विश्लिष्टाङ्गम् अत्र्यादिकं “सं "रिणीथः संगतावयवं कुरुथः। “अथ अपि च युवामित् युवामेव “पुरंधिः बहुधीः घोषा विश्पला वा अह्वयत् रोगोपशमनार्थम् आहूतवती । हे “वृषणौ कामानां वर्षितारौ अश्विनौ “अवोभिः रक्षणैः सह “आगच्छतम् आभिमुख्येन “सीम् एनां प्राप्तवन्तौ ॥ मही महती । छान्दसो वर्णलोपः । यद्वा । महेरौणादिक इन् । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । मयोभूः । भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् । रिणीथः । ‘री गतिरेषणयोः'। क्रैयादिकः ।' प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥

अधेंनुं दस्रा स्त॒र्यं१॒ विषंक्ता॒मपिंन्वतं श॒यवें अश्विना॒ गां ।

यु॒वं शचींभिर्विम॒दायं जा॒यां न्यूंहथुः पुरुमि॒त्रस्य॒ योषां ॥२०

अधेंनुम् । द॒स्रा॒ । स्त॒र्यंम् । विऽसंक्ताम् । अपिंन्वतम् ।
श॒यवें । अ॒श्वि॒ना॒ । गाम् ।

यु॒वम् । शचींभिः । वि॒ऽम॒दायं । जा॒याम् । नि । ऊ॒ह॒थुः॒ ।
पु॒रु॒ऽमि॒त्रस्यं । योषांम् ॥२०

अधेनुम् । दस्रा । स्तर्यम् । विऽसक्ताम् । अपिन्वतम् ।
शयवे । अश्विना । गाम् ।

युवम् । शचीभिः । विऽमदाय । जायाम् । नि । ऊहथुः ।
पुरुऽमित्रस्य । योषाम् ॥२०

हे “दस्रा दर्शनीयौ अश्विनौ “विषक्तां विशेषेण सक्तावयवां कृशावयवामित्यर्थः। अत एव “स्तर्यं निवृत्तप्रसवाम् अत एव “अधेनुम् अदोग्ध्रीम् एवंभूतां “गां “शयवे एतत्संज्ञाय ऋषये “अपिन्वतं पयसा अपूरयतम् । अपि च "पुरुमित्रस्य । पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा । तस्य “योषां कुमारीं “शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः “विमदाय एतत्संज्ञाय ऋषये शत्रुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां “न्यूहथुः विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ ॥ स्तर्यम् । ‘स्तृञ् आच्छादने '। अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' इति ईकारप्रत्ययः । ‘वा छन्दसि' इति अमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । ‘उदात्तस्वरितयोर्यण:०' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । विषक्ताम् । ‘षञ्ज सङ्गे'। कर्मणि निष्ठा । अनिदिताम् । इति नलोपः । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वतम् । ‘पिवि सेचने ' । इदित्त्वात् नुम् । भौवादिकः । पुरुमित्रस्य । पुरूणि मित्राणि यस्य । '

संज्ञायां मित्राजिनयोः । (पा. सू. ६. २. १६५) इति बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

यव॒ं वृके॑णाश्विना॒ वप॒ंतेषं॑ दु॒हंता॒ मनु॑षाय दस्रा ।

अ॒भि दस्यु॒ं बकु॑रेणा॒ धम॑ंतो॒रु ज्योति॑श्चक्रथु॒रार्या॑य ॥२१

यव॑म् । वृके॑ण । अ॒श्वि॒न॒ । वप॑न्ता । इष॑म् । दु॒हन्ता॑ । मनु॑षाय । द॒स्रा॒ ।

अ॒भि । दस्यु॑म् । बकु॑रेण । धम॑न्ता । उ॒रु । ज्योति॑ः । च॒क्र॒थु॒ः । आर्या॑य ॥२१

यवम् । वृकेण । अश्विन । वपन्ता । इषम् । दुहन्ता । मनुषाय । दस्रा ।

अभि । दस्युम् । बकुरेण । धमन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रथुः । आर्याय ॥२१

“आर्याय विदुषे । मनुषशब्दो मनुशब्दपर्यायः। “मनुषाय मनवे मनोरर्थं हे "दस्रा दर्शनीयावश्विनौ “वृकेण लाङ्गलेन कर्षकैः कृष्टदेशे “यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं “वपन्ता वापयन्तौ तथा “इषम् । अन्ननामैतत् । तत्कारणभूतं वृष्टयुदकं च दुहन्ता मेघात् क्षारयन्तौ तथा “दस्युम् उपक्षयकारिणमसुरपिशाचादिकं “बकुरेण । बकुरो भासमानो वज्रः । तेन “अभि “धमन्ता । धमतिर्वधकर्मा। अभिघ्नन्तौ एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्तौ युवाम् “उरु विस्तीर्णं “ज्योतिः स्वकीयं तेजो माहात्म्यं “चक्रथुः कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनार्याय विदुषे मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रथुः कृतवन्तौ । जीवन् हि सूर्यं पश्यति । तद्धेतुभूतानि त्रीणि कर्माणि युवाभ्यां कृतानि इति भावः ।

अत्र निरुक्तं-- बकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा '। 'यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात् '(निरु. ६. २५-२६) इत्यादिकमनुसंधेयम् ॥ मनुषाय । मनेरौणादिक उषन्प्रत्ययः ।।

आथर्वणायांश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतं ।

स वां मधु प्र वोचदृतायंत्वाष्ट्रं यद्दंस्रावपिकक्ष्यं वां ॥२२

आथर्वणायं । अश्विना । दधीचे । अश्व्यंम् । शिरः । प्रतिं । ऐरयतम् ।

सः । वाम् । मधुं । प्र । वोचत् । ऋतऽयन् । त्वाष्ट्रम् । यत् । दस्रौ । अपिऽकक्ष्यंम् । वाम् ॥२२

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यम् । शिरः । प्रति । ऐरयतम् ।

सः । वाम् । मधु । प्र । वोचत् । ऋतऽयन् । त्वाष्ट्रम् । यत् । दस्रौ । अपिऽकक्ष्यम् । वाम् ॥२२

'तद्वां नरा सनये' (ऋ. सं. १. ११६. १२) इत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयम् । हे अश्विनौ "आथर्वणाय अथर्वणः पुत्राय "दधीचे दध्यङ्नाम्ने महर्षये "अश्व्यम् अश्वसंबन्धि "शिरः "प्रत्यैरयतं प्रत्यधत्तम् । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्य अन्यत्र विधाय' अश्व्येन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । "सः च "वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञाम् "ऋतायन सत्यामात्मन इच्छन् "मधु मधुविद्यां "त्वाष्ट्रं त्वष्टुरिन्द्राल्लब्धं "प्र "वोचत् प्रोक्तवान् । हे दस्रौ दर्शनीयावश्विनौ "वां युवयोः संबन्धि "यत् "अपिकक्ष्यं

छिन्नस्य यज्ञशिरसः कक्षप्रदेशेन पुनःसंधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि “वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ।। दधीचे । अञ्चतेः ‘ऋत्विक इत्यादिना क्विन् । “ अनिदिताम्' इति नलोपः। चतुर्थ्येकवचने ‘अचः' इति अकारलोपे ‘चौ ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तस्यापवादत्वेन ‘चौ' इति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं तस्याप्ययमपवादः । अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति विभक्त्युदात्तत्वम्।।

सदां कवी सुम॒तिमा चंके वा॒ं विश्वा॒ धियों अश्विना॒ प्रावंतं मे ।

अ॒स्मे र॒यिं नांसत्या बृ॒हंतंमपत्य॒साचं॒ श्रुत्यं रराथां ॥२३

सदां । क॒वी॒ इतिं । सु॒ऽम॒तिम् । आ । च॒के॒ । वा॒म् । विश्वाः॑ । धियः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । प्र । अ॒व॒त॒म् । मे॒ ।

अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । ना॒स॒त्या॒ । बृ॒हन्त॑म् । अ॒प॒त्य॒ऽसाच॑म् । श्रुत्य॑म् । र॒रा॒था॒म् ॥२३

सदा । कवी इति । सुऽमतिम् । आ । चके । वाम् । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्र । अवतम् । मे ।

अस्मे इति । रयिम् । नासत्या । बृहन्तम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । रराथाम् ॥२३

हे “कवी क्रान्तदर्शिनौ मेधाविनावश्विनौ "वां युवयोः “सुमतिं कल्याणीम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं “सदा सर्वदा “आ “चके आभिमुख्येन प्रार्थये । "मे मदीयानि “विश्वाः “धियः सर्वाणि कर्माणि युवां “प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतम् । अपि च "अस्मे अस्मभ्यं हे नासत्यावश्विनौ “बृहन्तं महान्तम् “अपत्यसाचम् अपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं “श्रुत्यं प्रशंसनीयम् उत्कृष्टं “रयिं धनं रराथां प्रयच्छतम् ॥ चके। ‘कै गै शब्दे'। व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि

उत्तमैकवचने रूपम् । अस्मे । ‘सुपां सुलुक्' इति चतुर्थीबहुवचनस्य शेआदेशः । अपत्यसाचम् । अपत्यैः सह सचते संगच्छते इति अपत्यसाच् । छन्दसो ण्विः । श्रुत्यम् । श्रुतिः स्तुतिः । तत्र भवं श्रुत्यम् । ‘ भवे छन्दसि ' इति यत् । यतोऽनावः' इत्याद्युदातत्वम् । रराथाम् । “ रा दाने '। लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः ॥

हिरंण्यहस्तमश्विना॒ ररांणा पु॒त्रं नंरा वध्रिम॒त्या अंदत्तं ।

त्रिधां ह॒ श्यावंमश्विना॒ विकंस्त॒मुज्जी॒वसं ऐरयतं सुदानू ॥ २४

हिरंण्यऽहस्तम् । अ॒श्वि॒ना॒ । ररांणा । पु॒त्रम् । न॒रा॒ । व॒ध्रि॒ऽम॒त्याः । अ॒द॒त्त॒म् ।

त्रिधा॑ । ह॒ । श्याव॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । वि॒ऽक॑स्तम् । उत् ।
जी॒वसे॑ । ऐ॒र॒य॒त॒म् । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सु॒ऽदानू ॥२४

हिरण्यऽहस्तम् । अश्विना । रराणा । पुत्रम् । नरा ।
वध्रिऽमत्याः । अदत्तम् ।

त्रिधा । ह । श्यावम् । अश्विना । विऽकस्तम् । उत् ।
जीवसे । ऐरयतम् । सुदानू इति सुऽदानू ॥२४

“रराणा रममाणौ दातारौ वा “नरा नेतारौ हे अश्विनौ
“हिरण्यहस्तं नाम “पुत्रं "वध्रिमत्याः एतत्संज्ञायै
ब्रह्मवादिन्यै “अदत्तं प्रायच्छतं “ह । अपि च हे “सुदानू
शोभनदानौ अश्विनौ “त्रिधा त्रेधा “विकस्तं विच्छिन्नं
श्यावाख्यमृषिं “जीवसे जीवितुम् “उत् “ऐरयतम् असुरैः
त्रेधा खण्डितं शरीरं पुनरेकीकृत्य उदगमयतमित्यर्थः ॥
रराणा । रमतेः शानचि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः ।
व्यत्ययेन मकारस्य आत्वम् । रातेर्वा व्यत्ययेन शानच् ।

पूर्ववत् श्लुः । वध्रिमत्याः । चतुर्थ्यर्थे ' बहुलं छन्दसि ' इति षष्ठी । जीवसे । “ जीव प्राणधारणे'। तुमर्थे सेसेन्' इति असेप्रत्ययः ।।

ए॒तानि॑ वाम॑श्विना वी॒र्या॑णि॒ प्र पू॒र्व्याण्या॒यवो॑ऽवोचन् ।

ब्रह्म॑ कृ॒ण्वंतो॑ वृषणा यु॒वभ्यां॑ सु॒वीरा॑सो वि॒दथ॒मा वं॑देम ॥ २५

ए॒तानि॑ । वा॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । वी॒र्या॑णि । प्र । पू॒र्व्याणि॑ । आ॒यवः॑ । अ॒वो॒च॒न् ।

ब्रह्म॑ । कृ॒ण्वन्तः॑ । वृ॒ष॒णा॒ । यु॒वऽभ्यां॑म् । सु॒ऽवीरा॑सः । वि॒दथं॑म् । आ । व॒दे॒म॒ ॥२५

एतानि । वाम् । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्व्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । वृषणा । युवऽभ्याम् । सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥२५

“अश्विना हे अश्विनौ "वां युवयोः संबन्धीनि “पूर्व्याणि प्रत्नानि “एतानि इदानीं मयोक्तानि “वीर्याणि वीरकर्माणि “आयवः मनुष्याः मदीयाः पित्रादयः “प्र “अवोचन् उक्तवन्तः । वयं च हे “वृषणा कामाभिवर्षकौ अश्विनौ युवाभ्यां “ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं “कृण्वन्तः कुर्वन्तः “सुवीरासः सुवीराः शोभनैः वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः सन्तः “विदथं यज्ञम् “आ “वदेम आभिमुख्येन स्तुतीः उच्चारयाम' । यद्वा । विदथं वेदयन्तम् अतिथिं तदपेक्षितप्रदानेन आवदेम आभिमुख्येन प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः । ‘कृवि हिंसाकरणयोश्च'। इदित्त्वात् नुम् । लटः शतृ । धिन्विकृण्व्योर च' इति उप्रत्ययः । अकारान्तादेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । सुवीरासः । शोभना

वीरा येषां ते तथोक्ताः । ‘आज्जसेरसुक्' । वीरवीर्यौ च '
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विदथम् । “ विद ज्ञाने'।
रुविदिभ्यां कित्' इति अथप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

टिप्पणी

१.११७.१० यातमिषा च विदुषे च वाजम्। यथा
इषः शब्दस्य टिप्पण्यां व्याख्यातमस्ति, इषः
अभीप्सा, भावनया सह सम्बद्धमस्ति, अयं
प्रतीयते। विदुषे ज्ञानतः। अतएव, ऋग्वेदस्य
ऋचानुसारेण, वाजस्य प्राप्त्यर्थं इषः एवं विदुषः
सहयोगं अपेक्षितमस्ति। यदि एवंप्रकारेण न
भविष्यति, तदा वाजः नष्टं भविष्यति।

१.११७.२१ यवं वृकेणाश्विना वपन्ते इति। तुलनीयं
- अग्निष्टोमो यज्ञः। यवोर्वरा वेदिः। यवखल

उत्तरवेदिः। लाङ्गलेषा यूपः। यवकलापिश्चषालम्। - शां.श्रौ.सू. १४.४०.६ ;

यवोपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.११८

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.११७ | सूक्तं १.११९ →

सूक्तं १.११८

कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्

अग्निचयने अश्वपरिक्रमणम्

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः ॥१॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥२॥

प्रवद्यामना सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिं गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥३॥

आ वां श्येनासो अश्विना वहन्तु रथे युक्तास आशवः पतंगाः ।

ये अप्तुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥४॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्ट्वी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वा वपुषः पतंगा वयो वहन्त्वरुषा अभीके ॥५॥

उद्वन्दनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्रा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौग्र्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्च्यवानं चक्रथुर्युवानम् ॥६॥

युवमत्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥७॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय ।

अमुञ्चतं वर्तिकामंहसो निः प्रति जङ्घां विश्पलाया अधत्तम् ॥८॥

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वम् ।

जोहूत्रमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीड्वङ्गम् ॥९॥

ता वां नरा स्ववसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरो जुषाणा सुविताय यातम् ॥१०॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥११॥

सायणभाष्यम्

'आ वाम्' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । तथा चानुक्रान्तम्- आ वामेकादश' इति । पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः उक्तो विनियोगः ॥

आ वा॒ं रथो॑ अश्विना श्ये॒नप॑त्वा सुमृळी॒कः स्ववाँ॑ यात्व॒र्वाङ्
।

यो मर्त्य॑स्य॒ मन॑सो॒ जवी॑यांत्रिवंधु॒रो वृ॑षणा॒ वात॑रंहाः ॥१

आ । वा॒म् । रथः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । श्ये॒नऽप॑त्वा । सु॒ऽमृ॒ळी॒कः । स्वऽवा॑न् । या॒तु॒ । अ॒र्वाङ् ।

यः । मर्त्य॑स्य । मन॑सः । जवी॑यान् । त्रि॒ऽव॒न्धु॒रः । वृ॒ष॒णा॒ । वात॑ऽरंहाः ॥१

आ । वाम् । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । वातऽरंहाः ॥१

हे अश्विनौ "वां युवयोः स्वभूतः “रथः “अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् “आ "यातु आगच्छतु । कीदृशो रथः । “श्येनपत्वा । श्येनाः' इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् । यद्वा । श्येनः पक्षी । स इव शीघ्रं पतन् । "सुमृळीकः शोभनसुखयुक्तः "स्ववान् धनवान् । हे वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनौ यः युष्मदीयो रथः “मर्त्यस्य मनुष्यस्य “मनसो “जवीयान् अतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगत् व्याप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत् पर्यटतीत्यर्थः । “त्रिवन्धुरः । वन्धुरं वेष्टितं सारथेः स्थानम् । त्रिप्रकारेण वन्धुरेण युक्तः “वातरंहाः वातस्य वायोः रंहो वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेन अप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स रथ इति पूर्वत्रान्वयः ॥ श्येनपत्वा । ‘पत्लृ गतौ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । दासीभारादिः । यद्वा । दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् भावे वनिप् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जवीयान् ।

जवोऽस्यास्तीति जववान् । अतिशयेन जववान् ।
आतिशायनिक ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् । टेः ' इति टिलोपः
॥

त्रि॒व॒न्धु॒रेणं त्रि॒वृता॒ रथेंन त्रिच॒क्रेणं सु॒वृता यांतम॒र्वाक् ।

पिन्वंत॒ं गा जिन्वंत॒मर्वंतो नो व॒र्धयंतमश्विना वी॒रम॒स्मे ॥२

त्रि॒ऽव॒न्धु॒रेणं । त्रि॒ऽवृतां । रथेंन । त्रि॒ऽच॒क्रेणं । सु॒ऽवृतां ।
आ । या॒त॒म् । अ॒र्वाक् ।

पिन्वंतम् । गाः । जिन्वंतम् । अर्वंतः । न॒ः । व॒र्धयंतम् ।
अ॒श्वि॒ना॒ । वी॒रम् । अ॒स्मे इतिं ॥२

त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । त्रिऽचक्रेण । सुऽवृता ।
आ । यातम् । अर्वाक् ।

पिन्वतम् । गाः । जिन्वतम् । अर्वतः । नः । वर्धयतम् । अश्विना । वीरम् । अस्मे इति ॥२

“त्रिवन्धुरेण । वन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतेन “त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन “त्रिचक्रेण चक्रत्रयोपेतेन “सुवृता शोभनं गच्छता “रथेन अर्वाक् अस्मदभिमुखम् “आ "यातम् आगच्छतम् । आगत्य च अस्मदीयाः "गाः “पिन्वतं पयसा पूरयतम् । “नः अस्माकम् “अर्वतः अश्वान् "जिन्वतं प्रीणयतम् । अपि च हे अश्विनौ “अस्मे अस्माकं वीरं पुत्रादिकं “वर्धयतं प्रवृद्धं कुरुतम् ॥ त्रिचक्रेण । त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः । ‘त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । (पा. सू. ६. २. १९९. १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

प्र॒वद्या॑मना सु॒वृता॒ रथे॑न॒ दस्रा॑वि॒मं शृ॑णुतं॒ श्लोक॒मद्रेः॑ ।

कि॒मं॒ग वा॒ं प्रत्यवंर्तिं॒ गमिंष्ठा॒हुर्विप्रांसो अश्विना पुरा॒जाः ॥३

प्र॒वत्ऽयांमना । सु॒ऽवृतां । रथेंन । दस्रौं । इ॒मम् । शृ॒ण॒त॒म् । श्लोकंम् । अद्रेः꠳ ।

किम् । अ॒ङ्ग । वा॒म् । प्रतिं । अवंर्तिम् । गमिंष्ठा । आ॒हुः । विप्रांसः । अ॒श्वि॒ना॒ । पु॒रा॒ऽजाः ॥३

प्रवत्ऽयामना । सुऽवृता । रथेन । दस्रौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥३

हे “दस्रौ दर्शनीयावश्विनौ “प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना “सुवृता शोभनवर्तनेन “रथेन आगत्य “अद्रेः आदरं कुर्वतः स्तोतुः “इमं “श्लोकं स्तुतिलक्षणाम् इमां वाचं “शृणुतम् । “अङ्ग “अश्विना हे अश्विनौ “पुराजाः

पूर्वजाताः चिरंतनाः “विप्रासः मेधाविनः “वां युवाम्
“अवर्तिं स्तोतॄणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं “गमिष्ठा
गन्तृतमौ 'आहुः कथयन्ति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रश्ने
वर्तते । किं न कथयन्ति । कथयन्त्येव सर्वे । तथा सति
आगन्तव्यमिति ॥ प्रवद्यामना । स्वोपसृष्टे धात्वर्थे
वर्तमानात् प्रशब्दात् ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' (पा. सू.
५. १. ११८) इति वतिः । ‘या प्रापणे '।' आतो मनिन् '
इति बहुलवचनात् भावे मनिन् । ततो बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्रेः । ‘दृङ् आदरे ' ।
आङ्पूर्वात् अस्मादौणादिकः किप्रत्ययः आङो ह्रस्वश्च ।
गमिष्ठा । गन्तृशब्दात् “ तुश्छन्दसि ' इति इष्ठन् ।
‘तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृलोपः । ‘सुपां सुलुक् ।' इति विभक्तेः
आकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्
निघाताभावः ॥

आ वां श्ये॒नासों अश्विना वहंतु रथें यु॒क्तासं आ॒शवः॑ पत॒ंगाः ।

ये अ॒प्तुरों दि॒व्यासो॒ न गृध्रां अ॒भि प्रयों नासत्या॒ वहंति ॥४

आ । वा॒म् । श्ये॒नासः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । व॒ह॒न्तु॒ । रथें । यु॒क्तासः॑ । आ॒शवः॑ । प॒त॒ङ्गाः ।

ये । अ॒प्ऽतुरः॑ । दि॒व्यासः॑ । न । गृध्राः॑ । अ॒भि । प्रयः॑ । ना॒स॒त्या॒ । वहंन्ति ॥४

आ । वाम् । श्येनासः । अश्विना । वहन्तु । रथे । युक्तासः । आशवः । पतङ्गाः ।

ये । अप्ऽतुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥४

हे अश्विनौ “रथे "युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिताः “आशवः व्याप्नुवन्तः “पतङ्गाः पतनसमर्थाः “श्येनासः शंसनीयगमनाः अश्वाः "वां युवाम् “आ ”वहन्तु अस्मत्समीपमानयन्तु । "ये अश्वाः “अप्तुरः आप इव त्वरोपेताः "दिव्यासो न “गृध्राः अन्तरिक्षे वर्तमानाः गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छन्तो हे नासत्यौ युवां "प्रयः हविर्लक्षणमन्नम् अभिलक्ष्य “वहन्ति प्रापयन्ति । तादृशाः इति पूर्वत्र संबन्धः । अप्तुरः । ‘तुर त्वरणे' । अप्शब्दोपपदात् अस्मात् ‘क्विप् च ' इति क्विप् ॥

आ वा॒ं रथं॑ युव॒तिस्तिं॑ष्ठ॒दत्रं॒ जु॒ष्ट्वी नं॑रा दुहि॒ता सूर्यं॑स्य ।

परिं वा॒मश्वा॒ वपुं॑षः प॒तंगा॒ वयों॑ वहं॒त्वरु॒षा अ॒भीकें॑ ॥५

आ । वा॒म् । रथं॑म् । यु॒व॒तिः । ति॒ष्ठ॒त् । अत्रं॑ । जु॒ष्ट्वी । न॒रा॒ । दु॒हि॒ता । सूर्यं॑स्य ।

परिं । वा॒म् । अश्वाः॑ । वपुं॑षः । प॒त॒ङ्गाः । वयः॑ । व॒ह॒न्तु॒ । अ॒रु॒षाः । अ॒भीकें ॥५

आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्ट्वी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वाम् । अश्वाः । वपुषः । पतङ्गाः । वयः । वहन्तु । अरुषाः । अभीके ॥५

हे “नरा नेतारावश्विनौ “युवतिः तरुणी “सूर्यस्य दुहिता “जुष्ट्वी प्रीता सती "वां युवयोः अत्र इमं “रथम् आ “तिष्ठत् आरूढवती । तया सहितौ “वां युवाम् “अश्वाः "अभीके गृहसमीपे तं रथं “परि “वहन्तु परिप्रापयन्तु । कीदृशा अश्वाः । “वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयम् । तद्वन्तः । छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोपः। “पतङ्गाः उत्पतनसमर्थाः “वयः गच्छन्तः "अरुषाः आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । ‘इतराभ्योऽपि

दृश्यन्ते ' (पा. सू. ५. ३. १४) इति दृशिग्रहणात् भवदाद्ययोगेऽपि इदंशब्दात् विभक्त्यर्थे त्रल्प्रत्ययः । जुष्ट्वी । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः । औणादिकः क्तुप्रत्ययः । “वोतो गुणवचनात् ' इति ङीष् ॥ ॥ १८ ॥

उद्वंदंनमैरतं दं॒सनां॑भि॒रुद्रे॒भं दंस्रा वृषणा॒ शचीं॑भिः ।

निष्टौ॒ग्र्यं पां॑रयथः समु॒द्रात्पुन॒श्च्यवां॑नं चक्रथु॒र्युवां॑नं ॥६

उत् । वन्दंनम् । ऐ॒र॒त॒म् । दं॒सनां॑भिः । उत् । रे॒भम् । द॒स्रा॒ । वृ॒ष॒णा॒ । शचीं॑भिः ।

निः । तौ॒ग्र्यम् । पा॒र॒य॒थः॒ । स॒मु॒द्रात् । पुन॒रिति॑ । च्यवां॑नम् । च॒क्र॒थुः॒ । युवां॑नम् ॥६

उत् । वन्दनम् । ऐरतम् । दंसनाभिः । उत् । रेभम् । दस्रा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौग्र्यम् । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानम् । चक्रथुः । युवानम् ॥६

हे अश्विनौ “वन्दनम् एतत्संज्ञमृर्षि “दंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः कूपात् “उत् “ऐरतम् उदैरयतम् उदगमयतम् । हे “दस्रा दर्शनीयौ “वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ “शचीभिः कर्मभिः रेभम् एतत्संज्ञम् ऋषिं दश रात्रीः नवाहानि च कूपे निवसन्तं तस्मात् उदैरयतम् उदतारयतम् । तथा “तौग्र्यं तुग्रस्य पुत्रं भुज्युं समुद्रे निमग्नम् आत्मीयाभिः नौभिः अश्वैश्च “समुद्रात् “निः “पारयथः तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा “च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं “पुनः “युवानं यौवनोपेतं “चक्रथुः कृतवन्तौ ॥
ऐरतम् । ‘ईर गतौ कम्पने च । ण्यन्तात् लङि ‘छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘णेरनिटि ' इति णिलोपः ॥

यु॒वमत्र॒येऽवं॑नीताय त॒प्तमूर्ज॑मो॒मानं॑मश्विनावधत्तं ।

यु॒वं कण्वा॒यापिं॑रिप्ताय॒ चक्षुः॒ प्रत्यं॑धत्तं सुष्टु॒तिं जुं॑जुषा॒णा ॥७

यु॒वम् । अत्रं॑ये । अवं॑ऽनीताय । त॒प्तम् । ऊर्जं॑म् । ओ॒मानं॑म् । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒ध॒त्त॒म् ।

यु॒वम् । कण्वा॑य । अपिं॑ऽरिप्ताय । चक्षुः॑ । प्रति॑ । अ॒ध॒त्त॒म् । सु॒ऽस्तु॒तिम् । जु॒जु॒षा॒णा ॥७

युवम् । अत्रये । अवऽनीताय । तप्तम् । ऊर्जम् । ओमानम् । अश्विनौ । अधत्तम् ।

युवम् । कण्वाय । अपिऽरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तम् । सुऽस्तुतिम् । जुजुषाणा ॥७

हे अश्विनौ “युवं युवाम् “अवनीताय शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे अवस्तान्नीताय “अत्रये “तप्तं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषाग्निं शीतेनोदकेन अवारयेथाम् । अपि च अस्मै अत्रये “ओमानं सुखकरम् “ऊर्जं रसवदन्नम् “अधत्तं प्रायच्छतम् । तथा “सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं “जुजुषाणा सेवमानौ युवाम् “अपिरिप्ताय असुरैः ब्राह्मण्यपरीक्षार्थम् इहासीनः सन् व्युष्टामुषसं जानीहि इति अन्धकारवति गृहे प्रवेशिताय “कण्वाय ऋषये “चक्षुः व्युष्टायाः उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं “प्रत्यधत्तं कृतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्ताय अपिलिप्ताय पटलेन पिहितदृष्ट्ये एवंविधाय कण्वाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं प्रत्यस्थापयतम् ॥ ओमानम्। अवतेरौणादिको मनिः । ‘ज्वरत्वर' ' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊठ् । गुणः । अपिरिप्ताय । ‘लिप उपदेहे ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः । ‘गतिरतन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जुजुषाणा ।

जुषी प्रीतिसेवनयोः '। छान्दसो लिट् ।' लिटः कानज्वा । ‘सुपा सुलुक्° ' इति विभक्तेः आकारः ॥

युवं धे॒नुं श॒यवें नाधि॒तायापिंन्वतमश्विना पू॒र्व्यायं ।

अमुंचत॒ं वर्तिंका॒मंहंसो॒ निः प्रति॒ जंघां वि॒श्पलांया अधत्तं ॥८

यु॒वम् । धे॒नुम् । श॒यवें । ना॒धि॒तायं । अपिंन्वतम् । अ॒श्वि॒ना॒ । पू॒र्व्यायं ।

अमुंञ्चतम् । वर्तिंकाम् । अंहंसः । निः । प्रतिं । जङ्घांम् । वि॒श्पलांयाः । अ॒धु॒त्त॒म् ॥८

युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतम् । अश्विना । पूर्व्याय ।

अमुञ्चतम् । वर्तिकाम् । अंहसः । निः । प्रति । जङ्घाम् । विश्पलायाः । अधत्तम् ॥८

“अश्विना हे अश्विनौ “युवं युवां “पूर्व्याय पुरातनाय "नाधिताय याचमानाय "शयवे एतत्संज्ञाय ऋषये “धेनुं निवृत्तप्रसवाम् अदोग्ध्रीम् “अपिन्वतं पयसा असिञ्चतम् । सर्वदा पयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः । अपि च वर्तिकां वृकेण ग्रस्तां चटकसदृशीं शकुनिम् “अंहसः वृकास्यलक्षणात् पापात् “निः “अमुञ्चतं निरमोचयतम् । यद्वा । पुनःपुनर्वर्तते इति वर्तिका उषाः । तामादित्येनाभिग्रस्तां युवाममोचयतम् । तथा विश्पलायै संग्रामे छिन्नजङ्घायै अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्यै एतत्संज्ञायै स्त्रियै आयसीं “जङ्घां “प्रति “अधत्तं प्रत्यस्थापयतं समयोजयतमित्यर्थः ॥

यु॒वं श्वे॒तं पे॒दव॒ इंद्रं॑जूतमहि॒हनं॑मश्विनादत्त॒मश्वं॑ ।

जो॒हूत्रं॑म॒र्यो अ॒भिभूं॑तिमु॒ग्रं सं॑हस्र॒सां वृषं॑णं वी॒ड्वं॑गं ॥९

यु॒वम् । श्वे॒तम् । पे॒दवे॑ । इन्द्रं॑ऽजूतम् । अ॒हि॒ऽहनं॑म् ।
अ॒श्वि॒ना॒ । अ॒द॒त्त॒म् । अश्वं॑म् ।

जो॒हूत्रं॑म् । अ॒र्यः । अ॒भिऽभूं॑तिम् । उ॒ग्रम् । स॒ह॒स्र॒ऽसाम् ।
वृषं॑णम् । वी॒ळुऽअं॑ङ्गम् ॥९

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रऽजूतम् । अहिऽहनम् ।
अश्विना । अदत्तम् । अश्वम् ।

जोहूत्रम् । अर्यः । अभिऽभूतिम् । उग्रम् । सहस्रऽसाम् ।
वृषणम् । वीळुऽअङ्गम् ॥९

अश्विना हे अश्विनौ “पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे युवं युवां श्वेतवर्ण कंचित् अश्वम् अदत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशम् । “इन्द्रजूतम् इन्द्रेण युवाभ्यां गमितं दत्तमित्यर्थः । “अहिहनम् शत्रूणां हन्तारं 'जोहूत्रम् अतिशयेन संग्रामेष्वाह्वातारम् “अर्यः अरेः शत्रोः "अभिभूतिम् अभिभावुकम् “उग्रम् उद्गूर्णम् वीर्यवन्तमित्यर्थः। “सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य संभक्तारं दातारं वा “वृषणं सेक्तारं युवानमित्यर्थः। “वीडङ्गं दृढाङ्गम् ॥ इन्द्रजूतम् । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि निष्ठा । ‘तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जोहूत्रम् । ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् औणादिकः त्रप्प्रत्ययः। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अर्यः । अरिशब्दात् षष्ठ्येकवचने ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति ‘घेर्ङिति' इति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः । ‘उदात्तयण:०' इति विभक्तेरुदात्तस्वम् । अभिभूतिम् । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । ‘तादौ च '

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सहस्रसाम् । सनोतेः सनतेर्वा जनसनखन ' इति विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति आत्वम् ॥

ता वां नरा स्ववंसे सुजाता हवांमहे अश्विना नाधंमानाः ।

आ न उप वसुंमता रथेंन गिरों जुषाणा सुंविताय यातं ॥ १०

ता । वाम् । नरा । सु । अवंसे । सुऽजाता । हवांमहे । अश्विना । नाधंमानाः ।

आ । नः । उपं । वसुंऽमता । रथेंन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातम् ॥१०

ता । वाम् । नरा । सु । अवसे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातम् ॥१०

“नरा नेतारौ हे अश्विनौ “सुजाता शोभनजन्मानौ “ता “वां तौ युवां “नाधमानाः धनं याचमानाः वयं स्तोतारः “अवसे रक्षणार्थं “सु “हवामहे शोभनमाह्वयामहे । “गिरः स्तुतीः "जुषाणा सेवमानौ युवां “वसुमता धनयुक्तेन “रथेन “नः अस्मान् “उप “आ “यातम् उपागच्छतम् । किमर्थम् । “सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय सुखाय वा ॥ सुजाता । शोभनं जातं जन्म ययोस्तौ सुजातौ । ‘सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेराकारः । ऩञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नाधमानाः । नाधृ याञ्चायाम् । जुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः '। ताच्छीलिकः चानश् । तुदादित्वात् शः । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय । सुपूर्वात् एतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वात् उवङ्। ‘सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

आ श्ये॒नस्य॒ जवं॑सा॒ नूतं॑नेना॒स्मे यां॑तं नासत्या स॒जोषाः॑ ।

हवे॒ हि वां॑मश्विना रा॒तहं॑व्यः शश्वत्त॒मायां॑ उ॒षसो॒ व्युं॑ष्टौ ॥ ११

आ । श्ये॒नस्यं॑ । जवं॑सा । नूतं॑नेन । अ॒स्मे इतिं॑ । या॒त॒म् । ना॒स॒त्या॒ । स॒ऽजोषाः॑ ।

हवें॑ । हि । वा॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । रा॒तऽहं॑व्यः । श॒श्व॒त्ऽत॒मायाः॑ । उ॒षसः॑ । विऽउं॑ष्टौ ॥११

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातम् । नासत्या । सऽजोषाः ।

हवे । हि । वाम् । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उषसः । विऽउष्टौ ॥११

हे नासत्यावश्विनौ “सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्तौ “श्येनस्य शंसनीयं गच्छतः अश्वस्य “नूतनेन नवतरेण प्रत्यग्रेण “जवसा वेगेन सहितौ युवाम् “अस्मे अस्मान् “आ “यातम् आगच्छतम्। “अश्विना हे अश्विनौ “रातहव्यः “वां युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तः सन् “शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्यायाः “उषसो व्युष्टौ विवासनसमये वां युवां “हवे आह्वयामि । हिः हेतौ । “हि यस्मादेवं तस्मात् आयातमित्यर्थः ॥ अस्मे । ‘सुपां सुलुक् ' इति शसः शेआदेशः । सजोषाः ।। तेनैव द्विवचनस्य सुआदेशः। हवे । ह्वेञो लडुत्तमैकवचने ‘बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । शबगुणावादेशाः । शश्वत्तमायाः। ‘उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र' (पा. सू. ६. १. १६०. ग.) इति उञ्छादिषु पाठात् अन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १९ ॥

टिप्पणी

यद्यपि अश्विनोः रथस्य उल्लेखः ऋचासु सार्वत्रिकरूपेण अस्ति, किन्तु पुराणेषु अस्य उल्लेखं नास्ति। कर्मकाण्डे अग्निचयनकाले श्वेताश्वः प्रातःप्रवर्ग्ये चित्याः परिक्रमणं करोति एवं कृष्णाश्वः सायंप्रवर्ग्ये। अन्ततः, एकः कालः भवति यस्मिन् श्वेत एवं कृष्णाश्वयोः युग्मं भवति। सायंप्रवर्ग्ये अध्वर्युसंज्ञकः ऋत्विजः कृष्णाश्वस्य मार्गदर्शकः अस्ति। प्रातः प्रवर्ग्ये - - - -। यथा ब्राह्मणेषु कथितमस्ति, सायंकाले सूर्यः अश्वो भूत्वा आहवनीयसंज्ञके अग्नौ प्रविशति। रात्रिकाले अग्नौ यः प्रकाशः दृश्यते, तस्य कारणं अयमेवास्ति। एवमेव प्रातःकालेपि। अयं अन्वेषणीयमस्ति यत् अयं कृत्यं अश्विनोः वैशिष्ट्यानां व्याख्याने केन

प्रकारेण सहायकं भवितुं शक्यते। एकं तथ्यं स्पष्टमस्ति। अश्विनोः योगदानं अग्नेः चित्यां अस्ति।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.११८&oldid=207754" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.११९

← सूक्तं १.११८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.११९

कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः

सूक्तं १.१२० →

दे. अश्विनौ। जगती।

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥१॥

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्समयन्त आ दिशः ।

स्वदामि घर्मं प्रति यन्त्यूतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥२॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अग्मत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरह प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमा वरम् ॥३॥

युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥४॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणी येमतुरस्य शर्ध्यम् ।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥५॥

युवं रेभं परिषूतेरुरुष्यथो हिमेन घर्मं परितप्तमत्रये ।

युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा ॥६॥

युवं वन्दनं निरृतं जरण्यया रथं न दस्रा करणा समिन्वथः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामत्र विधते दंसना भुवत् ॥७॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितम् ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरह चित्रा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥८॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्व्यं वदत् ॥९॥

युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शर्यैरभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘आ वां रथम्' इति दशर्च चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्षं जागतमाश्विनम् । तथा चानुकान्तम् - ‘आ वां रथं दश जागतम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ जागते छन्दसि इदं सूक्तम् आश्विनशस्त्रे च। तथा च सूत्रितम्-’आ वां रथमभूदिदं यो वां परिज्मेति त्रीणि ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

आ वा॒ं रथं॑ पुरुमा॒यं म॑नो॒जुवं॑ जी॒राश्वं॑ य॒ज्ञियं॑ जी॒वसे॑ हुवे ।

स॒हस्र॑केतुं व॒निनं॑ श॒तद्व॑सुं श्रुष्टी॒वानं॑ वरिवो॒धाम॒भि प्रयः॑ ॥ १

आ । वा॒म् । रथ॑म् । पु॒रु॒ऽमा॒यम् । म॒न॒ःऽजुव॑म् । जी॒रऽअ॑श्वम् । य॒ज्ञिय॑म् । जी॒वसे॑ । हु॒वे॒ ।

स॒हस्र॑ऽकेतुम् । व॒निन॑म् । श॒तत्ऽव॑सुम् । श्रु॒ष्टी॒ऽवान॑म् । व॒रि॒व॒ःऽधाम् । अ॒भि । प्रय॑ः ॥१

आ । वाम् । रथम् । पुरुऽमायम् । मनःऽजुवम् । जीरऽअश्वम् । यज्ञियम् । जीवसे । हुवे ।

सहस्रऽकेतुम् । वनिनम् । शतत्ऽवसुम् । श्रुष्टीऽवानम् । वरिवःऽधाम् । अभि । प्रयः ॥१

हे अश्विनौ “वां युवयोः “रथं “जीवसे जीवनार्थं “प्रयः हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य “आ “हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । “पुरुमायं बहुविधाश्चर्यं बहुविधकर्माणं वा “मनोजुवं मन इव शीघ्रं गच्छन्तं “जीराश्वं जववदश्वोपेतं “यज्ञियं यज्ञेष्वाह्वातुमर्हं "सहस्रकेतुम् अनेकध्वजं सहस्रस्य

धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा "वनिनम् ।
वनमित्युदकनाम । तद्वन्तम् । “शतद्वसुं
शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं “श्रुष्टीवानम् । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम ।
क्षिप्रं संभजमानं यद्वा सुखवन्तम् । “वरिवोधाम् । वरिव
इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारम् ॥ पुरुमायम् ।
बहुव्रीहौ त्रिचक्रादित्वादन्तोदात्तत्वम् । यद्वा । तत्पूर्वात्
अर्शआदित्वात् अच् । जीराश्वम् । जु इति गत्यर्थः सौत्रो
धातुः ।' जोरी च ' (उ. सू. २. १८१) इति रक्
ईकारान्तादेशश्च । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
यज्ञियम् । “ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ' इति अर्हार्थे घप्रत्ययः ।
हुवे । ह्वेञो लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ।
‘लुक्' इत्यनुवृत्तौ छन्दसि ' इति शपो लुक् । उवङ् ।
शतद्वसुम् । शतवसुम् । छान्दसस्तकारोपजनः ॥

ऊ॒र्ध्वा धी॒तिः प्रत्यंस्य॒ प्रयांम॒न्यधांयि॒ शस्म॒न्त्समंयंत॒ आ

दिशः॑ ।

स्वदा॑मि घ॒र्मं प्रति॑ यंत्यू॒तय॒ आ वा॑मू॒र्जानी॒ रथ॑मश्विनारुहत्
॥२

ऊ॒र्ध्वा । धी॒तिः । प्रति॑ । अ॒स्य॒ । प्रऽया॑मनि । अधा॑यि ।
शस्म॑न् । सम् । अ॒य॒न्ते॒ । आ । दिशः॑ ।

स्वदा॑मि । घ॒र्मम् । प्रति॑ । य॒न्ति॒ । ऊ॒तयः॑ । आ । वा॒म् ।
ऊ॒र्जानी॑ । रथ॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । अ॒रु॒ह॒त् ॥२

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रऽयामनि । अधायि ।
शस्मन् । सम् । अयन्ते । आ । दिशः ।

स्वदामि । घर्मम् । प्रति । यन्ति । ऊतयः । आ । वाम् ।
ऊर्जानी । रथम् । अश्विना । अरुहत् ॥२

“अस्य रथस्य “प्रयामनि प्रयाणे प्रगमने सति “शस्मन् अश्विनोः शंसने स्तवने “धीतिः अस्मदीया बुद्धिः “ऊर्ध्वा उन्मुखा "प्रति “अधायि प्रत्यस्थायि । तदनन्तरं "दिशः देष्टव्याः स्तुतयोऽपि “समयन्ते अश्विभ्यां संगच्छन्ते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता “घर्मं महावीरस्थं यद्वा क्षरणशीलाज्यादिकं हविः “स्वदामि स्वादूकरोमि । “ऊतयः अवितारः रक्षका ऋत्विजश्च “प्रति “यन्ति । घर्मं प्रति गच्छन्ति संस्कारार्थम् । अपि च हे अश्विनौ “वां युवयोः “रथम् “ऊर्जानी सूर्यस्य दुहिता “आ अरुहत् आरूढवती ॥ प्रयामनि ।' या प्रपणे'। आतो मनिन् ' इति ‘कृत्यल्युटो बहुलम् ' इति बहुलवचनात् भावे मनिन् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्मन् । 'शंसु स्तुतौ '। ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्। दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् उपधानकारलोपः। ‘सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । अयन्ते । ‘अय पय गतौ ' । भौवादिकः अनुदात्तेत् । ऊतयः । ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् '

इति अवतेः कर्तरि क्तिच् । ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारोपधयोः ऊठ । अरुहत् ।' कृमृदृरुहिभ्यः' इति च्लेः अङादेशः ॥

सं यन्मि॒थः प॑स्पृधा॒नासो॒ अग्म॑त शु॒भे म॒खा अमि॑ता जा॒यवो॒ रणे॑ ।

यु॒वोरह॑ प्रव॒णे चे॑किते॒ रथो॒ यद॑श्विना॒ वह॑थः सू॒रिमा वर॑ं ॥३

सम् । यत् । मि॒थः । प॒स्पृ॒धा॒नासः॑ । अग्म॑त । शु॒भे । म॒खाः । अमि॑ताः । जा॒यवः॑ । रणे॑ ।

यु॒वोः । अह॑ । प्र॒व॒णे । चे॒कि॒ते॒ । रथः॑ । यत् । अ॒श्वि॒ना॒ । वह॑थः । सू॒रिम् । आ । वर॑म् ॥३

सम् । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अग्मत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अह । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहथः । सूरिम् । आ । वरम् ॥३

“मखाः मखवन्तो यज्ञोपेताः “अमिताः अपरिमिताः "जायवः जयशीलाः मनुष्याः "रणे संग्रामे “शुभे शोभनाय धनाय तदर्थं “मिथः “पस्पृधानासः अन्योन्यं स्पर्धमानाः “यत् यदा “सम् “अग्मत संगच्छन्ते तदानीं हे “अश्विना अश्विनौ “युवोरह युवयोरेव “रथः “प्रवणे प्रकर्षेण संभजनीये भूतले “चेकिते ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथः इत्यर्थः । “यत् येन रथेन “सूरिं स्तोतारं प्रति “वरं श्रेष्ठं धनम् “आ “वहथः प्रापयथः स रथः इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः ।' स्पर्ध संघर्षे '। छान्दसो लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । छान्दसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । अग्मत । गमेश्छान्दसो लङ्। समो गम्यृच्छि” ' इत्यादिना आत्मनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । झस्य अदादेशः । ‘गमहन ' इति

उपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अर्शआदित्वात् अच् । जायवः । ‘जि जये। कृवापाजि ' इत्यादिना उण् । चेकिते। ‘कित ज्ञाने' । अस्मात् यङन्तात् छान्दसो वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपौ । यत् । ‘सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥

यु॒वं भु॒ज्युं भु॒रमा॑णं॒ विभि॑र्ग॒तं स्वयु॑क्तिभिर्नि॒वह॑न्ता पि॒तृभ्य॒ आ ।

या॒सि॒ष्टं व॒र्तिर्वृ॑षणा विजे॒न्यं१॒॑ दिवो॑दासाय॒ महि॑ चेति वा॒मवः॑ ॥४

यु॒वम् । भु॒ज्युम् । भु॒रमा॑णम् । विऽभिः॑ । ग॒तम् । स्वयु॑क्तिऽभिः । नि॒ऽवह॑न्ता । पि॒तृऽभ्यः॑ । आ ।

या॒सि॒ष्टम् । व॒र्तिः । वृ॒ष॒णा॒ । वि॒ऽजे॒न्यं॑म् । दिवः॑ऽदासाय । महिं । चे॒ति॒ । वा॒म् । अवः॑ ॥४

युवम् । भुज्युम् । भुरमाणम् । विऽभिः । गतम् । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहन्ता । पितृऽभ्यः । आ ।

यासिष्टम् । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यम् । दिवःऽदासाय । महि । चेति । वाम् । अवः ॥४

"वृषणा कामानां वर्षितारौ हे अश्विनौ "युवं युवां "भुरमाणं "विभिः अश्वैः भ्रियमाणं "गतं समुद्रे निमग्नं "भुज्युं तुग्रपुत्रं "स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैः अश्वैः नौविशेषैश्च "निवहन्ता नितरां वहन्तौ "पितृभ्य "आ ।' आङ् मर्यादायाम् । यत्र पितरस्तुग्रादय असते तावत्पर्यन्तम्' इत्यर्थः । "विजेन्यम् इति दूरस्थं ब्रुवते । दूरे वर्तमानं "वर्तिः तुग्रस्य गृहं प्रति "यासिष्टम् अगच्छतम् । अपि च "दिवोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धि "अवः रक्षणं

शम्बरहननरूपं “महि महत् गम्भीरं “चेति अस्माभिर्ज्ञायते ॥ भुरमाणम् ।' डुभृञ् धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन शः । ‘बहुलं छन्दसि ' इति उत्वम् । पितृभ्य आ । मर्यादायाम् आङः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा (पा. सू. १. ४. ८९)। पञ्चम्यपाङ्परिभिः ' (पा. सू. २. ३. १०) इति पञ्चमी । यासिष्टम् । ' या प्रापणे '। ‘यमरमनमातां सक्च' (पा. सू. ७. २. ७३) इति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यम् । विजनो दूरदेशः । तत्र भवं विजेन्यम् । “ भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् ॥

यु॒वोरंश्विना॒ वपुंषे युवा॒युजं॒ रथं॒ वाणीं येमतुरस्य॒ शर्ध्यं॑ ।

आ वां पति॒त्वं स॒ख्याायं ज॒ग्मुषी॒ योषांवृणीत॒ जेन्यां यु॒वां पतीं ॥५

यु॒वोः । अ॒श्वि॒ना॒ । वपु॑षे । यु॒वा॒ऽयुज॑म् । रथ॑म् । वाणी॒ इति॑ । ये॒म॒तुः॒ । अ॒स्य॒ । शर्ध्य॑म् ।

आ । वा॒म् । प॒ति॒ऽत्वम् । स॒ख्याय॑ । ज॒ग्मुषी॑ । योषा॑ । अ॒वृ॒णी॒त॒ । जेन्या॑ । यु॒वाम् । पती॒ इति॑ ॥५

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजम् । रथम् । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ध्यम् ।

आ । वाम् । पतिऽत्वम् । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवाम् । पती इति ॥५

“अश्विना हे अश्विनौ “युवोः युवयोः "वाणी वननीयौ प्रशस्यौ अश्वौ “युवायुजं युवाभ्यां युज्यमानं “रथम् आजिधावनसमये “अस्य रथस्य यत् “शर्ध्यं प्राप्यम् आदित्याख्यम् अवधिभूतं लक्ष्यं “वपुषे शोभार्थं तत् "येमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः । तदनन्तरं

च “आ “जग्मुषी आगतवती “जेन्या आजिधावनेन जीयमाना “योषा सूर्या “सख्याय सखित्वाय युवां युवयोः “पतित्वम् “अवृणीत । कथमिति । मम “युवाम् एव “पती भर्तारौ इति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने ‘योऽचि' इति यत्वस्य सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादभावे ‘शेषे लोपः' इति दकारलोपः । ‘अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । युवायुजम् । युवावौ द्विवचने' इति द्व्यर्थाभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्य अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवादेशः । शर्ध्यम् ।' शृधु प्रसहने । अस्मात् ण्यन्तात् ' अचो यत्' इति यत् ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । जग्मुषी । गमेर्लिटः क्वसुः । उगितश्च ' इति ङीप् । ‘वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् ।' गमहन' ' इति उपधालोपः । जेन्या ।' जि जये' । औणादिक एन्यप्रत्ययः टिलोपश्च ॥ ॥ २० ॥

युवं रे॒भं परिंषूतेरुरुष्यथो हि॒मेनं घ॒र्मं परिंतप्त॒मत्रंये ।

यु॒वं श॒योर॑व॒सं पि॑प्यथु॒र्गवि॒ प्र दी॒र्घेण॒ वन्द॑नस्ता॒र्यायु॑षा ॥६

यु॒वम् । रे॒भम् । परि॑ऽसूतेः । उ॒रु॒ष्य॒थ॒ः । हि॒मेन॑ । घ॒र्मम् । परि॑ऽतप्तम् । अत्र॑ये ।

यु॒वम् । श॒योः । अ॒व॒सम् । पि॒प्य॒थुः॒ । गवि॑ । प्र । दी॒र्घेण॑ । वन्द॑नः । ता॒रि॒ । आयु॑षा ॥६

युवम् । रेभम् । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मम् । परिऽतप्तम् । अत्रये ।

युवम् । शयोः । अवसम् । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वन्दनः । तारि । आयुषा ॥६

हे अश्विनौ “युवं युवां “रेभम् ऋषिं “परिषूतेः परितः प्रेरकादुपद्रवात् कूपपतनाद्वा “उरुष्यथः रक्षथः । ‘उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५.२३) इति यास्कः । तथा “अत्रये ऋषये “परितप्तं परितस्तप्तं “घर्मम् असुरैः

पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं तुषाग्निं “हिमेन शीतेनोदकेन अवारयेथाम् । यद्वा । हविषामत्रये भक्षयित्रे अग्नये परितप्तं सूर्यकिरणैः संतप्तं घर्मम् । अहर्नामैतत् । अहर्हिमेन वृष्ट्युदकेन हविःसंपादकव्रीह्याद्युत्पत्त्यर्थम् अवारयेथाम् । अपि च “शयोः एतत्संज्ञस्य ऋषेः "गवि निवृत्तप्रसवायां धेनौ “अवसं रक्षकं पयः “युवं युवां “पिप्यथुः प्रवर्धितवन्तौ । तथा जीर्णाङ्गः “वन्दनः ऋषिः “दीर्घेण "आयुषा “प्र “तारि युवाभ्यां प्रवर्धितः। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ अवसम् । अवतेरौणादिकः असच् । पिप्यथुः। ‘प्यायी वृद्धौ'। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'लिड्यङोश्च' (पा. सू. ६. १. २९) इति पीभावः ।।

यु॒वं वंदं॑नं॒ निर्ऋं॑तं जर॒ण्यया॒ रथं॒ न दं॑स्रा कर॒णा समिं॑न्वथः ।

क्षेत्रा॒दा विप्रं॑ जनथो विप॒न्यया॒ प्र वा॒मत्रं॑ विध॒ते दं॒सना॑ भुवत् ॥७

यु॒वम् । वन्द॑नम् । निःऽऋ॑तम् । ज॒र॒ण्यया॑ । रथ॑म् । न । द॒स्रा॒ । क॒र॒णा । सम् । इ॒न्व॒थ॒ः ।

क्षेत्रा॑त् । आ । विप्र॑म् । ज॒न॒थ॒ः । वि॒प॒न्यया॑ । प्र । वा॒म् । अत्र॑ । वि॒ध॒ते । दं॒सना॑ । भु॒व॒त् ॥७

युवम् । वन्दनम् । निःऽऋतम् । जरण्यया । रथम् । न । दस्रा । करणा । सम् । इन्वथः ।

क्षेत्रात् । आ । विप्रम् । जनथः । विपन्यया । प्र । वाम् । अत्र । विधते । दंसना । भुवत् ॥७

हे दस्रौ अश्विनौ “युवं युवां “जरण्यया जरया “निर्ऋतं निःशेषेण प्राप्तं “वन्दनम् ऋषिं “करणा कर्मणां कर्तारौ शिल्पकुशलौ युवां “समिन्वथः समधत्तं

पुनर्युवानमकुरुतम् । तत्र दृष्टान्तः। “रथं "न । यथा कश्चिच्छील्पी जीर्णं रथं पुनरप्यभिनवं करोति तद्वत् । अपि च "विपन्यया स्तुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन स्तुतौ सन्तौ क्षेत्रात् “आ॥ । आकारः समुच्चये । मातुरुदरलक्षणात् जन्मस्थानात् “विप्रं मेधाविनं तमृषिं “जनथः जनयथः च । तथा “वां युवयोः “दंसना रक्षणात्मकं कर्म “अत्र अस्मै “विधते परिचरते यजमानाय “प्र "भुवत् प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निर्ऋतम् । ‘ ऋ गतौ ' । कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जरण्यया । जरणक्रियार्हा जरण्या । अन्त्यावस्था। 'छन्दसि च ' इति यः । करणा। करोतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते ' (पा. सू. ३. ३. १३०) इति युच् । इन्वथः । ‘इवि व्याप्तौ' । इदित्वात् नुम् । भौवादिकः । जनथः । जनी प्रादुर्भावे'। णिचि उपधावृद्धिः । “जनीजृष्क्नसुरञ्जः' इति मित्त्वात् ‘ मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘णेरनिटि ' इति णिलोपः । विपन्यया ।

‘पन स्तुतौ । ‘अघ्न्यादयश्च' इति भावे यत् ।
व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । विधते । ‘विध विधाने '।
तौदादिकः । लटः शतृ । ‘शतुरनुमः' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुवत् । भवतेर्लेटि अडागमः । ‘बहुलं
छन्दसि ' इति शपो लुक् । ‘भूसुवोस्तिङि' इति
गुणप्रतिषेधः ॥

अगं॑च्छतं॒ कृप॑माणं परा॒वति॑ पि॒तुः स्वस्य॒ त्यज॑सा॒
निबा॑धितं ।

स्व॑र्वतीरि॒त ऊ॒तीर्यु॒वोरह॑ चि॒त्रा अ॒भीके॑ अभवन्न॒भिष्ट॑यः ॥
८

अगं॑च्छतम् । कृप॑माणम् । प॒रा॒ऽवति॑ । पि॒तुः । स्वस्य॑ ।
त्यज॑सा । निऽबा॑धितम् ।

स्वः॒ऽवतीः । इ॒तः । ऊ॒तीः । यु॒वोः । अह॑ । चि॒त्राः ।
अ॒भीके॑ । अ॒भ॒व॒न् । अ॒भिष्ट॑यः ॥८

अगच्छतम् । कृपमाणम् । पराऽवति । पितुः । स्वस्य ।
त्यजसा । निऽबाधितम् ।

स्वःऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अह । चित्राः ।
अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥८

हे अश्विनौ “परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये “स्वस्य "पितुः
तुग्रस्य “त्यजसा त्यागेन “निबाधितं पीडितं भुज्यु
कृपमाणं युवां “स्तुवन्तम् “अगच्छतम् । युवां रक्षणार्थं
गतवन्तौ । यस्मादेवं तस्मात् हे अश्विनौ "स्वर्वतीः स्वर्वत्यः
शोभनगमनयुक्ताः “इतः इतोमुखात् 'चित्राः चायनीयाः
“युवोरह युवयोरेव “ऊतीः ऊतयः रक्षाः "अभीके समीपे
“अभिष्टयः सर्वैः प्राणिभिः अभ्येषणीयाः “अभवन्
भवन्ति ॥ कृपमाणम् । कृपतिः स्तुतिकर्मा । अयं च

तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः । सुपूर्वात् अर्तेः भावे विच् । ततो मतुप् । छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । अभिष्टयः । ‘इषु इच्छायाम् । भावे क्तिन् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् ।।

उ॒त स्या वां॒ मधुं॑म॒न्मक्षिं॑कारप॒न्मदे॒ सोमं॑स्यौशि॒जो हुं॑वन्यति ।

युवं दं॑धी॒चो मन॒ आ विं॑वास॒थोऽथा॒ शिर॒ः प्रतिं वा॒मश्व्यं॑ वदत् ॥९

उ॒त । स्या । वा॒म् । मधुं॑ऽमत् । मक्षिं॑का । अ॒र॒प॒त् । मदें॑ । सोमं॑स्य । औ॒शि॒जः । हु॒व॒न्य॒ति॒ ।

युवम् । द॒धी॒चः । मनः॑ । आ । वि॒वा॒स॒थ॒ः । अथं॑ । शिरः॑ । प्रतिं॑ । वा॒म् । अश्व्यं॑म् । व॒द॒त् ॥९

उत । स्या । वाम् । मधुऽमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्यति ।

युवम् । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अथ । शिरः । प्रति । वाम् । अश्व्यम् । वदत् ॥९

“उत अपि च हे अश्विनौ “मधुमत् मधुमन्तौ “वां युवां “स्या सा “मक्षिका सरघा मधुकामा सती “अरपत् अस्तौत् । तथा “औशिजः उशिजः पुत्रः कक्षीवान् “सोमस्य पानेन युवयोः “मदे हर्षे निमित्तभूते सति “हुवन्यति युवामाह्वयति । "युवं युवां च तस्यै मक्षिकायै मधु दातुं मधुविद्यार्थिनौ सन्तौ “दधीचः आथर्वणस्य ऋषेः “मनः चित्तं शुश्रूषया “आ “विवासथः पर्यचरतम् । “अथ अनन्तरं तस्मिन्प्रीते सति “अश्व्यं युवाभ्यां प्रतिहितम् अश्वस्य संबन्धि यत् “शिरः तत् “वां युवां “प्रति मधुविद्यामवदत् । स ऋषिः आश्वेन शिरसा उपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । • सुपां

सुलुक्° ' इति विभक्तेर्लुक् । अरपत् । ‘रप लप व्यक्तायां वाचि' । मदे । ‘मदी हर्षे '। मदोऽनुपसर्गे ' इति भावे अप् । हुवन्यति । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ' ।' ल्युट् च ' इति भावे ल्युट् ।' बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । हवनमात्मन इच्छति । ‘सुप आत्मनः क्यच् । अन्त्यलोपछान्दसः । वर्णव्यापत्त्या उत्वम् । अश्व्यम् । अश्वे भवम् अश्व्यम्। भवे छन्दसि ' इति यत् ॥

युवं पेदवें पुरुवारंमश्विना स्पृधां श्वेतं तंरुतारं दुवस्यथः ।

शर्यैंरभिद्युं पृतंनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिंद्रंमिव चर्षणीसहं ॥१०

युवम् । पेदवें । पुरुऽवारंम् । अश्विना । स्पृधाम् । श्वेतम् । तरुतारंम् । दुवस्यथः ।

शर्यैः । अ॒भिऽद्यु॑म् । पृत॑नासु । दु॒स्तर॑म् । च॒र्कृत्य॑म् । इन्द्र॑म्ऽइव । च॒र्ष॒णि॒ऽसह॑म् ॥१०

युवम् । पेदवे । पुरुऽवारम् । अश्विना । स्पृधाम् । श्वेतम् । तरुतारम् । दुवस्यथः ।

शर्यैः । अभिऽद्युम् । पृतनासु । दुस्तरम् । चर्कृत्यम् । इन्द्रम्ऽइव । चर्षणिऽसहम् ॥१०

“अश्विना हे अश्विनौ “पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे “पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं “स्पृधां संग्रामे स्पर्धमानानां शत्रूणां “तरुतारं तारकं “श्वेतं शुभ्रवर्णम् इन्द्राल्लब्धम् अश्वं “युवं युवां “दुवस्यथः दत्तवन्तौ । पुनरपि कीदृशम् । “शर्यैः। शीर्यन्ते इति शर्याः योद्धारः। तैः “पृतनासु संग्रामेषु “दुस्तरं तरीतुमशक्यम् “अभिद्युम् अभिगतदीप्तिं "चर्कृत्यं सर्वेषु कार्येषु पुनःपुनः प्रयोज्यम् “इन्द्रमिव “चर्षणीसहम् । इन्द्रो यथा शत्रूनभिभवति एवं शत्रुजनानाम्

अभिभवितारमित्यर्थः॥ स्पृधाम्। ‘स्पर्ध संघर्षे '। ‘क्विप् च' इति क्विप् । चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणात् तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् अकारस्य लोपो रेफस्य च संप्रसारणम् । “ सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तरुतारम् । ‘तॄ प्लवनतरणयोः । अस्मात् तृचि ‘ग्रसितस्कभितस्तभित° ' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः। चर्कृत्यम् । करोतेः यङ्लुगन्तात् ‘विभाषा कृवृषोः' इति क्यप् । ततस्तुक् ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२०

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.११९

सूक्तं १.१२०

सूक्तं १.१२१ →

कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः।

दे. अश्विनौ (१२ दुःस्वप्ननाशनम्)। १ गायत्री, २ ककुप्, ३ का-विराट्, ४ नष्टरूपी, ५ तनुशिरा, ६ उष्णिक्, ७ विष्टार-बृहती, ८ कृतिः, ९ विराट्, १०-१२ गायत्री।

का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः ।

कथा विधात्यप्रचेताः ॥१॥

विद्वांसाविद्दुरः पृच्छेदविद्वानित्थापरो अचेताः ।

नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥२॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चद्दयमानो युवाकुः ॥३॥

वि पृच्छामि पाक्या न देवान्वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा ।

पातं च सह्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥४॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्रियो वाम् ।

प्रैषयुर्न विद्वान् ॥५॥

श्रुतं गायत्रं तकवानस्याहं चिद्धि रिरेभाश्विना वाम् ।

आक्षी शुभस्पती दन् ॥६॥

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरततंसतम् ।

ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥७॥

मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिश्वीः ॥८॥

दुहीयन्मित्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥९॥

अश्विनोरसनं रथमनश्वं वाजिनीवतोः ।

तेनाहं भूरि चाकन ॥१०॥

अयं समह मा तनूह्याते जनाँ अनु ।

सोमपेयं सुखो रथः ॥११॥

अध स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवतः ।

उभा ता बस्रि नश्यतः ॥१२॥

सायणभाष्यम्

‘का राधत्' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते - ’का राधद्द्वादशान्त्या दुःस्वप्ननाशन्याद्या गायत्री द्वितीया ककुप् तृतीयाचतुर्थ्यौ काविराण्नष्टरूप्यौ पञ्चमी तनुशिरा षष्ट्यक्षरैः उष्णिग्विष्टारबृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्यः' इति । अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेः औशिजो दैर्घतमसः कक्षीवान् ऋषिः आद्या गायत्री। ‘विद्वांसौ'

इत्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
‘मध्यमश्चेत्ककुप् ' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् ।
तृतीया ‘ता विद्वांसा' इत्येषा काविराट् । ‘नवकयोर्मध्ये
जागतः काविराट् ' (अनु. ६. ५) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्।
चतुर्थी ‘वि पृच्छामि इत्येषा नष्टरूपी ।
‘नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपी ' (अनु. ६.६)
इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । ‘प्र या घोषे ' इत्येषा पञ्चमी
तनुशिरा । ' एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा ' (अनु. ५.
५) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रम् ' इत्येषा षष्ठी
यद्यपि पदसंख्यया उष्णिक् न भवति तथापि
अक्षरसंख्यया उष्णिक् ।' युवं हि ' इति सप्तमी
विष्टारबृहती । “अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती' (अनु.
७.५) इति तल्लक्षणोपेतत्वात् ।' मा कस्मै ' इति अष्टमी
कृतिः । ‘जागतावष्टकश्च कृतिः' (अनु. ६. ३)
इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । दुहीयन्' इति नवमी विराट् ।
दशम्याद्याः तिस्रो गायत्र्यः । ‘आश्विनं वै' इति

वैशब्दप्रयोगात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तम् आश्विनम् ।' अध स्वप्नस्य' इति अन्त्यया दुःस्वप्ननाशनं प्रतिपाद्यते । अतो ' या तेनोच्यते सा देवता ' (अनु. २. ५) इति न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । घर्माभिष्टवे आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूत्र्यते हि - ’का राधद्धोत्राश्विना वामिति नवा भात्यग्निः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । ‘का राधद्धोत्राश्विना वामिति नव विच्छन्दसः' (ऐ. ब्रा. १. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

का रा॑ध॒द्धोत्रा॑श्विना वा॒ं को वा॒ं जोष॑ उ॒भयोः॑ ।

क॒था विं॑धा॒त्यप्रं॑चेताः ॥१

का । रा॒ध॒त् । होत्रा॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । वा॒म् । कः । वा॒म् । जोषे॑ । उ॒भयोः॑ ।

क॒था । वि॒धा॒ति॒ । अप्रं॑ऽचेताः ॥१

का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् । कः । वाम् । जोषे । उभयोः ।

कथा । विधाति । अप्रऽचेताः ॥१

“अश्विना हे अश्विनौ “वां युवां “का “होत्रा । वाङ्नामैतत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वाक् “राधत् आराधयति प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच “वां युवयोः "उभयोः “जोषे जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः “कः स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । "अप्रचेताः युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च “कथा केन प्रकारेण “विधाति युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि न कर्तुं शक्यमित्यर्थः ।। राधत् । ‘राध साध संसिद्धौ'। लेटि अडागमः । जोषे । “जुषी प्रीतिसेवनयोः '। भावे घञ् । ञित्वादाद्युदात्तत्वम् । कथा । ‘था हेतौ च

च्छन्दसि ' इति किंशब्दात् प्रकारवचने थाप्रत्ययः । किमः कः' इति कादेशः । विधाति । 'विध विधाने' । तौदादिकः । लेटि आडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासौ प्रचेताः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

वि॒द्वांसा॒विद्दुरः॑ पृच्छे॒दविं॑द्वानि॒त्थाप॑रो अचे॒ताः ।

नू चि॒न्नु मर्ते॒ अक्रौ॑ ॥२

वि॒द्वांसौ॑ । इत् । दुरः॑ । पृ॒च्छे॒त् । अवि॑द्वान् । इ॒त्था । अप॑रः । अ॒चे॒ताः ।

नु । चि॒त् । नु । मर्ते॑ । अक्रौ॑ ॥२

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्था । अपरः । अचेताः ।

नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥२

“इत्था इत्थम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण "अविद्वान् अज्ञः स्तोता “विद्वांसौ “इत् सर्वज्ञौ अश्विनौ एव “दुरः द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोः उपायभूतान् मार्गान् “पृच्छेत् प्रष्टुमर्हति । “अपरः अश्विभ्यामन्यः सर्वः अपि “अचेताः । चेतसा ज्ञानेन रहितः । तस्मात् अश्विनावेव पृच्छेदित्यर्थः। तौ च “अक्रौ शत्रुभिः अनाक्रान्तौ अश्विनौ "नू “चित् क्षिप्रमेव “मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्राहकतया सनिं धत्तः इति वाक्यशेषः ॥ इत्था । ‘था हेतौ च च्छन्दसि ' इति थाप्रत्ययः । ‘इदम इश्'। ‘एतेतौ रथोः ' (पा. सू. ५. ३. ४) इति इद्भावः । यदि ‘ था हेतौ च ' इत्यत्र इदंशब्दस्य नानुवृत्तिः तदानीम् ‘इदमस्थमुः । एतदन्तात् परस्या विभक्तेर्व्यत्ययेन ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । ‘क्रमु पादविक्षेपे ' । अस्मात् नञ्युपपदे ‘कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्मण्यपि

‘जनसनखनक्रमगमो विट्' इति विट् ।'
विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति आत्वम् । नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ता वि॒द्वांसा॑ हवामहे वां॒ ता नो॑ वि॒द्वांसा॒ मन्म॑ वोचेतम॒द्य ।

प्रार्च॒द्दय॑मानो यु॒वाकुः॑ ॥३

ता । वि॒द्वांसा॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ । वा॒म् । ता । नः॒ । वि॒द्वांसा॑ ।
मन्म॑ । वो॒चे॒त॒म् । अ॒द्य ।

प्र । आ॒र्च॒त् । दय॑मानः । यु॒वाकुः॑ ॥३

ता । विद्वांसा । हवामहे । वाम् । ता । नः । विद्वांसा ।
मन्म । वोचेतम् । अद्य ।

प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥३

हे अश्विनौ “विद्वांसा सर्वज्ञौ “ता "वां तौ युवां “हवामहे आह्वयामहे। तौ आहूतौ “विद्वांसा अभिज्ञौ युवां “नः अस्मभ्यं “मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रम् "अद्य अस्मिन् काले "वोचेतं ब्रुवाणौ भूयास्तम् । स चाहं “युवाकुः युवां कामयमानः स्तुत्या संयोजयन् वा “दयमानः युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् "प्रार्चत् प्रार्चं प्रकर्षण स्तौमि ॥ ता । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । वोचेतम् । “ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' । ‘ब्रुवो वचिः'। ‘लिङ्याशिष्यङ्' । ‘वच उम्' इति उमागमः। आर्चत् ।' अर्च पूजायाम् ' । भौवादिकः । ‘तिङां तिङो भवन्ति' इति मिपः तिबादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । युवाकुः । युवां कामयते इति युवाकुः । ‘मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ' (पा. सू. ३. २. १८०. १) इति डुप्रत्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन ‘युवावौ द्विवचने' इति युवादेशः

आत्वं च । यद्वा । ‘यु मिश्रणे'। औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

वि पृंच्छामि पा॒क्या॒३ न दे॒वान्वषंट्कृतस्या॒द्भु॒तस्यं दस्रा ।

पा॒तं च॒ सह्यं॑सो यु॒वं च॒ रभ्यं॑सो नः ॥४

वि । पृ॒च्छा॒मि॒ । पा॒क्यां । न । दे॒वान् । वषंट्ऽकृतस्य । अ॒द्भु॒तस्यं । द॒स्रा॒ ।

पा॒तम् । च॒ । सह्यं॑सः । यु॒वम् । च॒ । रभ्यं॑सः । न॒ः ॥४

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वषट्ऽकृतस्य । अद्भुतस्य । दस्रा ।

पातम् । च । सह्यसः । युवम् । च । रभ्यसः । नः ॥४

हे अश्विनौ युवां “वि “पृच्छामि विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि ।
“पाक्या न पक्तव्यप्रज्ञान् स्वपरिपक्वमतीन अन्यान्
“देवान् “न पृच्छामि। किंतु युवामेव सर्वज्ञौ
पृच्छामीत्यर्थः। हे “दस्रा दर्शनीयौ तौ युवां “वषट्कृतस्य
वषट्कारेणाग्नौ हुतस्य “अद्भुतस्य आश्चर्यभूतस्य महतः
"सह्यसः अतिशयेन बलवतो बलोत्पादकस्य सोमस्य
स्वांशलक्षणमेकदेशं “पातं “च । “नः अस्मान् “च “रभ्यसः
अतिशयेन रभस्विनः प्रौढोद्यमान् कुरुतम् । पाक्या । पचेः
‘ऋहलोर्ण्यत्' ।' चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् ।
तित्स्वरः । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्ङादेशः ।
वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वात्
‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पातम् । ‘पा
पाने '। 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सह्यसः। सहते
अभिभवत्यनेनेति सहो बलम् । असुन् । तदस्यास्तीति
सहस्वी । मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशायनिक ईयसुन् ।

‘विन्मतोर्लुक्'। छान्दस ईकोरलोपः । रभ्यसः । ‘रभ राभस्ये'। राभस्यं कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रिया उन्नेया ॥

प्र या घोषे॒ भृगं॑वाणे॒ न शोभे॒ यया॑ वा॒चा यजं॑ति प॒ज्रि॒यो वां॑ ।

प्रैष॒युर्न वि॒द्वान् ॥५

प्र । या । घोषें । भृगं॑वाणे । न । शोभें । यया॑ । वा॒चा । यजं॑ति । प॒ज्रि॒यः । वा॒म् ।

प्र । इ॒ष॒ऽयुः । न । वि॒द्वान् ॥५

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पज्रियः । वाम् ।

प्र । इषऽयुः । न । विद्वान् ॥५

हे अश्विनौ “प्र भवति समर्था भवति सा वाक् “या वाक् युष्मत्स्तुतिरूपा “घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे सुहस्त्याख्ये ऋषौ “भृगवाणे “न भृगौ च “शोभे शोभते । “यया च स्तुतिलक्षणया “वाचा “पज्रियः । पज्रा अङ्गिरसः । तेषां कुलोत्पन्नः कक्षीवान् "वां युवां “यजति पूजयति स्तौति । सापि शोभते इत्यर्थः । “इषयुर्न इषमन्नम् आत्मनः कामयमानश्च “विद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कक्षीवानृषिः “प्र भवतु युष्मदनुग्रहात् संपूर्णकामो भवत्विस्यर्थः ॥ घोषे । घोषा नाम काचिद्ब्रह्मवादिनी कक्षीवतः पुत्री । अत्रोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो भृगुरिवाचरति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति क्विप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् । शबादि । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् मुगभावः । वृषादिः । शोभे । ‘शुभ दीप्तौ । लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । इषयुः । ‘इष गतौ ' । इष्यति गच्छतीति इषमन्नम् । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । इषु इच्छायाम् । इष्यते सर्वैः

प्राणिभिरिति इषमन्नम् । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ।
प्रशब्देन संहितायां • प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या'
(पा. सू. ६. १. ८९. ४) इति वृद्धिः ॥ ॥ २२ ॥

श्रु॒तं गा॑य॒त्रं तक॑वानस्या॒हं चि॒द्धि रि॒रेभा॑श्विना वां ।

आक्षी शु॑भस्पती॒ दन् ॥६

श्रु॒तम् । गा॒य॒त्रम् । तक॑वानस्य । अ॒हम् । चि॒त् । हि ।
रि॒रेभ॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । वा॒म् ।

आ । अ॒क्षी इति॑ । शु॒भ॒ः । प॒ती॒ इति॑ । दन् ॥६

श्रुतम् । गायत्रम् । तकवानस्य । अहम् । चित् । हि ।
रिरेभ । अश्विना । वाम् ।

आ । अक्षी इति । शुभः । पती इति । दन् ॥६

हे अश्विना अश्विनौ “गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यं वा स्तोत्रं “तकवानस्य स्खलद्गतेः अन्धस्य ऋज्राश्वस्य संबन्धि “श्रुतम् अशृणुतम्। “अहं “चित् अहमिव “वां युवां सः “हि “रिरेभ स्तुतवान् । किं कुर्वन् । हे “शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारौ जलस्य वा स्वामिनौ “अक्षी युवाभ्यां दत्ते चक्षुषी “आ "दन् आददानः । तस्मै इव मह्यमप्यभिमतफलं प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतम् । ‘श्रु श्रवणे'। लङि ‘बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । तकवानस्य । ‘तक गतौ'। अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मन्दगतिर्लक्ष्यते । औणादिक उप्रत्ययः । भृगवाणे इतिवत् प्रक्रियोन्नेया । रिरेभ । 'रेभृ शब्दे'। अक्षी । ई च द्विवचने ' इत्यक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स चोदात्तः । शुभस्पती । ‘सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् पदद्वयसमुदायस्य आष्टमिकामन्त्रितानुदात्तत्वम् । दन् । आङ्पूर्वात् ददातेः ‘आङो दोऽनास्यविहरणे' (पा. सू. १.

३. २०) इत्यात्मनेपदम् । व्यत्ययेन शतृ । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । “द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विर्वचनाभावः। छन्दस्युभयथा' इत्युभयथाश्रयणात् शतुः सार्वधातुकत्वेन ङित्वम् । आर्धधातुकत्वात् ‘आतो लोप इटि च' इत्याकार लोपः ॥

युवं ह्यास्तं म॒हो रन्यु॒वं वा॒ यन्नि॒रतंतंसतं ।

ता नों वसू सुगो॒पा स्यांतं पा॒तं नो॒ वृकांदघा॒योः ॥७

यु॒वम् । हि । आस्तंम् । म॒हः । रन् । यु॒वम् । वा॒ । यत् । निः॒ऽअतंतंसतम् ।

ता । न॒ः । व॒सू॒ इतिं । सु॒ऽगो॒पा । स्या॒त॒म् । पा॒तम् । न॒ः । वृकांत् । अ॒घ॒ऽयोः ॥७

युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् । युवम् । वा । यत् । निःऽअततंसतम् ।

ता । नः । वसू इति । सुऽगोपा । स्यातम् । पातम् । नः । वृकात् । अघऽयोः ॥७

हे अश्विनौ “महः महतो धनस्य “रन् रातारौ दातारौ “युवं युवां कंचन "आस्तम् । - - - “निरततंसतं धनानि निरगमयतम् । रक्षकौ विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः । हे “वसू वासयितारावश्विनौ “ता तादृशौ युवां “नः अस्माकं “सुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ रक्षितारौ “स्यातं भवतम् । अपि च “नः अस्मान् “अघायोः अघं पापफलमस्माकमिच्छतः “वृकात् स्तेनात् “पातं रक्षतम् ॥ महः । महतः । छान्दसः अच्छब्दलोपः । रन् । दन्निनितिवत् प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकवचनम् । निरततंसतम् । तसि अलंकारे' । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इति

च्लेः चङ् द्विर्वचनादि च । गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधितत्वात् सन्वद्भावाभावः । सुगोपा । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । अघायोः । अघं परेषामिच्छति । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच् । 'अश्वाघस्यात्' इति आत्वम् । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः ॥

मा कस्मैं धातम॒भ्यंमि॒त्रिणें नो॒ माकुत्रां नो गृ॒हेभ्यों धे॒नवों गुः ।

स्त॒ना॒भुजो॒ अशिंश्वीः ॥८

मा । कस्मैं । धा॒त॒म् । अ॒भि । अ॒मि॒त्रिणें । न॒ः । मा । अ॒कुत्रं । न॒ः । गृ॒हेभ्यः । धे॒नवः । गु॒ः ।

स्त॒न॒ऽभुजः । अशिंश्वीः ॥८

मा । कस्मै । धातम् । अभि । अमित्रिणे । नः । मा ।
अकुत्र । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनऽभुजः । अशिश्वीः ॥८

हे अश्विनौ “अमित्रिणे । अमित्रं मित्रराहित्यम् । तद्वते “कस्मै चिदपि शत्रवे “नः अस्मान् “मा “अभि “धातम् आभिमुख्येन मा स्थापयतम् । अपि च “नः अस्माकं "गृहेभ्यः सकाशात् “स्तनाभुजः स्तनैः वत्सान् मनुष्यांश्च पालयन्त्यः “धेनवः गावः “अशिश्वीः शिशुना वत्सेन विरहिता अस्मदीये गृहेऽशयाना वा सत्यः “अकुत्र चित् अस्माभिरगम्ये प्रदेशे “मा 'गुः मा गच्छन्तु ॥ धातम् । धाञो माङि लुङि ‘गातिस्था' इति सिचो लुक् । न माङ्योगे' इति अडभावः । अकुत्र । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। गुः। ‘इण् गतौ'। ‘इणो गा लुङि' इति गादेशः । ‘गातिस्था' इति सिचो लुक् । आतः'

इति झेर्जुस् । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः' ।
स्तनैर्भुञ्जन्ति पालयन्तीति स्तनाभुजः । क्विप् ।
अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिको दीर्घः । अशिश्वीः ।
‘सख्यशिश्वीति भाषायाम् ' (पा. सू. ४. १. ६२) इति
छन्दस्यपि व्यत्ययेन निपातनं द्रष्टव्यम् । यद्वा ।
शिशुरस्यास्तीति शिश्वी ।' छन्दसीवनिपौः' इति मत्वर्थीय
ईकारः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘वा
छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अथवा ।' शीङ् स्वप्ने '।
‘उत्सर्गश्छन्दसि' इति किप्रत्ययः । द्विर्वचनह्रस्वत्वे ।
“एरनेकाचः' इति यण् । छान्दसो वकारः ।
पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

दु॒ही॒यन्मि॒त्रधि॑तये यु॒वाकु॒ रा॒ये च॑ नो मिमी॒तं वाज॑वत्यै ।

इ॒षे च॑ नो मिमीतं धेनु॒मत्यै॑ ॥९

दु॒ही॒यन् । मि॒त्रऽधिंतये । यु॒वाकुं । रा॒ये । च॒ । न॒ः ।
मि॒मी॒तम् । वाजंऽवत्यै ।

इ॒षे । च॒ । न॒ः । मि॒मी॒त॒म् । धेनु॒ऽमत्यैं ॥९

दुहीयन् । मित्रऽधितये । युवाकु । राये । च । नः ।
मिमीतम् । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतम् । धेनुऽमत्यै ॥९

हे अश्विनौ "युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्तोतारः “मित्रधितये मित्राणां बन्धुजनानां धारणार्थं “दुहीयन् युष्मत्सकाशाद्धनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अतः “नः अस्मानपि “वाजवत्यै वाजयुक्ताय “च “राये धनाय “मिमीतं कुरुतम् । तथा “धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्ताय “इषे अन्नाय “च “नः अस्मान् “मिमीतं कुरुतम् । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं

गोयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे'। दुहिर्दोहः। 'इगुपधात्कित्' (उ. सू. ४.५५९) इति भावे इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । 'सुप आत्मनः क्यच् । दुहीयतेर्लेटि अडागमः । इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि 'झस्य रन्' (पा. सू. ३. ४. १०५) इति व्यत्ययेन रनादेशाभावे रूपमेतत् । छान्दसोऽन्त्यलोपः। यद्वा । रनादेशे कृते छान्दसो रेफस्य यकारः । अत एव व्युत्पत्यनवधारणात् नावगृह्णन्ति । युवाकु । 'सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् । मिमीतम् । माङ् माने शब्दे च'। जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम्। 'चवायोगे प्रथमा' इति निघातप्रतिषेधः ।।

अ॒श्विनो॑रसनं॒ रथ॑मन॒श्वं वा॒जिनी॑वतोः ।

तेना॒हं भूरिं चाकन ॥१०

अ॒श्विनोः॑ । अ॒स॒न॒म् । रथं॑म् । अ॒न॒श्वम् । वा॒जिनीं॑ऽवतोः ।

तेनं॑ । अ॒हम् । भूरिं॑ । चा॒क॒न॒ ॥१०

अश्विनोः । असनम् । रथम् । अनश्वम् । वाजिनीऽवतोः ।

तेन । अहम् । भूरि । चाकन ॥१०

“वाजिनीवतोः । वाजः अन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोः “अश्विनोः “अनश्वम् अश्वरहितम् अश्वराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं “रथम् “असनम् “अहम् स्तोता समभजम् । “तेन च रथेन “भूरि प्रभूतं श्रेयः “चाकन कामये ।। असनम् । वन षण संभक्तौ' । लङ् । चाकन। 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु'। छान्दसो लिट् । “ णलुत्तमो वा' (पा. सू. ७. १. ९१) इति णित्त्वस्य विकल्पनात् वृद्ध्यभावः। तुजादित्वात् अभ्यासदीर्घत्वम् ॥

अ॒यं सं॑मह मा तनू॒ह्याते॒ जना॒ँ अनु॑ ।

सो॒म॒पेयं॑ सु॒खो रथः॑ ॥११

अ॒यम् । स॒म॒ह॒ । मा॒ । त॒नु॒ । ऊ॒ह्याते॑ । जना॑न् । अनु॑ ।

सो॒म॒ऽपेय॑म् । सु॒ऽखः । रथः॑ ॥११

अयम् । समह । मा । तनु । ऊह्याते । जनान् । अनु ।

सोमऽपेयम् । सुऽखः । रथः ॥११

हे “समह धनेन सहित हे रथ "अयं पुरोवर्ती त्वं “मा मां “तनु विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयम् अयमानं त्वां प्राप्नुवन्तं माम् इति योज्यम् । स च “सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा “रथः “जनान् “अनु स्तोतृजनेषु “सोमपेयं सोमपानं प्रति “ऊह्याते उह्यते

अश्विभ्यां नीयते अतः अश्विभ्यां यद्दीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयम् । इदोऽय् पुंसि' (पा. सू. ७. २. १११)। यद्वा । 'अय पय गतौ । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तते इति समघः । छान्दसो वर्णविकारः । यद्वा । ‘मह पूजायाम्'। महयति पूजयतीति महो धनम् । पचाद्यच् । ऊह्याते। वह प्रापणे' । कर्मणि लेटि आडागमः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । तस्य छान्दसो दीर्घः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयम् । 'पा पाने । ‘अचो यत्' इति भावे यत् । ‘ईद्यति' (पा. सू. ६. ४. ६५)' इति ईकारादेशः। यतोऽनावः' इस्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अध॒ स्वप्नं॑स्य॒ निर्वि॒देऽभुं॑जतश्च रे॒वतः॑ ।

उ॒भा ता ब॒स्रि॑ नश्यतः ॥१२

अध॑ । स्वप्न॑स्य । निः । वि॒दे॒ । अभु॑ञ्जतः । च॒ । रे॒वतः॑ ।

उ॒भा । ता । ब॒स्रि॑ । न॒श्य॒तः॒ ॥१२

अध । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुञ्जतः । च । रेवतः ।

उभा । ता । बस्रि । नश्यतः ॥१२

“अध इदानीं प्रभातसमये “स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति “निर्विदे निर्विण्णोऽस्मि । तथा “अभुञ्जतः परान् अरक्षतः "रेवतः धनवतः “च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विण्णोऽस्मि । यतः तौ उभौ “बस्रि क्षिप्रं "नश्यतः नाशं प्राप्नुतः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्यस्येव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्वेदो मां बाधते इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्य असत्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसद्भावः प्रतिपादितः ।

अत एषा दुःस्वप्ननाशनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य ।
‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी । विदे।' विद्लृ लाभे '। आगमानुशासनस्य
अनित्यत्वात् नुमभावः। रेवतः। रयिशब्दात् मतुप्।
‘रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । 'छन्दसीरः' इति
मतुपो वत्वम् । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वम्' इति
तस्योदात्तत्वम् । उभा ता । उभयत्र ‘सुपां सुलुक् ' इति
आकारः ॥ २३ ॥ ॥ १७ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२१

दे. इन्द्रो विश्वे देवा वा। त्रिष्टुप्।

कदित्था नॄँः पात्रं देवयतां श्रवद्गिरो अङ्गिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानड्विश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥१॥

स्तम्भीद्ध द्यां स धरुणं प्रुषायदृभुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत व्रां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥२॥

नक्षद्धवमरुणीः पूर्व्यं राट् तुरो विशामङ्गिरसामनु द्यून् ।

तक्षद्वज्रं नियुतं तस्तम्भद्द्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥३॥

अस्य मदे स्वर्यं दा ऋतायापीवृतमुस्रियाणामनीकम् ।

यद्ध प्रसर्गे त्रिककुम्निवर्तदप द्रुहो मानुषस्य दुरो वः ॥४॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणे भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण आयजन्त सबर्दुघायाः पय उस्रियायाः ॥५॥

अध प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उषसो न सूरः ।

इन्दुर्येभिराष्ट स्वेदुहव्यैः स्रुवेण सिञ्चञ्जरणाभि धाम ॥६॥

स्विध्मा यद्वनधितिरपस्यात्सूरो अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्ध प्रभासि कृत्व्याँ अनु द्यूननर्विशे पश्विषे तुराय ॥७॥

अष्टा महो दिव आदो हरी इह द्युम्नासाहमभि योधान उत्सम् ।

हरिं यत्ते मन्दिनं दुक्षन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥८॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतमृभ्वा ।

कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वञ्छुष्णमनन्तैः परियासि वधैः ॥९॥

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिवः फलिगं हेतिमस्य ।

शुष्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुग्रथितं तदादः ॥१०॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिन्द्र कर्मन् ।

त्वं वृत्रमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुम् ॥११॥

त्वमिन्द्र नर्यो याँ अवो नॄन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मन्दिनं दाद्वृत्रहणं पार्यं ततक्ष वज्रम् ॥१२॥

त्वं सूरो हरितो रामयो नॄन्भरच्चक्रमेतशो नायमिन्द्र ।

प्रास्य पारं नवतिं नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयज्यून् ॥१३॥

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीके ।

प्र नो वाजान्रथ्यो अश्वबुध्यानिषे यन्धि श्रवसे सूनृतायै ॥१४॥

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसद्वाजप्रमहः समिषो वरन्त ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥१५॥

सायणभाष्यम्

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ‘कदित्था ' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते -- ‘कदित्था पञ्चोना वैश्वदेवं वा' इति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा इन्द्रो वा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कदि॒त्था नॄँः पात्रं॑ देवय॒तां श्रव॒द्गिरो॒ अङ्गि॑रसां तु॒र॒ण्यन् ।

प्र यदान॒ड्विश॒ आ ह॒र्म्यस्यो॒रु क्रं॑सते अध्व॒रे यज॑त्रः ॥१

कत् । इ॒त्था । नॄन् । पात्र॑म् । दे॒व॒ऽय॒ताम् । श्रव॑त् । गिरः॑ । अङ्गि॑रसाम् । तु॒र॒ण्यन् ।

प्र । यत् । आन॑ट् । विशः॑ । आ । ह॒र्म्यस्य॑ । उ॒रु । क्रं॒स॒ते॒ । अ॒ध्व॒रे । यज॑त्रः ॥१

कत् । इत्था । नॄन् । पात्रम् । देवऽयताम् । श्रवत् । गिरः । अङ्गिरसाम् । तुरण्यन् ।

प्र । यत् । आनट् । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥१

“नॄँः “पात्रं नॄन् पाता नृणां स्तुतेः नेतॄणां पुरुषाणां रक्षणशीलः इन्द्रः “तुरण्यन् गोरूपधनं प्रेरयन् “देवयतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा इन्द्रम् आत्मन इच्छताम् “अङ्गिरसाम् ऋषीणाम् अस्माकम् “इत्था इत्थं प्रयुज्यमानाः “गिरः स्तुतीः “कत् कदा कस्मिन् काले “श्रवत् शृणुयात् । “यत् यदा स इन्द्रः “हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनः “विशः ऋत्विग्लक्षणान् मनुष्यान् “आ आभिमुख्येन “प्र “आनट् प्राप्नोति तदानीम् “अध्वरे अस्मदीये यज्ञे “यजत्रः यष्टव्यः सन् “उरु बहुलं "क्रंसते क्रमते स्वयमेव उत्सहते

इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अन्त्यलोपश्छान्दसः । नॄँः पात्रम् ।' नॄन्पे ' (पा. सू. ८. ३. १०) इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ' इति ॠकारः सानुनासिकः । पात्रम् । 'पा रक्षणे'। ताच्छीलिकः तृन् । व्यत्ययेन सोः अमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावे यण् । देवयताम् । सुप आत्मनः क्यच् । ततो लटः शतृ । ' शतुरनुमः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रवत् । श्रु श्रवणे '। लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । 'तुरण त्वरायाम् । कण्ड्वादिः । आनट् । अश्नोतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । श्नौ प्राप्ते व्यत्ययेन श्नम्विकरणः । व्रश्चादिषत्वे जश्त्वम् । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दात् अर्शआदित्वात् अच् । क्रंसते । ' क्रमु पादविक्षेपे'। ' वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' (पा. सू. १. ३. ३८) इत्यात्मनेपदम् । लेटि अडागमः । ' सिब्बहुलं लेटि' इति सिप् । यजत्रः । ' अमिनक्षि° ' इत्यादिना यजेः अत्रन्प्रत्ययः ॥

स्तम्भीं॑द्ध॒ द्यां स ध॒रुणं॑ प्रु॒षाय॑दृ॒भुर्वाजा॑य॒ द्रवि॑णं॒ नरो॒ गोः ।

अनु॑ स्व॒जां म॑हि॒षश्च॑क्षत॒ व्रां मेना॒मश्व॑स्य॒ परि॑ मा॒तरं॒ गोः ॥२

स्तम्भी॑त् । ह॒ । द्याम् । सः । ध॒रुणं॑म् । प्रु॒षा॒य॒त् । ऋ॒भुः । वाजा॑य । द्रवि॑णम् । नरः॑ । गोः ।

अनु॑ । स्व॒ऽजाम् । म॒हि॒षः । च॒क्ष॒त॒ । व्राम् । मेना॑म् । अश्व॑स्य । परि॑ । मा॒तर॑म् । गोः ॥२

स्तम्भीत् । ह । द्याम् । सः । धरुणम् । प्रुषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणम् । नरः । गोः ।

अनु । स्वऽजाम् । महिषः । चक्षत । व्राम् । मेनाम् । अश्वस्य । परि । मातरम् । गोः ॥२

“सः इन्द्रः “द्यां द्युलोकं ्ःस्तम्भीद्ध स्तभ्नाति खलु । तथा “गोः पणिभिरपहृतस्य गोसमूहस्य वज्रस्य उदकस्य किरणसमूहस्य वा ःनरः नेता स इन्द्रः “ऋभुः सूर्यत्मना उरु विस्तीर्णं भासमानः सन् “द्रविणं सर्वैः प्राणिभिरभिद्रवणीयं “धरुणम् । उदकनामैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं “वाजाय अन्नार्थं बलार्थं वा “प्रुषायत् प्रुष्णाति सिञ्चति प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च “महिषः । महन्नामैतत् । महान् सूर्यरूपी इन्द्रः “स्वजां स्वसकाशादुत्पन्नां “व्राम् । वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति व्रा रात्रिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति वा उषाः । ताम् “अनु “चक्षत । चष्टिः पश्यतिकर्मा । अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रेरुषसश्च पश्चादुदेति' इत्यर्थः । अपि च इदमपरमाश्चर्यं यदयम् “अश्वस्य “मेनाम् । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवां “गोः “मातरं जननीम् ।। परिर्वैपरीत्ये। विपरीतमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलया अश्वायां

गामुत्पादयामास । तदत्र प्रतिपाद्यते मन्त्रान्तरे च इन्द्रवाक्यरूपे एतद्विस्पष्टमवगम्यते ॥ धरुणम् । ‘ धारेर्णिलुक्च इति उनप्रत्ययः । प्रुषायत् । प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । क्रैयादिकः । लेटि अडागमः । ‘ छन्दसि शायजपि ' इति अहावपि श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः । नरः । ‘ नॄ नये । बहुलवचनात् ‘ ॠदोरप्' इति कर्तरि अप् । चक्षत । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'। छान्दसो लङ् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः ॥“सः इन्द्रः “द्यां द्युलोकं ःस्तम्भीद्ध स्तभ्नाति खलु । तथा “गोः पणिभिरपहृतस्य गोसमूहस्य वज्रस्य उदकस्य किरणसमूहस्य वा ःनरः नेता स इन्द्रः “ऋभुः सूर्यत्मना उरु विस्तीर्णं भासमानः सन् “द्रविणं सर्वैः प्राणिभिरभिद्रवणीयं “धरुणम् । उदकनामैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं “वाजाय अन्नार्थं बलार्थं वा “प्रुषायत् प्रुष्णाति सिञ्चति प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च “महिषः । महन्नामैतत् । महान् सूर्यरूपी इन्द्रः “स्वजां

स्वसकाशादुत्पन्नां “व्राम् । वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति व्रा रात्रिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति वा उषाः । ताम् “अनु “चक्षत । चष्टिः पश्यतिकर्मा । अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रेरुषसश्च पश्चादुदेति' इत्यर्थः । अपि च इदमपरमाश्चर्यं यदयम् “अश्वस्य “मेनाम् । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवां “गोः “मातरं जननीम् ।। परिवैंपरीत्ये। विपरीतमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलया अश्वायां गामुत्पादयामास । तदत्र प्रतिपाद्यते मन्त्रान्तरे च इन्द्रवाक्यरूपे एतद्विस्पष्टमवगम्यते ॥ धरुणम् । ‘ धारेर्णिलुक्च इति उनप्रत्ययः । प्रुषायत् । प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । क्रैयादिकः । लेटि अडागमः । ‘ छन्दसि शायजपि ' इति अहावपि श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः । नरः । ‘ नॄ नये । बहुलवचनात् ‘ ॠदोरप्' इति कर्तरि अप् । चक्षत । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'। छान्दसो लङ् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः ॥

नक्ष॒द्धवं॑मरु॒णीः पू॒र्व्यं राट् तु॒रो वि॒शामङ्गि॑रसा॒मनु॒ द्यून् ।

तक्ष॒द्वज्रं॒ नियु॑तं त॒स्तम्भ॒द्द्यां चतु॑ष्पदे॒ नर्या॑य द्वि॒पादे॑ ॥३

नक्ष॑त् । हवं॑म् । अ॒रु॒णीः । पू॒र्व्यम् । राट् । तु॒रः । वि॒शाम् । अङ्गि॑रसाम् । अनु॑ । द्यून् ।

तक्ष॑त् । वज्रं॑म् । नि॒ऽयु॑तम् । त॒स्तम्भ॑त् । द्याम् । चतुः॑ऽपदे । नर्या॑य । द्वि॒ऽपादे॑ ॥३

नक्षत् । हवम् । अरुणीः । पूर्व्यम् । राट् । तुरः । विशाम् । अङ्गिरसाम् । अनु । द्यून् ।

तक्षत् । वज्रम् । निऽयुतम् । तस्तम्भत् । द्याम् । चतुःऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥३

“अरुणीः अरुणवर्णाः आरोचमानाः वा उषसः "राट् राजयन् प्रकाशयन् सूर्यात्मा इन्द्रः “पूर्व्यं पूर्वैर्ऋषिभिः प्रयुक्तं “हवम् इदानीमस्माभिः क्रियमाणमाह्वानं “नक्षत् नक्षतु शृणोतु । कीदृशः । “अनु “द्यून अनुदिवसं “विशां मनुष्याणाम् “अङ्गिरसाम् ऋषीणां स्तोतॄणां “तुरः धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इन्द्रः “वज्रं स्वकीयमायुधं “नियुतं हन्तव्येन सह नितरां युक्तं “तक्षत् अकरोत् । तथा “द्यां द्युलोकं “तस्तम्भत् अस्तम्भयत् । यथा अधो न पतति तथा अकरोदित्यर्थः । किमर्थम् । “नर्याय नृभ्यो हिताय “चतुष्पदे गवाश्वादये “द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् । नक्ष गतौ । लेटि अडागमः । पूर्व्यम् । पूर्वैः कृतमिनयौ च ' (पा. सू. ४. ४. १३३) इति यप्रत्ययः । राट् । ‘ राजृ दीप्तौ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् । तुरः । ‘ तुर त्वरणे '। इगुपधलक्षणः कः । तक्षत् । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'। ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । तस्तम्भत् ।

ष्टभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे'। अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ‘चङ्यन्यतरस्याम्' इति उपोत्तमस्य उदात्तत्वम् । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्थत्वात् निघाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः पादाः अस्य ।' संख्यासुपूर्वस्य । इति पादशब्दस्य अन्त्यलोपः समासान्तः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां पादः पत्' इति पद्भावः । द्विपादे । पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्मयादित्वेन पदत्वात् भसंज्ञाया अभावे पद्भावाभावः । ‘ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अ॒स्य मदे॑ स्व॒र्यं॑ दा ऋ॒तायापी॑वृतमु॒स्रिया॑णा॒मनी॑कम् ।

यद्ध॑ प्र॒सर्गे॑ त्रिक॒कुम्नि॒वर्त॒दप॒ द्रुहो॒ मानु॑षस्य॒ दुरो॑ वः ॥४

अ॒स्य । मदे॑ । स्व॒र्य॑म् । दाः॒ । ऋ॒ताय॑ । अपि॑ऽवृतम् । उ॒स्रिया॑णाम् । अनी॑कम् ।

यत् । ह॒ । प्र॒ऽसर्गे॑ । त्रि॒ऽक॒कुप् । नि॒ऽवर्त॑त् । अप॑ । द्रुहः॑ ।
मानु॑षस्य । दुरः॑ । व॒रिति॑ वः ॥४

अस्य । मदे । स्वर्यम् । दाः । ऋताय । अपिऽवृतम् ।
उस्रियाणाम् । अनीकम् ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । त्रिऽककुप् । निऽवर्तत् । अप । द्रुहः ।
मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥४

हे इन्द्र “अस्य सोमस्य पानेन “मदे हर्षे सति “ऋताय
यज्ञार्थं “स्वर्यं स्तुत्यम् “अपीवृतं पणिभिर्गुहासु निगूढम्
"उस्रियाणां गवाम् “अनीकं संघं “दाः अङ्गिरोभ्यो
दत्तवानसि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । “यद्ध यदा खलु
“प्रसर्गे युद्धे “त्रिककुप् त्रिषु लोकेषु उच्छ्रितः इन्द्रः
“निवर्तत् नितरां वर्तेत तदानीं स इन्द्रः “द्रुहः द्रोग्धुः
“मानुषस्य मनोः संबन्धिनः असुरस्य पणेः संबन्धीनि
“दुरः द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितानि "अप “वः

अपवृणोति उद्धाटयति ॥ स्वर्यम् । ‘ स्वृ शब्दोपतापयोः ।
‘ ऋहलोर्ण्यत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्
वृद्ध्यभावः । अपीवृतम् । अपिपूर्वात् वृणोतेः कर्मणि
निष्ठा । ‘ निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रसर्गे । प्रकर्षेण
सृज्यन्ते विमुच्यन्ते अस्मिन् इषवः इति प्रसर्गः ।
अधिकरणे घञ् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। छान्दसः
थाथादिस्वराभावः । निवर्तत् । ‘वृतु वर्तने '। लेटि
अडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । वः । वृञ् वरणे ।
छान्दसे लुङि ‘ मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् । गुणे
हल्ङ्यादिलोपः ॥ ।हे इन्द्र “अस्य सोमस्य पानेन “मदे हर्षे
सति “ऋताय यज्ञार्थं “स्वर्यं स्तुत्यम् “अपीवृतं
पणिभिर्गुहासु निगूढम् "उस्त्रियाणां गवाम् “अनीकं संघं
“दाः अङ्गिरोभ्यो दत्तवानसि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः ।
“यद्ध यदा खलु “प्रसर्गे युद्धे “त्रिककुप् त्रिषु लोकेषु
उच्छ्रितः इन्द्रः “निवर्तत् नितरां वर्तेत तदानीं स इन्द्रः “द्रुहः

द्रोग्धुः “मानुषस्य मनोः संबन्धिनः असुरस्य पणेः संबन्धीनि “दुरः द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितानि "अप “वः अपवृणोति उद्घाटयति ॥ स्वर्यम् । ‘ स्वृ शब्दोपतापयोः । ‘ ॠहलोर्ण्यत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः । अपीवृतम् । अपिपूर्वात् वृणोतेः कर्मणि निष्ठा । ‘ निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रसर्गे । प्रकर्षेण सृज्यन्ते विमुच्यन्ते अस्मिन् इषवः इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। छान्दसः थाथादिस्वराभावः । निवर्तत् । ‘वृतु वर्तने '। लेटि अडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । वः । वृञ् वरणे । छान्दसे लुङि ‘ मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङ्यादिलोपः ॥

तुभ्यं॒ पयो॒ यत्पि॒तरा॒वनीं॑ता॒ राधः॑ सु॒रेतं॑स्तु॒रणें॑ भु॒रण्यू॑ ।

शुचि॒ यत्ते॒ रेक्ण॒ आयंजन्त सब॒र्दुघांया॒ः पयं उ॒स्रियांयाः ॥ ५

तुभ्यंम् । पयः॑ । यत् । पि॒तरौं । अनींताम् । राधः॑ । सु॒ऽरेतः॑ । तु॒रणें । भु॒र॒ण्यू इतिं ।

शुचिं । यत् । ते॒ । रेक्णः॑ । अयंजन्त । स॒ब॒ःऽदुघांयाः । पयः॑ । उ॒स्रियांयाः ॥५

तुभ्यम् । पयः । यत् । पितरौ । अनीताम् । राधः । सुऽरेतः । तुरणे । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । अयजन्त । सबःऽदुघायाः । पयः । उस्रियायाः ॥५

हे इन्द्र “तुरणे क्षिप्रकारिणे "तुभ्यं "भुरण्यू कृत्स्नं जगत्पोषयन्त्यौ “पितरौ उत्पादयन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ “यत् यदा “पयः सांनाय्यलक्षणं हविः “अनीतां गोषु अनयतां

न्यधिषातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । “राधः राधकं समृद्धिकरं “सुरेतः शोभनरेतस्कं कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशात् हि जगदुत्पद्यते । ‘ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' (मनु. ३.७६) इति । “यत् यदा च द्यावापृथिवीभ्यां गोष्वानीतं “शुचि शुद्धं “सबर्दुघायाः क्षीरस्य दोग्ध्र्याः “उस्रियायाः गोः “पयः "रेक्णः । धननामैतत् । धनवदतिप्रियम् । यद्वा । अतिरिक्तं प्रवृद्धम् । एवंविधं हविः तुभ्यम् “आयजन्त आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् । तदानीं द्रुहो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबन्धः ॥ अनीताम् । ‘ णीञ् प्रापणे '। लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । सुरेतः । ‘ सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुरणे । “ तुरण त्वरायाम् ' । कण्ड्वादिः । ‘ क्विप् च' इति क्विप् । अतोलोपयलोपौ । भुरण्यू ।' भुरण धारणपोषणयोः । अयमपि कण्ड्वादिः । औणादिक उप्रत्ययः ॥ ॥ २४ ॥

अध॒ प्र ज॑ज्ञे त॒रणि॑र्ममत्तु॒ प्र रो॑च्य॒स्या उ॒षसो॒ न सूर॑ः ।

इन्दु॒र्येभि॒राष्ट॒ स्वेदु॑हव्यैः स्रु॒वेण॑ सि॒ञ्चञ्ज॒रणा॒भि धाम॑ ॥६

अध॑ । प्र । ज॒ज्ञे॒ । त॒रणिः॑ । म॒म॒त्तु॒ । प्र । रो॒चि॒ । अ॒स्याः । उ॒षसः॑ । न । सूरः॑ ।

इन्दुः॑ । येभिः॑ । आष्ट॑ । स्वऽइदु॑हव्यैः । स्रु॒वेण॑ । सि॒ञ्चन् । ज॒रणा॑ । अ॒भि । धाम॑ ॥६

अध । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उषसः । न । सूरः ।

इन्दुः । येभिः । आष्ट । स्वऽइदुहव्यैः । स्रुवेण । सिञ्चन् । जरणा । अभि । धाम ॥६

“अध इदानीमयमिन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् “प्र “जज्ञे प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव। सः “तरणिः शत्रूणां तारकोऽस्मान् “ममत्तु मादयतु । स च “प्र “रोचि प्रकृष्टं रोचते । तत्र दृष्टान्तः । “अस्याः अस्माभिर्दृश्यमानायाः “उषसः समीपे वर्तमानः “सूरः “न सूर्य इव । “जरणा जरणीयः स्तोतव्यः “इन्दुः सोमः “धाम आहवनीयलक्षणं स्थानम् अभिलक्ष्य “स्रुवेण “सिञ्चन् सिच्यमानः सन् 'स्वेदुहव्यैः स्वभूतसमृद्धहविष्कैः "येभिः यैरस्माभिः “आष्ट आशितः आसीत् । तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे। ‘ जनी प्रादुर्भावे'। लिटि ‘ गमहन' इति उपधालोपः । ममत्तु । ‘मदी हर्षे '। ‘ बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । रोचि । “ रुच दीप्तौ । छान्दसो वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन च्लेः चिणादेशः । आष्ट । ‘अश भोजने '। कर्मणि लङि ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । व्रश्चादिषत्वे ष्टुत्वम् । आडागमः । ‘ यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः। ‘इदि परमैश्वर्ये । औणादिक उप्रत्ययः ।

‘अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः । इदूनि प्रभूतानि च तानि हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि" येषाम् । यद्वा । ‘ ञिइन्धी दीप्तौ ' । स्वायत्तानि इन्दूनि इद्धानि हव्यानि येषाम् । अथवा । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविः येषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादित्वात् अभिमतरूपसिद्धिः । सिञ्चन् । षिचिर् क्षरणे' । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। ‘ शे मुचादीनाम् इति नुम् । जरणा । जरतिः स्तुतिकर्मा । अस्मात् कर्मणि ल्युट् । ‘सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः। व्यत्ययेन लित्स्वराभावः ।।

स्वि॒ध्मा यद्व॒नधि॑तिरप॒स्यात्सूरो॑ अध्व॒रे परि॒ रोध॑ना॒ गोः ।

यद्धं॑ प्र॒भासि॒ कृत्व्याँ॒ अनु॒ द्यूनन॑र्विशे प॒श्विषे॑ तु॒राय॑ ॥७

सु॒ऽइ॒ध्मा । यत् । व॒नऽधि॑तिः । अ॒प॒स्यात् । सूरः॑ । अ॒ध्व॒रे । परि॑ । रोध॑ना । गोः ।

यत् । ह॒ । प्र॒ऽभासि॑ । कृत्व्या॑न् । अनु॑ । द्यून् । अन॑र्विशे । प॒शु॒ऽइषे॑ । तु॒राय॑ ॥७

सुऽइध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रऽभासि । कृत्व्यान् । अनु । द्यून् । अनर्विशे । पशुऽइषे । तुराय ॥७

यदि “स्विध्मा सुदीप्तास्या “वनधितिः वने छेत्तव्ये वृक्षसमूहे निधातव्या शस्त्री “अपस्यात् अपः विशसनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं “सूरः प्रेरकः अध्वर्युः “अध्वरे यज्ञे “गोः पशोः “रोधना रोधनाय यूपे नियोजनाय "परि भवति समर्थो भवति । यद्वा । स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता वनधितिः । वनमुदकमस्यां धीयते इति वनधितिर्मेघमाला । सा यत् यदा अपस्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म करोति तदानीं सूरः प्रेरकः इन्द्रः

अध्वरे यज्ञस्य निमित्तभूते अध्वर्तव्ये अहिंसितव्ये अन्तरिक्षे वर्तमानः सन् गोः वृष्ट्युदकस्य रोधना रोधनानि आवरणानि परि परितो निवारयतीति शेषः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं कृत्व्यान् । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मसु साधून् “द्यून् दिवसाननुलक्ष्य “यद्ध यदा खलु “प्रभासि प्रकर्षेण दीप्यसे तदानीम् “अनर्विशे अनसा शकटेन इन्धनाद्याहरणाय अरण्यं प्रविशते । यद्वा । गन्तव्यं स्थलं प्रति गन्तुमशक्ताय पुरुषाय “पश्विषे पशून् प्रेरयते “तुराय त्वरमाणाय गोपालाय च सिध्येत् अभिमतमिति वाक्यशेषः ॥ स्विध्मा । शोभनमिध्मं दीप्तमास्यं दीप्तिर्वा यस्याः सा तथोक्ता। ‘नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपस्यात् । अपःशब्दात् ‘सुप आत्मनः क्यच्'। लेटि अडागमः। रोधना। रुधिर् आवरणे । ल्युट् च ' इति भावे ल्युट् । 'शेश्छन्दसि बहुलम् ' इति शेर्लोपः । अनर्विशे । अनसा विशति प्राप्नोतीति अनर्विट्। विशतेः क्विप् । अहरादीनां

पत्यादिषूपसंख्यानम् ' (पा. म. ८. २. ७०. १) इति सकारस्य रेफादेशः । यद्वा । अर्तेः कर्मणि विच् । अरं गन्तव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीति अर्विट् । न अर्विट् अनर्विट् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । पश्विषे । “ इष गतौ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ क्विप् च ' इति क्विप् ॥

अ॒ष्टा म॒हो दि॒व आदो॒ हरी॑ इ॒ह द्यु॑म्ना॒साह॑म॒भि यो॑धा॒न उत्सं॑म् ।

हरिं॒ यत्ते॑ म॒न्दिनं॑ दु॒क्षन्वृ॒धे गोरं॑भस॒मद्रिं॑भिर्वा॒ताप्यं॑म् ॥८

अ॒ष्टा । म॒हः । दि॒वः । आदः॑ । हरी॒ इति॑ । इ॒ह । द्यु॒म्न॒ऽसह॑म् । अ॒भि । यो॒धा॒नः । उत्सं॑म् ।

हरिंम् । यत् । ते॒ । म॒न्दिनं॑म् । धु॒क्षन् । वृ॒धे । गोऽरं॑भसम् । अद्रिं॑ऽभिः । वा॒ताप्यं॑म् ॥८

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । द्युम्नऽसहम् । अभि । योधानः । उत्सम् ।

हरिम् । यत् । ते । मन्दिनम् । धुक्षन् । वृधे । गोऽरभसम् । अद्रिऽभिः । वाताप्यम् ॥८

हे इन्द्र “महः महतः “दिवः मदकरस्य सोमस्य “अष्टा भोक्तारौ पातारौ “हरी स्वकीयौ अश्वौ “इह अस्मिन्कर्मणि “आदः पीतशेषं सोमं पायय । तथा “द्युम्नासाहं द्युम्नस्य अस्मदीयस्य धनस्यहे इन्द्र “महः महतः “दिवः मदकरस्य सोमस्य “अष्टा भोक्तारौ पातारौ “हरी स्वकीयौ अश्वौ “इह अस्मिन्कर्मणि “आदः पीतशेषं सोमं पायय । तथा “द्युम्नासाहं द्युम्नस्य अस्मदीयस्य धनस्य अभिभवितारम् "उत्सम् उत्स्रावयितारं शत्रुं "योधानः योधनशीलस्त्वम्

“अभि भव। “यत् यदा “ते तव “वृधे वर्धनाय 'हरिं मनोहरं “मन्दिनं मदकरं “गोरभसम् । अत्र गोशब्दः पयसि वर्तते । पयो बलम् । तद्वद्वेगवन्तं वीर्यन्तमित्यर्थः । “वाताप्यं वातेन प्राप्तव्यम् । वाततुल्येन शीघ्रकारिणा त्वया पातव्यमित्यर्थः। एवंविधं सोमम् “अद्रिभिः ग्रावभिः “धुक्षन् दुहन्ति ऋत्विजः अभिषुण्वन्ति । तदानीम् अष्टा इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ अष्टा ‘। ‘ अश भोजने' । तृच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । धुक्षन् । पदकालीनो भषभावश्छान्दसः ॥अभिभवितारम् "उत्सम् उत्स्रावयितारं शत्रुं "योधानः योधनशीलस्त्वम् “अभि भव। “यत् यदा “ते तव “वृधे वर्धनाय 'हरिं मनोहरं “मन्दिनं मदकरं “गोरभसम् । अत्र गोशब्दः पयसि वर्तते । पयो बलम् । तद्वद्वेगवन्तं वीर्यन्तमित्यर्थः । “वाताप्यं वातेन प्राप्तव्यम् । वाततुल्येन शीघ्रकारिणा त्वया पातव्यमित्यर्थः। एवंविधं सोमम् “अद्रिभिः ग्रावभिः “धुक्षन् दुहन्ति ऋत्विजः अभिषुण्वन्ति । तदानीम् अष्टा

इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ अष्टा ‘। ‘ अश भोजने' । तृच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । धुक्षन् । पदकालीनो भषभावश्छान्दसः ॥

त्वमा॑य॒सं प्रति॑ वर्तयो॒ गोर्दि॒वो अश्मा॑न॒मुप॑नीत॒मृभ्वा॑ ।

कुत्सा॑य॒ यत्र॑ पुरुहूत व॒न्वञ्छुष्ण॑मन॒न्तैः प॑रि॒यासि॑ व॒धैः ॥ ९

त्वम् । आ॒य॒सम् । प्रति॑ । व॒र्त॒यः॒ । गोः । दि॒वः । अश्मा॑नम् । उप॑ऽनीतम् । ऋभ्वा॑ ।

कुत्सा॑य । यत्र॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । व॒न्वन् । शुष्ण॑म् । अ॒न॒न्तैः । प॒रि॒ऽयासि॑ । व॒धैः ॥९

त्वम् । आयसम् । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानम् । उपऽनीतम् । ऋभ्वा ।

कुत्साय । यत्र । पुरुऽहूत । वन्वन् । शुष्णम् । अनन्तैः ।
परिऽयासि । वधैः ॥९

हे इन्द्र “त्वं “गोः गन्तुः शुष्णस्यासुरस्य वधार्थम् “आयसम्
अयोमयं वज्रं “प्रति “वर्तयः आभिमुख्येन व्यसृजः ।
कीदृशं वज्रम् । “दिवः द्युलोकात् “ऋभ्वा दीप्तेन त्वष्ट्रा
“उपनीतम् आनीतम् “अश्मानं शीघ्रं शत्रोर्व्यापकम् । “यत्र
यदा हे “पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिराहूतेन्द्र “कुत्साय
एतत्संज्ञाय ऋषये “शुष्णं शोषकमसुरम् “अनन्तैः
निरवधिकैः “वधैः हननसाधनैरायुधैः “वन्वन् हिंसन्
“परियासि परितः गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं
प्रत्यवर्तयः इत्यर्थः । अश्मानम् । अशू व्याप्तौ ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । ऋभ्वा ।' जसादिषु
च्छन्दसि वावचनम्' इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावे
यणादेशः । वन्वन् । 'वनु याचने' । अत्र हिंसार्थः । तथा च
यास्कः -- ‘वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति' (

निरु. ५. २) इति । वधैः । ‘ हनश्च वधः' इति हन्तेः करणे अप् ; तत्संन्नियोगेन वधादेशश्च । स चान्तोऽन्तोदात्तः । तस्य अतो लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ।।हे इन्द्र “त्वं “गोः गन्तुः शुष्णस्यासुरस्य वधार्थम् “आयसम् अयोमयं वज्रं “प्रति “वर्तयः आभिमुख्येन व्यसृजः । कीदृशं वज्रम् । “दिवः द्युलोकात् “ऋभ्वा दीप्तेन त्वष्ट्रा “उपनीतम् आनीतम् “अश्मानं शीघ्रं शत्रोर्व्यापकम् । “यत्र यदा हे “पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिराहूतेन्द्र “कुत्साय एतत्संज्ञाय ऋषये “शुष्णं शोषकमसुरम् “अनन्तैः निरवधिकैः “वधैः हननसाधनैरायुधैः “वन्वन् हिंसन् “परियासि परितः गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं प्रत्यवर्तयः इत्यर्थः । अश्मानम् । अशू व्याप्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । ऋभ्वा ।' जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः । वन्वन् । 'वनु याचने' । अत्र हिंसार्थः । तथा च यास्कः --

'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति' (निरु. ५. २) इति । वधैः । ' हनश्च वधः' इति हन्तेः करणे अप् ; तत्संनियोगेन वधादेशश्च । स चान्तोऽन्तोदात्तः । तस्य अतो लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिवः फलिगं हेतिमस्य ।

शुष्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुग्रथितं तदादः ॥१०

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तम् । अद्रिऽवः । फलिऽगम् । हेतिम् । अस्य ।

शुष्णस्य । चित् । परिऽहितम् । यत् । ओजः । दिवः । परि । सुऽग्रथितम् । तत् । आ । अदरित्यदः ॥१०

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तम् । अद्रिऽवः । फलिऽगम् । हेतिम् । अस्य ।

शुष्णस्य । चित् । परिऽहितम् । यत् । ओजः । दिवः । परि । सुऽग्रथितम् । तत् । आ । अदरित्यदः ॥१०

“पुरा "यत् यदा “सूरः सूर्यः “तमसः तमोरूपस्य शुष्णस्य असुरस्य “अपीतेः संग्रामान्मुक्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे “अद्रिवः । आदृणाति अनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वन्निन्द्र “तं “फलिगम् । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृण्वन्तं “हेतिं हन्तारं शुष्णमसुरम् “अस्य निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेतिं हननसाधनमायुधं फलिगं मेघलक्षणं प्राभाङ्क्षीः इति शेषः । तथा “शुष्णस्य “चित् शोषयितुरसुरस्य च “यत् “ओजः आच्छादकं बलं “दिवस्परि द्योतमानस्य सूर्यस्योपरि “परिहितम् आच्छादितं "सुग्रथितं सुष्ठु सूर्ये सक्तं “तत्

ओजस्तस्मात्सूर्यात् “आदः आदृणाः विश्लिष्टं कृतवानसीत्यर्थः।। अद्रिवः । छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । “मतुवसो रुः° ' इति नकारस्य रुत्वम् । हेतिम् । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् हन्तेः कतीर क्तिन् ।' ऊतियूति' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः अन्तोदात्तत्वं च । अस्य । ‘असु क्षेपणे '। लटः सिप् । तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । अतो हेः' इति हेर्लुक् । दिवस्परि । पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अदः । ‘दॄ विदारणे' । लङि सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्याब्भ्यः' इति सिलोपः ॥ ॥ २५ ॥“पुरा "यत् यदा “सूरः सूर्यः “तमसः तमोरूपस्य शुष्णस्य असुरस्य “अपीतेः संग्रामान्मुक्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे “अद्रिवः । आदृणाति अनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वन्निन्द्र “तं “फलिगम् । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृण्वन्तं “हेतिं हन्तारं शुष्णमसुरम् “अस्य निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेतिं हननसाधनमायुधं फलिगं मेघलक्षणं

प्राभाङ्क्षीः इति शेषः । तथा “शुष्णस्य “चित् शोषयितुरसुरस्य च “यत् “ओजः आच्छादकं बलं “दिवस्परि द्योतमानस्य सूर्यस्योपरि “परिहितम् आच्छादितं "सुग्रथितं सुष्ठु सूर्ये सक्तं “तत् ओजस्तस्मात्सूर्यात् “आदः आदृणाः विश्लिष्टं कृतवानसीत्यर्थः।। अद्रिवः । छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । “मतुवसो रुः° ' इति नकारस्य रुत्वम् । हेतिम् । ‘ कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् हन्तेः कतीर क्तिन् ।' ऊतियूति' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः अन्तोदात्तत्वं च । अस्य । ‘असु क्षेपणे '। लटः सिप् । तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । अतो हेः' इति हेर्लुक् । दिवस्परि । पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अदः । ‘दॄ विदारणे' । लङि सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्याब्भ्यः' इति सिलोपः ॥ ॥ २५ ॥

अनुं त्वा म॒ही पाजंसी अच॒क्रे द्यावा॒क्षामां मदतामिन्द्र॒ कर्मंन् ।

त्वं वृ॒त्रमा॒शयांनं सि॒रासुं म॒हो वज्रेंण सिष्वपो व॒राहुंम् ॥ ११

अनुं । त्वा॒ । म॒ही इतिं । पाजंसी॒ इतिं । अ॒च॒क्रे इतिं । द्यावा॒क्षामां । म॒द॒ता॒म् । इ॒न्द्र॒ । कर्मंन् ।

त्वम् । वृ॒त्रम् । आ॒ऽशयांनम् । सि॒रासुं । म॒हः । वज्रेंण । सि॒स्व॒पः॒ । व॒राहुंम् ॥११

अनु । त्वा । मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामा । मदताम् । इन्द्र । कर्मन् ।

त्वम् । वृत्रम् । आऽशयानम् । सिरासु । महः । वज्रेण । सिस्वपः । वराहुम् ॥११

हे “इन्द्र “मही मह्यौ महत्यौ “पाजसी बलवत्यौ “अचक्रे अचङ्क्रमणे सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने द्यावक्षामा द्यावापृथिव्यौ “कर्मन् वृत्रवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं त्वाम् “अनु “मदतां हृष्टमकुरुताम् अन्वमन्येतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं -‘स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन् ' (तै. सं. २. ५. २. ६) इति । तदनन्तरं “त्वम् “आशयानम् आ समन्ताद्व्याप्य वर्तमान “वराहुं वराहारं “वृत्रम् असुरं “सिरासु सरणशीलास्वप्सु “महः महता “वज्रेण “सिष्वपः अस्वापयः । वज्रेण हत्वा पातितवानित्यर्थः ॥ मही । सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजःशब्दो बलवाचको लक्षणया अत्र तद्वति वर्तते । ‘ इयाडियाजीकारणामुपसंख्यानम् ' इति विभक्तेः ईकारादेशः । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । ‘ दिवो द्यावा ' इति द्यावादेशः । ‘ देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । मदताम् । मदी हर्षे' । व्यत्ययेन शप् ।

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । महः ।
महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ।
अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सिष्वपः । ' ञिष्वप् शये ' ।
अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात् ' स्वापेश्चङि' (पा. सू. ६. १. १८) इति
संप्रसारणं न क्रियते ॥लक्षणया अत्र तद्वति वर्तते । '
इयाडियाजीकारणामुपसंख्यानम् ' इति विभक्तेः
ईकारादेशः । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । ' दिवो द्यावा '
इति द्यावादेशः । ' देवताद्वन्द्वे च '
इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुपां सुलुक्' इति
विभक्तेर्लुक् । मदताम् । मदी हर्षे' । व्यत्ययेन शप् ।
बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । महः ।
महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ।
अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सिष्वपः । ' ञिष्वप् शये ' ।
अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि संज्ञापूर्वकस्य

विधेरनित्यत्वात् ‘ स्वापेश्चङि' (पा. सू. ६. १. १८) इति संप्रसारणं न क्रियते ॥

त्वमिं॑न्द्र॒ नर्यो॒ याँ अवो॒ नॄन्तिष्ठा॒ वात॑स्य सु॒युजो॒ वहि॑ष्ठान् ।

यं ते॑ का॒व्य उ॒शना॑ म॒न्दिनं॒ दाद्वृ॑त्र॒हणं॒ पार्यं॑ ततक्ष॒ वज्र॑म् ॥ १२

त्वम् । इ॒न्द्र॒ । नर्यः॑ । यान् । अवः॑ । नॄन् । तिष्ठ॑ । वात॑स्य । सु॒ऽयुजः॑ । वहि॑ष्ठान् ।

यम् । ते॒ । का॒व्यः । उ॒शना॑ । म॒न्दिन॑म् । दात् । वृ॒त्र॒ऽहन॑म् । पार्य॑म् । त॒त॒क्ष॒ । वज्र॑म् ॥१२

त्वम् । इन्द्र । नर्यः । यान् । अवः । नॄन् । तिष्ठ । वातस्य । सुऽयुजः । वहिष्ठान् ।

यम् । ते । काव्यः । उशना । मन्दिनम् । दात् । वृत्रऽहनम् । पार्यम् । ततक्ष । वज्रम् ॥१२

हे “इन्द्र “नर्यः नृभ्यो हितः “त्वं “यान् “नॄन् नेतॄन् अश्वान् “अवः अवसि रक्षसि तान् “वातस्य तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः "सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान् “वहिष्ठान् अतिशयेन वोढॄनश्वान् “तिष्ठ आतिष्ठ आरोहेत्यर्थः । “काव्यः कवेः पुत्रः “उशना “मन्दिनं मदकरं “यं वज्रं “ते तुभ्यं “दात् दत्तवान् तं “वज्रं “वृत्रहणं वृत्रस्यासुरस्य घातकं “पार्यं शत्रूणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च “ततक्ष कृतवानसि ॥ अवः । अवतेर्लेटि अडागमः । इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । वहिष्ठान् । वोढृशब्दात् ‘ तुश्छन्दसि ' इति इष्ठन् । ‘तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः । पार्यम् । ‘पार तीर कर्मसमाप्तौ' । अस्मात् ण्यन्तात् “ अचो यत्' इति यत् । ततक्ष। ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । पुरुषव्यत्ययः ।।

त्वं सूरो॑ ह॒रितो॑ रामयो॒ नॄन्भर॑ञ्च॒क्रमेत॑शो॒ नायमि॑न्द्र ।

प्रास्य॑ पा॒रं न॑व॒तिं ना॒व्या॑ना॒मपि॑ क॒र्तम॑वर्त॒योऽय॑ज्यून् ॥१३

त्वम् । सूरः॑ । ह॒रितः॑ । र॒म॒य॒ः । नॄन् । भर॑त् । च॒क्रम् । एत॑शः । न । अ॒यम् । इ॒न्द्र॒ ।

प्र॒ऽअस्य॑ । पा॒रम् । न॒व॒तिम् । ना॒व्या॑नाम् । अपि॑ । क॒र्तम् । अ॒व॒र्त॒य॒ः । अय॑ज्यून् ॥१३

त्वम् । सूरः । हरितः । रमयः । नॄन् । भरत् । चक्रम् । एतशः । न । अयम् । इन्द्र ।

प्रऽअस्य । पारम् । नवतिम् । नाव्यानाम् । अपि । कर्तम् । अवर्तयः । अयज्यून् ॥१३

हे “इन्द्र “सूरः सूर्यात्मना वर्तमानः “त्वं “हरितः हरिद्वर्णान् “नॄन् नेतॄन् अश्वान् यद्वा रसहरणशीलान् रश्मीन् “रमयः उपारमयः । “एतशो "न । एतश इति सूर्याश्वस्याख्या। तथा च श्रूयते -- ‘ एतशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु ' (तै. सं. १. ६. ४. ६) इति । नशब्दश्चार्थे । एतशश्च रथस्य “चक्रं “भरत् प्रावहत् । अपि च त्वं “नाव्यानां नावा तार्याणां नदीनां “नवतिं नवतिसंख्याम् अतीत्य वर्तमानं “पारं तीरदेशम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया । तीरदेशे “अयज्यून् अयजमाना यज्ञविहीनान् असुरादीन् “प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र “कर्तम् “अवर्तयः कर्तव्यमपि कृत्वा तानयजमानानवर्तयः प्रापयः ।। रमयः । लङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इति अडभावः । अन्येषामपि दृश्यते ' इति सांहितको दीर्घः । प्रास्य । ‘असु क्षेपणे '। अस्मात् ल्यपि रूपम् । नाव्यानाम् । नौवयोधर्म' इत्यादिना यत्। तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् ।।

त्वं नों अ॒स्या इं॑न्द्र दु॒र्हणां॑याः पा॒हि वं॑ज्रिवो दुरि॒ताद॒भीकें ।

प्र नो॒ वाजां॑न्र॒थ्यो॒३॒ अश्वं॑बुध्यानि॒षे यं॑न्धि॒ श्रवं॑से सू॒नृतां॑यै ॥
१४

त्वम् । न॒ः । अ॒स्याः । इ॒न्द्र॒ । दु॒ःऽहनां॑याः । पा॒हि ।
व॒ज्रि॒ऽव॒ः । दु॒ःऽइ॒तात् । अ॒भीकें ।

प्र । न॒ः । वाजां॑न् । र॒थ्य॑ः । अश्वं॑ऽबुध्यान् । इ॒षे । य॒न्धि॒ ।
श्रवं॑से । सू॒नृतां॑यै ॥१४

त्वम् । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःऽहनायाः । पाहि ।
वज्रिऽवः । दुःऽइतात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वऽबुध्यान् । इषे । यन्धि ।
श्रवसे । सूनृतायै ॥१४

हे “वज्रिवः वज्रवन् “इन्द्र “त्वं “दुर्हणायाः दुःखेन हन्तव्यायाः “अस्याः अवृत्तेर्दारिद्र्यात् “नः अस्मान् “पाहि रक्ष। तथा “दुरितात् पापात् “अभीके अभिप्राप्ते समीपवर्तिनि संग्रामे अस्मान् रक्ष । अपि च “नः अस्मभ्यं “रथ्यः रथयुक्तान् अश्वबुध्यान् अश्वानां बोधकान् । अश्वा यावद्भिर्लभ्यन्ते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्वबुध्नान् । छान्दसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् । अश्वप्रमुखानित्यर्थः । सर्वं हि धनम् अश्वमूलं दासापवर्गम् । यथोक्तं -' दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम् ' (ऋ. सं. १. ९२. ८) इति । एवंविधान् “वाजान् धनानि “प्र “यन्धि प्रयच्छ । किमर्थम् । “इषे अन्नार्थं “श्रवसे कीत्यर्थं "सूनृतायै । सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् तदर्थं च ।। दुर्हणायाः । ‘ ईषद्दुःसुषु इति हन्तेः कर्मणि खल्। पाहि। पादादित्वात् निघाताभावः। वज्रिवः । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् वज्रिवान् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । संबुद्धौ ‘मतुवसो रुः० ' इति नकारस्य रुत्वम् । रथ्यः । ‘

छन्दसीवनिपौ' इति रथशब्दात् मत्वर्थीयः ईकारः । यन्धि । 'यम उपरमे '। ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । वा छन्दसि इति हेः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् ' अङितश्च ।। (पा. सू. ६. ४. १०३) इति हेर्धिः ॥हे “वज्रिवः वज्रवन् “इन्द्र “त्वं “दुर्हणायाः दुःखेन हन्तव्यायाः “अस्याः अवृत्तेर्दारिद्र्यात् “नः अस्मान् “पाहि रक्ष। तथा “दुरितात् पापात् “अभीके अभिप्राप्ते समीपवर्तिनि संग्रामे अस्मान् रक्ष । अपि च “नः अस्मभ्यं “रथ्यः रथयुक्तान् अश्वबुध्यान् अश्वानां बोधकान् । अश्वा यावद्भिर्लभ्यन्ते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्वबुध्नान् । छान्दसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् । अश्वप्रमुखानित्यर्थः । सर्वं हि धनम् अश्वमूलं दासापवर्गम् । यथोक्तं -' दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम् ' (ऋ. सं. १. ९२. ८) इति । एवंविधान् “वाजान् धनानि “प्र “यन्धि प्रयच्छ । किमर्थम् । “इषे अन्नार्थं “श्रवसे कीत्यर्थं "सूनृतायै । सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् तदर्थं च ।। दुर्हणायाः । ' ईषद्दुःसुषु इति हन्तेः कर्मणि खल्। पाहि। पादादित्वात्

निघाताभावः। वज्रिवः । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः ।
तद्वान् वज्रिवान् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । संबुद्धौ
‘मतुवसो रुः० ' इति नकारस्य रुत्वम् । रथ्यः । ‘
छन्दसीवनिपौ' इति रथशब्दात् मत्वर्थीयः ईकारः । यन्धि
। 'यम उपरमे '। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ।
वा छन्दसि इति हेः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् ' अङितश्च ।।
(पा. सू. ६. ४. १०३) इति हेर्धिः ॥

मा सा तें अ॒स्मत्सुं॑म॒तिर्वि दंस॒द्वाजंप्रमह॒ः समिषों वरन्त ।

आ नों भज मघव॒न्गोष्व॒र्यो मंहिंष्ठास्ते सध॒मादं॑ः स्याम ॥
१५

मा । सा । ते॒ । अ॒स्मत् । सु॒ऽम॒तिः । वि । द॒स॒त् ।
वाजंऽप्रमहः । सम् । इषः॑ । व॒र॒न्त॒ ।

आ । न॒ः । भ॒ज॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । गोषुं । अ॒र्यः । मंहिंष्ठाः । त॒े ।
स॒ध॒ऽमादः । स्या॒म॒ ॥१५

मा । सा । ते । अस्मत् । सुऽमतिः । वि । दसत् ।
वाजऽप्रमहः । सम् । इषः । वरन्त ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते ।
सधऽमादः । स्याम ॥१५

हे “वाजप्रमहः वा वाजैर्धनैः प्रमहनीयेन्द्र “ते त्वदीया “सा 'सुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिः “अस्मत् अस्मासु “मा “वि “दसत् मा विशुध्यतु । तथा “इषः अन्नानि अस्मान् “सम् “वरन्त संवृतान् कुर्वन्तु । हे मघवन धनवन्निन्द्र “अर्यः धनपतिः त्वं “नः अस्मान् “गोषु “आ “भज प्रापय "ते तव “मंहिष्ठाः अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं “सधमादः “स्याम पुत्रपौत्रादिभिः सह माद्यन्तो भवेम ॥
अस्मत् । ‘सुपां सुलुक्° ' इति सप्तम्या लुक् । दसत् । दसु

उपक्षये '। माङि लुङि पुषादित्वात् अङ्। वाजप्रमहः ।
वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः ।
पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावः ।
षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वरन्त । ‘ वृञ् वरणे'।
व्यत्ययेन शप् । गोषु । ‘ सावेकाचः० ' इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्सावर्ण ' इति प्रतिषेधः ।
अर्यः । ‘ अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति निपात्यते । अर्यः
स्वाम्याख्या चेत्' (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
मंहिष्ठाः । “महि वृद्धौ '। इदित्त्वात् नुम् ।
अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् तृच् ।'तुश्छन्दसि' इति इष्ठन् ।
तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृलोपः। सधमादः । मद तृप्तियोगे'।
चौरादिकः । सह मादयन्ते तृप्ता भवन्तीति सधमादः । ‘
क्विप् च ' इति क्विप् । जस् । सध मादस्थयोश्छन्दसि'
इति सहस्य सधादेशः । ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।।

॥ इति प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२२

← सूक्तं १.१२१

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१२२

कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः।

सूक्तं १.१२३ →

दे. विश्वे देवाः । त्रिष्टुप्, ५-६ विराड्रूपा।

प्र वः पान्तं रघुमन्यवोऽन्धो यज्ञं रुद्राय मीळ्हुषे भरध्वम् ।

दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥१॥

पत्नीव पूर्वहूतिं वावृधध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्तरीर्नात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥२॥

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।

शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥३॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवध्यै ।

प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥४॥

आ वो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूष्णे दावन आँ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥५॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदने विश्वतः सीम् ।

श्रोतु नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेत्रा सिन्धुरद्भिः ॥६॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पज्रे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुन्धानासो अग्मन् ॥७॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पज्रेभ्यो वाजिनीवानश्वावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥८॥

जनो यो मित्रावरुणावभिध्रुगपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाध्रुक् ।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्त आप यदीं होत्राभिरृतावा ॥९॥

स व्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धस्तरो नरां गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्याति बाळ्हसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥१०॥

अध ग्मन्ता नहुषो हवं सूरेः श्रोता राजानो अमृतस्य मन्द्राः ।

नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते ॥११॥

एतं शर्धं धाम यस्य सूरेरित्यवोचन्दशतयस्य नंशे ।

द्युम्नानि येषु वसुताती रारन्विश्वे सन्वन्तु प्रभृथेषु वाजम् ॥१२॥

मन्दामहे दशतयस्य धासेर्द्विर्यत्पञ्च बिभ्रतो यन्त्यन्ना ।

किमिष्टाश्व इष्टरश्मिरेत ईशानासस्तरुष ऋञ्जते नॄन् ॥१३॥

हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।

अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्राश्चाकन्तूभयेष्वस्मे ॥१४॥

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिश्वस्त्रयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूमगभस्तिः सूरो नाद्यौत् ॥१५॥

सायणभाष्यम्

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ।।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ।।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रक्रिया प्रथमे काण्डे साकल्येनोपवर्णिता ।।

अत ऊर्ध्वंतनी ज्ञेया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित् ।।

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः आरभ्यते । शतर्चिनामाद्ये मण्डले चतुर्विंशत्यनुवाकाः । तेषु ' कदित्था ' इति अष्टादशानुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ' प्र वः पान्तम्' इति द्वितीयं सूक्तम् । ' पञ्चोना' इति

अनुवर्तमानात् पञ्चदशर्चम् । ‘ ऋषिश्चान्यस्मादृषेः' इति परिभाषया कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा देवता । ‘प्र वो वैश्वदेवम्' इत्यनुक्रमणिका । अस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र व॒ः पान्तं॑ रघुमन्य॒वोऽन्धो॑ य॒ज्ञं रु॒द्राय॑ मी॒ळ्हुषे॑ भरध्वम् ।

दि॒वो अ॑स्तो॒ष्यसु॑रस्य वी॒रैरि॑षु॒ध्येव॑ म॒रुतो॒ रोद॑स्योः ॥१

प्र । व॒ः । पान्त॑म् । र॒घु॒ऽम॒न्य॒व॒ः । अन्ध॑ः । य॒ज्ञम् । रु॒द्राय॑ । मी॒ळ्हुषे॑ । भ॒र॒ध्व॒म् ।

दि॒वः । अ॒स्तो॒षि॒ । असु॑रस्य । वी॒रैः । इ॒षु॒ध्याऽइ॑व । म॒रुत॑ः । रोद॑स्योः ॥१

प्र । वः । पान्तम् । रघुऽमन्यवः । अन्धः । यज्ञम् । रुद्राय । मीळ्हुषे । भरध्वम् ।

दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव । मरुतः । रोदस्योः ॥१

हे “रघुमन्यवः लघुक्रोधाः अक्रोधिनः ऋत्विजः “वः युष्माकं “पान्तं पालनशीलं पातव्यं वा “यज्ञं यागसाधनम् “अन्धः अन्नम् आज्यसोमादिलक्षणं “रुद्राय । रुत् दुःखं तद्धेतुभूतं दुरितं वा । तस्य द्रावयित्रे एतन्नामकाय देवाय मीळ्हुषे फलस्य वर्षित्रे तदर्थं “प्र “भरध्वं प्रकर्षेण संपादयत । अहं च “इषुध्येव इषुध्या शत्रून् यथा निरस्यति तथा “वीरैः अमित्राणां विविधमीरकैः वीर्योपेतैः वा तदनुचरैः मरुदादिभिः सह “दिवः द्युलोकसकाशात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयादपि "असुरस्य निरसितव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी ।

निरसितारं तमेव देवं “रोदस्योः निरोधनवत्योः द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानान् “मरुतः च “अस्तोषि स्तौमि ॥ पान्तम् । पान्तमित्यत्र पातेः शतृ पिबतेर्वा औणादिको झः । मीळ्हुषे । “दाश्वान्साह्वान् °' इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । चतुर्थ्येकवचने ‘ वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । “शासिवसि ' इत्यादिना षत्वम् । दिवः। ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तोषि । स्तौतेश्छान्दसो लुङ् । इषुध्येव । इषवो धीयन्ते अत्र इति इषुधिः । ‘ कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेः किः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।।

पत्नी॑व पू॒र्वहू॑तिं वावृ॒धध्या॑ उ॒षासा॒नक्ता॑ पुरु॒धा विदा॑ने ।

स्त॒रीर्नात्कं॒ व्यु॑तं॒ वसा॑ना॒ सूर्य॑स्य श्रि॒या सु॒दृशी॒ हिर॑ण्यैः ॥२

पत्नीं॒ऽइव । पू॒र्व॒ऽहूं॒तिम् । व॒वृ॒धध्यैं । उ॒षसा॒नक्तां । पु॒रु॒धा । विदां॒ने॒ इतिं ।

स्त्री॒रीः । न । अत्कंम् । वि॒ऽउं॒तम् । वसांना । सूर्यंस्य । श्रि॒या । सु॒ऽदृशीं । हिरंण्यैः ॥२

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिम् । ववृधध्यै । उषसानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्तरीः । न । अत्कम् । विऽउतम् । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥२

“पत्नीव पत्नी यथा “पूर्वहूतिं पत्युः पूर्वाह्वानं “ववृधध्यै वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वत् “उषासानक्ता अहोरात्रे देवते अपि “पुरुधा बहुप्रकारं बहुविधैः स्तोत्रैः “विदाने ज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं ववृधध्यै अस्मदीयं पूर्वाह्वानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छतमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्यै

अस्मद्वर्धनाय पुरुधा बहुप्रकारं विदाने वर्धनोपायान् जानत्यौ भवतमिति शेषः ॥ उषासानक्ता । ‘ उषासोषसः ' (पा. सू. ६. ३. ३१) इति पूर्वपदस्य उषासादेशः। ‘देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अथ केवला उषा उच्यते । “स्तरीः शत्रूणां हिंसकः तेजसाच्छन्नः वा आदित्यः स इव हिरण्यैः हिरण्यवर्णैः रश्मिभिः “व्युतं विततं विशेषेण संबद्धम् “अत्कम् अक्तं संततं वा रूपं “वसाना अच्छादयन्ती धारयन्ती “सूर्यस्य “श्रिया शोभया “सुदृशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी रश्मिभिः खल्वेषा जगद्भासयति । तादृशी उषा अस्मत्पूर्वहूतिं पालयत्वित्यर्थः । यद्वा । हिरण्यैः हितरमणीयैः प्रकाशैः धनविशेषेर्वा सहागच्छतु । व्युतम् । व्येञो निष्ठायां वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । स्तरीः । ‘ अवितृस्तृ' इति ईकारप्रत्ययः ॥

म॒मत्तुं न॒ः परिं॒ज्मा वस॒र्हा म॒मत्तु॒ वातों अ॒पां वृषंण्वान् ।

शि॒शी॒तमिं॒न्द्रापर्वता यु॒वं न॒स्तन्नो॒ विश्वें वरिवस्यन्तु दे॒वाः ॥ ३

म॒मत्तुं । न॒ः । परिं॒ऽज्मा । व॒स॒र्हा । म॒मत्तुं । वातः॑ । अ॒पाम् । वृषंण्ऽवान् ।

शि॒शी॒तम् । इ॒न्द्रा॒प॒र्व॒ता॒ । यु॒वम् । न॒ः । तत् । न॒ः । विश्वें । व॒रि॒व॒स्य॒न्तु॒ । दे॒वाः ॥३

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषण्ऽवान् ।

शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥३

“नः अस्मान् “वसर्हा वसनार्हो गार्हपत्यादिरूपेण । यद्वा । वासकानामाच्छादकानां वृक्षादीनां हन्ता अग्निः । अथवा । वसर्हा वासार्हो वासरस्य गमयिता। “परिज्मा परितो गन्ता आदित्यः “ममत्तु मादयतु । तथा “अपां वृष्ट्युदकानां “वृषण्वान् वर्षणवान् वृष्ट्युत्पादकः “वातः वायुरस्मान् “ममत्तु । किंच हे “इन्द्रापर्वता । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्टयादिपूरणवान् पर्जन्यः । तौ “युवं युवां “नः अस्मान् अस्मद्बुद्धिं वा “शिशीतं तीक्ष्णीकुरुतं शोधयतमित्यर्थः । “तत् तस्मात् यस्मादहं सर्वान् देवान् स्तौमि तस्मात् “विश्वे सर्वेऽपि “देवाः “नः अस्माकं “वरिवस्यन्तु प्रभूतमन्नं प्रदातुमिच्छन्तु । समृद्धान्नप्रदानेन प्रीणयन्त्वित्यर्थः ।। ममत्तु। ‘मदी हर्षे' । अन्तर्भावितण्यर्थात् लोटि छान्दसो विकरणस्य श्लुः । ‘ द्विर्वचनम् । शिशीतम् । ‘ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । ‘बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ इन्द्रापर्वता' इत्यत्र ‘ देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः ।।

उ॒त त्या मे॑ य॒शसा॑ श्वे॒त॒नायै॒ व्यन्ता॒ पान्तौ॑शि॒जो हु॒वध्यै॑ ।

प्र वो॒ नपा॑तम॒पां कृ॑णुध्वं॒ प्र मा॒तरा॑ रास्पि॒नस्या॒योः ॥४

उ॒त । त्या । मे॒ । य॒शसा॑ । श्वे॒त॒नायै॑ । व्यन्ता॑ । पान्ता॑ ।
औ॒शि॒जः । हु॒वध्यै॑ ।

प्र । वः॒ । नपा॑तम् । अ॒पाम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । प्र । मा॒तरा॑ ।
रा॒स्पि॒नस्य॑ । आ॒योः ॥४

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता ।
औशिजः । हुवध्यै ।

प्र । वः । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मातरा ।
रास्पिनस्य । आयोः ॥४

“औशिजः उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं “मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थं "यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्वा उच्यते । तद्वन्तौ “व्यन्ता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं “पान्ता पिबन्तौ अज्यसोमादिकं “त्या। तच्छब्दसमानार्थः त्यच्छब्दः । यौ स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावश्विनौ । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वात् उषःसंबन्धात् द्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनाविति गम्यते तादृशावश्विनौ । “श्वेतनायै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगत् श्वेतयन्त्याः उषसः तत्संबन्धिनि काले। उषःकालीनाह्वानाय यतेयम्। इति शेषः । हे ऋत्विजः “वः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । “अपाम् उदकानां “नपातं नपातयितारं तासां नप्तारं वा अग्निम् । अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयः ताभ्यः अग्निः इत्यपां नप्तृत्वमग्नेः । तं देवं “प्र “कृणुध्वम् । करोतिरत्र क्रियासामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण स्तुध्वमित्यर्थः । किंच “रास्पिनस्य । रपतेः रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञन्तस्य कृतसकारपकारोपजनस्य

रास्प इति भवति । तदस्यास्तीति रास्पि स्तोत्रम् । तद्वान् रास्पिनः स्तोता । तस्य "आयोः तादृशस्य मनुष्यस्य मम मह्यं "मातरा मातृवद्धितकारिण्यौ अहोरात्रदेवते अपि "प्र कृणुध्वम् । अथवा रास्पिनस्य । एको मत्वर्थप्रत्ययश्छान्दसः। प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य वृष्ट्युदकस्य गमनशीलस्य निर्मात्र्यौ अहोरात्रे प्र कृणुध्वम् ॥ व्यन्ता पान्ता । उभयत्र 'सुपां सुलक्' इति आकारः ॥

आ वों रुवण्युमौंशिजो हुवध्यै घोषेंव शंसमर्जुंनस्य नंशें ।

प्र वंः पूष्णो दावन आँ अच्छां वोचेय वसुतांतिमग्नेः ॥५

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यैं । घोषांऽइव । शंसंम् । अर्जुंनस्य । नंशें ।

प्र । व॒ः । पू॒ष्णे । दा॒वनें । आ । अच्छं । वो॒चे॒य॒ ।
व॒सुऽतांतिम् । अ॒ग्नेः ॥५

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यै । घोषाऽइव ।
शंसम् । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय ।
वसुऽतातिम् । अग्नेः ॥५

हे देवाः “औशिजः कक्षीवानहं “वः युष्माकं संबन्धिनं “रुवण्युं रवणीयं शब्दनीयं “शंसं स्तोत्रम् "आ "हुवध्यै युष्मदाह्वानाय "अच्छ ”आ “वोचेय आभिमुख्येन ब्रवीमि । यद्वा । अत्रापि अश्विनावेव उच्येते । तस्मिन् पक्षे बहुवचनं पूजार्थम् । हे अश्विनौ “वः युष्मान् “घोषव एतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथा “अर्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वग्रोगस्य “नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकार्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः । हे देवाः युष्मत्संबन्धिने

“दावने आ आभिमुख्येन फलस्य दात्रे “पूष्णे पोषकाय एतन्नामकाय देवायापि ॥ आकारस्य ‘ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ' इति प्रकृतिभावः ॥ अच्छ आभिमुख्यगमनेन वोचेय स्तौमि ॥ ‘ वच परिभाषणे'। लिङ्याशिष्यङ् । ‘ वच उम्' इति उम् । किंच “अग्नेः “वसुतातिं तत्संबन्धि धनमपि वोचेय स्तौमि तमेवाग्निम् ॥ ॥ १ ॥

श्रु॒तं मे॑ मित्रावरुणा॒ हवे॒मोत श्रु॑तं॒ सद॑ने वि॒श्वत॑ः सीम् ।

श्रोतु॑ न॒ः श्रोतु॑रातिः सु॒श्रोतु॑ः सु॒क्षेत्रा॒ सिन्धु॑र॒द्भिः ॥६

श्रु॒तम् । मे॒ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । हवा॑ । इ॒मा । उ॒त । श्रु॒त॒म् । सद॑ने । वि॒श्वत॑ः । सी॒म् ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुंऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेत्रां । सिन्धुः ।
अत्ऽभिः ॥६

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् ।
सदने । विश्वतः । सीम् ।

श्रोतु । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेत्रा । सिन्धुः ।
अत्ऽभिः ॥६

हे "मित्रावरुणा एतन्नामानौ अहोरात्राभिमानिदेवौ युवाम् “इमा इमानि “हवा अस्मदाह्वानानि “श्रुतं शृणुतम् । न केवलमस्मदाह्वानम् “उत अपि च “सदने यागगृहे “विश्वतः उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं “सीम् एतत्स्तोत्रमपि “श्रुतं शृणुतम् । किंच “श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनः तादृशदानो वा “सुश्रोतुः अस्मदाह्वानस्य सम्यक् श्रोता “सिन्धुः जलाभिमानी देवः “सुक्षेत्रा सुक्षेत्राणि “अद्भिः वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः । यद्वा ।

अस्मत्क्षेत्राणि अद्भिः सुक्षेत्राणि सस्यादिसमृद्धानि कुर्वन् “नः हवं शृणोतु । सुक्षेत्रत्वलाभाय' शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र विभक्त्या आकारः । श्रुतमित्यत्र ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥

स्तु॒षे सा वां वरुण मित्र रा॒तिर्गवां श॒ता पृ॒क्षयांमेषु प॒ज्रे ।

श्रु॒तरंथे प्रि॒यरंथे॒ दधांनाः स॒द्यः पु॒ष्टिं निंरुन्धा॒नासों अग्मन् ॥७

स्तु॒षे । सा । वा॒म् । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्र॒ । रा॒तिः । गवांम् । श॒ता । पृ॒क्षऽयांमेषु । प॒ज्रे ।

श्रु॒तऽरंथे । प्रि॒यऽरंथे । दधांनाः । स॒द्यः । पु॒ष्टिम् । नि॒ऽरु॒न्धा॒नासः॑ । अ॒ग्म॒न् ॥७

स्तुषे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता । पृक्षऽयामेषु । पज्रे ।

श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिम् । निऽरुन्धानासः । अग्मन् ॥७

हे “मित्र हे “वरुण देव “वां युवाम् अहं “स्तुषे स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । युवयोः संबन्धिनी “सा प्रसिद्धा “रातिः दानं “शता शतानां शतसंख्यानाम् अपरिमितानां “गवां संबन्धिनी असंख्यातगोविषया रातिः “पज्रे कक्षीवति मयि “पृक्षयामेषु । पृक्ष इत्यकारान्तोऽप्यस्ति । पृक्षाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मित्रादयो देवाः “श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेते "प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये पज्रे च मयि एव “दधानाः प्रीतिं धारयन्तः “सद्यः आगमनानन्तरमेव “पुष्टिं गवादिपोषं निरुन्धानासः

अवरुन्धानाः अस्मास्वव स्थापयन्तः । यद्वा । मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणाः निरुन्धानासः कृतामेव पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वन्तः “अग्मन् आगच्छन्तु ।। रातिः । ‘ रा दाने'। भावे क्तिन् । मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । शता । ‘ सुपा सुलुक् ' इति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । दधानाः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अग्मन् । गमेश्छान्दसे लुङि ‘ मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् ।' गमहन ' इति उपधालोपः ॥

अ॒स्य स्तु॑षे॒ महि॑मघस्य॒ राध॒ः सचा॑ सनेम॒ नहु॑षः सु॒वीरा॒ः ।

जनो॒ यः प॒ज्रेभ्यो॑ वा॒जिनी॑वा॒नश्वा॑वतो र॒थिनो॒ मह्यं॑ सू॒रिः ॥ ८

अ॒स्य । स्तु॒षे॒ । महिं॒ऽमघस्य । राधः॑ । सचां । स॒ने॒म॒ ।
नहुं॑षः । सु॒ऽवीराः॑ ।

जनः॑ । यः । प॒ज्रेभ्यः॑ । वा॒जिनीं॑ऽवान् । अश्वं॑ऽवतः ।
र॒थिनः॑ । मह्यं॑म् । सू॒रिः ॥८

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम ।
नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पज्रेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः ।
रथिनः । मह्यम् । सूरिः ॥८

“महिमघस्य । महि महत् पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य
देवसंघस्य स तथोक्तः । तादृशस्य “अस्य “राधः धनं
“स्तुषे स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं
देवसंघं स्तौमीत्यर्थः । किंच “नहुषः । मनुष्यनामैतत् ।
परस्परस्नेहबन्धोपेता मनुष्या वयं कक्षीवन्तः “सुवीराः

शोभनपुत्राद्युपेताः सन्तः “सचा सह परस्परैकमत्येन “सनेम त्वद्दत्तं धनं संभजेम लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते । “यः “जनः देवजनो यश्च देवसंघः पज्रेभ्यः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः । 'पज्रा वा अङ्गिरसः' इति श्रुतेः । तेभ्यः “वाजिनीवान् । वाजोऽन्नम् । तद्वती क्रिया वाजिनी । तया तद्वान् भवति । यद्वा । एको मत्वर्थीय प्रत्ययश्छान्दमः । अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन वा अन्नेन तद्वान् भवतीत्यर्थः । यश्च देवसंघः “अश्वावतः बहुभिः तद्दत्तैरश्वैः तद्वतः “रथिनः रथवतः “मह्यं मे “सूरिः प्रेरको भवति । अश्वानां रथानां प्रेरयितारं देवसंघं स्तुषे इत्यर्थः ।। सुवीराः । ‘ वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्वावतः । अश्वशब्दस्य ' मन्त्रे सोमाश्व ' इत्यादिना मतुपि दीर्घत्वम् ।

जनो॒ यो मिं॑त्रावरुणावभि॒ध्रुग॒पो न वां॑ सु॒नोत्यं॑क्ष्णया॒ध्रुक् ।

स्व॒यं स यक्ष्म॒ं हृद॑ये॒ नि ध॑त्त॒ आप॒ यदी॒ं होत्रा॑भिरृ॒तावा॑ ॥९

जन॑ः । यः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । अ॒भि॒ऽध्रुक् । अ॒पः । न । वा॒म् । सु॒नोति॑ । अ॒क्ष्ण॒या॒ऽध्रुक् ।

स्व॒यम् । सः । यक्ष्म॑म् । हृद॑ये । नि । ध॒त्त॒ । आप॑ । यत् । ई॒म् । होत्रा॑भिः । ऋ॒तऽवा॑ ॥९

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽध्रुक् । अपः । न । वाम् । सुनोति । अक्षणयाऽध्रुक् ।

स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि । धत्त । आप । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतऽवा ॥९

हे “मित्रावरुणौ युष्माकं “यः “जनः अभिध्रुक् अभितो द्रोग्धा भवति अयष्टा भवतीत्यर्थः यश्च “अक्षणयाध्रुक् वक्रेण मार्गेण द्रुह्यति अन्यथाप्रकारेण द्रुह्यति । द्रोहप्रकार उच्यते । "वां युवाम्' “अपः सोमरसान् “न “सुनोति

अभिषवं न करोति । युवाम् अतिक्रम्य अन्यदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः अयमेव अक्ष्णयाद्रोहः। “सः मूढो द्विविधो जनः “स्वयं “यक्ष्मं व्याधिं “हृदये स्वचित्ते 'नि “धत्ते स्थापयति । अनुष्ठातॄणां भोगान् पश्यन् व्यथितो भवतीत्यर्थः । “यत् । लिङ्गव्यत्ययः । य उक्तविलक्षणः पुमान् “ऋतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः "होत्राभिः । वाङ्नामैतत् । स्तुतिवाग्भिः “ईम् एनं सोमरसम् "आप व्याप्नोति । स्तुवन् सोममभिषुणोति इति यावत् । स नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबन्धः ॥ अभिध्रुक् । द्रुहेः ‘ सत्सूद्विष ' इति क्विप् । संहितायां भष्भावश्छान्दसः। ऋतावा इत्यत्र ‘ छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । “अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायां दीर्घत्वम् ।।

स व्राधंतो॒ नहुं॑षो॒ दंसुं॑जूत॒ः शर्धं॑स्तरो न॒रां गू॒र्तश्रं॑वाः ।

वि॒सृंष्टरातिर्याति बाळ्ह॒सृत्वा॒ विश्वा॑सु पृ॒त्सु सद॒मिच्छूरं॑ः ॥१०

सः । व्राधंतः । नहुंषः । दंऽसुंजूतः । शर्धः॑ऽतरः । न॒राम् । गू॒र्तऽश्रंवाः ।

विसृंष्टऽरातिः । या॒ति॒ । बा॒ळ्ह॒ऽसृत्वां । विश्वा॑सु । पृ॒त्ऽसु । सदंम् । इत् । शूरः॑ ॥१०

सः । व्राधतः । नहुषः । दंऽसुजूतः । शर्धःऽतरः । नराम् । गूर्तऽश्रवाः ।

विसृष्टऽरातिः । याति । बाळ्हऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्ऽसु । सदम् । इत् । शूरः ॥१०

हे मित्रावरुणौ युवां गतमन्त्रावसानोक्तलक्षणः युष्मत्पूजको जनः “दंसुजूतः दान्तैरश्वैः सुष्ठु प्रेरितः अत एव “नरां नराणां “शर्धस्तरः अतिशयेनाभिभविता ।

अथवा अतिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये
“गूर्तश्रवाः उद्गूर्णदीप्तिः प्रख्यातान्नो वा “विसृष्टरातिः
अर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवं महानुभावः “शूरः सन् “विश्वासु
“पृत्सु सर्वेषु जन्येषु संग्रामेषु व्राधतः । महन्नामैतत् ।
हिंसकान् महतोऽपि “नहुषः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान्
शत्रून् प्रति “बाळ्हसृत्वा भृशं सर्ता अशङ्कितगमनः सन्
“सदमित् सदैव "याति गच्छति ॥ दंसुजूतः । दामेर्विच् ।'
तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गूर्तश्रवाः । ‘
गुरी उद्यमने '। ‘ नसत्तनिषत्त ' इत्यादौ निपातनात्
निष्ठानत्वाभावः । विसृष्टरातिः । विपूर्वात् सृजतेः कर्मणि
निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । पृत्सु । '
पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्' इति पृतनाशब्दस्य
पृदादेशः । ‘ सावेकाचः०' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
बाळ्हसृत्वा । सर्तेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति क्वनिप्
॥ ॥ २ ॥

अध॒ ग्मन्ता॒ नहु॑षो॒ हवं॑ सू॒रेः श्रोता॑ राजानो अ॒मृत॑स्य मन्द्राः ।

न॒भो॒जुवो॒ यन्नि॑र॒वस्य॒ राध॒ः प्रश॑स्तये महि॒ना रथ॑वते ॥११

अध॑ । ग्मन्त॑ । नहु॑षः । हव॑म् । सू॒रेः । श्रोत॑ । रा॒जा॒नः॒ । अ॒मृत॑स्य । म॒न्द्राः॒ ।

न॒भः॒ऽजुव॑ः । यत् । नि॒र॒वस्य॑ । राध॑ः । प्रऽश॑स्तये । म॒हि॒ना । रथ॑ऽवते ॥११

अध । ग्मन्त । नहुषः । हवम् । सूरेः । श्रोत । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः ।

नभःऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रऽशस्तये । महिना । रथऽवते ॥११

हे “राजानः राजमानाः सर्वस्य ईश्वर वा हे “मन्द्राः मादयितारः यूयम् “अमृतस्य अमरणस्य “सूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्य “नहुषः मनुष्यस्य मम “हवम् आह्वानं “श्रोत शृणुत । ‘बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अमृतस्य इत्यत्र बहुव्रीहौ ‘नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “अध अथ श्रवणानन्तरं “ग्मन्त आगच्छत । गमेश्छान्दसो लङ्' । मध्यमबहुवचनस्य व्यत्ययेन झः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।' गमहन ' इत्युपधालोपः । किमर्थमागमनम्। उच्यते । “नभोजुवः नभसि व्याप्ता यूयं “यत् यस्मात् “निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षकान्तररहितस्य । अथवा । निर्गतो मुखादुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य “रथवते रथवतो यजमानस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । “महिना महिम्ना माहात्म्येन। मकारलोपश्छान्दसः । तेन युक्तं “राधः समृद्धिसाधनं हविर्लक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा

“प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुत आगच्छत चेति ॥

ए॒तं शर्धं॑ धाम॒ यस्यं सू॒रेरित्यं॑वोच॒न्दश॑तयस्य॒ नंशें ।

द्यु॒म्नानि॒ येषुं व॒सुतां॑ती रा॒रन्विश्वें॑ सन्वन्तु प्रभृ॒थेषु॒ वाजं॑म् ॥ १२

ए॒तम् । शर्धं॑म् । धा॒म॒ । यस्यं । सू॒रेः । इतिं । अ॒वो॒च॒न् । दश॑ऽतयस्य । नंशें ।

द्यु॒म्नानिं । येषुं । व॒सुऽतां॑तिः । र॒रन् । विश्वें॑ । स॒न्व॒न्तु॒ । प्र॒ऽभृ॒थेषुं । वाजं॑म् ॥१२

एतम् । शर्धम् । धाम । यस्य । सूरेः । इति । अवोचन् । दशऽतयस्य । नंशे ।

द्युम्नानि । येषु । वसुऽतातिः । ररन् । विश्वे । सन्वन्तु । प्रऽभृथेषु । वाजम् ॥१२

“यस्य “सूरेः हविरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबन्धिनः “दशतयस्य दशेन्द्रियसंवर्धकत्वेन दशावयवस्यान्नस्य “नंशे प्राप्तये वयम् आहूताः स्म तस्मै यजमानाय “एतम् इदानीं दातव्यत्वेन वर्तमानं “शर्धः परेषामभिभावकमन्नं तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा “धाम विदधाम करवाम “इत्यवोचन् देवाः ।। धाम । दधातेर्लुङि ‘ गातिस्था' इति सिचो लुक् । वचेः अकारस्य उम् । अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेः अङ्।। “येषु देवेषु “द्युम्नानि द्योतमानान्यन्नानि “वसुतातिः वसूनां धनानां तातिः विस्तारश्च वसून्येव वा “रारन् रमन्ते भृशम् ।। तातिः । तनोतेः क्तिनि व्यत्ययेन आत्वम् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । स्वार्थिकस्तातिल्। रारन्निति रमतेर्यङलुगन्तस्य लङि रूपम् । ते “विश्वे सर्वे देवाः “प्रभृथेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु

“वाजम् अन्नं “सन्वन्तु ददतु प्रयच्छन्तु ।। ‘ षणु दाने' ।। यद्वा । यस्य सूरेः स्वभूतस्य च दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तये वयमाहूताः स्म तस्मै एतं शर्धं धाम इत्यवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् प्रभृथेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वन्तु संभजन्ताम् ॥ ‘ वन षण संभक्तौ ' इत्यस्य व्यत्ययेन उप्रत्ययः ॥ कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुतातिः वसूनां हविर्लक्षणानां धनानां वा विस्तारयितारः ऋत्विजः । वचनव्यत्ययः । द्युम्नानि द्योतमानानि हवींषि रारन् ददति ॥ ‘रा दाने '। लेटि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् ' आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । अत एव ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥

मन्दा॑महे॒ दश॑तयस्य धा॒सेर्द्विर्यत्पञ्च॒ बिभ्र॑तो॒ यन्त्यन्ना॑ ।

कि॒मि॒ष्टाश्वं इ॒ष्टरंश्मिरे॒त ईंशा॒नास॒स्तरुंष ऋञ्जते॒ नॄन् ॥१३

मन्दांमहे । दशंऽतयस्य । धा॒सेः । द्विः । यत् । पञ्चं ।
बिभ्रंतः । यन्तिं । अन्नां ।

किम् । इ॒ष्टऽअंश्वः । इ॒ष्टऽरंश्मिः । ए॒ते । ई॒शा॒नासः॑ ।
तरुंषः । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ । नॄन् ॥१३

मन्दामहे । दशऽतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पञ्च ।
बिभ्रतः । यन्ति । अन्ना ।

किम् । इष्टऽअश्वः । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः ।
तरुषः । ऋञ्जते । नॄन् ॥१३

“मन्दामहे स्तुमो वयं देवान्।। ‘मदि स्तुतौ'। इदित्त्वात् नुम्
।। किमर्थम् । “दशतयस्य “धासेः
दशेन्द्रियतृप्तिसाधनत्वेन दशावयवस्य अन्नस्य “यत्
यस्मात् “द्विः “पञ्च दशविधानि अन्नानि । दश

चमसगृहीतत्वादन्नस्य दशविधत्वम् । एवंविधम् अन्नं "बिभ्रतः धारयन्तो दश चमसाध्वर्यवः "यन्ति होमाय गच्छन्ति अहवनीयं प्रति । यद्वा । ' आश्वमेधिकानि दशान्नानि जुहोति इत्याम्नातानि आज्यमध्वादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयन्तो यन्ति यदा तदा मन्दामहे इति । न च इष्टाश्वप्रभृतीन यष्टॄन् विहाय कस्मात् अस्मान्प्रति आगमिष्यन्तीति वाच्यम् । "तरुषः शत्रूणां तारकान् । तरतेरौणादिक उसिन् । "नॄन् नेतॄन् कर्मणाम् एवं महानुभावान् वरुणादीन् "इष्टाश्वः एतन्नामको राजा "किम् "ऋञ्जते किं प्रसाधयति । तथा "इष्टरश्मिः च किमृञ्जते । "एते इदानीं वर्तमानाः "ईशानासः पृथिव्या ईश्वरा राजानश्च किं प्रसाधयन्ति । यद्वा । येषां स्तोतॄणामस्माकमेते स्तुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशान् तरुषः शत्रूणां तारकान् नॄन् कर्मनिर्वाहकान् अस्मान इष्टाश्वादयः किं साधयन्ति किमुपद्रवन्ति न प्रभवन्तीत्यर्थः ।।

हिरं॑ण्यकर्णं मणिग्रीव॒मर्ण॒स्तन्नो॒ विश्वे॑ वरिवस्यन्तु दे॒वाः ।

अ॒र्यो गिरं॑ः स॒द्य आ ज॒ग्मुषी॒रोस्राश्चा॑कन्तू॒भये॑ष्व॒स्मे ॥१४

हिरं॑ण्यऽकर्णम् । म॒णि॒ऽग्री॒व॒म् । अर्णः॑ । तम् । न॒ः । विश्वे॑ । व॒रि॒व॒स्य॒न्तु॒ । दे॒वाः ।

अ॒र्यः । गिरः॑ । स॒द्यः । आ । ज॒ग्मुषीः॑ । आ । उ॒स्राः । चा॒क॒न्तु॒ । उ॒भये॑षु । अ॒स्मे इति॑ ॥१४

हिरण्यऽकर्णम् । मणिऽग्रीवम् । अर्णः । तम् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ । उस्राः । चाकन्तु । उभयेषु । अस्मे इति ॥१४

“हिरण्यकर्णं हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णं “मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकण्ठम् । एतद्द्वयं सर्वावयवस्याप्युपलक्षणम् । एवं सर्वाङ्गाभरणयुक्तम् “अर्णः अरणीयं रूपं तद्वन्तं पुत्रादिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्मदीयं रूपं वा “नः अस्माकं “विश्वे सर्वे “देवाः “वरिवस्यन्तु परिचरन्तु प्रयच्छन्त्वित्यर्थः । अर्यः अरणीयो विश्वेषां देवानां संघः “जग्मुषीः स्तोतुर्मुखान्निर्गच्छन्तीः “गिरः स्तुतीः “उस्राः। विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीराज्यादीनि हवींषि च “सद्यः अस्मदागमनानन्तरमेव “चाकन्तु कामयन्ताम् ।। छान्दसः शपः श्लुः परस्मैपदं च । यद्वा । यङ्लुकि नुगभावः ।। आ चाकन्त्विति वा योज्यम् । पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः । केष्विति तदुच्यते । “अस्मे अस्माकं संबन्धिषु “उभयेषु स्तोतृषु यष्टृषु च । यद्वा । अस्माकमुभयेषु ऐहिकामुष्मिकविषयेषु उभयविधेषु फलेषु ।।

च॒त्वारों मा मश॒र्शारंस्य॒ शिश्व॒स्त्रयो॒ राज्ञ॒ आयंवसस्य जि॒ष्णोः ।

रथों वां मित्रावरुणा दी॒र्घाप्सा॒ः स्यूमंगभस्ति॒ः सूरो॒ नाद्यौंत् ॥१५

च॒त्वारः॑ । मा॒ । म॒श॒र्शारंस्य । शिश्वः॑ । त्रयः॑ । राज्ञः॑ । आयंवसस्य । जि॒ष्णोः ।

रथः॑ । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । दी॒र्घऽअंप्साः । स्यूमंऽगभस्तिः । सूरः॑ । न । अ॒द्यौ॒त् ॥१५

चत्वारः । मा । मशर्शारस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वाम् । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः । स्यूमऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥१५

“मा मां कक्षीवन्तं “मशर्शारस्य। मशकीकृत्य भृशं शृणोति शारयति वा अमित्रानिति मशर्शारः । एतन्नामकस्य राज्ञः “शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाः “चत्वारः पुत्राः बाधन्ते इति शेषः ॥ शिशुशब्दस्य : जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' इति गुणाभावः ।। तथा “आयवसस्य सर्वतः प्राप्तान्नस्य एतन्नाम्नः “राज्ञः “जिष्णोः जयशीलस्य पुत्राः “त्रयः तेऽपि बाधन्ते इति शेषः । हे “मित्रावरुणा एतन्नामानौ देवौ “वां युवयोः संबन्धी “रथः दीर्घाप्साः । अप्स इति रूपनाम । अतिविस्तृतरूपः “स्यूमगभस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् “सूरो “न सूर्य इव “अद्यौत् द्योतताम् । उक्तानाम् अस्मद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः ॥ द्युतेः ‘ छन्दसि लुङलङ्लिटः । इति लुङ् । ‘ द्युद्भ्यो लुङि' (पा. सू. १. ३. ९१) इति परस्मैपदम् । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' (पा. सू. ७, २. १) इति वृद्धिः। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति इडभावे हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । यद्वा । ‘ द्यु अभिगमने' । आदादिकः । छान्दसे लङि ‘

उतो वृद्धिर्लुकि हलि' (पा. सू. ७. ३. ८९) इति वृद्धिः ॥

।। ३ ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२३

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२४ →

सूक्तं १.१२३

कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः

दे. उषाः । त्रिष्टुप् ।

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।

कृष्णादुदस्थादर्या विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥१॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुत्री ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥२॥

यदद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते ।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥३॥

गृहंगृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासन्ती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनाम् ॥४॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दघ्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥५॥

उदीरतां सूनृता उत्पुरंधीरुदग्नयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्पार्हा वसूनि तमसापगूळ्हाविष्कृण्वन्त्युषसो विभातीः ॥६॥

अपान्यदेत्यभ्यन्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।

परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन ॥७॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥८॥

जानत्यह्नः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥९॥

कन्येव तन्वा शाशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणम् ।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥१०॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कम् ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्ते अन्या उषसो नशन्त ॥११॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परा च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उषासः ॥१२॥

ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रम्भद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥१३॥

सायणभाष्यम्

'कदित्था' इत्यस्मिन् अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ‘पृथू रथः' इति तृतीयं सूक्तं त्रयोदशर्चम् । अत्रानुक्रमणिका-' पृथुः सप्तोनोपस्यं तु' इति । दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवानृषिः ‘ऋषिश्चान्यस्मादृषेः' इति

परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । तुशब्दप्रयोगात् इदमादिके सूक्ते उषोदेवताके । प्रतिरनुवाके उषस्ये क्रतावस्य चौत्तरस्य च विनियोगः । अथोषम्यः' इति खण्डे सूत्रितं- ' पृथू रथ इति सूक्ते प्रत्यर्चिरित्यष्टौ ' (आश्व. श्रौ. ४.१४) इति । तथाश्विनशस्त्रे इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः ' प्रातरनुवाकन्यायेन ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदिष्टत्वात् ।

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।

कृष्णादुदस्थादर्या३ विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥१

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् । देवासः । अमृतासः । अस्थुः ।

कृ॒ष्णात् । उत् । अ॒स्था॒त् । अ॒र्या॑ । विऽहा॑याः ।
चिकि॑त्सन्ती । मानु॑षाय । क्षया॑य ॥१

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् ।
देवासः । अमृतासः । अस्थुः ।

कृष्णात् । उत्। अस्थात् । अर्या। विऽहायाः ।
चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

"दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलायाः
उषोदेवतायाः पृथुः विस्तीर्णः "रथः "अयोजि अश्वैर्युक्तः
संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतः तथापि
उषस्यत्वात् उषस इति गम्यते । “एनं संनद्धं रथम्
अमृतासः अमरणधर्माणः "देवासः देवनाशीलाः
हविर्भाजो देवाः “आ “अस्थुः अस्थितवन्तः देवयजनं
गन्तुमारूढाः इत्यर्थः । अनन्तरं सा उषाः "कृष्णात्
निकृष्टवर्णात् नैशात् तमसः सकाशात् "उदस्थात् उत्थिता

अभूत् । “कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः' (निरु. २. २०) इति यास्कः । कीदृशी सा। "अर्या अरणीया पूजनीया “विहायाः विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महन्नाम 'विहायाः यह्वः' (नि. ३. ३. १२) इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाय "क्षयाय मनुष्याणां निवासाय “चिकित्सन्ती अन्धकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती तमो निवारयन्तीत्यर्थः॥

पूर्वा॒ विश्व॑स्मा॒द्भुव॑नादबोधि॒ जय॑न्ती॒ वाजं॑ बृह॒ती सनु॑त्री ।

उ॒च्चा व्य॑ख्यद्यु॒व॒तिः पुन॒र्भूरोषा अ॑गन्प्रथ॒मा पू॒र्वहू॑तौ ॥२

पूर्वा॑ । विश्व॑स्मात् । भुव॑नात् । अ॒बो॒धि॒ । जय॑न्ती । वाज॑म् । बृ॒ह॒ती । सनु॑त्री ।

उ॒च्चा । वि । अ॒ख्य॒त् । यु॒व॒तिः । पु॒नः॒ऽभूः । आ । उ॒षाः । अ॒ग॒न् । प्र॒थ॒मा । पू॒र्वऽहूंतौ ॥२

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजम् । बृहती । सनुत्री ।

उच्चा। वि । अख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वऽहूतौ ॥२॥

“विश्वस्मात् "भुवनात् सर्वस्मात् सुप्ताद्भूतजातात् "पूर्वा प्रथमा सती इयम् उषाः "अबोधि बुद्धा अभूत् । उषःकालमवगत्य हि पश्चात् सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते। कीदृशी सा। "वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्य अन्धकारं “जयन्ती पराभवं कुर्वती । यद्वा । वाजशब्दोऽअन्ननामसु पठितत्वादन्ननाम । अन्नं वै वाजः' (श. ब्रा. ९. ३. ४. १; तै. ब्रा. १. ३. ६. २) इति श्रुतेश्च । यजमानार्थम् अन्नं संपादयन्ती । “बृहती महती “सनुत्री सर्वं जगत्संभजन्ती

दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सा उषाः “उच्चा उच्चैरुन्नता सती “व्यख्यत् विचष्टे सर्वं जगत् पश्यति' इत्यर्थः । कीदृशी सा । "युवतिः मिश्रणशीला नित्ययौवना वा पुनर्भूः पुनःपुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात्। सा "उषाः पूर्वहूतौ सत्यां “प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सती "आ “अगन् देवयजनदेशंप्रत्यागच्छति ।' प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति ' (निरु. २. २२) इति यास्कः । इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥

यद॒द्य भा॒गं वि॒भजा॑सि॒ नृभ्य॒ उषो॑ देवि मर्त्य॒त्रा सु॑जाते ।

दे॒वो नो॒ अत्र॑ सवि॒ता दमू॑ना॒ अना॑गसो वोचति॒ सूर्या॑य ॥३

यत् । अ॒द्य । भा॒गम् । वि॒ऽभजा॑सि । नृऽभ्यः॑ । उषः॑ । दे॒वि॒ । म॒र्त्य॒ऽत्रा । सु॒ऽजा॒ते॒ ।

दे॒वः । न॒ः । अत्रं । स॒वि॒ता । दमूंनाः । अनांगसः । वो॒च॒ति॒ । सूर्यांय ॥३

यत् । अद्य । भागम् । विऽभजासि । नृऽभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यऽत्रा । सुऽजाते ।

देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

“सुजाते शोभनजनने "देवि देवनशीले हे उषः उषःकालाभिमानिदेवते "मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वम् अद्य अस्मिन् काले "नृभ्यः मनुष्येभ्यः यत् यं “भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं "विभजासि विभज्य ददासि । यद्वा । मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्ये नृभ्यः यजमानेभ्यः देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वात् उषसो दातृत्वमुपचर्यते । "अत्र अस्मिन् भागविषये "दमूनाः यजमानेभ्यः अभिमतफलदानमनाः।

दमूना दममना वा दाममना वा दान्तमना वा' (निरु. ४. ४) इति निरुक्तवचनम् । तादृशः "सविता प्रेरकः "देवः “नः अस्मान् "अनागसः "वोचति अपापान् यागयोग्यान् ब्रवीतु अनुगृह्णातु इत्यर्थः। किमर्थम्। "सूर्याय अस्मद्यागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थम् ॥

गृ॒हंगृं॑हमह॒ना या॒त्यच्छा॑ दि॒वेदिं॑वे॒ अधि॒ नाम॒ा दधा॑ना ।

सिषा॑सन्ती द्यो॒त॒ना शश्व॒दागा॒दग्रं॑मग्र॒मिद्भ॑जते॒ वसू॑नाम् ॥४

गृ॒हम्ऽगृं॑हम् । अ॒ह॒ना । या॒ति॒ । अच्छ॑ । दि॒वेऽदिं॑वे । अधि॑ । नाम॑ । दधा॑ना ।

सिसा॑सन्ती । द्यो॒त॒ना । शश्व॑त् । आ । अ॒गा॒त् । अग्र॑म्ऽअग्रम् । इत् । भ॒ज॒ते॒ । वसू॑नाम् ॥४

गृहम्ऽगृहम् । अहना । याति । अच्छ। दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिसासन्ती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अग्रम्ऽअग्रम् । इत् । भजते । वसूनाम्॥४॥

"अह्ना। उषो नामैतत् । 'अहना द्योतना' (नि. १.८.११) इति तन्नामसु पाठात् । सा देवी "दिवेदिवे प्रत्यहम्। 'दिवेदिवे द्यविद्यवि' (नि. १.९.११) इति अहर्नामसु पाठात्। "गृहंगृहं तत्तद्यज्ञगृहम् "अच्छ आभिमुख्येन याति गच्छति। कीदृशी। "अधि अधिकं "नाम नमनं प्रह्वत्वं प्रतिगृहम् उद्योगं प्रकाशनरूपं दधाना धारयन्ती । यद्वा । अधि दधाना अधिकं धारयन्ती । किंच "सिषासन्ती संभक्तुमिच्छन्ती "द्योतना कृत्स्नं जगत् द्योतनशीला "शश्वत् प्रतिदिनम् "आगात् आगच्छति । पूर्वं यातीत्युक्तत्वात् पुनः आगादिति

वचनमावश्यकत्वद्योतनार्थम् । आगत्य च “वसूनां धनानां हविर्लक्षणानाम् अग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं “भजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

भगं॑स्य॒ स्वसा॒ वरु॑णस्य जा॒मिरुषः॑ सूनृते प्रथ॒मा जं॑रस्व ।

प॒श्चा स दं॑घ्या॒ यो अ॒घस्यं॑ धा॒ता जयें॑म॒ तं दक्षिं॑णया॒ रथें॑न ॥ ५

भगं॑स्य । स्वसां॑ । वरुं॑णस्य । जा॒मिः । उषः॑ । सू॒नृ॒ते॒ । प्र॒थ॒मा । ज॒र॒स्व॒ ।

प॒श्चा । सः । द॒घ्या॒ः । यः । अ॒घस्यं॑ । धा॒ता । जयें॑म । तम् । दक्षिं॑णया । रथें॑न ॥५

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दघ्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तम् । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

"सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि "उषः हे उषोदेवते "भगस्य सर्वैर्भजनीयस्य आदित्यस्य "स्वसा असि स्वसृस्थानीयसि । तेन सहोत्पद्यमानत्वात् तद्वत्पूज्येत्यर्थः। तथा "वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य "जामिः असि भगिनीस्थानीयासि। एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात्। जनयन्त्युत्पादयन्ति अस्यामपत्यम् अन्ये इति जामिः। यद्वा । जमति गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानात् अन्यत्रेति । उक्तनिर्वचनद्वयम् अभिप्रेत्य यास्क आह-' न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति ' (निरु. ३. ६) इति । तादृशी त्वं "प्रथमा इतरदेवेभ्यः पूर्वा उत्कृष्टा वा सती "जरस्व स्तुता भव । जरतिः स्तुत्यर्थः । ' जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः ' (निरु. १०. ८) इति यास्कः । "पश्चा पश्चात्

त्वत्प्रीत्यनन्तरं “यः "अघस्य “धाता यः कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितास्ति "सः "दध्याः गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः ।' दृध्यति दभ्नोति ' (नि. २. १४. ६१) इति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स पापी बलीयान् तं दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया “रथेन अस्मदीयरथादिसाधनेन च “जयेम ॥ ॥ ४ ॥

उदीं॑रतां सू॒नृता॒ उत्पुरं॑धी॒रुद॒ग्नयः॑ शुशुचा॒नासो॑ अस्थुः ।

स्पा॒र्हा वसूं॑नि॒ तम॒सापं॑गूळ्हा॒विष्कृं॑ण्वन्त्यु॒षसो॑ विभा॒तीः ॥ ६

उत् । ई॒र॒ता॒म् । सू॒नृताः॑ । उत् । पुरम्ऽधीः । उत् । अ॒ग्नयः॑ । शु॒शु॒चा॒नासः॑ । अ॒स्थु॒ः ।

स्पा॒र्हा । वसू॑नि । तमं॑सा । अपं॑ऽगूळ्हा । आ॒विः ।
कृ॒ण्व॒न्ति॒ । उ॒षसः॑ । वि॒ऽभा॒तीः ॥६

उत् । ईरताम् । सूनृताः । उत् । पुरम्ऽधीः । उत् । अग्नयः
। शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्पार्हा । वसूनि । तमसा । अपऽगूळ्हा । आविः ।
कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

“सूनृताः प्रियसत्यात्मिकाः वाचः' “उदीरताम् उद्गच्छन्तु ।
हे ऋत्विजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वम् ।
तथा “पुरंधीः पुरंधयः । पुरं शरीरं यासु धीयते याभिर्वा ताः
पुरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ताः अपि उन्मिषन्तु ।
प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्तन्तामित्यर्थः । यद्यपि
प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि ' यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या
वा प्रज्ञा स प्राणः ' (कौ. उ. ३. ३) इति श्रुतेः
प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात् प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धम् ।

तथा अग्नयः आहवनीयाद्याः “शुशुचानासः अत्यन्तं दीप्यमानाः "उत् "अस्थुः उत्तिष्ठन्तु प्रज्वलयन्तु इत्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतः “विभातीः विविधं भासमानाः “उषसः उषोदेवताः “तमसा अपगूळ्हानि अन्धकारेणात्यन्तं गोपितानि स्पार्हा स्पृहणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीनि “आविष्कृण्वन्ति यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति तस्मात् स्तोत्रादिकं कुर्वन्वित्यर्थः ॥

अपा॒न्यदेत्य॒भ्य१॒॑न्यदें॑ति॒ विषुं॑रूपे॒ अहं॑नी॒ सं चं॑रेते ।

प॒रि॒क्षितो॒स्तमों अ॒न्या गुहां॒क॒रद्यौं॑दु॒षाः शोशुं॑चता॒ रथें॑न ॥७

अपं । अ॒न्यत् । एतिं । अ॒भि । अ॒न्यत् । ए॒ति॒ । विषुं॑रूपे॒ इति॒ विषुं॑ऽरूपे । अहं॑नी॒ इतिं । सम् । च॒रे॒ते॒ इतिं ।

प॒रि॒ऽक्षितोः॑ । तमः॑ । अ॒न्या । गुहा॑ । अ॒क॒: । अद्यौ॑त् ।
उ॒षाः । शोशु॑चता । रथे॑न ॥७

अप । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विषुरूपे
इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सम् । चरेते इति ।।

परिऽक्षितः । तमः । अन्या । गुह। अकः। अद्यौत् । उषाः।
शोशुचता । रथेन ॥७॥

इदानीम् अहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाः स्तूयते । “विषुरूपे
वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे “अहनी अहश्च रात्रिश्चोभे “सं
"चरेते । समित्येकीभावे । सहैव अव्यवधानेन चरतः ।
अत्राह्नः साहचर्यात् तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरपि अहः
इत्युच्यते । उत्तरत्र मन्त्रान्तरे अयमेवार्थः स्पष्टः आम्नातः
‘अहश्च कृष्णमहर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ' (ऋ.
सं. ६. ९. १) इति । तयोर्मध्ये अन्यत् रात्रिरूपमहः "अप
"एति अपगच्छति प्रतिलोमं गच्छति वा । ‘ अपेत्येतस्य

प्रतिलोम्यम्' (निरु. १. ३) इति यास्कः । "अन्यत् च दिवसाख्यमहः “अभि “एति अभिमुख्येन गच्छति । ‘ अभीत्याभिमुख्यम्' (निरु. १. ३) इति यास्कः । रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायाम् अहः अभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । विषुरूपे सं चरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । "परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिक्षपयतोर्वा । प्राणिनाम् अहःसु अतीतेषु आयुषः क्षयात् परिक्षपणं प्रसिद्धम् । तयोर्मध्ये "अन्या रात्रिः “तमः तमोरूपा "गुहा पदार्थानां गूहनम् "अकः करोति । अन्या अहरेकदेशभूता च "उषाः शोशुचता भृशं दीप्तेन "रथेन "अद्यौत् । द्योतते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वम् । रात्रिः तमोरूपत्वात् सर्वं जगत् आवृणोति । उषास्तु सर्वान् भावान् प्रकाशयति इत्युषसः स्तुतिः ॥

स॒दृशी॑र॒द्य स॒दृशी॒रिदु॒ श्वो दी॒र्घं सं॑चन्ते॒ वरु॑णस्य॒ धाम॑ ।

अ॒न॒व॒द्यास्त्रि॒ंशतं॒ योजंना॒न्येकैंका॒ क्रतुं॒ परिं यन्ति स॒द्यः ॥८

स॒ऽदृशीः । अ॒द्य । स॒ऽदृशीः । इत् । ऊ॒ं इतिं । श्वः । दी॒र्घम् । स॒च॒न्ते॒ । वरुंणस्य । धामं ।

अ॒न॒व॒द्याः । त्रि॒ंशतंम् । योजंनानि । एकांऽएका । क्रतुंम् । परिं । य॒न्ति॒ । स॒द्यः ॥८

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊँ इति । श्वः । दीर्घम् । सचन्ते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिशतम् । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुम् । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

“अद्य अस्मिन्नहनि. "सदृशीः "इत् परस्परं सदृश्यः एव । तथा “श्वः इत् परस्मिन्नप्यहनि “सदृशीः परस्परं सदृश्य एव। उशब्दोऽपिशब्दार्थः। इच्छब्द एवार्थः । अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः सदृश्यः श्वस्तन्यश्च

अद्यतनीभिः। एवम् अहरन्तरेण सादृश्यम् । कथं सादृश्यमिति तदुपपद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उषःकालः। स चैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशितिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनम् एकोनषष्ट्यधिकपञ्चसहस्रयोजनानि मेरुं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लङ्कादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति तस्य तस्य पुरस्तात् त्रिंशयोजनम् उषाः अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन् देशे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथा उषाः अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात् त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लङ्कादिसर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगन्तव्यः । एवं च सति एकस्मिन् भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागान्तरेऽपि तावन्तं कालं प्रकाशयति । एवम् उक्तरीत्या एकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः । प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्य

उषसां बहुत्वात् बहुवचनम् । एवमेकरूपाः उषसः "अनवद्याः शुद्धाः। तासामुदयात् सर्वे भावा अनवद्या भविष्यन्ति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । "दीर्घम् उक्तरीत्या अत्यन्तमायतं "वरुणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य “धाम स्थानं मेरुवलयं "सचन्ते प्रतिदिनं सेवन्ते । कियद्दूरमिति तदुच्यते । "त्रिंशतं "योजनानि त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्ततस्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः । किंच आसां मध्ये "एकैका उषा लङ्काद्येकैकभूभागवर्तिनां "क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं- क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा ' (निरु. २. २८) इति । सद्यः तदानीमेव स्वोदयकाले एव "परि “यन्ति परितो गच्छन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः । तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्योदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः । ‘ उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्नो

यवकोट्यां रोमकविषयेऽर्धरात्रः स्यात्' (आर्य. ४. १३) इति ।।

जा॒न॒त्यह्नः॑ प्रथ॒मस्य॒ नाम॑ शु॒क्रा कृ॒ष्णाद॑जनिष्ट श्वि॒ती॒ची ।

ऋ॒तस्य॒ योषा॒ न मि॑नाति॒ धामाह॑रहर्निष्कृ॒तमा॒चर॑न्ती ॥९

जा॒न॒ती । अह्नः॑ । प्र॒थ॒मस्य॑ । नाम॑ । शु॒क्रा । कृ॒ष्णात् । अ॒ज॒नि॒ष्ट । श्वि॒ती॒ची ।

ऋ॒तस्य॑ । योषा॑ । न । मि॒ना॒ति॒ । धाम॑ । अहः॑ऽअहः । निः॒ऽकृ॒तम् । आ॒ऽचर॑न्ती ॥९

जानती । अह्नः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ।। ९ ।।

उषाः "प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य वा "अह्नः दिवसस्य "नाम नमनमागमनं "जानती अवगच्छन्ती प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः। सा उषाः "शुक्रा स्वतो दीप्ता अत एव "श्वितीची श्वैत्यं गच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवती कृष्णात् निकृष्टात् तमसः सकाशात् "अजनिष्ट प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशान्नोत्पद्यते तथापि तदनन्तरभावित्वात् तत उत्पद्यते इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा “ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य “धाम तेजोयुक्तं स्थानं "योषा मिश्रयन्ती “न "मिनाति न हिनस्ति तदीयं तेजो न पराभवति । अपि तु "अहरहः सर्वेष्वहःसु "निष्कृतमाचरन्ती अलंकारशोभां कुर्वती । यद्वा । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति न हिनस्ति। किंतु अहरहः

सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारम् आचरन्ती कुर्वती तादृश्युषा अजनिष्टेति पूर्वत्रान्वयः ॥

क॒न्येव त॒न्वा॒३॒ शाशंदाना॒ँ एषिं देवि दे॒वमियंक्षमाणम् ।

सं॒स्मयंमाना युव॒तिः पु॒रस्तांदा॒विर्वक्षांसि कृणुषे विभा॒ती ॥ १०

क॒न्यांऽइव । त॒न्वां । शाशंदाना । एषिं । दे॒वि॒ । दे॒वम् । इयंक्षमाणम् ।

स॒म्ऽस्मयंमाना । यु॒व॒तिः । पु॒रस्तांत् । आ॒विः । वक्षांसि । कृ॒णु॒षे॒ । वि॒ऽभा॒ती ॥१०

कन्याऽइव । तन्वा । शाशदाना । एष् । देवि । देवम् । इयक्षमाणम् ।।

सम्ऽस्मयमाना। युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षेंसि । कृणुषे । विऽभाती ॥ १० ॥

"तन्वा शरीरेण “शाशदाना शाशाद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । ‘ शाशदानः शाशाद्यमानः ' (निरु. ६. १६) इति यास्कः । "कन्येव कमनीया कन्यकेव। ' कन्या कमनीया भवति क्वेयं नेतव्येति वा ' (निरु. ४, १५) इति यास्कः । सा यथा जनान्तिके विवसना संचरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीया अप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शाशदाना स्पष्टतां गच्छन्ती दृश्यसे । पश्चात् प्रगल्भा सती हे "देवि देवनशीले “इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तम् अभिमतं दातुमिच्छन्तं वा "देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियम् “एषि गच्छसि । ततः पश्चात् "युवतिः यौवनोपेता सती पुरस्तात् पत्युः सूर्यस्य पुरतः "संस्मयमाना सम् ईषत् हसन्ती हास्यं कुर्वती विभाती अत्यन्तं भासमाना “वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवान् "आविः "कृणुषे प्रकटीकरोषि ।

यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित् पुरस्तात् प्रियतमस्य पुरतः संस्मयमाना दन्तप्रदर्शनाय ईषद्धसनं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाहुमूलस्तनादीनि आविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः ।
यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दन्तस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करोषि ।। ।। ५ ।।

सु॒सं॒का॒शा मा॒तृमृ॑ष्टेव॒ योषा॒विस्त॒न्वं॑ कृणुषे दृ॒शे कम् ।

भ॒द्रा त्वमु॑षो वित॒रं व्यु॑च्छ॒ न तत्ते॑ अ॒न्या उ॒षसो॑ नशन्त ॥ ११

सु॒ऽस॒ङ्का॒शा । मा॒तृमृ॑ष्टाऽइव । योषा॑ । आ॒विः । त॒न्व॑म् । कृ॒णु॒षे॒ । दृ॒शे । कम् ।

भ॒द्रा । त्वम् । उ॒षः॒ । वि॒ऽत॒रम् । वि । उ॒च्छ॒ । न । तत् । ते॒ । अ॒न्याः । उ॒षसः॑ । न॒श॒न्त॒ ॥११

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे । दृशे । कम् ।

भद्रा । त्वम्। उषः। विऽतरम् । वि। उच्छ। न । तत् । ते। अन्याः । उषसः । नशन्त ॥११॥

हे उषोदेवि "मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता "योषा इव "सुसंकाशा अत्यर्थं प्रकाशमाना एवं तन्वं स्वकीयां तनुं "दृशे सर्वेषां दर्शनाय "आविः "कृणुषे प्रकटयसि । यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृता अत्यन्तं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति

तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र "कम् इति पादपूरणः अत्र विशेषस्याभावात् • शिशिरं जीवनय कम्' इतिवत् । तथा च यास्काचार्यः-' मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' (निरु. १. ९) इति । यद्वा । कमिति सुखवचनः । सुखं यथा भवति तथा आविष्कृणुषे इत्यर्थः । हे उषः यत एवं करोषि अतः "भद्रा कल्याणशीला स्तुत्या "त्वं "वितरं "व्युच्छ आवरकमन्धकारं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा विवासय । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात् परिहरणीयत्वाच्च व्युदसनीयं तम एव इति गम्यते । किंच "ते तव "तत् व्युदसनम् "अन्याः "उषसः अतीताः आगामिन्यश्च "न "नशन्त न व्याप्नुवन्ति तथा व्युच्छेति भावः । नशिर्व्याप्तिकर्मा।' इन्वति ननक्ष' इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्वि॒श्ववा॑रा॒ यत॑माना र॒श्मिभि॒ः सूर्य॑स्य ।

परां च॒ यन्ति॒ पुन॒रा चं यन्ति भ॒द्रा नाम॒ वहंमाना उ॒षासः॑ ॥
१२

अश्वंऽवतीः । गोऽमंतीः । वि॒श्वऽवांराः । यतंमानाः ।
र॒श्मिऽभिः॑ । सूर्यस्य ।

परां । च॒ । यन्तिं । पुनः॑ । आ । च॒ । य॒न्ति॒ । भ॒द्रा । नामं ।
वहंमानाः । उ॒षसः॑ ॥१२

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः ।
रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परा । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम ।
वहमानाः। उषसः ॥ १२ ॥

"अश्वावतीः अश्ववत्यो बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः तथा “गोमतीः
बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः "विश्ववाराः विश्वे वाराः वरणीयाः
कालाः यासां ताः तथोक्ताः । सार्वकालीन इत्यर्थः । यद्वा

। विश्वे वरितारो यासु ताः विश्ववाराः। विश्वैर्वरणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिः यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात् पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षिततत्वात् तासामपि प्रयत्नमविरुद्धम् । रश्मिदेवताः अपि प्रकाशिकाः इत्यर्थः । किंच “भद्रा भद्रं कल्याणं स्तुत्यं वा “नाम नमनं सर्वजनानुकूल्यं वहमानाः धारयमाणाः “उषासः उषोदेवताः "परा “च "यन्ति परायन्ति च । तथा “पुनरा च "यन्ति पुनरायन्ति च । परस्परापेक्षया उभयत्र चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गताः ता एव पुनःपुनर्दिनान्तरेषु अपि आयन्ति । जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः ।।

ऋ॒तस्यं र॒श्मिमंनु॒यच्छंमाना भ॒द्रम्भंद्रं॒ क्रतुं॑म॒स्मासुं धेहि ।

उषों नो अ॒द्य सु॒हवा॒ व्युंच्छा॒स्मासु॒ रायों म॒घवंत्सु च स्युः ॥
१३

ऋ॒तस्यं । र॒श्मिम् । अ॒नु॒ऽयच्छंमाना । भ॒द्रम्ऽभंद्रम् ।
क्रतुंम् । अ॒स्मासुं । धे॒हि॒ ।

उषः॑ । न॒ः । अ॒द्य । सु॒ऽहवां । वि । उ॒च्छ॒ । अ॒स्मासुं । रायः॑
। म॒घवंत्ऽसु । च॒ । स्यु॒रितिं स्युः ॥१३

ऋतस्य । रश्मिम् । अनुऽयच्छमाना । भद्रम्ऽभद्रम् ।
क्रतुम् । अस्मासु । धेहि ।

उषः। नः । अद्य । सुऽहवा । वि। उच्छ । अस्मासु । रायः।
मघवत्ऽसु । च । स्युरिति स्युः ॥१३॥

हे उषः "ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य "रश्मिं रश्मीन्
अनुयच्छमाना अनुकूल्येन प्रवर्तमाना त्वं “भदभद्रं "क्रतुं
तत्तत्कल्याणं स्तुत्यं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां

प्रज्ञां वा “धेहि स्थापय । हे उषः "नः अस्मदर्थं "सुहवा सुष्ठु आहूता सती व्युच्छ तमो विवासय प्रकाशं कुर्वित्यर्थः। किमर्थमिति तदुच्यते । "मघवत्सु । मघमिति धननाम । हविर्लक्षणधनयुक्तेषु “अस्मासु यजमानेषु "रायः “च "स्युः बहुविधानि धनानि संभवन्त्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थः शब्दः ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१२३&oldid=223996" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२४

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः
सूक्तं १.१२५ →

दे. उषाः। त्रिष्टुप्।

उषा उच्छन्ती समिधाने अग्ना उद्यन्त्सूर्य उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।

देवो नो अत्र सविता न्वर्थं प्रासावीद्द्विपत्प्र चतुष्पदित्यै ॥१॥

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥२॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥३॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि ।

अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥४॥

पूर्वे अर्धे रजसो अप्त्यस्य गवां जनित्र्यकृत प्र केतुम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पृणन्ती पित्रोरुपस्था ॥५॥

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिम् ।

अरेपसा तन्वा शाशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥६॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः ॥७॥

स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्याञ्ज्यङ्क्ते समनगा इव व्राः ॥८॥

आसां पूर्वासामहसु स्वसॄणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उषासः ॥९॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससन्तु ।

रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती ॥१०॥

अवेयमश्वैद्युवतिः पुरस्ताद्युङ्क्ते गवामरुणानामनीकम् ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहंगृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥११॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥१२॥

अस्तोढ्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्त्रिणं च शतिनं च वाजम् ॥१३॥

सायणभाष्यम्

‘ उषा उच्छन्ती ' इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमुषस्यम् । ‘ उषा उच्छन्ती ' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगस्तु पूर्वसूक्ते एवोक्तः ॥

उ॒षा उ॒च्छन्तीं समिधा॒ने अ॒ग्ना उ॒द्यन्सूर्यं उर्वि॒या ज्योतिंरश्रेत् ।

दे॒वो नो॒ अत्रं सवि॒ता न्वर्थं॒ प्रासांवीद्द्वि॒पत्प्र चतुंष्पदि॒त्यै ॥ १

उ॒षाः । उ॒च्छन्तीं । स॒म्ऽइ॒धा॒ने । अ॒ग्नौ । उ॒त्ऽयन् । सूर्यः । उ॒र्वि॒या । ज्योतिः । अ॒श्रे॒त् ।

दे॒वः । न॒ः । अत्रं । स॒वि॒ता । नु । अर्थंम् । प्र । अ॒सा॒वी॒त् । द्वि॒ऽपत् । प्र । चतुःऽपत् । इ॒त्यै ॥१

उषाः । उच्छन्ती । सम्ऽइधाने । अग्नौ । उत्ऽयन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः। अश्रेत् ।

देवः । नः । अत्र । सविता । नु। अर्थम् । प्र । असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुःऽपत् । इत्यै ॥१॥

एषा "उषाः "समिधाने "अग्नौ । अग्नित्वसामान्येन एकवचनम् । अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थे कर्तृप्रयोगः । उषःकाले हि आहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । "उच्छन्ती तमो विवासयन्ती "उर्विया उरु बहुलं "ज्योतिः प्रकाशम् "अश्रेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वम् । किमिव । “उद्यन् "सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । “अत्र त्वदुदयानन्तरम् अस्मिन् कर्मणि वा "सविता "देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः "नः अस्मदर्थं "नु क्षिप्रम् “अर्थम् । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । ‘ अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि' (ऋ. सं. ७. ६३. ४) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । अरणीयं "द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं "प्रासावीत् अनुजानातु ददात्वित्यर्थः। तथा "चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थम्। "इत्यै द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा । नः इत्यै इति संबन्धः । अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥

अमिंनती दैव्यांनि व्रतानिं प्रमिनती मंनुष्यां युगानिं ।

ईयुषींणामुपमा शश्वंतीनामायतीनां प्रंथमोषा व्यंद्यौत् ॥२

अमिंनती । दैव्यांनि । व्रतानिं । प्रऽमिनती । मनुष्यां ।
युगानिं ।

ईयुषींणाम् । उपऽमा । शश्वंतीनाम् । आऽयतीनाम् ।
प्रथमा । उषाः । वि । अद्यौत् ॥२

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती। मनुष्या ।
युगानि ।

ईयुषीणाम् । उपमा । शश्वतीनाम् । आऽयतीनाम् । प्रथमा
। उषाः । वि। अद्यौत् ॥ २ ॥

"दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम, 'व्रतं कर्वरम्' (नि. २. १. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माणि "अमिनती अहिंसन्ती' भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा "मनुष्या मनुष्याणां "युगानि युगोपलक्षितान् निमेषादिकालावयवान् "प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसन्ती आयुः क्षपयन्तीत्यर्थः । यद्वा । युगानि युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसन्ती वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । किंच "ईयुषीणां गच्छन्तीनाम् अतीतानां "शश्वतीनां नित्यानाम् उषसाम् "उपमा । ताभिः सदृशीत्यर्थः । सादृश्यं च * सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वः ' (ऋ. सं. १. १२३. ८) इत्यत्रोक्तम् । तथा "आयतीनां "प्रथमा आगामिनीनामुषसां प्रथमभाविनी सती "व्यद्यौत् विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । ईयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा। तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथा आयतीनां रात्र्यवसानसमये

उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी ।
उषस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् ।
तादृशी देवी व्यद्यौत् प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥

ए॒षा दि॒वो दु॑हि॒ता प्रत्य॑दर्शि॒ ज्योति॒र्वसा॑ना स॒म॒ना पु॒रस्ता॑त् ।

ऋ॒तस्य॒ पन्था॒मन्वे॑ति सा॒धु प्र॑जा॒न॒तीव॒ न दिशो॑ मिनाति ॥ ३

ए॒षा । दि॒वः । दु॒हि॒ता । प्रति॑ । अ॒द॒र्शि॒ । ज्योतिः॑ । वसा॑ना । स॒म॒ना । पु॒रस्ता॑त् ।

ऋ॒तस्य॑ । पन्था॑म् । अनु॑ । ए॒ति॒ । सा॒धु । प्र॒जा॒न॒तीऽइ॑व । न । दिशः॑ । मि॒ना॒ति॒ ॥३

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

“एषा उषाः “दिवः द्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य “दुहिता दुहितृस्थानीया । ततः उत्पद्यमानत्वात् दुहितेत्युपचर्यते । “पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि “प्रति प्रत्येकम् “अदर्शि दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशते इत्यर्थः । कीदृशी सा । “ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती “समना सम्यगानयित्री चेष्टयित्री । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । यद्वा । सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्यनवधारणादनवग्रहः ॥ सा तादृशी “ऋतस्य आदित्यस्य "पन्थां पन्थानं मेरोः प्रान्तप्रदेशमनुक्रमेण

"साधु सम्यक् “एति गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तात् उषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । “प्रजानतीव प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गन्तव्यः” इति चेतयन्तीव । यथा लोके प्रियतमे अनुरागयुक्ता काचित् भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः । किंच "दिशः प्रागादिकाः न “मिनाति न हिनस्ति । किंतु उषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

उपो॑ अदर्शि शु॒न्ध्युवो॒ न वक्षो॑ नो॒धा इ॑वा॒विर॑कृत प्रि॒याणि॑ ।

अ॒द्म॒सन्न स॑स॒तो बो॒धय॑न्ती शश्वत्त॒मागा॒त्पुन॑रे॒युषी॑णाम् ॥४

उपो॒ इति॑ । अ॒द॒र्शि॒ । शु॒न्ध्युवः॑ । न । वक्षः॑ । नो॒धाःऽइ॑व । आ॒विः । अ॒कृ॒त । प्रि॒याणि॑ ।

अ॒द्मऽसत् । न । स॒स॒तः । बो॒धयंन्ती । श॒श्व॒त्ऽत॒मा । आ । अ॒गा॒त् । पुनः॑ । आ॒ऽई॒युषीं॑णाम् ॥४

उपो इति । अदर्शि। शुन्ध्युवः । न । वक्षः। नोधाःऽइव । आविः । अकृत। प्रियाणि ।

अद्मऽसत् । न । ससतः । बोधयन्ती। शश्वत्ऽतमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणाम् ॥४॥

एषा उषाः “उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकः एको निपातः । सर्वैः समीपे एव “अदर्शि दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । शुन्ध्युवो "न 'वक्षः। अत्र नकारः उपमार्थीयः उपरिष्टात् प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः--' पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति' (नि. १.४) इति । तस्योदाहरणं- नेन्द्रं देवममंसत' (ऋ. सं.१०, ८६. १) इति उपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते ' (निरु. १. ४) इति ।

तस्योदाहरणं ‘दुर्मदासो न सुरायाम्' (ऋ. सं. ८.२. १२) इति । शुन्ध्युः आदित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षः वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा । शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन् दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच नोधाइव “प्रियाणि “आविरकृत । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्दैवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् । तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्याविरकरोत् । किंच "अद्मसन्न । अत्राप्युपमार्थीयो नकारः। अद्यते इति अद्म अन्नम् । तस्य पाकाय गृहे सीदति इति अद्मसत् पाचिका योषित् “ससतः बोधयन्ती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् भोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अद्मेति गृहनाम, * वरूथम् अम्' इति तन्नामसु पाठात् । तत्र सीदतीत्यद्मसत् जननी । सो यथा स्वपतः पुत्रादीन् उषःकाले प्रबोधयति तथा

भुवनाख्ये गृहे सीदन्ती तत्रत्यान् प्राणिनः प्रबोधयन्ती इयमुषाः। “एयुषीणाम् आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये “शश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतम् आगच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तम्-' उपादर्शि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्यूळहमिदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूळहं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अद्मसद्मानं भवत्यद्मसादिनीति वान्नसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकतमगात्पुनरागामिनीनाम् ' (निरु. ४, १६) इति ॥

पू॒र्वे॒ अर्धे॒ रज॑सो अ॒प्त्यस्य॒ गवा॒ं जनि॑त्र्यकृत॒ प्र के॒तुम् ।

व्यु॑ प्रथते वित॒रं वरी॑य॒ ओभा पृ॒णन्ती॑ पि॒त्रोरु॒पस्था॑ ॥५

पूर्वे॑ । अर्धे॑ । रज॑सः । अ॒प्त्यस्य॑ । गवा॑म् । जनि॑त्री ।
अ॒कृ॒त॒ । प्र । के॒तुम् ।

वि । उ॒ँ इति॑ । प्र॒थ॒ते॒ । वि॒ऽत॒रम् । वरी॑यः । आ । उ॒भा ।
पृ॒णन्ती॑ । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्था॑ ॥५

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अप्त्यस्य । गवाम् । जनित्री ।
अकृत । प्र । केतुम् ।

वि। ऊँ इति । प्रथते। विऽतरम् । वरीयः। आ । उभा ।
पृणन्ती । पित्रोः । उपऽस्था ॥ ५॥

"अप्त्स्यस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य "रजसः रञ्जकस्यान्तरिक्षलोकस्य । रजःशब्दोऽन्तरिक्षलोकवाची ' लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य “पूर्वे "अर्धे पूर्वस्मिन् भागे "जनित्री उत्पन्ना सती “गवां दिशां रश्मीनां वा "केतुं प्रज्ञानं “प्र “अकृत प्रकर्षेण करोति । यद्वा । रजसः रञ्जकस्याह्नः । रजःशब्दोऽहर्वाची ' असृगहनी रजसी उच्येते ' (निरु. ४. १९) इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्मिन् भागे उषःकाले गवां वाचां जनित्री जनयित्री उत्पादयित्री। उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् । यद्वा । अस्यस्य कर्मसु स्थितस्य जन्तोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम, ‘ केतः केतुः' इति तन्नामसु पाठात् । प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । किंच "पित्रोः पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योः "उपस्था उपस्थे उत्सङ्गे अन्तरालप्रदेशे स्थित्वा “उभा उभे द्यावापृथिव्यौ “पृणन्ती स्वतेजसा पूरयन्ती। यद्वा । उभा

उभयोः पित्रोरिति संबन्धः । “वितरं विशिष्टतरं “वरीयः उरुतरमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा "व्यु "प्रथते विशेषेणैव प्रख्याता भवति प्रकाशते इत्यर्थः । उशब्दः अवधारणार्थः पादपूरणो वा ‘ मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ ॥ ७ ॥

ए॒वेदे॒षा पु॑रु॒तमा॑ दृ॒शे कं नाजा॑मि॒ं न परि॑ं वृणक्ति जा॒मिम् ।

अ॒रे॒पसा॑ त॒न्वा॒३॒ शाश॑दाना॒ नार्भा॒दीष॑ते॒ न म॒हो वि॑भा॒ती ॥ ६

ए॒व । इत् । ए॒षा । पु॒रु॒ऽतमा॑ । दृ॒शे । कम् । न । अजा॑मिम् । न । परि॑ । वृ॒ण॒क्ति॒ । जा॒मिम् ।

अ॒रे॒पसा॑ । त॒न्वा॑ । शाश॑दाना । न । अर्भा॑त् । ईष॑ते । न । म॒हः । वि॒ऽभा॒ती ॥६

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कम्। न । अजामिम् । न । परि। वृणक्ति। जामिम् ।

अरेपसा । तन्वा । शाशदाना । न । अर्भात् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

“एषा उषाः "एवेत् । इच्छब्दः एवकारार्थः । एवमेव इदानीं भासमानप्रकारेणैव "पुरुतमा विपुलतमा अत्यन्तविस्तृता सती "अजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं “न “परि "वृणक्ति परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा "जामिं सजातीयं देवजाति “न परि वृणक्ति "न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कार्त्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । "दृशे "कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान् दर्शयितुं वा । किंच "अरेपसा अपापया निर्मलया “तन्वा शरीरेण “शाशदाना शाशाद्यमाना। शाशदानः

शाशाद्यमानः ' (निरु. ६. १६) इति यास्कः । स्पष्टतां गच्छन्तीत्यर्थः । "विभाती विशेषेण प्रकाशयन्ती सा "अर्भात् अल्पात् पुत्तिकादेः सकाशात् "न “ईषते न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा “महः महतो मेर्वादेः सकाशात् न ईषते न गच्छति। तमपि प्रकाशयति । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशते इत्युक्तम् । इदानीम् अस्मिंल्लोके परमाण्वादि पर्वतपर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अ॒भ्रा॒तेवं पुं॒स एंति प्रती॒ची गंर्ता॒रुगिंव स॒नये॒ धनांनाम् ।

जा॒येव॒ पत्यं उश॒ती सु॒वासां उ॒षा ह॒स्रेव॒ नि रिंणीते॒ अप्सः॑ ॥७

अ॒भ्रा॒ताऽइंव । पुं॒सः । ए॒ति॒ । प्र॒ती॒ची । ग॒र्त॒ऽआ॒रुगिंव । स॒नयें । धनांनाम् ।

जा॒याऽइ॑व । पत्ये॑ । उ॒श॒ती । सु॒ऽवासाः॑ । उ॒षाः ।
ह॒स्राऽइ॑व । नि । रि॒णी॒ते॒ । अप्सः॑ ॥७

अभ्राताऽव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुर्गिव ।
सनये । धनानाम् ।

जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासः । उषाः । हस्राऽइव
। नि । रिणते । अप्सः ॥ ७ ॥

“अभ्रातेव भ्रातृरहितेव “पुंसः पित्रादीन् प्रति प्रतीची
स्वकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी सती “ऐति गच्छति ।
यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्
स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितॄन् एति । सति
भ्रातरि स एव उचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति ।
तदभावात् पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स
एव पितुः पिण्डदानादिकं संतानकृत्यं करोति ।
तस्याभावात् स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन् गच्छति ।

तद्वदियम् उषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यम् आभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टान्तः । तथा “धनानां “सनये “गर्तारुगिव इत्यपरो दृष्टान्तः । गर्त इति गृहनाम ‘कृदरो गर्तः ' (नि. ३. ४. ३) इति तन्नामसु पाठात् । अत्रौचित्येन राजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिश्च अधिष्ठितं स्थानमुच्यते तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचित् गतभर्तृका योषित् धनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्याः विचार्य यदीयं रिक्थं लभते चेत् अक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति । देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्तितम् । किंच “पत्ये "उशती कामयमाना "सुवासाः "जायेव । अयमपरः दृष्टान्तः । यथा च लोके सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना

शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांक्षन्ती तेन सह संक्रीडते तथा इयम्” “उषा: अतिनैशेन अन्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना “हस्रेव हसनेव' “अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि । “नि "रिणीते नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचित् रमणीया योषित् स्मितव्याजेन दन्तान् विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः-* अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति मा रिक्थं लभते ' इति, “ जायेव पत्ये

कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान्विवृणुते
' (निरु. ३. ५) इति च ॥

स्वसा॒ स्वस्रे॒ ज्याय॑स्यै॒ योनि॑मारै॒गपै॑त्यस्याः प्रति॒चक्ष्ये॑व ।

व्यु॒च्छन्ती॑ र॒श्मिभि॒ः सूर्य॑स्या॒ञ्ज्य॑ङ्क्ते समन॒गा इ॑व॒ व्राः
॥८

स्वसा॑ । स्वस्रे॑ । ज्याय॑स्यै । योनि॑म् । अ॒रै॒क् । अप॑ । ए॒ति॒
। अ॒स्या॒ः । प्र॒ति॒चक्ष्य॑ऽइव ।

वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑ । र॒श्मिऽभि॑ः । सूर्य॑स्य । अ॒ञ्जि । अ॒ङ्क्ते॒ ।
स॒म॒न॒गाःऽइ॑व । व्राः ॥८

स्वसा । स्वस्रे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अप । एति
। अस्याः । प्रतिचक्ष्यऽइव ।

विऽउच्छन्ती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अञ्जि । अङ्क्ते ।
समनगाःऽइव । व्राः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवान्तरिक्षादुपन्नत्वात् परस्परं स्वसृभावः ।
तथाप्यह्नः प्राथम्यात् तेजस्वित्वाच्च ज्यायस्त्वम् ।
स्वयमेव सरतीति वा "स्वसी । रात्रिः "स्वस्रे “ज्यायस्यै
उत्तरीत्या ज्येष्ठायै "योनिम् उत्पत्तिस्थानम्
अपररात्ररूपम् "अरैक् अरिचन् प्रादात् प्ररेचयतीत्यर्थः ।
तथा च पूर्वत्राम्नातं-‘रात्र्युषसे योनिमारैक्' (ऋ. सं. १.
११३. १) इति। दत्त्वा च "अस्याः उत्पन्नाया उषसः
प्रतिचक्ष्येव । ज्ञापयित्वेव स्वयमपसृत्यैव गच्छति ।
ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्संनिधौ
स्थातुमनुचितमिति विज्ञायैवापगच्छतीति भावः ।
एवमुत्पन्ना एषा "सूर्यस्य "रश्मिभिः “व्युच्छन्ती तमो
विवासयन्ती “अञ्जि व्यञ्जकं तेजः । यद्वा । अञ्जि
व्यक्तं जगत् । "अङ्क्ते अनक्ति प्रकाशयति । किमिव ।

"समनगाइव । सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छन्तीति समनगाः विद्युतः । "व्राः व्राताः । विद्युसंघा इव । यद्वा। सम्यगननाय गच्छन्तीति समनगाः सूर्यरश्मयः । ते इव व्रा व्राताः संधीभूताः । ते यथाञ्जते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः ॥ व्रात इत्यत्र तकारलोपश्छान्दसः ॥

आ॒सां पूर्वा॑सा॒मह॑सु॒ स्वसॄ॑णा॒मप॑रा॒ पूर्वा॑म॒भ्ये॑ति प॒श्चात् ।

ताः प्र॑त्न॒वन्नव्य॑सीर्नू॒नम॒स्मे रे॒वदु॑च्छन्तु सु॒दिना॑ उ॒षासः॑ ॥९

आ॒साम् । पूर्वा॑साम् । अह॑ऽसु । स्वसॄ॑णाम् । अप॑रा । पूर्वा॑म् । अ॒भि । ए॒ति॒ । प॒श्चात् ।

ताः । प्र॒त्न॒ऽवत् । नव्य॑सीः । नू॒नम् । अ॒स्मे इति॑ । रे॒वत् । उ॒च्छ॒न्तु॒ । सु॒ऽदिनाः॑ । उ॒षसः॑ ॥९

आसाम् । पूर्वासाम् । अहऽसु । स्वसॄणाम् । अपरा । पूर्वीम् । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नव्यंसीः । नूनम् । अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुऽदिनाः । उषसः ॥९॥

“स्वसॄणां परस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयं सरन्तीनां वा "पूर्वासां पुरातनीनाम् "आसाम् उषसां मध्ये "अहसु अहःसु प्रतिदिनम् "अपरा अन्या अद्यतन्युषाः “पूर्वाम् अतीतदिवससंबन्धिनीमुषसं पश्चात् अनुसृत्य "अभ्येति । अभिमुखं गच्छति अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेश्वहःसु एवमेवाभ्येति । "नव्यसीः नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यः “ताः "उषासः उषसः अपि "नूनं निश्चयं “प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्यः अस्मे अस्माकं “रेवत् बहुधनविशिष्टं यथा भवति

तथा “उच्छन्तु प्रकाशयन्तु । पूर्वतन्यो यथौच्छन् तथा आगामिन्योऽपि उच्छन्तु इत्यर्थः ॥

प्र बोंधयोषः पृणतो मंघोन्यबुंध्यमानाः पणयः ससन्तु ।

रेवदुंच्छ मघवंद्भ्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूंनृते जारयंन्ती ॥ १०

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुंध्यमानाः । पणयः । ससन्तु ।

रेवत् । उच्छ । मघवंत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जरयंन्ती ॥१०

प्र। बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः । ससन्तु ।

रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जरयन्ती ॥ १० ॥

हे "मघोनि मघवति अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति "उषः हे उषोदेवि पृणतः हविष्प्रदान् अस्मान् यजमानान् "प्रबोधय प्रज्ञापय प्रतिबुद्धान् कुरु । किंच "पणयः व्ययासहिष्णवो वणिजः । 'पणिर्वणिग्भवति ' (निरु. २. १७) इति यास्कः । पणय इव लुब्धकाः "अबुध्यमानाः यागादीन् अकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छत्रवः "ससन्तु स्वपन्तु दीर्घनिद्रा भवन्तु म्रियन्तामित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरं- ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः' (ऋ. सं. १. २९. ४) इति । किंच हे मघोनि अस्मद्दत्तहविर्भिस्तद्वति हे उषः मघवद्भ्यः हविर्लक्षणान्नवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं "रेवत् धनवत् समृद्धिमत् "उच्छ विभाहि । किंच हे "सूनुते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि देवि जरयन्ती सर्वप्राणिनः क्षपयन्ती त्वं

स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं "रेवत् धनवत् समृद्ध्यर्थम् उच्छेति शेषः ॥ ॥ ८ ॥

अवेयमंश्वैद्युवतिः पुरस्तांद्युङ्क्ते गवांमरुणानामनींकम् ।

वि नूनमुंच्छादसंति प्र केतुर्गृहंगृंहमुपं तिष्ठाते अग्निः ॥११

अवं । इयम् । अश्वैत् । युवतिः । पुरस्तांत् । युङ्क्ते । गवांम् । अरुणानांम् । अनींकम् ।

वि । नूनम् । उच्छात् । असंति । प्र । केतुः । गृहम्ऽगृंहम् । उपं । तिष्ठाते । अग्निः ॥११

अव । इयम् । अश्वैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युङ्क्ते । गवाम् । अरुणानाम् । अनीकम् ।।

वि । नूनम् । उच्छात् । असति। प्र। केतुः । गृहम्ऽगृहम् । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

"इयम् उषाः युवतिः यौवनोपेतयोषित्स्थानीया । यद्वा । सर्वेषु भावेषु मिश्रयन्ती। "पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि "अव "अश्वैत् अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अत्र अवशब्दो विनिग्रहार्थीयः 'न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ ' (निरु. १. ३) इति यास्केनोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यते इति तत्राह । इयम् "अरुणानाम् अरुणवर्णानां "गवां प्रसिद्धानाम् एतन्नामकानामश्वानां वा "अनीकं समूहं "युङ्क्ते रथे योजयति।' अरुण्यो गाव उषसाम् । श्यावाः सवितुः '(नि. १. १५. ७-८) इति । यथा लोके वाहनसंनाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथा अत्रापि अरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनात् उषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते । यद्वा । अरुणानां रश्मीनां समूहं युङ्क्ते । तथा "नूनं निश्चयमेषा "वि "उच्छात् तमो विवर्जयिष्यति । यत इयं गा युनक्ति अत

एव कारणात् यथा लोकेऽश्वसंनाहं दृष्ट्वा उदयोऽनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः । तादृशी सा "असति असत्प्राये नीरूपेऽन्तरिक्षे तिरोधायकत्वात् अशोभने तमसि वा "केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासते इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरूपेऽन्धकारे “प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वान्वयः । तस्मिन् काले “अग्निः आहवनीयादिरूपः "गृहंगृहं सर्वयजमानगृहम् अग्निहोत्राद्यर्थम् "उप तिष्ठाते उपतिष्ठते दीप्यते इत्यर्थः ॥

उ॒त्ते वय॑श्चिद्वस॒तेर॑पप्त॒न्नर॑श्च॒ ये पि॑तु॒भाजो॒ व्यु॑ष्टौ ।

अ॒मा स॒ते व॑हसि॒ भूरि॑ वा॒ममुषो॑ देवि दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ॥१२

उत् । ते॒ । वयः॑ । चि॒त् । व॒स॒तेः । अ॒प॒प्त॒न् । नरः॑ । च॒ । ये । पि॒तु॒ऽभाजः॑ । विऽउ॑ष्टौ ।

अ॒मा । स॒ते । व॒ह॒सि॒ । भूरिं । वा॒मम् । उषः॑ । दे॒वि॒ । दा॒शुषें । मर्त्याय ॥१२

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः। विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

“ते तव “व्युष्टौ सत्यां “वयश्चित् गमनवन्तः पक्षिणोऽपि । चिदित्येष अपिशब्दार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् ।' उच्चावचेष्ववर्थेषु निपतन्ति ' (निरु. १. ४) इति यास्केनोक्तत्वात् । “वसतेः निवासस्थानान्नीडादेः "उत् ऊर्ध्वम् "अपप्तन् पतन्ति । पूर्ववाक्ये ‘गृहं गृहमुपतिष्ठातेऽग्निः' इत्युक्तत्वात्तदपेक्षया अपिशब्दः'। किंच नरश्च मनुष्याश्च “पितुभाजः अन्नवन्तोऽन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थम् उदुन्मुखा

अपप्तन् गच्छन्ति । तथा मन्त्रान्तरं- पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ' (ऋ. सं. १. ४८.५) इति । एवं सत्यां हे “देवि देवनशीले उषोदेवते “अमा गृहे देवयजनाये “सते तिष्ठते यजमानाय तदर्थम् । अमेति गृहनाम 'अमा दमे' (नि. ३. ४. ११) इति तन्नामसु पठितत्वात् । यद्वा । अमा सह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेतामित्यादौ सहार्थे प्रयोगात् । “मर्त्याय मनुष्याय “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय “भूरि “वामं बहु शोभनं धनं "वहसि प्रापयसि ॥

अस्तोंढ्वं स्तोम्या॒ ब्रह्मं॑णा॒ मेऽवीं॑वृधध्वमुश॒तीरुं॑षासः ।

यु॒ष्माकं॑ देवी॒रवं॑सा सनेम सह॒स्रिणं॑ च श॒तिनं॑ च॒ वाजं॑म् ॥ १३

अस्तोंढ्वम् । स्तो॒म्या॒ः । ब्रह्मं॑णा । मे॒ । अवीं॑वृधध्वम् ।
उ॒श॒तीः । उ॒ष॒स॒ः ।

यु॒ष्माकं॑म् । दे॒वी॒ः । अवं॑सा । स॒ने॒म॒ । स॒ह॒स्रिणं॑म् । च॒ ।
श॒तिनं॑म् । च॒ । वाजं॑म् ॥१३

अस्तोढ्वम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे। अवीवृधध्वम् ।
उशतीः । उषसः ।

युष्माकम् । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणम् । च ।
शतिनम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥

एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिमनया
निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे "स्तोम्याः । स्तोमः
स्तोत्रम् । तदर्हन्तीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हा उषसः । यतो यूयं
तादृश्यः अतः मे मत्स्वभूतेन "ब्रह्मणा
सूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेण स्तोत्रेण "अस्तोढ्वम् स्तुता भवत।

किंच हे उषासः उषसः "उशतीः स्तोतॄन् अस्मान् अस्मत्समृद्धिं वा कामयमाना यूयम् “अवीवृधध्वम् अस्मान् प्रवर्धयत । किंच हे “देवीः देव्यो देवनशीलाः "युष्माकम् अवसा युष्मत्संबन्धिना रक्षणेन वयं “सहस्रिणं सहस्रसंख्याकम् अभीष्टं धनं "सनेम लभेमहि । तथा “शतिनं “च “वाजं शतसंख्याकम् अपरिमितं धनं सनेम । युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयमपि अर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः । ॥ ९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१२४&oldid=207758" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२५

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२६ →

सूक्तं १.१२५

कक्षीवान् दैर्घतमस औशिजः

दे. स्वनयस्य दानस्तुतिः। त्रिष्टुप्, ४-५ जगती।

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान्प्रतिगृह्या नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमान आयू रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥१॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥२॥

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥३॥

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।

पृणन्तं च पपुरिं च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥४॥

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति ।

तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥५॥

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्त आयुः ॥६॥

मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ प्राता रत्नम् ' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं काक्षीवतम् । दानस्य स्तूयमानत्वात् दानदेवत्यं ' या तेनोच्यते सा देवता ' (अनु. २. ५) इति परिभाषितत्वात् । त्रैष्टुभम् । उपेत्यादिके द्वे जगत्यौ । ‘ प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तुतिरुपजगत्यौ ' इत्यनुक्रमणिका ॥

प्रा॒ता रत्नं॑ प्रा॒तरि॑त्वा॑ दधाति॒ तं चि॑कि॒त्वान्प्र॑ति॒गृह्या॒ नि धं॑त्ते ।

तेनं॑ प्र॒जां व॒र्धयं॑मान॒ आयू॑ रा॒यस्पोषें॑ण सचते सु॒वीरः॑ ॥१

प्रा॒तरिति॑ । रत्नं॑म् । प्रा॒तः॒ऽइत्वा॑ । द॒धा॒ति॒ । तम् । चि॒कि॒त्वान् । प्र॒ति॒ऽगृह्यं॑ । नि । ध॒त्ते॒ ।

तेनं॑ । प्र॒ऽजाम् । व॒र्धयं॑मानः । आयुः॑ । रा॒यः । पोषें॑ण । स॒च॒ते॒ । सु॒ऽवीरः॑ ॥१

प्रातरिति । रत्नम् । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तम् ।
चिकित्वान् । प्रतिऽगृह्य । नि । धत्ते ।

तेन । प्रऽजाम् । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण ।
सचते । सुऽवीरः ॥१

अत्रेतिहासमाचक्षते । दैर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिः
ब्रह्मचर्यं चरिष्यन् वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा
वेदान् सम्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः
स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रान्तः । प्रभाते
भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजा अनुचरैः संक्रीडमानः
अकस्मात् कक्षीवतः अन्तिकमाससाद । स च रभसा
प्रतिबुद्धः सहसोत्तस्थौ । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा
स्वकीये आसने उपवेश्य अस्य सौन्दर्यमवगत्य
स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किंनामा
त्वमिति । स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं च

आचचक्षे। स च राजा संभाव्यः इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्य अस्मै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतनिष्कानश्वशतं पुंगवानां शतं गवां षष्ट्युत्तरसहस्रं पुनरेकादशरथांश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽन्तिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ।। ननु कक्ष्या नाम अश्वबन्धनी रज्जुः । तद्वान् कक्षीवान् । अश्वबन्धनं च राज्ञ एवोचितम् । अतोऽस्य राजन्यत्वात् प्रतिग्रहो नोपपद्यते । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ' (मनु. १०. ७६) इत्युक्तत्वात् । तस्मात् ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति । नैष दोषः । यद्यप्यसौ कलिङ्गाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिङ्गेन स्वयं वृद्धत्वात् अपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिः उशिग्नामिकाम् अपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्या अतिजरटेन महर्षिणा सह रन्तुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषिताम्

उशिग्नामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य मन्त्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तया सह रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्याभ्याम् (ऋ. सं. १. ११६) इत्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितम् । अतः अस्य क्षत्रियसंबन्धात् कक्षीवानिति नाम उपपन्नम्। दीर्घतमसः परमर्षेः उत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात् प्रतिग्रहोऽपि उपपन्न एव । इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकम् । ननु अनुक्रमण्यां ' स्वनयस्य दानस्तुतिः' इति ‘ दानतुष्टो भावयव्यं तुष्टाव ' इति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यते इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायाम् ऋचि ‘ अधिक्षियतो भाव्यस्य ' इति दातुर्भावयव्यस्य श्रूयमाणत्वात् तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तम् । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा ' आ रुद्रासः' इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात् ‘स्वनयेन दत्ता' इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्च उभयत्रापि

दातृप्रतिग्रहीत्रोरेकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धम् । स च कक्षीवान् आनीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति । स्वनयो नाम राजा “प्रातरित्वा प्रातरेव आत्मनः सकाशमागतः सन् “रत्नं रमणीयं निष्कादिकं “प्रातः प्रभातकाले “दधाति अस्मत्संनिधौ स्थापयति ददाति । “तं स्थापितं सर्वं “चिकित्वान् चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान् “प्रतिगृह्य स्वीकृत्य “नि “धत्ते । पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं “तेन दत्तेन निष्कादिना “प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां “वर्धयमानः पोषयन् “आयुः जीवितं च वर्धयन् “सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् “रायस्पोषेण धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन “सचते । असौ राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं प्रार्थयते ॥

सु॒गुरं॑सत्सुहि॒र॒ण्यः॑ स्व॒श्वो॑ बृ॒हद॑स्मै॒ वय॒ इन्द्रो॑ दधाति ।

यस्त्वा॒यन्तं॒ वसु॑ना प्रातरित्वो मु॒क्षीज॑येव॒ पदि॑मुत्सि॒नाति॑ ॥ २

सु॒ऽगुः । अ॒स॒त् । सु॒ऽहि॒र॒ण्यः । सु॒ऽअश्वः॑ । बृ॒हत् । अ॒स्मै॒ । वयः॑ । इन्द्रः॑ । द॒धा॒ति॒ ।

यः । त्वा॒ । आ॒ऽयन्त॑म् । वसु॑ना । प्रा॒त॒ः॒ऽइ॒त्व॒ः॒ । मु॒क्षीज॑याऽइव । पदि॑म् । उ॒त्ऽसि॒नाति॑ ॥२

सुऽगुः । असत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत् । अस्मै । वयः । इन्द्रः । दधाति ।

यः । त्वा । आऽयन्तम् । वसुना । प्रातःऽइत्वः । मुक्षीजयाऽइव । पदिम् । उत्ऽसिनाति ॥२

अत्र कक्षीवतः पिता आनीतेन धनेन संतुष्टः राजानं बहुप्रकारेण आशास्ते । असौ स्वनयो राजा "सुगुः “असत् । शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान् भवतु । तथा “सुहिरण्यः सुष्ठु

हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान् भवतु । तथा “स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् । “अस्मै राज्ञे प्रदात्रे “बृहत् प्रभूतं “वयः अन्नम् “इन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता "दधाति दधातु ददातु । यतः अयं राजा अस्मै गोहिरण्याश्वान्नानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थना उचितैव । कस्यैवमाशीरिति स उच्यते । “यः यो राजा “प्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र "आयन्तं गुरुकुलात् आगतं “पदिं पथिकं यदृच्छया गन्तारं “त्वा त्वां “वसुना अन्नसाधनेन गवादिधनेन “उत्सिनाति गमनतः उत्कृष्टं बध्नाति गतिं निरुणद्धीत्यर्थः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः उच्यते । “मुक्षीजयेव “पदिम् । मुच्यमाना सती बन्धनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनी रज्जुः । तया पाशको यथा पदिं गन्तारं मृगपक्ष्यादिकम् उत्सिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं

व्याचक्षणेन यास्केन तदुदाहरणमयं मन्त्रः व्याख्यातः ‘ सुगुर्भवति ततनाच्च' (निरु. ५, १९) इति ॥

आयं॑म॒द्य सु॒कृतं॑ प्रा॒तरि॒च्छन्नि॒ष्टेः पु॒त्रं वसुं॑मता॒ रथें॑न ।

अं॒शोः सु॒तं पां॑यय मत्स॒रस्यं॑ क्ष॒यद्वीं॑रं वर्धय सू॒नृतां॑भिः ॥३

आयं॑म् । अ॒द्य । सु॒ऽकृतं॑म् । प्रा॒तः । इ॒च्छन् । इ॒ष्टेः । पु॒त्रम् । वसुं॑ऽमता । रथें॑न ।

अं॒शोः । सु॒तम् । पा॒य॒य॒ । म॒त्स॒रस्यं॑ । क्ष॒यत्ऽवीं॑रम् । व॒र्ध॒य॒ । सू॒नृतां॑भिः ॥३

आयम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् । वसुऽमता । रथेन ।

अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्ऽवीरम् ।
वर्धय । सूनृताभिः ॥३

“प्रातः पूर्वेद्युः प्रभातकाले अयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले “सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वाम् “इच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहम् “अद्य अस्मिन् दिने इदानीम् “आयं प्राप्तोऽस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वेद्युरिति तथापि अद्य आयम् इत्युक्तत्वादर्थात्पूर्वेद्युः प्रातः इति गम्यते । कीदृशम् । “इष्टेः इष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा “पुत्रं पुरु त्रातारम् । पुत्रः पुरु त्रायते । (निरु. २. ११) इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । “वसुमता “रथेन समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा । तेन सहितः इति सहार्थे तृतीया । किंच मदानीतेन समृद्धेन धनेन “अंशोः अंशुमतो वल्लीरूपस्य “मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । 'मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः ' (निरु. २.

५) इति निरुक्तम् । तस्य “सुतम् अभिषुतं रसं “पायय आत्मानं पायय इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च “क्षयद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं “सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः “वर्धय समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैः यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

उप॑ क्षरन्ति॒ सिन्ध॑वो मयो॒भुव॑ ईजा॒नं च॑ य॒क्ष्यमा॑णं च धे॒नव॑ः ।

पृ॒णन्तं॑ च॒ पपु॑रिं च श्रव॒स्यवो॑ घृ॒तस्य॒ धारा॒ उप॑ यन्ति वि॒श्वत॑ः ॥४

उप॑ । क्ष॒र॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः । म॒य॒ःऽभुवः॑ । ई॒जा॒नम् । च॒ । य॒क्ष्यमा॑णम् । च॒ । धे॒नवः॑ ।

पृ॒णन्तं॑म् । च॒ । पपुं॑रिम् । च॒ । श्र॒व॒स्यवः॑ । घृ॒तस्यं॑ । धाराः॑ । उपं॑ । य॒न्ति॒ । वि॒श्वतः॑ ॥४

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः ।

पृणन्तम् । च । पपुरिम् । च । श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥४

पूर्वस्यामृचि आनीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तम् । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति । “सिन्धवः स्यन्दनशीलाः प्रस्तुतपयोधाराः । सिन्धुः स्यन्दनात्' (निरु. ९. २६) इति यास्कः । “मयोभुवः सुखभावयित्र्यः । भय इति सुखनाम ' मयः स्यूमकम् ' (नि. ३. ६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । “धेनवः प्रीणयित्र्यो गावः “ईजानं सोमयागमनुतिष्ठन्तं तथा “यक्ष्यमाणं यक्ष्ये इति प्रणातिं कुर्वन्तं “च । न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्ये इति अध्यवसितवन्तमपि

“उप उपेत्य “क्षरन्ति स्रवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानाम् अग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिकमिति वाच्यम्। स्वर्गवत् गवादिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलम् अपि तु सुकृतसाधनानि कर्मान्तराणि अधितिष्ठतामपि महत् फलमस्त्येवेति दर्शयति । “पृणन्तं पितॄन् प्रीणयन्तं “पपुरिं प्रीणनशीलम् इष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयन्तं “च पुरुषं “श्रवस्यवः अन्नमिच्छन्त्यः अन्नसमृद्धिहेतवः “घृतस्य “धाराः। यद्वा । घृतकुल्याः। “विश्वतः सर्वतः “उप उपेत्य “यन्ति प्राप्नुवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ।।

नाक॑स्य पृ॒ष्ठे अधि॑ तिष्ठति श्रि॒तो यः पृ॒णाति॒ स ह॑ दे॒वेषु॑

गच्छति ।

तस्मा॒ आपों घृ॒तमंर्षन्ति॒ सिन्धंव॒स्तस्मां इ॒यं दक्षिंणा पिन्वते॒ सदां ॥५

नाकंस्य । पृ॒ष्ठे । अधिं । ति॒ष्ठ॒ति॒ । श्रि॒तः । यः । पृ॒णातिं । सः । ह॒ । दे॒वेषुं । ग॒च्छ॒ति॒ ।

तस्मैं । आपः॑ । घृ॒तम् । अ॒र्ष॒न्ति॒ । सिन्धंवः । तस्मैं । इ॒यम् । दक्षिंणा । पि॒न्व॒ते॒ । सदां ॥५

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः । ह । देवेषु । गच्छति ।

तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥५

सोमयागप्रशंसाप्रसङ्गेन सामान्यतो दानम्
एतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा । सोमस्यैव स्तुतत्वात्
दक्षिणाशब्दस्य यागे एव प्रसिद्धत्वाच्च आ
सूक्तपरिसमाप्तेः सोमयाग एव प्रस्तूयते ।। “यः यो मर्त्यः
“पृणाति हविरादिदानेन देवादीन् प्रीणाति “सः “नाकस्य ।
कमिति सुखनाम । तद्विरुद्धम् अकम् । न विद्यते अकं
दुःखं तत्साधनं पापं वेति नाको द्युलोकः । तथा च श्रूयते -
न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नाकम् ' (निरु. २. १४;
का. सं. २१. २) इति । तस्य “पृष्ठे उन्नते उपरिदेशे “श्रितः
सन् “अधि अधिकमाकल्पान्तं “तिष्ठति । यद्वा । अधि
तिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं
स्वर्गाश्रयणं किंतु “देवेषु मध्ये “गच्छति वर्तते स्वयमेव
देवो भवतीत्यर्थः । “ह इति प्रसिद्धौ । “तस्मै प्रीणयित्रे
पुरुषाय “सिन्धवः स्यन्दनशीलाः "आपः “घृतं तेजोवत्
सारम् “अर्षन्ति गच्छन्ति रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंच
“इयं भूमिरपि “दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती

“सदा सर्वकालं “पिन्वते सेचयति तोषयतीत्यर्थः ।
दातुर्जीवनसाधकान्नोदकानि रुचिराणि समृद्धानि
भवन्तीत्यर्थः ॥

दक्षिंणावता॒मिदि॒मानिं चि॒त्रा दक्षिंणावतां दि॒वि सूर्यांसः ।

दक्षिंणावन्तो अ॒मृतं भजन्ते॒ दक्षिंणावन्त॒ः प्र तिंरन्त॒
आयुं॒ः ॥६

दक्षिंणाऽवताम् । इत् । इ॒मानिं । चि॒त्रा । दक्षिंणाऽवताम् ।
दि॒वि । सूर्यांसः ।

दक्षिंणाऽवन्तः । अ॒मृतंम् । भ॒ज॒न्ते॒ । दक्षिंणाऽवन्तः । प्र ।
ति॒र॒न्ते॒ । आयुः॑ ॥६

दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् ।
दिवि । सूर्यासः ।

दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥६

“दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातॄणाम् । इच्छब्दः एवकारार्थः । तेषामेवार्थे “इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चन्दनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः । किंच “दक्षिणावताम् एव “दिवि द्युलोके “सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनो लोकाः तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति । किंच “दक्षिणावन्तः एव “अमृतं जरामरणरहितं स्थानं “भजन्ते सेवन्ते । यद्वा । दानेनापहतपाप्मानः आत्मानं विदित्वा अमृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति । ‘ यज्ञेन दानेन ' (बृ. उ. ४. ४. २२) इति श्रुतेः । किंच “दक्षिणावन्तः एव “आयुः “प्र “तिरन्ते अतिदीर्घमेवमायुष्यं वर्धयन्ते लभन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । इत् इति सर्वत्र संबध्यते ॥

मा पृ॒णन्तो॑ दुरि॑त॒मेन॒ आर॒न्मा जा॑रिषुः सू॒रयः॑ सुव्र॒तासः॑ ।

अ॒न्यस्तेषां॑ परि॒धिरं॑स्तु कश्चि॒दपृं॑णन्तम॒भि सं यं॑न्तु शोकाः॑ ॥७

मा । पृ॒णन्तः॑ । दुः॒ऽइ॑तम् । एनः॑ । आ । अ॒र॒न् । मा । जा॒रि॒षुः॒ । सू॒रयः॑ । सु॒ऽव्र॒तासः॑ ।

अ॒न्यः । तेषा॑म् । प॒रि॒ऽधिः । अ॒स्तु॒ । कः । चि॒त् । अपृं॑णन्तम् । अ॒भि । सम् । य॒न्तु॒ । शोकाः॑ ॥७

मा । पृणन्तः । दुःऽइतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुऽव्रतासः ।

अन्यः । तेषाम् । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥७

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । “पृणन्तः देवादीन् हविरादिना प्रीणयन्तः सन्तः “दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखम् “एनः तत्साधनं पापं च “मा “आरन मा प्राप्नुवन् । न केवलं दातार एव अपि तु “सूरयः देवानां स्तोतारो विद्वांसः “मा “जारिषुः जरया न जीर्णा भवेयुः। तथा “सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचान्द्रायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्हि एषाम् अन्यो जनः क इति स उच्यते । “तेषां दातॄणां स्तोतॄणां वा “अन्यः तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः “परिधिः पापस्य परितो धारकः “अस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवः तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथा अग्नेः परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वान्तर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषः तेषां परिधिः परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते । “अपृणन्तं देवादीन् अप्रीणयन्तमदातारं “शोकाः चित्तपीडाः तत्साधनाः

पाप्मानः “अभि अभिमुखं “सं “यन्तु सम्यक् प्राप्नुवन्तु वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२६

दे. १-५ स्वनयो भावयव्यः, ६ रोमशा, ७ स्वनयो भावयव्यः । त्रिष्टुप्, ६-७ अनुष्टुप्।

अमन्दान्स्तोमान्प्र भरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः ॥१॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्काञ्छतमश्वान्प्रयतान्सद्य आदम् ।

शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥२॥

उप मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमन्तो दश रथासो अस्थुः ।

षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सनत्कक्षीवाँ अभिपित्वे अह्नाम् ॥३॥

चत्वारिंशद्दशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति ।

मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवन्त उदमृक्षन्त पज्राः ॥४॥

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वस्त्रीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।

सुबन्धवो ये विश्या इव व्रा अनस्वन्तः श्रव ऐषन्त पज्राः ॥५॥

आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे ।

ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता ॥६॥

उपोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविका ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ अमन्दान्' इति षष्ठं सूक्तं सप्त' इत्यनुवर्तनात् सप्तर्चम् । आदितः पञ्चानां कक्षीवानृषिः षष्याःभा भावयव्यः सप्तम्याः रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी। आदितः पञ्चानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् स एव देवता ‘ या तेनोच्यते ' (अनु. २. ५) इति न्यायात्। अन्त्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः। षष्ठ्याः भावयव्यः सप्तम्याः रोमशा । यद्यपि ‘ स्वनयेन दत्ता' (ऋ. सं. १. १२६. ३) इति श्रूयमाणत्वात्तस्यैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् ‘आ रुद्रासः' इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि ‘भाव्यस्य ' इत्युक्तत्वाच्च ‘ भावयव्यं तुष्टाव ' इत्येतदविरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्ते एव । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः । अन्त्ये अनुष्टुभौ । तथा चानुक्रान्तम् - अमन्दानिति कक्षीवान्दानतुष्टः पञ्चभिर्भावयव्यं तुष्टावान्त्ये अनुष्टुभौ

भावयव्यरोमशयोर्दम्पत्योः संवादः' इति । उक्तो विनियोगः ।।

अमं॑न्दा॒न्स्तोमा॒न्प्र भ॑रे मनी॒षा सिन्धा॒वधिं क्षिय॒तो भा॒व्यस्यं ।

यो में स॒हस्र॒ममिंमीत स॒वान॒तूर्तो॒ राजा॒ श्रवं इ॒च्छमांनः ॥१

अमं॑न्दान् । स्तोमां॑न् । प्र । भ॒रे॒ । म॒नी॒षा । सिन्धौं । अधिं । क्षि॒य॒तः । भा॒व्यस्यं ।

यः । मे॒ । स॒हस्रं॑म् । अमिंमीत । स॒वान् । अ॒तूर्तः॑ । राजां । श्रवः॑ । इ॒च्छमांनः ॥१

अमन्दान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिन्धौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रम् । अमिमीत । सवान् । अतूर्तः । राजा । श्रवः । इच्छमानः ॥१

“सिन्धौ सिन्धुदेशे यद्वा लक्षणया सिन्धुतीरे समुद्रतीरे “अधि “क्षियतः अधिनिवसतः “भाव्यस्य भावयव्यस्य। तत्पुत्रस्य स्वनयस्येत्यर्थः । तस्य “अमन्दान् अनल्पान् “स्तोमान् स्तोत्राणि तन्निष्ठबहुविधदानादीनां कीर्तनानि “मनीषा मनीषया प्रियातिशयबुद्ध्या “प्र “भरे प्रकर्षेण संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । “अतूर्तः केनाप्यहिंसितः “यः “राजा “मे मदर्थं “सहस्रं तत्संख्याकान् “सवान् । सूयन्ते सोमाः एष्विति सवाः सोमयागाः । तान् “अमिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । किमिच्छन्। “श्रवः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमात्मने “इच्छमानः कामयमानः। यतोऽयमार्त्विज्याद्युपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहुधनं प्रादात् अतस्तं स्तौमीत्यर्थः ॥

श॒तं राज्ञो॒ नाध॑मानस्य नि॒ष्काञ्छ॒तमश्वा॒न्प्रय॑तान्स॒द्य आद॑म् ।

श॒तं क॒क्षीवाँ॒ असु॑रस्य॒ गोनां॑ दि॒वि श्रवो॒ऽजर॒मा त॑तान ॥२

श॒तम् । राज्ञः॑ । नाध॑मानस्य । नि॒ष्कान् । श॒तम् । अश्वा॑न् । प्रऽय॑तान् । स॒द्यः । आद॑म् ।

श॒तम् । क॒क्षीवा॑न् । असु॑रस्य । गोना॑म् । दि॒वि । श्रवः॑ । अ॒जर॑म् । आ । त॒ता॒न॒ ॥२

शतम् । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्वान् । प्रऽयतान् । सद्यः । आदम् ।

शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् । दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान ॥२

“नाधमानस्य स्वीकर्तव्यम् इत्युच्चैः याचमानस्य “असुरस्य धनानां निरसितुर्दानशीलस्य “राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य “निष्कान् आभरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रम् इत्यपरिमितवचनः । अपरिमितान् “सद्यः प्रार्थनानन्तरमेव “कक्षीवान् अहम् “आदम् आत्तवानस्मि स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः । तथा “प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेतान् “अश्वान् अध्वगमनसमर्थान् हयान् आदम् आत्तवान् । तथा “गोनां पुंगवानां बलीवर्दानामित्यर्थः । उत्तरमन्त्रे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां “शतम् आदम् । एवं प्रदाता राजा “दिवि द्युलोके “श्रवः कीर्तिम् “अजरं शाश्वतीम् “आ “ततान विस्तारितवान् । गवादिप्रतिग्रहीता अहं स्वर्गे कीर्तिमकरवमित्यर्थः ।।

उप॑ मा श्या॒वाः स्व॒नये॑न द॒त्ता व॒धूम॑न्तो॒ दश॒ रथा॑सो अस्थुः

।

ष॒ष्टिः स॒हस्र॒मनु॒ गव्य॒मागा॒त्सनं॑त्क॒क्षीवाँ॑ अभिपि॒त्वे अह्नां॑म् ॥३

उप॑ । मा॒ । श्या॒वाः । स्व॒नये॑न । द॒त्ताः । व॒धूऽमं॑न्तः । दश॑ । रथा॑सः । अ॒स्थुः॒ ।

ष॒ष्टिः । स॒हस्रं॑म् । अनुं॑ । गव्यं॑म् । आ । अ॒गा॒त् । सनं॑त् । क॒क्षीवा॑न् । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अह्नां॑म् ॥३

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमन्तः । दश । रथासः । अस्थुः ।

षष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् । सनत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्नाम् ॥३

“स्वनयेन “दत्ता: “श्यावाः तद्वर्णाश्वैः युक्तत्वात् श्यावाः “वधूमन्तः आरूढाभिर्वधूभिस्तद्वन्तः “दश एतत्संख्याकाः “रथासः रथाः “उप “अस्थुः उपस्थिता:। गव्यशब्दो गोसमूहवाची । “षष्टिः “सहस्रमनु “गव्यं षष्ट्यधिकसहस्रं गवां समूहोऽनु “आगात् आगतः । ततः आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्य अयं “कक्षीवान् “अह्नां दिवसानां मध्ये अभिपित्वे संनिहितेऽहनि “सनत् । स्वीकृतं रथवध्वादिकं स्वपित्रे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्दः आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्दः इतिवत् । स च ‘ प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य ' (निरु. ३. २०) इति यास्केनोक्तत्वात् आसन्नवचनः । उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥

चत्वा॒रिं॒शद्द॒शंरथस्य॒ शोणाः॑ स॒हस्र॒स्याग्रे॒ श्रेणिं॑ नयन्ति ।

म॒द॒च्युतं॑ः कृश॒नावंतो॒ अत्यां॑न्क॒क्षीवं॑न्त॒ उदं॑मृक्षन्त प॒ज्राः ॥४

च॒त्वा॒रि॒ंशत् । दशं॑ऽरथस्य । शोणाः॑ । स॒हस्रं॑स्य । अग्रें॑ । श्रेणिंम् । न॒य॒न्ति॒ ।

म॒द॒ऽच्युतः॑ । कृ॒श॒नऽवंतः । अत्यां॑न् । क॒क्षीवं॑न्तः । उत् । अ॒मृ॒क्ष॒न्त॒ । प॒ज्राः ॥४

चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिम् । नयन्ति ।

मदऽच्युतः । कृशनऽवतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत् । अमृक्षन्त । पज्राः ॥४

“दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः “सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गोयूथसहस्रस्य वा “अग्रे पुरस्तात् “शोणाः शोणवर्णोपेता: अश्वाः

“चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वा भवन्ति । तेऽपि “श्रेणिं पङ्क्तिमाश्रित्य “नयन्ति रथान् अभिमतदेशं प्रापयन्ति । यद्वा । अश्वनियुक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पङ्क्त्याकारेण वहन्तीत्यर्थः । अथ तान् “कक्षीवन्तः । कक्ष्या अश्वसंबन्धिनी रज्जुः । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य ' (निरु. २. २) इति यास्केनोक्तत्वात् । ताभिस्तद्वन्तः । यद्वा । अङ्गिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवन्तः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि छत्रिन्यायेन कक्षीवन्तः । “पज्राः घासाद्यन्नवन्तः सन्तः “मदच्युतः मदस्राविणः उद्धृत्तान् शत्रूणां मदस्य च्यावयितॄन् वा “कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् । कृशनमिति हिरण्यनाम ‘कृशनं लोहम् (नि. १. २. ७) इति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतान् “अत्यान् सततगमनशीलानश्वान्

“उदमृक्षन्त अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनाय उत्कृष्टं मार्जयन्ति ।

पूर्वा॒मनु॒ प्रय॑ति॒मा द॑दे व॒स्त्रीन्यु॒क्ताँ अ॒ष्टाव॒रिधा॑यसो॒ गाः ।

सु॒बन्ध॑वो॒ ये वि॒श्या॑ इव॒ व्रा अन॑स्वन्त॒ः श्रव॒ ऐष॑न्त प॒ज्राः ॥५

पूर्वा॑म् । अनु॑ । प्रऽय॑तिम् । आ । द॒दे॒ । व॒ः । त्रीन् । यु॒क्तान् । अ॒ष्टौ । अ॒रिऽधा॑यसः । गाः ।

सु॒ऽबन्ध॑वः । ये । वि॒श्याः॑ऽइव । व्राः । अन॑स्वन्तः । श्रव॑ः । ऐष॑न्त । प॒ज्राः ॥५

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । आ । ददे । वः । त्रीन् । युक्तान् । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः ।

सुऽबन्धवः । ये । विश्याःऽइव । व्राः । अनस्वन्तः । श्रवः । ऐषन्त । पज्राः ॥५

इदानीमानीतं धनं बन्धुभ्यो निवेदयन्नाह । हे “सुबन्धवः “पूर्वां “प्रयतिं पूर्वप्रदानम् “अनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि “वः युष्मदर्थम् “आ “ददे स्वीकृतवानस्मि । यद्वा । पूर्वां प्रयतिं प्रदेयं रथादिकम् अनु दानक्रमेणैव आ ददे प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । “त्रीन् “अष्टौ च “युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धनैर्वा युक्तान् रथानिति शेषः । अत्र संख्यापृथग्निर्देशो न विवक्षितः । तथा “अरिधायसः अरिभिरीश्वरैर्धारणीयाः बहुमूल्याः असंख्याताः “गाः च आ ददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तम् । पूर्वमेव पित्रे निवेदितानां पुनर्बन्धुभ्यो निवेदनासंभवात् वधूमन्तो दश रथासो अस्थुः ' (ऋ. सं. १, १२६. ३) इति दशानां रथानामुक्तत्वात् अत्र च त्रीनष्टौ इत्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वात् वधूविशिष्टानाम् अन्येभ्यो

दातुमनुचितत्वाच्च अन्यानीति युक्तम् । उक्तानामेव अनुवदनपक्षे दशवधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थम् । सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबन्धवः शोभना विद्यायोनिसंबन्धिनः येषां ते तथोक्ताः । यद्वा । शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विशः प्रजाः । तत्र भवाः "विश्याः । व्रियन्त इति “व्राः व्राताः ॥ तकारलोपश्छान्दसः ॥ विशां व्राता यथा परस्परमनुरागवन्तः तथा एतेऽपीत्यर्थः। “पज्राः अन्नवन्तोऽङ्गिरसः संतानप्रभवा ये सन्ति ते सर्वे सुबन्धवः “अनस्वन्तः शकटवन्तः हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवन्तः सन्तः “श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिम् “ऐषन्त इच्छन्ति इच्छन्तु वा । तदर्थम् आ ददे इति शेषः ॥

आगंधिता परिंगधिता या कंशीकेव जङ्गंहे ।

ददांति मह्यं यादुंरी याशूंनां भोज्यां शता ॥६

आऽगंधिता । परिंऽगधिता । या । कुशीकाऽइंव । जङ्गंहे ।

ददांति । मह्यंम् । यादुंरी । याशूंनाम् । भोज्यां । शता ॥६

आऽगधिता । परिऽगधिता । या । कशीकाऽइव । जङ्गहे ।

ददाति । मह्यम् । यादुरी । याशूनाम् । भोज्या । शता ॥६

संभोगाय प्रार्थितो भावयव्यः स्वभार्यां रोमशामप्रौढेति बुद्ध्या परिहसन्नाह । “भोज्या भोगयोग्यैषा “आगधिता आ समन्तात् गृहीता स्वीकृता । तथा “परिगधिता परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनम् । ‘ गध्यं गृह्णातेः ' (निरु. ५, १५) इति यास्कः । यद्वा । आगधिता आ

समन्तात् मिश्रयन्ती। आन्तरं प्रजननेन बाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । ‘ गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा ' (निरु. ५. १५) इति यास्कः । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यम् उत्तरस्मिंस्तु योषितः इति भेदः । कीदृशी सा । या “अङ्गहे अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुञ्चति । अत्यागे दृष्टान्तः । "कशीकेव । कशीका नाम सूतवत्सा नकुली । सा यथा पत्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुञ्चति तथैषापि । किंच भोज्यैषा “यादुरी । यादुरिति उदकनाम । रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी । बहुरेतो युक्तेत्यर्थः । तादृशी सती "याशूनां संभोगानाम् । यश इति प्रजनननाम । तत्संबन्धीनि कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां “शता शतानि असंख्यातानि मह्यं ददाति ॥ रोमशा नाम बृहस्पतेः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसन्तं स्वपतिं प्रत्याह ।।

उपोप मे परां मृश मा मे दभ्राणिं मन्यथाः ।

सर्वा॒हम॑स्मि रोम॒शा ग॒न्धारी॑णामिवावि॒का ॥७

उप॑ऽउप । मे॒ । परा॑ । मृ॒श॒ । मा । मे॒ । द॒भ्राणि॑ । म॒न्य॒था॒ः
।

सर्वा॑ । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । रो॒म॒शा । ग॒न्धारी॑णाम्ऽइव ।
अ॒वि॒का ॥७

उपऽउप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः
।

सर्वा । अहम् । अस्मि । रोमशा । गन्धारीणाम्ऽइव ।
अविका ॥७

भो पते “मे माम् । द्वितीयार्थे चतुर्थी । “उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः । उपेत्य “परा “मृश सम्यक् स्पृश । भोगयोग्यमवगच्छेत्यर्थः । यद्वा । मे मम गोपनीयमङ्गम् उपोप पर मृश अत्यन्तमान्तरं स्पृश। परामर्शभावशङ्कां

निवारयति । “मे मदङ्गानि रोमाणि “दभ्राणि "मा “मन्यथाः अल्पानि मा बुध्यस्व । ‘दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य' इति दभ्रं दभ्नोतेः ' (निरु. ३. २०) इति यास्कः । अदभ्रत्वमेव विशदयति । “अहं “रोमशा बहुरोमयुक्ता “अस्मि । यतोऽहमीदृशी अतः “सर्वा संपूर्णावयवास्मि । रोमशत्वे दृष्टान्तः । “गन्धारीणाम् “अविका इव । गन्धाराः देशाः । तेषां संबन्धिनी अविजातिरिव । तद्देशस्थाः अवयो मेषाः यथा रोमशाः तथा अहमस्मि। यद्वा । गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणाम् अविका अत्यर्थं तर्पयन्ती योनिरिव । तासाम् आ प्रसवं रोमादिविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वात् योनी रोमशा भवति । अतः सा उपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो माम् अप्रौढां मा अवबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १८ ॥

१.१२६.७

इह ब्रवीत्वनुयोगः संलाप ऋगुपोप मे । प्रतिषेधोपदेशौ तु अक्षैर्मेत्यक्षसंस्तुतौ ।।बृहद्देवता १.५२ ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१ | सूक्तं १.३१ | सूक्तं १.६१ | सूक्तं १.९१ | सूक्तं १.१२१ | सूक्तं १.१५१ | सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ | सूक्तं १.३२ | सूक्तं १.६२ | सूक्तं १.९२ | सूक्तं १.१२२ | सूक्तं १.१५२ | सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ | सूक्तं १.३३ | सूक्तं १.६३ | सूक्तं १.९३ | सूक्तं १.१२३ | सूक्तं १.१५३ | सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ | सूक्तं १.३४ | सूक्तं १.६४ | सूक्तं १.९४ | सूक्तं १.१२४ | सूक्तं १.१५४ | सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ | सूक्तं १.३५ | सूक्तं १.६५ | सूक्तं १.९५ | सूक्तं १.१२५ | सूक्तं १.१५५ | सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ | सूक्तं १.३६ | सूक्तं १.६६ | सूक्तं १.९६ | सूक्तं १.१२६ | सूक्तं १.१५६ | सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२७

← सूक्तं १.१२६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१२७

परुच्छेपो दैवोदासिः

सूक्तं १.१२८ →

दे. अग्निः। अत्यष्टिः, ६ अतिधृतिः।

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥१॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।

परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनाम् ।

शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥२॥

स हि पुरू चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो भवति द्रुहंतरः परशुर्न द्रुहंतरः ।

वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरम् ।

निःषहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥३॥

दृळ्हा चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेऽग्नये दाष्ट्यवसे ।

प्र यः पुरूणि गाहते तक्षद्वनेव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥४॥

तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।

आदस्यायुर्ग्रभणवद्वीळु शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यन्तो अजरा अग्नयो व्यन्तो अजराः ॥५॥

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदद्धव्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषन्त पन्थां नरः शुभे न पन्थाम् ॥६॥

द्विता यदीं कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यन्त उपवोचन्त भृगवो मथ्नन्तो दाशा भृगवः ।

अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषाम् ।

प्रियाँ अपिधीँर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥७॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दम्पतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।

अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।

अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्वा वयः ॥८॥

त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुष्मिन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युम्निन्तम उत क्रतुः ।

अध स्मा ते परि चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥९॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उषर्बुधे पशुषे नाग्नये स्तोमो बभूत्वग्नये ।

प्रति यदीं हविष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे ।

अग्रे रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणाम् ॥१०॥

स नो नेदिष्ठं ददृशान आ भराग्ने देवेभिः सचनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।

महि शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।

महि स्तोतृभ्यो मघवन्सुवीर्यं मथीरुग्रो न शवसा ॥११॥

सायणभाष्यम्

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूतानि । तत्र ‘ अग्निं होतारम् ' इति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्षमाग्नेयमात्यष्टम् । स हि शर्धः' (ऋ. सं. १. १२७. ६) इत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरा अतिधृतिः । उत्कृत्यभिकृतिसंकृतिविकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत् यत्यष्ट्यष्टिषु चतुरुत्तरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां परित्यागे एकैकमुक्तं छन्दो जायते । तथा सति अत्यष्ट्यतिधृती उक्तसंख्योपेते स्याताम् । एतत्सर्वं छन्दोग्रन्थे ' चतुःशतमुत्कृतिः' (पि. ४. १) इत्यादिसूत्रैः प्रतिपादितम् । तथा चानुक्रान्तम्- अग्निमेकादश परुच्छेपो दैवोदासिराग्नेयं तु पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिधृतिः षष्ठी ' इति । सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः कृत्वा प्राकृतीभिश्च सह यष्टव्यम् । तत्राग्नीध्रस्यैषा प्रथमा

। ‘ षष्ठस्य प्रातः सवने ' इति खण्डे सूत्रितम्- अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिराः ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।।

अ॒ग्निं होता॑रं मन्ये॒ दास्वं॑तं॒ वसुं॑ सू॒नुं सहं॑सो जा॒तवें॑दसं॒ विप्रं॒ न जा॒तवें॑दसं ।

य ऊ॒र्ध्वया॑ स्वध्व॒रो दे॒वो दे॒वाच्या॑ कृ॒पा ।

घृ॒तस्य॒ विभ्रा॑ष्टि॒मनुं॑ वष्टि शो॒चिषा॒जुह्वा॑नस्य स॒र्पिषः॑ ॥१

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । म॒न्ये॒ । दास्वं॑न्तम् । वसुं॑म् । सू॒नुम् । सहं॑सः । जा॒तऽवें॑दसम् । विप्रं॑म् । न । जा॒तऽवें॑दसम् ।

यः । ऊ॒र्ध्वया॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रः । दे॒वः । दे॒वाच्या॑ । कृ॒पा ।

घृ॒तस्यं । वि॒ऽभ्रांष्टिम् । अनुं । व॒ष्टि॒ । शो॒चिषां ।
आ॒ऽजुह्वांनस्य । स॒र्पिषः॑ ॥१

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् ।
सहसः । जातऽवेदसम् । विप्रम् । न । जातऽवेदसम् ।

यः । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिम् । अनु । वष्टि । शोचिषा ।
आऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥१

“अग्निं सर्वासां देवसेनानामग्रण्यं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा
“होतारम् अस्मद्यागं प्रति देवानामाह्वातारम् यद्वा ।
होमनिष्पादकं होतारम् । ‘ जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः ' (निरु.
७. १५) इति यास्कः । ‘ अग्निमद्य होतारमवृणीत ' (तै.
ब्रा. २. ६. १५. १) इति श्रुतेः । अग्निमग्न आवह ' (तै.
ब्रा ३. ५. ३. २) इति च अग्नेराह्वातृत्वं प्रसिद्धम् । अग्निं

होतारं मन्ये । एवं प्रति विशेषणं मन्ये इति संबन्धः । यद्वा । यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् एतदेव विधेयविशेषणम् । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि । “दास्वन्तम् अतिशयेन दानवन्तं "वसुं सर्वेषां निवासहेतुं “सहसः “सूनुं बलस्य पुत्रम् । अग्निर्मन्थनकाले बलेन मथ्यमानः उत्पद्यते इति पुत्रत्वमुपचर्यते “जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातबलं वा । जातवेदःशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः (निरु. ७. १९) । अग्नेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः । “विप्रं “न “जातवेदसं जातविद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बहु मन्यन्ते तथा त्वामपि मन्ये स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टः “यः “देवः “स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन “ऊर्ध्वया उन्नतया उत्कृष्टया “देवाच्या देवान् पूजयन्त्या देवान् प्रत्यक्तया वा “कृपा कृपया सामर्थ्यलक्षणया । ‘ देवान्प्रत्यक्तया कृपा ' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् आजुह्वानस्य आ समन्तात् हूयमानस्य “सर्पिषः

सरणशीलस्य “घृतस्य विलापनेन दीप्तत्याज्यस्य “विभ्राष्टिं विशेषेण भ्राजमानम् “अनु स्वयमपि तदाज्यं “शोचिषा ज्वालया “वष्टि कामयते स्वीकरोतीत्यर्थः ।।

यजि॑ष्ठं त्वा॒ यज॑माना हुवेम॒ ज्येष्ठ॒मङ्गि॑रसां विप्र॒ मन्म॑भि॒र्विप्रे॑भिः शुक्र॒ मन्म॑भिः ।

परि॑ज्मानमिव॒ द्यां होता॑रं चर्षणी॒नां ।

शो॒चिष्के॑शं॒ वृष॑णं॒ यमि॒मा विश॒ः प्राव॑न्तु जू॒तये॒ विश॑ः ॥२

यजि॑ष्ठम् । त्वा॒ । यज॑मानाः । हु॒वे॒म॒ । ज्येष्ठ॑म् । अङ्गि॑रसाम् । वि॒प्र॒ । मन्म॑ऽभिः । विप्रे॑भिः । शु॒क्र॒ । मन्म॑ऽभिः ।

परि॑ज्मानम्ऽइव । द्याम् । होता॑रम् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।

शो॒चिःऽकें॑शम् । वृषं॑णम् । यम् । इ॒माः । विशः॑ । प्र ।
अ॒व॒न्तु॒ । जू॒तयें॑ । विशः॑ ॥२

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठम् ।
अङ्गिरसाम् । विप्र । मन्मऽभिः । विप्रेभिः । शुक्र ।
मन्मऽभिः ।

परिज्मानम्ऽइव । द्याम् । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

शोचिःऽकेशम् । वृषणम् । यम् । इमाः । विशः । प्र ।
अवन्तु । जूतये । विशः ॥२

हे “विप्र मेधाविन् “शुक्र दीप्तज्वालाग्ने “यजिष्ठम्
अतिशयेन यष्टृतमं “त्वा त्वां “यजमानाः वयं यष्टारः "हुवेम
आह्वयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो
हुवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वाम् । “अङ्गिरसाम्
अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नानां मध्ये “ज्येष्ठम् । यद्वा । अङ्गारणां

मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अङ्गिरा अङ्गाराः ' (निरु. ३. १७) इति यास्कः। ' येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा, ३. ३४) इति श्रुतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते । “मन्मभिः मननसाधनैः “विप्रेभिः विशेषेण प्रीणयितृभिः “मन्मभिः मन्त्रैः । यद्वा । विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः मन्मभिर्मन्त्रैश्च सहिता वयमिति संबन्धः । त्वदाह्वानानन्तरं “परिज्मानं परितो गच्छन्तं “द्याम् इव सूर्यमिव “होतारं देवानामाह्वातारम् । केषामर्थे । “चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थे । यद्वा । चर्षणीनां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां पश्चात् यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानाम् आह्वातारम् । तथा “शोचिष्केशं केशवत् अत्यन्तायतज्वालोपेतं “वृषणं वर्षितारम् एवं रूपं “यं त्वां “विशः त्वामेव निविशमानाः “इमा: “विशः यजमानरूपाः प्रजाः “जूतये स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये “प्रावन्तु प्रकर्षेण प्रीणयन्तु । तादृशं त्वां हुवेमेति संबन्धः ।।

स हि पु॒रू चि॒दोजं॑सा वि॒रुक्मं॑ता॒ दीद्यां॑नो॒ भवं॑ति द्रुहं॑त॒रः पं॑र॒शुर्न द्रुं॑हं॑त॒रः ।

वी॒ळु चि॒द्यस्य॒ समृं॑तौ॒ श्रुव॒द्वनें॑व॒ यत्स्थि॒रं ।

नि॒ःषहं॑माणो यमत॒े नायं॑ते धन्वा॒सहा॒ नायं॑ते ॥३

सः । हि । पु॒रु । चि॒त् । ओजं॑सा । वि॒रुक्मं॑ता । दीद्यां॑नः । भवं॑ति । द्रु॒ह॒म्ऽत॒रः । प॒र॒शुः । न । द्रु॒ह॒म्ऽत॒रः ।

वी॒ळु । चि॒त् । यस्यं॑ । सम्ऽऋं॑तौ । श्रुवं॑त् । वनां॑ऽइव । यत् । स्थि॒रम् ।

नि॒ःऽसहं॑मानः । य॒म॒ते॒ । न । अ॒य॒ते॒ । ध॒न्व॒ऽसहां॑ । न । अ॒य॒ते॒ ॥३

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति । द्रुहम्ऽतरः । परशुः । न । द्रुहम्ऽतरः ।

वीळु । चित् । यस्य । सम्ऽऋतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरम् ।

निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥३

“स “हि स एव पूर्वं स्तुतः एवाग्निः “विरुक्मता विशेषेण रोचनवता “ओजसा ज्वालारूपेण बलेन “पुरु “चित् अत्यधिकमेव "दीद्यानः दीप्यमानः “द्रुहंतरः द्रोग्धॄणां तरिता निवारयिता “भवति अस्मासु द्रोहं कुर्वतां शत्रूणां हिंसको भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “द्रुहंतरः द्रोग्धॄणां छेदनाय प्रयुक्तः “परशुर्न परशुरिव । स यथा अमोघं हिनस्ति तथायमपि। किंच “यस्य अग्नेः “समृतौ संगतौ संयोगे “वीळु “चित् दृढमपि पाषाणादिकं “श्रुवत् गच्छेत्

शीर्येत । तथा “यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीड्विति दृढनाम, ‘वीळु च्यौत्नम् (नि. २. ९. १४) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । “वनेव उदकमिव । उदकं यथाग्निसंयोगे शुष्यति तथेत्यर्थः । अत्यन्तदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्मद्द्रोग्धारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंच अयमग्निः “निष्षहमाणः शत्रून् निःशेषणाभिभवन् “यमते उपरमते शत्रुषु मध्ये क्रीडति तानेव नाशयति । तथा कुर्वन् “नायते न गच्छति शत्रोः सकाशान्न पलायते । तत्र दृष्टान्तः । “धन्वसहा “न । धनुषा शत्रूनभिभवति इति धन्वसहा धानुष्कः ॥ सहतेरसुन् छन्दसोऽन्त्यलोपः ॥ स यथा शत्रोरभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः । यद्वा । दृढधनुर्वहनक्षमः धन्वसहः ॥ अस्मिन् पक्षे पचाद्यच् । ‘ सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ दृढधन्वा सन् न “अयते न चलति ।।

दृ॒ळ्हा चिं॑दस्मा॒ अनु॑ दु॒र्यथा॑ वि॒दे
तेजिं॑ष्ठाभिर॒रणिं॑भिर्दा॒ष्ट्यव॑से॒ऽग्नये॑ दा॒ष्ट्यव॑से ।

प्र यः पु॒रूणि॒ गाह॑ते॒ तक्ष॒द्वनें॑व शो॒चिषा॑ ।

स्थि॒रा चि॒दन्ना॒ नि रिं॑णा॒त्योजं॑सा॒ नि स्थि॒राणिं॑ चि॒दोजं॑सा ॥
४

दृ॒ळ्हा । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । अनु॑ । दुः॒ । यथा॑ । वि॒दे ।
तेजिं॑ष्ठाभिः । अ॒रणिं॑ऽभिः । दा॒ष्टि॒ । अव॑से । अ॒ग्नये॑ ।
दा॒ष्टि॒ । अव॑से ।

प्र । यः । पु॒रूणिं॑ । गाह॑ते । तक्षं॑त् । वनां॑ऽइव । शो॒चिषा॑ ।

स्थि॒रा । चि॒त् । अन्ना॑ । नि । रि॒णा॒ति॒ । ओजं॑सा । नि ।
स्थि॒राणिं॑ । चि॒त् । ओजं॑सा ॥४

दृळ्हा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे ।
तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे । अग्नये ।
दाष्टि । अवसे ।

प्र । यः । पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा ।

स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि ।
स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥४

“अस्मै अग्नये “दृळ्हा “चित् दृळ्हान्येव सारवन्ति हवींषि
अनुक्रमेण प्रतिमन्त्रं “दुः ददति ॥ ददातेर्लुङि “ गातिस्था'
इति सिचो लुक् । आतः' इति झेर्जुस् ।। यजमाना ददति ।
दाने दृष्टान्तः ॥ “यथा “विदे विदुषे परमार्थदर्शिने
उत्कृष्टानि धनानि वितरन्ति दानशीलाः । यद्वा ।
अयमग्निर्यथा विदे विन्दते स्वातिरिक्तं हविः देवेभ्यो दातुं
लभते स्वीकरोति तथा दुः इति ।। विन्दतेश्छान्दसः शपो
लुक् ।। ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ।। किंच

सोऽग्निः “तेजिष्टाभिः “अरणिभिः अत्यन्ततेजोयुक्तैर्मार्गैर्यज्ञादिरूपैः “दाष्टि पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति ।। ' दाशृ दाने '। शपो लुक् । किमर्थम् । “अवसे तद्रक्षणाय । यद्वा । तेजिष्ठाभिः अतिशयेन तेजोवद्भिः अरणिभिर्गमनैः इतरदेवानुद्दिश्य यजमानेन दत्तं हविः अवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि। अयमग्निर्ददाति नयति । किंच “अग्नये इतरदेवताप्रदानसमयेऽपि यजमानः अग्नये अग्निप्रीतये “दाष्टि प्रथमं ददाति । किमर्थम् । “अवसे रक्षणार्थम् । यदि अयमतृप्तः स्यात् इतरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्नये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः । किंच “यः अग्निः “पुरूणि बहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनि “प्र “गाहते प्रविशति प्रविश्य च वाश्यादिरूपया ज्वालया “तक्षत् तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः। “वनेव । वृक्षादिसमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तक्षति दहति तथेत्यर्थः । किंच अयमग्निः “स्थिरा स्थिराणि कठिनानि “अन्ना अन्नानि

व्रीह्यादीनि “ओजसा तेजोरूपया ज्वालया “नि नितरां “रिणाति गच्छति पचतीत्यर्थः ॥ ‘ री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । तथा “ओजसा स्वकीयेन तेजसा “स्थिराणि अपरिहरणीयानि पापानि अमित्राणि वा “नि रिणाति निःशेषेण गच्छति नाशयतीत्यर्थः ।।

तमंस्य पृ॒क्षमुपंरासु धीमहि॒ नक्तं॒ यः सु॒दर्शंतरो॒ दिवांतरा॒दप्रांयुषे॒ दिवांतरात् ।

आद॒स्यायु॒र्ग्रभंणवद्वी॒ळु शर्म॒ न सू॒नवें ।

भ॒क्तमभंक्त॒मवो॒ व्यंतों अ॒जरां अ॒ग्नयो॒ व्यंतों अ॒जराः ॥५

तम् । अ॒स्य॒ । पृ॒क्षम् । उपंरासु । धी॒म॒हि॒ । नक्तंम् । यः । सु॒दर्शंऽतरः । दिवांऽतरात् । अप्रंऽआयुषे । दिवांऽतरात् ।

आत् । अ॒स्य॒ । आयुः॑ । ग्रभं॑णऽवत् । वी॒ळु । शर्म॑ । न । सू॒नवें॑ ।

भ॒क्तम् । अभं॑क्तम् । अवः॑ । व्यन्तः॑ । अ॒जराः॑ । अ॒ग्नयः॑ । व्यन्तः॑ । अ॒जराः॑ ॥५

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् । अप्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् ।

आत् । अस्य । आयुः । ग्रभणऽवत् । वीळु । शर्म । न । सूनवे ।

भक्तम् । अभक्तम् । अवः । व्यन्तः । अजराः । अग्नयः । व्यन्तः । अजराः ॥५

“अस्य अस्मै “पृक्षं हविर्लक्षणमन्नम् “उपरासु उपरमन्ते अस्मिन् हवींषीत्युपराः वेदिसमीपभूमयः । तासु “धीमहि धारयामः । अस्येत्युक्तं कस्येत्याह । “यः अग्निः “नक्तं

रात्रौ “दिवातरात् अह्नोऽपि “सुदर्शतरः अत्यर्थं सर्वैर्दर्शनीयो भवति । यतोऽयं रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वात् अदृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते अतोऽस्मै धीमहि । पुनः कीदृशाय । “दिवातरात् अह्नः सकाशादेव “अप्रायुषे । प्रगतमायुर्यस्यासौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्मै । ' असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायस्तमेति' (तै. आ. १. १४) इति श्रुतेः रात्रौ सर्वे भावा निद्रया आवृतत्वात् प्रायुष इव भवन्ति । अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात् प्रकृष्टायुर्भवति । अतोऽपि धीमहि । किंच “आत् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो यतश्चायमप्रायुः अतः कारणात् “अस्य अस्मै तदर्थम् “आयुः हविर्लक्षणमन्नम् "ग्रभणवत् ग्रहणयुक्तम् अभूत् । ग्रहणे दृष्टान्तः । “सूनवे पुत्राय पित्रोः “वीळु “शर्म दृढं सुखसाधनं गृहं यथा ग्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मेति गृहनाम ‘ शर्म वर्म' (नि. ३. ४. २१) इति तन्नामसु पाठात्

। इदानीमाहवनीयादिरूपेण अग्नेर्बहुत्वमपेक्ष्याह । एते “अग्नयः “भक्तं सेवमानम् “अभक्तम् असेवमानं च “व्यन्तः एते प्राणिनः अनुग्राह्याः इति बुध्यमानाः “अवः रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमानेष्वतिशय इत्याह । “व्यन्तः तैः प्रत्तं हविरश्नन्तः “अजराः भवन्ति । स्वयं हविषा अजराः सन्तो यजमानानप्यजरान् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

स हि शर्धो॒ न मारु॑तं

तुवि॒ष्वणि॒रप्न॑स्वतीषू॒र्वरा॑स्वि॒ष्टनि॒रार्त॑नास्वि॒ष्टनिः॑ ।

आद॑द्ध॒व्यान्या॑द॒दिर्य॒ज्ञस्य॑ के॒तुर॒र्हणा॑ ।

अध॑ स्मास्य॒ हर्ष॑तो॒ हृषी॑वतो॒ विश्वे॑ जुष॑न्त॒ पन्था॒ नरः॑ शु॒भे न पन्था॑ ॥६

सः । हि । शर्धः॑ । न । मारु॑तम् । तु॒वि॒ऽस्वनिः॑ ।

अप्न॑स्वतीषु । उ॒र्वरा॑सु । इ॒ष्टनिः॑ । आर्त॑नासु । इ॒ष्टनिः॑ ।

आद॑त् । ह॒व्यानि॑ । आ॒ऽद॒दिः । य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुः । अ॒र्हणा॑ ।

अध॑ । स्म॒ । अ॒स्य॒ । हर्ष॑तः । हृषी॑वतः । विश्वे॑ । जु॒ष॒न्त॒ ।

पन्थां॑म् । नरः॑ । शु॒भे । न । पन्थां॑म् ॥६

सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनिः ।

अप्नस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तनासु । इष्टनिः ।

आदत् । हव्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अध । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषन्त ।

पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥६

“स “हि स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निः “तुविष्वणिः ।

तुवि इति बहुनाम ‘ उरु तुवि । (नि. ३. १. २) इति

तन्नामसु पाठात् । बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यन्तज्वलितेऽग्नौ वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुत्पद्यते ज्वलतीत्यर्थः । ध्वनने दृष्टान्तः । “मारुतं “शर्धो “न मरुत्संबन्धि बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । “अप्नस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अप्न इति कर्मनाम, ‘ अप्नः दंसः' (नि, २. १. २) इति तन्नामसु पाठात् । “उर्वरासु उरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयम् । “इष्टनिः यष्टव्यः ॥ औणादिकोऽनिक् तुडागमश्च ॥ किंच आर्तनासु । आर्तान् करोत्यार्तयति । आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ॥ ‘ ण्यासश्रन्थो युच् ' (पा. सू. ३. ३. १०७) । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ तासां जयाय “इष्टनिः एष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंच एवं स्वनयन्नग्निः “हव्यानि आज्यपुरोडाशादीनि “आदत् अत्ति भक्षयति ।। छान्दसो लुङ् । यद्वा । आङ्पूर्वाद्ददातेः ‘ आङो यमहनः ' (पा. सू. १. ३. २८) इति व्यत्ययेनात्मनेपदाभावः । गातिस्था'

इति सिचो लुक् । छान्दसो ह्रस्वः । केवलादेव वा ‘ छन्दस्यपि दृश्यते ' इति अनजादेरपि आडागमः । अत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ “आददिः सर्वत्र हविरादानशीलः तथा “यज्ञस्य “केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा "अर्हणा पूजनीयः ॥ ‘ सुपां सुलुक्' ' इति सोः आकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं छान्दसम् । किंच “हर्षतः हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य । यद्वा । अभिमतफलदानेन यजमानान् हर्षयतः “हृषीवतः आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः “पन्थां पन्थानं मार्गं “विश्वे सर्वे मनुष्याः “जुषन्त अप्रीणयन् असेवन्त वा । किमर्थम् । “शुभे शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये । पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यम् ऐहिकामुष्मिकफलस्य अग्नेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गश्रयणे दृष्टान्तः । यथा लोके “नरः मनुष्या: शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव ।।

द्वि॒ता यदीं॑ की॒स्तासो॑ अ॒भिद्य॑वो नम॒स्यंत॑ उप॒वोचं॑त॒ भृग॑वो म॒थ्नंतो॑ दा॒शा भृग॑वः ।

अ॒ग्निरीं॑शे॒ वसू॑ना॒ं शुचि॒र्यो ध॒र्णिरे॑षां ।

प्रि॒याँ अ॑पि॒धीँर्व॑निषीष्ट॒ मेधि॑र॒ आ व॑निषीष्ट॒ मेधि॑रः ॥७

द्वि॒ता । यत् । ई॒म् । की॒स्तास॑ः । अ॒भिऽद्य॑वः । न॒म॒स्यन्त॑ः । उ॒प॒ऽवोच॑न्त । भृग॑वः । म॒थ्नन्त॑ः । दा॒शा । भृग॑वः ।

अ॒ग्निः । ई॒शे॒ । वसू॑नाम् । शुचि॑ः । यः । ध॒र्णिः । ए॒षा॒म् ।

प्रि॒यान् । अ॒पि॒ऽधीन् । व॒नि॒षी॒ष्ट॒ । मेधि॑रः । आ । व॒नि॒षी॒ष्ट॒ । मेधि॑रः ॥७

द्विता । यत् । ईम् । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यन्तः । उपऽवोचन्त । भृगवः । मथ्नन्तः । दाशा । भृगवः ।

अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः । यः । धर्णिः । एषाम् ।

प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥७

“यत् यं “द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नम् । यद्वा । उपलक्षणमेतत्। आहवनीयादिरूपेण नानाविधम् । यद्वा । द्विता द्विविधाय ऐहिकामुष्मिकफलाय उभयाय । विभक्तेः आजादेशः । “ईम् इममग्निं “कीस्तासः कीर्तनं कुर्वन्तः स्तोतारः ।। पचाद्यचि छान्दसं सत्वम्। “अभिद्यवः अभितो द्योतमानाः “नमस्यन्तः नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वन्तः “भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्ना महर्षयः “उपवोचन्त उपेत्य ब्रुवन्ति । किं कुर्वन्तः । “दाशा दानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं “मथ्नन्तः अरण्याम् अग्निमन्थनं कुर्वन्तः तथा “भृगवः भ्रष्टारो हविषां पापानां वा । किं च “यः “अग्निः “शुचिः

दीप्तः “धर्णिः धारणकुशलः अयमग्निः “एषां दीयमानानां “वसूनां हविर्लक्षणानाम् “ईशे ईष्टे समर्थों भवति ।। ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥ यद्वा । एषां दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनाम् ईशे ईष्टे समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः। किंच अयमग्निः “मेधिरः । मेधो यज्ञः । तद्वान् स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन् “प्रियान् स्वप्रीतिहेतून् आज्यादीन् “अपिधीन् पर्याप्तिपर्यन्तं दत्तान् । “वनिषीष्ट संभक्तवान् संभजतां वा । तथा “मेधिरः मेधावानसौ “आ “वनिषीष्ट । अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयम् आज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ।।।

विश्वांसां त्वा वि॒शां पतिं हवामहे॒ सर्वासां समा॒नं दंपंतिं भुजे स॒त्यगिंर्वाहसं भुजे ।

अतिंथिं॒ मानुंषाणां पि॒तुर्न यस्यांस॒या ।

अ॒मी च॒ विश्वे॑ अ॒मृता॑स॒ आ वयो॑ ह॒व्या दे॒वेष्वा वयः॑ ॥८

विश्वा॑साम् । त्वा॒ । वि॒शाम् । पति॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । सर्वा॑साम् । स॒मा॒नम् । दम्ऽप॑तिम् । भु॒जे । स॒त्यऽगि॑र्वाहसम् । भु॒जे ।

अति॑थिम् । मानु॑षाणाम् । पि॒तुः । न । यस्य॑ । आ॒स॒या ।

अ॒मी इति॑ । च॒ । विश्वे॑ । अ॒मृता॑सः । आ । वयः॑ । ह॒व्या । दे॒वेषु॑ । आ । वयः॑ ॥८

विश्वासाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वासाम् । समानम् । दम्ऽपतिम् । भुजे । सत्यऽगिर्वाहसम् । भुजे ।

अतिथिम् । मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया ।

अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥८

“विश्वासां सर्वासां “विशां प्रजानां यजमानानां “पतिम् अभिमतफलदानेन पालकं “हवामहे आह्वयामः । न केवलं यजमानानां किंतु “सर्वासां प्रजानां “समानम् एकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्य सर्वेषां समत्वात् । तथा “दम्पतिं गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकम् । दम इति गृहनाम, ‘दमे कृत्तिः । (नि. ३. ४. १२) इति तन्नामसु पाठात् ॥ अकारलोपश्छान्दसः ।। किमर्थम् । “भुजे भोगाय हवामहे आह्वयामः । पुनः स एव विशेष्यते । “सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानाम् अविसंवादिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारम् । यद्वा । गिरो मन्त्ररूपा वहन्तीति गिर्वाहसः ऋत्विजः । सत्याः अविसंवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः ।। ‘ वहिहाधाञ्भ्यः' इति असुन् । ‘ णित् ' इत्यनुवृत्तेः

उपधावृद्धिः ।। पुनः कीदृशम् । “मानुषाणां मनुष्याणाम् “अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्य आगन्तारं वा । किंच “यस्य अग्नेः “आसया समीपे । आसेत्यन्तिकनाम, ‘ आसा अम्बरम् ' (नि. २. १६. २) इति तन्नामसु पाठात् । तत्समीपे “अमी “विश्वे “अमृतासः हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अपि “आ आगच्छन्ति ॥ उपसर्गवशात् योग्यक्रियाध्याहारः ।। किमर्थम् । “वयः हविर्लक्षणान्नमुद्दिश्य अग्निमुखात् एव इतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । “पितुर्न पितुरन्तिके पुत्रादयो यथा अन्नाद्यर्थं सेवन्ते तद्वत् । किंच “वयः नेतारः ऋत्विजोऽपि “देवेषु इतरेषु इज्यमानेषु मध्ये “हव्या हवींषि “आ ददति अग्नये । वेतेरौणादिको डिः । विचि वा गुणः ।।

त्वमं॑ग्ने सह॑सा॒ सह॑न्तमः शु॒ष्मिंत॑मो जायसे दे॒वता॑तये

र॒यिर्न दे॒वता॑तये ।

शु॒ष्मिंत॑मो॒ हि ते॒ मदो॑ द्यु॒म्निंत॑म उ॒त क्रतुः॑ ।

अध॑ स्मा ते॒ परि॑ चरं॑त्यजर श्रु॒ष्टी॒वानो॒ नाजं॑र ॥९

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । सह॑सा । सह॑न्ऽतमः । शु॒ष्मिन्ऽत॑मः । जा॒य॒से॒ । दे॒वऽता॑तये । र॒यिः । न । दे॒वऽता॑तये ।

शु॒ष्मिन्ऽत॑मः । हि । ते॒ । मदः॑ । द्यु॒म्निन्ऽत॑मः । उ॒त । क्रतुः॑ ।

अध॑ । स्म॒ । ते॒ । परि॑ । च॒र॒न्ति॒ । अ॒ज॒र॒ । श्रु॒ष्टी॒वानः॑ । न । अ॒ज॒र॒ ॥९

त्वम् । अग्ने । सहसा । सहन्ऽतमः । शुष्मिन्ऽतमः । जायसे । देवऽतातये । रयिः । न । देवऽतातये ।

शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युम्निन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।

अध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीवानः । न । अजर ॥९

हे “अग्ने “त्वं “सहसा बलेन “सहन्तमः अतिशयेन शत्रूणामभिभविता तथा “शुष्मिन्तमः अतिशयेन तेजस्वी “जायसे ।। सहेरौणादिकः कनिन् । ‘नाद्धस्य' इति नुट् । किमर्थम् । “देवतातये देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थम् । यज्ञनामैतत् । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्योरुत्पद्यसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः । रयिर्न “देवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं-- ‘ यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम्' इति । किंच “ते तव “मदः आज्यस्वीकारजनितो हर्षः ! “शुष्मिन्तमः अतिशयेन बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । आज्येन अग्नेर्मदो भवतीति

प्रसिद्धम् । अपि च ते “क्रतुः कर्मविशेषोऽपि “द्युम्निन्तमः यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु । ' द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा ' (निरु. ५. ५) इति यास्कः । “अध अतः कारणात् “अजर हे जरारहिताग्ने “ते त्वां “परि “चरन्ति यजमानाः । तत्र दृष्टान्तः । “श्रुष्टीवानो “न दूता इव । ते यथा वार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् ॥'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । छान्दसं प्रत्यययाद्युदात्तत्वम् ॥ “अजर भक्तानामजरयितः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यच् । यद्वा । अजर अस्तोतः । जरा स्तुतिः । असौ न कस्यापि स्तोता भवति किंतु सर्वैः स्वयं स्तूयते । तादृशं त्वां परिचरन्तीत्यर्थः ॥

प्र वों म॒हे सहं॑सा॒ सहं॑स्वत उष॒र्बुधें पशु॒षे नाग्नये॒ स्तोमों बभूत्व॒ग्नयें ।

प्रति॒ यदीं॑ ह॒विष्मा॒न्विश्वा॑सु॒ क्षासु॒ जोगु॑वे ।

अग्रे॑ रे॒भो न ज॑रत ऋषू॒णां जूर्णि॒र्होत॑ ऋषू॒णां ॥१०

प्र । व॒ः । म॒हे । सह॑सा । सह॑स्वते । उ॒ष॒ःऽबुधे॑ । प॒शु॒ऽसे ।
न । अ॒ग्नये॑ । स्तोम॑ः । ब॒भू॒तु॒ । अ॒ग्नये॑ ।

प्रति॑ । यत् । ई॒म् । ह॒विष्मा॑न् । विश्वा॑सु । क्षासु॑ । जोगु॑वे ।

अग्रे॑ । रे॒भः । न । ज॒र॒ते॒ । ऋ॒षू॒णाम् । जूर्णि॑ः । होता॑ ।
ऋ॒षू॒णाम् ॥१०

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषःऽबुधे । पशुऽसे ।
न । अग्नये । स्तोमः । बभूतु । अग्नये ।

प्रति । यत् । ईम् । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।

अग्रे । रेभः । न । जरते । ऋषूणाम् । जूर्णिः । होता । ऋषूणाम् ॥१०

हे उद्गात्रादयः स्तोतारः “वः युष्माकं संबन्धि “स्तोमः स्तोत्रम् “अग्नये “प्र “बभूतु प्रीणयितुं समर्थं भवतु ॥ छान्दसः शपः श्लुः । अत्वं चाभ्यासस्य । ‘ भूसुवोस्तिङि' इति गुणाभावः ॥ कीदृशायाग्नये । “महे महते पूज्याय “सहसा पराभिभवसामर्थ्येन तद्वते “उषर्बुधे उषःकाले प्रबुध्यमानाय ॥ ‘ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् ' इति रत्वम् । “पशुषे पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽत्र अपिशब्दार्थः । यद्वा । पशुषे पशुप्रदात्रे प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदुच्यते । “ईम् एनमग्निं “प्रति लक्षीकृत्य “हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तः यजमानः “विश्वासु “क्षासु सर्वासु निवासभूतासु वेदिभूमिषु “जोगुवे अत्यर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्लुगन्तात् छान्दसो लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ °अमन्त्रे ' इति पर्युदासात् आमभावः ॥ क्षेति भूनाम,

‘क्षा क्षामा ' (नि. १. १. ५) इति तन्नामसु पाठात् ।
“ऋषूणाम् आगन्तॄणां देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निं जूर्णिः
स्तुतिकुशलः “होता अग्रे इतरदेवेभ्यः पूर्वं “जरते स्तौति ।
तत्र दृष्टान्तः । “ऋषूणां महतां धनवताम् “अग्रे "रेभो “न
वन्दीव ।। ‘ ऋषी गतौ ' । औणादिकः कुप्रत्ययः । ‘
नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् यद्वा । ऋषूणाम्
इत्येतत् होतृविशेषणम् । ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं
होता इत्यर्थः ।।

स नो॒ नेदि॑ष्ठ॒ं दद॑ृशान॒ आ भ॒राग्ने॑ दे॒वेभि॒ः सच॑नाः सुचे॒तुना॑
म॒हो रा॒यः सु॑चे॒तुना॑ ।

महि॑ शविष्ठ नस्कृधि सं॒चक्षे॑ भु॒जे अ॒स्यै ।

महि॑ स्तो॒तृभ्यो॑ मघवन्त्सु॒वीर्य॒ं मथी॑रु॒ग्रो न शव॑सा ॥११

सः । न॒ः । नेदि॑ष्ठम् । ददृ॑शानः । आ । भ॒र॒ । अग्ने॑ ।
दे॒वेभिः॑ । सऽच॑नाः । सु॒ऽचे॒तुना॑ । म॒हः । रा॒यः । सु॒ऽचे॒तुना॑
।

महि॑ । श॒वि॒ष्ठ॒ । न॒ः । कृ॒धि॒ । स॒म्ऽचक्षे॑ । भु॒जे । अ॒स्यै ।

महि॑ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । सु॒ऽवीर्य॑म् । मथीः॑ । उ॒ग्रः ।
न । शव॑सा ॥११

सः । नः । नेदिष्ठम् । ददृशानः । आ । भर । अग्ने ।
देवेभिः । सऽचनाः । सुऽचेतुना । महः । रायः । सुऽचेतुना
।

महि । शविष्ठ । नः । कृधि । सम्ऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।

महि । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यम् । मथीः । उग्रः ।
न । शवसा ॥११

हे “अग्ने “सः त्वं “नः “नेदिष्ठम् अत्यन्तसमीपे “ददृशानः वेद्यां ददृशानः दीप्तत्वेन दृश्यमानः “देवेभिः “सचनाः इतरैर्देवैः समानान्नः । अग्निमुखेनैव इतरेषां हविःस्वीकारात् समानान्नत्वम् । “सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते । “सुचेतुना शोभनचेतोवता मया ।। औणादिक उः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ युक्तेन । त्वदायत्ते मयि अनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं “महः पूजनीयानि “रायः धनानि “आ “भर अस्माकमाहर । हे अग्ने “शविष्ठ बलवन्नग्ने “नः अस्मभ्यं “महि महदन्नं महतीं कीर्तिं वा “कृधि कुरु संपादय । शविष्ठेति संबोधितत्वात् तदेव प्रार्थ्यते इति गम्यते । किमर्थम् । “संचक्षे सम्यग्दर्शनीयत्वाय “अस्यै अस्याः पृथिव्याः संबन्धिने “भुजे भोगाय । यद्वा । संचक्षे भुजे इति सामानाधिकरण्यम् । सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव अपि तु “स्तोतृभ्यः

स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि हे मघवन् अन्नवन्नग्ने सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनं शोभनसामर्थ्यं वा कृधि कुरु । किंच शवसा बलेन युक्तः सन् “मथीः अस्मद्विरोधनो नाशय । लुङि ‘ ह्ययन्तक्षण° ' इति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्षे औणादिक ईकारः । आद्युदात्तश्छान्दसः ।। यद्वा । मथीः मथनवांस्त्वम् अस्मदर्थं शवसा बलेन युक्तो भवेति शेषः । तत्र दृष्टान्त । “उग्रो “न “शवसा । यथा कश्चित् क्रूरः शवसा बलेन मथीर्भवति तद्वत् ॥ ॥ १३ ॥

टिप्पणी

नृमेधश् च परुच्छेपश् च ब्रह्मवाद्यम् अवदेताम् अस्मिन् दाराव् आर्द्रे ऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीयान् इति नृमेधो ऽभ्य् अवदत् स धूमम् अजनयत् परुच्छेपो ऽभ्य् अवदत् सो ऽग्निम् अजनयत् । ऋष इत्य् अब्रवीत् ॥4॥ यत् समावद्

विद्व कथा त्वम् अग्निम् अजीजनो नाहम् इति सामिधेनीनाम् एवाहं वर्णं वेदेत्य् अब्रवीत् । यद् घृतवत् पदम् अनूच्यते स आसां वर्णस् तं त्वा समिद्भिर् अङ्गिर इत्य् आह सामिधेनीष्व् एव तज् ज्योतिर् जनयति – तैसं २.५.८.४

१.१२७.१ अग्निं होतारं मन्ये

द्र. अवभृथ साम

परुच्छेपोपरि आरंभिकटिप्पणी

दर्पणम्

पृष्ठ्यषडहादिषु यागेषु षष्ठे अहनि

प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तात् पारुच्छेपी ऋचः उपदधाति। अस्य प्रयोजनं ऐतरेयब्राह्मणे ५.१० कथितमस्ति। कस्य प्रस्थितयाज्यातः पुरस्तात् का पारुच्छेपी दधानीया अस्ति, अस्य विवरणं आश्वलायनश्रौतसूक्ते ८.१ उपलब्धमस्ति।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२८

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.१२७
सूक्तं १.१२८
परुच्छेपो दैवोदासिः
सूक्तं १.१२९ →

दे. अग्निः। अत्यष्टिः

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतम् ।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।

अदब्धो होता नि षददिळस्पदे परिवीत इळस्पदे ॥१॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यृतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।

स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥२॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कनिक्रदद्दधद्रेतः कनिक्रदत् ।

शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥३॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥४॥

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृञ्चतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्येषिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नस्त्रासते दुरितादभिह्रुतः शंसादघादभिह्रुतः ॥५॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रथच्छ्रवस्यया न शिश्रथत् ।

विश्वस्मा इदिषुध्यते देवत्रा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृण्वत्यग्निर्द्वारा व्यृण्वति ॥६॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विशपतिः प्रियो यज्ञेषु विशपतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥७॥

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे ।

विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविम् ।

देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीर्भी रण्वं वसूयवः ॥८॥.

सायणभाष्यम्

‘ अयं जायत ' इति अष्टर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अयं जायताष्टौ ' इत्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः । ‘ सर्वमात्यष्टम्' इत्युक्तत्वात् अत्यष्टिश्छन्दः । ‘ आग्नेयं तु' इति तुशब्दस्योक्तत्वात् इदमप्याग्नेयम् । पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि एतत्सूक्तम् आज्यशस्त्रत्वेन विनियुक्तम् । सूत्रितं च षष्ठस्य ' इति खण्डे- अयं जायत मनुषो धरोमणीत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८.१.९) इति ।

अ॒यं जा॑यत॒ मनु॑षो॒ धरी॑मणि॒ होता॒ यजि॑ष्ठ उ॒शिजा॒मनु॑
व्र॒तम॒ग्निः स्वमनु॑ व्र॒तं ।

वि॒श्वश्रु॑ष्टिः सखीय॒ते र॒यिरि॑व श्रवस्य॒ते ।

अद॑ब्धो॒ होता॒ नि ष॑दद्वि॒ळस्प॒दे परि॑वीत इ॒ळस्प॒दे ॥१

अ॒यम् । जा॒य॒त॒ । मनु॑षः । धरी॑मणि । होता॑ । यजि॑ष्ठः ।
उ॒शिजा॑म् । अनु॑ । व्र॒तम् । अ॒ग्निः । स्वम् । अनु॑ । व्र॒तम् ।

वि॒श्वऽश्रु॑ष्टिः । स॒खि॒ऽय॒ते । र॒यिःऽइ॑व । श्र॒व॒स्य॒ते ।

अद॑ब्धः । होता॑ । नि । स॒द॒त् । इ॒ळः । प॒दे । परि॑ऽवीतः ।
इ॒ळः । प॒दे ॥१

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः ।
उशिजाम् । अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु । व्रतम् ।

विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिःऽइव । श्रवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । सदत् । इळः । पदे । परिऽवीतः । इळः । पदे ॥१

“अयम् “अग्निः “मनुषः मनुष्यस्य अध्वर्योः सकाशात् “जायत अरणिमन्थनेनोत्पन्नः । कीदृशोऽयम् । “होता देवानामाह्वाता “यजिष्ठः अतिशयेन यष्टृतमः । किमर्थमुत्पन्न इति । “उशिजां फलस्य कामयितॄणां यजमानानां “व्रतं सोमयागादिरूपं कर्म “अनु लक्षीकृत्य । न केवलं परार्थमेव अपि तु अयमर्थः । “स्वं “व्रतम् “अनु स्वकीयं हविःस्वीकारादिरूपं कर्म अनुलक्ष्य । पुनः स एव विशेष्यते । “विश्वश्रुष्टिः विश्वविषयकर्मवान् । कस्मै । “सखीयते सखित्वमात्मन इच्छते । तथा “श्रवस्यते अतिप्रसिद्धान्नमात्मनः इच्छते यजमानाय “रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा सख्यम् अन्नसमृद्धिं च

साधयति तद्वत् अयमग्निरपि तस्मै द्वयं साधयतीत्यर्थः । किंच अयमग्निः “इळस्पदे इडाया भूम्याः पदे ॥ अन्त्यलोपश्छान्दसः ।। “धरीमणि सारभूते स्थाने वेदिरूपे । ‘ वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः (तै. सं. ७. ४. १८. २) इति श्रुतेः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः' (तै. सं. २, ६.४.१) इति च । पुनस्तदेव विशेष्यते । “इळस्पदे इडादेवताय मनोः पुत्र्या गोरूपाया इडोपह्वानमन्त्र प्रतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशे । 'इडा नै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् ' (तै. ब्रा. १.१.४. ४) इति 'इडायाः पदे घृतवति स्वाहा' (तै. सं. १. २. ५. १) इति च श्रुतेः । "नि “षदत् निषीदति । कीदृशोऽयमग्निः । “अदब्धः केनाप्यहिंसितः “होता होमनिष्पादकः “परिवीतः ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् नि षदत् ।।

तं य॑ज्ञ॒साध॒मपि॑ वातयामस्यृ॒तस्य॑ प॒था नम॑सा ह॒विष्म॑ता दे॒वता॑ता ह॒विष्म॑ता ।

स न॑ ऊ॒र्जामु॒पाभृ॑त्य॒या कृ॒पा न जू॑र्यति ।

यं मा॑त॒रिश्वा॒ मन॑वे परा॒वतो॑ दे॒वं भाः प॑रा॒वतः॑ ॥२

तम् । य॒ज्ञ॒ऽसाध॑म् । अपि॑ । वा॒त॒या॒म॒सि॒ । ऋ॒तस्य॑ । प॒था । नम॑सा । ह॒विष्म॑ता । दे॒वऽता॑ता । ह॒विष्म॑ता ।

सः । न॒ः । ऊ॒र्जाम् । उ॒प॒ऽआभृ॑ति । अ॒या । कृ॒पा । न । जू॒र्य॒ति॒ ।

यम् । मा॒त॒रिश्वा॑ । मन॑वे । प॒रा॒ऽवतः॑ । दे॒वम् । भारिति॒ भाः । प॒रा॒ऽवतः॑ ॥२

तम् । यज्ञऽसाधम् । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता । देवऽताता । हविष्मता ।

सः । नः । ऊर्जाम् । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।

यम् । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवम् । भारिति भाः । पराऽवतः ॥२

“यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकम् ॥ साध्नोतेः क्विपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।। “तम् अग्निं वेद्यां स्थापितम् “अपि “वातयामसि । अपिः संभावनार्थः । ॥ आ परितोषं सेवामहे ।। ‘ वात गतिसुखसेवनयोः '। चौरादिकः । इदन्तो मसिः ।। केनोपायेनेति तदुच्यते । “ऋतस्य “पथा यागस्य मार्गेण यागानुष्ठानेन । “ यज्ञेन देवेभ्यः' (तै. सं. ६.३.१०. ५) इति श्रुतेः । यज्ञेन देवस्य महती प्रीतिः भवति । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः

‘पूर्वेणोत्करमपरेण प्रणीता: ' (आश्व. श्रौ. १. १)
इत्यादिसूत्रोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः केन।
“हविष्मता आज्यादिप्रदेयद्रव्यवता “नमसा
नमस्कारोपलक्षणेन' स्तोत्रेण उपस्थानेन वा ।
तदुभयेनेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । “हविष्मता हविष्मति
आज्यपुरोडाशादिबहुहविर्युक्ते “देवताता देवानां
विस्तारयुक्ते यज्ञे । किंच “सः अग्निः “नः
अस्मत्संबन्धिनाम् “ऊर्जां हविर्लक्षणानाम् अन्नानाम्
“उपाभृति उपाहरणे तत्स्वीकारविषये ॥ उपाङ्पसृष्टात्
हरतेः क्तिन् । हृग्रहोर्भः° ' इति भत्वम् । सुपां सुलुक्' इति
सप्तम्या लुक् । तादौ च° ' इत्यनन्तरस्य गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् ।। "अया “कृपा अनया सामर्थ्यलक्षणया
कल्पनया हविःस्वीकरणरूपया “न “जूर्यति
यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं न नश्यति । अजरो वर्तते इत्यर्थः । स
इत्युक्तम् । क इत्याह । “यम् अग्निं “देवं द्योतनशीलं
“मातरिश्वा अन्तरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं “मनवे मनोरर्थाय

“परावतः अतिदूरं गतवतः आदित्यात् “भाः अभासीत् । औचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः । तद्वत् “परावतः दूरात् देवम् अग्निम् अस्मद्देवयजनं प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

एवेंन स॒द्यः पर्येति॒ पार्थिवं मुहु॒र्गी रेतों वृष॒भः कनिंक्रद॒द्दध॒द्रेत॒ः कनिंक्रदत् ।

श॒तं चक्षांणो अ॒क्षभिंर्दे॒वो वनेंषु तु॒र्वणिः॑ ।

सदो॒ दधां॒न उपंरेषु॒ सानुं॒ष्व॒ग्निः परेंषु॒ सानुंषु ॥३

एवेंन । स॒द्यः । परिं । ए॒ति॒ । पार्थिंवम् । मु॒हु॒ःऽगीः । रेतः॑ । वृ॒ष॒भः । कनिंक्रदत् । दधंत् । रेतः॑ । कनिंक्रदत् ।

श॒तम् । चक्षांणः । अ॒क्षऽभिः॑ । दे॒वः । वनेंषु । तु॒र्वणिः॑ ।

सद॑ः । दधा॑नः । उप॑रेषु । सानु॑षु । अ॒ग्निः । परे॑षु । सानु॑षु ॥३

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवम् । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिक्रदत् । दधत् । रेतः । कनिक्रदत् ।

शतम् । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥३

अयमग्निः “एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा “सद्यः अस्मदाह्वानानन्तरं “पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव “परि परितः । यद्वा । अनर्थकः आभिमुख्यार्थो वा परि । “एति गच्छति। कीदृशोऽग्निः । “मुहुर्गीः सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वान् ।। मत्वर्थीयो लुप्यते ।।

“वृषभः कामानां वर्षिता कनिक्रदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । “रेतः “दधत् आज्यादिस्वीकारेण अत्यधिकं सामर्थ्यं दधानः “कनिक्रदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विशेष्यते । अयमग्निः “देवः “वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु “अक्षभिः अक्षस्थानीयाभिः ज्वालाभिः “शतं “चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा । ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा “तुर्वणिः शीघ्रगन्ता शत्रूणां हिंसको वा । तुर्वणिस्तूर्णवनिः ' (निरु. ६. १४) इति यास्कः । किंच “सानुषु समुच्छ्रितेषु । 'सानु समुच्छ्रितं भवति' (निरु. २. २४) इति यास्कः । तेषु “उपरेषु । उपरमन्ते एष्वग्नयः इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु “सदः “दधानः स्थानं धारयमाणः “अग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थम् । “परेषु उत्कृष्टेषु “सानुषु समुच्छ्रितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति
क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥४

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य
। अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ।

क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।

यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः ।
अजायत ॥४

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य
। अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ।

क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।

यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥४

“सः “अग्निः सुक्रतुः शोभनकर्मा “पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा । पुरोहितवत् यागनिर्वाहकः सन् । “दमेदमे तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वा “अध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य “यज्ञस्य तदर्थं “चेतति जानाति प्रबुध्यते इत्यर्थः। किंच अयं यजमानोऽपि “क्रत्वा शोभनेन कर्मणा “यज्ञस्य “चेतति कर्तव्यतामवजानाति । किंच अयमग्निरपि “क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा “वेधाः विविधानां फलानां कर्ता सन् “इषूयते । इष्यते इति इषुः अन्नम् आगमनं वा । तदिच्छते यजमानार्थं “विश्वा “जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि “पस्पशे अत्यर्थं स्पृशति स्वीकरोति । “यतः अयं “घृतश्रीः घृतं

सेवमानः “अतिथिः अतिथिवत्पूज्यश्च “अजायत उत्पन्नः । यतः कारणात् घृतम् अत्यर्थं सेवमानः प्रवृद्धोऽभवत् अतः पस्पशे इत्यर्थः । एवमग्नौ प्रवृद्धे सति यजमानोऽपि “वह्निः हविषां वोढा “वेधाः विविधस्य फलस्य कर्ता उत्पादयिता “अजायत समर्थोऽभवत् ।।

क्रत्वा॒ यदं॑स्य॒ तवि॑षीषु पृं॒चते॒ऽग्नेरवे॑ण म॒रुता॒ं न भो॒ज्ये॑षि॒राय॒ न भो॒ज्यां ।

स हि ष्मा॒ दान॒मिन्वं॑ति॒ वसू॑नां च म॒ज्मनां ।

स नं॑स्त्रासते दुरि॒तादं॑भि॒ह्रुतः॒ शंसां॑द॒घादं॑भि॒ह्रुतः॑ ॥५

क्रत्वां । यत् । अ॒स्य॒ । तवि॑षीषु । पृञ्चतें । अ॒ग्नेः । अवें॑न । म॒रुतां॑म् । न । भो॒ज्यां । इ॒षि॒रायं । न । भो॒ज्यां ।

सः । हि । स्म॒ । दानं॑म् । इन्वं॑ति । वसू॑नाम् । च॒ । म॒ज्मना॑ ।

सः । न॒ः । त्रा॒स॒ते॒ । दु॒ःऽइ॒तात् । अ॒भि॒ऽह्रुतः॑ । शंसा॑त् । अ॒घात् । अ॒भि॒ऽह्रुतः॑ ॥५

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृञ्चते । अग्नेः । अवेन । मरुताम् । न । भोज्या । इषिराय । न । भोज्या ।

सः । हि । स्म । दानम् । इन्वति । वसूनाम् । च । मज्मना ।

सः । नः । त्रासते । दुःऽइतात् । अभिऽह्रुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽह्रुतः ॥५

“यत् यस्मात् कारणात् सर्वे यजमानाः “क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविष्प्रदानादिरूपेण “अस्य “अग्नेः “तविषीषु प्रबलासु ज्वालासु “अवेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या

भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि “पृञ्चते मिश्रयन्ति । तविषीति बलनाम तविषी शुष्मम् ' (नि. २. ९. १०) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । “मरुतां “न “भोज्या वायूनां संबन्धीनि व्रीह्याद्यन्नानीव । वायुषु मेघं निर्भिद्य वृष्टिं जनयत्सु सत्सु सस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृञ्चते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टान्तः । “इषिराय “न 'भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने भोज्या भोग्यानि भक्ष्यादीनि यथा दीयन्ते तद्वत् । इषिरशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः-’ ईषणेन वैषणेन वा ' (निरु. ४. ७) इति । अतः कारणात् “सः खलु यजमानः “दानम् “इन्वति हविष्प्रदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा । स्वयमभिमतं दानमिन्वति । इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा • इन्वति ननक्ष' (नि. २. १८. १) इति तत्कर्मसु पाठात् । केन सामर्थ्येनेति । “वसूनां “च “मज्मना निवासयोग्यानां धनानाम् अग्निना लब्धानां बलेनैव । यद्वा । सोऽग्निर्वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना बलेन दानमिन्वतीति शेषः

। किंच “सः अग्निः “अभिह्रुतः आभिमुख्येन पापैः ह्रियमाणान् “नः अस्मान् “दुरितात् पापात् “त्रासते त्रायते । तथा “शंसात् अतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् यद्वा हिंसकात् “अभिह्रुतः अभितो ह्रियमाणात् “अघात् दुःखात् तत्कारणात् पापाद्वा त्रासते त्रायते ॥ ॥ १४ ॥

विश्वो॒ विहा॑या अर॒तिर्वसु॑र्दधे॒ हस्ते॒ दक्षि॑णे त॒रणि॒र्न शिं॑श्रथच्छ्र॒व॒स्यया॒ न शिं॑श्रथत् ।

विश्व॑स्मा॒ इदि॑षुध्य॒ते दे॑व॒त्रा ह॒व्यमोहि॑षे ।

विश्व॑स्मा॒ इत्सु॒कृते॒ वार॑मृण्वत्य॒ग्निर्द्वारा॒ व्यृ॑ण्वति ॥६

विश्वः॑ । विऽहा॑याः । अ॒र॒तिः । वसुः॑ । द॒धे॒ । हस्ते॑ । दक्षि॑णे । त॒रणिः॑ । न । शि॒श्र॒थ॒त् । श्र॒व॒स्यया॑ । न । शि॒श्र॒थ॒त् ।

वि॒श्वं॑स्मै । इत् । इ॒षु॒ध्य॒ते । दे॒व॒ऽत्रा । ह॒व्यम् । आ । ऊ॒हि॒षे॒ ।

विश्वं॑स्मै । इत् । सु॒ऽकृतें । वारं॑म् । ऋ॒ण्व॒ति॒ । अ॒ग्निः ।
द्वारां । वि । ऋ॒ण्व॒ति॒ ॥६

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे
। तरणिः । न । शिश्रथत् । श्रवस्यया । न । शिश्रथत् ।

विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिषे
।

विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारम् । ऋण्वति । अग्निः ।
द्वारा । वि । ऋण्वति ॥६

अयमग्निः “दक्षिणे अभिमतं प्रदातुम् उत्साहयुक्ते “हस्ते
वामेतरे' यजमानाय दातव्यं धनं “दधे धारयति ।
कीदृशोऽयम् । “विश्वः सर्वैर्गन्तव्यः यद्वा विश्वात्मकः

“विहायाः महान् । विहाया इति महन्नाम, ‘ विहायाः यह्वः ' (नि, ३. ३. १२) इति तन्नामसु पाठात् । “अरतिः ईश्वरः अरममाणः वा अप्रीतिः ।। अत्र वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्' इति अप्रत्ययः । चिद्बृद्धावादन्तोदात्त: ॥ धृत्वा च शिश्रथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं श्रथयति ददाति ।। श्लथयतेर्लुङि चङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । “तरणिर्न तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्वोपासकाय अभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् । यद्वा । तरणिः सर्वस्य तारको न शिश्रथत् । यजमानं न श्रथयति न मुञ्चति । किंच “श्रवस्यया “न “शिश्रथत् हवीरूपान्नेच्छयैव न शिश्रथत् न विमुञ्चति । अयमनुग्रहेणैव पालयते, हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेण इति भावः । इदानीं प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने “देवत्रा देवेषु मध्ये अतिशयेन त्वं “विश्वस्मै सर्वस्मै “इषुध्यते हविरात्मन इच्छते इन्द्रादये । इषुध्यतिः कण्ड्वादिः ॥ “हव्यं तत्तद्देवतामुद्दिश्य प्रत्तं पुरोडाशादिकम् “ओहिषे सर्वतो वहसि ।। वहेलेंटि यजादित्वात् संप्रसारणम् ।। किंच

अयमग्निः “विश्वस्मै “सुकृते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय “वारं सर्वैर्वरणीयं क्षुदादिनिवारकं वा अन्नादिकम् “ऋण्वति गच्छति करोतीत्यर्थः । किंच अयम् “अग्निः “द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि “व्यृण्वति विवृणोति । प्रतिबन्धकपापापनयनद्वारा अभिमतानि साधयतीत्यर्थः । ऋण्वतिर्गतिकर्मा । यद्वा । रिविर्गत्यर्थः । इदित्त्वात् नुम् । छान्दसं रेफस्य संप्रसारणम् ।।

स मानु॑षे वृ॒जने॒ शंत॑मो हि॒तो॒३॒॑ऽग्निर्य॒ज्ञेषु॒ जेन्यो॒ न वि॒श्पतिः॑ प्रि॒यो य॒ज्ञेषु॑ वि॒श्पतिः॑ ।

स ह॒व्या मानु॑षाणामि॒ळा कृ॒तानि॑ पत्यते ।

स नं॑स्त्रासते॒ वरु॑णस्य धू॒र्तेर्म॒हो दे॒वस्य॑ धू॒र्तेः ॥७

सः । मानु॑षे । वृ॒जने॑ । शम्ऽत॑मः । हि॒तः । अ॒ग्निः । य॒ज्ञेषु॑ । जेन्यः॑ । न । वि॒श्पतिः॑ । प्रि॒यः । य॒ज्ञेषु॑ । वि॒श्पतिः॑ ।

सः । ह॒व्या । मानु॑षाणाम् । इ॒ळा । कृ॒तानि॑ । प॒त्य॒ते॒ ।

सः । नः॒ । त्रा॒स॒ते॒ । वरु॑णस्य । धू॒र्तेः । म॒हः । दे॒वस्य॑ । धू॒र्तेः ॥७

सः । मानुषे । वृजने । शम्ऽतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विश्पतिः । प्रियः । यज्ञेषु । विश्पतिः ।

सः । हव्या । मानुषाणाम् । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । त्रासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥७

“सः “अग्निः “मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धिनि “वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति “यज्ञेषु निमित्तेषु

“शंतमः अत्यन्तं सुखतमः अरिष्टस्य निवारकत्वात् अत एव “हितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंच अयं “यज्ञेषु “विश्पतिः ऋत्विग्रूपाणां प्रजानाम् अतिशयेन पालकः। ‘पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।। अतएव “प्रियः च भवति । तत्र दृष्टान्तः । “जेन्यो “न विश्पतिः जयशीलो राजेव । स यथा परसेनाद्युपद्रवपरिहारेण सम्यक्परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंच अयमग्निः “मानुषाणां मनुष्याणां यजमानानां संबन्धीनि “हव्या हवींषि “इळा “कृतानि इळायां वेद्यां कृतानि संपादितानि उद्दिश्य “पत्यते पतति आगच्छति । किंच “सः अग्निः “नः अस्मान् यजमानान् “वरुणस्य वारकस्य “धूर्तेः हिंसकस्य भयात् “त्रासते त्रायते । यद्वा । धूर्तेरिति पञ्चमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तेर्हिंसकात् । किंच “महः महतः “देवस्य “धूर्तेः हिंसातः त्रासते पालयते । अयष्टारम् अग्निर्हिंनस्तीति प्रसिद्धम् । यद्वा । एकमेव वाक्यम् ।

धूर्तेः हिंसकस्य महः महतः वरुणस्य देवस्य वरुणाख्यायाः पापदेवतायाः धूर्तेः हिंसातः नः अस्मान् सः अग्निः त्रासते त्रायते ।।

अ॒ग्निं होता॑रमीळते॒ वसु॑धितिं प्रि॒यं चेति॑ष्ठमर॒तिं न्ये॑रिरे ह॒व्य॒वाह॒ं न्ये॑रिरे ।

वि॒श्वायुं॑ वि॒श्ववे॑दस॒ं होता॑रं यज॒तं क॒विं ।

दे॒वासो॑ र॒ण्वमवं॑से वसू॒यवो॑ गी॒र्भी र॒ण्वं वं॑सू॒यवः॑ ॥८

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । ई॒ळ॒ते॒ । वसु॑ऽधितिम् । प्रि॒यम् । चेति॑ष्ठम् । अ॒र॒तिम् । नि । ए॒रि॒रे॒ । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । नि । ए॒रि॒रे॒ ।

वि॒श्वऽआ॑युम् । वि॒श्वऽवे॑दसम् । होता॑रम् । य॒ज॒तम् । क॒विम् ।

दे॒वास॑ः । र॒ण्वम् । अव॑से । व॒सु॒ऽयव॑ः । गी॒ःऽभिः । र॒ण्वम् । व॒सु॒ऽयव॑ः ॥८

अग्निम् । होतारम् । ईळते । वसुऽधितिम् । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । नि । एरिरे । हव्यऽवाहम् । नि । एरिरे ।

विश्वऽआयुम् । विश्वऽवेदसम् । होतारम् । यजतम् । कविम् ।

देवासः । रण्वम् । अवसे । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । वसुऽयवः ॥८

अमुम् “अग्निं “होतारम् आह्वातारं होमनिष्पादकं वा “ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति । तथा “वसुधितिं धनस्य धारयितारं दातारं वा अत एव “प्रियं सर्वेषां प्रियतमं “चेतिष्ठम् अतिशयेन यजमानानां चेतयितारं यद्वा

प्रकृष्टचेतनवन्तम् ।। चेत्तृशब्दात् ' तु छन्दसि ' इति इष्ठन् । ' तुरिष्टेमेयःसु ' इति तृलोपः ॥ “अरतिम् ईश्वरं तादृशं देवं “न्येरिरे नितरां प्राप्ताः । प्राप्तिरेव विशेष्यते । “हव्यवाहं “न्येरिरे निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां प्राप्ताः । पुनः कीदृशम् । “विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं “विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं “होतारं देवानामाह्वातारं “यजतं यजनीयं “कविं सर्वज्ञम् ।। ' ईर प्रेरणे, ईर गतौ ' इत्यन्यतमस्य लिटि रूपम् ॥ किंच “देवासः देवनशीला ऋत्विजः “रण्वम् अतिप्रवृद्ध्या शब्दयन्तम् “अवसे अस्य रक्षणाय “वसूयवः वसुकामाः सन्तः । पुनः कीदृशाः । “गीर्भिः स्तुतिभिः “रण्वं रणयन्तं रमणीयं वा “वसूयवः वसु हवीरूपमन्नम् अग्नये प्रदातुमात्मन इच्छन्तो न्येरिरे। प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः । ॥ १५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१२९

← सूक्तं १.१२८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१२९

परुच्छेपो दैवोदासिः

सूक्तं १.१३० →

दे. इन्द्रः, ६ इन्दुः। अत्यष्टिः, ८-९ अतिशक्वर्यौ, ११ अष्टिः।

यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातयेऽपाका सन्तमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनम् ।

सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसामिमां वाचं न वेधसाम् ॥१॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिद्दक्षाय्य इन्द्र भरहूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।

यः शूरैः स्वः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।

तमीशानास इरधन्त वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनम् ॥२॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यम् ।

इन्द्रोत तुभ्यं तद्दिवे तद्रुद्राय स्वयशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृळीकाय सप्रथः ॥३॥

अस्माकं व इन्द्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजम् ।

अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कासु चित् ।

नहि त्वा शत्रु स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यम् ॥४॥

नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुग्राभिरुग्रोतिभिः ।

नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।

विश्वानि पूरोरप पर्षि वह्निरासा वह्निर्नो अच्छ ॥५॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।

अव स्रवेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥६॥

वनेम तद्धोत्रया चितन्त्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रण्वं सन्तं सुवीर्यम् ।

दुर्मन्मानं सुमन्तुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिन्द्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः ॥७॥

प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनाम् ।

स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अत्रैः ।

हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥८॥

त्वं न इन्द्र राया परीणसा याहि पथाँ अनेहसा पुरो याह्यरक्षसा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥९॥

त्वं न इन्द्र राया तरूषसोग्रं चित्त्वा महिमा सक्षदवसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ त्रातरविता रथं कं चिदमर्त्य ।

अन्यमस्मद्रिरिषेः कं चिदद्रिवो रिरिक्षन्तं चिदद्रिवः ॥१०॥

पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्रिधोऽवयाता सदमिद्दुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनाम् ।

हन्ता पापस्य रक्षसस्त्राता विप्रस्य मावतः ।

अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥११॥

सायणभाष्यम्

‘यं त्वं रथम् ' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टम्' इत्युक्तत्वात् अत्यष्टिच्छन्दस्कम् । अनुक्तत्वात् ऐन्द्रम् । ‘ प्रप्रा वो अस्मे ' इत्यादिके द्वे अतिशक्वर्यौ षष्ट्यक्षरोपेतत्वात् । ‘ पाहि नः' इति अन्त्या अष्टिः चतुःषष्ट्यक्षरोपेतत्वात् । प्र तद्वोचेयम्' इति षष्ठी इन्दुदेवत्या । तथा चानुक्रमणिका-’ यं त्वमेकादश षष्ठ्यैन्दवी प्रप्रावोऽतिशक्वर्यावष्टिरन्त्या' इति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे एतत्सूक्तं ' षष्ठस्य ' इति खण्डे सूत्रितं- यं त्वं रथमिन्द्र स यो वृषा । (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।।

यं त्वं रथंमिंद्र मे॒धसांतयेऽपा॒का संतंमिषिर प्र॒णयंसि॒ प्रानंवद्य॒ नयंसि ।

स॒द्यश्चि॒त्तम॒भिष्ट॑ये॒ करो॒ वश॑श्च वा॒जिन॑ं ।

सास्माक॑मनवद्य तूतुजान वे॒धसा॑मि॒मां वाच॒ं न वे॒धसा॑ं ॥१

यम् । त्वम् । रथ॑म् । इ॒न्द्र॒ । मे॒धऽसा॑तये । अ॒पा॒का । सन्त॑म् । इ॒षि॒र॒ । प्र॒ऽनय॑सि । प्र । अ॒न॒व॒द्य॒ । नय॑सि ।

स॒द्यः । चि॒त् । तम् । अ॒भिष्ट॑ये । करः॑ । वशः॑ । च॒ । वा॒जिन॑म् ।

सः । अ॒स्माक॑म् । अ॒न॒व॒द्य॒ । तू॒तु॒जा॒न॒ । वे॒धसा॑म् । इ॒माम् । वाच॑म् । न । वे॒धसा॑म् ॥१

यम् । त्वम् । रथम् । इन्द्र । मेधऽसातये । अपाका । सन्तम् । इषिर । प्रऽनयसि । प्र । अनवद्य । नयसि ।

सद्यः । चित् । तम् । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनम् ।

सः । अस्माकम् । अनवद्य । तूतुजान । वेधसाम् । इमाम् । वाचम् । न । वेधसाम् ॥१

हे “इन्द्र “इषिर यज्ञगमनशील “त्वं “मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा “यं यजमानं प्रति रथं “प्रणयसि प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयम् ॥ कीदृशं यजमानम् । “अपाका अपाकम् अनल्पप्रज्ञयाधिकारवन्तम्। 'पाकः पक्तव्यो भवति' (निरु. ३. १२) इति यास्कः । अत एव “सन्तं पण्डितं सन्तम् । किंच हे “अनवद्य अनिन्दित यं यजमानं धनविद्यादिना “प्र “नयसि प्रकृष्टं नयसि । “तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाले एव “अभिष्टये आभिमुख्येन यागाय अभिमतप्राप्तये वा ।। अभिपूर्वात् इषेः क्तिन् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।। “करः समर्थं करोषि ।। लेटि व्यत्ययेन शप् ।। एवं कृत्वा च “वाजिनं हविर्लक्षणमन्नं तद्वन्तं वा “वशः कामयसे “च ।। वष्टेर्लेटि अडागमः ।

तिङः परत्वादनिघातः ॥ यजमानेनाहूतः सन् शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । हे इन्द्र “अनवद्य अनिन्दित सर्वैः स्तूयमान “तूतुजान अस्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थात् लिटः कानच् । ' तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । “सः त्वम् ।। ' सोऽचि लोपे चेत् ' इति संहितायां सोर्लोपः ॥ “वेधसां विविधफलकर्तॄणां मध्ये श्रेष्टतया “वेधसां मेधाविनाम् “अस्माकं संबन्धि हविः स्वीकुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “इमां “वाचं “न अस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव । स्तुतिं यथा स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ।।

स श्रु॑धि॒ यः स्मा॒ पृत॑नासु॒ कासु॑ चिद्द॒क्षाय्यं॑ इं॑द्र॒ भरं॑हूतये॒ नृभि॒रसि॒ प्रतू॑र्तये॒ नृभिः॑ ।

यः शूरै॒: स्वः॑ सनिं॑ता॒ यो विप्रै॒र्वाज॒ं तरुं॑ता ।

तमींशा॒नासं इरधंत वा॒जिनं पृ॒क्षमत्यु॒ं न वा॒जिनं ॥२

सः । श्रु॒धि॒ । यः । स्म॒ । पृतंनासु । कासुं । चि॒त् । द॒क्षाय्यः॑ । इ॒न्द्र॒ । भरं॑ऽहूतये । नृऽभिः॑ । असिं । प्रऽतूंर्तये । नृऽभिः॑ ।

यः । शूरैः॑ । स्व१॒रिति॑ स्वः॑ । सनिं॑ता । यः । विप्रैः॑ । वाजंम् । तरुं॑ता ।

तम् । ई॒शा॒नासः॑ । इ॒र॒ध॒न्त॒ । वा॒जिनं॑म् । पृ॒क्षम् । अत्यं॑म् । न । वा॒जिनं॑म् ॥२

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दक्षाय्यः । इन्द्र । भरऽहूतये । नृऽभिः । असि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः ।

यः । शूरैः । स्वरिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजम् । तरुता ।

तम् । ईशानासः । इरधन्त । वाजिनम् । पृक्षम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥२

हे “इन्द्र “सः वक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्त्वं “श्रुधि अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥ हेर्धिभावः ।। “यः “स्म यः खलु त्वं “नृभिः मनुष्यैरेव सद्भिः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते । नृभिः संग्रामनयनशीलैः । इन्द्रस्य मरुतां सहाय्यम् ‘इन्द्रो मरुद्भिः' (तै. सं. ६. ५. ५. १), ‘ मरुतो हैनं नाजहुः ' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । तैः सहितः सन् “कासु “चित् "पृतनासु सर्वासु प्रौढेष्वपि संग्रामेषु “भरहूतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय “प्रतूर्तये प्रकृष्टहिंसनाय । यद्वा । भरहूतये ‘शूरो भव प्रहर' इत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूर्तये च शूराणां

प्रकृष्टवधाय च । “दक्षाय्यः “असि प्रवर्धनशीलोऽसि ।
यद्वा । नृभिः नेतृभिर्यजमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां
पापानां वा प्रकृष्टहिंसनाय दक्षाय्यः असि समर्थोऽसि ।
किंच “यः त्वं “शूरैः शौर्योपेतैर्मरुद्भिः अन्यैर्भटैर्वा सहितः
सन् 'स्वः स्वयमेव “सनिता संग्राममयस्य अन्यस्य वा
मनीषितस्य सनिता संभक्तासि । सत्यपि तेषां साहित्ये
अन्यनैरपेक्ष्येणैव “तरुता असि इत्यर्थः ।। तरतेस्तृनि
‘ग्रसितस्कभित' इत्यादौ निपात्यते ।। “यः च त्वं “विप्रैः
मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन् “वाजं तरुता तेभ्योऽन्नस्य
दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहितः इति संबन्धः । “तं तादृशं
“वाजिनं गमनवन्तं “पृक्षं हविर्लक्षणान्न वन्तमिन्द्रम्
“ईशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विजः “इरधन्त
संराधन्ति सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । 'वाजिनं वेजनवन्तं
गमनवन्तं पृक्षं घासाद्यन्नवन्तम् “अत्यं “न अश्वमिव । तं
यथा समर्थाः स्वादुघासत्रदानादिना पोषयन्ति तद्वत् ।

अत्य इत्यश्वनाम ‘ अत्यः हयः ' (नि. १. १४. १) इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

द॒स्मो हि ष्मा॒ वृष॑णं॒ पिन्व॑सि॒ त्वचं॒ कं चि॑द्यावीर॒ररुं॑ शूर॒ मर्त्यं॑ परिवृ॒णक्षि॒ मर्त्यं॑ ।

इंद्रो॒त तुभ्यं॒ तद्दि॒वे तद्रु॒द्राय॒ स्वयं॑शसे ।

मि॒त्राय॑ वोचं॒ वरु॑णाय स॒प्रथः॑ सुमृळी॒काय॑ स॒प्रथः॑ ॥३

द॒स्मः । हि । स्म॒ । वृष॑णम् । पिन्व॑सि । त्वच॑म् । कम् । चि॒त् । या॒वीः॒ । अ॒ररु॑म् । शू॒र॒ । मर्त्य॑म् । प॒रि॒ऽवृ॒णक्षि॑ । मर्त्य॑म् ।

इन्द्र॑ । उ॒त । तुभ्य॑म् । तत् । दि॒वे । तत् । रु॒द्राय॑ । स्वऽय॑शसे ।

मि॒त्राय॑ । वो॒च॒म् । वरु॑णाय । स॒ऽप्रथः॑ । सु॒ऽमृ॒ळी॒काय॑ । स॒ऽप्रथः॑ ॥३

दस्मः । हि । स्म । वृषणम् । पिन्वसि । त्वचम् । कम् । चित् । यावीः । अररुम् । शूर । मर्त्यम् । परिऽवृणक्षि । मर्त्यम् ।

इन्द्र । उत । तुभ्यम् । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयशसे ।

मित्राय । वोचम् । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृळीकाय । सऽप्रथः ॥३

हे इन्द्र त्वं “दस्मो “हि शत्रूणाम् उपक्षपणकर्ता खलु। अत एव कारणात् “वृषणं स्वतो वर्षणशालं “त्वचं संवरणवन्तं पुटबन्धनवदुदकवेष्टनवन्तं "कं “चित् जलधारिणं मेघं “पिन्वसि निर्भिद्य सेचयसि । किंच “मर्त्यं मर्त्यवत्

“अररुम् अरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हे “शूर विक्रान्त “यावीः मिश्रयसि ।। यौतेश्छान्दसे लुङि छान्दसः अडभावः ।। अवर्षणेन गच्छन्तं बलान्निगृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः कश्चित् बलवन्तं गच्छन्तं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा “मर्त्यं मरणशीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं “परिवृणक्षि सर्वतो वर्जयसि औदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे “इन्द्र “तत् तादृशं कर्म वर्षणरूपं “सप्रथः सर्वतः पृथु यथा भवति तथा “तुभ्यं “वोचं ब्रवीमि । इन्द्र एव विशेष्यते । “स्वयशसे स्वकीययशोयुक्ताय । तथा 'दिवे “उत त्वदाश्रयभूतायै द्युलोकदेवतायै अपि “तत् तादृशं कर्म वोचं ब्रवीमि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । वर्षणकर्मणो द्युदेवताया आनुकूल्यात् तस्या अपि वचनं युक्तम् । तथा “रुद्राय जगतां दुःखद्रावयित्रे रोदनशीलाय वा अग्नये तत् वोचम् । ‘ रुद्रो वै क्रूरो यदयमग्निः ' (तै. सं. ६. २. ३. २) इति श्रुतेः रुद्रत्वम् । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' (तै. सं.

१. ५. १. १) इति श्रुतेः रोदनस्वभावत्वं प्रसिद्धम् । तस्य च आहुतिद्वारा वृष्ट्यनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तम् । स्वयशसे इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा संबन्धः संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशोयुक्तायाग्नये इत्यर्थः । तथा "मित्राय अहरभिमानिदेवतायै तत् वोचम् । "वरुणाय रात्र्यभिमानिदेवतायै तद्वोचम् ।' अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ ' (तां. ब्रा. २५. १०, १०), ' अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति' (तै. सं. २. १. ७.३) इति। तथा ' मैत्रं वा अहर्वारूणी रात्रिः ' (तै. सं. २. १. ७.३) इत्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वम् । अत एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात् ताभ्यामपि प्रथनं युक्तम् । "सुमृळीकाय शोभनसुखयित्रे प्रजानाम् । एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवेभ्यः "सप्रथः सर्वतः पृथु अतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ।।

अ॒स्माकं॑ व॒ इंद्र॑मुश्मसी॒ष्टये॒ सखा॑यं वि॒श्वायुं॑ प्रा॒सहं॒ युजं॒
वाजे॑षु प्रा॒सहं॒ युजं॑ ।

अ॒स्माकं॒ ब्रह्मो॒तयेऽवा॑ पृ॒त्सुषु॒ कासु॑ चित् ।

न॒हि त्वा॒ शत्रुः॒ स्तरं॑ते स्तृ॒णोषि॒ यं विश्वं॒ शत्रुं॑ स्तृ॒णोषि॒ यं ॥४

अ॒स्माक॑म् । व॒ः । इन्द्र॑म् । उ॒श्म॒सि॒ । इ॒ष्टये॑ । सखा॑यम् ।
वि॒श्वऽआ॑युम् । प्र॒ऽसह॑म् । युज॑म् । वाजे॑षु । प्र॒ऽसह॑म् ।
युज॑म् ।

अ॒स्माक॑म् । ब्रह्म॑ । ऊ॒तये॑ । अव॑ । पृ॒त्सुषु॑ । कासु॑ । चि॒त्
।

न॒हि । त्वा॒ । शत्रुः॑ । स्तरं॑ते । स्तृ॒णोषि॑ । यम् । विश्व॑म् ।
शत्रु॑म् । स्तृ॒णोषि॑ । यम् ॥४

अस्माकम् । वः । इन्द्रम् । उश्मसि । इष्टये । सखायम् । विश्वऽआयुम् । प्रऽसहम् । युजम् । वाजेषु । प्रऽसहम् । युजम् ।

अस्माकम् । ब्रह्म । ऊतये । अव । पृत्सुषु । कासु । चित् ।

नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यम् । विश्वम् । शत्रुम् । स्तृणोषि । यम् ॥४

हे ऋत्विजः "अस्माकम् अस्मदर्थं "वः युष्मदर्थं च "इष्टये यागाय अभिमतैषणाय वा "इन्द्रम् "उश्मसि अभिमतं कामयामहे ।। 'वश कान्तौ' । आदादिकः । इदन्तो मसिः । 'ग्रहिज्या ' इत्यादिना संप्रसारणम्॥ यद्वा । अस्माकं सखायम्' इति संबन्धः । कीदृशमिन्द्रम् । "सखायं सखिवदत्यन्तहितकारिणं समानख्यानं वा "विश्वायुं विश्वेषां यागानां गन्तारं "प्रासहं प्रकर्षेण शत्रूणां

मर्षयितारम् ।। सहेः क्विप्'। ‘ नहिवृति' इत्यादिना उपसर्गस्य दीर्घः ।। "युजं सर्वदा युक्तं सहायभूतमित्यर्थः। पुनः स एव विशेष्यते । “वाजेषु हवीरूपान्नेषु तद्वत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु “प्रासहं यज्ञविघातिनः सहमानं “युजम् अभिमतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा । किंच हे इन्द्र “अस्माकम् “ऊतये रक्षणाय “ब्रह्म परिवृढं कर्म "अव रक्ष। कस्तत्र विशेष इति तत्राह। “कासु “चित् पृत्सु संग्रामेषु । ' पृत्सु समत्सु (नि. २. १७. २१) इति संग्रामनामसु पाठात् तन्नामत्वम् । तेषु “त्वा त्वां “नहि “स्तरते न हिनस्ति । विरोधमाचरति “यं “स्तृणोषि । “यं “विश्वं “शत्रुं "स्तृणोषि वारयसि स कश्चिदपि “शत्रुः न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीताः विधेया भवन्ति शत्रुभावं न कोऽप्याचरति अजातशत्रुत्वादित्यर्थः ।।

नि षू नुमातिंमतिं कयंस्य

चि॒त्तेजिं॑ष्ठाभिर॒रणिं॑भि॒र्नोतिभिं॑रु॒ग्राभिं॑रुग्रो॒तिभिः॑ ।

नेषिं णो॒ यथां पु॒रान॒ेनाः शू॒र॒ मन्यंसे ।

विश्वांनि पू॒रोरपं पर्षि॒ वह्नि॑रा॒सा वह्नि॑र्नो॒ अच्छं ॥५

नि । सु । न॒म॒ । अतिं॑ऽमतिम् । कयं॑स्य । चि॒त् ।
तेजिं॑ष्ठाभिः । अ॒रणिं॑ऽभिः । न । ऊ॒तिऽभिः॑ । उ॒ग्राभिः॑ ।
उ॒ग्र॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ ।

नेषिं । न॒ः । यथां । पु॒रा । अ॒ने॒नाः । शू॒र॒ । मन्यंसे ।

विश्वांनि । पू॒रोः । अपं । प॒र्षि॒ । वह्निः॑ । आ॒सा । वह्निः॑ ।
न॒ः । अच्छं ॥५

नि । सु । नम । अतिऽमतिम् । कयस्य । चित् ।
तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । ऊतिऽभिः । उग्राभिः ।
उग्र । ऊतिऽभिः ।

नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।

विश्वानि । पूरोः । अप । पर्षि । वह्निः । आसा । वह्निः । नः । अच्छ ॥५

हे इन्द्र “कयस्य कस्य “चित् त्वद्भक्तस्य यजमानस्य “अतिमतिम् अतिक्रान्तमननं विरूद्धमनस्कं शत्रुं “नि “षू “नम नितरां सुष्ठु नामय अस्मत्प्रणतं कुरु ।। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ हे “उग्र उद्गूर्णबल "ऊतिभिः रक्षणैः प्रीतिभिर्वा युक्तः सन् "तेजिष्ठाभिः "अरणिभिर्न अतिशयेन तेजस्विभिः युद्धादिरूपैः मार्गैः इव ।। तेजस्वच्छब्दात् अतिशायनिकः इष्ठन्। विन्मतोर्लुक् ।' टेः' इति टिलोपः। अतिमतिं वृत्रादिं यथा नामितवान् तथा अस्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः । यद्वा । उत्तरत्रान्वयः । तेजिष्ठाभिः अरणिभिर्न तेजोयुक्तैः गमनसाधनैर्यज्ञादिमार्गैः यथा अस्मान् योजितवानसि तथा

“उग्राभिः प्रकाशिकाभिः “ऊतिभिः रक्षणैः योगफलभूतैः “नः अस्मान् "नेषि नयसि अभिमतस्वर्गादिफलं प्रापयसीत्यर्थः ॥ नयतेश्छान्दसः शपो लुक् ।। तत्र दृष्टान्तः । “पुरा पूर्वस्मिन् काले अस्मत्पित्रादीन् “यथा ऊतिभिः नीतवानसि तथा नेषि इत्यर्थः । हे “शूर विक्रान्त त्वम् “अनेनाः “मन्यसे सर्वैरपापत्वेन अवबुध्यसे स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः । यद्वा । अनेनाः त्वमस्मानपि अनेनसः मन्यसे । किंच हे इन्द्र “वह्निः वृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् "पूरोः मनुष्यस्य यजमानस्य । पूरुरिति मनुष्यनाम, ‘पूरवः जगतः (नि. २. ३. २०) इति तन्नामसु पाठात्। तस्य “विश्वानि सर्वाणि एनांसि “अप “पर्षि अपकृत्य पालयसि ।। पृणातेश्छान्दसः शपो लुक् ॥ अतः “नः अस्माकमपि “आसा अन्तिके देवयजनदेशे “अच्छ आभिमुख्येन आगत्य “वह्निः अभिमतानां वोढा सन् अप अनभिमतम् अपकृत्य पर्षि अभिमतफलं पूरयसि ॥ ॥ १६ ॥

प्र तद्वोंचेयं भव्यायेंदंवे हव्यो न य इ॒षवा॒न्मन्म॒ रेजंति रक्षो॒हा मन्म॒ रेजंति ।

स्व॒यं सो अ॒स्मदा नि॒दो व॒धैरंजेत दु॒र्म॒तिं ।

अवं स्रवेद॒घशंसोऽवत॒रमवं क्षु॒द्रमिंव स्रवेत् ॥६

प्र । तत् । वो॒चे॒य॒म् । भव्यांय । इन्दंवे । हव्यः॑ । न । यः । इ॒षऽवांन् । मन्मं । रेजंति । र॒क्षः॒ऽहा । मन्मं । रेजंति ।

स्व॒यम् । सः । अ॒स्मत् । आ । नि॒दः । व॒धैः । अ॒जे॒त॒ । दुः॒ऽम॒तिम् ।

अवं । स्र॒वे॒त् । अ॒घऽशंसः । अ॒व॒ऽत॒रम् । अवं । क्षु॒द्रम्ऽइंव । स्र॒वे॒त् ॥६

प्र । तत् । वोचेयम् । भव्याय । इन्दवे । हव्यः । न । यः । इषऽवान् । मन्म । रेजति । रक्षःऽहा । मन्म । रेजति ।

स्वयम् । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुःऽमतिम् ।

अव । स्रवेत् । अघऽशंसः । अवऽतरम् । अव । क्षुद्रम्ऽइव । स्रवेत् ॥६

“भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलाय “इन्दवे अमृतेन सर्वस्य क्लेदयित्रे तदर्थं “तत् वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा “प्र "वोचेयं प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो भूयासम् । स्तुतेरतिमहत्त्वादिति भावः । वचेः 'लिङ्याशिष्यङ्'।‘वच उम्' ॥ कस्य तदिति । “यः इन्दुः “इषवान् एषणवान् “मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वा उद्दिश्य “रेजति गच्छति । रेजतिर्गत्यर्थः, ‘रेजति दध्यति' (नि. २.१४. ६०.) इति तन्नामसु पाठात् । आगमने दृष्टान्तः।

“हव्यो “न होतव्यः आह्वातव्यो वा हव्यः इन्द्र इव । प्रायेण 'इन्द्र आगच्छ' इत्यादिना इन्द्र एवाहूयते । स इव । स एव विशेष्यते । “रक्षोहा यज्ञविघातकानां रक्षसां हन्ता “मन्म तेषामेव कर्म हननादिरूपं “रेजति गच्छति चालयति नाशयतीत्यर्थः । “सः एव इन्दुः “स्वयं "निदः ॥ ' णिदि कुत्सायाम्' । क्विप् । “ सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तता ॥ अस्मन्निन्दितुर्वैरिणः “वधैः हननोपायैः।। 'हनश्च वधः' इति भावे अप् ; तत्संनियोगेन वधादेशः । स च अदन्तोऽन्तोदात्तः ॥ "दुर्मतिं दुर्बुद्धिम् “अस्मत् अस्मत्तः “आ “अजेत आक्षिपेत् अवनयेत् । किंच “अघशंसः अघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनः “अवतरम् अत्यन्तनिकृष्टम् “अव स्वस्थानादवाङ्मुखो भूत्वा “स्रवेत् गच्छतु अधः पतत्वित्यर्थः । अघशंसः स्तेनः, 'अघशंसः वृकः' (नि. ३. २४. १३) इति तन्नामसु पाठात् । अवस्रवणमेव प्रार्थ्यते । “क्षुद्रमिव क्षेप्तुं

शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति स्रवन्नश्यति तथा असावपीत्यर्थः ॥

व॒नेम॒ तद्धोत्रं॑या चि॒तंत्यां॑ व॒नेमं॑ र॒यिं रं॑यिवः सु॒वीर्यं॑ र॒ण्वं संतं॑ सु॒वीर्यं॑ ।

दु॒र्मन्मां॑नं सु॒मंतुं॑भि॒रेमि॒षा पृं॑चीमहि ।

आ स॒त्याभि॒रिंद्रं॑ द्यु॒म्नहूं॑तिभि॒र्यजं॑त्रं द्यु॒म्नहूं॑तिभिः ॥७

व॒नेमं॑ । तत् । होत्रं॑या । चि॒तन्त्यां॑ । व॒नेमं॑ । र॒यिम् । र॒यि॒ऽव॒ः । सु॒ऽवीर्यं॑म् । र॒ण्वम् । सन्तं॑म् । सु॒ऽवीर्यं॑म् ।

दुः॒ऽमन्मां॑नम् । सु॒मन्तुं॑ऽभिः । आ । ई॒म् । इ॒षा । पृ॒ची॒म॒हि॒ ।

आ । स॒त्याभिः॑ । इन्द्रं॑म् । द्यु॒म्नहूं॑तिऽभिः । यजं॑त्रम् । द्यु॒म्नहूं॑तिऽभिः ॥७

वनेम । तत् । होत्रया । चितन्त्या । वनेम । रयिम् । रयिऽवः । सुऽवीर्यम् । रण्वम् । सन्तम् । सुऽवीर्यम् ।

दुःऽमन्मानम् । सुमन्तुऽभिः । आ । ईम् । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इन्द्रम् । द्युम्नहूतिऽभिः । यजत्रम् । द्युम्नहूतिऽभिः ॥७

हे इन्द्र वयं यजमानाः “तत् तादृशं स्तुत्यं तव रूपं यद्वा तत् ते वयं “चितन्त्या तव गुणान् ज्ञापयन्त्या ॥ ‘ चिती संज्ञाने '। अस्मात् ण्यन्तात् शतरि व्यत्ययेन शः ॥ “होत्रया होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा “वनेम संभजेम यद्वा शब्दयेम स्तुतिं करवामेत्यर्थः । होत्रेति वाङ्नाम, ‘होत्रा

गी: (नि. १.११.३५) इति तन्नामसु पाठात् । किंचैवं स्तोतारो वयमपि हे "रयिवः विशिष्टधनवन्निन्द्र “रयिं धनं “वनेम संभजेम । कीदृशं रयिम् । “सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योन्पेतं “रण्वं रमणीयं गन्तव्यं वा अर्थिभिः “सन्तं सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा बहुशः दीयमानमपि प्रवर्धमानम् । पुनस्तदेव विशेष्यते । "सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ किंच हे इन्द्र "दुर्मन्मानं दुःखेन मन्तुं शक्यं त्वां तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् "सुमन्तुभिः शोभनैर्मननैः तत्साधनैः स्तोत्रैर्वा “इषा हवीरूपेणान्नेन च “आ “पृचीमहि सर्वतः संपृक्ता भूयास्म । यद्वा । इषा अन्नेन निमित्तेन । पूर्वं धनस्य प्रार्थितत्वात् इदानीमन्नं प्रार्थ्यते ॥ ‘पृची संपर्के । लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ किंच “यजत्रं यागनिष्पादकम् “इन्द्रं “सत्याभिः अविसंवादिनीभिः यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिः “द्युम्नहूतिभिः ‘हरिव

आगच्छ मेधातिथेर्मेषे इत्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते । "द्युम्नहूतिभिः हविर्लक्षणान्ननिमित्तैराह्वानैः आ पृचीमहि इति शेषः । ‘ द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु. ५. ५) इति यास्कः ॥

प्रप्रां वो अ॒स्मे स्वयंशोभिरू॒ती पंरिव॒र्ग इंद्रों दुर्मती॒नां दरींमंदुर्मती॒नां ।

स्व॒यं सा रिंष॒यध्यै॒ या नं उपे॒षे अ॒त्रैः ।

ह॒तेमंस॒न्न वंक्षति क्षि॒प्ता जू॒र्णिर्न वंक्षति ॥८

प्रऽप्रं । व॒ः । अ॒स्मे इतिं । स्वयंशःऽभिः । ऊ॒ती । प॒रि॒ऽव॒र्गे । इन्द्रः॑ । दु॒ःऽम॒ती॒नाम् । दरींमन् । दु॒ःऽम॒ती॒नाम् ।

स्व॒यम् । सा । रि॒ष॒यध्यैं । या । न॒ः । उ॒प॒ऽई॒षे । अ॒त्रैः ।

ह॒ता । ई॒म् । अ॒स॒त् । न । व॒क्ष॒ति॒ । क्षि॒प्ता । जू॒र्णिः । न । व॒क्ष॒ति॒ ॥८

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयशःऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुःऽमतीनाम् । दरीमन् । दुःऽमतीनाम् ।

स्वयम् । सा । रिषयध्यै । या । नः । उपऽईषे । अत्रैः ।

हता । ईम् । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥८

हे ऋत्विजः “वः युष्मदर्थम् “अस्मे अस्मदर्थं च अयम् “इन्द्रः “स्वयशोभिः स्वकीययशोयुक्तैः “ऊती ऊतिभिः रक्षणैः “दुर्मतीनां दुर्मननयुक्तानां विरोधिनां “परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभूते सति “प्रप्र प्रकृष्टो भवति समर्थो भवतीत्यर्थः। द्विर्भावः पादपूरणः । यद्वा । हे ऋत्विजः वः युष्मदर्थम् अस्मे अस्माकं संबन्धिभिः स्वयशोभिः

स्वयमेव अन्यनैरपेक्ष्येण स्तोतुं समर्थैः स्तोत्रैः तुष्टः सन् ऊती ऊतौ रक्षणे प्रप्र प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कुत्रेति तदुच्यते । दुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संग्रामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते। “दुर्मतीनां दुष्टबहुमानवतां हननबुद्धीनां “दरीमन् दरीमणि अतिशयेन दारयितरि । एवमिन्द्रे सम्यक् पालयति सति “अत्रैः भक्षकैः अस्मद्विरोधिभिः "या "जूर्णिः जववती सेना। जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा (निरु. ६. ४) इति यास्कः। “नः अस्मान् प्रति “रिषयध्यै हिंसितुम् ॥ रिषेर्ण्यन्तात् तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः ॥ “उपेषे उपगन्तुमस्मान् प्राप्तुम् ॥ ‘ ईङ गतौ । तुमर्थे क्सेप्रत्ययः ॥ “क्षिप्ता प्रेरिता “सा सेना “स्वयं “हतेमसत् हिंसितैवासीत् । “न “वक्षति अस्मान्न वहेत् न प्राप्नोति । तथा अस्मद्धिंसकान् शत्रूनपि पुनः “न “वक्षति न वहति ॥ वहेर्लेटि अडागमः । ‘सिब्बहुलम्' इति सिप् ॥ इन्द्रसामर्थ्येन तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

त्वं नं इंद्र रा॒या परीं॑णसा या॒हि प॒थाँ अं॑ने॒हसां पुरो यां॑ह्य॒र॒क्षसां ।

सचं॑स्व नः परा॒क आ सचं॑स्वास्तमी॒क आ ।

पा॒हि नों दू॒रादा॒राद॒भिष्टिं॑भिः॒ सदां पाह्य॒भिष्टिं॑भिः ॥९

त्वम् । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । रा॒या । परीं॑णसा । या॒हि । प॒था । अ॒ने॒हसां । पु॒रः । या॒हि । अ॒र॒क्षसां ।

सचं॑स्व । न॒ः । प॒रा॒के । आ । सचं॑स्व । अ॒स्त॒म्ऽई॒के । आ ।

पा॒हि । न॒ः । दू॒रात् । आ॒रात् । अ॒भिष्टिं॑ऽभिः । सदां । पा॒हि॒ । अ॒भिष्टिं॑ऽभिः ॥९

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा । पुरः । याहि । अरक्षसा ।

सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तम्ऽईके । आ ।

पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिऽभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिऽभिः ॥९

हे “इन्द्र “त्वं “नः “पथा अस्मत्संबन्धिना मार्गेण “पुरो “याहि आगच्छ ॥ भस्य टेर्लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥ कीदृशेन मार्गेण । “अरक्षसा रक्षोवर्जितेन “अनेहसा अपापेन। यज्ञगमनमार्गस्य स्तुतिचोदितत्वात अनेहस्त्वम्। यद्वा। नः अस्मानुद्दिश्य याहि। किंविशिष्टः इति । “परीणसा परितो नद्धेन “राया अस्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन् । हे इन्द्र “नः अस्मान् “पराके अत्यन्तदूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् “आ

“सचस्व समवेतो भव । पराके इति दूरनाम, ‘पराके पराचैः (नि. ३. २६.२) इति तन्नामसु पाठात्। तथा “अस्तमीके अत्यन्तान्तिके देवयजनदेशे “सचस्व अस्मत्प्रत्तं हविः सेवस्व संगच्छस्व वा । किंच “नः अस्मान् “दूरात् दूरदेशात् स्वर्गादेः सकाशात् "पाहि रक्ष । "आरात् संनिहितात् इह लोकात् "पाहि पालय । यद्वा । दूरात् अयागकाले स्वर्गे एव उषित्वा अस्मान् पाहि पालय। आरात् यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । “अभिष्टिभिः अभिमुखैर्यागैः तन्निर्वाहैः । यद्वा। अभ्यागमनैः। किं बहुना । “सदा सर्वकालं यागकाले अयागकाले दूरेऽन्तिके' चे “अभिष्टिभिः अभित एषणैः “पाहि सम्यक् परिपालय ॥

त्वं नं इंद्र रा॒या तरूंषसो॒ग्रं चिंत्त्वा महि॒मा संक्ष॒दवंसे म॒हे मि॒त्रं नावंसे ।

ओजिंष्ठ त्रातरविंता रथं कं चिंदमर्त्य ।

अन्यमस्मद्रिंरिषेः कं चिंदद्रिवो रिरिंक्षंतं चिदद्रिवः ॥१०

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । तरुंषसा । उग्रम् । चित् । त्वा । महिमा । सक्षत् । अवंसे । महे । मित्रम् । न । अवंसे ।

ओजिंष्ठ । त्रातः । अविंतरिति । रथंम् । कम् । चित् । अमर्त्य ।

अन्यम् । अस्मत् । रिरिषेः । कम् । चित् । अद्रिऽवः । रिरिंक्षन्तम् । चित् । अद्रिऽवः ॥१०

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । तरुषसा । उग्रम् । चित् । त्वा । महिमा । सक्षत् । अवसे । महे । मित्रम् । न । अवसे ।

ओजिष्ठ । त्रातः । अवितरिति । रथम् । कम् । चित् । अमर्त्य ।

अन्यम् । अस्मत् । रिरिषेः । कम् । चित् । अद्रिऽवः ।
रिरिक्षन्तम् । चित् । अद्रिऽवः ॥१०

हे “इन्द्र “त्वं “नः अस्मान् “तरूषसा तरणकुशलेन अस्मानापद्यःात उत्तरीतुं शक्तेन "राया धनेन उद्धर्ता भवेति शेषः । हे इन्द्र “त्वा त्वाम् “उग्रं “चित् उद्गूर्णबलं सन्तं त्वामेव “महिमा महत्त्वम् अस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः “सक्षत् सेवते संभजते उत्कर्षयतीत्यर्थः। किमर्थम् । “अवसे त्वत्प्रीतये । तत्र दृष्टान्तः । “महे महते “अवसे रक्षणाय प्रकाशारोग्यादिरूपाय “मित्रं “न सर्वजनमित्रं सूर्यमिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयन्ति तथेत्यर्थः । यद्वा । मित्रं न प्रियहितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्यै प्रीतये संभजन्ते तद्वत् । किंच हे "ओजिष्ठ ओजस्वितम अतिशयेन बलवन् “त्रातः रक्षितः अस्मान् पालयितर्वा "अमर्त्य अमरणधर्मन् इन्द्र “अवितः अस्मान् धनेन तर्पयितः त्वं “कं “चित् “रथं वेगवन्तमारुह्य

अस्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः । तथा हे “अद्रिवः शत्रूणामतिशयेन भक्षकेन्द्र “अस्मत् "अन्यं “रिरिक्षन्तं “चित् अल्पं महान्तं वा। शत्रुमिति शेषः । “रिरिषः बाधस्व । तथा हे "अद्रिवः अद्रेरादर्तर्भक्षक वा शत्रूणाम् ।' अद्रिवन्नद्रिरादृणात्यनेनापि वात्तेः स्यात् ' (निरु. ४. ४) इति निरुक्तम् । रिरिक्षन्तं चित अत्यन्तं कुत्सितं हिंसन्तमपि शत्रुं रिरिषेः बाधस्व॥ ‘रिष हिंसायाम् । छान्दसः शपः श्लुः । पुनर्व्यत्ययेन शः । रिरिक्षन्तम् । अस्मादेव सनि हलन्ताच्च इति सनः कित्त्वात् गुणाभावः । चिदित्यवकुत्सितः। ‘ कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते ' (निरु. १. ४) इति यास्केनोक्तत्वात् । यद्वा । समुच्चयार्थः । कंचित् इत्यनेन सह समुच्चीयते ।।

पा॒हि नं इंद्र सुष्टुत स्रि॒धोंऽवया॒ता सद॒मिद्दुं॒र्मती॒नां दे॒वः संदुं॒र्मती॒नां ।

ह॒ंता पा॒पस्य॑ र॒क्षस॑स्त्रा॒ता विप्र॑स्य॒ माव॑तः ।

अधा॒ हि त्वा॑ जनि॒ता जीज॑नद्वसो रक्षो॒हणं॑ त्वा॒ जीज॑नद्वसो ॥११

पा॒हि । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । सु॒ऽस्तु॒त॒ । स्रि॒धः । अ॒व॒ऽया॒ता । सद॑म् । इत् । दुः॒ऽम॒ती॒नाम् । दे॒वः । सन् । दुः॒ऽम॒ती॒नाम् ।

ह॒न्ता । पा॒पस्य॑ । र॒क्षसः॑ । त्रा॒ता । विप्र॑स्य । माऽव॑तः ।

अध॑ । हि । त्वा॒ । ज॒नि॒ता । जीज॑नत् । व॒सो॒ इति॑ । र॒क्षः॒ऽहन॑म् । त्वा॒ । जीज॑नत् । व॒सो॒ इति॑ ॥११

पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । स्रिधः । अवऽयाता । सदम् । इत् । दुःऽमतीनाम् । देवः । सन् । दुःऽमतीनाम् ।

हन्ता । पापस्य । रक्षसः । त्राता । विप्रस्य । माऽवतः ।

अध । हि । त्वा । जनिता । जीजनत् । वसो इति ।
रक्षःऽहनम् । त्वा । जीजनत् । वसो इति ॥११

हे “इन्द्र “सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं “स्त्रिधः दुःखात् तदुत्पादकात् पापाद्वा “नः अस्मान् “पाहि रक्ष । यतः त्वं “दुर्मतीनां दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनाम् ॥ ‘ नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥ “सदमित् सर्वदैव “अवयाता अधोयापयिता प्रापयितासि । अतः पाहि । अत एव हे इन्द्र “देवः अस्मत्स्तुत्या हृष्टः “सन् "दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातकानाम् अवयाता असि । तथा “रक्षसः रक्षणनिमित्तभूतस्य । ‘ रक्षो रक्षितव्यमस्मात् ' (निरु. ४. १८) इति यास्कः । तादृशस्य "पापस्य फलप्रतिबन्धरूपस्य “हन्ता घातकोऽसि । यद्वा । पापस्य पापिनः रक्षसः राक्षसादेः हन्तासि । तथा “मावतः मत्सदृशस्य “विप्रस्य मेधाविनः यजमानस्य “त्राता रक्षितासि । “अध अतो हेतोः हे इन्द्र “वसो सर्वेषां

निवासभूत “त्वा त्वां “जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरः “जीजनत् अजनयत् उत्पादितवान् । तथा हे “वसो वासयितः “त्वा त्वां “रक्षोहणं "जीजनत् रक्षोहननाय उत्पादितवान् ॥ जनयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥ यज्ञादिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय हीन्द्रस्यावतारः। ‘ तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत' (तै. सं. ७. १. १. ४) इत्यादिप्रसिद्धद्योतनार्थो हि शब्दः ॥ ॥ १७ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३०

← सूक्तं १.१२९

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१३०

परुच्छेपो दैवोदासिः

सूक्तं १.१३१ →

दे. इन्द्रः। अत्यष्टिः, १० त्रिष्टुप्।

एन्द्र याह्युप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्तं राजेव सत्पतिः ।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वन्तः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥१॥

पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसगस्तातृषाणो न वंसगः ।

मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।

आ त्वा यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् ॥२॥

अविन्दद्दिवो निहितं गुहा निधिं वेर्न गर्भं परिवीतमश्मन्यनन्ते अन्तरश्मनि ।

व्रजं वज्री गवामिव सिषासन्नङ्गिरस्तमः ।

अपावृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥३॥

दादृहाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः क्षद्मेव तिग्ममसनाय सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।

संविव्यान ओजसा शवोभिरिन्द्र मज्मना ।

तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्वेव नि वृश्चसि ॥४॥

त्वं वृथा नद्य इन्द्र सर्तवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथाँ इव वाजयतो रथाँ इव ।

इत ऊतीरयुञ्जत समानमर्थमक्षितम् ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥५॥

इमां ते वाचं वसूयन्त आयवो रथं न धीरः स्वपा अतक्षिषुः सुम्नाय त्वामतक्षिषुः ।

शुम्भन्तो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनम् ।

अत्यमिव शवसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥६॥

भिनत्पुरो नवतिमिन्द्र पूरवे दिवोदासाय महि दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।

अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् ।

महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥७॥

इन्द्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वर्मीळ्हेष्वाजिषु ।

मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरन्धयत् ।

दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥८॥

सूरश्चक्रं प्र वृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीऽशान आ मुषायति ।

उशना यत्परावतोऽजगन्नूतये कवे ।

सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥९॥

स नो नव्येभिर्वृषकर्मन्नुक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

दिवोदासेभिरिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘ एन्द्र याह्युप नः' इति दशर्चं चतुर्थ सूक्तं पारुच्छेपमैन्द्रम् । अन्त्या ‘स नो नव्येभिः' इत्येषा त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुबन्तपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टम् 'इति

विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात् ।' एन्द्र याहि दशान्त्या त्रिष्टुप्' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठयषडहस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्यमेतत्सूक्तम् । ‘षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्-' एन्द्र याह्युप नः प्र घान्वस्य ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपतृचे प्रथमा ‘एन्द्र याहि 'इत्येषा। महाव्रतस्य पञ्चविंशतिम्' इति खण्डे शौनकेन सूत्रितम्-' एन्द्र याह्युप नः परावत इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ।

एंद्रं या॒ह्युपं नः परा॒वतो॒ नायमच्छां वि॒दथांनीव॒ सत्पंति॒रस्तं॒ राजेंव॒ सत्पंतिः ।

हवांमहे त्वा व॒यं प्रयंस्वंतः सु॒ते सचां ।

पु॒त्रासो॒ न पि॒तरं॒ वाजंसातये॒ मंहिंष्ठं वाजंसातये ॥१

आ । इ॒न्द्र॒ । या॒हि॒ । उप॑ । नः॒ । प॒रा॒ऽवतः॑ । न । अ॒यम् । अच्छ॑ । वि॒दथा॑निऽइव । सत्ऽप॑तिः । अस्त॑म् । राजा॑ऽइव । सत्ऽप॑तिः ।

हवा॑महे । त्वा॒ । व॒यम् । प्रय॑स्वन्तः । सु॒ते । सचा॑ ।

पु॒त्रासः॑ । न । पि॒तर॑म् । वाज॑ऽसातये । मंहि॑ष्ठम् । वाज॑ऽसातये ॥१

आ । इन्द्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयम् । अच्छ । विदथानिऽइव । सत्ऽपतिः । अस्तम् । राजाऽइव । सत्ऽपतिः ।

हवामहे । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरम् । वाजऽसातये । मंहिष्ठम् । वाजऽसातये ॥१

हे "इन्द्र "परावतः दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् "नः अस्मान् "उप "याहि अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टान्तः । "अयं "न । पुरोवर्ती अग्निः अभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वान्निर्दिश्यते । स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाचारात् निषेधार्थीयो नकारः सर्वत्र तथाप्यत्र औचित्येनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा । परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा संनिहितः तथापि स्वर्गाख्याद्दूरदेशादिव अस्मिन् यज्ञे ॥ अयमिति विभक्तिव्यत्ययः ॥ अमुं देवयजनदेशम् "अच्छ अभिप्राप्तुम् "आ याहि इति शेषः। तत्र दृष्टान्तः । "सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यजमान इव ॥ 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ स यथा "विदथानि वेदनानि अनुष्यज्ञानानि । यद्वा । सतां विद्यमानानां फलानां पालकोऽग्निः । स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत् त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा । सतां नक्षत्राणां पतिः "राजा चन्द्रमाः "अस्तमिव । स यथा स्वधामस्थानम् आगच्छति तद्वत् । किंच

“प्रयस्वन्तः हविर्लक्षणान्नवन्तः "वयं यजमानाः “त्वा त्वां "हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । "सुते अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति । कीदृशा वयम् । "सचा ऋत्विग्भिः सहिताः । ‘ सचा सहेत्यर्थः । (निरु.५. ५) इति यास्कः । आह्वाने दृष्टान्तः । "पुत्रासः पुत्राः "पितरं "न पालकं जनकमिव । तं यथा “वाजसातये अन्नस्य संभजनायाह्वयन्ति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाह्वयामः । किंच "मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां “वाजसातये संग्रामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वा आह्वयामः ॥

षष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तात् अन्या ऋचः प्रक्षेपणीयाः। तत्र होतुः पुरस्तात् ‘ पिबा सोममिन्द्र' इत्येषा । ‘ षष्ठस्य प्रातःसवने' इति खण्डे सूत्रितं पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिरिन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।।

पिबा॒ सोम॑मिंद्र सुवा॒नमद्रिं॑भिः॒ कोशें॑न सि॒क्तमं॑व॒तं न वंसं॑गस्तातृषा॒णो न वंसं॑गः ।

मदां॑य हर्य॒तायं॑ ते तु॒विष्टं॑माय॒ धायं॑से ।

आ त्वां॑ यच्छंतु ह॒रितो॒ न सूर्य॒महा॒ विश्वें॑व॒ सूर्यं॑ ॥२

पिबं॑ । सोमं॑म् । इ॒न्द्र॒ । सु॒वा॒नम् । अद्रिं॑ऽभिः । कोशें॑न ।
सि॒क्तम् । अ॒व॒तम् । न । वंसं॑गः । त॒तृ॒षा॒णः । न । वंसं॑गः ।

मदां॑य । ह॒र्य॒तायं॑ । ते॒ । तु॒विःऽतं॑माय । धायं॑से ।

आ । त्वा॒ । य॒च्छ॒न्तु॒ । ह॒रितः॑ । न । सूर्यं॑म् । अहां॑ ।
विश्वां॑ऽइव । सूर्यं॑म् ॥२

पिब । सोमम् । इन्द्र । सुवानम् । अद्रिऽभिः । कोशेन ।
सिक्तम् । अवतम् । न । वंसगः । ततृषाणः । न । वंसगः ।

मदाय । हर्यताय । ते । तुविःऽतमाय । धायसे ।

आ । त्वा । यच्छन्तु । हरितः । न । सूर्यम् । अहा । विश्वाऽइव । सूर्यम् ॥२

हे “इन्द्र “वंसगः वननीयगमनस्त्वं "सोमं "पिब ॥ ' द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः ।। कीदृशं तम् ।। "अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः "सुवानं सूयमानम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ “कोशेन “सिक्तं कोशस्थानीयेन दशापवित्रेण शोधितम् । यद्वा । अवतम् इत्यनेन सह संबन्धः। कोशेनेति' लक्षणेन() सिक्तं स्वोचितजलेन पूरितम् "अवतं "न आहावलक्षणम् अवटमिव । तं यथा वंसगः वननीयगमनः तृषा शीघ्रगामी वृषभः पिबति तद्वत् । "ततृषाणो "न "वंसगः । यथा अत्यन्तं तृषितो वंसगो वननीयगमनः शीघ्रगामी पुरुषः आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तत्राह । "ते तव “मदाय

तृप्तये "हर्यताय विक्रान्तिहेतवे कान्त्यर्थं वा ॥ 'हर्य गतिकान्त्योः '। 'भृमृदृशि' इत्यादिना अतच् ॥ "तुविष्टमाय महत्त्वाय प्रवृद्धत्वाय "धायसे यदर्थं मद उपजायते तदर्थाय ॥ धाञः 'वहिहाधाञ्भ्यः०' इत्यसुनि 'णित्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक्' इति युक्॥ यद्वा । ते तव तुविष्टमाय धायसे अतिप्रभूताय पानाय । "त्वा त्वाम् "आ "यच्छन्तु आभिमुख्येन गमयन्तु । अश्वा इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । "हरितो "न "सूर्यं हरिद्वर्णविशिष्टा एतन्नामका अश्वाः सूर्यमिव । तं यथा अतित्वरया अभिमतदेशम् अभिप्रेरिताः वहन्ति तद्वत् । किंच "अहा "विश्वा सर्वाण्यहानि "सूर्यम् इव । तं यथा त एव प्रतिदिनं वहन्ति तथा अस्मद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहन्तु ।।

अविंदद्दि॒वो निहि॑तं॒ गुहा॑ नि॒धिं वेर्न गर्भ॒ं परि॑वीत॒मश्म॑न्यन॒ंते अ॒ंतरश्म॑नि ।

व्र॒जं व॒ज्री गवा॑मिव॒ सिषा॑स॒न्नंगि॑रस्तमः ।

अपा॑वृणो॒दिष॒ इंद्र॒ः परी॑वृता॒ द्वार॒ इष॒ः परी॑वृताः ॥३

अवि॑न्दत् । दि॒वः । निऽहि॑तम् । गुहा॑ । नि॒ऽधिम् । वेः । न । गर्भ॑म् । परि॑ऽवीतम् । अश्म॑नि । अ॒न॒न्ते । अ॒न्तः । अश्म॑नि ।

व्र॒जम् । व॒ज्री । गवा॑म्ऽइव । सिसा॑सन् । अङ्गि॑रःऽतमः ।

अप॑ । अ॒वृ॒णो॒त् । इष॑ः । इन्द्र॑ः । परि॑ऽवृताः । द्वार॑ः । इष॑ः । परि॑ऽवृताः ॥३

अविन्दत् । दिवः । निऽहितम् । गुहा । निऽधिम् । वेः । न । गर्भम् । परिऽवीतम् । अश्मनि । अनन्ते । अन्तः । अश्मनि ।

व्रजम् । वज्री । गवाम्ऽइव । सिसासन् । अङ्गिरःऽतमः ।

अप । अवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥३

अयमिन्द्रः “दिवः द्युलोकादानीतं सोमम् "अविन्दत् अलभत लब्धवान् । द्युलोकात् गायत्र्या पक्षिरूपयापहृतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । द्युलोकादानयनं तैत्तिरीये ' तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्' (तै. ब्रा. ३. २. १. १) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । स एव विशेष्यते । “गुहा “निहितम् अतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ स्थापितम् अत एव “निधिं निधिस्थानीयम् अनाशमित्यर्थः। आनयने दृष्टान्तः। “वेः पक्षिणः "गर्भ “न शिशुमिव । यथा कपोतादिस्त्री पक्षिणी स्वशिशुं व्याधादिभयात् कस्मिंश्चिद्दुर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानम् अजानती परिभ्रम्य विन्दते तद्वदित्यर्थः। पुनः कीदृशम् । "अश्मनि पाषाणे अतिमहति विस्तृते "अनन्ते "अश्मनि अपरिमितपाषाणे पर्वतादौ "परिवीतं लताकण्टकादिना परितो वेष्टितम् ।

सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशय इति तत्राह । अयम् "इन्द्रः “वज्री’ वज्रवान् "गवां “व्रजम् इव पणिना असुरेणापहृतं भूमौ खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा द्वारम् उद्घाट्य' लब्धवान् तद्वत् सोमं “सिषासन संभक्तुमिच्छन् ॥ ‘ सनीवन्तर्ध' इति विकल्पनात् इडभावे ‘जनसन ' इति आत्वम् ॥ अविन्दत् । अयमर्थः ‘पणिनेव गावः' (ऋ. सं. १. ३२. ११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः। तथा अयम् “इन्द्रः परीवृताः परितो मेघेनावृताः “इषः अन्नहेतुभूतस्योदकस्य "द्वारः द्वाराणि "अपावृणोत् अपवृतान्यकरोत् उद्घाटितवानित्यर्थः । तथा कृत्वा “इषः इष्यमाणानि व्रीह्याद्यन्नानि "परीवृताः भूमौ परितो व्याप्तान्यकरोत् । वज्रेण मेघं भित्त्वा जलवर्षणेन सस्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं भूमौ व्याप्तमकरोदित्यर्थः। यतः अयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

दा॒दृ॒हा॒णो वज्र॒मिंद्रो॒ गभ॑स्त्योः॒ क्षद्मे॑व ति॒ग्ममसं॑नाय॒ सं श्यं॑दहि॒हत्यां॑य॒ सं श्यं॑त् ।

सं॒वि॒व्या॒न ओजं॑सा॒ शवो॑भिरिं॑द्र म॒ज्मनां ।

तष्टे॑व वृ॒क्षं व॒निनो॒ नि वृं॑श्चसि पर॒श्वेव॒ नि वृं॑श्चसि ॥४

द॒दृ॒हा॒णः । वज्रं॑म् । इन्द्रः॑ । गभ॑स्त्योः । क्षद्मं॑ऽइव । ति॒ग्मम् । अस॑नाय । सम् । श्य॒त् । अ॒हि॒ऽहत्यां॑य । सम् । श्य॒त् ।

स॒म्ऽवि॒व्या॒नः । ओजं॑सा । शवः॑ऽभिः । इ॒न्द्र॒ । म॒ज्मनां ।

तष्टां॑ऽइव । वृ॒क्षम् । व॒निनः॑ । नि । वृ॒श्च॒सि॒ । प॒र॒श्वाऽइं॑व । नि । वृ॒श्च॒सि॒ ॥४

ददृहाणः । वज्रम् । इन्द्रः । गभस्त्योः । क्षद्मऽइव ।
तिग्मम् । असनाय । सम् । श्यत् । अहिऽहत्याय । सम् ।
श्यत् ।

सम्ऽविव्यानः । ओजसा । शवःऽभिः । इन्द्र । मज्मना ।

तष्टाऽइव । वृक्षम् । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्वाऽइव ।
नि । वृश्चसि ॥४

अयम् "इन्द्रो "गभस्त्योः बाह्वोः "वज्रं "ददृहाणः दृढं गृह्णन्
॥ दृह दृहि वृद्धौ । लिटः कानच् ॥ गभस्ती इति बाहुनाम,
'गभस्ती बाहू ' (नि. २. ४. ६) इति तन्नामसु पाठात् ।
किमर्थम् । "असनाय शत्रोरुपरि क्षेपणाय “तिग्मम्
अत्यन्ततीक्ष्णं वज्रं “सं "श्यत् सम्यक् तीक्ष्णीकरोति ॥ '
शो तनूकरणे'। “ ओतः श्यनि' इति ओकारलोपः ।
छान्दसः अडभावः । यद्वा । लेटि ‘ इतश्च लोपः' इति
इकारलोपः ॥ तत्र दृष्टान्तः । "क्षद्मेव उदकमिव । उदकं

यथा शत्रूणां निरसनाय अभिमन्त्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् । क्षद्मेत्युदकनाम, 'क्षद्म नभः ' (नि. १, १२. ३) इति तन्नामसु पाठात् । पुनरपि तदेव विशेष्यते । अहिहत्याय अहेर्वृत्रस्य मेघस्य वा हननाय ॥ हन्तेः 'हनस्त च ' इति क्यप् तकारान्तादेशश्च ॥ "सं "श्यत् । पूर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति । हे "इन्द्र "ओजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन "शवोभिः सेनालक्षणैर्बलैः "मज्मना शारीरेण च बलेन "संविव्यानः सम्यग्युक्तः सन् ॥ विव्यान इति लिटः कानच् ।' ग्रहिज्यावयि° ' इति संप्रसारणम् ॥ "तष्टा "वृक्षमिव । यथा कश्चित्तष्टा वृक्षाणां तक्षणस्य साधु कर्ता "वनिनः वनसंबन्धिनो वृक्षान् निवृश्चति स्वोपयोगाय नितरां छिनत्ति तक्षणेन तनूकरोति तथा त्वमपि अस्मासु वक्रमाचरन्तं शत्रुं "नि "वृश्चसि। किंच "परश्वेव "नि "वृश्चसि । यथा परशुना कश्चिच्छिन्नत्ति वृक्षं तथा त्वमपि उच्चैस्त्रिविधैर्बलैः नितरामस्मद्द्वेषिणं वृश्चसि ॥

त्वं वृथां न॒द्यं इंद्र॒ सर्त॒वेऽच्छां समु॒द्रमंसृजो॒ रथाँ इव वाजय॒तो रथाँ इव ।

इ॒त ऊ॒तीरंयुंजत सम॒ानमर्थ॒मक्षिंतं ।

धे॒नूरिंव॒ मनंवे वि॒श्वदोंहसो॒ जनांय वि॒श्वदोंहसः ॥५

त्वम् । वृथां । न॒द्यः । इ॒न्द्र॒ । सर्तंवे । अच्छं । स॒मु॒द्रम् । अ॒सृ॒ज॒ः । रथांन्ऽइव । वा॒ज॒ऽय॒तः । रथांन्ऽइव ।

इ॒तः । ऊ॒तीः । अ॒यु॒ञ्ज॒त॒ । स॒मा॒नम् । अर्थंम् । अक्षिंतम् ।

धे॒नूःऽइंव । मनंवे । वि॒श्वऽदोंहसः । जनांय । वि॒श्वऽदोंहसः ॥५

त्वम् । वृथा । नद्यः । इन्द्र । सर्तवे । अच्छ । समुद्रम् । असृजः । रथान्ऽइव । वाजऽयतः । रथान्ऽइव ।

इतः । ऊतीः । अयुञ्जत । समानम् । अर्थम् । अक्षितम् ।

धेनूःऽइव । मनवे । विश्वऽदोहसः । जनाय । विश्वऽदोहसः ॥५

हे “इन्द्र “त्वं "वृथा अप्रयत्नेनैव "नद्यः नदीः "समुद्रम् "अच्छ' आभिमुख्येन "सर्तवे प्राप्तुम् “असृजः मेघं निर्भिद्य उत्पादितवानसि । तत्र दृष्टान्तः । “रथानिव । यथा त्वं रथान् अस्मद्यागं प्रति अच्छ सर्तवे आभिमुख्येन प्राप्तुम् असृजः सृष्टवानसि तद्वत् । किंच “वाजयतो "रथानिव संग्राममन्नं वा इच्छन्तो राजादयः रथानिव । ते यथा संग्राम प्रतिं ओषध्यादिकं वा अतिसर्तुं रथान् सृजन्ति तद्वत् ॥ क्यजन्तात् ‘शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ किंच "इतः अस्मत्संनिधिदेशम् ॥ द्वितीयार्थे तसिल् ॥ अस्मान् प्रति “ऊतीः ऊत्यः गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः "समानमर्थं

समानप्रयोजनवत् "अक्षितम् उदकम् अयुञ्जत
योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः ॥ अर्थशब्दः
उदकविशेषणः सन् नपुंसकलिङ्गः ॥
अक्षितमित्युदकनाम, 'अक्षितं बर्हिः' (नि.१.१२.७७)इति
तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । मनवे मनोरर्थाय
"धेनूरिव धेनवो यथा "विश्वदोहसः सर्वार्थं दोग्ध्र्यः अभवन्
। यथा वा "जनाय यस्मै कस्मै चित्समर्थाय तदर्थं
"विश्वदोहसः भवन्ति सर्वक्षीरप्रदा भवन्ति । यद्वा । जनाय
सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्य नद्यः विश्वदोहसः
संपूर्णदोग्ध्र्यः भवन्ति सर्वत्र प्रवहन्ति । अत्र नद्यः
प्रीणनात् दोहस इत्युपचर्यते । ईदृग्जगदुपकारिवृष्टिप्रदः'
इतीन्द्रस्यैव स्तुतिः ॥ ॥ १८॥

इ॒मां ते॒ वाचं॑ वसू॒यंत॑ आ॒यवो॒ रथं॒ न धीरः॒ स्वपा॑ अतक्षिषुः
सु॒म्नाय॒ त्वाम॑तक्षिषुः ।

शुं॒भंतो॒ जेन्यं॑ यथा॒ वाजे॑षु विप्र वा॒जिनं॑ ।

अत्यं॑मिव॒ शवं॑से सा॒तये॒ धना॒ विश्वा॒ धनां॑नि सा॒तयें॑ ॥६

इ॒माम् । ते॒ । वाचं॑म् । व॒सु॒ऽयन्तः॑ । आ॒यवः॑ । रथं॑म् । न । धीरः॑ । सु॒ऽअपाः॑ । अ॒त॒क्षि॒षुः॒ । सु॒म्नायं॑ । त्वाम् । अ॒त॒क्षि॒षुः॒ ।

शु॒म्भन्तः॑ । जेन्यं॑म् । य॒था॒ । वाजे॑षु । वि॒प्र॒ । वा॒जिनं॑म् ।

अत्यं॑म्ऽइव । शवं॑से । सा॒तयें॑ । धनां॑ । विश्वां॑ । धनां॑नि । सा॒तयें॑ ॥६

इमाम् । ते । वाचम् । वसुऽयन्तः । आयवः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षिषुः । सुम्नाय । त्वाम् । अतक्षिषुः ।

शुम्भन्तः । जेन्यम् । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनम् ।

अत्यम्ऽइव । शवसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥६

हे इन्द्र “ते त्वदर्थं "वसूयन्तः धनमात्मन इच्छन्तः “आयवः दातव्यहवीरूपान्नवन्त ऋत्विजः। आयव इति मनुष्यनाम, ‘आयवः अनवः' (नि.२.३.१७) इति तन्नामसु पाठात् । ते “इमा क्रियमाणां स्तुतिरूपां "वाचम् "अतक्षिषुः संपादितवन्तः। "स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशली। बहुव्रीहौ ‘सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ “धीरः धीमान् "रथं "न रथमिव। तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा “त्वां "सुम्नाय सुखाय अतक्षिषुः अनुकूलमुत्पादयन्ति। सुम्नमिति सुखनाम, ‘सुम्नं सुग्म्यम्' (नि. ३. ६. १६) इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे "विप्र मेधाविन्निन्द्र' “वाजेषु संग्रामेषु “वाजिनं वेगवन्तं त्वां "शुम्भन्तः गुणैर्दीपयन्तः अतक्षिषुः स्तुत्या प्रीणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “जेन्यं "यथा । जयशीलं शूरं यथा भटाः स्तुवन्ति तद्वत् । यद्वा । जेन्यं

जयशीलं वाजिनं वेगवन्तम् अश्वं वाजेषु संग्रामेषु यथा उत्साहयन्ति तद्वत् । किंच “शवसे बलाय “धना धनानां "सातये लाभाय च स्तुम इति शेषः ॥ ‘ ऊतियूतिजूतिसाति° ' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु “विश्वा “धनानि “सातये कृत्स्नानि प्रीणनसाधनानि गवादिधनानि ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय । तत्र दृष्टान्तः । धना धने संग्रामे शवसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्राप्तये च “अत्यमिव सततगामिनमश्वमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् ॥

भि॒नत्पुरों नव॒तिमिंद्र पू॒रवे॒ दिवोंदासाय॒ महिं दा॒शुषें नृतो॒ वज्रेंण दा॒शुषें नृतो ।

अ॒ति॒थि॒ग्वाय॒ शंबरं गि॒रेरु॒ग्रो अवांभरत् ।

म॒हो धना॑नि॒ दय॑मान॒ ओज॑सा॒ विश्वा॒ धना॒न्योज॑सा ॥७

भि॒नत् । पुरः॑ । न॒व॒तिम् । इ॒न्द्र॒ । पू॒रवे॑ । दिवः॑ऽदासाय । महि॑ । दा॒शुषे॑ । नृ॒तो॒ इति॑ । वज्रे॑ण । दा॒शुषे॑ । नृ॒तो॒ इति॑ ।

अ॒ति॒थि॒ऽग्वाय॑ । शम्ब॑रम् । गि॒रेः । उ॒ग्रः । अव॑ । अ॒भ॒र॒त् ।

म॒हः । धना॑नि । दय॑मानः । ओज॑सा । विश्वा॑ । धना॑नि । ओज॑सा ॥७

भिनत् । पुरः । नवतिम् । इन्द्र । पूरवे । दिवःऽदासाय । महि । दाशुषे । नृतो इति । वज्रेण । दाशुषे । नृतो इति ।

अतिथिऽग्वाय । शम्बरम् । गिरेः । उग्रः । अव । अभरत् ।

महः । धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥७

हे “इन्द्र "नृतो रणे नर्तनशील त्वं "दाशुषे हविर्दत्तवते "पूरवे अभिमतपूरकाय" । मनुष्यनामैतत् । “महि महते "दिवोदासाय एतन्नामकाय राज्ञे ॥ ‘ दिवो दासे षष्ठ्या अलुक्' (का. ६. ३. २१.५) इति अलुक् ।' दिवोदासादीनां छन्दसि ' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ।। "नवतिम् एतत्संख्याकानि “पुरः शत्रूणां पुराणि "भिनत् भिन्नवानसि । तथा हे "नृतो गात्रविक्षेपणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक "वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन "दाशुषे हविर्दत्तवते दिवोदासाय अन्यस्मै वा भिनत् । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह। "अतिथिग्वाय पूजार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थम् ॥ गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः ॥ "उग्रः उद्गूर्णबलः इन्द्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्धमपि अम्रियमाणं गिरिमारूढं “शम्बरम् एतन्नामानमसुरं "गिरेः दुर्गमात् पर्वतादेः सकाशात् "ओजसा स्वकीयेन बलेन "अवाभरत् अवाङ्मुखमवकृष्य प्राणं हृतवान्। किं कुर्वन् । "महः

महान्ति “धनानि तदीयगवाश्वादीनि "दयमानः दिवोदासाय राज्ञे साधयन् ॥ ‘ दय दानगतिहिंसादानेषु'। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः ॥ न केवलमल्पं धनं किंतु "विश्वा “धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीनि “ओजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः साधयन् अवाभरत् ।।

इंद्रः॑ स॒मत्सु॒ यजं॑मान॒मार्यं॒ प्राव॒द्विश्वे॑षु श॒तमू॑तिरा॒जिषु॒ स्व॑र्मीळ्हेष्वा॒जिषु॑ ।

मन॑वे॒ शास॑दव्र॒तान्त्वचं॑ कृ॒ष्णाम॑रंधयत् ।

दक्ष॒न्न विश्वं॑ ततृषा॒णमो॑षति॒ न्य॑र्शसा॒नमो॑षति ॥८

इन्द्रः॑ । स॒मत्ऽसु॑ । यज॑मानम् । आर्य॑म् । प्र । आ॒व॒त् । विश्वे॑षु । श॒तम्ऽऊ॑तिः । आ॒जिषु॑ । स्वः॑ऽमीळ्हेषु ।

आ॒जिषु॑ ।

मनं॑वे । शासं॑त् । अ॒व्र॒तान् । त्वचं॑म् । कृ॒ष्णाम् ।
अ॒र॒न्ध॒य॒त् ।

दक्षं॑म् । न । विश्वं॑म् । त॒तृ॒षा॒णम् । ओ॒ष॒ति॒ । नि ।
अ॒र्श॒सा॒नम् । ओ॒ष॒ति॒ ॥८

इन्द्रः । समत्ऽसु । यजमानम् । आर्यम् । प्र । आवत् ।
विश्वेषु । शतम्ऽऊतिः । आजिषु । स्वःऽमीळ्हेषु ।
आजिषु ।

मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचम् । कृष्णाम् ।
अरन्धयत् ।

दक्षम् । न । विश्वम् । ततृषाणम् । ओषति । नि ।
अर्शसानम् । ओषति ॥८

अयम् "इन्द्रः "समत्सु रणेषु प्रहारनिमित्तेषु "यजमानं यष्टारम् "आर्यम् अरणीयं सर्वैर्गन्तव्यं “प्रावत् रक्षति । समत्सु इति संग्रामनाम ‘समत्सु समरणे' (नि. २.१७.२२) इति तन्नामसु पाठात् । किंच “शतमूतिः स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षणः इन्द्रः "विश्वेषु । लिङ्गव्यत्ययः ।। “आजिषु सर्वेषु स्पर्धानिमित्तेषु संग्रामेषु यजमानं प्रावत्। तथा "स्वर्मीळ्हेषु स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सु वा "आजिषु महासंग्रामेषु प्रावत् स्वर्गप्रदानेन रक्षति । रणे आभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते-’ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हतः' (परा. ३. २५) इति । अत्रेतिहासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तस्यास्तीरे कृष्णनामा असुरः वर्णतश्च कृष्णः दशसहस्रैरनुचरैरुपेतः तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ते । तत्रेन्द्रः बृहस्पतिना प्रेरितः सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत् । अयमर्थः ' अव

द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठत्' (ऋ. सं. ८.९६. १३) इत्यादिना उपरिष्टात् वक्ष्यते । तदत्रोच्यते । अयमिन्द्रः "मनवे मनुष्याय ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थाय । "अव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम् । तद्रहितान् यागविद्वेषिणः “शासत् शिक्षितवान् हिंसितवान् ॥ शासेर्लेटि अडागमः ॥ तथा "कृष्णां "त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्य "अरन्धयत् हिंसितवान् । ‘ रध हिंसायाम्'। ‘रधिजभोरचि' इति नुम् ॥ केन प्रकारेणेति तदुच्यते । “धक्षत् भस्मीकरोति ।। लेट्यडागसः । ‘सिब्बहुलम्' इति सिप् ।। तथा "विश्वं "ततृषाणमोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनुचरसंघं दहति । यत्किंचिदवशिष्टमिति न इत्याह । "अर्शसानं हिंसारुचिं हतावशिष्टं सर्वमपि "नि “ओषति निःशेषेण दहति ॥

सूरंश्च॒क्रं प्र वृंहज्जा॒त ओजंसा प्रपि॒त्वे वाचंमरु॒णो

मुंषायतीशा॒न आ मुंषायति ।

उ॒शना॒ यत्पंरा॒वतोऽजंगन्नू॒तयें कवे ।

सु॒म्नानि॒ विश्वा॒ मनुंषेव तु॒र्वणि॒रहा॒ विश्वेंव तु॒र्वणिः॑ ॥९

सूरः॑ । च॒क्रम् । प्र । वृ॒ह॒त् । जा॒तः । ओजंसा । प्र॒ऽपि॒त्वे ।
वाचंम् । अ॒रु॒णः । मु॒षा॒य॒ति॒ । ई॒शा॒नः । आ । मु॒षा॒य॒ति॒ ।

उ॒शनां । यत् । प॒रा॒ऽवतः॑ । अजंगन् । ऊ॒तयें । क॒वे॒ ।

सु॒म्नानिं । विश्वां । मनुंषाऽइव । तु॒र्वणिः॑ । अहां ।
विश्वांऽइव । तु॒र्वणिः॑ ॥९

सूरः । चक्रम् । प्र । वृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे ।
वाचम् । अरुणः । मुषायति । ईशानः । आ । मुषायति ।

उशना । यत् । पराऽवतः । अजगन् । ऊतये । कवे ।

सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा ।
विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥९

अत्रापि इतिहासमाचक्षते । केचन असुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूत् इति ब्रह्मणो वरं लब्ध्वा इन्द्रमगणयित्वा उद्धृत्ताः आसन् । तान् हन्तुम् इन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमादाय अवधीदिति । तदिदमुच्यते । अयमिन्द्रः "सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा । "चक्रं रथस्य चक्रमादाय “ओजसा शारीरेण बलेन “जातः समृद्धः सन् "प्र "वृहत् प्रक्षिप्तवान् ॥ ‘वृहू उद्यमने ' । तौदादिकः ॥ किंच "अरुणः अरुणवर्णः अत्यन्ततेजोयुक्तः सन् यद्वा गमनशीलः सन् “प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य “वाचं वागुपलक्षितं प्राणं "मुषायति मुमोष मुष्णाति वा । प्रपित्वे इत्यासन्ननाम । यद्वा । वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रान्तः भवति अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र एव द्युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते । सूरः सूर्यः

जातः उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तः चक्रं प्र
वृहत् तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं
प्रकर्षेण उद्यतं करोति । ततः पूर्वम् अरुणः तद्रथयन्ता
प्रपित्वे मन्देहाद्यसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां ‘जहि
भिन्धि' इत्यादिध्वनिं मुषायति मुष्णाति ॥ मुषेरुत्तरस्य
श्नोऽहावपि ‘ छन्दसि शायजपि ' इति शायजादेशः ॥
तदनन्तरं सूर्यः “ईशानः सर्वाणि तमांसि असुरान् वा
निराकर्तुं समर्थः सन् "आ "मुषायति समन्तात् मुष्णाति ।
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे "कवे क्रान्तदर्शिन् "यत् यस्त्वम्
“उशना उशनस एतन्नाम्नो महर्षेः "ऊतये रक्षणाय
"परावतः दूरात् स्वर्गस्थानात् "अजगन् गतवानसि
प्राप्तवानसि ॥ गमेः सिपि छान्दसः शपः श्लुः ।
हल्ङ्यांदिलोपे ' मो नो धातोः' (पा. सू. ८. २. ६४), इति
नत्वम् ॥ यद्वा। उशना उशनसा युक्तः सन् अजगन्
आगच्छ । आगत्य च "विश्वा विश्वानि "सुम्नानि
सुखसाधनानि धनानि आदाय अस्माकं "तुर्वणिः तूर्णवनिः

क्षिप्रं संभक्ता भव इति शेषः। 'तुर्वणिस्तूर्णवनिः' (निरु. ३. १४) इति निरुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः । "मनुषेव मनुष्येणेव । यथा त्वोतेन परिवृढाय देशान्तरादभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा मनुषेव मनुष्याणामिव । इतरेषामृत्विजां विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिः भवसि । तद्वदस्माकमपि । न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किंतु "अहा “विश्वेव विश्वान्यपि अहानि सर्वेष्वपि अहःसु “तुर्वणिः भव । यद्वा । तुर्वणिस्त्वम् अहा विश्वेव विश्वान्यहानि अतिदीर्घमायुष्यं यथा ददासि तथा सुम्नान्यपि उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

स नो॒ नव्यें॑भिर्वृषकर्मन्नु॒क्थैः पुरां॑ दर्तः पा॒युभि॑ः पाहि श॒ग्मैः ।

दि॒वो॒दा॒सेभि॑रिंद्र॒ स्तवा॑नो वावृधी॒था अहो॑भिरिव॒ द्यौः ॥१०

सः । न॒ः । नव्यें॑भिः । वृ॒ष॒ऽक॒र्म॒न् । उ॒क्थैः । पुरा॑म् ।
द॒र्त॒रिति॑ दर्तः । पा॒युऽभि॑ः । पा॒हि॒ । श॒ग्मैः ।

दि॒व॒ःऽदा॒सेभि॑ः । इ॒न्द्र॒ । स्तवा॑नः । व॒वृ॒धी॒थाः ।
अहो॑भिःऽइव । द्यौः ॥१०

सः । नः । नव्येभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुराम् ।
दर्तरिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

दिवःऽदासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । ववृधीथाः ।
अहोभिःऽइव । द्यौः ॥१०

हे इन्द्र "वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् "पुरां "दर्तः असुरपुराणां दारयितः ॥ 'सुबामन्त्रिते°' इति षष्ठ्याः पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य पादादित्वात् अष्टमिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ "सः तादृशो महानुभावस्त्वं "नः अस्मत्संबन्धिभिः "नव्येभिः नूतनैः "उक्थैः इदानीं

प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् "पायुभिः पालनप्रकारैः "शग्मैः सुखैश्च ऐहिकामुष्मिकरूपैः । "पाहि पालय । किंच हे "इन्द्र “दिवोदासेमिः दिवोदासगोत्रोत्पन्नैः ॥ अर्शआदित्वात् अच् ॥ अस्माभिः परुच्छेपैः । यद्वा । पूजार्थं बहुवचनम् । "स्तवानः स्तूयमानः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ “ववृधीथाः प्रवृद्धो भव ॥ वृधेर्लिङि छान्दसः शपः श्लुः ॥ किमिव । "अहोभिरिव "द्यौः । द्योतनशीलः आदित्यः अहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा अस्मत्स्तुत्या अत्यन्तं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं
१.७

सूक्तं
१.८

सूक्तं
१.९

सूक्तं
१.१०

सूक्तं
१.११

सूक्तं
१.१२

सूक्तं
१.१३

सूक्तं
१.३७

सूक्तं
१.३८

सूक्तं
१.३९

सूक्तं
१.४०

सूक्तं
१.४१

सूक्तं
१.४२

सूक्तं
१.४३

सूक्तं
१.६७

सूक्तं
१.६८

सूक्तं
१.६९

सूक्तं
१.७०

सूक्तं
१.७१

सूक्तं
१.७२

सूक्तं
१.७३

सूक्तं
१.९७

सूक्तं
१.९८

सूक्तं
१.९९

सूक्तं
१.१००

सूक्तं
१.१०१

सूक्तं
१.१०२

सूक्तं
१.१०३

सूक्तं
१.१२७

सूक्तं
१.१२८

सूक्तं
१.१२९

सूक्तं
१.१३०

सूक्तं
१.१३१

सूक्तं
१.१३२

सूक्तं
१.१३३

सूक्तं
१.१५७

सूक्तं
१.१५८

सूक्तं
१.१५९

सूक्तं
१.१६०

सूक्तं
१.१६१

सूक्तं
१.१६२

सूक्तं
१.१६३

सूक्तं
१.१८७

सूक्तं
१.१८८

सूक्तं
१.१८९

सूक्तं
१.१९०

सूक्तं
१.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१३०&oldid=207803" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३१

← सूक्तं १.१३०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१३१

परुच्छेपो दैवोदासिः

सूक्तं १.१३२ →

दे. इन्द्रः। अत्यष्टिः।

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः ।

इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।

इन्द्राय विश्वा सवनानि मानुषा रातानि सन्तु मानुषा ॥१॥

विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक्स्वः सनिष्यवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयव स्तोमेभिरिन्द्रमायवः ॥२॥

वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षन्त इन्द्र निःसृजः ।

यद्गव्यन्ता द्वा जना स्वर्यन्ता समूहसि ।

आविष्करिक्रद्वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवम् ॥३॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥४॥

आदित्ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।

चकर्थ कारमेभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥५॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।

यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिञ्चिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥६॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयन्तं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यम् ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्नप भूतु दुर्मतिर्विश्वाप भूतु दुर्मतिः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘इन्द्राय हि' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तम् । ‘इन्द्राय सप्त' इत्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः । अत्यष्टिश्छन्दः । इन्द्रो देवता । पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वस्वशस्त्रे एतत्सूक्तं तृचत्रयं कृत्वा आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमावपेयुः। अत्रायं विभागः। आद्यास्तिस्रो मैत्रावरुणस्य । तृतीयाद्यास्तिस्रो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पञ्चम्याद्यास्तिस्रोऽच्छावाकस्य । एतत् 'चतुर्थेऽहनि' इति खण्डे सूत्रितं- षष्ठेऽहनीन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेत्येवमेव ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः पुरस्तादादितः षड्चः

एकैकशः प्रक्षेपणीयाः । ‘ षष्ठस्य ' इति खण्डे सूत्रितम्- इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेति षट् ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । महाव्रते निष्केवल्ये ‘इन्द्राय हि' इति तृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । ‘ महाव्रतस्य' इति खण्डे सूत्रितम्-' एन्द्र याह्युप नः परावत इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत ' (ऐ. आ. ५. १. १) इति ॥

इंद्रा॑य॒ हि द्यौरसु॑रो॒ अन॑म्न॒तेंद्रा॑य म॒ही पृ॑थि॒वी वरी॑मभिर्द्यु॒म्नसा॑ता॒ वरी॑मभिः ।

इंद्रं॒ विश्वे॑ स॒जोष॑सो दे॒वासो॑ दधिरे पु॒रः ।

इंद्रा॑य॒ विश्वा॒ सव॑नानि॒ मानु॑षा रा॒तानि॑ सं॒तु मानु॑षा ॥१

इन्द्रा॑य । हि । द्यौः । असु॑रः । अन॑म्नत । इन्द्रा॑य । म॒ही । पृ॒थि॒वी । वरी॑मऽभिः । द्यु॒म्नऽसा॑ता । वरी॑मऽभिः ।

इन्द्रं॑म् । विश्वे॑ । स॒ऽजोष॑सः । दे॒वासः॑ । द॒धि॒रे॒ । पु॒रः ।

इन्द्रा॑य । विश्वा॑ । सव॑नानि । मानु॑षा । रा॒तानि॑ । स॒न्तु॒ । मानु॑षा ॥१

इन्द्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनम्नत । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमऽभिः । द्युम्नऽसाता । वरीमऽभिः ।

इन्द्रम् । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्राय । विश्वा । सवनानि । मानुषा । रातानि । सन्तु । मानुषा ॥१

“द्यौः द्योतनशीलो द्युलोकः तन्निवासी देवसंघः वा स च "असुरः निरसनशीलः शत्रूणां पुण्यकृतामेव तन्निवासात् “इन्द्राय “हि इन्द्रायैव “अनम्नत स्वयमेव प्रह्वो भवति ।। नमेश्छान्दसे लङि कर्मकर्तरि आत्मनेपदम् ।‘न दुहस्नुनमाम्' (पा. सू. ३. १.८९) इति यगभावः। छान्दसः

शपः श्लुः। हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ।।
हिशब्दः प्रसिद्ध्यर्थो वा । तथा “इन्द्राय इन्द्रार्थं “मही
महती “पृथिवी भूमिः तत्रत्यः सर्वो जनो वा अनम्नत ।
उभयत्र आश्रयवाचिशब्देन आश्रयी लक्ष्यते ग्रामः आगतः
इतिवत् । केन साधनेन इति तदुच्यते । “वरीमभिः
वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा । किंच “द्युम्नसाता द्युम्नसातौ
अन्नस्य यशसो वा लाभे निमित्ते सति “वरीमभिः
वरणीयैर्हविभिर्युक्ता यजमानाः प्रह्वा भवन्ति। किंच
“इन्द्रम् एव “विश्वे सर्वे “देवासः देवाः “सजोषसः
समानप्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वमसुरजयार्थं “पुरः
“दधिरे पुरतः स्थापितवन्तः इन्द्रमुखेनैवासुरान् जितवन्तः
इत्यर्थः। तथा “मानुषा “सवनानि मनुष्याणां संबन्धीनि
अभिषवयुक्तानि प्रातरादिसवनानि “इन्द्राय “सन्तु
इन्द्रायैव भवन्तु । तथा “मानुषा मनुष्याणामृत्विजां
संबन्धीनि “रातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनि इन्द्राय हि
इन्द्रायैव सन्तु इन्द्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्त्वित्यर्थः ॥

विश्वे॑षु हि त्वा॒ सव॑नेषु तु॒ंजते॑ समा॒नमेकं॒ वृष॑मण्यव॒ः
पृथ॒क् स्वः॑ सनि॒ष्यव॒ः पृथ॑क् ।

तं त्वा॒ नावं॒ न प॒र्षणिं॑ शू॒षस्यं॑ धु॒रि धी॑महि ।

इंद्रं॒ न य॒ज्ञैश्चि॒तयं॑त आ॒यव॒ः स्तोमे॑भि॒रिंद्रं॑मा॒यवः॑ ॥२

विश्वे॑षु । हि । त्वा॒ । सव॑नेषु । तु॒ञ्जते॑ । स॒मा॒नम् । एक॑म्
। वृष॑ऽमन्यवः । पृथ॑क् । स्व१॒रिति॑ स्वः॑ । स॒नि॒ष्यवः॑ ।
पृथ॑क् ।

तम् । त्वा॒ । नाव॑म् । न । प॒र्षणि॑म् । शू॒षस्य॑ । धु॒रि ।
धी॒म॒हि॒ ।

इन्द्र॑म् । न । य॒ज्ञैः । चि॒तय॑न्तः । आ॒यवः॑ । स्तोमे॑भिः ।
इन्द्र॑म् । आ॒यवः॑ ॥२

विश्वेषु । हि । त्वा । सवनेषु । तुञ्जते । समानम् । एकम् । वृषऽमन्यवः । पृथक् । स्वरिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ।

तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमेभिः । इन्द्रम् । आयवः ॥२

हे इन्द्र “त्वा त्वाम् “एकम् एकमेव सन्तं “विश्वेषु सर्वेषु “सवनेषु तद्वत्सु एकाहाहीनसत्ररूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानाः “तुञ्जते त्वरयन्ति हविरादीनि ददते । कीदृशं त्वाम् । “समानं सर्वेषामेकरूपम् । कीदृशा यजमानाः । “वृषमण्यवः अभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः “पृथक् विविच्य स्वस्वयागे । किमिच्छन्तः । “स्वः स्वर्ग सुखविशेषं वा “सनिष्यवः संभक्तुकामाः “पृथक् तुञ्जते

पृथगेव त्वरयन्ति । तुञ्जतिर्दानार्थः, ‘ शिक्षति तुञ्जते '(नि. ३.२०.८) इति तन्नामसु पाठात् । “तं तादृशं “त्वा त्वां “शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य “धुरि वहने तज्जयाय “धीमहि स्थापयामः । यद्वा । शूषस्य अस्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि। शूषमिति बलनाम, ‘ शूषं सहः' (नि.२. ९. १६) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं “न पारस्य संभक्त्रीं पूरयित्रीं वा - फलस्य नावमिव। तां यथा भारवहने स्थापयन्ति ।। ‘पार तीर कर्मसमाप्तौ'। ‘छन्दसि वनसन' (पा. सू. ३.२.२७) इति सनेः इन्प्रत्ययः । पृषोदरादिः । पिपर्तेः औणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशा ववम् । “आयवः मनुष्या यजमानाः “यज्ञैः साधनैः “इन्द्रं “न “चितयन्तः परमेश्वरमिव वां चेतयन्तः परमेश्वरबुद्ध्या भावयन्त इत्यर्थः । यद्वा नशब्दः एवकारार्थः । इन्द्रमेव त्वां जानन्तः । तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैः “इन्द्रम् इन्द्रमेव “आयवः गच्छन्तो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि छान्दसः शपो लुक् ॥

वि त्वां ततस्रे मिथुना अंवस्यवों व्रजस्यं साता गव्यंस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः ।

यद्गव्यंता द्वा जना स्वर्यंतां समूहंसि ।

आविष्करिंक्रद्वृषंणं सचाभुवं वज्रंमिंद्र सचाभुवं ॥३

वि । त्वा । ततस्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्यं । साता । गव्यंस्य । निःऽसृजः । सक्षंन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः ।

यत् । गव्यन्तां । द्वा । जनां । स्वः । यन्तां । सम्ऽऊहंसि ।

आविः । करिंक्रत् । वृषंणम् । सचाऽभुवंम् । वज्रंम् । इन्द्र । सचाऽभुवंम् ॥३

वि । त्वा । ततस्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःऽसृजः । सक्षन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः ।

यत् । गव्यन्ता । द्वा । जना । स्वः । यन्ता । सम्ऽऊहसि ।

आविः । करिक्रत् । वृषणम् । सचाऽभुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽभुवम् ॥३

हे “इन्द्र “त्वा त्वामुद्दिश्य “मिथुनाः पत्नीसहिता यजमानाः “वि ततस्रे यज्ञं वितन्वते । यद्वा । यज्ञे पयोव्रतादिना आत्मानमुपक्षयन्ति ।। ‘ तसु उपक्षये '। छान्दसे लिटि ‘ इरयो रे' इति रेभावः ॥ किमर्थम् । “गव्यस्य “व्रजस्य “साता गवां संबन्धिनो यूथस्य लाभे निमित्तभूते सति । न च सर्वत्र अग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचित्रादिकाम्यवाक्येषु यस्योदयं यस्य गृहान् इत्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैव अर्थित्वादेः सद्भावात् तस्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु सत्यप्यर्थित्वे अध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावात् अत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकारः इति वाच्यम् । यद्यपि स्त्रियाः नास्ति

पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकाराध्याये तृतीयचतुर्थाभ्यामधिकरणाभ्यां अस्त्येव स्त्रिया अधिकारः स च पत्या सहेति प्रपञ्चितत्वात् “ जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्याधानविधानात् स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतम् ' (मनु. ५. १५५) इति पृथगधिकारस्यैव निवारितत्वात् अस्त्येव स्त्रियाः पत्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत् ' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति सूत्रकारवचनात् 'पत्न्यन्वास्ते' इत्यादिविधिषु 'सुप्रजसस्त्वा वयम् '(तै. सं. १. १. १०. १) इत्यादिमन्त्रविधानात् यत्र वचनमस्ति तत्र अस्त्येव मन्त्रेऽधिकारः किं हि वचनेन कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः इति न्यायात् । तस्मात् मिथुना यज्ञं ततस्रे इत्येतत् युक्तम् । कीदृशास्ते। “अवस्यवः इन्द्राय आत्मने वा तृप्तिमिच्छन्तः “निःसृजः निःशेषेण हविस्त्यजन्तः "सक्षन्तः ॥ सक्षतिर्गत्यर्थः । त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते । “निःसृजः

फलप्रतिबन्धकं पापं निर्गमयन्तः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते। “यत् यस्मात् कारणात् “गव्यन्ता गामात्मनः इच्छन्तौ ॥ गोशब्दात् ‘सुप आत्मनः क्यच्'। ‘वान्तो यि प्रत्यये ' इति अवादेशः “स्वर्यन्ता स्वर्गं यन्तौ गन्तुमुद्युक्तौ “द्वा "जना द्वौ जायापतिरूपौ जनौ “समूहसि संयुक्तयोः एव अभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा । सम्यगनुष्ठितवन्तौ इत्यूहसि निश्चिनोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । किंच हे “इन्द्र त्वं “वृषण वर्षकं कामानां “सचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वया अविनाभूतं तथा “सचाभुवं शत्रुवधादिव्यापारसामर्थ्येन' सहैवोत्पन्नं "वज्रम् "आविष्करिक्रत् आविष्कुर्वन् प्रकटयन् वर्तसे इति शेषः ॥

वि॒दुष्टे॑ अ॒स्य वी॒र्य॑स्य पू॒रवः॒ पुरो॒ यदिं॑द्र॒ शार॑दीर॒वाति॑रः सासहा॒नो अ॒वाति॑रः ।

शास॒स्तमिंद्र॒ मर्त्य॒मयंज्युं शवसस्पते ।

म॒हीमंमुष्णाः पृथि॒वीमि॒मा अ॒पो मंदसा॒न इ॒मा अ॒पः ॥४

वि॒दुः । ते॒ । अ॒स्य । वी॒र्यंस्य । पू॒रवः॑ । पुरः॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । शारंदीः । अ॒व॒ऽअतिंरः । स॒स॒हा॒नः । अ॒व॒ऽअतिंरः ।

शासः॑ । तम् । इ॒न्द्र॒ । मर्त्यंम् । अयंज्युम् । श॒व॒स॒ः । प॒ते॒ ।

म॒हीम् । अ॒मु॒ष्णा॒ः । पृ॒थि॒वीम् । इ॒माः । अ॒पः । म॒न्द॒सा॒नः । इ॒माः । अ॒पः ॥४

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः । ससहानः । अवऽअतिरः ।

शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अयज्युम् । शवसः । पते ।

महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥४

हे “इन्द्र “ते “वीर्यस्य तव संबन्धिनः “अस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ।। वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यं “विदुः । ये “पूरवः मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानाः त्वामेव यजन्ति “ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यम् इति शेषः ॥ विदुष्टे इत्यत्र ‘युष्मत्तत्ततक्षुषु° ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इन्द्र. "यत् यस्मात् कारणात् "शारदीः संवत्सरसंबन्धिनीः संवत्सरपर्यन्तं प्राकारपरिखादिभिर्दृढीकृताः “पुरः शत्रूणां पुरीः "अवातिरः अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः ॥ किं कुर्वन् । 'ससहानः तत्रत्यानभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगन्तात् ताच्छीलिकः चानश् । “अवातिरः । किंच हे "इन्द्र “तं “मर्त्यं मरणधर्माणम् "अयज्युम् अयष्टारं यज्ञविघातिनं राक्षसादि “शासः

निगृहीतवानसि। हे "शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र त्वं 'महीं महतीं “पृथिवीम् “इमाः "अपः च समुद्रनद्यात्मकान्युदकानि च "अमुष्णाः बलात् अपहृतवानसि । असुरैरन्यैर्वा यज्ञविद्वेषिभिः आक्रान्तां भूमिं तत्संबन्धिनीरपश्च तेषां पुराणि भित्त्वा अपहृतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । “मन्दसानः हृष्यन्नेव “इमाः "अपः इमानि अप्कार्याणि व्रीह्याद्यन्नानि अमुष्णाः लब्धवानसि ॥

आदित्ते॑ अ॒स्य वी॒र्य॑स्य चर्किर॒न्मदे॑षु वृषन्नु॒शिजो॒ यदावि॑थ सखीय॒तो यदावि॑थ ।

च॒कर्थ॑ का॒रमे॑भ्यः॒ पृत॑नासु॒ प्रव॑न्तवे ।

ते अ॒न्याम॑न्यां न॒द्यं॑ सनिष्णत श्रव॒स्यन्तः॑ सनिष्णत ॥५

आत् । इत् । ते॒ । अ॒स्य । वी॒र्य॑स्य । च॒र्कि॒र॒न् । मदे॑षु ।
वृ॒ष॒न् । उ॒शिजः॑ । यत् । आवि॑थ । स॒खि॒ऽय॒तः । यत् ।
आवि॑थ ।

च॒कर्थ॑ । का॒रम् । ए॒भ्यः॒ । पृत॑नासु । प्रऽव॑न्तवे ।

ते । अ॒न्याम्ऽअ॑न्याम् । न॒द्य॑म् । स॒नि॒ष्ण॒त॒ । श्र॒व॒स्यन्तः॑ ।
स॒नि॒ष्ण॒त॒ ॥५

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु ।
वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ । सखिऽयतः । यत् ।
आविथ ।

चकर्थ । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवन्तवे ।

ते । अन्याम्ऽअन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । श्रवस्यन्तः ।
सनिष्णत ॥५

हे इन्द्र “आत् अत एव हेतोः “ते “वीर्यस्य तव संबन्धिने वीर्याय तदभिवृद्धये “चर्किरन् पुनः पुनः सोमं विकिरन्ति । किरतेर्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शः ॥ सर्वेषु सवनेषु वितरन्ति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । “मदेषु “वृषन् सोमजनितमदेषु सत्सु हे कामानां वर्षितः “उशिजः त्वां कामयमानान् यजमानान् “यत् यतः कारणात् "आविथ रक्षसि । किंच “सखीयतः तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान् “यत् यस्मात् “आविथ तर्पयसि अभिमतेन प्रीणयसि अतश्चर्किरन् । किंच हे इन्द्र “एभ्यः यजमानेभ्यः “कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं “चकर्थ करोषि ॥ करोतेः कर्मणि घञ् । ‘कर्षात्वतः इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ कुत्रेति तदुच्यते । “पृतनासु संग्रामेषु । किमर्थम् । “प्रवन्तवे प्रकर्षेण वनितुं संभक्तुम् । युद्धाय हि धीराः संभजन्ते ॥ वनतेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । ‘ तादौ च° ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ किंच “ते तव संग्रामवासिनः त्वयि “अन्यामन्याम् अन्यांश्चान्यांश्च अन्यमन्यं प्रति ॥

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विर्वचनम् ॥ “नद्यं नदिं सन्तोषं समृद्धिम् ॥ ‘टुनदि समृद्धौ । पूर्वरूपत्वं बाधित्वा छान्दसो यणादेशः ॥ “सनिष्णत संभजन्ते ॥ सनेलेंटि' सिब्बहुलम्' इति सिप् । इट् । व्यत्ययेन पुनः श्नाप्रत्ययः । ‘आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशे ‘श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । छान्दसः टेः एत्वाभावः ॥ तथा “श्रवस्यन्तः अन्नमिच्छन्तो जयाल्लब्धमन्नं काङ्क्षन्तः “सनिष्णत संभजन्ते ॥

उ॒तो नों अ॒स्या उ॒षसों जु॒षेत॒ ह्य१॒र्कस्यं बोधि ह॒विषो॒ हवींमभि॒ः स्वंर्षाता॒ हवींमभिः ।

यदिंद्र॒ हंतंवे॒ मृधो॒ वृषां वज्रि॒ञ्चिकेंतसि ।

आ में अ॒स्य वे॒धसो॒ नवींयसो॒ मन्मं श्रुधि॒ नवींयसः ॥६

उ॒तो इति॑ । नः॒ । अ॒स्याः । उ॒षसः॑ । जु॒षेत॑ । हि । अ॒र्कस्य॑ । बो॒धि॒ । ह॒विषः॑ । हवी॑मऽभिः । स्वः॑ऽसाता । हवी॑मऽभिः ।

यत् । इ॒न्द्र॒ । हन्त॑वे । मृधः॑ । वृषा॑ । व॒ज्रि॒न् । चिके॑तसि ।

आ । मे॒ । अ॒स्य । वे॒धसः॑ । नवी॑यसः । मन्म॑ । श्रु॒धि॒ । नवी॑यसः ॥६

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः । स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ।

यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥६

अयमिन्द्रः “नः अस्माकं संबन्धिनीम् “अस्याः "उषसः । कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुषसं सुत्याहःसंबन्धिनमुषःकालम् “उतो "जुषेत अपि नाम सेवेत । उषस्येव अस्माकमयमिन्द्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । हिः पूरणार्थः । गत्वा च "अर्कस्य “हविषः ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविः “हवीमभिः हवनप्रकारविशेषैः दत्तं हविः उतो “बोधि अपि नाम जानीहि । किंच “स्वर्षाता स्वर्गस्यान्यस्य सुखविशेषस्य वा संभजनस्थाने यज्ञे “हवीमभिः आह्वानैः आहूतो भवेति शेषः । अस्माभिराहूतः सन् उषस्येवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । “यत् यस्मात् कारणात् हे "वज्रिन् वज्रयुक्त “इन्द्र "मृधः हिंसकाञ्छत्रून् “हन्तवे हन्तुं “वृषा वर्षिता सन् कामानां “चिकेतसि अवबुध्यसे ।। ‘कित ज्ञाने'। जौहोत्यादिकः । लेट्यडागमः । ‘ नाभ्यस्तस्याचि पिति° ' इत्यत्र ‘छन्दसि बहुलम्' इति वचनात् लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः। ‘अभ्यस्तानामादिः'

इत्याद्युदात्तत्वम् । तस्मात् ब्रूमः । हे इन्द्र “मे मम “मन्म मननीयं स्तोत्रम् "आ “श्रुधि सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे । “वेधसः मेधाविनः "नवीयसः नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वात् नवीयस्त्वम् । पुनर्विशेष्यते । “नवीयसः अतिशयेन नवनवतः असाधारणस्तुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणैः तत्कर्तृकं स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति ।

त्वं तमिंद्र वावृधा॒नो अ॑स्म॒युर॑मित्र॒यंतं॑ तुविजा॒त मर्त्य॒ं वज्रे॑ण शूर॒ मर्त्यं॑ ।

ज॒हि यो नो॑ अघा॒यति॑ शृणु॒ष्व सु॒श्रव॑स्तमः ।

रि॒ष्टं न याम॒न्नप॑ भूतु दुर्म॒तिर्विश्वाप॑ भूतु दुर्म॒तिः ॥७

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । व॒वृ॒धा॒नः । अ॒स्म॒ऽयुः । अ॒मि॒त्र॒ऽयन्तं॑म् । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । मर्त्यं॑म् । वज्रे॑ण । शू॒र॒ । मर्त्यं॑म् ।

ज॒हि । यः । न॒ः । अ॒घ॒ऽयतिं । शृ॒णु॒ष्व । सु॒श्रव॑ःऽतमः ।

रि॒ष्टम् । न । यामं॑न् । अपं । भू॒तु॒ । दु॒ःऽम॒तिः । विश्वां ।
अपं । भू॒तु॒ । दु॒ःऽम॒तिः ॥७

त्वम् । तम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयन्तम्
। तुविऽजात । मर्त्यम् । वज्रेण । शूर । मर्त्यम् ।

जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः ।

रिष्टम् । न । यामन् । अप । भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा ।
अप । भूतु । दुःऽमतिः ॥७

हे “इन्द्र “तुविजात अस्मत्स्तुत्या बहुभावमापन्न “शूर
विक्रान्त “त्वं “ववृधानः अत्यर्थं वर्धमानः “अस्मयुः
अस्मान् त्वद्भक्तान् कामयमानस्त्वम् “अमित्रयन्तम्
अस्मासु शत्रुत्वमाचरन्तं “मर्त्यं मरणस्वभावं “तं “मर्त्यं
“वज्रेण "जहि ॥ ‘ हन्तेर्जः' इति जादेशः । तस्य

‘असिद्धवदत्रा भात् ' इत्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥
तमित्युक्तं कमित्याह । “यः मर्त्यः “नः अस्माकम्
“अघायति अघं पापं दुःखं वा इच्छति तं जहि ॥ ‘
अश्वाघस्यात्' इति आत्वम् ॥ किंच “सुश्रवस्तमः
अतिशयेन शोभनश्रवणः त्वं “शृणुष्व श्रावय
अस्मद्वाक्यम् । कीदृशं तदिति तदुच्यते । हे इन्द्र
त्वत्प्रसादात् “दुर्मतिः अस्मज्जिघांसाविषया दुष्टा बुद्धिः
"अप “भूतु अपगता भवतु ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥ ‘
भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥ न केवलं हिंसारूपा
अपि तु "विश्वा सर्वापि क्रोधपरिवादादिरूपा “अप "भूतु ।
तत्र दृष्टान्तः । “यामन् यामनि अध्वनि "रिष्टं “न । अध्वनः
श्रमेण हिंसितं परिश्रान्तं यथा दुर्मतिश्चौरादिविषया बाधते
तद्वत् अस्मान् बाधमाना दुर्मतिः अपगच्छतु । यद्वा ।
यामनि मार्गे यज्ञादिरूपे रिष्टम् असुरकृतहिंसादिरूपं
विघ्नं परिहरसि तद्वत् ॥ ॥ २० ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३२

← सूक्तं १.१३१

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१३२

परुच्छेपो दैवोदासिः।

सूक्तं १.१३३ →

दे. इन्द्रः, ६ (१ अर्धर्चस्य) इन्द्रापर्वतौ । अत्यष्टिः।

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयन्तो भरे कृतम् ॥१॥

स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्मन्युषर्बुधः स्वस्मिन्नञ्जसि क्राणस्य स्वस्मिन्नञ्जसि ।

अहन्निन्द्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।

अस्मत्रा ते सध्र्यक्सन्तु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥२॥

तत्तु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्वनं यस्मिन्यज्ञे वारमकृण्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयम् ।

वि तद्वोचेरध द्वितान्तः पश्यन्ति रश्मिभिः ।

स घा विदे अन्विन्द्रो गवेषणो बन्धुक्षिद्भ्यो गवेषणः ॥३॥

नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदङ्गिरोभ्योऽवृणोरप व्रजमिन्द्र शिक्षन्नप व्रजम् ।

ऐभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुन्वद्भ्यो रन्धया कं चिदव्रतं हृणायन्तं चिदव्रतम् ॥४॥

सं यज्जनान्क्रतुभिः शूर ईक्षयद्धने हिते तरुषन्त श्रवस्यवः प्र यक्षन्त श्रवस्यवः ।

तस्मा आयुः प्रजावदिद्बाधे अर्चन्त्योजसा ।

इन्द्र ओक्यं दिधिषन्त धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥५॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धतं वज्रेण तंतमिद्धतम् ।

दूरे चत्ताय च्छन्त्सद्गहनं यदिनक्षत् ।

अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ त्वया वयम्' इति षडृचं षष्ठं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टमैन्द्रम् । ‘युवं तम्' इत्ययमैन्द्रापार्वतोऽर्धर्चः । त्वया वयं षड्युवं तमैन्द्रापार्वतोऽर्धर्चः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्वयां व॒यं मं॑घव॒न्पूर्व्ये॒ धन॒ इंद्रं॑त्वोताः सासह्याम पृतन्य॒तो वं॑नु॒याम॑ वनुष्य॒तः ।

नेदिं॑ष्ठे अ॒स्मिन्नह॒न्यधिं॑ वोचा॒ नु सुं॑न्व॒ते ।

अ॒स्मिन्य॒ज्ञे वि चं॑येमा॒ भरें॑ कृ॒तं वा॑ज॒यंतो॒ भरें॑ कृ॒तं ॥१

त्वया॑ । व॒यम् । म॒घ॒ऽव॒न् । पूर्व्ये॑ । धने॑ । इन्द्र॑त्वाऽऊताः ।
स॒स॒ह्या॒म॒ । पृ॒त॒न्य॒तः । व॒नु॒याम॑ । व॒नु॒ष्य॒तः ।

नेदि॑ष्ठे । अ॒स्मिन् । अह॑नि । अधि॑ । वो॒च॒ । नु । सु॒न्व॒ते ।

अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । वि । च॒ये॒म॒ । भरे॑ । कृ॒तम् । वा॒ज॒ऽयन्तः᳚
। भरे॑ । कृ॒तम् ॥१

त्वया । वयम् । मघऽवन् । पूर्व्ये । धने । इन्द्रत्वाऽऊताः ।
ससह्याम । पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः ।

नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम । भरे । कृतम् । वाजऽयन्तः
। भरे । कृतम् ॥१

हे “मघवन् । मघः सौख्यम् । तद्वन्निन्द्र “त्वया साधनेन
युक्ताः “वयम् । अत एव इन्द्रत्वोताः अतिप्रबलेनेन्द्रेण

त्वया रक्षिताः सन्तः ॥ ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति त्वादेशः । छान्दसम् आत्वम् ।। “पृतन्यतः पृतनाम् आत्मन इच्छतः प्रबलसेनायुक्तान् शत्रून् “ससह्याम अभिभवेम। तथा “वनुष्यतः अस्मत्प्रहाराय आगच्छतः शत्रून् “वनुयाम तेषामागमनात्पूर्वमेव वयं संभजेम । किंच “पूर्व्ये “धने “अस्मिन्यज्ञे “नेदिष्ठे अत्यन्तसंनिहिते "अस्मिन्नहनि अभिषवयुक्ते अद्यतने अहनि “सुन्वते यजमानाय तदर्थम् “अधि “वोच । तं हविष्प्रदं यजमानं यज्ञं वा “नु क्षिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोटि व्यत्ययेन अङ् । ‘ वच उम्। किंच हे इन्द्र वयं यजमानाः “भरे संग्रामे “कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य तज्जयार्थं “वाजयन्तः हविर्लक्षणान्नम् उपाचरन्तः “वि “चयेम । स्तोत्रादिकं हविरादिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतेर्व्यत्ययेन शप् ॥ पुनः कीदृशं त्वाम् । “भरे देवानां संग्रामे असुरजये देवानां सम्यग्भरणे वा “कृतं कर्तारम् । भर इति संग्रामनाम, ‘ भरतेर्वा हरतेर्वा' (निरु. ४. २४) इति यास्कः॥

स्व॒र्जे॒षे भरं आ॒प्रस्य॒ वक्मं॑न्युष॒र्बुध॒ः स्वस्मि॒न्नंजंसि क्रा॒णस्य॒ स्वस्मि॒न्नंजंसि ।

अह॒न्निंद्रो॒ यथां वि॒दे शी॒र्ष्णाशीं॑र्ष्णोप॒वाच्यः॑ ।

अ॒स्म॒त्रा तें स॒ध्र्यंक्संतु रा॒तयों भ॒द्रा भ॒द्रस्यं रा॒तयः॑ ॥२

स्व॒ःऽजे॒षे । भरें । आ॒प्रस्यं । वक्मंनि । उ॒ष॒ःऽबुधः॑ । स्वस्मिंन् । अञ्जंसि । क्रा॒णस्यं । स्वस्मिंन् । अञ्जंसि ।

अहंन् । इन्द्रः॑ । यथां । वि॒दे । शी॒र्ष्णाऽशीं॑र्ष्णा । उ॒प॒ऽवाच्यः॑ ।

अ॒स्म॒ऽत्रा । ते॒ । स॒ध्र्यंक् । स॒न्तु॒ । रा॒तयः॑ । भ॒द्राः । भ॒द्रस्यं । रा॒तयः॑ ॥२

स्वःऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्मनि । उषःऽबुधः ।
स्वस्मिन् । अञ्जसि । क्राणस्य । स्वस्मिन् । अञ्जसि ।

अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा ।
उपऽवाच्यः ।

अस्मऽत्रा । ते । सध्र्यक् । सन्तु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य
। रातयः ॥२

अयमिन्द्रः स्वर्जेषे स्वर्गगमनसाधने “भरे संग्रामे । युद्धे
आभिमुख्येन हतस्य स्वर्गो ‘ द्वाविमौ पुरुषौ लोके
सूर्यमण्डलभेदिनौ' (परा. ३. २५) इत्यादिस्मृतिषु
प्रसिद्धः । “आप्रस्य आपनशीलस्य शत्रुवधाय इतस्ततः
व्याप्तस्य ॥ औणादिको रः ॥ शूरस्य “वक्मनि मार्गभूते
“स्वस्मिन् स्वभूते “अञ्जसि अभिव्यक्तिमति
कपटादिरहिते । पुनः स एव विशेष्यते । “स्वस्मिन्
“अञ्जसि स्वकीयेऽञ्जसि मुख्ये महति संग्रामे । यद्वा ।

स्वस्मिन् अञ्जसि शत्रौ स्वयमेव अप्रच्छन्नत्वेनागते सति अहन् शत्रून् हिनस्ति । कस्य संग्रामे इति तदुच्यते । आप्रस्य आपनशीलस्य आ समन्तात् इन्द्रस्य प्रीणयितुर्वा “उषर्बुधः उषःकाले अनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य “क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतेः शतरि छान्दसः शपो लुक् ॥ अस्य यजमानस्य शत्रून् "अहन् हिनस्ति । अतः कारणात् अयम् “इन्द्रः “शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः सर्वेषां शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः ॥ ‘ शीर्षश्छन्दसि ' (पा. सू. ६. १. ६०) इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । ‘ नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । “यथा “विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः क्रियते स्तूयते च तथैनमित्यर्थः । यद्वा यथा विदे येन प्रकारेण हन्तव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि ॥ वेत्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पुरुषव्यत्ययः । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥ अथवा । यथा विदे यं यं विन्दसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि । अतः कारणात् स्तुत्यः इत्यर्थः ॥ अस्मिन् पक्षे छान्दसो विकरणस्य लुक्

। पूर्ववत् तलोपः ॥ किंच हे इन्द्र “ते “रातयः तव संबन्धीनि धनानि दानानि "अस्मत्रा अस्मास्वेव “सध्र्यक् सह एकोद्योगेन “सन्तु भवन्तु ॥ सहपूर्वादञ्चतेः ‘ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन् । “सहस्य सध्रिः' इति सध्र्यादेशः। अद्रिसध्र्योः अन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्यर्थमिति स चान्तोदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति स्वरितः ॥ किंच “भद्रस्य स्तुत्यस्य “रातयः अस्मासु दत्तानि दानानि “भद्राः अतिस्थिराणि सन्तु ॥

तत्तु प्रयः॑ प्र॒त्नथा॑ ते शुशुक्व॒नं यस्मि॑न्य॒ज्ञे वा॒रमकृ॑ण्वत॒ क्षयं॑मृ॒तस्य॒ वारं॑सि॒ क्षयं॑ ।

वि तद्वो॑चे॒रध॑ द्वि॒तांतः पं॑श्यंति र॒श्मिभिः॑ ।

स घां॑ विदे॒ अन्विं॑द्रो॑ ग॒वेषं॑णो बंधु॒क्षिद्भ्यो॑ ग॒वेषं॑णः ॥३

तत् । तु । प्रयः॑ । प्र॒त्नऽथा॑ । ते॒ । शु॒शु॒क्व॒नम् । यस्मि॑न् । य॒ज्ञे । वार॑म् । अकृ॑ण्वत । क्षय॑म् । ऋ॒तस्य॑ । वाः । अ॒सि॒ । क्षय॑म् ।

वि । तत् । वो॒चे॒ः । अध॑ । द्वि॒ता । अ॒न्तरिति॑ । प॒श्य॒न्ति॒ । र॒श्मिऽभिः॑ ।

सः । घ॒ । वि॒दे॒ । अनु॑ । इन्द्रः॑ । गो॒ऽएष॑णः । ब॒न्धु॒क्षित्ऽभ्यः॑ । गो॒ऽएष॑णः ॥३

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्वनम् । यस्मिन् । यज्ञे । वारम् । अकृण्वत । क्षयम् । ऋतस्य । वाः । असि । क्षयम् ।

वि । तत् । वोचेः । अध । द्विता । अन्तरिति । पश्यन्ति । रश्मिऽभिः ।

सः । घ । विदे । अनु । इन्द्रः । गोऽएषणः ।

बन्धुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥३

हे इन्द्र “तत्तु खलु प्रसिद्धं “प्रयः हविर्लक्षणमन्नं “शुशुक्वनम् आज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तम् ॥ शुचेर्दीप्तिकर्मणः एतद्रूपम् ॥ “ते तव स्वभूतं "प्रत्नथा पूर्वम् इतःपूर्वं यथा यागकाले हविः ते तव स्वं भवति तथा अद्यतनमपि । सर्वदा त्वामेव यजन्ते" इति भावः । ‘ प्रत्नपूर्वविश्व ' इत्यादिना इवार्थे थाल् । लित्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । "यज्ञे यागे "यस्मिन् हविषि दातव्ये सति “वारं वरणीयं “क्षयं स्थानं वेदिलक्षणम् “अकृण्वत कुर्वन्ति ऋत्विजः । कस्तव विशेष इति चेत् उच्यते। “ऋतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य “वाः “असि “क्षयं निवासस्थानं संभक्तोऽसि । यद्वा । ऋतमित्युदकनाम । तस्य क्षयं स्थानं प्राप्तोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा । ऋतस्यादित्यस्य क्षयं स्थानं द्युलोकाख्यं वाः असि

यजमानं गमयितासि । “तत् तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म “वि “वोचेः विब्रूहि ।“अध अतः कारणात् “द्वितान्तः द्वित्वोपेतयोः द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे “रश्मिभिः आदित्यकिरणैः “पश्यन्ति । मेघं निर्भिद्य रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्दत्तं हविः आदित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत् सर्वैर्दृश्यते इत्यर्थः । इदानीं परोक्षतया स्तौति । “सः “घ स खलु “इन्द्रः “गवेषणः उदकस्यान्वेषणशीलः । तथा “बन्धुक्षिद्भ्यः्म हविष्प्रदानादिना बन्धुभावं प्राप्तवद्भ्यः यजमानेभ्यः “गवेषणः गवां प्रसिद्धानाम् एषणकर्ता ॥ इषेर्बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्। यद्वा। ‘गवेष मार्गणे । पूर्ववत् ल्युट् ॥ यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । “अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् “विदे विन्दते उदकप्राप्तिप्रकारं जानाति ॥

नू इ॒त्था तें पू॒र्वथां च प्र॒वाच्यं॒ यदंगिंरो॒भ्योऽवृंणो॒रपं व्र॒जमिंद्र॒ शिक्ष॒न्नपं व्र॒जं ।

ऐभ्यः॑ समा॒न्या दि॒शास्मभ्यं जेषि॒ योत्सिं च ।

सु॒न्वद्भ्यों रंधया॒ कं चिंदव्र॒तं हृं॒णा॒यंतं चिदव्र॒तं ॥४

नु । इ॒त्था । ते॒ । पू॒र्वऽथां । च॒ । प्र॒ऽवाच्यंम् । यत् । अङ्गिंरःऽभ्यः । अवृंणोः । अपं । व्र॒जम् । इन्द्रं । शिक्षंन् । अपं । व्र॒जम् ।

आ । ए॒भ्य॒ः । स॒मा॒न्या । दि॒शा । अ॒स्मभ्यंम् । जे॒षि॒ । योत्सिं । च॒ ।

सु॒न्वत्ऽभ्यः॑ । र॒न्ध॒य॒ । कम् । चि॒त् । अ॒व्र॒तम् । हृ॒णा॒यन्तंम् । चि॒त् । अ॒व्र॒तम् ॥४

नु । इत्था । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यम् । यत् ।
अङ्गिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । व्रजम् । इन्द्र । शिक्षन् ।
अप । व्रजम् ।

आ । एभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यम् । जेषि ।
योत्सि । च ।

सुन्वत्ऽभ्यः । रन्धय । कम् । चित् । अव्रतम् ।
हृणायन्तम् । चित् । अव्रतम् ॥४

हे “इन्द्र “ते तव संबन्धि कर्म “इत्था इत्थमुक्तप्रकारं
वक्ष्यमाणरूपं वा "पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा “नु क्षिप्रं
"प्रवाच्यं सर्वैः स्तोतव्यं तद्वत् इदानींतनमपि स्तुत्यम् ॥ नू
इत्था इत्यत्र ईषाअक्षादित्वात् । प्रकृतिभावः ॥ कीदृशं
तदिति तदुच्यते । “यत् त्वम् “अङ्गिरोभ्यः
एतद्गोत्रोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यः तेषामर्थाय “व्रजम् अन्तरिक्षे
गच्छन्तं मेघम् “अप “अवृणोः अपवृतवानसि मेघम्

उत्पाट्य वृष्टिमुत्पादितवानसि । व्रज इति मेघनाम, ‘ व्रजः वराहः' (नि. १. १०. ११) इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे इन्द्र “व्रजं गवां समूहम् “अप अयष्टृभ्योऽपहृत्य तेभ्य एवाङ्गिरोभ्यः "शिक्षन् वितरन् रक्षितवानसि । यद्वा । पणिभिरपहृतं बिले स्थितं गवां व्रजम् अपहर्तुमपावृणोः अपवृतद्वारमकारोः। किंच हे इन्द्र “एभ्यः उक्तेभ्यः ऋषिभ्यः “समान्या “दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वत् “अस्मभ्यम् अपि “जेषि धनं संग्रामं वा जय । तदर्थं "योत्सि युध्यस्व “च ।। छान्दसो विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ किंच त्वं “सुन्वद्भ्यः त्वदर्थमभिषवं कुर्वद्यःलु अस्मभ्यं “कं चिदव्रतं सर्वमप्ययज्वानं यागविरोधिनं “रन्धय बाधय मदधीनं कुर्वित्यर्थः । न केवलमयज्वानं किंतु “हृणायन्तं “चिदव्रतम् ॥ चिदित्यवकुत्सिते । अस्मासु रोषं कुर्वन्तं तमेव अयष्टारं स्वयं रोषवन्तं वा । यद्वा । हृणायन्तं चित् रोषं कुर्वन्तम् अपि अव्रतम् अकर्माणं पुनर्हननासमर्थं

कुर्वन् रन्धय ॥ हृणीङ् रोषे' । कण्ड्वादिः । व्यत्ययेन आकारः ॥

सं यज्जना॒न् क्रतु॑भि॒: शूरं ई॒क्षय॒द्धने॑ हि॒ते त॑रुषंत श्रव॒स्यव॒: प्र यं॑क्षंत श्रव॒स्यवः॑ ।

तस्मा॒ आयु॑: प्र॒जाव॒दिद्बाधे॑ अर्च॒॑न्त्योजं॑सा ।

इंद्रं॑ अ॒ोक्यं॑ दिधिषंत धी॒तयो॑ दे॒वाँ अच्छा॒ न धी॒तयः॑ ॥५

सम् । यत् । जनां॑न् । क्रतु॑ऽभिः । शूरः॑ । ई॒क्षयं॑त् । धने॑ । हि॒ते । त॒रु॒ष॒न्त॒ । श्र॒व॒स्यवः॑ । प्र । य॒क्ष॒न्त॒ । श्र॒व॒स्यवः॑ ।

तस्मै॑ । आयुः॑ । प्र॒जाऽवं॑त् । इत् । बाधे॑ । अ॒र्च॒न्ति॒ । ओजं॑सा ।

इन्द्र॑ । ओ॒क्य॑म् । दि॒धि॒ष॒न्त॒ । धी॒तय॑ः । दे॒वान् । अच्छ॑ । न । धी॒तय॑ः ॥५

सम् । यत् । जनान् । क्रतुऽभिः । शूरः । ईक्षयत् । धने । हिते । तरुषन्त । श्रवस्यवः । प्र । यक्षन्त । श्रवस्यवः ।

तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा ।

इन्द्र । ओक्यम् । दिधिषन्त । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥५

“यत् यः इन्द्रः “शूरः विक्रान्तः सन् “जनान् सर्वान् प्राणिनः “क्रतुभिः प्रज्ञाभिः “सम् “ईक्षयत् सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा । क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुष्कृतरूपैर्निमित्तभूतैस्तत्तत्फलैर्योजयति । एवं

प्रेरयति सति "श्रवस्यवः अन्नमिच्छन्तो यजमानाः "धने गवादिरूपे "हिते अभिमते सति । यद्वा । हिते धने अभिप्रेते सति । "तरुषन्त हिंसन्ति शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकर्मा। छान्दसे लुङि व्यत्ययेन च्लेः अङ् । तरतेर्वा लङि उकारसिप्शपः त्रयो विकरणाः ॥ तरन्तीत्यर्थः । अतः कारणात् "श्रवस्यवः अन्नं हविर्लक्षणम् इन्द्राय आरमने वा इच्छन्तः सन्तः "प्र "यक्षन्त प्रकर्षेण यजन्ते ॥ छान्दसे लुङि व्यत्ययेन क्सः ॥ किंच "तस्मै "इत् तस्मै प्रसिद्धायेन्द्रायैव "आयुः हविर्लक्षणमन्नं "प्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयते इत्यर्थः । किंच यजमानाः "ओजसा स्वकीयेन बलेन युक्ताः "बाधे शत्रूणां बाधने निमितभूते सति बाधितुं वा ।। 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' इति केन्प्रत्ययः ॥ "अर्चन्ति' पूजयन्ति । यद्वा । तस्मै इत् यजमानायैव बाधे बले निमित्तभूते सति। बाध इति बलनाम, 'बाधः तविषी' (नि. २. ९. ८) इति तन्नामसु

पाठात् । प्रजावत् पुत्राद्युपेतम् आयुः अन्नं लब्धुम् ओजसा बलेन युक्ताः अर्चन्ति इन्द्रं पूजयन्ति ऋत्विजः इति शेषः । किंच “धीतयः कर्मवन्तो यजमानाः “इन्द्रे इन्द्रसमीपे । 'गङ्गायां घोषः' इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते । इन्द्रलोके इत्यर्थः । तत्र “ओक्यम् ओको निवासस्थानम् ॥ स्वार्थे यत् ॥ “दिधिषन्त धारयन्ति ॥ ‘धिष शब्दे' । अत्र धारणार्थः। जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन अन्तादेशः ॥ ते एव पुनर्विशेष्यन्ते । “धीतयः स्वर्गसाधनकर्मवन्तः सन्तः “देवाँ “अच्छा “न देवान् आभिमुख्येन प्राप्तुमिव ओक्यं दिधिषन्तेत्यन्वयः ।।

अविवाक्येऽहनि मानसग्रहभक्षणानन्तरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु अध्वर्युप्रमुखाः सर्वे ‘ युवं तम्' इत्येतां जपेयुः । ‘ गार्हपत्ये जुह्वति' इति खण्डे सूत्रितं- युवं • तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेति जपन्तः (आश्व. श्रौ. ८.१३) इति ।

यु॒वं तमिं॑द्रापर्वता पु॒रो॒युधा॒ यो नः॑ पृत॒न्याद॒प तंत॒मिद्धं॑त॒ं वज्रें॑ण॒ तंत॒मिद्धं॑तं ।

दू॒रे च॒त्ताय॑ च्छंत्स॒द्गहं॑न॒ं यदिनं॑क्षत् ।

अ॒स्माक॒ं शत्रू॒न्परिं शूर वि॒श्वतों द॒र्मा दं॑र्षीष्ट वि॒श्वतः॑ ॥६

यु॒वम् । तम् । इ॒न्द्रा॒प॒र्व॒ता॒ । पु॒रः॒ऽयुधा॑ । यः । न॒ः ।
पृ॒त॒न्यात् । अप॑ । तम्ऽतं॑म् । इत् । ह॒त॒म् । वज्रें॑ण ।
तम्ऽतं॑म् । इत् । ह॒त॒म् ।

दू॒रे । च॒त्ताय॑ । छ॒न्त्स॒त् । गहं॑नम् । यत् । इनं॑क्षत् ।

अ॒स्माकं॑म् । शत्रूं॑न् । परिं । शू॒र॒ । वि॒श्वतः॑ । द॒र्मा । द॒र्षी॒ष्ट॒ । वि॒श्वतः॑ ॥६

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः ।
पृतन्यात् । अप । तम्ऽतम् । इत् । हतम् । वज्रेण ।

तम्ऽतम् । इत् । हतम् ।

दूरे । चत्ताय । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् ।

अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः ॥६

हे "इन्द्रापर्वता। इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान्मेघः । तदभिमानी देवः । तौ “युवं युवां “पुरोयुधा संग्रामे पुरतो योद्धारौ “नः अस्माकं “यः शत्रुः “पृतन्यात् अस्मान् हन्तुं पृतनामात्मन इच्छति “तंतमित् सर्वमपि शत्रुम् "अप “हतं नाशयतम् ॥ हन्तेर्लोटि ‘ अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । “तंतमित् सर्वमपि शत्रुं हन्तुं "वज्रेण साधनेन प्राप्नुतम् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । “यत् यो वज्रः । लिङ्गव्यत्ययः ॥ “दूरे "चत्ताय अत्यन्तदूरदेशे गताय ॥ चातयतेर्वा नाशकर्मणः ॥ नष्टाय अदर्शनमापन्नायेत्यर्थः

॥' ग्रसितस्कभित०' इत्यादौ निपातनात् इडभावः ॥
तादृशं शत्रुं “छंत्सत् छन्दयति कामयते हन्तुम् । छन्दतेः कान्तिकर्मणः इदं रूपम् ॥ किंच “गहनं दुरवगाहं स्थानम् अतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वा “इनक्षत् व्याप्नोति ॥ ‘नक्ष गतौ'। छान्दसः इकारोपजनः । इनक्षतिर्वा प्रकृत्यन्तरम् ॥ इदानीम् इन्द्र एव स्तूयते । हे “शूर शौर्योपेतेन्द्र “अस्माकं विरोधिनः “शत्रून् “विश्वतः विश्वान् ॥
सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥ "परि परितः “विश्वतः विश्वैः उपायैः “दर्षीष्ट दारयसि । किंच “दर्मा शत्रूणां दारकः ॥ दारयतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मनिन उदात्तत्वम् । ह्रस्वश्छान्दसः । यद्वा । 'दॄ भये' । घटादित्वात् ‘ मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ तव पूर्वोक्तो वज्रः विश्वतः सर्वान् शत्रून् सर्वैरुपायैर्वा दर्षीष्ट दारयति । यद्वा । दर्मा शत्रूणां दारकः इन्द्रः दर्षीष्ट कार्त्स्न्ये न दारयति शत्रून् ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३३

← सूक्तं १.१३२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१३३

परुच्छेपो दैवोदासिः

सूक्तं १.१३४ →

दे. इन्द्रः । १ त्रिष्टुप्, २-४ अनुष्टुप्, ५ गायत्री, ६ धृतिः, ७ अष्टिः ।

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन द्रुहो दहामि सं महीरनिन्द्राः ।

अभिव्लग्य यत्र हता अमित्रा वैलस्थानं परि तृळ्हा अशेरन् ॥१॥

अभिव्लग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनाम् ।

छिन्धि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥२॥

अवासां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनाम् ।

वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥३॥

यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिव्लङ्गैरपावपः ।

तत्सु ते मनायति तकत्सु ते मनायति ॥४॥

पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिमिन्द्र सं मृण ।

सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥५॥

अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो घृणान्न भीषाँ अद्रिवः ।

शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरीयसे ।

अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिस्त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः ॥६॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।

सुन्वान इत्सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवम् ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ उभे पुनामि' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं पारुच्छेपमैन्द्रम् । आद्या त्रिष्टुप् । 'अभिव्लग्या' इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ‘ पिशङ्गभृष्टिम्' इत्येषा गायत्री। ‘अवर्महः' इत्येषा धृतिः । “वनोति हि' इत्यनभिधानादत्यष्टिः। अत्रानुक्रमणिका-‘उभे सप्तादौ त्रिष्टुप् तिस्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिः' इति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगमाह शौनकः । ‘ उभे" पुनामीति पुरा रिपुघ्न्यस्तु प्रकीर्तिताः । ता जपन् प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्समश्नुते । ता जपन् हन्ति रक्षांसि सपत्नांश्च नियच्छति' (ऋग्वि०१.२५) ॥

उ॒भे पु॑नामि॒ रोद॑सी ऋ॒तेन॒ द्रुहो॑ दहामि॒ सं म॒हीर॑नि॒न्द्राः ।

अ॒भि॒व्लग्य॒ यत्र॑ ह॒ता अ॒मित्रा॑ वैलस्था॒नं परि॑ तृ॒ळ्हा अशे॑रन् ॥१

उ॒भे इति॑ । पु॒ना॒मि॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । ऋ॒तेन॑ । द्रुहः॑ । द॒हा॒मि॒ । सम् । म॒हीः । अ॒नि॒न्द्राः ।

अ॒भि॒ऽव्लग्य॑ । यत्र॑ । ह॒ताः । अ॒मित्राः॑ । वै॒ल॒ऽस्था॒नम् । परि॑ । तृ॒ळ्हाः । अशे॑रन् ॥१

उभे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । द्रुहः । दहामि । सम् । महीः । अनिन्द्राः ।

अभिऽव्लग्य । यत्र । हताः । अमित्राः । वैलऽस्थानम् । परि । तृळ्हाः । अशेरन् ॥१

हे इन्द्र “ऋतेन त्वदुद्देश्येन यज्ञेन बलेन' “उभे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “पुनामि लोकद्वयं हिंसकानां तव अयष्टॄणां वा अपगमनेन पावयामि । किंच भूलोके “अनिन्द्राः इन्द्रविरहितानाम् आश्रयभूताः “महीः “उर्वीः अत एव “द्रुहः द्रोहिणामाधारभूतत्वात् स्वयमपि द्रोग्धीः "सं

“दहामि संभूय एकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते । “यत्र यासु भूमिषु "अमित्राः शत्रवः "अभिव्लग्य अभितो गत्वा “हताः सर्वतः प्राप्ताः अस्माभिर्घातिता वा ॥ व्लगतिर्गतिकर्मा छान्दसो धातुः ॥ ते सर्वे “परि “तृळ्हाः हिंसिताः ॥ तृहू हिंसार्थः । ऊदित्त्वात् “ यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः ॥ हिंसिताः सन्तः “अशेरन् शयनं प्राप्ताः ॥ शेतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।' शीङो रुट्' (पा. सू. ७. १. ६) । शीङः सार्वधातुके गुणः ।। “वैलस्थानम् । बिलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्मशानवचनः । अतः अयमपि श्मशानवाची । अथवा बिलसंबन्धिस्थानं नागलोकः । तत्र वा अशेरन् । यद्वा । ‘ विल क्षेपे ' इति धातुः । घञर्थे कः। स्वार्थिकः अण् । तत्र शवाः क्षिप्यन्ते इति वैलस्थानं श्मशानम् ॥ तत्र त्वया हताः भूमिं श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान् दहामीत्यर्थः॥

अ॒भि॒व्लग्यां चिदद्रिवः शी॒र्षा यां॑तु॒मतीं॑नां ।

छि॒ंधि वंटू॒रिणां पु॒दा म॒हावंटूरिणा पु॒दा ॥२

अ॒भि॒ऽव्लग्यं । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒: । शी॒र्षा । या॒तु॒ऽमतीं॑नाम् ।

छि॒न्धि । व॒टू॒रिणां । पु॒दा । म॒हाऽवंटूरिणा । पु॒दा ॥२

अभिऽव्लग्य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनाम् ।

छिन्धि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥२

"अद्रिवः वैरिणां भक्षक । यद्वा अद्रेः मेघस्य आदर्तः इन्द्र त्वं “यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानाम् । यद्वा । यातनसाधनानि आयुधानि यातूनि तद्वतीनाम् । अथवा । यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानाम् ।। कर्मणि षष्ठी। शत्रूणां सेनाः। “शीर्षा शीर्षाणि "अभिव्लग्या "चित्

अभितः प्राप्यैव “च्छिन्धि चूर्णय। यद्वा । तासां संबन्धीनि रथादीनि च्छिन्धि । केन साधनेनेति तदुच्यते । “वटूरिणा “पदा वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन त्वदीयपादेन अतिविस्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः संबन्धिना पादेन ऐरावतपादेनेत्यर्थः । न केवलेन येन केन पादेनेत्याह । “महावटूरिणा “पदा महावेष्टनवता स्वीयेन ऐरावतसंबन्धिना वा पादेन च्छिन्धि चूर्णय ।। वट वेष्टने '। ‘ खर्जिपिञ्ज्यादिभ्य ऊरोलचौ ' (उ. सू. ४. ५३०) इति ऊरप्रत्ययः । अत इनिठनौ ' इति इनिः ॥

अवांसां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनां ।

वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥३

अवं । आसाम् । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनाम् ।

वै॒ल॒ऽस्था॒न॒के । अ॒र्म॒के । म॒हाऽवैंलस्थे । अ॒र्म॒के ॥३

अव । आसाम् । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनाम् ।

वैलऽस्थानके । अर्मके । महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥३

हे इन्द्र “मघवन् धनवन् "आसां “यातुमतीनाम् । यातनसाधनानि आयुधानि यातूनि तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानां “शर्धः बलम् “अव "जहि चूर्णय। तथा कृत्वा च "अर्मके कुत्सिते शवैः अरणीये "वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्तलक्षणे श्मशाने क्षपय इति शेषः । यद्वा । वैलस्थानके बिलसंबन्धिनि कुत्सिते स्थाने अन्धकारावृते अधोलोके स्थापयेति शेषः। ननु यत्र क्वचित् क्षुद्रे न इत्याह । “महावैलस्थे सर्वैर्गन्तव्ये महाश्मशाने नागलोके वा । पुनः कीदृशे । “अर्मके कुत्सिते गतासुभिः अरणीये ॥

यासां ति॒स्रः पंचा॒शतोंऽभिव्ल॒ंगैर॒पावंपः ।

तत्सु तें मनायति त॒कत्सु तें मनायति ॥४

यासा॑म् । ति॒स्रः । प॒ञ्चा॒शतः॑ । अ॒भि॒ऽव्ल॒ङ्गैः ।
अ॒प॒ऽअवं॑पः ।

तत् । सु । ते॒ । म॒ना॒य॒ति॒ । त॒कत् । सु । ते॒ । म॒ना॒य॒ति॒ ॥४

यासाम् । तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिऽव्लङ्गैः ।
अपऽअवपः ।

तत् । सु । ते । मनायति । तकत् । सु । ते । मनायति ॥४

हे इन्द्र “यासां पूर्वमन्त्रोक्तलक्षणानां सेनानां “तिस्रः
“पञ्चाशतः त्रिगुणितपञ्चाशत्संख्यां सार्धशतम्
“अभिव्लङ्गैः अभिगमनैः ॥ व्लङ्गतिर्गतिकर्मेत्युक्तम् ।

अभिगम्य “अपावपः नाशितवानसि । हे इन्द्र “तत् तादृशं सेनावधादिरूपं कर्म "सु" “मनायति सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः। किंच हे इन्द्र “ते तव अध्यर्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि “तकत् इति "सु मनायति अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते ॥

पि॒शंगं॑भृष्टिमंभृ॒णं पि॒शाचिं॑मिंद्र॒ सं मृ॑ण ।

सर्वं॒ रक्षो॒ नि बं॑र्हय ॥५

पि॒शङ्ग॑ऽभृष्टिम् । अ॒म्भृ॒णम् । पि॒शाचि॑म् । इ॒न्द्र॒ । सम् । मृ॒ण॒ ।

सर्व॑म् । रक्षः॑ । नि । ब॒र्ह॒य॒ ॥५

पिशङ्गऽभृष्टिम् । अम्भृणम् । पिशाचिम् । इन्द्र । सम् । मृण ।

सर्वम् । रक्षः । नि । बर्हय ॥५

हे “इन्द्र "पिशङ्गभृष्टिम् ईषद्रक्तवर्णम् “अम्भृणम् अतिभयंकरं शब्दायमानम् ॥ ‘ भ्रण शब्दे । यङ्लुगन्तात् पचाद्यचि छान्दसो भलोपश्च॥ यद्वा । महान्तम् अतिप्रवृद्धमित्यर्थः । अम्भृण इति महन्नाम, अम्भृणः माहिनः' (नि. ३. ३. १६) इति तत्र पाठात् । उक्तविधिं “पिशाचिं पिशाचविशेषं जरामित्येके। “सं “मृण सम्यग्हिंसय । न केवलं तमेकं किंतु “सर्वं “रक्षः रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं “नि “बर्हय निषूदय ।। बृह हिंसायाम् । चौरादिकः ॥ नामय। वधकर्मैतत्। ‘ नितोशयति निबर्हयति' (नि. २. १९. ३०) इति तत्रोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रतृचस्य ‘अवर्मह इन्द्र'

इत्यादिके प्रथमाद्विदीये । "षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्-
अवर्मह इन्द्र वृषन्निन्द्र' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

अ॒वर्म॒ह इं॑द्र दादृ॒हि श्रु॒धी नः॑ शु॒शोच॒ हि द्यौः क्षा न भी॒षाँ
अं॑द्रिवो घृ॒णान्न भी॒षाँ अं॑द्रिवः ।

शु॒ष्मिं॑तं॑मो॒ हि शु॒ष्मिभिं॑र्व॒धैरु॒ग्रेभि॒रीयं॑से ।

अपूं॑रुषघ्नो अप्रतीत शूर॒ सत्वं॑भिस्त्रिस॒प्तैः शूं॑र॒ सत्वं॑भिः ॥
६

अ॒वः । म॒हः । इ॒न्द्र॒ । द॒दृ॒हि । श्रु॒धि । न॒ः । शु॒शोचं॑ । हि ।
द्यौः । क्षाः । न । भी॒षा । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । घृ॒णात् । न । भी॒षा ।
अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।

शु॒ष्मिन्ऽतं॑मः । हि । शु॒ष्मिऽभिः॑ । व॒धैः । उ॒ग्रेभिः॑ । ईयं॑से
।

अपुंरुषऽघ्नः । अ॒प्र॒ति॒ऽइ॒त॒ । शू॒र॒ । सत्वंऽभिः । त्रि॒ऽस॒प्तैः । शू॒र॒ । सत्वंऽभिः ॥६

अवः । महः । इन्द्र । ददृहि । श्रुधि । नः । शुशोच । हि । द्यौः । क्षाः । न । भीषा । अद्रिऽवः । घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ।

शुष्मिन्ऽतमः । हि । शुष्मिऽभिः । वधैः । उग्रेभिः । ईयसे ।

अपुरुषऽघ्नः । अप्रतिऽइत । शूर । सत्वऽभिः । त्रिऽसप्तैः । शूर । सत्वऽभिः ॥६

हे “इन्द्र “महः महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ।। महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं वृत्रं वा “अवः अवस्तात् अवाङ्मुखम् ॥ ‘पूर्वाधरा' इत्यादिना असिप्रत्ययोऽवादेशश्च । ‘अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ' (पा. सू. ८. २. ७०)

इति रेफः ॥ “ददृहि विदारय । किंच “नः अस्मद्वाक्यं “श्रुधि शृणु । हे "अद्रिवः । अद्रिर्मेघः । तद्वन्निन्द्र “हि यस्मात् कारणात् “द्यौः द्युलोको देवानामाश्रयभूतः “शुशोच शोचति । वृष्ट्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तत्र दृष्टान्तः। “क्षाः “न । क्षेति भूनाम । क्षायन्ति निवसन्त्यस्यामिति क्षाः । क्षै जै षै क्षये '। अधिकरणे क्विप् ॥ क्षाः न सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव । सा यथा “भीषा वृष्ट्यभावात् सस्यादिशोषभीत्या शोचति तद्वत् । लोकद्वयमपि वृष्ट्यभावेन शोचतीत्यर्थः। असुरपक्षं लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुम् असहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचतः इत्यर्थः। तस्माच्छ्रुधीति पूर्वत्रान्वयः। भीतौ दृष्टान्तः । हे “अद्रिवः शत्रूणां भक्षक । यद्वा । अद्रिर्वज्रः तेन तद्वन् । हे इन्द्र “घृणात् “भीषा “न दीप्तात् अग्नेर्मूर्त्यन्तरात् त्वष्टुर्भीत्येव । त्वष्टुर्भीत्या पूर्वं यथा द्यावापृथिव्यौ शोचतः तद्वत्। अत्रेतिहासमाहुः। पूर्वं जगति महान्धकारेण आवृते सति देवा विचिन्त्य अग्निं

प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्टृरूपेण द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात् तमो व्युदस्यन् उदपद्यत । तं दृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ बिभ्यतुरिति । स च 'उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुः' (ऋ. सं. १. ९५. ५) इत्यादिश्रुतितोऽवगन्तव्यः । यद्वा । घृणः केवलोऽग्निः । तस्माद्यथा बिभीतस्तद्वत् । सा च भीतिः 'अरेजेतां रोदसी' (ऋ. सं. १. ३१. ३) इत्यादिश्रुतितोऽवगन्तव्या । तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं “शुष्मिभिः बलैः “शुष्मिन्तमो “हि अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणात् “उग्रेभिः उद्गूर्णैरतिक्रूरैः “वधैः तदुपायैः सहितः त्वम् “ईयसे शत्रून् मेघान् वा गच्छसि ॥ ' ईङ् गतौ'। देवादिकत्वात् श्यन् ॥ यद्वा । शुष्मिभिर्वधैरिति संबन्धः । हे “शूर विक्रान्त “सत्वभिः "अप्रतीत अवसन्नैः रक्षःप्रभृतिभिः अप्रतिगत युद्धे शत्रुभिः अनाक्रान्त । यद्वा । सत्वभिः प्राणिभिः असंस्कृतमनस्कैः अनधिगत । अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनसमर्थानाम् अहननः त्वम् । “त्रिसप्तैः “सत्वभिः

त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभिः अनुचरैरुपेतः सन् ईयसे इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् ' वनोति हि' इत्येषा प्रक्षेपणीया । तत्रैव खण्डे सूत्रितं- वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसो मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या ' (आश्व. श्रौ. ८, १) इति ॥

व॒नोति॒ हि सु॒न्वन्क्षयं॒ परीं॑णसः सु॒न्वा॒नो हि ष्मा॒ यज॒त्यव॒ द्विषो॑ दे॒वाना॒मव॒ द्विषः॑ ।

सु॒न्वा॒न इत्सिं॑षासति स॒हस्रा॑ वा॒ज्यवृं॑तः ।

सु॒न्वा॒नायेंद्रो॑ ददात्या॒भुवं॑ र॒यिं दं॑दात्या॒भुवं॑ ॥७

व॒नोतिं । हि । सु॒न्वन् । क्षयंम् । परीं॑णसः । सु॒न्वा॒नः । हि । स्म॒ । यजंति । अवं । द्विषः॑ । दे॒वानांम् । अवं । द्विषः॑ ।

सु॒न्वा॒नः । इत् । सि॒सा॒स॒ति॒ । स॒हस्रां । वा॒जी । अवृंतः ।

सु॒न्वा॒नायं । इन्द्रः॑ । द॒दा॒ति॒ । आ॒ऽभुवंम् । र॒यिम् । द॒दा॒ति॒ । आ॒ऽभुवंम् ॥७

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः । देवानाम् । अव । द्विषः ।

सुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।

सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । आऽभुवम् । रयिम् । ददाति । आऽभुवम् ॥

हे इन्द्र “सुन्वन् त्वामुद्दिश्य अभिषवं कुर्वन् यजमानः “क्षयं सर्वेर्वस्तव्यं गन्तव्यं वा गृहं “वनोति “हि त्वत्प्रसादात् संभजते । हिः प्रसिद्ध्यर्थः । किंच “सुन्वानो हि सोमयागं कुर्वाणः एव “परीणसः परितो नद्धान् संबद्धान् “द्विषः द्वेष्टॄन् “अव “यजति नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः

देवानां “द्विषः अपि “अव यजति । किंच "सुन्वान “इत् अभिषवोपलक्षितं यागं कुर्वाणो हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् “वाजी वाजवान् अन्नवान् "अवृतः परैरनाक्रान्तः सन् 'सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि गवादिधनानि 'सिषासति साधयितुं संभक्तुं वा इच्छति ॥ सनेः सनि सनीवन्तर्ध' इति विकल्पनात् इडभावे ‘ जनसनखन' इति आत्वम् ।। केनेदं लभ्यते इति तत्राह । "सुन्वानाय इन्द्रमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वाणाय यजमानाय वा अयम् “इन्द्रः “आभुवं समन्ताद्भवनशीलं तथा “आभुवं पुनर्भवनशीलम् अतिसमृद्धं “रयिं गवादिरूपं धनं “ददाति प्रयच्छति । तस्मात् सुन्वानः सिषासतीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ | सूक्तं १.४४ | सूक्तं १.७४ | सूक्तं १.१०४ | सूक्तं १.१३४ | सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ | सूक्तं १.४५ | सूक्तं १.७५ | सूक्तं १.१०५ | सूक्तं १.१३५ | सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ | सूक्तं १.४६ | सूक्तं १.७६ | सूक्तं १.१०६ | सूक्तं १.१३६ | सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ | सूक्तं १.४७ | सूक्तं १.७७ | सूक्तं १.१०७ | सूक्तं १.१३७ | सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ | सूक्तं १.४८ | सूक्तं १.७८ | सूक्तं १.१०८ | सूक्तं १.१३८ | सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ | सूक्तं १.४९ | सूक्तं १.७९ | सूक्तं १.१०९ | सूक्तं १.१३९ | सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० | सूक्तं १.५० | सूक्तं १.८० | सूक्तं १.११० | सूक्तं १.१४० | सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३४

← सूक्तं १.१३३

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१३४

परुच्छेपो दैवोदासिः

सूक्तं १.१३५ →

दे. वायुः । अत्यष्टिः, ६ अष्टिः

वायुः

आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयो वायो वहन्त्विह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।

ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।

नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥१॥

मन्दन्तु त्वा मन्दिनो वायविन्दवोऽस्मत्क्राणासः सुकृता अभिद्यवो गोभिः क्राणा अभिद्यवः ।

यद्ध क्राणा इरध्यै दक्षं सचन्त ऊतयः ।

सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ईं धियः ॥२॥

वायुर्युङ्क्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ।

प्र बोधया पुरंधिं जार आ ससतीमिव ।

प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः श्रवसे वासयोषसः ॥३॥

तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु चित्रा नव्येषु रश्मिषु ।

तुभ्यं धेनुः सबर्दुघा विश्वा वसूनि दोहते ।

अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥४॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेषूग्रा इषणन्त भुर्वण्यपामिषन्त भुर्वणि ।

त्वां त्सारी दसमानो भगमीट्टे तक्ववीये ।

त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥५॥

त्वं नो वायवेषामपूर्व्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।

उतो विहुत्मतीनां विशां ववर्जुषीणाम् ।

विश्वा इत्ते धेनवो दुह्र आशिरं घृतं दुह्रत आशिरम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ' आ त्वा जुवः' इति षड्टचं प्रथम सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टम् । ' त्वं नो वायो' इत्यन्त्या अष्टिः चतुःषष्ट्यक्षरा। ' वायव्यं तु ' इत्युच्यमानत्वात् इदमुत्तरं च वायुदेवत्यम् । अत्रानुक्रमणिका - ' आ त्वा षड्वायव्यं त्वन्त्याष्टिः' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ।।

आ त्वा॒ जुवों रारहा॒णा अ॒भि प्रयो॒ वायो॒ वहं॑न्त्वि॒ह
पू॒र्वपीं॑तये॒ सोमं॑स्य पू॒र्वपीं॑तये ।

ऊ॒र्ध्वा ते॒ अनुं॑ सू॒नृता॒ मनं॑स्तिष्ठतु जान॒ती ।

नि॒युत्वं॑ता॒ रथे॒ना यां॑हि दा॒वने॒ वायों म॒खस्यं॑ दा॒वनें ॥१

आ । त्वा॒ । जुवः॑ । र॒र॒हा॒णाः । अ॒भि । प्रयः॑ । वायो॒ इतिं॑ ।
वहं॑न्तु । इ॒ह । पू॒र्वऽपीं॑तये । सोमं॑स्य । पू॒र्वऽपीं॑तये ।

ऊ॒र्ध्वा । ते॒ । अनुं॑ । सू॒नृतां॑ । मनः॑ । ति॒ष्ठ॒तु॒ । जा॒न॒ती ।

नि॒युत्वं॑ता । रथें॑न । आ । या॒हि॒ । दा॒वनें॑ । वायो॒ इतिं॑ ।
म॒खस्यं॑ । दा॒वनें॑ ॥१

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति ।
वहन्तु । इह । पूर्वऽपीतये । सोमस्य । पूर्वऽपीतये ।

ऊर्ध्वा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।

नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति ।
मखस्य । दावने ॥१

हे “वायो “त्वा त्वां “जुवः गमनशीलाः "ररहाणाः
शीघ्रगामिनो बलवन्तो वा सामर्थ्यात् नियुत्संज्ञकाः अश्वाः
॥ ‘ रहि गतौ । लिटः कानच् । छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥
“इह अस्मिन् यज्ञे “प्रयः चरुपुरोडाशादि हविर्लक्षणमन्नं
“वहन्तु प्रापयन्तु । किमर्थम् । पूर्वपीतये° पूर्ववत्पानाय ।
पुनः किमर्थम् । “पूर्वपीतये इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ।
मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।। किंच हे वायो “ते
तव संबन्धि “मनः “अनु “सूनृता प्रियसत्यात्मिका
स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् “तिष्ठतु आश्रित्य सर्वदा
वर्ततां हर्षयत्वित्यर्थः । सूनृतेति वाङ्नाम, ‘ सूनृता ब्रह्म
इति तन्नामसु उक्तत्वात् । “ऊर्ध्वा उन्नता तथा “जानती

तव गुणान् विशेषेणावगच्छन्ती । सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं च हे “वायो “मखस्य यज्ञस्य "दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय । पुनः किमर्थम् । “दावने अस्मभ्यमभिमतदानाय । उभयत्र ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेण औणादिको वनिः । छान्दसः उपधालोपः ॥
“नियुत्वता “रथेन नियुद्भिर्युक्तेन रथेन “आ “याहि आगच्छ ।

मन्दंन्तु त्वा म॒न्दिनों वाय॒विन्दंवो॒ऽस्मत्क्रा॒णास॒ः सुकृंता अ॒भिद्यंवो॒ गोभिं॒ः क्रा॒णा अ॒भिद्यंवः ।

यद्धं क्रा॒णा इ॒रध्यै॒ दक्षं॒ सचंन्त ऊ॒तयं॒ः ।

स॒ध्री॒ची॒ना नि॒युतों दा॒वने॒ धिय॒ उपं ब्रुवत ई॒ं धियं॒ः ॥२

मन्द॑न्तु । त्वा॒ । म॒न्दिनः॑ । वा॒यो॒ इति॑ । इन्द॑वः । अ॒स्मत् । क्रा॒णासः॑ । सुऽकृ॑ताः । अ॒भिऽद्य॑वः । गोभिः॑ । क्रा॒णाः । अ॒भिऽद्य॑वः ।

यत् । ह॒ । क्रा॒णाः । इ॒रध्यै॑ । दक्ष॑म् । सच॑न्ते । ऊ॒तयः॑ ।

स॒ध्री॒ची॒नाः । नि॒ऽयुतः॑ । दा॒वने॑ । धियः॑ । उप॑ । ब्रु॒व॒ते॒ । ई॒म् । धियः॑ ॥२

मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । वायो इति । इन्दवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः । अभिऽद्यवः । गोभिः । क्राणाः । अभिऽद्यवः ।

यत् । ह । क्राणाः । इरध्यै । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।

सध्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ईम् । धियः ॥२

हे “वायो “त्वा त्वाम् “अस्मत् अस्माकं संबन्धिनः “इन्दवः क्लेदयितारः सोमाः “मन्दन्तु मादयन्तु । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।। कीदृशाः सोमाः । “मन्दिनः मादयितारः “क्राणासः कुर्वाणाः स्वकार्य हर्षादिकं “सुकृताः अभिषवदशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः सुष्ठु कृताः "अभिद्यवः अभितो द्योतयन्तः “गोभिः वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः “क्राणाः क्रियमाणा हूयमानाः । यद्वा । गोभिः गन्तृभिः आहवनीयं प्रति आनेतृभिः क्राणा हूयमानाः ॥ करोतेः शानच् । छान्दसः शपो लुक् । तथा “अभिद्यवः अभिगन्तारः । हे वायो “यत् यस्मात् कारणात् । हशब्दः प्रसिद्धौ। “दक्षम् अस्मद्यागदेशं प्रति गन्तुमुत्साहवन्तं समर्धयितारम् “ईं त्वां “नियुतः एतसंज्ञकास्तवाश्वा: “दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं “धियः कर्माणि उद्दिश्य “सचन्ते त्वां संगच्छन्ते यागदेशं वा । किमर्थम् । “इरध्यै प्रापयितुं परिचरितुं वा ॥ ‘ ईर गतौ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः ॥ इरध्यतिः

परिचरणकर्मा, इरध्यति विधेम' (नि. ३. ५. १) इति तन्नामसूक्तत्वात् । कीदृशास्ताः। “क्राणाः स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः । ‘ क्राणाः कुर्वाणाः ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । “ऊतयः रक्षणवत्यः प्रीतियुक्ता वा तथा “सध्रीचीनाः त्वया सह अञ्चन्त्यो गच्छन्त्यः ॥ ‘ सहस्य सध्रिः' । ‘विभाषाञ्चेः० इति स्वार्थे खः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः ॥ किंच “धियः कर्मवन्तो बुद्धिमन्तो वा ऋत्विजो यजमाना वा “उप “ब्रुवते उपेत्य ब्रुवन्ति स्वाभिमतं विज्ञापयन्ति वा ॥

वा॒युर्युं॑ङ्क्ते॒ रोहिं॑ता वा॒युरं॑रु॒णा वा॒यू रथें॑ अजि॒रा धु॒रि वोळ्हं॑वे॒ वहिं॑ष्ठा धु॒रि वोळ्हं॑वे ।

प्र बोंधया॒ पुरं॑धिं जा॒र आ सं॑स॒तीमिं॑व ।

प्र चं॑क्षय॒ रोदं॑सी वासयो॒षस॒ः श्रवं॑से वासयो॒षसं॑ः ॥३

वा॒युः । यु॒ङ्क्ते॒ । रोहि॑ता । वा॒युः । अ॒रु॒णा । वा॒युः । रथे॑ । अ॒जि॒रा । धु॒रि । वोळ्ह॑वे । वहि॑ष्ठा । धु॒रि । वोळ्ह॑वे ।

प्र । बो॒ध॒य॒ । पुर॑म्ऽधिम् । जा॒रः । आ । स॒स॒तीम्ऽइ॑व ।

प्र । च॒क्ष॒य॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । वा॒स॒य॒ । उ॒षसः॑ । श्रव॑से । वा॒स॒य॒ । उ॒षसः॑ ॥३

वायुः । युङ्क्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ।

प्र । बोधय । पुरम्ऽधिम् । जारः । आ । ससतीम्ऽइव ।

प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उषसः । श्रवसे । वासय । उषसः ॥३

अयं “वायुः “रोहिता रोहितवर्णावश्वौ “धुरि धारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने “युङ्क्ते क्वचिद्योजयति ।

तथा क्वचित् “अरुणा अरुणवर्णौ धुरि युङ्क्ते। तथा “अजिरा अजिरौ गमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौ कदाचिद्युङ्क्ते । यद्वा । एतदुभयत्र संबध्यते । किमर्थं युङ्क्ते इति तदाह । "वोळ्हवे धुरं वोढुं भारवहनाय । किंच "वहिष्ठा वहिष्ठौ अतिशयेन वोढारावश्वौ ॥ वोढृशब्दात् इष्टनि तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृलोपः । ढत्वादिकम् असिद्धत्वान्निवर्तते । द्विवचनस्य आकारः ॥ “धुरि “वोळ्हवे महद्भारं वोढुं महति भारे वोढव्ये सति । पुनःपुनर्वायुग्रहणम् अश्वयोजनवचनं च अतिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थम् । इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो “पुरंधिं बहुप्रज्ञं सामर्थ्यात् यजमानमिति गम्यते । पुरंधिर्बहुधीः " (निरु. ६. १३) इति यास्कः । तं “प्र “बोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारायेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । “जारः पारदारिकः “आ “ससतीम् उपपत्यागमनध्यानेन ईषत् स्वपन्तीं पुरंधिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणीं योषितमिव । तां यथा स्वसङ्केतेन स

प्रबोधयति तद्वत् त्वमपि कर्मव्यग्रेण ईषत्स्वपन्तं यजमानं प्र बोधय । किंच तदर्थं "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “प्र “चक्षय प्रकर्षेण प्रख्यापय प्रकाशयेत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थम् “उषसः “वासय उषःकालानपि यथावत्स्थापय प्रभातं कुर्वित्यर्थः। पुनस्तदेव प्रार्थ्यते । “श्रवसे । श्रव इत्यन्ननाम । तव हवीरूपान्नस्वीकाराय “उषसः “वासय ॥

तुभ्यं॑मु॒षास॒ः शुच॑यः परा॒वति॑ भ॒द्रा वस्त्रा॑ तन्वते॒ दं॑सु र॒श्मिषु॑ चि॒त्रा नव्ये॑षु र॒श्मिषु॑ ।

तुभ्यं॑ धे॒नुः सं॑ब॒र्दुघा॒ विश्वा॒ वसू॑नि दोहते ।

अजं॑नयो म॒रुतो॑ व॒क्षणा॑भ्यो दि॒व आ व॒क्षणा॑भ्यः ॥४

तुभ्य॑म् । उ॒षसः॑ । शुच॑यः । प॒रा॒ऽवति॑ । भ॒द्रा । वस्त्रा॑ । त॒न्व॒ते॒ । दं॑ऽसु । र॒श्मिषु॑ । चि॒त्रा । नव्ये॑षु । र॒श्मिषु॑ ।

तुभ्यं॑म् । धे॒नुः । स॒ब॒ःऽदुघां॑ । विश्वा॑ । वसूं॑नि । दो॒ह॒ते॒ ।

अजं॑नयः । म॒रुतः॑ । व॒क्षणा॑भ्यः । दि॒वः । आ ।

व॒क्षणा॑भ्यः ॥४

तुभ्यम् । उषसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्त्रा ।

तन्वते । दंऽसु । रश्मिषु । चित्रा । नव्येषु । रश्मिषु ।

तुभ्यम् । धेनुः । सबःऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।

अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ ।

वक्षणाभ्यः ॥४

हे वायो “तुभ्यं त्वदर्थम् "उषासः उषसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः “शुचयः शुद्धा दीप्ता वा “परावति अत्यन्तदूरदेशे अन्तरिक्षे “दंसु दंसेषु कर्मवत्सु। यद्वा । गृहनामैतत् ॥ अन्त्यलोपश्छान्दसः ॥ गृहवत् आच्छादकेषु । “रश्मिषु स्वकीयेषु तैः "भद्रा भन्दनीयानि

कल्याणानि “वस्त्रा आच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि “तन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा । उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताग्निज्वालावत्सु आगताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते अग्निज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः । उषःकाले अग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात् ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते । ननु केवलं साधारणानि वस्त्राणि नेत्याह । “नव्येषु नूतनेषु स्तूयमानेषु ॥ ‘णु स्तुतौ ' । अचो यत् । ‘वान्तो यि प्रत्यये ' इति अवादेशः । यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ रश्मिषु चित्राणि नानावर्णयुक्तानि आश्चर्यभूतानि “तन्वते । उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः । अग्निद्वारेति पक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण नानावर्णत्वाच्चित्रत्वम् ॥ किंच हे वायो “तुभ्यं त्वदर्थं त्वद्यागार्थमेव “धेनुः घृतादिना प्रीणयित्री गौः । जातानेकवचनम् । 'सबर्दुघा । सबरिति अमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥ ‘ दुहः कब्धश्च ' इति कप् ॥ सती “विश्वा “वसूनि

सर्वाणि धनानि आज्यादिरूपाणि "दोहते स्वयमेव दुग्धे प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मकर्तरि ' न दुहस्नुनमाम् ' (पा. सू. ३. १. ८९) इति यगभावः । छान्दसः शपो लुगभावः ।। कस्तत्र विशेषः इति चेत् उच्यते । हे वायो “दिवः दीप्तादन्तरिक्षात् "मरुतः एतन्नामकान् मेघं विशीर्य वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान् देवान् “अजनयः जनयसि उत्पादयसि । किमर्थमिति तदुच्यते । “वक्षणाभ्यः प्रवहणशीलाभ्यः अद्भ्यो वृष्टिलक्षणाभ्यः । तथा “वक्षणाभ्यः । नदीनामैतत्, ‘वक्षणाः रुजानाः' (नि. १. १३. ९) इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थाय ॥

तुभ्यं शुक्रास॒ः शुच॑यस्तुर॒ण्यवो॒ मदे॑षू॒ग्रा इ॑षणन्त भु॒र्वण्य॒पामि॑षन्त भु॒र्वणि॑ ।

त्वां त्सा॒री दस॑मानो॒ भग॑मीट्टे तक्व॒वीये॑ ।

त्वं विश्वं॑स्मा॒द्भुव॑नात्पासि॒ धर्म॑णासु॒र्या॑त्पासि॒ धर्म॑णा ॥५

तुभ्यं॑म् । शु॒क्रासः॑ । शुचं॑यः । तु॒र॒ण्यवः॑ । मदे॑षु । उ॒ग्राः । इ॒ष॒ण॒न्त॒ । भु॒र्वणिं॑ । अ॒पाम् । इ॒ष॒न्त॒ । भु॒र्वणिं॑ ।

त्वाम् । त्सा॒री । दसं॑मानः । भगं॑म् । ई॒ट्टे॒ । त॒क्व॒ऽवीयें॑ ।

त्वम् । विश्वं॑स्मात् । भुवं॑नात् । पा॒सि॒ । धर्म॑णा । अ॒सु॒र्या॑त् । पा॒सि॒ । धर्म॑णा ॥५

तुभ्यम् । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मदेषु । उग्राः । इषणन्त । भुर्वणि । अपाम् । इषन्त । भुर्वणि ।

त्वाम् । त्सारी । दसमानः । भगम् । ईट्टे । तक्वऽवीये ।

त्वम् । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥५

हे वायो “तुभ्यं त्वदर्थं “शुक्रासः दीप्ताः “शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यन्तं शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे। “तुरण्यवः त्वरणयुक्ताः त्वां प्राप्तुं “उग्राः उद्गूर्णतेजसः सोमाः “मदेषु तव मदेषु निमित्तभूतेषु "भुर्वणि भरणवति यागे “इषणन्त आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति वा ॥ व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शश्नमौ द्वौ विकरणौ ॥ किंच अपां "भुर्वणि मेघे “इषन्त उदकमिच्छन्ति उत्पादयितुम् । अग्नौ हूयमानस्य आहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा । यजमानाः त्वामुद्दिश्य आजुह्वाना अपां वर्षणम् इषन्त इच्छन्ति। किंच हे वायो "भगं भजनीयं “त्वां “त्सारी त्सरणवान् अत्यन्तभीतः “दसमानः उपक्षीणो यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानः “तक्ववीये तस्कराणां यज्ञविघातिनाम् अन्यत्र गमनाय “ईट्टे स्तौति ॥ ‘ ईड स्तुतौ '। अदादित्वात् शपो लुक् ॥ यतः “त्वं “विश्वस्माद्भुवनात् सर्वस्माल्लोकात् भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनो भयात्

“धर्मणा अस्मदीयहविषां धारणेन “पासि पालयसि ।
किंच “असुर्यात् असुरसंबन्धिनो भयात् विशेषेण “पासि
“धर्मणा अस्मद्धारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं
करोषि अतः स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वं नों वायवेषा॒मपूं॒र्व्य॒ः सोमां॑नां प्रथ॒मः पी॒तिमं॑र्हसि
सु॒तानां॑ पी॒तिमं॑र्हसि ।

उ॒तो वि॒हुत्मं॑तीनां वि॒शां वं॑व॒र्जुषीं॑णाम् ।

विश्वा॒ इत्तें॑ धे॒नवों॑ दुह्र आ॒शिरं॑ घृ॒तं दुं॑ह्रत आ॒शिरं॑म् ॥६

त्वम् । न॒ः । वा॒यो॒ इतिं॑ । ए॒षा॒म् । अपूं॑र्व्यः । सोमां॑नाम् ।
प्र॒थ॒मः । पी॒तिम् । अ॒र्ह॒सि॒ । सु॒तानां॑म् । पी॒तिम् । अ॒र्ह॒सि॒ ।

उ॒तो इतिं॑ । वि॒हुत्मं॑तीनाम् । वि॒शाम् । व॒व॒र्जुषीं॑णाम् ।

वि॒श्वाः॑ । इत् । ते॒ । धे॒नवः॑ । दु॒ह्र॒े । आ॒ऽशिरं॑म् । घृ॒तम् ।
दु॒ह्र॒ते॒ । आ॒ऽशिरं॑म् ॥६

त्वम् । नः । वायो इति । एषाम् । अपूर्व्यः । सोमानाम् ।
प्रथमः । पीतिम् । अर्हसि । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हसि ।

उतो इति । विहुत्मतीनाम् । विशाम् । ववर्जुषीणाम् ।

विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुह्रे । आऽशिरम् । घृतम् ।
दुह्रते । आऽशिरम् ॥६

हे वायो “त्वम् "अपूर्व्यः । न विद्यते पूर्वं यस्मात्
तत्पानमपूर्वम् । तदर्हतीत्यपूर्व्यः । तादृशः अत एव
"प्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् “सोमानां “पीतिं पानम्
“अर्हसि प्राप्नोषि। “सुतानाम् अभिषवकृतानां सोमानां
“पीतिं पानम् “अर्हसि । यत्र यत्र अभिषवोऽस्ति तत्र सर्वत्र
नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु

सर्वत्र सोमवति यागे अस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथगभिधानम् । न केवलं सोमपानमात्रम् “उतो अपि तु “विहुत्मतीनां विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ।। जुहोतेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । ततो मतुब्ङीपौ ॥ “ववर्जुषीणाम् अनभिमतपापं वर्जयन्तीनाम् ॥ वर्जयतेर्लिटः क्वसुङीप्संप्रसारणत्वानि ॥ “विशाम् ऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां संबन्धि हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा । तेषां यष्टॄणां “विश्वाः “इत् “धेनवः सर्वा अपि गावः “ते त्वदर्थम् “आशिरम् आश्रयणद्रव्यं क्षीरं “दुहे दुहन्ति स्वयमेव ॥ कर्मकर्तरि ‘ न दुहस्नुनमाम्° इति यगभावः । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति रुट् ॥ तथा “आशिरं “घृतम् उपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यं करणं द्रव्यं “दुह्रते ॥ ॥ २३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३५

← सूक्तं १.१३४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१३५

परुच्छेपो दैवोदासिः

सूक्तं १.१३६ →

दे. १-३, ९ वायुः, ४-८ इन्द्रवायू। अत्यष्टिः, ७-८ अष्टिः ।

0:00 / 0:00

द्विदेवत्यसोमभक्षणम्

द्विदेवत्यग्रह१

वराहमुखे सरस्वती, खजुराहो

स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते शतिनीभिर्नियुत्वते ।

तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥१॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभि स्पार्हा वसानः परि कोशमर्षति शुक्रा वसानो अर्षति ।

तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।

वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः ॥२॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये वायो हव्यानि वीतये ।

तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा ।

अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥३॥

आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये वायो हव्यानि वीतये ।

पिबतं मध्वो अन्धसः पूर्वपेयं हि वां हितम् ।

वायवा चन्द्रेण राधसा गतमिन्द्रश्च राधसा गतम् ॥४॥

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिन्दुं मर्मृजन्त वाजिनमाशुमत्यं न वाजिनम् ।

तेषां पिबतमस्मयू आ नो गन्तमिहोत्या ।

इन्द्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवम् ॥५॥

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।

एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाशवः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥६॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र ग्रावा वदति तत्र गच्छतं गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् ।

वि सूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरम् ॥७॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते सन्तु जायवः ।

साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वाय उप दस्यन्ति धेनवो नाप दस्यन्ति धेनवः ॥८॥

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽन्तर्नदी ते पतयन्त्युक्षणो महि व्राधन्त उक्षणः ।

धन्वञ्चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘स्तीर्णं बर्हिः' इति नवर्चं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूर्वत्र तुशब्दात् वायुदेवत्यम् । ‘आ वां रथः' इत्यादि ऋक्पञ्चकमैन्द्रम् । सप्तम्यष्टम्यौ अष्टी। अत्रानुक्रमणिका - स्तीर्णं नव चतुर्थ्याद्याः पञ्चैन्द्र्यश्चोपान्त्ये अष्टी ' इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि

प्रउगशस्त्रे आद्यौ तृचौ प्राकृतयोः वायव्यैन्द्रवायव्ययोः स्थाने० विनियुक्तौ । ‘ षष्ठस्य प्रातःसवने ' इति खण्डे सूत्रितं- 'स्तीर्णं बर्हिरिति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स्ती॒र्णं ब॒र्हिरुपं नो याहि वी॒तयें स॒हस्रेंण नि॒युतां नियुत्वते श॒तिनीभिर्नियुत्वते ।

तुभ्यं॒ हि पू॒र्वपींतये दे॒वा दे॒वायं येमि॒रे ।

प्र तें सु॒तासो॒ मधुंमन्तो अस्थिर॒न्मदांय॒ क्रत्वें अस्थिरन् ॥१

स्ती॒र्णम् । ब॒र्हिः । उपं । नः॒ । या॒हि॒ । वी॒तयें । स॒हस्रेंण । नि॒ऽयुतां । नि॒यु॒त्व॒ते॒ । श॒तिनीभिः । नि॒यु॒त्व॒ते॒ ।

तुभ्यंम् । हि । पू॒र्वऽपींतये । दे॒वाः । दे॒वायं । ये॒मि॒रे ।

प्र । ते॒ । सु॒तासः॑ । मधु॑ऽमन्तः । अ॒स्थि॒र॒न् । मदा॑य । क्रत्वे॑ । अ॒स्थि॒र॒न् ॥१

स्तीर्णम् । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वते । शतिनीभिः । नियुत्वते ।

तुभ्यम् । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुऽमन्तः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥१

हे वायो “नः अस्मद्यज्ञार्थं “स्तीर्णम् आस्तृतं “बर्हिः अभिलक्ष्य “उप “याहि आगच्छ। किमर्थम्। “वीतये हविषां भक्षणाय। केन साधनेनेति तदुच्यते। “सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन “नियुता। जातावेकवचनम् ॥ नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं, ' नियुतो वायोः' (नि. १. १५. १०) इति निरुक्तत्वात् । तथा “शतिनीभिः शतसंख्योपेताभिः

नियुद्भिः आगच्छेति शेषः । यद्वा । सहस्रेण नियुता शतिनीभिश्च नियुद्भिः “नियुत्वते तद्वते देवाय हविर्दीयते इति शेषः । यद्वा । तुभ्यमित्यनेन संबन्धः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्भिः तद्वते “देवाय द्योतमानाय “तुभ्यम् ॥ ‘ ङयि च ' (पा. सू. ६. १. २१२) इति आद्युदात्तत्वम् ॥ “पूर्वपीतये इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय “देवाः “येमिरे यमितवन्तः । यद्वा । स्तोतारः ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवन्तः । अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो' (ऋ. सं. ४. ४६. १) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । किंच एते त्वदर्थं “सुतासः अभिषुताः “मधुमन्तः माधुर्योपेताः सोमाः “मदाय तव मोदाय “अस्थिरन् तिष्ठन्ति। किंच “क्रत्वे कर्मणे तत्सिद्ध्यर्थम् “अस्थिरन्। ऋत्विग्भिः धृताः तिष्ठन्ति । अतः त्वं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतेश्छान्दसे लुङि व्यत्ययेन झस्य रन् । 'स्थाध्वोरिच्च' इति सिचः कित्त्वं धातोः इत्वं च । 'ह्रस्वादङ्गात् ' इति सिचोलोपः ॥

तुभ्या॒यं सोम॒ः परि॑पूतो॒ अद्रि॑भिः स्पा॒र्हा वसा॑न॒ः परि॒ कोश॑मर्षति शु॒क्रा वसा॑नो अर्षति ।

तवा॒यं भा॒ग आ॒युषु॒ सोमो॑ दे॒वेषु॑ हूयते ।

वह॑ वायो नि॒युतो॑ याह्यस्म॒युर्जु॑षा॒णो यां॑ह्यस्म॒युः ॥२

तुभ्य॑ । अ॒यम् । सोम॑ः । परि॑ऽपूतः । अद्रि॑ऽभिः । स्पा॒र्हा । वसा॑नः । परि॑ । कोश॑म् । अ॒र्ष॒ति॒ । शु॒क्रा । वसा॑नः । अ॒र्ष॒ति॒ ।

तव॑ । अ॒यम् । भा॒गः । आ॒युषु॑ । सोम॑ः । दे॒वेषु॑ । हू॒य॒ते॒ ।

वह॑ । वा॒यो॒ इति॑ । नि॒ऽयुत॑ः । या॒हि॒ । अ॒स्म॒ऽयुः । जु॒षा॒णः । या॒हि॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥२

तुभ्य । अयम् । सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्पार्हा । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति । शुक्रा । वसानः । अर्षति ।

तव । अयम् । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।

वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥२

हे वायो “तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थम् ॥ ‘ सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्या लुक् ॥ “अयं “सोमः हूयमानः “कोशं कोशस्थानीयं ग्रहम् "अर्षति गच्छति प्राप्नोति। कीदृशः सोमः । “अद्रिभिः “परिपूतः अभिषवसाधनैः अपगतर्जीषत्वेन शोधितः । यद्वा। अद्रिभिरभिषुतो शापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा “स्पार्हा स्पृहणीयानि तेजांसि “वसानः पिधानः । किंच “शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि “वसानः सोमः “अर्षति

त्वां प्राप्नोति ॥ ऋषी गतौ' । व्यत्ययेन शप् । हे वायो “आयुषु मनुष्येषु यष्टव्यत्वेन स्थितः “भागः भजनीयः “सोमः “तव त्वदर्थं “देवेषु मध्ये “हूयते । सत्स्वपि इतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयते इत्यर्थः । किंच हे "वायो एवं तं सोमम् “अस्मयुः अस्माभिः तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो युः ॥ त्वं “नियुतः “वह नियुत्संज्ञकानश्वान् वाहनाय प्रापय । ततः परं “याहि दिवं प्रति गच्छ। तथा कुर्वन् “अस्मयुः अस्माभिर्युक्तः सन् अस्माननुगृह्णन् अस्मान् कामयमानो वा ।। क्यचि छान्दसेऽन्त्यलोपे ' क्याच्छन्दसि ' इति उः ॥ “जुषाणः प्रीयमाणः "याहि गच्छ॥

आ नों नि॒युद्भिः॑ श॒तिनी॑भिरध्व॒रं स॑ह॒स्रिणी॑भि॒रुप॑ याहि वी॒तये॒ वायो॑ ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ ।

तवा॒यं भा॒ग ऋ॒त्विय॒ः सर॑श्मि॒ः सूर्ये॒ सचा॑ ।

अ॒ध्व॒र्युभि॒र्भर॑माणा अयंसत॒ वायो॑ शु॒क्रा अ॑यंसत ॥३

आ । न॒ः । नि॒युत्ऽभिः॑ । श॒तिनी॑भिः । अ॒ध्व॒रम् ।
स॒ह॒स्रिणी॑भिः । उप॑ । या॒हि॒ । वी॒तये॑ । वायो॒ इति॑ ।
ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ ।

तव॑ । अ॒यम् । भा॒गः । ऋ॒त्वियः॑ । सऽर॑श्मिः । सूर्ये॑ । सचा॑
।

अ॒ध्व॒र्युऽभिः॑ । भर॑माणाः । अ॒यं॒स॒त॒ । वायो॒ इति॑ । शु॒क्राः
। अ॒यं॒स॒त॒ ॥३

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् ।
सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये । वायो इति ।
हव्यानि । वीतये ।

तव । अयम् । भागः । ऋत्वियः । सऽरश्मिः । सूर्ये । सचा
।

अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः
। अयंसत ॥३

हे "वायो त्वं “नः “अध्वरम् अस्मत्संबन्धिनं यज्ञं
“शतिनीभिः “नियुद्भिः “सहस्रिणीभिः च
ताभिस्त्वदीयैरश्वैः नः अस्मद्यज्ञम् “उप “आ "याहि
उपागच्छ । किमर्थम् । “वीतये त्वदभिमतकामाय
तत्पूर्तये । आगत्य च “हव्यानि “वीतये
सोमादिहविर्भक्षणाय । अध्वरं हव्यानि च उपलक्ष्य
तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैः अतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः ।
किंच “अयं “तव “भागः भजनीयः सोमः “ऋत्वियः
प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः । ऋतुशब्देन प्रदानकालो
लक्ष्यते ॥ ‘ छन्दसि घस्' (पा.सू. ५. १. १०६), 'सिति च '

(पा. सू. १. ४. १६) इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधात् ओर्गुणाभावे यण् ॥ किंच सोमः "सूर्ये उदिते सति तस्य रश्मिभिः “सचा सह “सरश्मिः भवति समानदीप्तिर्भवति । यद्वा । तैः सहितो भवति । यतः सूर्ये उदिते सति रश्मिः भवति अतः प्राप्तकालः इत्यर्थः। किंच सोमाः “अध्वर्युभिः चमसाध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्बहुवचनम् । तैः “भरमाणाः भ्रियमाणाः “अयंसत नियता अभवन् । किंच हे "वायो ते सोमाः “शुक्राः “अयंसत अत्यन्तदीप्ताः उद्यताः । अतः तेषां भक्षणाय अयाहीत्यर्थः ।।

आ वां॒ रथो॑ नि॒युत्वा॑न्वक्ष॒दव॑से॒ऽभि प्रयां॑सि॒ सुधि॑तानि वी॒तये॒ वायो॑ ह॒व्यानि॑ वी॒तये॑ ।

पिब॑तं॒ मध्वो॒ अन्ध॑सः पूर्व॒पेयं॒ हि वां॑ हि॒तम् ।

वाय॒वा च॒न्द्रेण॒ राध॒सा गं॑त॒मिन्द्र॑श्च॒ राध॒सा गं॑तम् ॥४

आ । वा॒म् । रथः᳚ । नि॒युत्वा॑न् । व॒क्ष॒त् । अव॑से । अ॒भि । प्रया॑ंसि । सुऽधि॑तानि । वी॒तये॑ । वायो॒ इति॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ ।

पिब॑तम् । मध्वः᳚ । अन्ध॑सः । पू॒र्व॒ऽपेय॑म् । हि । वा॒म् । हि॒तम् ।

वायो॒ इति॑ । आ । च॒न्द्रेण॑ । राध॑सा । आ । ग॒त॒म् । इन्द्रः᳚ । च॒ । राध॑सा । आ । ग॒त॒म् ॥४

आ । वाम् । रथः । नियुत्वान् । वक्षत् । अवसे । अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये ।

पिबतम् । मध्वः । अन्धसः । पूर्वऽपेयम् । हि । वाम् । हितम् ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । राधसा । आ । गतम् । इन्द्रः । च । राधसा । आ । गतम् ॥४

केवलं वायुं स्तुत्वा व्यासक्ततया इन्द्रवायू स्तौति । हे “वायो त्वामिन्द्रं च "वां युष्मान् “रथः युवयोः संबन्धी रथः “नियुत्वान् नियुद्भिरश्वैः तद्वान् सन्” "आ “वक्षत् देवयजनं प्रति युष्मानावहतु॥ वहेर्लेटि अडागमः । ‘ सिब्बहुलम् ' इति सिप् ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहैवागमनात् इन्द्रार्थमपि वहन्ति । किमर्थम् । “अवसे गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थम्। “प्रयांसि अन्नानि सोमलक्षणानि “सुधितानि सुष्ठु गृहीतानि “वीतये तेषां भक्षणाय। तथा “हव्यानि “वीतये इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वेतेः क्तिन् । ‘ मन्त्रे वृष°' इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् ॥ किंच “मध्वः मधुररसस्य “अन्धसः अन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ।। मधुरं सोमं “पिबतम् । यतः “पूर्वपेयम्

इतरदेवेभ्यः पूर्वपानं “वां युवयोः “हितम् ॥ पातेः ' अचो यत्' इति यत् । ‘ ईद्यति' इति ईकारः ॥ अभिमतम् । अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपि इन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि' (ऋ. सं. ४. ४६. १), ' देव दधिषे पूर्वपेयम्' (ऋ. सं. ७. ९२. १) इत्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापि इन्द्रस्य इतरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं च इन्द्रतुरीयार्थवादनब्राह्मणे ‘ देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन् ' (ऐ. ब्रा. २. २५) इत्यत्र प्रतिपादितम् । किंच आगमनसमये हे "वायो त्वम् “इन्द्रश्च "चन्द्रेण अस्मदाह्लादकेन हिरण्येन “राधसा गवादिरूपेण धनेन च सह “आ “गतम् आगच्छतम्। “राधसा रत्नेन धनेन सह "आ “गतम् ॥ गमेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेश' इति अनुनासिकलोपः । लुङि च ' मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ॥

आ वा॒ं धियों ववृत्युरध्व॒राँ उपे॒ममिन्दुं मर्मृजन्त
वा॒जिनंमा॒शुमत्यं॒ न वा॒जिनंम् ।

तेषां पिबतमस्म॒यू आ नों गन्तमि॒होत्या ।

इन्द्रंवायू सु॒ताना॒मद्रिंभिर्यु॒वं मदा॑य वाजदा यु॒वम् ॥५

आ । वा॒म् । धियः॑ । व॒वृ॒त्यु॒ः । अ॒ध्व॒रान् । उपं । इ॒मम् ।
इन्दुंम् । म॒र्मृ॒ज॒न्त॒ । वा॒जिनंम् । आ॒शुम् । अत्यंम् । न ।
वा॒जिनंम् ।

तेषांम् । पि॒ब॒त॒म् । अ॒स्म॒यू इत्यंस्म॒ऽयू । आ । न॒ः । ग॒न्त॒म्
। इ॒ह । ऊ॒त्या ।

इन्द्रंवायू इतिं । सु॒तानांम् । अद्रिंऽभिः । यु॒वम् । मदा॑य ।
वा॒ज॒ऽदा॒ । यु॒वम् ॥५

आ । वाम् । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उप । इमम् । इन्दुम् । मर्मृजन्त । वाजिनम् । आशुम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ।

तेषाम् । पिबतम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू । आ । नः । गन्तम् । इह । ऊत्या ।

इन्द्रवायू इति । सुतानाम् । अद्रिऽभिः । युवम् । मदाय । वाजऽदा । युवम् ॥५

हे इन्द्रवायू “वां युवां “धियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणानि “अध्वरान् “उप अस्मदीयान् यज्ञान् लक्षीकृत्य “ववृत्युः अतिशयेन वर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति । किंच युष्मदर्थं “वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशात् ग्रहान् प्रति गमनवन्तम् आमिक्षावन्तं वा 'इममिन्दुं पुरतो वर्तमानं सोमं “मर्मृजन्त अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयन्ति। मार्जने दृष्टान्तः । “आशुम् अतिशीघ्रगामिनम् “अत्यं “न सततं गन्तारं

“वाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव । तं यथा स्वेदाद्यपनयनेन संमार्जयन्ति तद्वत् । किंच हे “इन्द्रवायू “तेषाम् अध्वर्यूणां संबन्धिनः शोधितान् सोमान् “पिबतं पानं कुरुतम् । तदर्थं “नः अस्माकं यज्ञं प्रति “इह इदानीम् “ऊत्या अस्मद्रक्षणेन सह “आ “गन्तम् आगच्छतम् । किंच हे इन्द्रवायू “अस्मयू अस्मद्यज्ञमिच्छन्तौ “युवं युवाम् “अद्रिभिः ग्रावभिः “सुतानाम् अभिषुतानाम् ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ।। तान् पिबतमिति शेषः । किमर्थम् । “मदाय तृप्तये मोदाय वा। यतः “युवं युवां “वाजदा वाजस्यान्नस्य दातारौ अतः पिबतमित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

इ॒मे वां॒ सोमा॑ अ॒प्स्वा सु॒ता इ॒हाध्व॒र्युभि॒र्भर॑माणा अयंसत॒
वायो॑ शु॒क्रा अ॑यंसत ।

ए॒ते वा॑म॒भ्य॑सृक्षत ति॒रः प॒वित्र॑मा॒शव॑ः ।

यु॒वा॒यवोऽति॒ रोमा॑ण्य॒व्यया॒ सोमा॑सो॒ अत्य॒व्यया॑ ॥६

इ॒मे । वा॒म् । सोमाः॑ । अ॒प्ऽसु । आ । सु॒ताः । इ॒ह । अ॒ध्व॒र्युऽभिः॑ । भर॑माणाः । अ॒यं॒स॒त॒ । वायो॒ इति॑ । शु॒क्राः । अ॒यं॒स॒त॒ ।

ए॒ते । वा॒म् । अ॒भि । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ । ति॒रः । प॒वित्र॑म् । आ॒शवः॑ ।

यु॒वा॒ऽयवः॑ । अति॑ । रोमा॑णि । अ॒व्यया॑ । सोमा॑सः । अति॑ । अ॒व्यया॑ ॥६

इमे । वाम् । सोमाः । अप्ऽसु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ।

एते । वाम् । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रम् । आशवः ।

युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥६

हे “वायो “वां युवयोः तव च इन्द्रस्य च स्वभूताः “इमे “सोमाः "अप्सु अस्मदीयेषु कर्मसु ॥ ‘ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ।। “इह अस्मिन् अभिषवस्थाने “सुताः “अध्वर्युभिः “भरमाणाः तैर्भ्रियमाणाः गृहीता होतुं वा ह्रियमाणाः॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः॥सन्तः “आ “अयंसत आगच्छन्त युवयोर्नियता भवन्ति । किंच त एव सोमाः “शुक्राः शुभ्रा दीप्ताः "अयंसत नियता भवन्ति । किंच “एते “आशवः व्यापकाः सोमाः "वां युबां प्रीणयितुमिति शेषः । “तिरः “पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमान्तर्धायकं वा ऊर्णामयं पवित्रम् “अभ्यसृक्षत अभिलक्ष्य असृज्यन्त सृष्टा भवन्ति ॥ सृजेः कर्मणि लुङि ‘ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ' इति सिचः कित्त्वात् गुणाभावः अमागमाभावश्च ॥ किंच “युवायवः युवां कामयमानाः

”सोमासः सोमाः “अव्यया अव्ययानि अच्छिन्नानि “रोमाणि पवित्रसंबन्धीनि अविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अविमयानि ॥ मकारो लुप्यते । तादृशानि रोमाणि "अति अतिक्रम्य पात्रात् गच्छन्तीति शेषः । पुनस्त एवं विशेष्यन्ते । अति अतिशयेम “अव्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमाः असृक्षतेति शेषः ॥

अति॑ वायो सस॒तो या॑हि॒ शश्व॑तो॒ यत्र॒ ग्रावा॒ वद॑ति॒ तत्र॑ गच्छतं गृ॒हमिन्द्र॑श्च गच्छतम् ।

वि सू॒नृता॒ ददृ॑शे॒ रीय॑ते घृ॒तमा पू॒र्णया॑ नि॒युता॑ याथो अध्व॒रमिन्द्र॑श्च याथो अध्व॒रम् ॥७

अति॑ । वा॒यो॒ इति॑ । स॒स॒तः । या॒हि॒ । शश्व॑तः । यत्र॑ । ग्रावा॑ । वद॑ति । तत्र॑ । ग॒च्छ॒त॒म् । गृ॒हम् । इन्द्रः॑ । च॒ । ग॒च्छ॒त॒म् ।

वि । सू॒नृतां । दद॑शे । रीयंते । घृ॒तम् । आ । पू॒र्णयां । नि॒ऽयुतां । या॒थ॒ः । अ॒ध्व॒रम् । इन्द्रः॑ । च॒ । या॒थ॒ः । अ॒ध्व॒रम् ॥७

अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । ग्रावा । वदति । तत्र । गच्छतम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् ।

वि । सूनृता । ददृशे । रीयते । घृतम् । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरम् । इन्द्रः । च । याथः । अध्वरम् ॥७

हे “वायो त्वं “ससतः आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः “शश्वतः बहून् यजमानान् । शश्वदि बहुनाम, ‘शश्वत् विश्वम्' (नि. ३. १. ५) इति तन्नामसु पाठात् । “अति अतिक्रम्य उपेक्ष्य अस्मद्यज्ञं “याहि गच्छ। “इन्द्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह। "यत्र “ग्रावा “वदति यस्मिन्देशे अभिषवार्थः

पाषाणध्वनिः श्रूयते “तत्र “गच्छतं तं देशं प्रति आगच्छतम् । “गृहं यज्ञगृहं “गच्छतम् । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । “सूनृता प्रियतथ्यात्मिका स्तुतिरूपा वाक् यत्र “वि “ददृशे विशेषेण दृश्यते श्रूयते इत्यर्थः। तत्र गच्छतम् । यत्र च “घृतम् अत्यन्तदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं “रीयते गच्छति आहवनीयं प्रति नीयते ॥ ‘ रीङ स्रवणे '। दिवादित्वात् श्यन् ॥ तत्र गच्छतम् । गमनप्रकारः एव विशेष्यते । “पूर्णया संपूर्णया पुष्टाङ्ग्या “नियुता ॥ जातावेकवचनम् ॥ नियुज्जात्या “अध्वरम् अस्मदीयं यज्ञम् “आ “याथः अभिमुख्येन प्रयाथः। किंच हे वायो त्वम् “इन्द्रश्च युवाम् “अध्वरम् अस्मदीयं यागम् “आ “याथः सहैवागच्छतम् । तथा अस्माभिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः ।।

अत्राह॒ तद्वं॑हेथे॒ मध्व॒ आहु॑तिं॒ यमं॑श्व॒त्थमु॑प॒तिष्ठं॑न्त

जा॒यवो॒ऽस्मे ते सं॑न्तु जा॒यव॑ः ।

सा॒कं गाव॒ः सुव॑ते॒ पच्य॑ते॒ यवो॒ न ते॑ वाय॒ उप॑ दस्यन्ति धे॒नवो॒ नाप॑ दस्यन्ति धे॒नव॑ः ॥८

अत्र॑ । अह॑ । तत् । व॒हे॒थे॒ इति॑ । मध्व॑ः । आऽहु॑तिम् । यम् । अ॒श्व॒त्थम् । उ॒प॒ऽतिष्ठ॑न्त । जा॒यव॑ः । अ॒स्मे इति॑ । ते । स॒न्तु॒ । जा॒यव॑ः ।

सा॒कम् । गाव॑ः । सुव॑ते । पच्य॑ते । यव॑ः । न । ते॒ । वा॒यो॒ इति॑ । उप॑ । द॒स्य॒न्ति॒ । धे॒नव॑ः । न । अप॑ । द॒स्य॒न्ति॒ । धे॒नव॑ः ॥८

अत्र । अह । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आऽहुतिम् । यम् । अश्वत्थम् । उपऽतिष्ठन्त । जायवः । अस्मे इति । ते । सन्तु । जायवः ।

साकम् । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न । ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥८

हे इन्द्रवायू “अत्र "अह अस्मिन्नेव यज्ञे ।। अहेति विनिग्रहार्थीयः ॥ “मध्वः मधुरस्य मधुसदृशस्य वा “तत् तस्य “आहुतिं प्रदेयद्रव्यं “वहेथे धारयतम् । “यं सोमम् “अश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशे स्थितं "जायवः जेतारो यजमानाः “उपतिष्ठन्त उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयाद्यर्थम् । किंच “अस्मे अस्माकं संबन्धिनः “जायवः जेतारः कर्मनिर्वहितारः “ते ऋत्विजः “सन्तु समर्था भवन्तु यज्ञं निर्वहन्त्वित्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतारः ऋत्विजः अस्मे सन्तु नान्यस्य । अत्र वहेथे इत्युक्तम् । कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इन्द्रवायू अस्मिन् यज्ञे "गावः धेनवः “साकं सहैव “सुवते युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा

। गावः साकं सहैव सुवते अपत्यमुत्पादयन्ति त्वद्दोहनार्थम् ॥ आदादिकः । ङित्त्वात् ‘ तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ किंच "यवः । जातावेकवचनम् । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं “पच्यते इत्यर्थः । किंच हे "वायो इन्द्र च यतो गावः एवं सुवते अतः “ते त्वदर्थाः “धेनवः “न ”उप "दस्यन्ति नोपक्षीणा भवन्ति रोगादिना कृशा न भवन्ति । न केवलमनुपक्षीणाः किंतु “धेनवः युष्मत्प्रीणयित्र्यः गावः “नाप "दस्यन्ति चौराद्युपहारैः उपक्षीणा नष्टा न भवन्ति ॥

इ॒मे ये ते॒ सु वा॑यो बा॒ह्वो॑जसो॒ऽन्तर्न॒दी ते॑ प॒तय॑न्त्यु॒क्षणो॒ महि॒ व्राध॑न्त उ॒क्षणः॑ ।

धन्व॑ञ्चि॒द्ये अ॑ना॒शवो॑ जी॒राश्चि॒दगि॑रौकसः ।

सूर्य॑स्येव र॒श्मयो॑ दुर्नि॒यन्त॑वो॒ हस्त॑योर्दुर्नि॒यन्त॑वः ॥९

इ॒मे । ये । ते॒ । सु । वा॒यो॒ इति॑ । बा॒हुऽओ॑जसः । अ॒न्तः ।
न॒दी इति॑ । ते॒ । प॒तय॑न्ति । उ॒क्षणः॑ । महि॑ । व्राध॑न्तः ।
उ॒क्षणः॑ ।

धन्व॑न् । चि॒त् । ये । अ॒ना॒शवः॑ । जी॒राः । चि॒त् ।
अगि॑राऽओकसः ।

सूर्य॑स्यऽइव । र॒श्मयः॑ । दुः॒ऽनि॒यन्त॑वः । हस्त॑योः ।
दुः॒ऽनि॒यन्त॑वः ॥९

इमे । ये । ते । सु । वायो इति । बाहुऽओजसः । अन्तः ।
नदी इति । ते । पतयन्ति । उक्षणः । महि । व्राधन्तः ।
उक्षणः ।

धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् ।
अगिराऽओकसः ।

सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । दुःऽनियन्तवः । हस्तयोः ।

दुःऽनियन्तवः ॥९

हे "सु “वायो शोभनफलप्रद वायुदेव "ते तव स्वभूताः “इमे पुरतो दृश्यमानाः "ये अश्वाः सन्ति “ते "नदी नदने द्यावापृथिव्यौ "अन्तः तयोरन्तराले तं त्वां “पतयन्ति पातयन्ति गमयन्ति । यद्वा । ते तव संबन्धिनोऽश्वाः पतयन्ति पतन्ति यज्ञदेशं गच्छन्ति ॥ ‘पत गतौ ' । चौरादिरदन्तः ॥ कीदृशास्ते । “बाह्वोजसः बाहुषु प्रकृष्टबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् । सर्वाङ्गबला इत्यर्थः । किंच “उक्षणः सेक्तारः। युवान इत्यर्थः । “महि महदतिप्रभूतं “व्राधन्तः वर्धमानाः तथा “उक्षणः उक्षाणः तत्सदृशाः इत्यर्थः ।।‘वा षपूर्वस्य निगमे ' इति दीर्घाभावः ॥ किंच “धन्वन् “चित् धन्वनि उदकनिर्गमनापादानभूतेऽन्तरिक्षेऽपि निरालम्बे "अनाशवः नाशरहिता अव्याप्ता वा । आकाशे

विलम्बमकुर्वाणा इत्यर्थः । अत एव" “जीराश्चित् । चिच्छब्दः पूजायाम् । अत्यन्तं क्षिप्रगतयः । यद्वा । अनाशवः इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आकाशमार्गेऽक्षीणाः शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंच “अगिरौकसः । गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ छान्दसः तृतीयाया अलुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । “सूर्यस्य “रश्मयः इव दुर्नियन्तवः दुःखेन नियन्तव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवन्ति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः । पूर्वं गिरा अनिग्राह्यत्वमुक्तम् । इदानीं हस्तेनापि अनिग्राह्यत्वमाह । “हस्तयोः "दुर्नियन्तवः उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियन्तव्याः देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

टिप्पणी

इन्द्रवायूरुपरि टिप्पणी

वायुरुपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१३५&oldid=226442" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३६

← सूक्तं १.१३५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१३६

परुच्छेपो दैवोदासिः।

सूक्तं १.१३७ →

दे. १-५ मित्रावरुणौ, ६-७ लिङ्गोक्ताः । अत्यष्टिः, ७ त्रिष्टुप्

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृळयद्भ्यां स्वादिष्ठं मृळयद्भ्याम् ।

ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता ।

अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥१॥

अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी पन्था ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।

द्युक्षं मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं वय उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥२॥

ज्योतिष्मतीमदितिं धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा सचेते दिवेदिवे जागृवांसा दिवेदिवे ।

ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशाते आदित्या दानुनस्पती ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥३॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वाभगो देवो देवेष्वाभगः ।

तं देवासो जुषेरत विश्वे अद्य सजोषसः ।

तथा राजाना करथो यदीमह ऋतावाना यदीमहे ॥४॥

यो मित्राय वरुणायाविधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वांसं मर्तमंहसः ।

तमर्यमाभि रक्षत्यृजूयन्तमनु व्रतम् ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतम् ॥५॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळ्हुषे सुमृळीकाय मीळ्हुषे ।

इन्द्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगम् ।

ज्योग्जीवन्तः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥६॥

ऊती देवानां वयमिन्द्रवन्तो मंसीमहि स्वयशसो मरुद्भिः ।

अग्निर्मित्रो वरुणः शर्म यंसन्तदश्याम मघवानो वयं च ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ प्र सु ज्येष्ठम् ' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तम् । ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषया परुच्छेप ऋषिः । अत्यष्टिश्छन्दः । ऊती देवानाम्' इत्यन्त्या त्रिष्टुप् । अत्र त्रिष्टुबन्तपरिभाषा नाश्रीयते ‘ सर्वमात्यष्टम्' इति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणौ देवता । अन्त्ययोस्तु तन्मन्त्रलिङ्गोक्तदेवता । तथा चानुक्रान्तं - प्र सु सप्त मैत्रावरुणं त्वन्त्ये लिङ्गोक्तदेवते अन्त्या त्रिष्टुप् ' इति । तुशब्दप्रयोगात् इदमादिके द्वे सूक्ते मैत्रावरुणदेवताके । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचि॒राभ्यां बृ॒हन्नमो॑ ह॒व्यं म॒तिं भ॑रता
मृळ॒यद्भ्या॒ं स्वादि॑ष्ठं मृळ॒यद्भ्या॑म् ।

ता स॒म्राजा॑ घृ॒तासु॑ती य॒ज्ञेय॑ज्ञ उप॑स्तुता ।

अथै॑नोः क्ष॒त्रं न कुत॑श्च॒नाधृषे॑ देव॒त्वं नू चि॑दा॒धृषे॑ ॥१

प्र । सु । ज्येष्ठ॑म् । नि॒ऽचि॒राभ्या॑म् । बृ॒हत् । नमः॑ । ह॒व्यम्
। म॒तिम् । भ॒र॒त॒ । मृ॒ळ॒यत्ऽभ्या॑म् । स्वादि॑ष्ठम् ।
मृ॒ळ॒यत्ऽभ्या॑म् ।

ता । स॒म्ऽराजा॑ । घृ॒तासु॑ती॒ इति॑ घृ॒तऽआ॑सुती । य॒ज्ञेऽय॑ज्ञे
। उप॑ऽस्तुता ।

अथ॑ । ए॒नो॒ः । क्ष॒त्रम् । न । कुतः॑ । च॒न । आ॒ऽधृषे॑ ।
दे॒व॒ऽत्वम् । नु । चि॒त् । आ॒ऽधृषे॑ ॥१

प्र । सु । ज्येष्ठम् । निऽचिराभ्याम् । बृहत् । नमः । हव्यम् । मतिम् । भरत । मृळयत्ऽभ्याम् । स्वादिष्ठम् । मृळयत्ऽभ्याम् ।

ता । सम्ऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेऽयज्ञे । उपऽस्तुता ।

अथ । एनोः । क्षत्रम् । न । कुतः । चन । आऽधृषे । देवऽत्वम् । नु । चित् । आऽधृषे ॥१

हे ऋत्विजः मित्रावरुणाभ्यां “ज्येष्ठं प्रशस्यं “बृहत् महदतिप्रवृद्धं “नमः नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविर्लक्षणमन्नं वा “प्र “भरत संपादयत । नम इत्यन्ननाम, ‘नमः आयुः (नि. २. ७. २२) इति तन्नामसु पाठात् । किंच “हव्यं हव्यां मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत । यद्वा मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत । पूर्वत्र पुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निपेयं हविः इति विवेकः । कीदृशाभ्यां

ताभ्याम् । “निचिराभ्यां नितरां चिरकालाभ्यां नित्याभ्यामित्यर्थः । प्रवाहरूपेणेति भावः । किंच "मृळयद्भ्यां स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा यजमानमपि सुखयद्यांचि तथा “स्वादिष्ठं स्वादुतरं मृळयद्भ्यां हविः सुखयद्यां क भक्षयद्योणमित्यर्थः । कस्तयोर्विशेषः इति तत्राह । “ता तौ मित्रावरुणौ “सम्राजा सम्यक् राजमानौ॥ राजतेः क्विप् । ‘मो राजि समः क्वौ' इति समो मकारस्य मकारः ॥ “घृतासुती । घृतमासूयते आदीयते याभ्यां तौ तादृशौ। यद्वा । घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वत्रानुज्ञायते याभ्यां तौ । एतयोः अहोरात्राभिमानिदेवत्वात् अहोरात्रद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् ‘अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति' (तै. सं. २. १. ७. ३) इति श्रुतेर्वृष्ट्यनुज्ञाप्रदत्वं प्रसिद्धम् । किंच एतौ “यज्ञेयज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषु “उपस्तुता सर्वैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमानौ ।' गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ “अथ अपि च

“एनोः एनयोः ॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ‘ ओसि च ' (पा. सू. ७. ३. १०४) इति गुणाभावे । अतो गुणे : इति पररूपत्वम् ॥ “क्षत्रं बलं “कुतश्चन कस्मादपि च शत्रोः राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा “न “आधृषे आधर्षितुं शक्यं न भवति ॥ ‘ कृत्यार्थे तवैकेन्' इति केन्प्रत्ययः ।। किंच तयोः देवत्वं “नू “चित् देवभावोऽपि न “आधृषे अधर्षणायोग्यः । यद्वा । पूर्वमिव इदानीमपि । “नू चिदिति निपातः पुराणनवयोः' (निरु. ४. १७) इति यास्केनोक्तत्वात् । आधृषे न केनाप्याधर्षणीयो भवति । एतयोर्बलं नाधृष्यं किमु तद्देवत्वमिति भावः ।।

अद॑र्शि गा॒तुरु॒रवे॒ वरी॑यसी॒ पन्थां॑ ऋ॒तस्य॒ सम॑यंस्त
र॒श्मिभि॒श्चक्षु॒र्भग॑स्य र॒श्मिभि॑ः ।

द्यु॒क्षं मि॒त्रस्य॒ साद॑नमर्य॒म्णो वरु॑णस्य च ।

अथा॑ दधाते बृ॒हदु॒क्थ्यं॑१॒ वयं॑ उप॒स्तुत्यं॑ बृ॒हद्वयः॑ ॥२

अदं॑र्शि । गा॒तुः । उ॒रवें॑ । वरीं॑यसी । पन्थाः॑ । ऋ॒तस्यं॑ । सम् । अ॒यं॒स्त॒ । र॒श्मिऽभिः॑ । चक्षुः॑ । भगं॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ ।

द्यु॒क्षम् । मि॒त्रस्यं॑ । सदं॑नम् । अ॒र्य॒म्णः । वरुं॑णस्य । च॒ ।

अथं॑ । द॒धा॒ते॒ इतिं॑ । बृ॒हत् । उ॒क्थ्यं॑म् । वयः॑ । उ॒प॒ऽस्तुत्यं॑म् । बृ॒हत् । वयः॑ ॥२

अदर्शि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पन्थाः । ऋतस्य । सम् । अयंस्त । रश्मिऽभिः । चक्षुः । भगस्य । रश्मिऽभिः ।

द्युक्षम् । मित्रस्य । सदनम् । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यम् । वयः ।
उपऽस्तुत्यम् । बृहत् । वयः ॥२

“गातुः गमनशीला “वरीयसी उरुतरा उषाः “उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनादिव्यापाराय अदर्शि सर्वैर्दृष्टा अभूत्। तथा “ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य “पन्थाः मार्गः आकाशलक्षणः “रश्मिभिः “समयंस्त प्रकाशैः संगतोऽभूत् । “भगस्य सर्वैर्भजनीयस्य एतन्नामकस्य देवस्य “रश्मिभिः “चक्षुः सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त संगतमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टीक्रियते । "मित्रस्य प्रकाशकारित्वात् सर्वजनमित्रस्य “सदनं गृहमन्तरिक्षं “द्युक्षं दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समयंस्त संगतमभूत् । तथा “अर्यम्णः एतन्नामकस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेः उदात्तत्वम् ॥ द्युक्षं सदनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच “वरुणस्य तमोनिवारकस्य

एतन्नामकस्य देवस्य सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्य एकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् पृथक् स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाश्यमप्यन्तरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानन्तरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशः अभवदित्यर्थः। “अथ अतः कारणात् उदितत्वादेव “उक्थ्यं स्तुत्यं "बृहत् प्रभूतं “वयः हविर्लक्षणमन्नं “दधाते धारयतः । किंच “उपस्तुत्यम् उपेत्य स्तोतव्यम् ॥ ‘एतिस्तुशासु' (पा. सू. ३. १. १०९) इत्यादिना क्यप् । “बृहत् स्तोमादिना महत्स्तोत्रं “वयः हविर्लक्षणमन्नं च दधाते ॥

ज्योतिंष्मती॒मदिंतिं धा॒रयत्क्षिंतिं॒ स्वंर्वती॒मा संचेते दि॒वेदिंवे जागृ॒वांसां दि॒वेदिंवे ।

ज्योतिंष्मत्क्ष॒त्रमांशाते आदि॒त्या दानुं॒न॒स्पतीं ।

मि॒त्रस्तयो॒र्वरु॑णो याता॒यज्ज॑नोऽर्य॒मा या॑ता॒यज्ज॑नः ॥३

ज्योति॑ष्मतीम् । अदि॑तिम् । धा॒र॒यत्ऽक्षि॑तिम् ।
स्वः॑ऽवतीम् । आ । स॒चे॒ते॒ इति॑ । दि॒वेऽदि॑वे । जा॒गृ॒ऽवांसा॑
। दि॒वेऽदि॑वे ।

ज्योति॑ष्मत् । क्ष॒त्रम् । आ॒शा॒ते॒ इति॑ । आ॒दि॒त्या । दानु॑नः ।
पती॒ इति॑ ।

मि॒त्रः । तयोः॑ । वरु॑णः । या॒त॒यत्ऽज॑नः । अ॒र्य॒मा ।
या॒त॒यत्ऽज॑नः ॥३

ज्योतिष्मतीम् । अदितिम् । धारयत्ऽक्षितिम् ।
स्वःऽवतीम् । आ । सचेते इति । दिवेऽदिवे । जागृऽवांसा
। दिवेऽदिवे ।

ज्योतिष्मत् । क्षत्रम् । आशाते इति । आदित्या । दानुनः ।
पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत्ऽजनः । अर्यमा ।
यातयत्ऽजनः ॥३

अयं यजमानः “ज्योतिष्मतीम् आहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्ताम् “अदितिम् अदीनां संपूर्णलक्षणां “क्षितिम् अग्नेर्निवासयोग्यां भूमिम् उत्तरवेदिलक्षणां “धारयत् धारयति स्वयं कृतवानित्यर्थः। एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः' (तै. सं २. ६, ४, १) इति श्रुतेः । तथा “स्वर्वतीं यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवतीं ईदृशीं ताम् “आ “सचेते मित्रावरूणौ संगतौ भवतः । न केवलम् एतस्मिन् एव अहनि किंतु “दिवेदिवे सर्वेष्वप्यहःसु । कीदृशौ तौ । “दिवेदिवे प्रतिदिनं "जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ । यज्ञं गन्तुम् अनलसौ इत्यर्थः । किंच वेदिमागत्य “ज्योतिष्मत् आज्यादिस्वीकारेण अतिशयेन तेजोयुक्तं “क्षत्रं बलम् “आशाते अश्नुवाते प्राप्नुतः ॥ अश्नोतेश्छान्दसे लिटि ‘अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् नुडभावः । लटि वा

छान्दसः शपः श्लुः । कीदृशौ इति तावाह। "आदित्या अदितेः पुत्रौ "दानुनस्पती दानस्य आज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ अभिमतदानस्य पालयितारौ वा ॥ ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति संहितायां सत्वम् ॥ “मित्रः च “वरुणः च तावुभौ देवौ । अर्यमाख्यस्तु देवः “तयोः मित्रावरुणयोः “यातयज्जनः । तयोरेव संबन्धादुभयोर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः। मित्रावरुणौ अहोरात्रदेवौ। अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात् सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः। किंच “यातयज्जनः । यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेष्याः स तादृशः । यद्वा । यात्यमाना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनः अयष्टारो येन स तादृशः । कर्मसाक्षित्वात् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः । तादृशः अर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तते इति शेषः ॥

अ॒यं मि॒त्राय॒ वरु॑णाय॒ शंत॑म॒ः सोमो॑ भूत्वव॒पाने॒ष्वाभ॑गो दे॒वो दे॒वेष्वाभ॑गः ।

तं दे॒वासो॑ जुषेरत॒ विश्वे॑ अ॒द्य स॒जोष॑सः ।

तथा॑ राजाना करथो॒ यदीम॑ह॒ ऋता॑वाना॒ यदीम॑हे ॥४

अ॒यम् । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । शम्ऽत॑मः । सोम॑ः । भू॒तु॒ । अ॒व॒ऽपाने॑षु । आऽभ॑गः । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । आऽभ॑गः ।

तम् । दे॒वास॑ः । जु॒षे॒र॒त॒ । विश्वे॑ । अ॒द्य । स॒ऽजोष॑सः ।

तथा॑ । रा॒जा॒ना॒ । क॒र॒थ॒ः । यत् । ईम॑हे । ऋत॑ऽवाना । यत् । ईम॑हे ॥४

अयम् । मित्राय । वरुणाय । शम्ऽतमः । सोमः । भूतु । अवऽपानेषु । आऽभगः । देवः । देवेषु । आऽभगः ।

तम् । देवासः । जुषेरत । विश्वे । अद्य । सऽजोषसः ।

तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतऽवाना । यत् । ईमहे ॥४

“अयम् अस्माभिर्हूयमानः “सोमः “मित्राय “वरुणाय च “शंतमः पीयमानः सन् सुखतमः “भूतु भवतु ॥ छान्दसः शपो लुक् । ‘ भूसुवोस्तिङि' इति गुणाभावः ॥ “अवपानेषु अवाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु “आ सर्वतः “भगः भजनीयः ताभ्याम् । किंच “देवः दीप्यमानः “देवेषु मित्रावरुणानुचरेषु इतरदेवेषु तैः “आभगः आभजनीयः । यद्वा । देवेषु स्तोतृषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । तथा आभगस्तैरेव आ सर्वतो भजनीयः । किंच “तं सोमं “विश्वे सर्वे “देवासः देवाः “अद्य अस्मिन्नहनि “जुषेरत सेवन्ते ॥ छान्दसो झस्य रन्नादेशाभावः। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः ॥ कीदृशास्ते । “सजोषसः

समानप्रीतियुक्ताः । “तथा “राजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां “करथः कुरुतं सेवेथे इत्यर्थः। व्यत्ययेन शप्॥ “यत् यस्मात् कारणात् “यत् “ईमहे यत् प्राप्नुमः तत् देवान् याचामहे ।। ‘ ईङ् गतौ'। दैवादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ।। तस्मात् जुषेरत । तथा “ऋतावाना ऋतवन्तौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणौ “ईमहे अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

यो मि॒त्राय॒ वरु॑णा॒यावि॑ध॒ज्जनो॑ऽन॒र्वाणं॒ तं परि॑ पातो॒ अंह॑सो दा॒श्वांसं॒ मर्त॒मंह॑सः ।

तम॑र्य॒माभि र॑क्षत्यृज॒ूयन्त॒मनु॑ व्र॒तम् ।

उ॒क्थैर्य एं॑नोः परि॒भूष॑ति व्र॒तं स्तोमै॑रा॒भूष॑ति व्र॒तम् ॥५

यः । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । अवि॑धत् । जनः॑ । अ॒न॒र्वाणं॑म् । तम् । परिं॑ । पा॒तः॒ । अंह॑सः । दा॒श्वांसं॑म् । मर्तं॑म् । अंह॑सः ।

तम् । अ॒र्य॒मा । अ॒भि । र॒क्ष॒ति॒ । ऋ॒जु॒ऽयन्तं॑म् । अनुं॑ । व्र॒तम् ।

उ॒क्थैः । यः । ए॒नो॒ः । प॒रि॒ऽभूषं॑ति । व्र॒तम् । स्तोमैः॑ । आ॒ऽभूषं॑ति । व्र॒तम् ॥५

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनर्वाणम् । तम् । परि । पातः । अंहसः । दाश्वांसम् । मर्तम् । अंहसः ।

तम् । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयन्तम् । अनु । व्रतम् ।

उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतम् । स्तोमैः ।
आऽभूषति । व्रतम् ॥५

“यः “जनः यजमानः “मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । मित्रं वरुणं च “अविधत् परिचरति "तं जनं युष्मत्परिचारकम् “अनर्वाणम् अद्वेषिणम् । ‘भ्रातृव्यो वा अर्वा ' (तै. सं. ६. ३. ८. ४)इति श्रुतेः । अनल्पं वा अनन्यसेविनं “परि “पातः परितो रक्षताम्। कस्मादिति तदुच्यते । अंहसः न्यूनातिरेकजनितात् पापात् । न केवलं सामान्यं जनम् अपि तु “दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं "मर्तं मरणधर्माणम् “अंहसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवन्तावेव अपि तु “अर्यमा सर्वेषां नियन्ता देवः “ऋजूयन्तं देवेष्वार्जवमाचरन्तं यजमानम् “अनु “व्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्य “अभि “रक्षति अभितो रक्षति । कोऽस्य जनस्य विशेषः इति तत्राह । “यः यजमानः “उक्थैः शस्त्रैः “एनोः एनयोर्मित्रावरुणयोः “व्रतं कर्म

“परिभूषति परिगृह्णाति तथा यजमानो युष्मदीयं “व्रतं कर्म “स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमन्त्रसाध्यैः “आभूषति सर्वतोऽलंकरोति ॥ ‘ भूष अलंकारे । भौवादिकः ॥ तम् अभिरक्षति इत्यन्वयः ॥

नमों दि॒वे बृंह॒ते रोदंसीभ्यां मि॒त्रायं वोचं॒ वरुंणाय मी॒ळ्हुषें सुमृळी॒कायं मी॒ळ्हुषें ।

इन्द्रंम॒ग्निमुपं स्तुहि द्यु॒क्षमंर्य॒मणं॒ भगंम् ।

ज्योग्जीवंन्तः प्र॒जयां सचेमहि॒ सोमंस्यो॒ती संचेमहि ॥६

नमः॑ । दि॒वे । बृ॒ह॒ते । रोदंसीभ्याम् । मि॒त्रायं । वो॒च॒म् । वरुंणाय । मी॒ळ्हुषें । सु॒ऽमृ॒ळी॒कायं । मी॒ळ्हुषें ।

इन्द्रंम् । अ॒ग्निम् । उपं । स्तु॒हि॒ । द्यु॒क्षम् । अ॒र्य॒मणंम् । भगंम् ।

ज्योक् । जीवंन्तः । प्र॒ऽजयां । स॒चे॒म॒हि॒ । सोमंस्य । ऊ॒ती । स॒चे॒म॒हि॒ ॥६

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्याम् । मित्राय । वोचम् । वरुणाय । मीळ्हुषे । सुऽमृळीकाय । मीळ्हुषे ।

इन्द्रम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । द्युक्षम् । अर्यमणम् । भगम् ।

ज्योक् । जीवन्तः । प्रऽजया । सचेमहि । सोमस्य । ऊती । सचेमहि ॥६

“दिवे द्योतमानाय सूर्याय “नमः "वोचं नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं ब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः । कीदृशाय तस्मै । "बृहते महते ॥ ‘ बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तिरुदाता ॥ स्तुत्याय । तथा “रोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवाभ्यां नमो वोचम् । तथा “मित्राय

सर्वजनहिताय अहरभिमानिदेवाय नमः वोचम् । तथा “वरुणाय आवरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय । तथा “मीळ्हुषे अभिमतफलस्य सेक्त्रे रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । “सुमृळीकाय शोभनसुखयित्रे । पुनः स एव विशेष्यते । मीळ्हुषे सुमृळीकाय इति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमानः ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन् वा “इन्द्रम् “अग्निं “द्युक्षं दीप्तिमन्तम् “अर्यमणं “भगं च “उप उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य “स्तुहि स्तुतिं कुरु । युष्मदनुग्रहात् “ज्योक् चिरकालं “जीवन्तः जीवनोपेता वयं “प्रजया पुत्रभृत्यादिना “सचेमहि संगता भूयास्म । किंच “सोमस्य इन्दोः “ऊती ऊत्या "सचेमहि तमपि स्तुत्वा तत्कारितेन रक्षणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः ॥

ऊ॒ती दे॒वानां॑ व॒यमिन्द्रं॑वन्तो मंसी॒महि॒ स्वयं॑शसो म॒रुद्भिः॑ ।

अ॒ग्निर्मि॒त्रो वरु॑ण॒ः शर्म॑ यंस॒न्तद॑श्याम म॒घवा॑नो व॒यं च॑ ॥
७

ऊ॒ती । दे॒वाना॑म् । व॒यम् । इन्द्र॑ऽवन्तः । मं॒सी॒महि॑ ।
स्वऽयं॑शसः । म॒रुत्ऽभि॑ः ।

अ॒ग्निः । मि॒त्रः । वरु॑णः । शर्म॑ । यं॒स॒न् । तत् । अ॒श्या॒म॒ ।
म॒घऽवा॑नः । व॒यम् । च॒ ॥७

ऊती । देवानाम् । वयम् । इन्द्रऽवन्तः । मंसीमहि ।
स्वऽयशसः । मरुत्ऽभिः ।

अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम ।
मघऽवानः । वयम् । च ॥७

"इन्द्रवन्तः प्रीतेनेन्द्रेण तद्वन्तः वयं “देवानां देवान् ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ "उती ऊत्या तर्पणेन हविरादिना "मंसीमहि
मन्येमहि । कीदृशा वयम् । “स्वयशसः स्वायत्तकीर्तयः

“मरुद्भिः स्तुत्या हृद्यैर्मरुद्देवैरनुगृहीताः । यद्वा । देवानाम् ऊत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि ज्ञातारो भवेम सामर्थ्यात् तेषामेव महत्त्वस्य । किंच अग्निमित्रवरुणाः देवाः “शर्म "यंसन् अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरम् । “मघवानः वयं च तैर्दत्तान्नवन्तः सन्तः “तत् सुखम् “अश्याम व्याप्नुयाम ॥ अश्नोतेराशिषि लिङि ‘ छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति

श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१३६&oldid=205410" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

Last edited १ year ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३७

दे. मित्रावरुणौ। अतिशक्वरी।

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गन्तमुप नः ।

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥१॥

इम आ यातमिन्दवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः ।

उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ।

सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुरृताय पीतये ॥२॥

तां वां धेनुं न वासरीमंशुं दुहन्त्यद्रिभिः सोमं दुहन्त्यद्रिभिः ।

अस्मत्रा गन्तमुप नोऽर्वाञ्चा सोमपीतये ।

अयं वां मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥३॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ।।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । ‘ सुषुमा यातम्' इति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपम् अतिशाक्करं षट्यक्षरोपेतत्वात् । पूर्वत्र तुशब्दप्रयोगात् मैत्रावरुणम् । अत्र अत्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयते ‘अतिशाक्वरम्' इति विशेषितत्वात् । अत्रानुक्रमणिका – सुषुम तृचमतिशाक्वरम्' इति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रउगशस्त्रे इदं सूक्तं मित्रावरुणदेवत्यं तृतीयतृचम् । सूत्रितं च -- ‘ स्तीर्णं बर्हिरिति तृचौ सुषुमा यातमद्रिभिः' (आश्व. श्रौ. ८.१) इति । तथा अस्मिन्नेव मैत्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् आद्या प्रक्षेपणीया । ‘ षष्ठस्य प्रातःसवने ' इति खण्डे सूत्रितं ‘ सुषुमा यातमद्रिभिः' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

सु॒षु॒मा या॑त॒मद्रि॑भि॒र्गोश्री॑ता मत्स॒रा इ॒मे सोमा॑सो मत्स॒रा इ॒मे ।

आ रांजाना दिविस्पृशास्म॒त्रा गंन्त॒मुपं नः ।

इ॒मे वां मित्रावरुणा॒ गवांशिर॒ः सोमां॒ः शु॒क्रा गवांशिरः ॥
१

सु॒सु॒म । आ । या॒त॒म् । अद्रिंऽभिः । गोऽश्रींताः । म॒त्स॒राः
। इ॒मे । सोमांसः । म॒त्स॒राः । इ॒मे ।

आ । रा॒जा॒ना॒ । दि॒वि॒ऽस्पृ॒शा॒ । अ॒स्म॒ऽत्रा । ग॒न्त॒म् । उपं ।
न॒ः ।

इ॒मे । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । गोऽआंशिरः । सोमा॑ः । शु॒क्राः
। गोऽआंशिरः ॥१

सुसुम । आ । यातम् । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः
। इमे । सोमासः । मत्सराः । इमे ।

आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मऽत्रा । गन्तम् । उप । नः ।

इमे । वाम् । मित्रावरुणा । गोऽआशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥१

हे मित्रावरुणौ "आ "यातम् अस्मद्यज्ञं प्रति आगच्छतम् । आगमनाय किमस्तीति चेत् तत्राह। “अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः “सुषुम सोमं सुतवन्तो वयम् ॥ सुनोतेर्लिटि रूपम् । अतः “गोश्रीताः । विकारे प्रकृतिशब्दः । पयोभिर्मिश्रिताः । तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति' (तै. सं. ६. ४. ८. १) इति हि ब्राह्मणम् । “मत्सराः तृप्तिहेतवः सोमाः ।' मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः । (निरु. २. ५) इति यास्कः । “इमे पुरतो गृहीता वर्तन्ते । अतः आ यातम् । पुनस्त एव विशेष्यन्ते । “इमे “सोमासो “मत्सराः मदहेतवो मादने

मात्सर्यवन्तो वा इतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः। कीदृशौ युवाम् । “राजाना राजनशीलौ “दिविस्पृशा द्युलोकवासिनौ ॥' हृद्द्युतभ्यां ङेरुपसंख्यानम् । (पा. सू. ६. ३. ९. १) इति अलुक् ॥ ईदृशौ युवाम् “अस्मत्रा अस्मासु मध्ये अस्मत्पालकौ वा युवां “नः अस्मत्संबन्धिनं यज्ञम् “उप “गन्तम् आगच्छतम् । किंच हे “मित्रावरुणा एतन्नामानौ देवौ “वां युवयोरर्थाय “इमे “सोमाः “गवाशिरः । पूर्ववत् विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरैः आशिरो मिश्रिताः संजाताः। किंच “गवाशिरः गोभिः उदकैः मिश्रिताः संजाताः । यद्वा । गोभिः स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैः मिश्रिताः । अत एव “शुक्राः दीप्ताः संजाताः। 'आशिरमव नयति सशुक्रत्वाय' (तै. सं. ६. १. ६. ५) इति श्रुतेः ॥

इ॒म आ यां॑त॒मिन्दं॑व॒ः सोमा॑सो॒ दध्या॑शिरः सु॒तासो॒ दध्या॑शिरः ।

उ॒त वां॑मु॒षसो॑ बु॒धि सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॑ः ।

सु॒तो मि॒त्राय॒ वरु॑णाय पी॒तये॒ चारु॑र्ऋ॒ताय॑ पी॒तये॑ ॥२

इ॒मे । आ । या॒त॒म् । इन्द॑वः । सोमा॑सः । दधि॑ऽआशिरः ।
सु॒तासः॑ । दधि॑ऽआशिरः ।

उ॒त । वा॒म् । उ॒षसः॑ । बु॒धि । सा॒कम् । सूर्य॑स्य ।
र॒श्मिऽभिः॑ ।

सु॒तः । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । पी॒तये॑ । चारुः॑ । ऋ॒ताय॑ ।
पी॒तये॑ ॥२

इमे । आ । यातम् । इन्दवः । सोमासः । दधिऽआशिरः ।
सुतासः । दधिऽआशिरः ।

उत । वाम् । उषसः । बुधि । साकम् । सूर्यस्य ।
रश्मिऽभिः ।

सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये । चारुः । ऋताय । पीतये ॥२

हे मित्रावरुणौ “आ "यातम् आगच्छतम् । यतो युष्मदर्थम् “इन्दवः क्लेदनसमर्थाः “सोमासः सोमाः “दध्याशिरः दध्नाश्रयणवन्तः सन्तः “इमे पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तन्ते अतः आ यातम् । किंच “दध्याशिरः धीयमानाशिरः सोमाः “सुतासः मन्त्रेण ग्रावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आ यातमिति शेषः। आदित्यग्रहे दध्यवनयसद्भावात् तदपेक्षया दध्याशिर इत्युक्तम्। "उत अपि च “वां युवयोः प्रीतये पालनाय "उषसो “बुधि उषसः संबन्धिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। ‘ सावेकाचः । इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ प्रकाशे संजाते सति । न केवलमुषस एव बोधे अपि तु “सूर्यस्य “रश्मिभिः “साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविष्प्रदानाय संजाते सति “सुतः सोमोऽभिषुतः। इदानीं वियुज्य उच्यते । “मित्राय

सर्वहिताय एतन्नामकाय अहरभिमानिदेवाय तथा
“वरणाय आवरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोमः
सुतः इति शेषः । किंच “ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय
तदर्थं “पीतये पानाय । यज्ञसिद्ध्यर्थं हि देवानां सोमपानम्
। यद्वा ।। कर्तरि क्तिच् ॥ पीतये पात्रे ऋत्विगादये ऋताय
यज्ञाय तन्निर्वाहकाय । “चारुः चरणीयो भक्षणीयः सोमः
सुतोऽभिषुतः ॥

तां वां धे॒नुं न वां॑स॒रीमं॒शुं दुं॑ह॒न्त्यद्रिं॑भि॒ः सोमं॑
दुह॒न्त्यद्रिं॑भिः ।

अ॒स्म॒त्रा गं॑न्त॒मुपं॑ नो॒ऽर्वाञ्चा॒ सोमं॑पीतये ।

अ॒यं वां॑ मित्रावरुणा॒ नृभिं॑ः सु॒तः सोम॒ आ पी॒तयें॒ सु॒तः ॥
३

ताम् । वा॒म् । धे॒नुम् । न । वा॒स॒रीम् । अं॒शुम् । दु॒ह॒न्ति॒ । अद्रि॑ऽभिः । सोम॑म् । दु॒ह॒न्ति॒ । अद्रि॑ऽभिः ।

अ॒स्म॒ऽत्रा । ग॒न्त॒म् । उप॑ । नः॒ । अ॒र्वाञ्चा॑ । सोम॑ऽपीतये ।

अ॒यम् । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । नृऽभिः॑ । सु॒तः । सोमः॑ । आ । पी॒तये॑ । सु॒तः ॥३

ताम् । वाम् । धेनुम् । न । वासरीम् । अंशुम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सोमम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः ।

अस्मऽत्रा । गन्तम् । उप । नः । अर्वाञ्चा । सोमऽपीतये ।

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । नृऽभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥३

“वां युवयोः संबन्धिनम् “अंशुं वल्लीरूपं सोमं “दुहन्ति संपादयन्त्यध्वर्यवः । किमिव । “तां

प्रसिद्धामग्निहोत्राद्यर्थां “वासरीं सर्वाङ्गाच्छादितपयस्कां बहुक्षीरामित्यर्थः । यद्वा । पयआदिनाच्छादयित्रीम् ॥ ‘वस आच्छादने'। औणादिकः अरिप्रत्ययः। ' कृतिकारादक्तिनः' इति ङीष् । यद्वा । केवलः औणादिकः अरप्रत्ययः स्वार्थिकः अण् ॥ “धेनुं “न प्रीणयित्रीं गामिव । केन साधनेनेति तदाह । “अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः । किच "अद्रिभिः तैरेव साधनैः “सोमं युष्मदर्थमेव “दुहन्ति वल्लीरूपं सोमं युष्मदर्थमेव उदकेन आप्लाव्य रसं दुहन्ति। किंच “अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखौ सन्तौ “सोमपीतये सोमपानाय "अस्मत्रा अस्मत्त्रातारौ युवां “नः अस्मदीयं यज्ञम् "उप “गन्तम् उपागच्छतम्। किंच “वां युष्मदर्थम् “अयं “सोमः “नृभिः नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः “सुतः अभिषुतः । किंच “आ “पीतये संपूर्णपानाय “सुतः अतः आगच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३८

← सूक्तं १.१३७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१३८

परुच्छेपो दैवोदासिः

सूक्तं १.१३९ →

दे. पूषा। अत्यष्टिः

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तन्दते स्तोत्रमस्य न तन्दते ।

अर्चामि सुम्नयन्नहमन्त्यूतिं मयोभुवम् ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥१॥

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्व ऋणवो यथा मृध उष्ट्रो न पीपरो मृधः ।

हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।

अस्माकमाङ्गूषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥२॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्सन्तोऽवसा बुभुज्रिर इति क्रत्वा बुभुज्रिरे ।

तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय ईमहे ।

अहेळमान उरुशंस सरी भव वाजेवाजे सरी भव ॥३॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ।

ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।

नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपह्नुवे ॥४॥

सायणभाष्यम्

'प्रप्र पूष्णः' इति चतुर्ऋचं पञ्चमं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूषदेवताकम् । ' प्रप्र चतुष्कं पौष्णम्' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रप्रं पू॒ष्णस्तुं॑विजा॒तस्यं शस्यते महि॒त्वमंस्य त॒वसो॒ न तंन्दते स्तो॒त्रमंस्य॒ न तंन्दते ।

अर्चा॑मि सुम्न॒यन्न॒हमन्त्यूंतिं मयो॒भुवंम् ।

विश्वंस्य॒ यो मनं आयुयु॒वे म॒खो दे॒व आंयुयु॒वे म॒खः ॥१

प्रऽप्रं । पू॒ष्णः । तु॒वि॒ऽजा॒तस्यं । श॒स्य॒ते॒ । म॒हि॒ऽत्वम् । अ॒स्य॒ । त॒वसः॑ । न । त॒न्द॒ते॒ । स्तो॒त्रम् । अ॒स्य॒ । न । त॒न्द॒ते॒ ।

अर्चा॑मि । सु॒म्न॒ऽयन् । अ॒हम् । अन्तिं॑ऽऊतिम् । म॒यः॒ऽभुवंम् ।

विश्वंस्य । यः । मनः॑ । आ॒ऽयु॒यु॒वे । म॒खः । दे॒वः । आ॒ऽयु॒यु॒वे । म॒खः ॥१

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वम् ।
अस्य । तवसः । न । तन्दते । स्तोत्रम् । अस्य । न ।
तन्दते ।

अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहम् । अन्तिऽऊतिम् ।
मयःऽभुवम् ।

विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः ।
आऽयुयुवे । मखः ॥१

“तुविजातस्य बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्य “अस्य “पूष्णः
पोषकस्य एतन्नामकस्य देवस्य “तवसः “महित्वं बलस्य
महत्त्वं “प्रप्र “शस्यते प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीप्सा पादपूरणे॥
“न “तन्दते न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंच “अस्य पूष्णः
“स्तोत्रं “न “तन्दते न हिनस्ति न विरमति । सर्वोऽपि जनः
एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । अतः
कारणात् “अहं अहमपि यजमानः “सुम्नयन् सुखमिच्छन्

“अर्चामि स्तौमि । कीदृशं तम् । “अन्त्यूतिम्
आसन्नरक्षणम् ॥ ‘ कादिलोपो बहुलम्' इति कलोपः ॥
स्तुत्यनन्तरमेव वरप्रदमित्यर्थः । “मयोभुवं
सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । “यः पूषा “मखः यज्ञवान्
॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ “विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्ऋत्विजः
“मनः “आयुयुवे समन्तात् मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानात्
इति भावः। किंच “देवः दीप्यमानः एषः “मखः मखं यज्ञम्
“आयुयुवे संपूर्तिपर्यन्तं मिश्रयति । यद्वा । विश्वस्य
मनोमिश्रणे यजमाने किमायातमिति चेत् उच्यते । मखो
यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य मनः आयुयुवे
समन्तात् मिश्रयति । सामर्थ्यात् यजमानस्य मन इति
लभ्यते ॥ यौतेश्छान्दसो लिट्॥

प्र हि त्वां पूषन्नजि॒रं न यामं॑नि॒ स्तोमे॑भिः कृ॒ण्व ऋ॒णवो॒
यथा॒ मृध॒ उष्ट्रो॒ न पीं॑परो॒ मृधः॑ ।

हु॒वे यत्त्वा॑ मयो॒भुवं॑ दे॒वं स॒ख्याय॒ मर्त्यः॑ ।

अ॒स्माक॑माङ्गू॒षान्द्यु॒म्निन॑स्कृधि॒ वाजे॑षु द्यु॒म्निन॑स्कृधि ॥२

प्र । हि । त्वा॒ । पू॒ष॒न् । अ॒जि॒रम् । न । याम॑नि । स्तोमे॑भिः । कृ॒ण्वे । ऋ॒णवः॑ । यथा॑ । मृधः॑ । उष्ट्रः॑ । न । पी॒प॒रः॒ । मृधः॑ ।

हु॒वे । यत् । त्वा॒ । म॒यः॒ऽभुव॑म् । दे॒वम् । स॒ख्याय॑ । मर्त्यः॑ ।

अ॒स्माक॑म् । आ॒ङ्गू॒षान् । द्यु॒म्निनः॑ । कृ॒धि॒ । वाजे॑षु । द्यु॒म्निनः॑ । कृ॒धि॒ ॥२

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरम् । न । यामनि । स्तोमेभिः । कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः । उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधः ।

हुवे । यत् । त्वा । मयःऽभुवम् । देवम् । सख्याय । मर्त्यः ।

अस्माकम् । आङ्गूषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः । कृधि ॥२

हे “पूषन् "अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवन्तं “त्वा त्वां “यामनि गमने निमित्तभूते सति “स्तोमेभिः स्तोमैः “प्र “कृण्वे प्रकृष्टं करोमि। तत्र दृष्टान्तः । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्वमिव । स यथा प्रस्तूयते तद्वत् । किंच “यथा “मृधः संग्रामानुद्दिश्य “ऋणवः गच्छेः तथा प्र कृण्वे । यद्वा । यथा ऋणवः अस्मद्यज्ञं प्रति गच्छेः ॥ ‘ ऋणु गतौ'। तानादिकः। लेटि अडागमः ॥ तथा त्वां कृण्वे । किंच "मृधः हिंसकान् योद्धॄन् संग्रामे "पीपरः पारं नयसि ॥ पारयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । "उष्ट्रो “न । उष्ट्रो यथा भारं वोढा पारयति तद्वत् "मृधः संग्रामात्

पीपरः पारं नयसि । अतः कारणात् “त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भावयितारं “देवं देवनशीलं पूषणं “मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्योऽहं “हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । “सख्याय समानख्यानाय प्रियकरणाय । एवमाहूतः सन् “अस्माकमाङ्गूषान् आघोषान् स्तोमान् । आङ्गूषः स्तोम आघोषः' इति यास्कः (५॒.१॒१॒) । “द्युम्निनस्कृधि द्योतनवतः कुरु । यद्वा । स्तोमान् यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि अस्मत्स्तुत्या प्रीतस्त्वम् एवं कुर्वित्यर्थः । किंच “वाजेषु संग्रामेषु “द्युम्निनः अन्नवतः “कृधि अस्मद्वैरिणो जित्वा तेषामन्नं मयि कुर्वित्यर्थः ।।

यस्यं ते पूषन्स॒ख्ये विंप॒न्यव॒ः क्रत्वां चि॒त्सन्तोऽवंसा बुभुज्रि॒र इति॒ क्रत्वां बुभुज्रि॒रे ।

तामनुं त्वा॒ नवींयसीं नि॒युतं रा॒य ईंमहे ।

अहे॑ळमान उरुशंस॒ सरी॑ भव॒ वाजे॑वाजे॒ सरी॑ भव ॥३

यस्य॑ । ते॒ । पू॒ष॒न् । स॒ख्ये । वि॒प॒न्यवः॑ । क्रत्वा॑ । चि॒त् ।
सन्तः॑ । अव॑सा । बु॒भु॒ज्रि॒रे । इति॑ । क्रत्वा॑ । बु॒भु॒ज्रि॒रे ।

ताम् । अनु॑ । त्वा॒ । नवी॑यसीम् । नि॒ऽयुत॑म् । रा॒यः । ई॒म॒हे॒
।

अहे॑ळमानः । उ॒रु॒ऽशं॒स॒ । सरी॑ । भ॒व॒ । वाजे॑ऽवाजे । सरी॑
। भ॒व॒ ॥३

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् ।
सन्तः । अवसा । बुभुज्रिरे । इति । क्रत्वा । बुभुज्रिरे ।

ताम् । अनु । त्वा । नवीयसीम् । निऽयुतम् । रायः । ईमहे
।

अहेळमानः । उरुऽशंस । सरी । भव । वाजेऽवाजे । सरी । भव ॥३

हे “पूषन् देव "यस्य “ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव “सख्ये सखित्वे हितकरणे सति “क्रत्वा “चित क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव ॥ ‘ जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति नाभावाभावः ॥ “सन्तः भवन्तं प्रीणयितारः सन्तः “विपन्यवः विशेषेण स्तोत्रशीलाः । यद्वा । मेधाविनामैतत् । मेधाविनः यजमानाः “अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः सन्तः “बुभुज्रिरे भुञ्जते भोगान् । “इति एवमेव सर्वदा “क्रत्वा कर्मणा “बुभुज्रिरे भुञ्जते सर्वे पाल्यन्ते इति वा ।। भुजेश्छन्दसि लिटि ‘बहुलं छन्दसि इति रुट्।। “तां तादृशीं “नवीयसीं नवतरां स्तुत्यां वा रक्षाम् “अनु अनुसृत्य रक्षाया अनन्तरं त्वां “नियुतं “रायः एतत्संख्याकान् धनानि “ईमहे याचामहे । किंच हे “उरुशंस बहुधा स्तुत्य त्वम् “अहेळमानः अक्रुध्यन्

अस्मासु सुमनाः सन् "सरी “भव अस्माभिर्गन्तव्यो भव ।।
सर्तेः औणादिकः इनिप्रत्ययः । आद्युदात्तत्वम् ।। किंच त्वं
“वाजेवाजे सर्वेष्वपि संग्रामेषु “सरी “भव गमनशीलो भव
पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः ।।

अ॒स्या ऊ॒ षु ण॒ उपं सा॒तयें भु॒वोऽहेंळमानो ररि॒वाँ अंजाश्व
श्रवस्यु॒तामंजाश्व ।

ओ षु त्वां ववृतीमहि॒ स्तोमेंभिर्दस्म सा॒धुभिंः ।

न॒हि त्वां पूषन्नति॒मन्यं आघृणे॒ न तें स॒ख्यमंपह्नु॒वे ॥४

अ॒स्याः । ऊ॒ं इतिं । सु । न॒ः । उपं । सा॒तयें । भु॒व॒ः ।
अहेंळमानः । र॒रि॒ऽवान् । अ॒ज॒ऽअ॒श्व॒ । श्र॒व॒स्यु॒ताम् ।
अ॒ज॒ऽअ॒श्व॒ ।

ओ इति॑ । सु । त्वा॒ । व॒वृ॒ती॒म॒हि॒ । स्तोमे॑भिः । द॒स्म॒ । सा॒धुऽभिः॑ ।

न॒हि । त्वा॒ । पू॒ष॒न् । अ॒ति॒ऽमन्ये॑ । आ॒घृ॒णे॒ । न । ते॒ । स॒ख्यम् । अ॒प॒ऽह्नु॒वे ॥४

अस्याः । ऊं इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्व । श्रवस्यताम् । अजऽअश्व ।

ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुऽभिः ।

नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यम् । अपऽह्नुवे ॥४

हे “अजाश्व पूषन् । ‘ अजाश्वेति पूषणमाह ' (निरु. ४. २५) इति यास्कः । “नः अस्माकम् “अस्याः अस्यै ॥

चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ "सातये लाभाय “अहेळमानः अक्रुध्यन् अनादरमकुर्वन् “ररिवान् दाता च सन् "सु सुष्ठु “उप “भुवः समीपस्थो भव ॥ रातेश्छान्दसस्य लिटः क्वसुः । पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्थिवांसमित्यादौ छान्दसोऽवग्रहो दृश्यते । “ऊ इति पादपूरणः ॥ किंच “श्रवस्यताम् अन्नमिच्छतामस्माकं हे “अजाश्व अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृश त्वम् । पूषनामेदम् । ररिवांश्च सन् उप भुवः । ‘ अजाः पूष्णः' (नि. १. १५, ५) इति यास्कः । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । हे “दस्म शत्रूणामुपक्षपयितः “पूषन् “त्वा त्वाम् “ओ “षु “ववृतीमहि सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥ वृतेः अन्तर्भावितण्यर्थात् लिङि ‘बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ यज्ञान्तरगमनात निवर्तयामः इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । “साधुभिः “स्तोमेभिः त्वां प्रीणयितुं समर्थैः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् “आघृणे सर्वतो वृष्टेः क्षारयितः । यद्वा । आघृणे हविषामाहर्तः स्वीकर्तः त्वां “नहि

“अतिमन्ये अवमति नैव करोमि। न केवलमनतिक्रममात्रं किंतु “ते "सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं नहि “अपह्नुवे नैवापयामि न त्यजामि सर्वतः प्रख्यापयामि इत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

टिप्पणी

पूषोपरि टिप्पणी

पूषोपरि टिप्पणी

१.१३८.२ अस्माकमाङ्गूषान् द्युम्निनस्कृधि

काशकृत्स्नधातुव्याख्याने ५.१०७ गू - पुरीषोत्सर्गे (मलविसर्जने) उल्लेखमस्ति। चतुर्थ्यां ऋचि ऊ षु,

ओ षु शब्दाः सन्ति। डा. फतहसिंहः कथयति स्म यत् ऋक्षु ओंकारस्य द्वौ रूपौ स्तः - ओषु एवं मोषु। ओषु - आदाने, मोषु - विसर्जने।

उष्ट्रो न पीपरो मृधः--

द्र. उष्ट्रोपरि संक्षिप्त टिप्पणी । पीपरः। सायणभाष्यानुसारेण मृधः संग्रामात् पीपरः पारं नयसि। पीपरस्य अन्य अर्थः पिप्पलशब्दस्याधारेण अपि कर्तुं शक्यते (द्र. शश-पिप्पलोपरि टिप्पणी)

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ | सूक्तं १.३७ | सूक्तं १.६७ | सूक्तं १.९७ | सूक्तं १.१२७ | सूक्तं १.१५७ | सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ | सूक्तं १.३८ | सूक्तं १.६८ | सूक्तं १.९८ | सूक्तं १.१२८ | सूक्तं १.१५८ | सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ | सूक्तं १.३९ | सूक्तं १.६९ | सूक्तं १.९९ | सूक्तं १.१२९ | सूक्तं १.१५९ | सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० | सूक्तं १.४० | सूक्तं १.७० | सूक्तं १.१०० | सूक्तं १.१३० | सूक्तं १.१६० | सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ | सूक्तं १.४१ | सूक्तं १.७१ | सूक्तं १.१०१ | सूक्तं १.१३१ | सूक्तं १.१६१ | सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ | सूक्तं १.४२ | सूक्तं १.७२ | सूक्तं १.१०२ | सूक्तं १.१३२ | सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ | सूक्तं १.४३ | सूक्तं १.७३ | सूक्तं १.१०३ | सूक्तं १.१३३ | सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१३९

← सूक्तं १.१३८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१३९

परुच्छेपो दैवोदासिः

सूक्तं १.१४० →

दे. १ विश्वे देवाः, २ मित्रावरुणौ, ३-५ अश्विनौ, ६ इन्द्रः, ७ अग्निः, ८ मरुतः, ९ इन्द्राग्नी, १० बृहस्पतिः, ११ विश्वे देवाः। अत्यष्टिः, ५ बृहती, ११ त्रिष्टुप्।

अस्तु श्रौषट् पुरो अग्निं धिया दध आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमह इन्द्रवायू वृणीमहे ।

यद्ध क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सू न उप यन्तु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥१॥

यद्ध त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।

युवोरित्थाधि सद्मस्वपश्याम हिरण्ययम् ।

धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥२॥

युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनाश्रावयन्त इव श्लोकमायवो युवां हव्याभ्यायवः ।

युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।

प्रुषायन्ते वां पवयो हिरण्यये रथे दस्रा हिरण्यये ॥३॥

अचेति दस्रा व्यु नाकमृण्वथो युञ्जते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।

अधि वां स्थाम वन्धुरे रथे दस्रा हिरण्यये ।

पथेव यन्तावनुशासता रजोऽञ्जसा शासता रजः ॥४॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतम् ।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥५॥

वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतास उद्भिदः ।

ते त्वा मन्दन्तु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाह स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥६॥

ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः ।

यद्ध त्यामङ्गिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।

वि तां दुह्रे अर्यमा कर्तरी सचाँ एष तां वेद मे सचा ॥७॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत जारिषुः ।

यद्वश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरम् ॥८॥

दध्यङ्ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिराः प्रियमेधः कण्वो अत्रिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वे मनुर्विदुः ।

तेषां देवेष्वायतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मह्या नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥९॥

होता यक्षद्वनिनो वन्त वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारेभिरुक्षभिः ।

जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।

अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः पुरू सद्मानि सुक्रतुः ॥१०॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

' अस्तु श्रौषट् ' इति एकादशर्चं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका- 'अस्तु श्रौषळेकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुण्याश्विन्यस्तिस्र। ऐन्द्र्याग्नेयो मारत्यैन्द्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्यन्त्या त्रिष्टुप्पञ्चमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगे यल्लिङ्गं सा देवता ' इति । परुच्छेप ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् पञ्चमी बृहती । अन्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । कृत्स्नं सूक्तं वैश्वदेवम् । तत्र आद्याया विश्वे देवा देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणौ । अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः । ऐन्द्री षष्ठी । सप्तम्याग्नेयी । अष्टमी मारुती । नवम्यैन्द्राग्नी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी वैश्वदेवी । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्या वैश्वदेवतृचे प्रथमा । ' षष्ठस्य ' इति

खण्डे सूत्रितम्-' अस्तु श्रौषळो षु णो अग्ने ' (आश्व. श्रौ. ८.१.१२) इति ।।

अस्तु श्रौषंट् पुरो अ॒ग्निं धि॒या दंध॒ आ नु तच्छर्धो॑ दि॒व्यं वृंणीमह इन्द्रवा॒यू वृंणीमहे ।

यद्धं क्रा॒णा वि॒वस्वंति॒ नाभां सं॒दायि॒ नव्यंसी ।

अध॒ प्र सू न॒ उपं यन्तु धी॒तयों दे॒वाँ अच्छा॒ न धी॒तयंः ॥१

अस्तुं । श्रौषंट् । पु॒रः । अ॒ग्निम् । धि॒या । द॒धे॒ । आ । नु । तत् । शर्धः॑ । दि॒व्यम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ । इ॒न्द्र॒वा॒यू इतिं । वृ॒णी॒म॒हे॒ ।

यत् । ह॒ । क्रा॒णा । वि॒वस्वंति । नाभां । स॒म्ऽदायिं । नव्यंसी ।

अध॑ । प्र । सु । न॒ः । उप॑ । य॒न्तु॒ । धी॒तय॑ः । दे॒वान् ।
अच्छ॑ । न । धी॒तय॑ः ॥१

अस्तु । श्रौषट् । पुरः । अग्निम् । धिया । दधे । आ । नु ।
तत् । शर्धः । दिव्यम् । वृणीमहे । इन्द्रवायू इति । वृणीमहे
।

यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । सम्ऽदायि ।
नव्यसी ।

अध । प्र । सु । नः । उप । यन्तु । धीतयः । देवान् ।
अच्छ । न । धीतयः ॥१

अहं “पुरः पुरत उत्तरवेद्याम् “अग्निम् आहवनीयाख्यं
“धिया प्रणयनादिकर्मणा “दधे धारितवानस्मि । “तच्छर्धः
तादृशं बलवन्तं वा अग्निं यद्वा तच्छर्धः तादृशं मरुतां
स्वरूपं बलं “दिव्यं दिवि भवं “नु क्षिप्रम् “आ “वृणीमहे

आभिमुख्येन संभजामहे । किंच “इन्द्रवायू “वृणीमहे । “यत् यस्मात् कारणात् “विवस्वति दीप्तिमति “नाभा नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा । नाभौ सर्वफलस्य संबन्धके यज्ञे । ‘ यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम् ' (तै. सं. ७.४.१८. २) इति श्रुतेः । “क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं “नव्यसी नवतरा स्तुतिरूपा वाक् “संदायि संबध्यते ॥ छान्दसः कर्मणि लुङ् ॥ अस्माभिः प्रयुज्यते इत्यर्थः। यस्मात् स्तुतिः क्रियते तस्मात् “अस्तु "श्रौषट् अस्याः स्तुतेः श्रवणं भवतु । श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा । इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षा एकवचनम् । “अध अनन्तरं “नः “धीतयः अस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि “प्र “सु “उप “यन्तु प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छन्तु । किंच "देवाँ “अच्छा "न अग्न्यादिदेवान् आभिमुख्येन प्राप्तमिव “धीतयः अस्मदीयानि कर्माणि उप यन्तु ते समीपं प्राप्नुवन्तु ॥

यद्ध॒ त्यन्मि॑त्रावरुणावृ॒तादध्या॑द॒दाथे॒ अनृ॑त॒ं स्वेन॑ म॒न्युना॒
दक्ष॑स्य॒ स्वेन॑ म॒न्युना॑ ।

युवोरि॒त्थाधि॒ सद्म॒स्वप॑श्याम हिर॒ण्यय॑म् ।

धी॒भिश्च॒न मन॑सा॒ स्वेभि॑र॒क्षभि॒ः सोम॑स्य॒ स्वेभि॑र॒क्षभि॑ः
॥२

यत् । ह॒ । त्यत् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । ऋ॒तात् । अधि॑ ।
आ॒द॒दाथे॒ इत्या॑ऽद॒दाथे॑ । अनृ॑तम् । स्वेन॑ । म॒न्युना॑ ।
दक्ष॑स्य । स्वेन॑ । म॒न्युना॑ ।

यु॒वोः । इ॒त्था । अधि॑ । सद्म॑ऽसु । अप॑श्याम । हि॒र॒ण्यय॑म्
।

धी॒भिः । च॒न । मन॑सा । स्वेभिः॑ । अ॒क्षऽभिः॑ । सोम॑स्य ।
स्वेभिः॑ । अ॒क्षऽभिः॑ ॥२

यत् । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि ।
आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतम् । स्वेन । मन्युना ।
दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ।

युवोः । इत्था । अधि । सद्मऽसु । अपश्याम । हिरण्ययम्
।

धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य ।
स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥२

हे "मित्रावरुणौ “ऋतात् आदित्यात् “त्यत् तदुदकं “यत्
यस्मात् कारणात् “अधि अधिकम् । “आददाथे सर्वतो
ददथः । कीदृशमुदकम् । “अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावम् ।
केन साधनेन । “स्वेन “मन्युना स्वकीयेन तेजसा ।
अहोरात्राभिमानिदेवौ मित्रावरुणौ खलु वृष्टिं मोचयतः । ‘
अहोरात्रे वा' इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशेष्यते
। “दक्षस्य समर्थस्य “स्वेन “मन्युना आत्मभूतेन मननीयेन

सामर्थ्येन। किंच हे मित्रावरुणौ “युवोः ॥
अन्त्यलोपश्छान्दसः ॥ युवयोः संबन्धि “हिरण्ययं
हिरण्मयं रूपम् ।। ‘ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्व° ' (पा. सू. ६.
४. १७५) इत्यादौ मयटो मशब्दलोपो निपात्यते ।।
“इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण “सद्मसु यज्ञसदनेषु “अधि
“अपश्याम पश्येम । केन साधनेनेति तदुच्यते । “धीभिः
त्वदुद्देश्यैः कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः “मनसा “चन त्वदासक्तेन
चेतसा च “स्वेभिरक्षभिः आत्मीयैः अनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः।
किंच “सोमस्य सोम “स्वेभिरक्षभिः अस्मदीयैरिन्द्रियैः ॥
नासाद्यपेक्षया बहुवचनम् ॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘युवां स्तोमेभिः'
इत्याश्विनस्तृचः । ‘ षष्ठस्य ' इति खण्डे सूत्रितं--- युवां
स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनावर्मह इन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. १)
इति ॥

यु॒वां स्तोमे॑भिर्दे॒वय॒न्तो॑ अश्विनाश्रा॒वय॑न्त इ॒व श्लोक॑मा॒यवो॑ यु॒वां ह॒व्याभ्या॒३॒॑यव॑ः ।

यु॒वोर्विश्वा॒ अधि॒ श्रिय॒ः पृक्ष॑श्च वि॒श्ववे॑दसा ।

प्रु॒षा॒यन्ते॑ वां प॒वयो॑ हिर॒ण्यये॒ रथे॑ दस्रा हिर॒ण्यये॑ ॥३

यु॒वाम् । सोमे॑भिः । दे॒व॒ऽयन्त॑ः । अ॒श्वि॒ना॒ । आ॒श्रा॒वय॑न्तःऽइव । श्लोक॑म् । आ॒यव॑ः । यु॒वाम् । ह॒व्या । अ॒भि । आ॒यव॑ः ।

यु॒वोः । विश्वा॑ः । अधि॑ । श्रिय॑ः । पृक्ष॑ः । च॒ । वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सा॒ ।

प्रु॒षा॒यन्ते॑ । वा॒म् । प॒वय॑ः । हि॒र॒ण्यये॑ । रथे॑ । द॒स्रा॒ । हि॒र॒ण्यये॑ ॥३

युवाम् । सोमेभिः । देवऽयन्तः । अश्विना ।
आश्रावयन्तःऽइव । श्लोकम् । आयवः । युवाम् । हव्या ।
अभि । आयवः ।

युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षः । च । विश्वऽवेदसा
।

प्रुषायन्ते । वाम् । पवयः । हिरण्यये । रथे । दस्रा ।
हिरण्यये ॥३

हे “अश्विना अश्विनौ देवौ “युवां “स्तोमेभिः स्तोत्रैः
“देवयन्तः युवाम् आत्मनः इच्छन्तः “आयवः ।
मनुष्यनामैतत् । यजमानाः “श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां
वाचम् “आश्रावयन्तइव सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वन्त इव
स्तुवन्ति । श्लोक इति वाङ्नाम, ‘ श्लोकः धारा ' (नि. १.
११. १) इति तन्नासूक्तत्वात् । कीदृशास्ते । “युवां “हव्या
हविषा आज्यादिना “अभ्यायवः आभिमुख्येन गन्तारः ।

प्रीणयितुमिति शेषः । हवींषि आभिमुख्येन प्रापयन्तो वा । किंच हे विश्ववेदसा सर्वधनौ “युवोः युवयोः संबन्धिन्यः “विश्वाः “श्रियः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपाः “अधि अधिकं भजन्ते इति शेषः । किंच “पृक्षश्च अन्नमपि युष्मत्प्रसादात् अधि अधिकं लभन्ते । किंच हे “दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ “वां “हिरण्यये “रथे हिरण्मये मधुपूर्णे रथे "पवयः तन्नेमयः “प्रुषायन्ते क्षरन्ति स्रवन्ति ॥ ‘ प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु ' । 'छन्दसि शायजपि' इत्यहावपि श्नः शायजादेशः ॥ मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवन्तीति भावः । ‘ पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् ' (निरु. ५. ५.) इति निरुक्तम् । अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वं त्रयः पवयो मधुवाहने रथे (ऋ. सं. १, ३४. २) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । किंच तादृशे “हिरण्यये हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः ।।।

अचे॑ति द॒स्रा॒ व्यु१॒ नाक॑मृण्वथो यु॒ञ्जते॑ वां रथ॒युजो॒ दिवि॑ष्टिष्वध्व॒स्मानो॒ दिवि॑ष्टिषु ।

अधि॑ वा॒ं स्थाम॑ व॒न्धुरे॒ रथे॑ दस्रा हिर॒ण्यये॑ ।

प॒थेव॒ यन्ता॑वनु॒शास॑ता॒ रजोऽञ्ज॑सा॒ शास॑ता॒ रज॑ः ॥४

अचे॑ति । द॒स्रा॒ । वि । उ॒ं इति॑ । नाक॑म् । ऋ॒ण्व॒थ॒ः । यु॒ञ्जते॑ । वा॒म् । र॒थ॒ऽयुज॑ः । दिवि॑ष्टिषु । अ॒ध्व॒स्मान॑ः । दिवि॑ष्टिषु ।

अधि॑ । वा॒म् । स्थाम॑ । व॒न्धुरे॑ । रथे॑ । द॒स्रा॒ । हि॒र॒ण्यये॑ ।

प॒थाऽइ॑व । यन्तौ॑ । अ॒नु॒ऽशास॑ता । रज॑ः । अञ्ज॑सा । शास॑ता । रज॑ः ॥४

अचेति । दस्रा । वि । ऊं इति । नाकम् । ऋण्वथः ।
युञ्जते । वाम् । रथऽयुजः । दिविष्टिषु । अध्वस्मानः ।
दिविष्टिषु ।

अधि । वाम् । स्थाम । वन्धुरे । रथे । दस्रा । हिरण्यये ।

पथाऽइव । यन्तौ । अनुऽशासता । रजः । अञ्जसा ।
शासता । रजः ॥४

हे “दस्रा दस्रावश्विनौ “अचेति वक्ष्यमाणं युष्मच्चेष्टितं
ज्ञायते सर्वैः । किं तदिति तदुच्यते । “नाकं स्वर्गं “वि
“ऋण्वथः विशेषेण गच्छथः ॥ ‘ ऋणु गतौ । तानादिकः ।
लेटि अडागमः । यज्ञसंपूर्त्यनन्तरमिति यावत् ।
उशब्दोऽवधारणे । यद्वा । नाकम् । अकं दुःखम् । तद्रहितं
यज्ञमृण्वथः। विशेषेण गच्छथ एव । तदर्थं “वां “रथयुजः
युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथथः “दिविष्टिषु
स्वर्गस्यैषणेषु द्योतनात्मकस्य यज्ञस्यैषणेषु गमनेषु वा

निमित्तभूतेषु “युञ्जते अश्वान् योजयन्ति रथे । युक्ते रथे वा युष्मान् । ते एव विशेष्यन्ते । दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालम्बाकाशगमनेषु “अध्वस्मानः रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किंच हे “दस्रा अश्विनौ “वां युवयोः “बन्धुरे बन्धुरत्रययुक्ते। युगबन्धनाधारः काष्ठविशेषो बन्धुरम् । तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवन्धुरः' (ऋ. सं. ८. २२. ५) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । “हिरण्यये हिरण्मये “रथे “अधि तादृशस्य रथस्योपरि “स्थाम अस्थापयाम ।। छान्दसे लङि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति अडभावः। आद्युदात्तश्छान्दसः ॥ कीदृशौ'। “पथेव सुपथेन मार्गेण निरालम्बे आकाशे’ “रजः रञ्जनात्मकं स्वर्गं प्रति “यन्तौ गच्छन्तौ । ‘लोका रजांस्युच्यन्ते । इत्युक्तत्वात् । “अनुशासता अननुकूलाञ्छत्रून् अनुशासतौ विधेयीकुर्वन्तौ ॥ शासेः शतरि • जक्षित्यादयः' इति अभ्यस्तत्वात् ‘ अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

किंच “अञ्जसा मुख्यत्वेन प्रकृष्टं “रजः उदकं वृष्टिलक्षणं “शासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वन्तौ ।।

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतम् ।

मा वां रातिरुपं दसत्कदां चनास्मद्रातिः कदां चन ॥५

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तम् । दशस्यतम् ।

मा । वाम् । रातिः । उपं । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥५

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तम् । दशस्यतम् ।

मा । वाम् । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥५

हे “शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युवां “शचीभिः अस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैः “दिवा “नक्तं अहनि रात्रौ च “दशस्यतम् अभिमतं ददेथाम् ॥ ‘ दाशृ दाने' इत्यस्येदं छान्दसं रूपम् । यद्वा । दशस्यतिर्दानार्थः कण्ड्वादिषु द्रष्टव्यः ।। "वां युवयोः “रातिः दानं “कदा "चन सर्वदा यागकाले अयागकालेऽपि “मा “उप “दसत् मा उपक्षीणं भूत् ॥ ‘ दसु उपक्षये ' । लुङि ‘पुषादिद्युतात् ' इति च्लेः अङ्॥ न केवलं युष्मदीयम् अपि त्वस्माकमपि “रातिः दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं वा अर्थिभ्यः “कदा “चन सर्वावस्थायामपि मा उप दसत् उपक्षीणं मा भूत् सर्वदा वर्तताम् । अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवामपि अभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः॥ ॥ ३ ॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रस्यैन्द्रे तृचे तृतीया •
वृषन्निन्द्र' इत्येषा । वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दवः सुषुमा
यातमद्रिभिः ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥ तत्रैव सवने
प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षिप्य
उभयीभिर्यष्टव्यम् । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः
पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूत्रितं च- षष्ठस्य प्रातःसवने
प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः कृत्वोभाभ्यामनवानन्तो
यजन्ति (आश्व. श्रौ. ८, १) इति ।

वृषंन्निन्द्र वृष॒पाणां॑स॒ इन्दं॑व इ॒मे सु॒ता अद्रिं॑षुतास
उ॒द्भिद॒स्तुभ्यं॑ सु॒तासं॑ उ॒द्भिदं॑ः ।

ते त्वां॑ मन्दन्तु दा॒वनें॑ म॒हे चि॒त्राय॒ राधं॑से ।

गी॒र्भिर्गिर्वा॑ह॒ः स्तवं॑मान॒ आ गं॑हि सुमृळी॒को न॒ आ गं॑हि ॥
६

वृष॑न् । इ॒न्द्र॒ । वृ॒ष॒ऽपाना॑सः । इन्द॑वः । इ॒मे । सु॒ताः ।
अद्रि॑ऽसुतासः । उ॒त्ऽभिदः॑ । तुभ्य॑म् । सु॒तासः॑ ।
उ॒त्ऽभिदः॑ ।

ते । त्वा॒ । म॒न्द॒न्तु॒ । दा॒वने॑ । म॒हे । चि॒त्राय॑ । राध॑से ।

गीः॒ऽभिः । गि॒र्वा॒हः॒ । स्तव॑मानः । आ । ग॒हि॒ । सु॒ऽमृ॒ळी॒कः
। नः॒ । आ । ग॒हि॒ ॥६

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इन्दवः । इमे । सुताः ।
अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः । तुभ्यम् । सुतासः ।
उत्ऽभिदः ।

ते । त्वा । मन्दन्तु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।

गीःऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः
। नः । आ । गहि ॥६

हे “इन्द्र “वृषन् वर्षितः कामानाम् “इमे पुरतो दृश्यमानाः “इन्दवः सोमाः “सुताः त्वदर्थमभिषुताः । कीदृशास्ते । “वृषपानासः अभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः “अद्रिसुतासः अद्रिभिर्दृढैः पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः “उद्भिदः उद्भेदका वर्षस्य' । त एव पुनर्विशेष्यन्ते । “उद्भिदः बलस्य उद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ तादृशाः सोमाः “तुभ्यं “सुतासः त्वदर्थमेवाभिषुताः। किंच “ते तादृशाः सोमाः “त्वा त्वां “मन्दन्तु तर्पयन्तु । कुत्रेति तदुच्यते । “दावने दानवति यागे। अभिमतदानाय वा । तथा “महे महते “चित्राय चायमानाय विचित्राय नानाविधाय वा "राधसे धनाय । किंच हे “गिर्वाहः गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः ॥ ‘ वहिहाधाञ्भ्यः' इति असुन् ॥ “गीर्भिः अस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानः सन् “आ “गहि आगच्छ । “नः अस्मान् “सुमृळीकः सुष्ठु मृडयिता सन् “आ “गहि आगच्छ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् ‘ ओ षू णो अग्ने' इत्येषा आवपनीयैकीकृत्योभाभ्यां यागः । ‘ षष्ठस्य ' इति खण्डे सूत्रितम्- ओ षु णो अग्ने शृणुहि त्वमीळितोऽग्निं होतारम् ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । तस्मिन्नेव सवने प्रउगशस्त्रे द्वितीया । सूत्रितं च- अस्तु श्रौषळो षु णो अग्ने ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।।

ओ षू णों अग्ने शृणुहि॒ त्वमीं॑ळि॒तो दे॒वेभ्यों ब्रवसि य॒ज्ञियें॑भ्यो॒ राजं॑भ्यो य॒ज्ञियें॑भ्यः ।

यद्ध॒ त्यामङ्गिं॑रोभ्यो धे॒नुं देंवा॒ अदं॑त्तन ।

वि तां दुं॑ह्रे अर्य॒मा क॒र्तरी॒ सचाँ॑ ए॒ष तां वेंद मे॒ सचां ॥७

ओ इति॑ । सु । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । शृ॒णु॒हि॒ । त्वम् । ई॒ळि॒तः । दे॒वेभ्यः॑ । ब्र॒व॒सि॒ । य॒ज्ञिये॑भ्यः । राज॑ऽभ्यः । य॒ज्ञिये॑भ्यः ।

यत् । ह॒ । त्याम् । अङ्गि॑रःऽभ्यः । धे॒नुम् । दे॒वाः॒ । अद॑त्तन ।

वि । ताम् । दु॒ह्रे॒ । अ॒र्य॒मा । क॒र्तरि॑ । सचा॑ । ए॒षः । ताम् । वे॒द॒ । मे॒ । सचा॑ ॥७

ओ इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वम् । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः । राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः ।

यत् । ह । त्याम् । अङ्गिरःऽभ्यः । धेनुम् । देवाः । अदत्तन ।

वि । ताम् । दुह्रे । अर्यमा । कर्तरि । सचा । एषः । ताम् । वेद । मे । सचा ॥७

हे “अग्ने “त्वं “नः अस्मदीयमावाहनं स्तुतिं वा “ईळितः अस्माभिः स्तुतः सन् “ओ “षु “शृणुहि । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मकः एको निपातः । आभिमुख्येनैव सुष्ठु शृणु ॥ ‘ उतश्च प्रत्ययात्° ' इति ‘ छन्दसि वावचनम् ' इति हेर्लुगभावः ॥ श्रुत्वा च “देवेभ्यः देवनशीलेभ्यः “यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो हविर्भाग्भ्यः स्तुतिभाग्भ्यश्चेत्यर्थः ॥ ‘ यज्ञर्त्विग्भ्याम् । इति घः ॥ तेभ्यः “यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः संबन्धि कर्म “ब्रवसि ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लेटि अडागमः ।। कीदृशेभ्यः । “राजभ्यः राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अत्रेतिहासमाहुः -– अङ्गिरसो नाम महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः । लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्राद्यर्थं क्षीरं दुदोहेति । तदिदमत्रोच्यते । “यत् यां “त्या तां प्रसिद्धां “धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्रीं गां “ह “देवाः “अङ्गिरोभ्यः

तदर्थम् “अदत्तन दत्तवन्तः ॥ ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तनादेशः ॥ “तां धेनुम् “अर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः “कर्तरि सर्वस्योत्पादके त्वय्यग्नौ “सचा इतरदेवेभ्यः साकं "वि “दुह्रे विविधं दुग्धवान् । दुहेर्लिटि ‘ बहुलं छन्दसि ' इति । छन्दसि वा ' इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । लटि एव वा ' लोपस्त°' इति तलोपः ।। “एषः एष एव अर्यमा “तां धेनुं “मे “सचा मत्समवायेन “वेद जानाति अर्यमा अहमपि जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यते इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

‘ मो षु वो अस्मत्' इति प्रस्थितयाज्या" । सूत्रितं च-’ मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्यौ षू णो अग्ने' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

मो षु वो॑ अ॒स्मद॒भि तानि॒ पौंस्या॒ सना॑ भूवन्द्यु॒म्नानि॒ मोत
जा॑रिषुर॒स्मत्पु॒रोत जा॑रिषुः ।

यद्व॑श्चि॒त्रं यु॒गेयु॑गे॒ नव्यं॒ घोषा॒दम॑र्त्यम् ।

अ॒स्मासु॒ तन्म॑रुतो॒ यच्च॑ दु॒ष्टरं॑ दिधृ॒ता यच्च॑ दु॒ष्टर॑म् ॥८

मो इति॑ । सु । व॒ः । अ॒स्मत् । अ॒भि । तानि॑ । पौंस्या॑ ।
सना॑ । भू॒व॒न् । द्यु॒म्नानि॑ । मा । उ॒त । जा॒रि॒षु॒ः । अ॒स्मत् ।
पु॒रा । उ॒त । जा॒रि॒षु॒ः ।

यत् । व॒ः । चि॒त्रम् । यु॒गेऽयु॑गे । नव्य॑म् । घोषा॑त् ।
अम॑र्त्यम् ।

अ॒स्मासु॑ । तत् । म॒रु॒त॒ः । यत् । च॒ । दु॒स्तर॑म् । दि॒धृ॒त ।
यत् । च॒ । दु॒स्तर॑म् ॥८

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या ।
सना । भूवन् । द्युम्नानि । मा । उत । जारिषुः । अस्मत् ।
पुरा । उत । जारिषुः ।

यत् । वः । चित्रम् । युगेऽयुगे । नव्यम् । घोषात् ।
अमर्त्यम् ।

अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरम् । दिधृत ।
यत् । च । दुस्तरम् ॥८

हे मरुतः “वः युष्मत्संबन्धीनि “तानि प्रसिद्धानि “पौंस्या
पौंस्यानि बलानि “सना सदातनानि नित्यानि “द्युम्नानि
प्रकाशयुक्तानि । यद्वा । सना संभजनीयानि द्युम्नानि
धनवन्ति यशोवन्ति वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते । मो इति
निपातद्वयसमुदाये उशब्दोऽवधारणे ।। “अस्मत् अस्मान्
“मो “षु “अभि "भूवन् सुष्ठु मैवाभिभवन् । यद्वा ।
अस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन् । “उत अपि च । यद्वा ।

द्युम्नानीत्येतदुत्तरत्र संबध्यते । द्युम्नानि धनानि यशांसि वा अस्मदीयानि “मा “जारिषुः क्षीणानि मा भूवन् । “उत अपि च “अस्मत् “पुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनः मा “जारिषुः जीर्णा नष्टा मा भूवन् । किंच “वः युष्मत्संबन्धि “चित्रं चायनीयं नानाविधं “नव्यं नूतनं स्तोतव्यं वा “अमर्त्यम् अमरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा “यत् अस्ति “घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पञ्चमी ।। शब्दोपेता गवादयो घोषोपलक्षिता ग्रामनगरादयो वा ये सन्ति “तत् सर्वं “युगेयुगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्काले “अस्मासु अस्मास्वेव भवन्विति शेषः नान्यस्य । किंच हे “मरुतः “यच्च “दुस्तरं दुःखेन तरणीयं संपादनीयं धनं “दिधृत धारयत तदस्मासु । किंच “दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ।।

पृष्ष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि अच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः

पुरस्तात् ' दध्यङ् ह मे' इत्येषा । सूत्रितं च -' दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिरा इत्येवमेव माध्यंदिने' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।।

द॒ध्यङ्हं मे ज॒नुषं॒ पूर्वो॒ अङ्गिंराः प्रि॒यमेंध॒ः कण्वो॒ अत्रि॒र्मनुंर्विदु॒स्ते मे॒ पूर्वे॒ मनुंर्विदुः ।

तेषां दे॒वेष्वायंतिर॒स्माकं॒ तेषु॒ नाभंयः ।

तेषां प॒देन॒ मह्या नंमे गि॒रेन्द्रा॒ग्नी आ नंमे गि॒रा ॥९

द॒ध्यङ् । ह॒ । मे॒ । ज॒नुषंम् । पूर्वः । अङ्गिंराः । प्रि॒यऽमेंधः । कण्वः । अत्रिः । मनुः । वि॒दुः । ते । मे॒ । पूर्वे । मनुः । वि॒दुः ।

तेषांम् । दे॒वेषुं । आऽयंतिः । अ॒स्माकंम् । तेषुं । नाभंयः ।

तेषा॑म् । प॒देन॑ । महि॑ । आ । न॒मे॒ । गि॒रा । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । आ । न॒मे॒ । गि॒रा ॥९

दध्यङ् । ह । मे । जनुषम् । पूर्वः । अङ्गिराः । प्रियऽमेधः । कण्वः । अत्रिः । मनुः । विदुः । ते । मे । पूर्वे । मनुः । विदुः ।

तेषाम् । देवेषु । आऽयतिः । अस्माकम् । तेषु । नाभयः ।

तेषाम् । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ । नमे । गिरा ॥९

“दध्यङ् अथर्वगोत्रोत्पन्नः एतन्नामको महर्षिः स च “पूर्वः पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा “अङ्गिराः अङ्गारः तद्वत्तेजस्वीत्यर्थः । यद्वा । अङ्गारा एवाङ्गिरसोऽभवन् ‘ येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति श्रुतेः । ‘ अङ्गिरा अङ्गारा अङ्कना अञ्चनाः' (निरु. ३.

१७.) इति निरुक्तम् । एतन्नामा महर्षिश्च “प्रियमेधः मेधाप्रियः । ‘ प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः' (निरु. ३.१७) इति यास्कः । स च “कण्वः मेधावी स च “अत्रिः दुःखत्रयरहितः । अत्रिर्न श्रयः ' (निरु.३.१७) इति निरुक्तम् । “मनुः मननवान् एतन्नामा महर्षिः। एते सर्वे महात्मानो महर्षयः “मे “जनुषं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्य जन्म “विदुः जानन्ति ॥ वेत्तेः ‘ विदो लटो वा ' इति झेः उसादेशः ॥ किंच “ते पूर्वोक्ताः “पूर्वे पूर्वकालीनाः "मे अस्मत्पित्रादीन् जानन्त इत्यर्थः। “मनुः मनवो ज्ञानवन्तो यतस्ते पूर्वे मनवश्च अतो “विदुः इति भावः ॥ ‘ सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् ॥ तेषां ज्ञाने उपपत्तिमाह। “तेषां दध्यङ्ङादीनां “देवेषु इतरेषु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्ये "आयतिः दीर्घकालसंबन्धोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । “अस्माकं “नाभयः जीवेन सह बन्धवन्तः प्राणाः फलेन संबद्धा यागा वा “तेषु तेष्वेव वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मा अतो यज्ञयोग्यः इति

तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वम् । “तेषां दध्यङ्ङादीनां “पदेन आस्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन “गिरा स्तुतिरूपया वाचा “महि महदत्यधिकं “नमे नमति सर्वो जनः । किंच तेषामनुग्रहात् यज्ञयोग्यः सन् “इन्द्राग्नी “गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन् “आ “नमे आभिमुख्येन नमामि स्तौमि नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ यद्वा । कर्मकर्तरि ‘ न दुहस्नुनमाम्' इति यकः प्रतिषेधः । स्वयमेव नतोऽस्मि ।।

होतां यक्षद्व॒निनों वन्त॒ वार्यं॒ बृह॒स्पतिं॑र्यजति वे॒न उ॒क्षभिंः पुरु॒वारें॑भिरु॒क्षभिंः ।

ज॒गृ॒भ्मा दू॒रआंदिशं॒ श्लोक॒मद्रे॒रध॒ त्मनां ।

अधांरयदर॒रिन्दांनि सु॒क्रतुंः पु॒रू सद्मांनि सु॒क्रतुंः ॥१०

होता॑ । य॒क्ष॒त् । व॒निनः॑ । व॒न्त॒ । वार्य॑म् । बृह॒स्पतिः॑ ।
य॒ज॒ति॒ । वे॒नः । उ॒क्षऽभिः॑ । पु॒रु॒ऽवारे॑भिः । उ॒क्षऽभिः॑ ।

ज॒गृ॒भ्म । दू॒रेऽआ॑दिशम् । श्लोक॑म् । अद्रेः॑ । अध॑ । त्मना॑
।

अधा॑रयत् । अ॒र॒रिन्दा॑नि । सु॒ऽक्रतुः॑ । पु॒रु । सद्मा॑नि ।
सु॒ऽक्रतुः॑ ॥१०

होता । यक्षत् । वनिनः । वन्त । वार्यम् । बृहस्पतिः ।
यजति । वेनः । उक्षऽभिः । पुरुऽवारेभिः । उक्षऽभिः ।

जगृभ्म । दूरेऽआदिशम् । श्लोकम् । अद्रेः । अध । त्मना
।

अधारयत् । अररिन्दानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सद्मानि ।
सुऽक्रतुः ॥१०

अयं "होता दैव्योऽग्निर्मनुषो वा देवानामाह्वाता "यक्षत् याज्यां पठतु ॥ यजेर्लेटि अडागमः ।। ‘ सिब्बहुलम्' इति सिप् ।। “वनिनः वननवन्तः हविः कामयमाना वा देवाः “वार्यं वरणीयं सोमं “वन्त संभजन्ताम् ॥ वनतेश्छान्दसे लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । छान्दसोऽन्त्यलोपः । तदर्थं "बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रस्य हविषो वा पालकोऽध्वर्युर्दैव्यो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव "यजति यागं करोति । कीदृशः सः । "वेनः कामयमानः । केन साधनेनेति तदुच्यते । “उक्षभिः सेचकैः सोमैः “पुरुवारेभिः बहुभिर्वरणीयैः तथा “उक्षभिः सेचनसमर्थैरुदकैः तन्निमित्तभूतैर्हूयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पनैः। वयं यजमानाः "दूरआदिशं दूरदेश आदिक् आदेशो यस्य तादृशम् ।। ‘ हलदन्तात्सप्तम्याः०' (पा. सू. ६.३.९) इति अलुक् ॥ "अद्रेः । जातावेकवचनम् । अभिषवसाधनस्य ग्रावग्णः "श्लोकं वाचं ध्वनिं जगृभ्म गृह्णीमः श्रोत्राभ्याम् ।

पूजार्थं बहुवचनम् । इदानीं परोक्षकृतः । "सुक्रतुः शोभनकर्मा अयं यजमानः "अध अथ यागसंपूर्त्यनन्तरम् "अररिन्दानि । उदकनामैतत् , ' अररिन्दानि ध्वस्मन्वत् ' (नि. १. १२. २६) इति तन्नामसु पाठात् । वृष्टिलक्षणान्युदकानि “त्मना आत्मना "अधारयत् धारयति ॥ ररिर्दाता । नास्त्यन्यो ररिरस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं पिपासोपशमनं ददतीत्यररिन्दानि । यद्वा । अररिः इतश्चेतश्च गमनम् । औणादिकः अरिप्रत्ययः। ' आतोऽनुपसर्गे कः' । पृषोदरादित्वात् अभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । तद्ददतीत्यररिन्दानि उदकानि । चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । ' आपोमयः प्राणः' (छा. उ. ६. ५. ४) इति श्रुतेः। यद्वा । ररिर्दानम् । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तत् अररि । तद्ददतीत्यररिन्दानि । अन्यैरदेयं लोकोपकारिभोगं ददतीत्यर्थः । तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः । किंच "सुक्रतुः शोभनकर्मा अयं "पुरु पुरूणि बहूनि

“सद्मानि सदनानि सुखनिवासयोग्यानि गृहाणि अधारयत् । यद्वा । बृहस्पतिः सुक्रतुश्च अयमध्वर्युः अररिन्दानि उक्तलक्षणानि अभिषवसाधनान्युदकानि अधारयत् । धारितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः पुरु सद्मानि सदनानि हविरासादनस्थानान्यधारयत् ।।

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे वैश्वदेवतृचस्य द्वितीया • ये देवासः' इत्येषा । सूत्रितं च -- ये देवासो दिव्येकादश स्थेयमददाद्रभसम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

ये दें॒वासो दि॒व्येकां॑दश॒ स्थ पृं॑थि॒व्यामध्येकां॑दश॒ स्थ ।

अ॒प्सु॒क्षितों॑ महि॒नैकां॑दश॒ स्थ ते दें॒वासो य॒ज्ञमि॒मं जुं॑षध्वम् ॥११

ये । दे॒वा॒स॒ः । दि॒वि । एका॑दश । स्थ । पृ॒थि॒व्याम् । अधि॑ । एका॑दश । स्थ ।

अ॒प्सु॒ऽक्षित॑ः । म॒हि॒ना । एका॑दश । स्थ । ते । दे॒वा॒स॒ः । य॒ज्ञम् । इ॒मम् । जु॒ष॒ध्व॒म् ॥११

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अधि । एकादश । स्थ ।

अप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥११

हे "देवासः देवा द्योतनशीलाः "ये यूयं "दिवि द्युलोके "एकादश "स्थ एकं च दश चेत्येतत्संख्याका भवथ तथा "पृथिव्यामधि उपरि "एकादश "स्थ एतत्संख्याका भवथ किंच "अप्सुक्षितः । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्द्यम् । अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यप्सुक्षितः ॥ क्षियतेः क्विप्

। तत्पुरुषे कृति° ' इति अलुक् ॥ अन्तरिक्षवासिनो देवाः “एकादश “स्थ तत्संख्याका भवथ । यद्वा । अन्तरिक्षस्येयं संज्ञा । ‘ आपः पृथिवी ' (नि. १. ३. ८) इति अन्तरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि ‘ तिस्रः एव देवताः' (निरु. ७.५) इत्युक्तत्वात् क्षित्याद्यभिमानिन्यो देवतास्तिस्र एव तथापि "महिना महत्त्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतयः इत्युक्तत्वात् । महिना देवासः इत्येते सर्वत्र संबध्येते । "ते यूयं हे "देवासः मिलित्वा उक्तसंख्याका देवाः “इमम् अस्मदीयं “यज्ञं “जुषध्वं संभजध्वम् । तत्संबन्धि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वम् ॥ एकं च दश चैकादश । ‘ प्रागेकादशभ्यः० ' (पा. सू. ५, ३. ४९) इति निपातनात् दीर्घः । ‘ संख्या ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ४ ॥ ॥ २० ॥

टिप्पणी

१.१३९.६ सुमृळीको न आ गहि--

देवासुरा वा एषु लोके, समयतन्त ते वै देवाः षष्ठेनैवाह्नैभ्यो लोकेभ्यो असुरान्प्राणुदन्त यान्यन्तर्हस्तीनानि वसून्यासंस्तान्यादाय समुद्रं प्रौप्यन्त त एतेनैव च्छन्दसा अनुहायान्तर्हस्तीनानि वसून्याददत तद्यतेतत्पदं पुनःपदं स एवाङ्कुश आसञ्जनाय। आ द्विषतो वसु दत्ते निरेनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद। - ऐब्रा ५.११

१.१३९.७ तु. भागवत पु. ४.१८.१८

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४०

← सूक्तं १.१३९

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१४०

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१४१ →

दे. अग्निः। जगती, १० त्रिष्टुब्वा, १२-१३ त्रिष्टुप् ।

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भरा योनिमग्नये ।

वस्त्रेणेव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनम् ॥१॥

अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्वया जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥२॥

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरेते अभि मातरा शिशुम् ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयन्तं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥३॥

मुमुक्ष्वो मनवे मानवस्यते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।

असमना अजिरासो रघुष्यदो वातजूता उप युज्यन्त आशवः ॥४॥

आदस्य ते ध्वसयन्तो वृथेरते कृष्णमभ्वं महि वर्पः करिक्रतः ।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्वसन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥५॥

भूषन्न योऽधि बभ्रूषु नम्नते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।

ओजायमानस्तन्वश्च शुम्भते भीमो न शृङ्गा दविधाव दुर्गृभिः ॥६॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्य आ शये ।

पुनर्वर्धन्ते अपि यन्ति देव्यमन्यद्वर्पः पित्रोः कृण्वते सचा ॥७॥

तमग्रुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्थुर्मम्रुषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुञ्चन्नेति नानददसुं परं जनयञ्जीवमस्तृतम् ॥८॥

अधीवासं परि मातू रिहन्नह तुविग्रेभिः सत्वभिर्याति वि ज्रयः ।

वयो दधत्पद्वते रेरिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनीरह ॥९॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु दीदिह्यध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वर्मेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥१०॥

इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ते शुक्रं तन्वो रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् ॥११॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारित्रां पद्वतीं रास्यग्ने ।

अस्माकं वीराँ उत नो मघोनो जनाँश्च या पारयाच्छर्म या च ॥१२॥

अभी नो अग्न उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिन्धवश्च स्वगूर्ताः ।

गव्यं यव्यं यन्तो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरन्त ॥१३॥

सायणभाष्यम्

एकविंशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र ‘वेदिषदे' इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चम् । उचथ्यपुत्रस्य दीर्घतमस आर्षम् आग्नेयम् । अन्त्ये त्रिष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । दशमी त्रिष्टुब्जगती वा । अत्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता । अत्रानुक्रमणिका-' वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा

औचथ्य आग्नेयं तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु त्रिष्टुब्दशमी वा ' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छन्दसि इदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्विनशस्त्रे षण्णां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः ॥ सूत्रितं च- वेदिषद इति षण्णां तृतीयमुद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

वे॒दि॒षदे॑ प्रि॒यधा॑माय सु॒द्युते॑ धा॒सिमि॑व॒ प्र भ॑रा॒ योनि॑म॒ग्नये॑ ।

वस्त्रे॑णेव वासया॒ मन्म॑ना॒ शुचिं॑ ज्यो॒तीर॑थं शु॒क्रव॑र्णं तमो॒हन॑म् ॥१

वे॒दि॒ऽसदे॑ । प्रि॒यऽधा॑माय । सु॒ऽद्युते॑ । धा॒सिम्ऽइ॑व । प्र । भ॒र॒ । योनि॑म् । अ॒ग्नये॑ ।

वस्त्रे॑णऽइव । वा॒स॒य॒ । मन्म॑ना । शुचि॑म् । ज्यो॒तिःऽर॑थम् । शु॒क्रऽव॑र्णम् । त॒मः॒ऽहन॑म् ॥१

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिम्ऽइव । प्र। भर । योनिम् । अग्नये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिम् । ज्योतिःऽरथम् । शुक्रऽवर्णम् । तमःऽहनम् ॥१॥

हे अध्वर्यो "वेदिषदे वेद्यां सीदते नित्यं “प्रियधामाय प्रियधाम्ने प्रियस्थानाय उत्तरवेदिलक्षणप्रियाय “सुद्युते शोभनद्योतनाय "अग्नये अग्रनयनादिगुणविशिष्टाय "योनिं स्थानं वेद्याख्यं “धासिमिव हवीरूपमन्नमिव “प्र “भर प्रहर प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः। तच्च स्थानं “वस्त्रेणेव तेन यथा मार्दवाय आस्तृणाति तद्वत् "मन्मना मननीयेन संभारेण बर्हिषा वा वेदिस्थान “वासय आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते। “शुचिम् उत्पवनप्रोक्षणादिना

अमेध्यासुरादीनाम् अपगतत्वात् शुद्धं “ज्योतीरथं ज्योतिषः आज्यादेरग्नेर्वा रथस्थानीयम् आधारभूतत्वात् “शुक्रवर्णम् अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णम् अत एव “तमोहनं तमसोऽन्धकारस्य हन्तारमज्ञानस्य वा । अग्निसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । यद्वा । तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयन्ति तद्वत्तमग्निं वासय निवासय स्थापय । मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिना आच्छादय वा । कीदृशम्। ज्योतीरथं दीप्तिरथोपेतम् । शेषं पूर्ववत् ॥

अ॒भि द्वि॒जन्मां त्रि॒वृदन्न॑मृज्यते संवत्स॒रे वा॑वृधे ज॒ग्धमी॒ पुन॑ः ।

अ॒न्यस्या॒सा जि॒ह्वया॒ जेन्यो॒ वृषा॒ न्य१॒॑न्येनं व॒निनों मृष्ट वार॒णः ॥२

अ॒भि । द्वि॒ऽजन्मा॑ । त्रि॒ऽवृत् । अन्न॑म् । ऋ॒ज्य॒ते॒ । सं॒व॒त्स॒रे । व॒वृ॒धे॒ । ज॒ग्धम् । ई॒मिति॑ । पुन॒रिति॑ ।

अ॒न्यस्य॑ । आ॒सा । जि॒ह्वया॑ । जेन्यः॑ । वृषा॑ । नि । अ॒न्येन॑ । व॒निनः॑ । मृ॒ष्ट । वा॒र॒णः ॥२

अभि । द्विऽजन्मा । त्रिऽवृत् । अन्नम्। ऋज्यते । संवत्सरे । ववृधे । जग्धम् । ईमिति । पुनरिति ।

अन्यस्य । आसा । जिह्वया । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥२॥

"द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनेन आधानसंस्कारेण च उत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वम् ॥ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । अयमग्निः "त्रिवृदन्नम् आज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयम् "अभि "ऋज्यते प्राप्नोति अभितः

आभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु'। व्यत्ययेन श्यन् ॥ यद्वा । भृज्यते ॥ 'भ्रस्जो पाके' । पक्वं करोति वा । किंच “ईं इदम् ॥ ईमित्यत्र सांहितिको मलोपश्छान्दसः ॥ "जग्धं भक्षितं “संवत्सरे पूर्णे “पुनः "ववृधे अग्निर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्ध्यभावात् यजमानं हविर्वृद्धया प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा । एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णे संवत्सरे उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारम् । किंचायमग्निः "वृषा वर्षकः सन् "अन्यस्य हविषः “आसा आस्येन "जिह्वया "जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा । वर्षिता सन् एकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे होत्रादेर्जिह्वया तदुपलक्षितया सुचा जेन्यः प्रवृद्धो भवति । तथा "अन्येन दावाग्निरूपेण “वारणः सर्वेषां वारकः सन् "वनिनः वनसंबन्धिनो वृक्षान् "नि "मृष्ट निमार्ष्टि दहतीत्यर्थः ॥ मृजेश्छन्दसे लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

कृ॒ष्ण॒प्रुतौ॑ वेवि॒जे अ॑स्य स॒क्षिता॑ उ॒भा त॑रेते अ॒भि मा॒तरा॒ शिशु॑म् ।

प्रा॒चाजि॑ह्वं ध्व॒सय॑न्तं तृषु॒च्युत॒मा साच्यं॒ कुप॑यं॒ वर्ध॑नं पि॒तुः ॥३

कृ॒ष्ण॒ऽप्रुतौ॑ । वे॒वि॒जे इति॑ । अ॒स्य॒ । स॒ऽक्षितौ॑ । उ॒भा । त॒रे॒ते॒ इति॑ । अ॒भि । मा॒तरा॑ । शिशु॑म् ।

प्रा॒चाऽजि॑ह्वम् । ध्व॒सय॑न्तम् । तृ॒षु॒ऽच्युत॑म् । आ । साच्य॑म् । कुप॑यम् । वर्ध॑नम् । पि॒तुः ॥३

कृष्णऽप्रुतौ । वेविजे इति । अस्य । सऽक्षितौ । उभा । तरेते इति । अभि। मातरं । शिशुम् ।

प्राचाऽजिह्वम्। ध्वसयन्तम् । तृषुऽच्युतम् । आ । साच्यम् । कुपयम् । वर्धनम् । पितुः ॥३॥

“अस्य अग्नेः "मातरा मातृस्थानीये उत्पादयित्र्यौ “उभा उभे अरण्याख्ये मातरौ “वेविजे चलतः ॥ ‘ओविजी भयचलनयोः । अस्मात् यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन आत्मनेपदमेकवचनं च । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ‘चादिलोपे विभाषा' इति निघाताभावः ॥ मथनोपक्रमे "कृष्णप्रुतौ अग्निसंपर्कात् कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ प्रापयन्त्यौ वा भूमिं तथा “सक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्त्यौ एवंभूते मातरौ “शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमये अत्यल्पमग्निम् "अभि "तरेते आभिमुख्येन प्राप्नुतश्च । कीदृशं शिशुम् । प्राचाजिह्वं प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं “ध्वसयन्तं तमो नाशयन्तं “तृषुच्युतम् अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छन्तम् अक्लेशेन योनेः सकाशात् शीघ्रमुत्पद्यमानम्। "आ ईषत् "साच्यं समवेतव्यं मृदुकाष्ठचूर्णादिना “कुपयं गोपनीयं "पितुः पालकस्य यजमानस्य “वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारम्

। उक्तप्रकारैः लौकिकशिशुसाधारणैः उपेतं शिशुमग्निं मातरावुत्पादयतः इत्यर्थः ॥

मु॒मु॒क्ष्वो॒३॒॑ मनं॑वे मानवस्य॒ते रं॑घु॒द्रुवः॑ कृ॒ष्णसीं॑तास ऊ॒ जुवः॑ ।

अ॒स॒म॒ना अं॑जि॒रासों॑ रघु॒ष्यदो॒ वातं॑जूता॒ उपं॑ युज्यन्त आ॒शवः॑ ॥४

मु॒मु॒क्ष्वः॑ । मनं॑वे । मा॒न॒व॒स्य॒ते । र॒घु॒ऽद्रुवः॑ । कृ॒ष्णऽसीं॑तासः । ऊ॒ं इतिं॑ । जुवः॑ ।

अ॒स॒म॒नाः । अ॒जि॒रासः॑ । र॒घु॒ऽस्यदः॑ । वातं॑ऽजूताः । उपं॑ । यु॒ज्य॒न्ते॒ । आ॒शवः॑ ॥४

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽद्रुवः । कृष्णऽसीतासः । ॐ इति । जुवः ।

असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः । उप । युज्यन्ते । आशवः ॥ ४ ॥

“मनवे मननवते “मानवस्यते मानवान् ऋत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्य्वादिभिः अग्नेर्ज्वालाः “उप "युज्यन्ते यज्ञेषु। सूक्तस्याग्नेयत्वात् औचित्यात् ज्वाला इति गम्यते । कीदृश्यस्ताः । “मुमुक्ष्वः मुमुक्षव आहुतिद्वारा यजमानं मोक्तुमिच्छन्त्यः ब्रह्मलोकं प्रापयन्त्यः ॥ 'जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति गुणाभावः। ज्वालानामाहुतिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं काली कराली' इत्युपक्रम्य श्रूयते-’एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन्। तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ' (मु. उ. १. २. ४-५) इति । "रघुद्रुवः क्षिप्रं गच्छन्त्यः "कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः । उकारः समुच्चयार्थः। “जुवः जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः

स्वव्यापारेषु “असमनाः असमानमनस्काः । काश्चन प्राङ्मुख्यो गच्छन्ति काश्चन प्रत्यङमुख्यः इति विविधमनस्काः॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ यद्वा । असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते-’काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी लेलायमान इति सप्त जिह्वाः' इति । “अजिरासः गमनशीलाः "रघुस्यदः शीघ् स्यन्दमानाः "वातजूताः वातप्रेरिताः । ‘तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "आशवः व्यापनशीलाः ॥

आदं॑स्य॒ ते ध्व॒सयं॑न्तो॒ वृथे॑रते कृ॒ष्णमभ्वं॒ महि॒ वर्प॒ः करि॑क्रतः ।

यत्सीं॑ म॒हीम॒वनिं॒ प्राभि मर्मृ॑शदभिश्व॒सन्स्त॒नय॒न्नेति॒ नानं॑दत् ॥५

आत् । अ॒स्य॒ । ते । ध्व॒सयं॑न्तः । वृथा॑ । ई॒र॒ते॒ । कृ॒ष्णम् । अभ्वं॑म् । महि॑ । वर्पः॑ । करिं॑क्रतः ।

यत् । सी॒म् । म॒हीम् । अ॒वनिं॑म् । प्र । अ॒भि । मर्मृ॑शत् । अ॒भि॒ऽश्व॒सन् । स्त॒नयं॑न् । एति॑ । नानं॑दत् ॥५

आत् । अस्य । ते । ध्वसयन्तः । वृथा। ईरते । कृष्णम् । अभ्वम् ।

महि। वर्पः। करिक्रतः ।। यत् । सीम्। महीम् । अवनिम्। प्र। अभि । मर्मृशत् ।। अभिऽश्वसन् । स्तनयन् । एति । नानदत् ॥ ५ ॥

“आत् अनन्तरम् अस्य स्तूयमानस्याग्ने "ते प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गाः "वृथा सहैव "ईरते सर्वतो गच्छन्ति । कीदृशास्ते । “ध्वसयन्तः तमांसि ध्वंसयन्तः तथा "कृष्णवर्णम् "अभ्वं महान्तमभिभवद्गमनमार्गं “महि महत्

"वर्पः रूपं प्रकाशं "करिक्रतः अत्यर्थं कुर्वन्तः। कस्मिन् काले इति तदुच्यते । “यत् यदा “महीं महतीम् "अवनिं भूमिं “सीं सर्वतः “मर्मृशत् पुनःपुनरामृशत् ॥ मृशेर्यङ्लुगन्तात् शतरि ‘अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ "अभिश्वसन सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन् शब्दं कुर्वन् “नानदत् अत्यर्थं शब्दयन् ॥ पूर्ववत् प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षेण “एति गच्छति । यदा इतस्ततो जिह्वाभिर्लेलिहानो भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन् ज्वलति तदैव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

भूष॒न्न योऽधिं ब॒भ्रूषु॒ नम्नंते॒ वृषें॑व॒ पत्नीं॑र॒भ्यें॑ति॒ रोरुं॑वत् ।

ओ॒जा॒यमां॑नस्त॒न्वं॑श्च शुम्भते भी॒मो न शृङ्गां दविधाव दु॒र्गृभिं॑ः ॥६

भूषंन् । न । यः । अधिं । ब॒भ्रूषुं । नम्नंते । वृषांऽइव ।
पत्नीः॑ । अ॒भि । ए॒ति॒ । रोरुंवत् ।

ओ॒जा॒यमांनः । त॒न्वः॑ । च॒ । शु॒म्भ॒ते॒ । भी॒मः । न । शृङ्गां ।
द॒वि॒धा॒व॒ । दु॒ःऽगृभिः॑ ॥६

भूषन् । न । यः। अधि । बभ्रूषु । नम्नते। वृषाऽइव ।
पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।

ओजायमानः । तन्वः । च । शुम्भते । भीमः । न । शृङ्गा ।
दविधाय । दुःऽगृभिः ॥६॥

“यः अग्निः "बभ्रूषु बभ्रुवर्णास्वोषधीषु भरणकुशलासु वा जगताम् "अधि अधिकं "नम्नते नमति काष्ठानि प्रविशति । नमतेर्लेटि अडागमः । व्यत्ययेन श्ना । यद्वा । लटि छान्दसः शपः श्लुः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः।। "भूषन्न भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्निव। किंचायं प्रविशन् "वृषेव

सेक्ता वृषभ इव "पत्नीः तमेव पालयित्रीः समर्धयित्रीः ओषधीः "रोरुवत् । रौतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ अत्यर्थं शब्दयन् "अभ्येति अभितो गच्छति । प्रथमम् ओषधीः प्रविश्य पश्चात् प्रबुद्धः सन् ता एव दहतीत्यर्थः । किंचैवं कृत्वा "ओजायमानः । ओज इति बलनाम । स्वयं बलमिवाचरन् ॥ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्सलोपौ ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव सन् "तन्वश्च "शुम्भते स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालः "दुर्गृभिः केनचिदपि ग्रहीतुमशक्यः सन् "भीमो "न भयंकरो मृग इव स यथा दुर्ग्रहः सन् शृङ्गं चालयति तद्वदयमपि शृङ्गाणि' शृङ्गवदुन्नता ज्वालाः "दविधाव अत्यर्थं चालयति ।। धुनोतेर्यङ्लुगन्तात् लिटि रूपम् । अस्य च दाधर्त्यादौ इति शब्देन संग्रहो द्रष्टव्यः ॥

स सं॒स्तिरों वि॒ष्टिर॒ः सं गृंभायति जा॒नन्ने॒व जांन॒तीर्नित्य॒ आ शंये ।

पुनंर्वर्धन्ते॒ अपिं यन्ति दे॒व्यंम॒न्यद्वर्पंः पि॒त्रोः कृंण्वते॒ सचां ॥७

सः । स॒म्ऽस्तिरः॑ । वि॒ऽस्तिरः॑ । सम् । गृ॒भा॒य॒ति॒ । जा॒नन् । ए॒व । जा॒न॒तीः । नित्यः॑ । आ । श॒ये॒ ।

पुनः॑ । व॒र्ध॒न्ते॒ । अपिं । य॒न्ति॒ । दे॒व्यंम् । अ॒न्यत् । वर्पः॑ । पि॒त्रोः । कृ॒ण्व॒ते॒ । सचां ॥७

सः । सम्ऽस्तिरः । विऽस्तिरः । सम् । गृभायति । जानन्। एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।

पुनः । वर्धन्ते । अपि । यन्ति । देव्यम् । अन्यत् । वर्पः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७॥

“सः अग्निः "संस्तिरः आच्छन्नः ॥ संपूर्वात् स्तृणातेर्मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २.)। ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तथा "विस्तिरः कदाचित् विस्तीर्णः सन् "सं "गृभायति संगृह्णात्योषधीः । किंचायं "जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यम् अतो ज्वालाभिः संयोज्यः इत्यधिगच्छन्नेव “जानतीः यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यम् इत्यवगच्छन्तीर्ज्वालाः “नित्यः अविच्छिन्नः सन् "आ “शये आशेते आश्रयतीत्यर्थः ॥ ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । एवंभूतज्वालाः "पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवन्ति तथा “वर्धन्ते । “देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वा अग्निम् "अपि "यन्ति प्राप्नुवन्ति । यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि ‘राहोः शिरः' इतिवदौपचारिको गन्तृगन्तव्यभावः । किचैवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा “सचा अग्निना सह "पित्रोः जगत्पालयित्रोस्ताभ्यां संभूय द्यावापृथिव्योः "अन्यत्

पूर्वमविद्यमानं तेजोमयं "वर्पः रूपं "कृण्वते कुर्वन्ति लोकद्वयं स्पृशन्तीत्यर्थः ।।

तम॒ग्रुवं॑ः के॒शिनी॒ः सं हि रे॑भि॒र ऊ॒र्ध्वास्तं॑स्थुर्म॒म्रुषी॒ः प्रायवे॒ पुन॑ः ।

तासां॑ ज॒रां प्रं॑मु॒ञ्चन्नें॑ति॒ नानं॑द॒दसुं॒ परं॑ ज॒नयं॑ञ्जी॒वमस्तृं॑तम् ॥८

तम् । अ॒ग्रुवः॑ । के॒शिनीः॑ । सम् । हि । रे॒भि॒रे । ऊ॒र्ध्वाः । त॒स्थुः॒ । म॒म्रुषीः॑ । प्र । आ॒यवें । पुन॒रितिं ।

तासा॑म् । ज॒राम् । प्रं॑ऽमु॒ञ्चन् । ए॒ति॒ । नानं॑दत् । असुं॑म् । परं॑म् । ज॒नयं॑न् । जी॒वम् । अस्तृं॑तम् ॥८

तम् । अग्रुवः । केशिनीः । सम् । हि । रेभिरे। ऊर्ध्वाः । तस्थुः । मम्रुषीः । प्र। आयवे । पुनरिति ।

तासाम् । जराम् । प्रऽमुञ्चन् । एति । नानदत् । असुम् । परम् । जनयन्। जीवम् । अस्तृतम् ॥८॥

"तम् अग्निम् "अग्रुवः अग्रतः स्थिताः । यद्वा । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुलय इव अकुटिलाः । “केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभाविकार्ष्ण्योपेता: ज्वालाः “सं “रेभिरे “हि परिरम्भं कुर्वन्ति खलु आलिङ्गन्ति । किंचैवं कुर्वत्यः “मम्रुषीः मृता अङ्गारभावापन्ना अपि ॥ म्रियतेः क्वसुप्रत्ययान्तात् ङीपि रूपम् ॥ “आयवे आगच्छतेऽग्नये भर्त्रे “पुनः स्वोपद्रवमजानत्यः “ऊर्ध्वाः “प्र “तस्थुः ऊर्ध्वमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताग्निः “तासां ज्वालानां “जरां वयोहानिं “प्रमुञ्चन् प्रकर्षेण मोचयन् “नानदत् जरापरिहाराय मन्त्रयन्निव अत्यर्थं शब्दयन् । न केवलं जराहानिरेव अपि तु “परं निरतिशयम् “असुं प्राणम् “अस्तृतं

काष्ठोदकादिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितं “जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं “जनयन् उत्पादयन् एति गच्छति । तासां ज्वालाना संनिधिं प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात् प्रोषिते तस्मिन् विरहेण जीर्णा म्रियमाणाः पश्चात् तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वङ्गाय चेष्टन्ते । स भर्ता मन्त्रोच्चारणेन जराम् अपनीय उचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षति इत्ययं भावोऽत्रानुसंधेयः॥

अ॒धी॒वा॒सं परिं मा॒तू रि॒हन्नहं तुवि॒ग्रेभि॒ः सत्वंभिर्याति॒ वि ज्र्यं॒ः ।

वयो॒ दधंत्प॒द्वते॒ रेरिंह॒त्सदानु॒ श्येनीं सचते वर्त॒नीरहं ॥९

अ॒धी॒वा॒सम् । परिं । मा॒तुः । रि॒हन् । अहं । तु॒वि॒ऽग्रेभिः । सत्वंऽभिः । या॒ति॒ । वि । ज्रयः॑ ।

वयः । दधंत् । प॒त्ऽवतें । रेरिंहत् । सदां । अनुं । श्येनीं ।
स॒च॒ते॒ । व॒र्त॒निः । अहं ॥९

अधीवासम् । परि। मातुः । रिहन्। अह । तुविऽग्रेभिः ।
सत्वऽभिः । याति । वि। ज्रयः ।

वयः । दधत् । पत्ऽवते । रेरिहत् । सद। अनु । श्येनी ।
सचते । वर्तनिः। अह ॥९॥

दावाग्निः स्तूयते । अयमग्निः "मातुः भूतानां निर्मातुर्भूमेः
"अधीवासम् उपर्याच्छादनस्थानीयं तृणगुल्मौषध्यादिकं
“परि परितः “रिहन् लिहन् । “अह इति प्रसिद्धौ । यद्वा ।
मातुर्भूमेरधीवासम् उपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन्
संपादयन् । “तुविग्रेभिः प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वा
"सत्वभिः प्राणिभिः सहितः "ज्रयः ज्रयसा जवेन “वि
याति विविधं गच्छति। किंच 'पद्वते पादवते द्विपदे
चतुष्पदे च “वयः अन्नं तत्तदुचितं “दधत् ददत् । विवने

दावानले भीत्या पलायमानान् प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धम् । किं कुर्वन् । “सदा सर्वदा तृणादिकं “रेरिहत् दहन। किंच “श्येनी श्यामवर्णः वर्तनिः मार्गो वियान्तम् “अनु अनुक्रमेण “सचते सेवते । यत्र यत्राग्निर्गच्छति तत्र तत्र मार्गोऽपि कृष्णो भवति । “अह इति प्रसिद्धौ ॥

अ॒स्माक॑मग्ने म॒घव॑त्सु दीदि॒ह्यध॒ श्वसी॑वान्वृष॒भो दमू॑नाः ।

अ॒वास्या॒ शिशु॑मतीरदीदे॒र्वर्मे॑व यु॒त्सु प॑रि॒जर्भु॑राणः ॥१०

अ॒स्माक॑म् । अ॒ग्ने॒ । म॒घव॑त्ऽसु । दी॒दि॒हि॒ । अध॑ । श्वसी॑वान् । वृ॒ष॒भः । दमू॑नाः ।

अ॒व॒ऽअस्य॑ । शिशु॑ऽमतीः । अ॒दी॒दे॒ः । वर्म॑ऽइव । यु॒त्ऽसु । प॒रि॒ऽजर्भु॑राणः ॥१०

अस्माकम् । अग्ने । मघवत्ऽसु । दीदिहि । अध । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।।

अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्मऽइव । युत्ऽसु । परिऽजर्भुराणः ॥ १० ॥

हे "अग्ने अस्माकं मघवत्सु अस्मत्संबन्धिषु अन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा “दीदिहि दीप्यस्व । “अध अथानन्तरं “श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्श्लेष्टवान् अस्मस्प्राणनवान् वा “वृषभः वर्षिता अभिमतानां “दमूनाः दानमना दममना दान्तमना वा सर्वत्र भवेति शेषः । स उक्तलक्षणस्त्वं “शिशुमतीः “अवास्य । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शैशववतीर्ज्वाला अपक्षेप्य विहाय “अदीदेः भृशं दीप्यस्व । कीदृशस्त्वम् । "युत्सु संग्रामेषु “वर्मेव कवचमिव “परिजर्भुराणः अस्मद्द्वेष्टॄन् पुनःपुनः परिहरन् । यद्वा । युत्सु संग्रामेषु वर्मेव परिजर्भुराणो भव ॥

हस्तेर्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच् । ‘अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ उक्तगुणको भव मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ ॥ ६ ॥

इ॒दमं॑ग्ने॒ सुधि॑तं॒ दुर्धि॑ता॒दधि॑ प्रि॒याद॑ु चि॒न्मन्मं॑न॒ः प्रेयो॑ अस्तु ते ।

यत्ते॑ शु॒क्रं त॒न्वो॒३॒ रोचं॑ते॒ शुचि॒ तेना॒स्मभ्यं॑ वनसे॒ रत्न॒मा त्वम् ॥११

इ॒दम् । अ॒ग्ने॒ । सुऽधि॑तम् । दुःऽधि॑तात् । अधि॑ । प्रि॒यात् । उ॒ँ इति॑ । चि॒त् । मन्मं॑नः । प्रेयः॑ । अ॒स्तु॒ । ते॒ ।

यत् । ते॒ । शु॒क्रम् । त॒न्वः॑ । रोचं॑ते । शुचि॑ । तेनं॑ । अ॒स्मभ्यं॑म् । व॒न॒से॒ । रत्नं॑म् । आ । त्वम् ॥११

इदम् । अग्ने । सुऽधितम् । दुःऽधितात् । अधि । प्रियात् । ऊँ इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ॥

यत् । ते । शुक्रम् । तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यम् । वनसे । रत्नम् । आ । त्वम् ॥ ११ ॥

हे “अग्ने “इदम् अस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । “दुर्धितात् दुष्टं स्थापितात् कठिनात् काष्ठादेः “अधि उपरि “सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तम् । “मन्मनः मननीयात् “प्रियादु चित् तव हृद्यादपि । उशब्दोऽवधारणे । चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । “ते तव “प्रेयः अतिप्रियतमम् अस्तु । तत्किमित्याह । हे अग्ने “ते तव “तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलिताया ज्वालायाः “शुचि निर्मलं “शुक्रं दीप्तं “यत् तेजः “रोचते “तेन सह "रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन् “अस्मभ्यं “वनसे अस्मान् संभजस्व ॥ वनतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

रथा॑य॒ नाव॑मु॒त नो॑ गृ॒हाय॒ नित्या॑रित्रां प॒द्वती॑ रास्यग्ने ।

अ॒स्माकं॑ वी॒राँ उ॒त नो॑ म॒घोनो॒ जनाँ॑श्च॒ या पा॒रया॒च्छर्म॒ या च॑ ॥१२

रथा॑य । नाव॑म् । उ॒त । नः॒ । गृ॒हाय॑ । नित्य॑ऽअरित्राम् । प॒त्ऽवती॑म् । रा॒सि॒ । अ॒ग्ने॒ ।

अ॒स्माक॑म् । वी॒रान् । उ॒त । नः॒ । म॒घोनः॑ । जना॑न् । च॒ । या । पा॒रया॑त् । शर्म॑ । या । च॒ ॥१२

रथाय । नावम् । उत । नः । गृहाय । नित्यऽअरित्राम् । पत्ऽवतीम् । रासि । अग्ने ।

अस्माकम् । वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च। या । पारयात् । शर्म। या । च ॥१२॥

हे “अग्ने “उत अपि च “रथाय रंहणाय "गृहाय सर्वस्यायतनभूताय “नः अस्माकं यजमानाय “नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावम् । 'यज्ञो वै सुतर्मा नौः ' (ऐ. ब्रा. १. १३) इत्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात् । कीदृशीं ताम् । “नित्यारित्रां नियतर्त्विग्रूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां “पद्वतीम् ॥ ‘ह्रस्वनुड्भ्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ।। द्रव्यदेवतामन्त्रादिरूपपादोपेताम् । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं “रासि देहि संपादय । रातिर्दानकर्मा ‘ दासति राति (नि. ३. २०. ४) इति तन्नामसु पाठात् । सैव विशेष्यते । "उत अपि च "या नौः "अस्माकं “वीरान अस्मत्संबन्धिनः पुत्रादीन् मघोनः हविर्लक्षणान्नवतः करोति । "जनांश्च यजमानानस्मानपि या नौः “पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारयतेर्लेटि आडागमः ॥ जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः' (मु. उ. १.३.६) इति

यागाद्यनुष्ठानवता श्रूयमाणत्वात्। एवं प्रापय्य “च या नौः "शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत् ‘परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ' इत्युक्तत्वात् । चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' (बृ. उ. ४. ४. २२) इति श्रुतेः ।।

अ॒भी नों अग्न उ॒क्थमिज्जुंगुर्या॒ द्यावा॒क्षामा॒ सिन्धंवश्च॒ स्वगूंर्ताः ।

गव्यं॒ यव्यं॒ यन्तों दी॒र्घाहेषं॒ वरंमरु॒ण्यों वरन्त ॥१३

अ॒भि । न॒: । अ॒ग्ने॒ । उ॒क्थम् । इत् । जु॒गु॒र्या॒: । द्यावा॒क्षामां । सिन्धंवः । च॒ । स्वऽगूंर्ताः ।

गव्यंम् । यव्यंम् । यन्तः॑ । दी॒र्घा । अहा॑ । इषंम् । वरंम् । अ॒रु॒ण्यः॑ । व॒र॒न्त॒ ॥१३

अभि । नः । अग्ने । उक्थम् । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा । सिन्धवः । च । स्वऽगूर्ताः ।

गव्यम् । यव्यम् । यन्तः । दीर्घा । अहा । इषम् । वरम् । अरुण्यः । वरन्त ॥ १३ ॥

हे अग्ने "नः "उक्थं शस्त्रम् "अभि "जुगुर्याः आभिमुख्येन स्तुहि प्रोत्साहय सम्यक् शस्तमित्यङ्गीकुरु॥ 'गॄ शब्दे'। लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इति उत्वम् ॥ तथा "द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयताम् । तथा "सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः च "स्वगूर्ताः स्वयमेव गामिन्यः "गव्यं गोसंभवं क्षीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादनद्वारा "यव्यम् । उपलक्षणमेतत् । यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं "यन्तः प्रापयन्तः प्रोत्साहयन्तु । तथा "अरुण्यः अरूणवर्णगोयुक्ताः ॥

मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ अरुण्यसाधनभूताः उषसः । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्द्यम् । "दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकालम् "इषम् इष्यमाणमन्नरसादिकं "वरं वरणीयं श्रेष्ठम् अन्यदपि यागसाधनं वरन्त प्रापयन्तु ।। 'वृङ् संभक्तौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन शप् ॥ साधयन्तु । एतत्सर्वमग्नेः प्रसादात् इत्यग्नेरेव स्तुतित्वात् आग्नेयत्वमविरुद्धम् ॥ ॥७॥

टिप्पणी

दीर्घतमा/दीर्घतपा उपरि पौराणिकसंदर्भाः

दीर्घतमा उपरि संक्षिप्त टिप्पणी

दीर्घतमसः अश्वस्य विवेचनम्

अभि द्विजन्मा --(१)त्रिवृद्ध्यन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृद्भवति। माश ३,२,१,१२ ।

(२)त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृद्ध्यन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृता परिव्ययति - माश. ३,७,१,२०

(२) त्रिवृद्वाऽअन्नं कृषिर्वृष्टिर्बीजम् । माश ८,६,२,२

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४१

← सूक्तं १.१४०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१४१

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१४२ →

दे. अग्निः। जगती, १२-१३ त्रिष्टुप् ।

बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ।

यदीमुप ह्वरते साधते मतिरृतस्य धेना अनयन्त सस्रुतः ॥१॥

पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥२॥

निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्पस ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः ।

यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति ॥३॥

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत आदिद्यविष्ठो अभवद्घृणा शुचिः ॥४॥

आदिन्मातृराविशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥५॥

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानास ऋञ्जते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥६॥

वि यदस्थाद्यजतो वातचोदितो ह्वारो न वक्वा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्मन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥७॥

रथो न यातः शिक्वभिः कृतो द्यामङ्गेभिररुषेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥८॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाशद्रे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुररान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥९॥

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥१०॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम् ।

रश्मीँरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥११॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवच्चन्द्ररथः ।

स नो नेषन्नेषतमैरमूरोऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥१२॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरर्कैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरो अति निष्टतन्युः ॥१३॥

सायणभाष्यम्

'बळित्था' इति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतम् । अन्त्ये त्रिष्टुभौ । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।।

बळि॒त्था तद्वपुं॑षे धायि दर्श॒तं दे॒वस्य॒ भर्ग॑ः सहं॑सो॒ यतो॒ जनिं॑ ।

यदी॒मुप॒ ह्वरं॑ते॒ साधं॑ते म॒तिर्ऋ॒तस्य॒ धेनां॑ अनयं॑त स॒स्रुतः॑ ॥ १

बट् । इ॒त्था । तत् । वपुं॑षे । धा॒यि॒ । द॒र्श॒तम् । दे॒वस्यं॑ । भर्गः॑ । सहं॑सः । यतः॑ । जनिं॑ ।

यत् । ई॒म् । उपं॑ । ह्वरं॑ते । साधं॑ते । म॒तिः । ऋ॒तस्यं॑ । धेनाः॑ । अ॒न॒य॒न्त॒ । स॒ऽस्रुतः॑ ॥१

बट् । इत्था । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतम् । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि ।

यत् । ईम् । उप । ह्वरते । साधते । मतिः । ऋतस्य । धेनाः । अनयन्त । सऽस्रुतः ॥१

“देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य “दर्शत सर्वदर्शनीयं “तत् प्रसिद्धं “भर्गः तेजः “इत्था इत्थं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण "वपुषे शरीरव्यवहाराय दार्ढ्याय “धायि धार्यते सर्वैः । बट्

इत्था इत्युभे अपि सत्यनामनी, ' बट् श्रत् सत्रा इत्था '
(नि. ३. १०. १. ५) इति तन्नामसु पाठात् । जाठराग्निना
भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धम् । तत्रोपपत्तिमाह ।
“यतः “सहसः "जनि । यतः कारणात् मथनकाले
बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यते इत्यर्थः। “यदीं यदेतत्
प्रसिद्धं लोकोपकारि अग्नेस्तेजः "मतिः मदीया बुद्धिः
“उप “ह्वरते उपगच्छति उपगम्य वर्तते वा । ह्वृ कौटिल्ये'।
“साधते च तेनैव तेजसा साधयति स्वाभीष्टम् । किंच
“ऋतस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा “धेनाः सर्वप्राणिनां
वाचः “सस्रुतः समानं गच्छन्त्यः सहैव प्रवर्तमानाः ।।
स्रवतेः कर्तरि क्विप् ॥ “अनयन्त नयन्ति निर्वहन्ति
जगद्व्यवहारम् ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । ऋतस्य
धेना यज्ञस्य संबन्धिन्यो मन्त्ररूपा वाचः सस्रुतो
होत्रादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयन्त नयन्ति । अग्नेः
स्तोत्रं निर्वहन्ति । अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वहन्ति । ‘
तेजोमयी वाक् ' (छा, उ. ६. ५. ४) इति श्रुतेः । अतः

कारणात् मतिरुपह्वरते इत्यर्थः । धेनेति वाङ्नाम, धेना ग्नाः ' (नि. १. ११. ३९) इति तन्नामसु पाठात् ।।।

पृ॒क्षो वपुः॑ पितु॒मान्नित्य॒ आ शं॑ये द्वि॒तीय॒मा स॒प्तशिं॑वासु मा॒तृषुं॑ ।

तृ॒तीयं॑मस्य वृष॒भस्यं॑ दो॒हसे॒ दशं॑प्रमतिं जनयं॑त॒ योषं॑णः ॥ २

पृ॒क्षः । वपुः॑ । पि॒तु॒ऽमान् । नित्यः॑ । आ । श॒ये॒ । द्वि॒तीयं॑म् । आ । स॒प्तऽशिं॑वासु । मा॒तृषुं॑ ।

तृ॒तीयं॑म् । अ॒स्य॒ । वृ॒ष॒भस्यं॑ । दो॒हसें॑ । दशं॑ऽप्रमतिम् । ज॒न॒य॒न्त॒ । योषं॑णः ॥२

पृक्षः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयम् । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।

तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिम् । जनयन्त । योषणः ॥२

अयमग्निः “पृक्षः अन्नसाधकः पाकादिना “वपुः वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः “पितुमान् हविर्लक्षणान्नयुक्तः “नित्यः शाश्वतः। ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सन् “आ “शये आशेते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन् ध्रुवो भूमौ वर्तते इत्यर्थः । तथा “सप्तशिवासु “मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु “द्वितीयम् “आ शेते । मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो वा वर्तते । “अस्य “वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबन्धिने “दोहसे दोग्ध्रे आदित्यस्थोदकस्य वर्षयित्रे आदित्यरश्मये । दुहेः कर्तरि असुप्रत्ययः । तत्प्रवृत्तये “तृतीयम् आशेते । द्युस्थानो वर्तते । यद्वा । अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबन्धिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थम् । आदित्यरश्मयो घर्मकाले

भूमिस्थमुदकमाकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम् । अतो रश्मेर्दोग्धृत्वम् । ईदृशं त्रिस्थानमग्निं महाभागं “योषणः मिश्रणशीलाः सर्वा दिशः “जनयन्त उत्पादयन्ति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत इत्यर्थः । कीदृशं तम् । “दशप्रमतिम् । दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवन्तं पूज्यत्वाय । यद्वा । मथनकाले दशभिरङ्गुलीभिरुत्पन्नं लोकत्रये दशदिक्षु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

निर्यदीं॑ बु॒ध्नान्म॑हि॒षस्य॒ वर्पं॑स ईशा॒नासः॒ शवं॑सा॒ क्रंतं॒ सू॒रयः॑ ।

यदी॒मनुं॑ प्र॒दिवो॒ मध्वं॑ आध॒वे गुहा॒ संतं॑ मात॒रिश्वा॑ मथा॒यतिं॑ ॥३

निः । यत् । ई॒म् । बु॒ध्नात् । म॒हि॒षस्यं । वर्पंसः ।
ई॒शा॒नासः॑ । शवंसा । क्रन्तं । सू॒रयः॑ ।

यत् । ई॒म् । अनुं । प्र॒ऽदिवः॑ । मध्वः॑ । आ॒ऽधु॒वे । गुहां ।
सन्तंम् । मा॒त॒रिश्वां । म॒था॒यतिं ॥३

निः । यत् । ईम् । बुध्नात् । महिषस्य । वर्पसः ।
ईशानासः । शवसा । क्रन्त । सूरयः ।

यत् । ईम् । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा ।
सन्तम् । मातरिश्वा । मथायति ॥३

“ईम् एनमग्निं “यत् यस्मात् कारणात् “महिषस्य ।
महन्नामैतत्, ‘महिषः अभ्वः ऋभुक्षाः (नि. ३. ३. ८) इति
तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य “बुध्नात् मूलात्
आधानादारभ्य “वर्पसः । रूपनामैतत् । रूपस्य
उपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धये “ईशानासः

स्वकीयव्यापारसमर्थाः “सूरयः मेधाविन ऋत्विजः “शवसा बलेन मन्त्रादिरूपेण शारीरेण वा “निः “क्रन्त निष्कुर्वन्ति साधयन्ति उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा । एनमग्निं बुध्नात् आदितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्पसो महतो रूपस्य आहुतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति ॥ करोतेश्छान्दसे लुङि : मन्त्रे घस०) इति च्लेर्लुक् । व्यत्ययेन अन्तादेशः ॥ किंच “यदीम् एनमेवाग्निं “प्रदिवः पुराणात् । अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः । पूर्ववत् इदानीं “मध्वः मधुनो मधुसदृशस्य “आधवे आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति “गुहा “सन्तं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं सन्तं "मातरिश्वा अन्तरिक्षे चेष्टमानो वायुः अनुक्रमेण “मथायति चालयति । उद्बोधयतीत्यर्थः । यद्वा । मातरि फलस्य मातरि यागे श्वसिति चेष्टते इति मातरिश्वा यजमानो गुहा सन्तम् अरण्योर्निगूढं सन्तं प्रादुर्भावाय अनुक्रमेण मथायति

मथ्नाति उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात्
स्तोतव्य इत्यर्थः ।।

प्र यत्पि॒तुः प॑र॒मान्नी॒यते॒ पर्या पृ॒क्षुधो॑ वी॒रुधो॒ दं॑सु॑ रोहति ।

उ॒भा यद॑स्य ज॒नुषं॒ यदिन्व॑त॒ आदिद्यवि॑ष्ठो अभवद्घृ॒णा
शुचिः॑ ॥४

प्र । यत् । पि॒तुः । प॒र॒मात् । नी॒यते॑ । परि॑ । आ । पृ॒क्षुधः॑ ।
वी॒रुधः॑ । दं॑ऽसु॑ । रो॒ह॒ति॒ ।

उ॒भा । यत् । अ॒स्य॒ । ज॒नुषं॑म् । यत् । इन्व॑तः । आत् । इत्
। यवि॑ष्ठः । अ॒भ॒व॒त् । घृ॒णा । शुचिः॑ ॥४

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृक्षुधः ।
वीरुधः । दंऽसु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषम् । यत् । इन्वतः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥४

“यत् यस्मात् “पितुः अन्नस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ।। तस्य “परमात् परमत्वाद्धेतोः । उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः। तदर्थं “प्र “परि “नीयते प्रकर्षेण परितो नीयते पर्यग्निक्रियते इत्यर्थः । यद्वा । पितुरुत्पादकात् परमात् उत्कृष्टात् गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेः सकाशात् आहवनीयं प्रति प्र परि नीयते प्रकर्षेण नीयते । परि अनर्थकः । किंच “पृक्षुधः पशुपुरोडाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा ॥ मशब्दस्य संप्रसारणम् । क्षुध बुभुक्षायाम्' । क्विप् ॥ प्रक्षोध्याः प्रकर्षेण बुभुक्षिता भोक्तुमिष्यमाणाः । “वीरुधो “दंसु दन्तेषु मध्ये "आ “रोहति आरोहन्ति प्रविशन्तीत्यर्थः । “यत् यस्मात् “उभा उभौ अध्वर्युयजमानौ उभे अरणी वा “अस्य अग्नेः “जनुषं जन्म उत्पत्तिम् “इन्वतः व्याप्नुतः स्वीकुरुत इत्यर्थः ॥ ‘

इवि व्याप्तौ ' । इदित्त्वात् नुम् ॥ “आदित् अत एव कारणात् “शुचिः शुद्धोऽयमग्निः “घृणा यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा । घृणा घृणो दीप्तिमान् ।। मत्वर्थो लुप्यते ।। दीप्त्या वा “यविष्ठः युवतमः “अभवत् संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ।।

आदिन्मा॒तॄरावि॑श॒द्यास्वा शुचि॒रहिं॑स्यमान उर्वि॒या वि वा॑वृधे ।

अनु॒ यत्पूर्वा॒ अरु॑हत्सना॒जुवो॒ नि नव्य॑सी॒ष्वव॑रासु धावते ॥ ५

आत् । इत् । मा॒तॄः । आ । अ॒वि॒श॒त् । यासु॑ । आ । शुचिः॑ । अहिं॑स्यमानः । उ॒र्वि॒या । वि । व॒वृ॒धे॒ ।

अनु॑ । यत् । पूर्वा॑ । अरु॑हत् । स॒ना॒ऽजुवः॑ । नि । नव्य॑सीषु । अव॑रासु । धा॒व॒ते॒ ॥५

आत् । इत् । मातॄः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया । वि । ववृधे ।

अनु । यत् । पूर्वा । अरुहत् । सनाऽजुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥५

अयमग्निः “आ “शुचिः दीप्तः सन् “आदित् पूर्वमन्त्रे यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनन्तरमेव "मातॄः उत्पादयित्रीर्मातृस्थानीया दश दिशः “आ “अविशत् सर्वतः प्रविशति । पूर्वत्र ‘दशप्रमतिं जनयन्त योषणः' (ऋ. सं.१. १४१. २) इत्युक्तत्वात् दिशां मातृत्वम् । दिक्षु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो विशेष्यन्ते। “यासु मातृषु “अहिंस्यमानः परैरपीड्यमानः “उर्विया उरु अतिप्रभूतं “वि “ववृधे विविधं प्रवृद्धोऽभवत् तास्वाविशत् । यथा

लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्तनपानपरिपीडादिभिः सम्यक् पोषितो लोके प्रकाश्य पुनरागत्य मातरमालिङ्गति तद्वदिति भावः । कस्मिन् काले इति तत्राह । “यत् यदा “सनाजुवः दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रक्षिप्ताः अत एव “पूर्वाः प्रथमभाविनीरोषधीरनुक्रमेण “अरुहत् आरोहति ।। रुहेश्छान्दसो लुङ् । ‘ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ' इति च्लेः अङादेशः ।। उपरि प्रज्वलति । तथा “नव्यसीषु नवतरासु अत एव “अवरासु अत एव पूर्वापेक्षया निकृष्टासु पश्चाद्भाविनीष्वोषधीषु “नि “धावते नितरां नीचैर्वा गच्छति । अन्तःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानाम् अधस्तादुपरिष्टाच्च प्रविश्य ज्वलति तदा दिक्षु प्रकाशितोऽभवत्' इत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आदिद्धोतांरं वृणते दिविंष्टिषु भगंमिव पपृचानासं ऋंजते ।

दे॒वान्यत्क्रत्वा॑ म॒ज्मना॑ पुरुष्टु॒तो मर्तं॒ शंसं॑ वि॒श्वधा॒ वेति॒ धाय॑से ॥६

आत् । इत् । होता॑रम् । वृ॒ण॒ते॒ । दिवि॑ष्टिषु । भग॑म्ऽइव । प॒पृ॒चा॒नासः॑ । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ ।

दे॒वान् । यत् । क्रत्वा॑ । म॒ज्मना॑ । पु॒रु॒ऽस्तु॒तः । मर्त॑म् । शंस॑म् । वि॒श्वधा॑ । वेति॑ । धाय॑से ॥६

आत् । इत् । होतारम् । वृणते । दिविष्टिषु । भगम्ऽइव । पपृचानासः । ऋञ्जते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्तम् । शंसम् । विश्वधा । वेति । धायसे ॥६

“होतारं होमनिष्पादकम् आह्वातारं वा देवानां ईदृशमग्निं “दिविष्टिषु दिवसैषणेषु निमित्तभूतेषु “वृणते संभजते । “आदित् अनन्तरमेव तथा “पप्रचानासः हविषा स्तुत्या च

संपृचाना ऋत्विजो यजमानाः ॥ पृचेश्छान्दसस्य लिटः कानच् ॥ “ऋञ्जते प्रसाधयन्ति । किमिव। “भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयन्ति तद्वत् । यद्वा । महान्तं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत् पूज्यमित्यर्थः । ‘ ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः । “यत् यस्मात् अयमग्निः “पुरुष्टुतः बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः “क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यागादिरूपेण “मज्मना शारीरेण बलेन च युक्तान् "देवान् व्यवहर्तॄनृत्विजो यज्ञभुजो देवान् वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा “मर्तं यजमानं “शंसं स्तुतिं च स्तुत्यं वा तं “विश्वधा विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं “वेति पूर्वोक्तान् कामयते । किमर्थम् । “धायसे हविर्लक्षणान्नाय । तस्मात् होतारमग्निं वृणते ऋञ्जते च ।।

वि यद॒स्थाद्य॑ज॒तो वात॑चोदितो ह्वा॒रो न वक्वा॑ ज॒रणा॒ अना॑कृतः ।

तस्य॒ पत्मं॑द॒क्षुषः॑ कृ॒ष्णजं॑हस॒ः शुचिं॑जन्मनो॒ रज॒ आ व्यं॑ध्वनः ॥७

वि । यत् । अस्थां॑त् । य॒ज॒तः । वातं॑ऽचोदितः । ह्वा॒रः । न । वक्वां॑ । ज॒रणाः॑ । अनां॑कृतः ।

तस्यं॑ । पत्मं॑न् । ध॒क्षुषः॑ । कृ॒ष्णऽजं॑हसः । शुचिं॑ऽजन्मनः । रजः॑ । आ । विऽअं॑ध्वनः ॥७

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्वारः । न । वक्वा । जरणाः । अनाकृतः ।

तस्य । पत्मन् । धक्षुषः । कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥७

“यत् यदा अयमग्निः “वातचोदितः वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ “यजतः सर्वैः यष्टव्यः यष्टुं योग्यः सन् “वि “अस्थात् वितिष्ठते

सर्वतो व्याप्तो भवति । तत्र दृष्टान्तः । “अनाकृतः अनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरः "वक्वा बहुवक्ता ॥ वचेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । दृशिग्रहणात् कुत्वम् ॥ "ह्वारो “न कुटिल इव विदूषणकादिरिव' । ह्वरतेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् ॥ स यथा “जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते विविधं कुर्वन् वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतः अप्रतिबद्धप्रसरो व्यवस्थितः । तदा “तस्य अग्नेः “पत्मन् पतने मार्गे यज्ञरूपे “रजः रञ्जनात्मको लोकः “आ अस्थात् आतिष्ठति सर्वतः आश्रयति अग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । “धक्षुषः दहतः ॥ दहेर्लिटः क्वसुः ।। "कृष्णजंहसः कृष्णमार्गस्य ॥ पुनःपुनर्गम्यते इति जंहा मार्गः । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् कर्मणि असुन् । कुत्वाभावश्छान्दसः ॥ “शुचिजन्मनः मन्त्रसहितारण्योरुत्पन्नत्वात् “व्यध्वनः विविधज्वालस्य अनियतमार्गस्य ।

रथो॒ न या॒तः शिक्वं॑भिः कृ॒तो द्यामंगें॑भिररु॒षेभिं॑रीयते ।

आदं॑स्य॒ ते कृ॒ष्णासों॑ दक्षि सू॒रय॒ः शूरं॑स्येव त्वे॒षथां॑दीषत॒े वय॑ः ॥८

रथ॑ः । न । या॒तः । शिक्वं॑ऽभिः । कृ॒तः । द्याम् । अङ्गें॑भिः । अ॒रु॒षेभि॑ः । ई॒य॒ते॒ ।

आत् । अ॒स्य॒ । ते । कृ॒ष्णास॑ः । ध॒क्षि॒ । सू॒रय॑ः । शूरं॑स्यऽइव । त्वे॒षथां॑त् । ई॒ष॒ते॒ । वय॑ः ॥८

रथः । न । यातः । शिक्वऽभिः । कृतः । द्याम् । अङ्गेभिः । अरुषेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । धक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥८

अयमग्निः “शिक्वभिः रज्जुभिः “कृतः बद्धः “रथो “न रथ इव । स यथा स्वीयैश्चक्रादिभिः अङगैः “ईयते तद्वत् “यातः स्थापितः सन् “अरुषेभिः गमनशीलैः “अङ्गेभिः ज्वालादिरूपैः अवयवैः “द्याम् अन्तरिक्षम् आज्येन हृष्टः सन् “ईयते गच्छति ।। ‘ईङ् गतौ ।। “आत् प्रवृद्ध्यनन्तरम् “अस्य अग्नेः “ते “सूरयः सरणयो मार्गाः "कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति । यत एवं भवन्ति तदर्थं “दक्षि दहति काष्ठान् ।। पुरुषव्यत्ययः । छान्दसः शपो लुक् ।। किंच ज्वलितस्याग्नेः “त्वेषथात् दीप्तात् तेजसः सकाशात् “वयः गमनवन्तः पक्षिमृगादयः “ईषते गच्छन्ति ।। ईष गत्यादौ । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक्॥ पलायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । शूरस्य त्वेषथात् वय इव । कस्यचित् विक्रान्तस्य दीप्तात्तेजसः सकाशात् भीत्या पलायमाना इव । एवमन्तरिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा दावाग्निरूपेण स्तूयते ॥

त्वया॒ ह्य॑ग्ने॒ वरु॑णो धृ॒तव्र॑तो मि॒त्रः शा॑श॒द्रे अ॑र्य॒मा सु॒दान॑वः ।

यत्सी॒मनु॒ क्रतु॑ना वि॒श्वथा॑ वि॒भुर॒रान्न ने॒मिः प॑रि॒भूरजा॑यथाः ॥९

त्वया॑ । हि । अ॒ग्ने॒ । वरु॑णः । धृ॒तऽव्र॑तः । मि॒त्रः । शा॒श॒द्रे । अ॒र्य॒मा । सु॒ऽदान॑वः ।

यत् । सी॒म् । अनु॑ । क्रतु॑ना । वि॒श्वऽथा॑ । वि॒ऽभुः । अ॒रान् । न । ने॒मिः । प॒रि॒ऽभूः । अजा॑यथाः ॥९

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाशद्रे । अर्यमा । सुऽदानवः ।

यत् । सीम् । अनु । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः । अजायथाः ॥९

हे “अग्ने “त्वया खलु “वरुणः रात्र्यभिमानी देवः “धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा “मित्रः अहरभिमानी देवः “शाशद्रे शातयति तमः ॥ शद्लृ शातने' । छान्दसो लिट् । बहुलं छन्दसि ' इति रुट् । तुजादित्वात् अभ्यासदीर्घः । तथा “अर्यमा उभयोर्मध्यवर्ती देवः “सुदानवः शोभनदानो भवति ।। व्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाशद्रे तीक्ष्णीक्रियन्ते । हिशब्दो मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ‘ त्वमग्ने वरुणो जायसे (ऋ. सं. ५, ३. १) इति हि मन्त्रान्तरम् ॥ शदेः कर्मणि छान्दसो लिट् । ‘इरयो रे' इति रेभावः । ‘ हि च ' इति निघाताभावः । वरुणादीनामग्न्यायत्तत्वे उपपत्तिमाह । “यत् यस्मात् कारणात् हे अग्ने “सीं सर्वतः “क्रतुना कर्मणा “विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव “विभुः मित्रार्यमात्मना सर्वव्यापी “परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन् अनुक्रमेण “अजायथाः जायसे

प्रादुर्भवसि । तत्र दृष्टान्तः । “अरान् रथस्य शङ्कून् “नेमिः “न बाह्यवलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन् व्याप्य तिष्ठति ।।

त्वमंग्ने शशमा॒नायं सुन्व॒ते रत्नं यविष्ठ दे॒वतांतिमिन्वसि ।

तं त्वा॒ नु नव्यं सहसो युवन्व॒यं भग॒ं न का॒रे मंहिरत्न धीमहि ॥१०

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । श॒श॒मा॒नायं । सु॒न्व॒ते । रत्नंम् । य॒वि॒ष्ठ॒ । दे॒वऽतांतिम् । इ॒न्व॒सि॒ ।

त्वम् । त्वा॒ । नु । नव्यंम् । स॒ह॒सः॒ । यु॒व॒न् । व॒यम् । भगंम् । न । का॒रे । म॒हि॒ऽर॒त्न॒ । धी॒म॒हि॒ ॥१०

त्वम् । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नम् । यविष्ठ । देवऽतातिम् । इन्वसि ।

त्वम् । त्वा । नु । नव्यम् । सहसः । युवन् । वयम् । भगम् । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥१०

हे “अग्ने "यविष्ठ युवतम “त्वं “शशमानाय त्वां स्तुवते । शशमान: शंसमानः '(निरु, ६.८) इति यास्कः । “सुन्वते त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं “रत्नं रमणीयं हविः “देवताति देवेषु तायमानं विस्तार्यमाणम् “इन्वसि व्याप्नोषि । अस्मत्प्रत्तं हविः देवान् प्रापयसीत्यर्थः । इन्वतिः व्याप्तिकर्मा, ‘इन्वति ननक्ष' (नि. २. १८. १) इति तन्नामसु पाठात् । हे “सहसो “युवन् । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मथनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयितर्वा। यद्वा । सहसस्पुत्र युवन् नित्यतरुण “महिरत्न अस्मत्प्रदेयमहद्रमणीयधन “नव्यं नवतरं स्तुत्यं वा “तं तादृशं हविर्भुजं “त्वा त्वां “वयं यजमानाः “कारे शब्दे स्तोत्रलक्षणे “नु क्षिप्रं “धीमहि स्थापयामः । हविष्प्रदानसमये क्षिप्रमेव स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।

“भगं “न आदित्यमिव । यद्वा । महान्तं राजानमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् ।।

अ॒स्मे र॒यिं न स्वर्थं॒ दमू॑नसं॒ भग॒ं दक्षं॒ न प॑पृचासि धर्ण॒सिं ।

र॒श्मीँरि॑व॒ यो यम॑ति॒ जन्म॑नी उ॒भे दे॒वाना॒ं शंस॑मृ॒त आ चं सु॒क्रतुः॑ ॥११

अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । न । सु॒ऽअर्थ॑म् । दमू॑नसम् । भग॑म् । दक्ष॑म् । न । प॒पृ॒चा॒सि॒ । ध॒र्ण॒सिम् ।

र॒श्मीन्ऽइ॑व । यः । यम॑ति । जन्म॑नी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । दे॒वाना॑म् । शंस॑म् । ऋ॒ते । आ । च॒ । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥११

अस्मे इति । रयिम् । न । सुऽअर्थम् । दमूनसम् । भगम् । दक्षम् । न । पपृचासि । धर्णसिम् ।

रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति ।
देवानाम् । शंसम् । ऋते । आ । च । सुऽक्रतुः ॥११

हे अग्ने त्वम् “अस्मे अस्मासु “स्वर्थं सुष्ठु अरणीयं “दमूनसं दमनीयम् उपार्ज्यम् ॥ दमेरूनसिः' (उ. सू. ४. २३५) इति ऊनसिप्रत्ययः ।। “रयिं “न “पपृचासि धनं यथा संपृणक्षि । तथा “भगं सर्वैर्भजनीयं “दक्षं “न उत्साहवन्तं प्रबुद्धं वा “धर्णसिं विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा पप्रचासि संपृणक्षि उभयमपि ददासीत्यर्थः । “पृची संपर्के'। लेटि आडागमः। ‘बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । “यः अग्निः “रश्मीँरिव स्वकीयान् रश्मीन् यथा “यमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् सः “उभे "जन्मनी जननाधारभूतौ उभौ लोकौ इहलोकपरलोकौ यमति नियच्छति । तथा “सुक्रतुः शोभनकर्मा अयम् “ऋते अस्मदीययज्ञे “देवानां देवसंबन्धिनं “शंसं स्तवं “च “आ यमति आयच्छति सर्वदा

ददाति । यद्वा । पूर्वार्धे पपृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यम् ॥

उ॒त नः॑ सु॒द्योत्मा॑ जी॒राश्वो॒ होता॑ म॒न्द्रः शृं॑णवच्च॒न्द्ररं॑थः ।

स नो॑ नेष॒न्नेषं॑तमै॒रमू॑रो॒ऽग्निर्वा॒मं सु॑वि॒तं वस्यो॒ अच्छं ॥१२

उ॒त । न॒ः । सु॒ऽद्योत्मा॑ । जी॒रऽअं॑श्वः । होता॑ । म॒न्द्रः ।
शृ॒ण॒व॒त् । च॒न्द्रऽरं॑थः ।

सः । न॒ः । ने॒ष॒त् । नेषं॑ऽतमैः । अमू॑रः । अ॒ग्निः । वा॒मम् ।
सु॒वि॒तम् । वस्यः॑ । अच्छं ॥१२

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मन्द्रः ।
शृणवत् । चन्द्रऽरथः ।

सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामम् । सुवितम् । वस्यः । अच्छ ॥१२

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायाम् । सोऽग्निः “नः अस्मदीयमाह्वानम् “उत “शृणवत् । अपि नाम शृणुयात् । यद्वा । नः अस्मान् श्रावयेत् देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥ शृणोतेर्लेटि अडागमः॥ कीदृशोऽयम् । “सुद्योत्मा सुद्योतमानः ॥ ‘ द्युत दीप्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । “जीराश्वः शीघ्रगमनाश्वः “होता देवानामाह्वाता “मन्द्रः मदनशीलः “चन्द्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंच अयम् “अमूरः अमूढबलः “वस्यः वसनीयः “सः प्रसिद्धः “अग्निः “नेषतमैः अत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा “नः अस्मान् उत “नेषत् अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेर्लेटि अडागमः । ‘ सिब्बहुलम् ' इति सिप्॥ किमर्थम् । “वामं वननीयं "सुवितं सुष्ठु प्राप्यं सर्वैः काङ्क्षणीयं स्वर्गम् “अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं नेषत् ॥

अस्तां॑व्य॒ग्निः शि॒मीं॑वद्भिर॒र्कैः साम्रां॑ज्याय प्रत॒रं दधा॑नः ।

अ॒मी च॒ ये म॒घवा॑नो व॒यं च॒ मिह॒ं न सूरो॒ अति॒ निष्ट॑तन्युः ॥ १३

अस्ता॑वि । अ॒ग्निः । शि॒मीं॑वत्ऽभिः । अ॒र्कैः ।
साम्ऽरा॑ज्याय । प्र॒ऽत॒रम् । दधा॑नः ।

अ॒मी इति॑ । च॒ । ये । म॒घऽवा॑नः । व॒यम् । च॒ । मिह॑म् । न । सूर॑ः । अति॑ । निः । त॒त॒न्यु॒ः ॥१३

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अर्कैः ।
साम्ऽराज्याय । प्रऽतरम् । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयम् । च । मिहम् । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥१३

अयम् “अग्निः “शिमीवद्भिः हविष्प्रदानादिकर्मवद्भिः “अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः “अस्तावि स्तुतोऽस्माभिर्यजमानैः । शिमीति कर्मनाम, ‘ शिमी शक्तिः ' (नि. २. १. २४) इति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयम् । “साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्यक् राजमानत्वं “प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं “दधानः ।।' अमु च च्छन्दसि ' इति अमुप्रत्ययः ।। किंच इममग्निम् “अमी “च पुरोवर्तमाना ऋत्विजः पुत्रादयो वा "ये "वयं “च पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमपि “अति अत्यर्थं “निष्टतन्युः शब्दयन्तु ।। निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ।। इतः परमपि अस्मत्पुत्रपौत्रादयो वयं च अग्निं स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “मिहं “न “सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङि छान्दसो विकरणस्य श्लुः । ‘ अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् (पा. सू. ८. ३. ८६) इति षत्वम् ॥

॥ ९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१४१&oldid=207807" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४२

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.१४१

सूक्तं १.१४२

दीर्घतमा औचथ्यः।

सूक्तं १.१४३ →

दे. आप्रीसूक्तं - १ इध्मः समिद्धोऽग्निर्वा, २ तनूनपात्, ३ नराशंसः, ४ इळः, ५ बर्हिः, ६ देवीर्द्वारः, ७ उषासानक्ता, ८ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, ९ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यः, १० त्वष्टा, ११ वनस्पतिः, १२ स्वाहाकृतयः, १३ इन्द्रः । । अनुष्टुप् ।

समिद्धो अग्न आ वह देवाँ अद्य यतस्रुचे ।

तन्तुं तनुष्व पूर्व्यं सुतसोमाय दाशुषे ॥१॥

घृतवन्तमुप मासि मधुमन्तं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥२॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥३॥

ईळितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥४॥

स्तृणानासो यतस्रुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे ।

वृञ्जे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥५॥

वि श्रयन्तामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥६॥

आ भन्दमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।

यह्वी ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥७॥

मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ॥८॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती ।

इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदन्तु यज्ञियाः ॥९॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥१०॥

अवसृजन्नुप त्मना देवान्यक्षि वनस्पते ।

अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥११॥

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिन्द्राय कर्तन ॥१२॥

स्वाहाकृतान्या गह्युप हव्यानि वीतये ।

इन्द्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥१३॥

सायणभाष्यम्

समिद्धः ' इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभम् । प्रथमायाः समिन्नामकोऽग्निर्देवता समिद्धोऽग्निः । द्वितीयादीनां तनूनपान्नराशंस इळो बर्हिर्देवीर्द्वार

उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अन्त्याया इन्द्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं सरस्वतीळाभारत्य इति । अत्रानुक्रमणिका - समिद्ध आप्रिय आनुष्टभमन्त्यैन्द्री' इति ।। अत्र इध्मतनूनपादादिभिर्यज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव देवतेति कात्थक्यस्य मतम् । अग्निरेव समिदादिभिरुच्यते । अतः स एव देवतेति शाकपूणेर्मतम् । निरुक्ते किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति छन्दोदेवता इत्यादिपक्षान्तरं बहुधा प्रदर्श्य तदर्थे ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरे पक्षी अर्थवादा आग्नेया एवेति सिद्धान्तितम् , ' अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः ' (निरु. ८ . २१) इत्यादिना ॥ पशौ अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नानाम् एतदाप्रीसूक्तम् । 'एकादश प्रयाजाः ' इति खण्डे सूत्रितं-' समिद्धो अद्योति सर्वेषां यथऋषि बा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । अत्र यथऋषिग्रहणात् ॥ अप्रीसूक्तानि त्रिविधानि । तत्र

वासिष्ठात्रेयवाध्र्यश्वगार्त्समदानि चत्वारि नराशंसवन्ति । मैधातिथदैर्घतमसप्रैषिकाणि नराशंसतनूनपादुभयवन्ति । इतराणि तनूनपात्वन्तीति । तत्रैतत्सूक्तं दैर्घतमसत्वादुभयवत् ॥

समिं॑द्धो अग्न॒ आ वं॑ह दे॒वाँ अ॒द्य य॒तस्रु॑चे ।

तंतुं॑ तनुष्व पू॒र्व्यं सु॒तसो॑माय दा॒शुषे॑ ॥१

सम्ऽइं॑द्धः । अ॒ग्ने॒ । आ । व॒ह॒ । दे॒वान् । अ॒द्य । य॒तऽस्रु॑चे ।

तन्तुं॑म् । त॒नु॒ष्व॒ । पू॒र्व्यम् । सु॒तऽसो॑माय । दा॒शुषे॑ ॥१

सम्ऽइद्धः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यतऽस्रुचे ।

तन्तुम् । तनुष्व । पूर्व्यम् । सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥१

हे "अग्ने "समिद्धः सम्यग्दीपितः एतन्नामकस्त्वम् "अद्य अस्मिन् यागदिने "देवान् हविषां भोक्तॄन् अग्न्यादीन् "आ "वह अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय । “यतस्रुचे यागायोद्यतस्रुचे यजमानाय तदर्थम् ।। आवाह्य च "सुतसोमाय यागार्थमभिषुतसोमाय "दाशुषे हविर्दत्तवते । यद्यपि इदानीमेवाहूयन्ते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भाव्यपेक्षया वा दाशुषे इत्युच्यते । हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं “पूर्व्यं पूर्वेभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा "तन्तुं यज्ञं "तनुष्व विस्तारय ।।

घृतवंतमुपं मासि मधुंमंतं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रंस्य मावंतः शशमानस्यं दाशुषः ॥२

घृ॒तऽवं॑न्तम् । उप॑ । मा॒सि॒ । मधु॑ऽमन्तम् । त॒नू॒ऽन॒पा॒त् ।

य॒ज्ञम् । विप्र॑स्य । माऽवं॑तः । श॒श॒मा॒नस्यं॑ । दा॒शुषः॑ ॥२

घृतऽवन्तम् । उप । मासि । मधुऽमन्तम् । तनूऽनपात् ।

यज्ञम् । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥२

हे "तनूनपात् । तनूनपात् आज्यम्' इति कात्थक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु जायमानत्वात्। ताभ्यः उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात् सर्पिः इति आज्यस्य नप्तृत्वम् । तद्वान् यज्ञः । अग्निपक्षे आपस्तन्व उच्यन्ते । ताभ्यः ओषधिवनस्पतयः । तेभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वम् । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामक हे अग्ने “विप्रस्य मेधाविनः “शशमानस्य शंसमानस्य त्वां स्तुवतः "दाशुषः हविर्दत्तवतः “मावतः मत्सदृशस्य यजमानस्य ।। ' युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये ' इति वतुप् । 'आ

सर्वनाम्नः' इति आत्वम् ॥ “घृतवन्तं क्षरदाज्योपेतं "मधुमन्तं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वन्तं "यज्ञम् "उप उपेत्य "मासि निर्मिमीषे मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यन्तं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ ‘मा माने' । आदादिकः ॥

शुचि॑ः पाव॒को अद्भु॑तो॒ मध्वा॑ य॒ज्ञं मि॑मिक्षति ।

नरा॒शंस॒स्त्रिरा दि॒वो दे॒वो दे॒वेषु॑ य॒ज्ञियः॑ ॥३

शुचि॑ः । पा॒व॒कः । अद्भु॑तः । मध्वा॑ । य॒ज्ञम् । मि॒मि॒क्ष॒ति॒ ।

नरा॒शंसः॑ । त्रिः । आ । दि॒वः । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । य॒ज्ञियः॑ ॥३

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षति ।

नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥३

“देवेषु मध्ये “शुचिः शुद्धो दीप्तो वा "पावकः अन्नस्य अपूतस्य शोधयिता "अद्भुतः अभूत इव अद्यक्षणे भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । "देवः द्योतनशीलः "यज्ञियः यज्ञसंपादनार्हः ईदृशः "नराशंसः नरैः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीयोऽग्निः “दिवः द्युलोकादागत्य "मध्वा मधुरेण रसेन "यज्ञम् अस्मदीयं "त्रिः “आ “मिमिक्षति त्रिवारं समन्तात् सिञ्चति स्वदयतीत्यर्थः । यद्वा । मधुरेण फलेन त्रिः आ मिमिक्षति योजयतीत्यर्थः । ‘ नराशंसो यज्ञः' इति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानी देवो द्योतमानो द्युलोकादागत्य अनुष्ठीयमानं यज्ञं त्रिः आ मिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशात् योग्यक्रियाध्याहारः ॥ त्रिवारमागच्छति । त्रिः आहरति वा फलम् । अवशिष्टं पूर्ववन्नेयम् ॥

ई॒ळि॒तो अं॑ग्न॒ आ व॒हेंद्रं॑ चि॒त्रमि॒ह प्रि॒यं ।

इ॒यं हि त्वां म॒तिर्ममाच्छां सुजिह्व व॒च्यतें ॥४

ई॒ळि॒तः । अ॒ग्ने॒ । आ । व॒ह॒ । इन्द्रं॑म् । चि॒त्रम् । इ॒ह । प्रि॒यम् ।

इ॒यम् । हि । त्वा॒ । म॒तिः । ममं । अच्छं । सु॒ऽजि॒ह्व॒ । व॒च्यतें ॥४

ईळितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् ।

इयम् । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुऽजिह्व । वच्यते ॥४

हे "अग्ने "ईळितः सर्वैः स्तुत्यः इण्नामकस्त्वम् "इह अस्मिन् यज्ञे "चित्रं चायनीयं प्रियं प्रीणयितारम् अस्मान् हविःस्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तम् "इन्द्रम् "आ "वह आह्वय । हे "सुजिह्व घृतपानेन शोभनज्वाल “इयं "मम “मतिः

मननसाधना स्तुतिरूपा वाक् “त्वा त्वाम् "अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं “वच्यते मतिरेवास्मदीयोच्यते ।। हिः पूरणार्थः । वचेर्यकि ‘ संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य ‘ वा छन्दसि' इति विकल्पितत्वात् अभावे यण् ॥ अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयम् । एवमुत्तरत्र यज्ञाङ्गैर्यज्ञसंबन्धिदेवताभिश्च यज्ञः एवोच्यते इति तत्परत्वेन व्याख्येयम् ॥

स्तृ॒णा॒नासों य॒तस्रुंचो ब॒र्हिर्य॒ज्ञे स्वं॑ध्व॒रे ।

वृ॒ञ्जे दे॒वव्यं॑चस्तम॒मिंद्रां॑य॒ शर्म॑ स॒प्रथः॑ ॥५

स्तृ॒णा॒नासः॑ । य॒तऽस्रुं॑चः । ब॒र्हिः । य॒ज्ञे । सु॒ऽअ॒ध्व॒रे ।

वृ॒ञ्जे । दे॒वव्यं॑चःऽतमम् । इन्द्रां॑य । शर्म॑ । स॒ऽप्रथः॑ ॥५

स्तृणानासः । यतऽस्रुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे ।

वृञ्जे । देवव्यचःऽतमम् । इन्द्राय । शर्म । सऽप्रथः ॥५

“स्वध्वरे शोभनप्रायणीयाद्यवान्तरयागवति "यज्ञे सोमयागे “बर्हिः दर्भान् “स्तृणानासः आस्तरन्तः "यतस्रुचः नियमितजुह्वादिपात्रा ऋत्विजः “देवव्यचस्तमम् अतिशयेन देवगामिनं "सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं “शर्म सुखसाधनं गृहम् "इन्द्राय "वृञ्जे विवर्जयन्ति संपादयन्तीत्यर्थः ॥

वि श्रंयंतामृतावृधः प्रयै देवेभ्यों महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारों देवीरंसश्चतः ॥६

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥६

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥६

“द्वारो "देवीः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवताः "वि “श्रयन्तां विविधं श्रयन्तु विवृता भवन्तु । किमर्थम् । “देवेभ्यः "प्रयै प्रयातुं देवानां प्रापणाय ।। ' प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै '(पा. सू. ३. ४. १०) इति निपातितः ॥ कीदृश्यस्ताः ।
“ऋतवृधः यज्ञस्य वर्धयित्र्यः पूज्याः “महीः महत्यः
"पावकासः शोधयित्र्यः "पुरुस्पृहः बहुस्पृहणीयाः
"असश्चतः असज्यमानाः । परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥ ॥
१० ॥

आ भंदंमाने॒ उपांके॒ नक्तो॒षासां सु॒पेशंसा ।

य॒ह्वी ऋ॒तस्यं मा॒तरा॒ सीदंतां ब॒र्हिरा सु॒मत् ॥७

आ । भन्दं॑माने॒ इति॑ । उपा॑के॒ इति॑ । नक्तो॒षसा॑ । सु॒ऽपेशं॑सा ।

य॒ह्वी इति॑ । ऋ॒तस्यं॑ । मा॒तरा॑ । सीदं॑ताम् । ब॒र्हिः । आ । सु॒ऽमत् ॥७

आ । भन्दमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुऽपेशसा ।

यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा । सीदताम् । बर्हिः । आ । सुऽमत् ॥७

"भन्दमाने सर्वैः स्तूयमाने "उपाके परस्परं संनिहिते "सुपेशसा शोभनरूपे। पेश इति रूपनाम । "यह्वी महत्यौ अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् । यहुरित्यपत्यनाम, 'यहुः सूनुः ' (नि. २. २. ११) इति तन्नामसु पाठात् । "ऋतस्य "मातरा यज्ञस्य निर्मात्र्यौ ।

ताभ्यामागमनात् यज्ञस्य संपूर्तेर्यज्ञमातृत्वम् उपचर्यते । यद्वा । अतिरात्रादीनाम् अहोरात्रसाध्यत्वात्। "नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते "सुमत् स्वयमेव । अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा । सुमत् "बर्हिः आस्तृतं दर्भम् "आ समन्तात् "आ “सीदताम् उपविशताम् । यद्वा । ऋतस्य इति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमासीदताम् । आसाद्य च बर्हिरास्तृतं दर्भं स्वयमेव सीदताम् ।।

म॒न्द्रजि॑ह्वा जु॒गु॒र्वणी॒ होता॑रा॒ दैव्या॑ क॒वी ।

य॒ज्ञं नो॑ यक्षतामि॒मं सि॒ध्रम॒द्य दि॑वि॒स्पृशं॑ ॥८

म॒न्द्रऽजि॑ह्वा । जु॒गु॒र्वणी॒ इति॑ । होता॑रा । दैव्या॑ । क॒वी इति॑ ।

य॒ज्ञम् । न॒ः । य॒क्ष॒ता॒म् । इ॒मम् । सि॒ध्रम् । अ॒द्य । दि॒वि॒ऽस्पृशं॑म् ॥८

मन्द्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशम् ॥८

“मन्द्रजिह्वा देवानां मादनज्वालौ "जुगुर्वणी भृशं गृणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ ॥ गृणतेर्यङ्लुगन्तात् क्विपि छान्दसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेः ‘छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ' इति इन्प्रत्ययः ॥ "कवी मेधाविनौ क्रान्तदर्शिनौ "दैव्या "होतारा देवसंबन्धिनौ होतारौ अयं च मध्यमस्थानश्चेत्युभौ "सिध्रं फलसाधनभूतम् ॥ सिधेः ‘स्फायितञ्चि°' इत्यादिना रक् ॥ “दिविस्पृशं द्युलोकवासिदेवान् स्पृशन्तम् तैर्हविषः

स्वीक्रियमाणत्वादिति भावः। ईदृशं "नः अस्मदीयम् “इमं "यज्ञम् "अद्य "यक्षताम् अनुतिष्ठतां पूजयतां वा सम्यक् निर्वाहयतामित्यर्थः ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रां मरुत्सु भारंती ।

इळा सरंस्वती मही बर्हिः सींदंतु यज्ञियाः ॥९

शुचिः । देवेषुं । अर्पिता । होत्रां । मरुत्ऽसुं । भारंती ।

इळां । सरंस्वती । मही । बर्हिः । सीदन्तु । यज्ञियाः ॥९

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होत्रा । मरुत्ऽसु । भारती ।

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदन्तु । यज्ञियाः ॥९

“शुचिः शुद्धा "मरुत्सु विरूद्धलक्षणया अमरणेषु "देवेषु द्योतनशीलेषु स्तोतृषु मरुत्सु ऋत्विक्षु वा “अर्पिता नियता "होत्रा होमनिष्पादिका भारती भरतस्यादित्यस्य संबन्धिनी द्युस्थाना वाक् । तथा “इळा पार्थिवी प्रैषादिरूपा "मही महती "सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् एतास्तिस्रः त्रिस्थानवागभिमानिदेवताः "यज्ञियाः यज्ञार्हाः सत्यः “बर्हिः स्तीर्णं “सीदन्तु उपविशन्तु ।।

तन्नंस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मनां ।

त्वष्टा पोषांय वि ष्यंतु राये नाभां नो अस्मयुः ॥१०

तत् । नः । तुरीपंम् । अद्भुतम् । पुरु । वा । अरंम् । त्मनां ।

त्वष्टा॑ । पोषा॑य । वि । स्य॒तु॒ । रा॒ये । नाभा॑ । नः॒ । अ॒स्म॒ऽयुः ॥१०

तत् । नः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरु । वा । अरम् । त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । स्यतु । राये । नाभा । नः । अस्मऽयुः ॥१०

“नः अस्मदर्थं "तत् तादृशं "तुरीयं तूर्णं व्यापि “अद्भुतं सद्य आविर्भवत् अभूतमिव सत् । यद्वा । महन्नामैतत् । सारतो महत् । "पुरु “वारं बहूनां प्राणिनामर्थाय एव “अरम् अलं समर्थम् । यद्वा । पुरु वारं बहु प्रभूतं च । वाशब्दश्चार्थे । अरम् अलम् । “त्मना आत्मना "पुरु । बहुक्रियाविशेषणमेतत् । ईदृशमुदकं "त्वष्टा वृष्ट्यादेः कर्ता । त्वष्टृशब्दो यास्केनैवं व्याख्यातः-’ त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा

स्यात्करोतिकर्मणः' (निरु. ८. १३) इति । तन्नामको वैद्युतोऽग्निः "अस्मयुः अस्मान् कामयमानो देवः "नः “पोषाय अस्मत्पुष्टये "राये समृद्धये च “नाभा नाभौ वृष्टेर्बन्धके मेघस्य नाभिस्थाने अवस्थितम् उत्कलक्षणमुदकं “वि “ष्यतु विविधं गमयतु ॥ षोऽन्तकर्मणि'। ‘ओतः श्यनि' इति ओकारलोपः । उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् । यद्वा । नः नाभा अस्मत्संबन्धियज्ञनाभौ उत्तरवेद्यां राये।। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये ।। स्यतिरुपसृष्टो विमोचनार्थः ॥ उत्कलक्षणां वृष्टिं मुञ्चतु ।।

अ॒व॒सृ॒जन्नुप॒ त्मनां दे॒वान्यंक्षि वनस्पते ।

अ॒ग्निर्ह॒व्या सुंषूदति दे॒वो दे॒वेषु॒ मेधिंरः ॥११

अ॒व॒ऽसृ॒जन् । उपं । त्मनां । दे॒वान् । य॒क्षि॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ ।

अ॒ग्निः । ह॒व्या । सु॒सू॒द॒ति॒ । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । मेधि॑रः ॥११

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥११

हे "वनस्पते वनानां पालक यूपाभिमानिदेव अग्ने "अवसृजन् स्वैरं वर्तयन् ऋत्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् "त्मना आत्मना "देवान् हविर्भुजः "उप "यक्षि उपेत्य यज ।। ‘ बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥ "देवः द्योतमानः "मेधिरः मेधावान् "अग्निः आहवनीयः "देवेषु उभयेषां मध्ये "हव्या हवींषि "सुसूदति प्रेरयति, स्वीकरोति । 'षूद क्षरणे '। ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ‘ लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः ॥ यद्वा । यूपाग्निरेव परोक्षेणोच्यते । सोऽग्निर्हवींषि सुष्ठु स्वीकरोति ॥

पू॒ष॒ण्वते॑ म॒रुत्व॑ते वि॒श्वदे॑वाय वा॒यवे॑ ।

स्वाहा॑ गाय॒त्रवे॑पसे ह॒व्यमिंद्रा॑य कर्तन ॥१२

पू॒ष॒ण्ऽवते॑ । म॒रुत्व॑ते । वि॒श्वऽदे॑वाय । वा॒यवे॑ ।

स्वाहा॑ । गा॒य॒त्रऽवे॑पसे । ह॒व्यम् । इन्द्रा॑य । क॒र्त॒न॒ ॥१२

पूषण्ऽवते । मरुत्वते । विश्वऽदेवाय । वायवे ।

स्वाहा । गायत्रऽवेपसे । हव्यम् । इन्द्राय । कर्तन ॥१२

“पूषण्वते पूष्णा तद्वते ।। ‘ अनो नुट् ' इति नुट् । ‘ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम्॥ “मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते "विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय "वायवे गमनशीलाय वायुदेवाय च तथा “गायत्रवेपसे । वेप इति रूपनाम। गायत्रशब्दः इतरसामोपलक्षणः। गायत्रं वेपो

रूपं यस्य तादृशाय “इन्द्राय “हव्यं हविः प्रदातुं "स्वाहा "कर्तन स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः । करोतेर्लोटि' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तनबादेशः ।।

स्वाहांकृता॒न्या ग॒ह्युपं ह॒व्यानिं वी॒तयें ।

इंद्रा गंहि श्रु॒धी हव॒ं त्वां हंवंते अध्व॒रे ॥१३

स्वाहांऽकृतानि । आ । ग॒हि॒ । उपं । ह॒व्यानिं । वी॒तयें ।

इन्द्रं । आ । ग॒हि॒ । श्रु॒धि । हवंम् । त्वाम् । ह॒व॒न्ते॒ । अ॒ध्व॒रे ॥१३

स्वाहाऽकृतानि । आ । गहि । उप । हव्यानि । वीतये ।

इन्द्र । आ । गहि । श्रुधि । हवम् । त्वाम् । हवन्ते । अध्वरे ॥१३

हे इन्द्र "स्वाहाकृतानि । स्वाहा इत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यक्ष्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वन्ति “हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात् स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्धविः उपेत्य "वीतये भक्षणाय “आ “गहि आगच्छ। गमेश्छान्दसः शपो लुक् । ‘अनुदात्तोपदेश इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तथा हे "इन्द्र “आ “गहि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य आगच्छ । आगत्य “हवम् अस्मदीयमाह्वानं “श्रुधि शृणु । यतः “त्वाम् अध्वरे अहिंसात्मके यागे "हवन्ते आह्वयन्ति ऋत्विजः अतः श्रुधि । ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् ॥ ॥ ११ ॥

टिप्पणी

According to Sayana (RV I.13), there are 12 āprī sukta. Of the ten āprī sukta, R̥gveda commented by Gargya Narayana, RV I.13 and I.142 invoke Narāśaṁsa and Tanūnapāt manifestations of Agni. RV I.188, III.4, IX.5 and X.110 invoke only Tanūnapāt manifestation. RV II.3, V.5, VII.2 and X.70 invoke only Narāśaṁsa manifestation.

इध्मः

ध्मा प्रपूरणशब्दो य इध्मा नाम प्रकीर्त्यते ।
पूरितस्यागतिर्येन तेनेध्मस्त्वं भविष्यसि ।।
वराहपुराणम् १८.२६ ।। ध्मा शब्दस्य विनियोजनं

प्रायः अयसः ध्मानाय एव भवति। किन्तु अत्र प्रपूरणे अस्ति। यथा उल्लिखितमस्ति, इध्मस्य उन्नतं रूपं समित् अस्ति। समित् अर्थात् समिति, सममिति। अस्मिन् जगते सममितेः ह्रासं अस्ति, येन कारणेन सममितेः प्रपूरणाय वयं भोजनं कुर्वामः। सममितेः आधुनिकं व्याख्या श्री गोवान कृतमस्ति। विष्णु पुराणस्य १.८.१९ कथनमस्ति - लक्ष्मी इध्मा, विष्णुः कुशः। कुशोपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१४२&oldid=214573" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४३

← सूक्तं १.१४२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१४३

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१४४ →

दे. अग्निः । जगती, ८ त्रिष्टुप् ।

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे ।

अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः ॥१॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने ।

अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥२॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवोऽग्ने रेजन्ते अससन्तो अजराः ॥३॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥४॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भर्वति योधो न शत्रून्स वना न्यृञ्जते ॥५॥

कुविन्नो अग्निरुचथस्य वीरसद्वसुष्कुविद्वसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुवित्तुतुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥६॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋञ्जते ।

इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियम् ॥७॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘ प्र तव्यसीम्' इति अष्टर्चं चतुर्थे सूक्तं दैर्घतमसम् । तथा चानुक्रान्तं -’ प्र तब्यसीमष्टावाग्नेयं तु तत् त्रिष्टुबन्तम्' इति । ‘तु तत्' इत्युक्तत्वात् इदमादिसूक्ताष्टकस्य अग्निर्देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टाः त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । अग्निष्टोमे अग्निमारुते शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । अथ यथेतम्' इति खण्डे सूत्रितं - ‘प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि ष्ठेति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति । दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिविद्धानम् आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निविद्धानम् । तथा च आचार्यातिदेशः-’ ऐकाहिकान्युपसंशस्य तेषु निविदो दध्यादेवमेवाग्निमारुते ' (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति ॥

प्र तव्यं॑सी॒ नव्यं॑सीं धी॒तिम॒ग्नये॑ वा॒चो म॒तिं सहं॑सः सू॒नवे॑ भरे ।

अ॒पां नपा॒द्यो वसु॑भिः स॒ह प्रि॒यो होता॑ पृथि॒व्यां न्यसी॑दद्दृ॒त्वियः॑ ॥१

प्र । तव्यं॑सीम् । नव्यं॑सीम् । धी॒तिम् । अ॒ग्नये॑ । वा॒चः । म॒तिम् । सहं॑सः । सू॒नवे॑ । भ॒रे॒ ।

अ॒पाम् । नपा॑त् । यः । वसु॑ऽभिः । स॒ह । प्रि॒यः । होता॑ । पृ॒थि॒व्याम् । नि । असी॑दत् । ऋ॒त्वियः॑ ॥१

प्र । तव्यसीम् । नव्यसीम् । धीतिम् । अग्नये । वाचः । मतिम् । सहसः । सूनवे । भरे ।

अपाम् । नपात् । यः । वसुऽभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्याम् । नि । असीदत् । ऋत्वियः ॥१

अहम् “अग्नये “तव्यसीं तवीयसीम् अतिशयेन वर्धयित्रीम् ॥ तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात् तृजन्तात् तुश्छन्दसि ' इति ईयसुन् । तुरिष्ठेमेयःसु ' इति तृलोपः ।

छान्दस ईकारलोपः।। “नव्यसीं नवतरामपूर्वां “धीतिं यागलक्षणाम् उक्तगुणकं कर्म “प्र “भरे प्रकर्षेण करोमि । तथा उक्तलक्षणां “वाचो “मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशायाग्नये। “सहसः बलस्य “सूनवे पुत्राय । किंच “यः अग्निः "अपां “नपात् तासां नप्ता । ‘ अद्भ्यः ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निः' इति अग्नेर्नप्तृत्वम् । अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः । तथा “प्रियः यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य “होता होमनिष्पादकः सोऽग्निः “ऋत्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन् “पृथिव्यां वेदिलक्षणायां “वसुभिः निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितः “न्यसीदत् नितरां सीदति ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने ।

अ॒स्य क्रत्वा॑ समिधा॒नस्य॑ म॒ज्मना॒ प्र द्यावा॑ शो॒चिः पृ॑थि॒वी अ॑रोचयत् ॥२

सः । जाय॑मानः । प॒र॒मे । विऽओ॑मनि । आ॒विः । अ॒ग्निः । अ॒भ॒व॒त् । मा॒त॒रिश्व॑ने ।

अ॒स्य । क्रत्वा॑ । स॒म्ऽइ॒धा॒नस्य॑ । म॒ज्मना॑ । प्र । द्यावा॑ । शो॒चिः । पृ॒थि॒वी इति॑ । अ॒रो॒च॒य॒त् ॥२

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्वने ।

अस्य । क्रत्वा । सम्ऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् ॥२

“सः पूर्वोक्तः "अग्निः “जायमानः अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव “परमे उत्कृष्टे “व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे “मातरिश्वने

अन्तरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथमम् “आविः “अभवत् प्रत्यक्षोऽभूत् ।' त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव' (ऋ. सं. १. ३१.३) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगात् प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टते इति मातरिश्वा यजमानः । तदर्थम् । किंच समिधानस्य इन्धनैः सम्यग्वर्धमानस्य अग्नेः “मज्मना । बलनामैतत् । बलवता “क्रत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण “शोचिः “द्यावा “पृथिवी द्यां च पृथिवीं च “प्र “अरोचयत् प्रकर्षेणादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्दश्छान्दसः ॥ मज्मना क्रत्वा समिधानस्येति वा योज्यम् । प्रबलेन समिन्धनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ।

अ॒स्य त्वे॒षा अ॒जरां अ॒स्य भा॒नवः॑ सुस॒ंदृशः॑ सु॒प्रतीं॑कस्य सु॒द्युतः॑ ।

भात्वंक्षसो अत्युक्तुर्न सिंधंवोऽग्ने रेंजंते असंसंतो अजराः ॥३

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसन्दृशः । सुऽप्रतींकस्य । सुऽद्युतः ।

भाऽत्वंक्षसः । अतिं । अक्तुः । न । सिन्धंवः । अग्नेः । रेजन्ते । असंसन्तः । अजराः ॥३

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसन्दृशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः ।

भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिन्धवः । अग्नेः । रेजन्ते । अससन्तः । अजराः ॥३

“अस्य स्तूयमानस्याग्नेः “त्वेषाः दीप्तयः “अजराः जरारहिताः अजीर्णाः अविरता इत्यर्थः ।। ‘ नञो जरमर ' इत्यादिना उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।। तथा “सुप्रतीकस्य

शोभनमुखस्य “अस्य अग्नेः “भानवः रश्मयः । दीप्तेरुक्तत्वादत्र विस्फुलिङ्गा अवगन्तव्याः । ते च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यक् द्रष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । “सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः । तथा अस्य अग्नेः “भात्वक्षसः । त्वक्ष इति बलनाम, ‘ त्वक्षः शर्धः ' (नि. २. ९, ६) इति बलनामसु पाठात् । भासमानबलाः । “अक्तुः इति सत्रिनामैतत् ,' अक्तुः ऊर्म्या' (नि. १. ७. ४) इति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्तुं जगदञ्जकं नैशं तमः "अति अतिक्रम्य “सिन्धवः स्यन्दमानाः सर्वत्र व्याप्नुवन्तः “अससन्तः स्वव्यापारेषु अस्वपन्तोऽविरताः अत एव “अजराः “न “रेजन्ते न कम्पन्ते । दाहपाकादिषु न चलन्ति न चाल्यन्ते वा अन्यैः । यद्वा । नशब्दो दृष्टान्तवचनः। भात्वक्षसो भा एवं त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिन्धवो न रश्मय इव । ते यथा स्यन्दनशीला व्याप्तिमन्तः अक्तुरति भञ्जकं तमः अतिक्रम्य अससन्तो रेजन्ते तद्वत्

भात्वक्षसोऽस्याग्नेरुक्तलक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजन्ते कम्पन्ते व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

यमेंरि॒रे भृगंवो वि॒श्ववेंदसं॒ नाभां पृथि॒व्या भुवंनस्य म॒ज्मनां ।

अ॒ग्निं तं गी॒र्भिर्हिंनुहि॒ स्व आ दमे॒ य एको॒ वस्वो॒ वरुंणो॒ न राजंति ॥४

यम् । आ॒ऽई॒रि॒रे । भृगंवः । वि॒श्वऽवेंदसम् । नाभां । पृ॒थि॒व्याः । भुवंनस्य । म॒ज्मनां ।

अ॒ग्निम् । तम् । गीः॒ऽभिः । हि॒नु॒हि॒ । स्वे । आ । दमें । यः । एकः॑ । वस्वः॑ । वरुंणः । न । राजंति ॥४

यम् । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसम् । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्मना ।

अग्निम् । तम् । गीःऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः । न । राजति ॥४

“विश्ववेदसं सर्वधनम् । वेद इति धननाम, ‘ वेदः वरिवा' (नि. २. १०. ४) इति तन्नामसु पाठात् । तादृशं “यम् अग्निं “भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः “पृथिव्याः वेद्याः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यद्वा । ‘ एतावती वै पृथिवी ' (तै. सं. २. ६. ४. ३) इत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वम् । तस्या नाभौ उत्तरवेद्यां “भुवनस्य भूतजातस्य “मज्सना बलेन निमित्तेन “आ आभिमुख्येन “ईरिरे ईरितवन्तः स्थापितवन्तः “तम् “अग्निं “स्वे स्वकीये "दमे गृहे उत्तवेद्यां “गीर्भिः स्तुतिभिः “आ “हिनुहि प्राप्नुहि ॥ ‘ हि गतौ वृद्धौ च ' । उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम् ' इति हेर्लुगभावः ॥ “यः अग्निः “एकः मुख्यः सन् एक एव वा “वस्वः वसुनो गवादिधनस्य “राजति ईश्वरो भवति । प्रदातुमिति शेषः । राजति इत्यैश्वर्यकर्मा, ‘क्षियति राजति'

(नि. २. २१. ४) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः। “वरुणो “न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्य ईष्टे तद्वत् ॥

न यो वरा॑य म॒रुता॑मिव स्व॒नः सेने॑व सृ॒ष्टा दि॒व्या यथा॒शनिः॑ ।

अ॒ग्निर्जंभै॑स्तिगि॒तैरं॑त्ति॒ भर्व॑ति यो॒धो न शत्रू॒न्त्स वना॒ न्यृं॑जते ॥५

न । यः । वरा॑य । म॒रुता॑म्ऽइव । स्व॒नः । सेना॑ऽइव । सृ॒ष्टा । दि॒व्या । यथा॑ । अ॒शनिः॑ ।

अ॒ग्निः । जम्भैः॑ । ति॒गि॒तैः । अ॒त्ति॒ । भर्व॑ति । यो॒धः । न । शत्रू॑न् । सः । वना॑ । नि । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ ॥५

न । यः । वराय । मरुताम्ऽइव । स्वनः । सेनाऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।

अग्निः । जम्भैः । तिगितैः । अत्ति । भर्वति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । ऋञ्जते ॥५

“यः अग्निः “वराय वरणाय निग्रहाय “न शक्तो न भवति । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते । "मरुतां “स्वनः “इव । स यथा अग्राह्यः तद्वत् । तथा “सृष्टा वैरिक्षयार्थं प्रबलेन अतिसृष्टा “सेनेव । सा यथा अन्यैः अनिरोध्या तद्वत् । तथा “दिव्या दिवि भवा “अशनिः “यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयम् “अग्निः “तिगितैः निशितैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अन्त्यविकारश्छान्दसः । “जम्भैः दन्तैर्दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः “अत्ति अस्मद्विरोधिनो भक्षयति । तथा “भर्वति हिनस्ति ।। ‘ भर्व हिंसायाम् ' । यास्कस्त्वाह-' भर्वतिरत्तिकर्मा ' (निरु. ९, २३) इति ।

यद्यपि अत्तिभर्वत्योः अदनमेवार्थः तथापि तदवान्तरभेदोऽवगन्तव्यः । तत्र दृष्टान्तः । "योधो “न संप्रहर्ता शूर इव । स यथा “शत्रून् भर्वति भक्षयति तद्वत् । किंच “सः अग्निः “वना वनानि वृक्षदिसमूहान् “न्यृञ्जते नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः । ‘ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ' इति यास्कः ।।

कु॒विन्नो॑ अ॒ग्निरु॒चथ॑स्य॒ वीरस॒द्वसु॑ष्कु॒विद्वसु॑भि॒ः काम॑मा॒वर॑त् ।

चो॒दः कु॒वित्तु॑तु॒ज्यात्सा॒तये॒ धिय॒ः शुचि॑प्रतीकं॒ तम॒या धि॒या गृ॑णे ॥६

कु॒वित् । न॒ः । अ॒ग्निः । उ॒चथ॑स्य । वीः । अस॑त् । वसुः॑ । कु॒वित् । वसु॑ऽभिः । काम॑म् । आ॒ऽवर॑त् ।

चो॒दः । कु॒वित् । तु॒तु॒ज्यात् । सा॒तये॑ । धियः॑ ।
शुचि॑ऽप्रतीकम् । तम् । अ॒या । धि॒या । गृ॒णे॒ ॥६

कुवित् । नः । अग्निः । उचथस्य । वीः । असत् । वसुः ।
कुवित् । वसुऽभिः । कामम् । आऽवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः ।
शुचिऽप्रतीकम् । तम् । अया । धिया । गृणे ॥६

अयम् “अग्निः “नः अस्माकम् “उचथस्य उक्थस्य स्तोत्रस्य “कुवित् बहुवारं “वीः कामयिता “असत् भवतु ॥ अस्तेर्लेटि अडागमः । यद्वा। उचथस्य एतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य नः इति संबन्धः । तथा “वसुः वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा “वसुभिः वासयितृभिर्धनैः “कामम् अत्यर्थमभिमतं वा “कुवित् अतिप्रभूतम् “आवरत् आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लेटि अडागमः । छान्हसो

विकरणस्य लुक् ॥ अयमग्निः “चोदः अस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् “धियः कर्माणि “सातये लाभाय “कुवित् बहु तुतुज्यात् त्वरयतु प्रेरयतु इत्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः । छान्दसः शपः श्लुः ॥ “शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं “तम् अग्निम् “अया “धिया अनया स्तुतिरूपया प्रज्ञया “गृणे उच्चारयामि स्तौमीत्यर्थः ।।

घृतप्रंतीकं व ऋतस्यं धूर्षदंमग्निं मित्रं न संमिधान ऋंजते
।

इंधांनो अक्रो विदथेंषु दीद्यंच्छुक्रवंर्णामुदुं नो यंसते धियं ॥
७

घृतऽप्रंतीकम् । वः । ऋतस्यं । धूःऽसदंम् । अग्निम् । मित्रम् । न । सम्ऽइधानः । ऋञ्जते ।

इन्धा॑नः । अ॒क्रः । वि॒दथे॑षु । दीद्य॑त् । शु॒क्रऽव॑र्णाम् । उत् । ऊ॒ं इति॑ । न॒ः । य॒ंस॒ते॒ । धिय॑म् ॥७

घृतऽप्रतीकम् । वः । ऋतस्य । धूःऽसदम् । अग्निम् । मित्रम् । न । सम्ऽइधानः । ऋञ्जते ।

इन्धानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णाम् । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियम् ॥७

"घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिषु आज्यैर्हूयमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमङ्गम् । दीप्तज्वालमित्यर्थः। किंच "वः युष्मत्संबन्धिनः "ऋतस्य यज्ञस्य "धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकम् "अग्निं "मित्रं "न मित्रमिव 'समिधानः इध्मैर्दीपयमानः "ऋञ्जते प्रसाधयति । ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । एवम् "इन्धानः सम्यग्दीप्यमानः "अक्रः ज्वालासमिदादिभिराक्रान्तः अन्यैः अनाक्रान्तः वा ।। क्रमेश्छान्दसो डः ॥ "विदथेषु यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु

निमित्तभूतेषु “दीद्यत् स्वयं दीप्यमानः अस्मदीयां “धियं प्रज्ञां यागादिविषयां “शुक्रवर्णां शुभ्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वा “उदु “यंसते उद्योजयत्येव ।। यमेर्लेटि अडागमः । सिप् ॥ उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम, ‘ धीः शमी' (नि. २. १. २१) इति तन्नामसु पाठात् ॥

अप्रं॑युच्छ॒न्नप्रं॑युच्छद्भि॒रग्ने शि॒वेभि॑र्नः पा॒युभि॑ः पाहि श॒ग्मैः ।

अदं॑ब्धेभि॒रदृं॑पितेभिरि॒ष्टेऽनिं॑मिषद्भि॒ः परिं पाहि नो॒ जाः ॥ ८

अप्रं॑ऽयुच्छन् । अप्रं॑युच्छत्ऽभिः । अ॒ग्ने॒ । शि॒वेभि॑ः । न॒ः । पा॒युऽभि॑ः । पा॒हि॒ । श॒ग्मैः ।

अदंब्धेभिः । अदृंपितेभिः । इ॒ष्टे॒ । अनिंमिषत्ऽभिः । परिं । पा॒हि॒ । न॒ः । जाः ॥८

अप्रऽयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

अदब्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥८

हे “अग्ने “अप्रयुच्छन् अस्मासु अप्रमाद्यन् ॥'युच्छ प्रमादे' । अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् 'अप्रयुच्छद्भिः अप्रमाद्यद्भिः अनवधानरहितैः “शिवेभिः मन्त्रकल्याणैः "शग्मैः सुखकरैः “पायुभिः रक्षणप्रकारैः "नः अस्मान् “पाहि रक्ष। किंच हे “इष्टे सर्वैः एषणीयाग्ने “जाः जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन् “अदब्धेभिः अहिंसितैः अदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः ।। ‘ दृप दृम्फ उत्क्लेशे '। तौदादिकः ॥ “अनिमिषद्भिः निमेषरहितैः

अनलस्वभावैः ईदृशैः लक्षणैः "नः अस्मान् “परि परितः “पाहि पालय । यद्वा । उपर्युपरि जायन्ते इति जाः । नो जाः अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि “पाहि परितो रक्ष । न केवलमस्मान् किंतु अस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७
सूक्तं १.८
सूक्तं १.९
सूक्तं १.१०
सूक्तं १.११
सूक्तं १.१२
सूक्तं १.१३
सूक्तं १.३७
सूक्तं १.३८
सूक्तं १.३९
सूक्तं १.४०
सूक्तं १.४१
सूक्तं १.४२
सूक्तं १.४३
सूक्तं १.६७
सूक्तं १.६८
सूक्तं १.६९
सूक्तं १.७०
सूक्तं १.७१
सूक्तं १.७२
सूक्तं १.७३
सूक्तं १.९७
सूक्तं १.९८
सूक्तं १.९९
सूक्तं १.१००
सूक्तं १.१०१
सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१०३
सूक्तं १.१२७
सूक्तं १.१२८
सूक्तं १.१२९
सूक्तं १.१३०
सूक्तं १.१३१
सूक्तं १.१३२
सूक्तं १.१३३
सूक्तं १.१५७
सूक्तं १.१५८
सूक्तं १.१५९
सूक्तं १.१६०
सूक्तं १.१६१
सूक्तं १.१६२
सूक्तं १.१६३
सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४४

ऋग्वेदः - मण्डल १
← सूक्तं १.१४३
सूक्तं १.१४४
दीर्घतमा औचथ्यः
सूक्तं १.१४५ →

दे. अग्निः। जगती ।

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्ध्वां दधानः शुचिपेशसं धियम् ।

अभि स्रुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निंसते ॥१॥

अभीमृतस्य दोहना अनूषत योनौ देवस्य सदने परीवृताः ।

अपामुपस्थे विभृतो यदावसदध स्वधा अधयद्याभिरीयते ॥२॥

युयूषतः सवयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरित्रता मिथः ।

आदीं भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥३॥

यमीं द्वा सवयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोकसा ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरू चरन्नजरो मानुषा युगा ॥४॥

तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश व्रिशो देवं मर्तास ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत आ स ऋण्वत्यभिव्रजद्भिर्वयुना नवाधित ॥५॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपा इव त्मना ।

एनी त एते बृहती अभिश्रिया हिरण्ययी वक्वरी बर्हिराशाते ॥६॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वचो मन्द्र स्वधाव ऋतजात सुक्रतो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ एति प्र होता' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं दैर्घतमसं जागतम् । पूर्वत्र ‘ आग्नेयं तु तत् ' इत्युक्तत्वात् इदमप्याग्नेयम् । तथा चानुक्रमणिका-' एति प्र सप्त जागतम् ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

एति॒ प्र होता॑ व्र॒तम॑स्य मा॒ययो॒र्ध्वां दधा॑नः॒ शुचि॑पेशसं॒ धियं॑ ।

अ॒भि स्रुचः॑ क्रमते दक्षिणा॒वृतो॒ या अ॑स्य॒ धाम॑ प्रथ॒मं ह॒ निंसं॑ते ॥१

एति॑ । प्र । होता॑ । व्र॒तम् । अ॒स्य॒ । मा॒यया॑ । ऊ॒र्ध्वाम् । दधा॑नः । शुचि॑ऽपेशसम् । धिय॑म् ।

अ॒भि । स्रुचः॑ । क्र॒म॒ते॒ । द॒क्षि॒णा॒ऽआ॒वृतः॑ । याः । अ॒स्य॒ । धाम॑ । प्र॒थ॒मम् । ह॒ । निंस॑ते ॥१

एति । प्र । होता । व्रतम् । अस्य । मायया । ऊर्ध्वाम् । दधानः । शुचिऽपेशसम् । धियम् ।

अभि । स्रुचः । क्रमते । दक्षिणाऽआवृतः । याः । अस्य । धाम । प्रथमम् । ह । निंसते ॥१

अयं “होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युः “अस्य अगनेः “व्रतं हविष्प्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं “मायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन् “प्र “एति प्रकर्षेण गच्छति होतुम् । मायेति प्रज्ञानाम, ‘माया वयुनम्' (नि. ३. ९. ९) इति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयम् । “ऊर्ध्वाम् उपर्यारूढां “शुचिपेशसं शोभनरूपोपेताम् । पेश इति रूपनाम । “धियं प्रज्ञां “दधानः । ‘आ चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यति' इत्युक्तत्वात् । आगत्य च “दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन

वर्तमानाः “स्रुचः जुह्वादीः “क्रमते गृह्णाति । कीदृश्यः सुचः । “याः “प्रथमं पात्रासादनकाले “अस्य अग्नेः “धाम स्थानं “निंसते ॥ ‘ निंस' चुम्बने इति धातुः ॥ चुम्बन्ति भजन्ते इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात् स्रुचः क्रमते इत्यर्थः । हशब्दः प्रसिद्धौ । यद्वा । होता देवानामाह्वाता अयमग्निः अस्य यजमानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन् एति । यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयम् । ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वालाचलनादिरूपं कर्म दधानः धारयमाणः । आगत्य च दक्षिणावृतः उक्तलक्षणाः स्रुचो घृतपूर्णा जुहूपभृदादिका अभि क्रमते आक्रमते। घृतं स्वीकर्तुं ज्वाला: प्रसर्पन्ति इत्यर्थः । याः स्रुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादनकाले अस्याग्नेर्धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते चुम्बन्ति प्राप्ताः । हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ‘णिसि चुम्बने' । अदादित्वात् शपो लुक् । इदित्त्वात् नुम् ।।

अ॒भीमृ॒तस्य॑ दो॒हना॑ अनूषत॒ योनौ॑ दे॒वस्य॒ सद॑ने॒ परी॑वृताः ।

अ॒पामु॒पस्थे॒ विभृ॑तो॒ यदाव॑स॒दध॑ स्व॒धा अ॑धय॒द्याभि॒रीय॑ते ॥२

अ॒भि । ई॒म् । ऋ॒तस्य॑ । दो॒हनाः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । योनौ॑ । दे॒वस्य॑ । सद॑ने । परि॑ऽवृताः ।

अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । विऽभृ॑तः । यत् । आ । अव॑सत् । अध॑ । स्व॒धाः । अ॒ध॒य॒त् । याभिः॑ । ईय॑ते ॥२

अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनूषत । योनौ । देवस्य । सदने । परिऽवृताः ।

अपाम् । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् । अध । स्वधाः । अधयत् । याभिः । ईयते ॥२

“ऋतस्य उदकस्य “दोहनाः धाराः “योनौ उत्पत्तिस्थाने "देवस्य “सदने द्योतमानस्य आदित्यस्य स्थाने “परीवृताः तद्रश्मिभिः परितो व्याप्ताः सत्यः “अभि “अनूषत अभिनवा भवन्ति । आभवन्त्येव स्तूयन्ते वा । कदेत्यत आह । “यत् यदा “अपामुपस्थे उदकानामुत्सङ्गे अन्तः “विभृतः विशेषेण ताभिर्धार्यमाणः सन् “आवसत् आक्रम्य निवसत्ययमग्निः तदानीमित्यर्थः । “अध अधुना “स्वधाः अमृतोपमाः अपः “अधयत् पिबति सर्वो लोकः । ता विशेष्यन्ते । “याभिः सह “ईयते अयमग्निः संगच्छते वा भूमिं ता अधयत् । विद्युदात्मना उदकानि जगत् पाययते इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

युयू॑षत॒ः सव॑यसा॒ तदिद्वपु॑ः समा॒नमर्थं॑ वि॒तरि॑त्रता मि॒थः ।

आदीं भगो न हव्यः सम॒स्मदा वोळ्हुर्न र॒श्मीन्त्समंयंस्त॒ सारंथिः ॥३

युयूंषतः । सऽवंयसा । तत् । इत् । वपुः । स॒मा॒नम् । अर्थंम् । वि॒ऽतरिंत्रता । मि॒थः ।

आत् । ई॒म् । भगः । न । हव्यः । सम् । अ॒स्मत् । आ । वोळ्हुः । न । र॒श्मीन् । सम् । अ॒यं॒स्त॒ । सारंथिः ॥३

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानम् । अर्थम् । विऽतरित्रता । मिथः ।

आत् । ईम् । भगः । न । हव्यः । सम् । अस्मत् । आ । वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सम् । अयंस्त । सारथिः ॥३

“सवयसा समानवयस्कौ । वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यौ “तदित् तदानीमेव यदा प्रवृद्धो भवति तदानीमेव “समानमर्थं समानप्रयोजनं निष्पत्तिं “मिथः

प्रत्येकं “वितरित्रता भृशं तरन्तौ होत्रध्वर्यू “वपुः अग्नेः शरीरं “युयूषतः स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रैषानन्तरं याज्यादिपाठो होतुर्व्यापारः वषट्कारानन्तरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अत्रेदमनुसंधयम् । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानप्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरित्रता विशेषेण तरितुमिच्छन्तौ । तरतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि दाधर्त्यादौ (पा. सू. ७. ४. ६५) निपात्यते । द्विवचनस्य आकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिङ्गतः । तद्वदग्निं साकं होत्रध्वर्यू युयूषतः । "आदीम् अनन्तरमेव “हव्यः आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवत् यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन् “अस्मत् अस्माकं संबन्धिनः “रश्मीन् रश्मिवदायता घृतधाराः "आ सर्वतः “समयस्त सम्यक् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते। "भगो “न सर्वैः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् । “सारथिः रथस्य यन्ता

वोढुर्वाहकस्याश्वादेः रश्मीन् प्रग्रहानिव । तान् यथा स्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषि समयंस्त ॥

यमी॒ं द्वा सवं॑यसा सप॒र्यतः॑ समा॒ने योना॑ मिथु॒ना समो॑कसा ।

दिवा॒ न नक्तं॑ पलि॒तो युवा॑जनि पु॒रू चरं॑न्न॒जरो॒ मानु॑षा यु॒गा ॥४

यम् । ई॒म् । द्वा । सऽवं॑यसा । स॒प॒र्यतः॑ । स॒मा॒ने । योना॑ । मि॒थु॒ना । सम्ऽओं॑कसा ।

दिवा॑ । न । नक्तं॑म् । प॒लि॒तः । युवा॑ । अ॒ज॒नि॒ । पु॒रु । चरं॑न् । अ॒जरः॑ । मानु॑षा । यु॒गा ॥४

यम् । ईम् । द्वा । सऽवयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । सम्ऽओकसा ।

दिवा । न । नक्तम् । पलितः । युवा । अजनि । पुरु ।
चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥४

“यमीम् एनमग्निं “द्वा द्वौ “सवयसा समानवयस्कौ
समानसामर्थ्यौ वा “समाने “योना योनौ
फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ “मिथुना दम्पती इव
एककार्योद्युक्तौ “समोकसा समाननिवासौ
देवयजनस्थानौ ईदृशौ होत्रध्वर्यू “सपर्यतः पूजयतः स्तुत्या
हविष्प्रदानेन च प्रीणयतः । कदेत्याह । “दिवा “न
अहनीव “नक्तं रात्रावपि । सर्वदेत्यर्थः । एवं
पूज्यमानोऽग्निः “पलितः पूर्वम् अङ्गारावस्थायां जीर्णोऽपि
समिन्धनानन्तरं “युवा तरुणः तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वा
“अजनि जायते । एवं जातोऽयं “मानुषा "युगा मनोः
संबन्धीनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि वा
उद्दिश्य “पुरु “चरन् बह्वाज्यादिकं भक्षयन् "अजरः
अजीर्णो जरारहितो वर्तते ।।

तमीं हिन्वंति धी॒तयो॒ दश॒ व्रिशों दे॒वं मर्तास ऊ॒तयें हवामहे ।

धनो॒रधिं प्र॒वत॒ आ स ऋंण्वत्यभि॒व्रजंद्भिर्व॒युना॒ नवांधित ॥५

तम् । ई॒म् । हि॒न्व॒न्ति॒ । धी॒तयः॑ । दशं । व्रिशः॑ । दे॒वम् । मर्तासः । ऊ॒तयें । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

धनोः॑ । अधिं । प्र॒ऽवतः॑ । आ । सः । ऋ॒ण्व॒ति॒ । अ॒भि॒व्रजंत्ऽभिः । व॒युनां । नवां । अ॒धि॒त॒ ॥५

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । व्रिशः । देवम् । मर्तासः । ऊतये । हवामहे ।

धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋण्वति । अभिव्रजत्ऽभिः । वयुना । नवा । अधित ॥५

"देवं द्योतमानं "तम् एनमग्निं "दश "धीतयः दशसंख्याका अङ्गुलयः "व्रिशः विशः परस्पर विश्लिष्टाः "हिन्वन्ति प्रीणयन्ति मथनकाले । तथा "मर्तासः मनुष्या वयं यजमानाः "ऊतये रक्षणाय "हवामहे आह्वयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमग्निः "धनोः धनुषः सकाशात् "प्रवत "आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान् यथा शत्रोरुपरि मुञ्चन्ति ॥ आ इत्युपमार्थे ॥ तद्वत् "सः अग्निः धनुस्थानीयात् निजशरीरसकाशात् प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो रश्मीन् "ऋण्वति गमयति । रिविर्गत्यर्थः । अत्र अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । इदित्त्वात् नुम् । छान्दसं रेफस्य संप्रसारणम् । अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंच एवं प्रवृद्धोऽग्निः "अभिव्रजद्भिः अनुष्ठानार्थमभितः संचरद्भिः ज्ञेयम् अर्थम् अभिगच्छद्भिर्वा तदर्थं "नवा नवानि नूतनानि "वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि अनुष्ठानविषयाणि "अधित धारयति ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा। अभिव्रजद्भिराभिमुख्येन

गच्छद्भिर्होत्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानि स्तोत्रादीन्यधित धत्ते ॥ धाञश्छान्दसे लुङि ' स्थाध्वोरिच्च' इति इत्वम् । उत्तरस्य सिचः कित्त्वम् । ह्रस्वादङ्गात् ' इति सलोपः ।।

त्वं ह्य॑ग्ने दि॒व्यस्य॒ राज॑सि॒ त्वं पार्थि॑वस्य पशु॒पा इ॑व॒ त्मना॑ ।

एनीं॑ त ए॒ते बृ॑ह॒ती अ॑भि॒श्रिया॑ हिर॒ण्ययी॒ वक्व॑री ब॒र्हिरा॑शाते ॥६

त्वम् । हि । अ॒ग्ने॒ । दि॒व्यस्य॑ । राज॑सि । त्वम् । पार्थि॑वस्य । प॒शु॒पाःऽइ॑व । त्मना॑ ।

एनी॒ इति॑ । ते॒ । ए॒ते इति॑ । बृ॒ह॒ती इति॑ । अ॒भि॒ऽश्रिया॑ । हि॒र॒ण्ययी॒ इति॑ । वक्व॑री॒ इति॑ । ब॒र्हिः । आ॒शा॒ते॒ इति॑ ॥६

त्वम् । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वम् । पार्थिवस्य । पशुपाःऽइव । त्मना ।

एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽश्रिया । हिरण्ययी इति । वक्वरी इति । बर्हिः । आशाते इति ॥६

हे "अग्ने "त्वं "दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेः विद्युदात्मना वृष्ट्यादेर्वा "राजसि ईशिषे । ऐश्वर्यनामैतत् । तथा "पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो मनुष्यादेः राजसि ईश्वरो भवसि । किम् अन्यतन्त्रत्वेन नेत्याह । "त्मना आत्मनैव स्वसामर्थ्येनैव । तत्र दृष्टान्तः "पशुपाइव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोधनिर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टान्तेन अत्यन्तस्वातन्त्र्यमुक्तं भवति । किंच यस्मादेवं तस्मात् "ते तव "बर्हिः यज्ञम् "एते प्रसिद्धे "एनी एतवर्णे शुभ्रे द्यावापृथिव्यौ "आशाते अश्नुवाते व्याप्नुतः ।। ' वर्णादनुदात्तात् ' (पा. सू. ४. १.

३९) इति ङीप् तकारस्य नकारश्च ॥ कीदृश्यौ ते । “बृहती महत्यौ अतिविस्तृते “अभिश्रिया प्राप्तैश्वर्ये अभितः सेव्ये वा “हिरण्ययी हितरमणीये “वक्वरी अतिकुशलं शब्दयन्त्यौ ।। वचेर्वनिपि ‘ वनो र च ' इति ङीब्रेफौ । छान्दसं कुत्वम् । ‘ वकि कौटिल्ये' इत्यस्मात् वा छान्दसो नुमभावः ॥ ईदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ बर्हिः अश्नुवाते ।।

अग्ने॑ जु॒षस्व॒ प्रति॑ हर्य॒ तद्वचो॒ मंद्र॒ स्वधा॑व॒ ऋत॑जात॒ सुक्र॑तो ।

यो वि॒श्वतः॑ प्र॒त्यङ्ङसि॑ दर्श॒तो र॒ण्वः संदृ॑ष्टौ पितु॒माँ इ॑व॒ क्षयः॑ ॥७

अग्ने॑ । जु॒षस्व॑ । प्रति॑ । ह॒र्य॒ । तत् । वचः॑ । मन्द्र॑ । स्वधा॑ऽवः । ऋत॑ऽजात । सुक्र॑तो॒ इति॒ सुऽक्र॑तो ।

यः । वि॒श्वतः॑ । प्र॒त्यङ् । असिं । द॒र्श॒तः । र॒ण्वः ।
सम्ऽदृं॑ष्टौ । पि॒तु॒मान्ऽइंव । क्षयः॑ ॥७

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हर्य । तत् । वचः । मन्द्र ।
स्वधाऽवः । ऋतऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रण्वः ।
सम्ऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥७

हे “अग्ने “जुषस्व सेवस्व हविः । प्रीतो भव वा स्तुत्या ।
किंच “तत् तादृशं प्रियकरं “वचः वाग्रूपं स्तोत्रं “प्रति हर्य
पुनः कामयस्व । हे "मन्द्र मादनशील स्तुत्य वा हे
“स्वधावः हविर्लक्षणान्नवन् हे “ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न हे
“सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा । “यः ईदृशस्त्वं
“विश्वतः सर्वस्य स्थावरजङ्गमस्य जगतः “प्रत्यङ्ङसि
अभिमतः अनुकूलोऽसि न पराङ्मुखः इत्यर्थः । तथा
“दर्शतः दर्शनीयः सर्वैः । किंच “संदृष्टौ सम्यग्दर्शने “रण्वः

रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा । तव संदृष्टौ सत्यां सर्वो जनः “क्षयः निवासवान् भवति । तत्र दृष्टान्तः । “पितुमानिव । अतिप्रभूतान्नस्वामी यथा सर्वैः वस्तव्यः गन्तव्यश्च भवति तद्वत् ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४५

← सूक्तं १.१४४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१४५

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१४६ →

दे. अग्निः। जगती, ५ त्रिष्टुप्।

तं पृच्छता स जगामा स वेद स चिकित्वाँ ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शवसः शुष्मिणस्पतिः ॥१॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।

न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रदृपितः ॥२॥

तमिद्गच्छन्ति जुह्वस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृणवद्वचांसि मे ।

पुरुप्रैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रभः ॥३॥

उपस्थायं चरति यत्समारत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।

अभि श्वान्तं मृशते नान्द्ये मुदे यदीं गच्छन्त्युशतीरपिष्ठितम् ॥४॥

स ईं मृगो अप्यो वनर्गुरुप त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वाँ ऋतचिद्धि सत्यः ॥५॥

सायणभाष्यम्

' तं पृच्छत ' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम् ।
अत्रानुक्रमणिका-' तं पृच्छत पञ्चान्त्या त्रिष्टुप् इति ।
दीर्घतमा ऋषिः । पूर्वत्र ‘ आग्नेयं तु तत्' इत्युक्तत्वात्
इदमप्याग्नेयम् । अन्त्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्य विनियोग उक्तः ॥

तं पृंच्छता॒ स जंगामा॒ स वेंद॒ स चिंकि॒त्वाँ ईंयते॒ सा न्वींयते ।

तस्मिंन्त्संति प्र॒शिष॒स्तस्मिंन्नि॒ष्टय॒ः स वाजंस्य॒ शवंसः शु॒ष्मिण॒स्पतिः॑ ॥१

तम् । पृ॒च्छ॒त॒ । सः । ज॒गा॒म॒ । सः । वे॒द॒ । सः । चि॒कि॒त्वान् । ई॒य॒ते॒ । सः । नु । ई॒य॒ते॒ ।

तस्मिंन् । स॒न्ति॒ । प्र॒ऽशिषः॑ । तस्मिंन् । इ॒ष्टयः॑ । सः । वाजंस्य । शवंसः । शु॒ष्मिणः॑ । पतिः॑ ॥१

तम् । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वान् । ईयते । सः । नु । ईयते ।

तस्मिन् । सन्ति । प्रऽशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः । वाजस्य । शवसः । शुष्मिणः । पतिः ॥१

हे यजमानाः “तम् अग्निं “पृच्छत । यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् । तस्यैव प्रष्टव्यत्वे अतिशयमाह । “स “जगाम स सर्वत्र गच्छति । अत एव “स "वेद स च प्रष्टव्यं जानाति । किमितरसाधारण्येन नेत्याह । “स “चिकित्वान् स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । सः एव “ईयते ज्ञेयसकाशं गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते । “सः सोऽग्निरेव “नु क्षिप्रम् “ईयते । यत् यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । यद्वा । ज्ञानार्थम् ईयते सेव्यते । तथा शीघ्रमनुसेव्यते । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तत्र अपेक्षिताः कामाः सन्तीत्याह । “तस्मिन् अग्नौ “प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि “सन्ति । असाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः । किंच “तस्मिन् एवाग्नौ “इष्टयः एष्टव्या भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा सन्ति । किंच “सः अग्निः “वाजस्य अन्नस्य “शवसः बलस्य च "पतिः पालयिता दाता । किंच “शुष्मिणः बलवतो राजादेरपि

पतिः स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयतेति ॥

तमित्पृंच्छंति॒ न सि॒मो वि पृंच्छति॒ स्वेनेंव॒ धीरो॒ मनंसा॒ यदग्रंभीत् ।

न मृंष्यते प्रथ॒मं नापंरं॒ वचो॒ऽस्य क्रत्वां सचते॒ अप्रंदृपितः ॥२

तम् । इत् । पृ॒च्छ॒न्ति॒ । न । सि॒मः । वि । पृ॒च्छ॒ति॒ । स्वेनंऽव । धीरः॑ । मनंसा । यत् । अग्रंभीत् ।

न । मृ॒ष्य॒ते॒ । प्र॒थ॒मम् । न । अपंरम् । वचः॑ । अ॒स्य । क्रत्वां । स॒च॒ते॒ । अप्रंऽदृपितः ॥२

तम् । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेनऽव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् ।

न । मृष्यते । प्रथमम् । न । अपरम् । वचः । अस्य ।
क्रत्वा । सचते । अप्रऽदृपितः ॥२

पूर्वमन्त्रेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तम् । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्यः इत्याह । “तमित् तमेवाग्निं “पृच्छन्ति स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि । “सिमः सर्वजनः “न “वि “पृच्छति विपरीतं न पृच्छति । पृष्टोऽपि “धीरः धीमानयं “स्वेनेव "मनसा । इवशब्दः एवार्थे । स्वकीययैव बुद्ध्या “यत् यत्कार्यम् “अग्रभीत् वदामीत्यादत्ते तदेव प्रतिब्रूते न तु प्रश्नानुकूलम् । स्वतन्त्रेश्वर इत्युक्तं भवति । यद्वा । प्रष्टा धीमान् स्वेन मनसा वाचा वाच्यं विचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवाग्निं पृच्छति न तु बहु भाषते इत्यर्थः । परवाक्यासह्यत्वमाह । अयमग्निः “प्रथमं “वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि वचनं “न "मृष्यते न सहते । तथा अपरं वचः स्वोक्त्यनन्तरभावि प्रतिवचनं “न मृष्यते । यस्मादयमेवंविधस्तस्मात् "अप्रदृपितः अप्रदृप्तः

यद्वा तेन शिक्षितोऽनुद्दण्डः सर्वो लोकः “अस्य महानुभावस्याग्नेः “क्रत्वा क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सह “सचते संगच्छते जीवतीत्यर्थः ।।

तमिद्ग॑च्छंति जु॒ह्व१॒॑स्तमर्व॑ती॒र्विश्वा॒न्येकः॑ शृणव॒द्वचां॑सि मे ।

पु॒रु॒प्रै॒षस्ततु॑रिर्यज्ञ॒साध॒नोऽच्छि॑द्रोतिः॒ शिशु॒राद॑त्त॒ सं रभः॑ ॥ ३

तम् । इत् । ग॒च्छ॒न्ति॒ । जु॒ह्वः॑ । तम् । अर्व॑तीः । विश्वा॑नि । एकः॑ । शृ॒ण॒व॒त् । वचां॑सि । मे॒ ।

पु॒रु॒ऽप्रै॒षः । त॒तु॑रिः । य॒ज्ञ॒ऽसाध॑नः । अच्छि॑द्रऽऊतिः । शिशुः॑ । आ । अ॒द॒त्त॒ । सम् । रभः॑ ॥३

तम् । इत् । गच्छन्ति । जुह्वः । तम् । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृणवत् । वचांसि । मे ।

पुरुऽप्रैषः । ततुरिः । यज्ञऽसाधनः । अच्छिद्रऽऊतिः ।
शिशुः । आ । अदत्त । सम् । रभः ॥३

"जुह्वः अस्मदीया जुहूपभृदादयः “तमित् तमेवोद्दिश्य
आज्यपूर्णाः सत्यः गच्छन्ति प्रीणयितुम् । यद्वा । हूयन्ते
इति जुह्वः आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु
स्थितानि आज्यानि अपि आश्रयाश्रयिणोः अभेदेन जुह्वः
इत्युच्यन्ते ' मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत् । ता अपि तमेव
गच्छन्ति अस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् । अत्रैव
इतरदेवतार्थमपि हूयमानं च इति भावः। किंच “अर्वतीः
प्राप्तिमत्यः स्तुतयः “तम् इत् तमैवाग्निं गच्छन्ति
सर्वदेवतात्मकत्वादेव । सः एव “एकः अयमग्निः
“विश्वानि “मे मदीयानि “वचांसि स्तोत्ररूपाणि “शृणवत्
शृणोति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः-’ ते
देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः'
(तै. सं. ६. २. २. ६) इति । तथा अत्रैव

पुरस्तादाम्नास्यते- त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रः ' (ऋ. सं. ५. ३. १) इत्यादि । कोऽस्य विशेषः इत्युच्यते । “पुरुप्रैषः बहुप्रैषभाक् । यद्वा । बहुप्रेषणः । सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः । “ततुरिः तारयिता । तरतेः अन्तर्भावितण्यर्थात् “ आदृगमहनः० ' इति किन्प्रत्ययः । ‘ बहुलं छन्दसि' इति उत्वम् ॥ “यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य । “अच्छिद्रोतिः अविच्छिन्नरक्षणः “शिशुः शिशुवत्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणाम् । एवंभूतोऽग्निः “सं “रभः यज्ञादिसंरम्भवान् सन् “आदत्त आदत्ते हविरादिकं स्वीकरोति ॥

उ॒प॒स्थायं चरति॒ यत्स॒मारंत स॒द्यो जा॒तस्तंत्सार॒ युज्येंभिः ।

अ॒भि श्वा॒ंतं मृंशते ना॒ंद्यें मु॒दे यदी॒ं गच्छंत्युश॒तीरंपिष्ठि॒तं ॥४

उ॒प॒ऽस्थाय॑म् । च॒र॒ति॒ । यत् । स॒म्ऽआर॑त । स॒द्यः । जा॒तः । त॒त्सा॒र॒ । युज्ये॑भिः ।

अ॒भि । श्वा॒न्तम् । मृ॒श॒ते॒ । ना॒न्द्ये॑ । मु॒दे । यत् । ई॒म् । गच्छ॑न्ति । उ॒श॒तीः । अ॒पि॒ऽस्थि॒तम् ॥४

उपऽस्थायम् । चरति । यत् । सम्ऽआरत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।

अभि । श्वान्तम् । मृशते । नान्द्ये । मुदे । यत् । ईम् । गच्छन्ति । उशतीः । अपिऽस्थितम् ॥४

“यत् यदा अध्वर्युः “उपस्थायं “चरति उपस्थायोपस्थाय अनुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति । कदेत्याह । यत् “समारत समागच्छत मथनेन आविरभवत् ॥ ‘ समो गम्यृच्छि ' इति अर्तेः आत्मनेपदम् ॥ “सद्यः तदानीमेव “जातः उत्पन्नः सन् "युज्येभिः योक्तुं संबद्धुं समर्थैः फलैः

मिश्रयितुमर्हैस्तेजोभिर्वा युक्तः सन् “तत्सार अरण्योर्गूढः सन् चचार । यद्वा । युज्येभिरश्वैर्जातमात्रः एव सर्वत्र संचचार ॥ ‘ त्सर च्छद्मगतौ ' । लिटि णलि रूपम् ॥ एवं प्रवृद्धोऽयं “श्वान्तं श्रान्तं शान्तं वा यजमानं 'नान्द्ये नन्दनीये कर्मणि निमित्तभूते सति “मुदे तस्य संतोषाय "अभि "मृशते अभिमर्शनं करोति । फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः श्रान्तं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् । कदेति चेत् उच्यते । “यत् यदा “अपिष्ठितं व्याप्य वर्तमानम् “ईम् एनमग्निम् "उशतीः कामयमाना आज्यधाराः स्तुतयो वा “गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति तदा अभि मृशते ॥

स ईं मृ॒गो अप्यों वन॒र्गुरुपं त्व॒च्युंप॒मस्यां॒ नि धांयि ।

व्यंब्रवीद्व॒युना॒ मर्त्येंभ्यो॒ऽग्निर्वि॒द्वाँ ऋ॒त॒चिद्धि स॒त्यः ॥५

सः । ई॒म् । मृ॒गः । अप्यः॑ । व॒न॒र्गुः । उप॑ । त्व॒चि ।
उ॒प॒ऽमस्या॒म् । नि । धा॒यि॒ ।

वि । अ॒ब्र॒वी॒त् । व॒युना॑ । मर्त्ये॑भ्यः । अ॒ग्निः । वि॒द्वान् ।
ऋ॒त॒ऽचित् । हि । स॒त्यः ॥५

सः । ईम् । मृगः । अप्यः । वनर्गुः । उप । त्वचि ।
उपऽमस्याम् । नि । धायि ।

वि । अब्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् ।
ऋतऽचित् । हि । सत्यः ॥५

“स “ईं स एवाग्निः “उपमस्याम् उपमायामुपमास्पदायां “त्वचि ओषध्यादिभिराच्छादितायाँ वेद्याम् “उप “नि “धायि उपस्थाप्यते उत्तरत्रोपभोगाय । कीदृशः सः। “मृगः मार्जयिता अन्वेषणशीलो वा । ‘मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः' (निरु. १.२०) इति यास्कः । “अप्यः आप्यो गन्तव्यः ।

अपः कर्म तत्र साधुर्वा। “वनर्गुः वनगामी ॥ ऋच्छतेर्गमेः च इदं रूपम् । यद्वा । गमेरेव । उपपदस्य रुडागमश्छान्दसः ॥ एवंभूतः अग्निः “मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्यो यजमानादिरूपेभ्यः वयुनानि प्रज्ञानानि अनुष्ठेयज्ञानानि “व्यब्रवीत् विशेषेण ब्रवीति उपदिशति । वयुनमिति प्रज्ञानाम, ‘ वयुनम् अभिख्या ' (नि. ३. ९. १०) इति तन्नामसु पाठात् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयम् “अग्निर्विद्वान् सर्वज्ञः “ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतिता ज्ञाता “सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म । तत्र साधुः । सत्सु भवो वा । सत् फलं तदर्हतीति वा । सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतः तस्मात् प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४६

← सूक्तं १.१४५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१४६

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१४७ →

दे. अग्निः । त्रिष्टुप्

त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रोचनापप्रिवांसम् ॥१॥

उक्षा महाँ अभि ववक्ष एने अजरस्तस्थावितऊतिरृष्वः ।

उर्व्याः पदो नि दधाति सानौ रिहन्त्यूधो अरुषासो अस्य ॥२॥

समानं वत्समभि संचरन्ती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।

अनपवृज्याँ अध्वनो मिमाने विश्वान्केताँ अधि महो दधाने ॥३॥

धीरासः पदं कवयो नयन्ति नाना हृदा रक्षमाणा अजुर्यम् ।

सिषासन्तः पर्यपश्यन्त सिन्धुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नॄन् ॥४॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईळेन्यो महो अर्भाय जीवसे ।

पुरुत्रा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ त्रिमूर्धानम्' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं दैर्घतमसम् आग्नेयम्, पूर्वत्र आग्नेयं तु तत् ' इत्युक्तत्वात् । ‘ त्रिमूर्धानम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः । ‘ अथैतस्याः ' इति खण्डे सूत्रितं- त्रिमूर्धानमिति त्रीणि ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्रि॒मू॒र्धानं॑ स॒प्तर॑श्मिं गृणी॒षेऽनू॑नम॒ग्निं पि॒त्रोरु॒पस्थे॑ ।

नि॒ष॒त्तम॑स्य॒ चर॑तो ध्रु॒वस्य॒ विश्वा॑ दि॒वो रो॑च॒नाप॑प्रि॒वांसं॑ ॥१

त्रि॒ऽमू॒र्धानं॑म् । स॒प्तऽर॑श्मिम् । गृ॒णी॒षे॒ । अनू॑नम् । अ॒ग्निम् । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑ ।

नि॒ऽस॒त्तम् । अ॒स्य॒ । चर॑तः । ध्रु॒वस्य॑ । विश्वा॑ । दि॒वः । रो॒च॒ना । आ॒प॒प्रि॒ऽवांसं॑म् ॥१

त्रिऽमूर्धानम् । सप्तऽरश्मिम् । गृणीषे । अनूनम् । अग्निम् । पित्रोः । उपऽस्थे ।

निऽसत्तम् । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपप्रिऽवांसम् ॥१

अनया अग्निर्यज्ञरूपेण स्तूयते । “त्रिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्धत्रयोपेतम् ॥ ‘ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ किंच सप्तरश्मिं नियामकसप्तच्छन्दोयुक्तम् “अनूनम् अविकलं संपूर्णफलम् “अग्निम् अग्निसाध्यम् अङ्गनादिगुणयुक्तं वा “पित्रोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्सङ्गे “निषत्तं निषण्णम् । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण द्युलोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किंच “ध्रुवस्य निश्चलस्य “चरतः हविर्भक्षयतः “अस्य अग्नेः संबन्धिनं यज्ञं “दिवः द्युलोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानानि “आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयितारं “गृणीषे गृणीहि स्तुहि । यद्वा अयमग्निरेवोच्यते । त्रिमूर्धवदत्र क्षित्यन्तरिक्षद्युलोकाख्यस्थानत्रयोपेतम् । लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनं वा । सप्तरश्मिं सप्तज्वालम् अनूनम् अन्यूनं पित्रोः द्यावापृथिव्योरुपस्थे उत्सङ्गे निषत्तम् ॥ ‘ नसत्तनिषत्त° '

इति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः ॥ निषण्णम् आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयन्तं कामानाम् उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे गृणीहि स्तुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो ध्रुवस्य धृतत्वात अविचलितस्य दिवो द्योतमानस्य अस्य अग्नेः विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवन्तीति शेषः । ईदृशमग्निं स्तुहि इति अन्तरात्मनः प्रैषः ।।

उ॒क्षा म॒हाँ अ॒भि व॑वक्ष एने अ॒जर॑स्तस्थावि॒तऊ॑तिर्ऋ॒ष्वः ।

उ॒र्व्याः प॒दो नि द॑धाति॒ सानौ॑ रि॒ह॑त्यूधो॑ अरु॒षासो॑ अस्य ॥ २

उ॒क्षा । म॒हान् । अ॒भि । व॒व॒क्षे॒ । ए॒ने॒ इति॑ । अ॒जरः॑ । त॒स्थौ॒ । इ॒तःऽऊ॑तिः । ऋ॒ष्वः ।

उ॒र्व्याः । प॒दः । नि । द॒धा॒ति॒ । सानौ॑ । रि॒हन्ति॑ । ऊधः॑ ।
अ॒रु॒षासः॑ । अ॒स्य॒ ॥२

उक्षा । महान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः । तस्थौ
। इतःऽऊतिः । ऋष्वः ।

उर्व्याः । पदः । नि । दधाति । सानौ । रिहन्ति । ऊधः ।
अरुषासः । अस्य ॥२

“उक्षा सेक्ता । फलप्रदानसमर्थः इत्यर्थः । अत एव “महान्
महिम्ना स्वरूपेण उद्धृत्तवृषभसदृशः अयमग्निः “एने
द्यावापृथिव्यौ “अभि अभिक्रम्य व्याप्य “ववक्षे वहति
व्याप्नोतीत्यर्थः। वहतेर्लेटि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ लोपस्त
आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ‘ सिब्बहुलम्' इति सिप् ॥
वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनः
देवान् मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किंच अयम् “अजरः
जरारहितः “ऋष्वः महान् पूज्यः । महन्नामैतत् ।' ऋष्वः

उक्षः ' (नि. ३. ३. ३) इति तन्नामसु पाठात् । तथा
“इतऊतिः प्राप्तरक्षणः सन् “तस्थौ स्थितो वर्तते । यद्वा ।
उक्तगुणोऽयम् इतऊतिः इत एवं गमनवान्
अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ वर्तते । तदनन्तरम्
“उर्व्या विस्तृताया भूम्याः “सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे
वेदिलक्षणे "पदो "नि “दधाति पदानि स्थापयति करोति ।
किंच “अस्य अग्नेः “अरुषासः अरुषा आरोचनाः “ऊधः
ऊधःस्थानीयमन्तरिक्षं “रिहन्ति लिहन्ति । यद्वा । अस्य
ऊधः ऊधः स्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचनाः ब्रह्मवर्चसेन
यजमाना रिहन्ति अभिमतस्वर्गादीनि लिहन्ति ।

स॒मा॒नं व॒त्सम॒भि सं॒चरंती॒ विष्वंग्धे॒नू वि चंरतः सु॒मेकें ।

अ॒न॒प॒वृ॒ज्याँ अध्वंनो॒ मिमांने॒ विश्वा॒न्केताँ॒ अधिं म॒हो दधांने
॥३

स॒मा॒नम् । व॒त्सम् । अ॒भि । स॒ञ्चर॑न्ती॒ इति॑ स॒म्ऽचर॑न्ती ।
विष्व॑क् । धे॒नू इति॑ । वि । च॒र॒तः॒ । सु॒मेके॒ इति॑ सु॒ऽमेके॑ ।

अ॒न॒प॒ऽवृ॒ज्यान् । अध्व॑नः । मि॒मा॑ने॒ इति॑ । विश्वा॑न् ।
केता॑न् । अधि॑ । म॒हः । दधा॑ने॒ इति॑ ॥३

समानम् । वत्सम् । अभि । सञ्चरन्ती इति सम्ऽचरन्ती ।
विष्वक् । धेनू इति । वि । चरतः । सुमेके इति सुऽमेके ।

अनपऽवृज्यान् । अध्वनः । मिमाने इति । विश्वान् ।
केतान् । अधि । महः । दधाने इति ॥३

“समानम् एकमेव “वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवत् हर्षहेतुम् अग्निम् अभिमुखं “संचरन्ती संचरन्त्यौ द्वे “धेनू अग्निहितकरणेन प्रीणयित्र्यौ पत्नीयजमानलक्षणे धेनू “विष्वक् “वि “चरतः संचरतः । स्तनपानादिसदृशेन्धनप्रक्षेपसंमार्जनादिना सम्यग्वर्धयतः

इत्यर्थः । कीदृश्यौ ते “सुमेके शोभनकर्माणौ शोभनमेहने वा परिचरणकुशले इत्यर्थः । किंच "अनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान् ॥ ‘ नञ्सुभ्याम् । इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ “अध्वनः मार्गान् अग्नेः प्रान्तप्रदेशान् केशाद्यमेध्यरहितान् “मिमाने संपादयित्र्यौ । किंच “विश्वान्केतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि "महः महान्ति “अधि अधिकं “दधाने धारयन्त्यौ। ईदृश्यौ अध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विश्वग्विचरतः ॥

धीरा॑सः प॒दं क॒वयो॑ नयंति॒ नाना॑ हृ॒दा रक्ष॑माणा अजु॒र्यं ।

सिषा॑संतः॒ पर्य॑पश्यंत॒ सिंधु॑मा॒विरे॑भ्यो अभव॒त्सूर्यो॒ नॄन् ॥४

धीरा॑सः । प॒दम् । क॒वयः॑ । न॒य॒न्ति॒ । नाना॑ । हृ॒दा । रक्ष॑माणाः । अ॒जु॒र्यम् ।

सिसा॑सन्तः । परि॑ । अ॒प॒श्य॒न्त॒ । सिन्धु॑म् । आ॒विः । ए॒भ्य॒ः । अ॒भ॒व॒त् । सूर्यः॑ । नॄन् ॥४

धीरासः । पदम् । कवयः । नयन्ति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्यम् ।

सिसासन्तः । परि । अपश्यन्त । सिन्धुम् । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नॄन् ॥४

“धीरासः धीरा धीमन्तः प्रयोगज्ञा अध्वर्वादयः “अजुर्यम् अजर्यम् अजीर्णम् एनमग्निं “पदं स्थानं वेदिलक्षणं “नयन्ति प्रापयन्ति मथनदेशात् गार्हपत्याद्वा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्पदं सर्वकामानाम् आस्पदम् एनं गमयन्ति। कीदृशास्ते । "कवयः क्रान्तदर्शिनो मेधाविनः अनूचाना वा । ये वा अनूचानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २. २) इति श्रुतेः । किंच “नाना “हृदा बहुप्रकारया बुद्ध्या “रक्षमाणाः धारयमाणाः । किंच

एवंरूपास्ते “सिन्धुं स्यन्दमानं यज्ञद्वारा फलानि स्रवन्तम् अग्निं “सिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तः। सनतेः सनि ‘ सनीवन्तर्ध°' इति विकल्पनात् इडभावः । ‘ जनसनखनाम् ' इति आत्वम् ॥ "पर्यपश्यन्त परितः पश्यन्ति । शुश्रूषन्त इत्यर्थः । किंच “सूर्यः सर्वस्य प्रसविता अयमग्निः “एभ्यः एवं कुर्वद्यःश “नॄन् नृभ्यो नेतृभ्यः “आविः “अभवत् तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नॄनित्यत्र वचनव्यत्ययः॥ नॄन् प्राणिनोऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यम् ।।

दि॒दृ॒क्षेण्य॒ः परि॒ काष्ठा॑सु॒ जेन्यं॒ ई॒ळेन्यो॑ म॒हो अर्भा॑य जी॒वसे॑ ।

पु॒रु॒त्रा यदभ॑व॒त्सूरहै॑भ्यो॒ गर्भे॑भ्यो म॒घवा॑ वि॒श्वद॑र्शतः ॥५

दि॒दृ॒क्षेण्यः॑ । परि॑ । काष्ठा॑सु । जेन्यः॑ । ई॒ळेन्यः॑ । म॒हः ।
अर्भा॑य । जी॒वसे॑ ।

पु॒रु॒ऽत्रा । यत् । अभ॑वत् । सूः । अह॑ । ए॒भ्य॒ः । गर्भे॑भ्यः ।
म॒घऽवा॑ । वि॒श्वऽद॑र्शतः ॥५

दिदृक्षेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईळेन्यः । महः ।
अर्भाय । जीवसे ।

पुरुऽत्रा । यत् । अभवत् । सूः । अह । एभ्यः । गर्भेभ्यः ।
मघऽवा । विश्वऽदर्शतः ॥५

अयमग्निः “काष्ठासु परस्परं क्रान्त्वा वर्तमानासु दशसु
दिक्षु “दिदृक्षेण्यः। अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तः भवति ।
यद्वा । द्रष्टुमेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ।। दृशेः सनन्तात्
कृत्यार्थे तवैकेन्केन्य० इति केन्यप्रत्ययः । अत एव
“जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो भवति जयशीलो वा । किंच

प्रदानसमये “ईळेन्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवम् । “महः महतो देवादेः “अर्भाय अर्भकस्याल्पस्य यजमानादेर्वा “जीवसे जीवनाय । हविर्वहनेन धनप्रदानेन इति विवेकः । तत्रोपपत्तिमाह । “यत् “अह यस्मात् खलु “पुरुत्रा बहुषु देशेषु ॥ ‘ देवमनुष्य°' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥ “मघवा हविर्लक्षणान्नवान् “विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमग्निः “एभ्यो “गर्भेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ एषामृत्विजां गर्भवच्छिशुवदत्यन्तरक्षणीयानां “सूः “अभवत् प्रसविता उत्पादयिता अभवत् भवति । तस्मात् नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयन्तीति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४७

← सूक्तं १.१४६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१४७

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१४८ →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणाः ।

उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्रणयन्त देवाः ॥१॥

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने ॥२॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाह देभुः ॥३॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति द्वयेन ।

मन्त्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥४॥

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवन्तमग्ने माकिर्नो दुरिताय धायीः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ कथा ते ' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । 'कथा' इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्य सूक्तस्य विनियोगः ' त्रिमूर्धानमिति त्रीणि ' इत्यनेनोक्तः ॥

क॒था तें अग्ने शु॒चयंत आ॒योर्द॑दा॒शुर्वाजेंभिराशुषा॒णाः ।

उ॒भे यत्तो॒के तन॑ये॒ दधा॑ना ऋ॒तस्य॒ साम॑न्र॒णय॑न्त दे॒वाः ॥१

क॒था । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । शु॒चय॑न्तः । आ॒योः । द॒दा॒शुः ।
वाजे॑भिः । आ॒शु॒षा॒णाः ।

उ॒भे इति॑ । यत् । तो॒के इति॑ । तन॑ये । दधा॑नाः । ऋ॒तस्य॑ ।
साम॑न् । र॒णय॑न्त । दे॒वाः ॥१

कथा । ते । अग्ने । शुचयन्तः । आयोः । ददाशुः ।
वाजेभिः । आशुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य ।
सामन् । रणयन्त । देवाः ॥१

हे “अग्ने “ते तव संबन्धिनो रश्मयः “शुचयन्तः दीप्तिं
सर्वत्र चक्षाणाः प्रकटयन्तः “आशुषाणाः आशु शीघ्रं
संभक्तारः आशून संभक्तारो वा । वाय्वादेरपि शीघ्रं
संभक्तार इत्यर्थः । यद्वा । समन्तात् शोषयितारः । यद्वा ।

सर्वं व्याप्नुवन्तः । अश्नोतेर्लिटः कानच् । व्यत्ययेन उप्रत्ययः सिच् च इति द्विविकरणता । आङ्पूर्वात् अन्तर्भावितण्यर्थात् शुषेः शानचि छान्दसः शपो लुक् । आशुशब्दोपपदात् सनतेः कर्मणि अण् ।। ईदृशा रश्मयः "वाजेभिः अन्नैः सहितम् "आयोः आयुरायुष्यम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ "कथा केनोपायेन "ददाशुः ददति ।। 'दा दाने'। छान्दसो लिट् । तमुपायमनुगृहाणेत्यर्थः । रश्मीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्टमिति चेत् उच्यते । "यत् यस्मात् "उभे उक्ते अन्नायुषी "तोके पुत्रे "तनये अनवच्छेदेन' कुटुम्बस्य विस्तारके। यद्वा। तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च। "दधानाः धारयन्तः "देवाः व्यवहर्तारो यजमानाः "ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि "सामन् साम्नि रथन्तरादौ "रणयन्त रमन्ते रमयन्ति शब्दयन्त्येव वा । यस्मात् अन्नायुष्पुत्रादिसहिताः सोमेनेष्वात साम्नि रमन्ते तस्मात् रश्मयो ददतीत्यवगम्यते इत्यर्थः । तादृशांस्त्वदीयान् रश्मीन् मामपि अनुगृहाणेत्यर्थः ।।

बोधा॑ मे अ॒स्य वच॑सो यविष्ठ॒ मंहि॑ष्ठस्य॒ प्रभृ॑तस्य स्वधावः ।

पीय॑ति त्वो॒ अनु॑ त्वो गृणाति वं॒दारु॑स्ते त॒न्वं॑ वंदे॑ अग्ने ॥२

बोध॑ । मे॒ । अ॒स्य । वच॑सः । य॒वि॒ष्ठ॒ । मंहि॑ष्ठस्य ।
प्रऽभृ॑तस्य । स्व॒धा॒ऽवः॒ ।

पीय॑ति । त्वः॒ । अनु॑ । त्वः॒ । गृ॒णा॒ति॒ । व॒न्दारुः॑ । ते॒ ।
त॒न्व॑म् । व॒न्दे॒ । अ॒ग्ने॒ ॥२

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य ।
प्रऽभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीयति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वन्दारुः । ते ।
तन्वम् । वन्दे । अग्ने ॥२

हे “यविष्ठ युवतम हे “स्वधावः हविर्लक्षणान्नेन तद्वन्नग्ने “मे मदीयस्य “मंहिष्ठस्य अतिशयेन पूजनीयस्य “प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्य “अस्य इदानीं क्रियमाणस्य “वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य ।। कर्मणि षष्ठी ।। उक्तलक्षणं वचः “बोध बुध्यस्व स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अग्ने लोके “त्वः । अत्र यास्कः ‘त्वो नेम इत्यर्धस्य ' (निरु. ३. २०) इत्युक्त्वा एतदेवोदाजहार । एको जनः “पीयति। वधकर्मैतत् । हिनस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । “त्वः एकः “अनु “गृणाति अनुकूलम् उच्चारयति । तयोर्मध्ये हे “अग्ने “वन्दारुः वन्दनशीलोऽहं “ते तव “तन्वं तनुं तव मूर्तिं “वन्दे स्तौमि ।।

ये पा॒यवो॑ मामते॒यं ते॑ अग्ने॒ पश्यं॑तो अ॒ंधं दु॑रि॒तादरं॑क्षन् ।

र॒रक्ष॒ तान्त्सु॒कृतो॑ वि॒श्ववे॑दा॒ दिप्सं॑त॒ इद्रि॒पवो॒ नाहं॑ देभुः ॥३

ये । पा॒यवः॑ । मा॒म॒ते॒यम् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । पश्य॑न्तः । अ॒न्धम् । दुः॒ऽइ॒तात् । अर॑क्षन् ।

र॒रक्ष॑ । तान् । सु॒ऽकृतः॑ । वि॒श्वऽवे॑दाः । दिप्स॑न्तः । इत् । रि॒पवः॑ । न । अह॑ । दे॒भुः॒ ॥३

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अह । देभुः ॥३

अत्रेतिहासमाचक्षते । उचथ्यबृहस्पतिनामानौ द्वौ ऋषी आस्ताम् । तत्र उचथ्यस्य ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वा अरमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रवादीत् हे मुने रेतो मा त्याक्षीः पूर्वमहं वसामि रेतःसंकरं मा कार्षीः इति ।

एवमुक्तो बृहस्पतिः बलात् प्रतिरुद्धरेतस्कः सन् शशाप । हे गर्भ एवं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यन्धो भवेति । एवं शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नः तमोव्यथया अग्निमस्तौषीत् । स च स्तुत्या प्रीतः आन्ध्यं पर्यहरदिति । तददिदमत्रोच्यते । हे "अग्ने "ते तव संबन्धिनः "ये "पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयः "मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसम् "अन्धं "पश्यन्तः अन्धोऽयम् अतोऽस्माभिः रक्षणीयः इति अवगच्छन्तः सन्तः "दुरितात् दुष्टं प्राप्ताद्दुःखत् "अरक्षन "तान "सुकृतः सुखकर्तॄन "विश्ववेदाः विश्वप्रज्ञः "ररक्ष रक्षति। अस्मत्पालनायेति भावः । तैः अस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितानस्मान् "दिप्सन्तः दम्भितुमिच्छन्तः "रिपवः कामादयः "नाह "देभुः । अहेति विनिग्रहार्थीयः । न खलु दम्भितुं शक्नुवन्ति ॥ ' दम्भु दम्भे । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम्' (का. १. २. ६. १) इति लिटः कित्त्वात् " अनिदिताम्' इति

नलोपः । तस्य असिद्धत्वात् एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ दम्भेश्चेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ६. ४. १२०. ४) इति तौ विधीयेते ॥ यद्वा । सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेव आत्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

यो नों अग्ने॒ अरं॑रिवाँ अघा॒युरं॑राती॒वा म॒र्चयं॑ति द्व॒येनं॑ ।

मंत्रों गु॒रुः पुनं॑रस्तु॒ सो अं॑स्मा॒ अनुं मृक्षीष्ट त॒न्वं॑ दुरु॒क्तैः ॥४

यः । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अरं॑रिऽवान् । अ॒घ॒ऽयुः । अ॒रा॒ति॒ऽवा । म॒र्चयं॑ति । द्व॒येनं॑ ।

मन्त्रः॑ । गु॒रुः । पुनः॑ । अ॒स्तु॒ । सः । अ॒स्मै॒ । अनुं । मृ॒क्षी॒ष्ट॒ । त॒न्वं॑म् । दुः॒ऽउ॒क्तैः ॥४

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । द्वयेन ।

मन्त्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृक्षीष्ट । तन्वम् । दुःऽउक्तैः ॥४

हे “अग्ने “नः अस्मान् युष्मद्रक्षितान् “यः "अघायुः मारणादिरूपपापेच्छावान् “अररिवान् अदाता अस्मद्दानप्रतिबन्धकः इत्यर्थः ॥ रातेश्छान्दसस्य लिटः क्वसुः ।। “अरातीवा स्वयमदानवान् । ‘ छन्दसि वनिपमिच्छन्ति' इति मत्वर्थीयो वनिप्॥ शत्रुत्वमाचरन् यः शत्रुः “द्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन मन्त्रेण । न ददामीति मानसो मन्त्रः । निन्दाद्यारोपेण दाननिवारणं वाचिको मन्त्रः । यद्वा । मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मन्त्रेण । यो विरुद्धमाचरति तन्न संकीर्तयति यच्च प्रियं बूते तन्न करोति अन्यत् करोत्यन्यद्वदतीत्येवं मन्त्रस्वरूपद्वैविध्यम् । पूर्वं मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः । ईदृशेन मन्त्रेण यः शत्रुः “मर्चयति भर्त्सयति विधेयीकरोति वा अस्मान् । “सः

मन्त्रैकदेशो मानसरूपः “अस्मै “पुनः “गुरुः “अस्तु ।। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ प्रयोक्तुरेव पुनः गरितास्तु । तथा “दुरुक्तैः दुर्वाक्यैर्निन्दारूपैर्वाचिकैः “तन्वं स्वकीयां तनुम् “अनु “मृक्षीष्ट अनुमार्ष्टु अनुक्रमेण लुम्पतु । यद्वा । स द्विविधो मन्त्रः अस्मै प्रयोक्तुरेव गुरुर्गरितास्तु । अन्यान्यपि अस्मन्न्यक्काराय प्रयुक्तानि निष्ठुरभाषणानि सन्ति । तैर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुम्पतु । स्वात्मानमेवावृत्य दहत्वित्यर्थः ॥

उ॒त वा॒ यः सं॑हस्य प्रवि॒द्वान्मर्तो॒ मर्तं॑ म॒र्चयं॑ति द्व॒येनं॑ ।

अतः॑ पाहि स्तवमान स्तु॒वं॒त॒मग्ने॒ माकिं॑र्नो दुरि॒ताय॑ धायीः ॥५

उ॒त । वा॒ । यः । स॒ह॒स्य॒ । प्र॒ऽवि॒द्वान् । मर्तः॑ । मर्त॑म् । म॒र्चयं॑ति । द्व॒येनं॑ ।

अतः॑ । पा॒हि॒ । स्त॒व॒मा॒न॒ । स्तु॒वन्तं॑म् । अग्ने॑ । माकिः॑ । नः॒ । दुः॒ऽइ॒तायं॑ । धा॒यीः॒ ॥५

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविद्वान् । मर्तः । मर्तम् । मर्चयति । द्वयेन ।

अतः । पाहि । स्तवमान । स्तुवन्तम् । अग्ने । माकिः । नः । दुःऽइताय । धायीः ॥५

पूर्वमन्त्रे द्विविधकुटिलमन्त्रेण कर्तारं तन्मन्त्रणं प्राप्नोतु मा अस्मान् इत्युक्तम् । अत्र तु तन्मन्त्रणात् पाहि इत्यग्निः प्रार्थ्यते । “उत “वा हे “सहस्य । सह इति बलनाम। तत्र भवाग्ने “यः “मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः “प्रविद्वान् मायामन्त्रणं प्रकर्षेण जानन् “द्वयेन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमन्त्रेण “मर्तं मनुष्यं “मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयति वा “अतः तादृशात् भर्त्सनात् तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे “स्तवमान स्तूयमान “अग्ने “स्तुवन्तं स्तुतिं

कुर्वन्तं मां “पाहि रक्ष । किंच “नः अस्मान् “दुरिताय तत्कृताय दुर्मन्त्रणप्रयुक्तदुःखाय समर्थं “माकिः “धायीः मा स्थापय । दुरितभाजनं मा कार्षीः इत्यर्थः ॥ ‘ धि धारणे'। व्यत्ययेन इट् । सिचि वृद्धिः । ‘ न माङ्योगे' इति अडभावः ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४८

← सूक्तं १.१४७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१४८

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१४९ →

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सुं विश्वदेव्यम् ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विक्षु स्वर्ण चित्रं वपुषे विभावम् ॥१॥

ददानमिन्न ददभन्त मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।

जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥२॥

नित्ये चिन्नु यं सदने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।

प्र सू नयन्त गृभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो रारहाणाः ॥३॥

पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥४॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे सन्तं रेषणा रेषयन्ति ।

अन्धा अपश्या न दभन्नभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘मथीद्यत्' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘मथीद्यत्' इत्यनुक्रमणिका सूक्तत्रयमध्यस्य तृतीयत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

मथी॒द्यदीं॑ वि॒ष्टो मा॑त॒रिश्वा॒ होता॑रं वि॒श्वाप्सुं॑ वि॒श्वदे॑व्यं ।

नि यं द॒धुर्म॑नु॒ष्या॑सु वि॒क्षु स्व१॒॑र्ण चि॒त्रं वपु॑षे वि॒भाव॑ं ॥१

मथी॑त् । यत् । ई॒म् । वि॒ष्टः । मा॒त॒रिश्वा॑ । होता॑रम् ।
वि॒श्वऽअ॑प्सुम् । वि॒श्वऽदे॑व्यम् ।

नि । यम् । द॒धुः । म॒नु॒ष्या॑सु । वि॒क्षु । स्वः॑ । न । चि॒त्रम् ।
वपु॑षे । वि॒भाऽव॑म् ॥१

मथीत् । यत् । ईम् । विष्टः । मातरिश्वा । होतारम् ।
विश्वऽअप्सुम् । विश्वऽदेव्यम् ।

नि । यम् । दधुः । मनुष्यासु । विक्षु । स्वः । न । चित्रम् ।
वपुषे । विभाऽवम् ॥१

"होतारं देवानामाह्वातारं “विश्वाप्सुम् । अप्स्विति रूपनाम
। नानारूपं पार्थिववैद्युतजाठरादिभेदेन
अहवनीयादिभेदेन वा । यद्वा । कालीकराल्यादिरूपेण
ज्वालानां वैरूप्याद्विश्वरूपत्वम् । “विश्वदेव्यं

सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुं “यदीं यम् एनमग्निं “मातरिश्वा वृष्ट्यादिनिर्मात्रन्तरिक्षश्वसनो वायुः “विष्टः काष्ठेष्वन्तःप्रविष्टः सन् “मथीत् अमथ्नात् प्रवर्धयदित्यर्थः । ‘ मथे विलोडने'। ‘ ह्यन्तक्षण° ' इति वृद्धिप्रतिषेधः ।। पुनः स एव विशेष्यते । “यम् अग्निं "मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु “विक्षु ऋत्विग्रूपासु प्रजासु पूर्वं “वपुषे यज्ञशरीरसिद्धये “नि “दधुः धारयन्ति यजमानाः । मनुष्यशब्दो निरुक्ते बहुधा निरुक्तः-’ मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनोरपस्यं मनुषो वा ' (निरु. ३. ७) इति । यद्वा । पूर्वं देवा मनुष्यासु मनोरपत्यभूतासु विक्षु प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण नि दधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । “स्वर्णं स्वरणं स्वीरणं वा। आदित्यमिव “चित्रं चायनीयं “विभावं विविधप्रकाशवन्तं यथा प्रकाशादिसाधनाय धारयन्ति तद्वत् । स्वशब्दं यास्कः एवं निरुवाच- '

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्त्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति वा ' (निरु. २. १४) इति । ईदृशं यं नि दधुस्तं मथीदिति पूर्वत्रान्वयः ।।

द॒दा॒नमिन्न द॑दभ॑त॒ मन्मा॒ग्निर्वरू॑थं॒ मम॒ तस्य॑ चाकन् ।

जु॒ष॑त॒ विश्वा॑न्यस्य॒ कर्मोप॑स्तुतिं॒ भर॑माणस्य का॒रोः ॥२

द॒दा॒नम् । इत् । न । द॒द॒भ॒न्त॒ । मन्म॑ । अ॒ग्निः । वरू॑थम् । मम॑ । तस्य॑ । चा॒क॒न् ।

जु॒षन्त॑ । विश्वा॑नि । अ॒स्य॒ । कर्म॑ । उप॑ऽस्तुतिम् । भर॑माणस्य । का॒रोः ॥२

ददानम् । इत् । न । ददभन्त । मन्म । अग्निः । वरूथम् । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपऽस्तुतिम् । भरमाणस्य । कारोः ॥२

“मन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा “ददानमित् अग्नये कुर्वाणमेव मां दम्भितारो वैरिणः न ददभन्त दम्भितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति ।। दम्भेः ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । व्यत्ययेन अन्तादेशः ।। मम कोऽतिशय इति उच्यते । “तस्य तादृशस्य प्रदातुः “मम “वरूथं वरणीयं स्तोत्रा- दिकम् अयम् “अग्निः “चाकन् अत्यर्थं कामयते ।। कनतिः कान्तिकर्मा । अस्मात् यङ्गलुगन्तात् लङि छान्दसः अडभावः । बहुलादेव वा छान्दसः तुजादित्वात् अभ्यासदीर्घः । । यस्मादेवं तस्मात् न दभ्नुवन्तीत्यर्थः । न केवलमग्निरेव कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयन्त इत्याह । “उपस्तुतिं “भरमाणस्य कुर्वाणस्य “कारोः स्तोतुः “अस्य यजमानस्य मम

“विश्वानि सर्वाणि हविष्प्रदानादिरूपाणि “जुषन्त सर्वे देवाः । अतो न ददभन्तेत्यर्थः ।।

नित्ये॑ चि॒न्नु यं सद॑ने जगृ॒भ्रे प्रश॑स्तिभिर्दधि॒रे य॒ज्ञिया॑सः ।

प्र सू न॑य॑त गृ॒भय॑त इ॒ष्टावश्वा॑सो॒ न र॒थ्यो॑ रारहा॒णाः ॥३

नित्ये॑ । चि॒त् । नु । यम् । सद॑ने । ज॒गृ॒भ्रे । प्रश॑स्तिऽभिः । द॒धि॒रे । य॒ज्ञिया॑सः ।

प्र । सु । न॒य॒न्त॒ । गृ॒भय॑न्तः । इ॒ष्टौ । अश्वा॑सः । न । र॒थ्यः॑ । र॒र॒हा॒णाः ॥३

नित्ये । चित् । नु । यम् । सदने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे । यज्ञियासः ।

प्र । सु । नयन्त । गृभयन्तः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥३

“यज्ञियासः यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा “यं मथनेनोत्पन्नमग्निं “नित्ये “चित् “सदने नित्ये एव गार्हपत्यलक्षणे अग्न्यासादनस्थाने “नु क्षिप्रं “जगृभ्रे गृह्णन्ति ।। ग्रहेर्लिटि ' इरयो रे ' इति रेभावः । ' हृग्रहोर्भः ० ' इति भत्वम् ।। ' नित्यं गतश्रियः ध्रियते नित्यं गार्हपत्यम्' इति सूत्रात् गार्हपत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात सदनमपि नित्यमुच्यते । गृहीत्वा “प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिः “दधिरे धारयन्ति आहवनीयार्थम् । धृत्वा च “इष्टौ एषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति “गृभयन्तः ऋत्विजः “प्र “सू “नयन्त सुष्ठु प्रणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “ररहाणाः रंहसा गच्छन्तः ।। ' रहि गतौ ' । छान्दसस्य लिटः कानच् । ' अनित्यमागमशासनम् ' इति नुमभावः । । “रथ्यः रथवन्तस्तत्र नियुक्ताः ।। ' छन्दसीवनिपौ ' इति

रथशब्दात् मत्वर्थीय ईकारः ।। “अश्वासो “न अश्वा इव । ते यथा धृत्वा रथस्वामिनम् अभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ।।

पु॒रूणि॑ द॒स्मो नि रि॑णाति॒ जंभै॒राद्रो॑चते॒ वन॒ आ वि॒भावा॑ ।

आदं॑स्य॒ वातो॒ अनु॑ वाति शो॒चिरस्तु॒र्न शर्या॑मस॒नामनु॒ द्यून् ॥४

पु॒रूणि॑ । द॒स्मः । नि । रि॒ण॒ति॒ । जम्भैः॑ । आत् । रो॒च॒ते॒ । वने॑ । आ । वि॒भाऽवा॑ ।

आत् । अ॒स्य॒ । वातः॑ । अनु॑ । वा॒ति॒ । शो॒चिः । अस्तुः॑ । न । शर्या॑म् । अ॒स॒नाम् । अनु॑ । द्यून् ॥४

पुरूणि । दस्मः । नि । रिणाति । जम्भैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभाऽवा ।

आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न । शर्याम् । असनाम् । अनु । द्यून् ॥४

अत्र दावाग्निरूपेण अयं स्तूयते । “दस्मः उपक्षपयिता अयमग्निः “पुरूणि बहूनि वृक्षादीनि “नि “रिणाति नितरां हिनस्ति । । ' री गतिरेषणयोः ' । प्वादित्वात् ह्रस्वः ।। केन साधनेनेति तदुच्यते । “जम्भैः दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः । “आत् दाहानन्तरं “वने वृक्षादिसमूहात्मके “विभावा विविध- प्रकाशयुक्तः सन् “रोचते दीप्तो भवति । “आत् अनन्तरम् “अस्य “शोचिः ज्वालानुकूलं “वातः अग्निसखिभूतो वायुः “अनु “द्यून् । अन्विति वीप्सार्थे । प्रतिदिनमनुकूलं “वाति । ज्वालाः आदाय गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । “अस्तुः क्षेप्तुः सकाशात् “असनां गच्छन्तीं “शर्यां “न । शरो नाम हिंसासाधनलोहमयम् इषुमुखं तत्प्रचुराम् । यद्वा । शरो नाम वंशावान्तरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विकाराम्

इषुमिव । ' शर्या इषवः शरमय्यः ' (निरु. ५ .४) इति यास्कः । यद्वा । शर एव शर्या । अथवा । शरो हिंसा । तत्करोति इति शर्या इषुः । तां यथा वायुः नोदकजन्यः वेगो वा अनुकूलं प्रेरयति तद्वत् ।।

न यं रि॒पवो॒ न रि॑ष॒ण्यवो॒ गर्भे॒ संतं॑ रेष॒णा रे॒षयं॑ति ।

अं॒धा अ॑प॒श्या न द॑भन्नभि॒ख्या नित्या॑स ईं प्रे॒तारो॑ अरक्षन् ॥५

न । यम् । रि॒पवः॑ । न । रि॒ष॒ण्यवः॑ । गर्भे॑ । सन्त॑म् । रे॒ष॒णाः । रे॒षय॑न्ति ।

अ॒न्धाः । अ॒प॒श्याः । न । द॒भ॒न् । अ॒भि॒ऽख्या । नित्या॑सः । ई॒म् । प्रे॒तारः॑ । अ॒र॒क्ष॒न् ॥५

न । यम् । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । सन्तम् । रेषणाः । रेषयन्ति ।

अन्धाः । अपश्याः । न । दभन् । अभिऽख्या । नित्यासः । ईम् । प्रेतारः । अरक्षन् ॥५

“यम् अग्निं “गर्भे गर्भवद्रक्षके अरणिमध्ये “सन्तं वर्तमानं “रिपवः नराः “न “रेषयन्ति न दुःखयन्ति । तथा “रिषण्यवः अन्ये हिंसकाः । । ' दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ' पा सू ७ ४. ३६) इति क्यचि निपात्यते । ' क्याच्छन्दसि ' इति उः ।। “न हिंसन्ति । कीदृशास्ते । “रेषणाः हिंसनस्वभावाः । यद्वा । तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसन्ति । । किंच अस्य “अभिख्या अभितः ख्यातिं माहात्म्यम् “अन्धाः ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एव “अपश्याः अद्रष्टारः । यद्वा । विद्वांसोऽप्यभावयितारः अनुपासका इत्यर्थः । ईदृग्रूपा

उभयेऽपि “न “दभन् न दभ्नुवन्ति न हिंसन्ति ।
लौकिकोपकारेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य
पारमार्थिकं रूपं के जानन्तीति चेत् उच्यते । “नित्यासः
नित्या अविचलितभक्तयः अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा ।
अग्न्यनुग्रहात् स्वयमपि नित्या भविष्यन्तीति भावि
नित्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यन्ते । तादृशा यजमानाः
“प्रेतारः यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः सन्तः “ईम् एनम्
“अरक्षन् रक्षन्ति यज्ञादिरूपेण भजन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ | सूक्तं १.४४ | सूक्तं १.७४ | सूक्तं १.१०४ | सूक्तं १.१३४ | सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ | सूक्तं १.४५ | सूक्तं १.७५ | सूक्तं १.१०५ | सूक्तं १.१३५ | सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ | सूक्तं १.४६ | सूक्तं १.७६ | सूक्तं १.१०६ | सूक्तं १.१३६ | सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ | सूक्तं १.४७ | सूक्तं १.७७ | सूक्तं १.१०७ | सूक्तं १.१३७ | सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ | सूक्तं १.४८ | सूक्तं १.७८ | सूक्तं १.१०८ | सूक्तं १.१३८ | सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ | सूक्तं १.४९ | सूक्तं १.७९ | सूक्तं १.१०९ | सूक्तं १.१३९ | सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० | सूक्तं १.५० | सूक्तं १.८० | सूक्तं १.११० | सूक्तं १.१४० | सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१४९

दे. अग्निः। विराट्।

महः स राय एषते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः पद आ ।

उप ध्रजन्तमद्रयो विधन्नित् ॥१॥

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥२॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेदत्यः कविर्नभन्यो नार्वा ।

सूरो न रुरुक्वाञ्छतात्मा ॥३॥

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्थात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥४॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि श्रवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ महः सः' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं दैर्घतमसं वैराजमाग्नेयम् । ‘दशकास्त्रयो विराळेकादशका वा' (अनु. ६. ७-८) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । तथा चानुक्रान्तं- महः स वैराजम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

म॒हः स रा॒य एषं॑ते॒ पति॒र्दन्नि॒न इ॒नस्य॒ वसुं॑नः प॒द आ ।

उप॒ ध्रजं॑त॒मद्रं॑यो वि॒धन्नित् ॥१

म॒हः । सः । रा॒यः । आ । ई॒ष॒ते॒ । पतिः॑ । दन् । इ॒नः ।
इ॒नस्यं॑ । वसुं॑नः । प॒दे । आ ।

उपं॑ । ध्रजं॑न्तम् । अद्रं॑यः । वि॒धन् । इत् ॥१

महः । सः । रायः । आ । ईषते । पतिः । दन् । इनः ।
इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । ध्रजन्तम् । अद्रयः । विधन् । इत् ॥१

“महः महतः पूज्यस्य “रायः गवादिरूपस्य धनस्य “पतिः पालकः स्वामी “सः अग्निः “दन् ददत् अभिमतं प्रयच्छन् ॥ ददातेः शतरि छान्दसः शपो लुक् । तस्य

‘छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् ‘आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः ।। “आ आभिमुख्येन अस्मद्देवयजनं प्रति “ईषते गच्छति । किंच “इनस्य स्वामिनोऽपि “इनः स्वामी सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं “वसुनः धनस्य “पदे आस्पदभूते वेदिस्थाने “आ आश्रयति ।। उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यद्वा । वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्यापि इनः इति संबन्धः । यद्वा। वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंच “उप “ध्रजन्तम् उपगच्छन्तम् एनम् अभिषवार्थम् “अद्रयः ग्राववन्तो यजमानाः “विधन्नित् परिचरन्त्येव॥ ‘विध विधाने । तौदादिकः । लङि बहुलं छन्दसि' इति अडभावः । निघाताभावश्छान्दसः । यद्वा । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेः अत्र यच्छब्दाध्याहारेण अस्य संबन्धात् अनिघातः । यद्वा । अद्रयोऽभिषवग्रावाणः स्वशब्दैः उप उपेत्य विधन्नित् पूजयन्त्येव । आह्लादं जनयन्तीत्यर्थः ।।

स यो वृषा॑ न॒रां न रोद॑स्योः॒ श्रवो॑भि॒रस्ति॑ जी॒वपी॑तसर्गः ।

प्र यः स॑स्रा॒णः शि॑श्री॒त योनौ॑ ॥२

सः । यः । वृषा॑ । न॒राम् । न । रोद॑स्योः । श्रव॑ःऽभिः ।
अस्ति॑ । जी॒वपी॑तऽसर्गः ।

प्र । यः । स॒स्रा॒णः । शि॒श्री॒त । योनौ॑ ॥२

सः । यः । वृषा । नराम् । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः ।
अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।

प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥२

“सः तादृशः “यः अग्निः “नरां “न मनुष्याणामिव “रोदस्योः
द्यावापृथिव्योरपि “वृषा सेक्ता उत्पादक इत्यर्थः । एवं
सर्वोत्पादकः “श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन्

"अस्ति वर्तते । सर्वोत्पादकः इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह। यतोऽयं "जीवपीतसर्गः । जीवैर्नानाविधैः पीतः आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः । अत्रायं सृष्टिक्रमः । अयमग्निः स्वदत्तं हविः आदित्यं प्रापय्य तद्रश्मिभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारा उदकेन प्रवर्ष्य सर्वान् प्राणिनः प्रापयति' इत्यतो वृष्ट्युत्पादनद्वारा उत्पादयिता । इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह। “यः अग्निः “योनौ गर्भाशये “सस्राणः प्रविष्टः सन् “शिश्रीत निषिक्तं रेतः पारयति । नृपश्वादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः। स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तते इत्यर्थः । यद्वा। योऽग्निर्नरां न नराणां कर्मसु उत्साहयुक्तानां यजमानानामिव । ‘ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु' (निरु. ५. १) इति यास्कः । तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्वद्रोदस्योरपि।

आश्रयवाचिना शब्देन आश्रयिणो लक्ष्यन्ते ।
भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन द्युलोकवर्तिनां हविष्पापणेनेति
भावः। स तादृशोऽग्निः श्रवोभिः हविर्लक्षणैः
सोमाज्यादिभिः अन्नैर्निमित्तभूतैः जीवपीतसर्गो
जीवविशेषैर्यजमानैः अविशेषेण सर्वैर्वा
आस्वादितस्वभावः सन् अस्ति प्रकृष्टो वर्तते । अमुमग्निं
हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान् भोगान् भुञ्जते इत्यर्थः
। किंच यः अग्निर्योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सस्नाणः
प्रविष्टः सन् शिश्रीत स्वस्मिन् प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति
सोऽयमग्निरस्ति महानुभावो वर्तते ।।

आ यः पुरं॒ नार्मि॑णी॒मदी॑दे॒दत्यः॑ क॒विर्न॑भ॒न्यो॒३॒॑ नार्वा॑ ।

सूरो॒ न रुं॑रु॒क्वांछ॒तात्मां॑ ॥३

आ । यः । पुरंम् । नार्मिणीम् । अदीदेत् । अत्यः । कुविः । नुभुन्यः । न । अर्वा ।

सूरः । न । रुरुक्वान् । शुतऽआत्मा ॥३

आ । यः । पुरम् । नार्मिणीम् । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । अर्वा ।

सूरः । न । रुरुक्वान् । शतऽआत्मा ॥३

“यः अग्निः “नार्मिणीं नर्मवतीं यजमानानां संबन्धिनीम् उत्तरवेदिम् । यद्वा। नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रति अग्न्यागमनमनीषा विद्यते ताम् । “पुरं तत्स्थानम् “आ “अदीदेत् दीपयति । कीदृशोऽयम् । “अत्यः अपेक्षितदेशं प्रति अतनशीलः “कविः क्रान्तदर्शी । तत्र दृष्टान्तः । “अर्वा अरणकुशलः "नभन्यो "न नभस्याकाशे भवो नभस्वान् वायुरिव । किंच “शतात्मा ।

शतं सहस्रम् इत्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीय गार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वम् । अथवा मित्रवरुणभेदेन अग्नेः मित्रादिरूपं ‘ त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्' (ऋ. सं. ५.३.१), ‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' (ऋ. सं. १.१६४.४६) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्। अग्नेरेव इन्द्राद्यात्मकत्वमाहुरिति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः । तादृशोऽयं “सूरो “न सूर्य इव "रुरुक्वान् दीप्यमानः ॥ ‘रुच दीप्तौ' । छान्दसस्य लिटः क्वसुः । अतः स तादृशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टं वर्तते इति पूर्वत्रान्वयः ।।

अ॒भि द्वि॒जन्मा॒ त्री रो॑च॒नानि॒ विश्वा॒ रजां॑सि शुशुचा॒नो अं॑स्थात् ।

होता॒ यजि॑ष्ठो अ॒पां स॒धस्थे॑ ॥४

अ॒भि । द्वि॒ऽजन्मा॑ । त्री । रो॒च॒नानि॑ । विश्वा॑ । रजां॑सि । शु॒शु॒चा॒नः । अ॒स्था॒त् ।

होता॑ । यजि॑ष्ठः । अ॒पाम् । स॒धऽस्थे॑ ॥४

अभि । द्विऽजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्थात् ।

होता । यजिष्ठः । अपाम् । सधऽस्थे ॥४

अयमग्निः “द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनात् प्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनन्तरं पवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्मेव । एवं द्विजन्मत्वम् । अथवा द्यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशः अग्निः “त्री “रोचनानि त्रीणि रोचनानि क्षित्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वा “अभि “शुशुचानः अभितः प्रकाशयन् । न केवलं त्रीण्येव किंतु “विश्वा

“रजांसि सर्वाण्यपि रञ्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशुचानः अभितः प्रकाशयन् दीपयन् “होता देवानामाह्वाता “यजिष्ठः यष्टृतमः सन् “अपां प्रोक्षण्याद्युदकानां “सधस्थे सहस्थाने यागदेशे "अस्थात् तिष्ठति ॥

अ॒यं स होता॒ यो द्वि॒जन्मा॒ विश्वा॑ द॒धे वार्या॑णि श्रव॒स्या ।

मर्तो॒ यो अ॑स्मै सु॒तुको॑ द॒दाश॑ ॥५

अ॒यम् । सः । होता॑ । यः । द्वि॒ऽजन्मा॑ । विश्वा॑ । द॒धे । वार्या॑णि । श्र॒व॒स्या ।

मर्तः॑ । यः । अ॒स्मै॒ । सु॒ऽतुकः॑ । द॒दाश॑ ॥५

अयम् । सः । होता । यः । द्विऽजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । श्रवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुऽतुकः । ददाश ॥५

“यो "द्विजन्मा "सः एव “होता होमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वारा आहवनीयत्वात् आह्वाता वा देवानां सः “अयं “विश्वा विश्वानि “वार्याणि वरणीयानि॥ ‘ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।। “श्रवस्या श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं हविर्लक्षणं तदिच्छया ॥ श्रवःशब्दात् क्यजन्तात् ' अ प्रत्ययात्' इति भावे अप्रत्ययः ॥ “दधे धारयति । “अस्मै उक्तस्वरूपाय अग्नये “यः “मर्तः मर्त्यः “ददाश ददाति सः “सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ।। ॥ १८ ॥

मण्डल १

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५०

← सूक्तं १.१४९

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१५०

दीर्घतमा औचथ्यः।

सूक्तं १.१५१ →

दे. अग्निः। उष्णिक्

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा ।

तोदस्येव शरण आ महस्य ॥१॥

व्यनिनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः ।

कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥२॥

स चन्द्रो विप्र मर्त्यो महो व्राधन्तमो दिवि ।

प्रप्रेत्ते अग्ने वनुषः स्याम ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘ पुरु त्वा' इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं दैर्घतमसमाग्नेयमौष्णिहम् । 'पुरु तृचमौष्णिहम्' इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे छन्दसि अस्य विनियोगः । ‘ अथैतस्याः' इति खण्डे सूत्रितं -’ पुरु त्वा त्वामग्ने' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ।।

पु॒रु त्वां दा॒श्वान्वोंचे॒ऽरिरंग्ने॒ तवं स्वि॒दा ।

तो॒दस्येंव शर॒ण आ म॒हस्यं ॥१

पु॒रु । त्वा॒ । दा॒श्वान् । वो॒चे॒ । अ॒रिः । अ॒ग्ने॒ । तव॑ । स्वि॒त् । आ ।

तो॒दस्य॑ऽइव । श॒र॒णे । आ । म॒हस्य॑ ॥१

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तव । स्वित् । आ ।

तोदस्यऽइव । शरणे । आ । महस्य ॥१

हे अग्ने “त्वा त्वां “पुरु बहु “वोचे । यद्वा । बहु दाश्वानिति संबन्धः । पुत्रं देहि वित्तं देहि इत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतः “दाश्वान् अभिमतं हविः दत्तवानस्मि अतः वोचे । इतरसाधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्यमिति न मन्तव्यम् । यतोऽहं हे “अग्ने “तव “स्वित् तवैव “आ आभिमुख्येन “अरिः अर्ता हविरादिप्रापणेन सेवकोऽहम् । तत्र दृष्टान्तः । “महस्य

महतः "तोदस्येव शिक्षकस्य स्वामिनः “शरणे अस्य गृहे यथा गर्भदासादिः "आ समन्तात् नियतो वर्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मात् अभिमतं बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः । अत्र निरुक्तं- बहु दाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेः । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव। यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद्दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् तोदस्येव शरण आ महस्य तुदस्येव शरणेऽधि महतः ' (निरु. ५. ७) इति ॥

व्यं॑नि॒नस्यं॑ ध॒निनः॑ प्रहो॒षे चि॒दरं॑रुषः ।

कु॒दा च॒न प्र॒जिगं॑तो॒ अदें॑वयोः ॥२

वि । अ॒नि॒नस्यं॑ । ध॒निनः॑ । प्र॒ऽहो॒षे । चि॒त् । अरं॑रुषः ।

कु॒दा । च॒न । प्र॒ऽजिगं॑तः । अदें॑वऽयोः ॥२

वि । अनिनस्य । धनिनः । प्रऽहोषे । चित् । अररुषः ।

कदा । चन । प्रऽजिगतः । अदेवऽयोः ॥२

पूर्वमन्त्रे स्वाभीष्टं बहु विज्ञापयामीत्युक्तम् । अन्न तु स्वविलक्षणेभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि । उपसर्गश्रुतेः योग्यक्रियाध्याहारः । अथवा संनिहितत्वात् वोचे इत्यनुषज्यते । अस्मदर्थं यत् व्यजिज्ञपन्' तद्विरुद्धं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यम् इति ब्रवीमि" इत्यर्थः । तेषां स्वरूपमाह । "अनिनस्य अस्वामिनः त्वाम् अस्वामिनं कुर्वाणस्य तथा "धनिनः समग्रधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य निरर्थकत्वात् तन्निवार्यते । यद्वा । यागाद्यनुपयोगिधनवतः इत्यर्थः । किंच "प्रहोषे प्रकर्षेण होतुम् अररुषः अददतो दक्षिणारूपेण । यद्वा । प्रहोषेऽनिनस्येति संबन्धः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः

। अत्र इनशब्देन तत्स्थं सामर्थ्यं लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किंच “कदा “चन “प्रजिगतः कदाचिदपि प्रकर्षेण देवान् अस्तुवतः । अत्र चन इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे । किंच “अदेवयोः देवानात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोचे इत्यर्थः । निन्दितानां स्वरूपनिरूपणेन स्वस्य अतादृशत्वात् बहु वोचे इत्येतत् युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा । चन इति चिच्छब्दपर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित् प्रजिगतो यदाकदाचित् त्वां स्तुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः ।।

स च॒न्द्रो विप्र॒ मर्त्यो॑ म॒हो व्राध॑तमो दि॒वि ।

प्रप्रेत्ते॑ अग्ने व॒नुषः॑ स्याम ॥३

सः । च॒न्द्रः । वि॒प्र॒ । मर्त्यः॑ । म॒हः । व्राधं॑न्ऽतमः । दि॒वि ।

प्रऽप्रं । इत् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । व॒नुषः॑ । स्या॒म॒ ॥३

सः । चन्द्रः । विप्र । मर्त्यः । महः । व्राधन्ऽतमः । दिवि ।

प्रऽप्र । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥३

हे अग्ने “विप्र मेधाविन् यः “मर्त्यः त्वां यजते “सः मर्त्यो यजमानः “दिवि द्युलोके “चन्द्रः सर्वेषाम् आह्लादकश्चन्द्रसदृशो भवति । यद्वा । चन्द्र एव भवति । यजमानानां चन्द्रत्वप्राप्तिं छन्दोगा आमनन्ति- पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा' (छा. उ. ५. १०. ४) इति । ' सोमलोके विभूतिमनुभूय' (प्र. उ. ५.४) इति च । तथा मुण्डकेऽपि द्युलोकप्राप्तिराम्नायते–' एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां

पतिरेकोऽधिवासः' इति, " एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः' (मु. उ. १. २. ५-६) इति च । पुनः स एव विशेष्यते। "महः महतोऽपि "व्राधन्तमः प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः। अतः "अग्ने' "ते तव "प्रप्रेत् प्रकर्षेणैव "वनुषः संभक्तारः "स्याम । यद्वा । प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५१

← सूक्तं १.१५०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१५१

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१५२ →

दे. १ मित्रः, २-९ मित्रावरुणौ । जगती।

मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवः स्वाध्यो विदथे अप्सु जीजनन् ।

अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥१॥

यद्ध त्यद्वां पुरुमीळ्हस्य सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥२॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिम्या वीथो अध्वरम् ॥३॥

प्र सा क्षितिरसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युप युञ्जाथे अपः ॥४॥

मही अत्र महिना वारमृण्वथोऽरेणवस्तुज आ सद्मन्धेनवः ।

स्वरन्ति ता उपरताति सूर्यमा निम्रुच उषसस्तक्ववीरिव ॥५॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मित्र यत्र वरुण गातुमर्चथः ।

अव त्मना सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥६॥

यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्मयू ॥७॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरन्ति वां मन्मना संयता गिरोऽदृप्यता मनसा रेवदाशाथे ॥८॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशाथे नरा मायाभिरितऊति माहिनम् ।

न वां द्यावोऽहभिर्नोत सिन्धवो न देवत्वं पणयो नानशुर्मघम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ मित्रं न यम्' इति नवर्चमेकादशं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं मैत्रावरुणम् । आद्या मैत्र्येव । अत्रानुक्रमणिका -- मित्रं नव मैत्रावरुणं हि जागतं मैत्र्याद्या ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

मि॒त्रं न यं शिम्या॒ गोषु॑ ग॒व्यवः॑ स्वा॒ध्यो॑ वि॒दथे॑ अ॒प्सु जीज॑नन् ।

अरे॑जेता॒ं रोद॑सी॒ पाज॑सा गि॒रा प्रति॑ प्रि॒यं य॑ज॒तं ज॒नुषा॒मवः॑ ॥१

मि॒त्रम् । न । यम् । शिम्या॑ । गोषु॑ । ग॒व्यवः॑ । सु॒ऽआ॒ध्यः॑ । वि॒दथे॑ । अ॒प्ऽसु । जीज॑नन् ।

अरेंजेताम् । रोदंसी॒ इतिं । पाजंसा । गि॒रा । प्रतिं । प्रि॒यम् । य॒ज॒तम् । ज॒नुषांम् । अवः॑ ॥१

मित्रम् । न । यम् । शिम्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदथे । अप्ऽसु । जीजनन् ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियम् । यजतम् । जनुषाम् । अवः ॥१

"यम् अग्निं “शिम्या । कर्मनामैतत्, 'शिमी शक्तिः' (नि. २.१.२४) इति तन्नामसूक्तत्वात् । प्रकाशवृष्ट्युत्पादनादिकर्मणा “मित्रं “न मित्रमिव स्थितम् । यद्वा । शिम्या इत्येतत् क्रियया सह संबध्यते । “गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु “गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः । अत्र यद्यपि गव्यवः इत्येवालं न गोष्विति, तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते। तच्चैकया द्वित्राभिरपि स्यात् । अतः स्पृहणीया बह्वय इत्यवगमयितुं गोष्विति पदम् ।

यथा ‘गवामसि गोपतिः' (ऋ. सं. ७, ९८.६), गणानां त्वा गणपतिम् ' (ऋ. सं. २.२३.१)। तथा “स्वाध्यः सुष्ठु अध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्वाना वा “विदथे यागे "अप्सु अन्तरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानम् । आप इत्यन्तरिक्षनाम, आपः पृथिवी ' (नि. १. ३.८) इति तन्नामसूक्तत्वात्। अग्नेरन्तरिक्षोत्पत्तिः यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा' (ऋ. सं. ८.४३. २८), ‘ अप्स्वग्ने सधिष्टव' (ऋ. सं. ८. ४३. ९) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धा। “प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा “यजतं यष्टव्यमग्निं “जनुषां जन्मवतां प्राणिनाम् “अवः “प्रति रक्षणं निमित्तीकृत्य शिम्या मथनादिकर्मणा "जीजनन् जनयन्ति यजमानाः । यद्वा । अप्सु निमित्तभूतासु जीजनन् सर्वप्राणिनामुपकाराय वृष्ट्यर्थं चेत्यर्थः ।
एवमुत्पन्नस्याग्नेः “पाजसा बलेन “गिरा भयंकरशब्देन च “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "अरेजेताम् अकम्पेताम् । अग्नेः सकाशात् कम्पनम् ‘ अरेजेतां रोदसी होतृवूर्ये' (ऋ. सं. १.

३१.३) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । न च सर्वरक्षणार्थम् उत्पादितोऽग्निः लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निन्दास्तुतित्वात् । यथा लोकौ बिभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवत् इति स्तुतौ पर्यवसानात् । यद्यप्यत्राग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्तित एव तथापि द्युस्थानस्याग्नेरेव मित्रत्वात् मन्त्रस्य मैत्रत्वमविरुद्धम् । यद्वा । मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽन्तरिक्षे च ऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति । शिष्टम् एतद्विशेषेण तथैव योजनीयम् ॥

यद्ध॒ त्यद्वां॑ पुरुमी॒ळ्हस्य॑ सो॒मिन॒ः प्र मि॒त्रासो॒ न द॑धि॒रे स्वा॒भुव॑ः ।

अध॒ क्रतुं॑ विदतं गा॒तुमर्च॑त उ॒त श्रु॑तं वृषणा प॒स्त्या॑वतः ॥२

यत् । ह॒ । त्यत् । वा॒म् । पु॒रु॒ऽमी॒ळ्हस्यं । सो॒मिनः॑ । प्र ।
मि॒त्रासः॑ । न । द॒धि॒रे । सु॒ऽआ॒भुवः॑ ।

अधं । क्रतुंम् । वि॒द॒त॒म् । गा॒तुम् । अर्चते । उ॒त । श्रु॒त॒म् ।
वृ॒ष॒णा॒ । प॒स्त्यंऽवतः ॥२

यत् । ह । त्यत् । वाम् । पुरुऽमीळ्हस्य । सोमिनः । प्र ।
मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।

अध । क्रतुम् । विदतम् । गातुम् । अर्चते । उत । श्रुतम् ।
वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥२

हे मित्रावरुणौ “यत् यस्मात् कारणात् “वां युवां
“पुरुमीळ्हस्य बहुलाभीष्टसेचनस्य “सोमिनः “स्वाभुवः
सोमवतः स्वाभवनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ “त्यत्
उक्तलक्षणं कर्म “प्र “मित्रासो “न मित्राणीव मित्रभूता
ऋत्विजः प्र “दधिरे प्रकर्षेण धारयन्ति । “ह इति पूरणः ।

“अध अतः कारणात् “गातुं युष्मद्गमनम् “अर्चते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतः पूजयतो यजमानस्य “क्रतुं कर्म “विदतं जानीतम् ।। विदेर्लोटि व्यत्ययेन शः ॥ ”उत अपि च हे “वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां “पस्त्यावतः । पस्त्या इति गृहनाम, पस्त्या दुरोणे' (नि. ३. ४. ६) इति तन्नामसूक्तत्वात् । सदःप्राचीनवंशादिगृहवतो यजमानस्याह्वानं स्तोत्रं वा “श्रुतं शृणुतम् ॥ छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा । यद्यस्मात् सोमिनः सोमवतः पुरुमीळ्हस्यैतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे अध अतः कारणात् तस्य अर्चते अर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् ॥

आ वां भूषन्क्षितयो॒ जन्म॒ रोदं॑स्योः प्र॒वाच्यं॑ वृषणा॒ दक्षं॑से म॒हे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिम्या वीथो अध्वरम् ॥३

आ । वाम् । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः ।
प्रऽवाच्यम् । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ईम् । ऋताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिम्या । वीथः । अध्वरम् ॥३

आ । वाम् । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः ।
प्रऽवाच्यम् । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ईम् । ऋताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिम्या । वीथः । अध्वरम् ॥३

हे “वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मित्रावरुणौ "वां युवयोः संबन्धि “जन्म जननम् उत्पत्तिम् "रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशात् । द्यावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः । यद्वा ।

मित्र इति सर्वोपकारी अग्निरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः उभयोः पृथिवीद्युस्थानत्वात् । ततः पूर्वमन्त्रे मित्रदृष्टान्तत्वेन अग्निः स्तुतः । अत इदमधिगम्यते अग्निरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । 'अग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम्' (ऋ. सं. २. २. ३), 'मित्रं न ये सुधितं भृगवो दधुः' (ऋ. सं. ६. १५. २) इति च । "प्रवाच्यं स्तुत्यं तादृग्युवयोः जन्म "महे महते "दक्षसे सर्वविषयबलाय "क्षितयः मनुष्या यजमानाः "आ "भूषन् सर्वतोऽलंकुर्वन्ति श्लाघन्ते इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह। "यदीं यस्मादेव कारणात् । अथवा। ईम् इत्यनर्थकः । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' इत्युक्तत्वात् । "ऋताय यज्ञाय "भरथः सामर्थ्यम् । "यत् यस्माच्च कारणात् "अर्वते युष्मान् प्राप्तवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलम् । अथवा । उभयत्र कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी। यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । यस्माच्च "होत्रया स्तुतिरूपया वाचा "शिम्या

हविष्प्रदानादिकर्मणा च “प्र “वीथः प्रकर्षेण प्राप्नुथः । तस्मात् प्रवाच्यं जन्म भूषयन्तीत्यर्थः । होत्रा इति वाङ्नाम, ‘होत्रा गीः ' (नि. १. ११. ३५) इति तन्नामसु पाठात् ॥

प्र सा क्षि॒तिरं॑सु॒र या महिं प्रि॒य ऋतां॑वानावृ॒तमा घों॑षथो बृ॒हत् ।

युवं दि॒वो बृं॑ह॒तो दक्षं॑मा॒भुवं॒ गां न धु॒र्युपं युञ्जाथे अ॒पः ॥४

प्र । सा । क्षि॒तिः । अ॒सु॒रा॒ । या । महिं । प्रि॒या । ऋतं॑ऽवानौ । ऋ॒तम् । आ । घो॒ष॒थः॒ । बृ॒हत् ।

यु॒वम् । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । दक्षं॑म् । आ॒ऽभुवं॑म् । गाम् । न । धु॒रि । उपं । यु॒ञ्जा॒थे॒ इतिं । अ॒पः ॥४

प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महि । प्रिया ।
ऋतऽवानौ । ऋतम् । आ । घोषथः । बृहत् ।

युवम् । दिवः । बृहतः । दक्षम् । आऽभुवम् । गाम् । न ।
धुरि । उप । युञ्जाथे इति । अपः ॥४

हे “असुरा असुरौ बलवन्तौ मित्रावरुणौ युवयोः “या
क्षितिः देवयजनरूपा “महि महदत्यधिकं “प्रिया प्रियतरा
प्रीणयित्री वा "सा “क्षितिः “प्र प्रकर्षेण संपादिता ।
उपसर्गश्रुतेः योग्यक्रियाध्याहारः। तामासीदतमिति शेषः ।
यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धम् । आसाद्य च हे
“ऋतावानौ ऋतवन्तौ युवां "बृहत् प्रवृद्धम् “ऋतम्
अस्मदीयं यज्ञम् “आ “घोषथः अवैकल्येन संपादितः इति
स्तुतमित्यर्थः । यतः “युवं युवां "बृहतः महतः “दिवः
द्युलोकस्य धुरि “दक्षं तर्पणवहने समर्थम् । अथवा बृहतो
दिवो महतो द्युलोकस्थदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः ।

यद्वा । कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षम् अभिमतसाधनसमर्थम् । “आभुवं सर्वतो भवनशीलम् “अपः कर्म सोमयागरूपम् “उप "युञ्जाथे सेवेथे तत्रत्यं हविः स्वीकुरुथ इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टान्तः । “धुरि शारीरबलस्य निर्वाहे तदर्थं “गां “न धेनुमिव । तां यथोपयुञ्जते तद्वत् । यद्वा । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्मात् ऋतम् आघोषथः॥

म॒ही अत्रं महि॒ना वारंमृण्वथोऽरे॒णव॒स्तुज॒ आ सद्मं॑न्धे॒नवः॑ ।

स्वरं॑न्ति॒ ता उं॑प॒रतां॑ति॒ सूर्य॒मा नि॒म्रुचं॑ उ॒षसं॑स्तक्व॒वीरिं॑व ॥ ५

म॒ही इति॑ । अत्रं॑ । म॒हि॒ना । वारं॑म् । ऋ॒ण्व॒थ॒ः । अ॒रे॒णवः॑ । तुजः॑ । आ । सद्मं॑न् । धे॒नवः॑ ।

स्वरंन्ति । ताः । उ॒प॒र॑ऽतांति । सूर्यम् । आ । नि॒ऽम्रुचः॑ । उ॒षसः॑ । त॒क्व॒वीःऽइंव ॥५

मही इति । अत्र । महिना । वारम् । ऋण्वथः । अरेणवः । तुजः । आ । सद्मन् । धेनवः ।

स्वरन्ति । ताः । उपरऽताति । सूर्यम् । आ । निऽम्रुचः । उषसः । तक्ववीःऽइव ॥५

हे मित्रावरुणौ युवां “मही महत्याम् ॥ सप्तम्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । ‘ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । (पा. सू. १. १. १९) इति प्रगृह्यता ॥ "अत्र अस्यां पृथिव्यां “महिना महत्त्वेन या धेनूः “वारं वरणीयं प्रदेशम् “ऋण्वथः गमयथः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योः अभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एताः “धेनवः गावः सायंकाले युष्मन्महत्त्वेन “अरेणवः अनवद्याः तस्कराद्यनपहारेण

अनष्टा वा “तुजः क्षीराणां प्रदात्र्यः ॥ तुजतिः दानकर्मा ॥
“सद्मन सद्मनि गोष्ठे “आ आश्रिता आगच्छन्ति वा ।।
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः।। ”ताः एवंकारिता धेनवः
"उपरताति उपरतातौ ॥ सप्तम्या लुक् । मेघानां
विस्तारवति अन्तरिक्षे मेघाच्छन्ने सति “सूर्यं सर्वस्य
प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । ‘सुवीर्यो मर्या यथा
गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वम् (तै. ब्रा. २. २. १०) इति
श्रुत्यन्तरात् । आदित्यमभिलक्ष्य “स्वरन्ति शब्दयन्ति
सुखसंचाराय ।। ‘ स्वृ शब्दोपतापयोः '। भौवादिकः ॥
कस्मिन् काले इति तदुच्यते । “निम्रुचः “उषसः ।
सर्वेष्वपि सायंकालेषु उषःकालेषु च । तत्र दृष्टान्तः ।
“तक्ववीरिव । तक्वा स्तेनः । तस्य वेता गन्ता मनुष्यः ।
स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां सुखचारः
युष्मदायत्तः इति तयोः स्तुतिः ॥ ॥ २० ॥

आ वा॑मृ॒ताय॑ के॒शिनी॑रनूषत॒ मित्र॒ यत्र॒ वरु॑ण गा॒तुमर्च॑थः ।

अव॒ त्मना॑ सृ॒जतं॒ पिन्व॑तं॒ धियो॑ यु॒वं विप्र॑स्य॒

मन्म॑नामिरज्यथः ॥६

आ । वा॒म् । ऋ॒ताय॑ । के॒शिनीः॑ । अ॒नू॒ष॒त॒ । मित्र॑ । यत्र॑ ।

वरु॑ण । गा॒तुम् । अर्च॑थः ।

अव॑ । त्मना॑ । सृ॒जत॑म् । पिन्व॑तम् । धियः॑ । यु॒वम् ।

विप्र॑स्य । मन्म॑नाम् । इ॒र॒ज्य॒थ॒ः ॥६

आ । वाम् । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मित्र । यत्र ।

वरुण । गातुम् । अर्चथः ।

अव । त्मना । सृजतम् । पिन्वतम् । धियः । युवम् ।

विप्रस्य । मन्मनाम् । इरज्यथः ॥६

हे मित्रावरुणौ “केशिनीः केशवत्योऽग्नेर्ज्वाला: “वां युवाम् "ऋताय यज्ञार्थम् “आ "अनूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । हे “मित्र हे “वरुण युवामुभौ “यत्र यागे “गातुं गमनं देवयजनदेशं वा । गातुरिति पृथिवीनाम, गातुः पूषा ' (नि. १. १. २०) इत्युक्तत्वात् ।। “अर्चथः पूजयथः स्वीकुरुथ इत्यर्थः । आगत्य च “त्मना आत्मनैव "अव “सृजतं वृष्टिम् अवाङ्मुखं विसृजतम् । तथा कृत्वा “धियः अस्मदीयानि कर्माणि “पिन्वतं वर्धयतम् इत्यर्थः । एवं कृत्वा “विप्रस्य मेधाविनः यजमानस्य “मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां “युवं युवाम् “इरज्यथः ईश्वरौ स्वामिनौ भवथः । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा, “ इरज्यति पत्यते ' (नि. २. २१. १) इति तन्नामसु उक्तत्वात् ॥

यो वां य॒ज्ञैः शंशमा॒नो ह॒ दाशंति क॒विर्होता॒ यजंति

मन्म॒साध॑नः ।

उपा॑ह॒ तं गच्छ॑थो वी॒थो अ॑ध्व॒रमच्छा॒ गिर॑ः सुम॒तिं गं॑न्तमस्म॒यू ॥७

यः । वा॒म् । य॒ज्ञैः । श॒श॒मा॒नः । ह॒ । दाश॑ति । क॒विः । होता॑ । यज॑ति । म॒न्म॒ऽसाध॑नः ।

उप॑ । अह॑ । तम् । गच्छ॑थः । वी॒थः । अ॒ध्व॒रम् । अच्छ॑ । गिर॑ः । सु॒ऽम॒तिम् । ग॒न्त॒म् । अ॒स्म॒यू इत्य॑स्म॒ऽयू ॥७

यः । वाम् । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मऽसाधनः ।

उप । अह । तम् । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । अच्छ । गिरः । सुऽमतिम् । गन्तम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥७

यः "ह यः खलु यजमानः “वां युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा “यज्ञैः यागैर्निमित्तभूतैः “शशमानः शंसमानः “दाशति हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति । य एव “कविः अनूचानः ‘ येऽनूचानास्ते कवयः' (ऐ. ब्रा. २.२) इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी “होता सम्यग्होमनिष्पादको यजमानः “मन्मसाधनः मननीयद्रव्यदक्षिणादिसाधनोपेतः सन् "यजति सोमयागादिकं करोति । “तम् एव यजमानं °सुमतिं शोभनप्रज्ञम् "उप उपलक्ष्य “गच्छथः प्राप्नुथः खलु। “अध्वरं तदीयं यज्ञं “वीथः कामयेथे। किंच “अस्मयू अस्मान् कामयमानौ युवां “गिरः स्तुतीः "अच्छ अभिलक्ष्य “गन्तं गच्छतम् । तादृशं मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तम् इति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथापि अस्मयू इत्युक्तत्वात् दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतया उक्तवानिति गम्यते । यद्वा । यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे ।

अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः स्तुती: अच्छ अभिलक्ष्य गच्छतम् ॥

युवां यज्ञैः प्रंथमा गोभिंरञ्जत ऋतांवाना मनंसो न प्रयुंक्तिषु ।

भरंन्ति वां मन्मंना संयता गिरोऽदृंप्यता मनंसा रेवदांशाथे ॥८

युवाम् । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिंः । अञ्जते । ऋतंऽवाना । मनंसः । न । प्रऽयुंक्तिषु ।

भरंन्ति । वाम् । मन्मंना । सम्ऽयतां । गिरंः । अदृंप्यता । मनंसा । रेवत् । आशाथे इतिं ॥८

युवाम् । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अञ्जते । ऋतऽवाना । मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु ।

भरन्ति । वाम् । मन्मना । सम्ऽयता । गिरः । अदृप्यता । मनसा । रेवत् । आशाथे इति ॥८

हे “ऋतावाना यज्ञवन्तौ वृष्दट्युकवन्तौ वा मित्रावरुणौ “युवां “प्रथमा प्रथमौ “यज्ञैः यजनसाधनैः "गोभिः गोविकारैः पयआदिभिः “अञ्जते व्यञ्जयन्ति यजमानाः । देवभागं यागेषु क्षीरादिभिः यजन्ते इत्यर्थः । यद्वा । गोभिः अञ्जते स्तुवन्ति तत्र दृष्टान्तः । “प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु “मनसो “न ॥ कर्मणि षष्ठी ।। मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यञ्जयन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात् सर्वव्यवहारस्य । किंच "वां युवां “मन्मना मननवता “संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चित्तेन “गिरः स्तुतीः “भरन्ति संपादयन्ति । यस्मादेवं तस्मात् “अदृप्यता अनभिभववता “मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ सन्तौ “रेवत् धनवत् कर्म अस्मदीयम् "आशाथे अश्नुवाथे व्याप्नुथः ददाथे इत्यर्थः ।

अश्नोतेर्लिटि ‘ अनित्यभागमशासनम्' इति वचनात्
इडभावः ॥

रे॒वद्वयों दधाथे रे॒वदांशाथे॒ नरां मा॒याभिंरि॒तऊंति॒ माहिंनम्
।

न वा॒ं द्यावोऽहंभि॒र्नोत सिन्धंवो॒ न देंव॒त्वं प॒णयो॒
नानंशुर्म॒घम् ॥९

रे॒वत् । वयः॑ । द॒धा॒थे॒ इतिं । रे॒वत् । आ॒शा॒थे॒ इतिं । नरां ।
मा॒याभिः॑ । इ॒तऽऊंति । माहिंनम् ।

न । वा॒म् । द्यावः॑ । अहंऽभिः । न । उ॒त । सिन्धंवः । न ।
दे॒व॒ऽत्वम् । प॒णयः॑ । न । आ॒न॒शु॒ः । म॒घम् ॥९

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशाथे इति । नरा ।
मायाभिः । इतऽऊति । माहिनम् ।

न । वाम् । द्यावः । अहऽभिः । न । उत । सिन्धवः । न । देवऽत्वम् । पणयः । न । आनशुः । मघम् ॥९

हे मित्रावरुणौ युवां “रेवत् धनवत् “वयः अन्नं “दधाथे उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्मात् “रेवत् धनवत्। सहदृष्टत्वात् वयः इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं हे "नरा नेतारौ युवाम् "आशाथे अश्नुवाथे अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः। कीदृशम्। “मायाभिः युवयोः प्रज्ञाभिः “इतऊति इतोऽस्मदभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा “माहिनम् । महन्नामैतत् । अतिमहत्। ईदृशोर्युवयोः एतादृशं सामर्थ्यं कुत इस्यत आह। “वां युवयोः देवत्वम् “अहभिः अहोभिः रात्रिभिः । अत्र अहःशब्देन रात्रिरभिधीयते द्योशब्देन अहःपृथगभिधानात् । ताभिः सहिताः “द्यावः दिवसाः “न “आनशुः न प्राप्नुवन्ति। अहश्च रात्रिश्चोभे न तरतः ‘ इत्यर्थः । “उत अपि च सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः “न चैव आनशुः तथा युवयोः “देवत्वं “पणयः असुरा अपि “न

आनशुः । “मघं धनं च “न आनशिरे । लोकत्रये युवयोः पराभवितारो न केऽपि सन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५२

← सूक्तं १.१५१

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१५२

दीर्घतमा औचथ्यः।

सूक्तं १.१५३ →

दे. मित्रावरुणौ । त्रिष्टुप्।

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्व ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥१॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मन्त्रः कविशस्त ऋघावान् ।

त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्रो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥२॥

अपादेति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद्वां मित्रावरुणा चिकेत ।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपर्त्यनृतं नि तारीत् ॥३॥

प्रयन्तमित्परि जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानम् ।

अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥४॥

अनश्वो जातो अनभीशुरर्वा कनिक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणन्तः ॥५॥

आ धेनवो मामतेयमवन्तीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्सस्मिन्नूधन् ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवासन्नदितिमुरुष्येत् ॥६॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववसा ववृत्याम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘युवं वस्त्राणि ' इति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं दैर्घतमसम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभम् । मैत्रावरुणं पूर्वत्र ‘मैत्रावरुणं

हि ' इत्युक्तत्वात् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पशावाद्या वपायाज्या । ‘ प्रदानानाम् ' इति खण्डे सूत्रितं - ‘ युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नः (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे विनियुक्ता । सूत्रितं च - ‘ युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य' (आश्व. गृ. ३. ८. ९) इति ॥

यु॒वं वस्त्रा॑णि पीव॒सा व॑साथे यु॒वोरच्छि॑द्रा॒ मन्त॑वो ह॒ सर्गा॑ः ।

अवा॑तिरत॒मनृ॑तानि॒ विश्वं॑ ऋ॒तेन॑ मित्रावरुणा सचेथे ॥१

यु॒वम् । वस्त्रा॑णि । पी॒व॒सा । व॒सा॒थे॒ इति॑ । यु॒वोः । अच्छि॑द्राः । मन्त॑वः । ह॒ । सर्गाः॑ ।

अवं । अ॒ति॒र॒त॒म् । अनृंतानि । विश्वां । ऋ॒तेनं ।
मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । स॒चे॒थे॒ इतिं ॥१

युवम् । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः ।
अच्छिद्राः । मन्तवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतम् । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन ।
मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥१

हे मित्रावरुणौ “पीवसा पीनौ “युवं युवाम् । यद्वा । पीवसा पीनानि अच्छिन्नानि “वस्त्राणि आच्छादनयोग्यानि वासांसि “वसाथे आच्छादयथः । यद्वा । पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दधाथे अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः। किंच युवयोः “सर्गाः सृष्टयः “अच्छिद्राः अच्छिन्नाः “मन्तवो "ह मननीयाश्च । ईदृशौ युवां “विश्वा विश्वानि सर्वाणि “अनृतानि असत्यानि अप्रियाणि पापानि "अवातिरतं

नाशयतम् ॥ विश्व इत्यत्र संहितायाम् ‘ ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ “ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा "सचेथे संगच्छेथे । अस्मभ्यं योजयथ इत्यर्थः ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मन्त्रः कविशस्त ऋघावान् ।

त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्रो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥२

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषाम् । सत्यः । मन्त्रः । कविऽशस्तः । ऋघावान् ।

त्रिःऽअश्रिम् । हन्ति । चतुःऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥२

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषाम् । सत्यः । मन्त्रः । कविऽशस्तः । ऋघावान् ।

त्रिःऽअश्रिम् । हन्ति । चतुःऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥२

“एषाम् एतयोर्मध्ये ॥ बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा । तदनुचरापेक्षया बहुवचनम् ॥ एतयोर्मध्ये “त्वः “चन एक एव “एतत् वक्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म “वि “चिकेतत् विशेषेण चेतति अनुतिष्ठतीत्यर्थः । सः विशेष्यते । स एकः "सत्यः अबाध्यः सत्सु भवो वा “मन्त्रः मननवान् “कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिः शंसनीयः “ऋघावान हिंसावान् । अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता। प्रतिपादिता अभवदित्युक्तम् । किं तत् इत्याशङ्क्याह । “त्रिरश्रिम् । अश्रित्रयोपेतमायुधं त्रिरश्रि । तद्वन्तम् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् । सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा । “चतुरश्रिः ततोऽप्यधिकायुधवान्। न केवलमायुधसामर्थ्यं किंतु "उग्रः स्वयमुद्गूर्णबलः "हन्ति हिनस्ति अतिबलं शत्रुम् । किंच युवयोः एकस्यैव

सामर्थ्येन "देवनिदो “ह देवनिन्दकास्तु "प्रथमाः समर्थाः सन्तोऽपि “अजूर्यन् स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ।। जीर्यतेः श्यनि ‘ बहुलं छन्दसि इति उत्वम् ॥ युवयोर्मध्ये एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्ये किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा । एषां युवयोः एतत् उत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यम् एकः सत्यादिलक्षणो वि चिकेतत् विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

अ॒पादें॑ति प्रथ॒मा प॒द्वतीं॑ना॒ं कस्तद्वां॑ मित्रावरु॒णा चिं॑केत ।

गर्भो॑ भा॒रं भं॑र॒त्या चिं॑दस्य ऋ॒तं पिप॒र्त्यनृं॑तं॒ नि तां॑रीत् ॥३

अ॒पात् । ए॒ति॒ । प्र॒थ॒मा । प॒त्ऽवतीं॑नाम् । कः । तत् । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । आ । चि॒के॒त॒ ।

गर्भः । भा॒रम् । भ॒र॒ति॒ । आ । चि॒त् । अ॒स्य॒ । ऋ॒तम् । पिपं॑र्ति । अनृं॑तम् । नि । ता॒री॒त् ॥३

अपात् । एति । प्रथमा । पत्ऽवतीनाम् । कः । तत् । वाम् । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।

गर्भः । भारम् । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतम् । पिपर्ति । अनृतम् । नि । तारीत् ॥३

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ "पद्वतीनां पादवतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां “प्रथमा प्रथमभाविनी “अपात् पादरहिता उषाः । प्रतिदिनं सूर्यचन्द्रादिवत् स्वस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनात् अपात् इति च एति इति च उपचर्यते । “तत् तादृशं “वां युवयोः प्रसिद्धं कर्म “कः “आ “चिकेत कः आभिमुख्येन जानाति ॥ ‘ कित ज्ञाने ॥ तत्स्तुत्यमित्यर्थः । मित्रावरुणयोः अहोरात्रदेवत्वात् अहोरात्रयोः अन्तरालस्यैव उषस्त्वात्

एतत्कर्मत्वम् । किंच “अस्य लोकस्य “भारं निर्वाहं “गर्भः युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाले उत्पत्तेः ताभ्यामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ । (तै. सं. २. ४. १०. १) इति श्रुतेः । स आहरति “चित् । समन्तान्निर्वहत्येव । हरति वा अस्य भारं जाड्यम् । चित् इत्यवधारणे । तत्कथमिति तदुच्यते । “ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं “पिपर्ति पूरयति । “अनृतम् उक्तविलक्षणमन्धकारं गमनादिनिरोधं च “नि “तारीत् नितरति निमज्जयति नाशयतीत्यर्थः । शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

प्र॒यन्त॒मित्परिं जा॒रं क॒नीनां॒ पश्यांमसि॒ नोपंनि॒पद्यंमानम् ।

अनंवपृग्णा॒ वितंता॒ वसांनं प्रि॒यं मि॒त्रस्य॒ वरुंणस्य॒ धामं ॥४

प्र॒ऽयन्तं॑म् । इत् । परिं॑ । जा॒रम् । क॒नीनां॑म् । पश्यां॑मसि ।
न । उ॒प॒ऽनि॒पद्यं॑मानम् ।

अनं॑वऽपृग्णा । विऽतं॑ता । वसां॑नम् । प्रि॒यम् । मि॒त्रस्यं॑ ।
वरुं॑णस्य । धामं॑ ॥४

प्रऽयन्तम् । इत् । परि । जारम् । कनीनाम् । पश्यामसि ।
न । उपऽनिपद्यमानम् ।

अनवऽपृग्णा । विऽतता । वसानम् । प्रियम् । मित्रस्य ।
वरुणस्य । धाम ॥४

“कनीनां कमनीयानां दीप्तानां
कन्यकास्थानीयानामुषसाम् ॥ कनतेः कान्तिकर्मण इञ् ।
‘ कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । आमि कन्याशब्दस्य वा
छान्दसं संप्रसारणम् ॥ तासां “जारम् आदित्यं
“प्रयन्तमित प्रगच्छन्तमेव “परि “पश्यामसि वयं

परिपश्यामः “उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निषीदन्तं “न पश्यामः। एतदपि तयोः सामर्थ्यम् । पुनस्तदेव विशेष्यते । अनवपृग्णा अनवपृग्णानि अत एव विततानि तेजांसि “वसानम् आच्छादयन्तं "प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं “मित्रस्य “वरुणस्य च “धाम तेजःस्थानभूतम् । यद्वा । प्रियं धामेति संबध्यते । तयोः प्रेमस्थानम् । ईदृशमादित्यं युष्मदनुज्ञया संचरन्तं पश्यामसि ॥

अ॒न॒श्वो जा॒तो अ॑नभी॒शुरर्वा॒ कनि॑क्रदत्पतयदू॒र्ध्वसा॑नुः ।

अ॒चित्तं॒ ब्रह्म॑ जुजुषु॒र्युवा॑न॒ः प्र मि॒त्रे धाम॒ वरु॑णे गृ॒णन्त॑ः ॥५

अ॒न॒श्वः । जा॒तः । अ॒न॒भी॒शुः । अर्वा॑ । कनि॑क्रदत् । प॒त॒य॒त् । ऊ॒र्ध्वऽसा॑नुः ।

अ॒चित्तं॑म् । ब्रह्मं॑ । जु॒जु॒षुः॒ । युवां॑नः । प्र । मि॒त्रे । धाम॑ ।
वरु॑णे । गृ॒णन्तः॑ ॥५

अनश्वः । जातः । अनभीशुः । अर्वा । कनिक्रदत् ।
पतयत् । ऊर्ध्वऽसानुः ।

अचित्तम् । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम ।
वरुणे । गृणन्तः ॥५

स एवादित्यः “अनश्वः यद्यपि शीघ्रगाम्यश्वरहितः तथा
“अनभीशुः आलम्बनाधारप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः
तथापि “अर्वा “जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः ।
तथाविधोऽयमादित्यः “कनिक्रदत् अत्यर्थं क्रन्दयन् ।
क्रन्देर्यङ्लुगन्तात् शतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते ॥
“ऊर्ध्वसानुः उपर्युपरि समुच्छ्रयणः सन् "पतयत् गच्छति ।
“अचित्तं चित्ताविषयं “ब्रह्म परिवृढम् उक्तरूपं कर्म "मित्रे
“वरुणे च उभयोः “धाम तेजःस्थानं “युवानः मिश्रयन्तः

तयोर्धाम्नि आरोपयन्तः तथा “प्र “गृणन्तः युवयोः तेजःप्रभवमिति प्रकर्षेण स्तुवन्तः “जुजुषुः सेवन्ते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालम्बान्तरिक्षसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोरधीनम् इति स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

आ धे॒नवों मामते॒यमवंन्तीर्ब्र॑ह्म॒प्रियं पीपय॒न्सस्मि॒न्नूधंन् ।

पि॒त्वो भिंक्षेत व॒युनांनि वि॒द्वाना॒साविवांस॒न्नदिंतिमुरुष्येत् ॥६

आ । धे॒नवः॑ । मा॒म॒ते॒यम् । अवंन्तीः । ब्र॒ह्म॒ऽप्रियंम् । पी॒प॒य॒न् । सस्मिंन् । ऊधंन् ।

पि॒त्वः । भि॒क्षे॒त॒ । व॒युनांनि । वि॒द्वान् । आ॒सा । आ॒ऽविवांसन् । अदिंतिम् । उ॒रु॒ष्ये॒त् ॥६

आ । धेनवः । मामतेयम् । अवन्तीः । ब्रह्मऽप्रियम् ।
पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा ।
आऽविवासन् । अदितिम् । उरुष्येत् ॥६

“मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां “ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्याग्नेः प्रीणयितारं वा “अवन्तीः अवन्त्यः प्रीणयन्त्यः ”धेनवः गावः "सस्मिन् स्वकीये “ऊधन् ऊधसि “आ “पीपयन् सर्वत आप्याययन्तु ॥ प्यायतेर्णिचि छान्दसः पीभावः ॥ ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान् रक्षन्ति इत्यर्थः। मित्रावरुणाभ्यां पयस्या' (तै.सं.७.५.२२.१) इति श्रुतेः। एवं प्रदत्तहविः “वयुनानि अनुष्ठानविषयज्ञानानि “विद्वान् जानन् हुतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन् दीर्घतमाः “पित्वः पितोर्हुतशिष्टस्य अन्नस्य तादृगन्नम् “आसा आस्येन

भक्षयितुं "भिक्षेत याचेत युष्मान् । किंच “विवासन् युवां परिचरन् “अदितिम् अखण्डितम् अन्यूनमेतत्कर्म “उरुष्येत् । यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् तथा अपीपयन्नित्यर्थः ॥

मैत्रावरुणपशौ वपाया एषानुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमा यातं मित्रावरुणा ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ।।

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुंष्टिं नमंसा देवाववंसा ववृत्याम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतंनासु सह्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुंपारा ॥७

आ । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । ह॒व्यऽजु॑ष्टिम् । नम॑सा । दे॒वौ॒ । अव॑सा । व॒वृ॒त्या॒म् ।

अ॒स्माक॑म् । ब्रह्म॑ । पृत॑नासु । स॒ह्याः॒ । अ॒स्माक॑म् । वृ॒ष्टिः । दि॒व्या । सु॒ऽपा॒रा ॥७

आ । वाम् । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । नमसा । देवौ । अवसा । ववृत्याम् ।

अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । सह्याः । अस्माकम् । वृष्टिः । दिव्या । सुऽपारा ॥७

हे “देवौ देवनशीलौ “मित्रावरुणा मित्रावरुणौ “वां युवां "हव्यजुष्टिं हविःसेवां “नमसा नमस्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेण “अवसा रक्षणेन निमित्तभूतेन “आ ”ववृत्याम् आवर्तयेयम् । यद्वा । नमस्कारेण अवसा अन्नेन च आ ववृत्याम् । किंच हे मित्रावरुणौ “अस्माकं संबन्धि “ब्रह्म इदानीं

क्रियमाणं परिवृढं कर्म “पृतनासु संग्रामेषु “सह्याः सह्यात् शत्रून् अभिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रून् अभिभवेयमित्यर्थः । किंच “अस्माकं “दिव्या दिवि भवा “वृष्टिः "सुपारा सुष्ठु पारयित्री भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां व्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥ ॥ २२ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५३

← सूक्तं १.१५२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१५३

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१५४ →

दे. मित्रावरुणौ । त्रिष्टुप् ।

यजामहे वां महः सजोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।

घृतैर्घृतस्नू अध यद्वामस्मे अध्वर्यवो न धीतिभिर्भरन्ति ॥१॥

प्रस्तुतिर्वां धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद्वां विदथेषु होता सुम्नं वां सूरिर्वृषणावियक्षन् ॥२॥

पीपाय धेनुरदितिरृताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद्वां विदथे सपर्यन्स रातहव्यो मानुषो न होता ॥३॥

उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयस उस्रियायाः ॥४॥

सायणभाष्यम्

' यजामहे वाम्' इति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । ' यजामहे चतुष्कम्' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ।।

यजा॑महे वां म॒हः स॒जोषा॑ ह॒व्येभि॑र्मित्रावरुणा॒ नमो॑भिः ।

घृ॒तैर्घृ॑तस्नू॒ अध॒ यद्वा॑म॒स्मे अ॑ध्व॒र्यवो॒ न धी॒तिभि॒र्भर॑न्ति ॥१

यजा॑महे । वा॒म् । म॒हः । स॒ऽजोषाः॑ । ह॒व्येभिः॑ ।
मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । नमः॑ऽभिः ।

घृ॒तैः । घृ॒त॒स्नू॒ इति॑ घृतऽस्नू । अध॑ । यत् । वा॒म् । अ॒स्मे
इति॑ । अ॒ध्व॒र्यवः॑ । न । धी॒तिऽभिः॑ । भर॑न्ति ॥१

यजामहे । वाम् । महः । सऽजोषाः । हव्येभिः ।
मित्रावरुणा । नमःऽभिः ।

घृतैः । घृतस्नू इति घृतऽस्नू । अध । यत् । वाम् । अस्मे
इति । अध्वर्यवः । न । धीतिऽभिः । भरन्ति ॥१

हे “घृतस्नू घृतस्य स्रावयितारौ मित्रावरुणौ “महः महान्तौ “वां “यजामहे पूजयामो यजमानाः ऋत्विजश्च । कीदृशाः । “सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । “हव्येभिः पुरोडाशादिभिः “नमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः। “अध अपि च “यत् यस्मात् कारणात्

“वां युवाम् “अध्वर्यवः अस्मदीया अध्वर्यवोऽपि । अत्र नशब्दोऽप्यर्थे । तेऽपि “धीतिभिः कर्मभिः स्वकीयैः “भरन्ति पोषयन्ति तस्मात् यजामहे । ।

प्रस्तुंतिर्वां धाम न प्रयुंक्तिरयांमि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद्वां विदथेंषु होतां सुम्नं वां सूरिर्वृषणावियंक्षन् ॥ २

प्रऽस्तुंतिः । वाम् । धामं । न । प्रऽयुंक्तिः । अयांमि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।

अनक्तिं । यत् । वाम् । विदथेंषु । होतां । सुम्नम् । वाम् । सूरिः । वृषणौ । इयंक्षन् ॥२

प्रऽस्तुतिः । वाम् । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।

अनक्ति । यत् । वाम् । विदथेषु । होता । सुम्नम् । वाम् । सूरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥२

हे मित्रावरुणौ “वां युवयोः संबन्धिनो यागस्य “प्रस्तुतिः प्रस्तावना करोमीति संकल्प एव “न “प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावतैव युवयोः “धाम तेजःस्थानम् “अयामि प्राप्नोमि । “सुवृक्तिः युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्परिग्रहादस्मि । “यत् यदा तु “विदथेषु यज्ञेषु “वां युवां “होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युः “अनक्ति हविषा आगच्छति होमं करोतीत्यर्थः। यद्वा । होता देवानामाह्वाता एतन्नामकः ऋत्विक् शस्त्रादिना वाम् अनक्ति व्यञ्जयति । तदा “सूरिः युष्मन्माहात्म्यवित् “इयक्षन् यागं कर्तुमिच्छन् अहं हे “वृषणौ कामानां वर्षितारौ “वां युवयोः “सुम्नं युष्मदसंबन्धि सुखं देवत्वलक्षणम् अयामीति शेषः ॥

पी॒पायं॑ धे॒नुरदि॑तिरृ॒ताय॒ जना॑य मित्रावरुणा हवि॒र्दे ।

हि॒नोति॒ यद्वां॑ वि॒दथे॑ सप॒र्यन्स रा॒तहं॑व्यो॒ मानु॑षो॒ न होता॑ ॥ ३

पी॒पायं॑ । धे॒नुः । अदि॑तिः । ऋ॒तायं॑ । जना॑य । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । ह॒वि॒ःऽदे ।

हि॒नोति॑ । यत् । वा॒म् । वि॒दथे॑ । स॒प॒र्यन् । सः । रा॒तऽहं॑व्यः । मानु॑षः । न । होता॑ ॥३

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविःऽदे ।

हिनोति । यत् । वाम् । विदथे । सपर्यन् । सः । रातऽहव्यः । मानुषः । न । होता ॥३

हे "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ "ऋताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय “हविर्दे हविषो दात्रे ।। ‘आतो मनिन्’ इति विच् । भत्वे आतो धातोः' इति आकारलोपः ॥ “जनाय यजमानाय च “धेनुः प्रीणयित्री गौः। “अदितिः अदीना बहुक्षीरा सती “पीपाय क्षीरेण पुनःपुनः आप्यायताम् ॥ प्यायतेश्छान्दसः प्रार्थनायां लिट् । ‘ लिड्यङोश्च' इति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन् काले इति चेत् तत्राह । “यत् यदा "सः प्रसिद्धः “रातहव्यः एतन्नामा राजा “सपर्यन् स्तुत्या पूजयन् “मानुषः “होता “न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धी एतन्नामक ऋत्विगिव "विदथे यज्ञे “वां “हिनोति हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायेत्याह ।

उ॒त वां॑ वि॒क्षु मद्या॒स्वन्धो॒ गाव॒ आप॑श्च पीपयन्त दे॒वीः ।

उ॒तो नो॑ अ॒स्य पू॒र्व्यः पति॒र्दन्वी॒तं पा॒तं पय॑स उ॒स्रिया॑याः ॥ ४

उ॒त । वा॒म् । वि॒क्षु । मद्या॑सु । अन्धः॑ । गावः॑ । आपः॑ । च॒ । पी॒प॒य॒न्त॒ । दे॒वीः ।

उ॒तो इति॑ । न॒ः । अ॒स्य । पू॒र्व्यः । पतिः॑ । दन् । वी॒तम् । पा॒तम् । पय॑सः । उ॒स्रिया॑याः ॥४

उत । वाम् । विक्षु । मद्यासु । अन्धः । गावः । आपः । च । पीपयन्त । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पूर्व्यः । पतिः । दन् । वीतम् । पातम् । पयसः । उस्रियायाः ॥४

“उत अपि च हे मित्रावरुणौ “वां युवाम् “अन्धः अदनीयमन्नं पयोरूपं पुरीडाशादिरूपं वा “देवीः द्योतनशीलाः “गावः “आपश्च व्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानि

च “मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु “विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्ध्यर्थं “पीपयन्त आप्याययन्तु। “उतो अपि च “नः अस्मत्संबन्धिनः “अस्य यज्ञस्य “पूर्व्यः पूर्वकालीनः “पतिः पालकोऽग्निः “दन् दाता भवत्विति शेषः । अग्नौ हूयमानत्वात् सर्वेषामपि हविषाम् । यस्मादेवं तस्मात् हे मित्रावरुणौ "वीतं भक्षयतं पुरोडाशादिकम् । “उस्रियायाः क्षीराद्युत्स्राविण्या गोः “पयसः पयः “पातम् । यद्वा । घनीभूतं पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातम् ॥ ॥ २३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५४

← सूक्तं १.१५३

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१५४

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१५५ →

दे. विष्णुः। त्रिष्टुप् ।

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥१॥

प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥२॥

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥३॥

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥५॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥६॥

सायणभाष्यम्

विष्णोर्नु कम्' इति षड्टचं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । अत्रानुक्रमणिका - विष्णोः षड्वैष्णवं हि ' इति । अभिप्लवषडहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थम्

इदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम् । स्तोमे वर्धमाने' इति खण्डे सूत्रितं - विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परोमात्रयेत्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ७. ९.) इति । तथा तृतीयसवने सोमातिरेके उत्तरोत्तरसंस्थोपगन्तव्या आतिरात्रात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्रैतदेव सूक्तम् । ‘ सोमातिरेके' इति खण्डे सूत्रितं - ‘ महाँ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम्' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति॥ आग्निमारुतशस्त्रे आद्या विनियुक्ता । ‘ अथ यथेतम्' इति खण्डे सूत्रितं - ‘ विष्णोर्नु कं वीयांणि प्र वोचं तन्तुं तन्वन्रजसो भानुमन्विहि ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

विष्णो॒र्नु कं वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चं॒ यः पार्थि॑वानि विम॒मे रजां॑सि ।

यो अस्क॑भाय॒दुत्त॑रं स॒धस्थं॑ विचक्रमा॒णस्त्रे॒धोरु॑गा॒यः ॥१

विष्णोः॑ । नु । क॒म् । वी॒र्या॑णि । प्र । वो॒च॒म् । यः ।
पार्थि॑वानि । वि॒ऽम॒मे । रजां॑सि ।

यः । अस्क॑भायत् । उत्ऽत॑रम् । स॒धऽस्थ॑म् ।
वि॒ऽच॒क्र॒मा॒णः । त्रे॒धा । उ॒रु॒ऽगा॒यः ॥१

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः ।
पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ।

यः । अस्कभायत् । उत्ऽतरम् । सधऽस्थम् ।
विऽचक्रमाणः । त्रेधा । उरुऽगायः ॥१

हे नराः "विष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य “वीर्याणि
वीरकर्माणि “नु "कम् अतिशीघ्रं “प्र “वोचम् प्रब्रवीमि ।
अत्र यद्यपि नु कम् इति पदद्वयं तथापि यास्केन '
नवोत्तराणि पदानि ' (नि. ३. १३) इत्युक्तत्वात् शाखान्तरे
एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कम् इति

पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । "यः विष्णुः “पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि “रजांसि रञ्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानीनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि “विममे विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवी शब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरं -- यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः (ऋ. सं. १. १०८.९) इति। तैत्तिरीयेऽपि - योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा' इत्युपक्रम्य ‘यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' (तै. सं. १. २. १२. १) इति । तस्मात् लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् । किंच “यः च विष्णुः “उत्तरम् उद्गततरमतिविस्तीर्णं “सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमन्तरिक्षम् “अस्कभायत् तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः । अनेन अन्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् ।

रजःशब्दो लोकवाची, ‘ लोका रजांस्युच्यन्ते । इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच यश्चोत्तरम् उद्गततरम् उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्कम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्कम्भेः 'स्तम्भुस्तुम्भु इति विहितस्य श्नः छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्याम् उपार्जितकर्मभोगार्थत्वात् इतरलोकानां तत्कारणत्वम्। किंच यश्चोत्तरम् उत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुनरावृत्तेः तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थम् उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् स्कम्भितवान् ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । “त्रेधा “विचक्रमाणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमणम् इदं विष्णुर्वि चक्रमे ' (ऋ. सं. १, २२, १७) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अत एव “उरुगायः

उरुभिः महद्भिः गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचम् ॥

तृतीयसवने सोमातिरेके एव शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्र 'प्र तत्' इत्ययमनुरूपस्तृचः । ' सोमातिरेके ' इति खण्डे सूत्रितं - ' प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । वाजपेयेनाधिपत्यकामः' इति खण्डे सूत्रितं -'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण ' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ।।

प्र तद्विष्णुंः स्तवते वी॒र्येंण मृ॒गो न भी॒मः कुं॑च॒रो गिं॑रि॒ष्ठाः ।

यस्यो॒रुषुं त्रि॒षु वि॒क्रमं॑णेष्वधिक्षि॒यन्ति॒ भुवं॑नानि॒ विश्वां ॥२

प्र । तत् । विष्णुः । स्त॒व॒ते॒ । वी॒र्येण । मृ॒गः । न । भी॒मः । कु॒च॒रः । गि॒रि॒ऽस्थाः ।

यस्यं । उ॒रुषुं । त्रि॒षु । वि॒ऽक्रमंणेषु । अ॒धि॒ऽक्षि॒यन्तिं । भुवंनानि । विश्वां ॥२

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥२

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावः “वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण "स्तवते स्तूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् । वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । “मृगो “न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहः “भीमः भीतिजनकः “कुचरः

कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा "गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं - मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १, २०) इति । तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भीतिः 'भीषास्माद्वातः पवते ' (तै. आ. ८.८. १) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठाः गिरिवत् उच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईडशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच "यस्य विष्णोः "उरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु "विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु "विश्वा

सर्वाणि “भुवनानि भूतजातानि “अधिक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

प्र विष्णंवे शूषमेंतु मन्मं गिरिक्षितं उरुगायाय वृष्णें ।

य इदं दीर्घं प्रयंतं सधस्थमेकों विममे त्रिभिरित्पदेभिंः ॥ ३

प्र । विष्णंवे । शूषम् । एतु । मन्मं । गिरिऽक्षितें । उरुऽगायायं । वृष्णें ।

यः । इदम् । दीर्घम् । प्रऽयंतम् । सधऽस्थंम् । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेऽभिः ॥३

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदम् । दीर्घम् । प्रऽयतम् । सधऽस्थम् । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेऽभिः ॥३

“विष्णवे सर्वव्यापकाय “शूषम् अस्मत्कृत्यादिजन्यं बलं महत्त्वं “मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं शूषं बलं वा विष्णुम् “एतु प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । कीदृशाय । “गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते “उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय "वृष्णे वर्षित्रे कामानाम् । एवंमहानुभावं शूषं प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । “यः विष्णुः “इदं प्रसिद्धं दृश्यमानं “दीर्घम् अतिविस्तृतं “प्रयतं नियतं “सधस्थ सहस्थानं लोकत्रयम् “एकः “इत् एक एवाद्वितीयः सन् “त्रिभिः “पदेभिः पादैः “विममे विशेषेण निर्मितवान् ।

यस्य॒ त्री पू॒र्णा मधु॑ना प॒दान्यक्षी॑यमाणा स्व॒धया॑ मद॑न्ति ।

य उं त्रि॒धातुं पृथि॒वीमु॒त द्यामेकों दा॒धार॒ भुवंनानि॒ विश्वां ॥ ४

यस्यं । त्री । पू॒र्णा । मधुंना । प॒दानिं । अक्षींयमाणा । स्व॒धयां । मदंन्ति ।

यः । उ॒ं इतिं । त्रि॒ऽधातुं । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् । एकः॑ । दा॒धारं । भुवंनानि । विश्वां ॥४

यस्य । त्री । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदन्ति ।

यः । ऊं इति । त्रिऽधातु । पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥४

“यस्य विष्णोः “मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन “पूर्णा पूर्णानि त्रीणि "पदानि पादप्रक्षेपणानि “अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि “स्वधया अन्नेन “मदन्ति मादयन्ति

तदाश्रितजनान् । “य “उ य एव “पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं “द्याम् “उत द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च “विश्वा “भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनि अतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तद्वान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । “त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा “दाधार धृतवान् ॥ तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ उत्पादितवानित्यर्थः । छन्दोगारण्यके - ‘ तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्त ' इति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हन्ताहमिमास्तिस्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि ' (छा. उ. ६. ३. २-३.) इत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता । यद्वा । त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां तदस्य' इत्येषा प्रधानस्य याज्या ।
“अथातिथ्या' इति खण्डे सूत्रितम् - इदं विष्णुर्वि चक्रमे
तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति
।

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व
उत्सः ॥५

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् । नरः ।
यत्र । देवऽयवः । मदन्ति ।

उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे ।
परमे । मध्वः । उत्सः ॥५

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति ।

उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥५

“अस्य महतो विष्णोः “प्रियं प्रियभूतं “तत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं "पाथः । अन्तरिक्षनामैतत्, ‘पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्' (निरु. ६. ७) इति यास्केनोक्तत्वात्। अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः। “अश्याम् व्याप्नुयाम् । तदेव विशेष्यते । “यत्र स्थाने “देवयवः देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः “नरः “मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । “उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एब “विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य “परमे उत्कृष्टे निरतिशये

केवलसुखात्मके “पदे स्थाने “मध्वः मधुरस्य “उत्सः निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेण अमृतकुल्यादिभोगा: प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः। ततोऽधिकं नास्तीत्याह । “इत्था इत्थमुक्तप्रकारेण “स “हि “बन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरः वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः । ‘ न च पुनरावर्तते ' इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

ता वा॒ं वास्तू॑न्युश्मसि॒ गम॑ध्यै॒ यत्र॒ गावो॒ भूरि॑शृङ्गा अ॒यास॑ः ।

अत्राह॒ तदु॑रुगा॒यस्य॒ वृष्ण॑ः पर॒मं प॒दमव॑ भाति॒ भूरि॑ ॥६

ता । वा॒म् । वास्तू॑नि । उ॒श्म॒सि॒ । गम॑ध्यै । यत्र॑ । गाव॑ः । भूरि॑ऽशृङ्गाः । अ॒यास॑ः ।

अत्र॑ । अह॑ । तत् । उ॒रु॒ऽगा॒यस्य॑ । वृष्ण॑ः । प॒र॒मम् । प॒दम् । अव॑ । भा॒ति॒ । भूरि॑ ॥६

ता । वाम् । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्यै । यत्र । गावः । भूरिऽशृङ्गाः । अयासः ।

अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥६

हे पत्नीयजमानौ “वां युष्मदर्थं “ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि “वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि “गमध्यै युवयोः गमनाय “उश्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । “यत्र येषु वास्तुषु "गावः रश्मयः भूरिशृङ्गाः अत्यन्तोन्नत्युपेता

बहुभिराश्रयणीया वा “अयासः अयना गन्तारोऽतिविस्तृताः । यद्वा । यासो गन्तारः । अतादृशाः । अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । “अत्राह अत्र खलु वास्त्वाधारभूतं द्युलोके “उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य “वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं “पदं स्थानं “भूरि अतिप्रभूतम् “अव “भाति स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षणेन व्याख्यातः - तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः' (निरु. २. ७) इति ॥ ॥ २४ ॥

टिप्पणी

१.१५४.१ विष्णोर्नु कं वीर्याणि इति

तु. विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह । यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि । चस्कम्भ यः स्वरहसास्खलता त्रिपृष्ठं । यस्मात् त्रिसाम्यसदनाद् उरुकम्पयानम् ॥ भागवतपुराणम् २.७.४० ॥

१.१५४.२ प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण इति

भीम उपरि पौराणिकसंदर्भा-

भीम उपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५५

← सूक्तं १.१५४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१५५

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१५६ →

दे. विष्णुः, १-३ इन्द्राविष्णू। जगती ।

प्र वः पान्तमन्धसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥१॥

त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥२॥

ता ईं वर्धन्ति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥३॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य त्रातुरवृकस्य मीळ्हुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥४॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः ॥५॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीँरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान ऋक्वभिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘प्र वः पान्तम्' इति षडृचं षोडश सूक्तं दैर्घतमसं जागतम् । पूर्वत्र वैष्णवं हि' इत्युक्तत्वात् वैष्णवम् । आद्यस्तृच इन्द्रदेवताकश्च । प्र वो जागतं त्वैन्द्रश्चाद्यस्तृचः'

इत्यनुक्रमणिका। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमातिशंसने उक्तो विनियोगः ॥

प्र व॒ः पान्त॒मन्धंसो धियाय॒ते म॒हे शूरांय॒ विष्णंवे चार्चत ।

या सानुंनि॒ पर्वंताना॒मदांभ्या म॒हस्त॒स्थत॒ुरर्वंतेव सा॒धुनां ॥ १

प्र । व॒ः । पान्तंम् । अन्धंसः । धि॒या॒ऽय॒ते । म॒हे । शूरांय । विष्णंवे । च॒ । अ॒र्च॒त॒ ।

या । सानुंनि । पर्वंतानाम् । अदांभ्या । म॒हः । त॒स्थतुंः । अर्वंताऽइव । सा॒धुनां ॥१

प्र । वः । पान्तम् । अन्धसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानाम् । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताऽइव । साधुना ॥१

हे अध्वर्य्वादयः “वः युष्माकं संबन्धि “पान्तं पालनस्वभावं पातव्यं वा “अन्धसः अन्धः सोमरूपमन्नं “प्र “अर्चत प्रकर्षेण संपादयत । कस्मै । “धियायते स्तुतीरिच्छते “महे महते “शूराय विक्रान्तायेन्द्राय "विष्णवे व्यापकायैतन्नामकाय देवाय “च । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । “या यौ इन्द्राविष्णू “पर्वतानां प्रीणनवतां पूरणवतां वा । पर्वतशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः -- ‘ पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा ' इति । उक्तलक्षणानां लोकानाँ “सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे । सर्वलोके इत्यर्थः । अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे । पर्वतशब्दः मेघनामसु उक्तत्वात् । तत्र “तस्थतुः तिष्ठतः । कीदृशौ तौ । “अदाभ्या अदम्भनीयौ परैरनभिभाव्यौ अत एव "महः महान्तौ । यद्वा । महो महसि स्वतेजसि सानुनीत्यनेन

संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । “साधुना अभिमतदेशप्रापणसमर्थेन “अर्वता वेगवताश्वेन “इव । तेन यथा अत्युच्छ्रितं प्रदेशमारोहति तद्वदुच्चं पदमारूढौ । तस्माताभ्यामर्चत ।।

सोमातिरेके तृतीयसवने एषा वैकल्पिकी याज्या। तथा च सूत्रितं - ‘ त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिति वा याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥

त्वे॒षमि॒त्था स॒मरं॑णं॒ शिमीं॑वतो॒रिन्द्रा॑विष्णू सु॒त॒पा वा॑मुरुष्यति ।

या मर्त्या॑य प्रतिधी॒यमा॑न॒मित्कृ॒शानो॒रस्तु॑रस॒नामु॑रु॒ष्यथः॑ ॥२

त्वे॒षम् । इ॒त्था । स॒म्ऽअरं॑णम् । शिमीं॑ऽवतोः । इन्द्रा॑विष्णू॒ इतिं । सु॒त॒ऽपाः । वा॒म् । उ॒रु॒ष्य॒ति॒ ।

या । मर्त्या॑य । प्र॒ति॒ऽधी॒यमा॑नम् । इत् । कृ॒शानोः॑ । अस्तुः॑ । अ॒स॒नाम् । उ॒रु॒ष्यथः॑ ॥२

त्वेषम् । इत्था । सम्ऽअरणम् । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वाम् । उरुष्यति ।

या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानम् । इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनाम् । उरुष्यथः ॥२

हे "इन्द्राविष्णू "शिमीवतोः इष्टप्रदानादिकर्मवतोः “वां युवयोः “इत्था इत्थं “त्वेषं प्रदीप्तं “समरणं सम्यग्यागदेशगमनं "सुतपाः हुतशिष्टसोमपीतयजमानः "उरुष्यति रक्षति यागेन पूजयति । यद्वा । शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोः वां युवयोः त्वेषं दीप्तं शौर्योपेतं

समरणं सम्यक्परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति रक्षति स्तौतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । “या यौ इन्द्राविष्णू “मर्त्याय मनुष्याय हविर्दात्रे यजमानाय "प्रतिधीयमानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपम् “असनाम् असनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकम् “अस्तुः अभिमतक्षेप्तुर्निरसितुर्वा शत्रूणां “कृशानोः अग्नेः सकाशात् "उरुष्यथः अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वह्नौ हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ।

ता ईं वर्धन्ति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरां नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥३

ताः । ईम् । वर्धन्ति । महि । अस्य । पौंस्यम् । नि । मातरां । नयति । रेतसे । भुजे ।

दधा॑ति । पु॒त्रः । अव॑रम् । पर॑म् । पि॒तुः । नाम॑ । तृ॒तीय॑म् । अधि॑ । रो॒च॒ने । दि॒वः ॥३

ताः । ईम् । वर्धन्ति । महि । अस्य । पौंस्यम् । नि । मातरा । नयति । रेतसे । भुजे ।

दधाति । पुत्रः । अवरम् । परम् । पितुः । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥३

“ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुताः “ईम् एतत् “अस्य इन्द्रस्य “महि महत् “पौंस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं “वर्धन्ति वर्धयन्ति । ईमित्यनर्थको वा । स चेन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं “मातरा द्यावापृथिव्यौ “नि “नयति नितरां प्रापयति । किमर्थम् । "रेतसे प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय “भुजे तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्रेति तदुच्यते । “दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य “अधि अधिकं “रोचने रोचमाने मण्डले। “नाम नमनं

द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं “पुत्रः पुरुत्राता सर्वो जनः “पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा । पितुः स्वोत्पादकात् स्वयमुत्पन्नं सत् “अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञं “परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया “तृतीयं पितेति नाम “दधाति धारयति । त्रीणि वाव रेतांसि पिता पुत्रः पौत्रः' (तै. सं. ५. ६. ८. ४) इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अग्नौ हुताः सोमाहुतयः आदित्यमण्डलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यन्तरौ इन्द्राविष्णू पोषयन्ति तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः । तया वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवं महानुभावौ इन्द्राविष्णू इति ॥

तत्त॒दिदं॑स्य॒ पौंस्यं॑ गृणीमसी॒नस्यं॑ त्रा॒तुरं॑वृ॒कस्यं॑ मी॒ळ्हुषं॑ः ।

यः पार्थिवानि त्रि॒भिरिद्विगा॑मभिरु॒रु क्रमिं॑ष्टोरुगा॒याय॑ जी॒वसे॑ ॥४

तत्ऽतं॑त् । इत् । अ॒स्य॒ । पौंस्यं॑म् । गृ॒णी॒म॒सि॒ । इ॒नस्यं॑ । त्रा॒तुः । अ॒वृ॒कस्यं॑ । मी॒ळ्हुषः॑ ।

यः । पार्थिवानि । त्रि॒ऽभिः । इत् । विगा॑मऽभिः । उ॒रु । क्रमिं॑ष्ट । उ॒रु॒ऽगा॒याय॑ । जी॒वसे॑ ॥४

तत्ऽतत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । इनस्य । त्रातुः । अवृकस्य । मीळ्हुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगायाय । जीवसे ॥४

“अस्य महानुभावस्य “तत्तत् “पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं “गृणीमसि गृणीमः स्तुमः । कीदृशस्यास्य । “इनस्य सर्वस्य स्वामिनः “त्रातुः पालकस्य “अवृकस्य । वृको

हिंसकः शत्र्वादिः । तद्रहितस्य "मीळ्हुषः सेक्तुर्नित्यतरुणस्य । स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्ये एकमुदाहरति । “यः विष्णुः “पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रथनवन्ति वा सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतम् । तानि “त्रिभिरिद्धिगामभिः त्रिभिरेव विविधगमनैः "उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा “क्रमिष्ट क्रान्तवान् विचक्रमे इत्यर्थः । “उरुगायाय उगातव्याय “जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा । उरुगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थम् । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

द्वे इदंस्य॒ क्रमंणे स्व॒र्दृशोंऽभि॒ख्याय॒ मर्त्यों भुरण्यति ।

तृ॒तीयं॑मस्य॒ नकि॒रा दं॑धर्षति॒ वयं॑श्च॒न प॒तयं॑न्तः पत॒त्रिणं॑ः ॥५

द्वे इतिं । इत् । अ॒स्य॒ । क्रमं॑णे॒ इतिं । स्व॒ःऽदृशः॑ । अ॒भि॒ऽख्यायं । मर्त्यः॑ । भु॒र॒ण्य॒ति॒ ।

तृ॒तीयं॑म् । अ॒स्य॒ । नकिः॑ । आ । द॒धृ॒र्ष॒ति॒ । वयः॑ । च॒न । प॒तयं॑न्तः । प॒त॒त्रिणः॑ ॥५

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽदृशः । अभिऽख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयम् । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पतयन्तः । पतत्रिणः ॥५

“अस्य “स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोः “द्वे “इत् “क्रमणे द्वे एव पदे "मर्त्यः मनुष्यः “अभिख्याय सर्वभूत्यादिना प्रख्याय “भुरण्यति गच्छति भजते।

भुरण्यतिः कण्ड्वादिर्गतिकर्मा, ‘भुरण्यति शवति ' (नि. २. १४. १६) इति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वात् भूलोकं वृष्ट्यागमनादन्तरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति । “अस्य विष्णोः “तृतीयं क्रमणं द्युलोकाख्यं कोऽपि मर्त्यः ”नकिः नैव “आ “दधर्षति बुद्ध्या नाभिभवति ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु “वयश्चन वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । “पतयन्तः सर्वत्र गमनसमर्थाः तथा “पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो वा नकिरा दधर्षति नैव शक्नुवन्ति ॥ धृषेर्लेटि अडागमः ॥ सत्यलोकस्य अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

च॒तुर्भि॑ः सा॒कं नंव॒तिं च॒ नामंभिश्च॒क्रं न वृ॒त्तं व्यतीँरवीविपत् ।

बृ॒हच्छ॑रीरो वि॒मिमा॑न॒ ऋक्व॑भि॒र्युवाकु॑मार॒ः प्रत्ये॑त्याह॒वम् ॥६

च॒तुःऽभि॑ः । सा॒कम् । न॒व॒तिम् । च॒ । नाम॑ऽभिः । च॒क्रम् । न । वृ॒त्तम् । व्यती॑न् । अ॒वी॒वि॒प॒त् ।

बृ॒हत्ऽश॑रीरः । वि॒ऽमिमा॑नः । ऋक्व॑ऽभिः । युवा॑ । अकु॑मारः । प्रति॑ । ए॒ति॒ । आ॒ऽह॒वम् ॥६

चतुःऽभिः । साकम् । नवतिम् । च । नामऽभिः । चक्रम् । न । वृत्तम् । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः । ऋक्वऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽहवम् ॥६

अयमादित्यात्मा विष्णुः “चतुर्भिः “साकं सहितां "नवतिं “च । चतुर्नवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान् कालावयवान् “नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैः “वृत्तं यथा

भवति तथा “व्यतीन् विविधातनस्वभावान् वृत्तं “चक्रं “न बह्वरोपेतं चक्रमिव तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान् कालावयवान् “अवीविपत् कम्पयति भ्रमयति॥ ‘ टुवेपृ कम्पने '। ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ के पुनस्ते उच्यते । संवत्सर एकः । अयने द्वे। पञ्चर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्धमासाः । त्रिंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन् दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादश लग्नानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकानवीविपत्। नन्वादित्यः स्वयमपि इतरवत्परिभ्रमति कथं भ्रमयति इत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां भ्रामकस्य धुवस्य विष्णोः मूर्त्यन्तरत्वात्। अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य अतः स्वयं भ्रमयति इत्युच्यते । एवं कलात्मकः विष्णुः “बृहच्छरीरः विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति । “विमिमानः विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा ।

“ऋक्वभिः स्तुतिमद्भिः मन्त्रवद्भिः वा विमिमानः । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीनत्वात् स्तुत्या मीयते । “युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा अत एव “अकुमारः अनल्पः एवंभूतो महाविष्णुः “आहवम् आह्वानं “प्रत्येति गच्छति यज्ञदेशम् ॥ ॥ २५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५६

← सूक्तं १.१५५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१५६

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१५७ →

दे. विष्णुः । जगती ।

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।

अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्य स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥१॥

यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥२॥

तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥३॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्विना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥४॥

आ यो विवाय सचथाय दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृत्तरः ।

वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्थ आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ भवा मित्रः' इति पञ्चर्चं सप्तदशं सूक्तं दैर्घतमसम् । ' जागतं तु ' इत्युक्तत्वादिदमपि जागतम् । 'वैष्णवं हि ' इत्युक्तत्वाद्वैष्णवम् । ‘भव पञ्च' इत्यनुक्रान्तम् ॥ उक्थ्ये तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रे एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । 'उक्थ्ये तु होत्रकाणाम्' इति खण्डे सूत्रितं - भवा मित्रः सं वां कर्मणा ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । सौम्यचरोरुभयतो

वृतेन यष्टव्यं तत्रोपरितने घृतयागे ‘ उरु विष्णो वि क्रमस्व' इति प्राकृता याज्या। दशमेऽहनि तु तस्याः स्थाने ' भवा मित्रः इत्येषा प्रयोक्तव्या ।' दशमेऽहनि' इति खडे सूत्रितम् -' उरु विष्णो वि क्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्रः' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

भवां मि॒त्रो न शेव्यों घृ॒तासुंति॒र्विभूंतद्युम्न एव॒या उं सु॒प्रथां॒ः ।

अधां ते विष्णो वि॒दुषां चि॒दर्ध्य॒ः स्तोमों य॒ज्ञश्च॒ राध्यों ह॒विष्मंता ॥१

भवं । मि॒त्रः । न । शेव्यः॑ । घृ॒तऽआंसुतिः । विभूंतऽद्युम्नः । ए॒व॒ऽयाः । उ॒ं इतिं । स॒ऽप्रथाः॑ ।

अधं । ते॒ । वि॒ष्णो॒ इतिं । वि॒दुषां । चि॒त् । अर्ध्यः॑ । स्तोमः॑ । य॒ज्ञः । च॒ । राध्यः॑ । ह॒विष्मंता ॥१

भव । मित्रः । न । शेव्यः । घृतऽआसुतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवऽयाः । ऊं इति । सऽप्रथाः ।

अध । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्ध्यः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥१

हे विष्णो “मित्रो “न । मितेर्दुःखात् त्राता सखा आदित्यो वा मित्रः। ‘प्रमीतेस्त्रायते' (निरु. १०. २१) इति निरुक्तम् । तद्वत् "शेव्यः सुखे साधुः सुखकर्ता “घृतासुतिः । घृतमुदकम् आसूयते येन स तादृशः । यद्वा । घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः । “विभूतद्युम्नः प्रभूतयशाः प्रभूतान्नो वा “एवयाः रक्षणस्य मिश्रयिता प्रापयिता । "सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नः “भव इति संबन्धः । द्व्यचोऽतस्तिङः '

इति दीर्घः। “उ इति पादपूरणः ॥ हे “विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि “अध अस्मात् “ते तव “स्तोमः स्तोत्रविशेषः “विदुषा त्वन्माहात्म्यवेदित्रा यजमानेन “अर्घ्यः पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न संपूर्यते इत्यर्थः । तथा ते “यज्ञश्च "हविष्मता तेन यजमानेन “राध्यः समाराधनीयः। यद्वा । विदुषा होत्रा स्तोमो राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ॥

यः पूर्व्याय॑ वे॒धसे॒ नवीं॑यसे सु॒मज्जा॑नये॒ विष्ण॑वे॒ ददा॑शति ।

यो जा॒तम॑स्य मह॒तो महि॒ ब्रव॒त्सेदु॒ श्रवो॑भि॒र्युज्यं॑ चिद॒भ्यं॑सत् ॥२

यः । पू॒र्व्याय॑ । वे॒धसे॑ । नवी॑यसे । सु॒मत्ऽजा॑नये । विष्ण॑वे । ददा॑शति ।

यः । जा॒तम् । अ॒स्य॒ । म॒ह॒तः । महिं । ब्रवंत् । सः । इत् ।
उ॒ं इतिं । श्रव॑ःऽभिः । युज्यंम् । चि॒त् । अ॒भि । अ॒स॒त् ॥२

यः । पूर्व्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे
। ददाशति ।

यः । जातम् । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् ।
ऊं इति । श्रवःऽभिः । युज्यम् । चित् । अभि । असत् ॥२

"यः यो मर्त्यः “पूर्व्याय पूर्वकालीनाय नित्यायेत्यर्थः ।
"वेधसे विविधजगत्कर्त्रे “नवीयसे नित्यनूतनाय
अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः । स्तुत्याय वा “सुमज्जानये
स्वयमेवोत्पन्नाय ॥ जनेरौणादिक इण् ॥ ‘
सुमत्स्वयमित्यर्थः' (निरु. ६. २२) इति यास्कः । यद्वा ।
सुतरां मादयतीति सुमत्। तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः
। तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः ॥ बहुव्रीहौ
‘जायाया निङ्' (पा. सू. ५. ४. १३४) इति निङादेशः

समासान्तः । वलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय "विष्णवे व्यापकाय “ददाशति हविरादिकं ददाति । किंच "अस्य विष्णोः "महतः महानुभावस्य “महि महत् पूज्यं “जात जन्म उत्पतिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म “ब्रवत् ब्रूयात् ॥ ब्रवीतेर्लेटि अडागमः ॥ संकीर्तयेत्। “सेदु । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । सोऽपि दाता स्तोता च “श्रवोभिः अन्नैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् “युज्यं “चित सर्वैर्गन्तव्यमेव तत्पदम् “अभि आभिमुख्येन “असत् गच्छति प्राप्नोति ॥

तमुं स्तोतारः पूर्व्यं यथां विद ऋतस्य गर्भं जनुषां पिपर्तन
।

आस्यं जानन्तो नामं चिद्विवक्तन महस्तें विष्णो सुमतिं भंजामहे ॥३

तम् । ऊं इतिं । स्तोतारः । पूर्व्यम् । यथां । विद । ऋतस्यं । गर्भम् । जनुषां । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानन्तः । नामं । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इतिं । सुऽमतिम् । भजामहे ॥३

तम् । ऊं इति । स्तोतारः । पूर्व्यम् । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भम् । जनुषा । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानन्तः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिम् । भजामहे ॥३

हे “स्तोतारः “तमु तमेव विष्णुं “पूर्व्यं पूर्वार्हम् अनादिसंसिद्धम् “ऋतस्य “गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः । यज्ञो वै विष्णुः '(श. ब्रा. १. १. २. १३) इति श्रुतेः । यद्वा । ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणम् उदकोत्पादकमित्यर्थः । ‘ अप एव ससर्जादौ'

(मनु. १.८) इति स्मृतेः । एवंभूतं विष्णुं “यथा “विद जानीथ तथा “जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्वरलाभादिना पिपर्तन स्तोत्रादिना प्रीणयत यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदेर्लटि मध्यमबहुवचनम् । ' विद ऋतस्य ' इत्यत्र संहितायाम् ‘ ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥ किंच “अस्य महानुभावस्य विष्णोः “नाम “चित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वात्म्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम “जानन्तः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छन्तः “आ समन्तात् “विवक्तन वदत संकीर्तयत । यद्वा । नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनाय इष्ट्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणामम् आ जानन्तो यूयं विवक्तन ब्रूत स्तुत ॥ वचेर्लोटि छान्दसः शपः श्लुः । बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । पूर्ववत् तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे “विष्णो सर्वात्मक देव "महः महतः "ते

तव “सुमतिं सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा “भजामहे सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'तमस्य राजा ' इत्येषा प्रयोक्तव्या। ‘ अग्नीषोमौ प्रणेष्यत्सु' इति खण्डे सूत्रितं -- तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेत्यर्धर्चं आरमेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ।।

तमं॑स्य॒ राजा॒ वरु॑ण॒स्तम॒श्विना॒ क्रतुं॑ सचन्त॒ मारु॑तस्य वे॒धसः॑ ।

दा॒धार॒ दक्षं॑मुत्त॒मम॑ह॒र्विदं॑ व्र॒जं च॒ विष्णु॒ः सखि॑वाँ अपोर्णु॒ते ॥४

तम् । अ॒स्य॒ । राजा॑ । वरु॑णः । तम् । अ॒श्विना॑ । क्रतु॑म् । स॒च॒न्त॒ । मारु॑तस्य । वे॒धसः॑ ।

दा॒धारं । दक्षं॑म् । उ॒त्ऽत॒मम् । अ॒ह॒ःऽविदं॑म् । व्र॒जम् । च॒ ।
विष्णुः॑ । सखिं॑ऽवान् । अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॒ते ॥४

तम् । अस्य । राजा । वरुणः । तम् । अश्विना । क्रतुम् ।
सचन्त । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्षम् । उत्ऽतमम् । अहःऽविदम् । व्रजम् । च ।
विष्णुः । सखिऽवान् । अपऽऊर्णुते ॥४

“मारुतस्य । मरुतामृत्विजां संघातः मारुतम् । तद्वतः ॥
मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबन्धिनो वा “वेधसः
मेधाविनः “अस्य यजमानस्य “तं प्रसिद्धं “क्रतुं याग
यज्ञात्मकं विष्णुम्। यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । “राजा
राजमानः “वरुणः “सचन्त सेवते । "तम् एवं क्रतुं यागम्
“अश्विना अश्विनी सचेते। अन्येऽपि देवाः सचन्ते सेवन्ते ।
किंच “विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्तो विष्णुः “सखिवान्
यजमानादिसखिभिर्युक्तः सन् “उत्तमम् उत्कृष्टतमम्

“अहर्विदम् अहर्वेत्तारं स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः। “दक्षं बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपं “दाधार धृतवान् । किंच "व्रजं च मेघं च । व्रज इति मेघनाम, ‘व्रजः चरुः' (नि. १. १०. ११) इति तन्नामसु पाठात् । तं वृष्ट्युदकाय “अपोर्णुते अपगतावरणं करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा । मारुतस्य मरुत्संघातस्य देवगणस्य वेधसो विधातुः स्रष्टुर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः सचन्ते । तदधीनत्वात् पालनस्य। स च सखिवान् इन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सन् उक्तलक्षणं दक्षं वृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार तथा व्रजं चापोर्णुते ॥

आ यो वि॒वायं स॒चथांय॒ दैव्य॒ इन्द्रांय॒ विष्णुंः सु॒कृतें सु॒कृत्तंरः ।

वे॒धा अ॑जिन्वत्त्रिषध॒स्थ आर्य॑मृ॒तस्य॑ भा॒गे यज॑मान॒माभ॑जत् ॥५

आ । यः । वि॒वाय॑ । स॒चथा॑य । दैव्यः॑ । इन्द्रा॑य । विष्णुः॑ । सु॒ऽकृते॑ । सु॒कृत्ऽत॑रः ।

वे॒धाः । अ॒जि॒न्व॒त् । त्रि॒ऽस॒ध॒स्थः । आर्य॑म् । ऋ॒तस्य॑ । भा॒गे । यज॑मानम् । आ । अ॒भ॒ज॒त् ॥५

आ । यः । विवाय । सचथाय । दैव्यः । इन्द्राय । विष्णुः । सुऽकृते । सुकृत्ऽतरः ।

वेधाः । अजिन्वत् । त्रिऽसधस्थः । आर्यम् । ऋतस्य । भागे । यजमानम् । आ । अभजत् ॥५

यः विष्णुः “दैव्यः दिवि भवः “सुकृत्तरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठः “आ “विवाय आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपम् । किमर्थम् । "सचथाय सचनाय यागसहायकरणाय। कस्मै

। “इन्द्राय। इरां हविर्लक्षणान्नं द्रावयतीतीन्द्रो यजमानः। ‘इन्द्र इरां दृणातीति इदंकरणादित्याग्रायणः (निरु. १०, ८) इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात् ॥ तस्मै उक्तरूपाय यजमानाय “सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य च “वेधाः अभिमतफलविधाता “त्रिषधस्थः त्रिसंख्योपेतसहस्थानवान् । सवनत्रयस्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । “आर्यम् आगन्तव्यं यजमानम् “अजिन्वत् प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वात् नुम् ॥ तदर्थम् “ऋतस्य यज्ञस्य “भागे हुतशेषरूपे तं “यजमानम् आभजत भजति समीपयतीत्यर्थः। यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य भागे फले यजमानम् आभिजत् स्वामित्वेन स्थापयति ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५७

← सूक्तं १.१५६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१५७

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१५८ →

दे. अश्विनौ। जगती, ५-६ त्रिष्टुप्।

अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यो व्युषाश्चन्द्रा मह्यावो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीद्देवः सविता जगत्पृथक् ॥१॥

यद्युञ्जाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥२॥

अर्वाङ्त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

त्रिवन्धुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्द्विपदे चतुष्पदे ॥३॥

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतम् ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥४॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीँरश्विनावैरयेथाम् ॥५॥

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्या राथ्येभिः ।

अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥६॥

सायणभाष्यम्

द्वाविंशेऽनुवाके अष्टौ सूक्तानि । तत्र ‘ अबोध्यग्निर्ज्मः' इति प्रथमं सूक्तं षड्टृचं दैर्घतमसमाश्विनम् । पूर्वत्र ‘ जागतं तु ' इति तुशब्दादिदमपि जागतम् । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ ।

“अबोधि षळाश्विनं त्वन्त्ये त्रिष्टुभौ ' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दस्यस्य विनियोगः । ‘ अथाश्विनः' इति खण्डे सूत्रितम् – अबोध्यग्निर्ज्म एष स्य भानुः ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

अबो॑ध्य॒ग्निर्ज्म उदे॑ति॒ सूर्यो॒ व्यु१॒॑षाश्च॒न्द्रा म॒ह्या॑वो अ॒र्चिषा॑ ।

आयु॑क्षाताम॒श्विना॒ यात॑वे॒ रथ॒ं प्रासा॑वीद्दे॒वः स॑वि॒ता जग॒त्पृथ॑क् ॥१

अबो॑धि । अ॒ग्निः । ज्मः । उत् । ए॒ति॒ । सूर्यः॑ । वि । उ॒षाः । च॒न्द्रा । म॒ही । आ॒व॒ः । अ॒र्चिषा॑ ।

अयु॑क्षाताम् । अ॒श्विना॑ । यात॑वे । रथ॑म् । प्र । अ॒सा॒वी॒त् । दे॒वः । स॒वि॒ता । जग॑त् । पृथ॑क् ॥१

अबोधि । अग्निः । ज्मः । उत् । एति । सूर्यः । वि । उषाः । चन्द्रा । मही । आवः । अर्चिषा ।

अयुक्षाताम् । अश्विना । यातवे । रथम् । प्र । असावीत् । देवः । सविता । जगत् । पृथक् ॥१

अयम् "अग्निः विहितः सन् "ज्मः ज्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबन्धी सन् "अबोधि प्रतिबोधितः । ज्मेति पृथिवीनाम, 'ग्मा ज्मा' (नि. १.१.३) इति तन्नामसूक्तत्वात् । किंच "सूर्यः "उदेति । "मही महती "उषाः "अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा "चन्द्रा प्राणिनाम् आह्लादिनी सती "वि "आवः तमांसि विवासयति ॥ वसेर्लुङि' छान्दुसः च्लेर्लुक्। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति आडागमः ।। यतः इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति अतः कारणात् हे अश्विनौ युष्मत्संबन्धिनं "रथं "यातवे देवयजनगमनाय

रासभाभ्याम् “आयुक्षाताम् आभिमुख्येन युञ्जाथाम् । तथा “सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता “देवः "जगत् जङ्गमं प्राणिजातं “पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन “प्रासावीत् प्रसौतु अनुजानातु ॥

यद्यु॒ञ्जाथे॒ वृष॑णमश्विना॒ रथं॑ घृ॒तेन॑ नो॒ मधु॑ना क्ष॒त्रमु॑क्षतम् ।

अ॒स्माकं॒ ब्रह्म॒ पृत॑नासु जिन्वतं व॒यं धना॒ शूर॑साता भजेमहि ॥२

यत् । यु॒ञ्जाथे॒ इति॑ । वृष॑णम् । अ॒श्वि॒ना॒ । रथ॑म् । घृ॒तेन॑ । नः॒ । मधु॑ना । क्ष॒त्रम् । उ॒क्ष॒त॒म् ।

अ॒स्माक॑म् । ब्रह्म॑ । पृत॑नासु । जि॒न्व॒त॒म् । व॒यम् । धना॑ । शूर॑ऽसाता । भ॒जे॒म॒हि॒ ॥२

यत् । युञ्जाथे इति । वृषणम् । अश्विना । रथम् । घृतेन । नः । मधुना । क्षत्रम् । उक्षतम् ।

अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । जिन्वतम् । वयम् । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥२

हे “अश्विना अश्विनौ “यत् यदा “वृषणं वृष्ट्यादिवर्षकं “रथं “युञ्जाथे योजयथः तदा “नः “क्षत्रम् अस्मदीयं बलं क्षत्रियजातं वा “घृतेन उदकेन "मधुना मधुरेण “उक्षतं प्रवर्धयतमित्यर्थः। यद्वा। घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेण अमृतेनोक्षतं युष्मद्रथस्थेन मधुना अस्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वं मधुवाहनो रथः' इत्यादिषु प्रसिद्धम् । किंच “अस्माकं “पृतनासु अस्मदीयासु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु “ब्रह्म ब्राह्मं तेजः “जिन्वतम् । पृतना इति मनुष्यनाम, ‘ विवस्वन्तः पृतनाः' (नि. २. ३. २५) इति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा ।

पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म तासां परिवृढमन्नमस्माकं जिन्वतं प्रीणयतम् । ब्रह्म इति अन्ननाम, ब्रह्म वर्चः' (नि. २. ७. २५) इति तन्नामसूक्तत्वात् । “वयं च “शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते संग्रामे “धना तदीयानि धनानि बहुविधानि “भजेमहि लभेमहि ।

अ॒र्वाङ्त्रि॑च॒क्रो म॑धु॒वाह॑नो॒ रथो॑ जी॒राश्वो॑ अ॒श्विनो॒र्यातु॒ सुष्टु॑तः ।

त्रि॒व॒न्धु॒रो म॒घवा॑ वि॒श्वसौ॑भग॒ः शं न॒ आ व॑क्षद्द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ॥३

अ॒र्वाङ् । त्रि॒ऽच॒क्रः । म॒धु॒ऽवाह॑नः । रथ॑ः । जी॒रऽअ॑श्वः । अ॒श्विनो॑ः । या॒तु॒ । सु॒ऽस्तु॑तः ।

त्रि॒ऽव॒न्धु॒रः । म॒घऽवां । वि॒श्वऽसौंभगः । शम् । न॒ः । आ । व॒क्ष॒त् । द्वि॒ऽपदें । चतुःऽपदे ॥३

अर्वाङ् । त्रिऽचक्रः । मधुऽवाहनः । रथः । जीरऽअश्वः । अश्विनोः । यातु । सुऽस्तुतः ।

त्रिऽवन्धुरः । मघऽवा । विश्वऽसौभगः । शम् । नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुःऽपदे ॥३

“अश्विनोः “रथः “अर्वाङ् अस्मदभिमुखः "यातु गच्छतु । कीदृशः । “त्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः "मधुवाहनः मधुवोढा “जीराश्वः शीघ्रगाम्यश्वोपेतः “सुष्टुतः अत एवास्माभिः स्तूयमानः “त्रिवन्धुरः निम्नोन्नतकाष्ठत्रयोपेतः । सारथ्याश्रयस्थानं वन्धुरम् । “मघवा धनवान् अत एव “विश्वसौभगः सर्वसौभाग्योपेतः । ईदृशोऽश्विनोः रथः “नः अस्माकं “द्विपदे पुत्रादिप्रजायै “चतुष्पदे पशवे च “शं

सुखम् “आ “वक्षत् आवहतु ॥ वहेर्लेटि अडागमः । सिप् ॥

आ न॒ ऊर्जं॑ वहतमश्विना यु॒वं मधु॑मत्या न॒ः कशं॑या मिमिक्षतम् ।

प्रायु॒स्तारिं॑ष्ट॒ं नी रपांसि मृक्षत॒ं सेधं॑त॒ं द्वेषो॒ भवं॑तं सचा॒भुवां ॥४

आ । न॒ः । ऊर्जं॑म् । व॒ह॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । मधु॑ऽमत्या । न॒ः । कशं॑या । मि॒मि॒क्ष॒त॒म् ।

प्र । आयु॑ः । तारिं॑ष्टम् । निः । रपांसि । मृ॒क्ष॒त॒म् । सेधं॑तम् । द्वेष॑ः । भवं॑तम् । स॒चा॒ऽभुवां ॥४

आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । मधुऽमत्या । नः । कशया । मिमिक्षतम् ।

प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाऽभुवा ॥४

हे "अश्विना अश्विनौ “युवं युवां “नः अस्माकम् “ऊर्जं बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा “आ “वहतं प्रापयतम् । किंच “नः अस्मान् “मधुमत्या माधुर्योपेतया “कशया वाचा इष्टप्रदानरूपया “मिमिक्षतं सिञ्चतं प्रीणयतम् । कशा इति वाङ्नाम, कशा धिषणा ' (नि. १.११.४३) इति तन्नामसूक्तत्वात। यद्वा । मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कशया अश्वताडन्या नोऽस्मान् मिमिक्षतम् । मधु इति उदकनाम, ‘मधु पुरीषम् ' (नि. १. १२. ११) इति तन्नामसूक्तत्वात् । कशया अश्वताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं दास्यतः इति कशाया मधुमत्त्वम् । किंच “आयुः आयुष्यं “प्र “तारिष्टं प्रवर्धयतम् ॥ प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ तथा “रपांसि “मृक्षतं पापानि निःशेषेण शोधयतम् । ‘रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः '

(निरु. ४.२१) इति यास्कः । किंच द्वेषः द्वेष्यममित्रादिकं “सेधतं नाशयतम् । इदं च भाव्यम् । “सचाभुवा सहभुवौ अस्मत्कार्येषु सहभवनवन्तौ “भवतं भवन्तौ ऐकमत्यं भजत इत्यर्थः॥ वाक्यभेदादिनिघातः ।।

यु॒वं ह॒ गर्भं॒ जग॑तीषु धत्थो यु॒वं विश्वे॑षु॒ भुव॑नेष्व॒न्तः ।

यु॒वम॒ग्निं च॑ वृषणाव॒पश्च॒ वन॒स्पतीँ॑रश्विना॒वैर॑येथाम् ॥५

यु॒वम् । ह॒ । गर्भ॑म् । जग॑तीषु । ध॒त्थ॒ः । यु॒वम् । विश्वे॑षु । भुव॑नेषु । अ॒न्तरिति॑ ।

यु॒वम् । अ॒ग्निम् । च॒ । वृ॒ष॒णौ॒ । अ॒पः । च॒ । व॒न॒स्पती॑न् । अ॒श्वि॒नौ॒ । ऐर॑येथाम् ॥५

युवम् । ह । गर्भम् । जगतीषु । धत्थः । युवम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

युवम् । अग्निम् । च । वृषणौ । अपः । च । वनस्पतीन् । अश्विनौ । ऐरयेथाम् ॥५

हे "अश्विनौ "युवं “ह युवां खलु “जगतीषु "अन्तः गमनशीलासु गोषु मध्ये “गर्भं “धत्थः धारयथः । न केवलं गोष्वेव अपि तु "युवं युवां “विश्वेषु सर्वेषु “भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं धत्थः । वृष्टिद्वारा आमिषरूपत्वेन गर्भस्थरेतसः पोषकत्वात् । किंच हे “वृषणौ कामानां वर्षितारौ “युवं युवाम् “अग्निं “च "अपश्च “वनस्पतीन् च “ऐरयेथां प्रवर्तयेथाम् । आहुतिभोगायाग्निं स्वीकृत्य च वृष्ट्युदकानि उदकैः ओषधिवनस्पत्यादिकम् एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथाम् ।।

यु॒वं ह॑ स्थो भि॒षजा॑ भेष॒जेभि॒रथो॑ ह स्थो र॒थ्या॒३॑ राथ्यो॑भिः
।

अथो॑ ह क्ष॒त्रमधि॑ धत्थ उग्रा॒ यो वां॑ ह॒विष्मा॒न्मन॑सा द॒दाश॑ ॥६

यु॒वम् । ह॒ । स्थ॒ः । भि॒षजा॑ । भे॒ष॒जेभि॑ः । अथो॒ इति॑ । ह॒ । स्थ॒ः । र॒थ्या॑ । रथ्ये॑भि॒रिति॒ रथ्ये॑भिः ।

अथो॒ इति॑ । ह॒ । क्ष॒त्रम् । अधि॑ । ध॒त्थ॒ । उ॒ग्रा॒ । यः । वा॒म् । ह॒विष्मा॑न् । मन॑सा । द॒दाश॑ ॥६

युवम् । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । क्षत्रम् । अधि । धत्थ । उग्रा । यः । वाम् । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥६

हे अश्विनौ "युवं युवां "ह खलु "भेषजेभिः भेषजैरौषधैः।' भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुः 'अगदं तत्रौषधम्' इति चाभिधानात्। तैः "भिषजा भिषजौ "स्थः। हशब्दः

‘अश्विनौ हि देवानां भिषजौ' इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “अथो अपि च “रथ्येभिः रथवोढृभिरश्वैः “रथ्या रथवन्तौ “स्थः । ‘ आ वां रथो अश्विना' (ऋ. सं. १. ११८. १) इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हशब्दः । अनयोः रथेन विशेषसंबन्धः “युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति' (ऋ. सं. १. ३४. १०) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । “अथो अपि च युवयोः “क्षत्रं बलम् “अधि "ह अधिकं खलु । हशब्दः प्रसिद्धौ । यस्मादेवं तस्मात् हे “उग्रा उद्गूर्णसामर्थ्यावश्विनौ “वां युवाभ्यां “यः “हविष्मान् आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो यजमानः “मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा “ददाश ददाति हविरादिकं तं “धत्थः धारयथः अत्यधिकमनुगृह्णीथ इत्यर्थः। प्रभूतबलौ युवां रथमारुह्य अस्मद्देवयजनमागत्य हविष्प्रदं मां धृत्वा अस्मद्यज्ञे अस्मान्विचिकित्सतमिति तात्पर्यार्थः ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति
श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क
भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५८

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्, ६ अनुष्टुप्

वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ ।

दस्रा ह यद्रेक्ण औचथ्यो वां प्र यत्सस्राथे अकवाभिरूती ॥१॥

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्धेथे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणेव मनसा चरन्ता ॥२॥

युक्तो ह यद्वां तौग्र्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पज्रः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥३॥

उपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धाम् ।

मा मामेधो दशतयश्चितो धाक्प्र यद्वां बद्धस्त्मनि खादति क्षाम् ॥४॥

न मा गरन्नद्यो मातृतमा दासा यदीं सुसमुब्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत्स्वयं दास उरो अंसावपि ग्ध ॥५॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥६॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते'। 'वसू रुद्रा' इत्येतत्
अनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं षडृचं दैर्घतमसम् । पूर्वत्र ‘
आश्विनं तु ' इत्युक्तत्वात् इदमप्याश्विनम् ।
अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभम् । ‘ दीर्घतमा मामतेयः'
इत्यन्त्या अनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं - ‘ वसू अन्त्यानुष्टुप् '
इति ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

वसूं रु॒द्रा पुंरु॒मन्तूं वृ॒धन्तां दश॒स्यतं नो वृषणाव॒भिष्टौं ।

दस्रां ह॒ यद्रेक्णं औच॒थ्यो वा॒ं प्र यत्स॒स्राथे॒ अकंवाभिरू॒ती
॥१

वस॒ू इतिं । रु॒द्रा । पु॒रु॒मन्तू॒ इतिं पु॒रु॒ऽमन्तूं । वृ॒धन्तां ।
द॒श॒स्यतंम् । न॒ः । वृ॒ष॒ण॒ौ । अ॒भिष्टौं ।

दस्रा॑ । ह॒ । यत् । रेक्णः॑ । औ॒च॒थ्यः । वा॒म् । प्र । यत् ।
स॒स्राथे॒ इति॑ । अक॑वाभिः । ऊ॒ती ॥१

वसू इति । रुद्रा । पुरुमन्तू इति पुरुऽमन्तू । वृधन्ता ।
दशस्यतम् । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दस्रा । ह । यत् । रेक्णः । औचथ्यः । वाम् । प्र । यत् ।
सस्राथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥१

हे “वृषणौ कामानां वर्षितारौ “दस्रा
अस्मद्विरोध्युपक्षपयितारौ हे अश्विनौ युवां “नः अस्मभ्यं
“दशस्यतं दत्तं दित्सितं फलम् । कीदृशौ युवाम् । “वसू
वासयितारौ प्रजानाम् । वसुना धनेन तद्वन्तौ वा ॥
मत्वर्थो लुप्यते ॥ "रुद्रा रुद्रौ । रुद्दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा ।
तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे भयंकरं शब्दयन्तौ वा । रुद्रो
रौतीति सतः ' (निरु. १०. ५) इति यास्कः । “पुरुमन्तू
बहूनां ज्ञातारौ ॥ मनेरौणादिकः तुन्प्रत्ययः ॥ “वृधन्ता

वर्धमानौ स्तोत्रादिना “अभिष्टौ आभिमुख्येन पूजितौ अभीष्टसाधकौ वा । हशब्दः उक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । किमर्थं दीयते इति चेत् । “यत् यस्मात् “औचथ्यः उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमाः “वां युवां “रेक्णः धनं स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते तदर्थम् । यद्वा । अयं यजमानो यद्यस्मात् रेक्णो हविर्लक्षणमन्नं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्माच्च “अकवाभिः अकुत्सितैः “ऊती ऊतिभिः रक्षणैः ॥ ‘ सुपां सुलुक्° ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ “प्र “सस्राथे प्रसारयथः प्रकर्षेण दत्थः तस्माद्वशस्यतम् । यस्मादभिमतप्रदौ यस्माच्चायं प्रार्थयते ददाति वा हविः तस्माद्वशस्यतमित्यर्थः ॥

को वां दाशत्सुम॒तयें चिद॒स्यै वसू॒ यद्धेथे॒ नमंसा प॒दे गोः ।

जि॒गृ॒तम॒स्मे रे॒वती॒ः पुरंधीः काम॒प्रेणेंव॒ मनंसा॒ चरंन्ता ॥२

कः । वा॒म् । दा॒श॒त् । सु॒ऽम॒तयें । चि॒त् । अ॒स्यै । वसू॒ इतिं । यत् । धेथे॒ इतिं । नमंसा । प॒दे । गोः ।

जि॒गृ॒तम् । अ॒स्मे इतिं । रे॒वतीः॑ । पुरंम्ऽधीः । का॒म॒प्रेणंऽइव । मनंसा । चरंन्ता ॥२

कः । वाम् । दाशत् । सुऽमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । धेथे इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतम् । अस्मे इति । रेवतीः । पुरम्ऽधीः । कामप्रेणऽइव । मनसा । चरन्ता ॥२

हे “वसू वासयितारावश्विनौ “वां युवयोः संबन्धिन्यै “अस्यै वक्ष्यमाणरूपायै "सुमतये “चित् शोभनबुद्धौ । चित् पूजायामप्यर्थे वा । स्वल्पेनैव हविषा महत्फलप्रदानरूपायै ईदृश्यै अपि बुद्धौ प्रीणनाय “कः “दाशत् को दद्यात् दातुं शक्नुयात् । युवयोः

प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतेर्लेट्यडागमः ॥
कथं मतेः सौष्ठवमिति तदुच्यते । “यत् यस्मात्कारणात्
गोः “पदे भूम्याः सर्वैर्गन्तव्यायाः स्तुत्याया वा वेदिरूपायाः
स्थाने। एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः' (तै. सं. २. ६. ४.
३) इति श्रुतेः। गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं -
गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां
भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः ' (निरु. २. ५)
इति । तादृशे स्थाने अस्माभिः प्रार्थितौ सन्तौ “नमसा
हविर्लक्षणेन यवमात्रप्रकारेणान्नेन' “धेथे धारयथो
बहुप्रदानविषयां बुद्धिम् ।। दधातेर्लटि • बहुलं छन्दसि '
इति विकरणस्य लुक् । धातोर्ह्रस्वत्वम् । ‘ आतो ङितः '
(पा. सू. ७. २. ८१) इति इयादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मात्
“अस्मे अस्मभ्यं “रेवतीः क्षीरादिधनवतीः “पुरंधीः
शरीरधारिकाः शरीराभिवृद्धिहेतूः गाः “जिगृतं शब्दयतं
दत्तमित्यर्थः॥‘गृ शब्दे'। छान्दसः शपः श्लुः ।
अभ्यासस्येत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ पुनस्तावेव विशेष्येते ।

“कामप्रेणेव । इवशब्दः एवकारार्थः । कामपूरकेणैव
“मनसा सह “चरन्ता चरन्तौ । यजमानस्य कामाः
पूरणीया इति कृतसंकल्पावित्यर्थः ॥ ‘ प्रा पूरणे'। कामं
प्रातीति कामप्रः । आतोऽनुपसर्गे कः' ।

यु॒क्तो ह॒ यद्वां॑ तौ॒ग्र्याय॑ पे॒रुर्वि मध्ये॒ अर्ण॑सो॒ धायि॑ प॒ज्रः ।

उप॑ वा॒मवः॑ शर॒णं ग॑मेयं॒ शूरो॒ नाज्म॑ प॒तय॑द्भि॒रेवैः॑ ॥३

यु॒क्तः । ह॒ । यत् । वा॒म् । तौ॒ग्र्याय॑ । पे॒रुः । वि । मध्ये॑ ।
अर्ण॑सः । धायि॑ । प॒ज्रः ।

उप॑ । वा॒म् । अवः॑ । श॒र॒णम् । ग॒मे॒य॒म् । शूरः॑ । न । अज्म॑
। प॒तय॑त्ऽभिः । एवैः॑ ॥३

युक्तः । ह । यत् । वाम् । तौग्र्याय । पेरुः । वि । मध्ये ।
अर्णसः । धायि । पज्रः ।

उप । वाम् । अवः । शरणम् । गमेयम् । शूरः । न । अज्म । पतयत्ऽभिः । एवैः ॥३

अत्रेतिहासमाहुः । तौग्र्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाव्य पाशैर्दृढं बद्ध्वा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स च उत्तरीतुमशक्तः सन् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्वैर्योजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्य अपालयतामिति । अयमर्थः ' अजोहवीदश्विना तौग्र्यः' (ऋ. सं १. ११७. १५) इत्यादिमन्त्रान्तरे प्रसिद्धः । सोऽत्रोच्यते । हे अश्विनौ "वां युवयोः संबन्धी "पेरुः पारणकुशलो रथः "युक्तो "ह अश्वैर्युक्तः खलु । हशब्दो मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । स च उदाहृतः । कस्मै । "तौग्र्याय एतन्नाम्ने राज्ञे तद्बन्धमोचनार्थम् । कुत्रेति तदुच्यते । "अर्णसः अम्भसः "मध्ये समुद्रस्य मध्ये । स च "पज्रः पाजसा बलेन तीर्णः सन् "वि "धायि धारितः स्थापितः । यस्मादेवं तस्मात् "वां युवयोः "अवः रक्षणं "शरणम् "उप "गमेयं संप्राप्नुयाम्

ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो युष्मत्स्थानं संभजेयम् । गतौ दृष्टान्तः । “पतयद्भिरेवैः अश्वैः “शूरो “न शूर इव । स यथा “अज्म जित्वा निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत् ॥

उप॑स्तुतिरौच॒थ्यमु॑रुष्ये॒न्मा मामि॒मे प॑त॒त्रिणी॒ वि दु॑ग्धाम् ।

मा मामेधो॒ दश॑तयश्चि॒तो धा॒क्प्र यद्वां॑ ब॒द्धस्त्मनि॒ खाद॑ति॒ क्षाम् ॥४

उप॑ऽस्तुतिः । औ॒च॒थ्यम् । उ॒रु॒ष्ये॒त् । मा । माम् । इ॒मे इति॑ । प॒त॒त्रिणी॒ इति॑ । वि । दु॒ग्धा॒म् ।

मा । माम् । एधः॑ । दश॑ऽतयः । चि॒तः । धा॒क् । प्र । यत् । वा॒म् । ब॒द्धः । त्मनि॑ । खाद॑ति । क्षाम् ॥४

उपऽस्तुतिः । औचथ्यम् । उरुष्येत् । मा । माम् । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धाम् ।

मा । माम् । एधः । दशऽतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वाम् । बद्धः । त्मनि । खादति । क्षाम् ॥४

अत्राख्यानमाहुः । जराझर्झरितगात्रं जात्यन्धं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदासा अग्नौ प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिप्तोऽश्विनावस्तावीत् । तौ चैनमरक्षताम् । ततोऽप्यम्रियमाणमुदकेषु अपातयन्। तत्र निमग्नः पुनरश्विनौ तुष्टाव । तुष्टौ सन्तौ तौ जलादुदहार्ष्टाम् । एवमवध्यं तं त्रैतनो नामकः कश्चिद्दासः अस्य शिरो वक्षश्च व्यतक्षत् । ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदम् ऋग्द्वयाभ्यामुच्यते । हे अश्विनौ "उपस्तुतिः युवां बुद्ध्योपेत्य क्रियमाणा स्तुतिः "औचथ्यम् उचथस्य पुत्रं दीर्घतमसं माम् "उरुष्येत् रक्षेत् दाहाद्युपद्रवात् । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयते । "इमे प्रसिद्धे "पतत्रिणी पतनशीले पुनरावर्तनशीले

अहोरात्रे “मां “मा “वि “दुग्धां विशेषेण दोहगतसारं मा कार्ष्टां प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः । किंच “मां “दशतयः दशवारः “चितः संचितः संपादितः “एधः प्रज्वालितेन्धनसंघः “मा “धाक् मा धाक्षीत् ॥ दहतेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः। ‘बहुलं छन्दसि ' इति इडभावः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । “यत् यस्मात् “वां युवयोः संबन्धी अयं जनः “बद्धः पाशैः गाढं वेष्टितः सन् “त्मनि आत्मनि आत्मना “क्षां भूमिं “खादति भक्षयति गन्तुमशक्तः सन् भूमौ परिलुठतीत्यर्थः । तस्मादुपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येत् इति ॥

अस्याः पञ्चम्या विनियोगमाह शौनकः - ‘ आततायिनमायान्तं दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकं । न मा गरन्निति जपंस्तेभ्य एव प्रमुच्यते । त्रिरात्रोपोषितो रात्रौ जपेदा सूर्यदर्शनात् । आप्लुत्य प्रयतः

सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरं । पश्यन्ति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि त्रायेत तस्करेभ्यश्चरन् पथि ' (ऋग्वि. १. १४१) इति ॥

न मां गरन्नद्यो॑ मा॒तृत॑मा दा॒सा यदी॒ं सुसं॑मुब्धम॒वाधुः॑ ।

शिरो॒ यद॑स्य त्रैत॒नो वि॒तक्ष॑त्स्व॒यं दा॒स उरो॒ अंसा॒वपि॑ ग्ध ॥ ५

न । मा॒ । ग॒र॒न् । न॒द्यः॑ । मा॒तृऽत॑माः । दा॒साः । यत् । ई॒म् । सुऽसं॑मुब्धम् । अ॒व॒ऽअधुः॑ ।

शिरः॑ । यत् । अ॒स्य॒ । त्रै॒त॒नः । वि॒ऽतक्ष॑त् । स्व॒यम् । दा॒सः । उरः॑ । अंसौ॑ । अपि॑ । ग्धेति॑ग्ध ॥५

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृऽतमाः । दासाः । यत् । ईम् । सुऽसमुब्धम् । अवऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । त्रैतनः । विऽतक्षत् । स्वयम् । दासः । उरः । अंसौ । अपि । ग्धेतिग्ध ॥५

“नद्यः नदनशीला: "मातृतमाः मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपः “मा मां दीर्घतमसं “गरन् न गिरेयुः निमग्नं मा कुर्युः ॥ ‘ गॄ निगरणे '। लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । “यत् यस्मात् “दासाः अस्मदुपक्षपयितारो मदीयगर्भदासाः “ईम् एनं दीर्घतमसं मां “सुसमुब्धं सुष्ठु संकुचितसर्वाङ्गम् ॥ ‘स्वती पूजायाम्' (पा. म. २. २. १८. ४) इति प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ “अवाधुः अवाङ्मुखमपातयन् । किंच "अस्य मम “शिरः सः “त्रैतनः एतन्नामकः “दासः अत्यन्तनिर्घृणः सन् “यत् यस्मात् “वितक्षत् विविधं तष्टवान् तस्मात् स दासः “स्वयं स्वकीयमेव शिरस्तक्षतु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयम् “उरः वक्षःस्थलम्' “अंसौ च “ग्ध हतवान् विदारितवानित्यर्थः ॥ हन्तेर्लुङि छान्दसमेतद्रूपम् ॥ ततः

स्वकीयमुरः अंसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा कृतवान् । तद्युवयोर्माहात्म्यमिति भावः ॥

दी॒र्घत॑मा मामते॒यो जु॑जु॒र्वान्द॑श॒मे यु॒गे ।

अ॒पामर्थं॑ य॒तीनां॑ ब्र॒ह्मा भ॑वति॒ सार॑थिः ॥६

दी॒र्घऽत॑माः । मा॒म॒ते॒यः । जु॒जु॒र्वान् । द॒श॒मे । यु॒गे ।

अ॒पाम् । अर्थ॑म् । य॒तीना॑म् । ब्र॒ह्मा । भ॒व॒ति॒ । सार॑थिः ॥ ६

दीर्घऽतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपाम् । अर्थम् । यतीनाम् । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६

“दीर्घतमाः एतन्नामा महर्षिः स च “मामतेयः ममतायाः पुत्रः “दशमे “युगे दशयुगपर्यन्तं महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात् पूर्वोक्ताद्दुःखाद्विमुक्तोऽत्यन्तसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान्। दशमे युगे अतीते सति जुजुर्वान् जीर्णः वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन् “अर्थं पुरुषैरर्थ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं “यतीनां प्राप्नुवतीनाम् “अपाम् अप्कार्याणां प्रजानाम् । यद्वा । अपाम् अपसां कर्मणाम् अर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानाम् । “ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढः “भवति । किंच "सारथिः तद्वन्निर्वाहको भवति देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तान्तं मन्त्रोऽनुवदति। स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येण अश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥ ॥ १ ॥

मण्डल

१

सूक्त १.१ · सूक्त १.३१ · सूक्त १.६१ · सूक्त १.९१ · सूक्त १.१२१ · सूक्त १.१५१ · सूक्त १.१८१

सूक्त १.२ · सूक्त १.३२ · सूक्त १.६२ · सूक्त १.९२ · सूक्त १.१२२ · सूक्त १.१५२ · सूक्त १.१८२

सूक्त १.३ · सूक्त १.३३ · सूक्त १.६३ · सूक्त १.९३ · सूक्त १.१२३ · सूक्त १.१५३ · सूक्त १.१८३

सूक्त १.४ · सूक्त १.३४ · सूक्त १.६४ · सूक्त १.९४ · सूक्त १.१२४ · सूक्त १.१५४ · सूक्त १.१८४

सूक्त १.५ · सूक्त १.३५ · सूक्त १.६५ · सूक्त १.९५ · सूक्त १.१२५ · सूक्त १.१५५ · सूक्त १.१८५

सूक्त १.६ · सूक्त १.३६ · सूक्त १.६६ · सूक्त १.९६ · सूक्त १.१२६ · सूक्त १.१५६ · सूक्त १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१५९

← सूक्तं १.१५८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१५९

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१६० →

दे. द्यावापृथिवी। जगती।

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्था धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥१॥

उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्धवीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूम चक्रतुरुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥२॥

ते सूनवः स्वपसः सुदंससो मही जज्ञुर्मातरा पूर्वचित्तये ।

स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥३॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

नव्यंनव्यं तन्तुमा तन्वते दिवि समुद्रे अन्तः कवयः सुदीतयः ॥४॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमन्तं शतग्विनम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘प्र द्यावा' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यम् । अनुक्रान्तं च - ‘ प्र द्यावा पञ्च द्यावापृथिव्यं तु जागतं तु' इति ॥ अग्निष्टोमे पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि च द्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत् सूक्तम् । तथा च सूत्रं - प्र द्यावेति दैर्घतमसम्' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

आद्या द्यावापृथिव्ये पशौ हविषो याज्या । तथा च सूत्रितं - प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ।

प्र द्यावा॑ य॒ज्ञैः पृ॑थि॒वी ऋ॑ता॒वृधा॑ म॒ही स्तु॑षे वि॒दथे॑षु॒ प्रचे॑तसा ।

दे॒वेभि॒र्ये दे॒वपु॑त्रे सु॒दंस॑से॒त्था धि॒या वार्या॑णि प्र॒भूष॑तः ॥१

प्र । द्यावा॑ । य॒ज्ञैः । पृ॒थि॒वी इति॑ । ऋ॒त॒ऽवृधा॑ । म॒ही इति॑ । स्तु॒षे॒ । वि॒दथे॑षु । प्रऽचे॑तसा ।

दे॒वेभिः॑ । ये इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे । सु॒ऽदंस॑सा । इ॒त्था । धि॒या । वार्या॑णि । प्र॒ऽभूष॑तः ॥१

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतऽवृधा । मही इति । स्तुषे । विदथेषु । प्रऽचेतसा ।

देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । सुऽदंससा । इत्था । धिया । वार्याणि । प्रऽभूषतः ॥१

“द्यावा “पृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ ‘ दिवो द्यावा' इति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीषन्तोऽन्तोदात्तः । ‘ देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समासमध्ये पदान्तरपाठश्छान्दसः ॥ अहं यजमानः “यज्ञैः यागैस्तत्प्रदानैः निमित्तभूतैः हविष्प्रदानार्थं "प्र “स्तुषे प्रकर्षेण स्तौमि ।। पुरुषव्यत्ययः । कीदृश्यौ ते। “ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयित्र्यौ “मही महत्यौ "विदथेषु यागेषु “प्रचेतसा प्रकर्षेण अस्मांश्चेतयित्र्यौ अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृश्यौ स्तुषे । अनयोः कोऽतिशय इति उच्यते । "ये द्यावापृथिव्यौ “देवेभिः यजमानैः “देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका ययोस्ते तादृश्यौ । यद्वा । देवेभिर्विशिष्टे । “सुदंससा । दंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मोपेते । “इत्था सत्यम् । इत्थेति

सत्यनाम, सत्रा इत्था ' (नि. ३. १०. ५) इति तन्नामसु पाठात् । सत्यं “धिया अस्मदनुग्रहबुद्ध्या “वार्याणि वरणीयानि धनानि अस्मभ्यं “प्रभूषतः अलंकुरुतः दत्त इत्यर्थः । यद्वा । वार्याणि हवींषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥

उ॒त मं॑न्ये पि॒तुर॒द्रुहो॒ मनों मा॒तुर्महि॒ स्वतं॑व॒स्तद्धवीं॑मभिः ।

सु॒रेतं॑सा पि॒तरा॒ भूम॑ चक्रतुरु॒रु प्र॒जायां॑ अ॒मृतं॒ वरीं॑मभिः ॥ २

उ॒त । म॒न्ये॒ । पि॒तुः । अ॒द्रुहः॑ । मनः॑ । मा॒तुः । महिं॑ । स्वऽतं॑वः । तत् । हवीं॑मऽभिः ।

सु॒ऽरेतं॑सा । पि॒तरा॑ । भूम॑ । च॒क्र॒तुः॒ । उ॒रु । प्र॒ऽजायाः॑ । अ॒मृतं॑म् । वरीं॑मऽभिः ॥२

उत । मन्ये । पितुः । अद्रुहः । मनः । मातुः । महि ।
स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।

सुऽरेतसा । पितरा । भूम । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः ।
अमृतम् । वरीमऽभिः ॥२

"उत अपि च “पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्याः "अद्रुहः
अद्रोग्धुः । न हि कदाचित् पिता स्वपुत्रादये द्रुह्यति।
तादृश्याः पृथिव्याः “स्वतवः स्वायत्तं बलं
स्वयमेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणम् अत एव “महि महत्
“तत् तादृशमनुग्रहयुक्तं “मनः चित्तं “हवीमभिः
हवनैराह्वानैः “मन्ये जानामि प्रसादयामीत्यर्थः। यद्वा ।
तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवीमभिर्हवनैर्महि मन्ये
अतिमहत् प्रवृद्धं मन्ये। तथा “मातुः
सर्वस्योत्पादयितुरन्तरिक्षस्य द्युलोकस्य । 'मातान्तरिक्षं
निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानि' (निरु. २. ८) इति निरुक्तम् ।

यद्वा । पितुर्द्युलोकस्य मातुर्भूम्याः। द्यौर्वः पिता पृथिवी माता' (ऋ. सं. १. १९१. ६) इति श्रुतेः।
तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये।
द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैः प्रीणयामीत्यर्थः। किंच "पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिव्यौ "सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन "प्रजायाः यजमानादिरूपायाः "वरीमभिः वरिष्ठैः रक्षणविशेषैः "भूम बहुतरम् "उरु विस्तीर्णम् "अमृतम् अमरणभूतम् अभिलषितं "चक्रतुः कुरुतः ॥

ते सू॒नव॒ः स्वप॑सः सु॒दंसं॑सो म॒ही जं॑ज्ञुर्मा॒तरां॑ पू॒र्वचिं॑त्तये ।

स्था॒तुश्चं॑ स॒त्यं जगं॑तश्च॒ धर्मं॑णि पु॒त्रस्यं॑ पाथः प॒दमद्वं॑याविनः ॥३

ते । सू॒नवः॑ । सु॒ऽअपं॑सः । सु॒ऽदंसं॑सः । म॒ही इतिं॑ । ज॒ज्ञु॒ः । मा॒तरां॑ । पू॒र्वऽचिं॑त्तये ।

स्था॒तुः । च॒ । स॒त्यम् । जगं॑तः । च॒ । धर्मं॑णि । पु॒त्रस्यं॑ । पा॒थः॒ । प॒दम् । अद्वं॑याविनः ॥३

ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जज्ञुः । मातरा । पूर्वऽचित्तये ।

स्थातुः । च । सत्यम् । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदम् । अद्वयाविनः ॥३

“ते प्रसिद्धाः “सूनवः युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः “स्वपसः शोभनकर्माणः “सुदंससः शोभनदर्शनाः युवां 'मही महत्यौ “माता मातृवद्धितकारिण्यौ “जज्ञुः जानन्ति महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थम् । “पूर्वचित्तये प्रथमबुद्धये अनुग्रहरूपायै। किंच ते द्यावापृथिव्यौ “स्थातुः स्थावरस्य “जगतः जङ्गमस्य “पुत्रस्य पुत्रस्थानीयस्य उभयविधस्य जगतः “अद्वयाविनः न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य । स्वजीवनाय

युष्मद्व्यतिरिक्तमजानतः इत्यर्थः । ईदृशस्य “धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति “पदं स्थानं "सत्यम् अबाध्यं “पाथः रक्षथः दत्थ इत्यर्थः । यद्वा। ते प्रसिद्धाः सूनवः उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शनाः सुष्ठु उपक्षयन्तः वा आत्मानं स्वव्यापाराय ईदृशा रश्मयो मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जज्ञुः जातवन्तः द्यावापृथिव्योरन्तराले व्याप्ता इत्यर्थः। किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थम् अद्वयाविनो मार्गद्वयरहितस्य ॥ ‘बहुलं छन्दसि ' इति द्वयशब्दात् मत्वर्थीयो विनिः । ‘ अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥ पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्यं पाथः अवश्यं रक्षथः ।।

ते मा॒यिनो॑ ममिरे सु॒प्रचे॑तसो जा॒मी सयो॑नी मिथु॒ना

स॒मोक॑सा ।

नव्यं॑नव्यं॒ तन्तु॒मा तं॑न्वते दि॒वि सं॑मु॒द्रे अ॒न्तः क॒वयं॑ः सुदी॒तयं॑ः ॥४

ते । मा॒यिनः॑ । म॒मि॒रे॒ । सु॒ऽप्रचे॑तसः । जा॒मी इति॑ । सयो॑नी॒ इति॒ सऽयो॑नी । मि॒थु॒ना । सम्ऽओ॑कसा ।

नव्यं॑म्ऽनव्यम् । तन्तुं॑म् । आ । त॒न्व॒ते॒ । दि॒वि । स॒मु॒द्रे । अ॒न्तरिति॑ । क॒वयः॑ । सु॒ऽदी॒तयः॑ ॥४

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी । मिथुना । सम्ऽओकसा ।

नव्यम्ऽनव्यम् । तन्तुम् । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥४

“ते प्रसिद्धे द्यावापृथिव्यौ “मायिनः । माया प्रज्ञा। स्वविषयप्रज्ञावन्तः प्रज्ञोपलक्षितकर्मवन्तो वा "सुप्रचेतसः सुष्ठु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ताः रश्मयः “ममिरे मिमते प्रमाणेन परिच्छिन्दन्ति । कीदृश्यौ ते । “जामी परस्परं भगिनी। एतत्कुतः इति चेत् उच्यते । “सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने “मिथुना प्राण्युत्पत्तये मिथुनभूते परस्परमवियुक्ते इत्यर्थः । “समोकसा समानस्थाने । द्युपृथिव्योः एकस्मिन्नेव अवकाशरूपे आकाशेऽवस्थानात् । समीचीनस्थाने वा। किंच “कवयः मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवन्तः "सुदीतयः सुष्ठुद्योतना रश्मयः “दिवि द्योतमाने "समुद्रे अन्तरिक्षे "अन्तः मध्ये। समुद्रशब्दः अन्तरिक्षनामसु पाठात् तद्वचनः । स चैवं यास्केन निरुक्तः - समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा । (निरु. २. १०) इति । "नव्यंनव्यं “तन्तुं तननीयं

विस्तारणीयम् । जात्येकवचनम् । रश्मीन् “आ “तन्वते समन्ताद्विस्तारयन्ति ॥

तद्राधों अ॒द्य सं॑वि॒तुर्वरें॑ण्यं व॒यं दे॒वस्यं प्रस॒वे मंनामहे ।

अ॒स्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचे॒तुनां र॒यिं धं॑त्त॒ं वसुं॑मन्तं शत॒ग्विनंम् ॥५

तत् । राधः॑ । अ॒द्य । स॒वि॒तुः । वरें॑ण्यम् । व॒यम् । दे॒वस्यं । प्र॒ऽस॒वे । म॒ना॒म॒हे॒ ।

अ॒स्मभ्यंम् । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इतिं । सु॒ऽचे॒तुनां । र॒यिम् । धत्त॒म् । वसुं॑ऽमन्तम् । श॒त॒ऽग्विनंम् ॥५

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यम् । वयम् । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यम् । द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिम् । धत्तम् । वसुऽमन्तम् । शतऽग्विनम् ॥५

"वयं यजमानाः “सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः "देवस्य आदिस्यस्य अन्तर्यामिरूपिणः “प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां “तत् तादृशं “वरेण्यं वरणीयं “राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं “मनामहे याचामहे ॥ मन्यतिर्याच्ञाकर्मा । छान्दसः शप् । यद्वा । पुनःपुनरभ्यस्यामः । लप्सीमहीति यावत् ॥ ‘ म्ना अभ्यासे' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । शपि पाघ्रादिना मनादेशः ।। किंच “अस्मभ्यं “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ "सुचेतुना शोभनचेतनेन अस्मदनुग्रहबुद्ध्या “रयिं धनं “धत्तं दत्तम् । कीदृशम्। “वसुमन्तं निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं “शतग्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टम् ॥ ॥ २ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ | सूक्तं १.४४ | सूक्तं १.७४ | सूक्तं १.१०४ | सूक्तं १.१३४ | सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ | सूक्तं १.४५ | सूक्तं १.७५ | सूक्तं १.१०५ | सूक्तं १.१३५ | सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ | सूक्तं १.४६ | सूक्तं १.७६ | सूक्तं १.१०६ | सूक्तं १.१३६ | सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ | सूक्तं १.४७ | सूक्तं १.७७ | सूक्तं १.१०७ | सूक्तं १.१३७ | सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ | सूक्तं १.४८ | सूक्तं १.७८ | सूक्तं १.१०८ | सूक्तं १.१३८ | सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ | सूक्तं १.४९ | सूक्तं १.७९ | सूक्तं १.१०९ | सूक्तं १.१३९ | सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० | सूक्तं १.५० | सूक्तं १.८० | सूक्तं १.११० | सूक्तं १.१४० | सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६०

दीर्घतमा औचथ्यः

दे. द्यावापृथिवी। जगती

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशम्भुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः ॥१॥

उरुव्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुष्ये न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥२॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।

धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहा शुक्रं पयो अस्य दुक्षत ॥३॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशम्भुवा ।

वि यो ममे रजसी सुक्रतूययाजरेभि स्कम्भनेभिः समानृचे ॥४॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ ते हि ' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यम् । ‘ते हि ' इत्यनुक्रान्तम् ॥ चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं - ‘ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । तथा पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यं

निविद्धानीयं, चातुर्विंशिकं तृतीयसवनम् (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति आभिप्लविके द्वितीयेऽहनि अतिदिष्टत्वात्। आभिप्लविकात् द्वितीयादह्नः पृष्ठ्यस्य द्वितीयेऽहनि एतत्सूक्तमतिदेशतः प्राप्तं, 'पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्याम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति सूत्रितत्वात् । प्रथमा आश्विनशस्त्रे विनियुक्ता । ' संस्थितेष्वाश्विनाय' इत्यत्र सूत्रितं - ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीमृचयस्य ' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ।

ते हि द्यावांपृथि॒वी वि॒श्वशं॑म्भुव ऋ॒तावं॑री॒ रजंसो धार॒यत्कंवी ।

सु॒जन्मंनी धि॒षणें अ॒न्तरीं॑यते दे॒वो दे॒वी धर्मं॑णा॒ सूर्य॒ः शुचिं॑ः ॥१

ते इति॑ । हि । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वि॒श्वऽश॑म्भुवा ।
ऋ॒तव॑री॒ इत्यृ॒तऽव॑री । रज॑सः । धा॒र॒यत्क॑वी॒ इति॑
धा॒र॒यत्ऽक॑वी ।

सु॒जन्म॑नी॒ इति॑ सु॒ऽजन्म॑नी । धि॒षणे॒ इति॑ । अ॒न्तः । ई॒य॒ते॒
। दे॒वः । दे॒वी इति॑ । धर्म॑णा । सूर्यः॑ । शुचिः॑ ॥१

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशम्भुवा ।
ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रजसः । धारयत्कवी इति
धारयत्ऽकवी ।

सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अन्तः । ईयते
। देवः । देवी इति । धर्मणा । सूर्यः । शुचिः ॥१

“ते “हि ते खलु प्रसिद्धे “द्यावापृथिवी "अन्तः तयोरन्तराले
“शुचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा “देवः दीप्यमानः
“सूर्यः “धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन्

“ईयते सर्वदा गच्छति ॥ ‘ ईङ् गतौ'। दैवादिकः ॥ तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः । कीदृश्यौ ते। “विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावयितृ ययोः ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य सुखयित्र्यावित्यर्थः । “ऋतावरी ऋतवत्यौ ॥ ऋतशब्दात् छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । वनो र च' इति ङीब्रेफौ ॥ “रजसः उदकस्य उदकोत्पत्तौ । ‘ उदकं रज उच्यते ' (निरु. ४. १९) इति निरुक्तम् । “धारयत्कवी अकृच्छ्रेण धारकं कवि ययोस्ते तादृश्यौ । उदकोत्पादनाय अप्रयत्नवत्यौ इत्यर्थः । यद्वा । धारयस्कविर्मनीषी आदित्यो ययोस्ते तादृश्यौ । वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेते इत्यर्थः। "सुजन्मनी शोभनजन्मवत्यौ “धिषणे धर्षणोपेते स्वव्यापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः। “देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् ‘धिषणे रोदसी' (नि. ३. ३०. ३) इति तन्नामसु उक्तत्वात् द्यावापृथिवीनाम, तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वात् यौगिकं द्रष्टव्यम् ।

उ॒रु॒व्यच॑सा म॒हिनी॑ अस॒श्चता॑ पि॒ता मा॒ता च॒ भुव॑नानि रक्षतः ।

सु॒धृष्ट॑मे वपु॒ष्ये॒३॒ न रोद॑सी पि॒ता यत्सी॑म॒भि रू॒पैरवा॑सयत् ॥२

उ॒रु॒ऽव्यच॑सा । म॒हिनी॒ इति॑ । अ॒स॒श्चता॑ । पि॒ता । मा॒ता । च॒ । भुव॑नानि । र॒क्ष॒तः॒ ।

सु॒धृष्ट॑मे॒ इति॑ सु॒ऽधृष्ट॑मे । व॒पु॒ष्ये॒ः॒३॒ इति॑ । न । रोद॑सी॒ इति॑ । पि॒ता । यत् । सी॒म् । अ॒भि । रू॒पैः । अवा॑सयत् ॥२

उरुऽव्यचसा । महिनी इति । असश्चता । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुऽधृष्टमे । वपुष्येः इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सीम् । अभि । रूपैः । अवासयत् ॥२

“उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यौ अतिविस्तीर्णे “महिनी अत एव महत्यौ “असश्चता असज्जमाने परस्परवियुक्ते इत्यर्थः। "पिता पालयित्री द्यौः “माता निर्मात्री पृथिवी “च इत्युभे "भुवनानि भूतजातानि "रक्षतः पालयतः । ‘ द्यौष्पितः पृथिवि मातः' (ऋ. सं. ६. ५१. ५) इत्यादिश्रुतेर्मातापितृरूपत्वम् । किंच "सुधृष्टमे अतिशयेन धृष्टे ॥ छान्दसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "वपुष्ये "न वपुषो हिते इव । प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । “यत् यस्मात् “सीं सर्वतः “पिता पितृस्थानीयो द्यौः “रूपैः निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकाशैः निरूप्यमाणैर्वृष्ट्यादिभिर्वा “अभि “अवासयत् अभिवासयति अधितिष्ठति तस्मात् पिता माता च भुवनानि रक्षतः ॥

स वह्निः॑ पु॒त्रः पि॒त्रोः प॒वित्र॑वान्पु॒नाति॒ धीरो॒ भुव॑नानि
मा॒यया॑ ।

धे॒नुं च॒ पृश्निं॑ वृष॒भं सु॒रेत॑सं वि॒श्वाहा॑ शु॒क्रं पयो॑ अस्य दुक्षत
॥३

सः । वह्निः॑ । पु॒त्रः । पि॒त्रोः । प॒वित्र॑ऽवान् । पु॒नाति॑ । धीरः॑
। भुव॑नानि । मा॒यया॑ ।

धे॒नुम् । च॒ । पृश्नि॑म् । वृ॒ष॒भम् । सु॒ऽरेत॑सम् । वि॒श्वाहा॑ ।
शु॒क्रम् । पयः॑ । अ॒स्य॒ । धु॒क्ष॒त॒ ॥३

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रऽवान् । पुनाति । धीरः
। भुवनानि । मायया ।

धेनुम् । च । पृश्निम् । वृषभम् । सुऽरेतसम् । विश्वाहा ।
शुक्रम् । पयः । अस्य । धुक्षत ॥३

“पित्रोः मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योः ।। पिता मात्रा ' इति पिता शिष्यते । ‘ उदात्तयणः । इति पितुर्विभक्तिरुदात्ता ।। “पुत्रः पुरुत्राता पुत्रस्थानीयः आदित्यः पवित्रवान् 'पावनरश्मियुक्तः “धीरः धीमान् "सः “वह्निः फलस्य वोढा धारकः सन् 'मायया प्रज्ञया स्वकीयया “भुवनानि भूतजातानि “पुनाति पावयति प्रकाशयतीत्यर्थः । किंच स एव पुत्रः “पृश्निं शुक्लवर्णां “धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं “सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा “वृषभं सेक्तारं द्युलोकं “च मायया पुनाति प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । "विश्वाहा सर्वाण्यप्यहानि सर्वकालमित्यर्थः । किंच “अस्य द्युलोकस्य । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी । इमं द्युलोकम् । “शुक्रं “पयः दीप्तं पयःसदृशमुदकं “धुक्षत दोग्धि ॥ दुहेश्छान्दसे लुङि ‘ शल इगुपधादनिटः क्सः' इति च्लेः क्सादेशः ।। ईदृशो महानुभावः आदित्यस्तयोः पुत्रः इति द्यावापृथिव्योः स्तुतिः ॥

अ॒यं दे॒वाना॑म॒पसा॑म॒पस्त॑मो॒ यो ज॒जान॒ रोद॑सी वि॒श्वश॑म्भुवा ।

वि यो म॒मे रज॑सी सुक्र॒तूयया॒जरे॑भि॒ः स्कम्भ॑नेभि॒ः समा॑नृचे ॥४

अ॒यम् । दे॒वाना॑म् । अ॒पसा॑म् । अ॒पःऽत॑मः । यः । ज॒जान॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒श्वऽश॑म्भुवा ।

वि । यः । म॒मे । रज॑सी॒ इति॑ । सु॒क्र॒तु॒ऽयया॑ । अ॒जरे॑भिः । स्कम्भ॑नेभिः । सम् । आ॒नृ॒चे॒ ॥४

अयम् । देवानाम् । अपसाम् । अपःऽतमः । यः । जजान । रोदसी इति । विश्वऽशम्भुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतुऽयया । अजरेभिः । स्कम्भनेभिः । सम् । आनृचे ॥४

पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशस्य इदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रशंसति । “अयं “देवानां मध्ये देवतमः “अपसामपस्तमः । अप इति कर्मनाम । तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृष्टकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह। “यः देवः “विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयित्र्यौ “रोदसी द्यावापृथिव्यौ महानुभावे "जजान उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु “यः देवः "रजसी रञ्जनात्मिके द्यावापृथिव्यौ । रजसी इति द्यावापृथिव्योर्नाम, ‘रजसी सदसी' (नि. ३. ३०.८) इति तन्नामसु पाठात् । उक्तरूपे “वि “ममे विशेषेण परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय नेत्याह। “सुक्रतूयया शोभनकर्मेच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृक्कर्मेच्छया । अथवा एतदुत्तरत्र संबध्यते । सुक्रतूयया उक्तेन निमित्तेन इमे द्यावापृथिव्यौ "अजरेभिः अजीर्णैर्दृढतरैः "स्कम्भनेभिः गतिप्रतिबन्धसाधनैः शङ्कुभिः “समानृचे सम्यक् सर्वतः पूजितवान्

स्थापितवानित्यर्थः ॥ ऋच स्तुतौ'। लिटि रेफसामान्यात्
द्विहल्त्वमस्तीति तस्मान्नुड्द्विहलः' इत्यभ्यासस्य नुट् ।
यस्मादेवं तस्माद्ध्यमेव देवः अयमेव अपस्तमः
इत्येवंमहानुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः ॥

ते नों गृणा॒ने मंहिनी॒ महि॒ श्रवंः क्ष॒त्रं द्यांवापृथिवी धासथो
बृ॒हत् ।

येना॒भि कृ॒ष्टीस्त॒तनांम वि॒श्वहां पु॒नाय्य॒मोजों अ॒स्मे
समिंन्वतम् ॥५

ते । न॒ः । गृ॒णा॒ने इतिं । म॒हि॒नी॒ इतिं । महिं । श्रवः । क्ष॒त्रम्
। द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इतिं । धा॒स॒थ॒ः । बृ॒हत् ।

येनं । अ॒भि । कृ॒ष्टीः । त॒तनांम । वि॒श्वहां । पु॒नाय्यंम् ।
ओजः । अ॒स्मे इतिं । सम् । इ॒न्व॒त॒म् ॥५

ते । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रम् । द्यावापृथिवी इति । धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यम् । ओजः । अस्मे इति । सम् । इन्वतम् ॥५

“ते प्रसिद्धे हे “द्यावाथिवी द्यावापृथिव्यौ “गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ “महि महदतिप्रभूतं “श्रवः सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा “नः अस्मभ्यं “धासथः धत्तम् ।। दधातेर्लेट्यडागमः । ‘ सिब्बहुलम्' इति सिप् । तथा “बृहत् अतिप्रभूतं “क्षत्रं बलं धासथः । तदेव विशेष्यते । “येन अन्नबलेन “विश्वहा सर्वेष्वपि अहःसु “कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः "अभि “ततनाम अभितो विस्तारयाम॥ तनोतेर्लोटि छान्दसो विकरणस्य श्लुः। ‘आडुत्तमस्य इति आडागमः । तस्य ‘ छन्दस्युभयथा '

इति आर्धधातुकत्वात् अभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम, कृष्टयः चर्षणयः ' (नि. २. ३. ७) इति तन्नामसु पाठात् । किंच “पनाय्यं स्तुत्यम् “ओजः शरीरबलम् “अस्मे अस्मासु सम्यक् “इन्वतं व्याप्नुतं प्रवर्धयतमित्यर्थः । इन्वतिर्व्याप्तिवचनः, ‘इन्वति ननक्ष' (नि. २. १८. १) इति तन्नामसु पाठात् ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६१

← सूक्तं १.१६०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१६१

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१६२ →

दे. ऋभवः। जगती, १४ त्रिष्टुप् ।

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं कद्यदूचिम ।

न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्द्रुण इद्भूतिमूदिम ॥१॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद्व आगमम् ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥२॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वो रथ उतेह कर्त्वः ।

धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि ॥३॥

चकृवांस ऋभवस्तदपृच्छत क्वेदभूद्यः स्य दूतो न आजगन् ।

यदावाख्यच्चमसाञ्चतुरः कृतानादित्त्वष्टा ग्नास्वन्तर्न्यानजे ॥४॥

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिन्दिषुः ।

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्या नामभि स्परत् ॥५॥

इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ॥६॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥७॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम् ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने मादयाध्वै ॥८॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यन्तीं बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदन्तश्चमसाँ अपिंशत ॥९॥

श्रोणामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतम् ।

आ निम्रुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥१०॥

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥११॥

सम्मील्य यद्भुवना पर्यसर्पत क्व स्वित्तात्या पितरा व आसतुः ।

अशपत यः करस्नं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अब्रवीतन ॥१२॥

सुषुप्वांस ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अबूबुधत् ।

श्वानं बस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या व्यख्यत ॥१३॥

दिवा यान्ति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अन्तरिक्षेण याति ।

अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छन्तः शवसो नपातः ॥१४॥

सायणभाष्यम्

' किमु श्रेष्ठः' इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तं दैर्घतमसमार्भवम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । अनुक्रान्तं च - किमु

श्रेष्ठः षळूनार्भवं त्रिष्टुबन्तम्' इति । व्यूळ्हे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवं निविद्धानं द्वि प्रतीकम् । तत्र 'किमु श्रेष्ठः' इत्येतदन्त्यवर्जं प्रतीकम् । ‘ व्यूळ्हश्चेत्' इति खण्डे सूत्रितं - किमु श्रेष्ठ उप नो वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्रश्च' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

किमु॒ श्रेष्ठ॒ः किं यवि॑ष्ठो न॒ आज॑ग॒न्किमी॑यते दू॒त्यं१॒॑ कद्यदू॑चि॒म ।

न नि॑न्दिम चम॒सं यो म॑हाकु॒लोऽग्ने॑ भ्रात॒र्द्रुण॒ इद्भू॒तिमू॑दिम ॥१

किम् । उ॒ इति॑ । श्रेष्ठः॑ । किम् । यवि॑ष्ठः । न॒ः । आ । अ॒ज॒ग॒न् । किम् । ई॒य॒ते॒ । दू॒त्य॑म् । कत् । यत् । ऊ॒चि॒म ।

न । नि॒न्दि॒म॒ । च॒म॒सम् । यः । म॒हा॒ऽकु॒लः । अ॒ग्ने॒ । भ्रा॒तः॒ । द्रुणः॑ । इत् । भू॒तिम् । ऊ॒दि॒म॒ ॥१

किम् । ऊं इति । श्रेष्ठः । किम् । यविष्ठः । नः । आ । अजगन् । किम् । ईयते । दूत्यम् । कत् । यत् । ऊचिम ।

न । निन्दिम । चमसम् । यः । महाऽकुलः । अग्ने । भ्रातः । द्रुणः । इत् । भूतिम् । ऊदिम ॥१

ऋभवो नाम सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः सन्तः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित् कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान् प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान् दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभवः आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्तुमसमर्थाः पदस्परमेवं संदिहते । अयं “किमु “श्रेष्ठः किं नु खलु अस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मान् “आजगन्

आगमत् प्राप्तः ॥ गमेर्लङि छान्दसः शपः श्लुः ।
हल्ङ्यादिलोपे ' मो नो धातोः' इति नत्वम् । अजगन्निति
गतिकर्मा, अगन् अजगन्' (नि. २. १४.११२) इति
तन्नामसु पाठात् ।। "किं "यविष्ठः किं वा अस्माकं
युवतमोऽस्मत्तः कनीयान् आजगन् प्राप्तः । "किं वा "दूत्यं
दूतकर्म देवसंबन्धि "ईयते गच्छति । देवैः प्रेरितः
दूतोऽस्मानागतो वा ॥ ' दूतस्य भागकर्मणी ' इति यत् ॥
"यदूचिम यदेतत् ब्रूमः तत् "कत् । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः
। वयं तावत् त्रय एव इदानीं चत्वारः समानरूपा वर्तामहे
तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं
संदिह्य कथंचित् स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रति आपरोक्ष्येण
ब्रुवते । हे "अग्ने "भ्रातः भ्रातृवद्भागार्ह । भ्राता यथा
बलात् स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य
बलात् चमसपानाय प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तम् । हे
तादृशाग्ने "चमसं "न "निन्दिम । अधिकः समागत इति
पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ ' णिदि कुत्सायाम् ।

'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति द्विर्वचनाभावः ॥ अदूष्यत्वे कारणमाह । “यः चमसः महाकुलः महाकुलोत्पन्नः त्वष्ट्रा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च त्वष्टा ग्नास्वन्तर्न्यानजे ' (ऋ. सं १. १६१. ४) इति । अतः कारणात् “द्रुणः । विकारे प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छब्दोऽवधारणे । दारुविकारचमसस्य "भूतिं प्राप्तिम् "ऊदिम ब्रूमः ॥ विदेश्छान्दसे लिटि वचिस्वपि ' इति संप्रसारणम् । क्रादिनियमात् इट् ।

एकं चम॒सं च॒तुरः॑ कृणोतन॒ तद्वो॑ दे॒वा अ॑ब्रुव॒न्तद्व॒ आग॑मम् ।

सौध॑न्वना॒ यद्ये॒वा क॑रि॒ष्यथ॑ सा॒कं दे॒वैर्य॒ज्ञिया॑सो भविष्यथ ॥२

एकंम् । च॒म॒सम् । च॒तुरः॑ । कृ॒णो॒त॒न॒ । तत् । व॒ः । दे॒वाः ।
अ॒ब्रु॒व॒न् । तत् । व॒ः । आ । अ॒ग॒म॒म् ।

सौधंन्वनाः । यदिं । ए॒व । क॒रि॒ष्यथं । सा॒कम् । दे॒वैः ।
य॒ज्ञियांसः । भ॒वि॒ष्य॒थ॒ ॥२

एकम् । चमसम् । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः ।
अब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमम् ।

सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकम् । देवैः ।
यज्ञियासः । भविष्यथ ॥२

एवं पृष्टोऽग्निस्तान् प्रत्युवाच । हे "सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयम् “एकं "चमसं त्वष्ट्रा संपादितं पूर्वमेकमेव सन्तं चमसं “चतुरः “कृणोतन चतुःसंख्याकान् कुरुत । चतुरः शसि' (पा. सू. ६. १. १६७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् तनप् ।। यथा उपरितने ' ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति ।

इत्युपक्रम्य ‘ कनिष्ठ आह चतुरस्करेति' (ऋ. सं. ४. ३३. ५) इति चतुष्कं निर्धारितम् । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु “वः युष्मान प्रति “तत् उक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्म उत्तरत्र वक्ष्यमाणम् अश्वरथादिकरणरूपं च कर्म “देवाः इन्द्रादयः “अब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन “तत् तादृशं कर्म “वः युष्माकं वक्तुम् अहम् “आगमम् प्राप्तोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्यूयं “यद्येवा “करिष्यथ यद्येवं मदुक्तप्रकारेण कर्तुं शक्नुथ तथा चेत् “देवैः “साकं सह “यज्ञियासो “भविष्यथ । इति तैरुक्तमित्यर्थः ।।

अ॒ग्निं दू॒तं प्रति॒ यदब्र॑वीत॒नाश्व॒ः कर्त्वो॒ रथं उ॒तेह कर्त्व॒ः ।

धे॒नुः कर्त्वा॑ युव॒शा कर्त्वा॒ द्वा तानिं भ्रात॒रनुं वः कृ॒त्व्येमंसि ॥३

अ॒ग्निम् । दू॒तम् । प्रति॑ । यत् । अब्र॑वीतन । अश्वः॑ । कर्त्वः॑ । रथः॑ । उ॒त । इ॒ह । कर्त्वः॑ ।

धे॒नुः । कर्त्वा॑ । यु॒व॒शा । कर्त्वा॑ । द्वा । तानि॑ । भ्रा॒त॒ः । अनु॑ । व॒ः । कृ॒त्वी । आ । इ॒म॒सि॒ ॥३

अग्निम् । दूतम् । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्वः । रथः । उत । इह । कर्त्वः ।

धेनुः । कर्त्वा । युवशा । कर्त्वा । द्वा । तानि । भ्रातः । अनु । वः । कृत्वी । आ । इमसि ॥३

हे आगत देव "अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं “दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां “प्रति “यत् यत्कार्यम् "अब्रवीतन अब्रुवन् । व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत् तनप् ॥ किमिति “अश्वः "कर्त्वः । एकस्मादश्वादश्वान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः । अश्वादश्वमतक्षत ' (ऋ.सं. १. १६१. ७) इति

वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ‘ कृत्यार्थे तवैकेन्' इति त्वन्प्रत्ययः ॥ "उत अपि च “रथः कर्त्वः कर्तव्यः । “धेनुः कर्त्वा । चर्मरहिता मृता गौः नित्यदोग्ध्री पुनर्नूतना कार्या । तदुत्तरत्र ‘ निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ' (ऋ.सं. १. १६१. ७) इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा “द्वा द्वौ पितरौ जीर्णौ सन्तो पुनः “युवशा युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ “कर्त्वा कर्तव्यौ । हे “भ्रातः अग्ने युष्माकं देवानां तैरुक्तानि कर्माणि कृत्वा “अनु पश्चात् “कृत्वी कृत्व्या कर्मणा “एमसि एमः आभिमुख्येन प्राप्नुमः ।। ‘ इण् गतौ । इदन्तो मसिः॥ यद्वा । ऋषेरिदं वाक्यम् । हे ऋभवः यूयमागतमग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्तव्यत्वेन वदथ अङ्गीकुरुथ तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरग्ने कृत्व्या कर्मणैमसीति ब्रूथेत्यृषिराह ॥

च॒कृ॒वांसं ऋभव॒स्तदंपृच्छत॒ क्वेदंभू॒द्यः स्य दू॒तो न॒

आजंगन् ।

य॒दावा॑ख्यंच्चम॒सा॑ञ्च॒तुरं॑ः कृ॒तानादित्त्वष्टा॒

ग्नास्व॒न्तर्न्या॑नजे ॥४

च॒कृ॒ऽवांसः॑ । ऋ॒भ॒वः॒ । तत् । अ॒पृ॒च्छ॒त॒ । क्वं । इत् ।

अ॒भू॒त् । यः । स्यः । दू॒तः । न॒ः । आ । अजंगन् ।

य॒दा । अ॒व॒ऽअख्यंत् । च॒म॒सान् । च॒तुरः॑ । कृ॒तान् । आत् ।

इत् । त्वष्टां । ग्नासुं । अ॒न्तः । नि । आ॒न॒जे॒ ॥४

चकृऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । क्व । इत् ।

अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् ।

यदा । अवऽअख्यत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् ।

इत् । त्वष्टा । ग्नासु । अन्तः । नि । आनजे ॥४

हे “ऋभवः “तत् कार्यं यथा 'चकृवांसः कृतवन्तो यूयम् "अपृच्छत प्रश्नं कुरुत ॥ करोतेर्लिटः क्वसुः । अत्र यद्यपि ऋभुरिति त्रयाणां मध्ये एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्यात् ‘छत्रिणो गच्छन्ति ' इतिवत् सर्वेऽपि ऋभवः' उच्यन्ते । किमिति । “स्यः सः “दूतः क्वेदभूत् कुत्र गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । “यः यो दूतः “नः अस्मान् “आजगन् आगमत् प्राप्तः । एवंभूते सति “यदा अयं त्वष्टा "चतुरः “कृतान् “चमसान् “अवाख्यत् अभिपश्यति ।। ख्यातेर्लुङि • अस्यतिवक्तिख्याति° इति च्लेः अङादेशः ॥ “आदित् अनन्तरमेव “त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादकः एतन्नामको देवः “ग्नासु स्त्रीषु । मेना ग्ना इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । “अन्तः मध्ये “न्यानजे न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियम् आत्मानम् अमन्यत इत्यर्थः ॥ अञ्जेर्लिटि तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥

हना॑मैना॒ँ इति॒ त्वष्टा॒ यदब्र॑वीच्चम॒सं ये दे॑व॒पान॒मनि॑न्दिषुः ।

अ॒न्या नामा॑नि कृण्वते सु॒ते सचाँ॑ अ॒न्यैरे॑नान्क॒न्या॒३॒॑
नाम॑भिः स्परत् ॥५

हना॑म । ए॒ना॒न् । इति॑ । त्वष्टा॑ । यत् । अब्र॑वीत् । च॒म॒सम्
। ये । दे॒व॒ऽपान॑म् । अनि॑न्दिषुः ।

अ॒न्या । नामा॑नि । कृ॒ण्व॒ते॒ । सु॒ते । सचा॑ । अ॒न्यैः । ए॒ना॒न्
। क॒न्या॑ । नाम॑ऽभिः । स्प॒र॒त् ॥५

हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् । चमसम्
। ये । देवऽपानम् । अनिन्दिषुः ।

अन्या । नामानि । कृण्वते । सुते । सचा । अन्यैः । एनान्
। कन्या । नामऽभिः । स्परत् ॥५

“एनान् वक्ष्यमाणान् “हनाम “इति “यत् यदा “अब्रवीत् “त्वष्टा । पूजार्थं बहुवचनम् । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् ऋभूणां प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति। “ये "देवपानं देवैः पातव्यं 'चमसं ये ऋभवः “अनिन्दिषुः निन्दामकुर्वन्। देवयोग्यं त्वाष्ट्रचमसं मनुष्याः ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन तान् हनामेति यदा अब्रवीदित्यर्थः । तदाप्रभृति मनुष्याः “सुते अभिषुते सोमे पानाय प्रस्तुते सति "सचा सह परस्परम् “अन्या “नामानि अन्यानि होत्रध्वर्यूद्गात्रादीनि “कृण्वते कुर्वन्ति । पूर्वनाम प्रच्छाद्य उपहवकाले ‘अध्वर्य उपह्वयस्व होतरुपह्वयस्व' इत्येवम् अन्यैरेव नामभिः आत्मानं त्वष्टृवधभीत्या प्रख्यापयन्तीत्यर्थः । पूर्वम् अन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । “एनान् नरान् “कन्या स्वोत्पादयित्री माता “अन्यैः एव “नामभिः “स्परत् प्रीणयति ॥ ‘ स्पृ प्रीतिबलयोः '। लेट्यडागमः ॥ ॥ ४ ॥

इन्द्रो॒ हरी॑ युयु॒जे अ॒श्विना॒ रथं॒ बृह॒स्पति॑र्वि॒श्वरू॑पा॒मुपा॑जत ।

ऋ॒भुर्वि॑भ्वा॒ वाजो॑ दे॒वाँ अ॑गच्छत॒ स्वप॑सो य॒ज्ञियं॑
भा॒गमै॑तन ॥६

इन्द्रः॑ । हरी॒ इति॑ । यु॒यु॒जे । अ॒श्विना॑ । रथ॑म् । बृह॒स्पतिः॑ ।
वि॒श्वऽरू॑पाम् । उप॑ । आ॒ज॒त॒ ।

ऋ॒भुः । विऽभ्वा॑ । वाजः॑ । दे॒वान् । अ॒ग॒च्छ॒त॒ । सु॒ऽअप॑सः
। य॒ज्ञिय॑म् । भा॒गम् । ऐ॒त॒न॒ ॥६

इन्द्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथम् । बृहस्पतिः ।
विश्वऽरूपाम् । उप । आजत ।

ऋभुः । विऽभ्वा । वाजः । देवान् । अगच्छत । सुऽअपसः
। यज्ञियम् । भागम् । ऐतन ॥६

पूर्वं सृष्टानां क्रमेण विनियोगमाह । “इन्द्रो “हरी "युयुजे । एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तथा “अश्विना अश्विनौ “रथं योजितवन्तौ । तथा "बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रस्य पालयिता एतन्नामको देवः “विश्वरूपां नानारूपोपेतां गाम् “उपाजत उपागमत् स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र गौरिति विशेषो न श्रुतः तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्वेत्युक्तत्वात् पुरस्ताच्च ‘ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम् ' (ऋ.सं. ४. ३३. ८) इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपाम् इत्यस्याश्वपङ्क्तिरिति केचन व्याचक्षते तदसत्। युष्मत्संपादितानि रथादीनि इन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् । तस्मात् "ऋभुर्विभ्वा "वाजः च यूयं "देवान् इन्द्रादीन् “अगच्छत । गत्वा च हे “स्वपसः शोभनाश्वरथादिकर्मवन्तो यूयं “यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनं "भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्तैः सेवनीयम् “ऐतन प्राप्नुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमृषिराह ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥७

निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरन्ता । युवशा । ता । अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वम् । अतक्षत । युक्त्वा । रथम् । उप । देवान् । अयातन ॥७

निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरन्ता । युवशा । ता । अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वम् । अतक्षत । युक्त्वा । रथम् । उप । देवान् । अयातन ॥७

हे “सौधन्वनाः यूयं “निश्चर्मणः मृतायाः गोः सकाशात् उत्कृत्ताच्चमर्णः “गां नूतनां निः “अरिणीत निरगमयत उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेव अश्वादीनां विनियोगः उक्तः तथापि तेषामत्यन्तदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकरणमेव अपि च “या “जरन्ता यौ जीर्णौ पितरौ “ता तौ “युवशा युवानौ “अकृणोतन अकुरुत । किंच “अश्वादश्वम् एकेन विद्यमानेनाश्वेन अश्वान्तरम् “अतक्षत प्रयत्नेन संपादितवन्तः । यस्मादेवं कृतवन्तस्तस्मात् “रथं युष्मदीयं “युक्त्वा अश्वैर्योजयित्वा "देवान् इन्द्रादीन् “उप “अयातन देवसमीपं प्राप्नुत ॥ इदमुंदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा वा पिबता मुञ्जनेजनम् । सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने मादयाध्यै ॥ ८ ॥

इ॒दमु॑द॒कं पिब॒तेत्य॑ब्रवीतने॒दं वा॑ घा पिबता मुञ्ज॒नेज॑नम् ।

सौध॑न्वना॒ यदि॒ तन्नेव॒ हर्य॑थ तृ॒तीये॑ घा॒ सव॑ने मादयाध्वै ॥८

इ॒दम् । उ॒द॒कम् । पि॒ब॒त॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त॒न॒ । इ॒दम् । वा॒ । घ॒ । पि॒ब॒त॒ । मु॒ञ्ज॒ऽनेज॑नम् ।

सौध॑न्वनाः । यदि॑ । तत् । नऽइ॑व । हर्य॑थ । तृ॒तीये॑ । घ॒ । सव॑ने । मा॒द॒या॒ध्वै॒ ॥८

इदम् । उदकम् । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदम् । वा । घ । पिबत । मुञ्जऽनेजनम् ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीये । घ । सवने । मादयाध्वै ॥८

इदानीमृषिः देवैरुक्तमर्थं तान् संबोध्य यूयम् ऋभून् एवमुक्तवन्तः स्थ इति अनुवाचयति। हे “सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयम् “इदमुदकं सोमलक्षणं “पिबतेत्यब्रवीतन इत्युक्तवन्तः ॥ ब्रवीतेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनबादेशे पित्त्वात् 'ब्रुव ईट्' (पा. सू. ७. ३. ९३) ॥ एतत् प्रातःसवनिकाभिप्रायम् । “वा अथवा । “घ इत्यनर्थकः प्रसिद्ध्यर्थो वा । “इदं “मुञ्जनेजनम् । मुञ्जवान्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानम् । तत आहृतत्वात् तेन मुञ्जतृणेन शोधितं अपगततृणमित्यर्थः । इदं सोमरसरूपमुदकं “पिबत इत्यब्रवीतन । एतत् माध्यंदिनसवनाभिप्रायम् । हे ऋभवः यूयं “तत् उभयसवनसंबन्धि सोमपानकार्यं “नेव हर्यथ नैव कामयथ । हर्यतिः कान्तिकर्मा, ' हर्यति उशिक्' (नि. २. ६. १०) इति तत्कर्मसु पाठात् । “तृतीये “सवने तु "मादयाध्वै अत्यर्थं तृप्ताः भवथ । ' ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्' इति तृतीयसवने तेषां सोमपानसद्भावात् । एवं

यूयमृभूनुक्तवन्तः । अथवा ऋभून्प्रति तस्यैव इदं वाक्यम् । हे सौधन्वनाः यूयं देवत्वं प्राप्य देवयजनं प्रति सोमपानाय रथेनागत्य श्रान्तानश्वान् प्रातःसवने इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । तत्र यदि नेच्छथ इदं वा मुञ्जनेजनं मुञ्जेन दूषितं वाजिनं पिबतेत्यब्रवीतन पश्चात् तत् द्वयं यदि नेव हर्यथ हे अश्वा यूयं तृतीये सवने मादयध्वै । तत्रापि वाजिनप्रचारात् ॥

आपो॒ भूयि॑ष्ठा॒ इत्येको॑ अब्रवीद॒ग्निर्भूयि॑ष्ठ॒ इत्य॒न्यो अ॑ब्रवीत् ।

व॒ध॒र्यन्ती॑ ब॒हुभ्य॒ः प्रैको॑ अब्रवीदृ॒ता वद॑न्तश्चम॒साँ अ॑पिंशत ॥९

आप॑ः । भूयि॑ष्ठाः । इति॑ । एक॑ः । अ॒ब्र॒वी॒त् । अ॒ग्निः । भूयि॑ष्ठः । इति॑ । अ॒न्यः । अ॒ब्र॒वी॒त् ।

व॒ध॒ःऽयन्तीं॑म् । ब॒हुऽभ्यः॑ । प्र । एकः॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । ऋ॒ता ।
वदं॑न्तः । च॒म॒सान् । अ॒पिं॒श॒त॒ ॥९

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः ।
भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधःऽयन्तीम् । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता ।
वदन्तः । चमसान् । अपिंशत ॥९

चमचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदन्तो व्यभजन्निति
तदाह । “एकः त्रयाणामन्यतमः “आपो “भूयिष्ठाः “इति
“अब्रवीत नहि उदकात् प्रशस्तं लोकोपकारकं
तत्त्वान्तरमस्ति । आपो भूयिष्ठाः इति ऋतम् अवादीत् ।
अपामेव श्रेष्ठत्वम् अप एव ससर्जादौ ' (मनु. १.८)
इत्यादिशास्त्रात्। तथा “अन्यः “अग्निर्भूयिष्ठ “इति
“अब्रवीत् । आन्तरं बाह्यं च
दाहपाकभुक्तजरणादिव्यापारेण अग्नेरेव

जगन्निर्वाहकत्वादग्नेरेव भूयिष्ठत्वम् इत्येव मन्यते । तथा “वधर्यन्तीम् । वधरिति रेफान्तः अपि वज्रनाम, ‘वधः अर्कः ' (नि. २. २०, ७) इति तन्नामसु पाठात् । तदिच्छति वृष्ट्युदकायेति वधर्यन्ती मेघपङ्क्तिरुच्यते । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापेक्षते तथापि वृष्ट्यर्थम् इन्द्रवज्रेण हन्यमानत्वात् तदिच्छतीत्युपचर्यते । यद्वा । बहुभ्यः तेषामर्थाय वधर्यन्तीं वधमात्मन इच्छन्ती भूमिम् ॥ छान्दसो रेफोपजनः । तामेव “एकः “बहुभ्यः संवादिभ्यः श्रेष्ठतमाम् “अब्रवीत् । उदकस्यापि मेघकारणत्वात् । एवम् “ऋता ऋतानि उक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि “वदन्तः परस्परं ब्रुवन्तः “चमसान् “अपिंशत अवयविनोऽकुरुत चतुर्धा व्यभजत इत्यर्थः॥ ‘पिश अवयवे'। ‘शे मुचादीनाम ' इति नुम् । इदमेव ऋतवदनम् अपेक्ष्य ऋभुशब्दं व्याचक्षाणो यास्कः - ‘ ‘ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा' (निरु. ११, १५) इत्युक्तत्वात् ।।

श्रो॒णामेक॑ उ॒द॒कं गामवा॑जति मा॒ंसमेक॑ः पिंशति
सू॒नयाभृ॑तम् ।

आ नि॒म्रुच॒ः शकृ॒देको॒ अपा॑भर॒त्किं स्वि॑त्पु॒त्रेभ्य॑ः पि॒तरा॒
उपा॑वतुः ॥१०

श्रो॒णाम् । एकः॑ । उ॒द॒कम् । गाम् । अव॑ । अ॒ज॒ति॒ ।
मा॒ंसम् । एकः॑ । पि॒ंश॒ति॒ । सू॒नया॑ । आऽभृ॑तम् ।

आ । नि॒ऽम्रुचः॑ । शकृ॑त् । एकः॑ । अप॑ । अ॒भ॒र॒त् । किम् ।
स्वि॒त् । पु॒त्रेभ्यः॑ । पि॒तरौ॑ । उप॑ । आ॒व॒तु॒ः ॥१०

श्रोणाम् । एकः । उदकम् । गाम् । अव । अजति ।
मांसम् । एकः । पिंशति । सूनया । आऽभृतम् ।

आ । निऽम्रुचः । शकृत् । एकः । अप । अभरत् । किम् ।
स्वित् । पुत्रेभ्यः । पितरौ । उप । आवतुः ॥१०

अत्र ऋभव एव ऋत्विग्रूपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहन्तीत्याह। "श्रोणां शोणम् ॥ ‘ वा छन्दसि ' इति पररूपाभावः ।। शोणवर्णम् “उदकं रुधिरम् “एकः ऋभुषु मध्ये ऋत्विक् “गाम् “अवाजति बाह्यभूमिं प्रति गमयति रक्षोभागत्वेन स्थापयति । तथा “एकः "मांसं "सूनया छेदनसाधनेन स्वधितिना “आभृतं संपादितं “पिंशति हृदयजिह्वावक्षआद्याकारेण आहृतं संपादितं मांसं पिंशति अवयवीकरोति स्वधितिना तत्तद्वयवान् विभजतीत्यर्थः । अथ “एकः “निम्रुचः निःशेषेण छिन्नात् मांसात् “शकृत् कुक्षिस्थं जरत्तृणम् ऊबध्यनामकम् “अपाभरत् अपाहरन्निरसनाय । एवमृत्विग्रूपेण स्थितेभ्यः “पुत्रेभ्यः पुरुत्रातृभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु “पितरा यज्ञस्य पालयितारौ जायापती “किं “स्वित् "उपावतुः किं नु खलु प्राप्नुतः ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थाच्छान्दसो लिट् ॥ सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्यमस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः ।

एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पङ्गुकां गामुदकं प्रत्यवगमयति । अपरः सूनया मांसविक्रयिण्या आभृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर आ निम्रुचः अस्तमयादर्वागेव शकृत् गोपुरीषं हरति । एवम् ऋभुभिरनुष्ठिते सति किं स्विदेतस्मात् परिचरणात् अन्यत् पुत्रेभ्यः सकाशात् उपावतुः उपगच्छेतामिति ॥ ॥ ५ ॥

उ॒द्वत्स्व॑स्मा अकृणोतना॒ तृणं॑ नि॒वत्स्व॒पः स्व॑प॒स्यया॑ नरः ।

अगो॑ह्यस्य॒ यदस॑स्तना गृ॒हे तद॒द्येदमृ॑भवो॒ नानु॑ गच्छथ ॥ ११

उ॒द्वत्ऽसु॑ । अ॒स्मै॒ । अ॒कृ॒णो॒त॒न॒ । तृण॑म् । नि॒वत्ऽसु॑ । अ॒पः । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । न॒रः॒ ।

अगोह्यस्य । यत् । असंस्तन । गृहे । तत् । अद्य । इदम् । ऋभवः । न । अनुं । गच्छथ ॥११

उद्वत्ऽसु । अस्मै । अकृणोतन । तृणम् । निवत्ऽसु । अपः । सुऽअपस्यया । नरः ।

अगोह्यस्य । यत् । असस्तन । गृहे । तत् । अद्य । इदम् । ऋभवः । न । अनु । गच्छथ ॥११

पुराणप्रसिद्धान् सुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवतः ऋभून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्धया सूर्यरश्मिरूपान् ऋभून् इदानीं स्तौति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रिया सिद्धानृभून् बहुधा निरुच्य तदुदाहरणत्वेन ' विष्ट्वी शमी ' इत्येतामुदाहृत्य • आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते' (निरु. ११. १६) इत्युक्त्वा तस्मिन्नर्थे एतामृचमुदाजहार । हे "ऋभवः उरु प्रभूतं भासमानाः ऋतेन आदित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेन उदकार्थमुत्पन्ना वा ।

रश्मीनामुरुभासमानत्वं प्रसिद्धम् । तथा आदित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्थं भवनमपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय पुनः वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम् ।' आदित्याज्जायते वृष्टिः' (मनु. ३.७६) इति शास्त्रात् । तथाविधाः "नरः प्रकाशवृष्ट्युकादेर्नेतारः यूयम् "उद्वत्सु उन्नतेषु प्रदेशेषु मेर्वादिषु "तृणं व्रीहियवादिरूपम् "अस्मै प्राणिजाताय तदुपकारार्थम् "अकृणोतन कृतवन्तः स्थ ॥ 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः ।। तथा "निवत्सु प्रवणदेशेषु अस्मै एव "अपः उदकानि अकृणोतन अकुरुत । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । "स्वपस्यया शोभनकर्मेच्छया । शोभनं कर्म एभिः कृतमिति यथा यजमानाः स्तुवन्ति तदिच्छयेत्यर्थः। किंच यूयम् "अगोह्यस्य अग्राह्यस्यादित्यस्य "गृहे मण्डले "यत् यावत्कालम् "असस्तन सुप्तवन्तः स्थ रात्रौ निर्व्यापारास्तिष्ठथ ॥ ' षस स्वप्ने '। अस्माल्लङि पूर्ववत्तस्य तनबादेशः । अदादित्वात् शपो लुक् । "तत्

तावन्तं कालम् “अद्य अहनि “इदम् इदानीं “नानु “गच्छथ अनुसृत्य न गच्छथ ।। यावन्तं कालं रात्रौ सूर्ये निगूढा वर्तध्वे तावन्तमेव कालम् अहन्यपि नानुगच्छथेत्यर्थः । यद्वा । अगोपनीयस्य तस्य गृहे अन्तरिक्षे यत् यावन्तं कालम् असस्तन वृष्टिम् अदत्त्वा स्वापमकुरुत तत्तावन्तं कालम् अद्येदानीं वर्षसमये इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानु गच्छथ अनुसृत्य न प्राप्नुथ । यावन्तं कालं विवर्षथ तावन्तमेव कालं प्रवर्षथेत्यर्थः ॥

स॒म्मील्य॒ यद्भुव॑ना प॒र्यस॑र्पत॒ क्व॑ स्वित्ता॒त्या पि॒तरा॑ व आसतुः ।

अश॑पत॒ यः क॒रस्नं॑ व आद॒दे यः प्राब्र॑वी॒त्प्रो तस्मा॑ अब्रवीतन ॥१२

स॒म्ऽमील्यं । यत् । भुवंना । प॒रि॒ऽअसंर्पत । क्वं । स्वि॒त् । ता॒त्या । पि॒तरां । व॒ः । आ॒स॒तु॒ः ।

अशंपत । यः । क॒रस्नंम् । व॒ः । आ॒ऽद॒दे । यः । प्र । अब्रंवीत् । प्रो इतिं । तस्मैं । अ॒ब्र॒वी॒त॒न॒ ॥१२

सम्ऽमील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । क्व । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः ।

अशपत । यः । करस्नम् । वः । आऽददे । यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै । अब्रवीतन ॥१२

हे ऋभवः रश्मयः यूयं “यत् यदा “भुवना भूतजातानि “संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटलैराच्छाद्य “पर्यसर्पत परितः सर्पणं कुरुथ वर्षथेत्यर्थः । “तात्या तातौ तायमाने वृष्ट्युदके । यद्वा । तात्या तासु वर्षासु ॥ छान्दसस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च ॥ अथवा

पितृविशेषणम् । तात्या तत्कालीनौ “पितरा जगतः पालकौ सूर्यचन्द्रमसौ “क्व “स्वित् "आसतुः कुत्र खलु तिष्ठतः ॥ अस्तेर्लिटि व्यत्ययेन भूभावाभावः । यद्वा । असतेर्गत्यर्थस्य लिटि एतद्रूपम् ॥ अहोरात्रविभागेन प्रवर्षयथेत्यर्थः । किंच ईदृशान् “वः युष्मान् “यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबन्धकारी राक्षसादिः “करस्नम् । बाहुनामैतत् , ‘करस्नौ बाहू ' (नि. २. ४. ७) इत्युक्तत्वात् । अत्र तु अकारान्तम् । युष्मदीयं हस्तम् “आददे गृह्णाति प्रतिरोधं करोति तम् “अशपत नाशयथ । “यः च “प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुन्द्धे “तस्मै “प्रो प्रैव “अब्रवीतन प्रकर्षेण भर्त्सनादिशब्दं कुरुथ । यद्वा । यो नूनं स्तौति तं प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः ॥

सु॒षु॒प्वांसं॑ ऋभव॒स्तद॑पृच्छ॒तागो॑ह्य॒ क इ॒दं नो॑ अबूबुधत् ।

श्वानं ब॒स्तो बोधयि॒तारं॑मब्रवीत्संवत्स॒र इ॒दम॒द्या व्यं॑ख्यत ॥ १३

सु॒सु॒प्वांसः॑ । ऋ॒भ॒व॒ः । तत् । अ॒पृ॒च्छ॒त॒ । अगो॑ह्य । कः । इ॒दम् । न॒ः । अ॒बू॒बु॒ध॒त् ।

श्वान॑म् । ब॒स्तः । बो॒ध॒यि॒तार॑म् । अ॒ब्र॒वी॒त् । सं॒व॒त्स॒रे । इ॒दम् । अ॒द्य । वि । अ॒ख्य॒त॒ ॥१३

सुसुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । अगोह्य । कः । इदम् । नः । अबूबुधत् ।

श्वानम् । बस्तः । बोधयितारम् । अब्रवीत् । संवत्सरे । इदम् । अद्य । वि । अख्यत ॥१३

हे “ऋभवः रश्म्यात्मका: यूयं "सुषुप्वांसः आदित्यमण्डले स्वपन्तो वर्षणाय ॥ स्वपेर्लिटः क्वसुः ॥ तमादित्यं “तत् वाक्यम् “अपृच्छत प्रश्नं कुरुथ । किं तदिति चेत् उच्यते ।

हे “अगोह्य केनचिदगोपनीयादित्य स्वामिन् “नः अस्मदीयम् “इदं कर्म वर्षणरूपं “कः "अबूबुधत् बोधयति प्रेरयति साहाय्यं करोति । बुधेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ “बस्तः सर्वस्य वासयिता आदित्यः । वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । बवयोरभेदात् बत्वम् ॥ "बोधयितारं प्रेरयितारं “श्वानम् "अब्रवीत् अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुं प्रावादीत् । असौ युष्मान् प्रेरयतीति । अथ वायुसहायेन वर्षन्तो यूयं “संवत्सरे पूर्णे “अद्य इदानीम् “इदं जगत् “व्यख्यत विविधं प्रकाशितवन्तः । पूर्वं सूर्याचन्द्रमसौ यथा न दृश्येते तथा वर्षित्वा इदानीं वर्षकालेऽतीते विश्वं जगत् व्यक्तं कुरुथेत्यर्थः ॥ ख्यातेर्लुङि ‘अस्यतिवक्तिख्याति' इति अङ् ॥

दि॒वा यां॑न्ति म॒रुतो॒ भूम्या॒ग्निर॒यं वातो॑ अ॒न्तरि॑क्षेण याति ।

अ॒द्भिर्या॑ति॒ वरु॑णः समु॒द्रैर्यु॒ष्माँ इ॒च्छन्त॑ः शवसो नपातः ॥
१४

दि॒वा । या॒न्ति॒ । म॒रुत॑ः । भूम्या॑ । अ॒ग्निः । अ॒यम् । वात॑ः
। अ॒न्तरि॑क्षेण । या॒ति॒ ।

अ॒त्ऽभिः । या॒ति॒ । वरु॑णः । स॒मु॒द्रैः । यु॒ष्मान् । इ॒च्छन्त॑ः ।
श॒व॒स॒ः । न॒पा॒त॒ः ॥१४

दिवा । यान्ति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयम् । वातः
। अन्तरिक्षेण । याति ।

अत्ऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छन्तः ।
शवसः । नपातः ॥१४

हे “शवसः वृष्टिकार्यस्य बलस्य "नपातः नपातयितारः
ऋभवः “युष्मान् “इच्छन्तः वृष्ट्यनुकूलचिकीर्षया
युष्मानेवेच्छन्तः सर्वे देवा आयान्ति । कस्मादिति तदुच्यते

। “मरुतः वृष्ट्यनुकूलाः देवाः "दिवा द्युलोकात् “यान्ति आगच्छन्ति ।। ‘सावेकाचः०' इति तृतीयाविभक्तेरुदात्तत्वम् ।। “भूम्या भूमेः सकाशात् “अग्निः याति आगच्छति । “अयं “वातः सर्वदा संचारी वायुः “अन्तरिक्षेण “याति अन्तरिक्षादायाति । तथा “वरुणः आवरको जलाभिमानी देवः समुद्रैः समुन्दनस्वभावैः “अद्भिः ताभ्य आयाति । यद्वा पूर्वं वृष्टिसाहाय्याय आगता एते देवाः कृतकार्याः सन्तः पुनर्युष्मान् कामयमानाः स्वस्वदेशं प्रति यान्तीत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६२

← सूक्तं १.१६१

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१६२

दीर्घतमा औचथ्यः।

सूक्तं १.१६३ →

दे. अश्वः । त्रिष्टुप्, ३, ६ जगती।

कुमारगुप्तस्य अश्वमेधः

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥१॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।

सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥२॥

एष च्छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोळाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥३॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥४॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम् ॥५॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचनं सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥६॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥७॥

यद्वाजिनो दाम संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥८॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।

यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥९॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥१०॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥११॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति ।

ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥१२॥

यन्नीक्षणं माँस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।

ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥१३॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्बीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥१४॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जघ्रिः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम् ॥१५॥

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वन्तं पड्बीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥१६॥

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद ।

स्रुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥१७॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या वि शस्त ॥१८॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥१९॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आ तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥२०॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभिः सुगेभिः ।

हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥२१॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिम् ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥२२॥

सायणभाष्यम्

‘मा नो मित्रः' इति द्वाविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं दैर्घतमसम् । तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्यौ । शिष्टास्त्रिटुभः । अश्वस्य स्तूयमानत्वात् ' या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायेन अश्वो देवता । अत्रानुक्रमणिका- मानो द्व्यधिकाश्वस्तुतिस्तु तृतीयाषष्ठ्यो जगत्यौ ' इति । अश्वमेधस्य मध्यमेऽहनि अध्रिगुप्रैषे “ अधिगो शमीध्वम्' इति शिष्ट्वा ‘षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इत्यस्मात्पुरस्तात् वा एतत्सूक्तमावपेत् ।' त्रीणि सुत्यानि भवन्ति' इति खण्डे सूत्रितम्-‘ अध्रिगो शमीध्वमिति शिष्ट्वा षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इति वा मा नो मित्र इत्यावपेत ' (आश्व. श्रौ. १०. ८) इति ।। मा नों मि॒त्रो वरुं॑णो अर्य॒मायुरिंद्रं॑ ऋभु॒क्षा म॒रुत॒ः परिं ख्यन् ।

यद्वा॒जिनो॑ दे॒वजा॑तस्य॒ सप्तेः॑ प्रव॒क्ष्यामो॑ वि॒दथे॑ वी॒र्या॑णि ॥
१

मा । न॒ः । मि॒त्रः । वरु॑णः । अ॒र्य॒मा । आ॒युः । इन्द्रः॑ ।
ऋ॒भु॒क्षाः । म॒रुतः॑ । परि॑ । ख्य॒न् ।

यत् । वा॒जिनः॑ । दे॒वऽजा॑तस्य । सप्तेः॑ । प्र॒ऽव॒क्ष्यामः॑ ।
वि॒दथे॑ । वी॒र्या॑णि ॥१

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः ।
ऋभुक्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तेः । प्रऽवक्ष्यामः ।
विदथे । वीर्याणि ॥१

“नः अस्मान् अश्वं स्तोतुं प्रवृत्तान् मित्रादयो देवाः “मा परि
“ख्यन् परिख्यानं मा कुर्वन्तु । परिख्यानं नाम निन्दा ।

महानुभावं देवजातम् अश्वं तुच्छा नराः स्तुवन्तीति मा कुर्वन्तु ।। ख्यातेर्माङि लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेः अङ् ॥ अहरभिमानी देवः "मित्रः रात्र्यभिमानी "वरुणः । "अर्यमा तयोः अन्तरालाभिमानी आदित्यः । "आयुः सततगन्ता वायुः ॥ वकारलोपो वा ॥ "इन्द्रः प्रसिद्धः। "ऋभुक्षाः देवानां निवासभूतः प्रजापतिः। यद्वा । एतन्महन्नाम' इन्द्रविशेषणं 'ऋभुक्षाः उक्षा ' (नि. ३. ३. १०) इति तन्नामसु पाठात् । निन्दायाः प्रसक्तिं दर्शयति । "यत् यस्मात् "वाजिनः वेजनवतो बह्वन्नवतो वा "देवजातस्य बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य । उषआदीनाम् अस्य शिरआद्यवयववत्वादिति भावः । 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्थ शिरः' (बृ. उ. १. १. १) इत्यादिश्रुतेः । यद्वा । देवेभ्यो जातस्य गन्धर्वकुले उत्पन्नत्वात् । "सप्तेः सर्पणशीलस्य । अश्वनामैतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य "वीर्याणि वीरकमणि सामर्थ्यानि "विदथे

वेदनसाधने यज्ञे "प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण ब्रूमः । अतो मा परिख्यन् प्रत्युत अनुगृह्णन्त्वित्यर्थः ॥

यन्निर्णिजा रेक्णंसा प्रावृंतस्य रातिं गृंभीतां मुंखतो नयंति ।

सुप्रांङजो मेम्यंद्विश्वरूंप इंद्रापूष्णोः प्रियमप्येंति पाथः ॥२

यत् । निःऽनिजां । रेक्णंसा । प्रावृंतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतः । नयंन्ति ।

सुऽप्रांङ् । अजः । मेम्यंत् । विश्वऽरूंपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपिं । एति । पाथः ॥२

यत् । निःऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतः । नयन्ति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वऽरूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पाथः ॥२

“यत् यस्मात् “निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । “रेक्णसा। रेक्ण इति धननाम ।' निर्णिक वव्रिः' (नि. ३. ७. १) इति, ‘रेक्णः रिक्थम् ' (नि. २. १०, २) इति च तन्नामसूक्तत्वात् ॥ उभयत्र मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन “प्रावृतस्य सर्वतो वेष्टितस्य अश्वस्य "मुखतः पुरस्तात् “गृभीतां गृहीतां “रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीताम् अजां नयन्ति ऋत्विजः। स तादृशः “अजः "सुप्राङ् सुष्ठु प्रशस्यागमनः “मेम्यत् हन्यमानः ॥' मीञ् हिंसायाम्' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् कर्मणि व्यत्ययेन शतृ ॥ यद्वा । तस्य शब्दानुकरणं मेमेशब्दं कुर्वन् । “विश्वरूपः बहुवर्णोपेतः कृष्णग्रीवः कृष्णललामो वा नैकवर्णः इत्यर्थः । एवंरूपः अयम् “इन्द्रापूष्णोः । इन्द्रः प्रसिद्धः। पूषा पोषको देवोऽग्निः । तयोः "प्रियम् ।'

आग्नेयः कृष्णग्रीवः' (तै, सं. ५. ५, २२) इत्युक्तत्वादग्नेः प्रियत्वम् । सर्वेऽपीन्द्रस्येतीन्द्रप्रियत्वम् । एवंरूपं “पाथः अन्नम् “अप्येति प्राप्नोतु ॥

ए॒ष छागः॑ पु॒रो अश्वे॑न वा॒जिना॑ पू॒ष्णो भा॒गो नी॑यते वि॒श्वदे॑व्यः ।

अ॒भि॒प्रियं॒ यत्पु॑रो॒ळाश॒मर्व॑ता॒ त्वष्टेदे॑नं सौश्रव॒साय॑ जिन्वति ॥३

ए॒षः । छागः॑ । पु॒रः । अश्वे॑न । वा॒जिना॑ । पू॒ष्णः । भ॒गः । नी॒य॒ते॒ । वि॒श्वऽदे॑व्यः ।

अ॒भि॒ऽप्रियं॑म् । यत् । पु॒रो॒ळाशं॑म् । अर्व॑ता । त्वष्टा॑ । इत् । ए॒न॒म् । सौ॒श्र॒व॒साय॑ । जि॒न्व॒ति॒ ॥३

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भगः । नीयते । विश्वऽदेव्यः ।

अभिऽप्रियम् । यत् । पुरोळाशम् । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥३

“एषः “छागः शृङ्गरहितोऽजः “अश्वेन “वाजिना शीघ्रव्यापकेनाश्वेन सह “पूष्णः पोषकस्याग्नेः “भागः भजनीयः “विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् तदर्हत्वेन सर्वदेवप्रियत्वम् । एवंविधः अजः “पुरः पुरस्तात् “नीयते प्राप्यते । “यत् यस्मात् एवं क्रियते तस्मात् "प्रियं प्रीणयितारं पुरोडाशं पुरस्ताद्दातव्यम् “एनम् अजं “त्वष्टा सर्वस्योत्पादको देवः। ‘त्वष्टा रूपाणि विकरोति' (तै. सं. १. ५. ९.२) इति श्रुतेः । तूर्णव्यापकोऽग्निर्वा। ‘उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुः ' (ऋ. सं. १. ९५.५) इत्युक्तत्वात् ' अहोरात्रे इति वारणी इति वा ' (

निरु. ८. १५) इति यास्केन अरणी बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् अरणिसंबन्धः अग्नेरेवेति गम्यते । “अर्वता अरणवता अश्वेन सह “सौश्रवसाय देवानां शोभनान्ननिमित्तम् "अभि "जिन्वति प्रीतिहेतुकं करोति ॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति ।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥४

यत् । हविष्यम् । ऋतुऽशः । देवऽयानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ।

अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥४

यत् । हविष्यम् । ऋतुऽशः । देवऽयानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ।

अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥४

“हविष्यं हविर्योग्यं “देवयानं देवानां प्रापणीयम् “अश्वं “यत् यदा “मानुषाः ऋत्विजः “ऋतुशः ऋतौ ऋतौ काले काले “त्रिः “परि "नयन्ति पर्यग्निकुर्वन्तीत्यर्थः । “अत्र अस्मिन् समये ॥ ‘ऋचि तुनुघ' इति दीर्घः ॥ "पूष्णः पोषकस्याग्नेः “भागः "अजः "प्रथमः “एति पुरोगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । “यज्ञं "देवेभ्यः “प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् ॥

होतां॑ध्व॒र्युरावं॑या अ॑ग्निमि॒ं॑धो ग्रा॑ंवग्रा॒भ उ॒त शंस्ता॒ सुवि॑ंप्रः ।

तेनं य॒ज्ञेन॒ स्वंरंकृतेन॒ स्विंष्टेन व॒क्षणा॒ आ पृंणध्वं ॥५

होतां । अ॒ध्व॒र्युः । आऽवंयाः । अ॒ग्नि॒म्ऽइ॒न्धः ।
ग्रा॒व॒ऽग्रा॒भः । उ॒त । शंस्तां । सुऽविंप्रः ।

तेनं । य॒ज्ञेनं । सुऽअंरङ्कृतेन । सुऽइंष्टेन । व॒क्षणाः॑ । आ
। पृ॒ण॒ध्व॒म् ॥५

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निम्ऽइन्धः ।
ग्रावऽग्राभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरङ्कृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ
। पृणध्वम् ॥५

“होता देवानामाह्वाता एतन्नामकः ऋत्विक् “अध्वर्युः
अध्वरयुः अध्वरस्य नेता सोऽपि आवयाः आभिमुख्येन
हविषां गमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आङ्पूर्वात्
वेतेः असुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा ।

आभिमुख्येन अवयष्टा प्रतिप्रस्थाता उच्यते ॥ • अवे यजः
' (पा. सू. ३. २. ७२) इति ण्विन् ।' अवाप्योरुपसर्गयोः'
इति अल्लोपः ॥ अग्निमिन्धः अग्नीत् ॥ ‘भ्राष्टाग्न्योरिन्धे'
(पा. सू. ६. ३. ७०. ६) इति मुम् ॥ "ग्रावग्राभः । ग्राव्णः
स्तुत्या गृह्णातीति ग्रावस्तुत् ।। कर्मण्यण् ॥ "उत अपि च
"शंस्ता प्रशास्ता। “सुविप्रः इति मेधाविनाम ।
शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते। ‘ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम्'
(ऋ. सं. १०. ७१. ११) इत्यत्र ‘ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां
वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति' (निरु. १. ८)
इत्युक्तत्वात् ब्रह्मा एव सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स
चानुक्तर्त्विगुपलक्षकः । एते सर्वे "तेन प्रसिद्धेन
“स्वरंकृतेन सुष्ठ्वरणीयं कृतेन स्वलंकृतेन वा
उच्चारसौष्ठवादिना सुष्ठु संपादितेन “स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन
“यज्ञेन “वक्षणाः अभितो घृतकुल्यादीन्' प्रवहणस्वभावाः
प्रसिद्धा नदीर्वा “आ "पृणध्वं सर्वतः पूरयत यज्ञं
सम्यग्निर्वर्त्यै फलं साधयतेत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

यू॒प॒व्र॒स्का उ॒त ये यू॑पवा॒हाश्च॒षालं॒ ये अ॑श्वयू॒पाय॒ तक्ष॑ति ।

ये चार्व॑ते॒ पच॑नं स॒म्भर॑न्त्यु॒तो तेषा॑म॒भिगू॑र्तिर्न इन्वतु ॥६

यू॒प॒ऽव्र॒स्काः । उ॒त । ये । यू॒प॒ऽवा॒हाः । च॒षाल॑म् । ये ।
अ॒श्व॒ऽयू॒पाय॑ । तक्ष॑ति ।

ये । च॒ । अर्व॑ते । पच॑नम् । स॒म्ऽभर॑न्ति । उ॒तो इति॑ ।
तेषा॑म् । अ॒भिऽगू॑र्तिः । नः॒ । इ॒न्व॒तु॒ ॥६

यूपऽव्रस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालम् । ये ।
अश्वऽयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वते । पचनम् । सम्ऽभरन्ति । उतो इति ।
तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥६

"यूपव्रस्काः यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्ताश्छेत्तारः । "उत "ये च "यूपवाहाः छिन्नस्य वोढारः । “ये च “चषालम् । यूपस्योपरिस्थाप्यं यूपाग्रभागं चषालमाहुः । तत् ये “अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपाय “तक्षति ॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः ॥ साधु संपादयन्ति । “ये “च "अर्वते अरणवते अश्वाय "पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं “संभरन्ति । "उतो अपि च “नः अस्मत्संबन्धिनां “तेषाम् ऋत्विजाम् “अभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः "इन्वतु व्याप्नोतु ॥ इन्वतिर्व्याप्तिवचनः ‘इन्वति ननक्ष' इति तद्वचनेषु पाठात् ॥ यद्वा । तेषामभिगूर्तिः नः अस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्रापय्य फलेन योजयत्वित्यर्थः ।

उप॒ प्रागा॑त्सु॒मन्मे॑ऽधायि॒ मन्म॑ दे॒वाना॒माशा॒ उप॑ वी॒तपृ॑ष्ठः ।

अन्वेंनं विप्रा ऋषंयो मदंति देवानां पुष्टे चंकृमा सुबंधुं ॥७

उपं । प्र । अगात् । सुऽमत् । मे । अधायि । मन्मं । देवानांम् । आशाः । उपं । वीतऽपृंष्ठः ।

अनुं । एनम् । विप्राः । ऋषंयः । मदन्ति । देवानांम् । पुष्टे । चकृम । सुऽबन्धुंम् ॥७

उप । प्र । अगात् । सुऽमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् । आशाः । उप । वीतऽपृष्ठः ।

अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चकृम । सुऽबन्धुम् ॥७

“मन्म मननीयं फलं "सुमत् "उप “प्रागात् उपप्रैतु । ‘सुमत्स्वयमित्यर्थः' (निरु. ६.२२) इति यास्कः । यद्वा । स्वयमेव मादयितृतमे मयि “अधायि धीयते । फलभूतः अश्वः आगतः स च मया धृतः इत्यर्थः । किमर्थम् ।

“वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कान्तपृष्ठो वा ।
अत्यन्तं दृप्तः इत्यर्थः। तादृशोऽयं “देवानामाशाः पूरयितुम्
“उप गच्छतु । यागार्थमागतम् “एनं “सुबन्धुं
शोभनबन्धनमश्वं “देवानाम् आशास्यमानानां “पुष्टे
पोषणाय “चकृम कुर्मः । तं च “विप्राः मेधाविन ऋत्विजः
"ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋषयश्च “अनु
“मदन्ति अनुमोदन्ताम् । सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु ॥

यद्वा॒जिनो॒ दाम॑ सं॒दान॒मर्व॑तो॒ या शी॑र्ष॒ण्या॑ रश॒ना रज्जु॑रस्य
।

यद्वा॑ घास्य॒ प्रभृ॑तमा॒स्ये॒३॒ तृणं॒ सर्वा॒ ता ते॒ अपि॑ दे॒वेष्व॑स्तु
॥८

यत् । वा॒जिनः॑ । दाम॑ । स॒म्ऽदान॑म् । अर्व॑तः । या ।
शी॒र्ष॒ण्या॑ । र॒श॒ना । रज्जुः॑ । अ॒स्य॒ ।

यत् । वा॒ । घ॒ । अ॒स्य॒ । प्रऽभृं॑तम् । आ॒स्ये॑ । तृणं॑म् । सर्वा॑ । ता । ते॒ । अपिं॑ । दे॒वेषुं॑ । अ॒स्तु॒ ॥८

यत् । वाजिनः । दाम । सम्ऽदानम् । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ।

यत् । वा । घ । अस्य । प्रऽभृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥८

"वाजिनः गमनवतोऽश्वस्य “यत् "दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः । यच्च “संदानं सम्यगवच्छेदकं बन्धकं पादबन्धनं दाम अस्ति । "या च "अस्य “शीर्षण्या शिरसि बद्धा खलीनरज्जुः अस्ति ॥ शिरःशब्दात् ‘भवे छन्दसि' इति यत् । “ ये च तद्धिते' (पा. सू. ६. १. ६१) इति शीर्षन्भावः। तित्स्वरितः ॥ "यद्वा “घ “अस्य अश्वस्य "आस्ये मुखे “प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं “तृणम् अस्ति । घशब्दो हार्थे स च प्रसिद्ध्यर्थः । “सर्वा सर्वाणि “ता तानि

सर्वाणि “अपि हे अश्व "ते तव संबन्धीनि “देवेष्वस्तु सन्तु देवेषु मध्ये भवन्तु । देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा ॥ वचनव्यत्ययः । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल अश्वस्य तत्प्राप्तिः न आशासनीया ।।

यदश्वं॑स्य क्र॒विषो॒ मक्षि॒काश॒ यद्वा॒ स्वरौ॒ स्वधि॑तौ रि॒प्तमस्ति॑ ।

यद्धस्त॑योः शमि॒तुर्यन्न॒खेषु॒ सर्वा॒ ता ते॒ अपि॑ दे॒वेष्वं॑स्तु ॥९

यत् । अश्वं॑स्य । क्र॒विषः॑ । मक्षि॑का । आशं॑ । यत् । वा॒ । स्वरौं॑ । स्वऽधि॑तौ । रि॒प्तम् । अस्ति॑ ।

यत् । हस्त॑योः । श॒मि॒तुः । यत् । न॒खेषुं॑ । सर्वा॑ । ता । ते॒ । अपि॑ । दे॒वेषुं॑ । अ॒स्तु ॥९

यत् । अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वऽधितौ । रिप्तम् । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥९

“अश्वस्य तदवयवभूतस्य “क्रविषः आममांसस्य “यत् यदङ्गं “मक्षिका “आश अभक्षयत् ॥ ‘अश भोजने '। यद्वा । कर्मणि षष्ठी ॥ अश्वस्य यन्मांसं भक्षयति। "वा अथवा "स्वरौ पश्वञ्जनकाले “यत् "रिप्तं लिप्तम् “अस्ति ।' स्वरुणा पशुमनक्ति' इति श्रुतेः । अथवा “स्वधितौ छेदनकाले व अवदानकाले यत् रिप्तमस्ति “शमितुः “हस्तयोः लिप्तमस्ति । विशसनकाले “यत् च "नखेषु लिप्तम् “ता “सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व “ते तव संबन्धीनि “देवेष्वस्तु देवेषु संतोषार्थाय भवन्तु ॥

यदूव॑ध्यमु॒दर॑स्याप॒वाति॒ य आ॒मस्य॑ क्र॒विषो॑ ग॒न्धो अस्ति॑ ।

सु॒कृ॒ता तच्छ॑मि॒तार॑ः कृण्व॑न्तू॒त मेध॑ं शृत॒पाक॑ं पच॑न्तु ॥१०

यत् । ऊव॑ध्यम् । उ॒दर॑स्य । अ॒प॒ऽवाति॑ । यः । आ॒मस्य॑ । क्र॒विष॑ः । ग॒न्धः । अस्ति॑ ।

सु॒ऽकृ॒ता । तत् । श॒मि॒तार॑ः । कृ॒ण्व॒न्तु॒ । उ॒त । मेध॑म् । शृ॒त॒ऽपाक॑म् । प॒च॒न्तु॒ ॥१०

यत् । ऊवध्यम् । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । क्रविषः । गन्धः । अस्ति ।

सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वन्तु । उत । मेधम् । शृतऽपाकम् । पचन्तु ॥१०

"उदरस्य संबन्धि “यत् "ऊवध्यम् ईषज्जीर्णं तृणं पुरीषम् "अपवाति अपगच्छति । “यः च “आमस्य अपक्वस्य “क्रविषः मांसस्य “गन्धः अस्ति लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचिदूवध्यमपक्वस्य च लेशोऽस्ति आमगन्धोऽस्ति । “तत् सर्वं “शमितारः विशसनकर्तारः “सुकृता “कृण्वन्तु सुकृतम्' उक्तदोषरहितं कुर्वन्तु । "उत अपि च "मेधं मेध्यं यज्ञार्हं पश्ववयवं “शृतपाकं देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा “पचन्तु पितृमनुष्यादियोग्यम् अतिपक्वम् ईषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

यत्ते॒ गात्रा॑द॒ग्निना॑ प॒च्यमा॑नाद॒भि शूल॒ं निह॑तस्याव॒धाव॑ति ।

मा तद्भूम्या॒मा श्रि॑ष॒न्मा तृणे॑षु दे॒वेभ्य॒स्तदु॒शद्भ्यो॑ रा॒तम॑स्तु ॥११

यत् । ते॒ । गात्रा॑त् । अ॒ग्निना॑ । प॒च्यमा॑नात् । अ॒भि ।
शूल॑म् । निऽह॑तस्य । अ॒व॒ऽधाव॑ति ।

मा । तत् । भूम्या॑म् । आ । श्रि॒ष॒त् । मा । तृणे॑षु । दे॒वेभ्यः॑
। तत् । उ॒शत्ऽभ्यः॑ । रा॒तम् । अ॒स्तु॒ ॥११

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अभि ।
शूलम् । निऽहतस्य । अवऽधावति ।

मा । तत् । भूम्याम् । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः
। तत् । उशत्ऽभ्यः । रातम् । अस्तु ॥११

हे अश्व "ते तव "अग्निना “पच्यमानात् गात्रात् “यत्
ऊष्मरूपं रसो वा यत्किंचित् “अवधावति । तथा
“निहतस्य निःशेषेण हतस्य तव यदङ्गं रसरूपं "शूलम्
अभिलक्ष्य अवधावति निर्गच्छति। “तत् तदङ्गं "भूम्यां “मा
“आ “श्रिषत् आश्लिष्टं मा भूत् ॥ श्रिषेः पुषादित्वात्

अङ्॥ पाकसमये तथा “मा “तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मा अपगच्छतु । तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत् उच्यते। “तत् तादृशम् "उशद्भ्यः कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यः "देवेभ्यः “रातं दत्तम् “अस्तु ।।

ये वा॒जिनं॑ परि॒पश्यं॑ति प॒क्वं य ईं॑मा॒हुः सु॑र॒भिर्निर्हृ॒रेति॑ ।

ये चार्वं॑तो मांसभि॒क्षामु॒पासं॑त उ॒तो तेषां॑म॒भिगू॑र्तिर्न इन्वतु ॥१२

ये । वा॒जिन॑म् । प॒रि॒ऽपश्यं॑न्ति । प॒क्वम् । ये । ई॒म् । आ॒हुः । सु॒र॒भिः । निः । ह॒र॒ । इति॑ ।

ये । च॒ । अर्वं॑तः । मा॒ंस॒ऽभि॒क्षाम् । उ॒प॒ऽआसं॑ते । उ॒तो इति॑ । तेषां॑म् । अ॒भिऽगू॑र्तिः । न॒ः । इ॒न्व॒तु॒ ॥१२

ये । वाजिनम् । परिऽपश्यन्ति । पक्वम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ।

ये । च । अर्वतः । मांसऽभिक्षाम् । उपऽआसते । उतो इति । तेषाम् । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥१२

“ये "पक्वं “वाजिनम् अश्वम् अश्वावयवं “परिपश्यन्ति परितः पावनबुद्ध्या ईक्षन्ते । “य “ईं ये चैनं “सुरभिः शोभनगन्धः अतः “निर्हर किंचिदप्यस्मभ्यं देहि "इति "आहुः । यद्वा । निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किंच "ये “चार्वतो "मांसभिक्षामुपासते ये नराः अस्य अर्वतः अश्वस्य हुतशिष्टमांसयाचनामुपासते कांक्षन्ते । “उतो अपि च “तेषाम् उक्तविधानाम् "अभिगूर्तिः अभितः उद्यमनं "नः अस्मान् “इन्वतु व्याप्नोतु । यथा अस्माभिः अश्वे उपालब्धे एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो निर्वाहयतु इत्यर्थः । यद्वा ।

मन्त्रः देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः वाजिनं पक्वं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरीमेनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु तेषाम् उद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

यन्नीक्षं॑णं माँ॒स्पचं॑न्या उ॒खाया॒ या पात्रा॑णि यू॒ष्ण आ॒सेचं॑नानि ।

ऊ॒ष्म॒ण्या॑पि॒धाना॑ च॒रू॒णाम॒ङ्काः सू॒नाः परि॑ भूष॒न्त्यश्व॑॑ ॥१३

यत् । नि॒ऽईक्षं॑णम् । मा॒ंस्पचं॑न्याः । उ॒खाया॑ः । या । पात्रा॑णि । यू॒ष्णः । आ॒ऽसेचं॑नानि ।

ऊ॒ष्म॒ण्या॑ । अ॒पि॒ऽधाना॑ । च॒रू॒णाम् । अ॒ङ्काः । सू॒नाः । परि॑ । भू॒ष॒न्ति॒ । अश्व॑म् ॥१३

यत् । निऽईक्षणम् । मांस्पचन्याः । उखायाः । या ।
पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।

ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणाम् । अङ्काः । सूनाः ।
परि । भूषन्ति । अश्वम् ॥१३

“मांस्पचन्याः मांसपचन्याः ॥ पचतेः अधिकरणे ल्युट् ।
मांसस्य पचि युड्घञोः ' (का. ६. १. १४४) इत्यन्तलोपः
॥ "उखायाः स्थाल्याः “नीक्षणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं
तथा “या यानि “पात्राणि "यूष्णः रसस्य क्वथितस्य
“आसेचनानि असेचनसाधनानि तथा “ऊष्मण्या
ऊष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि तथा “चरूणां पात्राणां
मांसपूर्णानाम् “अपिधाना अपिधानानि तत्साधनानि तथा
“अङ्काः हृदयाद्यवयवाङ्कनसाधनाः वेतसशाखाः
“सूनाः अवदानसाधनाः स्वधित्यादयः एतम् “अश्वम्
अश्वावयवं “परि “भूषन्ति परितो भूषयन्ति

स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः ॥ ‘भूष अलंकारे'। भौवादिकः ।।

नि॒क्रम॑णं नि॒षद॑नं वि॒वर्त॑नं॒ यच्च॒ पड्बी॑श॒मर्व॑तः ।

यच्च॑ प॒पौ यच्च॑ घा॒सिं ज॒घास॒ सर्वा॒ ता ते॒ अपि॑ दे॒वेष्व॑स्तु ॥१४

नि॒ऽक्रम॑णम् । नि॒ऽसद॑नम् । वि॒ऽवर्त॑नम् । यत् । च॒ । पड्बी॑शम् । अर्व॑तः ।

यत् । च॒ । प॒पौ । यत् । च॒ । घा॒सिम् । ज॒घास॑ । सर्वा॑ । ता । ते॒ । अपि॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒स्तु॒ ॥१४

निऽक्रमणम् । निऽसदनम् । विऽवर्तनम् । यत् । च । पड्बीशम् । अर्वतः ।

यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिम् । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥१४

यत् “निक्रमणम् । नितरां क्रमते यत्र तन्निक्रमणं स्थानम् । नितरां सीदत्यत्रेति “निषदनम् । “विवर्तनं विविधवर्तनम् इतस्ततो लुण्ठनं यत्र तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे ल्युट् ॥ “यच्च “अर्वतः “अश्वस्य “पडबीशं पदबन्धनम् । यद्वा । बन्धनं पट् तद्वान् प्रदेशः। अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते । यद्वा । क्रियापरावगन्तव्या । आलम्भसमये निग्रहेण या निक्रमणादयश्चेष्टाः सन्ति ता इत्यर्थः । “यच्च “पपौ यदुदकमपिबत् । “यच्च “घासिम् अदनीयं तृणादिकं “जघास अभक्षयत् । हे अश्व "ते तव “ता तानि सर्वाणि निक्रमणादीनि "देवेष्वस्तु सन्तु देवेषु व्याप्नोतु तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

मा त्वा॒ग्निर्ध्व॑नयीद्धू॒मग॑न्धि॒र्मोखा भ्राज॑न्त्य॒भि वि॑क्त॒ जघ्रि॑ः
।

इ॒ष्टं वी॒तम॒भिगू॑र्तं॒ वष॑ट्कृत॒ं तं दे॒वास॒ः प्रति॑ गृभ्ण॒न्त्यश्व॑ं ॥
१५

मा । त्वा॒ । अ॒ग्निः । ध्व॒न॒यी॒त् । धू॒मऽग॑न्धिः । मा । उ॒खा
। भ्राज॑न्ती । अ॒भि । वि॒क्त॒ । जघ्रि॑ः ।

इ॒ष्टम् । वी॒तम् । अ॒भिऽगू॑र्तम् । वष॑ट्ऽकृतम् । तम् ।
दे॒वास॑ः । प्रति॑ । गृ॒भ्ण॒न्ति॒ । अश्व॑म् ॥१५

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगन्धिः । मा । उखा
। भ्राजन्ती । अभि । विक्त । जघ्रिः ।

इष्टम् । वीतम् । अभिऽगूर्तम् । वषट्ऽकृतम् । तम् ।
देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥१५

हे अश्व “त्वा त्वां “धूमगन्धिः धूमेन व्याप्तः “अग्निः “मा “ध्वनयीत् मा ध्वनयत् । धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा । हे पच्यमानाश्ववयव त्वा त्वां धूमगन्धिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वना सति भाण्डभङ्गः स्यात् । ‘नोनयति । (पा. सू. ३. १. ५१) इत्यादिना चङ्प्रतिषेधः । ‘ह्म्यन्तक्षण' इति वृद्ध्यभावः ॥ किंच “भ्राजन्ती अत्यन्ताग्निसंयोगेन दीप्ता “उखा स्थाली “मा “अभि "विक्त अभितो मा चीचलत्तापातिशयेन मा नीनशदित्यर्थः ॥ ‘ओविजी भयचलनयोः' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । लुङि वा ‘झलो झलि' इति सलोपः ॥ स्थाली विशेष्यते । जघ्रिः जिघ्रन्ती तापेन ।' घ्रा गन्धोपादाने'। ‘आदृगमहन ' इति किन्प्रत्ययः ॥ तं तादृशम् “अश्वम् “इष्टं होतुमिषितं "वीतं होमाय आनीतम् "अभिगूर्तम् आभिमुख्येन प्रदानाय उद्यतम् । यद्वा । इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यग्निकृतमभिगूर्तं ये यजामहे ' इत्यागूर्युक्तम् ।

“वषट्कृतं वषट्कारेण देवसंस्कृतम्" एवंभूतं तं “देवासः देवाः “प्रति “गृभ्णान्ति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ॥ ९ ॥

यदश्वा॑य॒ वास॑ उपस्तृ॒णंत्य॑धीवा॒सं या हिर॑ण्यान्यस्मै ।

सं॒दान॒मर्व॑न्तं॒ पड्बी॑शं प्रि॒या दे॒वेष्वा यां॑मयंति ॥१६

यत् । अश्वा॑य । वासः॑ । उ॒प॒ऽस्तृ॒णन्ति॑ । अ॒धी॒वा॒सम् । या । हिर॑ण्यानि । अ॒स्मै॒ ।

स॒म्ऽदान॑म् । अर्व॑न्तम् । पड्बी॑शम् । प्रि॒या । दे॒वेषु॑ । आ । य॒म॒य॒न्ति॒ ॥१६

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणन्ति । अधीवासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै ।

सम्ऽदानम् । अर्वन्तम् । पड्बीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यमयन्ति ॥१६

"अश्वाय संज्ञप्यमानाय "अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं यत् "वासः "उपस्तृणन्ति सर्वतः आच्छादयन्ति ।। ' स्तृञ् आच्छादने' । क्रैयादिकः ॥ तथा “अस्मै अश्वाय “या यानि “हिरण्यानि सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयन्ति । तथा “अर्वन्तम् ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ अर्वतोऽश्वस्य “संदानं शिरोबन्धनं पड्बीशं पादेषु प्रविष्टं पदबन्धनम् । एतानि "प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बद्ध्वा स्थापितानि “देवेषु “आ "यामयन्ति प्रापयन्ति ।।

यत्तें सा॒दे महं॑सा॒ शूकृं॑तस्य॒ पार्ष्ण्यां॑ वा॒ कशं॑या वा तु॒तोदं॑ ।

स्रु॒चेव॒ ता ह॒विषों॑ अध्व॒रेषु॒ सर्वा॒ ता ते॒ ब्रह्मं॑णा सूदयामि ॥ १७

यत् । ते॒ । सा॒दे । महं॑सा । शूकृं॑तस्य । पार्ष्ण्या॑ । वा॒ ।
कशं॑या । वा॒ । तु॒तोदं॑ ।

स्रु॒चाऽइं॑व । ता । ह॒विषः॑ । अ॒ध्व॒रेषुं॑ । सर्वा॑ । ता । ते॒ ।
ब्रह्मं॑णा । सू॒द॒या॒मि॒ ॥१७

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पार्ष्ण्या । वा ।
कशया । वा । तुतोद ।

स्रुचाऽइव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते ।
ब्रह्मणा । सूदयामि ॥१७

"महसा बलेन “शूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतः "ते तव “सादे सदने अगमने निमित्तभूते सति ।। सदेर्भावे घञ्। 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ अर्थतो गमनं कुर्वन् शूत्कारं कुर्वतः ते त्वां पार्ष्ण्या “वा “कशया “वा “तुतोद व्यथयति “यत् यस्मात् तस्मात् “ते तव “ता

तानि "सर्वा सर्वाणि “अध्वरेषु यागेषु "ब्रह्मणा मन्त्रेण सूदयामि क्षरामि आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु “हविषः हविः आज्यादिकं "स्रुचेव स्रुचा यथा सूदयन्ति तद्वत् ॥

चतुंस्त्रिंशद्वाजिनों देवबंधोर्वंक्रीरश्वंस्य स्वधिंतिः समेंति ।

अच्छिंद्रा गात्रां वयुनां कृणोत परुंष्परुरनुघुष्या वि शंस्त ॥ १८

चतुःऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबंन्धोः । वङ्क्रीः । अश्वंस्य । स्वऽधिंतिः । सम् । एति ।

अच्छिंद्रा । गात्रां । वयुनां । कृणोत । परुःऽपरुः । अनुऽघुष्यं । वि । शस्त ॥१८

चतुःऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबन्धोः । वङ्क्रीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सम् । एति ।

अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुःऽपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥१८

“वाजिनः “अश्वस्य "देवबन्धोः देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशत् "वङ्क्रीः एतत्संख्यानि उभयपार्श्वास्थीनि “स्वधितिः छेदनसाधनोऽसिः "समेति सम्यग्गच्छति छेदनाय। इतरेषामजादीनां षड्विंशतिरेव, ‘ षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' (ऐ. ब्रा. २. ६) इति प्रैषात् । हे विशसनस्य कर्तारः अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान् “अच्छिद्रा अच्छिद्राणि यथा भवन्ति तथा “वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि । वयुनमिति प्रज्ञानाम, ‘वयुनम् अभिख्या ' (नि. ३. ९. १०) इति तन्नामसूक्तत्वात् । “कृणोत कुरुत ॥ तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः ।।

हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनि प्रज्ञाथ मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः । तदर्थं “परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्यवयवम् “अनुघुष्य इदमवद्यमिति संशब्द्यैव “वि “शस्त विशसनं कुरुत ॥ ‘शस् हिंसायाम् ' । छान्दसः शपो लुक् ॥ ' गात्रंगात्रमस्यानूनं कृणुतात्' (ऐ. ब्रा. २.६) इति प्रैषात् ॥

एक॒स्त्वष्टु॒रश्वं॑स्या विश॒स्ता द्वा य॒ं॑तारां॑ भवत॒स्तथं॑ ऋ॒तुः ।

या ते॒ गात्रां॑णामृतु॒था कृ॒णोमि॒ ताता॒ पिंडां॑ना॒ं प्र जुं॑होम्य॒ग्नौ ॥१९

एक॑ः । त्वष्टु॑ः । अश्वं॑स्य । वि॒ऽश॒स्ता । द्वा । य॒न्तारां॑ । भ॒व॒त॒ः । तथां॑ । ऋ॒तुः ।

या । ते॒ । गात्रा॑णाम् । ऋ॒तु॒ऽथा । कृ॒णोमि॑ । ताऽता॑ ।
पिण्डा॑नाम् । प्र । जु॒हो॒मि॒ । अ॒ग्नौ ॥१९

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽशस्ता । द्वा । यन्तारा ।
भवतः । तथा । ऋतुः ।

या । ते । गात्राणाम् । ऋतुऽथा । कृणोमि । ताऽता ।
पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥१९

“त्वष्टुः अस्य दीप्तस्य “अश्वस्य “विशस्ता विशसनस्य
कर्ता “एकः । एक एव । स कः। “ऋतुः एतदुपलक्षितः
कालात्मा तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात् । यद्वा ।
ऋतुः निःशङ्कविशसनाय गन्ता शमिता । “तथा “द्वा
“यन्तारा नियमयितारौ अहोरात्रे देवौ द्यावापृथिव्यौ वा
ऋत्विक्षु “भवतः ॥ तथ ऋतुः इत्यत्र ‘ऋत्यकः' इति
प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ हे अश्व “ते तव “गात्राणां मध्ये
“या यानि हृदयाद्यवयवानि “ऋतुथा काले “कृणोमि

छिनद्मि संपादयामि “पिण्डानां मध्ये “ताता तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेन “अग्नौ "प्र “जुहोमि प्रकर्षेण हुतं करोमि ॥

मा त्वां तपत्प्रि॒य आ॒त्माऽपि॒यन्तं॒ मा स्वधिंतिस्त॒न्व१॒ आ तिं॑ष्ठिपत्ते ।

मा तें गृ॒ध्नुरंविश॒स्ताति॒हायं च्छि॒द्रा गात्रां॑ण्य॒सिना॒ मिथूं॒ कः ॥२०

मा । त्वा॒ । त॒प॒त् । प्रि॒यः । आ॒त्मा । अ॒पि॒ऽयन्तंम् । मा । स्वऽधिंतिः । त॒न्वः॑ । आ । ति॒स्थि॒प॒त् । ते॒ ।

मा । ते॒ । गृ॒ध्नुः । अ॒वि॒ऽश॒स्ता । अ॒ति॒ऽहायं । छि॒द्रा । गात्रां॑णि । अ॒सिनां । मिथुं । क॒रिरितिं कः ॥२०

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयन्तम् । मा । स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिस्थिपत् । ते ।

मा । ते । गृध्नुः । अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु । करिति कः ॥२०

हे अश्व “त्वा त्वाम् “अपियन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं “प्रियः "आत्मा भोगायतनत्वात् तव प्रियतरो देहः “मा “तपत् तप्तं मा कार्षीत् वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः । “स्वधितिः शस्त्रं “ते तव “तन्वः तनूः अङ्गानि “मा “आ “तिष्ठिपत् त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्लुङि ‘तिष्ठतेरित् '(पा. सू. ७. ४. ५) इति इत्वम् ॥ तथा “ते तव “गात्राणि "गृध्नुः केवलमांसग्रहणेप्सुः "अविशस्ता विशसने अकुशलः शमिता "अतिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्तदङ्गमतिक्रम्य मध्ये “मिथु मिथ्या व्यर्थम् “असिना “छिद्रा छिद्राणि तिर्यक्छिन्नानि “मा “कः मा कार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि। ‘मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । गुणः । “हल्यङ्याब्भ्यः' इति तलोपः ॥

न वा उं ए॒तन्म्रिंयसे॒ न रिंष्यसि दे॒वाँ इदेंषि प॒थिभिः॑ सु॒गेभिः॑ ।

हरीं ते॒ युंजा॒ पृषंती अभूता॒मुपांस्थाद्वा॒जी धु॒रि रासंभस्य ॥ २१

न । वै । उ॒ं इतिं । ए॒तत् । म्रि॒य॒से॒ । न । रि॒ष्य॒सि॒ । दे॒वान् । इत् । ए॒षि॒ । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ ।

हरी॒ इतिं । ते॒ । युञ्जां । पृषंती॒ इतिं । अ॒भू॒ता॒म् । उपं । अ॒स्था॒त् । वा॒जी । धु॒रि । रासंभस्य ॥२१

न । वै । ऊं इति । एतत् । म्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पथिऽभिः । सुऽगेभिः ।

हरी इति । ते । युञ्जा । पृषती इति । अभूताम् । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥२१

“न “वा “उ नैव खलु “एतन्म्रियसे । वैशब्दः एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे । नैव इदानीम् इतराश्ववत् मृतो भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। अत एव “न “रिष्यसि न हिंस्यसे । व्यर्थहिंसायाः अभावात् । ननु प्रत्यक्ष्यतो मृतिः अवयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यते इति । उच्यते। “सुगेभिः “पथिभिः शोभनगमनसाधनैर्मार्गैः देवयानलक्षणैः "देवान “इत् “एषि देवानेव प्राप्नोषि। अतो युक्तैषोक्तिः। कैः साधनैरिति तत्राह। “ते त्वां वोढुं “हरी एतन्नामानौ इन्द्रस्याश्वौ ते तव “युञ्जा रथे युक्तौ "अभूतां भविष्यतः । आशंसारूपत्वात् भूतार्थनिर्देशः । ‘हरी इन्द्रस्य' (नि. १. १५. १) इति निरुक्तम् । तथा “पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूतौ युञ्जा' अभूतां युक्तौ भविष्यतः । ‘पृषत्यो मरुताम् ' (नि. १. १५. ६) इति च निरुक्तम् ॥ युजेः ‘ऋत्विक् ' इत्यादिना क्विन् । 'युजेरसमासे' (पा. सू. ७. १. ७१) इति नुम् । ‘सुपां सुलुक्' इति आकारः॥ तथा “रासभस्य अश्विवाहनस्य एतन्नामकस्याश्वस्य “धुरि स्थाने

वर्तमानः कश्चित् “वाजी “उपास्थात् उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः। यद्वा । रासभस्य भानोः धुरि वर्त्मनि युक्तो वाजी अश्वः उपस्थास्यति देवस्वं गच्छतस्तव गमनाय इन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा । तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति ।।

उपाकरणकाले अवघ्राणावर्तने यद्यश्वो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमानवाचनार्था भवति । तथा च सूत्रितं- सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यमिति यजमानं वाचयेत्' (आश्व. श्रौ. १०. ८) इति ।

सु॒गव्यं नो वा॒जी स्वश्व्यं पुं॒सः पु॒त्राँ उ॒त विंश्वा॒पुषं र॒यिं ।

अ॒ना॒गा॒स्त्वं नो॒ अदिंतिः कृणोतु क्ष॒त्रं नो॒ अश्वों वनतां ह॒विष्मांन् ॥२२

सु॒ऽगव्यं॑म् । न॒ः । वा॒जी । सु॒ऽअश्व्यं॑म् । पुं॒सः । पु॒त्रान् ।
उ॒त । वि॒श्व॒ऽपुषं॑म् । र॒यिम् ।

अ॒ना॒गा॒ःऽत्वम् । न॒ः । अदि॑तिः । कृ॒णो॒तु॒ । क्ष॒त्रम् । न॒ः ।
अश्वः॑ । व॒न॒ता॒म् । ह॒विष्मा॑न् ॥२२

सुऽगव्यम् । नः । वाजी । सुऽअश्व्यम् । पुंसः । पुत्रान् ।
उत । विश्वऽपुषम् । रयिम् ।

अनागाःऽत्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रम् । नः ।
अश्वः । वनताम् । हविष्मान् ॥२२

"वाजी अश्वः आलभ्यमानः “नः अस्माकं "सुगव्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं "विश्वापुषं “रयिं विश्वस्य पोषकं धनं “कृणोतु करोतु ।। ‘खलगोरथात्' (पा. सू. ४. २. ५०) इति समूहार्थे यत् । छान्दसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । सामूहिकस्याणः प्रसङ्गे ‘सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे'

(का. ४. ३. १६०) इति यत् । तदन्तस्य ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।। तथा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहयुक्तम् । तथा “पुंसः “पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः । अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा। पुंसो वध्वादीन् पुत्रान् पुरुरक्षकान् आत्मजान्। स्त्र्यपत्यानि" पुमपत्यानि च इत्यर्थः । "उत अपि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनम्। किंच “नः अस्मान् "अदितिः अदीनः अश्वः "अनागास्त्वं कृणोतु सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावे असंभवात् अपापत्वं प्रार्थ्यते । किंच 'हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतः “अश्वः नः अस्माकं “क्षत्रं बलं क्षात्रं तेजः “वनतां संभजतां कुरुताम् ॥ ॥ १० ॥

टिप्पणी

१.१६२.११ यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति इति

शूलोपरि टिप्पणी

अश्वोपरि पौराणिकसंदर्भाः

अश्वोपरि टिप्पणी

अश्वोपरि शोधप्रबन्धः

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६३

← सूक्तं १.१६२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१६३

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१६४ →

दे. अश्वः । त्रिष्टुप् ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥१॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥२॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥३॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥४॥

इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥५॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं पतंगम् ।

शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥६॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥७॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम् ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥८॥

हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य हविरद्यमायन्यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥९॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥१०॥

तव शरीरं पतयिष्ण्वर्वन्तव चित्तं वात इव ध्रजीमान् ।

तव शृङ्गाणि विष्ठिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥११॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥१२॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वाँ अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥१३॥

सायणभाष्यम्

‘यदक्रन्दः' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभम् । अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवत्यम् । ‘यदक्रन्दः सप्तोना' इत्यनुक्रमणिका । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि उपाकरणाय अवस्थितम् अश्वम् आद्याभिरेकादशभिः स्तौति । तथा च त्रीणि सुत्यानि' इति खण्डे सूत्रितं - तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्द इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणुवन्' (आश्व. श्रौ. १०. ८) इति ॥

यदक्रं॑न्दः प्रथ॒मं जाय॑मान उ॒द्यन्त्स॑मु॒द्रादु॒त वा॒ पुरी॑षात् ।

श्ये॒नस्य॑ प॒क्षा ह॑रि॒णस्य॑ बा॒हू उ॑प॒स्तुत्यं॒ महि॑ जा॒तं ते॑ अर्वन्
॥१

यत् । अक्र॑न्दः । प्र॒थ॒मम् । जाय॑मानः । उ॒त्ऽयन् ।
स॒मु॒द्रात् । उ॒त । वा॒ । पुरी॑षात् ।

श्ये॒नस्य॑ । प॒क्षा । ह॒रि॒णस्य॑ । बा॒हू इति॑ । उ॒प॒ऽस्तुत्य॑म् ।
महि॑ । जा॒तम् । ते॒ । अ॒र्व॒न् ॥१

यत् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उत्ऽयन् ।
समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपऽस्तुत्यम् ।
महि । जातम् । ते । अर्वन् ॥१

हे "अर्वन् अरणकुशलाश्व "ते तव “जातं जन्म जननम् “उपस्तुत्यम् उपेत्य सर्वैः स्तोतव्यम् ॥ स्तौतेः ‘एतिस्तुशास्वृ°' इति क्यप् । ततः तुक् ।। कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते । “यत् यस्मात् “समुद्रात् । अन्तरिक्षनामैतत् । उदकसमुन्दनापादानात् यक्षगन्धर्वादिसंमोदनाधिकरणात् वा अन्तरिक्षात् "प्रथमं पूर्वं “जायमानः उत्पन्नः । यद्वा । समुद्रः आदित्यः समुन्दगात् वृष्ट्या । तस्माद्वा जायमानः । ‘सूरादश्वं वसवो निरतष्ट' (ऋ. सं. १. १६३. २) इति वक्ष्यमाणत्वात् । “उत “वा अथवा “पुरीषात् सर्वकामानां पूरकात् उदकात् प्रथमम् “उद्यन् जायमानः । स तादृशस्त्वं यत् यस्मात् "अक्रन्दः महाशब्दमकरोः यजमानमनुग्रहीतुम् । किंच ते "पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ “श्येनस्य पक्षाविव । तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ तादृशावित्यर्थः । तव “बाहू "हरिणस्य बाहू इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥

य॒मेन॑ द॒त्तं त्रि॒त ए॑नमायुन॒गिन्द्र॑ एणं प्रथ॒मो अध्य॑तिष्ठत् ।

ग॒न्ध॒र्वो॑ अ॑स्य रश॒नाम॑गृभ्णा॒त्सूरा॒दश्वं॑ वसवो॒ निर॑तष्ट ॥२

य॒मेन॑ । द॒त्तम् । त्रि॒तः । ए॒न॒म् । अ॒यु॒न॒क् । इन्द्रः᳚ । ए॒न॒म् ।
प्र॒थ॒मः । अधि॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् ।

ग॒न्ध॒र्वः । अ॒स्य॒ । र॒श॒नाम् । अ॒गृ॒भ्णा॒त् । सूरा॑त् । अश्व॑म् ।
व॒स॒वः॒ । निः । अ॒त॒ष्ट॒ ॥२

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । अयुनक् । इन्द्रः । एनम् ।
प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ।

गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वम् ।
वसवः । निः । अतष्ट ॥२

“यमेन नियामकेनाग्निना "दत्तम् “एनम् अश्वं “त्रितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुः "अयुनक् रथे योजितवान् । किंच “एनम् अश्वम् “इन्द्रः “प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः । प्रथम इति मुख्यनाम । अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । “अस्य “गन्धर्वः सोमः। ‘सोमेन समया विपृक्तः ' (ऋ. सं. १. १६३. ३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । स च अस्य अश्वस्य “रशनां नियमनरज्जुम् “अगृभ्णात् अग्रहीत् । ईदृशोऽश्वः कुतः समुत्पन्नः इति चेत् उच्यते । हे “वसवः रश्मयः यूयं "सूरात् आदित्यात् “अश्वम् एवंमहानुभावं “निरतष्ट निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यद्वा ।। वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यन्ते । हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारः यूयं सूरादादित्यात् अश्वम् एनं निरतष्ट अतक्षत । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । तक्षतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासमान्यवचनः । अत्रौचित्यात्

धारणे वर्तते । सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः ॥ तक्षेर्लङि छान्दसः शपो लुक्। ‘स्कोः संयोगाद्योः०' इति कलोपः ॥

असि॑ य॒मो अस्या॑दि॒त्यो अ॑र्व॒न्नसि॑ त्रि॒तो गुह्ये॑न व्र॒तेन॑ ।

असि॒ सोमे॑न स॒मया॒ विपृ॑क्त आ॒हुस्ते॒ त्रीणि॑ दि॒वि बन्ध॑नानि ॥३

असि॑ । य॒मः । असि॑ । आ॒दि॒त्यः । अ॒र्व॒न् । असि॑ । त्रि॒तः । गुह्ये॑न । व्र॒तेन॑ ।

असि॑ । सोमे॑न । स॒मया॑ । विऽपृ॑क्तः । आ॒हुः । ते॒ । त्रीणि॑ । दि॒वि । बन्ध॑नानि ॥३

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ।

असि । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥३

हे "अर्वन् त्वं “यमः असि नियमिता अग्निरसि । तेन दत्तत्वात् तच्छब्दव्यपदेशः । तथा “आदित्यः “असि । ‘सूरान्निरतष्ट' इत्युक्तत्वात् । तथा “गुह्येन “व्रतेन गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा कर्मणा । सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन “त्रितः त्रिषु स्थानेषु तायमानो वायुः “असि । “त्रित एनमायुनक्' इत्युक्तत्वात्तद्रूपत्वम् । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण त्रितः एतन्नामकः ऋषिरसि। किंच हे अश्व त्वं “सोमेन “समया सह विपृक्तः। वि इत्येष समित्येतस्मिन्नर्थे । संपृक्तः “असि तेन गृहीतत्वात्। हे अश्व एवंरूप “ते तव “दिवि द्युलोके आदित्ये वा वर्तमानस्य “त्रीणि “बन्धनानि उत्पत्तिकारणानि “आहुः पुराविदः । वसवः आदित्यो द्युस्थानं चेति त्रीणि ।।

त्रीणिं त आहुर्दि॒वि बन्धंनानि॒ त्रीण्य॒प्सु त्रीण्य॒न्तः सं॒मु॒द्रे ।

उ॒तेवं मे॒ वरुंणश्छन्त्स्यर्व॒न्यत्रां त अ॒ाहुः पंर॒मं ज॒नित्रंम् ॥४

त्रीणिं । ते॒ । आ॒हुः॒ । दि॒वि । बन्धंनानि । त्रीणिं । अ॒प्ऽसु । त्रीणिं । अ॒न्तरितिं । स॒मु॒द्रे ।

उ॒तऽइंव । मे॒ । वरुंणः । छ॒न्त्सि॒ । अ॒र्व॒न् । यत्रं । ते॒ । आ॒हुः । प॒र॒मम् । ज॒नित्रंम् ॥४

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि । अप्ऽसु । त्रीणि । अन्तरिति । समुद्रे ।

उतऽइव । मे । वरुणः । छन्त्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥४

पूर्वं दिवि त्रीणि बन्धनानि इत्युक्तम् । इदानीं स्थानत्रयेष्वपि त्रीणि बन्धनानि इत्याह । हे अर्वन् "ते तव "दिवि “बन्धनानि "त्रीणि 'आहुः तानि पूर्वमुक्तानि । "अप्सु । अबुपजीवितत्वात् भूलोकोऽपि अपशब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां “त्रीणि बन्धनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति त्रीणि । तथा "समुद्रे "अन्तः समुद्रमध्ये । समुद्द्रवणादपादानात् समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् “त्रीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत् स्तनितमिति । "उतेव । इवशब्दश्चार्थे । अपि च हे "अर्वन् अश्व “वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्जयिता वा त्वं “मे मह्यं “छन्त्सि कथयसि । किं कथयसीति चेत् उच्यते । "ते तव "परमं “जनित्रं निरतिशयं जन्म ॥ जनेरौणादिकः इत्रप्रत्ययः ॥ “यत्र येषु त्रिषूक्तेषु स्थानेषु “आहुः कथयन्ति । यद्वा । यत्र यस्मिन् आदित्ये परमं जनित्रमाहुः । ‘सूरादश्वं वसवो निरतष्ट 'इत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

इ॒मा तें वाजिन्नव॒मार्जंनानी॒मा श॒फानां सनि॒तुर्नि॒धानां ।

अत्रां ते भ॒द्रा रंश॒ना अंपश्यमृ॒तस्य॒ या अंभि॒रक्षंन्ति गो॒पाः ॥५

इ॒मा । ते॒ । वा॒जि॒न् । अ॒व॒ऽमार्जंनानि । इ॒मा । श॒फानांम् । स॒नि॒तुः । नि॒ऽधानां ।

अत्रं । ते॒ । भ॒द्राः । र॒श॒नाः । अ॒प॒श्य॒म् । ऋ॒तस्यं । याः । अ॒भि॒ऽरक्षंन्ति । गो॒पाः ॥५

इमा । ते । वाजिन् । अवऽमार्जनानि । इमा । शफानाम् । सनितुः । निऽधाना ।

अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् । ऋतस्य । याः । अभिऽरक्षन्ति । गोपाः ॥५

हे "वाजिन् अश्व "ते संबन्धीनि "अवमार्जनानि अङ्गसंशोधकानि स्थानानि "इमा इमान्युक्तानि द्युलोकादीनि किंच “सनितुः यागसंभक्तुः तव "इमा इमानि “शफानां निधानानि स्थानानि संचारप्रदेशा इत्यर्थः । किंच “अत्र एव “ते तव “भद्राः भन्दनीयाः कल्याणाः “रशनाः ग्रीवादिषु संयुक्ताः रज्जूः अत्र “अपश्यम् एषूक्तेषु स्थानेषु अपश्यम् । रशनाः विशेष्यन्ते । “याः “गोपाः गोपयित्र्यः रशनाः “ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाश्वस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतम् "अभिरक्षन्ति अभितः पालयन्ति ताः अपश्यं दृष्टवानस्मि । यद्वा । इमा ते तव अवमार्जनानि अङ्गप्रक्षालनसाधनान्युदकानि । इमानि सनितुः तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन् देवयजनस्थाने या रशनाः गोपाः तव पालयितारो राजपुरुषाः ऋत्विजो वा ऋतस्य संबन्धिन्योऽभिरक्षन्ति ता अपश्यम् ॥ ॥ ११ ॥

आ॒त्मानं॑ ते॒ मन॑सा॒राद॑जानाम॒वो दि॒वा प॒तय॑न्तं पत॒ंगम् ।

शिरो॑ अपश्यं प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑ररे॒णुभि॒र्जेह॑मानं पत॒त्रि ॥६

आ॒त्मान॑म् । ते॒ । मन॑सा । आ॒रात् । अ॒जा॒ना॒म् । अ॒वः । दि॒वा । प॒तय॑न्तम् । प॒त॒ङ्गम् ।

शिरः॑ । अ॒प॒श्य॒म् । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ । अ॒रे॒णुऽभिः॑ । जेह॑मानम् । प॒त॒त्रि ॥६

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अवः । दिवा । पतयन्तम् । पतङ्गम् ।

शिरः । अपश्यम् । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । अरेणुऽभिः । जेहमानम् । पतत्रि ॥६

हे अश्व "ते तव "आत्मानं शरीरं “मनसा अस्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसा “आरात् अतिदूरे स्थितम् "अजानां जानामि अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथम् । “अवः अवस्तात् सामर्थ्यात् भूमेः । भूमिमारभ्य "दिवा अन्तरिक्षेण मार्गेण “पतङ्गम् आदित्यं “पतयन्तं गच्छन्तं व्याप्नुवन्तम् । यद्वा । यतो दिवा अन्तरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयन्तं गच्छन्तं पतङ्गमादित्यम् अवः आवः व्याप्नोषि अतो व्याप्तं जानामि । किंच "शिरः “अपश्यम् । तव शिरः एवं पश्यामि । कथम् । “सुगेभिः शोभनगमनसाधनैः “अरेणुभिः अपापैः “पथिभिः मार्गैः । आदित्यमण्डलादपि उपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः । तत्र प्रतिबन्धाभावात् मार्गाणामुक्तरूपत्वम् । तथाविधैस्तैः "जेहमानम् उपर्युपरि व्याप्नुवत् “पतत्रि पतनवच्छिरोऽपश्यं भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा । ते आत्मानम् एवं भावयामि मनसा दिवा द्योतनात्मकेन अन्तरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वा अवः अवस्तादवाङ्मुखं पतयन्तं यागदेशं

प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतङ्गं पतनशीलम् अधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यम् । उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जेहमानं यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात् पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

अत्रा॑ ते रू॒पमु॑त्त॒मम॑पश्यं॒ जिगी॑षमाणमि॒ष आ प॒दे गोः ।

य॒दा ते॒ मर्तो॒ अनु॒ भोग॒मान॒ळादिद्ग्रसि॑ष्ठ॒ ओष॑धीरजीगः ॥ ७

अत्र॑ । ते॒ । रू॒पम् । उ॒त्ऽत॒मम् । अ॒प॒श्य॒म् । जिगी॑षमाणम् । इ॒षः । आ । प॒दे । गोः ।

य॒दा । ते॒ । मर्तः॑ । अनु॑ । भोग॑म् । आन॑ट् । आत् । इत् ।
ग्रसि॑ष्ठः । ओष॑धीः । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ॥७

अत्र । ते । रूपम् । उत्ऽतमम् । अपश्यम् ।
जिगीषमाणम् । इषः । आ । पदे । गोः ।

यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनट् । आत् । इत् ।
ग्रसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरिति ॥७

एवं गमनानन्तरं हे अश्व “ते तव “उत्तमम्
उत्करूपेणोत्कृष्टतमं “रूपम् “अत्र अस्मिन् यागदेशे
“अपश्यं पश्यामि । कीदृशम् । "गोः भूम्याः “पदे स्थाने
देवस्थाने देवयजनप्रदेशे आजिधावनस्थाने वा “इषः ।
कर्मणि षष्ठी ॥ इषम् इष्यमाणम् अन्नम् अन्नानि वा “आ
सर्वतः “जिगीषमाणं गन्तुमिच्छन्तम् । हे अश्व "ते तव
"यदा मर्तः मनुष्यः “भोगं भोक्तव्यमन्नम् “अनु “आनट् ॥
नशतिर्गतिकर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । "आदित्

अनन्तरं तदानीमेव तदनुग्रहात् विलम्बमकृत्वा "ग्रसिष्ठः महातृष्णयेव ग्रसितृतमो भक्षयितृतमः सन् “ओषधीः अन्नानि "अजीगः गिरसि भक्षयसि । महानुभावोऽपि त्वं लौकिकाश्ववत् तुच्छेन पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यम् अनुग्रहात् स्वीकरोषीत्यर्थः ।।

अनुं त्वा॒ रथो॒ अनु॒ मर्यो॑ अर्व॒न्ननु॒ गावोऽनु॒ भगः॑ क॒नीनां॑म् ।

अनु॒ व्रातां॑स॒स्तव॑ स॒ख्यमीं॑यु॒रनुं॑ दे॒वा मं॑मिरे वी॒र्यं॑ ते ॥८

अनुं । त्वा॒ । रथः॑ । अनुं । मर्यः॑ । अ॒र्व॒न् । अनुं । गावः॑ । अनुं । भगः॑ । क॒नीनां॑म् ।

अनुं । व्रातां॑सः । तवं । स॒ख्यम् । ई॒यु॒ः । अनुं । दे॒वाः । म॒मि॒रे॒ । वी॒र्यं॑म् । ते॒ ॥८

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः ।
अनु । भगः । कनीनाम् ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः ।
ममिरे । वीर्यम् । ते ॥८

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्यः इति प्रतिपादयति । हे "अर्वन् गमनशीलाश्व “त्वा त्वाम् “अनु अनुसृत्य “रथः गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा “मर्यः मर्त्यः त्वा त्वाम् “अनु । जात्येकवचनम् ॥ "अनु “गावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छन्ति । तथा “कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां “भगः भाग्यं सौन्दर्यं त्वद्गम् “अनु। तथा व्रातासः व्राताः संघात्मकाः अन्ये अश्वसमूहाः वस्वादिदेवगणाः वा त्वाम् “अनु अनुसृत्य “तव "सख्यम् “ईयुः सखिभावं गच्छन्ति । "देवाः ऋत्विजो द्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य

“ते “वीर्यं वीरकर्म “ममिरे स्तुत्या मान्ति । अतः सर्वोऽपि त्वाम् अनुसरः “त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

हिरंण्यशृ॒ङ्गोऽयों अस्य॒ पादा॒ मनोंजवा॒ अवंर॒ इन्द्रं आसीत् ।

दे॒वा इदंस्य हवि॒रद्यंमाय॒न्यो अर्वन्तं प्रथ॒मो अ॒ध्यतिंष्ठत् ॥९

हिरंण्यऽशृङ्गः । अयः॑ । अ॒स्य॒ । पादाः॑ । मनः॑ऽजवाः । अवंरः । इन्द्रः॑ । आ॒सी॒त् ।

दे॒वाः । इत् । अ॒स्य॒ । ह॒वि॒ःऽअद्यंम् । आ॒य॒न् । यः । अर्वन्तम् । प्र॒थ॒मः । अ॒धि॒ऽअतिंष्ठत् ॥९

हिरण्यऽशृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अवरः । इन्द्रः । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यम् । आयन् । यः ।
अर्वन्तम् । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥९

अयमश्वः “हिरण्यशृङ्गः हितरमणीयशृङ्गो वा उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृङ्ग स्थानीयशिरोरुहो वा “अस्य “पादाः “अयः अयोमयाः अयःपिण्डसदृशा इत्यर्थः । तथा “मनोजवाः मनोवेगाः । अथवा एतदिन्द्रविशेषणम् । ईदृशस्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोवेगः “इन्द्रः अपि "अवरः निकृष्टः “आसीत् । किंच “अस्य अश्वस्य हविरद्यं हविषः अदनं भक्षणम् ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वा अपेक्ष्य “देवा “इत् सर्वेऽपि देवाः "आयन् प्राप्ताः । “यः इन्द्रः "अर्वन्तं “प्रथमः प्रथमभावी सन् “अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् स्वहविष्ट्वेन' स्वकीयत्वेन वा आश्रितवानित्यर्थः । ‘इन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्' इति ह्युक्तम् ॥

ई॒र्मान्ता॑स॒ः सिलि॑कमध्यमास॒ः सं शूर॑णासो दि॒व्यास॒ो अत्या॑ः ।

हं॒सा इ॑व श्रेणि॒शो य॑तन्ते॒ यदाक्षि॑षुर्दि॒व्यमज्म॒मश्वा॑ः ॥१०

ई॒र्मऽअ॑न्तासः । सिलि॑कऽमध्यमासः । सम् । शूर॑णासः । दि॒व्यास॑ः । अत्या॑ः ।

हं॒साःऽइ॑व । श्रे॒णि॒ऽशः । य॒त॒न्ते॒ । यत् । आक्षि॑षुः । दि॒व्यम् । अज्म॑म् । अश्वा॑ः ॥१०

ईर्मऽअन्तासः । सिलिकऽमध्यमासः । सम् । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाःऽइव । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । अश्वाः ॥१०

अत्र अश्वसमूहस्तुतिद्वारेण अयं स्तूयते। “ईर्मान्तासः ईरिताः प्रेरिताः अन्ताः येषां ते तथोक्ताः। विरलान्ता इत्यर्थः। “सिलिकमध्यमासः संसृताः संगताः मध्यप्रदेशाः येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निबिडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्यैते विशेषणे । ईर्म ईरितः पुरतो नुन्नः इत्यर्थः । तादृशः पृथुः अन्तो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः । तथा सिलिकमध्यमासः । संसृतः संगतः संलग्नो मध्यभागो येषां ते तादृशाः । पुष्टत्वात् प्रौढपृष्ठाः संलग्नमध्याश्चेत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमाः। इत्युक्तम् । सम् इत्ययमुपसर्गो यतन्ते इत्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । “शूरणासः विक्रमशीलाः “दिव्यासः दिवि भवाः “अत्याः अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वात् अयं यौगिकोऽवगन्तव्यः । ईदृशा अश्वाः “श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते । शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पङ्क्तीभूय “सं “यतन्ते सम्यक् यत्नं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "हंसाइव । ते यथा

श्रेणीभूताः ईर्मान्तासः इत्याद्युक्तरूपाः सन्तः अन्तरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत् । कदा । उच्यते । “यत् यदा “अश्वाः "दिव्यम् “अज्मं गमनं गन्तव्यं वा मार्गम् “आक्षिषुः व्याप्नुवन्ति तदा । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः - ’ईर्मान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम् । श्रेणिशः इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः' (निरु. ४. १३) इति ॥ ॥ १२ ॥

तव॒ शरी॑रं पतयि॒ष्ण्व॑र्व॒न्तव॑ चि॒त्तं वात॑ इव॒ ध्रजी॑मान् ।

तव॒ शृङ्गा॑णि॒ विष्ठि॑ता पुरु॒त्रार॑ण्येषु॒ जर्भु॑राणा चरन्ति ॥११

तव॑ । शरी॑रम् । प॒त॒यि॒ष्णु । अ॒र्व॒न् । तव॑ । चि॒त्तम् ।
वातः॑ऽइव । ध्रजी॑मान् ।

तव॑ । शृङ्गा॑णि । विऽस्थि॑ता । पु॒रु॒ऽत्रा । अर॑ण्येषु ।
जर्भु॑राणा । च॒र॒न्ति॒ ॥११

तव । शरीरम् । पतयिष्णु । अर्वन् । तव । चित्तम् ।
वातःऽइव । ध्रजीमान् ।

तव । शृङ्गाणि । विऽस्थिता । पुरुऽत्रा । अरण्येषु ।
जर्भुराणा । चरन्ति ॥११

हे "अर्वन् “तव शरीरं “पतयिष्णु पतनशीलं व्याप्तमित्यर्थः । तथा “तव “चित्तं मनः “वातइव “ध्रजीमान् शीघ्रगमनवायुरिव तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच “तव “शृङ्गाणि शिरसो निर्गताः शृङ्गस्थानीयाः केशाः "पुरुत्रा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु "विष्ठिता विष्ठितानि विविधं स्थिताः । किंच त एव "अरण्येषु "जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा एवंभूताः केशाः "चरन्ति । यद्वा । अत्र अश्वस्य शृङ्गाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ।।

अश्वमेधिके मध्यमेऽहनि अध्रिगुप्रैषे ‘मा नो मित्रः' इति सूक्तानन्तरम् ‘उप प्रागाच्छसनम्' इति द्वे ऋचौ शंसनीये । सूत्रितं च- उप प्रागाच्छसनमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. १०. ८) इति ॥

उप॒ प्रागा॑च्छसंनं वा॒ज्यर्वा॑ देव॒द्रीचा॒ मनं॑सा॒ दीध्यां॑नः ।

अ॒जः पु॒रो नीय॑ते॒ नाभि॑र॒स्यानु॑ प॒श्चात्क॒वयो॑ यन्ति रे॒भाः ॥
१२

उप॑ । प्र । अ॒गा॒त् । शस॑नम् । वा॒जी । अर्वा॑ । दे॒व॒द्रीचा॑ ।
मन॑सा । दीध्या॑नः ।

अ॒जः । पु॒रः । नी॒य॒ते॒ । नाभिः॑ । अ॒स्य॒ । अनु॑ । प॒श्चात् ।
क॒वयः॑ । य॒न्ति॒ । रे॒भाः ॥१२

उप । प्र । अगात् । शसनम् । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा ।
मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् ।
कवयः । यन्ति । रेभाः ॥१२

अयम् “अर्वा अरणकुशलः "वाजी अश्वः “शसनं
विशसनस्थानम् "उप "प्रागात् उपप्रैति । किं कुर्वन् ।
“देवद्रीचा “मनसा देवान् गच्छता मनसा "दीध्यानः ध्यायन्

। कदा । देवान् अस्मदवयवेन अर्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंच अस्य पुरः पुरस्तात् 'नाभिः नहनं बन्धुभूत इत्यर्थः । यद्वा। अस्य बन्धनस्थानीयः अविमुक्तत्वात्। एवंभूतः "अजः “पुरः “नीयते पुरतः प्राप्यते “अनु अनुसृत्य "पश्चात् अनन्तरम् । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थः एक एव तथापि अजाश्वोभयान न्तर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयम् । यद्वा । अन्विति क्रियया संबध्यते। "कवयः अनूचानाः "रेभाः स्तोतारः ऋत्विजः "यन्ति गच्छन्ति । ‘ये वा अनूचानास्ते कवयः' इति श्रुतेः । यद्वा । कवय इति मेधाविनाम, ‘कविः मनीषी' (नि, ३. १५. १०) इति तन्नामसु पठितत्वात् । रेभः इति स्तोतृनाम, ‘रेभः जरिता ' (नि. ३. १६. 1) इति तत्र पाठात् ॥

उप॒ प्रागां॑त्पर॒मं यत्स॒धस्थ॒मर्वाँ॒ अच्छां पि॒तरं मा॒तरं च ।

अ॒द्या दे॒वाञ्जुष्टं॑तमो॒ हि ग॒म्या अथा शा॑स्ते दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥१३

उप॑ । प्र । अ॒गा॒त् । प॒र॒मम् । यत् । स॒धऽस्थ॑म् । अर्वा॑न् । अच्छ॑ । पि॒तर॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ।

अ॒द्य । दे॒वान् । जुष्टं॑ऽतमः । हि । ग॒म्याः । अथ॑ । आ । शा॒स्ते॒ । दा॒शुषे॑ । वार्या॑णि ॥१३

उप । प्र । अगात् । परमम् । यत् । सधऽस्थम् । अर्वान् । अच्छ । पितरम् । मातरम् । च ।

अद्य । देवान् । जुष्टऽतमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥१३

"अर्वान् अरणकुशलोऽयमश्वः “उप “प्रागात् उपगच्छति । किम् । “यत् “परमम् उत्कृष्टं “सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकत्रनिवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् ।

किमर्थम् । “पितरं “मातरं च “अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुम् । हे अश्व “अद्य अस्मिन् काले "जुष्टतमः प्रीततमः स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्तः इत्यर्थः। एवंभूतः “देवान् “गम्याः गच्छेर्देवान् । हिशब्दो यज्ञे उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः ‘सगभ्योऽनु सखा सयूथ्यः' (तै. सं. १. २. ४. २) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “अथ अनन्तरं यजमानः “आ “शास्ते । कस्मै । “दाशुषे हविर्दत्तवते स्वस्मै । कानि । “वार्यणि वरणीयानि धनानि । यद्वा ॥ पुरुषस्य व्यत्ययः ॥ आ शास्ते प्रार्थये यजमानार्थम् ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ | सूक्तं १.३७ | सूक्तं १.६७ | सूक्तं १.९७ | सूक्तं १.१२७ | सूक्तं १.१५७ | सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ | सूक्तं १.३८ | सूक्तं १.६८ | सूक्तं १.९८ | सूक्तं १.१२८ | सूक्तं १.१५८ | सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ | सूक्तं १.३९ | सूक्तं १.६९ | सूक्तं १.९९ | सूक्तं १.१२९ | सूक्तं १.१५९ | सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० | सूक्तं १.४० | सूक्तं १.७० | सूक्तं १.१०० | सूक्तं १.१३० | सूक्तं १.१६० | सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ | सूक्तं १.४१ | सूक्तं १.७१ | सूक्तं १.१०१ | सूक्तं १.१३१ | सूक्तं १.१६१ | सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ | सूक्तं १.४२ | सूक्तं १.७२ | सूक्तं १.१०२ | सूक्तं १.१३२ | सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ | सूक्तं १.४३ | सूक्तं १.७३ | सूक्तं १.१०३ | सूक्तं १.१३३ | सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६४

← सूक्तं १.१६३

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१६४

दीर्घतमा औचथ्यः

सूक्तं १.१६५ →

दे. १-४१ विश्वे देवाः, ४२ आद्यर्धर्चस्य वाक्, द्वितीयस्य आपः, ४३ आद्यर्धर्चस्य शकधूमः, द्वितीयस्य सोमः, ४४ केशिनः(अग्निः सूर्यो वायुश्च), ४५ वाक्, ४६ - ४७ सूर्यः, ४८ संवत्सरकालचक्रम्, ४९ सरस्वती, ५० साध्याः, ५१ सूर्यः, पर्जन्याग्नयो वा, ५२ सरस्वान्, सूर्यो वा। त्रिष्टुप, १२, १५, २३, २९, ३६, ४१ जगती, ४२ प्रस्तारपंक्तिः, ५१ अनुष्टुप् ।

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥१॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥२॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः ।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥३॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति ।

भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्वित्को विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥४॥

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से बष्कयेऽधि सप्त तन्तून्वि तत्निरे कवय ओतवा उ ॥५॥

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।

वि यस्तस्तम्भ षळिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥६॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुह्रते गावो अस्य वव्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥७॥

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥८॥

युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वन्तः ।

अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥९॥

तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन्बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति ।

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥१०॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥११॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम् ॥१२॥

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥१३॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा ॥१४॥

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥१५॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः ।

कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥१६॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ।

सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात्क्व स्वित्सूते नहि यूथे अन्तः ॥१७॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचद्देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥१८॥

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराच आहुर्ये पराञ्चस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥१९॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥२०॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥२१॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥२२॥

यद्गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥२३॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥२४॥

जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो मह्ना प्र रिरिचे महित्वा ॥२५॥

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचम् ॥२६॥

हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥२७॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ ।

सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥२८॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत ॥२९॥

अनच्छये तुरगातु जीवमेजद्ध्रुवं मध्य आ पस्त्यानाम् ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥३०॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥३१॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निरृतिमा विवेश ॥३२॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥३३॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥३४॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥३५॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥३६॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।

यदा मागन्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः ॥३७॥

अपाङ्प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥३८॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥३९॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्भि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥४०॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥४१॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥४२॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥४३॥

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥४४॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥४५॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥४६॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥४७॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥४८॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥४९॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥५०॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥५१॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम् ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥५२॥

सायणभाष्यम्

‘ अस्य वामस्य' इति द्विपञ्चाशदृचमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसम् । अत्रेयमनुक्रमणिका -- अस्य द्विपञ्चाशदल्पस्तवं त्वेतत्संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण

ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च पञ्चपादं साकंजानां यद्गायत्रेऽयं स शिङ्क्ते सप्तार्धगर्भा गौरीरिति जगत्यः । एतदन्तं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं सा प्रस्तारपङ्क्तिःतव शकमयमिति शकधूम उक्षाणं पृश्निमिति सोमः। त्रयः केशिन इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाग्वाच इन्द्रं मित्रं सौर्यौं द्वादशेति संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप् सौरी पर्जन्याग्निदेवता वान्त्या सरस्वते सूर्याय वा ' इति । अत्र स्तुत्याबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पीयस्त्वादिदं सूक्तमल्पस्तवनम्। न सूक्तान्तरवत् बहुस्तवम्। इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन द्योत्यते । अस्मिन् सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते । 'अचिकित्वाञ्चिकितुषः' इत्यनया संशयः उत्थाप्यते । ‘ पृच्छामि त्वा' इत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते । इयं वेदिः' इत्यत्र प्रतिवचनम्। ‘ य ईं चकार' इत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । ‘ अपश्यं गोपाम् '

इत्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा । न क्षरति इत्यक्षरं ब्रह्म। ‘ द्वा सुपर्णा ' इत्यादिना तस्य प्रशंसा । ‘ पञ्चपादं पितरं ', 'साकंजानां सप्तथं ', ' यद्गायत्रे अधि', 'अयं स शिङ्क्ते', ' सप्तार्धगर्भाः', ‘ गौरीर्मियाय ' इति षड्जगत्यः । समानमेतत्' इत्यनुष्टुप् । तस्याः समुद्राः' इति प्रस्तारपङ्क्तिः । तल्लक्षणं छन्दोग्रन्थे सूत्रितं - ‘ प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ' (पि. ३. ४. १) इति । पुरतः पूर्वार्धे द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ गायत्रौ सा प्रस्तारपङक्तिः इति सूत्रार्थः । अनुक्रमण्यामप्युक्तम्- आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिः ' (अनु. ८. ६) इति । शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । ‘गौरीर्मिमाय' इत्येतदन्तानां विश्वे देवा देवता । तस्याः समुद्राः' इत्यस्याः पूर्वार्धस्य वाग्देवता । उत्तरार्धस्य आपः। ‘ शकमयम् ' इत्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः । “उक्षाणं पृश्निम् । इत्युत्तरार्धस्य सोमो देवता । त्रयः केशिनः' इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः । चत्वारि वाक्' इत्येषा वाग्देवताका । ‘इन्द्रं मित्रं वरुणं',

'कृष्णं नियानम्' इत्येते सूर्यदेवत्ये। द्वादश प्रधयः इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता । यस्ते स्तनः' इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेन' इत्यस्याः साध्या देवता । ‘ समानमेतत्' इत्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्नयो वा देवता । ‘दिव्यं सुपर्णम्' इत्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता ।
कृत्स्नसूक्तस्य विनियोगं शौनक आह – स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात् त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात्' (ऋग्वि. १. १४४) इति ॥ महाव्रते वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवं निविद्धानं द्विप्रतीकम् । तत्र ‘अस्य वामस्य ' इत्यादिकमेकचत्वारिंशदृचं प्रथमं प्रतीकम् । पञ्चमारण्यके सूत्रितम् - अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घतमस एकचत्वारिंशतम् .(ऐ. आ. ५. ३. २) इति ॥

अ॒स्य वा॒मस्य॑ पलि॒तस्य॒ होतु॒स्तस्य॒ भ्राता॑ मध्य॒मो अ॒स्त्यश्न॑ः ।

तृ॒तीयो॒ भ्राता॑ घृ॒तपृ॑ष्ठो अ॒स्यात्रा॑पश्यं वि॒श्पतिं॑ स॒प्तपु॑त्रम् ॥ १

अ॒स्य । वा॒मस्य॑ । प॒लि॒तस्य॑ । होतु॑ः । तस्य॑ । भ्राता॑ । म॒ध्य॒मः । अ॒स्ति॒ । अश्न॑ः ।

तृ॒तीय॑ः । भ्राता॑ । घृ॒तऽपृ॑ष्ठः । अ॒स्य॒ । अत्र॑ । अ॒प॒श्य॒म् । वि॒श्पति॑म् । स॒प्तऽपु॑त्रम् ॥१

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्नः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतऽपृष्ठः । अस्य । अत्र । अपश्यम् । विश्पतिम् । सप्तऽपुत्रम् ॥१

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबद्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं दिवि द्योतते तस्य “अस्य “वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्य आरोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य “पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य तथा योऽयं दिवि द्योतते “तस्य अस्य “होतुः ह्वातव्यस्य आह्वानार्हस्यादित्यस्य “मध्यमः मध्यमस्थानः। मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्याग्नी अपेक्ष्य अस्य मध्यमत्वम्। स च “अश्नः सर्वत्र व्याप्तः। न हि वायुरहितः कश्चित्प्रदेशोऽस्ति । तादृशः “भ्राता “अस्ति भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितृधनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानम् अन्तरिक्षलोकं हरतीति वा । वृष्ट्यर्थं रश्मिभिराहृतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यः भवतीति भ्राता। मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैः भक्तव्यः भवति ।। किंच “घृतपृष्ठः घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशः “भ्राता तस्य

“तृतीयः अस्ति भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः ।
उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वम् । भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेण
अत्रापि द्रष्टव्यम् । रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणात् दिवा
स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वात् वा
भ्रातृत्वम् । “अत्र एषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे वा "विश्पतिं
विशां प्रजानां पालयितारं "सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतम्
ऐतिहासिकपक्षे ‘अदितिः पुत्रकामा ' इति प्रस्तुते
मित्रावरुणादिषु अदितिपुत्रेषु अस्य आदित्यस्य
सप्तमपुत्रत्वम्। ईदृशं महानुभावमादित्यम् “अपश्यम्
अद्राक्षम् भावनया आत्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः।
तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्' इति श्रुतिः । एवं वा ।
अस्य वामस्य विश्वस्योद्गरितुः स्रष्टुरित्यर्थः । पलितस्य
पालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः स्वस्मिन्
संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं
श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धम्। तस्य तादृशस्य
परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः

सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति जगद्धारकत्वेन वर्तते । स च अश्नः व्यापनशीलः । ‘ वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संरब्धानि ' (बृ. उ. ३. ७. २) इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वम् । किंच अस्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः।

घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः । ‘ पृष्ठं स्पृशतेः' (निरु. ४. ३) इति निरुक्तम् । यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानीत्यर्थः । न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत् स्पर्शनाविषयो भवति । अत्र एषु मध्ये विश्पतिं विशां प्रजानां पतिम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । ‘सर्वस्य पतिः सर्वस्येशानः' इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशम् । स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं पश्येयं साक्षात्करोमीत्यर्थः । अयमर्थः। स्वाधीनमायो जगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत उत्पन्नौ

स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात् सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि अध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यम् । तथापि स्वरसत्वाभावात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र द्वा सुपर्णा' इत्यादौ स्फुटम् आध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते तत्र तत्र प्रतिपादयामः । अयं मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुः ' (निरु. ४. २६) इत्यादिना । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयम् ।।

स॒प्त यु॑ञ्जन्ति॒ रथ॒मेक॑चक्र॒मेको॒ अश्वो॑ वहति स॒प्तना॑मा ।

त्रि॒नाभि॑ च॒क्रम॒जर॑मन॒र्वं यत्रे॒मा विश्वा॒ भुव॒नाधि॑ त॒स्थुः ॥२

स॒प्त । यु॒ञ्ज॒न्ति॒ । रथ॑म् । एक॑ऽचक्रम् । एकः॑ । अश्वः॑ ।
व॒ह॒ति॒ । स॒प्तऽना॑मा ।

त्रि॒ऽनाभि॑ । च॒क्रम् । अ॒जर॑म् । अ॒न॒र्वम् । यत्र॑ । इ॒मा ।
विश्वा॑ । भुव॑ना । अधि॑ । त॒स्थुः ॥२

सप्त । युञ्जन्ति । रथम् । एकऽचक्रम् । एकः । अश्वः ।
वहति । सप्तऽनामा ।

त्रिऽनाभि । चक्रम् । अजरम् । अनर्वम् । यत्र । इमा ।
विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ॥२

“एकचक्रम् एकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वात् एकचक्रमित्युच्यते । "रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं “सप्त एतत्संख्याका अश्वाः "युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति वहन्ति अहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त नेत्याह। “एकः "अश्वः “सप्तनामा एक

एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः। वाय्वधीनत्वात् अन्तरिक्षसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । “त्रिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम् “अजरम् अमरणधर्मकम् “अनर्वम् अशिथिलम् । पुनस्तदेव विशेष्यते । “यत्र यस्मिन् चक्रे “इमा “विश्वा “भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातानि “अधि आश्रित्य “तस्थुः तिष्ठन्ति । यद्वा । एकचक्रम् एकचारिणम् असाहाय्येन संचरन्तं रथम् आदित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्याः असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षड्तवः । एकः साधारणः इत्येवम् । अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरः अधिकमासात्मकः इत्येवं सप्तर्तवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकः असहायः अश्वो व्यापनशीलः आदित्यः सप्तनामा सप्त रसानां

संनमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तर्षिभिः स्तूयमानो वा आदित्यो वहति धारयति भ्रमयतीत्यर्थः । किम् । त्रिनाभि चक्रम् । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय ऋतवो यस्य तत्तादृशम् । के ते।
ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः । यद्वा ।
भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालाः त्रिनाभयः ।
तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रम् अजरं मरणरहितम् । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते ‘अनादिनिधनः कालः' इति स्मृतेः । अनर्वम् अप्रतिहतम् । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतम् अयमादित्यः पुनरावर्तयति ।
संवत्सरादर्वा चीनानां तत्रैवान्तर्भावात् ततः युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिन् चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतानि अधितस्थुः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्य स्थितेः। ईदृशस्य कालस्य

कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ‘ ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च ' इत्यनुक्रमण्यामुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यास्केन ‘ सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणम्' (निरु. ४. २७) इत्यादिना व्याख्या तः । तदत्राप्यनुसंधेयम् ॥

इ॒मं रथ॒मधि॒ ये स॒प्त त॒स्थुः स॒प्तचं॑क्रं स॒प्त वं॑ह॒न्त्यश्वाः॑ ।

स॒प्त स्वसा॑रो अ॒भि सं नं॑वन्ते॒ यत्र॒ गवा॒ं निहि॑ता स॒प्त नाम॑ ॥३

इ॒मम् । रथ॑म् । अधि॑ । ये । स॒प्त । त॒स्थुः । स॒प्तऽचं॑क्रम् । स॒प्त । व॒ह॒न्ति॒ । अश्वाः॑ ।

स॒प्त । स्वसा॑रः । अ॒भि । सम् । न॒व॒न्ते॒ । यत्र॑ । गवा॑म् । निऽहि॑ता । स॒प्त । नाम॑ ॥३

इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्तऽचक्रम् ।
सप्त । वहन्ति । अश्वाः ।

सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । नवन्ते । यत्र । गवाम् ।
निऽहिता । सप्त । नाम ॥३

“इमम् उक्तस्वरूपमादित्यमण्डलाख्यं संवत्सराख्यं वा
“रथं “ये “सप्त रश्मयः “अधि “तस्थुः। अधिष्ठिताः।
संवत्सरपक्षे अयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः
सप्तावयवाः अधितिष्ठन्ति । कीदृशं रथम् । "सप्तचक्रम् ।
चकनाच्चरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि रश्मयः ते सप्त यस्य
रथस्य तादृशमुभयविधं रथ पूर्वोक्ताः अधिष्ठिताः “अश्वाः
व्यापनशीलाः “सप्त "वहन्ति निर्वहन्ति च । तादृशं रथं
“सप्त “स्वसारः स्वयंसरणाः । स्वरादित्यः । तेन सारिताः
परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसंख्याकाः रश्मय ऋतवश्च
“अभि “सं “नवन्ते आभिमुख्येन संगच्छन्ते ।

असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः षड्ङृतवः सर्वसाधारणः एकः इति सप्तत्वम्। यद्वा उक्तरूपाः मासद्वयात्मकाः षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तमः इति सप्तत्वम् । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । "यत्र यस्मिन् रथे उभयविधे "गवां वाचां स्तुतिरूपाणां "सप्त सप्तविधानि "नाम नमनानि सप्तस्वररूपाणि निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः स्तुत्यं रथमित्यर्थः । यद्वा । गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि । यत्र यासु स्वसृषु निहिता स्वसारः परस्परस्वसृभूता देवनद्योऽभि सं नवन्ते ॥

को द॑दर्श प्रथ॒मं जाय॑मानमस्थ॒न्वन्त॒ं यद॑न॒स्था बिभ॑र्ति ।

भूम्या॒ असु॒रसृ॑ग॒ात्मा क्व॑ स्वि॒त्को वि॒द्वांस॒मुप॑ ग॒ात्प्रष्टु॑मे॒तत् ॥४

कः । द॒द॒र्श॒ । प्र॒थ॒मम् । जाय॑मानम् । अ॒स्थ॒न्ऽवन्त॑म् । यत् । अ॒न॒स्था । बिभ॑र्ति ।

भूम्याः॑ । असुः॑ । असृ॑क् । आ॒त्मा । क्व॑ । स्वि॒त् । कः । वि॒द्वांस॑म् । उप॑ । गा॒त् । प्रष्टु॑म् । ए॒तत् ॥४

कः । ददर्श । प्रथमम् । जायमानम् । अस्थन्ऽवन्तम् । यत् । अनस्था । बिभर्ति ।

भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । क्व । स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रष्टुम् । एतत् ॥४

एवं प्रपञ्चस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्य अविषयत्वमाह। “कः “ददर्श को द्रष्टुं शक्नुयात् । कदा । “प्रथमं सृष्टेः पूर्वम् । अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः । किम् । “जायमानं प्रथमभावविकारमापन्नम् । उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः ।

दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह । “यत् यस्मात् “अस्थन्वन्तम् अस्थिमन्तं सशरीरम् । उपलक्षणमेतत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । “अनस्था अस्थिरहिता अशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिः वेदान्तप्रसिद्धा ईश्वरायत्ता माया “बिभर्ति गर्भवदन्तर्धारयति । अव्याकृतावस्थायाम् अनस्थः अशरीरः परमेश्वरो बिभर्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायाशबलितः सन्निदं जगन्निर्मितवान् उत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात् को ददर्श । तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात् कश्चिदात्मा जानातीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह । “भूम्याः संबन्धि पार्थिवं स्थूलशरीरं “असुः प्राणः तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं "असृक् शोणितम् । एतत्सप्तधातूपलक्षकम् । यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात् तदपेक्षयोक्तम् । “आत्मा तैः संबद्धश्चेतनः “क्व “स्वित् कुत्रास्ते । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । नान्यत्किंचन मिषत्' (ऐ. आ. २. ४. १) इति श्रुतेः । “विद्वांसं

जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वेदिकम् “एतत् कारणं "प्रष्टुं “कः शिष्योऽल्पमतिः “उप "गात् उपगच्छति । तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूपः आत्मा तस्मिन् समये कुत्रास्ति । प्रष्टा प्रतिवक्ता च उभावपि नास्तीत्यर्थः, न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इति श्रुतेः । यद्वा । प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श कः साक्षात्करोति । जायमानमस्थन्वन्तं मनुष्यम् अनस्थिकः परमेश्वरः सशरीरमशरीर: यत् यस्मात् बिभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वात् इति भावः । शिष्टं समानम् ॥

पाकंः पृच्छामि मनसाविंजानन्देवानांमेना निहिंता पदानिं ।

वत्से बष्कयेऽधिं सप्त तन्तून्वि तंत्निरे कवय ओतवा उं ॥ ५

पाकः॑ । पृ॒च्छा॒मि॒ । मन॑सा । अवि॑ऽजानन् । दे॒वाना॑म् ।
ए॒ना । निऽहि॑ता । प॒दानि॑ ।

व॒त्से । ब॒ष्कये॑ । अधि॑ । स॒प्त । तन्तू॑न् । वि । त॒त्नि॒रे॒ ।
क॒वयः॑ । ओत॒वै । ऊं॒ इति॑ ॥५

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानाम् ।
एना । निऽहिता । पदानि ।

वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तन्तून् । वि । तत्निरे ।
कवयः । ओतवै । ऊं इति ॥५

“पाकः पक्तव्यः अपक्वमतिः अहं “मनसा असंस्कृतेन “अविजानन अतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् “पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह । “एना एनानि “पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि “देवानां “निहितानि देवानामपि गूढानीत्यर्थः । यद्वा । देवानां

पदानि तत्त्वानि निधिवद्गोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीति उच्यते । “वत्से सर्वस्य निवासभूते “बष्कये । बडिति सत्यनाम । तत् कषतीति बष्कयः आदित्यः । यद्वा । बष्कयो नाम एकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथग्निर्देशात् बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । तस्मिन्नादित्ये “अधि अधिकं “सप्त “तन्तून् तायमानान् सप्त सोमसंस्थान् “कवयः मेधाविनो यजमानाः “ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तन्तून वेतुं “वि “तत्निरे वितन्वन्ति । यद्वा । सप्त तन्तवः सप्त छन्दांसि । तानि वितन्वन्ति । किमर्थम् । ओतवै सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यकन्तुसंतानाय । यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वात् इति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

अचिंकित्वाञ्चिकि॒तुषंश्चि॒दत्रं क॒वीन्पृंच्छामि वि॒द्मने॒ न

वि॒द्वान् ।

वि यस्त॒स्तम्भ॒ षळि॒मा रजां॑स्य॒जस्यं रू॒पे किमपिं स्वि॒देकं॑म् ॥६

अचिं॑कित्वान् । चि॒कि॒तुषः॑ । चि॒त् । अत्रं । क॒वीन् । पृ॒च्छा॒मि॒ । वि॒द्मनें । न । वि॒द्वान् ।

वि । यः । त॒स्तम्भं । षट् । इ॒मा । रजां॑सि । अ॒जस्यं । रू॒पे । किम् । अपिं । स्वि॒त् । एकं॑म् ॥६

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्मने । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तम्भ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किम् । अपि । स्वित् । एकम् ॥६

“अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं “चिकितुषः विशेषेण तत्त्वं जानतः “कवीन् क्रान्तदर्शिनः अधिगतपरमार्थान् “अत्र अस्मिन् तत्त्वविषये “पृच्छामि। किमर्थम्। “विद्मने वेदनाय परमार्थज्ञानाय। किं जानन्नेव पराभवाद्यर्थं नेत्याह । “विद्वान् “न पृच्छामि अपि तु अज्ञानादेव । “यः परमेश्वरः “तस्तम्भ स्तम्भितवान् नियमितवान् ।' अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय । (छा. उ. ८. ४. १) इति श्रुतेः । किम् । “इमा इमानि “षट् "रजांसि लोकान् रञ्जनात्मकान् । ‘लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति निरुक्तम् । यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणस्वाभावात् षडित्युक्तम् । ननु षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्टः इति । उच्यते । “अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः “रूपे स्वरूपे “एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं “किमपि “स्वित् किं स्विदेव । तन्न केनाप्यधिगन्तुं शक्यमित्यर्थः। कैश्चिदेवोपासकैः

अर्चिरादिमार्गेण गन्तव्यत्वात् इति भावः । यद्वा ।
षड्ऱजांसि विलक्षणाः षड्तवः। तान्यस्तम्भयत्तत्वम् ।
अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वा आदित्यस्य रूपे
रूप्यमाणे दृश्यमाने मण्डले एकमद्वितीयं किमपि स्वित्।
यत्किंचिदवाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि ।' अथ य
एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते (छा. उ. १.६.६)
इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः। अथवा षडिमानि
रजांसि त्रिविधान् भूलोकांश्च यस्तस्तम्भ । ‘ तिस्रो
भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून् ' (ऋ.सं. २ २७. ८) इति निगमः
। तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति
किमपि स्विदेकम् एकात्मकमस्तीति प्रश्नः ।
अविशेषमस्तिनाममात्रम् एकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया
प्रश्नः । अस्तीत्येवोपलब्धव्यम्' (क. उ. २. ६. १३) इति
श्रुतेः ॥

इ॒ह ब्र॑वीतु॒ य ई॑म॒ङ्ग वेदा॒स्य वा॒मस्य॒ निहि॑तं प॒दं॑ वेः ।

शी॒र्ष्णः क्षी॒रं दु॑ह्रते॒ गावो॑ अस्य व॒व्रिं वसा॑ना उद॒कं प॒दापु॑ः ॥७

इ॒ह । ब्र॒वी॒तु॒ । यः । ई॒म् । अ॒ङ्ग । वेद॑ । अ॒स्य । वा॒मस्य॑ । निऽहि॑तम् । प॒दम् । वेरि॒ति वेः ।

शी॒र्ष्णः । क्षी॒रम् । दु॒ह्र॒ते॒ । गाव॑ः । अ॒स्य॒ । व॒व्रिम् । वसा॑नाः । उ॒द॒कम् । प॒दा । अ॒पु॒ः ॥७

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुह्रते । गावः । अस्य । वव्रिम् । वसानाः । उदकम् । पदा । अपुः ॥७

“इह इदानीम् “ईम् एतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वम् “अङ्ग क्षिप्रमविचारेण “ब्रवीतु । कः। "यः "वेद सः। कीदृशं तत् । “अस्य पुरतो दृश्यमानस्य “वामस्य वननीयस्य "वेः गन्तुः आदित्यस्य “पदं सर्वैः गन्तव्यं स्वरूपं “निहितं गूढं वर्तते । किंच अस्य आदित्यस्य “शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा “गावः केचन वर्षकालीनाः रश्मयः “क्षीरम् उदकं “दुहते क्षरन्ति । “वव्रिम् । रूपनामैतत् । रूपं “वसानाः आच्छादयन्तः अतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः केचन “अस्य गावो रश्मयः “उदकं स्वसृष्टं “पदा सृष्टेनैव मार्गेण “अपुः पिबन्ति भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीतु इत्यन्वयः ॥

मा॒ता पि॒तर॑मृ॒त आ ब॑भाज धी॒त्यग्रे॒ मन॑सा॒ सं हि ज॒ग्मे ।

सा बी॑भ॒त्सुर्गर्भ॑रसा॒ निवि॑द्धा॒ नम॑स्वन्त॒ इदु॑पवा॒कमी॑युः ॥८

मा॒ता । पि॒तर॑म् । ऋ॒ते । आ । ब॒भा॒ज॒ । धी॒ती । अग्रे॑ । मन॑सा । सम् । हि । ज॒ग्मे ।

सा । बी॒भ॒त्सुः । गर्भ॑ऽरसा । निऽवि॑द्धा । नम॑स्वन्तः । इत् । उ॒प॒ऽवा॒कम् । ई॒युः ॥८

माता । पितरम् । ऋते । आ । बभाज । धीती । अग्रे । मनसा । सम् । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भऽरसा । निऽविद्धा । नमस्वन्तः । इत् । उपऽवाकम् । ईयुः ॥८

“माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी “पितरं पालकं द्युलोकं तत्स्थं द्युलोकस्थमादित्यमित्यर्थः । तम् “आ “बभाज आभजते । किमर्थम् । “ऋते उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति । केन द्वारेण । “धीती धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकीयेन आज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । “अग्रे

ततः पूर्वं पिता च "मनसा अस्याम् अभिप्रायवता चेतसा “सं "जग्मे “हि संश्लिष्टो वर्तते खलु वृष्टिमकरोदित्यर्थः । अनन्तरं “सा माता “बीभत्सुः गर्भबन्धनेच्छावती “गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्धा आसीत् । यद्वा । गर्भे रसः औषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं यस्याः सा तादृशी उदकेनात्यन्तं क्लिन्ना निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां विदारिता भवति बीजावापार्थम् । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति सा चान्तर्वत्नी सती पुत्रान् जनयतीति तद्वदत्रापि । अनन्तरं “नमस्वन्तः “इत् भाविव्रीहिप्रियङ्ग्वाद्यन्नवन्तः एव “उपवाकम् उपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचनम् 'ईयुः प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हविर्लक्षणान्नवन्तः उपेत्य वचनं प्रैषादिरूपमीयुः । वृष्टौ सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

यु॒क्ता मा॒तासी॑द्धु॒रि दक्षि॑णाया॒ अति॑ष्ठ॒द्गर्भो॑ वृज॒नीष्व॒न्तः ।

अमी॑मेद्व॒त्सो अनु॒ गाम॑पश्यद्विश्वरू॒प्यं॑ त्रि॒षु योज॑नेषु ॥९

यु॒क्ता । मा॒ता । आ॒सी॒त् । धु॒रि । दक्षि॑णायाः । अति॑ष्ठत् । गर्भः॑ । वृ॒ज॒नीषु॑ । अ॒न्तरिति॑ ।

अमी॑मेत् । व॒त्सः । अनु॑ । गाम् । अ॒प॒श्य॒त् । वि॒श्व॒ऽरू॒प्य॑म् । त्रि॒षु । योज॑नेषु ॥९

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अन्तरिति ।

अमीमेत् । वत्सः । अनु । गाम् । अपश्यत् । विश्वऽरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥९

“माता । निर्मीयन्ते अस्मिन् भूतानीति माता द्यौः । “दक्षिणायाः अभिमतपूरणसमर्थायाः पृथिव्याः “धुरि निर्वहणे "युक्ता “आसीत् वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते । “गर्भः गर्भस्थानीयः उदकसंघः “वृजनीषु उदकवत्सु मेघपङ्क्तिषु “अन्तः मध्ये “अतिष्ठत् तिष्ठति । अनन्तरं “वत्सः पुत्रस्थानीयः उदकसंघः “त्रिषु “योजनेषु मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्सु “अमीमेत् वर्षणसमये शब्दयति । अनन्तरं “विश्वरूप्यं विश्वरूपवतीं “गाम् “अनु “अपश्यत् अनुक्रमेण पश्यति वर्षतीत्यर्थः । यद्वा । त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रति अमीमेत् । अनन्तरं सर्वो जनोऽनुक्रमेण विश्वरूप्यं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिम् अपश्यत् पश्यति ॥

ति॒स्रो मा॒तॄस्त्रीन्पि॒तॄन्बिभ्र॒देकं ऊ॒र्ध्वस्तं॑स्थौ॒ नेमवं ग्लापयन्ति ।

म॒न्त्रयं॑न्ते दि॒वो अ॒मुष्यं॑ पृ॒ष्ठे विं॑श्व॒विदं॒ वाच॒मविं॑श्वमिन्वाम्
॥१०

ति॒स्रः । मा॒तॄः । त्रीन् । पि॒तॄन् । बिभ्रं॑त् । एकः॑ । ऊ॒र्ध्वः ।
त॒स्थौ॒ । न । ई॒म् । अवं॑ । ग्ल॒प॒य॒न्ति॒ ।

म॒न्त्रयं॑न्ते । दि॒वः । अ॒मुष्यं॑ । पृ॒ष्ठे । वि॒श्व॒ऽविदं॑म् । वाचं॑म् ।
अविं॑श्वऽमिन्वाम् ॥१०

तिस्रः । मातॄः । त्रीन् । पितॄन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः ।
तस्थौ । न । ईम् । अव । ग्लपयन्ति ।

मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्य । पृष्ठे । विश्वऽविदम् । वाचम् ।
अविश्वऽमिन्वाम् ॥१०

“एकः प्रधानभूतः असहायो वा पुत्रस्थानीयः आदित्यः
संवत्सराख्यः कालो वा “तिस्रः “मातृः
सस्यवृष्ट्याद्युत्पादयित्रीः । क्षित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः ।

तथा “त्रीन् “पितॄन जगतां पालयितॄन् लोकत्रयाभिमानिनः अग्निवायुसूर्याख्यान् “बिभ्रत् सन् “ऊर्ध्वः "तस्थौ उन्नतः अत्यन्तदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य उन्नतः। “ईम् एनं “न “अव “ग्लपयन्ति ग्लानिं नैव कुर्वन्ति । न हि कालः आदित्यो वा अन्येन पराभूयते । “दिवः “पृष्ठे द्युलोकस्य उपरि अन्तरिक्षे “मन्त्रयन्ते गुप्तं परस्परं भाषन्ते देवाः । किम् । “विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थां विश्वैर्वेदनीयां वा “अविश्वमिन्वाम् असर्वव्यापिनीं “वाचं गर्जितलक्षणाम् “अमुष्य आदित्यस्य संबन्धिनीं मन्त्रयन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ १५॥

द्वाद॑शारं न॒हि तज्जरा॑य॒ वर्व॑र्ति च॒क्रं परि॒ द्यामृ॒तस्य॑ ।

आ पु॒त्रा अ॑ग्ने मिथु॒नासो॒ अत्र॑ स॒प्त श॒तानि॑ विंश॒तिश्च॑ तस्थुः ॥११

द्वाद॑शऽअरम् । न॒हि । तत् । जरा॑य । वर्व॑र्ति । च॒क्रम् ।
परि॑ । द्याम् । ऋ॒तस्य॑ ।

आ । पु॒त्राः । अ॒ग्ने॒ । मि॒थु॒नासः॑ । अत्र॑ । स॒प्त । श॒तानि॑ ।
वि॒ंश॒तिः । च॒ । त॒स्थु॒ः ॥११

द्वादशऽअरम् । नहि । तत् । जराय । वर्वर्ति । चक्रम् ।
परि । द्याम् । ऋतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि ।
विंशतिः । च । तस्थुः ॥११

“ऋतस्य उदकस्य सत्यात्मकस्य वा आदित्यस्य “चक्रं
पुनःपुनःक्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वा “वर्वर्ति
पुनःपुनर्वर्तते संचरति । कुत्र । “द्यां “परि
द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । “द्वादशारं
द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मकैः मासात्मकैर्वा अरैः

रथाङ्गावयवैर्युक्तम् । किंच “तत् चक्रं “नहि "जराय नैव खलु जरायै भवति । हे “अग्ने सर्वदा गमनयुक्त आदित्य । यद्वा । अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वात् असावप्यग्निरित्युच्यते । “अत्र अस्मिन् त्वदीये चक्रे “मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः “सप्त “शतानि “विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः “पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात् त्रातारो वा अहोरात्ररूपाः “तस्थुः तिष्ठन्ति निष्पद्यन्ते । षष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याकानि अहानि तावत्यः एव रात्रयः इत्येवं तद्विभागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोऽहःसंमानः ' (ऐ. आ. ३. २. १) इत्यारण्यकम् ॥

पञ्चंपादं पि॒तरं॒ द्वाद॑शाकृतिं दि॒व आ॑हु॒ः पर॒े अर्धे॑ पुरी॒षिण॑म् ।

अथे॒मे अ॒न्य उप॑रे विचक्ष॒णं स॒प्तच॑क्रे॒ षळ॑र आहु॒रर्पि॑तम् ॥१२

पञ्च॑ऽपादम् । पि॒तर॑म् । द्वाद॑शऽआकृतिम् । दि॒वः । आ॒हु॒ः । परे॑ । अर्धे॑ । पु॒री॒षिण॑म् ।

अथ॑ । इ॒मे । अ॒न्ये । उप॑रे । वि॒ऽच॒क्ष॒णम् । स॒प्तऽच॑क्रे । षट्ऽअ॑रे । आ॒हु॒ः । अर्पि॑तम् ॥१२

पञ्चऽपादम् । पितरम् । द्वादशऽआकृतिम् । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणम् ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणम् । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितम् ॥१२

"पञ्चपादं पञ्चसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतम् । एतत् हेमन्तशिशिरयोः एकत्वाभिप्रायम् । “पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं “द्वादशाकृतिं द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य

तादृशं “पुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं प्रीणयितारं वा ।
पुरीषमित्युदकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं “दिवः
द्युलोकस्य “परे “अर्धे । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । परस्मिन्नर्धे
अन्तरिक्षलक्षणे अवस्थितः आदित्यः इत्यर्थः । तस्मिन्
अर्पितम् “आहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनुषज्यते ।
यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनम् अतः संवत्सरं
सूर्यायत्तमाहुरित्यर्थः । “अथ “इमे अपि च "अन्ये केचन
वेदवादिन एवमाहुः । किमिति। “उपरे । उपरमन्ते
अस्मिन् उपरताः प्राणिनः अत्र इति वा उपरः संवत्सरः
तस्मिन् । कीदृशे । “सप्तचक्रे । सप्त
आदित्यरश्मयस्तद्द्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः ।
यद्वा । अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त
चक्राणि पुनः पुनःक्रममाणानि यस्य तादृशे । “षळरे
षड्ऋतवः एव अरा नाभौ प्रत्यृताः संबद्धाः यस्य
तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे “विचक्षणं
विविधदर्शनकरमादित्यम् “अर्पितम् “आहुः । एतदुक्तं

भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेः तीव्रमन्दादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तधीनमाहुः । अन्ये तु वत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात् तदायत्तत्वमाहुः इति ॥

पञ्चा॑रे च॒क्रे प॑रि॒वर्त॑माने॒ तस्मि॒न्ना त॑स्थु॒र्भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।

तस्य॒ नाक्ष॑स्तप्यते॒ भूरि॑भारः स॒नादे॒व न शी॑र्यते॒ सना॑भिः ॥ १३

पञ्च॑ऽअरे । च॒क्रे । प॒रि॒ऽवर्त॑माने । तस्मि॑न् । आ । त॒स्थु॒ः । भुव॑नानि । विश्वा॑ ।

तस्य॑ । न । अक्षः॑ । त॒प्य॒ते॒ । भूरि॑ऽभारः । स॒नात् । ए॒व । न । शी॒र्य॒ते॒ । सऽना॑भिः ॥१३

पञ्चऽअरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्थुः । भुवनानि । विश्वा ।

तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥१३

“पञ्चारे पञ्चर्तुरूपैः अरैर्युक्ते “चक्रे संवत्सरात्मके “परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुन:पुनः आवर्तमाने सति “तस्मिन् कालचक्रे “विश्वा “भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वर्तन्ते इत्यर्थः । किंच “तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानः “अक्षः “भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि “न “तप्यते न पीड्यते । किंच “सनादेव सनातनः एव “सनाभिः समाननाभिकः सर्वदा एकरूपनाभिरसौ “न “शीर्यते न भिद्यते । यथा लौकिकरथाक्षः भारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

सने॑मि च॒क्रम॒जरं॒ वि वा॑वृत उत्ता॒नायां॒ दश॑ यु॒क्ता व॑हन्ति ।

सूर्य॑स्य॒ चक्षू॒ रज॑सै॒त्यावृ॑तं॒ तस्मि॒न्नार्पि॑ता॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥
१४

सऽने॑मि । च॒क्रम् । अ॒जर॑म् । वि । व॒वृ॒ते॒ । उ॒त्ता॒नाया॑म् ।
दश॑ । यु॒क्ताः । व॒ह॒न्ति॒ ।

सूर्य॑स्य । चक्षु॑ः । रज॑सा । ए॒ति॒ । आऽवृ॑तम् । तस्मि॑न् ।
आर्पि॑ता । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥१४

सऽनेमि । चक्रम् । अजरम् । वि । ववृते । उत्तानायाम् ।
दश । युक्ताः । वहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतम् । तस्मिन् ।
आर्पिता । भुवनानि । विश्वा ॥१४

“सनेमि समाननेमि एकप्रकारबहिर्वलयमक्षीणनेमि “चक्रं संवत्सराख्यम् “अजरं सदातनमपि जरारहितं "वि “ववृते पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते। “उत्तानायाम् ऊर्ध्वतनायाम् ईषायाम् उपरिविस्तृतभूम्यां वा “दश इन्द्रादयः पञ्च लोकपालाः निषादपञ्चमाश्चत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णाः मिलित्वा दशसंख्याकाः “युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ताः "वहन्ति निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निवर्हन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात् कालस्य । किंच "सूर्यस्य आदित्यस्य “चक्षुः ख्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मण्डलम् । चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा '(निरु. ४. ३) इति निरुक्तम् । “रजसा वृष्ट्युदकेन “आवृतं व्याप्तम् “एति गच्छति । उदकं रज उच्यते ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । तादृशे मण्डले “विश्वा “भुवनानि सवाणि भूतजातानि “आर्पिता अर्पितानि तदधीनत्वात्तेषाम् ॥

सा॒कं॒जानां॑ स॒प्तथ॑माहुरेक॒जं षळिद्य॒मा ऋष॑यो देव॒जा इति॑ ।

तेषा॑मि॒ष्टानि॒ विहि॑तानि धाम॒शः स्था॒त्रे रे॑जन्ते॒ विकृ॑तानि रूप॒शः ॥१५

सा॒क॒म्ऽजाना॑म् । स॒प्तथ॑म् । आ॒हुः॒ । ए॒क॒ऽजम् । षट् । इत् । य॒माः । ऋष॑यः । दे॒व॒ऽजाः । इति॑ ।

तेषा॑म् । इ॒ष्टानि॑ । विऽहि॑तानि । धा॒म॒ऽशः । स्था॒त्रे । रे॒ज॒न्ते॒ । विऽकृ॑तानि । रू॒प॒ऽशः ॥१५

साकम्ऽजानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकऽजम् । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति ।

तेषाम् । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥१५

“साकंजानाम् एकस्मादादित्यात् सहोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये "सप्तथं सप्तममृतुम् ॥ ‘ थट् च च्छन्दसि ' (पा. सू. ५. २. ५०) इति थट् ॥ “एकजम् एकेनोत्पन्नम् “आहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षड्ऋतवो भवन्ति । अधिकमासेन एकः उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम् । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः ! (तै. सं. ६. ५. ३. ४) इति श्रुतेः । तदेवोच्यते । “षडिद्यमाः । इच्छब्द एवकारार्थः। षडेव ऋतवः मासद्यरूपाः “ऋषयः गन्तारः । ते च “देवजाः देवादादित्यात् जाताः “इति एवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः। ‘ निःसूर्योऽधिकमासो मण्डलं तपते रवेः' इत्यादिस्मृतेः। तस्मात् षडेव देवजाः अदेवजः एकः । “तेषाम् ऋतूनां स्वरूपाणि “इष्टानि सर्वलोकाभिमतानि “धामशः तत्तत्स्थाने “विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि “रूपशः रूपभेदेन “विकृतानि

विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदस्तैत्तिरीयैराम्नातः- ' स रसमह वसन्ताय प्रयच्छद्यवं ग्रीष्माय' (तै. सं. ७. २. १०. १) इत्यादि । “स्थात्रे अधिष्ठात्रे तदर्थाय “रेजन्ते चलन्ति । जगद्व्यवहाराय पुनःपुनरावर्तन्ते इत्यर्थः ॥

स्त्रियः॑ स॒तीस्ताँ उं मे पुंस आंहु॒ः पश्यंदक्ष॒ण्वान्न वि चेंतद॒न्धः ।

क॒विर्यः पु॒त्रः स ई॒मा चिंकेत॒ यस्ता विंजा॒नात्स पि॒तुष्पि॒तासंत् ॥१६

स्त्रियः॑ । स॒तीः । तान् । ऊ॒ं इतिं । मे॒ । पु॒ंसः । आ॒हु॒ः । पश्यंत् । अ॒क्ष॒ण्ऽवान् । न । वि । चे॒त॒त् । अ॒न्धः ।

क॒विः । यः । पु॒त्रः । सः । ई॒म् । आ । चि॒के॒त॒ । यः । ता । वि॒ऽजा॒नात् । सः । पि॒तुः । पि॒ता । अ॒स॒त् ॥१६

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊं इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अक्षण्ऽवान् । न । वि । चेतत् । अन्धः ।

कविः । यः । पुत्रः । सः । ईम् । आ । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः । पिता । असत् ॥१६

“मे मदीया या दीधितयः “स्त्रियः संस्त्यानवत्यः योषितः “सतीः सत्यः । योषिद्वदुदकरूपगर्भधारणात् स्त्रीत्वम् । एषां रश्मीनाम् आविष्टलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गता। “तान् “उ तान् रश्मीनेव “पुंसः “आहुः प्रभूतवृष्ट्युदकसेक्तॄन् पुरुषानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंलिङ्गता । अमुमर्थम् अत्यन्तनिगूढम् “अक्षण्वान् ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान् “पश्यत् जानाति । “अन्धः अतथारूपः स्थूलदृष्टिः “न “वि “चेतत् न विचेतयति न जानाति । किंच “यः “कविः क्रान्तदर्शी “पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां त्राता वृष्ट्युदकलक्षणोऽस्ति “सः “ईं स एव

पुत्रः । यद्वा । ईम् एनमर्थम् । स्त्रीणां सतीनां पश्चात् पुरुषभावम् “आ “चिकेत सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । “यः कश्चित् “ता तानि “विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् “सः “पितुः “पिता “असत् । पिता वृष्ट्या जगत्पालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पिता आदित्यः स भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा । लौकिकोक्तिरियम् । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति। पुत्रपौत्रादिसहितः चिरकालं जीवी भवति । इत्यधिदैवतम् ॥ अथाध्यात्मम् । याः इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौकिकाः तान् उ तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्य अन्यभावः उच्यते । एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्य आत्मनः तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि - ‘ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ' (श्वे. उ. ४. ३) इत्यादि ।

स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च उभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति । श्रुतिरपि तदभावं बोधयति - 'नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपूंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यते ' (श्वे. उ. ५, १०) इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसाल्पोऽपि यः कविः क्रान्तप्रज्ञो ज्ञानी स्यात् ईम् इममर्थं स विचिकेत जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनः ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात् औपाधिकानि जानीयात् स पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पिता असत् पितृवत् पूज्यो भवति । उक्तमर्थमभिप्रेत्य ताण्डकब्राह्मणं-- ' शिशुर्वा आङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत् स पितॄन् पुत्रका इत्यामन्त्रयत' इत्युपक्रम्य ' ते देवानपृच्छन्त ते देवा अब्रुवन्नेष वाव पिता यो मन्त्रकृत् ' (तां. ब्रा. १३. ३. २४) इति । मन्त्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वं तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यम् इत्यभिप्रायः ॥

अ॒वः परे॑ण प॒र ए॒नाव॑रेण प॒दा व॒त्सं बिभ्र॑ती॒ गौरुद॑स्थात् ।

सा क॒द्रीची॒ कं स्वि॒दर्धं॒ परा॑गा॒त्क्वं॑ स्वित्सूते न॒हि यू॒थे अ॒न्तः ॥१७

अ॒वः । परे॑ण । प॒रः । ए॒ना । अव॑रेण । प॒दा । व॒त्सम् । बिभ्र॑ती । गौः । उत् । अ॒स्था॒त् ।

सा । क॒द्रीची॑ । कम् । स्वि॒त् । अर्ध॑म् । परा॑ । अ॒गा॒त् । क्व॑ । स्वि॒त् । सू॒ते॒ । न॒हि । यू॒थे । अ॒न्तरिति॑ ॥१७

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सम् । बिभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।

सा । कद्रीची । कम् । स्वित् । अर्धम् । परा । अगात् । क्व । स्वित् । सूते । नहि । यूथे । अन्तरिति ॥१७

अत्र अग्नौ हूयमानाहुतिरूपेण स्तूयते । “गौः गोरूपा गमनशीला एषा आहुतिसंघेन पोष्यं “वत्सं वत्सस्थानीयमग्निम् “अवः अवस्तात् अधोदेशे “परेण “पदा पादद्वयेन स्वावयवेन आकृष्य “बिभ्रती धारयन्ती तथा “परः परस्तात् उपरिदेशे “एना अनेन “अवरेण च पदा पादद्वयेन आकृष्य तमेव वत्सं बिभ्रती “उदस्थात् सूर्यं प्रति उत्तिष्ठति । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ' (मनु. ३. ७६) इति स्मृतेः । अथैवं कृतवती “सा आहुतिः “कद्रीची क्व गतेत्यनिश्चयगमना ।। आदित्यं प्राप्तवतीत्यर्थः । "कं “स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रति “अर्धम् अर्धमार्गम् आगत्य। यद्वा । अर्धमृद्धम् । “परागात् परागच्छति । आगत्य च “क्व “स्वित् सूते कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति । “नहि इतरगोवत् इयं “यूथे “अन्तः सजातीयगोमध्ये सूते । साधारण्येन यत्र क्वचिन्न सूते अपि तु कस्मिंश्चिदनुष्ठातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा ।

आदित्यरश्मिसमूहः एव गोरूपेण स्तूयते । गौः
उक्तलक्षणा रश्मिरूपा गौः वत्सं वत्सवद्रक्षणीयं
यजमानम् उत्तक्रमेण बिभ्रती उदस्थात् । अथ तथा कृत्वा
सा कद्रीची अदृश्यगमना सती कं स्वित् अर्धम् ऋद्धम्
अर्धस्थानभाजं वा कं स्वित् पुरुषम् आदित्यं परागात्
अप्रतिनिवृत्ता गता। ‘ तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र
देवानां पतिरेकोऽधिवासः (मु. उ. १. २. ५) इति श्रुतेः ।
तथा कृत्वा च क्व स्वित्सूते कस्मिन् इन्द्रादिलोके जनयति
न सर्वत्र । शिष्टं समानम् ॥

अ॒वः परें॑ण पि॒तरं॒ यो अं॑स्यानु॒वेदं॑ प॒र ए॒नावं॑रेण ।

क॒वी॒यमां॑न॒ः क इ॒ह प्र वों॑चद्दे॒वं मन॒ः कुतो॒ अधि॒
प्रजा॑तम् ॥१८

अ॒वः । परे॑ण । पि॒तर॑म् । यः । अ॒स्य॒ । अ॒नु॒ऽवेद॑ । प॒रः । ए॒ना । अव॑रेण ।

क॒वि॒ऽयमा॑नः । कः । इ॒ह । प्र । वो॒च॒त् । दे॒वम् । मनः॑ । कुतः॑ । अधि॑ । प्रऽजा॑तम् ॥१८

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । अनुऽवेद । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातम् ॥१८

“अवः अवस्तात् स्थितम् “अस्य “पितरम् एतल्लोकपालकम् अग्निं “परेण आदित्येन सह “यः “अनुवेद अनुक्रमेण जानाति तथा “परः परस्तात् स्थितम् आदित्यम् अस्य पितरं पालकम् । सोऽपि इममेव लोकं वृष्टयादिना पालयति । तादृशमादित्यम् “एना अनेन

“अवरेण अग्निना सह यः अनुवेद अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेण उपास्ते । यद्वा । अभिभूतरजस्तमस्कौ उद्बुद्धसत्त्वौ अत एव स्वाधीनमायौ एतौ एकत्वेन वा अधिगच्छति । स तादृशः पुरुषः “कवीयमानः कविवदाचरन् क्रान्तदर्शित्वम् आत्मनः ख्यापयन् “क “इह अस्मिँल्लोके “प्र “वोचत् प्रब्रवीति । किंच “देवं द्योतमानं देवविषयम् ‘ अलौकिकं वा “मनः “कुतः कस्मात् अदृष्टविशेषात् “अधि आधिक्येन “प्रजातम् उत्पन्नम्। उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

ये अ॒र्वाञ्च॒स्ताँ उ॒ परांच आहु॒र्ये परांञ्च॒स्ताँ उं अ॒र्वाचं आहुः ।

इन्द्रंश्च॒ या च॒क्रथुः सोम॒ तानिं धु॒रा न यु॒क्ता रजंसो वहन्ति ॥१९

ये । अ॒र्वाञ्चः॑ । तान् । ऊ॒ं इति॑ । परा॑चः । आ॒हु॒ः । ये ।
परा॑ञ्चः । तान् । ऊ॒ं इति॑ । अ॒र्वाचः॑ । आ॒हु॒ः ।

इन्द्रः॑ । च॒ । या । च॒क्रथुः॑ । सो॒म॒ । तानि॑ । धु॒रा । न ।
यु॒क्ताः । रजं॑सः । व॒ह॒न्ति॒ ॥१९

ये । अर्वाञ्चः । तान् । ऊं इति । पराचः । आहुः । ये ।
पराञ्चः । तान् । ऊं इति । अर्वाचः । आहुः ।

इन्द्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न ।
युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥१९

“ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च
तत्परिभ्रमणवशेन “अर्वाञ्चः अर्वागञ्चनाः अधोमुखाः
सन्ति “ताँ “उ तानेव “पराचः “आहुः पराङ्मुखाञ्चनान्
ऊर्ध्वान् आहुः कालविदः ।। तथा प्रथमं “ये पराञ्चः
परागञ्चनाः “ताँ “उ तानैव अर्वाचः "आहुः । हे “सोम

त्वम् “इन्द्रः परमेश्वरः इरां भूमिं वृष्ट्या धारकः आदित्यः । यद्वा । द्वादशादित्यानां मध्ये इन्द्रोऽप्येकः । ‘ विवस्वदिन्द्रयुताः' इत्युक्तत्वात् अयमपीन्द्रः । सः “च युवां “या यानि मण्डलपरिभ्रमणानि “चक्रथुः कृतवन्तौ “तानि “रजसः रञ्जनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं “वहन्ति निर्वहन्ति । तत्र दृष्टान्तः “धुरा' शकटादौ धुरि “युक्ताः संबद्धाः अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वा । एतत् पूर्वार्धे दृष्टान्तितम् । धुरा युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुर्शब्देनोच्यते । तत्र युक्ताः समर्पिताः पुरुषाः तत्परिभ्रमणवशेन अर्वाञ्चोऽपि पराञ्चः पराञ्चोऽपि अर्वाञ्चो भवन्ति तद्वत् ॥

द्वा सु॑प॒र्णा स॒युजा॒ सखा॑या समा॒नं वृ॒क्षं परि॑ षस्वजाते ।

तयोर॒न्यः पिप्प॑लं स्वा॒द्वत्त्यन॑श्नन्न॒न्यो अ॒भि चा॑कशीति ॥
२०

द्वा । सु॒ऽप॒र्णा । स॒ऽयुजा॑ । सखा॑या । स॒मा॒नम् । वृ॒क्षम् ।
परि॑ । स॒स्व॒जा॒ते॒ इति॑ ।

तयोः॑ । अ॒न्यः । पिप्प॑लम् । स्वा॒दु । अत्ति॑ । अन॑श्नन् ।
अ॒न्यः । अ॒भि । चा॒क॒शी॒ति॒ ॥२०

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानम् । वृक्षम् ।
परि । सस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलम् । स्वादु । अत्ति । अनश्नन् ।
अन्यः । अभि । चाकशीति ॥२०

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते ।
यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ “सयुजा
समानयोगौ “सखाया समानख्यानौ "समानं “वृक्षं “परि

“षस्वजाते एकमेव वृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः “तयोः “अन्यः एकः “पिप्पलं पक्वं स्वादुतरम् “अत्ति अपरः अनश्नन् “अभि “चाकशीति अभिपश्यति तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम संबन्धः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमेकस्वरूपौ इत्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणः अतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः स च परमात्मा जीवादन्यो नानाजीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबन्धो द्विष्ठः स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षते अतः कथमैकात्म्यमिति । न । औपाधिकभेदं वास्तवाभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानख्यानौ नान्यख्यानौ । ननु एकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेव अन्यस्य इति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति कथं

तादात्म्यमुच्यते इति न वक्तव्यम् । नात्र परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मनः इति सखायौ इत्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अतः उपपन्नमैकात्म्यम् । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । ‘ समानं वृक्षं परि षस्वजाते' इत्यत्र यथा आश्रयान्तराभावात् उभयोरेकाश्रयत्वम् अभ्युपगन्तव्यं तद्वत् सयुजा सखाया इत्युभयत्रापि एकयोगख्याने आश्रयणीये । वृश्च्यते इति वृक्षो देहः । स च उभयोः समानः एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना सृष्टैः महाभूतैः आरब्धत्वात् तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्च उभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं •परि षस्वजाते परिष्वजतः आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुतः ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकौ इति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा च आथर्वणिकाः अमुं मन्त्रम् आम्नाय अस्य सन्देहनिवर्तकमुत्तरं मन्त्रमेवमामनन्ति। ‘ समाने वृक्षे

पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः । (मु. उ. ३. १. २) इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन् स्वयम् अपि ईश्वरोऽपि अनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सन् शोचति । संसारे अहं कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतम् ईशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन् अस्य महिमानमिति । निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वात्म्यसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति एति प्राप्नोति । न च तद्भावनाप्तौ तन्महिमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । तस्मात् वस्तुतः एक एव । भेदस्तु मोहकृतः इति सिद्धम् । अनुभवशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्य उच्यते । तयोः अन्यः जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतम् अत्ति भुङ्क्ते ।

यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मा अनश्नन् आप्तकामत्वेन अभुञ्जानः स्पृहायाः अभावात् । ‘ आप्तकामस्य का स्पृहा । (मा. उ. का. १. ९) इति स्मृतेः। तस्मात् अवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्यः इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु ‘ अनीशया शोचति मुह्यमानः' इत्युक्तत्वात् अभेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मनि अध्यस्तं जगत् साक्षित्वेन ईक्षते । अत्र ‘ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ ' (निरु. १४. ३०) इत्यादि निरुक्ते गतम् अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयम् ॥ ॥ १७ ॥

यत्रा॑ सुप॒र्णा अ॒मृत॑स्य भा॒गमनि॑मेषं वि॒दथा॑भि॒स्वर॑न्ति ।

इ॒नो विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य गो॒पाः स मा॒ धीर॒ः पाक॒मत्रा वि॑वेश ॥२१

यत्रं । सुऽप॒र्णाः । अ॒मृतं॑स्य । भा॒गम् । अनिं॑ऽमेषम् ।
वि॒दथां । अ॒भि॒ऽस्वरं॑न्ति ।

इ॒नः । विश्वं॑स्य । भुवं॑नस्य । गो॒पाः । सः । मा॒ । धीरः॑ ।
पाकं॑म् । अत्रं । आ । वि॒वे॒श॒ ॥२१

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागम् । अनिऽमेषम् ।
विदथा । अभिऽस्वरन्ति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः ।
पाकम् । अत्र । आ । विवेश ॥२१

"यत्र आदित्यमण्डले “सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना रश्मयः "अमृतस्य उदकस्य “भागं भजनीयम् अंशम् आदाय “अनिमेषम् अनवरतं “विदथा वेदनेन ज्ञानेन अस्माभिरेवं कर्तव्यमिति बुद्ध्या “अभिस्वरन्ति अभिप्रापयन्ति। यश्च “विश्वस्य “भुवनस्य भूतजातस्य

“इनः स्वामी तथा तस्यैव “गोपाः गोपायिता रक्षिता ।
अयम् आदित्यः सः परमेश्वरः “धीरः धीमान्
प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् “मा मां “पाकं पक्तव्यम्
अपक्वप्रज्ञम् “अत्र अस्मिन् स्वकीयमण्डले “आ “विवेश
प्रवेशयति । अत्र अस्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्टः
इत्यधिदैवतपक्षे । अथाध्यात्मपक्षे । यत्र यस्मिन्नात्मनि
सुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय
गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अमृतस्य भागम् ।
अत्र विषयावच्छिन्नचैतन्यम् अमृतमित्युच्यते । तस्य भागं
भजनीयं स्वस्वांशम् अनिमेषं निमेषरहितम् अनारतं
विदथा वेदनेन वृत्य् वच्छिन्नचैतन्येन अवरुद्धानि
अभिस्वरन्ति अभिप्रयन्ति आवरणापगमनेन स्फोरयन्ति ।
किंच यस्तु इनः स्वामी अस्य देहस्य विश्वस्य भुवनस्य
गोपा गोपायिता रक्षिता । यद्वा । विश्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्य स्वामी अस्य देहस्य गोपाः । अनेन
तत्वंपदार्थयोः एकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो

धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदा अविक्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिना अपगतरजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्रिक्तमनस्कं माम् आ विवेश । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः। यद्वा । अपरिपक्वमनाः अहं पूर्वम् अज्ञानदशायां मदन्यः ईश्वरोऽस्तीति अविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षणः इति निश्चित्य पश्चात् गुरुशास्त्राभ्यां स एवं अहमस्मीति मत्वा एवं पारंपर्येण अवगत्य असंभावनाविपरीतभावने व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्मा अभूवमित्यर्थः । अयमेव ' स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ' इत्यनेनोच्यते । ननु अनवच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात् प्राप्तिरेव नोपपद्यते । संप्रति अत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तप्राप्तिः अप्राप्तप्राप्तिश्चेति । प्राप्तस्यापि कण्ठे चामीकरन्यायेन आवरणाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिः उपपद्यते । अस्य मन्त्रस्य

यन्निरुक्तं यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः' (निरु. ३. १२) इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

यस्मिंन्वृ॒क्षे म॒ध्वदंः सुप॒र्णा निंवि॒शन्ते॒ सुवंते॒ चाधि॒ विश्वें ।

तस्येदांहुः पिप्पंलं स्वा॒द्वग्रे॒ तन्नोन्नंश॒द्यः पि॒तर॒ं न वेदं ॥२२

यस्मिंन् । वृ॒क्षे । म॒धु॒ऽअदः॑ । सु॒ऽप॒र्णाः । नि॒ऽवि॒शन्तें । सुवंते । च॒ । अधिं । विश्वें ।

तस्यं । इत् । आ॒हुः॒ । पिप्पंलम् । स्वा॒दु । अग्रें । तत् । न । उत् । न॒श॒त् । यः । पि॒तरंम् । न । वेदं ॥२२

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलम् । स्वादु । अग्रे । तत् । न ।
उत् । नशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥२२

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैवम् आदित्यम्
अध्यात्मम् आत्मानं च प्रशंसति । “यस्मिन् आदित्ये “वृक्षे
वृक्षवत् सर्वफलाश्रयभूते “मध्वदः । मध्वित्युदकनाम ।
तत् अदन्तीति मध्वदः उदकस्य अत्तारः । “सुपर्णाः
सुपतना रश्मयः “निविशन्ते प्रविशन्ति रात्रौ “सुवते “च
पुनरुदयकाले प्रकाश जनयन्ति च यस्मादादित्यात् ।
कुत्र। “अधि “विश्वे विश्वस्योपरि। “तस्य आदित्यवृक्षस्य
“पिप्पलं पालकं फलं “स्वादु रसवत् “अग्रे उपरि
उपासनानन्तरम् "आहुः कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा ।
सर्वस्य अधि उपरि वर्तमानमाहुः । ईदृशं “पितरं जगतः
पालयितारं “यः नरः “न “वेद नोपास्ते सः “तन्नोनशत् ।
नशतिर्गतिकर्मा। तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्तु” अग्रे
पिप्पलमाहुरित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ।। अथाध्यात्मपक्षे ।

यस्मिन् परमात्मनि वृक्षे वृक्षवत् गमनादिरहिते अविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यात्तॄणि तज्ज्ञानेन ज्ञानभाञ्जीत्यर्थः । निविशन्ते स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृतानि आत्मनिवृत्त्या लीयन्ते पुनः प्रबोधकाले अधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवते च उद्यन्ति स्वस्वविषयान् लभन्ते इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारतः उद्धारकं स्वादु आस्वादनीयम् अमृतत्वलक्षणं ज्ञानम् । यत्फलास्वादने पुनः क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति तद्धि स्वादुतमम् । इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वात् आपातस्वादूनि । तत्फलम् अग्रे स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारम् आत्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशास्त्रात् स तत्फलं नोन्नशत् न प्राप्नोति अतः आत्मानं यो वेद स एव तत् मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । 'चर्मवदाकाशम्' (श्वे, उ, ६. २०) इत्यादिश्रुतिः

ज्ञानादन्योपायस्य अमृतत्वप्राप्तिं निवारयति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मु. उ. ३. २. ९) इत्यादिका तु ज्ञानात् प्राप्तिमाह । तस्मात् ईदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

यद्गांय॒त्रे अधिं गाय॒त्रमाहिंत॒ं त्रैष्टुंभाद्वा॒ त्रैष्टुंभं नि॒रतंक्षत ।

यद्वा॒ जग॒ज्जग॒त्याहिंतं प॒दं य इत्तद्वि॒दुस्ते अंमृत॒त्वमांनशुः ॥२३

यत् । गा॒य॒त्रे । अधिं । गा॒य॒त्रम् । आऽहिंतम् । त्रैस्तुंभात् । वा॒ । त्रैस्तुंभम् । नि॒ःऽअतंक्षत ।

यत् । वा॒ । जगंत् । जगंति । आऽहिंतम् । प॒दम् । ये । इत् । तत् । वि॒दुः । ते । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒न॒श॒ुः ॥२३

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रम् । आऽहितम् । त्रैस्तुभात् । वा । त्रैस्तुभम् । निःऽअतक्षत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितम् । पदम् । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वम् । आनशुः ॥२३

“गायत्रे “अधि “गायत्रमाहितम् प्राथम्यात सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं स्थानं गायत्रम् । अधि उपरि तत्र गायत्रम् आग्नेयं पदम् आहितम् । प्रथमसृष्टत्वात् गायति त्रायते च इति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखात् गायत्र्या सह उत्पन्नत्वात् भक्त्या अग्निरपि गायत्रः। ‘ गायत्रोऽग्निः । (तै. सं. २. २. ५, ५) इति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापितः इति “यत् अस्ति । तथा “त्रैष्टुभात् द्वितीयत्वात् वृष्टिपर्जन्यविद्युद्रूपत्रिस्तोभयुक्तात् अन्तरिक्षात् “त्रैष्टुभं स्तोभयुक्तम् ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लक्षणस्तोभत्रयोपेतं वायुं “निरतक्षत साधु

संपादितवन्तो देवाः इति यदस्ति । “वा अथवा "जगति सर्वैर्गन्तव्ये उद्गततमे वा तृतीयभूते द्युलोके “जगत् गमनशीलम् आदित्याख्यं “पदम् “आहितम् इति “यत् अस्ति । “तत् इदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं “य “इत् ये एव नराः “विदुः जानन्ति “ते एव “अमृतत्वमानशुः अमरणरूपं पदमाप्नुवन्ति । इत्यधिलोकम् । अथाधियज्ञम् । गायत्रे प्रातःसवने अधि उपरि गायत्रं छन्दः पदमाहितमिति यत् । तथा त्रैष्टुभात् माध्यंदिनात् सवनात् त्रैष्टुभं छन्दो निरतक्षत तत्र आहितमिति यत् । वा किंचेत्यर्थः। जगति तृतीयसवने जगत् जागतं पदमाहितमिति यत् । तत्तादृशं सवनत्रयेषु छन्दस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः यजमाना विदुः जानन्ति ते अमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण" मोक्षम् आनशुः आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छन्दस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्तच्छन्दःशब्देनोच्यन्ते । ‘गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं

तृतीयसवनम्' (तै. स. २. २. ९. ५-६) इति श्रुतेः । तादृशे प्रातःसवने अधि उपरि गायत्रम् अष्टाक्षरात्मकम् आहावप्रतिगररूपं गायत्रं पदमाहितम् । तद्यथा होता ' शोंसावोम्' इति त्र्यक्षरेण तथा 'शंसामोदैवोम्' इति पञ्चाक्षरेण अध्वर्युः प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा अष्टाक्षरं संपद्यते । तच्च अष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्याः अपि पादस्य अष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनम् । तथा सवनान्ते अपि शंसनानन्तरम् उक्थं वाचि' इति चतुरक्षरमाह। 'ओमुक्थशाः' इति चतुरक्षरम् अध्वर्युः । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनम् । तथा त्रैष्टुभात् माध्यंदिनसवनात् त्रैष्टुभम् आहावप्रतिगरणरूपं पदं निरतक्षत ऋत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनसवने होता ' अध्वर्यो शोंसावोम्' इति आह्वयते षडक्षरेण अध्वर्युश्च 'शंसामोदैवोम्' इति पञ्चाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा एकादशाक्षरं संपद्यते । इदमेकं

माध्यंदिनसवनादौ त्रैष्टुभे त्रैष्टुभाधानम् । तथा सवनान्तेऽपि शंसनानन्तरम् उक्थं वाचि इन्द्राय' इति सप्ताक्षरमाह । अध्वर्युश्च 'ओमुक्थशाः' इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा एकादशाक्षरं संपद्यते । इदमपरं त्रैष्टुभे त्रैष्टुभस्थापनम् । तथा तृतीयसवने होता अध्वर्यो शोंशोंसावोम्' इति सप्ताक्षरेण आह्वयते 'शंसामोदैवोम्' इति पञ्चाक्षरेण अध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं भवति । तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनम् । तथा पञ्चादपि शंसनानन्तरमाह 'उक्थं वाचि इन्द्राय देवेभ्यः इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्च ' ओम्' इत्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनम् । एवं त्रिषु छन्दःसु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिच्छन्दस्त्रयपदप्रतिष्ठापनम् । एतत्सर्वम् ऐतरेयब्राह्मणे ' देवविशः कल्पयितव्याः' (ऐ. ब्रा. ३. १२) इति खण्डे विस्पष्टमाम्नातम् । तत्तादृशं छन्दसि

छन्दःस्थापनं य इत्तद्विदुः ये एव जानन्ति ते एव अमृतत्वम् आनशुः प्राप्नुवन्ति अनुष्ठानद्वारा । एवम् अजानन्तः अनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

गा॒य॒त्रेण॒ प्रति॑ मिमीते अ॒र्कम॒र्केण॒ साम॒ त्रैष्टु॑भेन वा॒कम् ।

वा॒केन॑ वा॒कं द्वि॒पदा॒ चतु॑ष्पदा॒क्षरे॑ण मिमते स॒प्त वाणी॑ः ॥२४

गा॒य॒त्रेण॑ । प्रति॑ । मि॒मी॒ते॒ । अ॒र्कम् । अ॒र्केण॑ । साम॑ । त्रैस्तु॑भेन । वा॒कम् ।

वा॒केन॑ । वा॒कम् । द्वि॒ऽपदा॑ । चतु॑ःऽपदा । अ॒क्षरे॑ण । मि॒म॒ते॒ । स॒प्त । वाणी॑ः ॥२४

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कम् । अर्केण । साम । त्रैस्तुभेन । वाकम् ।

वाकेन । वाकम् । द्विऽपदा । चतुःऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥२४

“गायत्रेण गायत्रच्छन्दसा “अर्कम् अर्चनसाधनं मन्त्रं “प्रति “मिमीते प्रत्येकं परिच्छिनत्ति । ‘ अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति' (निरु. ५, ४) इति निरुक्तम् । प्रतिमन्त्रं गायत्रेण छन्दसा उपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतदन्येषां छन्दसाम् । यद्वा । इतरेषां छन्दसाम् अस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छन्दोभिः प्रतिमिमीते इत्यर्थः। यद्वा । प्रतिशब्दः सम् इत्येतस्मिन्नर्थे । छन्दोभिर्मन्त्रान् संमितं करोतीत्यर्थः । “अर्केण “साम । उक्तलक्षणेन मन्त्रेण साम गायत्ररथंतरसंज्ञकं साम प्रति मिमीते । ननु ‘ एकं साम तृचे क्रियते' इति तिसृषु एकं साम विहितम्

अतः अर्कैः साम इति वक्तव्यं कथमुच्यते अर्केण इति । न । वस्तुतः एकं साम एकस्याम् ऋचि आरूढम् । पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोर्गायिति इत्यतिदेशतः प्राप्तं तिसृषु गानम् । अतः एकवचनमविरुद्धम् । “त्रैष्टुभेन “वाकम् । अत्र त्रिष्टुबुपादानम् इतरच्छन्दःप्रदर्शनार्थम् । अथवा अनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभो ग्रहणात् प्राचुर्याभिप्रायेण इदमुक्तम् । त्रैष्टुभेन द्विवारत्रिवारावृत्तेन द्वृचतृचरूपं : वाकं वक्तव्यमेकैकं छन्दः प्रति मिमीते । अथवा वाकं सूक्तम् एतावद्भिस्त्रिष्टुब्भिः उपनिबद्धमिदं सूक्तमिति । तादृशेन “वाकेन “वाकं वर्गमनुवाकं वा मिमीते। कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते । “द्विपदा “चतुष्पदा । पादद्धयबद्धविराडादिच्छन्दोनिबद्धमन्त्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतेन अनु ष्टुबादिमन्त्ररूपेणेति । इयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः इयतीभिश्चतुष्पदाभिरूपेतो वर्गः । इयद्द्विपदरूपैर्वाकैः इयच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपक्षे एतावद्भिः सूक्तैः

अयमनुवाकः इति । किंच “अक्षरेण अक्षरेणैव “सप्त “वाणीः वागधिष्ठितानि सप्त छन्दांसि “मिमते निर्माणं कुर्वन्ति। अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते परिमितैः पादैश्छन्दांसि । ततः पादानां छन्दसाम् अक्षरं मूलमिति । तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां च अक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

जगंता सिन्धुं दि॒व्यंस्तभायद्रथंत॒रे सूर्यं॒ पर्यंपश्यत् ।

गा॒य॒त्रस्यं स॒मिधंस्ति॒स्र आंहु॒स्ततों म॒ह्ना प्र रिंरिचे महि॒त्वा ॥२५

जगंता । सिन्धुंम् । दि॒वि । अ॒स्त॒भा॒य॒त् । र॒थ॒म्ऽत॒रे । सूर्यंम् । परिं । अ॒प॒श्य॒त् ।

गा॒य॒त्रस्य॑ । स॒म्ऽइधः॑ । ति॒स्रः । आ॒हुः॒ । ततः॑ । म॒ह्ना । प्र । रि॒रि॒चे॒ । म॒हि॒ऽत्वा ॥२५

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्तभायत् । रथम्ऽतरे । सूर्यम् । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । सम्ऽइधः । तिस्रः । आहुः । ततः । मह्ना । प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥२५

जगतीच्छन्दस्कायाम् ऋचि उत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा सृष्टिकाले “सिन्धुं स्यन्दनशीलमुदकस्य स्यन्दकं वा आदित्यं “दिवि द्युलोके “अस्तभायत् स्तम्भितवान् । ‘ जागतो वा एष य एष तपति' इति श्रुतिः । “रथंतरे एतन्नामके साम्नि स्तम्भितं सूर्यं “पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् प्रजापतिः । तदाधारभूतायामृचि ‘स्वर्दृशम् ' (ऋ.सं. ७. ३२. २२) इति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् ।' असौ वाव स्वर्दृक्' (ऐ. ब्रा. ४. १०) इति हि श्रुतिः । अत एव तत्र

सूर्यदर्शनं विधीयते।' रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत ' (तां. ब्रा. ७. ७. १५) इति सामब्राह्मणेन । “गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्य साम्नः “समिधः समिन्धनाः “तिस्रः विभक्तीः “आहुः पादत्रयमाहुरित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । “ततः हेतोः “मह्ना बलेन "महित्वा महत्त्वेन “प्र “रिरिचे प्ररिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक्पृथक् निर्मितवान् । यद्वा । गायत्रशब्दश्छन्दोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीः आहुः क्रमेण अष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैः गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्तस्माद्गायत्री छन्दसां कनिष्ठा सती मह्ना बलेन महत्त्वेन प्र रिरिचे सर्वाणि छन्दांस्यतिक्रामति येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशेनैवं भवति ॥ ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मधुगाह्वानकाले ‘ उप ह्वये ' इत्यादिके द्वे ऋचौ ।

“उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतामिति द्वे (आश्व. श्रौ. ५.७) इति सूत्रितत्वात् ॥

उप॑ ह्वये सु॒दुघां॑ धे॒नुमे॒तां सु॒हस्तो॑ गो॒धुगु॒त दो॑हदेनाम् ।

श्रेष्ठं॑ स॒वं स॑वि॒ता सा॑विषन्नो॒ऽभी॑द्धो घ॒र्मस्तदु॒ षु प्र वो॑चम् ॥ २६

उप॑ । ह्व॒ये॒ । सु॒ऽदुघा॑म् । धे॒नुम् । ए॒ताम् । सु॒ऽहस्तः॑ । गो॒ऽधुक् । उ॒त । दो॒ह॒त् । ए॒ना॒म् ।

श्रेष्ठ॑म् । स॒वम् । स॒वि॒ता । सा॒वि॒ष॒त् । नः॒ । अ॒भिऽइ॑द्धः । घ॒र्मः । तत् । ऊं॒ इति॑ । सु । प्र । वो॒च॒म् ॥२६

उप । ह्वये । सुऽदुघाम् । धेनुम् । एताम् । सुऽहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनाम् ।

श्रेष्ठम् । सवम् । सविता । साविषत् । नः । अभिऽइद्धः ।
घर्मः । तत् । ऊं इति । सु । प्र । वोचम् ॥२६

अहं होता उप "ह्वये उपेत्याह्वयामि । किम् । “एतां “धेनुम् आगच्छन्तीं क्षीरेण प्रीणयित्रीं गां प्रवर्ग्यार्थम् । पुनः कीदृशीम् । “सुदुघां सुष्ठु दोग्ध्रीम् । “उत अपि च “एनाम् उक्तलक्षणां गां “सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलः "गोधुक् गोदोग्धा अध्वर्युः "दोहत् दोग्धि यस्मादेवं तस्मादुप ह्वये इत्यर्थः । तदर्थं “सविता सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरः “नः अस्मदीयं “श्रेष्ठं प्रशस्यं “सवं सोमयागं क्षीरं वा “साविषत् अनुजानातु । कथमेवम् । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दध्याहारः । यद्यस्मात् “घर्मः प्रवर्ग्यः । ‘यद्राँार इत्यपतत्तद्धर्मस्य घर्मत्वम् ' (तै. आ. ५, १.५) इति तैत्तिरीयकम् । तत्तादृशः "अभीद्धः अभिदीप्तः। तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात् “सु “प्र “वोचं सुष्ठु ब्रवीमि उपह्वये इति । यद्वा । एतां पुरतः दृश्यमानां

धेनुं वृष्ट्या प्रीणयित्रीं मेघलक्षणां धेनुम् उपह्वये आह्वयामि वर्षदोहाय। किंच एनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुक् गोदोग्धा आदित्यो वा वायुर्वा दोहत् दोग्धि । तदधीनत्वात् वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत् अनुजानातु । प्रतिबन्धं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यते इति उच्यते । घर्मो ग्रीष्मः अवर्षणजनितः सस्यशोषः अभीद्धः प्रवृद्धः। तदु षु प्र वोचं तस्मादेव कारणात् ब्रवीमि ॥ ब्रवीतेर्लुङि वच्यादेशे अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेः अङ्। छान्दसः अडभावः ।।

हि॒ङ्कृ॒ण्व॒ती वसु॒पत्नी॒ वसू॑नां व॒त्समि॒च्छन्ती॒ मन॑सा॒भ्यागा॑त् ।

दु॒हाम॒श्विभ्या॒ं पयो॑ अ॒घ्न्येयं सा व॑र्धतां मह॒ते सौभ॑गाय ॥ २७

हि॒ङ्ऽकृ॒ण्व॒ती । व॒सु॒ऽपत्नी॑ । वसू॑नाम् । व॒त्सम् । इ॒च्छन्ती॑ । मन॑सा । अ॒भि । आ । अ॒गा॒त् ।

दु॒हाम् । अ॒श्विऽभ्या॑म् । पय॑ः । अ॒घ्न्या । इ॒यम् । सा । व॒र्ध॒ता॒म् । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय ॥२७

हिङ्ऽकृण्वती । वसुऽपत्नी । वसूनाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहाम् । अश्विऽभ्याम् । पयः । अघ्न्या । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौभगाय ॥२७

यथा आहूता गौः “हिङ्कृण्वती वत्सं प्रति हिङ्कारं कुर्वती “वसूनां “वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिबहुधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितृत्वं

तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । “मनसा “वत्सम् इच्छन्ती । ईदृशी सा “अभ्यागात् अभ्यागमत् । “इयम् आगता “अघ्न्या । गोनामैतत् । अहननीया गौः “अश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय “पयः क्षीरं “दुहां दुग्धाम् । “सा तादृशी “महते "सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय "वर्धतां प्रवृद्धा भवतु । यद्वा । अस्मै सौभगाय क्षीरं वर्धयताम् । अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योज्यम् । हिङ्कृण्वती वर्षणाय शब्दयन्ती वसूनां गोसस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्पोषणीयं मनसा इच्छन्ती प्रीणयितुम् अभ्यागात् अभिगच्छति मेघरूपा । सा च अघ्न्या अहन्तव्या । प्रस्तुत्या इत्यर्थः । पयः उदकमश्विभ्यां व्याप्ताभ्यां स्थावरजङ्गमाभ्यामर्थाय । यद्वा । अश्विनौ वाय्वादिद्यौ । ताभ्यां सकाशात् दुहां दुग्धाम् । तौ हि वृष्टेर्मोचयितारौ । शिष्टमविशिष्टम् ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने ‘गौरमीमेत्' इत्येषः । सूत्रितं च - गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं नमसेदुप सीदत ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

गौरंमीमे॒दनुं व॒त्सं मि॒षन्तँ मू॒र्धानं॒ हिङ्ङंकृण॒ोन्मात॒वा उं ।

सृक्वांणं घ॒र्मम॒भि वांवश॒ाना मिमांति म॒ायुं पयंत॒े पयोंभिः ॥२८

गौः । अ॒मी॒मे॒त् । अनुं । व॒त्सम् । मि॒षन्तंम् । मू॒र्धानंम् । हिङ् । अ॒कृ॒ण॒ोत् । मात॒वै । उ॒ं इतिं ।

सृक्वांणम् । घ॒र्मम् । अ॒भि । वा॒व॒श॒ाना । मिमांति । म॒ायुम् । पयंते । पयःऽभिः ॥२८

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सम् । मिषन्तम् । मूर्धानम् । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊं इति ।

सृक्वाणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पयते । पयःऽभिः ॥२८

गौः धेनुः “मिषन्तं निमीलिताक्षं "वत्सम् “अनु प्राप्य “अमीमेत् शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्सं अन्वात्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वत्सस्य “मूर्धानं "मातवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुम् । उशब्दोऽवधारणे । “हिङ्ङकृणोत् हिङ्कारमकरोत् करोति। किंच “सृक्वाणं वत्सस्य शब्दवदनप्रान्तं फेनस्य स्रष्टारं “घर्मं क्षीरस्य क्षरणशीलं वत्सम् “अभि अभिलक्ष्य "वावशाना भृशं कामयमाना "मायुं शब्द “मिमाति निर्माति करोति । तादृशी सती “पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः “पयते प्यायते आप्यायनं करोति वत्सम् । अत्रापि मेघपरतया

योजनीयम् । एवमाहूता मेघरूपा गौर्धेनुः मिषन्तं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षं लोकाख्यं पुत्रम् अनु अनुसृत्य अमीमेत् गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं करोति । मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्ङकृणोत् हिङ्काररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच सृक्वाणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुत्रमभि वावशाना आभिमुख्येन कामयमाना पयोभिः उदकैः पयते प्यायते आप्यायनं करोति ॥

अ॒यं स शि॑ङ्क्ते॒ येन॒ गौर॒भीवृ॑ता॒ मिमा॑ति मा॒युं ध्व॒सना॒वधि॑ श्रि॒ता ।

सा चि॒त्तिभि॒र्नि हि च॒कार॒ मर्त्यं॑ वि॒द्युद्भव॑न्ती॒ प्रति॑ व॒व्रिमौ॑हत ॥२९

अ॒यम् । सः । शि॒ङ्क्ते॒ । येन॑ । गौः । अ॒भिऽवृ॑ता । मिमा॑ति । मा॒युम् । ध्व॒सनौ॑ । अधि॑ । श्रि॒ता ।

सा । चि॒त्तिऽभिः॑ । नि । हि । च॒कार॑ । मर्त्य॑म् । वि॒ऽद्युत् । भव॑न्ती । प्रति॑ । व॒व्रिम् । औ॒ह॒त॒ ॥२९

अयम् । सः । शिङ्क्ते । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमाति । मायुम् । ध्वसनौ । अधि । श्रिता ।

सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यम् । विऽद्युत् । भवन्ती । प्रति । वव्रिम् । औहत ॥२९

“सः "अयं वत्सः “शिङ्क्ते अव्यक्तध्वनिं करोति । “येन वत्सेन “गौः माता “अभीवृता आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौः "मायुं शब्दं "मिमाति निर्मिमाति । कुन्न स्थिता । “ध्वसनावधि “श्रिता ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रयेऽधिष्ठिता। “सा तादृशी “चित्तिभिः ज्ञानैः

तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा “मर्त्यं “नि “चकार “हि नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टाः मनुष्याः यथा बालकस्य अदनस्तनपानादिस्नेहं कुर्वन्ति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भवन्ती बहुक्षीरतया विद्योतमाना “वव्रिं स्वकीयं रूपम् । वव्रिरिति रूपनाम । रूपं “प्रति “औहत प्रकाशयति । यद्वा । वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवन्ती विद्युदिव शीघ्रदर्शना औहत । अयमेकोऽर्थः। अर्थान्तरं च । शाकपूणिर्नाम निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवता जानामीति अभिमानितवान्। दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किल एनं व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिङ्गा देवता प्रादुरासीत् अथ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधे । बुभुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शय इति पप्रच्छ । सा च ‘अयं स शिङ्क्ते इत्येषा मद्देवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश (निरु. २. ८) । कथमत्रोभयलिङ्गत्वं वस्तुतः उभयलिङ्गत्वे कथं

दैवतैक्यमिति । उच्यते । अत्रोभयलिङ्गत्वमुभयथा संभवति स्त्रीपुंलिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमलिङ्गद्वयेन च । तत्कथम् । अयं स येन ' इति पुंलिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रतीयते । ‘ अधि श्रिता सा' इत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिङ्गत्वम् । तथा विद्युद्भवन्तीत्यन्तं मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतेः । तथा सति वव्रिमौहत' इत्यत्र वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्याः रसं प्रत्यादत्ते इत्ययमर्थो विवक्षितः । स च आदित्यव्यापारः इत्युत्तमलिङ्गत्वम् । तर्हि वस्तुतः उभयलिङ्गत्वप्रतीतेः उभे अपि देवते ‘यल्लिङ्गं सा देवता' (ऋ. अनु. १. १३९) इति न्यायात् । अतः कथम् एकदेवतासिद्धिः इति । अयं स येन' इत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानाम् अधिष्ठात्मिकायाः एकत्वाश्रयणेन वा सर्वफलदात्रात्मन एकत्वाश्रयणेन वा देवतैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेन उभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं

भवति । अतः ‘एकैव वा महानात्मा देवता' इत्युक्तत्वात् वस्तुतो देवतैक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं स शिङ्क्ते । इयं सा माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिङ्क्ते अव्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता । गौरिति वाङ्नाम । माध्यमिका वाक् ययाभिवृता अभितो व्याप्ता अधिष्ठितेत्यर्थः । सेयं शिङ्क्ते । अथवा ' अयं स शिङ्क्ते' इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यते अपि तु मेघः । तस्यां वाचि शिञ्जानायां स एव शिङ्क्ते इत्युपचर्यते मञ्चाः क्रोशन्ति इतिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाक् अभिव्याप्ता । शब्दने प्रकार एवोच्यते । मिमाति मायुं स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवा अयम् । लुप्तोपमा । मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपतीति मायुरादित्यः । तमिव अतिदीप्तं करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता ध्वंसने मेघेऽधिश्रिता । सा ईदृशी चित्तिभिः। कर्मनामैतत् । स्वकर्मभिः वृष्टिरूपैर्मर्त्यं

मरणधर्माणं स्थावरजङ्गमरूपं कृत्स्नं जगत् नि हि चकार नीचैः करोति। मनुष्यान् प्रणतान् करोति । ओषध्यादिकं फलेनावनतं करोति । अथवा चित्तिभिः द्योतनलक्षणैः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना प्रति वव्रिमौहत । ववि‌रिति रूपनाम । ऊहतिरत्र सामर्थ्यात् उपसंहारवाची । प्रत्युपसंहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते । रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्घर्मकाले आदत्ते । एकस्यैव ज्योतिषः त्रेधाकरणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभावः उपपद्यते तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कम्' (ऋ. सं. १०, ८८, १०) इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युत्स्तनितानामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायाम् । अनेन देहस्य असारता जीवस्य नित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ।

अ॒नच्छं॑ये तु॒रगा॑तु जी॒वमेजं॑द्ध्रु॒वं मध्य॒ आ प॒स्त्यां॑नाम् ।

जी॒वो मृ॒तस्यं॑ चरति स्व॒धाभि॒रमं॑र्त्यो॒ मर्त्ये॑ना॒ सयों॑निः ॥३०

अ॒नत् । श॒ये॒ । तु॒रऽगां॑तु । जी॒वम् । एजं॑त् । ध्रु॒वम् । मध्ये॑ । आ । प॒स्त्यां॑नाम् ।

जी॒वः । मृ॒तस्यं॑ । च॒र॒ति॒ । स्व॒धाभिः॑ । अमं॑र्त्यः । मर्त्ये॑न । सऽयों॑निः ॥३०

अनत् । शये । तुरऽगातु । जीवम् । एजत् । ध्रुवम् । मध्ये । आ । पस्त्यानाम् ।

जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥३०

"अनत् प्राणनं कुर्वत् "जीवं जीवनवत् "तुरगातु स्वव्यापाराय तूर्णगमनं सत् “एजत् तत् “शये शेते वर्तते ।

पश्चात प्राणापगमनानन्तरम् उक्तविलक्षणं सत् “ध्रुवम् अविचलितं सत् "पस्त्यानां गृहाणां "मध्ये “आ शेते च स्थाणुवत्तिष्ठति । आकारः पूरणो वा । अथ जीवस्य वैलक्षण्यमाह। "मृतस्य शरीरस्य संबन्धी “जीवः "मर्त्येन मरणधर्मकेण शरीरेण “सयोनिः पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तत्सद्भावात् तत्संबन्धेनोपचर्यते । तदेवाह । "अमर्त्यः अमरणस्वभावः । जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते' (छा. उ. ६. ११.३) इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः "स्वधाभिः "चरति पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैः अन्नैश्चरति वर्तते इत्यर्थः॥ ॥ १९ ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ‘अपश्यं गोपाम्' इत्येका विनियुक्ता । सूत्रितं च - ‘ अपश्यं गोपामनिपद्यमानं स्रक्वे द्रप्सस्य ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अप॑श्यं गो॒पामनि॑पद्यमान॒मा च॒ परा॑ च प॒थिभि॒श्चर॑न्तम् ।

स स॒ध्रीची॒ः स विषू॑ची॒र्वसा॑न॒ आ व॑रीवर्ति॒ भुव॑नेष्व॒न्तः ॥
३१

अप॑श्यम् । गो॒पाम् । अनि॑ऽपद्यमानम् । आ । च॒ । परा॑ ।
च॒ । प॒थिऽभि॑ः । चर॑न्तम् ।

सः । स॒ध्रीची॑ः । सः । विषू॑चीः । वसा॑नः । आ । व॒री॒व॒र्ति॒ ।
भुव॑नेषु । अ॒न्तरिति॑ ॥३१

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा ।
च । पथिऽभिः । चरन्तम् ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति ।
भुवनेषु । अन्तरिति ॥३१

अहं “गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारम् "अनिपद्यमानं कदाचिदपि अविषण्णं तथा “पथिभिः विचित्रैर्मार्गैः अन्तरिक्षरूपैः “आ “चरन्तं "च “परा चरन्तं "च उदयप्रभृति आ मध्याह्नमागच्छन्तं मध्याह्नप्रभृति आ सायं पराङ्मुखं गच्छन्तं एवंमहानुभावमादित्यम् "अपश्यं याथात्म्येन पश्येयम् । किंच "सः आदित्यः "सध्रीचीः सहाञ्चन्तीः "विषूचीः विष्वगञ्चन्तीः रात्रावपि चन्द्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीः त्विषः “वसानः आच्छादयन् "भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लङ्कादिप्रदेशेषु “अन्तः मध्ये "आ “वरीवर्ति उदयास्तमयं कुर्वन् पुनःपुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः ।' एष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायति' इत्याद्यस्मद्ब्राह्मणम् । “अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपायति (तै. आ. ५. ६. ४) इत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यम् ।।

य ईं च॒कार॒ न सो अ॒स्य वे॑द॒ य ईं॑ द॒दर्श॒ हिरु॒गिन्नु तस्मा॑त् ।

स मा॒तुर्योना॒ परि॑वीतो अ॒न्तर्ब॑हुप्र॒जा निरृ॑ति॒मा वि॑वेश ॥
३२

यः । ई॒म् । च॒कार॑ । न । सः । अ॒स्य । वे॒द॒ । यः । ई॒म् ।
द॒दर्श॑ । हि॒रु॑क् । इत् । नु । तस्मा॑त् ।

सः । मा॒तुः । योना॑ । परि॑ऽवीतः । अ॒न्तः । ब॒हु॒ऽप्र॒जाः ।
निः॒ऽऋ॑तिम् । आ । वि॒वे॒श॒ ॥३२

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् ।
ददर्श । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् ।

सः । मातुः । योना । परिऽवीतः । अन्तः । बहुऽप्रजाः ।
निःऽऋतिम् । आ । विवेश ॥३२

अत्र गर्भवासक्लेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहाराय आत्मा ज्ञातव्यः इत्यर्थात् प्रतिपाद्यते। "यः पुमान् पुत्रार्थी "ईम् एनं गर्भं “चकार करोति विक्षिपति वा तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण "न “सः पुमान् "अस्य तत्त्वं "वेद ॥ कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः । "यः च मातुरुदरस्थं "ददर्श उदरवृद्ध्यन्यथानुत्पत्त्या अनुमानेन वा दर्शयति "तस्मात् द्रष्टुः सकाशात् सः “हिरुगिन्नु । हिरुगित्यन्तर्हितनाम । इच्छब्दः एवकारार्थः । नु निश्चये । अत्यन्तमन्तर्हित एव खलु । यद्वा । यः संसारावस्थायाम् ईम् एनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्य एतन्न वेद लोकान्तरे जन्मान्तरे वा । तथा यः ईमेनं ददर्श गिरिनदीसमुद्रबन्ध्वादिकं ददर्श जीवनसमये तस्मात् दृष्टात् हिरुगिन्नु पृथगेव । अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मान्तरे लोकान्तरे वा अनुभवतीत्यर्थः। "सः तादृशः "मातुः जनन्याः "योना योनौ "अन्तः “परिवीतः

उल्बजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् “बहुप्रजाः
बहुजन्मभाक्। अथवा । उत्पन्नः सन् स्वयमपि
अपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभवन्
निर्ऋत्याभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत्
स्वरूपभूतात्मज्ञानम् । अतस्तपरिहाराय आत्मा ज्ञातव्यः
इत्युक्तं भवति । एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः। नैरुक्तानां तु
मते य ईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वा एतद्वृष्ट्युदकं
करोति सोऽस्य । तत्वमिति शेषः । अथवा एतत्कर्म न
जानाति । तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्तु ईम् एतद्ददर्श
पश्यति तस्मादपि हिरुक् अन्तर्हितः। प्राणिकर्मवशेन
काले वर्षिता परमेश्वरः आदित्यात्मनि गूढः इत्यर्थः । य ईं
हिरुगन्तर्हितम् ईम् एतद्ददर्श पश्यति स वृष्टिलक्षणः पुत्रो
मातुर्निर्मातुरन्तरिक्षस्य योनौ
योनिवदुत्पत्त्याधारभूतेऽन्तरिक्षे ।
उभयोरप्यन्तरिक्षनामत्वात् सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः ।
अन्तरिक्षैकदेशे योन्यामन्तर्मध्ये बहुप्रजाः बहुप्रजातान्नो

बहुप्राण्युपकारी । अथवा । जनिः अत्र अन्तर्भावितण्यर्थः । बहूनां धाराणां सस्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् । "निर्ऋतिं निरमणसाधनां भूमिम् “आ “विवेश प्रविशति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्यौर्मे॑ पि॒ता जं॑नि॒ता नाभि॒रत्र॒ बन्धु॑र्मे मा॒ता पृ॑थि॒वी म॒हीयम् ।

उ॒त्ता॒नयो॑श्च॒म्वो॒३॒र्योनि॑र॒न्तरत्रा॑ पि॒ता दु॑हि॒तुर्गर्भ॒माधा॑त् ॥३३

द्यौः । मे॒ । पि॒ता । ज॒नि॒ता । नाभिः॑ । अत्र॑ । बन्धुः॑ । मे॒ । मा॒ता । पृ॒थि॒वी । म॒ही । इ॒यम् ।

उ॒त्ता॒नयोः॑ । च॒म्वोः॑ । योनिः॑ । अ॒न्तः । अत्र॑ । पि॒ता । दु॒हि॒तुः । गर्भ॑म् । आ । अ॒धा॒त् ॥३३

द्यौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । बन्धुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयम् ।

उत्तानयोः । चम्वोः । योनिः । अन्तः । अत्र । पिता । दुहितुः । गर्भम् । आ । अधात् ॥३३

दीर्घतमा ब्रवीति । “मे मम "द्यौः द्युलोकः "पिता पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु “जनिता जनयितोत्पादयिता । तत्रोपपत्तिमाह । "नाभिरत्र नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चान्नं जायते अन्नाद्रेतः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हेतोः रसस्यात्र सद्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनितेत्युच्यते । अत एव "बन्धुः बन्धिका । तथा “इयं “मही महती “पृथिवी "मे "माता मातृस्थानीया स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः । किंच "उत्तानयोः ऊर्ध्वतानयोः “चम्वोः सर्वस्य अत्त्योः

भोगसाधनयोर्द्यावापृथिव्योः “अन्तः मध्ये "योनिः सर्वभूतनिर्माणाश्रयमन्तरिक्षं वर्तते इति शेषः । "अत्र अस्मिन्नन्तरिक्षे "पिता द्युलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोः अभेदेन आदित्यो द्यौरुच्यते। स स्वरश्मिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । "दुहितुः दूरे निहिताया भूम्याः "गर्भं सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षणम् “आधात् सर्वतः करोति ।।

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोद्ये होत्रादयः पृच्छामि त्वा' इत्यनया यजमानं पृच्छेयुः । तथा च सूत्रितम् - ‘एकैकशो यजमानं पृच्छन्ति पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः' (आश्व. श्रौ. १०, ९) इति ॥

पृ॒च्छामिं त्वा॒ प॒रमन्तं॑ पृथि॒व्याः पृ॒च्छामि॒ यत्र॒ भुव॑नस्य॒ नाभिंः ।

पृ॒च्छामि॑ त्वा॒ वृष्णो॒ अश्व॑स्य॒ रेत॑ः पृ॒च्छामि॑ वा॒चः प॑र॒मं व्यो॑म ॥३४

पृ॒च्छामि॑ । त्वा॒ । पर॑म् । अन्त॑म् । पृ॒थि॒व्याः । पृ॒च्छामि॑ । यत्र॑ । भुव॑नस्य । नाभि॑ः ।

पृ॒च्छामि॑ । त्वा॒ । वृष्ण॑ः । अश्व॑स्य । रेत॑ः । पृ॒च्छामि॑ । वा॒चः । प॒र॒मम् । विऽओ॑म ॥३४

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमम् । विऽओम ॥३४

हे यजमान “त्वा त्वां "पृच्छामि प्रश्नं करोमि । किम् । "पृथिव्याः "परमन्तम् उत्कृष्टां काष्ठाम् । यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा त्वामन्यत् “पृच्छामि । किं

तदिति उच्यते । “यत्र "भुवनस्य भूतजातस्य “नाभिः संनाहो बन्धनम् । यत्र सर्वं संनद्धं भवति तमित्यर्थः । किंच “त्वा त्वां "वृष्णः वर्षकस्य "अश्वस्य व्याप्तस्यादित्यस्य । “असौ वा आदित्यो वृषाश्वः' (तै. आ. ५. ३. ५) इति तैत्तिरीयकम् । तस्य “रेतः रेतोवत्कारणं तत्किमिति "पृच्छामि । तथा “वाचः सर्वस्य वाग्जातस्य "परमं निरतिशयं “व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणम् । एतत् प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमानः ‘इयं वेदिः' इत्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इति प्रत्याह ' (आश्व. श्रौ. १०. ९) इति सूत्रितत्वात् ।।

इ॒यं वेदि॒ः परो॒ अन्त॑ः पृथि॒व्या अ॒यं य॒ज्ञो भुव॑नस्य॒ नाभि॑ः ।

अ॒यं सोमो॒ वृष्णो॒ अश्वं॑स्य॒ रेतो॑ ब्र॒ह्मायं वा॒चः पं॑र॒मं व्यो॑म ॥ ३५

इ॒यम् । वेदिः॑ । परः॑ । अन्तः॑ । पृ॒थि॒व्याः । अ॒यम् । य॒ज्ञः । भुवं॑नस्य । नाभिः॑ ।

अ॒यम् । सोमः॑ । वृष्णः॑ । अश्वं॑स्य । रेतः॑ । ब्र॒ह्मा । अ॒यम् । वा॒चः । प॒र॒मम् । विऽओ॑म ॥३५

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ।

अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परमम् । विऽओम ॥३५

“पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः "परो "अन्तः परमन्तं पर्यवसानम् “इयं “वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः '(तै. सं. २. ६. ४) इति

श्रुतेः ।। तथा “अयं "यज्ञः "भुवनस्य भूतजातस्य "नाभिः संनहनम् । तत्रैव वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात् । अथ "वृष्णः वर्षकस्यादित्यस्य "रेतः "अयं "सोमः रसात्मकः । अग्नौ हुतः सोमरसः आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति । "अयं "ब्रह्मा प्रजापतिरेव “वाचः मन्त्रादिरूपायाः "परमं "व्योम उत्कृष्टं रक्षकं स्थानम् । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥ ॥ २० ॥

स॒प्तार्ध॑ग॒र्भा भुव॑नस्य॒ रेतो॒ विष्णो॑स्तिष्ठन्ति प्र॒दिशा॒ विध॑र्मणि ।

ते धी॒तिभि॒र्मन॑सा॒ ते वि॑प॒श्चित॑ः परि॒भुव॑ः परि॑ भवन्ति वि॒श्वत॑ः ॥३६

स॒प्त । अ॒र्ध॒ऽग॒र्भाः । भुव॑नस्य । रेत॑ः । विष्णो॑ः । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । प्र॒ऽदिशा॑ । विऽध॑र्मणि ।

ते । धी॒तिऽभिः॑ । मनं॑सा । ते । वि॒प॒ःऽचितः॑ । प॒रि॒ऽभुवः॑ । परिं । भ॒व॒न्ति॒ । वि॒श्वतः॑ ॥३६

सप्त । अर्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रऽदिशा । विऽधर्मणि ।

ते । धीतिऽभिः । मनसा । ते । विपःऽचितः । परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥३६

“सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः "अर्धगर्भाः संवत्सरस्यार्धे गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः । यद्वा । ब्रह्माण्डस्यार्धे मध्येऽन्तरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः । "भुवनस्य लोकस्य “रेतः सारं वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः तादृशा रश्मयः "विष्णोः व्यापकस्यादित्यस्य "विधर्मणि जगद्धारणव्यापारे “प्रदिशा प्रदेशेन "तिष्ठन्ति वर्तन्ते । किच “ते “धीतिभिः प्रज्ञाभिः "मनसा जगदुपकारः कर्तव्यः इति बुद्ध्या च "विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः

॥ विश्वं "परि “भवन्ति परितो भावयन्ति कृत्स्नं जगद्व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् "ते ते एव "विपश्चितः बुद्धियुक्ताः "परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च यद्वा । सप्तार्धगर्भाः । सप्त महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि । अर्धगर्भा अविकृतिरूपाः । विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वादर्धांशेन प्रपञ्चकारेण परिणामादर्धगर्भाः । पुरुषांशस्य अविक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वम् । यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणम् । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । इतरत्समानम् ॥

न वि जा॑नामि॒ यदि॑वे॒दमस्मि॑ नि॒ण्यः सं॑न॑द्धो॒ मनं॑सा चरामि ।

य॒दा माग॑न्प्रथम॒जा ऋ॒तस्यादिद्वा॒चो अ॑श्नुवे भा॒गम॒स्याः ॥ ३७

न । वि । जा॒ना॒मि॒ । यत्ऽइ॑व । इ॒दम् । अस्मि॑ । नि॒ण्यः । सम्ऽन॑द्धः । मन॑सा । च॒रा॒मि॒ ।

य॒दा । मा । आ । अग॑न् । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒तस्य॑ । आत् । इत् । वा॒चः । अ॒श्नु॒वे॒ । भा॒गम् । अ॒स्याः ॥३७

न । वि । जानामि । यत्ऽइव । इदम् । अस्मि । निण्यः । सम्ऽनद्धः । मनसा । चरामि ।

यदा । मा । आ । अगन् । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अश्नुवे । भागम् । अस्याः ॥३७

अहं "यदिवेदं यदपीदं विश्वम् "अस्मि कृत्स्नः प्रपञ्चोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपांशम् अपरमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्र अनुगतोऽस्ति भाति प्रियमिति योऽयं

सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति "न “वि "जानामि । विविच्य नाज्ञासिषम् । परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति ज्ञानं जातम्। अविवेक्यहमित्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदात् कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति । ‘ इदं सर्वं यदयमात्मा', ‘ ब्रह्मैवेदं सर्वं ', 'आत्मैवेदं सर्वं, ‘स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिश्रुतिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः (ब्र. सू. २. १. १४) इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धम् । यद्वा । इवशब्दः उपमार्थः। यदिव यदापरोक्ष्यज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभविकमस्ति तदिव तद्वदेवाहमस्मि। इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातम् । अपि तु एतद्दार्ष्टान्तिकभूतम् । आनुभविकं सार्वात्म्यं यदस्ति तन्न वि जानामि न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वात्म्यं जातं न तु आनुभविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं "निण्यः । अन्तर्हितनामैतत् ।

अन्तर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्यक्प्रवणताभावेन परिच्छिन्नः इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । "संनद्धः अविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बद्धो वेष्टितः अत एव "मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः संचरामि संसारे। अथवा मनसा संनद्धश्चरामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न सार्वात्म्यं जानामीति परिदेवते। यास्कोऽपि इमं परिदेवनार्थत्वेनोदाजहार 'अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि । (निरु. ७. ३) इति । बहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यत्र श्रूयते 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ पश्यति नान्तरात्मन् ' (क. उ. २. ४. १) इति । तर्हि कदैतद्भवतीत्याह । "यदा "मागन् आगमिष्यति तदा । किं तदिति उच्यते । "ऋतस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः "प्रथमजाः प्रथमोन्मेषः प्रथमोपपन्नश्चित्तप्रत्यक्प्रवणजनितः अनुभवः । स यदा मा

मां प्राप्नोति “आदित् अनन्तरमेव अव्यवधानेन "अस्याः “वाचः ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा "भागं भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्मपदम् “अश्नुवे प्राप्नोमि । चित्तस्य बहिर्मुखतां परित्यज्य अन्तर्मुखतैव अदुःसंपादा। सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति पश्चाद्विलम्बाभावात् । यथा गिरिशिखरात् पतन् पाषाणोऽविलम्बेन पतति तद्वत्। चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव श्रूयते -- ‘ कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' (क. उ. २. ४. १) इति ॥

अपा॒ङ्प्राङे॑ति स्व॒धया॑ गृभी॒तोऽम॑र्त्यो॒ मर्त्ये॑ना॒ सयो॑निः ।

ता शश्वंन्ता विषूचीनां वियन्ता न्य१न्यं चिक्युर्न नि चिंक्युरन्यम् ॥३८

अपांङ् । प्राङ् । एति । स्वधयां । गृभीतः । अमंर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोंनिः ।

ता । शश्वंन्ता । विषूचीनां । विऽयन्तां । नि । अन्यम् । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यम् ॥३८

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वन्ता । विषूचीना । विऽयन्ता । नि । अन्यम् । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यम् ॥३८

“अमर्त्यः अमरणधर्म अयमात्मा "मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन “सयोनिः समानस्थानः । यत्र परिच्छेदको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः। यद्वा ।

समानोत्पत्तिः । सहवासेन स्वस्मिन्नपि उत्पत्तिरुपचर्यते ।
एवंभूतः सन् 'स्वधया अन्नोपलक्षिततद्भोगेन “गृभीतः ।
यद्वा । स्वधाशब्देन अन्नमयं शरीरं लक्ष्यते । तेन गृहीतः
सन् "अपाङ् एति अशुक्लं कर्म कृत्वा अधो गच्छति ।
"प्राङेति ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव
सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन् नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय
जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकान्तरेषु संचरति
स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन्
परिश्रमति । तथा च श्रूयते - ‘ गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता
कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स
विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः
। (श्वे. उ. ५. ७) इति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह ।”ता तौ
भूतात्मकर्त्रात्मानौ “शश्वन्ता अविभागेन सर्वदा वर्तमानौ
। यद्वा । सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते।
स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्त्विकजाते: तत्कारणानां
भूतसूक्ष्माणां सद्भावात् तत्र शरीरसंबन्ध उपपद्यते ।

"विषूचीना इह लोके सर्वत्रगमनौ "वियन्ता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वत्र लोकान्तरेषु गच्छन्तौ वर्तेते । तत्र नराः "अन्यं भूतात्मानं "नि "चिक्युः नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति। "अन्यम् अपरं देहवच्छायातिरिक्तं "न "नि "चिक्युः न जानन्ति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्तः कश्चिदस्ति इत्यनुमिमते । न केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

ऋ॒चो अ॒क्षरे॑ पर॒मे व्यो॑म॒न्यस्मि॑न्दे॒वा अधि॒ विश्वे॑ निषे॒दुः ।

यस्तन्न वेद॒ किमृ॒चा क॑रिष्यति॒ य इत्तद्वि॒दुस्त इ॒मे समा॑सते ॥३९

ऋ॒चः । अ॒क्षरे॑ । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् । यस्मि॑न् । दे॒वाः ।
अधि॑ । विश्वे॑ । नि॒ऽसे॒दुः ।

यः । तत् । न । वेद॑ । किम् । ऋ॒चा । क॒रि॒ष्य॒ति॒ । ये । इत्
। तत् । वि॒दुः । ते । इ॒मे । सम् । आ॒स॒ते॒ ॥३९

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः ।
अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किम् । ऋचा । करिष्यति । ये । इत्
। तत् । विदुः । ते । इमे । सम् । आसते ॥३९

पूर्वमन्त्रे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ । तयोरन्यस्य
जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तदत्रोच्यते । “ऋचः
“अक्षरे । अत्र ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः
साङ्गापरविद्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते ।
ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुण्डके श्रूयते -द्वे विद्ये वेदितव्ये'

इति प्रतिज्ञाय तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' (मु. उ. १. १. ५) इत्यादिना । तस्याः संबन्धिनि अक्षरे अदृश्यादिगुणके क्षरणरहितेऽनश्वरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वम् एतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि' (बृ. उ. ३. ८), ' यया तदक्षरमधिगम्यते' (मु. उ. १ १, ५), ' येनाक्षरं पुरुष वेद सत्यम्' (मु. उ. १. २. १३) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । सर्वैर्वेदैः खलु ब्रह्म अधिगम्यते 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृ. उ. ३. ९. २६) इत्यादिश्रुतेः । ननु उपनिषद्भागानां तथास्तु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते । यद्यपि इतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिशुद्ध्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषयत्वं भविष्यति • वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' (बृ. उ. ४. ४. २२) इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । "परमे उत्कृष्टे निरतिशये “व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे ।

अलेपत्वनीरूपत्वव्यापित्वादिसादृश्येन व्योमेत्युक्तम् । यद्वा । विशेषेण सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात् । तादृशे तत्त्वे सर्वम् अध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । "यस्मिन् परमात्मनि “विश्वे सर्वे "देवाः “अधि "निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मिन् । यद्वा । उक्तलक्षणे वस्तुनि ऋगुपलक्षिताः सर्वे साङ्गा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । "यः यो मर्त्यः “तत् तादृशं देवादीनां स्वरूपलाभास्पदं कृत्स्नवेदतात्पर्यप्रतिपाद्यं यद्वस्तु “न "वेद न जानाति स मर्त्यः “ऋचा पूर्वोक्तेन ऋगादिशब्दजालेन "किं "करिष्यति । वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यम् अविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात् सर्वस्यापि वेदस्य नैष्फल्यात् इति भावः । अथवा योऽक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किंचिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । "य “इत् ये एव “तत् तत्त्वं "विदुः जानन्ति “त “इमे "समासते ते एव इमे

ज्ञातारः समासते सम्यक्तिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनम् । यद्वा । ये विदुः इत् ये जानन्त्येव नानुतिष्ठन्ति । इच्छब्दोऽवधारणे । त इमे ते एव समासते। गवामयनादिसहस्रसंवत्सरसत्त्रपर्यन्तानि सहोपयन्ति । सहार्थे संशब्दः । सत्त्राधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलम् एतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तॄणां बहुत्वात् बहुवचननिर्देशः ॥ अन्ये तु अन्यथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋक् अर्चनीयमादित्यमण्डलम् ऋगादिमयं वा । ' ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देवः', 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचः ' इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबन्धिनि अक्षरे परमे व्योमन् इत्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि ' य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः वर्तन्ते । य एतन्न वेद सः केवलया ऋचा किं करिष्यति । ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां सुखेन रोगादिरहिता

भोगिनः सन्तश्चिरकालं जीवन्ति । अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । ऋचोऽक्षरे ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिनि अक्षरे प्रणवरूपे ओंकारे अविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते - तान्वेदानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति ' (ऐ. ब्रा. ५. ३२) इति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवादधिकं किंचिन्मन्त्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव' (मा. उ. १), ओमिति ब्रह्म'(तै. आ. ७. ८) इत्यादिश्रुतेः। वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धः 'य ऋचोऽधीते' इत्याद्युपक्रम्य 'यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरम्' (तै. आ. २. ११. ४) इत्यादिश्रुतेः । यस्मिन् विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वात् मन्त्रेषु सर्वदेवतानां

निवासात् सर्वदेवनिवासत्वम् । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टम् । अयं मन्त्रो निरुक्ते (निरु. १३. १०) व्याख्यातः । अपरे तु अपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋक् अर्चनीयो जीवः । तस्य संबन्धिन्यक्षरेऽविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः। अत एव जीवापेक्षया परमे उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन् परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तः वा इन्द्रियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽपि अधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलः जनः किमृचा करिष्यति । केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्य अत्यागादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धम् ॥

अग्निहोत्रार्थां धेनुर्यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात् तदानीं ' सूयवसात्' इत्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूत्रितं - वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाद्भगवती हि भूयाः' (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे एषैव परिधानीया । सूत्रितं च - ' सूयवसाद्भगवती हि भूया इति परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

सू॒य॒व॒साद्भगं॑वती॒ हि भू॒या अथो॑ व॒यं भगं॑वन्तः स्याम ।

अ॒द्धि तृणं॑मघ्न्ये विश्व॒दानी॒ं पिबं॑ शु॒द्धमुं॑द॒कमा॒चरं॑न्ती ॥४०

सु॒य॒व॒स॒ऽअत् । भगं॑ऽवती । हि । भू॒याः । अथो॒ इतिं॑ । व॒यम् । भगं॑ऽवन्तः । स्या॒म॒ ।

अ॒द्धि । तृणं॑म् । अ॒घ्न्ये॒ । वि॒श्व॒ऽदानीं॑म् । पिबं॑ । शु॒द्धम् । उ॒द॒कम् । आ॒ऽचरं॑न्ती ॥४०

सुयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति ।
वयम् । भगऽवन्तः । स्याम ।

अद्धि । तृणम् । अघ्न्ये । विश्वऽदानीम् । पिब । शुद्धम् ।
उदकम् । आऽचरन्ती ॥४०

हे "अघ्न्ये । गोनामैतत् । अहननीये हे गौः त्वं "सूयवसात्
शोभनयवसस्य तृणादिकस्य अत्त्री सती "भगवती । भग
इति धननाम । सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती “भूयाः
भव । हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा । लोके यवसादिभक्षणेन
क्षीरादिसमृद्धिः प्रसिद्धा । "अथो अनन्तरमेव “वयं
यजमाना अपि "भगवन्तः प्रभूतेन धनेन तद्वन्तः "स्यामः ।
अथ एकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते
। "विश्वदानीं विश्वकालं सर्वदा “तृणम् "अद्धि भक्षय।
“आचरन्ती सर्वतो निर्गच्छन्ती “शुद्धं निर्मलम् “उदकं
"पिब । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः- ‘ सूयवसादिनी

भगवती हि भवाथेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती' (निरु. ११. ४४) इति ॥ ॥ २१ ॥

गौ॒रीर्मि॑माय सलि॒लानि॒ तक्ष॒त्येक॑पदी द्वि॒पदी॒ सा चतु॑ष्पदी ।

अ॒ष्टाप॑दी॒ नव॑पदी बभू॒वुषी॑ स॒हस्रा॑क्षरा पर॒मे व्यो॑मन् ॥४१

गौ॒रीः । मि॒मा॒य॒ । स॒लि॒लानि॑ । तक्ष॑ती । एक॑ऽपदी । द्वि॒ऽपदी॑ । सा । चतुः॑ऽपदी ।

अ॒ष्टाऽप॑दी । नव॑ऽपदी । ब॒भू॒वुषी॑ । स॒हस्र॑ऽअक्षरा । प॒र॒मे । विऽओ॑मन् ॥४१

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुःऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभूवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽओमन् ॥४१

गौरीः गरणशीला. माध्यमिका वाक् ।। सुलोपाभावश्छान्दसः । "मिमाय शब्दयति । किं कुर्वती । "सलिलानि वृष्ट्युदकानि “तक्षती सम्यक्संपादयित्री। “एकपदी एकपादोपेता एकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुना एकपदी वा “द्विपदी मेघान्तरिक्षाख्यद्व्यधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः । तथा "सा “चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना । अथ “अष्टापदी विदिगपेक्षया अष्टपादोपेता अष्टाधिष्ठाना "नवपदी उपरिदिगपेक्षया सूर्येण वा नवदिगधिष्ठाना “बभूवुषी एवंभूता। भवेश्छान्दसः क्वसुः । ततो ङीपि वसोः संप्रसारणम् ।। किमनया परिगणनया । "सहस्राक्षरा । अपरिमितवचनोऽयम् । अपरिमितव्याप्तियुक्ता बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः ।

कुत्रेति तदुच्यते । "परमे “व्योमन
उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽन्तरिक्षे। केचिदेवमाहुः ।
गौरीर्गरणशीला शब्दब्रह्मात्मिका वाक् मिमाय माति ।।
प्रसिद्धार्थे धातुः । प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती
तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयन्ती एकपदी अव्याकृतत्वेन
एकप्रतिष्ठाना एकरूपा वा आत्मना द्विपदी सुप्तिङ्भेदेन
पादद्वयवती चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन
अष्टापदी आमन्त्रितसहिताष्टभेदेन अष्टपदी नवपदी
बभूवुषी साव्ययैरुक्तैरष्टभिः नवपदी । अथवा सनाभिकेषु
उरकण्ठादिषु नवसु पदेषु भवन्ती
पश्चाद्बहुविधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन् उत्कृष्टे
हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षरा अनेकाकारेण व्याप्ता
अनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः । अयं मन्त्रः आचार्येणैवं
व्याख्यातः - गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी
मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी
दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी

दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने ' (निरु. ११. ४०) इति ॥

तस्यां॑ः समु॒द्रा अधि॒ वि क्षं॑रन्ति॒ तेनं॑ जीवन्ति प्र॒दिश॒श्चतं॑स्रः ।

ततं॑ः क्षरत्य॒क्षर॒ं तद्विश्व॒मुपं॑ जीवति ॥४२

तस्या॑ः । स॒मु॒द्राः । अधि॑ । वि । क्ष॒र॒न्ति॒ । तेनं॑ । जी॒व॒न्ति॒ । प्र॒ऽदिश॑ः । चतं॑स्रः ।

तत॑ः । क्ष॒र॒ति॒ । अ॒क्षरं॑म् । तत् । विश्वं॑म् । उपं॑ । जी॒व॒ति॒ ॥ ४२

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रऽदिशः । चतस्रः ।

ततः । क्षरति । अक्षरम् । तत् । विश्वम् । उप । जीवति ॥ ४२

“तस्याः उक्ताया गोः सकाशात् "समुद्राः वृष्ट्युदकसमुन्दनाधिकरणभूता मेघाः "अधि अधिकं प्रभूतमुदकं "वि "क्षरन्ति विविधं क्षरन्ति । "तेन उदकेन “प्रदिशश्चतस्त्रः । प्रशब्दो वीत्यर्थः । विदिशश्चतस्रो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्त्रः । तत्स्थेषु ताच्छब्द्यम् । तत्स्थाः पुरुषाः “जीवन्ति । "ततः पश्चात् तत् "अक्षरम् उदकं “क्षरति सस्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः। "तत् सस्यादिकं “विश्वं जगत् “उप "जीवति । अयमपि यास्केन व्याख्यातः - तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । (निरु. ११. ४१) इति ॥

श॒क॒मयं॑ धू॒ममा॒राद॑पश्यं विषू॒वता॑ प॒र ए॒नाव॑रेण ।

उ॒क्षाणं॒ पृश्नि॑मपचन्त वी॒रास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ॥ ४३

श॒क॒ऽमयं॑म् । धू॒मम् । आ॒रात् । अ॒प॒श्य॒म् । वि॒षु॒ऽवता॑ । प॒रः । ए॒ना । अव॑रेण ।

उ॒क्षाणं॑म् । पृश्नि॑म् । अ॒प॒च॒न्त॒ । वी॒राः । तानि॑ । धर्मा॑णि । प्र॒थ॒मानि॑ । आ॒स॒न् ॥४३

शकऽमयम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणम् । पृश्निम् । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥४३

“शकमयं शकृन्मयं शुष्कगोमयसंभूतं “धूमम् "आरात् नातिदूरे “अपश्यम् दृष्टवानस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् स एव दर्शनविषयतया उक्तः । “विषुवता व्याप्तिमता “एना अनेन “अवरेण निकृष्टेन धूमेन "परः परस्तात् तत्कारणभूतमग्निमपश्यम् । अहं यजमान इत्यर्थः । किंच “उक्षाणं फलस्य सेक्तारं "पृश्निं शुक्लवर्णम् । प्राश्नुते तेन फलमिति स्वयं प्राश्नुत इति वा पृश्निर्वल्लीरूपः सोमः । तं “वीराः विविधैरणकुशला ऋत्विजः "अपचन्त । अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनः अत्र औचित्यात अभिषवेण संपादितवन्त इत्यर्थः । "तानि तत्साधनानि “धर्माणि अनुष्ठानानि “प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसायीनि “आसन् संपादितान्यभवन् । यद्वा । सोम उक्षाभवत् पूर्वं तं देवाः शकृतापचन् । यज्ञार्थे तद्भवो धूमो मेघं आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मन्त्रो व्याख्येयो विचक्षणैः ॥

त्रयं॑ः के॒शिनं॑ ऋतु॒था वि चं॑क्षते संवत्स॒रे वं॑पत॒ एकं॑ एषाम् ।

विश्व॒मेको॑ अ॒भि चं॑ष्टे॒ शची॑भि॒र्ध्राजि॒रेकं॑स्य ददृशे॒ न रू॒पम् ॥४४

त्रय॑ः । के॒शिन॑ः । ऋ॒तु॒ऽथा । वि । च॒क्ष॒ते॒ । सं॒व॒त्स॒रे ।
व॒प॒ते॒ । एक॑ः । ए॒षा॒म् ।

विश्व॑म् । एक॑ः । अ॒भि । च॒ष्टे॒ । शची॑भिः । ध्राजि॑ः ।
एक॑स्य । द॒दृ॒शे॒ । न । रू॒पम् ॥४४

त्रयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे ।
वपते । एकः । एषाम् ।

विश्वम् । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः ।
एकस्य । ददृशे । न । रूपम् ॥४४

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ता: “त्रयः अग्न्यादित्यवायवः । ते च “ऋतुथा कालेकाले “वि “चक्षते विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक्पृथक्कार्यमाह । “एषां मध्ये “एकः अग्निः “संवत्सरे अतीते सति संवत्सरं "वपते दाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिके छेदनं नापितकार्यं करोति । “एकः अन्यः आदित्यः “विश्वं सर्वं जगत् "शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिः “अभि “चष्टे सर्वतः पश्यति। “एकस्य वायोः “ध्राजिः गतिः “ददृशे दृश्यते सर्वैः “न “रूपम् अप्रत्यक्षत्वात् । स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गैः गम्यते' इति हि न्यायविदो वदन्ति । अयमपि मन्त्रो यास्केन एवं व्याख्यातः - त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ' (निरु. १२. २७) इति ॥

वाग्देवत्ये पशौ ‘चत्वारि वाक्' इति हविषोऽनुवाक्या।
‘चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन'
(आश्व. श्री. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् ॥

च॒त्वारि॒ वाक्परिं॑मिता प॒दानि॒ तानिं॑ विदुर्ब्रा॑ह्म॒णा ये
मं॑नी॒षिणं॑ः ।

गुहा॒ त्रीणि॒ निहिं॑ता॒ नेङ्गं॑यन्ति तु॒रीयं॑ वा॒चो मं॑नु॒ष्यां॑ वदन्ति
॥४५

च॒त्वारिं॑ । वाक् । परिं॑ऽमिता । प॒दानिं॑ । तानिं॑ । वि॒दु॒ः ।
ब्रा॒ह्म॒णाः । ये । म॒नी॒षिणः॑ ।

गुहां॑ । त्रीणिं॑ । निऽहिं॑ता । न । इ॒ङ्ग॒य॒न्ति॒ । तु॒रीयं॑म् । वा॒चः
। म॒नु॒ष्याः॑ । व॒द॒न्ति॒ ॥४५

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।

गुहा । त्रीणि । निऽहिता । न । इङ्गयन्ति । तुरीयम् । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥४५

“वाक् वाचः कृत्स्नायाः "पदानि “चत्वारि “परिमिता परिमितानि । लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्तेत्यर्थः। “तानि पदानि “ब्राह्मणाः वेदविदः “मनीषिणः मनस ईषिणो मेधाविनः “विदुः जानन्ति । तेषां मध्ये “त्रीणि “गुहा गुहायां “निहिता स्थापितानि “नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न प्रकाशन्ते इत्यर्थः । “वाचः “तुरीयं पदं “मनुष्याः अज्ञास्तज्ज्ञाश्च “वदन्ति व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति । कानि तानि चत्वारि इत्यत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति । सर्ववैदिकवाग्जालस्य संग्रहरूपाः भूरादयस्तिस्रो

व्याहृतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात् तासां व्याहृतीनामेव सारसंग्रहभूतत्वात् अकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति । अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपसृज्यते आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतनान्निपातः अपि तु च इत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखण्डायाः कृत्स्नाया वाचश्चतुर्धा व्याकृतत्वात् । ‘ वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत् तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते' (तै. सं. ६. ४. ७. ३) इति श्रुतेः । अन्ये तु याज्ञिकाः मन्त्राः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मन्त्राः । मन्त्रांविधानप्रतिपादको वेदभागः इति मन्त्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वम् '(तै. आ. १. ३१. २) इत्यादिनोक्तः कल्पः ।

मन्त्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणम्। भोगविषया गामानय इत्यादिरूपा व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाक् नियमितेति याज्ञिकाः । ऋग्यजुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सपणा वाग्वयां क्षुद्रसरीसृपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीत्यैतिहासिकाः । पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मवादिनः। अपरे मातृकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारीति। एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते । मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वात् मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थित ताल्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणाः स्वाख्यस्य

शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहा निहितानि हृदयान्तर्वर्तित्वात्। तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । व्याकरणप्रसिद्धनामाख्याताादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदामि जानन्ति । अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति व्यवहरन्ति अर्थप्रकाशनाय प्रयुञ्जते । अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः सोऽत्राप्यनुसंधेयः- ‘ अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयम् । या पृथिव्यां साग्नौ सा रथंतरे । यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणाम् ' (निरु. १३. ९) इति ।

इन्द्रं॑ मि॒त्रं वरु॑णम॒ग्निमा॑हु॒रथो॑ दि॒व्यः स सु॑प॒र्णो॑ ग॒रुत्मा॑न् ।

एक॒ं सद्विप्रा॑ बहु॒धा व॑दन्त्य॒ग्निं य॒मं मा॑त॒रिश्वा॑नमाहुः ॥४६

इन्द्र॑म् । मि॒त्रम् । वरु॑णम् । अ॒ग्निम् । आ॒हु॒ः । अथो॒ इति॑ ।
दि॒व्यः । सः । सु॒ऽप॒र्णः । ग॒रुत्मा॑न् ।

एक॑म् । सत् । विप्राः᳚ । ब॒हु॒धा । व॒द॒न्ति॒ । अ॒ग्निम् । य॒मम्
। मा॒त॒रिश्वा॑नम् । आ॒हु॒ः ॥४६

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहुः । अथो इति ।
दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकम् । सत् । विप्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निम् । यमम्
। मातरिश्वानम् । आहुः ॥४६

अमुमादित्यम् ऐश्वर्यविशिष्टम् “इन्द्रम् “आहुः । तथा “मित्रं प्रमीतेर्मरणात् त्रातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः । “वरुणं पापस्य निवारकं राज्यभिमानिनं देवमाहुः । तथा “अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टम् एतन्नामकमाहुः । “अथो अपि च अयमेव “दिव्यः दिवि भवः “सुपर्णः सुपतनः “गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान्वा । एतन्नामको यः पक्ष्यस्ति सः अप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति । उच्यते । अमुमेवादित्यम् “एकम् एव वस्तुतः सन्तं “विप्राः मेधाविनो देवतातत्वविदः “बहुधा “वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेन इन्द्राद्यात्मानं वदन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षते' इत्युक्तत्वात् ।'किंच तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं “यमं नियन्तारं “मातरिश्वानम् अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुम् “आहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सार्वात्म्यमुक्तं भवति। अत्र ये केचित् अग्निः सर्वा देवताः' (ऐ. ब्रा. २. ३) इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वा

अग्नेरेव सार्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्दः उद्देश्यः । तमग्निमुद्दिश्य इन्द्राद्यात्मकत्वकथनम्। अयं मन्त्रो निरुक्ते एवं व्याख्यातः - ‘ इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा ' (निरु. ७. १८) इति ॥ ॥ २२ ॥

वर्षकामेष्ट्यां तिस्रः पिण्ड्यो होतव्याः । तत्र ‘कृष्णं नियानम्' इति तृतीयस्यानुवाक्या। ‘ कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

कृ॒ष्णं नि॒या॒नं हरं॑यः सुप॒र्णा अ॒पो वसा॑ना॒ दिव॒मुत्पं॑तन्ति ।

त आवं॑वृत्र॒न्सदं॑नादृ॒तस्यादिद्घृ॒तेनं॑ पृथि॒वी व्युं॑द्यते ॥४७

कृ॒ष्णम् । नि॒ऽयानं॑म् । हरं॑यः । सु॒ऽप॒र्णाः । अ॒पः । वसा॑नाः । दिवं॑म् । उत् । प॒त॒न्ति॒ ।

ते । आ । अ॒व॒वृ॒त्र॒न् । सदं॑नात् । ऋ॒तस्यं॑ । आत् । इत् । घृ॒तेनं॑ । पृ॒थि॒वी । वि । उ॒द्य॒ते॒ ॥४७

कृष्णम् । निऽयानम् । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अववृत्रन् । सदनात् । ऋतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥४७

“कृष्णं कृष्णवर्णं “नियानं नियमेन गच्छन्तं मेघं “हरयः उदकस्य हर्तारः “सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयः “अपः “वसानाः उदकानि वासयन्तो मेघेषु। अद्भिर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः।। अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् द्विकर्मकत्वम् ॥ यद्वा । कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः । देवानां हि

रात्रिर्दक्षिणायनम् । तत्प्रति । तस्मिन्वर्षकाले इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तः “दिवं द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वा उद्दिश्य “उत्पतन्ति ऊर्ध्वं गच्छन्ति । “ते रश्मयः "ऋतस्य “सदनात् उदकस्य स्थानात् आदित्यमण्डलात् “आववृत्रन् आवर्तन्ते अर्वाञ्च आगच्छन्ति । “आदित् अनन्तरमेव यदा अर्वाग्गच्छन्ति तदानीमेव “घृतेन उदकेन “पृथिवी “व्युद्यते विविधं क्लिद्यते । ‘ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयः । (निरु. ७. २४) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

द्वादंश प्र॒धयंश्च॒क्रमेकं॒ त्रीणि॒ नभ्यांनि॒ क उ॒ तच्चिंकेत ।

तस्मिंन्सा॒कं त्रिंश॒ता न श॒ङ्कवोंऽर्पि॒ताः ष॒ष्टिर्न

चंलाच॒लासं॑ः ॥४८

द्वाद॑श । प्र॒ऽधयः॑ । च॒क्रम् । एक॑म् । त्रीणि॑ । नभ्या॑नि ।
कः । ऊ॒ं इति॑ । तत् । चि॒के॒त॒ ।

तस्मि॑न् । सा॒कम् । त्रि॒ऽश॒ताः । न । श॒ङ्कवः॑ । अ॒र्पि॒ताः ।
ष॒ष्टिः । न । च॒ला॒च॒लासः॑ ॥४८

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रम् । एकम् । त्रीणि । नभ्यानि ।
कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ।

तस्मिन् । साकम् । त्रिऽशताः । न । शङ्कवः । अर्पिताः ।
षष्टिः । न । चलाचलासः ॥४८

“द्वादश एतत्संख्याकाः “प्रधयः परिधयः प्रहिता वर्तन्ते । तत्स्थानीया द्वादश मासाः “एकम् अद्वितीयं “चक्रं क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः। तथा “त्रीणि त्रिसंख्याकानि “नभ्यानि नाभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यान्याश्रितानि । यथा

सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयः नाभ्यर्हाणि त्रीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि । "क “उ कोऽपि महान् “तत चक्रं “चिकेत जानाति । “तस्मिन् चक्रे “साकं सह “शङ्कवः “न शङ्कवः इव । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे “त्रिशताः एतत्संख्याकाः “षष्टिर्न । नशब्दः चार्थे । षष्टिश्च अरा अरस्थानीयान्यहानि “अर्पिताः अर्पितानि । कीदृशानि तानि । “चलाचलासः । एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावानीत्यर्थः ॥ ‘ चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य ' (पा. सू. ६. १. १२, ६) इति द्विर्वचनमागागमश्च । ततोऽसुक् ॥ ‘ षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहानि ' (श, ब्रा. ९. १. १. ४३) इति ब्राह्मणम् । द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानात् ' (निरु. ४, २७) इत्यादि निरुक्तम् ।।

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे' यस्ते स्तनः' इत्येका। सूत्रितं च -- यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तम् (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । एषैव सारस्वते पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च - ‘ यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

यस्ते॒ स्तनः॑ शश॒यो यो म॑यो॒भूर्येन॒ विश्वा॒ पुष्य॑सि॒ वार्या॑णि ।

यो र॑त्न॒धा व॑सु॒विद्यः सु॒दत्रः॑ सर॑स्वति॒ तमि॒ह धात॑वे कः ॥ ४९

यः । ते॒ । स्तनः॑ । श॒श॒यः । यः । म॒यः॒ऽभूः । येन॑ । विश्वा॑ । पुष्य॑सि । वार्या॑णि ।

यः । र॒त्न॒ऽधाः । व॒सु॒ऽवित् । यः । सु॒ऽदत्रः॑ । सर॑स्वति ।
तम् । इ॒ह । धात॑वे । क॒रि॒ति॑ कः ॥४९

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा ।
पुष्यसि । वार्याणि ।

यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुऽदत्रः । सरस्वति ।
तम् । इह । धातवे । करिति कः ॥४९

हे “सरस्वति “ते तव संबन्धी “यः “स्तनः स्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूपः स्तनः “शशयः शयान्ः तव देहे वर्तमानः । “यः च स्तनः “मयोभूः रसास्वादिनां सुखस्य भावयिता । “येन स्तनेन “विश्वा सर्वाणि “वार्याणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि “पुष्यसि भोक्तृभ्यः । “यः च स्तनः “रत्नधाः बहुविधरमणीयरसानां धारयिता “वसुवित् वसूनां वासयितॄणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता

वा । किंच “यः स्तनः “सुदत्रः। शोभनदानः । ‘सुदत्रः कल्याणदानः ' (निरु. ६. १४) इति निरुक्तम् । अत्र असकृत् यच्छब्दश्रवणं स्तनस्य अतिप्रशस्तत्वज्ञापनार्थम् । हे देवि “तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनम् “इह अस्मिन्कर्मणि इदानीं वा “धातवे अस्माभिर्धातुं पातुं पानाय “कः कुरु ॥

अग्निमन्थने ‘ यज्ञेन यज्ञम् ' इत्येषा परिधानीया। यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति परिदध्यात् (आश्व. श्रौ. २. १६) इति सूत्रितत्वात् ॥

य॒ज्ञेनं य॒ज्ञमंयजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्यां॑सन् ।

ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानं॑ः सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः ॥५०

य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञम् । अ॒य॒ज॒न्त॒ । दे॒वाः । तानि॑ । धर्मा॑णि । प्र॒थ॒मानि॑ । आ॒स॒न् ।

ते । ह॒ । नाक॑म् । म॒हि॒मानः॑ । स॒च॒न्त॒ । यत्र॑ । पूर्वे॑ । सा॒ध्याः । सन्ति॑ । दे॒वाः ॥५०

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥५०

“देवाः व्यवहर्तारो यजमानाः “यज्ञेन निर्मथ्याग्निना “यज्ञं होमसाधनमाहवनीयम् “अयजन्त पूजितवन्तः अनुष्ठानाय संयोजितवन्त इत्यर्थः । ‘अग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते । (तै. सं. ६. २. १.७) इति हि तैत्तिरीयकम् । “तानि “धर्माणि अग्निसाधनानि

कर्माणि "प्रथमानि। प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमानि प्रकृष्टतमानि "आसन् फलप्रसवसमर्थान्यभवन्नित्यर्थः। "ते "ह ते च यजमानाः "नाकम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वर्गः। ते "महिमानः माहात्म्ययुक्ताः "सचन्त संगताः । कीदृशं नाकम् । "यत्र यस्मिन्नाके "पूर्वे पूर्वतनाः "साध्याः साधनाः यज्ञादिसाधनवन्तः । कर्मदेवा इत्यर्थः । ते 'सन्ति निवसन्ति तं सचन्त । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैः एवं कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा। देवा इदानीं देवभागमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमग्निमयजन्त पूजितवन्तः । अग्नेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यम् । अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्त' इति श्रुतेः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वे पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाश्छन्दोऽभिमानिनः। आदित्या अङ्गिरसश्च साध्या देवा उच्यन्ते। 'छन्दांसि वै साध्या देवास्तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त ते स्वर्ग लोकमायन्नादित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च

तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन्'(ऐ. ब्रा. १. १६) इति ब्राह्मणम् । एते देवाः स्वर्गे सन्ति भवन्ति स्वर्गप्राप्ताः इत्यर्थः । यद्वा। यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजन्त पूजयन्ति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचन्त संगच्छन्ते । यत्र पूर्वे साध्यादयो देवाः सन्ति तत्स्थानम्। 'अग्निनाग्निमयजन्त देवाः' (निरु. १२. ४१) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

स॒मा॒नमे॒तदु॑द॒कमुच्चैत्यव॒ चाह॑भिः ।

भूमिं॑ प॒र्जन्या॒ जिन्व॑न्ति॒ दिवं॑ जिन्वन्त्य॒ग्नय॑ः ॥५१

स॒मा॒नम् । ए॒तत् । उ॒द॒कम् । उत् । च॒ । एति॑ । अव॑ । च॒ । अह॑ऽभिः ।

भूमिंम् । पुर्जन्याः । जिन्वंन्ति । दिवंम् । जिन्वन्ति । अग्नयः ॥५१

समानम् । एतत् । उदकम् । उत् । च । एति । अव । च । अहऽभिः ।

भूमिम् । पर्जन्याः । जिन्वन्ति । दिवम् । जिन्वन्ति । अग्नयः ॥५१

“एतत् प्रसिद्धम् "उदकं “समानम् एकरूपमित्यर्थः । “अहभिः कैश्चिदहोभिः ग्रीष्मकालीनैः “उच्चैति उर्ध्वं गच्छति । तथा अहभिः “वर्षकालीनैरेव तदुदकम् “अव “च एति अवाङ्मुखं च गच्छति ॥ ‘चवायोगे प्रथमा ' इति प्रथमा विभक्तिर्न निहन्यते ॥ रश्मिनाड्यैव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । “पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघाः “भूमिं “जिन्वन्ति उदकसंस्त्यायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठान्

प्रीणयन्ति । तथा “अग्नयः आहवनीयाद्याः स्वे हुते आहुत्या “दिवं द्युलोकस्थान् देवान् "जिन्वन्ति प्रीणयन्ति ।

सरस्वदेवताके पशौ ‘ दिव्यं सुपर्णम्' इति वपायाज्या। दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तं स वावृधे नर्यो योषणासु ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् । अन्वारम्भणीयायां सरस्वद्यागे एषैव याज्या । सूत्रितं च -- दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमा सवं सवितुर्यथा' (आश्व. श्रौ २.८) इति ॥

दि॒व्यं सु॑प॒र्णं वा॑य॒सं बृ॒हन्त॑म॒पां गर्भं॑ दर्श॒तमोष॑धीनाम् ।

अ॒भी॒प॒तो वृ॒ष्टिभि॑स्त॒र्पय॑न्त॒ं सर॑स्वन्त॒मव॑से जोहवीमि ॥ ५२

दि॒व्यम् । सु॒ऽप॒र्णम् । वा॒य॒सम् । बृ॒हन्त॑म् । अ॒पाम् । गर्भ॑म् । द॒र्श॒तम् । ओष॑धीनाम् ।

अ॒भी॒प॒तः । वृ॒ष्टिऽभिः॑ । त॒र्पयं॑न्तम् । सरं॑स्वन्तम् । अवं॑से । जो॒ह॒वी॒मि॒ ॥५२

दिव्यम् । सुऽपर्णम् । वायसम् । बृहन्तम् । अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् ।

अभीपतः । वृष्टिऽभिः । तर्पयन्तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । जोहवीमि ॥५२

“दिव्यं दिवि भवं “सुपर्णं शोभनगमनं "वायसं गमनशीलं “बृहन्तं महान्तम् “अपां “गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकम् । “ओषधीनाम् ओषधीः “दर्शतं दर्शनाय । दर्शयन्तमित्यर्थः। यद्वा । ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणम् । किंच “अभीपतः आनुकूल्येन “वृष्टिभिस्तर्पयन्तं जगत्प्रीणयन्तम् । यद्वा । अभीपतोऽभिगमनवतः सलिलाधारांस्तटाकादींस्तर्पयन्तम् अथवा अभिगन्ताहम्

। “सरस्वन्तम् उदकवन्तम् । सर इत्युदनाम । देवं सूर्यं वा “अवसे रक्षणाय “जोहवीमि पुनः पुनः आह्वयामि ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २२ ॥

टिप्पणी

१.१६४.७

इह ब्रवीत्वनुयोगः संलाप ॠगुपोप मे ।
प्रतिषेधोपदेशौ तु अक्षैर्मेत्यक्षसंस्तुतौ ।।बृहद्देवता १.५२ ।।

१.१६४.३४-३५

आशीस्तु वात आ वातु दण्डेति परिदेवना । प्रश्नश्च
प्रतिवाक्यं च पृच्छामि त्वेत्यृचौ पृथक् ।।बृहद्देवता १.५० ।।

१.१६४.३७

प्रमादस्त्वेष हन्ताहं न स स्व इत्यपह्नवः ।
इन्द्राकुत्सेत्युपप्रैषो न विजानामि संज्वरः ।।
बृहद्देवता १.५६ ।।

१.१६४.४१ सूर्यामेव सतीमेतां गौरीं वाचं सरस्वतीम् । पश्यामो वैश्वदेवेषु निपातेनैव केवलाः ।।बृहद्देवता २.८१ ।।

१.१६४.४४

अर्चिभिः केश्ययं त्वग्निर् विद्युद्भिश्चैव मध्यमः ।
असौ तु रश्मिभिः केशी तेनैनानाह कैशिनः ।। ९४ ।।

एतेषां तु पृथक्त्वेन त्रयाणां केशिनामिह ।
संलक्ष्यन्ते प्रक्रियासु त्रयः केशिन इत्यृचि ।। ९५ ।।

केश उपरि टिप्पणी

केशी उपरि टिप्पणी

१.१६४.४५ चत्वारि वाक् परिमिता इति

द्र. माश ४.१.३.१७

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६५

{

	ऋग्वेदः - मण्डल १	
← सूक्तं १.१६४	सूक्तं १.१६५ १,२,४,६,८,१०-१२ इन्द्रः, ३,५,७,९ मरुतः, १३-१५ अगस्त्यो मैत्रावरुणिः।	सूक्तं १.१६६ →

दे. मरुत्वानिन्द्रः। त्रिष्टुप्।

जावाप्रान्ते धर्मप्रचारकः अगस्त्यऋषिः

कया शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥१॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अध्वरे मरुत आ ववर्त ।

श्येनाँ इव ध्रजतो अन्तरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥२॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्था ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मे ॥३॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति हर्यन्त्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥४॥

अतो वयमन्तमेभिर्युजानाः स्वक्षत्रेभिस्तन्वः शुम्भमानाः ।

महोभिरेताँ उप युज्महे न्विन्द्र स्वधामनु हि नो बभूथ ॥५॥

क्व स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।

अहं ह्युग्रस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्य शत्रोरनमं वधस्नैः ॥६॥

भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः ।

भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥७॥

वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चन्द्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥८॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥९॥

एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृणवै मनीषा ।

अहं ह्युग्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषाम् ॥१०॥

अमन्दन्मा मरुत स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।

इन्द्राय वृष्णे सुमखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिः ॥११॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चन्द्रवर्णा अच्छान्त मे छदयाथा च नूनम् ॥१२॥

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीँरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातयन्त एषां भूत नवेदा म ऋतानाम् ॥१३॥

आ यद्दुवस्याद्दुवसे न कारुरस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ षु वर्त्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥१४॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१५॥

सायणभाष्यम्

त्रयोविंशेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ‘कया शुभा ' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका-

कया पञ्चोना संवादस्तृतीयाद्ययुजो मरुतां वाक्यमन्त्यस्तृचोऽगस्त्यस्य शिष्टा इन्द्रस्यैकादशी च मरुत्वांस्त्विन्द्रो देवता ' इति । अत्र इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतीयापञ्चमीसप्तमीनवमीनां मरुद्वाक्यरूपत्वात् ते एव ऋषयः। 'यस्य वाक्यं स ऋषिः' (अनु. २.४) इति न्यायात् ।
अन्त्यतृचस्यागस्त्यवाक्यत्वात् स एव ऋषिः । शिष्टा युज आद्या च एकादशी च इन्द्रस्य वाक्यम् । अतः स एव ऋषिः । अत्र 'या तेनोच्यते सा देवता' (अनु. २.५) इति सामान्यापवादेन कृत्स्नस्य मरुत्वद्गुणक इन्द्रो देवता ।
संसवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयापूर्वमेतत्सूक्तम्। 'यदि पर्यायान्', 'मरुत्वतीये' इति खण्डयोः सूत्रितं-'कया शुभेति च मरुत्वतीये पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत् ' (आश्व. श्रौ. ६. ६; ७. ३) इति ।
आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये एतदेव सूक्तम् । 'पञ्चमस्य कया शुभा यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यदिनः'

(आश्व. श्रौ.. ७.७) इति सूत्रितत्वात् । महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । पञ्चमारण्यके- कया शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय ' (ऐ. आ. ५.१.१) इत्युक्तत्वात् । विषुवति मरुत्वतीये एतदेव निविद्धानीयम् । 'त्यं सु मे कया शुभेति च मरुत्वतीयम् ' (आश्व. श्रौ.. ८.६) इति सूत्रितत्वात् । अस्य विनियोगं शौनक आह----'ज्ञातिपुत्रसुहृन्मित्रैर्यश्च राज्यं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु मनसा जपेत् । कया शुभेति पैशुन्यं कृत्वाचार्यनृपद्विजैः । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरप्याह शौनकः ' (ऋग्वि. १. १४५-१४६) इति ॥

कयां शु॒भा सवंयस॒ः सनींळाः समा॒न्या म॒रुत॒ः सं मिंमिक्षुः ।

कयां म॒ती कुत॒ एतांस ए॒तेऽर्चंन्ति॒ शुष्म॑ं वृषंणो वसू॒या ॥१

कयां । शु॒भा । स॒ऽवंयसः । स॒ऽनीं॑ळाः । स॒मा॒न्या । म॒रुतः॑ । सम् । मि॒मि॒क्षुः॒ ।

कयां । म॒ती । कुतः॑ । आऽइंतासः । ए॒ते । अर्चं॑न्ति । शुष्मं॑म् । वृषं॑णः । व॒सु॒ऽया ॥१

कया। शुभा । सऽवयसः । सऽनीळाः । समान्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ।

कया। मती। कुतः । आऽइतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मम् । वृषणः । वसुऽया ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यम् । "सवयसः समानवयस्काः "सनीळाः समानस्थानाः एते "मरुतः "कया “शुभा कैरपि दुर्ज्ञेयया शोभया “समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः । यद्वा । शुबित्युदकनाम । उक्तरूपया शुभा उदकेन । “सं "मिमिक्षुः लोकं सम्यक् सिञ्चन्ति। मिहिसमानार्थः

मिमिक्षतिधातुः ॥ यद्वा । मां युद्धादिषु प्रवर्तमानं सं मिमिक्षुः । तदर्थम् एते मरुतः “कया अनिश्चेयया "मती मत्या “कुतः देशात् "एतासः आगताः । आगत्य च "एते "वृषणः वर्षितारः "वसूया वसूयया ॥ ‘सुपां सुलक्° ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ।। धनेच्छया। यद्वा । वसवो वासयितारो वा ॥ तेनैव जसो याजादेशः ।। “शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोके “अर्चन्ति पूजयन्ति जगति कुर्वन्ति। यद्वा । मम बलं वर्धयन्तीत्यर्थः। ‘मरुतो हैनं नाजहुः ' (ऐ. ब्रा. ३.२०) इति श्रुतेः । अत्र इन्द्रमरुत्संवादरूपे सर्वत्र प्राणजीवात्मपरतयापि योजनीयम् । अत्रापि इन्द्रो ब्रूते ।।

कस्य॒ ब्रह्मा॑णि जुजुषु॒र्युवा॑न॒ः को अ॑ध्व॒रे म॒रुत॒ आ व॑वर्त ।

श्ये॒नाँ इं॑व॒ ध्रजं॑तो अ॒न्तरिं॑क्षे॒ केनं॑ म॒हा मनं॑सा रीरमाम ॥२

कस्यं । ब्रह्मा॑णि । जु॒जु॒षु॒ः । युवा॑नः । कः । अ॒ध्व॒रे ।
म॒रुतः॑ । आ । व॒व॒र्त॒ ।

श्ये॒नान्ऽइं॑व । ध्रजं॑तः । अ॒न्तरिं॑क्षे । केनं॑ । म॒हा । मनं॑सा ।
री॒र॒मा॒म॒ ॥२

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे ।
मरुतः । आ । ववर्त।

श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अन्तरिक्षे । केन । महा। मनसा ।
रीरमाम ॥ २ ॥

"युवानः नित्यतरुणाः महानुभावाः मरुतः कस्य
महाभागस्य “ब्रह्माणि परिवृढानि हवींषि “जुजुषुः सेवन्ते
। "कः च महान् "अध्वरे स्वकीये यागे “मरुतः एतान् “आ
“ववर्त यागान्तरेभ्यो निवर्तयति । दुर्निग्रहत्वे दृष्टान्तमाह।

"अन्तरिक्षे “ध्जतः गच्छतः “श्येनान् शंसनीयगमनान
एतन्नामकान् पक्षिणः “इव। “केन तत्प्रीतिसाधनेन "महा
महता "मनसा मननवता स्तोत्रेण “रीरमाम रमेमहि ॥

अथ मरुत इन्द्रेणोक्तास्तृतीययानया प्रतिब्रुवते ॥

कुत॒स्त्वमिं॑न्द्र॒ माहिं॑न॒ः सन्नेकों यासि सत्पत॒े किं तं इ॒त्था
।

सं पृं॑च्छसे समर॒ाणः शुं॑भ॒ानैर्वो॒चेस्तन्नों हरिवो॒ यत्तें अ॒स्मे ॥
३

कुतः॑ । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । माहिं॑नः । सन् । एकः॑ । या॒सि॒ ।
स॒त्ऽप॒ते॒ । किम् । ते॒ । इ॒त्था ।

सम् । पृ॒च्छ॒से॒ । स॒म्ऽअ॒रा॒णः । शु॒भा॒नैः । वो॒चेः । तत् ।
न॒ः । ह॒रि॒ऽव॒ः । यत् । ते॒ । अ॒स्मे इतिं ॥३

कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिनः । सन् । एकः । यासि ।
सत्पते । किम् । ते । इत्था ।

सम् । पृच्छसे । सम्ऽअराणः। शुभानैः। वोचेः । तत् । नः
। हरिऽवः । यत् । ते । अस्मे इति ॥३॥

हे "इन्द्र "सत्पते सतां पालक “त्वं "माहिनः महनीयः
पूजनीयः अनुचरैरनुगन्तव्य इत्यर्थः । तथाभूतः "सन् अपि
“एकः असहायः सन् “कुतः "यासि कुतः कारणाद्यासि ।
यद्वा । कुत्र यासि । “ते तव “इत्था इत्थं "किम् । किं
त्वमेवमेव किं न कोऽप्यनुचरोऽस्ति । किंच त्वं "समराणः
अस्माभिः संगच्छमानः "सं “पृच्छसे समीचीनं पृच्छसि ।
हे "हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र “ते तव "अस्मे अस्मासु "यत्
वक्तुमिष्टतममस्ति "तत् "नः अस्मभ्यं “शुभानैः
शोभमानैर्वचनैः "वोचेः ब्रूहि ॥

ब्रह्मा॑णि मे म॒तय॒ः शं सु॒तास॒ः शुष्म॑ इयर्ति॒ प्रभृ॑तो मे॒ अद्रि॑ः ।

आ शा॑सते॒ प्रति॑ हर्यन्त्यु॒क्थेमा हरी॑ वहत॒स्ता नो॒ अच्छ॑ ॥४

ब्रह्मा॑णि । मे॒ । म॒तयः॑ । शम् । सु॒तासः॑ । शुष्मः॑ । इ॒य॒र्ति॒ । प्रऽभृ॑तः । मे॒ । अद्रिः॑ ।

आ । शा॒स॒ते॒ । प्रति॑ । ह॒र्य॒न्ति॒ । उ॒क्था । इ॒मा । हरी॒ इति॑ । व॒ह॒त॒ः । ता । न॒ः । अच्छ॑ ॥४

ब्रह्माणि । मे। मतयः । शम् । सुतासः । शुष्मः । इयर्ति । प्रऽभृतः । मे। अद्रिः ।

आ। शासते । प्रति। हर्यन्ति । उक्था । इमा । हरी इति। वहतः। ता । नः। अच्छ॥४॥

अथैवं तैः पृष्टोऽनया चतुर्थ्या इन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः "ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि हवींषि वा “मे मम स्वभूतानि । तथा “मतयः चे मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम “शं सुखकार्याः। यद्वा । मे मतयो बुद्धयः तेष्वेव वर्तन्ते इति शेषः । तथा “सुतासः अभिषुताः सोमाः मे मदीया मदर्था एव । अतो यज्ञं प्रति गन्तव्यमित्यर्थः। किंच मध्ये राक्षसादिबाधपरिहाराय “शुष्मः । बलनामैतत् । बलवान् "मे मदीयः अद्रिः शत्रूणां भक्षको वज्रः “प्रभृतः सन् “इयर्ति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न च निवर्तते। न केवलं हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमानाः “आ “शासते मामेव प्रार्थयन्ते । किंच “उक्था उक्थानि शस्त्राणि मां "प्रति "हर्यन्ति कामयन्ते मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच "नः अस्मदीयौ “इमा “हरी इमौ अश्वौ “ता तानि गन्तव्यानि हविरादीनि अच्छ अभिप्राप्तुं मां “वहतः अभिमतदेशं प्रापयतः । अत एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि तत्प्राप्तुं गन्तव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मन्तव्यमिति भावः ।।

अतो॑ व॒यम॑न्त॒मेभि॑र्युजा॒नाः स्वक्ष॑त्रेभिस्त॒न्व१॒॑ः
शुम्भ॑मानाः ।

महो॑भि॒रेताँ॒ उप॑ युज्महे॒ न्विन्द्र॑ स्व॒धामनु॒ हि नो॑ ब॒भूथ॑ ॥५

अतः॑ । व॒यम् । अ॒न्त॒मेभिः॑ । यु॒जा॒नाः । स्वऽक्ष॑त्रेभिः ।
त॒न्वः॑ । शुम्भ॑मानाः ।

महः॑ऽभिः । एता॑न् । उप॑ । यु॒ज्म॒हे॒ । नु । इन्द्र॑ । स्व॒धाम् ।
अनु॑ । हि । नः॒ । ब॒भूथ॑ ॥५

अतः । वयम् । अन्तमेभिः । युजानाः । स्वऽक्षत्रेभिः ।
तन्वः । शुम्भमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इन्द्र । स्वधाम् ।
अनु। हि। नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतः तमेवं ब्रुवते । हे इन्द्र त्वं यस्मात् एवं करोषि “अतः कारणात् “वयम् अपि “अन्तमेभिः अन्तिकतमैः अश्वैः "युजानाः युक्ताः सन्तः । कीदृशैः । स्वक्षत्रेभिः स्वायत्तबलैः। किंच “महोभिः तेजोभिः "तन्वः आत्मशरीराणि “शुम्भमानाः दीपयन्तः हर्षं प्राप्नुवाना इत्यर्थः । यद्वा । महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयम् “एतान् गन्तून् नु क्षिप्रम् "उप "युज्महे तव साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः। हे “इन्द्र त्वमपि “नः अस्मत्संबन्धि “स्वधाम् उदकं बलं वा “अनु "बभूथ “हि अस्मत्सृष्टोदकजन्यं हविः अनुभवसि खलु । हिशब्दः परस्परोपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ॥ २४ ।।

क्व१॒ स्या वो॑ मरुतः स्व॒धासी॒द्यन्मामेकं॑ स॒मध॑त्ताहि॒हत्ये॑ ।

अ॒हं ह्यु१॒ग्रस्त॑वि॒षस्तुवि॑ष्मा॒न्विश्व॑स्य॒ शत्रो॒रन॑मं वध॒स्नैः ॥६

क्व॑ । स्या । वः॒ । म॒रु॒तः॒ । स्व॒धा । आ॒सी॒त् । यत् । माम् । एक॑म् । स॒म्ऽअध॑त्त । अ॒हि॒ऽहत्ये॑ ।

अ॒हम् । हि । उ॒ग्रः । त॒वि॒षः । तुवि॑ष्मान् । विश्व॑स्य । शत्रोः॑ । अन॑मम् । व॒ध॒ऽस्नैः ॥६

क्व। स्या। वः। मरुतः । स्वधा । आसीत्। यत्। माम् । एकम् । सम्ऽअधत्त । अहिऽहत्ये।

अहम् । हि । उग्रः । तविषः । तुविष्मान् । विश्वस्य । शत्रोः । अनमम् । वधऽस्नैः ॥ ६ ॥

"स्या सा "स्वधा तदुदकं बलं वा “वः युष्माकं संबन्धि "क्व आसीत् नैवासीदित्यर्थः । अस्माकमुदकं त्वमनुभवसीति ब्रूथ। "यत् या स्वधा “एकम् असहायं माम् "अहिहत्ये वृष्टयर्थं मेघहननकर्मणि वृत्रवधे वा “समधत्त सहितमभूत् । समासीदिति संबन्धः । असहायस्य कथमिति मतं

सेत्स्यतीति अतः आह । "अहं “हि अहं खलु “उग्रः उद्गूर्णबलः “तविषः बलवान् “तुविष्मान् महत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मात् अतिबलोऽहं तस्मात् "विश्वस्य कृत्स्नस्य “शत्रोः मेघस्य । शत्रुरेवायम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सर्वं शत्रुसंघं वधस्नैः वधरूपैः शोधनैः वधकौशलैरित्यर्थः । यद्वा । वध इति वज्रनाम । वधस्नैर्वज्रस्यासनैः क्षेपणप्रकारैः । अनमम् अनमयम् । अन्तर्भावितण्यर्थोयम् ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

भूरिं चकर्थ॒ युज्येंभिर॒स्मे सं॑मा॒नेभिंर्वृषभ॒ पौंस्येंभिः ।

भूरींणि॒ हि कृ॒णवांमा शवि॒ष्ठेन्द्र॒ क्रत्वां मरुतो॒ यद्वशांम ॥७

भूरिं । च॒क॒र्थ॒ । युज्येंभिः । अ॒स्मे इतिं । स॒मा॒नेभिः॑ । वृ॒ष॒भ॒ । पौंस्येंभिः ।

भूरी॑णि । हि । कृ॒णवा॑म । श॒वि॒ष्ठ॒ । इन्द्रं॑ । क्रत्वा॑ । म॒रु॒तः॒ । यत् । वशा॑म ॥७

भूरि । चकर्थ । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पौंस्येभिः ।

भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ठ । इन्द्र । क्रत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ताः इन्द्रं पुनराहुः । हे इन्द्र "वृषभ वर्षितः त्वं भूरि “चकर्थ प्रभूतं कृतवानसि सत्यमेव । तथापि "अस्मे अस्माकं "समानेभिः समानैः "युज्येभिः अस्माभिर्युक्तैः "पौंस्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न तु एक एवेत्यर्थः । हे "शविष्ठ । शव इति बलनाम। हे इन्द्र बलवत्तम वयं "भूरीणि "हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि कृणवाम कृतवन्तः स्म । हे “इन्द्र “क्रत्वा क्रतुना कर्मणा "यत् यद्वृष्ट्यादिकं “वशाम कामयामहे । तानि

त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः । यतो वयं "मरुतः ॥
छान्दसमनुदात्तत्वम् ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति ।
स्वरो व्यस्तः । अथवा इन्द्रस्येदं वाक्यम् । हे मरुतः यत्
यस्यैव तत् तस्यैव भवतु । तर्हि अहं च यूयं च सहैव
क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यत् वृष्टिकर्मं कामयामहे
तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति
निघातस्वरस्य व्याख्यानम् ॥

वधीं॑ वृ॒त्रं मं॑रुत इन्द्रि॒येण॒ स्वेन॒ भामें॑न तवि॒षो बं॑भू॒वान् ।

अ॒हमे॒ता मनं॑वे वि॒श्वश्चं॑न्द्राः सु॒गा अ॒पश्चं॑कर॒ वज्रं॑बाहुः ॥८

वधीं॑म् । वृ॒त्रम् । म॒रु॒त॒ः । इ॒न्द्रि॒येणं॑ । स्वेनं॑ । भामें॑न ।
त॒वि॒षः । ब॒भू॒वान् ।

अ॒हम् । ए॒ताः । मनं॑वे । वि॒श्वऽचं॑न्द्राः । सु॒ऽगाः । अ॒पः । च॒क॒र॒ । वज्रं॑ऽबाहुः ॥८

वधीम् । वृत्रम् । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।

अहम् । एताः । मनवे । विश्वऽचन्द्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीम् इन्द्रः आह । हे "मरुतः "अहम् इन्द्रः "इन्द्रियेण "स्वेन “भामेन कोपेन “तविषः बलवान् "बभूवान् भूतः संपन्नः । कस्मै कमिति तदुच्यते । "मनवे मनोरर्थाय “एताः "विश्वश्चन्द्राः सर्वाह्लादकाः "सुगाः सुगमनाः सर्वत्र नद्यादिषु गमनशीलाः "अपः वृष्ट्युदकानि “चकर चकार कृतवानस्मि । यतोऽहं "वज्रबाहुः । अनेन सहायनैरपेक्ष्यमुक्तं भवति ॥

अनुं॑त्त॒मा तें॑ मघव॒न्नकि॒र्नु न त्वावाँ॑ अस्ति दे॒वता॒ विदा॑नः ।

न जाय॑माना॒े नश॑ते॒ न जा॒तो यानि॑ करि॒ष्या कृ॑णु॒हि प्र॑वृद्ध ॥९

अनु॑त्तम् । आ । ते॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । नकिः॑ । नु । न । त्वाऽवा॑न् । अ॒स्ति॒ । दे॒वता॑ । विदा॑नः ।

न । जाय॑मानः । नश॑ते । न । जा॒तः । यानि॑ । क॒रि॒ष्या । कृ॒णु॒हि । प्र॒ऽवृ॒द्ध॒ ॥९

अनुत्तम् । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न। जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । ॥ "आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयम् इदानीं हे "मघवन् "ते त्वया “अनुत्तम् अप्रेरितं "नकिर्नु नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव “त्वावान् त्वत्सदृशः “विदानः विद्वान् ॥ व्यत्ययेन शानच् ॥ जयोपायवेदिता “देवता देवः “न "अस्ति । किंच हे "प्रवृद्ध अतिबल "जायमानः "जातः वा कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं "यानि वृत्रवधादीनि "करिष्या कर्तव्यानि “कृणुहि कुरुषे तानि "न "नशते न व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । नान्यः त्वच्चेष्टितानुकार्येवेत्यर्थः ।।

एकं॑स्य चिन्मे वि॒भ्व१॒स्त्वोजो॒ या नु दं॑धृ॒ष्वान्कृ॒णवैं॑ मनी॒षा ।

अ॒हं ह्यु॑१॒ग्रो म॑रुतो॒ विदा॑नो॒ यानि॒ च्यव॒मिन्द्र॒ इदीश एषाम्
॥१०

एक॑स्य । चि॒त् । मे॒ । वि॒ऽभु । अ॒स्तु॒ । ओज॑ः । या । नु ।
द॒धृ॒ष्वान् । कृ॒णवै॑ । म॒नी॒षा ।

अ॒हम् । हि । उ॒ग्रः । म॒रु॒त॒ः । विदा॑नः । यानि॑ । च्यव॑म् ।
इन्द्र॑ः । इत् । ई॒शे॒ । ए॒षा॒म् ॥१०

एकस्य । चित् । मे। विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु ।
दधृष्वान् । कृणवै । मनीषा ।

अहम् । हि। उग्रः । मरुतः। विदानः । यानि । च्यवम्।
इन्द्रः । इत्। ईशे। एषाम् ॥१०॥

इदानीम् इन्द्र आह। “मे मम “एकस्य चित् एकस्यैव "विभु सर्वत्रगमनशीलम् “ओजः बलम् “अस्तु । यद्वा । बलम् एकस्यैवास्तु किमर्थमिति चेत् उच्यते । "या यानि कर्माणि

"मनीषा मनीषया मनसः ईषया "दधृष्वान् धर्षितवानहं नु क्षिप्रं "कृणवै कर्तुं शक्नुवानि । हे "मरुतः अहं “हि अहं खलु “उग्रः उद्गूर्णबलः "विदानः वेदनावान् । "यानि यानि वसूनि "च्यवं अवगच्छामि “एषाम् अहमेव “इन्द्र “इत् ईश्वर एव सन् "ईशे ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं एषामीशे । यतोऽहमिन्द्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अमंन्दन्मा मरुत॒ः स्तोमो॒ अत्र॒ यन्में नर॒ः श्रुत्यं॒ ब्रह्मं च॒क्र ।

इन्द्रांय॒ वृष्णे॒ सुमंखाय॒ मह्यं॒ सख्ये॒ सखांयस्त॒न्वें त॒नूभिं॑ः ॥११

अमंन्दत् । मा॒ । म॒रु॒त॒ः । स्तोमः॑ । अत्रं । यत् । मे॒ । न॒र॒ः । श्रुत्यंम् । ब्रह्मं । च॒क्र ।

इन्द्रा॑य । वृष्णे॑ । सुऽमं॑खाय । मह्य॑म् । सख्ये॑ । सखा॑यः । त॒न्वे॑ । त॒नूभिः॑ ॥११

अमन्दत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अत्र । यत् । मे । नरः । श्रुत्यम् । ब्रह्म । चक्र ।

इन्द्राय । वृष्णे । सुऽर्मखाय । मह्यम् । सख्ये । सखायः । तन्वे । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपि इन्द्रवाक्यम् । हे "मरुतः "मा माम् "अत्र अस्मिन् उदकोत्पादनविषये "स्तोमः स्तोत्रम् "अमन्दत् मादयति मोदयते वा । हे "नरः "सखायः यूयं "मे मम "यत् “श्रुत्यं सर्वैः श्रोतव्यं "ब्रह्म परिवृढमेघधारणादिरूपं "चक्र कृतवन्तः। ‘स्वप्रभूतं स्तोत्रं वानुत्तमा ते' इत्यादिकम् । “इन्द्राय परमैश्वर्यगुणकाय “वृष्णे अभिसतवर्षित्रे "सुमखाय शोभनयागाय “सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय “तनूभिः अनेकशरीरैरुपेताय "मह्यं मम “तन्वे

मदीयशरीरपोषाय भवतु । यद्वा ।
तनूभिरस्मच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥

ए॒वेदे॒ते प्रतिं मा॒ रोचंमाना॒ अनेंद्य॒ः श्रव॒ एषो॒ दधांनाः ।

सं॒चक्ष्यां मरुतश्च॒न्द्रवंर्णा॒ अच्छांन्त मे छ॒दयांथा च नू॒नम् ॥ १२

ए॒व । इत् । ए॒ते । प्रतिं । मा॒ । रोचंमानाः । अनेंद्यः । श्रवः॑ । आ । इषः॑ । दधांनाः ।

स॒म्ऽचक्ष्यं । म॒रु॒तः॒ । च॒न्द्रऽवंर्णाः । अच्छांन्त । मे॒ । छ॒दयांथ । च॒ । नू॒नम् ॥१२

एव । इत् । एते । प्रतिं । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

सम्ऽचक्ष्य । मरुतः । चन्द्रऽवर्णाः । अच्छान्त । मे।
छदयाथ । च । नूनम् ॥ १२ ॥

हे मरुतः “एवेत् एवमेव “एते यूयं "मा मां "प्रति "रोचमानाः मद्विषये संप्रीयमाणा मां ख्यापयन्तो वा “अनेद्यः अनन्तिकस्थं “श्रवः कीर्तिम् "इषः च दधानाः । "आ इति चार्थे । यद्वा । अनेद्य इति प्रशस्यनाम । प्रशस्यं यशोऽस्मत्तो दधाना अस्माभिर्वा धारयमाणाः । "चन्द्रवर्णाः ।। चन्द्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं "मे मां "संचक्ष्य सम्यक्प्रकाश्य "नूनं निश्चयम् "अच्छान्त यशोभिराच्छादितवन्तः “छदयाथ आच्छादयथ “च । मां प्रति सर्वदा रोचमाना मय्येव कीर्तिमन्नं च दधाना मत्कृतैः कर्मभिर्मामेव स्तुतेत्यर्थः ॥

को न्वत्रं मरुतो मामहे व॒ः प्र यांतन॒ सखीँ॒रच्छां सखायः

।

मन्मा॑नि चित्रा अपिवा॒तयं॑न्त ए॒षां भू॑त॒ नवे॑दा म ऋ॒ताना॑म्
॥१३

कः । नु । अत्र॑ । म॒रु॒तः॒ । म॒म॒हे॒ । व॒ः । प्र । या॒त॒न॒ ।
सखी॑न् । अच्छ॑ । स॒खा॒य॒ः ।

मन्मा॑नि । चि॒त्रा॒ः । अ॒पि॒ऽवा॒तयं॑न्तः । ए॒षाम् । भू॒त॒ ।
नवे॑दाः । मे॒ । ऋ॒ताना॑म् ॥१३

कः । नु । अत्र । मरुतः । ममहे । वः । प्र। यातन ।
सखीन् । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चित्राः । अपिऽवातयन्तः । एषाम् । भूत ।
नवेदाः । मे । ऋतानाम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः युष्मान् अत्र लोके “को "नु खलु मर्त्यः "ममहे पूजयति । हे "सखायः सर्वस्य सखिवत्प्रियकारिणः सन्तः "सखीन् हविष्प्रदानेन सखिभूतान् यजमानान् "अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं “प्र “यातन गच्छत । हे "चित्राः चायनीयाः यूयं "मन्मानि मननीयानि धनानि "अपिवातयन्तः संपूर्णं प्रापयन्तः "भूत भवत । किंच "मे मदीयानाम् "एषाम् “ऋतानाम् अवितथानां “नवेदाः भूत ज्ञातारो भवत ।।

आ यद्दुव॒स्याद्दु॒वसे॒ न का॒रु॒रस्माञ्च॒क्रे मा॒न्यस्यं मे॒धा ।

ओ षु वंर्त्त मरुत॒ो विप्र॒मच्छे॒मा ब्रह्मांणि जरि॒ता वों अर्चत्

॥१४

आ । यत् । दु॒व॒स्यात् । दु॒वसें । न । का॒रुः । अ॒स्मान् । च॒क्रे । मा॒न्यस्यं । मे॒धा ।

ओ इति॑ । सु । व॒र्त्त॒ । म॒रु॒तः॒ । विप्र॑म् । अच्छ॑ । इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । ज॒रि॒ता । वः॒ । अ॒र्च॒त् ॥१४

आ। यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु। वर्त्त। मरुतः। विप्रम्। अच्छ। इमा। ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥१४॥

हे मरुतः "दुवस्यात् युष्मत्परिचरणार्हात् स्तोत्रात् तेन स्तोत्रेण "दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता "कारुः कर्त्री स्तुतिकुशला "मान्यस्य माननीयस्य विदुषः “मेधा बुद्धिः “अस्मान् । “न इति संप्रत्यर्थे । इदानींतनान् “आ “चक्रे आभिमुख्येन करोति प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । षष्ठीबहुवचने' इदं रूपम् । दुवस्यानां परिचरणार्हाणां दुवसे परिचरणायेत्यर्थः । अतो हे "मरुतः यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं माम् अगस्त्यम् "अच्छ आभिमुख्येन

प्राप्तुं "सु सुष्टु “ओ “वर्त्त । ओ इति निपातद्वयसमुदायरूपः एको निपातः । आङित्याभिमुख्येन। उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थमेवमिति उच्यते । “इमा “ब्रह्माणि इमानि परिवृढानि कर्माण्युद्दिश्य "जरिता स्तोता “वः युष्मान् "अर्चत् अर्चति । यस्मादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः । ।

ए॒ष व॒ः स्तोमों मरुत इ॒यं गीर्मा॑न्दा॒र्यस्यं मा॒न्यस्यं का॒रोः ।

एषा यांसीष्ट त॒न्वें व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं जी॒रदांनुम् ॥१५

ए॒षः । व॒ः । स्तोम॑ः । म॒रु॒त॒ः । इ॒यम् । गीः । मा॒न्दा॒र्यस्यं । मा॒न्यस्यं । का॒रोः ।

आ । इ॒षा । या॒सी॒ष्ट । त॒न्वें । व॒याम् । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जनंम् । जी॒रऽदांनुम् ॥१५

एषः। वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् !! १५ ॥

हे "मरुतः “एषः "स्तोमः इदानींक्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वः युष्मदर्थं युष्मत्प्रीणनाय भवत्वित्यर्थः । तथा “इयं "गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यस्मात् एवं तस्मात् "मान्दार्यस्य स्तुतिविशेषैर्मन्दयितुः स्तुतिभिर्मदस्य प्रेरयितुर्वा "मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य "कारोः स्तोतुः “इषा इच्छया “आ “यासीष्ट आगच्छत । किमर्थम् । “तन्वे शरीराय तत्पोषायेत्यर्थः। “वयां वयमपि “इषम् अन्नं "वृजनं बलं "जीरदानुं जयशीलदानम् एतत्सर्वं विद्याम । युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्त्येष्ट्यादिद्वारा लभेमहि ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।।

टिप्पणी

<u>अगस्त्योपरि पौराणिकाः संदर्भाः</u>

अगस्त्योपरि टिप्पणी

१.१६५.१५ विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्

इष उपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६६

← सूक्तं १.१६५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१६६

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः।

सूक्तं १.१६७ →

दे. मरुतः। जगती, १४-१५ त्रिष्टुप्।

अगस्त्यऋषिः

तन्नु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥१॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।

नक्षन्ति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतम् ॥२॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे ।

उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिता इव पुरू रजांसि पयसा मयोभुवः ॥३॥

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन् ।

भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥४॥

यत्त्वेषयामा नदयन्त पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।

विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥५॥

यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥६॥

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चन्त्यर्कं मदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥७॥

शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्पूर्भी रक्षता मरुतो यमावत ।

जनं यमुग्रास्तवसो विरप्शिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥८॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि वावृते ॥९॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षस्सु रुक्मा रभसासो अञ्जयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥१०॥

महान्तो मह्ना विभ्वो विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तृभिः ।

मन्द्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः सम्मिश्ला इन्द्रे मरुतः परिष्टुभः ॥११॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतम् ।

इन्द्रश्चन त्यजसा वि ह्रुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वम् ॥१२॥

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरू यच्छंसममृतास आवत ।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे ॥१३॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥१४॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१५॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ।।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।।

इत्थं द्वितीयाष्टकगस्तृतीयोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते। ‘कया शुभा' इत्यस्मिंस्त्रयोविंशेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ‘ तन्नु' इत्येतत् द्वितीयं सूक्तं पञ्चदशर्चम् । अत्रानुक्रमणिका- ‘तन्न्वगस्त्यो मारुतं हि द्वित्रिष्टुबन्तं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेताम्' इति । ‘सूक्तसंख्यानुवर्तत आन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः ' (अनु. १२. १) इति परिभाषितत्वात् पञ्चदशर्चम् । उक्तलक्षणेनागस्त्येन दृष्टत्वात्तस्यार्षम् । “ मारुतं हि ' इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादिसूक्तत्रयं मरुद्देवताकम् । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ

शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तन्नु वोंचाम रभ॒साय॒ जन्मं॑ने॒ पूर्वं॑ महि॒त्वं वृं॑ष॒भस्यं के॒तवें ।

ऐ॒धेव॒ यामं॑न्मरुतस्तुविष्वणो यु॒धेवं शक्रास्तवि॒षाणिं कर्तन ॥१

तत् । नु । वो॒चा॒म॒ । र॒भ॒सायं । जन्मं॑ने । पूर्वंम् । म॒हि॒ऽत्वम् । वृ॒ष॒भस्यं । के॒तवें ।

ऐ॒धाऽइंव । यामं॑न् । म॒रु॒तः॒ । तु॒वि॒ऽस्व॒नः॒ । यु॒धाऽइंव । श॒क्रा॒ः । त॒वि॒षाणिं । क॒र्त॒न॒ ॥१

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वम् । महिऽत्वम् । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे "मरुतः वयं युष्मदीयं "तत् तादृशं प्रसिद्धं "पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा "महित्वं माहात्म्यं "नु "क्षिप्रं “वोचाम ब्रूमः । किमर्थम् । "रभसाय राभस्ययुक्ताय "जन्मने वेद्यां प्रादुर्भावाय वेद्यां संनिधानाय इत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । "वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य "केतवे प्रज्ञानाय । वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धम् । हे “तुविष्वणः गमनसंरम्भेण प्रभूतध्वनियुक्ता हे "शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः यूयं "यामन् यामनि यागगमने प्रस्तुते सति "ऐधेव ऐधानि एधःसंबन्धीनि तेजांसीव प्राप्येण महत्त्वेन “तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन कुरुत तत्स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । "युधेव युद्धेन तत्तद्युद्धनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुथ तद्वत् ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रंत उप क्रीळंन्ति क्रीळा विदथेंषु घृष्वंयः ।

नक्षंन्ति रुद्रा अवंसा नमस्विनं न मंर्धन्ति स्वतंवसो हविष्कृतंम् ॥२

नित्यंम् । न । सूनुम् । मधुं । बिभ्रंतः । उपं । क्रीळंन्ति । क्रीळाः । विदथेंषु । घृष्वंयः ।

नक्षंन्ति । रुद्राः । अवंसा । नमस्विनंम् । न । मर्धन्ति । स्वऽतंवसः । हविःऽकृतंम् ॥२

नित्यम् । न । सूनुम् । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळन्ति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।

नक्षन्ति । रुद्राः । अवंसा । नमस्विनम् । न । मर्धन्ति । स्वऽतवसः । हविःऽकृतम् ॥२॥

“नित्यं "न "सूनुम् औरसं प्रियं पुत्रमिव "मधु मधुरं हविः "बिभ्रतः धारयन्तो मरुतः “विदथेषु यागेषु “घृष्वयः रक्षःप्रभृतीनां घर्षकाः सन्तः क्रीळाः क्रीडनशीलाः “उप उपेत्य "क्रीळन्ति विहरन्ति । किंच "रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते जन्यजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रस्वं पुराणेषु तपसा तुष्टौ पार्वतीपरमेश्वरौ मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धम् । "नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतं "हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानम् “अवसा रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभूतेन "नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति । किंच "स्वतवसः स्वायत्तबला मरुतो यजमानं न “मर्धन्ति न संग्रामयन्ति न क्लेशयन्तीत्यर्थः ॥

यस्मा॒ ऊमा॑सो अ॒मृता॒ अरा॑सत रा॒यस्पोषं॑ च ह॒विषा॑ ददा॒शुषे॑ ।

उ॒क्षन्त्यं॑स्मै म॒रुतो॑ हि॒ता इं॑व पु॒रू रजां॑सि॒ पयं॑सा मयो॒भुवं॑ः ॥३

यस्मैं । ऊमां॑सः । अ॒मृता॑ः । अरां॑सत । रा॒यः । पोषं॑म् । च॒ । ह॒विषां॑ । द॒दा॒शुषें॑ ।

उ॒क्षन्तिं॑ । अ॒स्मै॒ । म॒रुत॑ः । हि॒ताःऽइं॑व । पु॒रु । रजां॑सि । पयं॑सा । म॒य॒ःऽभुव॑ः ॥३

यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषम् । च । हविषा । ददाशुषे ।

उक्षन्ति । अस्मै । मरुतः । हिताःऽइव । पुरु । रजांसि । पर्यसा । मयःऽभुवः ॥ ३ ॥

"यस्मै यजमानाय "हविषा "ददाशुषे सोमादिहविर्दत्तवते हविषा प्रीताः “ऊमासः अवितारः “अमृताः अमरणधर्माणो मरुतः "रायस्पोषं धनस्य पुष्टिम् ।

चशब्दात् पश्वादिपुष्टिम् । "अरासत प्रायच्छन् । रासतिर्दानार्थः । "अस्मै यजमानाय “हिताइव हिताचरणाः सखाय इव सन्तः "मयोभुवः सुखस्य भावयितारः "मरुतः "रजांसि लोकान् "पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा “पयसा उदकेन सस्याद्युत्पत्त्यर्थम् "उक्षन्ति सिञ्चन्ति ।।।

आ ये रजां॑सि॒ तवि॑षीभि॒रव्यं॑त॒ प्र व॒ एवा॑स॒ः स्वयं॑तासो अध्रजन् ।

भयं॑न्ते॒ विश्वा॒ भुव॑नानि ह॒र्म्या चि॒त्रो वो॒ याम॒ः प्रयं॑तास्वृ॒ष्टिषु॑ ॥४

आ । ये । रजां॑सि । तवि॑षीभिः । अव्यं॑त । प्र । व॒ः । एवा॑सः । स्वऽयं॑तासः । अ॒ध्र॒ज॒न् ।

भयंन्ते । विश्वां । भुवंनानि । हृर्म्या । चि॒त्रः । व॒ः । यामः॑ । प्रऽयंतासु । ऋ॒ष्टिषुं ॥४

आ। ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यत । प्र । वः । एवासः । स्वऽयतासः । अध्रजन् ।

भयन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रऽयतासु । ऋष्टिषु ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनः "ये “एवासः एवाः अश्वविशेषाः “तविषीभिः स्वकीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिरूपैः "रजांसि लोकान् “आ “अव्यत सर्वत आवृण्वन्ति ते “वः युष्माकम् एवासः अश्वाः “स्वयतासः स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः “प्र “अध्रजन् प्रकर्षेण गच्छन्ति व्याप्नुवन्ति । किंच युष्मदागमनात् "विश्वा "भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि विश्वा “हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च “भयन्ते बिभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्मात् “वो “यामः “चित्रः चायनीयः ।

आश्चर्यभूत इत्यर्थः । भीतेः कारणमाह । “ऋष्टिषु युद्धस्थासु हेतिषु “प्रयतासु प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीतौ दृष्टान्तः । ऋष्टिषु प्रयतासु सतीषु । लुप्तोपमेयम् । आयुधेषूद्यतेषु यथा जना बिभ्यति तद्वद्युष्मदागमनात् बिभ्यतीत्यर्थः ॥

यत्त्वे॒षया॑मा न॒दय॑न्त॒ पर्व॑तान्दि॒वो वा॑ पृ॒ष्ठं नर्या॒ अचु॑च्यवुः ।

विश्वो॑ वो॒ अज्म॑न्भयते॒ वन॒स्पती॑ रथी॒यन्ती॑व॒ प्र जि॑हीत॒ ओष॑धिः ॥५

यत् । त्वे॒षऽया॑माः । न॒दय॑न्त । पर्व॑तान् । दि॒वः । वा॒ । पृ॒ष्ठम् । नर्याः॑ । अचु॑च्यवुः ।

विश्वाः॑ । व॒ः । अज्म॑न् । भ॒य॒ते॒ । वन॒स्पतिः॑ । र॒थि॒यन्ती॑ऽइव । प्र । जि॒ही॒ते॒ । ओष॑धिः ॥५

यत् । त्वेषऽयामाः । नदयन्त । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठम् । नर्याः । अचुच्यवुः ।

विश्वः । वः । अज्मन्। भयते । वनस्पतिः। रथियन्तीऽइव । प्र। जिहीते। ओषधिः ॥ ५ ॥

मरुतः “त्वेषयामाः प्रदीप्तगमनाः "यत् यदा "पर्वतान् पर्ववतो गिरेर्गह्वराणि पूरकान् मेघान् वा "नदयन्त नादयन्ति "वा अथवा "दिवः विद्योतनात्मकस्यान्तरिक्षस्य "पृष्ठम् उपरिभागं "नर्याः नरेभ्यो हिताः “अचुच्यवुः गच्छन्ति तदा “वः युष्मत्संबन्धिनि "अज्मन् गमने निमित्तभूते सति “विश्वः “वनस्पतिः वनस्य पालयिता वृक्षसमूहः "भयते बिभेति । तथा “ओषधिः प्रियङ्गुव्रीह्यादिः “प्र “जिहीते प्रकर्षेण गच्छति स्वस्थानात् इतस्ततश्चलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः। “रथीयन्तीव

रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री । रथारूढेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥ ॥ १ ॥

यू॒यं नं उग्रा मरुतः सुचे॒तुनारिंष्टग्रामाः सुम॒तिं पिंपर्तन ।

यत्रां वो दि॒द्युद्रदंति॒ क्रिविंर्दती रि॒णातिं प॒श्वः सुधिंतेव ब॒र्हणां ॥६

यू॒यम् । न॒ः । उ॒ग्रा॒ः । म॒रु॒त॒ः । सु॒ऽचे॒तुनां । अरिंष्टऽग्रामाः । सु॒ऽम॒तिम् । पि॒प॒र्त॒न॒ ।

यत्रं । व॒ः । दि॒द्युत् । रदंति । क्रिविंःऽदती । रि॒णातिं । प॒श्वः । सुधिंताऽइव । ब॒र्हणां ॥६

यूयम् । नः । उग्राः । मरुतः । सुऽचेतुना । अरिष्टऽग्रामाः । सुऽमतिम् । पिपर्तन ।

यत्र । वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविःऽदती । रिणाति । पश्वः । सुधिताऽइव । बर्हणा ॥६॥

हे “उग्राः उद्गूर्णबलाः "मरुतः "यूयं "सुचेतुना शोभनचेतसा "अरिष्टग्रामाः अहिंसितसंघाः सन्तः “नः अस्माकं "सुमतिं शोभनबुद्धिं "पिपर्तन पूरयत । कस्मिन्काले इति तदुच्यते । "यत्र यस्मिन् काले “वः युष्मत्संबन्धिनी “क्रिविर्दती विक्षेपणशीलदन्ती “दिद्युत् हेतिः "रदति विलिखति मेघसंस्त्यायं “पश्वः पशूंश्च "रिणाति रेषति हिनस्ति । वायौ वाति सति पशवः शीर्यन्ते इति प्रसिद्धम् । हिंसायां दृष्टान्तः । "सुधिता सुहिता सुष्ठु प्रेरिता “बर्हणा हतिः तत्साधना हेतिर्वा यथा रिणाति तद्वत् ॥

प्र स्कुम्भदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चन्त्यर्कं मंदिरस्यं पीतयें विदुर्वीरस्यं प्रथमानि पौंस्यां ॥ ७

प्र । स्कम्भऽदेंष्णाः । अनवभ्रऽरांधसः । अलातृणासः । विदथेंषु । सुऽस्तुंताः ।

अर्चन्ति । अर्कम् । मदिरस्यं । पीतयें । विदुः । वीरस्यं । प्रथमानिं । पौंस्यां ॥७

प्र । स्कम्भऽदेष्णाः । अनवभ्रऽराधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुऽस्तुताः ।

अर्चन्ति । अर्कम् । मदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

“प्र "स्कम्भदेष्णाः प्रकर्षेण स्तम्भितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । "अनवभ्रराधसः अभ्रष्टहविरादिधनाः । राध इति धननाम । “अलातृणासः । नकारस्य स्थाने लकारः ॥

अनातृणासः आतर्दनरहिताः । अथवा । अलं पर्याप्तम् आतर्दनाः शत्रूणाम् । यद्वा । अलम् अत्यर्थं दातारः फलानाम् ।। एवंरूपा मरुतः “विदथेषु यागेषु "अर्कम् अर्चनीयमिन्द्रं स्वसखीभूतम् "अर्चन्ति पूजयन्ति स्तुत्यादिना संभावयन्तीत्यर्थः । किमर्थं "मदिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय । तस्येन्द्रस्य महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत आह । ते मरुतः “वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्य इन्द्रस्य "प्रथमानि प्रतमानि मुख्यानि "पौंस्या पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुः जानन्ति ।।।

श॒तभु॑जिभि॒स्तम॒भिह्रु॑तेर॒घात्पू॒र्भी र॑क्षता मरुतो॒ यमाव॑त ।

जनं॒ यमु॑ग्रास्तवसो विरप्शिनः पा॒थना॒ शंसा॒त्तन॑यस्य पु॒ष्टिषु॑ ॥८

श॒तभुं॑जिऽभिः । तम् । अ॒भिऽह्रुं॑तेः । अ॒घात् । पू॒ःऽभिः ।
र॒क्ष॒त॒ । म॒रु॒त॒ः । यम् । आवं॑त ।

जनं॑म् । यम् । उ॒ग्रा॒ः । त॒व॒स॒ः । वि॒ऽर॒प्शि॒न॒ः । पा॒थनं॑ ।
शंसां॑त् । तनं॑यस्य । पु॒ष्टिषुं॑ ॥८

शतभुजिऽभिः । तम् । अभिऽह्रुतेः । अघात् । पूःऽभिः ।
रक्षत । मरुतः । यम् । आवत ।

जनम् । यम् । उग्राः । तवसः । विऽरप्शिनः । पाथन।
शंसात् । तनयस्य। पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे "मरुतः यूयं "शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम ।
असंख्यातभोगवद्भिः "पूर्भिः पालनैः जेतव्यैः शत्रूणां
नगरैर्वा तं "रक्षत पालयत । तमित्युक्तं कमित्याह । "यम्
जनम् "अभिह्रुतेः अभिभवकारणात् कुटिलस्वभावात्
"अघात् पापात् "आवत अरक्षत । किंच हे "उग्राः

उद्गूर्णतेजसो हे "तवसः बलवन्तो वेगवन्तो वा हे
“विरप्शिनः । महन्नामैतत् । महान्तः । रपणीया: शब्दाः
रपाः। ते येषां ते रप्शिनः । विविधा रप्शिनः स्तोतारो येषां
ते तथोक्ता हे तादृशा यूयं "यं च “जनं "पाथन पाथ रक्षथ
। कस्मानिमित्तादिति उच्यते । "तनयस्य । उपलक्षणमेतत्
। पुत्रादीनां "पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु “शंसात्
अभिशंसनात् । यमेवं कुरुथ तं रक्षतेति शेषः ।।
पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्त्या च
रक्षथेत्यर्थः ।।

विश्वा॑नि भ॒द्रा म॑रुतो॒ रथे॑षु वो मिथ॒स्पृध्ये॑व
तवि॒षाण्याहि॑ता ।

अंसे॒ष्वा व॒ः प्रपं॑थेषु खा॒दयोऽक्षो॑ वश्च॒क्रा स॒मया॒ वि
वा॑वृते ॥९

विश्वा॑नि । भ॒द्रा । म॒रु॒त॒ः । रथे॑षु । व॒ः । मि॒थु॒स्पृध्या॑ऽइव ।
त॒वि॒षाणि॑ । आऽहि॑ता ।

अंसे॑षु । आ । व॒ः । प्रऽपं॑थेषु । खा॒दय॑ः । अक्ष॑ः । व॒ः ।
च॒क्रा । स॒मया॑ । वि । व॒वृ॒ते॒ ॥९

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव ।
तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ। वः। प्रऽपथेषु । खादयः। अक्षः। वः । चक्रा।
समय । वि। ववृते ।। ९ ।।

हे "मरुतः वः रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु
"विश्वानि "भद्रा सर्वाणि कल्याणानि भोगयोग्यानि
द्रव्याण्यस्मभ्यं प्रदेयानि फलानि वा अहितानि । तथा वः
“अंसेष्वा तदुपलक्षितभुजेष्वपि । आकारोऽप्यर्थे ।
"मिथस्पृध्येव बलाधिक्यात् परस्परस्पर्धाविषयाणि

“तविषाणि बलानि अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि वा आहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पन्थानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि । तेषु “खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि । यद्वा । प्रगतः पन्था यैस्तेषु पादाग्रेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंच "अक्षो “वः युष्मत्संबन्धी रथ्यः अक्षः “चक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि "समया समीपे तेषां परिसरे “वि “ववृते विशेषेण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु संलग्नो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि सन्ति तस्मात् शीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ।।

भूरी॑णि भ॒द्रा नर्ये॑षु बा॒हुषु॒ वक्षं॑स्सु रु॒क्मा रं॑भ॒सासो॑ अ॒ञ्जयं॑ः ।

अंसे॒ष्वेतां॑ः प॒विषुं क्षु॒रा अधि॒ वयो॒ न प॒क्षान्व्यनु॒ श्रियों धिरे ॥१०

भूरींणि । भ॒द्रा । नर्येषु । बा॒हुषुं । वक्षः॑ऽसु । रु॒क्माः । र॒भ॒सासः॑ । अ॒ञ्जयः॑ ।

अंसेंषु । एताः॑ । प॒विषुं । क्षु॒राः । अधिं । वयः॑ । न । प॒क्षान् । वि । अनुं । श्रियः॑ । धि॒रे॒ ॥१०

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःऽसु । रुक्माः । रभसासः । अञ्जयः ।

अंसेषु । एताः। पविषु । क्षुराः । अधि । वयः। न । पक्षान् । वि। अनु । श्रियः । धिरे ॥१०॥

ते मरुतः "नर्येषु नरेभ्यो हितेषु "बाहुषु भुजेषु "भूरीणि प्रभूतानि "भद्रा भद्राणि कल्याणानि धनानि स्तोतृभ्यो दातुं “धिरे दधिरे धारयन्ति । तथा “वक्षःसु उरःस्थलेषु

रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासः राभस्ययुक्तानि कान्तिमन्ति वा । तथा “अञ्जयः व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेषु “एताः शुक्लवर्णा मालाः । "पविषु वज्रसदृशेष्वायुधेषु “क्षुराः क्षुरधाराः। “अधि सप्तम्यर्थानुवादी । एवमेते मरुतः सर्वाङ्गेषु "श्रियः लक्ष्मीः अनुक्रमेण “वि धिरे विविधं धारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "वयो "न "पक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ ॥ २ ॥

म॒हान्तो॑ म॒ह्ना वि॒भ्वो॒३॒ विभू॑तयो दूरे॒दृशो॒ ये दि॒व्या इ॑व॒ स्तृभि॑ः ।

म॒न्द्राः सु॑जि॒ह्वाः स्वरि॑तार आ॒सभि॑ः सम्मि॑श्ला॒ इन्द्रे॑ म॒रुत॑ः परि॒ष्टुभ॑ः ॥११

म॒हान्तः॑ । म॒ह्ना । वि॒ऽभ्वः॑ । विऽभूं॑तयः । दू॒रे॒ऽदृशः॑ । ये ।
दि॒व्याःऽइं॑व । स्तृऽभिः॑ ।

म॒न्द्राः । सु॒ऽजि॒ह्वाः । स्वरिं॑तारः । आ॒सऽभिः॑ ।
सम्ऽमिं॑श्लाः । इन्द्रें । म॒रुतः॑ । प॒रि॒ऽस्तुभः॑ ॥११

महान्तः । मह्ना । विऽभ्वः। विऽभूतयः । दूरेऽदृशः । ये ।
दिव्याःऽइव । स्तृऽभिः।

मन्द्राः । सुऽजिह्वाः । स्वरितारः । आसऽभिः ।
सम्ऽमिश्लाः । इन्द्रे । मरुतः । परिऽस्तुभः ॥११॥

"ये "मरुतः "महान्तः माहात्म्योपेताः । केन । "मह्ना
महत्त्वेन प्रभावातिशयेन । तथा "विभ्वः विभवो व्याप्ताः
तथा “विभूतयः विविधैश्वर्यवन्तः "दूरदृशः दूरे दृश्यमानाः
प्रकाशमानाः । दूरदर्शने दृष्टान्तः । "दिव्याः "स्तृभिः "इव ।
स्तृ इति नक्षत्रनाम ‘ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् ' (निरु.

३. २०) इति निरुक्तत्वात् । दिवि भवा देवाः स्तृभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजःपुञ्जैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवन्ति तद्वत् । किंच “मन्द्राः मादनाः “सुजिह्वाः शोभनजिह्वाः “आसभिः आस्यैः "स्वरितारः शब्दयितारः । प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तम् । किंच “इन्द्रे "संमिश्लाः सम्यग्मिश्रयितारः । इन्द्रसहायिन इत्यर्थः । ‘मरुतो हैनं नाजहुः ' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति श्रुतेः । तथा “परिष्टुभः परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः सन्ति तेऽस्मद्यज्ञम् आगच्छन्तीति शेषः ।।

तद्वं॑ः सुजाता मरुतो महित्व॒नं दी॒र्घं वो॑ दा॒त्रमदि॑तेरिव व्र॒तम् ।

इन्द्र॑श्च॒न त्यज॑सा॒ वि ह्रु॑णाति॒ तज्जना॑य॒ यस्मै॑ सु॒कृते॒ अरा॑ध्वम् ॥१२

तत् । वः॒ । सु॒ऽजा॒ताः॒ । म॒रु॒तः॒ । म॒हि॒ऽत्व॒नम् । दी॒र्घम् । वः॒ । दा॒त्रम् । अदि॑तेःऽइव । व्र॒तम् ।

इन्द्रः॑ । च॒न । त्यज॑सा । वि । ह्रु॒णा॒ति॒ । तत् । जना॑य । यस्मै॑ । सु॒ऽकृते॑ । अरा॑ध्वम् ॥१२

तत्। वः। सुजाताः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दीर्घम् । वः । दात्रम्। अदितेःऽइव । व्रतम् ।

इन्द्रः। चन। त्यजसा । वि। ह्रुणाति। तत्। जनाय। यस्मै । सुऽकृते । अराध्वम् ॥ १२॥

हे "सुजाताः शोभनजननाः हे मरुतः "वः युष्मदीयं "महित्वनं महत्त्वं तत् तादृक् खलु। तदित्युक्तं किमित्याह । "वः युष्माकं "दात्रं दानं वृष्टयादिरूपं "दीर्घम् अत्यायतमविच्छिन्नम् । प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे दृष्टान्तः । "अदितेः "व्रतम् "इव । अदीनाया देवमातुर्भूम्या

वा । व्रतमिति कर्मनाम् । तद्यथा दीर्घम् अतिविस्तृतं तद्वत् । अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् ' (ऋ. सं. १. ८९. १०) इत्यादिमन्त्रवर्णात् । किंच हे मरुतः यूयं “यस्मै “सुकृते शोभनयागादिकर्त्रे यजमानाय यदभिमतं धनम् “अराध्वं तत् “इन्द्रः च इन्द्रोऽपि “त्यजसा त्यागेन न “वि “ह्वुणाति न विह्वरति कौटिल्यं न करोति ॥ चन इत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगन्तव्यः ॥ युष्मद्धनादित्यागम् इन्द्रत्यागोऽपि नातिक्रामतीत्यर्थः । यद्वा । यस्मै तद्धनमराध्वं तमिन्द्रोऽपि न कुटिलयति । न निषेधयति किंत्वनुमोदयतीत्यर्थः ॥

तद्वों जामि॒त्वं मंरुत॒ः परें यु॒गे पु॒रू यच्छंसंममृतास॒ आवंत ।

अ॒या धि॒या मनं॑वे श्रु॒ष्टिमाव्यां॑ सा॒कं नरों॑ दं॒सनै॒रा चिं॑कित्रिरे ॥१३

तत् । व॒ः । जा॒मि॒ऽत्वम् । म॒रु॒त॒ः । परें॑ । यु॒गे । पु॒रु । यत् । शंसं॑म् । अ॒मृ॒ता॒स॒ः । आवं॑त ।

अ॒या । धि॒या । मनं॑वे । श्रु॒ष्टिम् । आव्यं॑ । सा॒कम् । नरः॑ । दं॒सनैः॑ । आ । चि॒कि॒त्रि॒रे॒ ॥१३

तत् । वः । जामिऽत्वम् । मरुतः । परे। युगे । पुरु। यत्। शंसम् । अमृतासः । आवत ।

अया। धिया। मनवे। श्रुष्टिम् । आव्य। साकम् । नरः। दंसनैः। आ । चिकित्रिरे ॥१३॥

हे “मरुतः “वो "जामित्वं बन्धुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधिक्यं “तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः। कियत्पर्यन्तमिति तदुच्यते । “परे “युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टे महति

कालेऽतीतेऽपि वर्तत इति शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत आह । “अमृतासः अमरणधर्माणो हे मरुतः यूयं “यत् यस्मात् “शंसम् अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं “पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा “आवत रक्षथ । तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः । किंच यूयम् “अया “धिया अनयानुग्रहात्मिकया बुद्ध्या "मनवे मनुष्याय स्तोत्रे यष्ट्रे वा अस्मदादये “श्रुष्टिमाव्य कीर्तिं स्तुतिं वा रक्षित्वा “साकं संभूय “नरः नेतारः सन्तः “दंसनैः। कर्मभिरित्थंभूताः “आ “चिकित्रिरे सर्वतो जानीथ ॥

येनं दी॒र्घं मंरुतः शू॒शवांम यु॒ष्माकेंन॒ परींणसा तुरासः ।

आ यत्त॒तनं॑न्वृ॒जने॒ जनांस ए॒भिर्य॒ज्ञेभि॒स्तद॒भीष्टिंमश्याम् ॥ १४

येन॑ । दी॒र्घम् । म॒रु॒त॒ः । शू॒शवा॑म । यु॒ष्माके॑न । परी॑णसा । तु॒रा॒स॒ः ।

आ । यत् । त॒तन॑न् । वृ॒जने॑ । जना॑सः । ए॒भिः । य॒ज्ञेभि॑ः । तत् । अ॒भि । इ॒ष्टिं॑म् । अ॒श्या॒म् ॥१४

येन । दीर्घम् । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।

आ। यत्। ततनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिम् । अश्याम् ॥१४॥

हे “तुरासः वेगवन्तः “मरुतः युष्माकेन युष्मत्संबन्धिना “येन “परीणसा । यद्यप्येतद्बहुनामसु पठितं तथापि यत् बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते । महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा “दीर्घम् आयतं सत्रादिरूपं कर्म “शूशवाम प्रवर्धयामः । किंच “यत् येन

चाभिगमनेनैषणेन वा “जनासः जना अस्मदीयाः “वृजने संग्रामे “आ “ततनन् सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संग्रामं जयन्तीत्यर्थः । “तत् “इष्टिम् एषणं गमनम् “एभिर्यज्ञेभिः इदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादिरूपैः पूजनैः “अभि आभिमुख्येन “अश्यां व्याप्नुयाम् ।।

ए॒ष व॒ः स्तोमों मरुत इ॒यं गीर्मा॑न्दा॒र्यस्यं मा॒न्यस्यं का॒रोः ।

एषा यांसीष्ट त॒न्वें व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं जी॒रदांनुम् ॥१५

ए॒षः । व॒ः । स्तोमः॑ । म॒रु॒त॒ः । इ॒यम् । गीः । मा॒न्दा॒र्यस्यं । मा॒न्यस्यं । का॒रोः ।

आ । इषा । या॒सी॒ष्ट । त॒न्वें । व॒याम् । वि॒द्यामं । इ॒षम् । वृ॒जनंम् । जी॒रऽदांनुम् ॥१५

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य ।
मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् ।
वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥ १५ ॥

अयं मन्त्रस्तृतीयाध्यायान्ते व्याख्यातः ।
सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुति मरुद्यःत समर्प्य
स्वाभीष्टमाशास्ते । हे "मरुतः "एषः "स्तोमः इदानीं कृतं
स्तोत्रं "वः युष्माकं युष्मदर्थमित्यर्थः । तथा "इयं "गीः
स्तुतिरूपा वागपि वः युष्माकम् । कस्य संबन्धीदमिति
तदुच्यते । "मान्दार्यस्य ।। मन्दतेरीयतेश्च मान्दार्यः ॥
स्तुतिं प्रेरयतः "मान्यस्य माननार्हस्य "कारोः ।
स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः संबन्धि। यद्वा । एतत्पदत्रयमुत्तरत्र
संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुः "इषा इच्छया कामनया
"तन्वे युष्मच्छरीरवृद्धौ । स्तुत्या हि शरीरं वर्धते । "आ

“यासीष्ट अभिगच्छतु स्तुतिः। “वयां वयं च “इषम् अन्नं “वृजनं बलं “जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम लभेमहि ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६७

दे. १ इन्द्रः, २-११ मरुतः। त्रिष्टुप्, (१० पुरस्ताज्ज्योतिः) ।

अगस्त्यः

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयध्यै सहस्रिण उप नो यन्तु वाजाः ॥१॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यान्त्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्दिवैः सुमायाः ।

अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयन्त पारे ॥२॥

मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरन्ती मनुषो न योषा सभावती विदथ्येव सं वाक् ॥३॥

परा शुभ्रा अयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदन्त घोरा जुषन्त वृधं सख्याय देवाः ॥४॥

जोषद्यदीमसुर्या सचध्यै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गात्त्वेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥५॥

आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निमिश्लां विदथेषु पज्राम् ।

अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्गायद्गाथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥६॥

प्र तं विवक्मि वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदीं वृषमणा अहंयु स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥७॥

पान्ति मित्रावरुणाववद्याच्चयत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ईं मरुतो दातिवारः ॥८॥

नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो अन्तमापुः ।

ते धृष्णुना शवसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि ष्ठुः ॥९॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्ये ।

वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्न ऋभुक्षा नरामनु ष्यात् ॥१०॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

‘सहस्रं ते' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तमागस्त्स्यं त्रैष्टुभम् । आद्यैन्द्री शिष्टा मरुदेवताकाः पूर्वत्र हिशब्दात् । ‘सहस्रमेकादशाद्यैन्द्री' इत्यनुक्रमणिका । विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

स॒हस्रं॑ त इन्द्रो॒तयो॑ नः स॒हस्र॒मिषो॑ हरिवो गू॒र्तत॑माः ।

स॒हस्र॒ं रायो॑ माद॒यध्यै॑ सह॒स्रिण॒ उप॑ नो यन्तु॒ वाजा॑ः ॥१

स॒हस्र॑म् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । ऊ॒तयः॑ । न॒ः । स॒हस्र॑म् । इषः॑ ।
ह॒रि॒ऽव॒ः । गू॒र्तऽत॑माः ।

स॒हस्र॑म् । रायः॑ । मा॒द॒यध्यै॑ । स॒ह॒स्रिणः॑ । उप॑ । न॒ः । य॒न्तु॒
। वाजाः॑ ॥१

सहस्रम् । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इषः ।
हरिऽवः । गूर्तऽतमाः ।।

सहस्रम् । रायः । मादयध्यै । सहस्रिणः । उप । नः । यन्तु
। वाजाः ॥ १ ॥

हे “इन्द्र "ते तव “ऊतयः रक्षाप्रकाराः सहस्रम् । अपरिमिता इत्यर्थः । “नः अस्मभ्यम् उप यन्तु इति सर्वत्र योज्यम् । तथा हे “हरिवः । हरी इन्द्रस्याश्वौ । ताभ्यां तद्वन्निन्द्र “गूर्ततमाः अत्यन्तं गूर्णानि “इषः एषणीयाः अन्नानि “सहस्रं बहूनि त्वदीयानि । तथा “सहस्रं “रायः अपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि “मादयध्यै अस्मान् मादयितुं यानि सन्ति तानि अस्मान् उप यन्तु । तथा “सहस्रिणः “वाजाः गमनवन्तश्चतुष्पाद्रूपाः पशवोऽपि “नः अस्मान् “उप “यन्तु समीपं प्राप्नुवन्तु ॥

आ नोऽवोंभिर्मरुतों यान्त्वच्छा ज्येष्ठेंभिर्वा बृहद्दिंवैः सुमायाः ।

अध यदेंषां नियुतंः परमाः संमुद्रस्यं चिद्धनयंन्त पारे ॥२

आ । न॒ः । अव॑ःऽभिः । म॒रुत॑ः । या॒न्तु॒ । अच्छ॑ । ज्येष्ठे॑भिः । वा॒ । बृ॒हत्ऽदि॑वैः । सु॒ऽमा॒याः ।

अध॑ । यत् । ए॒षा॒म् । नि॒ऽयुत॑ः । प॒र॒माः । स॒मु॒द्रस्य॑ । चि॒त् । ध॒नयं॑न्त । पा॒रे ॥२

आ। नः । अवःऽभिः । मरुतः । यान्तु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽदिवैः । सुऽमायाः ।

अध । यत् । एषाम् । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयन्त । पारे ॥ २ ॥

ते मरुतः “अवोभिः रक्षणैः सहिताः “नः अस्मान “अच्छ अभिमुख्येन “आ “यान्तु आगच्छन्तु । “सुमायाः । मायेति प्रज्ञानाम । शोभनप्रज्ञा एव मरुतः “ज्येष्ठेभिः “बृहद्दिवैः “वा ज्येष्ठैः प्रशस्यतमैः मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आ यान्तु । वाशब्दः समुच्चये। आगमने कथमेषां

सामर्थ्यमिति अत आह । “अध अथ “एषां मरुतां यत् यस्मात् “नियुतः एतन्नामकाः परमाः उत्कृष्टा अश्वाः “समुद्रस्य “चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । समुद्रस्यापि “पारे परस्मिंस्तीरे “धनयन्त धनधारणं वहनं कुर्वन्ति । तस्मात् रक्षणैर्धनैश्चायान्त्वित्यर्थः ॥

मि॒म्यक्ष॒ येषु॒ सुधिंता घृ॒ताची॒ हिरंण्यनिर्णि॒गुपंरा॒ न ऋ॒ष्टिः ।

गुहा॒ चरंन्ती॒ मनुंषो॒ न योषां स॒भावंती विद॒थ्येंव॒ सं वाक् ॥ ३

मि॒म्यक्षं । येषुं । सुऽधिंता । घृ॒ताचीं । हिरंण्यऽनिर्निक् । उपंरा । न । ऋ॒ष्टिः ।

गुहां । चरंन्ती । मनुंषः । न । योषां । स॒भाऽवंती । वि॒द॒थ्यांऽइव । सम् । वाक् ॥३

मिम्यक्ष । येषु । सुऽधिता। घृताची । हिरण्यऽनिर्निक् ।
उपरा । न । ऋष्टिः ।

गुहा । चरन्ती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवती ।
विदथ्याऽइव । सम् । वाक् ॥ ३ ॥

“सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके "घृताची घृतं क्षरणशीलमुदकमञ्चन्ती “हिरण्यनिर्णिक् हितरमणीयरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवंरूपा “ऋष्टिः विद्युदाख्यायुधविशेषो वा “उपरा “न मेघमालेव “येषु मरुत्सु “सं “मिम्यक्ष। म्यक्षतिर्गतिकर्मा। संगताभूत् । मेघपङ्क्तिविद्युतौ इमे अपि संगते इत्यर्थः । मेघपङ्क्तिर्विद्युच्चोभे दृष्टान्तेन विशेष्येते । "गुहा निगूढा गुहायां वा अन्तरिक्षे “चरन्ती। तत्र दृष्टान्तः । “मनुषो “न “योषा मनुष्यस्य परिवृढादेर्महिषीवत् । सा यथा सुवेषा अन्तःपुरे एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति नेत्याह

। “सभावती । सभा जनसंघः। तद्वती। वर्षकाले आविर्भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः। “विदथ्या “वाक् इव । विदथो यज्ञः । तदर्हतीति विदथ्यो प्रैषस्तोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा । विदथ्या वेदनार्हा विवदमानयोर्वाक् । सा यथा सभावती तद्वत् । सैवंरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमागच्छन्त्वियर्थः ।

परा॑ शु॒भ्रा अ॒यासो॑ य॒व्या सा॑धार॒ण्ये॑व म॒रुतो॑ मिमिक्षुः ।

न रो॑द॒सी अप॑ नुदन्त घो॒रा जु॒षन्त॒ वृधं॑ स॒ख्याय॑ दे॒वाः ॥४

परा॑ । शु॒भ्राः । अ॒यासः॑ । य॒व्या । सा॒धा॒र॒ण्याऽइ॑व । म॒रुतः॑ । मि॒मि॒क्षुः॒ ।

न । रो॒द॒सी इति॑ । अप॑ । नु॒द॒न्त॒ । घो॒राः । जु॒षन्त॑ । वृध॑म् । स॒ख्याय॑ । दे॒वाः ॥४

परा । शुभ्राः । अयासः । यव्या । साधारण्याऽइव । मरुतः । मिमिक्षुः ।।

न । रोदसी इति । अप। नुदन्त । घोराः । जुषन्त । वृधम् । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

“शुभ्राः शोभनालंकाराः “अयासः अभिगन्तारः “मरुतः "यव्या मिश्रणशीलया विद्युता "परा “मिमिक्षुः । प्रकर्षेण सिञ्चन्त्युदकसंस्त्यायम् । "साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुञ्चन्ति तद्वत् । एवं कुर्वन्तः “घोराः अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरास्ते "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “न "अप “नुदन्त । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं न कुर्वन्ति । द्यावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्वत्राद्युदात्तः । अत्र तु व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यम्

। यद्वा । रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्याम् ॥ ङीषन्तात् सप्तम्या ईंकारो लुक् वा । 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । तस्यां प्रियं धनं मुञ्चन्ति। किंतु "देवाः मोदयितारो मादयितारो बा मरुतः "सख्याय "वृधं वृद्धिं "जुषन्त सेवन्ते । द्यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय तयोर्वृद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

जोषद्यदींमसुर्या सचध्यै विषिंतस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गात्त्वेषप्रंतीका नभंसो नेत्या ॥५

जोषंत् । यत् । ईम् । असुर्या । सचध्यै । विसिंतऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ । सू॒र्याऽइ॑व । वि॒धु॒तः । रथ॑म् । गा॒त् । त्वे॒षऽप्र॑तीका । नभ॑सः । न । इ॒त्या ॥५

जोषत् । यत् । ईम् । असुर्या । सचध्यै । विसितऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ। सूर्याऽइव । विधतः । रथम् । गात् । त्वेषऽप्रतीका। नभसः । न । इत्या ॥ ५

“रोदसी मरुत्पत्नी विद्युत् वा एतन्नामिकेयमपि “ईम् एनं मरुत्संघं “जोषत् सेवते ॥ जुषेर्लेटि अडागमः ।। किमर्थम् । “सचध्यै संगमनार्थम् । कीदृशी सा । “असुर्या । असुराः क्षेप्तारो मरुतः । तेषां स्वभूता “विषितस्तुका विशिष्टकेशसंघा विप्रकीर्णकेशसंघा वा संभोगवशेन तथा “नृमणाः नृषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता “त्वेषप्रतीका दीप्तोपक्रमा दीप्तावयवा । ईदृशी देवी “विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य

“रथम् “आ “गात् आगच्छति व्याप्नोति । यागदेशं गन्तुं रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका “सूर्येव सूर्यपत्नीव । यद्वा । सूर्यस्य दुहिता अश्विनोः रथमिव सा यथा आरोहति तद्वत् आगमने दृष्टान्तः। “नभसः “इत्या “न । अन्तरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नभःशब्दः ‘नभ इति षट् साधारणानि ' (नि. १. ४. ६) इत्युक्तत्वात् । अत्र आदित्यवचनः । तस्य गतिरिव । सा यथा शीघ्रा तद्वत् ॥ ॥ ४ ॥

आस्था॑पयन्त युव॒तिं युवा॑नः शु॒भे निमि॑श्लां वि॒दथे॑षु प॒ज्राम् ।

अ॒र्को यद्वो॑ मरुतो ह॒विष्मा॒न्गाय॑द्गा॒थं सु॒तसो॑मो दुव॒स्यन् ॥ ६

आ । अ॒स्था॒प॒य॒न्त॒ । यु॒व॒तिम् । युवा॑नः । शु॒भे ।
निऽमि॑श्लाम् । वि॒दथे॑षु । प॒ज्राम् ।

अ॒र्कः । यत् । व॒ः । म॒रु॒त॒ः । ह॒विष्मा॑न् । गाय॑त् । गा॒थम् ।
सु॒तऽसो॑मः । दु॒व॒स्यन् ॥६

आ। अस्थापयन्त । युवतिम् । युवानः । शुभे ।
निऽमिश्लाम् । विदथेषु । पज्राम् ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायत् । गाथम् ।
सुतऽसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

“युवानः मिश्रयन्तो नित्यतरुणा वा मरुतः “युवतिं मिश्रयन्तीं नित्यतरुणीं वा विद्युद्रूपां रोदस्यां स्त्रियम् “आस्थापयन्त आस्थापयन्ति । देवतात्वेन रथे धारयन्ति । कीदृशीं ताम् । “निमिश्लां नियमेन मिश्रयन्तीं “पज्राम् । पज्रो बलम् । तद्वतीम् । “शुभे । शोभते दीप्यते इति

शुबुदकम् । वृष्ट्युदकार्थम् । शुभे रथ इति वा योज्यम् । किंनिमित्तम् । “विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । “यत् यदा हे “मरुतः “वः युष्मान् “अर्कः ॥ मत्वर्थौ लुप्यते ॥ अर्चनसाधनमन्त्रोपेतः स्तोता वा “हविष्मान् प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः “सुतसोमः होमाय अभिषुतसोमोऽयं यजमानः “दुवस्यन् परिचरन् “गाथं गातव्यं स्तोत्रं “गायत् गायति । तदेत्यर्थः ।।

प्र तं विंवक्मि वक्म्यो य एंषां मरुतां महिमा सत्यो अस्तिं ।

सचा यदीं वृषंमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहंते सुभागाः ॥७

प्र । तम् । विवक्मि । वक्म्यः । यः । एषाम् । मरुतांम् । महिमा । सत्यः । अस्तिं ।

सचां । यत् । ई॒म् । वृषं॑ऽमनाः । अ॒ह॒म्ऽयुः । स्थि॒रा । चि॒त् । जनीः॑ । वहं॑ते । सु॒ऽभा॒गाः ॥७

प्र। तम् । विवक्मि । वक्म्यः । यः । एषाम् । मरुताम् । महिमा । सत्यः । अस्ति ।।

सचा। यत्। ईम्। वृषऽमनाः। अहम्ऽयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते। सुऽभागाः ॥७॥

“एषां “मरुतां “यः “महिमा महत्त्वातिशयः “वक्म्यः सर्वैः स्तुत्यः “सत्यः अबाध्योऽमोघः “अस्ति “तं “प्र “विवक्मि प्रवच्मि वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते । “यत् यस्मात् “ईम् एतेषां संबन्धिनी रोदसी “वृषमणाः वृष्ट्यादिवर्षणमनस्का “अहंयुः अहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । “स्थिरा “चित् । चिदिति पूजायाम् । अत्यन्तमविनश्वरा ईदृशी देवी “सुभागाः शोभनभाग्योपेताः “जनीः जननशीलाः प्रजाः

वृष्ट्युत्पत्तीर्वा “वहते धारयति । वृष्टौ सत्यां सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मात् महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ।।

पान्तिं मि॒त्रावरुं॒णाववृ॒द्याच्चयंत ईमर्य॒मो अप्रंशस्तान् ।

उ॒त च्यंवन्ते॒ अच्युंता ध्रु॒वाणिं वावृ॒ध ईं मरुतो॒ दातिंवारः ॥ ८

पान्तिं । मि॒त्रावरुंणौ । अ॒व॒द्यात् । चयंते । ई॒म् । अ॒र्य॒मो इतिं । अप्रंऽशस्तान् ।

उ॒त । च्य॒व॒न्ते॒ । अच्युंता । ध्रु॒वाणिं । व॒वृ॒धे । ई॒म् । म॒रु॒तः॒ । दातिंऽवारः ॥८

पान्ति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चयते । ईम् । अर्यमो इति । अप्रऽशस्तान् ।

उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ईम् । मरुतः । दातिऽवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनो देवाः “मित्रावरुणौ अहोरात्र्यभिमानिदेवौ “अर्यमो । अर्यमा उ इति निपातसमुदायात्मकम् एकं पदम्। उ शब्दोऽपिशब्दार्थे । अर्यमापि । एते त्रयोऽपि “ईम् अमुं लोकं यज्ञं वा “अवद्यात् गर्ह्यात् अयथानुष्ठानात् जगत्पक्षे व्यवहारप्रतिबन्धरूपात् "पान्ति रक्षन्ति । तथा एतेषाम् “अप्रशस्तान् क्षीणानपि पदार्थान् “चयते चातयन्ति नाशयन्ति । “उत अपि च एतैः प्रेरितानि “अच्युता अच्युतान्यस्रावीणि अत एव “ध्रुवाणि अविचलानि मेघस्थोदकानि “च्यवन्ते च्यावयन्ति वा एते । “अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति ' इति श्रुतेः । यद्वा । अच्युतानि ध्रुवाणि धनानि च्यवन्ते । कदेति उच्यते । हे मरुतः युष्मदीयः “ईम् अयं कालः “दातिवारः

प्रदेयजलः खण्डितमेघो वा यदा “ववृधे वर्धते । तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूलव्यापारेण जगत् रक्षन्तीत्यर्थः । यद्वा । दातिवारो दत्तवरणीयहविर्लक्षणधनो यजमानः हे मरुतः ईम् एनान्युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

नहीं नु वों मरुतो अन्त्यस्मे आरात्तांच्चिच्छवंसो अन्तंमापुः ।

ते धृष्णुना शवंसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषों धृषता परिं ष्ठुः ॥ ९

नहि । नु । वः । मरुतः । अन्तिं । अस्मे इतिं । आरात्तांत् । चित् । शवंसः । अन्तंम् । आपुः ।

ते । धृष्णुनां । शवंसा । शूशुऽवांसः । अर्णः । न । द्वेषः । धृषता । परिं । स्थुः ॥९

नहि। नु। वः। मरुतः। अन्ति। अस्मे इति । आरात्तात् । चित् । शवसः। अन्तम् । आपुः ।

ते । धृष्णुना । शवंसा । शूशुऽवांसः । अर्णः । न । द्वेषः । धृषता । परि । स्थुः ॥ ९ ॥

हे मरुतः “वः “शवसः युष्माकं संबन्धिनो बलस्य “अन्तम् अवसानम् “अन्ति अन्तिके “आरात्ताच्चित् दूरादपि । यद्वा । चिदिति कुत्सायाम् । अत्यन्तदूरात् । “अस्मे अस्मासु मध्ये एकेऽपि “नु क्षिप्रं “नहि “आपुः नैव खलु प्राप्नुवन्ति । संनिधावसंनिधौ च न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अथ परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह। “ते खलु मरुतः “धृष्णुना धर्षकेण “शवसा बलेन “शूशुवांसः वर्धमानाः अत एव “धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन द्वेषः द्वेष्टृन् परि “ष्ठुः परिभवन्ति वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “अर्णो “न उदकमिव ।

यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिभवति तद्वत् ।
यस्मादेवं तस्मात् शवसोऽन्तं नापुः ॥

‘वयमद्य ' इत्येतां दशमीमस्तमिते आदित्ये जपेत् । तथा च सूत्रं- वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा इत्यस्तं यात्यादित्ये ' (आश्व. गृ. २. ६. १४) इति ।।

व॒यम॒द्येन्द्रं॑स्य॒ प्रेष्ठां व॒यं श्वो वोंचेमहि सम॒र्ये ।

व॒यं पु॒रा महिं च नो॒ अनु॒ द्यून्तन्न॑ ऋभु॒क्षा न॒रामनुं ष्यात् ॥ १०

व॒यम् । अ॒द्य । इन्द्रं॑स्य । प्रेष्ठाः॑ । व॒यम् । श्वः । वो॒चे॒म॒हि॒ । स॒ऽम॒र्ये ।

व॒यम् । पु॒रा । महिं । च॒ । न॒ः । अनुं । द्यून् । तत् । न॒ः । ऋ॒भु॒क्षाः । न॒राम् । अनुं । स्या॒त् ॥१०

वयम् । अद्य । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयम् । श्वः । वोचेमहि । सऽमर्ये ।

वयम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्यून् । तत् । नः । ऋभुक्षाः । नराम् । अनु । स्यात् ॥१०॥

“अद्य अस्मिन् दिने “वयं यष्टारः “इन्द्रस्य देवस्य “प्रेष्ठाः प्रियतमा भवेम । यद्वा । प्रियतमा वयम् इन्द्रस्य महत्वं “वोचेमहि स्तोतुं समर्था भूयास्म । किंच “वयं “श्वः परस्मिन्नपि दिने “समर्ये । सह मर्याः मर्त्याः ऋत्विजो यस्मिन् स समर्यो यज्ञः तस्मिन् । संग्रामे वा । इन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । किंच “वयं “पुरा पूर्वस्मिन्नतीतेऽपि काले “महि महद्बलं “नः अस्मदर्थं वोचेमहि । तथा “द्यून् दिवसान “अनु प्रतिदिवसमित्यर्थः । अतीते आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि । “तत् तस्मात् “ऋभुक्षाः । महन्नामैतत् । ‘ऋभुक्षाः उक्षा' (नि. ३. ३. १०) इति

तन्नामसु पाठात् । महानिन्द्रः “नरां मनुष्याणां मध्ये "नः अस्मान् “अनु “स्यात् अनु भवतु अनुकूलमभिमतप्रदो वा भवतु ॥

ए॒ष व॒ः स्तोमों मरुत इ॒यं गीर्मा॑न्दा॒र्यस्यं मा॒न्यस्यं का॒रोः ।

एषा यांसीष्ट त॒न्वें व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं जी॒रदांनुम् ॥११

ए॒षः । व॒ः । स्तोमः॑ । म॒रु॒त॒ः । इ॒यम् । गीः । मा॒न्दा॒र्यस्यं । मा॒न्यस्यं । का॒रोः ।

आ । इषा । या॒सी॒ष्ट । त॒न्वें । व॒याम् । वि॒द्यामं । इ॒षम् । वृ॒जनंम् । जी॒रऽदांनुम् ॥११

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ। इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥

'एषः' इत्येकादशी व्याख्याता ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६८

दे. मरुतः। जगती, ८-१० त्रिष्टुप्।

अगस्त्यः

यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियंधियं वो देवया उ दधिध्वे ।

आ वोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥१॥

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इषं स्वरभिजायन्त धूतयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वन्द्यासो नोक्षणः ॥२॥

सोमासो न ये सुतास्तृप्तांशवो हृत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

ऐषामंसेषु रम्भिणीव रारभे हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥३॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।

अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुर्दृळ्हानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥४॥

को वोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्यो नैतशः ॥५॥

क्व स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यच्च्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवम् ॥६॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुज्रयी असुर्येव जञ्जती ॥७॥

प्रति ष्टोभन्ति सिन्धवः पविभ्यो यदभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥८॥

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकम् ।

ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादित्स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥९॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘यज्ञायज्ञा' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमागस्त्यं मारुतम् । अन्त्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । यज्ञायज्ञा दश त्रित्रिष्टुबन्तम्' इत्यनुक्रान्तम् । विशेषविनियोगो लैङ्गिकः॥

य॒ज्ञायं॑ज्ञा वः सम॒ना तुं॑तु॒र्वणि॒र्धियं॑धियं वो देव॒या उं॑ दधिध्वे

।

आ वो॒ऽर्वाच॑ः सुवि॒ताय॒ रोद॑स्योर्म॒हे व॑वृत्या॒मव॑से सुवृ॒क्तिभि॑ः ॥१

य॒ज्ञाऽय॑ज्ञा । वः॒ । स॒म॒ना । तु॒तु॒र्वणि॑ः । धिय॑म्ऽधियम् ।
वः॒ । दे॒व॒ऽयाः । ऊ॒ं इति॑ । द॒धि॒ध्वे॒ ।

आ । वः॒ । अ॒र्वाच॑ः । सु॒वि॒ताय॑ । रोद॑स्योः । म॒हे ।
व॒वृ॒त्या॒म् । अव॑से । सु॒वृ॒क्तिऽभि॑ः ॥१

यज्ञाऽयज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियम्ऽधियम् ।
वः । देवऽयाः । ऊँ इति । दधिध्वे ।

आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः । महे ।
ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥१॥

हे मरुतः “वः “समना समीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा “यज्ञायज्ञा सर्वेष्वपि यज्ञेषु तुर्वणिः तूर्णवनिस्त्वरमाणा संभजमाना भवति । ‘तुर्वणिस्तूर्णवनिः' (निरु, ६. १४) इति यास्कः । तत्तद्यागावसरे अगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्यपरिहारेण समं कुरुथेत्यर्थः । किंच “वः यूयं “धियंधियं युष्मत्संबन्धिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म “देवयाः देवान् प्रापयितार एव सन्तः “दधिध्वे धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थहविराद्युत्पादनाय वृष्टिं कुरुथेत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुथ तस्मात् “वः युष्मान् “अर्वाचः अस्मदभिमुखान् “आ “ववृत्याम् आवर्तयामि । किमर्थम् । “रोदस्योः द्यावापृथिव्योः “महे महते “अवसे रक्षणाय प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति । सुविताय सुष्ठु व्याप्ताय। कैः साधनैः। "सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥

व॒व्रासो॒ न ये स्व॒जाः स्वतंवस॒ इषं॒ स्वंरभि॒जायंन्त॒ धूतंयः ।

स॒ह॒स्रियांसो अ॒पां नोर्मयं आ॒सा गावो॒ वन्द्यांसो॒ नोक्षणंः ॥२

व॒व्रासः॑ । न । ये । स्व॒ऽजाः । स्वऽतंवसः । इषंम् । स्वः॑ ।
अ॒भि॒ऽजायंन्त । धूतंयः ।

स॒ह॒स्रियांसः । अ॒पाम् । न । ऊ॒र्मयः॑ । आ॒सा । गावः॑ ।
वन्द्यांसः । न । उ॒क्षणः॑ ॥२

वव्रासः । न । ये । स्वऽजाः । स्वऽतवसः । इषम् । स्वः ।
अभिऽजायन्त । धूतयः ।।

सहस्रियासः । अपाम् । न । ऊर्मयः । आसा । गावः ।
वन्द्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

"ये मरुतः “वव्रासो “न । वव्रिरिति रूपनाम । रूपवन्त इव । ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यन्ते तद्वत् । यद्वा । अरूपा अपि सरूपा इव । “स्वजाः स्वयमेव स्वस्मात् वा जायमानाः । अनन्यहेतुकाः इत्यर्थः। “धूतयः कम्पनशीलाः सन्ति ते “इषम् अन्नं हविर्लक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा “स्वः स्वर्गं च "अभिजायन्त अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति । ते दृष्टान्तमुखेन श्रूयन्ते । “अपां “नोर्मयः उदकानामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः तथा “वन्द्यासः बहुक्षीरादिप्रदतवेन स्तुत्याः “गावः “न गाव इव "आसा समीपे एव “उक्षणः वृष्ट्युदकस्य सेक्तारः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥

सोमा॑सो॒ न ये सु॒तास्तृ॒प्तांश॑वो हृ॒त्सु पी॒तासो॑ दु॒वसो॒ नास॑ते ।

ऐषा॒मंसे॑षु र॒म्भिणी॑व रारभे॒ हस्ते॑षु खा॒दिश्च॑ कृ॒तिश्च॒ सं द॑धे ॥३

सोमा॑सः । न । ये । सु॒ताः । तृ॒प्तऽअं॑शवः । हृ॒त्ऽसु । पी॒तासः॑ । दु॒वसः॑ । न । आस॑ते ।

आ । ए॒षा॒म् । अंसे॑षु । र॒म्भिणी॑ऽइव । र॒र॒भे॒ । हस्ते॑षु । खा॒दिः । च॒ । कृ॒तिः । च॒ । सम् । द॒धे॒ ॥३

सोमासः । न । ये । सुताः । तृप्तऽअंशवः । हृत्ऽसु । पीतासः । दुवसः । न । आसते ।

आ। एषाम् । अंसेषु । रम्भिणीऽइव । ररभे । हस्तेषु । खादिः । च । कृतिः । च । सम्। दधे ॥३॥

ये मरुतः “सुताः अभिषुताः “तृप्तांशवः तर्पितावयवाः “सोमासो न सोमा इव । यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिषवात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः सन्तः पश्चात् सुताः

अभिषुताः रसभूताः “पीतासः पीताः सन्तः "हृत्सु पातॄणां हृदयेषु “दुवसो “न “आसते परिचरन्त इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञे आहूतास्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः सन्तो हृत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरन्त इवासते । यद्वा । प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिताः दुवसः परिचरन्त इव गमनादिचेष्टाः कुर्वन्त आसते । “एषामंसेषु “रम्भिणीव युवतमांसालम्बिनी योषिदिव “आ “रारभे आरेभे आश्लिष्यति । अवलम्बने सामर्थ्यात् शक्त्याख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच “हस्तेषु “खादिः हस्तत्राणकः “च “कृतिः कर्तनी “च खड्गलताष्टिश्च “सं “दधे संधीयते सम्यग्धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुतः उक्तरूपाः ते आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

अव॒ स्वयु॑क्ता दि॒व आ वृथा॑ ययु॒रम॑र्त्या॒ः कश॑या चोदत॒

त्मनां ।

अ॒रे॒णवंस्तुविजा॒ता अंचुच्यवुर्दृ॒ळ्हानिं चिन्म॒रुतो॒ भ्राजंदृष्टयः ॥४

अवं । स्वऽयुंक्ताः । दि॒वः । आ । वृथां । य॒यु॒ः । अमंर्त्याः । कशंया । चो॒द॒त॒ । त्मनां ।

अ॒रे॒णवः॑ । तु॒वि॒ऽजा॒ताः । अ॒चु॒च्य॒वु॒ः । दृ॒ळ्हानिं । चि॒त् । म॒रुतः॑ । भ्राजंत्ऽऋष्टयः ॥४

अव । स्वऽयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । तुविऽजाताः । अचुच्यवुः । दृळ्हानि । चित् । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः “स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः सन्तः “दिवः द्युलोकात् “वृथा अनायासेन “अव “आ “ययुः अवाङ्मुखमागच्छन्ति । हे “अमर्त्याः मरुतः यूयं “त्मना आत्मना स्वयमेव "कशया । वाङ्नामैतत् । वाचा स्तुतिरूपया “चोदत प्रेरयत । स्तोतुमिति शेषः । ते च "मरुतः "अरेणवः अपापाः "तुविजाताः बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूताः “भ्राजदृष्टयः दीप्ताः एवंभूताः सन्तः “दृळ्हानि “चित् दृढान्यपि पर्वतानि "अचुच्यवुः च्यावयन्ति चालयन्ति ॥

को वो॒ऽन्तर्मं॑रुत ऋष्टिविद्युतो॒ रेजं॑ति॒ त्मना॒ हन्वे॑व जि॒ह्वयां॑ ।

ध॒न्व॒च्युतं॑ इ॒षां न यामं॑नि पु॒रुप्रै॑षां अह॒न्यो॒३॒॑ नैतं॑शः ॥५

कः । व॒ः । अ॒न्तः । म॒रु॒त॒ः । ऋ॒ष्टि॒ऽवि॒द्यु॒त॒ः । रेज॑ति । त्मना॑ । हन्वा॑ऽइव । जि॒ह्वया॑ ।

ध॒न्व॒ऽच्युतः॑ । इ॒षाम् । न । याम॑नि । पु॒रु॒ऽप्रैषाः॑ । अ॒ह॒न्यः॑ । न । एत॑शः ॥५

कः । वः । अन्तः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्वया ।।

धन्वऽच्युतः । इषाम् । न । यामनि । पुरुऽप्रैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे “मरुतः हे “ऋष्टिविद्युतः मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः युष्माकम् “अन्तः युष्मासु मध्ये स्थित्वा “कः पुमान् “रेजति चालयति प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । “त्मना आत्मनैव । चालने दृष्टान्तः । “जिह्वया “हन्वेव ॥ द्विवचनस्य आकारः ॥ हनू इव । तौ

यथा रसनया चाल्येते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापि “इषाम् अन्नानां तत्साधनानां सस्यानां “यामनि प्राप्तौ समृद्ध्यर्थं “धन्वच्युतः “न । धन्वञ्छब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः । तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते । उदकस्राविणो मेघा इव । ते यथा आकाङ्क्ष्यन्ते तथा युष्मान् अन्नादिप्राप्तये “पुरुप्रैषाः बहुविधं फलमिच्छन् यजमानः स्तोत्रैर्बहुप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “अहन्यः अह्नि भवः एतशः “न अश्व इव । स यथा शिक्षकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ॥ ६ ॥

क्व॑ स्विद॒स्य रज॑सो म॒हस्पर॒ं क्वाव॑रं मरुतो॒ यस्मि॑न्नाय॒य ।

यच्च्या॒वय॑थ विथु॒रेव॒ संहि॑त॒ं व्यद्रि॑णा पतथ त्वे॒षम॑र्ण॒वम् ॥ ६

क्व॑ । स्वि॒त् । अ॒स्य । रज॑सः । म॒हः । पर॑म् । क्व॑ । अव॑रम् । म॒रु॒तः॒ । यस्मि॑न् । आ॒ऽय॒य ।

यत् । च्य॒वय॑थ । वि॒थु॒राऽइ॑व । सम्ऽहि॑तम् । वि । अद्रि॑णा । प॒त॒थ॒ । त्वे॒षम् । अ॒र्ण॒वम् ॥६

क्व। स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परम्। क्व। अवरम्। मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । च्यवयथ । विथुराऽइव । सम्ऽहितम् । वि । अद्रिणा । पतथ। त्वेषम्। अर्णवम् ॥६॥

हे “मरुतः यूयं “यस्मिन् उदके निमित्तभूते सति “आयय आगच्छत “अस्य “रजसः वृष्ट्युदकस्य लोकस्य वा "महः महतः “परं पारमन्तं “क्व “स्वित् । कुत्रास्तीति । नास्तीत्यर्थः । तथा “अवरम् अवाङ्भागः आदिश्च “क्व स्वित् । कुत्रास्ति । आद्यन्तं न कोऽपि जानातीत्यर्थः ।

“यत् यदा यूयं “विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव “संहितम् एकभूतमुदकं “च्यावयथ स्वस्थानात् चालयथ तदा "अद्रिणा वज्रेण “त्वेषं दीप्तम् “अर्णवम् उदकवन्तं मेघं "वि “पतथ विशीर्णं पातयथ ।।।

सा॒तिर्न वोऽमंवती॒ स्वंर्वती त्वे॒षा विपांका मरुत॒ः पिपिंष्वती ।

भ॒द्रा वों रा॒तिः पृंण॒तो न दक्षिंणा पृथु॒ज्रयीं असु॒र्येव॒ जञ्जंती ॥७

सा॒तिः । न । व॒ः । अमंऽवती । स्वःऽवती । त्वे॒षा । विऽपांका । म॒रु॒त॒ः । पिपिंष्वती ।

भ॒द्रा । व॒ः । रा॒तिः । पृ॒ण॒तः । न । दक्षिंणा । पृ॒थु॒ऽज्रयीं । असु॒र्याऽइव । जञ्जंती ॥७

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वःऽवती । त्वेषा ।
विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽज्रयी ।
असुर्याइव । जञ्जती ॥ ७ ॥

हे "मरुतः वः युष्माकं संबन्धिनी "सातिर्न संभक्तिरिव
युष्मत्संभजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वत् "वः “रातिः
वृष्टयादिविषया "अमवती अमात्यवती इन्द्रादिसहायवती
। यथा ‘राजेवामवान' (ऋ. सं. ४. ४. १) इत्यत्र
अमशब्दोऽमात्यवचनस्तद्वत् । यद्वा । वः सातिः
संविभक्तिः न अमवती रोगवती न भवति किंतु “स्वर्वती
सुखवती “त्वेषा दीप्ता “विपाका परिपक्कफला
“पिपिष्वती पेषणवती कृषीवलैः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां
कर्षन्तीति प्रसिद्धम् । स्वविरोधिपेषणवती वा । “भद्रा
भन्दनीया स्तुत्या। किंच "पृणतः दातुर्धनिकस्य “दक्षिणा

“न दक्षिणेव तद्वत् समृद्धकरी “पृथुज्रयी पृथुजवा शीघ्रगामिनी। किंच "असुर्येव असुरस्य स्वभूता "जञ्जती सर्वानभिभवन्ती शक्तिरिव । सा यथा अन्येभ्योऽपहृत्य अन्यस्मै दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्थमुदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तेत्यर्थः । ईदृशी रातिः अस्मभ्यमस्त्विति भावः ॥

प्रतिं ष्टोभन्ति॒ सिन्धंवः प॒विभ्यो॒ यद॒भ्रिया॒ं वाचंमुदी॒रयंन्ति ।

अवं स्मयन्त वि॒द्युतंः पृथि॒व्यां यदीं घृ॒तं म॒रुतंः प्रुष्णु॒वन्तिं ॥८

प्रतिं । स्तो॒भ॒न्ति॒ । सिन्धंवः । प॒विऽभ्यः॑ । यत् । अ॒भ्रियांम् । वाचंम् । उ॒त्ऽई॒रयंन्ति ।

अवं । स्म॒य॒न्त॒ । वि॒ऽद्युतः॑ । पृ॒थि॒व्याम् । यदिं । घृ॒तम् । म॒रुतः॑ । प्रु॒ष्णु॒वन्तिं ॥८

प्रति । स्तोभन्ति । सिन्धवः । पविऽभ्यः । यत् । अभ्रियाम् । वाचम् । उत्ऽईरयन्ति ।

अव । स्मयन्त । विऽद्युतः । पृथिव्याम् । यदि । घृतम् । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

“पविभ्यः मरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः “सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः “प्रति “ष्टोभन्ति प्रतिचलन्ति । कदा । “यत् यदा “अभ्रियाम् अभ्रभवां ”वाचं शब्दं स्तनितलक्षणम् “उदीरयन्ति उच्चारयन्ति वज्राणि । किंच “विद्युतः विद्योतमानास्तडितः “पृथिव्याम् अन्तरिक्षे । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम ‘पृथिवी भूः' (नि. १. ३.९) इति तन्नामसूक्तत्वात् । तत्र “अव “स्मयन्त स्मयन्ते अवाङ्मुखं प्रकाशन्ते । पृथिव्याम् इत्येतदुत्तरत्र वा योज्यम् । “यदि

यदा पृथिव्यां भूम्यां “घृतं क्षरदुदकं “मरुतः “प्रुष्णुवन्ति प्रुष्णन्ति सिञ्चन्ति ॥ प्रुषेः कैयादिकस्य व्यत्ययेन श्नुः ॥ यदैवं तदेत्यर्थः ।।

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकम् ।

ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादित्स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥९

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषम् । अयासाम् । मरुताम् । अनीकम् ।

ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वम् । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥९

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषम् । अयासम् । मरुताम् । अनीकम् । ते । सप्सरासः । अजनयन्त।

अभ्वम् । आत् । इत् । स्व॒धाम् । इषिराम् । परि।
अपश्यन् ॥९॥ “पृश्निः मरुन्माता नानावर्णा । ‘पृश्नियै वै
पयसो मरुतो जाताः ' (तै. सं. २. २. ११. ४), ' पृश्नेः
पुत्रा उपमासः ' (ऋ. सं. ५, ५८. ५) इत्यादिश्रुतेः ।
तामेवान्तरिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवी “त्वेषं दीप्तम्
"अयासां गन्तॄणां मरुतामनीकं समूहम्
एकोनपञ्चाशत्संख्याकम् “असूत उत्पादितवती ।
किमर्थम् । “महते “रणाय संग्रामाय । मेघजयायेत्यर्थः ।
“ते च मरुतः “सप्सरासः समानरूपा हिंसको वा मेघानाम्
“अभ्वं मेघं जनयन्ति उत्पादितवन्तः । “आदित्
अनन्तरमेव “इषिरां सर्वैरेष्टव्यां स्वधाम् अन्नं
सस्यादिसमृद्धिलक्षणं “पर्यपश्यन् परिपश्यन्ति सर्वे जनाः
॥

एषु व॒ः स्तोमों मरुत इ॒यं गीर्मां॑न्दा॒र्यस्यं मा॒न्यस्यं का॒रोः ।

एषा यांसीष्ट त॒न्वें व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं जी॒रदांनुम् ॥१०

ए॒षः । व॒ः । स्तोमः॑ । म॒रु॒त॒ः । इ॒यम् । गीः । मा॒न्दा॒र्यस्यं । मा॒न्यस्यं । का॒रोः ।

आ । इ॒षा । या॒सी॒ष्ट॒ । त॒न्वें । व॒याम् । वि॒द्यामं । इ॒षम् । वृ॒जनंम् । जी॒रऽदांनुम् ॥१०

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।।

आ। इषा । यासीष्ट । त॒न्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥

'एष वः' इति दशमी व्याख्याता ॥ ॥ ७ ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१६९

← सूक्तं १.१६८

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१६९

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः।

सूक्तं १.१७० →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्, २ चतुष्पदा विराट्।

महश्चित्त्वमिन्द्र यत एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्ठा ॥१॥

अयुज्रन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्षिधो मर्त्यत्रा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीळ्हस्य प्रधनस्य सातौ ॥२॥

अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥३॥

त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिम् ।

स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायो स्तनं न मध्वः पीपयन्त वाजैः ॥४॥

त्वे राय इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयन्तु ये स्मा पुरा गातूयन्तीव देवाः ॥५॥

प्रति प्र याहीन्द्र मीळ्हुषो नॄन्महः पार्थिवे सदने यतस्व ।

अध यदेषां पृथुबुध्नास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्थुः ॥६॥

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्व आयतामुपब्दिः ।

ये मर्त्यं पृतनायन्तमूमैरृणावानं न पतयन्त सर्गैः ॥७॥

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअग्राः ।

स्तवानेभि स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

' महश्चित्वम् ' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तमैन्द्रमागस्त्यं त्रैष्टुभम् । द्वितीया चतुष्पदा विराट् 'अथ चतुष्पदा', 'विराड्दशकैः' इत्युक्तत्वात् , ‘विराजो दिशः' (पि. सू. ३.५) इति पिङ्गलनागेन सूत्रितत्वाच्च । महोऽष्टौ द्वितीया विराट्' इत्यनुक्रमणिका । समूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीये इदं 'विश्वजितोऽग्निं नरः' इति खण्डे सूत्रितं--द्वितीयस्य शंसा महां महश्चित्वमिन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

म॒हश्चि॒त्त्वमि॑न्द्र य॒त ए॒तान्म॒हश्चि॑दसि॒ त्यज॑सो व॒रू॒ता ।

स नो॑ वेधो म॒रुतां॑ चिकि॒त्वान्सु॒म्ना व॑नुष्व॒ तव॒ हि प्रेष्ठा॑ ॥१

म॒हः । चि॒त् । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । य॒तः । ए॒तान् । म॒हः । चि॒त् । अ॒सि॒ । त्यज॑सः । व॒रू॒ता ।

सः । न॒ः । वे॒ध॒ः । म॒रुतांम् । चि॒कि॒त्वान् । सु॒म्ना । व॒नु॒ष्व॒ । तवं । हि । प्रेष्ठां ॥१

महः। चित्। त्वम्। इन्द्र । यतः । एतान् । महः । चित् । असि। त्यजसः । वरूता ।

सः । नः । वेधः । मरुताम् । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्ठा ॥ १ ॥

हे “इन्द्र “त्वं “यतः कारणात् “एतान् मरुतः “महश्चित् महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात् त्वं निरपेक्षेणापि स्नेहात् न त्यजसीति शेषः । अतः कारणात् “महश्चिदसि । चित् इति पादपूरणः । महतोऽपि “त्यजसः त्यागात् । यद्वा । एतत् क्रोधनाम । क्रोधाद्वा । “वरूता वरिता रक्षिता असि भवसि । यद्वा । मरुतोऽपि त्यागात् वृष्ट्यादिविषयात् वारयितासि । यस्मादेवं तस्मात् हे “मरुतां “वेधः विधातः “सः तादृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनावान्

अस्मदनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन् “नः अस्मभ्यं “सुम्ना सुखानि मरुदायत्तानि वृष्ट्यादिरूपाणि “वनुष्व देहि । तानि सुम्नानि “तव “हि “प्रेष्ठा तव खलु प्रियतमानि । हिशब्दः ‘अयमिन्द्रो मरुत्सखा ' (ऋ. सं. ८.७६. २) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्ध्यर्थः ॥

अयुंज्रन्त इन्द्र वि॒श्वकृं॑ष्टीर्विदा॒नासों नि॒ष्षिधों मर्त्य॒त्रा ।

म॒रुतां पृत्सु॒तिर्हासंमाना॒ स्वंर्मीळ्हस्य प्र॒धनंस्य सा॒तौ ॥२

अयुंज्रन् । ते । इ॒न्द्र॒ । वि॒श्वऽकृं॑ष्टीः । वि॒दा॒नासः॑ । नि॒ःऽसिधः॑ । म॒र्त्य॒ऽत्रा ।

म॒रुतां॑म् । पृ॒त्सु॒तिः । हासंमाना । स्वः॑ऽमीळ्हस्य । प्र॒ऽधनंस्य । सा॒तौ ॥२

अयुज्रन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः ।
निःऽसिधः । मर्त्यऽत्रा ।

मरुताम् । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वःऽमीळ्हस्य ।
प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तम् । अत्रेन्द्रस्य
मरुत्साहाय्यमुच्यते । हे "इन्द्र "ते मरुतः "अयुज्रन्
युज्यन्ते त्वया सुक्ता भवन्तीत्यर्थः। कीदृशास्ते ।
"विश्वकृष्टीः विश्वकृष्टयो राज्यत्वेन सर्वजनवन्तः किंच
"मर्त्यत्रा मर्त्येषु मर्त्यार्थं निष्षिधः निःशेषेणोदकस्य सेक्तॄन्
मेघान् "विदानासः जानानाः। किंच येषां "मरुतां "पृत्सुतिः
सेना स्वर्मीळ्हस्य "प्रधनस्य सुखसेक्तुः । प्रकृष्टधनवतो
वृत्रादिसंग्रामस्य "सातौ लाभे जये निमित्तभूते सति सेना
"हासमाना हासं कुर्वती हर्षयुक्ता भवति । यद्वा । सुखेन
मिह्यते जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य

प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य संग्रामस्य सातौ ।।
मेघभेदनायेति यावत् । येषामीदृशी सेनास्ति ते
मरुतोऽयुञ्जन्निति संबन्धः ॥

अभ्य॒क्सा तं इन्द्र ऋ॒ष्टिर॒स्मे सने॒म्यभ्वं म॒रुतों जुनन्ति ।

अ॒ग्निश्चि॒द्धि ष्मांत॒से शुंशु॒क्वानापो॒ न द्वी॒पं दधंति॒ प्रयांसि
॥३

अभ्यंक् । सा । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । ऋ॒ष्टिः । अ॒स्मे इतिं । सनेंमि ।
अभ्वंम् । म॒रुतः॑ । जु॒न॒न्ति॒ ।

अ॒ग्निः । चि॒त् । हि । स्म॒ । अ॒त॒से । शु॒शु॒क्वान् । आपः॑ ।
न । द्वी॒पम् । दधंति । प्रयांसि ॥३

अभ्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि ।
अभ्वम् । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्वान् । आपः । न । द्वीपम् । दधति । प्रयांसि ॥३॥

हे "इन्द्र "ते तव "सा प्रसिद्धा “ऋष्टिः वज्राख्यायुधविशेषः "अस्मे अस्मद्वृष्ट्यर्थम् “अम्यक् प्राप्नोति मेघसमीपे । एवं च सति “मरुतः अपि ।' सनेमि अह्नाय' ' (नि. ३. २७. ४) इति षट् पुराणनामानि इत्युक्तत्वात् "सनेमि इति पुराणनाम' । पुराणं चिरकालं संगृहीतम् "अभ्वम् उदकं "जुनन्ति क्षिपन्ति वर्षन्तीत्यर्थः । वृष्ट्या सस्यादिसमृद्धौ सत्याम् “अग्निश्चिद्धि “ष्म । हि स्म इति पूरणे । अग्निरपि "अतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति “शुशुक्वान् दीप्यमानो वर्तते । पश्चात् 'प्रयांसि चरुपुरोडाशादिहवींषि दधति धारयन्ति ददति वा यजमानाः । किमिव । "आपो "न “द्वीपम् । द्विपार्श्वस्थोदकवान्पर्वतादिद्वीपः । तं यथा आपो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा । आयुधमेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्वान्

दीपयन्नग्निश्चित् । चिच्छब्दः उपमार्थे ' दधि चिदित्युपमार्थे ' (निरु. १. ४) इति यास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात् । काष्ठे ज्वलन्नग्निरिव तद्वद्दीप्तो वर्तते । एतदेव दीप्तत्वमपेक्ष्य सेत्युक्तम् । एवं च सति आपो द्वीपमिव वृष्ट्युदकानि प्रयांसि सस्याद्यन्नानि दधति धारयन्ति । एतत्सर्वं महानुभावस्येन्द्रस्य ऋष्टेः सामर्थ्यमितीन्द्रस्य स्तुतिः ॥

त्वं तू नं इन्द्र॒ तं र॒यिं दा॒ ओजिं॑ष्ठया॒ दक्षिं॑णयेव रा॒तिम् ।

स्तुतं॑श्च॒ यास्ते॑ च॒कनं॑न्त वा॒योः स्तनं॒ न मध्वं॑ः पीपयन्त॒ वाजै॑ः ॥४

त्वम् । तु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । तम् । र॒यिम् । दा॒ः । ओजिं॑ष्ठया । दक्षिं॑णयाऽइव । रा॒तिम् ।

स्तुतः॑ । च॒ । याः । ते॒ । च॒कनं॑न्त । वा॒योः । स्तनं॑म् । न । मध्वः॑ । पी॒प॒य॒न्त॒ । वाजैः॑ ॥४

त्वम् । तु । नः । इन्द्र । तम् । रयिम् । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिम् ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनन्त । वायोः । स्तनम् । न । मध्वः। पीपयन्त । वाजैः ॥४॥

हे “इन्द्र “त्वं “तु । तुः अवधारणे । त्वमेव “तं रयिं त्वद्दानयोग्यं गवादिधनं “दाः देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बहुप्रदः अतोऽतिमहद्धनं देहीत्यर्थः । वयं तु "ओजिष्ठया ओजस्वितमया परिक्रमणार्हया "दक्षिणया समृद्धिसाधनया गवादिलक्षणया ऋत्विजम् "इव "रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा । दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बन्धुवचनः । हिरण्यादिसारवदद्द्रव्यप्रदानेन बन्धुं यथा वशीकुर्वन्ति

तद्वत् त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः। किंच “वायोः धौतयुवक्षेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य “ते ॥ कर्मणि षष्ठी । वायुं त्वां “स्तुतः येऽस्मदीयाः स्तोतारः “चकनन्त कामयन्ते अस्तवन् । “याः स्तुतयः त्वामेव अकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ‘चङ्यन्यतरस्याम् ' इति चङः पूर्वमक्षरमुदात्तम् ॥ त्वां होत्रादयः “वाजैः हविर्लक्षणैरन्नैः "पीपयन्त आप्याययन्ति । तत्र दृष्टान्तः । "मध्वः मधुरस्य स्तन्यस्य लाभाय वाजैः सारवद्भिरन्नविशेषैः "स्तनं “न । तं यथा आप्याययन्ति तद्वद्वयं त्वां बहुकृतप्रदानाय स्तुत्या हविषा आप्याययामः । एवं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः । ।

त्वे रायं इन्द्र तो॒शतंमाः प्रणे॒तार॒ः कस्यं चिदृता॒योः ।

ते षु णों म॒रुतों मृळयन्तु ये स्मां पु॒रा गांतू॒यन्तींव दे॒वाः ॥५

त्वे इतिं । रायः॑ । इ॒न्द्र॒ । तो॒शऽतं॑माः । प्र॒ऽने॒तारः॑ । कस्यं । चि॒त् । ऋ॒त॒ऽयोः ।

ते । सु । नः॒ । म॒रुतः॑ । मृ॒ळ॒य॒न्तु॒ । ये । स्म॒ । पु॒रा । गा॒तु॒यन्तिं॑ऽइव । दे॒वाः ॥५

त्वे इति । रायः । इन्द्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः ।

ते। सु । नः । मरुतः । मृळयन्तु । ये । स्म । पुरा । गातुयन्तिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे “इन्द्र “त्वे तव "रायः धनविशेषाः “तोशतमाः अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुष्यतेस्तोषः । छान्दसं शत्वम् ॥ यद्वा । ते रायो रातयो बन्धवो बन्धुभूताः सखिभूता मरुतः तोशतमाः । तोशतिर्वधकर्मा, नितोशयति निबर्हयति' (नि. २. १९. २९) इति तन्नामसु पाठात् । तोशतमा

हिंसितृतमा अवर्षकाणां मेघानाम् । "कस्य चिदृतायोः । ऋतमिति यज्ञनाम। कस्यापि यज्ञेच्छोर्यजमानस्य "प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः। "ते "मरुतः "नः अस्मान् सुष्टु "मृळयन्तु । के ते। "ये “स्म ये खलु "देवाः द्योतनशीला मरुतः "पुरा पूर्वं "गातुयन्तीव यज्ञगमनमिच्छन्तीव ते आगत्य मृळयन्तु ॥ ॥ ८ ॥

प्रति॒ प्र या॑हीन्द्र मी॒ळ्हुषो॒ नॄन्म॒हः पार्थि॑वे॒ सद॑ने यतस्व ।

अध॒ यदे॑षां पृथुबु॒ध्नास॒ एता॑स्ती॒र्थे नार्यः पौंस्या॑नि त॒स्थुः ॥ ६

प्रति॑ । प्र । या॒हि॒ । इ॒न्द्र॒ । मी॒ळ्हुषः॑ । नॄन् । म॒हः । पार्थि॑वे । सद॑ने । य॒त॒स्व॒ ।

अध॑ । यत् । ए॒षा॒म् । पृ॒थु॒ऽबु॒ध्नासः॑ । एताः॑ । ती॒र्थे । न ।
अ॒र्यः । पौंस्या॑नि । त॒स्थुः ॥६

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीळ्हुषः । नॄन् । महः । पार्थिवे
। सदने । यतस्व ।

अध । यत् । एषाम् । पृथुऽबुध्नासः । एताः । तीर्थे । न ।
अर्यः । पौंस्यानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

हे "इन्द्र त्वं "मीळ्हुषः उदकसेक्तॄन् "नॄन् जगन्नेतॄन्
नराकारान् वा "महः महतः मेघान् “प्रति “प्र याहि
अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तम् । गत्वा
च "पार्थिवे "सदने । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धिनि
स्थाने "यतस्व प्रयत्नं कुरु । तैः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा
। हविष्प्रदातॄन् कर्मनिर्वाहकान् महतो यजमानान् प्रति
गच्छ। गत्वा च पार्थिवे सदने देवयजने यतस्व । यत्नं कुरु
हविर्भोजनाय । अध अपि "यत् यदा “एषां

त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनः “पृथुबुध्नासः विस्तीर्णमूलाः “एताः पृषद्वर्णा गन्तारो वा अश्वाः "अर्यः अरेः शत्रोः "पौंस्यानि "तीर्थे “न युद्धमार्गं इव “तस्थुः तिष्ठन्ति मेघानाक्रमन्ते । यद्वा । एषां मरुतां पृथुबुध्नासो बृहन्मूला एताः कृष्णवर्णा मेघास्तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अर्यः अरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थं न राजवीथ्यां यथा तिष्ठन्ति तद्वत् ॥

प्रतिं घो॒राणा॒मेतांनाम॒यासां म॒रुतां शृण्व आयु॒तामुंप॒ब्दिः ।

ये मर्त्यं पृतना॒यन्त॒मूमैंरृणा॒वानं॒ न प॒तयंन्त॒ सर्गैः ॥७

प्रतिं । घो॒राणांम् । एतांनाम् । अ॒यासांम् । म॒रुतांम् । शृ॒ण्वे॒ । आ॒ऽयु॒ताम् । उ॒प॒ब्दिः ।

ये । मर्त्यं॑म् । पृ॒त॒ना॒ऽयन्तं॑म् । ऊमैः॑ । ऋ॒ण॒ऽवानं॑म् । न । प॒तयं॑न्त । सर्गैः॑ ॥७

प्रति । घोराणाम् । एतानाम् । अयासम् । मरुताम् । शृण्वे । आऽयताम् । उपब्दिः ।

ये । मर्त्यम् । पृतनाऽयन्तम् । ऊमैः । ऋणऽवानम् । न । पतयन्त । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते संबन्धिनां “घोराणां भयानकानां शब्दाभिमानानां वा “एतानाम् एतवर्णानाम् “अयासाम् अयमानानां गमनशीलानां "मरुताम् “आयताम् आगन्तॄणां मरुताम् “उपब्दिः उप गुर्वादिसमीपे गम्यते ज्ञायते उपपद्यते इति वा उपब्दिर्वाक्। “शृण्वे श्रूयते ।। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ते एव विशिष्यन्ते। "ये मरुतः "मर्त्यं मरणधर्माणम् "ऊमैः स्वरक्षणैरुदकनिगमनसाधनैर्वा "पृतनायन्तं पृतनामात्मन इच्छन्तं वैरिणं मेघं वा सर्गैः

सृष्टैः स्वकीयप्रहारविशेषैः "पतयन्त पातयन्ति तेषामेव ध्वनिः श्रूयते इत्यर्थः । पातने दृष्टान्तः । “सर्गैः “ऋणवानं “न ॥ ‘छन्दसीवनिपौ° ' इति वनिप् ॥ ऋणवन्तम् अधम वैरिणमिव। तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत् । एवंमहानुभावा मरुतस्तवानुगा इतीन्द्रस्य स्तुतिः ॥

त्वं मानेंभ्य इन्द्र वि॒श्वजंन्या॒ रदां म॒रुद्भिंः शु॒रुधो॒ गोअंग्राः ।

स्तवांनेभिः स्तवसे देव दे॒वैर्वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं जी॒रदांनुम् ॥८

त्वम् । मानेंभ्यः । इ॒न्द्र॒ । वि॒श्वऽजंन्या । रदं । म॒रुत्ऽभिः । शु॒रुधः । गोऽअंग्राः ।

स्तवांनेभिः । स्त॒व॒से॒ । दे॒व॒ । दे॒वैः । वि॒द्यामं । इ॒षम् । वृ॒जनंम् । जी॒रऽदांनुम् ॥८

त्वम् । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वऽजन्या । रद । मरुत्ऽभिः । शुरुधः। गोऽअग्राः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥

हे "इन्द्र "त्वं "मानेभ्यः मानार्थम् । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी । "विश्वजन्या विश्वजन्यः । सोः आंकारः ।। विश्वे प्राणिनः उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा "मरुद्भिः सह "शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीः शोषिकाः "गोअग्राः गर्जितमुदकं वा अग्रे पुरतो यासां ता मेघपङ्क्तीः "रद विलिख विदारय । हे "देव द्योतमान त्वं "स्तवानेभिः स्तूयमानैः "देवैः अन्यैर्मरुदादिभिर्ऋत्विग्भिर्वा "स्तवसे स्तूयसे । उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ।। विद्यामेत्ययं व्याख्यातः । ॥ ९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.७	१.३७	१.६७	१.९७	१.१२७	१.१५७	१.१८७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.८	१.३८	१.६८	१.९८	१.१२८	१.१५८	१.१८८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.९	१.३९	१.६९	१.९९	१.१२९	१.१५९	१.१८९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१०	१.४०	१.७०	१.१००	१.१३०	१.१६०	१.१९०
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.११	१.४१	१.७१	१.१०१	१.१३१	१.१६१	१.१९१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१२	१.४२	१.७२	१.१०२	१.१३२	१.१६२	
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	
१.१३	१.४३	१.७३	१.१०३	१.१३३	१.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१६९&oldid=207935" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७०

दे. इन्द्रः। बृहती, २-४ अनुष्टुप्, ५ त्रिष्टुप्

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥१॥

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥२॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नति मन्यसे ।

विद्मा हि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥३॥

अरं कृण्वन्तु वेदिं समग्निमिन्धतां पुरः ।

तत्रामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहै ॥४॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्ठः ।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुथा हवींषि ॥५॥

सायणभाष्यम्

'न नूनमस्ति' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका-न नूनं पञ्चागस्त्येनैन्द्रे हविषि मरुतामुद्यत इन्द्रागस्त्ययोः संवादः ऐन्द्रस्तत्राद्या तृतीया चेन्द्रवाक्यं चतुर्थी चादौ बृहती तिस्रोऽनुष्टुभः' इति । सूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूपत्वादाद्या तृतीया चतुर्थी

चेन्द्रवाक्यम् । अतस्तासां यस्यवाक्यन्यायेन स ऋषिः । शिष्टे अगस्त्यवाक्ये। अतस्तयोः स एवर्षिः। आद्या च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः । अन्त्या अविशेषात् त्रिष्टुप् ॥ विशेषविनियोगो लैङ्गिकः। अत्र यास्कः-'अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार स इन्द्र एत्य परिदेवयांचक्रे' (निरु. १.५) इति ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥१

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अद्भुतम् ।

अन्यस्य । चित्तम् । अभि । सम्ऽचरेण्यम् । उत । आऽधीतम् । वि । नश्यति ॥१

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अद्भुतम् ।

अन्यस्य । चित्तम् । अभि । सम्ऽचरेण्यम् । उत।
आऽधीतम् । वि। नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इन्द्र आह । अद्यतनं यदस्ति तत् "नूनम् अद्य न अस्ति । नूनमत्र विचिकित्सार्थे । अत्र अद्य इति यद्यपि नास्ति तथापि उत्तरवाक्ये श्वः इति दर्शनादत्र अद्येति गम्यते । तथा “श्वः अपि नूनं "नो। उशब्दः अवधारणे। श्वस्तनमपि नैव नास्ति । अद्य यथा अस्मदर्थनिरुप्तम् अस्मभ्यं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यते इति भावः। "यदद्भुतम् अन्यस्मै निरुप्य अन्यस्मै दत्तमति यदस्ति वैपरीत्यं “तत् "कः "वेद । यद्वा । यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अद्य श्वो वा लभ्यते इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । “अभि “संचरेण्यं सर्वतः

संचारि "अन्यस्य “चित्तं मानसं जानतीति शेषः । “उत अपि च “आधीतम् आध्यातं चिन्तितमपि न दृश्यं किमु सकृत्स्मृतं “वि “नश्यति इति ॥

किं न॑ इन्द्र जिघांससि॒ भ्रात॑रो म॒रुत॒स्तव॑ ।

तेभि॑ः कल्पस्व साधु॒या मा न॑ः स॒मर॑णे वधीः ॥२

किम् । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । जि॒घां॒स॒सि॒ । भ्रात॑रः । म॒रुत॑ः । तव॑ ।

तेभि॑ः । क॒ल्प॒स्व॒ । सा॒धु॒ऽया । मा । न॒ः । स॒म्ऽअर॑णे । व॒धी॒ः ॥२

किम् । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया। मा। नः । सम्ऽअरणे। वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यम् । हे “इन्द्र "नः अस्मान् अनपराधिनः "किं "जिघांससि हन्तुमिच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । "मरुतः “तव "भ्रातरः । त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुतामिन्द्रभ्रातृत्वम् एकस्मिन्नेवादितिगर्भे उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । सन्तु भ्रातरस्ततश्च किमिति अत आह । "तेभिः तैर्मरुद्भिः सह "साधुया साधुत्वं “कल्पस्व कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा । "नः अस्मान् "समरणे संग्रामे “मा “वधीः मा हिंसीः । यद्वा । लुप्तो दृष्टान्तः । संग्रामे यथा विरोधिनं हंसि न तथास्मानिति ॥

किं नों भ्रातरगस्त्य॒ सखा॒ सन्नतिं मन्यसे ।

वि॒द्मा हि ते॒ यथा॒ मनो॒ऽस्मभ्य॒मिन्न दित्ससि ॥३

कि॒म् । नः॒ । भ्रा॒तः॒ । अ॒ग॒स्त्य॒ । सखा॑ । सन् । अति॑ । म॒न्य॒से॒ ।

वि॒द्म । हि । ते॒ । यथा॑ । मनः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । इत् । न । दि॒त्स॒सि॒ ॥३

किम् । नः । भ्रातः। अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विद्म । हि। ते। यथा । मनः । अस्मभ्यम् । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिन्द्रवाक्यम् । हे “भ्रातः हे "अगस्त्य । हविष्प्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परोपकारत्वात् भ्रातृत्वम् । तादृशस्त्वं "सखा सन् अस्मद्धितकार्यपि सन् “नः अस्मान् "किम् "अति "मन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुषे । अपलपसि । नायमपलापः किंतु तथ्यमेवेति चेत् उच्यते ।

गन्तव्यं “ते तव “मनः मानसं "यथा यथावस्तु "विद्म जानीमः । कथं जानीथेति उच्यते । "अस्मभ्यमिन्न “दित्ससि । अस्मदर्थं निरुप्तमस्मभ्यं दातुं नेच्छस्येव । इत् एवार्थे ।

अरं॑ कृण्वन्तु॒ वेदिं॒ सम॒ग्निमिं॑न्धतां पु॒रः ।

तत्रा॒मृतं॑स्य॒ चेतं॑नं य॒ज्ञं तें तनवावहै ॥४

अरं॑म् । कृ॒ण्व॒न्तु॒ । वेदिं॑म् । सम् । अ॒ग्निम् । इ॒न्ध॒ता॒म् । पु॒रः ।

तत्रं॑ । अ॒मृतं॑स्य । चेतं॑नम् । य॒ज्ञम् । ते॒ । त॒न॒वा॒व॒है॒ ॥४

अरम् । कृण्वन्तु । वेदिम् । सम् । अग्निम् । इन्धताम् । पुरः ।

तत्र । अमृतस्य । चेतनम् । य॒ज्ञम् । ते । तनवावहै ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यम् । अपरे अगस्त्यवाक्यमाहुः । हे ऋत्विजो यूयं अगस्त्योऽङ्गीकृतवान् तस्मात् "वेदिम् “अरं "कृण्वन्तु । संमार्जनपर्युक्षणादिना परिचरन्तु । तथा "पुरः पुरस्तात् "अग्निम् आहवनीयादिकं “सम् "इन्धताम् इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयन्तु । "तत्र अग्नौ "अमृतस्य अमरणलक्षणस्य वेदत्वस्य “चेतन प्रज्ञापकं "यज्ञं हे अगस्त्य “ते त्वदीयं त्वं चाहं च “तनवावहै । अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टम् । तत्र वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत । आवां पत्नीयजमानौ अध्वर्युयजमानौ वा हे इन्द्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहै ॥

त्वमीॆशिषे वसुपत॒े वसूॆन॒ां त्वं म॒ित्राणाॆं मित्रपत॒े धेष्ठॆः ।

इन्द्र॒ त्वं म॒रुद्भि॒ः सं वॆद॒स्वाध॒ प्राशाॆन ऋत॒ुथा ह॒वीॆंषि ॥५

त्वम् । ई॒शि॒षे॒ । व॒सु॒ऽप॒ते॒ । वसू॑नाम् । त्वम् । मि॒त्राणा॑म् ।
मि॒त्र॒ऽप॒ते॒ । धेष्ठः॑ ।

इन्द्र॑ । त्वम् । म॒रुत्ऽभिः॑ । सम् । व॒द॒स्व॒ । अध॑ । प्र ।
अ॒शा॒न॒ । ऋ॒तु॒ऽथा । ह॒वींषि॑ ॥५

त्वम् । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् ।
मित्रऽपते । धेष्ठः ।

इन्द्र । त्वम् । मरुत्ऽभिः । सम् । वदस्व । अध । प्र ।
अशान । ऋतुऽथा। हवींषि ॥५॥

इदमगस्त्यवाक्यम् । हे "वसूनां “वसुपते अतिप्रभूतानां
पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इन्द्र “त्वमीशिषे ईश्वरो
भवसि सर्वस्य। वृत्त्यवृत्तिभ्यां बहुत्वं नित्यं संबन्धश्च
प्रतिपद्यते । यद्वा । हे वसुपते वसूनामीशिषे इति योजना
। द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा । तथा हे "मित्राणां

"मित्रपते अस्मदादिमित्रस्य नित्यं पालकेन्द्र “त्वं “धेष्ठः सर्वस्यातिशयेन धारकोऽसि । हे “इन्द्र “त्वम् उत्तमहिमस्त्वं “मरुद्भिः "सं “वदस्व तैः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व । "अध अपि च त्वम् “ऋतुथा ऋतावृतौ । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तद्योगकाले “हवींषि आज्यचर्वादीनि “प्राशान प्रकर्षेण भुङ्क्ष्व ॥ ॥ १० ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७१

← सूक्तं १.१७०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१७१

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१७२ →

दे. मरुतः, ३-६ मरुत्वानिन्द्रः। त्रिष्टुप्।

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणाम् ।

रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥१॥

एष व स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।

उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नमस इद्वृधासः ॥२॥

स्तुतासो नो मरुतो मृळयन्तूत स्तुतो मघवा शम्भविष्ठः ।

ऊर्ध्वा नः सन्तु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥३॥

अस्मादहं तविषादीषमाण इन्द्राद्भिया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥४॥

येन मानासश्चितयन्त उस्रा व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनाम् ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभि स्थविरः सहोदाः ॥५॥

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नॄन्भवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।

सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘प्रति वः' इति षड्ृचं सप्तमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं मारुतम् । आद्ये द्वे केवलमारुते । शिष्टाश्चतस्रो मरुत्वदिन्द्रदेवताकाः

। प्रति वः षण्मारुतं तु चतस्रोऽन्त्या मरुत्वतीयाः'
इत्यनुक्रमणिका । विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रतिं व एना नमंसाहमेंमि सूक्तेनं भिक्षे सुमतिं तुराणांम् ।

रराणतां मरुतो वेद्याभिर्नि हेळों धत्त वि मुंचध्वमश्वांन् ॥१

प्रतिं । वः । एना । नमंसा । अहम् । एमि । सुऽउक्तेनं ।
भिक्षे । सुऽमतिम् । तुराणांम् ।

रराणतां । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि ।
मुचध्वम् । अश्वांन् ॥१

प्रति । वः । एना । नमसा। अहम् । एमि । सुऽउक्तेन ।
भिक्षे । सुऽमतिम् । तुराणाम् ।

रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळ: । धत्त । वि ।
मुचध्वम् । अश्वान् ॥ १ ॥

.हे मरुतः “वः युष्मान् “अहं “प्रति “एमि अभिगच्छामि ।
केन साधनेन । "नमसा नमस्कारेण हविषा वा । नम
इत्यन्ननाम । तथा “सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण ।
“तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं
“सुमतिं शोभनमतिम् अनुग्रहबुद्धिं “भिक्षे याचे । इन्द्रस्यैव
पुनर्हविष्प्रदानादिदं याच्यते । किंच हे “मरुतः यूयं
“वेद्याभिः वेदितव्याभिः स्तुतिभिः “रराणता रममाणेन
मनसा इत्थंभूताः सन्तः “हेळ: । क्रोधनामैतत् । क्रोधं
युष्मदभिक्रमजनितं “नि “धत्त निकृष्टं धारयत
त्यजतेत्यर्थः । तथा “अश्वान् “वि “मुचध्वम् रथेभ्यो
वियोजयत । क्रोधात् पुनर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

ए॒ष व॒ः स्तोमो॑ मरुतो॒ नम॑स्वान्हृ॒दा त॒ष्टो मन॑सा धायि देवाः ।

उपे॒मा यां॑त॒ मन॑सा जुषा॒णा यू॒यं हि ष्ठा नम॑स॒ इद्वृ॒धास॑ः ॥२

ए॒षः । व॒ः । स्तोम॑ः । म॒रु॒त॒ः । नम॑स्वान् । हृ॒दा । त॒ष्टः । मन॑सा । धा॒यि॒ । दे॒वा॒ः ।

उप॑ । ई॒म् । आ । या॒त॒ । मन॑सा । जु॒षा॒णाः । यू॒यम् । हि । स्थ । नम॑सः । इत् । वृ॒धास॑ः ॥२

एषः । वः । स्तोमः। मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः ।।

उप । ईम् । आ। यात । मनसा। जुषाणाः । यूयम्। हि। स्थ। नमसः । इत् । वृधासः ॥२॥

हे “मरुतः “एष “वः स्तोमः इदानींक्रियमाणप्रकारो वो युष्माकम् । युष्मदर्थं इत्यर्थः । कीदृशोऽयम् । “नमस्वान् । नम इत्यन्ननाम । हविर्लक्षणान्नवान् । न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच 'हृदा “तष्टः युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे “देवाः देवनशीलाः “मनसा अस्मदनुग्रहवता चित्तेन “धायि धार्यताम् । तदर्थं “मनसा आदरया बुद्ध्या "जुषाणाः “ईम् एनां स्तुतिं तद्धविश्च सेवमानाः “उप “आ “यात उपागच्छतैव । मा विलम्बं कुरुत । "यूयं “नमसः अन्नस्य हवीरूपस्य “वृधासः “स्थ "हि वर्धयितारो भवथ खलु । अतो गन्तव्यमेव । “इत् पूरणः ॥

स्तुतासों नो मरुतों मृळयन्तूत स्तुतो मघवा शम्भंविष्ठः ।

ऊ॒र्ध्वा नं॑ः सन्तु को॒म्या वना॒न्यहा॑नि॒ विश्वा॑ मरुतो जिगी॒षा ॥३

स्तु॒तास॑ः । न॒ः । म॒रुत॑ः । मृ॒ळ॒य॒न्तु॒ । उ॒त । स्तु॒तः । म॒घऽवा॑ । शम्ऽभ॑विष्ठः ।

ऊ॒र्ध्वा । न॒ः । स॒न्तु॒ । को॒म्या । वना॑नि । अहा॑नि । विश्वा॑ । म॒रु॒त॒ः । जि॒गी॒षा ॥३

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयन्तु । उत। स्तुतः । मघऽवा । शम्ऽभविष्ठः ।

ऊर्ध्वा । नः । सन्तु। कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

ते “मरुतः “स्तुतासः स्तुताः सन्तः “नः अस्मान् “मृळयन्तु सुखयन्तु । “उत अपि च “मघवा । मघमिति धननाम । अस्मद्दातव्यबहुधनेन तद्वानिन्द्रः “स्तुतः “शंभविष्ठः

सुखस्य भावयितृतमः सन् अस्मान् मृळयतु । किंच हे “मरुतः “नः अस्माकं “जिगीषा ॥ जिगातेर्गतिकर्मणो जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यानि उत्तरत्रानुभूयमानानि “विश्वा सर्वाणि "अहानि दिवसानि “ऊर्ध्वा उन्नतान्युपर्युपरि श्रिया यशसा वा उत्कृष्टानि “कोम्या काम्यानि स्पृहणीयानि “वनानि सर्वैः संभजनीयानि “सन्तु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च सन्त्विति वा योज्यम् । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयन्त्वित्यर्थः ।।

अ॒स्माद॒हं तंवि॒षादीषंमाण॒ इन्द्रांद्भि॒या मंरुतो॒ रेजंमानः ।

यु॒ष्मभ्यं ह॒व्या निशिंतान्यास॒न्तान्या॒रे चंकृमा मृ॒ळतां नः ॥ ४

अ॒स्मात् । अ॒हम् । त॒वि॒षात् । ईषं॑माणः । इन्द्रा॑त् । भि॒या । म॒रु॒तः॒ । रेजं॑मानः ।

यु॒ष्मभ्यं॑म् । ह॒व्या । निऽशिं॑तानि । आ॒स॒न् । तानिं॑ । आ॒रे । च॒कृ॒म॒ । मृ॒ळतं॑ । नः॒ ॥४

अस्मात् । अहम् । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यम् । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम। मृळतं । नः ॥ ४ ॥

हे "मरुतः शृणुत । “अहम् “अस्मात् प्रसिद्धात् “तविषात् बलवतः “इन्द्रात् तत्सकाशात् “भिया भीत्या “ईषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः तथा “रेजमानः वेपमानश्चाभवम् । ततश्च किमायातमिति अत आह । यानि “युष्मभ्यं “हव्या हवींषि “निशितानि संस्कृतानि

“आसन् “तानि तान्येव “आरे “चकृम । दूरे कृतवन्तो वयमिन्द्रभयात् । अतः “नः अस्मान् अनपराधिनः “मृळत मृळयत सुखयत ।।

येन॒ मानां॑सश्चि॒तयं॑न्त उ॒स्रा व्यु॑ष्टिषु॒ शवं॑सा॒ शश्वं॑तीनाम् ।

स नो॑ म॒रुद्भि॑र्वृषभ॒ श्रवो॑ धा उ॒ग्र उ॒ग्रेभि॒ः स्थवि॑रः सहो॒दाः ॥५

येनं । मानां॑सः । चि॒तयं॑न्ते । उ॒स्राः । वि॒ऽउं॑ष्टिषु । शवं॑सा । शश्वं॑तीनाम् ।

सः । न॒ः । म॒रुत्ऽभिः॑ । वृ॒ष॒भ॒ । श्रवः॑ । धा॒ः । उ॒ग्रः । उ॒ग्रेभिः॑ । स्थवि॑रः । स॒ह॒ःऽदाः ॥५

येन । मानासः । चितयन्ते । उस्राः । विऽउष्टिषु । शवसा । शश्वतीनाम् ।।

सः । नः । मुरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः।
उग्रेभिः । स्थविरः । सहःऽदाः ॥५॥

हे इन्द्र "येन “शवसा बलभूतेन त्वयानुगृहीताः “मानासः मान्यास्त्वयाभिमानिताः वा “उस्राः रश्मयः “शश्वतीनां नित्यानां बह्वीनामुषसां “व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु “चितयन्ते चेतयन्ते प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयन्ति । ऐन्द्र्यां दिशि तेनैवानुगृहीता उषसो रश्मय उद्गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । हे “वृषभ वर्षितरिन्द्र “सः तादृशस्त्वं “मरुद्भिः सहितः “श्रवो “धाः सर्वत्र श्रूयमाणमन्नं धेहि स्थापय देहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । “उग्रः उद्गूर्णबलः “सहोदाः । पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहः । तस्य दाता “स्थविरः पुरातनः । कीदृशैर्मरुद्भिः। “उग्रेभिः क्रूरबलैः । एवंमहानुभावः अन्नं देहि ॥

त्वं पा॑हीन्द्र॒ सही॑यसो॒ नॄन्भवा॑ म॒रुद्भि॒रव॑यातहेळाः ।

सु॒प्र॒के॒तेभि॑ः सास॒हिर्दधा॑नो वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥ ६

त्वम् । पा॒हि॒ । इ॒न्द्र॒ । सही॑यसः । नॄन् । भव॑ । म॒रुत्ऽभिः॑ । अव॑यातऽहेळाः ।

सु॒ऽप्र॒के॒तेभिः॑ । स॒स॒हिः । दधा॑नः । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥६

त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नॄन् । भव । मरुत्ऽभिः । अवयातऽहेळाः ।

सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥

हे “इन्द्र “त्वं “पाहि रक्ष । कान् । “सहीयसो “नॄन् सहस्वितमान् त्वदनुग्रहेण अतिप्रवृद्धबलान् नेतॄन् मनुष्यानस्मान् मरुतो वा । किंच “मरुद्भिः साकम् अस्मासु “अवयातहेळ: “भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किंच “सुप्रकेतेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिः सह “सासहिः शत्रूणामभिभविता सन् “दधानः अस्मदभिमतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः । ॥११॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१४ | सूक्तं १.४४ | सूक्तं १.७४ | सूक्तं १.१०४ | सूक्तं १.१३४ | सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ | सूक्तं १.४५ | सूक्तं १.७५ | सूक्तं १.१०५ | सूक्तं १.१३५ | सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ | सूक्तं १.४६ | सूक्तं १.७६ | सूक्तं १.१०६ | सूक्तं १.१३६ | सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ | सूक्तं १.४७ | सूक्तं १.७७ | सूक्तं १.१०७ | सूक्तं १.१३७ | सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ | सूक्तं १.४८ | सूक्तं १.७८ | सूक्तं १.१०८ | सूक्तं १.१३८ | सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ | सूक्तं १.४९ | सूक्तं १.७९ | सूक्तं १.१०९ | सूक्तं १.१३९ | सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० | सूक्तं १.५० | सूक्तं १.८० | सूक्तं १.११० | सूक्तं १.१४० | सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१७१&oldid=207938" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७२

दे. मरुतः। गायत्री।

चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्र ऊती सुदानवः ।

मरुतो अहिभानवः ॥१॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋञ्जती शरुः ।

आरे अश्मा यमस्यथ ॥२॥

तृणस्कन्दस्य नु विशः परि वृङ्क्त सुदानवः ।

ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘चित्रो वः' इति तृचात्मकमष्टमं सूक्तमागस्त्यं मारुतं गायत्रम् । ‘चित्रस्तृचं गायत्रम्' इत्यनुक्रमणिका । लैङ्गिको विशेषविनियोगः ॥

चि॒त्रो वों॑ऽस्तु॒ याम॑श्चि॒त्र ऊ॒ती सु॑दानवः ।

मरु॑तो॒ अहि॑भानवः ॥१

चि॒त्रः । व॒ः । अ॒स्तु॒ । याम॑ः । चि॒त्रः । ऊ॒ती । सु॒ऽदा॒न॒व॒ः ।

मरु॑तः । अहि॑ऽभानवः ॥१

चित्रः। वः। अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुऽदानवः ।

मरुतः । अहिऽभानवः ॥१॥

हे “मरुतः “वः युष्माकं "यामः अस्मद्यज्ञागमः "चित्रः चायनीयः पूज्यः आश्चर्यभूतो वा “अस्तु भवतु । न केवलमागमनमेव चित्रं किंतु हे “सुदानवः शोभनदानाः हे “अहिभानवः अहीयमानप्रकाशाः युष्माकं संबन्धी “चित्रः स आगमः “ऊती ऊत्यै रक्षणाय इष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु । तदागमनं शीघ्रमस्तु अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः ॥

आ॒रे सा वः॑ सुदानवो॒ मरुत ऋञ्ज॒ती शरुः॑ ।

आ॒रे अश्मा॒ यमस्यंथ ॥२

आ॒रे । सा । व॒ः । सु॒ऽदा॒न॒व॒ः । मरुतः । ऋ॒ञ्ज॒ती । शरुः॑ ।

आ॒रे । अश्मां । यम् । अस्यंथ ॥२

आरे। सा। वः । सुऽदानवः। मरुतः । ऋञ्जती। शरुः ।

आरे। अश्मा। यम् । अस्यथ ॥२॥

हे “सुदानवः शोभनदानाः “मरुतः वः युष्माकं संबन्धिनी “ऋञ्जती प्रसाधयन्ती स्वतेजसा स्वात्मानमलंकुर्वती प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा “सा प्रसिद्धा “शरुः हिंसका ऋष्टिः "आरे दूरे भवतु । तथा “यम् “अस्यथ क्षिपथ सः “अश्मा व्यापकः आयुधविशेषः “आरे। दूरनामैतत् । दूरे भवतु मां न प्राप्नोतु । यद्वा । आरेशब्दः आराच्छब्दपर्यायः । स च दूरे समीपे च वर्तते । अत्र समीपवचनः । यम् अस्मत्तोऽन्यम् अस्यथ तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन आयुधविशेषः आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

तृ॒ण॒स्क॒न्दस्य॒ नु विश॒ः परिं वृङ्क्त सुदानवः ।

ऊ॒र्ध्वान्नंः कर्त जी॒वसें ॥३

तृ॒ण॒ऽस्क॒न्दस्यं । नु । विशः॑ । परिं । वृ॒ङ्क्त॒ । सु॒ऽदा॒न॒वः॒ ।

ऊ॒र्ध्वान् । न॒ः । क॒र्त॒ । जी॒वसें ॥३

तृणऽस्कन्दस्य। नु। विशः। परि। वृङ्क्त। सुऽदानवः ।

ऊर्ध्वान्। नः। कर्त। जीवसे ॥३॥

हे मरुतः “सुदानवः शोभनदानाः यूयं “तृणस्कन्दस्य तृणवत् चलनस्वभावस्य शुष्यमाणस्य वा मम “विशः पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजाः “नु क्षिप्रं “परि “वृङ्क्त परिवर्जयत बाधापरिहारेण रक्षत । यद्वा । उक्तलक्षणकालस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत ।

किंच “नः अस्मान् “ऊर्ध्वान् “कर्त कुरुत “जीवसे चिरजीवनाय ।। ॥ १२ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७३

← सूक्तं १.१७२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१७३

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१७४ →

दे. इन्द्रः । त्रिष्टुप्, ४ विराट्स्थाना, विषमपदा वा ।

गायत्साम नभन्यं यथा वेरर्चाम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिष्यदब्धा आ यत्सद्मानं दिव्यं विवासान् ॥१॥

अर्चद्वृषा वृषभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्नो अति यज्जुगुर्यात् ।

प्र मन्दयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥२॥

नक्षद्धोता परि सद्म मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रन्ददश्वो नयमानो रुवद्गौरन्तर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥३॥

ता कर्माषतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भरन्ते ।

जुजोषदिन्द्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुग्म्यो रथेष्ठाः ॥४॥

तमु ष्टुहीन्द्रं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्ठाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषण्वान्ववव्रुषश्चित्तमसो विहन्ता ॥५॥

प्र यदित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कक्ष्ये नास्मै ।

सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावाँ ओपशमिव द्याम् ॥६॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथिन्तमं परितंसयध्यै ।

सजोषस इन्द्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदन्ति वाजैः ॥७॥

एवा हि ते शं सवना समुद्र आपो यत्त आसु मदन्ति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोष्या भूद्गौः सूरीँश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥८॥

असाम यथा सुषखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इन्द्रो वन्दनेष्ठास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥९॥

विष्पर्धसो नरां न शंसैरस्माकासदिन्द्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्पतिं सुशिष्टौ मध्यायुव उप शिक्षन्ति यज्ञैः ॥१०॥

यज्ञो हि ष्मेन्द्रं कश्चिदृन्धञ्जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छा तातृषाणमोको दीर्घो न सिध्रमा कृणोत्यध्वा ॥११॥

मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिद्यस्य मीळ्हुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥१२॥

एष स्तोम इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१३॥

सायणभाष्यम्

‘गायत्साम' इति त्रयोदशर्चं नवमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘गायत्सप्तोना' इत्यनुक्रान्तम् । समूळ्हे दशरात्रे तृतीये छन्दोमे मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । विश्वजितोऽग्निं नरः' इति खण्डे सूत्रितं ’तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम' (आश्व. श्रौ. ८.७) इति ।।

गायत्सामं नभन्यं१ यथा वेरर्चाम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिष्यदब्धा आ यत्सद्मानं दिव्यं विवासान् ॥
१

गायंत् । सामं । नभन्यंम् । यथां । वेः । अर्चाम । तत् ।
ववृधानम् । स्वःऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदब्धाः । आ । यत् । सद्मानंम्
। दिव्यम् । विवासान् ॥१

गायत् । साम । नभन्यम् । यथा । वेः । अर्चाम । तत् ।
ववृधानम् । स्वःऽवत् ।।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदब्धाः । आ । यत् । सद्मानम्
। दिव्यम् । विवासान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र “नभन्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभतिर्वधकर्मा, ‘नभति अर्दति ' (नि. २. १९. १०) इति वधकर्मसु गणनात् । तादृशं “साम हे इन्द्र “यथा “वेः येन प्रकारेण वेत्सि तथा “गायत् गायत्युद्गाता । “तत् तस्मात् यतः स्तौति ततः कारणात् “ववृधानं वर्धमान “स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वच्छस्त्रं यथा वेः तथा “अर्चाम पूजयाम शंसामेत्यर्थः । स्तुतमनु शंसतीति न्यायात् । यद्वा। तदुक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथा अर्चाम। किंच “धेनवः दोग्ध्र्यः “अदब्धाः अहिंसिताः “गावः “यत् “बर्हिषि “सद्मानं सीदन्तं “दिव्यं दिवि भवमिन्द्रं त्वाम् “आ “विवासान् । विवासतिः परिचरणकर्मा । आगत्य परिचरन्ति क्षीरं दुहन्ति तथा अर्चाम॥

अर्च॒द्वृषा॒ वृषं॑भि॒ः स्वेदुं॑हव्यैर्मृ॒गो नाश्नो॒ अति॒ यज्जुं॑गु॒र्यात्

।

प्र मं॑न्द॒युर्म॒नां गूं॒र्त॒ होता॒ भरं॑ते॒ मर्यो॑ मिथु॒ना यजं॑त्रः ॥२

अर्चं॑त् । वृषां॑ । वृषं॑ऽभिः । स्वऽइ॑दुं॑हव्यैः । मृ॒गः । न ।
अश्नः॑ । अतिं॑ । यत् । जु॒गु॒र्यात् ।

प्र । म॒न्द॒युः । म॒नाम् । गू॒र्ता॒ । होतां॑ । भरं॑ते । मर्यः॑ ।
मि॒थु॒ना । यजं॑त्रः ॥२

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽइदुहव्यैः । मृगः । न ।
अश्नः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र। मन्दयुः । मनाम् । गूर्त । होता । भरते। मर्यः । मिथुना
। यजत्रः ॥ २ ॥

“वृषा हविषां वर्षिता अयं यजमानः “स्वेदुहव्यैः
स्वायत्तेद्धहविष्कैः । यद्वा । स्वयंप्राप्तेन्धकं हव्यं येषां

तादृशैः । “वृषभिः वर्षकैर्हविष्प्रदातृभिः अध्वर्य्वादिभिर्विशिष्टः सन् "अर्चत् अर्चयतीन्द्रम् । यद्वा । वृषा फलस्य वर्षितायमिन्द्रः उक्तलक्षणैरध्वर्य्वादिभिरर्च्यते । “यत् यस्मात् "अश्नः व्यापकः पानाद्यर्थं धावन् “मृगो न हरिणादिरिवायमिन्द्रः अश्नोऽशनशीलः सन् "अति "जुगुर्यात् अत्यर्थमुद्युङ्क्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुत्पिपासादितः शीघ्रमुद्युङ्क्ते तथायमिन्द्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्चति । यद्वा । अयमिन्द्रो यत् यथा अश्नो मृग इव अति जुगुर्यात भक्षयेत् तथा अर्चतीत्यर्थः । किंच हे “गूर्त उद्गूर्णेन्द्र “मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां “मन्दयुः स्तुतियुक्तः “मर्यः “होता मानुषः एतन्नामकः ऋत्विक् “यजत्रः यागनिष्पादकः सन् “मिथुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौ वा जायापतिरूपः सन् “प्र “भरते प्रकर्षेण संपादयति तस्मादर्चतीत्यर्थः ।

नक्ष॒द्धोता॒ परि॒ सद्म॑ मि॒ता यन्भर॒द्गर्भ॒मा श॒रद॑ः पृथि॒व्याः ।

क्रन्द॒दश्वो॒ नय॑मानो रु॒वद्गौर॒न्तर्दू॒तो न रोद॑सी चर॒द्वाक् ॥३

नक्ष॑त् । होता॑ । परि॑ । सद्म॑ । मि॒ता । यन् । भर॑त् । गर्भ॑म् । आ । श॒रद॑ः । पृ॒थि॒व्याः ।

क्रन्द॑त् । अश्व॑ः । नय॑मानः । रु॒वत् । गौः । अ॒न्तः । दू॒तः । न । रोद॑सी॒ इति॑ । च॒र॒त् । वाक् ॥३

नक्षत् । होता । परि । सद्म । मिता। यन् । भरत् । गर्भम् । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रन्दत्। अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अन्तः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत्। वाक् ॥३॥

“होता होमनिष्पादकोऽयमग्निः “मिता परिमिता “सद्म सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि “परि “यन् परितो गच्छन् “नक्षत् व्याप्नोति । व्याप्य च “शरदः संवत्सरसंबन्धिनं “पृथिव्याः भूम्याश्च संबन्धिनं “गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविर्लक्षणम् “आ “भरत् आहरति स्वीकरोति । संभरति वा । संवत्सरपर्यन्तं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा । संवत्सरसंबन्धिनं वसन्तादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत् । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति श्रुतेः । तथा कृत्वा “क्रन्ददश्वः । लुप्तोपममेतत् । अश्व इव क्रन्दति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । “नयमानः नयन्निन्द्राय हविर्भारम् । किंच "गौः गन्ता उद्धृत्तो वृष इव "रुवत् रौति शब्दायते । किं कुर्वन् । “दूतो “न वार्ताहरो दूत इव “रोदसी रोदस्योर्द्यवापृथिव्योः “अन्तः मध्ये रोदस्योरन्तरा "वाक् स्तूयमानः स्तुवन् वा देवान् “चरत् चरति गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय द्युलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि

कर्मणि वा ' क्विब्वचि० ' इत्यादिना क्विब्दीर्घौ संप्रसारणाभावश्च ।।

ता क॒र्माषंतरास्मै॒ प्र च्यौ॒त्नानिं देव॒यन्तों भरन्ते ।

जुजोंष॒दिन्द्रों द॒स्मवंर्चा॒ नासंत्येव॒ सुग्म्यों रथे॒ष्ठाः ॥४

ता । क॒र्म॒ । अषंऽतरा । अ॒स्मै॒ । प्र । च्यौ॒त्नानिं । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । भ॒र॒न्ते॒ ।

जुजोंषत् । इन्द्रः॑ । द॒स्मऽवंर्चाः । नासंत्याऽइव । सुग्म्यः॑ । र॒थे॒ऽस्थाः ॥४

ता। कर्म । अषऽतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवऽयन्तः । भरन्ते ।

जुजोषत् । इन्द्रः। दस्मऽवर्चाः । नासत्याऽइव । सुग्म्यः । रथेऽस्थाः ॥ ४ ॥

“ता तानि "अषतरा अर्षतराणि व्याप्ततराणि वा हवींषि "अस्मै इन्द्राय तदर्थं "कर्म कुर्मः संपादयामः ॥ कृञ्श्छान्दसे वर्तमानार्थे लुङि ‘मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् । छन्दस्युभयथा ' इति अर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः ॥ “च्यौत्नानि च्यावयितॄणि दृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा “देवयन्तः देवानात्मन इच्छन्तो यजमानाः “प्र “भरन्ते प्रकर्षेण संपादयन्ति । तद्वद्वयमपि संपादयाम इत्यर्थः । "दस्मवर्चाः दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षयणबलो वा “नासत्येव नासत्याविव अश्विनाविव । तौ हि द्यावापृथिव्यात्मानौ । ताविव "सुग्म्यः सुगम्यः सुखेन गन्तुं शक्यः रथेष्ठाः रथे वर्तमान एवंभूतः सन् "जुजोषत् अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवताम् ॥

तमु॑ ष्टु॒हीन्द्रं॒ यो ह॒ सत्वा॒ यः शूरो॑ म॒घवा॒ यो र॑थे॒ष्ठाः ।

प्र॒ती॒चश्चि॒द्योधी॑या॒न्वृष॑ण्वान्ववव्रु॒ष॑श्चि॒त्तम॑सो विह॒न्ता ॥५

तम् । ऊ॒ँ इति॑ । स्तु॒हि॒ । इन्द्र॑म् । यः । ह॒ । सत्वा॑ । यः । शूर॑ः । म॒घवा॑ । यः । र॒थे॒ऽस्थाः ।

प्र॒ती॒चः । चि॒त् । योधी॑यान् । वृष॑ण्ऽवान् । व॒व॒व्रुष॑ः । चि॒त् । तम॑सः । वि॒ऽह॒न्ता ॥५

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । इन्द्रम् । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः। मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषण्वान् । ववव्रुषः । चित् । तमसः । विऽहन्ता ॥ ५ ॥

"तमु तमेव "इन्द्रं "स्तुहि हे होतः स्तुतिं कुरु। किमस्याधिक्यमिति उच्यते । "यो “ह यः खलु “सत्वा अतिप्रभूतबलः । यद्वा । सत्वा सादकः शत्रूणाम् । "यः च “शूरः शौर्योपेतः "मघवा बलवानन्नवान् वा । "यः च "रथेष्ठाः रथे वर्तमानः । किंच प्रतीचश्चित् प्रत्यभिमुखं योद्धुरपि “योधीयान् योद्धृतमः ॥ प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्विनन्तात् लुप्तमकारात् शसि ‘अचः' इति अकारलोपे चौ ' इति दीर्घः । ‘अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति विभक्तिरुदात्ता ॥ "वृषण्वान् । वृषाणो वर्षितारो वज्रादयः । तद्वान् । वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथः ' (.ऋ सं. २. १६. ६) इति हि निगमः । तथा “ववव्रुषश्चित्तमसः आवरकस्यापि तमसो मेघादेः "विहन्ता विशेषेण घातकः । यस्मादेवंमहानुभावः तस्मात् स्तुहि ॥ ॥ १३ ॥

प्र यदि॒त्था मं॑हि॒ना नृभ्यो॒ अस्त्यरं॒ रोद॑सी क॒क्ष्ये॒३॒ नास्मै॑ ।

सं विंव्य इन्द्रों वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावाँ ओपशमिंव द्याम् ॥६

प्र । यत् । इत्था । महिना । नृऽभ्यः । अस्ति । अरंम् । रोदंसी इति । कक्ष्ये३ इति । न । अस्मै ।

सम् । विव्ये । इन्द्रः । वृजनंम् । न । भूमं । भर्ति । स्वधाऽवांन् । ओपशम्ऽइंव । द्याम् ॥६

प्र। यत् । इत्था । महिना। नृऽभ्यः। अस्ति । अरम् । रोदसी इति । कक्ष्ये३ इति । न । अस्मै ।

सम् । विव्ये । इन्द्रः। वृजनम्। न। भूम। भर्ति। स्वधाऽवान्। ओपशम्ऽइव । द्याम् ॥६॥

“यत् यः इन्द्रः “महिना महत्त्वेन स्वैश्वर्येण "नृभ्यः नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः “प्र "अस्ति प्रभवति ईष्टे स्वर्गादिप्रदाने रक्षितुम् "अस्मै रक्षकायेन्द्राय "रोदसी

द्यावापृथिव्यौ "कक्ष्ये कक्ष्ययते सती संचाराय “न "अरं नालं न पर्याप्ते । जगतोऽधीशस्येन्द्रस्य संचारायाल्पत्वात् द्यावापृथिव्यौ म पर्याप्ते इत्यर्थः । सृष्टादपि स्रष्टुर्महिम्नोऽधिकत्वादिति भावः । अयम् "इन्द्रो “वृजनं “न “भूम भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव । वृजेः कर्तनार्थस्येदं रूपम् ॥ तदिव तद्यथा आवृणोति तथायमपि स्वतेजसा “सं “विव्ये सम्यगावृणोति लोकत्रयम् । किंचायं “स्वधावान् अन्नवान् वृष्टिलक्षणोदकवान् वा "द्यां दिवं "भर्ति बिभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । “ओपशमिव । ईषदुपशेते इत्योपशं शृङ्गं तद्वृषभ इव । यद्वा । परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यन्तरिक्षाख्यं लोकद्वयम् ओपशम् । तदिव द्यां बिभर्ति । लोकत्रयमपि बिभर्तीत्यर्थः ।। भृञो लटि छान्दसः शपो लुक् ॥

स॒मत्सु॑ त्वा शूर स॒तामु॑रा॒णं प्र॑प॒थिन्त॑मं परितंस॒यध्यै॑ ।

स॒जोषं॑स॒ इन्द्रं॒ मदे॑ क्षो॒णीः सू॒रिं चि॒द्ये अ॑नु॒मद॑न्ति॒ वाजै॑ः ॥
७

स॒मत्ऽसु॑ । त्वा॒ । शू॒र॒ । स॒ताम् । उ॒रा॒णम् ।
प्र॒प॒थिन्ऽत॑मम् । प॒रि॒ऽत॒ंस॒यध्यै॑ ।

स॒ऽजोषं॑सः । इन्द्र॑म् । मदे॑ । क्षो॒णीः । सू॒रिम् । चि॒त् । ये ।
अ॒नु॒ऽमद॑न्ति । वाजैः॑ ॥७

समत्ऽसु । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् ।
प्रपथिन्ऽतमम् । परिऽतंसयध्यै ।

सुऽजोषसः । इन्द्रम् । मदे । क्षोणीः । सूरिम् । चित् । ये ।
अनुऽमदन्ति । वाजैः ॥ ७॥

हे "शूर शौर्योपेतेन्द्र "समत्सु संग्रामेषु "सतां स्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनाम् "उराणम् उरूण्यतिप्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणं "प्रपथिन्तमं प्रकृष्टमार्गतमं सुकृतिनामुत्तममार्गभूतम् "इन्द्रं शत्रूणां दारकं “त्वा त्वां "परितंसयध्यै अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुम् । भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे । "मदे तव मदार्थं च "सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा "क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतन्ते । कीदृशास्ते । “ये “वाजैः बलैः "अनुमदन्ति अनुकूलं मादयन्ति संग्रामे मरुतस्तमेव स्वामिनं कृत्वा मादयन्ति हर्षयन्तीत्यर्थः । यद्वा । ये यजमाना वाजैहविर्भिर्मादयन्ति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभूता ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागेषूक्तलक्षणविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतन्ते ॥

ए॒वा हि ते॒ शं सव॑ना समु॒द्र आपो॒ यत्त॑ आ॒सु मद॑न्ति दे॒वीः ।

विश्वा॑ ते॒ अनु॒ जोष्या॑ भू॒द्गौः सू॒रीँश्चि॒द्यदि॑ धि॒षा वेषि॒ जना॑न् ॥८

ए॒व । हि । ते॒ । शम् । सव॑ना । स॒मु॒द्रे । आप॑ः । यत् । ते॒ । आ॒सु । मद॑न्ति । दे॒वीः ।

विश्वा॑ । ते॒ । अनु॑ । जोष्या॑ । भू॒त् । गौः । सू॒रीन् । चि॒त् । यदि॑ । धि॒षा । वेषि॑ । जना॑न् ॥८

एव । हि। ते। शम्। सवना। समुद्रे । आपः। यत् । ते। आसु । मदन्ति । देवीः ।

विश्वा । ते। अनु। जोष्या। भूत् । गौः। सूरीन् । चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान् ॥८॥

हे इन्द्र “एवा “हि एवं हि सति “ते तव संबन्धीनि सवनानि । सूयते सोमोऽत्रेति सवनानि सोमयागाः । ते “शं सुखकरा भवन्ति । कथं सति । "यत् यदि “देवीः देव्यः द्योतमानाः “आपः समुद्रे उदकसमुद्रवणापादानभूतेऽन्तरिक्षे "आसु प्रजासु निमित्तभूतासु "ते त्वां "मदन्ति मादयन्ति ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ यदा प्राण्युपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निर्वर्तयेत्यर्थः । किंच हे इन्द्र “विश्वा “गौः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक् "ते त्वाम् अनुक्रमेण जोष्या जोषणार्हा प्रीणयित्री “भूत् भवति । कदा । "यदि "सूरींश्चित् स्तोत्रादिप्रेरयितॄन् स्तोतृजनानपि “धिषा धिषणया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा “वेषि कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वदर्था भवति ॥

असा॑म॒ यथा॑ सुष॒खाय॑ एन स्वभि॒ष्टयो॑ न॒रां न शंसैः॑ ।

अस॒द्यथा॑ न॒ इन्द्रो॑ वन्दने॒ष्ठास्तु॒रो न कर्म॒ नय॑मान उ॒क्था ॥ ९

असा॑म । यथा॑ । सु॒ऽस॒खाय॑ः । ए॒न॒ । सु॒ऽअ॒भि॒ष्टय॑ः ।
न॒राम् । न । शंसै॑ः ।

अस॑त् । यथा॑ । नः॒ । इन्द्र॑ः । व॒न्द॒ने॒ऽस्थाः । तु॒रः । न ।
कर्म॑ । नय॑मानः । उ॒क्था ॥९

असाम । यथा । सुऽसखायः । एन । सुऽअभिष्टयः ।
नराम् । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्थाः । तुरः । न ।
कर्म । नयमानः । उक्था ॥९॥

हे “एन इन ईश्वर इन्द्र "यथा सुसखायः शोभनत्वद्रूपसहायवन्तः "असाम भूयास्म किंच "स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम । किमिव । "नरां “न “शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसनैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति तद्वत् । इदानीं परोक्षेणाह । “नः अस्मभ्यम् "इन्द्रः “वन्दनेष्ठाः अस्मत्स्तुतौ वर्तमानः सन् “तुरो "न त्वरमाण इव नः अस्माकं "कर्म "उक्था उक्थैः शस्त्रैः “नयमानः फलं प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सन् अस्मदीयेन कर्मणा फलप्रापयिता "यथा "असत् भवेत् । हे ऋत्विजः तथा कुरुतेति शेषः ।।

विष्पंर्धसो न॒रां न शंसैंर॒स्माकां॑स॒दिन्द्रो॒ वज्रं॑हस्तः ।

मि॒त्रा॒युवो॒ न पूर्प॑तिं॒ सुशि॑ष्टौ मध्या॒युव॒ उप॑ शिक्षन्ति य॒ज्ञैः ॥ १०

विऽस्प॑र्धसः । न॒राम् । न । शंसैः॑ । अ॒स्माक॑ । अ॒स॒त् । इन्द्रः॑ । वज्र॑ऽहस्तः ।

मि॒त्र॒ऽयुवः॑ । न । पूः॒ऽप॑तिम् । सुऽशि॑ष्टौ । म॒ध्य॒ऽयुवः॑ । उप॑ । शि॒क्ष॒न्ति॒ । य॒ज्ञैः ॥१०

विऽस्पर्धसः । नराम् । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इन्द्रः । वज्रऽहस्तः ।।

मित्रऽयुवः । न । पूःऽपतिम् । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिक्षन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥

"नरां नेतॄणां मध्ये सस्पर्धान् नरान् यथा "विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वद्वयमपीन्द्रं “शंसैः स्तुतिभिः सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च "वज्रहस्तः

विरोधिशिक्षणाय सर्वदा वज्रधारी “इन्द्रः अस्माकम् "असत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच मित्रायुवो न मित्रेच्छवो हितैषिण इव “सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं पूर्पतिं पुरः स्वामिनं यथा अभिमतदानेन पूजयन्ति तथा “मध्यायुवः अस्माकं श्रियां यशसां च मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्य्वादयः "यज्ञैः यज्ञसाधनै हविःस्तोत्रादिभिः "उप "शिक्षन्ति उपेत्य यजन्ते । शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ ॥ १४ ॥

य॒ज्ञो हि ष्मेन्द्रं॒ कश्चिं॑दृ॒न्धञ्जुं॑हुरा॒णश्चि॒न्मनं॑सा परि॒यन् ।

ती॒र्थे नाच्छां तातृषा॒णमोकों दी॒र्घो न सि॒ध्रमा कृं॑णो॒त्यध्वां ॥११

य॒ज्ञः । हि । स्म॒ । इन्द्रं॑म् । कः । चि॒त् । ऋ॒न्धन् । जु॒हु॒रा॒णः । चि॒त् । मनं॑सा । प॒रि॒ऽयन् ।

ती॒र्थे । न । अच्छं । त॒तृ॒षा॒णम् । ओकः॑ । दी॒र्घः । न ।
सि॒ध्रम् । आ । कृ॒णो॒ति॒ । अध्वां ॥११

यज्ञः । हि । स्म । इन्द्रम् । कः । चित् । ऋन्धन् ।
जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे। न । अच्छ। ततृषाणम्। ओकः । दीर्घः। न । सिध्रम्
। आ । कृणोति । अध्वा ॥११॥

“कश्चित् "यज्ञः यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायी "ऋन्धन् वर्धयन्
भवति । इन्द्रं यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः । “जुहुराणश्चित्
कुटिलगतिस्तु कश्चित् "मनसा केवलेन "परियन् परितो
गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन् वर्तते । यद्वा । परि
वर्जनार्थः । वर्जयित्वा गच्छन्नेदं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः ।
तीर्थे प्रसिद्धे मार्गे "अच्छ आभिमुख्येन समीपे वर्तमानम्
“ओकः पानीयादिकं सदनं "ततृषाणं पिपासायुक्तं यथा
अविलम्बेन प्रीणाति । स यथा तत्सदनमागच्छतीत्यर्थः ।

तद्वत् यज्ञेन कश्चित् पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति । कुटिलस्य दृष्टान्तः । "दीर्घो "न वक्रत्वेनातिदूरः "अध्वा मार्ग इव । स यथा “सिध्रं फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषम् "आ “कृणोति अर्वाक्करोति नीचैः करोति वर्जयतीत्यर्थः । तस्माद्यज्ञमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेन्द्रं तर्पयति । तद्विलक्षणस्तु वर्जयत्येव ॥

मो षू णं इ॒न्द्रात्रं पृ॒त्सु दे॒वैरस्ति॒ हि ष्मां ते शुष्मिन्नव॒याः ।

म॒हश्चि॒द्यस्यं मी॒ळ्हुषों य॒व्या ह॒विष्मंतो म॒रुतो॒ वन्दं॑ते॒ गीः ॥ १२

मो इतिं । सु । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । अत्रं । पृ॒त्ऽसु । दे॒वैः । अस्तिं । हि । स्म॒ । ते॒ । शु॒ष्मि॒न् । अ॒व॒ऽयाः ।

म॒हः । चि॒त् । यस्यं । मी॒ळ्हुषः॑ । य॒व्या । ह॒विष्मंतः ।
म॒रुतः॑ । वन्दंते । गीः ॥१२

मो इति । सु। नः । इन्द्र । अत्र । पृत्ऽसु । देवैः । अस्ति ।
हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवऽयाः ।

महः । चित् । यस्य । मीळ्हुषः । यव्या । हविष्मतः ।
मरुतः । वन्दते । गीः ॥ १२ ॥

हे "इन्द्र "अत्र "पृत्सु एषु उपस्थितेषु संग्रामेषु वृष्ट्यर्थं
मेघजयेषु "देवैः मरुदादिभिः सह "नः अस्मान् “मो “षु मैव
त्याक्षीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यस्वेत्यर्थः । हे 'शुष्मिन्
बलवन्निन्द्र “अस्ति हि "स्म “ते अस्ति हि स्म तव खलु ।
तव किमस्तीति उच्यते । "अवयाः अवयजनम् अवयुज्य
पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुद्यः"ळ पृथगप्यस्ति
हविर्भागः । केवलं मरुद्भ्य एव दीयते नास्मभ्यम् अतः
कथं योत्स्यामीति न मन्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । अवयाः

शत्रूणां वर्जनाय गन्ता वज्रोऽस्ति ते । किंच "हविष्मतः प्रदेयहवियुक्तस्य "मीळ्हुषः हविष्प्रदातुः । यद्वा । एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणम् । "यस्य मम “यव्या फलेनेन्द्रेण वा सह मिश्रयन्ती "गीः स्तुतिशस्त्रादिरूपा वाक् 'महश्चित् महतोऽपि मीळ्हुषः सेक्तॄन् हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतः मरुतो "वन्दते स्तौति ।।

अथ त्रयोदश्या सूक्तादिमारभ्य कृत स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयते ॥

ए॒ष स्तोमं॑ इन्द्र॒ तुभ्यं॑म॒स्मे ए॒तेनं॑ गा॒तुं हं॑रिवो विदो नः ।

आ नों॑ ववृत्याः सुवि॒तायं॑ देव वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदां॑नुम् ॥१३

ए॒षः । स्तोम॑ः । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् । अ॒स्मे इति॑ । ए॒तेन॑ ।
गा॒तुम् । ह॒रि॒ऽव॒ः । वि॒द॒ः । न॒ः ।

आ । न॒ः । व॒वृ॒त्या॒ः । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒व॒ । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् ।
वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥१३

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । अस्मे इति । एतेन ।
गातुम् । हरिऽवः । विदः । नः ।

आ। नः । ववृत्याः । सुविताये । देव । विद्याम । इषम् ।
वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १३ ॥

हे "इन्द्र “एष "स्तोमः इदानींकारितप्रकारः स्तोत्रविशेषः "तुभ्यं त्वदर्थम् । हे "हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र “एतेन स्तोत्रेण गमनेन वा “नः अस्मदीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः विदस्व । विदित्वा च हे देव "सुविताय सुहिताय शोभनगमनाय वा नः अस्मान् “आ “ववृत्याः आवर्तस्व

अस्मद्यागं प्रत्यागच्छ । विद्याम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ॥
१५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७४

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

पृष्ठ्ये षडहे स्तोमवृद्धौ स्तोमातिशंसनार्थं होत्रकैरेतच्छस्तव्यम्।

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नॄन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नस्तरुत्रस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥१॥

दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दर्त् ।

ऋणोरपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥२॥

अजा वृत इन्द्र शूरपत्नीर्द्यां च येभिः पुरुहूत नूनम् ।

रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥३॥*

शेषन्नु त इन्द्र सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य मह्ना ।

सृजदर्णांस्यव यद्युधा गास्तिष्ठद्धरी धृषता मृष्ट वाजान् ॥४॥

वह कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्स्यूमन्यू ऋज्रा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिषद्वज्रबाहुः ॥५॥

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेरूञ्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।

प्र ये पश्यन्नर्यमणं सचायोस्त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यम् ॥६॥

रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ क्षां दासायोपबर्हणीं कः ।

करत्तिस्रो मघवा दानुचित्रा नि दुर्योणे कुयवाचं मृधि श्रेत् ॥७॥

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥८॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीरृणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमति शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥९॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वध स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१०॥

- १.१७४.३

सायणभाष्यम्

‘त्वं राजा' इति दशर्चं दशमं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘त्वं राजा दश' इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठ्ये षळहे स्तोमवृद्धौ स्तोमातिशंसनार्थं होत्रकैरेतच्छस्तव्यम् । ‘ऐन्द्राणि त्रैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन्’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति सूत्रम् ॥

त्वं राजेंन्द्र ये चं देवा रक्षा नृन्पाह्यंसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पंतिर्मुघवां नुस्तरुंत्रुस्त्वं सुत्यो वसंवानः सहोुदाः ॥१

त्वम् । राजां । इुन्द्रु । ये । चु । दुेवाः । रक्षं । नॄन् । पुाहि । अुसुरु । त्वम् । अुस्मान् ।

त्वम् । सत्ऽपंतिः । मुघऽवां । नुः । तरुंत्रः । त्वम् । सुत्यः । वसंवानः । सुहुःऽदाः ॥१

त्वम् । राजा । इन्द्र । ये। च । देवाः । रक्ष । नॄन् । पाहि । असुर । त्वम् । अस्मान् ।

त्वम् । सत्ऽपतिः । मघऽवा । नः । तरुत्रः । त्वम् । सत्यः । वसवानः । सहःऽदाः ॥ १ ॥

हे "इन्द्र “त्वं “राजा अधिपतिः सर्वस्य जगतः । किंच "ये “देवाः मरुदादयः सन्ति तेषामपि विशेषेण । अतो हे "असुर शत्रूणां निरसितः “त्वं “नॄन् अस्मान् कर्मनेतॄन् यजमानान् “रक्ष पालय। विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । “त्वं च

“सत्पतिः सतां सतः कर्मफलस्य वा पाता “मघवा धनवान् “नः अस्माकं “तरुत्रः तारयिता पापात् किंच “त्वं “सत्यः अबाध्यः सत्यफलो वा “वसवानः स्वतेजसा सर्वं छादयन् वसूनि वा कुर्वन् स्तोतृभ्यः “सहोदाः सहसो बलस्य दाता भवेति शेषः ॥

दनो॒ विशं॑ इन्द्र मृ॒ध्रवां॑चः स॒प्त यत्पुर॒ः शर्म॒ शारं॑दी॒र्दर्त् ।

ऋ॒णोर॒पो अं॑नव॒द्यार्णा॒ यूनें॑ वृ॒त्रं पुं॑रु॒कुत्सां॑य रन्धीः ॥२

दनः॑ । विशः॑ । इ॒न्द्र॒ । मृ॒ध्रऽवां॑चः । स॒प्त । यत् । पुरः॑ । शर्म॑ । शारं॑दीः । दर्त् ।

ऋ॒णोः । अ॒पः । अ॒न॒व॒द्य॒ । अर्णाः॑ । यूनें॑ । वृ॒त्रम् । पु॒रु॒ऽकुत्सां॑य । र॒न्धी॒ः ॥२

दनः । विशः । इन्द्र । मृध्रऽवाचः । सप्त। यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् ।

ऋणोः । अपः । अनवद्य । अर्णाः । यूने। वृत्रम् । पुरुऽकुत्साय । रन्धीः ॥ २ ॥

हे "इन्द्र त्वं वृत्रसंबन्ध्यसुराणां पुरभेदनसमये “मृधवाचः मर्षणवचनाः "विशः तदीयाः प्रजाः “शर्म सुखं यथा भवति तथा “दनः अदमयः ॥ दमेरिदं रूपम् । यद्वा । वर्णव्यत्ययः ॥ नदः । अनदः अशब्दयः असुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दमकरोः। कदेति आह। “यत् यदा “शारदीः प्रत्यग्राः। यद्वा । एतत्संवत्सरलक्षकः । संवत्सरपर्यन्तं दृढीकृता अपि । “सप्त “पुरः एतत्संख्याकाः पुरीः "दर्त् अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः । दृणातेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक् ।' रात्सस्य' (पा. सू. ८. २. २४) इति नियमात् तलोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे

"अनवद्य कातरत्वानिन्दावन् हे इन्द्र “अर्णाः अरणशीलाः “अपः तदीयदुर्गस्थानानि उदकाश्रयाणि तटाकादीन् “ऋणोः । अगमयः प्रावर्तयः । भग्नान्यकरोः । एवमुपद्रुत्य “पुरुकुत्साय एतन्नाम्ने राज्ञे "यूने नित्यतरुणाय तदर्थं “वृत्रम् एतन्नामकमसुरं “रन्धीः असाधयः अहनः । अयमैतिहासिकपक्षः । निरुक्तरूढ्या तु हे इन्द्र मृध्रवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा दनः अदमयः । अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यद्यदा सप्त पुरः शारदीर्दर्त् सर्पणस्वभावान् प्रत्यग्रान् वृष्ट्या जगत्पूरकान् मेघानदारयः तदेत्यर्थः । तथा कृत्वा हे अनवद्य अर्णा अरणस्वभावा अपः ऋणोः अगमयः प्रावर्तयः कुल्यादिरूपेण । अनन्तरं यूने पुरुकुत्साय वृत्रं मुख्यं मेघं रन्धीः असाधयः अहनः । अयमर्थः ‘त्वं ह त्यदिन्द्र सप्त युध्यन् । (ऋ. सं. १. ६३. ७) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । यास्कस्त्वेवं व्याख्यात्- दनो दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु ' (निरु. ६. ३१) इति ॥

अजा॒ वृतं इन्द्र॒ शूरंपत्नी॒र्द्यां च॒ येभिः॑ पुरुहूत नू॒नम् ।

रक्षों अ॒ग्निम॒शुष॒ं तूर्वंयाणं सिं॒हो न दमे॒ अपांसि॒ वस्तोः॑ ॥
३

अजं । वृतः॑ । इ॒न्द्र॒ । शूरंऽपत्नीः । द्याम् । च॒ । येभिः॑ ।
पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । नू॒नम् ।

रक्ष॒ो इतिं । अ॒ग्निम् । अ॒शुषंम् । तूर्वंयाणम् । सिं॒हः । न ।
दमें । अपांसि । वस्तोः॑ ॥३

अज । वृतः । इन्द्र । शूरऽपत्नीः । द्याम् । च । येभिः ।
पुरुऽहूत । नूनम् ।।

रक्षो इति । अग्निम् । अशुषम् । तूर्वयाणम् । सिंहः । न ।
दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

हे “इन्द्र शूरपत्नीः शूरैः रक्षोभिः पालिताः “वृतः । वर्तन्ते आस्विति वृतोऽसुरपुरीः । यद्वा । शूरा यजमानाः । तैः पालिताः वृतो वेदिभूमीः । “अज गच्छ जेतुम् । तथा कृत्वा “द्यां “च "नूनम् अवश्यम् अज । किं त्वमेक एव न । हे “पुरुहूत बहुभिर्बहुधा वा आहूतेन्द्र "येभिः मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् । तथा कृत्वा “अशुषम् आशोषयितारमशान्तं वा “तूर्वयाणं तूर्णगमनम् “अग्निं वैद्युतं होमाधारं वा अग्निं “रक्षो रक्षस्वैव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । “दमे गृहे "अपांसि कर्माणि कुर्वन् "वस्तोः वस्तुम् । यद्वा । वासयितुं स्थापयितुम् । कारयितुमित्यर्थः । यज्ञद्विट्सु हतेष्वग्नौ सुस्थिरे सति यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे दृष्टान्तः । “सिंहः इव । स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरभङ्गगमने वा दृष्टान्तः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमृगान् हन्तुं धावति तद्वत् ॥

शेष॒न्नु त इं॑न्द्र॒ सस्मि॒न्योनौ॒ प्रश॑स्तये॒ पवी॑रवस्य म॒ह्ना ।

सृ॒जदर्णा॒ंस्यव॒ यद्यु॒धा गास्तिष्ठ॒द्धरी॑ धृष॒ता मृ॑ष्ट॒ वाजा॑न् ॥४

शेषं॑न् । नु । ते । इ॒न्द्र॒ । सस्मि॑न् । योनौ॑ । प्रऽश॑स्तये । पवी॑रवस्य । म॒ह्ना ।

सृ॒जत् । अर्णा॑ंसि । अवं॑ । यत् । यु॒धा । गाः । तिष्ठं॑त् । हरी॒ इति॑ । धृ॒ष॒ता । मृ॒ष्ट॒ । वाजा॑न् ॥४

शेषन् । नु। ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रऽशस्तये । पवीरवस्य । मह्ना ।

सृजत् । अर्णांसि। अव । यत् । युधा। गाः । तिष्ठत् । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥४॥

हे “इन्द्र “ते शत्रवः “सस्मिन् सर्वस्मिन् समाने वा “योनौ स्वकीये स्थाने अन्तरिक्षे वा । योनिरन्तरिक्षम्। “नु क्षिप्रं “शेषन् शेरताम् ।। शीङो लेटि अडागमः। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। सिब्बहुलम् इति सिप् । किमर्थम्। “प्रशस्तये प्रशंसनाय त्वत्स्तुतये। त्वन्महिमज्ञापनाय' इत्यर्थः। किं सेवनादिसाधनेनेत्याह । “पवीरवस्य कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा “मह्ना महिम्ना । त्वद्वज्रप्रहारेण हता मेघाः शत्रवो वा तत्रैव शेरते निपातेन पलायन्ते इत्यर्थः । किंच “यत् यदा “युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन युद्धेन वा “गाः गच्छसि तदा “अर्णांसि उदकानि अव “सृजत् अवासृजः । अवाङ्मुखम् अपातयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तदर्थं "हरी अश्वौ “तिष्ठत् अध्यतिष्ठः ॥ अत्रापि पुरुषव्यत्ययः । यद्वा । यदा हरी अधितिष्ठसि तदावासृजः । अथैवं कृत्वा “वाजान् अन्नानि सस्यादिलक्षणानि “धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन “मृष्ट शोधय प्रवर्धयेत्यर्थः ।।

वह॒ कुत्सं॑मिन्द्र॒ यस्मिं॑ञ्चा॒कन्स्यू॑म॒न्यू ऋ॒ज्रा वात॒स्याश्वा॑ ।

प्र सूर॑श्च॒क्रं वृ॑हताद॒भीके॒ऽभि स्पृधो॑ यासिष॒द्वज्र॑बाहुः ॥५

वह॑ । कुत्स॑म् । इ॒न्द्र॒ । यस्मि॑न् । चा॒कन् । स्यू॒म॒न्यू इति॑ । ऋ॒ज्रा । वात॑स्य । अश्वा॑ ।

प्र । सूरः॑ । च॒क्रम् । वृ॒ह॒ता॒त् । अ॒भीके॑ । अ॒भि । स्पृधः॑ । या॒सि॒ष॒त् । वज्र॑ऽबाहुः ॥५

वह । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । ऋज़्रा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रम् । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः। यासिषत् । वज्रऽबाहुः ॥ ५ ॥

हे “इन्द्र “कुत्सम् एतन्नामानमृषिं प्राप्तं “स्यूमन्यू । ‘स्यूमकम्' (नि. ३. ६. ५) इति सुख- नाम । तदिच्छन्तौ सततगामिनौ वा “ऋज्रा ऋजुगामिनौ “वातस्य वायोः समानवेगौ “अश्वा तदीयावश्वौ "वह प्रस्थापय । “यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं “चाकन कामयसे तर्पयसे वा हविरादिकम् । तदर्थं “सूरः प्रेरकः सूर्यः “चक्रं स्वमण्डलं स्वरथचक्रं वा “अभीके आसन्ने देशे “बृहतात् ऊर्ध्वं गमयतु प्रकाशयतु । अथ परोक्षेणाह। “वज्रबाहुः अयमिन्द्रः “स्पृधः संग्रामं कुर्वतः शत्रून् “अभि “यासिषत् अभियातु ॥ ॥ १६ ॥

ज॒घ॒न्वाँ इं॑न्द्र मि॒त्रेरूं॑ञ्चो॒दप्रं॑वृद्धो हरिवो॒ अदां॑शून् ।

प्र ये पश्यं॑न्नर्य॒मणं॒ सचा॒योस्त्वयां॑ शू॒र्ता वहं॑माना॒ अपं॑त्यम्
॥६

ज॒घ॒न्वान् । इ॒न्द्र॒ । मि॒त्रेरू॑न् । चो॒दऽप्र॑वृद्धः । ह॒रि॒ऽव॒ः ।
अदा॑शून् ।

प्र । ये । पश्य॑न् । अ॒र्य॒मणं॑म् । सचा॑ । आ॒योः । त्वया॑ ।
शू॒र्ताः । वह॑मानाः । अप॑त्यम् ॥६

जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेरून् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः ।
अदाशून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणम् । सच । आयोः । त्वया ।
शूर्ताः । वर्तमानाः । अपत्यम् ॥६॥

हे “इन्द्र “हरिवः हरिभ्यां तद्वन् त्वं “चोदप्रवृद्धः चोदनैः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन् "अदाशून् अदातॄन् “मित्रेरून् मित्राणां यजमानानाम् ईरयितॄन् बाधकान् तद्वैरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा “जघन्वान् हतवानसि। किंच "ये “अर्यमणं दातारं त्वां “प्र “पश्यन् पश्यन्ति ते नराः "आयोः

मनुष्यस्याध्वर्य्वादेः हविर्लक्षणान्नस्य वा "सचा सह “शूर्ताः क्षिप्रा हविष्प्रदानेन “त्वया “अपत्यं कुलस्यापातयितारं पुत्रं “वहमानाः ये सन्ति ते प्र पश्यन् । यद्वा । ये अर्यमणं त्वां पश्यन्ति ते एवं भवन्ति । यद्वा । ये नरा अर्यमणं यं कंचिद्दातारं पश्यन् पश्यन्तस्त्वामयजन्त आयोर्मनुष्यस्य सचा सहायभूतास्त्वया शूर्ताः क्षिप्ता वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये सन्ति तान् जघन्वान् भवेत्यर्थः ।।

रप॑त्कु॒विरि॑न्द्रा॒र्कसा॑तौ॒ क्षां दा॒सायो॑प॒बर्ह॑णीं कः ।

कर॑त्ति॒स्रो म॒घवा॒ दानु॑चित्रा॒ नि दु॑र्यो॒णे कुय॑वाचं मृ॒धि श्रे॑त् ॥७

रप॑त् । कु॒विः । इ॒न्द्र॒ । अ॒र्कऽसा॑तौ । क्षाम् । दा॒साय॑ । उ॒प॒ऽबर्ह॑णीम् । क॒रिति॑ कः ।

करंत् । ति॒स्रः । म॒घऽवां । दानुंऽचित्राः । नि । दु॒र्यो॒णे । कुयंवाचम् । मृ॒धि । श्र॒ेत् ॥७

रपत्। कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षाम् । दासाय । उपऽबर्हणीम् । करिति कः ।।

करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचित्राः । नि । दुर्योणे । कुयवाचम् । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे “इन्द्र त्वां "कविः क्रान्तदर्शी अनूचानो वा होता “अर्कसातौ अर्चनीयस्यान्नस्य लाभे निमित्तभूते सति “रपत् स्तौति । यद्वा । एतन्नामर्षी रपत् अस्तौत् अन्नार्थम् । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादाः इत्यर्थः । तथा च "दासाय प्राण्युपक्षपयित्रेऽसुराय “क्षां भूमिम् उपबर्हणीं शय्यां “कः अकरोः । हत्वा भूमावपातय इत्यर्थः । करोतेर्लुङि ‘मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ॥ अथ परोक्षकृतः । “मघवा धनवान् अयमिन्द्रः “तिस्रः भूमीः । दार्शिकपाशुकसौमिकरूपा

भूमीः क्षित्यन्तरिक्षद्युरूपा वा भूमीः "दानुचित्राः दानेन देयैर्धनैर्वा चायनीयाः "करत् करोति । यद्वा । तिस्रः अयोरजतहिरण्यमयाः पुरीर्दानुचित्राः खण्डनेन चित्रा अकरोत् । तथा "दुर्योणे दुष्टयोनौ स्थाने एतन्नामकस्य राज्ञः प्रीत्यर्थं वा "कुयवाचं कुत्सितं शब्दायन्तमेतन्नामानमसुरं "मृधि संग्रामे "नि "श्नेत् हिंसितवान् ॥

सना॒ ता तं इन्द्र॒ नव्या॒ आगु॒ः सहो॒ नभोऽविंरणाय पू॒र्वीः ।

भि॒नत्पुरो॒ न भिदो॒ अदेंवीर्न॒नमो॒ वध॒रदेंवस्य पी॒योः ॥८

सनां । ता । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । नव्याः । आ । अ॒गु॒ः । सहः । नभः । अविंऽरणाय । पू॒र्वीः ।

भि॒नत् । पुरः॑ । न । भिदः॑ । अदे॑वीः । न॒नमः॑ । वधः॑ । अदे॑वस्य । पी॒योः ॥८

सना । ता । ते । इन्द्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अविऽरणाय । पूर्वीः ।

भिनत् । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे "इन्द्र "ते तव संबन्धीनि "सना सदातनानि नित्यानि तानि शौर्याणि "नव्याः नवतराः इदानींतना ऋषयः "आगुः आगच्छन्ति स्तुतिव्याजेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कानि तानीति उच्यते । "पूर्वीः बह्वीः "नभः हिंसाः ॥ नभेर्हिंसार्थात् क्विप् । तदन्तस्येदं रूपम् ॥ "ता हिंसाः "अविरणाय अविगतरणाय संग्रामनाशनाय "सहः अभ्यभवः । तदर्थं "भिदः भेत्तॄर्घातिकाः "अदेवीः आसुरीः "पुरो न पुरीरपि "भिनत् विदारितवानसि । पुरुषव्यत्ययः । नशब्दश्चार्थे ॥

तथा “अदेवस्य अस्तुत्यस्य “पीयोः हिंसकस्यासुरस्य “वधः वज्रं “ननमः अनमयः अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा । हे इन्द्र सना नित्यं तत्तकाले ते तव संबन्धिन्यः ता तानि । लिङ्गव्यत्ययः । ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या नूत्नाः स्तुत्याः सत्यः आगुः आगच्छन्ति । किमर्थम् । अविरणाय अविरमणाय प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकान् बन्धकान् वा मेघान् सहः मर्षणमकरोः । किंच अदेवीः पुरः अवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुटबन्धनान् भिनत् भिन्नानकरोः । तथा अदेवस्य अदेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृत्रस्य वधर्वज्रं ननमः अनमयः ॥

त्वं धुनि॑रिन्द्र॒ धुनि॑मतीरृ॒णोर॒पः सी॒रा न स्रव॑न्तीः ।

प्र यत्स॑मु॒द्रमति॑ शूर॒ पर्षि॑ पा॒रया॑ तु॒र्वशं॒ यदुं॑ स्व॒स्ति ॥९

त्वम् । धुनिः॑ । इ॒न्द्र॒ । धुनिं॑ऽमतीः । ऋ॒णोः । अ॒पः । सी॒राः । न । स्रवं॑न्तीः ।

प्र । यत् । स॒मु॒द्रम् । अतिं॑ । शू॒र॒ । पर्षि॑ । पा॒रयं॑ । तु॒र्वशं॑म् । यदुं॑म् । स्व॒स्ति ॥९

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर। पर्षि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥९॥

हे “इन्द्र “त्वं “धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि । अतः “धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः । अथवा । धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकारी असुरः । स एव प्रतिबन्धकतया यासां तादृशीः । “अपः “ऋणोः अगमयः भूमाववपातयः । तत्र दृष्टान्तः । “स्रवन्तीः प्रवहन्तीः “सीरा “न । नदीनामैतत् ।

सरणवतीर्नदीरिव । तद्वत्संतती इत्यर्थः। एवं कृत्वा हे “शूर “यत् यदा “समुद्रम् अति "पर्षि अतिक्रम्य पूरयस्युदकं तदानीं “तुर्वशं “यदुम् उभावपि राजर्षी “स्वस्ति अविनाशं “पारय अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च मन्त्रान्तरं-’त्वमपो यदवे तुर्वशायारमयः' (ऋ. सं. ५. ३१. ८) इति ।।

त्वम॒स्माक॑मिन्द्र वि॒श्वध॑ स्या अवृ॒कत॑मो न॒रां नृ॑पा॒ता ।

स नो॒ विश्वा॑सां स्पृ॒धां स॑हो॒दा वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥ १०

त्वम् । अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । वि॒श्वध॑ । स्याः॒ । अ॒वृ॒कऽत॑मः । न॒राम् । नृ॒ऽपा॒ता ।

सः । न॒ः । विश्वा॑साम् । स्पृ॒धाम् । स॒ह॒ःऽदाः । वि॒द्याम॑ ।
इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥१०

त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । विश्वध । स्याः । अवृकऽतमः ।
नराम् । नृऽपाता ।।

सः । नः। विश्वासाम् । स्पृधाम् । सहःऽदाः । विद्याम ।
इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥१०॥

हे “इन्द्र “त्वमस्माकं “विश्वध विश्वस्मिन्नपि काले
विश्वप्रकारैर्वा “अवृकतमः । यद्वा । दातृतम इत्यर्थः ।
“स्याः भव । तथा “नरां “नृपाता अस्मदीयानां
पुत्रभृत्यादिरूपाणां बहूनां मनुष्याणां सर्वदा रक्षको भव ।
अपरो नृशब्दोऽनुवादः । किंच “सः त्वं “विश्वासां “स्पृधां
सर्वासां स्पर्धानिमित्तानाम् अस्मत्सेनानां “सहोदाः
तासामर्थाय बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतम् ॥ ॥ १७
॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७५

← सूक्तं १.१७४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१७५

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१७६ →

दे. इन्द्रः।। १ स्कंधोग्रीवी बृहती, २-५ अनुष्टुप्, ६ त्रिष्टुप्

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसातमः ॥१॥

आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावाँ इन्द्र सानसिः पृतनाषाळमर्त्यः ॥२॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।

सहावान्दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥३॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान ओजसा ।

वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥४॥

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युम्निन्तम उत क्रतुः ।

वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥५॥

यथा पूर्वेभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मय इवापो न तृष्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

'मत्स्यपायि' इति षड़ृचमेकादशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रम् । आद्या स्कन्धोग्रीवी बृहती द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । 'द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिण्युरोबृहती वा स्कन्धोग्रीवी वा ' (

अनु. ७.३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषायाः 'आनुष्टुभं तु' इति विशेषवचनेनापोदितत्वादनुष्टुभः । 'मत्सि षळानुष्टुभं तु त्रिष्टुबन्तं त्वाद्या स्कन्धोग्रीवी' इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये स्वरसाम्नि आद्यस्तृचः स्तोत्रियः ।" अभिजिद्बृहत्पृष्ठः' इति खण्डे सूत्रितं- मत्स्यपायि ते मह एमेनं प्रत्येतन' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

मत्स्यपा॑यि ते॒ मह॒ः पात्र॑स्येव हरिवो मत्स॒रो मद॑ः ।

वृषा॑ ते॒ वृष्ण॒ इन्दु॑र्वा॒जी स॑हस्र॒सात॑मः ॥१

मत्सि॑ । अपा॑यि । ते॒ । मह॑ः । पात्र॑स्यऽइव । ह॒रि॒ऽव॒ः । म॒त्स॒रः । मद॑ः ।

वृषा॑ । ते॒ । वृष्णे॑ । इन्दु॑ः । वा॒जी । स॒ह॒स्र॒ऽसात॑मः ॥१

मत्सि। अपायि । ते । महः । पात्रस्यऽइव । हरिऽवः ।
मत्सरः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे। इन्दुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

हे "हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र “महः महान् पूज्योऽयं सोमः “पात्रस्येव तत्पात्रेणेव सोमपात्रेण यथा धार्यते सोमस्तत्सदृशेन “ते त्वया । तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा । पात्रस्येव ते तव स्वभूतो महो महान् सोम इति वा योजना । “अपायि पीयते ॥ आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः ॥ यतः पिबसि अतः “मत्सि माद्यसि मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते तथा अत्यधिकं पिब पीत्वा च मादयस्वेत्यर्थः । किंच “वृष्णे “ते अभिमतवर्षित्रे तुभ्यम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। “मत्सरः मदसाधनः “मदः तर्पयिता “वृषा वर्षिता “इन्दुः क्लेदयिता आह्लादकारीत्यर्थः। “वाजी अन्नवान् ।

अन्नवा(का)र्यतृप्तिसद्भावादन्नवानित्युच्यते ।
“सहस्रसातमः अपरिमितदातृतमः
सहस्रपुरुषसंभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा
एवंमहानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

आ नं॑स्ते गन्तु मत्स॒रो वृषा॒ मदो॒ वरे॑ण्यः ।

स॒हावाँ॑ इन्द्र सान॒सिः पृं॑तना॒षाळमं॑र्त्यः ॥२

आ । न॒ः । ते॒ । ग॒न्तु॒ । म॒त्स॒रः । वृषा॑ । मदः॑ । वरे॑ण्यः ।

स॒हऽवा॑न् । इ॒न्द्र॒ । सा॒न॒सिः । पृ॒त॒ना॒षाट् । अमं॑र्त्यः ॥२

आ । नः । ते । गन्तु। मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहऽवान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनाषाट्। अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे "इन्द्र "ते त्वां "नः अस्मदीयः मत्सरः मर्षणसाधनः सोमः “आ “गन्तु आगच्छतु । कीदृशोऽयम् । "वृषा वर्षकः "मदः तर्पयिता “वरेण्यः वरणीयः "सहावान् सहायवान् सहसा बलेन तद्वान् वा "सानसिः संभजनीयः पृतनाषाट् शत्रुसेनायाः अभिभविता “अमर्त्यः अविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु । यद्वा । उत्तरार्धं इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र सहवान् अस्मद्दत्तसोमसहायवान् बलवान् वा सानसिरस्माभिः संभजनीयः पृतनाषाडमर्त्यश्च भवसि ॥

त्वं हि शूर॒ः सनिंता चो॒दयो॒ मनुं॑षो॒ रथंम् ।

स॒हावा॒न्दस्युं॑मव्र॒तमोष॒ः पात्रं॒ न शो॒चिषां ॥३

त्वम् । हि । शूरः॑ । सनिंता । चो॒दयः॑ । मनुं॑षः । रथंम् ।

स॒ह॑ऽवां॑न् । दस्युं॑म् । अ॒व्र॒तम् । ओषः॑ । पात्रं॑म् । न ।
शो॒चिषां ॥३

त्वम् । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथम् ।।

सहऽवान् । दस्युम् । अव्रतम् । ओषः । पात्रम् । न ।
शोचिषा ।। ३ ।।

हे इन्द्र “त्वं खलु “शूरः शौर्योपेतः "सनिता दातासि । अतः "मनुषः मनुष्यस्य मे "रथं रंहणं स्पन्दनं मनोरथं वा स्वर्गगमनसाधनं यज्ञाख्यं रथं वा “चोदयः प्रेरय । किंच त्वं "सहावान् सोमसहायवान् बलवान् वा भूत्वा "दस्युम् उपक्षपयितारम् "अव्रतम् अकर्माणमननुष्ठायिनम् "ओषः दह । किमिव "शोचिषा दीप्त्या ज्वालया अग्निः "पात्रं "न स्वाधारं पात्रविशेषमिव । यागाधिकारी सन् यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥

मु॒षा॒य सूर्यं॑ कवे च॒क्रमीशा॑न॒ ओज॑सा ।

वह॒ शुष्णा॑य व॒धं कुत्स॑ं वात॒स्याश्वै॑ः ॥४

मु॒षा॒य । सूर्य॑म् । क॒वे॒ । च॒क्रम् । ईशा॑नः । ओज॑सा ।

वह॑ । शुष्णा॑य । व॒धम् । कुत्स॑म् । वात॑स्य । अश्वै॑ः ॥४

मुषाय । सूर्यम् । कवे । चक्रम् । ईशानः । ओजसा ।।

वह । शुष्णाय । वधम् । कुत्सम् । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

हे "कवे क्रान्तदर्शिन्निन्द्र "ईशानः समर्थः सन् "सूर्यं सूर्यस्य ॥ 'सुपां सुपो भवन्ति । इति षष्ठ्येकवचनस्य द्वितीयैकवचनादेशः ॥ तत्संबन्धि "चक्रम् एकम् "ओजसा बलेन सामर्थ्यातिशयेन "मुषाय अमुष्णाः ॥ 'छन्दसि शायजपि ' इति शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरथस्य

चक्रद्वयमस्ति एकमिन्द्रो मुमुष इतीतिहासः । तथा च मन्त्रान्तरं-' प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायायान्यत् ' (ऋ. सं. ५. २९, १०) इति । किंच “शुष्णाय एतन्नामकायासुराय तद्वधार्थम् । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । शुष्णं हन्तुमित्यर्थः । "कुत्सं कर्तनसाधनं “वधं वज्रं "वातस्य वायोः “अश्वैः वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन् "वह अवहः शुष्णं हन्तुं वज्रमधारयः । यद्वा । शुष्णवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदीयैर्धनैः कुत्सं महर्षिमगमः शुष्णासुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र ‘त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथ ' (ऋ. सं. १. ५१. ६), ' कुत्साय शुष्णमशुषम् ' (ऋ. सं. ४. १६. १२) इत्यादीति ॥

शु॒ष्मिन्तंमो॒ हि ते॒ मदों द्यु॒म्निन्तंम उ॒त क्रतुं॑ः ।

वृ॒त्र॒घ्ना वरिवो॒विदा मंसी॒ष्ठा अंश्व॒सातंमः ॥५

शु॒ष्मिन्ऽतंमः । हि । ते॒ । मदः॑ । द्यु॒म्निन्ऽतंमः । उ॒त । क्रतुः॑ ।

वृ॒त्र॒ऽघ्ना । व॒रि॒व॒ःऽविदा । म॒ंसी॒ष्ठाः । अ॒श्व॒ऽसातंमः ॥५

शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युम्निन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।

वृत्रऽघ्ना । वरिवःऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र “ते तव मदः सोमपानजनितः "शुष्मिन्तमः बलवत्तमः। “उत अपि च ते “क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थः “द्युम्निन्तमः अतिशयेनान्नवान् यशोवान् वा ॥ उभयत्र ‘अयस्मयादीनि च्छन्दसि ' इति भसंज्ञया बाधितत्वात् न लोपः ॥ हे इन्द्र “अश्वसातमः अश्वोपलक्षितबहुधनदास्त्वं “वृत्रघ्ना वृत्रघातिनौ "वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा

वेदयितारौ लम्भयितारौ तव मदक्रतू "मंसीष्ठाः अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनौ धनदातारौ च स्यातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ।।

यथा॒ पूर्वे॑भ्यो जरि॒तृभ्य॑ इन्द्र॒ मय॑ इ॒वापो॒ न तृष्य॑ते ब॒भूथ॑ ।

तामनु॑ त्वा नि॒विद॑ जोहवीमि वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥ ६

यथा॑ । पूर्वे॑भ्यः । ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ । इ॒न्द्र॒ । मयः॑ऽइव । आपः॑ । न । तृष्य॑ते । ब॒भूथ॑ ।

ताम् । अनु॑ । त्वा॒ । नि॒ऽविद॑म् । जो॒ह॒वी॒मि॒ । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥६

यथा । पूर्वेभ्यः । जरितृऽभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।

ताम् । अनु । त्वा । निऽविदम् । जोहवीमि । विद्याम ।
इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥६॥

हे इन्द्र “पूर्वेभ्यो "जरितृभ्यः पुरातनेभ्यो गरितृभ्यः स्तोतृभ्यः “मयइव "बभूथ । मयः सुखम् । सुखस्वरूपमिवाभवः । तद्वत् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव । तत्र दृष्टान्तः । "तृष्यते "आपो “न तृषार्तस्योदकानि यथा सुखकराणीति तद्वत् । तस्मात् “तां “निविदं त्वत्प्रीतिकरीं प्रसिद्धां स्तुतिं “त्वा तुभ्यम् "अनु "जोहवीमि पुनःपुनः करोमि । यद्वा । तां निविदमनु । ' तृतीयार्थे ' (पा. सू. १. ४. ८५) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ तया स्तुत्या त्वां जोहवीमि । पुनःपुनराह्वयामि । विद्याम इति व्याख्यातम् ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७६

दे. इन्द्रः । अनुष्टुप्, ६ त्रिष्टुप् ।

मत्सि नो वस्यइष्टय इन्द्रमिन्दो वृषा विश ।

ऋघायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विन्दसि ॥१॥

तस्मिन्ना वेशया गिरो य एकश्चर्षणीनाम् ।

अनु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कृषद्वृषा ॥२॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पञ्च क्षितीनां वसु ।

स्पाशयस्व यो अस्मध्रुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥३॥

असुन्वन्तं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्चिदोहते ॥४॥

आवो यस्य द्विबर्हसोऽर्केषु सानुषगसत् ।

आजाविन्द्रस्येन्दो प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥५॥

यथा पूर्वेभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मय इवापो न तृष्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

म॒त्सिं नो॒ वस्यंइष्टय॒ इन्द्रंमिन्दो॒ वृषा विंश ।

ऋ॒घा॒यमां॑ण इन्वसि॒ शत्रु॒मन्ति॒ न विंन्दसि ॥१

मत्सिं । न॒ः । वस्यः॑ऽइष्टये । इन्द्रं॑म् । इ॒न्दो॒ इतिं । वृषां । आ । वि॒श॒ ।

ऋ॒घा॒यमां॑णः । इ॒न्व॒सि॒ । शत्रुं॑म् । अन्तिं । न । वि॒न्द॒सि॒ ॥ १

मत्सि। नः । वस्यःऽइष्टये । इन्द्रम् । इन्दो इति। वृषा । आ । विश ।

ऋघायमाणः । इन्वसि । शत्रुम् । अन्ति। न । विन्दसि ॥ १ ॥

हे “इन्दो क्लेदयितः सोम त्वं नो “वस्यइष्टये वसीयसो धनस्य प्राप्तये उक्तलक्षणाय यागाय वा “इन्द्रं “मत्सि मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेन्द्रं “वृषा कामानां वर्षिता “आ “विश । अथ तथा पीतः सन् “ऋघायमाणः शत्रून् हिंसयन “इन्वसि व्याप्नोषि । अतः “अन्ति अन्तिके "शत्रुं न

“विन्दसि न लभसे । यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन पलायिताः अतो न विन्दसि । यद्वा । उत्तरार्धं इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वा ऋघायमाणः सन् इन्वसि । अन्तिके शत्रुं न विन्दसि ॥

तस्मि॒न्ना वे॑शया॒ गिरो॒ य एक॑श्चर्षणी॒नाम् ।

अनु॑ स्व॒धा यमु॒प्यते॒ यवं॒ न चर्कृ॑ष॒द्वृषा॑ ॥२

तस्मि॑न् । आ । वे॒श॒य॒ । गिरः॑ । यः । एकः॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।

अनु॑ । स्व॒धा । यम् । उ॒प्यते॑ । यव॑म् । न । चर्कृ॑षत् । वृषा॑ ॥२

तस्मिन् । आ । वेशय । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनाम् ।

अनु। स्वधा । यम् । उप्यते । यवम् । न । चर्कृषत् । वृषा ॥ २ ॥

हे अन्तरात्मन् होतर्वा “तस्मिन् प्रसिद्धं इन्द्रे “गिरः स्तुतिरूपाः वाचः "आ "वेशय स्थापय तं स्तुहीत्यर्थः । “य इन्द्रः “चर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणाम् “एकः एक एव स्थानीयः । “यम् “अनु यमेवेन्द्रमनु “स्वधा हविर्लक्षणमन्नम् “उप्यते दीयत इत्यर्थः । स चेन्द्रः “वृषा वर्षकः सन् “यवं “न यवमिव पक्वं यवं यथा “चर्कृषत् क्रमेण अददते कर्षकाः तद्वददात्ते । यद्वा । अनु स्वधा अन्नसाधनं व्रीह्यादिकमुप्यते भूमौ । यस्येन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यते इत्यर्थः । स च वृषा वृष्टेर्वर्षिता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कृषत् पुनःपुनः करोति अङ्कुरयति । हविःसाधनत्वप्राशस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवंमहानुभावे इन्द्रे गिर आ वेशयेति ॥

यस्य॒ विश्वा॑नि॒ हस्त॑यो॒ः पञ्च॑ क्षिती॒नां वसु॑ ।

स्पा॒शयं॑स्व॒ यो अं॑स्म॒ध्रुग्दि॒व्येवा॒शनिं॑र्जहि ॥३

यस्य॑ । विश्वा॑नि । हस्त॑योः । पञ्च॑ । क्षि॒ती॒नाम् । वसु॑ ।

स्पा॒शयं॑स्व । यः । अ॒स्म॒ऽध्रुक् । दि॒व्याऽइ॑व । अ॒शनिः॑ ।
ज॒हि॒ ॥३

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पञ्च । क्षितीनाम् । वसु ।

स्पाशयस्व । यः । अस्मऽध्रुक् । दिव्याऽइव । अशनिः ।
जहि ॥ ३ ॥

"यस्य इन्द्रस्य “हस्तयोः “पञ्च “क्षितीनाम् । क्षियन्ति निवसन्ति गच्छन्ति वा क्षितयो मनुष्याः । पञ्चानां मनुष्याणां प्रीणयितृणि “विश्वानि सर्वाणि "वसु वसूनि

धृतानि भवन्ति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पञ्च जनाः । चत्वारो वर्णाः निषादपञ्चमाः पञ्च जना इत्यन्ये । स तादृशेन्द्र त्वं “स्पाशयस्व बाधस्व । “यो “अस्मध्रुक् अस्मभ्यं द्रुह्यति तम् । केन प्रकारेणेति स उच्यते । "दिव्या दिवि भवा “अशनिः “इव अशनिर्भूत्वा अस्मद्द्वेष्टॄन् "जहि ॥

असुंन्वन्तं समं जहि दूणाशं यो न ते मयंः ।

अस्मभ्यंमस्य वेदंनं दद्धि सूरिश्चिंदोहते ॥४

असुंन्वन्तम् । समम् । जहि । दुःऽनशंम् । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यंम् । अस्य । वेदंनम् । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥४

असुन्वन्तम् । समम् । जहि । दुःऽनशम् । यः । न । ते।
मयः । ।

अस्मभ्यम् । अस्य । वेदनम् । दद्धि । सूरिः । चित् ।
ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र "असुन्वन्तं सोमाभिषवमकुर्वाणम् ।
त्वामयजन्तमित्यर्थः । “दूणाश दुःखेन नाशनीयं "समम् ।
अयं सर्वानुदात्तः सर्वशब्दपर्यायः । अयष्टॄन् सर्वान् । यद्वा
। सममेकोद्योगेनाविशेषण वा “जहि । तेन
किमपराद्धमिति अत आह । “यः “ते तव “मयः । मय इति
सुखनाम। तव सुखहेतुः "न भवति । यो होमेन स्तुत्या वा
न प्रीणाति तं जहि। किंच “अस्य वेदनं धनम् “अस्मभ्यं
“दद्धि देहि ।। ‘दद दाने ' इत्यस्मात् व्यत्ययेन परस्मैपदम्
। छान्दसः शपो लुक् ॥ “सूरिश्चिदोहते । चित् एवार्थे ।
सूरिस्तव स्तोता एव ओहते । वहति प्राप्नोति धनम् ।।

आवो॒ यस्यं द्वि॒बर्हंसो॒ऽर्केषुं सानु॒षगसंत् ।

आ॒जाविन्द्रंस्येन्दो॒ प्रावो॒ वाजेंषु वा॒जिनंम् ॥५

आवः॑ । यस्यं । द्वि॒ऽबर्हंसः । अ॒र्केषुं । सा॒नु॒षक् । असंत् ।

आ॒जौ । इन्द्रंस्य । इ॒न्दो॒ इतिं । प्र । आ॒व॒ः । वाजेंषु ।
वा॒जिनंम् ॥५

आवः । यस्य । द्विऽबर्हसः । अर्केषु । सानुषक् । असत्
।।

आजौ । इन्द्रस्य । इन्दो इति । प्र । आवः । वाजेषु ।
वाजिनम् ॥ ५॥

हे “इन्दो सोम तव “यस्य “द्विबर्हसः
स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्य “अर्केषु

मन्त्रेषु “सानुषक् सानुषङ्गः सातत्यम् असत् भवेत् तम् आवः । तं यजमान रक्षसि तर्पयसि वा । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिन्द्रं हे इन्दो यदार्केषु सानुषगसत् भवेः तदावः अरक्षः अतर्पयो वा । तस्यैव “इन्द्रस्य “आजौ संग्रामे हे सोम “वाजिनं तथान्नवन्तं तमिन्द्रं “वाजेषु बलेष्वन्नेषु वा निमित्तभूतेषु “प्रावः प्रकर्षेण अरक्षयः । पानसमये तर्पयित्वा संग्रामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्तशत्रुधनतर्पणेन वा अरक्षः इत्यर्थः ॥

यथा॒ पूर्वे॑भ्यो जरि॒तृभ्यं॑ इन्द्र॒ मयं॑ इ॒वापो॒ न तृष्यं॑ते ब॒भूथं॑ ।

तामनुं॑ त्वा नि॒विदं॑ जोहवीमि वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥ ६

यथां॑ । पूर्वे॑भ्यः । ज॒रि॒तृऽभ्यः॑ । इ॒न्द्र॒ । मयः॑ऽइव । आपः॑ । न । तृष्यं॑ते । ब॒भूथं॑ ।

ताम् । अनुं । त्वा॒ । नि॒ऽविदं॑म् । जो॒ह॒वी॒मि॒ । वि॒द्यामं॑ ।
इ॒षम् । वृ॒जनं॑म् । जी॒रऽदां॑नुम् ॥६

यथा । पूर्वेभ्यः । जरितृऽभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः ।
न । तृष्यते । बभूथ ।

ताम् । अनु। त्वा। निऽविदम् । जोहवीमि । विद्याम ।
इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥६॥

‘ यथा पूर्वेभ्यः' इति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ | सूक्तं १.३७ | सूक्तं १.६७ | सूक्तं १.९७ | सूक्तं १.१२७ | सूक्तं १.१५७ | सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ | सूक्तं १.३८ | सूक्तं १.६८ | सूक्तं १.९८ | सूक्तं १.१२८ | सूक्तं १.१५८ | सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ | सूक्तं १.३९ | सूक्तं १.६९ | सूक्तं १.९९ | सूक्तं १.१२९ | सूक्तं १.१५९ | सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० | सूक्तं १.४० | सूक्तं १.७० | सूक्तं १.१०० | सूक्तं १.१३० | सूक्तं १.१६० | सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ | सूक्तं १.४१ | सूक्तं १.७१ | सूक्तं १.१०१ | सूक्तं १.१३१ | सूक्तं १.१६१ | सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ | सूक्तं १.४२ | सूक्तं १.७२ | सूक्तं १.१०२ | सूक्तं १.१३२ | सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ | सूक्तं १.४३ | सूक्तं १.७३ | सूक्तं १.१०३ | सूक्तं १.१३३ | सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१७६&oldid=207943" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७७

← सूक्तं १.१७६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१७७

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः।

सूक्तं १.१७८ →

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिग्युक्त्वा हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥१॥

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।

ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ्हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥२॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मद्रिक् ॥३॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णं बर्हिरा तु शक्र प्र याहि पिबा निषद्य वि मुचा हरी इह ॥४॥

ओ सुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङुप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ आ चर्षणिप्राः' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘आ चर्षणिप्राः पञ्च' इत्यनुक्रमणिका । होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्य विशेषविनियोगः । ‘ ऐन्द्राणि त्रैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिग्युक्त्वा हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥१

आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानाम् । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक् । युक्त्वा । हरी इति । वृषणा । आ । याहि । अर्वाङ् ॥१

आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानाम् । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

स्तुतः । श्रवस्यन् । अवंसा । उप । मद्रिक् । युक्त्वा । हरी इति । वृषणा । आ । याहि । अर्वाङ् ॥ १ ॥

अयम् “इन्द्रः “चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । “जनानां सर्वेषां “वृषभः कामानां वर्षिता । तथा "कृष्टीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां “राजा स्वामी “पुरुहूतः बहुभिराहूतः । ईदृश इन्द्रोऽस्मानाजानातु आगच्छतु वा । उत्तरार्धः परोक्षवादः । हे इन्द्र “स्तुतः अस्माभिः “श्रवस्यन् हविर्लक्षणान्नमिच्छन् “अवसा अस्मद्रक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सन् “मद्रिक मदभिमुखमञ्चन् “वृषणा वर्षकौ युवानौ “हरी अश्वौ युक्त्वा रथे योजयित्वा “अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् “आ “याहि आगच्छ ॥

ये ते॒ वृषं॑णो वृष॒भासं॑ इन्द्र ब्रह्म॒युजो॒ वृषं॑रथासो॒ अत्याः॑ ।

ताँ आ तिं॑ष्ठ तेभि॒रा यां॑ह्य॒र्वाङ्हवा॑महे त्वा सु॒त इं॑न्द्र॒ सोमें॑ ॥२

ये । ते॒ । वृष॑णः । वृ॒ष॒भासः॑ । इ॒न्द्र॒ । ब्र॒ह्म॒ऽयुजः॑ ।
वृष॑ऽरथासः । अत्याः॑ ।

तान् । आ । ति॒ष्ठ॒ । तेभिः॑ । आ । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् ।
हवा॑महे । त्वा॒ । सु॒ते । इ॒न्द्र॒ । सोमे॑ ॥२

ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मऽयुजः ।
वृषऽरथासः । अत्याः ।

तान्। आ । तिष्ठ। तेभिः । आ। याहि । अर्वाङ् । हवामहे
। त्वा । सुते । इन्द्र । सोमे ॥ २ ॥

हे "इन्द्र "ते तव संबन्धिनः "वृषणः वर्षका युवानो
वर्षणवन्तो वा "वृषभासः श्रेष्ठाः "ब्रह्मयुजः परिवृढेन
मन्त्रेण युज्यमानाः "वृषरथासः वर्षणरथवन्तः । तत्र
नियुक्ता इत्यर्थः । ईदृशाः "अत्याः अश्वा "ये सन्ति "तान्
आ "तिष्ठ आश्रय आरोह । "तेभिः तैः "अर्वाङ्

अस्मदभिमुखम् “आ “याहि आगच्छ । वयं च हे “इन्द्र “सोमे "सुते सति “त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः ॥

आ तिं॑ष्ठ॒ रथं॒ वृषं॑णं॒ वृषां॑ ते सु॒तः सोम॒ः परिं॑षिक्ता॒ मधूं॑नि ।

यु॒क्त्वा वृषं॑भ्यां वृषभ क्षिती॒नां हरिं॑भ्यां याहि प्र॒वतोपं॑ म॒द्रिक् ॥३

आ । ति॒ष्ठ॒ । रथं॑म् । वृषं॑णम् । वृषां॑ । ते॒ । सु॒तः । सोमः॑ । परिं॑ऽसिक्ता । मधूं॑नि ।

यु॒क्त्वा । वृषं॑ऽभ्याम् । वृ॒ष॒भ॒ । क्षि॒ती॒नाम् । हरिं॑ऽभ्याम् । या॒हि॒ । प्र॒ऽवतां॑ । उपं॑ । म॒द्रिक् ॥३

आ । तिष्ठ । रथम् । वृषणम् । वृषा । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

युक्त्वा । वृषऽभ्याम् । वृषभ । क्षितीनाम् । हरिऽभ्याम् । याहि । प्रऽवता । उप । मद्रिक् ॥३॥

हे इन्द्र त्वं "रथम् "आ "तिष्ठ आश्रय यज्ञगमनार्थम् । कीदृशं रथम् । "वृषणं वर्षकं कामानाम् । किमर्थमिति चेत् । उच्यते । "ते त्वदर्थं "वृषा वर्षकः "सोमः "सुतः अभिषुतः । तथा "मधूनि मधुराणि घृतक्षीरादीनि "परिषिक्ता परितः सिक्तानि संपादितानि । यद्वा । मधूनि मधुराः सोमरसाश्चमसेषु पूरिताः । आगमनप्रकार उच्यते । हे "वृषभ वर्षकेन्द्र "वृषभ्यां वर्षकाभ्यां "हरिभ्यां "युक्त्वा रथं योजयित्वा "क्षितीनां कर्मसु निवसतां यजमानानां अस्माकमनुग्रहाय । क्षितीनां वृषभेति वा योज्यम् । "प्रवता वेगवता रथेन "मद्रिक् मदभिमुखमञ्चन मदाभिमुख्येन उप "याहि ॥

अ॒यं य॒ज्ञो दे॑व॒या अ॒यं मि॒येध॑ इ॒मा ब्रह्मा॑ण्य॒यमि॑न्द्र॒ सोम॑ः
।

स्ती॒र्णं ब॒र्हिरा तु श॑क्र॒ प्र या॑हि॒ पिबा॑ नि॒षद्य॒ वि मु॑चा॒ हरी॑
इ॒ह ॥४

अ॒यम् । य॒ज्ञः । दे॒व॒ऽयाः । अ॒यम् । मि॒येध॑ः । इ॒मा ।
ब्रह्मा॑णि । अ॒यम् । इ॒न्द्र॒ । सोम॑ः ।

स्ती॒र्णम् । ब॒र्हिः । आ । तु । श॒क्र॒ । प्र । या॒हि॒ । पिब॑ ।
नि॒ऽसद्य॑ । वि । मु॒च॒ । हरी॒ इति॑ । इ॒ह ॥४

अयम् । यज्ञः । देवऽयाः । अयम् । मियेधः । इमा ।
ब्रह्माणि । अयम् । इन्द्र । सोमः ।।

स्तर्णम् । बर्हिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब ।
निऽसद्य । वि। मुच। हरी इति । इह ॥ ४ ॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनग्रहस्य याज्या । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः' इति खण्डे सूत्रितम्- अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु ' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥ हे “इन्द्र “अयं “यज्ञो “देवयाः देवान् गच्छन् भवति । तथा “अयं यज्ञः “मियेधः । मेधः पशुः । पशुवै मेधः' इति हि श्रुतिः । “इमा इमानि “ब्रह्माणि मन्त्राः । अयं सुतः “सोमः । “स्तीर्णं “बर्हिः आसनायास्तृता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं संपादिताः । हे “शक इन्द्र “तु पुनः किमित्युक्ते “आ “प्र “याहि प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च “निषद्य बर्हिष्युपविश्य “पिब सोमम् । तदर्थम्। “इह अस्मिन् देवयजने “हरी अश्वौ "वि "मुच वियोजय ॥ छान्दसो नुमभावः ॥

ओ सुष्टुंत इन्द्र याह्यर्वाङुप ब्रह्मांणि मान्यस्यं कारोः ।

वि॒द्याम॒ वस्तो॒रवं॑सा गृ॒णन्तो॑ वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदां॑नुम् ॥
५

ओ इतिं । सुऽस्तुंतः । इ॒न्द्र॒ । या॒हि॒ । अ॒र्वाङ् । उपं ।
ब्रह्मांणि । मा॒न्यस्यं । का॒रोः ।

वि॒द्यामं । वस्तोः॑ । अवं॑सा । गृ॒णन्तः॑ । वि॒द्यामं । इ॒षम् ।
वृ॒जनंम् । जी॒रऽदां॑नुम् ॥५

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप ।
ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विद्याम । इषम् ।
वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥

हे “इन्द्र “सुष्टुतः अस्माभिः सम्यक्स्तुतः सन् “अर्वाङ्
अस्मदभिमुखम् आ “याहि आगच्छैव । मा विलम्बय ।
किमुद्दिश्य । 'मान्यस्य माननीयस्य “कारोः स्तोतुर्होतुः

कर्तुर्यजमानस्य वा “ब्रह्माणि मन्त्रान् “उप उपलक्ष्य । “गृणन्तः स्तुवन्तोऽभिमतं शब्दयन्तो वा वयम् “अवसा त्वद्रक्षणेन रक्षिताः सन्तः “वस्तोः वस्तुं सुखेन संस्थातुमहनि वा सर्वेष्वहःसु अन्नादिकं “विद्याम लभेमहि । विद्याम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ॥ २० ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७८

← सूक्तं १.१७७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१७९ →

सूक्तं १.१७८

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

अगस्त्यः - लोपामुद्रा

यद्ध स्या त इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य ऊती ।

मा नः कामं महयन्तमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥१॥

न घा राजेन्द्र आ दभन्नो या नु स्वसारा कृणवन्त योनौ ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन्गमन्न इन्द्रः सख्या वयश्च ॥२॥

जेता नृभिरिन्द्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।

प्रभर्ता रथं दाशुष उपाक उद्यन्ता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥३॥

एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।

समर्य इष स्तवते विवाचि सत्राकरो यजमानस्य शंसः ॥४॥

त्वया वयं मघवन्निन्द्र शत्रूनभि ष्याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं त्राता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ यद्ध स्या' इति पञ्चर्चं चतुर्दशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् ।' यद्ध स्या' इत्यनुक्रमणिका । विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

यद्धा॒ स्या तं इन्द्र श्रु॒ष्टिरस्ति॒ ययां ब॒भूथं जरि॒तृभ्यं ऊ॒ती ।

मा न॒ः कामं म॒हयंन्त॒मा धृ॒ग्विश्वां ते अश्या॒ं पर्यापं आ॒योः ॥१

यत् । ह॒ । स्या । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । श्रु॒ष्टिः । अस्तिं । ययां । ब॒भूथं । ज॒रि॒तृऽभ्यः । ऊ॒ती ।

मा । न॒ः । कामंम् । म॒हयंन्तम् । आ । धृ॒क् । विश्वां । ते॒ । अ॒श्या॒म् । परिं । आपः । आ॒योः ॥१

यत् । ह । स्या। ते। इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरितृऽभ्यः । ऊती ।

मा। नः । कामम् । महयन्तम् । आ । धक् । विश्वा। ते।
अश्याम् । परि। आपः । आयोः ॥१॥

हे “इन्द्र “यत् या “स्या असौ प्रसिद्धा “श्रुष्टिः सर्वत्र
श्रूयमाणा समृद्धिः “ते तव “अस्ति “यया "जरितृभ्यः
स्तोतृभ्यः “ऊती ऊत्यै रक्षणाय “बभूथ समर्थो भवसि “नः
अस्माकं “महयन्तम् अस्मान् महतः कुर्वाणं “कामम्
अभीष्टं “मा “धक् मा धाक्षीः । “ते तव संबन्धीनि "विश्वा
सर्वाणि भोगजातानि “आपः आप्तव्यानि । यद्वा । विश्वा
सर्वा आपः आप्ताः श्रुतयः “आयोः मनुष्यस्योचिताः “परि
"अश्यां परितो व्याप्नुयाम् ॥

न घा॒ राजेन्द्र॒ आ दंभन्नो॒ या नु स्वसा॑रा कृ॒णवंन्त॒ योनौं ।

आपंश्चिदस्मै सु॒तुकां अवेष॒न्गमंन्न॒ इन्द्रंः स॒ख्या वयंश्च ॥२

न । घ॒ । राजा॑ । इन्द्रः॑ । आ । द॒भ॒त् । न॒ः । या । नु ।
स्वसा॑रा । कृ॒णव॑न्त । योनौ॑ ।

आपः॑ । चि॒त् । अ॒स्मै॒ । सु॒ऽतुकाः॑ । अ॒वे॒ष॒न् । गमं॑त् । न॒ः ।
इन्द्रः॑ । स॒ख्या । वयः॑ । च॒ ॥२

न । घ । राजा । इन्द्रः । आ । दभत्। नः । या । नु ।
स्वसारा । कृणवन्त । योनौ ।

आपः। चित्। अस्मै । सुऽतुकः । अवेषन् । गमत्। नः ।
इन्द्रः । सख्या। वयः । च ॥२॥

अयं “राजा राजमान ईश्वरो वा “इन्द्रः “नः अस्मदीयानि कर्माणि “न “आ “दभत् सर्वतो न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । “या यानि कर्माणि वृष्ट्यादिरूपाणि "स्वसारा परस्परं स्वसृभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रे । “नु पूरणः । “योनौ स्वकीये स्थाने “कृणवन्त ॥ द्विवचनस्थाने

बहुवचनम् ॥ कुरुतः ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च ।
धिन्विकृण्व्योर च ' इति उप्रत्ययः । बहुलग्रहणात् शप् ॥
तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्वित्यर्थः । स्वसृभूतावध्वर्युयजमानौ
वा कुरुतः । यद्वा । स्वसारोऽङ्गुलयो योनौ
फलोत्पादनस्थाने यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यम् ।
किंच “अस्मै इन्द्राय "सुतुकाः शोभनबलहेतूनि “आपः
अप्कार्याणि हवींषि "अवेषन व्याप्नुवन्ति । “नः अस्मभ्यम्
“इन्द्रः “सख्या सख्यानि “वयश्च प्रभूतमन्नं च “गमत्
गमयतु ॥

जेता॒ नृभि॒रिन्द्रः॑ पृ॒त्सु शूरः॑ श्रोता॒ हवं॒ नाध॑मानस्य
का॒रोः ।

प्रभ॑र्ता॒ रथं॑ दा॒शुषं॑ उपा॒क उद्य॑न्ता॒ गिरो॒ यदि॑ च॒ त्मना॒ भूत्
॥३

जेता॑ । नृऽभिः॑ । इन्द्रः॑ । पृ॒त्ऽसु । शूरः॑ । श्रोता॑ । हव॑म् ।
नाध॑मानस्य । का॒रोः ।

प्रऽभ॑र्ता । रथ॑म् । दा॒शुषः॑ । उ॒पा॒के । उत्ऽय॑न्ता । गिरः॑ ।
यदि॑ । च॒ । त्मना॑ । भूत् ॥३

जेता । नृऽभिः । इन्द्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हवम् ।
नाधमानस्य । कारोः ।

प्रऽभर्ता । रथम् । दाशुषः । उपाके। उत्ऽयन्ता । गिरः।
यदि । च । त्मना। भूत् ॥३॥

अयम् "इन्द्रः "शूरः विक्रान्तः सन् "नृभिः
संग्रामनेतृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् "पृत्सु संग्रामेषु “जेता
जयशीलः शत्रूणां तथा "नाधमानस्य त्वदनुग्रहं
याचमानस्य “कारोः स्तोतुः "हवम् आह्वानं “श्रोता भवति
। किंच "यदि “च यदा च “त्मना आत्मना अनन्यप्रेरित एव

“गिरः स्तुतिरूपाणि वचांसि स्तोतॄन् वा "उद्यन्ता उच्छ्रयिता “भूत् भवेत् तदा "दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य “उपाके । समीपनामैतत् । समीपे एव यागदेशे “रथं “प्रभर्ता सम्यक् प्रभरन् भवति । जेतेत्यादिषु तृनन्तेषु ' न लोकाव्यय° ' इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ।

एवा नृभिरिन्द्रंः सुश्रवस्या प्रंखादः पृक्षो अभि मित्रिणों भूत् ।

समर्य इषः स्तंवते विवांचि सत्राकरो यजंमानस्य शंसंः ॥ ४

एव । नृऽभिः । इन्द्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि । मित्रिणः । भूत् ।

स॒ऽम॒र्ये । इ॒षः । स्त॒व॒ते॒ । विऽवा॑चि । स॒त्रा॒ऽक॒रः ।
यज॑मानस्य । शंसः॑ ॥४

एव । नृऽभिः । इन्द्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः ।
अभि । मित्रिणः । भूत् ।।

सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवचि । सत्राऽकरः ।
यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयम् "इन्द्रः "नृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं "पृक्षः
हविर्लक्षणमन्नं "सुश्रवस्या शोभनान्नेच्छया अन्नेच्छुर्वा
"प्रखादः प्रकर्षण खादिता “एव एवम् एवमेव पूर्वं यथा
तथैव "मित्रिणः सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रून् "अभि
“भूत् अभिभवति । यद्वा । नृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मरुद्भिः
सहितोऽयमिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः सन् एवमेव मित्रिण
ऋत्विग्रूपमित्रवतो यजमानस्यार्थे तदभिमताय अभि भूत्
। अभीत्यनर्थकः । भवति । आभिमुख्येन वा भवति ।

तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमताय भवतीत्यर्थः । अथ तथाभूः सन् "विवाचि विविधपरस्पराह्वानध्वनियुक्ते "समर्ये संग्रामे विविधस्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते समर्ये मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं "यजमानस्य “शंसः शंसकः सन् “सत्राकरः फलानां सत्यकारी अयमिन्द्रः “इषः हविर्लक्षणमन्नं "स्तवते स्तौति ॥

त्वयां व॒यं मंघवन्निन्द्र॒ शत्रूं॑न॒भि ष्यांम मह॒तो मन्यंमानान् ।

त्वं त्रा॒ता त्वमु॑ नो वृ॒धे भूं॑र्वि॒द्याम॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदां॑नुम् ॥५

त्वयां । व॒यम् । म॒घ॒ऽव॒न् । इ॒न्द्र॒ । शत्रूं॑न् । अ॒भि । स्या॒म॒ । म॒ह॒तः । मन्यंमानान् ।

त्वम् । त्रा॒ता । त्वम् । उ॒ इति॑ । न॒ः । वृ॒धे । भू॒ः । वि॒द्यामं॑ । इ॒षम् । वृ॒जनं॑म् । जी॒रऽदां॑नुम् ॥५

त्वया । वयम् । मघवन् । इन्द्र । शत्रून् । अभि । स्याम । महतः । मन्यमानान् ।।

त्वम् । त्राता। त्वम् । ऊँ इति । नः । वृधे । भूः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥५॥

हे "मघवन् धनवन् "इन्द्र “त्वया सहायेन “वयं यजमानाः "महतो "मन्यमानान् अतिबलानवध्यान् मन्यमानान् "शत्रून् "अभि "ष्याम अभिभवितारो भवेम । हे “इन्द्र “त्वं "त्राता त्वमेवास्माकं रक्षकः। अतः “त्वमु त्वमेव “नः अस्माकं “वृधे धनादिवर्धनाय “भूः भव । विद्याम इत्यादि गतम् ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१७९

ऋग्वेदः - मण्डल १

← सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.१७९

१-२ लोपामुद्रा, ३-४ अगस्त्यो मैत्रावरुणिः, ५-६ अगस्त्यशिष्यो ब्रह्मचारी

सूक्तं १.१८० →

दे. रतिः। त्रिष्टुप्, ५ बृहती

अगस्त्यः - लोपामुद्रा

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयन्तीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥१॥

ये चिद्धि पूर्व ऋतसाप आसन्साकं देवेभिरवदन्नृतानि ।

ते चिदवासुर्नह्यन्तमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥२॥

न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव ।

जयावेदत्र शतनीथमाजिं यत्सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव ॥३॥

नदस्य मा रुधतः काम आगन्नित आजातो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥४॥

इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥५॥

अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुपोष सत्या देवेष्वाशिषो जगाम ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘पूर्वीरहम्' इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं त्रैष्टुभम् । उपान्त्या बृहती । अत्र त्रयाणां द्वृचानां लोपामुद्रागस्त्यतच्छिष्यैर्दृष्टत्वात्त एवर्षयः । सूक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्देवता । अत्रानुक्रमणिका- पूर्वीः षड्जायापत्योर्लोपामुद्राया अगस्त्यस्य च द्वृचाभ्यां रत्यर्थं संवादं श्रुत्वान्तेवासी ब्रह्मचार्यन्त्ये बृहत्यादी अपश्यत्' इति । विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

पू॒र्वीर॒हं श॒रद॑ः शश्रमा॒णा दो॒षा वस्तो॑रु॒षसो॑ ज॒रय॑न्तीः ।

मि॒नाति॒ श्रियं॑ जरि॒मा त॒नूना॒मप्यू॒ नु पत्नी॒र्वृष॑णो जगम्युः ॥ १

पू॒र्वीः । अ॒हम् । श॒रदः॑ । श॒श्र॒मा॒णा । दो॒षाः । वस्तोः॑ । उ॒षसः॑ । ज॒रयं॑न्तीः ।

मि॒नाति॑ । श्रियं॑म् । ज॒रि॒मा । त॒नूनां॑म् । अपि॑ । ऊ॒ँ इति॑ । नु । पत्नीः॑ । वृषं॑णः । ज॒ग॒म्यु॒ः ॥१

पूर्वीः । अहम् । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः । जरयन्तीः ।

मिनाति । श्रियम् । जरिमा । तनूनाम् । अपि । ऊँ इतिं । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥१॥

हे अगस्त्य "अहं लोपामुद्रा “पूर्वीः “शरदः पुरातनानसंख्यातान् संवत्सरान् "दोषाः रात्रीः “वस्तोः अहानि तथा देहं "जरयन्तीः “उष सः उषःकालांश्च ॥

सर्वत्र अत्यन्तकालसंयोगे' द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यन्तं बहुसंवत्सरं कात्स्न्र्येन त्वच्छुश्रूषया “शश्रमाणा श्रान्ताभूवम् । इदानीं तु "जरि मा जरा “तनूनाम् अङ्गानां "श्रियं सौन्दर्यं “मिनाति हिनस्ति । एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । "अप्यू “नु । अपिः संभावनायाम् । उ इत्यवधारणे । नु इति वितर्के । इदानीमपि किं संभावनीयम् । लोके हि पत्नीः स्त्रियः "वृषणः सेक्तारः पुरुषाः "जगम्युः गच्छेयुः संभोगं कुर्युः । अतो मां किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥ सा तमेव आह –

ये चि॒द्धि पूर्व॑ ऋत॒साप॒ आस॑न्त्सा॒कं दे॒वेभि॒रव॑दन्नृ॒तानि॑ ।

ते चि॒दवा॑सुर्न॒ह्यन्त॑मा॒पुः स॑मू॒ नु पत्नी॒र्वृष॑भिर्जगम्युः ॥२

ये । चि॒त् । हि । पूर्वे॑ । ऋ॒त॒ऽसापः॑ । आसं॑न् । सा॒कम् । दे॒वेभिः॑ । अवं॑दन् । ऋ॒तानिं॑ ।

ते । चि॒त् । अवं । अ॒सु॒ः । न॒हि । अन्तं॑म् । आ॒पुः । सम् । ऊ॒ं इतिं॑ । नु । पत्नीः॑ । वृषं॑ऽभिः । ज॒ग॒म्यु॒ः ॥२

ये। चित् । हि । पूर्वे । ऋतऽसापः। आसन् । साकम् । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते। चित् । अव । असुः। नहि। अन्तम् । आपुः। सम् । ॐ इति । नु । पत्नीः। वृषऽभिः। जगम्युः॥२॥

हे पते अगस्त्य "ये “चिद्धि येऽपि तु "पूर्वे पुरातनाः "ऋतसापः सत्यस्य आपयितारो व्याप्नुवाना महर्षयः "आसन ते “देवेभिः देवैः "साकं सह “ऋतानि सत्यवाक्यानि "अवदन् वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं वा अनुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि देवस्मृतिरूपाणि वदन्ति

"ते "चित् । चिदप्यर्थे । ते चित् "अवासुः अवक्षिपन्ति रेतः ॥ स्यतिरुपसृष्टो विमोचने वर्तते ॥ ते "नह्यन्तमापुः नहि ब्रह्मचर्यादेरन्तं प्राप्नुवन् । ब्रह्मचर्यमनिषिद्धर्तुकालगमनमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा "पत्नीः पत्न्यश्च तपस्यमानाः "वृषभिः भोगवर्षकैः पतिभिः सह "समू "नु जगम्युः । उ नु इति पूरणौ । संगच्छेरन् । अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

अगस्त्यस्तामाह---

न मृषां श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यंश्नवाव ।

जयावेदत्रं शतनींथमाजिं यत्सम्यञ्चां मिथुनावभ्यजांव ॥ ३

न । मृषां । श्रा॒न्तम् । यत् । अवंन्ति । दे॒वाः । विश्वाः॑ । इत् । स्पृधः॑ । अ॒भि । अ॒श्न॒वा॒व॒ ।

जयांव । इत् । अत्रं । श॒तऽनींथम् । आ॒जिम् । यत् । स॒म्यञ्चां । मि॒थु॒नौ । अ॒भि । अजांव ॥३

न । मृषा । श्रान्तम् । यत् । अवन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अश्नवाव ।

जयाव । इत्। अत्र । शतऽनीथम् । आजिम् । यत् । सम्यञ्चा। मिथुनौ। अभि । अजाव ॥३॥

भोः पत्नि त्वया मया "न "मृषा “श्रान्तम् । व्यर्थं नैव खिन्नमावाभ्याम् । "यत् यस्मात् "देवाः “अवन्ति रक्षन्ति तपोभिः प्रीता देवाः। "विश्वाः सर्वाः "स्पृधः "अभ्यश्नवाव अभितो व्याप्नुयाव । “अत्र अस्मिन् संसारे “शतनीथम् अपरिमितभोगप्राप्तिसाधनम् "आजिं प्राप्तिं परस्परं

"जयाव जयलक्षणं सुरतसंग्रामं वा जयाव। "यत् यस्मात् "सम्यञ्चा सम्यक् परस्परं गच्छन्तौ प्रजयन्तौ वा मिथुना "मिथुनौ स्त्रीपुरुषरूपौ सन्तौ "अभ्यजाव त्वं चाहमपि परस्परमभिजयावेत्येवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास ॥

अथ चतुर्थ्यप्यगस्त्य आह --

न॒दस्य॑ मा रुध॒तः काम॒ आग॑न्नि॒त आजा॑तो अ॒मुत॒ः कुत॑श्चित् ।

लोपा॑मुद्रा॒ वृष॑णं॒ नी रि॑णाति॒ धीर॒मधी॑रा धयति श्व॒सन्त॑म् ॥ ४

न॒दस्य॑ । मा॒ । रु॒ध॒तः । काम॑ः । आ । अ॒ग॒न् । इ॒तः । आऽजा॑तः । अ॒मुत॑ः । कुत॑ः । चि॒त् ।

लोपा॑मुद्रा । वृष॑णम् । निः । रि॒णा॒ति॒ । धीर॑म् । अधी॑रा । ध॒य॒ति॒ । श्व॒सन्त॑म् ॥४

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजातः । अमुतः । कुतः । चित् ।

लोपामुद्रा । वृषणम्। निः । रिणाति । धीरम् । अधीरा । धयति । श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

हे जाये "नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुः “रुधतः रेतोनिरोद्धुर्ब्रह्मचर्यमास्थितस्य॥ उभे कर्मणि षष्ठ्यौ। उक्तलक्षणं मां "कामः "आगन् आगमत् । ‘नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्' (निरु. ५.२), इति निरुक्तम् । कस्य हेतोरिति उच्यते। "इतः त्वत्संगमनिमित्तात् तथा "अमुतः वसन्तादिकालात् "कुतश्चित् कारणात् "आजातः सर्वतः उत्पन्नः। यद्वा । इत एतल्लोकजनितादमुतो लोकान्तरजनिताद्वा

कुतश्चिन्निमित्तात् कामात् । कथमिति उच्यते । इयं "लोपामुद्रा "वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां “नी "रिणाति नितरां गच्छतु । किंच “धीरं धीमन्तं नियमादविचालिनं “श्वसन्तं महाप्राणं महाबलम् “अधीरा कातरैषा योषित् “धयति उपभुङ्क्ताम् ॥

अथानयोर्दम्पत्योः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुरुत्तराभ्यामाह । अनयोर्विनियोगः शौनकेनोक्तः-’ इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् । सर्वान् कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते' (ऋग्वि. १. १४७) इति --

इ॒मं नु सोम॒मन्तिंतो हृ॒त्सु पी॒तमुपं ब्रुवे ।

यत्सी॒मागंश्चकृ॒मा तत्सु मृंळतु पुलु॒कामो॒ हि मर्त्यः॑ ॥५

इ॒मम् । नु । सोम॑म् । अन्ति॑तः । हृ॒त्ऽसु । पी॒तम् । उप॑ । ब्रु॒वे॒ ।

यत् । सी॒म् । आगः॑ । च॒कृ॒म । तत् । सु । मृ॒ळ॒तु॒ । पु॒लु॒ऽकामः॑ । हि । मर्त्यः॑ ॥५

इमम् । नु । सोमम् । अन्तितः । हृत्ऽसु । पीतम् । उप । ब्रुवे ।

यत् । सीम् । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥ ५ ॥

"अन्तितः समीपे वर्तमानं "पीतं पीयमानं "हृत्सु हृदयप्रदेशेषु स्थितं "इमं सोमं "सीं सर्वतः "नु क्षिप्रं "उपब्रुवे उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते । किं ब्रवीति उच्यते । "यत् "आगः गुर्वोः कामप्रलापश्रवणविषयं पापं “चकृम कृतवन्तो वयं तत् तस्मादागसः स सोमः "सु सम्यक्

"मृळतु सुखयतु पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः ।
महत्पापमनुभुज्यमानं प्रार्थनया कथं लुप्यते इति अत
आह । "हि यस्मात् मर्त्यः मनुष्यः “पुलुकामः
बहुकामनावान् । अल्पेनैव कर्मणा बहुकामानाकलयति ।
यस्मादेवं तस्मात् परिहरेत्यर्थः। यद्वा ।
अयमपवर्जनीयतया प्राप्यत इवेत्याह । पुरुकामो हि खलु
मर्त्यः कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते ।
अतस्तयोरुसेकोऽयुक्तः। तच्छब्दश्रवणदोषोऽपि
प्रामादिकः अस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः।
यद्वा । अयं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयो
मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव
संभावितत्वात् । अस्मिन् पक्षे हृत्सु पीतं
हृदयस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते षष्ठ्या

अन्तेवास्याह --

अ॒गस्त्य॒ः खन॑मानः ख॒नित्रै॒ः प्र॒जामप॑त्यं॒ बल॑मि॒च्छमा॑नः ।

उ॒भौ वर्णा॒वृषि॑रु॒ग्रः पु॑पोष स॒त्या दे॒वेष्वा॒शिषो॑ जगाम ॥६

अ॒गस्त्य॑ः । खन॑मानः । ख॒नित्रै॑ः । प्र॒ऽजाम् । अप॑त्यम् । बल॑म् । इ॒च्छमा॑नः ।

उ॒भौ । वर्णौ॑ । ऋषि॑ः । उ॒ग्रः । पु॒पो॒ष॒ । स॒त्याः । दे॒वेषु॑ । आ॒ऽशिष॑ः । ज॒गा॒म॒ ॥६

अगस्त्यः । खनमानः । "खनित्रैः । प्रऽजाम् । अपत्यम् । बलम् । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उग्रः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । आऽशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयम् "अगस्त्यः मद्गुरुः “खनित्रैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः “खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन् "प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानम् "अपत्यं कुलस्यापतनसाधनं पुत्रादिकं "बलं च “इच्छमानः सन् । यद्वा । प्रजां भृत्यादिरूपां च इच्छन् । “ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा महानुभावः "उग्रः उद्गूर्णः संसारे संचरन्नप्यपापः सन् “उभौ “वर्णौ वर्णनीयावाकारौ कामं च तपश्च "पुपोष। "सत्याः आशिषः “देवेषु देवेभ्यः "जगाम प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान् पातीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ।। ।। २३ । ।

१.१७९.४

आख्यानं तु हये जाये विलापः स्यान्नदस्य मा ।
अवीरामात्मनः श्लाघा सुदेव इति तु स्पृहा ।।बृहद्देवता
१.५३ ।।

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८०

← सूक्तं १.१७९

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१८०

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१८१ →

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

युवो रजांसि सुयमासो अश्वा रथो यद्वां पर्यर्णांसि दीयत् ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे ॥१॥

युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्मनो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यद्वां विश्वगूर्ती भराति वाजायेट्टे मधुपाविषे च ॥२॥

युवं पय उस्रियायामधत्तं पक्वमामायामव पूर्व्यं गोः ।

अन्तर्यद्वनिनो वामृतप्सू ह्वारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥३॥

युवं ह घर्मं मधुमन्तमत्रयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेषे ।

तद्वां नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः ॥४॥

आ वां दानाय ववृतीय दस्रा गोरोहेण तौग्र्यो न जिव्रिः ।

अपः क्षोणी सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा ॥५॥

नि यद्युवेथे नियुतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिम् ।

प्रेषद्वेषद्वातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वाजम् ॥६॥

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान् ।

अधा चिद्धि ष्माश्विनावनिन्द्या पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदेवम् ॥७॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥८॥

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्यन्द्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्व्यं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥९॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नव्यम् ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

अथ चतुर्विंशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ' युवो रजांसि ' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभम् । तुह्यादिपरिभाषया इदमादिसूक्तपञ्चकमाश्विनम् । ' युवोर्दशाश्विनं वै ' इत्यनुक्रमणिका । एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पञ्च सूक्तानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि । ' अथाश्विनः' इति खण्डे सूत्रितं - युवो रजांसीति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ।।

यु॒वो रजां॑सि सु॒यमा॑सो॒ अश्वा॒ रथो॒ यद्वां॒ पर्यर्णां॑सि॒ दीयं॑त् ।

हि॒र॒ण्यया॑ वां प॒वयः॑ प्रुषाय॒न्मध्व॒ः पिब॑न्ता उ॒षसः॑ सचेथे ॥ ०१

यु॒वोः । रजां॑सि । सु॒ऽयमा॑सः । अश्वाः॑ । रथः॑ । यत् । वा॒म् । परि॑ । अर्णां॑सि । दीय॑त् ।

हि॒र॒ण्ययाः॑ । वा॒म् । प॒वयः॑ । प्रु॒षा॒य॒न् । मध्वः॑ । पिब॑न्तौ । उ॒षसः॑ । स॒चे॒थे॒ इति॑ ॥१

युवोः । रजांसि । सुऽयमासः । अश्वाः । रथः । यत् । वाम् । परि । अर्णांसि । दीयत्।

हिरण्ययाः । वाम् । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उषसः । सचेथे इति ॥१॥

हे अश्विनौ "युवोः युवयोः 'अश्वाः रथवोढारः 'रजांसि रञ्जकान् लोकान् 'सुयमासः शोभननियमनाः । लोकत्रयसंचारिण इत्यर्थः । कदेति आह । 'यत् यदा “वां

'रथः अर्णांसि अरणीयान् अभिमतदेशान् 'परि “दीयत् परिगच्छेत् परितो गच्छति वा । तदेत्यर्थः । दीयतिर्गतिकर्मा, ‘ दीयति तकति' (नि. २. १४. ६९) इति तत्कर्मसु पाठात् । किंच रथागमनकाले “वां युवयोः “पवयः वज्रा रथनेमयो वा 'हिरण्ययाः हिरण्मयाः “प्रुषायन् प्रुष्णन्त्यभिमतम् । यद्वा। हिरण्ययानि पवयो मधुपात्राणि वां युवाभ्यामर्थाय । यस्मादेवं तस्मात् युवां 'मध्वः मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं पिबन्तौ आस्वादयन्तौ "उषसः उषःसंबन्धिनि काले 'सचेथे यज्ञं संगच्छेथे । अत्र क्रमो न विवक्षितः । उषःकाले एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबतमित्यर्थः ।।

यु॒वमत्य॒स्याव॑ नक्षथो॒ यद्विप॑त्मनो॒ नर्य॑स्य॒ प्रयं॑ज्योः ।

स्वसा॒ यद्वां॑ विश्वगूर्ती॒ भरा॑ति॒ वाजा॒येट्टे॑ मधुपावि॒षे च॑ ॥
०२

यु॒वम् । अत्यं॑स्य । अव॑ । न॒क्ष॒थ॒ः । यत् । वि॒ऽपं॑त्मनः ।
नर्यं॑स्य । प्र॒ऽयं॑ज्योः ।

स्वसा॑ । यत् । वा॒म् । वि॒श्व॒गू॒र्ती॒ इति॑ विश्व॒ऽगूर्ती । भरा॑ति ।
वाजा॑य । ईट्टे॑ । म॒धु॒ऽपौ॒ । इ॒षे । च॒ ॥२

युवम् । अत्यस्य । अव । नक्षथः । यत् । विऽपत्मनः ।
नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।

स्वसा । यत् । वाम् । विश्वगूर्ती इति विश्वऽगूर्ती । भराति ।
वाजाय । ईट्टे। मधुऽपौ। इषे । च ॥२॥

हे अश्विनौ "युवं युवां "यत् "अत्यस्य अतनशीलस्य
सततसंचारिणः "विपत्मनः विविधगमनस्य
विचित्रगमनस्य वा “नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य “प्रयज्योः

प्रकर्षेण पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यन्तानि ॥ उत्तरूपं रथम् "अव अवस्तात् तदुदयात् पूर्वं "नक्षथः व्याप्नुथो देवयजनं गन्तुम् । किंच “यत् यदा हे "विश्वगूर्ती सर्वस्तुत्यौ सर्वदा उद्गूर्णौ वा "वां युवयोः "स्वसा स्वसृस्थानीया स्वयंसारिणी वा उषाः “भराति पोषते त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे "मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारौ युवां यजमानः "वाजाय बलाय गमनाय वा “इषे प्रभूतान्नाय "ईट्टे स्तौति । तदा रथं प्राप्नुथ इत्यर्थः ॥

यु॒वं पय॑ उ॒स्रिया॑यामधत्तं प॒क्वमा॒माया॒मव॒ पूर्व्यं॒ गोः ।

अ॒न्तर्यद्व॒निनो॑ वामृतप्सू ह्वा॒रो न शुचि॒र्यज॑ते ह॒विष्मा॑न् ॥ ०३

यु॒वम् । पयः॑ । उ॒स्रियां॑याम् । अ॒धु॒त्त॒म् । प॒क्वम् ।
आ॒मायां॑म् । अवं॑ । पूर्व्यं॑म् । गोः ।

अ॒न्तः । यत् । व॒निनः॑ । वा॒म् । ऋ॒त॒प्सू॒ इत्यृं॑तऽप्सू । ह्वा॒रः
। न । शुचिः॑ । यजं॑ते । ह॒विष्मां॑न् ॥३

युवम् । पयः । उस्रियायाम् । अधत्तम् । पक्वम् ।
आमायाम् । अव । पूर्व्यम् । गोः ।

अन्तः । यत् । वनिनः । वाम् । ऋतप्सू इत्यृतऽप्सू । ह्वारः
। न । शुचिः । यजते। हविष्मान् ॥३॥

हे अश्विनौ "युवं युवाम् “उस्रियायाम् । गोनामैतत् ।
भोगोत्स्राविण्यां गवि "पयः "अधत्तम् अधारयतं
स्थापितवन्तौ । तथा “आमायाम् अपक्वायां “पक्वं
परिपक्वं भोगयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं “पूर्व्यं पूर्वभवं
तत्रैवोत्पन्नम् "अव अवस्तादधारयतम् । गवि क्षीरमुत्पाद्य

पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । "यत् यस्मात् हे "ऋतप्सू सत्यस्वरूपौ यज्ञियहविर्भक्षयितारौ वा हे अश्विनौ “वां "वनिनः उदकवतः उदकोपलक्षितहविष्मतो यज्ञस्य "अन्तः मध्ये "हविष्मान् प्रदेयहविषा तद्वान् "शुचिः शुद्धो यजमानः “यजते पूजयति युवां तस्मादेवमकुरुतम् । यद्वा । यदैवं यजमानः करोति तदेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वनिनः वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्य अन्तः मध्ये "ह्वारो "न चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते तथा यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

यु॒वं ह॑ घ॒र्मं मधु॑मन्त॒मत्र॑ये॒ऽपो न क्षोदो॑ऽवृणीतमे॒षे ।

तद्वां॑ नरावश्विना॒ पश्व॑इष्टी॒ रथ्ये॑व च॒क्रा प्रति॑ यन्ति॒ मध्वः॑ ॥
०४

यु॒वम् । ह॒ । घ॒र्मम् । मधु॑ऽमन्तम् । अत्र॑ये । अ॒पः । न । क्षोदः॑ । अ॒वृ॒णी॒त॒म् । ए॒षे ।

तत् । वा॒म् । न॒रौ॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । पश्वः॑ऽइष्टिः । रथ्या॑ऽइव ।
च॒क्रा । प्रति॑ । य॒न्ति॒ । मध्वः॑ ॥४

युवम् । ह । घर्मम् । मधुऽमन्तम् । अत्रये । अपः । न ।
क्षोदः । अवृणीतम् । एषे ।

तत् । वाम् । नरौ। अश्विना । पश्वःऽइष्टिः । रथ्याऽइव।
चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥४॥

अत्रेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरन्तमत्रिं राक्षसास्तप्ते घर्मेऽपातयन् । स च तप्यमानोऽश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुत्या हृष्टमनसावरक्षतामिति । अपरेऽग्नौ क्षिप्तमपालयतामित्याहुरिति । हे अश्विनौ । “युवं युवां "मधुमन्तं पयोघृतरूपाभ्यां मधुभ्यां तद्वन्तं “घर्मं दीप्तं प्रवर्ग्यम् “एषे सौख्यमिच्छते "अत्रये एतन्नाम्ने महर्षये “क्षोदः क्षोदांसि क्षोद्यमानानि "अपो "न उदकानीव "अवृणीतम् अवारयतम् । औष्ण्यं शैत्यसुखं कृतवन्तौ ।

तप्तघर्मसकाशात् भ(र)क्षितवान् (वन्तौ) इत्यर्थः । यद्वा । अत्रये क्षोदः । उदकनामैतत् । तत्स्थं शैत्यं लक्ष्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । उदकानां शैत्यं यथा भवति तद्वत् । पक्षान्तरे तु घर्मं दीप्तमग्निं मधुमन्तं कृत्वा अवृणीतं सुखयतमित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरं-' तप्तं घर्ममोम्यावन्तमत्रये' (ऋ. सं. १. ११२. ७) इति । "तत् तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे “नरौ नेतारौ नराकारौ वा "अश्विना अश्विनौ “वां युवाभ्यां “पश्वइष्टिः । पशुरित्यग्नेर्नाम । 'अग्निः पशुरासीत् ' (तै. सं. ५. ७. २६) इत्यादिश्रुतेः । यद्वा । पशुप्रियत्वात् पशुरित्युच्यते । तस्याग्नेः इष्टिर्भवति । अग्नौ यागः सर्वो युष्मदर्थं प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्वा । पशुसाध्यो यागो युवाभ्यां प्रवर्तते इति शेषः । 'आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत् '(तै. सं. २. १. १०. १) इत्यादिनाप्यश्विभ्यां पशुर्विहितः । तथा “मध्वः मधुसदृशाः सोमरसा अपि युवाभ्यां “प्रति यन्ति अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।

“रथ्येव "चक्रा रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राणीव । तानि यथा प्रवणदेशमभिगच्छन्ति तद्वत् ॥

आ वां द॒नायं ववृतीय दस्र॒ा गोरोहेंण तौ॒ग्र्यो न जिव्रिः॑ ।

अ॒पः क्षो॒णी संचत॒े माहिंना वां जूर्णो वा॒मक्षुरंहंसो यजत्रा ॥ ०५

आ । वा॒म् । द॒नायं । व॒वृ॒ती॒य॒ । द॒स्र॒ा । गोः । ओहेंन । तौ॒ग्र्यः । न । जिव्रिः॑ ।

अ॒पः । क्षो॒णी इतिं । स॒च॒त॒े । माहिंना । वा॒म् । जूर्णः । वा॒म् । अक्षुः॑ । अंहंसः । य॒ज॒त्र॒ा ॥५

आ । वाम् । दानाय । ववृतीय । दस्रा । गोः । ओहेन । तौग्र्यः । न । जिव्रिः ।

अपः । क्षोणी इति। सचते । माहिना । वाम्। जूर्णः । वाम् । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥५॥

हे "दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ "वां युवयोः "दानाय अस्मदभिमताय युवाभ्यां वाहयितुम् "आ “ववृतीय आवर्तयामि यागदेशम् ॥ वृतेरन्तर्भावितण्यर्थस्येदम् ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । "गोः स्तुतिरूपाया वाचः "ओहेन वहनेन साधनेन । यद्वा । आवर्तनकाल उच्यते । गोर्गन्त्र्याः उषसो वहनेन। 'जिव्रिः जीर्णो जयशीलो वा "तौग्र्यो “न तुग्राख्यस्य राज्ञः पुत्रो भुज्युरिव । स यथा शत्रुभिः संताड्य समुद्रे पातितो युवां परितोष्य स्वोद्धाराय स्वसमीपमानयत तद्वदित्यर्थः । इयमाख्यायिका ‘तुग्रो ह' (ऋ. सं. १. ११६. ३), ‘भुज्युमंहसः पिपृथः' (ऋ. सं. १०.६५.१२), ‘ नासत्या भुज्युम्' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादिषु प्रसिद्धा च । किमाश्चर्यमहमावर्तयामीति । किंतु “अपः "क्षोणी। अप इत्यन्तरिक्षनाम (नि. १.३.८)।

क्षोणीति पृथिवीनाम (नि. १. १.७)। द्यावापृथिव्यावपि “वां युवयोः "माहिना माहात्म्येन युवयोः प्रसादेन सर्वोपकारिण्याविति ख्यातिं सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा "सचते सेवते प्रत्येकम् । यद्वा । वां माहिना यजमानो द्यावापृथिव्यौ सचते । किंच हे "यजत्रा यष्टव्यौ प्रसादादयमृषिः "जूर्णः जरया जीर्णाङ्गः सन् "अंहसः पापात् जरालक्षणात् प्रमुच्य अक्षुः चिरकालव्याप्तो दीर्घजीवी भूयात् । यद्वा । हे यजत्रा वां प्रसादात् जूर्णो जीर्णो यजमानः अंहसो दुरितस्य हन्त्रीरप उक्तलक्षणानि सोमरसरूपाण्युदकानि क्षोणी क्षोण्याम् ॥ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम् ॥ भूम्यां चिरकालमक्षुर्व्याप्तः सन् महिना माहात्म्येन सचते । द्वितीयो वामित्ययमादरार्थः ॥ ॥ २३ ॥

नि यद्यु॒वेथे॑ नि॒युतः॑ सुदानू॒ उप॑ स्व॒धाभिः॑ सृजथ॒ः पुरं॑धिम् ।

प्रेष॒द्वेष॒द्वातो॒ न सू॒रिरा म॒हे द॑दे सुव्र॒तो न वाज॑म् ॥ ०६

नि । यत् । यु॒वेथे॒ इति॑ । नि॒ऽयुतः॑ । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदानू । उप॑ । स्व॒धाभिः॑ । सृ॒ज॒थ॒ः । पुर॑म्ऽधिम् ।

प्रेष॑त् । वेष॑त् । वातः॑ । न । सू॒रिः । आ । म॒हे । द॒दे॒ । सु॒ऽव्र॒तः । न । वाज॑म् ॥६

नि । यत् । युवेथे इति । निऽयुतः । सुदानू इति सुऽदानू । उप । स्वधाभिः। सृजथः । पुरम्ऽधिम्।

प्रेषत् । वेषत् । वातः । न । सूरिः । आ । महे । ददे । सुऽव्रतः । न । वाज॑म् ॥ ६ ॥

हे "सुदानू शोभनदानावश्विनौ "यत् यदा “नियुतः अश्वान् "नि "युवेथे नियुञ्जाथे नियोजयथः ताभिरस्मद्यज्ञगमनाय संयुक्तौ भवथः तदा "स्वधाभिः अन्नैः तत्कारणैरुदकैर्वा “पुरंधिं बहूनां धात्रीं पृथिवीम् "उप "सृजथः। एवं च सति

"सूरिः स्तोता अयं यजमानः “वातो “न वायुरिव तद्वत् क्षिप्रं युवां "प्रेषत् तर्पयतु । "वेषत् व्याप्नोतु । कामयतां वा ॥ प्रीणातेर्वेतेश्च लेटि रूपे ॥ अनन्तरं “सुव्रतो “न अतिप्रशस्तोष्मादिकर्मवानिव "वाजम् अन्नं "महे महत्त्वाय अयं यजमानः “आ “ददे आदत्ते स्वीकरोति ॥ ‘ आङो दोऽनास्यविहरणे' (पा. सू. १. ३. २०) इत्यात्मनेपदम् । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । यद्वा । छान्दसे लिटि रूपम् ॥ स्वीकृत्य स्वमहत्त्वाय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः॥

व॒यं चि॒द्धि वां जरि॒तारः॑ स॒त्या विंप॒न्यामंहे॒ वि प॒णिर्हि॒तावांन् ।

अधां चि॒द्धि ष्मांश्विनावनिन्द्या पा॒थो हि ष्मां वृषणा॒वन्तिंदेवम् ॥ ०७

व॒यम् । चि॒त् । हि । वा॒म् । ज॒रि॒तार॑ः । स॒त्याः ।
वि॒पु॒न्यामं॑हे । वि । प॒णिः । हि॒तऽवा॑न् ।

अध॑ । चि॒त् । हि । स्म॒ । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒नि॒न्द्या॒ । पा॒थः । हि
। स्म॒ । वृ॒ष॒णौ॒ । अन्ति॑ऽदेवम् ॥७

वयम् । चित् । हि । वाम् । जरितारः । सत्याः ।
विपन्यामहे । वि । पणिः । हितऽवान् ।

अध। चित् । हि। स्म। अश्विनौ। अनिन्द्या । पाथः । हि।
स्म । वृषणौ। अन्तिऽदेवम् ॥७॥

“वयं “चिद्धि वयमपि "जरितारः तव स्तोतारः "सत्याः
सत्यफलाः सन्तः "विपन्यामहे विविधं स्तुमः । "पणिः
पणाधारो द्रोणकलशः "वि “हितवान्
स्थापितरसवानासीत् । यद्वा । पणिर्वणिग्लुब्धकोऽयष्टा
हितवान्नियतधनो धनाढ्योऽप्ययष्टा वि वियुज्यताम् ॥

उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ "अध अपि च "चिद्धि "ष्म । एते त्रयः पूरणाः । हे "अश्विनौ "अनिन्द्या । प्रशस्यनामैतत् । हे प्रशस्यौ "वृषणौ हे कामानां वर्षितारौ युवाम् "अन्तिदेवं देवानामन्तिके "पाथः सोमं पिबथः । यद्वा । अन्तिके वर्तमानं देवान् प्राप्नुवानं सोममिति योज्यम् ॥

युवां चिद्धि ष्मांश्विनावनु द्यून्विरुंद्रस्य प्रस्रवंणस्य सातौ ।

अगस्त्यों नरां नृषु प्रशंस्तः कारांधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥ ०८

युवाम् । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनुं । द्यून् । विऽरुंद्रस्य । प्रऽस्रवंणस्य । सातौ ।

अ॒गस्त्यः॑ । न॒राम् । नृषुं । प्रऽशंस्तः । कारांधुनीऽइव ।
चि॒त॒य॒त् । स॒हस्रैः॑ ॥८

युवाम् । चित् । हि। स्म । अश्विनौ । अनु। द्यून् ।
विऽरुद्रस्य । प्रऽस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नराम् । नृषु । प्रऽशस्तः । काराधुनीऽइव ।
चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

हे "अश्विनौ "युवां । "चिद्धि “ष्म इति त्रयः पूरणाः । "अनु “द्यून प्रतिदिनं "विरुद्रस्य विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य विविधरोरूयमाणद्रवणवतो वा "प्रस्रवणस्य वृष्ट्युदकसंस्त्यायस्य "सातौ लाभे निमित्तभूते सति "अगस्त्यः एतन्नामा महर्षिः "नरां नेतॄणां कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां "नृषु येषु तादृशाः मनुष्याः सन्ति तेषु "प्रशस्तः प्रशस्यतरोऽयं "सहस्रैः अपरिमितैः स्तोत्रैः "चितयत् चेतयति स्तुत्या प्रबोधयति । तत्र दृष्टान्तः । "काराधुनीव ।

कारा शब्दः । तस्य धूनयितोत्पादयिता शङ्खादिः स इव । यद्वा । एतदप्यगस्त्यविशेषणम् । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य धुनिः कम्पयिता प्रेरकः इव । इवेति संप्रत्यर्थे ।' अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ' (निरु. ७. ३१) इति निरुक्तम् ॥

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्यन्द्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्व्यं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥ ०९

प्र । यत् । वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यन्द्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तम् । सूरिऽभ्यः । उत । वा । सुऽअश्व्यम् । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥९

प्र। यत्। वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र। स्यन्द्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तम् । सूरिऽभ्यः । उत। वा । सुऽअश्व्यम् । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां “रथस्य गमनसाधनस्य “महिना महत्त्वेन “यत् यस्मात् “प्र “वहेथे धारयथो यज्ञम् । यद्वा । रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहत । तथा हे “स्यन्द्रा स्यन्दनशीलौ युवां “याथः गच्छथः । स्वस्थानं यज्ञारम्भे आगच्छथः यज्ञसमाप्तौ पुनर्गच्छथश्च । तत्र दृष्टान्तः । "मनुषः "होता मनुष्यस्य यजमानस्य होता यथा यज्ञप्रारम्भे आगच्छति कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये “सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः “धत्तं धारयतं फलम् । “उत “वा “स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहं धत्तम् । “नासत्या ।

सत्सु भवौ सत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । हे तादृशौ त्वदनुग्रहात् “रयिसाचः धनसमवायिनः “स्याम भवेम ॥

तं वा॒ं रथं॑ व॒यम॒द्या हु॑वेम॒ स्तोमै॑रश्विना सुवि॒ताय॒ नव्यं॑म् ।

अरि॑ष्टनेमि॒ं परि॒ द्यामि॑या॒नं वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥ १०

तम् । वा॒म् । रथ॑म् । व॒यम् । अ॒द्य । हु॒वे॒म॒ । स्तोमै॑ः । अ॒श्वि॒ना॒ । सु॒वि॒ताय॑ । नव्य॑म् ।

अरि॑ष्टऽनेमिम् । परि॑ । द्याम् । इ॒या॒नम् । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥१०

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नव्यम् ।

अरिष्टनेमिम् । परि । द्याम् । इयानम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥१०॥

हे “अश्विना हे अश्विनौ “वां युवयोः संबन्धिनं शीघ्रगमनेन स्तुत्यं “रथं “वयम् अगस्त्याः “अद्य अस्मिन्सुत्येऽहनि “हुवेम आह्वयेम । केन साधनेनेति उच्यते । “स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थम् । "सुविताय सुष्ठु प्राप्तये । कीदृशम् । "नव्यं स्तुत्यं नूतनं वा तथा “अरिष्टनेमिम् अहिंसितचक्रवलयं “द्यां “परि “इयानं द्युलोकस्य परितो गच्छन्तम् । विद्याम इत्यादि गतम् ॥ ॥ २४ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८१

← सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१८१

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१८२ →

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

कदु प्रेष्ठाविषां रयीणामध्वर्यन्ता यदुन्निनीथो अपाम् ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधिती अवितारा जनानाम् ॥१॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहन्तु ॥२॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्सृप्रवन्धुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्ण स्थातारा मनसो जवीयानहम्पूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥३॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥४॥

प्र वां निचेरुः ककुहो वशाँ अनु पिशङ्गरूपः सदनानि गम्याः ।

हरी अन्यस्य पीपयन्त वाजैर्मथ्रा रजांस्यश्विना वि घोषैः ॥५॥

प्र वां शरद्वान्वृषभो न निष्षाट् पूर्वीरिषश्चरति मध्व इष्णन् ।

एवैरन्यस्य पीपयन्त वाजैर्वेषन्तीरूर्ध्वा नद्यो न आगुः ॥६॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्बाळ्हे अश्विना त्रेधा क्षरन्ती ।

उपस्तुताववतं नाधमानं यामन्नयामञ्छृणुतं हवं मे ॥७॥

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नॄन् ।

वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥८॥

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यद्वां वरिवस्या गृणानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘कदु प्रेष्ठौ ' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘कदु नव' इत्यनुक्रान्तम् ॥
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः पूर्वसूक्ते एव उक्तः ॥

कदु॒ प्रेष्ठावि॒षां र॑यी॒णाम॑ध्व॒र्यन्ता॒ यदु॑न्निनी॒थो अ॒पाम् ।

अ॒यं वां॑ य॒ज्ञो अ॑कृत॒ प्रश॑स्तिं॒ वसु॑धिती॒ अवि॑तारा जनानाम् ॥१

कत् । ऊँ॒ इति॑ । प्रेष्ठौ॑ । इ॒षाम् । र॒यी॒णाम् । अ॒ध्व॒र्यन्ता॑ । यत् । उ॒त्ऽनि॒नी॒थः । अ॒पाम् ।

अ॒यम् । वा॒म् । य॒ज्ञः । अ॒कृ॒त॒ । प्रऽश॑स्तिम् । वसु॑धिती॒ इति॒ वसु॑ऽधिती । अवि॑तारा । ज॒ना॒ना॒म् ॥१

कत् । ऊँ इति । प्रेष्ठौ । इषाम् । रयीणाम् । अध्वर्यन्ता ।
यत् । उत्ऽनिनीथः । अपाम् ।

अयम् । वाम् । यज्ञः। अकृत। प्रशस्तिम्। वसुधिती इति
वसुऽधिती । अवितारा। जनानाम् ॥१॥

हे अश्विनौ "प्रेष्ठौ प्रियतमौ वां युवां “कदु कदा भविष्यति'
“इषाम् इष्यमाणानामन्नानां “रयीणां धनानाम् ॥ कर्मणि
षष्ठ्यौ । अन्नानि धनानि च “उन्निनीथः ऊर्ध्वं प्रापयथः
“अध्वर्यन्ता अध्वरं पारयितुमिच्छन्तौ युवाम् “अपां
वृष्ट्युदकानां वृष्ट्युदकानि च उन्निनीथः उत्कृष्टम् अधः
प्रापयथ इति “यत् तत्कदा । कस्मादेवमुच्यते इति उच्यते
। “अयं “यज्ञः अस्माभिरनुष्ठीयमानः “वां युवयोरेव
“प्रशस्ति प्रशंसां स्तुतिम् “अकृत करोति । यज्ञे
शंसनीयानि शस्त्राणि युवामेव प्रशंसन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं
तस्मात् हे "वसुधिती वसुनो धनस्य धातारौ

वस्तव्यकर्माणौ तथा हे “जनानाम् “अवितारौ उक्तलक्षणौ युवा कदा अन्नानां धनानां च दातारौ भवथ इति ॥

आ वा॒मश्वा॑स॒ः शुच॑यः पय॒स्पा वात॑रंहसो दि॒व्यासो॒ अत्या॑ः ।

म॒नो॒जुवो॒ वृष॑णो वी॒तपृ॑ष्ठा॒ एह स्व॒राजो॑ अ॒श्विना॑ वहन्तु ॥२

आ । वा॒म् । अश्वा॑सः । शुच॑यः । प॒य॒ःऽपाः । वात॑ऽरंहसः । दि॒व्यास॑ः । अत्या॑ः ।

म॒न॒ःऽजुव॑ः । वृष॑णः । वी॒तऽपृ॑ष्ठाः । आ । इ॒ह । स्व॒ऽराज॑ः । अ॒श्विना॑ । व॒ह॒न्तु॒ ॥२

आ। वाम् । अश्वासः । शुचयः । पयःऽपाः । वातऽरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनःऽजुवः । वृषणः । वीतऽपृष्ठाः । आ । इह । स्व॒ऽराजः । अश्विना । वहन्तु ॥ २ ॥

अश्विनौ शोभनाश्वयुक्तौ "वां युवाम् “अश्वासः युष्मदीयाः “इह अस्मिन् यज्ञे “आ “वहन्तु प्रापयन्तु । अवशिष्टानि अश्वविशेषणानि । कीदृशास्ते । “शुचयः शुद्धा दीप्ता वा “पयस्पाः वृष्ट्युदकस्य पातारः “वातरंहसः वायुवेगाः दिव्याः दिविभवाः “अत्याः अतनशीलाः “मनोजुवः मनोजवाः “वृषणः वर्षकाः युवान इत्यर्थः । “वीतपृष्ठाः कान्तपृष्ठाः वपुष्मन्त इत्यर्थः । “स्वराजः स्वयमेव राजमानाः। ईदृशा भवन्तु ॥

आ वा॒ं रथो॒ऽवनि॒र्न प्र॒वत्वां॑न्सृ॒प्रवं॑न्धुरः सुवि॒तायं गम्याः ।

वृष्णं॑ः स्थातारा॒ मनं॑सो॒ जवीं॑यानहम्पू॒र्वो यं॑ज॒तो धिं॑ष्ण्या॒ यः ॥३

आ । वा॒म् । रथः॑ । अ॒वनिः॑ । न । प्र॒वत्वा॑न् । सृ॒प्रऽवं॑न्धुरः । सु॒वि॒ताय॑ । ग॒म्या॒ः ।

वृष्णः॑ । स्था॒ता॒रा॒ । मनं॑सः । जवी॑यान् । अ॒ह॒म्ऽपू॒र्वः । य॒ज॒तः । धि॒ष्ण्या॒ । यः ॥३

आ। वाम् । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रऽवन्धुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् । अहम्ऽपूर्वः । यजतः । धिष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रेऽश्वव्याजेन अश्विनोरागमनमुक्तम् । अनेन रथव्याजेनोच्यते । हे “धिष्ण्या उन्नतस्थानार्हौ “स्थातारा स्वरथाधिष्ठानौ "वां युवयोः “यः “रथः अस्ति सः “सुविताय शोभनफलाय “आ “गम्याः अस्मद्यज्ञमागच्छतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशो रथ इति स विशेष्यते । “अवनिर्न

“प्रवत्वान् भूमिरिवात्यन्तविस्तारवान् "सुप्रवन्धुरः विस्तीर्णपुरोभागः “वृष्णः वर्षकस्याश्वस्य “मनसः अपि “जवीयान् मनोवेगवानित्यर्थः । “अहंपूर्वः अहंकारपूर्वो मनस्वी वा अत्युदारः “यजतः यष्टव्यः । ईदृशो रथ आगच्छतु ।।

इ॒हेहं जा॒ता समंवावशीतामरे॒पसां त॒न्वा॒३॒ नामंभि॒ः स्वैः ।

जि॒ष्णुर्वांमि॒न्यः सुमंखस्य सू॒रिर्दि॒वो अ॒न्यः सु॒भगंः पु॒त्र ऊंहे ॥४

इ॒हऽइंह । जा॒ता । सम् । अ॒वा॒व॒शी॒ता॒म् । अ॒रे॒पसां । त॒न्वां । नामंऽभिः । स्वैः ।

जि॒ष्णुः । वा॒म् । अ॒न्यः । सुऽमंखस्य । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॒ऽभगः॑ । पु॒त्रः । ऊ॒हे॒ ॥४

इहऽइह । जाता । सम् । अवावशीताम् । अरेपसा । तन्वा । नामऽभिः । स्वैः ।

जिष्णुः । वाम् । अन्यः । सुऽमखस्य । सूरिः । दिवः । अन्यः । सुऽभगः । पुत्रः । ऊहे ॥४॥

हे अश्विनौ युवां "समवावशीताम् । सह सम्यग्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां वा यज्ञम् ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशौ युवाम् । "इहेह "जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते । तयोः संभूतौ । चन्द्रसूर्येण इति यावत् । " सूर्याचन्द्रमसावित्येके ' (निरु. १२. १) इति निरुक्तम् । "अरेपसा अपापौ । आथर्वणस्य गुरोः शिरश्छेदनादिना पापलेपरहिताविति भावः । 'आथर्वणायाश्विना दधीचेऽयं शिरः प्रत्यैरयतम् ' (ऋ. सं. १. ११७. २२) इत्यादिमन्त्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । "तन्वा शरीरेण शरीरसौन्दर्येण निमित्तेन "स्वैः "नामभिः

स्वीयैर्माहात्म्यविशिष्टैश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपि ।
रमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः
संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा । अरेपसा तन्वेति योज्यम् ।
उक्तप्रकारेण गुरुशिरश्छेदादप्यपापेन शीर्षेण तादृङ्महत्त्व
ख्यापनेनेति यावत् । किंच “वां युवयोः “अन्यः एको
मध्यमस्यान्तरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः सोमः “जिष्णुः
जयशीलः “सुमखस्य शोभनयज्ञस्य “सूरिः प्रेरयिता सन्
“ऊहे वहति विश्वं जगद्धारयति । चन्द्रात्मनस्तस्योदये
सति ह्योषधिवनस्पत्यादयो वर्धन्ते । “अन्यः अपरः
उत्तमस्थानः “दिवः द्युलोकस्य “पुत्रः पुत्रस्थानीय
आदित्यः “सुभगः शोभनरश्मिरूपधनः ऊहे वहति ।
कृत्स्नमेवं पृथग्जगन्निर्वाहकौ महानुभावौ युवां सह
स्तूयेथे । अत्र निरुक्तम्-' इहेह जातौ संस्तूयेथे
पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः
सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र
उह्यत आदित्यः ' (निरु. १२. ३) इति ॥

प्र वां निचे॒रुः कं॑कु॒हो वशाँ॒ अनुं पि॒शङ्गं॑रूप॒ः सदं॑नानि गम्याः ।

हरीं अ॒न्यस्यं पी॒पयं॑न्त॒ वाजै॑र्म॒थ्रा रजां॑स्यश्विना॒ वि घोषैः॑ ॥५

प्र । वा॒म् । नि॒ऽचे॒रुः । क॒कु॒हः । वशा॑न् । अनुं ।
पि॒शङ्गं॑ऽरूपः । सदं॑नानि । ग॒म्या॒ः ।

हरी॒ इतिं । अ॒न्यस्यं । पी॒पयं॑न्त । वाजैः॑ । म॒थ्ना । रजां॑सि
। अ॒श्वि॒ना॒ । वि । घोषैः॑ ॥५

प्र । वाम् । निऽचेरुः । ककुहः । वशान् । अनु ।
पिशङ्गऽरूपः । सदनानि । गम्याः ।

हरी इति । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । मथ्ना । रजांसि
। अश्विना । वि । घोषैः ॥५॥

हे “अश्विना अश्विनौ “वां युवयोर्मध्ये अन्यस्य एकस्य “ककुहः श्रेष्ठः “पिशङ्गरूपः हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बहुभिरक्षाद्यवयवैर्निरूप्यमाणो वा रथः “वशान् अनु कामाननुलक्ष्य यथाकामम् । अस्मद्यज्ञागमनेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । वशान्स्वाधीनाः ककुहो दिशो दिगन्तरालानुक्रमेण नीचैरुच्चैश्चरन् स्वस्थानाद्देवयजनमुखं गच्छन् । “सदनानि अस्मद्यागगृहाणि “प्र “गम्याः प्रकर्षेण गच्छतु॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ अत्र यद्यप्यन्यस्येति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथोक्तत्वादत्रापि लभ्यते । “अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य “हरी अश्वौ "रजांसि लोकाः । अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमानरूपा जनाः इत्यर्थः । ते च “मथ्ना प्रमथनेनालोडनेन निष्पादितैः "वाजैः अन्नैरामिक्षादिरूपैः “घोषैः स्तुतिभिश्च आह्वानादिशब्दविशिष्टैर्वा “पीपयन्त आप्याययन्ति ॥ ॥ २५ ॥

प्र वां श॒रद्वां॑न्वृष॒भो न नि॒ष्षाट् पू॒र्वीरिषं॑श्चरति॒ मध्वं॑ इ॒ष्णन् ।

एवै॑र॒न्यस्यं॑ पी॒पयं॑न्त॒ वाजै॒र्वेषं॑न्तीरू॒र्ध्वा न॒द्यो॑ न॒ आगुः॑ ॥ ६

प्र । वा॒म् । श॒रत्ऽवां॑न् । वृ॒ष॒भः । न । नि॒ष्षाट् । पू॒र्वीः । इषः॑ । च॒र॒ति॒ । मध्वः॑ । इ॒ष्णन् ।

एवैः॑ । अ॒न्यस्यं॑ । पी॒पयं॑न्त । वाजैः॑ । वेषं॑न्तीः । ऊ॒र्ध्वाः । न॒द्यः॑ । नः॒ । आ । अ॒गुः॒ ॥६

प्र। वाम् । शरत्ऽवान्। वृषभः । न । निष्षाट्। पूर्वीः । इषः । चरति। मध्वः । इष्णन् ।

एवैः । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । वेषन्तीः । ऊर्ध्वाः । नद्यः । नः । आ । अगुः ॥६॥

हे अश्विनौ युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः "शरद्वान् शरणवान् मेघवृक्षपर्णादीनां विशरणवान् । अथवा बहुसंवत्सरः पूर्वतनो नित्य इत्यर्थः । “वृषभो “न वर्षितैवेन्द्रः। स इव शत्रूणां “निष्षाट् निःसारयिता सन् "पूर्वीः बह्वीः पुरातनीर्वा “इषः अन्नानि सस्यादीन्युद्दिश्य “प्र “चरति प्रकर्षेण गच्छति । मध्यमस्थानश्चन्द्रः इति पक्षे शरद्वाञ्छरत्कालवान् । तस्मिन् ऋतौ हि चन्द्रः संनद्धः भवति । तेन च तृणगुल्मौषध्यादीनि वर्धन्ते । स किमर्थमेवं करोतीति उच्यते । “मध्व “इष्णन् मधुनो मधुसदृशस्य हविषः । कर्मणि षष्ठी ॥ हविरिच्छन् । तदर्थमेवं करोति । तथा “अन्यस्य उत्तमादित्यस्य “एवैः कामैर्गमनैर्वा निमित्तभूतैः “पीपयन्त आप्याययन्ति हविर्भिर्यजमानाः । तुष्टेन तेन प्रेरिताः “वेषन्तीः व्यापयन्तीः “ऊर्ध्वाः उन्नताः उत्तीराः “नद्यः न नदनशीला यथा “नः अस्मदर्थम् “आगुः आगच्छन्ति ।।

असंर्जि वा॒ं स्थविंरा वेधसा॒ गीर्बा॒ळ्हे अंश्विना त्रे॒धा क्षरंन्ती
।

उपंस्तुतावव॒तं नाधंमा॒नं याम॒न्नयांमञ्छृणु॒तं हवं मे ॥७

असंर्जि । वा॒म् । स्थविंरा । वे॒ध॒सा॒ । गीः । बा॒ळ्हे ।
अ॒श्वि॒ना॒ । त्रे॒धा । क्षरंन्ती ।

उपंऽस्तुतौ । अ॒व॒त॒म् । नाधंमानम् । यामंन् । अयांमन् ।
शृ॒णु॒त॒म् । हवंम् । मे॒ ॥७

असर्जि । वाम् । स्थविरा । वेधसा । गीः । बाळ्हे ।
अश्विना । त्रेधा । क्षरन्ती ।

उपऽस्तुतौ । अवतम् । नाधमानम् । यामन् । अयामन् ।
शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

हे वेधसा विधातारावश्विनौ “वां युवयोः "बाळ्हे दृढे स्थैर्ये निमित्तभूते सति “गीः स्तुतिरूपा वाक् “असर्जि सृज्यते। कीदृशी सा । “स्थविरा अत्यन्त स्थिरा नित्या वेदमयी “त्रेधा मन्त्रादिभेदेन त्रिप्रकारा “क्षरन्ती युवां गच्छन्ती । ईदृशी स्तुतिः कृतेत्यर्थः । तथा “उपस्तुतौ सन्तौ “नाधमानम् अभिमतफलं याचमानम् “अवतं रक्षतं तर्पयतं वा । किंच “यामन् गमने “अयामन् अगमने च “हवम् आह्वानं “शृणुतम् ॥

उ॒त स्या वां॒ रुश॑तो॒ वप्स॑सो॒ गीस्त्रि॑ब॒र्हिषि॒ सद॑सि पिन्वते॒ नॄन् ।

वृषा॑ वां मे॒घो वृ॑षणा पीपाय॒ गोर्न सेके॒ मनु॑षो दश॒स्यन् ॥८

उ॒त । स्या । वा॒म् । रुश॑तः । वप्स॑सः । गीः । त्रि॒ऽब॒र्हिषि॑ । सद॑सि । पि॒न्व॒ते॒ । नॄन् ।

वृषा॑ । वा॒म् । मे॒घः । वृ॒ष॒णा॒ । पी॒पा॒य॒ । गोः । न । सेके॑ । मनु॑षः । द॒श॒स्यन् ॥८

उत । स्या । वाम् । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नॄन् ।

वृषा । वाम् । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके। मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ “वां युवयोः रुशतः दीप्तस्य “वप्ससः रूपस्यैव वपुषो वा ख्यापयित्री “गीः स्तुतिवाक् त्रिबर्हिषि त्रिधात्वास्तीर्णबर्हिष्के “सदसि यागसदने "नॄन् कर्मनेतॄनस्मान् "पिन्वते आप्याययति आप्याययतु वा उचितप्रदानादिना । केन प्रकारेण उच्यते । हे “वृषणा वर्षितारौ कामानां “वां युवयोः स्वभूतः “मेघः सेक्ता जलदः प्रदानविशेषो वा “वृषा वर्षकः सन् 'मनुषः मनुष्यान् प्रति “दशस्यन् प्रयच्छन् “पीपाय आप्याययति ।

आप्यायने दृष्टान्तः । “गोर्न “सेके उदकसेके इव शांतनात् सेके उदकस्येव । तद्यथा आप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । नेति संप्रत्यर्थे । गोः उदकस्य सेके निमित्तभूते सति पीपायेति संबन्धः ॥

यु॒वां पू॒षेवा॑श्विना॒ पुरँ॑धिर॒ग्निमु॒षां न जं॑रते ह॒विष्मा॑न् ।

हु॒वे यद्वां॑ वरि॒व॒स्या गृ॑णा॒नो वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥९

यु॒वाम् । पू॒षाऽइ॑व । अ॒श्वि॒ना॒ । पुर॑म्ऽधिः । अ॒ग्निम् । उ॒षाम् । न । ज॒र॒ते॒ । ह॒विष्मा॑न् ।

हु॒वे । यत् । वा॒म् । व॒रि॒व॒स्या । गृ॒णा॒नः । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥९

युवाम् । पूषाऽइव । अश्विना । पुरम्ऽधिः । अग्निम् । उषाम् । न । जरते। हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वाम् । वरिवस्या । गृणानः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥९॥

हे अश्विनौ "युवां “पुरंधिः बहुप्रज्ञः पूषेव पोषक इव “हविष्मान् हविर्युक्तः "जरते स्तौति । यद्वा । पुरंधिर्बहूनां धारयित्री पूषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव "अग्निमुषां “न । अग्निमुषसं च यथा तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः आश्विनक्रतुवत् आग्नेयोषस्ययोरपि सद्भावादिति भावः । कदेति आह । “यत् यदा "वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तः “गृणानः स्तोता स्तौति तदा यजमानोऽपि जरते इत्यर्थः । विद्यामेत्यादि गतम् ॥ ॥२३॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४	सूक्तं १.४४	सूक्तं १.७४	सूक्तं १.१०४	सूक्तं १.१३४	सूक्तं १.१६४
सूक्तं १.१५	सूक्तं १.४५	सूक्तं १.७५	सूक्तं १.१०५	सूक्तं १.१३५	सूक्तं १.१६५
सूक्तं १.१६	सूक्तं १.४६	सूक्तं १.७६	सूक्तं १.१०६	सूक्तं १.१३६	सूक्तं १.१६६
सूक्तं १.१७	सूक्तं १.४७	सूक्तं १.७७	सूक्तं १.१०७	सूक्तं १.१३७	सूक्तं १.१६७
सूक्तं १.१८	सूक्तं १.४८	सूक्तं १.७८	सूक्तं १.१०८	सूक्तं १.१३८	सूक्तं १.१६८
सूक्तं १.१९	सूक्तं १.४९	सूक्तं १.७९	सूक्तं १.१०९	सूक्तं १.१३९	सूक्तं १.१६९
सूक्तं १.२०	सूक्तं १.५०	सूक्तं १.८०	सूक्तं १.११०	सूक्तं १.१४०	सूक्तं १.१७०

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२१	१.५१	१.८१	१.१११	१.१४१	१.१७१
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२२	१.५२	१.८२	१.११२	१.१४२	१.१७२
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२३	१.५३	१.८३	१.११३	१.१४३	१.१७३
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२४	१.५४	१.८४	१.११४	१.१४४	१.१७४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२५	१.५५	१.८५	१.११५	१.१४५	१.१७५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२६	१.५६	१.८६	१.११६	१.१४६	१.१७६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२७	१.५७	१.८७	१.११७	१.१४७	१.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८२

← सूक्तं १.१८१

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१८२

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१८३ →

दे. अश्विनौ। जगती, ६-८ त्रिष्टुप्।

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।

धियंजिन्वा धिष्ण्या विश्पलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिव्रता ॥१॥

इन्द्रतमा हि धिष्ण्या मरुत्तमा दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।

पूर्णं रथं वहेथे मध्व आचितं तेन दाश्वांसमुप याथो अश्विना ॥२॥

किमत्र दस्रा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥३॥

जम्भयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्यश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥४॥

युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु प्लवमात्मन्वन्तं पक्षिणं तौग्र्याय कम् ।

येन देवत्रा मनसा निरूहथुः सुपप्तनी पेतथुः क्षोदसो महः ॥५॥

अवविद्धं तौग्र्यमप्स्वन्तरनारम्भणे तमसि प्रविद्धम् ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥६॥

कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्र्यो नाधितः पर्यषस्वजत् ।

पर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विना ऊहथुः श्रोमताय कम् ॥७॥

तद्वां नरा नासत्यावनु ष्याद्यद्वां मानास उचथमवोचन् ।

अस्मादद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘अभूदिदम्' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम् आश्विनं जागतम् । “अवविद्धम्' इति षष्ठी ‘तद्वां नरा नासत्यौ' इत्यष्टमी च उभे त्रिष्टुभौ । ‘अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यन्त्ये त्रिष्टुभौ' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दस्यस्य विनियोगः । तथा च सूत्रितम्- ‘अभूदिदं यो वां परिज्मेति त्रीणि (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥ ।

अभू॑दि॒दं व॒युन॒मो षु भू॑षता॒ रथो॒ वृष॑ण्वा॒न्मद॑ता मनीषिणः ।

धि॒यं॑जि॒न्वा धिष्ण्या॑ वि॒श्पला॑वसू दि॒वो नपा॑ता सु॒कृते॒ शुचि॑व्रता ॥१

अभू॑त् । इ॒दम् । व॒युन॑म् । ओ इति॑ । सु । भू॒ष॒त॒ । रथः॑ । वृष॑ण्ऽवान् । मद॑त । म॒नी॒षि॒णः॒ ।

धि॒य॒म्ऽजि॒न्वा । धिष्ण्यां । वि॒श्पलांवसू॒ इतिं । दि॒वः ।
नपांता । सु॒ऽकृतें । शुचिंऽव्रता ॥१

अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूषत । रथः ।
वृषण्वान् । मदत । मनीषिणः ।

धियम्ऽजिन्वा । धिष्ण्या । विश्पलावसू इति । दिवः ।
नपाता। सुऽकृते । शुचिऽव्रता ॥१।।

हे “मनीषिणः मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः अस्माकम्
“इदं “वयुनं प्रज्ञानम् “अभूत् उत्पन्नम् । कीदृशं तदिति ।
उच्यते । “वृषण्वान् अभिमतवर्षणवान् “रथः अश्विनोः
संबन्धी गमनसाधनो रथ आगत इति शेषः ।
तत्स्थावश्विनौ “ओ “षु “भूषत । ओ इति
निपातद्वयसमुदायात्मकः एको निपातः । सुष्ठु आभूषत ।
अभिमुखा भवत स्तोतुम् । तादृशौ महानुभावावश्विनौ
“मदत ।। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ मदयत संभावयत ।

अश्विनौ विशेष्येते । “सुकृते सुष्टु कृतवते मह्यं “धियंजिन्वा कर्मणो बुद्धेर्वा प्रीणयितारौ “धिष्ण्या धिषणार्हौ स्तुत्यौ “विश्पलावसू विशां प्रजानाम् अस्माकं पालयितृधनौ विश्पलाख्यायाश्छिन्नजङ्घाया हिरण्मयजङ्घाप्रदानेन तथाभूतौ । ‘सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै ' (ऋ. सं. १. ११६. १५) इत्यादिनिगमः । “दिवः आदित्यस्य “नपाता नप्तारौ नपातयितारौ वा “शुचिव्रता दीप्तकर्माणौ । ईदृशावश्विनौ मदत ॥

इन्द्र॑तमा॒ हि धिष्ण्या॑ म॒रुत्त॑मा द॒स्रा दंसि॑ष्ठा र॒थ्या॑ र॒थीत॑मा ।

पू॒र्णं रथं॑ वहेथे॒ मध्व॒ आचि॑तं॒ तेन॑ दा॒श्वांस॒मुप॑ याथो अश्विना ॥२

इन्द्रऽतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्ऽतमा । दस्रा । दंसिष्ठा ।
रथ्या । रथिऽतमा ।

पूर्णम् । रथम् । वहेथे इति । मध्वः । आऽचितम् । तेन ।
दाश्वांसम् । उप । याथः । अश्विना ॥२

इन्द्रऽतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्ऽतमा । दस्रा । दंसिष्ठा ।
रथ्या । रथिऽतमा ।

पूर्णम् । रथम् । वहेथे इति । मध्वः । आऽचितम् । तेन ।
दाश्वांसम् । उप । याथः । अश्विना ॥२॥

हे अश्विनौ युवाम् “इन्द्रतमा “हि ईश्वरतमौ खलु । एवं
प्रतिविशेषणं हिः संबन्ध्यः । तथा “धिष्ण्या स्तुत्यर्हौ
“मरुत्तमा मरुद्वद्वेगगामिनौ मितरागिणौ मितराविणौ वा
“दस्रा उपक्षपयितारौ शत्रूणां “दंसिष्ठा अतिशयकर्माणौ
“रथ्या रथार्हौ रथवन्तौ “रथितमा । रथिनो नेतारः । तेषां

श्रेष्ठौ । ‘रथीरध्वराणाम् ’ (ऋ. सं. ८. ११. २) इति नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशौ युवां “मध्वः मधुसदृशस्य उदकस्यामृतस्य वा “पूर्णं पूरितम् “आचितं सर्वतः संनद्धं “रथं “वहेथे नयथः । “तेन उक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे “अश्विना अश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ सन्तौ “उप “याथः यज्ञमभिप्राप्नुथः ।।

किमत्रं दस्रा कृणुथ॒ः किमांसाथे॒ जनो॒ यः कश्चि॒दहंविर्मही॒यतें ।

अतिं क्रमिष्टं जु॒रतं प॒णेरसुं॒ ज्योति॒र्विप्रांय कृणुतं वच॒स्यवें ॥३

किम् । अत्रं । द॒स्रा॒ । कृ॒णु॒थ॒ः । किम् । आ॒सा॒थे॒ इतिं । जनः॑ । यः । कः । चि॒त् । अहंविः । म॒ही॒यतें ।

अतिं । क्र॒मि॒ष्ट॒म् । जु॒रतं॑म् । प॒णेः । असुं॑म् । ज्योतिः॑ ।
विप्रा॑य । कृ॒णु॒त॒म् । व॒च॒स्यवें ॥३

किम् । अत्र । दस्रा । कृणुथः । किम् । आसाथे इति ।
जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।।

अति । क्रमिष्टम् । जुरतम् । पणेः । असुम् । ज्योतिः ।
विप्राय । कृणुतम् । वचस्यवे ॥३॥

हे “दस्रा उपक्षपयितारौ युवाम् “अत्र अस्मिन् मनुष्ये “किं
“कृणुथः कुरुथः । हविषोऽभावादिति भावः । तत्रैव
किमासाथे किं तिष्ठथः । अत्रेत्युक्तं कुत्रेत्याह । “यः
“कश्चित् “जनः जन्मवान् "अहविः यज्ञार्थहवीरहितः
“महीयते पूज्यते स्वयं न युष्मान् पूजयति । तं जनम्
"अति “क्रमिष्टं पराभूय तिष्ठतम् । न केवलमतिक्रममात्रं
किंतु “पणेः वणिग्भूतस्य लुब्धकस्यायष्टुः तस्य “असुं
प्राणं "जुरतम् अहिंसिष्टम् अनीनशतम् । “विप्राय

मेधाविने “वचस्यवे वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते मह्यं "ज्योतिः “कृणुतं युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतम् ॥

ज॒म्भयं॑तम॒भितो॒ राय॑त॒ः शुनो॑ ह॒तं मृधो॑ वि॒दथु॒स्तान्यं॑श्विना ।

वाचं॑वाचं जरि॒तू र॒त्निनीं॑ कृतमु॒भा शंसं॑ नासत्याव॒तं मम॑ ॥ ४

ज॒म्भयं॑तम् । अ॒भित॑ः । राय॑तः । शुन॑ः । ह॒तम् । मृध॑ः । वि॒दथु॑ः । तानि॑ । अ॒श्वि॒ना॒ ।

वाचं॑म्ऽवाचम् । ज॒रि॒तुः । र॒त्निनी॑म् । कृ॒त॒म् । उ॒भा । शंस॑म् । ना॒स॒त्या॒ । अ॒व॒त॒म् । मम॑ ॥४

जम्भयतम् । अभितः । रायतः । शुनः । हतम् । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।।

वाचम्ऽवाचम् । जरितुः । रत्निनीम् । कृतम्। उभा ।
शंसम् । नासत्या । अवतम् । मम ॥४॥

हे अश्विनौ “रायतः निन्दितं शब्दयतः अस्मान्
हन्तुमागच्छतो वा “शुनः श्वसदृशान् “अभितः “जम्भयतं
नाशयतम् । तथा "मृधः तेषां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो वा
“हतं मारयतम् । “तानि हननोपायान् “विदथुः जानीथः ।
किंच “जरितुः युष्मान् स्तोतुः “वाचंवाचं तां तां
स्तुतिलक्षणां वाचं “रत्निनीं “कृतं सर्वामपि स्तुतिं
रमणीयफलवतीं कुरुतम् । हे “नासत्या सत्यभूतौ युवाम्
“उभा उभौ मम मदीयां “शंसं स्तुतिम् “अवतं रक्षतम् ॥

युवमे॒तं चं॑क्रथु॒ः सिन्धु॑षु प्ल॒वमा॑त्म॒न्वन्तं॑ प॒क्षिणं॑ तौ॒ग्र्याय॒
कम् ।

येनं देव॒त्रा मनंसा निरू॒हथुं॑ः सुपप्त॒नी पेंतथु॒॑ः क्षोदंसो म॒हः ॥५

यु॒वम् । ए॒तम् । च॒क्र॒तु॒ः । सिन्धुंषु । प्ल॒वम् । आ॒त्म॒न्ऽवन्तंम् । प॒क्षिणंम् । तौ॒ग्र्यायं । कम् ।

येनं । दे॒व॒ऽत्रा । मनंसा । नि॒ःऽऊ॒हथुः॑ । सु॒ऽप॒प्त॒नि । पे॒त॒थु॒ः । क्षोदंसः । म॒हः ॥५

युवम् । एतम् । चक्रथुः । सिन्धुषु । प्लवम् । आत्मन्ऽवन्तम् । पक्षिणम्। तौग्र्याय । कम्।

येन । देवऽत्रा । मनसा । निःऽऊहथुः । सुऽपप्तनि । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ "युवं युवां “सिन्धुषु समुद्रोदकेषु “एतं "प्लवं प्रसिद्धं प्लुतिसाधनं प्लवं नावम् “आत्मन्वन्तं दार्ढ्यवन्तं “पक्षिणं पक्षवद्गतिसाधनरथवन्तं “तौग्र्याय तुग्रनाम्नो राज्ञः

पुत्राय भुज्युनाम्ने राज्ञे “कं सुखकरं “चक्रथुः। तौग्र्यो भुज्यू राजा समुद्रवर्ती ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपबलानि आगत्यापातयन् स च प्रसादफलकराश्विनौ स्तुत्वा स्वात्मानं ररक्ष इत्ययमितिहासो बहुधा पूर्वं प्रपञ्चितः। यद्वा । कमिति पूरणः । तस्य जलसंचारिरथस्य सहायभूतान् बहून् रथादीनकुरुतमित्यर्थः । अयमर्थस्तु ‘तमूहथुर्नौभिः' (ऋ. सं. १. ११६. ३), ‘चतस्रो नावः' (. सं. १. १८२. ६), 'त्रिभी रथैः' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । “येन युष्मद्दत्तेन प्लवेन “देवत्रा देवेषु मध्ये “मनसा अनुग्रहयुक्त्या बुद्ध्या । येन मनसेति वा योज्यम् । “निरूहथुः निर्गमनं कुरुथः । तथा “सुपप्तनि शोभनपतनं यथा भवति सुपतनौ वा युवां “महः महतः “क्षोदसः । उदकनामैतत् । उदकात् "पेतथुः तदधः पतथः उत्तरीतुम् ॥ ॥ २७ ॥

अवंविद्धं तौ॒ग्र्यम॒प्स्व१॒॑न्तरंनारम्भ॒णे तमंसि॒ प्रविंद्धम् ।

चतंस्रो॒ नावो॒ जठंलस्य॒ जुष्टा॒ उद॒श्विभ्यांमिषि॒ताः पांरयन्ति ॥६

अवंऽविद्धम् । तौ॒ग्र्यम् । अ॒प्ऽसु । अ॒न्तः । अ॒ना॒र॒म्भ॒णे । तमंसि । प्रऽविंद्धम् ।

चतंस्रः । नावः॑ । जठंलस्य । जुष्टाः॑ । उत् । अ॒श्विऽभ्यांम् । इ॒षि॒ताः । पा॒र॒य॒न्ति॒ ॥६

अवऽविद्धम् । तौग्र्यम् । अप्ऽसु । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्रऽविद्धम् ।।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत्। अश्विऽभ्याम् । इषिताः । पारयन्ति ॥६॥

“अप्स्वन्तः मध्ये "अवविद्धम् अवस्ताच्छत्रुभिः पातितम् “अनारम्भणे अनालम्बने आलम्बनरहिते “तमसि । तमोवत्तमः । दृष्टिश्वासादिप्रतिबन्धके जलमध्ये “प्रविद्धं प्रकर्षेण पीडितं तौग्र्यं भुज्युं “जठलस्य जठरवदुदकधारकस्य मध्ये "जुष्टाः सेविताः । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ जठरं प्राप्ताः अन्तर्जलं प्रविष्टाः । "अश्विभ्यामिषिताः चतस्रो "नावः “उत् पारयन्ति उत्तारयन्ति प्रापयन्ति ॥

कः स्विं॑द्वृ॒क्षो निष्ठि॑तो॒ मध्ये॒ अर्ण॑सो॒ यं तौ॒ग्र्यो ना॑धि॒तः प॒र्यष॑स्वजत् ।

प॒र्णा मृ॒गस्य॑ प॒तरो॑रिवा॒रभ॒ उद॑श्विना ऊहथुः श्रोम॑ताय॒ कम् ॥७

कः । स्वि॒त् । वृ॒क्षः । निःऽस्थि॑तः । मध्ये॑ । अर्ण॑सः । यम्
। तौ॒ग्र्यः । ना॒धि॒तः । प॒रि॒ऽअस॑स्वजत् ।

प॒र्णा । मृ॒गस्य॑ । प॒तरोः॑ऽइव । आ॒ऽरभे॑ । उत् । अ॒श्वि॒ना॒ ।
ऊ॒ह॒थुः । श्रोम॑ताय । कम् ॥७

कः । स्वित्। वृक्षः । निःऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यम् ।
तौग्र्यः । नाधितः । परिऽअसस्वजत् ।

पर्णा । मृगस्य । पतरोःऽइव । आऽरभे। उत् । अश्विनौ ।
ऊहथुः । श्रोमताय । कम् ॥ ७ ॥

“कः “स्वित् कश्चिदनुग्राहकः “वृक्षः वृक्षविकारो रथः ।
विकारे प्रकृतिशब्दः । यद्वा । संस्तवाभिप्रायमेतत् ।
स्तोत्राख्यो वृक्ष इत्यर्थः । कीदृशो रथः । “निष्ठितः निश्चलं
वर्तमानः । कुत्रेति उच्यते । "अर्णसः उदकस्य “मध्ये । "यं
वृक्षं "तौग्र्यः तुग्रपुत्रो भुज्युः "नाधितः याचमानः

“पर्यषस्वजत् परिष्वक्तमकरोत् । आलम्बने दृष्टान्तः ।
“पतरोः पतनशीलस्य मृगस्य मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेः
“आरभे आलम्बनाय पर्णानीव । तानि यथा आलम्बनाय
प्रभवन्ति तद्वत् । हे “अश्विनौ "श्रोमताय कीर्तिमत्त्वाय
"उत् “ऊहथुः उर्ध्वं प्रापयथः । स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यं
वृक्षमाश्रितवन्तं तमूहथुरित्यर्थः ॥

तद्वां॑ नरा नासत्या॒वनु॑ ष्या॒द्यद्वां॒ मानां॑स उ॒चथ॒मवो॑चन् ।

अ॒स्माद॒द्य सद॑सः सो॒म्यादा वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥८

तत् । वा॒म् । न॒रा॒ । ना॒स॒त्यौ॒ । अनु॑ । स्या॒त् । यत् । वा॒म् ।
मानां॑सः । उ॒चथ॑म् । अवो॑चन् ।

अ॒स्मात् । अ॒द्य । सद॑सः । सो॒म्यात् । आ । वि॒द्याम॑ ।
इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥८

तत् । वाम् । नरा । नासत्यौ । अनु । स्यात् । यत्। वाम् । मानासः । उचथम् । अवोचन् ।

अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ । विद्याम । इषम् । वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥८॥

हे "नरा नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा हे “नासत्यौ असत्यरहितौ सत्यफलौ वा "वां युवां “तत् तादृशं स्तोत्रम् “अनु “स्यात् अनुकूलं भवतु अनुभवतु वा वाम् । तदित्युक्तं यदित्याह । “वां प्रति “मानासः पूजावन्तोऽस्मदीया होत्रादयः “यत् “उचथं स्तोत्रम् “अवोचन् अकुर्वन् तद्वाम् अनु ष्यात् । हे अश्विनौ “अद्य अस्मिन् प्रधानयागदिने "अस्मात् अस्माभिः क्रियमाणात् “सदसः संबन्धिनः “सोम्यात् सोमयागसंपादकात् । “आ इति अप्यर्थे । अस्माभिर्यजमानैः अद्य क्रियमाणादपि स्तोत्रात् प्रीणयतमिति । विद्यामेति गतम् ॥ ॥ २८ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१४ सूक्तं १.४४ सूक्तं १.७४ सूक्तं १.१०४ सूक्तं १.१३४ सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ सूक्तं १.४५ सूक्तं १.७५ सूक्तं १.१०५ सूक्तं १.१३५ सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ सूक्तं १.४६ सूक्तं १.७६ सूक्तं १.१०६ सूक्तं १.१३६ सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ सूक्तं १.४७ सूक्तं १.७७ सूक्तं १.१०७ सूक्तं १.१३७ सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ सूक्तं १.४८ सूक्तं १.७८ सूक्तं १.१०८ सूक्तं १.१३८ सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ सूक्तं १.४९ सूक्तं १.७९ सूक्तं १.१०९ सूक्तं १.१३९ सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० सूक्तं १.५० सूक्तं १.८० सूक्तं १.११० सूक्तं १.१४० सूक्तं १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१८२&oldid=207949" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८३

← सूक्तं १.१८२

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१८३

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१८४ →

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान्त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।

येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥१॥

सुवृद्रथो वर्तते यन्नभि क्षां यत्तिष्ठथः क्रतुमन्तानु पृक्षे ।

वपुर्वपुष्या सचतामियं गीर्दिवो दुहित्रोषसा सचेथे ॥२॥

आ तिष्ठतं सुवृतं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येषयध्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥३॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्क्तमुत माति धक्तम् ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥४॥

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दस्रा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता मे हवं नासत्योप यातम् ॥५॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

'तं युञ्जाथाम्' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभमागस्त्यमाश्विनम् ॥

तं यु॑ञ्जाथा॒ं मन॑सो॒ यो जवी॑यान्त्रिवन्धु॒रो वृ॑षणा॒

यस्त्रि॑च॒क्रः ।

येनो॑पया॒थः सु॒कृतो॑ दुरो॒णं त्रि॒धातु॑ना पतथो॒ विर्न प॒र्णैः ॥१

तम् । यु॒ञ्जा॒था॒म् । मन॑सः । यः । जवी॑यान् । त्रि॒ऽव॒न्धु॒रः । वृ॒ष॒णा॒ । यः । त्रि॒ऽच॒क्रः ।

येन॑ । उ॒प॒ऽया॒थः । सु॒ऽकृतः॑ । दु॒रो॒णम् । त्रि॒ऽधातु॑ना । प॒त॒थः॒ । विः । न । प॒र्णैः ॥१

तम् । युञ्जाथाम् । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः ।

येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । त्रिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्णैः ॥ १ ॥

हे "वृषणा वर्षकौ कामानां युवां "तं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टं रथं "युञ्जाथां योजयतम् । तमित्युक्तं कमित्याह । "यः

रथः "त्रिवन्धुरः त्रिप्रकारसारथिस्थानः । वन्धुरं रथिनः स्थानमित्याहुः । ‘आ याह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठाः' (ऋ. सं. ३. ४३. १) इत्यादिमन्त्रान्तरात् । "यः च "त्रिचक्रः चक्रत्रितयोपेतः । पुनः स एव विशेष्यते । "येन रथेन “उपयाथः उपगच्छथः । किम् । 'सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य “दुरोणम् । गृहनामैतत् । यागगृहम् । येनेत्युक्तं केनेत्याह । “त्रिधातुना त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधातुत्रयोपेतेन वा रथेन । गमने दृष्टान्तः। "विर्न "पर्णैः पक्षी पक्षैर्यथा शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन “पतथः गच्छथः ॥

सु॒वृद्रथो॑ वर्तते॒ यन्न॒भि क्षां यत्तिष्ठ॑थ॒ः क्रतु॑म॒न्तानु॑ पृ॒क्षे ।

वपु॑र्वपु॒ष्या सं॑चतामि॒यं गीर्दि॒वो दु॑हि॒त्रोषसा॑ सचेथे ॥२

सु॒ऽवृत् । रथः॑ । व॒र्त॒ते॒ । यन् । अ॒भि । क्षाम् । यत् । तिष्ठ॑थः । क्रतु॑ऽमन्ता । अनु॑ । पृ॒क्षे ।

वपुः॑ । व॒पु॒ष्या । स॒च॒ता॒म् । इ॒यम् । गीः । दि॒वः । दु॒हि॒त्रा । उ॒षसा॑ । स॒चे॒थे॒ इति॑ ॥२

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षाम् । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमन्ता। अनु । पृक्षे।

वपुः । वपुष्या। सचताम् । इयम् । गीः । दिवः । दुहित्रा । उषसा । सचेथे इति ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवयोः "रथः सुवृत् शोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिभ्रमणः “यन् गच्छन् "क्षाम् “अभि “वर्तते देवयजनभूमिं प्रति गच्छति । "यत् यं रथं “क्रतुमन्ता संकल्पवन्तौ कर्मवन्तौ वा "पृक्षे। अन्ननामैतत् । हविषि निमित्तभूते सति । "अनु अधीत्यर्थे । अधि “तिष्ठथः

आश्रयथः। तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनन्तरं “वपुष्या युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनी “इयं "गीः इदानीं क्रियमाणप्रकारा स्तुतिरूपा वाक् "वपुः "सचताम् । युवां च "दिवः द्युलोकस्य आदित्यस्य वा “दुहित्रा दुहितृस्थानीयया "उषसा उषोदेवतया "सचेथे यज्ञं संगच्छेथे। उषस्याश्विनयोः समानकालत्वादिति भावः ॥

आ तिंष्ठतं सु॒वृत॒ं यो रथों वा॒मनुं व्र॒तानि॒ वर्तंते ह॒विष्मांन् ।

येनं नरा नासत्येष॒यध्यैं व॒र्तिर्या॒थस्तनंयाय॒ त्मनें च ॥३

आ । ति॒ष्ठ॒त॒म् । सु॒ऽवृतंम् । यः । रथः । वा॒म् । अनुं । व्र॒तानिं । वर्तंते । ह॒विष्मांन् ।

येनं । न॒रा॒ । ना॒स॒त्या॒ । इ॒ष॒यध्यैं । व॒र्तिः । या॒थः । तनंयाय । त्मनें । च॒ ॥३

आ। तिष्ठतम् । सुऽवृतम् । यः । रथः । वाम् । अनु ।
व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इषयध्यै । वर्तिः । याथः । तनयाय
। त्मने । च ।। ३ ॥

हे अश्विनौ "वां युवां "सुवृतं शोभनवर्तनं रथम् “आ
“तिष्ठतम् आश्रयतम् । "यो "रथः “हविष्मान् । षष्ठ्यर्थे
प्रथमा । हविष्मतो यजमानस्य “व्रतानि कर्माणि "अनु
"वर्तते । यद्वा । यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् । "येन च
रथेन हे "नरा नेतारौ वा हे "नासत्या असत्यरहितौ युवाम्
“इषयध्यै यज्ञं प्राप्तुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन "वर्तिः
। गृहनामैतत् । यजमानस्य यज्ञगृहं “तनयाय पुत्रलाभाय
“त्मने आत्मने आत्महिताय "च "याथः ।।

मा वा॒ं वृको॒ मा वृ॒कीरा दं॑धर्षी॒न्मा परिं॑ वर्क्तमु॒त मातिं॑

धत्क्तम् ।

अ॒यं वां भा॒गो निहि॑त इ॒यं गीर्दस्रा॑वि॒मे वां नि॒धयो॒ मधू॑नाम् ॥४

मा । वा॒म् । वृक॑ः । मा । वृ॒कीः । आ । द॒ध॒र्षी॒त् । मा । परि॑ । व॒र्त्क्त॒म् । उ॒त । मा । अति॑ । ध॒त्क्त॒म् ।

अ॒यम् । वा॒म् । भा॒गः । निऽहि॑तः । इ॒यम् । गीः । दस्रौ॑ । इ॒मे । वा॒म् । नि॒ऽधय॑ः । मधू॑नाम् ॥४

मा। वाम् । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि । वर्त्क्तम् । उत। मा। अति । धत्क्तम् ।।

अयम् । वाम् । भागः । निऽहितः । इयम् । गीः । दस्रौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥४॥

हे "दस्रौ शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ "वां युवयोः अनुग्रहादिति शेषः । "वृकः हिंसकः अरण्यश्वादिः "मा “दधर्षीत् माम् । तथा “वृकीः वृक्यो हिंसिका अन्य अपि "मा दधर्षीत् ॥ वचनव्यत्ययः ।। धर्षणं मा कार्षुः । युवामेव वा मा दधर्षीदिति योज्यम् । तथा युवां "मा "परि "वर्क्त परितो मा वर्जयतं माम् । "उत अपि च "माति “धत्तम् अस्मानतिक्रम्य अन्यस्मै मा दत्तम् । किमर्थमेवमिति उच्यते । “वां युवयोरर्थाय "अयं "भागः भजनीयो हविरंशः "निहितः। तथा “इयं च "गीः स्तुतिरूपा वागपि निहितेति शेषः । हे दस्रावश्विनौ “वां युवाभ्याम् “इमे इमानि "मधूनां सोमरसानां “निधयः निधानानि स्थापितानि ।।

यु॒वां गोत॑मः पुरुमी॒ळ्हो अत्रि॒र्दस्रा॒ हव॒तेऽवं॑से ह॒विष्मा॑न् ।

दिशं॒ न दि॒ष्टामृं॑जू॒येव॒ यन्ता॑ मे॒ हवं॑ नास॒त्योपं॑ यातम् ॥५

यु॒वम् । गोतं॑मः । पु॒रु॒ऽमी॒ळ्हः । अत्रिः॑ । दस्रा॑ । हवं॑ते ।
अवं॑से । ह॒विष्मा॑न् ।

दिशं॑म् । न । दि॒ष्टाम् । ऋ॒जु॒याऽइं॑व । यन्ता॑ । आ । मे॒ ।
हवं॑म् । ना॒स॒त्या॒ । उपं॑ । या॒त॒म् ॥५

युवाम् । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अत्रिः । दस्रा । हवते ।
अवसे । हविष्मान् ।

दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजुयाऽइव । यन्ता । आ । मे।
हवम् । नासत्या। उप । यातम् ॥५॥

हे "दस्रा दस्रावश्विनौ "युवां "गोतमः च "पुरुमीळ्हः च
"अत्रिः च महर्षयश्च एतेषु एकैकः "हविमान् सन् "अवसे
रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा "हवते आह्वयति ।
एवमहमप्याह्वयामि । फलसाधनाह्वाने दृष्टान्तः। "यन्ता

उपगन्ता उपगन्तुकामः “ऋजूयेव ॥ द्वितीयाया अकारः ।। ऋजुगामिनं मार्गज्ञं “दिष्टां “दिशं "न गन्तव्यामभिमतां दिशं प्रति यथा तथा वामपि । यथा अध्वगामी स्वगन्तव्यस्य शीघ्रगमनाय मार्गज्ञमृजुगामिनमाह्वयति तद्वत् । यद्वा । ऋजूयेव । इवशब्द एवार्थे । गन्ता ऋजुनैव मार्गेण इष्टां दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणनेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे नासत्यावश्विनौ "मे मम "हवम् आह्वानमालक्ष्य “उप "यातम् उपगच्छतम् ॥

अता॑रिष्म॒ तम॑सस्पा॒रम॒स्य प्रति॑ वा॒ं स्तोमो॑ अश्विनावधायि ।

एह या॑तं प॒थिभि॑र्देव॒यानै॑र्वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥६

अता॑रिष्म । तम॑सः । पा॒रम् । अ॒स्य । प्रति॑ । वा॒म् । स्तोमः॑ । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒धा॒यि॒ ।

आ । इ॒ह । या॒त॒म् । प॒थिऽभिः॑ । दे॒व॒ऽयानैः॑ । वि॒द्याम॑ ।
इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥६

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् ।
स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ। इह । यातम्। पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम ।
इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥६॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादात् "अस्य “तमसः तमनहेतोः
श्रेयःप्रतिबन्धरूपस्य दुःखस्य "पारं पर्यन्तभूमिम्
"अतारिष्म उत्तीर्णाः स्मः । हे "अश्विनौ “वां “प्रति "स्तोमः
स्तोत्रम् "अधायि अकारीत्यर्थः । युवां "देवयानैः
देवगन्तव्यैर्मार्गैः "इह अस्मद्यज्ञे "आ "यातम् आगच्छतम् ।
शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति
श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क
भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१
सूक्तं १.२
सूक्तं १.३
सूक्तं १.४
सूक्तं १.५
सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१
सूक्तं १.३२
सूक्तं १.३३
सूक्तं १.३४
सूक्तं १.३५
सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१
सूक्तं १.६२
सूक्तं १.६३
सूक्तं १.६४
सूक्तं १.६५
सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१
सूक्तं १.९२
सूक्तं १.९३
सूक्तं १.९४
सूक्तं १.९५
सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१
सूक्तं १.१२२
सूक्तं १.१२३
सूक्तं १.१२४
सूक्तं १.१२५
सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१
सूक्तं १.१५२
सूक्तं १.१५३
सूक्तं १.१५४
सूक्तं १.१५५
सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७

सूक्तं १.८

सूक्तं १.९

सूक्तं १.१०

सूक्तं १.११

सूक्तं १.१२

सूक्तं १.१३

सूक्तं १.३७

सूक्तं १.३८

सूक्तं १.३९

सूक्तं १.४०

सूक्तं १.४१

सूक्तं १.४२

सूक्तं १.४३

सूक्तं १.६७

सूक्तं १.६८

सूक्तं १.६९

सूक्तं १.७०

सूक्तं १.७१

सूक्तं १.७२

सूक्तं १.७३

सूक्तं १.९७

सूक्तं १.९८

सूक्तं १.९९

सूक्तं १.१००

सूक्तं १.१०१

सूक्तं १.१०२

सूक्तं १.१०३

सूक्तं १.१२७

सूक्तं १.१२८

सूक्तं १.१२९

सूक्तं १.१३०

सूक्तं १.१३१

सूक्तं १.१३२

सूक्तं १.१३३

सूक्तं १.१५७

सूक्तं १.१५८

सूक्तं १.१५९

सूक्तं १.१६०

सूक्तं १.१६१

सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१६३

सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.१९१

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८४

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

ता वामद्य तावपरं हुवेमोच्छन्त्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।

नासत्या कुह चित्सन्तावर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥१॥

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेथामुत्पणींर्हतमूर्म्या मदन्ता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णैः ॥२॥

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।

वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरेः ॥३॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदन्ति ॥४॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदन्ता ॥५॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं बेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

द्वितीयाष्टकमध्यस्थश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण पञ्चमी व्याकरिष्यते ।।

तत्र ‘ता वाम्' इतीदं प्रथममण्डलस्य चतुर्विंशेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् । पूर्वसूक्ते ' षट् ' इत्युक्तत्वात् ‘सूक्तसंख्यानुवर्तते ' इति परिभाषितत्वात् षडृचम् । ‘ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषया अगस्त्यम् । तथा ' आश्विनं वै' इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमप्याश्विनम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभम् । ‘ता वाम्' इत्यनुक्रान्तम् ।' युवो रजांसि ' इत्यादीनां पञ्च सूक्तानां तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः । तत्रेदं पञ्चमम् ॥

ता वा॑म॒द्य ताव॑प॒रं हु॑वेमो॒च्छन्त्या॑मु॒षसि॒ वह्नि॑रु॒क्थैः ।

नास॑त्या॒ कुह॑ चि॒त्सन्ता॑व॒र्यो दि॒वो नपा॑ता सु॒दास्त॑राय ॥१

ता । वा॒म् । अ॒द्य । तौ । अ॒प॒रम् । हु॒वे॒म॒ । उ॒च्छन्त्या॑म् ।
उ॒षसि॑ । वह्नि॑ः । उ॒क्थैः ।

नास॑त्या । कुह॑ । चि॒त् । सन्तौ॑ । अ॒र्यः । दि॒वः । नपा॑ता ।
सु॒दाःऽत॑राय ॥१

ता । वाम् । अद्य । तौ । अपरम् । हुवेम । उच्छन्त्याम् ।
उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासत्या । कुह । चित् । सन्तौ । अर्यः । दिवः । नपाता ।
सुदाःऽतराय ॥ १ ॥

“ता तौ रक्षकत्वेन प्रसिद्धौ "वां युवाम् "अद्य अस्मिन् यागदिने "हुवेम आह्वयामः इति आशीः । तथा “अपरम् अपरस्मिन्नपि दिने "तौ युवां हुवेम । अपरमित्येतत् अपरस्मिन्नित्यर्थे समभिव्याहारात्, ‘ अद्या च नो मृळयतापरं च ' (ऋ. सं. २. २९. २) इत्यादिमन्त्रान्तरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपि इति वा । कस्मिन् काले। "उपसि उषोदेवतायाम् "उच्छन्त्यां तमो विवासयन्त्यां सत्याम् । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्यते । उक्ते काले हे "नासत्या असत्यरहितौ “दिवो “नपाता द्युलोकस्य नपातयितारौ नप्तृस्थानीय वा "कुह "चित् "सन्तौ कुत्रचिद्देशे वर्तमानौ युवां "वह्निः स्तुतेर्वोढा "अर्यः ईरयिता स्तुतेरीश्वरो वा ईदृशोऽहं होता “सुदास्तराय अत्यर्थं शोभनहविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं तौ युवाम् "उक्थैः शस्त्रैर्हुवेमेति संबन्धः । अत्र आख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यम् । वह्निरर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन नेतव्यौ । अथवा

वाक्यद्वयम् । यस्माद्वह्निरर्यो होता उक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानाः तौ युवामाह्वयामः इति ।

अ॒स्मे ऊ॒ षु वृ॑षणा मादयेथा॒मुत्प॒णीँर्ह॑तमू॒र्म्या मद॑न्ता ।

श्रु॒तं मे॒ अच्छो॑क्तिभिर्मती॒नामेष्टा॑ नरा॒ निचे॑तारा च॒ कर्णैः॑ ॥२

अ॒स्मे इति॑ । ऊ॒ँ इति॑ । सु । वृ॒ष॒णा॒ । मा॒द॒ये॒था॒म् । उत् । प॒णीन् । ह॒त॒म् । ऊ॒र्म्या । मद॑न्ता ।

श्रु॒तम् । मे॒ । अच्छो॑क्तिऽभिः । म॒ती॒नाम् । एष्टा॑ । न॒रा॒ । निऽचे॑तारा । च॒ । कर्णैः॑ ॥२

अस्मे इति । ऊँ इति । सु । वृषणा। मादयेथाम् । उत् । पणीन् । हतम् । ऊर्म्या । मदन्ता ।

श्रुतम् । मे। अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । एष्टा । नरा।
निऽचेतारा । च । कर्णैः ॥ २ ॥

हे "वृषणा कामानां वर्षकौ अश्विनौ युवाम् "अस्मे “उ अस्मास्वेव “सु “मादयेथां सुष्ठु तृप्यतम् । अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतम् । तथा “पणीन् वणिजो लुब्धकानयष्टॄन् "उत् उन्मूल्य "हतं नाशयतम् । कीदृशौ युवाम् । “ऊर्म्या । रात्रिनामैतत् । रात्रौ "मदन्ता माद्यन्तौ । यद्वा । ऊर्मिरिति सोमनाम ।' ऊर्मिर्यस्ते पवित्र अ ' (ऋ. सं. ९. ६४. ११) इत्यादिषु तथा प्रयोगात् । अस्मदीयेन सोमेन मदन्तौ । तादृशौ युवां "मे मम अच्छोक्तिभिः अभिमुख्यकरैर्निर्मलवेदवाक्यैः रचिताः "मतीनाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ।। मननसाधनाः स्तुतीः "कर्णैः आकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः "श्रुतम् शृणुतम् । हे "नरा नेतारौ युवां खलु “एष्टा अन्वेष्टारौ अस्मत्स्तुतीनां तथा “निचेतारा

लब्धानां तासां संचयकर्तारौ । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति ॥

श्रि॒ये पू॑षन्निषु॒कृते॑व दे॒वा नास॑त्या वह॒तुं सू॒र्याया॑ः ।

व॒च्यन्ते॑ वां ककु॒हा अ॒प्सु जा॒ता यु॒गा जू॒र्णेव॒ वरु॑णस्य॒ भूरे॑ः ॥३

श्रि॒ये । पू॒ष॒न् । इ॒षु॒कृता॑ऽइव । दे॒वा । नास॑त्या । व॒ह॒तुम् । सू॒र्याया॑ः ।

व॒च्यन्ते॑ । वा॒म् । क॒कु॒हाः । अ॒प्ऽसु । जा॒ताः । यु॒गा । जू॒र्णाऽइ॑व । वरु॑णस्य । भूरे॑ः ॥३

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुम् । सूर्यायाः ।।

वच्यन्ते । वाम् । ककुहाः । अप्ऽसु । जाताः । युगा।
जूर्णाऽइव । वरुणस्य । भूरेः ॥ ३ ॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमनाः देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणाय आजिं परिकल्प्य यः इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रक्लृप्तं स्तोत्रं च लभते इत्यकल्पयत्। तमग्निः प्रथममजयत् तमनु अश्विनावपि जित्वा अग्निं प्रधृष्य ऋक्सहस्रं कन्यकां च अलभेताम् । तत इन्द्रः उषाश्च अजयताम् । तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य कंचित्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति । अयमितिहासो ब्राह्मणे 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यत्राम्नातोऽस्माभिः प्रथमाष्टमे " आ वां पतित्वं सख्याय' (ऋ. सं. १. ११९. ५) इत्यत्र प्रपञ्चितः । अत्राह । हे "पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चन्द्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचन्द्रमसोरेवाश्वित्वात् । 'सूर्यचन्द्रमसावित्येके' (निरु.

१२. १) इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे "नासत्या असत्यरहितौ "देवा देवौ युवां "श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः । “इषुकृतेव । इवशब्दः एवार्थे । आजिधावनाय इषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव सन्तौ "सूर्यायाः एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्यां "वहतुं रथे धारयितुम् । आजिमुदजयतामित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् "अप्सु "जाताः कर्मसु संपादिताः "ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयः “भूरेः अविच्छिन्नप्रवाहस्य “वरुणस्य फलप्रतिबन्धकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्ध्यर्थं तत्संबन्धिन्यः “वां प्रति “वच्यन्ते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमन्त्रैः यागकाले च स्तुवन्तीत्यर्थः । "युगा “जूर्णेव जीर्णानि युगानीव। इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकालाः यथा तद्वत् अद्यतनाः अपि इत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवन्ति तद्वत् इदानीमपीति तात्पर्यम् ॥

अ॒स्मे सा वां माध्वी रा॒तिरं॑स्तु स्तोमं॑ हिनोतं मा॒न्यस्यं॑ का॒रोः ।

अनु॒ यद्वां॑ श्रव॒स्यां॑ सुदानू सु॒वीर्या॑य चर्ष॒णयो॒ मदं॑न्ति ॥४

अ॒स्मे इति॑ । सा । वा॒म् । मा॒ध्वी॒ इति॑ । रा॒तिः । अ॒स्तु॒ । स्तोमं॑म् । हि॒नो॒त॒म् । मा॒न्यस्यं॑ । का॒रोः ।

अनु॑ । यत् । वा॒म् । श्र॒व॒स्यां॑ । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदानू । सु॒ऽवीर्या॑य । च॒र्ष॒णयः॑ । मदं॑न्ति ॥४

अस्मे इति । सा । वाम् । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमम् । हिनोतम्। मान्यस्य । कारोः ।।

अनु। यत्। वाम् । श्रवस्या । सुदानू इति सुऽदानू । सुऽवीर्याय । चर्षणयः । मदन्ति ॥४॥

हे “माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ “वां युवयोः संबन्धिनी “सा प्रसिद्धा “रातिः दानम् “अस्मे अस्माकम् “अस्तु भवतु । तदर्थं “मान्यस्य मननीयस्य “कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य “स्तोमं स्तुतिं "हिनोतं प्रीणयतम् । हे “सुदानू शोभनफलदानौ “वां युवां “श्रवस्या कीर्तेरन्नस्य वा इच्छया “यत् यस्मात् “सुवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा “चर्षणयः मनुष्या ऋत्विग्रूपाः “अनु “मदन्ति अनुक्रमेण माद्यन्ति युवाभ्यां सह स्वयं वा ।

ए॒ष वां॒ स्तोमो॑ अश्विनावकारि॒ मानें॑भिर्मघवाना सुवृ॒क्ति ।

या॒तं व॒र्तिस्तनं॑याय॒ त्मनें॑ चा॒गस्त्यें॑ नासत्या॒ मदं॑न्ता ॥५

ए॒षः । वा॒म् । स्तोमः॑ । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒का॒रि॒ । मानें॑भिः । म॒घ॒ऽवा॒ना॒ । सु॒ऽवृ॒क्ति ।

या॒तम् । व॒र्तिः । तन॑याय । त्मने॑ । च॒ । अ॒गस्त्ये॑ । ना॒स॒त्या॒ । मद॑न्ता ॥५

एषः । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना । सुऽवृक्ति ।

यातम् । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये। नासत्या । मदन्ता ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥

हे “अश्विनौ हे मघवाना हविर्लक्षणान्नवन्तौ “वां युवाभ्याम् “एषः “स्तोमः स्तोत्रं “सुवृक्ति सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा । यद्वा । सुसमाप्ति “अकारि कृतः । कीदृशोऽयम् । “मानेभिः मानैः हविष्प्रदानरूपैः सहितः । हे “नासत्या असत्यरहितौ युवाम् "अगस्त्ये एतन्नाम्नि महर्षौ मयि “मदन्ता माद्यन्तौ सन्तौ "वर्तिः गृहं यज्ञसंबन्धि “यातं प्राप्नुतम् । किमर्थम्। “तनयाय पुत्रादिलाभाय “त्मने आत्मने “च हिताय ।।

अतां॑रिष्म॒ तमं॑सस्पा॒रम॒स्य प्रतिं॑ वां॒ स्तोमों॑ अश्विनावधायि
।

एह यां॑तं प॒थिभिं॑र्दे॒व॒यानै॑र्वि॒द्यामे॒षं॑ वृ॒जनं॑ जी॒रदां॑नुम् ॥६

अतां॑रिष्म । तमं॑सः । पा॒रम् । अ॒स्य । प्रतिं॑ । वा॒म् ।
स्तोमः॑ । अ॒श्वि॒नौ॒ । अ॒धा॒यि॒ ।

आ । इ॒ह । या॒त॒म् । प॒थिऽभिः॑ । दे॒व॒ऽयानैः॑ । वि॒द्याम॑ ।
इ॒षम् । वृ॒जनं॑म् । जी॒रऽदां॑नुम् ॥६

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति। वाम् । स्तोमः
। अश्विनौ । अधायि ।

आ। इह । यातम् । पृथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम ।
इषम् । वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥६॥

अतारिष्मेति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥ १ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८५

← सूक्तं १.१८४

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१८५

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१८६ →

दे. द्यावापृथिव्यौ। त्रिष्टुप्।

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥१॥

भूरिं द्वे अचरन्ती चरन्तं पद्वन्तं गर्भमपदी दधाते ।

नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥२॥

अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।

तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥३॥

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु ष्याम रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरह्नां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥४॥

संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे ।

अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥५॥

उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।

दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥६॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।

दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥७॥

देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥८॥

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेताम् ।

भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदन्त इषयेम देवाः ॥९॥

ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या अभिश्रावाय प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्याद्दुरितादभीके पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥१०॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितर्मातर्यदिहोपब्रुवे वाम् ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

‘कतरा पूर्वा' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभम् । “कतरैकादश द्यावापृथिवीयम्' इत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानमिदम् । 'तृतीयस्य' इति खण्डे सूत्रितं- 'कतरा पूर्वोषासानक्तेति वैश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । महाव्रतेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे इदमेव द्यावापृथिव्यनिविद्धानम् । ‘उत्तमादाभिप्लविकात्तृतीयसवनम्' (ऐ. आ. ५. ३. २) इत्यतिदेशात् ॥

क॒त॒रा पूर्वा॑ कत॒राप॑रा॒योः क॒था जा॒ते क॑वय॒ः को वि वे॑द ।

विश्वं॒ त्मना॑ बिभृतो॒ यद्ध॒ नाम॒ वि व॑र्तेते॒ अह॑नी च॒क्रिये॑व ॥ १

क॒त॒रा । पूर्वा॑ । क॒त॒रा । अप॑रा । अ॒योः । क॒था । जा॒ते इति॑ । क॒व॒य॒ः । कः । वि । वे॒द॒ ।

विश्व॑म् । त्मना॑ । बि॒भृ॒त॒ः । यत् । ह॒ । नाम॑ । वि । व॒र्ते॒ते॒ इति॑ । अह॑नी॒ इति॑ । च॒क्रिया॑ऽइव ॥१

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा। अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि। वेद ।

विश्वम् । त्मना । बिभृतः । यत् । ह। नाम । वि। वर्तेते इति । अहनी इति । चक्रियाऽइव ॥१॥

“अयोः एनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये “कतरा “पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना। “कतरा वा “अपरा पश्चाद्भाविनी । एवं पौर्वापर्यप्रश्नः । उभयोः अविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा “कथा केन हेतुना “जाते किमनयोरुत्पादनमित्यर्थः । हे “कवयः क्रान्तदर्शिनोऽतीन्द्रियज्ञाः यूयं वदत “को "वि “वेद पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायते इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह। “यद्ध यस्मात्खलु हेतोः “नाम प्रसिद्धं “विश्वं कृत्स्नमपि जगत् अविशेषेण “त्मना आत्मनैव अन्यनैरपेक्ष्येणैव “बिभृतः धारयतः । यद्वा । यद्ध नाम यत्किंचित् पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदपि आभ्यामेव भ्रियते इति कारणाभावः प्रतिपादितः । 'उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते । “अहनी एते द्यावापृथिव्यौ “चक्रियेव चक्रयुक्ते इव वि “वर्तेते । अत्र

‘कतरा पूर्वा कतरापरैनयोः ' (निरु. ३. २२) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

भूरिं॒ द्वे अच॑रन्ती॒ चर॑न्तं प॒द्वन्तं॒ गर्भ॑म॒पदी॑ दधाते ।

नित्यं॒ न सू॒नुं पि॒त्रोरु॒पस्थे॒ द्यावा॒ रक्ष॑तं पृथिवी नो॒ अभ्वा॑त् ॥२

भूरि॑ । द्वे इति॑ । अच॑रन्ती॒ इति॑ । चर॑न्तम् । प॒त्ऽवन्त॑म् । गर्भ॑म् । अ॒पदी॒ इति॑ । द॒धा॒ते॒ इति॑ ।

नित्य॑म् । न । सू॒नुम् । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑ । द्यावा॑ । रक्ष॑तम् । पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । नः॒ । अभ्वा॑त् ॥२

भूरिम् । द्वे इति । अचरन्ती इति । चरन्तम् । पत्ऽवन्तम् । गर्भम् । अपदी इति । दधाते इति ।

नित्यम् । न । सूनुम् । पित्रोः । उपऽस्थे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥२॥

“अचरन्ती अविचले “द्वे एव एते द्यावापृथिव्यौ “भूरि बहुतरं चरन्तं पद्वन्तं पादयुक्तं “गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजातम् “अपदी स्वयं पादरहिते “दधाते धारयतः । अनयोर्मध्ये खलु सर्वं जगत् क्षेमेण वर्तते । धारणे दृष्टान्तः । “पित्रोः मातापित्रोः “उपस्थे उत्सङ्गे वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं “सूनुं न पुत्रमिव यथा स्नेहेन वर्धयन्तौ धारयन्तौ मातापितरौ तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणाह। हे “द्यावा “पृथिवी द्यावापृथिव्यौ । इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः । “नः अस्मान् “अभ्वात् महतो भयहेतोः पापात् “रक्षतं पालयतम् । यद्वा । अभ्वात् अभ्वं महत् । अत्यर्थमित्यर्थः । अभ्वेति महन्नाम ॥ द्वन्द्वे कृतद्यावादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षतम् इति

पदप्रयोगश्छन्दसः। आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन निघाताभावः ॥

अ॒ने॒हो दा॒त्रमदिं॑तेरन॒र्वं हु॒वे स्व॑र्वदव॒धं नमं॑स्वत् ।

तद्रों॑दसी जनयतं जरि॒त्रे द्यावा॒ रक्षं॑तं पृथिवी नो॒ अभ्वां॑त् ॥ ३

अ॒ने॒हः । दा॒त्रम् । अदिं॑तेः । अ॒न॒र्वम् । हु॒वे । स्व॑ःऽवत् । अ॒व॒धम् । नमं॑स्वत् ।

तत् । रो॒द॒सी॒ इतिं॑ । ज॒न॒य॒त॒म् । ज॒रि॒त्रे । द्यावां॑ । रक्षं॑तम् । पृ॒थि॒वी॒ इतिं॑ । न॒ः । अभ्वां॑त् ॥३

अनेहः । दात्रम् । अदितेः । अनर्वम् । हुवे । स्वःऽवत् । अवधम् । नमस्वत् ।

तत् । रोदसी इति । जनयतम् । जरित्रे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥३॥

“अदितेः । एतदन्तरिक्षस्याप्युपलक्षणम् । अखण्डनीयायाः पृथिव्याः तादृशस्यान्तरिक्षस्य च संबन्धि दात्रं धनं “हुवे आह्वयामि स्पृहयामीत्यर्थः । कीदृशं तद्धनम् । “अनेहः अपापं दुःखरहितं सुखात्मकम् “अनर्वम् अनरणम् अक्षीणमित्यर्थः । “स्वर्वत् सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् “अवधम् अहिंसितं “नमस्वत् अन्नवत् । ईदृशं धनं हुवे । “तत् अस्माभिः काङ्क्षितमुक्तलक्षणं धनं हे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “जरित्रे स्तोत्रे यजमानाय “जनयतम् उत्पादयतम् । द्यावेत्यादि व्याख्यातम् ।।

अतं॑प्यमाने॒ अव॒सावं॑न्ती॒ अनु॑ ष्याम॒ रोदं॑सी दे॒वपुं॑त्रे ।

उ॒भे दे॒वाना॑मु॒भये॑भि॒रह्ना॑ं द्यावा॒ रक्ष॑तं पृथिवी नो॒ अभ्वा॑त्
॥४

अत॑प्यमाने॒ इति॑ । अव॑सा । अव॑न्ती॒ इति॑ । अनु॑ । स्या॒म॒ ।
रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॑त्रे॒ इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे ।

उ॒भे इति॑ । दे॒वाना॑म् । उ॒भये॑भिः । अह्ना॑म् । द्याव॑ा ।
रक्ष॑तम् । पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । न॒ः । अभ्वा॑त् ॥४

अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । स्याम ।
रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

उभे इति । देवानाम् । उभयेभिः । अह्नाम् । द्यावा ।
रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥४॥

“अवसा स्वतोऽधिकेन केनचित् कृतेन अवनेन समृद्ध्या
“अतप्यमाने अनीश्वरे ॥ तपेः ऐश्वर्यकर्मणः इदं रूपम् ॥
अतप्यमाने अन्यैरपीड्यमाने। 'अवसा अनेन “अवन्ती

तर्पयन्त्यौ “देवपुत्रे देवाः व्यवहर्तारो मनुष्याः पुत्रस्थानीयाः ययोस्तादृश्यौ । लोकद्वयस्थाः मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात् पुत्राः इत्युच्यन्ते । ईदृशौ “उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ "देवानाम् “अह्नाम् । एतद्रात्रेरप्युपलक्षणम् । द्योतमानानाम् अह्नां रात्रीणां च संबन्धिभिः उभयविधैः शीतोष्णादिरूपैः विलक्षणैः धनैः निमित्तभूतैः । तेषां लाभायेत्यर्थः । तदर्थं युवाम् “अनु “स्याम अनुभवेम । शिष्टो व्याख्यातः ॥

स॒ंगच्छ॑माने युव॒ती सम॑न्ते॒ स्वसा॑रा जा॒मी पि॒त्रोरु॒पस्थे॑ ।

अ॒भि॒जिघ्र॑न्ती॒ भुव॑नस्य॒ नाभि॒॑ द्यावा॒ रक्ष॑तं पृथिवी नो॒ अभ्वा॑त् ॥५

स॒ङ्गच्छ॑मान॒ इति॑ स॒म्ऽगच्छ॑माने । यु॒व॒ती इति॑ । सम॑न्ते॒ इति॒ सम्ऽअ॑न्ते । स्वसा॑रा । जा॒मी इति॑ । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्थे॑

।

अ॒भि॒जिघ्रं॑न्ती॒ इत्यं॑भि॒ऽजिघ्रं॑न्ती । भुवं॑नस्य । नाभिं॑म् । द्यावां॑ । रक्षं॑तम् । पृ॒थि॒वी॒ इतिं॑ । न॒ः । अभ्वां॑त् ॥५

संगच्छमाने इति सम्ऽगच्छमाने । युवती इर्ति । समन्ते इति सम्ऽअन्ते । स्वसारा । जामी इति । पित्रोः । उपऽस्थे ।

अभिजिघ्रन्ती इत्यभिऽजिघ्रन्ती। भुवनस्य । नाभिम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ५ ॥

“संगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने। वृष्टिहविषोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यद्वा । पूर्वं संसृष्टे एव सत्यौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषी अकुर्वन्त्यौ पश्चात् मनुष्यैः प्रार्थितैर्देवैः विवाहिते सत्यौ संगते अभूतामित्याहुः । अयमर्थः ‘द्यावापृथिवी सहास्ताम्' (तै.

ब्रा. १. १. ३. २) इत्यादिब्राह्मणे समाम्नातः । “युवती नित्यतरुण्यौ मिश्रयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु “समन्ते समानान्तिके समानपर्यन्ते वा “स्वसारा परस्परं स्वसृभूते "जामी बन्धुभूते । प्रजापतेः सकाशात सहोत्पन्नत्वात् परस्परं जामित्वम् । तथा च निगमौ-’दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः' (ऋ. सं. १०. १९०. ३) ‘यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ' (ऋ. सं. १०.३१. ७) इति । “पित्रोः सर्वस्य पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोः “उपस्थे उत्सङ्गे स्थितं “भुवनस्य भूतजातस्य “नाभिं बन्धकमुदकम् “अभिजिघ्रन्ती अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ ।' समानमेतदुदकम् ' (ऋ. सं. १. १६४. ५१) इत्यादिमन्त्रवर्णात् उभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धम् । ईदृश्यौ "नः रक्षतम् ॥ ॥ २ ॥

उ॒र्वी सद्म॑नी बृह॒ती ऋ॒तेन॑ हु॒वे दे॒वाना॒मव॑सा॒ जनि॑त्री ।

द॒धाते॒ ये अ॒मृतं॑ सु॒प्रती॑के॒ द्यावा॒ रक्ष॑तं पृथिवी नो॒ अभ्वा॑त्
॥६

उ॒र्वी इति॑ । सद्म॑नी॒ इति॑ । बृ॒ह॒ती इति॑ । ऋ॒तेन॑ । हु॒वे ।
दे॒वाना॑म् । अव॑सा । जनि॑त्री॒ इति॑ ।

द॒धाते॒ इति॑ । ये इति॑ । अ॒मृत॑म् । सु॒प्रती॑के॒ इति॑ सु॒ऽप्रती॑के
। द्यावा॑ । रक्ष॑तम् । पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । न॒ः । अभ्वा॑त् ॥६

उर्वी इति। सद्मनी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे।
देवानाम् । अवसा । जनित्री इति ।

दधाते इति । ये इति । अमृतम्। सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके
। द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ६ ॥

“उर्वी विस्तीर्णे “सद्मनी सदनाधारभूते “बृहती महत्यौ
महानुभावे "देवानाम् । उपलक्षणमेतत् ।
देवमनुष्यादीनाम् “अवसा प्रीत्या निमित्तेन "जनित्री

वृष्टिसस्ययोर्जनित्र्यौ । वृष्ट्यादेर्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन “ऋतेन यज्ञेन च निमित्तभूतेन 'हुवे आह्वयामि । देवानां हविरर्थम् अस्मद्यज्ञायेत्यर्थः । "ये “सुप्रतीके शोभनरूपे “अमृतम् उदकं “दधाते धारयतः ते युवामाह्वयामि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

उ॒र्वी पृ॒थ्वी ब॑हु॒ले दू॒रेअ॑न्ते॒ उप॑ ब्रुवे॒ नम॑सा य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।

द॒धाते॒ ये सु॒भगे॑ सु॒प्रतू॑र्ती॒ द्यावा॒ रक्ष॑तं पृथिवी नो॒ अभ्वा॑त्
॥७

उ॒र्वी इति॑ । पृ॒थ्वी इति॑ । ब॒हु॒ले इति॑ । दू॒रेअ॑न्ते॒ इति॑ दू॒रेऽअ॑न्ते । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । नम॑सा । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ।

द॒धाते॒ इति॑ । ये इति॑ । सु॒भगे॒ इति॑ सु॒ऽभगे॑ । सु॒प्रतू॑र्ती॒ इति॑ सु॒ऽप्रतू॑र्ती । द्यावा॑ । रक्ष॑तम् । पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । नः॒ । अभ्वा॑त्

||७

उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते। उप । ब्रुवे। नमसा। यज्ञे। अस्मिन् ।

दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुऽभगे। सुप्रतूर्ती इति सुऽप्रतूर्ती । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

“उर्वी उर्व्यौ महत्यौ “पृथ्वी पृथिव्यौ “बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने बह्वाकारे “दूरेअन्ते विप्रकृष्टान्तदेशे अपारे इत्यर्थः । ईदृश्यौ युवाम् “अस्मिन् “यज्ञे “नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेण “उप “ब्रुवे उपेत्य ब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः । पुनः कीदृश्यौ । "ये "सुभगे शोभनभाग्ये “सुप्रतूर्ती सुप्रतरणे शोभनदाने “दधाते विश्वं जगत् ते युवाम् उप ब्रुवे स्तौमि ।।

दे॒वान्वा॒ यच्च॑कृ॒मा कच्चि॒दाग॒ः सखा॑यं वा॒
सद॒मिज्जास्प॑तिं वा ।

इ॒यं धीर्भू॑या अव॒यान॑मेषां॒ द्यावा॒ रक्ष॑तं पृथिवी नो॒ अभ्वा॑त्
॥८

दे॒वान् । वा॒ । यत् । च॒कृ॒म । कत् । चि॒त् । आग॑ः ।
सखा॑यम् । वा॒ । सद॑म् । इत् । जाःऽप॑तिम् । वा॒ ।

इ॒यम् । धीः । भू॒या॒ः । अ॒व॒ऽयान॑म् । ए॒षा॒म् । द्यावा॑ ।
रक्ष॑तम् । पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । न॒ः । अभ्वा॑त् ॥८

देवान् । वा। यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः ।
सखायम् । वा। सदम् । इत् । जाःपतिम् । वा।

इयम् । धीः । भूयाः। अवऽयानम् । एषाम् । द्यावा ।
रक्षतम् । पृथिवी इति । नः। अभ्वात् ॥८॥

हे द्यावापृथिव्यौ वयं “देवान् देवान् प्रति “यत् "कञ्चित् "आगः अपराधं तत्तद्यागकाले तेषांतेषाम् अयागलक्षणं “सदमित् सर्वदैव “चकृम कृतवन्तो वयम् । “सखायं “वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चकृम । “जास्पतिम् । जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं “वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदैव चकृम । “एषाम् उक्तरूपाणां पापानाम् अपगमं कर्तुम् “इयं “धीः युष्मत्स्तुतिरूपम् इदं कर्म “भूयाः भूयात् भवतु । द्यावेत्यादि गतम् । अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोः अश्विन्यादिबहुमननासंभवात् उचितमेव । तस्मात् स्वस्थाने एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ।।

उ॒भा शंसा॒ नर्या॒ मामंविष्टामु॒भे माम॒ूती अवंसा सचेताम् ।

भूरिं चिद॒र्यः सु॒दास्तंराये॒षा मदं॑न्त इषयेम देवाः ॥९

उ॒भा । शंसां । नर्यां । माम् । अ॒वि॒ष्टा॒म् । उ॒भे इतिं । माम् । ऊ॒ती इतिं । अवंसा । स॒चे॒ता॒म् ।

भूरिं । चि॒त् । अ॒र्यः । सु॒दाःऽतंराय । इ॒षा । मदं॑न्तः । इ॒ष॒ये॒म॒ । दे॒वा॒ः ॥९

उभा। शंसा। नर्या। माम्। अविष्टाम्। उभे इति। माम् । ऊती इति । अवसा । सचेताम् ।

भूरि । चित् । अर्यः । सुदाःऽतराय । इषा । मदन्तः । इषयेम । देवाः ॥ ९ ॥

“उभा “शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोः विषयौ उभावपि शंसौ “नर्या नरेभ्यो हितौ ईदृश्यौ उभयाश्रये स्तुती “माम् अविष्टां रक्षताम् । यद्वा । द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देन अभिधानात् पुंलिङ्गता । तथा “उभे “ऊती

रक्षिके द्यावापृथिव्यौ "माम् “अवसा रक्षणेन सचेताम् । यद्वा । प्राणिभ्यो हितकरौ उभौ ऐहिकामुष्मिकविषयौ शंसौ माम् अविष्टां प्राप्नुताम् । तथा उभे अपि ऊती तयोः संबन्धिन्योरभिमानिदेवतयोः अवसा अस्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेताम् । हे “देवाः द्यावापृथिव्योरन्तर्भूताः सर्वेऽपि देवाः “अर्यः स्तोतारो वयं “सुदास्तराय अतिशयेन शोभनदातृत्वाय “इषा अन्नेन सोमलक्षणेन “मदन्तः मादयन्तः सन्तः “भूरि “चित् । चित् पूजायाम् । अभिपूजितं धनम् “इषयेम इच्छेम । यद्वा । अर्यः इति षष्ठ्या रूपम् । ईश्वराद्राजादेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानम् ॥

‘ऋतं दिवे' इति द्वे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोः अनुवाक्ये । ‘अग्नीषोमौ । इति खण्डे सूत्रितम्-’ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

ऋ॒तं दि॒वे तदं॑वोचं पृथि॒व्या अं॑भिश्रा॒वायं॑ प्रथ॒मं सुं॑मे॒धाः ।

पा॒तामं॑व॒द्याद्दुं॑रि॒ताद॒भीकें॑ पि॒ता मा॒ता चं॑ रक्षता॒मवों॑भिः ॥ १०

ऋ॒तम् । दि॒वे । तत् । अ॒वो॒च॒म् । पृ॒थि॒व्यै । अ॒भि॒ऽश्रा॒वायं॑ । प्र॒थ॒मम् । सु॒ऽमे॒धाः ।

पा॒ताम् । अ॒व॒द्यात् । दुः॒ऽइ॒तात् । अ॒भीकें॑ । पि॒ता । मा॒ता । च॒ । र॒क्ष॒ता॒म् । अवः॑ऽभिः ॥१०

ऋतम् । दिवे । तत् । अवोचम् । पृथिव्यै। अभिऽश्रावाय । प्रथमम् । सुऽमेधाः ।

पाताम् । अवद्यात् । दुःऽइतात् । अभीके। पिता । माता । च । रक्षताम् । अवःऽभिः ॥१०॥

“सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं “दिवे द्युदेवतायै “पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै “तत् तत्प्रीतिकरम् “ऋतं स्तोत्रं “प्रथमम् । मुख्यनामैतत् । प्रतमं प्रष्टतमम् “अवोचं ब्रवीमि । किमर्थम् । “अभिश्रावाय अभितः सर्वतः श्रवणाय । किंच “पिता पालको द्युलोकः "माता सस्यादेर्निर्मात्री पृथिवी “च उभे “अवद्यात् निन्दितात् दुःखप्रापकात् अंहसः सकाशात् "पातां रक्षताम् । तथा "अभीके । अन्तिकनामैतत् । समीपे एव “अवोभिः अभिमततर्पणैः रक्षतां पालयताम् ॥

इ॒दं द्या॑वापृथिवी स॒त्यम॑स्तु पित॒र्मात॒र्यदि॒होप॑ब्रु॒वे वा॑म् ।

भू॒तं दे॒वाना॑मव॒मे अवो॑भिर्वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥११

इ॒दम् । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । स॒त्यम् । अ॒स्तु । पित॒रिति॑ । मात॒रिति॑ । यत् । इ॒ह । उ॒प॒ऽब्रु॒वे । वा॒म् ।

भू॒तम् । दे॒वाना॑म् । अ॒व॒मे इति॑ । अव॒ःऽभिः॑ । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥११

इदम् । द्यावापृथिवी इति । सत्यम् । अस्तु । पितः। मातः। यत् । इह । उपऽब्रुवे । वाम् ।

भूतम् । देवानाम् । अवमे इति । अवःऽभिः । विद्याम । इषम्। वृजनम्। जीरऽदानुम् ॥११॥

हे “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ “इदम् अस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं “सत्यमस्तु अवितथं भवतु फलवद्भवत्वित्यर्थः । इदमित्युक्तं किं तदित्याह । हे "पितः द्यौः हे “मातः पृथिवि “वां युवां प्रति “इह अस्मिन् यज्ञे “यत् स्तोत्रम् "उपब्रुवे उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु । “देवानां स्तोतॄणामस्माकम् “अवमे। अन्तिकनामैतत् । नित्यसंनिहिते युवाम् अवोभिः तर्पणैर्युक्ते “भूतं भवतम् । अवशिष्टं गतम् ॥ ॥ ३॥

मण्डल

१

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१४	१.४४	१.७४	१.१०४	१.१३४	१.१६४
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१५	१.४५	१.७५	१.१०५	१.१३५	१.१६५
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१६	१.४६	१.७६	१.१०६	१.१३६	१.१६६
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१७	१.४७	१.७७	१.१०७	१.१३७	१.१६७
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१८	१.४८	१.७८	१.१०८	१.१३८	१.१६८
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.१९	१.४९	१.७९	१.१०९	१.१३९	१.१६९
सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं	सूक्तं
१.२०	१.५०	१.८०	१.११०	१.१४०	१.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८६

← सूक्तं १.१८५

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१८६

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१८७ →

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्।

आ न इळाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥१॥

आ नो विश्व आस्क्रा गमन्तु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ।

भुवन्यथा नो विश्वे वृधासः करन्सुषाहा विथुरं न शवः ॥२॥

प्रेष्ठं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः ।

असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥३॥

उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुघेव धेनुः ।

समाने अहन्विमिमानो अर्कं विषुरूपे पयसि सस्मिन्नूधन् ॥४॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यो मयस्कः शिशुं न पिप्युषीव वेति सिन्धुः ।

येन नपातमपां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहन्ति ॥५॥

उत न ईं त्वष्टा गन्त्वच्छा स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥६॥

उत न ईं मतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसन्त ॥७॥

उत न ईं मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदन्तु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥८॥

प्र नु यदेषां महिना चिकित्रे प्र युञ्जते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायन्त सेनाः ॥९॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि सन्ति ।

अद्वेषो विष्णुर्वात ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥१०॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥११॥

सायणभाष्यम्

‘आ न इळाभिः' इति सप्तमं सूक्तमेकादशर्चमागस्त्यं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । आ नो वैश्वदेवम् इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ न॒ इळा॑भिर्वि॒दथे॑ सुश॒स्ति वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒व ए॑तु ।

अपि॑ यथा॑ युवानो॒ मत्स॑था नो॒ विश्वं॒ जग॑दभिपि॒त्वे म॑नी॒षा ॥१

आ । न॒ः । इळा॑भिः । वि॒दथे॑ । सु॒ऽश॒स्ति । वि॒श्वान॑रः ।
स॒वि॒ता । दे॒वः । ए॒तु॒ ।

अपि॑ । यथा॑ । यु॒वा॒न॒ः । मत्स॑थ । न॒ः । विश्व॑म् । जग॑त् ।
अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । म॒नी॒षा ॥१

आ। नः । इळभिः । विदथे । सुऽशस्ति । विश्वानरः ।
सविता । देवः । एतु ।

अपि । यथा । युवानः । मत्सथ । नः । विश्वम् । जगत् ।
अभिऽपित्वे । मनीषा ॥ १ ॥

“नः “विदथे अस्मदीये यज्ञे “सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥
सुशस्तिभिः शोभनशंसनैः स्तुतिभिः प्रदेयैः रत्नैः सह ।
यद्वा । "इळाभिः। तदाश्रितेषु तच्छब्द्यम् ।
भूमिस्थानाभिर्देवताभिः सह। “विश्वानरः
सर्वप्राणिहितकार्यग्निः “सविता प्रेरक आदित्यश्च “देवः

“एतु आगच्छतु । हे "युवानः नित्यतरुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं “नः अस्मान् “अभिपित्वे अभिपतनीयेऽस्मद्यज्ञे “मनीषा मनीषया मनसः ईशितृत्वेन स्वेच्छयेत्यर्थः । अपिः संभावनायाम् । “अपि अस्मान् “मत्सथ मादयथ। "यथा “विश्वं “जगत् । एतत्स्थावरस्याप्युपलक्षणम् । यद्वा कृत्स्नं प्रपञ्चे मत्सथ तथा अस्मानपि । यद्वा । जगच्छब्दो यजमानरूपमनुष्यवाची । सर्वानपि यजमानान् यथा मत्सथ तथेत्यर्थः ॥

वैश्वदेवे पशौ ‘आ नो विश्वे' इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या । ‘आ नो देवानामुपवेतु शंस आ नो विश्व आस्क्रा गमन्तु देवाः ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ।।

आ नो॒ विश्व॒ आस्क्रा॑ गमन्तु दे॒वा मि॒त्रो अ॑र्य॒मा वरु॑णः स॒जोषा॑ः ।

भुव॒न्यथा॑ नो॒ विश्वे॑ वृ॒धास॒ः करं॑न्सु॒षाहा॑ वि॒थु॒रं न शव॑ः ॥२

आ । नः॒ । विश्वे॑ । आस्क्राः॑ । ग॒म॒न्तु॒ । दे॒वाः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । वरु॑णः । स॒ऽजोषाः॑ ।

भुव॑न् । यथा॑ । नः॒ । विश्वे॑ । वृ॒धासः॑ । कर॑न् । सु॒ऽसहा॑ । वि॒थु॒रम् । न । शवः॑ ॥२

आ। नः । विश्वे । आस्क्राः । गमन्तु । देवाः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सऽजोषाः ।।

भुवन् । यथा। नः । विश्वे । वृधासः । करन् । सुऽसहा । विथुरम् । न । शवः ॥ २ ॥

“नः अस्माकं यज्ञं “विश्वे सर्वे देवाः “आस्क्राः शत्रूणामास्कन्दयितारः आक्रमितारो वा “आ “गमन्तु आगच्छन्तु । के ते । “मित्रो “अर्यमा “वरुणः च त्रयोऽपि “सजोषाः समानप्रीतयः सन्तः आगच्छन्तु । किंतु “विश्वे देवाः “नः अस्माकं “वृधासः वर्धयितारः यथा “भुवन् भवेयुः तथा “सुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मदीयं “शवः अन्नं “विथुरं हीनं यथा “न “करन् न कुर्युः तथा आगच्छन्तु ॥

प्रेष्ठं॑ वो॒ अति॑थिं गृणी॒षे॒ऽग्निं श॒स्तिभि॑स्तु॒र्वणिः॑ स॒जोषाः॑ ।

अस॒द्यथा॑ नो॒ वरु॑णः सुकी॒र्तिरिष॑श्च पर्ष॑दरिगू॒र्तः सू॒रिः ॥३

प्रेष्ठ॑म् । वः॒ । अति॑थिम् । गृ॒णी॒षे । अ॒ग्निम् । श॒स्तिऽभिः॑ । तु॒र्वणिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ ।

अस॑त् । यथा॑ । नः॒ । वरु॑णः । सु॒ऽकी॒र्तिः । इषः॑ । च॒ ।
प॒र्ष॒त् । अ॒रि॒ऽगू॒र्तः । सू॒रिः ॥३

प्रेष्ठम् । वः । अतिथिम् । गृणीषे । अग्निम् । शस्तिऽभिः ।
तुर्वणिः । सऽजोषाः ।

असत् । यथा । नः । वरुणः । सुऽकीर्तिः । इषः । च ।
पर्षत् । अरिऽगूर्तः। सूरिः ॥३॥

हे देवाः “वः युष्माकं प्रेष्ठं प्रियतमम् ।
सर्वेषामाह्वातृत्वाद्धविर्वहनाच्च अग्निः देवानां प्रियतमः।
तम् “अतिथिं गृणीषे गृणे स्तौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥
केन साधनेन । “शस्तिभिः शंसनैः स्तुतिभिः ।
कीदृशोऽहम् । “तुर्वणिः तूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता “सजोषाः
युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वा । एते अग्निविशेषणे । यः
तुर्वणिः शीघ्रं यज्ञस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह
प्रीयमाणः तम् “अग्निं गृणीषे । “यथा येन प्रकारेण “नः

अस्माकं “वरुणः एतन्नामको देवः “सुकीर्तिः शोभनकीर्तिमान् “असत् । ‘सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरेः' (ऋ. सं. २. २८.१) इत्यादिमन्त्रवर्णेषु वरुणात् सुकीर्तिरिव एषणीया । “अरिगूर्तः अरिषु अदातृषु सदा शब्दितः अरीणां हननाय उद्युक्तो वा “सूरिः प्रेरयिता अयं वरुणः “इषश्च अन्नानि “पर्षत् पूरयेत् । तथा तमपि स्तुम इत्यर्थः ॥

उप॑ व॒ एषे॒ नम॑सा जिगी॒षोषासा॒नक्ता॑ सु॒दुघे॑व धे॒नुः ।

स॒मा॒ने अह॑न्वि॒मिमा॑नो अ॒र्कं विषु॑रूपे॒ पय॑सि॒ सस्मि॒न्नूध॑न् ॥४

उप॑ । व॒ः । आ । ई॒षे॒ । नम॑सा । जि॒गी॒षा । उ॒षसा॒नक्ता॑ । सु॒दुघा॑ऽइव । धे॒नुः ।

स॒मा॒ने । अहं॑न् । वि॒ऽमिमा॑नः । अ॒र्कम् । विषुं॑ऽरूपे । पयं॑सि । सस्मिं॑न् । ऊधं॑न् ॥४

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा। उषसानक्ता । सुदुघाऽइव । धेनुः ।

समाने । अहन् । विऽमिमानः । अर्कम् । विषुऽरूपे । पयसि । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ४ ॥

हे देवाः “वः युष्माकं “नमसा हविषा नमस्कारेण वा “उप उपेत्य “जिगीषा पापानां जिगीषया “एषे इच्छामि ।। ‘इष गतौ ' इत्यस्य वा ईषतेर्वा गत्याद्यर्थस्य लिटि उत्तमैकवचने इदं रूपम् ॥ भजामि । कस्मिन् काले । “उषासानक्ता अहनि रात्रौ च । यद्वा । अहोरात्रदेवते अपि अभिगच्छामि । गतौ दृष्टान्तः । “सुदुघा “धेनुः “इव सुदोग्ध्री धेनुः यथा दोहाय दोग्धुः गृहमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । “सस्मिन् समाने “ऊधन ऊधस्युत्पन्ने “विषुरूपे नानारूपे “पयसि

क्षीरघृतादिके “अर्कम् अर्चनीयमन्नं चरुपुरोडाशादिकं “विमिमानः विविधं मिमानः । कस्मिन् काले। “समाने “अहन् षष्ठेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदैव वा इत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समाने ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि त्वदर्थं हविर्मिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा । सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यक्षीरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे पयसि नानारूपे सोमलक्षणोदके अर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मानभिगच्छामि ॥

उ॒त नोऽहि॑र्बु॒ध्न्यो॒३॒ मय॑स्क॒ः शि॒शुं न पि॒प्यु॒षीं॑व वेति॒ सिन्धुः॑ ।

येन॒ नपा॑तम॒पां जु॒नाम॑ मनो॒जुवो॒ वृष॑णो॒ यं वह॑न्ति ॥५

उ॒त । न॒ः । अहि॑ः । बु॒ध्न्य॑ः । मय॑ः । क॒रि॒तिं॑ कः । शि॒शुं॑म् । न । पि॒प्यु॒षीं॑ऽइव । वे॒ति॒ । सिन्धुः॑ ।

येनं । नपांतम् । अ॒पाम् । जु॒नामं । म॒न॒ःऽजुवः॑ । वृषंणः ।
यम् । वहंन्ति ॥५

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । मयः । करिति कः । शिशुम् ।
न । पिप्युषीऽइव । वेति । सिन्धुः ।

येन । नपातम् । अपाम् । जुनाम । मनःऽजुवः । वृषणः ।
यम् । वहन्ति ॥ ५॥

“उत अपि च “नः अस्माकम् “अहिः अन्तरिक्षगामी
अहन्ता वा अहीनो वा अहन्यमानो वा एतन्नामको देवः स
एव “बुध्न्यः । बुध्नं बन्धकमन्तरिक्षम् । तदर्हतीति बुध्न्यः
अन्तरिक्षचारी एतन्नामको देवः “मयः सुखं “कः करोतु ॥
करोतेर्लङि रूपम् ॥ किंच “पिप्युषी । इवशब्दः एवार्थः
पूरणो वा । अस्मान् रसेन आप्याययन्ती “सिन्धुः नाम
नदी वेतु आयच्छतु। तत्र दृष्टान्तः । “शिशुं “न यथा शिशुं
प्याययन्ती गौर्गच्छति तद्वत् । “अपां नपातम्

उदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वा उदकानां नप्तारं तृतीयं पुत्रम् । अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयः तेभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वम् । तादृशमग्निं "जुनाम स्तुतिभिः संगच्छेम । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः ॥ “यं देवं मनोजुवः मनोवेगाः “वृष्णः वर्षका मेघा अश्वाः “वहन्ति स सुखं करोतु ॥ ॥ ४ ॥

उ॒त नं ई॒ं त्वष्टा ग॒न्त्वच्छा॒ स्मत्सू॒रिभिंरभिपि॒त्वे स॒जोषांः
।

आ वृंत्र॒हेन्द्रंश्चर्षणि॒प्रास्तु॒विष्टंमो न॒रां नं इ॒ह गंम्याः ॥६

उ॒त । न॒ः । ई॒म् । त्वष्टां । आ । ग॒न्तु॒ । अच्छं । स्मत् । सू॒रिऽभिः॑ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । स॒ऽजोषाः॑ ।

आ । वृ॒त्र॒ऽहा । इन्द्रः॑ । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राः । तु॒विः॒ऽत॑मः । न॒राम् । नः॒ । इ॒ह । ग॑म्याः ॥६

उत । नः । ईम् । त्वष्टा । आ । गन्तु । अच्छ। स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सऽजोषाः।

आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविःऽतमः । नराम् । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

“त्वष्टा देवोऽपि “नः अस्मान् अच्छ अभिप्राप्तुं “ईम् इदानीम् इमं यज्ञं वा “आ “गन्तु। आगत्य च । “स्मत् सहार्थे प्राशस्त्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायाम् । प्रशस्तं यथा तथा “अभिपित्वे अभिगन्तव्ये यज्ञे निमित्तभूते सति “सूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः “सजोषाः समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा “वृत्रहा वृत्रघाती “चर्षणिप्राः। चर्षणयो मनुष्या यजमानाः । कामैः तेषां पूरकः । “तुविष्टमः बहुतमो महत्तमः “इह अस्मिन् कर्मणि

“नरां नृणां “नः अस्माकम् उक्तगुणोपेतः सन् “आ “गम्याः आगच्छतु ॥

उ॒त नं ईं म॒तयोऽश्वं॑योगा॒ः शिशुं॒ न गाव॒स्तरुं॑णं रिहन्ति ।

तमीं॒ गिरो॒ जनं॑यो॒ न पत्नीः॑ सु॒र॒भिष्टं॑मं न॒रां नं॑सन्त ॥७

उ॒त । न॒ः । ई॒म् । म॒तयः॑ । अश्वं॑ऽयोगाः । शिशुं॑म् । न । गावः॑ । तरुं॑णम् । रि॒ह॒न्ति॒ ।

तम् । ई॒म् । गिरः॑ । जनं॑यः । न । पत्नीः॑ । सु॒र॒भिःऽतं॑मम् । न॒राम् । न॒स॒न्त॒ ॥७

उत । नः । ईम् । मतयः । अश्वऽयोगाः । शिशुम् । न । गावः । तरुणम् । रिहन्ति ।

तम् । ईम् । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिःऽतमम् । नराम् । नसन्त ॥ ७ ॥

“उत अपि च “ईम् एनं “तरुणं नित्ययुवानमिन्द्रं “मतयः अस्मद्बुद्धयः “अश्वयोगाः अश्वसमानप्राप्तयः “रिहन्ति आस्वादयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । “गावः दोग्ध्र्यो धेनवः “शिशुं “न शिशुमिव वत्समिव तं यथा लिहन्ति तद्वत् । तदेवाह । “तमीं तमेवैनं “नरां नराणां यजमानानां “सुरभिष्टमम् अतिशयेन सुरभिं “जनयः फलस्योत्पादयित्र्यः “गिरः स्तुतयः “नसन्त व्याप्नुवन्ति । नसतिर्व्याप्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । “जनयः “न उत्पादयित्र्यः “पत्नीः पत्न्यः पतिमिव ।

उ॒त न॑ ईं म॒रुतो॑ वृ॒द्धसे॑ना॒ः स्मद्रोद॑सी॒ सम॑नसः सदन्तु ।

पृष॑दश्वासो॒ऽवन॑यो॒ न रथा॑ रि॒शाद॑सो मित्र॒युजो॒ न दे॒वाः ॥८

उ॒त । न॒ः । ई॒म् । म॒रुतः॑ । वृ॒द्धऽसे॑ना॒ः । स्मत् । रोद॑सी॒ इति॑ । सऽम॑नसः । स॒द॒न्तु॒ ।

पृष॑त्ऽअश्वासः । अ॒वन॑यः । न । रथाः॑ । रि॒शाद॑सः । मि॒त्र॒ऽयुजः॑ । न । दे॒वाः ॥८

उत । नः । ईम् । मरुतः । वृद्धऽसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदन्तु ।

पृषत्ऽअश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रऽयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

"उत अपि च "नः अस्मदीयम् "ईम् इदानीम् एनं यागं वा "मरुतः "स्मत् सह अपि "सदन्तु गच्छन्तु । कुतो देशात् । "रोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सकाशात् । यद्वा । रोदस्यावपि गच्छताम् । कीदृशास्ते मरुतः । "वृद्धसेनाः प्रवृद्धबलाः "समनसः समानमनस्काः "पृषदश्वासः

पृषद्वर्णाश्वाः । ‘पृषत्यो मरुताम्’ (नि. १, १५, ६) इति यास्कः । “अवनयो “न यथैव नमनस्वभावाः “रथाः रंहणस्वभावा रथवन्तो वा ।। मत्वर्थो लुप्यते ।। यद्वा । अवनयो रक्षका रथा इव स्थिताः। “रिशादसः । रिशाः शत्रवः । तेषाम् अत्तारः “मित्रयुजः “देवाः “न मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तारः ऋत्विज इव । यद्वा । मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् ॥

प्र नु यदेषां महिना चिकित्रे प्र युञ्जते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायन्त सेनाः ॥९

प्र । नु । यत् । एषाम् । महिना । चिकित्रे । प्र । युञ्जते । प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति ।

अध॑ । यत् । ए॒षा॒म् । सु॒ऽदिने॑ । न । शरुः॑ । विश्व॑म् । आ ।
इरि॑णम् । प्रु॒षा॒यन्त॑ । सेनाः॑ ॥९

प्र । नु । यत् । एषाम् । महिना । चिकित्रे । प्र । युञ्जते ।
प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति ।

अध । यत् । एषाम् । सुऽदिने । न । शरुः । विश्वम्। आ ।
इरिणम् । प्रुषायन्त । सेनाः ॥९॥

“एषां मरुतां “महिना महिमा वृष्टिलक्षणः “यत् यस्मात् “प्र “चिकित्रे प्रज्ञायते । यद्वा । एषां महत्त्वेन युक्ता नराः चिकित्रे जानन्त्यनुष्ठेयम् । “नु इति पूरणः । ततः “ते ज्ञातारः “सुवृक्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां “प्रयुजः प्रयोगान् “प्र “युञ्जते । “अध अथ प्रयोगानन्तरं “यत् यस्मात् “एषां “सेनाः वृष्ट्युत्पादकाः “विश्वं सर्वं भुवनम् “इरिणम् ऊषरप्रदेशं यथा तथा सर्वतः “प्रुषायन्त उत्पादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “सुदिने मेघावरणादिरहिते

दिने “शरुः अन्धकारहिंसकः प्रकाश इव। स यथा सर्वमावृणोति तथा मरुत्सेना वृष्ट्या सर्वम् ऊषरं करोति । यद्वा । मरुन्महिमा वृष्टिर्भवति । तदा सस्यादिसमृद्धौ सत्यां प्रयोगं कुर्वन्ति । यदा यजन्ति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महीमुन्दन्तीत्येवं महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥ ।

प्रो अ॒श्विना॒वव॑से कृणुध्व॒ं प्र पू॒षण॒ं स्वत॑वसो॒ हि सन्ति॑ ।

अ॒द्वे॒षो विष्णु॒र्वात॑ ऋभु॒क्षा अच्छा॑ सु॒म्नाय॑ ववृतीय दे॒वान् ॥१०

प्रो इति॑ । अ॒श्विनौ॑ । अव॑से । कृ॒णु॒ध्व॒म् । प्र । पू॒षण॑म् । स्वऽत॑वसः । हि । सन्ति॑ ।

अ॒द्वे॒षः । विष्णुः॑ । वातः॑ । ऋ॒भु॒क्षाः । अच्छ॑ । सु॒म्नाय॑ । व॒वृ॒ती॒य॒ । दे॒वान् ॥१०

प्रो इति। अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । स्वऽतवसः । हि । सन्ति ।

अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छ। सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

हे ऋत्विजः "अश्विनौ एतन्नामकौ देवावुद्दिश्य "अवसे अस्मद्रक्षणाय "प्रो "कृणुध्वं स्तुतिं प्रकर्षेण कृणुध्वम् । "पूषणं पोषकम् एतन्नामकं देवमपि अवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कृणुध्वम् । किंच ये "स्वतवसः स्वायत्तबलाः "सन्ति तानपि प्र कृणुध्वम् । के ते। "अद्वेषः द्वेषरहितः "विष्णुः व्याप्तः एतन्नामको देवः । प्रथममनाहूतोऽपि न कुप्यतीति वक्तुम् अद्वेषः इत्युक्तम् । तथा "वातः सर्वत्र संचारी वायुः "ऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वम् । अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि "देवान् "सुम्नाय सुखाय "अच्छ आभिमुख्येन "ववृतीय स्तोत्रैः अभिवर्तयेयम् ॥

इ॒यं सा वों अ॒स्मे दीधिंतिर्यजत्रा अपि॒प्राणीं च॒ सदंनी च भूयाः ।

नि या दे॒वेषु॒ यतंते वसू॒युर्वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं जी॒रदांनुम् ॥११

इ॒यम् । सा । व॒ः । अ॒स्मे इतिं । दीधिंतिः । य॒ज॒त्रा॒ः । अ॒पि॒ऽप्राणीं । च॒ । सदंनी । च॒ । भू॒या॒ः ।

नि । या । दे॒वेषुं । यतंते । व॒सु॒ऽयुः । वि॒द्यामं । इ॒षम् । वृ॒जनंम् । जी॒रऽदांनुम् ॥११

इयम् । सा। वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिऽप्राणी। च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥

हे “यजत्राः यष्टव्या देवाः “वः युष्मत्संबन्धिनी “सा “इयं प्रसिद्धा "दीधितिः दीप्तिः “अस्मे अस्माकम् “अपिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री “सदनी “च निवासवती च “भूयाः भूयात् भवतु । “या दीधितिः “वसूयुः वसुमती “देवेषु “नि यतते नियमेन प्रयत्नं करोति । तानपि प्रकाशितुं सैव भूयात् । विद्याम इति गतः ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२१ १.५१ १.८१ १.१११ १.१४१ १.१७१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२२ १.५२ १.८२ १.११२ १.१४२ १.१७२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२३ १.५३ १.८३ १.११३ १.१४३ १.१७३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२४ १.५४ १.८४ १.११४ १.१४४ १.१७४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२५ १.५५ १.८५ १.११५ १.१४५ १.१७५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२६ १.५६ १.८६ १.११६ १.१४६ १.१७६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२७ १.५७ १.८७ १.११७ १.१४७ १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_१.१८६&oldid=207953" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८७

← सूक्तं १.१८६

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१८७

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१८८ →

दे. अन्नं । १ अनुष्टुब्गर्भा उष्णिक्, ३, ५-७, ११ अनुष्टुप्, ११ बृहती वा, २,४, ८-१० गायत्री।

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥१॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे ।

अस्माकमविता भव ॥२॥

उप नः पितवा चर शिवः शिवाभिरूतिभिः ।

मयोभुरद्विषेण्यः सखा सुशेवो अद्वयाः ॥३॥

तव त्ये पितो रसा रजांस्यनु विष्ठिताः ।

दिवि वाता इव श्रिताः ॥४॥

तव त्ये पितो ददतस्तव स्वादिष्ठ ते पितो ।

प्र स्वाद्मानो रसानां तुविग्रीवा इवेरते ॥५॥

त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ।

अकारि चारु केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥६॥

यददो पितो अजगन्विवस्व पर्वतानाम् ।

अत्रा चिन्नो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥७॥

यदपामोषधीनां परिंशमारिशामहे ।

वातापे पीव इद्भव ॥८॥

यत्ते सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे ।

वातापे पीव इद्भव ॥९॥

करम्भ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारथिः ।

वातापे पीव इद्भव ॥१०॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥११॥

तुलनीय -- पैप्पलादसंहिता ६.१६, काठकसंहिता ४०.८

सायणभाष्यम्

'पितुं नु' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमागस्त्यमन्नदेवताकं गायत्रम् । आद्या अनुष्टुब्गर्भोष्णिक् । 'आद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा' (अनु. ५. ७) इत्युक्तत्वात् । तृतीया पञ्चमी षष्ठी सप्तम्येकादशी च इति पञ्चानुष्टुभः । तथा च अनुक्रमणिका-पितुं न्वन्नस्तुतिर्गायत्रं त्वाद्यानुष्टुब्गर्भा तृतीयान्त्ये पञ्चम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभः' इति । विनियोगं शौनक आह- पितुं न्वित्युपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितम् ।

पूजयेदशनं नित्यं भुञ्जीत ह्यविकुत्सयन् ॥ नास्य स्यादन्नजो व्याधिर्विषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीत्वैतत्सूक्तं जपेद्विषविनाशनम् ।। नावाग्यतस्तु भुञ्जीत नाशुचिर्न जुगुप्सितम् । दद्याञ्च पूजयेच्चैव जुहुयाच्च हविस्तदा । क्षुद्भयं नास्य किंचित्स्यान्नान्नजं व्याधिमाप्नुयात्' (ऋग्वि. १. १४८-१५१) इति ।।

पि॒तुं नु स्तोषं म॒हो ध॒र्माणं॒ तवि॑षीं ।

यस्यं त्रि॒तो व्योजंसा वृ॒त्रं विपं॑र्वम॒र्दयंत् ॥१

पि॒तुम् । नु । स्तो॒ष॒म् । म॒हः । ध॒र्माणं॑म् । तवि॑षीम् ।

यस्यं । त्रि॒तः । वि । ओजंसा । वृ॒त्रम् । विऽपं॑र्वम् । अ॒र्दयंत् ॥१

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्माणम् । तविषीम् ।।

यस्य । त्रितः । वि। ओजसा । वृत्रम् । विऽपर्वम् । अर्दयत्
॥ १ ॥

अहमगस्त्यः “नु क्षिप्रं “पितु पालकमन्नं “स्तोषं स्तौमि। “महः महान्तं “धर्माणं सर्वस्य धारकं “तविषीं बलात्मकम् । यद्वा । महतो लोकस्य धारकम् । “यस्य अन्नस्य “ओजसा बलेन सामर्थ्येन “त्रितः विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिः त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानोऽपि इन्द्रः “वृत्रं “विपर्वं विच्छिन्नसंधिकं यथा तथा अर्दयत् हिंसितवान् ।

स्वादों पितो मधों पितो व॒यं त्वां ववृमहे ।

अ॒स्माकंमवि॒ता भंव ॥२

स्वादो॒ इतिं । पि॒तो॒ इतिं । मधो॒ इतिं । पि॒तो॒ इतिं । व॒यम् ।
त्वा॒ । व॒वृ॒म॒हे॒ ।

अ॒स्माकंम् । अ॒वि॒ता । भ॒व॒ ॥२

स्वादो इति । पितो इति। मधो इति । पितो इति । वयम् ।
त्वा । ववृमहे ।

अस्माकम् । अविता । भव ॥ २ ॥

हे “स्वादो आस्वादनीय “पितो पालक “मधो माधुर्योपेत
“पितो हे पानसाधनान्न "वयं “त्वा त्वां “ववृमहे सेवामहे ।।
अत्र सर्वत्र अननुदात्तानां पूर्वस्य
असामान्यवचनत्वेनानिघातत्वम् । अनुदात्तानां तु
विशेषवचनत्वान्निघातत्वम् ।। असकृत्पितुशब्दश्रवणं
तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । हे पितो “अस्माकमविता
तर्पयिता “भव ॥

उपं नः पित॒वा चंर शि॒वः शि॒वाभिं॑रू॒तिभिः॑ ।

म॒यो॒भुरंद्विषे॒ण्यः सखां सु॒शेवो॒ अद्वंयाः ॥३

उपं । न॒ः । पि॒तो॒ इतिं । आ । च॒र॒ । शि॒वः । शि॒वाभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ।

म॒य॒ःऽभुः । अ॒द्वि॒षे॒ण्यः । सखां । सु॒ऽशेवः॑ । अद्वंयाः ॥३

उप । नः । पितो इति । आ । चर। शिवः । शिवाभिः । ऊतिऽभिः ।

मयःऽभुः । अद्विषेण्यः । सखा । सुऽशेवः । अद्वयाः ॥ ३ ॥

हे “पितो यतः त्वं “शिवः मङ्गलः अतः “शिवाभिः मङ्गलयुक्ताभिः “ऊतिभिः रक्षणैः “नः अस्मान् “आ “चर

आगच्छ। आगत्य च “मयोभुः सुखस्य भावयिता “अद्विषेण्यः अद्वेष्यरसः प्रियरस इत्यर्थः । “सखा सखिवत्प्रियकारी “सुशेवः अत एव सुष्ठु सुखकरः “अद्वयाः द्वयरहितः उक्तगुण एव न तु तद्विपरितो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टान्तवादोऽयम् । सुशेवोऽद्वया मनःकर्मविसंवादरहितः सखा यथा मयोभुः अद्वेष्यश्च भवति तद्वत् त्वमपि भवेत्यर्थः ।।

तव॒ त्ये पिं॑तो॒ रसा॒ रजा॒ंस्यनु॒ विष्ठिं॑ताः ।

दि॒वि वाता॑ं इव श्रि॒ताः ॥४

तव॑ । त्ये । पि॒तो॒ इति॑ । रसाः॑ । रजां॑सि । अनु॑ । विऽस्थिं॑ताः ।

दि॒वि । वाताः॑ऽइव । श्रि॒ताः ॥४

तव । त्ये। पितो इति। रसाः । रजांसि। अनु। विऽस्थिताः ।

दिवि । वाताःऽइव । श्रिताः ॥४॥

हे “पितो “तव त्वत्संबन्धिनः “त्ये ते स्वाद्वम्लादि षट् “रसाः “रजांसि लोकान् लोकस्थानार्थान् “अनु आनुकूल्येन “विष्ठिताः विविधं स्थिताः । विविधस्थितौ दृष्टान्तः । “दिवि द्युलोकेऽन्तरिक्षे “श्रिताः “वाताः वायवः ते यथा व्याप्तास्तद्वत् ॥

तव॒ त्ये पिंतो॒ ददंत॒स्तवं स्वादिष्ठ॒ ते पिंतो ।

प्र स्वा॒द्मानो॒ रसांनां तुवि॒ग्रीवां इवेरते ॥५

तवं । त्ये । पि॒तो॒ इतिं । ददंतः । तवं । स्वा॒दि॒ष्ठ॒ । ते । पि॒तो॒ इतिं ।

प्र । स्वा॒द्मानः॑ । रसा॑नाम् । तु॒वि॒ग्रीवाः॑ऽइव । ई॒र॒ते॒ ॥५

तव । त्ये। पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ठ । ते । पितो इति ।

प्र । स्वाद्मानः । रसानाम् । तुविग्रीवःऽइव । ईरते ॥ ५ ॥

हे "पितो पालकान्न “त्ये ते त्वदर्थिनो नराः “तव भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के ते नराः । “स्वादिष्ट स्वादुतम “पितो पालक “तव त्वदनुग्रहात् "ते त्वां “ददतः प्रयच्छन्तो भवन्ति । यद्वा। ते पितो इत्यादरार्थम् । अभ्यासे हि भूयांसमर्थं मन्यन्ते । किंच तव “रसानां स्वाद्वम्लादीनां षण्णां “स्वाद्मानः स्वादयितारो भक्षयितार एव “तुविग्रीवाइव । तुवीति बहुनाम । प्रवृद्धग्रीवा एव “प्र “ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति संचरन्ति । इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा । भूलोके अत्तार एव दृढाङ्गा भवन्तीति प्रसिद्धम् । अनशने हि ग्रीवा अधो लम्बन्ते । यद्वा । तव

रसानामत्तारः असंख्यातग्रीवा इव भवन्ति रसानां बाहुल्यादिति भावः । एवं वहुरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥ ॥ ६ ॥

त्वे पिंतो म॒हानां॑ दे॒वाना॒ं मनों हि॒तं ।

अकांरि॒ चारुं के॒तुना॒ तवाहि॒मवंसावधीत् ॥६

त्वे इतिं । पि॒तो॒ इतिं । म॒हानां॑म् । दे॒वानां॑म् । मनः॑ । हि॒तम् ।

अकांरि । चारुं । के॒तुनां । तवं । अहिंम् । अवंसा । अ॒व॒धी॒त् ॥६

त्वे इति । पितो इतिं । महानाम् । देवानाम् । मनः । हितम् ।

अकारि । चारु । केतुना । तव । अहिम् । अवसा ।
अवधीत् ॥ ६ ॥

हे “पितो "महानां पूज्यानां महतां वा “देवानाम् इन्द्रादीनां “मनः “त्वे त्वयि “हितं निहितम् “अकारि कृतम् । अमृतमपि विहाय त्वय्येव वर्तते । हे पितो “तव “चारु समीचीनेन “केतुना त्वत्कृतेन प्रज्ञानलक्षणेन “अवसा रक्षणेन "अहिं मेघं वृत्रं वा “अवधीत हतवानिन्द्रः । ‘अन्नमयं हि सोम्य मनः ' (छा. उ. ६. ५. ४) इति श्रुतेः । अथवा त्वत्केतुना जगद्रक्षणेन निमित्तेनेति योज्यम् । जगद्रक्षणार्थं हि इन्द्रेणाहिर्भिद्यते ॥

यद॒दो पिंतो॒ अजंगन्वि॒वस्व॒ पर्वंतानां ।

अत्रां चिन्नो मधो पि॒तोऽरं भ॒क्षायं गम्याः ॥७

यत् । अ॒दः । पि॒तो॒ इति॑ । अज॑गन् । वि॒वस्व॑ । पर्व॑तानाम्
।

अत्र॑ । चि॒त् । न॒ः । म॒धो॒ इति॑ । पि॒तो॒ इति॑ । अर॑म् ।
भ॒क्षाय॑ । ग॒म्या॒ः ॥७

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानाम्
।

अत्र । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरम् ।
भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे "पितो अन्न त्वां "यत् यदा "विवस्व ।। सुपो लुक् ।
अन्त्यलोपश्छान्दसः ॥ विवासनवतां
विद्युद्रूपप्रकाशनवताम् । विवो धनमुदकलक्षणम् ।
धनवतां वा "पर्वतानां मेघानां संबन्धि "अदः प्रसिद्धं
तदुदकम् "अजगन् अगमत् गच्छेत् । "अत्र "चित्

अस्मिन्काले "नः अस्मान् हे “मधो हे “पितो माधुर्योपेतान्न त्वं नोऽस्मान् “अरम् अलं संपूर्णं “भक्षाय भक्षणाय “गम्याः गच्छ संनिहितो भव ॥ यद्पामोषधीनां परिंशमरिशामहे । वातापे पीव इद्भव ॥ ८ ॥

यद॒पामोषं॑धीनां परि॒ंशमा॑रि॒शाम॑हे ।

वाता॑पे॒ पीव॒ इद्भ॑व ॥८

यत् । अ॒पाम् । ओषं॑धीनाम् । प॒रि॒ंशम् । आ॒ऽरि॒शाम॑हे ।

वाता॑पे । पीवः॑ । इत् । भ॒व॒ ॥८

यत् । अपाम् । ओषधीनाम् । परिंशम्। आऽरिशामहे ।

वातापे। पीवः । इत्। भव ॥८॥

"यत् येन “अपामोषधीनां संबन्धि “परिंशं परिलेशं परितः सुखकरमन्नम् “आरिशामहे आस्वादयामः भक्षयामः तेन अन्नोदकसारेण हे “वातापे । वातेन प्राणेन आप्नोति स्वनिर्वाहमिति वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरम् । हे शरीर त्वं “पीव “इत् आप्यायित एव “भव । अन्नोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा । यद्यपि अपामोषधीनां परिंशं लेशमास्वादयामः तथापि हे वातापे वातवत्सर्वव्यापक पितो त्वम् अल्पमपि पीवः पीवानेव भव ॥

यत्तें सोम॒ गवा॑शिरो॒ यवा॑शिरो॒ भजा॑महे ।

वाता॑पे॒ पीव॒ इद्भ॑व ॥९

यत् । ते॒ । सो॒म॒ । गोऽआ॑शिरः । यव॑ऽआशिरः । भजा॑महे ।

वातांपे । पीवः । इत् । भ॒व॒ ॥९

यत् । ते । सोम। गोऽअशिरः। यवऽआशिरः। भजामहे ।

वातापे । पीवः । इत् । भव ॥९॥

पूर्वम् अन्नसामान्येन स्तुत्वा इदानीं सोमलक्षणमन्नं स्तौति । हे "सोम “ते तव “यत् यम् अंशं “गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्यं "यवाशिरः यवविकाराश्रयणद्रव्यं “भजामहे सेवामहे तेन हे “वातापे शरीर “पीवः भव ॥

क॒र॒म्भ ओंषधे भव॒ पीवों वृ॒क्क उंदा॒र॒थिः ।

वातां॒पे॒ पीव॒ इद्भंव ॥१०

क॒र॒म्भः । ओ॒ष॒धे॒ । भ॒व॒ । पीवः । वृ॒क्कः । उ॒दा॒र॒थिः ।

वातांपे । पीवः । इत् । भ॒व॒ ॥१०

करम्भः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्कः। उदारथिः ।

वातापे। पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

“करम्भः यः करम्भादिरूपः सक्तुपिण्डोऽस्ति तदात्मक हे “ओषधे त्वं “पीवः स्थौल्यवान् “वृक्कः व्याधेर्वर्जयिता “भव । उदारथिः ऊर्ध्वगमः इन्द्रियाणामुद्दीपयिता भव । शिष्टो गतः ॥

तं त्वां व॒यं पिंतो॒ वचोंभि॒र्गावो॒ न ह॒व्या सुंषूदिम ।

दे॒वेभ्यंस्त्वा सध॒मादंम॒स्मभ्यं त्वा सध॒मादं ॥११

तम् । त्वा॒ । व॒यम् । पि॒तो॒ इतिं । वचःऽभिः । गावः । न । ह॒व्या । सु॒सू॒दि॒म॒ ।

दे॒वेभ्यः॑ । त्वा॒ । स॒ध॒ऽमाद॑म् । अ॒स्मभ्य॑म् । त्वा॒ । स॒ध॒ऽमाद॑म् ॥११

तम् । त्वा । वयम् । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसूदिम् ।।

देवेभ्यः । त्वा । सधऽमादम् । अस्मभ्यम् । त्वा । सधऽमादम् ॥ ११ ॥

हे “पितो अन्न सोमरूप “तं तादृशं स्तुतं “त्वा त्वां महानुभावं “वचोभिः स्तुतिवाग्भिः “वयं “सुषूदिम क्षारयामो रसान् । तत्र दृष्टान्तः । “गावो “न “हव्या गाव इव हवींष्युत्पादयन्ति तथा त्वत्सकाशात् सोमं सुषूदिम । किमर्थं कीदृशं च इति चेत् उच्यते । “देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः तदर्थं “सधमादं तेषां सह मादयितारम् । न केवलं देवेभ्य एव किंतु “सधमादम् अस्माभिः सह मादयितारं

हुतशेषरूपं “त्वा त्वाम् “अस्मभ्यम् अस्मदर्थमपि ॥ ॥ ७ ॥

टिप्पणी

अस्मिन् सूक्ते पितुः शब्दस्य प्राकट्यं एकादशवारेण भवति। सामान्यतः सायणादि भाष्येषु पितुः शब्दस्य अर्थं सोम इति कृतं भवति। अस्य सूक्तस्य ऋषिः अगस्त्यः अस्ति। अगस्त्यस्य ळक्ष्यं दक्षता प्राप्तिरस्ति। डा. फतहसिंहः कथयति स्म यत् वैदिकवाङ्मये शब्दस्य अर्घताह्रासस्य प्रदर्शनाय तस्य अभिव्यक्तिः द्विवचने एवं बहुवचने भवति। अनेन प्रकारेण, पितुः शब्दस्य बहुवचनं पितरः भविष्यति। देहमध्ये ये प्राणाः अव्यक्तरूपेण देहस्य पालनं

कुर्वन्ति, तेषां संज्ञा पितरः अस्ति। आधुनिक चिन्तनानुसारेण तेषां संज्ञा अचेतनमनः कर्तुं शक्यन्ते। पितृषु दोषमस्ति यत् तेषां संगमनं, एकीकरणं अतिकठिनं अस्ति। अतएव, तेषां सर्वोच्चस्तरस्य संज्ञा विश्वेदेवाः अस्ति। आधुनिकविज्ञानस्य भाषायां विश्वेदेवाः समूहः अस्ति, न व्यूहः। किन्तु अगस्त्यः यस्मिन् रूपे पितॄणां दर्शनं करोति, तत् पितुः अस्ति।

सा ततः प्राच्युदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथर्व पितुं मे गोपायेति । तै.ब्रा. १.१.१०.४

अथर्व पितुं मे गोपाय । रसमन्नमिहायुषे । अदब्धायोऽशीततनो । अविषं नः पितुं कृणु । तै.ब्रा. १.२.१.२५

पितुषणिरित्यन्नं वै पितु दक्षिणा वै पितु तामेनेन सनोत्यन्नसनिमेवैनं तत्करोति - ऐ.ब्रा. १.१३

अविषं नः पितुं कृण्वित्यन्नं वै पितुरनमीवं न इदमकिल्बिषमन्नं कुर्वित्येवैतदाह - माश. १.९.२.२०

अथैतं पितुमद्धि प्रसूत इत्यन्नं वै पितुरथैतदन्नमद्धि प्रमुक्त इति - माश. ७.२.१.१५

प्रथमायां ऋचायां उल्लेखमस्ति - यस्य त्रितो वि ओजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत्। विपर्वस्य वृत्रस्य किमर्थं भवति। एकमर्थमस्ति - संवत्सरो वै पर्ववान् अस्ति। संवत्सरे कालस्य विभाजनं कला, कला, मुहूर्त्तादिषु कर्तुं शक्यन्ते। संवत्सरस्य निर्माणं सूर्य, पृथिवी एवं चन्द्रमसः अन्योन्याश्रिताभिः गतिभिः भवति। आध्यात्मिक स्तरे एषः योगः प्राण, वाक् एवं मनसि

भवति। शतपथब्राह्मणे १.६.३.१७ कथनमस्ति यत् यदा वृत्रस्य हननम् अभवत्, तदा तस्य यः सौम्यं भागमासीत्, तत् चन्द्रमा अभवत्। यः असुर्यम् आसीत्, तत् उदरे क्षुधारूपेण प्रतिष्ठितो अभवत्। शतपथ ब्राह्मणं १.२.३.२ अनुसृत्वा इदं कथितुं शक्यन्ते यत् यः वृत्रः अस्ति, तस्य साम्यं त्वष्टा विश्वरूपेण सह अस्ति। विश्वरूपः त्रिशीर्षः अस्ति। सः एकेन मुखेन सोमस्य पानं करोति, द्वितीयेन सुरायाः, तृतीयेन अन्नस्य। त्रितेन, यः इन्द्रस्य सहायकः अस्ति, तस्य त्रिशीर्षाणां कर्तनं अभवत्।

अन्नोपरि पौराणिकसंदर्भाः

अन्नोपरि टिप्पणी

वाताप्योपरि पौराणिकसंदर्भाः

वाताप्योपरि टिप्पणी

शाङ्खायनब्राह्मणे २७.४ कथनमस्ति -- इन्द्रो वै वातापिः । स ह वातम् आप्त्वा शरीराण्यर्हन् । वैदिकवाङ्मयानुसारेण, वातः प्राणानां अनिरुक्तं रूपं, समष्टिरूपं अस्ति। वाततः निरुक्तप्राणस्य सर्जनं इन्द्रस्य कार्यमस्ति। अन्तरिक्षे या वायुः वहति, तत् प्राणानां एव समष्टिरूपमस्ति। यं वायुं वयं नासिकया गृह्णीमः, तदपि प्राणानां समष्टिरूपमस्ति। अस्य वायोः ग्रहणं फुफ्फुसेभिः भवति। फुफ्फुसेभ्यः वायुतः प्राणवायोः ग्रहणं भवति। तस्य प्राणवायोः वितरणं देहस्य कोषे - कोषे भवति। अयं सामान्या स्थितिः अस्ति। विशिष्टायां स्थित्यां, अयं प्राणवायुः अन्नस्य कार्यमपि करोति। यदि देहे इन्द्रदेवस्य विद्यमानता अस्ति, तर्हि सः वायुतः अन्नस्य सर्जनं कर्तुं समर्थः

अस्ति। अन्यथा, यथा सर्वविदितं अस्ति, केवलं वायुपानेन स्थूलदेहस्य क्रमिकक्षयः भवति। अयं प्रतीयते यत् प्रस्तुतसूक्ते वातापे पीव इद्धवेति कथनस्य अयमेव कारणमस्ति।

पुराणेषु सार्वत्रिकरूपेण इल्वल एवं तस्य अनुज वातापि दानवयोः कथा अस्ति। इल्वलः श्राद्धेषु वातापिं पाचयित्वा ब्राह्मणेभ्यः अन्नरूपेण प्रयच्छति। तदनन्तरं इल्वलः वातापेः आह्वानं करोति एवं वातापिः ब्राह्मणानां उदरं भङ्क्त्वा बहिरागच्छति। यदा अगस्त्यमुनिना वातापेः भक्षणं कृतमासीत्, तदा वातापिअसुरस्य पुनरुज्जीवनं सम्भवं नाभवत्। प्रथमदृष्ट्या, इल्वल एवं वातापि दानवयोः मध्ये न कोपि सामञ्जस्यं प्रतीयते। किन्तु, कथासरित्सागरे <u>८.२.३७७</u> उल्लेखमस्ति यत्

वातापिः जन्मान्तरे प्रज्ञाढ्यनामकः मन्त्रीरूपेण उत्पन्नः भवति। इल्वलसंज्ञायां इला, इळा, अचेतनमनः निहितमस्ति। वातापिसंज्ञायां प्रज्ञा निहितमस्ति। पुराणानुसारेण, इला एवं प्रज्ञा श्रद्धायाः दुहिते आस्ताम्। शांखायनआरण्यके ७.१८ कथनमस्ति - प्रज्ञा पूर्वरूपम्, श्रद्धा उत्तररूपम् कर्म संहिता सत्यं सन्धानम्। पातंजलयोगसूत्रे ऋतम्भरा प्रज्ञायाः उल्लेखमस्ति। एषा प्रज्ञैव वाततः, अनिरुक्तेभ्यः प्राणेभ्यः अन्नस्य निर्माणं कर्तुं शक्यते। वातापेः असुरस्य असुरत्वं किमस्ति। यदि वाततः प्रज्ञायाः सर्जनं न भवेत्, तत् वातापेः असुरत्वं प्रतीयते। अगस्त्यमुनिः वातापेः असुरत्वस्य पाचनं केन प्रकारेण करोति। भागवतपुराणे ४.१.३६ उल्लेखमस्ति यत् अगस्त्यः पुलस्त्यस्य पुत्रमस्ति एवं तस्य अपरसंज्ञा जठराग्निरस्ति। अयं प्रतीयते यत् यावत् जठराग्निः

उदरमध्ये स्थानिकः अस्ति, तावत् अयं अगस्त्यः न अस्ति। यदा जठराग्न्याः विस्तारं देहे अन्यत्रापि भवति, तदा अयं देहस्य शोधकः भवति, देहसमुद्रस्य असुराणां भक्षकः भवति। तदैव अयं अगस्त्यसंज्ञा धारयितुं शक्यते। अयं संभवमस्ति यत् अयं अगस्त्यसंज्ञका जठराग्निः वाततः प्रज्ञायाः सर्जनं कर्तुं शक्यते। श्राद्धस्य संज्ञा अन्नमपि अस्ति। अतएव, प्रज्ञातः श्रद्धायाः सर्जनं भविष्यति, श्रद्धातः श्राद्धस्य।

करम्भ

सोमयज्ञेषु प्रकृतिभूत ज्योतिष्टोमातिरात्रप्रकरणे प्रथमायां सोमसंस्थायामग्निष्टोमे तद्विकृतिषु चैकाहाहीनसत्रेषु १. होत्रा प्रातरनुवाके शस्यमाने

अग्नीत् सवनीयान् पुरोडाशान् निर्वपति । तत्र इन्द्राय एकादशकपालपुरोडाशं, हरिभ्यां धानाः, पूष्णे करम्भं हविर्निर्वपति । करम्भो नाम सक्तवो मन्थः। 'आज्यादिना वा संयुतः करम्भ इत्याचक्षते' (आप० श्रौ० १२।४।१२) (तु०-का० श्रौ० ९।२।१५ विद्याधरः) । २. सवनीय हविर्धानाश्रपणात् पश्चात् कृष्णाजिनावधूननादि कृत्वा द्वितीयं भागं (भ्रष्टयवानां) पेषयित्वा नवे पात्रे तथैवाज्यमानीय जातान् सक्तूनोप्य मन्थन- शलाकया रज्ज्वादिना मथित्वा स्थाल्योष्ठलग्ना विप्रुषोऽन्तः क्षिप्त्वा 'इन्द्राय त्वा' इति मन्त्रेणाभिमृश्य धानानामुत्तरतो भस्ममिश्रेष्वङ्गारेषु अधिश्रयति । अयं पदार्थः करम्भ इत्युच्यते । द्र० श्रौ०प०नि० पृ० २६१-६२ । द्र० सवनीयपुरोडाशयाग-, सवनीयधानाश्रपण-, सवनीययागहविर्निवाप-। पं. पीताम्बरदत्त शास्त्री ,

श्रौतयज्ञप्रक्रिया – पदार्थानुक्रमकोषः, (राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, २००५ई.)

पुराणेषु सार्वत्रिकरूपेण करम्भस्य उल्लेखः शकुनेः पुत्ररूपेण अस्ति। अयं संकेतमस्ति यत् मर्त्यस्तरे ये शकुनाः जायन्ते, ते करम्भाः भवन्ति। क - रम्भः करम्भः। यः विषयः कः- मर्त्यस्तरं रेभयति, आलोड्यति, तत् करम्भः। पैप्पलादसंहिता २.१ अनुसारेण अस्य विनियोजनं अधोदिशायाः विषस्य अपनयने भवति। तैत्तिरीयब्राह्मण ३.१.४.७ अनुसारेण करम्भस्य निर्वपणं आश्लेषा नक्षत्राय भवति। आश्लेषा नक्षत्रस्य देवता सर्पाः सन्ति।

करम्भोपरि पौराणिकसंदर्भाः

करम्भोपरि वैदिकसंदर्भाः

वृक्कः

समग्रे वैदिकवाङ्मये वृक्कस्य एकवचनरूपं अत्रैव दृश्यते। अन्यत्र द्विवचनरूपं वृक्कौ, वृक्काभ्यां प्रकटयति (सूर्याचन्द्रमसौ वृक्काभ्यां - काठकसंहिता ५३.९, वृक्काभ्यां गिरीन् - शु.यजुर्वेदः २५.८, क्रोधो वृक्कौ, मन्युराण्डौ - पैप्पलादसंहिता १६.१३९.८)। अष्टाङ्गसंग्रह ५.२८ अनुसारेण रक्तमेदःप्रसादात् वृक्कयोः जननं भवति। आधुनिकआयुर्विज्ञानतः सम्यग्रूपेण ज्ञातमस्ति यत् वृक्कयोः कार्यं रक्तस्य शोधनमस्ति। रक्ते यानि अपद्रव्याणि सन्ति, तेषां अपनयनम्। अस्मिन् संदर्भे शतपथब्राह्मणस्य १२.७.१.८ कथनं उल्लेखनीयमस्ति। इन्द्रस्य मूत्रस्य माध्यमेन तस्य ओजस्य क्षरणमभवत् । क्षरितात् ओजतः वृकस्य,

आरण्यकपशोः उत्पत्तिरभवत्। ओजः अर्थात् ओ, ओंकारतः जायमानः। निहितार्थमस्ति यत् वृक्कयोः कार्यं ओंकारस्य स्थित्याः, ओजस्य रक्षणमस्ति। करम्भस्य वृक्केण सह कः सम्बन्धमस्ति। मूत्रः देहस्तरे वृष्टेः परिणाममस्ति। वृष्टेः जननहेतु विद्युतस्य अपेक्षा अस्ति। विद्युज्जननस्य कार्यं करम्भेण भवति, अयं प्रस्तावः।

वृकोपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७	सूक्तं १.३७	सूक्तं १.६७	सूक्तं १.९७	सूक्तं १.१२७	सूक्तं १.१५७	सूक्तं १.१८७
सूक्तं १.८	सूक्तं १.३८	सूक्तं १.६८	सूक्तं १.९८	सूक्तं १.१२८	सूक्तं १.१५८	सूक्तं १.१८८
सूक्तं १.९	सूक्तं १.३९	सूक्तं १.६९	सूक्तं १.९९	सूक्तं १.१२९	सूक्तं १.१५९	सूक्तं १.१८९
सूक्तं १.१०	सूक्तं १.४०	सूक्तं १.७०	सूक्तं १.१००	सूक्तं १.१३०	सूक्तं १.१६०	सूक्तं १.१९०
सूक्तं १.११	सूक्तं १.४१	सूक्तं १.७१	सूक्तं १.१०१	सूक्तं १.१३१	सूक्तं १.१६१	सूक्तं १.१९१
सूक्तं १.१२	सूक्तं १.४२	सूक्तं १.७२	सूक्तं १.१०२	सूक्तं १.१३२	सूक्तं १.१६२	
सूक्तं १.१३	सूक्तं १.४३	सूक्तं १.७३	सूक्तं १.१०३	सूक्तं १.१३३	सूक्तं १.१६३	

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८८

← सूक्तं १.१८७

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१८८

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१८९ →

दे. आप्रीसूक्तं (१ इध्मः समिद्धोऽग्निर्वा, २ तनूनपात्, ३ इळः, ४ बर्हिः, ५ देवीर्द्वारः, ६ उषासानक्ता, ७ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, ८ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यः, ९ त्वष्टा, १० वनस्पतिः, ११ स्वाहाकृतयः ।गायत्री ।

समिद्धो अद्य राजसि देवो देवैः सहस्रजित् ।

दूतो हव्या कविर्वह ॥१॥

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समज्यते ।

दधत्सहस्रिणीरिषः ॥२॥

आजुह्वानो न ईड्यो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् ।

अग्ने सहस्रसा असि ॥३॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् ।

यत्रादित्या विराजथ ॥४॥

विराट् सम्राड्विभ्वीः प्रभ्वीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः ।

दुरो घृतान्यक्षरन् ॥५॥

सुरुक्मे हि सुपेशसाधि श्रिया विराजतः ।

उषासावेह सीदताम् ॥६॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥७॥

भारतीळे सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे ।

ता नश्चोदयत श्रिये ॥८॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्समानजे ।

तेषां न स्फातिमा यज ॥९॥

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज ।

अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥१०॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते ।

स्वाहाकृतीषु रोचते ॥११॥

सायणभाष्यम्

‘समिद्धो अद्य' इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तमागस्त्यं सर्वं गायत्रम् । समिद्धाग्नितनूनपादादयः एकादश प्रत्यृचं देवताः। यास्केन ‘किंदेवताः प्रयाजाः' इत्युपक्रम्य ‘आग्नेयाः प्रयाजा ऋतुदेवताश्छन्दोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवताः आत्मदेवताः' इत्यादिना बहून् पक्षानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदर्श्य आग्नेया एव इति सिद्धान्तितम् (निरु. ८. २२)। ‘समिद्ध अप्रियः' इत्यनुक्रान्तम् । पशौ अगस्त्यानामेकादशप्रयाजरूपम् इदमाप्रीसूक्तम् ॥

समिंद्धो अ॒द्य रांजसि दे॒वो दे॒वैः संहस्रजित् ।

दू॒तो ह॒व्या क॒विर्वंह ॥१

सम्ऽइंद्धः । अ॒द्य । रा॒ज॒सि॒ । दे॒वः । दे॒वैः । स॒ह॒स्र॒ऽजि॒त् ।

दू॒तः । ह॒व्या । क॒विः । व॒ह॒ ॥१

सम्ऽइद्धः । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रऽजित् ।

दूतः । हव्या । कविः । वह ॥१

हे अग्ने "देवैः व्यवहर्तृभिर्ऋत्विग्भिः "समिद्धः सम्यग्दीपितः "देवः अत एव दीप्यमानः समिद्धैः वा देवैः सहितः समिद्धः सन् "अद्य अस्मिन् यागदिने "राजसि ईशिषे । हे "सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्य एतत्संख्याकानां शत्रूणां वा जेतः ततः "दूतः देवानां दूतः तद्यज्ञादिवार्ताहरः

आह्वाता वा । ‘ अग्निर्देवानां दूत आसीत् ' (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति श्रुतेः। "कविः क्रान्तदर्शी ईदृशस्त्वं “हव्या अस्मदीयानि हवींषि “वह देवेभ्यः प्रापय ।।

तनूं॑नपादृ॒तं य॒ते मध्वां॑ य॒ज्ञः समं॑ज्यते ।

दधं॑त्सह॒स्रिणी॒रिषः॑ ॥२

तनूं॑ऽनपात् । ऋ॒तम् । य॒ते । मध्वां॑ । य॒ज्ञः । सम् । अ॒ज्य॒ते॒ ।

दधं॑त् । स॒ह॒स्रिणीः॑ । इषः॑ ॥२

तनूऽनपात् । ऋतम् । यते । मध्वा । यज्ञः । सम् । अज्यते ।

दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥२

"तनूनपात् यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यद्वा । आपोऽत्र तन्व उच्यन्ते इत्युक्तत्वात् अपां नपातयिता तासां नप्ता वा । अद्भ्य ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वम् । "यज्ञः पूज्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽग्निः “ऋतं यज्ञं "यते गच्छते अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थम् । "मध्वा मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण "समज्यते । किं कुर्वन् अयम् । “सहस्रिणीः एतत्संख्याकान् "इषः अन्नानि “दधत् यजमानेभ्यो धारयन् ॥

आ॒जुह्वा॑नो न॒ ईड्यो॑ दे॒वाँ आ व॑क्षि य॒ज्ञिया॑न् ।

अग्ने॑ सहस्र॒सा अ॑सि ॥३

आ॒ऽजुह्वा॑नः । न॒ः । ईड्यः॑ । दे॒वान् । आ । व॒क्षि॒ । य॒ज्ञिया॑न् ।

अग्ने॑ । स॒ह॒स्र॒ऽसाः । अ॒सि॒ ॥३

आऽजुह्वानः । नः । ईड्यः । देवान् । आ । वक्षि ।
यज्ञियान् ।

अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥३

हे "अग्ने आजुह्वानः अस्माभिराहूयमानः सन् "ईड्यः
अस्माभिः स्तुत्यः इण्नामकः त्वं "नः अस्मदर्थं "यज्ञियान्
यज्ञभाजः "देवान “आ “वक्षि आवह । हे अग्ने त्वं
"सहस्रसा “असि अपरिमितधनस्य दातासि ॥

प्रा॒चीनं॑ ब॒र्हिरोज॑सा स॒हस्र॑वीरमस्तृणन् ।

यत्रा॑दित्या वि॒राज॑थ ॥४

प्रा॒चीन॑म् । ब॒र्हिः । ओज॑सा । स॒हस्र॑ऽवीरम् । अ॒स्तृ॒ण॒न् ।

यत्रं । आ॒दि॒त्याः॒ । वि॒ऽराजंथ ॥४

प्राचीनम् । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरम् । अस्तृणन् ।

यत्र । आदित्याः । विऽराजथ ॥४

“प्राचीनं प्रागग्रं "सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेण ईरयितारो देवाः यस्य तत्तादृक् । यद्वा । अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृक् । “बर्हिः "ओजसा मन्त्रलक्षणबलेन उपेताः ऋत्विजः "अस्तृणन् आच्छादयन् । "यत्र यस्मिन् बर्हिषि "आदित्याः अदितेः पुत्राः यूयं "विराजथ विविधं राजध्वे तद्बर्हिः अस्तृणन् ।

वि॒राट् स॒म्राड्वि॒भ्वीः प्र॒भ्वीर्ब॒ह्वीश्च॒ भूयंसीश्च॒ याः ।

दुरों घृ॒तान्यंक्षरन् ॥५

वि॒राट् । स॒म्ऽराट् । वि॒भ्वीः । प्र॒ऽभ्वीः । ब॒ह्वीः । च॒ ।
भूयंसीः । च॒ । याः ।

दुरः॑ । घृ॒तानिं । अ॒क्ष॒र॒न् ॥५

विराट् । सम्ऽराट् । विभ्वीः । प्रऽभ्वीः । बह्वीः । च ।
भूयसीः । च । याः ।

दुरः । घृतानि । अक्षरन् ॥५

“विराट् । विशेषेण राजन्त इति व्यत्ययेनैकवचनम् ॥
“सम्राट् सम्यगिति पूज्यतरं राजमानाः ॥ अत्रापि
व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ “विभ्वीः विभ्व्यो विविधं भवित्र्यः
"प्रभ्वीः प्रभ्व्यः प्रकर्षेण भवित्र्यः “बह्वीः बह्व्यः "भूयसीः
लोकप्रसिद्धसंख्याभिः "च भूयस्यश्च “याः "दुरः
यज्ञगृहद्वारः सन्ति ताः “घृतानि उदकानि प्राण्युपकारार्थम्

"अक्षरन् क्षरन्ति । यद्वा । बह्वीर्भूयसीरित्येते संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥ ॥ ८ ॥

सु॒रु॒क्मे हि सु॒पेश॒साधिं श्रि॒या वि॒राजंतः ।

उ॒षासा॒वेह सींदताम् ॥६

सु॒रु॒क्मे इतिं सु॒ऽरु॒क्मे । हि । सु॒ऽपेशंसा । अधिं । श्रि॒या । वि॒ऽराजंतः ।

उ॒षसौं । आ । इ॒ह । सी॒द॒ता॒म् ॥६

सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः ।

उषसौ । आ । इह । सीदताम् ॥६

"सुरुक्मे शोभनदीप्ताभरणे प्रसिद्धे "सुपेशसा शोभनरूपे ईदृश्यौ अहोरात्रदेवते "अधि अधिकं "श्रिया सौन्दर्येण "विराजतः विशेषेण दीप्येते ।। हियोगादनिघातः । तादृश्यौ "उषसौ । एतत् रात्रेरप्युपलक्षणम् । उषःशब्दो दिवसस्योपलक्षकः । रात्रिरुषाश्च उभे "इह अस्मिन् दिने "आ "सीदताम् आगत्य तिष्ठताम् आगच्छतां वा ॥

प्र॒थ॒मा हि सु॒वाचंसा॒ होतां॒रा॒ दैव्यां क॒वी ।

य॒ज्ञं नों यक्षतामि॒मम् ॥७

प्र॒थ॒मा । हि । सु॒ऽवाचंसा । होतां॒रा । दैव्यां । क॒वी इतिं ।

य॒ज्ञम् । न॒ः । य॒क्ष॒ता॒म् । इ॒मम् ॥७

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥७

"प्रथमा । मुख्यनामैतत् । प्रतमौ प्रकृष्टतमौ । हिः प्रसिद्धौ । "सुवाचसा प्रियवचनौ "दैव्या देवार्हौ "होतारा देवानामाह्वातारौ होमनिष्पादकौ वा "कवी मेधाविनौ एतौ "नः अस्मदीयम् “इमं "यज्ञं "यक्षतां यजतां गच्छतां वा ।।

भार॒तीळे॒ सरं॑स्वति॒ या व॒ः सर्वा॑ उपब्रु॒वे ।

ता नं॑श्चोदयत श्रि॒ये ॥८

भारं॑ति । इळें॑ । सरं॑स्वति । याः । व॒ः । सर्वाः॑ । उ॒प॒ऽब्रु॒वे ।

ताः । न॒ः । चो॒द॒य॒त॒ । श्रि॒ये ॥८

भारति । इळे । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे ।

ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥८

हे "भारति । भरतः आदित्यः । तस्य संबन्धिनी भारती । तादृशि द्युलोकदेवते हे “इळे भूदेवि हे "सरस्वति । सरः वागुदकं वा । तद्वत्यन्तरिक्षदेवते तादृशि देवि । एताः क्षित्यादिदेवताः । एतास्तिस्र आदित्यप्रभावविशेषरूपा इत्याहुः । "याः तिस्रः "सर्वाः "वः युष्मान् "उपब्रुवे उपेत्य स्तौमि “ताः यूयं "नः अस्मान् "श्रिये संपदे “चोदयत प्रेरयत ।

त्वष्टां रू॒पाणि॒ हि प्र॒भुः प॒शून्विश्वांन्समान॒जे ।

तेषां नः स्फा॒तिमा यंज ॥९

त्वष्टां । रू॒पाणिं । हि । प्र॒ऽभुः । प॒शून् । विश्वांन् । स॒म्ऽआ॒न॒जे ।

तेषांम् । न॒ः । स्फा॒तिम् । आ । य॒ज॒ ॥९

त्वष्टा । रूपाणि। हि । प्रऽभुः । पशून् । विश्वान् । सम्ऽआनजे ।

तेषाम् । नः । स्फातिम् । आ । यज ॥९॥

“त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवः “रूपाणि योनौ सृष्टानि रेतांसि रूपाणि कर्तुं "प्रभुः “हि । हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ‘यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य', त्वष्टा रूपाणि विकरोति' (तै. सं. १. ५. ९. १-२) इति श्रुतेः । स देवः "विश्वान् सर्वानपि पशून् अस्मदीयान् गवादिकान् “समानजे सम्यगनक्ति व्यक्तीकरोति ॥ संपूर्वादनक्तेर्लिटि तस्मात् नुड्' इति नुट् ॥ अथ प्रत्यक्षः । “तेषाम् अक्तानां पशूनां "स्फातिं वृद्धिं "नः अस्मदर्थम् “आ “यन सर्वतः पूजय कुर्वित्यर्थः ।।

उप॒ त्मन्या॑ वनस्पत॒े पाथो॑ दे॒वेभ्यः॑ सृज ।

अ॒ग्निर्ह॒व्यानि॑ सिष्वदत् ॥१०

उप॑ । त्मन्या॑ । व॒न॒स्प॒ते॒ । पाथः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । सृ॒ज॒ ।

अ॒ग्निः । ह॒व्यानि॑ । सि॒स्व॒द॒त् ॥१०

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज ।

अग्निः । हव्यानि । सिस्वदत् ॥१०

हे "वनस्पते यूपाभिमानिदेव “त्मन्या आत्मनैव "देवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः "पाथः पशुरूपमन्नम् “उप “सृज उत्पादय । यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वयि एवं

कृतवति सति “अग्निः हव्यानि हवींषि "सिस्वदत् स्वदयतु स्वादूकरोतु ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समंज्यते ।

स्वाहांकृतीषु रोचते ॥११

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानांम् । गायत्रेणं । सम् । अज्यते ।

स्वाहांऽकृतीषु । रोचते ॥११

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानाम् । गायत्रेण । सम् । अज्यते ।

स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥११

अयम् "अग्निः "देवानां “पुरोगाः असुरयुद्धं प्रति पुरोगामी । यद्वा । देवानां मध्ये यज्ञं प्रति अग्निरेव पुरोगामी । अत एव अग्रणीत्वादेव अग्निशब्दो निष्पन्नः । ‘अग्निः कस्मादग्रणीर्भवति' (निरु. ७. १४) इति निरुक्तम् । तादृशोऽयं "गायत्रेण एतदुपलक्षितेन मन्त्रेण "समज्यते सम्यग्लक्ष्यते । "स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारेषु सत्सु हविःषु दीयमानेषु "रोचते अत्यर्थं दीप्यते । एता: प्रयाजदेवताः यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्द्वारा यज्ञ एव स्तूयते इति केषांचित् मतम् । अग्नेरेव नामान्तरमित्यन्ये ॥ ॥ ९ ॥

टिप्पणी

According to Sayana (RV I.13), there are 12 āprī sukta. Of the ten āprī sukta,

Ṛgveda commented by Gargya Narayana, RV I.13 and I.142 invoke Narāśaṁsa and Tanūnapāt manifestations of Agni. RV I.188, III.4, IX.5 and X.110 invoke only Tanūnapāt manifestation. RV II.3, V.5, VII.2 and X.70 invoke only Narāśaṁsa manifestation.

इध्मः

ध्मा प्रपूरणशब्दो य इध्मा नाम प्रकीर्त्यते ।
पूरितस्यागतिर्येन तेनेध्मस्त्वं भविष्यसि ।।
वराहपुराणम् १८.२६ ।। ध्मा शब्दस्य विनियोजनं प्रायः अयसः ध्मानाय एव भवति। किन्तु अत्र प्रपूरणे अस्ति। यथा उल्लिखितमस्ति, इध्मस्य उन्नतं

रूपं समित् अस्ति। समित् अर्थात् समिति, सममिति। अस्मिन् जगते सममितेः ह्रासं अस्ति, येन कारणेन सममितेः प्रपूरणाय वयं भोजनं कुर्वामः। सममितेः आधुनिकं व्याख्या श्री गोवान कृतमस्ति। विष्णु पुराणस्य १.८.१९ कथनमस्ति - लक्ष्मी इध्मा, विष्णुः कुशः। कुशोपरि टिप्पणी

मण्डल

१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं १.१४ | सूक्तं १.४४ | सूक्तं १.७४ | सूक्तं १.१०४ | सूक्तं १.१३४ | सूक्तं १.१६४

सूक्तं १.१५ | सूक्तं १.४५ | सूक्तं १.७५ | सूक्तं १.१०५ | सूक्तं १.१३५ | सूक्तं १.१६५

सूक्तं १.१६ | सूक्तं १.४६ | सूक्तं १.७६ | सूक्तं १.१०६ | सूक्तं १.१३६ | सूक्तं १.१६६

सूक्तं १.१७ | सूक्तं १.४७ | सूक्तं १.७७ | सूक्तं १.१०७ | सूक्तं १.१३७ | सूक्तं १.१६७

सूक्तं १.१८ | सूक्तं १.४८ | सूक्तं १.७८ | सूक्तं १.१०८ | सूक्तं १.१३८ | सूक्तं १.१६८

सूक्तं १.१९ | सूक्तं १.४९ | सूक्तं १.७९ | सूक्तं १.१०९ | सूक्तं १.१३९ | सूक्तं १.१६९

सूक्तं १.२० | सूक्तं १.५० | सूक्तं १.८० | सूक्तं १.११० | सूक्तं १.१४० | सूक्तं १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१८९

दे. अग्निः । त्रिष्टुप् ।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥१॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥२॥

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव क्षां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥३॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदन आ शुशुक्वान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥४॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥५॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसद्गृणानो अग्ने तन्वे वरूथम् ।

विश्वाद्रिरिक्षोरुत वा निनित्सोरभिह्रुतामसि हि देव विष्पट् ॥६॥

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।

अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥७॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।

वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

' अग्ने नय' इति दशमं सूक्तम् अष्टर्चमागस्त्यं
त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अग्ने नयाष्टावाग्नेयम्' इत्यनुक्रमणिका ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभच्छन्दसि विनियोगः ।
अथैतस्याः' इत्यत्र अग्ने नयाग्रे
बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्र उद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४.
१३) इति सूत्रितत्वात् । अत्र शौनकः-'उत्पथप्रतिपन्नो यो
भ्रष्टो वापि पथः क्वचित् । पन्थानं प्रतिपद्येत कृत्वा वा
कर्म गर्हितम् ॥ अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद्धृतम् ।
जपेच्च प्रयतो नित्यमुपतिष्ठेत वानलम् ' (ऋग्वि. १.
१५१-१५३) इति ॥ आद्याश्चतस्रः श्रवणाकर्मणि
विनियुक्ताः । 'श्रावण्यां पौर्णमास्याम् । इत्यत्र सूत्रितम्--
अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यर्चं हुत्वा'
(आश्व. गृ. २.१.४) इति । आग्नेये पशौ
वपापुरोडाशयोराद्ये द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितम्-'अग्ने
नय सुपथा राये अस्मान् पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः ' (
आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । आद्या प्रायणीयेष्टौ

आग्नेयस्यानुवाक्या । सैव उदयनीये याज्या । तदहः प्रायणीयेष्टिः' इत्यत्र सूत्रितम्-’अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पन्थामगन्म' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति च ।।

अग्ने॒ नयं सु॒पथां रा॒ये अ॒स्मान्विश्वांनि देव व॒युनांनि वि॒द्वान् ।

यु॒यो॒ध्य१॒स्मज्जुंहुरा॒णमेनो॒ भूयिंष्ठां ते॒ नमंउक्तिं विधेम ॥१

अग्नें । नयं । सु॒ऽपथां । रा॒ये । अ॒स्मान् । विश्वांनि । दे॒व॒ । व॒युनांनि । वि॒द्वान् ।

यु॒यो॒धि । अ॒स्मत् । जु॒हु॒रा॒णम् । एनः॑ । भूयिंष्ठाम् । ते॒ । नमः॑ऽउक्तिम् । वि॒धे॒म॒ ॥१

अग्ने । नय । सुऽपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमःऽउक्तिम् । विधेम ॥ १ ॥

हे “अग्ने अङ्गनादिगुणविशिष्ट “देव द्योतमान “विश्वानि “वयुनानि सर्वाणि प्रज्ञानानि । अनेन एतदनुष्ठितमिदं प्रायणीयमिति यदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः । यतः “विद्वान् अतस्त्वम् “अस्मान् “सुपथा शोभनेन मार्गेण "राये गन्तव्याय स्वर्गादिधनाय । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । प्रापणीयं रयिं प्रति “नय । तदर्थं “जुहुराणं कुटिलकारि “एनः पापं फलप्रतिबन्धरूपम् “अस्मत् अस्मत्तः “युयोधि पृथक्कुरु । "ते तव वयं भूयिष्ठाम् अतिप्रवृद्धां “नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं स्तुतिं “विधेम परिचरेम कुर्मः ॥

आयुष्कामेष्ट्याम् 'अग्ने त्वं पारय' इति द्वे स्विष्टकृतो याज्ये 'याहि नः' इति चतुर्थ्यनुवाक्या । 'पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति सूत्रितम् । एते एव स्वस्त्ययन्यामपि संयाज्ये इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने॒ त्वं पा॑रया॒ नव्यो॑ अ॒स्मान्स्व॒स्तिभि॒रति॑ दु॒र्गाणि॒ विश्वा॑ ।

पूश्च॑ पृ॒थ्वी ब॑हु॒ला न॑ उ॒र्वी भवा॑ तो॒काय॒ तन॑याय॒ शं योः ॥२

अग्ने॑ । त्वम् । पा॒र॒य॒ । नव्यः॑ । अ॒स्मान् । स्व॒स्तिऽभिः॑ । अति॑ । दुः॒ऽगानि॑ । विश्वा॑ ।

पूः । च॒ । पृ॒थ्वी । ब॒हु॒ला । नः॒ । उ॒र्वी । भव॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । शम् । योः ॥२

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिऽभिः ।
अति । दुःऽगानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय ।
तनयाय । शम् । योः ॥ २ ॥

हे अग्ने “त्वं नव्यः नवतरः स्तुत्यो वा त्वम् अस्मान्
यागानुष्ठातॄन् “अति पारय कर्म समापय्य अतिपारय
अतिक्रामय । केन साधनेन । स्वस्तिभिः।
अस्तिरभिपूजितः । सुशब्दः शोभनवचनः । अत्यन्तं
पूजितैर्यज्ञादिसाधनैः। कानि । “दुर्गाणि दुर्गमनानि
पापानि । अनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यानि अतिपारय ।
किंच “नः अस्माकं “पृथ्वी पृथुतरा “पूश्च पुरी अपि
भवत्विति शेषः । चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः ।
पूरिति जात्येकवचनम् । पुराण्यपि भवन्त्वित्यर्थः । तथा
नः अस्माकम् “उर्वी पृथ्वी अपि बहुतरा भवतु । त्वं तु

“तोकाय अपत्याय “तनयाय पुत्राय ।
तोकशब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः।
“शं सुखं “योः मिश्रयिता “भव । यद्वा । रोगाणां शमनं
भयानां यावनं च भव कुर्वित्यर्थः ॥

अग्ने॒ त्वम॒स्मद्यु॑यो॒ध्यमी॑वा॒ अन॑ग्नित्रा अ॒भ्यमं॑न्त कृ॒ष्टीः ।

पुन॑र॒स्मभ्यं॑ सुवि॒ताय॑ देव॒ क्षां विश्वे॑भिर॒मृते॑भिर्यजत्र ॥३

अग्ने॑ । त्वम् । अ॒स्मत् । यु॒यो॒धि॒ । अमी॑वाः । अन॑ग्निऽत्राः
। अ॒भि । अम॑न्त । कृ॒ष्टीः ।

पुन॒ः । अ॒स्मभ्य॑म् । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒व॒ । क्षाम् । विश्वे॑भिः ।
अ॒मृते॑भिः । य॒ज॒त्र॒ ॥३

अग्ने । त्वम् । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽत्राः
। अभि । अमन्त । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यम् । सुविताय । देव । क्षाम् । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

हे “अग्ने “त्वम् "अमीवाः रोगान् “अस्मत् अस्मत्तः "युयोधि व्यावर्तय । याः “अनग्नित्राः अग्निना अपालिताः "कृष्टीः प्रजाः “अभ्यमन्त अभिमिमतेऽस्मान् ॥ यच्छब्दाध्याहारादनिघातः । ताः युयोधि । यद्वा । ता अनग्नित्राः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा अभ्यमन्त । त्वया अभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हन्ति । वयं तु न तादृशाः । अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः । न केवलं वियोगमात्रं अपि तु पुनः पुनरिदं कर्तव्यम् । “अस्मभ्यम् अस्मदर्थं "सुविताय शोभनफलाय हे “यजत्र यष्टव्य “देव द्योतमानाग्ने “विश्वेभिरमृतेभिः सर्वैरमरणधर्मभिः अन्यैर्यष्टव्यैर्देवैः सह “क्षां पृथिवीं देवयजनलक्षणाम् आगच्छेति शेषः ॥

‘पाहि नः' इत्यस्या विनियोगद्वयम् ‘अग्ने त्वं पारय' इत्यत्रोक्तम् । तथाग्नेयपशावेषैव हविषोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रितं -- पाहि नो अग्ने पायुभिरस्रैः प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

पा॒हि नो॑ अग्ने पा॒युभि॒रजं॑स्रैरु॒त प्रि॒ये सद॑न॒ आ शुं॑शु॒क्वान् ।

मा ते॑ भ॒यं जं॑रि॒तारं॑ यविष्ठ नू॒नं विं॑द॒न्मापु॒रं सं॑हस्वः ॥४

पा॒हि । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । पा॒युऽभिः॑ । अजं॑स्रैः । उ॒त । प्रि॒ये । सदं॑ने । आ । शु॒शु॒क्वान् ।

मा । ते॒ । भ॒यम् । ज॒रि॒तारं॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । नू॒नम् । वि॒द॒त् । मा । अ॒प॒रम् । स॒ह॒स्व॒ः ॥४

पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदने । आ । शुशुक्वान् ।

मा। ते। भयम् । जरितारम् । यविष्ठ । नूनम् । विदत् । मा । अपरम् । सहस्वः ॥ ४ ॥

हे "अग्ने "नः अस्मान् "अजस्रैः अनवरतैरविच्छिन्नैः "पायुभिः पालनप्रकारैः "पाहि पालय । “उत अपि च "प्रिये "सदने तव प्रियभूते यागगृहे “आ सर्वतः “शुशुक्वान् दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे "यविष्ठ युवतम “ते तव "जरितारं गरितारं स्तोतारं मां "नूनम् अद्य "भयं “मा "विदत् मा लभतां मा आप्नोतु । हे "सहस्वः बलवन्नग्ने "अपरम् अपरस्मिन्काले भयं “मा विदत् । अपरं मदन्यं वा मा विदत् ॥ अच्युताय भौमाय एककपालपुरोडशहोमे ‘मा नो अग्ने' इत्यनया आशयमभिजुहोति । तथा च सूत्रितं-'

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति' (आश्व. गृ. २. १. ६) इति ॥

मा नों अ॒ग्नेऽवं सृजो अ॒घायांवि॒ष्यवें रि॒पवें दु॒च्छुनांयै ।

मा द॒त्वते॒ दशंते॒ मादतें नो॒ मा रीषंते सहसाव॒न्परां दाः ॥५

मा । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अवं । सृ॒ज॒ः । अ॒घायं । अ॒वि॒ष्यवें । रि॒पवें । दु॒च्छुनांयै ।

मा । द॒त्वतें । दशंते । मा । अ॒दतें । न॒ः । मा । रिषंते । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । परां । दा॒ः ॥५

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे। रिपवे । दुच्छुनायै ।

मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रिषते ।

सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥

हे "अग्ने "नः अस्मान् "अघाय हिंसकाय "अविष्यवे। अविष्यतिरत्तिकर्मा । अन्नेच्छवे "दुच्छुनायै । शुनं सुखम् । दुष्टसुखकारिणे । दुःखकारिणे इत्यर्थः । तस्मै "रिपवे "मा अव "सृजः मा त्याक्षीः तदधीनं मा कुवित्यर्थः । तथा नः अस्मान् दत्वते दन्तवते "दशते खादते सर्पादये "मा अव सृजः । तथा "नः अस्मान् "अदते अदन्तकाय शृङ्गादिभिर्घातिने "मा अव सृजः । तथा "रिषते हिंसकाय तस्करराक्षसादये हे "सहसावन् सहस्विन "मा "परा "दाः पराभूतं मा देहि सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥ ॥१०॥

वि घ॒ त्वावाँ॑ ऋतजात यंसद्गृणा॒नो अं॑ग्ने त॒न्वे॒३॒ वरू॑थम् ।

विश्वां॑द्रिरि॒क्षोरु॒त वां निनि॒त्सोर॑भि॒ह्रुता॒मसि॒ हि दे॑व वि॒ष्पट् ॥६

वि । घ॒ । त्वावा॑न् । ऋ॒त॒ऽजा॒त॒ । यं॒स॒त् । गृ॒णा॒नः । अ॒ग्ने॒ । त॒न्वे॑ । वरू॑थम् ।

विश्वा॑त् । रि॒रि॒क्षोः । उ॒त । वा॒ । नि॒नि॒त्सोः । अ॒भि॒ऽह्रुता॑म् । असि॑ । हि । दे॒व॒ । वि॒ष्पट् ॥६

वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गृणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथम् ।

विश्वात् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिऽह्रुताम् । असि । हि। देव। विष्पट् ॥६॥

हे "ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न “अग्ने "वरूथं वरणीयं त्वां “तन्वे शरीरपोषाय "गृणानः स्तुवन् “त्वावान् त्वया देवतया तद्वान् जनः “वि ”घ “यंसत् विमुञ्चति खलु

आत्मानम् । कस्मात्सकाशात् । “रिरिक्षोः हिंसितुमिच्छोश्चोरादेः सकाशात् । "उत "वा अथवा “निनित्सोः निन्दितुमिच्छतः । हे “देव "अभिह्रुताम् आभिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां द्विषां विष्पट् विशेषेण बाधकः "असि “हि । अतः त्वदनुग्रहात् अयं जनो वि यंसत् ॥

त्वं ताँ अ॑ग्न उ॒भया॒न्वि वि॒द्वान्वेषि॑ प्रपि॒त्वे मनु॑षो यजत्र ।

अ॒भि॒पि॒त्वे मन॑वे॒ शास्यो॑ भूर्मर्मृ॒जेन्य॑ उ॒शिग्भि॒र्नाक्रः ॥७

त्वम् । ताम् । अ॒ग्ने॒ । उ॒भया॑न् । वि । वि॒द्वान् । वेषि॑ । प्र॒ऽपि॒त्वे । मनु॑षः । य॒ज॒त्र॒ ।

अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । मन॑वे । शास्यः॑ । भूः॒ । म॒र्मृ॒जेन्यः॑ । उ॒शिक्ऽभिः॑ । न । अ॒क्रः ॥७

त्वम् । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।

अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हे "यजत्र यष्टव्य “अग्ने “त्वं “तान् यष्टॄनयष्टॄंश्च "उभयान् "मनुषः मनुष्यान् विविच्य "विद्वान् जानन् "प्रपित्वे संनिहिते एव काले "वेषि कामयसे यष्टॄन् । तथा कुर्वन् "अक्रः आक्रमिता त्वं “मनवे । षष्ट्यर्थे चतुर्थी । मनुष्यस्य यजमानस्य "अभिपित्वे अभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा “शास्यः "भूः शिक्षणीयो भव । इदं कुरु इदं कुरु इति विधेयो भव । "मर्मृजेन्यः शोधयिता यजमानः “उशिग्भिः कामयमानैर्ऋत्विग्भिरिव ॥

अवो॑चाम नि॒वच॑नान्यस्मि॒न्मान॑स्य सू॒नुः स॑हसा॒ने अ॒ग्नौ ।

व॒यं स॒हस्र॒मृषि॑भिः सनेम वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥८

अवो॑चाम । नि॒ऽवच॑नानि । अ॒स्मि॒न् । मान॑स्य । सू॒नुः । स॒ह॒सा॒ने । अ॒ग्नौ ।

व॒यम् । स॒हस्र॑म् । ऋषि॑ऽभिः । स॒ने॒म॒ । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥८

अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्नौ ।

वयम् । सहस्रम् । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥

वयम् "अस्मिन् अग्नौ "निवचनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाणि "अवोचाम ब्रूमः । अग्निर्विशेष्यते । "मानस्य "सूनुः । मीयत इति मानो मन्त्रः । तस्य सूनुरग्निः मन्त्रेण उत्पद्यमानत्वात् । सप्तम्यर्थे प्रथमा । मानस्य सूनौ "सहसाने शत्रूणामभिभवितरि "अग्नौ अवोचाम । “वयम् एभिः “ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मन्त्रैः साधनैः "सहस्रम् अपरिमितं धनं “सनेम संभजेमहि । विद्याम इति गतम् ॥ ॥ ११ ॥

टिप्पणी

१.१८९.१ अग्ने नय इति

महारात्रे बुद्ध्वाग्ने नयेत्याग्नीध्रमभिमृशति

आप.श्रौ.सू. १२.१.१

मण्डल

१

सूक्तं १.१

सूक्तं १.२

सूक्तं १.३

सूक्तं १.४

सूक्तं १.५

सूक्तं १.६

सूक्तं १.३१

सूक्तं १.३२

सूक्तं १.३३

सूक्तं १.३४

सूक्तं १.३५

सूक्तं १.३६

सूक्तं १.६१

सूक्तं १.६२

सूक्तं १.६३

सूक्तं १.६४

सूक्तं १.६५

सूक्तं १.६६

सूक्तं १.९१

सूक्तं १.९२

सूक्तं १.९३

सूक्तं १.९४

सूक्तं १.९५

सूक्तं १.९६

सूक्तं १.१२१

सूक्तं १.१२२

सूक्तं १.१२३

सूक्तं १.१२४

सूक्तं १.१२५

सूक्तं १.१२६

सूक्तं १.१५१

सूक्तं १.१५२

सूक्तं १.१५३

सूक्तं १.१५४

सूक्तं १.१५५

सूक्तं १.१५६

सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७ सूक्तं १.३७ सूक्तं १.६७ सूक्तं १.९७ सूक्तं १.१२७ सूक्तं १.१५७ सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८ सूक्तं १.३८ सूक्तं १.६८ सूक्तं १.९८ सूक्तं १.१२८ सूक्तं १.१५८ सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९ सूक्तं १.३९ सूक्तं १.६९ सूक्तं १.९९ सूक्तं १.१२९ सूक्तं १.१५९ सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१० सूक्तं १.४० सूक्तं १.७० सूक्तं १.१०० सूक्तं १.१३० सूक्तं १.१६० सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११ सूक्तं १.४१ सूक्तं १.७१ सूक्तं १.१०१ सूक्तं १.१३१ सूक्तं १.१६१ सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२ सूक्तं १.४२ सूक्तं १.७२ सूक्तं १.१०२ सूक्तं १.१३२ सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३ सूक्तं १.४३ सूक्तं १.७३ सूक्तं १.१०३ सूक्तं १.१३३ सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८ सूक्तं १.५८ सूक्तं १.८८ सूक्तं १.११८ सूक्तं १.१४८ सूक्तं १.१७८

सूक्तं १.२९ सूक्तं १.५९ सूक्तं १.८९ सूक्तं १.११९ सूक्तं १.१४९ सूक्तं १.१७९

सूक्तं १.३० सूक्तं १.६० सूक्तं १.९० सूक्तं १.१२० सूक्तं १.१५० सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१९०

← सूक्तं १.१८९

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१९०

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

सूक्तं १.१९१ →

दे. बृहस्पतिः। त्रिष्टुप्।

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥१॥

तमृत्विया उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स ह्यञ्जो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिश्वा ॥२॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य क्रत्वाहन्यो यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविष्मान् ॥३॥

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामत्यो न यंसद्यक्षभृद्विचेताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायाँ अभि द्यून् ॥४॥

ये त्वा देवोस्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पज्राः ।

न दूढ्ये अनु ददासि वामं बृहस्पते चयस इत्पियारुम् ॥५॥

सुप्रैतुः सूयवसो न पन्था दुर्नियन्तुः परिप्रीतो न मित्रः ।

अनर्वाणो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्णुवन्तो अस्थुः ॥६॥

सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।

स विद्वाँ उभयं चष्टे अन्तर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥७॥

एवा महस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स न स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘अनर्वाणम्' इत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तमागस्त्यं बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभम् । अनर्वाणं बार्हस्पत्यम्' इत्यनुक्रान्तम् । श्रौतविनियोगो लैङ्गिकः । अत्र शौनकः-- स्नात्वा जपेदनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिम् । वीरान् धनं च प्राप्नोति सोऽश्लोक्यं च नियच्छति' (ऋग्वि. १. १५३-१५४) इति ॥

अ॒न॒र्वाणं॑ वृष॒भं म॒न्द्रजि॑ह्वं॒ बृह॒स्पतिं॑ वर्धया॒ नव्य॑म॒र्कैः ।

गा॒था॒न्यः॑ सु॒रुचो॒ यस्य॑ दे॒वा आ॑शृ॒ण्वन्ति॒ नव॑मानस्य॒ मर्ताः॑ ॥१

अ॒न॒र्वाण॑म् । वृ॒ष॒भम् । म॒न्द्रऽजि॑ह्वम् । बृह॒स्पति॑म् । व॒र्ध॒य॒ । नव्य॑म् । अ॒र्कैः ।

गा॒था॒न्यः॑ । सु॒ऽरुचः॑ । यस्यं । दे॒वाः । आ॒ऽशृ॒ण्वन्तिं ।
नवंमानस्य । मर्ताः॑ ॥१

अनर्वाणम् । वृषभम् । मन्द्रऽजिह्वम् । बृहस्पतिम् । वर्धय
। नव्यम् । अर्कैः ।

गाथान्यः । सुऽरुचः । यस्य । देवाः । आऽशृण्वन्ति ।
नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हे होतः "नव्यं नवतरं स्तुत्यं वा तम् "अनर्वाणम्
अगन्तारम् । स्तोतुरधीनमित्यर्थः । "वृषभम् अपां फलानां
वर्षितारं "मन्द्रजिह्वं मादकवाचं “बृहस्पतिं मन्त्रस्य
पालयितारमेतन्नामकं देवम् “अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः
"वर्धय प्रवृद्धं कुरु । "सुरुचः शोभनदीप्तेः "नवमानस्य
स्तूयमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ "यस्य बृहस्पतेः ॥
कर्मणि षष्ठ्यः ॥ रोचमानं स्तूयमानं “गाथान्यः । गाथेति
वाङ्नाम । स्तुतिवचसो नेतारः "देवाः व्यवहर्तारः "मर्ताः

मनुष्याः होत्रादयः । यद्वा । नवमानस्य स्तुवानस्य यजमानस्य संबन्धिनस्ते । "आशृण्वन्ति आश्रावयन्ति पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय । अत्र ‘अनर्वाणमप्रत्यृतमन्यस्मिन् ' (निरु. ६. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

बार्हस्पत्ये पशौ ‘तमृत्विया:' इत्येषा वपायाज्या । सूत्रितं च- बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

तमृ॒त्विया॒ उप॒ वाचः॑ सचन्ते॒ सर्गो॒ न यो दे॑वय॒तामसं॑र्जि ।

बृह॒स्पति॒ः स ह्यञ्जो॒ वरां॑सि॒ विभ्वाभं॑व॒त्समृ॒ते मां॑त॒रिश्वा॑ ॥२

तम् । ऋ॒त्वियाः॑ । उपं । वाचः॑ । स॒च॒न्ते॒ । सर्गः॑ । न । यः । दे॒व॒ऽय॒ताम् । असं॑र्जि ।

बृह॒स्पतिः॑ । सः । हि । अञ्जः॑ । वरां॑सि । विऽभ्वा॑ ।
अभ॑वत् । सम् । ऋ॒ते । मा॒त॒रिश्वा॑ ॥२

तम् । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः।
देवऽयताम् । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अञ्जः । वरांसि । विऽभ्वा ।
अभवत् । सम् । ऋते । मातरिश्वा ॥२॥

“तं बृहस्पतिम् "ऋत्विया वर्षर्तुसंबन्धिन्यः “वाचः
माध्यमिकाः “उप "सचन्ते समीपे सेवन्ते । “यः "सर्गो "न
उदकस्य स्रष्टापि । नशब्दोऽप्यर्थे । "देवयतां देवानिच्छतां
यजमानानाम् "असर्जि फलम् । यद्वा । देवं तमिच्छतां
मनुष्याणाम् असर्जि सृष्टवान्वृष्ट्युदकम् । यद्वा ।
ऋत्वियाः प्राप्तकालीना वाचः होत्रादिप्रेरिता वाचः उप
सचन्ते तं यः सर्गो न उदकसृष्टिरिव । "सः स एव
"बृहस्पतिः "अञ्जः "हि व्यञ्जकः खलु। तस्मिन् वर्षति

सर्वे भवन्ति। अत एव "विभ्वा विभुर्व्याप्तः “मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातरि अन्तरिक्षे चेष्टमानो वायुसदृशो वा “वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि संपादयन् "ऋते उदके निमित्तभूते सति "सम् "अभवत् संभूतः । अथवा । अञ्जो यज्ञियानां व्यञ्जकः मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्ऋते यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवींषीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् ॥

उपंस्तुतिं नमंस उद्यंतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य क्रत्वांहन्यो३ यो अस्तिं मृगो न भीमो अंरक्षसस्तुविंष्मान् ॥३

उपंऽस्तुतिम् । नमंसः । उत्ऽयंतिम् । च । श्लोकंम् । यंसत् । सविताऽइंव । प्र । बाहू इतिं ।

अ॒स्य । क्रत्वा॑ । अ॒ह॒न्य॑: । यः । अस्ति॑ । मृ॒गः । न । भी॒मः । अ॒र॒क्षस॑: । तुवि॑ष्मान् ॥३

उपऽस्तुतिम् । नमसः । उत्ऽयतिम् । च । श्लोकम् । यंसत् । सविताऽइव।प्र। बाहू इति ।

अस्य । क्रत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुविष्मान् ॥३॥

अयं बृहस्पतिः “उपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं "नमसः हविर्लक्षणस्यान्नस्य “उद्यतिम् उद्धारं "च “श्लोकम् अन्यो यो मन्त्रविशेषोऽस्ति तं च “प्र “यंसत् प्रकर्षेण यतते स्वीकर्तुम् । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मै । तत्र दृष्टान्तः । "सवितेव सूर्य इव । स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाहुभ्यः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वत् “बाहू बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः। तस्य

महत्त्वमाह । "अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्य "अस्य बृहस्पतेः "क्रत्वा कर्मणा सामर्थ्येन "अहन्यः अह्नि साधुः "यः सूर्यः "अस्ति सः "भीमः “न "मृगः इव भयजनकः सिंहादिरिव भीमो भयहेतुः "तुविष्मान् बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । यस्य माहात्म्येन मन्त्राभिमानिनो बृहस्पतेः सामर्थ्यात् मन्देहाद्यसुराञ्जित्वातितेजस्वी भवति तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

अ॒स्य श्लोकों दि॒वीयंते पृथि॒व्यामत्यो॒ न यंसद्यक्ष॒भृद्विचेंताः ।

मृ॒गाणा॒ं न हे॒तयो॒ यन्तिं चे॒मा बृह॒स्पते॒रहिंमायाँ अ॒भि द्यून् ॥४

अ॒स्य । श्लोक॑ः । दि॒वि । ई॒य॒ते॒ । पृ॒थि॒व्याम् । अत्य॑ः । न ।
यं॒स॒त् । य॒क्ष॒ऽभृत् । विऽचे॑ताः ।

मृ॒गाणा॑म् । न । हे॒तय॑ः । यन्ति॑ । च॒ । इ॒माः । बृह॒स्पते॑ः ।
अहि॑ऽमायान् । अ॒भि । द्यून् ॥४

अस्य । श्लोकः । दिवि । ईयते । पृथिव्याम् । अत्यः । न ।
यंसत् । यक्षऽभृत् । विऽचेताः ।

मृगाणाम् । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः ।
अहिऽमायान् । अभि । द्यून् ॥४॥

“अस्य बृहस्पतेः “श्लोकः स्तुत्यात्मिका कीर्तिः गर्जितवाक् वा "दिवि द्योतमाने द्युलोके पृथिव्यां च “ईयते गच्छति व्याप्नोति । यो बृहस्पतिः "अत्यो “न अतनशील आदित्य इव “यक्षभृत् पूजितं हविरादिकं दधानः "विचेताः विविधं चेतयिता प्राणिनां विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा "यंसत्

नियच्छति फलम् । किंच "मृगाणां हन्तुमन्विष्यतां "हेतयः न आयुधानीवास्य “बृहस्पतेः “इमाः हेतयो हिंस्राणि आयुधानि "यन्ति गच्छन्ति "च ॥ ‘चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः । "अहिमायान् आगत्य हन्त्र्योऽन्तरिक्षचारिण्यो वा माया येषां वृत्रादीनां तानसुरान् “द्यून दिवसान् ।' कालाध्वनोः०' (पा. सू. २. ३. ५) इति द्वितीया ॥ तान्यायुधानि “अभि लक्षयन्ति च ।। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ।।

ये त्वा॑ देवोस्रि॒कं मन्य॑मानाः पा॒पा भ॒द्रमु॑प॒जीव॑न्ति प॒ज्राः ।

न दू॒ढ्ये॒३॒॑ अनु॑ ददासि वा॒मं बृह॑स्पते॒ चय॑स॒ इत्पिया॑रुम् ॥५

ये । त्वा॒ । दे॒व॒ । उ॒स्रि॒कम् । मन्य॑मानाः । पा॒पाः । भ॒द्रम् । उ॒प॒ऽजीव॑न्ति । प॒ज्राः ।

न । दुःऽध्ये॑ । अनु॑ । द॒दा॒सि॒ । वा॒मम् । बृह॑स्पते । चय॑से । इत् । पियारु॑म् ॥५

ये। त्वा । देव । उस्त्रिकम् । मन्यमानाः । पापाः । भद्रम् । उपऽजीवन्ति । पज्राः ।

न। दुःऽध्ये । अनु । ददासि । वामम् । बृहस्पते । चयसे । इत् । पियारुम् ॥ ५ ॥

हे "देव बृहस्पते “ये "पापाः पापबुद्धयोऽल्पाः "पज्राः हविर्लक्षणान्नवन्तः पापेन जीर्णा वा नराः “भद्रं कल्याणं “वा त्वाम् “उस्त्रिकम् । उस्त्रियेति गोनाम । कुत्सितामल्पक्षीरोत्स्राविणीं गां जीर्णमनड्वाहं वा 'मन्यमानाः “उपजीवन्ति उपेत्य प्राणन्ति अल्पं याचन्ते इत्यर्थः। दूढये दुर्धिये ॥ वचनव्यत्ययः ।। दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यः "वामं वननीयं धनं "न “अनु "ददासि अनुकूलं न वितरसि । हे “बृहस्पते देव "पियारुं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं

महाफलरिप्सुं तु "चयसे “इत् गच्छस्येवानुग्रहीतुम् ॥ ‘चय गतौ ' इत्यस्येदं रूपम् ॥ यद्वा । हे बृहस्पते पियारुं हिंसकम् ॥ पीयतेर्हिंसाकर्मणः इदं रूपम् ॥ तं प्राणिहिंसकं चयसे इत् । हंस्येव । बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् (निरु. ४. २५) इति निरुक्तम् ॥ ॥ १२ ॥

सु॒प्रै॒तुः सू॒यवं॑सो॒ न पन्थां॑ दु॒र्नि॒यन्तुः॒ परिं॑प्रीतो॒ न मि॒त्रः ।

अ॒न॒र्वाणो॑ अ॒भि ये चक्षं॑ते॒ नोऽपीं॑वृता अपोर्णु॒वन्तो॑ अस्थुः ॥६

सु॒ऽप्रै॒तुः । सु॒ऽयवं॑सः । न । पन्थाः॑ । दुः॒ऽनि॒यन्तुः॑ । परिं॑ऽप्रीतः । न । मि॒त्रः ।

अ॒न॒र्वाणः॑ । अ॒भि । ये । चक्षं॑ते । नः॒ । अपिं॑ऽवृताः । अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॒वन्तः॑ । अ॒स्थुः॒ ॥६

सुप्रैतुः । सुऽयवसः । न । पन्थाः । दुःऽनियन्तुः ।
परिऽप्रीतः । न । मित्रः ।

अनर्वाणः । अभि। ये। चक्षते । नः । अपिऽवृताः ।
अपऽऊर्णवन्तः । अस्थुः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं "सुप्रैतुः सुष्ठु गन्तुर्मनुष्यस्य "सुयवसः शोभनान्नस्य "पन्थाः "न मार्गं इव सुष्ठु यज्ञमार्गगामिनः सुयवसः पन्था इव सुखकारी भवेत्यर्थः । किंच "दुर्नियन्तुः दुःखेन नियमितुः राज्ञः "परिप्रीतः सर्वप्रकारेण संतुष्टो द्वेषादिरहितः "मित्रः "न सुहृन्मन्त्रीव । स यथा दुर्नयात् निवर्तयति तद्वत् त्वमपि तथा अस्मभ्यं कुर्वित्यर्थः । सखिवत् अमार्गान्निवर्त्य मार्गे यज्ञादिरूपे योजयित्वा तत्रापि फलप्रदो भवेत्यर्थः । किंच "अनर्वाणः अपापाः "ये नराः “नः अस्मान् "अभि आभिमुख्येन “चक्षते बोधयन्ति ते "अपीवृताः अज्ञानेनावृता अपि “अपोर्णुवन्तः

अपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तः "अस्थुः तिष्ठन्तु । यद्वा । अनर्वाणस्त्वामप्राप्नुवन्तो येऽस्मद्विरोधिनो नोऽस्मानभि चक्षते अभिवदन्ति निन्दन्ति तेऽपीवृता आच्छादित रक्षिता अपि अपोर्णुवन्तः अपगतरक्षणा भवन्ति ॥

'सं यं स्तुभः' इत्येषा बार्हस्पत्ये पशौ पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च- सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्त्येवा पित्रे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ।।

सं यं स्तुभो॒ऽवनंयो॒ न यन्तिं समु॒द्रं न स्र॒वतो॒ रोधंचक्राः ।

स वि॒द्वाँ उ॒भयं चष्टे अ॒न्तर्बृह॒स्पति॒स्तर॒ आपंश्च॒ गृध्रः ॥७

सम् । यम् । स्तुभः॑ । अ॒वनंयः । न । यन्तिं । स॒मु॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ । रोधंऽचक्राः ।

सः । वि॒द्वान् । उ॒भयं॑म् । च॒ष्टे॒ । अ॒न्तः । बृ॒ह॒स्पतिः॑ । तरः॑ । आपः॑ । च॒ । गृध्रः॑ ॥७

सम् । यम् । स्तुभः । अवनयः । न । यन्ति । समुद्रम् । न । स्रवतः । रोधऽचक्राः ।।

सः । विद्वान् । उभयम् । चष्टे । अन्तः । बृहस्पतिः। तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

“यं बृहस्पतिं “स्तुभः स्तोत्राणि "अवनयो "न सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा "सं "यन्ति संगच्छन्ति तद्वत् तथा "समुद्रं “रोधचक्राः । नदीनामैतत् । रोधनशीलानि चक्राणि यासु तास्तादृश्यः कूलं क्रममाणाः वा "स्रवतः स्रवन्त्यो नद्यो यथा यन्ति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयो यमेव प्राप्नुवन्ति “गृध्रः गर्धनशीलो वृष्टिमाकाङ्क्षमाणः "सः “बृहस्पतिः "विद्वान् वक्ष्यमाणाभिज्ञः “तरः तरणं जलाभिवृद्धिम् "आपः

उदकानि “च उभयम् “अन्तः मध्ये स्थित्वा चष्टे पश्यति करोतीत्यर्थः ॥

ए॒वा म॒हस्तु॑विजा॒तस्तुवि॑ष्मा॒न्बृह॒स्पति॑र्वृष॒भो धा॑यि दे॒वः ।

स नः॑ स्तु॒तो वी॒रव॑द्धातु॒ गोम॑द्वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥ ८

ए॒व । म॒हः । तु॒वि॒ऽजा॒तः । तुवि॑ष्मान् । बृह॒स्पतिः॑ । वृ॒ष॒भः । धा॒यि॒ । दे॒वः ।

सः । न॒ः । स्तु॒तः । वी॒रऽवं॑त् । धा॒तु॒ । गोऽमं॑त् । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जनं॑म् । जी॒रऽदा॑नुम् ॥८

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥८॥

“महः महान् "तुविजातः बह्वर्थमुत्पन्नः "तुविष्मान् बलवान् "वृषभः अपां वर्षिता "देवः "बृहस्पतिः “एव एवं स्तुतिप्रकारेण “धायि धीयते स्तूयते इत्यर्थः । "सः "स्तुतः देवः “नः अस्माकं “वीरवत् पुत्राद्युपेतं "गोमत् गोभिर्युक्तं फलं “धातु करोत्वित्यर्थः । विद्याम इति गतम् ॥ ॥ १३ ॥

टिप्पणी

बृहस्पति उपरि पौराणिकाः संदर्भाः

बृहस्पति उपरि वैदिकाः संदर्भाः

मण्डल

१

सूक्तं १.१	सूक्तं १.३१	सूक्तं १.६१	सूक्तं १.९१	सूक्तं १.१२१	सूक्तं १.१५१	सूक्तं १.१८१
सूक्तं १.२	सूक्तं १.३२	सूक्तं १.६२	सूक्तं १.९२	सूक्तं १.१२२	सूक्तं १.१५२	सूक्तं १.१८२
सूक्तं १.३	सूक्तं १.३३	सूक्तं १.६३	सूक्तं १.९३	सूक्तं १.१२३	सूक्तं १.१५३	सूक्तं १.१८३
सूक्तं १.४	सूक्तं १.३४	सूक्तं १.६४	सूक्तं १.९४	सूक्तं १.१२४	सूक्तं १.१५४	सूक्तं १.१८४
सूक्तं १.५	सूक्तं १.३५	सूक्तं १.६५	सूक्तं १.९५	सूक्तं १.१२५	सूक्तं १.१५५	सूक्तं १.१८५
सूक्तं १.६	सूक्तं १.३६	सूक्तं १.६६	सूक्तं १.९६	सूक्तं १.१२६	सूक्तं १.१५६	सूक्तं १.१८६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.७ १.३७ १.६७ १.९७ १.१२७ १.१५७ १.१८७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.८ १.३८ १.६८ १.९८ १.१२८ १.१५८ १.१८८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.९ १.३९ १.६९ १.९९ १.१२९ १.१५९ १.१८९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१० १.४० १.७० १.१०० १.१३० १.१६० १.१९०

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.११ १.४१ १.७१ १.१०१ १.१३१ १.१६१ १.१९१

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१२ १.४२ १.७२ १.१०२ १.१३२ १.१६२

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१३ १.४३ १.७३ १.१०३ १.१३३ १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं
१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१ सूक्तं १.५१ सूक्तं १.८१ सूक्तं १.१११ सूक्तं १.१४१ सूक्तं १.१७१

सूक्तं १.२२ सूक्तं १.५२ सूक्तं १.८२ सूक्तं १.११२ सूक्तं १.१४२ सूक्तं १.१७२

सूक्तं १.२३ सूक्तं १.५३ सूक्तं १.८३ सूक्तं १.११३ सूक्तं १.१४३ सूक्तं १.१७३

सूक्तं १.२४ सूक्तं १.५४ सूक्तं १.८४ सूक्तं १.११४ सूक्तं १.१४४ सूक्तं १.१७४

सूक्तं १.२५ सूक्तं १.५५ सूक्तं १.८५ सूक्तं १.११५ सूक्तं १.१४५ सूक्तं १.१७५

सूक्तं १.२६ सूक्तं १.५६ सूक्तं १.८६ सूक्तं १.११६ सूक्तं १.१४६ सूक्तं १.१७६

सूक्तं १.२७ सूक्तं १.५७ सूक्तं १.८७ सूक्तं १.११७ सूक्तं १.१४७ सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०

ऋग्वेदः सूक्तं १.१९१

← सूक्तं १.१९०

ऋग्वेदः - मण्डल १

सूक्तं १.१९१

अगस्त्यो मैत्रावरुणिः

दे. अप्तृणसूर्याः (विषघ्नोपनिषद्)। अनुष्टुप्, १०-१२ महापङ्क्तिः, १३ महाबृहती।

कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः ।

द्वाविति प्लुषी इति न्यदृष्टा अलिप्सत ॥१॥

अदृष्टान्हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती ।

अथो अवघ्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिंषती ॥२॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।

मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥३॥

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥४॥

एत उ त्ये प्रत्यदृश्रन्प्रदोषं तस्करा इव ।

अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥५॥

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।

अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेलयता सु कम् ॥६॥

ये अंस्या ये अङ्ग्याः सूचीका ये प्रकङ्कताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥७॥

उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।

अदृष्टान्सर्वाञ्जम्भयन्सर्वाश्च यातुधान्यः ॥८॥

उदपप्तदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वन् ।

आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥९॥

सूर्ये विषमा सजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।

सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥१०॥

इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम् ।

सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥११॥

त्रिः सप्त विष्पुलिङ्गका विषस्य पुष्यमक्षन् ।

ताश्चिन्नु न मरन्ति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥१२॥

नवानां नवतीनां विषस्य रोपुषीणाम् ।

सर्वासामग्रभं नामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥१३॥

त्रिः सप्त मयूर्यः सप्त स्वसारो अग्रुवः ।

तास्ते विषं वि जभ्रिर उदकं कुम्भिनीरिव ॥१४॥

इयत्तकः कुषुम्भकस्तकं भिनद्म्यश्मना ।

ततो विषं प्र वावृते पराचीरनु संवतः ॥१५॥

कुषुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥१६॥

तु. पैप्पलादसंहिता ४.१७

सायणभाष्यम्

‘कङ्कतः' इति षोडशर्चं द्वादशं सूक्तम् । ऋषिरगस्त्यः । अप्तृणसूर्यास्त्रयो देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः। ‘सूर्ये विषम्' इत्याद्यास्तिस्रो महापङ्क्तयः। ‘अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च' (अनु. १०. ३) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । ‘नवानाम्' इत्येषा त्रयोदशी महाबृहती। चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती ' (अनु. ९. ९) इति ह्युक्तम् । अत्र यद्यपि अक्षराणि न्यूनानि तथापि व्यूहेन पूरणीयानि ।

अत्रानुक्रमणिका- कङ्कतः षोळशोपनिषदानुष्टुभमप्तृणसौर्यं विषशङ्कावानगस्त्यः प्राब्रवीद्दशम्याद्याश्च तिस्रो महापङ्क्तयो महाबृहती च' इति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः ।

विषशङ्कायुक्तोऽगस्त्यः तत्परिहाराय इदमुक्तवान् । श्रौतस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः । अत्र शौनकः-

कङ्कतो नेति सूक्तं तु विषार्तः प्रयतो जपेत् । विषं न क्रमते चास्य सर्पाद्दृष्टिविषादपि ॥ यत् कीटलूतासु विषं

दंष्ट्रिवृश्चिकतश्च यत् । मूलं च कृत्रिमं चैव जपन्सर्वमपोहति ' (ऋग्वि. १. १५४,-१ ५६) इति ।।

कङ्कंतो॒ न कङ्क॒तोऽथों सती॒नकंङ्कतः ।

द्वाविति॒ प्लुषी॒ इति॒ न्य१॒॑दृष्टां अलिप्सत ॥१

कङ्कंतः । न । कङ्कंतः । अथो॒ इतिं । स॒ती॒नऽकंङ्कतः ।

द्वौ । इतिं । प्लुषी॒ इतिं । इतिं । नि । अ॒दृष्टाः॑ । अ॒लि॒प्स॒त॒ ॥१

कङ्कतः । न । कङ्कतः । अथो इति । सतीनऽकङ्कतः ।।

द्वौ । इति । प्लुषी इति । इति । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत् ॥ १ ॥

“कङ्कतः अल्पविषः कश्चित् “न “कङ्कतः तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तकतेर्गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कङ्कत इति सरन् भवति । “अथो अपि च “सतीनकङ्कतः । सतीनमित्युदकनाम 'सतीनं गहनम्' (नि. १. १२.५९) इति तन्नामसु पाठात् । उदकचारी अल्पविषवान् कश्चिद्दुन्दुभादिः । एवं “द्वाविति अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकाराविति। “प्लुषी "इति प्लोषणाविति । प्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनाय इतिकारद्वयम् । तथा “अदृष्टाः अदृश्यमानरूपा एतत्संज्ञकाश्च केचिद्विषधराः एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते नूनं मां “नि अलिप्सत विशेषेण लिम्पन्ति । सर्वाण्यङ्गानि विषमावृणोति । केन एवं कृतमिति न ज्ञायते इति भावः ॥

अ॒दृष्टा॑न्हन्त्याय॒त्यथो॑ हन्ति पराय॒ती ।

अथो॑ अवघ्न॒ती ह॒न्त्यथो॑ पिनष्टि पिं॑ष॒ती ॥२

अ॒दृष्टा॑न् । ह॒न्ति॒ । आ॒ऽय॒ती । अथो॒ इति॑ । ह॒न्ति॒ । प॒रा॒ऽय॒ती ।

अथो॒ इति॑ । अ॒व॒ऽघ्न॒ती । ह॒न्ति॒ । अथो॒ इति॑ । पि॒न॒ष्टि॒ । पिं॒ष॒ती ॥२

अदृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथ इति । हन्ति । पराऽयती ।

अथो इति । अवऽघ्नती । हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिंषती ॥ २ ॥

अनेन विषघ्न्योषधिः स्तूयते । “आयती विषदष्टस्य सकाशमागच्छन्ती विषनिर्हरणसाधनौषधिः “अदृष्टान् अदृश्यमानान्विषधरान् “हन्ति हिनस्ति । “अथो अपि च “परायती परागच्छन्ती संमार्जनसमये अर्वाक्प्रवृत्ता “हन्ति नाशयति जलचरविषधरान् । अथो अपि च अवघ्नती । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अवहन्यमानौषधिः स्वगन्धेन हन्ति बहुविषान् । यद्वा । काचिदोषधिर्दंशकान्मारयत्येव । “अथो अपि च “पिंषती पेषणकर्त्री दृषत्पिष्यमाणा वौषधिः “पिनष्टि चूर्णीकरोत्यल्पविषान् । अथवा सर्वेषु वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ।।

श॒रास॒ः कुश॑रासो द॒र्भास॑ः सै॒र्या उ॒त ।

मौ॒ञ्जा अ॒दृष्टा॑ वैरि॒णाः सर्वे॑ सा॒कं न्य॑लिप्सत ॥३

श॒रास॑ः । कुश॑रासः । द॒र्भास॑ः । सै॒र्याः । उ॒त ।

मौ॒ञ्जाः । अ॒दृष्टाः॑ । वै॒रि॒णाः । सर्वे॑ । सा॒कम् । नि । अ॒लि॒प्स॒त॒ ॥३

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।

मौञ्जाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकम् । नि । अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्च विषहेतूनाह । “शरासः शरा वेणुदण्डसदृशा अन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः । “कुशरासः कुत्सितशराः अन्तश्छिद्राः शरसदृशास्तृणविशेषाः । “दर्भासः दर्भाः कुशाः । "सैर्याः तटाकादिप्रान्तोद्भवास्तृणविशेषा अश्ववाला इति प्रसिद्धाः। “मौञ्जाः मुञ्जाः प्रसिद्धाः । वैरिणाः वीरणप्रकाराः। एतेषु वर्तमानाः अदृष्टाः उक्तरूपाः “सर्वे विषधराः “साकं मिलित्वा “न्यलिप्सत निलिम्पन्ति स्म ॥

नि गावों गो॒ष्ठे अंसद॒न्नि मृ॒गासों अविक्षत ।

नि के॒तवो॒ जनांना॒ं न्य१॒॑दृष्टां अलिप्सत ॥४

नि । गावः॑ । गो॒ऽस्थे । अ॒स॒द॒न् । नि । मृ॒गासः॑ । अ॒वि॒क्ष॒त॒ ।

नि । के॒तवः॑ । जनांनाम् । नि । अ॒दृष्टाः॑ । अ॒लि॒प्स॒त॒ ॥४

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः। अविक्षत ।।

नि । केतवः । जनानाम् । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ।। ४ ।।

“गावो “गोष्ठे “नि असदन् निषीदन्ति । “मृगासः मृगाः "नि अविक्षत निविष्टाः । स्वस्वस्थाने उपरताः । “जनानां

प्राणिनां “केतवः प्रज्ञानानि “नि ।
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ।। नीचान्यभवन् । एते अस्मिन्समये “अदृष्टाः अदृश्यमानरूपाः सन्तः “नि “अलिप्सत निलिम्पन्ति विशेषेण ॥

ए॒त उ॒ त्ये प्रत्य॑दृश्रन्प्रदो॒षं तस्क॑रा इव ।

अदृ॑ष्टा॒ विश्व॑दृष्टा॒ः प्रति॑बुद्धा अभूतन ॥५

ए॒ते । ऊ॒ं इति॑ । त्ये । प्रति॑ । अ॒दृ॒श्र॒न् । प्र॒ऽदो॒षम् । तस्क॑राःऽइव ।

अदृ॑ष्टाः । विश्व॑ऽदृष्टाः । प्रति॑ऽबुद्धाः । अ॒भू॒त॒न॒ ॥५

एते । ऊँ इति । त्ये । प्रति । अदृश्रन् । प्रऽदोषम् । तस्कराःऽइव ।।

अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

“त्ये एते “ते सर्पाः प्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ श्वासादिलिङ्गेन । यद्वा । ते रात्रौ हन्तारो दिवा एते प्रतिदृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । “प्रदोषम् । रात्रिर्दोषा । रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु “तस्कराइव हिंसकाश्चौरा दृश्यन्ते यथा तद्वत् । कीदृशास्ते । “अदृष्टाः अपरिदृश्यमानाः “विश्वदृष्टाः विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते । अतो हे नराः “प्रतिबुद्धा “अभूतन भवत ॥ ॥ १४ ॥

द्यौर्वः॑ पि॒ता पृ॑थि॒वी मा॒ता सोमो॒ भ्राताादि॑ति॒ः स्वसा॑ ।

अदृ॑ष्टा॒ विश्व॑दृष्टा॒स्तिष्ठ॑ते॒लयं॑ता॒ सु कं॑म् ॥६

द्यौः । व॒ः । पि॒ता । पृ॒थि॒वी । मा॒ता । सोमः॑ । भ्राता॑ । अदि॑तिः । स्वसा॑ ।

अदृ॑ष्टाः । विश्वं॑ऽदृष्टाः । तिष्ठ॑त । इ॒ळयं॑त । सु । क॒म् ॥६

द्यौः । वः। पिता । पृथिवी । माता। सोमः । भ्राता । अदितिः । स्वसा ।

अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । तिष्ठत । इलयत । सु । कम् ॥ ६ ॥

अतःपरं विषविचिकित्सा । तत्र तावत् हे सर्पाः “वः युष्माकं “द्यौः “पिता। “पृथिवी “माता । “सोमो “भ्राता । “अदितिः देवमाता “स्वसा। एवंमहानुभावा महोरगाः “अदृष्टाः अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु “विश्वदृष्टाः सर्वस्य द्रष्टारो यूयं “तिष्ठत स्वस्वस्थाने। मां प्रति मा गच्छत । "सु सुतरां “कं सुखं यथा तथा “इलयत ईरयत गच्छत ।

सोमशब्देन सोमाधारो द्युलोक उच्यते ।
पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुत
अस्मद्बाधं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

ये अंस्या॒ ये अङ्ग्याः᳚ सू॒चीका॒ ये प्रंकङ्क॒ताः ।

अदृंष्टा॒ः किं च॒नेह व॒ः सर्वे᳚ सा॒कं नि जंस्यत ॥७

ये । अंस्याः᳚ । ये । अङ्ग्याः᳚ । सू॒चीकाः᳚ । ये ।
प्र॒ऽक॒ङ्क॒ताः ।

अदृंष्टाः । किम् । च॒न । इ॒ह । व॒ः । सर्वे᳚ । सा॒कम् । नि ।
ज॒स्य॒त॒ ॥७

ये। अंस्याः । ये । अङ्ग्याः । सूचीकाः । ये ।
प्रऽकङ्कताः ।

अदृष्टाः । किम् । चन । इह । वः । सर्वे । साकम् । नि । जस्यत ॥ ७ ॥

“ये “अंस्याः अंसार्हाः अंसगाः अंसे भवा अंसाभ्यां खादन्तो वा । तथा “ये "अङ्ग्याः अङ्गगा अङ्गेन शरीरेण हन्तारो वा लूतिकादयः । “सूचीकाः सूचीसदृशपुच्छरोमाणो वृश्चिकाद्याः । ये च “प्रकङ्कताः प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिनो वा महोरगाः “अदृष्टाः अदृश्यमानाः “किं “चन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति । “इह अस्मिन् समीपे “वः युष्माकं किमस्ति । अतो यूयं “सर्वे “साकं सह नितरां “जस्यत मुञ्चत अस्मान् ॥ ‘जसु मोक्षणे' । दैवादिकः ॥

उत्पु॒रस्ता॒त्सूर्य॑ एति वि॒श्वदृ॑ष्टो अदृष्ट॒हा ।

अ॒दृष्टा॒न्सर्वा॑ञ्ज॒म्भय॒न्सर्वा॑श्च यातुधा॒न्यः॑ ॥८

उत् । पु॒रस्तां॑त् । सूर्यः॑ । ए॒ति॒ । वि॒श्वऽदृं॑ष्टः । अ॒दृ॒ष्ट॒ऽहा ।

अ॒दृष्टां॑न् । सर्वा॑न् । ज॒म्भयं॑न् । सर्वाः॑ । च॒ । या॒तु॒ऽधा॒न्यः॑ ॥८

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ।।

अदृष्टान् । सर्वान् । जम्भयन् । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

असौ सूर्यः "पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि "उत् "एति । कीदृशः सः । "विश्वदृष्टः । विश्वे द्रष्टव्या यस्य स तादृशः । "अदृष्टहा । अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा । तेषां हन्ता । यद्वा । अदृष्टमदर्शनमज्ञानमन्धकारः । तस्य हन्ता । सूर्ये उदिते सति सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते । किं कुर्वन्नुदेति इति चेत् उच्यते । "सर्वान् "अदृष्टान् अद्रष्टव्यान्विषराक्षसादीन् जम्भयन् हिंसयन् । तथा

“सर्वाः “यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीव्रवेदनाः । तासां धात्रीरुत्पादयित्रीर्महोरगीः राक्षसीर्वा जम्भयन पुरस्तादुदेति । अतोऽस्मत्तो नि जस्यत इति संबन्धः ॥

उद॑पप्तद॒सौ सूर्यः᳚ पु॒रु विश्वा॑नि॒ जूर्व॑न् ।

आ॒दि॒त्यः पर्व॑तेभ्यो वि॒श्वदृ॑ष्टो अदृष्ट॒हा ॥९

उत् । अ॒प॒प्त॒त् । अ॒सौ । सूर्यः᳚ । पु॒रु । विश्वा॑नि । जूर्व॑न् ।

आ॒दि॒त्यः । पर्व॑तेभ्यः । वि॒श्वऽदृ॑ष्टः । अ॒दृ॒ष्ट॒ऽहा ॥९

उत् । अपप्तत् । असौ । सूर्यः । पुरु। विश्वानि । जूर्वन् ।

आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा ॥ ९ ॥

“असौ पुरस्तात् दृश्यमानः “सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः आदित्यः “उदपप्तत् ऊर्ध्वं गच्छति ॥ पततेर्लुङि पुमागमे रूपम् ॥ किं कुर्वन् । “विश्वानि बहूनि विषाणि “पुरु प्रभूतं “जूर्वन् हिंसन् । कीदृशोऽसौ । “पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यः प्राणिभ्यः तेषामुपकाराय “आदित्यः विपोदकादीनामदनशीलः “विश्वदृष्टः विश्वं दृष्टं येन तादृशः “अदृष्टहा अदृष्टानां विषविशेषाणां हन्ता । एवंमहानुभावः सूर्यः ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशङ्का न कार्या ॥

सूर्ये॑ वि॒षमा स॑जामि॒ दृतिं॒ सुरा॑वतो गृ॒हे ।

सो चि॒न्नु न म॑राति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अ॑स्य॒ योज॑नं हरि॒ष्ठा मधु॑ त्वा मधु॒ला च॑कार ॥१०

सूर्ये॑ । वि॒षम् । आ । स॒जा॒मि॒ । दृति॑म् । सुरा॑ऽवतः । गृ॒हे ।

सः । चि॒त् । नु । न । म॒रा॒ति॒ । नो इति॑ । व॒यम् । म॒रा॒म॒ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । योज॑नम् । ह॒रि॒ऽस्थाः । मधु॑ । त्वा॒ । म॒धु॒ला । च॒का॒र॒ ॥१०

सूर्ये । विषम् । आ । सजामि । दृतिम् । सुराऽवतः । गृहे ।

सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयम् । मराम । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला। चकार ॥ १० ॥

आदित्यमण्डले चतुर्थेनाङ्गुलिना विषमादाय मधुकृत्य योजयित्वा निर्विषो भवेदिति यदेतद्विषविद्यायामुक्तं तदिदमत्रोच्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः “सूर्ये सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमण्डले “विषम् आवृत्य वर्तमानं सूर्ये “आ “सजामि आसक्तं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । “सुरावतो “गृहे सुरानिर्मातृसदने “दृतिम् इव चर्ममयं सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुः न दोषाय भवति तद्वद्विषम्

आदित्यस्य न बाधकमित्यर्थः । “सो “चित् । चित् पूजायाम् । नुः प्रसिद्धौ । पूज्यः सः सूर्यः खलु न मराति न म्रियते । "नो “वयं “मराम । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य योजितत्वात् वयमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । “हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः । तेषु स्थित आदित्यः "आरे दूरे “अस्य विषस्य “योजनं प्रापणं चकार । तदेवाच्यते । हे विष “त्वा त्वां “मधु अमृतं “चकार । विषस्य विषभावं दूरेऽपनोद्य अमृतीचकारेति । एषैव “मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विषयोजनं तेन च अमृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ ॥ १५ ॥

इ॒य॒त्ति॒का शंकुन्ति॒का स॒का जंघास ते वि॒षम् ।

सो चि॒न्नु न मं॑राति॒ नो व॒यं मं॑राम॒ारे अं॑स्य॒ योजं॑नं हरि॒ष्ठा मधुं॑ त्वा मधु॒ला चं॑कार ॥११

इ॒य॒त्ति॒का । श॒कु॒न्ति॒का । स॒का । ज॒घा॒स॒ । ते॒ । वि॒षम् ।

सो इतिं । चि॒त् । नु । न । म॒रा॒ति॒ । नो इतिं । व॒यम् । म॒रा॒म॒ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । योजं॑नम् । ह॒रि॒ऽस्थाः । मधुं॑ । त्वा॒ । म॒धु॒ला । च॒का॒र॒ ॥११

इयत्तिका । शकुन्तिका । सका । जघास । ते । विषम् ।

सो इति । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयम् । मराम । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ ११ ॥

“इयत्तिका इयत्तां कुर्वाणा इयत्तावती वा । बालेत्यर्थः । “शकुन्तिका । शकुन्तः शकुनः । तस्य स्त्री । तां कपिञ्जलीमाहुः । “सका सा “ते तव “विषं “जघास

भक्षितवती । सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । “सो “चित् ॥ सा उ इति निपातसमुदायः एकं पदम् । सापि शकुन्तिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरम् । अनेन विद्यायां यद्देहावृतं विषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ।

त्रिः स॒प्त वि॑ष्पुलिङ्ग॒का वि॒षस्य॒ पुष्य॑मक्षन् ।

ताश्चि॒न्नु न म॑रन्ति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अ॑स्य॒ योज॑नं हरि॒ष्ठा मधु॑ त्वा मधु॒ला च॑कार ॥१२

त्रिः । स॒प्त । वि॒ष्पु॒लि॒ङ्ग॒काः । वि॒षस्य॑ । पुष्य॑म् । अ॒क्ष॒न् ।

ताः । चि॒त् । नु । न । म॒र॒न्ति॒ । नो इति॑ । व॒यम् । म॒रा॒म॒ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । योज॑नम् । ह॒रि॒ऽस्थाः । मधु॑ । त्वा॒ । म॒धु॒ला । च॒का॒र॒ ॥१२

त्रिः । सप्त । विष्पुलिङ्गकाः । विषस्य । पुष्यम् । अक्षन् ।

ताः । चित् । नु । न । मरन्ति । नो इतिं । वयम् । मराम । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

“त्रिः “सप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याकाः विष्पुलिङ्गकाः विविधाः विष्पुलिङ्गकाः । सप्तसु जिह्वासु लोहितशुक्लकृष्णभेदेन एकविंशतिर्यासां ताः। यद्वा । त्रिः सप्त एकविंशतिभेदा विष्पुलिङ्गकाः सूक्ष्मचटकिका विषप्रतिपक्षभूताः । “विषस्य अस्मदावरकस्य पुष्यं पोषम् “अक्षन् अदन्तु नाशयन्तु । “ताः च “न “मरन्ति न “वयम् अपि । शिष्टमविशिष्टम् ॥

न॒वा॒नां नंवती॒नां वि॒षस्य॒ रोपुंषीणाम् ।

सर्वा॑साम॒ग्रभं॒ नामा॒रे अ॑स्य॒ योज॑नं हरि॒ष्ठा मधुं॒ त्वा मधु॒ला च॑कार ॥१३

न॒वा॒नाम् । न॒व॒ती॒नाम् । वि॒षस्य॑ । रोपुं॑षीणाम् ।

सर्वा॑साम् । अ॒ग्र॒भ॒म् । नाम॑ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । योज॑नम् । ह॒रि॒ऽस्थाः । मधुं॑ । त्वा॒ । म॒धु॒ला । च॒का॒र॒ ॥१३

नवानाम् । नवतीनाम् । विषस्य । रोपुषीणाम् ।

सर्वासाम् । अग्रभम् । नाम । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १३ ॥

“नवानां “नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनाम् । पुनः कीदृशीनाम् । “विषस्य अस्मद्व्यापकस्य सर्वस्य विषस्य “रोपुषीणां लोपयित्रीणां छेत्त्रीणाम् । “सर्वासाम् उक्तानां गङ्गादिनदीनां “नाम अग्रभं गृह्णामि

संकीर्तयामि ॥ गृहेश्छन्दसे लुङि छान्दसः च्लेर्लुक् । हृग्रहोर्भः ॥ अस्य योजनमित्यादि गतम् ॥

त्रिः स॒प्त मं॑यू॒र्यः॑ स॒प्त स्वसा॑रो अ॒ग्रुवः॑ ।

तास्ते॑ वि॒षं वि जं॑भ्रिर उद॒कं कु॒म्भिनी॑॑रिव ॥१४

त्रिः । स॒प्त । म॒यू॒र्यः॑ । स॒प्त । स्वसा॑रः । अ॒ग्रुवः॑ ।

ताः । ते॒ । वि॒षम् । वि । ज॒भ्रि॒रे॒ । उ॒द॒कम् । कु॒म्भिनीः॑ऽइव ॥१४

त्रिः । सप्त । मयूर्यः । सप्त । स्वसारः । अग्रुवः ।

ताः । ते । विषम् । वि । जभ्रिरे । उदकम् । कुम्भिनीःऽइव ॥ १४ ॥

“त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः मयूर्यः मयूरस्त्रियः । ता विषकारिसर्पद्वेषिण्यः इति प्रसिद्धाः नागद्वेषिगरुडपक्षादुत्पन्नत्वात् । तथा “सप्त एतसंख्याकाः सर्पणस्वभावाः “स्वसारः स्वयमेव सरणाः “अग्रुवः । नदीनामैतत् । सुरगङ्गाद्याः प्रसिद्धाः सप्त नद्यः सन्ति । “तास्ते हे देह तव “विषं “वि “जभ्रिरे विशेषेण हरन्तु । तत्र दृष्टान्तः । “उदकं “कुम्भिनीः कुम्भिन्यः कुम्भवत्यः कुम्भेन जलहारिण्यः “इव । ता यथा तद्धरन्ति तद्वत् नद्यो मयूर्यश्च अतिप्रभूतं हरन्तु ॥

इ॒य॒त्त॒कः कु॑षुम्भ॒कस्त॒कं भि॑न॒द्म्यश्म॑ना ।

ततो॑ वि॒षं प्र वा॑वृते॒ परा॑ची॒रनु॑ सं॒वतः॑ ॥१५

इ॒य॒त्त॒कः । कु॒षु॒म्भ॒कः । त॒कम् । भि॒न॒द्मि॒ । अश्म॑ना ।

ततः॑ । वि॒षम् । प्र । व॒वृ॒ते॒ । परा॑चीः । अनु॑ । स॒म्ऽवतः॑ ॥ १५

इयत्तकः । कुषुम्भकः । तकम् । भिनद्मि। अश्मना ।

ततः । विषम् । प्र । ववृते । पराचीः । अनु । सम्ऽवतः ॥ १५ ॥

“इयत्तकः कुत्सितेयत्तः अल्पप्रमाण इत्यर्थः । “कुषुम्भकः कुं पृथ्वीं सुम्भति विलिखतीति सर्पाणां कुत्सितं सुम्भयिता निग्रहीता' कुषुम्भको नकुलः । स ते विषं हरत्विति शेषः । यदि न तथा स करोति “तकं कुत्सितं तं नकुलम् “अश्मना “भिनद्मि विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठन्ति तद्विदः । तदिदमत्रोक्तम् । “ततः एवं प्रयोगे सति “विषं “प्र “वावृते विषावृताद्देहात् विषं प्रवर्तते निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । “पराचीः

परागञ्चनवतीः अतिदूरगाः “संवतः संविभागवतो दिशः “अनु लक्षीकृत्य दिगन्तं प्रति गच्छतु न मां प्रति गच्छत्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः ‘कुषुम्भकस्तत्' इत्यन्त्या विनियुक्ता। ' दधिसक्तूञ्जुहोति' इत्युपक्रम्य ' कुषुम्भकस्तदब्रवीत् ' (आश्व. गृ. ३. ५, ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

कु॒षु॒म्भ॒कस्तदंब्रवीद्गि॒रेः प्रंवर्तमान॒कः ।

वृश्चिंकस्यार॒सं वि॒षमंर॒सं वृंश्चिक ते वि॒षम् ॥१६

कु॒षु॒म्भ॒कः । तत् । अ॒ब्र॒वी॒त् । गि॒रेः । प्र॒ऽव॒र्त॒मा॒न॒कः ।

वृश्चिंकस्य । अ॒र॒सम् । वि॒षम् । अ॒र॒सम् । वृ॒श्चि॒क॒ । ते॒ । वि॒षम् ॥१६

कुषुम्भकः । तत् । अब्रवीत् । गिरेः । प्रऽवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्य । अरसम् । विषम् । अरसम् । वृश्चिक । ते । विषम् ॥ १६ ॥

एवं महानुभावेन अगस्त्यमहर्षिणा उच्यमाने सति "गिरेः सकाशात् प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानः अतिशीघ्रमभिगच्छन् “कुषुम्भकः नकुलः “तदब्रवीत् तद्वाक्यमाचख्यौ। किं तदिति उच्यते । “वृश्चिकस्य एतत् “विषम् "अरसम् असारं बाधकं न भवतीत्यर्थः । तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव अतो न बाधः इति हि वदन्ति । एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल आह । हे “वृश्चिक “ते “विषम् “अरसम् । अतस्तमृषिं किं करिष्यति । तस्मात् परिहरेति । यदा एवमवादीत् तदाप्रभृति वृश्चिकविषम् असारमभवत् । एषा विषनिर्हरण्युपनिषत् ॥ ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके प्रथमे मण्डले चतुर्विंशोऽनुवाकः प्रथमं मण्डलं च ॥

टिप्पणी

अगस्त्योपरि टिप्पणी

वसिष्ठस्य प्रकृतिः मुख्यतया ऊर्ध्वारोहणस्य भवति। तस्य पुत्रस्य नाम शक्तिरस्ति। शक्तेः प्रसारणं तिर्यक् रूपेण भवति, किन्तु पुराणेषु एको राक्षसः शक्तेः भक्षणं करोति। अतः परं वसिष्ठस्य विकासस्य संभावना ऊर्ध्वमुखीरेव अस्ति। वसिष्ठस्य विपरीते, अगस्त्यस्य विकासः अधोमुखी भवति, अयं

प्रतीयते। अगः – न प्रसारः, पर्वतः। पुराणेषु पर्वतस्य कार्यं पृथिव्याः, प्रकृत्याः प्रतिष्ठा भवति। पर्वतः पुरुषः अस्ति, पृथिवी प्रकृति। पर्वतस्य एवं वृक्षस्य समानं कार्यमस्ति। वृक्षः स्वमूलेभिः प्रकृत्याः प्रतिष्ठापनं करोति। सर्वेषु जंगमेषु जीवेषु मूलस्य अभावमस्ति। जंगमेषु जीवेषु मुख-आन्त्रादि रूपेण मूलस्य विपर्ययं, दर्पणं दृश्यते। केन प्रकारेण जीवः दर्पणं विस्मृत्वा वृक्षस्य वास्तविक मूलस्य विकासं करिष्यति, अयं अगस्त्यस्य साधनायाः लक्ष्यं प्रतीयते।

जैमिनीय ब्राह्मणे २.२२० कथनमस्ति यत् यदि आगस्त्यः ब्राह्मणं आगच्छति, तर्हि सः ब्राह्मणस्य अनुचर इवैव भवति। साधनायां अनुचरं किं अस्ति, अयं अनुसंधेयः। संभावितरूपेण, प्रतिध्वनिः अनुचरमस्ति। प्रतिध्वनिः स्मृतिस्तरे भवति। यदा

मंत्रस्य प्रतिध्वनिः भविष्यति, तदैव प्रकृत्याः रूपान्तरणं भविष्यति। ऋग्वेद १.१९१ सूक्ते कङ्कतो न कङ्कतो इति ऋचा अस्ति। कङ्कशब्दस्य सायणभाष्यम् अल्पविषमस्ति। महाभारते विराड्नगरे युधिष्ठिरस्य नामधेयः अपि कङ्कः अस्ति। कङ्कः अर्थात् केका, प्रतिध्वनि।

अस्मिन् सूक्ते अगस्त्य ऋषेः मुख्या चिन्ता अयं अस्ति यत् मनुष्यस्य चेतनायाः जाग्रदवस्थायां यः विस्तारः अस्ति, तत् केभिः कारणेभिः सीमितः अस्ति। कानि कारणानि सन्ति येभिः मनुष्यः भूत-भविष्यस्य ज्ञानं न धारयति। कारणस्य कुञ्जी अन्तिमया ऋचया प्रदीयते - वृश्चिकस्यारसं विषं इत्यादि। आध्यात्मिके क्षेत्रे अयं सर्वविदितं अस्ति यत् यस्य जन्मराशिः वृश्चिकः भवति, तस्य साधना ऊर्ध्वमुखी भवति। सः परिवारस्य, आश्रमस्य

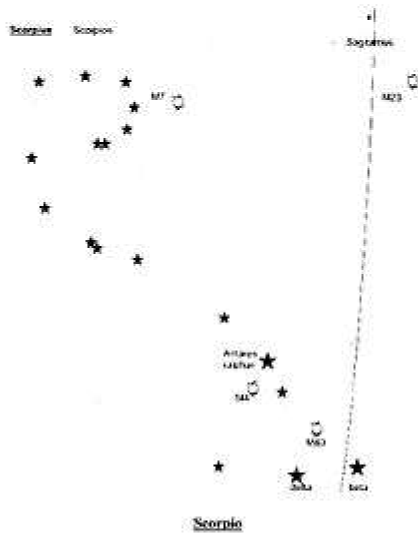
स्थापनां न करोति। अगस्त्यस्य साधना वृश्चिक राशेः गुणेभ्यः विपरीतमस्ति - सामाजिके क्षेत्रे विस्तारं, जगतः कल्याणम्। अस्मिन् लक्ष्ये कानि बाधाः सन्ति। बहवः प्रकाराणां विषाः सन्ति ये चेतनायाः जागरणे विषरूपाः सन्ति। ऋषिः कथयति यत् सूर्योदयेन सर्वस्य तमस्य नाशं भवति, सर्वे प्राणिनः जाग्रन्ति, तदा केन कारणेन अस्याः चेतनायाः जागरणं आंशिकरूपेणैव भवति। ये स्थावराः, जङ्गमाः विषाः सन्ति, ते चेतनां सुप्तावस्थां प्रति नयन्ति। तेषां विषाणां चिकित्सा अपि अस्मिन् संसारे उपलब्धा भवति।

ओषधिरूपेण कश्चित् अप्तृणसूर्यायाः उल्लेखः सूक्तस्य देवतारूपेण अस्ति। अप्तृण शब्दः दुर्बोधनीयमस्ति। ऋग्वेदे तूर्णि शब्दः प्रकटयति। तूर्णि - त्वरमाणः। त्वरा- त्वरिता, शीघ्रता।

स्कन्दपुराणे ४.१.४१.११० कथनमस्ति यत् यस्य देहः नित्यसोमकलातः पूर्णा अस्ति, तस्योपरि विषस्य प्रभावं न भवति। प्रस्तुते सूक्ते नित्या कलायाः कः विकल्पः अस्ति, अयं अन्वेषणीयमस्ति। किं अयमेव अप्तृणसूर्या अस्ति।

अप्तृणसूर्या -- द्र. (अ) विश्वेदेवासो अप्तुरः सुतमा गन्त तूर्णयः - ऋ. १.३.८, (आ) वाजसनिं पूर्भिदं तूर्णिमप्तुरं धामसाचमभिषाचं स्वर्विदम् - ऋ. ३.५१.२।

विषोपरि पौराणिकसंदर्भाः

वृश्चिक् राशि

मण्डल

१

सूक्तं १.१ सूक्तं १.३१ सूक्तं १.६१ सूक्तं १.९१ सूक्तं १.१२१ सूक्तं १.१५१ सूक्तं १.१८१

सूक्तं १.२ सूक्तं १.३२ सूक्तं १.६२ सूक्तं १.९२ सूक्तं १.१२२ सूक्तं १.१५२ सूक्तं १.१८२

सूक्तं १.३ सूक्तं १.३३ सूक्तं १.६३ सूक्तं १.९३ सूक्तं १.१२३ सूक्तं १.१५३ सूक्तं १.१८३

सूक्तं १.४ सूक्तं १.३४ सूक्तं १.६४ सूक्तं १.९४ सूक्तं १.१२४ सूक्तं १.१५४ सूक्तं १.१८४

सूक्तं १.५ सूक्तं १.३५ सूक्तं १.६५ सूक्तं १.९५ सूक्तं १.१२५ सूक्तं १.१५५ सूक्तं १.१८५

सूक्तं १.६ सूक्तं १.३६ सूक्तं १.६६ सूक्तं १.९६ सूक्तं १.१२६ सूक्तं १.१५६ सूक्तं १.१८६

सूक्तं १.७
सूक्तं १.३७
सूक्तं १.६७
सूक्तं १.९७
सूक्तं १.१२७
सूक्तं १.१५७
सूक्तं १.१८७

सूक्तं १.८
सूक्तं १.३८
सूक्तं १.६८
सूक्तं १.९८
सूक्तं १.१२८
सूक्तं १.१५८
सूक्तं १.१८८

सूक्तं १.९
सूक्तं १.३९
सूक्तं १.६९
सूक्तं १.९९
सूक्तं १.१२९
सूक्तं १.१५९
सूक्तं १.१८९

सूक्तं १.१०
सूक्तं १.४०
सूक्तं १.७०
सूक्तं १.१००
सूक्तं १.१३०
सूक्तं १.१६०
सूक्तं १.१९०

सूक्तं १.११
सूक्तं १.४१
सूक्तं १.७१
सूक्तं १.१०१
सूक्तं १.१३१
सूक्तं १.१६१
सूक्तं १.१९१

सूक्तं १.१२
सूक्तं १.४२
सूक्तं १.७२
सूक्तं १.१०२
सूक्तं १.१३२
सूक्तं १.१६२

सूक्तं १.१३
सूक्तं १.४३
सूक्तं १.७३
सूक्तं १.१०३
सूक्तं १.१३३
सूक्तं १.१६३

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१४ १.४४ १.७४ १.१०४ १.१३४ १.१६४

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१५ १.४५ १.७५ १.१०५ १.१३५ १.१६५

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१६ १.४६ १.७६ १.१०६ १.१३६ १.१६६

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१७ १.४७ १.७७ १.१०७ १.१३७ १.१६७

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१८ १.४८ १.७८ १.१०८ १.१३८ १.१६८

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.१९ १.४९ १.७९ १.१०९ १.१३९ १.१६९

सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं सूक्तं

१.२० १.५० १.८० १.११० १.१४० १.१७०

सूक्तं १.२१	सूक्तं १.५१	सूक्तं १.८१	सूक्तं १.१११	सूक्तं १.१४१	सूक्तं १.१७१
सूक्तं १.२२	सूक्तं १.५२	सूक्तं १.८२	सूक्तं १.११२	सूक्तं १.१४२	सूक्तं १.१७२
सूक्तं १.२३	सूक्तं १.५३	सूक्तं १.८३	सूक्तं १.११३	सूक्तं १.१४३	सूक्तं १.१७३
सूक्तं १.२४	सूक्तं १.५४	सूक्तं १.८४	सूक्तं १.११४	सूक्तं १.१४४	सूक्तं १.१७४
सूक्तं १.२५	सूक्तं १.५५	सूक्तं १.८५	सूक्तं १.११५	सूक्तं १.१४५	सूक्तं १.१७५
सूक्तं १.२६	सूक्तं १.५६	सूक्तं १.८६	सूक्तं १.११६	सूक्तं १.१४६	सूक्तं १.१७६
सूक्तं १.२७	सूक्तं १.५७	सूक्तं १.८७	सूक्तं १.११७	सूक्तं १.१४७	सूक्तं १.१७७

सूक्तं १.२८	सूक्तं १.५८	सूक्तं १.८८	सूक्तं १.११८	सूक्तं १.१४८	सूक्तं १.१७८
सूक्तं १.२९	सूक्तं १.५९	सूक्तं १.८९	सूक्तं १.११९	सूक्तं १.१४९	सूक्तं १.१७९
सूक्तं १.३०	सूक्तं १.६०	सूक्तं १.९०	सूक्तं १.१२०	सूक्तं १.१५०	सूक्तं १.१८०